

**Національна академія державного управління
при Президентові України**

**National Academy of Public Administration,
Office of the President of Ukraine**

УДК 35-027.21/.22(091)
Е61

*Схвалено Вченою радою Національної академії
державного управління при Президентові України
(протокол № 181/4-2.3 від 25 травня 2011 р.)*

Рецензенти:

В. Є. Воротін, доктор наук з державного управління, професор;
Е. М. Лібанова, доктор економічних наук, професор, академік НАН України;
В. В. Юрчишин, доктор наук з державного управління, професор.

Енциклопедія державного управління : у 8 т. / Нац. акад. держ.
Е61 упр. при Президентові України ; наук.-ред. колегія : Ю. В. Ковбасюк
(голова) та ін. – К. : НАДУ, 2011.

Т. 3 : Історія державного управління / наук.-ред. колегія :
А. М. Михненко (співголова), М. М. Білинська (співголова) та ін. –
2011. – 788 с.

ISBN 978-966-619-285-4
ISBN 978-966-619-308-0 (Т. 3)

У третьому томі розглядаються питання історії українського державо-
творення, функціонування та розвитку державно-управлінських систем на те-
ренах України.

Комплексно висвітлюються основні явища, процеси та події у галузі
державного управління в усі періоди вітчизняної історії, починаючи від ста-
раодавніх часів. Приділяється увага відомим політичним і державним діячам у
вітчизняній історії, українським та зарубіжним мислителям, діячам культури,
науковцям, які зробили внесок у розвиток управлінської думки. Даються по-
няття про важливі явища загальноцивілізаційного характеру, що справили сут-
тєвий вплив на державне управління.

Для державних службовців, посадових осіб місцевого самоврядування,
науковців, викладачів, магістрів, аспірантів і докторантів та всіх тих, хто ціка-
виться історичними аспектами державотворення і державного управління.

УДК 35-027.21/.22(091)

The authors describe key processes, events and developments in public
administration of the country from the ancient times until modern days. They focus
attention on prominent politicians and statesmen and women, thinkers, cultural
professionals, scholars, both Ukrainian and foreign, who made important
contributions to the development of the administrative school. They describe general
civilization phenomena, which impacted public administration.

The book is aimed at public servants, local government officials, scholars,
academics, graduate students, post-graduate and doctoral students and all those
who are interested in the history of public administration and state building.

*Третій том “Енциклопедії державного управління” (“Історія державного управління”)
надруковано за фінансового сприяння Представництва Фонду Ганнса Зайделя в Україні
та Благодійної організації “Фонд братів Кличків”*

ISBN 978-966-619-285-4
ISBN 978-966-619-308-0 (Т. 3)

© Національна академія державного
управління при Президентові України, 2011

ЕНЦИКЛОПЕДІЯ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ

У восьми томах

Науково-редакційна колегія

*Ю.В.Ковбасюк (голова)
В.П.Трощинський (заступник голови)
Ю.П.Сурмін (відповідальний секретар, координатор проекту)
М.М.Білинська
В.Б.Малащенко
В.А.Гошовська
О.Ю.Амосов
В.С.Загорський
М.М.Іжа
С.М.Серьогін
В.Д.Бакуменко
В.Г.Бодров
І.А.Грицяк
О.С.Ігнатенко
В.М.Князєв
А.М.Михненко
П.І.Надолішній
І.В.Розпутенко
В.М.Сороко
С.О.Телешун*

Київ
2011

Encyclopedia Of Public Administration

8 volumes

Scientific and Editorial Board

Y. Kovbasiuk (Chair)

V. Troshshynskiy (Deputy Chair)

Y. Surmin (Executive Secretary, Project Coordinator)

M. Bilynska

V. Malashchenko

V. Hoshovska

O. Amosov

V. Zahorskyi

M. Izha

S. Seriohin

V. Bakumenko

V. Bodrov

I. Hrytsiak

O. Ihnatenko

V. Kniazev

A. Mykhnenko

P. Nadolishnii

I. Rozpoutenko

V. Soroko

S. Teleshoun

Kyiv

2011

Том 3

Історія державного управління

Науково-редакційна колегія третього тому

А. М. Михненко (співголова)

М. М. Білинська (співголова)

І. В. Пантелейчук (відповідальний секретар)

О. Ю. Амосов

В. С. Загорський

М. М. Іжа

С. М. Серьогін

В. Д. Бакуменко

С. О. Борисевич

О. Д. Браїченко

Т. Е. Василевська

Н. Т. Гончарук

І. А. Грицяк

В. М. Князєв

А. Ф. Колодій

С. М. Коник

С. О. Кравченко

Е. М. Макаренко

В. Ф. Мартиненко

П. К. Ситнік

О. В. Соснін

Ю. П. Сурмін

О. П. Якубовський

Л. Д. Якубова

Київ

2011

Volume 3

History of Public Administration

Scientific and Editorial Board of Volume 3

A. Mikhnenko (Co-Chair)
M. Bilynska (Co-Chair)
I. Panteleichuk (Executive Secretary)
O. Amosov
V. Zahorskyi
M. Izha
S. Seriohin
V. Bakumenko
S. Borysevych
O. Braichenko
N. Vasylevska
N. Honcharuk
I. Hrytsiak
V. Kniazev
A. Kolodiy
S. Konyk
S. Kravchenko
E. Makarenko
V. Martynenko
P. Sytnik
O. Sosnin
Y. Surmin
O. Yakubovskiyi
L. Yakubova

Kyiv
2011

ШАНОВНИЙ ЧИТАЧУ!

Пропонований до Вашої уваги третій том “Енциклопедії державного управління” є першим в Україні енциклопедичним виданням з вітчизняної історії державного управління. Це видання є суттєвим внеском у формування комплексного уявлення про історію українського державотворення, функціонування та розвиток державно-управлінських систем на теренах України, що є вкрай актуальним та важливим з кількох причин. Насамперед, вивчення історичного досвіду дає змогу краще зрозуміти причини сучасних проблем державного управління в Україні. Крім того, в історії можна знайти позитивні приклади розв’язання управлінських проблем, що є практично корисним при здійсненні сучасних реформ державно-управлінської галузі. Безперечно, слід урахувати і негативні історичні уроки невдалої діяльності управлінських структур, що призводила до деструктивних процесів у державі та суспільстві.

Даний том є органічним доповненням до перших двох томів, що мають назви “Теорія державного управління” та “Методологія державного управління”, оскільки в ньому на конкретному історичному матеріалі підтверджується низка теоретичних положень державно-управлінської науки та ілюструється дієвість тієї чи іншої управлінської методології в конкретних історичних умовах.

Авторський колектив тому намагався максимально охопити основні явища, процеси та події в галузі державного управління в усі періоди вітчизняної історії, починаючи від стародавніх часів. Зважаючи на це у виданні розкриті особливості державної організації та структури управління Кімерії, державний устрій і структура органів влади та управління у Скіфії, державно-політична організація Сарматської держави, державний устрій і форма правління в Антському царстві, подані відомості про античні міста-держави на території України.

Значна увага приділена висвітленню різних аспектів державотворення та державного управління в Київській Русі, зокрема еволюції форми цієї держави, становленню і розвитку її військових та управлінських структур, висвітленню суспільно-політичного життя й основним державним реформам того періоду. Описано також суспільно-політичний устрій та особливості управління в Галицько-Волинському князівстві, що стало головним продовжувачем руських політичних і культурних традицій. Низка статей присвячена функціонуванню та розвитку державних інститутів козацької держави. Окремим блоком подана інформація стосовно державного управління на українських землях, що перебували у складі інших держав, передусім Російської імперії та Речі Посполитої.

З особливою ретельністю у виданні представлений матеріал, що розкриває вітчизняний державотворчий досвід та державне управління в Україні у період визвольних змагань на початку ХХ ст., а також у радянський

період. Досить детально висвітлені процеси розвитку державного управління в сучасний період незалежності України, зокрема еволюція вітчизняної конституційної моделі державного управління, запровадження державної символіки, становлення основних державних інститутів, розвиток системи виконавчої влади, державно-управлінські реформи, насамперед адміністративна реформа.

Велика увага приділена відомим особистостям у вітчизняній історії, у тому числі князям доби Київської Русі, гетьманам, діяльність яких припадає на різні історичні періоди, видатним діячам Росії, Австро-Угорщини та інших держав, які походили з українських земель, політичним і державним діячам періоду визвольних змагань, радянського часу, державним керівникам сучасної України, зокрема президентам, головам парламенту, прем'єр-міністрам та іншим знаним постатям. Окремо подані історичні відомості про українських мислителів, діячів культури, науковців, зокрема представників нової галузі науки “Державне управління”.

Оскільки вітчизняна історія має розглядатися у світовому контексті, то в томі наведено поняття про важливі явища загальноцивілізаційного характеру, такі як війни, революції, реформи, ті чи інші форми держави, основні історичні типи суспільств, політичні течії та ідеології, які в різні часи суттєво впливали на побудову і функціонування систем державного управління. У цьому зв'язку видання містить статті про видатних мислителів світового масштабу, ідеї яких стали підґрунтям сучасної державно-управлінської науки, а також відомих у світі теоретиків управління.

Загалом авторський колектив висловлює сподівання, що пропонуване видання сприятиме розширенню світогляду вітчизняних державних управлінців, розумінню ними історичних процесів розвитку управлінських явищ, буде корисним державним політичним діячам, працівникам органів державної влади та посадовим особам місцевого самоврядування, науковцям, освітянам та всім, хто цікавиться історичними аспектами державотворення і державного управління.

*Співголова науково-редакційної колегії,
відповідальний за підготовку третього тому,
доктор історичних наук, професор,
заслужений діяч науки і техніки України*

Анатолій МИХНЕНКО

А

АБСЕНТЕЇЗМ – неучасть громадян у громадянському й політичному житті, у заходах, спрямованих на реалізацію їхніх прав і свобод, зокрема ухиляння від участі у виборах.

А. (від лат. Absens (absentis) – відсутній, англ. Absenteeism) – ухиляння виборців від участі в голосуванні на виборах. Це явище властиве практично всім країнам, де проводяться вільні вибори на загальнонаціональному, регіональному та місцевому рівнях. Своім походженням термін зобов'язаний важкому становищу Ірландії і означав постійну відсутність тамтешніх великих землевласників на своїх маєтках. У такій відсутності вбачали головну причину збідніння й здичавіння ірландського народу, оскільки через це у країні віднімалися великі суми грошей, які землевласники витрачали поза нею.

У загальному випадку термін означає ухиляння від обов'язків. Це явище, протилежне презентеїзму. У сфері трудових відносин застосовується для позначення явища частоті відсутності працівника на своєму місці, найчастіше без поважної причини.

Коефіцієнт **А.** – це відношення кількості днів невиходу співробітників на роботу до загальної кількості робочих днів протягом місяця, року.

А. – термін західного менеджменту. Найчастіше **А.** визначають як загальну кількість втрачених робочих днів (годин) або як частоту випадків відсутності співробітника на роботі. При цьому людина може бути відсутньою на робочому місці як з поважної, так і з неповажної причини. **А.**, поряд з плинністю кадрів, розглядається як реакція працівників на трудову діяльність і використовується як показник успішності роботи з персоналом: набору, відсіювання, відбору, навчання та ін. заходів, спрямованих на досягнення відповідності між людьми, роботою і організаціями. Зазвичай організації несуть великі фінансові втрати через **А.**, він також є однією з найпоширеніших причин

звільнення співробітників. Організаційні психологи вивчають цю проблему протягом багатьох років. Тривалий час загальноприйнятою точкою зору на **А.** було уявлення про нього як про реакцію на незадоволеність роботою. Це припущення ґрунтується на результатах численних досліджень, у яких була виявлена помірна негативна залежність між задоволеністю роботою і показниками **А.** (чим нижча задоволеність, тим вище **А.**). Можливо також, що причину і наслідок слід поміняти місцями. Альтернативна можливість полягає в тому, що деякі люди висловлюють незадоволеність роботою, оскільки їм необхідно знайти виправдання власної схильності до прогулів.

В останні роки був досліджений зв'язок **А.** з іншими змінними. До особистих характеристик, які найчастіше досліджують у зв'язку з **А.**, належать вік, стать, раса, освіта, позаробочі обов'язки, дохід і сімейний стан. Деякі дослідники вважають, що до цієї категорії слід віднести також стаж роботи на певній посаді і рівень цієї посади в ієрархічній структурі організації. З кожною з цих змінних і **А.** була виявлена залежність. Найбільш явно виражена залежність – це зв'язок **А.** зі статтю. Рівень **А.** у жінок вищий, ніж у чоловіків. Для пояснення цього було висунуто кілька гіпотез. Здебільшого вищі рівні **А.** у жінок пояснюються тим, що працюючі жінки мають також і сімейні обов'язки. Важливим чинником вважається також те, що жінки зазвичай займають нижчі посади, ніж чоловіки. Висновок про те, що причини **А.** у жінок складніші, ніж у чоловіків, додатково підтверджений у дослідженні характеру залежності між віком і **А.** У чоловіків вік пов'язаний негативною залежністю з навмисним **А.** (зі збільшенням віку **А.** зменшується), але для жінок такого зв'язку не виявлено. Те, що, на відміну від чоловіків, у жінок з віком рівень **А.** не знижується, зазвичай пояснюють тим, що в се-

редньому віці у жінок більше домашніх обов'язків, ніж у чоловіків. Проте деякі дослідники сумніваються в справедливості такого пояснення.

Досліджувалася також залежність між **A.** і різними організаційними змінними, такими як робоча зміна, стиль керівництва, форма власності компанії, ступінь шкідливості і небезпеки роботи тощо. У цілому результати досліджень цього напрямку свідчать про тенденцію до зниження **A.** в організаціях і групах меншого розміру, тобто **A.** зменшується разом із розміром підприємства.

У другій половині ХХ ст. **A.** на загальнонаціональних виборах у західноєвропейських країнах коливався приблизно в межах 25-30% від чисельності виборчого корпусу, а іноді й вище. Традиційно високий **A.** у США (понад 40%). Як правило, активність виборців на президентських виборах трохи вища, ніж на парламентських, а на останніх неучасть зростає у другому турі, оскільки багато хто з тих виборців, чії кандидати не пройшли в першому турі, втрачають інтерес до виборів. Існуюче в деяких країнах правило обов'язкового голосування великого ефекту не дає. Найбільш значимі причини **A.** – низька політична і правова культура певних верств населення, що породжує байдужість до політичного процесу і відчуження від нього (пасивний **A.**). Меншою мірою **A.** є результатом відмови від участі у виборах з політичних мотивів, наприклад через незгоду з винесенням питання на референдум, негативне ставлення до всіх кандидатів на президентських виборах і т.ін. (активний **A.**). На рівні **A.** може позначитися погана організація виборчої кампанії, невдало вибраний день для голосування і навіть непогода. Найнижчий рівень **A.** характерний для декоративних виборів і плебісцитів, що проводяться диктаторськими, авторитарними режимами: виборці побоюються несприятливих політичних наслідків неявки на виборчі пункти, а влада досить жорстко контролює виборчий процес. З цим значною мірою пов'язана “знаменита” цифра – 99,9% громадян брали участь у виборах у колишньому СРСР. Для вільних виборів, що проходили в Російській Федерації після розпаду СРСР, характерний у середньому названий вище європейський рівень **A.** При цьому виявляються значні коливання. У квітні 1993 р. в голосуванні з референдуму не бра-

ло участі 35,5% від загальної чисельності громадян, які мали право брати участь у ньому. У грудні 1993 р. відбулися одночасно референдуми з ухвалення нової Конституції РФ і виборів до Федерального Зібрання РФ **A.** становив 45,2% від чисельності виборчого корпусу. Критичної точки він досяг на регіональних виборах навесні 1994 р., коли в багатьох округах вибори не відбулися у зв'язку з неявкою виборців. Однак потім крива пішла вгору. На парламентських виборах (у Державну Думу) в 1995 р. відсоток **A.** значно зменшився, а в президентських виборах 1996 р. взяло участь майже 70% виборців. Особливо наочно виявилася кореляція між участю виборців і соціально-політичною значущістю виборів. На цьому позначився також накопичений досвід проведення виборчих кампаній.

A. (землеробський) – форма землеволодіння, при якій власник землі, не беручи участі у процесі виробництва, отримує грошовий дохід у вигляді ренти або прибутку. При цьому земля обробляється орендарями-фермерами чи здольниками за відсутності її власника.

В Україні **A.** сьогодні не дуже високий: регулярно беруть участь у різних виборах 60-70% від зареєстрованих виборців, але проблеми в цьому плані можуть виникнути вже в найближчі роки, оскільки Верховна Рада України відповідно до законів України про вибори, де записано, що “ніхто не може бути примушений до участі чи неучасті у виборах”, поступово скасовує 50%-й мінімум, згідно з яким вибори, на які не з'явилась половина зареєстрованих виборців, визнаються такими, що не відбулися.

Тому дуже актуальною є проблема аналізу причин, через які деяка частина українців ігнорує участь у виборах. Можна назвати такі основні причини **A.**: нівелювання відмінностей між кандидатами та політичними силами, що беруть участь у виборах; невіра в можливість серйозних економічних та соціальних змін, що можуть відбутися в суспільстві в результаті виборів; фальсифікація в процесі виборів, що призводять до фальшування їх результатів; нерівномірне представництво у виборних органах інтересів різних соціальних груп.

Літ.: *Управління суспільним розвитком* : словник-довідник / заг. ред. А. М. Михненко, В. Д. Бакуменка. – К. : Вид-во НАДУ, 2006; *Основи демократії* : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. /

авт. кол. : М. Бессонова, О. Бірюков, С. Бондарук та ін. ; за заг. ред. А. Колодій ; М-во освіти і науки України ; Ін-т вищ. освіти АПН України ; Укр.-канад. проєкт “Демократична освіта” ; Ін-т вищ. освіти . – К. : Ай Бі, 2002; *Соціологія політики* : енцикл. слов. / авт.-упоряд. : В. А. Полторак, О. В. Петров, А. В. Толстоухов. – К. : Вид-во Європ. Ун-ту, 2009; *Энциклопедический словарь* Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона. – СПб. : [б. и.], 1890-1907.

Михненко А.М.

АБСОЛЮТИЗМ (лат. *absolutus* – незалежний, необмежений) – абсолютна монархія, остання форма феодальної держави, що виникає в період розпаду феодалізму та зародження капіталістичних відносин, за якої монарху належить необмежена верховна влада. Обґрунтуванням **А.** стала теза про божественне походження верховної влади. З формально-юридичної точки зору **А.** характеризується тим, що глава держави – монарх – уособлює у своїй особі як законодавчу, так і виконавчу владу, яка здійснюється без представницьких інституцій чи конституційних обмежень. Уперше цей термін з’явився у Франції приблизно в 1796 р., а в Англії та в Німеччині – у 1830 р.

Однак ще стародавні греки знали, що таке **А.**, оскільки мали власний досвід тиранічної влади в деяких містах-державах. Їх дискусії віддзеркалюють глибокий інтерес до цієї проблеми. Платон у діалогах “Держава” і “Політик” захищає ідею необмеженої влади “найкращих”. На його погляд, правителям, певним чином відібраним та навченим мистецтву управління, необхідно дозволити правити, не обмежуючи їх кодексом законів або необхідністю народного схвалення. Римські політичні мислителі не розробили системної теорії абсолютної влади. Однак римські закони припускали у разі виникнення надзвичайних обставин введення диктатури, яка надавала одній особі всю повноту влади.

Як теорія правління **А.** перебував у забутті в період раннього Середньовіччя, оскільки загально визнаним принципом була рівність усіх – і владарів, і їх підданих – перед законом. Цей закон, який поєднав християнські уявлення і звичаєве право германців, вважався настільки беззаперечним і загальним, що право незалежних від нього рішень не надавалося жодній земній владі – ні світській, ні церковній.

Зародження **А.** збігається в часі з початком конфлікту між церквою і державою. Намагання і держави, і церкви затвердити своє верховенство в рішенні спірних питань призвело до того, що кожна із сторін почала все більш наполегливо заявляти про свою незалежність і перевагу. Занепад Священної Римської імперії та виникнення національних держав перенесли обговорення цих питань у зовсім іншу площину. Божественне право королів було обернено на виправдання свободи їх дій стосовно своїх підданих. Перші елементи **А.** з’явилися у кінці XV – на початку XVI ст. у зв’язку з виникненням сучасних держав. На цьому етапі **А.** загалом відіграв прогресивну роль, оскільки боровся із сепаратизмом феодальної знаті, підчиняв церкву державі, знищував залишки політичної роздробленості та об’єктивно сприяв економічній єдності країни, успішному розвитку нових капіталістичних відносин і процесу формування націй та національних держав. За **А.** досягається найбільший (за умов феодалізму) ступінь державної централізації, створюється розгалужений бюрократичний апарат (судовий, податковий тощо), велика постійна армія і поліція; діяльність типових для станової монархії представницьких органів самоврядування або припиняється, або втрачає попереднє своє значення. Держава набуває при **А.** значну незалежність від панівного дворянського класу. Для неї стає характерним політика протекціонізму та меркантилізму, що сприяло розвитку національної економіки, торгівлі і буржуазії. Нові економічні ресурси використовувались **А.** для посилення військової могутності держави та ведення загарбницьких війн.

Тією чи іншою мірою риси абсолютної монархії або прагнення до неї виявилися в усіх державах Європи, але найбільш виразне втілення вони знайшли у Франції, де **А.** проявляється вже з початку XVI ст., а свій розквіт пережив у період правління Людовіка XIII (1624-1642) та Людовіка XIV Бурбонів (1643-1715). В Англії розквіт **А.** прийшовся на правління Єлизавети I Тюдор (1558-1603), але на Британських островах він так і не досяг своєї класичної форми, оскільки зберігся парламент. Могутня королівська влада запанувала і в Іспанії, але на тлі слабого економічного розвитку іспанський **А.** переродився в деспотію. В Німеччині абсолютні монархії створювались не в

загальнонаціональному масштабі, а в межах окремих князівств. Загальний розквіт **А.** в країнах Західної Європи припадає на XVII-XVIII ст. В Росії **А.** існував у XVIII – на початку ХХ ст.

Таким чином, становлення **А.** мало прогресивний характер, оскільки королівська влада сприяла завершенню територіального об'єднання своїх держав, більш швидкому розвитку промисловості і торгівлі, раціоналізації систем адміністративного управління. У цілому ж абсолютистська система управління посилювала відчуття державної цілісності у представників різних верств та соціальних груп, сприяючи цим формуванню націй.

Перехід до **А.** насамперед був пов'язаний із падінням самостійності церкви та підпорядкуванням її тією чи іншою мірою монарху. Під час цих релігійних воєн XVI-XVII ст., коли весь світ цікавився передусім церковними справами, занепали ідеї гуманізму. Поступово духовне життя верхів суспільства XVIII ст. опанував новий культурний напрям – раціоналізм. Назва його походить від того, що його прихильники у своїх дослідах опиралися виключно на розум. Поглядами раціоналізму перейнялися деякі монархи і у другій половині XVIII ст. характерним явищем для Європи став просвітницький **А.**, тісно пов'язаний з ідеями просвітництва.

До популяризації і поширення раціоналістичних ідей прислужилися найвизначніші філософи свого часу, які особливу увагу почали приділяти розробці теорії держави. Зокрема, в Левіафані (1651) Т.Гоббс наполягає, що абсолютна влада не обмежена моральними обов'язками, а скоріш сама їх творить. Найбільш поширеним обґрунтуванням влади над людиною стало пояснення щодо її згоди на здійснення такої влади у формі “обмеженого договору”, яке пропонували Дж.Локк (1632-1704) і Т.Джефферсон (1743-1826). Ця ідея набула класичної форми в працях Ж.-Ж.Руссо (1712-1778), в яких поєднано традиції **А.** та нові демократичні цінності. Особливий внесок у розвиток цих ідей зробили визначні французькі письменники Вольтер та Монтеск'є.

Під впливом ідей просвітників представники просвітницького **А.** намагалися впроваджувати їх поради в життя, проводячи різні реформи в ім'я поширення культури. Для проведення таких державних реформ осві-

чені монархи залучали на свій бік талановитих і визначних людей свого часу, зацікавлених у них. Багато діячів просвітницького **А.** підтримували тісні відносини з просвітниками (дружба Фрідріха II з Вольтером, листування Єкатерини II з Вольтером та Дідро), демонструючи цим здійснення “союзу філософів та державців”.

У XVIII ст. політичні системи Франції, Австрії, Пруссії та Росії на чолі з освіченими монархами діяли паралельно і взаємно впливали одна на одну. Найбільш типовими представниками просвітницького **А.** були: Йосиф II (1780-90) в Австрії, Єкатерина II (1762-1796) в Росії, Фрідріх II (1740-1786) в Пруссії, міністр Помбал за Жозе II (1759-1777) у Португалії, державний діяч Аранда за Карла III (1759-1788) в Іспанії. Реформи, що вони проводили, були спрямовані на ліквідацію найбільш відсталих форм феодальних інституцій та порядків. Найважливіші з цих реформ: скасування деяких станових привілеїв, адміністративні реформи, спрямовані на подолання феодальної роздробленості та місцевого сепаратизму, сприяння розвитку торгівлі та мануфактур, спроби визволення селян від особистої залежності; церковні реформи (вигнання єзуїтів з Іспанії та Португалії, секуляризація церковних земель); реформи в галузі шкільної освіти тощо.

Однак у процесі історичного розвитку принципи існування абсолютної монархії, яка консервувала архаїчні форми феодального порядку, почали вступати в протиріччя з новими потребами суспільства. **А.** поступово втрачав прогресивний характер і ставав гальмом подальшого розвитку капіталізму. В Нідерландах, Англії, Франції, Росії цей конфлікт був вирішений шляхом буржуазних революцій (Нідерландська буржуазна революція XVI ст., Англійська буржуазна революція XVII ст., Французька буржуазна революція кінця XVIII ст., Лютнева революція 1917 р. в Росії), в інших країнах відбувалася поступова трансформація абсолютної монархії в обмежену, конституційну.

Щодо сучасності, то згідно з теорією права всі суверенні держави розпоряджаються абсолютною владою (хоча на практиці вона обмежена). Часто термін “абсолютний” застосовується до урядів, які не визнають жодних правових, традиційних або моральних обмежень своєї влади. У цьому сенсі поняття **А.** не завжди стосується якоїсь конкрет-

ної форми правління, оскільки будь-яка форма може розпоряджатися безмежною владою. Сучасний А. вважає, що він є більш динамічним та ефективним способом управління порівняно з демократією. Тому всі без винятку сучасні форми А. прагнуть до зосередження влади в руках виконавчих органів і намагаються встановити контроль над економічною діяльністю. Цей контроль може приймати найрізноманітніші форми.

Літ.: Грановский Г. Н. Лекции по истории средневековья / Г. Н. Грановский. – М. : Наука, 1987; Князев В. М. Государное управление: философские, світоглядні та методологічні проблеми : монографія / В. М. Князев, І. Ф. Надольний, М. І. Мельник та ін. ; за заг. ред. В. М. Князева. – К. : Вид-во НАДУ ; Міленіум, 2003; Колодій А. М. Загальна теорія держави та права : навч. посіб. / А. М. Колодій, В. В. Копейчиков, С. Л. Лисенков та ін. ; за заг. ред. А. М. Колодій. – К. : Юрінком Інтер, 1999; Вайнштейн О. Л. Новейшая буржуазная концепция абсолютной монархии // Критика новейшей буржуазной историографии : сб. / О. Л. Вайнштейн. – М. ; Л. : [б. и.], 1961.

Дученко Г.В.

АВТАРКІЯ (грец. autarkeia – самовдоволення) – спосіб, стиль управління економікою, підприємством, заснований на зосередженні влади в руках однієї особи. Ізоляція держави від зовнішньо-економічного впливу, створення незалежного господарства, яке може себе забезпечити без усякої підтримки ззовні. Це стан економіки, за якого задоволення потреб споживачів забезпечується виключно за рахунок національного виробництва, а обмін з іншими країнами практично відсутній; політика й ідеологія, спрямовані на відокремлення економіки однієї держави чи групи держав від економіки інших країн, що має на меті створення замкнутої системи господарювання, зорієнтованої на самозабезпечення; античний ідеал суспільного буття, що полягає в незалежності певного соціального утворення від зовнішнього світу, внутрішній завершеності його економічного і політичного ладу, морального стану і є необхідною умовою для досягнення щастя, гармонії.

Ідеї автаркічного суспільного життя активно обґрунтовували середньовічні та новогрецькі мислителі. І.-Г.Фіхте у 1800 р. створив філософський проект “замкнутої торговельної держави”, яку розглядав як замкнуту сукупність людей, підпорядкова-

них однаковим законам і вищій примусовій владі; політично, юридично, торговельно, економічно ізольований від інших країн державний устрій. Фіхте вважав А. основним способом забезпечення надійного миру, а причиною війн – штучні державні кордони. Держава, яка дотримується звичайної торговельної системи, зацікавлена в збільшенні території для розвитку економічних зв'язків і накопичення багатства, яке знову спрямовують на завоювання. На протигагу цьому, замкнута торговельна держава зорієнтована на свої природні розміри й не перетворюється на суб'єкта безперервної економічної та політичної експансії, що є загрозою для решти країн. Пізніше вона могла штучно створюватись шляхом впровадження різних обмежень щодо розвитку торговельно-економічних відносин з іншими країнами. Політика А. при цьому повинна була враховувати реальні можливості замкнутого економічного циклу, зумовленого наявністю природних ресурсів, геополітичним становищем, іншими факторами економічного та політичного характеру. За своєю суттю ця політика перешкоджає здійсненню міжнародного розподілу праці, загострюючи економічну ситуацію у власній державі, а також створюючи напруженість у міжнародних відносинах. А. – це економічний режим країни, що передбачає її самозабезпечення і відсутність торговельного обміну з іншими країнами. Введення А. в певному економічному просторі повністю виключає будь-які торговельні обміни.

А. – політична й соціальна дієздатність та вільність, оскільки економічна незалежність автоматично дає можливість політично, військово та інформаційно-ідеологічно бути вільним, раціонально сконцентрувати ресурси та направити їх на потреби держави.

Повна А. – це повна ізоляція країни, в цих обставинах вона не веде будь-якої торгівлі з жодною країною світу. Це може бути наслідком політичного конфлікту чи санкцій у сучасному світі. В умовах народного господарства це було можливим, але при товарному господарстві це є просто смішним та утопічним. У мікроекономіці існує поняття “спеціалізація”, тобто кожний виконує свою роботу та виробляє відповідний товар чи добуває сировину. Для того щоб виробити товар, потрібно кілька видів сировини, наприклад один вид сировини є, але іншого

немає і без нього просто не можна виробити певний товар (продукт), є домовленості з людиною, яка добуває цей вид сировини, тобто спеціалізується в конкретній сфері. Обмін може бути товарно-грошовим, на бартерній (безгрошовій) основі, якщо є зацікавленість обох сторін. Ця ситуація і є притаманною для макроекономіки. Тобто на міжнародній арені є поняття “спеціалізація”, але воно зветься світовим розділом праці. Кожна країна спеціалізується в тій сфері, в якій це вигідно. Наприклад, техніку вигідніше виробляти в Китаї, оскільки в тій сфері там дешева робітничая сила, а значить менші витрати виробництва. Україні краще (вигідніше) купувати техніку в Китаї (наприклад), ніж виробляти свою, оскільки виробництво своєї є не вигідним з фінансової точки зору. Політику **А.** важко здійснювати протягом тривалого часу, оскільки відсутність зарубіжної конкуренції призводить до гальмування прогресивних структурних змін в економіці, науково-технічного прогресу, процесів підвищення якості та розширення асортименту продукції. Крім того, обов’язковою умовою **А.** є наявність на території країни різноманітних ресурсів, особливо палива та сировини, потенційна забезпеченість продовольством, а також підтримка населенням такої державної політики. У світовій практиці частіше трапляється не повна, а часткова **А.**, тобто політика, спрямована на досягнення незалежності від зовнішніх поставок окремих товарів або послуг. Необхідність досягнення такої незалежності обґрунтовується, як правило, політичними і військовими аргументами. Незважаючи на те, що в чистому вигляді **А.** існувала тільки за натурального господарства в період до капіталістичних формацій, історичний досвід усіх країн показує, що обсяги і жорстокість заходів, регулюючих зовнішньоекономічну діяльність, перебувають у зворотній залежності від рівня і темпів соціально-економічного розвитку країн.

Яскравим прикладом “закритої” економічної політики у 50-80-х рр. ХХ ст. була політика керівництва Народної Республіки Албанія, впровадження якої зумовлювалось ідеологічними чинниками і яка, зрештою, спричинила різке погіршення становища населення, крах усієї економічної і соціально-політичної системи країни. Ознаки **А.** спостерігаються в діях політичного керівництва

сучасної Корейської Народно-Демократичної Республіки. Водночас, враховуючи дію глобалізаційних чинників, сучасна система міжнародних відносин та міжнародного розподілу праці робить політику **А.** практично неможливою.

Літ.: Анилионис Г. П. Глобальный мир: единый и разделенный. Эволюция теорий глобализации / Г. П. Анилионис, Н. А. Зотова. – М. : Междунар. отношения, 2005; Кук К. Европа в двадцатом столетии / К. Кук, Дж. Стивенсон. – М. : Междунар. отношения, 2005; *Международные отношения: теории, конфликты, движения, организации.* – М. : [б. и.], 2008; *Большой энциклопедический словарь.* – М. : [б. и.], 2000; *Новітній філософський словник : енциклопедія.* – Мінськ : В. М. Спунк, 1998.

Ткачук Р.Л.

АВТОНОМІЯ НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНА – форма національно-культурного самовизначення осіб, які належать до національних меншин, самостійного вирішення ними питань збереження та розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності. Права національних меншин України на **А.н.-к.** зафіксовані в Законі України “Про національні меншини в Україні” (1992). Згідно зі ст. 6 даного Закону ці права передбачають: користування і навчання рідною мовою чи вивчення рідної мови в державних навчальних закладах або через національні культурні товариства, розвиток національних культурних традицій, використання національної символіки, відзначення національних свят, сповідування своєї релігії, задоволення потреб у літературі, мистецтві, засобах масової інформації, створення національних культурних і навчальних закладів та будь-яку іншу діяльність, що не суперечить чинному законодавству.

Хоча про організаційну форму **А.н.-к.** в Законі України “Про національні меншини в Україні” не йдеться, але з його тексту випливає, що такою формою можна вважати національні громадські об’єднання, статус яких, а відтак і нинішню структуру **А.н.-к.** визначає Закон України “Про об’єднання громадян”.

Очевидна декларативність ст. 6 Закону України “Про національні меншини в Україні” щодо визначення **А.н.-к.** зумовлює необхідність звернутися до теорії та історії цього питання. Потреба в **А.н.-к.** виникла як прагнення забезпечити права людини (і гро-

мадянина) з урахуванням чинника її етнічного походження. У випадку поліетнічності населення певної країни та значної дисперсності розселення національних меншин такі права, як правило, не можуть бути ефективно забезпечені на територіальній основі. У зв'язку з цим виникла ідея екстериторіальної національної автономії, яка б забезпечувала відповідні права осіб, які належать до національних меншин, безвідносно до місця їх проживання на території країни. Ідею такої національної автономії на екстериторіальній основі, або **А.н.-к.**, висунули і розвинули на рівні теоретичного знання австрійські соціал-демократи (австро-марксистки) К.Реннер та О.Бауер. Однією з перших спроб практичної реалізації цієї ідеї став "Закон про національно-персональну автономію" Української Народної Республіки (УНР), ухвалений 9 січня 1918 р.

Ст. 1 цього Закону проголошувала: "Кожна з населяючих Україну націй має право... на національно-персональну автономію, цебто право на самостійне устроєння свого національного життя, що здійснюється через органи Національного союзу, влада якого шириться на всіх його членів, незалежно від місця їх поселення в УНР". Відповідно до ст. 2 цього Закону право на національно-персональну автономію надавалось громадянам руської, єврейської і польської національностей відразу, іншим же національним меншинам – після подання ними відповідної заяви, підписаної не менш ніж 10 тис. представників даної національності. Національні союзи проголошувались суб'єктами публічних і приватних прав, їм належало право на законодавство та управління в рамках їх компетенції, право на пропорційну частку загальнодержавного і місцевого бюджетів, а також на оподаткування своїх членів "національним податком" (тобто поряд з правом на відповідну частку бюджетних коштів передбачалась фінансова участь національних меншин у вирішенні питань щодо свого соціально-культурного розвитку). Органи національних союзів проголошувались державними органами. Вищий представницький орган – Національні збори – обирав вищий виконавчий орган, який наділявся правом представляти автономію перед державними та громадськими установами.

Поразка УНР не дала можливості перевірити "Закон про національно-персональну

автономію" соціальною практикою. Ухвалення в країнах Балтії та в Росії законів про **А.н.-к.** вже після розпаду СРСР також не дає змоги зробити однозначні висновки щодо того, наскільки вони забезпечують збереження етнічної ідентичності й культурної самобутності національних меншин.

Разом з тим уже сьогодні ясно, що в Україні процеси екстериторіальної самоорганізації національних меншин випереджають їх законодавче врегулювання. Рівень громадських організацій, що на перший план висуюють завдання захисту прав своїх членів, дедалі менше задовольняє ті національні меншини, які досягли досить значної етнічної мобілізованості.

Деякі національні меншини утворили позатериторіальні представницькі органи, які виступають від імені певної спільноти в цілому і ставлять питання про свою легітимізацію. Офіційне визнання цих органів громадської самоорганізації означатиме, що на всіх рівнях державної влади та місцевого самоврядування інтереси цих національних меншин будуть представляти виборні (центральні та регіональні) органи, а не національно-культурні товариства.

Національні об'єднання, які виступають від імені певної спільноти в цілому, є вже іншою, ніж традиційні громадські організації, формою етнокультурної самоорганізації і самоврядування національних меншин. Це вже фактично і є національно-культурні автономії.

Таким чином, питання про підготовку законопроектів, який би визначав правові засади екстериторіальної самоорганізації етнічних спільнот і розв'язав чимало проблем у цій сфері, стає дедалі актуальнішим. Необхідність розробки й прийняття спеціального законодавчого акта про **А.н.-к.** зумовлена причинами як юридичного, так і політичного характеру. Наявність в українському законодавстві поняття "А.н.-к." без його конкретного визначення створює правові колізії. Зокрема, йдеться про потребу вирішення таких питань, як: включення представницьких органів національних меншин у політико-правове поле України; участь цих органів у реалізації владних повноважень щодо етнокультурного розвитку відповідних національних меншин; механізми взаємодії між органами державної влади та органами місцевого самоврядування, з одного боку, й

органами національно-культурного самоврядування – з другого; фінансово-економічне забезпечення функціонування національно-культурної самоорганізації етнічних спільнот. При цьому необхідно чітко розмежувати такі різні за суттю поняття, як **А.н.-к.** (етнокультурна) та автономія національно-персональна (Національний союз).

Очевидно, що **А.н.-к.** не скасовує національно-культурні товариства. З одного боку, ці форми національно-культурної (етнокультурної) самоорганізації можуть співіснувати паралельно, доповнюючи одна одну, з другого – етнічні спільноти можуть, залежно від рівня етнічної мобілізації своїх членів, віддавати перевагу тій чи іншій формі своєї самоорганізації.

Зрозуміло, усі ці питання потребують ґрунтовного науково-теоретичного опрацювання, вивчення досвіду функціонування **А.н.-к.** в інших країнах. Здійснення права на **А.н.-к.** не повинно завдавати шкоди інтересам Української держави, яка є спільним домом для всіх етнічних громад, які в ній проживають.

Літ.: *Актуальні питання вітчизняної етнополітики: шляхи модернізації, врахування міжнародного досвіду / за заг. ред. Ю. Тищенко. – К. : УНЦПД, 2004; Євтух В. Б. Етносуспільні процеси в Україні: можливості наукових інтерпретацій / В. Б. Євтух. – К. : ВД “Стилос”, 2004; Лойко Л. І. Громадські організації етнічних меншин України: природа, легітимність, діяльність : монографія / Л. І. Лойко. – К. : ПЦ “Фоліант”, 2005.*

Троциньський В.П., Коваль В.І.

АДМІНІСТРАТИВНА СИСТЕМА (лат. *administration* – управління) – структура, яка забезпечує реалізацію процесів управління за допомогою методів і засобів безпосереднього впливу на керовані об’єкти, що функціонують як єдине ціле і зорієнтовані на досягнення єдиної спільної мети. **А.с.** (лінійна), на відміну від інших систем управління (функціональної, комбінованої), характеризується безпосереднім впливом на об’єкти за допомогою службових організаційно-розпорядчих документів (наказів, розпоряджень тощо) і управлінських дій.

За використання **А.с.** органи виконавчої влади, як правило, застосовують специфічні методи досягнення цілей: примус, маніпулювання, переконання, авторитет, традицію та ін. Використання методів примусу є сутнісною ознакою **А.с.** Адміністрування перед-

бачає виконання функцій лінійного управління щодо підлеглого об’єкта на основі компетенції і єдиноначальності. Основна увага за **А.с.** приділяється організації в цілому через виконання таких управлінських функцій, як планування, організація, командний ланцюг, координування і контролювання. **А.с.** детально регламентує процеси прийняття рішень і бюрократичні процедури за повторюваних, типових ситуацій, однак нездатна запропонувати алгоритми вироблення рішень у разі виникнення складних, непевних, невизначених обставин.

За способом впливу адміністративні методи управління поділяються на організаційні та розпорядчі. Організаційний вплив як сукупність прийомів і методів створення чи удосконалення організаційних систем керуючих і керованих підрозділів, як правило, виявляється у формі різного роду нормативних актів тривалої дії (положення, статuti, регламенти, постанови, правила, інструкції тощо), що чітко регламентують на певний термін організаційну структуру управління, порядок, напрям і зміст взаємодії між структурними підрозділами. Розпорядчий вплив полягає в родових або повторюваних одиничних оперативних організаційних командах, спрямованих переважно на ліквідацію відхилень, що виникають у процесі управління.

А.с. поєднує ручний і автоматичний режими управління. У ручному режимі засобами безпосереднього (прямого) оперативного управлінського впливу на керований об’єкт розв’язуються проблемні, нетипові та ін. складні питання. В автоматичному режимі при вирішенні типових та повторюваних питань застосовуються основні принципи раціональної бюрократії М.Вебера, що мають певні переваги. За чіткого ієрархічного поділу влади і визначених правил і процедур для кожного конкретного випадку можна отримати ефективний засіб упорядкування життєдіяльності великих груп людей та запобігання зловживанням владою. Такі переваги, як універсальність, передбачуваність і продуктивність, бюрократична система може реалізувати за певних умов: організації відомі загальні цілі і завдання; робота в організації може поділятися на окремі операції; загальна мета суб’єкта управління є достатньо простою, що дає змогу виконати її на основі централізованого планування; виконання роботи працівником може досить

точно вимірюватись; влада керівника визнається як законна тощо. Ці особливості зумовлюють передбачуваність поведінки службовців бюрократичного апарату, сприяють координуванню їх діяльності.

А.с. є ефективною за використання рутинної технології, нескладного нединамічного зовнішнього оточення. Ця система часто застосовується у державному управлінні, при цьому наслідки її впливу можуть бути доволі суперечливими.

Крайнім варіантом прояву **А.с.** стала адміністративно-командна система СРСР – модель управління радянським суспільством, заснована на жорстких методах бюрократичного централізму та перенесена в інші країни соціалістичного табору. Ця система набула завершеного вигляду у 70-х рр. ХХ ст., коли тотальна бюрократизація постала як сутнісний, системоутворюючий чинник усього суспільного організму, який, у свою чергу, поступово втратив здатність до саморегуляції та існування без державного примусу.

До методів адміністративно-командної системи належали: різноманітні засоби адміністративного примусу і жорсткого централізму на всіх рівнях управлінського циклу (прийняття рішення, організації його виконання, контролю за виконанням); обмеження процесів самоврядування в усіх сферах життєдіяльності суспільства; домінування політико-ідеологічних стимуляторів соціально-економічного розвитку; практика перестраховок, приписок, дріб'язкової регламентації індивідуальної та колективної життєдіяльності та ін.

Системний всеохоплюючий характер проникнення методів планового регулювання в усі суспільні сфери, у свідомість громадян тримався на цілісному бюрократичному механізмі, підвалини якого становили номенклатурна (залежна від вищих інстанцій) система призначення державних службовців на керівні посади та ідеологія правлячої компартії. Стиль управління, за допомогою якого діяла номенклатура, становив узгоджену сукупність закріплених у законах правил та процедур, обов'язкових і для об'єктів, і для суб'єктів подібного керівництва.

З адміністративно-командною системою пов'язуються серйозні помилки і прорахунки у прийнятті важливих політичних, економічних, соціальних, кадрових та ін. рішень, вихолощення демократичних інсти-

тутів і процедур та перетворення їх на засіб імітації активної політичної участі громадян. Наприкінці 80-х рр. ХХ ст. адміністративно-командна система вичерпала свої можливості та ресурси. Спроби її збереження шляхом запізнілої модернізації окремих елементів призвели не лише до розпаду останньої, але й до ліквідації СРСР. Нежиттєздатність цієї системи підтвердилася майже одночасним її зникненням у східноєвропейських країнах.

Літ.: *Бюрократия и общество*. – М. : [б. и.], 1991; *Бюрократия как феномен власти и управления*. – К. : [б. и.], 1989; *Восленский В. С.* Номенклатура: господствующий класс Советского Союза / В. С. Восленский. – М. : [б. и.], 1991; *Попович М. В.* Радянський тоталітаризм – головний ворог демократії; Розклад радянського тоталітаризму; “Перестройка” / М. В. Попович // Червоне століття. – К. : АртЕк, 2005; *Соціологічна енциклопедія*. – К. : Академвидав, 2008.

Ткачук Р.Л.

АДМІНІСТРАТИВНО-КОМАНДНА СИСТЕМА – система господарювання, за якої економічна влада в суспільстві зосереджена в одного суб'єкта, яким може виступати держава, партія, окрема особа. Усі економічні рішення приймаються цим суб'єктом (центром) у вигляді планів – наказів, обов'язкових до виконання.

А.-к.с. характеризується такими основними рисами: панування суспільної власності на засоби виробництва, директивне централізоване планування в усій системі господарювання, відсутність конкуренції між товаровиробниками та економічних криз, високий ступінь соціального захисту громадян, який забезпечує повну зайнятість населення, безкоштовні освіту, медичне обслуговування, послуги сфери культури, мистецтва, спорту, відсутність диференціації населення на бідних та багатих. Ціноутворення здійснюється централізовано: на речі першої необхідності держава штучно занижує ціни, щоб була змога забезпечити ними кожного громадянина; на товари розкоші – штучно завищує ціни через їх нестачу. Підприємства, виробляючи лише заплановану державою продукцію, яка часто не користується попитом і реалізовується за державними цінами, не мають стимулів до зниження витрат виробництва, впровадження нової техніки та технології, оновлення асортименту. Централізоване встановлення на підприємствах си-

стем та розмірів заробітної плати призводить до “зрівнялівки”, яка знищує стимули у робітників до покращення результатів своєї праці. Надмірна централізація, панування командних методів управління, негнучкість до змін в економіці, відсутність стимулів до покращення кінцевих результатів роботи обумовлюють недостатню ефективність функціонування **А.-к.с.** та її розпад.

Літ.: Мочерний С. В. Економічна теорія : посібник / С. В. Мочерний. – К. : Академія, 2003. – 653 с.; Політекономія : підручник / за ред. Ю. В. Ніколенка. – К. : ЦУЛ, 2003. – 412 с.

Крамарева О.С.

АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНІ РЕФОРМИ НА ТЕРИТОРІЇ УСРР У 1920-1930-ТІ РОКИ. Протягом 1920-1930-х рр. на території УСРР відбувалися серйозні адміністративно-територіальні зміни. Зокрема, на початку 1923 р. було проведено реформу з метою скорочення кількості адміністративно-територіальних одиниць, спрощення та здешевлення апарату управління. У постанові уряду УСРР “Про адміністративно-територіальний поділ Донецької губернії” від 7 березня 1923 р. затверджувалося сім округів: Бахмутський, Луганський, Маріупольський, Старобільський, Таганрозький, Юзівський та Шахтинський. Таким чином, реформа являла собою перший етап переходу до нового адміністративно-територіального поділу республіки. У 1925 р. завершується перехід від 4-ступеневої (центр-губернія-повіт-волость) до 3-ступеневої (центр-округ-район) системи управління. Згідно з постановою ВУЦВК “Про ліквідацію губерній та перехід на триступеневу систему управління” від 3 червня 1925 р. територія УСРР з 15 червня поділялася на 41 округ.

Кількість районів, потім повітів і волостей протягом першої половини 1920-х рр. постійно змінювалася, межі адміністративних одиниць були нестійкими. Наприклад, один із розділів постанови ЦВК СРСР від 16 жовтня 1925 р. стосувався розмежування між УСРР та Північно-Кавказьким краєм РСФРР і мав відношення до Донецького регіону. Проблема загострилася ще наприкінці 1923 р., коли крайовий виконком та Південно-Східне бюро ЦК РКП(б) почали наполягати на приєднанні Таганрозького та Шахтинського округів України до РСФРР. Визначити на-

лежність цих територій було доволі складно. У прийнятому 13 липня 1924 р. рішенні Політбюро ЦК КП(б)У зазначалось, що відторгнення цих районів може негативно вплинути на все вугільне господарство Донбасу. Проти рішення Політбюро ЦК РКП(б) висловилося і бюро Донецького губкому. В його постанові від 19 липня 1924 р. зазначалося: “У зв’язку з тим, що це рішення поставило під загрозу існування Донбасу... бюро губкому категорично вимагає перегляду цього питання, узгодивши з представниками Донбасу. На випадок негативного рішення наполягає на перегляді такого принципового питання на пленумі ЦК РКП(б)”. Згідно з постановою ЦВК СРСР від 16 жовтня 1925 р. до УСРР була приєднана територія, на якій мешкало 278081 особа, у той час як від України було відторгнено територію з населенням 478909 осіб. Поза межами республіки залишилися значна кількість українців.

Правова база формування національних адміністративно-територіальних одиниць була підведена постановами ВУЦВК і Раднаркому УСРР “Про виділення національних районів та сільрад” від 29 серпня 1924 р., які були ухвалені IV сесією ВУЦВК 19 лютого 1925 р. Цим актом встановлювалось, що національний район може бути утворений за наявності на його території не менше ніж 10 тис. громадян певної національності, а національна сільська рада – 500 осіб. А звичайний район в Україні утворювався за наявності на його території 25 тис., а сільська рада – 1 тис. мешканців. Цікавою є мережа адміністративно-територіальних одиниць Донбасу. Загалом можна відзначити кількісне переважаєння російських сільських та селищних рад над іншими національними радами. Так, за п’ятьма округами Донбасу російських рад було 130 проти 74 інших національностей (грецькі, німецькі, болгарські, єврейські). Але разом з тим серед 5462 керівників радянського апарату Луганської округи у 1928 р. 3472 становили українці, 1792 – росіяни та 198 – інші національності. Таким чином, слід зазначити, що наприкінці 20-х рр. у владних структурах Донбасу спостерігалася чисельна перевага етнічного українського населення.

Характерною особливістю було те, що в Донбасі найбільш поширеною була група малих міських поселень (вони становили

85% міських поселень), які не мали статусу міст або селищ міського типу. У таких малих поселеннях, що виникали, як правило, навколо однієї або кількох шахт, мешкало близько половини всього міського населення регіону. Переважаюча частина малих міських поселень була зосереджена в Гірничопромисловому районі, до якого входили Сталінський, Артемівський та Луганський округи. У 157 міських поселеннях його мешкало 89% усього міського населення регіону. На його території розташовувалося 6 з 8 міст Донбасу. Гірничопромисловий район був найбільш урбанізований не тільки у Донбасі, але й по всій Україні.

2 вересня 1930 р. було видано постанову ВУЦВК і РНК УСРР “Про ліквідацію округів та перехід на двоступеневу систему управління”. За основу адміністративного устрою взяли райони, оскільки саме в райони було перенесено центр партійної уваги по роботі з держапаратом. У результаті нового районування, наприклад, у Донбасі на кінець 1930 р. налічувалось 57 районних, 13 міських, 68 селищних і рудничих Рад та 354 сільради. Усі районні, а також 4 міські Ради – Артемівська, Луганська, Маріупольська і Сталінська – безпосередньо підпорядковувалися центру республіки. З ліквідацією округів робота щодо подальшого вдосконалення адміністративно-територіального устрою не припинилась. Бурхливе зростання промисловості, складнощі в розвитку сільського господарства викликали потребу створити в 1932 р. нову управлінську ланку – область. На думку державних керівників, це мало поліпшити керівництво підприємствами, колгоспами, сприяти посиленню принципу централізму. В остаточному підсумку йшлося про зміцнення адміністративно-командних методів управління господарством і в цілому суспільним життям держави. Проте, якщо перші п’ять областей в Україні (Вінницька, Дніпропетровська, Київська, Одеська і Харківська) були утворені вже в лютому 1932 р., то в Донбасі було створено 17 адміністративно-територіальних одиниць (13 районів і 4 міські Ради), безпосередньо підпорядкованих центру республіки, згідно з рішенням IV позачергової сесії ВУЦВК XII скликання.

Пізніше, в червні 1932 р., відзначаючи позитивні результати п’ятимісячного досвіду роботи областей України, ЦК ВКП(б) прий-

няв рішення про перебудову в Донбасі системи керівництва народним господарством за обласним принципом. Це питання обговорювалося на засіданні ВУЦВК 2 липня 1932 р. “З метою наближення та поліпшення якості оперативного керівництва розвитком промисловості та культурно-побутовими процесами в Донбасі, удосконалення плановості, забезпечення сільськогосподарської бази для потреб виробництва і робітничого постачання, і, зважаючи на досвід роботи за обласною системою, яка дала позитивні результати”, – ВУЦВК постановив утворити на території УСРР Донецьку область з центром у місті Артемівську в складі 12 міських рад та 23 районів. 22 липня 1932 р. ВУЦВК визначив адміністративним центром Донецької області м. Сталіно. До складу області увійшли 17 адміністративно-територіальних одиниць регіону (13 районів і 4 міськради), що існували раніше, а також 13 сільськогосподарських районів східної частини Харківської і 5 таких самих районів Дніпропетровської областей. Усього в Донецькій області налічувалося 35 районів (12 промислових та 23 сільськогосподарських). Згодом Указом Президії Верховної Ради СРСР від 3 червня 1938 р. територію Донецької області було розділено на дві області – Сталінську та Ворошиловградську. До складу Сталінської області входило 10 міст (Сталіно, Артемівськ, Горлівка, Костянтинівка, Краматорськ, Макіївка, Маріуполь, Орджонікідзе, Слов’янськ, Чистяково) та 22 райони, а до складу Ворошиловградської – 4 міста (Ворошиловград, Ворошиловськ, Красний Луч, Серго) та 27 районів.

Літ.: Михненко А. М. Історія Донецького басейну другої половини XIX – першої половини XX ст.: монографія / А. М. Михненко. – К.: Донецьк: ТОВ “Юго-Восток, Лтд”, 2003. – 440 с.; *Собрание* Узаконений и Распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства Украины. – 1923. – № 18-19. – С. 56; *Собрание* Узаконений и Распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства Украины. – 1925. – № 29-30. – С. 233; *Боечко В.* Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан / В. Боечко, О. Ганжа, Б. Захарчук. – К.: [б. в.], 1994. – С. 56-58; *ДАДО*, ф. Р-1202, оп. 1, спр. 79, арк. 43; ЦДАВО України, ф. 1, оп. 4, спр. 1248; оп. 5, спр. 1177; *ДАЛО*, ф. Р-34, оп. 1, спр. 1126, арк. 33; *Лихолобова З. Г.* Процессы урбанизации в Донбассе (1926-1932 гг.) // Новые страницы в истории Донбасса: Ст. Кн. 3 / З. Г. Лихолобова, В. Коваленко. – Донецк: [б. и.], 1994. – С. 57; *Зведення законів УСРР.* – 1930. – № 23. –

С. 225; *КПСС* в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. – М. : [б. и.], 1970. – Т. 4. – С. 234; *ЦДАВО* України, ф. Р-1, оп. 6, спр. 385, арк. 1-2, 12-16, 19-20; *ЦДАВО* України, ф. Р-1, оп. 7, спр. 46, арк. 40-41; Зведення законів УСРР. – 1932. – № 5. – С. 28; *ЦДАВО* України, ф. Р-1, оп. 8, спр. 210, арк. 232-233; *Чувьирин М. В.* Важнейшие задачи Донецкой парторганизации / М. В. Чувьирин. – Х. : [б. и.], 1932. – С. 3-5; *ДАДО*, ф. Р-279, оп. 1, спр. 767, арк. 45; *ДАДО*, ф. Р-279, оп. 1, спр. 767, арк. 9; Зведення законів УСРР. – 1932. – № 22-23. – С. 138; Зведення законів УСРР. – 1932. – № 36-40. – С. 236-237; *Социалистический Донбасс*. – 1938. – 4 июня.

Михненко А.М.

АДМІНІСТРАЦІЯ ПРЕЗИДЕНТА УКРАЇНИ є постійно діючим органом, створеним для здійснення повноважень Президента України. У своїй роботі керується Конституцією України, актами Президента України та розпорядженнями Глави **А.П.У.**, міжнародними договорами України, укладеними в установленому порядку. Утворена Адміністрація першим Президентом України Леонідом Кравчуком 13 грудня 1991 р. (указ № 6/1991). Розташована в м. Києві по вулиці Банковій, будинок № 11. Загальне керівництво здійснював Секретар **А.П.У.** У 1994 р. Л.Кравчук змінив назву на “Глава **А.П.У.**”. У 2005 р. новообраний Президент Віктор Ющенко відповідно до указу № 108/2005 реорганізовує **А.П.У.** в Секретаріат Президента України. Але з 25 лютого 2010 р. нині діючий Президент Віктор Янукович указом № 265/2010 змінює знову на **А.П.У.** Очолює **А.П.У.** Глава **А.П.У.**

А.П.У.: здійснює аналіз політичних, економічних, соціальних, гуманітарних та інших процесів, що відбуваються в Україні і світі; забезпечує здійснення Президентом України представництва держави в міжнародних відносинах; бере участь в опрацюванні пропозицій щодо запобігання та нейтралізації загроз національній безпеці України; забезпечує взаємодію Президента України з Верховною Радою України, Кабінетом Міністрів України, правоохоронними, іншими державними органами, органами місцевого самоврядування, об’єднаннями громадян; забезпечує планування діяльності Президента України; забезпечує контроль за виконанням указів, розпоряджень, доручень Президента України; організовує прийом громадян, які звертаються до Президента України, роз-

глядає звернення громадян, а також звернення органів місцевого самоврядування, об’єднань громадян. До складу **А.П.У.** входять: Глава **А.П.У.**; Перший заступник Глави **А.П.У.**; два заступники Глави **А.П.У.**

Літ.: *Державне управління: основи теорії, історія і практика* : навч. посіб. / В. Д. Бакуменко, П. І. Надолішній, М. М. Іжа, Г. І. Арабаджи / за заг. ред. П. І. Надолішнього, В. Д. Бакуменка. – Одеса : ОРІДУ НАДУ, 2009; *Енциклопедичний словник з державного управління*. – К. : НАДУ, 2010; *Нариси історії державної служби в Україні* / О. Г. Аркуша, Є. І. Бородін, С. В. Віднянський та ін. ; редкол. : С. В. Кульчицький (кер. авт. кол.) та ін. ; Голов. упр. держ. служби України ; Ін-т історії НАН України. – К. : Ніка-Центр, 2009; *Юридична енциклопедія* : в 6 т. – К. : Укр. енцикл., 1998. – Т. 1. – Режим доступу : http://www.president.gov.ua/content/president_history.html

Михненко А.А.

АЗАРОВ МИКОЛА ЯНОВИЧ (17.12.1947, м. Калуга (Росія)). Закінчив Московський державний університет за спеціальністю – геолог-геофізик. З 1971 до 1976 р. – начальник дільниці, головний інженер у тресті “Тулашахтоосушення” комбінату “Тулавугілля”. У 1976-1984 р. – завідувач лабораторією, завідувач відділом Підмосковного науково-дослідного і проектно-конструкторського вугільного інституту. З 1984 до 1995 р. – заступник директора та директор Українського державного науково-дослідного і проектно-конструкторського інституту гірничої геології, геомеханіки та маркшейдерської справи.

У 1994-1998 рр. – народний депутат II скликання, голова Комітету ВРУ з питань бюджету, член Президії ВРУ. У 1995-1998 рр. – член валютно-кредитної Ради КМУ. У 1997 р. – член Вищої економічної Ради Президента України. У 1998 р. – член Міжвідомчої комісії з питань регулювання ринку продовольства, цін і доходів сільськогосподарських товаровиробників. У 1999 р. – член Координаційного комітету по боротьбі з корупцією й організованою злочинністю при Президентові України.

У 1996-2002 рр. – Голова Державної податкової адміністрації України; член Координаційної ради з питань політики фінансового сектору; член Національної ради з узгодження діяльності загальнодержавних і регіональних органів та місцевого самоврядування, член Ради національної безпеки і оборони України.

У 1993-1994 рр. був виконувачем обов'язків голови Партії праці. З листопада 2000 р. – член президії Партії регіонального відродження “Трудова солідарність України”. 5 березня 2001 р. очолив Партію регіонів, а через півроку подав у відставку з цієї посади. У квітні 2003 р. на V з'їзді Партії регіонів обраний головою Політради.

З листопада 2002 р. до лютого 2005 р. – Перший віце-прем'єр-міністр України, міністр фінансів України. У грудні 2004 р., – січні 2005 р. (після відпустки, а згодом відставки В.Януковича та перед призначенням Ю.Тимошенко) в. о. Прем'єр-міністра України. 26 березня 2006 р. обраний до ВРУ за списком Партії регіонів. У серпні 2006 р., його знову призначено на посаду Першого віце-прем'єра та міністра фінансів в уряді В.Януковича. На позачергових виборах до ВРУ у вересні 2007 р. ще раз став народним депутатом за списком Партії регіонів.

За поданням новообраного Президента В.Януковича 12 березня 2010 р. А. було обрано Прем'єр-міністром України, за що проголосували 242 народних депутати. Це стало можливим у результаті створення у ВРУ нової коаліції “Стабільність і реформи”, до якої увійшли фракції Партії регіонів, Блоку Литвина та КПУ. До них долучилися і декілька депутатів від позафракційних, НСНУ та БЮТ.

А. – державний службовець першого рангу (з травня 2002 р.), доктор геолого-мінералогічних наук (1986), лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки (2004).

А. – автор (співавтор) понад 110 наукових праць, які охоплюють широкий спектр геологічних наук – від шахтної геології і геофізики до пошукових робіт у галузі нафти, газу, золота та інших корисних копалин, зокрема: “Сейсмічний метод прогнозування гірничо-геологічних умов експлуатації” (1981), “Каталог програмних засобів для вирішення наукових завдань в галузі астрономії, геофізики, геології, геодезії (1986), “Геоелектрична модель Євразійського склад-

частого поясу” (1988), “Геологические модели золоторудных месторождений Украинского щита и Донбасса”.

Володіє англійською мовою, захоплюється живописом, книгами.

Літ.: Андрієнко Л. Г. Імена України: Біограф. щорічник 1999 / Л. Г. Андрієнко, Е. А. Бокута, І. Д. Зосимович. – К. : Фенікс, 1999; Марченко Ю. Хто є хто в Україні / Ю. Марченко, О. Телешко. – К. : КІС, 2006.

Дірявка Ю.П.

АКТ ЗЛУКИ – урочисте проголошення *Директорією УНР* акта про об'єднання *Української Народної Республіки й Західно-Української Народної Республіки* в єдину незалежну державу 22 січня 1919 р. на Софійському майдані в Києві.

Гене́за ідеї соборності. Ідея соборності українських земель бере свій початок з розпаду Київської Русі. Літописи й літературні твори того часу закликали до єднання та засуджували князівські міжусобиці (“Повчання дітям” Володимира Мономаха, “Слово о полку Ігоревім” та ін.).

Нового піднесення ідея єдності зазнала в роки Української національної революції середини XVII ст. Гетьман *Б.Хмельницький* величав себе “князем Русі і Молдавії” і прагнув відновлення держави як спадкоємиці Київської Русі у кордонах, якими “володіли благочестиві великі князі...”. За об'єднання українських земель боролися гетьмани *П.Дорошенко, І.Мазепа, П.Орлик*. Незважаючи на втрату незалежності, у свідомості українців ідея соборності закріпилася як одна з наріжних, визначальних у всьому світосприйнятті.

У часи духовного відродження XIX ст. до соборності закликали Т.Шевченко, представники “Руської трійці” та Кирило-Мефодіївського братства. Ідея єдності звучала зі сторінок декларацій Головної Руської Ради, в політичних програмах М.Драгоманова, галицьких “народовців”, “Братства Тарасівців”, творчості І.Франка, Ю.Бачинського, М.Міхновського, М.Грушевського, В.Липинського, фактично всіх українських партій та політичних організацій кінця XIX – поч. XX ст.

Хроніка подій. 1 листопада 1918 р. на західноукраїнських землях постала *Західно-Українська Народна Республіка*. В умовах розв'язаної поляками інтервенції Українська

Національна Рада ЗУНР (УНРада) доручила Державному Секретаріату вжити необхідних заходів для возз'єднання всіх українських земель в єдиній державі. З листопада 1918 р. у Чернівцях було скликано Буковинське народне віче, яке проголосило приєднання Буковини до ЗУНР. УНРада ЗУНР надіслала делегацію (О.Назарук, В.Шухевич та ін.) для переговорів з УНР. 1 грудня 1918 р. у Фастові було укладено "передвступний" договір між УНР і ЗУНР про наступну Злуку в єдину державу. 3 січня 1919 р. УНРада ЗУНР у Станіславі (сучасний Івано-Франківськ) затвердила "передвступний" договір між ЗУНР і УНР та прийняла ухвалу про злуку українських держав: Державному секретаріатові ЗУНР доручалося завершити офіційне укладення договору. Для переговорів з урядом УНР була обрана делегація у складі 65 осіб (голова Л.Бачинський) та окрема комісія. 21 січня 1919 р. на Народних Зборах ("Собор всіх Русинів, живючих на Угорщині") у Хусті, де зібралося більше 400 депутатів з усього Закарпаття, було проголошено злуку з УНР.

22 січня 1919 р. в першу річницю проголошення незалежності УНР *Директорія* видала *Універсал*, яким проголошувалося утворення єдиної незалежної *Української Народної Республіки*. Саме цей документ, відомий як **А.З.**, було в урочистій обстановці у цей день було виголошено на Софіївському майдані Києва. 23 січня 1919 р. Акт було одногласно схвалено Трудовим конгресом України, що відкрився напередодні. Представники ЗУНР були введені до складу Трудового конгресу для негайного проведення в життя цього акта. До складу його президії обрано галицького соціал-демократа С.Вітика.

Директорії УНР надавалося право верховної влади і покладалося зобов'язання вжити всіх заходів до оборони держави. До складу *Директорії* мали увійти представники Західної України. Назву "Західно-Українська Народна Республіка" було змінено на "Західна область Української Народної Республіки" (ЗОУНР), якій забезпечувалася територіальна автономія. Єдиним державним гербом став тризуб. Злиття урядів, військових сил, законодавчих органів відклалося до скликання Установчих Зборів об'єднаної України.

А.З. підтверджував юридичне та політичне згуртування українських земель. Проте державного об'єднання не відбулося. Зважаю-

чи на воєнну ситуацію 1919-20-х рр. уряди ЗУНР та УНР дбали передусім про свої регіональні інтереси. Окупація Польщею західноукраїнських земель зробила неможливим возз'єднання українських земель в єдину державу. Збирання основних етнічних масивів українського завершилося в межах Радянського Союзу (розпочалося у вересні 1939 р. з приєднання західноукраїнських земель до УРСР; закінчилося з приєднанням Кримського півострова у 1954 р.). Після розпаду СРСР УРСР стала базисом розвитку незалежної України.

Увічнення А.З. в період незалежності України. 21 січня 1990 р., в переддень 71-ї річниці **А.З.**, *Народним Рухом України* було організовано символічну акцію "Живий ланцюг", коли сотні тисяч людей взяли за руки, з'єднавши Львів та Київ.

Указом Президента України від 21 січня 1999 р. № 42/99 в Україні встановлено свято – День соборності України, що відзначається щороку 22 січня.

Літ.: *Щусь О.* Акт Злуки / *О. Щусь* // Енциклопедія історії України. – Т. 1. – К. : [б. в.], 2005. – С. 56-57; *Гошуляк І.* Універсал Соборності та його історичне значення / *І. Гошуляк* // Українська соборність: ідея, досвід, проблеми. (До 80-річчя Акта Злуки 22 січня 1919 р.). – К. : [б. в.], 1999. – С. 22-43; *Курас І.* Соборництво і регіоналізм в українському державотворенні (1917-1920 р.) / *І. Курас, В. Солдатенко.* – К. : [б. в.], 2001; *Сеньків М.* З історії соборності українських земель 1917-1945 рр. – Дрогобич : [б. в.], 1999; *Сергійчук В.* Українська соборність. Відродження українства в 1917-1923 рр. / *В. Сергійчук.* – К. : [б. в.], 1999; *Українська соборність: Ідея, досвід, проблеми: до 80-річчя Акту Злуки 22 січня 1919 р. : зб. / ред. кол. І. Курас.* – К. : [б. в.], 1999; *Про День соборності України : Указ Президента України від 21 січ. 1999 р. № 42/99.* – Режим доступу : www.president.gov.ua

Мисів Л.В.

АКТ ПРОГЛОШЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ – прийнятий 24 серпня 1991 р. Верховною Радою Української РСР акт, згідно з яким проголошувалися "незалежність України та створення самостійної Української держави – УКРАЇНИ". За **А.п.н.У.** проголосували 346 депутатів, постанову Верховної Ради України, якою було проголошено її незалежність, підтримав 321 депутат. Тим самим обидва документи (пізніше об'єднані в один) було прийнято конституційною більшістю.

Прийняттю **А.п.н.У.** передували достатньо активні кроки в напрямі зміцнення засад української державності ще в межах тодішнього СРСР. Попри політичне протистояння у Верховній Раді Української РСР між комуністичною більшістю і демократичною опозицією, дедалі наочнішою ставала безперспективність орієнтації на союзне керівництво. 19 червня 1991 р. Верховна Рада УРСР ухвалила концепцію з розробки нової Конституції, де в розд. 1 “Засади конституційного ладу” було зазначено, що в майбутньому Основному Законі формою державного правління має бути закріплена президентська республіка. Концепція передбачала “створення принципово нової системи виконавчої влади, яка має здійснюватися Президентом, Віце-президентом Республіки, Кабінетом Міністрів і державною адміністрацією”. Президент і Віце-президент мали обиратися безпосередньо населенням (шляхом прямих виборів), але не більше ніж на два терміни підряд.

Однак уже 21 червня 1991 р. Верховна Рада прийняла постанову про доцільність як заснування поста Президента Української РСР ще до прийняття нової Конституції Української РСР, так і проведення виборів Президента вже в 1991 р. Цією ж постановою було дано доручення комісіям Верховної Ради Української РСР підготувати проекти відповідних законів. Вже 5 липня ці закони були прийняті. Тоді ж була прийнята постанова парламенту, якою вибори було призначено на 1 грудня 1991 р. Тим самим, задовго до прийняття **А.п.н.У.**, було начебто визначено дату його винесення на схвалення всенародним голосуванням. Один із пунктів постанови передбачав, що вже у вересні 1991 р. мав бути поданий проект закону про громадянство Української РСР з тим, щоб у виборах глави Української держави брали участь винятково її громадяни.

Безпосереднім поштовхом до прийняття **А.п.н.У.** стало створення Державного комітету з надзвичайного стану СРСР на чолі з Г.Янаєвим та події 19-21 серпня 1991 р. Поразка прихильників збереження СРСР супроводжувалася фактичним встановленням контролю російських владних структур, де переважали демократичні сили, над союзними органами влади. Відбулося усунення з посад практично всього колишнього керівництва СРСР, безвідносно формальної на-

лежності до ДКНС. Під тиском Б.Єльцина М.Горбачов 24 серпня 1991 р. призначив керівником Комітету з оперативного управління народним господарством СРСР (який замінив союзний уряд) Голову Ради Міністрів РФ І.Сілаєва. Одночасно російські міністри стали міністрами союзними. За цих обставин колишня комуністична більшість у Верховній Раді Української РСР взяла активну участь у підготовці та прийнятті **А.п.н.У.**

Прийнявши **А.п.н.У.**, Верховна Рада України винесла його на референдум 1 грудня 1991 р., сумістивши його з раніше призначеними виборами Президента України.

Прийняття **А.п.н.У.** певною мірою стало прикладом для наслідування парламентами інших союзних республік СРСР. 27 серпня відповідне рішення ухвалив парламент Молдавії, 31 серпня – Киргизії, 1 вересня – Узбекистану, 9 вересня – Таджикистану, 27 вересня – Вірменії, 18 жовтня – Азербайджану, 27 жовтня – Туркменістану, 16 грудня – Казахстану.

Наслідком прийняття **А.п.н.У.** стала інтенсивна розбудова державності. Попри те, що незалежна Україна не стала повноцінним суб’єктом міжнародних відносин (її визнання такою було відтерміновано до підбиття підсумків референдуму 1 грудня 1991 р.), з моменту проголошення незалежності чинними на території України ставали тільки її Конституція, закони, постанови Уряду та інші акти законодавства республіки.

Проведений 1 грудня 1991 р. референдум виявив цілковиту підтримку **А.п.н.У.** У референдумі взяли участь 31 891 742 (або 84,18%) виборці, з яких 28 804 071 (або 90,32%) проголосували “За”. При цьому позитивне ставлення до **А.п.н.У.** було висловлено в усіх без винятку регіонах України. Тим самим народ України висловив одностайну підтримку прийнятого у серпні 1991 р. рішення українських парламентаріїв.

Літ.: *Про* проголошення незалежності України : Постанова Верховної Ради Української РСР від 24 серп. 1991 р. – Режим доступу : zakon.rada.gov.ua

Мельниченко В.І.

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ СВІТОВОГО РОЗВИТКУ – проблеми, від вирішення яких суттєво залежать перспективи світового розвитку. Головними ознаками таких проб-

лем є: загальнолюдський характер; масштабність; надзвичайна гострота; необхідність колективного вирішення. Відповідно до сфер людської життєдіяльності виділяють кілька груп **А.п.с.р.** Першу групу складають політичні проблеми, серед яких: запобігання війнам, особливо застосуванню ядерної та іншої зброї масового знищення; запобігання насильству у відносинах між людьми й утвердження виключно мирного шляху розв'язання всіх конфліктів; припинення нарощування озброєнь, проведення роззброєння і конверсії; встановлення між народами відносин довіри та добросусідства, партнерства і співробітництва. До другої групи входять економічні проблеми, зокрема: економічна відсталість багатьох країн, значний розрив рівня розвитку між економічно розвинутими країнами та рештою країн світу; демографічні ускладнення, а в ряді місць і вихід за рівноважні межі демографічних процесів, що посилюють антропогенний тиск на планету; продовольчі, насамперед голоду та недоїдання значної частини жителів планети; ресурсні, зокрема значне зменшення в цілому природних ресурсів та пов'язані з цим проблеми їх перерозподілу, значно вищий рівень споживання ресурсів економічно розвинутими країнами, ніж рештою країн світу. До третьої групи входять екологічні проблеми, в тому числі: забруднення навколишнього природного середовища, що подекуди призвело до кризового стану останнього; зміна клімату; збіднення тваринного і рослинного світу; скорочення орних угідь і лісів, погіршення родючості ґрунтів. До четвертої групи включені гуманітарні проблеми, а саме: масові страждання від воєн і насильства; розбрат і ворожнеча між людьми; обмеження прав і свобод людини; матеріальна і духовна незабезпеченість життя, насамперед бідність, нерівність доступу до освіти, медичного обслуговування, інформації тощо; фізичне і психічне нездоров'я; збідніння людської культури внаслідок надмірної уніфікації і наслідувальності соціальної інформації, що поширюється і масово використовується. За іншою класифікацією **А.п.с.р.** поділяють на три групи, а саме: проблеми, що виникають у системі відносин "людина – природа" та стосуються природних ресурсів, енергетики і продовольства, захисту навколишнього середовища тощо; проблеми, що виникають у

системі відносин "людина – суспільство" та охоплюють соціальні аспекти науково-технічної революції, освіти, культури, народонаселення, охорони здоров'я тощо; інтерсоціальні проблеми, що виникають у відносинах між людськими спільнотами, етносами, цивілізаціями і державами.

Існує думка про те, що **А.п.с.р.** породжені попереднім розвитком людства, але досягли надзвичайної гостроти на початку ХХІ ст. внаслідок крайнього посилення нерівномірності соціально-економічного, політичного, науково-технічного і демографічного розвитку. Ці проблеми стали суттєвим чинником розвитку процесу глобалізації як явища й процесу посилення взаємозв'язку та взаємозалежності країн світу. Усвідомлення **А.п.с.р.** та намір докласти необхідних зусиль для їх вирішення дістали відображення у Декларації тисячоліття ООН. У цій декларації визначено Цілі розвитку тисячоліття, серед яких: викорінення крайніх злиднів і голоду; забезпечення всезагальної початкової освіти; заохочення рівності чоловіків і жінок, розширення прав і можливостей жінок; скорочення дитячої смертності; поліпшення охорони материнства; боротьба з ВІЛ/СНІДом, малярією та іншими захворюваннями; забезпечення екологічної стійкості; формування глобального партнерства в цілях розвитку. ООН здійснює постійний моніторинг досягнення зазначених цілей, що відображається у відповідних щорічних доповідях.

Літ.: *Декларація* тисячелеття ООН : принята на 55 сес. Генеральной Ассамблеи ООН 8 сент. 2000 г. – Нью-Йорк : [б. и.], 2000. – 11 с.; *Мирова* политика и международные отношения на пороге нового тысячелетия / под ред. М. М. Лебедевой. – М. : Издат. центр науч. и учеб. программ, 2000. – 156 с.; *Иванов В. Н.* Инновационные социальные технологии государственного и муниципального управления / В. Н. Иванов, В. И. Патрушев. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Экономика, 2001. – 326 с.; *Бідзюра І. П.* Філософія системних реформ в Україні на рубежі століть : монографія / І. П. Бідзюра. – К. : Навч. кн., 2004. – 189 с.; *Щокін Г. В.* Управління суспільним розвитком : загальна концепція / Г. В. Щокін. – К. : МАУП, 2005. – 184 с.; *Управління суспільним розвитком* : словник-довідник / уклад. : В. Д. Бакуменко, С. О. Борисевич, С. О. Кравченко та ін. ; за заг. ред. А. М. Михненка, В. Д. Бакуменка. – К. : Вид-во НАДУ, 2006. – 248 с.

Бакуменко В.Д., Кравченко С.О.

АЛЬТРУЇЗМ (з лат. alter – інший) – система ціннісних орієнтацій особистості, в якій центральним мотивом та критерієм моральної оцінки є інтереси іншої людини або соціальної спільноти. Термін “А.” увів французький філософ О.Конт як протилежний до поняття “егоїзм”. У крайніх формах А. може виявлятися як самопожертва, відмова на користь іншого, підпорядкування власних мотивів та критеріїв спільним інтересам і цінностям. Рациональний, урівноважений А. є передумовою формування і розвитку нетрадиційних і найновітніших стилів і методів управлінської діяльності. Для успішного управління суспільним розвитком однаково згубними є прояви всепрощення, бездуховності та аморалізму, сліпоти щодо різних негараздів та недоліків, відхилень і деформацій.

Центральним для поняття А. є ідея безкорисливості як непрагматично орієнтованої діяльності людини, що здійснюється в інтересах інших людей і не передбачає винагороди. При всій гуманістичній цінності А. його абсолютизація, однак, настільки ж помилкова, як і недооцінка. Інтерес дослідників до А. помітно зріс після появи численних публікацій, присвячених антисоціальній поведінці, зокрема агресії. Зниження агресії вбачалося важливим завданням поряд з розширенням просоціальної поведінки. Альтруїстична поведінка може розглядатися як поведінка обміну, функція взаємин, тобто як залежне від ступеня споріднення ознайомлення із ситуацією і наявності інших осіб, здатних на відповідну поведінку.

Виділяють такі види А.: істинний, так званий “А. з твердим ядром”; споріднений; взаємний; А. у тварин; територіальний; ієрархічний.

Літ.: Степанов С. С. Популярная психологическая энциклопедия / С. С. Степанов. – М. : Изд-во Эксмо, 2005; Корсини Р. Психологическая энциклопедия / Р. Корсини. – 2-е изд. – СПб. : Питер, 2003.

Михненко А.М.

АНАРХІЯ – система, в якій відсутній уряд або правлячий орган як структура для вирішення спорів. Тому держави, які борються за владу, повинні самі турбуватися про власні інтереси і не можуть звернутись до вищого арбітра. А. – політичний устрій, в якому індивіди спільно співпрацюють як рівні, це

явище, яке виходить за рамки звичних понять, відкриває цілком іншу форму організації людського співіснування, що не має нічого спільного із загальноприйнятною організацією, за відсутності суворої централізації, детермінації та знеособлювання. А. – форма суспільного устрою, не обмеженого рамками держави, такого, що звільняє самодіяльну творчу енергію вільних особистостей. Більше того, це аспект, частина будь-якого суспільства, взаємодія якого з іншими, зокрема, централізуючими частинами, робить яскравішою палітру соціального буття людей. Тому цей феномен, який аж ніяк не є лише теорією, а має глибинну основу в реальному бутті, не міг не викликати інтерес у представників різноманітних напрямів гуманітарного знання. А. (як кінцева мета анархізму, як суспільна система) – вільне бездержавне суспільство, засноване на рівності прав усіх людей. На відміну від державного ладу, А. регулюється виключно вільним договором, без насильницького примусу. А. дослівно означає “безвладдя”, відсутність влади. Словом “А.” часто іменують суспільство, побудоване за принципом безвладдя.

Дослідниками А. та анархізму є: Л.Кульчицький, Г.Адлер, П.Ельцбахер, М.О.Бердяєв, П.І.Новгородцев, Ю.М.Стеклов, Н.М.Пірумова, С.Ф.Ударцев та ін. Отже, проблема А. достатньо висвітлена в літературі. Водночас практично ніколи А. не досліджувалася як цілісне явище. Автори в основному аналізували лише деякі її аспекти, що не давало змоги подати цілісну картину конструктивних і деструктивних елементів А.; тому практично всі праці з цієї проблеми однобічні. А. ніколи не розглядалася як стан соціуму, характерний для реального буття. Дотепер у науковій літературі панує категорична думка, що анархічний стан у масштабах суспільства – просто абстракція, що анархічного суспільства ніколи не існувало. А. ніколи не розглядалася як модель суспільства, що характеризується певним набором сутнісних орієнтирів або соціальних цінностей, які цілком можуть протистояти імперативам, визнаним людством сьогодні. Уявлення про А., що склалося у наш час, досить суперечливе. Для повсякденної свідомості А. є синонімом безладдя, хаосу, розбещеності та всюдозволеності. Але безвладдя для анархізму не тотожне безладдю. Передбачалося

формування (неодмінно “знизу вгору”) системи професійних, виробничих осередків, територіальних (сільських та міських) громад, асоціацій за федералістичним принципом. У громадах допускалося існування судової та законодавчої влади, яка б діяла на засадах звичаєвого права.

Спільним для ідеологів є критика капіталізму і проголошення необхідності його заміни іншим ладом за умови ліквідації держави. На класичному етапі освоєння **А.** (XIX ст.) основним суб’єктом пізнання виступив анархізм. У XX ст. інтерес до **А.** відродився після жаклих злочинів держави стосовно громадянського суспільства (нацизм, сталінізм, світові війни тощо).

А. стверджує, що суспільство може і має бути організовано без застосування влади. Для цього **А.** визначає такі необхідні принципи, як: 1) *свобода* – це здатність і можливість здійснювати свою волю. Свобода передбачає ініціативу (спонукання до дії) і відповідальність (обов’язок відповідати) за свої дії і їх результати, наслідки. Владні взаємини завжди супроводжує порушення свободи підвладного, оскільки підвладний у цьому випадку здійснює не свою волю, і тому не є джерелом ініціативи та повною мірою відповідальним. Визнання недоторканності свободи людини означає неможливість застосування до нього влади, примусових заходів і насильства, і, як наслідок, передачу йому всієї ініціативи та відповідальності за свої вчинки і дії; 2) *рівність* – рівноцінність (однакова цінність), рівноправність (однакові права) всіх людей. Суть цього поняття не в тому, що всі люди ідентичні, рівні за своїми якостями, достоїнствами, а в тому, що всі вони втілюють один і той самий принцип людяності. Рівність означає, що всі ми, кожен із нас є людина, і має такі самі права на життя, як і всі інші. Визнання рівності необхідно і означає визнання здатності за кожною людиною усвідомлювати владний імпульс, і, як наслідок, виключає нав’язування волі одного суб’єкта іншим суб’єктам, вмотивоване неповноцінністю останніх. З психології відомо, що людина не здатна експлуатувати тих, кого визнає рівними собі; 3) *взаємодопомога (співпраця)* – добровільне об’єднання особистих здібностей різних людей для досягнення спільної для кожного з них мети. Колективна взаємодія – це скорочений шлях до до-

сягнення необхідного результату за можливо меншою затрати зусиль. Відомо, що найбільшої ефективності та якості взаємодія і праця досягають тоді, коли присутня особиста зацікавленість кожного учасника. Оскільки примус влади не передбачає особистої зацікавленості підвладних, то воно веде до неефективності і конфлікту. Водночас співпраця спочатку означає особисту зацікавленість кожного в досягненні мети. Тому **А.** відкидає владу як неефективний і шкідливий засіб, непридатний для організації суспільства, пропонуючи замінити його більш ефективною і безконфліктною взаємодопомогою, співпрацею. Таким чином, відмінність **А.** від інших систем полягає у відмові від влади як інструменту організації суспільства.

Державні системи стверджують, що будь-яке суспільство потребує управління, узгодження діяльності різних людей і соціальних груп за допомогою влади, за якої узгодженість спільної діяльності багатьох людей досягається шляхом підпорядкування їх єдиному керівному началу; шляхом визначального, домінуючого значення волі одних людей (суб’єктів влади) для волі інших людей (об’єктів влади). Прибічники **А.** стверджують, що використання влади, нав’язування волі одних іншим не припустимо, і суспільство має організовуватися виключно за допомогою вільного співробітництва, взаємодопомоги і особистої зацікавленості, тобто за допомогою волі. Так, наприклад, Роберт Нозік представив сучасну теорію індивідуальних прав і мінімальної держави, довівши, що держави, засновані на перерозподілі багатства, не є морально виправданими, оскільки перерозподіл неминуче порушує індивідуальні права. Обґрунтування мінімальної держави і теорія власності утворюють дві ключові ідеї книги. Автор спростовує **А.** як єдиний стан, в якому не порушуються права.

У сфері управління головна відмінність **А.** полягає у відсутності примусу. По суті таке суспільство – союз федерацій та асоціацій вільних людей. У суспільстві і зараз є стійкі союзи таких асоціацій, тому не праві ті, хто стверджує, що без примусу, без насильства настане хаос. **А.** ґрунтується не на насильно впроваджуваних законах, що підкріплюють страх перед покаранням, а на вільному договорі, відповідальності і моралі. І саме ця

властивість дає змогу назвати **А.** найпрогресивнішим суспільним ладом.

Для **А.** характерний специфічний набір соціально-історичних цінностей, на вершині ієрархії яких перебуває Свобода. Той зміст, якого теоретики класичного анархізму надавали складовим ціннісної системи **А.**, роблять її відмінною від інших систем. Це ціннісні настанови суспільства, яке повинно забезпечити вільний та гармонійний розвиток кожної особистості.

Літ.: *Соціологія політики* : енцикл. слов. / авт.-упрод. : В. А. Полтораки, О. В. Петров, А. В. Толстоухов. – К. : Вид-во Європ. Ун-ту, 2009; *Соснін О. В.* Комунікативна парадигма суспільного розвитку : навч. посіб. / О. В. Соснін, А. М. Михненко, Л. В. Литвинова. – К. : НАДУ, 2010; *Політологічний енциклопедичний словник* / упоряд. В. П. Горбатенко ; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенко. – 2-ге вид., допов. і перероб. – К. : Генеза, 2004; *Юридична енциклопедія* : в 6 т. / редкол. : Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. – К. : Укр. енцикл., 1998. – Т. 1 : А – Г. *Анархопедія*. – Режим доступу : <http://rus.anarchopedia.org>; *Нозик Р.* Анархия, государство и утопия / Роберт Нозик. – М. : ИРИСЭН, 2008. 432 с. (Robert Nozick. Anarchy, State and Utopia, 1974).

Михненко А.М., Івасенко С.М.

АНДРОПОВ ЮРІЙ ВОЛОДИМИРОВИЧ (15.06.1919, Ставропольський край, Росія – 09.02.1984, м. Москва) – державний та партійний діяч СРСР.

Після закінчення семирічки **А.** працював помічником кіномеханіка при залізничному клубі на станції Моздок, працівником на телеграфі. З 1931 р. працював матросом річкового флоту на Волзькому пароплаванні. У 1934 р. вступив до Рибінського технікуму водного транспорту, після його закінчення (1936) працював на Рибінській судноверфі ім. В.Володарського.

У 1936 р. **А.** закінчив Рибінське мореплавне училище, а в наступному році призначається секретарем, а потім – першим секретарем Ярославського обкому ВЛКСМ. Перед Другою світовою війною стає першим секретарем ЦК ЛКСМ Карелії. В роки війни брав участь у партизанському русі на території Карелії. У 1944 р. обраний другим секретарем Петрозаводського міського, а з 1947 р. – другим секретарем ЦК КП Карелії.

У 1951 р. переїжджає до Москви, де працює в апараті ЦК КПРС. В 1953 р. на диплома-

тичній роботі. **А.** був призначений послом в Угорщину. В 1956 р. безпосередньо займався питаннями, пов'язаними з придушенням антисоціалістичного повстання в країні.

У 1957 р. призначений на посаду завідувачого відділом ЦК КПРС, відповідав за зв'язки з країнами т. зв. "соціалістичного табору". В 1961 р. обраний членом ЦК КПРС, а з 1962 р. – секретарем ЦК КПРС. Після приходу до влади Л.І.Брежнєва в 1967 р. призначений на посаду Голови КДБ СРСР. Після придушення "празької весни" 1968 р. **А.** та співробітники КДБ активно протидіють діяльності дисидентів, які виступили з вимогами демократизувати радянське суспільство. Арешти провідних правозахисників у 70-ті рр. набули масового характеру. Тільки на Україні були заарештовані представники т. зв. "Гельсінської групи": В.Стус, В.Чорновіл, Л.Лук'яненко, Є.Сверстюк та ін., а також З.Красівський, Г.Попович, В.Кулінич, які представляли т. зв. Український національний фронт.

Як голова КДБ приділяв багато уваги зовнішній розвідці, контррозвідці, розробці нових форм і методів науково-технічного шпигунства. Брав активну участь в організації вторгнення до Чехословаччини у 1968 р. Від 1973 р. – член політбюро ЦК КПРС. Підтримував введення радянських військ в Афганістан і силове розв'язання кризи у Польщі.

В січні 1982 р. **А.** обирають секретарем ЦК КПРС. У цей час загострюється боротьба за владу серед радянської номенклатури. Використовуючи апарат КДБ, **А.** починає боротьбу за пост Генерального секретаря ЦК КПРС, вступаючи в конфлікт з оточенням Л.Брежнєва. Після смерті Л.Брежнєва в листопаді 1982 р. **А.** був обраний Генсеком КПРС, а в наступному році – Головою Президіуму Верховної Ради СРСР, сконцентрувавши владу у своїх руках. У цей час в країні прокотилась хвиля боротьби з корупцією серед вищої партійної та господарської номенклатури країни (справи Ю.Чурбанова, С.Медунова, М.Щелокова).

1983 р. – голова Президії ВР СРСР. **А.** прагнув виправити деякі недоліки доби Л.Брежнєва (ініціював антикорупційну кампанію, заходи щодо зміцнення дисципліни), намагався адміністративними методами зупинити кризові явища. Через важку хворобу із серпня 1983 р. перебував на тривалому ліку-

ванні. Підтримував висунення М.Горбачова на посаду генерального секретаря ЦК КПРС. Одночасно А. проголошує курс на зміни у внутрішній та зовнішній політиці країни, розуміючи, що країні терміново потрібно провести реформи. Це знайшло відображення в промовах та статтях А. того часу. Але здійснити свій план А. не зміг.

Смерть А. на початку 1984 р. загальмувала модернізацію радянського суспільства та призвела до повернення до влади компартійної номенклатури.

Літ.: *Малый* словник історії України / відп. ред. Валерій Смолий. – К. : Либідь, 1997; *Медведев Р.* Генсек с Лубянки: Политическая биография Ю. В. Андропова / Р. Медведев. – М. : [б. и.], 1994; *Авторханов А.* От Андропова к Горбачеву / А. Авторханов. – Париж : [б. и.], 1986.

Вировий С.І.

АНТАГОНІЗМ СОЦІАЛЬНИЙ – тип суперечності, де тенденції, сторони, що стикаються, мають діаметрально протилежний характер, який поглиблюється в міру свого розвитку і переростає в конфлікт. Боротьба між антагоністичними протилежностями відбувається в гострих формах і майже завжди завершується знищенням однієї з них. Повне розв'язання антагоністичних суперечностей досягається лише в результаті ліквідації причини, що його породила.

Термін “антагонізм” у значенні боротьби протилежностей вживали А.Шопенгауер, Ж.-Ж.Руссо, К.Лоренц та ін. “У природі, – писав А.Шопенгауер, – всюди бачимо ми суперечку, боротьбу і поперемінну перепону. Більшої наочності досягає ця всезагальна боротьба у світі тварин, котрі живляться рослинами, і в якому, у свою чергу, будь-яка тварина стає здобиччю і харчем іншої”. “Істоти живуть лише тим, що пожирають одна одну”; “хижа тварина є живою могилою тисяч інших і підтримує своє існування цілим рядом мученицьких смертей”. Про непримиренну боротьбу за існування в рослинному і тваринному світі писав також Ч.Дарвін. Він підкреслював, що оскільки народжується більше особин, ніж може вижити, то між ними відбувається найжорстокіша боротьба.

Термін “антагонізм” як суперечність стосовно суспільства, людських взаємовідносин вживав І.Кант. “Засоби, котрими природа користується для того, щоб здійснити роз-

виток усіх задатків людей, – писав філософ, – це антагонізм їх у суспільстві.” Під “антагонізмом” І.Кант розуміє “всезагальний опір, котрий постійно загрожує суспільству роз'єднанням”.

Антагонізм у суспільстві означає неможливість розв'язання соціальних суперечностей у межах старої якості.

Форми прояву антагонізму в природі й у суспільстві істотно відрізняються одна від одної. У суспільстві антагонізм – це рухливе співвідношення єдності й боротьби; антагонізм у живій природі є боротьбою як несумісністю одних видів із іншими. Соціальні антагонізми в процесі свого розвитку проходять відповідні фази: виникнення, розгортання, загострення, розв'язання на іншій якісній основі. У природі відбувається процес взаємознищення. Соціальні антагонізми не є стабільними. За певних умов вони перетворюються на такі, що розв'язуються.

Розрізняють такі види С.а. у суспільстві: 1) між уречевленою (нагромадженою) і живою працею; 2) між старим укладом життя і елементами нового; 3) між окремими соціальними групами; 4) між окремими особами і суспільством; 5) між груповими, корпоративними інтересами, за якими стоять певні владні структури, і суспільством у цілому тощо.

Антагонізм як загострена форма суперечностей може бути повним і частковим. У перших – виключена наявність спільних інтересів; у других – є елементи таких спільних інтересів. За певних соціальних умов соціальні антагонізми можуть трансформуватися, втрачати конфліктність, гостроту, частково розв'язуватися. Разом з тим неантагоністичні соціальні суперечності, які розгортаються, можуть переростати в антагоністичні, якщо назрілі економічні, соціальні, політичні суперечності не розв'язуються, штучно стимулюються.

Літ.: *Философский* энциклопедический словарь / Е. Ф. Губский (ред.-сост.). – М. : Инфра-М, 1997.

Макаренко Е.М.

АНТИЕЛІТАРИЗМ – наголос на розширенні участі громадян у державній політиці, їхньому впливі на неї, зокрема із застосуванням надзвичайних засобів. А. вимагає активної участі громадян у русі, спрямованому на докорінну зміну політичної системи, акцен-

тує на інших формах політичної активності. Терміни “А.” та “егалітаризм” стали вживатися починаючи з XVIII ст., але самі концепції зародилися набагато раніше. Антиелітаристські та егалітаристські погляди особливо яскраво виявляли себе в періоди повстання рабів, а потім – кріпосних селян, повстання під керівництвом Уота Тайлера, селянської війни під керівництвом Томаса Мюнцера. Повсталі англійські селяни ставили запитання: “Коли Адам орав, а Єва пряла, хто був дворянином?”. Так може бути, ідеальним суспільством буде суспільство без еліти...

Учені XX ст. у політичній науці до “еліти” відносять: людей із винятковими інтелектуальними здібностями і найвищим почуттям відповідальності (Х.Ортега-і-Гассет); чиновників вищої ланки, які мають формальну владу в організаціях та інститутах, що визначають життя в суспільстві (Т.Р.Дай); “богонатхненних”, харизматичних особистостей (Ж.Фройд); творчу меншість суспільства, протилежне нетворчій більшості (А.Тойнбі); меншість, яка має найбільший вплив у суспільстві або здійснює в ньому найбільш важливі функції (С.Келлер); лідерів або видатних представників будь-яких соціальних груп – професійних, етнічних, локальних (“еліту” льотчиків, шахістів і навіть злодіїв) (М.Боден); осіб, які досягли найвищого визнання у сферах їх діяльності (В.Парето); найбільш активних у політичному відношенні суб’єктів, орієнтованих на владу (Г.Моска); людей з високим становищем у суспільстві, які внаслідок цього впливають на соціальний прогрес (Л.Дюпре); мають найбільший стан або найвищий престиж (Г.Лассуелл); володіють владними повноваженнями (А.Етціоні); займають провідні позиції в політичному, економічному і культурному житті суспільства (В.Геттсмен).

Багато дослідників намагаються ідентифікувати феномен еліти за допомогою її класифікації, тобто перерахування її складових. Наприклад, Р.Дарендорф, використовуючи функціональний підхід, виділяє серед осіб, які належать до еліти: 1) економічних лідерів; 2) політичних лідерів, 3) професорів і вчителів; 4) духовенство; 5) видатних журналістів; 6) військових; 7) суддів і адвокатів. Проте в подібній класифікації не знаходить свого відображення вплив кожної з названих

соціальних груп на прийняття суспільно значущих рішень. Прагнучи заповнити цю прогалину функціоналістичного підходу, яка ризикує перетворити теорію еліт у “тавтологію”, Бжезинський у словнику “Communism, Marxism, Westexercises” позначає всередині еліти три найбільш значущих з політичної точки зору групи: владна еліта, ділових лідерів та військових. Ці три групи зовсім не ізольовані одна від одної. На думку Р.Ч.Міллса, між військовою і діловою частинами еліти в сучасному суспільстві виникають досить тісні взаємини, в результаті чого економіка в розвинених державах перебуває чи не в повній залежності від військової індустрії.

Антиелітаристські та егалітаристські погляди виникли і поширилися у зв’язку зі зростанням соціально-економічного розшарування суспільства; антиелітаристські та егалітаристські концепції трактують виникнення та існування еліти як найбільшу соціальну несправедливість, а соціальну та політичну еліту – як експлуаторську групу, як паразитичний наріст на тілі суспільства, тобто розглядають еліту та її роль у суспільстві зі знаком мінус. Егалітаристська парадигма у своїх крайніх формах – як вимога політичної, правової, майнової рівності – є антиелітаристська, оскільки існування еліти підриває принцип рівності. Втім, історія показала, що антиелітаризм часом обертається лицемірним прикриттям зміни еліт, коли представники раніше пригноблених соціальних груп, здобувши перемогу в громадянській війні, самі стають новою елітою (подібно до того, як більшовицька революція, яка відбулася під антиелітаристськими гаслами, привела до влади тоталітарну еліту). Антиелітаризм та егалітаризм, що пропагували ідеї рівності як основи організації соціального життя, включаючи майнову рівність, виступали головним опонентом елітаризму. Ідеї антиелітаризму та егалітаризму зародилися ще в умовах рабовласницького ладу як ностальгічна туга за принципами первісної рівності. Вони проявилися вже в античній Греції і Римі, в проповідях деяких біблійних пророків, в євангельській проповіді, в русі раннях християн, деяких чернечих і сектантських громад, у селянських рухах у середні століття, в русі англійських лівеллерів. Антиелітаризм та егалітаризм проповідував Бабєф і бабувісти. Вони вимагали зрівняльно-

го розподілу суспільного багатства на основі спільності майна. Утопічний соціалізм і комунізм проповідували загальну рівноправність і аскетизм; найбільш крайнє вираження він отримав у казарменому комунізмі. Здавалося б, А. та егалітаризм найбільш близькі до демократії і є її найбільшими послідовними проведеннями. Але це скоріше тільки видимість. Прихильники казарменого комунізму, розуміючи, що в умовах загальної зрівняльності люди втрачають стимули до праці, виступали з вимогами системи жорсткого контролю і примусових механізмів, регламентації зверху праці та побуту людей, що прямо протилежно ідеалам демократії, причому це право на насильство бере на себе певна група, яка і виконує функції тоталітарної еліти. Інакше кажучи, теоретики казарменого комунізму передбачили політику й ідеологію Пол Пога. Антиелітаристські та егалітаристські погляди, як уже зазначалося, зародилися ще в Стародавньому світі, в період розпаду первіснообщинного ладу і становлення класово-диференційованого суспільства. Це була реакція на соціальне розшарування як на несправедливість, коли родоплемінна знать стала інституціоналізувати своє привілейоване становище і передавати його у спадок. Причому негативне ставлення до майнової нерівності часом переростало в несприйняття нерівності взагалі, наприклад, до негативно ставлення до інтелектуальної нерівності, до “занадто розумних” як до “вискочок”, порушників традицій (це ставлення виявилось досить стійким і збереглося понині). Це якраз те ставлення і ті погляди, які викривав Геракліт, як настрої натовпу змінюється проти тих, які виділяються серед натовпу, проти тих, які піднімаються над стандартами маси, проти мудрих, найкращих. Утім, антиелітаристські та егалітаристські концепції, як правило, є протестом проти існування соціальної еліти, але це не остракізм відмінностей між людьми.

Антиелітаристські та егалітаристські концепції існували протягом усієї рабовласницької формації, а потім феодальної і капіталістичної. Помірно-егалітаристських поглядів дотримувався і Аристотель у його “Політиці”, де він виступав за “золоту середину” у сфері майнової диференціації, попереджав проти крайнощів майнової нерівності, здатних призвести до соціального вибуху. Коли

в суспільстві немає ні бідних, ні занадто багатих людей, вважав він, це і є справедливість, яка вінчає всі чесноти (великодушність, доброту, скромність, почуття міри). Втім, він вказував, що “... люди вступають у чвари не тільки внаслідок майнової нерівності, а й унаслідок нерівності в одержуванні почесті”. Аристотель зазначав: “Рівність буває двоякого роду: рівність по кількості і рівність по гідності ... безумовно справедливим може бути тільки рівність по гідності ... Перевага веде до внутрішніх чвар, коли один або кілька будуть виділятися своєю могутністю більшою мірою, ніж це сумісно з характером держави ... Тому в деяких країнах, наприклад в Афінах, мають звичай вдаватися до остракізму”. Кращим соціальним ладом він вважав відсутність крайнощів багатства і бідності, “міру”, “золоту середину”, оскільки надмірне багатство веде до олігархії. Тому кращим державним устроєм він вважав політію, яка є “не демократією і не олігархією, але середнім між ними”.

За антиелітаристської та егалітаристської парадигми будували свої концепції представники утопічного соціалізму і комунізму XVI-XIX ст., такі як: Т.Мор, Т.Кампанелла, Уінстенлі, Бабеф, А.Сен-Симон, Фур’є, Оуен та ін. Одні з антиелітаристів та егалітаристів розглядали ідею рівності як грубу зрівнялівку, інші виступали за збереження певних відмінностей у праці та споживанні. Різний і ступінь антиелітаризму в різних варіантах егалітаризму. У більшості з них можна розглядати зачатки поглядів, які виправдовують існування “альтернативної” еліти, вважаючи її справедливою, хоча і з авторитарними і навіть тоталітарними нахилами, схильною до суворой регламентації життя, яка виступає проти прагнення інших “виділитися”, порушити загальний стрій, що відрізняються від прийнятого стандарту.

Часом антиелітаристськими та егалітаристськими гаслами спекулювали ідеологи тоталітаризму, часом ними були благородні романтики, як то Сен-Симон, Фур’є, Оуен. Часом вони виливалися в анархічні заклики, іноді – у владу тоталітарної еліти (у сталінізм, полпотівський терор, маоїстську “велику пролетарську культурну революцію”, північнокорейський режим). Зауважимо, що А. і егалітаризм тією чи іншою мірою притаманні будь-якій революційній ідеології,

навіть якщо вона на перевірку виливається в “інший елітизм”.

Літ.: *Енциклопедичний словник з державного управління* : уклад. : Ю. П. Сурмін, В. Д. Бакуменко, А. М. Михненко та ін., за ред. Ю. В. Ковбасюка, В. П. Трошинського, Ю. П. Сурміна. – К. : НАДУ, 2010; *Аристотель*. Політика. Метафізика. Аналітика / Аристотель ; пер. с древнегреч. – М. : ЕКСМО, 2008; *Ашин Г. К.* Курс истории элитологии / Г. К. Ашин. – М. : [б. и.], 2004.

Михненко А.М.

АНТИЧНІ МІСТА-ДЕРЖАВИ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ виникають у ході т. зв. “великої грецької колонізації” VIII-V ст. до н. е., яка виражалась у заснуванні греками міст-держав, або ж полісів спочатку на берегах Середземного, згодом – Чорного і Азовського морів.

Поліс (місто-держава) – специфічна форма державності; політичний устрій, система органів влади і право полісів схожі з відповідними демократичними інституціями материкової античної Греції. Економічну основу полісів складала змішана форма власності на землю, землеробство, торгівля, згодом – контроль над прилеглими морськими територіями.

Заселення греками-колоністами периферії античного світу мало двостороннє політичне, економічне, промислове, культурне значення. Провідну роль у колонізаційних процесах відігравали великі виробничі і торговельні центри – Мілет, Коринф, Фокея, Мегара тощо. В Греції була потреба в життєво необхідних товарах ззовні – хлібі, рибі, худобі, метали, лісі. Ці товари поступали із новоутворених міст, які вели торгівлю з варварським світом. Заснування нових міст зазвичай відбувалось за офіційним рішенням міської влади метрополії, але могло бути й приватною ініціативою. Такі міста відразу ж ставали незалежними відносно метрополії. Зв’язок колонії і метрополії міг залишатись у вигляді політичного, економічного або військового союзу суверенних партнерів. Як правило, цей зв’язок втілювався і в єдності релігійного культу.

Неспецифічний характер зв’язку між “колонією” і “метрополією” надає досить умовного відтінку терміну “колонізація”, який зазвичай застосовується щодо процесу утворення античних міст-держав (А.м.-д.). Колонізація Північного Причорномор’я розвивалась від епізодичних розвідок купців і мо-

реходів до регулярних торговельних зв’язків, від організації торговельних станцій (емпоріїв) до заснування колоній. Зазвичай греки засновували колонії на територіях, уже обжитих місцевим населенням. При цьому колоністи мали будувати мирні стосунки з місцевим населенням, отже, частина місцевого населення на чолі з племінною знаттю була зацікавлена в побудові держав-полісів. Втім, подальший розвиток міста не виключав військових конфліктів, адже при заснуванні міста греки обирали зручні у стратегічному відношенні місця, згодом зводили оборонні стіни.

А.м.-д. були органічною частиною античного світу і сприяли економічному і культурному зв’язку території Північного Причорномор’я з європейською *цивілізацією*. Процес грецької “колонізації” Північного Причорномор’я уводить ці землі до структури європейської історії, утворює специфічний різновид культури доби еллінізму, породжує перші державні утворення на території сучасної України.

Центри грецької колонізації Північного Причорномор’я і Приазов’я: Нижнє Побужжя (Борисфен, Ольвія); Нижнє Подністров’я (Ніконій, Тіра); Західний Крим (Херсонес Таврійський, Керкинитида, Калос Лимен); Боспор Киммерійський, що відповідає сучасним територіям АР Крим, Одеської, Херсонської, Миколаївської областей. В історичній науці закріпилось поєднання північного Чорноморського і Азовського узбережжя від гирла Дунаю до Гагринського хребта Великого Кавказу в єдину історичну область – Північне Причорномор’я, в межах якої виділяють 3 райони: північно-західний (Ольвія, Ніконій, Тіра, Істрія); Таврійський (Південний і Західний Крим з центром у Херсонесі); північно-східний (Східний Крим від Феодосії і Приазов’я).

За відсутності універсальної періодизації тисячолітньої історії А.м.-д., їх політичний розвиток дав змогу виділити такі історичні періоди:

1. Незалежне існування А.м.-д. регіону (з моменту заснування до кінця II ст. до н.е.).
2. Короткотермінове об’єднання А.м.-д. у межах держави Мітридата Євпатора.
3. Період римського впливу з сер. I ст. до н. е. до сер. III ст. н. е. – розгрому античних держав союзом кочових племен.
4. Остаточний занепад і загибель А.м.-д. (друга пол. III-VI ст. н. е.).

Реконструкцію історії А.м.-д. дають археологічні матеріали, епіграфічні, нумізматичні, нарративні джерела. Лише двоє з нині відомих античних авторів особисто відвідали принаймні одне з А.м.-д., Ольвію. Це – Геродот і Діон Хрисостом. Решта нарративних джерел спирається на непрямі свідчення й посилення.

Феномен А.м.-д. перебуває у предметній сфері кількох наукових дисциплін: археології, всесвітньої історії, історії України, історії держави і права, історії державного управління. Відкриття, дослідження й введення в науковий обіг даних про античні міста-держави триває з кінця XVIII ст., відколи, на хвилі загального інтересу до античної культури і старожитностей, запроваджувались наукові подорожі й перші археологічні розкопки (подорожі П.Сумарокова по Криму й Бессарабії 1799 р.; І.Потоцького по південно-західній частині Росії, Криму й Кавказу; наукові подорожі П.-С.Палласа, Г.Є.Келера, П.І.Кеппена, І.М.Муравйова-Апостола тощо; діяльність перших російських археологів І.Бларамберга, І.Стемпковського; О.Уварова). Внаслідок цієї роботи локалізовано деякі міста, відомі з письмених джерел, укладено опис їх руїн і зібрано археологічний матеріал; засновано низку музеїв і наукових товариств. Із заснуванням імператорської археологічної комісії (1859) виробляється наукова методика польових досліджень, ведуться систематичні розкопки античних міст і некрополів (В.Латишев, Б.Фармаковський), з'являється фахова періодика.

Протягом дослідження А.м.-д. тлумачення характеру грецької колонізації Північного Причорномор'я зазнавало змін. Якщо на початку досліджень панувала думка про виключно торговельний характер колонізації (В.В.Латишев, Є.Р.Штерн, М.І.Ростовцев), то надалі дослідники акцентували увагу на ранньому розвитку власного виробництва й землеробства в колонізованих містах (В.Ф.Гайдукевич). Згодом з'явилась *концепція* “двостороннього характеру колонізації”: обов'язковими передумовами колонізації визнавались не тільки соціально-економічні процеси в грецькій метрополії, а й досягнення північно-причорноморськими племенами відповідного для торговельних контактів із греками-переселенцями рівня розвитку (Д.П.Каллістов, К.М.Колобова). Надалі до-

слідження А.м.-д.т.У. відбувалась у таких напрямках: визначившись із формаційною ідентифікацією античного суспільства як рабовласницького, дослідники централізовано й планомірно вивчали їх економічну історію (промислову, аграрну, торговельні зв'язки), розвиток військової справи, містобудування й архітектури, культуру і релігію, побут. У відповідь на перебільшення ролі торгівлі в процесі колонізації виникає концепція виключно землеробського характеру перших А.м.-д. у Північному Причорномор'ї (В.В.Лапін). У загальних рисах до 1960-х рр. склалось уявлення про комплексний характер колонізації (В.Д.Блаватський, В.Ф.Гайдукевич, Я.В.Доманський, Д.Б.Шелов).

Літ.: *Крыжицкий С. Д.* Античные государства Северного Причерноморья // Археология Украинской ССР : в 3 т. Т. 2. Скифо-сарматская и античная археология / С. Д. Крыжицкий, А. С. Русяева, Е. В. Черненко. – К. : Наук. думка, 1986; *Археология СССР.* Античные города-государства Северного Причерноморья / Г. А. Кошеленко, И. Т. Кругликова, В. С. Долгоруков. – М. : Наука, 1984; *Історія держави і права України* : навч. посіб. / В. С. Кульчицький, Б. Й. Тищик. – К. : Атіка, 2001; *Україна: Хронологія розвитку.* – Т. 1. – К. : КВЦ, 2007; *Свенцицкая И. С.* Македония, Греция и Северное Причерноморье в период эллинизма // История древнего мира. – Кн. 2. Расцвет древних обществ / И. С. Свенцицкая. – М. : Наука, 1989.

Голубчик Г.Д.

АНТОНОВИЧ ВОЛОДИМИР БОНІФАТІЙОВИЧ (30.01.1834, с. Махнівці Бердичівського повіту Київської губернії, за іншими даними – 1830 р., м. Чорнобилі – 21.03.1908, м. Київ), видатний український історик, археолог, етнограф, громадський діяч другої половини XIX ст.

А. здобув добру освіту, закінчивши Другу одеську гімназію, медичний та історико-філологічний факультети Київського університету Святого Володимира. Майже рік працював лікарем у Чорнобилі й Бердичеві, а з 1860 р. – у Першій київській гімназії. З 1863 по 1880 рр. працює в канцелярії Київського генерал-губернатора, де розбирає і видає давні міські акти. Проте основна професійна діяльність А. пройшла в Київському університеті, де він працював доцентом і професором кафедри російської історії, деканом

історико-філологічного факультету, отримавши вчений ступінь магістра, доктора історичних наук, члена-кореспондента Російської Академії наук (1902 р.).

Духовне формування майбутнього видатного історика відбувалося під впливом ідей кирило-мефодіївців і не без романтичного ставлення до української старовини. І змолоду, і в зрілому віці А. стояв на ліберально-демократичних, культосвітніх позиціях. Однак починаючи з другої половини 50-х рр. XIX ст. його настрої швидко радикалізувалися під впливом “колективної провини” свого стану за гноблення народу, під яким розумілося насамперед селянство. Як у вихідці із правобережної шляхти, це накладалося і на проблему національної ідентичності, пов’язану з усвідомленням свого “українства” всупереч ополяченим предкам, що “зрадили” свій народ.

У такій ідейній атмосфері серед київського університетського студентства виникає рух, що дістає від опонентів зневажливу назву “хлопоманство” (від польського “хлоп” – селянин), до якого особливо негативно ставилися поляки, прагнучи залучити до загальнопольського руху на свій бік полонізовану українську шляхту. Проте В. Антонович стає ідеологом і чільником українського громадівського руху, організовує і керує гуртком польських українофілів (“хлопоманів”), перейшовши ще в 1861 р. у православ’я. А. та його товариші по гуртку, пішовши на відкритий конфлікт із друзями-поляками, проголосили себе українцями і визначили за мету працю на благо простого народу, заснувавши культурно-просвітницьке товариство – “Київську громаду”.

А. – автор понад 300 праць. Серед основних його робіт – 8-ти томне видання “Архива Юго-Западной России” (понад 2200 документів). Вступні статті до цих томів: “О происхождении казачества” (1863); “Последние времена казачества на правом берегу Днепра по актам 1679-1716 гг.” (1868); “О гайдамачестве” (1876); “О мнимом крестьянском восстании на Волыни в 1789 г.” (1902); “О крестьянах в Юго-Западной России по актам 1770-1799 гг.” (1870); “О происхождении шляхетских родов в Юго-Западной России” (1867); “О городах в Юго-Западной России по актам 1432-1798 гг.” (1870); “Об унии и состоянии православной церкви с половины XVII до конца XVIII ст.” (1871).

Інші головні праці А.: “Очерк истории Великого княжества Литовского до смерти великого князя Ольгерда” (1877-1878); “Киев, его судьба и значение с XIV по XVI ст. (1882); “Уманский сотник Иван Гонга” (1882); “Монографии по истории Западной и Юго-Западной России” (1885); “Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей” (1874); “Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной России” (1888); “Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси” (1890-1896); “Дневник Станислава Освенцима” (1643-1651) та ін.

А. також належать історичні примітки до видання М. Драгоманова “Исторические песни малорусского народа”.

Найважливіші праці А. з археології: “Раскопки в земле древлян” (1893); “Археологическая карта Киевской губернии” (1895); “Археологическая карта Волынской губернии” (1902); “Описание монет и медалей, хранящихся в нумизматическом музее университета св. Владимира” (1896).

На чолі історичного процесу А. бачив народ. Історіософську “схему” української історії обґрунтував на антропології і відокремленні слов’ян з інших рас, а українців – з-поміж росіян та поляків. Мріяв про Україну в складі не російської, а південно-західної слов’янської федерації.

А. був дуже відомою, але скромною людиною свого часу в середовищі національних діячів, але це була загадкова, оповита різними легендами, міфами і переказами постать, душа якої залишилася закритою навіть для близьких людей.

Літ.: *Дорошенко Д.* Володимир Антонович. Його життя і наукова та громадська діяльність / Д. Дорошенко. – Прага : [б. в.], 1942; *Короткій В.* Син України: Володимир Боніфатійович Антонович : у 3 кн. / В. Короткій, В. Ульяновський. – К. : [б. в.], 1997; *Ткаченко М. О.* Бібліографія праць В. Б. Антоновича та праць про нього / М. О. Ткаченко // Антонович В. Б. Твори. – Т. 1. – К. : [б. в.], 1932; *Тодійчук О.* Бібліографія праць В. Б. Антоновича / О. Тодійчук // Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори В. Б. Антоновича. – К. : [б. в.], 1995; *Ульяновський В.* Володимир Антонович: образ на тлі епохи. Бібліографічна праця / В. Ульяновський, В. Короткій. – К. : [б. в.], 1997. *Бадах Ю. Г.*

АПОСТОЛ ДАНИЛО ПАВЛОВИЧ (1654-1734) – військовий та державний діяч, геть-

ман лівобережної України (1727-1734). Походив з відомого козацького роду. У 1682 р. обраний миргородським полковником, у

1687 р. звільнений з посади гетьманом І.Мазепою як прибічник І.Самойловича. У 1693 р. знову обраний на полковий уряд (до 1727 р.). Відзначився під час Азовських походів, у 1696 р. разом із гадяцьким полковником М.Боруховичем розбив на р. Ворскла війська

кримського хана та гетьмана ханської України Петрика. Брав активну участь у Північній війні 1700-1721 рр. 28 жовтня 1708 р. разом з І.Мазепою перейшов на бік шведського короля Карла XII, проте невдовзі залишив шведський табір і прибув до військ Петра І. За А. було залишено уряд миргородського полковника та всі його маєтки. Воював проти шведських військ до переможного завершення війни. Брав участь у Прутському (1711 р.) та Перському (1722 р.) походах як наказний гетьман українського війська. Був одним із найавторитетніших полковників за гетьмана І.Скоропадського, після його смерті разом із чернігівським полковником П.Полуботком активно боронив автономні права України та домагався ліквідації створеної Петром І Малоросійської колегії (1722 р.). За правління Малоросійської колегії (1722-1727 рр.) обстоював автономні права Гетьманщини; перебуваючи влітку 1723 р. у військовому таборі на р. Коломак, організував подання цареві колективної чолобитної на захист козацьких прав і вольностей. На початку 1724 р. за участь в опозиційному русі був заарештований і відправлений в ув'язнення до Петербурга. Звільнений на початку 1725 р., протягом року перебував у столиці під наглядом.

1 жовтня 1727 р. обраний гетьманом Лівобережної України. У своїй діяльності змушений керуватися "Решительними пунктами" Петра ІІ (1728 р.), що значно обмежували автономний статус Гетьманщини; правив під наглядом царського міністра.

Ставши гетьманом, багато зробив для впорядкування місцевої адміністрації, повністю

оновив корпус генеральної і полкової старшини. Було відновлено право гетьмана призначати Генеральну військову канцелярію та полковників.

Реформував судову систему на Лівобережній Україні та розпочав процес кодифікації українського законодавства. Інструкцією гетьмана від 13 липня 1730 р., розісланою для керування в усіх полках, було встановлено чітку систему судочинства, яка досягалася завдяки ступеневій системі апеляції, регламентації складу полкових, сотенних і сільських судів і визначенням їх компетенції та зобов'язанню сотенних, городових і магістратських урядовців документально оформляти процес переходу нерухомого майна, видавати купчі на продаж ґрунтів.

Багато було ним зроблено для ліквідації зловживань при користуванні державним земельним фондом (т. зв. ранговими маєтностями). Вживав дієвих заходів зі створення бюджету Гетьманщини, активно сприяв розвитку зовнішньої торгівлі України. Господар, купець-експортер і промисловець, обстоював інтереси українських купців і української торгівлі, проводив боротьбу з дискримінаційною торговельною системою, яку запровадив в Україні Петро І (поставив питання про скасування обмежень на вивіз українських товарів за кордон, сприяв налагодженню взаємовигідних торговельних зв'язків з Кримом тощо). Провів реорганізацію фінансової системи України, вперше встановивши точний бюджет державних видатків, які становили 144 тисячі карбованців.

Опікувався освітою та культурою, виявив дипломатичні здібності в ході переговорів між запорожцями-емігрантами, які в 1712-1728 рр. мали свою Січ на турецькій території в Олешках, та царським урядом про повернення козаків на батьківщину. Ці переговори у м. Лубни (1733-1734 рр.) закінчилися поверненням запорізьких козаків під гетьманську владу. Також Київ з-під влади генерал-губернатора було переведено під юрисдикцію гетьмана.

Незважаючи на спротив починанням А. з боку колоніальної імперської бюрократії, саме він як державний діяч наприкінці 20-х рр. XVIII ст. зумів відновити діяльність інститутів Гетьманства, здійснити управлінські та соціально-економічні реформи, які значно упорядкували державне управління Гетьман-

щини. На той час це мало велике значення, оскільки затримувало наступ російського централізму і повну інтеграцію Гетьманщини в структуру Російської імперії.

Літ.: *Решет О. П.* Усі гетьмани України / О. П. Решет, І. А. Коляда. – Х. : Фоліо, 2007; *Котляр М.* Довідник з історії України / М. Котляр, С. Кульчицький. – К. : Україна, 1993; *Малий словник історії України* / В. Смолій, С. Кульчицький, О. Майборода. – К. : Либідь, 1997; *Видатні постаті в історії України IX-XIX ст.: Короткі біографічні нариси. Історичні та художні портрети* / В. І. Гусев, В. П. Дрожжин, Ю. О. Калінцев та ін. – К. : Вища шк., 2002; *100 найвідоміших українців.* – К. : Автograf, 2005.

Козюра І.В.

АРИСТОТЕЛЬ (384, Стагіра – 322 р. до н. е., півострів Халкідіка в Македонії) – давньогрецький філософ і вчений. Учень Платона, з 343 р. до н. е. – вихователь Олександра Македонського, заснував у 335 р. до н. е. Лікей (Ліцей, або перипатетичну школу). Творець формальної логіки. Він написав праці з багатьох предметів, у тому числі з фізики, метафізики, поезії, театру, музики, логіки, риторики, політики, урядування, етики, біології та зоології. **А.** (спільно із Сократом і Платоном) – одна з найважливіших фігур формування Західної філософії. У праці “Політика” виклав основні проблеми суспільного й державного життя, розглядав людину як “політичну істоту”, яка прагне до державного об’єднання, розробив учення про державу, визнаючи монархію, аристократію і політію як правильні, а тиранію, олігархію і демократію – як неправильні форми державного правління. Найкращою формою держави **А.** вважав політію – синтез кращих рис олігархії і демократії, що спирається на середній клас. За **А.**, все це суспільне життя людей відбувається в межах держави, яка являє собою вид спілкування. Головними напрямками спілкування є: спілкування в рамках сім’ї; в контексті ведення суспільних справ; для обміну благами. Якщо хтось живе за межами держави, того зараховують до категорії людей із несформованою мораллю.

Літ.: *Суспільні відносини та розвиток: теорія, історія, практика* : монографія / А. М. Михненко (кер. авт. кол.), О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань, О. В. Соснін. – К. : НАДУ, 2009.

Михненко А.М.

АФАНАСЬЄВ ВІКТОР ГРИГОРОВИЧ

(1922-1994) – відомий радянський філософ, фахівець у сфері соціальної філософії, філософських проблем кібернетики та управління; доктор філософських наук (1964), професор, академік РАН (1991), академік АН СРСР (1981). Закінчив заочно Читинський педагогічний інститут (1950). Із 1953 р. викладав філософію та науковий комунізм у Челябінському педагогічному інституті, в Академії суспільних наук при ЦК КПРС. У 1968-1974 рр. – заступник головного редактора газети “Правда”, в 1974-1976 рр. – головний редактор журналу “Комуніст”, з 1976 р. головний редактор газети “Правда”. Член ЦК КПРС з 1976 р. Депутат Верховної Ради СРСР з 1979 р.

А. зробив значний внесок у розробку системного підходу у вивченні соціальних явищ, дослідження проблем наукового управління та інформатизації, проблем цілісності живого. Є автором понад 500 робіт, у тому числі 20 книжок, його роботи перекладені на 60 мов світу. Як журналіст надрукував більше 100 статей, інтерв’ю, виступів у 30 країнах світу. У трудах **А.** оригінально та лідерськи розроблялися чотири основних наукових напрямки: 1) проблема цілісності живого (“Проблемы целостности в философии и биологии” (1964), “Мир живого: системность, эволюция и управление” (1986), усього надруковано з цього напрямку понад 60 брошур і статей; 2) системний підхід у вивченні суспільних явищ (“Системность и общество” (1980), “Общество: системность, познание и управление” (1981) та ін.); 3) наукове управління суспільством; програмно-цільове планування і управління соціальними системами (“Научное управление обществом” (1968, 1973), “Человек в управлении обществом” (1977), “Научно-техническая революция, управление, образование” (1972) та ін.); 4) інформатизація (“Социальная информация и управление обществом” (1975) є одною із перших книжок у світі із соціальної інформатики). В останні роки життя активно займався проблемами управління наукою, наукознавством, політикою у сфері науки.

Наукові праці А. присвячені загальнотеоретичним та фундаментальним проблемам життєдіяльності всіх рівнів організації живого – від біологічних форм до суспільства, в яких його цікавила проблема управління. Його підручник “Основы философских знаний” витримав 24 видання, у 1983 р. нагороджений Державною премією СРСР, у 1991 р. був виданий у США. Він усупереч змінам ідеологічних та соціально-політичних парадигм зберігає свою наукову цінність, є прикладом високої методологічної та педагогічної культури.

Літ.: *Афанасьев В. Г.* Проблема целостности в философии и биологии / В. Г. Афанасьев. – М. :

Мысль, 1976; *Афанасьев В. Г.* Научное управление обществом (Опыт системных исследований) / В. Г. Афанасьев. – М. : [б. и.], 1968, 1973; *Афанасьев В. Г.* Человек в управлении обществом / В. Г. Афанасьев. – М. [б. и.], 1977; *Афанасьев В. Г.* Основы философских знаний / В. Г. Афанасьев. – М. : [б. и.], 1978; *Афанасьев В. Г.* Системность и общество / В. Г. Афанасьев. – М. : Политиздат, 1980; *Афанасьев В. Г.* Общество: системность, познание, управление / В. Г. Афанасьев. – М. : Политиздат, 1981; *Теория управления: социально-технологический подход : энцикл. словарь* / под ред. В. Н. Иванова, В. И. Патрушева ; Акад. наук социал. технологий и местного самоуправления. – 3-е изд., перераб. и доп. – М. : Муницип. мир, 2004.

Сурмін Ю.П., Ралдугін Є.О.

Б

БАГАТОПАРТІЙНІСТЬ – одна з основоположних умов демократичного ладу, коли інтереси різних суспільних верств виражаються відповідними політичними партіями, що змагаються між собою за владу і справляють більш або менш визначальний вплив на події в суспільстві. Реальна багатопартійність не там, де багато партій, а там, де партії мають вагомий соціальний базис, репрезентують суттєві інтереси, дійсно впливають на розв'язання нагальних суспільних проблем. Згідно з принципом **Б.** держава визнає і гарантує право громадян об'єднуватися відповідно до своїх політичних поглядів у політичні партії, яким забезпечується свобода діяльності та рівні можливості змагатися за владу на виборах. Кількість, система та структура партій у кожній країні зумовлені багатьма чинниками: політичною і соціальною структурованістю суспільства, законодавством, передусім виборчим, політичними традиціями та політичною культурою тощо. **Б.** відображає соціальну неоднорідність суспільства, розбіжність політичних традицій та ідеологій різних соціальних груп. **Б.** протистоїть як відсутності партій (у разі введення державною владою заборони на створення партій), так і однопартійній системі (коли єдина партія, по суті, підміняє собою державу). **Б.** в Україні почала формуватися на зламі ХХ-ХХІ ст., як у тій частині України, що входила до Російської імперії, так і в Галичині, що входила до Австро-Угорщини. У проголошеній 25 січня 1918 р. незалежній Українській Народній республіці передбачалося проведення виборів до Українських Установчих зборів за партійними списками, але агресія більшовицької Росії стала на заваді цьому. Після утвердження радянської влади в Україні система **Б.** була зруйнована. У Радянському Союзі існувала єдина партія – Комуністична партія Радянського Союзу, керівна роль якої була записана у ст. 6 Конституції СРСР. Комуністична партія Украї-

ни, по суті, була підрозділом КПРС і не проводила самостійної політики. Водночас у 20-30 рр. ХХ ст. у Галичині, Буковині і Закарпатті діяло майже 100 партій, які теж були знищені після входження цих територій до Радянського Союзу. Відродження **Б.** в Україні почалося на рубежі 80-90 рр., у період “перебудови”. З відміною 6-ї статті Конституції почали організовуватися різні політичні партії, передусім з громадських рухів. В Україні перші партії виникли з Народного Руху України, коли країна була ще в статусі республіки СРСР. На 1 січня 1991 р. нараховувалося вже 15 партій. Після здобуття незалежності процес виникнення нових партій відбувався надзвичайно бурхливо. Деякі з них мали чітку ідеологічну платформу, деякі створювалися навколо відомих політичних лідерів, деякі не мали ні того, ні іншого. Поряд із кількома сильними партіями, які мали розгалужені структури, доволі значне членство, відомих політичних діячів, більшість партій являла собою групу людей, згуртовану навколо певної політичної фігури (народ прозвав такі партії “диванними”). Зараз у Міністерстві юстиції зареєстровано понад 100 політичних партій, абсолютна більшість яких не відома широкому загалу. Втім, процес стрімкого створення партій загалом характерний для молодих демократій. Значний поштовх розвитку справжньої **Б.** в Україні надало нове виборче законодавство, перехід у 1998 р. на вибори до Верховної Ради України наполовину за пропорційною системою, а з 2006 р. – повністю на пропорційну систему. Причому відповідно до ухвалені політичної реформи на пропорційній системі обиралися і органи місцевої влади. Партії стали вирішальною ланкою політичної системи, оскільки саме вони формують коаліцію більшості у Верховній Раді України, яка обирає уряд і відповідає за результати його діяльності. Особливості різноманітних багатопартійних систем вивчаються переважно

в межах політичних наук. Серед найбільш відомих дослідників слід назвати французького соціолога М.Дюверже, американських політологів Дж.Сартрі, А.Липхарія та інших соціологів з проблематики **Б.**, які досліджують політичну структуру суспільства, що становить об'єктивне підґрунтя **Б.**, електоральну підтримку партій, ставлення населення до **Б.** тощо.

Літ.: *Управління* суспільним розвитком : словник-довідник / за заг. ред. А. М. Михненка, В. Д. Бакуменка. – К. : Вид-во НАДУ, 2006; *Енциклопедичний* словник з державного управління / уклад. : Ю. П. Сурмін, В. Д. Бакуменко, А. М. Михненко та ін. ; за ред. Ю. В. Ковбасюка, В. П. Трошинського, Ю. П. Сурміна. – К. : НАДУ, 2010; *Основи демократії* : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / за заг. ред. Антоніни Колодій. – К. : АйБі, 2002; *Політологічний* енциклопедичний словник / упоряд. В. П. Горбатенко ; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенко. – 2-ге вид., допов. і перероб. – К. : Генеза, 2004; *Іванова Н. Ю.* Політологія у визначеннях, схемах, таблицях : навч. посіб. / Н. Ю. Іванова, Л. О. Кремень. – К. : КНЕУ, 2003.

Михненко А.М., Месюк М.П.

БАЛУДЯНСЬКИЙ МИХАЙЛО АНДРІЙОВИЧ (1769-1847) – видатний учений-економіст, юрист, фахівець у галузі державного права та управління, педагог, публіцист, державний діяч, теоретик національної економіки, автор проектів реформування російського законодавства, судового устрою та вищої школи, укладач 15-ти томів Зведення законів Російської імперії.

укладач 15-ти томів Зведення законів Російської імперії.

Народився 26 вересня 1769 р. на Закарпатті, в с. Ольшава в родині греко-католицького священника. Після закінчення гімназії навчався на філософському факультеті Королівської академії правознавства в Кошице (Угорщина). Юридичну освіту завершив на юридичному факультеті Віденського університету. Виявив надзвичайні здібності й знання, завдяки чому одразу після закінчення університету (1789) був запрошений на посаду професора до Академії в Гросс-Вардейні. У 1797 р. отримав ступінь доктора права, захистивши дисертацію “Про зерносовища (за-

сіки, склади, магазини)” латинською мовою. Протягом 1796-1803 рр. викладав політичну економію та державне право у Пештському університеті, очолював кафедру політичних наук. У 1803 р. був запрошений царським урядом до Петербурга на посаду професора по кафедрі політичної економії в учительській гімназії, а після її реорганізації (1816) – до Педагогічного інституту, де викладав політичну економію та фінанси, очолював кафедру й був деканом філософсько-юридичного факультету. Протягом 1806-1808 рр. опублікував у “Статистичному журналі” низку статей з політичної економії, підготував багатотомну працю політико-економічного характеру.

У 1809 р. очолив 4-те відділення Комісії зі складання “Свода законів” Російської імперії, готував усі найважливіші документи з політичних, фінансових та аграрних питань, що впливали на законодавчі заходи Олександра І. Із заснуванням Петербурзького університету (1819) став його першим ректором, очолював кафедру юридичних і політичних наук, був обраний деканом філософсько-юридичного факультету. Одночасно працював референтом з політичної економії, фінансового й публічного права у Комісії з укладення Зведення законів, а також у міністерстві фінансів Російської імперії. У 1826 р. був призначений начальником II-го відділення новоствореної імператорської канцелярії. За успішне здійснення кодифікації законів (під керівництвом **Б.** було укладено 15 томів) отримав титул дворянина, почесне звання статс-секретаря та золоту медаль із цифрою “XV”. У 1839 р. **Б.** був призначений сенатором. Помер 3 квітня 1847 р. у Санкт-Петербурзі.

Науковий доробок **Б.** надзвичайно великий і містить теоретико-практичні розробки, спеціальні доповіді, службові записки, публіцистичні замітки (деякі з яких написані латинською, французькою, старослов'янською мовами) й солідні багатотомні наукові праці, що подавалися до офіційних установ з метою консультації. На жаль, праці видатного українця до цього часу не опубліковані й зберігаються в різних архівах. Теоретична спадщина **Б.** охоплює широкий спектр питань державного управління, у т. ч. розробки господарсько-правових проблем розвитку країни, зокрема в галузі кредиту, грошового обігу, фінансів, судового устрою, сільського господарства тощо.

Б. уперше у вітчизняній економічній літературі здійснив *класифікацію теоретичних систем* економічного знання й господарської політики. Конспекти лекцій і публікації вченого, що мають загальну назву “Виклад різних господарських систем”, містять характеристику економічного вчення меркантилістів, фізіократів та А.Сміта. Як критерій виокремлення різних теоретичних систем **Б.** використовував трактування їх авторами суті та джерел національного багатства. В його працях було закладено основи російської політико-економічної *термінології*. Ґрунтовні розвідки в галузі історії політичної економії та фінансів, що пізніше отримали назву “Економічна система М.Балудянського”, були опубліковані в “Статистическом журнале” (1806–1808) й отримали високу оцінку сучасників. За словами професора Харківського університету А.М.Фатєєва, **Б.** відкрив шлях *теоретичної розробки питань управління та законодавства*. Зокрема, досліджуючи та порівнюючи різні економічні системи, учений дійшов висновку, що передумовою ефективного функціонування господарства є соціально-політичні та юридичні інститути.

Як лектор і педагог **Б.** здебільшого дотримувався методології класичної школи. Його навчальний курс, за відгукami сучасників, будувався як вчення про державне господарство та економічну політику. На основі проведеного дослідження теоретичних систем і практики господарювання **Б.** визначив правосуддя, сприяння та свободу промисловості разом із просвітою громадян і поширенням торгівлі “єдино дієвими засобами збагачення нації”. Залишаючись послідовним прихильником економічного лібералізму, **Б.** наголошував, що держава не може бути ні добрим господарем, ні добрим фабрикантом, але урядові належить “установити природний порядок у суспільстві”. На думку вченого, головною галуззю господарства має залишатись землеробство, а розвиток мануфактури повинен відбуватися не за рахунок протекціонізму уряду, а на основі вільного нагромадження капіталів.

Б. вдало поєднував академічну та державну діяльність. Архівні матеріали та дослідження XIX-XX ст. свідчать про його вирішальну роль у розробці плану реформування фінансів, що відомий як “План фінансів на 1810 р.” М.Сперанського, програми реорганізації фінансів (1812-1816), реформи державних селян П.Кисельова (1838-1841), грошової реформи Є.Канкріна (1839-1843). **Б.** виступив з обґрунтуванням ідей модернізації державного управління та фінансів. Його програма була побудована на раціональних засадах, частково навіяних успішною практикою розвитку державного господарства, яку вчений ґрунтовно вивчав під час наукових студій за кордоном і викладацької діяльності в європейських університетах. Зокрема, план реформування фінансів передбачав упорядкування бюджетної справи з метою усунення суб’єктивізму під час розробки державних кошторисів і безконтрольності в їх виконанні. Водночас пропонувалося перебудувати оподаткування, ліквідувавши систему винних відкупів, скоротити непродуктивні витрати уряду, привести видаткову частину бюджету у відповідність із доходами та податними можливостями країни. Безумовно, прогресивним положенням “Плану фінансів” було обґрунтування необхідності “відповідності доходів і витрат”, тобто бюджетної рівноваги. Під час розробки програми реформування фінансів наголошувалося на необхідності запровадження та дотримання бюджетної та касової єдності. Важливим напрямом оздоровлення грошово-фінансової системи було погашення величезних державних боргів. Зокрема, згідно з “Планом фінансів” передбачалося припинення емісії та поступовий викуп асигнацій казною за рахунок продажу державного майна. З точки зору становлення бюджетного права важливим кроком було надання державному розпису після його затвердження статусу “фінансового закону всіх доходів і видатків майбутнього року”. Тим самим характер кошторису змінювався з рекомендаційного, дорадчого на обов’язковий для виконання. Запропоновані реформи викликали опір консервативної частини суспільства, яка не сприймала ліберальних перетворень навіть у такому поміркованому вигляді. Водночас призначення **Б.** у 1817 р. директором Комісії з ліквідації боргів свідчить про наміри царя реалізувати план реорганізації державних фінансів і підтверджує провідну роль ученого-реформатора в розробці цього плану.

На державних посадах **Б.** відстоював думку про те, що зростання податків та численні повинності селян перешкоджають розвит-

кові землеробства. Виступав з критикою подушної податі як несправедливої, відстоював необхідність скасування натуральних повинностей як таких, що знесилюють селянське господарство. Наполягав на необхідності звільнення селян від непрямого оподаткування предметів споживання, обґрунтував положення про негативний вплив кріпосницької залежності селян на нагромадження капіталу. Працюючи в комісії з кодифікації законів, учений-реформатор розробив “обширну меморію” про звільнення селян від кріпосницької залежності й запровадження системи оренди землі.

Б. – учений європейського масштабу: його теоретичний курс політичної економії й фінансового права відіграв значну роль у розвитку економічної теорії, фінансової науки та юриспруденції, вихованні плеяди талановитих учених. Як державний діяч і реформатор, **Б.** творчо застосовував здобутки науки для справи модернізації господарства та законодавчого забезпечення економічного розвитку країни, особливо в галузі фінансів та державного управління.

Літ.: Голубка С. “Економічна система” М. А. Балудянского / С. Голубка. – Львів : Світ, 1998; Злупко С. “Економічна система” Михайла Балудянского / Степан Злупко // Українська економічна думка. Постаті і теорії. – Львів : Євросвіт, 2004; Фатеев А. Н. Академическая и государственная деятельность М. А. Балудянского в России / А. Н. Фатеев. – Ужгород : Типография “Школьной помощи”, 1931.

Небрам В.В.

БАНДЕРА СТЕПАН АНДРІЙОВИЧ (01.01.1909, с. Старий Угринів, Калуський повіт, Станіславщина (сучасна Івано-Франківська обл.) – 15.10.1959,

Мюнхен) – політичний діяч, ідеолог й організатор українського національного руху, керівник Революційного Проводу ОУН (ОУНр), голова Проводу Закордонних Частин ОУН (ЗЧ ОУН).

Народився в родині греко-католицького священника

Андрія Бандери та Мирослави з роду Глодзінських. У 1919-1927 рр. навчався в Стрийській українській гімназії. Брав активну участь у пластовому русі Галичини, був членом товариств “Просвіта”, “Луг”, “Осно-

ва”, “Сокіл”, “Сільський господар”. Підлітком відчув на собі прояви політики полонізації, яку польський уряд розпочав на початку 1920-х рр. проти українського населення Західної України. Після закінчення гімназії вступив до Львівської політехніки на агрономічний факультет. Студентом долучився до діяльності підпільної Української військової організації (УВО), створеної 1920 р. провідним діячем національно-визвольних змагань 1917-1921-х рр. С.Коновальцем. Як член УВО займався поширенням націоналістичної літератури, вів підпільну діяльність у довколишніх селах, пропагуючи націоналістичні ідеї. У 1928 р. був заарештований польською поліцією за організацію в Калуші маніфестації й поширення листівок з нагоди 10-ї річниці ЗУНР.

Після утворення (1929) Організації Українських Націоналістів (ОУН), головним завданням якої була боротьба за відновлення української самостійної держави, став одним із найактивніших її членів. Відповідав за організаційний стан ОУН у Калуському повіті та роботу студентських осередків. У 1931 р. призначений референтом пропаганди Крайової організації ОУН на західно-українських землях. Ініціатор проведення Шкільної акції, метою якої було повернення української мови в польські школи. На Берлінській конференції українських націоналістів у червні 1933 р. призначений за поданням С.Коновальця Крайовим провідником ОУН у Західній Україні. За його керівництва важливим аспектом діяльності ОУН стали антирадянські агітаційно-пропагандистські та бойові акції. Одна з них – замах на працівника радянського консульства у Львові О.Майлова (1933). Був також організатором терористичних актів, спрямованих проти шовіністичної політики польської влади. Найбільш резонансною справою тих часів стало підготовлене ним вбивство (15.06.1934) міністра внутрішніх справ Польщі Б.Перацького. Наслідком цього стали Варшавський (18.10.1935 – 13.01.1936) і Львівський (25.05. – 26.06.1936) судові процеси над членами ОУН. Був засуджений до смертної кари, згодом замінені на довічне ув’язнення. Просидів у польських в’язницях в умовах суворої ізоляції більше 5 років. Спочатку – у в’язниці “Свенти Кшиж” (“Святий Хрест”) біля Кельц, потім – у Вронках біля Познані, напередодні Другої світо-

вої війни – в Бересті (сучасне білоруське м. Брест). З початком війни разом з іншими в'язнями-українцями вирвався на волю й прибув до Львова, згодом – до Кракова – центру української політичної еміграції на території Польщі.

Не знайшовши порозуміння з тогочасним проводом ОУН на чолі з А.Мельником (ПУН), започаткував 10 лютого 1940 р. створення Революційного Проводу ОУН, до складу якого увійшли провідні крайові члени ОУН: Р.Шухевич, Я.Стецько, М.Лебедь, С.Ленкавський, І.Габрусевич та ін. Офіційно затверджений головою Проводу на Другому Надзвичайному Великому зборі ОУН(р) в квітні 1941 р. у Кракові. Організатор похідних груп ОУН(р), сформованих з метою утвердження української влади в містах і селах, залишених радянською адміністрацією. Ініціював скликання у Львові Національних зборів, які 30 червня 1941 р. проголосили Акт відновлення Української держави й створення Українського державного правління на чолі з Я.Стецьком. За відмову скасувати рішення Зборів був заарештований гестапо (5.07.1941) й відправлений до Берліна, згодом ув'язнений у концтаборі Заксенхаузен. У числі інших українських політичних в'язнів Заксенхаузена був звільнений наприкінці 1944 р. завдяки клопотанню гетьмана П.Скоропадського. Відкинув пропозицію нацистів очолити протимецький Український національний комітет. Перейшов на нелегальне становище, проживав під прізвиськом "Попель". Двоє його братів – Олександр і Василь – загинули в концтаборі Освенцім (1942).

У лютому 1945 р. на Крайовій нараді Проводу ОУН(р) обраний до Бюро Проводу разом з Р.Шухевичем та Я.Стецьком. Після мюнхенської конференції (1946) очолив Закардонні частини ОУН (ЗЧ ОУН). Першочерговим завданням вважав організацію допомоги національно-визвольній боротьбі в Україні, розбудову і розширення наявної за кордоном мережі ОУН, урегулювання відносин з іншими еміграційними українськими політичними партіями, вироблення нової концепції зовнішньої політики. Був категорично проти повної орієнтації націоналістичного руху на будь-які держави, виступав за опертя на власні сили та відстоювання власних інтересів. З метою налагодження контактів та діяльності структур україн-

ського визвольного руху здійснив ряд поїздок до Англії, Канади, Італії, Голландії, Франції, Іспанії. В еміграції написав низку праць, в яких ґрунтовно розробив теоретичні засади українського націоналізму, проаналізував політичну ситуацію в СРСР, визначив шляхи подальшої національно-визвольної боротьби. Окремі статті увійшли до збірника "Перспективи української революції".

У квітні 1948 р. через конфлікт з опозицією (Л.Ребет, З.Матла, М.Лебедь), який виник усередині ОУН(р), передав керівництво ЗЧ ОУН(р) М.Лебедеві, але в липні того самого року повернувся на цю посаду. У грудні 1950 р. передав повноваження керівника ЗЧ ОУН(р) С.Ленкавському, а той у квітні 1951 р. – Я.Стецькові. З метою уникнення подальшого розколу визвольного руху 22 серпня 1952 р. заявив про відставку з посади голови Проводу ОУН(р). Однак конференції (1953) й (1955) відставку не прийняли. Після розриву з опозицією на 5-й Конференції ЗЧ ОУН(р) у 1955 р. знову обраний Провідником ОУН(р). На цій посаді залишався до своєї загибелі.

За його керівництва мережа ЗЧ ОУН охопила всі західноєвропейські країни, а також США, Канаду, Аргентину. Організація мала свої видавництва в кожній країні поселення українців, видавала свої газети й часописи. У 1954 р. за його сприяння було зареєстровано нове видання ЗЧ ОУН – "Шлях перемоги".

15 жовтня 1959 р. став жертвою політичного вбивства, здійсненого радянськими спецслужбами. Був убитий агентом КДБ Б.Сташинським у під'їзді свого мюнхенського будинку по вул. Крайтмаєрштрассе сімома пострілами в обличчя із спеціального пістолета-шприца, зарядженого ампулами з синильною кислотою. Похований на мюнхенському цвинтарі Вальдфрідгоф.

В історію України увійшов як визначний лідер національно-визвольного руху ХХ ст. й водночас як одна з найконтroversійніших постатей.

Літ.: *Бандера С.* Мої життєписні дані / С. Бандера // *Перспективи Української революції.* – К. : [б. в.], 1999; *Арсенич П.* Степан Бандера та його родина / П. Арсенич, Г. Бурнашов, Б. Яневич. – Івано-Франківськ : [б. в.], 2008; *Мірчук П.* Нарис історії ОУН 1920-1939 рр. / П. Мірчук. – К. : [б. в.], 2007; *Кричевський Р.* ОУН в Україні. ОУНз і ЗЧ ОУН / Р. Кричевський. – Нью-Йорк-Торонто : [б. в.], 1962; *Постанови П* Великого Збору ОУН. –

[Б. м. : б. в.], 1941; *Мірчук П.* Степан Бандера символ революційної безкомпромісовости / П. Мірчук. – Нью-Йорк-Торонто : [б. в.], 1961.

Ралдугіна Т.П.

БЕЗБОРОДЬКО ОЛЕКСАНДР АНДРІЙОВИЧ (1747-1799) – український старшина, визначний державний діяч Російської

імперії другої половини XVIII ст. За походженням українець, син генерального писаря Андрія Безбородька, народився 25 березня 1743 р. у Глухові. Отримав добру освіту. Навчався спочатку у Глухові, згодом – у Києво-Могилян-

ській академії (1755–1765).

Б. розпочав кар'єру в Гетьманській Україні, отримав ранг бунчукового товариша (1765), служив у канцелярії Малоросійського генерал-губернатора гр. П.Румянцева. Згодом став членом Генерального суду (1767). Під час російсько-турецької війни 1768-1774 рр. командував ніжинським полком, потім відділом козаків з миргородського, лубенського та компанійського полків, отримав ранг армійського полковника і чин київського полковника (1774).

У 1775 р. направлений П.Румянцевим у Санкт-Петербург з рапортом про російсько-турецьку війну. Став особистим секретарем імп. Катерини II, особливо довіреною особою імператриці. Мав феноменальну пам'ять, гострий розум, літературні здібності, вирізнявся м'якістю вдачі, обережністю, непомітністю і водночас активністю й дієвістю. У 70-90-х рр. XVIII ст. посідав вищі посади в імперії. Член Колегії закордонних справ, граф, генерал-майор, удостоєний звання "повноважний для всіх неоголошених" на знак особливого монаршого благовоління (1780), член Російської АН (1783).

Відомий російський дипломат, вивчив французьку, німецьку та італійську мови, міг читати оригінальні тексти іноземних авторів. Проводив послідовну політику Російської імперії у відносинах зі Швецією, Пруссією, Туреччиною, Кримом. Безпосередньо розробляв проект Катерини II "Про збройний

морський нейтралітет", займався правами морської торгівлі між "нейтральними" народами, вів мирні переговори між Росією й Туреччиною 1774 р. Ініціатор і провідник ідеї приєднання Південної України та Криму до Російської імперії, а також другого і третього поділів Речі Посполитої. Автор кількох записок про зовнішню політику імперії: про причини розриву з Туреччиною, війну зі Швецією, політику Росії в Європі тощо.

Яскравий представник російських консервативних кіл, асиміляторів українського походження, послідовний прибічник імперської системи, розглядав Російську імперію як власну країну, виправдовував ліквідацію Гетьманщини. В обширному меморандумі "Картина или краткое известие о Российских с татарами войнах и делах, начавшихся в половине десятого века и почти непрерывно чрез восемьсот лет продолжавшихся" (1776) **Б.** розглядав український народ та його історію із загальноросійського погляду, а відтак трактував імперську інтеграцію як органічну частину процесу возз'єднання. Всіляко сприяв інкорпорації українських земель Наддніпрянщини до складу Російської імперії, не пов'язуючи жодних історичних перспектив з Україною. Об'єднання українських земель під скіпетром Романових вважав таким, що повністю відповідає інтересам українців. Розглядав імперську службу як важливий засіб отримання імперських рангів, нагород та особистого збагачення. Великий землевласник-магнат України, Білорусі, Воронежської та Орловської губерній.

Не втрачав контакти із земляками-українцями, забезпечував необхідні зв'язки для кар'єрного зростання для вихідців з України – численних претендентів на державні посади. Вже до кінця 70-х рр. XVIII ст. зміг домогтися російських рангів для 20 українських урядовців, роздавав численні нагороди українським друзям, брав активну участь у вирішенні справ української шляхти, сприяв розвитку українського землярства у столиці імперії.

Мав широкі зв'язки в Санкт-Петербурзі, на Лівобережній та Правобережній Україні, згуртував навколо себе здібних і освічених численних товаришів, друзів та однодумців, основу яких склали вихідці з колишньої Гетьманщини. У своїх поглядах та діяльності

знаходив підтримку у гр. П.В.Завадовського, гр. І.В.Гудовича, гр. (згодом кн.) В.П.Кочубея, Д.П.Трошинського, О.С.Судієнка, М.П.Миклашевського, Г.П.Милорадовича, С.М. і Д.І.Шираїв, О.І.Ханенка, Я.М.Марковича та ін.

Б. не ініціював відновлення автономних прав, привілеїв, вольностей та інституцій Гетьманської України. Проте схвалив проєкт В.Капніста щодо поновлення окремого козацького війська під командуванням козацької старшини, яка б обиралася на найнижчому рівні (1788), хоча висловив деякі застереження щодо окремішності козацького війська та виборності старшини. Побював нові Хмельниччини і відродження гетьманства, а тому не погодився з проєктом поновлення козацького війська на Правобережній Україні (1794).

Б. вважав себе патріотом України, любив українську минувшину, листувався із земляками щодо збирання матеріалів з історії Гетьманщини, заохочував їх вивчення. Розмовляв російською, але з українським акцентом, у своїй лексичі та фразеології вживав українські слова. Сприяв підготовці й виданню низки вартісних публікацій Василем Рубаном (1742-1795), зокрема таких, як “Краткие политические и исторические сведения о Малой России с приобщением украинских трактатов, також списка духовних и светских находящихся ныне чинов, числе народа и прочее” (1773), “О привилегиях королевских в бытность Киева под Польшей и о грамотах государских по возвращении его под Россию, данных киевским училищам” (1773), “Краткая летопись Малой России с 1506 по 1776 год с изъяснением настоящего образа тамошнего правления и с приобщением списка прежде бывших гетманов, генеральных старшин, полковников и иерархов; также землеописания с показанием городов, рек, монастырей, церквей, людей, известий о почтах и других нужных сведений” (1777), “Землеописание Малой России, изъясляющее города, местечки, число монастырей и церквей, сколько где выборных козаков, подпомощников и посполитых по ревизии 1764 года находилось; также дополнение о полтавском полку, известие о почтах и трактах и алфавитная всем званиям роспись, как и дополнительная ведомость о церквях всех тамошних епархий” (1778). Зазначені публікації стали вагомим внеском

Б. у створення джерельної бази для вивчення державного управління Гетьманщини.

Збирав матеріали для праці з історії України, над якою почав працювати у вільний від служби час. Існує версія, яка ґрунтується на деяких непрямих доказах, що він, імовірно, є автором “Історії русів”.

Відомий меценат у галузі мистецтв і літератури, зібрав величезну колекцію картин. Разом із братом І.А.Безбородьком заповів значні кошти (понад 210 тис. крб) на відкриття гімназії вищих наук у Ніжині. Привілейований навчальний заклад, який готував дітей дворян для державної служби, відкрився 1820 р.

Сприяв входженню на російський престол Павла І. За особливі заслуги отримав великі пожалування і нагороди від Павла І: титул таємного радника І класу, нагороду діамантовою зіркою і хрестом, звання сенатора, посаду канцлера, титул найяснішого князя в день коронації імператора (1797), 30 тис. дес. землі і 6 тис. душ кріпаків. У 1797 р. мав доручення у справі поновлення українських судових інституцій, влаштував своїх родичів і близьких друзів на посади в поновленій судовій системі.

У 1797-1799 рр. **Б.** брав участь в антипавлівській конспірації, підтримував зв'язок зі спадкоємцем престолу Олександром, брав участь у таємних зборах, шукав оптимальних форм перебудови держави, написав “Записку для составления законов Российских” (1798). Як послідовник французького просвітителя Ш.Монтеск'є, захищав “істинну монархію”, обмежену фундаментальними законами, пропонував у цілому зберегти феодально-кріпосницьку систему, хоча послабити елементи поміщицького деспотизму, регламентувати селянські повинності, полегшити становище торговельно-промислової верхівки села, здійснити класову законність, перетворити апарат верховного управління, створити законодавче становище представництво тощо.

Восени 1798 р. **Б.** втратив довіру імп. Павла І, на початку 1799 р. його кар'єра опинилася під серйозною загрозою. Від заслання канцлера врятувала смерть. Помер **Б.** у Санкт-Петербурзі 6 квітня 1799 р.

Літ.: *Дорошенко Д. І.* Огляд української історіографії. Державна школа: Історія. Політологія. Право / Д. І. Дорошенко. – К. : Вид-во “Українознавство”, 1996; *Ковалинський В.* Меценати Киє-

ва / В. Ковалинский. – К. : Кий, 1998; *Когут* З. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини 1760-1830 / Зенон Когут. – К. : Основи, 1996; *Мишанич* Я. “Історія русів”: історіографія, проблематика, поетика / Ярослав Мишанич. – К. : Обереги, 1999; *Оглоблин* О. Люди старої України та інші праці / Олександр Оглоблин ; ред. Любомир Р. Винар. – Острогор ; Н.-Й. : УІТ ; Ун-т “Острозька акад.”, 2000; *Сафонов* М. М. Проблема реформ в правительственной политике России на рубеже XVIII и XIX вв. / М. М. Сафонов. – Л. : Наука, Ленинград. отд., 1988; *Симоненко* Р. Г. Безбородько Олександр Андрійович / Р. Г. Симоненко // Енцикл. іст. України. – Т. 1 (А-В). – К. : Наук. думка, 2003; *Слабошпицький* М. Українські меценати / Михайло Слабошпицький. – К. : Вид-во М. П. Коць ; Вид-во “Ярославів Вал”, 2001; *Эйдельман* Н. Я. Грань веков / Н. Я. Эйдельман. – М. : Мысль, 1986.

Світленко С. І.

БЕКОН ФРЕНСІС (22.01.1561–9.04.1626) – англійський філософ, історик, політичний діяч, основоположник емпіризму, один із перших теоретиків державного управління.

Б. розпочав професійну діяльність як юрист, але пізніше став широковідомим як адвокат, філософ і теоретик наукової революції. Його роботи сформувавши засади індуктивної методології наукового пізнання, яку часто називають методом **Б.** Свій підхід до проблем науки **Б.** виклав у широковідомому трактаті “Новий органон” (1620). Він проголосив метою науки збільшення влади людини над природою. У 1584 р. обраний у парламент. З 1617 р. – лорд-хоронитель печатки, потім – лорд-канцлер; барон Веруламський і віконт Сент-Олбанський. У 1621 р. притягнутий до суду за звинуваченням у хабарництві, засуджений і відсторонений від усіх посад. Був помилуваний королем, але не повернувся на державну службу й останні роки життя присвятив науковій і літературній справі.

Нова методологія науки. Із самого початку своєї діяльності **Б.** висунув доктрину “природної” філософії, що ґрунтується на досвідченому пізнанні. Він запропонував велику програму перебудови інтелектуального світу, піддавши гострій критиці схоластичні концепції попередньої й сучасної йому філософії. Прагнув привести “границі розумового світу” у відповідність із усіма тими величезними досягненнями, які відбувалися в суспільстві XV-XVI ст., коли най-

більший розвиток одержали емпіричні науки. Критерій успіхів наук, за **Б.**, – виключно практичні результати, до яких вони приводять. “Плоди й практичні винаходи суть як би поручителі й свідки істинності філософії”. Знання – сила, але тільки таке знання, що істинно.

Вище завдання всіх наук, за **Б.**, – панування людини над природою й удосконалення людського життя (встановлення Царства людини, *regnum hominis* або *the kingdom of man*). За словами глави “Будинку Соломона” (свого роду дослідницького центру, Академії, ідею якої висунуто **Б.** в утопічному романі “Нова Атлантида”), “метою нашого суспільства є пізнання причин і прихованих сил усіх речей і розширення влади людини над природою, поки все не стане для неї можливим”.

Дослідно-індуктивний метод **Б.** складався в поступовому утворенні нових понять шляхом тлумачення фактів і явищ природи. Тільки за допомогою такого методу, на його думку, можна відкривати нові істини, а не тупцювати на місці.

Наприкінці свого життя **Б.** написав книгу про утопічну державу “Нова Атлантида” (опубліковано посмертно в 1627 р.). У цьому творі він зобразив державу майбутнього, у якій усі продуктивні сили суспільства перетворені за допомогою науки й техніки.

Мистецтво і наука управління державою. Погляди щодо державного управління **Б.** виклав у збірнику невеликих есе “Есе, або наставляння моральні та політичні” (*Essays or Counsels, Civil and Moral*), робота над якими тривала 15 років (1597-1612). “Вони належать до кращих плодів, які божею милістю спромоглося принести моє перо”, – зізнався філософ за рік до смерті.

Перше англійське видання “Есе” вийшло у 1597 р. Воно включало всього 10 есе. Останнє прижиттєве видання побачило світ у 1625 р. і містило вже 52 твори, у т.ч. найцікавіші з погляду історії державного управління есе “Про знать”, “Про високу посаду”, “Про мистецтво панувати”, “Про раду”, “Про щирі велич королівств і республік”, “Про правосуддя” тощо. “Есе” були дуже популярні й неодноразово перевидувалися ще за життя автора. Сам **Б.** брав участь у підготовці трьох англійських, італійського і латинського видань, надрукованих різними лондонськими видавцями.

Головним завданням своєї праці (“предметом, вартим уваги великих і могутніх государів”) **Б.** уважав обґрунтування умов “широї величч королівств і республік і способів досягти такого”. Возвеличити свою державу мудрий государ може єдино за допомогою тих законів, звичаїв і установлень, яким звичайно, ремствує філософ, приділяється занадто мало уваги. Якщо розхитано один із чотирьох стовпів, на яких тримається правління – релігія, правосуддя, рада і скарбниця, – у державі починаються смути і заколоти.

Особливу увагу **Б.** приділяв державній раді та різним дорадчим органам, які монарх може створювати для вирішення тих або інших державних справ (“наймудріші з государів, покладаючись на радника, не повинні почитати це за приниження своєї величч або применшення своєї мудрості”). Він докладно прописував правила організації діяльності подібних рад, зокрема пропонував відродити давню лицарську традицію круглих столів, що дає змогу всім учасникам обговорення висловити власну точку зору (“за довгим столом всі справи вершать деякі, сидячі на передньому його кінці, тоді як при іншій формі стола й ті, що сидять нижче, мають нагоду висловити свою думку”).

Діяльність політичних партій **Б.** вважав необхідною. Проте рекомендував представникам вищої державної влади керуватися не партійними пристрастями, а спільним інтересом (“королям не слід тримати сторону будь-якої однієї партії, тому що всілякі союзи незмінно згубні для монархії; вони накладають зобов’язання, які можуть взяти гору над обов’язками підданого”). Для підготовки засідань державної або іншої ради доцільно залучати сторонніх фахівців, а не представників партій. Подібно Мак’явеллі **Б.** наголошував, що государ, який “отогожнює себе з будь-якою із партій і схиляється до однієї зі сторін ... уподібнює своє правління кораблю, що перекидається від нерівномірного розміщення вантажу”.

Причини смут і заколотів **Б.** бачить у релігійних нововведеннях, податках, зміні законів і звичаїв, порушенні привілеїв, загальному гнобленні, піднесенні людей негідних або чужоземців, безрозсудних домаганнях будь-якої із партій тощо (“словом, усе, що, збуджуючи невдоволення, згуртовує народ на спільну справу”). Наскрізною темою, що

поєднує різні за змістом і стилем есе в один цільний твір, є обґрунтування пропозицій щодо запобігання внутрішнім конфліктам у державі й забезпечення її величч за кордоном.

На російську мову “Есе” було вперше перекладено в 70-х рр. XIX ст. П.А.Бібіковим під назвою “Моральні й політичні нариси” (Бакон, Зібрання творів, т. II, Спб, тип. І.І.Глазунова, 1874). Найбільш повний російський переклад з’явився в 1962 р. в академічній серії “Літературні пам’ятники”.

Серед найвизначніших послідовників беконівської традиції у філософії Нового часу слід назвати: в Англії – Т.Гоббса (брав участь у підготовці латинського перекладу “есе, або наставлянь моральних і політичних”), Д.Локка, Дж.Берклі, Д.Юма; у Франції – Е.Кондильяка, К.Гельвеція, П.Гольбаха і Д.Дідро.

Літ.: *Бэкон Ф.* Новая Атлантида / Ф. Бэкон. Сочинения : в 2 т. – Т. 2. – М. : Мысль (Филос. наследие), 1978. – С. 348-481; 485-518; *Асмус В. Ф.* Лекции по истории логики: Авиценна, Бэкон, Гоббс, Декарт, Паскаль / В. Ф. Асмус ; Б. В. Бирюков (ред. и вступ. ст.). – М. : ЛКИ, 2007. – 235 с. – (Из истории логики XX века); *Михаленко Ю. П.* Ф. Бэкон и его учение / Ю. П. Михаленко ; АН СССР ; Ин-т философии. – М. : Наука, 1975. – 264 с.; *Сапрыкин Д. Л.* Regnum Hominiis (Имперский проект Френсиса Бэкона) / Д. Л. Сапрыкин ; Рос. акад. наук ; Ин-т истории естествознания и техники им. С. И. Вавилова. – М. : Индрик, 2001. – 223 с.; *Francis Bacon / By Perez Zagorin.* – Princeton (N. J.): Princeton univ. press, Corp., 1998. – XVI, 286 с.

Нікітін В.В.

БЕРТАЛАНФІ ЛЮДВІГ ФОН (1901-1972) – австрійський біолог і філософ, який відіграв значну роль у становленні системного підходу, створив варіант загальної теорії систем. Народився в Австрії, з 1949 р. проживав у США і Канаді, помер у Буффало, США. У 30-40 рр. **Б.**, працюючи у Відні, заклав основи концепції організмичного підходу до організованих динамічних систем, що мають властивість еквіфінальності, тобто здатність досягати мети незалежно від порушень на початко-

вих етапах розвитку. Він звів принципи цілісності, організації та ізоморфізму в єдину концепцію. Системи розглядав як комплекси взаємопов'язаних елементів. Спочатку використав ідею відкритих систем для пояснення низки проблем біології і генетики, але потім дійшов висновку, що методологія системного підходу є більш широкою і може бути застосована в різних галузях науки. Так виникла ідея загальної теорії систем. **Б.** доносить чітко сформульовану проблему побудови загальної теорії систем. Для цього необхідно: по-перше, сформулювати загальні принципи і закони поведінки систем незалежно від їх спеціального вигляду, природи складових елементів та суворих законів у нефізичних галузях знання; по-друге, закласти основи для синтезу наукового знання внаслідок виявлення ізоморфізму законів, що стосуються різних сфер діяльності. Наприкінці 40-х **Б.** висунув програму побудови загальної теорії систем, яка передбачала формулювання загальних принципів та законів поведінки систем незалежно від їх виду та природи елементів, що їх складають, широко використовував принципи теорії відкритих систем, які описував формальним апаратом термодинаміки та фізичної хімії. Діяльність **Б.** щодо реалізації цієї програми сприяла пропаганді та поширенню системних ідей і системного підходу в різних галузях наукового знання, що стимулювало наукові дослідження в рамках системної парадигми. Це значною мірою підштовхнуло дослідницьку хвилю науково-технічної революції. Однак ця програма не була реалізованою, оскільки виявилися додаткові теоретико-методологічні труднощі розуміння природи систем та системності. У 1954 р. став ініціатором створення "Товариства дослідників у галузі загальної теорії систем" і редактором щорічника "Загальні системи". Основні роботи **Б.** – "Теоретична біологія (т. 1 – 1931, т. 2 – 1951)", "Біологічна картина світу" (1949), "Роботи, люди, розум" (1967), "Загальна теорія систем. Основи, розвиток, використання" (1968). Внесок **Б.** у науку є дуже значним. Він заклав основи першого на Заході класичного варіанта загальної теорії систем, сформував основні принципи системності, дав найбільш поширене визначення системи, сформував підходи до управління системами. Деякі ідеї **Б.** сприяли розвитку теоретичної

кібернетики, термодинаміки та синергетики. В останні роки життя займався розробкою концепції людини на основі системного та організмичного підходів.

Літ.: *Берталанфі* Людвіг фон. История и статус общей теории систем // Системные исследования : Ежегодник. – М. : [б. и.], 1973; *Блауберг И. В.* Становление и сущность системного подхода / И. В. Блауберг, Э. Г. Юдин. – М. [б. и.], 1972; *Современная философия* : словарь и хрестоматия. – Ростов н/Д. : Феникс, 1966; *Современная западная философия* : словарь / сост. : В. С. Малахов, В. П. Филатов. – М. : Политиздат, 1991; *Философский энциклопедический словарь* / гл. ред. : акад. АН СССР Л. Ф. Ильичев, акад. АН СССР П. Н. Федосеев, д-р филос. наук С. М. Ковалев, д-р филос. наук В. Г. Панов. – М. : Сов. энцикл., 1983.

Сурмін Ю.П.

БЖЕЗИНСЬКИЙ ЗБИГНЄВ (англ. Brzezinski, Zbigniew) – американський політолог, один із архітекторів євразійської геополітики США. За офіційною біографією, народився в Варшаві, Польща, в 1928 р. у родині дипломата, консула уряду Пилсудського в Україні Тадеуша Бжезинського. За іншою версією – народився в Харкові, за місцем служби батька і мешкання родини. Його батько, Тадеуш Бжезинський, народився в 1896 р. в Золочеві. Сам **Б.** в одному з інтерв'ю сказав: "Я народився у Польщі, а родина батька походить із Жовкви на Львівщині. Мій батько народився в Перемишлі і я є Почесним громадянином Перемишля. Тому для мене велике значення мало відвідання Львова з приводу присвоєння звання Почесного громадянина міста Львова". **Б.** мешкав у Франції та Німеччині, тому, після призначення батька в 1938 р., переїхав до Канади. Одержав ступінь бакалавра та магістра в Університеті Мак-Гілла (відповідно в 1949 та 1950 р.), згодом – ступінь доктора філософії в Гарвардському Університеті (1953 р.). У 1958 р. одержав громадянство США. З 1966 до 1968 р. був членом Ради Політичного Планування (Policy Planning Council) Державного департаменту США. На час президентської кампанії 1968 р. був головою Спеціальної Комісії Губерта Г. Гемфрі (Hubert H. Humphrey Foreign Policy Task Force).

У 1973-1976 рр. брав участь у заснуванні Тристоронньої комісії разом з Девідом Рокфеллером і став її директором. Тристорон-

ня комісія була групою видатних політичних, бізнесових та академічних діячів зі Сполучених Штатів, Західної Європи та Японії. Метою комісії було зміцнення відносин між цими трьома найрозвинутішими регіонами вільного світу. Членом Тристоронньої комісії був і майбутній президент Джиммі Картер. Коли він проголосив висунування своєї кандидатури на пост президента 1976 р., **Б.**, який критикував зовнішню політику Ніксона-Кіссінджера, став його головним радником з питань зовнішньої політики. Після перемоги 1976 р. Дж. Картер призначив **Б.** державним радником з безпеки.

У книзі “Велика Шахівниця. Панування Америки і її геостратегічні імперативи” (1997) виклав принципи євразійської геополітики, моделював можливі варіанти поведінки країн і їх союзів у майбутньому, давав рекомендації щодо збереження єдиної світової наддержави. У цьому контексті варто нагадати, що в концепції геополітичного простору як “Великої Шахівниці” зі своїми правилами, гравцями та фігурами Україні не відведено ролі “гравця”. Цікавим є саме визначення України. Вона, новий та важливий простір на “євразійській шахівниці”, є геополітичним центром, оскільки саме її існування як незалежної держави допомагає трансформувати Росію. У подальших наукових розвідках **Б.** уточнив своє ставлення до проблеми “Україна”. У наступній книжці “Україна у геостратегічному контексті” (2005) він аналізує проблеми відносин США з основними геополітичними суб’єктами та актуальні процеси сучасного українського соціально-політичного життя, обстоює ідею необхідності незалежної демократичної України для створення історичної трансконтинентальної Європи. **Б.** залишається послідовним прихильником української незалежності, науковцем і політиком, який одним із перших заявив про надзвичайно важливу роль України як держави в системі колективної безпеки всієї Європи.

Літ.: *Бжезинський З.* Україна в геостратегічному контексті / *З. Бжезинський* ; пер. з англ. – К. : Видавн. дім “Києво-Могилян. акад.” 2006; *Бжезинський З.* Вибір: світове панування чи світове лідерство / *З. Бжезинський* ; пер. з англ. – К. : Видавн. дім “Києво-Могилян. акад.”, 2006; *Бжезинський З.* Велика шахівниця / *З. Бжезинський*. – Львів ; Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2000.

Розпуненко І.В.

БЛАГОДІЙНІСТЬ – альтруїстична діяльність, спрямована на надання фінансової та іншої допомоги тим, хто її потребує, на покращання умов функціонування суспільства в цілому та будь-якої його частини. Термін “благо” являє собою естетичне поняття, яке вживається для “...позначення позитивної цінності чого-небудь; ціннісний стандарт, у співвідношенні з яким визначається значущість будь-чого”. **Б.** визначається як “прояв співчуття до ближнього і моральний обов’язок заможного поспішати на допомогу незаможному...”, інколи це поняття отождоюють із поняттям “добро”.

Початком благодійної діяльності в Україні прийнято вважати 988 рік – дату хрещення Русі. Канони світових релігій включають **Б.** до числа основних заповідей. Із прийняттям християнства з однією з його основних заповідей про любов до ближнього на Русі вперше заговорили про піклування про бідних, що тоді знайшло своє вираження в роздаванні милостині “вбогим”. І навіть у різного роду світських модернізаціях, з яких розпочинався процес заміни релігійних цінностей економічними і політичними (наприклад у масонстві XVIII ст.), **Б.** залишалася ключовою вимогою. **Б.** здійснюється з метою досягнення економічної стабільності та соціальної амортизації, поліпшення матеріального становища, сприяння реабілітації малозабезпечених, безробітних, інвалідів, інших осіб, які потребують піклування, а також надання допомоги в реалізації своїх прав і законних інтересів. Через благодійницькі дії більш заможні члени суспільства мають можливість допомагати менш захищеним. Різновидом **Б.** є гуманітарна допомога, тобто цільова адресна безоплатна допомога, що надається з гуманних мотивів особам, які потребують її у зв’язку із соціальною незахищеністю, матеріальною незабезпеченістю, тяжкою хворобою. Благодійницька діяльність в основному здійснювалася у трьох напрямках: організація фінансування закладів допомоги та підтримки; надання одноразової або постійної матеріальної допомоги; здійснення соціального патронажу. З 1917 р. будь-яка благодійність була оголошена ідеологічно шкідливою. У період радянської влади, яка не визнавала, що громадянин СРСР може потребувати ще чогось, крім її турботи і керівництва, на **Б.** була фактично накладена

заборона. Люди “вільної і великої” держави могли допомагати африканським або кубинським дітям, але не своїм інвалідам та сиротам. Проблеми, якими займалася **Б.**, були названі неіснуючими в радянській державі. Сьогодні **Б.** відчуває вплив “ринкового фундаменталізму” (вираз Джорджа Сороса). **Б.** надається не тільки злиденним, а й тим людям (громадським активістам, фахівцям, представникам творчих професій, учням і студентам) та некомерційним і неполітичним організаціям, які відчувають нестачу в коштах для вирішення індивідуальних, професійних, культурних, суспільних завдань.

Літ.: *Енциклопедичний словник з державного управління* / уклад. : Ю. П. Сурмін, В. Д. Бакуменко, А. М. Михненко та ін. ; за ред. Ю. В. Ковбасюка, В. П. Трошинського, Ю. П. Сурміна. – К. : НАДУ, 2010; *Соціальний захист населення України* : навч. посіб. / за заг. ред. В. М. Вакулєнка, М. К. Орлатого. – К. : Вид-во НАДУ ; Вид-во “Фенікс”, 2010; *Актуальні проблеми теорії і практики соціальної роботи на межі тисячоліть* : монографія. – К. : УДЦССМ, 2001; *Педагогический энциклопедический словарь* / гл. ред. Б. М. Бим-Бад. – М. : Большая Рос. энцикл., 2002; *Супруненко О. Б.* Археологія в діяльності першого приватного музею України (Лубенський музей К. М. Скаржинської) : монографія / Олександр Борисович Супруненко. – К. : Полтава : Археологія, 2000.

Михненко А.М., Щур Н.О.

БЛОКАДА ЕКОНОМІЧНА (англ. blockade – облога) – економічна ізоляція країни іншими державами, що передбачає обмеження або заборону на торгівлю всіма чи окремими товарами з цією країною. **Б.е.** є формою війни економічної, що застосовується як крайня форма протиборства. Метою застосування **Б.е.** є прагнення підірвати економіку “країни-супротивника” шляхом припинення ввезення в країну товарів (сировини, готових виробів, напівфабрикатів тощо) і позбавлення її ринків збуту. **Б.е.** часто поєднується з політичною і нерідко – з військовою блокадою.

Під час економічної блокади зовнішньоторговельні, фінансові, кредитні та інші економічні зв’язки з державою, що блокується, забороняються (або від них відмовляються). Блокада може мати комплексний характер (тобто стосуватися всіх форм економічних відносин) або охоплювати тільки деякі форми (торговельна, кредитна, фінансова блокада тощо).

Статут ООН передбачає можливість застосування економічної блокади як колективного заходу країн-членів щодо встановлення та підтримки миру відповідно до рішення Ради Безпеки на підставі ст. 39, 41, 42 Статуту ООН. Ст. 41 надає повноваження Раді Безпеки вирішувати, які заходи, не пов’язані із застосуванням військових сил, можуть застосовуватись для реалізації її рішення. Ці заходи можуть включати повний або частковий розрив економічних відносин, залізничних, морських, повітряних, поштових, телеграфних, радіо та інших засобів зв’язку, а також розрив дипломатичних відносин.

Відповідно до ст. 42, якщо Рада Безпеки буде вважати, що заходи, передбачені в ст. 41, можуть виявитись або є недостатніми, вона може приймати рішення про застосування таких повітряних, морських або сухопутних сил, що будуть необхідними для підтримання міжнародного миру та безпеки. Такі дії можуть включати демонстрацію, блокаду та інші повітряні, морські або сухопутні сили Членів ООН.

Однак ООН так само може і засуджувати застосування **Б.е.** та радити призупинити її. Прикладами застосування **Б.е.** у світовому просторі є:

1. Континентальна блокада. У 1806 р. Наполеоном Бонапартом було підписано декрет про блокаду економічної системи Великобританії. З моменту підписання декрету Франція та її союзники припиняли будь-які торгівлі, економічні, поштові зв’язки з Великобританією.

Континентальна блокада завдала збитків англійській економіці: майже через рік Англія переживала кризу у виробництві вовни, текстильній промисловості; відбулося падіння фунта стерлінга. Однак блокада негативно вплинула і на економіку континенту. Французька промисловість не в змозі була замінити на європейському ринку англійську. Порушення торгових зв’язків з англійськими колоніями призвело до занепаду французьких портових міст. Населення Франції страждало від нестачі звичних колоніальних товарів: кави, цукру, чаю.

Після розгрому Наполеона в Росії (1812) більшість країн перестала дотримуватися умов Континентальної блокади. Формально Континентальна блокада була відмінена після зречення Наполеона від престолу у квітні 1814 р.

2. Блокада Республіки Куби Сполученими Штатами Америки. 19 жовтня 1960 р. американський уряд оголосив про повну економічну блокаду Куби, призупинивши всі операції за ф'ючерсними контрактами на постачання нафти та експорт цукру. Ця **Б.е.** стала найдовшою за часом протягом всієї історії людства.

Б.е. Куби з боку США відбувалась поступово. Першим етапом стало припинення американського туризму та ембарго на імпорт кубинського цукру. Наступним кроком американського уряду стала заборона на продаж запчастин для автомобілів американського виробництва, що призвело до зупинки кубинської економіки, та повна морська блокада острова. Протягом тривалого часу американцям було заборонено їздити на Кубу. Довгий час кубинський уряд звинувачував США в утворенні умовної "стіни", що розділяє два народи. Генеральна асамблея ООН підтримує позиції кубинців, підтвердженням чого є майже щорічне прийняття постанов щодо зняття ембарго з Куби. Останніми діями США в 2011 р. стало рішення президента Б.Обами пом'якшити санкції проти "острова свободи", спростивши поїздки та механізм грошових переказів до цієї країни.

3. Блокада Придністров'я з боку України. В 2006 р. Україна прийняла рішення пропускати з Придністров'я через свої кордони лише ті вантажі залізничного транспорту, що пройшли оформлення в центральних митних органах Молдови. Це стало своєрідною формою застосування **Б.е.** Росія запропонувала відмовитись від таких митних нововведень, а США та ЄС, навпаки, підтримали таке рішення, спрямоване на зміцнення цілісності Молдови. Цілісність Молдови в цьому разі визначалась блокуванням митних територій з боку України та наданням Молдові виключних прав щодо контролю імпорту та експорту продукції, що ввозиться чи вивозиться з Придністров'я.

3 жовтня 2010 р. відновлено рух пасажирського поїзда Кишинів – Одеса – Кишинів через територію Придністров'я, що стало фактом призупинення **Б.е.** Придністров'я.

У цілому **Б.е.** є крайньою формою вирішення проблемних питань. Тому її застосовують лише за особливих умов. Важливо намагатись вирішувати міжнародні конфлікти за допомогою правових, загальноприйнятих норм та правил без застосування насилля.

Літ.: *Економічна енциклопедія* : у 3 т. – Т. 3 / редкол. : С. В. Мочерний (відп. ред.) та ін. – К. : Видавн. центр "Академія", 2003; *Курочкин Ю. С. Экономическая война* / Ю. С. Курочкин. – Новосибирск : Сиб. унів. изд-во, 2001; *Пуригіна О. Г. Міжнародні економічні конфлікти* : навч. посіб. / О. Г. Пуригіна. – К. : Центр навч. л-ри, 2008; *Шныпко А. С. Экономические войны: истоки, формы, цели, проблемы, перспективы* : монографія / А. С. Шныпко. – К. : Изд-во "Генеза", 2007.
Чернятевич Я.В.

БОГДАНОВ ОЛЕКСАНДР ОЛЕКСАНДРОВИЧ (1873-1928) – російський учений, політик та ідеолог російської соціал-демократії, один із засновників партії більшовиків (партійний псевдонім О.О.Малиновський), розробив перший варіант теорії систем у вигляді вчення про тектологію, філософ, засновник розкритикованої Леніним концепції емпіріомонізму; політичний діяч, який займав помітне місце в російському соціал-демократичному русі; письменник, автор кількох утопічних романів; лікар та один із організаторів системи охорони здоров'я в СРСР. **Б.** є видатною і одночасно трагічною особистістю із широким колом інтересів, геніальних ідей та помилок.

У 1893 р. вступив на природниче відділення Московського університету. У 1894 р. заарештований за участь у народовольчій Союзній раді земляцтв, виключений з університету та засланий у Тулу. У 1895-1889 рр. навчався на медичному факультеті Харківського університету. Після арешту в 1899 р. перебував під наглядом поліції у Калузі й Тулі. У 1903 р. став на бік більшовиків, був найближчим соратником В.І.Леніна, брав активну участь у революційних подіях 1905-1907 рр. У кінці 1909 р. вийшов з більшовицької партії і повністю відійшов від політики. Після Жовтневого перевороту був членом президії Комуністичної академії (1918-1926), читав лекції в Московському університеті. З 1921 р. **Б.** займався виключно природно-науковими проблемами переливання крові, омолодження організму, продовження життя. У 1926 р. очолив перший у світі Інститут переливання крові. Помер унаслідок невеликого наукового експерименту, який поставив на самому собі.

Основні праці: “Короткий курс економічної науки” (1897), “Основні елементи історичного погляду на природу” (1899), “Революція і філософія” (1905), “Емпіріомонізм” (Кн. 1-3, 1904-1906), “Нариси з філософії марксизму” (1908), “Філософія живого досвіду” (1913), “Від монізму релігійного до наукового” (1913), “Наука про суспільну свідомість” (1914), “Загальна організаційна наука (тектологія)” (Ч. I-III; 1913-1922). У своїх поглядах суперечливо поєднував ідею вдосконалення марксизму шляхом використання науки; критикував В.І. Леніна за його роботу “Матеріалізм і емпіріокритицизм”, а також більшовизм. Державний воєнний комунізм називав виродком капіталізму, ввів у науковий обіг термін “воєнний комунізм”, “державна-комуна”, “радношеність” – радянська знешеність. Значний внесок у теорію систем забезпечив завдяки розробці першого варіанта теорії систем у вигляді вчення про тектологію, під якою він розумів загальне вчення про норми та закони організації будь-яких елементів природи, практики та мислення.

Головний внесок **Б.** в управлінську науку пов’язаний з обґрунтуванням тектології – загальної організаційної науки, що було геніальним прогнозом щодо формування протягом ХХ ст. комплексу управлінських наук, загальної теорії управління, теорії організації, кібернетики, частково синергетики. **Б.** є засновником теорії систем, автором першого варіанта загальної теорії систем. Погляди **Б.** суттєво випереджали його час. Доля ідей **Б.** – це нереалізований своєчасно науковий потенціал, що було пов’язано з двома факторами: становленням у СРСР тоталітарної системи та критикою **Б.** В.І.Леніна за роботу “Матеріалізм і емпіріокритицизм”. Обґрунтування **Б.** управління як науки суперечило поширеному його розумінню як ідеологізованої діяльності в аспекті реалізації марксистської доктрини. Вплив ідей **Б.** на розвиток системних досліджень, теорії та практики управління на пострадянському просторі є дуже значним з 80-х років ХХ ст.

Літ.: Белова А. А. А. Богданов / А. А. Белова. – М. : Политиздат, 1974; Богданов А. А. Тектология. Всеобщая организационная наука / А. А. Богданов. – М. : Экономика, 1989; Богданов А. А. Вопросы социализма. Работы разных лет / А. А. Богданов. – М. : [б. и.], 1990; *Всемирная энциклопедия: Философия* / глав. науч. ред. и сост. А. А. Грицанов. – М. : АСТ ; Минск : Харвест, Современ-

ный литератор, 2001; *Философский словарь*. – К. : А.С.К., 2006; Гловели Г. Д. “Социализм науки”: мебиусова лента А. А. Богданова / Г. Д. Гловели. – М. : [б. и.], 1991; *Философский словарь* / под ред. И. Т. Фролова. – 4-е изд. – М. : Политиздат, 1980.

Сурмін Ю.П.

БОСПОРСЬКЕ ЦАРСТВО (БОСПОР) – антична держава в Північному Причорномор’ї на Боспорі Кіммерійському (Керченській протоці). Столиця – Пантікапей. Утворилося близько 480 до н.е. в результаті об’єднання грецьких міст на Керченському і Таманському півостровах. Пізніше розширено уздовж східного берега Меотиди (Меотидського болота, Меотидського озера, сучасного Азовського моря) до гирла Танаїса (Дону). З кінця II ст. до н.е. у складі царства Понтійського. З кінця I ст. до н.е. постелліністична держава, залежна від Риму. Увійшло до складу Візантії в I-й половині VI ст.

Б.ц. було винятком із загальної республіканської тенденції розвитку держави і права старогрецьких колоній, тут сформувалася монархічна форма правління. Найбільшого розквіту **Б.ц.** досягло в IV-III ст. до н.е. Але в III ст. до н.е. в результаті кризи всієї рабовласницької системи **Б.ц.** поступово приходить у занепад, відбуваються фінансово-економічні і соціальні катаклізми. Повстання під проводом Савмака поглибило цей процес. У літературі його тлумачать по-різному: як палацовий переворот з метою усунення пануючого Перісада з престолу; як прояв класової боротьби рабів проти рабовласників; як національно-визвольний рух місцевого населення скіфської сарматки проти боспорської зневажливості. Створена повстанцями “державна Сонця” виявилася нежиттєздатною. У 107 р. до н.е. її ліквідувало понтійське військо на чолі з Діафантом. Після глибоких потрясінь **Б.ц.** вже не могло піднятися. Протягом I ст. до н.е. воно потрапляло в залежність то від понтійського царя Мітрідата IV, то від Риму.

Б.ц. зіграло доленосну роль в історичному розвитку територій, які входили до його складу. Економічну основу **Б.** складало розвинене землеробство, продуктами якого забезпечувалося населення царства, а їх експорт приносив велику матеріальну вигоду. Особливо важливе значення в економічному просуванні **Б.ц.** мало виноградарство, яке сприяло розвитку виноробства і перетворенню його продукції на прибуткову статтю

експорту. З IV ст. до н.е. **Б.ц.** стає основним постачальником античних товарів у північно-чорноморські степи; розгортається торгівля з місцевими племенами, формується проша-рок багатих людей, які займаються торгівлею і работоргівлею.

Тісний зв'язок **Б.ц.** перш за все з Афінами і іншими містами материкової і острівної Греції сприяв засвоєнню місцевими племенами грецького і римського культурного надбання, це, у свою чергу, привело до виникнення тут своєрідного варіанта античної культури, що засвідчувало глибинні культурні зрушення в середовищі “варварських племен” – древніх народів Північного Причорномор'я. Швидкого розвитку набули архітектура, ремесла, мистецтво. Так званий “звіриний стиль” – одне з найяскравіших художніх явищ класичної старожитності – поєднується з реалізмом, властивим грецькому мистецтву. Конкретним проявом такої інтеграції є скіфська торевтика – малюнки на знаменитих вазах із Чортомлицької Могили, з Куль-оби, Гайманової Могили, на гребені з Солохи або пекторалей із Товстої Могили.

Б.ц. мало значний вплив на формування державності у скіфів. До **Б.ц.** увійшла територія Керченського півострова, основною частиною населення якого були скіфи. Вони під час виникнення **Б.ц.** стояли на рівні переходу до ранньокласового суспільства. Метрополія стала величезним ринком збуту продуктів, які могло запропонувати скіфське господарство (хліб, худоба, продукти скотарства). Це сприяло розширенню виробництва, змушувало варварів збільшувати масштаби господарства, підвищувало його товарність. А оскільки на продаж ішли надлишки сукупного продукту, то наслідком стало нагромадження багатства в руках певної частини суспільства, що, у свою чергу, вело до посилення його диференціації і стратифікації. Населення великих територій **Б.ц.** перебувало на різних рівнях соціально-економічного розвитку і суспільних відносин. Тут панував рабовласницький спосіб виробництва, у зв'язку з чим суспільство розділялося на вільних і підневільних людей. До пануючої верхівки належали царська сім'я і її оточення, чиновники центрального і місцевого апаратів влади, судовласники, работорговці, власники земельних наділів, ремісничих майстерень, заможні купці, представни-

ки родоплемінної і військової знаті, жерці. Власниками і розпорядниками землі були боспорські правителі і великі землевласники. Панувала державна і приватна власність на землю.

У **Б.ц.** жили вільні громадяни середнього достатку, які не мали рабів, іноземці, а також вільні селяни-общинники (пелати). Останні були основними платниками податків за право користування землею і несли повинності на користь держави і місцевої аристократії.

Найнижчий рівень соціальної ієрархії традиційно займали раби, які розділялися на приватних і державних. Праця державних рабів в основному використовувалася на будівництві громадських будівель, оборонних споруд. У племінних організаціях рабство було домашнім, патріархальним. Місцеві аристократи широко використовували працю рабів у землеробських господарствах, де в основному вирощувався хліб на продаж. За історичним типом **Б.ц.** було рабовласницькою державою, як і міста-держави, які увійшли до його складу. За формою правління це був один із різновидів деспотичної монархії. З початку утворення **Б.ц.** було аристократичною республікою, на чолі якої від 483 р. до н.е. стояв рід Архенактідів. Із середини V ст. (у 438 р. до н.е.) влада перейшла до династії Спартокідів, яка правила тут упродовж трьох століть.

Міста-держави, які увійшли до складу **Б.ц.**, мали певну автономію, власні органи самоврядування (народні збори, ради міст, виборні посади). Але вже на межі нової ери боспорські царі стають одноосібними правителями, володарями, які називають себе “царями царів” (з приєднанням до держави нових племен до титулу глави держави – цар – додавалася їх етнічна назва). У I-III ст. н.е. в **Б.ц.** посилилася тенденція до централізації влади, що супроводжувалося формуванням складної державно-бюрократичної структури з царською адміністрацією на чолі.

Вища законодавча, виконавча і судова влада зосереджувалася в руках царя. Він був верховним власником і розпорядником земель, міст і поселень, призначав на посади державних службовців, йому підкорялися судові органи.

Функції виконавчої влади виконували придворні чиновники: міністр двору, особистий секретар царя, охоронець царської казни,

спальник, управитель сіл тощо. До центрального апарату управління входив начальник двору, начальник фінансів, охоронець казни, керівник справами релігійних культів тощо. Зв'язок із місцевими племенами і сусідніми державами здійснювався через спеціальний штат на чолі з головним перекладачем.

Абсолютизація влади царя і централізація управління державою були явищами об'єктивно необхідними і закономірними. **Б.ц.** об'єднувала етнічно неоднорідні народи, які стояли на різних рівнях соціально-економічного і політичного розвитку.

В організації політичної влади крилися глибинні протиріччя, які могли негативно вплинути на устрій держави. З одного боку, посилювалася влада царя над містами з поступовою ліквідацією органів самоврядування, що не могло не позначитися на настроях громадян, невдоволених уніфікаторською і централізаторською політикою царської влади та свавіллям царських намісників, які управляли містами-державами, а з другого – посилювався вплив скіфосарматської знаті з її відцентровими настроями, що вело до зростання автономії місцевих племен і спроб звільнитися від централізаторських посягань боспорських царів. Покора залежних племен центрові полягала у визнанні верховенства влади боспорських царів, виплаті дані сільськогосподарськими продуктами, участі у військових походах. Проте у внутрішньому житті вони зберігали свій племінний устрій і звичаї, властивий їм спосіб життя і родовий побут.

У римські часи **Боспор** опинився у васальній залежності від Риму. Царі стали офіційно титулуватися “друг кесаря і друг римлян”. При вступі на престол боспорський цар обов'язково затверджувався римським імператором, від якого отримував символ царської влади – скипетр. Римські правителі опікувалися **Боспором**, тримали тут свої застави. Відомо, що в перших століттях нової ери Рим щороку давав гроші боспорським правителям на утримання війська, яке складалося в основному з найманців – греків і фракійців. У цьому війську римляни бачили надійний захист усього рабовласницького світу від “варварських племен” на крайньому північному сході чорноморських степів. Держава розділялася на округи, якими управляли призначені царем намісники. При цьому широким автономія **Боспору** залишалася.

У істориків дуже мало відомостей про боспорське право. Уявлення про його характерні особливості і джерела складається на основі характеристики права міст-колоній, частина територій яких увійшла до **Б.ц.**, права держави скіфо-сарматки, а також римського права. Джерелами права були звичаї місцевих племен, закони і декрети грецьких міст-полісів, закони **Б.ц.** Найбільша кількість правових норм, вочевидь, стосувалася регуляції майнових відносин, насамперед права державної і приватної власності на землю, рабів, основні знаряддя і засоби виробництва, а також захист цих норм. Право власності, право володіння, обов'язкове право регламентувалися найчіткіше. Правовій регуляції підлягала і регламентація повинностей вільних селян-общинників за користування землею, яка була в державній власності або належала на правах приватної власності місцевим аристократам або храмам.

У першій половині III ст. до н.е. в державі вибухнула гостра грошова криза. Припинено карбування золотої і срібної монети Пантікапея. Монетна реформа Льовкона II у третій чверті III ст. до н.е. – випуск номіналів мідної монети з ім'ям і титулом царя – сприяла відновленню грошового господарства і водночас зміцнювала авторитет династії. Після Льовкона царське карбування (але вже золота) стало традиційним. Був відновлений випуск пантікапейського срібла. Після приєднання Боспору до Понта почали активно розвиватися торгівельні відносини з містами цієї держави, передусім із Синопою. Щороку з Боспору в Понт поставлялося 180 тис. меднів (7200 т) і 200 талентів (4 тис. кг) срібла.

Після потрапляння **Б.ц.** під вплив Риму починається новий економічний підйом, що продовжувався впродовж I-II ст. н.е. З боспорських товарів римська влада не стягувала звичайного обов'язкового мита у розмірі 1/2 частини всього товару. Боспорські купці торгували з далекою Александрією Єгипетською і навіть далекими італійськими містами.

Літ.: *Голенко В. К.* Древний Киммерик и его округа / В. К. Голенко. – Симферополь : [б. и.], 2007; *Зубарь В. М.* Боспор Киммерийский / В. М. Зубарь, А. С. Русяева. – К. : [б. и.], 2004; *Історія державної служби в Україні* : у 5 т. / відп. ред. Т. В. Мотренко, В. А. Смолій ; редкол. : С. В. Куль-

чицький (кер. авт. кол.) та ін. ; Голов. упр. держ. служби України ; Ін-т історії НАН України. – К. : Ніка-Центр, 2009. – Т. 1; *Молев Е. А.* Политическая история Боспора VI-IV вв. до н.э. / Е. А. Молев. – Новгород : [б. и.], 1998; *Сапрыкин С. Ю.* Боспорское царство на рубеже двух эпох / С. Ю. Сапрыкин. – М. : Наука, 2002; *Соколов Г. И.* Искусство Боспорского царства / Г. И. Соколов. – М. : [б. и.], 1999.

Годзюр М.В.

БОЯРСЬКА РАДА (ДУМА) – 1) у часи Київської держави – вища рада при князеві, що складалася з представників земського боярства; 2) у період феодальної роздробленості рада знатних васалів при князі у великих та удільних князівствах; 3) у Російській централізованій державі кінця XV – початку XVIII ст. постійний станово-представницький орган аристократії при великому князі (цареві) законодорадчого характеру, на засіданнях якого обговорювалися питання зовнішньої і внутрішньої політики.

Виникнення й розвиток Давньоруської держави зумовлювалися інтеграційними політико-економічними процесами внаслідок дії низки внутрішніх і зовнішніх чинників. Київська Русь явила собою центр об'єднання східнослов'янських народів – це була удільна ранньофеодальна династична монархія на чолі з Великим князем. Аристократичну тенденцію в державному устрої уособлювала **Б.р.**, яка була постійним дорадчим органом при князеві. Вона складалася з верхівки дружини князя, великих бояр, представників верхівки міст, вищих церковних ієрархів. У компетенції **Б.р.** був розгляд і обговорення питань законодавства, внутрішньої та зовнішньої політики, державного устрою, релігії. **Б.р.** не мала впорядкованої організаційної структури, однак її діяльність мала стабільний характер, що зумовлювалося зацікавленістю князя в підтримці найважливіших рішень впливовими особами держави. У Московській державі з кінця XV ст. **Б.р.** перетворилася на постійний дорадчий орган при московському великому князеві (з 1547 – при царі). До її складу входили путні бояри (відали окремими галузями двірцевого княжого господарства) та особи, які відали адміністративним управлінням держави (тисяцькі, окольничі та ін.).

Б.р. була політичною установою, яка визначала державний і суспільний порядок у Московській державі та здійснювала управлін-

ня. Це була аристократична установа, більшість її членів майже до кінця XVII ст. були вихідцями із знатних родин і призначалися в раду государем по черзі місницького старшинства (ієрархічному порядку). До складу **Б.р.** Московської держави входили лише бояри в давньому значенні цього слова, тобто вільні землевласники. Потім, із перетворенням їх у людей служливих, виникло розділення на бояр взагалі і бояр служливих. Вищий клас служливих іменується “боярами введеними”, тобто введеними в палац для постійної допомоги великому князеві в справах управління. Інший, нижчий розряд таких самих дворових слуг іменується путніми боярами, або подорожніми, які отримали “дорогу”, – дохід у розпорядження. Радниками князя, членами **Б.р.** могли бути лише перші, тобто бояри введені, які інколи іменувалися “великими”.

Також до складу **Б.р.** входили князі (у міру знищення наділів), які ставали радниками великого князя за своїм званням князів, не потребуючи спочатку особливого призначення в чин боярина, оскільки вважали своє звання вище боярського. На початку XVI ст. великий князь вводить до складу **Б.р.** простих дворян, які й отримали титул думних дворян. Головуючим у **Б.р.** був цар.

До компетенції **Б.р.** належала законодавча діяльність. Законодавче значення **Б.р.** було прямо затверджено царським Судебником 1550 р. Рада брала участь у прийнятті законів разом із царем. Законодавчими джерелами були визнані государеві укази і боярські вироки. Діяльність **Б.р.** визначалася законодавчою формулою: “Государ вказав, і бояри засудили”.

Також **Б.р.** затверджувала податки, виконувала функції нагляду за намісниками, а згодом і воєводами, приймала скарги від населення про зловживання місцевої влади. **Б.р.** займалася питаннями зовнішньої політики. Зокрема, Голова Посольського наказу входив до її складу. **Б.р.** виконувала судові функції.

Роль **Б.р.** була суттєво підірвана опричиною, яку запровадив Іван IV Грозний. Значення її посилювалося наприкінці XVI-XVII ст., коли до неї були включені представники дворянства. У результаті проведення державних реформ Петра I **Б.р.** у 1711р. була замінена Сенатом.

Літ.: *Владимирский-Буданов М. Ф.* Обзор истории российского права / М. Ф. Владимирский-Буданов. – Ростов н/Д: [б. и.], 1995; *Ключевский В. О.*

Боярская дума в Древней Руси / В. О. Ключевский. – М. : [б. и.], 1994; *Історія державної служби в Україні* / відп. ред. Т. В. Мотренко, В. А. Смолій ; редкол. : С. В. Кульчицький (кер. авт. кол.) та ін. ; Голов. упр. держ. служби України ; Ін-т історії НАН України. – К. : Ніка-Центр, 2009.

Годзюр М.В.

БРЕЖНЕВ ЛЕОНІД ІЛІЧ (1906-1982) – радянський державний і партійний діяч, Генеральний секретар ЦК КПРС (1964-1982). Після кардинальних змін у політиці за часів Хрущова прихід **Б.** на пост Генерального секретаря КПРС означав повернення до більшої розміреності в політичному житті, стабільності складу керівництва країни, поширення прірви між владою і суспільством. Протягом 18 років перебування **Б.** при владі, вірний традиціям і консервативний за своїм складом, відмовившись від хрущовських “планів” побудови комунізму на користь концепції “розвиненого соціалізму”, він більше всього побоювався крутих поворотів, великих змін. Результатом цих реформ стає деяке підвищення рівня життя населення, особливо сільського, проте після першого періоду дійсного зростання в економіці країни до середини 70-х рр. з’являються ознаки застою, а незмінність політичного керівництва призводить до розростання партійно-господарської номенклатури, стурбованої головним чином збереженням своїх постів і привілеїв. Незважаючи на жодні заяви і пропагандистські гасла, країна продовжувала розвиватися екстенсивно, тобто за рахунок розширення грандіозних будівництв. Ситуація ускладнилася тим, що були відкинуті якінебудь пошуки модернізації самої моделі соціалізму. Це, звичайно, не означає, що країна не розвивалася зовсім. Промислове виробництво повільно, але зростало, хоча все більшу увагу звертали на себе два вкрай небезпечних явища. Стрімко збільшувався видобуток палива. За 15 років було добуто стільки ж, скільки за попередні десятиліття розвитку країни. Левову частку ресурсів поглинав військово-промисловий комплекс (ВПК) – галузь особливого піклування **Б.** При ньому ВПК досягнув свого апогею, що негативно позначилося на розвитку економіки в цілому і поглибило кризи. Неухильно зменшувалася частка предметів споживання в загальному випуску продукції. Причина економічної і технологічної відсталості була одна – нерозуміння і страх перед

назрілими господарськими перетвореннями, що неминуче повинні були спричинити політичну реформу, спрямовану на обмеження влади брежневської партійно-номенклатурної бюрократії.

З ім’ям **Б.** пов’язано прийняття нової Конституції СРСР (1976), в якій була проголошена побудова суспільства розвинутого соціалізму, розрядка, потепління в міжнародних відносинах. “Брежнєвізм” інколи називають безкровним сталінізмом. Поза сумнівом, за часів правління **Б.** репресії не були масштабними. Але під час його перебування при владі особливої сили набуло порушення прав людини, посилювався тотальний контроль за суспільством з боку органів КДБ, а також моральна деградація партійно-державної номенклатури.

У відносинах із соціалістичними країнами **Б.** ініціював появу концепції, яку на Заході назвали “доктриною обмеженого суверенітету”. Цю доктрину, яка розвивала принципи “братерської взаємодопомоги” та “соціалістичного інтернаціоналізму”, було сформульовано в період військового втручання СРСР та його союзників у 1968 р. у події в Чехословаччині з метою обґрунтувати правомірність цих дій.

На міжнародній арені **Б.** продовжує слідувати розпочатому Хрущовим курсу на розвиток діалогу із Заходом. Врегулювання статусу Берліна, визнання непорушності меж у Східній Європі і особливо перші двосторонні угоди по роззброєнню є відчутними досягненнями політики розрядки, кульмінацією якої стає підписання Гельсінських угод. Ці успіхи, проте, виявилися серйозно підірваними підступами СРСР в Африці, а потім і прямим вторгненням до Афганістану в 1979 р., після чого в міжнародних справах знов запанувала напруженість.

Літ.: *Універсальний словник-енциклопедія* / гол. ред. ради М. Попович. – К. : Ірина, 1999. – 1551 с.; *Енциклопедія Сучасної України*. – К. : ВАТ “Поліграф книга”, 2004. – Т. 3; *Леонид Ильич Брежнев. Краткий биографический очерк*. – М. : Изд-во полит. л-ры, 1982. – 652 с.; *Медведев Р. А. Личность и эпоха. Политический портрет Л. И. Брежнева*. – М. : Новости, 1991. – Кн. 1. – 487 с.

Козаков В.М.

БУНГЕ МИКОЛА ХРИСТИЯНОВИЧ (1823-1895) – видатний учений-економіст, фінансист, статистик, громадський і держав-

ний діяч, ідеолог і провідник ринкових реформ 1860-1890-х рр., професор та ректор Київського університету Св. Володимира, міністр фінансів (1881-1886) та голова Комітету міністрів (1887-1895) Російської імперії.

Народився 11 листопада 1823 р. у Києві у лютеранській родині вихідців зі Східної Пруссії. У 1841 р. закінчив із золотою медаллю Київську першу гімназію, вступив на юридичний факультет Імператорського університету Св. Володимира в Києві. Після закінчення навчання був утверджений у званні кандидата правознавства. Протягом 1845-1850 рр. викладав політичну економію та статистику в юридичному Ліцеї князя Безбородька у Ніжині. Після захисту магістерської дисертації “Дослідження начал торгового законодавства Петра Великого” (1847) був затверджений на посаді професора ліцею. У 1850 р. був призначений ад’юнктом кафедри політичної економії та статистики Київського університету. В 1852 р. захистив докторську дисертацію “Теорія кредиту”, яка у тому ж році була опублікована окремою книгою й принесла визнання її автору. Впродовж 30 років педагогічної діяльності в Київському університеті **Б.** читав авторські курси політичної економії, статистики та поліційного права, сприяв демократизації та реформуванню вищої школи, опублікував низку підручників і наукових праць з проблем університетської освіти, створив наукову школу, що здобула світове визнання як Київська психологічна школа. Тричі обіймав посаду ректора університету: у 1859-1862 рр. – за призначенням, у 1871-1875 та 1878-1880 рр. – у результаті обрання. Протягом 1859-1860 рр. **Б.** був залучений імператором Олександром II до складу редакційних комісій з розробки фінансових аспектів селянської реформи 1861 р. З 1862 р. як досвідчений фінансист-теоретик і практик за сумісництвом був призначений керуючим Київською конторою Державного банку, 1880 р. – товаришем (першим заступником) міністра фінансів. Упродовж 1881-1886 рр. **Б.** обіймав посаду міністра фінансів Російської імперії, практично формуючи економічну політику країни та визначаючи конкретні шляхи її втілення в життя. Про високий рівень і суспільне визнання фаховості **Б.** в царині державного управління свідчить те, що він двічі (1863-1864; 1886)

був запрошений викладати політичну економію та фінанси спадкоємцям царського престолу. У 1890 р. **Б.** був обраний академіком Петербурзької академії наук. З 1887 р. і до кінця життя очолював Комітет міністрів Російської імперії. Помер 3 червня 1895 р. у Царському Селі неподалік від Петербурга. Похований **Б.** за заповітом у м. Києві на Байковому кладовищі.

Своїми фундаментальними науковими працями **Б.** заклав підвалини вітчизняної економічної науки в її провідних галузях – політичній економії, теорії кредиту, фінансів і грошей, теорії статистики. Курс поліційного (адміністративного) права **Б.** містив принципи положення щодо державного управління, фінансової системи, селянського та робітничого законодавства. Теоретичний світогляд ученого пройшов певну еволюцію – від наслідування класиків політичної економії до формування засад самобутньої Київської психологічної школи. Визнаючи провідну роль англійської класичної школи у створенні та розвитку теорії ринкового господарства, **Б.** вважав абстрактно-механістичний метод А.Сміта обмеженим і пропонував включити до структури механізму господарювання економічну політику держави. Вчений наголошував на тому, що “суспільство добробуту є результатом безперервної сукупної дії уряду та народу” та обґрунтовував необхідність органічного поєднання принципів ринкового лібералізму і засад державного управління економічним розвитком.

Визнаючи наявність глибоких соціальних суперечностей – майнової диференціації, загострення класових конфліктів – **Б.** був категоричним противником соціалістичних ідей. Кожна економічна система, на думку вченого, є результатом тривалого історичного розвитку і втілює співіснування різних, часом протилежних інтересів. Розв’язання суспільних конфліктів та узгодження інтересів мають забезпечувати державне управління та економічна політика уряду. Погляди **Б.** на соціальні реформи як засіб “лікування” суспільних недугів близькі до нової історичної школи та ідей державного соціалізму. Таким чином, теоретичне підґрунтя плану реформування країни, розробленого вченим, становила скарбниця світової економічної теорії – здобутки англійського класичного лібералізму, національно орієнтовані ідеї німецького історичного напрямку,

соціально спрямовані течії європейського реформізму.

Програма ринкових перетворень, запропонована **Б.**, передбачала зміну економіко-правових відносин у Росії. Серед проблем економічної політики та господарської практики, що були в центрі уваги вченого-реформатора, зокрема такі: перебудова на ринкових засадах фінансово-кредитних відносин, реформування оподаткування, модернізація банківської системи, раціоналізація державної бюджетної політики, розвиток залізниць і промисловості, становлення акціонерних товариств і підприємництва, вирішення робітничого питання і впровадження фабричного законодавства, проблеми цінової та митної політики, зовнішньої торгівлі тощо. Перебуваючи на посаді міністра фінансів, **Б.** впроваджував у практику свої ідеї та програму ринкових перетворень, адже саме міністр фінансів на той час вирішував питання формування економічної політики держави. Головними положеннями програми дій уряду, очолюваного **Б.**, були такі: 1) скоротити витрати на державний апарат (шляхом реструктуризації місцевих і центральних адміністративних установ), обмежити надкошторисні асигнування; 2) припинити випуск не забезпечених золотим і срібним запасом кредитних білетів і скоротити їх кількість в обігу; 3) організувати переселення малоземельних селян на неосвоєні державні землі; 4) скасувати подушну податок, знизити викупні платежі з колишніх поміщицьких селян і оброчний податок з державних селян, а для компенсації витрат скарбниці збільшити державний земельний податок, податок на міську нерухомість, установити податки на доходи осіб вільних професій, торговельних і промислових підприємств, грошових капіталів, що містяться у цінних паперах і банківських вкладах, і тим самим створити основу для запровадження у перспективі загального податку на прибуток; 5) законодавчо забезпечити сприяння розвитку промисловості і торгівлі; 6) упорядкувати фінансування залізничного господарства та припинити марнотратство державних коштів приватними компаніями.

У сфері державних фінансів практична реформаторська діяльність **Б.** полягала в перетворенні податкової системи відповідно до ринкових умов господарювання; скороченні непродуктивних державних видатків і роз-

витку правових засад бюджетного процесу; стабілізації грошово-кредитної системи та підготовці грошової реформи. У сфері промислової політики діяльність **Б.** була спрямована на запровадження поміркованого протекціонізму: він увів митний тариф, що сприяв розвитку експорту. Змістом урядової політики в галузі залізничного будівництва стало обмеження участі держави у витратах приватних залізничних товариств і відновлення державного залізничного будівництва. Докорінний поворот у залізничній політиці був спрямований на підпорядкування цієї сфери забезпеченню державних потреб, а не комерційних інтересів верхівки фінансового капіталу, врахування економічних потреб окремих регіонів і фінансових можливостей держави. В аграрній сфері **Б.** проводив активну політику, спрямовану на поширення приватної земельної власності селян, створюючи сприятливі умови для розвитку капіталістичних відносин на селі. Інструментами аграрної політики **Б.** слугували створення Селянського земельного банку для забезпечення іпотечного кредитування, зниження викупних платежів і реформування подушного податку, ініціювання переселення селян для вирішення проблеми малоземелля. У сфері інституціоналізації соціально-трудових відносин **Б.** вдалося здійснити докорінні перетворення – він став засновником правового регулювання відносин найманих працівників і роботодавців. Трудове законодавство та створений за ініціативою **Б.** інститут фабричної інспекції започаткували нову галузь соціальної політики, забезпечивши інституційні важелі державного управління на ринку праці.

Теоретична програма та державна діяльність **Б.** були спрямовані на проведення зважених економічних і соціальних реформ, які відкривали шлях прогресу, та зростання народного добробуту. За оцінкою видатного українського вченого М.Туган-Барановського, реформаторська діяльність **Б.** “знаменувала собою європеїзацію і демократизацію нашої фінансово-економічної політики”. Актом великої громадянської відданості та патріотизму стало написання **Б.** наприкінці життя свого “політичного заповіту”, відомого як “Загробні нотатки”. У цій праці він виклав широку програму майбутніх реформ російського суспільства: реформування органів державного управління, здійснення адміні-

стративної реформи, реформи місцевого управління, торговельно-промислового законодавства, правового регулювання соціальної сфери, трудових відносин тощо. Цей відвертий і непідцензурний твір був адресований особисто імператорові і мав суворо конфіденційний характер, що надавало монарху право повного використання та привласнення реформаторських ідей. Тим самим і після смерті **Б.** прагнув служити високим суспільним ідеалам, які не вдалося сповна реалізувати за життя через спротив консервативних кіл.

Б. як теоретик ринкових перетворень і державний діяч-реформатор залишив після себе глибокий слід в урядовій політиці останньої третини XIX ст. Його наукова, педагогічна та урядова діяльність заклала підвалини модернізації системи державного управління та соціально-ринкової трансформації господарства феодального типу в конкурентно-підприємницьку систему.

Літ.: *Бунге Н. Х.* Загробные заметки / Н. Х. Бунге ; Публикация В. Л. Степанова // Река времен. Кн. 1. – М. : Река времен ; Эллис Лак, 1995; *Кованько П. Л.* Главнейшие реформы, проведенные Н. Х. Бунге в финансовой системе России. Опыт критической оценки деятельности Н. Х. Бунге как министра финансов (1881-1887) / П. Л. Кованько. – К. : [б. и.], 1901; *М. Бунге: сучасний дискурс* / за ред. В. Д. Базилевича. – К. : Знання, 2005; *Степанов В. Л.* Н. Х. Бунге: судьба реформатора / В. Л. Степанов. – М. : РОССПЭН, 1998; *Туган-Барановский М. И.* Витте и Бунге как министры финансов / М. И. Туган-Барановский // Север. зап. – 1915. – № 3. – С. 146-153.

Небрат В.В.

БУНЧУКОВІ, ВІЙСЬКОВІ, ЗНАЧКОВІ ТОВАРИШІ. У другій половині XVII ст. для визначення градації серед привілейованої частини козацтва вживаються терміни “військовий товариш”, “знатний військовий товариш”, “значний військовий товариш” тощо. Поступово терміни “знатний військовий товариш” та “значний військовий товариш” набувають юридичного змісту, фіксуючи певні політичні та правові позиції привілейованої верстви.

Саме представники військового товариства могли претендувати на вищі посади у Війську Запорозькому. Їм належали провідні позиції в економічному житті Гетьманату.

У часи гетьманства І.Самойловича та І.Мазепи відбувається консолідація старшинської

верстви та виокремлення її у станово-замкнуту структуру. У кінці XVII – на початку XVIII ст. у досить привілейовану групу з козацької лівобережної верхівки та української шляхти виокремилося так зване бунчукове товариство. Звання “бунчуковий товариш” (Б.т.) запровадив гетьман І.Мазепа.

Б.т. (бунчукове товариство, підбунчужні) – помічники бунчужного, почесна генеральна старшина без посад, які утворювали гетьманське оточення (бунчукове товариство). Посада Б.т. була введена в кінці XVII ст. і проіснувала до 1764 р.

До категорії Б.т. входили діти генеральної та полкової старшини і найбільш заслужених у війську знатних товаришів. Крім того, як ознака підвищення по службі звання Б.т. надавалось полковій старшині, сотникам, військовим канцеляристам.

Мешкаючи на території полків, вони підпорядковувалися не їх адміністрації, а безпосередньо гетьману. В старшинській ієрархії звання Б.т. вважалось першими після полковника. У разі необхідності саме з них призначали наказних, або так званих повних полковників. Б.т. були і резервом, з якого набиралась старшина для керівництва великими козацькими загонами і для заміщення старшинських посад. З них призначали суддів і асесорів Генерального суду, доручали виконання спеціальних адміністративних і фінансових завдань тощо.

Під час військових походів вони супроводжували гетьмана, утворюючи його своєрідну гвардію. Б.т. мав невідлучно бути біля гетьмана, охороняти символи його влади: бунчук і корогву.

У мирний час вони брали участь в святкових церемоніях – несли малі бунчуки за гетьманом. Крім того, Б.т. відповідали за прийом провіанту для війська, стан шляхів, роботу поштових станцій, супроводжували гетьмана в поїздках, засідали в судах.

Б.т. перебували під рукою генерального бунчужного. За свою службу вони отримували значну винагороду. Кожному з них на чин належало 200 дворів, отримували вони і грошове жалування (в 1729 р. – по 60 крб і по парі соболев).

Статус Б.т. офіційно фіксувався в компутах, що велися Генеральною військовою канцелярією. З 30-х рр. XVIII ст. чин Б.т. підтверджувався спеціальним гетьманським універсалом або патентом.

Загальна кількість Б.т. у різні роки була неоднаковою. Попервах їх кількість не перевищувала 100 осіб, але згодом зросла. У 1720–30-х рр. чисельність цієї соціальної категорії коливалась від 100 до 150 осіб.

У першій половині XVIII ст. чин Б.т. як форма відзнаки по службі надавався і представникам діючої козацької старшини полкового, рідше сотенного рівня. При виході у відставку за ними зберігалось звання абшитованих (відставних) Б.т., що теж свідчило про доволі високий соціальний статус. Із запровадженням чину Б.т. більшість значних і знатних військових товаришів (В.т.) поповнила їхні ряди.

В.т. – почесне звання, яке надавалося представникам козацької верхівки у другій половині XVII – XVIII ст. В.т. перебували під юрисдикцією гетьмана. Не маючи постійних службових посад, вони виконували окремі доручення вищої влади.

Звання В.т. було другим за значимістю після бунчукових. Саме через цю соціальну категорію відбувалося службове зростання синів генеральної та полкової старшини, бунчукових. Звання В.т. у XVIII ст. позбавляло необхідності розпочинати козацьку службу як рядового козака та давало значні переваги для обіймання посад у сотницькій або полковій адміністрації.

Крім нащадків вищих козацьких старшин, у ранг В.т. за заслуги перед Військом Запорозьким потрапляли представники нижчої козацької адміністрації, канцеляристи Генеральної чи полкових канцелярій. Для багатьох із них цей чин був тією найвищою відзнакою, яку вони могли здобути. За своїм соціальним статусом звання В.т. прирівнювалось до чину полкової старшини.

У другій половині XVIII ст. звання В.т. надавалося заслуженим козакам у разі їх відставки. За компютами 1763 р. загальна кількість В.т. становила близько 250 осіб.

Найзаслуженіші й багаті козаки могли також мати звання “знатного В.т.”. Найчастіше його давали відставним генеральним старшинам і полковникам, які мали в полку великий авторитет і вплив. Менш багаті й заслужені могли одержати звання “знатного товариша” певного полку чи певної сотні. Значкові товариші (З.т.) – привілейована соціальна категорія козацької верхівки часів Гетьманату. Так само, як бунчукові, перебуваючи під бунчуком гетьманом, звільнялися від підпорядкування полковників, так і З.т., перебуваючи під полковницьким значком (прапором), були невідповідними сотенній адміністрації та несли службу при полковнику.

Статус З.т., як правило, надавався дітям полкової та сотенної старшини, міських урядників, духовенства, знатних козаків, а в окремих випадках – і нащадкам генеральної старшини, Б.т. і В.т.

На початку XVIII ст. загальна кількість З.т. чітко не регламентувалась, а залежала від волі полковника та спритності козацьких старшин. Так, за царським указом від 8 серпня 1734 р. у 10 лівобережних полках кількість З.т. не мала перевищувати 420 осіб. У великих за чисельністю полках – Ніжинському, Стародубському, Чернігівському, Лубенському, Полтавському і Переяславському – їх кількість становила 50 осіб, а в решті – 30.

Літ.: *Аркас М.* Історія України-Русі / М. Аркас. – Одеса : Маяк, 1994; *Багалій Д. І.* Історія Слобідської України / Д. І. Багалій. – Х. : Основа, 1991; *Бойко О. Д.* Історія України / О. Д. Бойко. – К. : Академвидав, 2003; *Грушевський М.* Історія України-Русі : в 11 т. 12 кн. / М. Грушевський. – К. : Наук. думка, 1993. – Т. 4; *Історія держави і права України / за ред. В. Я. Тація.* – К. : Ін Юре, 2000; *Кульчицький В. С.* Історія держави і права України : навч. посіб. / В. С. Кульчицький, Б. Й. Тищик. – К. : Атіка, 2001.

Лимар А.П.

В

ВЕБЕР МАКС (Максиміліан Карл Еміль Вебер) (24.04.1864, Ерфурт – 16.06.1920, Мюнхен) – видатний німецький соціолог,

філософ, історик, культуролог, економіст, юрист.

Народився у Тюрингії, його батько був юристом і походив із сім'ї промисловців та купців, які займалися текстильною справою. У 1869 р. із сім'єю переселився в Берлін. Належав до групи

правих лібералів. Його мати, Елен Валленштайн-Вебер, вивчала методологічні проблеми релігії та соціальні питання, що суттєво вплинуло на формування соціально-філософських поглядів ученого.

У 1882 р. вступив на факультет права Гейдельберзького університету, де вивчав історію, економіку, теологію та філософію. У 1888 р. вступив у союз соціологічної політики (створений у 1872 р.), де досліджував соціальні проблеми.

У 1889 р. у Берлінському університеті захистив дисертацію на тему “До історії торговельних організацій у середні віки”, а в 1890 р. провів перше соціологічне дослідження, яке мало на меті вивчити становище селян у Східній Пруссії. У 1891 р. підготував дисертацію “Римська аграрна історія та її значення для державного та приватного права”, згодом опублікував праці: “Тенденції до зміни становища сільськогосподарських робітників Східної Німеччини”, “Національна держава та економічна політика” (1895), “Соціальні причини падіння античної цивілізації” (1896).

У 1894-1896 рр. працював спочатку професором, пізніше – завідувачем кафедр у Фрейбургському університеті, з 1896 р. – в Гейдельберзькому, з 1918 р. професор у Віденському, 1919 р. – у Мюнхенському, де викла-

дав національну економіку. Один із співзасновників “Німецької соціологічної спілки” (1909). У 1919 р. працював радником німецької делегації на Версальських переговорах. У 1897 р. **В.** переживає важке нервово виснаження, яке призвело до призупинення його творчої діяльності, і лише 1902 р. він поновлює активну діяльність як викладач і вчений. У 1903 р. засновує журнал “Архів соціальної науки та соціальної політики”, в 1904 р. виступає на Конгресі соціальних наук у м. Сент-Луїс з лекцією про капіталізм та сільське господарство у Німеччині. У 1904 р. публікує першу частину “Протестантської етики та духу капіталізму” і нариси “Об’єктивність соціально-наукового та соціально-політичного пізнання”. Суттєвий вплив на трансформацію поглядів **В.** справили російська революція 1905 р., у результаті чого і була підготовлена друга частина “Протестантської етики та духу капіталізму”. У 1906 р. опублікував статті: “Про становище буржуазної демократії в Росії”, “Перехід Росії до уявного конституціоналізму”, “Критичні дослідження в галузі логіки наук про культуру”, “Протестантські секти і дух капіталізму”.

У 1908-1909 рр. виявляє інтерес до індустріальної психології, засновує німецьку асоціацію соціологів та публікує серію праць із соціальних наук, у тому числі працю “Виробничі відносини у сільському господарстві античного світу”. У 1910 р. бере активну участь у роботі конгресу німецької асоціації соціологів, де вперше оприлюднив свою позицію проти расистської ідеології, а вже в 1912 р. через розбіжності у питаннях щодо своєї концепції “свободи від оцінки” залишає німецьку асоціацію соціологів.

Активно працює над питаннями соціальної методології і публікує праці “Про деякі категорії розуміючої соціології” (1913), “Господарська етика світових релігій” (“Вступ”, “Конфуціанство та даосизм”) (1915), “Соціологія релігій” (1916), “Античний іудаїзм” (1917).

У 1916-1917 рр. відіграв роль офіційного перемовника у Брюсселі, Відні, Будапешті, переконуючи німецьких керівників уникати загострення військових дій, наполягав на пріоритетній ролі Німеччини у світовій політиці та головній загрозі для неї Росії.

Весною 1918 р. прочитав курс лекцій у Віденському університеті, де вперше оприлюднив основні положення соціології політики та релігії, які пізніше були викладені у праці “Позитивна критика матеріалістичної концепції історії”. Зимою цього ж року в Мюнхенському університеті вперше представив свою доповідь “Наука як покликання і професія”, опублікував свою відому працю, присвячену проблемам соціології економіки “Смисл “свободи від оцінки” в соціальній і економічній науці”. В цей самий час увійшов до складу комісії з підготовки проекту Веймарської конституції.

Протягом 1919-1920 рр. працював завідувачем кафедри в Мюнхенському університеті, де і прочитав курс лекцій “Історія господарства” (був опублікований уже помертено у 1924 р.), продовжуючи роботу над працею “Господарство та суспільство”, перші частини якої були опубліковані восени 1919 р., а загальний текст уже помертено було видано його дружиною у 1922 р. та 1925 р., з її відповідними редакційними коментарями. Зробив внесок у розвиток соціологічного знання та загальної соціології як окремої предметної сфери, методології соціального пізнання, політичної соціології, соціології права, соціології релігії, економічної соціології, теорії капіталізму. На відміну від своїх сучасників відносить соціологію до гуманітарних наук (наук про культуру), яка за своїм об’єктом, предметом, функціями та методологією являє собою окрему сферу наукового пізнання. Предметом соціології виступає вся багатоманітність ідей та світоглядних систем, які покликані регулювати людську діяльність. Сформулював поняття “пізнавальний інтерес”, який визначає вибір і спосіб вивчення емпіричного об’єкта в кожному конкретному випадку суспільного життя, та поняття “ціннісна ідея”, що визначається специфічним способом бачення світу в певному культурному контексті, в якому перебуває людина. Довів, що основою наук про культуру виступають цінності, які є необхідною умовою існування. Люди, які перебувають у певному культурному вимірі,

вивчаючи світ, зобов’язані передусім оцінювати його шляхом пошуку сенсу буття цього світу. Саме тому основною метою вченого є “відчуття духу часу” – вироблення і споживання таких цінностей, які сприяють формуванню ціннісних ідей. Цінності детерміновані характером історичної епохи, а тому, на думку вченого, вони визначають загальні закономірності прогресу людської цивілізації. Цінності є історично відносними, оскільки вони відображають загальні установки, якими керуються люди в процесі своєї життєдіяльності, водночас вони є інструментом розуміння явищ суспільства, поведінки його членів.

Розробив концепцію “розуміючої соціології”, одним із завдань якої є аналіз соціальних дій та пояснення причин, які їх обумовлюють. Під розумінням як центральним методологічним прийомом веберівської концепції розглядається пізнання соціальної дії, яке має суб’єктивний зміст, оскільки визначається самим суб’єктом такої дії, його результатом є гіпотеза високого рівня ймовірності, яка підтверджується об’єктивними науковими методами. Основними категоріями “розуміючої соціології” виступають: поведінка (найбільш загальна категорія діяльності, яка стає дією, якщо діючий вкладає в неї свій суб’єктивний зміст); дія (мотивоване, змістовно наповнене діяння, яке визначає поведінку людини), соціальна дія (стає дією за умови співвіднесення її з діями інших людей та орієнтуючись на них), яка є основою суспільного життя. Соціальна дія має дві ознаки: осмислений характер та орієнтацію на очікувану реакцію інших людей.

Виокремив чотири типи соціальної дії за параметром применшення їх осмисленості та осмислювання: 1) цілераціональний (коли предмети або люди трактуються як засоби для досягнення власних раціональних цілей. Суб’єкт чітко формулює мету та обирає оптимальний варіант її досягнення. Це модель формально-інструментальної життєвої орієнтації, яка притаманна запровадженню економічної практики; 2) ціннісно-раціональний (визначається усвідомленою вірою в доцільність здійснення певної дії, яка має цінність для людини незалежно від її результату); 3) традиційний (дії, які визначаються традиціями та звичками чинити за відповідним наперед заданим шаблоном, що використовується всіма іншими суб’єктами со-

ціальної практики); 4) афективний (дії, які залежать від певних емоційних станів). Поєднання соціальних дій утворює “сміслові зв’язки”, які є основою формування соціальних відносин (система соціальних дій) та інститутів. Кожне суспільство являє собою сукупний продукт соціальних відносин “сміслових зв’язків”, представлених конкретними індивідами, до яких належать: боротьба, любов, дружба, конкуренція, обмін і т.ін. Такі відносини сприймаються індивідами як обов’язкова умова їх життєдіяльності у суспільстві, оскільки вона визначає його законний соціальний порядок, а також є необхідною умовою формування їх статусу. Це становить основу теорії соціальної структури **В.**, в межах якої ним поряд з класами виокремлено статусні групи: 1) групи, які володіють соціальним престижем (мають особливий стиль життєдіяльності і є абсолютно автономними); 2) групи влади (політичні партії). Відповідно до видів соціальних дій **В.** виокремив чотири типи законного (легітимного) порядку: традиційний, афективний, ціннісно-раціональний, легальний. Розробив концепцію ідеальних типів – як “інтересу епохи”, вираженому у формі певної теоретичної конструкції, який не має емпіричного підґрунтя, а тому є виключно утопічним. Виокремив дві ідеально типові організації економічної поведінки: традиційну (існує в античності) та цілераціональну (формується в Новий час). Подолання традиціоналізму пов’язується з розвитком сучасної раціональної капіталістичної економіки, яка зумовлює появу нових типів соціальних відносин та форм соціального порядку. Описує ідеальний тип капіталізму, що характеризує панування раціональності у всіх сферах господарського життя, критеріями розвитку якого є виключно економічні умови. У праці “Протестантська етика і дух капіталізму” причини розвитку сучасного капіталізму пов’язував виключно з впливом релігійного фактора, зокрема протестантизму, який символізував зв’язок між етичним кодексом протестантських віросповідань і духом капіталістичної економіки, базованим на ідеалі підприємця-раціоналіста. Завдяки цьому він абсолютизував роль протестантизму, акцентуючи увагу не на його догматичній складовій, а на моральній практиці, яка полягала в мирському служінні людини шляхом виконання свого світського обов’язку

(“мирський аскетизм”). Протестантизм стимулював виникнення капіталізму та специфічних для нього форм поведінки людини й облаштування господарського життя.

Виокремив три типи легітимації влади (панування): 1) раціональний (базований на вірі в законність існуючих порядків і законне право тих, хто володіє владою, видавати накази); 2) традиційний (ґрунтується на вірі у святість традицій і право володарювати тим, хто отримав владу в межах певної традиції); 3) харизматичний (засновується на вірі у надприродну святість, героїзм, геніальність правителя та його влади, що не піддається чіткому визначенню). На підставі цього **В.** було розроблено теорію раціональної бюрократії, яка визначалась відповідним типом влади, і теорію демократії, в межах якої ним було виокремлено два види демократичного типу правління: 1) “плебісцитну вождистську демократію”; 2) “демократію без вождя”, основною метою якої є мінімізація форм панування людини над людиною шляхом запровадження раціональних форм представництва, колегіальності та розподілу влади. Поняття раціональності є основною методологічною категорією Веберівської концепції аналізу сучасного капіталізму, яка позначає множинність взаємопов’язаних процесів, завдяки яким кожна форма людської діяльності стає предметом розрахунку, виміру та контролю. Раціоналізм: 1) у сфері економічної організації – це організація виробництва, базована на бюрократії та калькуляції прибутку за допомогою запровадження системних бухгалтерських процедур; 2) у релігії – розвиток теології інтелектуальною стратою, знищення магії та посилення особистісної відповідальності; 3) у сфері права – витіснення практики вироблення законів на основі прецедентного права практикою дедуктивного правового мислення на базі універсальних законів; 4) у сфері політики – подолання традиційних норм легітимності на заміну харизматичного лідерства; 5) у сфері моралі – акцентування уваги на дисципліні та вихованні; 6) у сфері науки – зниження ролі індивідуального новаторства при розвитку практики колективних досліджень, координованих експериментів за умови визначення змісту розвитку науки державою; 7) у суспільстві загалом – поширення бюрократії, державного контролю та адміністрування. Принцип раціональ-

ності є важливим аспектом характеристики капіталістичного суспільства, в межах якого індивід позбавляється релігійного сенсу та моральних цінностей і потрапляє у пряме підпорядкування уряду та нормам бюрократичної регуляції. Через це відбувається відчуження індивіда від общини, сім'ї, церкви і підпорядкування правовій, політичній, економічній регуляції.

Рационалізація являє собою всесвітньо-історичний процес, одним із елементів якого є спрямування на реалізацію власних інтересів на відміну від сповідування традицій та звичок. Рационалізація має дві форми: позитивну (усвідомлена ціннісна рационалізація) та негативну (за рахунок руйнування традиційних устоїв, моральних принципів, витіснення афективних дій, зневіра у загальнолюдські цінності). Зростання ролі цілераціональної діяльності свідчить про рационалізацію способу господарювання, а отже, і про рационалізацію управління у всіх сферах суспільного життя. Завдяки цьому відбувається рационалізація способу мислення людей, а отже, способів їх діяльності та стилю життя, що є результатом підвищення соціальної ролі науки, яка системно проникає у виробництво, а згодом і управління (характеристика універсальної рационалізації сучасного суспільства). Рационалізація є необхідною умовою історичного розвитку людства.

Обґрунтовано сутність бюрократії, типи легального панування (панування, яке співкордонується із громадянами) та "типові типи підпорядкування": 1) підпорядкування авторитету, яке визначається зовнішніми та внутрішніми інтересами підпорядкування; 2) віра в легітимність панування. Розроблено основні принципи рационального панування:

1) безперервної, регламентованої правилами роботи підприємства в межах його компетенції; 2) принцип чиновницької ієрархії (створення постійних органів контролю та нагляду за кожним органом влади з правом апеляції або скарги підлеглих на вище керівництво); 3) правила, згідно з якими дії можуть бути технічними та нормативними, а для цього чиновники повинні мати спеціальну кваліфікацію; 4) принцип повного відчуження штабу управління від засобів управління та засобів прибутку (повне відокремлення службового майна від особистого майна і т.ін.); 5) відсутності особистісного присвоєння місця служби у випадку повної ра-

ціональності; 6) принцип акуратності в документах управління.

Дослідив "повсякденне управління" як одну із форм легального панування за допомогою бюрократичного штабу управління, що складається з окремих чиновників (монархія), які: 1) підпорядковуються лише об'єктивним службовим обов'язкам; 2) направлені на службу (а не вибрані) у незмінну чиновницьку ієрархію; 3) мають постійні службові компетенції; 4) працюють за контрактом (тобто на основі вільного відбору по професійній кваліфікації, підтвердженій дипломом); 5) перебувають на постійному грошовому утриманні; 6) вважають свою службу єдиною і головною професією; 7) бачать для себе кар'єру: "просування по службі", "успіхи у роботі"; 8) працюють у повному відчуженні від засобів управління і без присвоєння робочого місця; 9) підпорядковуються строгій одноманітній службовій дисципліні та контролю. Бюрократичне (бюрократично-монархія) управління є суто технологічним, оскільки максимально відповідає основним критеріям ефективної організації праці, гарантуючи її точність, постійність, дисципліну, надійність, інтенсивність, а тому є однією із найбільш рациональних форм панування. Основною перевагою бюрократичного управління є професійні знання, у разі відсутності яких воно перетворюється на управління непрофесіонала. Бюрократичне управління характеризується за допомогою відповідних тенденцій: 1) добору посередніх службовців із найбільш професійно підготовлених з метою універсальності управління; 2) до плутократизації з метою професійного навчання, що триває досить довго (часто до третього десятиліття життя); 3) панування формалізованої знеособленості, в результаті якої ідеальний чиновник керує своєю справою "без поваги до особистості", формально-тожно, однаково для "кожного".

Основна цінність наукової спадщини **В.** полягає в розробці "розуміючої соціології", теорії соціальних дій та практики її запровадження у всіх сферах суспільного життя, що знайшло відображення у працях сучасників вченого та суттєво вплинуло на становлення і розвиток соціологічної, економічної та державно-управлінської думки в ХХ та ХХІ ст.

Літ.: Вебер М. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика / М. Вебер. – К. : Основи, 2008;

Вебер М. Избранное. Образ общества / М. Вебер ; пер. с нем. – М. : Юристъ, 2009; Вебер М. Политические работы / М. Вебер ; пер. с нем. Б. М. Скуратова ; послесл. Т. А. Дмитриевой. – М. : Практика, 2009; Вебер М. Протестантская этика и дух капитализма / М. Вебер. – М. : [б. и.], 2009; Вебер М. Хозяйство и общество / М. Вебер ; пер. с нем. под науч. ред. Л. Г. Ионина. – М. : Изд-во ГУ ВШЭ, 2010.

Войтович Р.В.

ВЕБЛЕН ТОРСТЕЙН БУНДЕ (англ. Veblen Thorstein Bunde) (30.07.1857 – 3.08.1929) – американський економіст, соціолог. Народився у м. Като, шт. Вісконсин (США) у родині норвезьких переселенців. У 1884 р. закінчив Йельський університет, отримавши ступінь доктора філософії за дисертацію: “Етичні засади вчення про відплату” (Ethical Grounds of a Doctrine of Retribution)). Викладав у Корнельському (1890-1892), Чиказькому (1892-1906), Стенфордському (1906-1909) університетах, в університеті штату Міссурі (1910-1917). Засновник інституціонального напрямку політичної економії. Один із фундаторів Нової школи соціальних досліджень у Нью-Йорку. Редактор “Журналу політичної економії” (“Journal of Political Economy”).

У працях **В.** вперше обґрунтовано ідею про необхідність розширення сфери економічного аналізу за рахунок дослідження впливу на економічні процеси інститутів (соціальної психології, традицій, інстинктів, норм суспільної поведінки), які вчений вважав основною одиницею аналізу. Поняття “інститут” **В.** визначає як “звичайний спосіб мислення людей, що має тенденцію продовжувати своє існування невизначено довго”. Будучи результатом “процесів, що відбувались у минулому”, на кожному новому історичному етапі розвитку суспільства інститути вступають у діалектичну суперечність із суспільними відносинами, виступаючи тим самим “чинником соціальної інерції” еволюційних змін. Відтак необхідною умовою розвитку суспільства, за **В.**, є оновлення інститутів як норм суспільної взаємодії відповідно до вимог сьогодення. Цим підходом було сформовано концептуальні засади нового напрямку економічної теорії – інституціоналізму та його відгалуження – соціально-психологічного інституціонального підходу. Предмет економічної науки **В.** визначив як “вивчення поведінки людини стосовно матеріальних

засобів існування та дослідження історії матеріальної цивілізації”.

Важливе місце в теоретичній системі **В.** відіграє положення про природні інстинкти, які вчений називає рушійними силами, що спонукають людину до продуктивної економічної діяльності. Серед інстинктів, які визначають ефективність суспільної взаємодії, **В.** виокремлює такі: інстинкт самозбереження та збереження роду (“батьківські почуття”); схильність до суперництва; схильність до наслідування; інстинкт майстерності (“схильність до ефективних дій”); цікавість. Типи поведінки, що визначаються інстинктами, закріплюються соціальними звичаями та формують сталі зразки поведінки в суспільстві – інститути. Інстинкти та інститути, впливаючи один на одного, зазнають впливу суспільних змін. Головним чинником, що визначає характер зміни інститутів, **В.** називає техніку як матеріальну основу виробництва, що впливає на формування способу життя людей та визначає спосіб їх мислення.

Найважливішим методологічним принципом економічного аналізу **В.** вважає еволюційний підхід, застосування якого поклало початок розвитку еволюційної теорії в економічній науці. Концептуальні засади еволюційного аналізу сформульовано в роботі **В.** “Чому економіка не еволюційна наука?” (1898). Вважаючи еволюцію суспільства процесом природного відбору інститутів, **В.** у праці “Теорія бездіяльного класу: економічне дослідження інститутів” (1899) пропонує застосовувати інструментальний апарат біологічної динаміки для аналізу економічних процесів, оскільки розвиток господарства детермінується біологічними, антропологічними та психологічними чинниками.

В історичній еволюції суспільства **В.** виокремлює кілька стадій. Вихідною стадією є дикунство, якому притаманні колективістські інститути, відсутність приватної власності та обміну. Подальший розвиток суспільства проходить через варварство до сучасного ринкового господарства, становлення якого охоплює дві стадії: на першій власність і управління перебувають під контролем підприємців, на другій відбувається відокремлення бізнесу та індустрії, що призводить до появи суперечності (у трактуванні **В.** – дихотомії) між ними. Індустрія, у трактуванні **В.**, є безпосереднім процесом

виробництва, що ґрунтується на машинній техніці, бізнес – системою суспільних відносин, що включає такі інститути, як монополія, конкуренція, кредит тощо. Бізнес персоніфікують власники фінансових активів, індустрію – інженерно-технічний персонал. Зазначена дихотомія полягає в тому, що представники “індустрії” не мають достатніх власних коштів, необхідних для фінансового забезпечення технологічного розвитку, а представники бізнесу прагнуть до максимізації своїх грошових доходів за рахунок різних фінансових спекуляцій, що призводить до спадів ділової активності, банкрутств, підсилює монополізацію господарства та дає змогу зміцнити контроль бізнесу над індустрією. Аналізуючи тенденції розвитку господарства, **В.** доходить висновку, що бізнес не заінтересований у технологічному розвитку виробництва, що спричиняє виникнення конфлікту інтересів між представниками бізнесу, індустрії та суспільством загалом.

В. розрізняє “ранній бізнес” і “сучасний бізнес”. “Ранній бізнес” – це “грошова економіка”, що відповідає періоду домонополістичного капіталізму. Сучасний бізнес, за **В.**, це “кредитна економіка”, основною метою функціонування якої є утворення “іматеріального багатства” – фіктивного капіталу. Характерними рисами новітньої стадії капіталізму вчений називає ліквідацію вільної конкуренції та появу “бездіяльного класу” – магнатів фінансового капіталу, який, на думку **В.**, є найбільш консервативною суспільною групою, що намагається зберегти старі неефективні інститути. Статус “бездіяльного класу” в сучасному суспільстві стає суспільним ідеалом та еталоном успішності, визначається його більш престижним становищем у соціальній ієрархії та людською психологією, що є основою “заздрісного порівняння”. “Бездіяльний клас” віддає перевагу не раціональному розміщенню ресурсів у виробництві, а “демонстративному споживанню”, яке, за **В.**, є особливою формою публічного визнання успіху та виявляється у придбанні предметів розкоші, марнотратстві. “Демонстративне споживання” не є звичайним актом товарно-грошового обміну, воно виступає символом суспільного статусу споживача. Тлумачення **В.** сутності “демонстративного споживання” та його ролі в соціальних відносинах стало основою

соціологічної концепції “суспільства споживання”.

Досліджуючи природу суперечностей капіталізму в їх еволюційному розвитку, вчений звертає особливу увагу на зростання ролі та масштабів корпоративного бізнесу, що спричиняє перехід контролю над підприємствами від капіталістів-власників до найманого управлінського персоналу. Відтак основним недоліком ринкової економіки вчений називає не концентрацію виробництва, яка призводить до створення монополії, а відокремлення власності від управління виробництвом, що приводить до появи т. зв. “абсентеїстської власності”. “Абсентеїстську власність” формує фінансовий капітал, уречевлений у цінних паперах, власники яких заінтересовані насамперед в отриманні прибутку від операцій на фондовому ринку, а не в зростанні реальної ефективності виробництва. **В.** обґрунтовує необхідність розвитку механізмів контролю за залученими акціонерними капіталами, оскільки на сучасному етапі розвитку ринкової економіки, коли домінуючу роль починають відігравати корпорації, матеріальне виробництво “перебуває під контролем людей, інтерес яких концентрується на зростанні цінності нематеріальних активів”.

Називаючи основною рушійною силою розвитку суспільства на етапі становлення сучасного бізнесу виробничо-технічну інтелігенцію (техноструктуру), **В.** вбачає в ній засіб реформування ринкової економіки. Саме техноструктура, завдяки фаховому керівництву економікою, спроможна забезпечити раціональний розподіл ресурсів та ефективний розвиток економічних процесів, спрямований на задоволення суспільних потреб. Такий спосіб управління сприятиме розвитку нових ефективних інститутів та інстинктів. Обґрунтування ідеї про майбутнє панування техноструктури в суспільстві стало основою нового методологічного принципу економічних досліджень – технологічного детермінізму. Застосування даного підходу отримало подальший розвиток в індустріально-технологічній концепції, що сформувалася в межах неоінституціонального напрямку економічної теорії.

Наукові погляди **В.**, зокрема його теорія “бездіяльного класу”, “абсентеїстської власності”, техноструктури та ін., справили значний вплив на розвиток соціології та еконо-

мічної науки, а в її межах – окремих наукових напрямів (інституціоналізму) та теорій (технократичної, постіндустріального суспільства, корпоративного управління тощо). Особливістю методології **В.** є застосування міждисциплінарного підходу до аналізу економічних явищ з використанням елементів соціології, права, психології, біології. Найважливіші наукові праці **В.**: “Теорія бездіяльного класу” (1899), “Теорія ділового підприємства” (1904), “Інстинкт майстерності та рівень розвитку технології виробництва” (1914), “Місце науки в сучасній цивілізації” (1919), “Інженери та система цінностей” (1921), “Абсентеїстська власність та підприємництво у новий час” (1923).

Літ.: Веблен Т. Теория праздного класса / Т. Веблен. – М. : Прогресс, 1984; *Історія економічних вчень* : підручник / Л. Я. Корнійчук, Н. О. Татаренко. – К. : [б. в.], 2001; *Базилевич В. Д.* Історія економічних вчень / В. Д. Базилевич. – К. : Знання-Прес, 2004; *Юхименко П. І.* Історія економічних вчень : підручник (Основи економічної теорії: політекономічний аспект) / П. І. Юхименко, П. М. Леоненко. – К. : Знання, 2004; *Історія економічних вчень* : підручник / В. Д. Базилевич, П. М. Леоненко, Н. І. Гражевська, Т. В. Гайдай та ін. / за ред. В. Д. Базилевича. – 3-є вид. – К. : [б. в.], 2006.

Супрун Н.А.

ВЕЛИКА ДЕПРЕСІЯ (1929-1933 рр.) (англ. Great Depression) – жорстока економічна криза світової господарської системи, включаючи капіталістичну і соціалістичну її складові. Криза супроводжувалася спадом виробництва і масовим безробіттям. Найбільше від неї постраждали найменш забезпечені верстви населення. За роки кризи промислове виробництво в передових капіталістичних країнах впало в середньому на 38%. Рівень сільськогосподарського виробництва знизився на 1/3. У 1932 р. чисельність безробітних, зареєстрованих у 32 країнах світу, досягла 26,4 млн осіб, у тому числі у США 13,2 млн осіб (32% від загальної чисельності зайнятих у виробництві), Велика Британія 2,8 млн (22%), Німеччина 5,5 млн осіб (43,8%). Обсяг торгівлі індустріального світу зменшився на 1/3 порівняно з 1928 р. **В.д.** уразила майже всі індустріально розвинуті країни, зачепила і їх колонії. За своїм характером **В.д.** була циклічною кризою, але її особливість у тому, що глибина падіння була набагато більшою, ніж у попередні та

й наступні цикли. Пояснюється це не лише тим, що потужне піднесення наприкінці 20-х рр. мало змінитися таким самим глибоким падінням, а, насамперед, невідповідністю економічної й фінансової ролі держави в розвитку продуктивних сил за умов гігантської концентрації капіталу і виробництва.

Кейнсіанське пояснення пов’язує кризу з нестачею грошової маси. У той час гроші були прив’язані до золотого запасу, це значно обмежувало грошову масу. Водночас масштаби виробництва зростали, з’являлися нові види товарів, такі як автомобілі, літаки, радіоприймачі. Товарна кількість як валова, так і асортиментна збільшувалась у рази. Внаслідок обмеженості грошової маси й зростаючого надлишку товарної маси виникла сильна дефляція – ціновий спад, що викликав фінансову нестабільність, банкрутство багатьох підприємств, неповернення кредитів. Грандіозний сумарний ефект завдав шкоди навіть розвиненим галузям економіки.

Марксистське пояснення тлумачить **В.д.** кризою надвиробництва, притаманною капіталізму.

В.д., як правило, пов’язується з ім’ям американського президента Ф.Рузвельта, який запровадив програму “Нового курсу”, що передбачав державне регулювання виробництва і трудових відносин, проведення соціальних реформ, підвищення зайнятості шляхом будівництва доріг, мостів, магістралей, облаштування незаселених раніше районів; також була змінена кредитово-банківська система країни, введена система соціального захисту, держава активно вживала заходів щодо стимулювання виробництва і споживчого попиту. У результаті втручання держави вільні ринкові відносини трансформувалися в державно-монополістичний капіталізм.

В.д. не оминула й України (колонії Росії у складі СРСР). У результаті державного втручання кремлівського керівництва і їх підручних для України, яка потрапила в епіцентр світової кризи, крім зазначеного стало характерним закінчення т. зв. українізації, в результаті якої були винищені рештки національно-культурних прошарків інтелігенції; репресії, голодомори, які винищили українське селянство як національну базу українського народу; політика “ножиць”, у результаті якої відбувався штучний перерозподіл ВВП, створеного в сільському господарстві

на користь індустріалізації промисловості, міста й пролетаріату.

Літ.: *Hall Thomas E. The Great Depression: An International Disaster of Perverse Economic Policies / Thomas E. Hall and Ferguson J. David. – 1998; Shlaes Amity. The Forgotten Man: A New History of the Great Depression / Amity Shlaes. – 2007; Марочко В. Голодомор 1932-1933 років в Україні: Хроніка / В. Марочко, О. Мовчан. – К. : Видавн. дім “Києво-Могилян. акад.”, 2008; Гриневич Л. Хроніка колективізації та Голодомору в Україні 1927-1933 / Л. Гриневич. – Т. I : Початок надзвичайних заходів. Голод 1928-1929 років. – Кн. 1. – К. : Критика, 2008.*

Розпутьенко І.В.

ВЕЛИКЕ КНЯЗІВСТВО ЛИТОВСЬКО-РУСЬКЕ (лат. *Magnus Ducatus Lituaniae*, лит. *Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė*, біл. *Вялікае Княства Літоўскае*, пол. *Wielkie Księstwo Litewskie*) – держава, що існувала у Східній Європі в XIII-XVIII ст. на території сучасних Литви, Білорусі та України.

У 30-40-х рр. XIII ст. князь Міндовг об'єднав частину литовських племен у державу – Велике князівство Литовське (В.к.Л.). За великого князя Гедиміна (1316-1341) відбулося зміцнення територіальної єдності **В.к.Л.-Р.**, утвердження спадковості князівської влади. У XIV ст. до складу **В.к.Л.-Р.** увійшли білоруські землі, Волинь, Поділля, Брацлавщина, Київщина, Чернігівщина. **В.к.Л.-Р.** стало однією з найбільших держав Європи. Це була федерація великої кількості земель, влада в яких перебувала в руках місцевої знаті під верховенством великого князя. З 1398 р. держава називалась Велике князівство Литовське, Жемайтійське і Руське, що демонструвало велику роль українських, білоруських і російських земель у його розвитку в XIV ст. Ці землі становили 9/10 його території, мали великий економічний потенціал. Князівські литовські роди сприйняли їх політичну культуру, закони, звичаї, мову, релігію, зливалися з місцевою аристократією руських земель. Руська еліта в XIV ст. поділяла панівні позиції у **В.к.Л.-Р.** з литовською знаттю.

Політичний та державний устрій **В.к.Л.-Р.** формувався у XV-XVI ст. як станово-представницька монархія, влада в якій сконцентрувалася в руках литовської магнатсько-шляхетської верхівки. За Віленським привілеєм 1447 р. юридично оформлялися права “князів, панів, шляхти”. На поч. XVI ст.

князівська влада в різних юридичних актах закріпила та розширила майнові й особисті права шляхти, її судові імунітети, право на власний суд. Як вищий дорадчий орган складалася державна рада – Пани-рада. Формувався сейм – від надзвичайних з'їздів боярства-шляхти (перші з'їзди – 1401, 1413, 1447 рр.) до постійно діючого органу. Відбувається посилення влади феодалів над селянством, оформлення їх особистої залежності, втрата прав на землю.

Радомська конституція 1505 р. визначила органи станової монархії **В.к.Л.-Р.** – двопалатний сейм (сенат, шляхетська ізба), місцеві шляхетські сеймики, що отримали право на законодавчу діяльність та деякі функції управління. В 1-й половині XVI ст. під впливом соціально-політичних процесів у Польщі зростала активність литовської шляхти, посилювалося прагнення обмежити всевладдя магнатів, розширити свої політичні права. З 1512 р. шляхта стала надсилати своїх депутатів до сейму. Виключне становище шляхти та магнатів у **В.к.Л.-Р.**, закріпачення селянства оформили Литовські статuti 1529, 1566, 1588 рр. Одночасно князівська влада проводила політику ліквідації автономних князівств на руських (українських) землях, адміністративної централізації. За адміністративною реформою 1564-1566 рр. **В.к.Л.-Р.** було поділене на 13 воєводств; на українських землях утворено Київське, Волинське та Брацлавське воєводство.

Неспроможність протистояти тискові Московської держави в Лівонській війні (1558-1583), а також прагнення шляхти обмежити магнатів, зрівняти права з польською шляхтою дали поштовх до підписання 1 липня 1569 р. Люблінської унії. **В.к.Л.-Р.** утворило з Польщею федеративну державу – Річ Посполиту (лат. *Res Publica*, дослівний переклад – “спільна справа”, тобто держава). У її складі В.к.Л. зберегло певну автономію: свої органи управління, військо, фінанси, судочинство, що велося на основі Литовських статутів, державну (“руську”) мову. Одночасно відбувається швидке спольщення **В.к.Л.-Р.** – переселення поляків, поширення польської мови, домінування польської культури. Майже всі українські землі за Люблінською унією було включено до складу Польщі. У межах **В.к.Л.-Р.** залишились тільки північно-західні руські землі: Берестейщина і Пінщина.

Остаточно припинило своє існування після третього поділу Речі Посполитої в 1795 р. Більша частина князівства ввійшла до складу Російської імперії.

Мовою офіційних документів була так звана західноруська письмова мова (наприклад Литовська метрика, Статут Великого князівства), яку називають також русинською, руською, староукраїнською і старобілоруською мовою. У зв'язку із поступовим поширенням польської мови в статуті **В.к.Л.-Р.** 1566 і 1588 рр. були включені спеціальні статті, що гарантували західноруській мові статус офіційної. Більшість населення князівства було православними, однак у 1387 р. литовці прийняли хрещення за католицьким обрядом.

Особливий статус в адміністративному відношенні займали міста, яким великими князями було надано магдебурзьке право, що поширювалося в Литві в XIV і XV ст. (столиця князівства Вільно одержала магдебурґію у 1387 р., серед українських міст Володимир-Волинський – у 1324 р., Львів – у 1352 р., Кам'янець на Поділлі – у 1374 р., Київ – у 1494 р., Кременець і Луцьк – у XVI ст.). Сутність магдебурзького права, що спочатку надавалося лише представникам німецької та польської католицьких громад, полягала у звільненні городян від деяких казенних податей і повинностей і підсудності королівським чиновникам, за винятком найважливіших карних злочинів. Разом з магдебурзьким правом переходив у Литву й письмовий феодальний звід законів “Саксонське дзеркало”.

Наприкінці XIX ст. українські та російські дослідники, враховуючи велику роль руського (українського і білоруського) населення в житті цієї держави, вважали її Литовсько-Руською (В.Б.Антонович (1878), М.П.Дашкевич (1885), М.К.Любавський (1892), М.Ф.Владимирський-Буданов (1892)). Ця назва широко використовується і в сучасній вітчизняній науковій літературі.

Літ.: Антонович В. Б. Очерк истории Великого княжества Литовского до половины XV столетия // В. Б. Антонович. Сочинения. Вып. 1. – К. : Унив. тип., 1878. – 156 с.; Грушевський М. С. Ілюстрована історія України / М. С. Грушевський / АН України, Ін-т укр. археогр., Ін-т історії України ; вступ. ст. В. А. Смолія, П. С. Соханя. – К. : Наук. думка, 1992. – С. 142-227 (Доба Литовсько-Польська); Русина О. В. Україна під татарами і Литвою / О. В. Русина ; Ін-т історії України НАН

України. – К. : Альтернативи, 1998. – 320 с. (Україна крізь віки : в 15 т.; Т. 6); Дашкевич Н. П. Заметки по истории Литовско-Русского государства // Н. Дашкевич. Сочинения. – К. : Тип. Имп. Ун-та св. Владимира, 1885 – VI, 192 с.; Історія України в особах: Литовсько-польська доба / О. М. Дзюба, М. В. Довбищенко, Я. Д. Ісаєвич, М. М. Кром та ін. – К. : Україна, 1997. – 272 с.; Шабульдо Ф. М. Землі Юго-Западної Русі в составе Великого княжества Литовского / Ф. М. Шабульдо ; АН УССР, Ін-т історії. – К. : Наук. думка, 1987. – 181 с.

Нікітін В.В.

ВЕРНАДСЬКИЙ ВОЛОДИМИР ІВАНОВИЧ (1863-1945) – природознавець, мислитель, державний і громадський діяч, основоположник комплексу сучасних наук про Землю – геохімії, біогеохімії, гідрогеології, радіогеології, генетичної мінералогії тощо. Академік АН СРСР (академік Петербурзької АН з 1912 р.), організатор і перший президент Української академії наук (1918-1921); член Чехословацької (1926) і Паризької (1928) академій; засновник Національної бібліотеки Української держави в м. Києві (1918, нині Національна бібліотека України ім. В.І.Вернадського); організатор і директор Радієвого інституту (1922-1939), Біогеохімічної лабораторії (1928, нині Інститут геохімії та аналітичної хімії ім. В.І.Вернадського Російської академії наук). Автор вчення про біосферу та ноосферу.

Рід **В.** має глибокі українські корені, і більша частина життя **В.** пов'язана з Україною. Його предок Верна під час визвольної війни українського народу 1648-1654 рр. виступав на боці козаків, діти служили в козацтві старшинами. Дворянство вислужив дід Василь, який відтоді став писатися **В.** Батько Володимира, Іван Васильович, народився у Києві, очолював кафедру в Київському університеті. У 1868 р. сім'я переїхала до Харкова – одного з провідних наукових і культурних центрів тодішньої Російської імперії, де з 1873 р. Володимир вчиться в гімназії. Молодий **В.** був небайдужий до історії України, зокрема читав і польські книги про історію України, написав навіть статтю “Угорська Русь з 1848 р.”. Під впливом батька **В.** усе ж віддав перевагу природознавству і в 1881 р. вступив на природниче відділення фізико-математичного факультету Петербурзького університету, де в ті часи викладала когорта видатних учених: Д.І.Мен-

делеев, В.В. Докучаєв, А.М. Бекетов, І.М. Сеченов, О.М. Бутлеров, які сповідували прогресивну методологію наукових досліджень: вивчати предмети і явища у їх складних взаємовідносинах, з урахуванням прямих і зворотних зв'язків між живою і неживою матерією. **В.** швидко розвивається як науковець і громадянин. Ще в студентські роки він визначає кредо свого життя: "... Завдання людини полягає в тому, щоб приносити найактивнішу користь тим, хто її оточує". У званні кандидата наук він закінчує університет і залишається в ньому для підготовки до отримання професорського звання. На час першої російської революції **В.** уже відомий професор, а також борець за вільнодумство, демократію. З дитинства пов'язаний з Україною родинними і дружніми зв'язками, **В.** глибоко розуміє витoki українського національного руху, широко симпатизує йому, вивчає українську мову. У статті "Українське питання і російське суспільство", вперше опублікованій у 1988 р., він зазначає: "Небезпека для Росії не в українському русі як такому, а в упередженому трактуванні його як шкідливого і до того ж наносного явища в державному і національному організмі". На тлі розгулу більшовицького терору в Петербурзі і Москві **В.** захоплено сприймає звістку про повну самостійність України, яку проголосила Центральна Рада у 1918 р., і коли його запрошують до Києва, він з радістю погоджується. Вчений очолює Комісію з організації Академії наук і Української національної бібліотеки, а також комісію з питань вищої школи. У жовтні **В.** обирають першим президентом Української академії наук. Праці **В.** відіграли суттєву роль у становленні сучасної наукової картини світу. У центрі його досліджень – різнобічні філософські та методологічні проблеми: багатогранність просторово-часових станів матерії, структура та властивості часу, загальні закономірності розвитку науки, природа наукового світогляду, соціальні функції науки, етика наукової творчості. Наукові праці присвячено дослідженням хімічного складу земної кори, атмосфери, гідросфери, міграції хімічних елементів у земній корі, ролі і значенню радіоактивних елементів в її еволюції. Особливо вагомим є його внесок у розробку цілісного вчення про біосферу та її еволюцію в ноосферу – нову, вищу стадію біосфе-

ри, пов'язану з виникненням і розвитком у ній людства, яке починає справляти визначальний вплив на процеси в охопленій його діяльністю сфері Землі. Вчення **В.** про біосферу має величезне науково-практичне значення. Воно є основою пізнання законів розвитку природи, зокрема "колиски" людської цивілізації – Землі, та розробки заходів, необхідних для її охорони від негативних природно-техногенних змін і для передбачення цих змін. Це життєво необхідно сучасній людині, щоб вижити на планеті, забезпечити майбутнє для своїх нащадків.

Літ.: *В. І. Вернадський*. Вчений. Мислитель. Громадянин. Праці вченого та література про нього з фондів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського : бібліогр. покажч. / НАН України. НБУВ ; уклад. : Л. В. Беляєва, Л. С. Новосолова та ін. ; наук. ред. В. Ю. Омелячук. – К. : [б. в.], 2003. – 260 с.; *Історія Академії наук Української РСР* / редкол. : Б. Є. Патон (голов. ред.) та ін. – К. : Наук. думка, 1982. – 859 с.; *Малий словник історії України*. – К. : Либідь, 1997; *Економічний енциклопедичний словник* : у 2 т. Т. 1 / С. В. Мочерний, Я. С. Ларіна, О. А. Устинко, С. І. Юрій ; за ред. С. В. Мочерного. – Львів : Світ, 2005. – 616 с.; *Філософський енциклопедичний словник*. – К. : Абрис, 2002. – 743 с.

Діуліна В.В.

ВЕРТИКАЛЬ ВЛАДИ – група ієрархічно встановлених законом по прямій лінії державних та муніципальних посад, які дають можливість особам, які їх обіймають, здійснювати керівництво й контроль на підлеглий території, що мають державний або адміністративно-територіальні кордони (в Німеччині найбільш важливі посадові особи, які мають під своїм керівництвом території з юридичними кордонами, у спеціальній літературі називаються хохайтстрегерами).

В.в. є державно-правовим способом забезпечення єдності системи виконавчої влади у загальнодержавному масштабі, певним чином улагодженою системою посад та посадових осіб, які пов'язані між собою єдиними принципами, цілями та завданнями державного управління. В Україні до цієї системи влади належать Президент країни, Прем'єр-міністр, керівники адміністрацій регіонів, адміністрацій сільського району (міста), сіл. **В.в.** ефективно працює за умови, коли управлінські рішення (команди) у формі законів, підзаконних нормативних та

індивідуальних актів сприймаються всіма (нижчими) органами управління як обов'язкові для виконання та як основа для припису, які адресуються наступним низовим управлінським структурам. Як унітарна, так і федеративна держава не може успішно функціонувати без стійкої виконавчої вертикалі. Відносини між центром і органами влади в регіонах, між владою регіонів та органами місцевого самоуправління, які базуються на засадах "влади – підкорення" по вертикалі, є невід'ємною ознакою держави в будь-якому суспільстві. Особливе місце в цих відносинах належить середньому управлінському ланцюжку, який є опорною конструкцією для **В.в.** та зв'язує "верхи" управління з його "низами" в одну систему.

За американською моделлю президентського правління президент має широкі й різноманітні повноваження, але він діє лише в межах федеральної виконавчої влади і внаслідок конституційного поділу влади не може одноособово керувати всім державним апаратом. Його повноправними партнерами і "противагами" виступають незалежний від президента Конгрес та незалежний Верховний суд. За всієї своєї влади жоден президент США не був спроможний досягти якихось значних змін у внутрішній і зовнішній політиці американської держави без підтримки вищого законодавчого органу країни. Політична система США дає можливість президенту зосередити у своїх руках велику владу лише за однієї умови – його має підтримувати більшість членів Конгресу. У такій тісній залежності президентської політики від позиції і дій парламенту – одна з найважливіших відмінностей американської моделі президентства від авторитарних моделей президентської влади. Американська модель президентства не допускає виникнення двовладдя в політичній системі, стану, коли президент проводить свою політику, а Конгрес здійснює свій курс. Система поділу і балансу влади навіть за умов, коли президент представляє одну партію, а більшість Конгресу підтримує опозиційну партію, забезпечує єдність державної політики. Президентська модель США за багатьма своїми атрибутами була впроваджена в інших країнах Латинської Америки. Там так само конституційно затверджена республіканська форма правління, президент суміщає функції глави держави і глави уряду, зако-

нодавча влада представлена Конгресом, а судова – Верховним судом. Але водночас латиноамериканська модель президентства значно відрізняється від американської. Насамперед у латиноамериканських країнах інститут президента явно домінує над усіма іншими, а парламенти цих країн не мають того контролю над виконавчою владою, яку має Конгрес США. На відміну від президента США, латиноамериканські глави держав на особистий розсуд формують свої урядові кабінети, і затвердження парламентом президентських призначень на урядові посади в конституціях цих країн не передбачене. Незважаючи на те, що кілька латиноамериканських держав проголосили себе федераціями, президенти в таких країнах мають узаконену можливість здійснювати т. зв. інтервенції у справи суб'єктів федерації, аж до зміщення губернаторів штатів, чого не вправі робити президент США. Значно більше влади у латиноамериканських президентів у сфері економічної політики держави. Це зумовлено тим, що для багатьох латиноамериканських країн характерна наявність великої кількості державних компаній, які перебувають під прямим контролем урядовців.

В Україні як в унітарній республіці діє вертикаль виконавчої влади, підпорядкована Президенту, яка за своїми потенційними можливостями сильніша, ніж виконавча вертикаль влади, приміром, у США чи Росії, оскільки останні – федеративні держави, отже, мають виборних, а не призначених глав регіональних адміністрацій.

Законодавча влада – це делегована народом своїм представникам у парламенті (Верховній Раді, Державній Думі, Конгресу, Сейму, Фолькетингу, Альтингу та ін.) державна влада, що має виключне право приймати закони. Назва гілки влади "законодавча" не означає, що, крім основної законодавчої діяльності (законодавча функція), представницькі органи не здійснюють ніякої іншої діяльності. Не менш суттєвою функцією законодавчої влади є фінансова, яка реалізується у праві щорічно затверджувати бюджет країни. Є засновницька функція, яка здійснюється через участь парламенту у формуванні вищих виконавчих і судових органів. Показником прояву "стримувань і противаг" слугує контроль, здійснюваний законодавчим органом, за роботою уряду, інших по-

садових осіб виконавчої влади (контрольна функція). Вираження недовіри уряду, перевірка виконання законів, парламентські розслідування виступають потужними стимулами парламентського контролю. Проте головною особливістю організації та діяльності парламенту є його представницький характер. Парламент можна назвати владою прямого загальнонародного представництва. Отже, слід виділити такі укрупнені функції парламенту: представницьку, законодавчу, фінансову, засновницьку, контрольну.

Виконавча влада – влада, що має право безпосереднього управління державою. Носієм цієї влади в масштабах усієї країни є уряд. Назва уряду встановлюється конституцією і законодавством. Частіше за все уряд має офіційну назву – Ради або Кабінети міністрів. У Швейцарії, наприклад, – це Федеративна Рада, в Італії – Рада Міністрів, у Японії – Кабінет. Очолює уряд його глава. Як правило, це прем'єр-міністр (напр., у Франції) або – голова Ради Міністрів (Італія), канцлер (ФРН), державний міністр (Норвегія).

У президентських республіках (США), де ця посада відсутня, главою уряду є безпосередньо президент. Разом із главою уряду до його складу входять заступник (віце-прем'єр), міністри, які очолюють окремі міністерства. Уряд забезпечує виконання законів та інших актів законодавчої влади, є відповідальним перед нею, підзвітним і підконтрольним їй. Проте виконавча влада не вичерпується одним лише “виконанням законів”. Вона покликана відпрацювати шляхи та засоби реалізації законів, займатися поточним управлінням, здійснювати розпорядчу діяльність. З цією метою з усіх питань своєї компетенції уряд видає нормативно-правові акти (укази, розпорядження та ін.), що мають підзаконний характер.

Таким чином, призначення органів виконавчої влади – управління, що охоплює:

– виконавчу діяльність – здійснення тих рішень, що прийняті органами законодавчої влади;

– розпорядчу діяльність – здійснення управління шляхом видання підзаконних актів і виконання організаційних дій.

Виконавча влада діє постійно і скрізь на території держави (на відміну від законодавчої і судової), спирається на людські, матеріальні та інші ресурси, здійснюється чиновниками, армією, адміністрацією тощо. Це

створює основу для можливої узурпації всієї повноти державної влади саме виконавчими органами. Тут важливі діючі механізми “стримувань і противаг” як з боку законодавчої (через розвинуте законодавство і контроль), так і з боку судової влади (через судовий контроль і конституційний нагляд).

Судова влада – незалежна влада, що охороняє право, виступає арбітром у спорі про право, відправляє правосуддя.

З позицій реалізації права правосуддя і судова влада – поняття не тотожні. Правосуддя – форма захисту права судовою владою, де рішення суду є актом правосуддя для захисту порушеного або заперечуваного права. Ефективність діяльності судів має три складові: швидкість і оперативність вирішення спорів, обґрунтованість і законність рішень, забезпечення їх виконання.

Судова влада здійснюється одноособово суддею (при розгляді незначних правопорушень) або судовою колегією у формі судової процедури. Межі дії судової влади обмежені нормами, що регламентують право на звернення до суду, а також принципами права.

Свої функції суд покликаний здійснювати, керуючись лише законом, правом. Він не повинен залежати від суб'єктивного впливу законодавчої або представницької влади. Відповідно до Конституції України будь-яке втручання в діяльність судів і судових засідателів зі здійснення правосуддя є недопустимим і має наслідком передбачену законом відповідальність.

У країнах загального права (Англія, США, Канада, Австралія), де визнаний судовий прецедент як головне джерело права, суди беруть участь у правотворчості. В Україні суд не може привласнювати собі функції законодавчої або виконавчої влади. Делегування своїх функцій судами, а також привласнення цих функцій іншими органами чи посадовими особами не допускається (ст. 124 Конституції України). Це не означає, що в Україні, як і в інших правових системах романо-германського типу, судовий прецедент не може бути допоміжним джерелом права. Роль судової влади полягає у стримуванні двох інших гілок влади в рамках права і конституційної законності шляхом здійснення конституційного нагляду і судового контролю за ними.

Юрисдикція судів поширюється на всі правові відносини, що виникають у державі.

Таким чином, основні функції судової влади:
– охоронна (охорона прав);
– правосуддя (захист, відновлення прав);
– контрольно-наглядова (за іншими гілками влади).

Розмежування законодавчої, виконавчої і судової влади є поділом державної влади по горизонталі. По вертикалі влада розподіляється між усіма органами та посадовими особами, які належать до тієї чи іншої гілки влади.

Літ.: *Сравнительная политология* сегодня: мировой обзор : учеб. пособие / Г. Алмонд, Дж. Пауэлл, К. Стром, Р. Далтон ; сокр. пер. с англ. А. С. Богдановского, Л. А. Галкиной ; под ред. М. В. Ильина, А. Ю. Мельвиля. – М. : Аспект Пресс, 2002. – 537 с.; *Голосов Г.* Сравнительная политология : учебник / Г. Голосов. – 2-е изд., перераб. и доп. – Новосибирск : Изд-во Новосибир. ун-та, 1995. – 207 с.

Дармограй Н.М.

ВЕРХОВНА РАДА УКРАЇНИ (ВРУ) – законодавчий орган державної влади України, який має колегіальний характер і складається з 450 народних депутатів України, обраних строком на чотири роки на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування. Верховна Рада України є єдиним органом законодавчої влади, що уповноважений приймати закони.

Повноваження ВРУ реалізуються в процесі спільної діяльності народних депутатів України на засіданнях Верховної Ради України під час її сесій. Повноваження народних депутатів України визначаються Конституцією та законами України. Народні депутати України можуть добровільно об'єднуватися у фракції за умови, що до складу кожної з них входить не менш як 15 депутатів. Першим конституційним попередником ВРУ була Центральна Рада Української Народної Республіки, утворена 17 березня 1917 р. Вона розпочала розбудову української державності шляхом видання Універсалів. Найважливішим з них став IV Універсал, ухвалений 22 січня 1918 р., який проголосив одним із важливих завдань створення Конституції України. На останньому засіданні Центральної Ради 29 квітня 1918 р. було ухвалено проект Конституції Української Народної Республіки – “Статут про державний устрій, права і вольності УНР”.

Другим попередником ВРУ можна вважати З'їзд хліборобів-землевласників за участю 8 тис. делегатів, який відбувся в Києві 29 квітня 1918 р. і проголосив гетьманом України

Павла Скоропадського. Цього ж дня було оголошено “Закони про тимчасовий державний устрій України”, що мали слугувати за Конституцію держави до скликання Союму. Однак Союм так і не було скликано. За цією тимчасовою Конституцією влада в Україні належала Гетьману, який призначав Отамана Ради Міністрів, а той подавав Гетьману склад свого Кабінету на затвердження.

Безпосереднім попередником ВРУ була Верховна Рада Української Радянської Соціалістичної Республіки.

Керівництво ВРУ здійснює Голова ВРУ, який обирається народними депутатами таємним голосуванням. Згідно зі ст. 88 Конституції України він :

- веде засідання ВРУ;
- організовує підготовку питань до розгляду на засіданнях ВРУ;
- підписує акти, прийняті ВРУ;
- представляє ВРУ у зносинах з іншими органами державної влади України та органами влади інших держав;
- організовує роботу апарату ВРУ;
- проводить засідання Ради голів фракцій і Ради голів комітетів, на яких обговорюється порядок денний сесії. Остаточний порядок денний роботи сесії затверджується на засіданні ВРУ.

Голові ВРУ допомагають два його заступники, які обираються народними депутатами таємним голосуванням за пропозицією Голови.

Роботу Голови ВРУ і його заступників забезпечують відповідні секретаріати.

Структура ВРУ:

- Голова ВРУ;
- Перший заступник Голови ВРУ;
- Заступник Голови ВРУ;
- Керівник апарату ВРУ;
- Апарат ВРУ;
- Комітети ВРУ:
  - Комітет з питань правової політики;
  - Комітет з питань правосуддя;
  - Комітет з питань державного будівництва, регіональної політики та місцевого самоврядування;
  - Комітет з питань законодавчого забезпечення правоохоронної діяльності;
  - Комітет з питань боротьби з організованою злочинністю і корупцією;
  - Комітет з питань національної безпеки і оборони;
  - Комітет з питань прав людини, національних меншин і міжнаціональних відносин;

Комітет у закордонних справах;
Комітет з питань європейської інтеграції;
Комітет з питань Регламенту, депутатської етики та забезпечення діяльності ВРУ;
Комітет з питань бюджету;
Комітет з питань фінансів і банківської діяльності;
Комітет з питань економічної політики;
Комітет з питань промислової і регуляторної політики та підприємництва;
Комітет з питань паливно-енергетичного комплексу, ядерної політики та ядерної безпеки;
Комітет з питань будівництва, містобудування і житлово-комунального господарства;
Комітет з питань транспорту і зв'язку;
Комітет з питань аграрної політики та земельних відносин;
Комітет з питань екологічної політики, природокористування та ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи;
Комітет з питань науки і освіти;
Комітет з питань охорони здоров'я;
Комітет з питань культури і духовності;
Комітет з питань сім'ї, молодіжної політики, спорту та туризму;
Комітет з питань свободи слова та інформації;
Комітет з питань соціальної політики та праці;
Комітет у справах пенсіонерів, ветеранів та інвалідів;
Управління справами ВРУ.

До повноважень та завдань ВРУ належать:

– внесення змін до Конституції України в межах і порядку, передбачених розд. XIII Конституції;
– призначення всеукраїнського референдуму з питань, визначених ст. 73 Конституції;
– прийняття законів;
– затвердження Державного бюджету України та внесення змін до нього;
– контроль за виконанням Державного бюджету України, прийняття рішення щодо звіту про його виконання;
– визначення засад внутрішньої і зовнішньої політики;
– затвердження загальнодержавних програм економічного, науково-технічного, соціального, національно-культурного розвитку, охорони довкілля;
– призначення виборів Президента України у строки, передбачені цією Конституцією;
– заслуховування щорічних та позачергових послань Президента України про внутрішнє і зовнішнє становище України;

– оголошення за поданням Президента України стану війни і укладення миру, схвалення рішення Президента України про використання Збройних Сил України та інших військових формувань у разі збройної агресії проти України;
– усунення Президента України з поста в порядку особливої процедури (імпичменту), встановленому ст. 111 Конституції;
– розгляд і прийняття рішення щодо схвалення Програми діяльності Кабінету Міністрів України;
– надання згоди на призначення Президентом України Прем'єр-міністра України;
– здійснення контролю за діяльністю Кабінету Міністрів України відповідно до цієї Конституції;
– затвердження рішень про надання Україною позик і економічної допомоги іноземним державам та міжнародним організаціям, а також одержання Україною від іноземних держав, банків і міжнародних фінансових організацій позик, не передбачених Державним бюджетом України, здійснення контролю за їх використанням;
– призначення чи обрання на посади, звільнення з посад, надання згоди на призначення і звільнення з посад осіб у випадках, передбачених Конституцією;
– призначення на посади та звільнення з посад Голови та інших членів Рахункової палати;
– призначення на посаду та звільнення з посади Уповноваженого ВРУ з прав людини, заслуховування його щорічних доповідей про стан дотримання та захисту прав і свобод людини в Україні;
– призначення на посаду та звільнення з посади Голови Національного банку України за поданням Президента України;
– призначення та звільнення половини складу Ради Національного банку України;
– призначення половини складу Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення;
– призначення на посаду та припинення повноважень членів Центральної виборчої комісії за поданням Президента України;
– затвердження загальної структури, чисельності, визначення функцій Збройних Сил України, Служби безпеки України, інших утворених відповідно до законів України військових формувань, а також Міністерства внутрішніх справ України.

У своїй діяльності **ВРУ** керується Конституцією України, законами України, Регламентом **ВРУ** (який приймається відповідним законом), Законом України “Про вибори народних депутатів”, а також міжнародними актами.

Голови ВРУ (1991-2011):

1. Плющ Іван Степанович (нар. 1941 р.) – Голова **ВРУ** з 5 грудня 1991 р. по 11 травня 1994 р.
2. Мороз Олександр Олександрович (нар. 1944 р.) – Голова **ВРУ** з 18 травня 1994 р. по 12 травня 1998 р.
3. Ткаченко Олександр Михайлович (нар. 1939 р.) – Голова **ВРУ** з 7 липня 1998 р. по 21 січня 2000 р.
4. Плющ Іван Степанович (нар. 1941 р.) – Голова **ВРУ** з 1 лютого 2000 р. по 14 травня 2002 р.
5. Литвин Володимир Михайлович (нар. 1956 р.) – Голова **ВРУ** з 28 травня 2002 р. по 25 травня 2006 р.
6. Мороз Олександр Олександрович (нар. 1944 р.) – Голова **ВРУ** з 6 липня 2006 р. по 23 листопада 2007 р.
7. Яценюк Арсеній Петрович (нар. 1974 р.) – Голова **ВРУ** з 4 грудня 2007 р. по 12 листопада 2008 р.
8. Лавринович Олександр Володимирович (нар. 1956 р.) – В.о. Голови **ВРУ** з 12 листопада 2008 р. по 9 грудня 2008 р.
9. Литвин Володимир Михайлович (нар. 1956 р.) – Голова **ВРУ** з 9 грудня 2008 р.

Літ.: Конституція України. – Днепропетровск : ОАО “Днепркнига”, 1996. – 48 с.; *Історія України* : навч. посіб. / О. Д. Бойко. – 3-тє вид. – К. : Академвидав, 2008. – 688 с.; *Україна*. Друга пол. 20 ст. Нариси історії / гол. ред. кол. П. П. Панченко. – К. : Либідь, 1997. – 350 с.; *Журавський В.* Політичний процес в Україні: аналіз, пошуки, рішення / В. Журавський. – К. : Пошук, 1995. – 382 с.; *Заєць А.* Формування ідеї правової державності в процесі створення нової Конституції України (1990-1994 рр.) / А. Заєць // Вісн. Акад. правов. наук України. – 1998. – № 4. – С. 54-70.

Дірявка Ю.П.

ВЕРХОВНА РАДА УРСР – найвищий орган державної влади і єдиний законодавчий орган колишньої УРСР. Законодавчо визначена Конституцією УРСР 1937 р. замість Всеукраїнського центрального виконавчого комітету. Формально **ВР УРСР** обиралась безпосередньо громадянами УРСР шляхом загальних прямих виборів при таємному голосу-

ванні (1 депутат від 100 тис. виборців), але на практиці цей процес здійснювався під жорстким контролем правлячої комуністичної партії. Строк повноважень був 4 роки. Серед депутатів переважали члени компартії (62-69% від загальної кількості).

ВР УРСР обирала підзвітну їй Президію, утворювала уряд УРСР – Раду Міністрів УРСР та обирала Верховний Суд УРСР. Також депутатами обиралися голови облвиконкомів та частково їхні заступники, перші чи другі секретарі обкомів, вищий командний склад розміщених на території України військових округів.

До повноважень **ВР УРСР** також належало право:

– змінювати Конституцію УРСР та приймати нову;

– видавати та затверджувати народногосподарські плани та Державний бюджет УРСР; – контролювати стан та управління підприємствами союзного підпорядкування і наглядати за ними;

– надавати право громадянства УРСР тощо. Основною формою діяльності Ради були сесії, що скликалися Президією двічі на рік. Також на розсуд Президії або за вимогою третини депутатів могли скликатися позачергові та урочисті (присвячені визначним датам) сесії. **ВР УРСР** утворювала постійні і тимчасові комісії. Закони приймалися більшістю голосів депутатів, які брали участь у засіданні ВР.

Перші вибори до **ВР УРСР** відбулися 26 червня 1938 р. Було обрано 304 депутати. Перша сесія ВР відбулася в Києві 25-28 липня 1938 р. Її головою було обрано Михайла Бурмистенка, Президію **ВР УРСР** очолив Леонід Корнієць.

У роки Великої Вітчизняної війни **ВР УРСР** працювала в умовах воєнного часу. У зв'язку з окупацією в 1941 р. території України Президія **ВР УРСР** була евакуйована до міста Саратов. 29 червня 1943 р. був прийнятий Указ Президії **ВР УРСР** “Про відстрочку виборів до Верховної Ради УРСР”, згідно з яким вибори відкладалися на один рік, а строк повноважень **ВР УРСР** 1-го скликання подовжувався. Згідно з постановою РНК УРСР і ЦК КП(б)У від 8 січня 1944 р. було прийняте рішення про переїзд Президії **ВР УРСР** у січні 1944 р. з Харкова до визволеного Києва. 26 листопада 1946 р. прийнятий Указ Президії **ВР УРСР** “Про прове-

дення виборів до Верховної Ради УРСР” 9 лютого 1947 р. У 1947 р. була обрана **ВР УРСР** 2-го скликання. Упродовж 1940-1950-х рр. законотворчість фактично вичерпувалася удосконаленням окремих статей Конституції та вже чинних законів УРСР.

Наприкінці 1950-х рр. законодавча діяльність **ВР УРСР** активізувалася, що було зумовлено необхідністю проведення розпочатих першим секретарем ЦК КПРС Микитою Хрущовим реформ у радянській системі влади. В 1959 р. обговорювалися проекти законів про судоустрій, а також цивільний, цивільно-процесуальний, кримінальний та кримінально-процесуальний кодекси. Загалом у 1960-1970-х рр. законотворчість розширюється, інтенсифікується кодифікація республіканського законодавства. Так, у 1968 р. **ВР УРСР** прийняла Закон “Про сільську і селищну Ради народних депутатів”, який значно поживив діяльність цих низових представницьких органів. У червні 1969 р. приймається Кодекс про шлюб і сім’ю, у липні 1970 р. – Земельний кодекс, у червні 1972 р. – Водний кодекс та ін. Кодифікація законодавства, що здійснювалася **ВР УРСР** у ці роки, створила умови для більш якісного правового регулювання важливих суспільних відносин. Щороку **ВР УРСР** затверджувала проекти Держплану й бюджету республіки. Починаючи з 1978 р. приймалися постанови про виконання річних зобов’язань. Проте закони, що приймалися **ВР УРСР**, часто лише дублювали положення правових актів СРСР.

Конституція УРСР 1978 р. радикально не змінила правового статусу **ВР УРСР**. Однак були запроваджені деякі нововведення. Проголошувалося, зокрема, що всі ради народних депутатів – Верховна, обласні, районні, міські, районні у містах, селищні і сільські – становлять єдину систему органів державної влади. Було посилено вплив **ВР УРСР** на місцеві ради. Склад **ВР УРСР** збільшився до 650 депутатів, строк повноважень – до п’яти років. Ширшим стало коло суб’єктів права законодавчої ініціативи. Тепер це право належало Президії **ВР УРСР**, РМ УРСР, постійним та іншим комісіям, депутатам, Верховному Суду, Прокуророві УРСР, а також громадським організаціям, представленим республіканським органами.

ВР УРСР 1-го – 11-го скликань будувала свою діяльність згідно з вимогами радянського часу. Її робота перебувала під контро-

лем ЦК КПУ, а сама вона не була постійно діючим органом, збиралася на сесії двічі на рік і фактично лише схвалювала підготовлені Президією **ВР УРСР** та погоджені з ЦК КПУ законопроекти. Депутати поєднували свою роботу у **ВР УРСР** з іншими видами діяльності. Законодавча робота не відрізнялася продуктивністю, що об’єктивно принижувало конституційний статус **ВР УРСР**.

Останні вибори до **ВР УРСР** в умовах існування Радянського Союзу відбулися в 1990 р. (12-те скликання). Після прийняття Акта проголошення незалежності України вона перетворилася на Верховну Раду України.

Голови **ВР УРСР**:

1. Бурмистенко Михайло Олексійович (1902-1941) – Голова **ВР УРСР** – 27 липня 1938 р. – 9 вересня 1941 р.
2. Корнійчук Олександр Євдокимович (1905-1972) – Голова **ВР УРСР** – 9 вересня 1941 р. – 12 вересня 1953 р.
3. Тичина Павло Григорович (1891-1967) – Голова **ВР УРСР** – 12 вересня 1953 р. – 24 березня 1959 р.
4. Корнійчук Олександр Євдокимович (1905-1972) – Голова **ВР УРСР** – 24 березня 1959 р. – 8 червня 1972 р.
5. Білий Михайло Ульянович (1922-2001) – Голова **ВР УРСР** – 8 червня 1972 р. – 25 березня 1980 р.
6. Ситник Костянтин Меркурійович (нар. 1926 р.) – Голова **ВР УРСР** – 25 березня 1980 р. – 27 березня 1985 р.
7. Костюк Платон Григорович (нар. 1924 р.) – Голова **ВР УРСР** – 27 березня 1985 р. – 4 червня 1990 р.
8. Івашко Володимир Антонович (1932-1994) – Голова **ВР УРСР** з 7 червня 1990 по 9 липня 1990 р.
9. Плющ Іван Степанович (нар. 1941 р.) – виконуючий обов’язки Голови **ВР УРСР** з 9 липня 1990 р. по 23 липня 1990 р.
10. Кравчук Леонід Макарович (нар. 1934 р.) – Голова **ВР УРСР** з 23 липня 1990 р. по 5 грудня 1991 р.

Літ.: *Політичний словник* / ред. : В. К. Врублевський, В. М. Мазур, А. В. Мяловицький. – Вид. 2-ге. – К. : Голов. ред. УРЕ, 1976. – С. 75-76; *Малій словник історії України* / відп. ред. Валерій Смолій. – К. : Либідь, 1997; *Рябошапко Г.* Верховна Рада Української РСР – найвищий орган державної влади республіки / Г. Рябошапко. – К. : [б. в.], 1968; *Конституція Української Радянської Соціалістичної Республіки*. – К. : [б. в.], 1989.

Дірявка Ю.П.

ВИБОРЧИЙ ПРОЦЕС В УКРАЇНІ В УМОВАХ СТАНОВЛЕННЯ ТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМУ (1919-1937 РР.).

Радянська Україна від початку свого існування проголошувалася державою широких мас: за Конституцією 1919 р. УСРР була “організацією диктатури працюючих і експлуатованих мас пролетаріату і біднішого селянства”, а за Конституцією 1929 р. – “соціалістичною державою робітників і селян”. Більшовикам вдалося захопити владу саме завдяки взяттю на озброєння найрадикальніших народних вимог, і виконання цих вимог суперечило планам більшовицького керівництва. Незважаючи на це, Кремлю вдалося зберегти та навіть зміцнити свою диктатуру. Вирішальним у цьому стало вміння кремлівських керівників діяти за принципом “розділяй і володарюй”. Успіху не можна було досягнути без реального залучення до управління державою широких верств населення. Більшовицьке керівництво змогло “поділитися владою”, зберігши за собою всі важелі впливу на суспільство.

Основою успішності стихійно виниклих рад була їх наближеність до мас, що, у свою чергу, було наслідком їхньої частоті виборності. Тому ключем до успішності більшовизму стало підпорядкування компартійному апарату процесу виборів. Саме вибори, до участі в яких допускалася переважна частина населення, допомогли більшовикам легітимізувати свою владу в суспільстві. Місцеві ради та з’їзди рад усіх рівнів, які формувалися в результаті визначеного представництва низових рад на з’їздах вищого рівня, були проголошені вищими органами влади відповідного регіонального чи центрального рівня. Між з’їздами рад законодавча, виконавча й судова влада формально перебувала в руках обраних ними органів – виконавчих комітетів. Виконкоми ухвалювали закони та здійснювали поточне управління, враховуючи накази виборців. Декларувалося, що ці накази, а не партійні інтереси або власна позиція членів виконавчих комітетів рад, повинні визначати характер їх діяльності. Виборці мали право відкликати депутата в будь-який момент.

Опора на ради та їхні виконкоми була життєво необхідною для партії. Це не лише надавало легітимності владі, але й давало змогу залучати до управління позапартійних фахівців та поширити вплив партії на най-

віддаленіші куточки країни. Політично і факхово підготовлених членів РКП(б) не могло вистачити для задоволення державних потреб. Адже, особливо на перших порах, “політична чистота” членів РКП(б) поєднувалася з невідповідністю до практичної організаційної роботи.

У резолюції VIII з’їзду РКП(б), що відбувся у березні 1919 р., з приводу взаємовідносин між більшовицькою партією та радами наголошувалося: “Змішувати функції партійних колективів з функціями державних органів, якими є ради, ні в якому разі не слід. Таке змішування дало згубні результати, особливо у військовій справі. Свої рішення партія повинна проводити через радянські органи, в рамках Радянської Конституції. Партія намагається керувати діяльністю рад, але не замінювати їх”. Водночас зазначалося, що “практичною, самовідданою працею в радах, висуненням на всі посади найбільш стійких і відданих членів, РКП повинна завоювати для себе безроздільне панування в радах і фактично контроль над усією їх роботою”. Ключовими є слова про політичне панування та фактичний контроль над радами. Щоб його не втратити, компартійне керівництво повинно було жорстко контролювати виборчий процес, а отже, і “фільтрувати” тих осіб, які ставали державними службовцями в результаті виборів.

Оскільки низові ради були формою безпосередньої демократії і оновлювалися досить часто (у середині 1920-х рр. – раз на рік), узурпацію владних функцій рад компартійним органам доводилося відтворювати при кожному оновленні їх складу. Водночас потреба щоразу отримувати контроль над місцевими радами сприяла більш щільному контакту членів партії з масами. Тому вибори в радянські органи влади були для партії справою великої ваги. Були розроблені виборчі процедури, які давали змогу штучно підбирати персональний склад радянських органів за всіма параметрами: класовим походженням, партійною належністю, демографічними ознаками тощо. Цим процесом керував компартійний апарат за безпосередньої підтримки органів ДПУ. Так вдавалося позбавити впливу значну частину потенційно активних виборців, які могли б впливати на модель поведінки місцевих рад у небажаному напрямі. Виборчими дільницями вважалися підприємства, установи, військові частини, на-

вчальні заклади. Кандидатури на обрання пропонувалися від імені партійних або профспілкових організацій, громадськості. Спосіб голосування (подача записок, підняття руки) визначали самі збори виборців. Як правило, вибори проводилися відкритим голосуванням. У постанові ВУЦВК і РНК УСРР від 10 вересня 1924 р. “Про виборчі права громадян і порядок проведення виборів” зазначалося: “Вибори проводяться відкритим голосуванням, звичайною більшістю голосів. Порядок переведення виборів (за списками або за окремими кандидатурами) визначають виборчі збори”.

Людей, які мали намір здійснити власний вибір, дисциплінували різноманітними способами: впливом начальства (оскільки вибори відбувалися на виробництві), через громадськість, яка займалася розподілом матеріальних благ, загрозою “випадіння” зі списків виборців. Позбавлення виборчих прав, тобто демонстративна вказівка на другосортність тієї чи іншої особи, було в добу непу одним із основних важелів впливу компартійних органів на вибори. У цей час саме “гласні” методи впливу на вибори були найпоширенішими. Адже внаслідок реформи 1922-1923 рр. ДПУ було позбавлено права винесення позасудових вироків і діяльність ДПУ була значною мірою формалізована, тобто зумовлена певними законодавчими нормативами. Тож репресивна складова діяльності ДПУ в період непу не була основною. Основною функцією було збирання інформації та інформування вищих компартійних органів, які вже на основі цієї інформації ініціювали ухвалення того чи іншого рішення.

Взяття з початком непу курсу на “революційну законність” зумовило перенесення під час організації виборчого процесу основної уваги компартійних органів на нелегальні методи боротьби за ради. Тому з 1924 р. на три категорії був розширений список осіб, яких позбавляли виборчих прав. Повний перелік позбавлених виборчих прав осіб був зазначений у постанові ВУЦВК та РНК УСРР від 10 вересня 1924 р. Права вибирати та бути обраними до рад позбавлялися такі категорії населення: “**а**) особи, які використовують найману працю з метою отримання прибутку; **б**) особи, що живуть з нетрудового прибутку, як ось: відсотків з капіталу, прибутків з підприємств, надхо-

джен з майна та ін., а також приватні купці й приватні торговельні та комерційні посередники; **в**) члени царської династії, що панувала в Росії, а також особи, які прямо або опосередковано керували діяльністю поліції, жандармерії й контрреволюційних урядів (Денікінського, Колчаківського, Врангелівського, Петлюрівського, Гетьманського, Махновського, Мусоватського, Грузинсько-Меншовицького й ін.), як то: міністри, товариші міністрів, генерал-губернатори, губернатори, віце-губернатори, градоначальники, губернські і повітові маршалки, урядовці спеціальних доручень при губернаторах, прокурори судових палат, земські начальники, члени селянських управ, ісправники, селянські й повітові начальники, службовці й агенти поліції, охоронних відділів, тюремних управлінь і інші особи, точний перелік яких встановлювався інструкцією Центральної виборчої комісії; **г**) ченці й черниці, попівство й духівництво всіх культів, члени правлінь релігійних громад і дружини згаданих осіб; **д**) особи, яких суд визнав за злісних дезертирів Червоної армії і флоту – протягом 3-х років після винесення судом відповідного вироку; **е**) особи, засуджені за зисколюбні й ганебні злочини на термін, установлений законом або судовим вироком, і особи, які відбувають покарання у формі позбавлення волі або примусової праці; **ж**) особи, які отримали іноземне громадянство й протягом установленого терміну повинні покинути межі УСРР; **з**) особи в установленому порядку визнані за душевнохворих або божевільних, а також тих, ким опікуються; **и**) особи, заслані адміністраційним порядком як контрреволюційний і соціально-небезпечний елемент, на час їхнього заслання. Заслуговує на увагу наявність серед позбавлених дружин представників духівництва та членів правління релігійних громад. Зауважимо, що йшлося про “неприбуткові організації”, дозволені владою, статут яких затверджувався в “губернських (з 1925 р. – окружних) міжвідомчих по справах про об’єднання та спілки комісіях” (вживалася абревіатура – “Губмекосо”). Однак сама наявність в організаторів таких громад іншого світобачення поряд із їхніми організаторськими здібностями (громади мали становити не менше 50 осіб) робила їх ворогами в очах компартійного апарату. Крім цього, в окремому пункті спеціально зазначалося, що дер-

жавні урядовці “контрреволюційних” урядів, посада яких не зазначена в згаданому пункті в), допускаються до участі у виборах “тільки в тому разі”, якщо вони не перебувають на особливому обліку в ДПУ.

До такого обліку заносили всіх соціально небезпечних осіб. Цей висновок впливає із затвердженого ЦВК СРСР 28 березня 1924 р. положення про права ОДПУ щодо адміністративних засланих, висилок і ув’язнень до концтаборів. За такого підходу кількість позбавленців могла довільно збільшуватися і залежала від позиції Державного політичного управління, що безпосередньо виконувало волю Кремля.

У добу непу ставлення до представників перших двох категорій позбавленців було дещо пом’якшене. Виборчих прав не позбавлялися ті, хто використовував найману працю “не з метою визиску” або “для хатнього обслуговування”, отримували відсотки з радянських ощадних кас чи облігацій та продавали своє майно або продукти власного виробництва. Щоб отримати виборчі права, представники цих двох категорій мали “принести посвідку від фабрично-заводського комітету, місцевому, сільській раді або відповідного виконавчого комітету про те, що відтепер ці особи не експлуатують чужої праці, живуть із засобів, які добувають особистою працею і цілком довели свою лояльність до радянської влади”.

Вагому роль в опануванні українського села, зокрема й під час підготовки та проведення виборів, відігравали комнезами, які до 1925 р. мали адміністративні функції і виконували контролюючу функцію на селі. Керівники комнезамів, як і сільрад, були повноправними державними службовцями, оскільки, як зазначалося у змініній 9 травня 1923 р. ст. 92 закону “Про комітети незаможних селян”, “члени президії Волосних і Сільських Комітетів Незаможних селян одержують утримання з місцевих коштів у розмірі відповідних окладів членів Волвиконкомів і сільрад”. Влада всіма засобами намагалася унеможливити небезпеку отримати опозиційні до себе ради.

Навіть гіпотетично загроза отримати недостатньо лояльні ради існувала виключно на рівні сільрад. Адже прямі вибори проводилися лише в місцеві органи влади. До того ж навіть у виборах до сільських рад, що здійснювалися в перші роки існування СРСР

раз на рік, існувала нерівність. Щоправда, так було лише в тому випадку, коли на території сільради розташувалася фабрика, завод чи якесь інше промислове підприємство або радгосп – від робітників згаданих закладів, як і від частин Червоної армії, до сільради обиралося по одному депутату від кожних 20 виборців (або один делегат від не менше як 10 виборців – це у тому випадку, коли таких осіб було менше двадцяти), тоді як від селян – від кожних 100 мешканців. Щоправда, у випадку виборів від селян ішлося про одного делегата “на кожні сто осіб без винятку”, а від робітників і радянських частин – “на кожних 20 виборців”, тобто кількісно різниця була менша ніж у 20 разів, але не набагато.

Усі з’їзди рад, від районних до всесоюзних, формувалися з депутатів місцевих рад. Виборче начало тут зовсім не відчувалося. Тим більше, що й тут було узаконено нерівність. Приміром, відповідно до “Положення про районні з’їзди рад та районні виконавчі комітети” від 3 вересня 1924 р. ці з’їзди скликалися “з представників усіх рад, що існують на території району, зокрема й від міськрад, коли такі є, з розрахунку один депутат від 500 мешканців від сільрад і по одному депутату на кожні 100 виборців від міських рад та фабрично-заводських селищ, від рад або загальних зборів виборців фабрик і заводів, що розташовані поза селищами, а також від військових частин Червоної Армії”. На з’їздах рад відповідного рівня (районні, округові, губернські чи обласні, всеукраїнські), що були формально вищою владою у своїх межах, обиралися виконавчі комітети, які й вели всю поточну роботу і членів яких з повним правом можна називати державними службовцями.

Слід наголосити, що списки майбутніх членів виконавчих комітетів відпрацьовувалися до виборів у партійних комітетах відповідного рівня.

Кожен виборець, якого допускали на вибори, але не обирали, брав участь у виборах лише раз – до місцевої ради. Тому вибори в місцеві ради, насамперед сільські, були формальною основою для формування більшовицької влади, в тому числі верховної. Щоправда, як уже зазначалося вище, перший час в Україні більшовицьке керівництво, на відміну від РСФРР, не наважилося ввести до Конституції норми представництва різних

верств і прошарків населення у виборах до вищого органу влади – Всеукраїнського з'їзду рад. Цю позицію визначав своєю постановою ВУЦВК, і діяв він залежно від обставин. З метою недопущення небажаного результату більшовики з травня 1920 р. ввели такі виборчі норми, згідно з якими селянське представництво було меншим за робітниче в п'ять разів, а за червоноармійське – в п'ятдесят разів.

У Конституції УСРР 1929 р. норму представництва нарешті було введено до Основного закону. Делегатів до Всеукраїнського з'їзду рад обирали округові (з 1931 р. – районні та міські) з'їзди рад за нормою один делегат на кожні 10 тис. виборців від міських та сільських рад та на кожні 50 тис. – від сільських рад – 48. Натомість у Конституції СРСР подібна норма – 1 депутат від 25 тис. виборців міськрад і міських поселень та від 125 тис. виборців від губернських з'їздів – була запроваджена з першого дня існування СРСР як союзної держави (така норма існувала ще в перших проектах Договору про створення СРСР, датованих кінцем 1922 р., та Договорі, схваленому в основному на I з'їзді рад СРСР).

Існувала відмінність згаданих норм між всесоюзним та українським законодавством. Якщо в першому випадку йдеться про п'ятикратну перевагу міських виборців, то в другому – значно більшу. Така відмінність не була викликана принциповими розбіжностями між союзним та республіканським керівництвом у підходах до виборів. Її можна пояснити як більш лояльним ставленням російського селянства до радянської влади (під час написання Конституції СРСР опиралися передусім на російські реалії), так і різною датою ухвалення названих документів. Уже на VI з'їзді рад СРСР, що відбувся у березні 1931 р., подібна до української норма була внесена й до союзного законодавства: “З'їзд Рад Союзу Радянських Соціалістичних Республік складається з представників міських рад і рад міських поселень – з розрахунку 1 депутат на 25 тис. виборців і представників сільських рад – з розрахунку 1 депутат на 125 тис. жителів”.

Існувала формальна самостійність органів влади УСРР у перші роки існування радянської влади в Україні. Хоча Всеукраїнський з'їзд рад називався вищим органом влади в Україні до часу реформування державного

устрою за Конституцією УСРР 1937 р., з липня 1923 р. існувала, так би мовити, й вища інстанція – з'їзд рад СРСР, а в період між ними – ЦВК СРСР. Особливості державної конструкції УСРР і СРСР, зокрема значне переплетіння повноважень вищих всесоюзних і республіканських інстанцій, зумовлюють віднесення республіканських органів влади до центрального, а не місцевого управління. Номінально взаємини між всесоюзними й українськими органами влади започатковано від набрання чинності 6 липня 1923 р. Конституції СРСР, складовими частинами якої був Договір і Декларація про створення СРСР. “Але, – зауважувалося в одному з українських довідників середини 1920-х рр., – ще до 6 липня 1923 р. цілий ряд соціалістичних республік, що виникли внаслідок Жовтневої революції, під впливом політичних та економічних причин, а також знаючи, що перемога над капіталізмом та буржуазією можлива тільки в єдності пролетаріату – виявляли непохитну волю до об'єднання. Так, Українська Соціалістична Радянська Республіка в ст. 4 Конституції 14 березня 1919 р. декларувала свою тверду рішучість увійти в склад єдиної міжнародної соціалістичної радянської республіки, як тільки утворяться умови для її виникнення”.

Керівники УСРР і РСФРР майже до самого акту введення в дію Конституції СРСР мали різні підходи до принципів створення єдиної держави. Результатом боротьби цих підходів став компромісний варіант Договору про утворення СРСР – складової частини Конституції СРСР. Про те, що він суттєво відрізнявся від ухваленого в основному на I з'їзді рад СРСР документа, незаперечно свідчить той факт, що в проекті Союзного договору від 30 грудня 1922 р. було 26 статей, а в уведеному в дію 6 липня 1923 р. – 72 статті. Не менш суттєвими були й змістові відмінності двох документів. Зокрема, з'явилася нова палата ЦВК СРСР – Рада Національностей, утворенню якої Й. Сталін спочатку чинив відчайдушний опір.

Літ.: *Державне управління: основи теорії, історія і практика* : навч. посіб. / В. Д. Бакуменко, П. І. Надолішній, М. М. Іжа, Г. І. Арабаджи / за заг. ред. П. І. Надолішнього, В. Д. Бакуменка. – Одеса : ОРИДУ НАДУ, 2009; *Історія українського парламентаризму: від допарламентських форм організації політичного життя до сьогодення* / гол. ред.

ради В. М. Литвин ; кер. авт. кол. В. А. Смолій ; НАН України ; Ін-т історії України. – К. : Дніпро, 2010; *Малиновський В. Я.* Державне управління : навч. посіб. / В. Я. Малиновський. – Луцьк : Ред.-вид. від. “Вежа” Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2000; *Надолішній П. І.* Теорія та історія державного управління (Опорний конспект лекцій до навчальної дисципліни) : навч. посіб. / П. І. Надолішній. – Одеса : ОРІДУ НАДУ, 2006; *Нариси історії державної служби в Україні* / О. Г. Аркуша, С. І. Бородин, С. В. Віднянський та ін. ; ред. кол. : С. В. Кульчицький (кер. авт. кол.) та ін. ; Голов. упр. держ. служби України ; Ін-т історії НАН України. – К. : Ніка-Центр, 2009.

Макаренко Е.М., Іванков Р.Ш.

ВИКОРИСТАННЯ НАЦІОНАЛЬНИХ ГАСЕЛ. В історії становлення радянської влади в Україні особливе місце посідало національне питання. На території України найголовнішим суперником більшовиків у боротьбі за владу була багато в чому схожа у своїх організаційних основах на радянські органи влади Центральна Рада, яка постала на хвилі національно-визвольного руху. З огляду на зазначене вище активне використання національного питання в боротьбі зі своїми всеросійським конкурентами – есерами та меншовиками – більшовики після захоплення влади не могли просто так відмовитися від власного гасла про право націй на самовизначення аж до відокремлення. Щоб довести свою послідовність у національному питанні та звести до соціальних суперечностей своє протистояння з Центральною Радою, у грудні 1917 р. ленінське керівництво зініціювало створення радянської УНР – територіального радянського утворення з деякими національними ознаками. Уже на III Всеросійському з’їзді рад, що відбувся в січні 1918 р., Росія юридично оформилася як федеративна республіка – РСФРР. Проголошення такого “федералізму” формально знімало перепони до “соціального” розуміння суперечностей між УЦР і більшовиками. Росія де-юре перетворилася, подібно до того, як це зазначалося в III Універсалі Центральної Ради, на “федерацію вільних народів”. УЦР на той час уже проголосила свою незалежність, тому відмовлятися від гри у право націй на самовизначення, а відтак і підтримки радянської УНР, було не на часі.

Радянський сурогат національної державності вперше був випробуваний в Україні. Але поглинання України не було заздалегідь спланованим за своїми формами. Спочатку основним наміром більшовиків було опанування Центральної Ради “зсередини”. Суть такого поглинання полягала у встановленні контролю над Центральною Радою шляхом її переобрання на I Всеукраїнському з’їзді рад у грудні 1917 р. Однак, на відміну від есерів і меншовиків напередодні II Всеросійського з’їзду рад, діячі Центральної Ради розгадали наміри більшовиків і мобілізували своїх прихильників. Україна була першою національною одиницею, яка проголосила свою державність, але не виявила бажання відокремитися від Росії (на відміну від Польщі, яка, правда, на той час була окупованою, та Фінляндії).

Після провалу спроб захопити владу на I Всеукраїнському з’їзді рад більшовицьке керівництво вирішило змінити тактику поведінки в Україні. Ленін наполіг, щоб пробільшовицькі делегати Всеукраїнського з’їзду рад переїхали до Харкова і приєдналися до з’їзду рад Донецько-Криворізького басейну. Об’єднаний з’їзд відбувся 24-25 (11-12) грудня 1917 р. і був проголошений “справжнім” Всеукраїнським з’їздом рад. На ньому була утворена радянська УНР. В ухваленій резолюції роз’яснялося: “I Всеукраїнський з’їзд Рад робітничих і солдатських депутатів, визнаючи Українську республіку як федеративну частину Російської республіки, оголошує рішучу боротьбу згубній для робітничо-селянських мас політиці Центральної ради, викриваючи її буржуазний, контрреволюційний характер”. Основна назва нового державного утворення (УНР) була тотожною, а назва уряду схожою з національними українськими. Більше того, більшовицьке керівництво намагалося ввести до складу уряду якомога більше діячів, які працювали в Україні, або ж етнічних українців з інших регіонів. Особисто Ленін наполіг на тому, щоб в Україну відрядити Миколу Скрипника, який, за спогадами дружини, спочатку не хотів їхати. З Петрограда були відправлені до України такі знакові постаті, як Юрій Коцюбинський і Віталій Примаков. Ці призначення поряд із висунуттям на головні посади більшовицьких діячів з “українським прізвиськами” (Василь Шахрай, Георгій Лапчинський тощо) мали на меті продемонструва-

ти “українськість” більшовицької влади. У подальшому такого роду “однорідності” компартійно-радянського керівництва, як на початку 1918 р. (етнічні українці або вихідці з України чи ті, хто тривалий час працював на її території), Ленін більше не допускав. Наприкінці 1917 р., коли більшовики зніщували утворення Народного секретаріату в Україні, революційні настрої в українському селі ще не вийшли на поверхню. Однак солдати – вихідці з України – були переважно із селян і вже на той час “дозріли” до революційних змін. Вони після самодемобілізації стали основним детонатором народного вибуху на селі. Саме серед солдатів найбільшої популярності набули ради. Вони й стали тією формою влади, що народжувалася з низів суспільства. Більшовицьке керівництво, взявши на озброєння народні гасла, планомірно, мірою радикалізації суспільства, опановувало ради “зсередини”. Оскільки однією з вимог українців було здобуття національних прав, більшовики, щоб мати вплив в Україні, намагалися надати підконтрольній їм радянській владі якомога більш української форми. Результатом стало те, що українська радянська влада на початку 1918 р. розглядалася значною частиною суспільства і самим керівництвом радянської УНР як така, що поєднувала в собі органічно єдині соціально-національні інтереси українського народу. Такі погляди лише поширилися з початком діяльності Народного секретаріату. Добре відомо, що серед членів Центральної Ради було чимало симпатиків Раднаркому. Зокрема, ліві есери навіть готували переворот у ній. Особливого поширення ідеї народності й органічності радянської влади для України набули після підписання Центральною Радою договору з Німеччиною та Австро-Угорщиною. Адже на початку 1918 р. більшовицьке керівництво ще не встановило свого панування в радах, а лише було на шляху до цього і тому більше уваги приділяло підтримці народних вимог. Сама ж радянська влада на той час багатьма насправді уявлялася, висловлюючись агітаційними гаслами уряду радянської України початку 1919 р., як “совершеннейшее слияние административных, хозяйственных, социальных и политических органов государства с экономическими и политическими организациями рабочих и крестьян”.

Наприкінці 1918 р. ситуація вже змінилася. Існування Української держави гетьмана Скоропадського, де здійснювалася поміщицька політика, певним чином допомогло більшовикам роз’єднати органічну для українців єдність національного і соціального. Перед несподівано посталим вибором поміж “поміщицькою” Україною та “робітничо-селянською” (і такою, що теж мала національні форми) радянською владою чимала частина суспільства, не розбираючись у суті справжніх намірів більшовиків, обирала саме радянську владу.

У першій половині 1918 р. найактуальнішими для уряду радянської УНР були військові питання та здобуття підтримки українського населення. Це цілком зрозуміло, оскільки сам Народний секретаріат був засобом боротьби більшовиків із підтримуваними ними до того часу національно-визвольним рухом в Україні. Дещо інші завдання стояли перед більшовиками у часи другої окупації України. У 1919 р. постало завдання поширити владу Кремля за межі колишньої імперії. Такі агресивні наміри мали ззовні привабливий вигляд “світової революції”, і їх реалізація передусім передбачала “експорт революції” у західні країни. Але закінчився другий період більшовицького панування в Україні так само, як і перший – більшовики були змушені залишити Україну. Причому при всій повазі до військових сил А.Денікіна не викликає сумніву, що могильником більшовизму в Україні у 1919 р. стали українські селяни.

Поворот селянства на боротьбу з більшовизмом уможливився внаслідок “запаморочення від успіхів”: своє успішне повернення до України Кремль пов’язував насамперед із власним, петроградсько-московським авторитетом. Володарі Кремля недооцінювали популярності самої форми радянської влади як народної, що зумовила певну повагу до дій Народного секретаріату, а також негативні наслідки аграрної політики гетьмана Павла Скоропадського. Тому більшовики знехтували національним питанням і вирішили, що настав час для комуністичних перетворень на селі. На чолі УСРР у 1919 р. стали люди, які про українське суспільство мали занадто приблизне уявлення. У результаті кадрової політики, що безпосередньо вплинула і на ухвалення рішень у соціально-економічній царині, більшовицьке керів-

ництво отримало спрямований проти нього потужний повстанський рух.

Для більшовиків, які вже звертали свої погляди на Захід, селянські повстання стали на заваді. Як зауважили в листі ЦК РКП(б) й особисто В.Леніну П.Попов, А.Зорін і Ларик, “з деяких пір у середовищі комуністів стало немовби “гарним тоном” ляяти все в Україні, як у країні наскрізь куркульській”. Автори листа намагалися довести керівникам більшовиків, що Україна відрізняється від Росії мовно, культурно, психологічно, має інший устрій свого життя, врешті, що національне питання в Україні надзвичайно переплетене з класовим. Зазначивши, що основним революційним класом в Україні є селянство, дописувачі запропонували саме це покласти в основу більшовицької політики після вигнання з України військ Денікіна. Далі вони підкреслили: “Апріорна оцінка України як країни куркульської, що не здатна на самостійну революційну творчість, породжувала політику, яку інакше як колоніальною не назвеш. Україна розглядалася виключно як об’єкт для викачування матеріальних ресурсів”. Таким чином автори підкреслювали – і Ленін це зрозумів, – що нехтування вже проголошеним правом націй на самовизначення може призвести до катастрофічних наслідків.

Антон Денікін виступив рятуватимом більшовизму в Україні. Він не приховував негативного ставлення ні до ідеї української державності, ні до зрівняльного поділу землі, на чому й трималася будь-яка влада в Україні в ті буремні роки. Після його короткого нашестя українці зрозуміли, що може бути й гірше. Кремль, своєю чергою, спромігся усвідомити помилковість власної тактики дій. Як наголошував у квітні 1923 р. Л.Троцький на VII Всеукраїнській партконференції КП(б)У, “якщо ми не зуміємо підійти до селянина, вивчити селянина, його психологію, його мову, ми можемо штовхнути його на другу петлюрівщину, а друга петлюрівщина була б більш органічною, глибокою і небезпечною. Ця друга петлюрівщина була б озброєна культурним планом – у школі, в кооперативі, у всіх областях побуту, і український селянин кожне своє незадоволення примножував би на національний фактор, і це було б небезпечніше петлюрівського бандитизму”. Необережна демонстрація справжніх намірів ледь не коштувала більшовицьким кер-

манічам влади в Україні. Однак вони змогли усвідомити необхідність демонстрування у короткотерміновій перспективі національного та селянського лібералізму, відступити у потрібний час і зробити не так багато поступок, щоб потім не можна було все повернути “на круги своя”. У листі В.Леніна “До робітників і селян України з приводу перемог над Денікіним”, написаному наприкінці грудня 1919 р., наголошувалося на тому, що Україна є незалежною, і цю незалежність визнали всі російські державні та партійні владні органи.

На початку 1919 р., незважаючи на застосування національної форми радянської державності в Україні, термін “незалежність” не був широко вживаним. Якщо його й використовували, то переважно в негативно-заперечливому сенсі. Отже, за рік відбулася кардинальна зміна політичної термінології, що, утім, не означало зміни цілей більшовицької політики в Україні. Потреба якомога більшої централізації всіх економічних ресурсів не підлягала сумніву ні на початку, ні наприкінці 1919 р.

Поряд із відмовою від прискореної “радгоспізації” та термінового “злиття” України та Росії визнання національно-державних і національно-культурних прав українців допомогло більшовикам зберегти владу, а самим українцям завадило усвідомити справжні наміри більшовизму як у соціально-економічній, так і згодом у національно-культурній сферах. Тим більше, що починаючи з 1920 р. завдяки врахуванню названих моментів більшовики, на відміну від 1918 та 1919 р., нарешті “класово нацькували” бідняків на так званих куркулів і спровокували, по суті, громадянську війну на селі. Виконавши цю жахливу передумову успішності радянської влади в Україні й досягнувши “наявності громадянської війни на селі”, більшовики змогли, як висловився один з провідних господарників України у 1920 р. А.Кактін, ліквідувати “єдиний фронт” села проти “промислового міста і прийнятої ним радянської влади”.

Літ.: *Державне управління: основи теорії, історія і практика* : навч. посіб. / В. Д. Бакуменко, П. І. Надолішній, М. М. Іжа, Г. І. Арабаджи / за заг. ред. П. І. Надолішнього, В. Д. Бакуменка. – Одеса : ОРІДУ НАДУ, 2009; *Надолішній П. І. Теорія та історія державного управління (Опорний конспект лекцій до навчальної дисципліни)* : навч. посіб. / П. І. Надолішній. – Одеса : ОРІДУ

НАДУ, 2006; *Нариси історії державної служби в Україні* / О. Г. Аркуша, Є. І. Бородин, С. В. Віднянський та ін. ; редкол. : С. В. Кульчицький (кер. авт. кол.) та ін. ; Голов. упр. держ. служби України, Ін-т історії НАН України. – К. : Ніка-Центр, 2009.

Макаренко Е.М.

ВИННИЧЕНКО ВОЛОДИМИР КИРИЛОВИЧ (26.07(7.08) 1880, с. Веселий Кут тепер Знам'янського р-ну Кіровоградської обл. – 6.03.1951, с. Мужен, деп. Приморські Альпи, Франція) – український політичний і державний діяч, письменник. Походив із селянської сім'ї, закінчив гімназію, 1901 р. вступив на юридичний факультет Київського університету. Під час навчання брав активну участь в українському національному русі, був членом Київської громади і одним із засновників РУП. Вів пропаганду серед селян Полтавщини і робітників Києва. 1902 р. виключений з університету за політичну діяльність, призваний до армії, яку залишив через загрозу арешту, перейшов на нелегальне становище. З 1903 р. на професійній революційній роботі. З 1905 р. входив до керівного ядра УСДРП. Займався самоосвітою, 1906 р. склав іспити за весь університетський курс екстерном. З 1907 р. – член ЦК УСДРП, 1908 р. приєднався до щойно створеного Товариства українських поступовців. 1905-1917 рр. перебував на напівлегальному та нелегальному становищі в Російській імперії, жив в Австрії, Франції, Швейцарії, Італії. У цей час відбувся розквіт його літературного таланту. У 1910-х рр. набув широкої популярності в Росії як письменник європейського рівня. Під час Першої світової війни нелегально жив у Москві, співпрацював у журналі “Украинская жизнь”.

Повернувшись з еміграції, став одним із вождів української національної революції, лідером УСДРП, головним редактором “Робітничої газети”, був членом та заступником голови *Центральної Ради*, першим головою Генерального Секретаріату, генеральним секретарем внутрішніх справ. Керував роботою Українського національного конгресу, двох військових селянського та робітничого з'їздів. Очолював українську делегацію, яка в травні 1917 р. передала Тимчасовому урядові вимогу Центральної Ради про надання Україні автономії, вів переговори з делегацією Тимчасового уряду в Києві 29-30 червня 1917 р. 9 січня 1918 р. пішов у відставку

з поста прем'єра. Засудив гетьманський переворот. 18 вересня був обраний головою Українського Національного Союзу, відіграв провідну роль в організації протигетьманського повстання. З листопада 1918 р. по лютий 1919 р. очолював *Директорію*, був усунутий за ліві погляди, після чого виїхав за кордон. В еміграції (Австрія) організував закордонну групу Української компартії (УКП) та її тижневик “Нова доба”. На пропозицію рад уряду повернувся в Україну, вступив до КП(б)У, був призначений членом ВУЦВК, заступником голови Раднаркому і народним комісаром закордонних справ УСРР. З вересня 1920 р. постійно в еміграції. Засновник і співредактор щомісячника “Нова Україна” у Празі. З 1925 р. і до кінця життя займався літературною діяльністю.

У 1919-1920 рр. написав 3-томний мемуарно-публіцистичний твір “Відродження нації”, де підбив підсумок своєї політичної кар'єри та виклав власні погляди на українську революцію. Він вважав себе марксистом, але його погляди зазнали значного впливу західного лібералізму. У політичних уподобаннях коливався між українською національною самостійницькою платформою і концепцією радянської республіки.

Як політичний і державний діяч був одним з організаторів та ідеологів РУП-УСДРП, співавтором 4 універсалів та інших конституційних документів Центральної Ради. Один з натхненників усіх селянських військових і робітничих з'їздів 1917 р. Активно обстоював ідею автономії України у переговорах з Тимчасовим урядом Росії. Підготував затверджену V сесією Центральної Ради 26 жовтня 1917 р. першу декларацію Генерального Секретаріату, в якій визначалися структура і компетенція уряду, основні напрями і принципи його діяльності як найвищого виконавчого органу УЦР. Під керівництвом **В.** було розроблено і затверджено Малою радою Статут Генерального Секретаріату.

Як політичний мислитель обстоював українську державницьку ідею з соціальних позицій. Опору національного визволення слід, на його думку, шукати в народі і насамперед – піти назустріч його одвічним соціально-економічним прагненням, щоб із гасла “Вільна Україна” зробити гасло “Вільна Україна без холопа й пана”, щоб однобічне визволення розвинути у всебічне. Вірив у майбутнє

української державності, визначив її сутність як устрій усього матеріального і духовного буття народу, його економіки, політики, культури – величезного і складного комплексу самоорганізації людей. Перебуваючи понад три десятиліття за межами України, уважно стежив за подіями на Батьківщині, гостро засуджував сталінський політичний терор, таврував гітлерівський фашизм (за що був кинутий до концтабору), захищав ідеї мирного співіснування, взаємоповаги та співробітництва народів світу. 1933 р., протестуючи проти голодомору 1932-1933 рр. в УРСР, звертався з відкритим листом до політбюро ЦК КП(б)У. Відтоді художні твори **В.** у СРСР були заборонені, їх перестали видавати і вилучили з масових бібліотек.

Літ.: *Винниченко В.* Відродження нації (історія української революції. Марець 1917 р. – грудень 1919 р.) / В. Винниченко – К. ; Відень : [б. в.], 1920. – 56 с.; *В. К. Винниченко (1880-1951).* Бібліографічний покажчик. – Х. : [б. в.], 1995; *Верстюк В.* Діячі Української Центральної Ради : бібліограф. довід. / В. Верстюк, Т. Осташко. – К. : [б. в.], 1998. – 75 с.; *Мироненко О. М.* Світоч української державності : політико-правовий аналіз діяльності Центральної Ради / О. М. Мироненко. – К. : [б. в.], 1995. – 55 с.

Малик Я.Й.

ВИШНЕВЕЦЬКИЙ (БАЙДА) ДМИТРО ІВАНОВИЧ (р. народж. невідом. – 1563) –

український військовий і політичний діяч, один з організаторів і ватажків запорозького козацтва, якому приписується заснування першої відомої Запорозької Січі на о. Мала Хортиця. Походив із старовинного українського князівського роду Вишневецьких із турово-пінської

гілки роду Рюриковичів, а за іншими даними з волинського роду Гедиміновичів. Його батько, Іван Михайлович (помер 1543), був старостою кількох повітів. Мати, Анастасія Семенівна Олизаровичівна (померла 1541), була онукою князя К.І.Острозького по матері.

В. вперше згадується в джерелах 1545 р. У 30-40 рр. XVI ст. він брав участь у боротьбі

з Османською імперією. З кінця 40-х рр. обіймав посади черкаського та канівського старости, маючи тісні стосунки із запорозьким козацтвом. У 50-ті рр. XVI ст. **В.** на чолі кількох сотень козаків успішно воював проти турків, але, посварившись із Великим князем литовським, який був противником організованих проти турків і татар походів, він перейшов на бік турків і деякий час жив у Стамбулі, переймаючись визволенням свого дядька Ф.М.Вишневецького.

У 1552 р. повернувся на батьківщину і став активно закликати уряд і короля Речі Посполитої Сигізмунда II Августа до активних дій проти Османської імперії і її васала Кримського ханства. У 1555 р., зібравши із прикордонних осель вагагу більше 300 козаків, **В.** вирушив за пороги і побудував на о. Мала Хортиця добре укріплену земляними валами і дерев'яним частоколом фортецю, яка стала форпостом подальшої колонізації степового прикордоння. Звідси **В.** здійснив низку успішних походів проти Кримського ханства та Османської імперії. У 1556 р. його козаки напали на Очаків та Іслам-Кермен, звідки вивезли на Хортицю всі захоплені там гармати. У тому самому році татари здійснили першу спробу знищити хортицьку фортецю. 24 дні тривала облога замку, але невдало. З метою розширення антиосманської коаліції **В.** того самого року направив до Москви два свої посольства. У 1557 р. під керівництвом Кримського хана Давлет-Гірея I татари з допомогою турків знову підступили до хортицької фортеці. Козацькій залозі не вистачило харчів, козаки почали розбігатися і князь Дмитро, не дочекавшись обіцяної королем підмоги, з рештками загону залишив Хортицький замок і відійшов до о. Монастирський, що в межах нинішнього Дніпропетровська.

Згодом перейшов на службу до московського царя Івана IV. Брав участь в організації оборони південних рубежів Московської держави від ординців. У 1558 р. разом із російським загоном д'яка Ржевського здійснив вдалий похід на Крим, звільнивши багато невільників. У 1559 р. **В.** двічі ходив під турецьку фортецю Азов, воював у пониззі Дону та під Керчу. З початком Лівонської війни дії московських військ на півдні стали менш активними і **В.** продовжував самостійно діяти проти османів. У квітні 1562 р. він прибув до Москви з метою схилити царя

до подальшої війни з бусурманами, але, не знайшовши підтримки, повернувся у підданство до польського короля Сигізмунда II Августа.

У 1663 р. **В.** втрутився в боротьбу за молдавський престол і разом з польським шляхтичем Альбрехтом Лаським вирушив до Молдови. Під час битви з військом претендента на молдавський престол Стефаном IX Томоші під Сучавою його загін був розгромлений, а поранений **В.** потрапив у полон і був виданий туркам. Привезений разом з іншими полоненими до Стамбула, **В.** відмовився перейти на турецьку службу і прийняти іслам. У “Хроніці Мартина Бельського” говориться, що після жорстоких тортур за наказом султана Сулеймана II **В.** скинули з вежі на металеві гаки і, зачепившись за один із них ребрами, він провисів так три дні, але не просив помилування, а навпаки – настихався над турками, поносячи на зло їм Магомеда, та так, що ті не витримали і застрелили його, скоротивши цим його муки. Його військові подвиги та героїчна смерть оспівані в народній історичній пісні про козака Байду. Ця подія знайшла відображення в багатьох хроніках та творах, ставши предметом національної гордості для прийдешніх поколінь українців. **В.** загинув із лицарською гідністю, не реалізувавши своїх задумів, але його діяльність не була марною. Його задуми і справи зі створення міцного осередку за Дніпровськими порогами були реалізовані наступними поколіннями українських козаків.

Літ.: Грушевський М. Історія України-Руси : в 7 т. / М. Грушевський. – К. : [б. в.], 1995; Винар Л. Князь Дмитро Вишневецький / Любомир Винар. – Мюнхен : [б. в.], 1964; Денисенко А. Козацький гетьман Байда-Вишневецький / А. Денисенко // К. : Старовина, 1992. – № 1; Сергійчук В. Байда-Вишневецький – ратник української землі / В. Сергійчук // Дніпро. – 1989. – № 2; Сергійчук В. Дмитро Вишневецький / В. Сергійчук // Володарі гетьманської булави. – К. : [б. в.], 1994.

Олійник О.Л.

ВИШНЕВЕЦЬКІ – гілка українського княжого роду Несвіцьких з Волині (турово-пільських Рюриковичів). За родоначальника вважають князя Федора Несвіцького, прабатька чотирьох княжих родів: Вишневецьких, Збаразьких, Порицьких і Вороніцьких. Прізвище **В.** походить від назви замка Вишневець (нині на Волині). З роду **В.** най-

видатніші: Іван – староста Пропойський і Чечерський (1536-1549); Андрій – каштелян волинський (1569) і воєвода брацлавський (1572); Дмитро – засновник першої Запорозької Січі на о. Мала Хортиця (1559-1563), Костянтин – староста житомирський (1583) та ін. Через помилку польських хронікерів (М.Стрийковського і Б.Папроцького) було змішано рід князя Федора Несвіцького з родом Федора Корибутовича, через це виникла легенда про походження **В.** від литовсько-руського роду Гедиміновичів, яка пізніше була спростована.

Вишневецький Дмитро (1516(1517)? – 1563) – князь, перший відомий в історії козацький отаман. У 1550-х рр. староста Черкас і Канева. Близько 1552 р. на о. Мала Хортиця на Дніпрі збудував замок і згуртував козаків для боротьби з татарами, яку проводив за допомогою Литви й Московщини.

Однак його зусилля організувати союз держав для війни з Кримом 1561 р. остаточно зазнали невдачі. 1563 р. під час походу на Молдавію потрапив у полон до турків і був страчений у Царгороді. Герой народної пісні про Байду.

Вишневецький Михайло (1529-1584) – князь, шляхтич волинський, каштелян Брацлавський, каштелян і воєвода Київський, староста Черкаський, Канівський, Любецький та Лойовський. Старший Війська Запорозького реєстрового, гетьман українського козацтва (1569-1574 рр.). Двоюрідний брат **Д.В.**, батько **М.В.**, дід **І.В.** Був гетьманом України, який уперше в історії одержав від польського короля булаву і клейноди як правитель України. Після цього гетьман з полками реєстрових козаків вирушив у похід з міста Черкас, приєднав до себе прикордонні охоронні війська і частину запорозьких козаків, досяг м. Астрахань. Робив наїзди на татарські та турецькі загопи та міста. Існує легенда, що 5 тис. запорозьких й охочекомонних козаків, незадоволених розподілом здобичі після походу на Астрахань, відокремилися від війська Гетьмана **В.** і за-

снували на березі Дону м. Черкаськ, яке стало “головним всьому війську Донському”. У 1579 р. разом з князем К. Острозьким пішов походом на Московське царство, зайняв Сіверщину, брав участь у взятті Стародуба, Чернігова та інших фортець. За значні військові заслуги 1580 р. введений до сенату Речі Посполитої, після чого передав Канівське та Черкаське староства синові Олександрові. Був воєводою Київським та комендантом Київського замку. 1584 р. отримав титул князя **В.** Фундатор трьох православних монастирів.

Вишневецький (Корибут-Вишневецький) Костянтин Дмитрович (1564-1641) – державний діяч, нащадок відомого роду українських князів, син козацького гетьмана, староста черкаський. Фундатор Юсківської чоловічої пустині (1627) на місці колишнього монастиря у с. Юсківці (тепер селище Лохвицького району Полтавської обл.). Не сприйнявши Люблінську унію 1569 р., відмовлявся складати присягу королеві аж до погрозу смертної кари. Будучи на той час старостою житомирським, мовив перед присягою: “Заявляємо вашій королівській милості, що ми приєднуємось як вільні і свободні - з тим, щоб ми не були понижені в наших шляхетських почестях, бо ми народ такий благородний, що не поступимося першістю нікому іншому народові світу”.

Вишневецький Михайло Михайлович (?-1616) – князь, староста овруцький. Володар Лівобережного Задніпров'я. Чоловік **Р.В.**, батько **І.В.** Брав участь у Молдавських магнатських війнах та польсько-московських війнах Смутних часів. Розбудував місто Лубни, 1614 р. видав привілеї на побудову на своїх землях православних монастирів – Густинського і Ладинського (Підгірського). Розширив свої задніпровські володіння за рахунок Московського царства, відбивши у нього Путивль, Прилуки, Сенчу, Ромни, Лохвицю. Підтримував на молдавському троні брата своєї дружини, Олександра Могилу. Отруєний у Молдавії підкупленим противниками князя православним ченцем під час таїнства причастя.

Вишневецький Ієремія-Михайло (Ярема) (1612-1651) – державний і політичний діяч, князь, з 1646 р. воєвода руський. Магнат, колонізатор, власник Лубенщини й сусідніх земель на Лівобережжі, які утворювали своєрідну “державу в державі” “Вишневецьчину”

З початком повстання Б.Хмельницького обороняв Замостя і Львів, очолюючи прихильників найгостріших заходів проти повстанців. У 1651 р. один з керівників польської армії в битві під Берестечком проти козацько-татарського війська.

На початку XVIII ст. на Лівобережній Україні, яка входила до складу Речі Посполитої, виникає потужне квазіутворення – “Україна-Вишневецьчина”, або “Задніпровська Вишневецьчина” – Лубенська держава князя **І.В.** На землях “займанщини”, пограниччя з ординською небезпекою, під боком Московщини **І.В.** намагався побудувати “маленьку Європу” на лівому березі Дніпра і стати князем відродженої Русі. Створена в результаті різнорічних загарбань князів **В.**, ця “державу в державі” не поступалася багатством тодішнім королівствам Європи ні за площею (до її складу входила більша частина земель сучасної Полтавщини і велика територія Чернігівщини), ні за кількістю населення (понад 230 тис. осіб), ні за економічним потенціалом (князь володів на Лівобережжі 58 містами, містечками та іншими населеними пунктами, одержуючи щорічно 600 тис. злотих прибутку, ні навіть за потужністю власних збройних сил (утримував 12-тисячне наймане військо, витрачаючи для цього 180 тис. злотих на рік). Мала “Вишневецьчина” і власний герб та штандарт, і з усіх ознак самостійності їй бракувало хіба що власної грошової одиниці. Під номінальним протекторатом Варшави князь проводив цілком самостійну соціально-економічну політику і був ефективним управлінцем-господарником. Заснував у значних промислово-торговельних центрах Вишневецьчини (Лубнах, Прилуках, Лохвиці, Хоролі, Ромнах, Пириятині, Ічні, Варві, Срібному) цеховий устрій. У поселеннях Вишневецьчини за інвентарем 1647 р. нараховувалося 39610 господарств підданих та 423 млинарських колеса, що сплачували щорічний фіксований податок по 5 талярів з двору та 2 червінці (трохи менше таляра) з млина. Прикордонні містечка взагалі звільнялися від податків на 20 років, натомість

будували оборонні споруди. **I.V.** турбувався, щоб його піддані не обкладалися додатковими повинностями з боку орендарів зверх установлених княжими універсалами. Господарська завзятість князя, така незвична у середовищі розгульного польського панства тих часів, його особиста, безпосередня участь у впорядкуванні краю свідчить, що юнак-магнат керувався не особистим інтересом, а дбав про благо народу та культуру краю, – зазначив історик К.Бочкарьов.

В. вів активну зовнішню політику, захищаючи територію своєї держави від татарських набігів та зазіхань польських магнатів і шляхти, розширюючи її за рахунок військових походів на Москву і “сусідських розбірок” із польськими загарбниками (серед численних жертв наїздів **В.** були переважно поляки за походженням, за винятком хіба що Жолкевських-Даниловичів).

Створив власну князівсько-державну службу з урядовців, придворних і навіть дипломатів. Приймав іноземних дипломатів у розкішному палаці у Лубнах, який не поступався королівському в Кракові. У “столичному” місті Лубнах **I.V.** жив, не визнаючи над собою ніякої влади (його навіть охарактеризували як слов’янського Нерона).

Великого значення князь надавав організації управління та місцевого самоврядування на власній території. Містам Лубни, Полтава та Пирятин було надано магдебурзьке право, за яким вони частково звільнялися від управління та суду феодалів, а міщанам забезпечувалося право на торгівлю, ремесла та участь в установах місцевого самоврядування.

Перетворивши Лубни у “стольний град” своїх величних володінь, **I.V.** дозволив міщанам об’єднатися у самоуправну “громаду”, очолювану війтом та його колегами-бурмистрами, які засідали в міській ратуші. Військовий гарнізон міста йменувався “товариством”, його очолював отаман.

Але оскільки місто залишалося приватно-власницьким, княжим, то органам місцевого самоврядування доводилося постійно “співпрацювати” у вирішенні земельних, економічних та інших життєво важливих для міста питань з “державцем-князем” або уповноваженими від нього старостами. На тогочасних юридичних актах поряд з підписами війта, бурмистрів і отамана Лубенських (від міста) завжди розміщувався й автограф старости (від замку).

Сприяючи ремісничим цехам у княжих містах, тісно пов’язаним з церковними братствами, князь підтримував створювані ними органи місцевого урядування, які допомагали міщанам активно включатися у розв’язання соціальних проблем міста.

Князя **I.V.** в історичній літературі називають “віровідступником” і звинувачують у переслідуванні православної “батьківської” віри. Але це не більш ніж історичний міф. Князь розумів, що силоміць і нашвидку повертати простолюдинів чи шляхту, а тим більше козаків, які перебували в нього на службі, до католицької віри було економічно невигідно. А тому навіть у своєму заповіті 1651 р. князь-конвертит (перейшов у 1632 р. з православ’я до католицизму) застерігав спадкоємців від руйнації православних храмів. Усі укази князя написані не польською, а “руською” мовою, яка в його володіннях мала статус “державної”. Водночас князь був ревним католиком і у створенні власної держави міг цілком розраховувати на підтримку Ватикану. Незважаючи на складні стосунки князя з українським реєстровим та низовим козацтвом, ще до переселення на Лівобережжя князь уявляв свої задніпровські володіння гетьманатом, а себе бачив рівним литовському гетьману Я.Радзівілу. На княжій печатці **I.V.**, якою скріплено акт від 21 грудня 1636 р., викарбовано “Иеремей Михаил Корибут гетман Вишневецке”. Польський історик К.Шайноха стверджує, що на початку 40-х рр. XVII ст. козаки вважали за можливе обрання **I.V.** гетьманом, навіть незважаючи на його католицьке віросповідання. Цю думку підтверджує інший польський історик Я.Відацький, який вважає, що “традиція Байди-Вишневецького була у козаків жива. Звідси правдоподібними є симпатії до молодого представника цього роду, котрий до того ж доводив свою відвагу”.

Не ідеалізуючи складну і суперечливу постать **I.V.**, за словами шведського дипломата, сучасника князя, він був “великим патріотом своєї батьківщини, за що його любить не лише народ, особливо козаки, але й шляхта також”. Це дає підстави вбачати у Вишневецькій зародок майбутньої суверенної Української держави, знищеної повстанням Б.Хмельницького.

Сучасні українські дослідники розмірковують про долю Вишневецьчини. Так, Ю.Винничук вважає, що можливим було відро-

дження української державності у формі класичної монархії з князем **І.В.** на троні”. Ю.Коржаков стверджує, що “смерть **І.В.** остаточно поставила хрест на відродженні української державності у формі класичної монархії”. З цією думкою погоджується Ю.Рудницький. А Н.Яковенко заперечує таку можливість, вважаючи, що “**В.**-молодший належав до останньої генерації руських можновладців, котрі ще відчували за собою голос династичної крові і моральне право влади над Руссю, одночасно і розчияючись у політичному світі, і претендуючи там на особливе становище першого серед рівних”.

Щодо оцінки **І.В.**, в “Очерках Лубенской старины” К.Бочкарёв зазначив (мовою оригіналу): “На фоне народной дикости и шляхетской распущенности XVII века резко выделяется героическая личность Иеремии, и безвременно погибший противник Хмельницкого еще ожидает своего историка, который “не ведая ни жалости ни гнева”, очистил бы его имя и от патриотических клевет, и от преувеличенных католических папегириков”.

Вишневецький Михайло (Міхал) Корибут (1638-1673) – польський король 1669-1673 рр., син **І.В.** Правління **М.В.** виявилось не дуже вдалим. У Речі Посполитій послабилась королівська влада, посилилася внутрішня боротьба між польською шляхтою, що полегшувала туркам і татарам напади на Польщу. Після невдалої війни з турками 1672 р. був змушений за Бучацьким мирним договором віддати під протекторат Туреччини Поділля з Кам’янцем.

Літ.: *Бочкарёв К. П.* Очерки Лубенской старины / К. П. Бочкарёв. – М. : [б. и.], 1990. – Вып. 1. – [Отд. оттиск]; *Грушевський М. С.* Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. / редкол. : П. С. Сохань (голова) та ін. / М. С. Грушевський. – К. : Наук. думка, 1991. – Т. 6. – 1995; *Козюра І. В.* Історичні силуети : нариси / І. В. Козюра, В. М. Козюра. – Полтава : АСМІ, 2010; *Рудницький Ю.* Ієремія Вишневецький. Спроба реабілітації / Ю. Рудницький. – Львів : ЛА “Піраміда”, 2007; *Сушинський Б. І.* Козацькі вожді України: Історія України в образах її вождів та полководців XV-XIX ст. : іст. есе : в 2 т. / Б. І. Сушинський. – 2-е вид., допов. – Одеса : ВМВ, 2004. – Т. 1.; *Tomkiewicz W.* Jeremi Wiśniowiecki, 1612-1651 / W. Tomkiewicz. – Warszawa: Wydawnictwo książek szkolnych, 1933; *Widacki J. K.* Książ Jarema / J. K. Widacki. – Kraków : Wydawnictwo Literackie, 1997.

Козюра І.В.

ВІДРОДЖЕННЯ НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНЕ – особливий етап національного руху на українських землях, який характеризується пробудженням національної свідомості, активізацією національно-культурного життя, визріванням національної ідеї. Найкращі умови для утвердження національної самосвідомості склалися на Лівобережжі, де збереглися ті економічні й соціальні корені, які живили українську історичну традицію, де збереглася провідна верства українського суспільства – колишня козацька старшина. Дослідники питання українського національного відродження запропонували чимало схем його періодизації, які репрезентують різні підходи до вирішення проблеми систематизації процесу: класовий, організаційний, політичний, культурологічний тощо. Враховуючи, що українська інтелектуальна енергія після ліквідації Гетьманщини спрямовувалась передусім на захист права національного самовизначення, можна погодитись із доречністю схеми періодизації українського національно-культурного відродження, запропонованої дослідницею І.Колесник. Відповідно до цієї схеми необхідно виокремити чотири періоди процесу українського національного відродження.

1. Реставраційний (80-ті рр. XVIII ст. – перша чверть XIX ст.), коли найактивніша і найкультурніша верства українського суспільства (дворянство) прагнула реставрувати залишки автономного устрою України в межах Російської імперії.

2. Романтичний (20-60-ті рр. XIX ст.), що характеризується поширенням популярної тоді ідеї народності, яка мала чудові наслідки на українському ґрунті, у тому числі – ідею слов’янської єдності.

3. Народницько-громадівський період (60-80-ті рр. XIX ст.), який постав під впливом російського народницького руху, але зі своїми специфічними ознаками як-то: ідея національної окремішності, просвітницька спрямованість тощо.

4. Національно-політичний період (90-ті рр. XIX ст. – початок XX ст.), що підсумував досягнення українства на шляху до формування нації, коли до національного руху приєднуються широкі народні маси, активно утворюються політичні партії, викристалізовується ідея державності.

Започаткований І.Котляревським процес творення нової української літератури став основою для етнічного розуміння нації, поєднання етнічного і державницького в подальшому розвитку української політичної думки. І хоча надмірна захопленість етнічним часто переростала у більшості учасників тогочасного українського літературного процесу в аполітичний етнографізм, але й він, в умовах тотального заперечення етнічних відмінностей між українцями і росіянами з боку імперської влади, вимагав певної особистої мужності і сприяв не лише збереженню, але й подальшому розвитку української нації. Зокрема, центром формування нової української літератури став Харків, що був на той час головним містом Слобідської України і розташовувався поза межами території колишньої Гетьманщини. Саме цей факт ряд учених, поділяючи думку, висловлену О.Пріцаком, вважає одним із вирішальних у тому, що українське культурне відродження початку ХІХ ст. виявилось вільним від консервативно-автономістичної традиції територіального патріотизму нащадків козацької старшини.

Активними проповідниками українського національного відродження, прибічниками державницької ідеї в українській політичній думці кінця ХVІІІ – початку ХІХ ст. були Я.Маркович (1696-1770) – письменник, автор “Щоденника” (Діаріуш), що містить унікальні історичні та економічні відомості; В.Капніст (бл. 1756-1823) – визначний поет і громадський діяч, генеральний суддя і губернський маршалок, родом з Полтавщини, автор “Оди на рабство”, комедії “Ябеда”, в яких засудив російську централізаторську політику Росії в Україні, домагався в 1891 р. у пруського уряду в Берліні допомоги в боротьбі проти московської тиранії; Ф.Туманський (1757-1810) – етнограф, громадський діяч, член-кореспондент Петербурзької академії наук, видавав журнал “Российский Магазин”, в якому вміщувалося багато матеріалів до історії України; В.Берлінський (1764-1848) – археолог, директор київської гімназії, автор праці “Историческое описание Малороссии и Киева”; В.Каразін (1773-1843) – громадський діяч, економіст, родом із Слобожанщини, ініціатор заснування Харківського університету, відстоював ідею перебудови імперії на конституційну монархію, вказував на колоніальну експлуатацію

України; О.Мартос (1790-1842) – історик, автор п’яти томної “Історії України”, рукопис якої загубився. Усі вони стояли на позиціях консерватизму, тобто на позиціях визнання особливих цінностей традиційного ладу, традиційних форм життя, діяльності суспільства і держави. Консерватизм став їхньою ідеологічною платформою в боротьбі за збереження національних і станових привілеїв.

Найвизначнішим твором, пройнятим українською національною ідеєю, стала “Історія Русів”. Припускають, що автором цієї праці був член новгород-сіверського гуртка українських автономістів. Час написання – 1760-1820 рр. Від початку своєї публічної появи “Історія Русів” розглядалась як історичний документ, написаний за аналогією з козацькими літописами Самовидця, Граб’янки та їм подібними документами. Однак із середини ХІХ ст. як українські, так російські і польські дослідники цього твору почали звертати увагу на те, що анонімний автор “Історії Русів” досить вільно “трактував” відомі історичні факти, деякі замовчував і приводив такі, що не знаходили підтвердження в інших джерелах. Уже в середині ХІХ ст. “Історію Русів” починають розглядати не як своєрідну хроніку української історії, а як твір політично заангажований, що прагне за допомогою тенденційного підбору історичних фактів захистити певну політичну позицію. Виклад історичних подій служить для анонімого автора “Історії Русів” засобом утвердження його власної політичної концепції, захисту честі і гідності власного народу, його прав на самобутність і самостійне державно-політичне існування.

Середина і друга половина ХІХ ст. пов’язані з активною діяльністю університетів на українських землях, заміною гурткової форми літературно-наукової роботи українства діяльністю науково-дослідних установ і навчальних закладів, із наростанням національно-визвольного, головним чином громадського, руху, що свідчило про перехід процесу українського національного відродження на вищий етап. Серед видатних українських діячів, які доклали максимум зусиль до справи просвіти власного народу, – П.Куліш (автор української “Грамматики”, українських народних видань, прозваних “метеликами” і оригінального правопису під назвою “Кулішівка”, який покладено в осно-

ву сучасного фонетичного українського правопису), П.Чубинський (активний організатор недільної школи у Борисполі, автор низки педагогічних статей, ініціатор відкриття інститутів для підготовки вчителів сільських народних шкіл), О.Потебня (палкий патріот України, кумир студентської спільноти Харківського університету, автор “Азбуки для воскресних шкіл”, побудованої за принципами виховного навчання та народності, викладач на громадських засадах у школі для народних учителів), М.Драгоманов (ініціатор відкриття Подільської чоловічої недільної школи, викладач у Тимчасовій педагогічній школі для підготовки сільських учителів, автор численних статей на педагогічну тематику), О.Кониський (активний організатор полтавських недільних шкіл, член Петербурзького товариства грамотності, що розгорнув діяльність з поширення знань серед сільського населення Полтавщини, організатор громадської бібліотеки, учитель-методист, автор “Арихметики, або Щотниці для українських шкіл”, ініціатор започаткування народних читань, школи з підготовки вчителів у Полтаві) тощо.

У 1880-1890 рр. центр українського культурного і наукового життя переміщується з Наддніпрянщини до Галичини (“українського П’ємонту”), де українське національне відродження завдяки титанічній діяльності І.Франка, М.Грушевського та їх одностайних ідейно-організаційних форм. Заснована І.Франком у 1890 р. Русько-українська радикальна партія об’єднала вимоги старшого і молодшого поколінь радикалів і наполягала на домінанті національного фактора у своїй діяльності. У 1898 р. Іван Франко порвав з РУРП, оскільки ідейно “переріс” радикальний рух Галичини, який виявився нездатним сконсолідувати українство навколо національного ідеалу. І.Франко як редактор “Літературно-наукового вісника” (1898-1906) висловив власне принципове розуміння сенсу національного відродження, де на перший план висунув й обґрунтував поняття ідеалу національної самостійності. В умовах реакції (після подій 1907 р.) славетний письменник змістив акцент у пріоритетах визвольного руху з Галичини на Велику Україну й сформулював завдання найтіснішого зближення Наддніпрянщини й Галичини, оскільки лише в об’єднаній нації бачив силу для державотворення.

Літ.: Гелей С. Консервативна течія в суспільно-політичній думці України XIX ст. / С. Гелей. – Львів : [б. в.], 1996; Голобуцький О. Український політичний рух на Наддніпрянщині кінця XIX – початку XX століття : дослідження / О. Голобуцький, В. Кулик. – К. : [б. в.], 1996; Жулинський М. Г. Вірю в силу духа: Іван Франко, Леся Українка і Михайло Грушевський у боротьбі за піднесення політичної і національної свідомості української людини / М. Г. Жулинський. – Луцьк : [б. в.], 1999; Колесник І. І. Українська історіографія (XVIII – початок XX ст.) / І. І. Колесник. – К. : [б. в.], 2000. Мала енциклопедія етнодержавознавства. – К. : [б. в.], 1996; Пам’ятки суспільної думки України (XVIII – перша половина XIX ст.) : хрестоматія / А. Г. Белебрух та ін. – Дніпропетровськ : [б. в.], 1995; Салтовський О. Концепції української державності в історії вітчизняної політичної думки (від витоків до початку XX сторіччя) / О. Салтовський. – К. : [б. в.], 2002.

Карпенко Г.І., Волкова С.П.

ВІЙНА – соціально-політичне явище, пов’язане з докорінною зміною характеру відносин між державами (коаліціями держав), народами, націями, класами і соціальними групами та переходом протиборчих сторін від застосування ненасильницьких форм і способів боротьби до прямого застосування зброї та інших насильницьких засобів для розв’язання певних суспільно-політичних, економічних, ідеологічних, а також національних, релігійних, територіальних та інших суперечностей. Це специфічна форма вияву соціальних відносин, у якій домінує збройна боротьба як продовження політики, що підпорядковує своїм цілям усі сфери суспільного життя.

Протягом усієї своєї історії людство намагалось з’ясувати сутність, основні причини і характерні риси **В.** Зокрема, Цицерон (106-43 рр. до н.е.) вважав, що **В.** – це боротьба з використанням сили. Голландський мислитель Г.Гроцій (1583-1645) додавав, що це також стан партій, що конкурують. Англійський філософ Т.Гоббс (1588-1679) наголошував, що **В.** – це такий стан справ, який існує навіть за відсутності дій. Французький енциклопедист Д.Дідро (1713-1784) образно визначав **В.** як конвульсивну насильницьку хворобу на тілі політики.

Але найбільш часто у сучасних дослідженнях наводяться визначення знаменитого німецького воєнного теоретика К.Клаузевиця (1780-1831) з найбільш цитованого в історії людства твору з цієї проблематики

“Про війну”: “**В.** – це екстремальне, але природне продовження політики іншими, насильницькими засобами”.

Цікаво, що у радянських виданнях “Про війну” слово “насильницькими” випускалося, чим пріоритет його вживання віддавався В.Леніну. Сучасні фахівці найчастіше посилаються саме на це знамените висловлювання, але інтерпретують його по-різному. Найбільш поширеним тлумаченням є таке: раціональний моральний політик вдається до насильства, якщо всі засоби досягнення політичних цілей уже вичерпані. Однак це не зовсім так. Непорозуміння значною мірою зумовлене подвійним змістом німецького слова *Politik* (політика), яке зберігає свою багатозначність в українській та інших слов'янських мовах. Англійською мовою його можна перекласти як “policy” та “politics”. Перше поняття використовується для описання раціонального процесу, де взаємопов'язані цілі, шляхи та засоби, друге означає боротьбу за владу конкуруючих сил, тобто це царина людського існування, інтегративна за своїм характером, де присутні зіткнення, емоції тощо. К.Клаузевиць під політикою мав на увазі інтегративний смисл. **В.** виникає, вважав К.Клаузевиць, коли політичний конфлікт досягає певного емоційного рівня й призводить до організованого насильства.

Значний внесок у теоретичне осмислення **В.** у XIX ст. – на початку XX ст. зробили такі вчені, як Т-Р.Бюжо, П.Гейсман, М.Драгомиров, А.Жоміні, Дж.Готліб, Г.Леєр, Л.Льоте, Д.Масловський, А.Мехен, М.Міхневич, Г.Мольтке, О.Незнамов та ін.

XX ст. ознаменувалося переходом до масових армій і тотальних **В.** у планетарному масштабі. Серед найбільш відомих воєнних істориків, дослідників і розробників нових концепцій стратегій та оперативного мистецтва слід назвати Г.Дельбрюка, Д.Дуе, Г.Іссерсона, Б.Ліддел-Гарта, В.Мітчелла, О.Свечіна, В.Тріандафілова, Д.Фуллера, Б.Шапошникова, А. фон Шліффена та ін. Створення ядерної зброї та її застосування наприкінці Другої світової **В.** протягом короткого часу докорінно змінили погляди на **В.** Зокрема, досліджуючи ймовірність виникнення в Європі широкомасштабної **В.**, фахівці Великої Британії у 1952 р. дійшли висновку, що головним завданням ядерної зброї є воєнно-політичне стримування. Одним

з головних авторів цієї ідеї був Маршал королівських ВПС Дж.Слессор.

Друга половина 1950-х рр. характеризувалася й значним підвищенням уваги до теоретичних проблем **В.** і миру, армії і суспільства. З'явилася велика кількість книг і статей, у яких розглядався примат політики над оборонною сферою, насамперед через аналіз рівня контролю над військово-технічними питаннями (виживання “сил відплати”, доцільність утримування й використання тактичної ядерної зброї тощо). Водночас стала ще більш зрозумілою неможливість розгортання конфронтації до **В.** з необмеженими цілями й засобами, оскільки це означало б загибель людства. Внаслідок цього воєнні теоретики разом з політичним керівництвом держав-членів ядерного клубу почали змінювати погляди на ядерну **В.** та використання збройних сил, як на раціональне знаряддя продовження політики засобами збройної боротьби.

Наприкінці 1950-х рр. багато фахівців, у тому числі Г.Кіссінджер, А.Бофр, Б.Ліддел-Гарт та інші, виступили з концепцією обмеженої **В.** У 1961 р. на її основі Пентагоном створено “стратегію гнучкого реагування”. Почала переглядатися структура збройних сил, їх призначення, функції, а також сутнісні характеристики **В.** Ці питання розглядали у свої творах С.Бірюзов, А.Бофр, Б.Броді, Дж.Віснер, Г.Йорк, А.Крилов, М.Таленський, Т.Шеллінг та ін.

У 1970-х рр. у звичайних озброєннях відбулися значні зміни, пов'язані з розробкою та впровадженням високоточної зброї (ВТЗ). Технологічні досягнення у звичайному озброєнні кардинально змінили погляди на способи ведення бойових дій. З'явилися т. зв. технократичні теорії **В.**, де основна увага приділялась технологічній розвинутості озброєння і бойовій техніці, які ставали рушійною силою змін форм і способів воєнних дій. Їх авторами виступили В.Сліпченко, Р.Банкер, У.Лінд, Т.Мор, Е.Тоффлер та деякі інші дослідники. Значний вплив на розвиток поглядів щодо **В.** справила теорія зіткнення цивілізацій С.Хантінгтона, яка з'явилася на початку 1990-х рр. Велика перевага розвинутих країн світу в озброєннях, бойовій техніці тощо викликала до життя і теорії асиметричних **В.** Наприкінці XX ст. у науковий обіг увійшло поняття “непрямі дії” як одна з вагомих складових характеристик

В. поряд із її соціально-політичними воєнно-технічними аспектами.

Уже сьогодні спостерігається помітний перехід від **В.**, отже й оперативних форм дій військ і сил тотально-руйнівного характеру, до **В.** з переважанням функціонально-структурного, вибіркового впливу на противника, тобто бойові дії підпорядковуються “непрямим”, наочно демонструючи втілення в життя принципу асиметричної загрози. Йдеться про більшу гнучкість воєнного мистецтва і більш повне застосування всього розмаїття засобів і способів дій.

Але найбільший вплив мають політологічні теорії **В.** За всього розмаїття сучасних поглядів на **В.** загальноновизнаним є її зв'язок з політикою. Глибинні причини, справжній механізм виникнення **В.** зумовлюється багатофакторним комплексом причинно-наслідкових зв'язків, украй загостреними суперечностями, які вже не можуть бути розв'язані політичними засобами, без застосування насильства. Отже, існують місця певні розбіжності в трактуванні поняття **В.**, які відповідають різним науковим парадигмам, але за суттю вони однакові.

Сьогодні особливого поширення набули концепції: “загальної теорії конфлікту” (К.Бодулінг), “позитивно-функціонального конфлікту” (Л.Козер), “конфліктної моделі суспільства” (Р.Дарендорф), “міжнародного конфлікту як особливого роду суспільного конфлікту” (К.Дойч, К.Мітчелл, Б.Броді, Р.Патнем, М.Херманн), “теорії принципів переговорів” (Дж.Бертон, Р.Даль, Р.Фішер). Усе це передбачає визнання множинності типології і дає поштовх для подальших спроб побудови її в наукових розвідках. Окреслена проблематика знайшла своє відображення в наукових працях вітчизняних і російських учених.

Літ.: Закон України про основи національної безпеки України. – Режим доступу : zakon.rada.gov.ua; Бодрук О. С. Структура воєнної безпеки: національний та міжнародний аспекти : монографія / О. С. Бодрук. – К. : НІПМБ, 2001; Богданович В. Ю. Основи державного управління забезпеченням обороноздатності України: теорія і практика : монографія / В. Ю. Богданович, М. Ф. Єжеев, І. Ю. Свіда. – Львів : ЛІСВ, 2008; Дельбрюк Г. История военного искусства. В рамках политической истории : в 4 т. / Г. Дельбрюк. – СПб. : Наука : Ювента, 1996; Дяченко В. І. Міжнародне гуманітарне право: філософсько-правова доктрина регулювання збройних конфліктів : Ч. І. Исто-

рия становления / пер. сл. В. П. Андрущенко / В. І. Дяченко, М. В. Цюрупа, П. В. Шумський. – К. : Сфера, 1999; Клаузевиц К. фон. О войне : в 2 т. / К. фон Клаузевиц. – М. : ООО “Изд-во АСТ” ; СПб. : Terra Fantastica, 2002; Лиддел-Гарт Б. Стратегия непрямых действий / Б. Лиддел-Гарт // Энциклопедия военного искусства) : сост. С. Переслегин, Р. Исмаилов. – М. : ООО “Фирма “Изд-во АСТ” ; СПб. : Terra Fantastica, 1999; Мандрагеля В. А. Причины та характер воєн (збройних конфліктів): філософсько-соціологічний аналіз / В. А. Мандрагеля. – К. : СУ, 2003; Ситник Г. П. Національна безпека України : навч. посіб. / Г. П. Ситник, В. М. Олуйко, М. П. Вавринчук ; за заг. ред. Г. П. Ситника. – Хмельницький ; К. : Кондор, 2007.

Мандрагеля В.А.

ВІЙНА ЕКОЛОГІЧНА (англ. Environmental war; Ecological war) – діяльність соціальних суб'єктів, спрямована на нанесення збитку або знищення противника з використанням впливу військових чи “невійськових” засобів на природу, зміна або руйнування яких сприяє досягненню цілей протидіючими сторонами.

Ведення будь-якої війни здійснюється на конкретних територіях та обов'язково враховує природні умови. У різні історичні періоди, у конкретних війнах це робилося по-різному. Війни завжди мали негативні наслідки для природи та відображались на рівні життя та здоров'ї населення задіяних територій, що враховувалось у стратегії та тактиці ведення бойових дій. Використання природних умов та середовища залежало лише від рівня могутності розроблених на той час засобів ведення бойових дій та рівня розвитку технологій, які визначали можливості впливу на певні природні об'єкти в інтересах військових. Досягнення цілей воюючими сторонами здійснювалось або завдяки безпосередньому фізичному впливу (знищенню) супротивника з використанням елементів природи як зброї та врахування природних умов у конкретних подіях, або завдяки цілеспрямованому руйнуванню природного (та соціоприродного – в сучасних умовах) середовища території противника, що вважалося вирішальним фактором перемоги. З давніх часів у військовій справі використовувались елементи екологічної війни, коли, напр., наслідки природної стихії використовувались проти супротивника. Тоді ж виникла тактика “випаленої землі”, руйну-

вання окремих екосистем для створення на території постійного проживання населення таких умов, які унеможливили б його подальше життя.

З розвитком можливостей виробництва та могутності зброї значно розширився як масштаб використання природних факторів у війні, так і форми та методи їх використання. Вважається, що війна США в Індокитаї (1962-1975) була першою в історії людства екологічною війною, у якій цілеспрямовано використовувалось широкомасштабне знищення середовища існування людини, насамперед її важливішої, найбільш уразливої та важковідтворюваної частини – природного середовища.

Поява ядерної зброї, яка створювалась як засіб прямого знищення противника, її використання в 1945 р. та наукові дослідження щодо побудови моделей її масового застосування дали поштовх до розгляду **В.е.** поступово як фактора руйнування природи. У 80-х рр. ХХ ст. дослідження наслідків масових пожеж у містах, лісах, моделювання ситуації з поширенням диму, сажі, пилу в атмосфері після масового застосування ядерної зброї привело до формулювання концепції “ядерної ночі” та “ядерної зими”, які однозначно свідчили, що удар, нанесений природі, знищить людство як таке. Саме з усвідомлення цих наукових висновків у міжнародній політиці починається процес поступового обмеження та скорочення ядерних озброєнь.

Проте розвиток науки створив умови для розробки інших способів використання природних сил як безпосередньо в традиційній війні, так і приховано проти потенційних противників через штучно створені природні катаклізми на їх території, які завдають певних збитків. Але ж довести факт таких дій у сучасних умовах дуже важко, хоча відомі напрями досліджень, які б могли спричинити те чи інше природне явище руйнівного характеру.

Екологічною зброєю вважаються: зміни різних фізичних процесів, що відбуваються в літосфері, гідросфері, атмосфері Землі і т. ін.; негативні зміни погоди і клімату; руйнування озонового шару; біологічна (включаючи трансгенну) зброя тощо. Технології застосування сучасних засобів дії на природне середовище в принципі дає можливість: здійснити штучну зміну температури Землі

шляхом запуску у верхні шари атмосфери речовин, які або поглинуть світло (і тим самим охолодять поверхню Землі в цьому районі), або поглинуть тепло, випромінюване Землею (і тим самим викличуть нагрів поверхні Землі); змінити фізичний склад атмосфери шляхом створення за допомогою ракети або аналогічного засобу “діри” в шарі озону, який поглинає значну частину ультрафіолетових променів, що випускаються Сонцем (без цього захисного шару озону в районі під “дірою” радіація буде смертельна для людини, а також для флори і фауни).

У зв’язку з існуванням подібної загрози була розроблена та прийнята “Конвенція про заборону військового або іншого ворожого використання засобів впливу на природне середовище” (яка була підписана 18 травня 1977 р. та набула чинності 5 жовтня 1978 р., термін дії її необмежений). Учасники Конвенції взяли на себе зобов’язання не використовувати у військових або будь-яких інших ворожих цілях засоби умисного управління природними процесами, зміни складу або структури Землі, включаючи її атмосферу, літосферу, гідросферу, біосферу або космічний простір.

У сучасних регіональних і локальних збройних конфліктах досить часто застосовується нова форма т. зв. екологічної боротьби, спрямована на створення несприятливих екологічних умов на території, зайнятій супротивником, що виключає нормальну життєдіяльність людини. Особливістю екологічної боротьби є те, що вона ведеться як військовими, так і невійськовими засобами. Така війна включає руйнування АЕС, центрів виробництва особливо небезпечних хімічних речовин, які загрожують довготривалим зараженням великих територій, атмосфери, водоймищ тощо.

Специфіка використання екологічної зброї полягає в тому, що вона контролюється лише частково тими, хто її застосовує, оскільки сили природи мають свою логіку дії, майже невідому людині. Тому негативні наслідки дії цієї зброї проти супротивника часто повертаються до ініціатора її застосування. Причому увесь їх спектр, масштаб, форми прояву, фактори впливу на здоров’я людини завжди залишаються більшою мірою невідомими або проявляються поступово протягом років, десятиліть, а то і більше. У сучасному світі, який швидко глобалізується, стає

все більш взаємозв'язаним та взаємозалежним, будь-яке використання екологічної зброї несе в собі приховані, невідомі негативні наслідки не тільки для тих, проти кого вона застосована, а й для багатьох інших людей, країн та народів.

Літ.: Білявський Г. О. Основи загальної екології : підручник / Г. О. Білявський, М. М. Падун, Р. С. Фурдуй. – К. : Либідь, 1993; Гинзбург А. С. Планета Земля в “последнюю” эпоху / А. С. Гинзбург. – М. : Наука, 1987; *Глобалистика* : междунар. междисциплинар. энцикл. слов. / гл. ред. И. И. Мазур, А. Н. Чумаков. – М. ; СПб. ; Н.-Й. : ИЦ “ЕЛИМА” ; ИД “Питер”, 2006; *Моисеев Н. Н.* Экология глазами математика: (человек, природа и будущее цивилизации) / Н. Н. Моисеев. – М. : Молод. гвардия, 1988.

Кучма Д.Я.

ВІЙНА ЕКОНОМІЧНА – різновид війни, який передбачає справляння впливу економічними засобами однієї країни на економічну систему іншої країни з метою повного її знищення або послаблення. Як правило, **В.е.** є інструментом досягнення політичних цілей. **В.е.** передбачають вжиття економічних заходів урядами держав, що беруть участь у міжнародних конфліктах. Такі заходи, як правило, можуть включати в себе: контроль експорту та імпорту, контроль доставки товарів, торговельні угоди з країнами, що не беруть участь у **В.е.**, тощо.

Для **В.е.** є характерним вплив на економічну систему іншої держави з метою збереження економічної переваги у вигляді криз перевиробництва товарів та послуг, дефіциту грошей, ресурсів тощо.

Найбільш поширеними формами **В.е.** вважають: торговельну дискримінацію, економічний бойкот, економічне ембарго, *економічну блокаду*, комбіновану блокаду, превентивні закупки товарів, заходи щодо знищення або розбалансування фінансово-кредитної системи супротивника.

Економічний бойкот (англ. *boycott*) – форма **В.е.**, що є засобом економічного впливу на інші країни через повне або часткове припинення економічних відносин на знак протесту проти чогось. Економічний бойкот може здійснюватись через відмову купувати продукцію певного виробника, приймати на роботу певних працівників, їздити відпочивати в певну країну тощо.

Економічне ембарго (ісп. *embargo* – заборона, арешт) – засіб економічного та політич-

ного впливу однієї або кількох країн на інші країни, який передбачає заборону вивозити з будь-якої країни або ввозити в будь-яку країну товари, валюту, цінні папери, а також затримання суден, вантажів та іншого майна, що належить іноземній державі. Статут ООН передбачає можливість установаження проти держави колективного ембарго як примусового заходу для підтримання або відновлення міжнародного миру й безпеки.

Одним з проявів **В.е.** є торговельні війни. Торговельні війни між державами, що хочуть захистити своїх виробників, з'явилися одночасно з появою торгівлі. Однак лише в ХХ ст. торговельні війни стали інструментом досягнення геополітичних цілей. Незважаючи на те, що сучасні аналітики практично одноставно стверджують, що практика зведення штучних бар'єрів у торгівлі мало сприяє розвитку економіки, торговельні війни виникають постійно.

Стратегія застосування торговельних санкцій проти недружніх держав була вперше розроблена й використана на практиці тодішньою супердержавою – Британською Імперією – наприкінці ХІХ ст.

Торговельна війна – це торгова боротьба двох або більше країн, що здійснюється з метою: захоплення ринків – наступальна торговельна війна; попередження торгової “окупації” національної економіки – захисна торговельна війна.

Основними методами ведення наступальної торговельної війни є: зниження експортних митних тарифів; підвищення експортних квот; використання демпінгових цін; торгова блокада (іноді).

Методи захисної торговельної війни: підвищення імпорتنих митних зборів; зниження імпорتنих квот; введення нетарифних обмежень; введення технічних бар'єрів.

У майбутньому проблема запобігання **В.е.** та торговельним війнам може стати однією з головних проблем у забезпеченні регіональної та глобальної стабільності у світі. За останнє десятиріччя у світі відбулися 3 великомасштабні торговельні війни – “яловична (м'ясна) війна”, “бананова війна” і “сталева війна”.

Літ.: *Економічна* енциклопедія : у 3 т. – Т. 3 / редкол. : С. В. Мочерний (відп. ред.) та ін. – К. : Видавн. центр “Академія”, 2003; *Курочкин Ю. С.* Экономическая война / Ю. С. Курочкин. – Новосибирск : Сиб. унив. изд-во, 2001; *Морозов А. М.*

Психологическая война / А. М. Морозов. – К. : Высш. шк., 1996; *Пуригіна О. Г.* Міжнародні економічні конфлікти : навч. посіб. / О. Г. Пуригіна. – К. : Центр навч. л-ри, 2008; *Шныпко А. С.* Экономические войны: истоки, формы, цели, проблемы, перспективы : монография / А. С. Шныпко. – К. : Изд-во “Генеза”, 2007.

Чернятевич Я. В.

ВІЙСЬКО ЗАПОРОЗЬКЕ – у XVI ст. офіційна назва козацького війська з центром у Запоріжжі, а від середини XVII ст. – української козацької держави на чолі з гетьманом. Через розходження політики керівників Гетьманщини і кошових отаманів Запорозької Січі наприкінці XVII ст. єдність **В.З.** як єдиного військово-політичного тіла була порушена, внаслідок цього з’явився термін “Військо Запорозьке Низове”, яким позначали Січ і підконтрольні їй території.

З появою козаків починається нова доба в історії українського війська. Усі наші давніші військові формації організувалися з початку держави, а мали характер державного війська. Перші козацькі ватаги склалися з людей різного походження, різних станів і навіть різних народів: їх об’єднувало разом тільки прагнення воювати, поживитись, погуляти у степах, здобути собі трофей і як скоро здобути, так і скоро витратити. “Доки жита, доки бита” – була їх приповідка.

Держава **В.З.** в основних рисах сформувалася протягом 1648-1652 рр. у ході Визвольної війни українського народу. Вирішальну роль у політичному житті війська відігравав виборний гетьман, якому належала вища військова, адміністративно-політична та судова влада. Провідною верствою виступала козацька старшина, основною соціальною опорою – козацтво, особливо вільне козацтво. Чисельність **В.З.** змінювалася протягом століть. З кінцем XVI ст., коли козащина вперше виступила як окреме організоване військо, його нараховувалося від 2 тис. до 10 тис. Число **В.З.** відчутно зросло в московських війнах, у двох перших десятиліттях XVII ст. Дмитром Самозванцем ходило 12-13 тис. козаків, під Смоленськом 1609-1611 р. могло бути 30 тис. чи навіть 40 тис., під Хотином 1621 р. – понад 40 тис. Але серед війська було багато челяді, джур і всякої допоміжної служби. Один із тодішніх знавців воєнної справи, Старовольський, засвідчує 1628 р.: “Самих козаків буває 15 тис., але з новиками виходить сорокатисячне військо”.

У 1620-1630 рр. кількість козаків уже не збільшувалася, а власне – зменшувалася. У повстанні 1625 р. налічувалось козаків 30 тис., а з них у боях мало загинути 8 тис.; у переяславській кампанії 1630 р. налічували 37 тис. повстанців; у московському поході 1633 р. було 30 тис. козаків; у повстанні 1637 р. Павлюк мав 23.

Для тих часів помітно, як поступово збільшувалося число реєстрових козаків на королівській службі. У 1575-1576 рр. було реєстрових тільки 300, у 1580 рр. – 600, у 1590-1591 рр. – 1 тис. козаків; у 1622-1623 рр. було запропоновано 2 тис. до 4 тис.; у 1625 р. устанавлено реєстр – 6 тис.; 1630 р. збільшено число реєстровців до 8 тис.; у 1635 р. зменшено до 7 тис.; у новій ординації 1638 р. залишено тільки 6 тис. Коли почалося повстання 1648 р., сам Хмельницький вимагав тільки 12 тис. реєстрового війська.

За Хмельниччини число козацького війська зросло до нечуваної досі кількості. У Пилявецькому поході військо Хмельницького налічувало 100 тис., під Львовом 1648 р. – 200 тис., у Зборівській кампанії – 300 тис.; а сам Хмельницький говорив московським послам, що під Зборовом його військо доходило до 360 тис. людей. Але в цій великій масі справжнього війська була тільки невелика частина. Це видно з того, що у Зборівському мирі Хмельницький погодився на 40 тис. реєстрового війська, а в переяславських переговорах із царем, де він міг вільно висувати свої умови, – не поставив вищого числа, ніж 60 тис. Але й це військо, порівняно з арміями, якими розпоряджались на заході різні сильні держави, було вже дуже велике.

Після смерті Хмельницького починається занепад **В.З.**, в основному через те, що від Гетьманщини відпала правобережна Україна. Виговський намагався спочатку втримати реєстр 60 тис., але в Гадяцькій умові погодився на 30 тис. реєстрового і 10 тис. найманого війська. Юрій Хмельницький і Брюховецький у переговорах із Московщиною наполягали на цифрі 60 тис. реєстрового війська. Але Многогрішний у Глухівській умові 1668 р. погодився на 30 тис. війська, і ця кількість збереглася в пізніших умовах Самойловича 1672 р. й Мазепи 1687 р. Але ж насправді козаків, які повнили військову службу, було куди більше; у XVIII ст. українська армія знову чисельно зростає. У 1723 р.

нараховували 55,241 козаків і до 1 тис. охотного війська. В описі 1777 р. нараховували аж 179128 козаків, та не відомо, чи все це були справді озброєні люди, чи тільки ті, що належали до козацького стану. В 1783. р., тобто останнього року перед скасуванням козацького війська, нараховувалося 176886 виборних козаків і 198295 козаків-підпомішників.

Поділ війська. Козацьке військо ділилося на полки, сотні й курені. Полк означав і відділ війська, і округ, де цей відділ дислокувався. У 1620-1630 рр. було шість реєстрових полків: білоцерківський, канівський, корсунський, переяславський, черкаський, чигиринський і короткий час ще – миргородський і лубенський. За Богдана Хмельницького було 17 полків: білоцерківський, брацлавський, кальницький або вінницький, канівський, київський, корсунський, кропивенський, миргородський, ніжинський, павлоградський, переяславський, полтавський, прилуцький, уманський, черкаський, чернігівський, чигиринський, а деякий час ще й бихівський або білоруський, подільський й інші. У XVIII ст. залишилося козацьке військо тільки на Лівобережжі (й у Києві); тоді полків було 10: гадяцький, київський, лубенський, миргородський, ніжинський, переяславський, полтавський, прилуцький, стародубський, чернігівський.

Кількість козацького полку за ці два століття невпинно зростала.

На зломі XVI-XVII ст. козацький полк складався з 500 людей. Так, відділ козаків, набраних за Баторія, мав 530 осіб; у 1601 р. козацьке військо числом 2 тис. мало 4 полковників; австрійський посол до козаків 1594 р. Еріх Лясота говорив, що на Запорожжі полковник – це старший над 500 людьми. У 1620-1630 рр. козацький полк був уже вдвоє більший, мав 1 тис. людей. Таку величину полку прийнято в організації реєстрових козаків того часу. Інколи полк був іще більший; у війську Сагайдачного під Хотином 1621 р. були полки по 3 тис., а то й 4 тис. кіннотників.

За Хмельниччини ця висока чисельність козацького полку збереглася. Так, під Збаржем 1649 р. “було 23 полковники, а в кожному полку від 5000 до 20000; менше 5000 в полку не було”. У 1651 р. козацькі полковники говорили московським послам, що у війську то прибуває, то відбуває людей: “в

таких полках, де раніше було по 1 тис. і 2 тис., тепер буває й по 5 тис.”. Але при організації реєстрового війська, після Зборівської угоди 1649 р., прийнято величину полків від 2 тис. до 3 тис. і тільки єдиний ніжинський полк доходив до 1 тис. осіб.

У XVIII ст. полк став іще чисельніший. У 1723. р. полки мали переважно 5 тис. козаків, але ніжинський полк мав майже 10 тис. людей. У 1782 р. полки налічували по 10-20 тис., а ніжинський доходив до 40 тис. виборних козаків.

Полк ділився на сотні. Первісний, невеликий полк мав справжні сотні по 100 людей. Сотню ділили спершу на десятки, пізніше на курені. У 1581 р. у реєстровому війську десяток складався з отамана й 9 козаків. У 1601 р. сотня мала 8 десятників і на одного десятника припадало 12 “чорних” вояків. Поділ війська на десятки існував і за Хмельниччини. Так, на поміч ханові 1650 р. Хмельницький вислав козаків “одвуконь, з оружжям добрим, огнистим, один віз на десяток чоловік”; у поході на Польщу 1651 р. козаки мали по 2-3 бочки сухарів на десяток.

Розвиток **В.З.** тривав три століття – з кінця XV до кінця XVIII ст. і припав на період бездержавності українського народу. У найкритичніший момент історії, коли вирішувалося питання самого існування нашої нації, народ спромігся витворити військову силу, яка в боротьбі з нерівними супротивниками не лише зуміла вистояти, а й здобути політичну свободу.

Із поглибленням польського національного та релігійного гніту та збільшенням татарського нахабства козаки все більше усвідомлювали себе як єдина дієва українська сила. Остаточний перехід від “козацького вільного лицарства” до “народу руського” відбувся в період Хмельниччини під час боротьби на всіх можливих напрямках.

Козацький устрій, вироблений у причорноморських степах, почав використовуватись тепер для управління всією територією Української держави; козацьке військо перетворилось на регулярну армію і окрему соціальну верству, утворився устрій, який якнайкраще відповідав світогляду та традиціям нації. Інша річ, що цей позитивний етап тривав недовго з огляду на ряд причин, які ще довго впливатимуть на нашу історію.

Після невдалої спроби Богдана Хмельницького заснувати монархію, форма правління

ня у **В.З.** еволюціонувала від демократичної до аристократичної республіки.

Ускладнення внутрішньо- та зовнішньополітичних обставин на рубежі 50-60-х рр. XVII ст. призвело до поляризації пропольськи та промосковськи орієнтованих сил, що вилилось у 1663 р. в утворення двох гетьманатів, які, спираючись на різні зовнішньополітичні сили і протистоячи один одному, домогалися об'єднання **В.З.** Після невдачі боротьби за об'єднання України Петра Дорошенка у 1676 р. правобережний Гетьманат фактично припинив своє існування. Загострення соціального протистояння, нездатність старшини після смерті Богдана Хмельницького об'єднати зусилля та висунути загальновизнаного лідера призвели до деградації **В.З.**, ліквідації Запорізької Січі у 1775 р. й остаточної інкорпорації Гетьманщини до Російської імперії у 1783 р.

Літ.: *Щербак В. О.* Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. / В. О. Щербак. – К. : Видавн. дім “КМ Academia”, 2000; *Малий* словник історії України / відп. ред. В. Смолій. – К. : Либідь, 1997; *Мицик Ю. А.* Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. / Ю. А. Мицик. – Дніпропетровськ : [б. в.], 1996.

Козак В.І.

ВІЙСЬКОВА РЕФОРМА 60-70-Х РР.

XIX СТ. – комплекс заходів, які проводились у Росії з метою модернізації збройних сил та підвищення обороноздатності держави.

Військову реформу не можна відділяти від цілої низки т. зв. “Великих реформ” імператора Олександра II (у радянській термінології “буржуазних реформ”), якими було розпочато новий період в історії Російської імперії. Поштовхом для здійснення перетворень (у т. ч. й у військовій сфері) були поразки Росії у Кримській війні. Однією з основних причин останніх вважались недоліки рекрутської системи комплектування армії, яка не давала змоги суттєво збільшувати чисельність збройних сил у час війни та вимагала тримати в мирні роки надто великий військовий контингент (найбільший у Європі), відповідно не вистачало грошей на нові види озброєнь. Скасування кріпацтва у 1861 р. також сприяло усвідомленню необхідності будівництва збройних сил на нових принципах. Ідеологом та автором перетворень був генерал-фельдмаршал Дмитро Олексійович Мі-

лютін, який протягом 1861-1881 рр. обіймав посаду військового міністра (тому в історичній літературі часто використовується термін “Мілютінська військова реформа”). У січні 1862 р. ним було представлено доповідь стосовно стану збройних сил, визначено їх недоліки та намічено план реформи, який успішно реалізовано в наступні роки. Серед найбільш важливих адміністративних кроків слід виділити запровадження системи військових округів (1862-1867). Українські землі при цьому потрапили до складу новостворених Київського (1862), Одеського (1862) та Харківського (1864) округів. Водночас розформовано всі корпуси (передбачалось їх формування у військовий час) та піхотні бригади. Кількість дивізій (відповідно вони почали відігравати роль вищих військових з'єднань) було збільшено. Начальники округів фактично отримали статус військових генерал-губернаторів. У 1868 р. введено нове “Положення про польове управління військами”, яким значно підвищено значення військового міністра і відповідно знижено функції та повноваження Генерального штабу (російська система військового адміністрування мала великі відмінності від німецької, в останній саме Генеральний штаб відіграв ключову роль).

Другим напрямом реформування було військово-навчальне. У 1863 р. кадетські корпуси (крім Пажеського та Фінляндського, які мали особливий статус) було перетворено у військові гімназії (12) та військові училища (3). На відміну від корпусів, в них було суттєво скорочено власне військово-складову навчання та збільшено цивільну. У наступному році запроваджено також низку юнкерських училищ (при штабах округів). Миколаївська академія Генерального штабу отримала нові правила. У цілому було збільшено наукові вимоги під час отримання офіцерського чину.

Найбільш важливим заходом серед тих, які проводились у межах військової реформи, було скасування рекрутських наборів та введення загальної військової повинності. Відповідний Маніфест вийшов 1 січня 1874 р. Повинність стосувалась осіб, яким виповнився 21 рік. Максимальний термін служби становив 6 років строювої та 9 років у запасі (у подальшому терміни коригувались у бік скорочення). Проте було передбачено

низку пільг за сімейним станом, освітню (у т.ч. суттєве зменшення терміну для категорій, що мали високий освітній рівень), професією (повністю звільнено від призову священиків, лікарів, ветеринарів, викладачів державних вищих навчальних закладів тощо). Усі ці положення стосувались і мешканців українських губерній.

Загальна повинність у Російській імперії насправді ніколи не була “загальною”, адже після “відсіву” пільговиків відбувалась ще процедура жеребкування серед потенційних новобранців. У цілому з осіб призовного віку до збройних сил потрапляло близько 1/3.

Серед інших заходів Мілютіна слід відзначити скасування найбільш жорстоких видів покарань, у т.ч. побиття шпичругами (1863), реформування військово-польових судів, у яких введено елементи змагання (1867). Також було реформовано медично-санітарну службу.

Протягом 60-х – першої половини 70-х рр. XIX ст. відбувалось стрімке переозброєння російського війська новими видами гармат та рушниць. З'явилися залізничні війська. Водночас було здійснено суттєве скорочення чисельності збройних сил мирного часу. На 1 січня 1864 р. кількість військових становила 1137 тис., на 1 листопада 1876 р. (перед початком першої мобілізації за новою системою) – лише 722 тис.

Реформа Мілютіна із самого початку наразилась на відсіч за всіма ключовими напрямками, проте найбільшою критики зазнало “Положення про польове управління військами”. Впливовими її опонентами були відомий полководець генерал-фельдмаршал О.І.Бярятінський та його соратник генерал Р.А.Фадєєв, які наголошували на канцелярському характері перетворень, втраті важливих військових традицій та інших недоліках. Проте Мілютін користувався надзвичайно високим рівнем довіри царя Олександра II, що в умовах самодержавної монархії виявилось ключовим фактором. Реформу було успішно доведено до кінця.

Літ.: *Бескровный А. Г.* Русская армия и флот в XIX веке / А. Г. Бескровный. – М. : Наука, 1973. – 616 с.; *Волков С. В.* Русский офицерский корпус / С. В. Волков. – М. : Воениздат, 1993. – 368 с.; *Керсновский А. А.* История русской армии : в 4 т. / А. А. Керсновский. – М. : Голос, [б. г.]. – Т. 2. – 336 с.

Овдін О.В.

ВІЙСЬКОВЕ УПРАВЛІННЯ – специфічна діяльність органів військового управління з підготовки й здійснення керуючого впливу на підлеглі сили й засоби, спрямована на ефективне виконання поставлених перед ними завдань.

В.у. підпорядковується воєнному управлінню як невід’ємній складовій державного управління, пов’язаній із діяльністю вищого воєнно-політичного керівництва країни, інших державних органів управління різних рівнів, у т.ч. Міністерства оборони та інших силових структур держави, що спрямована на вирішення завдань державної воєнної політики, підготовки країни до можливої війни та її ведення, будівництво, підготовку й організацію всебічного забезпечення діяльності елементів Воєнної організації держави в інтересах її оборони, підвищення ефективності їхніх дій, застосування бойових засобів (озброєння) у різноманітних умовах.

У найширшому розумінні управління є функцією організаційної системи, що забезпечує: збереження її структури; підтримку режиму цілеспрямованої діяльності; реалізацію програми цієї діяльності; досягнення поставлених цілей. Сутність управління полягає, поперше, в організації, упорядкуванні й, подруге, в узгодженні, координації взаємодії елементів системи в інтересах досягнення поставлених перед нею цілей (мети). Головними функціями управління є: організуюча; прогноуюча; плануюча; регулююча; мотивуюча і контролююча.

У змісті **В.у.** військами (силами) у воєнний і мирний час ці функції виявляються у: з’ясуванні завдання й оцінюванні обстановки, плануванні операції (бою); підтримці високої боєздатності, мобілізаційної й бойової готовності військ, організації й підтримці безперервної взаємодії, організації й проведенні заходів щодо всебічного забезпечення військ, а також заходів повсякденної діяльності підлеглих військ (сил), у безпосередньому керівництві ними; залученні до розробки й втілення в життя законів, що визначають соціальну захищеність військово-службовців, проходження ними служби, основи їхніх взаємовідносин та ін.

Особливу значущість має організаційний аспект прийнятого командуючим (командиром) рішення. Саме в рішенні визначається доцільна структура (упорядкованість, спосо-

би й ін.) системи дій військ (сил), пов'язана з їхньою оперативною побудовою (бойовим порядком), що знаходить відбиття у формі цих дій. Реалізація рішення зумовлена якістю прогнозування обстановки, готовністю системи управління й військ (сил) до його реалізації.

Ефективність процесу управління значною мірою залежить від безперервного одержання, збирання, обробки і передачі інформації. Для цього створюється необхідна спеціальна система управління, тобто його матеріально-технічна основа.

Органи **В.у.** – це штатні або тимчасово створені групи, що включають осіб керівного й оперативного складу й призначені для вирішення певного кола управлінських завдань, пов'язаних із діяльністю військових формувань.

Під пунктами **В.у.** розуміють спеціально обладнані в технічному й інженерному відношення місця, необхідні відповідним органам **В.у.** для виконання властивих їм завдань. Засоби управління – це система зв'язку, автоматизовані та інші спеціальні системи й засоби, що забезпечують процес управління. Органічна складова військової науки, що вивчає системи й методи **В.у.** з метою встановлення властивих їм закономірностей і властивостей, оцінювання їхньої ефективності, визначення шляхів розвитку й удосконалювання, належить до теорії **В.у.**

Об'єктом її вивчення постає **В.у.**, а предметом – системи, організаційні форми й методи **В.у.**, притаманні йому закони (закономірності) і властивості. Цей предмет вивчається як із позицій загальних основ управління збройними силами в мирний і воєнний час, так і з урахуванням специфіки управління в стратегічних, оперативних і тактичних формах бойових дій у кожному виді збройних сил і роді військ.

До основних завдань теорії **В.у.** належать такі: розробка загальних основ теорії (формулювання основних понять, законів, закономірностей і принципів **В.у.**, основних вимог до нього, критеріїв оцінювання ефективності **В.у.**; аналіз і узагальнення досвіду **В.у.**; вивчення характеристик, рис, властивостей і оцінювання ефективності систем і методів **В.у.**; визначення й обґрунтування шляхів його розвитку й удосконалювання.

До числа основних принципів **В.у.** відносять: єдність державного і **В.у.**; підконтрольність органів **В.у.** вищим органам державного уп-

равління; єдиноначальність (характерно для управління військами й силами); розумне співвідношення єдиноначальності й колегіальності в прийнятті важливих рішень (характерно для управління збройними силами в цілому); оперативність і гнучкість у реагуванні на зміни бойової обстановки; постійну готовність до вирішення раптово виникаючих завдань; твердість і наполегливість у проведенні в життя прийнятих рішень і планів; надання підлеглим ініціативи у виборі способів досягнення поставлених перед ними завдань; раціональне поєднання централізації і децентралізації управління, чітке розмежування функцій і відповідальності, погодженість дій різних органів управління; особисту відповідальність головнокомандуючих, командуючих і керівників (начальників) за прийняті рішення й виконання підлеглими своїх функціональних обов'язків (поставлених перед ними завдань); високий рівень компетентності, професіоналізму й організаторських здібностей керівників усіх рівнів.

Під час удосконалювання системи органів **В.у.** необхідно враховувати: відповідність структури й чисельності органу управління складу й характеру дій підлеглих військ (сил), обсягу й складності завдань управління; чітке розмежування функцій органів управління на кожному рівні ієрархії на основі ранжування завдань управління; функціональну особливість завдань, що вирішує кожний окремий орган управління; виключення дублювання відповідальності й паралелізму у виконанні тих самих видів робіт, забезпечення взаємозамінності окремих органів (їх підрозділів) з метою підтримки безперервності управління військами (силами); відповідальність основного виконавця за якість і своєчасність виконання будь-якої функції управління; відповідність організаційної структури й чисельності органів **В.у.** розподілу функцій в органах державного управління, яким вони підкоряються в якомуньбудь відношенні або з якими взаємодіють з певного кола питань. Це зумовлено тим, що діяльність системи **В.у.** є частиною загальнодержавної системи і не повинна суперечити загальній логіці функціонування останньої; високу готовність системи управління збройними силами до виконання бойових завдань, випередження темпів її розгортання порівняно з угрупованнями військ (сил).

В.у. дуже часто ототожнюють з управлінням військами (силами). Під останнім розуміють діяльність командування, штабів та інших органів управління з підтримки у постійній бойовій готовності військ, планування й підготовка операцій (бойових дій) і управління військами під час виконання поставлених завдань у мирний і воєнний час. Однак, якщо під час розгляду **В.у.** головна увага фокусується на специфіці саме технологій, алгоритмів, структурно-змістовних особливостях процесу управління з боку органів військового управління, то в процесі аналізу управління військами (силами) на перший план виходить ефективність діяльності військових формувань. У західних країнах, зокрема США, під час розгляду питань **В.у.**, як правило, виділяють процедурний, організаційний, плануючий та контролюючий аспекти управління – військовий менеджмент (*military management*) та мотивуючу, морально-психологічну складову (*military leadership*).

Літ.: Конституція України. – К. : [б. в.], 1996; Закон України про Збройні Сили України. – Режим доступу : www.zakon.rada.gov.ua/; Закон України про оборону України. – Режим доступу : www.zakon.rada.gov.ua/; Закон України про основи національної безпеки України. – Режим доступу : www.zakon.rada.gov.ua/; Воєнна доктрина України 2011 р.; Богданович В. Ю. Основи державного управління забезпеченням обороноздатності України: теорія і практика : монографія / В. Ю. Богданович, М. Ф. Єжєєв, І. Ю. Свіда. – Львів : ЛІСВ, 2008; Демидов Е. А. Системно-концептуальные основы деятельности в военно-технической области / Е. А. Демидов, А. Ф. Величко, И. В. Волощук. – К. : ТОВ “Технол. парк”, 2004; Демчук П. О. Соціально-політичні проблеми державного і воєнного управління : навч. посіб. / П. О. Демчук. – К. : НАОУ, 2002; Ситник Г. П. Національна безпека України : навч. посіб. / Г. П. Ситник, В. М. Олуйко, М. П. Вавринчук ; за заг. ред. Г. П. Ситника. – Хмельницький ; К. : Вид-во “Кондор”, 2007.

Мандрагеля В.А.

ВІЙСЬКОВО-АДМІНІСТРАТИВНЕ САМОВРЯДУВАННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ КОЗАЦЬКІЙ ДЕРЖАВІ. Військово-адміністративне самоврядування і полково-сотенний устрій, які існували в Україні з другої половини XVII до другої половини XVIII ст., – самобутня сторінка українського державотворення. Поява цього інституту пов’язана із заснуванням Запорізької Січі та реестро-

вого козацтва. На більшій території України полково-сотенний устрій був встановлений у ході першого етапу Української національної революції середини XVII ст. (після завершення Визвольної війни 1648-1654 рр.).

Полковий поділ з’явився у 20-ті рр. XVII ст. Але тоді він лише позначав територію, на якій дислокувався козацький реєстровий полк і яка мусила утримувати цей полк за свої кошти. Проте починаючи з літа 1648 р. полки та сотні як територіальні одиниці включають уже все населення, що мешкало в їх межах, і на нього поширюється влада полкових і сотенних урядів. Відповідно до Зборівського мирного договору 1649 р. територія вільної Наддніпрянської України обіймала три воєводства – Київське, Брацлавське та Чернігівське, які поділялися на 17 полків та 272 сотні.

На чолі кожного полку стояв полковник, у руках якого зосереджувалися функції військового командувача, місцевого адміністратора й судді. Йому допомагала полкова старшина (обозний, суддя, писар, осавул, хорунжий). Побіч полковника у XVII ст. існувала полкова рада, яка мала відносно велику владу. За необхідності вона могла перешкодити свавілля полковника і навіть усунути його з посади. Рада в низці випадків мала функцію обрання полковника і вирішувала найважливіші справи щодо козацтва даного полку. У XVIII ст. вже частіше фігурує полкова старшинська рада. Пізніше організовуються полкові канцелярії як сталі адміністративні органи з колегіальним складом свого “присутствія”.

Кожну сотню очолював сотник, який у вузьких межах своєї території повторював функції полковника. Помічниками його були сотенні писар, осавул і отаман. Сотенна козацька рада у XVIII ст. обирала сотника і розглядала найважливіші справи певної сотні.

Незважаючи на новостворений полково-сотенний поділ, український уряд не пішов на руйнування традиційного міського самоврядування. Українське населення міст прагнуло до участі в місцевому самоврядуванні, і після битви козаків із польським військом під Зборовом укладений між Б.Хмельницьким і поляками мирний договір, затверджений сеймом наприкінці 1649 р., передбачав право православних міщан займати посади в муніципальних урядах.

Під час підготовки Переяславських статей одночасно з козацьким посольством прибу-

ла до Москви делегація переяславських міщан просити підтвердження своїх привілеїв на магдебурзьке право. Напевне, в результаті цих клопотань до статей Богдана Хмельницького була включена і така: “Щоб по містах урядники були обирали з людей того гідних, будуть вони повинні підданими козацького величства правити, і всякі доходи по правді віддавати до казни. А по тому, що воевода царського величства, приїхавши, почав би прав їх ламати і якісь устави заводити, і та було б (українцям) прикро; а як будуть старшими місцеві, свої люди, то вони будуть поводитися згідно з місцевими правами. Ще до сеї статті царське величство пожалував – велів бути по їх прошенню. Мають по містах бути урядниками війти, бурмистри, райці, лавники, і доходи всякі грошові і хлібні збирати на царське величство і віддавати до государевого скарбу...” На початковому етапі (після приєднання в 1654 р. України до Росії) Україна отримала запевнення від російського царя про непорушність своїх прав на місцеве самоврядування. Царські воеводи, які прибули в українські міста, на відміну від своїх повноважень у центральних районах Росії, не мали права втручатися у справи громад. У 1665 р. царським указом містам України були надані грамоти на магдебурзьке право. У цей період деякі міста вперше отримали магдебургію. Так, у 1752 р. гетьман К.Розумовський надав її Полтаві. З’явилися перші переклади магдебурзького права. Після 1654 р. вїїт в Україні обов’язково обирався з членів міської громади і затверджувався гетьманом, а згодом – генеральною військовою канцелярією. Вїїт Києва затверджувався царем.

За полкового устрою з-під юрисдикції полковників були вилучені міста, що мали самоврядування на основі магдебурзького права, підтвержене царськими грамотами. Ці міста дістали у власність значні земельні володіння: поля, сінокоси й ліси. Мито з привозного краму, із ремісників, із заїжджих дворів та лазень, з млинів, броварів, цегельень, т. зв. “мостове”, “вагове”, “комірне” йшло на утримання органів міського самоврядування. Вїїта по-старому обирало все населення міста. Суд залишався в руках вїїта і лавників.

“Козацька адміністрація виявляла постійну тенденцію втручатися в справи міського са-

моврядування, – зазначав історик Д.Дорошенко. – Але міське життя в козацькій державі могло розвиватися в рамках свого магдебурзького устрою. Саме магдебурзьке право, у свою чергу, у сфері юридичних понять і судового устрою впливало на життя козацької верстви. На зразок міст з магдебурзьким правом організувалися взагалі всі міста на Лівобережній Україні. Управа в них складалася з ратуші, на чолі якої стояв городовий отаман, але ратуша підлягала компетенції загальної козацької влади краю”.

У період наступу царату Росії в Україні у другій половині XVII-XVIII ст. на місцях почала правити рада генеральної старшини. В системі органів місцевого самоврядування вона посідала провідне місце як орган управління найбільших українських землевласників.

Важливе місце в роботі ради генеральної старшини займав розгляд земельних справ, питань поточного військового та адміністративного управління. Рада генеральної старшини могла розглядати будь-які питання, що зачіпали інтереси панівних прошарків населення.

Органи української феодальної державності діяли у складі Росії понад сторіччя. Весь цей час проходив процес уніфікації суспільного життя Росії та України. Так, після смерті гетьмана І.Скоропадського 3 липня 1722 р. в Україні запроваджується т. зв. комендантська система, що передбачала нагляд за діяльністю органів місцевого самоврядування з боку російських комендантів. Магдебурзьке право поступово витіснялося, робилися спроби врятувати самотутні традиції. Ряд положень магдебурзького права був використаний при розробленні за дорученням гетьмана *Данила Апостола* закону під назвою “Право, по которому судится малороссийский народ”. У 1744 р. цей документ був поданий до сенату Росії на затвердження, але так і залишився не прийнятим.

У 1764 р. ліквідується гетьманство, а в 1783 р. магістратські та ратушні суди замінюються судами “по учреждению о губерниях” та скасовується полково-сотенний устрій. Після видання Катериною II 21 квітня 1785 р. “Жаловальной грамоты на права и выгоды городам Российской Империи” були створені нові станові органи міського самоврядування – міські думи, і процес уніфікації форм місцевого самоврядування в Україні за ро-

сійським зразком було завершено. Офіційно магдебурзьке право в Україні скасовано в 1831 р. (у Києві – указом царя Миколи I від 21 грудня 1834 р.).

Літ.: *Голобуцький В.* Запорозьке козацтво / В. Голобуцький. – К. : Вища шк., 1994; *Гуржій О. І.* Гетьманська Україна / О. І. Гуржій, Т. В. Чухліб. – К. : Альтернативи, 2000; *Доба Богдана Хмельницького* (До 400-річчя від дня народження великого гетьмана) : зб. наук. пр. / НАН України ; Ін-т історії України ; В. А. Смолій (відп. ред.). – К. : [б. в.], 1995; *Дорошенко Д.* Нарис історії України : в 2 ч. / Д. Дорошенко. – К. : Глобус, 1992; *Історія України: Нове бачення* / за ред. В. А. Смолія. – К. : Альтернативи, 2001; *Історія українського козацтва* : нариси : у 2 т. – К. : КМ Академія, 2006-2007; *Козюра І. В.* Місцеве самоврядування в Україні : становлення та еволюція : навч. посіб. / І. В. Козюра, О. Ю. Лебединська. – Ужгород : Патент, 2003; *Компан О. С.* Міста України в другій половині XVII ст. / О. С. Компан. – К. : Вид-во АН УРСР, 1963; *Смолій В. А.* Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.) / В. А. Смолій, В. С. Степанков. – К. : Альтернативи, 2000; *Українське козацтво* : мала енциклопедія. – К. : Генеза, 2002; *Шевчук В. П.* Історія української державності : курс лекцій / В. П. Шевчук, М. Г. Тараненко. – К. : Либідь, 1999; *Яворницький Д. І.* Історія запорізьких козаків : у 3 т. / Д. І. Яворницький. – Львів : Світ, 1990-1991.

Козюра І.В.

ВІТТЕ СЕРГІЙ ЮЛІЙОВИЧ (17(29).06.1849, Тифліс – 28.02(13.03) 1915, Петроград) – видатний державний діяч, економіст, фінансист, політик, дипломат, перший в історії Росії прем'єр-міністр (голова уряду).

Народився у родині чиновника. Молоді роки **В.** тісно пов'язані з Україною. У 1866-1870 рр. він навчався на фізико-математичному факультеті Новоросійського (Одеського) університету, закінчив його зі званням кандидата математики. Після недовгої роботи на дрібних посадах у канцелярії Новоросійського губернатора перейшов працювати на приватні залізниці. Тривалий час мешкав у Києві.

На державну службу **В.** повернувся у 1889 р. за особистим запрошенням імператора

Олександра III, який запропонував йому стати директором Департаменту залізничних справ Міністерства фінансів. У подальшому обіймав посади керівника Міністерства шляхів сполучення (1892), міністра фінансів (1892-1903), голови Комітету міністрів (1903-1905), голови Ради міністрів (1905-1906). З 1903 р. Вітте – член Державної ради Російської імперії. Отримав також почесне звання статс-секретаря Його Величності (1896), найвищий в імперії чин дійсного таємного радника (1899) та титул графа (1905). Був кавалером багатьох російських та іноземних орденів, у т. ч. Ордена Св. Олександра Невського (1906).

Найбільший вплив **В.** мав у період 1892-1903 рр., коли фактично очолював економічну політику Росії. Він рішуче відстоював ідеї капіталістичного розвитку країни, водночас наполягав на активному державному регулюванні. Шляхом податкових реформ та протекціоністських тарифів сприяв розвитку вітчизняної промисловості. Вважав доречним залучення іноземних кредитів за умови їх ефективного використання у великих інфраструктурних проектах.

Приділяючи ключову роль у модернізації країни розвитку шляхів сполучення, **В.** виступив ініціатором форсованого будівництва залізниць. Рекордними темпами було побудовано низку важливих магістралей, у т. ч. Транссибірську, яка з'єднала Далекий Схід із Центральною Росією (1903). Водночас вдалося збалансувати бюджет, збільшивши за період 1892-1903 рр. його дохідну частину на 111%. Суттєву частину доходів держава отримала від запровадженої в 1894 р. казенної винної монополії (1894). З метою зміцнення фінансової системи **В.** у 1897 р. провів грошову реформу, за якою введено золотий стандарт російського рубля та встановлено вільний обмін кредитних білетів на золоту за фіксованим курсом.

Перебуваючи на посаді міністра фінансів, він приділив увагу й аграрному питанню. За ініціативи та під головуванням **В.** у 1902 р. була утворена “Особлива Народа з потреб сільськогосподарської промисловості” (її висновки використані під час проведення Столипінської аграрної реформи).

В. був послідовним противником зовнішньополітичних авантур та участі Росії у будь-яких збройних конфліктах, мріяв про союз Росії, Німеччини та Франції як підгрунтя

тривалого миру в Європі та світі. При цьому він активно застосовував економічну експансію на Далекому Сході, ініціював проведення частини Транссибірської магістралі по китайській території (т. зв. КВЖД). Водночас наполягав на дружніх взаєминах з Китаєм і захисті його територіальної цілісності, з одного боку, та досягненні компромісу з Японією – з другого. На думку багатьох дослідників, саме протидія **В.** агресивному курсу російської політики в Маньчжурії призвела до його зіткнення з т. зв. “безобразовським угрупованням”, а згодом і до відставки з посади міністра фінансів.

Після серії невдач російських армії та флоту у війні з Японією **В.** очолив делегацію своєї країни на мирних переговорах. Виявивши надзвичайну дипломатичну майстерність, йому вдалося укласти Портсмутський договір (1905), яким було мінімізовано наслідки військових поразок царизму.

Під час революції 1905-1907 рр. **В.** виступив у ролі рятівника монархії. У жовтні 1905 – квітні 1906 рр. (найбільш важкі місяці) він очолював новостворену Раду міністрів, вміло поєднуючи політику репресій із ліберальними поступками. Був справжнім автором царського Маніфесту 17 листопада 1905 р., у якому проголошено створення Державної Думи (почала роботу вже після відставки **В.**), а також задекларовано низку прав і свобод (серед іншого знято обмеження на друк книг та газет українською мовою). Водночас санкціонував придушення збройною силою Московського повстання. Фінансовий стан держави вдалося покращити проведенням історичного займу у французьких банкірів на 2,25 млрд франків (став можливим завдяки авторитету **В.** на міжнародній арені).

У результаті роботи Ради міністрів ситуацію в державі вдалося стабілізувати, проте саме це і дало можливість усунути прем'єра, який заслужив репуґацію антикризового менеджера. **В.** до кінця життя залишався членом Державної ради, але до реальної влади повернутись уже не вдалося.

Упродовж життя **В.** надрукував низку книг, у т. ч. “Конспект лекцій про народне та державне господарство” та трактат “Щодо непереможності законів державного життя”, залишив після себе “Спогади” (видано у СРСР).

Радянські історики поєднували критичне ставлення до постаті **В.** (як і до будь-якого

іншого царського чиновника останнього періоду історії Російської імперії) з одночасним визнанням його інтелектуальних здібностей та заслуг перед країною (“на користь” міністру зіграла також нищівна критика ним у “Спогадах” Миколи II та царського оточення). У сучасній Росії переважають позитивні оцінки цього державного діяча.

Літ.: *Bumme C. Ю.* Воспоминания : в 3 т. / С. Ю. Витте. – М. : Изд-во соц.-экон. лит., 1960; *Игнатьев А. В.* С. Ю. Витте – дипломат / А. В. Игнатьев. – М. : Междунар. отношения, 1989. – 336 с.; *Ильин С. В.* Витте / С. Ильин. – М. : Молодая гвардия, 2006. – 511 с.; *Тарле Е. В.* Граф С. Ю. Витте. Опыт характеристики внешней политики / Е. В. Тарле // Политика: История территориальных захватов. XV-XX века : сочинения. – М. : ЭКСМО-Пресс, [б. г.]. – С. 729-782.

Овдін О.В.

ВІЧЕ (старослов'ян. вѣче, від віщати) – народні збори територіальної громади населеного пункту чи регіону, на яких вирішувались важливі громадські та державні справи.

За правовим статусом **В.** є органом прямого народовладдя, аналогічним до народних зборів в античних містах (апелли – у Спарті, еклесії – в Афінах, комісії – у Римі) та в середньовічних містах Західної Європи (тінг – у скандинавських народів та германців).

У докласовий період історії люди об'єднувалися в певні спільноти (рід, плем'я, союзи племен тощо) та вирішували свої спільні проблеми – спочатку на загальних зборах всіх дорослих членів роду, племені, потім на представницьких. **В.** стає відомим уже в добу первіснообщинного устрою. Було характерне для всіх східних слов'ян як вияв народоправного ладу.

Вперше згадується в літописах у Новгороді – 1016 р., Києві – 1068 р., Володимир-Волинському – 1097 р., Звенигороді – 1147 р., Переяславі – 1175 р.

Властиве Київській Русі XI-XIII ст., де у зв'язку з економічним і політичним піднесенням великих міст вічові збори набули характеру одного з верховних органів влади поряд із двома іншими інститутами державного управління – княжою владою й боярською радою. З появою централізованих форм державного управління **В.** втратило своє значення офіційного органу народного волевиявлення. Проявлялося в протестних ментальних формах під час соціальних чи національних піднесень українського народу.

Функції **В.** XI-XIII ст. вказують на форму суспільної легітимації князівської влади, громадської підтримки або осуду управлінських рішень князя. До компетенції **В.** входило: 1) покликання й прийняття городянами князя на престол (якщо він не посідав його за порядком спадщини чи внаслідок завоювання); позитивна або негативна оцінка його морального образу (підтримка городянами “доброго” князя або неспідтримання ними “поганого”); 2) укладання суспільного договору (“ряду”) громади з князем; 3) деякі питання зовнішньої політики; 4) вирішення питань війни та миру (перед військовим походом князь питав у “людей”, чи зможуть вони “за нього стати”); 5) схвалення виданих князем законів або їх громадський осуд; 6) вирішення судових спорів (хоча писемна фіксація права та суд належали до сфери князівської компетенції); 7) розв’язання внутрішнього конфлікту між городянами та князем, вирішення питання, “хто винний”; 8) зміни княжих урядовців; 9) етикетні зібрання вічників (урочисті зустрічі князів та церковних ієрархів, прощання зі своїми правителями тощо).

Літописи фіксують спосіб скликання народних зборів через спеціальний вічовий дзвін. Зібрання відбувалися на невеликих площах середньовічних міст, найчастіше на княжому чи церковному подвір’ї або на торговищі. Керував **В.** князь або єпископ, у Києві – митрополит або тисяцький. Порядку дебатів і прийняття постанов **В.** не знало – ухвали приймалися підтримкою більшості присутніх, що кваліфікувалась як одностайність (“однотушне”, “як один чоловік”, “єдиними устами”). Мало місце й використання “кромольників”, які галасом або дзвонами підтримували чи не підтримували пропоноване рішення. Князєцентристська позиція літописців зумовила тривожність та загрозливу емоційну забарвленість вічової тематики. Законні та незаконні зібрання в категоріях того часу – це “вірні” або “невірні” (неляльні) до певного князя.

У науковому трактуванні історичного феномену **В.** не вироблено єдиних підходів. Слов’янофільські історики (М.Погодін та ін.) розглядали **В.** у контексті теорії громади як головний суспільний елемент російської історії. Представники юридичної школи (В.Сергеєвич, В.Владимирський-Буданов, Д.Самоковасов), а також І.Лінниченко та

В.Ключевський у зв’язку із соціальним та державним замовленням на дослідження історичної тематики, обумовленої реформами управління в Російській імперії другої половини 60-80 рр. XIX ст., звертали увагу на **В.** як інститут місцевого самоврядування. Українські історики кінця XIX – першої половини XX ст. (М.Костомаров, М.Грушевський, Р.Лашенко, С.Дністрянський, С.Чубатий, С.Федорів) досліджували **В.** у контексті української державності як передісторію парламентаризму, що починається саме з існування **В.** княжої доби, коли функціонування останнього надавало правління київських князів найбільш демократичного характеру.

Радянські історики (Б.Греков, М.Тихомиров, В.Мавродін) розглядали **В.** з позицій марксистсько-ленінської теорії класової держави та класової боротьби – як наслідок підвищення суспільної активності міського населення періоду феодальної роздрібненості.

У сучасних наукових дискусіях стрижневим є питання, чи **В.** слід визнати постійно діючим представницьким інститутом народовладдя Давньої Русі (С.Грабовський, Г.Федоренко), чи вважати його проявом і наслідком політичного безладдя та соціальних конфліктів з огляду на те, що інститут **В.** скликався ситуативно, не мав системи представництва, компетенції, термінів скликання, процедури (В.Журавський). Звертається увага на особливості статусу **В.** у системі влади різних регіонів Давньої Русі: пріоритетне у північних містах Новгороді, Пскові, Полоцьку; рівнорядне поряд із боярською радою в центральній частині Київської Русі; другорядне після боярської ради в Галицько-Волинському князівстві, для легітимізації управлінських рішень пріоритетність віддавалась зібранню місцевої знаті – боярській думі. Дискутується також специфіка повноважень **В.** у малих містах (“пригородах”), зокрема щодо обмеження розгляду справ місцевого характеру, а також щодо права громадяни “пригородів” брати участь у **В.** “старшого города”, рішення якого було обов’язковим для цілої землі.

З розпадом Київськоруської держави **В.** як інститут державної влади на території Московської держави зникає, а у Великому Литовському князівстві та Речі Посполитій на основі руського й волоського права трансформувалося в інститут місцевого самовря-

дування – **соймики**, закріплені в Статуті Великого князівства Литовського (1566) й статутних поправках (1578).

Поряд з цим за звичаєвим правом в Україні, у Білорусі та Литві вічові форми сільського самоврядування (сільський схід) подекуди продовжували зберігатися аж до XVII ст. Сільська громада обирала своїх зверхників (тіунів, старців і навіть священників), “брала на поруки” порушників, відповідала за повинності перед державною владою. Окремою формою самоврядування сільських громад були т. зв. **В. “копних судів”**, які збиралися у задалегідь визначеному місці – “копищі”. **В. “копних судів”** поєднувало слідчі та судові функції – присуджувало накладання штрафу, відшкодування збитків, тілесні покарання, смертну кару або умовне (моральне) засудження. Визначають такі різновиди **В. “копних судів”**: 1) “гаряча копа” – для розшуку злочинця по “гарячих слідах”; 2) “велика копа” – для судового слідства; 3) “завита копа” (завивати – закінчувати) – для остаточного вирішення справи і виконання вироку. Апеляційною інстанцією проти вироків таких судів були державні суди. В українських селах гірських районів Буковини, Галичини та Закарпаття інститут сільських **В.**, що, як правило, збиралось двічі на рік для вирішення найважливіших справ, існував на основі волоського права аж до XV ст. Довгий час за сільським головою (старостою) збереглася назва “кнезь”.

У XV–XVI ст. у вотчинних землеволодіннях магнатських родів Вишневецьких, Потоцьких, Конєцпольських тощо запроваджується право патронату і **В.** перестає скликатися.

Традиція **В.** відродилася у Львові під час революційних подій 10 травня 1848 р. з метою всенародної підтримки політичної декларації Головної Руської Ради (першого політичного органу українців Галичини). У схваленому **В.** маніфесті проголошувалось про єдність трьох мільйонів австрійських українців з усім 15-мільйонним українським народом, що був у складі Російської імперії, про підтримку національних прав усіх поневолених народів Австрійської імперії, а також висувались вимоги виокремити українську частину Східної Галичини в окрему адміністративну одиницю та об’єднати в одну провінцію українські землі Буковини і Закарпаття; запровадити викладання в шко-

лах та видання урядових розпоряджень українською мовою. Про масовий характер **В.** свідчить історична назва площі Вічевої у Львові.

На початку XX ст. вічевою формою волевиявлення українського народу стали **мітинги, демонстрації, маніфестації**. Організованою формою **В.** у період формування української державності на початку XX ст. стали **ради, конгреси** (Український національний конгрес 5-7 квітня 1917 р.), **народні збори**, що скликались для міркування про суспільні чи державні справи, для видання законів, для обрання посадових осіб тощо. Так, 19 березня 1917 р. у Києві відбулася 100-тисячна маніфестація під синьо-жовтими прапорами, яка ухвалила резолюцію про доручення Центральній Раді вступити в прямі переговори з Тимчасовим урядом. Радянська влада провела 26-28 жовтня 1939 р. у Львові Народні Збори Західної України з метою правового оформлення нового адміністративного статусу західноукраїнських земель у складі СРСР, конфіскацію поміщицьких і монастирських земель, націоналізацію банків і великої промисловості. Іншою формою **В.** радянського періоду стали **виробничі мітинги**, організовані на підтримку політики КПРС або з метою осуду міжнародного імперіалізму.

З проголошенням Української держави народні збори скликаються з метою концентрації зусиль громадянського суспільства для більш ефективної реалізації народних ініціатив, проведення народних експертиз законів, нормативно-правових актів та рішень органів державної влади й органів місцевого самоврядування з подальшим народним контролем за їх виконанням і за діяльністю влади на всіх рівнях.

Літ.: Вілкул Т. Л. Віче в Давній Русі у другій половині XI–XIII ст. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Вілкул Т. Л. ; НАН України ; Ін-т історії України. – К. : [б. в.], 2001. – 19 с.; *Власть* народа: Украинский парламентаризм: от Вече Киевской Руси до Верховной Рады // Украина. – 1997. – № 1-2 (3-4). – С. 7; *Єрмолаєв В. М.* Віче в Київській Русі – важлива складова державного механізму / В. М. Єрмолаєв // *Право України*. – 2003. – № 3. – С. 136-141; *Киричук О. С.* Ставропільський інститут у громадському житті Галичини другої половини XIX – початку XX ст. / О. С. Киричук. – Львів : Логос, 2001. – 186 с.; *Янишин Б. М.* Українська міська політична еліта в Галичині та народовський рух останньої тре-

тини XIX ст.: становлення та інституційний розвиток / Б. М. Янишин. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2008 – 320 с.; *Довідник з історії України*. – Львів. – Т. IV. – Режим доступу : http://history.franko.lviv.ua/Шт_1.htm

Грабовський В.А., Киричук О.С.

ВЛАДА СПАДКОВА – політична влада, основним принципом якої виступає традиційне право спадщини. Як політичний інститут історично виникла в рамках патріархального або станового типів панування і поступово зникає разом з ними. Як правило, **В.с.** належала монарху або релігійному правителю. У сучасному світі інститут спадкової політичної влади в певній формі (обрання спадкоємця престолу радою членів правлячої сім'ї) діє в Саудівській Аравії, а також у деяких інших арабських державах: Йорданії, Катарі, Кувейті, Об'єднаних Арабських Еміратах, Омані.

В.с. – категорія суспільних наук, що відображає здатність людей підпорядковувати своїм цілям або нав'язувати свою волю іншим людям, розпоряджатися та керувати їхніми діями за допомогою насильницьких або ненасильницьких засобів. Владарювання є необхідним елементом соціального життя і проявляється через функції регулювання взаємовідносин між людьми, що здійснюються суспільством та державними інститутами. Дослідниками виділяються такі складові влади: насилля і примус, покарання і заохочення, контроль і керівництво, суперництво і співробітництво. За первіснообщинного ладу більшість функцій влади здійснювали всі дорослі члени громади, а частину функцій – найдосвідченіші чи найсильніші її представники, при цьому особливу роль відігравала старійшина. З виникненням держави остання перебрала на себе функції здійснення політичної та економічної влади у суспільстві й поставила себе над тим, що забезпечувалося апаратом легітимного насилля. В сучасних демократичних країнах державну владу поділяють на три гілки – виконавчу, законодавчу і судову. Держава не є монополістом на владу, остання здійснюється також різноманітними недержавними інститутами і організаціями (релігійні та професійні організації, партії політичні, засоби масової інформації тощо).

Літ.: *Управління суспільним розвитком* : словник-довідник / за заг. ред. А. М. Михненка, В. Д. Бакуменка. – К. : Вид-во НАДУ, 2006; *Енциклопедія історії України*, за заг. ред. В. М. Литвина. – К. : Вид-во “Наук. думка” НАН України, 2003.

Михненко А.М.

ВОЄВОДСТВО – назва територіально-адміністративних одиниць. Вживається у кількох значеннях: 1) адміністративно-територіальна одиниця Київської Русі, на чолі якої стояв воєвода, який підкорявся безпосередньо князю;

2) адміністративно-територіальна одиниця в Литві і Польщі у XVI-XVII ст. 1434 р. було утворено Руське **В.** (польськ. Województwo ruskie). Адміністративним центром Руського **В.** було місто Львів. На українських землях у складі Речі Посполитої існували Белзьке, Берестейське, Брацлавське, Волинське, Київське, Підляське, Подільське, Чернігівське і Руське **В.** Близько 1434 р. король Владислав III Варненчик видав привілей, яким зрівняв у правах галицьких руських бояр із польською шляхтою. На чолі адміністрації стояв воєвода, якого призначав король з числа великих землевласників. У 1677 р. в Руському **В.** було близько 3 090 сіл, а також 160 міст і містечок. Руське **В.** було ліквідоване в 1772 р. після приєднання Галичини до Австрії;

3) адміністративно-територіальна одиниця у Польщі в 1921-1939 рр. Українські землі, окуповані Польщею, входили до складу шести **В.**: Волинського, Львівського, Поліського, Станіславського і Тернопільського;

4) найбільша адміністративно-територіальна одиниця обласного значення в сучасній Польщі. **В.** є одиницею адміністративного поділу найвищого ступеня, яке складається з повітів. Контроль законності дій органів місцевого самоврядування з боку державної адміністрації здійснює воєвода, якого призначає Прем'єр-міністр Польщі. У своїй діяльності воєводи підпорядковані Міністерству внутрішніх справ та адміністрації Польщі. Самоврядування у **В.** здійснює сеймик воєводства, який обирається у загальних та безпосередніх виборах на термін 4 роки. Виконавчим органом сеймику є Правління воєводства. Його очолює Маршалок **В.**, який обирається сеймиком. Маршалок здійснює свою владу за допомогою підпорядкованого йому Відомства маршалка. Функції державної адміністрації на місцях виконують підпорядковані воєводам Відомства воєводи. Станом на сьогодні Польща ділиться на 16 **В.**

Літ.: *Малий* словник історії України / відп. ред. Валерій Смолій. – К. : Либідь, 1997; *Пірко В. О.* Галицьке село наприкінці XVII – в першій половині XVIII ст. (історико-економічний нарис за матеріалами Перемишльської землі) / В. О. Пірко. – Донецьк : [б. в.], 2006; *Система* органів місцевого самоврядування республіки Польща. – Режим доступу : <http://www.oblrada.ks.ua/index.php?id=10782>

Годзюр М.В.

ВОЄННИЙ КОМУНІЗМ – система соціально-економічних відносин у радянській державі, що ґрунтувалася на ліквідації товарно-грошових відносин і концентрації всіх ресурсів у руках радянської влади в умовах громадянської війни 1917-1921 рр. Політика **В.к.** передбачала націоналізацію державою всього промислового виробництва, здійснення керівництва на засадах суворой централізації.

Вищим органом управління стала утворена ВЦВК 30 листопада 1918 р. Рада робітничої і селянської оборони, завданням якої було жорсткий контроль усіх галузей народного господарства і тісна координація роботи відомств. Загальним центральним органом управління промисловістю залишалась Вища рада народного господарства (ВРНГ), структура якої набула яскраво вираженого військового характеру. Центральний апарат ВРНГ складався із загальних (функціональних) і виробничих відділів (металу, гірничого, текстильного тощо). Виробничі відділи опікувалися питаннями розподілу сировини, обліку і розподілу готової продукції, фінансування окремих галузей, забезпечували координацію дій різних галузей промисловості. Оперативне керівництво підприємствами здійснювали головні комітети або центри (Главнафта, Главсіль, Центромідь тощо – всього 42). Керівництво невеликими підприємствами, які не підлягали безпосередньо ВРНГ, здійснювали трести. Така система централізованого управління отримала назву главкізм.

Основними складовими політики **В.к.** були такі: введення (травень 1918 р.) продовольчої диктатури (хлібна монополія держави і тверді ціни, продзагони тощо); централізація розподілу сировини і готової продукції; заборона свободи торгівлі (листопад 1918 р.), згорання грошового обігу, запровадження карткової системи розподілу продуктів; милітаризація народного господарства, вста-

новлення державного контролю за виробництвом, запровадження загальної трудової повинності; введення (січень 1919 р.) продовольчої розкладки на хліб та інші продукти сільського господарства.

В.к. як модель державного регулювання економікою мав подвійну природу. З одного боку, він був реакцією на критичні обставини і являв собою комплекс вимушених тимчасових заходів, з другого – став спробою переходу до нового суспільного ладу. За допомогою **В.к.** більшовики вирішували два завдання: закладали основи “комунізму”, на їхню думку, – принципово відмінного від капіталізму устрою, і концентрували у своїх руках усі ресурси, необхідні для ведення громадянської війни.

Більшовицька партія прагнула відновити цілісність соціального організму на неринковій основі, поставивши під контроль держави господарчі та соціальні зв'язки. Ця обставина зумовила зростання бюрократичного механізму. Саме бюрократія стала основним носієм нової диктатури, нової правлячої еліти суспільства, що прийшла на зміну аристократії та буржуазії. Більшовики застосували радикальні заходи щодо створення “комуністичних” відносин. В умовах, коли промисловість була зруйнована війною, головним ресурсом забезпечення продовольством армії, населення, бюрократії стало сільське господарство.

Для управління господарським життям було створено Українську раду народного господарства (УРНГ), а також систему виробничих управлінь. На початку 1919 р. низкою декретів і постанов було запроваджено продовольчу розкладку з селянських господарств, за якою селянське господарство мало здати державі 85% свого врожаю.

Продрозкладка була одним з елементів встановлення продовольчої диктатури, що виявилася в запровадженні монополії на торгівлю, штучному утриманні твердих цін, створенні комітетів бідноти, формуванні продзагонів для примусової хлібзаготівлі (на початку липня 1919 р. тільки в Україні діяло 46 таких загонів, що налічували у своїх лавах 1500 осіб).

Ідея побудови безтоварного соціалізму шляхом заміни торгівлі планомірним, організованим у загальнодержавному масштабі розподілом продуктів закріплювалась низкою декретів Раднаркому, прийнятих у 1920 р.: “Про

безкоштовний відпуск населенню продовольчих продуктів” (4 грудня); “Про безкоштовний відпуск населенню предметів широкого вжитку” (17 грудня); “Про скасування плати за всякого роду паливо” (23 грудня). Пропонувались різні проекти ліквідації грошей і заміни їх обліковими трудовими або енергетичними одиницями – “тредами”, “енедями”. Проте кризовий стан економіки свідчив про неефективність застосованих заходів.

При підтримці озброєних загонів більшовики конфіскували зерно для потреб уряду. Селянинові дозволялося залишати собі всього близько 30 фунтів збіжжя на місяць. Щоб сприяти реквізиціям, партія організувала комітети незаможних селян (комнезами), члени яких мали переваги при розподілі землі, звільнялися від податків і діставали 10-20% “здобичі”. У відповідь на це більшість селян зовсім припинила виробництво. В Україні, де до 65% врожаю йшло на ринок (у Катеринославській губернії – 50%, Таврійській – 60%, Херсонській – 65% тощо), несхвально ставились до такої політики. Невдоволення викликав і план колективізації села, проголошений 14 лютого 1919 р. у Декреті ВЦВК “Про соціалістичне землекористування і про заходи до соціалістичного землеробства”. Курс на ліквідацію великих поміщицьких селянських господарств та на перехід від одноосібного господарювання до усупільнення виробництва викликав невдоволення та протест селянських мас. Водночас із загостренням дефіциту продуктів харчування великі райони Південної Росії та України охопила посуха, наслідком чого став голод 1921-1922 рр., що забрав життя сотень тисяч людей на Україні й ще більше у Поволжі.

Запровадження в Україні **В.к.** супроводжувалося різким звуженням суверенітету України і зводилося до концентрації продовольчих ресурсів України в руках центру, передачі центрові головних важелів управління українською економікою. Політика **В.к.** викликала величезний опір серед усього населення, з метою його придушення більшовицьким урядом проводилася політика т. зв. “червоного терору”.

Після закінчення громадянської війни наприкінці 1920 р. на перший план вийшло завдання відбудови народного господарства. Перехід до розвитку в мирних умовах вимагав також зміни методів управління еконо-

мікою країни. Воєнізована система управління, бюрократизація апарату, незадоволення продрозкладкою викликали весною 1921 р. внутрішньополітичну кризу, яка виявлялась у повстаннях і страйках на підприємствах. У березні 1921 р. X з'їзд РКП(б) у ході внутрішньополітичної боротьби прийняв рішення про заміну продрозкладки продовольчим податком (незабаром РНК УСРР видав декрет про норми і розмір податку – загальна сума податку становила 126 млн пудів зерна замість 180 млн пудів згідно з продрозкладкою). Це поклало початок переходу до нової економічної політики (непу).

Літ.: *Історія держави і права*. 2-га кн. ; за ред. акад. Акад. правових наук України А. Й. Рогожина. – К. : Ін Юре, 1996; *Кульчицький С.* Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928) / С. Кульчицький. – К. : [б. в.], 1996; *Малий словник історії України* / В. Смолій, С. Кульчицький, О. Майборода та ін. – К. : Либідь. – 1997; *Субтельний О.* Історія України / О. Субтельний. – К. : [б. в.], 1999; *Словник-довідник з історії України*. – К. : [б. в.], 2000.

Годзюр М.В.

ВОЛОСТЬ – одиниця адміністративно-територіального поділу. 1) на Русі – адміністративно-територіальна одиниця, що підпорядковувалась княжій або церковній владі. Була сільським напівавтономним володінням, яке підпорядковувалося волосній управі; 2) у Великому князівстві Литовському і Речі Посполитій – нижча адміністративно-територіальна одиниця, підрозділ повіту, що складався з кількох сіл і підпорядковувався волосній управі; 3) у Російській імперії та Радянській Росії – найнижча адміністративно-територіальна одиниця, підрозділ повіту, а з 1861 р. – одиниця станового селянського самоврядування. Ліквідована у ході адміністративно-територіальної реформи 1922-1923 рр.; 4) у Російській Федерації – сільська адміністративно-територіальна одиниця, складова району; 5) в Естонії – сільська адміністративно-територіальна одиниця, складова повіту. У Латвії – складова краю; 6) в Японії – адміністративна одиниця найнижчого рівня в VIII-XVI ст.

У давньоруському праві **В.** (волосять і влада – однаково часте слововживання в літописах) означала територію, що перебувала під однією владою, і в цьому сенсі перші літописці називають **В.** князівства і землі. У московський період термін **В.** використовувався в

двох значеннях: у сенсі селянської общини і в сенсі адміністративного округу. Думки вчених до сьогодні розходяться в питанні, яке з цих двох значень передувало іншому, чи виникла **В.** спочатку як адміністративний поділ або як общинний. Більшість дослідників дотримуються думки, що **В.** тісно пов'язана саме з історією общин.

В. у первинному своєму вигляді являла собою велику общину, що складалася з кількох сіл, була заснована на спільності володіння землею і на самоврядуванні членів, яке здійснюється виборною владою, як світською (старости, сотницькі, п'ятидесятські, десятські), так і духовною (священники і церковні старости). Цією общинною організацією скористалися московські князі, з XIV ст., зробивши **В.** за слабкості власне державної адміністрації, посередниками між державою і окремими селянами. Влаштувавши у **В.** свої адміністративні і фінансові органи в особі волостелей і збирачів податей, вони, проте, залишили в силі їх самоврядність, обмеживши лише її обсяг дрібнішими справами. Водночас **В.** залишилася і фактичним власником своєї землі, хоча право власності на останню теоретично було перенесено на особу государя. Як такий власник вона роздавала землю своїм членам або стороннім особам на оброк, приймала нових членів тощо. Пізніше розвиток приватного землеволодіння за рахунок общинного селянського і посилення адміністративних засобів держави призвели до розриву між економічним і адміністративним значенням **В.** і до нівелювання її самоврядування. До кінця XVI ст. **В.** як земельна община збереглася вже лише в північних областях Московської держави, де не розвинулося приватне землеволодіння; у центральних областях вона зберегла за собою лише одне адміністративне значення, але й те стало зникати з появою нового, суто адміністративного поділу – стану.

З 1861 р. **В.** – одиниця станового селянського управління, до якого входили т. зв. селянські товариства. **В.** була скасована адміністративною реформою 1923-1929 рр. **В.** була нижчою адміністративною одиницею селянського самоуправління з чисельністю від 300 до 2 тис. осіб чоловічої статі. Відстань між окремими поселеннями **В.** від центру управління в середньому не повинна була перевищувати 12 верст. Управління **В.** здійснювалося на основі Загального Поло-

ження про селян 1861 р. і складалося з волосного сходу, волосного старшини з волосним управлінням, волосного селянського суду. Усі ці селянські установи перебували під управлінням системи органів урядово-дворянського нагляду.

Волосний старшина обирався волосним сходом на три роки із селян, затверджувався на посаді і підпорядковувався з 1861 по 1874 р. мировому посереднику, а з 1874 р. – повітовому з селянських питань присутності, а в 1889-1917 рр. – земському начальнику. Волосний старшина відповідав за збереження “загального порядку і спокою” у **В.** Він інформував населення про закони і розпорядження уряду, контролював виконання паспортних правил і судових вироків. Крім поліцейських, він виконував і адміністративні обов'язки – скликав і розпускав волосний сход, приводив до виконання його вироків, контролював безпечність доріг, матеріальні ресурси **В.**

Волосне управління складалося із старшини, сільських старост або помічників старшини, збирачів податей, писарів. Волосне управління мало характер контрольно-дорадчої установи для деяких адміністративних справ, які супроводжувалися колегіальним обговоренням і передбачали матеріальну відповідальність. У його діяльності поєднувалися елементи адміністративного управління і станового самоуправління, воно вело досить велике за обсягом діловодство. Волосний суд являв собою колегію з 4-12 суддів, які обиралися щорічно сільськими сходами. Суд розглядав суперечки і тяжби між селянами (якщо сума позову не перевищувала 100 рублів, у 1889 р. сума була підвищена до 300 рублів), а також дрібні кримінальні провини. Волосні управління були ліквідовані постановою Раднаркому від 30 грудня 1917 р. “Про органи місцевого самоврядування”.

Літ.: *Крестьянская реформа в России 1861 года* : сб. законодат. актов / под ред. К. А. Софроненко. – М. : ГИЮЛ, 1954; *Малый словарь истории Украины* / відп. ред. Валерій Смолій. – К. : Либідь, 1997; *Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона*. – СПб. : [б. и.], 1896. – Т. XIX.

Годзюр М.В.

ВОЛОШИН АВГУСТИН ІВАНОВИЧ
(17.03.1874, с. Келечин, Воловська округа, (нині с. Міжгірського району Закарпат-

ської області) – 19.07.1945, Москва) – видатний український педагог, просвітитель,

громадсько-політичний та церковно-релігійний діяч, у 1938 р. – прем'єр-міністр автономного уряду Карпатської України, у 1939 р. – президент цієї держави, Герой України (посмертно).

Народився у сім'ї священика. Протягом 1883-1892 рр. навчався в ужгородській гімназії, потім – на теологічному факультеті Будапештського університету, у Вищій педагогічній школі в Будапешті. Після закінчення останньої отримав звання професора математики та фізики, а в 1897 р. одержав диплом учителя народних шкіл. Того ж року був висвячений на священика та став капеланом церкви в Ужгороді-Цегельні.

З 1900 по 1917 р. працював професором Ужгородської вчительської семінарії, а з 1917 по 1938 р. виконував функції її директора. Багато зробив для піднесення освіти та культури на Закарпатті. Написав та видав за власний кошт 42 книги, здебільшого підручники й посібники для народних шкіл, праці з педагогіки, соціального виховання, дидактики, психології, логіки, історії педагогіки тощо. Зарекомендував себе як професійний журналіст-видавець. Редагував єдину на той час руську газету “Наука” (1903-1918), а також газету “Свобода” (1920-1938), перший український щоденник “Нова свобода” (1938-1939). У 1907 р. випустив угорською мовою “Практичну граматику малоруської мови”, нагороджену Академією наук у Будапешті, в якій обстоював живу народну мову та мовну спільність усіх українців. Був засновником та співробітником низки газет і журналів. Разом із своїми однодумцями заснував акціонерне товариство “Унію”, яке мало свою друкарню та книгарню.

Був серед засновників товариства “Просвіта” (1920-1939), Педагогічного товариства (1924) та Учительської громади (1930-1938). **В.** також був серед ініціаторів створення Підкарпатського банку, низки фабрик і кооперативів.

Включення Закарпаття до складу Чехословаччини після Першої світової війни 1914-1918 рр. додало до його просвітницької діяль-

ності ще один аспект – політичний. Він був організатором та керівником Народно-християнської партії (1922-1939), обирався від неї послом чехословацького парламенту (1925-1929). У жовтні 1938 р. політичні діячі Підкарпатської Русі домоглися від чехословацького уряду надання краю автономних прав, як це було передбачено конституцією. Мандат на формування уряду Прага віддала представникові русофільського напрямку А.Бордіно, в уряді якого **В.** обіймав посаду державного секретаря, а згодом, 26 жовтня 1938 р., став прем'єр-міністром автономного краю. Уже як державний діяч підписав 25 листопада 1938 р. розпорядження уряду про державну мову, у першому параграфі якого визначено: “Державною мовою в країні Підкарпатської Русі є мова українська (малоруська)”.

У цей час за допомогою старшин Організації українських націоналістів у краї почали формуватися збройні сили – “Українська національна оборона”, що пізніше була реорганізована в “Карпатську Січ”. У січні 1939 р. була створена політична організація, яка прагнула створення суверенної Української держави, – Українське національне об'єднання (УНО). 13 березня 1939 р. на виборах до Сейму Карпатської України ця політична сила здобула переконливу перемогу.

Тим часом фашистська Німеччина прийняла рішення “розчленувати” Чехословаччину. Території Богемії та Моравії були окуповані, а Закарпаття мало увійти до складу Угорщини. У цих умовах, зрозумівши, що ніякої Української держави під протекторатом Німеччини не може бути, депутати Сейму Карпатської України 15 березня 1939 р. проголосили незалежність своєї країни, обрали **В.** президентом та прийняли конституційний закон, яким затвердили основні державні атрибути своєї держави (жовто-блакит-

ності ще один аспект – політичний. Він був організатором та керівником Народно-християнської партії (1922-1939), обирався від неї послом чехословацького парламенту (1925-1929). У жовтні 1938 р. політичні діячі Підкарпатської Русі домоглися від чехословацького уряду надання краю автономних прав, як це було передбачено конституцією. Мандат на формування уряду Прага віддала представникові русофільського напрямку А.Бордіно, в уряді якого **В.** обіймав посаду державного секретаря, а згодом, 26 жовтня 1938 р., став прем'єр-міністром автономного краю. Уже як державний діяч підписав 25 листопада 1938 р. розпорядження уряду про державну мову, у першому параграфі якого визначено: “Державною мовою в країні Підкарпатської Русі є мова українська (малоруська)”.

У цей час за допомогою старшин Організації українських націоналістів у краї почали формуватися збройні сили – “Українська національна оборона”, що пізніше була реорганізована в “Карпатську Січ”. У січні 1939 р. була створена політична організація, яка прагнула створення суверенної Української держави, – Українське національне об'єднання (УНО). 13 березня 1939 р. на виборах до Сейму Карпатської України ця політична сила здобула переконливу перемогу.

Тим часом фашистська Німеччина прийняла рішення “розчленувати” Чехословаччину. Території Богемії та Моравії були окуповані, а Закарпаття мало увійти до складу Угорщини. У цих умовах, зрозумівши, що ніякої Української держави під протекторатом Німеччини не може бути, депутати Сейму Карпатської України 15 березня 1939 р. проголосили незалежність своєї країни, обрали **В.** президентом та прийняли конституційний закон, яким затвердили основні державні атрибути своєї держави (жовто-блакит-

ний прапор, герб у вигляді тризуба та гімн “Ще не вмерла України”). Однак маленька країна зі слабкими збройними силами не змогла протистояти натиску фашистської Угорщини. Після 5 днів запеклих боїв територія Карпатської України була окупована. Президент Карпатської України був змушений емігрувати. З 1939 по 1945 р. він жив у Празі, працював в Українському вільному університеті, де йому було присвоєно звання професора педагогіки. В УВУ В. пройшов шлях від завідуючого кафедрою до декана філософського факультету й нарешті був обраний ректором. У травні 1945 р. був заарештований радянськими спецслужбами, які привезли його до Москви.

Після численних допитів, фізичних і моральних тортур помер 19 липня 1945 р. у Бутирській тюрмі (м. Москва) на 72 році життя. Місце його поховання не відоме.

15 березня 2002 р. Президент України Л.Кучма підписав указ про надання В. посмертного звання “Герой України” з удостоєнням ордена Держави.

Легітимність Карпатоукраїнської держави 1938-1939 рр., її уряду та діяльності її президента не підлягає жодному сумніву. Карпатська Україна була останнім спалахом тих державних змагань, що мали місце у 1917-1920 рр. в Україні та в Галичині. Це був пролог до української державності 90-х рр. та початок входження Закарпаття в Соборну Українську державу.

Літ.: *Волошин А. І.* Вибрані твори ; упоряд., вступ. ст. та прим. О. В. Мишанича / А. І. Волошин. – Ужгород : ВАТ Вид-во “Закарпаття”, 2002. – 528 с.; *Вегеш М.* Августин Волошин і Карпатська Україна / М. Вегеш. – Львів : ЗУКЦ, 2004. – 414 с.; *Німчук В. В.* Волошин Августин Іванович / В. В. Німчук // Українська мова : енциклопедія. – К. : Укр. енцикл., 2000.

Грабовський В.А., Коник С.М.

ВОРОНЦОВ МИХАЙЛО СЕМЕНОВИЧ

(1782-1856) – видатний російський державний та військовий діяч, генерал-фельдмаршал, князь. Мав аристократичне походження. Народився в 1782 р. в родині графині К.О.Воронцової (в дівочстві

Сенявиної) і графа С.Р.Воронцова, посла Росії в Англії в 1785-1806 рр. Дитинство провів в Англії, хоча був вихований у православних духовних традиціях. Здобув класичну освіту в Кембриджському університеті, дуже добре володів англійською мовою.

У 1803-1815 рр. – на військовій службі, брав участь у війнах проти Персії, Туреччини та Франції. В 30 років отримав чин генерал-майора. У 1815-1819 рр. – командував Російським окупаційним корпусом у Франції. Користувався особливим авторитетом в армії, вирізнявся впевненістю у власних силах, наполегливістю, силою волі, вмінням впливати на оточуючих.

У 1823-1855 рр. – генерал-губернатор Новоросійського краю і Бессарабської області. Досвідчений і сильний адміністратор, проводив політику “освоєння” і русифікації з метою всебічної інтеграції регіону у складі імперії, сприяв швидким темпам господарського та соціокультурного розвитку краю. Дотримувався ліберальних, космополітичних поглядів.

Поеднував інтереси розвитку регіону з власною економічною діяльністю. Належав до найзаможніших поміщиків Херсонської губернії, був власником 45 тис. дес. землі, використовував раціоналізаторські засоби господарювання. Один із головних виробників вина на півдні імперії. У 1840-х рр. у власному маєтку в Євпаторійському повіті мав до 80 тис. лоз винограду, направляв вино на продаж. Вклав великі кошти у створення шліфувальної майстерні, де із цінних гірських порід каменю виготовлялися вази та інші художні вироби. Побудував вишукані палаци в Одесі та в Алушці на південному узбережжі Криму.

Продемонстрував високу управлінську культуру, оптимізував структуру канцелярії Новоросійського генерал-губернатора і повноважного намісника Бессарабської області, підбирав у свій апарат творчо мислячих, ініціативних, освічених, досвідчених, з певним соціальним статусом чиновників, чітко розподіляючи між ними обов’язки і досягаючи повного і безумовного виконання своїх наказів. Приділяв необхідну увагу навчанню працівників управлінського апарату. Брав активну особисту участь в управлінні регіоном, добре знав усі актуальні поточні питання, постійно здійснював інспекційні поїздки краєм. Прагнув до неформальних, довірли-

вих відносин з підлеглими, але був жорсткий із супротивниками, не допускав протидії своїм планам, послідовно вів боротьбу з порушниками встановленого службового порядку, громадської моралі, хабарниками, прибічниками жорстокого поводження з представниками нижчих класів.

Як генерал-губернатор зміг створити здорову ділову й моральну обстановку у своєму оточенні, впливати на підлеглих завдяки власній силі волі, твердості й наполегливості дій. Вдало контролював дії можновладців губернського рівня. Користувався підтримкою державних діячів часів Миколи I, зокрема таких, як О.Х.Бенкендорф, Е.Ф.Канкрін, П.Д.Кисельов, В.П.Кочубей, К.В.Несельєроде, О.Ф.Орлов, М.М.Сперанський.

Вирізнявся прагматизмом, детально продумував будь-яке нововведення. Дбав про поліпшення доріг та використання природних ресурсів краю. Будував дороги Сімферополь – Алушта (1824-1826) та Алушта – Сімєїз – Байдари (1827-1829) тощо. У 1830-х рр. були побудовані дороги Сімферополь – Євпаторія, Сімферополь – Феодосія – Керч. Велику увагу приділяв поліпшенню доріг із Одеси до Балти, Миколаєва, Ольвіополя, Тирасполя та ін. У 1835 р. Одеса сполучалася дорогами з Катеринославом, Кишиневом, Таганрогом, Ізмаїлом, Акерманом, Києвом, Москвою, Санкт-Петербургом, Яссами, Бухарестом і Віднем.

Прагнув до впровадження нових засобів пересування. У 1825 р. ухвалив рішення про будівництво пароплава для Одеси. В 1830-х рр. переконався у можливості ввести регулярні пароплавні рейси по Чорному морю. Ще 1844 р. почав опікуватися будівництвом залізниці, яка б зв'язала Одесу з внутрішніми регіонами імперії.

Опікувався створенням регіонального внутрішнього ринку і налагодженням зовнішньої торгівлі. Завдяки його ініціативі вже до 1837 р. вдалось розширити номенклатуру товарів, які доправлялися в чорноморські та азовські порти із внутрішніх губерній імперії. За часи правління **В.** експорт хліба через чорноморські порти суттєво зріс: по пшениці – втричі, по житу – в 25 разів, по ячменю – майже в 5 разів. Крім експорту хліба, була налагоджена торгівля іншими товарами: льняним насінням, салом – з Англією, вовною, шкірою, воском, льоном, лісом тощо – здебільшого з Іспанією і Францією.

Виявляв ініціативи в галузі сільського господарства, сприяв розвитку тонкорунного вівчарства і виноградарства. У 1828 р. **В.** став одним із засновників Товариства сільського господарства Південної Росії, 27 років очолював цю установу. Є автором праць з лісознавства і виноробства, які удостоєні великих золотих медалей, присуджених Санкт-Петербурзькими товариствами – лісознавства та Імператорським вільним економічним (1832).

За часів генерал-губернаторства **В.** Одеса утвердилася як важливий економічний центр півдня імперії. Піклувався про розвиток міського господарства. За його правління частину головних вулиць Одеси вимостили плитами з Трієста та каменем з Мальти. З 1823 до 1844 рр. населення міста зросло від 30 тис. до майже 78 тис. осіб. Асимілював корінні етноси і колишніх іммігрантів ліберальними методами, будував порти, прокладав дороги, очищав річки, розводив сади, був багатим і підприємливим господарником, значно прискорив інтеграцію регіону.

Перетворив Одесу на справжній науково-культурний та просвітницький великий регіональний центр, який стали називати “Південною Пальмірою”, “Другим Петербургом”, “Столицею Південної Росії” тощо. Сприяв будівництву палаців, церков, крамниць, готелів, театрів, бібліотек, музеїв, клубів, шкіл. Знаковими спорудами Одеси стали Потьомкінські сходи та пам'ятник Дюку де Рішельє. За **В.** Одеса стала одним із найосвіченіших міст імперії. Тут виходили у світ періодичні видання, зокрема “Одеський вестник”, “Одеський альманах”, “Новороссийский календарь” тощо. У 1839 р. засновано Товариство історії та старожитностей, яке розпочало археологічні розкопки по всьому півдню імперії. У 1850 р. в місті функціонувало три друкарні, одна літографська майстерня, шість книгарень, 23 православні церкви, понад 100 шкіл, у тому числі національні: вірменська, грецька, єврейська, німецька.

Проводив зважену політику в царині духовно-релігійного життя. Приділяв велику увагу встановленню дружніх відносин між представниками різних релігійних конфесій, з повагою ставився до духовно-культурних традицій місцевого населення. Створив широкі можливості для вільного розвитку підприємництва, культури та участі в усіх сфе-

рах міського життя Одеси для євреїв, греків, італійців.

Велику увагу приділяв благодійництву. За його часів в Одесі постали добродійні організації: жіноче товариство сприяння бідним, Народний дім, притулок для сиріт, школа для глухонімих, добродійний Православний дім для жінок, німецьке, швейцарське та французьке добродійні товариства, Олександрівський сирітський притулок, богадільня сестер милосердя, амбулаторія, дім для літніх та німецьких жінок тощо.

У 1826-1829 рр. займався дипломатичною і військовою діяльністю. За завершення переговорів в Акермані з уповноваженим Оттоманської Порти нагороджений алмазними знаками ордена Св. Олександра Невського. Під час російсько-турецької війни 1828-1829 рр. відповідав за забезпечення армії провіантом, сприяв розвитку торговельного пароплавства. Здійснюючи управління краєм, водночас керував воєнними діями під фортецею Варна в Болгарії. Нагороджений золотом шпагою з діамантами з надписом "За взяття Варны" (1828).

Брав участь у ліквідації низки надзвичайних ситуацій. У 1830 р. за наказом імператора отримав найширші повноваження в адміністративно-політичних та військових питаннях для усунення наслідків епідемії чуми та бунту в Севастополі. Командував усіма військами в Севастополі та його околицях і морським флотом, а також підпорядкував адміністративну владу Севастополя. В 1833 р. за умов низького врожаю та великих труднощів з продовольством вжив невідкладних заходів щодо боротьби з голодом, для чого здійснив поїздку до Катеринослава, де особливо загострилася ситуація.

З 1845 р. – Кавказький намісник і головнокомандувач кавказькими військами із збереженням попередніх посад. Помер у 1856 р. в Одесі.

Літ.: Герлігі П. Одеса. Історія міста, 1794-1914 / Патриція Герлігі. – К. : Критика, 1999; Дружинина Е. И. Южная Украина в период кризиса феодализма. 1825-1860 гг. / Е. И. Дружинина. – М. : Наука, 1981; Захарова О. Ю. Генерал-фельдмаршал светлейший князь М. С. Воронцов. Рыцарь Российской империи / О. Ю. Захарова. – М. : Центрполиграф, 2001; Кавун М. Е. Воронцов Михайло Семенович (1782-1856) / М. Е. Кавун // Діячі державної влади та самоврядування Дніпропетровської області: історичні нариси : в 2 т. – Дніпропетровськ : АРТ-ПРЕС, 2009. – Т. 1;

Шандра В. С. Генерал-губернаторства в Україні / В. С. Шандра. – К. : [б. в.], 2005; Шандра В. С. Новоросійський і бессарабський генерал-губернатор М. С. Воронцов (1823-1854 рр.) / В. С. Шандра // Укр. іст. журн. – 2002. – № 1.

Світленко С.І.

ВПЛИВИ НА ДЕРЖАВНУ ПОЛІТИКУ УКРАЇНИ – дія, механізми, технічні важелі, певного суб'єкта(ів), спрямовані на прийняття та здійснення державно-управлінських рішень; зміну поведінки іншого суб'єкта або суспільства в цілому. В управлінні суспільним розвитком (державному управлінні) впливати на суспільство означає мати владу. Серед важелів впливу на суспільство можна виділити такі: *ресурсний* (фінансовий, матеріально-технічний, інформаційний); *інституційний* (створення та розвиток інституцій); *правовий* (закони, постанови, розпорядження, накази Президента, ВР, Кабінету Міністрів); *організаційний* (управління персоналом). Як спосіб владного впливу державних органів на процеси суспільного і державного розвитку, на діяльність державних структур і конкретних посадових осіб безпосередньо пов'язані з практичною реалізацією державної влади, її керуючим впливом на об'єкти державного управління відповідно до інтересів і волі держави (інших держав). Отже, можемо констатувати два види впливу: *внутрішній* та *зовнішній*.

Вплив внутрішній (В.в.) – це система (економічних, політичних, правових, соціальних, дипломатичних, ідеологічних, військових, культурних, гуманітарних) чинників державної політики та вплив держави на соціально-економічні процеси та інтеграцію й узгодження цілей і завдань у процесі розробки політики, що позначаються як позитивно, так і негативно, на житті та розвитку суспільства в країні. В.в. та проблеми в державі можуть переходити у вплив зовнішньополітичний. Передумовою цього може бути: наявність внутрішніх проблем, які впливають на внутрішню політику та мають міжнародний аспект; глобалізація; розвиток ЗМІ та засобів телекомунікації; відкрите суспільство.

Вплив зовнішній (В.з.) – це система (економічних, правових, соціальних, дипломатичних, ідеологічних, військових, культурних, гуманітарних та ін.) чинників, що діють у світі, а також глобалізація, що є невід'ємною частиною впливу на формування рішень

(дій) та життя, країни, суспільства, організації. Як правило, розрізняють такі різновиди впливу: відкритий і прихований; із використанням силових засобів і ненасильницький; короткочасний і довготривалий. У загальному конструктивному розумінні *В.з.* визначається здатністю сприяти суспільному прогресу або навпаки

Україна як європейська демократична країна також визнає важливу та незаперечну роль зовнішнього впливу на нашу країну, це відображено в певних документах. Наприклад, відповідно до Закону України від 3 червня 1992 р. “Про вступ України до Міжнародного валютного фонду, Міжнародного банку реконструкції та розвитку, Міжнародної фінансової корпорації, Міжнародної асоціації розвитку та Багатостороннього агентства по гарантіях інвестицій” Україна стала членом МВФ та з 1994 р. розпочала співпрацю за програмами STF, Stand-by та “Механізм розширеного фінансування” (EFF); з 16 травня 2008 р. Україна приєдналась до Марракеської угоди про створення Світової організації торгівлі і стала 152-м членом цієї організації. До *В.з.* можна віднести і **вплив геополітичний** (*В.г.*). *В.г.* полягає насамперед у тому, що в ході аналізу соціальних явищ геополітика оперує великомасштабними просторово-географічними категоріями, безпосередньо поєднана з моніторингом макрополітичних процесів, торкається проблем безпеки держави, які пов’язані з довгостроковими чинниками. До основних *В.г.* відносять: встановлення й підтримання світового лідерства та панування західної цивілізації, яка поступово стає глобальною, поширюючи у світі свої норми, цінності, інститути й спосіб життя загалом, що нівелює національні особливості окремих країн і загрожує їх національній безпеці, передусім духовному її аспекту; визначення співвідношення сил економічно й військово потужних наддержав, які взаємодіють між собою, прагнуть збільшити свою могутність і вплив за рахунок залучення до глобального простору молодих держав, переживають етап трансформації; формування міждержавних відносин, в основі яких лежить баланс сил і інтересів провідних потужних держав і які (відносини) розвиваються у напрямі регламентації та універсалізації всупереч об’єктивним національно особливим потребам інших країн; наявність взаємодіючих

економічних моделей із поступовим перетворенням економіки західного типу в глобальну, що нав’язує свої, здебільшого небезпечні, умови національній економіці; формування центрів світового простору у вигляді “архіпелагу великих метрополій”, острови яких концентрують у собі владу політичних, економічних та воєнних олігополій зі світовими стратегіями, які ігнорують стратегії безпечного розвитку окремих країн; формування та розвиток мережі транснаціональних відносин, які охоплюють весь світ і створюють альтернативу державній ідентичності та лояльності; утвердження процесу модернізації-вестернізації як універсального механізму регулювання внутрішньосистемних відносин та наявність зон “обмеженого хаосу”, глибоких периферій, де загальносистемні механізми регулювання ще не стали усталеними, а традиційні вже суттєво порушилися.

Вплив державно-управлінський (*В.д.-у.*) – дія органів державної влади та управління як суб’єктів державно-управлінських відносин щодо реалізації державного управління, прийняття та здійснення державно-управлінських рішень. Форми і методи *В.д.-у.* визначаються системою державної влади та режимом правління (тоталітарний, авторитарний, демократичний), національною моделлю державного управління і рівнем авторитету суб’єктів державно-управлінських відносин. *В.д.-у.* проявляється у формах державного управління, реалізуючи політичну (державна політика), адміністративну та правову функції державної влади.

Вплив політичний (*В.п.*) – дія держави, політичних партій і рухів, інших суб’єктів політичних відносин щодо реалізації політичної влади, прийняття та здійснення політичних рішень. Форми і методи *В.п.* визначаються політичною системою і типом політичного режиму (тоталітарний, авторитарний, демократичний), національною специфікою відповідних держав і рівнем авторитету суб’єктів політичних відносин. У державах з демократичним режимом найбільшою повнотою *В.п.* володіє держава, її конституційні органи влади. Однак державна влада і політика, що проводиться нею, схильні до впливу на інших суб’єктів політичних відносин. Соціально-політичною основою *В.п.* за такого типу політичного устрою є громадяни держави. Вони впливають шля-

хом свого волевиявлення при голосуванні на виборах і референдумах, делегують функції *В.п.* партіям, що домагаються безпосередньої участі в поділі влади, можуть здійснювати різні політичні акції з метою вчинення тиску на прийняття державних рішень.

Вплив економічний – ефективність надходжень (та навпаки) в країну інвестиційних проектів, збільшення (зменшення) інфляції, рух капіталу (надання кредитів, позик, валютні операції та операції з цінними паперами) сприяють формуванню єдиного світового ринкового простору. При цьому неабиякий вплив на функціонування та розвиненість держав справляють міжнародні організації (МВФ, СОТ, Світовий банк), ТНК, а також неурядові міжнародні організації, що диктують свої правила “гри” на світовому ринку та впливають на політику окремої держави.

Вплив соціальний (*В.с.*) – це цілеспрямований вплив на суспільство, що відображає вплив суспільно-політичних цілей на соціальну структуру суспільства, взаємовідносини її елементів, стан і рівень соціального життя людей. Критерії загального *В.с.* покликаний спрямовувати державне управління на потреби і проблеми суспільства та характеризувати управлінський рівень їх вирішення. Вони логічно мають включати не тільки результати суспільного виробництва, а й соціальні наслідки їх споживання, не тільки економічні, а й соціальні, духовно-ідеологічні, психологічні, політичні, історичні, екологічні, демографічні явища, тобто весь спектр явищ, відносин і процесів, необхідних для нормальної життєдіяльності людини. До критеріїв загальної ефективності *В.с.* можна віднести: рівень продуктивності праці, співвіднесений зі світовими параметрами за її відповідними видами; темпи і масштаби приросту національного багатства; рівень життя населення порівняно зі стандартами розвинутих країн; впорядкованість, безпеку, сталість та надійність суспільних відносин, їх відтворення з наростаючим позитивним результатом.

Літ.: *Державне управління* : словник-довідник / уклад. : В. Д. Бакуменко (кер. творч. кол.), Д. О. Безносенко, І. М. Варзар, В. М. Князєв, С. О. Кравченко, Л. Г. Штика ; за заг. ред. В. М. Князєва, В. Д. Бакуменка. – К. : Вид-во УАДУ, 2002; *Дзьобань О.* Теоретичні основи національної безпеки України : навч. посіб. /

О. Дзьобань, О. Соснін. – К. : Освіта України, 2009; *Енциклопедичний словник з державного управління* / уклад. : Ю. П. Сурмін, В. Д. Бакуменко, А. М. Михненко та ін. ; за ред. Ю. В. Ковбасюка, В. П. Трошинського, Ю. П. Сурміна. – К. : НАДУ, 2010; *Політологічний енциклопедичний словник* / упоряд. В. П. Горбатенко ; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенко. – 2-ге вид., допов. і перероб. – К. : Генеза, 2004; *Мельник П. В.* Менеджмент : навч. посіб. / П. В. Мельник. – Ірпінь : Акад. ДПС України, 2001; *Москаленко В. В.* Психологія соціального впливу (Соціальна психологія) : навч. посіб. / В. В. Москаленко. – К. : Центр навч. л-ри, 2007; *Глобальна соціальна політика. Міжнародна організація й майбутнє соціального добробуту* / Б. Дікон, М. Халс, П. Стабс ; пер. з англ. А. Олійник та ін. – К. : Основи, 1999; *Державне управління* : навч. посіб. / А. Ф. Мельник, О. Ю. Смоленський, А. Ю. Васіна, Л. Ю. Гордієнко ; за ред. А. Ф. Мельник. – К. : Знання-Прес, 2003.

Щур Н. О.

ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ ЦЕНТРАЛЬНИЙ ВИКОНАВЧИЙ КОМІТЕТ (ВУЦВК)

– вищий законодавчий, розпорядчий, виконавчий та контролюючий орган державної влади, що діяв в Україні протягом 1917-1938 рр. **ВУЦВК** функціонував між Всеукраїнськими з'їздами Рад, які його обирали, на основі Конституцій УСРР 1919 й 1929 р. Вперше створений як Центральний Виконавчий Комітет (ЦВК) Рад України на Першому Всеукраїнському з'їзді Рад, нашвидкуруч скликаному більшовиками у Харкові 11-12 (24-25) грудня 1917 р. З'їзд проголосив радянську Українську Народну Республіку, обрав Народний Секретаріат (уряд України) і доручив ЦВК поширити на територію України чинність усіх декретів і розпоряджень очолюваного В.Леніним радянського уряду Росії. Місцем перебування ЦВК й уряду радянської України був з 30 січня до початку березня 1918 р. Київ.

Після вступу до Києва австро-німецьких військ органи державної влади Радянської України (у тому числі й ЦВК) виїхали до Полтави, потім до Катеринослава і, зрештою, опинилися поза межами України – в Таганрозі. 30 березня 1918 р. ЦВК виділив зі свого складу Бюро (президію), якому було надано право вирішувати будь-які питання державного життя з наступним їх затвердженням Виконкомом. Напередодні німецької окупації Таганрогу, 19 квітня 1918 р., права та обов'язки вищих органів держав-

ної влади було передано Повстанському бюро, т. зв. “революційній дев’ятці”, яка проіснувала до липня 1918 р., називаючи себе при цьому в деяких випадках Народним Секретаріатом.

З утворенням у Москві в липні 1918 КП(б)У замість вищого державного органу України було створено партійну інституцію – Всеукраїнський Центральний Військово-Революційний Комітет на чолі з А.Бубновим.

Після другого приходу радянської влади в Україну ЦВК відновив свою діяльність на III Всеукраїнському з’їзді Рад (6-10 березня 1919 р.) під назвою **ВУЦВК**. Законодавче оформлення своєї діяльності з переліком повноважень отримав на основі Конституції УСРР 1919 р. Відповідно до неї члени й кандидати до **ВУЦВК** обиралися на Всеукраїнському з’їзді Рад із числа делегатів з’їзду, їх кількість не була постійною. Так, на I Всеукраїнському з’їзді Рад до ЦВК (потім **ВУЦВК**) була обрана 41 особа; на III – 89 осіб і 22 кандидати; на V – 155 і 55; на VIII – 251 і 82; на IX – 315 і 110. **ВУЦВК** здійснював загальне керівництво усіма галузями державного, господарського та культурного будівництва і формально був підзвітний лише з’їздові. На розгляд і затвердження **ВУЦВК** надходили всі декрети та законодавчі акти. Він обирав Президію **ВУЦВК** і утворював уряд УСРР – Раду Народних Комісарів УСРР та визначав сферу їх діяльності. Працював у сесійному режимі, в період між сесіями найвищим органом державної влади в УСРР була Президія **ВУЦВК**. Сесії скликалися не менше від трьох разів на рік, надзвичайні – або Президією **ВУЦВК**

з власної ініціативи, або за поданням Раднаркому УСРР.

Наприкінці березня 1919 р. **ВУЦВК** разом з іншими керівними органами України переїхав до Києва. Радянське керівництво РРФСР негативно оцінило прибуття до Києва державних органів УСРР і в непрямій формі наполягало на тому, щоб статус української столиці перебрав на себе Харків. У серпні 1919 р. у зв’язку з наступом А.Денікіна **ВУЦВК** залишив місто й виїхав до Чернігова, а згодом до Москви.

11 грудня 1919 р. **ВУЦВК** було реорганізовано в надзвичайний орган влади – Всеукраїнський Радком, який невдовзі перебазувався з Москви в Україну, але не до Києва, а до Харкова. У лютому 1920 р. **ВУЦВК** і Раднарком УСРР відновили свою діяльність. Їх резиденцією залишався Харків, хоча офіційних заяв про перенесення столиці УСРР до Харкова не було. Після повернення Києву статусу столиці (1934) і переїзду до нього вищих радянських і партійних установ УСРР **ВУЦВК** (з 1935 р. – знову ЦВК) розміщувався і працював у Маріїнському палаці.

Припинив своє існування після прийняття Конституції УРСР 1937 р. і обрання на її основі в 1938 р. Верховної Ради УРСР I-го скликання. Головою **ВУЦВК** впродовж 1919-1938 рр. був Григорій Іванович Петровський.

Літ.: Конституційні акти України 1917-1920. Невідомі конституції України. – К. : [б. в.], 1992; *Виноградская С. П.* Всеукраинский Центральный Исполнительный комитет Советов в первые годы Советской власти (1917-1920) / С. П. Виноградская, А. И. Рогожин. – Х. : [б. и.], 1980; *Історія України*. – К. : [б. в.], 1997.

Ралдугіна Т.П.

Г

ГАДЯЦЬКА УГОДА – договір, укладений 6 (16) вересня 1658 р. у м. Гадячі між гетьманом України І.Виговським та урядом польського короля Яна II Казимира і ратифікований сеймом Речі Посполитої 12 (22) травня 1659 р. **Г.у.** завершувала десятилітню українсько-польську війну. Її підписанню передували тривалі переговори, які з української сторони вели П.Тетеря, а з польської С.К.Беневський та К.Л.Євлашевський. На заключній стадії переговорів активну участь у виробленні умов **Г.у.** брав Ю.Немирич, якого вважають головним архітектором договору. Основною ідеєю **Г.у.** була концепція триєдиної Речі Посполитої. Гетьманщина мала трансформуватися у Велике князівство Руське, яке, маючи широку автономію, поряд із Польщею та Литвою ставало третім рівноправним членом Речі Посполитої. Проте ратифікований текст не включав ряд принципових положень, які були або вилучені, або радикально видозмінені. Зокрема, до нього не увійшли чітко визначені положення про Велике князівство Руське, ліквідацію унії на всій території Речі Посполитої, 60-тис. козацький реєстр, безпосереднє обрання гетьмана, обмежувалася його дипломатична самостійність та ін.

Умовно положення **Г.у.** можна поділити на чотири групи. Перша з них, присвячена врегулюванню релігійних питань, була найбільшою за обсягом і займала близько 1/3 тексту. Православні зрівнювалися у правах із католиками. Зазначалося, що православна церква залишається “при своїх прерогативах і вільному вживанню свого богослужіння по всіх містах і містечках, селах у Короні Польській і Великому князівстві Литовському, так далеко, як сягає мова народу руського”. Надавалося право вільно фундувати нові церкви, монастирі і відновлювати старі. Православній церкві поверталися захоплені в неї культові споруди і майно. Греко-католицька (уніатська) церква зберігалася, але не

могла поширюватися на нові території. Київський митрополит та луцький, львівський, перемиський і холмський, а також мстиславський єпископи отримували місця в сенаті Речі Посполитої. Сенаторські посади в Київському воєводстві мали надаватися тільки православним шляхтичам, а в Брацлавському та Чернігівському воєводствах вони мали надаватися по черзі з католиками. Православним міщанам гарантувалася рівність у правах із міщанами-католиками, в тому числі при виборах до магістратів. Польський уряд вперше погоджувався надати Києво-Могилянському колегіуму статус вищого навчального закладу та права, рівні з правами Краківського університету. Передбачалося заснування на території Речі Посполитої ще однієї православної академії. Відповідно до польської традиції в цих містах не мало бути інших навчальних закладів, які належали католицькій церкві. Дозволялося також “гімназії, колегії, школи і друкарні, скільки їх буде потрібно ... закладати безперешкодно, вільно в них науки викладати й усіляки книги друкувати...”.

У другій частині проголошувалася амністія всім учасникам війни з Польщею, скасовувалися всі кадуки (конфіскації майна), здійснені під час війни. Водночас **Г.у.** уможлилювала вільне повернення в Україну польських землевласників як світських, так і духовних.

Третя група положень договору стосувалася гарантій привілеїв і прав козацтва. Воно звільнялося від податків, підтверджувалося право гетьманського суду. Козацький реєстр складав 30 тис. осіб, дозволялося тримати 10 тис. найманого війська, яке утримувалося за рахунок ухвалених сеймом податків з Київського, Брацлавського та Чернігівського воєводств. За поданням гетьмана щороку 100 казаків із кожного з 14 полків мали отримувати нобілітацію (прийматися до шляхетського стану). Польським, литовським

або чужоземним військам заборонялося перебувати на території Київського, Брацлавського та Чернігівського воєводств. У випадку ж війни на українських кордонах коронне військо, яке прибуде на допомогу, мало перебувати під командуванням гетьмана. Гетьман військ Руських отримував статус першого сенатора у Київському, Брацлавському та Чернігівському воєводствах, він обирався всіма станами трьох воєводств і затверджувався довічно королем із чотирьох кандидатур, які йому подавалися. Мали обиратися також “вільні канцлери, маршалки і підскарбії з сенаторським титулом та інші уряди народу руського”. На них покладалися функції пильнування за тим, щоб не приймалися ніякі постанови, що суперечать договору як у трьох воєводствах, так і в рішеннях сейму, задвірних рескриптах, універсалах і привілеях. У **Г.у.** зазначалося, що до урядів і канцелярій цих канцлерів будуть належати всі духовні надання православної церкви, право надання яких належить королю, у Руському, Київському, Волинському, Подільському, Брацлавському, Чернігівському воєводствах, а в Київському, Брацлавському, Чернігівському воєводствах – всі надання духовні і світські. Судочинство у трьох воєводствах мав здійснювати окремий трибунал. У Києві або в іншому місті передбачалося створення монетного двору для карбування власних грошей.

Остання група положень стосувалася зовнішньополітичних аспектів входження Української козацької держави до складу Речі Посполитої. **Г.у.** визначала, що спільна рада і спільні сили трьох народів будуть виступати разом проти будь-якого неприятеля, вони мають намагатися забезпечити вільну навігацію Речі Посполитої на Чорному морі. Проте у випадку наступальної війни Речі Посполитої проти Росії Війська Запорізькі в такій війні участь не братимуть. Гетьман із Військом Запорізьким позбавлялися права зовнішньополітичних зносин, приймати посольства інших держав тощо.

Дія договору юридично була припинена урядом Ю.Хмельницького в жовтні 1659 р., після підписання Переяславського договору з Російською державою.

Літ.: *Гадяцька унія 1658 року* / редкол. П. Сохань, В. Брехуненко та ін. – К. : [б. в.], 2008; *Грушевський М. С.* Історія України-Руси : в 11 т. / М. С. Грушевський. – К. : Наук. думка, 1998. –

Т. 10; *Довідник з історії України (А-Я)* / за заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста. – 2-ге вид., доопр. і допов. – К. : Генеза, 2001; *Енциклопедія історії України* : в 5 т. / редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. – К. : Наук. думка, 2004. – Т. 2; *Яковенко Н.* Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України / Н. Яковенко. – 3-тє вид., переробл. та розшир. – К. : Критика, 2006.

Гончарук Н.Т., Прокопенко Л.Л.

ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКЕ КНЯЗІВСТВО – південно-західне руське князівство династії Рюриковичів (1199-1349), утворене у результаті об'єднання Галицького і Волинського князівств Романом Мстиславичем. З другої половини XIII ст. стало королівством, головним законним спадкоємцем Київської династії та продовжувачем руських політичних і культурних традицій.

Г.-В.к. було одним із найбільших князівств періоду феодальної роздробленості Русі. До його складу входили Галицькі, Перемишльські, Звенигородські, Теробовльські, Володимирські, Луцькі, Белзькі і Холмські землі, а також Поділля і Бессарабія.

Князівство проводило активну зовнішню політику у Східній і Центральній Європі. Його головними ворогами були Польща, Угорщина та половці, а з середини XIII ст. – також Золота Орда і Литва. Для протидії агресивним сусідам **Г.-В.к.** неодноразово уклало союзи із католицьким Римом і Тевтонським Орденем. Суспільство **Г.-В.к.** складалося із станів, належність до яких визначалась як родоводом, так і видом занять. Соціальну верхівку утворювали князі, бояри, духовенство. Вони контролювали землі держави і її населення.

Князь вважався сакральною особою, “володарем, Богом даним”, властителем всієї землі і міст князівства, та головою війська. Він мав право надавати підлеглим угіддя за службу, а також позбавляти їх земель та привілеїв за непослух. У державних справах князь покладался на бояр, місцеву аристократію. Вони поділялись на “старих” і “молодих”, яких також іменували “луччими”, “великими” або “нарочитими”. Великі старші бояри складали управлінську верхівку і “старшу дружину” князя. Вони володіли “батьківщинами” або “дідитцвами”, давнішими родинними землями, і жалуваними від князя новими уділами та містами. Їхні сини – “отроки”, або молодші бояри, складали “молодшу дружину” князя і служили

при його дворі як наближені “двірних слуг”. Керівництво духовенства було представлено шістьма єпископіями у Володимирі, Перемишлі, Галичі і Угровську (пізніше в Холмі), Луцьку і Турівську. Ці єпископії володіли великими угіддями поблизу цих міст. Крім них, існувала низка монастирів, що контролювали значні землі і населення, яке проживало на них. Після утворення у 1303 р. Малоруської митрополії, залежної від Константинопольського патріархату, головою церкви в галицько-волинських землях був Галицький митрополит.

Окремо від князів і бояр існувала група міських адміністраторів “ліпших мужів”, які контролювали життя міста, виконуючи накази князів, бояр чи священнослужителів, яким це місто належало. З них поступово сформувався міський патриціат. Поряд з ними у місті жили “прості люди”, так звані “горожани” або “містичі”. Вони були зобов’язані сплачувати податки на користь князів і бояр.

Найчисельнішою групою населення у **Г.-В.к.** були “прості” селяни – “смерди”. Більшість із них були вільними селянами, які жили общинами і сплачували владі натуральну данину. Інколи через надмірні побори смерди покидали свої домівки, переселяючись на фактично безконтрольні землі Поділля і Придунав’я.

Г.-В.к. занепало через відсутність міцної централізованої княжої влади і надмірно сильні позиції боярської аристократії у політиці. У 1340 р., у зв’язку зі смертю останнього повновладного правителя князівства, розпочався тривалий конфлікт між сусідніми державами за галицько-волинську спадщину.

У 1349 р. Галичина була поступово захоплена сусідньою Польщею, а Волинь – Литвою. **Г.-В.к.** перестало існувати як єдине політичне ціле.

Літ.: Крип’якевич І. Галицько-Волинське князівство / І. Крип’якевич. – К. : [б. в.], 1984; Коваленко В. Чернігів і Галич у XII-XIII ст. / В. Коваленко // Галичина та Волинь у добу Середньовіччя. – Львів : [б. в.], 2001; Шабульдо Ф. М. Землі Юго-Западної Русі в составе Великого княжества Литовского / Ф. М. Шабульдо. – К. : Наук. думка, 1987.

Козак В.І.

ГВШИЯНІ ДЖЕРМЕН МИХАЙЛОВИЧ (1928-2003) – радянський державний

діяч, який зробив вагомий внесок в організацію науки, започаткування та розвиток системних досліджень у СРСР. Знаний філософ і соціолог, фахівець у галузі теорії управління. Вперше у радянській науці дав системне уявлення про головні напрями та школи західної теорії управління і започаткував дослідження у СРСР управлінської проблематики з позицій філософії та соціології.

Г. закінчив Московський державний інститут міжнародних відносин у 1951 р. У 1960-1968 рр. викладав на філософському факультеті Московського державного університету. У 1965-1985 рр. був заступником голови Державного комітету СРСР з науки і техніки. Відповідаючи у цьому комітеті за міжнародні зв’язки, всебічно сприяв розвитку міжнародного науково-технічного співробітництва і впровадженню в СРСР досягнень зарубіжної науки, техніки і технологій. У 1985-1986 рр. обіймав посаду заступника голови Держплану СРСР. З 1970 р. став членом-кореспондентом, а з 1979 р. – академіком Академії наук СРСР. Засновник Всесоюзного науково-дослідного інституту системних досліджень Академії наук СРСР (на сьогодні – Інститут системного аналізу Російської академії наук), в якому з 1977 р. став першим директором, а з 1992 р. – почесним директором. Був членом Римського клубу, Американської академії управління і Міжнародної академії управління. Спільно з лордом Цукерманом став організатором Міжнародного інституту прикладного системного аналізу в м. Лаксенбурзі (Австрія). Очолював раду цього інституту в 1972-1987 рр. Нагороджений Орденом Жовтневої Революції і трьома орденами Трудового Червоного Прапора. Лауреат Державної премії РРФСР і міжнародної премії “Золотий Меркурій”.

Г. здійснив перше у радянській науці глибоке філософсько-соціологічне дослідження головних напрямів та шкіл західної теорії управління. Результатом дослідження стала ґрунтовна систематизація ідей, концепцій, теоретичних і методологічних положень, напрацьованих різними західними науковими школами – від школи наукового менеджменту та адміністративної або класичної школи, що започаткували сучасну управлінську науку, до новітніх на той час школи соціальних систем, що базується на системному підході, та емпіричної школи, що характеризується використанням кількісних ме-

тодів в управлінні. Вчений докладно висвітлює сутність і специфіку поглядів та підходів кожної наукової школи, їх переваги, недоліки, значення для теорії і практики управління.

Роботи Г., що були виконані переважно поза ідеологічним контекстом, дали змогу розпочати відкриті дослідження менеджменту в радянській науці, що до того не проводилися саме з ідеологічних міркувань. Учений не обмежувався лише аналізом та систематизацією західних концепцій. На той час уже склалися, фактично, дві науки управління: одна – кібернетика, що претендує на вивчення універсальних законів управління; інша – менеджмент, що розглядає передусім управлінську діяльність людей. Г. зайнявся саме діяльністю стороною управління. Він зазначав, що видові особливості управління і його технічні засоби визначаються предметом управління і системою, в якій воно здійснюється. Це не означає відсутність загальних принципів і закономірностей управління, що стосуються всіх його різновидів, які й розглядає кібернетика. Однак, на думку вченого, буде серйозною методологічною помилкою вважати, що загальні для всіх (або групи) видів управління риси є визначальними у конкретному виді управління. Останнє завжди нерозривно пов'язане із самою керованою системою, з її специфічними закономірностями. У зв'язку з цим сутність соціального управління може бути розкрита лише на основі глибокого синтезу даних усіх наук, які вивчають як суспільство, тобто саму керовану систему, так і загальні закономірності управління.

Г. фактично започаткував новий напрям досліджень управлінської проблематики з позицій філософії та соціології. Західні концепції управління часто мали суто прагматичний характер. Натомість Г. вивів вивчення управлінських систем і розвиток теорії менеджменту на філософський рівень, піднімаючи у своїх роботах фундаментальні питання співвідношення раціональності-іраціональності, діяльнісного підходу, значення ціннісного аспекту в управлінні і т.ін. Він відзначав, що дослідження особливостей управління суспільним виробництвом неминує набувати комплексного характеру у зв'язку зі специфічною формою вияву загальних закономірностей управління і тією обставиною, що у чистому вигляді ці закономірності не існують. Враховуючи це, за-

снований ученим Всесоюзний науково-дослідний інститут системних досліджень Академії наук СРСР формувалася як дослідницька організація, що об'єднує широкоміслячих фахівців різних галузей знання, здатна здійснювати міждисциплінарні дослідницькі проекти, долаючи професійну замкненість і відокремленість.

На перший погляд дослідження Г. могли дати небагато радянській системі управління через докорінну відмінність політичних систем і принципове заперечення ринкового підходу, але насправді його роботи істотно вплинули на управлінську практику в СРСР. Передусім вони дали величезний освітній ефект, відкрили принципово нові грані управління. У широкий вжиток увійшли нові терміни, такі як “менеджмент”, “бізнес” і т.ін., в їх позитивному значенні. Крім того, публікація книг ученого ініціювала контакти радянських учених і практиків із західними колегами саме в галузі управління. Зокрема, була заснована низка двосторонніх комісій у цій галузі, наприклад радянсько-фінська комісія, радянсько-американська комісія за підтримки “Фонду Форда” та ін. Сам Г. брав активну участь у діяльності Американської академії управління, Міжнародної академії управління, Всесвітньої ради з управління. З відповідних проблем проводилися регулярні семінари, в тому числі в СРСР, що великою мірою сприяло підготовці фахівців у галузі сучасного управління.

Загалом Г. вважав, що, незважаючи на все більшу наукову обґрунтованість, управлінська діяльність залишається і, мабуть, назавжди залишиться галуззю творчості, мистецтва. Отже, наука управління покликана підвести теоретичний фундамент під всю різноманітну і творчу діяльність керівника, сприяти розвитку умінь приймати правильні конкретні управлінські рішення, виходячи зі специфічних умов і на основі конкретних даних.

Наукові напрацювання Г. з питань управління відображені, зокрема, у таких його публікаціях: “Організація і управління” (1998); “Вибрані праці з філософії, соціології і системного аналізу” (2007).

Літ.: *Гвишиани Д. М.* Организация и управление / Д. М. Гвишиани. – 3-е изд., перераб. – М.: Изд-во МГТУ, 1998; *Гвишиани Д. М.* Избранные труды по философии, социологии и системному анали-

зу / Д. М. Гвишиани. – М. : Канон+, 2007; *Гвишиани Д. М.* Мости в будущее. Римский клуб, ИФИАС, Венский совет / Д. М. Гвишиани. – М. : Эдиториал УРСС, 2010.

Кравченко С.О.

ГЕГЕЛЬ ГЕОРГ ВІЛЬГЕЛЬМ ФРІДРІХ (27.07.1770 – 14.11.1831) – німецький філософ, об'єктивний ідеаліст, творець філософської системи, що була завершальною ланкою в розвитку німецької класичної філософії. Г. розробив теорію діалектики на основі філософії абсолютного (об'єктивного) ідеалізму. Ще в гімназії захоплювався античною літературою, філософією. У сім'ї його готовили до пасторської діяльності ще із студентських років. Навчався у Тюбінгенському теологічному інституті (1788-1793) разом із Шеллінгом; з 1794 – домашній учитель (Берн, Франкфурт), у 1801-1806 – викладач Єнського університету, у 1808-1816 – директор гімназії в Нюрнберзі, у 1816-1818 – професор Гейдельберзького, а з 1818 і до кінця життя працював на кафедрі філософії Берлінського університету. У 1829-1830 рр. – ректор Берлінського університету. Досліджував проблеми християнства з античних часів до сучасності. Написав дисертацію “Різниця між системами філософії Фіхте і Шеллінга” (1801), де виступив з критикою суб'єктивного ідеалізму Фіхте і підтримав сутність об'єктивного ідеалізму Шеллінга. Його перші роботи – “Народна релігія і християнство”, “Життя Ісуса”, “Позитивність християнської релігії”.

Читав курси логіки, метафізики, математики, антропології, психології, філософії права. Опублікував курс лекцій “Реальна філософія”, пізніше з'являються його праці – “Феноменологія духу” (1807), “Наука логіки” (1808), “Енциклопедія філософських наук” (1817).

Г. був творчим генієм, володів енциклопедичною вченістю, його виступи та лекції характеризувалися епохальною значимістю. Написав 18 томів з філософії.

У філософії Г. німецький класичний ідеалізм досяг апогею свого розвитку.

Вихідним принципом його філософської системи є принцип тотожності мислення і буття. За його концепцією, істинним буттям є мислення, а суттєве мислення є буттям, існує як об'єктивна реальність.

У ХІХ ст. загально визнаним було уявлення, що мислення знаходить свій вияв у науково-

му знанні, яке існує об'єктивно, поза свідомістю людей і визначає свідомість.

Кожна окрема людина щодо науки є лише її органом. А наука як система понять і категорій лежить в основі світу і визначає його існування та розвиток. Г. цю об'єктивно існуючу науку позначає поняттям “дух”, “світовий дух”, який є невидимим, але він діє як субстанція в кожній людині, проходячи різні етапи формування.

Спочатку світовий дух існує як принцип, який має реалізуватися через свою власну діяльність. Діяльність духу є процесом опредметнення і розпредметнення ним своєї сутності. Одночасно цей процес здійснення дій – діянь є процесом пізнання, перетворенням предметного світу в духовне багатство, тобто розпредметнення.

Процес опредметнення, за Г., є одночасно і процесом відчуження духу. Отже, світ, за Г., – це результат опредметнення і самовідчуження світового духу, а основою наукового пізнання є встановлення об'єктивної істини, тобто єдності за змістом мислення і буття, то світовий дух є єдністю мислення і буття. На буденному рівні це сприймається як Бог. У своєму досвітовому бутті дух є системою понять, що виражає абсолютну і об'єктивну істину. Але світовий дух – це не лише мислення, він має втілитися у реальний світ, тому Г. позначає його ще і поняттям “абсолютна ідея”.

Г. у “Феноменології духу” показує, що творчим началом виступає діалектичний розум, який тут йменується як абсолютна ідея (дух), що є першоосновою всього сущого. Абсолютний дух не залежить від окремої людини і людства в цілому, він існує об'єктивно, апіорі і тут Г. виступає як “об'єктивний ідеаліст”.

Г. у “Науці логіки” розкриває зміст руху абсолютного духу, ідеї, що включає такі моменти: а) абсолютна ідея породжує своє власне багатство (поняття, ідея, дух виникає до природи). Абсолютний логічний процес саморуху понять кваліфікується Г. як первинний, що передує конкретній природі. За Г., первинним є логічне, тобто мислення, а історичне, реальний процес розвитку світу є зовнішнім вираженням абсолютизованого логічного процесу. Соціальний світ трактується як продукт опредметненого мислення. Абсолютна ідея спершу проявляється у вигляді чистих логічних сутностей; потім у формі свого інобуття (природа); нарешті, в

різноманітних формах конкретного духу (людська діяльність);

б) абсолютна ідея переходить у свою протилежність, тобто у свою природу, остання витупає, за Г., як інобуття (“Філософія природи”). Збіжність, тотожність цієї абсолютної ідеї і природи закінчується знанням, яке проходить такі стадії: абсолютна ідея (“ніщо”); природа (“дещо”).

“Чисте буття” і “наявне буття” мають певні характеристики.

“Наявне буття”, будучи підсумком переходу до якісної предметності, ніби гальмує подальший рух думки, і, само себе конкретизуючи, себе обмежує, заперечує рухомою “межею” і переходить у категорію “дещо”. “Дещо” кінцеве, а все кінцеве приречено на загибель: для кінцевих речей “час їх народження є час їх смерті”. Само “дещо” володіє певною визначеністю, воно обмежує себе як “в-собі-буття”. Але кінцеве прагне подолати розрив з безкінечним, ланкою в розвитку якого і є це ніби відчуження, і одночасно універсальний взаємозв’язок діалектичного самовизначення буття – переходу “для-себе-буття”;

в) третім станом саморозвитку абсолютної ідеї є її розвиток у сфері самоусвідомленого духу, тобто в суспільстві. Уся історія розвитку – це розвиток свободи, її реалізація. За допомогою філософії як вершини знань людина пізнає світ; філософія, за Г., – це вираження духу епохи. Закони розвитку абсолютного духу – це й закони природи. Г. формує три закони діалектики: переходу кількісних змін у якісні (і навпаки); тотожності протилежностей; заперечення заперечення. Метою розвитку філософії Г. вважав свою власну систему як найвищий рівень розвитку філософії як науки наук. Г. показав, що “світовий розум”, втілюючись у предметні форми історичного буття, зумовлює його “розумність”, тобто “дійсність”: усе розумне є дійсним, усе дійсне є розумним. Історія суспільного поступу, за Г., є ніщо інше як рух людини щаблями прогресу в напрямі до свободи. Шлях до неї торує праця, одухотворена розумом.

Г. стверджував, що народи, які не утворили держави, не є історичними народами. Розвиток історії як саморозвиток світового духу проходить певними етапами, через сходження обмежених у часі історичних епох, що послідовно змінюють одна одну, у кожній з яких є своя міра усвідомлення і реалізація

свободи. Мірою свободи є народний дух, тобто сам народ, який за розумінням суспільної моральності, формою сім’ї та держави став найважливішим для реалізації мети і сенсу історії. Виконавши свою історичну місію, він сходить з історичної арени, передаючи естафету іншому народу. У філософії історії Г. абсолютно довільно спиняє процес розвитку на конституційній монархії, яку вважав ідеальним станом суспільства. Людина в історичному процесі була залежною від діяльності світового духу, від його всевладної самодіяльності. Концептуальні основи розвитку філософії Г. потребували в майбутньому глибокого наукового аналізу й осмислення.

Літ: Гегель Г. В. Ф. Наука логіки / Г. В. Ф. Гегель // Енциклопедія філософських наук : в 3 т. – М. : [б. и.], 1974. – Т. 1; Гегель Г. В. Ф. Філософія права / Г. В. Ф. Гегель. – М. : [б. и.], 1990; Гегель Г. В. Ф. Філософія історії / Г. В. Ф. Гегель. – СПб. : Наука, 1993; Овсянников М. Ф. Філософія Гегеля / М. Ф. Овсянников. – М. : Изд-во соц.-экономической литературы, 1959; Шинкарук В. І. Логіка, діалектика і теорія пізнання Гегеля / В. І. Шинкарук. – К. : [б. в.], 1964; Лазарев В. В. Гегель і філософія дискусії його времени / В. В. Лазарев, И. А. Рау. – М. : [б. и.], 1991; Гулыга А. В. Немецкая классическая философия / А. В. Гулыга. – 2 изд. – М. : [б. и.], 2001.

Надольний І. Ф.

ГЕНЕЗИС ПОНЯТТЯ “ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО”. Основна проблема при спробах дати визначення громадянського суспільства виникає через те, що останнє має два різних аспекти – соціальний і політичний. З часів Аристотеля і аж до Локка ці дві сфери розглядалися в нероздільній єдності. Зокрема, як зазначає російський дослідник С.А.Абакумов, “історично ідея громадянського суспільства сягає Давньої Греції та античного Риму. Від лат. *civis* (громадянин) було утворено поняття *civitas* (суспільство). Обидва поняття були пов’язані з уявленням про місто і державу, про те, що лежить “по той бік” (*citer*), тобто в місті, на відміну від села, і про культурні відмінності між ними, відображені в спорідненості понять *civis*, *civilis* (цивільний, культурний), звідки йде *civilitas* (ввічливість), що дало початок поняттю “цивілізація”. У період античності та середньовіччя ідея громадянського суспільства існувала у формі філософської концепції. У мислителів цих пе-

ріодів поняття “громадянське суспільство”, “політичне суспільство”, “державна” виступали як синоніми і взаємозамінні терміни, які охоплювали всі найважливіші сфери життя людей, відображаючи при цьому злиття громадянського колективу з державою.

За античних часів панувало уявлення, згідно з яким не розрізнялися громадські й політичні засади суспільного устрою, все спільне вважалось одержавленим і, відповідно, державне – суспільним, а тому й ототожнювалися поняття “державна” і “суспільство”. Яскравим прикладом такого підходу було трактування сутності давньогрецького полісу як такого, що охоплює різноманітні сфери спільної життєдіяльності людей – економічну, політичну, сімейну, культурну тощо. Тому поліс вважався досить своєрідною формою суспільного устрою, яку визначали як місто-державу, що не є ані державою, ані общиною в чистому вигляді.

Питання нижньої хронологічної межі формування громадянського суспільства давно хвилює філософів, істориків, політологів, правознавців, соціологів та управлінців, серед яких, звичайно ж, не може бути єдності думки з цієї проблеми. Як наслідок, ми аналізуємо різні погляди щодо того, з якого саме періоду світової історії можна говорити про початок формування громадянського суспільства, а також про початок спроб теоретичного осмислення цього процесу. Вперше спробу системно представити такі уявлення ми знаходимо у Платона. Так, філософ піддає аргументованій критиці всі відомі на той час форми державного устрою, які, на його думку, є неправильними та спотвореними, а саме: демократію, тиранію, олігархію (владу багатих) та тимократію (владу військових). Замість того він пропонує власний зразок досконалої держави, або “прекрасного полісу”. Проте критика давньогрецьким мислителем сучасних йому полісів стосується не соціальної нерівності як такої, а лише того, що у них соціальна нерівність не відповідає природній нерівності людей.

Необхідність існування досконалої держави у Платона легітимізується ним за допомогою відповідного трактування справедливості: “займатися своєю справою та не втручатися у чужі – це і є справедливість”. Або, інакше кажучи: “справедливість полягає у тому, щоб кожен мав своє і виконував своє також”. Необхідність додержання справед-

ливості виступає у Платона одним із головних чинників походження держави взагалі: “...коли терпиш несправедливість, у цьому набагато більше поганого, ніж буває хорошого, коли її твориш. Тому, коли люди спробували і те й інше, тобто і чинили несправедливо, і страждали від несправедливості, тоді вони, коли вже нема сил уникнути однієї і дотримуватися другої, вважали за доцільне домовитися одне з одним, щоб не творити несправедливості і не страждати від неї. Звідси бере свій початок законодавство і взаємний договір. Положення закону дістали назву законних і справедливих – ось яке походження і сутність справедливості”. Таким чином, “жорстка критика Платоном сучасної йому держави, а також уявлення про ідеальну державу, яка відповідає б вимогам ідеальної суспільної структури, а отже, й потребам людини, дозволяє говорити про концептуальний підхід, який цілком відповідає ідеї громадянського суспільства”.

Аналізуючи ідеї Аристотеля, які стали згодом основою концепції громадянського суспільства, зауважимо, що питання про статус громадянина і міру його участі в справах держави Аристотель більш чітко, ніж Платон, пов’язує з правами та обов’язками. Він зазначає, що статус громадянина змінюється відповідно до типу політичного режиму. Аристотель визначає різницю між людиною і громадянином, між правами людини і правами громадянина. Людина розглядається як істота політична, а задоволення потреб робить необхідним спілкування людини як у колі сім’ї, так і при вирішенні спільних для селища й держави проблем. Аристотель уважно досліджує роль права власності для благополуччя громадян, безпеки держави та форми її правління, для механізму участі громадян у роботі законодавчого органу, в наданні та заміщенні посад, у роботі судових органів. Розмір володіння власністю розглядається як умова стабільного чи нестабільного суспільного і державного життя. Найкорисніші закони не принесуть користі, якщо громадяни не будуть привчатися до державного ладу. Якщо недисциплінований один, недисциплінованою є і вся держава.

В римську добу на історичну арену вийшли соціальні інституції, що стали естафетним явищем щодо поширення грецького пошанування свободи та зразків *societas civilis*.

Очевидно, найперше це стосується принципу “верховенства права”, яке наскрізь пронизує вчення Цицерона, відомого в історії європейської цивілізації двома книгами: “Про державу” і “Про закони”. Прагнення піднести традиційну римську республіканську чесноту – громадянську активність – визначало мету його творів. Цицерон вважає, що існує універсальний закон природи, який, стосуючись усіх людей, є вічним і виявляється в здоровому глузді.

Міркуючи про можливість об’єднання римського населення в єдиний народ з одним сенатом, основу єдності (або як сказали б пізніше – соціальної інтеграції) Цицерон вбачає у державі. Вона виступає моральною спільнотою, народом, якому належить держава та її закони. Через це він іменує державу *res populi*, або *res publica* – “справою народу”, республікою. Держава належить усім громадянам і утворює собою корпоративну організацію для взаємодопомоги та дотримання справедливих законів. Досягнувши єдності в державі, “зможемо жити краще і щасливіше”. “Отож держава є власністю народу, а народ не будь-яке зібрання людей, що якимось чином згуртувалися, а зібрання багатьох людей, пов’язаних між собою згодою в питаннях права та спільністю інтересів”. Цицерон пояснює, що держава – це спільна власність народу, власність “громадянської общини”, або гурту людей, пов’язаних згодою. Згода можлива тоді, коли народ є вільним; тоді він “зберігає свої права”, а це є “найкращий стан, сама свобода, саме благоденство...”.

Концептуального оформлення ідея громадянського суспільства набула у творчості Т.Гоббса. Він одним із перших почав протиставляти природне й суспільно-політичне в людині. Природне в людині є некерованим і тому неполітичним, тоді як суспільне підпорядковується законам суспільства, а політичне – владі, державі. Вважаючи свободу природним станом, Т.Гоббс водночас обґрунтував необхідність підпорядкування владі держави нічим не обмеженої свободи, яка веде до загальної ворожнечі й насильства. Так природному суспільству (*societas naturalis*) було протиставлене громадянське суспільство (*societas civilis*) як сукупність членів суспільства, співгромадян, підпорядкованих владі держави. За Т.Гоббсом, громадянське суспільство – це одержавлене су-

спільство, яке є результатом переходу від природного до суспільно-політичного стану. Держава творить громадянське суспільство, закладаючи його основи, встановлюючи порядок, цивілізуючи суспільство та його членів.

Таким чином, у вченні Т.Гоббса природний закон і суспільний договір, який створює суспільство-держава, є ідейними джерелами громадянського закону. Природний і громадянський закони збігаються через категорію справедливості, що об’єднує їх. Послух громадянському закону, який частково урізає природні права індивідів, є частиною природного закону.

Ще одна ідея, генерована Гоббсом, яка надалі була розвинена, полягала в тому, що держава як інститут звільняє себе від будь-якого контролю над власною совістю індивіда. Такий стан сприяє створенню соціальних верств, не залежних (відчужених) від держави, що розвиваються всупереч державі. Сучасна практика засвідчує: якщо державі, маючи значні інтелектуальні, матеріальні, організаційні та інші ресурси, самоусувається від обов’язків “контролю” й “опіки” над усіма своїми громадянами, то рано чи пізно між нею та громадянським суспільством виникає конфлікт. Один із розділів праці Гоббса “Філософські основи вчення про громадянина” має назву “Влада”. Це цілком логічно, бо слідом за роздумами про свободу (у попередньому розділі книжки) йдеться про владу, яка або розширює, або обмежує свободу. У своїх роздумах автор розкриває взаємозв’язок людини й держави, систему прав людини й діяльність держави. Єдність дій кожного окремого індивіда Гоббс пов’язує зі створенням структури, “ради “зборів багатьох людей”, які, спираючись на волю більшості, можуть розмірковувати та рекомендувати, “як потрібно діяти або не діяти в інтересах загального блага”. Водночас його роздуми продовжуються фразою, яка й визначає сутність сказаного: “Підпорядкування волі усіх волі однієї людини або однієї ради відбувається тоді, коли кожного з них шляхом угоди зобов’язують перед рештою не чинити опір... Під волею ради вбачають волю більшості людей, з яких і складається рада”.

Підтримав і розвинув ідеї Т.Гоббса про одержавлене суспільство як суспільство громадянське Дж.Локк. Він, зокрема, писав: “Ті,

хто об'єднані в одне ціле і мають спільний встановлений закон і судову установу, куди можна звертатися і яка наділена владою вирішувати спори між ними й карати злочинців, ті перебувають у громадянському суспільстві; але ті, хто не мають такого спільного судилища, я маю на увазі – на землі, вони все ще перебувають у природному стані, за якого кожний, коли немає нікого іншого, сам є суддею і катом...”. Хоча Т.Гоббс і Дж.Локк виходили з договірної теорії походження держави, вони зробили з неї різні висновки. Як апологет абсолютної монархічної влади Т.Гоббс стверджував, що, уклавши одного разу суспільний договір і перейшовши до громадянського стану, люди повинні в усьому підкорятися державі й не можуть чинити їй спротив. Дж.Локк, навпаки, обґрунтував право народу на опір державі в тому разі, якщо вона нехтує його правами та інтересами. Він доводив, що, уклавши суспільний договір, держава отримує від людей рівно стільки влади, скільки необхідно й достатньо для досягнення головної мети політичного співтовариства – створення умов для того, щоб усі й кожен могли забезпечувати свої громадянські інтереси, і не може зазіхати на природні права людей – на життя, свободу, власність тощо. Хоча Дж.Локк ще не розмежовував суспільство й державу, розділення ним прав особи й держави мало велике значення для становлення концепції громадянського суспільства. Однак навіть Дж.Локк використовував поняття “громадянське суспільство” і “держава” як взаємозамінні. У І.Канта аналогічні поняття також виступають як синоніми. Особливо їх злитість помітна у Ж.-Ж.Руссо. Відомо, що Руссо є одним із засновників ідеї народного суверенітету і найширшої демократії. Згідно з Руссо, законну силу має лише та система правління, яка заснована на участі кожного громадянина у владних відносинах, на безперечному повновладді народу. Виходячи з цього він відкидав принципи представництва, оскільки тут громадянин передоручає свою долю іншій особі і тим самим позбувається свого права дійсного правомірного громадянина. В цьому він бачив сутність *societe civile* або громадянського суспільства – держави.

Близькими за змістом є погляди Ш.-Л.Монтеск'є, який у трактаті “Про дух законів” веде мову про дві гарантії захисту від диктатури

і свавілля влади: громадянське суспільство і поділ влади. Він обґрунтовує принцип верховенства права, виступаючи першим теоретиком концепції правової держави. Монтеск'є формулює поняття волі, тобто права робити все, що дозволено законом. Громадянське суспільство, згідно з його вченням, є четвертим щаблем людської історії після природного стану, родини, суспільства героїчного часу, взаємної ворожнечі людей, що й спричинює його перетворення на державу – орган насильства для запобігання ворожнечі між громадянами. Ш.-Л.Монтеск'є не отожднює громадянське суспільство з державою, як це робить Т.Гоббс. Відкидаючи раціоналізаторські конструкції утворення держави і не сприймаючи поняття суспільного договору, він розрізняє громадянські й політичні закони. Політичні стають такими завдяки трансформації громадянських законів у державні – такі, що дають людям державну волю, обмежуючи їх волю природну. Громадянські – це закони, не трансформовані у державну волю. В діалектиці громадянських і політичних законів Монтеск'є розглядає суперечливу єдність політичних законів і законів власності (громадянського суспільства). Зникнення однієї зі сторін призведе, за його теорією, або до анархії (при зникненні політичних законів), або до тоталітаризму (при порушенні законів власності, громадянських законів). Закономірності суспільного життя він розкриває через поняття спільного духу нації, на який впливає багато фізичних і моральних чинників. Фізичні чинники – розміри і місце країни, чисельність населення та ін.; моральні – вступають у дію пізніше, з розвитком цивілізації, та об'єднують політичний лад, релігійну свідомість, моральні переконання, норми, звичаї тощо. Історичний розвиток суспільства, на думку Монтеск'є, є результатом складної взаємодії об'єктивних і суб'єктивних причин. Проблема раціональної організації суспільства він розглядає не з соціальної, а з політико-правової точки зору. Ідеал повної свободи обґрунтовується історичними формами держави: республіка (демократія та аристократія), монархія, деспотія. Вони базуються на власних принципах, які характеризують державну владу, її взаємовідносини з громадянами. Визначаючи політичний режим, Монтеск'є вважає республіку державою, у якій влада належить або

всьому народові (демократія), або його частині (аристократія). Монархія – одноосібне правління, яке спирається на закони, деспотія – одноосібне правління, в якому не діють жодні закони. Він виокремлює три форми влади у державі: законодавчу, виконавчу і судову, підкреслюючи, що для забезпечення законів і свободи необхідний розподіл влади. Таким чином, перехід від середньовіччя до Нового часу ознаменував визрівання громадянського суспільства і, відповідно, формування усвідомлення різниці між ним і власне державними інститутами. Спочатку європейська суспільно-політична думка в особі Ж.Бодена, Т.Гоббса, Б.Спінози та ін. аналізувала державу як інститут, покликаний радикально перебороти природний стан, який одні (наприклад Т.Гоббс) оцінювали як стан війни всіх проти всіх, а інші (Ж.-Ж.Руссо) – як стан ідилічної гармонії. Але сама концепція індивідуалізму, розроблена Т.Гоббсом, Дж.Локком, Ж.-Ж.Руссо, Ш.Монтеск'є та ін., ставила питання про свободу особистості як громадянина суспільства, незалежного від держави. Внаслідок цього традиційна концепція, особливо з другої половини XVIII ст., почала переглядатись. Це дедалі виразніше почало відображатися в традиції, представленій А.Фергюсоном, Т.Пейном, С.Пуфендорфом, І.Кантом та ін.

Літ.: *Городяненко В. Г.* Соціологія : підруч. для студ. вищ. навч. закл. / В. Г. Городяненко. – К. : Видавн. центр “Академія”, 2002. – 560 с.; *Абакумов С. А.* Гражданское общество и власть: противники или партнеры? / С. А. Абакумов // На пути к гражданскому обществу. Авторская серия. Кн. VI. – М. : Галерея, 2005. – 296 с.; *Гоббс Т.* Философские основания учения о гражданине / Т. Гоббс. – М. : Харвест ; АСТ, 2001; *Слесарева Г. Ф.* Гражданское общество в истории политической мысли Европы (от античности до первой трети XIX века) : учеб. пособие / Г. Ф. Слесарева. – М. : [б. и.], 2000. – 254 с.; *Загальна теорія держави і права / за ред. проф. М. В. Цвіка, доц. В. Д. Ткаченка, проф. О. В. Петришина.* – Х. : Право, 2002. – 432 с.; *Щедрова Г. П.* Громадянське суспільство, правова держава і політична свідомість громадян / Г. П. Щедрова. – К. : ІСДО, 1994. – 112 с.; *Платон.* Государство. Законы. Политика / Платон ; предисл. Е. И. Темнова. – М. : Мысль, 1998. – 798 с.; *Карась А.* Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і некласичних інтерпретаціях : монографія / А. Карась. – К. ; Львів : Видавн. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2003. – 520 с.; *Політологія* (теорія та історія політичної науки) / П. П. Шляхтун. – К. : Либідь, 2002. – 576 с.; *Цице-*

рон Марк Тулій. Про державу. Про закони. Про природу Богів / Марк Тулій Цицерон. – К. : Основи, 1998. – 169 с.; *Старинець О.* Громадянин і громадянське суспільство (до 420-річчя від дня народження Томаса Гоббса) / О. Старинець. – Режим доступу : <http://www.viche.info/journal/922/>; *Локк Дж.* О государственном правлении / Дж. Локк // Избранные философские произведения : в 2 т. – М. : [б. и.], 1960. – Т. 2. – 320 с.; *Гоббс Т.* Философские основания учения о гражданине / Т. Гоббс. – М. : Харвест ; АСТ, 2001.

Михненко А.М., Месюк М.П.

ГЕНЕРАЛ-ГУБЕРНАТОРСТВО – найвища адміністративно-територіальна одиниця в Російській імперії у період 1775–1917 рр., охоплювала одну або кілька губерній (як правило, 3), що перебували під управлінням одного генерал-губернатора.

Їх основне призначення полягало у здійсненні контрольних функцій (у тому числі в контролі за діяльністю губернаторів) та охороні інтересів монархії. Прямої участі в управлінні, як правило, не брали, проте були і винятки, коли енергійний адміністратор на цій посаді потісняв губернаторів і в управлінській діяльності. Генерал-губернатори призначались безпосередньо імператором. Певними винятками були Московське та Санкт-Петербурзьке **Г.-г.**, межі яких територіально збігалися з межами відповідних губерній та в яких генерал-губернатори виконували основні управлінські функції.

У 1775 р. імператриця Катерина II запровадила цей інститут як загальноросійський, проте наприкінці XVIII ст. – на початку XIX ст. генерал-губернатори залишаються тільки у столицях та на окраїнах, як правило, таких, де ситуація (на думку російського керівництва) вимагала підвищеної уваги, очікувались загрози імперській безпеці тощо. Певною мірою це було пов'язано із створенням у 1802 р. Міністерства внутрішніх справ, яке перебрало на себе частину генерал-губернаторських функцій.

На території сучасної України у різні роки існували Малоросійське, Новоросійське та Київське **Г.-г.**

Малоросійське було створено у 1802 р. (не плутати із т. зв. Малоросійською губернією, яку в 1764 р. після скасування Гетьманщини очолив Петро Румянцев у статусі генерал-губернатора). Спочатку воно мало у своєму складі тільки Полтавську та Чернігівську губернії, а в 1835 р. до нього було приєдна-

но також Слобідсько-Українську (одночасно її було перейменовано у Харківську). Офіційно назву було змінено на Чернігівське, Полтавське та Харківське **Г.-г.** (неофіційно використовувалась стара). Адміністративним центром на першому етапі була Полтава, а з 1837 р. – Харків.

Найбільш відомим серед місцевих генерал-губернаторів був князь Микита Репнін, який керував “Малоросією” протягом 1816-1834 рр. та поєднував русифікаторську політику із широю турботою про розвиток краю, а також певними місницькими тенденціями. Щоб уникати останніх, на посаду регіональних керівників, як правило, призначались уродженці інших регіонів.

Водночас у 1802 р. виникає Новоросійське **Г.-г.** (спочатку під назвою Катеринославського, Таврійського та Херсонського, а в окремі роки воно також мало назву Новоросійського та Бессарабського). Склад його кілька разів змінювався, проте у **Г.-г.** стабільно перебували Херсонська та Таврійська губернії, в окремі роки – Катеринославська, починаючи з 1822 р. – Бессарабська область. У процесі перетворення Новоросії на лідируючий за динамікою розвитку регіон імперії велику роль відіграли місцеві генерал-губернатори, передусім Арман де Рішельє (1805-1814 рр.) та Михайло Воронцов (1823-1854 рр.). Адміністративним центром у 1805 р. стає Одеса (унікальність ситуації полягала у тому, що це місто не було одночасно губернським центром).

Створення Київського **Г.-г.**, як правило, датується 1832 р., проте ще у XVIII ст. керівники Київської губернії та Київського намісництва інколи називалися генерал-губернаторами. У 1801 р. Київська, Волинська та Подільська губернії отримали спеціальний статус та були підпорядковані т. зв. “військовим губернаторам”. У 1832 р. ці посади було об’єднано в одну (сумісництво практикувалось і раніше) під назвою “Київського військового губернатора та генерал-губернатора Подільського та Волинського”. У 1865 р. було призначено першого генерал-губернатора трьох губерній, які також інколи називалися Південно-Західним краєм.

Межі **Г.-г.** залишались незмінними (три згаданих вище губернії) до 1914 р. за винятком періоду 1881-1889 рр., коли до його складу входили також Полтавська та Чернігівська губернії. Найбільш відомими серед місцевих

керманічів були Дмитро Бібіков (1837-1852) та Олександр Дундуков-Корсаков (1869-1878).

У міру інтеграції українських земель у загальноімперський простір ставлення до них змінювалось. Ліквідація Малоросійського (1856) та Новоросійського (1874) **Г.-г.** свідчила (з погляду державницької логіки) про те, що їх перестали розглядати як специфічні та потенційно нелояльні регіони. Проте Київське **Г.-г.** проіснувало до початку Першої світової війни.

На 1914 р. у Росії налічувалось 8 **Г.-г.** (Санкт-Петербурзьке, Московське, Варшавське, Київське, Туркестанське, Степове, Іркутське, Приамурське). Також існувало Кавказьке намісництво, яке за своєю сутністю мало чим відрізнялось від **Г.-г.** У Велике князівство Фінляндське цар також призначав генерал-губернатора, проте його повноваження було обмежено місцевою Конституцією. Окрему специфічну категорію **Г.-г.** становили т. зв. тимчасові. Наприклад, у 1905-1908 рр. існувало Одеське **Г.-г.** (його поява пов’язана з подіями Першої російської революції). У 1914 р. на окупованих територіях Австро-Угорщини росіяни проголосили створення Галицько-Буковинського **Г.-г.**

Літ.: *Історія формування адміністративно-територіального устрою України* / С. Й. Вовканич, С. О. Цапок, В. С. Кравців, С. Д. Щеглюк // Зарубіжний і вітчизняний досвід реформування адміністративно-територіального устрою / за ред. Л. Т. Шевчук. – Львів : [б. в.], 2007. – 254 с.; *Западные окраины Российской империи* / Л. А. Бережная, О. В. Будницкий, М. Д. Долбилов и др. ; под ред. М. Д. Долбилова, А. И. Миллера. – М. : [б. и.], 2006. – 608 с.; *Россия*. 1913 год. Стат.-документ. справоч. / отв. ред. А. П. Корелин. – СПб. : [б. и.], 1995. – 416 с.; *Шабельников В. І. Реформування адміністративно-територіального устрою України в 1917–1940* / В. І. Шабельников. – Донецьк : Вид-во Донец. нац. ун-ту, 2006. – 108 с.; *Шандра В. С. Генерал-губернаторства в Україні: XIX – початок XX ст.* / В. С. Шандра. – К. : НАН України ; Ін-т історії України, 2005. – 427 с.

Овдін О.В.

ГЕНЕРАЛЬНА ВІЙСЬКОВА КАНЦЕЛЯРІЯ – вищий виконавчий орган Гетьманщини, за посередництвом якого гетьман здійснював адміністративне, судове, фінансове управління, а також зовнішні зносини. **Г.в.к.** була створена Б. Хмельницьким під час Визвольної війни, протягом усього часу існуван-

ня Української держави служила інструментом реалізації постанов генеральних і старшинських рад, законодавчих ініціатив гетьмана. **Г.в.к.** підпорядковувалась гетьману, місцем її перебування була гетьманська резиденція (Чигирин, згодом Гадяч, Батурин, Глухів). У **Г.в.к.** розглядалися найважливіші справи адміністративного та військового характеру – звіти і листування полкової та сотенної старшини, справи міст, прохання і скарги окремих людей, дипломатичне листування, виготовлялися гетьманські універсали, мобілізаційні накази, майнові пожалування, ордери на податкові пільги тощо.

Особлива увага приділялася фінансовим справам. На **Г.в.к.** покладалася перевірка звітності й фактичний контроль за різними грошовими операціями, для чого згідно з ордерами канцелярії на місця відправляли особливих уповноважених, які також зміщували і призначали збирачів податків. **Г.в.к.** вела діловодство у земельних справах. У **Г.в.к.** складалися накази стосовно служби козацького війська, торгівлі в Гетьманщині, здійснювався розгляд справ про натуральні повинності; оформлялися справи про призначення на уряди, велося листування з російськими центральними установами. Оскільки гетьман виступав верховним суддею і зазвичай головував на засіданнях Генерального військового суду, то його функції у сфері судочинства не були чітко розмежовані з **Г.в.к.**, нерідко дублювалися. Останній спільно з **Г.в.к.** виступав апеляційною інстанцією для полкових і сотенних, а також магістратських судів. Апеляційною інстанцією щодо Генерального військового суду виступав гетьманський суд або **Г.в.к.**, тому канцелярія часто складала накази щодо відправи правосуддя.

До компетенції **Г.в.к.** входило діловодство з усіх справ, що належали до прерогатив гетьмана. Усе діловодство фіксували протокольні книги, куди записувалися (з поданням досить докладного змісту) всі папери, що надходили до канцелярії і виходили з неї. Поряд з протокольними книгами, які відображали суто бюрократичну діяльність **Г.в.к.**, в канцелярії велися у вигляді записок окремі “діаріуші” (щоденники), де фіксувалося все, що відбувалося в оточенні гетьмана, заносився зміст найважливішої кореспонденції. Ці офіційні документи велися старшими канцеляристами за дорученням гетьмана, запи-

си здійснювалися зі слів самого гетьмана або генеральних старшин. У **Г.в.к.** зберігалися також усі документи, її архів охороняли спеціальні “доглядачі” та окрема стрілецька варта.

Із 1720-х рр. **Г.в.к.**, крім ведення діловодства, набула значення адміністративного колегіального органу виконавчої влади, в межах якого гетьман і генеральна старшина реалізовували свої владні повноваження. Цьому сприяли укази уряду Петра I 1720 р. і 1721 р. “Про запровадження в Малоросії військової канцелярії”, а також адміністративна реформа Малоросійської колегії, проведена в 1722-1723 рр. Відтоді **Г.в.к.** поділялася на дві частини: розпорядчу – “присутствіє”, де засідали призначені з генеральної старшини члени **Г.в.к.** (крім генерального судді), і виконавчу – власне канцелярію з чітко визначеним штатом. Остаточо **Г.в.к.** юридично оформилася за гетьманування Д.Апостола (1727-1734). Були розмежовані функції **Г.в.к.** та Генерального військового суду, який перетворився на самостійну установу. Була запроваджена Генеральна скарбова канцелярія – вищий орган фінансового управління в Гетьманщині. Функції контрольного органу у сфері фінансової політики виконувала окрема Лічильна комісія.

Безпосереднє керівництво **Г.в.к.** здійснював генеральний писар, якого обирали серед осіб, що мали певний канцелярський досвід. Так, з-поміж відомих 26 урядників, що впродовж середини – другої половини XVII ст. обіймали посаду генерального писаря, майже половина – 12 – перед тим служила канцеляристами **Г.в.к.** Штат **Г.в.к.** складався з вищого щабля апарату – військових канцеляристів, що поділялися на канцеляристів та старших канцеляристів, і “служителів”, які у XVIII ст. називалися підписками, протоколістами, реєстраторами, копіїстами, товмачами (перекладачі) та ін. Вони поділялися на різні повіття (відділи), обов’язки повітчика покладалися на старших канцеляристів. У 1649 р. **Г.в.к.** складалася з 12 писарів – освічених шляхтичів (А.Львовець, О. Федькович, П.Абрамович, А.Іскрицький, С.Голуховський та ін.), дехто з писарів походив з духовенства, зокрема М.Гунашевський, який закінчив Замоїську академію. За гетьманування І.Скоропадського (1708-1722) склад **Г.в.к.** нараховував 25 осіб: реєнт, 2 старших канцеляристи, 18 канцеляристів

та 4 “сторожів”. Була і позаштатна група без посад та без оплати, яка зараховувалася для навчання письма і справоздання. Очоловав увесь канцелярський персонал реєнт, а з 1729 р. – двоє старших канцеляристів. До числа військових канцеляристів потрапляли сини бунчукових товаришів, військових товаришів і значкових товаришів, полкової і сотенної старшини, а також освічені вихідці з міщанського й духовного стану. На посади канцеляристів і старших канцеляристів зазвичай брали осіб, що здобули освіту в Києво-Могилянській академії, добре знали кілька мов, вивчали логіку і риторику, математику тощо.

У **Г.в.к.** вони не лише вели діловодство, а й набували практичних знань з юриспруденції, брали участь у вирішенні господарських, військових, адміністративних, дипломатичних справ. Після кількох років служби їм надавався чин військового канцеляриста. Служба на посадах військового канцеляриста чи старшого канцеляриста могла стати трампліном для подальшого службового просування, причому не лише в межах канцелярської діяльності. Після кількох років служби в штаті **Г.в.к.** канцеляристи могли посісти сотенні уряди, призначалися на посади полкової старшини. За умов виходу на відпочинок колишні канцеляристи, що походили із середовища козацької старшини, отримували чин бунчукового товариша, іноді навіть полковника, решта – військового товариша. Це було однією з причин зростання штату **Г.в.к.**, який за генерального писаря А.Я.Безбородька збільшився і налічував до 200 осіб.

За часів гетьманування Д.Апостола практикувалася гетьманська протекція військових канцеляристів, завдяки чому вони отримували низку пільг – звільнення власних дворів від сплати податків, постойв російських військ, виконання допоміжних робіт для армії тощо. Такі військові канцеляристи не підлягали владі полковника, полкової і сотенної старшини. Проживали вони в спеціальному будинку при **Г.в.к.** – курені, могли відлучатися зі служби до своїх господарств на невизначений термін.

Від 1740 р. у Гетьманщині було запроваджено атестацію військових канцеляристів. Претенденти на чин військового канцеляриста подавали до **Г.в.к.** автобіографію (“сказку”), до якої генеральний писар додавав ре-

комендаційного листа (“атестат”). На підставі цих документів надавався чин військового канцеляриста. Для того, аби одержати рекомендаційний лист генерального писаря, зазвичай потрібно було побути кілька років “в служенні” в канцелярії. Отримання чину супроводжувалося складанням новономінованим канцеляристом присяги.

Під наглядом гетьмана канцелярія, крім основних функцій, виконувала ще й функції підготовки кадрів для адміністративно-судових установ Гетьманщини. Цим займався, зокрема, спеціальний канцелярський Глухівський курінь. З середини XVIII ст., коли початкове навчання козацьких дітей, особливо старшини, стає обов’язковим, у **Г.в.к.** зосереджувалося загальне керівництво і контроль за їх навчанням.

Г.в.к. діяла до остаточної ліквідації гетьманства у листопаді 1764 р.

Літ.: Довідник з історії України / за заг. ред. І. Підкови і Р. Шуста. – Вид. 2-ге, доопрац. і допов. – К. : Генеза, 2001; *Енциклопедія історії України* / голова редкол. В. А. Смолій. – К. : Наук. думка, 2005. – Т. 1-2; *Історія державної служби в Україні* : у 5 т. / редкол. : С. В. Кульчицький (кер. авт. кол.) [та ін.]. – К. : Ніка-Центр, 2009. – Т. 1; *Мельник Л. Г.* Боротьба за українську державність (XVII ст.) / Л. Г. Мельник. – К. : Освіта, 1995; *Мельник Л.* Гетьманщина першої чверті XVIII століття : навч. посіб. / Л. Мельник. – К. : ІЗМН, 1997; *Панашенко В. В.* Навчання козацьких дітей грамоти та військової справи на Лівобережній Україні в XVIII ст. / В. В. Панашенко // *Укр. іст. журн.* – 1972. – № 2; *Українське козацтво*: мала енциклопедія / кер. авт. кол. Ф. Г. Турченко. – Вид. 2-ге, допов. і переробл. – К. : Генеза ; Запоріжжя : Прем’єр, 2006.

Прокопенко Л.Л.

ГЕНЕРАЛЬНА СТАРШИНА (ВІЙСЬКОВА СТАРШИНА) – вище військове та адміністративне керівництво Війська Запорозького Низового, реєстрового козацтва, а згодом Гетьманщини та Слобідської України, яке здійснювало керівництво всім козацьким військом та його окремими службами. Зародження інституту старшин розпочалося разом з виникненням українського козацтва в кінці XV – на початку XVI ст. Вона формувалася з козацької військової старшини, до якої входили отамани-ватаги, які керували першими козацькими загонами. Певного організаційного оформлення інститут **В.с.** набув у період створення Запорозької Січі.

У різні часи її існування чисельність цієї групи козацтва була неоднаковою і деколи сягала до 150 осіб. На Запорозжжі до складу **В.с.** входили: – кошовий отаман, військовий суддя, військовий осавул, військовий писар та курінні отамани; військові служителі – підписар, булавничий, хорунжий, бунчужний, перначний, підосавул, довбиш, піддовбиш, військовий пушкар, підпушкар, гармаш, військовий товмач, військовий шафарі, підшафар, кантаржій та канцеляристи; похідні та паланкові начальники – полковник, писар, осавул, підписар та підосавул. У період ведення воєнних дій обирався також обозний, що був помічником осавула і входив до складу **В.с.** За традицією на Запорозжжі до **В.с.** належали т. зв. абшитовані – старики або батьки з колишньої **В.с.**, які залишили свої посади за старістю чи через хворобу. Ця рада старійшин складала дуже впливовий дорадчий орган при кошовому. У Запорозьких Вольностях **В.с.** зосереджувала у своїх руках військову, адміністративну та судову владу, розпоряджалася фінансами, представляла Військо Запорозьке Низове у зносинах з іноземними державами. Старшину обирали на військовій козацькій раді за участю всього козацтва.

В.с. існувала і у реєстровому козацькому війську, яке очолював обраний на загальній військовій раді гетьман. Королівський уряд Речі Посполитої прагнув нав'язати козакам свого гетьмана або принаймні завчасно погоджувати кандидатуру претендента, але козацтво мало зважало на це і часто чинило все на власний розсуд. До реєстрової **В.с.** спочатку належало 2, а згодом 4 осавули, обозний, військовий суддя, військовий писар, полковники та сотники, кількість яких не була постійною і залежала від чисельності самого реєстрового війська. Вся **В.с.** реєстровців, як і решта найманців, присягала на вірність королеві і отримувала за свою службу спеціальну платню – “жолд” та значні права і привілеї. **В.с.** реєстровців безпосередньо підпорядковувалась коронному гетьману Речі Посполитої, а з 1625 р. було введено посаду реєментаря – заступника коронного гетьмана, який і відав реєстровим козацьким військом. Після придушення національно-визвольних повстань 1637-1638 рр. сеймовою постановою було ухвалено “Ординацію Війська Запорозького, що перебуває на службі у Речі Посполитій”, згідно з

якою посаду гетьмана було ліквідовано, а його функції передавалися урядовому комісарові. Посади **В.с.** відтепер могли займати тільки представники польської та спольщеної української шляхти.

Під час національно-визвольної війни українського народу під проводом Б.Хмельницького 1648-1657 рр., у процесі формування національної державності **В.с.** стала виконувати функції апарату державної влади і, власне в цей час остаточно формується інститут генеральних старшин. З введенням нового адміністративно-територіального поділу України на полки та сотні відбулася ієрархічна диференціація **В.с.** на генеральну, полкову та сотенну старшину. Відтепер найвищий рівень державної адміністрації посідала **Г.с.**, що складалася з найближчого оточення гетьмана і виконувала роль уряду Української держави. До складу **Г.с.** входили: генеральний обозний, генеральний суддя, генеральний писар, генеральний підскарбій, 2 генеральних осавули, генеральний хорунжий та генеральний бунчужний. Кожен з них виконував конкретні обов'язки і мав певне місце в державній ієрархії. Перше місце після гетьмана належало генеральному обозному. Він був заступником гетьмана і під час його відсутності виконував обов'язки наказного гетьмана, також завідував артилерією. За відсутності гетьмана генеральні обозні були головнокомандувачами під час походів, а також часто виконували роль послів до інших держав. Далі йшли генеральні судді, які не тільки керували судом, а й виконували різні доручення гетьмана і були його радниками. Третє місце номінально належало генеральному писареві – державному канцлерові. Він завідував генеральною канцелярією, архівом. Особливе значення мало виконання ним різних дипломатичних доручень. Він керував протоколом при прийомі чужоземних послів гетьманом та був охоронцем державної печатки. Четверте місце належало генеральному підскарбієві, який контролював фінанси. До нижчої **Г.с.** належали: 2 генеральних осавули, хорунжий та бунчужний. Генеральні осавули головним чином виконували поточні доручення гетьмана, їм доручалися судові розслідування, роль посланців у дипломатичних справах, керівництво компанійськими та сердюцькими полками. Генеральний хорунжий був охоронцем військового стяга – хо-

ругви, а генеральний бунчужний – охоронцем гетьманського бунчука. Крім виконання церемоніальних обов'язків, ці посадовці виконували гетьманські доручення військового та адміністративного характеру. Зосередивши у своїх руках управління органами державної влади, **Г.с.** перетворилася на державну адміністрацію Гетьманщини. Колегія **Г.с.** була постійною радою при гетьмані. Спочатку **Г.с.** згідно з традицією обиралися на козацьких радах, потім її обирали збори генеральної чи старшинської ради, а згодом **Г.с.** стала призначатися гетьманами. Після Скоропадського обирали трьох кандидатів, з яких одного призначав російський уряд. Реалізуючи політику, спрямовану на ліквідацію державності України, царський уряд систематично обмежував права **Г.с.** Указом Петра I від 1721 р. право призначати **Г.с.** було передано Колегії іноземних справ у Петербурзі, яка затверджувала одного з двох запропонованих гетьманським урядом кандидатів. З 1722 по 1727 р. **Г.с.** фактично призначала Малоросійська колегія. Це фактично скасувало традицію виборності **Г.с.** За виконання своїх функцій представники **Г.с.** отримували від царського уряду рангові землі та платню. Взнявши курс на остаточну ліквідацію державності України, царський уряд у 1764 р. скасував **Г.с.** у Гетьманщині, у 1775 р. разом із Запорозькою Січчю було скасовано і її **В.с.** Згодом частина старшини була зрівняна у правах з російським дворянством.

Літ.: *Окиншевич Л.* Генеральна старшина на Лівобережній Україні XVII-XVIII ст. / Л. Окиншевич // Праці комісії для виучування історії західноросійського і українського права. – К. : [б. в.], 1926. – Вип. 2; *Окиншевич Л.* Значне військово товариство в Україні – Гетьманщині XVII-XVIII ст. / Л. Окиншевич // Записки наукового товариства імені Шевченка. – Т. CLVII. – Мюнхен : [б. в.], 1948; *Липинський В.* Україна на переломі (1657-1659). Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті / В. Липинський. – К. : [б. в.], 1997; *Панашенко В.* Соціальна еліта Гетьманщини (друга половина XVII-XVIII ст.) / В. Панашенко. – К. : [б. в.], 1995; *Горобець В.* “Волимо царя східного...”. Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава / В. Горобець. – К. : [б. в.], 2007.

Олійник О.Л.

ГЕНЕРАЛЬНИЙ СЕКРЕТАРІАТ – виконавчий і розпорядчий орган державної вла-

ди в Україні, сформований Українською Центральною Радою. **Г.с.** був створений рішенням Виконавчого комітету Центральної Ради (Мала Рада) на закритому засіданні 28 червня 1917 р. Очолив **Г.с.** В.К.Винниченко, до його складу увійшло 8 генеральних секретарів і генеральний писар. Обов'язки генерального секретаря внутрішніх справ взяв на себе В.Винниченко, секретаря військових справ – С.Петлюра, земельних справ – Б.Мартос, фінансів – Х.Барановський, міжнаціональних справ – С.Єфремов, судових справ – В.Садовський, продовольчих справ – М.Стасюк, освіти – І.Штещенко, генерального писаря – П.Христюк.

Програмним документом, який визначав напрями діяльності уряду, стала Декларація **Г.с.** Остання передбачала встановлення в Україні автономно-федеративного устрою у складі Російської держави. У липні 1917 р. між УЦР і Тимчасовим урядом відбулися переговори, внаслідок яких **Г.с.** було визнано органом державної влади в Україні. Підсумком переговорів стала Декларація Тимчасового уряду про регламентування крайового управління в Україні. Склад **Г.с.** мав визначатися Українською Центральною Радою спільно з Всеросійським урядом.

19 липня 1917 р. УЦР затвердила “Статут вищого Управління Україною” (“Статут Генерального Секретаріату”), який проголосив **Г.с.** найвищим крайовим виконавчим органом, визначав його структуру і функції. Однак російський уряд не погодився затвердити цей документ і, у свою чергу, замість Статуту Генерального секретаріату підписав “Інструкцію Генерального секретаріату Тимчасового уряду на Україні”, нормативно-правового акта, обов'язкового до виконання місцевими органами в Україні.

“Інструкція Генерального секретаріату Тимчасового уряду на Україні” значно обмежувала автономні права України. **Г.с.** мав стати органом Тимчасового уряду і фактично не одержував виконавчих функцій – з його компетенції вилучалися військові, продовольчі та судові справи, шляхи сполучення, пошта і телеграф; кількість генеральних секретарів обмежувалася до семи; дії українського уряду могли поширюватися тільки на 5 губерній – Київську, Волинську, Подільську, Полтавську і Чернігівську.

7 серпня 1917 р. в ході напружених переговорів УЦР затвердила запропоновану ро-

сійським урядом “Інструкцію”. Склад **Г.с.** був затверджений наступним чином: голова і генеральний секретар внутрішніх справ – В.Винниченко, генеральний секретар фінансів – М.Туган-Барановський, генеральний секретар земельних справ – М.Савченко-Більський, генеральний секретар народної освіти – І.Стешенко, генеральний секретар міжнародних справ – О.Шульгин, генеральний писар – О.Лотоцький, генеральний контролер – О.Зарубін, комісар України при Тимчасовому уряді – П.Стебницький. **Г.с.** активно розглядав питання політичного, економічного, військового, дипломатичного характеру. Більшовицький переворот і повалення Тимчасового уряду в Росії в жовтні 1917 р. зумовили перехід всієї повноти влади в Україні до УЦР і **Г.с.** Останній розширив свою компетенцію на військові та продовольчі справи, шляхи сполучення, торгівлю та промисловість з призначенням відповідних генеральних секретарів (було відновлено дію Статуту Генерального секретаріату в повному обсязі). 12 листопада 1917 р. Центральна Рада ухвалила доповнити склад **Г.с.** і призначили таких нових генеральних секретарів: військових справ – С.Петлюра, продовольчих справ – М.Ковалевський, торгівлі і промисловості – В.Голубович, юстиції – М.Ткаченко, шляхів – В.Єщенко, пошти і телеграфу – С.Зарубін, праці – М.Порш. **Г.с.** видав звернення “До війська і громадян України” (всі війська і всі партії повинні визнати владу Генерального секретаріату УЦР). Були прийняті ухвали про поширення влади **Г.с.** на всі губернії України, припинення воєнних дій у Києві, розформування офіцерських і добровольчих загонів, реорганізації і демократизації штабу Київського військового округу тощо.

22 січня 1918 р. Українська Центральна Рада ІV Універсалом проголосила УНР незалежною і самостійною державою. Цей універсал перейменував **Г.с.** у Раду Народних Міністрів УНР.

Літ.: Котляр М. Довідник з історії України / М. Котляр, С. Кульчицький. – К. : [б. в.], 1996; *Історія державної служби в Україні* : у 5 т. / відп. ред. Т. В. Мотренко, В. А. Смолій ; редкол. : С. В. Кульчицький (кер. авт. кол.) та ін. ; Голов. упр. держ. служби України ; Ін-т історії НАН України. – К. : Ніка-Центр, 2009. – Т. 1; *Крушинський В.* Історія України: Події. Факти. Дати / В. Крушинський, Ю. Левенець. – К. : [б. в.], 1992.

Годжур М.В.

ГЕНОЦИД (грец. *genos* – рід, лат. *caedere* – вбиваю) – переслідування, фізичне знищення окремих соціальних груп за расовими, національними, етнічними або релігійними ознаками. У міжнародному праві **Г.** кваліфікується як злочин проти людства. Караність **Г.** передбачена статутами міжнародних воєнних трибуналів, а також спеціальною міжнародною конвенцією “Про запобігання злочинів геноциду і покарання за нього”, схваленою Генеральною Асамблеєю ООН 9 грудня 1948 р. Безпрецедентним за жорстокістю був **Г.**, здійснений турецькою владою щодо вірменів (1915 р.), в ході якого було знищено близько 1 млн осіб. Є інші трагічні приклади: Кампучія, Руанда, масові депортації цілих народів – кримськотатарського, чеченського, інгушського і т.ін., які проводив сталінський режим у СРСР і які призвели до загибелі ледь не половини депортованих. Для України цей злочин комуністичного режиму став національною трагедією, страшним ударом по генофонду нації.

У масових масштабах **Г.** застосовувався під час Другої світової війни фашистською Німеччиною проти слов'янських народів, євреїв, циган та ін. У період гітлерівської окупації УРСР 1941-1945 рр. фашисти реалізували план вигнання і знищення місцевого населення. Масові вбивства людей проводилися систематично і планомірно, за завчасно розробленою методикою. Корінних жителів масово винищували, на теренах України налічувалося понад 230 таборів смерті та гетто, у яких прийняли мученицьку смерть мільйони людей. Найбільшими таборами смерті були табори в Дніпропетровську, Києві, Кіровограді, Львові, Раві-Руській, Славуті, Володимиро-Волинському тощо. Протягом війни понад 250 сіл були повністю спалені разом із мешканцями. Кількість жертв гітлерівського **Г.** в Україні становила близько 4 млн мирного населення, крім того, на примусові роботи до Німеччини вивезено понад 2,4 млн осіб.

Інший **Г.** на території Європи, що призвів до масових жертв, вчинено стосовно євреїв і відомий як “голокост”. За підрахунками вчених, під час Голокосту (1933-1945 рр.) загинуло понад 6 млн євреїв.

Відповідно до Закону України “Про Голодомор 1932-1933 рр. в Україні” від 28 листопада 2006 р. геноцидом українського народу визнано Голодомор 1932-1933 рр. в Ук-

раїні. Це тривалий час замовчувалося і не визнавалося. Тепер про нього більше дізналися широкі верстви українського суспільства. Голодомор поволі визнається іншими націями саме геноцидом.

Хоча резолюція парламентської асамблеї Ради Європи прямо не визнає факт Г. проти саме українського народу, але про це свідчить формулювання “щодо масового голоду, викликаного жорстокими умисними діями” сталінського режиму. Жорстокі умисні дії – це, власне, базова характеристика політики Г. проти релігійних, етнічних та інших груп населення (політичних, соціальних і т. ін.). Якщо до цього додати встановлення спеціальних загонів на кордоні Росії з Україною, масове вилучення продуктів харчування в сільській місцевості, посилення репресій проти української інтелігенції і початок деукраїнізації України, то зникають усілякі сумніви в тому, що це був Г. українського народу.

Якби після Г. вірменів світова спільнота оцінила небезпеку подібних злочинів для всього людства то, можливо, не було б ні Голодомору, ні Голокосту, ні інших масових злочинів проти людей. Акт Голодомору українська влада і багато українців розглядають як Г. тому, що під час Голодомору знищували селянство, а селянство було основою української нації, української культури.

Якщо ж визнання ООН Голодомору Г. української нації неможливе сьогодні, то це може стати реальністю в майбутньому.

Літ.: *Енциклопедія історії України*. Т. 2. – К. : Наук. думка, 2004; *Закон України про Голодомор 1932-1933 років в Україні*. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua>; *Кульчицький С.* Історія України : пробний підручник для 10-11 класів. Ч. 1 / С. Кульчицький, Ю. Курносів, М. Коваль. – К. : Освіта, 1993. – С. 187-195; *Кульчицький С.* Чи був Голодомор 1933 року геноцидом? / С. Кульчицький // *День*. – 2006. – 27 верес. – № 163. – С. 4; *Лук'яненко Л.* Необхідно, щоб ООН визнала факт геноциду: 1932-1933 / Л. Лук'яненко // *Віче*. – 2003. – № 3. – С. 24-27; *Мейс Д.* Геноцид в Україні – “доведено”! / Д. Мейс // *День*. – 2003. – 22 листоп. – № 212. – С. 1; *Титарчук В.* Голодомори в Україні: геноцид і опір / В. Титарчук // *Українська газета*. – 2004. – 16-22 груд. – № 47. – С. 8-9; *Субтельний О.* Україна: Історія / О. Субтельний. – К. : Либідь, 1991. – С. 355-362.

Михненко А.М., Пірен М.І.

ГЕРОНТОКРАТІЯ (від грец. геронтос – старійшини, родові патріархи, також поса-

дова особа в стародавній Спарті та кратос – влада) в дослівному перекладі – влада старійшин. Тип політичного режиму, який характеризується монополізацією на тривалий термін (приблизно кілька десятиріч) вищих щаблів державної влади в руках обмеженої та замкненої групи політиків, як правило, однієї або близьких одна до одної генерацій. У такому разі складаються умови для безстрокового (фактично – до фізичної смерті) перебування на вищих посадах одних і тих самих осіб та заміни їх на висуванців з кола тієї самої замкненої групи, які через суто біологічні обставини не можуть належати до суттєво більш молодих генерацій. Явище Г. було найбільш поширеним у традиційних та патріархальних суспільствах із станово-кастовою соціальною структурою. У таких суспільствах соціально-політичний статус людини значною мірою визначався її кланово-родовим статусом і, таким чином, для того щоб увійти до складу правлячої еліти держави, необхідно було мати статус родового патріарха.

Сприятливі умови для формування Г. створює також суспільний устрій аристократичного або олігархічного типу, з сильно інтегрованою, стабільною та відносно монолітною елітою на зразок радянської партійної номенклатури в часи пізнього СРСР. Невипадково класичним прикладом Г. в сучасні часи вважаються останні роки правління Л.Брежнєва та період керівництва його наступників – Ю.Андропова та К.Черненка (1975-1985 рр.). Період панування Г. в останні роки існування СРСР отримав назву “епоха застою”. Основою для виникнення та формування Г. в сучасних умовах виступають, крім того, досить різноманітні авторитарні режими – від революційного до консервативного – в країнах “третього світу”. Прикладами подібної форми Г. можна назвати режими Ф.Маркоса на Філіппінах, Х.Мубарака в Єгипті, М.Каддафі в Лівії в останні роки їх правління.

Наслідками панування Г. є стагнація соціально-економічного розвитку, деградація культурно-світоглядної сфери, явища розпаду в інших галузях суспільного життя (корупція, прогресуючий відрив влади від суспільства тощо). Як правило, вступ того чи іншого політичного режиму до фази Г. є свідченням вичерпання цим режимом свого позитивного та конструктивного потенціалу, відзначається тяжінням до традиційних і

квазітрадиційних, замість раціональних або революційних, методів легітимації влади та є симптомом хоча й прихованої, але глибокої та системної суспільної кризи. Падіння режиму Г. в тій чи іншій формі зазвичай має своїм наслідком те, що ця криза набуває явного та, подекуди, руйнівного характеру. Прикладом цього можуть слугувати події в СРСР в результаті скасування режиму панування Г. після 1985 р.

Літ.: *Державне управління: філософські, світоглядні та методологічні проблеми* / В. М. Князев, І. Ф. Надольний, Ю. В. Бакаєв та ін. – К. : Вид-во НАДУ ; Міленіум, 2003; *Бакаєв Ю. В.* Тоталітарне суспільство: соціально-філософський аналіз : дис. ... канд. наук з держ. упр. / Бакаєв Ю. В. – К. : Вид-во УАДУ, 1997.

Бакаєв Ю.В.

ГЕТЬМАН (від польськ. Hetman – начальник, від нім. Hauptmann – старший, командир, командувач). Уперше цей термін було вжито в Чехії під час Гуситських війн у XV ст. стосовно керівників загонів повсталих таборитів і гуситів. В Україні XVI-XVIII ст. так називали керівника козацького війська. З 1648 р. це офіційний титул правителя української козацької держави – *Гетьманщини*. У сусідніх країнах – Польщі, Литві та Чехії так називали головнокомандувачів армії. У польсько-литовській державі було два Г. польських або коронних і два – литовських. Один з цих Г. вважався головним – великим Г., а другий був його заступником і призначався на період воєнних дій для безпосереднього управління військами, організацією постачання, розвідкою та найманцями і називався польним (польовим) Г. Вперше ця посада з'явилася у Польщі в 1539 р., а у Великому князівстві Литовському дещо пізніше.

Хто був першим Г. *Війська Запорозького* достеменно не відомо. Українська літописна традиція вважає ним Предслава Лянцкоронського, діяльність якого припадає на початок XVI ст. Вперше офіційно титул “Г. Запорозького” отримав Богдан Ружинський у 1576 р. від польського короля Стефана Баторія з відповідними цьому званню символами влади – клейнодами. У такий спосіб офіційна влада Речі Посполитої перехопила ініціативу врядування і присвоїла собі традиційне право козацтва обирати своїх очільників вільними голосами зі свого середовища. З того часу розгорнулася боротьба між

урядом, який вважав, що лише король має право призначати Г., і *козацтвом*, яке боронило своє традиційне звичаєве право обирати своїх керівників. Тому в офіційних польських документах українського (козацького) Г. іменували “старшим Війська Запорозького”. Згодом, у результаті перетворення козацтва у впливову військово-політичну силу, яка почала відігравати помітну роль у національно-визвольній боротьбі українського народу, влада Г. поступово почала поширюватися на все українське суспільство. Влада Г. від військової і судової компетенції поширюється на цивільні виконавчі структури і навіть на православну церкву, яка потрапляє під захист козацтва. Народні повстання зміцнювали авторитет влади Г., яка досягла значні території України. Обрані широким загалом на традиційних козацьких радах Г. мали виключне право звертатися зі своїми *універсалами* до всього українського народу. Після придушення козацьких повстань і запровадження поляками “*Ординації Війська Запорозького реєстрового*” 1638 р. посаду Г. було скасовано. Керівництво реєстровими козаками до 1648 р. здійснював урядовий комісар, призначений королем з числа іменитої польської шляхти. Відновлення гетьманської посади відбулося на початку *Визвольної війни*. Після відродження незалежної Української держави, що мала офіційну назву – Військо Запорозьке, роль Г. настільки зросла, що навіть знайшла відображення в неофіційній назві держави – Гетьманщина. Влада Г. поширювалася на всі визволені українські землі, що дає право називати його Г. України. Першим Г. незалежної Української держави був *Б.Хмельницький*. Відтепер титул Г., який раніше носив лише керівник козацького війська, став символом верховної влади. Його носив верховний головнокомандувач збройних сил Української держави разом із найманими підрозділами. Крім того, Г. був найвищою інстанцією в адміністративних, фінансових і судових справах. Він виділяв землі, санкціонував створення нових населених пунктів, встановлював розміри податків і порядок їх стягування, давав дозвіл на зайняття певними видами господарської діяльності. Гетьманські *універсали* були обов'язкові для виконання всім населенням. Влада Г., який затверджував на посадах вищих церковних діячів, надавав маєтки монас-

тирям і встановлював обов'язки їх підданих, поширювалась і на церкву. Свої повноваження Г. здійснював, спираючись на раду старшин, що складалася з *генеральної старшини і полковників*. Влада Г. була обмеженою *генеральною військовою радою*, в компетенцію якої, зокрема, входило і обрання Г. Між більшістю Г. і козацькою старшиною точилася боротьба за повноваження. На цих протиріччях уміло грав царський уряд, який боявся посилення влади Г.

Утримання Г. відбувалось за рахунок доходів від наданих їм рангових маєтностей. З кожним новообраним Г. царський уряд підписував чергову угоду, в якій раз за разом намагався урізати права і владу Г. на користь своїх чиновників. Після обрання і затвердження Г. царським урядом йому вручалися символи гетьманської влади: *булава, бунчук, прапор, печатка*. Гетьманські резиденції розташовувалися в *Чигирині* (1648-1676), *Гадячі* (1663-1668), *Батурині* (1669-1708) та *Глухові* (1708-1764). З другої половини XVII ст. влада Г. помітно занепадає. Після розділу України між Росією і Польщею у 1660 р. своїх Г. мали правобережна і лівобережна Гетьманщина. Російський уряд все брутальніше втручався у внутрішні справи України і вже прямо впливав на процедуру обрання Г. Якщо раніше царя лише сповіщали про обрання нового Г., то потім він став нав'язувати своїх кандидатів і затверджувати результати виборів. При цьому постійно обмежувались і повноваження Г., до яких офіційно приставлялися царські наглядачі-*резиденти*, які повністю контролювали їхню діяльність. Внаслідок колоніальної політики Російської імперії інститут Г. в Україні ліквідувався спочатку тимчасово (1722-1727 та 1734-1750), потім у 1764 р. остаточно. В цей час Україною управляли *Малоросійська колегія та Правління гетьманського уряду*. Відновлення посади Г. у 1727-1734 та 1750-1764 рр. було зумовлене погіршенням зовнішньополітичної ситуації Російської імперії та виключно суб'єктивними чинниками і особистими симпатіями цариць. Зрештою, Г. стали повністю залежати від російського уряду, а будь-яка їхня спроба поліпшити становище в Україні і зміцнити свою владу призводила до чергового скасування посади Г. Остаточно ця посада була ліквідована в 1764 р., коли *К. Розумовського* просто змусили відмовитися від гетьмансь-

кої булави. З майже сотні осіб, що носили цей титул, найвідомішими Г. України були: *П. Сагайдачний, Б. Хмельницький, І. Виговський, П. Дорошенко, І. Мазепа, П. Орлик*.

У 1918 р. в *Українській державі не надовго* було відновлено інститут гетьманства і її Г. став *Павло Скоропадський*. У сучасній *Україні* цей титул використовують лідери козацьких осередків, що діють на правах громадських організацій, які не відіграють помітної ролі в суспільно-політичному житті держави. В умовах сьогодення цей термін вживається метафорично стосовно сучасних можновладців.

Літ.: *Дядиченко В.* Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. / В. Дядиченко. – К. : [б. в.], 1959; *Грушевський М.* Ілюстрована історія України / М. Грушевський. – К. : [б. в.], 1992; *Апанович О. М.* Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі / О. М. Апанович. – К. : [б. в.], 1993; *Яковлева Т.* Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття: Причини і початок Руїни / Т. Яковлева. – К. : [б. в.], 1998; *Щербак В.* Українське козацтво: Формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. / В. Щербак. – К. : [б. в.], 2006; *Горобець В.* “Волимо царя східного...” Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава / В. Горобець. – К. : [б. в.], 2007; *Кривошея В.* Козацька еліта Гетьманщини / В. Кривошея. – К. : [б. в.], 2008.

Олійник О.Л.

ГЕТЬМАНАТ – офіційна назва гетьманського державного устрою (Гетьманату), який існував в Україні у квітні-грудні 1918 р. Під час підготовленого з допомогою німецької окупаційної адміністрації перевороту генерала П. Скоропадського було ліквідовано Українську Народну Республіку, розігнано Українську Центральну Раду і скасовано мандати обраних демократичним шляхом на більшій частині території УНР депутатів Українських Установчих зборів. Розпочата УЦР підготовка до виборів припинилася, а її закон про відкриття з 12 травня 1918 р. Установчих зборів втратив силу. У день перевороту 26 квітня П. Скоропадський оголосив себе гетьманом і запровадив “Законодавчий устрій України”. Гетьман самочинно взяв на себе роль законодавця, яку Центральна Рада відводила Установчим зборам. Успіх перевороту забезпечила присутність півмільйонної німецько-австрійської армії. Універсал (“Грамота до

всього українського народу”), оголошений одночасно із законами про тимчасовий державний устрій, містив обіцянку гетьмана видати найближчим часом закон про порядок виборів до Українського сейму (парламенту). Це була єдина непевна згадка про парламент, яка не визначала співвідношення влади гетьмана і сейму. Водночас 44 пункти гетьманських законів про Тимчасовий державний устрій свідчать, що українському суспільству нав’язувалася застаріла абсолютистська монархія. Проте назвати Українську державу (УД) абсолютною монархією не можна з двох причин. По-перше, гетьман та його чиновники на місцях цілком залежали від німецько-австрійської військової адміністрації. По-друге, за стінами гетьманського палацу вирувало життя, в якому прийняті закони не діяли. У нелегальних, часом напівлегальних умовах відбувалися з’їзди і конференції політичних партій. Нагромаджений у суспільстві революційний потенціал відновлювався в міру того, як розгорталася підпільно-партизанська боротьба з окупаційними військами. Австро-німецькі війська досить швидко відчули себе в українських містах і селах небезпечніше, ніж на фронті. П.Скоропадський оголосив про скасування усіх законів Тимчасового уряду і Центральної Ради і одночасно пообіцяв вжити заходів щодо викупу земель великих власників за справжньою вартістю з метою наділення ділянками малоземельних хліборобів. На практиці, однак, відбулася реставрація поміщицького землеволодіння. З допомогою окупаційної армії у селян відбирали землю і майно, передане їм земельними комітетами. Поміщики одержали право викликати для охорони маєтків військові команди. У липні 1918 р. прийнято закон “Про засоби боротьби з розрухою сільського господарства”. Губернським земельним комісіям надавалося право видавати обов’язкові постанови про примусове використання живого і мертвого реманенту власників, які “не сповна використовують його у власних господарствах”. Отже, селянські господарства фактично віддавалися у розпорядження поміщиків. Організатори страйків на польових роботах підлягали тюремному ув’язненню. У травні 1918 р. у Києві відбувся з’їзд представників промисловців, фінансистів і поміщиків, який утворив представницький орган – Раду промисловості, торгівлі, фінансів і сільського

господарства (Протофіс). Під його тиском гетьманський уряд перейшов у наступ на робітничий клас з метою знищити поступки, завойовані в революційну добу. Німеччина і Австро-Угорщина уклали з Українською державою угоди на поставку великої кількості продовольства. Але селяни не бажали віддавати поміщикам землю, а державі – свою продукцію. В Україні розгорнулася справжня війна селян з окупантами і гетьманською адміністрацією.

Політичні партії, яким не було місця у будованій Г. державі, прагнули надати стихійній боротьбі міцну організаційну основу. Найбільш активну участь у ній брали більшовики, російські та українські ліві есери. У липні-серпні відбувся загальний страйк залізничників. Страйкували 200 тис. осіб.

Провал соціально-економічної політики гетьманського уряду пояснювався як антидемократичною основою режиму, так і цілковитою залежністю П.Скоропадського від кайзерівської військової адміністрації. Однак у галузі національно-культурної політики гетьман досяг певних здобутків. Як нащадок козацького роду, П.Скоропадський вважав відродження національних традицій державною необхідністю. Він виявив велику наполегливість у спробах за короткий строк українізувати державний апарат, який складався переважно з колишніх царських чиновників-українофобів. Було прийнято закон про обов’язкове вивчення української мови та літератури, а також історії та географії України в середній школі, створено до 150 українських гімназій. Почалося заснування українських університетів. При російськомовних університетах відкривався комплекс українознавчих кафедр мови, літератури, історії, права. У листопаді 1918 р. гетьман оголосив про утворення Української академії наук і призначив своїм наказом перших 12 академіків. Були організовані Національна бібліотека України, Національний архів України, Національна галерея мистецтв, Український історичний музей, Український національний театр.

Можливості проведення УД зовнішньої політики обмежувалися об’єктивними причинами: світовою війною і цілковитою залежністю України від Німеччини та її союзників. Антанта із зрозумілих причин ставилась до України вкрай вороже. Проте П.Скоропадський проводив активну зовнішню політи-

ку, зокрема, чинив тиск на Румунію, яка анексувала Бессарабію і Підляшшя, старовинні українські землі, окуповані Німеччиною та Австро-Угорщиною. Восени 1918 р. послано дипломатичні місії до Фінляндії, Швейцарії і скандинавських країн. Улітку 1918 р. становище УД погіршилося. Утворився Український національний союз-антигетьманський блок політичних партій, який заявив, що виступатиме за встановлення в Україні законної влади, відповідальної перед парламентом, обраним на демократичних засадах. Поразка Німеччини у Першій світовій війні остаточно підірвала позиції гетьмана. У ніч на 14 листопада 1918 р. у Києві відбулося таємне засідання Національного союзу, на якому постав верховний орган відновленої УНР – Директорія. За місяць *Директорія* УНР встановила контроль над усією Україною. В ніч на 14 грудня у Києві підняли повстання партійні бойові дружини. Гетьман зрікся влади і незабаром виїхав до Німеччини. УД перестала існувати.

Отже, спроба консервативних політичних сил шляхом встановлення авторитарної форми правління стабілізувати ситуацію в Україні зазнала невдачі. Окремі успіхи П.Скоропадського та його однодумців у сфері освіти, економіки, міжнародних відносин не могли кардинально змінити ситуацію на краще. Розв'язати складний клубок внутрішніх та зовнішніх суперечностей виявилось не під силу гетьманській владі.

Основними причинами падіння Г. були: залежність стабільності держави від австро-німецьких збройних формувань; відсутність численної дієздатної регулярної української національної армії; реставрація старих порядків та відродження архаїчних форм організації суспільного життя; посилення впливу на державну лінію гетьмана російських консервативних кіл; вузька соціальна база; підкорення соціально-економічної політики інтересам панівних верств та окупаційної влади; наростання напруженості у суспільстві та формування організованої опозиції.

Літ.: *Бойко О. Д.* Історія України : посібник / О. Д. Бойко. – К. : Академвидав, 2003; *Підкова І.* Довідник з історії України : в 3 т. / І. Підкова, Р. Шуст ; Ін-т істор. дослідж. Львів. держ. ун-ту ім. Івана Франка. – К. : Генеза, 1993; *Історія України* : курс лекцій / за ред. Л. Г. Мельника, О. І. Гуржія, М. В. Демченка. – К. : Либідь, 1991.

Шкуронат О.В.

ГЕТЬМАНАТ П.СКОРОПАДСЬКОГО

(гетьманат “Українська держава”) затвердився внаслідок державного перевороту. 29 квітня 1918 р. Центральна Рада ухвалила Конституцію УНР, а Всеукраїнський хліборобський з'їзд проголосив П.Скоропадського гетьманом України. Задекларована тимчасовість правління і відмова від наступної династичної спадкоємності дещо пом'якшували фактичне захоплення влади П.Скоропадським, який претендував на надзвичайні диктаторські повноваження як неодмінну умову врятування держави від кризового стану та наведення порядку. Це не була класична диктатура з огляду на залежність від окупаційного чинника. Державний переворот здійснювався під контролем німецької військової адміністрації, але за формального нейтралітету німецької сторони. Гарантом стабільності гетьманату виступали окупаційні війська Німеччини та Австро-Угорщини.

Німецька сторона змусила П.Скоропадського дати їй письмове зобов'язання не допустити скликання Українських Установчих зборів. Цей крок гетьмана заблокував конституційний процес і позбавив український народ реальної змоги законного і демократичного формування власної держави. Прагнути зробити Україну маріонетковою країною, німецька сторона не тільки заважала легітимній, послідовній розбудові держави, а й створювала значні перешкоди на шляху формування дієздатної української армії, яка могла б стати надійним гарантом державної стабільності.

Значними були успіхи гетьманської держави у сфері зовнішньої політики. Вона мала дипломатичні зносини з Грузією, Доном, Кримом, Кубанню, Литвою, Фінляндією, Голландією, Іспанією, Данією, Норвегією, Швецією та іншими державами.

Українська держава в основному успадкувала територію УНР. Гетьманський уряд проводив цілеспрямовану соборницьку політику і досяг суттєвого розширення територіально-адміністративних меж за рахунок приєднання українських етнографічних земель. За умовами Брестського мирного договору (таємні статті) до УНР мали відійти населені українцями Холмщина, Підляшшя та Західна Волинь. Проте реально взяти ці землі під юрисдикцію Української держави не вдалося. Австро-Угорщина домоглася знищення документів – додатків до Брест-

ського договору щодо належності західно-українських земель.

Постановою Ради Міністрів від 14 серпня до Чернігівської губернії були приєднані Гомельський повіт Могилівської губернії, Путивльський і Рильський повіти Курської губернії. Ще низка повітів Курщини – Суджанський, Грайворонський, Білгородський, Корочанський, Новооскольський, а також Валуйський повіт Воронежської губернії відійшли до Харківщини. Повіти Річицький, Пінський і Мозирський Мінської губернії об'єднувалися в Поліський округ з центром у Мозирі. Був також утворений Таврійський округ у складі Бердянського, Дніпровського і Мелітопольського повітів. Місто Київ – столиця держави, Одеса і Миколаїв – великі портові центри були виокремлені з губернського підпорядкування. 1 серпня уряд ухвалив постанову про утворення управління Київського міського отамана. Воно виводилося із складу Київської губернії. До столичного отаманства відходили передмістя – Пуща Водиця, Верхня і Нижня Солом'янка, Батієва Гора, Протасів Яр, Караваєві Дачі, а також ряд виселків Київського повіту. Визначені були штати управління. Цього ж самого дня іншою постановою Рада Міністрів перетворила управління Одеського градоначальника на управління міського отамана. На північних кордонах Української держави з РСФРР була встановлена своєрідна роздільна смуга, так звана нейтральна зона шириною 15-40 км. Кордон між Україною і Всевеликим військом Донським за договором від 8 серпня встановлювався по довоєнній адміністративній межі між Областю війська Донського та Воронізькою, Харківською і Катеринославською губерніями. Гетьманський уряд здійснював послідовну політику щодо приєднання Криму до Української держави на правах автономії. В умовах очевидної поразки Четвертого союзу у Світовій війні Німеччина погодилася на входження Криму до гетьманату і навіть вчинила певний тиск на крайовий уряд. Українсько-кримські переговори у вересні-жовтні були близькі до вирішення питання про входження Криму на правах автономії до Української держави. Однак в умовах ускладнення загальної військово-політичної ситуації реалізувати домовленості не вдалося. Не увінчалися успіхом і спроби України повернути анексовані Румунією у січні 1918 р.

українські землі – Акерманщину, Ізмаїльщину та Хотинщину.

Протягом усього періоду функціонування Української держави тривало вдосконалення її адміністративно-територіального устрою. Гетьманат поділявся на 8 губерній, 2 округи, 3 міських отаманства, 105 повітів, 1813 волостей. Певною новацією став поділ адміністративних одиниць на розряди відповідно до чисельності жителів. Так, Київ належав до першої категорії, Катеринослав, Одеса і Харків – другої, інші губернські центри – третьої, решта міст – четвертої. Повіти ділилися на два розряди (30 – першого, 75 – другого). Розряд мав велике значення при визначенні штатів управлінського апарату, посадових окладів, видатків на утримання. Гетьман зосереджував у своїх руках усю повноту влади. Він призначав отамана (голову) Ради міністрів, мав право затверджувати і розпускати уряд, контролював зовнішньополітичну діяльність держави, міг оголошувати воєнний чи особливий стан, проводити амністію.

Конституційно-правові підвалини Української держави були задекларовані 29 квітня у “Грамоті до всього українського народу” та “Законах про тимчасовий державний устрій Української держави”. З метою переборення “бешкетів і анархії”, “економічної розрухи і безроботиці” проголошувався новий державний лад, розпускалися Центральна і Мала ради, земельні комітети, звільнялися з посад міністри УНР. Було також задекларовано намір найближчим часом видати закон про порядок виборів до Українського Союму. Конституювалася виключність влади гетьмана в межах Української держави. Гетьман проголошувався верховним командувачем української армії та флоту. Правовий статус Ради Міністрів “Законо” характеризували коротко і схематично. Основні її функції полягали у “спрямуванні й об'єднанні праці окремих міністрів по предметах як законодавства, так і вищого державного управління”. Визначалася відповідальність перед гетьманом усього уряду і кожного міністра. Прем'єр і члени уряду несли карну і громадську відповідальність. “Вищим охранителем і захисником закону” проголошувався Генеральний суд. Склад суду призначався гетьманом. Про статус місцевих адміністрацій та самоврядних органів не йшлося. Складений нашвидкоруч, напере-

додні перевороту, звід законів був запозичений з Основного закону Російської імперії (1906 р.).

Відсутність представницького органу у політичній системі держави не створювала для гетьмана будь-яких інструментів стримування та противаг. Виходячи з виключного права гетьмана на повноту влади Рада Міністрів конституювалася як виконавчий орган управління державою. В умовах відсутності Українського Союму (парламенту) уряд отримував законодавчі функції. Ухвалені ним законопроекти набували чинності після затвердження їх гетьманом. Міністрам також надавалося право коментувати закони та розробляти механізми їх реалізації. Голову уряду і за його поданням міністрів затверджував гетьман. Йому ж належало право відставки кабінету. Усвідомлюючи, що кардинальне реформування, а тим більше ліквідація управлінських структур ЦР привели б до повного управлінського колапсу, гетьман обмежився звільненням міністрів та їх заступників, решта державних службовців зберегла свої посади. Рада Міністрів Української держави втратила національні (російське, польське, єврейське) та поштово-телеграфне міністерства, натомість набула нові – здоров'я та культів (віровизнань). Міністерство освіти у червні було перейменоване на міністерство народної освіти та мистецтва. У його складі було утворено Головне управління мистецтв і національної культури. Його керівник отримав ранг заступника міністра, а управління – окреме бюджетне фінансування. У міністерстві юстиції подібний статус мало Головне управління місцями ув'язнення. Міністерство пошт і телеграфів було перетворене в департамент МВС. Далекі за рамки ординарного департаменту Міністерства внутрішніх справ входили й функції Державної варти, яка стала потужним адміністративним органом підтримання правопорядку та державної безпеки. У міністерствах були створені департаменти з основних функціональних напрямів відомчої діяльності. Наприклад, у міністерстві освіти – департаменти вищої, середньої, початкової та професійної освіти. У міністерстві торгівлі і промисловості – внутрішньої торгівлі, фабрично-заводський, гірничий та інші. Майже в усіх міністерствах були введені департаменти загальних справ. Забезпечувати функціонування Ради Міністрів були покликані державний секретар

та підпорядкована йому Державна канцелярія. До її складу входили державний секретар та його заступники, юридична рада, департамент законодавчих справ із термінологічною комісією, архівом і бібліотекою, відділ кодифікації законів, секретаріат Ради Міністрів і державна друкарня. Державний секретар на засіданнях уряду мав право довідного голосу, а з питань, внесених Державною канцелярією, йому надавалося право вирішального голосу.

З метою підвищення оперативності державного управління була створена Мала Рада Міністрів, статут якої був затверджений 18 травня. До її складу кожне міністерство делегувало свого представника в ранзі заступника міністра чи директора профільного департаменту.

Структура міністерств і відомств поступово набувала все більш розгалуженого вигляду за рахунок заснування нових функціональних підрозділів. Зокрема, у складі місцевих установ Державного контролю відповідно до закону від 5 серпня була створена служба військового контролю у складі головного контролера, його помічника, старших ревізорів та інших чинів. Служба підпорядковувалася відомству Державного контролера.

Майже одночасно постановою Ради Міністрів була створена Головна управа військової повинності. Хоч на цей підрозділ і покладалися військово-мобілізаційні завдання, підпорядковувався він МВС, а не міністерству військових справ. До числа вищих органів було віднесено інститут Головноуповноваженого по управлінню та ліквідації інституцій і організацій військового часу. Він мав опікуватися майном, яке в час війни утримувалося на кошти Центрального військово-промислового комітету, Земського союзу, Союзу міст, господарських інституцій військового відомства.

Серед державних органів одним із найбільш потужних стала Державна варта – система озброєних підрозділів, які виконували функції дореволюційної поліції і жандармерії. 18 травня уряд ухвалив постанову, якою скасував рішення Тимчасового уряду і Центральної Ради щодо утворення міліційних формувань. Міська і повітова міліція перетворювалася на Державну варту, яка підпорядковувалася МВС. У складі міністерства був утворений департамент Державної

варти. Посада директора цього підрозділу прирівнювалася до заступника міністра. Він мав двох віце-директорів. Департамент складався з 5 відділів і понад 150 службовців. Державна варта повинна була охороняти громадський порядок і безпеку; організовувати і контролювати діяльність місцевих органів; здійснювати прикордонну охорону; контролювати проживання в Україні іноземців; готувати процедури набуття та позбавлення українського громадянства; контролювати зберігання, перевезення та використання вибухових речовин тощо. З часом на передній план діяльності Державної варти висувалася контррозвідувальна робота: запобігання і припинення злочинів проти державного ладу і безпеки, збирання інформації про політичні настрої, страйки, партизансько-повстанський, профспілковий рух, політичні партії та організації. Територія Української держави була охоплена мережею підрозділів варти: губернських, повітових, волосних. Інспектори Державної варти за посадою були помічниками губернських, повітових старост та міських отаманів. Особовий склад варти обраховувався за формулою: один піший вартовий на 2 тис. населення. У кожного повітового інспектора у підпорядкуванні була кінна сотня. Кадровий склад підрозділів Державної варти формувалася за рахунок колишніх поліцейських, жандармів, городових, наглядачів, офіцерів та унтер-офіцерів. При приведенні до присяги службовців Державної варти використовувався текст присяги військових.

Гетьманська адміністрація отримала назву Головна квартира Гетьмана. Це була військова структура, складена з низки функціональних підрозділів. Штаб Гетьмана очолював генерал В.Дашкевич-Горбацький, військовий керівник державного перевороту. За статусом і платнею він прирівнювався до міністра. Підпорядковувався лише гетьманові. Йому ж підлягали всі підрозділи Головної квартири. Власна канцелярія Гетьмана опікувалася листуванням глави держави, прийомом прохань і скарг, задоволення яких було в компетенції гетьмана. Очолював цю структуру генеральний писар. Штат канцелярії був відносно невеликим – близько 15 службовців. Після низки терористичних актів у Києві, надходження інформації про можливі замаху на життя П.Скоропадського у вересні 1918 р. були значно розширені штати осо-

бистого конвою гетьмана (35 старшин, 42 військових урядовці, у т.ч. 10 ординарців, зв'язківці, майстри, конюхи і т.ін.). До складу конвою входили дві кінні і одна кіннокулеметна сотні.

Гетьманським господарем (посада на зразок гофмаршала) став М.Ханенко – виходець з українського гетьманського роду, великий землевласник. Ця структура забезпечувала обслуговування гетьмана і його родини, офіційних заходів за участю глави держави. Керівні посади обіймали військові з правами командирів (від бригади до роти).

Більшість складав обслуговуючий персонал – постачальники, кухарі, лакеї та ін. У гетьманській резиденції була церква, священник якої також входив до господарського штату. У складі штабу гетьмана функціонував Особливий відділ, який мав повноваження розвідки і контррозвідки, дізнання та слідства у справах політичного характеру, здійснював цензуру, а також виконував специфічні завдання гетьмана. Особливий відділ діяв паралельно з Державною вартою. Його розпорядження були обов'язкові для посадовців варти, митної служби, прикордонної, лісової, залізничної сторожі.

Діяльність підрозділів Головної квартири Гетьмана регламентувалася положеннями, які ухвалювала Рада Міністрів. На військових також поширювалися статuti армійської служби.

Судова гілка влади в умовах гетьманату зазнала суттєвих змін порівняно з часами УНР, еволюціонувавши в бік відновлення дореволюційної системи судочинства. Замість Генерального суду УНР був утворений Державний сенат – найвищий судовий орган, діяльність якого регламентувалася актами Російської імперії – “Учрежденієм Російського Правительствующего Сената”, “Учрежденієм Судебных Установлений”, “Уставами Уголовного и Гражданского судопроизводства”. Він складався з трьох генеральних судів – цивільного, карного і адміністративного.

31 липня був ухвалений тимчасовий закон “Про Верховне управління державою”, за яким у разі важкої хвороби або кончини гетьмана мала призначатися Колегія Верховних правителів держави у складі трьох осіб: заздалегідь призначеної гетьманом, обраної Радою Міністрів та Сенатом.

Сенатори призначалися з числа осіб з вищою юридичною освітою. Вони повинні були

мати не менше 15-річного стажу праці в судовому відомстві на посадах не нижче судового слідчого чи заступника прокурора окружного суду, присяжного адвоката, а також особи, які мали учені звання магістра або доктора наук. Виняток становили міністри, які могли бути призначені сенаторами, не маючи юридичної освіти та відповідного стажу роботи. Сенатори генеральних судів не мали права на суміщення посад, крім лекторської роботи у вищій школі. Сенатори Загального зібрання могли бути призначені на посади міністра, державного секретаря та їх заступників. При цьому платня по Сенату їм припинялася.

Орієнтація на судову систему царських часів виявилася й у відновленні Судових палат. Відповідні закони Центральної Ради були скасовані. Кваліфікаційні вимоги до членів Судових палат були аналогічні до сенаторських, крім десятирічного стажу роботи за фахом. Вони призначалися гетьманом за поданням міністра юстиції, попередньо діставши схвалення уряду. Були утворені три судові палати – Київська, Харківська та Одеська із штатом урядовців кожна: I розряду – 50; II розряду – 65 і III розряду – 75. Вони функціонували відповідно до російського закону від 3 липня 1914 р.

Військові суди поділялися на вищі (Київський, Катеринославський), корпусні та дивізійні. Визначалася їх компетенція в умовах “нормальної” і “виняткової” підсудності, склад судових колегій, порядок оскарження рішень. Участь прокурора і адвоката була обов’язковою тільки для вищих судів.

Місцеве самоврядування зазнало докорінної реорганізації. 14 травня указом гетьмана замість губернських комісарів вводилися посади старост. Повітові комісари були звільнені, а на їх місце призначалися повітові старости. МВС намагалося під наступ на органи місцевого самоврядування підвести певну нормативну базу. Розроблений ним статут тимчасових комісій з перевірки земств і міських дум схвалила Рада Міністрів. 29 червня уряд спеціальним законом дозволив губернським старостам розпускати земські зібрання та управи. Нерідко замість них відновлювалася робота старих цензових органів.

Державні службовці цивільних установ отримали певні преференції. Водночас від них вимагалася прийняття урочистої обітниці,

що було своєрідним тестом на лояльність до нової влади. Текст присяги цивільних державних службовців був лаконічним: “Урочисто обіцяю вірно служити Державі Українській, визнавати її державну владу, виконувати її закони і всіма силами охороняти її інтереси і добробут”.

Незважаючи на виключність влади гетьмана в межах усієї України, держава визнавалася найвищим ціннісним імперативом. Саме Українській державі присягалися цивільні службовці та суддівський корпус. Прикметно, що й присяга військових мала відповідну ієрархію пріоритетів – щиро служити Українській державі і Ясновельможному панові Гетьманові, безумовно слухатися військових начальників, зберігати вірність прапорові, не розголошувати службову таємницю. Православні військовики завершували присягу словами: “В цих справах най допоможе мені Господь Бог Всесильний”. У тексті присяги, яку складали воїни іншої віри чи язичники, звертання до Бога не наводилося.

В умовах ослаблення гетьманського режиму питання вірності державних службовців урочистій обітниці стало неактуальним. Порушення зобов’язань перед Українською державою і Ясновельможним паном Гетьманом було досить поширеним серед цивільних урядовців і масовим – у військових. Оголошення гетьманом грамоти про федерацію з небільшовицькою Росією стало моральним прикладом і водночас індульгенцією на порушення присяги. Першим груповим відреченням від обітниці були дії десяти міністрів – кадетів, які, протестуючи проти українізації уряду, висловилися “за зміцнення державності на всій протяжності колишньої Російської імперії”. Це призвело до відставки Ради Міністрів. Але через місяць з цих самих позицій змушений був виступити й П.Скоропадський, фактично відмовившись від державної самостійності України.

Службовці міністерств поділялися на 10 посадових класів. Перший – мав лише голова уряду, II – міністри, III – їх заступники, IV – директори департаментів. I так аж до X, який присвоювався практикантові. Урядовці III класу призначалися за підписами гетьмана, відповідного міністра і скріплюються державним секретарем. Особи, віднесені до IV класу, – за підписом гетьмана і скріпленням міністром. Для заміщення посад III–IV класів було необхідне схвалення канди-

датур урядом. Службовців V класу призначав міністр після погодження з гетьманом. Інші працівники апарату міністерства приймалися на роботу в порядку, затвердженому міністром. Закон передбачав і процедуру оприлюднення інформації про призначення на відповідні посади. Накази щодо осіб I-IV класів через Державну канцелярію публікувалися у “Державному віснику”. Тут оприлюднювалися також накази про призначення службовців VII і нижчих класів. На посадовців I-II класу відповідний департамент Державної канцелярії вів службові списки (формуляри). Відомості про призначення працівників губерньської та повітової номенклатури оголошувалися в місцевій пресі.

Закон про громадянство Української держави містив статтю, яка надавала право на державну службу лише українським громадянам. Упродовж перехідного періоду право на державну службу в Україні мали всі колишні громадяни Російської імперії, незалежно від того, чи одержали вони українське громадянство. 30 травня уряд ухвалив рішення, яке досить жорстко регулювало питання участі державних службовців у страйках, які визнавалися неприпустимими, а страйкарі мали бути “усунені з посад”. Повернення на роботу допускалося лише з дозволу керівника відомства. Державні службовці, на відміну від діючих суддів, прокурорських та слідчих працівників, не користувалися імунітетом недоторканності. Постанова Ради Міністрів від 24 вересня “Про заходи проти осіб, які загрожують правопорядку та державній безпеці Української Держави” дозволяла арешти державних службовців, протягом трьох днів про арешт мало бути проінформоване їхнє начальство. Справи про напад на урядових осіб цивільного відомства при виконанні ними або з приводу виконання ними службових обов’язків передавалися до компетенції військового судочинства. Вони прирівнювалися до справ, які складали “дійсну небезпеку для державного порядку і громадського спокою”.

Після поразки країн Четверного союзу Скоропадський був змушений звернутися за підтримкою до країн Антанти. Під їх тиском 14 листопада 1918 р. гетьман проголосив федерацію Української держави з майбутньою найбільшовицькою Росією для створення єдиного фронту боротьби з радянською владою. Це стало формальним при-

водом до повстання проти гетьмана. 13 грудня у Києві було проголошено Директорію. Наступного дня гетьман підписав зречення від влади і виїхав до Швейцарії, а згодом до Німеччини.

Літ.: *Скоропадський П.* Спогади / П. Скоропадський. – Київ-Філадельфія : [б. в.], 1995; *Українське державотворення. Невитребуваний потенціал : словник-довідник.* – К. : [б. в.], 1997; *Бойко О.* Формування території української незалежної держави в часи Української революції (1917-1921 рр.) / О. Бойко. – К. : [б. в.], 2007; *Дорошенко Д.* Історія України / Д. Дорошенко. – Т. 2. – К. : [б. в.], 2002; *Історія державної служби в Україні* : у 5 т. – К. : [б. в.], 2009.

Якубова Л.Д.

ГЕТЬМАНСЬКІ СТАТТІ XVII-XVIII СТ. – документи державно-правового характеру, які визначали суспільно-політичний устрій Козацької держави – Гетьманщини та порядок її відносин з Російською державою і називалися козацькими літописцями “конституціями”.

Здебільшого **Г.с.** укладалися з нагоди виборів нового гетьмана як своєрідна угода між гетьманом, козацькою старшиною та московським урядом. На думку М.С.Грушевського, автономія України у складі Російської держави мала конституційний характер і ґрунтувалася на договорі. **Г.с.** є найбільш повним джерелом щодо еволюції тогочасної системи адміністративного управління в Україні. Відомі Переяславські статті Ю.Хмельницького (1659), Батуринські (1663) та Московські статті І.Брюховецького (1665), Глухівські статті Д.Многогрішного (1669), Конотопські (1672) та Переяславські статті І.Самойловича (1674), Коломацькі статті І.Мазепи (1687), Решетилівські статті І.Скоропадського (1709), так звані “Рішительні пункти” Д.Апостола (1728).

Генетично **Г.с.** походили від елекційних договорів, які новообрані польські королі укладали з магнатами і шляхтою. 20 травня 1573 р. на виборчому з’їзді у Варшаві посол тільки-но обраного короля Генріха Валуа підписав від його імені два документи: *Pacta conventa* (договірні статті), що визначали зобов’язання нового короля перед виборцями (основи його політики), і так звані *Articuli Henriciani*, *Artukuiy henrykowskie*, в яких викладалися засади польської державності. За усталеним звичаєм *pacta conventa* підписували і попе-

редники Генріха Валуа, однак за змістом вони відрізнялися. Артикули Генріціанські встановлювали засади конституційного устрою Речі Посполитої (зокрема принцип виборності короля сеймом), змінювати які одноосібно король не мав права. Згодом кожний наступний король підписував власні *Pacta conventa*, але Артикули Генріціанські залишалися без зміни протягом майже двох сторіч. Крім Артикулів Генріціанських, у Речі Посполитій у XVII ст. набули поширення так звані “артикули гетьманські” – збірки військових законів і постанов, що видавали гетьмани як вищі воєначальники польської армії.

Російська політична традиція того часу відкидала будь-які можливості укладання елекційних договорів, що обмежували владу самодержавного монарха. Проте, враховуючи складну політичну ситуацію в українських землях, царський уряд був вимушений йти на компроміс з козацькою старшиною. З кожним наступним договором реальні права і вольності Гетьманщини в складі Російської держави суттєво обмежувалися, поки царський уряд не втратив до них інтересу.

Переяславські статті 1659 р. – формально міждержавний договір, укладений гетьманом України Юрієм Хмельницьким і представниками московського уряду в Переяславі 17 жовтня 1659 р. За умовами договору гетьман України не мав права вести самостійну зовнішню політику (укладати міжнародні договори, приймати іноземних послів, брати самостійну участь у воєнних діях тощо). Козацька рада не могла без згоди царського уряду переобрати гетьмана. Встановлювалася смертна кара “за заколотницькі дії”. Гетьман без ради не міг призначати і звільняти полковників та генеральну старшину. Київський митрополит повинен був визнати зверхність Московського Патріарха і новообраному митрополиту заборонялось приймати посвяту від Константинопольського Патріарха. Для посилення контролю за діяльністю гетьманського уряду в Україні значно збільшився контингент царських військ. Вже восени 1660 р. Ю.Хмельницький розірвав воєнно-політичний союз з московським царем і уклав новий договір з Річчю Посполитою.

Батурицькі статті 1663 р. – договір, підписаний гетьманом Лівобережної України Іваном Брюховецьким і представниками

московського уряду в Батурині в листопаді 1663 р. Підтверджуючи Березневі статті 1654 р., цей документ містив додаткові пункти, за якими гетьманська адміністрація зобов’язувалась забезпечувати харчами московське військо в Україні: повернути московським поміщикам селян-втікачів; українським купцям заборонялось ввезення та продаж горілки і тютюну в Московській державі.

Московські статті 1665 р. – договір, підписаний у Москві 11 (21) жовтня 1665 р. між гетьманом Іваном Брюховецьким і московським урядом. Значно обмежував політичні права України, посилював її військово-адміністративну і фінансову залежність від Російської держави. Вибори гетьмана мали проходити лише з дозволу царя і в присутності московських послів. Згідно з договором збільшувалась кількість московських військ в Україні (вони розміщувалися навіть у Запорозькій Січі). Українська Церква переходила в підпорядкування Московському Патріарху. Магдебурзьке право надавалося містам царською жалуваною грамотою.

Глухівські статті 1669 р. – договір, підписаний 16 березня 1669 р. у Глухові між гетьманом Лівобережної України Дем’яном Многогрішним і московським урядом. Цим актом було скасовано умови Московського договору 1665 р. Договір декларував формальне відновлення Березневих статей 1654 р. Московські воєводи залишилися лише в п’ятьох містах – Києві, Переяславі, Чернігові, Ніжині і Острії, де вони не мали права втручатись у справи місцевої адміністрації. Козацький реєстр встановлювався в розмірі 30 тис. осіб. Гетьман мав право утримувати наймане військо чисельністю в 1 тис. осіб. Податки збирались виключно козацькою старшиною. Значно обмежувався перехід селян у козацтво. Гетьманська резиденція встановлювалася у Батурині. У березні 1672 р. козацька старшина скинула Многогрішного з гетьманства, звинувативши його в зраді і зносінах з правобережним гетьманом Петром Дорошенком.

Конотопські статті 1672 р. – договір, підписаний 17 червня 1672 р. у Козачій Діброві поблизу Конотопа між гетьманським урядом новообраного гетьмана Івана Самойловича і царською адміністрацією. Укладений на основі Глухівських статей 1669 р. з деякими доповненнями. Статті обмежували політичні права гетьманського уряду. Геть-

ману заборонялось без царського указу і старшинської ради висилати посольства до іноземних держав, і особливо, підтримувати відносини з гетьманом П.Дорошенком. Гетьман не мав права позбавити старшину урядів (посад) або покарати без згоди старшинської ради чи вироку військового суду. Нав'язуючи ці умови, старшина поширювала свій вплив за рахунок підриву влади гетьмана. 17 березня 1674 р. на генеральній раді у Переяславі, в якій взяли участь представники правобережної старшини, Іван Самойлович був проголошений гетьманом обох боків Дніпра. Були прийняті нові **Переяславські статті 1674 р.**, які в цілому повторювали Глухівські та Конотопські статті, але з деякими відмінностями. Так, гетьман позбавлявся можливості без згоди старшини чинити суд. Встановлювалася чисельність реєстрового війська у 20 тис. осіб, жалування йому було подвійне (гетьманське і царське). **Коломацькі статті 1687 р.** У липні 1687 р. на прохання старшини гетьмана Самойловича було заарештовано і заслано до Сибіру в Тобольськ, де він і помер. 25 липня 1687 р. у військовому таборі над річкою Коломаком під пильним контролем царських адміністраторів новим гетьманом було обрано генерального осавула Івана Мазепу. Він присягнув цареві на вірність і підписав складені напередодні нові статті, які дістали назву Коломацьких. Статті декларативно підтверджували козацькі права і привілеї, зберігали 30-тисячне реєстрове козацьке військо та компанійські (гетьманські) полки. Гетьман не мав права без царського указу позбавляти старшину керівних посад, а старшина – скидати гетьмана. Значно обмежувалося право гетьмана розпоряджатися військовими землями. Козацькій старшині надавалися господарчі права і привілеї. Гетьман і старшина зобов'язувалися дбати про зближення з великоросами, особливо через змішані шлюби, для чого малоросійським мешканцям дозволявся вільний перехід до великоросійських міст.

Решетилівські статті 1709 р. – законодавчий документ царського уряду, який врегулював відносини Московської держави і Гетьманщини. 17 (28) липня 1709 р. новопризначений гетьман Іван Скоропадський звернувся в Решетилівці до Петра I з так званими “просительними статтями” з 14 пунктів. 31 липня (11 серпня) 1709 р. було видано

царський указ, який, формально підтверджуючи попередні запевнення про збереження державно-правового статусу Гетьманщини, був спрямований на поступову ліквідацію її адміністративної автономії. Згідно з царським актом гетьманський уряд здійснював судову та адміністративну владу; московським урядовцям, крім президентів колегій, було заборонено втручатися в справи адміністративного управління. Проте військово-адміністративна залежність України від московського уряду в цілому підсилювалася. При гетьмані запроваджувалась посада міністра-резидента, який мав спостерігати за діяльністю гетьмана та його уряду.

В 1728 р. новообраний гетьман Данило Апостол подав до царського уряду петицію про відновлення державних прав України на основі Березневих статей 1654 р. У відповідь на гетьманську петицію російський уряд видав **“Рішительні пункти” 1728 р.**, які, ставши своєрідною конституцією Гетьманщини, значно обмежували гетьманську владу і політичну автономію Лівобережної України. Гетьманська резиденція залишалася у Глухові під контролем російської адміністрації. Чисельність найманого війська обмежувалася до трьох полків (крім реєстрових козаків). Гетьман під час війни підпорядковувався наказам російського генерал-фельдмаршала. Кандидатів на посади генеральної старшини і полковників вибирала старшина з-поміж себе, але затверджував ці кандидатури імператорський уряд. Індукта, тобто мито на товари, що ввозилися в Україну, мала йти до російського скарбу. Було скасовано заборону росіянам купувати землю в Україні, але вони при цьому повинні були підлягати юрисдикції гетьманської влади.

Таким чином, **Г.с.** – конституції, які уклалися переважно при виборі нового гетьмана між ним, українською старшиною і царським урядом, визначали характер державності України і форми відносин з Московією. Вважалося, що в основу всіх цих договорів були покладені Березневі статті 1654 р. (Статті Богдана Хмельницького). За словами М.С.Грушевського, саме ці статті “стали підвалиною суспільно-політичного устрою на Україні, своєрідною українською конституцією”.

Літ.: *Горобець В. М.* Від союзу до інкорпорації: українсько-російські відносини другої половини XVII – першої чверті XVIII ст. / В. М. Горобець. –

К. : [б. в.], 1995; *Мельник Л.* Переяславсько-московський договір 1654 р. в оцінках М. Грушевського / *Л. Мельник // Осягнення історії. Збірник праць на пошану професора М. П. Ковальського.* – Острог – Нью-Йорк : [б. в.], 1999. – С. 369-376; *Яковлів А.* Статті Богдана Хмельницького в редакції 1659 р. / *А. Яковлів // Ювілейний збірник на пошану академіку М. С. Грушевському з нагоди його 60-річчя.* – К. : ВУАН, 1928. – Т. 1. – С. 179-194; *Яковлів А.* Українсько-московські договори в XVII-XVIII віках / *А. Яковлів // Укр. істор. журн.* – 1993. – № 1-12; 1994. – № 1-6.

Нікітін В.В.

ГЛАВА ДЕРЖАВИ – найвища посадова особа держави, яка за Конституцією визначає внутрішню і зовнішню політику, представляє країну в офіційних церемоніях всередині країни і за рубежем (у міжнародних, міждержавних відносинах), вирішує питання громадянства і надання політичного при тулку, нагороджує державними нагородами і присвоює почесні звання, здійснює індивідуальне помилування; як гарант Конституції, прав та свобод людини і громадянина у встановленому порядку вживає заходів з охорони суверенітету країни, її незалежності й державної цілісності, забезпечує узгоджене функціонування і взаємодію органів державної влади, вводить на всій території країни або в окремих місцевостях надзвичайний стан, про що повідомляє парламент; як верховний головнокомандуючий несе відповідальність за бойову готовність Збройних Сил, затверджує військову доктрину держави, призначає і звільняє вищих воєначальників, присвоює вищі військові звання, оголошує про заклик громадян на військову службу, в разі агресії проти країни або її безпосередньої загрози вводить на території всієї держави або в окремих місцевостях воєнний стан з негайним повідомленням парламенту; як суб'єкт законодавчого процесу володіє правами законодавчої ініціативи і відкладного вето, підписує та обнародує закони. **Г.д.** – державна посада, що уособлює єдність нації, символізує державу, покликана гарантувати її цілісність, бути чинником гармонійної та ефективної взаємодії гілок державної влади між собою. Главою держави є коронована особа в монархічних державах або президент у республіканських державах. **Г.д.** вважається носієм верховної влади в країні, очолює, репрезентує державу. Як правило, його статус харак-

теризується політичною нейтральністю. Він постає найпершим представником держави в міжнародних відносинах.

Літ.: *Енциклопедичний словник з державного управління / уклад. : Ю. П. Сурмін, В. Д. Бакуменко, А. М. Михненко та ін. ; за ред. Ю. В. Ковбасюка, В. П. Трошинського, Ю. П. Сурміна.* – К. : НАДУ, 2010; *Михненко А. А.* Зарубіжний досвід функціонування інституту глави держави / *А. А. Михненко // Новітні тенденції розвитку демократичного врядування: світовий та український досвід : матеріали наук.-практ. конф. за міжнар. участю, Київ, 30 трав. 2008 р. : у 3 т. / за заг. ред. О. Ю. Оболенського, С. В. Сьоміна.* – К. : НАДУ, 2008. – Т. 2. – С. 237-240; *Андрусів В. В.* Інститут президентства в системі міжінституційних взаємодій / *В. В. Андрусів // Стратег. пріоритети.* – 2007. – № 1. – С. 50-57; *Плахотнюк Н. А.* Інститут президентства в Україні : монографія / *Н. А. Плахотнюк, В. І. Мельник.* – К. : Видавн. дім “Максімум”, 2004.

Михненко А.А.

ГЛАВА УРЯДУ – керівник виконавчої влади в державі, ключова фігура в системі державного врядування, громадського адміністрування. **Г.у.** (прем'єр-міністр, канцлер, голова ради (кабінету) міністрів тощо, а в президентських республіках – президент або прем'єр-міністр, у конституційній монархії – прем'єр-міністр) часто наділяється особливими, широкими і самостійними адміністративними повноваженнями в різних галузях, усі члени уряду ієрархічно підпорядковуються йому. У більшості держав **Г.у.** має назву прем'єр-міністра. В парламентських країнах призначається на посаду главою держави, як правило, ним стає лідер політичної партії, що здобула перемогу на парламентських виборах, або один з лідерів провідної партії урядової коаліції. **Г.у.** і очолюваний ним уряд несуть повну відповідальність перед парламентом. **Г.у.** може призначати і звільняти членів уряду або ж вони призначаються та звільняються за його поданням главою держави чи парламентом; він проводить засідання уряду або його кабінету, визначає порядок денний засідань, формулює рішення уряду; може впливати на законодавчий процес, використовуючи, зокрема, право законодавчої ініціативи. В Україні **Г.у.** за Конституцією є Прем'єр-міністр. **Г.у.** наділений досить широкими повноваженнями. Він керує діяльністю уряду, призначає, зміщує і переміщує його членів. Усі доку-

менти й нормативні акти, що подаються КМ (РМ), підписуються або санкціонуються його главою. Члени уряду, як правило, зобов'язані підтримувати свого главу. У разі незгоди з ним подають у відставку. **Г.у.** має право заявити главі держави про свою відставку. Відставка **Г.у.** автоматично спричинює відставку всього складу уряду. **Г.у.** та очолюваний ним КМ (РМ) за рішенням глави держави чи у зв'язку з прийняттям парламентом резолюції недовіри подає у відставку. Характерною рисою сучасного політичного розвитку більшості країн є зростання на практиці повноважень уряду, його глави, що відображає тенденцію посилення виконавчої влади за рахунок влади законодавчої.

Літ.: *Енциклопедичний словник з державного управління* / уклад. : Ю. П. Сурмін, В. Д. Бакуменко, А. М. Михненко та ін. ; за ред. Ю. В. Ковбасюка, В. П. Трошинського, Ю. П. Сурміна. – К. : НАДУ, 2010; *Політологічний енциклопедичний словник* / упоряд. В. П. Горбатенко ; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенко. – 2-ге вид., допов. і переробл. – К. : Генеза, 2004; *Юридична енциклопедія* : в 6 т. / редкол. : Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. – К. : Укр. енцикл., 1998. – Т. 1 : А-Г; *Українська дипломатична енциклопедія* : у 2 т. / редкол. : Л. В. Губерський, В. А. Вергун, В. І. Головченко та ін. – К. : Знання України, 2004. – Т. 1; *Уряди України у ХХ ст.* / кер. авт. кол. С. В. Кульчицький. – К. : Наук. думка, 2001.

Михненко А.А.

ГЛОБАЛЬНИЙ ДОГОВІР ООН – добровільна ініціатива, що має дві цілі: введення до загальноприйнятої практики десяти принципів бізнесової діяльності в усьому світі та сприяння діяльності на забезпечення досягнення цілей ООН. У своєму виступі на Всесвітньому Економічному Форумі 31 січня 1999 р. Генеральний Секретар ООН Кофі Аннан звернувся до лідерів бізнес-кіл з пропозицією приєднатись до міжнародної ініціативи – **Г.д.ООН** та об'єднати зусилля компаній, агенцій ООН, працівників та громадського суспільства для підтримки дев'яти (зараз десяти) принципів у сфері прав людини, трудових відносин, охорони навколишнього середовища та боротьби з корупцією. Етап виконання **Г.д.ООН** було розпочато у Штаб-квартирі ООН у Нью-Йорку 26 липня 2000 р. Для виконання цих завдань **Г.д.ООН** пропонує участь і сприяння за допомогою кількох механізмів, а саме: політич-

ний діалог, навчання, національні (регіональні) мережі та проекти. До **Г.д.ООН** долучаються всі важливі соціальні партнери: уряди, які визначили принципи, на яких базується ініціатива; компанії, дії яких вона прагне змінити; трудовий сектор, у чиїх руках зосереджений глобальний виробничий процес; організації громадянського суспільства, які представляють широкий загал зацікавлених осіб.

Презентація ініціативи **Г.д.ООН** в Україні відбулася 6 грудня 2005 р. під час Форуму соціальної відповідальності бізнесу та **Г.д.ООН**. У відповідь на зростаючий в Україні інтерес до концепції соціальної відповідальності бізнесу Представництво ООН в Україні 25 квітня 2006 р. у Києві започаткувало ініціативу Глобального договору за участю 34 українських та міжнародних компаній, асоціацій та громадських організацій. Багато українських компаній, бізнес-асоціацій, трудових колективів, громадських організацій, що діють у соціальній сфері відповідальності, приєдналися до цієї важливої ініціативи.

Г.д.ООН на сьогодні є найбільшою у світі ініціативою в галузі корпоративної відповідальності, яку підтримали понад 5 тис. учасників (в Україні більше 150 компаній), що представляють комерційний сектор, і 2 тис. інших учасників, що представляють громадянське суспільство, академічні кола, трудові та інші сектори. Усім компаніям, які бажають співпрацювати з ООН, рекомендується приєднатися до Глобального договору і взяти участь у реалізації концепції ООН щодо більш стійкої і всеосяжної глобальної економіки.

Літ.: *Офіційний сайт Мережі Глобального Договору в Україні*. – Режим доступу : <http://www.globalcompact.org.ua>; *Kell Georg. Rasche Andreas. The United Nations Global Compact: Achievements, Trends and Challenges*. – Cambridge University Press, 2010.

Щур Н.О.

ГЛУШКОВ ВІКТОР МИХАЙЛОВИЧ (24.08.1923 – 30.01.1982) – видатний учений і організатор науки, відомий своїми фундаментальними науковими працями з математики, теорії цифрових автоматів, теорії програмування і системи алгоритмічних алгебр, теорії проектування електронних обчислювальних машин. Зробив значний внесок у

створення засобів обчислювальної техніки нової архітектури, автоматизованих систем управління технологічними процесами і промисловими підприємствами, у розробку основ побудови загальнодержавної автоматизованої системи управління народним господарством і основ безпаперової інформатики. Засновник наукової школи в галузі кібернетики, лауреат Ленінської та державних премій УРСР та СРСР, Герой соціалістичної праці, академік АН УРСР і АН СРСР, почесний член зарубіжних академій. Опублікував понад 500 робіт, у тому числі 30 монографій. Велику роботу проводив впродовж багатьох років як депутат Верховної Ради СРСР та як віце-президент Академії наук України.

Народився у м. Ростові-на-Дону в родині гірничого інженера. У 1941 р. із золотою медаллю закінчив середню школу, а в 1943 р. вступив до Новочеркаського індустріального інституту, після четвертого курсу якого перевівся на математичний факультет Ростовського університету, екстерном склавши всі іспити за чотири роки університетського курсу з математики і фізики. У 1948 р. за розподілом був направлений працювати на Урал. Протягом 1948-1952 рр. працював асистентом, доцентом, завідувачим кафедрою теоретичної механіки Уральського лісотехнічного інституту (м. Свердловськ). Ще під час навчання проявив схильність до наукових досліджень. У 1951 р. захистив кандидатську дисертацію, а в 32-річному віці (1955) став доктором фізико-математичних наук. Отримані ним математичні результати і особливо вирішення узагальненої п'ятої проблеми Гільберта вивели його у ряд провідних алгебраїстів світу.

У 1956 р. розпочалася нова сторінка його наукової діяльності – дослідження та вирішення проблем обчислювальної техніки, прикладної математики, кібернетики, автоматизованих систем керування. Досягнення в цих галузях базувалися на його неабиякій математичній підготовці і потужному фундаменті вітчизняних математичних шкіл. Відтоді став жити й працювати в Києві і до останніх днів свого життя не покинув Україну. Тут він керував лабораторією обчислювальної техніки і математики Інституту математики АН України, створеною раніше С.О.Лебедевим і відомою своїми унікальними розробками обчислювальних машин

МЕСМ і СЕСМ. Саме в Києві було створено першу в СРСР (і в континентальній Європі) електронно-обчислювальну машину (ЕОМ). У 1957 р. став директором Обчислювального центру АН УРСР науково-дослідницького типу, а через п'ять років (1962) очолив створений на базі ОЦ АН УРСР Інститут кібернетики АН Української РСР.

Вихідною точкою у дослідженнях з кібернетики стали його роботи в галузі теорії цифрових автоматів. Він розумів, що внаслідок своєї універсальності теорія автоматів може бути застосована для розробки моделей кібернетичних систем у найрізноманітніших прикладних напрямках. Основною ідеєю була спроба використання алгебраїчного апарату для представлення таких об'єктів, якими є компоненти ЕОМ, схеми і програми. Він розвинув цю ідею і, що особливо важливо, побудував необхідні математичні засоби і показав, як компоненти ЕОМ можуть бути представлені через алгебраїчні вирази.

Спочатку системи алгоритмічних алгебр були використані ним для опису мікропрограм. Для цього була запропонована абстрактна модель ЕОМ, що представляє взаємодію двох автоматів – управляючого та операційного. Схема автоматної взаємодії, введена в абстрактну модель ЕОМ, могла бути поширена на випадок довільних кібернетичних систем, що дає можливість формалізації їх функціонування за допомогою апарату систем алгоритмічних алгебр.

У 1961 р. була видана знаменита монографія “Синтез цифрових автоматів”, перекладена пізніше на англійську мову і видана в США та інших країнах.

Багато і плідно працював над теорією і перспективними технологіями програмування, проектування і розроблення систем оброблення даних. У галузі теорії програмування та систем алгоритмічних алгебр зробив фундаментальний внесок у вигляді алгебри регулярних подій, що надало можливість формалізації функціонування ЕОМ за її допомогою та стала передумовою формування концепції структурного програмування, запропонованої пізніше Дейкстрою (1968). Використання поняття “автомат” як математичної абстракції структури і процесів всередині обчислювальних машин відкрило принципово нові можливості в технології створення комп'ютерів. Сучасні системи автоматизації проектування обчислюваль-

них машин повсюдно використовують ці ідеї. У співавторстві з Г.Ю.Цейтліним та О.Л.Ющенко опублікував монографію “Алгебра, языки, программирование” (1974), в якій узагальнив теорію універсальних алгебр і показав її застосування в теоретичному програмуванні.

Шляхи вдосконалення технології розробки програм бачив у розвитку алгебри алгоритмічних мов, тобто техніки еквівалентних перетворень виразів у цих мовах. У цю проблему він вкладав загальноматематичний і навіть філософський сенс, розглядаючи створення алгебри мови конкретної галузі знань як необхідний інструмент її формалізації і можливості застосування абстрактних перетворень.

Разом із колегами розвинув ідею щодо об'єднання процесу проектування ЕОМ з проектуванням і розробкою їх математичного забезпечення. На основі теоретичних робіт в Інституті кібернетики була створена мова для опису алгоритмів і структур ЕОМ та методика проектування ЕОМ, які були реалізовані в ряді унікальних систем. Монографія “Автоматизация проектирования обчислювальних машин” (1975) узагальнила результати цих робіт.

Ще в 1958 р. запропонував ідею створення універсальної керуючої машини, яка б взяла на себе управління технологічними процесами в різних промислових галузях. Ця ідея була реалізована в проекті керуючої машини широккого призначення (1961), пізніше названої УМШН “ДНЕПР”. За його наполяганням у Києві був побудований завод обчислювальних і керуючих машин (ВУМ, пізніше НВО “Електронмаш”), який випускав промислові зразки цих машин.

Разом зі своїми учнями і соратниками зробив великий внесок у формування і реалізацію ідей створення АСУТП, розробку відповідної теорії, математичних, програмних і спеціальних технічних засобів для керування технологічними процесами в мікроелектроніці, металургії, хімічній промисловості, суднобудуванні.

Розробка систем організаційного управління підприємствами, розпочата так само під його керівництвом (1963-1964), завершилася задачею в експлуатацію першої в країні АСУП для підприємства з масовим характером виробництва “Львів” на львівському телевізійному заводі “Електрон” (1967) і

рекомендацією до її тиражування як типової в різних галузях народного господарства СРСР. У монографії “Введение в АСУ”, яка присвячена системам організаційного управління (1974), були систематизовані оригінальні результати, отримані ним у цьому напрямі досліджень. Продовжуючи ці роботи, запропонував концепцію Загальнодержавної автоматизованої системи (ЗДАС) як єдиної системи збирання звітної інформації по народному господарству, планування та управління ним і тим самим створення інформаційної бази для моделювання різних варіантів його розвитку. Насправді концепція ЗДАС, що правильно відображає в технічному плані жорстко централізовану структуру суспільного устрою країни, зустріла опір самої суспільної системи. Перешкоджали створенню ЗДАС некомпетентність вищого керівництва країною, небажання середньої управлінської ланки працювати під жорстким контролем і на основі об'єктивної інформації, яка збирається та обробляється за допомогою ЕОМ, неготовність суспільства в цілому, недосконалість існуючих у той час засобів обчислювальної техніки і зв'язку, нерозуміння і навіть протидія з боку вчених-економістів. Але в головному він, безумовно, мав рацію, ставлячи ще тоді завдання широкої інформатизації та комп'ютеризації країни.

Надавав великого значення методологічному осмисленню кібернетики, її проблематики та шляхів розвитку, використанню результатів досліджень. Монографія “Введение в кибернетику” опублікована в 1964 р. У цей час ним були написані наукові статті у вітчизняних журналах, статті в Британській та Американській технологічних енциклопедіях. Кібернетика трактувалася ним широко – як наука про загальні закономірності, принципи і методи обробки інформації і управління складними системами. Обчислювальна техніка розглядалася як основний технічний засіб кібернетики. Йому належить заслуга формування нового розуміння кібернетики як наукової дисципліни зі своєю методологією і палітрою досліджень, що, врешті-решт, сприяло зростанню зацікавленості наукової громадськості цими ідеями, притоку свіжих сил, інтеграції кібернетики і обчислювальної техніки.

Саме його тлумачення кібернетики як науки про засоби переробки інформації, подане у

статті (1967), було у тому ж самому році внесено в “Британську енциклопедію”. Ця обставина відіграла велику роль у розгортанні робіт і згуртуванні інтересів дослідників та інженерів, які працювали над створенням нових обчислювальних систем. Розроблені ним принципово нові підходи і засновані на них методи і моделі для систем обробки інформації збагатили інструментарій кібернетики, радикально змінили теорію обчислювальних систем і систем управління, підготувавши основу для розвитку нового витка науки про інформацію – теорії інформаційних технологій (інформатики). Він передбачав, що інформатика з часом стане не просто окремою галуззю знань, а універсальним науковим інструментарієм пізнання законів живої і неживої природи, законів розвитку суспільства та цивілізації в цілому. Діапазон наукових інтересів Г. був надзвичайно широким. За його ініціативи була підготовлена і випущена вперше у світі “Энциклопедия кибернетики”. Він виступав з новими ідеями побудови інтелектуальних систем (систем штучного інтелекту), працював над комп’ютерними системами імітаційного моделювання інтелектуальних процесів прийняття рішень, моніторингу стану і відображення ситуацій в економічних, технічних, біологічних та медичних системах, розробляв принципи побудови ЕОМ нової, нетрадиційної архітектури тощо. З плином часу все яскравіше постає постать Г. як видатного вченого, ініціатора й організатора масштабних науково-технічних програм і проектів створення інфраструктури інформатизації, того, хто передбачав наближення інформаційного суспільства і багато зробив для цього.

Літ.: Малиновский Б. Н. Академик В. Глушков. Страницы жизни и творчества / Б. Н. Малиновский. – К. : Наук. думка, 1993; Малиновский Б. Н. Главное дело жизни. История вычислительной техники в лицах / Б. Н. Малиновский. – К. : КИТ, ПТОО “А.С.К.”, 1995.

Ралдугін Є.О.

ГОББС ТОМАС (1588-1679) – англійський філософ-матеріаліст, автор теорії суспільного договору.

Народився у графстві Глостершир, в сім’ї приходського священика. Добре знав античну літературу та класичні мови. У п’ятнадцять років вступив до Оксфордського уні-

верситету. У 1610 р. після закінчення університету став наставником лорда Гардвика з аристократичної родини Вільяма Кавендіша (згодом графа Девонширського), завдяки якому познайомився з відомими вченими того часу, які й вплинули на формування його філософських поглядів, серед них Б.Джонс, Ф.Бекон, Г.Чарберсі, П.Гассенді, Р.Декарт та І.Кеплер.

“Левіафан, або Матерія, форма та влада держави церковної та громадянської” (1651) – основна праця Г., яка характеризує його основні державно-управлінські та морально-політичні погляди. Ця робота від початку була задумана як апологія абсолютної влади держави.

Концепція Г. є продовженням теорії природного стану людей та договірною походження держави, що характерне для мислителів того часу.

Державу розглядає як результат договору між людьми, який поклав кінець природному додержавному стану “війни всіх проти всіх”. Дотримувався принципів: 1) початкової рівності людей (відповідно до якого окремі громадяни добровільно обмежили свої права і свободу на користь держави, завдання якого – забезпечення миру і безпеки); 2) правового позитивізму (звеличував роль держави, яку він визнає абсолютним сувереном).

Держава уподібнюється біблійному чудовиську, сильнішого від якого немає у світі. Г. намагається підняти авторитет “громадської влади”, підкреслює пріоритет держави перед церквою та необхідність перетворення релігії в прерогативу державної влади. (Г. в історії філософії державного управління вперше висловлює ідею незалежності церкви від держави, різко виступаючи проти політичних тенденцій церкви буде своє вчення на принципах природного права.)

“Левіафан” являє собою найбільш повний та систематизований виклад соціально-політичної теорії та державно-управлінської теорії Г. з одночасним її філософським обґрунтуванням. Книга складається із чотирьох частин: 1) вчення про людину; 2) походження та сутність держави; 3) претензії церкви на владу та 4) її самостійність у ставленні до держави.

У концепції філософії державного управління Г. чітко пересікаються основні філософські лінії, які йдуть від філософії приро-

ди до філософії моралі, від філософії моралі до філософії держави. Людина являє собою частину “політичного тіла”, виступає складовою етики та вчення про громадянське суспільство. Г. досконало вивчає процеси утворення держави з тією метою, щоб з’ясувати причини, які обумовлюють підтримку мислителів того часу.

В самій природі людини закладені причини, які зумовлюють суперництво, недовіру та страх, що призводить до ворожого зіткнення та насильницьких дій, спрямованих на те, щоб загубити або умертвити інших. Бажання слави та розбіжність думок, що також заставляє людей вдаватись до насилля, утворює “стан війни всіх проти всіх”. Такий стан всеосяжної війни та протиборства Г. називає “природним станом людського роду”, трактуючи його як відсутність громадянського суспільства, тобто державної організації, державно-правового регулювання життя людей. У природному стані діє лише природне право, яке дозволяє людині “робити все, що попало та проти кого попало”.

Природний стан людства заважає, на думку Г., нормальному розвитку суспільного життя, відволікаючи людей від творчої діяльності. У суспільстві, де немає державної організації та управління, панують свавілля та безправ’я. Це зумовлює необхідність відмови від природного стану та перехід до громадянського суспільства й державного устрою. Природне право змінює природний закон, відповідно до якого “людині заборонено робити те, що шкідливе для життя або позбавляє його засобів до збереження”.

Природний закон, за Г., не є результатом згоди людей, а являє собою лише приписи людського розуму, він є “властивим людській природі, як і будь-яка інша здатність або стан душі”. Виконання цих законів “гарантоване лише державними законами та примусовою владою держави”. Природні закони можуть бути реалізовані тільки в громадянському суспільстві, з виникненням держави.

У своїй концепції Г. визволяє мораль від релігійної санкції, підпорядковуючи її авторитету державної влади. Тільки держава, створена з метою забезпечення миру та безпеки, в змозі гарантувати дотримання законів, надаючи їм статусу державних. Виходячи з цього держава є вищим суддею з питань моральності – перетворюючи моральні (природні) закони в громадянські Г., запе-

речею регулятивну функцію моральності, проголошуючи її недієвість без опору на державу.

Г. вивчає людину як головну складову політичного механізму, заперечуючи тим самим погляди багатьох попередників щодо людини як суспільної істоти. Це пояснюється, зокрема, тим, що більшість з них досить поверхово вивчали людську природу. На думку Г., “людина є істота зла та антисоціальна” – погляди Г. діаметрально протилежні поглядам Аристотеля, якому належить спроба конструювати державу виключно із принципу суспільної природи людини.

Перехід від стану війни всіх проти всіх до миру обумовлюється відреченням від права на все, тому спеціальний природний закон вказує, що не можна мати право на все, або, що воно може бути перенесеним на іншу особу, або від нього слід зовсім відмовитись. Виступаючи за суб’єктивне начало самозбереження, Г. приходять до висновку, що “право всіх на все веде до фатального стану війни всіх проти всіх. Щоб залишити людині можливість здійснювати свої егоїстичні прагнення, Г. висуває основну вимогу природного закону – шукати миру, відмовившись від всіх прав, які їй належать.

Другий природний закон Г. вимагає дотримання договорів, які укладаються між людьми з метою самозбереження, що є первинним джерелом справедливості. Розуміння справедливого та несправедливого у природному стані не має сенсу, оскільки його воно набуває завдяки укладанню договору. Порушення однією із сторін зобов’язання щодо виконання цієї угоди є несправедливістю. Отже, природа справедливості полягає у дотриманні договору; проте непорушення договору можливе тільки в умовах існування державної влади. Саме в цих умовах тільки можлива і власність. Тут у Г. виникає суперечність, оскільки джерелом справедливості він вважає закон, який встановлює дотримання договорів і, водночас він стверджує, що справедливість і пов’язана з нею власність спираються на підтримку державної влади, яка загрозою щодо покарань спонукає до дотримання договору. Проте ця суперечність у концепції Г. проростає далі, оскільки “сама державна влада, з одного боку, виступає основою дотримання договору, а з другого – вона сама базується на ньому.

Г. розглядає примусовий елемент державної влади, оскільки саме в такому контексті договору виводить характер державної влади. Проте договори фактично, як їх розуміє Г., не в змозі забезпечити безпеку людини. До тих пір, поки не буде влади, здатної забезпечити безпеку кожної людини, кожна людина буде дотримуватись природних законів за власним бажанням, оскільки це їй буде корисним, кожен буде спиратись на власну волю. Г. розмежовує приватний інтерес від суспільного, завдяки цьому підходить до центрального пункту свого вчення: до питання про походження уряду. В центрі людських відносин лежать мотиви егоїзму, в тому немає іншого засобу змусити людину дотримуватись природних законів і тим самим підтримувати мир у суспільстві. Угамувати людські пристрасті є однією із найважливіших функцій, яку бере на себе суспільство. Пояснюючи процес та причини, які обумовлюють утворення уряду, Г. вступає в полеміку з Аристотелем, який стверджував, що “навіть серед тварин не тільки людина, але й навіть мурахи та бджоли можуть бути названі “політичними”. Г. вважає, що це положення нічого не доводить. Спільності ці ще не держава, а тільки суспільство, в них немає спільної влади, яка б управляла кожним громадянином шляхом боязні покарання, а тому такі суспільні союзи не забезпечують безпеку людини. Люди обмежені прагненням спільного блага, кожен намагається здійснити перетворення і кожен по-своєму, в результаті чого виникають чвари та війни. Виходячи із цього Г. виводить дві форми таких союзів, перший – природний – спричинений людською природою, а другий – штучний – суспільний (держава), характерною ознакою якого є наявність влади – “суспільство без спільної влади не можливе, необхідним є, щоб у всіх була одна воля”. Такого роду перетворення волі всіх в одну волю можливе лише в тому випадку, коли кожен член спільності підпорядкує свою волю волі одного індивіда, або й цілої спільноти стосовно реалізації принципу встановлення спільного блага. Тому особа, якій підпорядковується воля окремих осіб, має привести цю волю до єдності та згоди. Утворення такої єдності Г. називає державою або громадянським суспільством, громадянською особистістю. Коли єдина воля є єдиною для всіх, то вона є єдиною особистістю, яка во-

лодіє самостійними правами та власністю. З огляду на це – “держава – це єдина особа, воля якої внаслідок договору багатьох людей вважається волею всіх, тому вона може користуватись силами та здібностями кожного роду”.

Держава це юридична особа. Г. відрізняє державу від державної влади, а також від особи, яка є безпосереднім носієм цієї влади. “У кожній державі є та особа, або те зібрання осіб, воля яких підпорядкована волі кожного, є носієм вищої влади, вищого панування”. Влада ця базується на тому, що кожен переносить свою силу та міць на цю особу або зібрання осіб, кожен, включаючи саму юридичну особу, вважається підданим того, хто має вищу владу”. Саме таким чином, на думку Г., утворюється держава. Головним моментом у процесі утворення держави є, вочевидь, перенесення права кожного на одну особу або зібрання людей. Виходячи з цих умов Г. вказує на два способи походження держави: 1) природний, коли перенесення права кожним здійснюється під впливом страху смерті та 2) установче походження, коли непереможені не переносять свої права із боязні бути переможеними. Звідси держави поділяються на: 1) природні (вітчизняні); 2) деспотичні; 3) установчі (політичні).

Природні закони як приписи розуму поза правовим порядком є бездієвими, оскільки для того, щоб їх дотримувались, необхідна озброєна сила та державна влада, яка б могла спонукати їх до цього. Ця форма влади створюється шляхом договору людей перенести всі свої права “на одну особу або зібрання людей”.

В історії філософії державного управління Г. вперше вдається розкрити принципи державної організації, від реалізації яких залежить її ефективність.

Головне питання, яке цікавить мислителів цього періоду, полягає у становленні меж між правами та обов’язками громадян, з одного боку, і суверенної влади – з другого. Вирішення цього питання тісно переплітається з питанням про походження держави. “Заклучивши договір із суверенною владою, піддані тим самим обмежують свої обов’язки, якими вони були пов’язані на основі договору, внаслідок цього утворивши державу та підпорядкувавши себе розпорядженням та законам даної суверенної влади,

піддані не мають права заключати новий договір, або підпорядковуватись будь-кому без дозволу цієї влади”. Це свідчить про те, що заключивши договір, піддані втрачають будь-які права та підпорядковуються безпосередньо суверенній владі. Суверенна влада є єдиним правоздатним та дієздатним суб’єктом, який жодним чином не пов’язується ніякими обов’язками з народом. Тобто правовий порядок є основним принципом, який забезпечує єдність людей у суспільстві, і якщо за договором народ створює суверенну владу, тобто він її уособлює. З цього логічно випливає, що народ є джерелом влади.

Сутність державної влади полягає у підпорядкуванні волі кожного громадянина волі однієї особи або зібрання у питаннях, які стосуються реалізації суспільного блага. Для того щоб забезпечити це благо, яке полягає у створенні безпеки, не достатньо одних договорів; необхідними є вироблення форм покарання за злочинні вчинки стосовно держави та інших громадян. В інтересах спільної безпеки та спільного блага верховна влада видає закони, які регламентують поведінку, вчинки людей. Такі закони Г. називає громадянськими або державними. Верховній владі також належить право обирати собі помічників та правителів, визначати, які ідеї є ворожими для розвитку суспільства.

Г. класифікував функції верховної влади, які полягають у тому, щоб 1) видавати закони; 2) обкладати підданих податками; 3) обирати міністрів; 4) вербувати військо; 5) здійснювати командування армією. Реалізація цих функцій забезпечує ефективну організацію верховної влади. Г. вперше звертає свою увагу на всеоб’ємний та всепоглинаючий характер функцій верховної влади. На противагу конституційним принципам недоторканності приватної власності та особистої свободи громадян Г. ставить у безумовне розпорядження верховної влади. Саме законодавча діяльність верховної влади визначає “кому, що має належати, що є справедливим та відповідно несправедливим, чесним та зухвалим, добрим та поганим”.

У чому полягає сутність суверенної влади. Ідея суверенітету передбачає необмеженість прерогатив того, хто є носієм суверенної влади. Таке уявлення про суверенну владу спирається на принцип божественного призначення.

Г. висуває проблему найкращої організації суверенної влади, тобто форм правління.

Висунуті при цьому окремими партіями організації верховної влади піддаються Г. ретельному аналізу. Основним масштабом для його концепції існує ідея миру. Будь-яка форма правління ефективна настільки, наскільки вона забезпечує мир у державі. Тому він вважає, що такі форми правління, як анархія, олігархія та тиранія, по суті, нічим не відрізняються від демократії, аристократії та монархії. Саме у такий спосіб Г. усуває запропонований Аристотелем поділ форм правління на правильні та неправильні, оскільки така класифікація базується не на об’єктивному, а суб’єктивному принципі поділу форм правління.

Заперечуючи монархію, олігархію, тиранію та змішану монархію як форми державного устрою, Г. зупиняється на монархії, демократії та аристократії. Ці форми державного устрою відрізняються одна від одної лише за кількістю осіб, яким належить верховна влада. Так, у демократії носієм верховної влади є більшість, в аристократії – меншість, і насамкінець в монархії – кожна особа. “В демократії влада належить народу, в аристократії – оптимам, в монархії – монарху”.

Верховна влада в концепції Г. є джерелом не лише юридичних норм, але й моральних, вона регламентує не лише зовнішню поведінку людей, а й навіть її думки, почуття. Виходячи з цього верховна влада держави сама звільняється від юридичних законів, які вона видає. Тому Г. називає державу “великим Левіафаном”, “смертним богом”, з владою якого нічого на землі зрівняти не може.

Вчення Г. про державу, принципи її походження та розвитку справило великий вплив на подальший розвиток теорій філософсько-методологічного обґрунтування систем державного управління.

Літ.: Гоббс Т. Левіафан. Избранные произведения : в 2 т. / Т. Гоббс. – М. : [б. и.], 1964. – Т. 2. – 567 с.; Гоббс Т. Философская трилогия “Основы философии” / Т. Гоббс. – М. : Мысль, 2007; Тесля А. А. Абсолютизм государства: политическая философия Томаса Гоббса / А. А. Тесля. – М. : [б. и.], 2006; Мееровский Б. В. Гоббс / Б. В. Мееровский. – М. : Мысль, 1975. – 208 с.

Войтович Р.В.

ГОЛОВНА РУСЬКА РАДА – політична організація, створена у Львові 2 травня 1848 р. представниками демократичних кіл українства, зокрема світської інтелігенції та гре-

ко-католицького духівництва на чолі з перемишльським єпископом Григорієм Яхимовичем. ГРР мала 45 місцевих відділів, так званих “менших Рад”. Ці філіали підтримували широкі зв'язки з Головною радою, вели активну діяльність серед населення, скликаючи масові збори, обговорюючи питання шкільного, економічного та політичного життя.

Як постійно діючий орган ГРР мала представляти українське населення Східної Галичини перед центральним урядом. Друкованим органом ГРР стала “Зоря Галицька” – перша у Львові газета українською мовою, першим редактором якої був журналіст і юрист, один із засновників ГРР А.Павеницький (1818-1889).

ГРР, виступаючи за проведення демократичних реформ, прагнула забезпечити вільний національний розвиток українського населення краю. У програмній декларації (маніфесті) Ради проголошувалося, що галицькі українці належать до великого українського народу, який тоді налічував 15 млн, згадувалося про їхню колишню самостійність та про часи занепаду. Маніфест закликав народ згуртуватися і боротися за свою національну свободу, кращу долю в межах проголошеної 25 квітня 1848 р. Конституції Австрійської імперії. ГРР – перший політичний орган у XVIII-XIX ст., який відкрито виступив із загальнонаціональних українських державницьких позицій.

ГРР зібрала 200 тис. підписів під петицією до австрійського уряду з проханням розділити Галичину на дві частини – українську і польську. До української Галичини мало приєднатися Закарпаття. Висловлювалося побажання щодо введення української мови в народній і вищій освіті та в держдепартаменті. Свої політичні плани ГРР здійснювала в умовах гострої боротьби з польською Радою Народовою, яка намагалася перетворити Галичину в польську провінцію. На протигагу ГРР 23 квітня 1848 р. поляками було створено Руський собор, на чолі якого став князь Лев Сапега, а газеті “Зоря Галицька” протиставлено видання “Дневник Руський”. До Собору увійшло 64 поляки українського походження, які називали себе “русинами”. Серед них виділялося три групи: а) ополячені українські аристократи і поміщики на чолі з В.Дідушицьким; б) ополячені інтелігенти, польські підпільники; в) українська інтелігенція демократичних переко-

нань, які були в опозиції до ГРР. Руський собор виступав категорично проти поділу Галичини на польську та українські області. Бурхливо проявився українсько-польський антагонізм на Слов'янському конгресі в Празі. Делегати від ГРР працювали в польсько-українській секції. Між українцями та поляками виникла гостра дискусія: українці домагалися поділу Галичини на дві окремі адміністративні одиниці – Східну, де переважали українці, й Західну, заселену переважно поляками. Роботу конгресу було перервано наступом урядових військ на Прагу. Питання адміністративного поділу Галичини продовжувалося обговорюватись в австрійському парламенті, який зібрався 10 липня 1848 р. Із 383 депутатів Галичину представляли 96, у тому числі 39 від українців (27 селян, 9 священиків, 3 світські особи). Українські депутати внесли пропозицію поділу Галичини, підкріплену 15 тис. підписами, та проведення деяких інших реформ національно-культурного характеру. Селянські депутати-українці гостро критикували кріпосницьку реформу, виступаючи проти виплат за землю.

Події 1848 р. активізували культурне життя українців Східної Галичини, яке розвивалося в руслі національного відродження. 19 жовтня 1848 р. у Львові зібрався Собор руських учених – перший з'їзд діячів української науки і культури, у якому взяло участь 118 осіб. Учасники з'їзду працювали в дев'яти секціях. На Соборі обговорювався стан української мови, її відмінність від церковнослов'янської, російської, польської, було вироблено найважливіші положення українського правопису, єдину граматику, висунуто вимогу ввести українську мову в усіх школах. Було також підтримано вимогу поділу Галичини на два краї: польський і український.

Влітку 1848 р. ГРР проголосила заснування культурно-освітньої організації під назвою “Галицько-руська матиця”. Це була культурна організація, яка мала проводити видавничу діяльність, друкуючи українські підручники та іншу літературу, проводити просвітницьку роботу. У 1848 р. імператор видав декрет, відповідно до якого у Львівському університеті засновано кафедру української мови і літератури, завідувачем якої призначений Я.Головацький. 1849 р. за його авторством виходить грамика української мови.

У структурі ГРР були створенні відділи для справ шкільних, сільських, фінансових тощо, по округах Галичини створювались місцеві ради. Кожна така рада мала свого референта в ГРР, який забезпечував зв'язок між центром і провінцією. Місцеві ради склалися з 30 членів, до яких входили селяни, міщани, шляхта і дяки, по троє із кожної групи, а також 18 інтелігентів, в тому числі 10 священиків. Одночасно в окружних містах Ради скликалися багатолюдні віче, де обговорювалися цілі і завдання ГРР. Зокрема, такі віче пройшли 1848 р. в Станіславі, Жовкві, Стрії, Дрогобичі, Тернополі, а закінчилися багатолюдним Українським віче у Львові 15 травня 1849 р.

Галицьке національне відродження виявилось недовгим. У листопаді 1848 р. австрійські війська придушили революційний виступ у Львові. Згодом війська царської Росії розгромили революцію в Угорщині. В боротьбу з угорськими революціонерами були втягнуті і русини, батальйони яких охороняли угорський кордон і тим підтримали австрійський уряд. Революція зазнала поразки, і однією з причин цього була відсутність єдності в рядах революціонерів. Причиною відсутності єдності народів, які боролися за свою незалежність, виступу українців Галичини проти польської і угорської революцій була колоніальна позиція їхніх керівників. Угорці не допускали й думки про національну свободу Закарпаття, як поляки – про автономію Східної Галичини.

Віковична колоніальна чванливість польської шляхти, як і угорської аристократії відносно українців, не зникла навіть тоді, коли вони, втративши незалежність, шукали підтримки союзників у боротьбі з австрійськими і російськими колонізаторами за свою національну свободу. Поряд з цим польська і угорська поміщицька верхівка не змогла відмовитися від своїх феодальних привілеїв, продовжуючи експлуатувати українських селян, зберігаючи і після селянської реформи 1848 р. деякі пережитки кріпосницької залежності (сервітути). Тому українське селянство не бачило в польських і угорських панах революціонерів, здатних дати їм соціальну і національну свободу.

Після придушення революції австрійський уряд скасував конституцію 1848 р. і повернувся до своєї традиційної централізаторсько-бюрократичної системи правління. Він

не виконав побажань українців про поділ Галичини на Східну частину – українську, і Західну – польську, чим фактично залишив без змін рабське становище українців. У 1851 р. розпалася Головна руська рада, і в Галичині настав період розчарувань, апатії, застою в суспільно-політичному житті.

Приєднання Західної України до Австрії принесло цьому регіону України певний порядок і широкі реформи для селянства, життя якого в кінці XVIII – на початку XIX ст. дещо покращилося, передусім унаслідок ліквідації проявів кріпацтва “освіченими монархами” Австрії. Соціальні суперечності між українським селянством і польським поміщицтвом залишилися, але відтепер вони розв'язувалися в основному в судовому порядку, на базі правових норм і законів. У краї поліпшилось і становище греко-католицької церкви. Зміцнившись, духовенство стає відігравати значну роль у розвитку культури, розгортанні національно-культурного відродження, піднесенні національної свідомості і організованості населення, що особливо виявилось в період революції 1848 р.

Літ.: Болдирев О. В. Перша спроба організації української політичної партії / О. В. Болдирев // Укр. істор. журн. – 1995. – № 6; Горелов М. Передвісники незалежної України: Історичні розвідки / М. Горелов. – К. : [б. в.], 1996; Дорошенко Д. Нарис історії України / Д. Дорошенко. – Львів : [б. в.], 1991; Історія України : навч. посіб. / за заг. ред. В. А. Смолія. – К. : [б. в.], 1997; Історія державної служби в Україні : у 5 т. / відп. ред. Т. В. Мотренко, В. А. Смолія ; редкол. : С. В. Кульчицький (кер. авт. кол.) та ін. ; Голов. упр. держ. служби України ; Ін-т історії НАН України. – К. : Ніка-Центр, 2009. – Т. 1; Карпаторусиництво: Історія і сучасність : доповіді на I Конгресі Міжнар. Асоц. українців. – К. : [б. в.], 1994.

Годзюр М.В.

ГОЛОДОМОР – нищення народу, нації голодом. Масовий, навмисно зорганізований радянською владою голод 1932-1933 рр., що призвів до багатомільйонних людських втрат на території Української РСР. Передумовами Г. були масова насильницька колективізація українського населення та прагнення зламати класовий і національний рух опору, який на хвилях українізації набирав обертів. У квітні 1930 р. радянський уряд прийняв Закон про хлібозаготівлі, згідно з яким колгоспи повинні були здавати до фонду держави від третини до чверті зібраного збіжжя.

З метою унеможливлення продажу колгоспниками хліба було заборонено приватну торгівлю. Розпочалася масова продрозверстка. Станом на 20 жовтня 1932 р. Україна виконала лише 39% річного плану хлібозаготівлі. Зважаючи на дані обставини недовиконання плану Й.Сталін надіслав у основні хліборобні райони України надзвичайні комісії з обмеженими повноваженнями, які очолював В.Молотов (глава радянського уряду в 1930-1941). Вилучався не тільки хліб, але й продовольство. Це був грабунок, який фактично прирікав селян на вимирання.

18 жовтня 1932 р. вийшла Постанова ЦК КП(б)У про заходи щодо посилення хлібозаготівель, згідно з якою окремі господарства, а згодом і колгоспи за невиконання планів хлібозаготівель каралися натуральними штрафами. Під вилучення підпали майже всі колгоспи УРСР. Таким чином, практично по всій Україні каральні органи конфіскували все продовольство.

Крім блокади внутрішніх адміністративних одиниць, наприкінці 1932 – на початку 1933 р. було запроваджено блокаду самої УРСР, заборонено виїзд селян з території України. Це було пов'язано з тим, що багато українських селян почали втікати до сусідніх російських областей, де не було голоду. Організована т. зв. “харчова” блокада України, яка підтримувалася силами внутрішніх військ і міліції. Громадянам, які в'їжджали в Україну з Росії, було заборонено провозити харчі без дозволу держави. Радянський Союз відхилив можливість отримання голодуючими України будь-якої допомоги з-за кордону.

Згідно з дослідженнями Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України, демографічні втрати від Г. 1932-1933 рр. в Україні становлять 3,2 млн осіб. У роки Г. в містах загинуло 940 тис. працездатного населення (віком від 15 до 60 років), 262 тис. людей похилого віку і 800 тис. дітей. Серед сільського населення загинуло 660 тис. людей працездатного віку, 242 тис. осіб похилого віку і 594 тис. дітей. За підсумками судової справи за фактом Г. було встановлено, що кількість людських втрат від Г. 1932-1933 рр. складає 3 млн 941 тис. осіб.

Проблема Г. знайшла широке висвітлення в дослідженнях українських і зарубіжних науковців у наш час, за період здобуття незалежності України. Першою в Україні науковою статтею про Г. 1932-1933 рр. була стат-

тя доктора історичних наук Станіслава Кульчицького, опублікована в січні 1988 р. в газеті “Вісті з України”.

У липні 1988 р. на спільному засіданні президії правління Спілки письменників України (СПУ) та Правління Київської міської організації СПУ було ухвалено резолюцію про створення “народної книги пам'яті” про голод 1932-1933 рр. Упорядниками документального твору “33-й: Голод. Народна книга – меморіал”, що вийшов друком 1991 р., стали письменник Володимир Маняк та журналістка Лідія Коваленко. У січні 1990 р. на політбюро ЦК Компартії України розглядалося питання про друк збірника документів про голод в Україні 1932-1933 рр. Було ухвалено рішення видрукувати збірник “Голод 1932-1933 рр. на Україні: очима істориків, мовою документів”. Величезним доробком з даної проблеми є “Голодомор 1932-1933 рр. в Україні. Документи і матеріали” (її укладач Р.Піріг). Ця праця містить кількості документальних свідчень (1700 документів). Це матеріали союзних органів (ЦК ВКП(б), Раднаркому, ВУЦВК) і документи відповідних органів УРСР та органів місцевих рад. Служба безпеки України (СБУ) відкрила архіви про причетних до Г. та репресій в Україні. Багато матеріалів Г. включено до науково-документального видання “Розсекречена пам'ять. Г. 1932-1933 рр. в Україні в документах ГПУ НКВД” (2007), електронна версія якого розміщена на сайті СБУ. На основі раніше цілком таємних документів СБУ названі конкретні прізвища осіб, які здійснили цей терор голодом в УРСР і на Кубані. Ось ці прізвища: Йосип Сталін, Лазар Каганович, В'ячеслав Молотов, Павло Постишев, Всеволод Балицький, Влас Чубар.

17 сесія парламентської асамблеї (ПА) ОБСЄ 3 липня 2008 р. прийняла резолюцію про Г. в Україні у 1932-1933 рр. ПА ОБСЄ “віддає данину пам'яті невинних життів мільйонів українців, загиблих під час Г. 1932-1933 рр. унаслідок масового голоду, викликаного жорстокими зловмисними діями й політикою тоталітарного сталінського режиму”. Спільну заяву схвалила 31 держава-член ОБСЄ з нагоди 75-ї річниці Г. ПА ОБСЄ запропонувала всім парламентарям зробити кроки щодо визнання Г. в Україні. Проблема Г. – це своєрідний тест, який демонструє якість історичної пам'яті та міру опрацьованості історії СРСР сталінського

періоду. Багато проблем, які сьогодні переживає Україна, пов'язані з тим, що минуле не було відповідно оцінене, не були винесені, насамперед, моральні уроки.

Літ.: *Михненко А. М.* Історія Донецького басейну другої половини ХІХ – першої половини ХХ ст. : монографія / А. М. Михненко. – К. ; Донецьк : ТОВ “Юго-Восток, ЛТД”, 2003; *Висновки Міжнародної комісії з розслідування голодомору в Україні у 1932-1933 рр.* // Русалка Дністрова. – 1993. – № 11 (трав.); *Кульчицький С.* Причини голоду 1933 року в Україні / С. Кульчицький // *Дзеркало тижня.* – 2003. – 4-10 жовт. – № 38 (463); *Голод 1921-1923 в Україні* : збірник документів. – К. : Наук. думка, 1993. – С. 69; *Мовчан О. М.* Міжнародна історична конференція “Голодомор в Україні 1932-1933 р.” / О. М. Мовчан // *Укр. істор. журн.* – 2004. – лип.-серп. (№ 4). – С. 150-153; *Музиченко Я.* Голодомор і Голокост: погляд з Америки / Я. Музиченко // *Україна молода.* – 2006. – 18 серп. (№ 151). – С. 8-9; *Сіндюков І.* За порогом болю: Терор голодом та його першоджерела / І. Сіндюков // *День.* – 2003. – 22 листоп. (№ 212). – С. 1; *Старів С.* Страта голодом / С. Старів ; за ред. Р. Доценка ; пер. з англ. – К. : Просвіта, 2002. – С. 272.

Михненко А.М., Пірен М.І.

ГОЛОКОСТ (походить з грецької мови *Ολόκαυστος*) і складається з двох частин (*holos* – “випалений”, або “спалений повністю”) та (*kaustos* – “жертвоприношення”). **Г.** – термін, який зазвичай використовують для позначення геноциду єврейського народу в часи Другої світової війни. У широкому розумінні – систематичне переслідування і знищення людей за ознакою їх расової, етнічної, національної належності, сексуальної орієнтації або генетичного типу як неповноцінних, шкідливих. Спочатку слово **Г.** мало релігійний підтекст, але також вживалося протягом сторіч стосовно катастроф та великого лиха, переважно пов'язаних із пожежами. Також його використовували для позначення геноциду вірменів турками в 1909 р., для опису великих пожеж у Міннесоті (США) 1918 р. тощо. Уже в середині ХХ ст. слово **Г.** вживалося в пресі щодо хвилі терору проти єврейського населення Європи, розпочатою А.Гітлером. З середини 50-х рр. ХХ ст. слово **Г.** стало загальноживаним стосовно політики винищення нацистами під час Другої світової війни євреїв та інших народів Європи. У такому сенсі сучасне слово **Г.**, на відміну від іншого його значення, пишеться з великої літери.

На відміну від інших трагедій людства, **Г.** мав кілька характерних рис, які відрізняють його від голокостів інших сторіч.

• Під час нацистського **Г.** були знищені, досить часто планомірно, мільйони людей на великому географічному просторі. Для цього будувалися табори смерті в багатьох країнах Європи, де запроваджувалась система винищення людей. Вживалися нові види хімічних та механічних засобів вбивства, будувалися крематорії, використовувалися рахувальні машини з перфокартами для контролю над кількістю знищених тощо.

• Нацистський **Г.** також відрізняється своєю жорстокістю. Існують численні приклади використання полонених для медичних експериментів, тортур тощо. Характерною рисою **Г.** є також терор проти всіх верств мирного населення, включаючи дітей. У намаганні підтримувати “чистоту раси” терору та винищенню підлягали люди з певними захворюваннями, з психічними вадами та гомосексуалісти.

Г. – результат проведення нацистами політики А.Гітлера, який, розвиваючи попередні расистські теорії та ідеї політичного, економічного і побутового *Антисемітизму*, уже на початку 20-х рр. ХХ ст. виступив із партійною програмою, де відповідальність за поразку Німеччини у Першій світовій війні поклав на євреїв, звинувативши їх також у післявоєнному політичному і економічному розладі Німеччини. А.Гітлер стверджував, що “*єврейське питання*” має бути вирішене найближчим часом шляхом виселення всіх євреїв з Європи. На його думку, це вигнання має відбутися через всенародне збурювання, однак його необхідно виконати з німецькою старанністю і сплановано. Проте його ранні праці ще не містять запланованого рішення про вбивства в такому вигляді, як воно було реалізовано пізніше. Також антисемітизм А.Гітлера та його соратників поєднувався зі страхом перед більшовизмом, появу якого вони також приписували підривної ролі єврейства.

Початком переслідування євреїв у Німеччині став бойкот євреїв з 1 квітня 1933 р. і подальша низка расових законів, що стосувалися євреїв, які працювали в державних установах або займали певною професійною діяльністю. 15 вересня 1935 р. на щорічному зібранні нацистів у м. Нюрнберг ухвалені антиєврейські закони “Про громадян рейху”

і “Про захист німецької крові та честі”, згідно з якими лише арійці могли користуватися політичними і громадянськими правами. Євреї підпадали під цілу низку образливих обмежень, що мало на меті примусити їх емігрувати, залишивши майно. Протягом 1933-1938 рр. рейх покинуло 30% євреїв (бл. 150 тис. осіб). Антиєврейська істерія в Німеччині призвела у 1938 р. (у ніч з 9 на 10 листопада) до масових погромів, які увійшли в історію як “Кришталева ніч” – під час яких було спалено або зруйновано 1400 синагог, розграбовано єврейські будинки та магазини, вбито 300 євреїв, а близько 30 тис. відправлено в концтабори.

Події “Кришталевої ночі” прискорили еміграцію євреїв. Загалом напередодні Другої світової війни Німеччину покинуло 330 тис. євреїв.

Після загарбання Польщі до сфери нацистського панування потрапили ще близько 2 млн євреїв. Хоча під час ведення воєнних дій тисячі їх були вбиті, а частина зігнана до концтаборів, однак гітлерівці тоді ще не наважувалися розпочати остаточне знищення євреїв, тому переміщували їх у гето, де вкрай важкі умови проживання (хвороби, епідемії, примусові роботи, репресії з боку німецької влади) призводили до численних смертей. Однак депортації в гето розглядалися нацистами лише як проміжна стадія в реалізації плану “остаточного вирішення єврейського питання”. Так виник план, за яким усі євреї, що жили в рейху, підлягали депортації в район Люблінна в Генерал-губернаторстві. Однак цей план так і не був реалізований, оскільки з’ясувалося, що території Польщі недостатньо для розміщення там усіх євреїв.

Наступним етапом антиєврейської політики був план “Мадагаскар”, прийнятий у травні 1940 р.: усіх євреїв мали намір розмістити на цьому острові, що на той час був колонією Франції. Однак у червні 1941 р. Німеччина розпочала війну проти СРСР. Пересувні каральні підрозділи (айнзацгрупи), що рухалися радянською територією, разом з вермахтом і підрозділами поліції й місцевих колабораціоністів почали систематичні вбивства євреїв. Часто місцями розправи ставали яри поблизу міст. Найвідоміші серед них – Бабин Яр у Києві та Дробицький Яр у Харкові. Саме з цього часу масове знищення стали розглядати як єдино прийнятний спосіб розв’язання “єврейського питання”.

У липні 1941 р. Г.Герингові надали повноваження для підготовки плану “загального вирішення”.

Ближче до кінця 1941 р. під впливом “успіхів” у розв’язанні “єврейського питання” на Східному фронті та “ейфорії перемоги”, що очікувалася в найближчому майбутньому, у нацистського керівництва визріває намір вирішити “єврейське питання” в усій Європі через фізичне знищення (в таборах смерті). Перші спроби з убивства людей газом відбулися у вересні 1941 р. на території окупованої Польщі. Наприкінці 1941 р. як центри знищення почали функціонувати в Белжеці та Хелмно, а інші табори смерті – Собібор, Майданек, Треблінка й Аушвіц – запрацювали на повну потужність навесні 1942 р. У січні 1942 р. у передмісті Берліна Ванзее була проведена конференція керівників нацистської партії і держави, у ході якої були скоординовані плани щодо знищення 11 млн євреїв з 33-х країн Європи (у це число ввійшли також євреї країн, які нацисти планували завоювати, і тих, що були в союзі з Німеччиною), що втілювалися нацистською Німеччиною в життя до закінчення війни у травні 1945 р. Загалом жертвами Г. стали близько 6 млн євреїв (в Україні – понад 1,4 млн). Це складало близько двох третин європейського чи третину світового єврейства. Не має єдиної точки зору щодо періодизації Г. Одні дослідники зазначають період 1933-1945 рр., включаючи переслідування євреїв у Німеччині в перші роки нацизму, інші – 1941-1945 рр., тобто період тотального знищення.

Літ.: Шульмейстер Ю. Гитлеризм в історії євреїв / Ю. Шульмейстер. – К. : [б. и.], 1990; *Єврейський геноцид на Україні в період окупації в німецької документалистике. 1941-1944.* – Х. : Ієрусалим, 1995; *Енциклопедія Сучасної України.* – К. : [б. в.], 2006.

Купрійчук В.М.

ГОРБАЧОВ МИХАЙЛО СЕРГІЙОВИЧ

(нар. 2 березня 1931 р., село Привільне Червоногвардійського району Ставропольського краю СРСР) – радянський і російський державний і громадський діяч. Генеральний секретар ЦК КПРС (1985-1991), перший президент СРСР (1990-1991). Ініціатор перестройки, що привела до значних змін у житті країни і світу (гласність, політичний плюралізм, закінчення “холодної війни”

тощо). Нобелівський лауреат премії миру (1990).

Народився в селянській сім'ї. У 1950 р., після закінчення школи зі срібною медаллю, вступив до юридичного факультету Московського державного університету ім. М.В.Ломоносова, брав активну участь у діяльності комсомольської організації університету. У 1952 р. вступив до лав КПРС. Після закінчення університету в 1955 р. був направлений до Ставрополя у краєву прокуратуру. Працював заступником завідувача відділу агітації і пропаганди Ставропольського крайкому ВЛКСМ, першим секретарем Ставропольського міськкому комсомолу, другим і першим секретарем крайкому ВЛКСМ (1955-1962).

У 1962 р. Г. перейшов на роботу до партійних органів. У країні на той час проводились хрущовські реформи. Органи партійного керівництва були розподілені на промислові та сільські. З'явилися нові управлінські структури – територіально-виробничі управління. Партійна кар'єра Г. почалася з посади парторга Ставропольського територіально-виробничого сільгоспуправління (об'єднувало три сільських райони). У 1967 р. Г. закінчив (заочно) Ставропольський сільсько-господарський інститут. У грудні 1962 р. був затверджений завідувачим відділом організаційно-партійної роботи Ставропольського сільського крайкому КПРС. З вересня 1966 р. Г. – перший секретар Ставропольського міськкому партії, у серпні 1968 р. був обраний другим, а в квітні 1970 р. – першим секретарем Ставропольського крайкому КПРС. У 1971 р. Г. став членом ЦК КПРС і з листопада 1978 р. – секретарем ЦК КПРС із питань агропромислового комплексу. З 1979 р. – кандидат у члени, а з 1980 р. – член Політбюро ЦК КПРС. У березні 1985 р. Г. став генеральним секретарем комуністичної партії Радянського Союзу.

1985 р. – доленосний рік в історії радянської держави і партії. Закінчилася епоха застою (так визначався тепер “брежневський” період). Почалася епоха змін, спроб реформування партійно-державного “організму”. Цей період в історії країни був названий “перебудовою” і асоціювався з ідеями “побудови соціалізму з людським обличчям” або “вдосконалення соціалізму”. Г. почав з широко-масштабної антиалкогольної кампанії. Були підвищені ціни на алкоголь і обмежено його

продаж, виноградники здебільшого були знищені, що створило цілий комплекс нових проблем – різко збільшилося вживання самогону і всіляких сурогатів, бюджет зазнав значних збитків. У травні 1985 р., виступаючи на партійно-господарському активі у Ленінграді, генеральний секретар не приховував, що темпи економічного зростання країни знизилися, і висунув гасло “прискорити соціально-економічний розвиток”. Г. одержав підтримку своїм програмним заявам на XXVII з'їзді КПРС (1986) і на червеному пленумі ЦК КПРС (1987). У 1986-1987 рр., сподіваючись збудити ініціативу “мас”, Г. і його прихильники взяли курс на розвиток гласності й “демократизацію” всіх сторін суспільного життя. Гласність у більшовицькій партії традиційно розумілася не як свобода слова, а як свобода “конструктивної” (лояльної) критики і самокритики. Проте в період перебудови ідея гласності зусиллями прогресивних журналістів і радикальних прихильників реформ набула розвитку саме у свободі слова. XIX партконференція КПРС (червень 1988 р.) прийняла резолюцію “Про гласність”. У березні 1990 р. був прийнятий “Закон про друк” – досягнення певного рівня незалежності ЗМІ від партійного контролю.

З 1988 р. повним ходом йшов процес створення ініціативних груп на підтримку перебудови, народних фронтів, інших недержавних і позапартійних громадських організацій. Щойно почалися процеси демократизації, а контроль партії знизився, стали очевидними численні міжнаціональні суперечності, що до цього приховувалися, в деяких районах СРСР відбулися міжетнічні зіткнення. У березні 1989 р. відбулися перші в історії СРСР відносно вільні вибори народних депутатів, підсумки яких викликали шок в апараті партії. У багатьох регіонах на виборах провалилися секретарі партійних комітетів. У депутатський корпус прийшли немало інтелектуалів, які критично оцінювали роль КПРС у суспільстві. З'їзд народних депутатів у травні того самого року продемонстрував жорстке протистояння різних течій і в суспільстві, і в депутатському середовищі. На цьому з'їзді Г. був вибраний головою Верховної Ради СРСР.

Дії Г. викликали хвилю наростаючої критики. Одні критикували його за повільність і непослідовність у проведенні реформ, інші –

за поспішність. Усі підкреслювали суперечність політики, що проводиться ним. Так, приймалися закони про розвиток кооперації і майже відразу ж – про боротьбу зі “спекуляцією”; закони про демократизацію управління підприємствами і одночасно – про посилення централізованого планування; закони про реформу політичної системи і вільні вибори, і відразу ж – про “зміцнення ролі партії”.

Спробам реформ чинила опір сама партійно-радянська система – ленінсько-сталінська модель соціалізму. Влада генерального секретаря не була абсолютною і багато в чому залежала від “розстановки” сил у Політбюро ЦК. Найменше владні повноваження Г. були обмежені в міжнародних справах. За підтримки Е.А.Шеварднадзе (міністра закордонних справ), О.М.Яковлева Г. діяв напористо і результативно. Починаючи з 1985 р. (після шести з половиною років перерви) щорічно проходили зустрічі керівника СРСР з президентами США Р.Рейганом, а потім Дж.Бушем, президентами і прем’єр-міністрами інших країн. У 1989 р. за ініціативою Г. почалось виведення радянських військ з Афганістану, відбулося падіння Берлінської стіни і возз’єднання Німеччини. Підписання Г. у 1990 р. в Парижі разом з представниками урядів інших країн Європи, а також США і Канади “Хартії для нової Європи” поклато край періоду “холодної війни” кінця 1940-х – 1990-х рр. Проте у внутрішній політиці, особливо в економіці, з’явилися ознаки серйозної кризи. Зріс дефіцит продовольства і товарів повсякденного попиту. З 1989 р. повним ходом йшов процес розпаду політичної системи СРСР.

Спроби зупинити цей процес за допомогою сили (у Тбілісі, Баку, Вільнюсі, Ризі) призводили до прямо протилежних результатів, підсилюючи тенденції відцентрування. Демократичні лідери Міжрегіональної депутатської групи – Б.М.Єльцин, А.Д.Сахаров – збирали на свою підтримку багатотисячні мітинги. У першій половині 1990 р. практично всі союзні республіки оголосили про свій державний суверенітет.

Г. наголошував на тому, що “Росія не може бути великою державою без України, Казахстану, кавказьких республік. Але вони вже пішли власним шляхом, і їх механічне об’єднання не має сенсу, оскільки воно призвело б до конституційного хаосу. Незалежні дер-

жави можуть об’єднатися тільки на базі загальної політичної ідеї, ринкової економіки, демократії, рівних прав усіх народів”.

Літом 1991 р. був підготовлений до підписання новий союзний договір. Спроба державного перевороту в серпні 1991 р. не тільки перекреслила перспективу його підписання, а і додала могутній імпульс до розпаду держави. 8 грудня у Біловезькій Пущі (Білорусія) відбулася зустріч керівників Росії, України і Білорусії, в ході якої був підписаний документ про ліквідацію СРСР і створення Співдружності Незалежних Держав (СНД). 25 грудня 1991 р. Г. заявив про складання з себе повноважень президента СРСР. Г. зауважував, що “шлях народів до дійсної свободи важкий і довгий, але він обов’язково буде успішним. Тільки для цього весь світ повинен звільнитися від комунізму. Метою всього мого життя було знищення комунізму, нестерпної диктатури над людьми”. З 1992 р. і до сьогодні Г. є президентом Міжнародного фонду соціально-економічних і політологічних досліджень (Горбачов-фонд).

Літ.: *Горбачев М. С.* Перестройка и новое мышление для нашей страны и для всего мира / М. С. Горбачев. – М. : Политиздат, 1988; *Горбачев М. С.* Речь в Киеве на пленуме ЦК Компартии Украины 28 сентября 1989 года / М. С. Горбачев. – М. : Политиздат, 1989; *Горбачов М. С.* Вибрані промови і статті / М. С. Горбачов. – К. : Політвидав України, 1986; *Тайны советской эпохи* : От Хрущева до Горбачева [1953-1991] / авт.-сост. Н. Н. Непомнящий. – М. : Вече, 2003. – 378 с. – (Особый архив); *Согрин В. В.* Политическая история современной России: 1985-2001: от Горбачева до Путина / В. В. Согрин. – М. : ИНФРА-М ; Весь мир, 2001. – 260 с. – (Высшее образование); *Печенев В. А.* Взлет и падение Горбачева: Глазами очевидца (Из теоретико-мемуарных размышлений: 1975-1991 гг.) / В. А. Печенев. – М. : Республика, 1996. – 283 с.

Афонін Е.А., Новаченко Т.В.

ГРЕЦЬКІ ДЕРЖАВИ АНТИЧНОГО ПРИЧОРНОМОР’Я. Грецькі міста-колонії з’явилися у VII ст. до н.е. (Істрія в Подунав’ї, Борисфен на о. Березань), VI ст. до н. е. (Ольвія на Бузькому лимані, Феодосія, Пантикапей у Східному Криму), а також у I ст. до н. е. (Херсонес поблизу Севастополя, Тіра неподалік сучасного Білгород-Дністровського та багато інших). Вони існували майже тисячоліття, були рабовласницькими полісами і мало чим відрізнялися від метрополій.

На першому етапі (VII-I ст. до н.е.) міста-держави, виконуючи функцію грецької колонізації Північного Причорномор'я, формально були незалежними утвореннями. На другому (I ст. до н. е. – III ст. н. е.) – підкорилися Риму. Занепад міст-держав відбувся на зламі III-IV ст. н. е. внаслідок кризи рабовласницької формації, загострення внутрішніх класових суперечностей і наступу кочових племен.

Грецькі міста мали розвинену економіку, для них були характерні ремісничче виробництво, землеробство, рибальство. Так, значних успіхів досягли ольвійські майстри у виготовленні виробів з бронзи, міді; славилися їх керамічне, ювелірне, деревообробне, ткацьке виробництва. Велася жвава заморська торгівля. Експортувалися хліб, худоба, шкіра, сіль, риба. Торгували й рабами. Предметом імпорту були тканини, метали, мрамурові вироби, вино й оливкова олія. Грецькі міста мали високу культуру. Споруджувалися кам'яні будинки, оздоблені скульптурою, розписом і мозаїкою.

Вступаючи у взаємовідносини як з грізними степовиками, так і з землеробами українського Полісся та Лісостепу, міста-держави встановлювали з ними тісні економічні зв'язки. Хоча метрополії і вбачали в них, передовсім, джерело надходження прибутків і рабів з “варварського світу”, існування таких міст на Північному березі Чорного моря відчутно стимулювало процес соціально-економічного розвитку племен, що їх оточували.

Суспільний устрій характеризується виразним соціально-класовим розшаруванням. Панівний клас – судновласники, купці, землевласники, господарі виробництв і майстерень. Серед населення переважали вільні землероби, ремісники, вільні торговці. Але вільними повноправними громадянами були тільки чоловіки – громадяни міста. Жінки вважалися вільними, але не мали політичних прав. Соціальні відносини між громадянами будувалися на принципі рівноправності. Значною соціальною групою були також осілі чужоземці, вихідці з “варварського світу”, які проживали у містах. Вони не мали громадянських прав, не брали участі в політичному житті міст, а набути громадянство могли лише за великі заслуги перед полісом. На найнижчих щаблях соціальної ієрархії перебували безправні раби – об'єкти права. Джерелами рабства були купівля на не-

вільницьких ринках, захоплення або купівля у племен “варварського світу”, військовий полон, народження від рабині. Невільницька праця широко використовувалась у домашньому та сільському господарстві, в ремісництві, соледобуванні тощо. Інколи рабів відпускали на волю, здійснивши обряд посвяти божеству. У цьому разі релігійна громада ставала їх покровителькою. За мужні дії під час війни міська влада також давала рабам волю. Свідченням цього є рішення влади Ольвії надати рабам громадянство, коли 331 р. до н. е. війська Олександра Македонського взяли в облогу місто. Державний лад міст будувався на тих самих засадах рабовласницької формації, що й устрій античних полісів Греції. За формою правління це були демократичні (V-II ст. до н. е.) або аристократичні (починаючи з I ст. до н. е.) республіки. Вищий законодавчий орган державної влади – народні збори, які, наприклад, в Ольвії скорочено називалися “Народ”. Практично це були збори міської громади за участю лише повноправних громадян міста – греків віком 25 і більше років. Решта населення (раби, чужоземці, жінки) не мали права брати участь у роботі владних органів. Збори вирішували найважливіші питання внутрішньої й зовнішньої політики, обирали посадових осіб і контролювали їх діяльність. Вони також надавали громадянство, торгові привілеї іноземцям, вшановували громадян, котрі мали заслуги перед містом. В Ольвії, наприклад, за розбудову міста й пожертви до міської скарбниці громадян нагороджували золотим вінком або встановлювали їхні статуї. Народними зборами щорічно обирався постійно діючий виконавчий орган – Рада міста, яку очолював голова; обирався також секретар. Рада організовувала підготовку й попередній розгляд рішень, декретів та постанов народних зборів. Тому законодавчі акти міст видавалися від імені “Ради і народу”. Окремою ланкою міського управління були виборні колегії – магістратури або посадові особи – магістрати, які обиралися з числа повноправних громадян міста. Вони управляли фінансами, судовими установами, військовими справами та іншими галузями життєдіяльності міста. Серед міських магістратур неабияке значення мала колегія архонтів. Вона керувала іншими колегіями і в разі необхідності скликала народні збори.

Її очолював перший архонт, якому також належало право командувати військами міста. Вирішенням юридичних питань займалася колегія продиків.

У містах-державках Північного Причорномор'я функціонували суди. В судочинстві брали участь судді, обвинувачені, свідки. Судовий процес мав змагальний характер, вирок суду був остаточним.

Право будувалося на системі Афіньської полісної демократії, а його основними джерелами вважалися звичай і закон, які нерідко ототожнювались. Закони народних зборів, декрети рад міст, постанови колегій посадових осіб приймалися з урахуванням звичаїв і традицій.

Розвинутій правовій регламентації підлягали відносини власності. Право захищало приватну власність на житло, рухоме майно, худобу, особисті речі. Земля і раби могли бути як у приватній, так і в державній власності.

Жвава зовнішня і внутрішня торгівля зумовила розвиток зобов'язального права. Укладалися договори купівлі-продажу, позики, дарування та ін. Важливі угоди здійснювалися у державних установах при свідках, за присутності чиновників. Регламентувалося право оренди землі, наймані праці.

У кримінальному праві найтяжчими вважалися злочини проти держави (змова, спроби повалення демократичного ладу, державна зрада, розголошення державної таємниці). Щодо цих злочинів застосовувалися смертна кара, штрафи, конфіскація майна.

Літ.: *Музиченко П. П.* Історія держави і права України : навч. посіб. / П. П. Музиченко. – 4-те вид., стер. – К. : Т-во “Знання”, КОО, 2003; *Журавель М. В.* Генеральна старшинська рада – вищий орган влади Гетьманщини в другій половині XVII-XVIII ст. / М. В. Журавель // Актуальні проблеми політики : зб. наук. пр. / кер. авт. кол. С. В. Ківалов ; відп. за вип. Л. І. Кормич. – Одеса : Фенікс, 2009. – Вип. 37.

Тараненко О.П.

ГРУШЕВСЬКИЙ МИХАЙЛО СЕРГІЙОВИЧ (17(29).09.1866, м. Холм, тепер Польща – 25.11.1934, м. Кисловодськ, Росія, похований у Києві) – український історик, державний і політичний діяч, академік ВУАН (АН УРСР) з 1923 р., академік АН СРСР з 1929 р. Закінчив 1890 р. історико-філологічний факультет Київського університету, був залишений у ньому професор-

ським стипендіатом кафедри російської історії. Від 1894 р. – завідувач кафедри все-світньої історії Львівського університету, яка спеціалізувалася на історії Східної Європи (фактично історії України). Захистив магістерську дисертацію “Барське староство”, очолив історико-філософську секцію Наукового товариства ім. Шевченка (НТШ) у Львові. У 1897-1913 рр. – його голова, був редактором “Записок Наукового товариства ім. Шевченка” (ЗНТШ). Засновник і голова Українського наукового товариства (УНТ) у Києві (1907), один із організаторів Національно-демократичної партії Галичини, організатор і один із керівників Товариства українських поступовців (ТУП), що тяжіло до кадетів. Був співзасновником Спілки федералістів-автономістів у Петербурзі (1905). За політичну діяльність заарештовувався царською владою, був засланий до Симбірська і Казані. У березні 1917 р. був обраний головою Центральної Ради. У квітні 1919 р. емігрував до Праги, невдовзі переїхав до Відня, де організував Український соціологічний інститут. Займався науковою і викладацькою роботою. У березні 1924 р. повернувся до Києва, очолив науково-дослідну кафедру історії України, був редактором журналу “Україна” та інших видань. У зв’язку з політичними переслідуваннями в березні 1929 р. виїхав до Москви. 1931 р. заарештовано за звинуваченням в антирадянській діяльності та керівництві неіснуючим “Українським національним центром”. У квітні того самого року звільнений, але із заборонаю повертатися до Києва. Помер у Кисловодську, перебуваючи на лікуванні (справжня причина смерті досі не відома). Засновник української історичної школи, що відзначалася критичним ставленням до джерел, творець новітньої концепції історії України. Автор близько 2 тис. наукових праць, головні з яких “Історія України – Руси” (т. 1-10 у 13-ти кн., 1898-1936 рр.), а також “Нариси історії українського народу” (1904), “Ілюстрована історія України” (1911), “Наша політика” (1911), “На порозі нової України. Гадки і мрії” (1918) тощо. В основі його історичної школи була т. зв. схема розвитку українського історичного процесу, який розглядався ученим у контексті єдиного культурного потоку на тлі еволюційного розвитку людства. У сфері державного будівництва спочатку висував ідеї федерального устрою Російської

імперії. У статті “Конституційне питання і українство в Росії” (1905) він запропонував проект, який передбачав: централізацію держави, надання регіонам широкої національної або територіальної автономії; парламентське правління; чітке визначення статусу суб’єктів федерації. За період керівництва Центральною Радою державницькі погляди трансформувалися відповідно до нових політичних обставин. У період УЦР був найвищий злет політичної, громадської і державної діяльності. Він став головним ідеологом української революції й разом УЦР пройшов шлях від вимог обмеженої національно-територіальної автономії до становлення самостійної України. Намагався надати стихійному українському рухові організованості, ставив питання про культурне відродження українського суспільства (заснування національних шкіл, політичних товариств). 27(14) березня виступив на Київському кооперативному з’їзді з вимогою національно-територіальної автономії України у федеративній Російській республіці, вважаючи це найближчим шляхом до самостійності України. У публіцистичних статтях 1917-1918 рр. (“Якої ми хочемо автономії і федерації”, “Хто такі українці і чого вони хочуть”, “На переломі”, “Українська самостійність і її історична необхідність”) обґрунтував стратегію досягнення державної незалежності України. 23(10) червня 1917 р. брав участь у проголошенні І Універсалу УЦР і звернувся до всіх українців із закликком самостійно організуватися та братися до негайного закладення підвалин автономії. Як голова УЦР добивався від Тимчасового уряду поступок Україні. Збройний переворот більшовиків у Петрограді (нині м. Санкт-Петербург) і невизнання ними УЦР поклали край ілюзіям про перетворення Росії на федеративну республіку. 20(07) листопада 1917 р. УЦР під головуванням Г. Ш Універсалом проголосила Українську Народну Республіку. Наступ більшовиків на Київ викликав появу ІV Універсалу УЦР. 22(09) січня 1918 р. (фактично 24(11) січня 1918 р. на засіданні УЦР під головуванням та на пропозицію Г. було проголошено УНР самостійною, вільною і суверенною державою українського народу. Г. добивався ратифікації мирного договору з Німеччиною та надання УНР військової допомоги у боротьбі з більшовиками. На його пропозицію 25(12) лютого 1918 р. на засіданні

Малої ради в Коростені гербом УНР був затверджений тризуб.

Надавав великого значення конституційному процесові в Україні. Під його керівництвом розроблялася Конституція УНР (прийнята 29 квітня 1918 р.), згідно з якою верховним органом влади УНР проголошувалися Всенародні збори і проводити їх мав голова, обраний Всенародними зборами. Після падіння УНР переглянув деякі свої позиції з питань державного будівництва. Він запропонував концепцію Української національної держави з безкласовим суспільним ладом. У роки еміграції остаточно сформувалися погляди науковця на загальнотеоретичні питання походження держави. Головними причинами переходу від племенно-родового устрою до класового, державного вважав соціально-економічний прогрес. Його погляди багато в чому з марксистським розумінням цього процесу, але надавав перевагу людській психології, в якій вбачав головну рушійну силу суспільних перетворень. Досліджуючи еволюцію класової держави через дію принципів поділу влади, учений запропонував оригінальний підхід до розкриття об’єктивних закономірностей суспільного розвитку.

Був не лише різнобічним, фундаментальним ученим, визначним державним діячем, а й талановитим організатором науки. Його праці стали помітним внеском у вивчення минулого України, у розвиток засад новітнього українського державознавства і державотворення.

Літ.: *Грушевський М.* Історія України – Руси. Т. 1-10 / М. Грушевський. – К. : [б. в.], 1991-1918; *Грушевський М.* На порозі нової України: гадки і мрії / М. Грушевський. – К. : [б. в.], 1991; *Копиленко О.* Державно-правові погляди М. Грушевського / О. Копиленко // Радянське право. – 1991. – № 6; *Копиленко О.* Українська ідея М. Грушевського: історія і сучасність / О. Копиленко. – К. : [б. в.], 1991; *Малик Я.* Михайло Грушевський на чолі Центральної Ради / Я. Малик. – Львів : [б. в.], 1996.

Малик Я.Й.

ГУБЕРНАТОРСТВО “ТРАНСНІСТРІЯ”

з’явилося внаслідок тривалих німецько-румунських переговорів. 19 серпня 1941 р. кондукатор Румунії маршал І. Антонеску підписав декрет про запровадження румунської адміністрації у межиріччі Дністра та Бугу (рум. – Трансністрія). Повноважним представником кондукатора в краї став

проф. Г.Алексяну. Загальна площа – близько 100 тис. км². Адміністративний центр – Тирасполь, згодом – Одеса. Від Румунії губернаторство відокремлювала демаркаційна лінія.

Генштаб румунської 27 серпня 1941 р. армії отримав від німецької військової місії в Бухаресті інструкцію про функції окупаційних військ. На виконання нацистських вказівок були скеровані 9 військових з'єднань з 3 авіаескадрильями. 30 серпня румунське та німецьке командування склали угоду про гарантування безпеки адміністрації з економічної експлуатації між Дністром та Бугом (Трансністрія), а також Бугом і Дніпром (область Буг-Дніпро), яка визначила статус нового адміністративно-територіального утворення. Г.“Т.” не входило до складу Румунії, а передавалося румунській стороні у тимчасове управління й господарське використання до остаточного вирішення російського питання. Впродовж існування статусу губернаторства залишився не визначеним, це давало підстави правлячим колам Румунії сподіватися на інкорпорацію Трансністрії. Румуни в Трансністрії забезпечували адміністрацію, економічну експлуатацію і безпеку. В області Буг-Дніпро адміністративні й економічні функції виконували німці, а питаннями безпеки опікувалися румунські служби.

Г.“Т.” охоплювало територію Одеської (Ананівський, Балтський, Березівський, Одеський, Овідіопольський райони), південні райони (Жугастрівський (нині Ямпільський район Вінницької області), Могилівський, Тульчинський) Вінницької, Голтянський (нині Первомайський район Миколаївської області) і Очаковський Миколаївської області, Дубоссарський, Рибницький і Тираспольський райони Молдавської РСР.

При керівникові румунської адміністрації був прикріплений представник німецького

командування з консультативними повноваженнями. Органи окупаційної влади мав сформувати “Воєнно-цивільний кабінет для адміністрації Бессарабії, Буковини і Трансністрії”, який діяв при кабінеті міністрів. Загальне управління губернаторством здійснювалося Генеральним секретаріатом, що складалося зі спеціалізованих управлінь та директоратів: адміністративного, фінансового, пошти, телефону, телеграфу, економіки, комерції, агрокультури, монополій, індустрії, праці, юстиції, інженерно-технічного, транспорту, лісів, харчової промисловості, розподілу спиртових напоїв, охорони здоров'я, культури, садівництва й виноградарства та інших. Апарат комплектувався переважно з етнічних румун.

Г.“Т.” складалося з 13 повітів (округів), очолюваних префектами, та 64 сільських районів (волостей) під керівництвом преторів. Нижчою адміністративною ланкою були міські та сільські управи (примарії).

На початку 1944 р. у міру наближення лінії фронту цивільна адміністрація Трансністрії була скасована. Румунське військове командування суттєво скоротило адміністративний апарат і ліквідувало його окремі ланки, зокрема, всіх директорів і міських примарій губернаторства.

Г.“Т.” припинило існування після визволення території радянськими військами.

Літ.: *Нюрнберзький процес* : сб. матеріалов : в 8 т. – М. : [б. и.], 1987. – Т. 3; *Рекотов П. В.* Органи управління на окупованій території України (1941-1944 рр.) / П. В. Рекотов // *Укр. істор. журн.* – 1997. – № 3; *Яшан В.* Під брунатним чоботом. Німецька окупація Станіславщини в Другій світовій війні. 1941-1944 рр. / В. Яшан. – Торонто : [б. в.], 1989; *Лисенко О.* Окупаційний режим на Україні у 1941-1943 рр.: адміністративний аспект / О. Лисенко, В. Нестеренко // *Архіви окупації 1941-1944.* – К. : [б. в.], 2006; *Новосьолов О.* Румунська окупація. Історія державної служби в Україні : у 5 т. / О. Новосьолов. – К. : [б. в.], 2009.

Якубова Л.Д.

Д

ДАВНЬОРУСЬКА ДЕРЖАВА (Київська Русь) – перше східнослов'янське державне утворення на території України (середина IX-XIV ст.). У давньоруських джерелах вона мала назву Русь або Руська земля.

Термін “Київська Русь” (Д.д.) першим запропонував відомий історик М.М.Карамзін (1766-1826) з метою виокремлення визначеного етапу історії східнослов'янської державності.

В VI-VIII ст. утворенню Д.д. передували окремі племінні князівства східних слов'ян (вождівства) та їх об'єднання (Куявія, Славія і Артанія арабських авторів). Твердження про існування більш ранніх державних утворень на території України (кіммерійська, скіфська або антська держави) не є достатньо науково обґрунтованими, оскільки в цих випадках йдеться про додержавні форми володарювання, притаманні пізнім етапам розвитку патріархального (родоплемінного) ладу.

Д.д. виникла і розвивалася закономірно як наслідок соціально-економічних процесів, що відбувалися в середовищі східнослов'янських племен у VI-IX ст.

Причинами утворення Д.д. є: – високий рівень поділу праці, установлення регуляр-

них господарських зв'язків між східнослов'янськими племенами;

– ускладнення суспільної структури, виникнення племінних об'єднань і стійких союзів племен;

– необхідність єдиних колективних дій (організація зовнішньої торгівлі з Візантією та іншими державами Сходу і Заходу);

– необхідність спільного захисту від експансії зовнішніх ворогів (скандинавів, хазар, печенігів, половців тощо).

Тому не мають наукового сенсу численні спроби істориків “норманської” чи іншої подібної школи пояснити походження державності Д.д. політичною удачею та успіш-

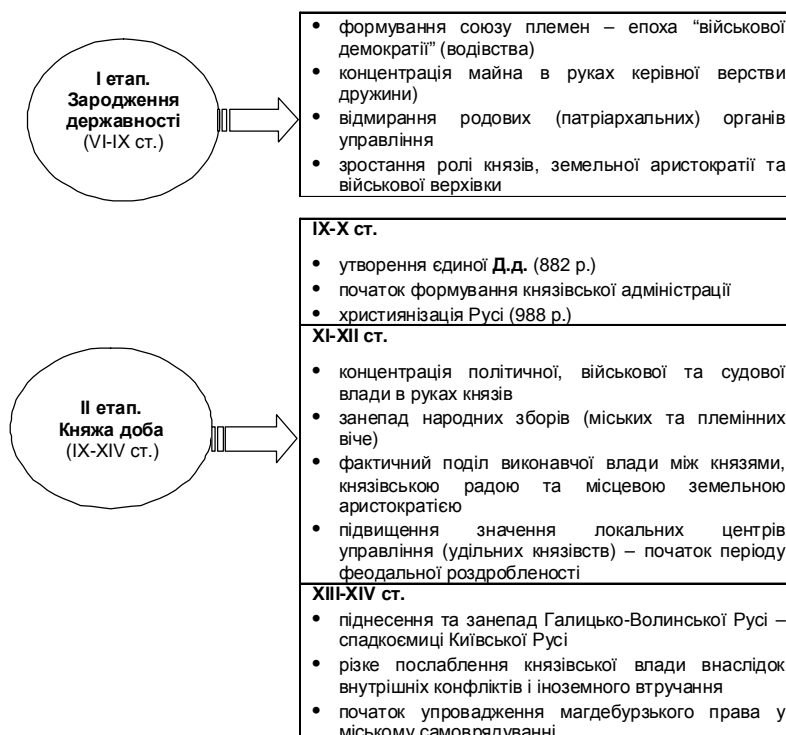

Рис. 1. Основні етапи та віхи процесу становлення східнослов'янської державності

ною діяльністю іноземних (норманських) князів та їх оточення.

За своїм державним устроєм, правовим ладом, соціально-економічним і духовним розвитком Д.д. була в повному розумінні *європейською державою*, повноправною частиною тогочасної Європи, на розвиток якої вона безпосередньо справляла вплив. Наслідки визначального для подальшої історії факту прийняття християнства від православної Візантії (988 р.), а не від католицького Рима, не мали в той час вирішального значення (порушення єдності християнського світу відбулося лише в 1054 р.). Основні етапи розвитку державності в Д.д. та в країнах Європи збігалися і за формою, і за часом (рис. 1). Розвиток культури і духовного життя не тільки не віддаляв, а й зближав населення Д.д. та інших європейських держав, а в деяких елементах (використання живої розмовної мови як літературної замість обов'язкової на Заході латини) помітно перевершувало останніх.

Система державного управління Д.д. (рис. 2) визначалася (як і в більшості країн сучасної й Західної Європи) взаємодією трьох інститутів влади: успадкованими від родоплеменного ладу міськими народними зборами (віче), князя з його адміністрацією і боярською дорадчою радою (ближня боярська дума або рада), що представляла інтереси земельної аристократії та вищих служивих чинів. Поділу влади в сучасному розумінні Київська Русь не знала. Віче за традицією формаль-

но мало всю повноту влади; князь очолював одночасно і виконавчу, і законодавчу, і судову гілки влади; аристократична боярська дума також мала можливості істотно впливати на князя та його адміністрацію (чіткий розподіл “княжих мужів” на особистих слуг князя і державних службовців був ще відсутній). У разі конфлікту владних інтересів перемагала та сторона, що мала більшу силу. Значення і вплив віче починаючи з XI-XII ст. швидко зменшувалися.

Державна традиція Д.д. після татаро-монгольської навали (1236-1240 рр.) збереглася і розвивалася в Галицько-Волинському князівстві, що вважається першим власне українським політичним утворенням.

Літ.: Грушевський М. С. Історія України-Руси : в 11 т., 20 кн. / М. С. Грушевський ; НАН України ; Ін-т укр. археографії. – К. : Наук. думка, 1994. – (Пам'ятки історичної думки України). – Т. 1: До початку XI в. – 648 с.; Т. 2: XI-XIII вік. – 633 с.; Довідник з історії України. А-Я / Ін-т істор. дослідж. Львів. нац. ун-ту ім. Івана Франка / І. З. Підкова (ред.), І. З. Підкова (упоряд. та наук. ред.), Р. М. Шуст (ред.). – 2-ге вид., доопрац. і доп. – К. : Генеза, 2001. – 1136 с.; Котляр М. До-

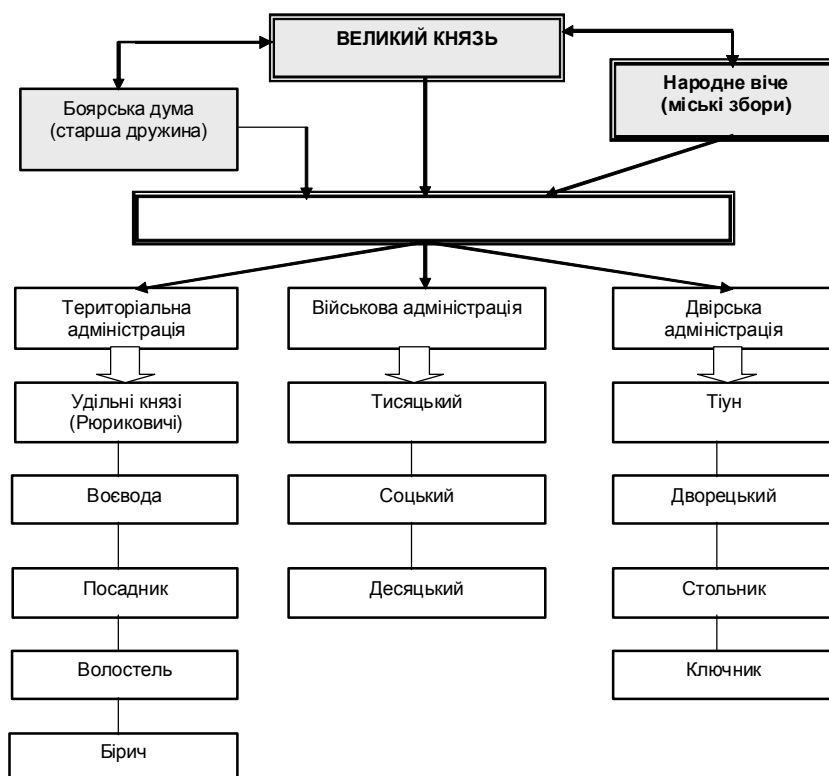

Рис 2. Система державного управління Д.д. (IX-XIII ст.)

відник з історії України / М. Котляр, С. Кульчицький. – К. : Україна, 1996. – 463 с.; *Михальчук П. А.* Термінологічний і хронологічний довідник з історії України / П. А. Михальчук. – Вид. 3-тє, доп. і перероб. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2007. – 191 с.; *Нікітін В. В.* Держава і суспільство в українській громадсько-політичній та історичній традиції / В. В. Нікітін // Теорія та практика державного управління. – Х. : Вид-во ХарPI НАДУ “Магістр”, 2007. – Вип. 4 (19). – С. 3-11; *Теорія та історія державного управління* : навч. посіб. / Г. С. Одінцова, В. Б. Дзюндзюк, Н. М. Мельтохова та ін. – К. : “Видавн. дім “Професіонал”, 2008. – 288 с.; *Толочко О. П.* Україна крізь віки : в 15 т. / О. П. Толочко, П. П. Толочко ; НАН України ; Інститут археології ; В. А. Смолій (ред.) – К. : Альтернативи, 1998. – Т. 4. – Київська Русь. – 351 с.

Нікітін В. В.

ДАНИЛО (РОМАНОВИЧ) ГАЛИЦЬКИЙ (1201-1264) – князь галицько-волинський і великий князь київський (1240), перший король Русі (1253). Син князя Романа Мстиславича, засновника Галицько-Волинського князівства, і великої княгині Анни, яка, можливо, походила з волинської боярської родини.

Після передчасної загибелі батька, князя Галицького і Волинського Романа у (1205 р.) реальну владу в князівстві захопили представники галицької боярської олігархії, які ставили і виганяли князів на власний розсуд. Боротьба Данила з боярами за батьківську спадщину тривала 40 років і закінчилася його переконливою перемогою.

У 1211 р. Данило був поставлений боярами на князювання в Галичі, але в 1212 р. вигнаний. У 1221 р. почав княжити на Волині й до 1229 р. завершив об'єднання волинських земель. У 1223 р. був поранений у битві на р. Калці проти монголо-татар. У 1238 р. Данило Романович опанував Галичем, передав Волинь брату Васильку Романовичу, а потім зайняв Київ (1239 р.). і посадив у ньому воєводу Дмитра Сйковича, який очолив оборону міста від монголо-татарських орд хана Батия в грудні 1240 р. Приділяв значну увагу зміцненню західних кордонів Галицько-Волинської держави. У 1238 р. розгромив німецьких рицарів, які захопили Дорогичин. У 1243-44 рр. здійснив походи на Польщу, під час яких підкорив Люблінську землю. Ведучи запеклу боротьбу проти ворожих княжих чвар і засилля бояр і духовних феодалів, Д.Г. спирався на дрібних службових людей

і міське населення. Він здійснив низку реформ задля підсилення князівської влади, сприяв розвитку міст, залучаючи туди ремісників і купців. При ньому були побудовані Холм (близько 1237), Львів (1256), Угровськ, Данилів, відновлений Дорогочин. Водночас він розбудовує інші міста, споруджує могутні фортеці в Кам'янці-Литовському, Бересті, Столп'ї, Біланові, Кам'янці-Подільському, Хотині, Білгороді-Дністровському, ставить там своїх посадників та військові залоги. Д.Г. переніс столицю Галицько-Волинського князівства з Галича в Холм.

Після вторгнення монголо-татарських завоювальників у Південно-Західну Русь (1240 р.) і встановлення залежності від татар Д.Г. вживав енергійних заходів щодо запобігання новим нападам. У 1245 р. у битві під Ярославом галицьким, війська Д.Г. розбили полки угорських, польських феодалів та галицьких бояр, що й завершило майже 40-річну боротьбу за відновлення єдності Галицько-Волинського князівства. Д.Г. втрутився у війну за австрійський герцогський трон та на початку 50-х рр. домогся визнання прав на нього для свого сина Романа.

Попри свої сили наприкінці 1245 р. Д.Г., щоб зберегти державу, був змушений поїхати до двору хана Батия в Сарай, визнати повну залежність від Золотої Орди. Хоча його прийняли там досить милостиво, але перенесені приниження змусили літописця завершити розповідь словами: “зліше зла честь татарська”. В пошуках союзників у боротьбі проти монголо-татарів Д.Г. звернувся по допомогу до папи римського Інокентія IV, який намагався поширити вплив католицизму на східнослов'янські землі втягти в унію Галицько-Волинську землю. Знаменитий папський посланець П'єтро Карпіні дорогою в Орду обговорював з князем Васильком Романовичем плани про поєднання церков (1246 р.). Тривалий час Д.Г. зволікав, але під впливом своїх західних союзників погодився прийняти від папи королівський вінець і в жовтні (листопаді) 1253 р. був коронований у Дрогоичині. Після невдачі з організацією хрестового походу проти Орди стосунки між папською курією і Галицько-Волинським князівством остаточно обірвалися у 1257 р. У 1259 р. татарський хан Бурундай змусив Д.Г. визнати зверхність Золотої Орди і зруйнувати міські укріплення.

У 1264 р. **Д.Г.** помер. Похований у Холмі (сучасна Польща) в церкві Різдва Пречистої Богородиці, яку він сам збудував у 1260 р. Церкву було розібрано уніатами у 30-х рр. XVIII ст., однак її підземна крипта збереглася. Є припущення, що там можуть й досі ховатися останки **Д.Г.**, його синів Романа та Шварна, а також правнука князя Михайла Юрійовича. Літописець, оплакуючи смерть князя, називає його “другим по Соломоні”. В українській історіографії його вважають найвидатнішим з усіх правителів західних князівств. Часи князювання **Д.Г.** були періодом найбільшого економічного культурного піднесення і політичного посилення Галицько-Волинської держави, яка успадкувала і протягом століття зберігала державницьку традицію Давньоруського (Київського) великого князівства.

Пам’ять великого князя галицько-волинського **Д.Г.** вшановано у сучасній Українській державі. 1 липня 1998 р. Національний банк України випустив в обіг срібну пам’ятну монету номіналом у 10 грн “Данило Галицький” (тираж 10 тис.). 22 вересня 1998 р. на центральній площі Галича було відкрито пам’ятник королю **Д.Г.** Десятиметровий кінний пам’ятник королю **Д.Г.** споруджено також на Галицькій площі у Львові з нагоди 800-річчя засновника міста (відкриття 26 жовтня 2001 р.).

Указом Президента України від 30 липня 2003 р. № 769/2003 було затверджено Статут Ордена Данила Галицького – державної нагороди, що призначена для нагородження військовослужбовців Збройних Сил України та інших військових формувань, утворених відповідно до законів України, Державної спеціальної служби транспорту, а також державних службовців за значний особистий внесок у розбудову України, сумлінне та бездоганне служіння українському народу.

Літ.: *Котляр М. Ф.* Данило Галицький: Біографічний нарис / М. Ф. Котляр. – К. : Видавн. дім “Альтернативи”, 2002. – 328 с.; *Костомаров Н. И.* Князь Данило Романович Галицький // Костомаров Н. И. Господство дома Св. Владимира. Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей. – М. : Воениздат, 1993. – С. 127-158; *Грушевський М. С.* Галицько-Волинська держава (XIII-XIV в.) / Грушевський М. С. Історія України-Руси. – Т. 3. До року 1340. – 2-ге вид. – Львів, 1905. – С. 3-50; *Котляр М. Ф.* Галицько-Волинська Русь / Котляр М. Ф. ; НАН України ; Ін-т археології НАН України ; Ін-т історії Украї-

ни НАН України. – К. : Альтернативи, 1998. – Т. 5. – 336 с. – (Серія “Україна крізь віки”).

Нікітін В.В.

ДАРЕНДОРФ РАЛЬФ (нім. Ralf Gustav Dahrendorf; 1.05.1929 р., Гамбург, Німецька Імперія – 17.06.2009 р., Кельн, ФРН) – німецько-англійський соціолог, політичний діяч, прихильник теорії ліберального суспільства і держави, відомий як автор теорії соціального конфлікту, лорд. 1958-1967 рр. – професор університетів Гамбурга, Тюбінгена, Констанца. 1968-1974 рр. член правління Вільної демократичної партії Німеччини. З 1974 р. – директор Лондонської школи економіки і політичних наук. З 1982 р. – голова правління Фонду Ф.Наумана, з 1993 р. – член палати лордів британського парламенту.

Основні роботи: “Клас і класовий конфлікт в індустріальному суспільстві” (1959), “Вихід із утопії” (1967), “Нариси по теорії суспільства” (1968), “Людина соціологічна” (1973). Центральне місце у політичній і соціальній теорії **Д.** посідає конфлікт. Саме в ньому вчений бачить творче начало і основу розвитку будь-якого суспільства як шанс оволодіння свободою. На думку **Д.**, соціальні конфлікти обумовлені структурою “соціальних позицій і ролей”, розподілом на тих, хто править, і тих, ким управляють в “асоціаціях, що управляються імперативно”, тобто – де є всі форми асиметричного поділу влади, чи то в державі, політичній партії, церкві тощо. Погляди **Д.** формувалися під впливом творів Т.Парсонса, Г.Зіммеля, П.Сорокіна, К.Маркса, М.Вебера. Поділяючи припущення Т.Парсонса стосовно неадекватності історичного досвіду, **Д.** вважає, що кожна теорія має справу з різноманітною сукупністю проблем і не може бути єдиної систематичної теорії, яка застосовуватиметься до вивчення будь-якої реальності. Різноманітні теорії організують і конституують світ своїми специфічними засобами, серед яких є й теорія конфлікту, в якій **Д.** відійшов від учення К.Маркса про класовий антагонізм, що, на його думку, визначав сутність суспільних відносин у кожному суспільстві.

Основою визначення класів **Д.** вважає відносини володарювання й підкорення, тобто наявність або відсутність у людей власності, а їх активність або пасивність у питаннях влади. За теорією **Д.** влада відрізняється від звичного розуміння “сили”: “і якщо сила за-

звичай пов'язується з особистістю індивіда, то влада – із соціальними позиціями і ролями”. Соціальні позиції людей не рівноправні відносно влади, що визначає їх різноманітність стосовно інтересів і домагань. Визначаючи характер соціальної структури, Д. використовує поняття М.Вебера “імперативно координована асоціація”, тобто будь-яке управління, що існує в суспільстві, пов'язує протилежні групи людей – тих, хто має владу, і тих, хто підкоряється їй. Але при цьому Д. підкреслює, що для індивіда, який є володарем у одній асоціації, зовсім не обов'язково бути ним в іншій, і навпаки, бути підлеглим в одній асоціації не означає бути підлеглим в іншій. Перебуваючи одночасно у кількох асоціаціях, займаючи там різноманітні позиції і виконуючи соціальні ролі, індивід бере участь одночасно у кількох соціальних конфліктах, що не залежать один від одного. За допомогою поняття “конфлікт” Д. уточнює поняття класу: “у кожній імперативно координованій асоціації розмежовують дві квазігрупи, які об'єднані загальними латентними інтересами. Із таких квазігруп складаються групи інтересів, програми яких проголошують захист або напад на законність власних структур, що існують. У будь-якій асоціації такі два угруповання перебувають у стані конфлікту”. Звідси й остаточне визначення класів. “Класи – це конфліктуючі соціальні угруповання або групи соціального конфлікту, засновані на участі або неучасті у відправленні влади в імперативно координованих асоціаціях”. Відношення управління і організації – корінні причини соціальної нерівності. Існують чотири причини нерівності – нерівність виникає внаслідок:

- біологічної різноманітності інтересів, характерів людей і соціальних угруповань;
- природної (інтелектуальної) різноманітності талантів, здібностей;
- соціальної диференціації (по горизонталі) приблизно рівноцінних позицій;
- соціального розшарування (по вертикалі відповідно до престижу, багатства і соціокультурного фону), що проявляється в ієрархії соціального статусу.

Класовий конфлікт як рушійна сила і засіб існування соціального організму не повинен подавлятися і вирішуватися, оскільки конфлікт є невід'ємним компонентом соціально-класової структури суспільства. Він

може врегульовуватися шляхом інституціоналізації. Зокрема, порядок регулювання конфлікту може починатися з переговорів щодо створення органу для вироблення рішення по суті конфлікту. Якщо безрезультатно, то залучається третя сторона; найбільш м'яка форма участі третьої сторони – посередництво. Пропозиція щодо рішення по суті конфлікту не є обов'язковою. Арбітражне виконання рішення є добровільним. Обов'язковим є запрошення третьої сторони (арбітражу). Обов'язковий арбітраж перебуває на межі між регулюванням і примусом (необхідним для збереження системи державного управління, забезпечення соціального миру). Рішення є обов'язковим. Д. зауважує, що “ці форми стають механізмом зменшення сили класового конфлікту”. Хто вміє справитися з конфліктами шляхом їх визнання, той бере під свій контроль ритм історії. Хто ж пропустить цю можливість, одержує ритм за свого суперника. “Не наявність, а відсутність конфлікту є чимось дивним і ненормальним у суспільстві”. Придушення конфлікту веде до його загострення, а “раціональна регуляція” – “до контрольованої еволюції”.

Літ.: Дарендорф Р. Современный социальный конфликт: Очерк политики свободы / Р. Дарендорф ; пер. с нем. Л. Ю. Панфиной. – М. : РОС-СПЭН, 2002; Дарендорф Р. Мораль, институты и гражданское общество / Р. Дарендорф // Путь : междунар. философ. журн. – 1993. – № 3; Большой толковый социологический словарь (Collins). Т. 1 (А-О) : пер. с англ. – М. : Вече ; АСТ, 1999; Дарендорф Р. У пошуках нового устрою: лекції на тему політики свободи у ХХІ столітті / Р. Дарендорф ; пер. з нім. А. Орган. ; наук. ред. А. О. Ручка. – К. : Видавн. дім “КМ академія”, 2006.

Афонін Е.А., Новаченко Т.В.

ДВОВЛАДДЯ. Суттєвою засадою правової держави є певний розподіл повноважень влади, прерогатив і функцій виконавчої, законодавчої та судової влади. У цілому це свідчить про намагання держави зупинити монополізацію влади і визначити найбільш оптимальне співвідношення функцій під час прийняття тих чи інших рішень.

Д. пов'язують із подіями революції 1917 р. в Росії. Д. відображало перехідний стан у розвитку революції, яка зайшла далі звичайної буржуазно-демократичної революції, але не дійшла ще до “чистої” диктатури проле-

таріату і селянства. **Д.** не могло бути тривалим, оскільки містило в собі непримиренні протиріччя. Гасло більшовиків “Вся влада Радам!”, висунуте у квітневих тезах В.І.Леніна, заклиало до ліквідації **Д.**, тобто переходу всієї влади до трудящих мирним шляхом. У липні 1917 р. меншовики і есери відкрито перейшли на бік контрреволюції. 9(22) липня ЦВК (Центральний виконавчий комітет) Рад робочих і солдатських депутатів і Виконком Всеросійської Ради селянських депутатів оголосили про визнання необмежених повноважень Тимчасового уряду. Уся влада в країні перейшла до Тимчасового уряду, що встановив контрреволюційну диктатуру. Есеро-меншовицькі ради втратили своє значення органів революційно-демократичної диктатури. Рада Петрограда стала безвладним додатком буржуазного уряду. Перехід влади до трудящих став можливий лише шляхом озброєного повстання, яке сталося 24-25 жовтня (6-7 листопада) 1917 р. **Д.** пов’язано з поділом гілок влади. Ідея поділу гілок влади була вперше висунута Дж.Локком як намагання дійти компромісу між парламентом і королем з метою досягнення у Франції конституційної монархії. При цьому мова йшла тільки про співвідношення повноважень двох гілок влади – виконавчої та законодавчої. Ш.Монтеск’є надав цій ідеї характеру політичного ідеалу, пов’язаного зі становленням капіталістичного суспільства в цілому. В такому вигляді ця ідея була закріплена в американській конституції.

На жаль, українська політична практика до останнього часу давала скоріше негативні приклади розвитку відносин між виконавчою і законодавчою гілками влади. Надмірна захопленість поділом влади та законодавчим фіксуванням системи стримувань і противаг часто призводила до конфліктного протистояння між ними. Нерозвинутість політичної і соціальної структурованості суспільства, недосконалість партійної системи, що мало своїм наслідком відсутність згоди в парламенті щодо стратегічних напрямів державної політики, призвели до того, що останній далеко не повною мірою виконував своє головне завдання – приймати закони відповідно до змін і пріоритетів соціально-економічної і політичної стратегії розвитку суспільства і фактично перетворився на арену постійних політичних баталій. Наслідком цього було затягування й несвоечасність

прийняття конче потрібних законодавчих актів, що, у свою чергу, обмежувало й гальмувало діяльність уряду.

Разом з тим закладений у Конституції України 1996 р. дуалізм виконавчої влади призводив до невизначеності стану уряду в системі державно-владних відносин, оскільки часто він опинявся у становищі заручника в конфлікті таких двох політичних інститутів, як президент і парламент, а відсутність у нього власної політичної бази призводила до того, що він у будь-який момент міг бути відправлений у відставку залежно від політичної кон’юнктури і незалежно від результатів своєї діяльності – що, зрештою, й відбувалося неодноразово. Фактично складалася ситуація, коли уряд не стільки виступав як вищий орган виконавчої влади, скільки перетворювався на своєрідного посередника між Президентом України та ВРУ.

Звичайно, що за таких умов про якусь плідну взаємодію між законодавчою й виконавчою гілками влади не йдеться. Зрозуміло також, що відсутність продуктивної взаємодії між ними, постійне виникнення ситуацій підвищеної напруги, непорозуміння, а то й прямої конфронтації негативно позначалося на ефективності державного управління. На порядку денному, таким чином, гостро постало питання глибшого осмислення та функціонального оновлення практики взаємодії законодавчої та виконавчої гілок влади, створення клімату взаємної довіри між ними, розширення форм співпраці, узгодження відповідних дій для розв’язання важливих соціальних проблем.

Літ.: *Філософський енциклопедичний словник*. – К. : Абрис, 2002. – 742 с.; *Малая советская энциклопедия* : в 10 т. – М. : Совет. енцикл., 1959. – 771 с.

Козаков В.М.

ДЕКЛАРАЦІЯ (від лат. *declaro* – заявляти) – політичний документ, у якому держава (група держав), партії, міжнародні організації урочисто проголошують програму своїх дій, важливу подію внутрішнього чи зовнішнього життя, принципи і цілі своєї політики. Нерідко **Д.** знаменують собою поворотні стани в устрої країн і народів, політичних партій, суспільно-політичних рухів. У період формування нових національно-державних відносин і структур, утвердження незалежних республік у **Д.** проголошується національний і державний су-

веренітет республік, принципи побудови нової державності.

Літ.: *Витрук Н. В.* Конституционное правосудие. Судебное конституционное право и процесс / Н. В. Витрук. – М.: Закон и право, ЮНИТИ, 1998; *Гергелійник В. О.* Правові проблеми становлення та функціонування конституційної юстиції України: дис. ... канд. юрид. наук. 12.00.02 / Гергелійник В. О. – К.: [б. в.], 1999; *Мироненко О.* Про деякі загальні підходи до поняття “конституційна юрисдикція” і предмета її історії / О. Мироненко // Вісн. Конституц. Суду України. – 1998. – № 4; *Селіванов А. О.* Верховенство права в Конституційному правосудді: Аналіз конституційної юрисдикції / А. О. Селіванов. – К.; Х.: Акад. правових наук України, 2006.

Михненко А.М., Руснак О.В.

ДЕКРЕТ (лат. decretum) – один з видів нормативно-правових актів органів державної влади. Вперше термін **Д.** з’явився в Давньому Римі. **Д.** називались акти сенату, а згодом акти імператора. В період Великої французької революції видавалися **Д.**, акти Конвенту та інших законодавчих органів Французької республіки. Світова практика свідчить про те, що **Д.** є досить поширеною формою правотворчості та застосування права. Так, у Франції **Д.** видається президентом або прем’єр-міністром, причому **Д.** президента набуває юридичної сили після скріплення його підписом прем’єр-міністра чи відповідного міністра. У країнах англосаксонської правової системи деякі різновиди судових рішень називаються **Д.**

Літ.: *Витрук Н. В.* Конституционное правосудие. Судебное конституционное право и процесс / Н. В. Витрук. – М.: Закон и право, ЮНИТИ, 1998; *Гергелійник В. О.* Правові проблеми становлення та функціонування конституційної юстиції України: дис. ... канд. юрид. наук. спец.: 12.00.02 / Гергелійник В. О. – К., 1999; *Мироненко О.* Про деякі загальні підходи до поняття “конституційна юрисдикція” і предмета її історії / О. Мироненко // Вісн. Конституційного Суду України. – 1998. – № 4; *Селіванов А. О.* Верховенство права в Конституційному правосудді: Аналіз конституційної юрисдикції / А. О. Селіванов. – К.; Х.: Акад. прав. наук України, 2006.

Михненко А.М., Руснак О.В.

ДЕМОКРАТІЯ ВІЙСЬКОВА (англ. martial democracy) – термін, уведений у науковий обіг відомим американським етнографом, соціологом та істориком Льюїсом Г.Морганом (1818-1881) у книзі “Первісне суспіль-

ство або дослідження ліній людського прогресу від дикості через варварство до цивілізації” (1877, перш. рос. перекл. – СПб., 1900) для позначення організації влади на стадії переходу від родового ладу до держави. Морган простежує розвиток ідеї уряду (публічної влади) починаючи з первісної, чисто родової організації, яку він спостерігав у австралійців з їхніми кланами й складними заборонами шлюбу між чоловіками й жінками клану, і аж до сучасної політичної організації, що спирається на територіальний принцип.

Форма політичної організації суспільства в умовах розкладання первіснообщинного ладу й утворення держави. Обов’язковими елементами військової демократії є: військовий вождь (наділений також і судовими повноваженнями, але позбавлений адміністративних повноважень), рада вождів і народні збори. Сутність **Д.в.** проявляється в посиленні влади військових вождів, що обирають демократичним шляхом.

Археологічно епоха **Д.в.** відповідає ранній порі металів (бронзового і раннього залізного віків), впровадження яких спричинило розвиток плужного землеробства, скотарства, ремесла, обміну й разом із тим призвело до утворення прибавочного продукту і приватної власності.

Поява прибавочного продукту в період розкладання родового суспільства сприяло розвитку грабіжницьких війн через багатства, рабів, земель. Війни збагачували й підсилювали військових проводирів, дозволяючи їм захоплювати політичний контроль у племенах. Ще зберігалася демократія, тому що продовжували існувати народні збори, рада старійшин і племінний вождь, влада якого ґрунтувалася на традиційному авторитеті. Але це була **Д.в.**, оскільки народні збори були зборами збройних воїнів, а на перше місце висувалися військовий лідер та його дружина.

Концепцію Моргана було покладено в основу популярної в марксистських колах книги Ф.Енгельса “Походження родини, приватної власності та держави” (1884), де їй було додано універсально-історичне значення. Пізніше в роботах багатьох радянських істориків цим терміном стала позначатися не тільки форма організації влади, але й відповідний їй заключний етап розкладання первісного суспільства і його перетворення в класове суспільство.

Класичними прикладами **Д.в.** є суспільства греків гомерівської епохи, стародавніх кельтів і германців, норманів та ін. Оскільки процес становлення державної влади відбувався в різні хронологічні періоди, то й виникнення **Д.в.** датується по-різному. В Афінах цей період охоплював X-VII ст. до н. е., у Римі – приблизно VIII-VI ст. до н. е. Германське суспільство перебувало на даній стадії в II-V ст., норманське – VIII-IX ст. тощо.

У східних слов'ян епоха **Д.в.** припадає на VI-VIII ст. і збігається з періодом формування локальних (на рівні союзів племен) державних утворень (племінних князівств). З початку 90-х рр. XX ст. термін "**Д.в.**" поступово виходить із наукового обігу. Його сучасним аналогом може вважатися "*вождівство*" з тією відмінністю, що головний акцент тут робиться на визначенні влади вождя, а не на збереженні елементів ранньої демократії як у першому випадку.

Літ.: Белков П. Л. Племя и вождество: к определению понятий / П. Л. Белков // Племя и государство в Африке. – М.: Наука, 1991. – С. 36-50; Дьяконов И. М. Гражданское общество в древности / И. М. Дьяконов, В. А. Якобсон // Вестн. древней истории. – № 1. – 1998. – С. 22-39; Морган Л. Г. Древнее общество или исследование линий человеческого прогресса от дикости через варварство к цивилизации. С приложением статьи Ф. Энгельса "К доистории семьи (Баховен, Мак Леннан, Морган)" и предисловием Л. Г. Морган к книге Л. Файсона и А. Хауитта "Камиларии и Курнаи" / пер. под ред. М. О. Косвен; предисл. Я. П. Алькор / И. М. Дьяконов, В. А. Якобсон. – Л.: Изд-во Ин-та народов Севера ЦИК СССР, 1934. – 350 с.; Косвен М. О. К вопросу о военной демократии / М. О. Косвен // Проблемы истории первобытного общества. – М.; Л.: [б. и.], 1969. – С. 241-261; Tribe and polity in late prehistoric Europe: Demography, production, a. exchange in the evolution of complex soc. systems: Based on the proc. of a Soc. for Amer. archaeology symp. on demography, production, a. exchange in the evolution of complex social organization in late prehistoric Europe, held May 9, 1987, in Toronto, Canada / Ed. by D. Blair Gibson a. Michael N. Geselowitz. – New York; London: Plenum press, Cop. 1988. – XII, 234 p.

Нікітін В.В.

ДЕН СЯОПІН (1904-1997) – діяч комуністичної партії Китаю, один з керівників Китайської держави. 1919 р. Ден Сяопін поїхав на навчання до Франції.

У Франції він долучився до марксистської ідеології та вів пропагандистську роботу. 1921 р. вступив до Комуністичного союзу молоді Китаю. У другій половині 1923 р. вступає до лав Комуністичної партії Китаю і стає одним з лідерів європейського відділення Комуністичного союзу молоді Китаю. У 1926 р. навчався в Університеті трудящих Сходу в Москві.

Після повернення з навчання перебуває в центрі подій, набуває досвіду політпрацівника, військового дипломата. Під час громадянської війни бере участь у *Великому поході*, займаючи посаду генерального секретаря ЦК КПК.

Після утворення КНР в 1949 р. Д. направляє на роботу в південно-західні райони Китаю, де обіймає посаду першого секретаря партійного комітету. Він підтримує політику Мао Цзедуну і призначається на низку важливих посад у новому уряді. В 1957 р. його призначають генеральним секретарем ЦК КПК, що зближує його з Лю Шаоці. Після невдалої політики "*Великого стрибка*" Д. і Лю Шаоці посилюють свої позиції в КПК. Разом вони розпочинають економічні реформи, метою яких було виправлення попередніх помилок, проводять більш гнучку та помірковану політику порівняно з радикалізмом Мао Цзедуну. У 1966 р. розпочинається "*культурна революція*", під час якої Д. опиняється в опалі. Він був тоді людиною № 5 у китайській ієрархії, а в партії очолював апарат ЦК. Але це не врятувало 62-річного політика від люти хунвейбінів, за якими стояв сам керманіч. Ось одне з "бойових гасел" тих днів: "Треба боротися з Д., з цією змією, що плюється капіталістичною отрутою, й подолати його!". Його знімають з усіх постів і направляють працювати простим працівником на тракторний завод у провінції Цзянсі (південний схід Китаю). Саме тоді він дійшов висновку: "казармовий комунізм" давно зжив себе, країні необхідні глибокі реформи. В цей час Д. починає багато писати. Прем'єр Чжоу Еньлай, який захворів на рак, переконує Мао Цзедуну повернути Д. у політику. В 1974 р. Д. стає віцепрем'єром в уряді Джоу Еньлая і фокусує свою увагу на відновленні економіки Китаю. Але зберігаючи пильність, адже насправді "*культурна революція*" ще не була завершена і т. зв. "*Банда чотирьох*", яку очолювала дружина Мао Цзян Цін, вела активну бороть-

бу за владу у партії і вбачала в особі Д. головну загрозу їх впливу в партійних лавах. У 1975 р. Д. примушують виступити з публічною самокритикою і визнати свої “помилки”. Невдовзі його протистояння з “Бандою чотирьох” переростає у відкрити ворожнечу. 7 квітня 1976 р. Д. переводять під домашній арешт і 8 квітня в газеті “Жемінь жибао” виходить стаття, в якій його оголошують контрреволюційним елементом за організацію виступу студентів на площі Тяньаньмень. Д. у друге потрапляє в опалу. Але невдовзі помирає Мао Цзедун і через кілька місяців Д. фактично стає лідером Китаю. Поступово, мобілізуючи навколо себе своїх однодумців, у 1980 р. він усуває Хуа Гофена, ставленника Мао, з посади прем’єра Держради Китаю (цю посаду обіймає Чжао Цзіян), але дозволяє йому залишитись в ЦК КПК. У 1977 р. були анульовані наслідки “культурної революції” і розпочата компанія під назвою “Пекінська весна”, яка відкрила критику “культурної революції” і був наданий імпульс руйнування класової системи. Критикуючи “культурну революцію”, Д. послаблював позиції тих людей, які досягли свого суспільного статусу під час її проведення, посилюючи позиції тих, які постраждали від неї. Популярність Д. зростає з кожним днем. Він взяв під свій контроль КПК. В 1981 р. був усунений з посади голови ЦК КПК Ху Яобан. Д. стає головою Центральної військової ради ЦУ КПК і найбільш впливовою людиною в партії. У 1982 р. ЦК КПК оприлюднює документ під назвою “Про деякі історичні питання з часу утворення КНР”.

Мао Цзедун був оголошений “великим марксистом, пролетарським революціонером, полководцем і генералом” і беззаперечним засновником КНР. Д. заявив, що “він був поганим на 3/10, але хорошим на 7/10”. Всю відповідальність за проведення “культурної революції” були покладено на контрреволюційну “Банду чотирьох” і Лінь Бяо.

Завдяки Д. відносини Китаю з Заходом значно покращилися. Він багато їздить за кордон і має кілька дружніх зустрічей із західними лідерами. В 1979 р. відвідав США і зустрівся з Джиммі Картером. Перед цим США припинили дипломатичні контакти з Китайською республікою на о. Тайвань і встановили дипломатичні відносини з КНР. Японо-китайські відносини теж покращили-

ся. Д. ставить за приклад для Китаю Японію як країну з швидким розвитком могутньої економіки, чий досвід має бути уроком для китайців в питанні майбутніх економічних перетворень. Другим досягненням було підписання угоди між Великобританією та КНР (1984 р.), на підставі якої Гонконг був повернений Китаю у 1997 р. КНР погодилась не міняти протягом 50 років політичну й економічну систему Гонконгу. Таку ж угоду було підписано з Португалією, яка зобов’язувалася повернути Китаю Макао. Д. оголосив принцип “Одна країна – дві системи”, яка була взята Китаєм на озброєння у переговорах з Тайванем про возз’єднання. Поряд з цим він нічого не зробив для того, щоб покращити відносини з СРСР, продовжуючи політику Мао Цзедуну в радянсько-китайських відносинах.

Покращуючи відносини із зовнішнім світом, Д. все ж таки вбачав своїм пріоритетом проведення економічних реформ у Китаї. Соціальна, політична й економічна система в середині країни були суттєво змінені. Він проголосив принцип “чотирьох модернізацій” основою всіх реформ. За цим принципом економіка була поділена на 4 сектори – оборонна промисловість, сільське господарство, наука і промислове виробництво. Як пріоритет була обрана стратегія “соціалістичної ринкової економіки”. Д. стверджував, що Китай перебуває на першому етапі розвитку соціалізму, і тому обов’язком партії є розвиток “соціалізму з китайською специфікою”. Ідеологічні принципи стали відігравати мінімальну роль в економіці, що з часом довело свою ефективність. Багато дослідників і вчених вважають, що кілька економічних реформ не були особистою ідеєю Д. Зокрема, прем’єр Жоу Еньлай першим висловився за пріоритет принципу “чотирьох модернізацій”. Більше того, деякі з них були проведені під впливом т. зв. “азіатських економічних тигрів”. Це зовсім не було схоже на перебудову в СРСР, де переважно всі перетворення відбувались за вказівкою згори. В Китаї ж, навпаки, всі перетворення були ініційовані знизу і підхоплені центром. Реформи передбачали елементи планового, централізованого управління, яке здійснювалося професійно підготовленими чиновниками, що відкидало практику масового управління, яка панувала за часів Мао Цзедуну. В сільському господарстві більшість “на-

родних комун” було розпущено, а селянство, здебільшого, перейшло на сімейний підряд. На другому етапі реформ (1984-1992 рр.) відбувався демонтаж планової системи і перехід до ринкової економіки. Д. також став ініціатором утворення особливих економічних зон у Китаї, завдяки яким у країну були залучені іноземні компанії та інвестиції. Реформи Д. здійснювались неквапливо і послідовно. В економіці відбувалась наполеглива приватизація сільського господарства. Цей процес тривав 6-8 років. Потім – поступова приватизація дрібної та середньої промисловості (1982-1990 рр.) з обережним залученням інвестицій з-за кордону – спочатку від зарубіжних китайців-“хуацяо”, а потім – Заходу, зі збереженням важелів контролю за їх використанням у руках КНР. Проте на початку 90-х рр. ХХ ст. з багаторазовим збільшенням обсягу зарубіжних інвестицій “правила гри” в цій сфері були помітно лібералізовані. Китай останні кілька років посідає перше місце в світі за темпами економічного зростання. Досягнути таких вражаючих результатів Китай зміг насамперед завдяки мудрим порадам “патріарха китайських реформ” Д.

Ще більш цікавими є ідеологічні зрушення, ініційовані Д. Йому належать слова: “Злидні – не соціалізм. Ми бідні, тому соціалізму в нас немає. Лише в середині майбутнього сторіччя, коли ми досягнемо рівня середньорозвинутих країн, можна буде на весь голос говорити про переваги соціалізму й про те, що його в нас побудовано”.

Д. називали “головним архітектором китайських економічних реформ і соціалістичної модернізації”. Він надав гарний приклад іншим політикам старшого покоління щодо “відходу на відпочинок”, змінивши практику, коли лідери займали керівні пости до самої смерті. Його нерідко просто називали “товариш Ден” без будь-яких титулів. Все ж завдяки подіям на площі Тяньаньмень у 1989 р. і застосування сили проти студентів влада та вплив Д. послабшали. На передній план вийшла фракція політиків, які протидіяли його реформам. Для того, щоб остаточно утвердити свої економічні ідеї як пріоритетні, на початку 1992 р. Д. здійснив своє знамените південне турне, відвідавши міста Гуанчжоу, Шеньжень, Чжухай і зустрів Новий рік у Шанхаї. Під час поїздки він багато виступав і здобув підтримку народу. Д.

вказував на важливість економічних перетворень у Китаї і критикував тих, хто протидіяв політиці відкритості та економічних реформ.

Південне турне дозволило однодумцям Д. обійняти високі пости і спрямувати Китай на шлях економічних перетворень. Ця поїздка довела, що Д. залишався провідною фігурою в китайській політиці. Внаслідок проведення реформ східні прибережні райони Китаю досягли безпрецедентних економічних успіхів. Д. вважав, що деякі регіони країни повинні досягти успіху раніше від інших і розвиток саме прибережних районів безпосередньо вплине на розвиток внутрішніх районів країни.

Д. помер 19 лютого 1997 р. Після смерті він був офіційно проголошений “великим марксистом, великим пролетарським революціонером, державним діячем, полководцем і дипломатом; одним з провідних керівників КПК, Народно-визвольної армії Китаю і КНР; великим архітектором китайських економічних реформ і соціалістичної модернізації”.

Літ.: Овчинников В. Патриарх китайских реформ / В. Овчинников // Россия в глобальной политике. – М. : [б. и.], 2004; Селищев А. С. Китайская экономика в XXI веке / А. С. Селищев, Н. А. Селищев. – СПб. : Издат. дом “Питер”, 2004; Дэн Сяопин. Основные вопросы современного Китая / Дэн Сяопин. – М. : Политиздат, 1988; Усов В. Н. Дэн Сяопин и его время / Усов В. Н. – М. : Стильсервис, 2009. – 842 с.

Борисевич С.О.

ДЕРЖАВНА ВАРТА – орган в Українській державі гетьмана П.Скоропадського 1918 р., що здійснював охорону правопорядку. Створена законом Ради Міністрів Української держави від 18 травня 1918 р. для охорони існуючого в Україні ладу, громадського спокою і порядку, політичного розшуку, оперативного придушення заворушень і заколотів, ліквідації або нейтралізації політичних противників режиму. Інспектори міліції надалі іменувались інспекторами **Д.в.**, міські і повітові начальники міліції – міськими і повітовими начальниками **Д.в.**, дільничні начальники міліції – дільничними начальниками **Д.в.**, їх помічники – приказними **Д.в.**, старший і молодший міліціонери – старшими і молодшими державними вартовими. Керівництво здійснював департамент **Д.в.** при Міністерстві внутрішніх справ. На

місяцях органи **Д.в.** підпорядковувались губернським і повітовим старостам. До компетенції департаменту належали: 1) запобігання злочинам та охорона громадського порядку і безпеки; 2) організація місцевих установ **Д.в.** і контроль за їх діяльністю; 3) призначення, переміщення, звільнення і нагородження службовців **Д.в.**, встановлення їм пенсій; 4) охорона кордону; 5) питання проживання у межах Української держави іноземців та їх висилання; 6) підготовка справ про надання українського громадянства особам, які проживають за кордоном, та про повернення в Україну громадян, затриманих за кордоном за вчинені злочини; 7) нагляд за митними і трактирними закладами; 8) нагляд і контроль за виготовленням, зберіганням, торгівлею та перевезенням вибухових речовин; 9) нагляд за додержанням паспортного режиму та ін. У справі проведення зізнань про злочини службовці **Д.в.** безпосередньо підлягали органам прокурорського нагляду. Повітова **Д.в.** поширювалась на повітовий район варти, що охоплював усі волості з селами і міські поселення, населення яких 30 тис. осіб, а також міські райони варти, тобто окремі міста з населенням понад 30 тис. осіб. **Д.в.** у повіті поділялася на сільську (кінну) і міську (пішу), а територія (за винятком міст з населенням понад 3 тис. осіб) – на дільниці (райони) з населенням до 40 тис. осіб. Очолював такі дільниці начальник **Д.в.** району. Район поділявся на волості, очолювані волосними головами (головами волосної **Д.в.** кількість піших вартових визначалося з розрахунку один вартовий на 2 тис. осіб населення. На кожному волості призначався один старший вартовий. Міські відділи **Д.в.** у містах з населенням до 100 тис. – з розрахунку по 40 тис. осіб на один район і по 5 тис. – на дільницю. Начальник кожного міського району мав двох помічників і канцелярію. Дільницями керували приказні. На кожні 400 осіб міського населення призначалося по одному вартовому, на кожні 10 вартових – один старший вартовий і приказний, а на кожний міський район – один старший вартовий. Мала свої особливості **Д.в.** у міських отаманствах. Управління нею зосереджувалося у руках міського отамана, у його підпорядкуванні був інспектор **Д.в.**, який виконував ще й обов'язки начальника єдиного відділу варті в отаманства другого

розряду, що поділявся на райони з кількістю мешканців до 40 тис. осіб. В отаманствах першого розряду створювалося кілька відділів (на кожні 250 тис. населення на чолі з відповідними начальниками. Ці відділи теж поділялися на райони, але з кількістю населення до 50 тис. осіб. Морські порти та їх околиці могли виділятися в окремі райони і при меншій кількості населення. Кожний район отаманства поділявся на 8-10 одиниць (по 5 тис. осіб), якими керували приказні. Як у повітового старости, в підпорядкуванні міського отамана перебувала резервна сотня або резервний дивізіон кінних вартових. Для охорони дач і курортних місцевостей отаман міг призначати необхідних приказних і вартових. Для несення патрульної та охоронної служби на залізницях створено Корпус залізничної варті, який поділявся на 7 регіональних відділів: Київський, Одеський, Південний, Катеринославський, Лівобережний, Харківський і Подільський. На чолі кожного з них стояв отаман Державної варті, якого призначав міністр внутрішніх справ і який безпосередньо підпорядковувався директору департаменту **Д.в.**

Спеціальні каральні підрозділи **Д.в.** разом з окупаційними військами придушували виступи проти влади гетьмана.

Після повалення гетьманату Директорія УНР невдовзі (4 січня 1919 р.) ліквідувала інститут **Д.в.** Її функції перейшли до відновленої народної міліції, а вартові знову стали називатися міліціонерами.

Літ.: *Мироненко О. М.* Каральний плин гетьманату (квітень-грудень 1918 р.) / О. М. Мироненко, О. П. Бенько. – К. : Дніпродзержинськ : [б. в.], 1993; *Сідак В. С.* Контррозвідка останнього гетьмана / В. С. Сідак. – К. : [б. в.], 1995.

Малик Я.Й.

ДЕРЖАВНА ВЛАДА НА ЕТАПІ “РОЗВИНУТОГО СОЦІАЛІЗМУ”. Очевидна утопічність завдань побудови комунізму примусила компартійних теоретиків висувати нові ідеологеми, які б мали засвідчити прогрес радянського суспільства. Головною з них стало твердження про вступ СРСР на етап розвинутого соціалізму, яке вперше було зроблено у доповіді Л.І.Брежнєва на урочистостях з нагоди 50-річчя Жовтневої революції і невдовзі повторене у звітній доповіді ЦК ХХІV з'їзду КПРС: “Самовідданою працею радянських людей побудовано

розвинуте соціалістичне суспільство, про яке В.І.Ленін говорив як про майбутнє нашої країни”.

Відтоді вважалося, що Радянська країна функціонує в умовах розвинутого соціалізму. Вчення про розвинутий соціалізм було оголошено величезним внеском у теорію марксизму-ленінізму. Заявлялося, що в суспільстві розвинутого соціалізму вже “здійснюється гармонійний розвиток усіх його сторін: економічної, соціально-політичної і ідеологічної”, йому притаманні “планомірне організоване і невинно зростаюче народне господарство”, “розподіл здійснюється за кількістю і якістю праці”, “соціалістична демократія отримує всебічний розвиток, стає всенародною, охоплює всі сторони життя суспільства” і взагалі – це “науково оптимізована система суспільних відносин”. За твердженням Л.І.Брежнєва, у Радянському Союзі був створений “повний простір для дії законів соціалізму, для виявлення його переваг у всіх сферах суспільного життя”.

Проголошення побудови розвинутого соціалізму зумовило прийняття нової Конституції СРСР (1977 р.) і, відповідно, Конституції УРСР (1978 р.). У цих документах визначалися характер і зміст радянської політичної системи, у зв'язку з чим стверджувалося, що державна влада в країні здійснюється народом через Ради народних депутатів, які становлять політичну основу СРСР і діють на принципах демократичного централізму. Конституція УРСР виходила з того, що Українська РСР є соціалістичною загальнонародною державою, яка виражає волю й інтереси робітників, селян та інтелігенції, трудящих республіки всіх національностей.

Конституція СРСР розширила повноваження Верховної Ради СРСР, визначила предмети виключно її компетенції: прийняття Конституції СРСР, внесення до неї змін, прийняття до складу СРСР нових республік, утвердження утворення нових автономних республік і областей, державних планів економічного і соціального розвитку СРСР, державного бюджету СРСР і звітів про їх виконання, утворення підзвітних Верховній Раді органів Союзу РСР. Водночас реальна влада залишалася за президією Верховної Ради СРСР, головою якої став за сумісництвом генеральний секретар ЦК КПРС Л.Брежнєв. Конституція СРСР 1977 р. не тільки не встановлювала дієвих інструментів для недопу-

щення такої антиконституційної практики, як прийняття президією указів, що вносять зміни у діючі закони, а навпаки, легалізувала таку практику. Вона надала право Президії Верховної Ради СРСР у період між сесіями вносити зміни в чинні законодавчі акти, затверджувати зміни в кордонах між союзними республіками, утворювати і ліквідувати міністерства і державні комітети СРСР, звільняти й призначати осіб, що входять до складу Ради Міністрів СРСР.

У Конституції Української РСР було охарактеризоване правове становище республіки в складі СРСР, визначене коло питань, які перебувають у її віданні та компетенції в особі найвищих органів влади УРСР. Так, Україна мала право брати участь у вирішенні питань, віднесених до відання Союзу РСР, у Верховній Раді СРСР, Президії Верховної Ради СРСР, уряді СРСР та інших органах Радянського Союзу. Українській РСР було даровано право забезпечувати комплексний економічний і соціальний розвиток на своїй території, сприяти здійсненню на цій території повноважень Союзу РСР, втілювати в життя рішення найвищих органів державної влади і управління СРСР. Усе це означало, що вищий орган представницької влади України не міг бути суб'єктом формування, а уряд республіки – забезпечувати реалізацію національної внутрішньої й зовнішньої політики, обстоювати національні інтереси українського народу.

Попри закріплені в Основному Законі СРСР широкі повноваження місцевих рад реальна влада на підвідомчій їм території не реалізовувалася. Ради не мали досить надійне джерел доходу. Вони не отримували грошей від підприємств, що були розміщені на їх території, не мали права залучати й кошти населення. На місцях відбувалося посилення відомчої влади.

Під час висування кандидатів практично не враховувалися їхні організаційні якості, вміння ставити завдання, глибоко розбиратися в проблемах поточної політики. Ще гірше, що на всіх рівнях у радах опинялися люди, які обіймали протягом багатьох років керівні партійні, державні, військові та економічні посади, і виконання депутатських обов'язків для них не було чимось важливим. Перебування на певній керівній посаді автоматично означало й входження до складу депутатів. Зазначений процес призводив

і до зловживання владою в центрі і на місцях. Адже виключалася можливість контролювати діяльність керівних осіб. Як наслідок знижувалися престиж рад та інтерес населення до їхньої діяльності. Соціологічні дослідження зафіксували, що до 40% опитуваних не знали і не цікавилися, хто представляє їх у радах.

Вищим виконавчим і розпорядчим органом державної влади згідно з Конституцією СРСР 1977 р. залишалася Рада Міністрів СРСР, а за Конституцією УРСР – Рада Міністрів УРСР. Як і раніше, вони формувалися відповідно Верховною Радою СРСР і Верховною Радою України. Були уточнені й конкретизовані компетенції й повноваження вищих органів виконавчої влади. Передусім були визначені основні напрями діяльності вищих органів виконавчої влади. Зокрема, Рада Міністрів СРСР мала забезпечувати керівництво народним господарством і соціально-культурним будівництвом, розробляти і здійснювати заходи щодо забезпечення підвищення добробуту і культури народу, розвитку науки і техніки, раціонального використання й охорони природних ресурсів, зміцнення грошово-кредитної системи, проведення єдиної політики цін, оплати праці, соціального забезпечення, організації державного страхування тощо.

Конституція СРСР закріпила також за Радою Міністрів СРСР її повноваження щодо планування економічного і соціального розвитку СРСР, державної безпеки і оборони. Аналогічно згідно з Конституцією України визначалася система вищих органів державної влади в Українській РСР. Відповідно до ухваленого в грудні 1978 р. Закону України про Раду Міністрів УРСР у республіці створювалося 28 союзно-республіканських міністерств (подвійного підпорядкування – Раді Міністрів УРСР і відповідному союзно-республіканському міністерству СРСР) і 6 республіканських міністерств (підпорядкованих лише Раді Міністрів УРСР). Крім того, створювалися союзно-республіканські і один республіканський комітет, а також низка головних управлінь.

Конституція СРСР і Конституція УРСР розширили функції і повноваження місцевих рад, віднесли до їх відання вирішення всіх питань місцевого значення.

Причому було визначено п'ять основних напрямів діяльності місцевих рад: керів-

ництво державним, господарським і соціально-культурним будівництвом; затвердження планів економічного й соціального розвитку, місцевого бюджету і звітів про їх виконання; управління підлеглими їм органами, підприємствами, установами і організаціями; забезпечення виконання законів, охорона державного і громадського порядку, прав громадян; сприяння зміцненню обороноздатності країни. Місцеві ради наділялися правом координувати й контролювати роботу всіх розміщених на їх території підприємств, установ і організацій щодо житлового й комунального будівництва, виробництва товарів широкого вжитку і місцевих будівельних матеріалів, а також підприємств торгівлі, громадського харчування, освіти й охорони здоров'я.

Конституція СРСР 1977 р. з невеликими редакційними змінами повторила норми Конституції СРСР 1936 р. щодо органів правосуддя, а також порядку обрання суддів і народних засідателів. Згідно зі ст.151 у Радянському Союзі діяли Верховний Суд СРСР, верховні суди союзних республік, верховні суди автономних республік, крайові, обласні, міські суди, суди автономних областей, автономних округів, районні (міські) народні суди, а також військові трибунали у Збройних Силах. Щодо обрання суддів, то в Конституції було закріплено право партійних і радянських органів брати участь у підборі кандидатів на посади суддів і організації передвиборчих кампаній, а отже, реальні шанси бути обраними й переобраними на новий строк мали лише ті кандидати, що виконували всі вказівки й замовлення партійних і радянських органів.

У період з 1955 р. по 1985 р. функція вищого нагляду за правильним і однаковим виконанням законів на всій території СРСР належала Прокуратурі СРСР. Конституція СРСР 1977 р. в основному відтворила раніше прийняті норми. Був лише скорочений строк повноважень Генерального прокурора із семи до п'яти років. Однак у 1979 р. був прийнятий новий закон про прокуратуру, за яким уточнювалися основні принципи організації і діяльності прокуратури: діяти на основі соціалістичної законності відповідно до Конституції СРСР, конституцій союзних і автономних республік, радянських законів; здійснювати нагляд за правильним однаковим виконанням законів незважаючи

на будь-які місцеві відмінності; уживати заходів щодо виявлення і своєчасного усунення будь-яких порушень законів незалежно від того, ким вони були скоєні.

Закон поклав на прокуратуру координацію діяльності правоохоронних органів по боротьбі зі злочинами й іншими правопорушеннями. З органів нагляду прокуратура перетворилася на орган управління, оскільки координація є одним із методів управління. Однак названі та інші нововведення не справляли суттєвого впливу на діяльність прокуратури з укріплення правопорядку і законності. Прокуратура, як і інші правоохоронні органи, не захищали пересічних громадян від посягань на їхні права з боку органів і окремих посадових осіб.

Згідно з Положенням про органи народного контролю СРСР, яке було затверджене постановою ЦК КПРС і Радою Міністрів СРСР у 1968 р., народний контроль являв собою розгалужену систему комітетів, груп і постів, загальне керівництво якими здійснював утворений урядом СРСР Комітет народного контролю СРСР. Ради Міністрів союзних і автономних республік утворювали республіканські комітети народного контролю, а місцеві ради – відповідно обласні, міські, районні комітети. При сільських радах, на підприємствах, в організаціях, установах, колгоспах і радгоспах створювалися групи і пости народного контролю, що діяли на засадах громадських самодіяльних формувань. До функцій органів народного контролю входило надання допомоги партії й урядовим установам у покращенні планування і забезпечення своєчасного виконання планів; боротьба з безгосподарністю, нерациональними втратами сировини, матеріалів; контроль за правильною організацією праці та її оплати з урахуванням кількості й якості праці; боротьба з порушниками законності й державної дисципліни, бюрократизмом і тяганиною.

Отже, Конституція СРСР 1977 р., що іменувалася Конституцією розвинутого соціалізму, мала насамперед пропагандистський характер. Як головні громадські права й обов'язки вона вимагала поважати правила соціалістичного співжиття, з гідністю нести високе звання радянського громадянина, зміцнювати дружбу націй і народностей радянської багатонаціональної держави.

Якихось суттєвих змін у структурі органів влади і державному управлінні у своєму

змісті вони не несли. Однак у ній уперше була чітко зафіксована керівна роль КПРС у радянському суспільстві. “Керівною і спрямовуючою силою радянського суспільства, – записано в ст. 6 Конституції СРСР 1977 р., – ядром його політичної системи, державних і громадських організацій є Комуністична партія Радянського Союзу... Комуністична партія визначає генеральну перспективу розвитку суспільства, лінію внутрішньої і зовнішньої політики СРСР, керує великою творчою діяльністю радянського народу, надає планомірного, науково обґрунтованого характеру його боротьбі за перемогу комунізму.” На практиці написано в документі означало, що віднині будь-який орган влади, установа, громадська організація існують лише за умови, що вони проводять політику КПРС. На практиці так було й раніше в тоталітарному радянському суспільстві, але з прийняттям нової радянської Конституції ця явно недемократична норма набула статусу закону. Чисельність КПРС постійно зростала, на початку 1980-х рр. вона становила понад 17,5 млн членів і кандидатів у члени партії. При прийомі в партію діяв старий принцип відбору “кращих представників робітничого класу, колгоспного селянства і трудової інтелігенції”. У складі КПРС опинилося чимало політично інертних, соціально і морально незрілих і відсталих людей. Фактично керівну роль у радянському суспільстві відігравала не сама КПРС і навіть не так звана номенклатура, до якої в УРСР входило понад 200 тис. посад, а насамперед партійний апарат. У зазначений період розшарування комуністів на партійну верхівку і рядову партійну масу постійно збільшувалося. З'їзди партії мали здебільшого декларативний характер, виступи делегатів зводилися переважно до самозвітів і компліментів на адресу ЦК і його політбюро на чолі з “дорогим Леонідом Іллічем Брежнєвим”. Компліментарна машина весь час набирала обертів. Слейне славослов'я на адресу Брежнєва, почавшись на XXIV з'їзді, посилювалося на XXV і досягло апогею на XXVI з'їзді. Вельми характерно, що саме ті керівники, що були викриті в корупції, в зловживанні службовим становищем, особливо витончувалися в компліментах. Для них це була своєрідна димова завіса, яка приховувала їхні неблаговидні справи, засіб для отримання нагород, нових відзнак. Після прийняття

Конституції партійна номенклатура стала активно переконувати громадян у тому, що вона постійно шукає шляхи здійснення реального народовладдя, залучення населення до участі у справах держави і суспільства, прагне максимально повно закріпити комплекс конституційних прав і свобод радянських людей. Проте реалії життя свідчили про інше: прірва між формальними правами і можливостями їх здійснення пересічними громадянами (не номенклатурою) збільшувалася. Номенклатура, її каральний апарат ретельно слідкували за тим, щоб у жодному науковому або художньому творі, публічному виступі не було такого, що не збігається з оцінками партійних і державних органів. Будь-яка критика режиму, дій партії не допускалася, а інакше жорстоко переслідувалися. Логіка адміністративно-командної системи призвела до того, що керівна роль КПРС трансформувалась у діяльність партапарату з розв'язання поточних господарських, соціально-економічних, культурних, воєнних та інших проблем. Безпосередню роботу в цьому напрямі проводили галузеві (промислові, сільськогосподарські, адміністративні та ін.) відділи республіканських, обласних, міських, районних комітетів партії. Партійні комітети перебрали на себе чимало поточних оперативно-розпорядчих функцій. По суті, адміністративно-розпорядча робота практично витіснила політичні методи керівництва.

Схожі процеси характеризували й розвиток інших громадських організацій, профспілок, комсомолу. І хоча в конституційному порядку була визначена роль масових організацій, розширені їх права, у самих громадських організаціях відбувалося розростання апарату функціонерів. Посилився формалізм громадських організацій. Вони дедалі більше концентрувалися на виконанні розпорядно-оперативних функцій.

Літ.: *Державне управління: основи теорії, історія і практика* : навч. посіб. / В. Д. Бакуменко, П. І. Надолішній, М. М. Іжа, Г. І. Арабаджи ; за заг. ред. П. І. Надолішнього, В. Д. Бакуменка. – Одеса : ОРІДУ НАДУ, 2009; *Історія українського парламентаризму: від допарламентських форм організації політичного життя до сьогодення* / голова ред. ради В. М. Литвин ; кер. авт. кол. В. А. Смолій ; НАН України ; Ін-т історії України. – К. : Дніпро, 2010; *Малиновський В. Я. Державне управління* : навч. посіб. – Луцьк : Ред.-вид. відд. "Вежа" Волин. держ. ун-ту ім. Лесі

Українки, 2000; *Надолішній П. І. Теорія та історія державного управління (Опорний конспект лекцій до навчальної дисципліни)* : навч. посіб. / П. І. Надолішній. – Одеса : ОРІДУ НАДУ, 2006; *Нариси історії державної служби в Україні* / [О. Г. Аркуша, Є. І. Бородин, С. В. Віднянський та ін. ; редкол. : С. В. Кульчицький (кер. авт. кол.) та ін.] ; Голов. упр. держ. служби України ; Ін-т історії НАН України. – К. : Ніка-Центр, 2009.

Макаренко Е.М., Іванков Р.Ш.

ДЕРЖАВНА КОМІСІЯ З ПРОВЕДЕННЯ В УКРАЇНІ АДМІНІСТРАТИВНОЇ РЕФОРМИ – утворений Указом Президента України від 7 липня 1997 р. № 620/97 постійно діючий координаційний орган з питань здійснення в Україні адміністративної реформи. Цим указом було встановлено такі основні завдання **Д.к.п.У.а.р.**:

- розроблення Концепції адміністративної реформи, визначення організаційно-правових засад, стратегії і тактики її проведення;
- розроблення конкретних механізмів і строків впровадження адміністративної реформи;
- підготовка пропозицій щодо: структури органів виконавчої влади з поступовим переходом від галузевого до функціонального принципу побудови міністерств, інших центральних органів виконавчої влади, що має привести до спрощення й підвищення ефективності управління, скорочення непотрібних ланок управління; запровадження дієвої системи державного контролю; перебудови державної фінансової системи, структури, функцій і методів діяльності місцевих органів виконавчої влади; дерегуляції та спрощення системи управлінських послуг, які надаються на різних рівнях виконавчої влади фізичним та юридичним особам; удосконалення законодавчої бази адміністративних правовідносин, економічних засад діяльності органів державної влади, впровадження дієвих адміністративних процедур; запровадження в Україні раціонального адміністративно-територіального поділу; реформування системи підготовки та перепідготовки управлінських кадрів;
- експертна оцінка концепцій і проєктів нормативно-правових актів, спрямованих на створення правової бази адміністративної реформи;
- аналіз діяльності органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування щодо здійснення адміністративної реформи та надання допомоги в її проведенні;

– розгляд пропозицій і програм наукового, матеріально-технічного, кадрового та фінансового забезпечення адміністративної реформи.

Д.к.п.У.а.р. для виконання покладених на неї завдань було надано право:

– одержувати у встановленому порядку безоплатно від центральних і місцевих органів виконавчої влади, підприємств, установ і організацій інформацію, необхідну для її роботи;

– організувати розроблення концепцій, цільових програм, проектів нормативно-правових актів та проведення наукових досліджень комплексного характеру у сфері державного управління та адміністративної реформи;

– попередньо розглядати проекти нормативно-правових актів з питань проведення адміністративної реформи;

– заслуховувати інформацію керівників міністерств, інших центральних та місцевих органів виконавчої влади, а також органів місцевого самоврядування з питань проведення в Україні адміністративної реформи;

– залучати до роботи спеціалістів центральних та місцевих органів виконавчої влади, незалежних експертів, провідних учених, фахівців-практиків, у тому числі на договірній основі;

– утворювати цільові робочі групи для підготовки проектів нормативно-правових актів, проведення експертних оцінок цих проектів та наукових досліджень;

– організувати вивчення досвіду підготовки і проведення адміністративної реформи в іноземних державах;

– використовувати технічну допомогу міжнародних організацій;

– вивчати роботу центральних і місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування із здійснення адміністративної реформи;

– проводити наукові конференції, семінари, наради тощо.

Очолив **Д.к.п.У.а.р.** Л.Кравчук, який на той час був народним депутатом України, а його заступниками стали глава Адміністрації Президента України й віце-прем'єр-міністр України з питань економіки. Президент України затвердив персональний склад цього органу, а спеціально створений секретаріат забезпечував його роботу. До складу комісії увійшли міністри, народні депутати Украї-

ни, зокрема члени профільних комітетів Верховної Ради України, керівні працівники Адміністрації Президента України, деякі представники місцевого самоврядування та відомі вчені.

Основні завдання й повноваження **Д.к.п.У.а.р.** характеризували її як центр стратегічного управління реформою, що протягом кінця 1997 р. – початку 1998 р. організував робочі групи за окремими напрямками перетворень. Загалом склалася організаційна модель, в якій **Д.к.п.У.а.р.** фактично відіграла роль єдиного координаційного центру адміністративної реформи. Таку модель фахівці вважають прикладом реалізації системного підходу до відповідної проблеми, що дав можливість успішно розробити Концепцію адміністративної реформи в Україні. Разом з тим у подальшому **Д.к.п.У.а.р.**, маючи ті самі завдання й повноваження, фактично не брала участі в процесі реформування та не проводила свої засідання (за одними даними – з вересня 1998 р., за іншими – з травня 1999 р.).

Натомість у вересні 1998 р. було створено дві робочі групи: з проведення реформи центральних органів виконавчої влади на чолі з віце-прем'єр-міністром України з питань економіки; з проведення реформи місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування та державної служби на чолі з Головою Адміністрації Президента України. Далі упродовж 2000 р. було сформовано низку консультативно-дорадчих органів при Президентові України за різними напрямами адміністративної реформи. Враховуючи повноваження та, особливо, досить представницький склад новостворених органів, вони, незважаючи на консультативно-дорадчий статус, цілком могли претендувати на роль координаторів змін у відповідних напрямах. Нарешті, у Секретаріаті Кабінету Міністрів України з січня 2000 р. почало діяти Управління адміністративної реформи.

У підсумку сформувалася дуже складна і фрагментарна модель організаційного забезпечення адміністративної реформи, в якій координаційні повноваження виявилися розпорощеними між багатьма структурами. При цьому не було передбачено дієвих механізмів їх взаємодії як між собою, так і з **Д.к.п.У.а.р.**, яка в такій моделі не могла відігравати роль координаційного центру впровадження адміністративної реформи. Проте **Д.к.п.У.а.р.**

продовжувала формально існувати ще досить довгий час і була ліквідована Указом Президента України від 3 травня 2006 р. № 340/2006.

У цілому модель організаційного забезпечення адміністративної реформи, побудована на основі **Д.к.п.У.а.р.**, показала свою дієвість на стадії підготовки Концепції адміністративної реформи в Україні, але на стадії її реалізації виявилася інституційно неспроможною, що можна пояснити як мінімум двома причинами. По-перше, голова **Д.к.п.У.а.р.** не був державним посадовцем з достатніми владними повноваженнями, хоча зарубіжний досвід свідчить, що функції політичного керівництва та координації заходів на всіх напрямках адміністративного реформування може успішно виконувати лише член уряду або політичний діяч аналогічного рівня, наділений необхідними повноваженнями надвідомчого характеру. По-друге, заступники голови **Д.к.п.У.а.р.** представляли потенційно конкурентні структури, що через деякий час спричинило утворення моделі організації процесу реформування з двома координаційними центрами в Адміністрації Президента України та в Кабінеті Міністрів України, а згодом – до ще більшого розповсюдження відповідних координаційних функцій. Таким чином, **Д.к.п.У.а.р.** не стала дієвим центром координації впровадження адміністративної реформи, а відсутність такого центру можна віднести до основних недоліків, що перешкодили системно реалізувати положення Концепції адміністративної реформи в Україні.

Літ.: *Про Державну комісію з проведення в Україні адміністративної реформи* : Указ Президента України від 7 лип. 1997 р. № 620/97 // Уряд. кур'єр. – 1997. – 10 лип.; *Про Положення про Державну комісію з проведення в Україні адміністративної реформи* : Указ Президента України від 2 жовт. 1997 р. № 1089/97 // Уряд. кур'єр. – 1997. – 9 жовт.; *Про Секретаріат Державної комісії з проведення в Україні адміністративної реформи* : Указ Президента України від 21 квіт. 1999 р. № 403/99 // Офіц. вісн. України. – 1999. – № 16. – С. 20; *Про деякі питання впорядкування діяльності консультативно-дорадчих органів при Президентові України* : Указ Президента України від 3 трав. 2006 р. № 340/2006 // Уряд. кур'єр. – 2006. – 17 трав.; *Адміністративна реформа – історія, очікування та перспективи* / [упоряд. В. П. Тимошук]. – К. : Факт, 2002. – 100 с.; *Проблеми реалізації адміністративної реформи в Ук-*

раїні / [упоряд. А. Вишневський]. – К. : МЦПД, 2002. – 82 с.; *Європейські орієнтири адміністративного реформування в Україні* : монографія / В. Д. Бакуменко (кер. авт. кол.), Л. М. Гогіна, С. О. Кравченко та ін. ; за заг. ред. В. Д. Бакуменка, В. М. Князева. – К. : Вид-во НАДУ, 2005. – 172 с.; *Кравченко С. О.* Державно-управлінські реформи: теоретико-методологічне обґрунтування та напрями впровадження : монографія / С. О. Кравченко. – К. : НАДУ, 2008. – 296 с.

Кравченко С. О.

ДЕРЖАВНА ТЕРИТОРІЯ (англ. State territory) в широкому сенсі – територія, що належить певній державі. У геофізичному сприйманні під територією розуміється простір земної кулі, що включає її суходутні, водні, повітряні, космічні райони і земні надра. У міжнародно-правовому сенсі поняття “територія” має інше трактування, і залежно від характеру пануючої над нею юрисдикції і правового статусу, що формується цією юрисдикцією, поділяється на три типи: державна територія; територія з міжнародним правовим режимом; територія зі змішаним правовим режимом.

До складу **Д.т.** можуть входити всі простори в геофізичному розумінні, за винятком космічного, що розташовані в межах державного кордону, включаючи земні надра. Як **Д.т.** розглядаються також морські, повітряні і космічні кораблі, а також трубопроводи і кабелі, прокладені по території з міжнародним режимом.

Юридична природа і правовий статус **Д.т.** визначається територіальним верховенством держави, його суверенною владою, що виключає будь-яку іншу іноземну владу на території держави. У Римському праві це виражалось терміном “dominium”, на відміну від “imperium”, що означає суверенну владу над фізичними особами. У межах **Д.т.** у повному обсязі діє вся законодавча, виконавча, судова й адміністративна влада держави. Юридична природа і правовий статус **Д.т.** підкреслюється в ряді основних принципів сучасного міжнародного права. Зокрема, це найбільш чітко проглядається в таких принципах, як принцип суверенної рівності, територіальної цілісності, незастосування сили, непорушності кордонів та ін. Будь-яка іноземна діяльність у межах **Д.т.** можлива тільки з дозволу держави.

Д.т. являє собою матеріальну основу держави, і її межі визначаються державними кор-

донами (сухопутними, водними, морськими, повітряними (до висот 100-110 км). Цим, зокрема, пояснюється жорстка позиція України щодо необхідності чіткого розмежування морських просторів в Азовському морі, Керченській протоці і Чорному морі після розпаду СРСР.

Правовий режим державних кордонів визначається державою. В теорії міжнародного права у питанні, що стосується юридичної природи Д.т., мали місце різноманітні підходи до його вирішення. До середини ХІХ ст. домінував погляд, що розглядав Д.т. як річ, як предмет володіння. Такий погляд визначав і засоби зміни кордонів Д.т.: експропріація, купівля, дарування, обмін та ін. До цього часу одним із основних засобів зміни Д.т. є плебісцит (або референдум), що означає всенародне голосування. В основі цього засобу лежить загально визнаний принцип сучасного міжнародного права – принцип самовизначення народів (націй).

Сучасне міжнародне право дозволяє й інші засоби зміни Д.т., але в їх основі обов'язково повинна бути добровільна угода сторін – договір. Зокрема, на основі договору можуть мати місце цесія (одностороннє віддання Д.т., можливо, за плату), обмін ділянками.

Стосовно агресора як санкція припустиме відторгнення частини його території, яка може бути використана як плацдарм для нападу (Кенігсберг, Південний Сахалін). У комплексі питань про Д.т. важливе місце займає питання про державний кордон. Саме державний кордон визначає межі дії державного суверенітету, і з цієї причини держави дуже скрупульозно підходять до його визначення. Відповідно до усталеної практики і з огляду на міжнародно-правові вимоги державним кордоном вважається вертикаль, що проходить через обриси сухопутної, водної і морської розмежувальної лінії і відмежовує вгорі повітряний простір, на поверхні – сухопутні, водні і морські простори і під цією поверхнею – надра землі та водні і морські простори, що лежать нижче дзеркала води. Визначення державного кордону і позначення його на картах називається делімітацією і здійснюється державами на підставі договорів та відповідно до вимог міжнародного права. Встановлення делімітованого державного кордону на місцевості називається демаркацією і здійснюється спеціально ство-

реними змішаними комісіями, до складу яких входять на рівних засадах представники суміжних держав. З метою забезпечення цілісності державних кордонів і з огляду на взаємні інтереси прикордонні держави встановлюють прикордонний режим, що передбачає порядок охорони кордону, порядок пересування через кордон, регламентацію різноманітної діяльності у прикордонній зоні, процедури врегулювання спірних прикордонних питань та ін. Всі ці питання, звичайно, регулюються в законах, положеннях та інших правових актах, присвячених охороні державного кордону.

В Україні таким актом є Закон України “Про охорону державного кордону України” від 4 листопада 1991 р. До складу території з міжнародним режимом входять простори (сухопутні, повітряні, водні, морські), що лежать за межами Д.т. і нікому не належать. Внаслідок цього вони перебувають у спільному користуванні всіх держав і на них поширюється дія спеціально сформульованих для них норм міжнародного права. До таких просторів належать: води відкритого моря і повітряний простір над ним; глибоководні райони морського дна, що лежать за межами континентального шельфу в його юридичному розумінні; Антарктика; космічний простір, включаючи Місяць та інші небесні тіла. Своєрідність правового положення просторів із міжнародним режимом полягає в тому, що якщо стосовно Д.т. існують якісь загальні норми і канони, відповідно до яких держави визначають режим своїх територій, то щодо територій із міжнародним режимом існує чітка специфіка для кожної такої території. Ця специфіка визначена спеціальними правовими актами, які передбачають своєрідну регламентацію використання.

Літ.: Конституція України // Відом. Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141; Закон України про державний кордон України (зі змінами та доповненнями станом на 1 жовт. 2007 р.) // Відом. Верховної Ради України. – 1992. – № 2. – Ст. 5; Закон України про виключну (морську) економічну зону України (зі змінами та доповненнями станом на 1 жовт. 2007 р.) // Відом. Верховної Ради України. – 1995. – № 21. – Ст. 152; Андрейцев В. Територіальні аспекти державності: проблеми практичної теорії / В. Андрейцев // Конкурентія. – 2005. – № 4 (19); Юридична енциклопедія / за ред. Ю. С. Шемшученка. – Т. 6. – К. : Вид-во “Укр. енцикл.” ім. М. П. Бажана, 2004.

Розпутьенко І.В.

ДЕРЖАВНЕ УПРАВЛІННЯ В УКРАЇНІ 1800-1900 РР. Після ліквідації у 1781-1782 рр. полково-сотенного адміністративного устрою Наддніпрянської України, що входила до складу Російської імперії, на її території поступово утвердився загальноросійський адміністративний устрій з поділом на генерал-губернаторства, губернії, повіти. Очолював державне управління імператор й органи державної влади імперії у Санкт-Петербурзі (Ради, Комітети, Сенат, галузеві міністерства). У 1796 р. Лівобережжя було перетворене на Малоросійську губернію, Слобожанщина – на Слобідсько-Українську губернію. У 1802 р. Малоросійська губернія була ліквідована, і натомість створено Чернігівську та Полтавську губернії. У 1835 р. Слобідсько-Українську губернію перейменовано в Харківську губернію. Правобережна Україна була поділена на три губернії: Київську, Волинську і Подільську. Новоросійська губернія, до якої увійшли Південна Україна і Крим, у 1802 р. була поділена на три губернії: Катеринославську, Херсонську і Таврійську. У 1812 р. після приєднання Бессарабії було створено Новоросійсько-Бессарабське генерал-губернаторство, до якого входили Херсонська, Катеринославська, Таврійська губернії та Бессарабська область. Після польського повстання 1830-1831 рр., у лютому 1832 р. було створене Київське генерал-губернаторство, до якого входили Київська, Подільська і Волинська губернії. Таким чином, у Наддніпрянській Україні запроваджувалося 9 губерній: Чернігівська, Полтавська, Харківська, Київська, Подільська, Волинська, Катеринославська, Херсонська і Таврійська, які входили до трьох генерал-губернаторств: Малоросійського, Київського та Новоросійсько-Бессарабського. Така система адміністративного поділу в незмінному вигляді проіснувала до початку ХХ ст. На чолі генерал-губернаторств стояли генерал-губернатори. Губерніями керували губернатори, в руках яких зосереджувалася вся адміністративно-виконавча влада, а військова і політична – в руках генерал-губернаторів. При губернаторі діяло управління у складі віце-губернатора, радників і прокурора. В губернії функціонували губернські галузеві установи (казенна палата, рекруське присутствіє, з 1840 р. – палата державних маєтностей та ін.). Це були органи відповідних міністерств на місцях,

які підпорядковувалися губернатору. У своїй діяльності губернатор спирався на станові дворянські збори. Губернії поділялися на повіти. У повіті влада належала суду (до 1837 р. він мав назву “нижчий земський суд”) на чолі з капітаном-ісправником. Земський суд був одночасно адміністративно-поліцейською установою і судовим органом. Повіти поділялися на стани. Стан очолював становий пристав – поліцейський чин. Йому допомагали сотенні і десятські. У 1840 р. на Лівобережжю, у 1842 р. і на Правобережжю Україну було поширено чинність “Зводу законів Російської імперії”, який було затверджено у січні 1835 р.

Східна Галичина й Північна Буковина з кінця ХVІІІ ст. перебували у складі Австрійської імперії, а Закарпаття – Угорщини. В Австрійській монархії у ХVІІІ ст. – першій половині ХІХ ст. верховна влада належала імператору, який зосереджував у своїх руках усю повноту законодавчої, виконавчої, військової і судової влади. Більша частина західноукраїнських земель входили до складу “Королівства Галичини і Лодимерії з великим князівством Краківським і князівствами Освенцімським і Заторським”. Край поділявся на округи: Бережанський, Бохенський, Вадовицький, Жешувський, Жовківський, Злочівський, Коломийський, Львівський, Перемишлянський, Самбірський, Сандецький, Станіславський, Стрийський, Сяноцький, Тарновський, Тернопільський, Чортківський і Ясловський. Очолював Галичину губернатор, якого призначав імператор. До 1848 р. губернаторами Галичини призначалися виключно австрійці. Округами керували старости, яким підпорядковувалися комісари. У 1846 р. було проведено новий адміністративно-територіальний поділ, згідно з яким усю територію Галичини розділили на 74 повіти (місцями вони називалися староствами) на чолі зі старостами і начальниками повітів. Північна Буковина з 1849 р. була перетворена на окрему провінцію, яку очолював президент крайового управління. В Галичині та Буковині поряд з урядовими органами адміністративного управління існували також органи крайового і місцевого самоврядування. У 1861 р. австрійський імператор Франц-Йосип І створив галицький і буковинський крайові сейми. У березні 1861 р. крайовий статус Буковини був піднесений до рангу герцогства. Його очолював президент, який

призначався імператором і центральним урядом. Закарпаття підпорядковувалося Піжонському (Братиславському) намісницькому управлінню Угорського управління. Воно поділялося на чотири жупи: Бережанську, Мармароську, Ужгородську та Ужанську, які очолювали жупани – призначені королем адміністратори (вони здійснювали адміністративну, фінансову, судову і військову владу). Жупи підрозділялися на комітати управління, до яких входило 30-40 осіб (окружні начальники, секретарі, касири, землеміри, збирач податків та ін.). Найнижчою посадовою особою був староста села, який призначався феодалом. Крім адміністративно-територіального поділу, в Закарпатті існував і територіально-економічний – домінії, які об'єднували землі з містами і селами, що належали феодалу, церкві та державі. Після утворення у 1867 р. дуалістичної Австро-Угорської монархії верховне державне управління західноукраїнськими землями опинилося в єдиній імперії. Обидві частини Австро-Угорщини мали спільного монарха (австрійський імператор був одночасно й угорським королем), якого влада формально була обмежена двопалатним парламентом (в Австрії – рейхсратом, в Угорщині – Державними зборами), спільну армію і флот, частково спільні фінанси, проводили спільну зовнішню і митну політику. Усі найважливіші питання державного життя належали виключно або переважно до імперської компетенції. В Австрії була прийнята груднева конституція 1867 р., в Угорщині – поновлена угорська квітнева конституція 1848 р. Кожна з двох частин монархії мала власні державні структури, що керувалися своєю конституцією.

Літ.: *Історія держави і права України* : підручник : у 2-х т. / за ред. В. Я. Тація, А. Й. Рогожина, В. Д. Гончаренка. – Т. 1 / кол. авт. : В. Д. Гончаренко, А. Й. Рогожин, Р. Д. Святоцький та ін. – К. : Видавн. дім “Ін Юре”, 2003; *Кондратюк О. В.* Галичина в XIX ст.: соціально-економічне, правове та внутрішньополітичне становище / О. В. Кондратюк, П. М. Лепісевич. – Львів : Вид-во “Апріорі”, 2004; *Кульчицький В. С.* Державний лад і право в Галичині (в другій половині XIX – на початку XX ст.) / В. С. Кульчицький. – Львів : [б. в.], 1966 с.; *Апарат управління Галичиною в складі Австро-Угорщини* / В. С. Кульчицький, І. Й. Бойко, І. Ю. Настасяк, О. І. Мікула. – Львів : [б. в.], 2002; *Кульчицький В. С.* Історія держави і права України : підручник для студ. вищ. навч. закладів / В. С. Кульчицький, Б. Й. Тищик ; Львів.

нац. ун-т ім. Івана Франка. – К. : Видавн. дім “Ін Юре”, 2007; *Никифорак М. В.* Державний лад і право на Буковині в 1774-1918 рр. / М. В. Никифорак ; Чернівець. нац. ун-т ім. Юрія Федьковича. – Чернівці : Рута, 2000; *Сарбей В. Г.* Національне відродження України / В. Г. Сарбей. – К. : Альтернативи, 1999. – 335 с.

Казакевич О.М.

ДЕРЖАВНЕ УПРАВЛІННЯ В УКРАЇНІ НА ПОЧАТКУ XX СТ. Розвиток капіталізму в Росії зумовив зміни в її державному ладі, що певною мірою знаменували перехід держави від самодержавного до конституційного правління. Революційні події 1905 р. примусили царя Миколу II проголосити у Маніфесті від 17 жовтня 1905 р. створення парламенту – Державної думи для попереднього розроблення і обговорення законодавчих пропозицій, які потім мали надсилатися через Державну раду імператору для затвердження. Маніфест проголошував засади буржуазного конституціоналізму через заснування парламенту.

З уведенням до державного механізму Російської імперії Державної думи цар сам вже не міг приймати закони. Він мав право затверджувати (або не затверджувати) те, що розглядалося Державною думою. Прийнятий Державною думою законопроект надходив до Державної ради, яка могла його відхилити. Державна рада мала рівні з Державною думою права. Водночас вона відігравала консервативну роль, яка забезпечувалася насамперед її складом. Державна рада утворювалася з членів, які призначалися імператором, і членів, які обиралися на корпоративній основі. Голова і віце-голова Державної ради щорічно призначалися імператором з членів Ради за призначенням. Повний склад виборних членів Державної ради становив 102 особи. Вони обиралися за указом імператора різними установами і групами населення на 9 років. Будучи консервативним органом, Державна рада була покликана, за задумом її реорганізаторів, стримувати ліберальні поривання Державної думи. Законопроекти, що надійшли до Державної думи і схвалені як нею, так і Державною радою, так само як і законопроекти, запропоновані Державною радою і схвалені як нею, так і Державною думою, подавалися імператору для затвердження. Без цього затвердження жоден закон не міг бути впровадженим.

Отже, законопроект, схвалений Державною думою і Державною радою, ставав законом лише після його затвердження монархом, а отже, влада давати країні закони належала, зрештою, йому. У використанні імператором права абсолютного вето щодо актів, прийнятих Державною радою і Державною думою (поряд з деякими іншими чинниками), можна вважати установлення в Росії на початку XX ст. перехідної форми правління від абсолютної до дуалістичної монархії.

З початком роботи Державної ради і Державної думи передусім і пов'язувалися зміни у державному ладі Російської імперії на початку XX ст.

Державна дума, незважаючи на всі її недоліки, що перешкоджали їй стати справжнім парламентом у західноєвропейському розумінні, все ж відіграла в історії Росії позитивну роль.

На початку XX ст. збереглися всі основні ланки місцевої адміністрації, суду, поліції, жандармерії.

Як і в попередній період, управління Україною здійснювалося по губерніях. Так, у Чернігівській, Полтавській, Харківській, Катеринославській, Херсонській, Таврійській губерніях управління здійснювали губернатори. На чолі Київської, Волинської і Подільської губерній, об'єднаних у генерал-губернаторство, стояв генерал-губернатор, а самі губернії очолювалися губернаторами. На початку XX ст. у міру розвитку революційного руху зростала роль карального апарату царату. Так, у 1902 р. Департамент поліції організував розшукові відділення, які у 1903 р. були перейменовані в охоронні. Охоронні відділення були, по суті, таємною поліцією, покликаною здійснювати політичний розшук.

Боротьба з революцією примусила царський уряд піти на деяку децентралізацію органів політичного розшуку, надання їм певної самостійності і більшої оперативності. У 1906 р. були організовані районні охоронні відділення, територія діяльності кожного з яких охоплювала кілька губерній. Так, українські губернії були підвідомчі трьом районним охоронним відділенням, а саме: Південно-Західному (Київська, Чернігівська, Полтавська, Подільська, Волинська губернії), Південному (Херсонська (з містом Одесою), Таврійська, Бессарабська губернії і все узбережжя Чорного моря), Південно-Східному (Хар-

ківська, Катеринославська, Курська, Воронежська, Чорноморська губернії, а також область війська Донського). Керівництво названих районних охоронних відділень перебувало відповідно в містах Києві, Одесі, Харкові. 14 грудня 1906 р. було прийнято Положення про районні охоронні відділення. Ці нові структури були покликані об'єднати розшукові органи цілих районів з тим щоб обробити одержану ними інформацію і скласти найоб'єктивнішу картину про протиурядові організації, що діяли на території району. У підпорядкуванні районних охоронних відділень перебували охоронні відділення. Одним з їх найголовніших завдань була боротьба з "революційними співтовариствами".

У боротьбі з революційним рухом у країні царський уряд покладав на охоронні відділення великі надії. Тому не випадково в галузі політичного розшуку охоронним відділенням надавався повний простір діяльності і вони наділялися значними правами. Для посилення боротьби з кримінальною злочинністю 6 липня 1908 р. був виданий закон "Про організацію розшукової частини", згідно з яким у складі поліцейських управлінь губерній і великих міст створювалися розшукові відділення чотирьох розрядів для провадження розшуку у справах загальнокримінального характеру.

У зв'язку із загостренням соціальної напруженості на селі і селянськими виступами у 1903 р. була здійснена часткова реорганізація сільської поліції. Так, замість виборних від селян соцьких вводилися штатні посади сільських стражників, які були державними службовцями, нижчими чинами поліції.

19 серпня 1906 р. цар підписав указ про заснування військово-польових судів. 20 серпня того самого року він затвердив "Правила про військово-польовий суд". Положення складалося лише з шести коротких статей. Військово-польові суди створювалися у місцевостях, де проголошено військовий стан або стан надзвичайної охорони. До складу суду входили голова і чотири офіцери. Ні від голови, ні від членів військово-польового суду юридичних знань і практичної підготовки до судової діяльності не вимагалось. Отже, подібний склад військово-польового суду не давав жодних, хоча б найменших, гарантій ні незалежності, ні вміння з'ясувати суть справи, що розглядалася судом.

Для військово-польових судів практично не існувало жодних процесуальних правил. Справи розглядалися у спрощеному порядку. Вироки військово-польового суду, що виносилися за законами воєнного часу, передбачали, як правило, смертну кару. Оскарженню вироків не підлягали.

Революційні події 1905-1907 рр. помітно вплинули й на діяльність судової системи, що функціонувала на підставі “Установи судових установлень” 1864 р., яка була орієнтована на посилення репресій проти активних учасників революцій.

Значну роль у переслідуванні учасників революцій відіграла прокуратура. Так, циркуляри Міністерства юстиції, прийняті наприкінці 1905-1906 рр., містили категоричні вимоги до прокурорів судових палат виявляти надзвичайну активність у переслідуванні осіб, обвинувачених у державних злочинах, аграрних безпорядках, а також у загальнокримінальних злочинах, учинених з політичних мотивів.

В умовах нового піднесення революційного і демократичного руху в 1910-1911 рр. царський уряд змушений був внести зміни в судову систему Російської імперії. Законом від 15 червня 1912 р. “Про перетворення місцевого суду” поновлювався інститут мирових суддів. При цьому зміст багатьох статей “Установ судових установлень”, присвячених мировій юстиції, законом від 15 червня 1912 р. було змінено.

Однак у повному обсязі закон від 15 червня після його прийняття не був запроваджений. Спочатку його дія поширювалася на 10 губерній: Київську, Волинську, Подільську, Харківську, Катеринославську, Херсонську, Таврійську, Полтавську, Чернігівську і Курську. Відкриття нового мирового суду у цих губерніях призначалося на 1 січня 1914 р. Усього в названих губерніях було засновано 970 посад дільничних мирових суддів і 120 мирових з’їздів.

У зв’язку з поновленням інституту мирових суддів судові функції земських начальників скасовувалися. Ліквідувалися й посади міських суддів.

Були внесені окремі часткові зміни в компетенцію земських органів самоврядування. Так, згідно із законом від 20 лютого 1906 р. кожні губернські земські збори дістали право обирати по одному члену Державної ради строком на 3 роки. Законом від 5 жовтня

1906 р. скасовувався порядок призначення губернатором гласних від селян у земства з поновленням повітового виборчого з’їзду від сільських товариств. У 1912 р. повітові земські збори і міські думи здобули право обрання мирових суддів у тих губерніях Російської імперії, де мирова юстиція поновлювалася. Однак у цілому питання про реформу земського і міського самоврядування, висунуте в умовах громадського піднесення на початку XX ст., так і залишилося на стадії складання проєктів та їх обговорення.

Аналіз змін у державному ладі Російської імперії на початку XX ст. дає підстави зробити висновок, що правляча еліта на чолі з царем Миколою II вжила деяких заходів з лібералізації режиму під безпосереднім тиском революційних подій, чергуючи реформи з контрреформами.

Літ.: *Верига В.* Нариси з історії України (кінець XVIII – початок XX ст.) / В. Верига. – Львів : Світ, 1996; *Грабовський С.* Нариси з історії українського державотворення / С. Грабовський, С. Ставроян, Л. Шкляр. – К. : [б. в.], 1995; *Гунчак Т.* Україна: перша половина XX століття: Нариси політичної історії / Т. Гунчак. – К. : Наук. думка, 1993; *Дахно І. І.* Історія держави і права України : навч. посіб. / І. І. Дахно. – К. : Центр навч. л-ри, 2006; *Історія держави і права України / за ред. В. Я. Тація.* – К. : [б. в.], 2000; *Музиченко П. П.* Історія держави і права України / П. Музиченко. – К. : Т-во Знання, КОО, 1999.

Лимар А. П.

ДЕРЖАВНЕ УПРАВЛІННЯ В УКРАЇНІ ПЕРІОДУ ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ. Будівництво Української держави потребує узагальнення всього накопиченого українським народом досвіду державного управління, оскільки сучасні проблеми державного будівництва в Україні мають чимало проблем, схожих з тими, які постали перед творцями української державності в період визвольних змагань 1917-1921 рр.

Дослідження еволюції та змісту української національної ідеї та історії Української революції розпочалися майже одразу безпосередніми учасниками цих подій – М. Грушевським, В. Винниченком, П. Христюком, Д. Дорошенком, М. Шаповалом, С. Петлюрою, І. Мазепою та ін. Внесок у дослідження означеної проблеми зробили вчені діаспори: В. Липинський, І. Лисяк-Рудницький, О. Бочковський, Д. Чижевський, О. Кульчицький, Д. Квітковський, П. Мірчук, Н. По-

лонська-Василенко, Я.Грицак та ін. Узагальнення всього періоду національно-визвольних змагань 1917-1921 рр. знайшло відображення у наукових працях сучасних українських дослідників (В.Верига, В.Верстюк, Ю.Павленко, В.Солдатенко, О.Ресент і О.Рубльов, В.Литвин, Ю.Храмов, Д.Яневський та ін.). В.Солдатенко вперше у вітчизняній історіографії здійснив спробу комплексно проаналізувати концепцію української революції, дати їй виважену оцінку.

Чималий комплекс наукових досліджень присвячено окремим етапам періоду визвольних змагань. Вивченню діяльності Української Центральної Ради (УЦР) присвячені наукові праці В.Верстюка, Т.Осташко, В.Солдатенка, Ф.Турченка; Української Держави гетьмана П.Скоропадського – С.Верстюка, Я.Калакури, С.Кульчицького, С.Мякоти, Ф.Проданюка, В.Солдатенка, О.Копиленка, М.Копиленка, Ф.Турченка, канадського історика В.Вериги, російського дослідника В.Федюка, американського професора історії В.Дмитришина та ін.

М.Стахів, І.Мазепа, М.Шаповал, П.Феденко та ін. дослідники займалися проблемами розвитку Української Народної Республіки (УНР) часів Директорії. Наукову цінність мають публікації активних учасників тогочасних подій – К.Левицького, М.Омельяновича-Павленка, М.Капустянського, А.Кравса, О.Доценка, М.Лозинського, В.Андрієвського, Д.Дорошенка, Н.Короля, О.Лотоцького, М.Шкільника, С.Чикаленка, Л.Цегельського, І.Фещенко-Чопівського, С.Ярославина та ін.

Значний інтерес мають інші періоди та аспекти **Д.у.У.п.в.з.** у працях вчених:

– різні аспекти становлення та розвитку Західно-Української Народної Республіки (ЗУНР) (Б.Тищик, О.Вівчаренко, М.Литвин, К.Науменко, В.Кондратюк, В.Регульський, С.Макарчук, О.Краківський та ін.);

– відносини УНР та ЗУНР (М.Панчук, А.Панчук та ін.);

– державотворча діяльність української еліти в добу національно-визвольних змагань 1917-1921 рр. (Т.Бевз, О.Городецький, Л.Залізняк, Л.Козловська, О.Павлишин, С.Приходько, О.Ресент, Є.Юрійчук та ін.);

– внутрішня політика українських урядів доби визвольних змагань (О.Воронянський, О.Гомотюк, С.Мякота, Б.Андрусишин, А.Гриценко, О.Ресент та ін.). В діаспорі до-

слідження проблеми результативно продовжувалось (М.Сціборський, І.Витанович, Б.Кравченко та ін.);

– зовнішня політика українських урядів 1917-1920 рр. (В.Солдатенко, В.Єшпанов, О.Несук, В.Церковна, А.Панчук та ін.).

Після Лютневої революції у Росії в українських землях почалося відродження державності. 4(17) березня 1917 р. було утворено вищий орган української влади – УЦР – виборний представницький орган у Києві, склад якої поповнювався членами, обраними на селянських, робітничих та солдатських з'їздах від місцевих рад, партій та громадських організацій. УЦР утворила вищий виконавчий орган – Генеральний Секретаріат із восьми галузевих генеральних секретарів (міністрів). На місцях управління здійснювалося через губернські, повітові, волосні, міські думи, філії УЦР. І Універсалом УЦР 10(23) березня 1917 р. було проголошено автономію України; IV, від 9 (22) січня 1918 р., – незалежну та самостійну державу – УНР.

Після укладення 3 березня 1918 р. Брестського мирного договору, за яким Радянська Росія відмовилась від претензій на Україну, УЦР уклала угоду з Німеччиною. Звільнивши за допомогою іноземних військ територію України від більшовиків, УЦР потрапила у залежність від німецького та австрійського командування. УЦР взяла на себе обов'язки стосовно постачання великої кількості продовольства та сировини, які вона не мала можливості виконати. Спроби діячів УЦР продовжувати ліводемократичний курс, накреслений восени-взимку 1917 р., викликав невдоволення окупаційного командування.

В останній день свого існування УЦР схвалила Конституцію УНР, і того самого дня, 29 квітня 1918 р., УЦР було розпущено. За підтримки окупаційного німецького командування до влади прийшов Павло Скоропадський, обраний гетьманом з'їздом хліборобів України. 29 квітня була опублікована гетьманська "Грамота до всього українського народу" та "Закони про тимчасовий державний устрій України", згідно з якими гетьман України тимчасово одноосібно очолив виконавчу (Рада міністрів), судову (Генеральний суд), законодавчу владу. В Україні відновлювалася політична система царської Росії. Українська держава була розділена на губернські староства: Київщина, Волинь,

Поділля, Чернігівщина, Полтавщина, Катеринославщина, Харківщина, Херсонщина і Таврія. Губернським старостам були надані повноваження колишніх царських губернаторів, а 1 серпня 1918 р. Скоропадський затвердив закон “Про установлення в Києві управління столичного отамана” (який мав права колишнього російського градоначальника). Після поразки в Першій світовій війні Німеччини та Австро-Угорщини, українським лівими силами на чолі з Симоном Петлюрою та Володимиром Винниченком вдалося 14 грудня 1918 р. повалити гетьманат і відновити УНР, очолювану Директорією. Директорію очолював В. Винниченко, керівництво збройними силами доручили С. Петлюрі, який став головним отаманом військ УНР. Директорія продовжила державне будівництво, створила українську армію.

У січні 1919 р. було проголошено об'єднання України (Злука УНР та ЗУНР). Конфлікт з УНР радянської Росії, що розпочався невдовзі, був для УНР невдалим і призвів згодом до проголошення Української Соціалістичної Радянської Республіки (УСРР).

Літ.: *Довідник з історії України* : у 3 т. – К. : Генеза, 1995; *Історія держави і права України* : у 2 ч. / за ред. А. Й. Рогожина. – К. : Ін-Юре, 1996. – Ч. 2; *Солдатенко В. Ф.* Українська революція: концепція та історіографія (1918-1920 рр.) / В. Ф. Солдатенко. – К. : Просвіта, 1999; *Копиленко О. Л.* Держава та право України 1917-1920 рр. / О. Л. Копиленко, М. Л. Копиленко. – К. : Либідь, 1997; *Капелюшний В. П.* Українська національна державність доби визвольних змагань (1917-1921 рр.) : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.06 / Капелюшний Валерій Петрович ; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – К. : [б. в.], 2004; *Полонська-Василенко Н.* Історія України : у 2 т. / Н. Полонська-Василенко. – К. : Либідь, 1995. – Т. 2.

Шнекторенко І.В.

ДЕРЖАВНИЙ ГЕРБ УКРАЇНИ (пол. herb, від нім. Erbe – спадщина) – один з трьох державних символів України. Малим **Д.Г.У.** визначено Знак Княжої Держави Володимира Великого (тризуб). Він же разом із Гербом Війська Запорізького мають стати частинами Великого **Д.Г.У.**

Державний герб – це закріплений у законодавстві офіційний умовний знак, який через графічне та кольорове зоб-

раження окремих фігур виражає коло певних ідей політичного характеру та символізує суверенність держави. Мета державного герба: передати через умовне зображення сутність держави, дати уявлення про соціальні цінності державного ладу тощо. Це офіційна емблема держави, що зображується на печатках, бланках державних органів, грошових знаках, знаках поштової оплати і т. ін. Часто державний герб є складовою державного прапора.

У різні історичні періоди державні утворення, що існували на території сучасної України, мали різноманітні емблеми, які слугували державним гербом. Серед основних таких емблем: тризуб – знак Володимира; лев, який дряпається на скелю, – знак Галицько-Волинського князівства; лук-арбалет, архангел Михаїл – знаки м. Києва; козак з мушкетом-самопалом – знак козацької держави; серп, молот, червона зірка і колоски – уніфікований герб УРСР тощо.

Коли в кінці ХХ ст. Україна здобула незалежність, перед державотворцями постала складна проблема вибору **Д.Г.У.** Складність полягала у тому, що новий герб мав не лише репрезентувати країну, вказувати на її характер та історичну традицію, а й бути загальноновизнаним для всього українського народу. 19 лютого 1992 р. прийнято постанову Верховної Ради України “Про Державний герб України”. Парламент затвердив тризуб як Малий герб України.

Історія походження українського тризуба складна і неоднозначна. Вперше він з'являється за часів Київської Русі. Тризуб був родовим знаком династії Київських князів Рюриковичів. Його зображення археологи знаходять на монетах, печатках, посуді, цеглі, настінних розписах. Одна з перших згадок про давньоруські знаки належить до Х ст. Посли київського князя Ігоря (912-945 рр.) при укладанні договору з візантійцями мали свої печатки, на них були зображені знаки, які виступали символами посольських повноважень, зокрема тризуб.

Існує чимало теорій походження тризуба і його значення. Серед найбільш поширених такі: пов'язування тризуба з оберегом – символом Перуна; аналогія із верхівкою скіпетра – символу влади; стилізоване зображення ширяючого сокола чи голуба; алегоричне зображення триєдності буття; аналогія із зображенням якоря – символу надії в хрис-

тиянській традиції; зображення лука зі стрілою; стилізована монограма тощо.

Єдиного розуміння значення тризуба на сьогодні не існує, однак, з'явившись як знак Київських князів, він поширюється на всю територію Київської Русі, його карбують на княжих монетах, на прикрасах вельмож. Тризуб став ознакою державної влади, символом Київської Русі.

З XII ст. знак тризуба почав витіснятися зображенням святого архістратиґа Михаїла на Київщині та лева, який дереться на скелю, – на західноукраїнських землях.

За часів козаччини (XVI–XVIII ст.) в Україні з'являється нова символіка – “козак з мушкетом” або “лицар-козак з самопалом”. З часом цей знак розповсюджується на території всієї козацької держави. Його разом з архангелом Михаїлом зображують на хоругвах і печатках. Під час визвольної війни (1648–1657 рр.) зображення козака з самопалом використовувалося як символ країни і було особистим гербом гетьмана. Цей знак проіснував, доки існувала в тій чи іншій формі козацька держава. Після скасування гетьманської влади в 1764 р. цей символ перестали використовувати.

Наступний період відновлення національної символіки належить до XIX ст. Після революційних подій 1848 р. в Австро-Угорській імперії у Львові було створено вищий орган національного самоврядування українців – “Головну Руську Раду”. У відозві від 2 травня 1848 р. вона проголосила зображення золотого лева на блакитному полі національним гербом українців.

У серпні-вересні 1914 р. на Галичині був створений Легіон Українських Січових Стрільців – окреме військове формування етнічних українців у складі австро-угорської армії. Прапором Січових Стрільців було голубе полотнище, на одному боці якого знаходилося зображення архангела Михаїла, а на другому – в колі малинового кольору аббревіатура УСС. Як відзнаку для Січових Стрільців було запроваджено значки із зображенням тризуба Володимира. З часом ця символіка поширилася й серед української громади.

Важливе місце в історії посідає подія вибору тризуба гербом Української Народної Республіки. Голова Центральної Ради, видатний український історик Михайло Грушевський присвятив кілька своїх праць проблемі вибору державного герба для новоствореної

української республіки. Спершу він пропонував проект, який був би абсолютно новим, не мав негативного історичного навантаження і ґрунтувався на принципі сучасності. Центральним елементом герба мав стати золотий плуг на синьому тлі як символ праці. Однак з часом Грушевський переглянув своє ставлення до історичних символів України і було вирішено затвердити гербом УНР тризуб як символ спадковості української республіки від Київської Русі. Таким чином, тризуб є не лише знаком України, об'єднаним символом для українського народу, а також указує на глибоку історію українського державотворення.

Після приєднання українських земель до Союзу Радянських Соціалістичних Республік герб УРСР став дуже схожим на герби інших соцреспублік. Державним гербом УРСР було зображення серпа і молота, розміщених на щиті в променях сонця і в обрамленні колосся, з написом на стрічці: внизу вінка – “Українська РСР”, на правому витку – “Пролетарии всех стран, соединяйтесь!”, на лівому – “Пролетарі всіх країн, єднайтеся!”. Над щитом між колосками – п'ятикутна зірка.

Після проголошення незалежності України і затвердження тризуба малим **Д.Г.У.** постало питання розробки й затвердження великого **Д.Г.У.**, передбаченого ст. 20 Конституції України. Неодноразово проводилися конкурси і громадські обговорення щодо проекту великого **Д.Г.У.**, однак на сьогодні жодний із запропонованих проектів офіційно не затверджений. Варто відзначити проект авторської групи О.А.Івахненка, що неодноразово перемагав у відповідних конкурсах. На ньому зображено синій щит із золотим Знаком Княжої Держави Володимира Великого (Малого **Д.Г.У.**); над щитом – відтворення великокняжого вінця і синьо-золотого шатра. По обидва боки від щита зображено щитотримачів: праворуч – золотого лева, ліворуч – козака з мушкетом. Під щитом – стрічка, що поєднує національні кольори, – синій та жовтий; під стрічкою – золоті колоски пшениці, скріплені кетягом калини.

Існує ряд інших цікавих проєктів, а дискусії щодо цього питання тривають досі. Яким би не обрали великий **Д.Г.У.**, він має втілювати в собі одвічні цінності українців, указувати на історичну традицію державотворення, а також бути символом єдності для всіх громадян нашої держави.

Літ.: *Конституція України*. – К. : [б. в.], 1996; *Про державний герб України* : Постанова Верховної Ради України від 19 лют. 1992 р. – Режим доступу : zakon.rada.gov.ua; *Баленок В. С.* Червона калина – Україна. Питання української державної символіки / В. С. Баленок. – М. : Універсум публішинг, 2003; *Белов О.* Український тризуб / О. Белов, Г. Шаповалов. – К. : Запоріжжя : Дике поле, 2008; *Бушин М. І.* Національна символіка незалежної України : метод. рек. для викладачів і студ. неіст. спец. вищ. навч. закл. / М. І. Бушин, І. Ю. Мащенко, В. Ф. Юзвенко. – Черкаси : ЧПІ, 2001; *Коваленко О. А.* Тайна трезубца. Таємничі знаки / О. А. Коваленко. – Дніпропетровськ : [б. в.], 2006.

Попатенко В.С.

ДЕРЖАВНИЙ ГІМН УКРАЇНИ (грец. *hymnos* – похвальна пісня) – один із трьох державних символів України. **Д.Г.У.** України є національний гімн на музику М.Вербицького із словами першого куплету та приспіву твору П.Чубинського в такій редакції:

*“Ще не вмерла України і слава, і воля,
Ще нам, браття молодії, усміхнеться доля.
Згинуть наші воріженьки, як роса на сонці.
Запануєм і ми, браття, у своїй сторонці.
Приспів:
Душу й тіло ми положим за нашу свободу,
І покажем, що ми, браття, козацького роду”*.

Гімн – це урочистий музичний твір на вірші програмного характеру, музична емблема держави. Йому належить значна роль у суспільно-політичному житті як одному із символів країни, а також як засобу масової агітації, згуртування народу.

У давнину гімни виконували функцію молитовних звернень до богів або бойових гасел-закликів. Так, відомо, що у битві з татаро-монголами на річці Калка 1224 р. княжі дружини Київської Русі співали перед боем гімн “С нами Бог, розумійте язичи”. А у 1410 р. в битві під Грюнвальдом, де разом з польськими литовсько-руські війська завдали нищівної поразки тевтонцям, лунав співзвернення до Богородиці Діви. Ще більшого поширення набули гімнові пісні за коза-

цької доби. Їх виконували не лише для підняття духу перед боем, а й під час виснажливих походів. Добре відомі тогочасні пісні “За світ встали козаченьки”, “Гей, не дивуйтесь добрії люди”, “Гей, на горі там женці жнуть”, “Нумо хлопці до зброї” та ін. У подальшому українські землі були поділені між Російською та Австро-Угорською імперіями. Наддніпрянська Україна перебувала під гнітом Росії і її жорсткої цензури щодо всього, що мало український патріотичний характер. Життя на західній Україні в культурному плані було дещо вільнішим, особливо після революційних подій в Австро-Угорщині 1848-1849 рр., що дістали назву “Весна народів”. Виникає низка пісень, які покликані підносити українську національну свідомість. Серед них варто відзначити такі: “Я шасний, руську матір маю” (слова С.Литвиновича), “Де єсть руська Отчина”, “Мир вам, браття, всім приносим” та “Я русин був, єсть і буду”. Однак роль гімну, який об’єднає серця всіх українців, судилося відіграти пісні, яку написав виходець з Київщини.

Автор **Д.Г.У.**, видатний учений-етнограф, поет і журналіст, юрист, активний діяч українського громадського руху, Павло Чубинський народився 15(27) січня 1839 р. на хуторі Чубинський біля містечка Бориспіль Переяславського повіту Полтавської губернії.

Майбутній науковець закінчив Переяславське повітове училище, 2-гу Київську гімназію та вступив на юридичний факультет Петербурзького університету. Після закінчення навчання в університеті Чубинський активно долучився до суспільно-політичного життя української громади у Києві. Був особисто знайомий з багатьма видатними діячами українського національного руху: М.Костомаровим, П.Кулішем, М.Драгомановим і Т.Шевченком. Саме вірші останнього надихнули поета на написання своїх глибоко патріотичних творів, серед яких була пісня “Ще не вмерла Україна”. Серед істориків немає єдиної думки стосовно того, коли саме був написаний історичний вірш. Очевидно, що твір датовано 1862 р., однак залишається невідомим, чи був він написаний до заслання поета, чи писався уже на чужині. Важ-

ливо відзначити, що на пісню надихнула польська пісня-гімн “Мазурек Домбровського” або “Jeszcze Polska nie zginie”. За “хлопоманство і українофільство” Чубинського було заслано до Архангельської губернії, де він пробув з 1862 по 1869 р. Уперше майбутній Д.Г.У. був надрукований у львівському літературно-політичному віснику “Мета” у 1863 р. Його текст мав такий вигляд:

*Ще не вмерла Україна,
И слава, и воля!
Ще намъ, браття-молодці,
Усміхнеться доля!
Згинуть наші вороги,
Якъ роса на сонці;
Запануємъ, браття, й ми
У своїй сторониці.
Душу, тіло ми положим
За свою свободу
И покажемъ, що ми браття
Козацького роду.
Гей-гей, браття миле,
Нумо братися за діло!
Гей-гей пора встати,
Пора волю добувати!
Наливайко, Залізняка
И Тарасі Трясило
Кличуть насъ изъ-за могиль
На святеє діло.
Издаймо славу смерть
Лицарства-козацтва,
Щобъ не втратить марне намъ
Своего юнацтва.
Душу, тіло и д.
Ой Богдане, Богдане,
Славний нашъ гетьмане!
На-що віддавъ Україну
Москалямъ поганимъ?!
Щобъ вернути її честь,
Ляжемъ головами,
Назовемся України
Вірними синами!
Душу, тіло и д.
Наші браття Славяне
Вже за зброю взялись;
Не діжде ніхто, щобъ ми
По-заду зістались.
Поєднаймось разомъ всі,
Братчики-Славяне:
Нехай гинуть вороги,
Най воля настане!
Душу тіло и д.*

Однак невідомо, яка доля спіткала б цю пісню, якби для неї не створив музику видатний український композитор М.Вербицький.

Михайло Вербицький народився 4 березня 1815 р. у родині священика в селі Явірнику Руським, неподалік м.Перемишль. Закінчив Львівську греко-католицьку Духовну семінарію. У 1850 р. отримав сан священика, а в 1856 р. став парохом церкви у селі Млини неподалік Перемишля. М.Вербицький з юнацьких років почав писати музику, в першу чергу церковні твори. Писав музику до театральних творів, симфонії, вокальні композиції. Та чи не найбільшу славу йому принесло написання музики до пісні Чубинського “Ще не вмерла Україна”.

Новостворена пісня-гімн швидко облетіла всю активну українську громаду і припала до душі небайдужим до долі Батьківщини. Незвичайна сила гімну була не лише в його величних словах і натхненній музиці, а й у символізмі походження його авторів. Адже союз наддніпрянського поета і західноукраїнського композитора красномовніше за слова вказував на єдність українців та їхню боротьбу за соборність рідної держави.

Вперше затвердження пісні “Ще не вмерла Україна” як Д.Г.У. відбулося 7(20) листопада 1917 р., коли Українська Центральна Рада (УЦР) Третім Універсалом проголосила створення Української Народної Республіки (УНР) у складі федеративної Росії. УЦР ухвалила Конституцію УНР, а також ряд законів: запроваджено власну грошову систему, українській мові надано статус державної, затверджено герб та гімн УНР. На роль останнього було обрано пісню П.Чубинського на музику М.Вербицького “Ще не вмерла Україна”.

Після втрати Україною незалежності на довгі роки стала забороненою велична пісня Української держави. Її місце зайняв гімн Української Радянської Соціалістичної Республіки на музику А.Д.Лебединця і слова П.Г.Тичини:

*Живи, Україно, прекрасна і сильна,
В Радянськiм Союзi ти щастя знайшла.
Мiж рiвними рiвна, мiж вiльними вiльна,*

*Під сонцем свободи, як цвіт розцвіла.
Слава Союзу Радянському, слава!
Слава Вітчизні на віки-віків!
Живи Україно, радянська державо,
В єдиній родині народів-братів!
Нам завжди у битвах за долю народу
Був другом і братом російський народ,
Нас Ленін повів переможним походом
Під прапором Жовтня до світлих висот.
Слава Союзу Радянському, слава і т. д.
Ми славим трудом Батьківщину могутню,
Утверджуєм правду безсмертних ідей.
У світ комунізму – величне майбутнє
Нас Ленінська партія мудро веде.
Слава Союзу Радянському, слава і т. д.*

Після проголошення незалежності України постало питання вибору **Д.Г.У.** Майже одно-стайно було обрано величну пісню Чубинського, яка не один десяток років надихала борців за незалежність і соборність нашої держави. Відповідно до Указу Президії Верховної Ради України від 15 січня 1992 р. створена М.Вербицьким музика до твору “Ще не вмерла Україна” набула статусу **Д.Г.У.** 6 березня 2003 р. Верховна Рада України ухвалила текст **Д.Г.У.** зі словами першого куплету та приспіву вірша П.Чубинського у вказаній на початку статті редакції.

Літ.: Конституція України. – К. : [б. в.], 1996; Закон України про Державний Гімн України. – Режим доступу : zakon.rada.gov.ua; Бушин М. І. Національна символіка незалежної України : метод. рек. для викладачів і студ. неіст. спец. вищ. навч. закл. / М. І. Бушин, І. Ю. Машенко, В. Ф. Юзвенко. – Черкаси : ЧПІ, 2001; Линник М. П. Державний гімн України. Популярний історичний нарис / упоряд. М. П. Линник. – К. : Музична Україна, 2006; Трембіцький В. Національний гімн “Ще не вмерла Україна...” та інші українські гімнові пісні / В. Трембіцький. – 2-ге вид., переробл. і допов. – Львів : НТШ, 2003.

Попатенко В. С.

ДЕРЖАВНИЙ ПРАПОР УКРАЇНИ – один з державних символів України, що являє собою стяг із двох рівновеликих горизонтальних смуг синього і жовтого кольорів. Державний прапор символізує суверенітет держави і уособлює політичні, соціальні й історичні ідеї народу. **Д.П.У.** є національний прапор, що відображає сформовані протягом століть соціокультурні традиції українського народу. Синьо-жовтий колір **Д.П.У.** найчастіше інтерпретується через образи чистого неба та зрілого хлібного лану, що озна-

чають миролюбність Української держави, її природні багатства та працелюбність українського народу. Синій і жовтий кольори як кольори національного прапора здавна були у широкому вжитку в народів, що населяли українські землі, вони є геральдичними кольорами гербів багатьох українських міст. Жовто-синій колір мав перший прапор Української Народної Республіки. У 1917 р. синьо-жовтий прапор був державним символом Західно-Української Народної Республіки, а в 1939 р. затверджений як державний для Карпатської України.

Постановою Верховної Ради України від 28 січня 1992 р. № 2067-ХІІ “Про Державний прапор України” затверджено Державним прапором України національний прапор, що являє собою прямокутне полотнище, яке складається з двох рівних за шириною горизонтально розміщених смуг: верхньої – синього кольору, нижньої – жовтого кольору із співвідношенням ширини прапора до його довжини 2:3. **Д.П.У.** як один із державних символів України визначено ст. 20 Конституції України.

Д.П.У. постійно піднімається на будівлях: Верховної Ради України, Резиденції Президента України, Кабінету Міністрів України, вищих судових органів, Прокуратури України; державних місцевих адміністрацій і органів місцевого самоврядування; дипломатичних представників і консульських установ в іноземних країнах відповідно до норм міжнародного права, правил дипломатичних протоколів і традицій країни перебування.

Д.П.У. піднімається на військових кораблях та інших суднах Військово-Морського Флоту; під час офіційних церемоній, що проводяться органами державної влади та органами місцевого самоврядування; в місцях постійної дислокації військових частин і окремих підрозділів Збройних Сил України, інших військ і військових формувань. У дні державних свят **Д.П.У.** вивішується на будівлях громадських об’єднань, підприємств, установ, організацій незалежно від форм власності, а також на житлових будинках. Зокрема, органам місцевого самоврядування, підприємствам, установам, організаціям, об’єднанням громадян пропонується встановлювати (вивішувати) **Д.П.У.** щорічно у День Соборності України (22 січня), День Перемоги (9 травня), День Конституції України (28 червня), День Державного Прапо-

ра України (23 серпня), День незалежності України (24 серпня), День Збройних Сил України (6 грудня) та під час проведення загальнодержавних заходів.

Органам місцевого самоврядування також пропонується встановити **Д.П.У.** на центральних площах, проспектах, вулицях, майданах тощо у містах Києві та Севастополі, обласних і районних центрах, інших населених пунктах України, провести роботи з належного облаштування місць встановлення **Д.П.У.**

Д.П.У. постійно встановлюється в залі засідань Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, в залах судових засідань, на транспортних засобах Президента України та інших вищих посадових осіб; в робочому кабінеті Президента України та інших приміщеннях, що призначаються для проведення з його участю урочистих заходів, робочих кабінетах керівників центральних та місцевих органів влади.

Зображення **Д.П.У.** наносяться на повітряні судна України; космічні апарати, що запускаються Україною. Вони використовуються також як бортові знаки державної належності кораблів, катерів і суден прикордонної служби України. Передбачено підняття **Д.П.У.** як кормового прапора на судах, зареєстрованих у порядку, встановленому законодавством України.

Д.П.У. піднімається в дні офіційно оголошеного трауру. У цих випадках у верхній частині флагштоку (щогли) **Д.П.У.** кріпиться чорна стрічка, довжина якої дорівнює довжині полотнища прапора. На знак трауру **Д.П.У.** приспускається.

Д.П.У. може використовуватися як елемент або геральдична основа державних нагород України, а також геральдичних знаків – емблем і прапорів органів державної влади та органів місцевого самоврядування.

Публічна наруга над **Д.П.У.** є кримінальним злочином (ст. 338 Кримінального кодексу України). Також передбачено кримінальну відповідальність за незаконне підняття **Д.П.У.** на річковому або морському судні (ст. 339 Кримінального кодексу України).

На вшанування багатовікової історії українського державотворення, державної символіки незалежної України та з метою виховання поваги громадян до державних символів України згідно з Указом Президента від 23 серпня 2004 р. № 987/2004 в Україні

встановлено День Державного Прапора України, який відзначається щорічно 23 серпня. У цей день передбачено здійснення комплексу урочистих заходів, зокрема проведення о 9-й годині офіційної церемонії підняття Державного Прапора України в містах Києві та Севастополі, обласних і районних центрах, інших населених пунктах України, за участю діячів науки та культури, представників міжнародних, громадських, релігійних організацій, політичних партій.

Літ.: Конституція України : прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 черв. 1996 р. – К. : Парламент. вид-во, 1997; Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 року № 2341-III; зі змінами станом на 22 грудня 2010 року; Про День Державного Прапора України : Указ Президента України від 23 серп. 2004 р. № 987/2004 зі змінами від 7 верес. 2009 р. – Режим доступу : president.gov.ua; Про Державний прапор України : Постанова Верховної Ради України від 28 січ. 1992 р. № 2067-XII. – Режим доступу : kmu.gov.ua; Болгов В. Вексиллологія. Рассказы о флагах, знаменах, хоругвах / Вадим Болгов, Виталий Чепак, Галина Чепак. – К. : Укр. Акад. геральдики, товарн. знака и логотипа, 2005; Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури : словник-довідник / Віталій Жайворонок. – К. : Довіра, 2006; Конституція України : наук.-практ. коментар / В. Б. Авер'янов, О. Б. Батанов та ін. ; ред. кол. В. Я. Тацій, Ю. П. Битяк, Ю. М. Грошевой та ін. – Х. : Право ; К. : Ін Юре, 2003.

Дрешпак В.М.

ДЕРЖАВНИЙ РЕЖИМ – система зазначених на нормах права методів, способів та прийомів здійснення державної влади. **Д.р.** – це спосіб здійснення державної влади певними методами. **Д.р.** – це характеристика форми держави, що вказує на сукупність методів, прийомів, способів і засобів, якими здійснюється влада в державі, і характеризує ступінь політичної свободи, правове положення особи в суспільстві, а також тип політичної системи, що панує в країні (режим взагалі – це управління, сукупність засобів і методів здійснення економічної і політичної влади). На відміну від форми державного правління та форми державного устрою, які характеризують організаційну сторону форми держави, **Д.р.** найшвидше реагує на зміни в суспільному житті, характеризує порядок діяльності держави, визначає її функціональне спрямування. За різних форм правління та державного устрою може існувати один і той самий **Д.р.**

Наприклад, за формою державного правління Великобританія – монархія, Німеччина – республіка, а за формою державного режиму – ці держави є демократичними.

Зміст **Д.р.** визначається взаєминами між двома політичними субстанціями – владою і свободою. Саме обсяг повноважень влади, способи і методи її діяльності, ступінь свободи індивідів дасть змогу належно оцінити характер існуючому в суспільстві **Д.р.** Його зміст також розкривається у взаємодії трьох гілок влади: законодавчої, виконавчої, судової та через становище органу, який є центром прийняття рішень у державі. Оскільки судова влада безпосередньо не визначає характеру **Д.р.**, його особливості простежуються в структурі відносин між законодавчою і виконавчою владою. Існують **Д.р.** з поділом законодавчої та виконавчої влади і режими, які характеризуються їх поєднанням. Суворий поділ законодавчої та виконавчої влади існує за президентського режиму. Поділ влади є гнучким і обидві гілки влади співпрацюють за парламентського режиму. **Д.р.** є найбільш нестійким елементом форми держави, обумовлюється формою державного устрою, державного правління, а також соціально-економічними та політичними умовами.

Ознаками виділення **Д.р.** в окремій тип є: спосіб формування органів влади; співвідношення між гілками влади; становище і роль політичних партій та громадських організацій; правовий статус особи; рівень економіко-господарського розвитку; рівень політичної свідомості суспільства; порядок функціонування правоохоронних органів і паралельних органів; встановлена правова система, її особливості і характер; історичні, культурні традиції, звичаї народу тощо.

У конституціях зарубіжних країн ті чи інші сторони, елементи **Д.р.** закріплені в неоднаковому обсязі. Аналіз основних законів різних країн свідчать, що предметом конституційного регулювання є наступні елементи **Д.р.**: державна влада, яка має своєю основою політичну владу народу, політичне панування певної соціальної групи; організаційно-правовий поділ державної влади та автономія її гілок, з одного боку, і принцип єдності державної влади – з другого; змагальність, пошук компромісу і консенсусу в діяльності державних органів або, навпаки, обмеження політичної діяльності, орієнта-

ція на боротьбу з політичними опонентами і їх придушення; політичні свободи громадян, можливість їх самостійної і активної участі в політичному житті; самоврядування територіальних громад на певній місцевості.

Д.р. – найважливіша складова політичного режиму, що існує в суспільстві. Політичний режим – поняття більш широке, оскільки воно містить у собі не тільки методи державного управління, але й характерні способи діяльності недержавних політичних організацій (партій, клубів, союзів). Політичний режим – це характеристика не тільки держави, але й усієї політичної системи: відносини між людьми з приводу державної влади й відносини людей з державною владою, які формують зміст політичного режиму, розгортаються саме у сфері політичної системи. Оскільки остання є одним із рівнів громадянського суспільства, то корінні соціально-економічні й культурні основи цього суспільства зумовлюють характер держави не безпосередньо, а втілюючись в особливостях політичного режиму. Форми **Д.р.** являють собою сукупність методів здійснення управління державою. Ідеальних демократичних форм **Д.р.** у реальності не існує. У тій чи іншій конкретній державі присутні різні за своїм змістом методи офіційного управління. Незважаючи на це, можна виділити найбільш загальні риси, властиві тому чи іншому різновиду **Д.р.**

Основні режими виділяють на основі таких критеріїв: рівень урахування інтересів народу при здійсненні державної влади; рівень участі народу в державному управлінні; ступінь колегіальності у прийнятті офіційних рішень; рівень політичного та ідеологічного плюралізму та існування опозиції владі; ступінь обмеження проявів протиправного насильства з боку держави щодо громадян; рівень забезпеченості прав та свобод людини і громадянина, переважаючі методи здійснення державної влади тощо.

Д.р. є історично зумовленим. Протягом усієї історії людства з моменту виникнення держави існувало чимало різних режимів. При вирішенні питання про класифікацію **Д.р.** на різних етапах розвитку суспільства доцільно підходити до розв'язання цієї проблеми з погляду необхідності найбільш загальної їх класифікації, а саме їх поділу на два види – демократичні і недемократичні. Кожен з них може поділятися на окремі різновиди. У

світовій науковій літературі існує безліч класифікацій **Д.р.** Ці класифікації залежать від критерію розподілу. За такий критерій береться одна ознака. Частіше використовують сукупність ознак. Нерідко використовуються географічні критерії, рівень політичного і економічного розвитку країни, характер духовного життя. Так, на основі різних критеріїв західних політологів у країнах, що розвиваються, розрізняють до шести-восьми різновидів **Д.р.** У сучасному світі можна говорити про 140-160 режимів, які трохи відрізняються один від одного.

Своєрідну класифікацію **Д.р.** запропонував В. Якушик, він радить їх ділити на: 1) режими постійні та тимчасові; 2) режими нормального та надзвичайного функціонування; 3) конституційні та неконституційні; 4) режими функціонування правової держави, режими революційної законності та режими свавілля (відсутність законності); 5) світські, релігійні, атеїстичні; 6) безпартійні, одно-, дво- та багатопартійні; 7) цивільні та воєнні; 8) режими, що мають досить стабільну та надійну внутрішню опору, та такі, що постійно потребують постійної підтримки ззовні; 9) режими, які опираються лише на національні інститути влади, та такі, що підтримуються за допомогою діючих на території інститутів, які представляють законні сили; 10) режими, що мають реально постійною і активною сферами своєї діяльності увесь світ, та такі, які у своїй діяльності фактично обмежені рамками своєї країни і мають лише окремі компоненти загальнопланетарної системи забезпечення національних інтересів.

Але загальновизнаною є класифікація залежно від наявності та розвитку інститутів демократії. **Д.р.** поділяють на демократичні та антидемократичні.

Так, сучасні антидемократичні режими поділяються на тоталітарні, деспотії, авторитарні, військово-диктаторські тощо. Антидемократичний – це вид **Д.р.**, який характеризує такий порядок (стан) державно-політичного життя суспільства, за якого не реалізується принцип поділу влади, певною мірою (повністю або частково) порушуються права громадян, забороняється діяльність політичних партій, інших об'єднань громадян, існує можливість політичних репресій. Антидемократичному режиму притаманні такі ознаки:

а) утиск прав особи, перешкода її вільному розвитку;

б) повний контроль держави над усіма сферами суспільного життя;

в) концентрація влади в руках однієї особи або групи осіб;

г) фактичне одержавлення всіх громадських організацій (профспілок, молодіжних тощо);

д) ігнорування інтересів національних меншин, релігійних поглядів населення і т. ін.

Тоталітарний режим характеризується всебічним і всеохоплюючим контролем держави над суспільством, підкоренням останнього державою, наявністю загальнообов'язкової державної ідеології та репресивних методів управління. Тоталітарна держава виступає як всеохоплююча влада. Тоталітарний режим відрізняється, як правило, наявністю однієї офіційної ідеології, що формується і задається політичною партією, політичним лідером, вождем народу. Тоталітарний режим допускає тільки одну правлячу партію. Відбувається зрощування партійного і державного апаратів. Центром тоталітарної системи є вождь. Його особистість обожається, будь-яке критичне ставлення до нього забороняється. На тлі цього відбувається посилення виконавчих органів, виникає всевладдя номенклатури. Тоталітарний режим постійно застосовує терор, репресії, що мають масовий характер щодо населення як головний засіб для зміцнення і здійснення влади. За тоталітаризму встановлюється абсолютний контроль над усіма сферами життя суспільства. Держава прагне повністю підпорядкувати суспільство, цілком його одержавити. Контроль пронизує навіть сферу особистого життя людей. Поширюються ідеї необхідності боротьби з ворогами народу. Мілітаризація – також одна з основних рис тоталітарного режиму. Агресія може поєднуватися з ідеєю світового панування, світової революції. Цей режим спирається на військово-промисловий комплекс, армію. Наявність однієї або кількох з цих характеристик є недостатньою для того, щоб система стала тоталітарною. Наприклад, існують режими, де поліція здійснює терор, проте вони не тоталітарні, зокрема Чилі на початку правління президента А. Піночета, коли 15 тис. осіб загинуло в концтаборах. Але Чилі не тоталітарна держава, оскільки там були відсутні інші “синдроми” тоталітаризму: не було масової партії, не було “священної”

ідеології, економіка залишалася вільною і ринковою. Уряд лише частково контролював освіту і засоби масової інформації.

К.Фрідріх і З.Бжезинський твердили, що тоталітарний режим не змінюється, його лише можна знищити ззовні. Вони запевняли, що всі тоталітарні держави гинуть, як загинув нацистський режим у Німеччині. В результаті життя показало, що така думка хибна. Тоталітарні режими здатні змінюватися, еволюціонувати. Після смерті Й.Сталіна СРСР змінився. Правління Л.І.Брежнєва заслуговує критики. Проте не можна сказати, що вони однакові. Це т. зв. “посттоталітаризм”. Посттоталітарний режим – це система, за якої тоталітаризм втрачає частину своїх елементів і дещо “розмивається” та послаблюється (наприклад СРСР при Хрущові). Отже, тоталітарний режим слід поділяти на суто тоталітарний і посттоталітарний. Залежно від пануючої ідеології тоталітаризм звичайно поділяють на комунізм, фашизм і націонал-соціалізм.

Комунізм (соціалізм) більшою мірою, ніж інші різновиди тоталітаризму, виражає основні риси цього ладу, оскільки припускає абсолютну владу держави, повне усунення приватної власності, а отже, всякої автономії особи. Незважаючи на переважно тоталітарні форми політичної організації, соціалістичній системі властиві і гуманні політичні цілі. Так, наприклад, у СРСР різко підвищився демографічний рівень, громадянам стали доступні досягнення науки і культури, була забезпечена соціальна захищеність населення, розвивалася економіка, космічна і військова промисловість тощо, різко скоротився рівень злочинності, до того ж протягом десятиріч система майже не вдавалася до масових репресій.

Фашизм – правоекстремістський політичний рух, що виник в обстановці революційних процесів, які охопили країни Західної Європи після Першої світової війни і перемоги революції в Росії. Вперше він був утверджений в Італії в 1922 р. Італійський фашизм тяжів до відродження величчї римської імперії, встановленню порядку, твердої державної влади. Фашизм претендує на відновлення або очищення “народної душі”, забезпечення колективної ідентичності на культурному або етнічному ґрунті. До кінця 30-х рр. XX ст. фашистські режими поширювалися в Італії, Німеччині, Португалії,

Іспанії і низці країн Східної і Центральної Європи (Угорщина, Словаччина, Хорватія). За всіх своїх національних особливостей фашизм скрізь був однаковий: він був виразником інтересів найреакційніших прошарків суспільства, які надавали фашистським рухам фінансову і політичну підтримку, прагнули використовувати їх для придушення революційних виступів трудящих мас, збереження існуючого ладу і реалізації своїх загарбницьких амбіцій на міжнародній арені. Третій різновид тоталітаризму – націонал-соціалізм. Як реальний політичний і суспільний устрій він виник у Німеччині в 1933 р. Мета: світове панування арійської раси і соціальна перевага – німецька нація. Якщо в комуністичних системах агресивність спрямована передусім усередину – проти власних громадян (класового ворога), то в націонал-соціалізмі – зовні, проти інших народів.

Деспотія (від гр. *despoteia* – необмежена влада) – форма режиму, яка характеризується зосередженням у руках однієї особи (деспота) всієї повноти влади з одночасною її централізацією, відсутністю політичних свобод і жорстокими методами утиску прав та свобод людини і громадянина. Деспотія притаманна абсолютним монархіям періоду рабовласництва (наприклад Стародавній Вавілон, Стародавній Китай тощо).

Авторитарний режим проявляється в дещо інших формах. Цей режим відрізняє концентрація влади в руках одного чи кількох органів державної влади, можливість застосування насильства, непідконтрольність влади, відсутність рівних, таємних та демократичних виборів державних органів. Порівняно з тоталітарним, цей режим відрізняється певними ознаками пом’якшення: політичні репресії не мають масового характеру, існують представницькі органи, хоча насправді вони значної ролі в житті суспільства не відіграють. В авторитарній державі управління здійснюється, як правило, жорстко централізовано, життя у країні спрямовується політичною елітою (представниками правлячої партії). Переважне використання методів примусу, придушення опозиції та боротьба з інакодумцями є характерним для авторитарного режиму. Така держава не може існувати без опори на поліцейський і військовий апарат. Опозиція за авторитаризму не допускається. У політичному житті можуть брати участь і кілька партій, однак

усі вони повинні орієнтуватися на лінію правлячої партії, інакше їх заборонять. Особистість в авторитарній державі фактично не може повною мірою користуватися правами і свободами, навіть якщо вони і проголошуються формально, оскільки відсутні їхні гарантії. Найчастіше проголошується пріоритет інтересів держави над особистими. Але часто авторитарні режими у відносно “м’якій”, стабілізаційній формі створюються для проведення радикальних реформ, зміцнення держави, її цілісності, єдності, запобігання сепаратизму, економічному розвалу.

Авторитарний режим може бути двох видів: революційний – спрямований на зміну типу суспільно-політичного розвитку; стабілізаційний – орієнтований на збереження існуючого суспільно-політичного ладу.

Авторитарний стабілізаційний режим може мати на меті проведення мобілізаційних заходів на подолання труднощів, що виникли внаслідок надзвичайних обставин, а також у зв’язку з: а) революційними рухами (прогресивними, консервативними або реакційними); б) рухами, що прагнуть відновити старі, віджиті порядки; в) загальносоціальною кримінальною злочинністю; г) іноземним утручанням.

Авторитарний режим встановлюється в державах, які: відкидають демократичні принципи організації і здійснення державної влади; намагаються створити передумови для демократизації суспільства, але не встигли відпрацювати механізм демократичної влади; є демократичними, проте змушені, з огляду на обставини, вводити модель надзвичайного функціонування державної влади.

Слабкі сторони авторитаризму: повна залежність політики від позиції глави держави або групи вищих керівників, відсутність у громадян можливостей уникнення політичних авантур чи свавілля, обмеженість політичного вираження суспільних інтересів. Переваги авторитарного режиму: здатність забезпечувати політичну стабільність і громадський порядок, мобілізувати суспільні ресурси на вирішення певних завдань, долати опір політичних супротивників.

Авторитарні режими дуже різноманітні. Це монархії, диктаторські режими, військові хунти і ін. Монархії – вже зникаюча категорія авторитарних режимів. Не всі монархії авторитарні. В Європі (Великобританія,

Норвегія, Данія, Бельгія, Люксембург, Іспанія) монархії, у принципі, є парламентськими демократіями. Але коли говорять про монархізм як про підтип авторитарних держав, то мають на увазі монархію в найменш розвинутих країнах, де монархи є реальними правителями (Йорданія, Марокко, Саудівська Аравія). Військове правління: військові беруть владу і правлять країною. Політична діяльність або взагалі заборонена, або обмежена.

У сучасних умовах постсоціалістичних країн “чистий” авторитаризм, що не спирається на активну масову підтримку і деякі демократичні інститути, навряд чи може бути інструментом прогресивного реформування суспільства і здатний перетворитися на кримінальний диктаторський режим влади.

Різновидом авторитаризму є диктатура, яка розглядається як авторитарний режим тимчасового характеру, що вводиться за надзвичайних обставин.

Авторитарному і тоталітарному режиму протистоїть демократичний режим. Демократичний режим (від грецьк. *demokratia* – народовладдя) – це режим, заснований на визнанні принципу рівності та свободи всіх людей, принципу народного суверенітету, рівної і вільної участі народу у формуванні державного апарату, в управлінні державою. Державна влада реалізується в інтересах народу демократичними методами, розмежовуються сфери державного управління та діяльності громадянського суспільства. Держава у своїй діяльності підпорядковується суспільству, їй притаманна підконтрольність та підзвітність перед народом.

Надаючи своїм громадянам широкі права і свободи, демократична держава не обмежується тільки їх проголошенням, вона всебічно їх забезпечує за допомогою системи юридичних та загальносоціальних гарантій. У політологічній літературі виділяють такі специфічні різновиди демократичного режиму, як ліберально-демократичний, соціально-демократичний, національно-демократичний, консервативно-демократичний, радикально-демократичний.

Характерні риси демократичного режиму.

1. Суверенітет народу: саме народ вибирає своїх представників влади і може періодично змінювати їх. Вибори повинні бути чесними, змагальними, регулярними. Під “змагальністю” розуміється наявність різних

груп або індивідуумів, які хочуть висунути свою кандидатуру. Вибори не будуть змагальними, якщо одні групи (або індивідууми) мають можливість брати участь, а інші її позбавлені. Вибори вважаються чесними, якщо немає махінацій і є спеціальні механізми чесної гри. Вибори бувають нечесними, якщо бюрократична машина належить одній партії. Використовуючи монополію на засоби масової інформації, правляча партія може впливати на громадську думку настільки, що тоді вже вибори не можна назвати чесними.

2. Періодична виборність основних органів держави. Уряд утворюється після виборів і на певний, обмежений термін. Для розвитку демократії недостатньо регулярно проводити вибори. Обов'язкова умова демократичної держави – особи, які здійснюють верховну владу, повинні обиратися, причому обираються на певний, обмежений термін, зміна уряду має відбуватися в результаті виборів, а не за бажанням певної посадової особи.

3. Лише поєднання правління більшості і захист прав меншості є один з основних принципів демократичної держави. Якщо ж відносно меншості застосовуються дискримінаційні заходи, режим стає недемократичним, незалежно від частоти і чесності виборів, а також законної зміни вибраного уряду.

4. Рівність прав громадян на участь в управлінні державою – свобода створення політичних партій і інших об'єднань для вираження своєї волі, свобода думок, право на інформацію і на участь у конкурентній боротьбі за керівні посади в державі.

5. Верховенство права, яке має домінувати над верховенством закону. Повинні існувати реально діючі механізми, які б унеможлилювали чинність неправових законів. Рівність усіх перед законом, справедливе судочинство; соціальний, економічний, ідеологічний і політичний плюралізм; а також співпраця і компроміс усіх прошарків суспільства.

6. Існування реально діючих механізмів, які дозволяли б структурованому громадянському суспільству через конкретні групи інтересів, брати участь у розробці та прийнятті управлінських рішень на всіх рівнях державної влади і місцевого самоврядування. Залежно від того, як народ бере участь в управлінні, хто і як безпосередньо виконує владні функції, демократія поділяється на пряму, плебісцитарну і представницьку.

За прямої демократії всі громадяни самі безпосередньо беруть участь у підготовці, обговоренні й ухваленні рішень. Така система може мати практичне значення тільки при відносно невеликій кількості людей, наприклад, у місцевих радах або в місцевих органах профспілок, де всі члени можуть зібратися в одному приміщенні для обговорення питань і ухвалення рішення шляхом консенсусу або більшістю голосів.

Важливим етапом участі громадян в здійсненні влади є плебісцитарна демократія. Відмінність між нею і прямою демократією полягає в тому, що пряма демократія допускає участь громадян на всіх найважливіших стадіях процесу управління (в підготовці, ухваленні політичних рішень і в контролі за їх виконанням), а при плебісцитарній демократії можливості політичного впливу громадян, наприклад референдуми, порівняно обмежені. Громадянам за допомогою голосування надається право схвалити або відкинути той або інший проект закону чи рішення, які зазвичай готуються президентом, урядом, партією або ініціативною групою. Можливості участі основної маси населення в підготовці таких проектів дуже невеликі.

Третьою, найпоширенішою в сучасному суспільстві формою політичної участі є представницька демократія. Її суть полягає в тому, що громадяни обирають до органів влади своїх представників, які покликані виражати їх інтереси в ухваленні політичних рішень, прийнятті законів і втіленні в життя соціальних та інших програм. Процедура виборів можуть бути найрізноманітнішими, але хоч би які б вони були, виборні особи в представницькій демократії займають свої посади від імені народу і підзвітні народу в усіх своїх діях.

Є різні форми правління демократичних режимів. Достатньо поширеними формами республіканського правління є президентська і парламентська республіки.

Відмінною ознакою президентської республіки є те, що президент у ній одночасно виступає як глава держави, і як глава уряду. Найяскравіший приклад президентської демократії – це США. Виконавча влада сконцентрована в руках президента США, який регулярно, через кожні 4 роки, обирається всім народом. Президент призначає членів кабінету міністрів, які підзвітні тільки йому, а не парламенту. Це зовсім не означає, що

президент – диктатор. Президент немає законодавчих повноважень. Уся законодавча влада належить найвищому законодавчому органу США – конгресу (палаті представників і сенату). У процесі виконання своїх повноважень президент США певною мірою обмежений владою конгресу. Конгрес вирішує питання бюджету, має право відмінити будь-які призначення президента США (право вето) і розпочати процес “імпичменту”, тобто дострокового усунення президента від влади (за зраду, за порушення Конституції й інші злочини).

Головною відмінною рисою парламентської республіки є утворення уряду на парламентській основі (звичайною парламентською більшістю) і його формальна відповідальність перед парламентом, який здійснює по відношенню до уряду низку функцій: формує і підтримує його; видає закони, що приймаються урядом до виконання; затверджує державний бюджет і тим самим встановлює фінансові рамки діяльності уряду; здійснює контроль над урядом і у разі потреби може виразити йому вотум недовіри, що тягне за собою або відставку уряду, або розпуск парламенту і проведення дострокових виборів.

У сучасному світі є 3 головні типи парламентських режимів. Перший може бути описаний як однопартійна більшість у парламенті, тобто коли одна політична партія постійно настільки сильна, щоб утворити уряд. Іноді таке правління називають “Вестмінстерською моделлю”, маючи на увазі британський парламент, в якому партії достатньо набрати 50% голосів, щоб утворити уряд. Другий тип – це парламентська коаліційна система, коли кабінет міністрів формується на основі коаліції (угоди) різних партій, з яких жодна не має абсолютної більшості в парламенті. Коаліції можуть бути довготривалими (колишня ФРН) і недовготривалими (Італія). Третій тип парламентського режиму часто називають консенсусним. Він був запропонований одним із сучасних політологів Лайпхартом. Його концепція консенсусного парламентського режиму спрямована на те, щоб позначити режими, які існують за рахунок регіональної або етнічної більшості. Зокрема, в Бельгії, де фламандці складають менше 15% бельгійського населення і де за парламентського або президентського правління франко-

мовне населення перетворилося б на людей другого сорту, якби не була віднайдена система компромісів, тобто та ситуація, за якої захищені права обох лінгвістичних груп. Для вирішення яких-небудь спірних питань обидві сторони створюють комісію з рівної кількості представників цих етнічних груп і намагаються знайти компроміс.

Сучасна демократія – це представництво інтересів людей, а не станів. Усі громадяни в демократичній державі як учасники політичного життя рівні. Рівність ця подвійна – рівність перед законами і рівність політичних прав. Сучасна демократична держава – це держава правова, в якій на практиці здійснено поділ трьох гілок влади і створені реальні механізми захисту прав і свобод громадян.

Особливості соціально-економічного, політичного розвитку країн світу визначають різноманітність **Д.р.**, які у чистому вигляді трапляються дуже рідко. Типовим, як правило, є поєднання ознак кількох видів режимів, які були охарактеризовані вище (наприклад поліцейський, надзвичайний, охлократичний тощо). У сучасному світі з’явилися нові різновиди **Д.р.**, серед яких клептократія – влада крадіїв, що грабують своїх співвітчизників та за безцінь розпродають національні багатства, в умовах якої корупція державних чиновників та політиків стає одним з основних стрижнів життя суспільства; геростратократія – влада марнославних осіб, які готові приносити в жертву найвищі цінності вітчизни заради задоволення свого ненаситного прагнення до самоутвердження будь-якою ціною.

Літ.: *Бжезинський З.* Вирішальна роль України на пострадянському просторі / *З. Бжезинський // Політика і час.* – 1997. – № 9. – С. 24-28; *Власть и демократия: Зарубежные ученые о политической науке / под ред. П. А. Цыганкова.* – М.: [б. и.], 1992. – С. 131; *Цвік М. В.* Загальна теорія держави і права: підручник / *М. В. Цвік.* – Х.: Право, 2002. – С. 95; *Даль Р.* О демократии / *Р. Даль*; пер. с англ. *А. С. Богдановского*; под ред. *О. А. Алякинського.* – М.: Аспект пресс, 2000. – 208 с.; *Лейпхарт А.* Многосоставные общества и демократические режимы / *А. Лейпхарт // Полис.* – 1992. – № 1-4. – С. 91-92; *Зеркин Д. П.* Основы теории государственного управления: курс лекций / *Д. П. Зеркин, В. Г. Игнатов.* – Изд. 3-е, доп. и перераб. – М.: ИКЦ “МарТ”; Ростов н/Д: Издат. центр “МарТ”, 2007; *Атаманчук Г. В.* Теория государственного управления: курс лекций / *Г. В. Атаманчук.* – 4-е изд., стер. – М.: Омега-Л, 2006; *Чиркин В. Е.* Публичное управление: учеб-

ник / В. Е. Чиркин. – М. : Юристь, 2004; *Державне управління в Україні* : навч. посіб. / за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. В. Б. Авер'янова. – К. : Вид-во ТОВ “СОМИ”, 1999; *Державне управління* : словник-довідник / уклад. : В. Д. Бакуменко (кер. творч. кол.), Д. О. Безносенко, І. М. Варзар, В. М. Князев та ін. ; за заг. ред. В. М. Князева, В. Д. Бакуменка. – К. : Вид-во УАДУ, 2002; *Шахмалов Ф.* Основы теории государственного управления : учеб. для вузов / Феликс Шахмалов. – М. : ЗАО “Изд-во “Экономика”, 2003; *Державне управління* : навч. посіб. / А. Ф. Мельник, О. Ю. Оболенський, А. Ю. Васіна, Л. Ю. Гордієнко ; за ред. А. Ф. Мельник. – 2-ге вид., випр. і допов. – К. : Знання, 2004.

Борисевич С. О.

ДЕРЖАВНИЙ СЕКРЕТАР – посада в системі виконавчої влади, до функцій якої належать організаційне, експертно-аналітичне, правове, інформаційне, матеріально-технічне забезпечення діяльності апарату Кабінету Міністрів та апарату міністерств.

Інститут **Д.с.** був заснований Указом Президента України “Про чергові заходи щодо дальшого здійснення адміністративної реформи в Україні” від 29 травня 2001 р. № 345/2001 і скасований Указом Президента України “Про деякі заходи щодо оптимізації керівництва в системі центральних органів виконавчої влади” від 26 травня 2003 р. № 434/2003.

Згідно з визначеними функціями **Д.с.** Кабінету Міністрів України очолював Секретаріат Кабінету Міністрів, організовував забезпечення діяльності Прем'єр-міністра України, Першого віце-прем'єр-міністра України та віце-прем'єр-міністрів, затверджував за погодженням з Прем'єр-міністром України та міністерством України штатний розпис та кошторис видатків Секретаріату, призначав та звільняв з посад його працівників.

На **Д.с.** міністерства були покладені функції організації забезпечення діяльності міністра та поточної роботи з виконання покладених на міністерство завдань, подання міністрові пропозицій щодо розподілу бюджетних коштів, координації роботи територіальних органів міністерства, підприємств, установ та організацій, що входили до сфери його управління та керівництва апарату міністерства. **Д.с.** Кабінету Міністрів та **Д.с.** міністерств, їх перші заступники та заступники за посадою були державними службовцями.

Значення інституту **Д.с.** полягає у забезпеченні розмежування адміністративних та

політичних функцій у системі державного управління, яке є прийнятою практикою у розвинутих демократичних країнах. У різних країнах керівник апарату міністерства називається згідно з адміністративною традицією: в Ірландії – секретар, в Англії – постійний секретар, у Німеччині – державний секретар, у Бельгії, Греції, Нідерландах – генеральний секретар. У деяких країнах (Німеччина, Угорщина) є два державних секретарі – “парламентський державний секретар”, який займається політичними питаннями, і адміністративний.

Мета розмежування адміністративних та політичних функцій полягає в тому, щоб забезпечити політичну нейтральність державної служби, убезпечити систему управління від руйнівного впливу політичної кон'юнктури, забезпечити професіоналізацію державної служби та збереження інституційної пам'яті. За міністром, який представляє певну політичну силу, закріплюються функції формування та реалізації державної політики у визначеній сфері. На **Д.с.** покладаються адміністративні функції забезпечення діяльності міністра, керівництва апарату міністерства, призначення та звільнення працівників апарату міністерства та збереження інституційної стабільності. Таке розмежування функцій звільняє міністра від виконання дрібних господарських та розподільчих функцій на користь стратегічного планування та формування державної політики у визначеній сфері. Водночас **Д.с.** є підзвітним і підконтрольним міністру.

Упровадження посади **Д.с.** як вищого державного службовця в міністерстві, призначення і звільнення якого відбувається на конкурсних засадах відповідно до законодавства про державну службу, що забезпечує політичну нейтральність і слугує захистом від звільнення з політичних мотивів, є однією із ключових складових адміністративної реформи. Поряд з упровадженням обмежень для державних службовців щодо участі в діяльності політичних партій це створює умови для формування професійної і політично нейтральної державної служби. За таких умов оцінка роботи державного службовця та його кар'єрне зростання залежатимуть від професійних здібностей та досвіду, а не від політичної лояльності.

Літ.: *Коліушко І. Б.* Виконавча влада та проблеми адміністративної реформи в Україні / І. Б. Колі-

ушко. – К. : Факт, 2002. – 260 с.; *Валевський О. Л.* Інститут державних секретарів в Україні: від задуму до реалізації / О. Л. Валевський, С. Г. Конончук. – К. : УНЦПД, 2003. – 108 с.; *Реформа публічної адміністрації в Україні* : Біла книга / Центр сприяння інституц. розв. держ. служби при Голов. упр. держ. служби України. – К. : [б. в.], 2006. – 57 с.; *План модернізації державного управління: пропозиції щодо приведення державного управління та державної служби України у відповідність із принципами і практиками демократичного урядування* / А. Вишневецький (кер. авт. кол.), В. Афанасьєва, Р. Гекалюк та ін. ; за заг. ред. Т. Мотренка. – К. : Центр адаптації держ. служби до стандартів Європейського Союзу, 2010. – 396 с.

Валевський О.Л.

ДЕРЖАВНИЙ УСТРІЙ І ФОРМА ПРАВЛІННЯ В АНТСЬКОМУ ЦАРСТВІ. Новітні наукові знахідки і відкриття дослідників української минувшини в основному підтверджують висновки вчених про існування державних союзів слов'янських племен на території України, про що свідчать численні пам'ятки, знайдені під час археологічних розкопок стародавніх городищ Подніпров'я, Подністров'я, Побужжя. Саме на цій території в IV ст. н. е. об'єдналася в державний союз група слов'янських племен – антів. Свідчення візантійських, готських, латинських та арабських авторів VI-VII ст. про антів – перші незаперечні історичні згадки про слов'янські племена на східноєвропейській рівнині. Як повідомляли тогочасні історики (візантійський – Прокопій Кесарійський, готський – Йордан та ін.), анти являли собою частину слов'ян-венедів. Перша згадка про них у писемних джерелах датована 375, остання – 602 р. н.е. Мовою антів, на думку лінгвістів, була слов'янська. Імена вождів (Бож, Мезамир, Лаврит та ін.) теж звучать як слов'янські. Культура, звичаї та норми їхнього суспільного укладу мали також чітко виражене слов'янське забарвлення. Релігійні уявлення були такими самими язичницькими, як згодом і поганська віра східних слов'ян. Виходячи з цих засад значна частина істориків справедливо вважала антів протослов'янами або просто слов'янами. На відміну від росіян, вітчизняні дослідники дотримувалися думки, що анти – прямі предки українського народу або навіть перші українці. Цікаві думки щодо “антської проблеми” висловлює відомий сучасний український історик М.Брайчевський. Поділяючи

в цілому погляди своїх попередників, він довів принципову ідентичність вітчизняних літописних полян та антів з іноземних джерел. За твердженням М.Брайчевського, самі себе ці люди називали полянами, степові сусіди – сармати (а від них уже й інші народи, що жили південніше) знали їх під назвою антів, тобто “крайніх”, тих, що живуть “на краю”, “окраїнних людей”. Цілком можливо, що саме звідси, від цих “окраїнних людей” – антів і бере свій початок назва нашої держави й народу. Як свідчать писемні та археологічні джерела, анти жили невеликими поселеннями на берегах річок та озер, займалися скотарством та хліборобством. Вони мали військові укріплення не в кожному селі, а спільні – для кількох поселень. На думку вчених, в антів на зміну родовій общині прийшла нова, територіальна сільська община, в якій поступово виділилися окремі заможні сім'ї, які володіли певною власністю. Ця новостворена племінна верхівка була досить різномірною. До неї входили передовсім вожді племен. Зарубіжні історики називають їх королями, старійшинами, “вельможами”. Вони виділялися з основної маси населення своїм майновим становищем, збагачуючись за рахунок привласнення продуктів праці членів общини у вигляді данини. За свідченнями візантійських істориків, у антів значного розвитку набуло рабство, яке поряд із збиранням данини було початковою формою експлуатації в процесі становлення класового суспільства. Суспільний і політичний лад антів привертав до себе пильну увагу дослідників. Зокрема, Прокопій Кесарійський писав, що антами не править хтось один, а здавна управляє ними народне зібрання, і всі справи, добрі чи лихі, вони вирішують спільно (демократія). Проте в моменти загальної небезпеки вони обирали царя (“Rex”), авторитет якого визнавав увесь народ. Такими вождями антів були Бож, Мезамир, Ардагаст, Мусокій, Доброгаст та ін. Воєнна здобич, контрибуції, подарунки сприяли накопиченню багатств антських вождів, що, у свою чергу, посилювало їх військову і політичну владу. Все це прискорювало майнову та соціальну диференціацію слов'янського суспільства, сприяло формуванню в ньому класових відносин. На думку вчених, у цей період виникає перехідна (між докласовою і класовою формаціями) форма управління суспільством, коли

продовжували використовуватися деякі родові форми регулювання соціальних процесів, але вже в інтересах пануючого класу, що поступово зароджувався. Таку форму управління суспільством деякі дослідники називають військовою демократією, на стадії якої перебували й анти. Військова демократія містила в собі якості, властиві суспільному самоврядуванню, й водночас елементи державного ладу. В результаті посилення соціальної диференціації в союзах слов'янських племен усе більше зміцнювалася державно-правова основа, що зумовлювало поглиблення класового поділу суспільства й утворення держави. Варто зазначити, що оцінки істориками політичного об'єднання антив досить суперечливі. Дехто вважав його племінним союзом (В.Ключевський – “дулібський союз”), дехто – короткочасним військовим об'єднанням, що створювалося для боротьби з ворогом (готами, аварами й ін.). Але цьому висновку суперечать слова Йордана, який писав, що анти мають спадкову царську владу (виходячи з цього, очевидно, й державу – Антське царство – *Авт.*). М.Брайчевський вважає, що політична організація антив нагадувала структуру державних об'єднань Західної Європи (Карла Великого, бургундів, вандалів, готів) і була так само нетривкою. Як бачимо, дослідники дотримуються різних поглядів на сутність “Антського царства”. Але сам факт об'єднання антив у союз фактично був першою відомою спробою прямих предків українського народу створити власне державне утворення з організованим військом та участю населення в політичному житті, яке проіснувало три сторіччя (кінець IV – початок VII ст.).

У 602 р. держава антив упала під тиском кочових племен аварів. Після цього анти в писемних джерелах уже не згадуються, а в літературі починає вживатися назва слов'яни. Поступово ця загальнослов'янська спільність ділиться на три великі відгалуження – східну, західну та південну. Подальший розвиток цих слов'янських угруповань веде до їх дроблення і формування досить стабільних етно-політичних утворень – союзів племен, перелік і розселення яких дається у славнозвісній “Повісті временних літ”. Як зазначає літописець Нестор, слов'яни, що “прийшли й сіли по Дніпру й назвались полянами, а інші – древлянами, тому що сіли в

лісах, а ще інші сіли поміж Прип'яттю й Двиною й назвались дреговичами (від слова “дрегва” – болото. – *Авт.*), інші сіли по Двині й назвались полочанами за річкою, що впадає до Двини й має назву Полота. Ті ж слов'яни, які сіли поблизу озера Ільмень, назвалися власним ім'ям – словенами...” Поступово в оповіді літописця виступають й інші слов'янські племена: кривичі з їхнім градом Смоленськом, від яких Нестор виводить сіверян, дуліби – жителі Побужжя, мешканці західної частини пізнішої України – волиняни бужани й хорвати. Не забуває він згадати й жителів Посожжя (від р. Сож) – радимичів, і мешканців волго-окських лісів – в'ятичів, і уличів з тиверцями, що населяли простори від Дніпра й Буга до Дністра.

Літ.: Підкова І. Довідник з історії України : в 3 т. / І. Підкова, Р. Шуст ; Ін-т історичних досліджень Львів. держ. ун-ту ім. Івана Франка. – К. : Генеза, 1993; *Історія України* : навч. посіб. для дистанц. навчання / В. Б. Павленко, А. М. Михненко, С. І. Лисова та ін. – К. : Ун-т “Україна”, 2004; *Бойко О. Д.* *Історія України* : посібник / О. Д. Бойко. – К. : Академвидав, 2003.

Шкуронам О.В.

ДЕРЖАВНИЙ УСТРІЙ ТА УПРАВЛІННЯ У СКІФІЇ. Скіфія – одна з найвідоміших держав Стародавнього Світу. Скіфським називають цілий період евразійської, у тому числі української, історії. Власне скіфи, північно-східні давньоіранські племена, з'явилися на території України в першій половині VII ст. до н.е., прийшовши зі сходу, із степів між Каспієм, Уралом та Кавказом. Переслідуючи кіммерійців, які без опору покинули Північне Причорномор'я, скіфи на чолі з царем Мадієм через Кавказ вдерлися до Мідії і оволоділи на 28 років великою частиною Малої Азії.

У VII-VI ст. до н.е. більшість скіфських племен вже перебували на останній сходинці первіснообщинного ладу, хоча родові зв'язки все ще були сильними. Основною суспільною одиницею була родова община, що складалася з кількох патріархальних сімей. Рід, родова община володіли землею, виділяючи кожній патріархальній сім'ї ділянку землі за жеребом. Приватної власності на землю в той час ще не існувало.

У скіфів-кочівників кожна сім'я мала свою отару, але земля, як і в землеробів, була общинною, племінною власністю. Родова орга-

нізація відіграла велику роль у кочівників під час розподілу пасовищ, перекочівель та ін. Водночас у VII-VI ст. до н. е. у скіфському суспільстві вже можна виявити ознаки, що свідчать про розклад родового ладу. Із середовища вільних общинників – кочових скотарів і осілих землеробів – виокремилася родоплемінна знать (родові старійшини, племінні вожді та ін.). Як свідчать археологічні дані, дедалі помітнішою ставала майнова диференціація. З'являються у скіфів і раби, яких вони захоплювали під час численних воєн і походів. Щоправда, роль рабської праці у Скіфії була незначною.

Досягнутому скіфами розвитку відповідала й організація управління у формі воєнної демократії. Найважливіші питання розглядалися на народних зборах воїнів.

Великий вплив мали ради родових старійшин, передусім союзна рада. Але особлива роль у союзі належала військовим вождям – царям, які очолювали скіфське військо під час походів. Влада царів уже передавалася у спадщину, проте кандидатури царя і його спадкоємця ще затверджувалися народними зборами.

Розвиток виробництва, зростаюча майнова і соціальна диференціація, процес класоутворення, що розпочався, сприяли посиленню влади скіфських військових проводирів, розвитку зародків спадкової знаті та справжньої царської влади.

Значно прискорила зміни, що назрівали у скіфському суспільстві, війна скіфів із військами перського царя Дарія I в 514-513 рр. до н. е. За Геродотом, скіфське військо, що вступило в боротьбу з персами, складалося з трьох основних угруповань, кожне очолював свій військовий проводир – цар. Один із царів, на ім'я Іданфірс, вважався головним, і йому підкорялася решта вождів. Боротьба з Дарієм I, що закінчилася перемогою скіфів, сприяла зміцненню скіфського союзу племен, піднесла політичний авторитет Скіфії. У цій боротьбі кочові племена, насамперед скіфи царські, виступили на захист усього союзу, чим забезпечили собі панівне становище серед племен. Це дало їм можливість експлуатувати землеробські племена, вимагати від них данину. Значно зміцнилася після перемоги над Дарієм I влада царів і військово-дружинної знаті.

На межі V-IV ст. до н. е. у Скіфії, як вважає чимало скіфологів, відбувається формуван-

ня класового суспільства та виникнення рабовласницької держави. Саме у цей час скіфський цар Атей усунув інших царів й узурпував усю владу. Атей прожив довге життя і до 40-х рр. IV ст. до н. е. зумів об'єднати під своєю владою майже всю країну від Азовського моря до Дунаю і перетворити Скіфію в могутнє царство. Центр держави Атея був розташований на нижньому Дніпрі, де наприкінці V ст. до н. е. виникло велике укріплене поселення, т. зв. Кам'янське городище в районі сучасного Нікополя. Однак сутічка скіфів у 339 р. до н. е. з македонським царем Філіппом II закінчилася поразкою і загибеллю у битві 90-річного скіфського царя Атея. Царство скіфів збереглося, хоча розміри його значно зменшилися. Скіфія залишалася все ще сильною з економічного та воєнного поглядів. Як свідчать писемні й археологічні джерела, царство, створене Атеєм, існувало близько півтора-ста років – з IV до III ст. до н. е.

Міцнішою виявилася Скіфська держава, що виникла близько III ст. до н. е. з центром у Криму. Столицею нової держави стало місто Неаполь Скіфський (неподалік від сучасного Сімферополя) – з міцними кам'яними мурами, великими зерносковищами, багатими гробницями. Свого розквіту Скіфське царство у Криму досягає у II ст. до н. е. Воно проіснувало аж до другої половини III ст. н. е. і було знищене готами.

Рівень господарського життя населення Скіфії на той час був досить високим. Головною роллю в економіці відігравали орне землеробство і скотарство. Скіфи вирощували різні культури, орачі сіяли хліб не тільки для власних потреб, а й на продаж. Оранка землі здійснювалася за допомогою запряженого волами плуга, врожай збирали залізними серпами, зерно змолочували у зернотерках. Величезними стадами худоби й табунами коней володіли скіфи-кочівники. Добре були розвинуті у скіфському суспільстві виробництво шкіри, ткацтво та ін.; установлювалися міцні й широкі торговельні зв'язки з прибережними грецькими містами. Скіфи постачали сюди хліб, худобу, хутро, рабів та інші товари, а натомість одержували вино, дорогу кераміку, ювелірні вироби.

Успіхи економічного розвитку стали основою для зростання майнової нерівності й соціальної диференціації у скіфському суспільстві. Основи родоплемінної структури

підтримувалися зростанням приватної власності, майновою нерівністю, розвитком рабства. У руках імущих опинилися кращі ділянки землі, пасовища, величезні стада худоби, табуни коней, раби.

Ще в V ст. до н. е. Геродот повідомляв про скіфських багатіїв, найбагороднішими серед яких вважалися ті, які володіли “найбільшим майном”, і про скіфську бідноту, яка належала до числа людей найнижчого “походження”.

Із загальної маси вільних землеробів і скотарів виокремилася панівна верхівка, до якої належали царська сім'я, військова аристократія, дружинники, родоплемінна знать, що складала оточення правителя, та багаті торговці. Саме у неї зосереджувались основні багатства, джерела яких були досить різноманітними. Так, важливим засобом збагачення залишалися, як і раніше, грабіжницькі воєнні походи. З часом дедалі більшого значення набувала експлуатація вільних общинників, данників і рабів. Істотний прибуток давала торгівля, особливо хлібом, із грецькими містами Північного Причорномор'я. У скіфів, за даними Геродота, було багато жерців – відособленої соціальної групи. Соціальне становище окремих категорій жерців було досить високим.

Найчисленнішу верству скіфського суспільства становили вільні общинники. Вони відбували військову службу, платили різну данину, виконували повинності. У найважчому становищі були скіфи-орачі, які опинилися в залежності від степових кочівників. У скіфському царстві з центром у Криму основну частину міського населення становили вільні ремісники й торговці.

Нижню сходинку соціальної градації скіфського суспільства посідали раби. Головне джерело рабства у скіфів – військовий полон, підкорення сусідніх народів. У виробництві рабство не відіграло вирішальної ролі, хоча кількість рабів у скіфів була значною. Як правило, вони використовувалися в домашньому господарстві, для охорони худоби, часто слугували товаром у торгівлі з грецькими містами.

Наочне уявлення про соціальне розшарування і класову структуру суспільства скіфів дають розкопки поховань, особливо грандіозних курганів скіфської знаті, відомих у літературі як царські. Висота таких курганів скіфської знаті IV-III ст. до н. е. була від 8 м

і вище. У них археологи знаходять кераміку, багату зброю. Різко контрастують з царськими курганами поховання простих скіфів під невисокими земляними насипами зі скромним набором речей або взагалі без будь-якого інвентаря.

Скіфське царство може бути віднесене до держав рабовласницького типу. За формою правління воно являло собою один з різновидів рабовласницької монархії.

Главою скіфської держави був цар. Влада його передавалася у спадщину. На той час вже склалося уявлення про божественне походження царської влади, у багатьох випадках правитель сам виконував обов'язки жерця. Цар виконував також судові функції.

Влада царя нічим не була обмежена у проведенні внутрішньої політики. Відомо, що Атей одноосібно вирішував багато важливих питань, карбував свою монету. Владними правителями Скіфського царства з центром у Криму у II ст. до н. е. були Скілур і його син Палак, а в другій половині I ст. н. е. – Фарзой та Інісмей, які зосереджували у своїх руках зовнішню торгівлю хлібом. Самостійно здійснювалася скіфськими правителями і зовнішня політика. Так, дипломатичні переговори Атея з македонським царем Філіппом II свідчили про те, що скіфський цар відчував себе не менш могутнім і сильним, ніж македонець.

Царю віддавали велику шану як за його життя, так і після смерті. Дуже красномовні, з різноманітними деталями свідчення про те, як скіфи ховали своїх царів, наводить Геродот. Скіфських царів ховали у глибоких і складних поховальних спорудах. Поруч із царем поміщали вбитих дружин і наложниць, слуг, рабів та ін. У Неаполі Скіфського царя ховали у кам'яному мавзолеї, поруч з яким містилися гробниці його наблужених і поховання коней.

Навколо царя функціонував апарат державного управління. Як і в багатьох інших народів, він складався з найближчих родичів правителя та його особистих слуг, переважно військових. Особлива роль в управлінні належала царським синам. За повідомленням Страбона (63 р. до н. е. – 23 р. н. е.), у II ст. до н. е. скіфи у Криму перебували “під владою Скілура і його синів з Палаком на чолі”. А синів у Скілура було, за одними відомостями, шістдесят, а за іншими – вісімдесят, що забезпечувало міцну підтримку владі

царя. Цим же пояснюється особлива роль військової дружини правителя та воєначальників. Найвпливовіші помічники правителя входили до складу царської ради.

Однак виникнення державного апарату не знищило повністю колишню родову організацію. Її пережитки ще тривалий час давалися взнаки (особливо у місцевому управлінні, де зберігалися свої старійшини та вожді).

Державна структура скіфів значною мірою відрізнялася від розвинутих рабовласницьких або феодальних держав, хоча за своїми функціями – підтримання відносин землевласності й панування, зміцнення верховної влади, накопичення в руках верхівки суспільства величезних багатств – вона була вже політичною організацією. Тому можна стверджувати: перші паростки державності на території сучасної України з'явилися саме у скіфську добу.

Основним джерелом права у скіфів був звичай, перетворений відповідно до інтересів правлячої верхівки на звичаєве право. Скіфи, за Геродотом, ревниво уникали запозичення чужоземних звичаїв, особливо в еллінів. Скіфська культура протягом усієї її історії залишалася безписемною, тому норми звичаєвого права не були зафіксовані. Поряд зі звичаєм досить рано з'являється й інше джерело права — правила, встановлені царською владою. На великій території Скіфської держави збереглися, звісно, групи населення, які жили за своїми законами. Зберегли, наприклад, свої звичаї племінні союзи таврів у Криму, неври, які проживали на південь від Прип'яті.

Норми скіфського права захищали приватну власність на худобу, пересувні житла на візках, домашні речі, рабів. Судячи з поховань, особистою власністю у скіфів були зброя, знаряддя виробництва, прикраси.

Верховна власність на землю належала царю, який устанавлював порядок користування пасовищами і землями.

Зобов'язальне право регулювало договірні відносини міни, дарування, купівлі-продажу та ін. Звичайно договори у скіфів затверджувалися клятвою, як це робилося, наприклад, під час укладання договору знаменитого скіфського побратимства. Правова регламентація зачіпала й данницькі відносини. Щоправда, на практиці відмова від сплати данини вважалася достатнім приводом для початку воєнних дій, які супроводжувалися

грабуванням майна, худоби, захопленням полонених з наступним перетворенням їх у рабів.

Шлюбно-сімейне право базувалося на принципах патріархату. Відлік родоводу провадився по чоловічій лінії. У сім'ї панував чоловік, практикувалося багатоженство. Старша дружина мала привілейоване становище. Після смерті чоловіка вдова переходила у складі майна у спадок до старшого брата померлого. Нерівність у сім'ї визначалася не тільки підлеглим становищем жінки, а й тим, що старші сини у разі одруження одержували частку майна і право на відокремлення ще за життя глави сім'ї, а молодший залишався спадкоємцем батьківського господарства.

Найнебезпечнішими у скіфів вважалися злочини проти царя: замах на життя правителя шляхом чаклування, непокора царському наказу. Злочином вважалося і неправдиве заприсягання богам царської домівки. Усі названі злочини каралися смертю. Порушення звичаїв і відхід від віри в богів також тягли за собою смертну кару винного. Мали місце злочини проти власності (крадіжки, грабїж та ін.), проти особи (убивство, перелюбство, образа). Найпоширенішими видами покарань були смертна кара, відсікання правої руки, вигнання. Тривалий час у скіфів зберігалася кривава помста.

Справи про злочини, які не порушували основ царської влади і взагалі інтересів держави, розглядалися у порядку змагального процесу. Однак щодо найнебезпечніших злочинів провадився розшуковий процес.

Наприкінці III ст. до н.е. Велика Скіфія припинила своє існування. Однією з основних причин цього була дедалі зростаюча інвазія на землі Скіфії сарматів, такого ж, як і скіфи, кочового іранського народу, який віддавна жив у степах Нижнього Поволжя. Скіфи відійшли на південь і створили дві Малі Скіфії: у Дніпровському пониззі та північному Криму із столицею Неаполісом (сучасний Сімферополь) та на Нижньому Дунаї в Добруджі. Воюючи із грецькими містами, ці царства існували до II ст. н. е., після чого припинили своє існування, поглинуті новими заселеннями півдня України – сарматами, готами, аланами.

Літ.: Янович В. С. Великая Скифия: история докиевской Руси / В. С. Янович. – М. : Алгоритм, 2008. – 256 с.; *Кульчицький В. С.* Історія держави

й права України / В. С. Кульчицький, М. І. Настюк, Б. Й. Тищик. – Львів : Світ, 1996; *Мурзин В. Ю.* Происхождение скифов. Основные этапы формирования скифского этноса. – К. : Наук. думка, 1990.

Козак В.І.

ДЕРЖАВНИЦЬКА ІДЕОЛОГІЯ В ПРОЦЕСІ УКРАЇНСЬКОГО ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ. Ідея української державності пройшла разом з усією вітчизняною суспільствознавчою думкою тривалий процес становлення і розвитку, в якому можна виокремити чітко означені етапи. Першим із них був період існування Київської Русі, від якого до нас дійшли перші писемні пам'ятки. Його початок – “Слово про закон і благодать” митрополита Іларіона, в якому Київську Русь зображено як потужну державу, засновану на імперській ідеї, в центрі якої стоїть київський князь як самодержець і намісник Бога на землі і зосереджує у своїх руках всю повноту влади. “Повість врем'яних літ” дає зовсім інше бачення державності – федеративний союз князівств, поєднаних владою роду Рюриковичів, яка освячена церквою. Наступним етапом є прилучення українських земель до складу Польщі та Великого князівства Литовського, а пізніше і до держави, що утворилася внаслідок їхнього союзу. Приєднання частини української еліти до католицького світу відкрило для неї двері провідних університетів Західної Європи. Завдяки цьому українське політичне мислення розвивалось безпосередньо в межах тогочасного загальноєвропейського наукового дискурсу. Гуманістичні ідеї проникали в українське суспільство, а його провідні мислителі розробляли концепції держави, виходячи із “протоїдей” природного права, договірної держави, розподілу влади, поваги до індивіда як самоцінності, що має невід'ємне право на свободу і вільний розвиток. Ці ідеї лягли в основу ідеології козацтва, що прийняло на себе роль національної еліти після трагічних подій кінця XVI ст. – Берестейської унії та повстання на чолі з С.Наливайком, які ознаменували глибокий соціальний і конфесійний розкол українського суспільства. Ідея козацької держави, виникнувши у XVI ст. та еволюціонувавши від “ягелонського легітимізму”, ідеї Великого князівства Руського та “непідлеглого козацького панства”, наприкінці XVIII ст. звелася до обстоювання автономних прав Геть-

манщини та прохань до російських імператорів про повернення старих привілеїв. Але й ці прохання були виявом великої мужності незначної частини старшини. Козацька Україна полишила своїм нащадкам ясний національно-політичний ідеал, що хитався між державною самостійністю і автономією в рамках сусідніх держав, чи в федеративній сполучі з ними. Найвищими виявами державницької думки цього періоду були Гадяцький трактат 1658 р. та Конституція 1711 р.

У першій половині XIX ст. ідея української державності відродилася на основі переосмислення уроків існування козацької держави та перенесення на національний ґрунт тогочасних європейських теорій. Величезну роль у цьому процесі відіграла ідея історичної місії українського народу. Як зазначав В.Старосольський, месіанізм – “се є переконання про окрему, виїмкову роль, про спеціальну історичну “місію”, яка припадає на долю власної нації і робить її “вибраним” поміж іншими народами... На сьому тлі виросла велика філософська концепція Гегеля, і Карл Маркс не був вільний від впливу сього німецького месіанізму. Польський рівнож, як і московський месіанізм XIX століття, є загальновідомими явищами. Український, крім численних уступів у Шевченка, найшов класичний вислів у Костомарова “Книгах биття Українського народу”. Ідея історичної місії України базувалась на переконанні про те, що український народ внаслідок особливостей свого тривалого бездержавного існування та національного характеру є безелітною нацією. Його визволення має водночас і національний, і соціальний характер. Концепція ж власної держави виходила з ідеї автономії та федералізму, оскільки вважалося, що українці, позбавляючись соціального та національного гноблення, повинні прагнути не просто бути господарями на власній землі, а й спонукати власним прикладом усі інші народи до ліквідації всіх форм насильства та утворення всесвітнього союзу вільних народів. Такий підхід до розв'язання питання про національно-державне буття був провідним в українській політичній думці XIX ст. Він ліг в основу теорії “громадівського соціалізму”, діяльності більшості українських політичних партій початку XX ст. Лише поодинокі діячі українського руху в XIX ст., подібно до П.Куліша, доводили необхідність вихо-

вання повноцінної політичної еліти нації як передумови побудови власної держави. Їх “безполітичне українство” набувало, з точки зору історичної перспективи нації, значення програмної концептуальної засади українського руху. Одночасно в рамках концепції “громадівського соціалізму” соратники М. Драгоманова трансформували ідею федералізму та автономії із “зовнішнього” аспекту, тобто входження України на тих чи інших засадах як самоуправної політичної одиниці до міжнародних державних союзів, у “внутрішній” – створення незалежної української держави як федерації земель та громад. І все ж концепція Української держави як автономії у складі майбутньої демократичної Росії лишалась провідною в українській думці. Вагомим етапом розвитку української державності є початок ХХ ст. До революції 1917 р. українська нація підійшла невідготовленою, передусім, свідомістю своєї еліти. Її провідники лишались переважно в полоні соціалістичних ідей та вірності ілюзорним загальнолюдським, інтернаціональним інтересам. Саме тому лідери Центральної Ради УНР не змогли реалізувати історичний шанс – розв’язати національне і соціальне питання в інтересах українського народу.

Досвід УНР став великим уроком для нації. Після неї питання про необхідність власної держави в українському суспільстві не виникало. Дискусії проходилися щодо її форми, входження до тих чи інших блоків, наповнення форми змістом. Українська Радянська Соціалістична Республіка, що стала реальною наступницею УНР, виробила в широких мас населення звичку до національних державних інститутів, державної символіки, наповнювала патріотизм не лише етнічним, але й державницьким змістом. Зважаючи на розвиток ідеології української державності від витоків до початку ХХ ст., можна стверджувати, що для вітчизняної суспільствознавчої думки саме ідея державності була визначальною.

Основними парадигмами, що визначали зміст тієї чи іншої концепції державності, були соціально-класова та національно-державницька. Як правило, соціально-класовий підхід відносив питання державності “на другий план”, і лише як виняток деяким мислителям вдавалося гармонійно поєднувати національне і соціальне (концепція єди-

ного потоку). Зокрема, у невирішенні проблеми співвідношення національного і соціального В. Винниченко вбачав головну причину втрати авторитету Центральної Ради серед широких мас населення. “Як тільки ми переступили межу морально-правової, революційної влади, як тільки наблизились до творення юридичної державності, так з того моменту й почалося забування дійсної сутності нашого руху: інтерес наших працюючих мас, їхнє національне і соціальне відродження. Засоб цього відродження, – тільки засоб, – ми почали приймати за ціль і єдину ціль нашого руху. Державність стала домінуючим мотивом наших дій”. Основою державотворчих зусиль діяча стає розуміння того, що “поки людство розбите на окремі національні колективи, які переважно зветься державами, то очевидно, що найкращим засобом збереження його життя і розвитку кожної нації є державність, себто комплекс тих інститутів економіки, політики, культури, які діють на території, населеній національним колективом, які пов’язують його у компактну цілість, які забезпечують розвиток у сучасному і майбутньому. Нація без державності – це покалічений людський колективний організм. Саме тому всі “недержавні нації” прагнуть своєї держави, через те так самовіддано окремі члени її віддають усі сили свої на здобуття її й тому з такою ненавистю ставляться до тих, які стоять на заваді цьому, себто, які тримають їх колектив у покаліченому стані”. Положення В. Винниченка про “об’єднання національного і соціального” в державницькій ідеології і практичному державотворчому втіленні, лишається актуальним і сьогодні, оскільки сучасна “лібералізація” і “демократизація” не фіксують відповідних суттєвих зрушень на соціальному рівні. У даному випадку потрібно уникнути ситуації початку ХХ ст., коли новостворена українська державність не змогла закріпити своїх позицій через “десятину землі”.

Виникнувши на ґрунті прагнень і очікувань, державницька ідеологія витворюється на рівні соціальної теорії та соціально-політичних концепцій, які роблять спробу визначити і розв’язати питання про можливість, необхідність, мету існування Української держави, форми її організації, шляхи та засоби побудови. Свого означення державницька ідеологія як сукупність соціально-політич-

них розвідок набрала і на сучасному етапі існування незалежної Української держави. Державницьку ідеологію слід розглядати через державну ідеологію, яка є ширшим і більш загальним поняттям. Виходячи з такої методологічної позиції та зважаючи на залежність державної ідеології від ставлення представників вищих державних і владних структур, які визначають стратегію і формулюють її зміст, вирізняють три ідеологічні тенденції, які, у свою чергу, відтворюють особливості сучасного ідеологічного процесу державотворення і фіксуються як антидержавницька, державницька і перехідна до державницької. Ці тенденції певним чином зачіпають усі основні форми як партійних, так і етнонаціональних, регіонально-територіальних, релігійно-конфесійних та корпоративних ідеологій в українському суспільстві. Антидержавницька концептуальна лінія в державній ідеології становить собою сукупність положень, підкріплених соціально-політичною та культурно-психологічною аргументацією стосовно розхитування чи руйнації існуючого державного ладу. Політико-економічні джерела постають як наслідки розпаду колишньої єдиної економічної системи Радянського Союзу та в частковому збереженні її найбільш консервативної частини. Основою є заміна принципів державного регулювання економіки на ринкові механізми підприємницької конкуренції. Ідейно-теоретичним підґрунтям виступають переважно догмати попередньої офіційної комуністичної ідеології та відповідні стереотипи мислення, зокрема як ідеї “єдиного і неподільного радянського народу”, неперушності СРСР – “батьківщини всіх народів”, пріоритету інтернаціонального та реакційної природи національного тощо. Присутня тут також і етнокультурна основа, яка відтворюється серед російськомовного населення, – або як побоювання процесу “українізації”, або як нерозуміння і несприйняття ідеї української державності. Перехідна концептуальна лінія в державній ідеології постає як складніше і більш суперечливе ідеологічне явище. Її прояви: по-перше, неможливість здійснення об’єктивного аналізу попереднього і сучасного стану українського суспільства, а звідси – невизначеність напрямку стратегічного розвитку, по-друге, спрямованість на досягнення не загальнонаціональних, загальнодержав-

них, а корпоративно-групових або корпоративно-кланових цілей, що посилює протистояння між державою як інституціональним утворенням і народом, по-третє, недооцінювання внутрішніх, природних, виробничих та інтелектуальних ресурсів і перебільшення орієнтації на зовнішній досвід і допомогу, по-четверте, ігнорування інтересів широких верств населення, що виявляється як недостатня концентрація уваги на розв’язанні соціальних проблем, пасивність до захисту інтересів вітчизняних виробників, громадян України як у самій державі, так і за її межами.

Найбільш перспективним і конструктивним втіленням державної ідеології в українському суспільстві є державницька лінія. Основа цього втілення – патріотично налаштовані представники політичної еліти, пов’язані із соціальними силами, що сприймають державу як логічну мету розвитку української нації. Отже, державницька ідеологія – найбільш пріоритетна форма державної ідеології, в якій знаходять можливість “гармонізуватися” принципи етнонаціональної, територіально-регіональної, релігійно-конфесійної та корпоративної ідеологій і якій “підкоряються” будь-які світоглядно-ідеологічні позиції.

Отже, державницька ідеологія – система економічних, політичних, правових і культурних цінностей, ідей, цілей, у світлі реалізації яких подано перспективу розвитку суспільства і норми функціонування суспільства в сьогоденні. Така доктрина формується і формулюється на базі збігу основних інтересів більшості соціальних груп населення з конституційним забезпеченням прав меншості. Державницька ідеологія належить, порівняно із державною, до фундаментального рівня ідеології. Зазначений рівень характеризується тісним взаємозв’язком і залежністю від соціальної теорії та філософії і відтворюється у формі цінностей, соціальних аксіом, ідей (національних, державницьких та месіаністичних) як мети чи мрії. Державницька ідеологія постає водночас як рівень та форма суспільної свідомості, яка, узагальнюючи ідеали еліти та прагнення народних мас, робить спробу відповісти на їхні запитання щодо сутності, сенсу і цінностей існування бугтя нації-держави.

Літ.: *Державне управління: основи теорії, історія і практика* : навч. посіб. / В. Д. Бакуменко,

П. І. Надолішній, М. М. Їжа, Г. І. Арабаджи ; за заг. ред. П. І. Надолішнього, В. Д. Бакуменка. – Одеса : ОРІДУ НАДУ, 2009; *Малиновський В. Я.* Державне управління : навч. посіб. / В. Я. Малиновський. – Луцьк : Ред.-вид. відд. “Вежа” Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2000.

Макаренко Е.М.

ДЕРЖАВНИЦЬКІ ІДЕЇ В.КАРАЗІНА.

Каразін (Каразин) Василь Назарович (1773-1842) – український вчений, винахідник, громадський діяч. Засновник першого у східній Україні Харківського університету (1805), ініціатор створення одного з перших у Європі Міністерства народної освіти, автор ліберальних проектів реформування державного устрою і народного господарства. У доробку праці з агрономії, конструювання сільськогосподарських машин. Зробив численні відкриття в галузі органічної і неорганічної хімії, першим запропонував створення мережі метеорологічних станцій по всій державі.

Принциповим моментом державотворення В.Н.Каразіна є твердження про необхідність абсолютної монархії. Не змінює його ставлення до неї і заява про доцільність створення при правителі з представників “благородного стану” своєрідного представницького органу дворянства – “Державної Думи”, яка, на його думку, сприятиме піднесенню авторитету монарха в очах підданих і посилить елемент легітимності самодержавства. Водночас заснування Думи мало на меті створення перешкод на шляху переростання абсолютної монархії в деспотію.

Важливим у теорії державності В.Н.Каразіна є твердження про те, що опора монарха на орган із представників дворянського стану спроможна забезпечити стабільність не тільки державної влади, але й усїєї держави, що саме дворянство виконує функцію носія монархічної ідеї. Отже, на його думку, головний принцип людського співжиття становить соціальна нерівність і спрощена соціальна структура. В ідеальній державі цілком досить трьох станів: дворянства, духовенства і селянства, які мають певний обсяг прав та обов’язків, виконуваних соціальних функцій, зумовлених неоднаковим рівнем освіти і корпоративного виховання. Єдиноособна влада, таким чином, на думку В.Н.Каразіна, виступає основою основ справжньої державності. Всі його проекти були спрямовані не на зміну існуючого спо-

субу правління, а, навпаки, на його зміцнення, піднесення авторитету монарха.

Опора монархії на дворянство є для В.Н.Каразіна такою ж природною і важливою, як і сам принцип одноособного правління. Дворянство, на його думку, виконує функції носія самої монархічної ідеї. Звідси і погляд В.Н.Каразіна на дворянство як на особливу привілейовану верству в державі, виключне становище якої обумовлене її історичною суспільною роллю.

Таким чином, у факті приходу до влади недворянських елементів він вбачав загрозу не стільки самому дворянству, скільки всій державності, позбавленій у такому випадку моральної опори.

В.Н.Каразін був переконаний у необхідності ретельного відбору дворян для виконання ними своєї місії державних чиновників, де головним критерієм виступає готовність керуватися певними моральними принципами. Дворянський титул недворянам слід надавати лише у виключних випадках, за подвиги в ім’я слави монарха. Цей титул, у разі невідповідності його носія відповідним вимогам, слід було забирати.

Напрями державницьких поглядів В.Н.Каразіна. В основі поглядів В.Н.Каразіна на державницьку будову Російської імперії лежить стала кріпацька система з елементами модернізації сільського господарства. В коло політичних інтересів В.Н.Каразіна потрапили також питання зовнішньої політики. В цій царині знайшли вияв його юнацькі ідеї про конституційну монархію. Проте не маючи міцної світоглядної основи, зовнішньополітичні ідеї автора мали більш поверховий, ніж конкретно-прагматичний характер. Однією з державницьких концепцій В.Н.Каразіна виступає проблема зовнішньоекономічної та внутрішньої політики Російської імперії. Своєрідність В.Н.Каразіна в баченні цих питань відображає відкрите невдоволення правлячої верхівки, що призвело до опали. Хибна позиція В.Н.Каразіна щодо обмеження зовнішньої торгівлі Росії мала під собою певний ґрунт і була проявом суспільної думки вітчизняних промисловців, які в такий спосіб прагнули обмежити доступ іноземних товарів на внутрішні ринки.

Підбиваючи підсумки, слід зазначити, що В.Н.Каразін був представником консервативної течії. Але водночас, зазнавши відчуженого впливу прогресивної ідеології, відсто-

ював необхідність реформ в усіх галузях політичного і суспільного життя, які б могли вдосконалити існуючий лад. Він ратував за стабільність держави. Самодержавство, привілейоване становище дворянства сприймалися ним як гарантії цієї стабільності. Традиції самодержавності були для В.Н.Каразіна священними. Перспективу розвитку він вбачав не в ліквідації цих атрибутів, а в їх модернізації та удосконаленні.

Літ.: *Енциклопедія українознавства*. – К. : [б. в.], 1996 – Т. 3. – С. 958; *Хрідочкін А. В.* Суспільно-політичні погляди В. Н. Каразіна : автореф. дис. ... канд. іст. наук / Хрідочкін А. В. – Х. : [б. в.], 2002; *Николаєнко Н. О.* Громадсько-політична діяльність В. Н. Каразіна / Н. О. Николаєнко // Наукові праці. – Т. 12. Політичні науки. – Миколаїв : Вид-во МФ НаУКМА, 2001; *Николаєнко Н. О.* Державницькі концепції В. Н. Каразіна / Николаєнко Н. О. // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. – К. ; Миколаїв : Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2004. – Вип. 5.

Козак В.І.

ДЕРЖАВНИЦЬКІ ІДЕЇ П.ЛОДІЯ. Лодій Петро Дмитрович (1764-1829) – видатний вітчизняний філософ, логік і юрист, педагог та освітній діяч, залишив помітний слід в історії філософської думки в Україні та у Росії. З 1801 р. був професором Краківського університету, а з 1802 р. очолював кафедри логіки, метафізики і моральної філософії (етики). У 1803 р. переїздить до Петербурга, де викладає логіку, філософію, право в Педагогічному інституті, водночас працює директором Петербурзького комерційного училища. У 1819 р. в Петербурзі відкрився університет і П.Лодій стає одним із перших його професорів – викладає філософію та право. Працюючи у Санкт-Петербурзі, він опублікував два фундаментальні підручники з логіки та права: “Логічні настанови, які скеровують до пізнання та розрізнення істинного від хибного” (1815) і “Теорія загальних прав, яка містить в собі філософське вчення про природне всезагальне державне право” (1828). Також він відомий як перекладач низки праць: Ф.Цейлер “Естественное частное право” (1809), П.Фейербах “Уголовное право” (1810) і т. ін.

Основними теоретичними джерелами формування політико-правової концепції П.Лодія стали вчення спочатку представників лейбніце-вольфганської школи, а зрештою, Д.Локка та І.Канта. За своїми поглядами

мислитель належав до когорти просвітництва. Він активно виступав за розвиток науки. Основою соціально-політичних поглядів науковця було філософське вчення про природне походження загального державного права, згідно з яким всі люди рівні. На його думку, природне право “пропонує у своєму законодавстві ті природні закони, права і відповідні до них обов’язки, до виконання яких ми один одного за веління розуму примушувати можемо; відповідно воно вчить нас дотримуватись права, без чого не могло б існувати ніякого зовнішнього добробуту”. Із реалізацією природного права Лодій пов’язував політику, вбачаючи її головним завданням пошуки тих засобів і способів, “якими оберігається зовнішня безпека людей, Держави”.

Учений підкреслював, що громадянська свобода – це визначення самого себе у діяльності, незалежність від влади законодавців, дія, яка сприяє досягненню власної мети і не суперечить меті держави. Оптимальною формою правління П.Лодій вважав республіку, адже в ній спільна користь є основою всіх добрих людських намірів і законодавства.

Літ.: *Лодий Петр Дмитриевич* / Ф. Брокгауза, И. А. Ефрона // Энциклопедический словарь : в 86 т. (82 т. и 4 доп.). – СПб. : [б. и.], 1890-1907; *Кирик Д.* Петро Лодій: життя, діяльність і вчення / Д. Кирик, А. Сінціна. – Івано-Франківськ : [б. в.], 2006; *Історія української філософії* : навч. посіб. / М. Ю. Русин, І. В. Огородник та ін. – К. : ВПЦ “Київ. ун-т”, 2008.

Козак В.І.

ДЕРЖАВНИЦЬКІ ІДЕЇ С.ДЕСНИЦЬКОГО. Десницький Семен Юхимович (бл. 1740-1789) – український і російський просвітник, учений-правознавець, колезький асесор, доктор римського і російського права, публічний ординарний професор юриспруденції Московського університету, член Імператорської Російської академії наук. С.Десницький сформулював ідею, що в основі суспільного прогресу лежить вкладене в людину від природи “повсякчасне прагнення до вищого стану”. Здібності й сили в людині зосереджуються на єдиній меті – прагнення досконалості.

С.Десницький, який працював професором Московського університету, розробив теорію членування історії на основі тези, що змінюється не природа людини, а її господарська діяльність. У зв’язку з цим висунув

концепцію чотирьох станів людства: 1 – полювання, харчування плодами землі; 2 – пастиший стан; 3 – хліборобський стан; 4 – комерційний стан. Із своєї філософії історії автор цієї концепції робить висновок, що суспільні явища треба досліджувати відповідно до стану народів. Природа – основа і мета суспільного розвитку, суспільні закони повинні впливати з природного права. Справедливі лише ті закони, які підтверджуються природним правом. При феодализмі, робить висновок просвітник, це неможливо, тому цей лад необхідно змінити на засадах розуму або природного права.

Філософські та правові погляди

Величезний вплив на переконання С.Ю.Десницького справила поїздка за кордон. Він застав там зародження історичного спрямування у вивченні права (заперечення концепції природного права, даного від Бога). Великий вплив на думки Десницького справили: Девід Юм як філософ і теоретик права, а також Теорія моральних почуттів – моральна філософія Адама Сміта. Саме в етиці він став бачити своєрідний фундамент усіх сфер соціальної діяльності, включаючи правову.

Істотне місце у творах Десницького-філософа займали натурфілософські і космологічні питання. Він дотримувався теорії множинності світів, писав про нескінченність і вічність Всесвіту.

Найважливішою ланкою у розвитку суспільства С.Ю.Десницький визнавав встановлення приватної власності й перш за все земельної власності. Ним була висунута теорія “чотирьох станів роду людського”: звіроловчого і збірного; скотарського; хліборобського; комерційного. Кожному з цих етапів відповідає особливий тип власності. Десницький приходить до переконання, що поняття про право власності складається залежно від кількості праці, витраченої на виробництво речі; таким чином інститут власності встановлюється з того часу, коли людина починає займатися землеробством і від кочового способу життя переходить до осілого. Проте повною мірою відносини власності формуються тільки на сучасній, “комерційній” стадії. Рівень багатства суспільства, за Десницьким, вирішальною мірою визначає і рівень його цивілізованості.

Потрібно відзначити, що Десницький не просто писав про вигадані стани роду людсь-

кого, а прагнув шляхом вивчення та виявлення закономірностей історії показати, яким чином виникає та обмежується власність, володіння, спадщина та інше.

С.Ю.Десницький був прихильником абсолютної монархії, а також правової регламентації суспільних і державних відносин. Однак він критикував існуючі обмеження в правах цілих верств суспільства (особливо кріпосне право), а також виступав на захист рівноправності жінок. У цілому, помітний антифеодалний характер позицій С.Ю.Десницького, його симпатії до буржуазного розвитку суспільства.

Цінуючи Девіда Юма й Адама Сміта як правознавець, Десницький негативно відгукується про Пуфендорфа, чії праці тоді були авторитетом у всіх закладах, де викладалося право. Ця самостійність мислення Десницького мала велике значення, оскільки йому доводилося закладати основи для вивчення російського законодавства.

Одна з найбільш відомих його праць – “Юридичне міркування про користь знання вітчизняного законоіскуства” (М., 1778).

Юристу, на думку Десницького, абсолютно необхідні чотири науки: повчальна філософія, натуральна юриспруденція, римське право і вітчизняне право; останні мають вивчатися на підставі порівняльно-історичних даних. Найважливішим моментом навчання студентів він вважав практику; поряд з кафедрою теорії права закликав відкрити кафедру практики, де професор повинен керувати студентами на практичних заняттях з розгляду позовних справ.

Порівняльно-історичні ідеї зустрічаються і в інших дослідженнях Десницького:

“Юридичне міркування про початок і походження подружжя” (М., 1774), де автор, описуючи походження сім’ї, ратує за рівноправність чоловіків і жінок;

“Юридичне міркування про речі священних й інших” (М., 1772);

“Юридичне міркування про різні поняття, які мають народи про власність” (М., 1781), де встановлення і розвиток інституту власності пояснюється послідовними змінами економічного побуту;

“Слово про причини смертних страт у справах кримінальних” (М., 1770), один з перших творів такого роду (див. також трактат Чезаре Беккарія “Про злочини і покарання”, перше видання якого вийшло в 1764 р.).

Розглядаючи питання про заснування й цілі покарання, Десницький висунув теорії “самозахисту” та “застереження”. Витоки каральної діяльності держави, на його думку, – в інстинкті помсти, у потребі відплатити за заподіяне зло; кара тільки тим відрізняється від звичайної помсти, що “вона згодна всіляко із задоволенням ображених і в той же час із загальним благоволінням сторонніх глядачів”. Вказуючи на необхідність підтримки порядку, як на мету покарання, Десницький разом з тим вимагає, щоб “учинені кари не виходили за межу людства”; інакше, каже він, глядачі можуть відчувати співчуття до злочинця, і самі кари не будуть мати “дійсного успіху у припиненні злостворства”. Тим самим він зазначав наскільки надміру жорстокою була тодішня каральна система (хоча, наприклад, на той час смертна кара була скасована, точніше замінена на каторгу й заслання). Як перекладач Десницький відомий тим, що переклав з англійської мови працю “Наставник землеробський” Томаса Боудена (М., 1780), а також частину найбільшого англійського юридичного твору того часу Вільяма Блекстона – “Коментарі до англійських законів”.

Літ.: *Покровский С.* Политические и правовые взгляды С. Е. Десницкого / С. Покровский. – М. : [б. и.], 1955; *Грацианский П.* Политическая и правовая мысль России второй половины 18 века / П. Грацианский. – М. : [б. и.], 1984; *Миرونенко О. М.* Проблема прав і свобод людини в українсько-світській політико-правовій ідеології доби феодалізму / О. М. Мироненко. – К. : [б. в.], 1995; *Томсинов В. А.* Семен Ефимович Десницький (около 1740-1789) / В. А. Томсинов // Преподаватели юридического факультета Московского университета (1755-1917). – М. : Издат. дом “Городец”, 2005.

Козак В.І.

ДЕРЖАВНИЦЬКІ ІДЕЇ Я.КОЗЕЛЬСЬКОГО. Козельський Яків Павлович (1729-1794) – український письменник, філософ-просвітитель. У своїх працях спирався на досягнення передової політичної і філософської думки тогочасної Європи, у першу чергу на дослідження французьких філософів XVIII ст. і на теорію природного права й суспільного договору. У своїх пошуках відповіді на питання, в чому ж полягає причина суспільного зла, науковець звертається до передової соціологічної думки своєї епохи. В 1768 р. він вперше в історії суспільної думки Росії використовує для критики феодально-кріпосницьких порядків

та ідеології прогресивну для того часу теорію природного права і суспільного договору в інтерпретації таких радикальних французьких просвітителів, як В.А.Гельвецій та Ж.-Ж.Руссо. Спираючись на цю теорію, Козельський робить одну з перших в історії суспільної думки Росії спробу виявити причини поганого стану суспільства і окреслити шляхи виходу з нього.

Свої філософські ідеї та погляди Я.Козельський найповніше виклав у “Філософічних пропозиціях”. Цей твір складається з двох частин: “Теоретична філософія” (логіка й метафізика, яка, у свою чергу, поділяється на онтологію й психологію) і “Навчальна філософія” (юриспруденція і політика).

У своїх міркуваннях на соціальні та політичні теми учений підкреслював необхідність поєднання процесу освіти з низкою соціальних заходів, серед яких він називав уведення загальної обов’язковості праці та створення таких економічних умов, за яких одна частина народу не змогла б пригнічувати іншу.

Я.Козельський у своїх міркуваннях дотримувався концепції природних прав людини і договірної походження держави. Метою договору про освіту держави, на його думку, є досягнення загального блага. У тому випадку, якщо керівники не дотримуються умов договору та не виконують покладених на них обов’язків, народ має право на його насильницьке розірвання, оскільки пригноблені можуть боротися зі своїми гнобителями за природним правом.

Розглядаючи різні форми правління, він віддає перевагу республіці, в якій бачить “Загальну користь .. для всіх людських чеснот і законодавства”. Однак і з освіченою абсолютною монархією він пов’язує надії на справедливі перетворення і, майже дослівно наслідуючи Платона, заявляє, що ідеальна форма правління виникне тоді, коли “правителі стануть філософствувати чи філософи управляти”.

Я.Козельський мріяв про суспільство, в якому не буде ні багатих, ні бідних, а всі люди стануть жити своєю працею, працюючи по вісім годин на добу. Приватна власність не ліквідується, але істотно обмежується таким чином, щоб її власниками змогли стати всі члени суспільства.

Науковець чітко проводить поділ права і закону. Право він класифікує на чотири види: бо-

жественне, натуральне (природне), всесвітнє (міжнародне) і цивільне (державне).

Всі закони, які видаються державою, повинні відповідати цим видам права. У тому випадку, якщо “Закони не будуть на них засновані, то вони не можуть бути справедливими”. За допомогою протиставлення закону праву Я.Козельський відкривав теоретичну можливість критикувати сучасне йому законодавство з його жорстокими санкціями, що не відповідає природному праву. Саме в моральній характеристиці закону науковець вбачав його “правості”. У питаннях, що стосуються визначення зовнішньополітичного курсу держави, Я.Козельський дотримувався традиційного для російської політичної думки осуду загарбницьких воєн і вважав, що війни завдають усім народам і країнам лиха, страждання і “ушкодження”. “Ніхто не має права ставити землю під спустошення, а народи – винищування”. Армія в державі потрібна тільки для “Відображення несправедливого нападу”. Козельський відстоював рівноправність усіх народів, що населяють землю, і подібно до І.Канта мріяв бачити їх у майбутньому такими, що живуть в єдиній структурі, яка б стала формою організації для всього людства. “Добре б, – писав він, – різні народи, схильні до однієї влади, приводити під одні закони не тільки силою, а чудовою користю і добротою законів, і при рівнянні законів, зрівняти права і переваги народів”.

Таким чином, Я.Козельський намалював проєкт вирівнюючої утопії, що забезпечує всім людям право на існування. Обмеження власності він вважав за можливе домогтися “вигнанням” розкоші і встановленням помірності “у володінні” шляхом введення заборонних законів. Кріпацтво необхідно скасувати якомога швидше і надати всім громадянам рівні права незалежно від станової належності. Реалізацію свого ідеалу він ставив у залежність від поширення освіти і наявності “доброї волі” у монарха.

Літ.: Демиденко Г. Г. Історія вчень про право і державу: навч. посіб. / Г. Г. Демиденко. – Х. : Консум, 2004; *Українська педагогіка в персоналіях – ХІХ століття* / за ред. О. В. Сухомлинської. – К. : Либідь, 2005; *Тригубенко В. В. Козельський Яків Павлович* / В. В. Тригубенко. – К. : [б. в.], 2005; *Історія вітчизняних соціологічних теорій і вчень* : навч.-метод. посіб. / уклад. В. В. Білецький. – Донецьк : ДонДДУ, УКЦентр, НТШ-Донецьк, 2007.

Козак В.І.

ДЕРЖАВНИЦЬКІ ПОГЛЯДИ В.ЛИПІНСЬКОГО. Видатний український історик, політолог, соціолог, громадський та політичний діяч початку ХХ ст. В'ячеслав (Вацлав) Казимирович тривалий час лишався невідомим в Україні не лише широкому загалу, а й більшості дослідників. Найцікавішим вкладом Липинського є його типологія форм державного устрою. Їх три: “клясократія”, “демократія” і “охлократія”.

1. “Клясократія” – найкращий спосіб управління, коли існує рівновага між владою і свободою, між консерватизмом і поступом. Суспільство поділене на класи. Спадкова і конституційна монархія, що символізує понадкласовий характер держави, на думку Липинського, найбільш співзвучна “клясократії”. Цю теорію довів до досконалості Лев Силенко, коли поклав ці ідеї Липинського на релігійну основу РУНВіри.

2. “Демократія” – порушення рівноваги між владою і свободою в бік останньої. Демократичний індивідуалізм підриває основи людського суспільства і веде до нищення моралі. Державна влада стає знаряддям приватних інтересів і держава рухається до безладу. Влада в руках грошових мішків (“Багатів-плутократів”), але вони як ширму використовують народ і найманих професійних політиків-демагогів з-поміж інтелігенції. Дрібнення партій позбавляє їх будь-якої політичної відповідальності. Це все дуже нагадує наш нинішній час. Історичними прикладами “Демократії” є Грецька і Римська республіки часів занепаду, Річ Посполита, московська Керенщина, а також УНР на наших землях.

3. “Охлократія” – повне панування войовників з придушенням будь-якої свободи. Сюди Липинський зараховує азійські деспотії, європейські революційні диктатури, новітній фашизм, більшовизм і Московський царизм.

Липинський завжди підкреслював, що тільки релігія спроможна надихати громадянство духом самопосягати та ідеалістичного пориву, лише вона творить моральний клімат, необхідний для державного будівництва.

Обґрунтовуючи теоретичні питання державного устрою, Липинський виходить з універсальної передумови, яка ототожнює поняття нації та держави. Історія, вважає він, не знає бездержавних націй та ненаціональних держав.

Будівництво держави не може бути працею лише одного політика, воно має спиратися на певну соціальну базу. Побудувати національну державу, вважає Липинський, можна тільки в тому разі, коли в суспільстві є соціальні сили, верстви, класи, що кривно зацікавлені в її існуванні. До такого класу Липинський звертається у своїй головній політичній праці “Листи до братів-хліборобів” (1926 р.). “Земельний клас хліборобський, – пише він, – люди зв’язані органічно поміж собою однакою способом існування – єсть одинокою групою людей на Україні, яких будучина залежить від того, чи буде чи не буде Україна”.

Безумовно, сільськогосподарський виробник-власник зацікавлений в існуванні власної держави, яка забезпечувала б йому стає, гарантоване володіння земельною власністю. Липинський стверджує, що аграрне суспільство має потребу в державі і створює її.

Соціальний клас для Липинського – лише підвалина, на якій починається державне будівництво, його справжніми будівниками є невеликі соціальні групи, національна аристократія, еліта. Для Липинського еліта – активна меншість, яка створює державу і нації. У певний історичний період будь-яка державна нація, вважає Липинський, має в собі певну групу людей, яка є основою її державного існування. У своєму вченні про еліту Липинський виходить із макіавелістської традиції європейської соціологічної думки, в особах таких соціологів, як Парето, Моска, Михельс. Вони вважають, що невіддільним атрибутом соціальної системи є наявність найвищого привілейованого стану суспільства. На думку Липинського, історично еліту утворюють вихідці з чужих племен. Скажімо, в українському суспільстві носіями елітарної культури є аж ніяк не самі українці, а поляки. Поляки, асимілюючись з “українською народною масою”, стимулюють процес відокремлення її в масі руських племен. Липинський створив власну типологію національних аристократій, що розрізняються способами організації своєї влади: олігархія, класократія і демократія. Для характеристики демократії чи олігархії Липинський знаходить досить точні формулювання і визначення. Що стосується класократії, улюбленої дитини Липинського, такого собі соціологічного фантому, то тут йому соціологічне передчуття зраджує.

Класократія для Липинського є найбільш придатною для України формою організації керівної еліти. На відміну від марксизму, який головною класотворною ознакою вважає ставлення до власності, Липинський, визначаючи поняття класу, має на увазі певний органічний колектив із загальною традицією, загальними психічними переживаннями та фізичною спорідненістю. Здається, що, окреслюючи поняття класу, Липинський говорить не про клас, а про зовсім іншу соціальну спільність, скажімо, рід, плем’я.

Визначення Липинським класу з певними поправками може стосуватися селянства, однак селянства ще не заторкнутого капіталізмом, який розкладає громаду. Якщо для Маркса здебільшого головним універсальним класом був робітничий клас, то для Липинського відповідно до його романтичних настановлень, його світосприйняття, таким класом було селянство, або, як він його називав, хліборобський клас. Рільництво для Липинського – це мистецтво і цим воно відрізняється від сучасної трафаретної фабричної промисловості. Праця біля землі – це передовсім удосконалення індивідуальних здібностей хлібороба, а наймит – помічник господаря, а не додаток до машини.

Промисловий клас, що до нього Липинський зараховував і робітників, і підприємців-капіталістів, жодною мірою не вписувався в поняття “органічного” класу. Зневажливе ставлення Липинського до промислового класу визначалося незначною роллю цього класу в соціальній структурі українського суспільства. Україна для Липинського – це насамперед потужний клас хліборобів, у межах якого існують суперечності між багатими і бідними, але не боротьба. У хліборобах Липинський вбачає головного носія державної ідеї, до них він звертається зі своїм політичним проектом.

Логічне завершення свого вчення про еліту Липинський вбачав у ідеї “надлюдини”, людини – державного символу, який вивершував би собою органічну ієрархію соціального світу і втілював у собі єдність нації і держави. Поза сумнівом, ідея гетьмана у Липинського є прямим втіленням його романтично-патріархальних переконань. Липинський уявляє державу як велике хліборобське господарство, так само, як господарство, вона мусить мати господаря. Розуміючи всі недоліки монархій (перед його очима сто-

яло беззаконня і свавілля царського самодержавства), Липинський хотів бачити в Україні втілення ідеальної монархії – гетьманату. В історії українського народу Липинський вирізняє два періоди під час правління гетьмана Богдана Хмельницького, коли виникла можливість появи спадкоємного гетьманства. Вибірне гетьманство для Липинського – це неможлива за своєю сутністю демократична диктатура, це ідея українського Наполеона. Виборність не дасть можливості гетьману бути над класовими і партійними зіткненнями, залишатися незалежним у своїй політиці від групового інтересу. У практичній політиці Липинський намагався замкнути ідею гетьманства на реальній людині. Такою людиною для нього став Павло Скоропадський – царський генерал, нащадок виборного лівобережного гетьмана Івана Скоропадського.

У “Листах до братів-хліборобів” В.Липинський аналізує причини, які призвели до знищення української державності у формі УНР та гетьманщини. Особлива увага при цьому приділяється висвітленню ролі української інтелігенції в державотворчих та руйнівних процесах тієї доби, а насамперед – оцінки різних форм державного устрою, що практикувались у тогочасній Україні. Він підкреслює: “Українська демократична інтелігенція, що творила головні кадри так званого свідомого українства в часах передвоєнних і належала до всяких так званих вільних російських професій, себе в ролі будівничих української держави абсолютно уявити не могла і тому ідея своєї держави, збудованої якимись іншими українськими класами, була їй як не ворожа, то в найкращім разі абсолютно чужа. Натомість, хотіла вона використати виключно для себе одинокі роль, до якої вона по природі своїй почувала себе здатною, – роль посередників між російською державою й українськими народними масами, яких перші прояви національної свідомості вона намагалась у тій цілі всіма силами опанувати”.

В.Липинський з історичним сумом констатує: “Побили ми себе самі. Ідеї, віри, легенди про одну-єдину, всіх Українців об’єднуючу вільну й незалежну Україну провідники нації не сотворили, за таку ідею не боролись і тому, розуміється, така Україна здійснитись, прибрати реальні живі форми не змогла”. У 1920 р. він напрочуд точно

окреслив загальну соціально-психологічну атмосферу, яка супроводжувала кризу української державності періоду національно-визвольних змагань у 1917–1918 роках. “Соціально пролетарська революція для збудування нового соціального ладу, або всенационально-всекласова революція для збудування спільної й усім класам потрібної держави й нації, – справедливо зазначав він. – Все, що посередині, це політично й економічно: грабіж, а ідеологічно: фарисейство й деморалізація. Тільки на ідейно й морально чистих підставах може народитись нова творча українська віра”.

В. Липинський радить змінити методи державного будівництва. “Історія наша, – пише Липинський, – вже сотні разів нас навчила, що наша демократія, всі оці канцеляристи і писарі по фаху, демагоги по тактиці й кар’єристи по духу... на одне були тільки здатні: знищити власну українську державно-творчу аристократію, а з нею й українську державу... Але збудувати щось нового, свого на тім порожнім місці українська демократія ніколи не змогла. Не тому, розуміється, щоб між нею не було людей, які по своїй індивідуальній вартості не змогли б місце старої вирізаної аристократії зайняти, а тому, що дух між ними панував руйнуючий, завидющий, зловбий, а разом із тим облесливий, брехливий і рабський. Тому, що всі ці, поодинокі іноді й гарні, здібні й чесні люде всі разом творили руйнуюче тіло, якому на ім’я – демократія”.

В.Липинський вважав найліпшим для українців скористатися в цьому будівництві етнополітичним досвідом справді демократичної країни – США. Застерігаючи від культивування соціалістичних та націоналістичних настроїв у суспільстві, в тих же “Листах” він писав: “Цементом політичним, спаяючим місцевих українських людей в боротьбі за власну державу, ми хочемо мати патріотизм – любов до спільної Батьківщини, а не Ваш соціалізм, зненависть місцевих бідних до місцевих багатих, і не Ваш націоналізм – зненависть місцевих “Українців” до місцевих “не-Українців”... Тільки тоді, коли державники українські всіх місцевих класів і всіх місцевих націй переможуть агентів, яких метрополі мають на Україні теж у всіх місцевих класах і всіх місцевих націях (також у “нації українській”!) – зможе повстати Держава Українська. І тільки в

Українській Державі – тільки в процесі співжиття мешканців України на одмежованій державно території – може витворитись з них Українська Нація. Так, наприклад, як повстає на наших очах Американська Нація з процесу співжиття різних націй і різних класів на території Сполучених Держав”.

Ані соціалісти, ані націоналісти, вважав Липинський, ніколи не зможуть побудувати суверенну Україну. Обґрунтував він це твердження у такий спосіб: “Ви – соціалісти і націоналісти – творити Україну хочете... поділом горизонтальним. Ви хочете відділити “чужі” верхи від “українських” низів і винищити верхи низами. При чім Ви не різнитесь між собою ні психікою, ні методом, ні темпераментом, а тільки чисто словесним, зверхнім гаслом. Соціалісти хочуть знищити на Україні верхи низами під гаслом соціальним: “бий панів, бо вони буржуї”, а Ви – націоналісти – хочете зробити те саме, тільки під гаслом племінно-національним: “бий панів, бо вони не Українці”. І ціль та самісенька: владу на Україні при допомозі “соціалістичного” чи “націоналістичного” народу захватити в свої, інтелігентські руки. Тому то так легко з соціалістів Ви станете націоналістами і з націоналістів “змінюхівцями”. І тому то одні і другі Ви засуджені як Українці на загибель. Придумати щось таке, щоб підняти масу і на її спині виплисти наверх – ось на що скеровані всі Ваші умови потуги. І тому Вас б’ють і завжди бити будуть. Тому не бачити Вам незалежної Вашої соціалістичної чи націоналістичної України. Її не здобуде Ваш соціалізм чи націоналізм, а дисципліна, організація і, головне, убагродження Вас самих і провідників”.

“Від об’єднання та зорганізування українського хліборобського класу, – підкреслює В.Липинський, – залежить об’єднання та зорганізування цілої Української Нації”. Ця теза Липинського мала солідне підґрунтя у тогочасній дійсності. Всі інші соціальні верстви населення України в той період не мали достатньо сил, щоб виконати об’єднуючу місію. Автор “Листів” вкрай точно визначив і одну з головних перешкод, які могли затримати подібний хід подій: “Тільки знищення приватної власності на землю може розвалити хліборобський клас, – пише Липинський, – виїнявши з хліборобства його душу, усунувши момент творчості з праці хлібороба, що цією своєю індивідуальною пра-

цею перетворює, культивує свій власний учасок землі. Тільки соціалізація землі може знищити нашу теперішню класову свідомість...”. Проте головними загрозами українській державності В.Липинський вважав такі форми суспільного устрою як охлократія і демократія.

Вирішальне значення в житті кожної держави В.Липинський надавав діяльності провідної верстви – національній аристократії. Він пояснював, що вживає “слово аристократія для означення фактично правлячої в даний момент і в даній нації верстви, однаково – чи це буде англійський лорд, чи російський совнарком, чи якісь “вибрані народом” демократи”. З цієї позиції він тлумачить і охлократію, і демократію, спираючись при цьому значною мірою на Платона.

Охлократія, за Липинським, – “це метод організації такої нації, яка в процесі свого примітивного матеріального і расового розвитку, або під впливом попереднього матеріального і расового розкладу, ще не витворила міцно складених по способу своєї матеріальної продукції і своєму расовому спорідненню класів, і яка ділиться тільки на політично безформенну, економічно і расово нездиференційовану юрбу (охлос, звідси: охлократія) та тих, що правлять цією безкласовою юрбою при допомозі своєї озброєної і міцно внутрі спаяної організації. Набирається оця правляча охлократична аристократія шляхом виучки, або з прийшовших ззовні кочовників, або з місцевих здекласованих і матеріально непродукуючих, расово і економічно неоднородних елементів”.

Демократія для нього “означає метод організації аристократії такої нації, яка під впливом неорганічного та хаотичного матеріального розвитку і під впливом своєї чи чужої колоніальної експанзії, класово і расово настільки вже перемішалась, що природні угруповання працюючих людей, якими являються фізично, духово і матеріально споріднені класи, вже серед неї розпались; де вибився на верх расово неусталений і психічно незрівноважений тип мішанця-метиса та, замість поділу на органічно спаяні класи, появився хаотичний конгломерат демократично “рівних” індивідуумів-одиниць, взаємно собі зовсім чужих, взаємно себе ненавидячих і зв’язаних в одне національне ціле тими останками національної і державної організації, що була витворилась під па-

нуванням колишньої, розложеної демократією, класократичної чи охлократичної аристократії”.

Без власної держави, на думку Липинського, Україна на віки буде засуджена на злиденну вегетацію на грані між буттям і небуттям. Саме цю тезу з-поміж інших вирізняє Лисяк-Рудницький, поцінуючи спадщину В.Липинського: “При своєму теперішньому стані (маються на увазі 20-ті роки минулого століття) Україна не тільки поневолена, окупована, але й “бездержавна”, себто внутрішньо недозріла до самостійного існування. Української нації в повному значенні цього слова ще немає: є тільки матеріал, що з нього може повстати нація. Тому державницька політична дія мусить бути спрямована передусім на переборювання внутрішніх органічних слабкостей українства. Липинський дотримувався засади, що “Бог сотворив народи здатними до оздоровлення”. Звідси випливає примат внутрішньої політики над зовнішньою, “організації” над “орієнтацією”.

Історична місія України, за В.Липинським, полягає в тому, щоб стати синтезатором західних європейських та східних еліністично-візантійських культур. Реалізацією цього надзвичайно складного завдання Українська держава започаткувала б нову історичну епоху на Сході Європи і забезпечила б щасливіше життя не тільки для себе самої, але і для всіх сусідніх народів. Цю ідею автор “Листів” називав “українським месіанізмом”.

У Липинського виникла ідея утворення в Східній Європі “Спілки трьох Русей”. Липинський виходить зі свого аграрного “консервативного аристократизму”, вважаючи, що альянс трьох народів необхідний, оскільки жоден із них не спроможний протистояти ні “номадичному” впливу Сходу (зараз ми сказали б ісламському фундаменталізму), ні домінуванню анонімного фінансового капіталу.

Літ.: *Державне управління: основи теорії, історія і практика* : навч. посіб. / В. Д. Бакуменко, П. І. Надолішній, М. М. Іжа, Г. І. Арабаджи ; за заг. ред. П. І. Надолішнього, В. Д. Бакуменка. – Одеса : ОРІДУ НАДУ, 2009; *Надолішній П. І. Теорія та історія державного управління (Опорний конспект лекцій до навчальної дисципліни)* : навч. посіб. / П. І. Надолішній. – Одеса : ОРІДУ НАДУ, 2006.

Макаренко Е.М., Іванков Р.Ш.

ДЕРЖАВНИЦЬКІ ПОГЛЯДИ С.ОРІХОВСЬКОГО-РОКСОЛАНА.

Оріховський-Роксолан Станіслав (1513-1566) – українсько-польський гуманіст епохи Відродження, який увійшов в історію української політичної думки розробкою ідеї природного права та т. зв. “піраміди влади”, де на вершині перебуває духовна влада, а забезпечувати її повинні священнослужителі та король. Одне з центральних місць у творчості Оріховського відводилося обґрунтуванню найбільш доцільного політичного й державного устрою – т. зв. Польської політії, що забезпечувала свободу, політичні та юридичні права, а також привілейоване становище своїм громадянам – представникам шляхетського стану. Уявлення письменника про політичну організацію суспільства узгоджувалися з канонами європейської ренесансної думки, в якій основна увага приділялася формі правління та державним інститутам і за аналогією з природними системами, насамперед людським організмом, суспільство охоплювалося поняттям “політичне тіло”.

За визначенням Оріховського, політичний і державний устрій Польщі – це “коронне тіло”, основними складниками якого є король, рада та поспільство. Вони взаємодіють між собою за допомогою “жил” – прав та привілеїв. Повноправними громадянами країни письменник вважав шляхту і духовенство, решті населення відводив роль слуг. Отже, як випливає з його поглядів, правом громадянства у Польській політії могли скористатися виключно панівні верстви, шляхта. Таке становище Оріховський пояснював тим, що саме шляхетство за своєю природою здатне бути носієм “високої вольності і цноти”, оскільки причетне до “високих” форм суспільного буття, які утверджують добродесність. До того ж неабияку роль тут відігравала “щира шляхетська кров, не змішана й не напоєна кров’ю ремісника й торговця”. Тим часом представники селянства, ремісників, купців мали, безумовно, відлучатися від громадянства, оскільки були підневільними й недостатньо добродесними. Незважаючи на стану обмеженість обстоюваної Оріховським концепції, у ній виявилися закладені передові для свого часу політичні ідеї. Насамперед, йдеться про розробку ідеї правової держави. Письменник вважав, що у тих країнах, де нехтується при-

родне право (постають тиранічні форми влади), все без винятку населення перетворюється на невільників. Звідси й інший висновок: гарантом свободи громадян є правовий устрій держави. Тільки там, де Король править у відповідності з нормами права, людина здобуває свободу. І навпаки – за умов існування тиранії кожен індивід стає “людською тінню”.

Оріховський приділяв пильну увагу характерові королівської влади. Завдяки ренесансному світогляду він схилився до ідеї просвіченого монарха, наголошуючи, зокрема, на тому, що “не всяка людина здатна бути при владі, а лише та, що за природою своєю прагне до правди і справедливості. Але й цього недостатньо. Треба, щоб вона запалала наукою, яка цю саму людину зробить і правдивою і справедливою”. Мислитель вважав засаду виборності короля, влада якого обмежується законом, найбільш доцільною і потрібною для блага суспільства. Він звертав увагу на те, що при спадковій монархії люди залежать від зовнішніх обставин, які можуть поставати для них “то щастям, то нещастям”. З іншого боку, обраний вільними голосами шляхти король перетворюється на “сторожа” шляхетських вольностей. До того ж, завдяки опорі на право унеможлилювалася тиранічна влада, а також ставилися перепони свавілля урядовців.

Обгрунтовуючи ідею виборності короля, письменник звертався до питання правочинності влади посадженого шляхтою на трон правителя. Як відомо, у середньовічній ментальності законність королівської влади пов’язувалася з церковним освяченням. Цей принцип був взятий на озброєння й Оріховським, який виходив з того, що королем робить не власне золота корона, а сила Божого слова під час коронування. Той, хто коронується, наділяється “королівським духом”, а також отримує опікуна й охоронця на небі – “особливого ангела”.

Погляди Оріховського пройшли складну часову трансформацію. Якщо у молоді роки він виступав проти ідеї божественного походження влади, відстоював принцип невтручання церкви у державні справи, то незадовго до смерті у праці “Польські діалоги політичні” він висловлювався за зверхність папської влади над королівською.

Літ.: *Українські гуманісти епохи Відродження*. Антологія : у 2 ч. – К. : [б. в.], 1995. – Ч. 1; *Лит-*

винов В. Ренесансний гуманізм в Україні. Ідеї гуманізму епохи Відродження в українській філософії XV – початку XVII століття / В. Литвинов. – К. : [б. в.], 2000; “*Цивілізаційна*” проблематика у творчості С. Оріховського-Роксолана // Зб. наук. пр. молодих вчених. Історія. – Дніпропетровськ : [б. в.], 1999. – Вип. 1.

Козак В.І.

ДЕРЖАВНИЦЬКІ ТА ДЕМОКРАТИЧНІ ПОГЛЯДИ М. ДРАГОМАНОВА. Драгоманов Михайло Петрович (1841-1895) – видатний український громадсько-політичний діяч, історик, етнограф, публіцист, літературний критик.

Народився у збіднілій дворянській сім’ї козацького походження в м. Гадячі на Полтавщині. У родині Драгоманових панували демократичні настрої і широке зацікавлення українською старовиною, історією та літературою.

З 1849 по 1853 рік юнак навчався в Гадяцькому повітовому училищі, де з-поміж інших дисциплін виділяв історію, географію, мови, захоплювався античним світом. Продовжував своє навчання у Полтавській гімназії (1853-1859 рр.) з її рутинними порядками. Це були часи накопичення знань, розширення кола інтересів, захоплення новітніми політичними течіями.

Восени 1859 р. Михайло вступив до Київського університету на історико-філологічний факультет. Напередодні реформи 1861 р. в російському суспільстві панували ліберальні та революційні ідеї. Незважаючи на те, що Київ як адміністративний центр Південно-західного краю був досить провінційним містом, і тут відчувалося невдоволення суспільним становищем: серед студентів університету формувалися гуртки польського національно-патріотичного спрямування, поширювались демократичні ідеї в дусі “Современника”, поступово вироблялася програма української національно-культурної праці.

У Київському університеті у Михайла з’являються значно ширші і більші можливості вдосконалювати свою загальну освіту, повніше знайомитися з тими суспільними і політичними процесами, що зароджувались у неспокійному студентському середовищі. М. Драгоманов намагався органічно поєднувати процес навчання з практичною громадською роботою, на яку підштовхнули розбуджені загальною ситуацією політичні

настрої. Дуже важливим у становленні М. Драгоманова як політичного і громадського діяча був його виступ над труною Тараса Шевченка в Києві, коли прах великого Кобзаря перевозили до Чернечої гори. Слова, сказані тоді ще юним промовцем: “Кожний, хто йде служити народу, тим самим надіває на себе терновий вінець” – виявилися пророчими.

У 1863 р. М. Драгоманов стає членом “Громади”. Такі об’єднання виникали як форма пробудження свідомості національної інтелігенції до пізнання української літератури, історії, культури, народного побуту, права. У 1871 р. Київський університет відряджає М. Драгоманова за кордон. Замість запланованих двох років молодий учений пробув там майже три, відвідавши за цей час Берлін, Прагу, Відень, Флоренцію, Гейдельберг, Львів. Трирічне закордонне турне М. Драгоманова було надзвичайно плідним для вченого. Він тепер міг критично оглянути й оцінити свої переконання, зіставляючи їх з наочним західноєвропейським досвідом. Наступ реакції, повторне запровадження утисків проти відроджуваних проявів української культури змусили М. Драгоманова виїхати за кордон і стати політичним емігрантом. Восени 1875 р. Михайло Петрович через Галичину та Угорщину вирушає до Відня з наміром створити там осередок національної політичної думки, започаткувати випуск української газети. Прогресивний громадсько-політичний збірник “Громада” М. Драгоманов створив у Женеві восени 1876 р. Головна тема “Громади” – дати якнайбільше матеріалів для вивчення України і її народу, його духовних починань і устремлінь до свободи й рівності серед світової спільноти. Ім’я М. Драгоманова асоціювалося у свідомості прогресивної громадськості з боротьбою слов’янських народів за свободу, автономію, братерство. Виважений і проникливий політик, М. Драгоманов мучився тією задушливою загальною атмосферою, що склалася на теренах Російської імперії у ставленні до національних меншин.

Теоретична розробка Драгомановим проблем національного розвитку України відзначається глибиною та різнобічністю. Вчений вважав себе продовжувачем ідей Кирило-Мефодіївського братства, славного іменами Костомарова, Шевченка, Куліша, та національна програма Драгоманова вихо-

дить за межі учнівства й самого лише продовження перерваної праці провідних діячів українців 1840-х рр.

Драгоманов справедливо вбачав загрозу непорозуміння українців з представниками решти національностей на спільній землі. Тому він із занепокоєнням вдивлявся у сплеск націоналістичних настроїв в окремих гуртах земляків і попереджав: “наше національство зовсім не таке уже мирне. Послухайте, з якою ненавистю говорять іноді наші люди про москалів, поляків, євреїв, і подумайте, що б сталося з тими сусідами нашими на Україні, коли б удалось нашим національникам узяти уряд на Україні в свої руки”. Висвітлюючи мету національного розвитку, Михайло Петрович намагався оживити національні традиції сучасним суспільно-політичним змістом. На його погляд, чільним серед завдань визвольного руху України було її повернення до сім’ї вільних і культурних європейських народів, до цінностей та засад сучасної цивілізації, з розвитком якої була міцно пов’язана Україна в минулому. Впевнений, що єдиний слушний шлях поступу українців – це рух до європейської цивілізації, Драгоманов не тільки накреслював теоретичні орієнтири цієї мети, а й усім своїм талантом ученого, публіциста, політичного діяча служив їй.

Він виступав проти теорії примусової, обов’язкової національної єдності. На противагу цьому висував два вихідних принципи побудови майбутньої державно-політичної цілісності України: по-перше, права людини та громадянина, а по-друге, місцеве самоврядування територіальних і національних громад.

Конкретним політичним знаряддям і формою втілення демократичного устрою майбутньої України Драгоманов вважав місцеве самоврядування. В ньому діяч бачив оптимальний засіб задоволення національно-культурних та національно-політичних потреб українських та інших громад у майбутній демократично-федеративній республіці.

На його думку, саме на рівні громад та їх територіальних спілок найкраще можуть регулюватися як загалом суспільно-політичні, так і національні процеси. Михайло Петрович вважав, що майбутнє самоврядування найбільш спроможне враховувати інтереси громадян своєї території, економіко-географічні та етнічні особливості, а отже,

сприяти розв'язанню національних проблем у конкретній місцевості. Елементарними, базовими одиницями такого самоврядування вчений визнавав автономні, національні та національно-територіальні громади.

В основі національної політики майбутньої республіки Драгоманов бачив рівність прав та обов'язків усіх без винятку громадян, безвідносно до расових та національних, соціальних і конфесійних особливостей світоглядно-політичної орієнтації.

Програма національного розвитку України, яку розробляв М. Драгоманов, – духовний продукт свого часу. Але й досі не втрачають значущості її головні засади, такі як розуміння історичної необхідності розвитку державності та суспільства на основі демократизму, за ініціативою всіх громадян і національних груп, що живуть на Україні, за безумовного розвитку й захисту прав національних і політичних меншин, прав особи, за умов пошуку тривких компромісів в ім'я спільного добробуту, злагоди й поступу.

Громадська діяльність і творча спадщина М. Драгоманова забезпечили йому особливе місце в історії суспільно-політичної і правової думки не тільки України. Його можна назвати творцем своєрідної конституціоналістичної теорії, палким прихильником збагачення вітчизняної політики й права цінностями світового досвіду. Драгоманівське розуміння конституціоналізму включало в себе такі чинники, як політична свобода суспільства і особистості, що реалізувалася через народне представництво в центрі, самоуправління на місцях, дотримання прав і свобод людини.

Його можна вважати засновником національної політології, істориком політичних учень. Саме він створив нарисні добірки про розвиток політичних ідей у країнах Західної Європи, всебічно розглянувши теорію освіченого абсолютизму, лібералізму, і, запозичивши ряд основних прогресивних положень із кількох напрямів, подав концентроване обґрунтування своєї конституційно-правової доктрини.

Як діяч загальнонаціонального масштабу Драгоманов, великий гуманіст за переконаннями, намагався прищепити українському політичному рухові ряд аксіом. Здається, ці аксіоми зберегли свою актуальність і досі або, краще сказати, повинні зберігати свою практичну цінність також у сучасному суспільно-політичному житті.

Аксіоми М. П. Драгоманова:

• рішуче і беззастережно виступав проти опрацьовування багатьох партійних програм, які лише роздрібнюють і знесилюють прихильників прогресу та перешкоджають їхньому об'єднанню;

• пропагував серйозну політичну освіту, особливо для молоді, зокрема до того, як вона самостійно виступить на політичній арені;

• визнавав велику силу громадської думки, закликав до того, щоб шукати для неї організаційні форми використання;

• підкреслював необхідність застосування етичних вимог до політичної боротьби, загальновідомим свого часу стало його гасло “чиста справа вимагає чистих засобів”. Тому він різко виступав проти ошукування народу безвідповідальними гаслами, проти самозванства;

• боровся з легковажними звинуваченнями, якими розкидалися в революційних колах, особливо часто для задоволення власних цілей;

• рішуче виступав проти системи терору, що звужувала політичну боротьбу до боротьби з особами, а не з певним існуючим ладом, і пророкував, що це легко може перерости в державний тероризм.

Останні роки життя М. Драгоманов провів у Болгарії. Восени 1889 р. він прибув до Софії на запрошення Міністерства освіти, щоб розпочати читання лекції з курсу загальної історії. У Радянській Україні лише в 1970 р. побачили світ “Літературно-публіцистичні праці М. П. Драгоманова”, що були єдиною доступною широкому колу читачів збіркою. І лише згодом, з 1991 р., почали здійснюватись перші організаційні заходи з видання його праць, присвячених 150-річчю з дня народження Михайла Драгоманова.

Михайло Драгоманов належить до тих видатних діячів, яких український народ шанує за їхні погляди і дії, високий інтелект, поєднаний з чесністю та самовідданою мужністю. Він воістину був для України “апостолом правди і науки”. Його громадсько-політична і науково-просвітницька діяльність мала важливе значення в розвитку суспільно-політичної думки у другій половині XIX ст. і є однією з яскравих сторінок історії та культури. Адже вона дала підґрунтя для розвитку національної свідомості українців, зміцнила їхні позиції в прагненні до незалежності.

Літ.: *Енциклопедичний словник з державного управління* / уклад. : Ю. П. Сурмін, В. Д. Бакумен-

ко, А. М. Михненко та ін. ; за ред. Ю. В. Ковбасюка, В. П. Трошинського, Ю. П. Сурміна. – К. : НАДУ, 2010; *Дашкевич Я.* Учений. Політик, публіцист: про М. Драгоманова / Я. Дашкевич // Слово і час. – 1991. – № 10; *Денисенко А.* Епоха в українському житті (місце М. П. Драгоманова в розвитку історичної науки) / А. Денисенко // Пам'ять століть. – 1996. – № 2; *Драгоманов М. П.* Вибране... мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні / М. П. Драгоманов. – К. : [б. в.], 1970; *Круглашов А. М.* Держава, нація, людина (Михайло Драгоманов про національний розвиток України) / А. М. Круглашов // Вісн. АН України. – 1992. – № 2; *Терзійська Л.* Професор Михайло Драгоманов / Л. Терзійська // Пам'ять століть. – 2003. – № 5; *Шаров І. Ф.* 100 видатних імен України / І. Ф. Шаров. – К. : Альтернатива, 1999.

Михненко А.М., Нелезенко Н.П.

ДЕРЖАВНИЦЬКІ ТА ДЕМОКРАТИЧНІ ПОГЛЯДИ І.ФРАНКА.

Один з найбільш яскравих діячів українського руху в Галичині кінця XIX – початку XX ст., чий вплив на громадські настрої забезпечувався силою інтелекту та морального авторитету був Іван Франко (1856-1916). Його значення для становлення сучасної української нації часто порівнюють із значенням Т.Шевченка. Еволюція ж політичних поглядів І.Франка є характерною для розвитку домінуючих тенденцій в українському русі на західноукраїнських землях на рубежі двох століть.

Народився Іван Франко 27 серпня 1856 р. в с.Нагуєвичі Дрогобицького повіту в сім'ї коваля. Під час навчання в гімназії була зроблена перша спроба залучити І.Франка до громадсько-політичної роботи. Після закінчення Дрогобицької гімназії Іван Франко починає вивчення класичної філології та української мови і літератури у Львівському університеті. З самого початку навчальний процес не міг задовольнити всіх запитів нового студента і Франко відразу поринув у громадську роботу.

1877 р. галицька поліція починає тероризувати прогресивну українську молодь ліворадикальних переконань. У липні 1877 р. було заарештовано і самого І.Франка. Йому було інкриміновано участь в таємних організаціях та "розповсюдження соціалістичних ідей". У цілому Франко провів у тюрмі майже 9 місяців. Однак цей арешт не злякав його, не зломив духу, а, навпаки, привів до радикалізації поглядів.

У респектабельних колах української галицької громадськості група молодих радикалів (І.Франко, О.Терлецький, М.Павлик з сестрою) була піддана остракізму. Але ізоляція та матеріальні нестатки не зупинили їх, а ще більше мобілізували.

І.Франко поринає в активну громадсько-політичну роботу, у проведення пропаганди серед львівських робітників. У цей час відбувається його знайомство з філософськими, економічними роботами лідерів німецької соціал-демократії К.Маркса та Ф.Енгельса. І.Франко не лише сам інтенсивно вивчає їх роботи, а й намагається пропагувати під час роботи в робітничих гуртках. У цей час продовжується процес інтенсивної еволюції політичних поглядів мислителя в бік соціалістичної доктрини.

В умовах фактичного остракізму з боку поміркованих українських кіл він переходить на роботу до львівської польської газети для робітників «Ргаса». Газета висвітлювала становище робітників та їх боротьбу, популяризувала соціалістичні ідеї, знайомила з революційними рухами у світі. У 1890-1892 рр. вона була друкованим органом створеної в Галичині соціал-демократичної партії, фактично – органом польського та українського робітничого руху Галичини. Теоретичні роботи, написані Іваном Франком до цього часопису, свідчать про величезний вплив марксистського варіанту теорії соціалізму на його творчість у цей період. Одна з головних теоретичних проблем цих статей – створення необхідних, для перемоги нового ладу, умов, найважливішою з яких, на його думку, є солідарність трудящих класів.

Головний зміст робітничого питання, вважає І.Франко, полягає в забезпеченні соціальної справедливості та ліквідації нерівності, у першу чергу – економічної. А вона впливає з різного ставлення держави до різних класів. І додає, що для досягнення цієї мети необхідно добиватися реальної політичної рівноправності, оскільки саме через державу працюючі класи можуть захистити свої інтереси.

Констатуючи факт природної рівності індивідів, І.Франко відзначає, що саме існуюча соціально-політична система та пануючі соціальні взаємини розділяють людей на різні соціальні групи. Головною причиною такої суспільної нерівності він, слідом за К.Марксом, вважає приватну власність.

Однак І.Франко зовсім не зводить завдання працюючих класів до захоплення власності багатих і справедливого її розподілу. Це має бути лише першою умовою для реалізації вищої мети.

І.Франко добре розумів, що ліквідація приватної власності, хоч і в інтересах всього народу, не може викликати ентузіазму, радості та й простого розуміння подібних дій у тих, кому ця власність належить. Постає проблема застосування насильства для досягнення благородної мети. Та шлях насильства, грубого, відвертого, для І.Франка не є єдино можливим і бажаним. Сам розвиток суспільства логічно і невмолимо веде до досягнення бажаного стану, і головне усувати перешкоди цьому шляху, сприяти його розвитку в необхідному напрямі.

Відповідаючи на питання про те, яким шляхом держава здійснює одержавлення промислових підприємств, він вказує на експропріацію, але не на основі збройного насильства, а викупу їх у власників. Розуміння загальнолюдських інтересів як вищої мети, за яку варто боротися, трактування ролі держави в суспільному житті не лише як апарату насильства економічно пануючих класів над простим народом є характерним для політичних поглядів І.Франка, навіть у період його найбільшого зближення з марксизмом.

Заснування українського місячника “Світ” і робота в ньому знаменують собою початок переходу І. Франка на нові ідеологічні позиції. Розриваючи з марксистською традицією безоглядної орієнтації на пролетаріат, його все-світньо-історичну місію, І.Франко пропонує шлях виробничої асоціації. Ці ідеї більше відповідали концепціям “кооперативного” соціалізму.

Період між 1874 та 1882 рр. є часом становлення та змужніння І.Франка не тільки як практика, а й теоретика політики, коли він, знайомлячись із здобутками людської думки, намагався знайти для себе і для свого народу шлях до другого майбутнього. Починаючи свою діяльність під сильним впливом ідей марксизму та громадського соціалізму він поступово починає переходити на національно-державницькі позиції, вважаючи державу головним інструментом створення умов для покращання становища працюючих класів та задоволення матеріальних і духовних інтересів індивідів, вважаю-

чи її головним призначенням бути вираженням “інтересів загалу”.

У результаті вивчення досягнень тодішньої європейської науки в галузі філософії, соціології, політичної економії, теорії політики, власних теоретичних та практичних вправ Іван Франко особливу увагу починає звертати на роль та місце держави в житті людського суспільства. Він вважає, що проведення необхідних реформ саме через механізми держави дасть змогу уникнути кризової різанини і досягти бажаного результату при максимальному забезпеченні прав і свобод усіх членів спільноти.

Нерівність економічна, вважає І.Франко, є основною причиною того, що проголошені буржуазними революціями свобода, рівність і братерство виявляються, у більшості випадків, лише деклараціями, що конституціоналізм сучасних йому передових держав не може забезпечити громадянам усіх людських прав.

Саме тому, на думку мислителя, і є необхідною ще одна революція, яка закінчить вирішення соціального питання, перетворить декларативну економічну рівність на дійсну шляхом встановлення рівності економічної, перетворить буржуазну державну машину, яка не в змозі забезпечити всім своїм громадянам справжніх людських прав.

І.Франко не відкидає державу взагалі, не вважає її головною причиною всіх суспільних негараздів, не трактує її як виключно апарат насильства економічно пануючих класів над усім суспільством. На його думку, необхідно повернути державі її сутність, щоб вона змогла виконувати свою головну функцію – забезпечувати “добро загалу”.

Прийшовши до висновку про необхідність заміни в майбутньому державного управління громадським самоуправлінням, про можливість існування в сучасному йому суспільстві як спадщини минулого, так і паростків майбутнього, І.Франко розмірковує про пошуки цих “зародків” та виявлення принципів і механізмів громадського самоуправління, національних традицій організації державної влади. Ці дослідження, на думку мислителя, повинні служити меті відродження національної пам’яті та сприяти національному солідаризму.

Грунтовно дослідивши традиційні форми громадського самоуправління українців, І.Франко приходять до висновку, що традиційним для українців є поєднання колектив-

них форм організації влади з персоніфікованою відповідальністю наділених владою осіб. Сила морального авторитету, відповідальність можновладців за свої дії, ненасильницькі механізми реалізації – все це йому імпонує, все це він вважає тим позитивним досвідом минулого, який неодмінно необхідно використати при побудові суспільства майбутнього.

Період між 1883 і 1895 роками був для І.Франка часом важких, іноді досить болісних пошуків свого місця у прогресивному визвольному русі як Галичини, так і всієї України.

Шукаючи свого місця в політичному українському русі, І.Франко 1890 р., за підтримки М.Драгоманова, разом з М.Павликом стає одним із засновників Русько-Української Радикальної партії, для якої пише програму в загальносоціалістичному та демократичному дусі. Серед вимог до її членів було і ведення пропагандистської роботи серед українських робітників Галичини з метою усвідомлення ними себе не тільки робітниками, а й українцями.

І.Франко з М.Павликом вже не були молодими радикалами. Навпаки, молодь, що йшла за ними, вимагала більш рішучих дій. І все ж авторитет їх був настільки високим серед української галицької прогресивно налаштованої молоді, що їм певний час вдавалося стримувати радикалізм молодших. Але радикалізм молодих та їх промарксистські симпатії врешті-решт призвели до кризи, а потім і розколу в партії, до виходу Франка з неї. Найбільшим здобутком у сфері теорії політики в цей період була для нього розробка концепції походження держави, підстав та джерел політичної влади.

У 1897 р. в передмові до збірки поезій “Мій Ізмарагд” поет задекларував своє несприйняття соціал-демократичної політичної доктрини, визначивши її як ідеологію, що розпалює ворожнечу між людьми.

У грудні 1899 р. було досягнуто порозуміння між народовцями і вихідцями з радикальної партії і засновано Українську національно-демократичну партію.

Колишні радикали в Українській національно-демократичній партії внесли до її програмних документів цілий ряд рішучих вимог щодо покращання національно-політичного становища українців. До цієї партії вступили як “народовці”, так і діячі Радикальної партії: Іван Франко, Євген Левиць-

кий, В'ячеслав Будзиновський. Ці люди хотіли надати новій партії поступового характеру і вони ж внесли в програму націонал-демократів домагання самостійності України. Сам мислитель пройшов у своїх поглядах на проблему організації держави та державної влади досить довгий і звивистий шлях еволюції. У зрілому періоді своєї творчості, глибоко вивчивши процеси суспільного життя, він доходить висновку про те, що головним завданням держави є створення умов для самореалізації індивіда. Вона може обмежувати його діяльність у всіх сферах лише до тієї межі, де інтерес індивіда починає суперечити інтересам інших індивідів. Будь-яке інше втручання держави в життя особи є невинуватим насильством і тому неприпустиме. І. Франко підкреслює, що юридична рівність лише створює умови для досягнення рівноправності, але ці умови є справжніми, оскільки люди, які від самого свого народження не є рівними між собою, отримують рівність у тій сфері, де саме ця рівність і може існувати – у сфері міжлюдських інтересів стосовно їхніх прав та обов'язків один перед одним у процесі спільного існування в різноманітних формах об'єднання індивідів. Юридична рівність як основа політичної повинна забезпечувати для членів суспільства рівність прав у можливості самореалізації. На його думку, загальна освіта, загальний військовий обов'язок і загальне голосування мають стати запорукою того, що в майбутньому широкі народні маси зможуть зрозуміти небезпеку прийняття певних рішень та обрати найоптимальніший шлях розвитку суспільства, покладаючись на власне знання, а не на сліпу віру в авторитет своїх вождів, мати можливість захистити, в разі необхідності, і зі зброєю в руках свої соціально-політичні завоювання, а за умов забезпеченої демократії повернути собі право суверенітету та виражати свою волю шляхом демократичних процедур. Демократія, за І.Франком, – це не просто спосіб забезпечення інтересів працюючої більшості на противагу експлуататорській меншості. Він особливо наголошував на необхідності забезпечення невід'ємних прав кожного людського індивіда на реалізацію своїх потенційних можливостей, своєї індивідуальності, вважаючи, що в кінці XIX ст. умови для цього були створені в передових, економічно-розвинених країнах.

Досягнення національної незалежності як одного з головних принципів побудови державного організму є справою довготривалої роботи, зокрема, просвітницької та організаційної. Головною силою, на думку Івана Франка, яка повинна взяти на себе основний тягар виконання цієї роботи є молода українська інтелігенція. Саме вона, маючи глибоке коріння в народних масах та національних традиціях, повинна, вивчивши весь передовий світовий досвід і пристосувавши його до українського політичного менталітету, виробити ту програму, той ідеал майбутнього, який зможуть сприйняти широкі маси селянства, робітництва та ремісництва і втілити його в життя. Інтелігенція повинна виробити у працюючих класів, які складають абсолютну більшість населення, та українців, представників пануючих верств, волю до здійснення цього ідеалу, допомогти їм усвідомити, що ніщо в цьому світі не здійсниться без їхньої волі.

Суспільно-політичні погляди І.Франка, його ставлення до проблеми вирішення українського питання, ідеал державного і суспільного устрою пройшли тривалий еволюційний шлях. Почавши з популяризації марксистських ідей, громадського соціалізму М.Драгоманова, мислитель поступово переходить на ліберально-демократичні позиції, позначені чітко вираженим національним спрямуванням. В останній період своєї активної політичної та наукової діяльності він однозначно визначається як прихильник ідеї державно-політичної незалежності України, хоча і вважає, що здійснення цього ідеалу для його сучасників перебуває “поза межею можливого”.

Літ.: *Заклинський Р.* Громадсько-політичний розвиток Галичини і Іван Франко / Р. Заклинський // Франко Іван. Збірник / за заг. ред. П. Филиповича, П. Кияниці. – К. : [б. в. , б. р.]. – С. 43-122; *Річицький А.* Іван Франко / А. Річицький. – Х. : [б. в.], 1929. – 48 с.; *Салтовський О. І.* Концепції української державності в історії вітчизняної політичної думки (від витоків до початку ХХ сторіччя) / О. І. Салтовський. – К. : ПАРАПАН, 2002. – 396 с.; *Суспільно-політичні погляди Івана Франка в світлі його творів та листування.* – Х. : [б. в.], 1932. – 200 с.; *Франко І.* До Е. Енгеля. Між 13-16 листопада 1882 р. / І. Франко // Франко І. Зібрання творів : у 50 т. – К. : [б. в.], 1986. – Т. 48. – С. 333-335; *Франко І.* Чого ми вимагаємо / І. Франко // Франко І. Зібрання творів : у 50 т. – К. : [б. в.], 1984. – Т. 44. – Кн. 1. – С. 34-42; *Фран-*

ко І. Чого ми хочемо / І. Франко // Франко І. Зібрання творів : у 50 т. – К. : [б. в.], 1984. – Т. 44. – Кн. 1. – С. 25-27; *Франко І.* Що таке поступ? / І. Франко // Франко І. Зібрання творів : у 50 т. – К. : [б. в.], 1986. – Т. 45. – С. 300-348; *Франко І.* Народна програма / І. Франко // Франко І. Зібрання творів : у 50 т. – К. : [б. в.], 1985. – Т. 44. – Кн. 2. – С. 521-549.

Михненко А.М., Нелезенко Н.П.

ДЕРЖАВНИЦЬКІ ТА ДЕМОКРАТИЧНІ ПОГЛЯДИ М.КОСТОМАРОВА.

Костомаров Микола Іванович (1817-1885) – історик, письменник, етнограф, суспільно-політичний діяч. Його батько був доволі багатим поміщиком, а мати – кріпачкою. Батько багато уваги приділяв освіті сина. Початкову він здобув у Воронежській гімназії, 1833-1837 рр. навчався в Харківському університеті, що був на той час одним з головних духовних центрів України. Тут він знайомиться з українськими письменниками-романтиками, сам активно починає вивчати українську мову і, навіть, писати нею художні твори. Однак головною його пристрастю є історія. Отримавши 1844 р. ступінь магістра М.Костомаров на запрошення М.Максимовича переїжджає до Києва на викладацьку роботу в Київському університеті.

Микола Костомаров увійшов в українську історію як талановитий вчений та один з ідейних натхненників Кирило-Мефодіївського товариства. Наукова традиція схильна вважати його автором основних програмних документів Кирило-Мефодіївського товариства, у першу чергу, “Книг буття українського народу”.

Цей документ написаний у наближеній до релігійних трактатів формі з метою, як пояснював пізніше сам М.Костомаров, зробити його більш зрозумілим для простого народу. Визначаючи головні ідеї, на яких базувалась концепція “Книг буття...”, Д.Дорошенко зазначав, що “Цей твір перейнятий глибоким євангельським демократизмом, панславістичною тенденцією і підкресленням ідеї національності, овіяної українським месіанізмом”. М.Костомаров вважав, що Бог один і він один є царем неба і землі. Всі соціально-політичні негаразди, які виявляються в суспільному розвитку є, на думку автора “Книг буття...”, наслідком того, що люди відступають від істинної віри та істинного Бога і піддаються впливові лукавого. Крім Бога ж ніхто не може повелівати іншими

людьми – ні царі, ні пани, бо зробив Бог усіх людей рівними.

Будуючи власну історіософську концепцію світової історії, автор “Книг буття...” розглядає її як поле боротьби добра і зла, Бога і диявола, рівності й нерівності, свободи і рабства. Розгортається ж вона через певні етапи, на кожному з яких носієм загально-світового начала виступають певні народи. Справжнє християнство, на думку М.Костомарова, заперечує панство і царство земне, а передбачає рівність і свободу. Перші християни “жили ... братством, усе у них було общественне і були у них вибрані старшини і ті старшини були всім слугами, бо Господь так сказав: “Хто хоче першим бути, повинен всім бути слугою”.

Головна ідея християнства, на думку М.Костомарова, це свобода і рівність, але вони не можуть бути дійсними самі по собі, без справжньої християнської моралі.

“Наймоłodшими” серед народів Європи, що прийняли християнство після падіння Риму, пише М.Костомаров, були слов’яни. Їх вирізняло те, що, на відміну від німців та романців, вони, завдяки життєвому подвигу солунських братів Кирила і Мефодія, змогли сприймати вчення Христа зрозумілою їм слов’янською мовою, а не латиною. Це забезпечувало можливість глибше зрозуміти сутність християнства, його етичну основу. Лихом же слов’ян було те, що вони постійно сперечались між собою та запозичували у “старших” – німців і романців – іноді те, що не було корисним, а найгірше – владу королів, князів, панів, бояр. За це вони були покарані Господом і опинилися в неволі у сусідів.

Наймоłodшим серед слов’янських племен були українці. “І не любила Україна ні царя, ні пана, а зкомпоновала собі козацтво, єсть то істее братство, куди кожний, пристаючи, був братом других – чи був він преж того паном чи невольником аби християнин, і були козаки між собою всі рівні, і старшини вибирались на раді і повинні були слугувати всім по слову Христовому, і жодної помпи панської і титула не було між козаками”. Історія України є, за задумом М.Костомарова, своєрідним апогеєм світової історії: “Костомаров поставив собі за ціль змалювати філософію історії людства з християнсько-республіканського погляду, а сповідником цієї ідеї в історії зробити український народ”. Українці перебирають від інших історичних

народів місію виконання великого задуму Божого – організувати життя людського суспільства на принципах істинної рівності та свободи, в основі яких лежать християнські чесноти.

Такий підхід зближував роздуми “Книг буття...” з існуючою тогочасною європейською традицією пошуку історичного призначення тих чи інших націй, з’ясування їх історичної місії. Народи поділялись на “історичні”, тобто ті, що несли в собі “загальне начало”, і “неісторичні”, призначені, в кращому разі, бути історичним тлом для розгортання місії перших.

Месіанська ідея української нації була прийнята кирило-мефодіївцями. Цьому сприяло те, що М.Костомаров уміло ввів її в загальнослов’янський контекст та обґрунтував не якимось прагненням до панування над іншими, а тим, що українці щиро прагнуть втілити в реальне життя моральні засади християнства.

М.Костомаров підкреслював, що Україна постійно прагнула до рівноправного союзу з іншими слов’янськими народами не для панування над іншими, а для створення умов, що дадуть можливість усім вільно і рівно розвиватись, не поступаючись власною національною ідентичністю.

Українці повинні стати ядром майбутнього слов’янського об’єднання саме тому, що не піддалися омані владоможців. Для них характерним є несприйняття державної влади як такої і тому жоден справжній українець не хотів стати паном. Україна змогла зберегтися у важких умовах саме завдяки тому, що не зрадила справжнім цінностям християнської моралі.

Тут ми бачимо, що М.Костомаров чи не вперше в українській політичній думці сформував тезу про безелітність української нації, як її визначальну особливість. Констатуючи історичний факт того, що українці протягом своєї історії неодноразово втрачали власну політичну еліту, М.Костомаров не робить з цього трагічних висновків, навпаки, на цьому ґрунтується його оптимізм щодо історичної перспективи України й українців.

Україні достатньо прагнення до національного звільнення для того, щоб боротись за звільнення всіх слов’янських народів. Основою цього є висока релігійність українців, їх традиційне несприйняття держави як форми панування одних людей над іншими, стійкі традиції громадського самоуправління.

ня та постійне прагнення свободи. Визволення України можливе лише в межах створення загальнослов'янської федерації незалежних національних республік, що базуватиметься на принципах християнської моралі, свободи й рівності. Але ініціатором і головною рушійною силою створення такої федерації повинна стати саме Україна.

Україна, на думку М.Костомарова, не може відбутись як традиційна держава – “панство”, оскільки не має політичної еліти. Саме тому автор “Книг буття...” як політичний ідеал розвитку України і людства в майбутньому пропонує “народоправство”, на протигагу традиційній державі. Цей ідеал є духовно близький слов'янству в цілому і, зокрема, Україні. Вона покликана реалізувати його і, борючись за власну свободу, звільнити всі слов'янські народи від тиранії та різних форм пригнічення. У цьому полягає її історична місія.

Арешт і суворий присуд не зламали М.Костомарова. У засланні та після повернення з нього він продовжував займатись дослідженнями з історії, зокрема української. Своїми дослідженнями він виступив проти ідей сучасних йому представників державницької школи російських істориків, які абсолютизували принцип державності, перетворюючи державу на єдину істинно діючу історичну силу. Він вважав, що змістом історії є народ, його розвиток, а державність є тільки формою, що живиться діяльністю народу. Особливо великого резонансу серед освічених кіл України і всієї Російської імперії набула опублікована 1861 р. в третьому номері журналу “Основа” (видавався в Санкт-Петербурзі 1861-1862 рр. за редакцію В.Білозерського та участю П.Куліша і М.Костомарова; з журналом активно співробітничали Т.Шевченко, Марко Вовчок, О.Кістяківський та ряд інших активних діячів українофільського спрямування) праця “Дві руські народності”.

Українська громада відрізнялась від російської общини в першу чергу тим, що вона була добровільним об'єднанням людей і базувалась на взаємній згоді та принципах морального регулювання. Саме ця її специфіка і зумовлювала поєднання колективних форм організації влади з персоніфікованою відповідальністю за прийняття управлінських рішень, що втілювалось в одночасному існуванні інститутів віча та князя. При-

чому за вічем завжди залишалось “останнє слово” у вирішенні спірних питань, оскільки воно репрезентувало народ як носія суверенітету. М.Костомаров наводить досить яскраві приклади на підтвердження цієї тези. Регулюючі функції відносин віча і князя, громади і державної влади закріплювались у звичаєвому праві, що не дозволяло формалізувати їх достатньою мірою.

Оцінюючи вплив роботи “Дві руські народності” А.Господин зазначає: “Ця стаття М.І.Костомарова – це був сильний політично-науковий удар великого історика, мала знищити всі московські теорії про спільнородство, спільномовство і спільнокультурництво москалів і українців. Вона також розбивала фальшиві польські теорії”.

У той же час автор своїми висновками про традиційну несхильність, більше того – нездатність українців до державно-самостійного існування фактично “прирікав” їх на бездержавність. Сильна і доволі ґрунтовна стаття великого вченого не лише розвивала почуття національної гордості українців, але й обмежувала їх устремління культурницькими завданнями, ставлячи як максимальне політичне завдання питання лише про автономію в рамках майбутньої федеративної держави в межах Російської імперії.

М.Костомаров був досить послідовним прихильником федералістської ідеї. В 1862 р. він надрукував статтю під назвою “Мысли южнорусса”, в якій дав своє розуміння держави та її призначення щодо розв'язання національного питання: “Держава ... є конечна внутрішня форма об'єднання суспільства і може бути зложена з багатьох народів, які, в державному розумінні, всі разом творять одне тіло, але у внутрішньому житті залишаються самотні цілим. Не змішуючи себе з народом, держава не повинна давати перевагу одному із кількох підвладних собі народів і ставити його вище других, але однаковим способом охороняти порядки їх взаємному відношенні і не перешкоджати вільному розвитку кожному з них”.

Таке уявлення про майбутнє державне існування українців було певним відступом від доволі радикальних ідей Кирило-Мефодіївського товариства. Однак в умовах другої половини XIX ст. воно стало фактично домінуючим у колах прогресивної, національно-свідомої української інтелігенції. Автономія і свобода національно-культурного розвит-

ку в поєднанні з ліберальними реформами стали її заповітною мрією. Визначний український історик, політичний і громадський діяч, Президент Центральної Ради УНР М.Грушевський писав про вплив ідей М.Костомарова на українську політичну думку: “А тим часом Костомаров уже в Кирило-Мефодіївській добі був, безсумнівно, ідеологічним провідником України; се стало зовсім ясно аж за хвилю опублікування “Книги Биття Українського Народу”, – перед тим тільки більш інтуїтивно відчувалось. Пізніше, після десятилітнього “из’яття” і пробування “под судом”, Костомаров з моменту появи його “Богдана Хмельницького” (1857), знов став загальнопризнаним ідеологом українства, майже до смерті, напевно в кожному разі до появи його “Задачі українофільства” (1882), котрими він відмежувався від тодішніх провідників українського національного руху. Ким він був протягом повного чверть століття (1857-1882)”.

Літ.: *Енциклопедичний словник з державного управління* / уклад. : Ю. П. Сурмін, В. Д. Бакуменко, А. М. Михненко та ін. ; за ред. Ю. В. Ковбасюка, В. П. Трошинського, Ю. П. Сурміна. – К. : НАДУ, 2010; *Господин А. Микола Костомарів / А. Господин.* – Вінніпег : [б. в.], 1986; *Дорошенко Д. Микола Іванович Костомаров / Д. Дорошенко.* – Ляйпціг : [б. в., б. р.]; *Кирило-Мефодіївське товариство* : у 3 т. – К. : [б. в.], 1990. – Т. 1; *Крип’якевич І. Історія України / І. Крип’якевич.* – Львів : [б. в.], 1990; *Салтовський О. І. Концепції української державності в історії вітчизняної політичної думки (від витоків до початку ХХ сторіччя) / О. І. Салтовський.* – К. : ПАРАПАН, 2002.

Михненко А.М., Нелезенко Н.П.

ДЕРЖАВНИЦЬКІ ТА ДЕМОКРАТИЧНІ ПОГЛЯДИ Т.ШЕВЧЕНКА. Тарас Шевченко народився 9 березня 1814 р. в с. Моринці на Черкащині в сім’ї селянина-кріпака козацького походження. Рано осиротівши чотирнадцятилітнім хлопцем потрапив у “козачки” до поміщика П.Енгельгарда. Помітивши схильність юнака до малювання П.Енгельгард віддає його “в науку” до художника В.Ширяєва, що спеціалізувався на розписі палаців. У 1836 р. Т.Шевченко знайомиться з українським художником І.Сошенком, а пізніше з К.Брюлловим, В.Жуковським, В.Григоровичем, С.Гребінкою та ін. Завдяки їх піклуванню Т.Шевченко був у 1838 р. викуплений з кріпацтва на волю за гроші, зібрані серед членів царської родини за лотерею, в

якій розігрувався портрет вчителя царських дітей В.Жуковського роботи К.Брюллової. Цього ж року він був зарахований до Академії мистецтв у Петербурзі. 1845 р. Т.Шевченко вирушив в Україну з наміром оселитись у Києві. У березні 1847 р. його заарештовують у числі причетних до діяльності Кирило-Мефодіївського товариства та засуджують на 25 років заслання в солдати без права вислуги та суворою забороною писати і малювати. Тривалі клопотання друзів про пом’якшення вироку увінчались успіхом 1857 р., коли поет був звільнений. Однак десять років солдатчини серйозно підірвали здоров’я Т.Шевченка і 10 березня 1861 р. він помер у своїй кімнаті-майстерні в Академії так і не здійснивши особистої мрії – повернутися в Україну. “Повернення” відбулось лише 22 травня 1861 р., коли тіло поета було перевезено із Смоленського цвинтаря в Петербурзі й поховано на Чернечій горі в Каневі.

Він співчував деяким ідеям братчиків, але вони не посвячували його у всі свої справи, оберігаючи його. Крім того, наголошувалось на тому, що погляди Т.Шевченка були значно радикальнішими, “революційно-демократичнішими”, ніж позиція головних натхненників Товариства – Костомарова, Білозерського, Куліша.

Вплив поета і художника, вчорашнього кріпака, на членів Кирило-Мефодіївського товариства, на всю тогочасну прогресивну українську інтелігенцію та на майбутні покоління був, без перебільшення, величезним. Він вніс в коло вчених та дрібних службовців, що більше опікувалися збереженням минулого ніж створенням нового, животворний струмінь споконвічного народного прагнення до свободи та протесту проти всіх форм гноблення.

Т.Шевченка без особливого перебільшення можна вважати “батьком” української національної ідеї, сформованої в традиційній для цивілізованої Європи формі. Його поезія змогла не лише забезпечити “зв’язок часів”, але й поклала початок перетворенню української етнографічної маси, що фактично втратила свою власну політичну еліту і, здавалося б, була приречена на повну асиміляцію, в європейську націю, давши їй розуміння минулого і дороговказ у майбутнє, надію і сподівання.

Багатогранність його творчості та роль, яку вона відіграла в становленні сучасної україн-

ської нації, зумовили прагнення прихильників різних політичних доктрин “прихилити” його авторитет “на свій бік”. У суспільній думці поет часто перетворювався в “міф”, який було зручно використовувати для маніпуляції масовою свідомістю та виправдання тих чи інших дій. Для представників радикально-націоналістичного напрямку української політичної думки Т.Шевченко був “Пророком”, “батьком нації”, “затягим ворогом Росії та москалів”. Для різного роду соціалістів, “бездержавників” – у першу чергу “Кобзар”, “захисник прав кріпаків”, “борець за соціальне визволення та дружбу народів”. Перший, т. зв. “романтичний” період творчості Т.Шевченка проходив під значним впливом романтичної школи в цілому і харківських романтиків зокрема, які, продовжуючи започатковану “Енеїдою” І.Котляревського справу, створили літературне об’єднання, що існувало в 20-40-х рр. XIX ст.

Однак вплив цих поетів на Т.Шевченка не варто переоцінювати. Адже якщо для харківських романтиків характерним була туга за минулим, за “славною козаччиною”, яка, як їм здавалося, вмерла безповоротно і залишилось її, як і долю України, лише оплакувати, без найменшого натяку на оптимізм щодо майбутнього, то Шевченко займає діаметрально протилежну, в першу чергу з точки зору політичної, позицію. У ранніх поезіях Т.Шевченко творить романтичний, ідеалізований образ козацької України, країни великої слави та демократичних традицій, що героїчно протистояла всім посяганням на її свободу і незалежність. Навіть втративши свободу, вона зберігає в собі потенціал відродження, що прихований у високих моральних цінностях її народу.

Внутрішня несконсолідованість, домінування особистого над загальним, бажання не допустити, щоб іншому було краще, заздрість до багатства, розгул соціальних суперечностей – це все те, що Т.Шевченко зараховує до найголовніших причин втрати українською нацією свободи і незалежності.

Але не лише заздрість бідних до достатку багатих визначає Т.Шевченко як причину соціального розколу української нації. Він гнівно таврує і представників української еліти, які вгонитві за власним багатством, збереженням і примноженням власних станових привілеїв були готові пожертвувати інтересами “братів менших” і всієї Батьківщини.

Справжнім героєм його та його однодумців стає революційний народ, те козацтво, що ставило собі за мету досягти такого суспільного ладу, де не було б “ні холопа, ні пана”.

“Брати”, “мати” – це ті образи, які Т.Шевченко використовує для позначення бажаних для нього відносин між українцями, України як країни і як ідеальної держави в майбутньому. Величання України Матір’ю – повторюється у творчості Кобзаря велику кількість разів, і це поняття, цей символ України-Матері, є у нього постійний.

Гостро критикуючи представників української еліти Т.Шевченко все ж не втрачає надії на те, що націю вдасться об’єднати в ім’я її визволення, визволення України і кожного українця. У цьому проявляється його глибока мудрість та послідовна державницька позиція. “Персоніфікація” свободи у поета тісно пов’язана з персоніфікацією відповідальності. Особливої гостроти ця проблема набуває щодо політичних лідерів. Наскільки важливою для осіб на високих постах є їх особиста мораль – Шевченко показує в поемі “Царі”. Держава, яка має бути чистою перед Богом, хоча покладатись на охорону Найвищої сили, мусить мати чистих серцю провідників. Чим вищий пост, тим вищі вимоги. Але особиста доброта і чистота у державного мужа – це ще не все. Провідник народу – чи то цар, чи князь, чи гетьман, несе відповідальність за долю своєї нації, і його політичні прагнення мусять бути такі, щоб забезпечити цій нації щасливе існування.

Не меншу відповідальність покладає поет і на себе. Його життєве кредо, викладене передовсім у таких поезіях, як “Заповіт”, “Думи мої, думи”, “Мені однаково...”, полягає в служінні власному народу, нації, боротьбі за її щасливе майбутнє.

Україна, її минуле і майбутнє стоять у центрі політичних поглядів Т.Шевченка. Поряд з цим значне місце в них займають і ряд інших проблем, зокрема доля всіх поневолених народів і слов’янських, зокрема. У багатьох поезіях він з теплою згадує чеських і словацьких “будителів”, що поклали початок демократичному слов’янофільству. Для поета близькою є ідея того, що в майбутньому “зіллються слов’янські ріки” в одне море, але при цьому він твердо стоїть на позиції того, що “в своїй хаті своя правда, і сила, і воля”. Цей принцип був центральним в ідеї слов’янофільства, викладеній у програмних до-

кументах Кирило-Мефодіївського товариства і саме його послідовно дотримується Т.Шевченко.

Значну увагу приділяє поет українсько-польським відносинам. У багатьох його поезіях часто зустрічаються картини українсько-польського протистояння. Однак вони подаються не як результат історичної ненависті між двома народами, а як наслідок спроб шляхти та католицького кліру закабалити козацько-селянську Україну. Але поневоленій Польщі поет готовий пробачити минулі кривди в ім'я спільної боротьби за майбутню свободу.

Зовсім інше ставлення поета до Росії. Практично в жодному вірші у нього немає ні позитивного ставлення до неї, ні натяку на можливе прощення в майбутньому. А поеми “Сон (Комедія)” та “Кавказ” є вершиною поетової критики тоталітарної системи імперії, що прагнула поглинути весь світ.

Однак Т.Шевченко зовсім не є “зоологічним русофобом”. Його критика імперської системи та російського громадянства, байдужого в самодержавній величі до проблем поневолених імперією народів, не переноситься на народ та конкретних людей.

Т.Шевченко завжди гостро відчував своє соціальне походження. Але не тільки кріпацьке, адже його рід козацького походження і був закріпачений незадовго до народження поета. Поет зумів одним з небагатьох поєднати у своїй творчості як соціальне, так і національно-державницьку парадигму. Він не протиставляє соціальне і національно-державне визволення, а розглядає їх як єдиний процес.

Багато шевченкознавців, кажучи про його суспільний ідеал, звертають увагу на рядки з поезії “Юродивий”, в яких поет порушує питання про те, коли:

*“Ми діждемося Ваїнґтона
З новим і праведним законом?
А діждемось таки колись”.*

Т.Шевченко протистоїть суспільству як структурованій спільності, але суспільству йому сучасному, соціально розколотому в минулому і теперішньому. Однак він покладає надію на те, що в майбутньому цей розкол вдасться подолати і досягти соціальної гармонії.

Т.Шевченко не ідеалізує реальний суспільний лад США, надто добре він знав від свого американського друга і про існуюче рабство, і про “соціальні контрасти”. Але сам

факт встановлення держави за формулою “ми, американський народ”, не міг не захоплювати поета. Адже якщо змогло відбутись “ми, американський народ”, то може статись і “ми, український народ”.

Ідея “волі” є однією з домінуючих в творчості Т.Шевченка, вона нею пронизана. У цьому сенсі Шевченко є виразником саме того українського колективного підсвідомого, яке чітко окреслив свого часу Вольтер, – “Україна завжди прагла волі”. Але ця воля не протистоїть свободі. Вона є у поета граничним виявом людської сутності у цілому і української зокрема.

Свобода ж народу і воля кожного його представника для Т.Шевченка є неможливою без зруйнування Російської імперії, системи соціального та національного визиску в цілому. Гарантією ж збереження свободи для України та українців є побудова власної демократичної і незалежної держави.

Шевченкова творчість і, особливо, його “Кобзар” є своєрідною Біблією українського народу. І в ній, як і Святому Письмі, кожен може знайти (і знаходить) щось близьке й зрозуміле собі. Однак справжню оцінку поглядам мислителя, в тому числі політичним, можна дати лише аналізуючи той вплив на українське суспільство, на українську політичну думку, який вони справили. У цьому сенсі Шевченко є “будителем-державником”.

Збройне повстання для Т.Шевченка є крайнім заходом, який лише може закінчити те, що повинно визріти в суспільстві внаслідок тривалої підготовки. Ця підготовка пов'язана із зміною суспільної свідомості, активізацією народних мас та усвідомленням ними необхідності жити за новими принципами організації суспільного життя. Саме участь у формуванні цієї нової суспільної свідомості поет бачить як своє основне завдання – розбурхати “громадське болото”, пробудити думку і почуття гідності мільйонів та совість провідної верстви. Для цього прийнятними є як засоби революційної пропаганди, так і інші дії, що здатні “пробудити” свідомість мас.

Становлення справедливого суспільного ладу в майбутньому для Т.Шевченка є не лише результатом героїчних зусиль одиниць, покаяння та повернення до обов'язку перед нацією її еліти, просвічення та одностайної дії мільйонів пригноблених, що “прозріють”. Це повинно бути наслідком

природного розвитку суспільства і тому є неминучим.

У поєднанні ідеї непримиренної боротьби з усіма формами гноблення та ідеї милосердя й людяності проявилась мудрість Т.Шевченка, яка дала підстави його сучасникам і нащадкам назвати його Генієм. Гнів щодо гнобителів не переходив у нього в людиноненависництво – у майбутньому він знаходив місце для кожного, хто хоче жити за принципами гуманізму та не насильства над людиною. Він чітко розумів і намагався передати своїм землякам думку про те, що без об'єднання нації, без національного солідаризму визволення України та українців ні національного, ні соціального не буде.

Проблема соціально-політичного ідеалу Т.Шевченка залишається актуальною і для сучасної науки. Кращому її розумінню сприяє з'ясування шляхів досягнення бажаного соціально-політичного майбутнього України.

Тарас Шевченко – поет, що зробив для відродження і становлення сучасної української нації напевне більше за будь-якого українського політичного діяча чи теоретика політики, відродив у неї національну самоповагу та прагнення до самостійного державно-політичного існування.

Літ.: Барка В. Правда Кобзаря / В. Барка. – Нью-Йорк : [б. в.], 1961. – 289 с.; Жулинський М. Г. Вірю в силу духа: Іван Франко, Леся Українка і Михайло Грушевський у боротьбі за піднесення політичної і національної свідомості української людини / М. Г. Жулинський. – Луцьк : [б. в.], 1999. – 103 с.; Лотоцький О. Державницький світогляд Т. Шевченка / О. Лотоцький // Повне зібрання творів Тараса Шевченка. – Чикаго : [б. в.], 1959. – Т. III. – С. 347-369; Салтовський О. І. Концепції української державності в історії вітчизняної політичної думки (від витоків до початку ХХ сторіччя) / О. І. Салтовський. – К. : ПАРАПАН, 2002. – 396 с.; Стебельська А. Шевченкова концепція української держави / Стебельська А. // Зб. наук. пр. канадського НТШ. – Торонто : [б. в.], 1993. – Т. XXXIII. – С. 177-186; Франко І. Тарас Шевченко / І. Франко // Франко І. Я. Літературно-критичні статті / І. Франко. – К. : [б. в.], 1950. – С. 431-437; Шевченко Т. Г. Кобзар / Т. Г. Шевченко. – К. : [б. в.], 1993. – 512 с.; Шевчук В. П. Історія української державності : курс лекцій / В. П. Шевчук, М. Г. Тараненко. – К. : [б. в.], 1999. – 480 с.
Михненко А. М., Нелезенко Н. П.

ДЕРЖАВНІСТЬ – стан певної історичної спільноти людей (етносу, народу, нації), який

характеризується наявністю інституту держави. Зовнішніми формальними ознаками наявності такого інституту є атрибути Д.: державна символіка, державний суверенітет над певною, чітко визначеною територією, державні кордони, інститут громадянства, власна валюта тощо. Зі змістовної точки зору, стан Д. характеризується тим, що держава виступає як відносно самостійний по відношенню до суспільства орган управління, влада якого визначається такими рисами, як тотальність (спроможність прямо та безпосередньо вплинути на суспільство в цілому і на кожного громадянина окремо), публічність (спроможність довести найбільш важливі та загальні настанови до всіх і кожного) та легітимність (законність влади, в широкому сенсі – згода суспільства підкорятися настановам влади). Наслідком виникнення та формування Д. є виокремлення у відносно самостійній сфері суспільного життя господарчої діяльності (тобто виникнення економіки в повному значенні цього слова) та культури (формування релігії та/або ідеології як суспільних інститутів, науки та духовної культури як самостійних видів діяльності). Отже, Д. – атрибутивна риса цивілізованого життя будь-якого суспільства, формування Д. є нерозривним цілим з формуванням цивілізації як такої.

В такому контексті можна стверджувати, що будь-яка історична спільнота людей, живучи в цивілізованих умовах, існує в умовах Д. Але, з іншого боку, наявність власної Д. означає перетворення певної історичної спільноти людей (етносу, народу, нації) на суб'єкта історичного процесу. Так, наприклад, неможливо стверджувати, що племена американських індіанців на території США перебувають сьогодні в “додержавному” або “бездержавному” стані. Але вони, безперечно, позбавлені саме власної Д. й через це, саме як певні етнічні спільноти, не є суб'єктом історичного процесу (точніше кажучи, вони робляться таким суб'єктом тією мірою, в якій перетворюються на частину американського соціуму). Отже, завершальною стадією розвитку Д. є формування національної держави та перетворення певної історичної спільноти людей, яка є носієм відповідної Д., на політичну націю.

Літ.: Державне управління: філософські, світоглядні та методологічні проблеми / В. М. Князев, І. Ф. Надольний, Ю. В. Бакаєв та ін. – К. : Вид-во

НАДУ ; Міленіум, 2003; *Традиції демократичного врядування в історії українського державотворення* / В. М. Князев, Ю. В. Бакаєв, Т. Е. Василевська та ін. – К. : НАДУ, 2010.

Бакаєв Ю.В.

ДЕРЖАВНО-ПОЛІТИЧНА ОРГАНІЗАЦІЯ САРМАТСЬКОЇ ДЕРЖАВИ. У III ст. до н. е. з послабленням скіфської могутності чільна роль у політичному й культурному житті величезної території півдня України належить сарматам. З I ст. до н. е. античні автори називають розташовану на цій території державу уже не Скіфією, а Сарматією. Навіть період з III ст. до н. е. по IV ст. н. е. в історії України має назву “сарматська доба”. Український археолог О.В.Симоненко окреслив дати ранньосарматського періоду на землях сучасної України в межах II-I ст. до н. е., середньосарматського – I ст. до н. е. – середина II ст. н. е., пізньосарматського – другої половини II-IV ст. н. е.

Формування племен сарматів починається від такої ж глибокої давнини, як і походження скіфів. Перший етап історичного розвитку сарматів пов'язаний з савроматами (давньоіран. “saoromat” – той, хто носить меч), сусідами скіфів на сході, і за часом збігається з розквітом скіфської культури в Північному Причорномор'ї. Археологічні пам'ятки савроматів є досить близькими до скіфських. Тому не відразу вдалося виділити їх з великої групи пам'яток, які довгий час об'єднувалися під загальним поняттям скіфської старовини.

Савроматів вперше згадує Геродот, який переказав легенду про походження савроматів від шлюбів скіфських парубків з амазонками. Авеста, священна книга Давнього Ірану, згадує савроматів-сарматів під ім'ям “сайріма”. У другій половині IV-III ст. до н. е. кочові племена, що мали загальну назву “савромати”, почали називати в письмових джерелах сарматами, судячи з повідомлення давньогрецького вченого Теофраста, який вперше використав термін “Сарматія”. Але ще довго, аж до перших століть нашої ери, грецькі й римські письменники називали їх савроматами, відображаючи цим історичну спадкоємність савроматів і сарматів. Від початку II ст. до н. е. сармати все частіше фігурують у працях грецьких, римських і східних авторів. Ми дізнаємося від Страбона назви їхніх племен – язиги, роксолани,

аорси, сіраки, алани. На території України Страбон розміщує язигів та роксоланів.

Від II ст. до н. е. сарматів все частіше згадують у різноманітних військово-політичних акціях. У договорі малоазійських держав 179 р. до н. е. згадується цар сарматів Гатал. Дещо пізніше полководцеві Мітрідата Діофанту доводиться воювати з роксоланами, очолюваними Тасієм. За свідченнями римських авторів I ст. н. е. Помпонія Мели та Плінія до початку н. е. межі Сарматії на заході досягають Істра (Дунай) та Вісли. Інший римський історик, Корнелій Тацит, повідомляє про спустошливий набіг роксоланів на дунайську провінцію Римської імперії Мазію в 68 р. н. е., де вони “порубали дві когорти”. Засланий в місто Томіс у 8 р. н. е. великий римський поет Овідій з тугою і жахом описує у своїх “Сумних піснях” сарматів під містом.

Від часів грецького географа Птолея Сарматія розділяється на Європейську й Азіатську, східною межею якої була Азіатська Скіфія, що тягнулася від Волги і Каспійського моря до Індії і Китаю. В період утвердження Риму на Передньому Сході та в басейні Чорного моря у військових акціях часто згадують народи, що мешкали в межах Сарматії, які виявляли активність у різних частинах стародавнього світу, аж до появи в Східній Європі готів, після чого сармати вже не були тут головною силою і згадуються спільно з іншими народами.

Сарматське суспільство перебувало на перехідному етапі від родоплемінних відносин до ранньокласових, але завершити цей перехід створенням власної держави сарматам так і не вдалося. Особливістю сарматського суспільного ладу було існування пережитків матриархату. Античні автори досить часто називають сарматів “гюнайкократуменами” – керованими жінками. У стародавніх джерелах є згадки про сарматських цариць – Томирис, Амагу та ін. Загалом жінки цього народу відрізнялися войовничим характером, їздили верхи, володіли зброєю, нарівні з чоловіками ходили в походи, не вступали в шлюб, доки не вб'ють першого ворога, тобто своєю поведінкою нагадували міфічних амазонок. За легендою, переказаною Геродотом, сармати походять саме від амазонок і скіфів.

У сарматів відбувався розклад родового ладу, класоутворення та посилення племінної

знаті. У них існувала приватна власність на худобу, що була головним багатством сарматів. У перші століття н. е. частина сарматів перейшла до осілості й займалася землеробством. Значну роль у домашньому господарстві сарматів відігравала праця рабів, яких вони захоплювали під час воєн.

Постійні грабіжницькі війни, що їх вели сармати, посилили владу вождя – “царя”, навколо якого групувалася військова дружина. Вже в останні століття до н. е. сармати являли собою велику політичну і воєнну силу. Вони вели дипломатичні переговори з главами європейських держав, брали участь у міжнародних договорах та воєнних союзах. Проте родоплемінний лад у сарматів утримувався досить стійко, і у своєму політичному розвитку вони не перейшли до створення єдиної держави.

Сарматський період завершився на території сучасної України внаслідок експансії гунів у 375 р. н. е.

Літ.: *Бойко О. Д.* Історія України : навч. посіб. / О. Д. Бойко. – К. : Академвидав, 2006; *Толочко П. П.* Давня історія України : навч. посіб. : у 2 кн. / П. П. Толочко. – К. : Либідь, 2009; *Кормич Л. І.* Історія України від найдавніших часів до 21 століття / Л. І. Кормич, В. В. Багацький. – Х. : Одісей, 2008.

Козак В. І.

ДЕСНИЦЬКИЙ СЕМЕН ЮХИМОВИЧ (1739-1789) – автор новітньої теорії держави і права, ініціатор реформування державного управління та правової системи Російської імперії, перший російський професор права Московського університету. Точна дата народження **Д.** не відома, походив він з української родини міщан м. Ніжина, тепер Чернігівської обл. Після закінчення духовної семінарії Троїце-Сергієвої лаври у 1759 р. був направлений до гімназії при Московському університеті. У квітні 1760 р. – переведений до числа студентів. У серпні 1761 р. **Д.** виїхав до Англії для продовження освіти. В університеті м. Глазго **С. Десницький** протягом 1762-1763 рр. слухав курс лекцій з моральної філософії Адама Сміта. Є відомості про їх особисте знайомство. **Д.** відвідував також лекції з юриспруденції, математики, хімії, історії. Здобути знання, спостереження за економічним і соціально-політичним розвитком в умовах розгортання промислового перевороту, знайом-

ство з політико-правовими ідеями просвітництва справляли вирішальний вплив на формування наукового світогляду та громадянської позиції молодого вченого. Теоретичним підсумком і спробою практичного впровадження результатів закордонного відрядження став проект реформування системи державного управління Російської імперії, укладений ним наприкінці лютого 1768 р. і представлений Катерині II під назвою “Представление об учреждении законодательной, судительной и наказательной власти в Российской империи”.

Після повернення з Англії в 1767 р. зі ступенем доктора прав, **Д.** читав лекції з римського права, а пізніше – з російського законодавства у Московському університеті. У 1768 р. **Д.** присвоєно звання екстраординарного професора, у 1774 р. – ординарного професора. У 1783 р. – обраний дійсним членом Російської академії наук. Розглядаючи право як основу державного управління та економічного розвитку, **Д.** домігся заснування кафедри російського законодавства, яку очолював з 1773 р. У 1787 р. вчений пішов у відставку та залишив викладацьку діяльність в університеті. Помер **Д.** 15 липня 1789 р.

Користуючись історичним методом, **Д.** розробив власну теорію суспільного розвитку. Історичний процес він пов’язував зі змінами господарського життя та суспільних інститутів, головним серед яких вважав власність. Періодизація історії, запропонована **Д.**, побудована на виокремленні домінуючих форм господарства та відповідних соціальних відносин, що визначають послідовну зміну чотирьох станів людства. Перший стан – первісний, у якому основними промислами були лови звірів та збирання плодів, а сім’я та поняття власності відсутні. Другий стан – пастуший – характеризується розвитком скотарства та формуванням уявлень про колективну власність на основі спільного володіння худобою. Певні зміни у соціальних відносинах були зумовлені становленням інституту сім’ї. Наступний, хліборобський стан був значно прогресивнішим за попередній. У цей період на основі володіння предметами побуту, знаряддями праці, зібраним урожаєм формувалось уявлення про приватну власність. Значно зросла роль жінки, виникла моногамна сім’я. Продуктом розвитку сім’ї стали роди-

ни, які визначали межі своїх володінь та огороджували їх від інших сімейств і ворожих зазіхань. Остання й найвища стадія розвитку суспільства – комерційний стан. На цій стадії завдяки об'єднанню сімей виникла держава, остаточно сформувалося поняття приватної власності, відносини між людьми почали регулюватися законом. До цього стану суспільство приходять, коли внаслідок розвитку землеробства та промислів товарно-грошові відносини набувають системного характеру.

Виділивши власність як основний інститут розвитку суспільства та його державного устрою, учений вважав право власності невід'ємним, природним правом людини. Д. належить пріоритет в обґрунтуванні юридичних гарантій особистих прав громадян. На відміну від більшості своїх сучасників, С. Десницький критично ставився до теорії “суспільного договору”, не розглядав державу як інститут, добровільно створений усіма членами суспільства. Виникнення держави він пояснював майновою нерівністю, а генезу правової системи – потребами захисту приватної власності, еволюція якої відбувається за суспільними законами й зумовлює становлення та функціонування певної системи влади та підпорядкування. Розвиток економіки Д. вважав головним джерелом могутності держави і тому виступав за її втручання в господарське життя, зокрема наголошував на необхідності законодавчого регулювання та контролю майнових і фінансових відносин, а також на важливості сприяння позитивним тенденціям та заохочення прогресивних змін у господарстві. Він пропонував систему заходів, спрямованих на узгодження розмірів оподаткування з майновим станом, обґрунтовував необхідність уникнення монополій, доводив важливість активної митної політики та сприяння землеробству і торгівлі.

Розглядаючи державу і право у взаємозв'язку із суспільними відносинами і явищами, Д. пропонував реформувати державу, її політичні інститути й правову систему. Головними ідеями його проекту було утвердження вищості закону, розмежування гілок влади, установлення принципів гласності та підконтрольності в державному управлінні. Д. виступив за обмеження влади монарха законом. Зокрема, законодавчу владу самодержцю належало розділити із сенатом – одно-

палатним представницьким органом, до якого обиралися б представники всіх станів і прошарків суспільства. Це, на думку Д., мало забезпечити верховенство державних інтересів і суспільного блага над приватними інтересами. Початковими стадіями законотворчого процесу мали стати розроблення та ухвалення сенатом законів, а останньою – затвердження їх монархом, якому надавалося право вето. Пропонувалися зміни в організації судової влади і здійсненні правосуддя. Суддів мав призначати імператор довічно і зміщувати з посади тільки за порушення законів. Підвищувалися вимоги до кваліфікаційного рівня суддів. Проектом передбачався розгляд справ у судах за участю присяжних засідателів. До компетенції судів пропонувалося включити здійснення судового контролю за діяльністю адміністрації. Виконання законів і судових рішень покладалося на воєвод, що призначалися б на посаду монархом; їм належало працювати під контролем судових органів. Д. не лише виклав питання встановлення законодавчої, судової й виконавчої гілок влади, а й обґрунтував встановлення громадянської влади, детально розробивши реформу місцевого самоврядування. Д. наголошував, що громадянська влада має зосереджуватися в руках міщан, зокрема купців і ремісників, та обмежувати владу дворянства. Д. уперше запропонував встановити спеціальний орган управління фінансами – “Комісією о финансах или о доходах государственных”. Ця ідея була реалізована лише 1802 р., коли в Російській імперії було створене міністерство фінансів.

Проект державних реформ Д. свідчить про його прогресивність і далекоглядність не лише як вченого, а і як політика. Зокрема вимога суворої визначеності законом компетенції усіх рівнів і гілок влади, повсюдного дотримання норм права в практиці державного управління та економічної діяльності є актуальною й сьогодні. Д. виступав за публічність суспільних інституцій, вважав, що державні справи мають вирішуватися не таємно, а відкрито. Найбільш новаторською була ідея вченого запровадити “четверту” владу, названу ним громадянською, що мала включати органи місцевого самоврядування. Передбачалося, що компетенція цих виборних органів буде обмеженою і чітко визначеною – контролювати

ціноутворення на ринку, боротися зі спекуляцією, ремонтувати дороги, підтримувати в належному стані міські вулиці, контролювати міську забудову згідно з архітектурним планом тощо. У своїй діяльності громадянська влада мала керуватися законами, прийнятими сенатом.

Головні принципи, які пропагував Д., мали, на його думку, слугувати основою політичної та правової системи, – це принципи правди і гласності. Радикальні пропозиції вченого не були сприйняті та не публікувалися до 1905 р. (130 років). Водночас частина його ідей та положень, зокрема з фінансових питань, були використані в процесі роботи Комісії з укладення проекту нового законодавства (1767-1768).

Д. сприяв остаточному оформленню російської теоретичної юриспруденції в самостійну науку і навчальну дисципліну, написав низку наукових праць, зокрема таких: “Юридичні роздуми про початок і походження шлюбу” (1765), “Слово про прямий і найближчий засіб навчання юриспруденції”, “Уявлення про заснування законодавчої, судової і каральної влади в Російській імперії” (1768), “Роздуми про речі священні, святі та прийняті у благочестя, з показом прав, якими вони у різних народів захищаються” (1772), “Юридичні роздуми про різні поняття, які мають народи щодо володіння майном у різних станах спільного життя” (1781) та ін.

Літ.: *Грацианский П. С.* Десницький / П. С. Грацианский. – М.: Юрид. л-ра, 1978; *Покровский С. П.* Политическое и правовые взгляды С. Е. Десницкого / С. П. Покровский. – М.: [б. и.], 1955; *Злупко С. М.* Семен Десницький – однодумець Адама Сміта / С. М. Злупко // Історія економічної теорії: підручник. – 2-ге вид., випр. і доп. – К.: Знання, 2005; *Корнійчук Л. Я.* Суспільно-економічні погляди та економічні пропозиції С. Десницького / Л. Я. Корнійчук // Історія економічної думки України: навч. посіб. – К.: КНЕУ, 2004; *Юридические произведения прогрессивных русских мыслителей. Вторая половина XVIII века* / под общ. ред. С. А. Покровского. – М.: Гос. изд-во юрид. л-ры, 1959.

Небрат В.В.

ДЕФОЛТ (англ. default) – невиконання зобов’язань, неспроможність здійснювати своєчасні процентні і основні виплати за борговими зобов’язаннями або ж неспроможність виконувати умови договору щодо випуску облігаційної позики.

Історія неповернення боргів суверенними державами йде корінням у глибоку старовину і майже зливається з історією державного бюджету. Справа в тому, що внутрішні і зовнішні позики є одним з універсальних джерел доходів держави. Проте в уряді (на відміну від приватного позичальника) завжди є спокуса відмовитися від виплати боргу, не побоюючись покарання: держава сама є вищим гарантом виконання будь-яких зобов’язань, а тому вона не покарає саму себе. Від частого застосування Д. утримує те, що раз ошукані кредитори більше вже не будуть давати позики уряду, який не виконує своїх зобов’язань.

Д. виникали з різних причин – від суто економічних, коли позичальник справді був не в змозі проводити платежі, до політичних, коли сильний не платив слабкому або коли новий уряд відмовлявся визнавати борги, зроблені попереднім керівництвом.

Можна згадати і про Д., оголошений в січні 1918 р. Радянською Росією по боргах царського і Тимчасового урядів. Лише до кінця ХХ ст., коли вони сильно девальвували, російська держава вирішила їх частково погасити. Так само сталося і з радянським боргом по ленд-лізу: коли почалася “холодна війна” уряд СРСР припинив платежі за поставки американської зброї та амуніції в роки Другої світової війни.

За період 1975-2003 рр. Д. за банківськими боргами оголошували 75 країн. Д. за зобов’язаннями в національній валюті оголошували в цей час тільки 12 країн. Д. по боргу в національній валюті оголошується значно рідше, ніж за зовнішніми позиками, оскільки уряд має можливість погасити внутрішній борг за допомогою випуску нових грошей (за допомогою “друкарського верстата”).

У кінці ХХ ст. почастишали Д. по боргах бідних і країн, що розвиваються, викликані тим, що їх бюджети виявлялися фізично не в змозі обслуговувати накопичені величезні заборгованості. Так, тільки за 1990-ті рр. Д. за зобов’язаннями в національній валюті оголошували 12 країн, у тому числі Ангола (1992-1997), Аргентина і Бразилія (1986-1990), Венесуела (1995-1998), Хорватія (1993-1996), Шрі-Ланка (1996). Найкатастрофічнішим виявився Д. в Аргентині в 2001 р., який призвів до зміни кількох урядів, погромів і мародерства в містах цієї країни. У 1998 р. Д. оголосили країни з перехідною економікою – Росія і Україна.

Виділяють три таких види дефолтів: Д. за банківськими боргами, Д. за зобов'язаннями в національній валюті, Д. за зобов'язаннями в іноземній валюті. Великі заборгованості суверенних держав, з якими ті не можуть розплатитися, виникають через істотне спрощення механізму запозичення на світовому ринку, де основними кредиторами виступають фінансисти багатих держав. Саме це наводить багатьох на думку про те, що “винуватцями” сучасного механізму дефолтів, швидше за все, є розвинені країни. Втім, ніяк не менша вина недбайливих позичальників, які охоче беруть позики, але не вміють їх ефективно використовувати і тому “пробачають всім свої борги”.

Сам механізм, що приводить державу-боржника в стан дефолту, багато в чому схожий на циклічний процес зростання та розриву “мильних бульбашок”. На першому етапі цього циклу уряд країни-позичальника отримує порівняно легкий доступ до світових фінансових джерел в особі Міжнародного валютного фонду (МВФ), Світового банку, Паризького клубу і великих приватних банків розвинених країн. Очікування великого прибутку дійсно приваблює “гарячі” гроші – капітали міжнародних спекулянтів, легко переводять гроші по всьому світу в пошуках найбільш дохідних короткострокових вкладень. Вони починають охоче купувати державні цінні папери, що випускаються урядами цих країн. Вливання величезних коштів в економіку відстаючих країн, як правило, дає короткострокові позитивні результати, переконують національну еліту в тому, що вона на правильному шляху. Тут не можна не відзначити і те, що, звальюючи важкий фінансовий тягар на державу, вищі чиновники часто переслідують свої власні корисливі цілі. У багатьох випадках відчутна частина позикових коштів, так і не дійшовши до реальної економіки, осідає на приватних банківських рахунках держчиновників. Коли ж приходить час розплачуватися за поточними боргами, то держава тільки частково може зробити це за рахунок власних коштів. Вона змушена знову залучати гроші на внутрішньому і зовнішньому ринках. Лише небагатьом країнам вдається в цьому процесі стабілізувати або зменшити свою заборгованість, але частіше за все державний борг починає збільшуватися.

Поки економіка країни зростає непоганими темпами, вказуючи на реальне джерело повернення грошей, кредитори із задоволенням надають державі все нові й нові кредити. Проте при появі перших ознак економічної чи політичної нестабільності механізм запозичення починає пробуксовувати. Охочих позичити гроші стає все менше, а відсоток за кредитами – все більше. Борги починають рости як снігова куля. Фактично спіраль Д. вже розкрутилася, і досягнення стану неплатоспроможності для країни стає лише питанням часу.

Літ.: Пол А. Семюельсон. Макроекономіка / Семюельсон А. Пол, Нордгауз Д. Вільям. – К. : Основи, 1995; Рудігер Дорнбуш. Макроекономіка / Дорнбуш Рудігер, Фішер Стенлі. – К. : Основи, 1996.

Розпутенко І.В.

ДЖУРАН ДЖОЗЕФ (1904-2008) – один з видатних теоретиків управління, який вважається засновником теорії управління якістю. Першим обґрунтував перехід від контролю до управління якістю та став одним з ідеологів фундаментальних змін, що пов'язані з упровадженням загального управління якістю (Total Quality Management, TQM).

Д. закінчив Мінесотський університет зі ступенем бакалавра електротехніки. Починаючи з 1924 р., тривалий час працював на заводі компанії “Вестерн Електрик” інженером, керівним працівником у підрозділі технічного контролю, а потім керівником одного з великих підрозділів. Навчався в юридичній школі Університету Лойоли (Чікаго), отримавши в 1936 р. ступінь доктора права. У роки Другої світової війни працював на керівних посадах в Адміністрації програми “Ленд-Ліз” та Адміністрації з питань зарубіжної економіки при Уряді США. Після закінчення війни працював професором в інженерному коледжі Нью-Йоркського університету. У 1946 р. став одним із засновників Американської спілки контролю якості. З початку 1950-х рр. розпочав активну діяльність як консультант та вчений у галузі управління якістю. Його послугами користувалося багато компаній у різних країнах світу, в тому числі такі великі, як Gillette, GeneralFoodsCorp., Xerox, Rolls-Royce, Philips, Volkswagen, RoyalDutchShell, ToyotaMotorCo та ін. Багато років працював одноосібно, а в 1979 р. організував власну

фірму “Інститут Джурана”, яким керував до 1987 р. Зробив значний внесок у розвиток економіки Японії шляхом періодичного проведення серій лекцій та семінарів для управлінців вищої та середньої ланки багатьох японських фірм. У 1981 р. нагороджений одним з вищих орденів Японії “за розвиток контролю якості в Японії та сприяння становленню дружніх відносин між США і Японією”.

Внесок Д. в теорію і практику управління полягає насамперед у тому, що він запропонував створення системи інтегрованого менеджменту, яка може допомогти організаціям підвищити їх конкурентоспроможність за рахунок підвищення якості результатів діяльності. Він виділив три універсальних процеси управління якістю. Першим з них є планування якості, що включає постановку цілей для якості, з’ясування особливостей і потреб споживачів, переклад цих вимог у практичні результати за допомогою розробки відповідних процесів. Другий процес – управління якістю з використанням методу Plan – Do – Check – Act (планування, розробка, перевірка, дія) і моніторингом з метою підвищення якості продукції. Третій процес полягає в підвищенні якості шляхом виявлення і вирішення проблем, неперервного пошуку найкращих шляхів підвищення якості, підтримки високих стандартів праці.

На думку Д., для досягнення конкурентної переваги за рахунок якості остання має стати відображенням ідеї бізнесу і стратегічною метою організації. Відповідно до цього організація в своїй діяльності повинна враховувати такі основні положення: забезпечення якості є обов’язком вищого керівництва; всі керівники обов’язково мають навчатися вирішенню проблем досягнення якості; неперервне удосконалення повинне ставати елементом культури праці; необхідно прагнути до залучення всіх співробітників до процесу підвищення якості продукції шляхом організації гуртків якості; цілі підвищення якості необхідно інтегрувати в загальну мету діяльності організації і досягати її за рахунок стратегічного планування та розподілу завдань.

Д. обґрунтував т.зв. концепцію потрійної ролі, згідно з якою кожна людина в організації виконує три ролі – клієнта, переробника і постачальника. Це означає, що кожен є клієнтом для того, хто перебуває перед ним

у загальному ланцюгу створення товару або послуги, і одночасно постачальником для того, хто перебуває за ним у цьому ланцюгу. Оцінку якості має здійснювати не постачальник, а клієнт, що зумовлює необхідність насамперед з’ясувати потреби клієнта. У зв’язку з цим вчений запропонував поняття “придатність до вживання”, яке застосовував до характеристик товарів і послуг.

Д. розробив “спіраль якості” – модель, що визначає основні стадії неперервного циклу робіт з управління якістю. До цих стадій належать: дослідження ринку; розробка проєктного завдання; наукові дослідження і розробки; складання технічних умов; технологічна підготовка виробництва; матеріально-технічне постачання; виготовлення інструменту, пристроїв і вимірювальних засобів; виробництво; контроль виробничого процесу; контроль готової продукції; випробування продукції; збут; технічне обслуговування; нове дослідження ринку, що починає наступний виток “спіралі якості”. Вченим також сформульовані основи економічного підходу до забезпечення якості. Він уперше класифікував витрати на забезпечення якості шляхом виділення чотирьох їх основних категорій, що пов’язані з попередженням дефектів, оцінкою якості, внутрішніми та зовнішніми відмовами.

Д. є автором концепції щорічного поліпшення якості (Annual Quality Improvement, AQI). Неперервне поліпшення передбачає перехід від політики стабільності до політики змін. Головна увага в концепції AQI зосереджується на стратегічних рішеннях, підвищенні конкурентоспроможності та довгострокових результатах. Основними принципами AQI є: планування поліпшення якості на всіх рівнях і в усіх сферах діяльності підприємства; розробка заходів, спрямованих на усунення і попередження помилок у галузі управління якістю; перехід від адміністрування до планового управління якістю, в тому числі удосконалення адміністративної діяльності. Реалізація концепції AQI потребує впровадження комплексу заходів, а саме: складання щорічної програми поліпшення якості; розробки методів поліпшення якості, її вимірювання й оцінки; навчання статистичних методів та їх впровадження у практику; вдосконалення організації робіт в адміністративній сфері. Відповідальність за досягнення якості Д. покладав на вище керівництво організацій,

для якого впровадження якості повинно бути основним завданням, яке не може передо-вірятися нікому. На думку вченого, революційні зміни у галузі якості в японських компаніях були зумовлені активною участю в цьому процесі топ-менеджерів і президентів компаній. Вчений сформулював рекомендації для керівників у галузі забезпечення якості. Передусім вищим керівникам доцільно створити раду з якості та обов'язково брати участь у всіх його засіданнях. Топ-менеджери мають зрозуміти, що управління якістю означає управління діяльністю підприємства, тому вони повинні мати ясні цілі щодо якості у своєму бізнес-плані. Керівництву компанії необхідно заохочувати навчання теоретичних і практичних методів підвищення якості в організації, щоб усі її співробітники повірили в те, що досягнення якості є невід'ємною частиною їх роботи, а не ізольованим видом діяльності. Вищим керівникам доцільно відмовитися від орієнтації на фінансові показники і займатися розробкою заходів підвищення якості. Необхідно проводити неперервні вимірювання підвищення якості та контролювати прогрес, досягнутий у контексті всієї сукупності корпоративних цілей. Необхідно знати заходи, які потрібно вживати для підвищення якості, розв'язання проблем, заохочення творчих зусиль і впровадження інновацій. Система винагород має бути сумісною з системою стандартів якості, що використовується споживачами, і не обов'язково орієнтуватися на показники продуктивності праці.

Ще одним внеском Д. в управлінську теорію є те, що він першим показав універсальність т. зв. "принципу Парето" стосовно вирішення управлінських проблем. Цей принцип полягає у важливості небагатьох та маловажливості багатьох. Зокрема, в будь-якій діяльності відносно невелика частина зусиль дає основну частину результатів, а всі інші зусилля – лише невелику частину результатів. З усього комплексу чинників, що формують певну ситуацію, характеристики цієї ситуації переважно визначаються відносно небагатьма чинниками. У будь-якій групі людей, що працює на певний результат, визначальний внесок у його досягнення робить відносно небагато її членів. Описаний принцип дозволяє людям концентрувати зусилля в галузях, які забезпечують найбільший ефект, тому він

виявляється одним із найбільш потужних інструментів підвищення якості. Він може використовуватися на регулярній основі шляхом ідентифікації причин виникнення проблем та усунення або послаблення тих, що є найбільш істотними.

Серед основних праць Д. виділяють такі: "Довідник з контролю якості Джурана" (1951); "Революція в управлінні підприємством" (1964); "Джуран про планування якості" (1988); "Практичний довідник Джурана про лідерство щодо якості" (1989); "Архітектор якості: автобіографія Джозефа Джурана" (2004).

Літ.: *Классики менеджмента* / под ред. М. Уорнера ; пер. с англ. под ред. Ю. Н. Каптуревского. – СПб. : Питер, 2001; *Екатериновская М. А. Стратегический менеджмент : учеб. пособие для вузов* / М. А. Екатериновская. – М. : Спутник+, 2000; *Juran J. M. Architect of quality: the autobiography of Dr. Joseph M. Juran* / J. M. Juran. – New York : McGraw-Hill, 2004.

Кравченко С.О.

ДИКТАТУРА ВОЄННА (лат. dictatura – необмежена влада) – нічим не обмежена політична, економічна та ідеологічна влада в державі або в окремому регіоні армійських структур (зазвичай генералітету), які у своїх діях спираються на протизаконне використання силових можливостей збройних сил, підпорядкування армії, інших інститутів насильства (поліції, прикордонної служби, карних установ), а також на відповідний політичний режим. **Д.в.** здебільшого постає у період гострої кризи та боротьби різних соціальних сил за владу як наслідок неспроможності легітимних політичних структур ефективно здійснювати управління суспільством, що призводить до політичної деградації, втрати довіри населення до влади та виходу збройних сил з-під її контролю. Сукупність радикальних суспільно-політичних перетворень, ініційованих диктатором або вузькою групою осіб, що захопили владу, визначають сутність та дають назву певному різновиду диктаторського правління (цезаризм, бонапартизм, режим "чорних полковників", режим Піночета та ін.).

Установлення режиму **Д.в.** є доволі поширеним сценарієм боротьби за владу в історії людства, починаючи з найдавніших часів. Причиною цього є організованість, керованість, професійний вишкіл армійських структур, які підтримуються навіть у кризо-

вих умовах, а також надмірна амбіційність військової еліти.

Механізмом установа Д.в. у більшості випадків є військовий переворот – збройний виступ військовослужбовців проти законної влади, який може бути як стихійним (бунт), так і організованим (путч).

Сутнісними характеристиками Д.в. є: повна концентрація влади в руках суб'єкта диктатури; наступ на демократичні права і свободи людини й суспільства; різке обмеження або повна ліквідація соціально-політичних об'єднань і асоціацій; заборона будь-яких форм громадянської непокори; правове закріплення основ нового соціально-політичного порядку, покликано забезпечувати інтереси владної військової верхівки. Політичні рішення в умовах Д.в. мають агресивний, імпульсивний, часто невинувато жорсткий характер, що базується на ідеології месіанства. Методи політичного і соціального контролю мають неправовий характер та базуються на страхові, жорсткій дисципліні, насильстві, деформації суспільної та індивідуальної свідомості. Відносна стабільність диктатури забезпечується терором та діючою в інтересах правлячого режиму пенітенціарною системою.

Як свідчить історичний досвід, в окремих випадках установа Д.в. може бути політично виправданим явищем: для збереження законності й забезпечення громадського порядку, виходу з політичної та соціально-економічної кризи, боротьби із зовнішньою агресією, припинення громадянської війни, досягнення національного примирення та ін. Класичними прикладами Д.в. в умовах Нового та Новітнього часу були латиноамериканські режими ХІХ-ХХ ст., які являли собою класичну диктатуру армійської еліти, поширену на більшість сфер суспільного життя. Ці ж диктатури як механізми радикальних державно-політичних трансформацій були поширені в постколоніальній Африці ХХ ст.

Механізмами убезпечення суспільства від встановлення Д.в. є: авторитет демократично обраних легітимних органів державної влади; досконалість нормативно-правового регулювання військових структур; прозорість військової життєдіяльності для громадянського суспільства та ЗМІ; розгалужена система демократичного цивільного контролю над військовою організацією та правоохоронними органами держави.

Літ.: Яценко Н. Е. Толковий словарь обществоведческих терминов / Н. Е. Яценко. – СПб. : Лань, 1999; Меринг Ф. История войн и военного искусства / Ф. Меринг. – СПб. : ООО “Изд-во Полигон” ; ООО “Фирма “Изд-во АСТ”, 2000; Черниловский З. М. Всеобщая история государства и права / З. М. Черниловский. – [Б. г.] : Юристь, 2002.

Смолянук В. Ф.

ДИРЕКТОРІЯ (фр. *Diretoire*, від лат. *directorium* – управління, керівництво) – рада директорів; колегіальний уряд; спеціальний орган для керівництва збройним повстанням. Характерною особливістю Д. в різні часи і в різних країнах був їх тимчасовий характер. Вони утворювалися для виконання певних політичних завдань у перехідний період. Такою, зокрема, була Д. виконавча часів французької революції (27 жовтня 1795 р. – 9 листопада 1799 р.) – колегія із 5 членів, якій була передана виконавча влада згідно з конституцією, розробленою конвентом 5 фрюктидора ІІІ року республіканської ери, яка вступила в силу після плебісциту. Рада п'ятисот таємною подачею голосів складала список кандидатів у члени Д. у десять раз більший потрібної кількості, а рада старійшин, також таємним поданням голосів, вибирала із списку необхідну кількість осіб. Члену Д. повинно виповнитись 40 років. Кожен рік один з членів Д. замінювався жеребкуванням. Д. могла приймати рішення за наявності не менше 3 членів. Усього за 4 роки в Д. перебувало 13 осіб. Припинила існування у зв'язку з переворотом 18 брюмера, здійсненим Наполеоном Бонапартом.

У Росії Д. (рада п'яти) була утворена постановою Тимчасового уряду 1(14) вересня 1917 р. Причина створення – прагнення вийти із гострої урядової кризи, яка виникла у зв'язку з виступом Л. Корнілова і розпадом 2-го коаліційного уряду. На Д. було поставлено завдання управління справами держави до формування уряду. В період Д. Росія була проголошена республікою, а також юридично розпущена Державна дума. 25 вересня (8 жовтня) 1917 р. Д. припинила діяльність.

Уфимська Д. (“Тимчасовий всеросійський уряд”) був створений 23 вересня 1918 р. Уфимською державною нарадою. 9 жовтня Д. переїхала із Уфи в Омськ. Вона зберегла всі акти Тимчасового сибірського уряду. Була визнана семи обласними, національними і козацькими урядами, Сибірською об-

ласною думою і тимчасовим Сибірським урядом. Припинила своє існування після перевороту 17 листопада 1918 р.

В Україні Д. УНР створена 14 листопада 1918 р. для організації повстання проти гетьмана П.Скоропадського. Орган державної влади в УНР в 1918-1920 рр. У 1920 р. фактично припинила існування. Курултай кримських татар у проголошеній ним Кримській Народній Республіці 18 грудні 1917 р. сформував національний уряд Д., у складі 5 директорів (міністрів), яку відразу визнала Центральна Рада, а Д. засудила агресію радянської Росії проти УНР. Петроградський РНК не визнав Кримської Народної Республіки і Д. та в результаті агресії встановив наприкінці січня більшовицький окупаційний режим. Д. Підкарпатської Русі була першим органом державного управління автономного Закарпаття у межах Чехословацької Республіки. Згідно з “Генеральним статутом про організацію та адміністрацію Підкарпатської Русі, приєднаної Паризькою конференцією до Чехословацької Республіки”, уряд ЧСР 7 листопада 1919 р. призначив “тимчасовий русинську автономну Д. (директоріум) як дорадчий орган у галузі законодавства і управління”. Члени новоутвореного органу адміністрації не лише давали поради адміністратору Підкарпатської Русі, як було передбачено Генеральним Статутом, але й здійснювали політику реального впровадження автономії в краї, намагаючись взяти у свої руки владні важелі. Такий курс Д. Підкарпатської Русі привів до протистояння із представниками центральної влади в Закарпатті у зв’язку із прийняттям конституції ЧСР 1920 р. та розпорядженням уряду ЧСР від 29 квітня 1920 р. “Про зміну Генерального Статуту Підкарпатської Русі” було утворено нові органи влади в Закарпатті. Д. Підкарпатської Русі припинила своє існування.

Усі Д. були тимчасовими органами влади.

Літ.: *Иоффе Г. З. Колчаковская авантюра и ее крах / Г. З. Иоффе. – М. : [б. и.], 1983; Уряди України у ХХ ст. – К. : [б. в.], 2001; Возз’єднання Закарпаття з Радянською Україною (Соціально-політичні і правові основи). – Львів : [б. в.], 1986.*

Малик Я.Й.

ДИРЕКТОРІЯ УНР – надзвичайний революційний орган, створений для керівництва протигетьманським повстанням. Обрана 13 листопада 1918 р. на таємному засіданні

представників політичних партій, що входили до Українського Національного Союзу. До складу увійшли: В.Винниченко (голова), С.Петлюра, О.Андрієвський, А.Макаренко, Ф.Швець. Після здобуття республіканськими військами Києва Д.УНР перебрала функції вищого органу державної влади відновленої УНР. 15 грудня 1918 р. Рада Міністрів Української Держави склала свої повноваження і передала владу Д.УНР.

Першим програмним документом Д.УНР стала Декларація про відновлення Української Народної Республіки (26.12.1918), яка визначила основні напрями внутрішньої та зовнішньої політики. Зазначалося, що Д.УНР – тимчасова верховна влада, яка мала передати свої повноваження майбутньому Трудовому конгресу – вищому представницькому органу народовладдя. Політична система мала формуватися за т. зв. трудовим принципом, який був своєрідним компромісом між радянською та парламентарною системами влади. У соціальній сфері домінував класовий метод поділу суспільства: влада мала належати лише трудящим (робітництву, селянству, трудовій інтелігенції). Був створений уряд – Рада народних міністрів (РНМ) на чолі із соціал-демократом В.Чехівським. Д.УНР затвердила низку законів, спрямованих на відновлення республіканського державного ладу: про порядок ухвалення законів (26.12.1918), про автокефалію української православної церкви (1.01.1919), про державну мову (1.01.1919), про державну грошову одиницю (6.01.1919), земельний закон (9.01.1919).

Знаковою подією доби Д.УНР стало проголошення 22 січня 1919 р. злуки – об’єднання двох українських державних утворень – Української Народної Республіки (Наддніпрянська Україна) та Західноукраїнської Народної Республіки (Галичина, Буковина і Угорська Русь) в єдину соборну незалежну Українську державу. Того ж дня злука була затверджена Універсалом Д.УНР. Західноукраїнська Народна Республіка була перетворена на Західноукраїнську область УНР (ЗОУНР), до складу Д.УНР увійшов (з 12.03.1919) голова УНРади ЗОУНР Є.Петрушевич. Акт злуки мав важливе морально-політичне значення, хоча на практиці довгоочікувана подія в історії України не мала бажаних наслідків. Соборність, по суті, була лише задекларована. Продовжували існува-

ти два уряди, які діяли самостійно й мали різні орієнтири та пріоритети внутрішньої і зовнішньої політики.

23-28 січня 1919 р. у Києві відбувся Трудовий конгрес, який ухвалив два законодавчих акти: “Універсал Трудового конгресу до українського народу” та “Закон про форму влади в Україні”. Вони підтвердили статус **Д.УНР** як тимчасової верховної влади в УНР, а також її повноваження видавати закони. Виконавча влада в УНР доручалась Раді народних міністрів, яка затверджувалась **Д.УНР** і була їй підзвітна. На **Д.УНР** також було покладено обов’язки оборони держави. Керівництво місцевими органами влади мали здійснювати комісари уряду УНР, а їх діяльність контролюватися місцевими трудовими радами. Для підготовки законопроектів до наступних сесій Трудового конгресу було створено 6 постійно діючих комісій: з питань оборони, земельну, бюджетну, закордонних справ, харчову, культурно-освітню. Провідною і спрямовуючою силою конгресу стала фракція УСДРП. Відверто ворожу до **Д.УНР** позицію зайняли ліві українські есери й соціал-демократи-незалежники, які почали вступати у контакти з більшовиками.

Перші успіхи у сфері державного будівництва були нетривалими. На початку лютого 1919 р. унаслідок наступу більшовицьких військ **Д.УНР** залишила Київ. З того часу головним у її діяльності стала організація збройної боротьби за незалежність України, яка тривала 10 місяців. Українська армія вела бойові дії проти червоних та білих російських військ, польської армії; мала внутрішній фронт в особі повстанських армій Махна, Григор’єва, червоних партизан та ін. Постійно змінювала місце перебування залежно від воєнної обстановки: у столиці УНР Києві (19.12.1918 – 2.02.1919), Вінниці (до 6.03), Жмеринці, згодом Проскуріві (до 4.04), Рівному (4.04. – 5.05.1919), Радивиліві (до кінця травня), далі – Тернополі-Красному. З 6 червня по 16 грудня 1919 р. перебувала у Кам’янці-Подільському, який став тимчасовою столицею УНР.

Протягом 1919 р. персональний склад **Д.УНР** зазнав змін. Після рішення ЦК УСДРП відкликати своїх членів з уряду і **Д.УНР**, а також на вимогу військового командування Антанти зі складу **Д.УНР** вийшов В.Винниченко (11.02.1919). Після його

відставки **Д.УНР** очолив С.Петлюра, який призупинив своє членство в УСДРП. Офіційно обіймав посаду голови **Д.УНР** з 9 травня 1919 р. Тоді ж було створено новий уряд без участі соціалістів, очолений С.Остапенком. Після невдалих переговорів із Антантою 9 квітня 1919 р. був сформований соціалістичний кабінет Б.Мартоса, замінений наприкінці серпня кабінетом І.Мазепи. У травні 1919 р. **Д.УНР** залишив О.Андрієвський, в червні – Є.Петрушевич. У листопаді 1919 р. у зв’язку з виїздом за кордон у державних справах А.Макаренка і Ф.Швеця верховне керівництво УНР було покладено на голову **Д.УНР**, головного отамана С.Петлюру. У червні 1920 р. уряд республіки ухвалив постанову про негайне відкликання членів **Д.УНР** А.Макаренка і Ф.Швеця з-за кордону. Їх неповернення дало підстави вважати їх вибулими зі складу **Д.УНР**. Унаслідок цього **Д.УНР** перестала існувати як колективний орган. Уся законодавча влада в УНР поступово зосередилась в руках С.Петлюри. Йому було надано право іменем **Д.УНР** затверджувати закони і постанови, ухвалені РНМ. Новий стан одноосібної **Д.УНР** як найвищого органу влади було закріплено законом “Про тимчасове верховне управління та порядок законодавства в УНР”, затвердженим С.Петлюрою 12 листопада 1920 р.

Наприкінці 1920 р. російська Червона армія остаточно витіснила війська УНР (35 тис. вояків) за межі України. Вони були інтерновані на території Польщі в таборах Каліш, Ланцут, Вадовице та ін. З 21 листопада 1920 р. у Польщі почав діяти Державний центр УНР в екзилі. Він включав **Д.УНР**, уособлювану її головою та Головним отаманом, уряд УНР, Армію УНР та державні установи з їх службовцями. Після смерті С.Петлюри (1926) згідно із законом від 12 листопада 1919 р. верховна влада УНР перейшла до голови тодішнього уряду А.Лівицького.

Заслугою **Д.УНР** є те, що в один із критичних періодів вітчизняної історії вона в неймовірно складних зовнішньополітичних і внутрішніх умовах очолювала героїчну боротьбу проти численних ворогів за незалежну соборну Україну.

Літ.: Іванис В. Симон Петлюра – Президент України / В. Іванис. – Торонто : [б. в.], 1952; Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917-1921. Ч. 1. Центральна Рада – Гетьманщина – Дирек-

торія / І. Мазепа. – Б. м. : [б. в.], 1950; *Мірчук П.* Українська державність 1917-1920 / П. Мірчук. – Філадельфія : [б. в.], 1967; *Полонська-Василенко Н.* Історія України / Н. Полонська-Василенко. – К. : [б. в.], 1992; *Рубльов О.* Українські визвольні змагання 1917-1920 рр. / О. Рубльов, О. Реєнт. – К. : [б. в.], 1999; *Яблонський В.* Від влади п'ятьох до диктатури одного. Історико-політичний аналіз Директорії УНР / В. Яблонський. – К. : [б. в.], 2001; *Лозовий В.* Внутрішня та зовнішня політика Директорії Української Народної Республіки (Кам'янецька доба) / В. Лозовий. – К. ; Кам'янець-Подільський : [б. в.], 2005.

Ралдугіна Т.П.

ДИСТРИКТ “ГАЛИЧИНА” (нім. Reichskommissariat Ukraine) – п'ята адміністративна одиниця у складі Генерал-губернаторства Польщі, в період німецької окупації під час Другої світової війни, що не належала до Райхскомісаріату України. Функціонувала в 1941-1944 рр. і охоплювала частину сучасних українських та білоруських земель. Д. “Г.” створений відповідно до директив А. Гітлера від 17 та 22 липня 1941 р. з Дрогобицької, Львівської, Станіславської (нині – Івано-Франківська), Тернопільської (без північних районів) областей. Контролювався і підпорядковувався нацистській Німеччині, проте не входив до її складу. На чолі Д. “Г.” стояв губернатор. Урядовою мовою була німецька. Створювався як плацдарм для продовження експансії в східному напрямі.

Охоплюючи територію понад 48 тис. км², нараховував 4 789 тис. мешканців. Адміністративним центром був Львів (Лемберг), тут розміщувався апарат вищої посадової особи – губернатора. Першим губернатором Д. “Г.” став К. Ляш, з березня 1942 р. його замінив бригаденфюрер СС О. Вехтер. Урядова вертикаль Д. “Г.” вибудовувалася за німецьким зразком: генерал-губернатору безпосередньо підлягали СС і поліцайфюрер, а також шефуправління губернаторства. Останній очолював цивільну вертикаль управління, яка контролювала соціально-економічне, культурно-освітнє, релігійне життя регіону, діяльність комунальних, санітарно-епідеміологічних та медичних служб.

Д. “Г.” поділявся на окружні староства (“крайзгауптманшафти”), які склалися з 2-5 округів (“бецирків”) та сільських громад (“ландгемайндів”). Крім того, існували т. зв. виокремлені міста (“крайзфрайш-

тадти”). Разом вони склали 17 внутрішніх адміністративно-територіальних одиниць Д. “Г.”: Штадтгауптманшафт Лемберг, Крайсгауптманшафт Бжежани, а також Крайсгауптманшафти Чортків, Дрогобич, Гродек, Городенка, Калуш, Камонко-Струмилова, Коломея, Лемберг-Ланд, Рава-Руска, Стрий, Самбор, Станіслау, Тарнополь, Злочов. Д. “Г.” складався з 15 округів. Окремий округ становив Львів, який своєю чергою поділявся на українську, польську, єврейську та німецьку станиці. Статус міста присвоювався всім населеним пунктам з населенням понад 5 тис. осіб.

Внаслідок адміністративно-територіальної реформи 1.04.1942 р. Тлумацький повіт передали Станіславському староству, Рогатинський – Бережанському, Городенківський і Снятинський – Коломийському. Згодом влітку 1943 р., м. Калуш разом з Волинською, Верхоянською, Войнилівською, Небилівською, Новицькою, Томашівецькою волостями увійшли до складу Станіславської округи, м. Долина з Велдзькою, Вітвицькою, Креховицькою, Перегінською, Рожнянською, Тростянецькою і Спаською волостями – до складу Стрийської округи.

На підставі “Розпорядження про адміністрацію галичини” (1.08.1941 р.) в Д. “Г.” та округах діяли уряди, які склалися з профільних відділів, підвідділів та референтур. Керівництво адміністраціями округів, повітів і міст здійснювали німецькі чиновники. Окружна управа на загал складалася з голови, двох заступників, начальників відділів (адміністративного, персонального (кадрів), народної освіти, фінансового, лісового, земельного, торгівлі та промислу, охорони здоров'я, суспільної опіки, технічного, міліції, культури та мистецтва). На чолі повітових адміністрацій стояли голова управи, двоє заступників і начальники відповідних відділів. На нижчі щаблі управління – бургомістри, міські й сільські старости – як правило призначалися місцеві мешканці, залежно від того, яка етнічна група складала більшість громади. Переважну більшість з них становили етнічні поляки, які мали досвід державної служби. Адміністрації губернатора, окружних та міських староств Д. “Г.” були зобов'язані підпорядковуватися постановам, виданим для відповідних адміністрацій у Генеральному губернаторстві. Місцева влада на вертикаль була запозичена з довоєнних

років: на чолі повіту стояв староста, волості – солтис, села – вїйт.

Поза державними структурами діяли таємна поліція (здійснювала контроль за політичними настроями і ситуацією) та жандармерія (забезпечувала громадський порядок). Головним завданням окупаційних органів було забезпечення трудовими ресурсами Третього рейху та матеріальне забезпечення його армії. На території Д.“Г.” була запроваджена трудова повинність громадян віком від 18 до 45 років. З 1.01.1942 р. запроваджувалися обов’язкові громадські роботи. Громадяни мали стати на облік до спеціально створеної організації – “Українська служба Батьківщини”.

Державні службовці Д.“Г.” діставали утримання за нормами, встановленими для Генерального губернаторства. До грошових виплат додавалися картки на дефіцитні продовольчі та промислові товари. Окупаційна адміністрація заохочувала відданість місцевих службовців додатковими соціальними гарантіями. Німецькі адміністратори мали доволі широкі можливості використовувати службу в Д.“Г.” для особистого збагачення.

Аби унормувати “українське питання” німецька адміністрація санкціонувала існування єдиної громадської організації у краї – Українського центрального комітету, який врешті створив на місцях 26 окружних, 41 повітовий, 109 волосних комітетів та залучив 965 т. зв. мужів довір’я. Німцям удалося чітко розмежувати діяльність українських громадських активістів та німецької адміністрації, визначивши, що сподівання галичан на власний державний проект не мають перспектив. У промові з приводу 3-ї річниці заснування Д.“Г.” його очільник чітко визначив статус цього утворення: “Генеральне губернаторство – це своєрідна нова форма побічної країни. Це не власне держава, не колонія, ані домініон, ані протекторат. Генеральне губернаторство всіма своїми силами служить німецькій державі. Губернаторство є перший, розбудований рівно державі, організаційний інструмент для здійснення “Доби Сходу” на просторі Німеччини. Німецький елемент уже тепер відіграє провідну роль [...] Генеральне губернаторство править тепер за міст поміж корінним німецьким краєм і новими величезними територіями на Сході”.

Літ: *Нюрнберзький процес* : сб. матеріалов в 8 т. – М. : [б. и.], 1987. – Т. 3; *Рекотов П. В.* Органи управління на окупованій території України (1941-1944 рр.) / П. В. Рекотов // *Укр. істор. журн.* – 1997. – № 3; *Яшан В.* Під брунатним чоботом. Німецька окупація Станіславщини в Другій світовій війні. 1941-1944 рр. / В. Яшан. – Торонто : [б. в.], 1989; *Шайкан В. О.* Колабораціонізм на території рейхскомісаріату “Україна” та військової зони в період Другої світової війни / В. О. Шайкан. – К. : [б. в.], 2005; *Лисенко О.* Окупаційний режим на Україні у 1941-1943 рр.: адміністративний аспект / О. Лисенко, В. Нестеренко // *Архіви окупації 1941-1944.* – К. : [б. в.], 2006; *Історія державної служби в Україні* : у 5 т. – К. : [б. в.], 2009.

Якубова Л.Д.

ДІАЛЕКТИКА СОЦІАЛЬНА – термін, який має подвійне значення: 1) діалектика суспільних процесів; 2) суспільний характер самої діалектики.

Як діалектика суспільних процесів **Д.с.** розглядається в основному в межах соціальної філософії, на відміну від філософії природи (натурфілософії) і філософії духу (екзистенціалізм, філософська антропологія, теологія, етика, естетика, психологія та ін.), а також у контексті аналізу філософських проблем суспільних і гуманітарних наук (історії, економічної теорії, соціології, політології, права, лінгвістики та ін.).

Д.с. можна розглядати як прикладну галузь знань щодо загальної теорії діалектики, як вчення про найбільш загальні закони розвитку природи, суспільства і людського мислення, а також як універсальну логічну форму і теоретичний спосіб виявлення і розв’язання суперечностей. Проте **Д.с.** має відносно самостійний характер, що обумовлено самою специфікою об’єкта – суспільством і характером процесів, які в ньому відбуваються: боротьба і співробітництво різних соціальних груп, що визначає внутрішню логіку і спрямованість суспільних процесів, діяльнісна природа законів суспільства, на відміну від законів природи, принцип соціального детермінізму, що лежить в основі суспільного життя і науки про суспільство тощо. У контексті соціальної філософії **Д.с.** розробляється як теорія суспільного розвитку, теорія соціального пізнання, логіка (система категорій соціальної філософії як науки) та методологія (розробка і застосування діалектичних, загальнонаукових та специфічних методів).

У теорії суспільного розвитку **Д.с.** розглядається насамперед як соціально-практична форма реалізації законів, категорій та базових принципів діалектики: розвитку, всезагального зв'язку, єдності, суперечності, історизму, діяльності та ін. **Д.с.** розробляється також у формі розв'язання таких фундаментальних проблем: джерело та рушійні сили суспільного розвитку; співвідношення руху (соціальних змін) і розвитку, еволюції і революції; що таке суспільний прогрес і які його критерії; єдність прогресу і регресу; що таке суспільний ідеал та його роль у соціальному розвитку; необхідність і свобода, стихійне і свідоме в суспільному розвитку; діалектика суспільного буття і суспільної свідомості, економічного базиса та ідеологічної "надбудови", матеріального та духовного виробництва, науково-технічного та соціального прогресу; історичні форми взаємодії суспільства і природи; причини виникнення екологічних та інших глобальних проблем сучасності, шляхи їх вирішення; держава і суспільство; людина і культура; роль особистості в історії; інтеграційні й дезінтеграційні процеси та періоди в історії людства; єдність глобалізації та регіоналізації; тероризм як суспільне явище; що таке соціальне управління та ін.

Д.с., як і діалектика в цілому, мають конкретно-історичний характер і самі є соціально детермінованими, що позначається на їх історичних типах, особливостях проблемного поля досліджень, певних пріоритетах, світоглядних та методологічних орієнтаціях тощо. Відомий вислів Г.В.Ф.Гегеля, що "філософія – це епоха схоплена у мисленні", стосується також і **Д.с.** як теорії. Звідси випливає необхідність критичного ставлення до базових положень і загальних принципів **Д.с.** і діалектики взагалі.

Як приклад – категорія "суперечність", що, як відомо, є "ядром класичної діалектики", оскільки характеризує "джерело розвитку", а "боротьбу протилежностей" розглядає як вищу форму їх єдності, взаємодії, чим виправдовує насильницькі, "революційні" методи боротьби. Згадаймо: "насилля – бабка-повитуха історії". З тією різницею, що у Г.Гегеля ця насильницька діалектика все ж таки закінчується примиренням класів і встановленням конституційної монархії як нібито "вінця історії", а у К.Маркса – прогнозом перемоги пролетаріата ("гегемона") у все-

світньому масштабі. Реальна діалектика історії здійснилась усупереч теорії.

Критичний аналіз сучасних суспільних суперечностей і конфліктів свідчить про те, що суперечність виникає там і тоді, коли одна із взаємодіючих сторін (чи протилежностей) претендує на домінуюче становище. Інакше кажучи, суперечність є логічною "калькою" відносин "панування – підкорення" і характеризує "асиметрію", нерівноправність взаємодіючих сторін. За цих умов боротьба (і опір) дійсно виглядає як універсальний засіб вирішення суперечності. У разі загострення суперечності (непримиренна суперечність або конфлікт) та його розвитку до антагонічної форми, коли буття однієї сторони можливо лише через небуття іншої, боротьба набуває форми війни або тероризму – відчайдушної форми опору "потерпілої" сторони. Насилля породжує ще більше насилля. Порочне коло, з якого здавалося б немає виходу. Проте вихід існує. Це – побудова суспільних відносин за принципом співробітництва і взаємодопомоги, що автоматично виключає претензії на будь-яке панівне становище і замінює боротьбу на соціальне партнерство. Така рівновага (соціально-правова рівність) і симетрія (взаємна повага і толерантність) взаємодіючих і протилежних сторін є не що інше як гармонія. У сучасній **Д.с.** ця категорія ще не отримала належної розробки і за традицією розглядається переважно, як естетична.

Сучасне природознавство відкрило й інші форми єдності протилежностей, зокрема принцип доповнюваності, квантовий зв'язок, а також синергетичні закономірності. Отже, суперечність і боротьба не є єдино можливими формами зв'язку протилежностей, а тим більше – частин єдиного цілого, що залежить від їх природи і стану цілого, коли, наприклад, він може бути в історичній фазі інтеграції чи дезінтеграції (т. зв. "маятник", або "хвилі" історії).

В умовах глобалізації можна виділити принаймні два можливих сценарії подальшого суспільного розвитку. З погляду старої, класичної діалектики, що побудована на принципі суперечності, відображає і фактично "освячує" відносини "панування – підкорення", найбільш вірогідним результатом суспільного розвитку є формування однополярного світу. (США? Китай? Чи якийсь блок держав?). Але, оскільки цей процес

буде супроводжуватись ескалацією агресії, насильства і тероризму, як того допускає і навіть “провокує” Д.с. класичного типу, то не менш вірогідним варіантом може стати самознищення людської цивілізації.

Інший сценарій – формування багатополярного світу на основі сучасних і нових країн-лідерів, а також потужних транснаціональних, регіональних і трансрегіональних центрів чи об’єднань на зразок ЄС, БРІК, НАФТА та ін. Унаслідок подій, що відбуваються сьогодні на Близькому Сході, цілком можливим є створення союзу арабських країн, а в далекій перспективі – і союзу африканських країн. Але головне – не кількість центрів та їх назви, а характер відносин між ними: відмова від концепції “золотого мільярду”, світової гегемонії “зверхдержави”, права сили, втручання у внутрішні справи інших держав, нав’язування своїх правил гри і моделей “зразкової” демократії, систем економіки, фінансів, культурних стандартів тощо. Це – утвердження відносин партнерства, співробітництва і взаємодопомоги.

Для України, ураховуючи її історію і сучасний стан, можливі два варіанти: традиційний – ставка на певного лідера (світового чи регіонального), або ж спроба віднайти свій шлях, як це свого часу зробили Швейцарія чи Фінляндія навіть із значно меншими ресурсами і стартовими можливостями, ніж сьогодні є в Україні. Найбільш вірогідний прорив може відбутись за рахунок аграрного сектору економіки і біотехнологій. Який сценарій відбудеться – залежить тільки від нас, нашого вибору, нашої колективної волі та наполегливої спільної праці.

Літ.: Платон. Государство / Платон // Соч. : в 3 т. – М. : Мысль, 1971. – Т. 3. – Ч. 1. – 450 с.; Кант. К вечному миру / Кант // Соч. : в 6 т. – М. : Мысль, 1966. – Т. 6. – С. 257-309; Гегель Г. В. Философия права / Г. В. Гегель. – М. : Мысль, 1990. – 524 с.; Маркс К. К критике политической экономии (Предисловие) / К. Маркс // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. – 2-е изд. – Т. 13. – С. 3-20; Сорокин П. А. Человек. Цивилизация. Общество : пер. с англ. / П. А. Сорокин. – М. : Политиздат, 1992. – 543 с.; Франк С. Л. Духовные основы общества / С. Л. Франк. – М. : Республика, 1992. – 511 с.; Фукуяма Ф. Великий разрыв : пер. с англ. / Ф. Фукуяма. – М. : ООО “Изд-во “АСТ”, 2003. – 474 с.; Ясперс К. Смысл и назначение истории : пер. с нем. / К. Ясперс. – М. : Политиздат, 1991.

Князев В.М.

ДІЯЛЬНІСТЬ ТА ІДЕОЛОГІЯ КИРИЛО-МЕФОДІЇВСЬКОГО ТОВАРИСТВА.

Відзначаючи особливості синхронізації розвитку визначальних політичних тенденцій тогочасних Європи та України, В.Шевчук і М.Тараненко пишуть: “На початку 40-х років XIX ст. центром українського національно-визвольного руху стає Київ. Студенти і молоді викладачі Київського університету святого Володимира організували тут таємний гурток “Київська молода”, поставивши за мету сприяти розвитку духовних сил української нації та звільненню селян із кріпацтва. На своїх засіданнях гуртківці обговорювали майбутнє України, вивчали праці французьких філософів-утопістів – Сен-Сімона, Фур’є, цікавилися процесами відродження сусідніх народів: поляків, чехів, хорватів, сербів, болгарів, словаків, словенців і мріяли “щоб усі слов’яни стали добрими братами” і “брат з братом обнялися і поговорили слово тихої любові во віки і віки”.

Цей гурток став ідейним та організаційним предтечею найбільш відомого українського політичного товариства кінця 40-х рр. XIX ст. – Слов’янського товариства св. Кирила і Мефодія, більш відомого в літературі як Кирило-Мефодіївське товариство.

Товариство виникло в кінці 1845 – на початку 1846 р. і проіснувало, за оцінками істориків, не більше п’ятнадцяти місяців. Його засновниками були, як прийнято вважати, чиновник канцелярії генерал-губернатора М.Гулак, ад’юнкт Київського університету М.Костомаров та студент цього ж університету М.Білозерський. До товариства також приєдналися поет Т.Шевченко, вчителі П.Куліш і Д.Пильчиков, студенти університету О.Навроцький, О.Маркович, І.Посяда, Г.Андрузький і О.Тулуб, поміщик М.Савич. За оцінками дослідників, близько 100 осіб підтримували зв’язки і дружні відносини з членами товариства. Серед членів товариства не було представників великої родової аристократії, його основу склали вчені, письменники, діти середніх чи дрібних землевласників.

Головною метою своєї діяльності Кирило-Мефодіївське братство вважало утвердження на засадах християнства національно-державної незалежності України з демократичним ладом на зріць Сполучених Штатів Америки або Французької Республіки в конфедеративному союзі таких самих незалеж-

них держав. Провідна роль у майбутній конфедерації відводилася Україні. Київ мав стати столицею цього державного утворення. Кирило-Мефодіївське товариство, фактично, не встигло розпочати активну роботу, підготувавши лише ряд програмних документів і визначивши основні цілі й завдання своєї діяльності, оскільки було викрите внаслідок доносу студента Київського університету Петрова. Його учасники були заарештовані і після слідства, що велось у Києві та Санкт-Петербурзі, засуджені на різні терміни ув'язнення та заслани до різних міст Росії. Найважчий вирок отримав Т.Шевченко – його було віддано в солдати й відправлено в оренбурзькі степи із суворою заборонаю писати і малювати.

Незважаючи на те, що товариство встигло зробити доволі мало, його розгром викликав значний резонанс у тогочасній пресі Європи. Основні політичні ідеї Кирило-Мефодіївського товариства були викладені в його програмних документах, до яких належать “Статут Слов’янського товариства св. Кирила та Мефодія”, відозви “Брати українці” та “Браття великороссияне и поляки”, “Книги буття українського народу”, а також у низці робіт, що мали своєрідний підготовчий щодо програмних документів характер, у наукових розвідках та літературних творах учасників організації.

Статут Слов’янського товариства св. Кирила та Мефодія (саме таку назву мало товариство) складається з двох частин. Перша – “Головні ідеї” – містить у концентрованому вигляді вихідні положення ідеології та основні цілі діяльності, а друга – “Головні правила товариства” – присвячена визначенню способів та засобів реалізації програмних засад товариства.

У першому пункті “Головних ідей” зазначалося: “Приймаємо, що духовне і політичне поєднання слов’ян є їх призначенням, до якого вони повинні прагнути”. Цей пункт є першим не лише за порядком, а й за ідеологічним значенням, оскільки ідея об’єднання слов’янських народів проходить “червоною ниткою” через усі програмні документи Кирило-Мефодіївського товариства і є тим вихідним пунктом, на якому ґрунтуються всі подальші теоретичні розробки.

Для кирило-мефодіївців слов’янофільство не було самодостатньою ідеєю. У підготовчих матеріалах до програмних документів

товариства досить чітко прослідковується думка про те, що, оскільки всі спроби українців досягти державно-політичної незалежності самостійно закінчувались невдачею, то єдиним виходом для них, який дозволить позбутись національного і соціального гніту, є спільна боротьба з іншими поневоленими слов’янськими народами. Так, зокрема, В.Білозерський у Пояснювальній записці до Статуту товариства відзначав: “... ця свобода є досяжною для нас і інших підкорених племен тільки при об’єднанні слов’ян в одну державу, засновану на повазі народності кожного”.

У другому пункті “Головних ідей” Статуту чітко наголошувалося на тому, що при утворенні майбутнього слов’янського союзу кожен слов’янський народ повинен мати свою державно-політичну самостійність. Вона розглядалась “братчиками” як головна передумова майбутнього об’єднання.

Іншою, не менш важливою умовою створення майбутнього слов’янського союзу було встановлення у всіх слов’янських народів республіканської форми правління та політико-правової рівності громадян: “Приймаємо, що кожне слов’янське плем’я повинно мати правління народне і дотримуватись повної рівності співгромадян по їх народженню, християнським віросповіданням і стану”.

Основою для встановлення справедливого суспільного та державного ладу у слов’янських народів, на думку учасників Кирило-Мефодіївського товариства, мали стати не порушні й керівні принципи християнської моралі. Так, зокрема, у четвертому пункті “Головних ідей” Статуту зазначалося, що “... правління, законодавство, право власності і просвітництво у всіх слов’ян повинні ґрунтуватись на св[ятій] релігії господа нашого Ісуса Христа”. Саме вірність цим моральним засадам християнства в його чистій, неспотвореній пізнішими нашаруваннями формі, поряд з освіченістю, мала стати основою передумовою для залучення неофітів до товариства та для зайняття відповідальних державних посад у майбутньому справедливо організованому суспільстві.

З метою вирішення нагальних, життєво важливих справ передбачалося утворення спільного вищого законодавчого органу влади – загальнослов’янського собору з представників усіх народів. Однак його функції та повноваження детально не визначені.

Враховуючи, що попередніми пунктами Статуту особливо наголошувалось на державно-політичній самостійності кожного з народів, то можна припустити, що цей “собор” мав стати деяким наддержавним органом, члени якого обирались би пропорційно не від кількості населення, а від державно-територіальних утворень.

У другій частині Статуту – “Головні правила товариства” – розкриваються основні принципи організації братства, а також тактичні цілі на шляху утворення майбутнього союзу слов’янських народів. Так, у сьомому пункті зазначалось, що оскільки “в теперішній час слов’янські племена сповідають різні віросповідання і мають упередження одне до одного, то товариство буде старатись про знищення всякої письмової та релігійної ворожості між ними і розповсюджувати ідею про можливість примирення розбіжностей в християнських церквах”. Це, на думку його авторів, мало сприяти зближенню слов’ян та встановленню між ними справді братерських, дружніх і рівноправних відносин.

У сфері суспільних відносин у Статуті особлива увага приділялась необхідності ліквідації соціальної нерівності та її особливо потворного прояву – кріпацтва. Восьмий пункт “Головних правил” відзначав як одну з цілей братства те, що “Товариство буде старатись заздалегідь про викорінення рабства і всякого приниження нижчих класів, рівним чином і про повсюдне розповсюдження грамотності”.

Просвітництво широких народних мас визнавалось головним засобом досягнення мети, яку ставили перед собою члени Кирило-Мефодіївського товариства. Ця, здавалось би далека від політики, культурно-просвітницька діяльність викликала значні підозри у царських слідчих.

Будучи переважно ревними християнами, автори Статуту Кирило-Мефодіївського товариства особливо наголошували на моральності своїх дій та дотриманні духу християнського врівчення. У дев’ятому пункті “Головних правил” спеціально зазначалось про те, що “Як все товариство в цілому, так і кожен його член повинні свої дії узгоджувати з євангельськими правилами любові, покірливості і терпіння; правило ж “Мета освячує засіб” товариство визнає безбожним”. Відозва “Брати українці”, що містить у цілому ідеї, відображені у Статуті Кирило-Ме-

фодіївського товариства, дає більш уточнене трактування основоположних ідей діяльності братства.

Так, зокрема, повторюючи думку про те, що “з’єднання” слов’ян в один союз є їхнім історичним призначенням, відозва чітко наголошує на тому, що це утворення повинне мати міждержавний характер, не позбавляючи жоден з народів, що до нього ввійдуть, статусу державно самостійного. Союзним органам делегувались права вирішувати виключно ті справи, які мали загальне для всіх членів об’єднання значення. На чолі союзу мав стояти керівник, обраний на визначений термін, і влада, таким чином, не могла б стати спадковою. Особлива увага у цій відозві зверталась на необхідність ліквідації станів та станових привілеїв, забезпечення громадянської рівності та свобод. Реальним проявом цієї рівності мав стати доступ по всіх державних посадах в слов’янському союзі та республіках, що ввійдуть до нього, не за “родом і достатком”, а “по розуму і просвіченості народними виборами”.

У цілому програмні документи Кирило-Мефодіївського товариства мали революційний і визвольний як у національному, так і в соціальному відношенні характер з наголосом на використання просвітницьких, ненасильницьких методів реалізації: “Політична програма Кирило-Мефодіївського товариства, висловлена в ряді документів і творів, була прогресивною і в основному революційною. Найголовніші вимоги її зводилися до ліквідації кріпосництва і самодержавства, визволення і об’єднання слов’янських народів у республіканську демократію, запровадження загальної народної освіти. Однак здійснення програми ліберальна більшість кирило-мефодіївців намічала мирним шляхом. Лише найрадикальніша частина членів товариства (Шевченко, Гулак та ін.) дотримувалась революційних методів боротьби”.

Хоча у наведених програмних документах братства організація майбутнього союзу слов’янських народів не розглядалась детально, все ж варто відзначити, що особлива роль у ньому відводилась Україні і Києву. Останній розглядався у низці творів членів товариства саме як столиця планованого слов’янського союзу, місце розташування його головних керівних органів.

Історичне значення Кирило-Мефодіївського товариства полягає у тому, що воно було

першою спробою української інтелігенції вдатися до політичної боротьби. Братство вперше розробило широку політичну програму національно-визвольного руху, яка стала дороговказом для його наступників. Принципово важливим було і те, що Кирило-Мефодіївське братство було самостійним і самобутнім політичним формуванням, яке організаційно не підпорядковувалося та ідеологічно не повторювало політичних настанов жодної із загальноросійських суспільних течій.

Літ.: *Кирило-Мефодіївське товариство* : у 3 т. – К. : [б. в.], 1990. – Т. 1; *Салтовський О. І.* Концепції української державності в історії вітчизняної політичної думки (від витоків до початку ХХ сторіччя) / О. І. Салтовський. – К. : ПАРПАН, 2002; *Сергієнко Г. Я.* Суспільно-політичний рух на Україні після повстання декабристів. 1826-1850 / Г. Я. Сергієнко. – К. : [б. в.], 1971; *Шевчук В. П.* Історія української державності : курс лекцій / В. П. Шевчук, М. Г. Тараненко. – К. : [б. в.], 1999.

Михненко А. М., Нелезенко Н. П.

ДОБА ВІДРОДЖЕННЯ (РЕНЕСАНС): ФІЛОСОФСЬКІ ПОГЛЯДИ НА ДЕРЖАВНЕ УПРАВЛІННЯ (фр. Renaissance, італ. Rinascimento; від “*ri*” – знову або заново народжений) – період в історії Європи початку ХІV – другої половини ХVІІ ст., який уособлює сукупність натурфілософських, соціально-політичних та державно-управлінських напрямів, що відображають нові цінності, ідеї та погляди.

Уперше поняття “відродження” трапляється у філософських поглядах італійського гуманіста Д. Вазарі та його послідовників. Визначальною рисою Доби Відродження є антропоцентризм, який вплинув на всі сфери суспільного життя, в тому числі культуру, науку, економіку, політику. Його основними проблемними аспектами є предметний інтерес до людини, держави, суспільства, взаємовідносин церкви та державних інститутів, віруючих. Це знайшло відображення в основних напрямках, що містять філософські погляди на державне управління, до яких належать: Реформація, політична філософія, утопізм.

Ідеологи Доби Відродження базували свої концептуальні підходи на поглядах античних мислителів щодо розуміння держави, права, політики та закону, демонструючи необхідність повернення до Доби Античності. Це

безпосередньо проявлялось через заперечення уявлень, санкціонованих католицизмом, які стосувались державно-управлінських доктрин, пріоритетних для феодального суспільства. Саме така методологічна установка слугувала основою побудови нових державно-управлінських моделей, які були потужним засобом для вирішення актуальних на той час суспільно-політичних та економічних проблем.

Серцевиною всіх філософських поглядів на державне управління у Добу Відродження є визнання самоцінності особистості, гідності та автономності будь-якого індивіда, створення необхідних умов для вільного розвитку людини та досягнення людського щастя власними зусиллями. Доля людини мала визначатись не походженням, званнями, статусом, а виключно її чеснотами, активністю, добродійністю, благими справами та намірами. Однією із пріоритетних тез Доби Відродження як складової гідності індивіда є громадянська позиція, безкорисливе слугування спільному благу, що уособлювало республіканський устрій держави, основу якого становить принцип рівності та справедливості. Це мало бути запорукою свободи особистості, яка стає можливою у разі, якщо держава приймає закони та дотримується їх, які чітко узгоджуються з природними правами людини.

Державно-управлінські погляди Н. Макіавеллі (Д.-уп.Н.М.). Макіавеллі (1469-1527) – дипломат і політик (14 років працював на посту секретаря Флорентійської республіки) і увійшов в історію державно-управлінської спадщини як автор таких праць: “Державець” (1513), “Міркування про першу декаду Тіта Лівія” (1519), “Історія Флоренції” (1532). Основними предметними аспектами Д.-уп.Н.М. є: любов до батьківщини, міжусобиці, тиранія правителів, принципи створення демократичних інститутів, ідея запровадження республіканського устрою, втручання церкви у світські справи, геополітика, зумовлена проблемами вторгнення іноземних держав.

На розвиток світової державно-управлінської спадщини найбільше вплинула праця Макіавеллі “Державець”, яка присвячена з’ясуванню місця, ролі та значення правителя в європейській державі у ХVІ ст., і яка розкриває основні людські якості, якими має володіти правитель, аби успішно здійснювати

управління державою. Це дало змогу Макіавеллі створити сукупний портрет необхідного країні (відповідно до історичних, соціально-політичних та економічних умов розвитку) правителя. Головним авторитетом виступає історичний досвід, на якому базує свою концепцію мислитель. Розуміння політики має власну методологічну площину, а отже, воно відокремлюється від теології (абсолютно вилучається із державознавства: політичні події, зміни форм держави та її устрою відбуваються не з волі божої, не з примхи людей, а об'єктивно, під впливом “справжнього стану речей, а не уявного”) та етики (технологія політичного управління суперечить моральним критеріям, а тому влада та політика визнаються поняттями, які існують поза мораллю).

Головне питання, яке піднімає мислитель, – це спосіб, яким правителі управляють державами та утримують владу над ними, який він вбачає у міцному фундаменті влади, основу якого становлять ефективні закони та професійне військо (армія, збройні сили), що взаємодетерміновані. На підставі цього він виводить низку політичних прийомів, за допомогою яких правитель досягає своєї найвищої мети, а для цього він повинен, “аби зберегти владу, набути вміння відступати від добра”, робити тільки те, що забезпечить йому особистий добробут та безпеку. Самозбереження та зміцнення політичної влади будь-якою ціною є основним принципом утвердження державності.

Однією із найбільших заслуг Макіавеллі у становленні державно-управлінської науки є введення у науковий обіг терміна “держава” (“*stato*”), під яким він розумів апарат управління підданими, народом, суспільством, який включає правителя, міністрів, чиновників, радників та інших посадових осіб (центральна адміністрація). Завдяки такому апарату влада правителя набуває публічного характеру, при цьому він не повинен допускати, аби вона опинилась в його руках, концентруючи її лише в себе.

В управлінні державою народ відіграє пасивну роль, він скеровується різноманітними маніпулятивними технологіями з боку правителя. Водночас правитель оберігає своїх підданих від свавілля чиновництва, надає ображеним можливість приводити його представників до суду. Зневага й ненависть підданих – головне, що перешкоджає

правителю завоювати їхню прихильність. Тому правитель постійно має працювати над тим, аби піддані завжди мали в ньому потребу, в разі відсутності такої потреби в державі виникають анархія та безлад. Задля цього правитель повинен робити все, аби піддані повністю йому підпорядковувались. Двома способами такого підпорядкування є: 1) любов до правителя та 2) страх перед ним. Найкращим же способом є той, “коли бояться і люблять водночас, однак любов погано уживається зі страхом, тому, якщо доводиться вибирати, то надійніше вибирати страх і підтримувати його загрозою покарання”. При цьому правителі згідно з концепцією мислителя перебувають поза юрисдикцією суду, їх рішення стосуються лише справ підданих, а тому зворотної дії не мають. З огляду на це правитель повинен постійно давати своїм підданам відчувати абсолютну безмежність та безумовність державної влади. Така влада правителя здатна забезпечити існування держави та посилення її впливу на суспільство. Прообразом такого правителя виступає Цезар Борджіа (“сатанинський злодій”), “великий державний муж, здатний об'єднати Італію”.

Державно-управлінські ідеї Реформації віддзеркалювали принципово нові стандарти людської життєдіяльності у Західній Європі, які з часом набули відповідного національного оформлення і мали на меті формування мислення антисхоластичного типу, реформу католицизму, демократизацію Церкви, встановлення справедливих відносин між Богом, Церквою та віруючими.

Реформація – це широкий суспільний рух, який за формою мав антифеодалну соціально-економічну та політичну спрямованість, а за змістом відстоював антикатолицьку ідеологію.

Основними цілями Реформації є виправлення офіційної доктрини римо-католицької церкви, вдосконалення церковної організації, перебудова відносин церкви та держави. Її результатом мала стати: революційна перебудова світу, базована на принципах соціальної справедливості.

Одним із складових елементів ідеології Реформації є визнання цінності земного життя та практичної діяльності людей, їх права на самостійне прийняття рішень. Це привело до заперечення у Добу Відродження феодально-середньовічних економічних прин-

ципів розвитку, традиційних політико-правових інститутів, духовних цінностей, які сповідувались світською владою. В результаті цього гальмувався розвиток економічних, соціально-політичних та державно-управлінських відносин. Політичні програми реформаційного руху визначали єдиним джерелом релігійної істини Святе Письмо і заперечували католицькі Священні Догмати, відповідно до чого миряни мали “виправдовуватись одною вірою”, обминаючи посередницьку роль духовенства, покликаного рятувати віруючих. Це передбачало демократизацію церковного устрою та здобуття незалежності від Риму.

Одним із ідеологів реформації є німецький теолог **Мартін Лютер** (1483-1546), який сформулював релігійно-політичну доктрину, що мала на меті об’єднати Німеччину. Основними складовими цієї доктрини є: положення про спасіння (якого досягає людина виключно за допомогою віри, вона самостійно виправдовується перед Богом, стає священником сама собі, а тому більше не потребує послуг католицької церкви (“ідея все-священства”)); ідея рівноправ’я (“ніхто із людей не має жодних переваг над собою подібними: клір нічим не відрізняється від мирян, всі верстви однакові”); положення про мирський порядок (віруючі мають бути внутрішньо релігійними, сповідувати істинно християнський стиль життя, базований на світській владі (державна, закони), на природному, а не божественному праві). Лютер провів чітку межу між мирськими відносинами світської влади, яка у своїй діяльності має керуватись практичною доцільністю (“керувати розумно”), використовуючи владу не як окремий привілей, а як завдання, покладене на неї Богом, – “християнський правитель має вважати себе слугою, а не паном свого народу”.

Державно-управлінські погляди Лютера містять певні методологічні суперечності, а саме: ідея посилення світської влади працювала на посилення княжого абсолютизму; положення про монарха як вищого керівника національної церкви, духовенство як особливий клас, покликаний слугувати державі, регламентація світської церкви релігійним авторитетом – сприяло посиленню культу держави, що тим самим провокувало державно-управлінський утилітаризм, базований на релігійному фанатизмі.

Послідовником у поширенні Реформації є **Томас Мюнцер** (1490-1525), який перетворив її на форму відкритої боротьби проти соціальної нерівності, влади церкви та князів. Його основні ідеї викладені у “12 статтях” (містять основні вимоги щодо необхідності виборності та системної зміни духовних керівників общин, скасування кріпосного права, зменшення розміру податків, оброків і панщини, усунення свавілля в судах) та “Статейному листі” (описано вкрай злиденне становище людей, які не в силах терпіти, що мало спонукати їх об’єднуватись у “християнські союзи та братства”, які мали охопити всю країну у такий спосіб шляхом протистояння духовній та світській владі “слугувати спільному благу”). Мюнцер був переконаний у тому, що волю та цілі Бога здатна втілити лише та держава, яка узгоджує своє буття із загальною метою світового розвитку. Заклав принципи республіканського устрою: сформулював вимоги щодо забезпечення охорони основ держави; визначив основні напрями державної політики та форми контролю за її реалізацією з боку народних мас. Ідеальною конструкцією втілення “Царства Божого на Землі” є побудова суспільно-політичного устрою, позбавленого класових відмінностей, приватної власності, насадження відособленої від народних мас державної влади.

Впливовим ідеологом Реформації є також **Жан Кальвін** (1509-1564). Його праця “Повчання християнській вірі” (1536) присвячена обґрунтуванню догмата абсолютного божественного призначення людини (професійну діяльність людини визначає Бог, якщо вона успішна, то людина набожна, добродійна, працююча і покірна владі (яка поставлена Богом), а отже, Бог їй сприяє у цьому). Кальвін наголошував на необхідності докорінної реформи Церкви та її структури: церковні общини очолювали старшини (пресвітери), які обирались із найбільш багатих мирян, та проповідники без спеціального священного сану, на яких покладалися відповідні функції та обов’язки. Пресвітери разом із проповідниками складали консисторію (окрема організація, яка координує релігійне життя общини). Ця ідея перетворення Церкви була покладена в основу вчення про державне управління, що заклало підвалини побудови республіканського демократичного устрою.

Кальвін будь-яку форму влади оголошував божественною, при цьому право чинити спротив тиранії визнавав лише за органами влади, які підпорядковані безпосередньо правителю. Найгіршою формою правління визнавалась демократія, найкращою – олігархічна організація державного управління. Сповідував жорстоку релігійну нетерпимість до різних поглядів та переконань, яку використовував у своїй політичній практиці (з 1541-1564 рр. керував Женевською консисторією, що підпорядкувала собі магістрат міста, яким було встановлено стеження за громадянами, в результаті порушення прописаних норм призначалися тяжкі покарання (“страсти єретиків”)). Кальвіністична ідеологія сприяла поширенню революційних рухів у різних країнах світу, стимулювала становлення абсолютної монархії, а також заклала підвалини формування перших республіканських партій у низці західноєвропейських країн.

У добу Реформації особливий вплив на формування теорії державного управління справили т. зв. політичні письменники (“монархомахи” – борці з монархами, тираноборці), які захищали дворянсько-опозиційні інтереси. Найбільш відомими працями цих письменників є: “Захист від тиранів” Ф.Гетмана, “Про права магістрів у ставленні до підданих” Т.Беца, “Про царське право у шотландців” Дж.Бьюкенена. Загальна ідея цих праць стосується визначення сутності народу (“зібрання зборів станових представників” (феодална знать)); суверенітету народу, який не повинен обмежуватись волею правителя; необхідності укладення суспільного договору між монархами та їх підданими, оскільки саме це робить владу “нормальною”, а владу правителя – законною, у разі порушення цього принципу монарх перетворюється на абсолютного тирана. Основною ідеєю цього часу стає боротьба з тиранами, яка протистоїть централізації політичної влади та сприяє утвердженню національної державності як прогресивного засобу суспільного розвитку.

Важливе значення мала праця **Етьєна Ла Боеці** (1530-1563) “Роздуми про добровільне рабство”, яка ставить два запитання: 1) чому мільйони людей самі відмовляються від своєї свободи, стають заручниками правителів? 2) завдяки чому правителям вдається досягнути такого впливу на своїх

підданих і підтримувати його? Мислитель дає на них відповідь: у стародавні часи правителі насиллям та обманом відняли у людей свободу, яка природно їм належала, з часом людство забуло про це, однак нове своє відтворення воно стало здійснювати за цією звичкою. Люди відрікаються від свободи внаслідок боягузтва, страху, які породжують тиранію. Аби утримати людей у добровільному підпорядкуванні, правителі створюють апарат прислужників, які згодом перетворюються на окрему касту (піраміду прислужників), що складається з фаворитів монархів – слуг, охоронців, чиновників, які отримують особисту вигоду від свого становища: допомагають монарху експлуатувати народ.

Державно-управлінські ідеї Ж.Бодена. Особливу методологічну цінність у становленні теорії державного управління має праця **Жана Бодена** (1530-1596), відомого французького мислителя, “Шість книг про республіку” (1576), яка стосується таких предметних аспектів, як: механізми королівської влади щодо захисту та реалізації загальнодержавних інтересів; методи посилення централізованої монархічної влади; розуміння республіки (прототип традиційної держави) та держави (управління сукупністю сімей, яке здійснюється суверенною владою відповідно до права). Кожна із “шести книг” стосується розкриття окремих понять: 1) соціальної спільності; 2) форми держави; 3) інститутів держави; 4) змін в облаштуванні держави та контролю за ними; 5) прилаштування до обставин та завдань держави; 6) засобів влади та вдосконалення форм держави.

Основою держави у Бодена є сім’я, її глава за своїм статусом є прообразом державної влади, державність як організація є результатом укладання договору, її основною метою є гарантії миру, особисте щастя громадян, захист від зовнішніх нападів. Розроблено проблему суверенітету держави, під яким розуміється абсолютна та постійна влада, найвище призначення якої – керувати. Виокремлено п’ять конкретних ознак суверенітету: 1) видання законів, адресованих всім без винятку: як підданим, так і інститутам держави; 2) вирішення питань миру та війни; 3) призначення посадових осіб; 4) діяльність у ролі вищого суду, кінцевої інстанції; 5) помилування.

Боден був прихильником суверенної монархічної влади, водночас не заперечував аристократичних (коли правитель призначає на посади лише знатних та багатих) та демократичних (доступ на посади в органи державної влади всім без винятку громадянам) форм правління. За способом реалізації поділяв державу на три види: 1) законні (державна, у якій піддані підпорядковуються законам суверена, що повинен зберігати за ними їхню природну свободу та власність); 2) вотчинні (сеньйоральні) (суверен, володіючи приватною власністю та людьми, управляє ними як батько сім'єю); 3) тиранічні (суверен зневажає природні закони, управляє вільними людьми як рабами). Заслуга Бодена полягає в обґрунтуванні необхідності державного суверенітету, визначення меж діяльності державної влади та права як інструменту її регламентації.

Державно-управлінські ідеї європейсько-соціалізму XVI-XVII ст. (утопізм) стосуються питань: побудови політико-правових інститутів, здатних забезпечити впровадження справедливого устрою; подолання майнової нерівності між людьми; знищення тиранічних форм правління; запровадження принципів загальної соціальної справедливості (раціональність, свобода, рівність); побудови ідеальних проектів організації публічної влади у майбутньому.

Найбільш відомими представниками цього напрямку є: Т.Мор (1478-1535), праця "Утопія" (1516), Т.Кампанелла (1568-1639) праця "Місто Сонця" (1602 р., вперше опублікована в 1623 р.). Загальна ідея цих праць полягає у критиці соціальних, політико-правових та державно-управлінських устоїв суспільного життя, які призвели до злиденності, злочинності, поглиблення несправедливості, що слугувало суттєвим викликом для суспільного розвитку.

В "Утопії" Т.Мор стверджує: доти, поки існує приватна власність, немає жодних шансів на оздоровлення суспільства. Це перешкоджає правильному виконанню державних справ, а тому вихід один: повне знищення приватної власності. Суспільство є результатом змови багатіїв, держава – їх основна зброя реалізації власних інтересів, яка підкріплюється законами (своєрідні приписи влади щодо підпорядкування знедолених людей). Мор спроектував уявну країну (утопія – державно-організоване суспільство, зі

своєю структурою публічної влади та принципами її формування (30 сімей вибирають посадову особу – 10 філархів, одного протофіларха, які таємним голосуванням обирають правителя (принцепса) пожиттєво із чотирьох кандидатів, названих народом), яка зуміла позбутись приватної власності (земля є власністю громади загалом, суспільству порівну належить вся продукція, яка виробляється громадянами), та відповідних супроводжуваних нею пороків. Мислитель сповідує сімейно-ремісничий принцип організації, який базується на трудовій повинності і є складовою виробничої структури утопічного суспільства. Робочий день утопійців триває по 6 год, за ними стежать окремі посадові особи, вони перебувають у повному достатку (їдять однакову їжу, носять однаковий одяг і т.ін.). Одним із парадоксів Мора є наявність рабів, добровольців (військовополонені, злочинці, які відбувають покарання, а також люди, засуджені до смерті в інших державах і викуплені утопійцями), які перебирають на себе тяжку працю. Боротьба зі злочинністю є головною турботою держави.

Т.Кампанелла у праці "Місто Сонця" характеризує основні аспекти соціально-політичного устрою міста-держави соляріїв, його систему публічної влади, яка має три гілки, що відповідають основним видам діяльності: 1) військова справа; 2) наука; 3) відтворення населення (забезпечення його їжею, одягом, їх виховання). Цими трьома гілками влади керують правителі ("Могутність", "Мудрість", "Любов"), яким підпорядковуються окремі посадові особи. Вершиною управлінської ієрархії є верховний правитель – Метафізик, який перевершує своїх громадян своєю освіченістю, талантами, досвідом, вміннями, є главою світської та духовної влади, йому належить право кінцевої інстанції у прийнятті всіх рішень, він править країною доти, поки серед соляріїв не з'явиться нова людина, яка перевершуватиме його у знаннях та досвіді управління державою.

Метафізик має видатні організаційні здібності та високі моральні якості, здійснюючи верховну владу, він опирається на трьох вищих радників, правителів – Могутність, Мудрість, Любов. У "Місті Сонця" немає приватної власності, землеробство та реміснична діяльність є спільною справою соляріїв, які перебувають у прямому підпорядкуванні

посадових осіб (спеціалістів). Результати діяльності соляріїв справедливо розподіляються відповідно до їх потреб. Держава втручається у всі сфери життя соляріїв, навіть у творчість поетів (певні приписи для форм, у які має втілюватись натхнення митців). Солярії не беруть участі в політичному житті суспільства, їхнє життя є чітко регламентованим (імена громадян обираються правителем), водночас усі задоволені своїм становищем (індивідуальність не має особливої цінності, тому у всіх все однакове). Філософські погляди на державне управління Доби Відродження заклали методологічні підвалини для історичного розвитку держави та її системи публічної влади.

Літ.: *Макиавеллі Н. Государь* / Н. Макиавеллі. – М. : Планета, 2010; *Мор Т. Утопия* / Т. Мор. – М. : [б. и.], 2008; *Кампанелла Т. Город Солнца* / Т. Кампанелла. – М. : [б. и.], 2008; *Горфункель А. Философия эпохи Возрождения* / А. Горфункель. – М. : Высш. шк., 2005.

Войтович Р.В.

ДОВГОРУКИЙ ЮРІЙ – Юрій (Георгій) Володимирович, на прізвисько Довгорукий (давньоруською Гюрьгы, Дюрьгы; 90-ті рр. XI ст. – 15 травня 1157 р.), князь суздальський і Великий князь київський, шостий син Володимира Всеволодовича Мономаха. Вважається засновником Москви. Прізвище Долгорукий – “Довга рука” надано деякими літописцями після його смерті за постійні втручання у справи київського князівства. Ще за життя Володимира Мономаха за **Д.Ю.** закріплено Ростово-Суздальську землю з резиденцією у Суздалі, де місцеве боярство служило для нього опорою. З 1125 р., після смерті Мономаха, **Д.Ю.** став незалежним ростово-суздальським князем. Коли помер його старший брат київський князь Мстислав I Великий (1132), **Д.Ю.** силою захопив Переяслав, що спричинило боротьбу з братами, яка закінчилася 1135 р. поразкою **Д.Ю.** унаслідок чого він був змушений покинути південні землі і повернутися на Суздальщину. За його князювання зросла економічна і політична сила північноруських князівств, тут побудовано міста Переяславль Залеський, Юрьев Польський, Кострому. 1147 р. датується перша літописна згадка про Москву. Відповідно до Іпатіївського літопису 4 квітня 1147 р. в невеликому прикордонному пункті в Москві на рубежі Ростово-Суз-

дальського й Чернігівського князівства відбулася зустріч між суздальським князем **Д.Ю.** і Новгород-Сіверським князем Святославом Ольговичем (батьком Ігоря Святославича, героя “Слова о полку Ігоревім”). “*Прийди до мене, брате, у Московь*”, – з такими словами звернувся **Д.Ю.** до свого союзника. У Тверському літопису під 1156 р. згадується: “Князь великий Юрій Володимирович заложив град Москву на устя Неглинни, вище ріки Аузы”. Тому **Д.Ю.** вважають засновником Москви. Він оформив на Північно-Східній Русі уділи, які роздав своїм синам, стаючи засновником московської династичної лінії Рюриковичів (“молодші Мономаховичі”) та організатором Ростово-Суздальського князівства, ядра пізнішої Росії.

У 1149 р., користуючись з міжусобиць між князями, **Д.Ю.** пішов у похід на південь і разом з половцями, біля Переяслава на Дніпрі, розбивши війська київського князя Ізяслава II, оволодів Києвом, однак 1150 р. був змушений його покинути, але згодом знову опинився в Києві. Після поразки на р. Руті (1151 р.), якої йому завдав Ізяслав II, **Д.Ю.** повернувся до Суздаля. Втретє він оволодів Києвом у 1155 р., де залишився до кінця свого життя. Щоб закріпитись на півдні, він роздавав тут своїм синам удільні князівства. **Д.Ю.** не був популярним серед киян. 15 травня 1157 р. під час пирування у київського боярина Петрила його було отруєно. Після його смерті повсталі кияни ліквідували встановлену ним владу “суздальців – бояр і дружину – побивали по містах і селах” (М. Грушевський). Російський історик XVIII ст. В.Н.Татищев згадував, що нібито бачив у літописних зводах згадку, що кияни грабували суздальців, “промовляючи, ...ви нам не брати, але вороги”.

Скільки кияни не хотіли, щоб **Д.Ю.** лежав біля батька у Софійському соборі, князя було поховано у церкві Спаса на Берестові поблизу Києво-Печерської лаври. До 800-річчя заснування Москви у 1947 р. на місці можливого поховання **Д.Ю.** було встановлено надгробний мармуровий монумент, стилізований під давньоруський саркофаг.

Сучасні українські історики вважають, що саме за часів князювання **Д.Ю.** відбулося перше протистояння киян і суздальців, тобто мешканців Півдня та Півночі давньоруської (Київської) держави. Проте російські історики називають **Д.Ю.** продовжувачем

справи його батька Володимира Мономаха щодо посилення єдності давньоруських князівств та укріплення могутності Київської держави.

Літ.: *Карпов А. Ю.* Юрий Долгорукий / А. Ю. Карпов. – 2-е изд., испр. – М. : Молодая гвардия, 2007. – 429 с. – (Жизнь замечательных людей: серия биографий. Вып. 1253); *Пчелов Е. В.* Основатель Москвы – князь Юрий Долгорукий / Е. В. Пчелов ; Рос. акад. естеств. наук, Отд-ние “Сослов. и нац. традиции”. – М. : [б. и.], 1997. – 57 с.; *Русь у період загострення боротьби за Київ* / О. П. Толочко, П. П. Толочко. Україна крізь віки : в 15 т. / НАН України ; Ін-т археології / В. А. Смолій (ред.). – К. : Альтернативи, 1998. – Т. 4 : Київська Русь. – С. 220-229; *Толочко О. П.* Юрій Долгорукий в “Історії Російській” Василя Татіщева / О. П. Толочко ; НАН України ; Ін-т історії України. – К. : [б. в.], 2005. – 17 с.

Нікітін В.В.

ДОКТРИНА МОНРО – політична доктрина США, частина сьомого Звернення до конгресу (англ. State of the Union Affairs) п’ятого президента США Джеймса Монро (1817-1825). У ній було визначено довготривалі цілі зовнішньої політики США. Подібно до традиції третього президента США Т.Джефферсона (1801-1809), у цій доктрині було закріплено незалежність Американських Штатів від європейських урядів (від “Старого світу”), сформульовано існування двох політичних сфер (англ. two spheres), визначено принцип невтручання (англ. non-intervention) США в європейські конфлікти, запропоновано припинення всіх колоніальних кампаній у західній півкулі (англ. non-colonization).

Д.М. (англ. *Monroe Doctrine*) – ідея проголошення двох частин американського континенту зоною, закритою для європейської колонізації. Вона належала шостому президенту США Джону Куїнсі Адамсу (1825-1829), який на той час був державним секретарем в адміністрації президента Дж.Монро. Як політична доктрина вона була вперше викладена в липні 1823 р. у формі попередження уряду Іспанії. В ньому зазначалось: “Співгромадяни – члени сенату і палати представників! На підставі пропозиції Російського

Джеймс Монро

імператорського уряду, яка передана через постійну резиденцію у Вашингтоні посланника імператора, посланнику Сполучених Штатів у Санкт-Петербурзі надані всі повноваження та інструкції стосовно вступу у дружні переговори щодо взаємних прав і інтересів двох держав на північно-західному узбережжі нашого континенту. ... Ми завжди з турботою і інтересом спостерігали за подіями в цій частині земної кулі, з якою у нас не тільки існують тісні відносини, але з якою пов’язане наше походження. Громадяни Сполучених Штатів мають дружні почуття до свободи і щастя своїх братів по ту сторону Атлантичного океану. Ми ніколи не брали участі у війнах європейських держав, які стосувалися їх самих. Це відповідає нашій політиці. Ми обурені з приводу нанесених нам образ і готуємося до оборони лише в разі порушення наших прав чи виникнення для них загрози. У разі потреби ми значно більше будемо втягнуті у події, які відбуваються в нашій півкулі... політична система союзних держав суттєво відрізняється... від політичної системи Америки... Саме тому в інтересах збереження щирих і дружніх відносин, які існують між Сполученими Штатами і цими державами, ми зобов’язані проголосити, що маємо розглядати спробу з їхнього боку поширити свою систему на будь-яку частину цієї півкулі як загрозу нашому миру і безпеці. Ми не втручаємося і не будемо втручатися у справи вже існуючих колоній чи залежних територій європейських держав. Але що стосується урядів країн, які проголосили і зберігають свою незалежність, і тих, чия незалежність, після ретельного вивчення і на підставі принципів справедливості, ми визнали за необхідність розглядати як недружній прояви стосовно Сполучених Штатів, будь-яке втручання європейської держави з метою гноблення цих країн чи встановлення будь-якого контролю над ними”.

Це попередження зумовлювалося обговоренням дій Іспанії на півдні континенту, які спрямовувалися на відновлення втрачених там нею колоній. В умовах існуючої тоді загрози інтервенції Священного Союзу в Латинську Америку для відновлення панування Іспанії в її латиноамериканських колоніях, США проголосили принцип, який забороняв колонізацію Американського континенту європейськими державами, а також прин-

цип розділу світу на європейські і американські системи. Обговорення дій Іспанії зумовлювалось ініціативою міністра закордонних справ Великобританії Дж.Канінга, який запропонував уряду США виступити із спільною заявою стосовно “несхвалення” цих кроків Іспанії. Дж.К.Адамс визнав за доцільне зробити заяву лише від імені США, щоб його країна не виглядала “шлюпою, яка плентається у кільватері британського крейсера”. Президент Дж.Монро погодився з думкою державного секретаря, але визнав за більш розумне не поширювати цю заяву дипломатичними каналами, а включити її в чергове щорічне послання президента до конгресу США, яке й було виголошено 2 грудня 1823 р.

Протидія політиці колонізації, яку проводили європейські держави, мала історичне прогресивне значення. Водночас попередження чітко виявило експансіонізм та прагнення правлячих кіл Америки. Під виглядом захисту країн Америки від європейського втручання США привласнили собі право контролю над взаємовідносинами всіх інших американських держав з європейськими країнами. Поряд з цим у посланні президента США не містилось будь-якої заяви щодо відмови самих США від загарбницької політики на Американському континенті. Більше того, попередження зумовлювало зростання могутності і благополуччя США з можливим приєднанням нових територій та збільшенням чисельності штатів за рахунок країн Латинської Америки.

Це послання президента до конгресу США отримало назву **Д.М.**, яка стала знаряддям американського поневолення країн Західної півкулі. Дж.Монро заявив, що “американські континенти в сучасний час не можуть розглядатися як об’єкти для майбутньої колонізації будь-якої держави. **Д.М.** постала у переломний момент зовнішньої політики США: відразу з’ясувалась її агресивна, загарбницька сутність. З її проголошенням США привласнили собі право “охороняти” одноосібно американський континент, тобто втручання у справи латиноамериканських держав, перетворюючи їх у свій протекторат. Невдовзі американські політичні діячі, ідеологи і проповідники **Д.М.** під моральною обгорткою тези “Америка для американців” почали розуміти в сенсі “вся Америка для імперіалістів США”. Професор Гарвард-

ського університету Н.Чомскі охарактеризував **Д.М.** як одностороннє проголошення США “свободи грабувати і експлуатувати країни Західної півкулі”. В геополітичній перспективі вона перетворилася в інструмент загарбання простору і перетворення його в американську континентальну імперію. Коли радник президентів США Т.Рузвельта (1901-1909) і В.Вільсона (1913-1921) Ф.Д.Тернер писав, що США як держава – суть геополітичного процесу експансії і вічного пересування кордонів американської гегемонії на Захід, спочатку до берегів Атлантичного океану, а потім до другої його сторони, в Євразію, тим самим він виключно влучно охарактеризував динаміку імперської експансії США. Німецький юрист К.Шмітт розкривав сутність **Д.М.** як процес експропріації і привласнення простору. Американський політолог Дж.Колеман зауважував, що в ідеологічному відношенні **Д.М.** є політичною міфологією і ідеологією імперіалізму, основна мета якої передбачає обґрунтування й узаконення реальності американського панування на Американському континенті. Він зазначав, що міфологія повинна сформулювати віру, що існуючі відносини панування і підлеглості є природними і ґрунтуються на взаємній вигоді обох сторін, а ті, хто щодо цього сумніваються, або невігласи, або злочинці і грішники. Науковець писав, що йому відомі лише дві реальності стосовно **Д.М.**: по-перше, ніхто в Америці серед політиків не знає що це таке, а, по-друге, кожний американець ніколи не погодиться, що хто-небудь цю доктрину дозволив собі заперечувати. Він наголошував, що **Д.М.** не доктрина, а догма, і не одна, а дві: догма щодо безгрішності американського президента і догма щодо “невинного зародження американської зовнішньої політики.

Під прапором **Д.М.**, яка стала ідеологічним інструментом експансії, протягом XIX ст. безперервно відбувалась економічна, політична і військова експансія США в Новому світі. Перший етап розвитку **Д.М.** – від моменту її проголошення в 1823 р. до кінця 70-х рр. XIX ст. – становлення й обґрунтування принципів американського Великого простору, тобто сфери американської гегемонії в Західній півкулі. Це час прориву США в Західну півкулю, сутність якого – економічне і політичне поневолення країн американського континенту. Саме на цьому

етапі **Д.М.** вже слугувала виправданням агресивних дій США на Американському континенті. У 1846-1848 рр. США вели грабіжницьку війну проти Мексики, внаслідок якої Сполучені Штати Америки анексували більше половини мексиканської території. Другий етап розпочався в 80-х рр. XIX ст. і полягає в розширенні, консолідації і абсолютизації американської гегемонії. Латинізація американської держави перетворюється у протекторати США, позбавлені будь-якого матеріального суверенітету, які зберігали лише зовнішні, символічні атрибути. Апогей цього етапу – війна проти Іспанії в 1898 р., внаслідок якої США захопили всі іспанські колонії в Тихому океані та Карибському басейні, здійснили інтервенцію на Кубу, в Гаїті, Нікарагуа, Панамі, Колумбії та інших країнах Латинської Америки. **Д.М.** перетворилась у прапор войовничого, агресивного американського імперіалізму, який привласнив собі право виступати на Американському континенті в ролі міжнародної поліцейської сили. Під час цього періоду формуються принципи організації американського великого простору, а також політичні та юридичні засади американського необмеженого панування на континенті. Ці принципи окреслені в різних додатках до **Д.М.**, починаючи від додатку Олнея, утворення Панами (відокремлення її від Колумбії) і закінчуючи додатками Платта та Т.Рузвельта, близький друг якого У.А.Уайт, писав, що, коли іспанці здалися на Кубі і дозволили американцям захопити Уперто-Ріко та Філіппіни, саме тоді США повернули на шлях, який веде до світового панування. На підставі **Д.М.** Т.Рузвельт сформулював принцип політики “великої дубинки”: **Д.М.** може зобов’язати США, навіть всупереч їх бажанням, здійснити функції міжнародної поліції у випадку безладу в інших країнах Нового світу чи їх нездатності покласти йому край. На думку американського науковця Болдіна, **Д.М.** в геополітичному відношенні залишається правильною й у XX ст., оскільки США не можуть допустити панування іноземної держави в жодній частині Західної півкулі, особливо на північ від екватора. Ця доктрина зумовлює й вирішальність морської стратегії для США. “Імперативна необхідність” такої стратегії для безпеки останніх передбачає ізоляцію латиноамериканських країн від решти світу, включення

Канади до сфери впливу США, перетворення Західної півкулі на острів, який відрізаний від інших континентів та перебуває під виключною гегемонією США.

Третій етап збігається з формулюванням ідеології універсалізму президента В.Вільсона, з Паризькою мирною конференцією після закінчення Першої світової війни, яка завершилася Версальським мирним договором, з планами перетворення Ліги Націй в інструмент англо-саксонського світового панування та з першою поразкою США над Європою, яка полягала у включенні, на вимогу В.Вільсона, **Д.М.** до статуту Ліги Націй. До цього часу Латинська Америка вже була остаточно підкорена. В цей період розпочався американський прорив в Європу і Азію. За словами К.Шмітта, **Д.М.** перетворюється з регіонального принципу панування в світову доктрину, інструмент встановлення світового панування. Він зазначав, що, коли 22 січня 1917 р. В.Вільсон заявив, що **Д.М.** є універсальним принципом для всього світу і людства, то тим самим і проголосив посягання США на встановлення світової гегемонії.

Під прапором цієї доктрини США здійснили три історичні спроби встановити світову гегемонію. Першу – після закінчення Першої світової війни, другу – після Другої світової війни, а третю – після закінчення “холодної війни”. Світового панування після Першої світової війни встановити не вдалось, але **Д.М.** була включена в статут Ліги Націй (21 ст.), що не тільки підірвало характер цієї міжнародної організації, але й призвело до розпаду панівного перед тим міжнародного права (*Jus Publicum Europaeum*), яке було сформоване Вестфальським миром 1648 р. і Конгресом у Відні в 1815 р.

Після завершення Другої світової війни відбулось розширення географічного простору застосування **Д.М.** 32-й президент США Ф.Д.Рузвельт (1933-1945) розглядав значення Євразійського континенту в аспекті доктрини МакКіндера, який вважав, що внутрішній простір Євразії, який він спочатку називав осьовим регіоном світової політики і історії, і переважно збігається з територією СРСР. Ф.Д.Рузвельт вважав, що об’єднаний континент завжди буде загрозою для США. Саме тому післявоєнна американська зовнішня політика була спрямована на встановлення американської гегемонії в

Євразії. З проголошенням доктрини 33 президента США Г.Трумена США поширили периметр Д.М. через Атлантичний океан в Європу (перетворивши Грецію у свій протекторат і плацдарм для військових баз, які оточували СРСР, а колоніальні володіння свого союзника Великобританії перетворили у сфери свого впливу).

Утворивши НАТО, порушуючи статут ООН, який забороняв військові союзи, які не мали регіонального характеру, використовуючи ідеологію “захисту”, вже знайому з історії і еволюції Д.М., США підпорядкували собі у військовому і політичному сенсі не лише переможених Німеччину і Італію, але й своїх вчорашніх союзників. Але планам США щодо встановлення світового панування не вдалось здійснитись і в цей раз. Геополітичні устремління США стикнулися з геополітичним спротивом СРСР. Це зіткнення породило “холодну війну”, метою якої було встановлення американського світового панування відповідно до планів США, які були викладені в Меморандумі Ради Національної Безпеки 68 (NSC-68). У 1991 р. перестав існувати СРСР як остання перешкода на шляху реалізації Д.М. у світовому масштабі.

Літ.: Волховитинов Н. Н. Доктрина Монро. (Происхождение и характер) / Н. Н. Волховитинов. – М. : [б. и.], 1959; *Очерки* новой и новейшей истории США. – Т. 1. – М. : [б. и.], 1960; Perkins D. A history of the Monroe Doctrine / D. Perkins. – Boston-Toronto, 1955.

Борисевич С. О.

ДОКТРИНА ПРЕВЕНТИВНОГО ІНТЕРВЕНЦІОНАЛІЗМУ (англ. Doctrine of Preventing Interventionism) – американська геополітична доктрина початку ХХІ ст., що поставила своєю метою з допомогою військової потуги поширити американський вплив через систему “американських цінностей” і взяти таким чином під свій контроль стратегічні (енергетичні) світові ресурси. Вказана доктрина поклала початок новим переконам озброювання і створення нових видів зброї. Військові видатки в державному бюджеті збільшені до 400 млрд дол. США (2003). Д.п.і. передбачає завдавати випереджальних (“превентивних”) ударів по країнах, що віднесені до геополітичної “вісі зла”, до якої практично може бути віднесена будь-яка держава.

Д.п.і. з’явилася з огляду на недостатність оптимістичних сподівань на підвищення ролі та впливу ООН після завершення “холодної війни”. ООН стикнулася з численними проблемами, пов’язаними з проведенням постійно зростаючих за обсягами програм: нестача коштів, заборгованість деяких держав зі стартових внесків становила на 1996 р. понад 3 млрд дол. США. З них 0,8 млрд дол. – це внески в регулярний бюджет, а 2,2 млрд дол. – внески на операції з підтримання миру; незначна ефективність діяльності численного бюрократичного апарату (на сьогодні до складу ООН входять сотні більш-менш постійних організацій, комітетів, комісій тощо, фактична структура яких часто була результатом процесу переговорів, а не використання визначеної організаційної моделі або принципів управління). Ці структурні підрозділи працюють неефективно і в певних випадках конкурують між собою за перерозподіл фінансових коштів ООН на програми, у яких вони здійснюють свою діяльність; невідповідність організаційної структури та функціональних завдань новим міжнародним умовам діяльності та новим загрозам миру і міжнародній безпеці, які нині виникають передусім у самих країнах, а не між ними; фінансування операцій з підтримання миру стало найскладнішою проблемою для ООН. Заборгованість із внесків до бюджету ООН держав-членів спонукала апарат ООН постійно використовувати кошти, виділені для операцій з підтримання миру, на потреби покриття дефіциту в рамках регулярного бюджету; на цей час резолюції ООН не мають сили закону, велика їх кількість, щорічно прийнятих Генеральною Асамблеєю ООН, не реалізується на практиці; ООН не має функцій виконавчої влади. Ця організація не може стягувати податки або створювати збройні сили. І без реальної допомоги з боку найпотужніших держав ООН не може домогтись виконання своїх резолюцій. У ситуації зменшення ролі ООН нагальною потребою для західних країн є зростання ролі Північноатлантичного альянсу в миротворчій сфері, широке застосування військ НАТО з метою врегулювання конфліктів у сучасному світі. Відтак, Адміністрацією Б.Клінтона було сформовано нову зовнішньополітичну стратегію США, що визначалася формулою від “стримування” до “розширення”. До уваги було

взято чотири найбільш визначальних чинники нової ери: широке розповсюдження у світі головних американських цінностей – демократії та ринкової економіки; світове лідерство США як найпотужнішої у військовому та економічному плані держави; спалах міжетнічних конфліктів після краху репресивних режимів; прискорення пульсу планети в результаті інформатизації всього суспільного життя, що має як позитивні, так і негативні наслідки.

Літ.: *Бжезинський Збігнев*. Велика шахівниця / Збігнев Бжезинський. – Львів ; Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2000; *Бжезинський Збігнев*. Выбор. Мировое господство или глобальное лидерство / Збігнев Бжезинський. – М. : Междунар. отношения, 2004; *Бодрук О. С.* Силкові методи кризового реагування (гуманітарний інтервенціоналізм) / О. С. Бодрук // Стратег. панорама. – 2005. – № 1. *Розпутенко І.В.*

ДОНЕЦЬКО-КРИВОРІЗЬКА РАДЯНСЬКА РЕСПУБЛІКА – державне утворення, що виникло на території України наприкінці січня 1918 р. Займало територію Харківської та Катеринославської, частину Херсонської губерній та промислові райони Облaсті Війська Донського (Ростов, Таганрог, Новочеркаськ тощо) з центром у Харкові.

20 листопада 1917 р. Центральна Рада своїм III Універсалом проголосила утворення Української Народної Республіки в межах дев'яти українських губерній, у тому числі Харківщини, Катеринославщини та Херсонщини. У відповідь пленум обласного комітету рад Донецького і Криворізького басейнів у Харкові заявив про необхідність створення на території Донбасу та Кривбасу особливої адміністративно-самоврядної області у складі Російської Федерації.

Створення **Д.-К.Р.Р.** було проголошено на 4-му обласному з'їзді Рад робітничих депутатів Донецького й Криворізького басейнів, що відбувся 27-30 січня 1918 р. 14 лютого 1918 р. обласний комітет сформував Раду Народних Комісарів **Д.-К.Р.Р.** у складі: Ф.Артема (Сергєєва) – голови РНК і наркома в справах народного господарства, С.Васильченка – наркома внутрішніх справ, В.І.Межлаука – наркома фінансів, М.Жакова – наркома у справах освіти, В.Філова – наркома у судових справах, М.Рухимовича – наркома у військових справах, Б.Магідова –

наркома праці, А.Каменського – наркома державного контролю. Всі наркоми були членами більшовистської партії.

Серед перших заходів уряду **Д.-К.Р.Р.** стала націоналізація підприємств та банків. У березні 1918 р. була сформована Донецька пролетарська армія під командуванням Геккера. Основою утворення **Д.-К.Р.Р.** став не національно-державний, а економічний принцип державного будівництва; ініціатори створення республіки вважали, що з перемогою соціалістичної революції національне питання втрачає своє значення, що Російська радянська республіка має бути федерацією економічно однорідних областей, а не національних радянських республік.

З одного боку, лідери **Д.-К.Р.Р.** категорично заперечували сам національний принцип побудови радянської федерації, наполягаючи на територіально-автономному принципі, який ґрунтувався б на економічній доцільності. З другого боку, головним аргументом невходження до складу України, нехай і радянської, було те, що Донбас та Кривбас – це не українські території, що українці там не становлять більшості населення. Для більшовиків, які взяли участь у створенні **Д.-К.Р.Р.**, Україна взагалі була не більше ніж “південь Росії”, як зазначалося в одному з документів, “південноросійською Українською радянською республікою”.

Д.-К.Р.Р. була створена з метою утвердження радянської влади в Донбасі в умовах підготовки до укладання Брестського миру у 1918 р. та з метою протидії розширенню впливу Центральної Ради.

Після підписання Україною Брестського миру організатори **Д.-К.Р.Р.** таким чином намагалися не допустити німців та уряд Української Центральної Ради до промислових районів Криворіжжя і Донбасу. З цією метою було проголошено утворення **Д.-К.Р.Р.** як федеративної частини РРФСР, на території якої обов'язковими вважалися декрети РНК РРФСР. ЦВК Рад України вважали “органом, паралельним обласному комітету”.

Штучне створення відособленої від України **Д.-К.Р.Р.** порушувало цілісність і суверенітет України, суперечило волі її народу. Через два тижні після проголошення **Д.-К.Р.Р.** українські, німецькі та австрійські військові частини почали визволення території України від російської більшовицької

армії. У березні 1918 р. фронт наблизився до Донбасу, і уряд **Д.-К.Р.Р.** оголосив загальну мобілізацію, яка, однак, не дала очікуваних результатів.

Щоб сформувати єдиний фронт оборони від наступу союзників, більшовики намагалися об'єднати Донецько-Криворізьку, Українську, Одеську, Кримську та Донську республіки у так званий "Союз радянських республік Півдня". Для обговорення шляхів створення військового союзу уряд радянської України скликав на 14 березня нараду представників інших радянських урядів, проте жодна з радянських республік їх не надіслала. Побоюючись посилення сепаратистських тенденцій в Україні, Раднарком РРФСР, В.І.Ленін наголошували на недоцільності виділення Донецько-Криворізької області зі складу Української Радянської Республіки.

Проти виділення Донецько-Криворізької області зі складу України виступив Народний Секретаріат, уряд існуючої тоді Української Радянської Республіки: на 4-му обласному з'їзді шкідливість цього заходу обґрунтував член уряду М.Скрипник. У своїх планах створення **Д.-К.Р.Р.** як автономної республіки Російської Федерації її організатори не заручилися підтримкою більшовицького керівництва Радянської Росії. Воно вважало виділення шкідливим для справи соціалістичної революції на Україні, "єдиного фронту оборони".

Зрештою Петроградський Раднарком вирішив об'єднати всі радянські республіки на території України в єдину Українську радянську республіку. 15 березня у Петрограді центральний комітет Російської компартії постановив розглядати Донецький басейн як частину України.

Ураховуючи все це, делегати Рад Донецько-Криворізької області взяли участь у II Всеукраїнському з'їзді Рад у Катеринославі (17-19 березня 1918 р.), на якому заявили, що Донецько-Криворізька область має входити до складу Радянської України.

З'їзд прийняв резолюцію "Про державний устрій", яка виключала можливість виділення з України будь-якої області. Але, очевидно, з урахуванням досвіду створення **Д.-К.Р.Р.** Радянська Україна стала розглядатися як федеративна республіка, "що об'єднує всі радянські об'єднання – вільні міста і республіки як автономні частини". З'їзд, утворивши єдиний радянський уряд Украї-

ни, юридично оформив входження Донецько-Криворізької області до складу Радянської України. Тому після з'їзду **Д.-К.Р.Р.** припинила своє існування.

8 квітня українські та німецькі частини зайняли Харків, і уряд **Д.-К.Р.Р.** переїхав до Луганська, а звідти 28 квітня – на Дон. Там він саморозпустився, але спроби його відновити робилися кілька разів. Нарешті, 17 лютого 1919 р. Рада оборони Радянської Росії ухвалила рішення про формальну ліквідацію вже фактично неіснуючої **Д.-К.Р.Р.**

Літ.: *Історія держави і права України* / за ред. В. Я. Тація. – К. : ІнЮре, 2000; *Історія Української РСР* : підручник / за ред. К. К. Дубини, І. О. Гуржія. – К. : Політвидав, 1978; *Верг Н.* Історія радянської держави. 1900-1991 : навч. посіб. / Н. Верг. – Рівне : Вертекс, 2001; *Фадеев В. И.* Советское строительство: становление и развитие (1917-1936 гг.) / В. И. Фадеев. – М. : Наука, 1986.

Лимар А.П.

ДОНЦОВ ДМИТРО ІВАНОВИЧ (17.03.1883, м. Мелітополь Катеринославської губ. (тепер – Запорізька обл.) – 30.03.1973, Монреаль, Канада) – визначний публіцист, літературний критик, політичний та державний діяч, ідеолог українського націоналізму.

У 1902-1907 рр. навчався в Петербурзькому університеті, де здобув фах правника. Перебуваючи в Петербурзі розпочав активну політичну діяльність. В 1905 р. вступив до Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП). Був двічі арештований за політичну діяльність (1905 р. – у Петербурзі і 1908 р. – у Києві).

У 1908 р. Д. емігрує до Австро-Угорщини, переїжджає до Львова. У 1909-1911 рр. навчається на юридичному факультеті Віденського університету. У Відні знайомиться зі студенткою М.Бачинською, з якою одружується в 1912 р. В цей час друкується в часописах "Дзвін", "Наша думка" та "Украинская жизнь".

З 1913 р. пориває з УСДРП і відмежовується від неї на II Конгресі українських студентів у Львові. Після заснування 4 серпня 1914 р.

Союзу Визволення України (СВУ) стає його першим головою, але вже у вересні 1914 р. після переїзду СВУ до Відня виходить з цієї організації. Наприкінці 1914 р. переїжджає до Берліна, а пізніше до Швейцарії. У 1917 р. повертається до Львова і цього ж року на юридичному факультеті Львівського університету здобув ступінь доктора юридичних наук.

На початку 1918 р. повертається до Києва, створює (разом з В.Шеметом та В.Липинським) Партію хліборобів-демократів. У період Гетьманату Скоропадського очолював Телеграфне Агентство та Державне Бюро Преси (1918 р.). У 1919-1921 рр. працював при дипломатичній місії Української Народної Республіки (УНР) у Швейцарії (керівник Українського Пресового Бюро в Берні).

У 1921 р. переїжджає до Відня, де видає одну з основних своїх праць “Підстави нашої політики”. У 1922-1939 рр. жив у Львові, редагував журнали “Літературно-науковий вісник” (1922-1932), “Заграва” (1923-1924), “Вісник” (1933-1939). Головним редактором “Літературно-наукового вісника” та “Заграви” він став не без участі Української Військової Організації (УВО) і особисто Є.Коновальця. Напередодні Другої світової війни був заарештований польською владою і перебував у Березі Картузькій. Після звільнення у 1919 р. переїздить до Бухареста, де у 1941 р. видає журнал “Батава” (вийшло 3 номери). У 1941 р. переїжджає до Берліна. З початком Другої світової війни в еміграції (Німеччина, Чехословаччина, Франція, США, Канада).

Після закінчення Другої світової війни займався викладацькою (в 1948-1953 рр. викладав українську літературу в Монреальському університеті (Канада)) та публіцистичною діяльністю (друкувався в емігрантських українських часописах “Вісник”, “Гомін України”, “Америка”).

Основні праці: “Модерне москофілство” (1913), “Підстави нашої політики” (1921), “Націоналізм” (1926), “Де шукати наших історичних традицій” (1938), “Дух нашої давнини” (1944).

Розробив та обґрунтував ідеологію “чинного (вольового)” українського націоналізму у своїй праці “Націоналізм” (1926), складовими елементами якої були: 1) воля нації до життя, до влади; 2) ірраціоналізм та романтизм; 3) ідея боротьби, експансії; 4) інтерес

нації понад усе, ієрархія цінностей в політичному, громадському і соціальному житті, підпорядкування особистого національному; 5) визнання моральним та етичним тільки того, що зміцнює націю; 6) ідеологічна виключність, нетерпимість; 7) суверенність та незалежність нації; 8) принцип ініціативної меншості.

Ключові положення концепції державної політики, які не втратили свого значення до сьогодні, Д. сформулював у доповіді “Сучасне політичне становище нації і наші завдання” на з’їзді Українського студентського союзу у Львові 2-4 липня 1913 р. та розвинув у праці “Підстави нашої політики”. Видатний український письменник Є.Маланюк писав: “Підстави нашої політики”, книга, що їй суджено було стати якщо не євангелією покоління (чого, на жаль не сталося!), то однією з тих книг, які стали на межі нової епохи і то – не лише української”.

Основні положення концепції державної політики:

- 1) реалізм у практичній політиці та єдність зовнішньої і внутрішньої політики;
- 2) поєднання стратегічних та тактичних завдань у боротьбі за політичну незалежність нації;
- 3) основним завданням політики України взагалі і зовнішньої політики зокрема, якому мають бути підпорядковані всі інші, є “сепарація” від Росії і утворення незалежної Української держави;
- 4) завдання зовнішньої політики забезпечення політичного існування нації через: пошук природних союзників України, узгодження у зовнішній політиці власних національних інтересів з національними інтересами інших держав;
- 5) завдання внутрішньої політики: формування політичної нації, підпорядкування внутрішньої політики зовнішній, традиціоналізм, вестернізація, тобто пропагування та впровадження в життя традицій та інституцій західного суспільства: місцевого самоврядування, демократичних інститутів, забезпечення прав і свобод особи і т. д.;
- 6) визначення національного інтересу як основної засади практичної політики та політичного планування.

Серед дослідників творчості Д. в Україні можна назвати В.Лісового, С.Квіта, Г.Сварник. За кордоном найбільш відомими дослідниками є М.Сосновський, О.Мотиль.

Літ.: *Донцов Д.* Твори. Т. 1: Геополітичні та ідеологічні праці / Д. Донцов. – Львів : Кальварія, 2001; *Донцов Д.* Націоналізм / Д. Донцов. – Лондон : Укр. Видавн. Спілка, 1966; *Донцов Д.* Підстави нашої політики / Д. Донцов. – Відень : Вид-во Донцових, 1921; *Єндик Р.* Дмитро Донцов – ідеолог українського націоналізму / Р. Єндик. – Мюнхен : Укр. вид-во, 1955; *Квіт С.* Дмитро Донцов. Ідеологічний портрет / С. Квіт. – К. : Вид-во Київ. ун-ту, 2000; *Мотиль О.* Дмитро Донцов / О. Мотиль // Політологічні читання. – 1992. – № 1; *Сосновський М.* Дмитро Донцов. Політичний портрет. 3 історії розвитку ідеології українського націоналізму / М. Сосновський. – Нью-Йорк-Торонто: Trident International Inc., 1974.

Шевчук Б.М.

ДОРОШЕНКО МИХАЙЛО ІВАНОВИЧ (рік народження невідомий – 1628 р.) – визначний український політичний і військовий діяч початку XVII ст., козацький гетьман (1622- 1628 рр.), з перервами. З 1618 р. – козацький полковник, учасник походу гетьмана П.Сагайдачного на Москву. Брав участь у Хотинській війні 1620-1621 рр. 1622 р. обраний гетьманом замість О.Голуба. Здійснив вдалий похід на Перекоп. Належав до реєстрової верхівки, домагався захисту козацьких прав і привілеїв, відстоював православ'я. 1625 р. брав участь у національно-визвольному повстанні під проводом М.Жмайла. Після бою біля Курукового озера (поблизу сучасного Кременчука) Д. був знову обраний гетьманом і уклав Куруківський договір 1625 р., згідно з яким було сформовано 6 полків: Білоцерківський, Переяславський, Черкаський, Чигиринський, Корсунський і Канівський. Відтоді 1000 реєстрових козаків мали обов'язково перебувати в залозі на Запоріжжі. Уник участі козацьких військ у польсько-шведській війні. Восени 1626 р. козацькі війська на чолі з Д. розгромили велику Кримську орду під Білою Церквою. Навесні 1628 р. Д., виконуючи умови договору про взаємодопомогу між Військом Запорізьким і Кримським ханством (укладений 24 грудня 1624 р., згодом – поновлений) очолив похід козаків на Крим на допомогу ханові Магмед-Гірею та Канчі Шагін-Гірею, які вели боротьбу проти ставленника Туреччини Джанібек-Гірея. Під час одного з боїв поблизу Кафи загинув.

Літ.: *Грушевський М.* Історія України-Руси. Т. VII-VIII / М. Грушевський. – К. : [б. в.], 1995.

Малик Я.Й.

ДРУЖИНА В КИЇВСЬКІЙ РУСІ (X-XI СТ.). Дружина була продуктом не стільки кардинальних змін суспільно-економічних відносин, скільки результатом дії процесів зародження і розвитку елементів державності. В руках правителя вона була засобом примусу й управління, збирання данини, захисту власних інтересів і населення країни від ворогів. Дослідники наводять археологічні докази того, що найсильніші контингенти дружинників зосереджувалися на Середній Наддніпрянщині. Це якраз свідчить про їх конструктивну діяльність у добу становлення східнослов'янської державності.

Виникнення дружин у слов'ян як суспільного прошарку і військового інституту історики датують по-різному: від VI ст. до першої половини X ст. Думки дослідників різняться також щодо стадії розвитку суспільства, на якій вони утворюються. Дехто бачив можливість їх формування ще в родоплемінному суспільстві. Інші допускають таку ймовірність, проте не постійну, коли вони створювалися для одноразового набігу на сусідів. Адже в дофеодальний період для утримання дружинників у вождів зазвичай не вистачало коштів. Інститут дружин був притаманний суспільствам доби генезису феодалізму, а дружинна знать формувалася в час виникнення ранньофеодальних суспільств. Проте таке суспільство народжується у східних слов'ян не в IX, а протягом кінця X-XI ст.

Джерельні повідомлення про відносини між князем і дружиною у “Повісті временних літ” беруть початок лише від часів Ігоря, після 912 р. Та й саме слово “дружина” з'являється в джерелах досить пізно, лише в описі походу Ігоря на греків 941 р. Це може свідчити про помітну роль дружини в тодішньому суспільстві й початок перетворення її верхівки на елементарний апарат державного управління та раду при правителі.

У літопису Ігор виглядає залежним від своєї дружини князем. А це означає, що за його часів державна влада не була ще достатньо організованою, а сам він не мав авторитету серед воїнів, на відміну від свого попередника Олега. Ігор слухається дружинників у всьому і не лише в найважливішій державній справі – підписання миру з Візантійською імперією. Дружина спонукає князя восени 944 р. піти в останній, трагічний для нього похід за древлянською даниною.

Правителі Русі другої половини X ст. Святослав і Володимир зображені в літописі як справжні дружинні князі – це при тому, що обидва мали сильний і незалежний характер. Таким виступає Святослав у “Повісті временних літ” у розповіді про початок його самостійної державної діяльності (коли він перейняв владу від матері Ольги). Його дружина в усьому слухається свого князя, але й він рахується з її думкою та шанує її.

Охоче й докладно розповідає “Повість временних літ” про увагу та любов Володимира Святославича до своєї дружини. Вони складають немовби єдине ціле. Стосунки між князем і дружиною були і службові, і неформальні, теплі, вона поділяла успіхи й неуспіхи князя. Адже дружина – головна опора княжої влади, і йому, крім неї, по суті, не було на кого покластись. Тому радитися з дружиною, тримати її в курсі своїх планів – цього вимагали не тільки амбіції або інтереси дружини, але й інтереси самого князя. В добу Володимира Святославича завершується існування дружинної форми держави. Уже в літописних розповідях про князювання його сина Ярослава дружина відіграє виключно військову роль. Та все ж таки дружинність не могла закінчитися раптово, в один день чи навіть рік. Ярославу теж певний час доводилося рахуватися зі своїми дружинниками, і не лише на полі битви. Хоча за часів Ярослава дружина і дружинність як чинники соціально-політичного життя поступово втрачали свої позиції.

У найдавнішій частині Руської Правди збереглися риси дружинного права, але вони опинились на другому плані тому, що новгородцям пощастило добитися від князя захисту їх прав проти сваволі дружинників.

Князівська влада вперше за часів Ярослава Мудрого набуває для новгородців характеру урядової влади, коли князь – “начальник дружини” – стає “земською владою”, тобто владою для всього народу, а не виразником інтересів самої дружини, як це було раніше. Джерела пізнішого часу, другої половини XII-XIII ст., розрізняють старших і молодших дружинників, отроків, дєтських та ін. Разом з тим у літописах, переважно у новгородських, зберігається і термін “гряді”, здебільшого для позначення верхівки дружинників.

Дружина з XII ст. перестає бути єдиним владним прошарком. Зародження протягом другої половини XI-XII ст. індивідуального землеволодіння висунуло на перший план іншу соціальну верству – земельну аристократію з числа тих же старших дружинників, боярства і частини старої племінної знаті, що зуміла перетворитися на бояр.

Поступово переростаючи на феодалну знать, дружинна верхівка продовжувала відігравати певну роль і в соціально-політичному житті Давньоруської держави XII-XIII ст. З неї виходили адміністратори й радники князя.

Літ.: Малиновський В. Я. Державне управління : навч. посіб. / В. Я. Малиновський. – Луцьк : Ред.-вид. від. “Вежа” Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2000; Надолішній П. І. Теорія та історія державного управління (Опорний конспект лекцій до навчальної дисципліни) : навч. посіб. / П. І. Надолішній. – Одеса : ОРІДУ НАДУ, 2006; *Нариси історії державної служби в Україні* / [О. Г. Аркуша, Є. І. Бородін, С. В. Віднянський та ін. ; редкол. : С. В. Кульчицький (кер. авт. кол.) та ін.] ; Голов. упр. держ. служби України. Ін-т історії НАН України. – К. : Ніка-Центр, 2009.

Макаренко Е.М.

Е

ЕВОЛЮЦІЯ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ В XII-XIII СТ. КНЯЖИЙ ДВІР. З розвитком вотчинного господарства, князівського і боярського, дедалі більшу роль відіграють слуги-управителі. Купка старшої дружини (і боярства, що входило до неї) зовсім не була структурована, обов'язки з управління державою (чи бодай мастком князя) не були розподілені між ними й чітко визначені. Безумовно, на практиці подібна спеціалізація серед оточення князя могла існувати. Хтось серед дружинників чи бояр краще від інших збирав данину, інший мав нахил до судових справ тощо. Проте спеціалізація, і то не абсолютна, з'являється лише тоді, коли утворюється княжий двір як постійна й неодмінна складова частина державного організму, як головна структура державної служби.

Термін “княжий двір” у значенні владної структури зафіксований джерелами з середини XII ст. У такому значенні він продовжує виступати й пізніше. Розвиток князівського і боярського землеволодіння, що спонукав політичне розчленування країни й перетворив Русь на федеративну монархію з 40-х рр. XII ст., відіграв вирішальну роль у зміні старої елементарної системи управління (яка уособлювалась у княжій дружині), коли держава була відносно об'єднаною та централізованою, на нову структуру державного управління – княжий двір. Неважко зрозуміти, що така зміна відбувалася болісно для панівної верхівки, оскільки в її перебігу частина бояр природно відсторонювалася від управління, їх заступали інші, з плином часу все менш знатні люди.

Це сталося внаслідок розділення до того відносно єдиної Давньоруської держави на окремі князівства й землі, із становленням та розвитком князівських доменів (володінь) і головне із втратою панівним класом загальнодержавної корпоративності. Сфера діяльності княжого двору, принаймні в XIII ст.,

зовсім не обмежувалася збиранням данини, судовими й адміністративними функціями. Виняткове становище суверена, від якого залежали всі у князівстві, зумовлювало статус двору протягом усієї історії середньовіччя як осередку політичної системи, що виходить за межі приватного життя і приватного житла монарха. Двір був резиденцією правителя і політичним центром держави. У своєму складі він налічував кілька десятків, а то й сотень осіб (так було у великих князівствах: Галицько-Волинському, Чернігівському, Володимиро-Суздальському), і це пояснювалося не лише суто управлінськими функціями, а й тим, що люди двору були водночас і охороною, і адміністраторами, і радниками, і навіть військовою силою, що завжди перебувала в руках суверена.

Усіх членів княжого двору – і посадовців, і міністеріалів – згуртовували особисті неформальні зв'язки, що охоплювали досить широке коло учасників дійства: особисту охорону князя, його улюбленців і слуг. Як і всюди в тогочасній Європі, стосункам між людьми двору були притаманні суперництво та інтриги, що певною мірою врівноважувалися відносинами солідарності та взаємодопомоги. У Південно-Західній Русі це особливо наочно видно на прикладі двору Данила Галицького, в якому безперервно суперничали і бояри різного походження (галицькі та волинські) й політичної орієнтації, і воєводи, що прагнули до першості за рахунок своїх колег, і посадовці різних рангів, і навіть міністеріали – нижчі службовці, які навіть не завжди бували шляхетного походження.

Водночас певна й відносна в умовах політичного роздроблення Русі стабільність двору як державної владної структури спиралася на традицію служби княжих дружинників. У XII і XIII ст. служба княжих дружинників (принаймні тих, хто потрапив на сторінки літопису) була нерідко спадковою. Така служба існувала й у попередні часи: в X і XI ст., коли

дружинники ще не мали ні землі, ні значних цінностей і повністю перебували на утриманні свого правителя та залежали від нього в усьому. Коли дружинники й члени двору, навіть міністеріали (які звичайно належали до отроків і молодших дружинників) вступали на службу до князя, вони склали присягу за себе і за своїх дітей вірно йому служити.

Княжий двір зазвичай складався поступово з місцевих і приїжджих бояр, дружинників і слуг, які в момент вступу на службу оцінювалися за бойовою репутацією й іншими особистими заслугами. Кожний мав своє “місце” і свою “честь”, і кожний ним дорожив. Тому княжий двір як владний апарат був сталим і міцним організмом, а не зібранням випадкових людей.

Двір одержував потужний і постійний імпульс розвитку завдяки тому, що ця владна структура була особливо важлива для правителя і його влади в добу політичного роз’єднання країни. Двір як близьке оточення князя і бойовий загін був конче потрібний у роки, коли князі боролися між собою за нові володіння, часто змінювали столи, перебираючись із менш вигідного і престижного на кращий. Тоді двір теж перебирався в нове для нього місто, вирішальним чином впливаючи і на його життя, і на життя тієї волості, яку воно відтоді очолювало.

Двір як особлива структура вірних князеві “служивих” людей зберігався при переїзді князя з одного князівства до іншого. Тому двір – спадкоємець дружини – являв собою завжди готову до дій внутрішньоструктуровану організацію бояр і дворян-слуг, загін воїнів, адміністративний апарат і довірених слуг княжого двору. Попередніх молодших членів дружини – “отроків” – заступили слуги-дворяни.

Княжий двір перший час виконував ті самі функції, що й дружинна управа. Бояри представляли государя на місцях, у найвизначніших містах князівства. Данину і судові мита на користь князя, як і раніше, збирали посадники й тіуни, адміністратори князівського панського господарства. Із зібраного вони виділяли десятину церкві й залишали частину собі як утримання на службі – податна й адміністративно-судова система матеріально забезпечувала княжих людей за виконання посадових обов’язків.

Уже в XII-XIII ст. все виглядало, як і раніше. Ті самі люди здійснюють від імені кня-

зя владні й інші функції, одержують ту саму звичну винагороду. Але в дійсності все стає набагато складнішим. Організація людей, які служили правителю, зазнає серйозних змін під впливом загальних та універсальних для всієї Русі процесів соціального, економічного й духовного життя, викликаних знов-таки зростанням удільної роздробленості. Певна частина малоорганізованих дружинників, які забезпечували функціонування влади, поступово переростає в організацію державної служби – княжий двір.

Літ.: *Державне управління: основи теорії, історія і практика* : навч. посіб. / В. Д. Бакуменко, П. І. Надолішній, М. М. Іжа, Г. І. Арабаджи ; за заг. ред. П. І. Надолішнього, В. Д. Бакуменка. – Одеса : ОРІДУ НАДУ, 2009; *Нариси історії державної служби в Україні* / [О. Г. Аркуша, Є. І. Бородін, С. В. Віднянський та ін. ; редкол. : С. В. Кульчицький (кер. авт. кол.) та ін.] ; Голов. упр. держ. служби України, Ін-т історії НАН України. – К. : Ніка-Центр, 2009.

Макаренко Е.М.

ЕВОЛЮЦІЯ КОНСТИТУЦІЙНОЇ МОДЕЛІ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ В УКРАЇНІ. Початковим етапом становлення конституційної моделі державного управління в Україні можна вважати утворення в квітні 1991 р. замість Ради Міністрів УРСР Кабінету Міністрів УРСР, який набув статусу найвищого органу державного управління. Проте невдовзі було введено посаду Президента УРСР, який проголошувався главою виконавчої влади.

Законом України “Про внесення змін і доповнень до Конституції (Основного Закону) України” від 14 лютого 1992 р. № 2113-XII Президент України отримав повноваження здійснювати керівництво і спрямовувати виконавчу діяльність Кабінету Міністрів України, змінювати структуру системи виконавчої влади, вирішувати відповідні кадрові питання, скасовувати акти уряду і ЦОВВ. Таким чином, Кабінет Міністрів України став структурою, підпорядкованою Президенту України, з обмеженими повноваженнями щодо системи виконавчої влади. Уряд не міг утворювати міністерств, а лише інші ЦОВВ без права призначення і звільнення керівників, не міг керувати, а лише об’єднувати і спрямовувати роботу підвідомчих йому органів, що правда із правом скасування їх актів.

Проте модель президентської республіки запроваджено не було. Уряд на чолі з Прем’єр-

міністром України формально залишився самостійним, відокремленим від Президента України органом, який мав працювати за розробленою ним програмою діяльності. Право визначати основні напрями внутрішньої і зовнішньої політики належало парламенту. Механізм формування і припинення повноважень уряду більше відповідав парламентській моделі. Верховна Рада України залишила за собою повноваження за пропозицією Президента України затверджувати Прем'єр-міністра України та половину членів уряду – керівників ключових ЦОВВ, відправляти у відставку уряд шляхом висловлення недовіри без участі Президента України, який міг лише пропонувати звільнення Прем'єр-міністра України. Разом з тим Президент України без участі Верховної Ради України призначав іншу половину персонального складу Кабінету Міністрів України та міг вводити до його складу інших керівників ЦОВВ. Як глава держави, так і парламент у будь-який час могли самостійно припинити повноваження будь-якого члена уряду.

Внаслідок реалізації “компромісного” варіанта Кабінет Міністрів України опинився між двома центрами політичної влади і, відповідно, двома політичними курсами, не маючи чітко визначеного місця в системі державної влади та будучи фактично подвійно відповідальним перед главою держави і парламентом. Це в поєднанні з відсутністю закону, який би регулював порядок діяльності й відносини уряду з іншими державними органами, суттєво знижувало його адміністративну спроможність і самостійність. Ще одним негативним чинником стало виключення зі складу уряду деяких керівників міністерств. Це запровадило поділ міністерств на провідні та другорядні, нерівні можливості їх участі у формуванні державної політики і ресурсного забезпечення, а у підсумку обумовило недостатню увагу до розвитку низки галузей суспільної діяльності. У цілому сформована на кінець 1994 р. система державного управління, у тому числі його конституційна модель, виявилася суттєво недосконалою. Це розглядалося, наприклад, у виступах Президента України перед парламентом як одна з основних перешкод на шляху подолання важкої економічної кризи. Для виправлення такого становища глава держави запропонував проект

Конституційного закону, що реалізувався шляхом укладення Конституційного договору між Верховною Радою України та Президентом України про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України від 8 червня 1995 р. № 1к/95-ВР. Згідно з цим документом Президент України очолив Кабінет Міністрів України, який став відповідальним перед ним, а не перед Верховною Радою України. Глава держави отримав повноваження без участі парламенту формувати склад уряду, який не визначався Конституційним договором, призначати і звільняти Прем'єр-міністра України, членів уряду. Лише Президент України міг створювати і ліквідувати ЦОВВ та місцеві органи виконавчої влади, скасовувати їх акти, вирішувати кадрові питання щодо їх керівників, які стали відповідальні перед Президентом України. Проте засади внутрішньої і зовнішньої політики мали визначатися законом. Верховна Рада України могла висловити недовіру Кабінету Міністрів України в цілому чи окремим його членам, що тягнуло за собою їх відставку. Насамперед, парламент міг відправити уряд у відставку в разі незгоди з його програмою діяльності, яку той зобов'язаний був представляти у двомісячний строк від дня сформування. У разі схвалення програми Верховна Рада України не мала права висловити недовіру уряду протягом однорічного строку його роботи. В цілому проведені зміни покращили організацію системи державного управління. Вона набула більшості рис моделі президентської республіки з позапарламентським шляхом формування уряду, його чітким підпорядкуванням, як і виконавчої вертикалі у цілому, Президенту України, який одержав всі ключові повноваження щодо керівництва виконавчою владою. Офіційне схвалення урядової програми означало узгодження політичного курсу глави держави з парламентом, що надавало діяльності уряду стабільності та послідовності, організацію вищого рівня виконавчої влади. Разом з тим запроваджена модель мала суттєві недоліки. Зокрема, Кабінет Міністрів України не міг однозначно проводити політику Президента України, оскільки повноваження Верховної Ради України дозволяли їй коригувати програму діяльності уряду та відправляти його у від-

ставку. Принципові розбіжності між двома центрами політичної влади могли спричинити серйозну урядову кризу. Незрозумілою виявилася роль Прем'єр-міністра України, оскільки Президент України очолив уряд, який знову не одержав належного статусу вищої ланки в системі виконавчої влади.

Прийняття 28 червня 1996 р. нової Конституції України запровадило президентсько-парламентську форму правління та відповідним чином змінило конституційну модель державного управління. Президент України перестав бути главою виконавчої влади, а вплив парламенту на формування і припинення повноважень уряду дещо збільшився. Прем'єр-міністр України став керівником уряду, який призначався Президентом України не самостійно, а за згодою Верховної Ради України. Остання одержала право розглядати питання про відповідальність Кабінету Міністрів України та в результаті розгляду висловлювати йому недовіру, що мало наслідком його відставку. Було визначено, що робота уряду спрямовується на виконання програми його діяльності, схваленої парламентом, у якого залишилися повноваження визначати засади внутрішньої і зовнішньої політики. Кабінет Міністрів України нарешті набув статусу вищого органу в системі органів виконавчої влади і таким чином офіційно очолив цю систему. Прем'єр-міністру України було надано повноваження входити із поданням до Президента України про призначення членів уряду, керівників інших ЦОВВ та голів місцевих державних адміністрацій, а також про зміни в системі ЦОВВ, скріплювати підписом відповідні акти Президента України, а також акти Президента України про припинення повноважень зазначених керівників. Конституція України чітко поділила систему органів виконавчої влади на вищий, центральний і місцевий рівні, виокремила її із сукупності інших органів державної влади.

Безперечним позитивом стало чітке визначення та обмеження складу Кабінету Міністрів України, до якого з керівників ЦОВВ увійшли лише міністри, причому, нарешті, усі без винятку. Виключення зі складу уряду керівників інших ЦОВВ сприяло утвердженню провідної ролі міністерств. Закріплення однакового статусу значно збільшило можливості міністрів рівною мірою брати участь у формуванні держав-

ної політики, що сприяло покращенню її цілісності, а також узгодженості розвитку всіх галузей суспільної діяльності.

Разом з тим реальний вплив Верховної Ради України на урядову політику навіть зменшився. На відміну від Конституційного договору, у новій Конституції України не було передбачено норму про обов'язковість подання програми діяльності новосформованого уряду на схвалення парламенту. Можливості останнього розглядати питання про відповідальність Кабінету Міністрів України були обмежені одним разом протягом однієї чергової сесії. Президент України, за винятком призначення Прем'єр-міністра України, як і раніше одержав змогу без участі Верховної Ради України вирішувати всі кадрові питання щодо членів уряду. Конституція України передбачила так званий "складний центр" на вищому рівні системи державного управління шляхом розподілу повноважень між Президентом України і Кабінетом Міністрів України. При цьому Президент України, а не уряд, знову отримав інші ключові повноваження щодо виконавчої влади: скасовувати акти Кабінету Міністрів України і рішення голів місцевих державних адміністрацій; створювати і ліквідувати ЦОВВ; вирішувати кадрові питання щодо керівників ЦОВВ і місцевих державних адміністрацій. Обмеження на ці повноваження у вигляді права Прем'єр-міністра України входити із поданням до Президента України і скріплювати підписом його акти на практиці виявилися недієвими, оскільки не було введено процедур їх реалізації.

Досвід функціонування конституційної моделі державного управління, запровадженої у 1996 р., виявив її серйозні недоліки, зокрема відсутність збалансованості влади як цілісного механізму, що породжувало конфлікти між вищими органами державної влади, зумовлювало загрози її стабільності, брак ефективних конституційних механізмів взаємодії та взаємної відповідальності виконавчої та законодавчої влади, слабку дієздатність уряду тощо. Усвідомлення зазначених недоліків, у тому числі на вищому державному рівні, привело до ініціювання у березні 2003 р. Президентом України конституційних змін. Суперечливий та конфліктний процес їх підготовки та впровадження завершився прийняттям Закону України "Про внесення змін до Конституції України" від

8 грудня 2004 р. № 2222-IV, що запровадив з 1 січня 2006 р. нову модель державного управління внаслідок переходу до парламентсько-президентської форми правління.

Запроваджена модель передбачала обрання Прем'єр-міністра України Верховною Радою України за поданням Президента України. Останній вносив подання за пропозицією коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді України або депутатської фракції, до складу якої входила більшість народних депутатів від конституційного складу Верховної Ради України. Досить оригінальним був спосіб формування уряду в цілому. Членів Кабінету Міністрів України призначала Верховна Рада України, зокрема міністрів оборони і закордонних справ – за поданням Президента України, а решту – за поданням Прем'єр-міністра України. При цьому парламентська більшість одержала право вносити пропозиції щодо кандидатур, відповідно, Президенту України та новообраному Прем'єр-міністру України. Припинення повноважень Кабінету Міністрів України передбачалося перед новообраною Верховною Радою України. Президенту України не було надано жодних прав самостійно припиняти повноваження уряду або його членів. Верховна Рада України могла відправити Кабінет Міністрів України у відставку, висловивши йому недовіру за спеціально визначеною в Конституції України процедурою. При цьому парламент не міг висловити недовіру уряду більше одного разу протягом однієї чергової сесії, а також протягом року після схвалення програми діяльності уряду або протягом останньої сесії Верховної Ради України. Разом з тим була передбачена нечітко сформульована норма, яку можна було тлумачити так, що парламенту надавалися повноваження в будь-який час звільняти з посади Прем'єр-міністра України, а отже, припиняти діяльність Кабінету Міністрів України. Верховна Рада України могла також звільняти з посад окремих членів Кабінету Міністрів України. Уряд отримав ключові повноваження щодо керівництва системою ЦОВВ: утворювати, реорганізовувати та ліквідувати ці органи, в тому числі міністерства; призначати та звільняти їх керівників, крім членів Кабінету Міністрів та керівників чотирьох ЦОВВ, щодо яких відповідні питання залишилися в компетенції Верховної Ради України.

Слід відзначити, що введена з 1 січня 2006 р. конституційна модель характеризувалася суттєвими недоліками. Перш за все, порядок обрання Прем'єр-міністра України передбачав дуже слабкий вплив на цей процес Президента України, якому фактично відводилася роль лише “озвучення” думки парламентської більшості. В такому разі голова уряду вирішальним чином залежав від певних партій або депутатських фракцій. У вітчизняних реаліях це зумовило велику імовірність того, що він у своїй діяльності віддаватиме перевагу вузькопартійним інтересам над загальнодержавними. Спосіб призначення членів Кабінету Міністрів України став далеко не кращим з погляду формування згуртованої урядової команди. Верховна Рада України через міжфракційні суперечності могла відхилити певні кандидатури і цим порушити цілісність підбраного Прем'єр-міністром України складу уряду. Два міністри, які призначалися взагалі без участі Прем'єр-міністра України, могли бути для нього небажаними особами. Зазначене дуже збільшувало ризик того, що уряд стане розрізною та потенційно конфліктною групою осіб, якій важко проводити узгоджену та послідовну політику. У процедурі формування Кабінету Міністрів України знову не було передбачене обов'язкове схвалення його програми діяльності Верховною Радою України, хоча це є критично важливим при парламентському способі формування уряду для гарантування стабільності його роботи та послідовної реалізації ним певного стратегічного курсу державного розвитку. Іншим суттєвим недоліком конституційної моделі став спосіб припинення повноважень членів уряду Верховною Радою України без участі Прем'єр-міністра України. Сама можливість такого звільнення в обхід офіційного керівника уряду не сприяла збереженню єдиної урядової команди, оскільки парламент міг порушити її у будь-який час. Більше того, у членів Кабінету Міністрів України, фактично, стало два керівники. З них головним виявилася Верховна Рада України, яка мала основний важіль впливу – право звільнення урядовців з посади, тоді як голова уряду взагалі не був наділений правом ініціювати таке звільнення. Це суттєво обмежило керівну здатність Прем'єр-міністра України та, водночас, давало змогу парламенту постійно тиснути на уряд, якому в та-

ких умовах було важко зберігати самостійність.

Конституційні зміни 2004 р. встановили подвійну відповідальність Кабінету Міністрів України за свою діяльність перед Президентом України і Верховною Радою України. Формально Кабінет Міністрів України став підконтрольний і підзвітний лише Верховній Раді України. Але реально уряд залишився значною мірою підконтрольним і підзвітним Президенту України, оскільки останній міг зупиняти дію актів уряду, очолювана Президентом України Рада національної безпеки і оборони контролювала діяльність органів виконавчої влади у відповідній сфері, уряд у своїй діяльності керувався, серед іншого, указами Президента України тощо. Зазначене також створювало перешкоди стабільній та послідовній роботі уряду.

В цілому модель, обумовлена змінами до Конституції України 2004 р., відповідала принципам парламентсько-президентської республіки, але її численні недоліки на практиці зумовили політичні конфлікти та протистояння, що вкрай негативно впливало на дієвість та ефективність державного управління. Враховуючи це, Президент України утворив Національну конституційну раду, поклавши на неї підготовку концепції системного оновлення конституційного регулювання суспільних відносин в Україні та проекту нової редакції Конституції України. До участі в раді були запрошені всі основні політичні партії. Проте внаслідок значних розбіжностей у поглядах на конституційну реформу як між провладними та опозиційними політичними партіями, так і всередині урядової коаліції, робота ради не стала конструктивною. Після зміни політичної влади Рішенням Конституційного Суду України від 30 вересня 2010 р. № 20-рп/2010 було визнано неконституційним Закон України "Про внесення змін до Конституції України" від 8 грудня 2004 р. № 2222-IV та відновлено дію попередньої редакції норм Конституції України.

Таким чином, еволюційний процес конституційних змін на даний час завершився поверненням до конституційної моделі державного управління 1996 р., що проаналізована вище. У цій моделі два суб'єкти влади (глава держави і парламент) мають легітимне право на здійснення державної по-

літики. Уряд є відповідальним перед обома зазначеними суб'єктами, а його роль і місце в системі державної влади не мають чіткої визначеності. Кабінет Міністрів України формально є самостійним центром державного управління, який має розробляти і реалізовувати власну політичну програму, підтриману парламентом. Поряд з цим конституційними нормами передбачений майже позапарламентський спосіб формування і припинення повноважень урядовою главою держави. Президент України і Кабінет Міністрів України, фактично, разом очолюють систему виконавчої влади внаслідок розподілу між ними повноважень вищого органу в цій системі. При цьому хоча формально очолює систему Кабінет Міністрів України, але всі ключові повноваження щодо неї зосереджені у Президента України. Враховуючи зазначене, чинна конституційна модель державного управління є потенційно конфліктною і не забезпечує чіткого розподілу управлінських функцій та повноважень між главою держави, парламентом і урядом. Це зумовлює потребу удосконалення чинної моделі, що, на наш погляд, доцільно здійснювати на основі чіткого вибору між президентською та парламентською формою правління.

Літ.: *Закон УРСР про зміни і доповнення Конституції (Основного Закону) Української РСР у зв'язку з вдосконаленням системи державного управління // Голос України. – 1991. – 22 трав.;* *Закон УРСР про Президента Української РСР // Голос України. – 1991. – 27 лип.;* *Закон України про внесення змін і доповнень до Конституції (Основного Закону) України // Голос України. – 1992. – 7 квіт.;* *Конституційний договір між Верховною Радою України та Президентом України про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України від 8 черв. 1995 р. № 1к/95-ВР // Відом. Верхов. Ради України. – 1995. – № 18. – Ст. 133;* *Конституція України // Відом. Верхов. Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141;* *Закон України про внесення змін до Конституції України // Уряд. кур'єр. – 2004. – 10 груд.;* *Про Національну конституційну раду : Указ Президента України від 27 груд. 2007 р. № 1294/2007 // Уряд. кур'єр. – 2008. – 9 січ.;* *Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 252 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України "Про внесення змін до Конституції України" від 8 грудня 2004 року № 2222-IV від*

30 верес. 2010 р. № 20-рп/2010 // Вісн. Конституц. суду України. – 2010. – № 5; Конституція України // Офіц. вісн. України. – 2010. – № 72/1; *Європейські орієнтири адміністративного реформування в Україні* : монографія / В. Д. Бакуменко (кер. авт. кол.), Л. М. Гогіна, С. О. Кравченко та ін. : за заг. ред. В. Д. Бакуменка, В. М. Князева. – К. : Вид-во НАДУ, 2005.

Кравченко С.О.

ЕВОЛЮЦІЯ МІСЦЕВИХ ОРГАНІВ ВИКОНАВЧОЇ ВЛАДИ В УКРАЇНІ. Початком еволюційного процесу становлення та розвитку місцевих органів виконавчої влади в сучасній Україні можна вважати прийняття Закону України “Про Представника Президента України” від 5 березня 1992 р. № 2167-ХІІ, який запровадив систему місцевих державних адміністрацій на чолі з представниками Президента України в областях, містах Києві та Севастополі, районах, районах міст Києва і Севастополя. До структури місцевих державних адміністрацій увійшли місцеві підрозділи ЦОВВ, тобто було фактично реалізовано модель з одним типом місцевих органів виконавчої влади. Місцеві державні адміністрації виконували функції як загальної компетенції (реалізація державної політики, забезпечення розвитку територій, управління комунальною власністю тощо), так і спеціальної (реалізація завдань ЦОВВ), отримали широкі управлінські повноваження, у тому числі контролювати діяльність органів самоврядування. В результаті місцеві державні адміністрації перетворилися на основні центри місцевої влади, що обумовлювало пряму залежність ефективності реалізації державної політики на місцях від чіткої вертикалі їх підпорядкування органам виконавчої влади вищих рівнів. На практиці було встановлено подвійне підпорядкування місцевих державних адміністрацій: Президентові України і Кабінету Міністрів України. При цьому ключові владні повноваження одержав глава держави, тоді як уряд мав досить обмежені можливості владного впливу на місцеві державні адміністрації. Їх відносини з ЦОВВ будувалися за принципом подвійного підпорядкування відповідних підрозділів адміністрацій. Керівники цих підрозділів призначалися і звільнялися керівництвом ЦОВВ за погодженням з главами місцевих державних адміністрацій, які могли зупиняти дію їх наказів. Таким чином,

було сформовано дуалістичну виконавчу вертикаль, що погіршувало її дієздатність та перешкоджало уряду ефективно спрямовувати роботу місцевих державних адміністрацій на реалізацію державної політики. Утворення місцевих державних адміністрацій означало формування місцевого рівня виконавчої влади. Проте цей рівень був зруйнований Законом України “Про формування місцевих органів влади і самоврядування” від 3 лютого 1994 р. № 3917-ХІІ шляхом ліквідації адміністрацій, посад представників Президента України і передачі їх повноважень виконкомам місцевих рад, які подвійно підпорядковувалися з питань здійснення повноважень виконавчої влади: Кабінету Міністрів України та виконкомам рад вищого рівня. Виконкоми, головами яких були голови рад, стали підзвітними і підконтрольними радам, які визначали склад комітетів. Лише Верховна Рада України могла припиняти повноваження цих комітетів та їх голів. Лише через деякий час було конкретизовано перелік повноважень виконавчої влади, що делегувалися виконкомам, які з цих питань стали підзвітними та підконтрольними Президентові України. У такій моделі основні владні повноваження щодо виконкомів належали місцевим радам і Верховній Раді України, тому здатність органів виконавчої влади управляти на місцевому рівні виявилася на певний час дуже обмеженою.

Укладення Конституційного договору між Верховною Радою України та Президентом України про основні засади організації та функціонування державної влади й місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України від 8 червня 1995 р. № 1к/95-ВР відновило систему місцевих державних адміністрацій, яким, аналогічно з попереднім періодом їх існування, було передано широке коло функцій як загальної, так і спеціальної компетенції, та управлінських повноважень. Знову влада на місцях сконцентрувалася в адміністраціях, особливо у їх голів, які, зокрема, одержали значні можливості зупиняти і скасовувати рішення органів місцевого самоврядування, звільняти з посад керівників місцевих органів ЦОВВ. Знову Президент України одержав ключові владні повноваження щодо адміністрацій: створювати і ліквідувати їх; затверджувати Примір-

ний перелік їх підрозділів; призначати і звільняти їх голів. Крім того, глава держави скасовував розпорядження голів адміністрацій вищого рівня, призначав і звільняв їх заступників. Така схема підпорядкування місцевих державних адміністрацій стала цілком відповідною запровадженій Конституційним договором моделі президентської республіки, оскільки давала змогу однозначно проводити політику Президента України. Разом з тим знову було введено підрозділи адміністрацій подвійного підпорядкування. Керівники цих підрозділів призначалися і звільнялися за погодженням з керівництвом ЦОВВ головами адміністрацій, які могли скасовувати їх накази. У структурі місцевої виконавчої влади залишився другий тип – місцеві органи ЦОВВ, керівники яких, якщо інше не передбачалося законодавством, призначалися керівництвом ЦОВВ за погодженням з головами адміністрацій, а звільнялися останніми взагалі самостійно. Такий дуалізм підпорядкування містив небезпеку конфліктів між ЦОВВ і місцевими державними адміністраціями. Потенційно конфліктною була також норма про призначення головами адміністрацій осіб, обраних головами місцевих рад. Іншою проблемою стала відсутність чіткого розмежування функцій між підрозділами адміністрацій і місцевими органами ЦОВВ, що перешкоджало узгодженому вирішенню як загальнодержавних, так і галузевих завдань.

Наступний етап **Е.м.о.в.в.У.** пов'язаний з прийняттям 28 червня 1996 р. нової Конституції України, згідно з якою місцеві державні адміністрації здійснюють виконавчу владу в областях і районах, містах Києві та Севастополі. Головним позитивом стало розмежування посад голів місцевих державних адміністрацій та голів місцевих рад, що сприяло становленню системи публічного управління на місцях, покращило дієвість виконавчої вертикалі. Разом з тим Конституцією України знову були встановлені порядок призначення і звільнення голів адміністрацій Президентом України за поданням Кабінету Міністрів України та подвійна відповідальність цих голів перед обома зазначеними суб'єктами влади. Це створило перешкоди для побудови чіткої виконавчої вертикалі з урахуванням того, що ця вертикаль у новій конституційній моделі мала за логікою чітко замикатися на Кабінет Міністрів України,

який набув конституційного статусу вищого органу в системі органів виконавчої влади. З прийняттям Закону України “Про місцеві державні адміністрації” від 9 квітня 1999 р. № 586-XIV модель організації місцевого рівня виконавчої влади набула свого сучасного вигляду. Закон закріпив концентрацію влади на місцях у місцевих державних адміністраціях, надавши їм широке коло функцій та управлінських повноважень. Він, прямо або непрямо, встановив відповідальність, підзвітність і підконтрольність адміністрацій та їх голів перед Президентом України і Кабінетом Міністрів України, що означає збереження подвійного підпорядкування адміністрацій обом зазначеним суб'єктам державної влади. При цьому у Президента України, як і раніше, переважно залишилися ключові владні повноваження щодо адміністрацій, зокрема створювати і ліквідувати їх, призначати, звільняти та скасовувати розпорядження їх голів тощо. Збереження моделі з двома типами місцевих органів виконавчої влади (місцеві державні адміністрації та місцеві органи ЦОВВ) обумовлює досить складні відносини між ними. Закон визначив, що керівники всіх підрозділів місцевих державних адміністрацій, крім апарату, призначаються і звільняються з посади головами адміністрацій лише за погодженням з відповідними ЦОВВ, а керівники місцевих органів ЦОВВ, крім спеціально визначеного переліку, – керівництвом відповідних ЦОВВ лише за погодженням з головами адміністрацій. Встановлено подвійну підзвітність та підконтрольність підрозділів адміністрацій – їх головам і відповідним ЦОВВ, які мають право скасовувати накази керівників цих підрозділів. Місцеві органи ЦОВВ також подвійно підзвітні й підконтрольні – відповідним ЦОВВ та з питань здійснення повноважень місцевих державних адміністрацій головам адміністрацій, яким надано право координувати діяльність цих органів. Отже, як структурні підрозділи адміністрацій, так і місцеві органи ЦОВВ функціонують на засадах подвійного підпорядкування. В результаті простежується фактично дві вертикалі підпорядкування місцевих органів виконавчої влади – “президентська” та “урядова”. З них більш дієвою є перша, оскільки ключові владні повноваження щодо місцевих державних адміністрацій сконцентровані у гла-

ви держави, хоча виконавча вертикаль мала б замикатися на уряд, враховуючи його статус. Загалом на сьогодні можна виділити низку проблем організації виконавчої влади на місцевому рівні в Україні, що зумовлюють потребу подальшого адміністративного реформування, зокрема проблеми побудови чіткої вертикалі виконавчої влади шляхом усунення її дуалізму, досягнення раціонального співвідношення централізації та децентралізації в системі публічної адміністрації, чіткого розподілу функцій між підрозділами місцевих державних адміністрацій і місцевими органами ЦОВВ, розмежування повноважень між місцевими державними адміністраціями та органами місцевого самоврядування, формування ефективного механізму їх взаємодії.

Літ.: Закон України про Представника Президента України // Голос України. – 1992. – 20 берез.; *Про Положення про місцеву державну адміністрацію* : Указ Президента України від 14 квіт. 1992 р. № 252 // 36. указів Президента. – 1992. – № 2; Закон України про формування місцевих органів влади і самоврядування // Голос України. – 1994. – 16 лют.; Конституційний договір між Верховною Радою України та Президентом України про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України від 8 черв. 1995 р. № 1к/95-ВР // Відом. Верхов. Ради України. – 1995. – № 18. – Ст. 133; *Про Положення про обласну, Київську, Севастопольську міську державну адміністрацію та Положення про районну, районну у містах Києві та Севастополі державну адміністрацію* : Указ Президента України від 21 серп. 1995 р. № 760/95. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=760%2F95&p=1308125679246066>; Закон України про місцеві державні адміністрації // Офіц. вісн. України. – 1999. – № 18. – С. 3; Конституція України // Офіц. вісн. України. – 2010. – № 72/1. – С. 15; *Проблеми реалізації адміністративної реформи в Україні* / [упоряд. А. Вишневський]. – К. : МЦПД, 2002. – 82 с.; *Європейські орієнтири адміністративного реформування в Україні* : монографія / В. Д. Бакуменко (кер. авт. кол.), Л. М. Гогіна, С. О. Кравченко та ін. ; за заг. ред. В. Д. Бакуменка, В. М. Князева. – К. : Вид-во НАДУ, 2005. – 172 с.

Кравченко С.О.

ЕДУКАЦІЙНА КОМІСІЯ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ – перший в Європі державний орган управління освітою, створений у жовтні 1773 р. XVIII ст. позначилося проведенням

освітніх реформ у країнах Центральної та Східної Європи, основними завданнями яких були секуляризація освіти і формування її загальнодержавної системи на світських засадах, розширення обсягів підготовки освічених людей, широке впровадження до програм вивчення природничих наук, що відповідало новим запитам суспільства. Однією з перших реформи у галузі освіти почала здійснювати Річ Посполита, до складу якої входила Правобережна Україна.

Безпосереднім поштовхом освітньої реформи стали перший поділ Польщі (1772) та ліквідація у серпні 1773 р. ордена єзуїтів. Поділ Польщі вочевидь показав необхідність глибокого реформування державної влади, а оскільки причиною всіх негараздів вважалася попередня система виховання молоді, то наголос робився на необхідності переходу шкільництва у руки держави. Ліквідація ж ордена єзуїтів, який традиційно зосереджував у своїх руках переважно більшість середніх навчальних закладів і викладацьких кадрів, робила реальною загрозу повного краху системи середнього шкільництва і потребувала негайних заходів.

В основу реформи була покладена ідея Ж.-Ж.Руссо, висловлена у “Міркуваннях про польський уряд” (1769), щодо необхідності створення єдиної, уніфікованої системи освіти. Здійснення реформи і забезпечення освіти “молоді національної шляхетської” покладалося на Комісію національної освіти (Komisja Edukacji Narodowej), більш відому під назвою **Е.к.Р.П.**, у складі 8 осіб (4 сенатори і 4 сеймових послы) на чолі з віленським єпископом І.Масальським. **Е.к.Р.П.** підлягала сейму й загальному королівському наглядові. Для забезпечення діяльності **Е.к.Р.П.** в її управління передавалися конфісковані маєтності єзуїтів, доходи від яких мали йти на потреби освіти. **Е.к.Р.П.** роздала їх бажаним під 4,5%, а капітали – 5% річних під заставу маєтків орендарів. Вона взяла під контроль Краківську і Віленську академії, 74 середніх навчальних заклади, в тому числі 16 єзуїтських колегій в українських воєводствах, і значну кількість парафіяльних шкіл. **Е.к.Р.П.** використала також освітні ресурси орденів піарів та василіан, усі школи яких були зорієнтовані на її програми. У цілому в 1780-х рр. у середніх школах, які діяли під наглядом **Е.к.Р.П.**, щорічно навчалася близько 17 тис. учнів.

Юридичного оформлення реформа набула у виданому в 1783 р. “Статуті, визначеному **Е.к.Р.П.** для академій і шкіл Речі Посполитої”, в якому викладалась організаційна структура польської освіти. За зразком європейських університетів перетворювалися Краківська і Віленська академії, в них посилювалось викладання природничих і фізико-математичних наук, замість латини вводилось викладання польською мовою. Шкільні програми, в тому числі й приватних шкіл, звільнялись від середньовічної схоластики. Збільшувалось викладання природничо-математичних наук, гуманітарний цикл був представлений у програмі польською і латинською граматики, географією, історією, законодавством, логікою, політекономією, риторикою. Програми з історії, географії, польського законодавства у поєднанні з “моральною наукою”, тобто етикою, та військовим навчанням були поєднані виховувати молоде покоління громадян, які усвідомлюють свій обов’язок перед державою. Запроваджувалось громадянське виховання, навчання переводилося з латинської на польську мову. Освіта набувала світського характеру і духовенство відсторонювалось від керівництва нею, оскільки “релігія переносилася з класної кафедри на церкву”. Викладання теології у стінах школи заборонялося. Шкільні проповідники виконували свої функції лише в храмі і тільки в неділю та святкові дні. У Статуті визначалася державна підтримка середньої і вищої школи, навчальний процес контролювали т. зв. візитатори як представники уряду. На посади вчителів призначались переважно світські люди. **Е.к.Р.П.** в ході шкільної реформи приділяла особливу увагу перепідготовці старих і підготовці нових учительських кадрів. З метою підготовки світських учителів для середньої школи при Головних школах уперше створюються вчительські семінарії. Організуються вчительські семінарії і для забезпечення кадрами початкових шкіл. Вчителі об’єднувались у спеціальну корпорацію. Вони носили однаковий одяг, мешкали в шкільному приміщенні, спільно харчувались (крім одружених) тощо. З учителів, членів ради школи, обиралась особа, яка відповідає за використання спільних коштів. Спеціальний суд при школі розглядав питання порушення вчителями дисципліни (запізнення на уро-

ки, пропуск уроків і т. ін.). Учителі мали займатися лише своєю фаховою діяльністю, бути освіченими людьми, чуйними, справедливими. Для підготовки підручників для шкіл та посібників для вчителів **Е.к.Р.П.** у 1775 р. створено “Товариство складання підручників для початкових шкіл”.

Е.к.Р.П. запровадила централізовану систему управління освітою: територія Речі Посполитої поділялася на 2 провінції (Корона і Литва) на чолі з Краківською та Віленською академіями, реформованими на Головні школи, та 9 навчальних округів (5 у Короні і 4 у Великому князівстві Литовському), 2 з яких – Волинський і Український – розташовувалися на Правобережній Україні, на чолі з ректорами окружних шкіл. Кожен округ поділявся на кілька підокругів, очолюваних проректорами підокругних шкіл. Школи ордену піарів утворювали особливий – 10-й округ. Головні школи здійснювали нагляд за шкільництвом своїх провінцій, який мав на меті забезпечення реалізації освітніх намірів **Е.к.Р.П.** У зв’язку з цим вони шоліта направляли генеральних візитаторів для інспекції підпорядкованих шкіл. Комісія ініціювала також відкриття парафіяльних шкіл, програми яких визначалися “Правилами парафіяльних шкіл”, розробленими **Е.к.Р.П.** Ректори окружних шкіл мали взимку особисто робити візитацію шкіл округу, проректори, у свою чергу, мали візитувати парафіяльні школи. Кожна візитація закінчувалася відповідним рапортом. Разом з тим, незважаючи на досить сувору ієрархію вертикальної підпорядкованості, не тільки Головні, а й окружні та підокругні школи користувалися значною адміністративною автономією.

За матеріалами спеціальної генеральної комісії, яка вивчала стан шкіл у 1789 р., у Волинському навчальному окрузі діяло 8 шкіл: окружна в Кременці й підокругні в Кам’янці-Подільському, Луцьку, Олиці, Володимирі-Волинському, Острозі, Шаргороді та Барі, і в Українському окрузі – 6: окружна у Вінниці й підокругні в Житомирі, Любарі, Овручі, Каневі та Умані, а також підокругна Межирицька школа піарського округу (поблизу Острога). Комісія не враховувала школи, відкриті приватними особами. В цілому домінувала тенденція до зростання контингенту учнів, якщо в 1784 р. в середніх шестикласних окружних і трикласних підокругних школах Право-

бережної України навчалось 3390 учнів, то в 1789 р. – 4247 учнів.

З огляду на позицію значної частини консервативно налаштованих магнатів і шляхти, **Е.к.Р.П.** змушена була зберігати становий характер освіти, тому університети, окружні й підокружні школи орієнтувались передусім на шляхетську молодь. Водночас діячі **Е.к.Р.П.** виходили з необхідності підвищення рівня і кількості парафіяльних шкіл, вважаючи, що освічені селяни стануть кращими землеробами. Школи мали відкриватися в кожній парафії і передбачались двох типів: малі – в селах та великі в містах і містечках, що готували до вступу в середні. Їх програми визначалися “Правилами парафіяльних шкіл” і передбачали поєднання елементів загальної освіти (читання, письмо, лічба) з виробленням практичних умінь у галузі сільського господарства, ремесел, торгівлі. Парафіяльні школи утримувалися переважно духовенством і окремими представниками шляхти. Візитатори Волинського і Українського округів у звітах за 1784 р. відзначали існування лише 13 парафіяльних шкіл, переважно у значних містечках: Козині, Заславі, Рівному, Локачах, Летичеві, Браїлові, Тульчині, Богуславі тощо.

Однак, бажаючи зробити освіту національною, ліберальною для свого часу **Е.к.Р.П.** ігнорувала інтереси українців, закриваючи українські навчальні заклади. У 1789 р. за її розпорядженням були одночасно закриті по всьому Правобережжю школи, що діяли при православних церквах. Не влаштовували **Е.к.Р.П.** й греко-католицькі школи, де за її наполягання заборонили викладання українською мовою. Проти цього протестували навіть польські прогресивні діячі, наприклад член **Е.к.Р.П.** Гуго Колонтай, сам родом із сучасної Тернопільщини.

Після входження Правобережної України за другим (1793) та третім (1795) поділами Польщі до складу Росії **Е.к.Р.П.** припинила свою діяльність.

Літ.: Дыбковская А. История Польши с древнейших времен до наших дней / Алиция Дыбковская, Малгожата Жарын, Ян Жарын ; под ред. Анны Сухени-Грабовской и Эугениуша Цезары Круля. – Варшава : Науч. изд-во ПВН, 1995; Жукович П. Школьное дело в Западной России в царствование Екатерины II / П. Жукович // Оттиск из “Журнала Министерства Народного просвещения”. – [Б. м., б. и., б. г.]; *Зашкільняк Л. О.* Історія Польщі: від найдавніших часів до наших

днів / Л. О. Зашкільняк, М. Г. Крикун. – Львів : Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, 2002; *Історія української культури* : у 5 т. / голов. ред. Б. Є. Патон. – К. : Наук. думка, 2001. – Т. 2; *Крижанівський О. П.* Церква у соціально-економічному розвитку Правобережної України (XVIII – перша половина XIX ст.) / О. П. Крижанівський. – К. : Вища шк., 1991; *Нарысы гісторыі народнай асветы і педагогічнай думкі у Беларусі* / рэд. кал. С. А. Умрэйка (гал. рэд.), Г. Р. Сянкевіч [і др.]. – Мінськ : Народ. асвета, 1968; *Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР. XVIII в. – первая половина XIX в.* / отв. ред. М. Ф. Шабаева. – М. : Педагогика, 1973; *Прокопенко Л. Л.* Генеза та розвиток державної освітньої політики в Україні (IX – початок XX ст.) / Л. Л. Прокопенко. – Дніпропетровськ : ДРІДУ НАДУ, 2008; *Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні (X – поч. XX ст.): нариси / відп. ред. М. Д. Ярмаченко.* – К. : Рад. шк., 1991; *Смолий В. А.* Возз’єднання Правобережної України з Росією / В. А. Смолий. – К. : Наук. думка, 1978; *Historia Polski / pod red. Henryka Łowmiańskiego.* – Warszawa : Państwowe wydawnictwo naukowe, 1969. – Т. 1. – Cz. II; *Sulima Kamiński Andrzej.* Historia Rzeczypospolitej wielu narodów 1505-1795 / Andrzej Sulima Kamiński. – Lublin : In-t Europy Srodkowo-Wschodniej, 2000.

Прокопенко Л.Л.

ЕКЗИЛЬНИЙ УРЯД (від лат. вигнання, висилка) – уряд у вигнанні; уряд, що сформований і працює за межами держави, яку представляє. Незалежно від того, перебувають члени такого уряду у вигнанні внаслідок санкцій державної влади чи за власним рішенням (через неможливість продовження діяльності в країні), **Е.у.** у своїх установчих документах зазвичай проголошує себе єдиним легітимним урядом держави. Він прагне до встановлення міжнародних зв’язків і, як правило, домагається визнання себе єдиним правомірним представником державної влади своєї країни. Діючи як суб’єкт міжнародних відносин, **Е.у.** за сприятливих обставин може вдатися до спроби повернути собі владу в країні.

У роки Другої світової війни і німецько-фашистської окупації виникли **Е.у.** у деяких державах Європи – французький уряд де Голля і польський у Лондоні, югославський – у Каїрі, які вели активну міжнародну діяльність протягом війни.

Мали місце **Е.у.** в українській історії. Таким був уряд Української Народної Республіки під назвою Державний центр Української Народної Республіки. ДЦ УНР спочатку ча-

стково (кінець 1919 р.), а з кінця 1920 р. – повністю перебував за межами УНР, на території Польщі в Тарнові (деякі установи в Ченстохові), згодом осередками державних установ та діяльності були Варшава, а також Париж і Прага. Легітимність існування Центру обґрунтовувалася актами Трудового конгресу, законами УНР “Про тимчасове Верховне правління та порядок законодавства в УНР” та “Про Державну Народну Раду”, затвердженими 12 листопада 1920 р.

В екзилі ДЦ УНР існував без законодавчого органу, тільки короткотривало у 1921 р. діяла Рада Республіки як представницький орган УНР у складі делегатів партій, професійних і культурних організацій.

ДЦ УНР ставив за мету відновлення незалежної Української держави. Розроблялися плани повернення зі зброєю в руках в Україну, для чого було вирішено посилити підготовку воїнів УНР, інтернованих у таборах Польщі, налагоджувати контакти з національно-патріотичним рухом у самій Україні, налагодити діяльність уряду та його місій у різних країнах світу. Вважалося, що після повернення в Україну будуть скликані Всенародні збори – український парламент, який вільно обговорить і розв’яже всі спірні політичні, економічні та соціальні проблеми, ДЦ УНР складався з Директорії, виконавчим органом була Рада Народних Міністрів. Очолювали Директорію С.Петлюра (до 1926 р.), А.Лівицький (1926-1939), В.Прокопович (1939-1940). Під час Другої світової війни Е.у. УНР не діяв, але А.Лівицький підписував різні звернення до німецького уряду як голова Директорії. 1948 р. було прийнято узгоджений з українськими політичними організаціями “Тимчасовий закон про реорганізацію Державного центру УНР в екзилі”. Він визначив компетенцію складових частин ДЦ УНР: Президента як глави держави, віце-президента, Української народної ради та уряду. Українська народна рада визначалася як тимчасовий однопартійний законодавчий орган.

Після відновлення державної незалежності України (1991) Українська національна рада на своїй надзвичайній сесії 14-15 березня 1992 р. прийняла постанову “Про передачу повноважень Державного центру УНР в екзилі державній владі в Києві та припинення діяльності ДЦ УНР на виганні”. 22 серпня 1992 р. Президент УНР в екзилі М.Плав’юк

на засіданні Верховної Ради України передав грамоту ДЦ УНР Президентові України Л.Кравчуку і заявив про складання своїх повноважень. Це означало, що Українська незалежна держава, проголошена 24 серпня 1991 р., є правонаступницею УНР.

Наприкінці листопада 1919 р., після поразки Західно-Української Народної Республіки (ЗУНР), президент Є.Петрушевич і уряд змушені були переїхати до Відня, де продовжували активну міжнародну діяльність щодо захисту державних інтересів ЗУНР. Протягом 1920-1923 рр. уряд ЗУНР і президент Є.Петрушевич постійно ставили перед Лігою Націй, Найвищою Радою і Радою Послів держав Антанти питання про ліквідацію польського окупаційного режиму на території республіки і відновлення незалежності ЗУНР. 14 березня 1923 р. на засіданні Ради Послів держав Антанти були визнані фактичні кордони на Сході з умовою надання автономії для Східної Галичини. 15 березня 1923 р. Е.у. ЗУНР припинив існування.

Літ.: Шульгин О. Державність чи гайдамаччина? / О. Шульгин. – Париж : [б. в.], 1931; Шульгин О. Без території. Ідеологія та чин уряду УНР на чужині / О.Шульгин. – Париж : [б. в.], 1934; Державний центр Української Народної Республіки в екзилі. Статті і матеріали. – Філадельфія ; К. ; Вашингтон : [б. в.], 1993; Уряди України у ХХ столітті. – К. : [б. в.], 2001.

Малик Я.Й.

ЕКУМЕНІЗМ, екуменічний рух – вчення та рух християнських церков за співпрацю та взаєморозуміння між християнами різних конфесій. Під екуменічним рухом розуміють: 1) рух за об’єднання всіх церков; 2) рух за єдність усіх церков; 3) рух за примирення всіх соціальних протиріч (між вірами, ідеологіями, расами, статями, кастами, культурами). Про екуменічний рух Уільям Темпл сказав, що це “нове і велике явище нашої епохи”.

Іменник “Е.” і прикметник “екуменічний” походять від грецького слова “oikumene”, яке використовувалося в Новому Заповіті для позначення Римської імперії або взагалі всього світу. Поступово цим словом почали називати Церкву, або віру Церкви на противагу тому, що не є цілісним та складається з частин.

Варто зауважити, що існує фундаментальна різниця між поняттями “екуменічний” та “міжнародний”. Останній термін визнає роз-

поділ людства на окремі народи як його природний стан. Термін “єкуменічний” виражає єдність Церкви в історичному контексті та виходить з факту єдності в Христі.

Початком розвитку єкуменічного руху вважається Всесвітня місіонерська конференція в Единбурзі (1910), на якій було започатковано кілька напрямів руху, що не втратили своєї актуальності й сьогодні:

1. *Служіння – спільно*. Мета цього напряму – генерувати спільну реакцію християн на виклики сьогодення та сприяти взаємодопомозі людей, які належать до різних Церков, зокрема жертв війни та природних катаклізмів, тих, хто зазнає гноблення та перебуває в бідності; закликати всі Церкви до боротьби з економічною та соціальною несправедливістю.

2. *Церковне братство – спільно*. Зусилля цієї течії скеровувалися на подолання перепон, які стояли на шляху взаємного визнання членів та служителів різних Церков, спільного служіння Євхаристії, визнання за своїми єкуменічними братами права виражати віру різним способом; на пошук шляхів спільного прийняття рішень.

3. *Місіонерство – спільно*. Усвідомлення необхідності здійснювати місію та проповідь Євангелії спільними зусиллями.

4. *Оновлення – спільно*. Єкуменічний рух наголошує не просто на тому, що християнам потрібно добре ставитися одне до одного, а що їх Церквам потрібно пройти оновлення та перевтілення.

У 1937 р. від імені міжконфесійних організацій “Віра і порядок” та “Життя і діяльність” було утворено “Комітет 14”, який виступив з ініціативою скликання Всесвітньої асамблеї церков, яка відбулася в 1948 р. На цій конференції було створено Всесвітню раду церков (ВРЦ) – керівний орган єкуменічного руху. Членами ВРЦ є понад 300 релігійних об’єднань з більш як 100 країн світу. Єкуменічний рух проявляється на кількох рівнях. Перш за все – це рух за об’єднання християнських Церков, який координує ВРЦ. Він підтримується більшістю протестантських та православних конфесій, Вірменською Апостольською та іншими церквами. II-й рівень – діяльність міжнародних протестантських організацій, таких як Всесвітня Лютеранська Федерація, Всесвітня Методична Рада, Всесвітній Союз Баптистів та ін., і взаємні контакти автоке-

фальних православних церков. III-й рівень – діяльність релігійних об’єднань у масштабах однієї країни. Серед них найбільш відомі Національна Рада Церков Христа в США, Британська Рада Церков. IV-й рівень – діяльність релігійних об’єднань у масштабах регіону, цілого ряду країн (напр., Всеафриканська Конференція Церков). Існують також і “галузеві” міжнародні релігійні об’єднання (Всесвітня федерація студентів християн та ін.) і міжконфесійні міжнародні рухи (Християнська світова конференція та ін.). ВРЦ підтримує відносини та співробітничает з цими міжнародними організаціями. В єкуменічний рух активно включився і Ватикан. На Священному Вселенському Другому Ватиканському Соборі (1962-1965) був прийнятий Декрет “Про єкуменізм” (“Unitatis redintegratio” (UR)), в якому одним з першочергових завдань визначається сприяння відновленню єдності всіх християн. Собор стверджує: “Ми віримо, [що єдність] невід’ємно перебуває в Католицькій Церкві, і надіємося, буде зростати з кожним днем”. В UR зазначено, що Єкуменічний рух прагне до подолання перепон, які виникли через різні розбіжності між віруючими в Христа та Католицькою Церквою з питань віровчення, дисципліни та будови Церкви і які створюють перешкоди для церковного спілкування. Декрет UR визнав, що ці розбіжності виникли “іноді не без вини людей як з одного, так і з другого боку”, проте це спілкування ніколи не припинялась.

У 1995 р. папа Іоанн Павло II видав послання про єкуменічний обов’язок християнських церков – “Хай будуть усі єдині!”. Представники Ватикану є присутніми як спостерігачі на багатьох форумах ВРЦ. Активним учасником єкуменічних зустрічей від України є Українська греко-католицька церква.

В Українських Церквах єднання між західною і східною християнськими традиціями обстоювали як православні, так і греко-католицькі ієрархи – митрополит Іларіон (Іван Огієнко), митрополит Андрій Шептицький, Василь Липківський і Йосиф Сліпий.

Основною умовою національної консолідації українського народу Андрій Шептицький вважав об’єднання Церков на Заході і Сході України, яке є складовою процесу вселенського об’єднання усіх Церков. На його думку, християнські Церкви в Україні мали допомогти українському народові об’єдна-

тися, позбутися духу розколу й ненависті, який є причиною, що українець українцеві ворог. У своєму посланні “Про єдність Церкви” від 15 січня 1938 р. митрополит Андрій Шептицький наголошує на суттєвій ознаці Церкви – вона є одна, та не визнає потреби одного обряду і не пов’язується з жодним обрядом. “Ні латинський, ані грецький, ані слов’янський, ані вірменський, ані сирійський обряд не належать до її суті. Вона усіх уживає, на всі дозволяє, ні з одним не в’язується ніякими постійними зв’язками”.

У “Праці над з’єднанням Церков” митрополит висловлює думку, що через те, що в західних областях України церква зберегла святу вселенську віру й візантійсько-слов’янський обряд, “ми більше від усіх слов’ян і католиків можемо зробити для тієї справи, а коли можемо, то й зобов’язані”.

Митрополит Іларіон (Іван Огієнко) виступав як ідеолог національної церкви. Він вперше заявив, що Україна потребує відродження втраченої Української церкви.

Позиція двох ієрархів щодо єкуменічного руху в українських церквах збігалася в багатьох питаннях, основним з яких була ідея національної єдності, порозуміння в питаннях мови, догматики тощо.

З 2007 р. у Києві проходять традиційні січневі молитовні марафони за єдність християн, у яких беруть участь представники православних та римо-католицьких церков, Всесвітнього братства буддистів, Світового ісламського конгресу, Церкви християн віри євангельської та інших протестантських спільнот.

Важливим є питання єкуменічної освіти, яке загострюється через відсутність єдиного розуміння цього явища. Освіта складається з двох компонентів – навчального і виховного. Отже, єкуменічне навчання не можна окремо розглядати без єкуменічного виховання, а значить і від єкуменічної діяльності. Прихильники руху бачать потребу єкуменічного виховання на всіх рівнях єкуменічного навчання.

Розвиток єкуменічного руху є складним, суперечливим процесом. На християнський єкуменізм впливають процеси інтеграції та диференціації, які відбуваються в нехристиянських конфесіях, ситуація загальної кризи релігії в сучасному секуляризованому суспільстві. Все це не сприяє виробленню єкуменістами єдиної концепції, чи “моделі

об’єднання церков”, беручи за основу одну з чотирьох моделей: у формі “міжконфесійного руху”, “федерації церков”, “повного взаємного визнання”, “органічного союзу”. Для людей церковних проблема розколу – це, перш за все, проблема євхаристійного спілкування. Головною сутнісною метою подолання розколу є відновлення євхаристійного спілкування зі збереженням ключових принципів еклесіології – помісності й кафолічності Церкви.

Літ.: Віллем Ж.-П. Європа та релігії. Ставки ХХІ-го століття / Жан-Поль Віллем ; [пер. з фр.; наук. ред. Д. Каратєєв]. – К. : Дух і Літера, 2006; Гордиєнко Н. С. Современный экуменизм. Движение за единство христианских церквей / Николай Семенович Гордиєнко. – М. : Наука, 1972; Знаки часу: До проблеми порозуміння між церквами / [упоряд. З. Антонюк, М. Маринович]. – К. : Сфера, 1999; Мисько О. Єкуменічні погляди митрополита Андрія Шептицького та митрополита Іларіона (Івана Огієнка) в контексті українсько-ватиканських взаємин / О. Мисько // Україна і Ватикан : зб. наук. пр. – Вип. I : Українсько-ватиканські відносини в контексті суспільних і міжконфесійних проблем / за заг. ред. А. Колодного (гол. ред.) та ін. – Івано-Франківськ ; К. : [б. в.], 2008; Правило по применению принципов и норм экуменизма. – Ватикан : Папский совет по развитию христианского единства, 1993; Проект документа “Передумови подолання розколу: Визначення основних термінів”. – Режим доступу : <http://www.e-c.in.ua/ks/document01>; Экуменическое движение. Антология ключевых текстов / [сост. Майкл Киннеман, Брайан Коуп]. – М. : Библиско-Богослов. Ин-т св. апостола Андрея, 2002; Яценко Н. Е. Толковый словарь обществоведческих терминов / Н. Е. Яценко. – СПб. : Изд-во “Лань”, 1999. – (Серия “Учебники для вузов. Социальная литература”).

Лазар Я.І., Яскевич А.Й.

ЕЛІТАРНІ ІДЕЇ РАННЬОЇ АНТИЧНОСТІ є важливими для сучасного розуміння еліт державного управління. Проблематика “еліти” у багатьох античних філософів вимальовувалася на тлі їх соціально-політичних та особливо етико-гносеологічних учень. Саме так відбувалося з представниками античної філософії – розвиваючи етичні, гносеологічні або політичні доктрини, вони волею випадку або абсолютно усвідомлено виходили безпосередньо на елітологічні теми. Серед них: Геракліт Ефеський, Піфагор, Сократ, Демокрит, Платон, Аристотель, Цицерон, Сенека та ін. Можна вва-

жати, що саме вони заклали основи сучасних психологічних теорій еліт.

Геракліт (прибл. 540-480 рр. до н.е.), аристократ за походженням, що відмовився від царського трону на користь брата, підкреслював своє презирство до демократії як влади натовпу. “Один, якщо він якнайкращий”, для Геракліта вище за десятитисячний натовп. Причому “якнайкращий” не за походженням або багатством, а за розумом, за духовними цінностями. Він викриває нещирість тих людей, які в гонитві за матеріальними благами нехтують своїм духовним вдосконаленням, і при цьому не терплять “якнайкращих”, які відрізняються від більшості. Свої твори він пише нарочито ускладненою мовою (за що отримує прізвисько “Геракліт темний”), щоб підкреслити, що він пише не для більшості, позбавленої мудрості, але для “вибраних”.

Поділ людей на тих, хто в “натовпі”, і тих, хто в “еліті”, проводиться Гераклітом не за соціальною ознакою, а на психологічній, духовній підставі. Як відомо, сам Геракліт відмовився свого часу від царського титулу, тому замість соціальної ознаки в класифікації людей він повинен був знайти абсолютно новий критерій, заснований на абсолютно інших аксіологічних принципах. Звернення до внутрішнього світу людини як основоположна цінність його буття і ставить його в один ряд із передвісниками психологічних теорій еліт.

Цікавими є елітологічні аспекти у філософії Піфагора (570-497 рр. до н.е.), яку слушно називають філософією вибраних. В основі “теорії досконалості” Піфагора лежать його еліто-психологічні переконання з приводу суті самої людської природи. Теорія спирається на його загальнофілософську доктрину про існування трьох світів (природного, людського і божественного), які, взаємно підтримуючи і визначаючи один одного, використовують уселенську драму подвійним рухом, – низхідним і висхідним.

Філософія Піфагора свого роду “тайноведення”, езотеричні, елітні знання, долучитися до яких могли лише члени таємного ордену піфагорійців у Кротоні (Південна Італія), знання, розголошення яких суворо заборонялося. Залучення до цього закритого Ордену розглядалося як очищення особи, її елітизація, залучення до вищих духовних цінностей (у гармонії з фізичним вдосконаленням).

Прийом до школи Піфагора був заснований на жорсткому індивідуальному відборі гідних та включав кілька етапів, або ступенів присвячення: підготовчий (психологічна і педагогічна адаптація новачка), очищення або катарсиса (на цьому етапі давали початкові знання (Учення чисел і Теогонія), досконалості (Космологія, Психологія, Теорія еволюції душі) і, нарешті, найвищої досконалості (Епіфанії – “споглядання з висоти”), споглядання повноти істини. Відзначимо, що конкурсний прийом у школу, точніше, в Орден, здійснювався не за критерієм знатності або багатства, а за наявності інтелектуальних, вольових якостей неопіфітів.

Звертає на себе увагу те, що “психологія” як “навчальна дисципліна” читалася піфагорійцями лише на третьому, одному з найвищих етапів, тобто як спеціальна підготовка. Найлогічніше було б припустити, що Піфагор читав своїм учням саме “психологію управління”, оскільки загальновідомо, що в його школі спеціально готували людей для політичного і державного керівництва.

Усіх своїх учнів Піфагор ділив на два класи: перших, їх була більшість, він називав “акустиками”, тобто слухачами, других, таких була меншість, “математиками”, тобто пошукачами, дослідниками. Відмінність, яку Піфагор бачив у людях, зумовлюється, на його думку, або первинною суттю індивідів, або ступенем досягнутої ними духовної еволюції. З цієї останньої точки зору всіх людей можна розподілити на чотири психологічні види, які, у свою чергу, відповідають чотирьом класам піфагорійської езотеричної школи.

Перший вид: у величезної більшості людей воля викликається переважно тілесними потребами. Тому їх можна назвати такими, що “діють за інстинктом”. Вони здатні не тільки на фізичну роботу, а й на творчу діяльність розуму в межах фізичного світу, у сфері торгівлі й промисловості та всякої практичної діяльності.

Другий вид: на другому етапі людського розвитку воля, а отже, і свідомість зосереджені в душевному світі, тобто у сфері відчуття, що впливає на інтелект. Люди цієї категорії діють під впливом “одушевлення” або “пристрасті”. За своїм темпераментом вони здатні стати воїнами, артистами або поетами. Більшість літераторів і учених належать також до цього розряду, оскільки вони живуть в умовних ідеях, що направляються

пристрастями, або обмежені вузьким кругозором, і не піднімаються до чистої Ідеї, до всеосяжного світобачення.

Третій вид: незрівнянно рідкісніший вид людей, воля яких зосереджується переважно в чистому розумі, звільненому від впливу пристрастей і від меж матерії, що і додає поняттям цих людей всеосяжний характер. Це люди, які діють під впливом інтелекту. З них виходять громадські діячі, поети вищого гатунку і дійсно філософи й мудреці, ті, які, на думку Піфагора, повинні управляти людством. Пристрасті в них служать розуму, тоді як у попередній категорії – розум буває здебільшого слугою пристрастей.

Четвертий вид: найвищий людський ідеал, де до панування розуму над душею і над інстинктом приєднується панування волі над всією істотою людини. Підкоривши всю свою природу і опанувавши всіма своїми здібностями, людина набуває великої могутності. Завдяки могутній силі зосередження волі такої людини, що перемогла, впливаючи на інших, набуває майже безмежної влади. Таких людей називали в історії по-різному. Це адепти, великі, вищі генії, які сприяли перетворенням людства. Вони народжуються так рідко, що їх можна перерахувати в історії людства. Ця остання категорія не підлягає звичайному етичному виміру, оскільки вони самі є законодавцями моралі. Ця ідея – ідея “надлюдини” – буде згодом розвинена у філософії Платона і Ф.Ніцше. Але Піфагор залишиться одним із перших, хто поставив питання про надлюдське начало, оголосивши себе надлюдиною.

Таким чином, піфагорійський спосіб життя спирався на ієрархію цінностей. На перше місце в житті піфагорійці ставили прекрасне і благопристойне, на друге – вигідне і корисне, на третє – приємне. До прекрасного і благопристойного піфагорійці відносили і науку. Статут Піфагорійського ордену визначав умови прийому в союз і спосіб життя його членів. В Орден приймалися особи обох статей (зрозуміло, тільки вільні), що витримали багаторічну перевірку своїх розумових і етичних якостей. Власність була загальною, при вступі до Ордену всі здавали свою власність спеціальним економам. Піфагорійці вставали до сходу Сонця, робили мнемонічні вправи, потім йшли на берег моря зустрічати схід Сонця. Після цього вони обмірковували майбутні справи, роби-

ли гімнастичні вправи, працювали. Увечері вони разом купалися, після чого разом вечеряли і поклонялися богам. Потім було загальне читання. Перед сном піфагорієць давав собі звіт за минулий день: “І не можна було прийняти очима спокійними сну, поки тричі не продумаєш день, що пройшов”.

Таким чином, можна сказати, що Піфагор не тільки обґрунтував сутність еліти, охарактеризував її якості, а й присвятив значну увагу процесу її формування.

Демокрит (прибл. 460-370 рр. до н.е.) розрізняв (і протиставив) етичні норми більшості й цінності небагатьох мудреців (еліти), стверджував примат цінностей духовних перед матеріальними, часом негідними задоволеннями мас. Приймаючи ідею Протагора (сучасник і земляк із Абдера) про те, що людина – міра усіх речей, він додає, що це повинна бути не будь-яка людина, а мудрець: “Від мудрості отримують наступні три плоди: дар добре мислити, добре говорити і добре робити” та “пристойність вимагає підпорядкування закону, владі та розумовій перевазі”, оскільки “за самою природою управляти властиво кращому; дурням краще покорятися, чим повелівати”.

Багато в чому по-іншому проблему еліти (аристократії) і лідерства поставив Сократ (470-399 рр. до н.е.). Традиційно до неї відносили правителів – політико-адміністративну еліту, вищих військових керівників. Сократ же малює новий образ еліти – це мудреці, які уміють приборкувати пристрасті свого тіла, емоції, непристойні бажання, це люди, які самодостатні (автаркічні), не потребують нічого зовнішнього, але націлені на внутрішнє самовдосконалення. Пристрасті, особливо злі, не можуть зруйнувати гармонію його душі. Знаменитий даймонізм Сократа можна розглядати як творчий екстаз, натхнення, що допомагає розв’язувати складні проблеми, це супутник генія. Сократ висловлював сумнів з приводу тези про те, що кращий (атрибут еліти) – це сильний, для нього важливі перш за все моральні якості людини. Тезі спадковості аристократів, олігархів – правити повинні кращі за походженням, Сократ протиставляє тезу – правити повинні наймудріші, високоморальні. Чеснота – це те, що удосконалює природу людини, прославляє його.

Основний принцип сократівської моральної філософії, згідно з яким чеснота – це знан-

ня, у сфері політико-правової формулюється таким чином: “Правити повинні ті, які знають”. Ця вимога резюмує філософські уявлення Сократа про розумні й справедливі основи держави і права та критично адресується їм до всіх форм політичного устрою. “Царі й правителі, – підкреслює він, – не ті, які носять скіпетри, не ті, які вибрані відомими вельможами, і не ті, які досягли влади за допомогою долі або насильством, але ті, які уміють правити”. Ця сократівська версія “філософа на троні” – витікає з того інтелектуального аристократизму в політичній сфері, яким пронизана вся його моральна філософія.

Слід сказати, що політичний ідеал Сократа однаково критично підноситься над демократією, олігархією, тиранією, родовою аристократією й традиційною царською владою.

Літ.: *Антология мировой философии* : в 4 т. – Т. 1 : *Философия древности и средневековья*. – М. : Мысль, 1969. – Ч. 1; *Ашин Г.* Современные теории элиты: критический очерк / Г. Ашин. – М. : Междунар. отношения, 1985; *Ашин Г. К.* Курс элитологии / Г. К. Ашин, Е. В. Охотский. – М. : [б. и.], 1999; *Карабущенко П. Л.* Психологические теории элит / П. Л. Карабущенко, Н. Б. Карабущенко. – М. : Памятники ист. мысли, 2006; *Сурай I. Г.* Еліта в державному управлінні: погляд із давнини / I. Г. Сурай // *Актуальні проблеми державного управління* : зб. наук. пр. – Одеса : ОРІДУ НАДУ, 2010 – № 4 (44).

Сурай I.Г.

ЕЛІТОЛОГІЧНА СПАДЩИНА СЕРЕДНЬОЇ ТА ПІЗНЬОЇ АНТИЧНОСТІ. До класичних античних теорій еліт зазвичай відносять елітологічну спадщину філософії Платона і Аристотеля, що зробили вагомий внесок у розвиток античної елітарної наукової свідомості. Питання про соціальну нерівність індивідів одного суспільства перетворювалося ними в площину інтелектуальної і моральної нерівності. Платон і Аристотель додали науковості тому, що до них невиразно прозвучало з вуст їх знаменитих попередників.

Найповніше антична елітологія знайшла своє віддзеркалення у філософії Платона (Арістокл Кодридський) (421 до н.е., Афіни – 347 до н.е.). Платон належав до старовинного царського роду Кодридів, як і засновник античної діалектики Геракліт Ефеський. Тому на всій філософії Платона лежить відбиток його родового аристократич-

ного мислення і культурні традиції грецької родової аристократії.

Ідеолог афінської аристократії, він рішуче виступав проти допущення демосу до участі в політичному житті, в державному управлінні, зневажливо іменуючи його “натопом”, який ворожий мудрості і керується не знаннями, а “думками”, далекими від істини. Державні функції, за Платоном, можуть успішно виконуватися лише аристократами, які отримали спеціальне виховання; ремісники і селяни повинні бути усунені від управління суспільством та інших занять “благородних людей” і приречені на виконання “чорної роботи”; рабів Платон взагалі не вважав за членів суспільства.

Та все ж слід визнати, що, будучи аристократом не тільки за походженням, але й за духом, він був далекий від ідеалізації родової земельної аристократії, підкреслював, що цінне насамперед не соціальний, а духовний аристократизм. Платон закликає повернутися від буденних проблем до фізичного й етичного самовдосконалення, до вищого блага. Хоча він допускає принципову можливість для кожного прагнути до цього ідеалу, безпосередній адресат цих закликів – саме еліта.

Аристократизм Платона мав переважно інтелектуальний та етичний характер. *Aristos* (латинський еквівалент еліти) – це кращі люди, які досягли досконалості, опанували справжні знання. Основа для влади еліти – не інтереси якоїсь соціальної групи, а інтереси всіх громадян. Передусім він піклувався про формування культурної еліти. Кращою формою правління він вважав верховенство кращих людей – мудрих і добродійних (тобто справжньої еліти). Освітня програма Платона різко диференційована: для більшості громадян він пропонує лише професійну освіту, а філософія і політика в нього – для еліти. Основа його політичної системи – ієрархізація суспільства.

На думку Платона, первісна межа соціальної стратифікації проходить не за майновим цензом, а через саму психологію людей. Усі люди психологічно поділяються на слуг (ведених) і панів (ведучих), і було б досить дивно шукати державних людей у стані слуг (Політик, 289e-290a). Цих людей Платон називає “вибраними”, тобто елітою (Політик, 291a). Усі правителі незалежно від їх класифікації “правлять відповідно до яко-

гось мистецтва правління”, тобто володіють “царським знанням” (Політик, 293a-d). Платон говорить про те, що таких людей одиниці. Більшість людей у державі не можуть володіти цими знаннями (Політик, 300e).

Будучи вихідцем з еліти крові, Платон не міг не проникнутися її ідеєю вибраності, такої природної і нормальної в тому родовому середовищі. Маючи могутнє генеалогічне коріння (Солон, цар Кодр, аргонавт Андропомп, Нестор і навіть бог Посейдон), Платон вважав природним своє бажання віддати їм хвалу відповідно до їх природи. Тому, на думку Платона, в основі “благородної людини” лежить її походження. На друге місце Платон ставить виховання, а на третє – освіченість. Гармонія цієї трійки і складає добру славу людини, яку Платоном віднесено до розряду вибраних, – государів, філософів, геніїв.

При цьому він застерігав правителів від спокуси нехтування цими правилами на користь родинних почуттів: “... трапляється, що від золота народжується срібне потомство, а від срібла – золоте; так само і в інших випадках. Тому Бог вимагає від правителів передусім і переважно, щоб саме тут вони були добрими охоронцями й ніщо так пильно не оберігали, як своє потомство, з’ясовуючи, що з цих домішок у душах їхніх дітей, і якщо дитина народиться із додатками міді й заліза, то вони в жодному разі не повинні перейматися до неї співчуттям, тобто зарахувати її до числа ремісників чи землеробів; а якщо хтось із їхніх нащадків народиться із домішкою золота чи срібла, оцінивши це, вони повинні перевести його до охоронців держави чи до їхніх помічників.

Крім того, Платон сформулював чіткі вимоги до осіб, які становлять еліту, та правила їх відбору і виховання: “... треба шукати людей, які найвідважніше від усіх стоять на варті своїх переконань і вважають, що для держави завше треба робити все найкраще. Уже з дитинства, пропонуючи їм заняття, слід помічати, в чому хто з них найбільш забудькуватий і піддатливий на обман. Тямовитих і таких, які не піддаються обману, потрібно відбирати, а хто не такий, тими нехтувати... Слід також залучати їх до важкої праці, негод і змагань і спостерігати там те ж саме ... необхідно влаштовувати для них і третє випробування, тобто перевірку за допомогою спокуси, і при цьому спостері-

гати за ними ... юнаків треба зіштовхувати спочатку із чимось страшним, а потім, для зміни, з приємним, випробовуючи їх набагато ретельніше, ніш золото у вогні, і тоді з’ясується, чи може молодий хлопець опиратися спокусі, чи в усьому він добродішній і чи добрий з нього охоронець не тільки самого себе, а й мистецтва, якого він навчався, а також чи за таких умов виявить він себе поміркованим і гармонійним, здатним якнайбільше принести користі і собі, й державі. А того, хто завжди витримував випробування – і в дитинстві, і в юності, і в зрілому віці, виходячи з усього неушкодженим, того якраз і слід призначати правителем і охоронцем держави ... а хто не такий, того треба відкинути ...”.

Готовність відмовитися від родинних почуттів і особистих симпатій становить основу для перевірки етичних якостей осіб, основу селекції; тільки на цій основі можна подолати протекціонізм, nepoтoтизм, і тим запобігти виродженню еліти.

За Платоном, для того, щоб стати правителями, мало природних задатків, треба їх виявляти і розвивати в процесі виховання, удосконалювати в процесі зрілого досвіду. Наставники, пропонуючи дітям різні вправи, причому складні, повинні вивчати здібності і схильності кожного учня, і особливо увагу приділяти тим, у кому вони розгледіли задатки потенційних правителів. Відзначимо, що створена Платоном Академія проіснувала майже тисячоліття.

Та можна виявити певні суперечності в ряді тверджень Платона. З одного боку, він стверджує, що мета людини – стати кращим, досягти досконалості душі і тіла, тобто закликає до елітизації особи, з другого – що світ ідей, вищої досконалості доступний лише вибраній натурі; під “аристократами” (у різних контекстах) він має на увазі то соціальну аристократію, то аристократію духу (друге розуміння ближче духу його філософії).

Слід зазначити, що в концепції елітарної свідомості Платона можна виділити як мінімум три головних напрями: а) коли він розглядає свідомість державного діяча (політичного лідера); б) коли аналізує свідомість філософа і в) свідомість і взагалі духовний світ “святого” (мудреця, генія). Загальною для всіх цих трьох напрямів є його теорія про світ ідей, учення про “софійність світу”.

“Ідеальна держава” Платона – це перемога розумного принципу селекції еліти і формування всієї відповідної їй соціальної і політичної стратифікації. Чим розумнішою є еліта, тим розумніше поводить ся суспільство, тим більше сенсу в існуванні самої держави. Платон безпосередньо пов’язував проблему якості елітарної свідомості з якістю культурного рівня всього суспільства в цілому. Природно, що там, де культурна еліта відсторонена від вершини піраміди влади або політична еліта проявляє свою безкультурність, усе суспільство в цілому буде далеким від свого ідеального можливого, а значить, це суспільство страждатиме від соціальних та політичних конфліктів.

Концепції Платона справили величезний вплив на наступних дослідників еліт, у тому числі і сучасних. (Див.: Вчення ранньої античності про еліти.)

Літ.: *Антология мировой философии* : в 4 т. – Т. 1 : Философия древности и средневековья – М. : Мысль, 1969. – Ч. 1; *Ашин Г.* Современные теории элиты: критический очерк / Г. Ашин. – М. : Междунар. отношения, 1985; *Ашин Г. К.* Курс элитологии / Г. К. Ашин, Е. В. Охотский. – М. : [б. и.], 1999; *Карабущенко П. Л.* Психологические теории элит / П. Л. Карабущенко, Н. Б. Карабущенко. – М. : Памятники исторической мысли, 2006; *Сурай I. Г.* Еліта в державному управлінні: погляд із давнини / I. Г. Сурай // Актуальні проблеми державного управління : зб. наук. пр. – Одеса : ОРІДУ НАДУ, 2010. – № 4 (44).

Сурай I. Г.

ЕНГЕЛЬС ФРІДРІХ (1820-1895) – мислитель і суспільний діяч, один з основоположників марксизму. Народився в м. Бармен (нині Вуппергаль, Німеччина) в сім’ї фабриканта.

У 1841-1842 рр., відбуваючи військову повинність у Берліні, відвідував університет. У 1842 р. переїхав до Манчестера (Великобританія), де працював у конторі фабрики; співробітничав у “Рейнській газеті”. Зустріч з Марксом у Парижі у 1844 р. поклала початок їх дружбі. Е. брав активну участь в організації (1847) і діяльності “Союзу комуністів”, разом з Марксом написав програму Союзу – “Маніфест Комуністичної партії” (1848). У червні 1848 – травні 1849 р. разом із Марксом видавав у Кельні “Нову Рейнську газету”, у 1849 р. брав участь в озброєному повстанні в Південно-Західній Німеччині.

У листопаді 1849 р. переїхав до Лондона, в листопаді 1850 р. – до Манчестера, де працював у торговій конторі, з 1870 р. жив у Лондоні.

Е. надавав постійну матеріальну допомогу Марксу. Разом з Марксом керував діяльністю I Інтернаціоналу. Після його смерті був радником і керівником європейських соціалістів. Основні праці: “Становище робітничого класу в Англії” (1845); “Святе сімейство” (1845), “Німецька ідеологія” (1845-1846), обидві спільно із Карлом Марксом; “Селянська війна в Німеччині” (1850); “Революція і контрреволюція в Німеччині”; “Анти-Дюрінг; “Походження сім’ї, приватної власності і держави”; “Людвіг Фейєрбах і кінець класичної німецької філософії”; “Діалектика природи”; “Селянське питання у Франції і Німеччині”.

Принципове значення для теорії державного управління має вчення Е. про базис і надбудову. Раз виникнувши на певному базисі, надбудова справляє зворотню, причому могутню, дію на базис і розвиток суспільства в цілому. У цій взаємодії визначальну роль відіграє базис. При цьому різні елементи надбудови неоднаково пов’язані з базисом і відчують його вплив і, у свою чергу, впливають на нього безпосередньо або більш опосередковано. Зворотня дія надбудови має різний характер. Е., характеризуючи роль держави як політичної надбудови, писав: “зворотня дія державної влади на економічний розвиток може бути троякою. Вона може діяти в тому ж самому напрямі – тоді справа йде швидше; вона може діяти проти економічного розвитку – тоді в даний час у кожного великого народу вона зазнає краху через відомий проміжок часу; або вона може ставити перешкоди економічному розвитку в певних напрямках і спрямовувати його в інших напрямках. Цей випадок зводиться, врешті-решт, до одного з попередніх. Проте зрозуміло, що в другому і третьому випадках політична влада може завдати економічному розвитку найбільшої шкоди та може викликати витрату сил і матеріалу в масовій кількості” [Маркс К., Енгельс Ф. Соч., 2-е изд., т. 37, с. 417]. Те, що тут сказано про роль держави, можна сказати про роль надбудови в цілому. Надбудова, таким чином, завжди відіграє активну роль у суспільстві.

Літ.: *Маркс К.* Сочинения / К. Маркс, Ф. Энгельс. – 2 изд. – [Б. г. : б. и., б. г.]. – Т. 1-47, 49; *Конспект*

“Переписки К. Маркса и Ф. Энгельса 1844-1883”. – 2 изд. – М. : [б. и.], 1968; *Постановление ЦК КПСС о 150-летию со дня рождения Фридриха Энгельса // Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898-1971) : 8 изд. – М. : [б. и.], 1972. – Т. 10. – С. 216-17; Кандель Е. П. Маркс и Энгельс – организаторы Союза коммунистов / Е. П. Кандель. – М. : [б. и.], 1953; Серебряков М. В. Ф. Энгельс в молодости / М. В. Серебряков. – Л. : [б. и.], 1958; Леонтьев Л. А. Энгельс и экономическое учение марксизма / Л. А. Леонтьев. – М. : [б. и.], 1965; Бабин А. И. Ф. Энгельс – выдающийся военный теоретик рабочего класса / А. И. Бабин. – М. : [б. и.], 1970; Фридрих Энгельс. Биография : пер. с нем. – М. : [б. и.], 1972.*

Калюжний В.В.

ЕТАПИ СУСПІЛЬНОГО РОЗВИТКУ – послідовні стадії процесу суспільно-історичного розвитку, а саме: а) глобальна зміна основних базових цінностей, які закладені в архетипах колективного несвідомого (К.Юнг) і мають свої паралелі в ноосфері (В.Вернадський); б) поява релігійно-етичної системи, що відповідає змінам основних цінностей, яка визначає орієнтири духовного розвитку соціуму на цьому історичному етапі; в) формування носіїв релігійно-етичних систем, в ролі яких, як правило, постають відповідні расово-етнічні спільноти (етноси), а всередині них – відповідні соціальні верстви (управлінська еліта, олігархія, інтелігенція, працівники, духівництво тощо); г) перетворення етносів і соціальних верств, які найбільше відповідають новим основним цінностям, на панівні на певному історичному етапі, домінування найбільш адекватних їм соціальних сфер – політичної, економічної, духовної.

Е.с.р. – зміна суспільних подій, пов’язаних між собою прямими або опосередкованими причинно-наслідковими зв’язками. Людська свідомість сприймає розподілену в часі зміну подій у ретроспективі та перспективі як хід історії.

Е.с.р. мають свою динаміку. В добу революційних потрясінь хода історії прискорюється. Але бувають епохи, коли, як здається людям, у суспільному житті не відбувається жодних істотних змін. Перші спроби розібратися в динаміці історичних подій були зроблені у стародавні часи. Найбільшого поширення набули тоді уявлення про план

людського життя як про віддалення від колишнього “золотого віку”.

Прагнучи знайти в суспільних змінах певні закономірності й смисл, мислителі античності розробили, зокрема, концепцію історичного кругообігу (за аналогією з явищами кругообігу в природі). На їхню думку, життя людства мало рухатися по замкненому колу, від занепаду до розквіту і навпаки.

Літ.: *Управління суспільним розвитком : словник-довідник / за заг. ред. А. М. Михненко, В. Д. Бакуменка. – К. : Вид-во НАДУ, 2006; Енциклопедія історії України, за заг. ред. В. М. Литвина. – К. : Вид-во “Наук. думка” НАН України, 2003.*

Михненко А.М.

ЕТНОКОНФЕСІЙНА ГРУПА – локальна (внутрішня) етнічна спільнота, частина етносу, або група етносів, яка ідентифікує себе з певною конфесією.

У кінці 60-х рр. групою вчених робиться спроба проаналізувати цей феномен і вперше з’являється поняття “етноконфесійної спільноти”. Саме так почали називати групи, що мали нерозривний зв’язок етнічного та конфесійного. Конфесія в таких групах часто стає модусом етноутворення.

Є підстави вважати частину народу за віросповідною належністю **Е.г.** лише тоді, коли вони набувають особливих, тільки їм притаманних етнічних властивостей. Етно-релігійні спільноти більш стійкі до асиміляційних процесів порівняно з етнічними. Такі групи здатні зберігатися протягом століть і тисячоліть у чужорідному конфесійному й етнічному масиві.

Етнічні явища та ознаки, з одного боку, стають складовими елементами культу, а з другого – окремі елементи культового комплексу (особливо його ритуали, релігійні звичаї, традиції) проникають у національні форми суспільного життя через злиття з народними віруваннями, набувають характеру етнічних явищ, етнічно забарвлюються.

Найкраще розглядати механізм прояву цього явища на спільнотах, які існують в чужорідних культурних та релігійних системах. **Е.г.** є, наприклад, старообрядці й молокани серед росіян, аджарці у грузин, меноніти поміж німців, крешени і нагайбаки серед татар, йезіди у курдів, лагальці серед латишів, помаки (магометани) у Болгарії, вальденси в Італії, друзи у Сирії, копти в Єгипті та ін. Деякі субетноконфесійні групи посту-

пово асимілюються, інші мають тенденцію перетворюватися в окремі етноси (панджабці-мусульмани, панджабці-індуїсти). Приклади метаєтноконфесійних груп спостерігаються на Філіппінах, де все населення – християнські народи півдня (моро) і племена глибинних районів, серед яких переважають різні традиційні культури.

Е.г. відзначаються соціальною стабільністю, культурно-побутовою своєрідністю, моральним традиціоналізмом.

У різні періоди історичного розвитку співвідношення конфесійної та етнічних характеристик змінювалося. На ранніх його етапах етнічні й релігійні межі, як правило, збігалися. Так, для племен були притаманні спільні релігійні уявлення і культові дії. У ранньокласовому суспільстві кожне державно-політичне утворення і відповідний йому етнос мали своїх національних богів, свою систему релігійних поглядів та обрядів. На цій основі формується ототожнення віросповідної спільності з народністю. З розвитком суспільства, посиленням конфліктів між етносами виникають ширші релігійні системи; одну конфесію часто сповідує кілька народів. Згодом частішають випадки, коли одна частина етносу дотримується старої релігії, а інша сприймає нову віру. Народи поступово стають поліконфесійними.

Зв'язок релігійної належності з етнічною у різних народів неоднаковий. Найтісніший він у послідовників суто етнічних конфесій (іудаїзм, вірмено-григоріанська церква, синтоїзм, сикхізм та ін.). Досить сталий зв'язок у моноконфесійних народів (як правило, віруючі італійці та поляки є католиками, німці – лютеранами, росіяни – православними, араби – мусульманами і т.д.).

Належність різних частин одного і того ж народу до кількох конфесій призводить до виникнення всередині нього культурно-побутових відмінностей і до утворення **Е.г.** Прикладом є наша країна, титульна нація якої належать до різних **Е.г.**

У різні історичні періоди **Е.г.** можуть як сприяти інтеграційним процесам у межах етносу і збереженню його ідентичності, так і відігравати дестабілізуючу роль. Наприклад, починаючи з XVIII ст. Греко-католицька церква стала відігравати консолідуючу національну роль у ситуації поділу українського етносу між різними державами. Підпорядкування ж Київської митрополії Мос-

ковській патріархії зробило православну церкву на наддніпрянській Україні інструментом русифікації.

Етноконфесія – позначення тісного зв'язку народу або його частини (субетносу, етнографічної групи) із сповідуваною ним певною релігією. Особлива його форма, стан його розвитку характеризується органічним злиттям із збереженням притаманних йому специфічних особливостей.

Такий синтез досягається за допомогою багатьох факторів: історичних обставин, геополітичних умов, збігу інтересів народу і церкви, усвідомлення їх національною елітою і духовенством, єдності процесу формування етнічної свідомості тощо. Їх тривала взаємодія формує певну усталеність етнічних кордонів поширення багатьох конфесій, міцний зв'язок нації з конкретною конфесією. Все це проявляється в усіх сферах суспільного життя – духовному, політичному, економічному, соціально-побутовому, на різних рівнях свідомості – ідеологічному і психологічному, виконує різноманітні функції. Етноконфесія виконує об'єднуючу роль для етносу (його частини), стимулює державотворче і культурне життя, регулює моральні відносини, підтримує, оберігає національну самобутність, сприяє передаванню, засвоєнню і примноженню соціального досвіду.

Поряд з цими функціями (інтеграційною, націо- і культуротворчою, регулятивною, трансляційною, захисною) етноконфесія виконує і ряд інших. За деяких умов вона сприяє уявленню про національну чи релігійну винятковість, зверхності, ворожості до сусідів; є джерелом дезінтеграції народу за віросповідною ознакою, гальмує прогресивні процеси; консервує застарілі, архаїчні погляди і звички; використовується реакційними силами. Переважання і гіперболізація етнічного ведуть до націоналізму, засила конфесійного – до клерикалізму.

Літ.: Здіорук С. І. Суспільно-релігійні відносини: виклики Україні XXI століття: монографія / С. І. Здіорук. – [Б. м. : б. в.], 2005 р. *Етнічний довідник: поняття та терміни.* – К. : [б. в.], 1997; Здіорук С. І. Етноконфесійна спільнота (група) / С. І. Здіорук // Релігієзнавчий словник / за ред. А. Колодного і Б. Лобовика. – К. : Четверта хвиля, 1996; *Паращевін М.* Релігія та релігійність в Україні / М. Паращевін. – К. : Ін-т політики ; Ін-т соціол. НАН України, 2009.

Лазар Я.І.

ЕШБІ УЇЛЬЯМ РОСС (1903-1972) – видатний учений, який був одним з основоположників кібернетики, системно виклавши її основи. Сформулював закон необхідного різноманіття, названий згодом законом Е., та показав його фундаментальну роль у регулюванні й управлінні. Зробив значний внесок у розвиток теорії систем, зокрема розширив і поглибив розуміння стабільності та адаптації системи, виділив тип ультрастабільної системи і сконструював гомеостат як приклад такої системи.

Е. закінчив Кембріджський університет і з 1930 р. працював психіатром, а також завідувачим дослідницьким відділом психіатричної лікарні в м. Глочестері. У 1959-1960 рр. обіймав посаду директора Берденського нейрологічного інституту в м. Брістолі. З 1960 р. був професором кібернетики та психіатрії Іллінойського університету в м. Ербана, США.

Е. одним із перших дав системне розуміння основ кібернетики, яку він визначив як дослідження систем, що відкриті для енергії, але замкнені для інформації та управління. Предметом кібернетики, на думку вченого, є область всіх можливих машин. При цьому машина тлумачиться найширшому значенні як об'єкт, що характеризується певною множиною змінних. Ключову роль у теоретичних напрацюваннях ученого з питань регулювання та управління відіграє поняття "різноманіття", що означає число розрізнюваних елементів. Різноманіття не є внутрішньою властивістю певної множини елементів, оскільки залежить від здатності спостерігача його розрізнити. Пов'язаним з ним і дуже важливим поняттям є "обмеження різноманіття", яке тлумачиться як відношення між двома множинами, що виникає, коли наявне за однієї умови різноманіття є меншим, ніж різноманіття, що наявне за іншої умови. На основі зазначених понять Е. сформулював закон необхідного різноманіття. Його сутність полягає в тому, що якщо два гравці грають між собою і різноманіття ходів першого гравця є постійним, то різноманіття наслідків гри, що зумовлюється ходами цього гравця, може бути зменшене лише за рахунок відповідного збільшення різноманіття ходів другого гравця. Таким чином, лише різноманіття другого гравця може зменшити різноманіття, що створюється першим гравцем.

Е. показав, що наведений закон відіграє фундаментальну роль у регулюванні та управлінні. Зокрема, сутність регулювання полягає в обмеженні різноманітності значень істотних змінних системи, незважаючи на різноманітність збурень, які впливають на ці змінні. Отже, хороший регулятор має різноманітність, що дозволяє йому так перетворювати збурюючі впливи, щоб уся різноманітність значень істотних змінних системи входила в деяку допустиму множину. Досконалий регулятор має різноманітність, що є не меншою, ніж різноманітність збурюючих впливів. Це дає змогу зберігати строго постійні значення істотних змінних системи, тобто її постійний стан при будь-яких збуреннях. Якщо досконалий регулятор підпорядковується керівному органу, який визначає мету системи, наприклад як деяку послідовність її станів, то наявність такого регулятора дає змогу здійснювати цю послідовність незалежно від збурень. Отже, лише досконале регулювання дає можливість повністю управляти системою. Виходячи з цього ефективно управління може бути забезпечене тільки в тому випадку, якщо різноманітність системи управління є принаймні не меншою, ніж різноманітність керованої системи. Зокрема, для створення системи державного управління, здатної ефективно управляти певними суспільними сферами, галузями, видами діяльності, необхідно, щоб ця система мала не менше різноманіття, ніж ці сфери, галузі, види діяльності.

Велика увага у дослідженнях Е. приділена явищам стабільності та адаптації складних систем. За визначенням ученого, система – це будь-яка множина змінних, які дослідник вибирає з числа змінних, що властиві реальному об'єкту. Під змінною розуміється вимірювана величина, яка в кожний момент має певне числове значення. Всякий реальний об'єкт характеризується нескінченним числом змінних, тому його можна представити різними системами залежно від потреб пізнавальної або практичної діяльності. Цей висновок є дуже важливим, зокрема для досліджень у галузі державного управління, яке також може відобразитися багатьма способами.

Е. обґрунтував розуміння стабільної системи як системи, що визначається станом та має стабільне поле. Система, що визнача-

ється станом, – це система, стан якої однозначно визначає лінію її поведінки у разі незмінних зовнішніх умов. Стан системи є набором чисельних значень її змінних у певний момент. Поле системи є фазовим простором, що містить усі можливі лінії поведінки системи у заданих зовнішніх умовах. Це поле є стабільним, якщо стабільною є вся область, яку воно займає. У свою чергу, стабільність області поля системи означає, що лінії поведінки системи, які йдуть з усіх точок цієї області, залишаються в її середині. Учений зазначав, що властивість стабільності належить усій системі й не може бути приписана будь-якій із її частин. Це пов'язано з тим, що стабільність завжди передбачає певну координацію взаємного впливу частин системи. Вирішальний вплив на стабільність системи зазвичай справляють природа, величина і напрями зворотних зв'язків, тобто взаємних впливів усіх частин системи одна на одну.

Адаптація, на думку Е., означає утримання істотних змінних системи в межах, що визначені як нормальні. Наприклад, для біологічних систем такими є фізіологічні межі. Адаптивну поведінку вчений прирівнює до поведінки стабільної системи, область стабільності якої збігається з тією областю фазового простору, в якій всі істотні змінні не виходять з нормальних меж. Коли який-небудь зовнішній вплив прагне вивести істотну змінну із цих меж, то сам початок зміни активує механізм, що протидіє порушенню, викликаному зовнішнім чинником. За допомогою цього механізму зміни істотної змінної утримуються в набагато вузьких межах, ніж у тому випадку, якщо б впливу зовнішнього чинника ніщо не протидіяло. Це звуження меж і є об'єктивним проявом адаптації системи.

Е. виділив тип системи, яку він назвав ультрастабільною. Така система складається з двох підсистем змінних (“середовище” і “реагуюча частина”), що безперервно змінюються та взаємодіють таким чином, що між ними існує два види зворотних зв'язків: первинні, які здійснюються через звичайні сенсорні і рухові канали; вторинні, які проходять через певні змінні та ступеневі механізми. Первинні зворотні зв'язки дають стабільність по відношенню до невеликих і частих імпульсних збурень, що впливають на головні змінні системи. Вторинні зворотні зв'язки діють переривчасто та із швидкістю набагато нижчого порядку. Вони йдуть від середовища до деяких “неперервних” змінних реагуючої частини системи. Останні, у свою чергу, впливають на певні “дискретні” змінні типу ступеневих функцій так, що ці змінні набувають інших значень, коли “неперервні” змінні виходять із заданих меж. Вторинні зворотні зв'язки забезпечують стабільність відносно значних збурень, що рідко виникають та викликають зміни ступінчастого типу в параметрах реагуючої частини. Як приклад ультрастабільної системи вчений сконструював спеціальний технічний пристрій, який він назвав гомеостатом.

Серед основних праць Е. виділяють такі: “Конструкція мозку” (1952); “Вступ до кібернетики” (1956); “Принципи самоорганізації” (1966).

Літ.: Эшби У. Р. Введение в кибернетику / У. Р. Эшби ; пер. с англ. Д. Г. Лахути. – М. : Изд-во иностр. лит., 1959; Эшби У. Р. Конструкция мозга / У. Р. Эшби ; пер. с англ. Ю. И. Лашкевича. – М. : Изд-во иностр. лит., 1962; Эшби У. Р. Принципы самоорганизации / У. Р. Эшби // Принципы самоорганизации : сб. тр. / пер. с англ. под ред. А. Я. Лернера. – М. : Мир, 1966.

Кравченко С. О.

Є – Ж

ЄХАНУРОВ ЮРІЙ ІВАНОВИЧ

(23.08.1948, с. Белькачі Учурського району Саха-Якутії). В Україні проживає з 1963 р. закінчив Київський будівельний технікум, Київський інститут народного господарства, аспірантуру.

Трудову діяльність Є. розпочав у 1967 р. на заводі залізобетонних виробів тресту “Київміськбуд № 4”, де пройшов шлях від майстра до директора заводу. З 1977 по 1978 р. Є. – заступник керуючого трестом “Буддеталь” з виробництва. У 30 років став керуючим трестом “Київміськбудкомплект”. З 1985 по 1988 р. керував трестом “Буддеталь”. Потім упродовж трьох років працював заступником начальника Головкиївміськбуду з економічних питань.

З набуттям Україною незалежності Є. обіймає різні керівні посади, пов’язані з формуванням державної політики, насамперед в економічній сфері. З 1991 по 1998 р. працює в Державній економічній раді України, заступником голови Київської міської адміністрації, заступником міністра економіки України, Головою Фонду державного майна України, міністром економіки, Головою Держкомпідприємництва України.

Є. стояв біля витоків української приватизації та Фонду державного майна України. Проведена під його керівництвом мала приватизація заклала фундамент для розвитку в Україні малого й середнього підприємництва. У 1998 р. Є. обраний до ВРУ від м. Житомира. З 1999 по 2001 р. він працює на посаді Першого віце-прем’єр-міністра України в уряді В.Ющенка.

Після відставки уряду Ющенка – з червня по листопад 2001 р. – є першим заступником Голови Адміністрації Президента України (Л.Кучми). З листопада 2001 по квітень 2002 р. займається питаннями адміністра-

тивної реформи як Уповноважений Президента України.

Після перемоги блоку “Наша Україна” на парламентських виборах 2002 р. переходить на роботу до ВРУ IV скликання, де очолює Комітет з питань промислової політики та підприємництва. У березні 2005 р. Є. обраний головою Виконкому партії “Народний Союз – Наша Україна”.

1 квітня 2005 р. Президент України В.Ющенко призначив Є. головою Дніпропетровської обласної державної адміністрації, а 8 вересня 2005 р. – виконуючим обов’язки Прем’єр-міністра України.

22 вересня 2005 р., після схвалення кандидатури Є. ВРУ, Президент України В.Ющенко призначив його Прем’єр-міністром України. У січні 2006 р. за підсумками “газових” перемовин із Російською Федерацією, парламент висловлює недовіру уряду Є. і відправляє його у відставку. Втім це не завадило йому і міністрам його Кабміну продовжити роботу в ранзі “в.о.” На думку більшості спостерігачів, прихильники відставки керувалися виключно політичними мотивами. На посаді виконуючого обов’язків голови уряду Є. працював до 4 серпня 2006 р.

На виборах до ВРУ 2006 р. очолював Блок “Наша Україна” та був обраний народним депутатом. Входив до парламентського комітету з питань науки та освіти.

На позачергових виборах 30 вересня 2007 р. був обраний депутатом ВРУ за списком політичного блоку “НСНУ”. Міністр оборони в уряді Тимошенко в 2007-2009 рр.

З 14 липня 2009 р. був призначений першим заступником Голови Секретаріату Президента України. Після закінчення своїх повноважень продовжив займатися політичною діяльністю.

Є. є державним службовцем першого рангу. Кандидат економічних наук, професор Національного університету ім. Т.Г. Шевченка.

Літ.: Андрієнко Л. Г. Імена України: Біограф. щорічник 1999 / Л. Г. Андрієнко, Е. А. Бокута, І. Д. Зосимович. – К.: Фенікс, 1999; Марченко Ю. Хто є хто в Україні / Ю. Марченко, О. Телешко. – К.: КІС, 2006.

Дірявка Ю.П.

ЖИТТЄВИЙ ПРОСТІР (англ. Living area) – термін К.Гаусхофера – мінімальний територіальний обсяг, що дає змогу народу досягти реалізації історичних і політичних прагнень. Теорія **Ж.п.** є основоположною для традиційної геополітики. Вона обґрунтовувала процвітання держави за рахунок динамічного територіального зростання, що веде до світового панування. Теорія була опрацьована Ф.Ратцелем у його праці “Політична географія” (1897). Учений порівнював державу з організмом, щоправда із застереженнями, що цю аналогію не слід сприймати в буквальному розумінні. Така аналогія всього лише порівняння, а не наукова гіпотеза. Та все ж учений намагався показати, що держава, подібно до живих організмів, зобов’язана або ж зростати, розвиватися, або ж загинути. Розширення кордонів за рахунок інших держав є, на його думку, відображенням внутрішньої напруги. Сильні держави повинні мати простір для свого зростання. Відомий німецький учений-нейрофізіолог Еріх фон Хольст (Erich von Hoist, 1954), праці якого лягли в основу головних положень кібернетики, проводив дослідження над білками в замкненому просторі. До певного часу його піддослідні жили мирно, але “зростання населення” породжувало кризу життєво необхідних ресурсів і в абсолютно мирних істот починався психоз, що супроводжувався порушеннями функцій нервової та інших систем. Організація в зграї, дикі бійні до останньої краплі крові, пожирання спочатку потомства, а потім самців самками, катастрофічні втрати – і, нарешті, при падінні чисельності нижче за норму – повернення тих, що вижили, до нормального життя. Оперуючи теорією **Ж.п.**, можна без зусиль і зайвих суперечок сформулювати ключові терміни політології, що нині є предметом всіляких спекуляцій. Наприклад: революція – акт масового перерозподілу **Ж.п.**; переворот – той самий акт, здійснений у вузькому колі привілейованих осіб. Привілей – патент якоїнебудь особи на певну частку життєвого простору; окупація – привласнення значної

частини **Ж.п.** іноземцями. З одного боку, з цією теорією можна нескінченно довго сперечатись, але з другого – це єдино можливий знаменник, що позбавляє нас нескінченних суперечок.

У сучасних умовах теорія **Ж.п.** зазнала якісних змін. Зокрема, термін “**Ж.п.**” плавно перетік із геополітики до політичної психології. Завдяки К.Левіну сучасна геополітика й геоэкономика визначають **Ж.п.** як складну конструкцію, яка обіймає чотири основних фактори: фізичний, економічний, правовий і культурно-політичний (ідеологічний). Уже з наведеного переліку зрозуміло, що **Ж.п.** людини не обмежується лише матеріальними потребами, але захоплює сфери права, релігії, культури, політики.

Літ.: *Нацизм и культура. Идеология и культура национал-социализма: Джордж Моссе.* – М.: Центрполиграф, 2010; *Бжезинський Збігнев. Велика шахівниця / Збігнев Бжезинський.* – Львів; Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2000; *Бжезинський Збігнев. Выбор. Мировое господство или глобальное лидерство / Збігнев Бжезинський.* – М.: Междунар. отношения, 2004.

Розпутенко І.В.

ЖИТТЄВИЙ ПРОСТІР ЛЮДИНИ – сукупність природних і соціокультурних умов, чинників, що забезпечують відтворення й удосконалення життя людини як психосоціальної істоти, задоволення її потреб, життєзабезпечення й активного існування. Включення людини до різних сфер суспільства, її політичного, економічного, культурного, соціального життя визначається наявністю відповідно політичного, економічного, культурного та соціального **Ж.п.л.**

Термін **Ж.п.л.** був уведений у науку лише в 30-ті рр. ХХ ст. німецьким соціологом К.Хаусхофером. Своєю появою термін зобов’язаний геополітичним проблемам. Становлення цієї ідеї в теоріях географічного детермінізму та геополітики стало синтезом ідей життя і цивілізаційного простору. Структурними компонентами **Ж.п.л.** виступають: тілесний простір, обумовлений тілесною організацією; приватний простір як внутрішнє ядро особистості, простір цінностей, уподобань, життєвих планів; простір повсякденності, де людина знаходить можливі способи поведінки в суспільстві, де він застає себе в соціальному спілкуванні з

іншими людьми. Ідея єдності **Ж.п.л.** виступає як принцип, керований людиною. Зростання ролі різноманітних суспільних інститутів, засобів життєзабезпечення людини у ХХ – на поч. ХХІ ст. привело до формування нової термінології. Досить широко розглядається поняття “освітній простір” як сукупність критеріїв і програм освітньої діяльності, що становлять галузь систематизованого знання, об’єднаного на змістовому й структурному рівнях. Активно використовується поняття “правовий простір”, яке відображає єдність, цілісність, взаємну узгодженість змісту й застосування норм права, політичного життя, його організації. “Соціальний простір” має найширше трактування, охоплює всю сукупність суспільних умов буття людей, відтворення їхнього індивідуального та колективного життя. Останнім часом поняття “соціальний простір” частіше співвідноситься з таким явищем і

терміном, як “третій сектор” (означає частину суспільних відносин, соціального буття, що існують поряд з бізнесом і сферою державного регулювання суспільного розвитку). Важливого значення набуває урахування специфіки соціального **Ж.п.л.** залежно від конкретних історичних особливостей суб’єкта життєдіяльності, а також у контексті відмінностей таких понять, як “індивід”, “особистість”, “людина”, “соціальна група”, “соціальний інститут”. Ці відмінності природним шляхом і логічно задають диференціацію характеристики життєвого простору буття людей.

Літ.: *Михненко А. М.* Управління суспільним розвитком. Вступ до спеціальності : навч. посіб. / А. М. Михненко, В. Д. Бакуменко, С. О. Кравченко. – К. : Вид-во НАДУ, 2006; *Управління суспільним розвитком : словник-довідник / за заг. ред. А. М. Михненка, В. Д. Бакуменка ; уклад. : В. Д. Бакуменко та ін.* – К. : Вид-во НАДУ, 2006; *Михненко А.М.*

3

ЗАВАДОВСЬКИЙ ПЕТРО ВАСИЛЬОВИЧ (1739-1812) – відомий державний діяч, сенатор (1780), дійсний таємний радник (1795), граф Римської імперії (1793) та Російської імперії (1797). Походив зі старовинного польського шляхетського роду, який на початку XVII ст. прийняв російське підданство. Навчався в єзуїтському училищі у м. Орша (нині Білорусь), де ґрунтовно вивчив польську і латинську мови. Завершив здобуття освіти в Києво-Могилянській академії.

З 1767 р. служив секретарем, військовим канцеляристом Малоросійської колегії в Глухові. Один із найближчих співробітників і довірених осіб Малоросійського генерал-губернатора П.Румянцева. Відзначався вдумливістю й сумлінністю в роботі, аналітичним складом розуму, красномовством, точністю викладу думки в ділових паперах. У 1767 р. **З.** разом із О.А.Безбородьком за завданням генерал-губернатора примушував збори ніжинського й батуринського шляхетства у Ніжині відмовитися від наказу з вимогою відновити вибори гетьмана, тобто від прогидії російській централізаторській політиці.

Учасник російсько-турецької війни 1768-1774 рр., призначений головнокомандуючим 2-ї армії П.Румянцевим-Задунайським управляючим секретною канцелярією. Відзначився в битвах при Ларзі й Кагулі (1770), в атаці укріплень Сілістрії (1773). Здобув чин полковника. Командував Старооскольським полком (1773-1774). Спільно з С.Воронцовим написав і відредагував текст Кючук-Кайнарджийського миру (1774).

За рекомендацією П.Румянцева наближений до імператриці. У 1775 р. призначений кабінет-секретарем імператриці Катерини II.

Фаворит, упродовж двох років найбільш довірена особа імператриці, генерал-майор, генерал-ад'ютант. З 1777 р. головував у Комісії зі складання законів Російської імперії. Таємний радник (з 1780), сенатор (1780-1799, 1801-1812). Член виховного товариства шляхетних дівчат (1780). Керуючий С.-Петербурзьким дворянським банком, здійснював ревізію всіх присутствених місць (1781). У 1784 р. очолив особливу комісію у справі впорядкування канцелярського діловодства з широкими повноваженнями. Водночас призначений головою комісії з будівництва Ісаакіївського собору.

Визначний реформатор освіти Російської імперії. Голова Комісії для облаштування народних училищ (1782-1797). Брав активну участь у складанні проектів для народних училищ, гімназій та університетів, у творенні єдиної системи освіти, яка передбачала наступність між її різними ступенями, впровадження єдиної методики викладання і навчальних планів. Ініціював відкриття Головного народного училища в Санкт-Петербурзі (1783), сприяв заснуванню в 50-ти губерніях імперії народних училищ. Вивчив систему викладання в Пажеському корпусі, призначений його завідувачем (1785). Реформував Медико-хірургічну школу на Медико-хірургічну академію, яка заснована після смерті Катерини II (1798). За імператора Павла I – головний директор Асигнаційного банку (1798-1799). У 1799 р. відправлений у відставку.

Новий імператор Олександр I повернув **З.** на державну службу. Член Неодмінної ради (1801), голова Комісії зі складання законів Російської імперії (1801-1803). **З.** – перший міністр народної освіти в Російській імперії (1802-1810). Здійснив важливі заходи у справі реформування освітянської галузі. За його керівництва міністерством народної освіти створені навчальні округи, сформувалася широка мережа навчальних закладів:

народні школи, повітові училища, гімназії в губернських містах, ліцеї, педагогічний інститут для підготовки викладачів, нові університети у Дерпті (1802), Вільно (1803), Казані (1804) і Харкові (1805). Ввів новий університетський статут (1804), статути для Академії наук, духовних академій і училищ. Був прихильником широкої автономії для університетів, ініціював безкоштовну освіту. **З.** розробив досить ліберальний цензурний статут (1804), згідно з яким функції цензорів надавалися професорам і магістрам університетів. Голова департаменту законів у Державній раді Росії (1810-1812).

З. належав до найбільш впливових українців у Санкт-Петербурзі, мав у столиці імперії розкішний будинок. Разом із О.А.Безбородьком, Д.П.Трошинським та іншими вищими посадовцями українського походження сприяв улаштуванню земляків на різні посади в імперії, зміцнював її кадровий потенціал. Належав до яскравих представників російських консервативних кіл, асиміляторів українського походження. Послідовний прибічник імперської інтеграції. Розглядав історичну перспективу України тільки в межах Російської імперії, вважав автономістські прагнення не актуальними.

Представник земельної аристократії Лівобережної України. Палац **З.** в с. Ляличі на Чернігівщині був справжньою архітектурною перлиною. Впливав на проведення політики малоросійського генерал-губернатора О.Б.Куракіна (1802-1808), забезпечуючи інтереси місцевої української еліти.

З. займався меценатською діяльністю, його ім'я є в реєстрі "Благодетели Киевской академии", складеному наприкінці XIX ст.

Отримав низку державних нагород: орден Св. Георгія 4 ст. (1775), Св. Олександра Невського і Св. Володимира 1-го ступеня (1786), Св. Андрія Первозванного (1797), Св. Іоанна Єрусалимського (1799).

Помер у Санкт-Петербурзі 10(22).01.1812. Похований на погості Олександрів-Невської лаври.

Літ.: Голобуцький П. В. Завадовський Петро Васильович / П. В. Голобуцький // Енциклопедія історії України. – К. : [б. в.], 2005. – Т. 3; *Калинина С. Г.* Завадовський Петр Васильевич / С. Г. Калинина // Большая Российская энциклопедия. – М. : [б. и.], 2008. – Т. 10; *Когут Зенон.* Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини 1760-1830 / Зенон Когут. – К. :

Основи, 1996; *Оглоблин Олександр.* Люди старої України та інші праці : ред. Любомир Р. Виняр / Олександр Оглоблин. – Острог ; Н.-Й. : УІТ ; Ун-т "Острозька академія", 2000; *Очерк истории народного образования в России до эпохи реформ Александра II* / сост. С. А. Князьков и Н. И. Сербов ; под. ред. проф. С. В. Рождественского. – М. : Книгоизд-во "Польза", 1910; *Русский биографический словарь* : изд. Импер. Рус. Ист. О-вом. – Пг. : Тип. Гл. управл. Уделов, 1916; *Ткаченко А.* Российские деятели украинского происхождения : энцикл. справ. / А. Ткаченко. – К. : [б. и.], 2005; *Хижняк З. І.* Історія Києво-Могилянської академії / З. І. Хижняк, В. К. Маньківський. – К. : Видавн. дім "КМ Академія", 2003; *Шандра В. С.* Малоросійське генерал-губернаторство, 1802-1856: функції, структура, архів / В. С. Шандра. – К. : Держ. ком. архівів України, 2001; *Шилов Д. Н.* Государственные деятели Российской империи. 1802-1917: биобиблиограф. справочник / Д. Н. Шилов. – СПб. : [б. и.], 2002.

Світленко С.І., Мирончук В.Д.

ЗАГРОЗИ СУСПІЛЬНІ – наявні та потенційно можливі явища і чинники, що створюють небезпеку суспільству, державі, людині та мають безліч форм прояву. При цьому одні загрози можуть бути однаковими для всіх людей: тероризм, екологічні катастрофи, злочинність, хвороби; інші – можуть становити небезпеку для певної групи людей – насильство над жінками й дітьми; дискримінація за етнічною належністю, віком тощо. Залежно від ознаки, покладеної в основу класифікації, типи загроз суспільству можуть розрізнятися за: ступенем універсальності – загальні й специфічні; часом дії – постійні, довгострокові, короткострокові; територіальною поширеністю – глобальні, регіональні, національні (у межах певних національних кордонів), місцеві; способом дії – відкриті (явні), закриті (латентні); джерелами виникнення – природні (природна стихія), штучні (результат людської діяльності), змішані (людська діяльність, що сприяє виникненню стихійного лиха); характером виникнення – навмисні й ненавмисні (як законічний або непередбачений побічний результат певних дій або явищ); характером дії – такі, що проявляються поступово або раптово, такі, що спричинюють прямий (безпосередній) або побічний збиток; ступенем небезпеки – з наслідками переборними, неперевірними, переборними частково; можливістю запобігання – загрози, яким можна

запобігти цілком, частково і неможливо запобігти повністю.

Джерела загроз поділяються на внутрішні й зовнішні. До *зовнішніх З.с.* належать: діяльність іноземних політичних, економічних, військових розвідувальних, інформаційних, транснаціональних структур, і структур недержавної форми власності, що надають послуги у сфері безпеки, спрямована проти реалізації національних інтересів України або послаблення можливостей щодо їх реалізації; прагнення ряду країн до домінування та ущемлення національних інтересів України у світовому просторі, витіснення її із зовнішнього та внутрішнього ринку безпеки; загострення міжнародної конкуренції за володіння найсучаснішими технологіями і системами забезпечення безпеки; загострення енергетичних проблем; діяльність міжнародних терористичних та інших екстремістських організацій; збільшення технологічного відриву розвинених країн світу і нарощування їх можливостей із протидії створенню конкурентоспроможних українських засобів і систем безпеки; діяльність космічних, повітряних, морських і наземних технічних та інших засобів (видів) розвідки іноземних держав; розроблення рядом країн стратегій воєн малої інтенсивності у різних сферах життєдіяльності (інформаційних, технологічних, економічних тощо), які передбачають дестабілізацію державної і недержавної складових загальної системи забезпечення національної безпеки України.

До *внутрішніх З.с.* належать: критичний стан вітчизняних галузей виробництва; несприятлива криміногенна обстановка, яка супроводжується зрощуванням державних і кримінальних структур, отримання кримінальними структурами доступу до технологій протидії органам державної влади, посилення впливу організованої злочинності на життя суспільства, зрощування організованої злочинності і партійної номенклатури, зниження рівня захищеності законних інтересів громадян, суспільства і держави; утворення касти можновладців, котрі поставили себе над законом; недостатня взаємодія державної і недержавної складових системи забезпечення національної безпеки з формування і реалізації єдиної державної політики національної безпеки України; недостатня розробленість нормативно-правової бази,

яка регулює суспільні відносини у сфері забезпечення національної безпеки, а також недостатня практика правозастосування; недостатня розвиненість недержавної складової системи забезпечення національної безпеки; нерозвиненість демократичного цивільного контролю за діяльністю системи забезпечення національної безпеки України; недостатня економічна могутність держави; зниження ефективності системи освіти і виховання, недостатня кількість кваліфікованих кадрів у галузі забезпечення національної безпеки; відсутність фахової націообезпечкової освіти; недостатня активність підприємств недержавної форми власності, які надають послуги у сфері забезпечення національної безпеки, щодо інформування суспільства і держави про свою діяльність у формуванні відкритих інформаційних ресурсів і розвитку системи доступу до неї громадян; відставання України від розвинених країн за рівнем забезпеченості окремих складових національної безпеки.

Результати аналізу нормативно-правових документів та публікацій дає підстави виділити наступні *З.с.*, які характерні для більшості суспільств: політичні; економічні; соціальні; демографічні; гуманітарні; релігійні; екологічні; інформаційні; глобальні.

Політичні З.с. – всі ті чинники, що ускладнюють або унеможливають реалізацію національних політичних інтересів та ущемлюють суверенітет держави, права і свободи особистості, а саме: корупція та протекціонізм у державних структурах; низька ефективність державного контролю за виконанням прийнятих рішень; економічна залежність від інших країн; соціальна нестабільність у суспільстві; економічна залежність від міжнародних фінансових кіл; недосконалість законодавства, протиріччя між різними законодавчими актами та гілками влади; відсутність чіткого розподілу прав і функцій центральної та місцевої влади, державних органів на місцях та органів місцевого самоврядування; некомпетентність та безвідповідальність державних службовців; недостатня кваліфікація професійних політиків; відсутність системного аналізу управлінських рішень з точки зору їх обґрунтованості, способу реалізації та суспільних наслідків; недосконалість виявлення політичних інтересів різних соціаль-

них груп внаслідок невизначеності соціальної бази політичних партій; невизначеність правового статусу політичної опозиції, її стосунків з владою; ускладнення з реалізацією громадянських прав етнічних меншин (у тому числі культурних, релігійних, освітніх, мовних тощо); недостатня розробленість ідеології “політичної нації”, відсутність ефективних ідеологічно-пропагандистських моделей суспільної солідарності та спільної історичної мети; низький рівень правової культури, правовий нігілізм населення України.

До економічних З.с. слід зарахувати:

зростання “тіньової” економіки, посилення її криміналізації. Високий рівень тінізації економіки переважно притаманний країнам з низькою ефективністю системи державного управління, ключовими ознаками якої у цьому випадку є відсутність перспективного бачення, недостатня професійна підготовка керівних кадрів, низька мотивація відповідальних контролюючих установ, недосконалість правової системи. Найбільш небезпечні тіньові зони – торгівля наркотиками, зброєю, людьми та людськими органами, відмивання грошей – мають розглядатися не лише у внутрішньому, але й у зовнішньополітичному вимірі. Держава, що не здатна контролювати та стримувати розвиток зазначених явищ на своїй території, має бути готовою протидіяти тиску зовнішнього середовища, що здійснюватиметься як у правовому полі, так і шляхом політичних спекуляцій та інформаційних провокацій з боку конкурентів. Укорінення тіньових способів здійснення економічної активності взаємопов’язане із поширенням практики корупції як на вищому (вплив на формування загальнонаціонального правового поля), так і на нижчому (система хабарництва для вирішення буденних питань ведення підприємницької діяльності) рівнях. Масовий характер зазначених явищ підриває рівень довіри громадян до всієї вертикалі органів державного управління. Владні структури починають керуватися логікою задоволення приватних або кланових інтересів, що унеможлиблює організацію їхньої ефективної роботи, спрямованої на досягнення загальнонаціональних пріоритетів та соціально-економічний розвиток регіонів. Процес подолання тіньової економіки може бути успішним лише в умовах сталого економічного зростання, що

базуватиметься на системі ефективного та взаємовигідного розподілу суспільних благ. Такий розвиток ситуації має звужити поле для отримання тіньових доходів та стимулювати зміцнення правової системи. У цьому зв’язку заходи у сфері боротьби з тіньовою економікою не можуть розроблятися у відриві від процесу загального оздоровлення економічної системи країни, спрямованого на гармонізацію інтересів державного апарату і громадянина, створення максимально сприятливих умов для функціонування суб’єктів господарювання у правовому полі; корупцію в управлінській сфері; відсутність системи економічної безпеки; неефективність державного регулювання та керованості соціально-економічними процесами; істотне скорочення ВВП, зниження інвестиційної та інноваційної активності і науково-технічного та технологічного потенціалу, скорочення досліджень на стратегічно важливих напрямках інноваційного розвитку; ослаблення системи державного регулювання і контролю у сфері економіки; критичну залежність національної економіки від кон’юнктури зовнішніх ринків, низькі темпи розширення внутрішнього ринку; велику боргову залежність держави, критичні обсяги державних і зовнішніх боргів; недосконалість національного законодавства, пов’язаного з регулюванням економічних процесів; неефективність використання паливно-енергетичних ресурсів, недостатні темпи диверсифікації джерел їх постачання та відсутність активної політики енергозбереження; переважання в діяльності управлінських структур особистих, корпоративних, регіональних інтересів над загальнонаціональними; невідповідність програм реформування економіки країни і результатів їх здійснення визначеним соціальним пріоритетам; непослідовність і безсистемність при здійсненні економічних реформ, відсутність власної моделі реформ та їхнього ідеологічного забезпечення; значне падіння обсягів виробництва; незадовільну орієнтацію на виробництво продукції проміжного споживання; застарілі технології у більшості галузей виробництва; витіснення України з частини зовнішніх ринків збуту продукції, зокрема в країнах СНД і Східної Європи; надмірну відкритість економіки України, невважену лібералізацію зовнішньоекономічної діяльності; деформовану структуру

виробництва, відсутність науково обґрунтованої структурної перебудови економіки; неефективність податкової системи, масове ухиляння від сплати податків.

Соціальні З.с., які за певних умов можуть створити загрозу соціально-політичній стабільності в державі, наступні: соціальна незахищеність значної частини населення, зростання бідності; негативні тенденції щодо зростання кількості громадян працездатного віку, не зайнятих суспільно корисною діяльністю; низький рівень заробітної плати, відсутність мотивації до праці; загострення ситуації на ринку праці; зростання страйкового руху; зростання вартості житлово-комунальних послуг; критичний стан та зростання цін на продовольче забезпечення населення; недостатність умов для формування середнього класу; зростання майнового розшарування населення, бідність значної його частини; падіння рівня здоров'я населення, незадовільний стан системи його охорони.

Демографічні З.с.: обсяги й темпи депопуляції, тобто абсолютного зменшення населення внаслідок перевищення кількості померлих над кількістю народжених; зменшення кількості шлюбів, зростання числа розлучених, удівців і особливо удовиць, збільшується частка бездітних та одиноких родин, а це ще більше погіршує демографічні перспективи держави; загострення демографічної кризи; криза системи охорони здоров'я і соціального захисту населення; еміграція.

Гуманітарні З.с.: істотне зниження освіченості нації, якості освіти та доступності її здобуття всіма прошарками суспільства; зниження фінансування науково-технічної діяльності, падіння престижу науково-технічної сфери, вплив за кордон передових ідей і технологій; нездатність підприємств недержавної форми власності виробляти на базі новітніх досягнень у сфері мікроелектроніки та передових технологій конкурентоспроможну наукомістку продукцію, яка дозволяє забезпечити достатній рівень технологічної незалежності України від зарубіжних країн, що призводить до вимушеного широкого використання імпортованих аналогів при формуванні інфраструктури системи національної безпеки України; серйозні проблеми в галузі патентного захисту результатів науково-технічної діяльності українських учених; відсутність ефективного

механізму захисту прав інтелектуальної власності та цивілізованого трансферу технологій, недостатній рівень кадрового забезпечення у сфері охорони інтелектуальної власності на підприємствах недержавної форми власності; прояви сепаратизму, автономізації за етнічною ознакою окремих регіонів; прояви моральної та духовної деградації суспільства; науково-технологічне відставання від розвинутих країн; зниження рівня підготовки висококваліфікованих наукових та інженерно-технічних кадрів; вплив учених, фахівців, кваліфікованої робочої сили за межі країни; прояви обмеження свободи слова та доступу громадян до інформації; поширення у ЗМІ культу насильства, жорстокості, порнографії; тенденції моральної та духовної деградації в суспільстві; недостатня духовна, етична і моральна свідомість у керівників підприємств недержавної форми власності.

Екологічні З.с.: забруднення навколишнього середовища; аварії на атомних електростанціях (Чорнобильській та Фукусімі); техногенні катастрофи та стихійні лиха; погіршення екологічного стану водних басейнів; загострення проблеми трансграничного забруднення і зниження якості води; загострення техногенного стану гідротехнічних споруд каскаду водосховищ; неврахування екологічних вимог у процесі діяльності із забезпечення національної безпеки; нерозвиненість системи екологічної освіти, недостатній рівень екологічної освіченості серед суб'єктів недержавного забезпечення національної безпеки, а також системи інформування суспільства з екологічних питань; здійснення суб'єктами недержавного забезпечення національної безпеки протизаконних дій з використанням біологічних матеріалів; використання застарілих та мало ефективних комплексів з утилізації токсичних і екологічно небезпечних відходів.

Інформаційні З.с.: прояви обмеження свободи слова та доступу громадян до інформації; комп'ютерна злочинність та комп'ютерний тероризм; розголошення інформації, яка становить державну та іншу, передбачену законом, таємницю, а також конфіденційної інформації, що є власністю держави або спрямована на забезпечення потреб та національних інтересів суспільства; прагнення ряду країн до домінування у світовому інформаційному просторі; витіснення Украї-

ни із зовнішнього та внутрішнього інформаційного ринку; розроблення рядом держав концепцій інформаційних воєн, які передбачають створення засобів небезпечного впливу на інформаційні сфери інших країн; порушення нормального функціонування інформаційних та телекомунікаційних систем, а також збереження інформаційних ресурсів, отримання несанкціонованого доступу до них; монополізація інформаційної сфери.

Крім *розглянутих З.с.* особливо актуалізуються загрози, що їх створює глобалізація: різке збільшення залежності життя людей від інтересів транснаціональних компаній; зниження значущості чинника територіальної обумовленості (“зменшення простору”), тобто зміни в житті людини дедалі частіше й сильніше залежить від процесів, які відбуваються далеко від місця її проживання (доходи, робота, здоров’я тощо); соціальні процеси, зокрема ринкові відносини, набувають дедалі більш опосередкованого характеру; зниження ролі національних меж, що втрачають своє значення не тільки для торгівлі, капіталів та інформації, а й для ідей, норм, культури, цінностей.

Якщо соціальна система втрачає стійкість, а регулюючий вплив самоорганізації є недостатнім, якщо виникають реальні загрози безпечному розвитку особистості, суспільства і держави, то потрібне своєчасне, тверде й цілеспрямоване державне втручання у процес суспільного розвитку.

Літ.: *Суспільні відносини та розвиток: теорія, історія, практика* : монографія / А. М. Михненко (кер. авт. кол.), О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань, О. В. Соснін. – К. : НАДУ, 2009; *Дзьобань О.* Теоретичні основи Національної безпеки України : навч. посіб. / О. Дзьобань, О. Соснін. – К. : Освіта України, 2009; *Ліпкан В. А.* Національна безпека України : навч. посіб. / В. А. Ліпкан. – К. : Кондор, 2008; *Національна безпека України 1994-1996 рр.* : наук. доп. НІСД / редкол. : О. Ф. Белов (голова) та ін. – К. : НІСД, 1997; *Про Стратегію національної безпеки України* : Указ Президента України. – Режим доступу : president.gov.ua; *Тиньова економіка і національна безпека – загрози і способи захисту* / Михайло Статкевич. – Режим доступу : http://dialogs.org.ua/project_ua_full.php?m_id=7924

Михненко А.М., Щур Н.О.

ЗАКОНОДАВЧА КОМІСІЯ 1767-1768 РР. була створена згідно з планом російської

імператриці Катерини II про реформування Російської імперії на засадах деяких положень західноєвропейської просвітницької теорії та збереження самодержавства. Складалася з виборних депутатів від усіх станів імперії (за винятком залежних селян) і мала провести кодифікацію всього законодавства країни. **З.к.** не була новиною для Російської імперії. Але в двох важливих аспектах комісія 1767 р. була унікальною. По-перше, вона мала широке представництво – були репрезентовані знать, міщани, козаки та вільні селяни з усіх куточків імперії. По-друге, “Наказ” Катерини для комісії переспівував ідеї західних мислителів, зокрема Монтеск’є та Беккарії. Оголошуючи “Наказ”, імператриця сподівалася скерувати делегата у напрямку просвітницької реформи. Комісія несподівано надала українцям трибуну, з якої вони могли висловлюватись щодо політики генерал-губернатора Рум’янцева та вносити свої власні пропозиції. Але насамперед треба було визначитися щодо участі в роботі комісії. Гетьманщина мала свої власні закони та адміністрацію.

“Маніфест про скликання комісії” від 14 грудня 1766 р. встановлював процедуру виборів депутатів та складання для них наказів від виборців. Це мало продемонструвати участь широких кіл громадськості в розробці нового кодексу законів. Свій план реформування російського суспільства Катерина II обнародувала в “Наказі імператриці, данном комиссии о сочинении нового Уложения”.

На час проведення виборів обстановка в Гетьманщині та Слобідській Україні була досить напруженою, оскільки саме в цей період тут за ініціативою самодержавства реалізовувалася низка заходів щодо остаточної ліквідації української автономії. За задумом імператриці Катерини II, залучення до роботи законодавчої комісії українських виборців мало надати політиці царизму на українських землях видимість законності. Контролювати перебіг виборчої кампанії в Гетьманщині повинен був особисто президент 2-ї Малоросійської колегії П.Румянцев. У секретній інструкції Катерина II рекомендувала йому перешкоджати створенню загальноукраїнської опозиції імперській централізації. Виборцям пропонувалося схвалити для своїх кандидатів типовий наказ із досить поміркованими вимогами соціальних реформ, які в цілому не суперечили б курсу самодер-

жавства на ліквідацію гетьманської влади і політичної автономії Лівобережної України. Новий губернатор Слобідської України Е.Щербінін мав завдання не допустити того, щоб на змісті наказів депутатам від підлеглих йому територій позначився протест колишніх козаків (з 1765 р. – військових обивателів) проти реформи козацького устрою краю і заборони селянських переходів. Адміністрація Новоросійської губернії повинна була зробити все, щоб до наказів депутатів від губернії не потрапили вимоги службовців Дніпровського і Донецького пікінерних полків, які намагалися захистити свій козацький статус і наполягали на поверненні своїх полків під юрисдикцію Гетьманщини.

Передбачена маніфестами Катерини II процедура виборів та формулювання наказів мали забезпечити збори від втручання місцевої адміністрації, але на теренах Гетьманщини все відбувалося з точністю до навпаки. Генерал-губернатор П.Румянцев не тільки особисто контролював вибори, намагаючись нейтралізувати небажаних претендентів, він активно втручався в процес складання станових наказів. Зокрема, його гнів викликали спроби шляхетства записати пропозиції щодо збереження українських прав і привілеїв, скасування податків на утримання російського війська, закріплення права на безмитну торгівлю. Адміністративними заходами генерал-губернатор сфальшував накази чернігівської та стародубської шляхти, проте ніжинська і батуринська шляхта опиралася йому і навіть висунула вимогу виборів нового гетьмана. Тоді Румянцев удався до заміни депутатів, а непокірних притяг до суду за надуманим звинуваченням. Утім, від глухівських, чернігівських і прилуцьких зборів було обрано Івана Скоропадського, непримиренного автономіста, про якого говорили як про можливого гетьмана.

Особливо зневажливо Румянцев підійшов до міських виборів: обрав лише 14 міст Гетьманщини, де дозволив вибори депутатів від міщанства, а потім під надуманими приводами (відсутність міського населення, участь шляхти та козаків у голосуванні тощо) нещадно скасовував їхні накази і результати виборів. Вибори від козаків мали проходити на рівні курінь-сотня-полк, але здебільшого відбувалися на сотенно-полковому рівні, під пильним контролем полкової старшини (тієї ж шляхти). Тому фактично в усіх полкових

наказах не було скарг на козацьку адміністрацію, і вони відбивали скоріше настрої старшини, а не козаків. З тієї ж причини спостерігався великий збіг у змісті шляхетських і козацьких наказів: збереження автономії, прав та привілеїв, а в трьох наказах навіть містився заклик до обрання гетьмана. У більшості полкових наказів ішлося про збереження традиційної вибірності старшин, нагадувалась уряду необхідність ставитися до привілейованих воїнів-козаків як до дворян. Лише один чернігівський наказ, складений без втручання старшини, привертав увагу уряду до втрати козаками своєї землі і тому – самого суспільного статусу. Для козаків збереження української автономії було запорукою соціально-економічного виживання, шляхом до повернення втрачених прав та статусу і навіть отримання шляхетства. Міщани також виступали за збереження старовинних прав міського населення, насамперед магдебурзького права, повернення автономії, поновлення юрисдикції над міськими та приміськими землями.

Наказ Малоросійської колегії містив програму подальшої русифікації Гетьманщини. Він передбачав посилення ролі самої колегії шляхом реформування її структури, повноважень, а також ліквідацію залишків української автономії. Зокрема, планувалося виокремити зі складу колегії три департаменти (військових справ, податково-фінансового та юстиції); замінити традиційний український сотенно-полковий устрій провінціями, визначеними за кількістю населення, а не за історичною традицією; утворення штату оплачуваних чиновників за російським зразком; запровадити єдиний податок; ліквідувати козацький стан шляхом введення регулярного війська; нарешті, розділити вищий прошарок Гетьманщини (старшину/шляхту) на дворян (офіційно затверджений шляхетний стан) і земство (нешляхетних землевласників).

Однак спрямувати виборчу кампанію в Гетьманщині у потрібне самодержавству русло не вдалося. Зокрема, в наказі ніжинського і батуринського шляхетства було висунуто вимогу про відновлення гетьманської влади і збереження української автономії. П.Румянцев змушений був скасувати ці вибори й арештував ініціаторів “Ніжинської справи”. **З.к.** розпочала свою роботу 30 липня 1767 р. у Москві, з 565 її депутатів від українських

земель було представлено 70 осіб (33 – від Гетьманщини, 20 – від Слобожанщини, 15 – від Новоросійської губернії, 2 – від Запорозької Січі). Головуючим комісії було обрано генерала А.І.Бібікова, якому допомагав комітет з п'яти осіб. Вони контролювали роботу численних підкомітетів та координували їх діяльність із засіданням усієї комісії (великим зібранням). Процедура, розроблена імператрицею, передбачала, що велике зібрання розгляне чинні російські закони, визначить, які з них слід переробити відповідним підкомітетам, які після опрацювання внесуть проекти нових законів на розгляд великого зібрання. У разі схвалення законопроекти мали передаватися на вивчення Сенату і колегіям, звідки вони мали потрапляти до імператриці на остаточну апробацію. Під час роботи комісії деякі її депутати порушили питання про обмеження, а в подальшому і скасування кріпосного права. Серед учасників дискусії із селянського питання були й українські депутати, зокрема І.Дзюбін – від військових обивателів м. Охтирка та Я.Козельський – від шляхетства Дніпровського пікінерського полку (брат просвітника Я.Козельського). Представники Ліфляндії й Гетьманщини відстоювали автономію своїх країв. Лідером українських автономістів став депутат від лубенського шляхетства Г.Полетика. Депутати від Гетьманщини подали петицію, в якій висловили пропозицію передбачити в новому кодексі законів Російської імперії положення про окремішність українського права та гарантії політичної автономії краю.

Протириччя, які роздирали її зсередини, не дозволяли використати комісію так, як було задумано, а промови деяких депутатів, насамперед українців, лише дратували імператрицю. Тому, переконавшись у тому, що робота **З.к.** набула небажаного для інтересів російського самодержавства спрямування, Катерина II, скориставшись початком російсько-турецької війни, 17 грудня 1768 р. назавжди розпустила **З.к.**

Літ.: Папакін Г. Історія державних установ України: Урядуючі інституції та державні установи IX – початку XX ст. / Г. Папакін ; НАН України ; Ін-т історії України ; Нац. акад. кер. кадрів культури і мистецтва. – К. : Ін-т історії України, 2010; Сурева Н. В. Накази депутатам Законодавчої комісії 1767-1768 рр. / Н. В. Сурева ; Ін-т історії України ; Нац. акад. наук України. – Режим доступу : <http://web.znu.edu.ua/ru/articles/307.pdf>;

Когут З. Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини, 1760-1830 / З. Когут. – К. : Основи, 1996. (Західна історіографія України ; вип. 2).

Тараненко О.П., Щур Н.О.

ЗАКОНОДАВЧЕ РЕГУЛЮВАННЯ ПОЗЕМЕЛЬНИХ ВІДНОСИН В УКРАЇНІ В ХІХ СТ.

Реформування поземельних відносин розпочались після прийняття указу від 12 грудня 1801 р., згідно з яким вперше дозволялось купувати землю купцям, міщанам та державним селянам, оскільки таке рішення пояснювалось бажанням сприяти розвитку землеробства і промисловості. За указом від 14 травня 1804 р. це право поширили і на священнослужителів. Але особи, які належали до цих станів, не мали права купувати населені селянами земельні угіддя. Отже, дворяни все ж залишались монополними власниками поміщицьких маєтків, але це вкрай негативно позначилось на їх монополному праві приватного володіння земельними угіддями. Водночас влада заборонила іноземцям купувати землю на теренах імперії. Ця заборона діяла майже всю першу половину ХІХ ст. Такі законодавчі підстави слугували приводом для деяких дворян отримувати зиск шляхом надання купцям права недозволеного володіння селянами під виглядом отримання доручення продати нерухому заселену власність і водночас керувати нею. З огляду на це сенатським указом від 27 листопада 1814 р. для запобігання зловживанням, розоренню та розладу сільського господарства запроваджувалось єдине для всієї імперії правило, відповідно до якого поміщик зобов'язувався перевести своїх селян на інші земельні угіддя і тоді продавати недворянам звільнені землі. Порушення цього закону каралося конфіскацією маєтку. Отже, було віднайдено новий шлях продажу земельних угідь різним верствам населення недворянського походження, не порушуючи дворянської монополії на володіння селянами і водночас не “спокуюючи” дворян та купців порушувати законодавчі норми. Однак у Правобережній Україні купці і не мали наміру купувати землі. Їх цікавила можливість експлуатувати селян та користуватися поміщицьким господарством всупереч російському законодавству.

Протягом першої чверті ХІХ ст. була ліквідована російська законодавча традиція надавати дворянству право викупати родові по-

міщицькі маєтності, які були продані за борги. Принцип недоторканності права на приватну власність подолав цю феодальну традицію.

Указом від 9 травня 1823 р. заборонялась суборенда в українських західних губерніях, яка була поширеним явищем і розорювала поміщицькі маєтності, а також важким тягарем лягала на плечі селянства. Це не свідчило про зникнення суборенди. Вона продовжувала існувати нелегально, але здебільшого її застосування неухильно зменшувалася і вона майже зникла напередодні аграрної реформи 1861 р.

Першу третину XIX ст. в Україні була запроваджена російська інституція дворянської опіки, поширено російське законодавство про опікунське управління поміщицькими маєтками, а також правила встановлення опікунського управління. Докорінно змінилось ставлення державних структур до приватної власності, недоторканність якої вже реально гарантувалася законодавством. Самодержавство прагнуло законодавчо допомогти дворянству зберегти монополне право на володіння поміщицькими маєтками. На теренах Правобережної України польське законодавство, яке було чинним паралельно з російським, давало змогу поміщикам безкарно ухилятися від оподаткування. Але посилення російського панування в краї зумовило поступову ліквідацію такого явища. Для запобігання законодавчим непорозумінням у західних губерніях в питанні стягнення мита Сенат указом від 7 квітня 1810 р. уніфікував правила продажу маєтків по всій імперії.

У цей період першочергове значення російський уряд надавав поглибленню процесу розмежування земель. Межова інструкція 1766 р. запровадила генеральне межування в Російській імперії, а указ від 16 січня 1801 р. поширив його на українські губернії. Воно передбачало остаточне встановлення земельних меж поміж різними землеволодіннями і змінити їх у подальшому, навіть незважаючи на корумпованість суду, не вдавалося. Багаторівневий адміністративний контроль за перебігом генерального межування не зміг запобігти масовим зловживанням. У законодавчому порядку було приділено значну увагу державному кредитуванню поміщиків, що зумовлювалось особливостями соціально-економічного розвитку. Проник-

нення товарно-грошових відносин у майже всі сфери суспільного життя сприяло розвитку і водночас призводило до поглиблення кризових явищ у поміщицькому господарстві різних регіонів Російської імперії. Напередодні Листопадового повстання 1831 р. царизм змінив стратегію і значно посилив адміністративне управління державними маєтками: суттєво збільшилися терміни їх оренди, а невеликими маєтками навіть дозволяли управляти державним селянам; поезуїтські маєтки перевели у відання міністерства фінансів; зменшився розмір обов'язкової застави за право відповідного володіння. Проводячи ці зміни, держава шукала більш раціональні методи управління державними маєтностями. Земельна власність католицької церкви була зрівняна у правах із землеволодінням православної церкви та держави. В державних маєтках розмір церковних земель був пов'язаний із середнім розміром земельних наділів місцевих селян.

Одним з перших ліберальних заходів Олександра I була законодавча заборона поміщикам продавати кріпаків без землі. Відповідний указ від 28 травня 1801 р. мав три цілі, першою з яких була суто фіскальна: прагнення не допустити звуження соціальної бази оподаткування, адже кріпаки без землі податками не обкладалися. Для обмеження утисків державних селян та скорочення їх земельних угідь особами, яким державні маєтки надавались успадкове володіння, 12 березня 1820 р. були запроваджені правила, якими передбачалось це здійснювати лише в тих губерніях, де в державних маєтках селянам було наділено не менше ніж 15 дес. на кожну селянську душу.

У другій чверті XIX ст. посилювалося обезземелення селян, що руйнувало або майже повністю ліквідувало їх господарство, яке було основним джерелом надходження коштів до державного бюджету. Цей процес надзвичайно загострював соціальний конфлікт у селі. Головною причиною такого становища була перманентна заборгованість переважної більшості поміщиків. Як правило, їх маєтки були в заставі у державних кредитних установах, і отримати додаткову позику вони не мали можливості. Швидко отримати в борг готівкові гроші можна було лише у купців, яким поміщики віддавали у заставу ще вільне власне майно, яке з часом

вони втрачали і за законом мали виселити селян в інші свої маєтки.

В інших випадках для отримання коштів вони продавали свої маєтності. Не всі дворяни мали фінансову можливість купити поміщицьку власність, а гроші продавцям потрібні були негайно. Тому поміщицькі маєтки іноді купували купці, рідше – міщани. Фактично продавалася лише земля, внаслідок чого її залишалось менше для кріпаків, а не для поміщицької економії. Другою причиною було втягування поміщицького господарства в товарно-грошові відносини. Їх власники прагнули отримувати все більші прибутки від реалізації на ринку сільсько-господарської продукції. Бажання весь час підвищувати дивіденди спричинялось дедалі більшими потребами дворян, а звідси і зростаючими видатками. Прибутковості в їх господарствах, урахувавши екстенсивність сільськогосподарського виробництва, можна було досягнути шляхом збільшення площ посівів за рахунок селянських земельних наділів. Отже, держава прагнула призупинити лише продаж землі без селян. Інший фактор їх обезземелення було важко контролювати, а тим більше впливати на нього. З цією метою указом від 20 (27) листопада 1814 р. на поміщицьких селян, землі яких були продані поміщиками або перебували в заставі і у них залишалось менше 4,5 дес. на кожну душу, в такому разі ці маєтки конфіскували.

У 40-х рр. XIX ст. влада запровадили дві інституції: майорат і заповідні маєтки. Перший з них спрямовувався на русифікацію Правобережної України та відмову влади від оренди державних маєтків, другий – на захист від розорення та подрібнення великого поміщицького землеволодіння. Ці заходи зумовлювались не стільки політичними чинниками, скільки соціально-економічними трансформаціями в Російській імперії, зокрема і в Правобережній Україні. З 1841 р. була ліквідована чинність польського цивільного законодавства на теренах України. Російська влада після Листопадового повстання 1831 р. стала на шлях секуляризації земель як православного, так і католицького духовенства, перевівши їх на утримання з державного бюджету за штатним розписом, але оклад католицького духовенства не був фіксований, а залежав від прибутковості тих маєтків, які були у них відібрані до казни.

Поглиблення товарно-грошових відносин остаточно зруйнувало натуральне господарство, що зумовило суттєву еволюцію законодавства в бік пристосування поземельних відносин до нових реалій. Еволюційним шляхом пристосовуючи поміщицьке господарство до нової економічної ситуації, влада прагнула ліквідувати анахронізми в економічних взаємовідносинах. Тому поземельне законодавство розвивалося в напрямі регламентації вже капіталістичних відносин. Прибутковість земельних угідь вийшла на перший план і зумовила багатовекторний характер російського законодавства. Земля незалежно від наявності робочої сили набула ціни, яка весь час зростала. Саме це вимагало від влади укладання земельного кадастру в державних маєтках. З утворенням Міністерства державних маєтностей прискорюється об'єднання окремих груп державних селян у загальний соціальний стан. Набагато менші зміни відбулись у середовищі поміщицьких селян, які зберегли, хоча і не повністю, однорідний склад. Паралельно з поділом селянства за земельними ознаками поглиблювався їх розподіл за становим характером: на вільних і кріпаків. Отже, напередодні скасування кріпосного права поземельні відносини мали подвійний характер: з одного боку, панівним було поміщицьке землеволодіння, на теренах якого використовувалась дармова, але вже малоефективна праця кріпаків, а з другого – існував правовий дозвіл на придбання у приватну власність (колективну чи особисту) землі всім верствам населення. На порядок денний вийшли такі питання: скасування кріпацтва переважної більшості сільського населення; отримання ним достатніх земельних наділів у приватну власність, які задовольняли їхні матеріальні потреби; товаризація сільськогосподарства, підвищення його ефективності та значне розширення податкових можливостей поміщицького і селянського господарств.

У пореформений період перед імперською владою в Україні стояло кілька проблем, на розв'язання яких спрямовувалась її законодавча діяльність. Насамперед це проблема, пов'язана із земельним питанням, яке в сільській місцевості краю потребувало швидкого і кардинального вирішення для досягнення соціальної стабільності, на що і була спрямована аграрна реформа. Цьому

перешкоджала пересторога у порушенні існуючих приватних прав на землю, що й зумовило компромісний характер реформи. Практика її впровадження довела, що реформування поземельних відносин мало перманентний характер, зумовлений політичними і фінансовими чинниками. Наступна проблема полягала в прагненні збільшити бюджетні надходження, враховуючи підвищення цін на землю, руйнування натурально-господарських та розвиток товарно-грошових відносин. Розв'язуючи цю проблему, влада прагнула зберегти великі поміщицькі маєтки і підвищити їх господарську ефективність шляхом іпотечної політики, формування заповідних маєтків та дозволу їх оренди на капіталістичних засадах. Цими самими принципами уряд керувався у реформуванні організації господарювання в державних маєтках. Крім того, не перетворюючи селян на власників землі, влада створювала умови для підвищення рентабельності їхніх господарств, чому, однак, стояв на заваді селянський тимчасово-зобов'язаний стан та малоземелля. Одна з проблем полягала також у необхідності подолання різниці між різними категоріями сільського населення краю. Після Січневого повстання 1863 р. успішно розв'язати ці проблеми імперська влада не змогла. Для досягнення соціальної стабільності в сільській місцевості краю і забезпечення стабільного джерела податкових надходжень в її перспективні плани входило уніфікувати соціальний статус усіх сільських мешканців і забезпечити їх мінімальними розмірами землі для стабільного існування їхніх сімей, для чого передбачалось більш широке застосування колективних форм володіння і користування земельними угіддями. Січневе повстання 1863 р. радикалізувало характер проведення аграрної реформи 1861 р. у Правобережній Україні. Уряд почав використовувати її з точки зору підтримки соціально-економічного становища селян для спрямування їх проти польських панів як один із найсуттєвіших мобілізаційних заходів у придушенні повстання та польськості. Отже, повстання прискорило законодавчо закріплену еволюцію поземельних відносин у краї в напрямі утворення стану селян-землевласників, що здійснювалось у розрахунок на поглиблення антагоністичної прірви між російськими селянами і поляками-поміщиками, не порушуючи принци-

пу недоторканності приватної власності. Законодавчі можливості оренди і навіть суборенди земельних угідь відкрили селянам простір для успішного розвитку власних господарств. Правові норми аграрної реформи 1861 р., які стосувались поміщицьких селян Правобережної України, були поширені на державних, удільних, поєзуйтських і ленних селян, що дало змогу позбутися різноманітності їх категорій, тимчасово уніфікувавши їхнє поземельне становище, яке відрізнялось лише стартовими розмірами земельних ділянок, що вони викупляли. Цьому сприяв законодавчий дозвіл іпотечного кредитування селян для купівлі землі як у колективну, так і в одноосібну приватну власність. Отже, внаслідок радикального реформування поземельного становища селян різних категорій у Правобережній Україні відбулось формування загального стану селян-власників. Сам перебіг і принцип проведення аграрної реформи 1861 р. зумовив їх майнову диференціацію.

У пореформений період активно розвивається законодавче регулювання державного і комерційно-акціонерного іпотечного кредитування поміщицького землеволодіння, що зумовлюється кількома причинами. По-перше, бажанням верхньої влади призупинити розорення дворян та зберегти в їхніх руках родові маєтки. По-друге, сприянням дворянам у пристосуванні до капіталістичних форм і методів господарювання та товаризації виробництва, особливо в дрібно-помісних маєтках. Особливість іпотеки цього періоду полягала в тому, що уряд за допомогою державних та комерційних іпотечних установ створював фінансові умови для придбання особами російського походження земельних угідь у Правобережній Україні; формувались регіональні комерційні іпотечні установи і в кредитній політиці розвивалась конкуренція за позичальника та відновлювалось станове іпотечне кредитування, в якому було відмовлено польським поміщикам. Уряд майже відмовився від практики здавання державних земель в оренду окремим особам. Визнавалось більш доцільним здавати державні земельні угіддя в колективну оренду селян, що гарантувало справне надходження орендної плати та послаблювало соціальне напруження в краї, зумовлене прогресуючим малоземеллям гречкосіїв.

Безпосереднім наслідком Січневого повстання 1863 р. був указ від 10 грудня 1865 р., яким заборонялось особам польського походження купувати поміщицькі маєтки в губерніях Правобережної України. Фактично до 1917 р. етнічним полякам заборонили купувати в Україні земельні угіддя. Січневе повстання 1863 р. влада використала для посилення антипольських репресій. На відміну від репресій після Листопадового повстання, коли російська влада обмежилась лише конфіскаційними діями, а також протиставленням польських поміщиків українським селянам з русифікацією краю, після Січневого повстання антипольська політика набула тотальних форм у всіх можливих сферах суспільно-політичного, соціально-економічного та культурного життя цього регіону. В оновленій формі вона на цей раз була переважно спрямована в саме “серце” польської могутності в краї – на землю. Починаючи з літа 1863 р. верховна влада запровадила потрійну політику експропріації польських земельних володінь: конфіскацію маєтків, позбавлення права придбання у приватну власність поміщицьких маєтків та запровадження “етнічного” 10% податку від прибутку маєтностей.

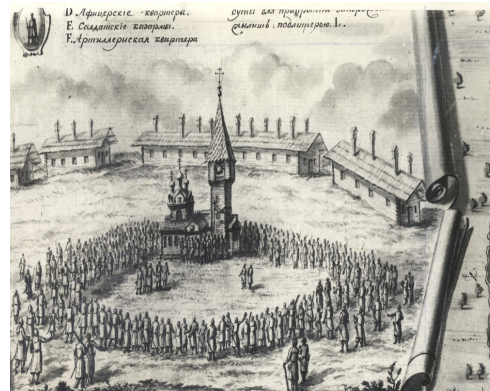
У другій половині 80-х рр. XIX ст. верховна влада вимушена була законодавчо розв’язати земельну проблему чиншовиків і “вільних людей”. Це дало змогу перетворити всіх мешканців села у приватних власників земельних угідь. Можна стверджувати, що було дозволено “вільним людям”, на відміну від чиншовиків, викуповувати земельні ділянки, якими вони користувались, на тих самих підставах, що й селянам. Це пояснювалось тим, що чисельність цієї верстви сільського населення була значно меншою порівняно з чиншовиками, а також тим, що чиншовики асоціювались у владних колах з колишньою бунтівливою шляхтою.

Літ.: *Барабой А. З.* Обезземелення поміщиками кріпосних селян Подільської губернії і посилення експлуатації їх в період між “інвентарною” і “селянською” реформами (історико-статистична розвідка) / А. З. Барабой. – К. : [б. в.], 1958. – 223 с. – (Наук. зап. ін-ту історії АН УРСР); *Бовуа Д.* Шляхтич, кріпак, ревизор: Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831-1863) / Д. Бовуа. – К. : ІНТЕЛІ, 1996. – 346 с.; *Бовуа Д.* Битва за землю в Україні 1863-1914: Поляки в соціоетнічних конфліктах / Д. Бовуа. – К. : Критика, 1998. – 387 с.; *Борисевич С. О.* Реалізація

чиншової реформи 1886 р. в Подільській губернії / С. О. Борисевич // *Укр. іст. журн.* – 2005. – № 2. – С. 78-90; *Борисевич С. О.* Еволюція цивільного законодавства Російської імперії стосовно успадкування поміщицької власності в першій половині XIX ст. / С. О. Борисевич // *Вісн. Акад. праці і соц. відносин Федерації профспілок України.* – 2002. – № 6. – С. 67-78; *Борисевич С. О.* Законодавче регулювання поземельних відносин в Правобережній Україні (1793-1886 роки) / С. О. Борисевич. – К. : Вид-во НАДУ, 2007; *Захарченко П.* Розвиток права власності на землю в Україні (середина XIX – перша чверть XX ст.) / П. Захарченко. – К. : Атіка, 2008. – 296 с.; *Зінченко А. Л.* Церковне землеволодіння на Правобережній Україні наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. / А. Л. Зінченко. – К. : [б. в.], 1994.

Борисевич С. О.

ЗАПОРОЗЬКА СІЧ – військово-адміністративний центр Війська Запорозького Низового, столиця Запорозьких Вольностей, що існувала за порогами Дніпра з XVI до ос-

Майдан з церквою в центрі Січі

танньої чверті XVIII ст. (1775 р.) Утворення З.С. пов’язане з процесами формування українського козацтва і колонізацією південноукраїнських степів. Активізація господарської діяльності на цих територіях численних козацьких ватаг викликала спротив татарських орд і вимагала концентрації військової потуги в єдиному добре укріпленому центрі. За всю історію запорозького козацтва відомі: Томаківська, Базавлуцька, Микитинська, Чортомлицька, Кам’янська, Олешківська і Нова або Підпільненська січі, які існували в різний період і розташовувалися в різних місцях Великого Лугу – плавневій місцевості, вкритій густими лісами і очеретом, серед безлічі проток, озер та річищ на одному з островів чи півостровів. Добре

захищений самою природою такий осередок був також надійно захищений різноманітними фортифікаційними спорудами – високим валом, кількома рядами частоколу та добре замаскованими ямами-пастками. Навколо Січі розташовувалися численні зимівники – господарські осередки запорожців, які також являли собою добре укріплені міні-фортеці. На дальніх підступах до Січі вздовж доріг розташовувалися бекети – сигнально-сторожові форпости, які в разі наближення ворога сповіщали про небезпеку січовиків. Над усіма виїздами з Січі, що закривалися міцними дубовими воротами, височіли дерев'яні вежі з гарматами, з яких добре обстрілювалися найближчі підступи до рову і дорога через нього. Взимку на водоймах, що оточували Січ, вирубувалися ополонки, які прикривали сухим очеретом і притрушували снігом, що значно ускладнювало доступ до З.С. Центральним місцем всередині Січі був майдан із дерев'яною церквою. На ньому збиралося козацтво в святкові дні і на ради. Навколо майдану розташовувалися 38 куренів – довгих споруд казарменого типу, де мешкали приписані до цього куреня запорожці. Крім куренів навколо січового майдану стояли й інші будівлі – комори пушкарів, а за часів Нової Січі з'явилися і приватні будинки вищої старшини.

Крім військового осередку, пізніші січі були і великими торговельними осередками. Тому поруч із січовою фортецею розміщувалося передмістя з базаром, яке називалося Гасан-Баша. Тут у численних лавках, ятках, будках і шинках продавався різноманітний крам, напої та продукти харчування. Тут же розташовувалися й різноманітні ремісничі майстерні. На цьому січовому базарі двічі на рік проводилися гучні ярмарки, на які стікався різноплемянний торговельний люд з різних країн. В останній період свого існування до Січі щорічно приходило більше десяти кораблів з турецьких володінь. У цей час З.С. стає крупним транзитним пунктом міжнародної торгівлі.

У З.С. зосереджувалися найвищі органи управління Вольностями Війська Запорозького Низового – Кіш (Кош). Тут перебувало вище керівництво всього запорозького козацтва.

Літ.: *Жизнь запорожских казаков по рассказу современника-очевидца Ивана Рассолоды* // Киевская Старина. Т. VII. (ноябрь). – [Б. г. : б. и.], 1883;

Устное повествование бывшего запорожца, жителя Екатеринославской губернии и уезда, селения Михайловки, Никиты Леонтьевича Коржа. – Днепропетровск : [б. и.], 1991; *Скальковский А. О.* История Нової Січі, або останнього Коша Запорозького / А. О. Скальковский. – Днепропетровск : [б. в.], 1994; *Яворницький Д. І.* История Запорозьких козаків : у 3 т. / Д. І. Яворницький. – Львів : [б. в.], 1990. – Т. 1; *Стороженко І. С.* Структура Запорозького Війська як першооснова його майстерності / І. С. Стороженко // История Запорозького козацтва: Сучасний стан та проблеми дослідження. – Днепропетровск : [б. в.], 1990; *Голобуцький В. А.* Запорозьке козацтво / В. А. Голобуцький. – К. : [б. в.], 1994; *Кащенко А.* Оповідання про славне Військо Запорозьке Низове / А. Кащенко. – Днепропетровск : [б. в.], 1991; *Апанович О. М.* Розповіді про запорозьких козаків / О. М. Апанович. – К. : Дніпро, 1991; *Мицик Ю. А.* Запорозька Січ / Ю. А. Мицик // Тої слави козацької повік не забудем. – Днепропетровск : [б. в.], 1989.

Олійник О.Л.

ЗАСТІЙ ПОЛІТИЧНИЙ – стан суспільства та його основного політичного інституту – держави, що характеризується нездатністю політичної системи адекватно реагувати на історичні виклики та виклики часу. **З.п.** проявляється у зниженні активності та формалізації політичних відносин, надмірній бюрократизації державного управління. Його, як правило, супроводжують консерватизм у політиці, стагнація у сфері економічного життя, обмеження свободи слова й доступу до інформації.

З.п. – затримка політичного розвитку, формування відсталих політичних структур, що гальмують економічний, соціальний і культурний розвиток суспільства. **З.п.** виникає в умовах тоталітаризму, монопольної влади, відсутності політичної конкуренції. Засобами недопущення або подолання **З.п.** є: політична опозиція, багатопартійність, гласність, критика і самокритика, обстановка плюралізму. За цих умов можлива своєчасна перебудова політичних систем з урахуванням потреб соціально-економічного і духовного розвитку суспільства.

Учені також виділяють період “застою”, тобто одну з останніх фаз існування радянської економічної та політичної системи (середина 1970-х – середина 1980-х рр.) Офіційна назва цього періоду радянською пропагандою – “розвинений соціалізм”. У цей період у радянському суспільстві склалися пе-

редумови глибокої системної кризи – економічної та соціальної, які, врешті-решт, призвели до краху радянської економіки та політичного розпаду СРСР. Звичайно застій пов'язують з ім'ям політичного вождя СРСР – Генерального секретаря ЦК КПРС Леоніда Брежнєва, під час правління якого (1964-1982) застійні явища у суспільстві сформувався та набули характерних рис. Саме поняття “період застою” з'явилося лише після 1985 р., у період “перебудови”.

Останні роки та кінець застою історики пов'язують зі смертю Л.Брежнєва в листопаді 1982 р. Генеральним секретарем ЦК КПРС був обраний 68-річний секретар ЦК КПРС Юрій Андропов, колишній керівник КДБ СРСР. Під час його 15-місячного правління вище керівництво СРСР уперше вголос висловило занепокоєння з приводу економічного стану країни. При цьому всі рішення та дії партійного керівництва залишалися поза критикою, а причинами соціально-економічних труднощів були названі низька виконавча дисципліна на робочих місцях, брак відповідальності, нецільове використання робітниками та службовцями робочого часу та матеріальних ресурсів, розкрадання соціалістичної власності, пияцтво та інші зловживання. Партія стала наводити порядок по всій країні. Проте ініціативи Ю.Андропова мали характер галасливих, але швидкоплинних кампаній боротьби за трудову дисципліну, а також з “нетрудовими доходами” та з пияцтвом і алкоголізмом.

Літ.: *Управління суспільним розвитком* : словник-довідник / за заг. ред. А. М. Михненко, В. Д. Бакуменка. – К. : Вид-во НАДУ, 2006; *Політологія* : навчально-методичний комплекс : підручник / за заг. ред. Ф. М. Кирилюка. – К. : Центр навч. л-ри, 2004; *Суспільні відносини та розвиток: теорія, історія, практика* : монографія / А. М. Михненко (кер. авт. кол.), О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань, О. В. Соснін. – К. : НАДУ, 2009.

Михненко А.М.

ЗАХІДНО-УКРАЇНСЬКА НАРОДНА РЕСПУБЛІКА (ЗУНР) – перша світова війна та жовтневі події в Росії стали чинниками, які кардинально змінили співвідношення міжнародних сил та геополітичне обличчя світу. Багатовікові імперії захиталися під потужним тиском революційних вітрів. Зазнавши поразки і намагаючись зберегти імперію, новий австрійський цісар Карл 16 жовтня 1918 р. видає маніфест, суть

якого полягала в пропозиції народам, що входили до складу Австро-Угорської імперії, створити власні сейми, які б представляли новостворені держави (ідеал майбутньої держави вбачався в становленні федерації на теренах колишньої Австро-Угорської імперії).

Саме в руслі цих положень законопослушні українські послы українського парламенту, депутати галицького й буковинського сеймів, лідери політичних партій і греко-католицького духовенства 18 жовтня 1918 р. утворили у Львові Українську Національну Раду. Нове представницьке утворення одразу поставило питання про об'єднання західно-українських земель в одне ціле і проголошення Української держави. Така позиція українців суперечила намірами поляків, які 28 жовтня в Кракові створили польську ліквідаційну комісію, основне завдання якої полягало в розформуванні австрійських органів управління і передачі всієї повноти влади в краї представникам польської адміністрації. Акт передачі мав відбутися 1 листопада 1918 р.

За цих обставин українська сторона, яку представляли молоді українські офіцери, котрі ще у вересні 1918 р. утворили Центральний військовий комітет, вирішила взяти ініціативу у свої руки. В ніч з 31 жовтня на 1 листопада майже 1,5 тис. українських вояків на чолі з сотником Українського Січового стрілецтва Д.Вітовським оволоділи головними позиціями у Львові, взяли під контроль ратушу та інші державні установи і встановили свою владу в місті. Спираючись на активність молодих патріотів та підтримку місцевого населення, Українська Національна Рада згодом поширила свій вплив на значну територію. Загально визнане право народів на самовизначення дало шанс західним українцям на розбудову власної державності. 11 листопада було утворено виконавчий орган влади – Державний секретаріат на чолі з К.Левицьким, а вже через два дні було затверджено конституційні основи новоствореної держави – вона дістала назву Західноукраїнська Народна Республіка (ЗУНР), її територія охоплювала 70 тис. км², а населення налічувало майже 6 млн осіб. Гербом ЗУНР став Золотий Лев на синьому тлі, а прапором – блакитно-жовте знамено. Оговтавшись після українського превентивного удару, польська сторона почала крок за

кроком відвойовувати свої позиції в західноукраїнському краї. Краще підготовлені збройні формування поляків, очолювані значною кількістю офіцерів (в українців відчувався їх гострий дефіцит), досить швидко вийшли зі скрутного становища і 21 листопада захопили Львів. Невдовзі польські війська контролювали 10 із 59 повітів, у яких ЗУНР проголосила свою владу. Уряд Західноукраїнської Народної Республіки змушений був переїхати до Тернополя, а потім до Станіслава. У цей час молода Українська держава енергійно шукала підтримки на міжнародній арені. **ЗУНР** відкрила посольства в Австрії, Угорщині, Німеччині, заснувала дипломатичні представництва в Чехословаччині, Канаді, Італії, США, Бразилії тощо. Проте українську державність світове співтовариство, особливо країни Антанти, визнавати не поспішали.

За цих обставин уряди **ЗУНР** і Директорії, намагаючись взаємно зміцнити свої позиції та реалізувати на практиці споконвічні мрії українців, 1 грудня 1918 р. у Фастові укладають попередню угоду про об'єднання **ЗУНР** (Галичина, Буковина, Закарпаття) та УНР (Наддніпряньська Україна). Урочисте проголошення Акта з'єднання відбулося 22 січня 1919 р. у Києві. Відповідно до закону "Про форми влади в Україні", затвердженого Трудовим Конгресом України, **ЗУНР** було перейменовано в Західну Область Української Народної Республіки (ЗОУНР). На жаль, ця історична подія мала суто символічний характер і до справжнього об'єднання справа не дійшла, оскільки і **ЗУНР**, і УНР втрачали у цей час позицію за позицією, територію за територією. Водночас політичне зближення західноукраїнського регіону з Наддніпряньською Україною все ж дало і певні практичні наслідки. Зокрема, під час реорганізації Української Галицької Армії (УГА) на зразок регулярних армій (3 корпуси по 4 бригади, які склалися з 3-6 куренів) значну роль відіграли офіцери, рекомендовані урядом УНР, насамперед генерал М.Омелянович-Павленко, який став командувачем (начальним вождем) УГА, та полковник С.Мишковський.

Реорганізована УГА, що налічувала у своїх лавах у середині січня 1919 р. майже 60 тис. осіб, дедалі впевненіше почувала себе в ході польсько-українського протистояння і, незважаючи на хронічну нестачу зброї, бое-

припасів тощо, методично витісняла поляків з Галичини. Намагаючись остаточно взяти стратегічну ініціативу до своїх рук, збройні формування ЗОУНР розпочали в середині лютого 1919 р. Вовчухівську операцію. Відповідно до розробленого штабом УГА плану події мали розгортатися в такій послідовності: на першому етапі передбачалося оволодіння залізничною лінією Львів-Перемишль, на другому – здобуття Львова, на третьому – визволення Перемишля та вихід на лінію р. Сян.

Успішний початок операції (фактично було виконано завдання першого етапу) був перерваний втручанням у польсько-український конфлікт представників Антанти. Прагнучи втримати розвиток подій під своїм контролем, західні держави направили 22 лютого 1919 р. до Галичини місію на чолі з французьким генералом Ж.Бартелемі. Делегація Антанти намагалася переконати керівництво ЗОУНР у необхідності припинення польсько-українського протистояння та перенесення питання про державну належність Галичини на розгляд майбутньої Паризької мирної конференції. Умовою реалізації цього плану було встановлення демаркаційної лінії (лінії Бартелемі) між воюючими сторонами. Ця лінія була проведена так, що до Польщі відходило фактично 40% території Східної Галичини, в тому числі Львів та Дрогобицько-Бориславський нафтовий басейн. Представники Антанти запевнили, що в разі прийняття цієї угоди вона визнає ЗОУНР як державу.

З одного боку, антантівська пропозиція давала можливість об'єднаній українській державі (**ЗУНР** і УНР) припинити боротьбу на два фронти і сконцентрувати сили для боротьби на Сході, а це був шанс зберегти ще слабку українську державність у критичних умовах збройних протистоянь. З другого – заявлений в ультимативній формі проект демаркаційної лінії був грабіжницьким та образливим для української сторони. До того ж відмовлятися від галицької столиці та багатих родовищами земель за вдало розпочатої воєнної операції українці не хотіли. Ці аргументи не сприяли пошукам компромісу. Рішучість української сторони викристалізувалася в афористичній фразі М.Омеляновича-Павленка: "Хай нас розсудить залізо і кров!".

Час, який було втрачено ЗОУНР на переговори, поляки використали для перегрупован-

ня сил та зміцнення своєї армії. Тому УГА починає катастрофічно втрачати здобутки першого етапу Вовчухівської операції – польські збройні формування відтіснили її від Львова та поновили залізничне сполучення з Перемишлем. Стратегічна ініціатива знову вислизнула з рук української сторони. За цих обставин Рада країн Антанти знову запропонувала воюючим сторонам укласти перемир'я. Цього разу керівництво ЗОУНР погодилося з пропозиціями делегації Антанти, яку очолював генерал Л.Бота. Українців цілком влаштовувало, що нова демаркаційна лінія (лінія Боти) залишала під контролем ЗОУНР Дрогобицький нафтовий басейн, але саме це положення пропонуваної угоди не влаштовувало поляків. Внаслідок цього ще одна спроба замирення за посередництва Антанти закінчилася невдало.

У травні 1919 р. польський уряд, намагаючись посилити свої позиції, направив на український фронт у Галичину та на Волинь 80-тисячну армію генерала Й.Геллера. Ця армія була сформована, озброєна та навчена у Франції і складалась із польських військовополонених, які воювали на Західному фронті в складі німецької армії. Спочатку Антанта передбачала використання армії Й.Геллера виключно для боротьби проти більшовицьких військ, але невдовзі з геополітичних міркувань (Польща – союзниця Франції) пішла назустріч польському уряду. Поява на польсько-українському фронті свіжих, добре озброєних сил кардинально змінила ситуацію на користь поляків. Уже на початку червня 1919 р. польські війська контролювали майже всю Галичину, за винятком трикутника між Дністром, Збручем і Заліщиками.

За цих обставин ЗОУНР провела реорганізацію власних владних структур. Уряд С.Голубовича склав свої повноваження, а вся повнота військової та цивільної влади, за рішенням Української Національної Ради, перейшла до диктатора ЗОУНР Є.Петрушевича.

Начальним вождем було призначено генерала О.Грекова. Саме під його командуванням УГА провело Чортківську офензиву (7-28 червня 1919 р.) – широкомасштабну наступальну операцію, що мала на меті стабілізувати ситуацію та знову перехопити стратегічну ініціативу із рук ворога. Ця операція для українців спочатку розгорталася досить успішно – за два тижні було відвойова-

но значну частину Галичини, відкривався шлях до визволення Львова. Проте цей визвольний похід поглинув останні сили УГА. Хронічна нестача зброї та боєприпасів, посилення міжнародного тиску, перегрупування польських сил та призначення командуючим польськими військами в Галичині Ю.Пілсудського тощо стали основними причинами поразок, які розпочалися після 27 червня 1919 р. Під потужними ударами ворога дедалі більше слабіюча УГА вже встояти не могла. 16-18 липня її формування перейшли річку Збруч і Східна Галичина опинилася під польською окупацією.

Отже, зумовлені Першою світовою війною революційні процеси призвели до падіння Австро-Угорської імперії. Однією з держав, що утворилась на її уламках, стала **ЗУНР**. З моменту її виникнення вона зіткнулася з претензіями на західноукраїнські землі сусідніх держав, особливо Польщі; збройною агресією на територію **ЗУНР**; міжнародним невизнанням тощо. За цих обставин об'єднання **ЗУНР** та УНР в одну державу було спробою вийти з глухого політичного кута та реалізувати споконвічні мрії українців про возз'єднання. На жаль, Акт злуки мав декларативний, символічний характер. Сторони, що об'єднувалися, не мали достатньої кількості державотворчих сил, щоб вистояти в складних тогочасних умовах. Під ударами Польщі, яку підтримували країни Антанти, **ЗУНР**, попри відчайдушні спроби відстояти свою незалежність, втрачає контроль над власною територією.

Літ.: *Бойко О. Д.* Історія України : посібник / О. Д. Бойко. – К. : Академвидав, 2003; *Історія України* : навч. посіб. для дистанц. навч. / В. Б. Павленко, А. М. Михненко, С. І. Лисова та ін. – К. : Ун-т “Україна”, 2004; *Історія України* : курс лекцій / за ред. Л. Г. Мельника, О. І. Гуржія, М. В. Демченка. – К. : Вид-во “Либідь”, 1991.

Шкуронат О.В.

ЗБОРІВСЬКИЙ ДОГОВІР 1649 Р. – мирний договір, укладений 8(18) серпня 1649 р. у ході Національно-визвольної війни українського народу гетьманом Б.Хмельницьким та урядом Речі Посполитої у м. Зборові (тепер Тернопільська обл.). Завершив воєнні дії 1649 р., під час яких козацько-селянське військо завдало поразки польській армії, зокрема у Зборівській битві. Згідно з угодою зберігалися вольності Війська Запорозько-

го. Козацький реєстр збільшувався до 40 тис. осіб. Під управління гетьманської адміністрації переходили Київське, Брацлавське і Чернігівське воєводства; цю територію мали покинути польські війська.

Всі посади у названих воєводствах могли заступати тільки українські шляхтичі православної віри. Євреям та єзуїтам заборонялося в них проживати. Київському митрополитові надавалося місце в польському сенаті. Чигирин переходив у володіння гетьмана. Водночас втрачалася територія ряду полків – Зв'язгельського, Любартівського, Миропільського, Остропільського, Барського та ін. (Волинь і Поділля). Шляхта дістала право повернутися до маєтків, селяни і міщани були змушені виконувати повинності. Вирішення питання про ліквідацію уніатської церкви в Україні покладалося на польський сейм. Мало бути проголошено і загальну амністію учасникам козацького повстання. У січні 1650 р. польський сейм формально затвердив умови **З.д. 1649 р.**

Уперше в історії українсько-польських відносин у XIV-XVII ст. польський уряд визнав статус автономії частини українських земель, що перебували у складі Речі Посполитої. На цій території зберігалися створені в ході війни політичний устрій, адміністративно-територіальний поділ (полково-сотенний), козацький суд, 40-тисячна національна армія (реєстрові козаки) тощо. Підрозділам польсько-литовської армії заборонялося прибувати сюди і розташовуватися на постій.

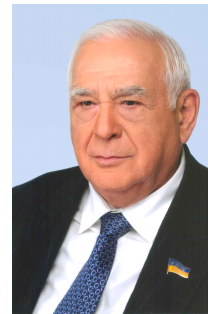
Б.Хмельницький **З.д. 1649 р.** намагався фактично творити нову державну організацію на території козацької України. Незважаючи на форму, умови він використовував ті права, які давали йому статті **З.д. 1649 р.** Фактично виникла українська козацька держава під назвою “Військо Запорізьке”. Значну частину цих здобутків було зведено нанівець Білоцерківським договором 1651 р.

Літ.: *Юридична енциклопедія* : в 6 т. / редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. – К. : Укр. енцикл. ім. М. П. Бажана, 1998; *Українознавство* : хрестоматія-посібник : у 2 кн. – К. : Либідь, 1996. – Кн. 1; *История России с начала XVIII до конца XIX века* / А. Н. Боханов, М. М. Горинов и др. – М. : ООО “Изд-во АСТ”, 2001. – Т. 2.

Тараненко О.П.

ЗВ'ЯГІЛЬСЬКИЙ ЮХИМ ЛЕОНІДОВИЧ (20.02.1933, м. Донецьк). У 1956 р.

закінчив Донецький індустріальний інститут за спеціальністю гірничого інженера. Працював на шахті № 13 тресту “Куйбишеввугілля” помічником начальника, потім – начальником вугільної дільниці, головним інженером, директором. З

1975 р. – директор шахтоуправління “Куйбишевське” виробничого об'єднання “Донецьквугілля”. З 1979 р. – директор шахти ім. О.Ф.Засядька виробничого об'єднання “Донецьквугілля”. Одночасно займався науковою діяльністю.

У березні 1990 р. **З.** обраний народним депутатом України XII (I) скликання від Донецької обл. З листопада 1992 р. – голова Донецької міської ради народних депутатів та голова виконкому.

У червні 1993 р. призначений Першим віцепрем'єр-міністром України, а з 24 вересня 1993 р. на нього покладено виконання обов'язків Прем'єр-міністра України, які він виконував до 15 червня 1994 р. Робота уряду Зв'язгельського відбувалася в умовах економічно-фінансової кризи в державі, тому деякі його рішення викликали значну критику з боку промисловців. Як приклад можна навести рішення уряду в листопаді 1993 р. щодо стовідсоткового продажу іноземної валюти, у тому числі 50% за фіксованим курсом підприємствами-експортерами.

Навесні 1994 р. **З.** був обраний народним депутатом України II скликання. 4 липня 1994 р. звільнений з посади Першого віцепрем'єра.

У ході президентської кампанії у 1994 р. був однією з головних мішеней критики опозиції Президентові Л.Кравчуку, звинувачувався у зловживанні службовим становищем тощо. У результаті опинився під слідством. З листопада 1994 р. по березень 1997 р. проживав в Ізраїлі, переховуючись від слідства. Після повернення став головою правління орендарів ОП “Шахта ім. О.Ф.Засядька”.

У 1998-2002 рр. – народний депутат України III скликання. Член Комітету у закордонних справах і зв'язках з СНД.

Народний депутат України IV скликання з квітня 2002 р.

Член президії політвиконкому Партії регіонів (з листопада 2000 р.).

20 лютого 2003 р., **З.** в день його 70-річчя, було присвоєно звання “Герой України”. На президентських виборах 2004-2005 рр. був довіреною особою кандидата на посаду Президента України В. Януковича по ТВО № 43. Народний депутат V і VI скликань (2006, 2007).

Автор (співавтор) численних наукових праць, зокрема монографій “Проветривание и газовый режим шахты им. Засядька. Составление и пути совершенствования” та “Совершенствование вентиляции и дегазации угольных шахт”. Лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки (2002).

Літ.: Андрієнко Л. Г. Імена України : Біограф. щоріч. 1999 / Л. Г. Андрієнко, Е. А. Бокута, І. Д. Зосимович. – К. : Фенікс, 1999; Марченко Ю. Хто є хто в Україні / Ю. Марченко, О. Телешко. – К. : КІС, 2006; Бойко О. Д. Історія України : навч. посіб. / О. Д. Бойко. – 3-тє вид. – К. : Академвидав, 2008.

Дірявка Ю.П.

ЗЕМЛЯ – 1) земна куля, планета Сонячної системи; 2) природний ресурс, невід’ємна частина природного середовища; 3) адміністративно-територіальна одиниця чи окрема держава. Щодо територій сучасної України термін Скіфська **З.** вжив Геродот.

У “Повісті минулих літ”, інших джерелах **З.** – територія розселення окремого племені: **З.** полян; **З.**-князівство – Київська **З.**, Галицька **З.** Термін Руська **З.** спочатку вживався щодо Середньої Наддніпрянщини, згодом поширився на територію всієї держави.

Із входженням території України до складу Великого Князівства Литовського, Польського королівства, Речі Посполитої, незважаючи на поділ на воєводства, за окремими українськими адміністративно-територіальними одиницями зберігалася назва **З.**: до складу Руського воєводства входило п’ять **З.**: Львівська, Галицька, Перемишльська, Сяноцька, Холмська; в Белзькому воєводстві перебувала Буська **З.** Дорогочинська, Більська та Мельницька **З.** були об’єднані в Підляське воєводство. За доби середньовіччя Буковина була відома під назвою Шипинської **З.**

У період національно-визвольних змагань Українська Центральна Рада в основу адміністративно-територіального поділу поклала пропозиції М.С.Грушевського. В ухваленому 2 березня 1918 р. законі йшлося про

поділ території України на 32 **З.**, окремі з яких так і називалися: Болехівська **З.**, Самарська **З.**, Черкаська **З.** та ін. Положення закону були закріплені в Конституції Української Народної Республіки 29 квітня 1918 р., але оскільки наступного дня до влади прийшов гетьман П. Скоропадський, вони не були реалізовані.

Під час обговорення у 90-х рр. ХХ ст. проєктів адміністративно-територіальної реформи в Україні висловлювалися пропозиції щодо повернення до поділу на **З.**, які мали утворюватися шляхом об’єднання кількох областей;

4) адміністративно-територіальні одиниці федеративного устрою Австрії та Німеччини.

Літ.: Геродот. Історії в дев’яти книгах / Геродот. – К. : [б. в.], 1993; Литопис Руський / пер. з давньорус. Л. Є. Махновця ; відп. ред. О. В. Мишанич. – К. : [б. в.], 1989; Насонов А. Н. “Русская земля” и образование территории древнерусского государства / А. Н. Насонов. – М. : [б. и.], 1951; Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XI-XII вв. / Б. А. Рыбаков. – М. : [б. и.], 1982; Дністрянський М. С. Кордони України: Територіально-адміністративний устрій / М. С. Дністрянський. – Львів : [б. в.], 1992; Толочко О. П. Київська Русь / О. П. Толочко, П. П. Толочко. – К. : [б. в.], 1998; Адміністративно-територіальний устрій України: Історія. Сучасність. Перспективи. – К. : [б. в.], 2009.

Брайченко О.Д.

ЗЕМСТВО (ЗЕМСЬКІ УСТАНОВИ) – виборні органи місцевого самоврядування в царській Росії, що існували в більшості губерній з 1865 р. до 1920 р. Під тиском ліберального уряду серед дворянства й інтелігенції Олександр II затвердив 1 січня 1864 р. “Положение о губернских и уездных учреждениях”. Згідно з ним у губерніях і повітах створювалися виборні земські установи – губернські й повітові земські збори (розпорядчі органи) та земські управи (виконавчі). До компетенції земства входили місцеві господарські, соціальні та освітні справи, управління майном, утримання і будівництво місцевих шляхів, заходи з розвитку землеробства, торгівлі, місцевої промисловості, медицини, опіка й соціальні справи, народна освіта (в обмежених рамках), ветеринарна справа, місцевий зв’язок, страхування, протипожежні заходи, визначення грошових і натуральних повинностей для земських потреб. Організацію і управління цими спра-

вами земства фінансували з окремих податків, прибутків із земських підприємств і маєностей та з відрахувань із загальнодержавної скарбниці. Земства були введені в Україні в період 1865-1870 рр. у лівобережних і степових губерніях та в 1911 р. у трьох правобережних. Напередодні 1917 р. земські установи діяли у всіх 9 губерніях України. Хоча земства були органами загальностанового представництва, велику перевагу в них мали землевласники-дворяни. Вибори "гласних" (радних) до земських зборів відбувалися за куріальною системою, включаючи майновий ценз. Існували курії землевласників-дворян та інших власників, переважно з міщан (для них було встановлено майновий ценз у 200 десятин землі, або вартість майна понад 15 тис. крб, для міщан – 6 тис. крб річного прибутку), що обирали гласних до повітових зборів безпосередньо, та селянська курія: сільські громади направляли своїх представників на волосні "сходи", де обирали виборців на повітовий з'їзд, який у свою чергу обирав гласних повітових земських зборів. Гласних губернських земських зборів обирали повітові земські збори. Закон від 12 червня 1890 р., виданий з ініціативи реакційних кіл на чолі з міністром внутрішніх справ графом Д.Толстим, з метою обмеження автономії **З.(з.у.)** змодифікував представництво в земських управах, ще більше обмежуючи права недворянських станів. Селяни вже не обирали гласних, а тільки кандидатів до повітових земств, з яких губернатор затверджував по одному представникові від волості.

Гласні дворяни мали, як правило, більше половини голосів у повітових земських зборах, селяни – вдвічі менше, а міщани та ін. – в три рази менше. Ще менше потрапляло недворян до повітових управ та губернських земських управ. У 1903 р. в складі повітових управ українських земських губерній було: 83% дворян, 9,3% селян, 7,7% різночинців; але, наприклад, у Херсонській губернії в складі повітових управ були виключно дворяни.

Термін повноважень повітових і губернських земських зборів і вибраних ними земських управ становив 3 роки. На земських зборах, які відбувалися звичайно раз на рік, головували предводителі дворянства. За законом 1890 р. обраних голів земських управ затверджували: губернатор – повітові

управи, міністр внутрішніх справ – губернські. **З.(з.у.)** було поставлено під контроль і нагляд державної адміністрації: всі постанови земських управ мали затверджуватися губернаторами або міністерством внутрішніх справ, і вони могли їх скасовувати; виборні земські службовці були включені до загальноадміністративної системи.

Незважаючи на обмеження, **З.(з.у.)** відіграли велику роль у розвитку місцевого самоврядування.

Відповідно до закону, земські функції поділялися на обов'язкові й необов'язкові. До перших належало утримання арештантських приміщень та квартир для поліцейських чинів, етапна повинність, облаштування і ремонт доріг, виділення підвід для роз'їздів державних чиновників та утримання суддів. За винятком будівництва доріг, ці функції до місцевого господарства відношення не мали. До необов'язкових функцій були зараховані: організація народної освіти, створення ветеринарної служби, сприяння сільському господарству і т.ін. У той час як на обов'язкові види діяльності припадало майже 70% земських витрат, на медицину і народну освіту залишалося майже 13%. Однак навіть за таких умов земська громадськість досягла значних результатів.

З.(з.у.) сприяло розвитку сільських територій, піднесенню сільського господарства України; земства створили мережу повітових і губернських агрономічних служб, провели низку суто агрономічних заходів (постачання с.-г. машин та приладдя, насіння, добрив) та великі просвітницькі акції серед сільського населення (виставки, курси, лекції, видання популярних брошур), заснували ряд сільськогосподарських шкіл, вели науково-дослідницьку роботу (створення науково-дослідних станцій, дослідження ґрунтів тощо), запровадили страхування нерухомості, організували ветеринарну службу, сприяли піднесенню тваринництва, підтримали кооперативний рух та допомогли масовій організації кредитних кооперативних установ з метою надання дрібного кредиту для селян і сільських ремісників тощо. **З.(з.у.)** будували шляхи й організували земську пошту (там, де не було державного поштово-телеграфного зв'язку). Багато зробили **З.(з.у.)** для розвитку народної освіти, розбудовуючи мережу початкових, а згодом і середніх та фахових шкіл, та дбаючи про

позашкільну освіту (сприяння недільним школам, бібліотеки в селах, фахові курси, лекції). Великі заслуги **З.(з.у.)** у розвитку охорони здоров'я. Земські управи організували низку цінних статистичних та економічних досліджень окремих регіонів України. **З.(з.у.)** було багато зроблено з вивчення соціально-економічних відносин на сільських територіях, розвитку культури. Вони були своєрідним навчальним полігоном для нової генерації громадських діячів пореформенної доби, через них за півстоліття пройшли тисячі людей, які склали головну базу ліберально-демократичної опозиції самодержавству та провідних політичних партій в Україні напередодні 1917 р. Так, з видатних українських земських діячів діяли на Полтавщині: Л.Зеленський, М.Шкляревич, Ф.Лизогуб, І.Присецький, П.Чижевський, В.Шемет, П.Шимків, Б.Мартос, О.Худолій, І.Данельський, Д.Данковський; на Чернігівщині – І.Шраг, Ф.Уманець, П.Дорошенко, М.Савицький, І.Петрункевич, О.Тищинський та ін. Літ.: *Бакуменко О. О.* Земства Російської імперії: історіографія проблеми (друга половина XIX – XX ст.) / О. О. Бакуменко. – Х. : Колорит, 2006; *Веселовский Б.* История земства за сорок лет : в 4 т. / Б. Веселовский. – СПб. : Тип. О. Н. Попова, 1911; *Козюра І. В.* Місцеве самоврядування в Україні: становлення та еволюція : навч. посіб. / І. В. Козюра, О. Ю. Лебединська. – Ужгород : Патент, 2003; *Маркусь В.* Земства. Земські установи : (органи місцевого самоврядування в Російській імперії (1865-1917) / В. Маркусь // Енциклопедія українознавства. – Львів : [б. в.], 1993. – Т. 2; *Русов А.* Краткая энциклопедия земского дела в его историческом развитии / А. Русов. – К. : “Кружок студентов киевлян” Киев. коммерч. ин-та, 1914; *Щербина Ф. А.* История Полтавского земства. Дореформенный период и введение земских учреждений / Ф. А. Щербина. – Полтава : [б. и.], 1914. – Вып. 1.

Козюра І.В.

ЗЕМСЬКІ (МІСЦЕВІ) ОРГАНИ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ НА ЗЕМЛЯХ УКРАЇНИ (1569-1795). Важливою ланкою державної системи Речі Посполитої були регіональні зібрання шляхти – сеймики. Саме через них шляхта реалізовувала своє право бути “політичним народом”, а отже, участь в управлінні державою та виробленні загальнодержавної політики. Після Люблінської унії 1569 р. таких налічувалося близько 70 (з них 24 припадало на Литву) в усіх воєводствах

республіки. Значна частина сеймиків провадила свою діяльність на українських землях, тобто в межах Київського, Волинського, Брацлавського, Подільського, Руського, Белзького та Чернігівського воєводств.

На засідання сеймику, який обов'язково відбувався напередодні варшавського сейму, згідно з королівським листом збиралася вся місцева шляхта. З її середовища обирався головуючий на сеймику – маршалок. Завданням послів на сейм Речі Посполитої та надання їм спеціальних інструкцій-наказів із власними вимогами. Існували генеральні (де узгоджувалися позиції делегатів на сейм і сенаторів), елекційні (за скликанням воєводи на них висувалися кандидати до земських судових органів), каптурові (діяли під час безкоролів'я), депутатські (обирали депутатів до королівського трибуналу) та реляційні (на яких сеймові послі звітувалися перед своїми виборцями) сеймики. Генеральний сеймик на теренах Малопольщі, куди адміністративно входили українські воєводства, відбувався в м. Корчин.

У тих містах, де відбувалися сеймики, їхні рішення вписували до гродських книг і від цього часу вони набували правової чинності. Адміністративне та військове державне управління в межах Речі Посполитої здійснювалося через воєвод (palatinus). Зазвичай посаду воєводи обіймав один з найбагатших і найвпливовіших представників польської магнатурі та шляхетства. Він призначався королем на довгочасне урядування. В Руському воєводстві посада воєводи з'явилася ще в 1432 р., а в Подільському – 1435 р. Спочатку до функцій воєводи належали: керівництво посполитим рушенням, головуванням на місцевих сеймиках, контроль за виборами земських урядників, нагляд за цінами, мірами і вагами в королівських містах, керівництво т. зв. вічовим судом, судочинство над єврейськими громадами тощо. Поступово повноваження воєводи як найвищого державного урядника краю зміцнювалися та розширювалися. Одночасно владні функції воєвод обмежувалися привілеями місцевої шляхти. Особа, яка призначалася на воєводський уряд, автоматично входила до складу сенату Речі Посполитої. Цікаво, що, згідно із сенатською ієрархією, київський воєвода посідав спеціально закріплене 13-те місце, руський – 15-те, волинський – 16-те,

подільський – 17-те, брацлавський – 32-ге, а чернігівський воєвода посідав 36-те місце серед 37 воєвод Речі Посполитої.

Історично склалося так, що найбільші владні повноваження мали воєводи Київського воєводства, якими зазвичай були представники великих магнатських родин. Представниками державної влади у воєводстві були також такі земські уряди, як каштелян, писар, ловчий, чашник (чесник), мечник, скарбник, підчаший, хорунжий, підкоморій, стольник, підстолій і городничий (городський староста). Ці посади поділялися на діючі й титулярні. Вони мали свою ієрархію, що остаточно була впорядкована на варшавському сеймі 1611 р. Наприклад, до повноважень каштеляна, що очолював городську або ж замкову округу (т. зв. каштелянію), входили: допомога воєводи в наборі посполитого рушення, збір натуральних податків з військово-службового населення, командування замковою залогою та рицарством, розслідування злочинів тощо. Після Люблінської унії 1569 р. воєводський каштелян обов'язково входив до складу сенату Речі Посполитої, а у владній ієрархії посідав місце відразу ж після уряду воєводи. Важливою була компетенція городничого, який відповідав за стан укріплень воєводства та наглядав за збором окремих податків з населення.

Велике значення в державному устрої Речі Посполитої мало місцеве судочинство. На той час воно виконувало не лише судові функції, але й брало на себе відповідальність за окремі ланки державного управління, особливо на місцевому рівні, де діяли городські, земські та підкоморські суди. У містах діяли магістратські та війтівські суди, у невеличких містечках і селах – лавничі суди. Засідання городських і земських судів діяли сесійно кілька разів протягом року. З огляду на судоустрій Речі Посполитої ієрархія місцевих земських урядів в українських воєводствах була такою: суддя, підсудок, писар, підкоморій. Ці уряди обиралися на провінційних елекційних сеймиках, після чого воєвода рекомендував ці кандидатури королю для затвердження.

На українських землях городський суд був створений у результаті судової реформи 1564-1566 рр. і як становий кримінальний суд проіснував до 1782 р. Хоча ці суди формально мали розглядати кримінальні справи, пов'язані з нападами на шляхту, на прак-

тиці вони переймалися й різноманітними цивільними суперечками. Городські судові канцелярії діяли постійно, а розгляди справ відбувалися під час 2-3-тижневих сесій (т. зв. рочків). Щорічно відбувалося до трьох таких рочків. Городські суди номінально очолювали старости, яких у багатьох випадках заміщали судові підстарости. До складу суду входили регенти, старші підписки та підписки. Доручення суду виконували повітові возні.

У повітах українських воєводств Речі Посполитої діяли земські (повітові) суди, що створювалися для розв'язання спірних справ місцевої шляхти. Переважно ці установи розглядали майнові та цивільні справи. До складу земського суду входили пожиттєво обраний суддя, а також обрані на повітовому сеймику підсудок і писар. Компетенція земських судів на українських землях Корони Польської включно до кінця XVIII ст. визначалася положеннями Другого Литовського (Волинського) Статуту 1566 р. й частково Третього Литовського Статуту 1588 р. Крім того, згідно з положеннями Литовського Статуту на Правобережній Україні (у Київському, Брацлавському та Волинському воєводствах) почали діяти підкоморські суди, які розглядали межові суперечки. Юрисдикції цих судів підлягали шляхетські землеволодіння, а в граничних спорах, що зачіпали межі королівщин, судочинство здійснювалося за участь королівських комісарів. Розмежування спірних селянських земель проводилося т. зв. доменіальним судом (суд пана над селянином), що підпорядковувався городському суду.

Міста Речі Посполитої поділялися на королівські, самоврядні та приватні. Державна влада над значною частиною міст здійснювалася за допомогою надання їм магдебурзького права. Згідно з цим правом міська влада складалася з виборних урядників. Міський уряд очолювався війтом і складався з бурмистрів і радців, кількість яких коливалася від 8 до 12 осіб. Разом із тим у Києві на середину XVII ст. налічувалося до 18 виборних урядників. При уряді міста існували дві колегії – рада та лава. Саме рада представляла місто у його відносинах з державою. До компетенції міської ради входив розгляд справ за цивільними позовами, зокрема майновими суперечками і дрібними злочинами. Вона також здійснювала нагляд за

благоустроєм міста та дотриманням правил торгівлі, віданням обліку міських прибутків і видатків тощо. На кінець XVI ст. рада і лава становили єдиний орган управління містом – магістрат.

Влада війта поширювалася лише на міське населення, яке перебувало під магдебурзькою юрисдикцією. Війтів обирали терміном на один рік головно із середовища лавників, міських писарів чи підписків. Крім міського управління, війт також очолював міське судочинство. Він судив цивільні й кримінальні справи. За соціальним походженням війти могли бути представниками шляхетського та міщанського станів і поділялися на дві категорії – дідичних та іменованих. На війтівство призначалися певні земельні ґрунти, крім того, вибраний на цей уряд отримував певний відсоток з грошового податку (чиншу), міських штрафів, а також млинів і ставів.

Якщо в Центральній, Правобережній і Лівобережній Україні більшість міських урядників була православного віросповідання, то на землях Західної України майже половина тогочасних “держслужбовців” визнавали католицьку віру. За етнічним походженням серед очільників міської влади переважали українці та поляки, а також були литовці, білоруси, вірмени, греки, татари й молдавани. Під впливом місцевих звичаїв та обставин “прикордонного” життя сформувалися певні відмінності в організації й структурі управління українських міст, які відрізняли їх від аналогічних структур великих населених пунктів Польсько-Литовської держави. У сільських громадах українських воєводств Речі Посполитої державне управління здійснювалося через представників тогочасного самоврядування: старост, війтів (“солтисів”, “тивунів”) та отаманів. Війти, або ж солтиси, очолювали сільські громади, які користувалися німецьким чи польським правом. Особливістю Східної Галичини було те, що тут існувала низка сіл, в яких згідно з волоським правом управляли князі та крайники. Зазвичай у Центральній Україні сільськими громадами керували старости та отамани, які були виборними. Вони стежили за дотриманням вироблених норм співжиття, порядком у судочинстві та громаді. Заступниками в сільських старост та отаманів були десятники, які зазвичай призначалися з авторитетних мешканців села.

Літ.: *Історія українського парламентаризму: від допарламентських форм організації політичного життя до сьогодення* / голова ред. ради В. М. Литвин ; кер. авт. кол. В. А. Смолій. НАН України ; Ін-т історії України. – К. : Вид-во “Дніпро”, 2010; *Малиновський В. Я.* Державне управління : навч. посіб. / В. Я. Малиновський. – Луцьк : Ред.-вид. відд. “Вежа” Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2000; *Надолішній П. І.* Теорія та історія державного управління (Опорний конспект лекцій до навчальної дисципліни) : навч. посіб. / П. І. Надолішній. – Одеса : ОРІДУ НАДУ, 2006; *Нариси історії державної служби в Україні* / [О. Г. Аркуша, Є. І. Бородін, С. В. Віднянський та ін. ; редкол. : С. В. Кульчицький (кер. авт. кол.) та ін.] ; Голов. упр. держ. служби України, Ін-т історії НАН України. – К. : Ніка-Центр, 2009.

Макаренко Е. М., Іванков Р. Ш.

ЗЛОЧИН – передбачене законом суспільно небезпечне діяння, яке призводить до порушення законності та правопорядку, відносно якого застосовується кримінальне покарання.

У системі руського законодавства доби середньовіччя синонімом **З.** виступали поняття “образа” (“Руська правда”), “лиха справа” (“Судовик”, 1550), “зла справа” (“Соборний уклад”, 1649). Вперше поняття “**З.**” з’являється у законодавстві Нового часу. У французьких кримінальних кодексах 1771 та 1810 р. вперше класифіковано визначальну ознаку злочинних діянь – як таких, що заборонені кримінальним законом під загрозою покарання. Ця ознака стала методологічною основою для визначення змісту **З.** більшості європейських кримінальних кодексів, які містять його формальну (діяння, яке залежить від законодавчої оцінки, а тому заборонене кримінальним кодексом, включає загрозу покарання, однак не є суспільно небезпечним) та матеріальну (суспільно небезпечне діяння, яке заподіює шкоду інтересам людини, суспільства та держави або ж створює загрозу для перешкоди їх реалізації) характеристики.

За Кримінальним кодексом України **З.** є суспільно небезпечне винне діяння (дія або бездіяльність), вчинене суб’єктом **З.** (ч. 1 ст. 11 ККУ). Не є **З.** дія або бездіяльність, яка, хоч формально і містить ознаки будь-якого діяння, передбаченого цим Кодексом, але через малозначність не становить суспільної небезпеки, тобто не заподіяла і не могла заподіяти істотної шкоди фізичній чи юридичній особі, суспільству або державі.

Головними ознаками **З.** є суспільна небезпека та кримінальна протиправність діянь, які суперечать інтересам більшості членів суспільства. На класифікацію **З.** впливають певні суспільні оцінки, відповідно до яких у межах одного суспільства тотожні дії можуть бути в одному випадку визнані законними, в іншому ж – злочинними.

Характер та ступінь суспільної небезпеки, завданої **З.**, є підставою для відмежування його від правопорушень та проступків, по відношенню до яких може застосовуватись адміністративна та дисциплінарна відповідальність. Суспільно небезпечними можуть бути лише конкретні діяння, які здатні завдати шкоди або створити ситуацію для вчинення **З.** Суспільна небезпека **З.** загалом полягає у дезорганізації суспільства та порушенні принципів і критеріїв його стабільності. Поняття **З.** чітко розмежується з аморальними проступками (діяння, думки та переконання є аморальними, але не злочинними проступками). Ці проступки можуть набути статусу **З.**, за умови, якщо вони провокуюватимуть суспільну небезпеку, а для цього у законодавстві була запроваджена відповідна кримінально-правова норма.

Необхідною методологічною умовою здійснення **З.** є поняття закінченого та незакінченого **З.**

Закінчений З. – це діяння, яке містить у собі всі ознаки складу злочину, передбаченого відповідною статтею Особливої частини Кримінального кодексу (ст. 14 ККУ).

Незакінчений З. – це підготовка до злочину та замах на злочин. Готуванням до злочину є підшукування або пристосування засобів чи знарядь, підшукування співучасників або змова на вчинення злочину, усунення перешкод, а також інше умисне створення умов для вчинення злочину (ст. 14 ККУ).

Замахом на **З.** є вчинення особою з прямим умислом діяння (дії або бездіяльності), безпосередньо спрямованого на вчинення **З.**, передбаченого відповідною статтею Особливої частини Кримінального Кодексу, якщо при цьому **З.** не було доведено до кінця з причин, що не залежали від її волі. Замах на вчинення **З.** є закінченим, якщо особа виконала всі дії, які вважала необхідними для доведення **З.** до кінця, але **З.** не було закінчено з причин, які не залежали від її волі. Замах на вчинення **З.** є незакінченим, якщо особа з причин, що не залежали від її волі,

не вчинила всіх дій, які вважала необхідними для доведення злочину до кінця. Готування до злочину невеликої тяжкості не тягне за собою кримінальної відповідальності (ст. 15 ККУ).

Категорії злочинів. З. поділяються на групи відповідно до певних критеріїв, які становлять основу їх класифікації, на підставі якої вдається конкретизувати ступінь їх суспільної небезпеки. До таких критеріїв належать: 1) нормативні (законодавчі, доктринальні наукові) характеристики; 2) характер та ступінь суспільної небезпеки **З.**; 3) родовий об'єкт (вбивство, крадіжка, геноцид); 4) характеристика способів здійснення **З.** (насилля, корисність, неповнолітня злочинність, злочинність жінок і т. ін.); 5) ступінь закінчення чи незакінчення **З.**; 6) ознаки суб'єкта та суб'єктивної сторони здійснення **З.**; 7) особистість злочинця; 8) тактика та методика розслідувань тощо.

Ідентифікація категорій **З.** впливає на диференційоване накладання кримінальної відповідальності за **З.**, який має свій правовий режим покарання (покарання чи звільнення від кримінальної відповідальності).

У теорії кримінального права **З.** поділяються на: прості та складні (три види складних **З.**: залежно від складу; тривалості; продовження).

Важливою складовою розгляду змісту **З.** є склад злочину.

Склад злочину – це сукупність ознак, за наявності яких будь-яке діяння класифікується як **З.** Склад **З.** включає такі елементи, як: об'єкт (суспільні інтереси та цінності, проти яких спрямовані відповідні злочинні дії), суб'єкт (особистість злочинця), об'єктивна (характер діяння, спосіб його здійснення) та суб'єктивна (індивідуально-психологічне ставлення злочинця до вчиненого діяння, усвідомлення своєї провини за вчинені незаконні дії) сторони. Ці елементи визначають зміст суспільної небезпеки **З.**, а його суб'єктивні та об'єктивні сторони виступають у ролі її критеріїв.

Об'єкт **З.** слугує основою для класифікації змісту **З.**, залежно від обсягу та значимості його впливу (проти суспільного та державного устрою, загроза безпеці життєдіяльності людини, глобальний тероризм) він становить суттєву небезпеку і вважається **З.**, за інших обставин, коли об'єкт є менш об'ємним і не становить загальної небезпеки для

розвитку людства, то злочинні дії можуть визнаватись такими лише за наявності спеціальних умов (злочинними вважають лише ті дії, які навмисно спричиняють небезпеку або в особливий спосіб завдають шкоди (напр. небезпечне зберігання зброї).

До об'єктивних критеріїв суспільної небезпеки **З.** належать: характер його наслідків, способи, місце, час, обставини його здійснення (навмисно злочинні дії, тяжкі та легкі наслідки **З.**). До суб'єктивних критеріїв **З.** належать мотиви та мета його здійснення. Оцінка суб'єктивних сторін **З.** також відіграє важливу роль при його класифікації, відсутність вини та завданої шкоди інтересам взагалі не може розглядатись як **З.** Такі форми вини (мотиви та цілі правопорушення), як навмисність та необережність, відіграють важливу роль для класифікації **З.** та запровадження заходів їх покарання.

Класифікація злочинів. Залежно від ступеня тяжкості **З.** поділяються на такі: невеликої тяжкості (за які передбачене покарання у вигляді позбавлення волі на строк не більше двох років або інше, більш м'яке покарання), середньої тяжкості (за який передбачене покарання у вигляді позбавлення волі на строк не більше п'яти років), тяжкі (за які передбачене покарання у вигляді позбавлення волі на строк не більше десяти років) та особливо тяжкі (за які передбачене покарання у вигляді позбавлення волі на строк понад десять років або довічного позбавлення волі).

У системі міжнародного кримінального права використовується поняття міжнародного **З.** **Міжнародний злочин** – це тяжкі міжнародно-правові діяння, які посягають на основи функціонування та розвитку держав та націй, підривають важливі принципи міжнародного права, становлять загрозу міжнародному миру та безпеці. Відповідальність за **міжнародний З.** несе держава. Класифіковано сім видів **міжнародних З.:**

1. Злочини проти людства. Це група **З.,** до складу яких входять діяння, що посягають на інтереси мирного співіснування держав і народів. Передусім, це **З.:** 1) проти мирного співіснування людства; 2) проти безпеки людства; 3) військові **З.** (первинно визначені у ст. 6 Статуту Нюрнберзького трибуналу). Вперше в історії міжнародного кримінального права ці три групи **З.** було названо "**З. проти людства**" у концепції А.Н.Трайніна.

Юридичне визначення складу цих **З.** стало основою для формування системи сучасного міжнародного кримінального права, в межах якої класифіковано такі основні форми **З. проти людства:** агресія (агресивна війна) – застосування озброєної сили державою проти суверенітету, територіальної цілісності та політичної незалежності іншої держави, що суперечить Уставу ООН, який встановлює відповідальність за планування, підготовку, розв'язання та ведення агресивної війни.

2. Злочини проти безпеки людства. Основою цієї групи **З.** є посягання на інтереси захисту фізичного існування населення від глобальних загроз соціально-політичного характеру (посягання на життя та здоров'я громадян). У системі міжнародного кримінального права класифікують такі основні форми цих **З.:** 1) геноцид (навмисне діяння, яке спрямоване на повне або часткове знищення національної, етнічної, расової, релігійної спільноти); 2) широкомасштабні та системні напади на громадян; 3) апартеїд (дії, що здійснюються в контексті інституціоналізованого режиму систематичного гноблення і панування однієї расової групи над іншою).

3. Військові злочини. Це група **З.,** які посягають на регламентований договірними та звичаєвими нормами міжнародного права порядок ведення військових дій у міжнародних та внутрішньодержавних озброєних конфліктах. Римським Статутом визначені такі підгрупи військових **З.:** 1) суттєві порушення "Женевських конвенцій", які посягають на осіб та майно, що захищаються ними; 2) інші серйозні порушення законів і звичаїв, які мають місце в міжнародних збройних конфліктах у встановлених рамках міжнародного права; 3) суттєві порушення законів і звичаїв, що застосовуються у збройних конфліктах не міжнародного характеру; 4) найманство.

4. Злочини проти особистих прав людини. Основою цієї групи становлять **З.,** які завдають шкоди природним правам людини (властивим людині в силу факту свого фізичного існування). До таких **З.** належать: право на життя, фізичну недоторканність, особисту та сексуальну свободу. Міжнародним кримінальним правом до **З.** проти особистих прав людини віднесено перелік **З.** проти прав та свободи людини, відображений у

міжнародних законах: 1) **З.**, пов'язані з встановленням атрибутів власності на людину (рабство і работоргівля); 2) торгівля людьми без наміру перетворення їх на рабів; 3) сексуальна експлуатація; 4) **З.**, що мають нелюдський характер, принижують гідність і супроводжуються жорсткими формами покарання.

5. Злочини проти суспільної безпеки. До цієї групи **З.** належать неправомірні діяння, які суперечать інтересам забезпечення соціальної безпеки громадян. У міжнародному кримінальному праві класифіковано такі форми зазначених **З.**: 1) міжнародний тероризм (акт агресії проти миру в окремих країнах світу); 2) **З.** проти безпеки морського пароплавства (піратство, грабіж); 3) незаконний обіг ядерних матеріалів (незаконне отримання, збут ядерних матеріалів); 4) екологічні **З.** (екоцид і біоцид, виражені в масових та агресивних діях по відношенню до навколишнього середовища, що спричиняє екологічну катастрофу).

6. Злочини проти здоров'я населення та суспільної моралі. Ця група **З.** є посяганням на забезпечення здоров'я людей, які проживають на певній території, а також на утвердження суспільної моралі, яка відображає уявлення про добро і зло, справедливість, честь та гідність. До цих **З.** належать такі форми, як: 1) незаконний обіг наркотичних засобів та психотропних препаратів; 2) посягання на культурні цінності національних спільнот.

7. Злочини проти світової фінансово-економічної системи. До даної групи **З.** належать посягання на інтереси належного функціонування та розвитку фінансово-економічних інститутів як у світовому, так і в регіональному масштабі (Віденська декларація про злочинність та правосуддя від 17 квітня 2000 р.). До основних форм таких **З.** належать: 1) підробка грошових знаків; 2) легалізація злочинних доходів (Конвенція Ради Європи про відмивання, виявлення, вилучення та конфіскацію доходів від злочинної діяльності); 3) **З.** економічного характеру, які здійснюються в економічній зоні чи континентальному шельфі; 4) корупція як міжнародний економічний злочин (Декларація ООН про боротьбу з корупцією і хабарництвом у міжнародних комерційних операціях від 16 грудня 1996 р.).

Основною метою міжнародного кримінального права є подолання злочинності.

Виходячи з того, що суспільство являє собою складну та динамічну систему, в межах якої формуються нові форми суспільних відносин та модернізуються попередні, з'являються нові види **З.**, суспільна небезпека яких може поглиблюватись або ж і нівелюватись. Це потребує системного доповнення чинних кримінальних кодексів, покликаних урегулювати злочинні діяння громадян та країн.

Літ.: *Кримінальний кодекс України*. – К. : [б. в.], 2003; *Трайнин А. Н.* Защита мира и борьба с преступлениями против человечества / А. Н. Трайнин. – М. : Право, 2010; *Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України* / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. – К. : [б. в.], 2001; *Иншаков С. М.* Зарубежная криминология / С. М. Иншаков. – М. : [б. и.], 2009.

Войтович Р.В.

ЗОЛОТА ОРДА (Улус Джучі) (казах. Алтин Орда, тат. Алтин Урда) – держава з центром у нижньому Поволжі, заснована в 1243 р. монгольським ханом Батием, онуком Чингізхана.

Назву “**З.О.**” (у формі “Злата Орда” і “Велика Орда Злата”) уперше уведено в обіг у 1565 р. ченцем Іваном Глазатим у памфлеті “Казанська історія”. До цього часу у всіх російських літописах слово “орда” використовувалося без прикметника “золота”. Походження слова “орда” пов'язане з тюркським значенням цього слова – “ханська ставка”.

Повний суверенітет **З.О.** одержала при хані Менгу-Тимурі в 1266 р., відокремившись від Великої Монголії зі столицею в Каракорумі. Основну масу кочового населення **З.О.** становили тюркомовні половці (кипчаки). Осіле населення – волзькі булгари, мордва, марійці, хорезмійці. З 1312 р. – ісламська держава. Розпалася на початку XVI ст.

Територія та населення. **З.О.** не мала чітко окреслених кордонів. Її влада поширювалася не стільки на територію, скільки на народи і племена, що перебували на різних стадіях соціально-економічного та культурного розвитку, і такі, що сповідували різні релігії. Ядро державної території утворювали причорноморські, прикаспійські та північно-казахстанські степи до басейну сибірської річки Об. Влада ханів **З.О.** охоплювала територію значної частини сучасної Росії (крім Східного Сибіру, Далекого Сходу і районів Крайньої Півночі), північний і західний Казахстан, лівобережну і частково правобереж-

ну Україну, Молдавію, частину Узбекистану (Хорезм) і Туркменії. Руські князівства, розорені в результаті походу хана Батия в 1237-1240 рр., формально не входили до складу **З.О.**, однак перебували у васальній залежності від неї, що ґрунтувалася на праві ординських ханів затверджувати князів, збирати данину і карати незгодних тощо.

У середині XIII ст. західні кордони **З.О.** досягли Пруто-Дністровського межиріччя і пониззя Дунаю. На південь від Києва безпосередньо татарські володіння починалися в районі сучасного Канева. У східній Україні північна межа татарських володінь пролягала на південь від сучасного Харкова. Територію, зайняту осілим слов'янським населенням, відокремлювала велика буферна зона шириною від 100 до 200 кілометрів. Кримський півострів увійшов до складу золотоординської держави з перших років її існування (В.Л.Єгоров).

На початку XIV ст. західні володіння **З.О.** починають скорочуватися. Северинський Банат у 1307 р. підпав під владу Угорського королівства. Області між Карпатами і лівобережжям Дунаю до р. Серет на сході почали освоювати волохи (молдавани). В 60-ті рр. XIV ст. відбулися великі територіальні зміни у західних районах **З.О.**, що мали незворотний характер. У 1362 р. об'єднана армія місцевих монгольських правителів була розгромлена литовським князем Ольгердом у битві на річці Сині Води (нині Синюха), лівому припливі Південного Бугу, після чого межиріччя Дніпра і Дністра (Поділля) було звільнене від монголів. До кінця XIV ст. західні володіння **З.О.** обмежувалися Дніпром. Задніпровські області ввійшли до складу Великого князівства Литовського. Нищівна поразка литовського князя Вітовта в битві на Ворсклі (1399) не призвела до повернення українських земель під владу **З.О.**

Суспільний лад З.О. Первісною патріархальною формою самоорганізації монгольських племен був курінь або кочова родова громада. Кожний курінь – це сукупність кибиток, скоріш за все, кривних родичів, які під час кочовищ розміщувалися кільцем для кращого захисту від нападів ворогів (звідси й саме слово – курінь або кільце). В епоху великих завоювань (XIII ст.) для монгольського суспільства була характерна десяткова система внутрішньої побудови – сотня, тисяча, десять тисяч (тумен, давньоруське

тьма). Тумен – це не просто визначена кількість воїнів, а окреме володіння, що може виставити тисячу або десять тисяч воїнів. Ототожнення суспільної (згодом державної) і військової структури є характерним феноменом суспільного ладу кочівників Центральної Азії й пізніше було успадковане засновниками Запорозької Січі.

Для монголів характерним є погляд на державу як на надбання всього великоханського роду. Всі племена і народи, що увійшли до складу монгольської імперії Чингізхана, ставали васалами його або його роду. Аналогічна традиція родового володіння державою існувала й у Київській Русі. Верховним ханом (кааном) на родовій раді обирався старший у роді, його найближчі родичі (хани, оглани) одержували окремі улуси або частини улусів у спадкоємне правління. Терміном “улус” спочатку позначався кочовий народ, даний у володіння хану. Згодом він став розглядатися як синонім державного утворення.

Система державного управління. Державний лад **З.О.** сформувався під впливом двох основних чинників: кочової традиції монгольських племен і необхідності формування системи управління територіями з осілим населенням. Постійний адміністративний центр в Орді фактично був відсутній, оскільки хан і його ставка (власне, орда руських літописів) постійно кочували підвладними йому землями. Іншою особливістю золотоординської держави, що відрізняла її від традиційних кочових державних утворень, був розвинутий управлінський апарат. Руські землі підпорядковувалися адміністраторам, яких призначав хан, – даругам і баскакам, що збирали данину та розв'язували суперечки. Пізніше фіскальну функцію було передано підвладним місцевим князям.

На чолі держави стояли винятково нащадки Чингізхана. В особливо важливих випадках скликалися збори родової та служилої аристократії – курултаї, однак їх реальний вплив поступово занепадав. Державними справами керував перший міністр (бекляре-бек – князь над князями), якому підпорядковувалися міністри – везіри. Державний устрій мав напіввійськовий характер, тому що військові та адміністративні посади, як правило, не розділялися. Найбільш важливі адміністративні та військові посади займали члени правлячої династії, принци (оглани). Із

середовища бегов (нойонів) і тарханів виходили провідні чільники війська – темники, тисячники, сотники, а також бакаули (чиновники, які розподіляли військовий скарб і здобич).

Наприкінці XIII – на початку XIV ст. **З.О.** була найбільшою за розмірами, найпотужнішою і добре організованою державою західної Євразії.

Розпад З.О. Із середини XIV ст. починається занепад **З.О.** З 1357 р. по 1380 р. на золотоординському престолі побувало більше 25 ханів. На початку 1360-х років від **З.О.** відпав Хорезм, у 1362 р. литовський князь Ольгерд відбив землі в басейні ріки Дніпро, відокремилася Астрахань. При хані Тохтамиші (1380-1395) “велика замятня” в **З.О.** припинилася, однак у ході спустошливих воєн із Тамерланом могутність держави була підірвана назавжди.

На початку 20-х років XV ст. утворилося самостійне Сибірське ханство, в 40-их роках – Ногайська Орда, потім виникли Казанське (1438) і Кримське (1443) ханства, а в 60-ті роки – Казахське, Узбецьке, а також Астраханське ханства. В XV ст. послабла залежність Московської Русі від **З.О.** Ахмат, хан Великої Орди, спадкоємиця **З.О.**, намагався відновити свою владу, але ця спроба скінчилася невдало. В 1480 р. Москва остаточно звільнилася від “татаро-монгольського ярма”. Велика Орда припинила існування на початку XVI ст.

Вплив З.О. на суспільно-політичний розвиток України. У середині XIX ст. московський історик М.П.Погодін висунув гіпотезу про повне руйнування київських земель внаслідок “Батієва погрому” і наступне масове переселення мешканців Подніпров’я на північний схід у межі майбутньої Московської держави. Українські історики (В.Б.Антонович, М.С.Грушевський та ін.), опонуючи Погодіну, мінімізували наслідки татаро-монгольського завоювання. Так, В.Б.Антонович стверджував, що “загальноприйнята думка про запустіння Південної Русі не більше, ніж історичний міраж”. Археологічні розвідки другої половини XX ст. довели, що ступінь людських і матеріальних втрат населення українських земель був винятково великим. Тому здається глибоко символічним, що монгольська навала осмислювалась на Русі в есхатологічних апокаліптичних категоріях (О.В.Русина). У радян-

ській історичній науці затвердилося сприйняття **З.О.** як регресивної (і навіть реакційної, розбійницької) держави, чия політика та економіка ґрунтувалася винятково на експлуатації підкорених земель. Будь-який позитивний вплив ординського ярма на розвиток російських земель заперечувався. Навпаки, емігрантський історик-євразієць Г.В.Вернадський вбачав також і позитивні наслідки завоювання Русі монголами. Монголо-татарська хвиля, на його думку, “підтримала на своєму гребені оборону російського народу від латинського Заходу”. Південно-західні російські землі, що ввійшли до складу Литовської та Угорської держав, “багато в чому зберегли свої культурні засади, але культуру національно-державну ... втратили”. Л.М.Гумільов, розвиваючи погляди Вернадського, всупереч офіційній радянській концепції татаро-монгольського ярма пропонував концепцію “симбіозу” Русі та монголів, взаємовигідний союз яких існував з початку XIV ст. до кінця **З.О.**

Вплив татаро-монгольського завоювання на культурний і соціально-економічний розвиток України порівняно з Росією виявився набагато меншим, оскільки вже в середині XIV ст. більша частина етнічних українських земель увійшла до складу Великого князівства Литовського. Проте адміністративно-управлінська традиція ординської держави (головним чином, за посередництва Кримського ханства) вплинула на суспільно-політичну організацію Запорозької Січі, а потім і Козацької держави Богдана Хмельницького та його спадкоємців.

Літ.: Вернадський Г. В. Монгольское иго в русской истории / Г. В. Вернадський // Евразийский временник. – Париж : [б. и.], 1927. – Кн. V. – С. 153-160; Греков Б. Д. Золотая Орда и ее падение / Б. Д. Греков, А. Ю. Якубовский ; предисл. В. Трепавлова. – М. : Богород. печатник, 1998. – 364 с. – (Памятники русской исторической мысли); Греков И. Б. Восточная Европа и упадок Золотой Орды (на рубеже XIV-XV вв.) / И. Б. Греков. – М. : Наука, 1975. – 519 с.; Егоров В. Л. Историческая география Золотой Орды в XIII-XIV вв. / В. Л. Егоров ; отв. ред. В. И. Буганов. – М. : Наука, 1985. – 245 с.; Кульпин-Губайдуллин Э. С. Золотая Орда: проблемы генезиса Российского государства / Э. С. Кульпин-Губайдуллин. – Изд. 3-е. – М. : URSS, 2007. – 175 с.; Русина О. В. Україна під татарами і Литвою / О. В. Русина ; Ін-т історії України НАН України. – К. : Альтернативи, 1998. – 320 с. – (Україна крізь віки : в 15 т. ; т. 6); Трепавлов В. В. Государственный строй Монгольской

империи XIII в.: Проблемы исторической преемственности / В. В. Трепавлов ; Рос. АН, Ин-т рос. истории. – М. : Наука: Издат. фирма “Вост. лит.”, 1993. – 165 с.; *Федоров-Давыдов Г. А.* Общественный строй Золотой Орды / Г. А. Федоров-Давыдов. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1973. – 180 с.; *Федосеев Ю. Г.* Русь и Золотая Орда: краткое историческое повествование / Ю. Г. Федосеев. – М. : Изд-во В. А. Стрелецкий, 2006. – 324 с.

Нікітін В.В.

ЗОНА ВІЙСЬКОВОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ В ОКУПОВАНІЙ УКРАЇНІ (1941-1944).

З початком війни проти Радянського Союзу у тилкових районах діючої армії створюється мережа військово-адміністративних органів, які перебирали на себе всю повноту влади. Так з’явилося поняття “військова зона”, під яким слід розуміти, по-перше, оперативний тил вермахту. Його глибина постійно обмежувалася з огляду на просування вглиб СРСР шляхом передавання зайнятих територій до компетенції цивільної адміністрації. По-друге, це територія 5 областей – Чернігівської, Сумської, Харківської, Сталінської та Ворошиловградської, які протягом усієї окупації перебували під управлінням військового командування.

Формування військової зони охоплювало кілька етапів: а) від 22 червня до 20 серпня 1941 р., до створення рейхскомісаріату “Україна”; б) від 20 серпня 1941 р. до 1 вересня 1942 р. (коли Дніпропетровська, Запорізька, Полтавська, Херсонська й лівобережна частина Київської області відійшли в підпорядкування РКУ); в) від 1 вересня 1943 р. до завершення окупації.

Особливістю військового управління вважається те, що вермахт став “вищим територіальним органом влади”. При цьому в зоні його компетенції перебували й деякі цивільні органи та установи. Військові адміністративні структури діяли як самостійні відділи, або як групи управління при оберквартирмейстері армій (VII адмінвідділ). Спочатку вищим органом військової адміністрації був VII відділ при штабі командувача військ тилового району, а з кінця 1942 р. – адміністративні відділи при штабах груп армій. Виконання цих функцій вимагало певних навичок, тому ці органи забезпечувалися кваліфікованими державними службовцями, які прибували з Німеччини.

Територіальними органами військового управління стали комендатури кількох типів.

У зоні оперативного тилового району групи армій “Б” у вересні 1942 р. його командуванню підпорядковувалися польові комендатури № 399 у Конотопі та № 397 (“Донець”) у Юзівці (Сталіно). Першій підлягали польові комендатури № 194 у Рильську, № 197 у Ніжині, № 503 в Чугуєво, № 754 в Обояні, 21 гарнізонна (I) та 2 гарнізонні комендатури (II); другій – польові комендатури № 234 в Луганську, № 245 у Новочеркаську, гарнізонна комендатура Юзівки та 16 гарнізонних комендатур (I).

У підпорядкуванні командування військ оперативного тилового району групи армій “Б” перебували 3 польові й 11 гарнізонних комендатур, які в тактичному відношенні підлягали командуванню групи армій або 2-ї та 6-ї армій. Гарнізонна комендатура Харкова, 9 гарнізонних (I), 5 гарнізонних (II) комендатур функціонували в зоні групи армій “Б”, але не підпорядковувалися командувачу оперативного тилового району.

Загалом схема організації військового керівництва була влаштована так: командувач військ оперативного тилового району (з кінця 1942 р. – VII відділ при штабі групи армій) – головні польові комендатури – польові комендатури (фельдкомендатури) – гарнізонні (місцеві комендатури I і II (орткомендатури)). Осібний статус мали комендатури Харкова і Юзівки.

У територіальному плані кожній польовій комендації підлягали 15-20 районів, а місцевій комендації – 4-5 районів. Це співвідношення вважалося далеким від оптимального, але для комплектування необхідної кількості польових комендатур бракувало кадрів, які мали досвід державної служби. У зв’язку з розвитком подій на фронті розв’язати цю проблему не вдалося, тому влітку 1943 р. місцеві комендатури ліквідовувалися, а їхні повноваження перебирали на себе польові комендатури.

Це дозволило уникнути виявів некомпетентності референтів місцевих комендатур, оскільки їхні функції набагато продуктивніше виконували співробітники VII відділів польових комендатур. Але й компетенція самих VII відділів визначалася не зовсім чітко. Свідчення цього знаходимо в документі під назвою “Особлива директива про завдання адміністративного відділу” за підписом начальника оперативного відділу 103 фон Рока (10 липня 1941 р.). У ньому зазначалося, що

VII відділ “виконує всі завдання з внутрішнього управління, що не є справами господарських службових інстанцій (господарська інспекція “Південь” – господарські команди – господарські відділи IV) і які не є компетенцією СС”.

На відміну від окупаційного режиму в Західній Європі, у східних областях не передбачалося формувати струнку адміністративну систему. Сподіваючись на швидку перемогу, Берлін орієнтував військово командування на передавання управлінських функцій у глибокому тилу цивільним властям. Коли ж бойові дії затягнулися й перейшли в позиційну фазу, військовим структурам довелося виконувати невластиві їм адміністративні повноваження протягом тривалого часу.

У цій ситуації комендатури зобов’язувалися вирішувати два види завдань: суто командні й управлінські. Перший був пов’язаний із заходами, спрямованими на дотримання порядку й охорону тилу; другий – з формуванням, керівництвом і контролем діяльності місцевих органів управління. Спектр функцій комендатур був надзвичайно різноманітним: від режимних заходів, забезпечення прийнятних санітарних умов, забезпечення військових чинів квартирами, поставок продуктів харчування вермахту – до ремонту доріг, мостів тощо. Та особливої ваги набувало формування місцевих органів управління. В одному з документів з цього приводу зазначалося: “Найціннішими вважалися ті співробітники, яких вдалося відсіяти з маси місцевого населення, готового до співпраці, найбільш здібних і надійних людей, запалити їх своїми ідеями та планами, об’єднати і з їхньою допомогою організувати працездатне місцеве управління”.

Територіально-адміністративний поділ на місцях здійснювався на підставі того, що існував тут за радянської влади. Районні, міські, громадські та сільські управи створювалися відразу з приходом німецьких військ по всій зоні військової адміністрації. Персональна відповідальність за роботу цих органів покладалася на начальників управ, бургомістрів і старост. Усі вони мали забезпечити “спокій та безпеку” на підпорядкованій території, протидіяти проявам спротиву заходам влади, диверсіям, саботажу, створити належні умови для служб, що вилучали сировину та сільськогосподарську продукцію.

Повна залежність і безумовне виконання всіх німецьких розпоряджень гарантувалися тим, що керівники районів призначалися на посади й звільнялися з них із санкції польової комендатури, командувача оперативного тилового району армії чи групи армій.

Аби не спровокувати якісь автономістичні тенденції в діяльності місцевих допоміжних адміністрацій, німецьке командування обмежило верхню вертикаль цих структур районами. Для того щоб не завдати шкоди майбутній політиці, всі об’єднання, які виходять за межі одного району, було заборонено. “Забороняється призначати окружних керівників: міліція та інші допоміжні організації повинні обмежуватися рамками районів”, – наголошувалося в журналі бойових дій оперативного тилу групи армій “Південь”.

Аналогічні рекомендації використовувалися і для організації місцевих допоміжних органів у рейхкомісаріаті “Україна”.

Оскільки серед головних завдань “східної кампанії” вважалося отримання сировинних, продовольчих і трудових ресурсів, акцент робився на діяльність у військовій зоні насамперед структур економічного профілю. У районі бойових дій при генерал-квартир-майстері головнокомандувача сухопутних сил перебував “Східний економічний штаб”, що як польове управління “Східного штабу економічного керівництва” через свої установи у складі армійських штабів виконував розпорядження рейхсмаршала Г.Гімлера. Структура “Східного економічного штабу” мала такий вигляд: а) начальник штабу з групою керівництва; б) група “La” (сільське господарство і постачання продовольства; в) група “B” (промислове виробництво, випуск і переробка сировини, постачальні підприємства, лісове господарство, фінанси та банки, торгівля і товарообіг, а також штаб особливого призначення генерального уповноваженого з автомобільної справи; г) група “M” (потреби військових частин, виробництво озброєння, транспортне господарство).

На місцях “Східному економічному штабу” підпорядковувалися: п’ять господарських інспекцій (які формувалися при командуванні кожної групи армій і забезпечували керівництво економічною експлуатацією тилового району. Кожна з них мала у своєму складі групи “La”, “B”, “M”, що збігалося з напрямками діяльності аналогічних груп економічного штабу). Під їхньою егідою пра-

цювали 23 господарських команди, що створювалися у районі розташування кожної охоронної дивізії і склалися з офіцера та кількох фахівців різних галузей. За потреби при господарських командах формувалися підрозділи, що займалися доббором кадрів для керівництва сільськогосподарськими підприємствами й інженерів, які мали очолити МТС, збереженням сировини та інвентарю. У найважливіших місцевостях зони дії господарських команд планувалося розгорнути роботу 15 філій (практично діяло 12).

У розташуванні групи армій “Південь” планувалося розміщення господарської інспекції № 3, якій повинні були підпорядковуватися господарські команди у Львові, Києві, Кишиневі, Одесі, Дніпропетровську, Юзівці, Ростові, Сталінграді та філії у Керчі, Севастополі, Воронежі і Курську. Однак реальний перебіг подій не дозволив реалізувати ці плани.

До початку жовтня 1942 р. у зоні діяльності господарської інспекції “Дон-Донець” (Юзівка) перебували райони, що упродовж усієї окупації підлягали військовій адміністрації. Тут діяло 10 господарських команд (WiKdo) – дві у Юзівці, по одній у Харкові, Луганську, Сумах, Чернігові, Криму, Ростові, Воронежі, Курську, хоча обласний принцип розмежування зони дії команд не завжди дотримувався.

У складі господарських команд діяло кілька структурних підрозділів. Так, команда WiKdo Харкова на чолі з підполковником Лінксом (від 5 лютого 1943 р. – підполковником фон Фібаном) мала три управління: група “W” – індустріальна; група “La” – сільського господарства; група “Forst” – лісового господарства. У свою чергу, управління ділилися на відділи.

Технологія вирішення економічних завдань, визначених нацистською верхівкою III рейху, у кожному конкретному випадку залежала від районів, у яких діяли відповідні державні служби. Власне військова зона також була неоднорідною, оскільки, по-перше, протягом 1941-1942 рр. і 1943-1944 рр. змінювала свою конфігурацію й місце розташування, а по-друге, поділялася на 3 сегменти: район бойових дій; прифронтний район та армійський тил. Це визначало специфіку діяльності господарських структур. Для прикладу, у районі бойових дій економічні питання перебували в компетенції начальників тилу кожної армії (офіцерів

зв’язку управління військового господарства й озброєння ОКВ при штабах армій). Кожному економічному відділенню при штабі армії (IV W) підпорядковувалися засоби економічної розвідки, технічний батальйон, уповноважені з сільського господарства при дивізійних полкових і батальйонних штабах. У прифронтній зоні спільно діяли одночасно господарські інспекції і господарські команди. Після того, як військові частини втрахту з інтендантськими службами змінювали дислокацію, господарські інспекції та команди зі своїми філіями продовжували займатися усім комплексом економічних завдань. У тилівій армійській зоні керівні господарські повноваження також належали начальникам тилу армій. Однак у цих районах їм підлягали також господарські групи окремих польових комендатур.

Начальники польових комендатур зобов’язувалися забезпечувати нагальні потреби частин, що дислокувалися у районі їх діяльності, його адаптацію до потреб військового господарства.

Ефективність функціонування кожної ланки економічного апарату забезпечувало залучення не лише досвідчених офіцерів-інтендантів, а й кваліфікованих управлінців з різних галузей економіки Німеччини.

Водночас наявність військово-адміністративних і військово-господарських управлінських структур породжувала паралелізм, дублювання функцій і, як наслідок, – численні непорозуміння і навіть тертя між ними. Одна з причин суперечностей полягала у розбіжності завдань: якщо військові комендатури мали вирішувати широкий спектр проблем (від підтримання порядку до забезпечення місцевого населення), то економічні органи зосереджувалися винятково на вилученні максимально можливих обсягів сільськогосподарської продукції.

Певні труднощі виникали через невідповідність територіальних меж функціонування. Економічні підрозділи базувалися на існуючому адміністративно-територіальному поділі (область – округ – район). Військова адміністрація не мала обласної ланки і польові комендатури охоплювали райони кількох округ і навіть областей.

Деякі тодішні німецькі аналітики вважали, що вилучення з компетенції воєнного командування низки господарських питань не виправдало себе. У той час як економічні

інстанції керувались у своїй роботі директивними документами з центру, військова адміністрація краще знала ситуацію на місцях і могла краще орієнтуватися у справах та відповідним чином діяти.

Відсутність єдиного органу, який би координував економічні зусилля Німеччини на Сході, негативно впливала на їхні результати. Однак навіть за цих умов окупанти спромоглися організувати тотальне “викачування” сировинних, сільськогосподарських, людських ресурсів на загарбаній території, хоча налагодити ефективне виробництво у промисловій сфері так і не змогли.

Літ.: *Державне управління: основи теорії, історія і практика* : навч. посіб. / В. Д. Бакуменко, П. І. Надолішній, М. М. Іжа, Г. І. Арабаджи ; за заг. ред. П. І. Надолішнього, В. Д. Бакуменка. – Одеса : ОРІДУ НАДУ, 2009; *Надолішній П. І. Теорія та історія державного управління (Опорний конспект лекцій до навчальної дисципліни)* : навч. посіб. / П. І. Надолішній. – Одеса : ОРІДУ НАДУ, 2006; *Нариси історії державної служби в Україні* / [О. Г. Аркуша, Є. І. Бородін, С. В. Віднянський та ін. ; редкол. : С. В. Кульчицький (кер. авт. кол.) та ін.] ; Голов. упр. держ. служби України, Ін-т історії НАН України. – К. : Ніка-Центр, 2009.

Макаренко Е.М., Іванков Р.Ш.

I

ІДЕОЛОГІЯ (грец. idea – поняття, logos – знання) – система концептуально оформлених уявлень, ідей і поглядів на політичне життя, принципи та форми державного устрою, яка відображає інтереси, ідеали, світогляд суб'єктів політики.

I. можна назвати формою суспільної свідомості, за допомогою якої соціальні групи сприймають та розуміють навколишній світ. **I.** є близькою до світогляду (англ. world-outlook – філософське сприйняття людиною навколишнього світу; система життєвих цінностей, переконань, ідеалів, поглядів особистості на об'єктивний світ та своє місце в ньому).

Між світоглядом та **I.** є багато спільного, але є й принципова різниця. Вона полягає в тому, що світогляд є характерною ознакою індивідуального світосприйняття, завжди статичного (що важко піддається будь-яким змінам), у той час як **I.** притаманна, насамперед, соціальним спільнотам і має яскраво виражений динамічний характер, оскільки становить засади організованої політичної діяльності із збереження, перетворення або руйнування суспільно-політичної дійсності. **I.** завжди базується на світогляді, але, зрештою, спрямована на його перетворення (вдосконалення). Таким чином, якщо світогляд розглядати як ціннісну систему усвідомлення суспільно-політичної дійсності, то **I.** виступатиме механізмом модернізації цієї системи.

I. починається з віри в те, що суспільство може жити краще, ніж є насправді. Фактично це є план удосконалення суспільно-політичного устрою. Тому основним змістом будь-якої **I.** є відповідний соціальний ідеал. Як правило, **I.** не стільки тлумачить існуючий суспільно-політичний лад, скільки демонструє “як має бути” – синтезує реальні політичні процеси з інтересами та бажаннями соціальної спільноти, що є носієм і виразником даної ідеології. За Ентоні Даунсом,

I. являє собою словесний образ кращого суспільства та основних шляхів його створення. Відтак кожна **I.** містить у собі елементи утопічності. Це зумовлено необхідністю для реалізації відповідної ідеології залучення широких народних мас, а отже, розробники та носії ідеології намагаються представити її не як бажаний ідеал для своєї обмеженої соціальної спільноти, а як ідеал, що є більш сприйнятний для всього народу або більшості громадян. Отже, неминучим є розширення обіцянок та утопічних елементів, соціальний популізм, які в процесі державотворення в рамках відповідної **I.** об'єктивно призводять до розбіжності між обіцяними і дійсним, між словом і ділом. Саме тому, за твердженням Я.Баріону, **I.** суттєво відрізняється від політичної науки через оперування переважно не раціональними аргументами, а гаслами, бажаннями, забобонами, міфами, закликами до відчуттів, посиленнями на авторитет тощо.

Найбільш відомими класичними **I.** є лібералізм, консерватизм, соціалізм, анархізм, націоналізм, фашизм тощо.

Політична наука не має усталеного уявлення щодо природи, джерел виникнення та сутності **I.** Існують кілька основних концепцій, в яких робляться спроби пояснити генезис **I.** та їх суспільну роль.

Перша концепція, що отримала назву “концепція напруження”, пов'язує виникнення **I.** з кризовими, критичними моментами у розвитку суспільства. У такі моменти, коли в суспільно-політичному житті нагромаджуються нерозв'язані проблеми і усталена система цінностей, поглядів та політичних рецептів не здатна подолати кризові явища, в суспільстві виникає нагальна потреба у нових концепціях, які б запропонували нові, альтернативні проекти суспільного облаштування, що здатні подолати накопичені проблеми. Власне, і запровадження А.Д. де Трассі самого терміна “**I.**” відбувається в буремні

часи Великої французької революції. На думку Єжи Шацького, у певні епохи творцям **I**. інколи надається можливість перетворити свою альтернативу ідеалу і дійсності на реальну політичну альтернативу, як це видно на прикладі французької та більшовицької революцій.

Друга концепція розглядає **I**. як форму віровчення, що слугує інструментом обґрунтування та захисту панівних суспільних інтересів. У такому розумінні **I**. свідомо приховує реальний суспільно-політичний стан, неадекватно відображаючи дійсність через суб'єктивно нав'язані апріорно задані цінності та ідеї, далекі від об'єктивних законів розвитку суспільства. Таких поглядів дотримувалися, зокрема Макс Вебер, Карл Маркс, Карл Мангейм та Еміль Дюркгейм. Ідеологічне “викривлення дійсності”, за Мангеймом, дає підстави говорити про дві сутності **I**.: як духовного утворення та як утопії (негативного варіанта **I**.) та про два типи **I**.: партикулярні й тотальні. Партикулярні **I**. являють собою сукупність уявлень індивідів чи окремих громад щодо їх реального та бажаного суспільного стану. Тотальні **I**. є, як правило, державними, вони формуються й підтримуються під впливом соціально-політичних та культурних умов, що реально склалися у державі.

Третя концепція визначає **I**. як інструмент обґрунтування інтересів соціальних спільнот та мобілізації індивідів на їх відстоювання. У такому розумінні **I**. виступає систематизованим та теоретично обґрунтованим віддзеркаленням відповідних цінностей, поглядів та інтересів окремих соціальних спільнот, що є активними акторами (суб'єктами) політичного процесу. Отже, визначальним чинником **I**. є її взаємозв'язок з політичним процесом та соціальними інтересами та їх обумовленість цими процесами. Цих поглядів дотримувалися Льюїс Фьойер, Мартін Селінджер, Карл Фрідріх та Реймонд Арон. За К.Фрідріхом, політика та **I**. являють собою дві сторони одного й того самого буття, оскільки “без ідеї не може бути будь-яких політичних дій”.

Вплив **I**. є відчутним на всіх фазах політичного процесу – від усвідомлення проблеми, вибору та прийняття політичного рішення до його здійснення та оцінки результатів. Водночас політика також суттєво впливає на **I**., оскільки саме політичний інтерес зде-

більшого виявляється вирішальним фактором обрання спрямування та змісту ідеологічної діяльності. Розвиваючи тезу М.Селінджера щодо “асиметричності” **I**. – здатності однакових ідей входити до різних ідеологій та обслуговувати різні політичні сили, Л.Фьойер сформулював “закон крил”, за яким будь-яка політична ідея у своєму генезисі проходить всі фази політичного спектра (зліва направо або навпаки), обслуговуючи в різні часи свого існування полярні політичні сили. Це дало йому підставу стверджувати, що “догма – це революційна **I**. попереднього покоління, коли колишні революційні фанатики перетворюються на консерваторів та охоронців ідей”.

Четверта концепція, що отримала назву функціонального підходу, трактує **I**. як інструмент соціальної інтеграції, ідентифікації та мобілізації. У такому розумінні **I**. становить ціннісну систему, що визнається великою кількістю людей та об'єднує їх у соціальні спільноти, оскільки значною мірою саме на засадах ідеологічної прихильності відбувається реальна політична соціалізація та об'єднання людей навколо відповідних гасел та ідей, спонукання їх до певних політичних дій (класичний приклад – український Майдан зими 2004 р.). Такі погляди відстоювали Томас Парсонс, Френсіс Фукуяма, Єжи Вятр, Девід Істон та Деніел Белл. **I**. як артикульовану сукупність ідеалів, цілей та завдань, що дає змогу членам політичної системи інтерпретувати минуле, усвідомлювати сучасність та на підставі цього є визначальним елементом самоідентифікації, визначав Д.Істон. На мобілізаційному аспекті **I**. як “переведенні ідей у соціальні дії” наголошував автор концепції постіндустріального суспільства Д.Белл. Функціональний підхід дав підставу стверджувати, що **I**. в сучасному світі вже виконали свою функцію та призвели до “кінця **I**.” (за Беллом), або ж навіть до “кінця історії” (за Фукуямою).

Літ.: Закон України про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua>; Головатий М. Ф. Соціальна політика і соціальна робота / М. Ф. Головатий. – К. : МАУП, 2005. – 556 с.; Економічна енциклопедія : у 3 т. / С. В. Мочерний та ін. – К. : Видавн. центр “Академія”, 2002. – Т. 3. – 952 с.; Ринок праці та соціальний захист : навч. посіб. із соц. політики / Е. Лібанова, О. Палій. – К. : Вид-во Соломії Павличко “Основи”, 2004. – 491 с.; Цвєтков В. В. Демократія і державне управлін-

ня: теорія, методологія, практика / В. В. Цветков. – К. : Вид-во “Юрид. думка”, 2007. – 336 с.

Радченко О.В.

ІДЕЯ НАЦІОНАЛЬНА (англ. National idea) – самоусвідомлення певної етнічної (народної) спільноти одним цілим, що розуміє свій внутрішній зв’язок, свій історичний характер, свої традиції, своє становлення і розвиток, свою долю і призначення, робить її предметом своєї свідомості, мотивуванням своєї волі. **І.н.** повинна забезпечувати найбільш оптимальне тлумачення призначення даної нації в сучасному світі, проте вона не лише визначає стратегію розвитку держави, а й також необхідна для самоідентифікації її громадян. У загальному контексті **І.н.** визначається як духовна першооснова, джерело особистісного розвитку людини; соціально-психологічний механізм інтеграції соціальних груп, етносів, релігійних конфесій, партій, рухів; джерело суспільного поступу того чи іншого етносу, його державотворчої енергії; механізм урівноваження та гармонізації життєдіяльності народів, що населяють певний ландшафтно-кліматичний простір і мають спільну історико-політичну долю, орієнтацію на майбутнє.

І.н. – це рушійна і водночас об’єднуюча сила, що здатна консолідувати українську націю на самореалізацію в перманентно змінюваних умовах та обставинах упродовж певних історичних циклів.

Досліджуючи історичний розвиток України протягом ХХ-ХХІ ст., можна класифікувати **І.н.** на: глобальні (ідея споживання; ідея конкурентоспроможності; ідея нейтралітету тощо); традиційні (ідея “свободи, рівності, братства”, “Україна для українців”, “Україна понад усе”, “ідея добробуту”); модернізаційні (“Євро-2012”); авангардистські (“Україна – найкраща країна Європи”). На роль національної претендують як євроінтеграційні, так і стабілізаційні ідеї в Україні.

Літ.: *Ребет Л.* Теорія нації / Л. Ребет. – Львів : Державність, 1997; *Шморгун О.* Основний зміст поняття “українська національна ідея” / О. Шморгун // Розбудова держави. – 1997. – № 6; *Касьянов Г. В.* Теорія нації та націоналізму : монографія / Г. В. Касьянов. – К. : Либідь, 1999; *Націоналізм.* Антологія / упоряд. : О. Проценко, В. Лісовий. – К. : Смолоскип, 2000; *Бочковський О.* Вступ до націології / О. Бочковський. – К. : Генеза, 1998; *Кафарський В.* Нація і держава: Культура, Ідеологія, Духовність / В. Кафарський. –

Івано-Франківськ : Плай, 1999; *Гелей С.* Українська національна ідея – методологія державотворення / С. Гелей, Р. Пастушенко, С. Рутар // Українська політологія. – Львів : Комерц. акад., 1995; *Іванишин В.* Нація, державність, націоналізм / В. Іванишин. – Дрогобич : Відродження, 1992; *Фартушний А.* Українська національна ідея як підстава державотворення : монографія / А. Фартушний. – Львів : НУ “ЛП”, 2000.

Розпутенко І.В.

ІНДУСТРІАЛІЗАЦІЯ – процес значного збільшення питомої ваги промислового виробництва в економіці, створення великого машинного виробництва у народному господарстві чи його окремих галузях. Головним показником щодо темпів **І.** прийнято вважати зміни у питомій вазі робочої сили, зайнятої у сільському господарстві. Зменшення цього показника до 25% свідчить про загальні ознаки трансформації аграрного суспільства в індустріальне.

Переваги, які отримує індустріальне суспільство, спонукало національні уряди розробляти і запроваджувати систему спеціальних заходів з прискорення **І.** У ХХ ст. така практика отримала назву політики **І.** Незважаючи на різноманіття форм та неоднакову успішність такої політики, вона незмінно передбачала розробку стратегій та планів, в яких віддавалася перевага промислового розвитку.

Доцільно виділяти: 1. **І.** як об’єктивну тенденцію, що відображається у зміні структури виробництва, зростанні питомої ваги промисловості в широкому спектрі показників: зайнятості, вартості виробленої продукції, вартості капітальних активів тощо. Русійною силою такої **І.** виступає приватний капітал, який масово відкриває для себе промисловість як прибуткову сферу вкладання коштів. Формування великого машинного виробництва значно прискорює **І.** та створює умови для широкого використання досягнень науки у виробництві. Це приводить до “промислового перевороту” (друга половина ХVІІІ – початок ХІХ ст.), який остаточно закріплює **І.** як провідну структурну тенденцію в економіці західноєвропейських країн.

Водночас **І.** призводить до суттєвих змін у структурі факторів виробництва непромислових галузей, збільшуючи їх залежність від індустріального сектору економіки. Їх темпи розвитку виявляються залежними від

прогресу промисловості. Через це **I.** часто ототожнюють із формуванням техніко-технологічних основ суспільства, яке, залежно від уподобань дослідників, називали капіталізмом, індустріальним чи промисловим суспільством.

2. **I.** як політику, спрямовану на прискорення розвитку промисловості, збільшення її ролі у структурі національної економіки. У цьому випадку завдання **I.** походили від оцінок стану національної економіки та необхідності удосконалення її структури. Рушійною силою такої **I.** виступала держава, основним змістом діяльності якої в економіці становилася підтримка промисловості. Враховуючи довготривалий характер такого курсу, його реалізація неминуче супроводжувалася здобутками держави у сфері планування та оволодінням механізмами стимулювання розвитку промисловості.

I. в соціалістичних країнах і передусім у СРСР перетворилася на планомірний процес створення висококонцентрованого промислового виробництва з провідною роллю важкої промисловості. Вважаючи план за закон, а індустрію за базу для соціальних перетворень, СРСР проявив приклад надзвичайно високих темпів нового промислового будівництва та монополії державної форми власності на засоби виробництва.

У країнах з ринковою економікою звернення до політики **I.**, як правило, було пов'язане із намаганням піднесення конкурентоспроможності національної економіки чи отриманням (або закріпленням) геополітичних переваг. Тому і сама політика **I.** мала надзгоданяючий характер чи закріплювала вже раніше отримане лідерство. В останньому випадку це проявляло себе у промисловій політиці, яка визначала як пріоритет розвиток провідних галузей національної індустрії. Відповідно до цього формувалися й інструменти державного впливу на промисловість та економіку в цілому. Така практика стала масовою у післявоєнній Європі, де широко вживалися заходи з державної підтримки розвитку промисловості. На цій підставі поширеною стала практика довгострокового прогнозування та індикативного планування розвитку економіки.

Найбільш розвинену форму така діяльність набула у Франції, де вона спрямовувалася ідеями “індустріального імперативу” та “дирижизму”, а майбутне країни відверто пов'я-

зувалося з конкурентоспроможністю національної промисловості. Подібну роль відіграла держава в Італії, Німеччині та ін. країнах, намагаючись цілеспрямовано впливати на галузеву структуру економіки.

Інший варіант політики **I.** був продемонстрований деякими країнами, що розвиваються. Тут підтримка державою індустріального сектору була відповідна намаганням національних урядів якісно змінити структуру економіки. Джерелом такої політики слід вважати домінування у 40-60-ті рр. XX ст. в академічних колах точки зору щодо вирішальної ролі **I.** для подолання бідності. Відповідно до періоду звернення таких держав до політики **I.** прийнято виділяти її “хвилі”, які, у свою чергу, пов'язані із визнанням країн, що запровадили таку практику “новими індустріальними країнами”. Так, до першої “хвилі” відносять Республіку Корею, Сінгапур, Тайвань, Гонконг; другої – Аргентину, Бразилію, Мексику, Чилі, Уругвай; третьої – Малайзію, Таїланд, Індію, Кіпр, Туніс, Туреччину, Індонезію; четвертої – Філіппіни та Китай.

Стратегії **I.** таких країн були зорієнтовані на заміщення імпорту продукцією власної промисловості (латиноамериканська модель) чи розвитку орієнтованого на експорт виробництва (азіатська модель). Необхідним елементом таких стратегій став протекціонізм, а об'єктом основної уваги з боку держави – переробна промисловість.

Неоднозначні наслідки такої практики та інтерес до постіндустріальної тематики визначили периферійне місце проблеми **I.** у сучасній науці. Сьогодні вона досліджується переважно в контексті історичних дисциплін, також як і політика **I.**

Літ.: *Абрамс Р. М.* К вопросу об изучении истории индустриализма / Р. М. Абрамс // Экономическая история: исследования, историография, полемика. – М. : [б. и.], 1992; *Гелбрейт Дж.* Новое индустриальное общество / Дж. Гелбрейт. – М. : [б. и.], 2004.

Козинський С.М.

ІНДУСТРІАЛЬНЕ (ПРОМИСЛОВЕ) СУСПІЛЬСТВО – поняття (термін) вживається в двох значеннях: 1) як визначення промислового високорозвинутого суспільства, в якому від третини до половини самодіяльного населення працює в добувній і обробній промисловості, де створюється

основна частина валового національного продукту; 2) як назва соціально-економічної теорії, що пропонує певну періодизацію все-світньої історії і виділяє в ній основні історичні епохи суспільного прогресу. Термін **I.(п.)с.** був введений на початку XIX ст. Сен-Симоном. Різні варіанти тлумачення **I.(п.)с.** траплялися в роботах класиків західної соціології – Конта, Спенсера, Дюркгейма та ін. **I.(п.)с.** – одне з основних понять, у яких філософи, соціологи, політологи та економісти аналізують тенденції і особливості природи розвинених, модернізованих держав на відміну від “традиційних”, “аграрних” (родоплемінних, феодальних). Однак новим, більш широким і змістовнішим він став лише в 50-ті рр. XX ст. (Р.Арон, У.Ростов, Д.Белл та ін.) у зв’язку з активною експансією в соціальних науках теорії модернізації. Модернізація тих чи інших спільнот у 50-60-х рр. однозначно пов’язувалася з процесами урбанізації, індустріалізації, бюрократизації та раціоналізації управління, з поширенням масової освіти, забезпеченням надійних транспортних комунікацій, утвердженням ринкової економіки та виникненням соціальних груп підприємців і найманих працівників, становленням демократії, громадянського суспільства і правової держави тощо, де центральну роль відіграють машинне виробництво, фабрична організація та дисципліна праці, науково-технічна діяльність, загальнонаціональний ринок та система господарювання. Капіталізм у теоріях **I.(п.)с.** розглядається як його ранній ступінь (європейські країни в XIX – початку XX ст.). У низці країн суперечності становлення індустріального суспільства привели в 20-30-х рр. XX ст. до виникнення тоталітарних режимів.

I.(п.)с. описувалося, як правило, такими параметрами соціальної системи, як завершена індустріалізація, переважання індустріального сектору над аграрним, масового виробництва товарів і послуг над усіма іншими формами організації виробництва. В економіці розвинена система соціальної стратифікації, що базується на складному і всеохопному поділі праці, високий ступінь диференціації ролей та інститутів, розвинена система освіти, здатна заповнити ніші, що виникають, у системі професійної спеціалізації та соціальної стратифікації в соціальній сфері. **I.(п.)с.** відрізняється від традиційно-

го зменшенням функціональної нерозчленованості соціальних одиниць і зростанням структурної диференційованості, виникненням нових соціальних організацій, що спеціалізуються на виконанні особливих функцій. При цьому малося на увазі, що кожна структурна одиниця соціальної системи при диференціації її функцій породжує нові соціальні елементи з більшою адаптаційною здатністю, а отже, більш досконалі.

Конкретні критерії “індустріалізованості” того чи іншого суспільства неоднакові в різних авторів, однак в узагальненому вигляді всі відмінності виявляються варіаціями на одну і ту саму тему: індустріальне суспільство описують за допомогою понять функціональної спеціалізації, диференціації, раціоналізму, централізації, тоді як “традиційне доіндустріальне” суспільство характеризується поняттями функціональної нерозчленованості, ірраціоналізму, локальності. Концепції модернізації та **I.(п.)с.** покладені в основу численних теорій сучасної політології і соціології – конвергенції, постіндустріального, інформаційного суспільства та ін. Природним продовженням системи ідей **I.(п.)с.** стала теорія постіндустріального суспільства 70-х рр. XX ст., яка нині швидко поширюється у світі.

Літ.: *Енциклопедичний словник з державного управління* / уклад. : Ю. П. Сурмін, В. Д. Бакуменко, А. М. Михненко та ін. ; за ред. Ю. В. Ковбасюка, В. П. Трошинського, Ю. П. Сурміна. – К. : НАДУ, 2010. – 820 с.; *Філософський словарь* / под ред. И. Т. Фролова. – 7-е изд., перераб. и доп. – М. : Республика, 2001. – 719 с.; *Всемирная энциклопедия: Философия* / главн. науч. ред. и сост. А. А. Грицанов. – М. : АСТ ; Минск : Харвест, Современ. литератор, 2001. – 1312 с.

Михненко А.М.

ІНСТИТУТ ПОЛКОВНИЦТВА В УКРАЇНСЬКІЙ КОЗАЦЬКІЙ ДЕРЖАВІ.

Очільником військової та адміністративної влади на території полку й водночас виконавцем доручень гетьмана, а також генеральних і старшинських рад виступав полковник. Зважаючи на відносно високий рівень децентралізації влади в Гетьманаті, роль і місце інституту в політичній системі країни були досить поважними. Особливо значення полковничої влади зростало в часи послаблення ролі гетьманського проводу – через різні обставини: як іманентні, так і привнесені ззовні.

Функціональні обов'язки полковника частково окреслювалися в універсалах гетьманів, виданих на підтвердження легітимності полковницької елекції чи призначення на полковництво, а також регулювалися нормами звичаєвих практик.

Найбільш рання гетьманська інструкція міститься в універсалі Б.Хмельницького, виданому 1 серпня 1650 р. через призначення на полковництво ніжинське бужинського сотника Лук'яна Сухині. У документі, що мав на меті передовсім оповісти полчанам про переміну влади, регіментар лише в загальних рисах окреслював повноваження новопризначеного старшини. У визначенні в універсалі повноважень полковника відверто вчувається тісна пов'язаність дій гетьманського уряду з поточним моментом – потребою реалізовувати умови Зборівського договору 1649 р.

Адже перед тим чинний полковник ніжинський Прокоп Шумейко лише за день до призначення Сухині на полковництво був усунутий гетьманом від влади через відмову виконувати його накази, пов'язані з реалізацією зборівських постанов.

Цей розпорядчий документ став результатом продуманої і добре підготовленої акції гетьманського уряду. Втім, і в ньому прерогативи полковника визначалися доволі загально. І лише зважаючи на стратегічне розташування ввіреного Нечаєві Білоруського полку, наказ містив певне уточнення. Не зазнала принципівих змін картина і в останній третині XVII ст., коли власне державні порядки Гетьманату набрали своїх завершених форм. На це, зокрема, вказує й один з небагатьох відомих дослідникам документів такого роду – універсал Івана Самойловича про призначення Федора Мовчана полковником до Прилук. У ньому після розлогого інформування полчан про призначення Мовчана на прилуцьке полковництво містилася лапідарна – вже знайома з часів гетьманування Богдана Хмельницького – формула владних повноважень новопризначеного старшини.

Насправді ж владні прерогативи полкових очільників охоплювали широке коло адміністративних, військових, судових і фінансових повноважень, фактично дублюючи на місцевому рівні прерогативи гетьманської влади. Так, полковники забезпечували мобілізацію ввіреного їм військового підрозділу, здійснювали всю повноту розпорядчих

функцій на підвладній їм території. Насамперед, вони розпоряджалися земельним фондом (т. зв. рангові маєтності), який складала колишні королівщини та землі, залишені шляхтою. Полковники розподіляли ці землі між старшиною і козаками як плату за несення ними військової служби. Вони також організували фінансову справу, керували збором податків до військового скарбу, здавали в оренду підприємства, що належали до військового фонду, збирали орендну плату. Вкрай важливою була роль полковників і в організації козацького судочинства на місцях. Попри існування інституту полкових суддів, саме інститут полковництва уособлював собою судову владу на місцях, виступав на місцевому рівні в ролі верховного судді. Повноваження полковників у поземельних і фінансових справах, а також судочинстві ставили під їхній контроль і міську спільноту та міське господарство, давали змогу втручатись у внутрішні справи міст.

Усе це унормовувалося не відбитими на папері звичаєвими практиками. Їхнє перенесення на письмо спостерігалось вже за часів реформування норм українського державного життя урядом Петра I, для якого чітке регламентування способів існування державних інститутів було надзвичайно важливим. Процес упровадження в державне життя Гетьманату писаних інструктивних норм збігся у часі з початками призначення з 1722 р. на полкові посади російських офіцерів (перший випадок зафіксовано ще 1719 р., коли на полковника ніжинського було висунуто сина царського вельможі графа Алексія Толстого Петра; утім, останній доводився зятем гетьманові Івану Скоропадському і цей випадок можна було трактувати як вияв непотизму, що не мав під собою вагомого політичного підтексту).

Першу ж детальну інструкцію особі, призначеній на полковництво в Гетьманат, датовано 1723 р. Документ, адресований щойно призначеному на полковництво до Стародуба майорові російської армії Івану Кокоскіну, становив додаток до так званих “Артикулов воинских”, що враховував специфіку самого призначення й особливості врядування російського офіцера в “малоросійському полку”. Запорукою ж дотримання інструкцій-наказу мали стати суворі покарання, передбачені для порушника: на винного чекала смертна кара.

Ступінь повноти влади полковника залежав від авторитету конкретного старшини серед полчан, його наближеності чи віддаленості від особи регіментаря, наявності чи відсутності розгалуженої мережі сімейно-родинних зв'язків у середовищі владного прошарку козацтва. Важливим чинником маркування меж владних прерогатив полковника виступала сила гетьманської влади. Тенденція до посилення останньої зазвичай негативно позначалася на широті повноважень і ступені підконтрольності влади полковників. Натомість послаблення через ті чи інші обставини гетьманського повновладдя створювало сприятливі передумови для делегування чималої частки владних прерогатив від регіментаря до очільника місцевої влади. Доволі важливу роль у процесі “перетягування” владних повноважень між гетьманським урядом і полковниками відіграла позиція російської влади, яка виступала союзником полкової старшини в її боротьбі за помірковану емансипацію з-під влади гетьмана. У другій половині XVII ст. зазначена політика знаходила своє втілення в різного роду обмежувальних приписах, включених за ініціативи царських уповноважених до тексту гетьманських статей.

Право вільної елекції полковників – так само, як і гетьмана, – належало до тих небагатьох наріжних “прав і вольностей”, які, власне, і маркували поняття козацьких свобод, на оборони яких так рішуче козацтво виступало з кінця XVII ст. Відповідно й позбавлення козацтва цього права урядом Речі Посполитої, згідно з умовами “Ординації Війська Запорозького” 1638 р., стало однією з причин вибуху козацького повстання на початку 1648 р. Успішний перебіг повстання де-факто ліквідував будь-які обмеження королівської влади в цій сфері.

Ускладнення державних функцій Війська Запорозького, що швидкими темпами відбувалось уже з літа 1648 р., а також суттєве зміцнення гетьманської влади за роки перебування на уряді Богдана Хмельницького об'єктивно підвели до трансформацій і цього, одного з наріжних, каменів військової демократії. Зміни стосувалися здебільшого перебирання гетьманом прерогативи призначення та звільнення з полковничих урядів до своїх рук. За гетьманування Хмельницького спротив товариства стосовно такого стану речей у відомих нам документах не

артикулюється. В умовах розгортання громадянської війни за гетьманування Івана Виговського, коли в опозицію перейшов не лише легітимний полтавський полковник Мартин Пушкар, а й самопроголошений громадою на противагу гетьманському ставленіку миргородський полковник Степан Довгаль і деякі інші старшини, легітимність яких ставилася під сумнів гетьманським проводом, проблема правочинності обрання на полковництво чи позбавлення полковників влади набула неабиякої актуальності.

До т. зв. нових статей Юрія Хмельницького 1659 р. було записано норму, згідно з якою обрання полковників, як і інших старшин, мало відбуватися не за вказівкою гетьмана, а з волі товариства. Так само не дозволялось обирати на полковництво, як і на інші старшинські уряди, іновірців.

Не мали права посідати старшинські уряди й новохрещені іноземці. Обґрунтування як першого, так і другого вочевидь випливало з недавніх споминів про роль колишнього аріанина Юрія Немирича в розриві стосунків з Москвою та укладенні Гадяцької угоди 1658 р. Аналіз практик, що мали місце в політичних відносинах Гетьманату другої половини XVII ст., вказує на той факт, що політичні реалії суттєво відрізнялися від правових приписів. Зокрема, виданий 22 липня 1676 р. універсал гетьмана Івана Самойловича охочекомонному полковникові Ілляшу Новицькому демонструє таку картину процедури обрання на полковництво: делегація від стародубської полкової старшини, яка прибула до місця резидування гетьмана, порушила перед регіментарем питання про дозвіл на проведення виборів.

Активну протидію намірам гетьмана розширити сферу свого впливу під час призначення та звільнення з полкових урядів чинила російська влада. Маючи на меті забезпечення сприятливих умов для контролю за політичними процесами в Україні, російський уряд намагався створити систему противагу гетьманській владі через посилення позицій полковників. У контексті цього завдання вельми актуальним виглядало завдання убезпечити полковників від самовладдя гетьмана у разі позбавлення їх влади.

Згідно з положеннями договору 1659 р., багато старшин, котрі зарекомендували себе вірною службою царю, практично виводилися з-під юрисдикції гетьмана, в тому числі

отримували імунітет і в справі позбавлення їх владних повноважень без відповідного дозволу офіційної Москви. До того ж гетьману, як уже згадувалося, заборонялося відправляти полковників у відставку без узгодження цього питання на раді. Але насправді, як у разі обрання на полковництво, так і в разі відсторонення небажаного старшини від влади, прерогативи гетьмана були ширшими. Процедура позбавлення полковника влади, принаймні з останньої третини XVII ст., передбачала надання регіментарем відповідного дозволу та обов'язкову присутність при цьому його уповноваженого представника. Крім того, гетьмани вдавалися до проведення в гетьманській резиденції певних розслідувань причин відставки. В окремих випадках могла спостерігатися процедура добровільного зречення полковницького пернача. Хоча насправді “добровільність” зречення могла виявитися дуже умовною.

Опосередкованим свідченням зловживань гетьманської влади у сфері кадрової політики може слугувати вступна частина положень Конституції 1710 р., в яких ідеться про суть і порядок призначення на старшинство, насамперед на полковничий уряд, а також способи застереження корупційних дій під час реалізації гетьманом своїх повноважень. Застерігаючи за громадою право вільної елекції, автори Конституції водночас ставили процес виборів (перевиборів) під контроль гетьманської влади, залишаючи за останньою право надання санкції на відповідні дії. Політичний розвиток Гетьманату після подій 1708-1709 рр. пішов зовсім іншим шляхом, аніж тим, яким його хотіли бачити автори Конституції 1710 р. У сфері кадрової політики в роки кардинальних реформ, започаткованих в Україні урядом Петра I, також відбулися принципові зрушення. Зокрема, російській владі вдалося досягти значних успіхів у справі обмеження впливу гетьмана на обрання на полковництво та позбавлення полковників влади, а також загалом у справі підзвітності останніх своєму регіментареві. Уже відразу після подій, пов'язаних із розривом гетьмана Івана Мазепи з російською короною та переходом на бік шведського короля Карла XII, в оточенні царя Петра I було виразно артикульовано необхідність впровадження в російську політику щодо Гетьманату цілеспрямованого курсу, скерованого на пониження гетьманської влади

через потурання самовладдю полковників, виведення останніх з-під його контролю та перебирання на себе прерогатив реалізації кадрової політики.

На початку 1715 р. було видано указ Сенату, яким встановлювався новий порядок заміщення старшинських вакансій, принципово відмінний від тих практик організації влади, що існували в Гетьманаті раніше. Прерогативи російської влади в процесі заміщення полкових вакансій не обмежувалися лише участю резидента в ухваленні відповідного рішення гетьманом. Починаючи з 1710-х рр. офіційний Петербург почав вдаватися до практики прямого призначення свого кандидата на старшинство в Україну через видання відповідних сенатських чи іменних царських указів.

Апробована у 1710-х рр. практика з початком 1720-х рр. була концептуалізована в програмі заміни виборних козацьких полковників урядовцями з числа офіцерів російської армії, яких мали призначати винятково указами царя. Технологія перебирання владних повноважень передбачала реалізацію проекту в два етапи. На першому – в полкові центри Гетьманату призначалися російські офіцери як коменданти, що мали перебрати до своїх рук лише незначну частину повноважень полковника, а також налагодити контроль за його діями. Уже на другому етапі, під час створення сприятливих умов і формування відповідної суспільної думки, планувалося ліквідувати інститут виборних полковників, передавши всю повноту влади до рук колишніх комендантів. Сенатська ухвала від 12 липня 1722 р., якою було санкціоновано запровадження інституту комендантів, наголошувала на тимчасовому характері владних повноважень коменданта, що в майбутньому мав стати повноправним полковником, з уже іншими, безперечно ширшими, прерогативами (“до определения полковничества”). Досвід перехоплення владних повноважень на місцях представниками російської військової влади виявився доволі суперечливим. Насамперед чимало новопризначених у такий спосіб полковників виявилися не на висоті покладених на них сподівань. Крім того, загалом лояльні до російської влади члени місцевих старшинських корпорацій в умовах згорання надто радикальних реформ, розпочатих в Україні урядом Петра I, зуміли перекона-

ти центральну владу в доцільності призначення на вакантні полковничі уряди представників саме їхнього середовища.

Утвердилася практика кооптації російських офіцерів лише до деяких, переважно північних, полків Гетьманату. У решті адміністративних одиниць зберегли свої позиції козацько-старшинські корпорації.

Процедура обрання на полковництво, починаючи із встановлення Війську Запорозькому умов нових статей 1659 р., передбачала обов'язкове приведення новообраних старшин до присяги цареві. На практиці акт легітимізації влади новообраного полковника полягав насамперед у виданні відповідного гетьманського універсалу. Як обов'язковий атрибут обрання на старшинство класифікує складання новопоставленим старшиною присяги вірності монархові й монарший указ 1715 р. Норми Конституції 1710 р. також конституювали принесення присяги як обов'язковий атрибут вступу полковників та іншої старшини на уряд.

Проте в цьому документі як об'єкт присяги, зрозуміло, фігурує не царська влада і навіть не шведський король як офіційний протектор козацької України, а “отчизна”.

Літ.: *Державне управління: основи теорії, історія і практика* : навч. посіб. / В. Д. Бакуменко, П. І. Надолішній, М. М. Їжа, Г. І. Арабаджи ; за заг. ред. П. І. Надолішнього, В. Д. Бакуменка. – Одеса : ОРІДУ НАДУ, 2009; *Історія українського парламентаризму: від допарламентських форм організації політичного життя до сьогодення* / голова ред. ради В. М. Литвин ; кер. авт. кол. В. А. Смолій ; НАН України ; Ін-т історії України. – К. : Вид-во “Дніпро”, 2010; *Малиновський В. Я. Державне управління* : навч. посіб. / В. Я. Малиновський. – Луцьк : Ред.-вид. від. “Вежа” Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2000; *Надолішній П. І. Теорія та історія державного управління* (Опорний конспект лекцій до навчальної дисципліни) : навч. посіб. / П. І. Надолішній. – Одеса : ОРІДУ НАДУ, 2006; *Нариси історії державної служби в Україні* / [О. Г. Аркуша, Є. І. Бородін, С. В. Віднянський та ін. ; редкол. : С. В. Кульчицький (кер. авт. кол.) та ін.] ; Голов. упр. держ. служби України, Ін-т історії НАН України. – К. : Ніка-Центр, 2009.

Макаренко Е.М.

ІНСТИТУТ ПОЛКОВОЇ СТАРШИНИ В УКРАЇНСЬКІЙ КОЗАЦЬКІЙ ДЕРЖАВІ.

Під час управління ввіреною йому полком полковник спирався на полкову старшину, склад якої майже повністю дублював склад

гетьманського уряду – полковий обозний, полковий суддя, полковий осавул, полковий писар і полковий хорунжий (відсутнім є лише уряд бунчужного). Натомість згадки про інститут полкового хорунжого в джерелах регулярно зустрічаються від середини XVII ст., коли уряд хорунжого генерального ще не став постійно діючим. У першій чверті XVIII ст. в переписних книгах окремих полків знаходимо згадки про уряд “праперщика полкового”, що вочевидь є аналогом саме генерального бунчужного. Крім того, до полкового старшини іноді потрапляють і “арматний осавул”, і “арматний хорунжий”. Очевидно, близькими були й моделі службової ієрархії полкового та генерального рівнів. Щоправда, позиції полкового писаря, як і полкового обозного, виглядають значно слабшими, аніж позиції їхніх аналогів у гетьманському уряді. Так, згідно з нормами договору 1654 р. (повтореними без змін у цій частині в пізніших угодах), полковий осавул отримував щорічно на ранг 200 золотих польських і прибутки з млина, тоді як полкові писар і хорунжий були обмежені лише виплатою 50 золотих польських. Про плату полкових обозних з нез'ясованих причин у договорах не йшлося, а на ранг полковнику призначалося 100 єфимків і прибутки з млина. Згідно із запропонованим урядом П.Тетері проектом сеймової постанови представницького органу Речі Посполитої 1664 р., полковникові та полковому осавулові передбачалося виділення на ранг млина, а першому з них – ще й прибутків з одного староства. Варто зауважити, що, крім полковників, настільки великі пожалування на ранг були передбачені лише гетьманові. Отже, це недвозначно вказує на вельми високий соціальний статус цієї групи козацької старшини в ієрархічній структурі Війська Запорозького. Певну перевагу статусу полковника перед частиною генеральних старшин засвідчує й фактичний матеріал, що стосується взаємин Війська Запорозького з царем. Наприкінці 70-х – початку 80-х рр. XVII ст. розміри отриманої полковниками від царя натуральної платні з нагоди укладення перемир'я з турецьким султаном поступалися лише розмірам пожалування гетьмана і ледь-ледь генерального обозного, натомість перевищували винагороду інших генеральних старшин. Завершуючи розгляд питання ієрархічної моделі полкового уряду, варто зауважити, що

на початку становлення військово-адміністративної структури Гетьманату зустрічаються згадки щодо наявності не одного, а двох полкових хорунжих, один з яких є “першим”, а отже, і старшим. У документах кінця XVII-XVIII ст. подібні факти виявляються вкрай рідко, що наштовхувало на припущення про відмову від такої практики. Утім, компут Полтавського полку, складений 1719 р., фіксує наявність двох полкових осавулів і двох полкових хорунжих, а перепис Полтавського полку 1732 р. містить вказівку й на ієрархію стосунків між полковими осавулами, називаючи одного з них “осавулом полковим”, а іншого – “другим осавулом”. Порівняльний аналіз компутів 1719 р. та 1732 р. дає підстави говорити про існування практик поступового просування полковою службовою драбиною. Щоправда, для деяких названих старшин таке стрімке кар’єрне зростання можна пояснити тісними родинними зв’язками з колишніми полтавськими полковниками (Іван Левенець, Василь Кочубей) чи впливовими полтавськими старшинами (Антон Кованька).

З часом у практиках полкового урядування поширюється інститут т. зв. “наказництва”, який прикладається як до уряду полковника, так і до урядів його помічників. Найбільшого поширення “наказництво” набуває у випадках з урядом полковника. Наказних, тобто тимчасово виконуючих обов’язки, полковників призначає сам полковник чи гетьманська адміністрація або на час відсутності повноважного урядовця в полку, або для керування частинами полку в поході, або ж після відсторонення повноважного полковника до нового обрання чи призначення. Нерідко справа не обмежувалася призначенням лише одного наказного полковника – їх могло бути два, три (особливо коли справа стосувалася розпорощення полку для участі у воєнних операціях зразу на кількох театрах бойових дій і, природно, керування полковою адміністрацією на місцях).

Виконувачами обов’язків наказного полковника здебільшого призначали сотників, причому переважно тих, котрі очолювали сотні в полкових центрах; рідше – полкову старшину і ще рідше – генеральних старшин (осавулів, бунчужних чи хорунжих). Перебування на уряді наказного полковника часто-густо ставало своєрідним трампліном для

переміщення на повне полковництво або ж засвідчувало впливовість того чи іншого старшини в середовищі певної козацької корпорації.

У практиках адміністрування першої половини XVIII ст. гетьман або царський уряд вдавалися до застосування інституту “наказництва” для того, аби, уникаючи номінування “повного” полковника, зберегти уряд вакантним для призначення на нього свого протеже чи передачі фактичного управління полковими справами іншим владним структурам (наприклад, комендантам російських гарнізонів, розквартированих у полкових центрах Лівобережжя).

Літ.: *Державне управління: основи теорії, історія і практика* : навч. посіб. / В. Д. Бакуменко, П. І. Надолішній, М. М. Іжа, Г. І. Арабаджи ; за заг. ред. П. І. Надолішнього, В. Д. Бакуменка. – Одеса : ОРІДУ НАДУ, 2009; *Історія українського парламентаризму: від допарламентських форм організації політичного життя до сьогодення* / голова ред. ради В. М. Литвин ; кер. авт. кол. В. А. Смолій ; НАН України ; Ін-т історії України. – К. : Вид-во “Дніпро”, 2010; *Малиновський В. Я. Державне управління* : навч. посіб. / В. Я. Малиновський. – Луцьк : Ред.-вид. від. “Вежа” Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2000; *Надолішній П. І. Теорія та історія державного управління* (Опорний конспект лекцій до навчальної дисципліни) : навч. посіб. / П. І. Надолішній. – Одеса : ОРІДУ НАДУ, 2006; *Нариси історії державної служби в Україні* / [О. Г. Аркуша, Є. І. Бородін, С. В. Віднянський та ін. ; редкол. : С. В. Кульчицький (кер. авт. кол.) та ін.] ; Голов. упр. держ. служби України, Ін-т історії НАН України. – К. : Ніка-Центр, 2009.

Макаренко Е.М.

ІНСТИТУТИ ВИЩОЇ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ НА ЗЕМЛЯХ УКРАЇНИ (1569-1795). Найвищою владою в Речі Посполитій був наділений король, який у період між сеймами був головою виконавчої влади. Він обирався пожиттєво сеймами на основі права елекції *virिति*, тобто безпосередньо представниками шляхетського стану. Разом із сеймом король також репрезентував і законодавчу владу, адже мав право законодавчої ініціативи та затвердження сеймових ухвал. Саме від його імені публікувалися сеймові постанови (“конституції”). Але в ролі законодавця польський монарх насамперед виступав стосовно мешканців королівських міст, селян із королівських земель (т. зв. королівщин) та

євреїв Корони Польської. Король мав право призначати всіх державних урядовців пожиттєво та номінувати на сенаторські посади. Монарх не міг усувати з посад цих урядовців навіть у разі невиконання ними своїх обов'язків. Загалом же польський король своїми універсалами призначав близько 180 річпосполитських урядів. Разом із сенатом і посольською ізбою король складав три "сеймуючі стани" країни.

Польський монарх також був верховним головнокомандувачем і керував закордонною політикою Речі Посполитої. У проведенні зовнішньополітичних заходів король був менш обмежений у повноваженнях, ніж усередині країни. Король також головував у сенаті та очолював сеймовий і надвірний (згодом – асесорський) суди з особливо важливих справ. Найголовнішим владним повноваженням короля була роздача ним у пожиттєво володіння земельних маєтностей. Разом із тим, незважаючи на широкі права, король був значно обмежений у своїй владі сеймом: по-перше, без згоди тогочасного парламенту він не мав права на одруження (з 1573 р.); по-друге, не міг отримувати нові землі та маєтки для себе і родини (з 1631 р.); по-третє, був не в змозі виїжджати за межі Польсько-Литовської держави (з 1641 р.).

Досить часто в Речі Посполитій траплялися періоди безкоролів'я. У цей складний для країни період вищу державну владу тимчасово здійснювала каптурова конфедерація шляхти на чолі з примасом. Примасом обов'язково ставала особа, яка в ієрархії римокатолицької церкви мала чин гнєзненського архієпископа. Головний обов'язок примаса полягав у підготовці королівської елекції. Вибори складалися з таких етапів: конвокація (утворення генеральної конфедерації шляхти), елекційний сейм (на якому відбувалося обрання короля та укладення ним договірних статей зі шляхтою) і коронаційний сейм (де новообраний монарх складав присягу та коронувався).

Поряд із королем найвищу державну владу в Речі Посполитій здійснював вальний (загальнодержавний) сейм. Чергові, або ординарні, сейми скликалися один раз на два роки і мали тривати не більше шести тижнів. Крім того, у разі надзвичайних ситуацій скликалися позачергові (екстраординарні) засідання сеймів, які тривали не довше двох тижнів.

Сейм Польсько-Литовської держави був двопалатним і складався з посольської ізби та сенату. Посольська ізба формувалась як представництво земських шляхетських сеймиків і складалася з 170 послів. До сенату входили воєводи і каштеляни, архієпископи та єпископи, а також такі вищі урядовці, як великий маршалок, надвірний маршалок, канцлер і підканцлери, підскарбничі та ін. На початку XVII ст. до складу сенату входило 140 осіб, які пожиттєво посідали свої місця.

Повноваження сейму були визначені ще в 1505 р. згідно з т. зв. конституцією *Nihil novi*. Її основним положенням було те, що король без згоди земських послів і сенаторів не міг ухвалювати законодавчі акти, що стосувалися правового становища шляхти. Ця конституція також урівнювала в правах сенаторів і членів посольської ізби. Найголовнішими державними завданнями сейму були: ухвалення постанов внутрішньополітичного характеру, встановлення податків, скликання посполитого рушення, нобілітація шляхти, контроль за королівським урядом, згода щодо призначення на держуряди, ратифікація міжнародних угод тощо.

Ухвалені на сеймі постанови (т. зв. конституції) поділялися на довготермінові й тимчасові, тобто такі, що мали діяти лише протягом певного часу. Для схвалення рішень потрібна була згода всіх учасників сейму. Спочатку сенатори по черзі висловлювали свою думку стосовно того чи іншого питання, після чого король або ж канцлер формулювали основну думку (т. зв. конклюдзію). Написанням остаточного тексту конституцій займалася спеціальна комісія, яка обиралася з депутатів посольської ізби на початку сейму й складалася з 4 осіб, що репрезентували Корону Польську та Велике князівство Литовське. Опрацьований у такий спосіб проект постанови оголошувався перед закінченням роботи сейму, а потім допрацьовувався згідно із зауваженнями. Остаточо редагував постанову-конституцію сам король, і після публікації польською мовою її надсилали до воєводств для оголошення на реляційних сеймиках. У містах проведення сеймиків сеймові конституції вписували до гродських книг. Саме з цього часу вони набували правочинності для місцевої влади.

До сенату обов'язково входили гнєзненський і львівський архієпископи й усі римо-

католицькі єпископи, а також 10 т. зв. міністрів від Корони Польської та Велико-го князівства Литовського – канцлери, під-канцлери, великі й надвірні маршалки та великі підскарбії. Крім того, членами сенату були всі річпосполитські воєводи та каштеляни включно зі жмудським (жемайтським) старостою. Згідно з ієрархією, найвищим серед духовних сенаторів уважався гнзненський архієпископ, серед світських – краківський каштелян, а серед вищих державних посадовців – великий коронний маршалок. За кожним сенатором і членом посольської ізби закріплювалося певне місце сидіння, що відповідало престижності воєводств, а отже, їхньому політичному впливові. Важливістю посольської ізби засвідчувала її головна функція, що полягала в ухваленні спеціальних постанов, кожна з яких закріплювалася королівським підписом і таким чином ставала законом у межах Речі Посполитої.

З 1573 по 1647 р. у Речі Посполитій відбулося 68 сеймів. З них 45 засідань були звичайними, 11 – надзвичайними, 4 – конвокаційними, 4 – елекційними і 4 – коронаційними. “Золотою шляхетською вольністю” вважалося право *liberum veto* (з лат. – вільно забороняю), за яким кожен депутат сейму міг заперечити те чи інше його рішення й у такий спосіб зірвати роботу парламентського органу Речі Посполитої. З 1550 до 1600 р. з 40 проведених сеймів було зірвано дев’ять. Протягом першої половини XVII ст. з 46 сеймових засідань зірвали шість, а в другій половині століття відсоток безрезультативних сеймів досяг третини. Натомість з 15 скликаних під час правління короля Августа III (1736-1763 рр.) відбувся лише один – вальний сейм 1736 р. Право ветовання кожним сеймовим делегатом того чи іншого рішення законодавчого зібрання впливало на погіршення міцності державного устрою та було обмежене лише після надзвичайного погіршення внутрішньополітичної ситуації в 60-х рр. XVIII ст.

Слід відзначити, що починаючи з сеймової постанови 1590 р. (вона називалася “Порядок зі сторони Низовців і України”) на багатьох варшавських сеймах розглядалися питання та ухвалювалися “заборонні” й “привілейні” постанови щодо діяльності козацтва та Війська Запорозького в межах східних воєводств Польсько-Литовської держави.

Вищою апеляційною інстанцією для шляхетського стану був Коронний трибунал. З його утворенням у 1578 р. щорічно (у вересні) відбувалися провінційні депутатські сеймики, на яких обирали представників до головної судової установи держави. Членами Коронного трибуналу були обрані на провінційних сеймиках депутати, яких було по 1-2 особи від кожного воєводства. Крім світських осіб, у трибуналі засідали й представники католицького духовенства. Судові справи, що надходили з українських земель Речі Посполитої, розглядали сесії (каденції), які наприкінці весни – на початку літа кожного року проводилися в Любліні. Поряд із Королівським трибуналом діяв т. зв. асесорський суд, який розглядав апеляції на вироки судів міст, суперечки між міськими громадами і магістратами, а також давав правове тлумачення королівських привілеїв щодо міст. Важливі функції виконував ще один вищий суд – референдарський. Він розглядав питання щодо королівських сіл і суперечки під час розмежування королівських і приватних маєтностей. Контролюючим органом щодо перелічених вище судів був сеймовий суд на чолі з королем, який відбувався під час проведення сеймів.

Важливим елементом державно-політичного життя Речі Посполитої були також шляхетські конфедерації. Спочатку вони збиралися лише в період безкоролів’я, однак згодом стали поділятися на такі, що діяли на підтримку чергового монарха або ж проти нього. Останні дістали назву ракошів за назвою місцевості Ракош, де на подібні сеймики збиралась угорська шляхта. Під час конфедерації шляхта мала право збирати свою вальну раду, яка часто ухвалювала рішення на протигагу постановам варшавського сейму та королівським універсалам. Конфедераційні акти вносилися до судових книг того чи іншого воєводства й таким чином ставали елементом правової системи Польсько-Литовської держави. Великого поширення на українських землях Речі Посполитої конфедерації набули у XVIII ст., що стало однією з причин довготривалого (т. зв. гайдамацького) руху спротиву шляхетській владі на теренах Правобережної України.

Літ.: *Державне управління: основи теорії, історія і практика* : навч. посіб. / В. Д. Бакуменко,

П. І. Надолішній, М. М. Їжа, Г. І. Арабаджи ; за заг. ред. П. І. Надолішнього, В. Д. Бакуменка. – Одеса : ОРІДУ НАДУ, 2009; *Історія українського парламентаризму: від допарламентських форм організації політичного життя до сьогодення* / голова ред. ради В. М. Литвин ; кер. авт. кол. В. А. Смолій ; НАН України ; Ін-т історії України. – К. : Вид-во “Дніпро”, 2010; *Нариси історії державної служби в Україні* / [О. Г. Аркуша, С. І. Бородин, С. В. Віднянський та ін. ; редкол. : С. В. Кульчицький (кер. авт. кол.) та ін.]; Голов. упр. держ. служби України, Ін-т історії НАН України. – К. : Ніка-Центр, 2009.

Макаренко Е.М., Іванков Р.Ш.

ІНСТИТУАЛІЗАЦІЯ ГАЛУЗІ НАУК “ДЕРЖАВНЕ УПРАВЛІННЯ” В УКРАЇНІ (англ. Institutionalization of science “governance” in Ukraine) – легітимізація галузі наук “Державне управління”, а також визначення її спеціальностей, напрямів досліджень і структури спеціалізованих вчених рад із захисту дисертаційних робіт.

І.г.н. “Д.у.”У. була започаткована наказом Вищої атестаційної комісії України від 13 березня 1997 р. № 86 “Про затвердження Переліку спеціальностей наукових працівників”, де вперше були зазначені шість спеціальностей цієї галузі науки. Фактичною датою її легітимізації вважається 29 листопада 1997 р. – дата прийняття постанови Кабінету Міністрів України від 29 листопада 1997 р. № 1328 “Про затвердження переліку галузей науки, з яких може бути присуджений науковий ступінь”, в якій вищезазначена галузь згадується. З 1997 р. до 2002 р. захист дисертацій відбувався за шістьма спеціальностями: 25.00.01 – теорія та історія державного управління, 25.00.02 – філософія державного управління, 25.00.03 – організація і управління в державних установах, 25.00.04 – регіональне управління, 25.00.05 – галузеве управління, 25.00.06 – місцеве самоврядування.

Відповідно до наказу ВАК України від 9 вересня 2002 р. № 368 було скорочено та упорядковано перелік спеціальностей галузі науки державного управління таким чином: 25.00.01 – теорія та історія державного управління, 25.00.02 – механізми державного управління (нова спеціальність), 25.00.03 – державна служба (нова спеціальність), 25.00.04 – місцеве самоврядування (спеціальність збережено, але зі зміною номера 25.00.06 на 25.00.04).

У 1997 р. було започатковано формування системи спеціалізованих вчених рад із захисту дисертацій за вищезазначеними спеціальностями науки державного управління. Першими були створені дві спеціалізовані вчені ради в Українській Академії державного управління при Президентові України (УАДУ). Остання у 2003 р. була перейменована в Національну академію державного управління при Президентові України (НАДУ). У 2000 р. була створена спеціалізована вчена рада із захисту дисертацій у Львівській філії УАДУ, на базі якої пізніше був утворений Львівський регіональний інститут державного управління НАДУ при Президентові України (ЛРІДУ). З 2001 р. функціонує спеціалізована вчена рада із захисту дисертацій у Донецькій державній академії управління (ДОНДАУ), яка у 2006 р. була перейменована у Донецький державний університет управління (ДОНДУУ). З 2002 р. спеціалізовані вчені ради функціонують у Харківському (ХРІДУ) та Дніпропетровському (ДРІДУ) регіональних інститутах державного управління НАДУ при Президентові України, а з 2004 р. – й в Одеському регіональному інституті державного управління НАДУ при Президентові України (ОРІДУ).

У 2006 р. було створено спеціалізовану вчену раду в Гуманітарному університеті “Запорізький інститут державного та муніципального управління” (ГУЗІДМУ), який у 2008 р. був перейменований у Класичний приватний університет (КПУ). У 2007 р. створені ради в Інституті законодавства Верховної Ради України (ІЗВРУ) та в Академії муніципального управління (АМУ). У 2009 р. були створені спеціалізовані вчені ради в Раді по вивченню продуктивних сил України НАН України (РВПС) та в Національному інституті стратегічних досліджень (НІСД). У 2010 р. створено спеціалізовану вчену раду в Івано-Франківському національному технічному університеті нафти і газу, а в 2011 р. – у Чорноморському державному університеті ім. Петра Могили.

Станом на 1 червня 2011 р. в Україні функціонувало 12 спеціалізованих вчених рад із захисту дисертацій у галузі наук “Державне управління”, у т. ч. 8 докторських (дві в Національній академії державного управління при Президентові України, по одній в її Харківському регіональному інституті держав-

ного управління, в Інституті законодавства Верховної Ради України, в Академії муніципального управління, в Донецькому державному університеті управління, в Класичному приватному університеті та в Чорноморському державному університеті ім. Петра Могили) і 4 кандидатських (у Дніпропетровському, Львівському, Одеському регіональних інститутах державного управління Національної академії державного управління при Президентові України, в Івано-Франківському національному технічному університеті нафти і газу). Чотири з них розташовані в м. Києві. У системі Національної академії державного управління при Президентові України з її регіональними інститутами функціонують 3 докторські та 3 кандидатські спеціалізовані вчені ради із захисту дисертацій з державного управління. На ці шість рад у сукупності припадає більше 67% захистів дисертацій.

За результатами багатоаспектного аналізу вітчизняних дисертаційних розвідок у галузі наук "Державне управління" виділено сучасну парадигму досліджень в ній, яка має п'ять рівнів, зокрема: перший рівень наукових спеціальностей (базові спеціальності: 25.00.01 – теорія та історія державного управління; 25.00.02 – механізми державного управління; 25.00.03 – державна служба; 25.00.04 – місцеве самоврядування, а також відповідні напрями досліджень); другий рівень проблемних сфер досліджень (державотворча, адміністративна, економічна, соціальна, гуманітарна, політична, правова, екологічна, етнологічна, історична та ін.); третій рівень базових наукових підходів (філософський, теоретико-методологічний, науково-прикладний); четвертий рівень критеріїв масштабності проблем (міжнародний, державний, регіональний, галузевий, місцевий, організацій); п'ятий рівень методів дослідження (загальні, спеціальні).

Літ.: Бакуменко В. Д. Прийняття рішень в державному управлінні : навч. посіб. : у 2 ч. / В. Д. Бакуменко. – Ч. 2. Науково-прикладні аспекти. – К. : ВПЦ АМУ, 2010; *Державне управління: основи теорії, історія і практика* : навч. посіб. / В. Д. Бакуменко, П. І. Надолішній, М. М. Іжа, Г. І. Арабаджи ; за заг. ред. П. І. Надолішнього, В. Д. Бакуменка. – Одеса : ОРІДУ НАДУ, 2009; *Енциклопедичний словник з державного управління* / уклад. : Ю. П. Сурмін, В. Д. Бакуменко, А. М. Михненко та ін. ; за ред. Ю. В. Ковбасюка, В. П. Трощинського, Ю. П. Сурміна. – К. : НАДУ, 2010;

Lan Z. Paradigmatic View of contemporary Public Administration Reserch: An Empirical Test / Z. Lan, K. A. Anders // Administration & society. – 2000. – May. – Vol. 32. – N 2. – P. 138-165.

Бакуменко В.Д.

ІНСТИТУЦІЙНЕ ОФОРМЛЕННЯ ЦЕНТРІВ СУСПІЛЬНОГО ВПЛИВУ.

Виразниками суспільних інтересів можуть бути будь-які суб'єкти з кола потенційних центрів суспільного впливу, а саме групи інтересів та групи тиску, громадські або соціальні об'єднання, рухи та партії-рухи. Соціальні групи різняться за своїми проявами, типами організованості та характером, проте для них усіх характерним є прагнення реалізувати свій інтерес, впливаючи на державну владу. Саме тому в західній політологічній літературі для позначення цих груп використовують термін "групи інтересів" та "групи тиску".

Як суспільно-політичний феномен соціально-політичні рухи суттєво різняться від політичних партій. Для політичних партій, поперше, основною метою діяльності є отримання всієї повноти влади, тоді як для груп інтересів метою діяльності є здійснення впливу на певний сегмент влади з метою отримати від неї певні політичні рішення та їх реалізацію. По-друге, соціальні рухи зазвичай не мають сильного центру, ієрархічної структури й дисципліни. Ядром одних рухів є самодіяльні ініціативні групи, інших – комітети або комісії, створені партіями. Вони спираються на неорганізовані маси, а нерідко підтримуються різними громадськими організаціями й автономними асоціаціями партій. У цілому ж рухи розвиваються на основі солідарності й самодіяльності їхніх добровільних учасників, не зв'язуючи їх дисципліною. По-третє, групи інтересів зазвичай складаються з людей, об'єднаних на основі специфічних для всіх їх членів цілей, на відміну від партій, які мають створити комплекс цілей та ідей, що задовольняв би потреби якнайширшого кола людей, тобто ідейно-політична орієнтація груп набагато ширша, а цілі набагато вужчі та конкретніші, ніж у партій. Групи інтересів можуть займати чітко виражені позиції з важливих для них питань, тоді як партії часто змушені займати певну "середню" позицію, яка є результатом позицій різноманітних партій. Саме такі риси груп дають їм змогу набутися у своєму напрямі значної підтримки.

Невід'ємною складовою будь-якого демократичного суспільства є різноманітні об'єднання громадян, соціально-політичне призначення яких полягає насамперед у тому, що вони допомагають людям розв'язувати проблеми повсякденного життя, відкривають широкі можливості для виявлення суспільно-політичної ініціативи, здійснення функцій самоврядування. Призначення суспільних рухів та організацій – виразити й представити інтереси людей, що до них належать, у відносинах між собою та з державою. Як вважає англійський соціолог Ентоні Гідденс, з розвитком політичної культури населення, демократії та громадянського суспільства соціальні рухи стають такими ж типовими, як і формальні бюрократичні структури, яким вони протистоять. Природа партій загалом і сучасних особливо є подвійною. Нові партії, що виникли як політична складова відповідних громадських рухів та зберегли безпосередній зв'язок із цими рухами, можуть бути охарактеризовані як партії-рухи. Саме в цій їх належності одночасно і до партій, і до громадських рухів полягає структурна амбівалентність, завдяки якій ці партії можна розглядати і як центри влади, і як центри політичного впливу. Прикладом партій-рухів є партії “зелених”. Партії “зелених” виникли на основі відповідних екологічних рухів і фактично лишилися їх частиною, ставши політичним представництвом.

Літ.: *Куриц С. Я.* Болезни государства. Диагностика патологий системы государственного управления и права : монография / С. Я. Куриц, В. П. Воробьев ; Моск. гос. ин-т междунар. отношений (ун-т) МИД России. – М. : МГИМО (У) МИД России, 2009; *Гець В. М.* Інноваційні перспективи України / В. М. Гець, В. П. Семиноженко. – Х. : Константа, 2006; *Головаха Е. И.* Трансформирующееся общество. Опыт социологического мониторинга в Украине / Е. И. Головаха. – К. : Ин-т социологии, 1996.

Михненко А.М., Задорожний С.А.

ІНТЕРНЕТ (англ. Internet, Interconnected Networks – з'єднані мережі) – глобальна інформаційна мережа, всесвітня система добровільно об'єднаних комп'ютерних мереж, побудована на використанні протоколу IP і маршрутизації пакетів даних. **I.** утворює світове (єдине) інформаційне середовище – осереддя цифрової інформації. Інтернет складається з безлічі взаємозалежних національних, регіональних комп'ютерних мереж, ко-

мунікацій, програм і забезпечує віддалений доступ до комп'ютерів, електронної пошти, дошки оголошень, баз даних і дискусійних груп. **I.** є фізичною основою для Всесвітньої павутини (Всесвітньої мережі або Глобальної мережі).

Всесвітня мережа **I.** овіяна духом холодної війни. Історія її створення почалась у 1957 р., коли президент США Д.Ейзенхауер у відповідь на розгортання Радянським Союзом супутникової системи комп'ютерного зв'язку між пусковими установками ядерних ракет створив “мозковий центр” ARPA, в рамках фінансування якого в 1969 р. була створена попередниця **I.** мережа ARPANET. Після ARPANET в США та інших країнах створювалися комп'ютерні мережі, що з'єднували комп'ютерні центри наукових та державних організацій. Багато мереж стали використовувати протокол IP. Цей протокол був зручний тим, що можна легко нарощувати мережу, приєднуючи будь-яку кількість нових комп'ютерів.

У 1972 р. у Вашингтоні відбулась перша Міжнародна конференція з комп'ютерних комунікацій. У конференції взяли участь вчені з 10 країн. Учасникам конференції представили мережу ARPANET. Це було перше публічне представлення мережі. Мережа ARPANET стала першою глобальною мережею, в якій були найповніше використані сучасні розробки. Над створенням і розвитком мережі працювали найвідоміші вчені США, тому до ARPANET почали приєднуватися інші мережі, створені освітянськими, науковими та урядовими організаціями.

У 1972 р. була створена суспільна організація INWG – робоча група з міжнародних мереж, під керівництвом Вінсента Сьорфа. INWG координувала роботу зі створення можливості міжмережевого обміну. Для об'єднання мереж, що працюють з протоколом IP, і мереж, що працюють з іншими протоколами, необхідно було створити спеціальний міжмережевий протокол. Цей протокол був створений Вінсентом Сьорфом і Робертом Каном у 1974 р. й дістав назву TCP.

Після об'єднання в 1982 р. двох протоколів TCP і IP в один протокол TCP/IP став стандартним протоколом об'єднаної мережі – **I.** В цьому ж році Сьорф і його колеги ввели термін “**I.**”.

У 1983 р. з'явився перший стандарт для протоколів TCP/IP, що ввійшов у Military

Standarts (MIL STD), тобто у військові стандарти, і всі, хто працював у мережі, зобов'язані були перейти до цих нових протоколів. Для полегшення переходу DARPA звернулася з пропозицією до керівників фірми Berkeley Software Design – упровадити протоколи TCP/IP у Berkeley(BSD) UNIX UNIX – операційна система з відкритими стандартами не прив'язана до певного типу комп'ютера. З цього і почалася спілка UNIX і TCP/IP. Через деякий час TCP/IP був адаптований у звичайний, тобто в загальнодоступний стандарт, і термін **I.** увійшов у загальний ужиток. Глобальна інформаційна мережа **I.** є невід'ємною часткою та основною рушійною силою розвитку сучасної цивілізації. Завдяки **I.** людство дістало можливість налагодити ефективні комунікативні зв'язки. Саме **I.** забезпечує негайний доступ до будь-яких інформаційних продуктів і баз даних, дозволяючи приймати, відправляти й опрацьовувати інформацію в активному режимі та реальному часі.

I. став середовищем функціонування електронної економіки нового типу. Технічні можливості сучасного **I.**, що дозволяють мати доступ до глобальної мережі **I.** у повному обсязі в довільній точці планети і цілодобово, є достатніми для функціонування глобальної Електронної Комерції, у зв'язку з чим вимоги до надійності функціонування мережевої інфраструктури значно зростають.

Водночас зростає значення змістовної частини **I.**: інформаційні ресурси, довідкові системи, пошукові системи, інформаційні директорії.

Глобальний характер **I.** та інтернаціональність інформаційних ресурсів вимагають більшої уваги до т. зв. інтернаціоналізації Інтернет, яка полягає як у підтримці національних мов і культурних середовищ, так і в можливості роботи технічних засобів **I.** з багатьма мовами та перетворенні представлення змістовної частини (переклад, перекодування тощо).

Літ.: *Енциклопедичний словник з державного управління* / уклад. : Ю. П. Сурмін, В. Д. Бакуменко, А. М. Михненко та ін. ; за ред. Ю. В. Ковбасюка, В. П. Трошинського, Ю. П. Сурміна. – К. : НАДУ, 2010; *Асуров Г. П.* Сеть Інтернет. Библиотека пользователя / Г. П. Асуров. – М. : Новые технологии, 2002; *Никольский О. К.* История развития Интернета в эпоху глобализации / О. К. Никольский. – М. : Сомп, 2001; *Лучко Л. М.* Развитие сети Интернет в Украине / Л. М. Луч-

ко. – Х. : Шлях, 2002; *Пискунов А. С.* Что такое Интернет? / А. С. Пискунов. – Казань : Новое слово, 2001; *Резунов В. О.* Всемирная паутина / В. О. Резунов. – Ростов н/Д : ВНГИ, 2000; *Третьяков Д. А.* Интернет и общество / Д. А. Третьяков. – Львів : Громада, 2001.

Михненко А.М., Нелезенко Н.П.

ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ – феномен свідомості, який виступає у формі історичних та культурних стереотипів, міфів, символів, поглядів, відчуттів, настроїв, уявлень та оцінок подій минулого. Носіями **I.п.** одночасно є як суспільство в цілому, так і окремі соціально-демографічні, соціально-професійні та етносоціальні групи, а також окремі індивіди.

I.п. забезпечує трансляцію культурної спадщини, її інтеграцію в сучасні соціокультурні реалії, діалектичний синтез традиції і новації, регулювання соціокультурної практики.

I.п. існує як на суспільному, так і на індивідуальному рівні, виступає регулятором міжкультурної комунікації, інструментом соціокультурного пізнання, засобом ідентифікації та самоідентифікації, інтеграційним чинником та ціннісним орієнтиром. Сутнісною характеристикою **I.п.** є її одночасна сталість та мобільність, прагнення до міжкультурного діалогу та бажання залишитися в рамках домінантної соціокультурної парадигми.

I.п. виявляється в звичках, побуті, культурі, ставленні до інших народів, політичних поглядах тощо, може містити як цивілізаційні архетипи, так і архетипи, властиві тільки певному суспільству чи конкретному індивіду.

I.п. завжди присутня в національній свідомості індивідів та груп, визначає напрями суспільного розвитку, відіграє важливу роль у формуванні нації, виявляє здатність впливати на соціалізацію та ідентифікацію індивідів на національному рівні та є потужним засобом мобілізації національної свідомості.

I.п. є результатом складної діалектичної взаємодії найрізноманітніших чинників і детермінант. Глибина **I.п.** повною мірою визначає здатність суспільної самосвідомості реагувати на соціокультурну трансформацію та виникнення нових реалій культури, піддавати аналізу суть, масштаби і значущість змін, що відбуваються, і, відповідно, об'єктивно оцінювати глибину і гостроту створюваних такими змінами проблем, а також можливості й шляхи їх вирішення.

Гнучкість **І.п.** дає змогу досягати конструктивного діалогу як на міжетнічному, так і на індивідуальному рівні. Водночас замкнутість **І.п.**, догматичне розуміння свого минулого створюють передумови до виникнення негативних стереотипів, комунікативних перешкод.

Збереження та розвиток феномену **І.п.** відбувається під впливом соціального управління. Передумовою здійснення управлінських дій у цій сфері є високий рівень мобільності та інтерактивності історичної свідомості, що дає змогу актуалізувати історично апробовані культурні конструкти з їх одночасною адаптацією до глобального культурного процесу. Питання наукового й аналітичного забезпечення формування державної політики стосовно національної **І.п.** в Україні є сферою компетенції Українського інституту національної пам'яті.

Пріоритетами державної політики в Україні у цій сфері є: досягнення спільного суспільного бачення історії, соціального консенсусу навколо її знакових подій, "примирення" протилежних бачень минулого; публічна демонстрація органами державної влади, політичними силами, національною елітою поваги до української історії, прагнення відновити історичну пам'ять та справедливість; належне вшанування визначних історичних подій і постатей, гуртування навколо них суспільної думки шляхом залучення широкої громадськості до участі в офіційних ритуалах, публічних акціях, святкуваннях тощо; модернізація українського історичного нарративу, державна підтримка вітчизняної історіографії, підняття престижності професії історика; інтеграція української історіографії у європейський та світовий науковий контекст; сприяння розвитку вітчизняної археології, історичних архівів, музейної справи, краєзнавства, історичного туризму; відродження та збереження національних святинь, пам'яток історії, історико-культурних заповідників; удосконалення стандартів викладання курсу історії України у навчальних закладах.

Літ.: Хальбвак М. Коллективная и историческая память / М. Хальбвак // Неприкосновен. запас. – 2005. – № 2-3; Зерній Ю. Історична пам'ять як об'єкт державної політики / Ю. Зерній // Стратегічні пріоритети. – 2007. – № 1 (2). – С. 71-76; Кузьмин Н. Историческая память в процессах межкультурного взаимодействия / Н. Кузьмин // Методология, теория та практика соціологічного

аналізу сучасного суспільства. – Б. м. : [б. в.], б. р. – Вип. 16. – С. 417-420; Синицина Н. Историческая память как социальный регулятив / Н. Синицина // Вест. Ставропольск. гос. ун-та. – 2008. – Вып. 53; Трегуб О. Історична пам'ять як засіб мобілізації національної свідомості / О. Трегуб // МАГІСТЕРІУМ. – Вип. 31. Політичні студії. – Б. м. : [б. в.], б. р. – С. 25-29; Експертна доповідь "Україна в 2006 році: внутрішнє і зовнішнє становище та перспективи розвитку". – К. : [б. в.], 2007.

Мисів Л.В.

ІСТОРИЧНА СОЦІОЛОГІЯ – напрям соціології, що вивчає історичний процес розвитку суспільства, соціальних систем, інститутів і явищ, розробляючи та застосовуючи соціологічні теорії історичного розвитку та соціологічні методи аналізу історичних даних.

І.с. є перспективною галуззю, яка має сприяти налагодженню міждисциплінарної, концептуальної та методологічної взаємодії між сучасними соціальними науками. Саме **І.с.**, поєднуючи минуле, сучасне та майбутнє у предметному полі однієї наукової дисципліни, відкриває можливості для розвитку цілісного холистичного підходу до вивчення феномена соціального. **І.с.** глибоко вкорінена як у суто теоретико-історичну, так і в соціологічну традицію. Розвиток методологічної та концептуальної взаємодії між історією та соціологією, а також між дослідниками, які працюють, дотримуючись традицій цих соціальних наук, безумовно, сприятиме відкриттю нових предметних сфер спільних досліджень та формуванню якісно нових підходів до вже відомих історичних даних. Зокрема, циклічна парадигма **І.с.** дає можливість більш адекватно враховувати чинник суттєвого ускладнення самої соціальної природи, тому зазначений підхід відкриває широкі методологічні можливості для використання сучасних дослідницьких процедур. Особливо це стосується проблеми подальшого вкорінення **І.с.** у мережі галузевих соціологій. Саме цей напрям видається найбільш перспективним з огляду на інтенсифікацію та якісне наповнення творчого діалогу між істориками та соціологами. Ключовим питанням подальших досліджень у циклічній парадигмі **І.с.**, на нашу думку, є з'ясування специфіки зв'язків між малими циклами різного типу та висвітлення механізму їх інтеграції до ієрархії великого уні-

версального епохального циклу. Зрештою, від вирішення цього питання навіть на гіпотетичному рівні залежить можливість теоретичного з'ясування часових меж різних циклів, адже їх тривалість, напевно, залежить від іманентної структури великих та малих циклів. На подальші дослідження також за-слуговує проблема виявлення комплексу причин асинхронності розгортання перехідних фаз циклів.

Загалом предметне поле **І.с.** відкриває широкі можливості для формування різних шкіл та напрямів, науковий розвиток яких має сприяти подальшому розвитку і суто теоретичних, і конкретних дослідницьких проєктів, спільних для істориків та соціологів. Врешті-решт, від такої взаємодії має виграти соціальна наука в цілому.

Літ.: *Управління суспільним розвитком* : словник-довідник / за заг. ред. А. М. Михненка, В. Д. Бакуменка. – К. : Вид-во НАДУ, 2006; *Мартинюк А. Ю.* Історична соціологія (циклічна парадигма) : монографія / А. Ю. Мартинюк ; Нац. ун-т внутр. справ, Укр. т-во сприяння соц. інноваціям. – К. : УІАД “Рада”, 2004.

Михненко А.М.

ІСТОРИЧНИЙ НАУКОВИЙ ПІДХІД – загальний метод дослідження, який виходить з історичної парадигми та чинників (політичних, економічних, соціальних, культурних тощо), що впливають на суспільний розвиток, та допомагає відстежувати такий вплив у часовому просторі, передбачити та аналізувати його еволюцію, адекватну викликам часу. Ґрунтуючись на тому, що система інститутів суспільного управління у кожен історичний період визначається конкретними суспільно-економічними і суспільно-політичними чинниками, притаманними цим періодам, **І.н.п.** дає можливість установити переваги й недоліки обраної сьогодні в Україні моделі суспільного розвитку та окреслити підходи щодо її вдосконалення.

У I третині XIX ст. **І.н.п.** означав історично орієнтоване пізнання індивідуального в його “конкретному часі й просторі”, спрямоване на фактологічне емпіричне дослідження (“Історична школа права”). Власне **І.н.п.** позначав переломний час кінця XVIII – початку XIX ст., вирізняючи доннаукові етапи розвитку історичної науки від наук, що характеризувалися появою розвиненої історичної свідомості – становлення різниці та зв'язку

між трьома модульностями часу (минуле, сучасне, майбутнє). В ході тривалих сучасних дискусій визначені базові елементи змістового наповнення поняття **І.н.п.** та його етапи на основі виділення домінуючих тлумачних моделей і методологічного інструментарію в історичних текстах та їх зв'язок із пануючими історіософськими системами. **І.н.п.** як теоретична основа історичної науки формував 3 її базові складові: а) ідеалістичні історичні поняття; б) канонізація дослідницьких регулятивів до єдності історичних методів; в) поширення фахових претензій на загальну освіту суспільства. По-перше, історія була самовиявом і самоуявленням людини XIX ст. як індивідуального елемента культурного розвитку загального духу. Людські вчинки обумовлюються “ідеями”, які виступали як духовні рушії, спрямовуючи практичні дії на зміну існуючого світу, і через керівні інтереси приводили до прийняття тих чи інших історичних рішень. По-друге, **І.н.п.** визначав історичний метод як систему правил, що спрямовує процес вивчення минулого, порядкує професійною операцією пізнання – науковим дослідженням. Ці правила ґрунтувались на історичній гносеології, в основі якої лежала герменевтика людських дій і мотивів, а історія пізнавалася шляхом їх “розуміння” за філологічною моделлю проникнення у смисл текстів. Упорядкування методологічного інструментарію здійснювалося за допомогою знаменитої “тріади”: евристика, критика, інтерпретація. По-третє, малася на увазі обумовленість минулих людських дій, мотивів прийняття рішень ціннісними нормами. Історична наука пізнанням минулого робить внесок у культурний прогрес, виконуючи загальноосвітню функцію в сучасному суспільному житті, оскільки дії й мотиви поведінки людини зумовлені історично і їх пізнання складає вищий сенс буття.

У сучасному розумінні **І.н.п.** розглядається у зв'язку з проблемами інституціоналізації й означає наукову парадигму історичної науки XIX ст., яка зводиться до 5 ґрунтовних ознак: а) інтереси (орієнтація на змінні потреби життя); б) “концепція ідеї” (формування домінуючого погляду на обумовленість людських дій у минулому); в) методи історичної реконструкції; г) форми історіографічного викладу; ґ) функції практичної орієнтації суспільства.

Літ.: *Управління суспільним розвитком* : словник-довідник / за заг. ред. А. М. Михненка, В. Д. Бакуменка. – К. : Вид-во НАДУ, 2006; *Енциклопедія історії України* ; за заг. ред. В. М. Литвина. – К. : Вид-во “Наук. думка” НАН України, 2003.

Михненко А.М.

ІСТОРИЯ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ ІНВЕСТИЦІЙНИМ ПРОЦЕСОМ. Становлення державного управління інвестиційним процесом здійснюється разом із становленням і розвитком ринкової системи господарювання. Формуються два суб'єкти управління інвестиційним процесом – держава та ринок. У XVI-XVII ст. активним суб'єктом, який започаткував певний порядок вкладання капіталу у виробництво, виступала держава, яка відіграла роль регулятора торговельного балансу і на основі протекціоністської політики регулювала грошові потоки капіталу. У часи мануфактурного капіталізму протекціонізм став заважати вільному переливу капіталів, доступу до ринків сировини, розширенню ринків збуту. Після вичерпання потенціалу розвитку меркантилізму до процесу забезпечення економічного зростання включився другий суб'єкт – ринок. Почало формуватися виробництво, яке стало відігравати провідну роль в економічному зростанні, і разом з ним почали формуватися механізми саморегулювання. У XVIII ст. ринкову систему саморегулювання виробничих відносин розвинув А.Сміт, який вважав, що головною причиною багатства суспільства є не гроші, а товар. Джерелом економічного розвитку є не просто гроші, а гроші, які виконують функцію обігу і за допомогою праці створюють нові цінності та забезпечують певний прибуток. А.Сміт докорінно змінив погляди на роль держави в суспільній системі господарювання. Держава, виконуючи функції оборони країни, забезпечення правосуддя, народної освіти, утримання громадських установ, втручається в економічні процеси тільки з метою обмеження непродуктивного споживання, а суспільне виробництво функціонує на вільній дії економічних законів, свободи конкуренції як форми реалізації інтересів “економічних людей”. Економічне зростання, за А.Смітом, – це не тільки підвищення доходу, але й нагромадження капіталу на основі заощаджень. “Зростання ... доходу й капіталу означає зростання націо-

нального багатства”. А.Сміт зробив вагомий внесок у теорію економічного зростання на основі максимізації норми чистих інвестицій. Якщо в державі не вистачає капіталу на розширення виробництва, то невиробниче споживання заощаджень у сфері послуг для економічного зростання може бути так само згубним, як і його нестача. Вчення А.Сміта про співвідношення держави та ринку було не адекватно оцінене. Теорія “невидимої руки” А.Сміта, яка управляє ринком, тільки тоді найкраще служить інтересам суспільства, коли спрямовується трансцендентними законами, але, як зазначає А.Ріх, його послідовники взяли до уваги тільки те, що відповідало ліберальній парадигмі розвитку ринку. Теорію “природної свободи” створив Дж.С.Мілль, згідно з якою уряд не повинен втручатися у справи приватного сектору. Відбувається штучне протиставлення держави та ринку. Інші мислителі (К.Маркс, С.Сімонді, Р.Оуен), навпаки, відстоювали провідну роль держави в контролі над засобами виробництва. Вони пояснювали всі недоліки капіталістичного суспільства існуванням приватної власності на капітал. У результаті, тривалий час точаться суперечки між противниками та прихильниками втручання держави у процеси виробництва, але вже відомо, що ринок ефективний лише за умов “цілковитого обмеження”. До цього часу поняття “держава” вживається як протиставлення поняттю “ринок”. Ж.Б.Сей, Т.Мальтус, Н.Сеніор, Д.Мілль та інші вважали, що збагачення суспільства залежить не тільки від праці як джерела багатства й капіталів, а й від обміну та розподілу. Виробництво залежить від платоспроможності споживача. Предметом наукового аналізу причин економічного зростання стає економічна роль держави як чинника економічного розвитку, інвестицій, нагромадження капіталу. С.Сімонді, П.Прудон, К.Родбертус критично підійшли до аналізу впливу капіталістичного укладу товарного виробництва на виникнення соціальних проблем. Кризовий стан в економіці породжується неконтрольованим нагромадженням капіталу, що призводить до зростання попиту, розшарування населення на багатих і бідних. Отже, держава мала б контролювати рух капіталу і на основі регулювання розподілу національного доходу формувати ефективний попит населення. Велика депресія у 1930-ті рр. в США продемонстру-

вала неефективність ринкового саморегулювання, що зумовило необхідність державного втручання в регулювання економічних процесів. У 1936 р. Дж. Кейнс обґрунтував об'єктивну необхідність і практичне значення державного регулювання економіки. Капіталізм не може розвиватися сам собою, він не є саморегульованою системою, а причини безробіття та інфляції потрібно шукати у прийнятті рішень про заощадження та інвестиції. Дж. М. Кейнс вперше обґрунтував необхідність стимулювання інвестиційного процесу за допомогою грошово-кредитної та бюджетної політики шляхом створення ілюзії підвищення норми прибутку, щоб стимулювати залучення заощаджень до інвестування через поступове нарощування інфляції методом грошових шоків, що забезпечує знецінення заощаджень та створює видимість збільшення доходу на інвестиції і внаслідок інфляційних очікувань призводить до зростання поточного споживання; штучне зниження норми відсотка і фіксацію її на державні кредитні ресурси; стимулювання підприємців-інвесторів за допомогою системи оподаткування; збільшення державних інвестицій за рахунок бюджету в галузі, що впливають на розвиток інших; державне субсидування корпорацій для стимулювання інвестування; активізацію системи державних замовлень і закупівель одночасно з розвитком державної позичкової системи з регульованою відсотковою ставкою. Тривале державне втручання в економіку, з одного боку, привело до стабілізації економічного розвитку та економічного зростання, з другого, – до розвалу сімей та появи паразитарних настроїв. У результаті, урядові програми добробуту були визнані недосконалими, причинами яких проголосили обмеженість інформації уряду, обмеженість урядового контролю за окремими наслідками власної діяльності, обмеженість його впливу на бюрократію, обмеження, які накладаються політичними процесами. Ці чинники вважаються незмінними і в наш час. Обмеженість інформації уряду пов'язують із тим, що наслідки багатьох з них є складними та важкопрогнозованими. Обмежений контроль за наслідками власних дій пов'язується з тим, що уряд не може передбачити в умовах ринку поведінку господарських суб'єктів, тому він відмовляється від виконання деяких функцій, які успішно виконує ринок. Крім

того, уряд має обмежений вплив на бюрократію, яка реалізує законодавчі акти на практиці. Деякі вчені констатують (Дж. Е. Стігліц), що якби уряд був завчасно поінформований про всі можливі наслідки певних дій, реальна лінія поведінки формувалася б залежно від тієї чи іншої політичної ситуації. У цьому контексті вважається, що окремі державні посадовці діють залежно від політичної кон'юнктури, не можуть якісно забезпечити суспільні потреби. Дане обґрунтування неефективності державного втручання в процес забезпечення потреб населення є спрощеним, лінійним. Держава і ринкові суб'єкти мають виконувати свої функції. Держава має формувати “правила гри” та “грати” за ними. Державне управління інвестиційним процесом має будуватися на інформації, яка діє на випередження. Держава розглядається з позицій організаційно-функціонального виміру, що штучно розриває взаємопов'язані соціальні, економічні, техніко-технологічні, екологічні, духовно-моральні процеси в суспільстві. У цьому контексті державу продовжують розглядати крізь призму ліберального принципу “державна для ринку”, обмежуючи її роль як безпосереднього учасника економічних відносин та обмеження принципу “державна для суспільства”.

Тривале протиставлення держави та ринку засвідчує, що теоретики не зачіпають глибинних теоретичних засад сучасного управління суспільним господарюванням, особливо на перехідному етапі розвитку. Фактично упродовж усього часу функціонування капіталістичного способу виробництва вплив держави та ринку на господарський розвиток здійснювався в умовах конкуренції між ними. Протистояння двох найважливіших та нероздільних суб'єктів цивілізаційного розвитку нерационально поглинає дорожочинні ресурси та гальмує суспільно-економічний прогрес. Пануючою парадигмою на початку XXI ст. є положення про те, що втручання держави може пом'якшити (але не розв'язати) найскладніші з проблем: уряд має втручатися у процеси ліквідації бідності, але центральну роль в економіці мають відігравати приватні підприємства. Однак з арсеналів державного впливу випадають інші, більш дієві важелі, ніж сила влади та регулювання інвестиційної діяльності. Держава у повному обсязі має відновити функції управління, які не обмежується тільки регулю-

ванням. М.Мескон, М.Альберт, Ф.Хедоурі виокремлюють функції планування, організації, мотивації та контролю, які спрямовуються на встановлення і досягнення цілей держави, а державне управління поповнюється новими активними інструментами впливу на об'єкт управління. Особливий підхід у побудові ефективної системи державного управління спостерігається у працях російських вчених, які вважають, що найбільш важливим інструментом пізнання і трансформації управління є філософія, яка дає можливість зрозуміти управління як систему, що є складовою механізму впорядкування процесів життєдіяльності суспільства. Російська філософія управління розглядається у контексті формування в країні самодостатньої (яка максимально спирається на власні сили) самоорганізуючої системи господарства, що орієнтована на те, аби остання не відхилялася від базових цінностей держави і народу, для яких вона здійснюється. Це система управління, котра забезпечує успішне функціонування, збереження і розвиток організації загальнонаціонального, міжнаціонального, регіонального, локального рівнів управління. Вона базується на системі ціннісних орієнтирів народу, які випливають з його традицій, культури, мови, що слугують фундаментальною основою при побудові та функціонуванні системи управління. Важливим фактором, який зумовлює необхідність застосування даної філософії управління, є глобалізація економіки, яка виступає як система функціонування ієрархічно підлеглих господарських суб'єктів, об'єднаних у рамках мережевої економіки. Мережева економіка дозволяє досягти повного територіального розміщення по всьому світу, перешкоджаючи процесам самоорганізації національних систем управління та адаптації їх до процесів глобалізації. Світовий капітал проводить "сканування" глобального економічного простору, за допомогою транснаціональних корпорацій переміщує фінансові ресурси у певні регіони світу з єдиною метою – забезпечити найбільший прибуток. У результаті, негативний вплив мережевої економіки на світове господарство посилюється, дестабілізуючи національні економічні системи, що зумовлює необхідність утворення сучасної національної системи управління, яка здатна конкурувати з новими глобальними формами руху

капіталу та ліквідувати його негативний вплив на національні господарські системи. Жодна з історичних інвестиційних моделей не забезпечила достатній для всіх громадян соціально-економічний розвиток. Ліберальна парадигма економічного розвитку, характерна для високорозвинених країн як база нового світового економічного порядку, не тільки не може бути нав'язана іншим країнам світу, а й самі високорозвинені країни не можуть розвиватися за такою моделлю. Необхідно замінити стару методологічну базу формування механізмів суспільного розвитку та розробити нові соціокультурні матриці й концептуальні схеми сприйняття реальності. Теоретичною базою ринкового механізму управління інвестиційним процесом є економічні закони, що за умов гнучких механізмів відновлювали порушену економічну рівновагу: попиту й пропозиції; ефективної конкуренції, існуючої залежності між споживанням і виробництвом; схильності до споживання чи заощаджень і т. ін. У кризові періоди держава перебирала на себе пряме управління економікою, яке після стабілізації виробництва поверталось на саморегулюючі основи. Однак аналітики не могли обгрунтовано пояснити причини і передбачити економічні кризи та надати практичні рекомендації урядам країн щодо їх недопущення надалі. Досить нагадати про велику депресію США 1929-1931 рр. та світові фінансові кризи 1989 і 1997-1998 рр., кризу в США 2001 р., світову фінансову кризу 2007-2011 рр., яка ще у 2011 р. продовжується. В умовах ліберальної економіки ефективність функціонування кожного суб'єкта оцінює ринок, де діє закон природного добору – виграє сильніший. Стабільність ринку залежить від ефективності функціонування механізмів на макrorівні: концентрації капіталу; визначення попиту й пропозиції на капітал; ціноутворення; контролю та прогнозу інфляції; гарантування вкладів у комерційні банки; страхування інвестицій; оцінки ефективності функціонування ринку цінних паперів, інвестування; оподаткування; інформаційного забезпечення і т. ін. Процеси глобалізації призводять до необхідності розширення сфери застосування таких механізмів до глобальних масштабів. Існуючі механізми оцінки ефективності інвестиційного процесу на макро- та мікрорівнях будуються на інформації минулого, вони не

придатні для точного прогнозу майбутнього господарського стану. Інвестиційний процес – це різноманітні та протилежні вектори руху його базових складових: формування умов інвестиційної діяльності на законодавчому рівні, утворення сприятливого інвестиційного середовища, взаємодії суб'єктів господарювання, взаємоузгодження управлінських, інвестиційних, екологічних циклів тощо на макро-, мезо- та мікрорівнях державного управління у часі й просторі. Інтегративною базою ефективного господарювання в умовах глобалізації є превентивне державне управління інвестиційним процесом, основою якого є усунення невизначеностей інвестиційного процесу на всіх рівнях, циклах, етапах відповідно до суспільної природи інвестиційного процесу. Суспільна природа інвестиційного процесу як об'єкта державного управління зумовлена макроекономічними чинниками: єдиною макроекономічною метою суспільного виробництва, родовими ознаками інвестиційного процесу; комплексністю різноспрямованих потоків капіталу; невизначеністю якісно-кількісного переходу цього процесу, інтегрованим інвестиційним циклом, який формується на базі виробничих, організаційних, соціальних, фінансових, екологічних, техніко-технологічних, правових, інноваційно-інформаційних циклів капіталу, що в умовах перехідного періоду потребує макроекономічного цілеспрямування на базі структуризації системних ресурсів, взаємоузгодження та організації господарської діяльності суб'єктів. Суспільна природа інвестиційного процесу вимагає відповідної системи макроекономічного управління, в основі якого лежить превентивний метод та усунення невизначеностей на всіх етапах управлінського циклу. Даний метод ґрунтується на тій обставині, що про минулу, сучасну і майбутню господарську діяльність людини відомо все.

Сучасні системи управління складними об'єктами, динаміка кількісних і якісних параметрів функціонування яких змінюється у часі й просторі, мають контролювати усі внутрішні та зовнішні параметри функціонування об'єкта. Це потребує тотального прогнозування динаміки чинників суспільного господарювання на всіх рівнях (держави та ринку). Інновації мають застосовуватися в державному управлінні, що забезпе-

чить відповідність між розвитком інновацій у всіх сферах господарювання та відповідними інноваціями в державному управлінні. Управлінські рішення, які приймаються на різних рівнях господарювання, повинні мати зрозумілий усім суб'єктам суспільного виробництва та відомий алгоритм. Даний алгоритм має таку структуру: методологічний, аналітичний етапи, етап формування цілей, етап прогнозування результатів інвестиційної діяльності, етап конкретизації рушійних сил інвестиційної діяльності, етап інвентаризації ресурсів інвестиційної діяльності, етап встановлення повноважень та відповідальності суб'єктів господарювання, етап розробки стратегії й тактики реалізації цілей, етап формування системи гарантій інвестиційної діяльності, етап формування системи оцінки ефективності державного управління інвестиційним процесом. Критичним пунктом у розробці даного алгоритму є етап конкретизації рушійних сил інвестиційної діяльності, основу якого становлять суперечності, що тільки тоді стають основою рушійних сил, коли свідомо пізнаються господарюючими суб'єктами, конкретизуються ризики, які спричинюються даними суперечностями, розробляються механізми управління ризиками на базі превентивних інструментів. Суперечності інвестиційної діяльності бувають об'єктивними та суб'єктивними. Об'єктивні суперечності інвестиційного розвитку зумовлюють відповідні ризики. Усунути, зняти об'єктивні суперечності інвестиційної діяльності неможливо, вони є і завжди будуть. Основна об'єктивна суперечність інвестиційної діяльності – це суперечність між фінансовими інтересами інвестора та фінансовими інтересами держави. Дана суперечність зумовлює основний ризик, який полягає в тому, що кожен суб'єкт (інвестор та держава) можуть забезпечувати свої фінансові інтереси за рахунок фінансових інтересів іншого суб'єкта. Відсутність механізмів управління даними ризиками на макроекономічному рівні буде призводити до появи різноманітних проблем, породжених суб'єктивними суперечностями: фінансових пірамід, корупції посадових осіб, які займаються залученням інвестицій, і т. ін., що створюватиме несприятливі фінансові умови вкладання інвестицій. Запровадження інновацій у державне управління інвестиційним процесом на макроекономічному

рівні полягає в тому, що механізм управління ризиками має забезпечити реалізацію фінансових інтересів інвесторів у процесі вкладання капіталу в економіку, виробничих, соціальних, екологічних та інших інтересів держави, інших суб'єктів інвестиційної діяльності на превентивних засадах. Державне управління інвестиційним процесом на макроекономічному рівні – це управління інвестиційними ризиками на базі розроблених організаційних, законодавчо-нормативних, техніко-технологічних, екологічних, соціальних та інших механізмів, які забезпечують реалізацію кожним із господарських суб'єктів суспільно необхідних функцій, процес реалізації яких будується на принципах свободи та відповідальності, справедливості та ефективності.

Літ.: *Зимовець В. В.* Ліберально-демократична концепція держави, економічний розвиток та українські реалії / В. В. Зимовець // *Економіка та держава*. – 2005. – № 1; *Кейнс Дж. М.* Общая теория занятости, процента и денег : пер. с англ. / Дж. М. Кейнс ; общ. ред. и предисл. А. Г. Милейковского, И. М. Осадчей. – М. : Прогресс, 1978; *Мартиненко В. Ф.* Державне управління інвестиційним процесом в Україні : монографія / В. Ф. Мартиненко. – К. : Вид-во НАДУ, 2005; *Мескон М. Х.* Основы менеджмента : пер. с англ. / М. Х. Мескон, М. Альберт, Ф. Хедоури. – М. : Дело ЛТД, 1994; *Рих А.* Хозяйственная этика / пер. с нем. Е. М. Довгань / А. Рих. – М. : Посев, 1996; *Смит А.* Исследование о причине богатства народов / А. Смит. – М. : Наука, 1993; *Смит А.* Теория нравственных чувств / А. Смит. – М. : Изд-во “Республика”, 1997; *Татаренко Н. О.* Теорії інвестицій : навч. посіб. / Н. О. Татаренко, А. М. Поручник. – К. : КНЕУ, 2000; *Стігліц Дж. Е.* Економіка державного сектора / Дж. Е. Стігліц ; пер. з англ. А. Олійник, Р. Скільського. – К. : Основи, 1998; *Уколов В. Ф.* Теория управления : учеб. для вузов / В. Ф. Уколов, А. М. Масс, И. К. Быстряков. – 2-е изд., доп. – М. : ЗАО “Изд-во “Экономика”, 2004.

Мартиненко В. Ф.

ІСТОРІЯ ДЕРЖАВНО-УПРАВЛІНСЬКИХ РЕФОРМ В УКРАЇНІ. Охоплює реформування систем державного управління та місцевого самоврядування, а також механізмів взаємодії цих систем з громадськістю в процесах управління у період з 1991 р. до сьогодні. При цьому реформування системи державного управління розуміють досить широко. Це реформаторські зміни: системи органів, що включає інститут глави держави, органи законодавчої і

виконавчої влади, конституційного та адміністративного судочинства, прокуратури; управлінської діяльності зазначеної системи органів як поєднання політичних, правових та адміністративних функцій.

В І.д.-у.р.У. можна виділити такі основні етапи:

– суперечливий процес становлення систем державного управління та місцевого самоврядування (1991-1996 рр.);

– прийняття Конституції України 1996 р., розробка, відповідно до нових конституційних засад, Концепції адміністративної реформи в Україні та процес реалізації її положень (1996-2003 рр.);

– підготовка і впровадження змін до Конституції України (2003-2004 рр.);

– теоретичний пошук шляхів подальших державно-управлінських перетворень у поєднанні із застосом у практиці реформування (2005-2009 рр.);

– повернення до конституційної моделі 1996 р. та наступний етап державно-управлінських реформ (2010-2011 рр.).

У межах етапу становлення систем державного управління та місцевого самоврядування можна виділити такі основні події: перетворення Ради Міністрів УРСР у Кабінет Міністрів УРСР та введення посади Президента УРСР (1991 р.), визначення статусу і засад діяльності цих інститутів, які потім еволюціонували вже у незалежній Україні; утворення Конституційного Суду України (1992 р.); формування нової структури системи ЦОВВ на початку 1992 р.; запровадження системи місцевих державних адміністрацій на чолі з представниками Президента України (1992 р.); прийняття Закону України “Про місцеві Ради народних депутатів та місцеве і регіональне самоврядування” (1992 р.); прийняття Закону України “Про державну службу” (1993 р.), що заклав основи формування професійної державної служби; ліквідацію місцевих державних адміністрацій з передачею їх повноважень виконкомам місцевих рад (1994 р.); укладення Конституційного договору між Верховною Радою України та Президентом України про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні (1995 р.); відновлення системи місцевих державних адміністрацій з прийняттям Конституційного договору (1995 р.); невдалу спробу реоргані-

зації системи ЦОВВ шляхом їх поділу на функціональні та галузеві (1995-1996 рр.). Загальним здобутком періоду 1991-1996 рр. стало становлення нової вітчизняної системи державного управління, чітко виділення та формування її вищого, центрального і місцевого рівнів, налагодження зв'язків у ній. Разом з тим сформована система характеризувалася багатьма недоліками. Серед чинників, які перешкождали у даний період створенню ефективної і дієздатної управлінської системи, доцільно, перш за все, виділити непослідовність відповідної політики реформування. Зокрема, вищий і місцевий рівні виконавчої влади тричі зазнавали перетворень, і кожного разу це означало докорінну зміну наявних моделей організації. Реформи також не відзначалися системністю. Конституційні зміни здійснювалися у відриві від інших перетворень системи державного управління, а її центральний рівень взагалі змінювався досить хаотично в режимі реагування на виникнення проблем. Прийняття 28 червня 1996 р. Конституції України визначило основи нової моделі управління державою і зумовило потреби здійснення державно-управлінських реформ відповідно до нових конституційних засад, перш за все, шляхом прийняття базових законів про Кабінет Міністрів України, центральні органи виконавчої влади та місцеві державні адміністрації. Роботу над ними розпочали підрозділи Адміністрації Президента України та урядовий апарат. На протигу цьому, в парламенті розпочалася робота з підготовки аналогічних законопроектів. У результаті на розгляд Верховної Ради України були внесені альтернативні законопроекти. Вони виявилися концептуально різними, що призвело до протистояння між главою держави і парламентом. В таких умовах Президент України у зверненні до парламенту у березні 1997 р. офіційно висловив тезу про гостру необхідність проведення глибокої адміністративної реформи. Для забезпечення реальних зрушень у її здійсненні була створена Державна комісія з проведення в Україні адміністративної реформи. Комісія у березні 1998 р. ухвалила Концепцію адміністративної реформи в Україні, що набула офіційного статусу Указом Президента України від 22 липня 1998 р. № 810/98. Перед цим у травні 1997 р. був прийнятий Закон України “Про місцеве са-

моврядування в Україні”, що визначив систему та гарантії місцевого самоврядування в Україні, засади організації та діяльності, правового статусу і відповідальності органів та посадових осіб місцевого самоврядування. Концепція адміністративної реформи в Україні, фактично, стала документом, який у довгостроковій перспективі визначив державну політику реформування у відповідній сфері. Саме з реалізацією положень цієї концепції були в основному пов'язані процеси подальших державно-управлінських перетворень протягом 1998-2003 рр. До основних подій у цей період можна віднести такі: прийняття у квітні 1999 р. Закону України “Про місцеві державні адміністрації”, що визначив організацію, повноваження та порядок діяльності цих адміністрацій; створення у грудні 1999 р. Секретаріату Кабінету Міністрів України шляхом реорганізації його апарату, який був ліквідований; комплексну структурно-функціональну перебудову системи ЦОВВ у грудні 1999 р.; створення у лютому 2000 р. урядових комітетів та зміну, у зв'язку з цим, схеми прийняття рішень Кабінету Міністрів України; запровадження у травні 2001 р. інституту державних секретарів та розмежування посад політичних діячів і державних службовців; прийняття у червні 2001 р. Закону України “Про службу в органах місцевого самоврядування”; ліквідацію у травні-червні 2003 р. інституту державних секретарів, що зумовило незавершеність розмежування політичного та адміністративного керівництва в міністерствах.

В цілому реалізація положень Концепції адміністративної реформи в Україні виявилася фрагментарною. Лише близько їх третини було втілено так, як передбачалося. Зазначені нововведення не були підкріплені іншими змінами, необхідними для повної реалізації відповідних ідей концепції. Дві третини положень були або взагалі не реалізовані, або реалізовані з певними, подекуди значними, відхиленнями. Внаслідок цього стосовно майже усіх задекларованих цілей адміністративної реформи або взагалі не було отримано помітних результатів, або вдалося досягти лише часткових результатів. Головні зміни у сфері судової влади, що стосувалися системи державного управління, у період 1996-2003 рр. включали: прийняття у жовтні 1996 р. суттєво нового Закону Ук-

раїни “Про Конституційний Суд України”; прийняття у лютому 2002 р. Закону України “Про судоустрій України”, що визначив, серед іншого, засади організації та здійснення адміністративного судочинства, а також систему адміністративних судів; утворення у жовтні 2002 р. Вищого адміністративного суду України.

Наступний етап реформування розпочався у березні 2003 р., коли Президент України ініціював конституційні зміни. Процес їх підготовки та впровадження відбувався суперечливо та конфліктно. Загалом було вироблено 5 альтернативних законопроектів, але до чергових президентських виборів жоден з них не був прийнятий Верховною Радою України. Зрештою, прийняття Закону України “Про внесення змін до Конституції України” у грудні 2004 р. стало наслідком вимушеного компромісу між провладними та опозиційними силами парламенту. Цей закон запровадив з 1 січня 2006 р. нову конституційну модель державного управління.

Зазначені конституційні зміни актуалізували пошук шляхів подальших державно-управлінських перетворень, який, щоправда, відбувався в основному у теоретичній площині. Зокрема, у першій половині 2005 р. було розроблено Засади адміністративно-територіальної реформи в Україні. Відбулося оприлюднення та широке обговорення відповідного матеріалу, проте він не втілювався у вигляді офіційно затвердженої стратегії або концепції адміністративно-територіальної реформи. У 2006 р. була оприлюднена біла книга “Реформа публічної адміністрації в Україні”, у підготовці якої брали участь як державні органи, так і громадські організації. Документ відобразив позицію Національної ради з питань державного управління та місцевого самоврядування щодо подальшого здійснення адміністративної реформи, проте він також залишився тільки науково-аналітичним матеріалом. Протягом 2008-2009 рр. під керівництвом Секретаріату Кабінету Міністрів України був напрацьований проект нової Концепції реформування публічної адміністрації в Україні, але, знов-таки, її офіційного затвердження не відбулося. Нарешті, слід згадати проект Закону України “Про внесення змін до Конституції України” № 4290 від 31 березня 2009 р., який був внесений Президентом України до Верховної Ради України, але

жодного разу не розглядався на сесійних засіданнях парламенту.

Натомість протягом 2006-2009 рр. було схвалено або затверджено кілька концепцій (стратегій), що містили цілі й шляхи змін за низкою напрямів адміністративного реформування. До них належать: Державна стратегія регіонального розвитку на період до 2015 р. (2006 р.); Концепція розвитку законодавства про державну службу в Україні (2006 р.); Концепція сприяння органами виконавчої влади розвитку громадянського суспільства (2007 р.); Концепція реформування місцевих бюджетів (2007 р.); Концепція реформи місцевого самоврядування (2009 р.). Крім того, у 2006 р. було схвалено Концепцію вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів.

Незважаючи на розмаїття теоретичних та концептуальних напрацювань, у практиці державно-управлінського реформування протягом 2005-2009 рр. спостерігався майже повний застій. До важливих подій цього періоду можна зарахувати лише дві. Першою з них стало утворення місцевих та апеляційних адміністративних судів, затвердження їх мережі й кількісного складу суддів у січні 2005 р. Друга така подія – прийняття Закону України “Про Кабінет Міністрів України” у грудні 2006-січні 2007 рр. шляхом подолання президентського вето з наступним прийняттям замість цього законодавчого акта у травні 2008 р. суттєво іншого за змістом закону про уряд, узгодженого з главою держави.

Наступний етап державно-управлінських реформ розпочався у 2010 р. з оприлюднення проектів концептуальних документів, зокрема Плану модернізації державного управління та Концепції Державної цільової програми реформування державного управління та державної служби на 2011-2015 рр. Першим практичним кроком стало прийняття у липні 2010 р. нового Закону України “Про судоустрій і статус суддів”. Далі у вересні 2010 р. рішенням Конституційного Суду України Закон України “Про внесення змін до Конституції України”, прийнятий у грудні 2004 р., був визнаний неконституційним і втратив чинність. У результаті відбулося повернення до конституційної моделі державного управління 1996 р. Наступні практичні зміни стосувалися системи ЦОВВ

і дістали остаточне закріплення у Законі України “Про центральні органи виконавчої влади”, що прийнятий у березні 2011 р. Важливою подією стало також прийняття у січні 2011 р. Закону України “Про доступ до публічної інформації”, згідно з яким встановлено, що публічна інформація є відкритою, крім випадків, встановлених законом. При цьому суттєвою вадою нинішнього етапу реформування є відсутність офіційно затверджені комплексної стратегії відповідних перетворень, що значно погіршує шанси на досягнення позитивних результатів.

Загалом слід зазначити, що державно-управлінським реформам на всіх виділених вище етапах бракувало плановості, системності та послідовності. В результаті на даний час вітчизняні системи державного управління та місцевого самоврядування характеризуються значними проблемами, які можна узагальнити за такими напрямками: незбалансованість моделі взаємовідносин Президента України, Верховної Ради України і Кабінету Міністрів України, що може породжувати конфлікти і протистояння, брак ефективних конституційних механізмів взаємодії та взаємної відповідальності законодавчої і виконавчої влади; незавершеність структурно-функціонального упорядкування системи ЦОВВ та нечітке розмежування політичного й адміністративного керівництва в міністерствах; дуалізм вертикалі виконавчої влади, нерозмежованість повноважень між місцевими органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування, неефективність механізму їх взаємодії; неефективне місцеve самоврядування та нераціональний адміністративно-територіальний устрій; недостатній професійний рівень публічних службовців, їх незахищеність від партійно-політичних впливів, значна плінність кадрів і корупція в системі публічної служби; відсутність паритетних засад у відносинах приватних фізичних і юридичних осіб з органами державного управління та місцевого самоврядування, неефективність надання адміністративних послуг; нерозвиненість механізмів участі громадськості в управлінні державними справами. На вирішення цих проблем доцільно спрямувати подальші кроки державно-управлінських реформ в Україні.

Літ.: *Адміністративна реформа – історія, очікування та перспективи* / [упоряд. В. П. Тимошук]. –

К. : Факт, 2002; *Гонцяж Я.* Адміністративна реформа: нездійснені мрії та втрачені можливості / Я. Гонцяж, Н. Гнидюк. – К. : Міленіум, 2002; *Європейські орієнтири адміністративного реформування в Україні* : монографія / В. Д. Бакуменко (кер. авт. кол.), Л. М. Гогіна, С. О. Кравченко та ін. ; за заг. ред. В. Д. Бакуменка, В. М. Князева. – К. : Вид-во НАДУ, 2005; *Кравченко С. О.* Державно-управлінські реформи: теоретико-методологічне обґрунтування та напрями впровадження : монографія / С. О. Кравченко. – К. : НАДУ, 2008; *Адміністративна реформа в Україні: сучасний стан, проблеми та перспективи* : монографія / за заг. ред. Н. Р. Нижник, Н. Т. Гончарук. – Дніпропетровськ : Моноліт, 2009; *План модернізації державного управління: пропозиції щодо приведення державного управління та державної служби України у відповідність із принципами і практиками демократичного урядування* / за заг. ред. Т. Мотренка. – К. : Центр адаптації держ. служби до стандартів Європ. Союзу, 2010.

Кравченко С. О.

ІСТОРІЯ ЕКОНОМІЧНИХ КРИЗ – різке призупинення висхідного розвитку економіки, порушення соціальних, правових, духовно-моральних, виробничих, техніко-технологічних, політичних, фінансово-економічних пропорцій суспільного відтворення, необхідних для розширення придатних умов суспільного проживання населення. Воно мало місце у ХІХ, ХХ, ХХІ ст. Основною причиною економічних криз є стихійний метод розв’язання суперечностей суспільного відтворення. Основною суперечністю суспільного відтворення є суперечність між глобальним (цілісним, безперервним) характером виробництва та приватним (окремим, частковим) характером управління і привласнення знов утвореної вартості. Дана суперечність зумовлює ризики порушення процесу глобального, цілісного, безперервного відтворення. Це такі ризики: порушення співвідношення між вартістю реального та фінансового капіталу (основний ризик, який зумовлює інші ризики), неконтрольоване та необґрунтоване збільшення вартості фінансового капіталу; спекуляції у сфері фінансового капіталу; забруднення екологічного середовища, збільшення розриву між високорозвинутими економіками (розвиток виробництва на базі 5-го та 6-го технологічних укладів) та індустріальними (база виробництва – 3-й та 4-й технологічні уклади); поглиблення соціальної диференціації та ін. Ці та інші ризики мають два методи розв’я-

зання. Перший метод пов'язаний із стихійним розв'язанням суперечностей: суперечності не ідентифікуються, ризики стихійно та постійно загострюються, порушуються пропорції суспільного виробництва, породжується велика кількість проблем: соціальних (збільшення розриву між невеликою кількістю багатих та основною масою бідного населення, відсутність необхідного медичного обслуговування, освіти), економічних (вичерпання природних енергетичних ресурсів, деформація стимулів до підприємництва – прибуток стало можливим отримувати поза процесом суспільного виробництва та впровадження інновацій), екологічних (глобальне потепління, глобальне забруднення); цивілізаційних (боротьба між цивілізаціями); проблеми, які людству розв'язати не вдається, перетворюються у кризи, катастрофи, що є стихійним способом відновлення пропорцій (між реальним та фінансовим капіталом) суспільного відтворення. У результаті дії першого методу розв'язання суперечностей та ризиків світові кризи відбуваються періодично та постійно. За минулі століття кризи постійно супроводжували світову економіку. Ознаками економічних криз були порушення відповідності між попитом і пропозицією, наростаючий спад виробництва, нагромадження нереалізованих товарів на ринку, руйнування системи взаємних платежів, падіння цін, крах банківської системи, високі темпи інфляції, банкрутство промислових і торгових підприємств, різкий стрибок безробіття, зростання рівнів забруднення навколишнього середовища тощо.

Другий метод пов'язаний із свідомим, превентивним впливом держави на процес формування якісно-кількісних параметрів суспільного виробництва. На глобальному рівні свідомий, превентивний вплив держав здійснюється на базі державного управління господарським розвитком окремих економік, формування міждержавних органів управління (ЄС), утворення міжнародних фінансових інститутів, громадських організацій, які здійснюють постійний моніторинг світових фінансових та господарських процесів, прогнозують глобальний розвиток людства. Природа економічних криз наступна: суперечність між глобальним (цілісним, безперервним) характером виробництва та приватним (окремим, частковим) характе-

ром управління і привласнення знов утвореної вартості залишилися без змін – на глобальному рівні відсутні інститути (наприклад, ефективної міжнародної валютної системи), які б постійно займалися ідентифікацією суперечностей, конкретизацією ризиків та формували б механізми управління ризиками. Світові кризи у XIX та XX ст. здійснюються циклічно. Цикл (грец. *kuklos* – круг) це рух виробництва, що постійно повторюється, від однієї економічної кризи до іншої і включає такі фази: криза – депресія – поживлення – піднесення – нова криза. Матеріальною основою циклу у XIX і XX ст. є масове оновлення основного капіталу. Одним із чинників циклічного розвитку виробництва у XIX та XX ст. став науково-технічний прогрес, який став закономірним етапом розвитку виробництва, але здійснювався у стихійній формі. До Другої світової війни світова ринкова система супроводжувалася постійними фінансовими кризами: 1825, 1837-1838, 1847, 1857, 1866, 1873, 1890-1893, 1907-1908, 1914, 1920-1921 та 1929-1933рр. Криза 1825 р. – перша в історії міжнародна фінансова криза. Боротьба за незалежність країн Латинської Америки на початку 1820-х рр. привела до масового переливу капіталу з Великобританії до країн Латинської Америки для фінансування розробки золотих і срібних рудників та державного боргу нових незалежних республік. Швидкі темпи утворення високотехнологічних компаній, індустріальна революція супроводжувалися довільним збільшенням грошової маси, що призвело до спекулятивних тенденцій на Лондонській фондовій біржі. Порушився торговельний баланс, зменшилися золоті резерви Банку Англії, що призвело до збільшення облікової ставки влітку 1825 р. Крах фондового ринку в жовтні 1825 р. спричинив грудневу банківську паніку, яка незабаром поширилася на континент, де поширилися масові банкрутства і подальша економічна рецесія. Криза поширилася на Латинську Америку, оскільки іноземні кредити не були пролонговані, а скорочення інвестицій та експорту зменшило доходи бюджетів і викликало дефолти за державними боргами у всьому регіоні. Країнам Латинської Америки знадобилося більше трьох десятиліть, щоб реструктуризувати свої борги і відновити приплив іноземного капіталу. Криза 1836-1838 рр. була пе-

реважно англо-американською та поширювалася через ринки капіталу і платіжного механізму. У 1836 р. неврожай кукурудзи спричинив скорочення міжнародних золотих резервів, що призвело до підняття банком Англії облікової ставки за кредити. Зменшення кредитування бавовняного бізнесу в Новому Орлеані спричинило банківську паніку, яка поширилася на Нью-Йорк та призвела до збою національної платіжно-розрахункової системи. Крах фондового ринку в грудні 1836 р. поширився на Париж. Криза 1857 р. завдала економічних збитків народному господарству та суспільному життю одночасно США, Німеччини, Англії та Франції. Причиною стали масові банкрутства залізничних компаній та обвал ринку акцій. Колапс на фондовому ринку спровокував кризу американської банківської системи. Криза розпочалася в США, перекинулася на Англію, а потім на всю Європу. Біржові негаразди прокотилися по Латинській Америці. В період кризи виробництво чавуну в США скоротилося на 20%, споживання бавовни на 27%. У Великобританії найбільше постраждало суднобудування, де обсяг виробництва впав на 26%. У Німеччині на 25% скоротилося споживання чавуну; у Франції – на 13% виплавка чавуну і на стільки ж вжиток бавовни; в Росії виплавка чавуну впала на 17%, випуск бавовняних тканин – на 14%. Передумовою кризи 1873 р. було кредитне піднесення в Латинській Америці, яке підживлювалося з Англії, продовжувалося спекулятивне піднесення на ринку нерухомості в Німеччині та Австрії, закінчилося крахом фондового ринку у Відні. Фондові ринки в Цюриху та Амстердамі також обвалилися. У США банківська паніка почалася після сильного падіння акцій на Нью-Йоркській фондовій біржі та банкрутства головного фінансиста і президента Об'єднаної Тихоокеанської залізниці Джей Кука. Через відмову німецьких банків пролонгувати кредити криза перекинулася з Німеччини до Америки. Оскільки американська та європейська економіка впали у фазу рецесії (спад виробництва), експорт країн Латинської Америки різко скоротився, що привело до падіння доходів державних бюджетів. Це була найтриваліша в історії капіталізму криза: вона завершилася в 1878 р. Кризи в США та Австралії в 1893 р. були пов'язані з кризою Барінго і загальною зни-

жувальною тенденцією на світових товарних ринках. Паніку в США в 1893 р. пов'язують з прийняттям Срібного Пакту Шермана, який дозволяв вільне ціноутворення на ринку срібла. Інвестори, чекаючи, що після прийняття пакту США відійде від золотого стандарту, стали виводити капітал з країни. Скорочення грошової пропозиції і колапс фондового ринку викликав банківську кризу. Австралійській кризі передував бум на ринку нерухомості, який фінансувався в основному за рахунок внутрішніх кредитів. Безпосередньою причиною паніки стали падаючі ціни на експортні товари і закриття трьох великих банків. Криза була також посилена вилученням британських депозитів. Криза 1907 р. має ознаки попередніх економічних криз міжнародного масштабу і вважається найсильнішою за всю еру золотого стандарту. Криза була спровокована Банком Англії, який для поповнення золотих резервів у 1906 р. підняв облікову ставку з 3,5% до 6%. Кризою було охоплено 9 країн. Ця подія викликала вплив капіталів із США. Крах фондового ринку в Нью-Йорку стався на початку 1907 р., знизилася ділова активність. У жовтні криза ліквідності трастових компаній поширилася на комерційні банки. Різке скорочення обсягу грошової маси призвело до підризу національної платіжно-розрахункової системи і затяжної економічної рецесії. Із США та Англії криза поширилася на Францію, Італію та ряд інших держав. Міжнародна фінансова криза 1914 р. викликана початком Першої світової війни. Причина – тотальний розпродаж паперів іноземних емітентів урядами США, Великобританії, Франції та Німеччини для фінансування військових дій. Ця криза, на відміну від інших, не поширювалася з центру на периферію, а почалася практично одночасно в кількох країнах після того, як воюючі сторони стали ліквідувати іноземні активи. Це призвело до краху як товарних, так і грошових ринків. Банківська паніка в США, Великобританії та деяких інших країнах була пом'якшена своєчасними інтервенціями центральних банків. Світова економічна криза 1920-1922 рр. зумовлена післявоєнною дефляцією (підвищення купівельної спроможності національної валюти) і рецесією (спадом виробництва), банківськими і валютними кризами в Данії, Італії, Фінляндії, Голландії, Норвегії, США і Великобританії.

Криза 1929-1933 рр. – Велика депресія 24 жовтня 1929 р. (Чорний Четвер). Після Першої світової війни економіка США розвивалася динамічно, мільйони власників акцій збільшували свої капітали, швидкими темпами зростав споживчий попит. Раптово на Нью-Йоркській фондовій біржі відбулося різке зниження акцій, що ознаменувало початок найбільшої в історії світової економічної кризи. Вартість цінних паперів впала на 60-70%, різко знизилася ділова активність, був скасований золотий стандарт для основних світових валют. Акції Американської компанії телефонів і телеграфу, Загальної електричної компанії і Загальної компанії двигунів – втратили протягом тижня до двохсот пунктів. До кінця місяця власники акцій втратили понад 15 млрд дол. До кінця 1929 р. падіння курсів цінних паперів досягло 40 млрд дол. Закривалися фірми і заводи, лопалися банки, збільшувалося безробіття. Криза тривала до 1933 р., а її наслідки відчувалися до кінця 30-х рр. Промислове виробництво під час цієї кризи скоротилося в США на 46%, у Великобританії на 24%, у Німеччині на 41%, у Франції на 32%. Курси акцій промислових компаній впали в США на 87%, у Великобританії на 48%, у Німеччині на 64%, у Франції на 60%. За офіційними даними, в 1933 р. в 32 розвинених країнах налічувалося 30 млн безробітних, у тому числі в США 14 млн. Криза 1957-1958 рр. охопила США, Великобританію, Канаду, Бельгію, Нідерланди та деякі інші країни. Виробництво промислової продукції в розвинених країнах знизилося на 4%. Армія безробітних сягала майже 10 млн осіб. Економічна криза 1973 р. почалася в США, яка за широтою охоплення країн, тривалості, глибиною і руйнівною силою значно перевершила світову економічну кризу 1957-1958 рр. і за низкою характеристик наблизилася до кризи 1929-1933 рр. За період кризи в США промислове виробництво скоротилося на 13%, в Японії на 20%, у ФРН на 22%, у Великобританії на 10%, у Франції на 13%, в Італії на 14%. Курси акцій лише за рік – з грудня 1973 р. по грудень 1974 р. – впали в США на 33%, в Японії на 17%, у ФРН на 10%, у Великобританії на 56%, у Франції на 33%, в Італії на 28%. Число банкруств у 1974 р. порівняно з 1973 р. зросло в США на 6%, в Японії на 42%, у ФРН на 40%, у Великобританії на 47%, у Франції на 27%. До середини 1975 р.

кількість повністю безробітних у розвинених капіталістичних країнах досягла 15 млн осіб. Більше 10 млн були переведені на неповний робочий тиждень або тимчасово звільнені з підприємств. Відбулося тотальне падіння реальних доходів трудящих. На 1973 р. припадає також перша енергетична криза, яка почалася “з подачі” країн-членів ОПЕК, що знизили обсяги видобутку нафти. Добувачі чорного золота намагалися підняти вартість нафти на світовому ринку. 16 жовтня 1973 р. ціна бареля нафти піднялася на 67% – з 3 до 5 дол. США. У 1974 р. вартість нафти досягла 12 дол. США. 19 жовтня 1987 р. американський фондовий індекс Dow Jones Industrial обвалився на 22,6%. Слідом за американським ринком обвалилися ринки Австралії, Канади, Гонконгу. Причина кризи – вплив інвесторів з ринків після сильного зниження капіталізації кількох великих компаній. У 1994-1995 рр. відбулася Мексиканська криза. В кінці 1980-х рр. мексиканський уряд проводив політику залучення інвестицій у країну. Зокрема, чиновники відкрили фондову біржу, вивели на майданчик більшість мексиканських держкомпаній. У 1989-1994 рр. до Мексики ринув потік іноземного капіталу. Перший прояв кризи – втеча капіталу з Мексики: іноземці стали побоюватися економічної кризи в країні. У 1995 р. з країни було виведено 10 млрд дол. США. Ознаки кризи – криза банківської системи, швидкий вплив іноземного капіталу, обвал фондового ринку; знецінення національної валюти; скорочення обсягів виробництва; зростання рівня безробіття. У 1997 р. сталась Азійська криза – наймасштабніша криза азійського фондового ринку з часів Другої світової війни. Криза стала наслідком виходу іноземних інвесторів з країн Південно-Східної Азії. Причина – девальвація національних валют регіону і високий рівень дефіциту платіжного балансу країн ПСА. За підрахунками економістів, ця криза знизила світовий ВВП на 2 трлн дол. США. У 1998 р. – російська криза стала однією з найважчих економічних криз в історії Росії. Причини дефолту: величезний державний борг Росії, низькі світові ціни на сировину (Росія – великий постачальник нафти й газу на світовий ринок) і піраміда державних короткострокових облігацій, за якими уряд РФ не зміг розплатитися вчасно. Курс рубля по відношенню до долара в серпні 1998 р. –

січні 1999 р. впав у 3 рази – з 6 крб за долар до 21 крб за долар. Початок чергової потужної економічної кризи фахівці прогнозували до 2007-2008 рр. Початок кризи поклатала іпотечна криза 2007 р. в США та її подальший розвиток у світову фінансову-економічну кризу 2008 р., що підтвердило недосконалість сьогоденішньої міжнародної економічної системи. 31 жовтня 2007 р. багато індексів світових фондових ринків досягли піку, після якого почалося зниження: з того дня по 3 жовтня 2008 р. індекс, який показував динаміку на ринках розвинених країн, впав на 32,3%, індекс ринків, що розвиваються, – на 40,5%. На відміну від попереднього обвалу в 2000-2002 рр., який був викликаний крахом на фондовому ринку технологічних компаній і був обмежений ринками США, обвал 2007-2008 рр. торкнувся всіх країн і був зумовлений подіями за межами фондового ринку – бумом, а потім крахом у кредитному та житловому секторах, а пізніше – і на сировинних ринках: першими стали падати акції західних банків, а з липня 2008 р., коли почала швидко дешевшати нафта, – акції сировинних компаній країн, що розвиваються. Обвал фондового ринку в жовтні 2008 р. став рекордним для ринку США за останні 20 років, для ринку Японії – за всю історію. П'ять провідних інвестиційних банків США припинили своє існування в колишньому вигляді, були перепродані чи збанкрутіли. Криза американських банків пов'язана з політикою США в секторі, якому американський уряд приділяв особливу увагу, а саме – фінансування будівельних об'єктів. У результаті цього банкам загрожувала неспроможність розрахуватися і вони були змушені шукати шляхи, щоб поповнити свої грошові резерви, які були вичерпані. Втрата довіри повністю зруйнувала ринок міжбанківських трансакцій і стала рушійним колесом кризи. Спад курсів викликав не тільки в США, але і в Європі загрозу існування кредитних установ, що спричинило необхідність державної допомоги та злиття банків. У США т. зв. будівельні каси та іпотечні банки (Фанні Мей та Фреді Мек), а також найбільша у світі страхова компанія Ей Ай Джі (AIG) отримали допомогу від уряду в розмірі багатьох мільярдів доларів і таким чином не проголосили про банкрутство. Світова економіка на початку XXI ст. опинилася на зламі найбільшого 70-річного

економічного циклу зі зміною факторів виробництва на якісно нові та формування нової парадигми глобального процесу відтворення. Глибина і тривалість глобальної кризи даного способу світового виробництва викликали потребу у трансформації ліберальної економіки (база якої – це саморегулювання окремих економік, безкомпромісна конкуренція) в регульовану економіку наддержавними (глобальними) інститутами.

Літ.: Орлова О. В. Основні причини виникнення світової фінансової кризи: її вплив на економіку України та шляхи її подолання / О. В. Орлова, Л. Д. Будей // Наук. вісн. БДФА / М-во фінансів України, БДФА : Технодрук, 2009. – Вип. 1. – С. 104-113; *Популях І.* Світова фінансова криза: причини і перебіг / Іво Популях // Електрон. журн. – 2010. – Режим доступу : <http://www.lysty.com.ua>; *Дорошенко І.* Макроекономічний розвиток країн Центральної та Східної Європи протягом глобальної фінансової кризи: висновки для України / І. Дорошенко // Галиц. екон. вісн. – 2010. – № 2 (27). – С. 5-10; *Козак В. Є.* Фінансова криза: передумови виникнення та шляхи виходу / В. Є. Козак, П. Г. Іжевський // Вісн. Хмельниц. нац. ун-ту. – 2009. – № 6. – С. 120-122; *Багратян Г. А.* Світова криза та Україна : проблеми й нові підходи до фінансового регулювання / Г. А. Багратян, І. С. Кравченко // Фінанси України. – 2009. – № 4. – С. 33-41; *Баранецький І.* Світова фінансова криза: перші результати та уроки для України / І. Баранецький // Зовнішні справи. – 2008. – № 12. – С. 27-30.

Мартиненко В. Ф.

ІСТОРІЯ ЗАКОНОДАВСТВА ПРО ІНОЗЕМНІ ІНВЕСТИЦІЇ. У кінці XIX ст. – на початку XX ст. у Російській імперії інвестиційна діяльність не регулювалася спеціальним законодавством. Діяльність вітчизняних та іноземних інвесторів на початку XX ст. регулювалася торговельним, банківським, акціонерним та іншим законодавством. В Україні після Першої світової війни в умовах хаосу, руйнації та неефективного державного управління економікою Центральної Рада вжила низку заходів: скасування приватної власності на поміщицькі, удільні, монастирські та церковні землі, проголошення цих земель, а також лісів, вод і надр власністю трудового народу, запровадження державного контролю над випуском продукції промисловості, банками, монополізація найважливіших галузей торгівлі, в тому числі і зовнішньої, залізної, вугільної, тютюнової промисловості, які не забезпечува-

ли отримання гарантованого прибутку від вкладання капіталів внутрішнім та зовнішнім інвесторам.

Гетьманський уряд України та Директорія також не стабілізували ситуацію в економічній сфері. У 20-ті рр. XX ст. Радянським Союзом для індустріалізації економіки була прийнята нова економічна політика (НЕП) з метою залучення іноземних інвестицій у формі концесій, правові основи якої були сформульовані в перших документах уряду Радянської республіки ще в 1918 р. За ними концесіонер мав дотримуватися радянського законодавства; продавати частину виробленої ним продукції уряду РРФСР за ринковими цінами; зарубіжний капітал міг залучатися для організації державних підприємств в Росії з наданням йому як компенсації права на оренду невикористаних природних багатств, гарантій виплати відсотків на витрачений капітал, певних пільг; за Радянським урядом мало залишатися право участі в доходах та викупу підприємств після закінчення певного строку. Декретом Ради Народних Комісарів РРФСР, прийнятим 23 листопада 1920 р., встановлені “Загальні економічні та юридичні умови концесій”, для розвитку продуктивних сил передбачалося залучити технічні матеріальні засоби із промислово розвинутих держав, відновлення Росії як однієї з основних баз сировини для всього світового господарства.

Передбачалося, що Концесійні договори мали укладатися із відомими іноземними промисловими товариствами та організаціями. Концесіонеру надавалася винагорода частиною продукту з правом вивезення за кордон (надання права на репатріацію прибутків); передбачалися торговельні переваги в разі застосування ним особливих технічних удосконалень у великих розмірах (надання пільг інвесторам залежно від якісних характеристик інвестиції); залежно від характеру та умов концесії продовжувалися строки концесії для забезпечення повного відшкодування концесіонеру за ризик та вкладені в концесію технічні засоби; надавалося право наймання робітників та службовців для своїх підприємств на території РРФСР з дотриманням Кодексу законів про працю або спеціального договору, що гарантував дотримання “певних умов праці”, визначалися гарантії від націоналізації, конфіскації, реквізиції та односторонньої зміни

будь-якими розпорядженнями чи декретами уряду умов концесійного договору, які надавалися урядом РРФСР іноземним інвесторам. При Держплані у 1922 р. було створено Концесійний комітет та Комісію по змішаних товариствах при Раді праці та оборони, які в 1923 р. були об’єднані у Головний концесійний комітет при Раді Народних Комісарів СРСР. Концесійні комісії були створені при раднаркомках союзних республік, а також при низці наркоматів. У Берліні та Лондоні у 1925 р. було розширено закордонний апарат, що встановлював концесійні зв’язки, такі самі комісії були створені в Римі, Токіо, Парижі та Стокгольмі. Протягом 20-х рр. приймалися нормативні акти, що сприяли розвитку концесій та залученню іноземного капіталу в інших формах. У травні 1926 р. Рада Народних Комісарів РРФСР прийняла постанову про пільги, що надавалися в рамках концесій при зведенні житла, фабричних споруд та інших промислових об’єктів. У грудні 1928 р. РНК затвердила “Основні положення із залучення іноземного капіталу до народного господарства СРСР”, а Держплан розробив орієнтовний план концесійних об’єктів. У цих документах йшлося про те, що кошти слід, насамперед, спрямовувати на добування кольорових металів, в машинобудівну, паперову та деякі інші галузі промисловості і, крім того, в малоосвоєні райони країни (таким чином, у державному управлінні за допомогою іноземних інвестицій почала зароджуватися практика визначення пріоритетних галузей економіки, до яких бажано їх залучати).

У 20-ті рр. була створена організаційно-правова база для залучення іноземного капіталу. Однак через політичні причини використання іноземного капіталу в СРСР не набуло розвитку. З 1928-1929 рр. нові концесійні договори вже не підписувалися, низку концесійних договорів було розірвано, що призвело до арбітражних та судових справ, які для іноземних інвесторів закінчилися безрезультатно. Було сфабриковано справи про шкідників із числа іноземних спеціалістів, які працювали на концесійних та інших підприємствах. Постановою Уряду від 14 грудня 1937 р. Головний концесійний комітет при РНК СРСР за результатами розгляду справи про “антидержавну діяльність” був ліквідований. Відновлення залучення іноземних інвестицій в СРСР на підставі

рішення Політбюро ЦК КПРС про можливість створення спільних підприємств почалося восени 1986 р. і продовжилося після прийняття двох Постанов ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР від 19 серпня 1986 р. № 991 “Про заходи щодо вдосконалення управління зовнішньоекономічними зв’язками” та № 992 “Про заходи щодо вдосконалення управління економічним та науково-технічним співробітництвом із соціалістичними країнами”. Розпочався перехід до здійснення реформ у сфері зовнішньоекономічної діяльності в СРСР.

Указ Президії Верховної Ради СРСР від 13 січня 1987 р. “Про питання, пов’язані із створенням на території СРСР і діяльністю спільних підприємств, міжнародних об’єднань та організацій за участю радянських та іноземних організацій, фірм та органів управління” визначив умови, що входили до компетенції законодавчих органів: оподаткування спільних підприємств; умови користування для спільних підприємств землею, надрами та іншими природними ресурсами; умови вирішення інвестиційних спорів. Постановами Ради Міністрів СРСР від 13 січня 1987 р. № 48 “Про порядок створення на території СРСР та діяльності спільних підприємств, міжнародних об’єднань та організацій СРСР та інших країн – членів РЕВ” та № 49 “Про створення на території СРСР спільних підприємств за участю фірм капіталістичних країн, що розвиваються” сформульовані основні правила створення та діяльності спільних підприємств на території СРСР. Було встановлено штучний розподіл спільних підприємств за ідеологічною ознакою та визначено певні умови для їх діяльності шляхом видання двох різних нормативних актів. Постановою Ради Міністрів СРСР від 13 січня 1987 р. № 49 було встановлено обмеження для частки іноземної участі, яка не могла перевищувати 49% у статутному фонді спільного підприємства. Постановою Ради Міністрів СРСР від 2 грудня 1988 р. № 1405 це обмеження було знято та передбачено, що розмір часток радянських та іноземних учасників у статутному фонді спільного підприємства повинен визначатися за угодою сторін. У прийнятому згодом загальносоюзному Законі про власність було передбачено створення спільних підприємств та вперше в радянському законодавстві – створення під-

приємств, що повністю належать іноземним інвесторам.

Указом Президента СРСР від 26 жовтня 1990 р. “Про іноземні інвестиції в СРСР” було визначено основні напрями регулювання іноземного інвестування, а саме можливість: створення як спільних підприємств, так і підприємств зі 100%-ю участю іноземного капіталу; портфельних інвестицій шляхом придбання акцій та інших цінних паперів радянських підприємств іноземними інвесторами; довгострокової оренди майна та землі іноземними інвесторами; надання іноземним інвестиціям не менш сприятливого режиму, ніж для інвестицій вітчизняних юридичних та фізичних осіб; вільного реінвестування прибутку іноземних інвесторів, отриманого в радянських карбованцях, а також його переведення за кордон. 10 грудня 1990 р. Верховною Радою СРСР були прийняті Основи законодавства про інвестиційну діяльність в СРСР. В них було визначено коло можливих суб’єктів інвестиційної діяльності (ст. 4), встановлено основний правовий документ, який мав регулювати взаємовідносини між суб’єктами інвестиційної діяльності – договір (угода) (ст. 7), передбачено положення про гарантії прав інвесторів та захист інвестицій. Його положення стосувалися інвестиційної діяльності як вітчизняних, так і зарубіжних інвесторів. У цьому законодавчому акті вперше було передбачено, що інвестиції не можуть бути безкоштовно націоналізовані, і що до них не можуть бути вжиті заходи, рівнозначні за наслідками націоналізації. Такі дії могли здійснюватися лише на основі законодавчих актів з повним відшкодуванням інвестору збитків, спричинених припиненням інвестиційної діяльності внаслідок таких дій.

5 липня 1991 р., в умовах перерозподілу компетенцій між Союзом та союзними республіками, були прийняті Основи законодавства про іноземні інвестиції в СРСР. У проекті Союзного договору, опублікованого 9 березня 1991 р., регулювання зовнішньоекономічної діяльності було віднесено до спільної компетенції СРСР та республік. В Основах законодавства частина норм являла собою норми непрямой дії, тобто це були рекомендації республікам з одноманітного врегулювання відносин у сфері іноземного інвестування. Введення в дію Основ законодавства передбачалося Постановою Верховної Ради

СРСР, якою пропонувалося Кабінету Міністрів СРСР за участю урядів союзних республік подати на затвердження Верховної Ради перелік пріоритетних галузей економіки, включаючи науку, освіту, охорону здоров'я та культуру, а також території, у яких іноземним інвесторам доцільно надати додаткові податкові та інші пільги.

Указом Президента СРСР від 17 серпня 1991 р. “Про забезпечення заставою зобов'язань, що виникають при здійсненні іноземних інвестицій в СРСР” передбачалося, що зобов'язання, які виникають при здійсненні іноземних інвестицій в СРСР, можуть забезпечуватися заставою будь-якого майна (в тому числі майнових прав), за винятком майна, яке відповідно до законодавства Союзу РСР та союзних республік не може відчужуватися. Договір застави повинен був мати письмову форму, нотаріально засвідчену та належним чином зареєстровану. Залучення іноземних інвестицій регламентували положеннями міжнародних договорів. Радянським Союзом були укладені і ратифіковані 14 двосторонніх договорів про сприяння та захист іноземних інвестицій (з Фінляндією, Бельгією та Люксембургом, Великобританією, ФРН, Францією, Нідерландами, Канадою, Італією, Австрією, КНР, Іспанією, Швейцарією, Туреччиною, Республікою Корея).

Інвестиційне законодавство України представлено актами різного рівня. Серед законів тут виділяються спеціальні закони, присвячені в цілому або переважно регулюванню інвестиційної діяльності, у тому числі діяльності іноземних інвесторів: наприклад закони від 10 вересня 1991 р. “Про захист іноземних інвестицій в Україні”, від 18 вересня 1991 р. “Про інвестиційну діяльність”, від 19 березня 1996 р. “Про режим іноземного інвестування”, від 19 вересня 1997 р. “Про стимулювання виробництва автомобілів в Україні”, від 16 липня 1999 р. “Про спеціальний режим інвестиційної й інноваційної діяльності технологічних парків”, від 17 лютого 2000 р. “Про усунення дискримінації в оподаткуванні суб'єктів підприємницької діяльності, створених із використанням майна і коштів вітчизняного походження”, від 15 березня 2001 р. “Про інститути спільного інвестування (пайові і корпоративні інвестиційні фонди)”, від 4 липня 2002 р. “Про інноваційну діяльність”, від 16 січня 2003 р. “Про пріоритетні напрямки інноваційної діяль-

ності в Україні”, від 16 березня 2004 р. “Про розвиток автомобільної промисловості України”. Крім того, є чимало законів, що містять окремі норми, які регулюють інвестиційну діяльність (наприклад Закон України від 16 квітня 1991 р. “Про зовнішньоекономічну діяльність”). Видано низку указів Президента і постанов Кабінету Міністрів, присвячених інвестиційній діяльності (наприклад Указ Президента України від 7 липня 2003 р. № 580/2003 “Про додаткові заходи по залученню іноземних інвестицій в економіку України”, Положення про порядок державної реєстрації договорів (контрактів) про спільну інвестиційну діяльність за участю іноземного інвестора, затверджене постановою Кабінету Міністрів України від 30 січня 1997 р. № 112). Відповідні нормативно-правові акти видають державні органи, до функцій яких входить регулювання інвестиційної діяльності (наприклад Положення про порядок видачі дозволу на обіг акцій або облігацій підприємств українських емітентів за межами України, затверджене рішенням Державної комісії з цінних паперів та фондового ринку від 17 жовтня 1997 р. № 36). Варто враховувати і попередню практику видання нетипових документів, наприклад спільних заяв Кабінету Міністрів та Національного банку про політику обмінного курсу гривні, а також сучасну практику видання документів програмного характеру (наприклад Програма розвитку інвестиційної діяльності на 2002-2010 роки, затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 28 грудня 2001 р. № 1801). Уточнення умов інвестиційної діяльності здійснювалося також Конституційним Судом України (Рішення від 14 березня 2002 р. № 3-уп/2002 щодо тлумачення деяких інвестиційних законів), колишнім Вищим арбітражним судом України, Вищим господарським судом України, Державною податковою адміністрацією України, Державною митною службою України, Адміністрацією Президента України та ін. Було також видано численні нормативні вказівки, не закріплені документально, але які мають виконуватися з огляду на підпорядкованість і сформовану бюрократичну практику, “телефонне право”, “негласні вказівки” і т. ін.

Інвестиційна діяльність регулюється двосторонніми угодами, укладеними Україною з багатьма країнами, про заохочення і захист

інвестицій та угодами про усунення подвійного оподаткування. Інвестиційна діяльність регулюється рекомендаційними актами міжнародних організацій та “м’яким правом” (правила, не закріплені у вигляді зобов’язуючих норм), які, трансформуючись у судові чи арбітражні рішення, набувають у конкретних випадках обов’язкового характеру. Відповідно до ст. 4 Господарського процесуального кодексу України у разі відсутності законодавства, що регулює спірні відносини за участю іноземного суб’єкта підприємницької діяльності, господарський суд може застосувати міжнародні торговельні звичаї, коли дотримання правил, установлених цими звичаями, передбачено угодою сторін.

Літ.: *Богуславский М. М.* Правовое положение иностранных инвестиций / М. М. Богуславский. – М. : СОВИНТЕРИОР, 1993; *Засальні* економічні та юридичні умови концесій : Декрет Ради Народних Комісарів РРФСР від 23 листоп. 1920 р. – Б. м. : [б. в.], 1920; *Закони України*, які регулюють інвестиційну діяльність. – Режим доступу : zakon.rada.gov.ua

Мартиненко В. Ф.

ІСТОРИЯ ІНСТИТУТУ ПРЕЗИДЕНТСТВА. У перекладі з латини “президент” означає: “той, що попереду”. Розвиток цього політичного інституту відбувається наприкінці XVIII ст., з формуванням перших демократичних режимів у країнах Нового і Старого Світу. Упродовж XVIII-XX ст. інститут президентства став майже невіддільним атрибутом республіканської форми правління та однією з ознак демократичного ладу. Як відомо, республіки існували з давніх-давен. Республіками були стародавні грецькі міста-поліси, у тому числі ті, що існували на території сучасної України: Херсонес, Ольвія, Пантикапей. Республікою був і Рим часів свого становлення (VI-I ст. до н. е.). В епоху середньовіччя (V-XV ст.) численні міста-республіки існували на території Італії (Венеція, Генуя, Флоренція). В 1572 р. було утворено Республіку Сполучених Провінцій у Нідерландах. Республіканський лад панував і в Англії часів революції (1649-1660). Але жодна з цих республік не управлялася за сучасним зразком.

Посада глави держави-президента, мабуть, виникла набагато раніше, хоча її назва була іншою. Наприклад, у XVII-XVIII ст. в Україні існувала посада гетьмана, кандидат на

яку обирався генеральною старшиною або військом. У Стародавньому Римі в епоху республіки існував рекс – правитель, як і в багатьох інших державах Європи.

Перші республіки сучасного типу – себто з президентом на чолі – з’явилися тільки в Новому Світі. Їх виникнення було пов’язане передусім із прагненнями молодих, енергійних і неупереджених колонізаторів позбутися пережитків монархічного ладу. Саме з цієї причини посада Глави держави стала виборною, не довічною і, головне, обмеженою конституцією.

На інститут президентства було покладено головне завдання республіканського ладу – гарантування конституції, а відтак і демократії. В 1789 р. першим президентом Сполучених Штатів Америки був обраний Джордж Вашингтон. Після цієї події інститути президентства стали поширеними у країнах Нового Світу.

Президенти очолили: 1807 р. – Гаїті, 1814 – Парагвай, 1816 – Аргентину, 1817 – Чилі, 1819 – Колумбію, 1821 – Коста-Рику та Перу, 1824 – Мексику, 1825 – Болівію, 1830 – Венесуелу, Еквадор та Уругвай, 1835 – Нікарагуа, 1839 – Гватемалу, 1841 – Гондурас і Сальвадор, 1844 – Домініканську Республіку. Першими президентами – главами держав у Європі – стали у 1848 р. дві особи: Луї Наполеон Бонапарт у Франції та Й. Фурер у Швейцарії. В Азії першим президентом став 1911 р. Сунь Ятсен у Китаї, незабаром – 1923 р. – Мустафа Кемаль, прозваний Ата-тюрком, у Туреччині. Що ж до Африки – то 1847 р. перший президент очолив Ліберію, 1854 – Оранжеву Республіку (1910 р. увійшла до складу нинішньої Південно-Африканської Республіки).

Історія знає випадки, коли при владі перебував колегіальний президент. В умовах колегіального президентства всі державні повноваження розподіляються між членами державного колегіального органу та його главою. Так, за Конституцією Уругваю 1917 і 1951 р. існував колегіальний президент. У 1958-1963 рр. в Іраку також існував колегіальний глава держави. У соціалістичних державах роль глави держави виконував колегіальний виборчий орган – президії найвищих представницьких органів державної влади. В окремих державах існував одноособовий глава держави – президент (Югославія, Чехословаччина, Румунія та ін.).

Історичними джерелами інституту президента в Україні можна вважати “Пакти і Конституції законів і вільностей Війська Запорізького” гетьмана П.Орлика, прийняті 5 квітня 1710 р. в результаті укладання договору між новообраним гетьманом і Військом Запорізьким. Саме ця конституційна модель була дуже схожа на президентську республіку.

Перші теоретичні розробки проблеми інституту глави держави з’явилися в середині XIX ст. Г.Андрузський у своїй праці “Очерки Конституции Республики” охарактеризував ідею конфедерації, яка складається з семи штатів зі своїми президентами. В кінці XIX ст. представник політико-правової думки України М.Драгоманов розробив проект перебудови Російської імперії в децентралізовану федеративну державу. Він мав назву “Проект основний устава украинского общества “Вольный союз” – “Вільна спілка”. В п. 25 цього документа зазначалося, що главою держави може бути як спадковий імператор, так і обраний на визначений термін глава всеросійського державного союзу. В розробку положень української державності значний внесок зробили члени української народної партії, яку очолював М.Міхновський. Вони підготували конституційний проект “Основной закон самостоятельной Украины” – “Союза народа украинского”, в основу якого була покладена ідея незалежності України і передбачалося утворення президентської республіки та обрання парламенту на основі загальних виборів. Цікавим є підхід української партії соціал-революціонерів, основним завданням якої було встановлення республікансько-демократичної форми правління для України без президента. Відомий український вчений М.Грушевський також закріплював посаду президента у проекті Конституції УНР, де передбачалося, що голова, якого обрано всенародними зборами, є главою держави, а в подальшому це положення було викреслено. Дещо послідовніше статус президента було закріплено в Конституції ЗУНР, автором якої був юрист, громадський діяч і засновник національно-державного напрямку української політичної науки С.Дністрянський. В даному проекті закріплювалась думка про те, що президент є главою держави і виконавчої влади.

За часів діяльності Центральної Ради було видано чотири Універсали (Укази), які мали закласти основи демократизації українського су-

спільства. Останнім Універсалом, від 22 січня 1919 р., Центральна Рада проголосила повну політичну незалежність України від Росії. А 29 квітня 1918 р. Центральна Рада обрала Михайла Грушевського Президентом Української Народної Республіки. Проте молода українська держава загинула у вогні визвольних змагань і ідея встановлення інституту президента була забута на довгих 70 років. Таким чином, у проектах Конституцій XIX-XX ст. простежується диференційований підхід до визначення статусу глави держави. Інститут Президента України як глави держави є порівняно новим явищем у політичному житті й державному будівництві України. Тривалий час в Україні (колишній Українській РСР) функції глави держави виконували переважно Верховна Рада, яка вважалась найвищим органом державної влади України, її Президія, як постійний діючий орган державної влади, та її голова.

Теоретичною основою зосередження функцій глави держави у Верховній Раді, в особі її постійно діючого органу – Президії Верховної Ради, була концепція “колективного президента” та вчення про ради і радянське державне будівництво в цілому (народ здійснює державну владу через ради народних депутатів України, що становлять єдину систему органів державної влади і є політичною основою держави, а Верховна Рада – найвищим органом державної влади).

Нинішній інститут президентства в Україні склався не відразу. Спочатку Президент за своїм статусом і назвою був найвищою посадовою особою в державі, потім главою держави і главою виконавчої влади, а нині, за чинною Конституцією, є главою держави. Становлення інституту Президента України було ключовим у реформуванні державної влади, пов’язаному з проголошенням незалежності України та зміною її конституційного ладу. Започаткувала процес реформування державної влади в Україні Декларація про державний суверенітет України, яка проголосила, що державна влада в республіці здійснюється за принципом її поділу на законодавчу, виконавчу і судову. Це зумовило введення інституту президентства. Через рік – 25 червня 1991 р. – Верховна Рада ухвалила постанову “Про вибори Президента Української РСР”, якою визнала за доцільне заснувати пост Президента України (Української РСР) до прийняття нової

Конституції і провести вибори Президента в 1991 р. Оскільки інститут Президента України мав перетворитись із символічного колективного внутрішньопарламентського інституту в реальний одноособовий позапарламентський інститут, Президент мав обиратися не парламентом, а громадянами України, цей інститут об'єктивно мав отримати необхідну конституційно-правову основу перш ніж стати реальністю. Тому 5 липня 1991 р. було прийнято закони України “Про заснування поста Президента Української РСР і внесення змін і доповнень до Конституції (Основного Закону) Української РСР”, “Про Президента Української РСР” і “Про вибори Президента Української РСР”. Прийняттю цих законів передувало внесення відповідних змін і доповнень до чинної на той час Конституції. 1 грудня 1991 р. відбувся всеукраїнський референдум, на якому, одночасно з проголошенням незалежності України, народ віддав перевагу президентській формі правління. Того дня був обраний перший Президент нової Української держави – Леонід Кравчук. Зокрема, Конституцію було доповнено новою главою – 12-1, яка була присвячена посаді Президента України. У відповідних положеннях Конституції і названих законах визначався статус Президента, його функції, повноваження та порядок обрання. Теоретичною основою становлення інституту президентства на даному етапі була насамперед Концепція нової Конституції України, схвалена Верховною Радою ще 19 червня 1991 р. Проте конституювання інституту президентства на цьому не закінчилося. Воно продовжувалося в ході процесу підготовки нової Конституції України і внесення ряду змін та доповнень до чинної на той час Конституції. Про це свідчать, зокрема, проекти Конституції України в редакціях 1992, 1993, 1995 р. та Конституційний Договір, укладений між Президентом і Верховною Радою 8 червня 1995 р. За даними проектами Конституції і Конституційним Договором Президент України набував нового статусу – статусу глави держави і глави виконавчої влади.

Літ.: *Державне управління: основи теорії, історія і практика* : навч. посіб. / В. Д. Бакуменко, П. І. Надолішній, М. М. Іжа, Г. І. Арабаджи ; за заг. ред. П. І. Надолішнього, В. Д. Бакуменка. – Одеса : ОРІДУ НАДУ, 2009; *Малиновський В. Я. Державне управління* : навч. посіб. / В. Я. Мали-

новський. – Луцьк : Ред.-вид. від. “Вежа” Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2000; *Нариси історії державної служби в Україні* / [О. Г. Аркуша, Є. І. Бородін, С. В. Віднянський та ін. ; редкол. : С. В. Кульницький (кер. авт. кол.) та ін.] ; Голов. упр. держ. служби України ; Ін-т історії НАН України. – К. : Ніка-Центр, 2009; *Режим доступу* : http://www.president.gov.ua/content/president_history.html

Макаренко Е.М., Михненко А.А.

ІСТОРІЯ НАУКИ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ. Наука державного управління – продукт сучасного, постіндустріального, насамперед інформаційно-технологічного етапу розвитку суспільства (див. *Галузь науки “Державного управління”*). Тому слід розрізняти історичні передумови та сучасні чинники її виникнення та розвитку.

Головною історичною передумовою або умовою можливості виникнення державного управління як науки є крах монархічних режимів та запровадження республіканських форм державного управління, що відбулося в Західній Європі протягом XVIII – на початку XX ст. Це створювало умови для розвитку демократичних інститутів (а наука є одним із них), переходу від “права сили” до “сили права”, тобто до запровадження правових механізмів державного управління. Насамкінець, відбувається процес десакралізації державної влади, яка освячувала свої претензії на панівне становище у суспільстві засобами міфології, релігії, історичної традиції тощо. Крапку у цьому питанні було поставлено запровадженням принципу поділу державної влади на законодавчу, виконавчу та судову гілки. Наукове обґрунтування вказаного принципу, який став базовим у сучасній теорії і практиці державного управління, належить видатним мислителям XVIII ст. Ш.Монтеск’є (Франція) та П.Орлику (Україна). Послідовне дотримання цього принципу дає змогу як раціонально розподілити владні повноваження, так і заблокувати можливість узурпації влади однією з її гілок чи якимось “гарантом”, “вождем”, “лідером” народу, партії та ін.

Важливими історичними передумовами формування теорії державного управління стали революція в науці кінця XVII – початку XVIII ст. та перша промислова революція кінця XVIII – початку XIX ст. Перша зумовила виникнення експериментального природознавства та поворот науки до засобів виробництва знань (методології), друга – до

ефективних засобів матеріального виробництва. Машина не тільки “входять в історію”, але й задають відповідні алгоритми організації виробництва, що згодом – на початку ХХ ст. – зумовило виникнення теорії менеджменту (Ф.Тейлор, Г.Форд, Ф.Гуднау, Л.Уайт та ін.) і “Тектології”, або “Загальної організаційної науки” (О.Богданов).

Незважаючи на загальну технократичну спрямованість теорії менеджменту і “тектології”, між ними є суттєві відмінності. Якщо перша розглядає людину (як менеджера, так і рядового працівника) як “гвинтик” певної організації, то друга – як творця цієї організації, насамперед засобами наукового пізнання та практичного застосування загальних принципів організації та управління, а не тільки завдяки прагматичним установкам на ефективність і прибуток. На жаль, ні на Заході, ні в царській (монархічній) Росії, ні потім у більшовицькому Радянському Союзі ідеї О.Богданова не отримали належної підтримки. (Показовою в цьому плані є робота В.І.Леніна “Матеріалізм та емпіріокритицизм”, в якій О.Богданов звинувачується у позитивістській ревізії матеріалістичної діалектики та в порушенні принципу партійності у філософії.) І лише майже через півстоліття потому основні ідеї “тектології”, правда уже під іншим авторством та в іншому “оранжируванні”, отримали розвиток у кібернетиці, теорії систем, методології моделювання тощо.

Слід зауважити, що якщо у США теорія державного управління розвивається в основному з теорії менеджменту, то у Західній Європі – переважно з юридичної науки, насамперед з адміністративного та конституційного права. В цілому ж протягом першої половини ХХ ст. остаточно формуються три основні парадигми теорії державного управління: політична, менеджерська і правова, які орієнтуються на відповідні гілки влади: законодавчу, виконавчу та судову.

Навряд чи можна віддати перевагу якійсь одній із них чи навіть їх “синтезу”, оскільки вони розробляються в межах владної, а не власне управлінської парадигми. Остання гармонізує в межах певної управлінської ситуації вертикальні і горизонтальні зв'язки між елементами системи та між кожним елементом (незалежно від його місця в ієрархії) і системою в цілому (системою як цілим). У цьому контексті владна парадиг-

ма, яка, як відомо, “освячує” відносини “панування – підкорення” (не плутати з природною ієрархією), виступає як “частковий випадок” управлінської парадигми, або універсальної теорії організації та управління.

Лише в епоху НТР, коли здійснюється фундаментальний переворот не тільки у засобах виробництва, а й у способах відтворення самого життя на землі, з'являється реальна можливість для подолання старої, владної парадигми теорії державного управління і запровадження власне управлінської.

Передумовами формування науки державного управління сучасного, постіндустріального типу є: 1) перетворення управлінської діяльності (на відміну від виконавчої чи обслуговуючої) в основу суспільного виробництва та вирішальний чинник розвитку суспільства; 2) трансформація наукового знання із чинника просвіти в інформаційно-технологічний засіб виробництва та управління; 3) зміна характеру науки: її технологізація (умова перетворення її на безпосередню продуктивну силу) та гуманітаризація (умова блокування можливих негативних наслідків застосування сучасних наукових технологій, зловживання науково-технічною та економічною, насамперед ринковою раціональністю); 4) професіоналізація та інтелектуалізація державно-управлінської діяльності.

Отже, власне історія науки державного управління розпочинається з реалізації вказаних передумов і чіткого розуміння особливостей державно-управлінських відносин, які не можуть бути редуковані до владних чи міжвладних або “провладних” і базуються на більш фундаментальних принципах і закономірностях організаційно-управлінської сфери життєдіяльності людини і суспільства. На нашу думку, яка викладена у відповідних роботах і статтях даної “Енциклопедії...”, наука державного управління – це наука про технологію, сенс та суспільне призначення державно-управлінської діяльності.

У пострадянський період вперше на теренах СНД саме науковці Національної академії державного управління при Президенті України запровадили державне управління як нову освітню і наукову галузь.

Літ.: *Енциклопедичний словник з державного управління* / уклад. : Ю. П. Сурмін, В. Д. Бакуменко, А. М. Михненко та ін. ; за ред. Ю. В. Ковбасюка, В. М. Трошинського, Ю. П. Сурміна. – К. : НАДУ, 2010. – 820 с.; *Класики теорії держав-*

стивного управління: американська школа / под ред. Дж. Шафритца, А. Хайда. – М. : Изд-во МГУ, 2003. – 800 с.; *Державне управління: філософські, світоглядні та методологічні проблеми* : монографія / кол. авт. ; за ред. д-ра філос. н., проф. В. М. Князева. – К. : Вид-во НАДУ ; Міленіум, 2003. – 320 с.

Князєв В.М.

ІСТОРІЯ СПІВПРАЦІ МВФ ТА УКРАЇНИ. Міжнародний валютний фонд (МВФ) (англ. International Monetary Fund, IMF) був створений в 1945 р. рішенням валютно-фінансової конференції ООН, яка відбулася у Бреттон-Вуді (штат Нью-Хемпшир, США), до її складу входять 185 країн. Кредити МВФ спрямовуються на підтримку курсу національної валюти, міжнародних резервів держави та активних позицій платіжного балансу. Отримувачами кредитів МВФ є центральні банки країн, які зараховують їх у свої міжнародні резерви і використовують виключно для інтервенцій на валютному ринку для вказаних цілей. Основні функції МВФ: сприяння міжнародній співпраці в грошовій політиці; розширення світової торгівлі; кредитування; стабілізація грошових обмінних курсів; консультування країн-дебіторів; розробка стандартів міжнародної фінансової статистики; збирання і публікація міжнародної фінансової статистики.

У грудні 1991 р. Україна офіційно звернулася з проханням про надання їй членства у МВФ. Це прохання було задоволено Радою керуючих МВФ 27 квітня 1992 р. 3 червня 1992 р. Верховною Радою України був прийнятий Закон України “Про вступ України до Міжнародного валютного фонду, Міжнародний банк реконструкції та розвитку, Міжнародну фінансову корпорацію, Міжнародну асоціацію розвитку та Багатостороннє агентство по гарантіях інвестицій”. Фінансова допомога Україні з боку МВФ надається у трьох основних формах: за програмою системної трансформаційної позики (STF-Systemic Transformation Facility) для підтримки платіжного балансу; за програмою “Stand by” для підтримки курсу національної валюти і фінансування дефіциту платіжного балансу; за програмою розширеного фінансування (EFF) для сприяння економічній стабілізації.

У співробітництві України з МВФ у межах кредитних програм можна виділити кілька етапів. **Перший етап** (1994-1995 рр.). У цей

період Україні було надано фінансову допомогу у вигляді системної трансформаційної позики (STF) на суму 763,1 млн дол. США для підтримки платіжного балансу України. Проте через невиконання Україною низки умов програму було завершено завчасно. **Другий етап** (1995-1998 рр.). Україна отримала від МВФ кредити на загальну суму 1935 млн дол. США за трьома річними програмами Stand-By. Головною метою була підтримка курсу національної валюти і фінансування дефіциту платіжного балансу України. **Третій етап** (1998-2002 рр.). Програма розширеного фінансування (EFF-Extended Fund Facility), за якою передбачалося надання Україні кредиту на загальну суму 2,6 млрд дол. США. У грудні 2000 р. термін дії Програми EFF було продовжено до вересня 2002 р., але, врешті-решт, Фонд так і не надав Україні залишкової суми кредитів (визнавши негативними висновки останнього перегляду перебігу виконання програми). **Четвертий етап** (2004-2005 рр.). Після завершення співробітництва за Програмою EFF уряд України серед прийнятних форм подальшого співробітництва України з МВФ на безкредитній основі обрав попереджувальну програму “Stand by”. 29 березня 2004 р. Рада директорів МВФ затвердила програму “попереджувальний стенд-бай” для України, за якою передбачалася можливість України отримати кредит на суму приблизно 600 млн дол. США. Згідно із досягнутими домовленостями Україна мала право на отримання кредиту, якщо в країні погіршиться платіжний баланс або стан валютних резервів. Програма “попереджувальний стенд-бай” також мала спрямовуватися на забезпечення поступової трансформації відносин між Україною та МВФ до безкредитних. Угода була підписана терміном на 12 місяців, строк дії цієї угоди закінчився відповідно до її умов. Наступним етапом МВФ стали безкредитні відносини між Україною та МВФ. Співробітництво України з МВФ було зосереджено на наданні технічної допомоги, спрямованої на усунення загроз стабільності та розв’язання проблем, пов’язаних з макроекономічною, грошовою, валютною, податковою та бюджетною політикою. У середньостроковій перспективі таке співробітництво також може включати надання технічної допомоги з питань, пов’язаних з боргом, тінювою економікою та прогнозуванням. Протя-

гом 2005-2006 рр. технічні місії МВФ кілька разів відвідували Україну з метою надання урядові допомоги у різноманітних сферах, у тому числі щодо управління державним боргом, фінансово-бюджетної політики та управління митними справами. У 2006-2007 рр. експерт МВФ на постійній основі був залучений до діяльності Міністерства фінансів України щодо фінансового аналізу й прогнозування, стратегії планування бюджету й контролю над фінансовою стабільністю. У серпні та вересні 2009 р. Україна як країна-учасниця МВФ отримала кошти на свій рахунок авуарів у рамках загального та спеціального розподілів на загальну суму 1,309 млрд СПЗ. В листопаді і грудні 2009 р. на виконання рішення Кабінету Міністрів України Міністерство фінансів зверталось до МВФ з вимогою про конвертацію зазначених фінансових ресурсів. За результатами проведеної роботи було залучено 1,228 млрд СПЗ (еквівалент приблизно 2 млрд дол. США). У листопаді 2009 р. Міжнародний валютний фонд вирішив призупинити надання фінансової допомоги Україні до проведення президентських виборів через відсутність консенсусу між владою у сфері бюджетної політики.

За результатами роботи в Україні місії МВФ в березні та квітні 2010 р. щодо питання про виділення фінансування Радою Директорів МВФ наступних траншів для України рішенням від 28 липня 2010 р. було схвалено нову Програму співробітництва. Програма передбачає виділення Україні коштів у розмірі 10 млрд СПЗ (15,15 млрд дол. США), що еквівалентно 728,9% української квоти у Фонді. Програма розрахована на 29 місяців, при цьому 29 липня 2010 р. надійшов перший транш у розмірі 1,25 млрд СПЗ (1,89 млрд дол. США), з яких 1 млрд дол. США було направлено на покриття дефіциту державного бюджету, а 890 млн дол. США – у валютні резерви Нацбанку. Але в лютому 2011 р. місія МВФ в Україні вирішила провести додаткові переговори з Києвом щодо виділення наступного кредиту. На вимогу МВФ, Україна повинна схвалити пенсійну реформу, яка поширена в більшості західних країн. Це передбачає підвищення внутрішніх цін на газ, проведення податкової реформи (зменшення кількості податків і зниження податкового пресу), проведення пенсійної реформи (поступове підвищення пенсійного віку).

Літ.: Закон України про вступ України до Міжнародного валютного фонду, Міжнародний банк реконструкції та розвитку, Міжнародну фінансову корпорацію, Міжнародну асоціацію розвитку та Багатостороннє агентство по гарантіях інвестицій. – Режим доступу : zakon.rada.gov.ua; *Офіційний сайт Міністерства закордонних справ України*. – Режим доступу : <http://www.mfa.gov.ua/mfa/ua/publication/content/2932.htm>; *International Monetary Fund*. – Режим доступу : <http://www.imf.org>; *Боринець С. Я.* Міжнародні валютно-фінансові відносини : підручник / С. Я. Боринець. – 4-те вид., переробл. і допов. – К. : Знання, 2004; *Міжнародні стратегії економічного розвитку* : підручник / Ю. В. Макогон, Д. Г. Лук'яненко, Ю. М. Пахомов та ін. – К. : Освіта України, 2009; *Дікон Б.* Глобальна соціальна політика. Міжнародні організації й майбутнє соціального добробуту : пер. з англ. / Б. Дікон, М. Халс, П. Стабс. – К. : [б. в.], 1999.

Щур Н.О.

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОГО ПАРЛАМЕНТАРИЗМУ. Традиції сучасного українського парламентаризму своїм корінням сягають в історію східного слов'янства. Приблизно у VI ст. з'явився звичай скликатися сходки, на яких вирішувалися найважливіші питання життя племені. У них могли брати участь, крім князя з його військовою дружиною, всі вільні люди. Сходки мали й спеціальну назву – віче. За своїм призначенням віче було верховним органом племінного самоврядування й суду у слов'ян. Подальший розвиток родоплемінної організації східного слов'янства зумовлював появу спочатку виборної, а пізніше спадкової князівської влади, що була вищим виконавчим органом племінного управління. Князівська влада здійснювала управління фінансами, а також судові й релігійні функції. З утворенням Давньоруської держави – Київської Русі, коли князівська влада охопила всі сфери суспільного життя, віче втрачає характер постійно діючої інституції і скликається лише в надзвичайних випадках.

Яскравою сторінкою в історії традиції українського парламентаризму була козацька доба XV-XVIII ст. Організаційні форми Запорозької Січі базувалися на міцному підґрунті республіканських традицій. Головним органом січового народоправства була рада. Військову, або т. зв. Генеральну чи "повну" раду, на Запорозькій Січі скликали першого січня кожного нового року, першого жовтня, на храмове свято Покрови, та на другий

чи третій день після Великодня. Рада, у якій з однаковими правами брали участь усі заporожці, була для них найвищим адміністративним, законодавчим і судовим органом. Вона визначала напрями внутрішньої і зовнішньої політики Війська Запорозького, укладала угоди з іншими країнами, обирала й скидала гетьмана і старшину, а також вирішувала питання господарського життя.

Дебати проводилися гучно та емоційно, бо замість формального голосування козаки виявляли своє ставлення до обговорюваних питань голосними вигуками та підкиданням шапок.

Особливої ваги набували вибори старшини – кошового отамана, військового судді, писаря та осавула. Кожний курінь, а їх було на Запоріжжі 38, виставляв свого кандидата і наполягав на обранні саме його. Дискусії з цього приводу точилися по кілька годин і, траплялося, завершувалися сварками та бійками. Проте рішення ради, набуваючи чинності, ставало обов'язковим для всього козацького співтовариства.

Крім загальної військової ради, у козаків ще були локальні ради, які називалися сходками. На них обговорювалися, як правило, справи, що вимагали нагального виконання. Були ще й сходки по адміністративних одиницях – паланках, на які поділялася Запорозька Січ. На них обговорювалися дрібніші, зазвичай господарчі, справи.

У процесі формування української козацької держави організаційні форми, що діяли успішно на Січі, виявилися малоприсадибними у масштабах всієї країни. Богдан Хмельницький збирав раду тільки у тих випадках, коли треба було санкціонувати якесь виняткове рішення. У період володарювання Хмельницького функції “повної” військової ради перебрала на себе старшинська рада. Визначальною віхою розвитку політичної ідеології козацтва стала Конституція Пилипа Орлика. Проголошена в квітні 1710 р. під час обрання гетьманом України генерального писаря Пилипа Орлика, ця Конституція під назвою “Конституція прав і свобод Запорозького Війська” віддзеркалила сподівання широкого козацького загалу. Основний пункт її – проголошення незалежності України від Польщі та Москви. Другим пунктом було встановлення козацької Ради. До неї відтепер мали входити не тільки козацька старшина і полковники, а й по одному пред-

ставникові від міст. Конституція визначала також статус міст, затверджувала їхні права і привілеї.

Згідно з конституцією козацька Рада обмежувала владу гетьмана, а Україна перетворювалася на конституційну державу. Рада вирішувала справи державної ваги. Питання для обговорення у Раді формулював і вносив гетьман. Козацька Рада мала збиратися тричі на рік (на Різдво, Великдень і Покрову). Всі її представники повинні були присягати на вірність державі. Вони мали право вимагати звіту від гетьмана у його діяльності, “докоряти” йому “за порушення законів і вольностей батьківщини” і притягати його до відповідальності.

Україна переходила до практики територіального представництва. Цей устрій відповідає головним постулатам західних конституцій, що відрізняє їх від середньовічних правничих актів і є загальноновизнаним у світі в наш час.

Конституція Пилипа Орлика, що діяла на частині території Правобережної України до 1714 р., – перший конституційний акт, що народився в Україні і справив суттєвий вплив на демократичний розвиток державного устрою в Україні.

Багатомісцеві демократичні традиції найбільш виразно виявилися під час української революції 1917-1918 рр. Народжена в березні 1917 р. Центральна Рада перетворилася на об'єднувальний і координаційний центр українського національно-визвольного руху з гаслом автономії України. Після прийняття III Універсалу Центральна Рада стала верховним законодавчим органом Української Народної Республіки. Хоча в жодному зі своїх законодавчих документів Центральна Рада і не називала себе парламентом вона, по суті, виконувала функції парламенту. В IV Універсалі (9 січня 1918 р.) проголошено незалежність Української Республіки, але знов зазначалося, що Українські установчі збори, які мають бути скликані якнайшвидше, повинні вирішити питання про федеральні відносини України з колишньою Російською імперією.

Центральна Рада складалася з Малої і Великої Рад, які поділялися на фракції, створені на основі партійного представництва. За час діяльності Центральної Ради в ній було представлено майже два десятки політичних партій. Найширші повноваження

в структурі Центральної Ради мали загальні збори (їх відбувалося дев'ять). Статус Центральної Ради був певною мірою невизначеним, оскільки, залишаючись прихильницею демократичного розвитку Української держави, вона передбачала проведення Українських установчих зборів, перед якими мала скласти свої повноваження. Саме тому повноваження Центральної Ради й не були зафіксовані в Конституції Української Народної Республіки, проект якої було ухвалено на її останньому засіданні. Незважаючи на короткий термін своєї діяльності (тринадцять місяців), Центральна Рада відіграла визначну роль у розвитку українського парламентаризму.

Згідно з прийнятою 30 січня 1937 р. Надзвичайним 14-м Всеукраїнським з'їздом Рад Конституції Української РСР, найвищим органом державної влади в республіці було проголошено Верховну Раду УРСР. Перша сесія вперше обраної Верховної Ради УРСР відбулася 25-28 липня 1938 р. Відтоді у найвищий орган державної влади республіки протягом одинадцяти його скликань громадяни на основі загального, рівного і прямого права обирали спочатку (з 1938 р.) одного депутата на сто тисяч населення, а пізніше (з 1978 р.) – 650 народних депутатів від блоку комуністів і безпартійних. Докорінні зміни в радянській виборчій системі сталися тільки навесні 1989 р., коли загальна кількість депутатів, що мали обиратися до парламенту, становила 450, і вперше за багато років на одне місце претендувало кілька кандидатів. Нову сторінку в історії українського парламентаризму відкрила Верховна Рада Української РСР 12-го скликання, яка 16 липня 1990 р. проголосувала за Декларацію про державний суверенітет України. Згідно з Декларацією було скасовано 6 статтю Конституції УРСР про “керівну роль” комуністичної партії і проголошено “розподіл влади” на законодавчу, виконавчу та судову як принцип побудови державного механізму. 24 серпня 1991 р., коли Верховна Рада Української РСР 12-го скликання одностайно проголосувала за “Акт проголошення незалежності України”, почалося відродження парламенту в нових умовах молодої суверенної держави. Пізніше, у лютому 2000 р., Верховною Радою України було прийняте рішення про зміну обчислення її скликань. Відтепер 12-те скликання парламенту, що

працювало на постійній основі з 1990 р. до 1994 р., стало іменуватися першим скликанням Верховної Ради України, розпочалися реальні процеси становлення нового парламентського інституту в Україні.

Відчутною перешкодою на шляху суспільних перетворень у країні була Конституція Української РСР 1978 р. Під тиском політичних, економічних і соціальних змін, що відбувалися в Україні, ставала очевидною необхідність конституційних реформ.

Головним надбанням України як незалежної держави і віхою в розвитку українського парламентаризму стало прийняття 28 червня 1996 р. нової Конституції України, яка закріпила вибір народом свободи і незалежності, визначила фундаментальні засади розвитку демократичного суспільства, розмежувала повноваження між різними гілками влади. За десять років незалежності, що їх святкувала Україна 24 серпня 2001 р., жодна подія загальнодержавного значення не відбувалась без участі парламенту, народних депутатів України. Водночас політичний розвиток в Україні дедалі більше стверджується на шляху парламентської демократії, а боротьба різноманітних політичних сил набуває парламентських форм.

Сучасний український парламентаризм стає політичною реальністю, дієвим засобом держави, яка прагне стати демократичною та правовою, захищати конституційні права людини і громадянина.

Літ.: *Державне управління: основи теорії, історія і практика* : навч. посіб. / В. Д. Бакуменко, П. І. Надолішній, М. М. Іжа, Г. І. Арабаджи ; за заг. ред. П. І. Надолішнього, В. Д. Бакуменка. – Одеса : ОРИДУ НАДУ, 2009; *Історія українського парламентаризму: від допарламентських форм організації політичного життя до сьогодення* / голова ред. ради В. М. Литвин ; кер. авт. кол. В. А. Смолій ; НАН України ; Ін-т історії України. – К. : Вид-во “Дніпро”, 2010; *Малиновський В. Я. Державне управління* : навч. посіб. / В. Я. Малиновський. – Луцьк : Ред.-вид. від. “Вежа” Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2000; *Надолішній П. І. Теорія та історія державного управління* (Опорний конспект лекцій до навчальної дисципліни) : навч. посіб. / П. І. Надолішній. – Одеса : ОРИДУ НАДУ, 2006; *Нариси історії державної служби в Україні* / [О. Г. Аркуша, Є. І. Бородин, С. В. Віднянський та ін. ; редкол. : С. В. Кульчицький (кер. авт. кол.) та ін.] ; Голов. упр. держ. служби України, Ін-т історії НАН України. – К. : Ніка-Центр, 2009.

Макаренко Е.М., Іванков Р.Ш.

ІСТОРІЯ ФУНКЦІОНУВАННЯ ІНСТИТУТУ ДЕРЖАВНИХ СЕКРЕТАРІВ В УКРАЇНІ

– запроваджена Указом Президента України від 29 травня 2001 р. № 345/2001 сукупність посад Державного секретаря Кабінету Міністрів України та державних секретарів міністерств, а також пов'язаних з ними державно-управлінських відносин у системі органів виконавчої влади України. Введення **І.ф.і.д.с.У.** стало спробою реалізувати положення Концепції адміністративної реформи в Україні щодо розмежування посад політичних діячів та державних службовців, забезпечення “інституційної пам'яті” і наступності в роботі органів виконавчої влади.

Державний секретар Кабінету Міністрів України став посадовою особою, яка очолила Секретаріат Кабінету Міністрів України та відповідала за організацію забезпечення діяльності Прем'єр-міністра України, Першого віце-прем'єр-міністра та віце-прем'єр-міністрів. Державні секретарі міністерств були призначені керівниками апаратів міністерств, на яких покладалося забезпечення діяльності відповідних міністрів та організації роботи з виконання завдань міністерств. Іншим нововведенням стало запровадження посад перших заступників та заступників державних секретарів, а в цьому зв'язку були ліквідовані посади перших заступників та заступників міністрів.

Державні секретарі, їх перші заступники та заступники отримали статус державних службовців, які могли бути звільнені з посад лише в разі неналежного виконання обов'язків, неможливості виконувати свої обов'язки за станом здоров'я, набрання чинності обвинувальним вироком суду щодо них та в інших випадках, передбачених Законом України “Про державну службу”. Припинення повноважень Кабінету Міністрів України, зміни в його складі не могли бути підставою для звільнення із зазначених посад.

Державних секретарів, їх перших заступників та заступників призначав на посаду за поданням Прем'єр-міністра України та звільняв з посади Президент України. Призначення на ці посади обмежувалося строком повноважень Президента України. У міністерствах розподіл повноважень між міністром і державним секретарем був проведений таким чином, що державний секретар отримав повноваження вирішувати низ-

ку ключових організаційних, фінансових і кадрових питань, зокрема затверджувати структуру, штатний розпис, кошторис видатків і положення про структурні підрозділи міністерства, призначати й звільняти працівників центрального апарату та керівників територіальних підрозділів міністерства тощо. Частину зазначених питань державний секретар мав вирішувати за погодженням з міністром, а частину – навіть без такого погодження. Йому було також надано певні політичні повноваження, а саме брати участь у засіданнях уряду з правом дорадчого голосу при розгляді питань, що належать до сфери діяльності міністерства, у разі відсутності міністра брати участь у заходах, що проводяться Президентом України і Кабінетом Міністрів України, та за їх дорученнями доповідати законопроекти у Верховній Раді України.

Таким чином, запровадження **І.ф.і.д.с.У.** характеризувалося суттєвими недоліками. Насамперед описаний розподіл повноважень між міністром і державним секретарем запровадив фактично двовладдя у міністерствах. Деякі дослідники навіть робили висновки про те, що державний секретар отримав значні управлінські переваги порівняно з міністром. Така модель не могла не породжувати конфлікти між зазначеними посадовими особами та суттєво ускладнювала міністру реалізацію виробленої ним секторної політики. Призначення та звільнення державних секретарів, їх перших заступників та заступників було передбачене в такий спосіб, що обрання нового Президента України могло призвести до повної заміни керівників апарату уряду і міністерств. У цьому зв'язку забезпечення “інституційної пам'яті” і наступності в роботі органів виконавчої влади не гарантувалося. Загалом **І.ф.і.д.с.У.** був сконструйований як інститут, цілком залежний від Президента України. Це суперечило одній з основних цілей адміністративної реформи, що полягала в забезпеченні максимально повного й точного втілення в життя конституційного статусу Кабінету Міністрів України як вищого органу в системі органів виконавчої влади України. Наявність зазначених недоліків можна вважати однією з важливих об'єктивних причин досить швидкого повернення до попередньої моделі організації апарату уряду і міністерств. Спочатку Указом Президента

України від 26 травня 2003 р. № 434/2003 були ліквідовані посади державних секретарів міністерств, їх перших заступників та заступників і заново введені посади перших заступників та заступників міністрів. Далі Указом Президента України від 3 червня 2003 р. № 464/2003 була ліквідована посада Державного секретаря Кабінету Міністрів України з відновленням замість неї посади Міністра Кабінету Міністрів України, який очолив Секретаріат Кабінету Міністрів України.

Літ.: *Про* чергові заходи щодо дальшого здійснення адміністративної реформи в Україні : Указ Президента України від 29 трав. 2001 р. № 345/2001 // Уряд. кур'єр. – 2001. – 31 трав.; *Про* Примірне положення про державного секретаря мі-

ністерства : Указ Президента України від 14 лип. 2001 р. № 529/2001 // Уряд. кур'єр. – 2001. – 18 лип.; *Про* деякі заходи щодо оптимізації керівництва в системі центральних органів виконавчої влади : Указ Президента України від 26 трав. 2003 р. № 434/2003 // Уряд. кур'єр. – 2003. – 28 трав.; *Про* Міністра Кабінету Міністрів України : Указ Президента України від 3 черв. 2003 р. № 464/2003 // Уряд. кур'єр. – 2003. – 4 черв.; *Валевський О. Л.* Інститут державних секретарів в Україні: від задуму до реалізації / О. Л. Валевський, С. Г. Конончук. – К. : УНЦПД, 2003. – 108 с.; *Європейські орієнтири адміністративного реформування в Україні* : монографія / В. Д. Бакуменко (кер. авт. кол.), Л. М. Гогіна, С. О. Кравченко та ін. ; за заг. ред. В. Д. Бакуменка, В. М. Князева. – К. : Вид-во НАДУ, 2005. – 172 с.

Кравченко С. О.

К

КАДРОВА ПОЛІТИКА В УРСР У ПОВОЄННИЙ ЧАС (1946-1955). В умовах післявоєнної відбудови народного господарства особливо гостро постало питання кадрового забезпечення всіх ланок державно-партійного керівництва. Проблема поглиблювалася через значні втрати працівників адміністративно-управлінського апарату під час війни. У той час, як на 1 січня 1946 р. кількість службовців у галузі державної служби УРСР становила 517 763 осіб (без урахування МВС і МДБ), сумарна потреба в кадрах по всіх областях УРСР становила 685 981 осіб. Навіть з огляду на перспективи підготовки у 1946 р. працівників державних установ нестача кадрів була на рівні 64 492 особи.

У 1946-1947 рр. процес заповнення посадовцями ділянок центральних і галузевих органів влади ускладнювався у зв'язку з повоєнним реформуванням системи державного управління, насамперед розукрупненням міністерств і, як наслідок, невпинним збільшенням кількості номенклатурних посад. Ці прогалини в кадровому забезпеченні міністерств намагалися усунути за допомогою доукомплектування керівними працівниками інших центральних галузевих виконавчих установ. Наприклад, 22 червня 1946 р. Рада Міністрів УРСР ухвалила перевести частину спеціалістів і управлінців з колишнього наркомату радгоспів у міністерства тваринництва і землеробства УРСР. Залучення молодих ініціативних працівників до управління під час війни не могло остаточно розв'язати кадрову проблему, оскільки в процесі їх масового висування на керівну роботу нерідко потрапляли особи, що не мали ні досвіду керівництва, ні належної для виконання своїх обов'язків підготовки.

Потреба у кваліфікованих посадовцях змусила керівництво зосередити увагу на їх якісному підборі та розстановці. Контроль за державними управліннями здійснювався

через процедуру їх затвердження в партійних органах, яка для вищих посадовців полягала в поданні Радою Міністрів УРСР клопотання про затвердження кандидатів на керівні посади перед ЦК КП(б)У. Наприклад, у червні 1946 р. уряд республіки подав на затвердження ЦК КП(б)У повний склад колегії Міністерства технічних культур УРСР на чолі з міністром Н.Кальченком. Не всім удавалося пройти партійну перевірку. 3 липня 1946 р. по січень 1947 р. управління кадрів ЦК КП(б)У відхилило понад 100 таких подань обкомів КП(б)У та міністерств. Серйозні вади в кадровому забезпеченні як центральних, так і місцевих управлінських органів виявили проведені у 1946 р. перевірки. ЦК ВКП(б) критикував ЦК КП(б)У і міністерства УРСР у занадто квапливому висуванні кадрів, без належної процедури перевірки, інколи навіть без їх затвердження в парторганізаціях. Доводилося констатувати, що деякі міністри підбирають працівників на підставі знайомств.

Принциповими вимогами до професійних управлінців під час включення їх до партійно-радянської номенклатури були: обов'язкове володіння теоретичними знаннями та практичними навичками, їх застосування з безумовним дотриманням директив вищих державно-партійних органів. Останньому положенню, а саме суворій дисциплінованості, якнайкраще відповідали демобілізовані фронтовики, на яких у перші повоєнні роки, власне, і була зроблена основна ставка для поповнення кадрового резерву в органах різного рівня. Позачергово їх приймали до партії, створили мережу республіканських і місцевих комісій для влаштування на роботу, висували на керівні посади в народному господарстві і на компартійну роботу. В УРСР у 1946 р. на високі керівні посади було призначено понад 2 тис. демобілізованих з Радянської армії. Понад 40% номенклатури ЦК КП(б)У становили учасники війни.

Серед висуваних на керівну партроботу в першому півріччі 1946 р. половина теж були вчорашніми арміяцями-комуністами. Поповнення управлінського апарату за рахунок демобілізованих фронтовиків привнесло у мирне життя зумовлену характерними рисами армійського побуту особливість: звичку до командування і послуху, суворої дисципліни, безумовну силу наказу. Ця традиція впливала на централізовану, тоталітарну модель управління державою, а тому владою була не лише позитивно сприйнята і запозичена, а й розвинута.

Нестачу державних службовців частково породжувала й необхідність відновлення радянської політичної системи на щойно приєднаних територіях західних областей. Силами центрального державного апарату управління і місцевих органів виконавчої влади республіки передбачалося забезпечити цілковиту інтеграцію їх економічної системи до господарського комплексу СРСР. Першочерговими завданнями визнавалися проведення суцільної колективізації, а також посилення контролю партійно-радянських працівників за всіма сферами життя місцевого населення. Тож заповнити дефіцит державних службовців у цих сферах мали представники партійно-радянського апарату управління зі сходу УРСР та інших республік СРСР.

До середини 1946 р. зі східних регіонів СРСР були відряджені понад 86 тис. партійних і радянських працівників, спеціалістів у різних галузях народного господарства, освіти, культури та ін. Так, у 1946 р. вони обіймали 87,9% номенклатурних посад в обкомах партії Західної України. У складі обкомів, міськкомів і райкомів КП(б)У на початок 1947 р. їх кількість становила 32 617 осіб (51% від загальної кількості).

Посівши ключові посади в партійних і радянських органах західноукраїнського регіону, новоприбулі були чужинцями для його мешканців, у роботі керувалися лише наказами згори, нехтуючи специфікою місцевого життя. Перевага вихідців зі східних областей УРСР та інших регіонів СРСР над місцевими кадрами виявилася і в представництві в радянських органах влади, серед керівників підприємств. Подібне становище спостерігалось, наприклад, у народній освіті Львівщини. Так, з-поміж завідувачів міських і районних відділів народної освіти краю

лише троє були місцевими, серед працівників обласного відділу народної освіти – лише один, а у Львівському міському відділі не було жодного.

З метою підвищення авторитету органів влади серед населення Західної України час від часу дії тамтешніх партійних осередків і радянських установ, особливо щодо не досить широкого залучення місцевих кадрів до системи управління, піддавалися критиці з боку центру. Вважалося, що місцеві жителі, обізнані на звичаях і традиціях регіону, зможуть ефективніше впливати на населення, втілюючи в життя політику партії. Проте такі заклики переважно мали формальний характер. Влада й надалі з недовірою ставилася до населення західних областей, віддаючи перевагу відрядженим з інших регіонів. Тому частка “місцевих” у керівних партійних і державних органах залишалася вкрай низькою. У 1949 р. у складі парткомітетів західних областей загалом налічувалося лише 7,0% місцевих комуністів, у тому числі в Чернівецькій області – 4, Дрогобицькій – 10, Тернопільській – 15, Станіславській – 16, Рівненській – 18%.

Узагальнена характеристика основних кадрових проблем на західноукраїнських теренах була дана 26 травня 1953 р. на засіданні президії ЦК КПРС. Ішлося про те, що майже всі керівні посади обіймали працівники немісцевого походження, а серед директорів ВНЗ Львова, де більшість дисциплін викладалася російською мовою, не було жодного представника Західної України. Визнавалося безперспективність боротьби з українським підпіллям суто репресивними методами, засуджувалися репресії щодо 0,5 млн осіб упродовж 1944-1952 рр. Унаслідок різкої критики на адресу керівництва УРСР замість Л.Мельникова на посаду секретаря ЦК Компартії України був рекомендований О.Кириченко.

Намічена партією державна політика в Західній Україні здійснювалася за допомогою традиційних для тоталітарного режиму методів, шляхом адміністративного примусу та репресій. Подібна практика “переконування” у перевазі радянської політико-економічної системи викликала активний опір з боку населення. Нерідко озброєні загони ОУН і УПА влаштовували напади на партпрацівників і радянських посадовців. Лише ціною великих зусиль і значних жертв Крем-

лю на початку 1950-х рр. вдалося запровадити в регіоні радянську модель господарювання та управління. Складні проблеми розвитку радянського суспільства актуалізували завдання професійної підготовки чиновників і партпрацівників, освітній рівень яких був досить низьким для державних службовців. Для заповнення кадрових втрат 2 серпня 1946 р. ЦК ВКП(б) ухвалив постанову “Про підготовку і перепідготовку керівних партійних і радянських працівників”, згідно з якою впродовж трьох-чотирьох років ставилося завдання створити мережу партшкіл і курсів. Наприклад, за планом підготовки в УРСР на 1946 р. пройти навчання мали 7830 голів і 8450 секретарів сільрад.

29 серпня 1946 р. запрацювала Республіканська партійна школа при ЦК КП(б)У з дворічним терміном навчання. У 1948 р. її було перетворено на Київську вищу партійну школу й одночасно збільшено термін навчання до трьох років. При ній з 1946 р. діяли 6-місячні парткурси, розраховані для навчання 200 осіб. У 1946 р. було створено 5 міжобласних партійних шкіл з дворічним терміном навчання при Харківському, Сталінському, Одеському, Дніпропетровському та Львівському обкомах КП(б)У, річну республіканську школу партійно-радянських працівників у Харкові на 200 осіб, річну партшколу при Закарпатському обкомі партії на 100 осіб, 6-місячні республіканські курси газетних працівників на 150 осіб у Харкові, 7 6-місячних партійних курсів при п’яти вищеназваних обласних партшколах, а також при Чернігівському і Чернівецькому обкомах партії. Загальна кількість слухачів партійних шкіл і курсів у перший рік становила 2935 осіб.

Контингент слухачів парткурсів у 1946 р. складався в основному з голів і секретарів сільрад, переважно українців. Приміром, із 118 курсантів першого набору Київських обласних курсів голів сільрад було 58 осіб, секретарів – 60, з них 113 українців, 4 росіяни; за статтю – 75 чоловіків, 43 жінки; за партійною належністю – 42 члени ВКП(б), 13 кандидатів у члени партії, 23 комсомольці, 63 безпартійних. Досвід роботи 1-3 роки серед них мали лише 14 осіб, до одного року – 30, до півроку – 60 осіб. Постановою РНК УРСР і ЦК КП(б)У був установлений середньомісячний контингент підготовки секретарів і голів сільрад – 2713 осіб. Не всі змог-

ли успішно пройти курси – відраховали приблизно 3% від загальної кількості курсантів. З плином часу контингент шкіл і курсів поступово збільшувався.

Навчальний план курсів містив цілу низку предметів. Це, зокрема: “Короткий курс історії ВКП(б)”, “Книга тов. Сталіна “Про Велику Вітчизняну війну Радянського Союзу”, “Питання партійного і Радянського будівництва”, “Конституції СРСР і УРСР”, “Питання роботи промисловості і сільського господарства області та республіки”, “Пропаганда п’ятирічного плану”, “Українські буржуазні націоналісти – агенти фашизму й вороги українського народу”, “Політична карта світу”, “Українська мова” (24 години), “Російська мова” (35 годин), а також “Сучасна російська література” (факультативно).

Під час організації навчання в різних областях було виявлено чимало недоліків. Серед них – несвоєчасне укомплектування курсів, відсутність посібників, наочних засобів навчання; траплялися навіть випадки нестачі паперу й олівців, як, наприклад, на початковій стадії навчання при обласних курсах у Києві. Проблемою для влаштування багатьох курсів була відсутність гуртожитків. Через це, наприклад, у Рівненській області із запланованих 80 осіб було викликано на навчання тільки 34. Для них запроваджувалися щомісячні стипендії: голови сільрад отримували 200 руб., секретарі – 150 руб.

Великі обсяги роботи органів юстиції в післявоєнний період особливо посилили потребу в збільшенні контингенту відповідних кваліфікаційних кадрів. Джерелами поповнення органів правосуддя у перші повоєнні роки були демобілізовані або повернені з евакуації колишні працівники судів, створений резерв Нарком’юсту УРСР з числа інвалідів війни, випускників юридичних факультетів у Києві, Одесі та Харкові. З метою працевлаштування підготовлених правників у правоохоронні та судові інстанції 5 жовтня 1946 р. ЦК ВКП(б) видав постанову “Про розширення і поліпшення юридичної освіти в країні”. В українських освітніх центрах, а також у Львові було запроваджено юридичне навчання у дворічних юридичних школах. Велике значення для розвитку правової науки в Україні мало створення в 1949 р. в системі Академії наук УРСР Сектору держави і права як самостійної науково-дослідної установи.

Нестачу національних управлінських кадрів в УРСР певною мірою спричинило й проведення на всій території республіки перевірки особових справ комуністів, що перебували під час війни на окупованій території. Для цього в різних областях республіки при обкомах партії утворювалися спеціальні партколегії. За підсумками їх роботи ЦК КП(б)У дало критичну оцінку роботі місцевих партійних осередків, зазначивши їх “засміченість” неблагонадійними елементами. Враховуючи критичні зауваження головного партійного органу країни, партійні колеги та комітети “посилили пильність”, виносячи під час розгляду подібних справ значно більше рішень про виключення з партії. Скажімо, у 1947 р. від загальної кількості виключених з партії (1360 осіб) більшість – 883 особи (66%) – становили ті, хто перебував на окупованій території.

Розвиток державної служби багато в чому залежав і від особистих поглядів Сталіна на принципи та засоби управління. Номенклатурний принцип керівництва становив основу сталінського режиму, коли з допомогою репресій і терору була вибудована чітка система беззастережної підлеглості й підконтрольності нижчих ланок вищим. Іншими принципами були: дотримання балансу сил між окремими угрупованнями партійного і державного “бомонду”; стримування владних амбіцій серед авторитетних політиків із оточення В.Молотова, А.Мікояна, Л.Кагановича, Л.Берії, А.Жданова, Г.Маленкова шляхом висування молодих кадрів на високі адміністративно-управлінські посади. Разом з тим методи Сталіна в галузі управління, складовими якої були постійні реорганізації і кадрові перестановки, унеможлилювали створення потужної регіональної бюрократії. Нерідкими були зміни в апараті вищої виконавчої влади – Раді Міністрів СРСР. У 1946-1950 рр. змінилося чотири міністри Збройних Сил СРСР (Й.Сталін, М.Булганін – двічі, О.Василевський), з 1946 по 1953 р. – три міністри МДБ (В.Меркулов, В.Абакумов, С.Ігнат'єв). Кожний новий керівник проводив перестановку кадрів. Подібна ситуація спостерігалась і на нижчих щаблях влади. Будучи такими самими “гвинтиками” тоталітарної системи, як і маса пересічних громадян, державні службовці не могли себе убезпечити від свавілля репресивної машини. Не захищало від переслідувань і перебу-

вання в лавах партії. З метою встановлення ідеологічного диктату в усіх сферах суспільного життя і жорсткої дисципліни серед державних і партійних службовців, а також для боротьби з інакомисленням у березні 1947 р. за ініціативи головного кремлівського ідеолога А.Жданова було ухвалено постанову Ради Міністрів СРСР і ЦК ВКП(б) “Про створення судів честі в міністерствах СРСР і центральних відомствах”. Це були виборні строком на 1 рік органи, які складалися із працівників закладів, де вони утворювалися. Коло повноважень “судів честі” було окреслено розглядом справ, пов'язаних з антидержавними й антигромадськими вчинками державних службовців, висловленням громадського осуду та правом звернення до слідчих органів. Утім, “суди честі” були непопулярними й не дали бажаного ефекту. Згодом Сталін утратив інтерес до такої форми “виховної роботи” інтелігенції та держслужбовців. Постанови про суди честі й усі їх рішення були скасовані після смерті Сталіна. Контроль за кадрами набув більш жорсткого характеру після запровадження у 1947 р. нових норм кримінального права, пов'язаних із розголошенням державної таємниці, втратою секретних документів та ін. Порушення посадовими особами закону передбачало суворе покарання: позбавлення волі на строк від 8 до 12 років.

Ухвалення Верховною Радою СРСР цього закону відкрило можливість для розгортання нової хвилі репресій проти держслужбовців і партійних функціонерів. Найгучнішими замовними справами цієї доби стали терористичні акції проти воєначальників (Г.Жукова, В.Гордова, Ф.Рибальченка, Г.Кулика), діячів авіаційної промисловості, партійних працівників, які постраждали через сфабриковану “Ленінградську справу”. В 1951-1952 рр. у зв'язку із закритим листом ЦК ВКП(б) про злочинну діяльність міністра В.Абакумова і суттєві недоліки в роботі очолюваного ним МДБ розпочалися арешти серед керівного складу міністерства.

Боротьба за владу в державі, розпочата після смерті Й.Сталіна, особливий резонанс мала у міністерстві внутрішніх справ УРСР, утвореному в березні 1953 р.; міністром був призначений генерал-лейтенант П.Мешик, який керувався у своїй діяльності вказівками Л.Берії. Основним напрямом роботи нового міністра стали дії, спрямовані на послаблен-

ня партійного контролю над МВС. Отже, були здійснені значні кадрові перестановки: з посад заступників міністра були усунуті службовці, які прийшли на цю роботу з партійних органів, трохи менше двох місяців знадобилося їм для заміни всього керівництва обласних управлінь МВС УРСР.

В умовах жорсткої централізації і суцільного одержавлення на службі у Кремля перебувало, по суті, все працююче населення, враховуючи управлінців у громадських організаціях. Як правило, держслужбовцями вважалися представники адміністративно-управлінського персоналу, діапазон якого був досить широкий – від уряду до адміністрацій підприємств. На 15 серпня 1946 р. у зведеній відомості штатів центрального апарату Верховної Ради, Ради Міністрів, відомств і центральних установ УРСР було зафіксовано 6383 особи, щоправда, без урахування “силових” міністерств. Натомість до цього списку ввійшли 257 працівників Академії наук УРСР. Наприкінці 1946 р. номенклатура міністерств і республіканських організацій становила 47 490 посад, які були заповнені на 94,4%.

Водночас непросто було провести чітку межу між номенклатурою державних і партійних посад на основі соціального та функціонального критеріїв. Адже у повоєнний період тривало “розбухання” партійного і радянського апаратів. У звіті про роботу Управління кадрів ЦК КП(б)У за 1946 р. висловлювалася гостра критика на адресу обкомів, райкомів, первинних парторганізацій за допущення зрощення партійного апарату з радянським і господарським. У вищому керівництві добре усвідомлювали дуалістичний характер відносин правлячої партії з радянськими та господарськими інститутами. Занурення партійних працівників у господарські справи загрожувало втратою їх “незалежності і самостійності”, політичного контролю. Разом з тим невтручання партії в економіку могло призвести до втрати контролю за матеріальними, фінансовими і людськими ресурсами.

До найвищої ланки належав керівний склад центрального апарату ЦК КППС, Верховної Ради та Ради Міністрів СРСР. Це була правляча верхівка, найменш уразлива з боку сталінської репресивної політики, хоча траплялися непоодинокі випадки морального цькування і навіть фізичного знищення її пред-

ставників. До того ж вони мали власну номенклатуру посад, що давало їм серйозні шанси втриматися в боротьбі центру з регіональною бюрократією. Призначення на посаду за основною номенклатурою супроводжувалося обов’язковою процедурою “багатокабінетного” узгодження і остаточного затвердження ЦК КППС. Усі інші управлінські штати належали до нижчої ланки чиновництва. Протягом 1946-1955 рр. тривав процес вивчення і впровадження різних заходів, спрямованих на підвищення якості та ефективності роботи апарату управління, постійно коригувалася кількість управлінських посад. Розробка загальнодержавної номенклатури і посадових окладів, упорядкування штатної справи покладалося на створене в складі Міністерства фінансів СРСР Центральне штатне управління. На початку 1950 р. загальний штат центрального апарату міністерств і відомств СРСР без урахування “силових” міністерств становив 101,5 тис. осіб, тобто на 17% більше, ніж до початку війни.

Поступово розросталася номенклатура апаратів місцевих партійних органів. У 1954 р. до номенклатури республіканських і обласних комітетів партії були включені голови колгоспів, а до номенклатури райкомів – їх заступники, бригадири та завідувачі ферм. В умовах монополії управлінської еліти на політику, ідеологію та економіку залучення керівників у сільськогосподарському секторі до складу партійної номенклатури мало на меті підвищити відповідальність місцевих партпрацівників за підбір і розстановку колгоспних кадрів.

Значна увага приділялася висуванню на керівні посади жінок, яких у складі республіканської партійної організації наприкінці 1954 р. налічувалося 153 тис. Серед них – 8 тис. секретарів первинних парторганізацій, або 15% від загальної кількості. 17% жінок були слухачами курсів при партшколах. Освітній рівень державних службовців був досить низьким, хоча й залежав від рівня посадовця. На початку 1947 р. вищу і середню освіту мали 96,5% працівників апарату центральних радянських органів влади, 21 голова облвиконкомів (із 24). Значно гіршими були аналогічні показники щодо місцевих керівників. У другій половині 1940-х рр. серед голів виконкомів в УРСР лише 258 мали вищу освіту, 2441 – серед-

ню, 5483 – незакінчену середню, а 9846 – початкову освіту. Відсутність у них належного освітнього та кваліфікаційного рівня негативно позначалася на їхній професійній діяльності. Протягом повоєнного десятиріччя освітній рівень партійно-радянського апарату підвищився. Утім, як зазначали в ЦК КПУ в 1953 р., він був ще досить низьким серед управлінців сільського господарства. Так, серед 15 770 голів колгоспів в Українській РСР вищу освіту мали лише 455, а середню спеціальну – 3070 осіб. З початком мирного життя посилювалися заклики до висування “місцевих” на керівні посади, особливо в західноукраїнському регіоні. Серед номенклатури ЦК КП(б)У з’явилася тенденція до зростання, хоча й повільного, частки національних кадрів. На 1 січня 1946 р. українці становили у ній 61,5%, тоді як за рік – 63,9%. Натомість з кінця 1940-х рр. стрімко поширювалася русифікація. Передовсім це виявилось у створенні російськомовних шкіл, використанні російської мови під час викладання в українських ВНЗ, у діловодстві республіканських державних і політичних установ. Ось лише один красномовний факт: на початку 1953 р. у Львівському університеті з 295 викладачів українською мовою викладали 49, а частка місцевої молоді в середовищі львівського студентства не перевищувала й половини. Меншість становили національні кадри і в структурах МВС, МДБ, прокуратури УРСР. На початку 1951 р. тільки 43% начальників міських райвідділів МДБ УРСР були українцями. Серед оперативних кадрів МДБ частка українців становила 38,1%, росіян – 56,1%. А за даними воєнної прокуратури військ МВС Українського округу, в 1953 р. з 169 офіцерів 106 були росіянами і лише 45 – українцями. Під впливом хрущовської “відлиги” суттєво змінилося національне “наповнення” складу вищого партійно-радянського керівництва на користь “місцевих”. Так, першим і другим секретарями ЦК КПУ було обрано О.Кириченка та М.Підгорного, українців за походженням. Переважно українським був склад президії і весь склад секретаріату ЦК. У результаті на політичній авансцені з’явилася перша генерація національної еліти: О.Кириченко, М.Підгорний, М.Гречуха, Н.Кальченко, Д.Коротченко, В.Щербицький та ін. Багато українців очолювали партійні комітети різних рівнів.

У Житомирській області, наприклад, у 1953 р. серед перших секретарів міськомів було 30 українців проти восьми росіян, других секретарів – 27 українців і 9 росіян, перших секретарів райкомів партії відповідно – 25 і 11, голів міських райвиконкомів – відповідно 34 і 4.

У мирних умовах партійно-радянська верхівка продовжувала дотримуватися генеральної лінії на пріоритетний розвиток промисловості групи А (важка промисловість). Вирішення важливих для мільйонів простих людей проблем їхнього злиденного існування в умовах карткової системи продуктового постачання, дефіциту товарів широкого вжитку вважалося другорядним і відкладалося на майбутнє. Особливо потерпала Україна від гострої житлової кризи, спричиненої знищенням під час війни половини житлового фонду. Майже 10 млн громадян залишилися буквально без даху над головою.

Житлова проблема була знайома не лише пересічним громадянам. Протягом першого повоєнного десятиліття її відчувала значна частина працівників державного апарату. Дотримання службової дисципліни і спонука до відданої праці досягалися не лише за допомогою жорстких методів диктату, але й “методом пряника” – через надання певних пільг, заохочень, підтримки в різних побутових ситуаціях. Наприклад, для підвищення престижу відповідальних працівників у системі державної влади наприкінці 1940-х рр. були затверджені персональні звання і положення про хід служби.

Рівень зарплат серед різних соціальних верств відрізнявся несуттєво. У Донбасі, приміром, оклади керівних працівників на початку 1950-х рр. дорівнювали 1000-2000 руб., службовців – 400-700 руб., вчителів та лікарів – 700-1000 руб., промислових робітників – 600-1200 руб. У 1946 р. посадовий оклад голови президії Верховної Ради УРСР становив 2300 руб., секретаря президії Верховної Ради УРСР – 1600 руб., управляючого справами президії Верховної Ради УРСР – 1300 руб., голови Держплану – 2000 руб., міністра житлового будівництва – 2500 руб., міністрів автотранспорту, легкої промисловості і промисловості будматеріалів – 1700 руб., електротехніка в Управлінні справами Верховної Ради УРСР – 750 руб., секретаря-машиністки і слюсаря – відповідно 500 і 450 руб. Але не заробітна платня була

індикатором, що визначав елітарність державного службовця чи убогість пересічного робітника. Через дефіцит, карткову систему постачання продуктів гроші було неможливо отоварити. Найвища ланка функціонерів була забезпечена різними соціальними благами: перспективою блискучої кар'єри; особливою системою постачання (пайки), медичного та соціального забезпечення (машини, квартири, дачі, відпочинок). Для пересічних комуністів такі умови життя були недоступні.

Серед недоліків, виявлених у роботі керівних посадовців, були: бюрократичний стиль керівництва, зайве адміністрування, нехтування думкою підлеглих, завдання образ працівникам. З одного боку, це можна пояснити складнощами адаптації для частини керівних працівників – колишніх фронтовиків – до специфіки управління в мирний час. З другого боку, в умовах сформованої командно-адміністративної системи управління, страху перед репресивними органами влади низові керівники будь-що намагалися виконати держплан, хлібозаготівельні норми, своєчасно сплатити сільгосподаток тощо. У разі невиконання їм загрожували різні каральні санкції аж до виключення з партії, зняття з роботи і навіть притягнення до кримінальної відповідальності, а тому жорсткі методи керівництва стали поширеним явищем тих часів.

Літ.: *Державне управління: основи теорії, історія і практика* : навч. посіб. / В. Д. Бакуменко, П. І. Надолішній, М. М. Їжа, Г. І. Арабаджи ; за заг. ред. П. І. Надолішнього, В. Д. Бакуменка. – Одеса : ОРІДУ НАДУ, 2009; *Надолішній П. І. Теорія та історія державного управління (Опорний конспект лекцій до навчальної дисципліни)* : навч. посіб. / П. І. Надолішній. – Одеса : ОРІДУ НАДУ, 2006; *Нариси історії державної служби в Україні* / [О. Г. Аркуша, С. І. Бородін, С. В. Віднянський та ін. ; редкол. : С. В. Кульчицький (кер. авт. кол.) та ін.] ; Голов. упр. держ. служби України ; Ін-т історії НАН України. – К. : Ніка-Центр, 2009.

Макаренко Е.М.

КАРПАТСЬКА УКРАЇНА – офіційна назва автономної республіки у складі Чехо-Словаччини в 1938-1939 рр. і Української незалежної держави на Закарпатті в березні 1939 р. Назва **К.У.** застосовувалася неофіційно до території Закарпаття. До 1919 р. мала також назву Руська Країна, до 1938 р. –

Підкарпатська Україна, Підкарпатська Русь, Підкарпатський край.

Утворення **К.У.** як держави стало наслідком багаторічної боротьби й різнобічної діяльності патріотичних сил краю в усіх сферах суспільно-політичного життя. Після розпаду Австро-Угорської монархії згідно із Сен-Жерменським мирним договором 1919 р. Закарпаття було включене до складу Чехо-Словаччини під назвою “Підкарпатська Русь” як автономна одиниця з найширшими правами: автономним сеймом з юрисдикцією в питаннях мови, освіти, релігії і місцевого самоуправління, губернатором, що призначався президентом Чехо-Словаччини, представництвом у парламенті республіки. Через відсутність можливостей возз’єднання Закарпаття з Україною, чого вимагала переважна більшість населення, представники політичних сил краю під впливом активної позиції в цьому питанні закарпатської еміграції в США і намірів країн Антанти вирішили орієнтуватися на новоутворену Чехо-Словаччину. Таке рішення було оптимальним варіантом вирішення питання про державно-правове визначення Закарпаття. Воно поклало край багатовіковій політиці мадяризації місцевого населення і відкривало можливості для соціально-економічного й національно-культурного розвитку цього регіону в складі економічно розвинутої, демократичної, слов’янської за національним складом республіки.

Короткочасне існування **К.У.** збіглося з гострою політичною кризою в Центрально-Східній Європі напередодні Другої світової війни. Фактично юридичний статус **К.У.** з жовтня 1938 р. до березня 1939 р. виходив за межі автономії, визначені в Сен-Жерменському мирному договорі 1919 р. та чехословацькій Конституції 1920 р. Він наближався до федеральної моделі міждержавних та понаддержавних структур.

11 жовтня 1938 р. в Празі було затверджено перший автономний уряд Закарпаття – Раду міністрів **К.У.** Цій важливій в історії Закарпаття події передували не лише складний перебіг процесів на міжнародній арені, про що вже йшлося, а й істотні зміни в суспільно-політичному житті краю. Зокрема, було досягнуто компромісних домовленостей між представниками основних політичних партій, що входили до двох блоків: русо-фільського (Центральна руська народна

рада, Автономно-землеробський союз, Руська національно-автономна партія) і українського (Перша Українська народна рада, Соціал-демократична партія).

21 вересня 1938 р. представники обох орієнтацій підписали спільну декларацію щодо створення автономної адміністрації в Закарпатті, яку було вручено уряду Чехо-Словаччини та дипломатичним представництвом західних держав у Празі. 8 жовтня в Ужгороді відбулася нарада представників обох орієнтацій за участю депутатів празького парламенту і сенату від Закарпаття, на якій було вирішено домагатися для **К.У.** тих самих прав, які одержала Чехо-Словаччина. Було утворено перший автономний уряд (затверджений центральною владою 11 жовтня 1938 р.) на чолі з А.Бродієм – лідером русофільського напрямку в краї, головою Автономно-землеробського союзу. Крім посади прем'єр-міністра, він отримав портфелі міністра шкільництва і міністра федерального уряду в справах Підкарпатської Русі. Міністром внутрішніх справ став Е.Бачинський – представник Республіканської землеробської (аграрної) партії на Закарпатті. Один із лідерів Національної Ради Підкарпатської Русі – соціал-демократ Ю.Ревай став міністром комунікацій, а лідер Руської національно-автономної партії С.Фенцик – міністром без портфеля (питання встановлення словацько-закарпатських кордонів). Державними секретарями в уряді стали представник Автономно-землеробського союзу на Пряшівщині І.П'єшак (питання юстиції) і лідер українського напрямку в Закарпатті, голова Народно-християнської партії А.Волошин (питання охорони здоров'я і соціального забезпечення). Отже, до першого автономного уряду ввійшло четверо представників русофільського і двоє (Ю.Ревай та А.Волошин) – українського напрямку, що, на думку сучасних дослідників, було компромісним рішенням і в цілому реально відображало співвідношення між двома головними політичними силами Закарпаття.

22 листопада 1938 р. празький парламент ухвалив конституційний закон про автономію Карпатської України, після чого Чехо-Словаччина перетворилася на федеративну державу чехів, словаків і карпатських українців. Було досягнуто домовленості щодо персонального складу автономного уряду, створено Національну Раду **К.У.**, до складу

якої ввійшли представники практично всіх основних політичних сил краю. Того ж дня Національна Рада оголосила себе “єдиним законним представником всіх руських областей Карпат і всього його населення, для якого забезпечується самовизначення і самоуправління”. Вимагалася негайна заміна значної частини чеських урядовців у краї місцевими кадрами та прийняття закону про **К.У.** Боротьба закарпатців за автономію і справедливе визначення західних кордонів Закарпаття (зі Словаччиною) тривала протягом усього періоду існування домюнхенської Чехо-Словаччини. Цей рух русинів-українців по обидва береги Ужа був всенародним: у ньому брали участь практично всі політичні партії, громадські об'єднання і національно-культурні товариства Закарпаття. Однак політично-класові й національно-культурні розбіжності, зокрема протистояння представників русофільського та українського напрямів, були фактором, який полегшував правлячим колам Чехо-Словаччини тривалий час утримувати цей масовий патріотичний рух у безпечних для Праги рамках. 5 жовтня 1938 р. на знак протесту проти політики диктату і розвалу Чехо-Словаччини пішов у відставку з посади президента Е.Бенеш. Цим швидко скористалися словацькі та закарпатські автономісти. Спочатку словаки, а слідом за ними закарпатські русини-українці проголосили автономію. Прага змушена була затвердити автономні уряди Словаччини (7 жовтня) і Підкарпатської Русі (11 жовтня). Перша Чехо-Словаччина припинила існування. Наступне піврічне існування урізаної з усіх боків Чехо-Словаччини увійшло в історію як період Другої республіки, побудованої на федеративних засадах.

Рішенням Першого Віденського арбітражу 2 листопада 1938 р. значна частина **К.У.** (Ужгородський, Мукачевський і Севлюський повіти) з містами Ужгород, Мукачево і Берегово були приєднані до Угорщини. За цих умов столицю **К.У.** 10 листопада 1938 р. було перенесено до Хуста.

Для захисту державної незалежності і боротьби з угорськими терористичними формуваннями було створено збройні сили Карпатської України – Організацію Оборони “Карпатська Січ”, велику допомогу в створенні якої надала ОУН. Налагоджувалася робота промисловості, транспорту, торгівлі,

українізувалась система освіти, видавнича справа, державна адміністрація.

12 лютого 1939 р. відбулись вибори до Сейму **К.У.**, на яких абсолютну більшість голосів виборців (близько 94%) здобули кандидати Українського Національного Об'єднання. 15 березня 1939 р. Сейм проголосив повну державну самостійність **К.У.** Прийнята парламентом конституція **К.У.** визначила назву держави (Карпатська Україна), державний устрій (президентська республіка), державну мову (українська). Державним прапором було визнано синьо-жовтий стяг, гімном республіки – український національний гімн “Ще не вмерла Україна”. На гербі було зображено червоного ведмеда на лівому срібному півполі й чотири синіх та три золотих смуги у правому півполі та тризуб з хрестом на середньому зубі. Президентом **К.У.** було обрано А.Волошина.

Утворення карпатоукраїнської держави стало наслідком передусім багаторічної боротьби й різнобічної діяльності патріотичних сил краю в усіх сферах суспільно-політичного життя. Водночас на суспільно-політичні процеси в Європі взагалі і Чехо-Словаччини та **К.У.** зокрема значний вплив справляв міжнародний фактор. Адже короткочасне існування **К.У.** збіглося з гострою політичною кризою в Центральній-Східній Європі напередодні Другої світової війни. “Юридичний статус **К.У.** з жовтня 1938 р. до березня 1939 р. далеко переходив межі автономії, визначені в Сен-Жерменському мирному договорі 1919 р. та чехословацькій Конституції 1920 р. Він наближався до федеральної моделі міждержавних та понаддержавних структур. Очевидно, це була своєрідна модель федералізму, що перебувала в процесі розвитку”.

14 березня 1939 р. Угорщина за підтримки гітлерівської Німеччини розпочала війну проти **К.У.** З перших же годин угорського вторгнення частини Карпатської Січі вели кровопролитні бої з переважаючими силами противника по лінії Ужгород-Мукачеве-Берегово-Севлюш. 16 березня 1939 р., зазнавши значних втрат, ворог зумів захопити Хуст, а 18 березня більша частина території **К.У.** була окупована угорськими військами. У кінці березня 1939 р. президент республіки А.Волошин і частина уряду на чолі з прем'єром Ю.Реваєм виїхала через Румунію в еміграцію. У гірських районах **К.У.** загони

“Карпатської Січі” продовжували боротьбу з угорськими регулярними частинами до кінця травня 1939 р. Недовгий період існування **К.У.** став однією з найяскравіших сторінок багатовікової боротьби карпатських українців за встановлення української державності.

Літ.: *Вегеш М.* Августин Волошин і Карпатська Україна / М. Вегеш. – Львів : ЗУКЦ, 2004; *Вегеш М.* Карпатська Україна. Документи і факти / М. Вегеш. – Ужгород : Карпати, 2004; *Історія державної служби в Україні* : у 5 т. / відп. ред. Т. В. Мотренко, В. А. Смолій ; редкол. : С. В. Кульчицький (кер. авт. кол.) та ін. ; Голов. упр. держ. служби України ; Ін-т історії НАН України. – К. : Ніка-Центр, 2009. – Т. 1; *Уряди України у XX ст.* – К. : Наук. думка, 2001.

Годзюр М.В.

КЕЙНС ДЖОН МЕЙНАРД (Keynes, John Maynard, 1883-1946) – визначний англійський економіст, що ввійшов в історію як основоположник нової економічної течії, яка згодом отримала назву кейнсіанство. Це одна з теорій, що не втрачає актуальності в контексті прийняття ефективних управлінських рішень з боку держави. Протягом 20-х рр. **К.** займався дослідженням економічних проблем, які знайшли відображення в його працях “Трактат про грошову реформу” (1923), “Трактат про гроші” (1930). У цей час **К.** завоював репутацію талановитого учасника різноманітних дебатів і Ф. фон Гаск (1899-1992) кілька разів відмовлявся обговорювати з ним питання розвитку економіки. Ф.Гаск свого часу виступав з різкою критикою ідей **К.**; у суперечках між ними знайшло відображення протистояння англосаксонської й австрійської традиції в економічній теорії. Після виходу “Трактату про гроші” Ф.Гаск звинуватив **К.** у відсутності у нього теорії капіталу і грошей та в неправильному діагностуванні причин криз. Головна ж наукова праця, з якою **К.** ввійшов як основоположник “кейнсіанства”, – “Загальна теорія зайнятості, відсотка і грошей” (1936). **К.** доказував безпідставність концепції саморегулюючої економіки й пропонував низку заходів щодо кредитування, грошового обігу й забезпечення зайнятості населення. Розвивав ідею про психологічне стимулювання попиту і ринкових переваг індивідів як фактори державного регулювання економіки. Він заявив себе як автор доктрини економічної інсоляції (лат. insula – острів), відповідно до

якої економічний світовий простір має являти собою не єдиний ринок, а складатися з системи “островів”, для яких властива відносна економічна самостійність.

Під час Другої світової війни К. здійснював консультування щодо більшості проблем функціонування економіки в умовах військового часу. Розробив план створення міжнародної організації, що згодом отримала назву “Кліринговий союз”. Багато ідей з цього плану пізніше знайшли своє втілення в статуті Міжнародного валютного фонду (МВФ). У 1943-1944 рр. брав участь у підготовці й прийнятті угоди в Бреттон-Вуді щодо створення МВФ і Міжнародного банку реконструкції і розвитку (Світового банку).

Літ.: *Keynes J. M. The General Theory of Employment, Interest and Money* / J. M. Keynes. – S. n. : [s. l.], 1936; *Блауг Марк. Економічна теорія в ретроспективі* / Марк Блауг ; пер. з англ. Іван Дзюб. – К. : Основи, 2001; *Костюк В. Н. История экономических учений* / В. Н. Костюк. – М. : Центр, 1997; *Ядгаров Я. С. История экономических учений* / Я. С. Ядгаров. – М. : Мысль, 1998.

Розпутенко І.В.

КЕЙНСІАНСЬКА ЕКОНОМІЧНА ТЕОРІЯ (англ. Keynesian economics) – сукупність макроекономічних концепцій, відповідно до яких сучасна ринкова економіка сама по собі не спроможна забезпечити повне використання своїх ресурсів, і для досягнення їх повної зайнятості необхідно застосовувати фіскальну і кредитно-грошову політику. Кейнсіанство – теорія державного антикризового регулювання економіки, ґрунтується на політиці зростання споживчого попиту за рахунок високої оплати праці. Основні принципи були сформульовані Дж.Кейнсом. Якщо в минулому держава стояла на позиціях невтручання у приватно-підприємницьку діяльність, то відповідно до кейнсіанства суспільство загального блага можливе за активного втручання держави в справи економічної і соціальної політики. Після Другої світової війни концепція некейнсіанства набула свого розвитку в акцентах на економічне зростання і динаміку.

Кейнсіанство як напрям економічної думки відіграло важливу роль у розвитку західної економічної теорії. Воно зробило спробу відповісти на низку важливих питань, що виникли у зв’язку з кризою в 30-х рр. Кейнс указав на ряд слабких сторін буржуазної економічної науки свого часу, звернувши увагу

на такі сторони капіталістичної дійсності, які раніше ігнорувалися економістами; зробив спробу внести нові елементи в аналіз капіталістичної економіки, наблизив економічну науку до потреб господарського розвитку; помітив нові тенденції в розвитку капіталізму та обґрунтував необхідність участі держави в економічному житті.

Концепція Кейнса справила значний вплив на подальший розвиток економічної теорії та економічної політики. Ідеї Кейнса взяли на озброєння керівні органи багатьох розвинутих капіталістичних країн (США, Японія, Велика Британія, Німеччина та ін.). Особливо це стосується теорії національного доходу, теорії циклу, теорії зростання та інших аспектів макроекономіки. Саме теорія Кейнса поклала початок широкому втіленню в життя державного регулювання економіки, опрацюванню конкретних методів і способів такого регулювання.

Особливе місце кейнсіанство посіло в економічній теорії та практиці США. Ще на початку 30-х рр. Кейнс приїздив до США та ознайомив зі своїми ідеями президента Ф.Рузвельта. Але тоді Рузвельт його не підтримав. Проте невдовзі ситуація змінилася і багато заходів, які проводилися у період “Нового курсу”, було прямо “запозичено” в Кейнса: організація громадських робіт, фінансування державного будівництва важливих господарських об’єктів, курс на дефіцитне фінансування тощо. 1946 р. у США було прийнято “Закон про зайнятість”, згідно з яким уряд було уповноважено вживати заходів для забезпечення планового розвитку економіки. Передбачалося створення таких економічних органів, як Рада економічних консультантів при президентові та Об’єднана економічна комісія конгресу.

До початку 60-х рр. головним мотивом для здійснення тих чи інших заходів економічної політики, що впливали на економіку в цілому, була криза або загроза кризи. І хоч у своїй основній праці та наступних статтях Кейнс мало уваги приділив проблемі циклу, його концепція справила певний вплив на розробку теорії цього питання і на спрямування т. зв. антициклічних заходів. Метою ж останніх була якщо не ліквідація циклічного характеру капіталістичної економіки, то принаймні послаблення його руйнівних наслідків.

Американські економісти та політичні діячі у боротьбі з кризами розраховували пере-

дусім на вищезгадувані “вбудовані стабілізатори”, тобто на автоматичне застосування податкової та бюджетної політики для регулювання циклу.

Проте досвід другої половини 50-х рр. показав, що антикризові заходи не забезпечують тривалого піднесення, високих та стійких темпів економічного зростання. Американські економісти дійшли висновку, що необхідно концентрувати увагу не на антикризових заходах, а на заходах зі стимулювання зростання, які водночас запобігатимуть і кризам. Відтак змінився головний мотив спрямування заходів державної економічної політики. Економісти, які посідали командні позиції в державних економічних органах у цей період, були переконаними кейнсіанцями. Погляди Кейнса поділяли і найближчі економічні радники Дж.Кеннеді та Л.Джонсона. Президент Кеннеді поклав в основу своєї економічної політики найновіші досягнення тогочасної економічної науки. Уперше в американській історії президент зробив спробу задіяти весь арсенал засобів, якими володіла сучасна економічна наука. Широко користувалися висновками економічної науки президенти Джонсон та Ніксон. Про це свідчать висловлювання колишнього голови ради економічних консультантів У.Геллера. Він стверджує, що економічна наука США, відкинувши постулат саморегулювання, сприйняла кейнсіанські ідеї державного втручання, а економіка США зазнала “благоговного впливу кейнсіанської економічної терапії”. Необхідність стимулювання економіки почали визначати виходячи з фактичного розриву між потенційним та реальним валовим національним продуктом, а не із загрози можливої економічної кризи. Цю політику навіть назвали “новою економікою”. Характерною її особливістю була постановка перед економічною політикою цілком конкретних завдань. Так, економічну політику в першій половині 60-х рр. було спрямовано на зменшення безробіття до рівня 4% робочої сили, забезпечення щорічного реального економічного зростання не менше ніж на 4% та щорічного збільшення ВВП приблизно на 50 млрд дол. США (у цінах того періоду).

Що стосується наступного десятиріччя, то на межі 70-х рр. важливе місце в економічній політиці уряду зайняла проблема контролювання інфляції. У заявах президента Нік-

сона неодноразово зазначалося, що метою уряду в галузі економіки є забезпечення середньорічних темпів реального економічного зростання у 4-4,5%, утримування рівня безробіття у межах 4% робочої сили, забезпечення темпів зростання цін не більше 2-3% у середньому за рік.

Кейнсіанські ідеї були дуже популярними в Німеччині, особливо в середині 60-х рр., коли й тут стали помітними ознаки економічної кризи. Уряд Кізінгера розробив антикризові заходи згідно з кейнсіанськими рецептами, тобто використовував дефіцитне фінансування, помірну інфляцію, маневрування ставкою відсотка тощо. Провідним напрямом економічної думки Німеччини став своєрідний синтез неолібералізму з кейнсіанством, з явно вираженим визнанням необхідності державного регулювання економіки.

Кейнсіанські концепції торували собі шлях і в інших західних країнах, зокрема на батьківщині їхнього автора, – у Великій Британії. Тут ще 1944 р. було опубліковано урядову Білу книгу “Політика у сфері зайнятості” з обґрунтуванням урядової політики забезпечення максимального використання трудових ресурсів, а також підтримування на високому рівні урядових витрат з метою забезпечення попиту. Було також переведено під контроль держави низку галузей господарства Великої Британії.

На межі 70-80-х рр. кейнсіанська теорія і концепція державного регулювання економіки зазнала серйозних випробувань. Глибока світова криза 1974-1975 рр. показала слабкість і уразливість практичних рекомендацій кейнсіанства. Кризу пережила концепція “держави добробуту”, що базується на соціальних пріоритетах і спирається на значний сектор державного підприємництва, на пряме регламентування багатьох сфер приватного підприємництва і перерозподіл доходів на користь держави.

Кейнсіанство і його модифіковані версії (некейнсіанство та посткейнсіанство) на той час не дали сподіваних наслідків. Заходи держави, спрямовані на забезпечення повної зайнятості та гармонічних темпів розвитку, в багатьох випадках не мали успіху. Нині кейнсіанство як теоретична система і як концепція економічної політики не втратило панівну роль у тлумаченні сучасних економічних процесів. Воно живе, модернізується, розвивається. Кейнсіанська школа

створила систему категорій та взаємозв'язків, що без них сьогодні навряд чи можна уявити економічну теорію і економічну політику Заходу.

Літ.: *Keynes J. M. The General Theory of Employment, Interest and Money / J. M. Keynes.* – S. n. : [s. l.], 1936; *Блауг Марк.* Економічна теорія в ретроспективі / Марк Блауг ; пер. з англ. Іван Дзюб. – К. : Основи, 2001; *Костюк В. Н.* История экономических учений / В. Н. Костюк. – М. : Центр, 1997; *Ядгаров Я. С.* История экономических учений / Я. С. Ядгаров. – М. : Мысль, 1998; *Пол А. Семюельсон.* Макроекономіка / Пол А. Семюельсон, Вільям Д. Нордгауз. – К. : Основи, 1995; *Рудігер Дорнбуш.* Макроекономіка / Дорнбуш Рудігер, Фішер Стенлі. – К. : Основи, 1996.

Розпутьенко І.В.

КИЇВСЬКА РУСЬ (Київська держава) (в арабських джерелах – Куявія, Славія, Артанія) – держава групи племен східних слов'ян з центром у Києві. Виникла на межі VIII–IX ст. як результат відповідного соціально-економічного розвитку та етнокультурної консолідації групи східнослов'янських племінних князівств. Існувала до середини XIII ст. У період найвищого розквіту займала територію від Балтійського моря на півночі до Чорного моря на півдні, від р. Сяну на заході до межиріччя Оки та Волги на сході. Загальна площа дорівнювала близько 800 тис. км². Становлення державних структур **К.Р.** відбулося впродовж VIII–X ст. на базі консолідації та об'єднання протидержавних утворень VI–VIII ст. – племінних князівств. Центром державотворення стало державне об'єднання Руська земля, до якої спочатку увійшли племена полян, древлян і сіверян. До кінця IX ст. на Київському престолі сиділи князі династії князя Кия. У 862 р. розпочинається епоха династії Рюриковичів (покликаних слов'янською знаттю норманських князів-братів Рюрика, Синеуса і Трувора). Після смерті Рюрика (882 р.) Олег убив київських князів Аскольда та Діра і проголосив Київ столицею об'єднаної держави. Олег продовжив об'єднання руських земель, розпочав ще під час князювання Аскольда, створюючи опорні пункти київської влади на землях племінних союзів та князівств, через які тут збиралася данина. Київський престол тримали Олег (882–912), син Рюрика князь Ігор (912–944). На князювання Олега та Ігоря припадає початковий етап об'єднання слов'янських земель. У цей час держава ще не була

міцною, зв'язки між її частинами були нестійкими, влада київського князя мало відчутною, часом номінальною. Племінні вожді, особливо у віддалених від Києва землях, почувалися незалежними від князя. Змусити їх підкоритися доводилося військовою силою, данина стягувалася в найбільш примітивній насильницькій формі полюддя.

Етап розвитку давньоруської державності пов'язаний з княгинею Ольгою – дружиною князя Ігоря (945–966), яка реформувала систему державного управління, зокрема відносини з платниками данини Києву, а також поширила принципи адміністративної та судової організації на всі підвладні Києву землі. Князь Святослав Ігорович, видатний полководець, намагався поширити владу **К.Р.** на землі Хозарського каганату, Волзької Болгарії, території ясів та касогів (? – 972). У цей час політичну систему Київської Русі можна визначити як дружинну державу: верхівка дружини становила панівний клас держави, елементарний апарат державного управління, збирала данину і здійснювала судові функції.

Період розквіту **К.Р.** пов'язаний із затвердженням на Київському престолі одного з численних синів Святослава – князя Володимира. Володимир унормував процеси концентрації державної влади, ліквідувавши владу племінних вождів і ввівши практику “посадження” в землях Русі своїх синів. У цей час Руська земля стала відносно об'єднаною монархією. На південних кордонах держави була створена ефективна система протистояння набігам кочівників. У 988 р. князь здійснює релігійну реформу і перетворює християнство на державну релігію.

Подальше реформування держави відбувалося за Ярослава Мудрого, при якому здійснювалася кодифікація давньоруського традиційного права у збірнику законів “Руська Правда”. 1054 р. князь узаконив “горизонтальну” практику успадкування великокнязівського столу (за принципом старійшинства), призначив першого руського митрополита Іларіона.

Після смерті Ярослава Мудрого розпочинається період політичної роздробленості **К.Р.**, який триває з кінця XI до середини XIII ст. До влади прийшов тріумвірат старших синів Ярослава Мудрого – Ізяслава, Святослава й Всеволода. Тріумвіри спільно правили на Русі майже 20 років. Територія в ми-

нулому єдиної держави була подрібнена на удільні князівства, які очолювали князі династії Рюриковичів. Після смерті Святослава (1076 р.) влада в Києві перейшла до дуумвірату Ізяслава та Всеволода, який проіснував один рік. Після загибелі в міжусобиці Ізяслава Всеволод увійшов у дуумвірат із сином Володимиром Мономахом, який тривав до його смерті в 1093 р. Після цього Володимир престолом старшому з роду Ярославичів – сину Ізяслава Святополку. На Любецькому з'їзді 1097 р. князі прийняли колективне рішення про узаконення принципу “отчинного старійшинства” щодо успадкування влади.

Останній за порадою оточення створив дуумвірат з Володимиром Мономахом. Цей союз тривав до смерті Святополка в 1113 р. Отож в окреслений історичний період Давньоруська держава була монархією, очолюваною двома правителями.

Після смерті Святополка київські верхи, зібравши віче, покликали в князі вже молодого, але авторитетного Володимира Мономаха. За князювання Володимира реставрується забута, здавалося б, єдиновладна монархія. Володимир у цей час притаманний авторитарний стиль правління: він саджає підвладних князів на престолі, переводить з однієї волості до іншої, карає непокірних позбавленням столів. При його синові Мстиславі Володимировичу єдність земель **К.Р.** ще номінально існує.

Після смерті Мстислава Володимировича монолітна держава Давня Русь розділилася на півтора десятки земель і князівств. Друга половина XII ст. – період кривавих міжусобних воєн. Доба удільної роздробленості не означала розпаду держави, проте суттєво змінилися політична структура і форма державної влади. На зміну єдиновладній монархії прийшла монархія федеративна. Заключний етап внутрішньополітичної стабілізації припав на правління дуумвірату київського князя Святослава Всеволодовича і князя південної Руської землі Рюрика Ростиславовича. Процес подальшої політичної еволюції **К.Р.** був перерваний монголо-татарською навалою хана Батия (1237-1241), що прискорило розпад державного утворення. На короткий час князівства об'єднувалися під керівництвом галицько-волинського князя Романа Мстиславовича та його сина Да-

нила Романовича Галицького, який навіть коронувався як король. Утім, після смерті останнього в 1264 р. Галицько-Волинське велике князівство було розділене на частини братом Васильком, синами й небожем.

Політичний лад та адміністративна система **К.Р.** відповідали ранньофеодальним державам. Князівсько-дружинний устрій поєднувався з елементами демократичного управління, яке існувало в органах самоуправління міських і сільських громад (віче). Громади об'єднувалися у волості, які склалися з міст та навколишньої сільської округи. Волості, у свою чергу, об'єднувалися в землі. На початковому етапі розвитку та в період розквіту становлення політичного ладу **К.Р.** відбувалося шляхом затвердження одноосібної монархії. В XII-XIII ст. держава існувала на принципах федерації чи конфедерації (вони визначалися умовами політичних союзів). Державу очолював київський князь, який зосереджував у своїх руках повноту законодавчої, виконавчої й судової влади. Руські князі належали до одного роду і стояли на одній ієрархічній “лествице”, кожен з них формально міг претендувати на частку в загальній дідівській спадщині. Двір монарха як інститут влади регулював економічні відносини, був центром культурного, духовного життя та процесів державотворення. На початковому етапі давньоруська державність мала дружинний характер – саме дружина становила елементарний апарат управління. Особисто відданий князеві військовий орден – дружина – була опорою княжої влади. Дружинники-посадники отримували в управління волості, міста й землі. Система державного управління складалася з низки княжих управителів (посадники, тисяцькі, дворецькі, тивуни тощо).

Крім дружини, у військових походах київських князів брало участь народне ополчення (“вої”), яке формувалося за десятковим принципом. На чолі підрозділів стояли десятники, соцькі, тисяцькі. “Тисяча” була військово-адміністративною одиницею.

При Володимирі Святославовичу існування дружинної форми державності закінчується. Країною в цей час управляв князь та його оточення з дружинного середовища. Власне, государ і був утіленням держави. Княжий двір був не тільки місцем перебування монарха, а і його політичним центром, він конститував і об'єднував суспільство. У

складі княжого двору об'єднувалися представники різних соціальних верств: вищі урядовці (печатник, тисяцький, радники), великі бояри і воеводи, дворяни та слуги. Всі вони несли княжу службу і поєднувалися не тільки формальними зв'язками. Найвищою посадовою особою княжого двору був двірський, на шаблі нижче від нього стояв тисяцький, далі – печатник (хранитель печатки), служили князі тощо. Коло їхніх функціональних обов'язків, відповідальності та терміну служби не визначалося законодавчо. Незалежно від титулу придворні чини перебували в особистому підпорядкуванні князю і виконували широкий спектр його доручень: очолювали воєнні походи, дипломатичні місії, управління двором, представляли інтереси князя у зносинах з міськими громадами та політичними угрупованнями в середовищі князівства тощо.

Літ.: Греков Б. Д. Восточная Европа и упадок Золотой Орды / Б. Д. Греков. – М. : [б. и.], 1975; Котляр М. Ф. Княжий двір Південної Русі Х-ХІІІ ст. / М. Ф. Котляр, В. М. Ричка. – К. : [б. в.], 2008; Пашуто В. Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси / В. Т. Пашуто. – М. : [б. и.], 1950; *Історія державної служби в Україні* : у 5 т. – К. : [б. в.], 2009. – Т. 1.

Якубова Л.Д.

КНЯЗІ ГЕДИМІНОВИЧІ – княжа династія, нащадки великого князя литовського Гедиміна. Управляли Великим князівством Литовським (ВКЛ) з ХІV ст. до 1572 р. (разом з Гедройцями, Гольшанськими, Свірськими, Ямонтівичами і ін. належали до якнайдавніших княжих родів); середня гілка **Г.** – Ягеллони – королі в Польщі (1386-1572), Угорщині (1440-1444; 1490-1526) і Чехії (1471-1526). У російських князівствах і землях, пізніше – в Російській державі представники **Г.** вважалися третіми за знатністю після Рюриківичів і Чингісидів. Брати Гедиміна, сини князя Пукувера-Будивіда: Вітень (? – 1316), литовський князь (бл. 1295-1316); Воїн (? – після 1326), князь полоцький; Федір (? – після 1331), князь київський. Після звістки про загибель в бою під Псковом в 1342 р. сина Воїна – князя Любка – відомості про нащадків Пукувера-Будивіда, крім спадкоємців Гедиміна, в джерелах не зустрічаються. Внаслідок цього династія і отримала назву **Г.**

Від трьох шлюбів у Гедиміна відомо 7 синів. Від першої дружини – князь Кернова і Сло-

німа Монівід (? – після 1341); Наримант (у хрещенні Гліб) (? – 1348), князь гродненський (з 1326). У 1331 р. Гедимін добився для нього від новгородців “великого кормління”, що складалося з міст Ладога, Ореховець, Корела, половини Копор'я, Корельської землі, які князь Наримант міг передавати своїм дітям у випадку, якщо вони, як служили князі, залишалися б у Новгороді (правив у 1333-1338 рр., будучи одночасно з 2-ї пол. 1330-х рр. до 1341 р. князем полоцьким), з 1341 р. фактично співправитель свого брата Явнута у ВКЛ. Після перевороту, влаштованого його братами Ольгердом і Кейстутом у 1345 р., втік з Вільно до Смоленська, а потім до Орди, де не добився очікуваної допомоги, після чого повернувся у ВКЛ. Брати повернули Нариманту Пінське князівство, заповідане йому батьком. Загинув в бою з хрестоносцями в битві на р. Страва. Сини від другої дружини – Ольги, крім Ольгерда і Кейстута – Явнут (у хрещенні Іоанн) (? – після 1366), великий князь литовський (1341-1345). У 1345 р. втік з Вільно до Москви, де прийняв разом з дружиною православ'я, після свого повернення у ВКЛ (бл. 1347) отримав в управління Ізяславське князівство і став засновником роду князів Ізяславських, згаслого в 2-й пол. ХІV ст.

Сини від третьої дружини – Євни (?-1344): Кор'ят (у хрещенні Михайло) (? – після 1366), правитель Новоградка, мав титул великого князя, ктитор Лавришевського Успенського монастиря, очолював посольство від Ольгерда до Орди (1349), перебував у полоні в Москві при дворі великого князя Семена Івановича Гордого (1349-1350), пізніше – учасник переговорів і розмежувань прикордонних земель з Мазовією (1358) і Польщею (1366); Любарт (у хрещенні Дмитро) (? – бл. 1383/84), князь луцький (завдяки шлюбу з дочкою володимиро-волинського князя Андрія Юрійовича). Після смерті тестя в 1320-х рр. заявив свої права на все Володимиро-Волинське князівство, на противагу мазовецьким князям визнав себе васалом угорського короля Карла Анжуйського, проводив політику в руслі політики ВКЛ, самостійно підтримував зв'язки з константинопольськими патріархами. У 1377 р. разом з Кейстутом і Юрієм Наримантовичем зробив невдалу спробу переведу волинських земель з-під угорської опіки під владу ВКЛ. Всі **Г.**, за винятком

Монівіда і Кейстута, що залишилися в язичестві, були хрещені за православним обрядом. Це дозволило їм за допомогою низки династичних шлюбів узяти під свій контроль найбільш важливі князівства в Західній і Південно-Західній Русі. Тут Г. стали засновниками удільних династій.

Старша гілка Г. походить від Нариманта-Гліба, що мав кілька синів, число і старшинство яких до цих пір є дискусійним. Серед них відомий Олександр Наримантович (? – після 1350) – намісник батька в Ореховці (1333-1338). Його нащадками були князі Корецькі, старша гілка яких (нащадки сина Олександра Наримантовича – Семена Олександровича – перебували на службі в Російській державі) згасла в 2-й пол. XVI ст., а молодша (нащадки іншого сина Олександра Наримантовича – Василя Олександровича; успадкували у ВКЛ Корецьк на Волині) перервалася в 1657 р. зі смертю бездітного князя Самуеля Кароля Корецького.

Брат Олександра Наримантовича – Михайло Наримантович (? – бл. 1349), засновник пінської лінії Наримантовичів, помер майже відразу ж після батька. З його синів найбільш відомий Юрій Михайлович (? – після 1410), князь случький, пізніше – пінський, намісник великого князя литовського Вітовта в Пскові (1410). На його племіннику – Юрієві Семеновичу (? – між 1452 і 1471), князеві пінському, перервалася старша гілка пінських Наримантовичів.

У 4-му поколінні молодшої гілки пінських Наримантовичів найбільш відомі: Олександр Іванович Ніс (? – після 1433), ймовірно, син городецького князя Івана Михайловича, один з найбільш видних прихильників великого князя Свидригайла, якого разом із князем Д.Ф.Острожським він звільнив з ув'язнення в Кременці (1418), активний супротивник передачі Волині зі складу ВКЛ до складу Польщі; Михайло Костянтинович (? – після 1452), син князя Костянтина Курча, князь ольшанський і буниський (1439-1448), ктитор Уневського монастиря (з 1443), прихильник Свидригайла, староста м. Володимир-Волинський (1446-1451), у 1452 р. отримав від короля Казимира IV підтвердження на свої спадкові володіння.

Син Нариманта – Юрій Наримантович (? – після 1398), князь белзьський і холмський (бл. 1352-1377), володар Кременця (до 1368), разом з братом Патрікієм учасник перего-

ворів з розмежування прикордонних земель з Мазовією (1358) і Польщею (1366), внаслідок союзу з Кейстутом і Любартом і відмови визнати владу угорського короля, був змушений здатися військам Людовика Анжуйського і відправитися в Буду (вересень 1377), сидів на “кормлінні” в Новгороді (зима 1379/80 – 1383/84), в ході боротьби між Ягайлом і Вітовтом приєднався до останнього разом із князем І.О.Гольшанським був в числі найбільш відданих прихильників Вітовта, членом його ради. Разом з Гольшанським активно брав участь у примиренні литовських князів (1388), після розриву відносин між Ягайлом і Вітовтом знов підтримав останнього, був заручником Вітовта у Тевтонському ордені (1392).

Ще один син Нариманта – Патрікій Наримантович (? – 1386), князь гродненський (до 1365), в період міжусобної боротьби у ВКЛ між Ягайлом і Вітовтом перебував у Новгородській республіці (1383-1384), Русі і Ладозі (1384-1386). Згідно з російськими джерелами, був предком старшої гілки Г., представники якої першими з'явилися на службі в Москві.

Ольгерд, третій син Гедиміна, – родоначальник найчисленнішої гілки Г., яка утворює кілька ліній. З його дітей від першого шлюбу з вітебською княжною Марією Ярославною (? – 1346) найбільш відомі: Андрій Ольгердович; Дмитро Ольгердович, родоначальник роду Трубецьких; Костянтин Ольгердович (? – 30.10.1393), князь чернігівський і чарторижський (з 1377), учасник переговорів з Тевтонським орденом (1383). Коронації Ягайла в Кракові (1386), розгрому під Мстиславлем на р. Вехра (Віхра) військ великого князя смоленського Святослава Івановича (29.4.1386), від нього походить нині існуючий рід князів Чарторийських; Володимир Ольгердович (? – між 1398 і 1399), великий князь київський (до 1367-1395), князь случький і копильський (з 1395), від його сина Александра-Олелька (помер в 1454), одруженого на дочці великого князя московського Василя І Дмитровича – Анастасії Василівні, пішов згаслий на початку XVII ст. найбільший у ВКЛ православний рід магнатів – князів Слуцьких-Олельковичів, а від іншого сина Івана (помер після 1445) – князі Бельські; Федір Ольгердович (? – між 1394 і 1400), правитель Кобріна (з 1377), Ратно і Верби (з 1386). З його синів

найбільш відомі: Олександр Федорович Остей (? – 26.8.1382), знаходився на службі у великого князя володимирського і московського Дмитра Івановича Донського, загинув при обороні Москви під час набігу Тохтамиша в 1382 р.; Сангушко Федорович (? – між 1454 і 1463), правитель Ратно, Ковеля, Любомля, Віжви, Кашири і Красничина, прихильник Свідригайла, родоначальник роду князів Сангушко.

З дітей Ольгерда від другого браку з дочкою тверського князя Олександра Михайловича – Ульяною Олександрівною (? – 1392) найбільш відомі: Дмитро-Корібут Ольгердович, від нащадків кого деякі дослідники виводять генеалогію князів Несвіжських, Збаражських, Вишневецьких, Порицьких і Воронечських; Скиргайло (у хрещенні Іоанн) (? – 11.1.1397), співправитель Ягайла у ВКЛ (1387-1390); Ягайло, родоначальник королівської династії Ягеллонів; Лугвень (у хрещенні Сімеон) (? – після 1431), родоначальник 1-ї гілки князів Мстиславських. Їх молодший брат – Наримант (? – 1390), прихильник Ягайла, потрапив у полон до Вітовта при обороні м. Вільно і був страчений за його наказом. Його син – Патрікій Наримантович (? – після 1408), до 1395 р. володів м. Звенігород (ймовірно, в Київському князівстві), в 1396 р. виїхав до Новгороду, на початку XV ст. приєднався до прихильників дядька – Свидригайла, у складі свити якого прибув у 1408 р. до Москви. Відомі його сини: Федір Патрікієвич (? – 1426), московський намісник в Новгороді (1420-1421), Пскові (1424-1425), син якого Василь Федорович Хавака став родоначальником князів Хованських, Юрій Патрікієвич (? – до 1457), московський боярин, родоначальник Патрікієвих. Правнуки Юрія Патрікієвича: Михайло Іванович Булгаков-Голіца (? – 1554), родоначальник Голіциних; Андрій Іванович Булгаков-Курака (? – не раніше 1521), родоначальник Куракиних. Відомі ще двоє синів Ольгерда від 2-го шлюбу: Вігунт (у хрещенні Олександр), князь керновський і чичерський, співправитель Ягайла у ВКЛ (1390), і Свидригайло.

Молодша гілка Г. представлена нащадками Явнуга, його правнук – Михайло Іванович Ізяславський (? – 1529), одружившись з княжною Ульяною Іванівною, останньою представницею роду Лугвеня-Симеона, отримав в посаг Мстиславське князівство.

Його старший син – Федір Михайлович виїхав у 1526 р. на службу до Москви і став родоначальником московської лінії князів Мстиславських. З синів князя Кейстута, співправителя Ольгерда, найбільш відомі великі князі литовські Вітовт і Сигізмунд. Син Сигізмунда – Михайло Сигізмундович (у хрещенні Болеслав) (? – до 10.2.1452), князь стародубський (1430-1440), київський (1432), співправитель батька у ВКЛ (1432-1440), в 1435 р. здобув під Вилькоміром вирішальну перемогу над військами князя Свидригайла. Після смерті батька виступив претендентом на владу у ВКЛ, проте не був підтриманий литовською знаттю, на початку 1440-х рр. зазнав невдачі в боротьбі з Казимиром Ягеллончиком; претендент на угорський престол після загибелі у 1444 р. короля Владислава Варненчика; отруєний в Чудовому монастирі в Москві.

З синів Коріята-Михайла, що правили в 2-й пол. XIV ст. у Поділлі, Новогрудці і Посожжі, відомі: Юрій Коріятович (? – 1374/75), князь подільський (з початку 1360-х рр.), учасник переговорів з розмежування прикордонних земель з Польщею (1366), в 1374 р. запрошений господарем у Валахію, де був через деякий час отруєний; Олександр Коріятович (? – 1382), князь володимиро-волинський (до 1366), потім подільський, титулувався великим князем і господарем Подільської землі; Костянтин Коріятович (? – між 1388 і 1392), князь подільський (з 1375); у 1366/67 Казимир III, бажаючи, щоб Костянтин успадкував польський престол, пропонував йому взяти в дружини свою малолітню доньку Ганну, проте Костянтин не прийняв пропозиції через необхідність переходу з православ'я до католицизму; Борис Коріятович (? – бл. 1386-1388), князь подільський (з 1375), учасник переговорів з Польщею (1379, 1385) і Угорщиною (1379), завдяки яким відбувся шлюб Ягайла з Ядвігою Анжуйською; Федір Коріятович (? – до 1416), князь новогрудський і гомельський (до 1388), подільський (1388-1393), супротивник політики Вітовта, вигнаний Вітовтом з Поділля до Угорщини, в 1401 р. разом з братом Василем намагався знов повернути втрачені володіння, але був схоплений місцевими боярами і виданий Вітовту, звільнений за клопотанням Ягайла. Повернувшись до Угорщини, володів м. Мункач в комітаті Беріг, населеному русинами. Рід Коріята-

Михайла присікся на синові Бориса Коріятовича – Івану Борисовичу (? – 12.8.1399), князеві київському (з 1397), загиблому разом з дядьками Дмитром і Глібом Коріятовичами в битві з ординцями на р. Ворскла. Із синів Любарта-Дмитра Гедиміновича від другого шлюбу найбільш відомий Федір (Федот) Любартович (? – після 1431), князь луцький (1384-1386), володимиро-волинський (1384-1393), новгород-сіверський (1393-1398), прибічник Свидригайла, до якого він пішов до Угорщини (1398), учасник Грюнвальдської битви у 1410 р. У 1431 р. знов отримав від короля Ягайла грамоту на Володимир-Волинський.

На початку XV – в 1-й третині XVI ст. на російську службу з сім'ями, а у деяких випадках – і із землями (напр., Бельські, Трубецькі та ін.) перейшла частина Г., чії володіння знаходилися на російсько-литовському порубіжжі. Вони органічно увійшли до складу правлячої політичної еліти Російської держави, оскільки починаючи з XIV ст. були тісно пов'язані з нею як релігійними, так і династичними зв'язками. Поява на службі в Москві князів Корецьких, Хованських, Патрієвих, Бельських, Трубецьких і Мстиславських призвело до виникнення легендарної генеалогії великих князів литовських, згідно з якою Гедиміновичі визнавалися нащадками Рюриковичів, що правили з кінця X ст. у Полоцьку.

Літ.: *Бычкова М. Е.* Состав класса феодалов России в XVI в. / М. Е. Бычкова. – М.: Наука, 1986; *Грушевський М.* Історія України-Руси : в 11 т. 12 кн. – Т. 1-4 / М. Грушевський. – К.: Наук. думка, 1991-1993; *Ключевский В. О.* Курс русской истории : в 9 т. – Т. 1. / В. О. Ключевский. – М.: Мысль, 1987; *Охманський Е.* Гедиміновичи – “правнуки Сколомендовы” / Е. Охманський // Польша и Русь. – М.: Высш. школа, 1974; *Флоря Б. И.* Родословие литовских князей в русской политической мысли XVI в. / Б. И. Флоря // Восточная Европа в древности и средневековье. – М.: Наука, 1978.

Лимар А.П.

КНЯЗІ ДОБИ КИЇВСЬКОЇ РУСІ.

Олег Віщий (882-912) – київський князь, який, підкоривши Київ, проголосив його “матір'ю міст руських”.

Найбільш відомий як послідовний об'єднувач слов'янських племен і прибічник жорсткої зовнішньої політики, спрямованої на організацію ефективної системи збору да-

нини й оподаткування серед завойованих племен і забезпечення захисту їх від можливої зовнішньої загрози, а також на зміцнення зовнішньополітичної ролі держави.

Згідно з літописами у 862 р. влада на Русі перейшла в руки варязького (а, можливо, норманського) князя Рюрика, для якого руські землі були головним об'єктом політичних та економічних інтересів. Рюрик помер у 879 р., і престол через малолітство Ігоря зайняв регент Олег, імовірно, родич Рюрика. Ігор став князем лише після смерті Олега, який володарював, за різними даними, 30-40 років.

Період правління характеризується неоднозначно, унаслідок невеликої кількості більш-менш достовірних відомостей, проте відома інформація дає можливість виділити такі основні напрями зовнішньої і внутрішньої політики.

Зовнішня політика: централізація влади через підкорення Києву племен древлян, сіверян, радимичів, в'ятичів, хорватів, дулібів, тіверців, кривичів; розширення зовнішніх кордонів Русі за рахунок завойовання племен чуді, мері й уличів; протистояння Візантії, яке призвело до облоги Константинополя в 907 р. й укладення договору із зазначенням важливих економічних санкцій стосовно переможених і пільг для руських купців; послідовні дії, спрямовані на зміцнення й розширення південних і східних кордонів держави і реалізовані кількома походами проти Арабського халіфату; укладення мирної угоди з варягами, згідно з якою припинялися їхні набіги на землі русичів в обмін на щорічну данину обсягом 300 грн.

Внутрішня політика: організація чітко встановленого оподаткування в завойованих землях; зміцнення позицій централізованої влади в племенах; оборонне будівництво; залучення військ із підкорених племен до спільних воєнних походів; відновлення культури язичницьких богів.

Олег та його дружинники почали фактично служити Київській державі, яка до того часу вже пройшла довгий шлях розвитку. Саме Київ, що мав зручне географічне положення, за правління Олега став столицею об'єднаного князівства, провідним осередком східнослов'янської державності, головним політичним центром країни.

Князь Ігор – київський князь (912-945), син Рюрика, що посів престол після Олега Віщо-

го. Його зовнішня і внутрішня політика великим успіхом не відзначалася.

Внутрішня політика під час його правління здійснювалася під знаком боротьби із сепаратистами, зокрема древлянами та уличами. Спроби розв'язати проблему військовими та каральними методами до значних успіхів не привели. Намагання подолати економічні труднощі шляхом збільшення данини з підкорених племен стали причиною жорсткого протистояння з древлянами. Політика централізації особистої влади, забезпеченої підтримкою дружинної верхівки, виявилася неефективною.

Зовнішньополітична діяльність характеризується неоднозначно. Слід відзначити результативні військові походи на південь та схід, що призвели до поширення влади Києва на Тмутаракань та Східний Крим. Серія походів проти печенігів уможливила укладання мирної угоди (915), проте не забезпечувалася військовою підтримкою і тому була порушена печенігами в 920 р. Спроби вести війну з Візантією призвели до того, що похід 941 р. взагалі завершився поразкою, а похід 945 р. призвів до укладання договору (згідно з яким держави обмінюються посольствами, Русь зобов'язувалася не претендувати на кримські володіння Візантії, не мати застави в гирлі Дніпра) із значно гіршими умовами за ті, що гарантувалися договором 911 р. Князя Ігоря вбили в 945 р. древляни за спроби стягти з них надмірну данину.

Ольга Мудра – київська княгиня (945-964), яка керувала державою після смерті свого чоловіка князя Ігоря і лишилася в історії як видатна правителька.

Внутрішня політика за часів її княжіння відрізнялась стабільністю та спрямованістю на розбудову та безпеку.

Ольга запровадила фіксовані норми податків з феодално залежного населення (устави, уроки, оброки, дані) з метою упорядкування збору данини. Під її керівництвом та наглядом було збудовано ряд міст та поселень, запроваджено податкову реформу, за якою, між іншим, державу було поділено на погости (області) з метою спрощення та упорядкування збору податків. Багато уваги Ольга приділила розбудові Києва та розвитку науки та культури.

Зовнішня політика характеризувалася розвитком дружніх та союзницьких відносин, насамперед з Візантією та Західною Євро-

пою шляхом ведення переговорів та створення посольств. Сама княгиня відвідала Візантію у 946 р. та прийняла християнство у 955, що певною мірою відбилося у формуванні тенденцій політичного наслідування між Візантією та Руссю. Крім того, навіть після відходу від княжіння на користь сина Святослава, Ольга продовжувала діяльність, спрямовану на розвиток мирних відносин між цими державами.

Святослав Завойовник – київський князь (945-972). Відомий як успішний полководець. Формально став великим князем в трирічному віці після загибелі в 945 р. великого князя Ігоря, його батька.

Внутрішня політика була спрямована на зміцнення централізованої влади з жорстким підпорядкуванням Києву місцевих племен шляхом заміни місцевих племінних правителів своїми намісниками, влада та авторитет яких підкріплювалася дружиною. Крім того, Святослав сповідував лояльну політику щодо християнства, хоча сам був язичником. Зовнішня політика була репрезентована військовою діяльністю, спрямованою на розширення меж держави та збільшення її впливу на міжнародній арені. Здійснивши два військових походи проти Хазарського Каганату (у 964 та 968 рр.), повністю його розгромив і завоював столицю та одне з найбільших міст – Итиль та Білу Вежу (Саркел), а потім підкорив і племена в'ятичів – хазарських данників, пізніше завоював племена ясів та касогів.

У конфлікті між Візантією і Болгарським царством (966) взяла участь і Київська Русь як союзник Візантії.

Орієнтовно в 967 р. або 968 р. Святослав вторгся до Болгарії та зайняв Переяславець. Частково військовими, частково політичними методами досяг миру Болгарського царства з Руссю і Візантією.

Зміцнення позицій Київської Русі на міжнародній арені спровокувало конфлікт з Візантією, що вилився в низку війн, у яких Візантія в союзі з Болгарією воювала проти Русі у 969-970 рр. Військова кампанія 970-971 рр. не була успішною, унаслідок чого Святослав був змушений відступити, а потім і укласти з Візантією мирну угоду, за якою Русь відмовлялася від завойованих земель у Подунав'ї та ведення бойових дій у Криму. Крім того, Русь брала на себе обов'язок надавати Візантії військову допомогу проти арабів.

Під час повернення додому Святослав зі своєю дружиною попав у засідку печенігів та загинув за загадкових обставин у 972 р.

Ярослав Мудрий – київський князь (1019-1054), тривале правління якого вважають вершиною економічного, політичного та культурного розвитку Київської Русі.

З 987 по 1010 р. князь Ростовський, князь Новгородський з 1010 по 1034 р., князь Київський з 1016 р. (з перервою в 1018-1019) по 1054 р.

Зовнішня політика пов'язувалася насамперед із розширенням кордонів і без того значних володінь. Протягом 1030-1031 рр. він повернув захоплені Польщею червенські землі (Забужжя). У результаті походів на північ приєднав до Русі фінські племена чуді. У 1036 р. Ярослав остаточно розгромив печенізькі орди. У дипломатичній діяльності князь віддавав перевагу методам матрімоніального характеру, після чого його стали називати “тестем Європи”.

Щодо внутрішньої політики, то особливо уславився князь будівництвом церков (Софійський собор, Десятинна церква, монастир Георгія та Ірини, церква Василя, Золоті Ворота із церквою Благовіщення над ними). Сприяв поширенню християнської релігії та розвитку освіти. У роки князювання Ярослава складено писане зведення загальноприйнятих у ті часи законів Київської Русі в єдину “Руську Правду”, яка була правовим кодексом держави, що вперше визначав права людини. З метою запобігання міжусобній боротьбі за київський престол Ярослав Мудрий запровадив принцип “драбинного сходження” під час розподілу земель і політичної влади.

Отже, часи князювання Ярослава Мудрого позначилися завершенням будівництва держави, зміцненням її кордонів, інтенсивним будівництвом міст, розвитком ремесел, сільських і міських промислів, внутрішньої і зовнішньої торгівлі, значним культурним розвитком, що посилувало славу й авторитет Київської Русі в середньовічному світі.

Літ.: Багалій Д. Нарис української історіографії : у 2-х т. / Д. Багалій. – К. : [б. в.], 1923, 1926; Грушевський М. Історія України-Руси : у 10 т. – Нью-Йорк : [Б. в., б. р.]; Історія українського війська / І. Крип'якевич, Б. Гнагович, З. Стефанів та ін. – К. : Варта, 1994. – 384 с.; Субтельний О. Україна: історія / Орест Субтельний. – К. : Либідь, 1993. – 720 с.; Жуковський А. Нарис історії України / А. Жуковський, О. Субтельний. – Львів :

Вид-во Наук. т-ва ім. Т. Г. Шевченка у Львові, 1992. – 230 с.

Щербакова Н.В.

КНЯЗІ ОЛЕЛЬКОВИЧІ – литовсько-український князівський рід, який походив від київського князя Володимира Ольгердовича (р. н. невідом. – 1398), сина Велико-

го князя Литовського Ольгерда, який посідав високе місце в ієрархії старшинства нащадків Гедиміна: в 1362-1392 рр. (1394) займав київський престол. З княжінням перших двох представників цього роду пов'язано розквіт Київської землі як удільного князівства у складі Великого князівства Литовського.

За княжіння Олелька (Олександра) Володимировича (прибл. 1441-1454 рр.) та його сина Семена Олельковича (1454-1470), Київське удільне князівство перетворилося на централізований організм із структурованими військовою, фінансовою, адміністративною й судовою системами; відбувалось економічне, культурне і духовне піднесення. Пожвавилась транзитна торгівля, зросли митні збори.

Зростанню обороноздатності князівства сприяли: укріплення порубіжних замків князівства (Любеч, Остер, Канів, Черкаси, Звенигород); застосування стрункої системи регулярних військових чергувань на переправах і татарських шляхах; соціальна стратифікація і збільшення кількості осіб, які несли збройну службу в князівстві (у т. ч. й за рахунок адаптації іноетнічної, насамперед – тюркської компоненти). Зміцнювалась незалежність удільного київського князівства від Великого князівства Литовського, з одного боку, й татарських нападів – з другого.

К.О. відомі як князі-меценати: підтримували великими коштами Києво-Печерський монастир, ініціювали діяльність перекла-

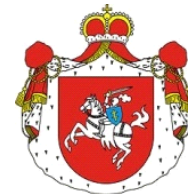

Рис. 1. Герб князів Олельковичів

Рис. 2. Князь Олелько Володимирович

дацького гуртка, а відомості про придворного астролога князя Михайла, молодшого Олелькового сина, додають до сімейного портрета цих політичних діячів риси типових середньовічних європейських володарів. Семен Олелькович був останнім київським удільним князем (1455-1470 рр.). За його княжіння, у 1458 р., була відокремлена від Московської і утворена самостійна Київська митрополія православної церкви.

На цей час сильне удільне князівство виглядало анахронізмом у все більш централізованому Великому князівстві Литовському й мусило бути поглинутим. Після смерті Семена Олельковича Казимир IV Ягайлович знайшов легітимний спосіб ліквідувати Київське удільне князівство й перетворити його на звичайну провінцію Великого князівства Литовського з метою подальшої уніфікації. Десятиліття по тому, у 1481 р., брат Семена Олельковича, Михайло, князь случький очолив т. зв. “змову князів”. У відповідь на ліквідацію удільних князівств, насамперед Київського, ним спільно з князями Федором Бельським та Іваном Гольшанським було організовано замах на Казимира IV Ягайловича. Метою змови було посадити на великокнязівський престол Михайла або принаймні когось з **К.О.** Того самого року, після викриття змови, Михайла Олельковича було страчено. Нащадки Михайла іменувались князями Олельковичами-Случькими, були у династичному зв’язку з князями Радзівілами і Острозькими, й тримали Случьке князівство як вотчинне до згасання роду у 1612 р.

Значення політичної діяльності чотирьох поколінь **К.О.** розкривається через специфіку статусу київського князівства й оцінюється дослідниками як тимчасова перемога “руського сепаратизму” в середині Великого князівства Литовського. До подібних “екстериторіальних”, “далеких” від Вільна земель у складі Великого князівства Литовського належало й удільне Волинське князівство, очолюване князем Свидригайлом (бл. 1375-1452). Обидва удільні князівства склали опозицію до великокнязівської влади і якийсь час зберігали певну автономію – економічну, політичну, конфесійну, культурну. Київщина **К.О.** у цьому зв’язку показана дослідниками як специфічна соціальна модель динамічного розвитку, на противагу більш законсервованій у соціально-культурному сенсі Волині князя Свидригайла.

Літ.: Швидько Г. К. Історія держави і права України (X – початок XIX століття) : навч. посіб. / Г. К. Швидько. – Дніпропетровськ : Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 1998; Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – 2-ге вид., переробл. та розшир. / Н. Яковенко. – К. : Критика, 2005; Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV – до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна / Н. Яковенко. – Вид. 2-ге, перегл. і випр. – К. : Критика, 2008.

Голубчик Г.Д.

КНЯЗІ ОСТРОЗЬКІ – українська князівська династія, яка походила від волинської гілки князів Мономаховичів.

Серед відомих представників династії – Данило Василькович – **К.О.** (до 1340 – після 1366/до1370) і холмський (до 1352 – близько 1366); Федір Данилович – **К.О.** (близько 1365 – після 1437); Василь Федорович – **К.О.** (близько 1435 – близько 1450); Іван Федорович – **К.О.** (близько 1450 – після 1465); Януш Костянтинович – **К.О.** (1608-1620), староста білоцерківський, богуславський, черкаський, канівський, переяславський, воєвода волинський (1585-1593), каштелян краківський (1593-1620).

Найвидатнішими представниками династії були **К.О.** Костянтин Іванович (близько 1460-1530) та князь Василь-Костянтин Костянтинович (1526-1608) Костянтин Іванович (К.І.) – **К.О.** (близько 1501-1530), брацлавський, звенигородський і вінницький намісник (1497-1500, 1507-1516, 1518-1530), староста лущький і маршалок Волинської землі (1507-1522), каштелян виленьський (1511-1522), троцький воєвода (1522-1530), гетьман великий литовський (1497-1500, 1507-1530) – видатний державний та військовий діяч.

Сучасники порівнювали його зі Сципіоном, Ганнібалом, Олександром Македонським, іншими полководцями і героями давнини. Лише в двох битвах він зазнав поразки: на р. Вендрожі (1500) від московських військ, коли він потрапив у полон і звільнився у 1507 р., та від татар під Сокалем (1519). Найбільш значні його перемоги були здобуті в битвах із татарськими ордами на Брацлавщині 1497 р., під Случьком 1508 р., під Вишнівцем і на Лопушні 1512 р., на Ольшаниці 1527 р. Двічі війська, очолювані князем К.І., протистояли московським військам під Оршею. Перемога 1507 р. привела до підписання “Вічного миру”. 8 вересня 1514 р. 30 тис.

польсько-литовсько-українське військо, очолюване князем К.І., здобуло перемогу над 80-тисячним московським військом. 5 тис. воїнів потрапило в полон разом із воєводою І. Челядніним і десятками інших воєвод і дворян. Перемога істотно зміцнила позиції Великого князівства Литовського, а князь К.І. став одним із найбільш впливових діячів держави. Він уславився також своєю благодійною діяльністю, підтримкою православної церкви, культури, сприяв книгодрукуванню на Волині та в Києві.

Князь Василь-Костянтин Костянтинович (В.-К.К.) – **К.О.** (близько 1539-1608), староста володимирський і маршалок Волинської землі (1550-1608), воєвода київський (1559-1608) – державний, громадський, культурний діяч. Князь В.-К.К. відіграв помітну роль у суспільному житті України і Польсько-Литовської держави. Виступав проти об'єднання Польщі і Литви 1569 р. і підписав унійний акт лише під тиском польського уряду. Успішно протистояв татарським набігам, здобував перемоги над ординцями під Синявою 1575 р., під Дубно 1577 р., під Острогом 1578 р. Економічну могутність одного із найвпливовіших магнатів забезпечували прибутки із понад 3 тис. міст і сіл.

Виступав за зміцнення позицій православної церкви в Україні. Протидіяв церковній унії та рішенням Брестського собору. Завдяки йому 1576 р. була заснована перша у Східній Європі Острозька академія, яка об'єднала видатних учених, серед них – культурний і освітній діяч, письменник Герасим Смотрицький; випускники Падуанської академії Никифор Кантакузин і Кирило Лукаріс, згодом патріарх Александрійський і Константинопольський; астроном, математик, доктор медицини Ян Лятош. У закладеній в Острозі друкарні Іваном Федоровим було видано “Буквар”, “Хронологію”, переклад повного тексту “Біблії” 1580 р. Випускники академії: Іов Борецький, Іов Княгиницький, Петро Конашевич-Сагайдачний, Захарія Копистенський, Дем'ян Наливайко, Єлисей Плетенецький, Мелетій Смотрицький та інші справили помітний вплив на національно-культурний розвиток України у кінці XV – на початку XVI ст. Помісним Собором Української православної церкви Київського патріархату князь В.-К.К. канонізований 2008 р.

Династія припинила існування після смерті князя Януша Костянтиновича 1620 р.

Літ.: *Войтович Л.* Князівські династії Східної Європи (кінець IX – поч. XVI ст.) Склад. Суспільна і політична роль. Історико-генеалогічне дослідження / Л. Войтович. – Львів : [б. в.], 2000; *Грушевський М.* Історія України-Руси / М. Грушевський. – К. : [б. в.], 1994. – Т. V; *Гларіон* митрополит. Князь Костянтин Острозький: його культурна праця : іст. монографія. – Вінніпег : [б. в.], 1958; *Яковенко Н. М.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст.: (Волинь і Центральна Україна) / Н. М. Яковенко. – К. : [б. в.], 1993.

Брайченко О.Д.

КНЯЗІ РОМАНОВИЧІ – давньоруська династія, представники якої правили у Галицько-Волинському князівстві у 1199-1323 рр., тобто майже протягом усього його існування (крім останніх років). Таким чином, історія роду значною мірою є тотожною політичній історії цієї держави. У свою чергу, Романовичі належали до великої династії Рюриковичів.

Усім Романовичам доводилось діяти у надзвичайно складних геополітичних умовах, воювати із потужними сусідами (монголо-татарами, Угорщиною, Польщею та Литвою), водночас лавірувати між ними, намагаючись відстояти незалежність, хоча інколи доводилось визнавати себе васалами іншої держави. Князівство за часів Романовичів проводило активну зовнішню політику. Слід також зазначити, що розташування Галицько-Волинської держави визначило набагато більш тісні (порівняно з іншими руськими династіями) зв'язки (у т. ч. родинні) Романовичів з монархами та країнами Центрально-Східної Європи. Певна ж віддаленість від кочового степу дала змогу місцевим князям почувати себе більш спокійно та самостійно у відносинах із Золотою Ордою. Навала Батия не призвела до настільки великих людських та матеріальних втрат, як у Київському князівстві або на Чернігівщині. Серйозною проблемою була наявність потужної внутрішньої боярської опозиції, яка перешкоджала утворенню сильної князівської влади. У політичній боротьбі сторони часто не гребували звертатись за допомогою й до іноземних монархів, що послаблювало державу.

Особливістю князівства була його “подвійність”. Досить часто у двох його частинах правили різні правителі – представники однієї династії. Князь Волинський виступав

у такому дуумвіраті молодшим партнером Галицького (як правило, не тільки у переносному, а й у буквальному розумінні доводився йому молодшим братом).

Засновником роду та Галицько-Волинської держави був Роман Мстиславич, який у 1199 р. об'єднав Галичину та Волинь, досяг значних успіхів у боротьбі з боярами (діяв при цьому надзвичайно жорсткими методами), проте його було зрадницьки вбито вже в 1205 р. Найбільш відомим та успішним серед усіх Романовичів був син засновника – Данило (див. *Данило (Романович) Галицький*), якому у малолітньому віці довелося тікати з Галичини через смуту, яка охопила князівство після смерті Романа. Тільки у 1215 р. Данило повернув собі м. Володимир-Волинський (столицю Волині), тільки у 1238 р. – Галич. Попри те, що у 1241 р. через князівство пройшли монгольські орди, Данило та його брат Василько не тільки зберегли свою владу, але й зміцнили її. У 1245 р. діти Романа у битві під Ярославом розбили об'єднане військо угорців, поляків та бунтівних бояр, чим було нанесено потужного удару по позиціях галицької аристократії. Руйнування Києва монголо-татарами створило певний вакуум влади в Середньому Подніпров'ї, чим зміг скористатись Данило, поширюючи свій вплив на ці території та перетворюючись на найбільш впливового князя Давньої Русі. Його залежність від монгольського хана Батия тривалий час мала номінальний характер.

Важливу роль у зміцненні князівської влади Романовичів зіграли військові реформи Данила Галицького, який створив на додаток до боярської дружини княже військо, набране з простих людей і безземельного боярства. Воно поділялося на важкоозброєних “оружників” та легкоозброєних “стрільців”. Данило заснував кілька нових міст, у т. ч. Львів. Використовуючи свій високий авторитет у всіх руських землях, Данило прийняв на себе роль лідера антимонгольської опозиції, ідеолога повстання. Він намагався при цьому спиратись на допомогу Польщі, Мазовії, Литви, Угорщини, Тевтонського Ордену та Папи Римського, від якого у грудні 1253 р. отримав королівську корону. Титул “короля Русі” (rex Russiae) інколи використовувався нащадками Данила (останній раз у 1308 р.) у відносинах із західними сусідами (поряд з титулом *dux* – “герцог”), але не на руських землях.

Сподівання Данила на допомогу західних держав виявились марними. У 1259 р. він капітулює перед монгольськими військами та погоджується на демонтаж низки побудованих ним фортець. Нашадки Данила (цей найвидатніший представник династії помер у 1264 р.) з перемінним успіхом продовжували його політику, хоча в цілому вагомість Галицько-Волинської держави у Східній Європі знижується (цьому процесу сприяло підсилення сусідів – Польщі та Литви). Династія припиняє існування в 1323 р. із одночасною загибеллю князів Андрія Юрійовича та Льва Юрійовича (правнуків Данила) у битві з литовцями (за іншою версією – з монголами). Ця подія суттєво вплинула на долю їх князівства та всю історію України. Спочатку на Галичині та Волині правили запрошені боярами іноземці, а згодом ці землі перетворились на арену боротьби “за спадщину Романовичів” між Польщею, Литвою та Угорщиною.

Літ.: *Грушевський М. С.* Очерк истории украинского народа / М. С. Грушевский. – К. : Лыбидь, 1990. – 400 с.; *Історія України: нове бачення* : у 2 т. / О. І. Гуржій, Я. Д. Ісаєвич, М. Ф. Котляр. – К. : Україна, 1995. – Т. 1. – 350 с.; *Костомаров Н. И.* Князь Данило Романович Галицкий / Н. И. Костомаров // Исторические произведения. Автобиография. – К. : Изд-во при Киев. ун-те, 1989. – С. 238-262; *Яковенко М. Н.* Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття / М. Н. Яковенко. – К. : Генеза, 1997. – 312 с.

Овдін О.В.

КНЯЗІВСТВО – держава, влада в якій належить князеві, чи території, якою князь володіє. Перші **К.**, які стали основою давньоруської держави, з'явилися на межі IX-X ст. Вони називалися княжіннями, землями, уділами і перебували у володінні членів князівської сім'ї. Найбільші та найвпливовіші з них називалися великими. На території сучасної України в період роздробленості сформувалися Київське, Переяславське, Чернігівське і об'єднані 1199 р. в єдине **К.**: Волинське та Галицьке. Ослаблені золотоординською навалою, південно-руські **К.** увійшли у 2-й пол. XIV ст. до складу Польського королівства і Великого **К.** Литовського. Певний час вони зберігали свою автономію, але в останній чверті XV ст. її втратили.

У південно-західній частині Криму в XII-XV ст. існувало **К.** Феодоро (Дорос-Феодо-

ро, Мангупське **К.**), яке 1475 р. потрапило під владу Туреччини.

Північно-руські **К.** у кін. XV – на поч. XVI ст. були об'єднані Московським **К.** у централізовану державу.

К., поширені на території сучасних країн Західної Європи за доби середньовіччя, найдовше проіснували в Німеччині: лише 1871 р. вони були об'єднані в Німецьку імперію. Велике **К.** Фінляндське (1809-1917) перебувало у складі Російської імперії. Згідно з рішенням Берлінського конгресу 1878 р. у межах Османської імперії було утворене автономне Болгарське **К.** На територіях сусідніх з Україною держав **К.** були Велика Моравія, Валахія, Молдова, Трансільванія та ін. До сьогодні в Європі **К.** залишаються Ліхтенштейн та Монако.

Літ.: *Грушевський М. С.* Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава Мудрого до кінця XIV ст. / *М. С. Грушевський.* – К. : [б. в.], 1990; *Крип'якевич І. П.* Галицько-Волинське князівство / *І. П. Крип'якевич.* – К. : [б. в.], 1984; *Толочко О. П.* Київська Русь / *О. П. Толочко, П. П. Толочко.* – К. : [б. в.], 1998; *Адміністративно-територіальний устрій України: Історія. Сучасність. Перспективи.* – К. : [б. в.], 2009.

Брайченко О.Д.

КНЯЗЬ ВОЛОДИМИР ВЕЛИКИЙ.

Володимир I Святославич (960 – 15.07.1015) – київський князь, ініціатор хрещення Русі в 988 р. Більш відомий як Володимир Святий, Володимир Хреститель.

Загалом правління Володимира поділяється на два періоди: язичницьке та правління після хрещення Русі.

Внутрішня політика була спрямована на радикальну перебудову адміністративного устрою. Племінні князівства було ліквідовано, а замість них було сформовано вісім округів, що, у свою чергу, ділилися на волості. Замість племінних князів до влади було поставлено княжих намісників з числа найближчих родичів або надійних людей, які здійснювали управління, оподаткування та суд. Таким чином, владу було зосереджено виключно в руках однієї династії.

Здійснено військову реформу, що полягала в розподілі прикордонних територій у вигляді земельних ділянок між старшими дружинниками з наданням права підкорення місцевого населення та зобов'язанням охороняти визначений наділ.

Найважливішим досягненням Володимира Великого є впровадження християнства в Київській Русі, яке супроводжувалося організацією церковних інститутів та низки єпархій, як-от Київської, Новгородської, Белгород-Київської, Переяславської, Чернігівської тощо. Певний час існувала єпархія в печенігів. Русь стала однією з митрополій Константинопольського патріархату. Християнська мораль вплинула на формування руського писаного права, що проявилось в пом'якшенні кари за злочини, стабілізувала суспільство, проповідуючи смирення і покору, і разом з тим призвела до абсолютизму, оскільки підкоряла церкву світській владі.

Зовнішня політика характеризувалась укріпленням та розширенням меж держави насамперед на північ та захід, а потім і на південний схід. Військова політика реалізовувалась в низці походів за Червенську Русь (у 981 та 992) р. та завоювання Червена і Перемишля. 981 та 982 р. – походи проти в'ятичів та обкладання їх даниною. 983 р. – підкорення ятвягів і встановлення контролю над Судовією. 984 р. – підкорення радимичів з подальшим об'єднанням північних та південних земель. 985 р. – похід проти Болгарії, підписання угоди з нею та обкладання Хазарії даниною. 988 р. підкорив Тмутаракань, де посадив на княжіння сина Мстислава. 991 р. здійснив похід проти білих хорватів. У 994-997 рр. повторив похід проти волзько-камських болгар та на Північний Кавказ.

Активно “співпрацював” з правителями західних країн: Стефаном I (король Угорщини), Болеслав I Хоробрий (король Польщі), Болеслав II (король Чехії), Сильвестр II (папа Римський), Василь II (імператор Візантії).

З метою ефективного захисту від набігів печенігів (990, 992, 993, 996, 997, 1001, 1013) увів оборонне будівництво, у зв'язку з чим було споруджено низку фортець та оборонних валів із загальною назвою “зміві вали”, довжиною більш ніж 800 км тільки в Київській області.

Власне, за князювання Володимира Великого процес територіального становлення Київської Русі в основному вже завершився, окремішність місцевої племінної верхівки було остаточно зламано і почалося піднесення Русі як цілісного суспільства й держави. За площею Русь стала найбільшою державою в Європі.

Літ.: *Багалій Д.* Нарис української історіографії : у 2 т. / Д. Багалій. – К. [б. в.], 1923, 1926; *Грушевський М.* Історія України-Руси : у 10 т. / М. Грушевський. – Нью-Йорк : [б. в., б. р.]; *Крип'якевич І.* Історія українського війська / І. Крип'якевич, Б. Гнагович, З. Стефанів та ін. – К. : Варта, 1994. – 384 с.; *Субтельний О.* Україна: історія / Орест Субтельний. – К. : Либідь, 1993. – 720 с.; *Жуковський А.* Нарис історії України / А. Жуковський, О. Субтельний. – Львів : Вид-во Наук. т-ва ім. Т. Г. Шевченка у Львові, 1992. – 230 с.

Щербакова Н.В.

КОЗАЦТВО – з кінця XV ст. збірна назва козаків в Україні та в порубіжних державах. Слово “козак” тюркського походження і на письмі вперше вжито у 1240 р. у “Початковій історії монголів” у значенні самотньої людини, без певного місця проживання і сім’ї. У словнику половецької мови (1303) це слово трактувалося як “страж, охоронець, провідник”. Ці люди несли охоронну службу в прикордонних місцевостях, охороняли купецькі каравани і самі займалися степовим розбоем. В українського народу слово “козак” набуло значення особисто вільної, мужньої та хороброї людини, незалежної від будь-якої офіційної влади, захисника народу, рідної землі і православної віри. Перші документальні згадки про українських козаків датуються кінцем XV ст. Польський хроніст М. Бельський, описуючи похід сина Казимира IV Яна Альбрехта на Поділля проти татар 1489 р., зазначає, що польське військо успішно просувалося в подільських степах завдяки тамтешнім провідникам – козакам, які добре знали свою місцевість. У відповіді на скаргу Кримського хана Менглі-Гірея великий князь литовський у 1492 р. обіцяв “потрусити отих козаків” – киян, черкасців і канівців, які розбили та пограбували під Тягинєю (гірло Дніпра) турецький корабель. У грамоті великого князя литовського Олександра Ягеллона від 1499 р. київському воеводі сказано, що з козаків слід

Козак. Малюнок із книги О.І.Рігельмана. 70-ті рр. XVIII ст.

брати десятину від їхньої здобичі на низу Дніпра: – “Которі козаки з верху Дніпра і з наших сторон ходять водою на низ до Черкас и далі й шо там здобудуть, з того зо всего десятое мают давати”. Колискою українського **К.** стали землі так званого Великого кордону між європейською та азійською цивілізаціями, які відігравали роль буфера між Кримським ханством та володіннями польських і литовських володарів. Ці віддалені від центральної влади землі були фактично вільними, слабо заселеними і тому отримали назву “Дике поле”. Природні багатства цього краю вабили до себе підприємливих людей, які формували численні ватаги ухадників, осідали там і господарювали, освоєючи у такий спосіб незаселені землі цієї буферної зони. Просуваючись все далі на південь, козацькі ватаги колонізаторів все частіше стикалися з татарськими ордами, які уперто відстоювали території своїх кочовищ. Взаємодія представників українського і татарського етносів відбувалася не тільки на рівні мілітарного протистояння, а і в культурно-побутовій площині. Склався своєрідний козацький побут. Частково він увібрав у себе елементи сусіднього тюркського етносу – у назвах, побуті, звичаях. Природні умови, фактор протистояння і попит сприяли розвитку тих видів господарства, які мінімізували ризики можливих втрат від татарських нападів. Розвиток скотарства, мисливства, рибальства і бортництва концентрувалося в численних зимівниках, розкиданих по берегах річок. Невдовзі козацькі поселення зайняли цілу смугу на українському пограниччі – від пониззя Дону, через середню течію Дніпра і майже до Дністра. На початку XVI ст. **К.** розселилося по Київському, Канівському, Черкаському, Переяславському, Білоцерківському, Вінницькому, Хмельницькому староствах та ін. Специфічні умови життя і господарювання сформували унікальний психотип козака, який поєднував у собі ментальність воїна і трудівника. Образ козака багато в чому став ідеалом для широких верств населення українських земель. Зміцніла козацька спільнота стала відігравати все помітнішу роль в суспільно-політичному житті Речі Посполитої. **К.** стало важливим фактором і зовнішньополітичної діяльності. Воно стало єдиною силою, спроможною захистити південні території держави від спустошливих вторгнень кочовиків. Окремі ма-

брати десятину від їхньої здобичі на низу Дніпра: – “Которі козаки з верху Дніпра і з наших сторон ходять водою на низ до Черкас и далі й шо там здобудуть, з того зо всего десятое мают давати”. Колискою українського **К.** стали землі так званого Великого кордону між європейською та азійською цивілізаціями, які відігравали роль буфера між Кримським ханством та володіннями польських і литовських володарів. Ці віддалені від центральної влади землі були фактично вільними, слабо заселеними і тому отримали назву “Дике поле”. Природні багатства цього краю вабили до себе підприємливих людей, які формували численні ватаги ухадників, осідали там і господарювали, освоєючи у такий спосіб незаселені землі цієї буферної зони. Просуваючись все далі на південь, козацькі ватаги колонізаторів все частіше стикалися з татарськими ордами, які уперто відстоювали території своїх кочовищ. Взаємодія представників українського і татарського етносів відбувалася не тільки на рівні мілітарного протистояння, а і в культурно-побутовій площині. Склався своєрідний козацький побут. Частково він увібрав у себе елементи сусіднього тюркського етносу – у назвах, побуті, звичаях. Природні умови, фактор протистояння і попит сприяли розвитку тих видів господарства, які мінімізували ризики можливих втрат від татарських нападів. Розвиток скотарства, мисливства, рибальства і бортництва концентрувалося в численних зимівниках, розкиданих по берегах річок. Невдовзі козацькі поселення зайняли цілу смугу на українському пограниччі – від пониззя Дону, через середню течію Дніпра і майже до Дністра. На початку XVI ст. **К.** розселилося по Київському, Канівському, Черкаському, Переяславському, Білоцерківському, Вінницькому, Хмельницькому староствах та ін. Специфічні умови життя і господарювання сформували унікальний психотип козака, який поєднував у собі ментальність воїна і трудівника. Образ козака багато в чому став ідеалом для широких верств населення українських земель. Зміцніла козацька спільнота стала відігравати все помітнішу роль в суспільно-політичному житті Речі Посполитої. **К.** стало важливим фактором і зовнішньополітичної діяльності. Воно стало єдиною силою, спроможною захистити південні території держави від спустошливих вторгнень кочовиків. Окремі ма-

гнати та великокнязівські урядники порубіжних земель тісно співпрацювали з козаками й використовували їх не тільки у боротьбі зі степовиками, а й для з'ясування власних стосунків. Тому офіційна влада вважала їх козацькими ватажками. При замках-фортецях (у Каневі, Черкасах, Корсуні, Білій Церкві, Вінниці, Хмільнику, Брацлаві, Барі та ін.) формувалося **К.**, організатором якого були місцеві старости (урядники). Гучної слави своїми подвигами, здійсненими на чолі козацьких загонів, набули намісник канівський і черкаський О. Дашкевич, хмільницький староста П. Лянцкоронський, барський староста Б. Претвич, Б. Ружинський, староста канівський і черкаський Д. Вишневецький. Але **К.** очолюють і народні ватажки незначного походження, імена перших із них нам маловідомі. У 70-80-х рр. з'являється цілий ряд козацьких ватажків: Яків Шах, Іван Підкова, Матвій Самовитий, Костянтин Лакуста, Корній Перевальський, Федір Книшевич, Якуб Осовський, Андрій Рогачковський, Войцех Чановицький, Лук'ян Чорнинський. Подальша колонізація супроводжувалася появою на уходах сторожових постів та укріплених "городків". На базі окремих зимівників створювалася ціла система козацьких укріплених осередків – засік. У протистоянні степових "уходників" із татарськими кочовими ордами на межі XV-XVI ст. виникає Запорозька Січ, яка згодом стає військовим і організаційним центром українського **К.**, його символом і найвищою інстанцією. Січ виконувала функцію збереження та розвитку козацьких традицій і моральних цінностей. Своєрідний лицарський кодекс став основою життєдіяльності запорозького товариства. Військова доблесть, шляхетність, готовність до самопожертви заради товариства, помножені на своєрідний аскетизм та спартанську здатність зносити страждання, що проявлялися у постійній готовності до смерті, завжди дивували іноземних спостерігачів. Серед найважливіших світоглядних цінностей **К.** були свобода, побратимство, шанування старших, лицарська доблесть і гідність, та культ Покрови Пресвятої Богородиці. Як окрема соціальна верства зі своїм окремим устроєм, звичаями та організацією, **К.** сформувалося в XVI ст. Ця організація **К.** якнайповніше відповідала національному характерові українців і потребам часу. Найвища влада належала козацькій раді (колу). Рада

вирішувала найголовніші питання внутрішнього життя, обирала старшого (гетьмана) і старшину. Гетьману надавалася вся повнота влади, що поєднувалося з високою відповідальністю. Українське **К.** формувалося з представників різних соціальних станів: міщан, бояр, шляхти, селянства. В середині XVI ст. численний прошарок не нобілітованих дрібних рицарів – боярства і слуг, під загрозою перетворення на державних або феодално залежних селян масово покидалося, ставши організаційним ядром **К.** Показавшись, придніпровське боярство внесло в **К.** новий суспільний зміст і вже під новим іменем стало новою провідною верствою українства і почало боротьбу за визнання своїх прав. **К.** все активніше приваблювало до себе й інші верстви населення. У часи соціальних заворушень існувала тенденція до масового покидання селянства, яке, починаючи з кінця XVI ст., забезпечувало безперервне поповнення лав **К.** Після Люблінської унії кріпосницький гніт різко посилювався, і селянські втечі з Волині, Західного Поділля і півночі Київщини на південні й південно-східні землі набувають характеру масових переселень. Покидані селяни, не визнаючи державної юрисдикції, відмовлялися коритися королівським старостам і панам. Вливаючись до лав **К.**, селяни й міщани перетворили його на значну суспільно-політичну силу. Першими визначними подіями, в яких українське **К.** показало свою силу, були козацькі війни кінця XVI ст.

Успіхи **К.** в обороні краю звернули на себе увагу уряду, який намагався поставити його собі на службу, задовольнивши його певні вимоги. Частина козацтва було залучено на королівську службу з відповідною платнею і записано до реєстру. Так формується реєстрове козацтво. **К.** було вилучено з-під юрисдикції місцевої адміністрації та підпорядковано "старшому і судді над усіма низовими козаками". Було визнано "право володінь, набутих шаблею", тобто шляхом "займанщини", встановлено власний "присуд" – традиційну систему врядування на основі звичаєвого права. Все це і становило зміст поняття "вольностей", за збереження і розширення яких боролися всі наступні покоління **К.** Так абстрактна ідея козацьких "вольностей" наповнилася конкретним змістом і здобула офіційну санкцію, а **К.** з адміністративно-правового погляду було

відокремлене від решти населення Речі Посполитої і оформилося в окрему станову групу, яка інтенсивно зростала внаслідок покозачення селянства й міщан. Ще одним важливим критерієм, за яким козаки відрізнялися від інших станів українського суспільства, була військова служба, оплачувана з державної казни. При періодичному залученні великих мас покозаченого люду до участі у війнах, що їх вела Річ Посполита, встановити межу між реєстровим і нереєстровим **К.** було досить складно, і визнані владою козацькі привілеї чи вольності стихійно поширювалися практично на все **К.** Реєстрове **К.** не було слухняним знаряддям політики польського уряду і під час народних повстань основна маса реєстровців переходила на бік повсталих. Відстоювання козацьких прав переростає у збройні конфлікти **К.** з владою. Поступово **К.** починає проводити власну, незалежну від польського уряду, зовнішню політику (втручання у молдовські справи, зносини з цісарем Рудольфом II). Молдовські походи 1594-1595 рр. сприяли різкому зростанню чисельності і посиленню впливу **К.**

Яскравою сторінкою в історії українського **К.** була боротьба проти турецько-татарської агресії. У 70-х рр. XVI ст. **К.** боролось з турецькими силами у Молдові. У 1574 р. запорожці на чолі з Іваном Свирговським вели бої з турецькими військами в союзі з молдовськими повстанцями. У 1577 р. ватажок запорожців І.Підкова захопив Ясси і на короткий час став молдовським господарем. З 2-ї половини 70-х рр. XVI ст. активізуються морські походи козаків проти Османської імперії під проводом гетьмана С.Кішки (1599-1602).

На початку XVII ст. Річ Посполита вступила в період частих воєн і постійно потребувала допомоги **К.** Це змусило польський уряд послабити репресивний тиск на **К.** й повернути йому скасовані раніше (після поразки повстання С.Наливайка) права та привілеї. В умовах посилення національно-релігійного гніту в Україні **К.** виступало гарантом збереження давніх традицій і православної віри. Воно боролось проти уніатства за офіційне визнання урядом Речі Посполитої православної церкви. Піднесенню авторитету **К.** надзвичайно сприяла діяльність гетьмана П.Сагайдачного (1616-1622). Він був найвидатнішим козацьким ватажком до

Б.Хмельницького й одним з найталановитіших національних державних діячів, який вмів використовувати складну зовнішньополітичну ситуацію Корони Польської для закріплення козацьких вольностей і привілеїв. За його гетьманування статус Війська Запорозького значно підвищився, а його кількість відповідно до Вільшанської (1617) та Роставицької (1619) угод зросла до 40 тис. Видатною заслугою Сагайдачного було й те, що він поєднав інтереси і дії двох найактивніших частин українського суспільства – **К.** та міщансько-духовної інтелігенції. Вступ гетьмана з усім Військом Запорозьким до Київського духовного братства та його активна участь у висвяченні православних ієрархів у 1620 р. надало **К.** нового ідеологічного змісту, а православ'ю – надійної сили. Так, **К.** вперше включилося в загальнонаціональні справи, а міщанство й духовенство вперше відчували підтримку великої збройної сили. Це стало надійним підмурком процесів державотворення, а блискуча перемога козацького війська у Хотинській війні 1621 р. сприяла усвідомленню **К.** своєї сили у міждержавних відносинах.

Народні повстання кінця XVI – 1-ї половини XVII ст. відіграли визначну роль в історії становлення **К.** і остаточно закріпили його статус оборонця українського народу. Під час цих повстань народні маси з допомогою **К.** набували досвіду збройної боротьби і в такий спосіб прискорювалося визрівання національної самосвідомості українського народу у боротьбі за незалежність.

Утвердження **К.** як суспільного стану остаточно завершилося під час Національної революції та Визвольної війни українського народу середини XVII ст. Наступ польського уряду і магнатів на права і вольності **К.** привів у 1648 р. о повстання Б.Хмельницького, що переросло у загальнонародну війну, наслідком якої стало утворення української козацької держави – Гетьманщини, в якій **К.** було привілейованим станом, козацька старшина – провідною верствою, а козацький устрій став основою державної організації. За Гетьманщини були узаконені привілеї **К.** Воно звільнялося від загальних повинностей і поборів, мало право власності на землю і низку пільг у торговельно-промисловій діяльності. Було поновлено національну систему врядування та судочинства. Судити козаків могли тільки козацькі суди

різних рівнів. Їхні права передавались у спадок. Чисельність козаків після Переяславського договору 1654 р. становила 60 тис., але насправді вона коливалася від 100 до 300 тис. осіб. Одночасно існувала автономна козацька організація у Вольностях Війська Запорозького Низового. Після смерті Б. Хмельницького в умовах послаблення гетьманської влади і загострення боротьби між козацькою старшиною Запорозжя дистанцією від урядових структур, не підпорядковується гетьманській владі та здобуває певної незалежності.

До українського **К.** належало також слобідське **К.**, яке сформувалося в кінці XVI- XVII ст. Воно мало багато спільного з лівобережним козацтвом і до 1765 р. користувалося досить широкою автономією в межах Російської держави. Старшина, шляхта і монастирі різними шляхами прагнули перетворити козаків на своїх підданих. Цей процес часто супроводжувався насильством і зловживаннями. Зубожіння частини **К.** привело до реформи і поділу його на виборних козаків та підпомічників. На зниження боєздатності козацького війська сильно впливали систематичні відрядження значних козацьких підрозділів на будівництво фортець і риття каналів. На Правобережній Україні **К.** було скасоване постановою польського сейму 1699 р., але фактично існувало до 1714 р. Після ліквідації Гетьманщини в 1764 р. значна частина **К.** на території Лівобережної України (Чернігівська та Полтавська губернії) існувала як окремих стан вільного сільського населення, маючи власні, юридично закріплені, права і привілеї. Після ліквідації Запорозьких Вольностей 1775 р. **К.** на деякий час продовжило існування у вигляді окремих козацьких формувань. Традиції запорозького **К.** знайшли продовження на Задунайській Січі у межах турецьких володінь (1775-1828); Бузькому козацькому війську (1885-1898; 1803-1817); Чорноморському козацькому війську (1788-1860), яке після переселення на Північний Кавказ дістало назву Кубанського козацького війська, та у створеному з частини задунайського козацтва Азовському козацькому війську (1832-1866). Вплив козацьких традицій знайшов відображення в українських визвольних змаганнях 1917-1920 рр., зокрема в організації Вільного козацтва, регулярних військових частин і в будівництві гетьманської Української Держави (1918).

Літ.: Антонович В. Про козацькі часи на Україні / В. Антонович. – К. : [б. в.], 1991; Грушевський М. Історія України-Руси / М. Грушевський. – К. : [б. в.], 1995-1998. – Т. VII-X; Яворницький Д. Історія запорозьких козаків / Д. Яворницький. – Львів : [б. в.], 1990-1991. – Т. I-III; Голобуцький В. Запорозьке козацтво / В. Голобуцький. – К. : [б. в.], 1994; Апанович О. Розповіді про запорозьких козаків / О. Апанович. – К. : [б. в.], 1991; Леп'яко С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні / С. Леп'яко. – Чернігів : [б. в.], 1996; Сергійчук В. Ім'я Війська Запорозького / В. Сергійчук. – К. : [б. в.], 1991; Сас П. Політична культура українського суспільства (кінець XVI – перша половина XVII ст.) / П. Сас. – К. : [б. в.], 1998; Кардаш П. Слава українського козацтва / П. Кардаш, С. Кот. – Мельбурн ; К. : [б. в.], 1999; Щербак В. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. / В. Щербак. – К. : [б. в.], 2006.

Олійник О.Л.

КОМУНА (лат. *communis* – спільний, загальний; фр. *commune* – громада) – один з видів суспільних утворень, що характеризуються спільним самоуправлінням у межах певної території. **К.** розглядаються як соціальні спільноти, члени яких об'єднані спільним веденням господарства, виробничою, споживчою та побутовою діяльністю, релігійними переконаннями, а також як поселення в зарубіжних країнах (Франція, Італія, Бельгія, Данія, Алжир, Сенегал та ін.), що утворюють самостійну адміністративно-територіальну одиницю низового рівня. У середньовічній Європі **К.** визнавалася міська громада, яка отримала право на самоврядування. Вищим органом влади була міська рада, її рішення приймалися шляхом голосування. Комунальними привілеями закріплювалися міські права, свободи, обов'язки міста та сеньйора. Види таких **К.** залежали від того, які верстви населення перебували при владі (патриціанська, пополанська **К.**). Розквіт цих самоврядних комун мав місце протягом XIII-XV ст.

Спільність майна та праці було визнано основним принципом утворення **К.** міста Абора під час Гуситських війн (1420 р.). Програма таборитів вимагала зміни устрою всього політичного і громадського життя виходячи з проведення релігійної реформи. У такому новому суспільстві не повинно було бути бідних та багатих, люди мали жити вільно, як брати та сестри. Найбільш радикальним тимчасовим заходом був обо-

в'язок усіх новоприбулих до **К.** зсипати свої гроші у громадську діжку для задоволення суспільних потреб.

Суто релігійні **К.** за мету утворення та функціонування визнавали відправлення релігійного культу, а загальне майно, спільна праця є найкращим засобом для її досягнення. Ідея загальної рівності у XVI ст. найбільш яскраво була втілена у створеній послідовниками Т.Мюнцера Мюнстерській **К.**, що існувала з 23 лютого 1534 р. до заборони її діяльності королівським едиктом від 25 червня 1535 р. Історія релігійних **К.** відома також у зв'язку з утіленням "Царства божого" на землі у США, Канаді, Болгарії; діяльність **К.** толстовців та євангельських християн, які намагалися на практиці реалізувати ідеали християнського соціалізму.

Значення **К.** також пов'язане з муніципальним управлінням часів Великої Французької революції, зокрема міста Парижа. Організація місцевого управління Паризької **К.** була встановлена декретом від 22 грудня 1789 р., відповідно до якого загальноміське управління було представлено Генеральною радою, мером, якого обирали городяни, бюро, муніципальною радою, синдиком та прокурорами. Особливістю було те, що Паризька **К.** у перші революційні роки займала самостійне становище навіть щодо Законодавчих та Установчих зборів.

У XIX ст. існували експериментальні **К.** утопістів, які були засновані на ідеї громадського устрою, побудованого на комуністичних засадах, що передбачало рівність прав та майна її членів. Утопісти, керуючись цим принципом, здійснили спроби створення комун у Північній Америці (громади Оуена, "Ікарія" Кабе, фаланги Фур'є). Ці **К.** були організовані на принципах спільного управління та праці, об'єднання майна та предметів споживання, але досить швидко розпалися.

К. як колективні трудові господарства, що були створені у перші роки встановлення радянської влади, характеризувалися спільним проживанням групи осіб, які об'єдналися на основі сукупного майна та праці. Спрямування їх діяльності стосувалося виробничої або споживчо-побутової сторони життя членів **К.** Перші такі **К.** з'явилися у 1917 р. Їх кількість поступово збільшувалася, деякі з них були доволі великими і нараховували кілька тисяч членів. У період запровадження НЕПу вони почали розпадати-

ся, і на початку 1930-х рр. такі види **К.** перестають існувати, набуваючи нових форм господарювання. Крім цього, на початку становлення Радянської влади у РРФСР деякі **К.** визнавалися автономними державними утвореннями, що мали переважно національний характер (**К.** німців Поволжя, Карельська трудова **К.**), або утвореннями, побудованими за територіальною ознакою (Петроградська трудова **К.**, що входила до складу Союзу комун Північної області, створена у 1918 р. і скасована у 1919 р.).

Сучасні **К.** як невеликі соціальні спільноти, добровільно об'єднані спільними умовами побуту, виробництва, споживання, але не визнані на державному рівні адміністративно-територіальними одиницями, існують у різних країнах. Як правило, вони нараховують невелику кількість членів і побудовані на засадах прийняття всіх рішень шляхом консенсусу на загальних зборах; спільного ведення господарства; колективних структурах праці; демонтажу сімейних та статевої ієрархії; розподілу прибутку не за рівністю, а за потребами; відсутності приватних доходів та майнових відмінностей.

К. як центри культурного та творчого розвитку є співтовариством однодумців, де усі ресурси розподіляються серед членів, існують обмеження щодо особистого майна або його взагалі немає. Такі **К.** можуть бути духовними, релігійними, "психологічними", реабілітаційними громадами. Як правило, у різновидах **К.** об'єднані як спільні, так і відмінні риси, тому класифікувати їх за однією ознакою неможливо. Їх різноманіття та поширення пояснюється намаганням людей до спільного життя, враховуючи як психологічні, так і економічні чинники.

Як адміністративно-територіальні одиниці **К.** характеризуються тим, що кожна частина території держави належить до однієї з них. Правовий статус **К.** закріплено на конституційному або законодавчому рівні. **К.** може складатися з одного або кількох поселень, які є містами, сільськими утвореннями, або з одного великого міста. Межі кожної окремої **К.** встановлюються внутрішнім законодавством країни, її територія не може бути змінена без згоди населення або/та відповідних представницьких органів.

Будь-яка особа, яка проживає в країні, належить до відповідної **К.** та пов'язана з нею інституційними зв'язками. Як правило, на

цьому рівні функціонують виборні органи місцевого управління **К.**, зокрема муніципальна рада, яка обирається шляхом проведення прямих або непрямих виборів жителями **К.** залежно від країни. Кількість посадових осіб муніципальної ради, як правило, є пропорційною чисельності населення (Франція). Вона організує діяльність комунальних служб, проводить місцеві громадські роботи тощо. Мер **К.** представляє виконавчу владу. Він може обиратися безпосередньо населенням **К.** (Італія) або радою зі свого складу (Бельгія, Данія).

Незалежно від кількості **К.** у різних країнах, вони безпосередньо або через представницькі органи вирішують питання місцевого значення, мають адміністративні повноваження у сфері соціального обслуговування, освіти, захисту довкілля, спорту, відпочинку, культури, охорони здоров'я, благоустрою й облаштування території, її економічного розвитку. **К.** виконує більшість з основних місцевих цивільних функцій. Перевагою прийняття управлінських рішень на цьому рівні є те, що **К.** як низова адміністративно-територіальна одиниця найбільш наближені до своїх громадян. Це дає змогу створити більш ефективну систему надання якісних публічних послуг членам **К.**

Літ.: *Бостан Л. М.* Історія держави і права зарубіжних країн : навч. посіб. / Л. М. Бостан, С. К. Бостан. – 2-ге вид., переробл. та допов. – К. : Центр навч. л-ри, 2008. – 729 с.; *Історія держави і права зарубіжних країн (Середні віки та ранній новий час)* : навч. посіб. / Б. Й. Тищик та ін. ; ред. Б. Й. Тищик. – Львів : Світ, 2006. – 696 с.; *Ткачук А. Ф.* Місцеве самоврядування: світовий та український досвід : посібник / А. Ф. Ткачук, Р. Агранофф, Т. Браун. – 2-ге вид. – К. : Заповіт, 1998. – 185 с.; *Евдокимов В. Б.* Местные органы власти зарубежных стран: правовые аспекты / В. Б. Евдокимов, Я. Ю. Старцев. – М. : Спарк, 2001. – 250 с.

Шумляєва І.Д.

КОМУНІЗМ (від лат. communis – суспільний, спільний) – сукупність доктрин та політичних рухів, які ставлять за мету створення суспільства соціальної справедливості та свободи особистості на основі усупільнення засобів виробництва та ліквідації експлуатації людини людиною; за теорією формацій капіталізм може змінити суспільно-економічна формація **К.**, заснована на суспільній власності на засоби виробництва й на соціальній рівності. За теорією філософа XIX ст.

К.Маркса **К.** – безкласове суспільство, в якому має здійснюватися принцип “від кожного за здібностями, кожному по праці”. Ідеї суспільної праці для всіх, спільної власності, рівного задоволення всіх потреб членів суспільства вперше зафіксовані у XV ст. під час гуситського руху в Чехії та в XVI ст. під час Селянської війни в Німеччині. Ідеї **К.** виникали також під час “буржуазних” революцій XVII ст. в Англії та в XVIII ст. у Франції. Фантастичні описи ідеального комуністичного світоустрою з’явилися у творах Т.Мора (1516 р.) та Т.Кампанелли (1623 р.), присутні у класиків так званого утопічного соціалізму Сен-Сімона, Фур’є, Оуена, в Росії – Н.Г.Чернишевського. Засновниками теорії так званого “наукового **К.**”, яка теж була, по суті, утопічною, були К.Маркс, Ф.Енгельс, які намагались обґрунтувати неминучість **К.** як наслідок класової боротьби, централізації засобів виробництва та усупільнення праці. В.Ленін на протигагу засновникам марксизму визначив умови перемоги революції в одній країні та розробив початкові практичні заходи диктатури пролетаріату (здебільшого репресивного характеру) щодо побудови соціалізму й комунізму в Росії. За марксистським підходом першою стадією комунізму як суспільно-економічної формації є соціалізм.

Соціалізм (від лат. socialis – суспільний) – вчення, теорія та суспільно-політична практика, які утверджують ідеал суспільного устрою, що ґрунтується на загальнонародній власності в різноманітних формах, відсутності експлуатації, справедливому розподілі матеріальних благ і духовних цінностей залежно від затраченої праці, на основі соціально забезпеченої свободи особистості. За марксистським підходом соціалізм є першою фазою **К.** як суспільно-економічної формації, що приходить на зміну капіталістичного способу виробництва після завершення революційного перехідного періоду. З точки зору сучасної соціал-демократії соціалізм – суспільно-політичний устрій, який настає не завдяки революції та ліквідації капіталізму, а в результаті його реформування зі збереженням приватної власності, забезпеченням чисельного зростання середнього класу, утвердження соціального партнерства між власниками, підприємцями та найманими працівниками.

Після революційних подій та Громадянської війни на території колишньої царської Росії

К. стає ідеологією СРСР, вчення про **К.** пропагується і відіграє роль ідеологічного стимулу до суспільно корисної праці. Суспільний експеримент в Росії, світовий досвід революційних переворотів та політичних репресій довів не тільки утопічність, а й хибність ідеї **К.** і безперспективність шляху її реалізації. В СРСР та інших країнах “соціалістичного табору”, сформованого після Другої світової війни, ідеологічні деформації, розрив між теорією і практикою суспільного устрою призвели до краху конкретно-історичної форми втілення в дійсність соціалістичних ідей, кризи ідейно-теоретичних уявлень стосовно самого вчення про **К.** Разом з тим соціально-політичний рух людей у всіх сферах діяльності протягом XIX–XX ст. у багатьох європейських країнах (Фінляндія, Швеція, Іспанія, Австрія, Франція) сприяв трансформації капіталізму у бік реальної демократії та суспільного прогресу, встановленню справедливого суспільства з цінностями свободи і рівності.

Під впливом західноєвропейських ідей та в безпосередньому зв’язку з політичними подіями в Росії у XIX ст. зародився і набув розвитку соціалістичний рух в Україні. Історичною передумовою формування соціалістичних ідей в Україні була передусім боротьба за соціальне та національне визволення. Формування перших соціал-демократичних гуртків в Україні відбувалося під безпосереднім ідейним та інтелектуальним впливом відомого політичного діяча М. Драгоманова. Початок XX ст. взагалі відзначався загальним захопленням соціалізмом, а низка політичних партій та товариств, які виникли на українському ґрунті, орієнтувалися на різні варіанти соціалістичних програм.

Сучасні теорії поряд з формаційним підходом до змін в устрої суспільства, в якому держава набуває суто класової визначеності, виступаючи як диктатура економічно пануючого класу, розглядають інші моделі історичного розвитку країн. Прихильники цивілізаційного підходу (Еллінек, Кельзен, Коркунов, Крюгер, Гелбрейт, Тойнбі) відкидають формаційний підхід як одновимірний і співвідносять державу насамперед із духовно-моральними та культурними чинниками суспільного розвитку. Поєднанням формаційного та цивілізаційного підходів є соціокультурний підхід, який ставить на головне місце залежність суспільного розвитку від

ціннісно-культурних домінант суспільства. Соціокультурний аналіз пов’язаний з іменами Ф.Фукуями, С.Гантінгтона, Р.Патнема, в Україні – В.Табачковського, В.Степаненко, Л.Сокурянської, В.Манжури, в Росії – Л.Іоніна, Ю.Резніка, О.Ахієзера та ін. Засновниками соціокультурного підходу вважають М.Вебера та П.Сорокіна.

К. воєнний – система соціально-економічних відносин в умовах Громадянської війни в Росії (РРФСР). 13 травня 1918 р. був прийнятий декрет “Про надзвичайні повноваження народного комісара з продовольства”, відомий як Декрет про продовольчу диктатуру, яким ліквідовано товарно-грошові відносини, введено прямий продуктообмін між містом і селом та державний розподіл продуктів за класовою ознакою (карткова система), загальну трудову повинність.

За допомогою **К. воєнного** більшовики вирішували два завдання: створювали основи “**К.**” на протигагу теорії марксизму, за якої в той час не було економічних передумов для побудови відмінного від капіталізму устрою, і концентрували у своїх руках всі ресурси, необхідні для ведення війни. В умовах, коли промисловість була зруйнована, головним ресурсом стала продукція сільського господарства, продовольство. Створення економічних відносин на неринковій основі, опосередкування державою господарських та соціальних зв’язків зумовили різке зростання бюрократії, яка фактично заборонила торгівлю та здійснювала тотальний контроль. Здійснювалася обов’язкова трудова повинність у вигляді мобілізації чоловіків віком від 18 до 50 років і жінок – від 18 до 40 років. За ухилення від трудової мобілізації передбачалися репресивні заходи з конфіскацією майна.

Політика **К. воєнного** (особливо так звана “продрозверстка” – податок, який ввели для селян у січні 1919 р.) викликала невдоволення широких верств населення, відбулися повстання у Кронштадті, на теренах України, на Тамбовщині, у Західному Сибіру тощо, які були жорстоко придушені. Фактично необмежені повноваження з проведення репресій “червоного терору” отримала Всеросійська надзвичайна комісія по боротьбі з контрреволюцією і саботажем. Влітку 1918 р. країна була перетворена на “єдиний військовий табір”, яким керував Раднарком, у свою чергу підпорядкований ЦК РКП (б) і його

Політбюро. Спроби Рад на місцях чинити опір продовольчій диктатурі були припинені, реальна влада цих Рад була згорнута, посилювалися “очищення” Рад від небільшовицьких депутатів, почалися їх розгони. Нова правляча еліта формувалася з найбільш активної та радикальної частини соціальних низів, маргінальних верств і частини колишньої еліти, готової підтримати більшовицькі принципи або принаймні зберігати лояльність новому режиму. Інтелігенція зазнала дискримінації та часткового знищення. Політика **К. воєнного** знайшла яскраве втілення на українських землях. Тут раніше, ніж в інших регіонах колишньої російської імперії, розпочалася націоналізація промисловості, здійснення продовольчої диктатури, трудова повинність. Досвід більшовиків на українських землях був узагальнений і використаний у масштабі всієї країни після прийняття 28 червня 1918 р. Декрету Раднаркомом про націоналізацію промисловості. Відповідно до цього декрету радянська влада перейшла від націоналізації окремих підприємств до націоналізації цілих галузей. Репресивні заходи політики **К. воєнного** дозволили більшовикам перемогти в Громадянській війні, але призвели до остаточного руйнування країни, почався масовий голод 1921-1922 рр., під час якого загинуло, за сучасними оцінками експертів, до 5 млн осіб. У березні 1921 р. на X з’їзді РКП (б) завдання політики “воєнного **К.**” визнані виконаними та введена нова економічна політика (НЕП). В.І.Ленін стверджував, що **К. воєнний** був обумовлений війною і руйнуванням, але цинічно цю політику поставив більшовикам не в провину, а в заслугу. Боротьба з власним народом і країною, з невідконтрольними режиму політичними та економічними суб’єктами протягом часу **К. воєнного** досягли масштабів, які дають змогу оцінювати воєнний **К.** як одну з найбільш потворних та жорстоких форм тоталітарного режиму.

Літ.: *Філософський енциклопедичний словник* / голова редкол. В. І. Шинкарук ; НАН України ; Ін-т філос. ім. Г. С. Сковороди. – К. : Абрис, 2002; *Філософський словник соціальних термінів* / В. П. Андрущенко [та ін.] ; заг. ред. В. П. Андрущенко. – 3-тє вид., допов. – К. : Х. : Вид-во “Р.И.Ф.”, 2005; *Фукуяма Ф.* Великий разрыв : пер. с англ. / Ф. Фукуяма. – М. : АСТ : АСТ МОСКВА, 2008; “*Военный коммунизм*”: как это было / сост. В. И. Миллер. – М. : [б. и.], 1991; *Толочко П. П.* Археология и древняя история (в защиту исто-

рического марксизма) / П. П. Толочко. – К. : Академперіодика, 2007; *Вебер М.* Избранное. Образ общества : пер. с нем. / М. Вебер. – М. : Юрист, 1994; *Кульчицький С.* Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928) / С. Кульчицький. – К. : Основи, 1996; *Тойнбі А. Дж.* Дослідження історії / А. Д. Тойнбі ; пер. В. Митрофанов, П. Тарашук. – К. : Основи, 1995; *Хантингтон С.* Многоликая глобализация. Культурное разнообразие в современном мире / С. Хантингтон ; пер. В. В. Сапов ; ред. пер. М. Лебедева. – М. : Аспект Пресс, 2004.

Загайнова Л.І.

КОНВЕРГЕНЦІЯ (лат. *convergere* наближатися, сходитися) – сходження, зближення. З точки зору суспільного розвитку, **К.** – злиття соціалізму і капіталізму (за визначенням П.Сорокіна) або більш широко – соціоекономічних систем Заходу і Сходу. Обидві економічні системи не є досконалими з погляду передової культури і гуманістичних ідеалів і подальше протистояння систем небезпечно через гострий класовий конфлікт на міжнародній арені, який може призвести до загибелі цивілізації. З огляду на ці небезпеки зберегти світову цивілізацію можна шляхом зближення систем, створення нових форм соціально-економічного та культурного життя, в яких би в концентрованому вигляді могло знайти вираження те краще, що є в обох системах. Еволюційна трансформація капіталізму в розвинених країнах у напрямі до постіндустріального суспільства відбувалася під впливом досвіду країн, які відносили себе до соціалістичних (СРСР, країни Східної Європи). Однак неможливість успішного розвитку цих країн у рамках існуючої одержавленої економічної системи, глибока криза, а потім і крах цієї системи призвели до того, що вже в 1980-х рр. теорія **К.** втратила колишню популярність і стала предметом історії економічної думки.

У наш час термін “**К.**” використовується при описі інтегруючих процесів. В основу світового інтеграційного розвитку покладені загальні тенденції та імперативи науково-технічного та соціально-економічного прогресу, які зумовлюють зближення, тобто **К.**, економік все більшої кількості країн при збереженні їх національних особливостей.

Літ.: *Комлев Н. Г.* Словарь иностранных слов / Н. Г. Комлев. – М. : ЭКСМО-Пресс, 2001. – 672 с.; *Sorokin P. A.* Mutual convergence of the United States and the U.S.S.R. to the mixed sociocultural type / P. A. Sorokin. – JCS 1(2), 1960. – P. 143-176.

Михненко А.М.

КОНОВАЛЕЦЬ ЄВГЕН МИХАЙЛОВИЧ (14.06.1891, с. Зашків Жовківського р-ну Львівської обл. – 23.05.1938 р., м. Роттердам, Нідерланди) – видатний український військовий і громадсько-політичний діяч.

Закінчив Академічну гімназію у Львові (1909), навчався на юридичному факультеті Львівського університету (1909-1914).

У 1912-1914 рр. брав активну участь у студентському житті, належав до керівництва Українського Студентського Союзу та Академічної громади. Був членом Української Національно-Демократичної Партії.

Вояк австрійської армії (1914-1915), потрапив у російський полон на початку травня 1915 р. в боях на Маківці. У 1915-1917 рр. перебував у таборах військово-виповонених, у тому числі у м. Царицині (тепер м. Волгоград Російської Федерації). Після початку революції **К.** утік з табору та переїжджає до Києва. З листопада 1917 р. – організатор київської формації Січових Стрільців (Галицько-Буковинський курінь Січових Стрільців, 1-й курінь Січових Стрільців, 1-й полк Січових Стрільців, Окремий загін Січових Стрільців, Осадний корпус, корпус Січових Стрільців, група Січових стрільців). Голова Стрільецької Ради, полковник Армії УНР. На чолі цих формацій брав участь у найголовніших воєнних операціях 1918-1919 рр. (придушення більшовицького заколоту в Києві та оборона столиці в грудні 1917 – лютому 1918 р., визволення Києва від більшовицьких військ 1-2 березня 1918 р., антигетьманське повстання, бій під Мотовилівкою та ін.).

У кінці 1918 р. – на початку 1919 р. став військовим комендантом м. Києва та забезпечив порядок у місті. За словами відомого діяча КП(б)У С.Косіора, “Петлюра і Винниченко ніякої влади не мали, а вся влада перебувала в штабі **К.**”.

Участь **К.** у національно-визвольних змаганнях 1917-1921 рр. вплинула на формування його поглядів на завдання, методи боротьби за створення Української держави, зробила його відомим серед усіх, хто боровся за незалежність України. У своїй подальшій діяльності він спирався на три основні ідеї: державність, незалежність, соборність.

У листопаді 1919 р. – навесні 1920 рр. перебував у польському полоні в таборі м. Луцька. В 1920 р. брав участь у прийнятті рішення про створення Української Військової Організації (УВО), очолив Начальну Команду УВО. В грудні 1922 р. під загрозою арешту емігрував, проживав у Чехословаччині, Німеччині, Швейцарії та Італії.

Із середини 1920-х рр. як керівник УВО підтримав ініціативу створення загальноукраїнської політичної організації націоналістичного напрямку. На 1-й Конференції Українських Націоналістів у Берліні 3-11 листопада 1927 р. був обраний головою Проводу Українських Націоналістів (ПУН). З лютого 1929 р. на Конгресі Українських Націоналістів обраний керівником новоствореної ОУН.

Мав величезний авторитет серед українців за кордоном, зміцнив ОУН та розбудував її структури за кордоном. Представництва ОУН розміщувались у багатьох країнах, зокрема в Австрії, Бельгії, Болгарії, Великобританії, Італії, Литві, Німеччині, Франції, Чехословаччині, Югославії, Японії та ін.).

Загинув від вибуху пакета, переданого йому агентом радянських спецслужб, а потім одним із керівників управлінь НКВС-НКДБ-МДБ П.Судоплатовим 23 травня 1938 р. у м. Роттердам (Нідерланди). Похований на цвинтарі Кросвік у Роттердамі.

Значення **К.** у боротьбі за незалежність України важко переоцінити. Передусім він проявив себе як видатний організатор, який зумів створити та очолити ОУН, – єдину організацію, що послідовно боролась за незалежність України. Відомий український письменник Улас Самчук наголошував, що смерть **К.** спаралізувала можливості українських визвольних змагань.

За його найактивнішої участі на Першому Конгресі Українських націоналістів в 1929 р. була прийнята програма ОУН, де було визначено основні положення побудови Української держави. Не будучи теоретиком, про що він сам наголошував неодноразово, зробив значний внесок у розробку принципів зовнішньої політики майбутньої Української держави, до яких відносив:

- опору на власні сили;
- реалізм у зовнішній політиці;
- єдність та взаємозв’язок внутрішньої та зовнішньої політики держави;
- активізм зовнішньої політики держави: “ми не повинні йти в хвості подій, а навпаки, їх випереджувати”;

– українську державність як ключовий чинник стабільності у Східній Європі;
– пріоритет національного інтересу у відносинах з іноземними державами.

Є автором праці “Причини до історії української революції” (Прага, 1928).

Серед дослідників діяльності **К.** в Україні можна назвати А.Кентія, М.Ковальчука.

Літ.: *Коновалець С.* Причини до історії української революції / С. Коновалець // Історія Січових стрільців. Военно-історичний нарис. – К. : Україна, 1992; *Документи* і матеріали з історії Організації Українських Націоналістів. Т. 1. 1927-1930. – К. : Вид-во ім. Олени Теліги, 2005; *Документи* і матеріали з історії Організації Українських Націоналістів. – Т. 2. – Ч. 1. – 1931-1934. – К. : Вид-во ім. Олени Теліги, 2007; *Документи* і матеріали з історії Організації Українських Націоналістів. Т. 2. Ч. 2. Листування С. Коновальця з Д. Андрієвським. – К. : Вид-во ім. Олени Теліги, 2007; *Коновалець С.* “Я б’ю в дзвін, щоб зрушити справу ОУН з мертвої точки...” / С. Коновалець. Невідомі документи Організації Українських Націоналістів. Рік 1930 (Листування Голови Проводу ОУН. С. Коновальця і секретаря ПРУН В. Мартинця). – К. : Темпора, 2003; *Євген Коновалець та його доба.* – Мюнхен : Вид. Фундації ім. Євгена Коновальця, 1974; *Життя і смерть полковника Коновальця.* Документи. Матеріали. Спогади. Щоденники. Листи. Фотографії. – Львів : Червона Калина, 1993; *Ковальчук М.* На чолі Січових стрільців. Військово-політична діяльність Євгена Коновальця в 1917-1921 рр. / М. Ковальчук. – К. : Укр. видавн. спілка ім. Юрія Липи, 2010; *Мірчук П.* Євген Коновалець: У 20-річчя смерті / П. Мірчук. – Торонто : [б. в.], 1958. – 106 с.

Шевчук Б.М.

КОНСЕРВАТИЗМ (лат. conservare – зберігати, охороняти) – ідеологія і практика соціально-політичного та духовного життя, що орієнтується на збереження і розвиток існуючих форм життєдіяльності суспільства, його структурних елементів, традицій, правил, звичаїв, особливо соціально-моральних та правових засад. Вперше термін **К.** виник за часів французької буржуазної революції кінця XVIII ст. Змістове значення **К.** знайшов відображення у трактаті Берка “Роздуми про Французьку революцію” (1790). Ідеологи цієї епохи різко критикували введення нових порядків у зв’язку з революційними змінами, удосконаленням соціальних структур, форм життєдіяльності, духовних устремлень, і все вістря політичної інфраструктури було ними спрямовано на збереження ста-

рих порядків, заперечення перелаштування суспільства, будь-яке ігнорування інноваційних явищ і процесів у розвитку суспільних укладів життя.

К. споконвічно існував як світоглядна парадигма, тип соціальної конструкції, що тяжіє до стабільності, закостенілості.

К. притаманні такі найбільш істотні риси: визнання недосконалості людської природи, незмінність усталених норм, орієнтація на релігійно-містичні норми, вроджену нерівність людей, вічність конституційних норм, продиктованих Абсолютом, Богом, законності як вияв індивідуальної свободи. **К.** науковцями, ідеологами характеризується з різних аспектів, найбільш характерними інтерпретаціями якого виступають: історична, антропологічна (вічна загальнолюдська система цінностей), ситуаційна (погляди певних класів, груп, шарків на вічне збереження існуючих порядків поза історичним конкретним часом і простором). За умов інтенсивного розвитку сучасного суспільного поступу, зумовленого динамічними змінами в усіх сферах виробництва, духовних основах, політичних устремліннях, вироблення нового мислення і нових світових формоутворень **К.** віддзеркалює переважно ірраціональні ідеї, застарілі погляди на суспільну світовібудову та адекватні форми життєдіяльності індивідів за умов глобалізаційних викликів.

Літ.: *Бобровиц В. И.* Консерватизм / В. И. Бобровиц // Всемирная энциклопедия. Философия. – М. ; Минск : [б. и.], 2001. – С. 498-501; *Эльм Л.* “Новый” консерватизм : пер. с нем. / Л. Эльм. – М. : [б. и.], 1980.

Надольний І.Ф.

КОНСТИТУЦІЯ ПОРЛИКА (Бендерська Конституція, Пакти й Конституція прав і вольностей Війська Запорозького) – перша в Європі конституція в сучасному розумінні, яка проголосила Україну демократичною республікою. Схвалена 5(16) квітня 1710 р. в день обрання гетьманом України Пилипа Орлика. Офіційна назва – “Пакти й Конституція прав і вольностей Війська Запорозького”. Текст складений латинською та руською мовами.

Політичною підосною Конституції стала політична угода між гетьманом, козацькою старшиною та запорожцями. Ідейними натхненниками та авторами документа стали

П. Орлик, Г. Герцик, А. Войнаровський, К. Гордієнко.

Текст **К.П.О.** складався з преамбули й 16 параграфів (пунктів). У преамбулі у загальних рисах викладалася історія руського (українського) народу і Війська Запорозького. Зокрема, стверджувалося, що козаки (“народ козацький”) є засновниками Київської держави. Згодом у боротьбі з Польським королівством Україна втратила незалежність, яку український народ відтворив за гетьмана Б. Хмельницького. Московське царство порушило взяті на себе зобов’язання щодо гетьманщини, намагаючись ліквідувати права й привілеї Війська Запорозького та “накласти рабське ярмо на вільний народ, який нікому не дозволяв себе завоювати силою зброї”. Підступність союзника дає Війську Запорозькому моральне право відстоювати права українського народу збройним шляхом. І. Мазепа відіграв видатну роль у захисті інтересів України та Війська Запорозького. Новообраний гетьман П. Орлик отримує настанову відновити незалежність України за підтримки шведського короля Карла XII (“покровителя і протектора” України), який визнавався гарантом незалежності України та недоторканності її державних кордонів.

В основному тексті **К.П.О.** проголошувалися принципи побудови української держави – Гетьманщини. В 1-му параграфі державною релігією проголошувалося православ’я. Надточас передбачалося автокефалія української церкви у складі Константинопольського патріархату.

У 2-му параграфі визначалися державні кордони України відповідно до умов Зборівського мирного договору 1649 р. з Річчю Посполитою. Забезпечення непорушності державних кордонів, їх охорона, а також повернення військових полонених та відшкодування матеріальних збитків, заподіяних війною, проголошувалося обов’язком гетьмана.

Наступні пункти окреслювали стратегію зовнішньої політики держави – повернення у володіння Війська Запорозького Трахтемирова, Кодака, Калєбердиди, Перевалочної з прилеглими землями, знищення фортець, збудованих Московою на Запоріжжі.

Принципи політичного устрою та управління держави окреслював 6-й параграф. Найважливіші державні справи вирішувалися гетьманом спільно з генеральною старши-

ною, полковниками і генеральними радниками від полків. Тричі на рік (Різдво, Великдень та на свято Покрови Богородиці) у гетьманській резиденції мала збиратися Генеральна військова рада, в якій повинні були брати участь генеральна старшина, полковники, сотники, генеральні радники і послы від Низового Війська Запорозького (по одному представникові від кожного полку).

Статті Конституції обмежували судову та фінансову владу гетьмана. Найважливіші судові справи, зокрема і про образу гідності гетьмана, передавалися до компетенції Генерального військового суду. Гетьман втратив право одноосібно розпоряджатися державною скарбницею. На чолі скарбниці стояла спеціальна посадова особа (Генеральний підскарбій), яка керувала прибутками за згодою гетьмана. На утримання гетьмана виділялися маєтки в Шептаківському повіті і частина земель Війська Запорозького. Відповідні маєтки отримувалися також полковниками.

До компетенції гетьмана належали: загальний нагляд за діяльністю адміністрації, затвердження на посадах обраних урядовців вищого рівня та полковників, упередження зловживань козацької старшини щодо козаків та посполитих, надання податкових пільг та звільнення від податків козацьким вдовам, сиротам та іншим категоріям населення.

Решта статей окреслювали економічні, фінансові питання (ревізія державних земель, запровадження фіксованих мит і зборів, скасування оренди й стацій для компанійців та сердюків), а також принципи організації війська.

К.П.О. діяла на Правобережній Україні до 1714 р. Вважається вищим проявом української політичної думки XVII ст.

Літ.: *Горобець В. М.* Від союзу до інкорпорації: українсько-російські відносини другої половини XVII – першої чверті XVIII ст. / В. М. Горобець. – К. : [б. в.], 1995; *Струкевич О.* Політико-культурні орієнтації еліти України-Гетьманщини / О. Струкевич. – К. : [б. в.], 2003; *Смолій В. А.* Українська державна ідея. Проблема формування, еволюції, реалізації / В. А. Смолій, В. С. Степанков. – К. : [б. в.], 1997.

Якубова Л.Д.

КОНСТИТУЦІЯ УКРАЇНИ – Основний Закон держави, який закріплює суспільно-політичний і державний устрій, права, свободи і обов’язки громадян України. Конституція України була прийнята Верховною Ра-

дою України 28 червня 1996 р. **К.У.** складається з преамбули та 15 розділів, які об'єднують 161 статтю, в тому числі 2 статті Прикінцевих положень та 16 пунктів перехідних положень. Структура **К.У.**:

Розділ I. “Загальні положення” включає 20 статей (ст. 1-20).

Розділ II. “Права, свободи та обов'язки людини і громадянина” складається із 48 статей (ст. 21-68).

Розділ III. “Вибори. Референдум” включає 6 статей (ст. 69-74).

Розділ IV. “Верховна Рада України” (ст. 75-101).

Розділ V. “Президент України” (ст. 102-112).

Розділ VI. “Кабінет Міністрів України. Інші органи виконавчої влади” (ст. 113-120).

Розділ VII. “Прокуратура” (ст. 121-123).

Розділ VIII. “Правосуддя” (ст. 124-131).

Розділ IX. “Територіальний устрій України” (ст. 132, 133).

Розділ X. “Автономна Республіка Крим” (ст. 134-139).

Розділ XI. “Місцеве самоврядування” (ст. 140-146).

Розділ XII. “Конституційний Суд України” (ст. 147-153).

Розділ XIII. “Внесення змін до Конституції України” (ст. 154-159).

Розділ XIV. “Прикінцеві положення” (ст. 160-161).

Розділ XV. “Перехідні положення” (пп. 1-16). 8 грудня 2004 р. Верховна Рада ухвалила Закон України № 2222-IV “Про внесення змін до Конституції України”, що набрав чинності з 1 січня 2006 р. Зміни передбачали перехід від президентсько-парламентської до парламентсько-президентської форми правління, формування уряду коаліцією депутатських фракцій, подовження терміну повноважень Верховної Ради до п'яти років. 1 жовтня 2010 р. Конституційний Суд (КС) України визнав таким, що не відповідає **К.У.**, Закон “Про внесення змін до Конституції України” від 8 грудня 2004 р. № 2222-IV у зв'язку з порушенням процедури його розгляду та прийняття. Згідно з рішенням КС відповідний закон № 2222 втратив чинність з дня ухвалення Конституційним Судом відповідного рішення.

За чинною Конституцією Україна є суверенною й незалежною, унітарною, демократичною, соціальною, правовою державою у формі республіки. Єдиним джерелом влади в Україні є народ. Він здійснює владу

безпосередньо або через органи державної влади та місцевого самоврядування. Державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу і судову. Суспільне життя в Україні ґрунтується на засадах політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності. При цьому держава гарантує свободу політичної діяльності, не забороненої Конституцією і законами України.

У визначенні прав і свобод громадян **К.У.** виходить з того, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека є найвищою соціальною цінністю. Конституційовані політичні права громадян на свободу думки і слова, вільне вираження своїх поглядів і переконань (ст. 34); свободу об'єднання у політичні партії і громадські організації (ст. 36); участь в управлінні державними справами, у всеукраїнському та місцевих референдумах (ст. 38) тощо.

К.У. визначає правовий статус та повноваження Верховної Ради України, Президента України і Кабінету Міністрів України, а також судових і прокурорських органів. На конституційному рівні закріплено територіальний устрій України та правовий статус Автономної Республіки Крим як невід'ємної складової частини України. Передбачено й принципові засади організації місцевого самоврядування в країні.

Літ.: *Великий* енциклопедичний юридичний словник /за ред. акад. НАН України Ю. С. Шемшученка. – К.: ТОВ “Вид-во “Юрид. думка”, 2007. – 992 с.

Сремійчук О.Д.

КОНСТИТУЦІЯ УНР (Статут про державний устрій, права і вільності УНР) – Основний Закон Української Народної Республіки. Прийнята на засіданні Малої Ради УЦР 29 квітня 1918 р. Проект Основного закону з 20 червня 1917 р. готувала спеціальна конституційна комісія, до складу якої входило більше 100 осіб. Остання вивчала конституційний досвід низки західноєвропейських країн. Проект Конституції 1917 р. опублікований у середині грудня 1917 р., доопрацьовувався поспіхом у надзвичайно складній внутрішньополітичній ситуації та під тиском зовнішніх загроз.

Конституція складалася з 85 статей, об'єднаних у 8 розділів (Загальні постанови, Права громадян України, Органи влади Української

Народної Республіки, Всенародні Збори Української Народної Республіки, Про Раду народних Міністрів Української Народної Республіки, Суд Української Народної Республіки, Національні союзи, Про тимчасове припинення громадських свобод).

У розд. 1 проголошувався державний суверенітет Української Народної Республіки. Носієм державного суверенітету визнавався народ України. Ст. 3 визнавала Всенародні збори України шляхом реалізації суверенітету народу України, Всенародні збори проголошувалися вищою законодавчою та представницькою владою в УНР. Їхній голова іменувався Головою УНР, обирався Зборами і виконував усі чинності, пов'язані з представництвом республіки. Його урядування мало тривати до скликання нових Зборів, які обирали його наступника. Всенародні збори України виступали гарантом недоторканності державних кордонів, державно-правових відносин, які могли змінюватися лише за згодою 2/3 депутатів Всенародних зборів. Конституція надавала землям, волостям і громадам права широкого самоврядування. Нації і національні меншини України отримували права "впорядкування своїх культурних прав у національних межах". Водночас суттєвою прогалиною тексту Конституції була відсутність чіткого розмежування компетенції органів місцевого самоврядування та центральної влади.

Другий розділ окреслював права й свободи громадян УНР. Громадянином УНР міг стати мешканець українських земель після відповідної процедури. Інститут подвійного громадянства не передбачався. Позбавити громадянства міг суд республіки. Цивільно-правова, громадянська та політична дієздатність наступала з 20-річного віку. Ст. 2 проголошувала громадянську рівноправність чоловіків та жінок. Ст. 12 проголошувала рівноправність громадян незалежно від статі, національності, раси, віросповідання, освіти, майнового стану. Держава стояла на сторожі недоторканності особи, житла, таємниці листування. Конституція проголошувала як для громадян УНР, так і для іноземців свободу слова, друку, віросповідання, створення організацій і союзів, права на страйк, вибору місця проживання та пересування. На теренах УНР скасовувалася смертна кара, конфіскація майна (як покарання), тілесні покарання та покарання, що

принижували людську гідність. Вибори до органів державної влади здійснювалися на основі загального, рівного, таємного права громадян УНР, яким виповнилося 20 років. Наступних 4 розділи Конституції визначали принципи організації та діяльності вищих органів влади управління й судочинства. Виокремлювалися три гілки влади. Вища законодавча влада належала Всенародним зборам, виконавча – Раді Народних Міністрів, судова – Генеральному суду. Влада на місцях закріплювалася за виборними Радами та управами у громадах (міських та Сільських), волостях та землях. Всенародні збори обиралися за пропорційною системою: один депутат від 100 тис. громадян терміном на 3 роки. Депутати отримували депутатську недоторканність, а також заробітну плату за виконання своїх урядових обов'язків. Сесії парламенту мали скликатися двічі на рік. Перша сесія мала обрати Голову парламенту, його заступників та товаришів, які склали президію Всенародних зборів.

Голова очолював і організовував роботу парламенту, виконував представницькі функції Республіки. Парламент ухвалював законодавчі акти, затверджував державний бюджет, оголошував війну, укладав мирні угоди.

Парламент згідно з Конституцією наділявся необмеженими повноваженнями: уряд і суд були повністю залежними від представницького органу, уряд не мав компетенції розпустити парламент і призначити нові вибори, тоді як Всенародні збори мали право во́туму не тільки уряду, а й окремим міністрам. Право законодавчої ініціативи надавалося Президії Всенародних зборів, зареєстрованим партійним фракціям, депутатським групам (не менше 30 осіб), РНМ, органам самоврядування, що об'єднували більше 100 тис. виборців, а також групам виборців понад 100 тис. осіб.

Вищим органом виконавчої влади проголошувалася Рада Народних Міністрів. РНМ формувалася Головою парламенту і була підзвітною Всенародним зборам. Вони ж затверджували склад і програму РНМ. Во́тум недовіри вважався підставою для відставки уряду. Більшістю в 2/3 голосів парламент міг віддати членів РНМ під слідство та суд. Контроль над урядом забезпечувався шляхом надання права депутатського запиту до уряду, яке повинне було задовольнятися впродовж 7-ми днів.

Генеральний суд проголошувався вищою судовою касаційною інстанцією для всіх інших судів, не міг бути судом першої та другої інстанцій й обирався Всенародними зборами. Конституція проголошувала принцип недоторканності судових рішень, судочинство оголошувалося усним і гласним, громадяни, незалежно від посад, оголошувалися рівними перед судом і законом.

Окремий розділ врегулював етнонаціональне життя Республіки. Ст. 69 надавала націям право самостійного влаштування національного життя, яке мало реалізовуватися через органи Національного союзу. Національні меншини входили в Національний союз, обирали органи самоврядування. Верховним органом Національного союзу були Національні збори. Національний союз мав право ухвалювати власне законодавство, яке не могло суперечити Конституції та законодавству УНР. Для узгодження законодавчої діяльності створювалися "погоджувальні комісії". Органи Національного союзу входили до загальної структури органів державного управління, мали визначений правовий статус та бюджет.

Розд. 8 Конституції передбачав можливість тимчасового (не більше ніж на 3 місяці) призупинення громадянських прав і свобод у форс-мажорних обставинах (війна, внутрішня небезпека). Право такого рішення віддавалося на розгляд Всенародних зборів, у виняткових ситуаціях – РНМ.

Ухвалена в надзвичайно складних зовнішньополітичних обставинах, Конституція УНР не мала завершений характер, низка важливих проблем і питань державного врядування: в ній не визначалися державні герб, прапор, принципи зовнішньої та внутрішньої політики, порядок обрання місцевих органів влади й управління, комплектації органів прокуратури, судової гілки влади, оскільки ці проблеми перебували в стані законодавчого опрацювання. Конституція не передбачала посади голови держави (президента) і керівника уряду, представницькі функції мав виконувати голова Всенародних зборів, що загрожувало розбалансуванню державної влади УНР.

День прийняття Конституції став останнім днем діяльності Центральної Ради, оскільки водночас припинилася дія Основного Закону УНР.

Літ.: *Українська* Центральної Ради: документи і матеріали. – К. : [б. в.], 1996. – Т. 1; *Українська*

Центральної Ради: документи і матеріали. – К. : [б. в.], 1997. – Т. 2; *Конституція* Української Народної Республіки (Неофіційно). – К. : [б. в.], 1918; *Історія* державної служби в Україні : у 5 т. – К. : [б. в.], 2009. – Т. 1.

Якубова Л.Д.

КОНСТИТУЦІЯ УРСР 1978 Р. – прийнята позачерговою 7-ю сесією Верховної Ради Української РСР дев'ятого скликання 20 квітня 1978 р. **К.УРСР 1978 р.** узаконила зміни та новації в державно-політичному та правовому устрої, запроваджені Конституцією СРСР 1977 р., зокрема узаконила тезу про побудову розвинутого соціалізму відповідно до республіканської специфіки. В організованому партією обговоренні проекту Основного Закону взяло участь 32 млн осіб – майже все доросле населення республіки. До комісій з підготовки проекту Конституції УРСР, партійних і радянських організацій, редакцій газет, телебачення та радіо надійшло понад 8 тис. пропозицій і редакційних зауважень.

К.УРСР 1978 р. складалася з преамбули та 10 розділів: основи суспільного ладу і політики; держава і особа; державний і адміністративно-територіальний устрій; Ради народних депутатів; місцеві органи державної влади і управління; Державний план економічного і соціального розвитку та державний бюджет; правосуддя, арбітраж і прокурорський нагляд; герб, прапор і столиця; дія Конституції і порядок її зміни.

У Конституції УРСР стверджувалося, що державна влада здійснюється народом через ради народних депутатів. Останні становлять політичну основу державного ладу і діють відповідно до принципів демократичного централізму. УРСР проголошувалася соціалістичною загальнонародною державою, яка висловлює волю й інтереси робітників, селян та інтелігенції, трудящих усіх національностей.

Конституція формально розширила повноваження Верховної Ради УРСР: прийняття Конституції, внесення змін до неї, утвердження планів економічного і соціального розвитку, республіканського державного бюджету, звітів про їх виконання. Реальна влада концентрувалася в Президії Верховної Ради УРСР, яка була безпосередньо пов'язана з республіканським ЦК КПРС. Конституція наділила Президію Верховної Ради УРСР повноваженнями у міжсесійний пе-

ріод вносити зміни до чинних законодавчих органів, затверджувати зміни в кордонах між союзними республіками, утворювати й ліквідувати міністерства і державні комітети, звільняти й призначати осіб, що входили до складу Ради Міністрів УРСР.

Згідно з **К.УРСР 1978 р.** Україна мала право брати участь у вирішенні питань, віднесених до компетенції Союзу РСР, у Верховній Раді СРСР, Президії Верховної Ради СРСР, уряді СРСР та інших союзних органах. Українській РСР було надане право забезпечувати комплексний економічний і соціальний розвиток на своїй території, сприяти реалізації на території республіки рішень союзних органів влади та управління.

На папері Конституція розширювала функції й повноваження місцевих рад, на розгляд яких були винесені всі питання місцевого значення. Основними напрямками їх діяльності були: керівництво державним, господарським і соціально-культурним будівництвом; затвердження планів економічного й соціального розвитку, місцевих бюджетів і звітів про їх виконання; здійснення управління підпорядкованими органами, підприємствами, установами та організаціями; забезпечення виконання законів, охорона державного і громадського порядку, прав громадян; сприяння зміцненню обороноздатності країни. Місцеві ради мали право координувати й контролювати діяльність підприємств і організацій житлової й комунальної галузей, виробництво товарів широкого вжитку, місцевих будівельних, торговельних, харчових, освітніх та медичних підприємств та закладів.

Водночас у тексті Конституції не визначалися джерела доходу місцевих рад. Вони не отримували надходжень з підприємств місцевої промисловості, не могли також залучати для своїх потреб кошти населення. Фактично вони перебували в тіні відповідних партійних структур, які перебирали на себе окреслені законодавством повноваження радянських органів.

Вищим законодавчим і розпорядчим органом державної влади відповідно до тексту Основного Закону була Рада Міністрів УРСР. Вона формувалася Верховною Радою УРСР. Уряд республіки складався з Голови Ради Міністрів, його перших заступників і заступників, міністрів УРСР, голів державних комітетів. Загалом у республіці унормо-

увалося створення 28 союзно-республіканських міністерств (вони мали подвійне підпорядкування – Раді Міністрів УРСР і відповідному союзно-республіканському міністерству СРСР). Крім того, існувало 13 державних комітетів, 2 головних управління Ради Міністрів УРСР, Комітет народного контролю УРСР, Комітет державної безпеки при Раді Міністрів УРСР, об'єднання “Укрсільгосптехніка”, Центральне статистичне управління при Раді Міністрів УРСР, комітети з фізичної культури і спорту, по державних преміях УРСР у галузі науки і техніки, головні управління: архівне, річкового флоту та ін., управління з іноземного туризму та інші при Раді Міністрів УРСР.

К.УРСР 1978 р. з невеликими редакційними змінами повторила норми попереднього Основного Закону стосовно судової гілки влади. Вона складалася з Верховного суду УРСР, Верховного суду АР Крим, обласних, міських, районних народних судів, а також військових трибуналів у Збройних Силах. В Конституції було закріплене право партійних та радянських органів брати участь у підборі кандидатів на посади суддів і організації перевибірних кампаній. Функція вищого нагляду за виконанням законів на території республіки закріплювалася за Прокуратурою УРСР. Декларуючи права особистості на свободу совісті та думки, Конституція водночас вимагала поважати правила соціалістичного співжиття, з гідністю нести високе звання радянського громадянина, зміцнювати дружбу націй і народностей радянської багатонаціональної держави.

Визначальною прикметою Конституції стало закріплення керівної ролі КПРС у радянському суспільстві та державному житті. КПРС проголошувалася ядром політичної системи, державних і громадських організацій. За нею закріплювалися прерогатива визначення генеральної перспективи розвитку радянського суспільства, стратегія внутрішньої та зовнішньої політики, надання планомірного, науково обґрунтованого характеру боротьбі за перемогу комунізму.

Після прийняття Декларації про державний суверенітет (1990 р.) та проголошення незалежності України (24 серпня 1991 р.) до тексту Конституції 1978 р. було внесено низку змін, окремі статті виключені, зупинена дія кількох глав. У такому вигляді **К. УРСР 1978 р.** діяла до введення в дію Закону України “Про

прийняття Конституції України і введення її в дію” (28 вересня 1996 р.).

Літ.: *Конституція* (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. – К. : [б. в.], 1978; *Конституція* (Основний Закон) УРСР. – К. : [б. в.], 1979; *Політична історія України ХХ століття* : у 6 т. – К. : [б. в.], 2006; *Історія державної служби в Україні* : у 5 т. – К. : [б. в.], 2009. – Т. 2.

Якубова Л.Д.

КОНТ ОГЮСТ Франсуа Ксав'є (19 січня 1798 – 5 вересня 1857) – французький філософ і соціолог, засновник позитивізму та соціології. Народився в Монпельє в католицькій сім'ї, з дитинства мав особливі здібності в математиці, завдяки чому у 14 років вступив у Політехнічну школу.

У 1816 р. **К.** познайомився з Сен-Симоном, став його учнем і написав першу частину його праці “Catechisme de Industriels” під заголовком “Проспект наукових робіт, необхідних для реорганізації суспільства” (1822; 2-ге вид. 1824) та шість програмних праць – “опускулів” (1819-1828), у яких обґрунтував особливу роль вченого у розвитку нового суспільства, вказав на конкретні відмінності критичної та органічної доби у розвитку людства, розробив поняття та принципи “позитивної політики”, “закон трьох стадій”. У 1826 р. **К.** вступив у суперечність з вченням Сен-Симона, заперечуючи зміст його основних релігійних ідей, що виклав у статті, опублікованій у “Le Producteur” – він стояв виключно на позиціях точних наук і відкидав будь-які спірні питання щодо тлумачення теологічних та метафізичних ідей.

У тому ж році у своїй квартирі **К.** розпочав читати приватний курс позитивної філософії, після третьої лекції захворів на важку психічну хворобу, в результаті чого тривалий час перебував у психіатричній лікарні. Після одужання у 1829 р. **К.** відновив читання приватного курсу позитивної філософії вже на великій аудиторії. Будучи прихильником республіканської ідеології, у 1830 р. відмовився йти на службу в національну гвардію. За це він був ув'язнений на кілька місяців, що, безумовно, позначилося на всій його науковій діяльності.

У 1830 р. **К.** спільно з іншими вченими заснував “Association polytechnique”, яка безкоштовно влаштувала читання курсів точних наук для робітників. У цьому самому році вийшов перший том “Курси позитивної філософії”, над яким він працював з 1830 по 1842 р., утримуючись від читання праць інших вчених, що могло б зашкодити формуванню його власних філософських поглядів (це він називав “мозковою гігієною”). В межах цієї праці було розроблено: 1) філософські та наукові основи позитивного світогляду; 2) обґрунтовано включеність людського та соціального світу в загальну систему світоустрою; 3) розкрито сутність підпорядкування людства природному стану речей; 4) створено методологію соціології з орієнтацією та природничу науку.

У 1842 р. **К.** зосередив увагу на дослідженні релігійно-політичних питань і перейшов до розробки концепції позитивної релігії. З 1851-1854 рр. **К.** писав працю “Система позитивної політики, або Соціологічний трактат, що утверджує Релігію Людства”, в межах якої показав залежність політичних та соціальних перетворень народів від нової релігії розвитку людства. У цей час **К.** пише праці “Позитивістський катехезис”, “Суб'єктивний синтез”, де обґрунтовує світоглядні та методологічні принципи позитивізму, показує його доктринальний характер, наукові елементи його вчення структурно підпорядковані моральним, релігійним та політичним цінностям.

У 1848 р. **К.** створює спілку позитивістів, однією із цілей якої було формування релігійно-політичного союзу, який би слугував подоланню протестантизму, деїзму, скептицизму з метою перетворення людства на католицько-позитивних началах.

Помер **К.** 5 вересня 1857 р. в оточенні своїх учнів.

К. є засновником двох вчень: позитивної філософії та позитивної політики, структурними елементами цього вчення є розроблені ним положення, які стосуються різних предметних аспектів.

К. розробив “об'єктивний метод” (узагальнення фактів), який дав змогу із конкретних наук створити одну позитивну філософію, а шляхом застосування “суб'єктивного методу” перетворити її в позитивну релігію. Саме ці науки мають допомогти сучасному людству вийти із критичного стану, який характеризується розумовою анархією та дезор-

ганізацією, що є результатом краху теологічних та метафізичних спроб його об'єднання. Із цього стану людство не може вийти за допомогою окремих наук, кожна із яких має лише власний предмет і не вирішує загальних пізнавальних завдань, а тому в цілому вони не в змозі забезпечити духовне об'єднання людства. Формулу такої науки **К.** убаचाє в об'єднанні теології та метафізики, які в сукупності давали б знання точних наук (позитивна філософія, базована на фактологічному матеріалі наук). Позитивна філософія мала встановлювати зв'язок між предметами окремих наук та між самими науками безпосередньо (філософія забезпечує загальний систематичний порядок змісту всіх наук). Основу позитивної філософії становить класифікація "ієрархія" наук. **К.** наводить шість ступенів розвитку світу, яким відповідає шість основних наук: математика, астрономія, фізика, хімія, біологія, соціологія.

Наукове знання, на думку **К.**, є найвищим ступенем розвитку знання, найціннішим видом якого є наукове (позитивне) – достовірне, точне, корисне, яке не дає метафізика (неточне, недостовірне, марне знання). Аналізуючи окремі утопічні проекти побудови ідеальних конструкцій (ідеальне суспільство), які не ґрунтуються на точних прогнозах, **К.** вказав на необхідність у суспільних науках відмовитися від утопій і розпочати з вивчення конкретних фактів соціального життя, ретельно їх описуючи, систематизуючи й узагальнюючи, що стало одним із найважливіших постулатів позитивізму.

К. розробив три стадії інтелектуальної еволюції людства, які воно проходить у своєму розвитку: 1) теологічну (з давніх-давен до 1300 р.) – фіктивний стан вимислу – необхідний, вихідний пункт розвитку людського мислення, якому притаманне релігійне пояснення всіх явищ об'єктивної дійсності; 2) метафізичну (1300-1800 рр.) – абстрактний стан, для якого характерним є утвердження філософсько-спекулятивного мислення у формі відповідних понять; 3) наукову (XIX ст.) – позитивний стан, для якого є характерною поява наукового пізнання, виникнення соціології та утвердження законів функціонування соціальних систем, відповідно до яких розвивається та реорганізується суспільство.

К. розробив концепцію позитивного суспільства трьох стадій, в якому існує чітка

ієрархія, складовими якого виступають класи підприємців (управлінців) і робітників, власність перебуває в руках фабрикантів, хліборобів, банкірів, купців, які виконують важливу соціальну функцію зі створення та управління капіталами, формування робочих місць. Духовно-ідеологічними проблемами позитивного суспільства займаються філософи-позитивісти і вчені, політична влада належить банкірам, які користуються порадами професіоналів. Така модель організації суспільства сприятиме його самовдосконаленню та самокорекції. **К.** сформулював головний закон соціології "любов як принцип, порядок як основа, прогрес як мета", запровадження якого забезпечить гармонійний розвиток суспільства (баланс реалізації матеріальних та духовних потреб), у межах якого революція як критерій його розвитку втрачає свою доцільність.

Основне призначення держави, за **К.**, – об'єднувати сили людей для досягнення спільної мети і запобігати їх фатальній схильності до радикальних розбіжностей в ідеях, почуттях та інтересах. Основною функцією держави є забезпечення соціальної злагоди, для її реалізації вона використовує матеріальні і духовні засоби, владні приписи, дотримання яких є священним обов'язком кожного члена суспільства. Саме тому основне завдання позитивної філософії **К.** убаचाє у перетворенні суспільства, результатом якого мало стати утвердження соціократії (соціальна солідарність капіталістів і пролетарів). Управління в такому суспільстві має бути світським (банкіри, промисловці та хлібороби) і духовним (священики позитивної церкви). **К.** виокремив чотири головні сили в соціократії: 1) носії концентрованої сили – патриціат (банкіри, купці, фабриканти, землевласники), який забезпечує послідовність розвитку держави, здійснює фінансове та економічне управління; 2) священики-позитивісти (освіта, виховання, виправлення злочинців); 3) розсіяна сила – пролетаріат, яка здійснює перехід до промислового устрою суспільства; 4) жінки – уособлення моральності, втілення почуття. Взаємодія цих чотирьох сил покликана забезпечити порядок, прогрес та моральне вдосконалення суспільства. Цінність концепції **К.** в історії розвитку науки визначається тим, що він вперше систематизував соціальні закономірності, дослідив загальнометодологічні принципи прото-

соціології, основи соціальних знань, перетворивши їх у моделі нової науки (соціології), яка слугувала утвердженню теорії соціології.

Літ.: *Конт О.* Дух позитивної філософії (Слово о положительном мышлении) / О. Конт ; пер. с фр. И. А. Шапиро. – Ростов н/Д : Феникс, 2003. – 256 с.; *Конт О.* Общий обзор позитивизма / О. Конт ; пер. с фр. И. А. Шапиро ; под ред. Э. Л. Радлова. – Изд. 2-е. – М. : Книжный дом “ЛИБРОКОМ”, 2011. – 296 с.

Князєв В.М., Войтович Р.В.

КОНФЕДЕРАЛІЗМ (від лат. confoederatio спілка, об’єднання) – принцип, що передбачає збереження повної політичної та правової самостійності держав, які входять до конфедерації, тобто союзу суверенних держав, які об’єдналися для досягнення певних спільних цілей (протистояння військовій загрози, координації дій для боротьби з природними катаклізмами тощо).

Конфедерація практично повністю зберігає свій зовнішній і внутрішній суверенітет, маючи право вільного виходу зі складу союзу. Тому в такому типі держави формуються спільні органи влади, які служать розв’язанню певних організаційних проблем. Законодавчі органи влади формуються не шляхом виборів, а представницькими органами суб’єктів договору, тому члени цих органів, за деяким винятком (Швейцарія), голосують тільки в дусі офіційної позиції своїх держав. Рішення керівних органів конфедерації можуть бути ухвалені і здійснені тільки за згодою всіх держав – суб’єктів конфедерації. Правовою основою **К.** є союзний договір. Водночас конфедерація не союзна держава, а міждержавний союз.

Конфедеративні державні утворення, як бачимо з міжнародного досвіду, є нестійкими формами, на їх місці виникають федерації, або ж розпадаються на окремі утилітарні держави.

Конфедерація – це такий союз держав, які добровільно об’єдналися для досягнення певних спільних цілей у політичній, економічній і військових сферах. Суб’єкти конфедерації зберігають усі свої суверенні права держави. Вони не мають спільної території, конституції і єдиного законодавства, громадянства. Правовою основою конфедерації є союзний договір. Конфедерація не має єдиної податкової системи і бюджету та існує на внески її суб’єктів. Центральні конфедеративні органи приймають рішення за

згодою всіх її суб’єктів. Конфедерація – це, як правило, тимчасовий союз держав. Згодом вона переростає у федерацію або розпадається на унітарні держави. Історія знає мало таких державних утворень: США в 1776-1786 рр.; колишній СРСР з 1917 по 1922 р., до об’єднання в СРСР.

Літ.: *Рябов С. Г.* Політологія: словник понять і термінів / С. Г. Рябов. – К. : КМ “Академія”, 2001. – 256 с.; *Універсальний словник-енциклопедія* / гол. ред. ради М. Попович. – К. : Ірина, 1999. – 1551 с.

Козаков В.М.

КОНФУЦІЙ (Кун-фу-цзи, в перекладі з китайської – учитель Кун, 551-479 рр. до н. е.) – родоначальник давньокитайської філософії. Зміст вчення **К.** складається переважно з соціальної етики, теорії державного управління та теорії виховання.

Соціальна етика **К.** являла собою комплекс регулятивних імперативів, норм і правил поведінки громадян держави у їхній суспільній життєдіяльності; теорія державного управління – ставила за мету гармонізувати взаємодію членів суспільства відповідно до строгої соціальної ієрархії та традиційних ритуалів, сформулювати принципи впливу можновладців на підлеглих; теорія виховання розглядалася як засіб соціалізації особистості, пізнання закономірностей, пізнання громадянами закономірностей розвитку суспільства і світу в цілому та чіткого слідування в життєдіяльності цим вічним, незмінним законам.

Базова ідея вчення **К.** – **порядок** (лі) у світобудові та суспільному житті. Дії, права, обов’язки кожного члена соціуму мають бути чітко визначеними і однозначно дотримуватися. Принцип порядку **К.** наповнює гуманістичним змістом. Послідовне дотримання порядку у виконанні своїх обов’язків є благом, реалізацією **доброчинності** та **людяності**. Ієрархічний порядок у суспільстві неможливий без дотримання принципу **справедливості** і постійного контролю та **виправлення** допущених відхилень.

Функціонування суспільства як соціальної системи, у якій “все зв’язане в одне”, спирається на чотири основних регулятивних принципи: 1) взаємності; 2) золоті середини; 3) людяності; 4) благородної поведінки. Перший принцип вимагає від людей турботи одних про одних (шу). Це, власне, конфуціанський категоричний імператив: “Не роби

іншим того, чого не бажаєш собі”. Принцип золотої середини (чжун-юнь) – відображає прагнення і вміння уникати крайнощів у житті. Принцип людинолюбства (жень) має своїм витоком давньокитайську традицію шанобливого ставлення до батьків і старших братів. **К.** намагається екстраполювати ці родинні відносини на все суспільство. Благородність поведінки **К.** персоніфікує, створюючи образ “благородного чоловіка” (цзюнь-цзи), який протиставляє “нищому чоловікові” (сяо-женю). Усі правителі, управлінці мають бути благородними людьми і робити все можливе, аби такими самими були їхні підлегли. Благородним, згідно з **К.**, є той чоловік, який: а) керується обов’язком і законом (а не зиском, як те робить чоловік нищий); б) вимогливий до себе (а не тільки до інших); в) живе в злагоді з людьми, але йде своїм шляхом (а не сліпо слідує за іншими, до того ж, не в злагоді з ними); г) готовий на самопожертву заради обов’язку перед Небом, державою, народом, заради блага інших людей (а не “гине огидною смертю в канаві”, як то трапляється з нищим); г) керується веліннями Неба та правителів (на відміну від нищого, який не знає веління Неба, нехтує ним, зневажає високопосадовців); д) зважає на думку мудрих людей (тоді як нищий ігнорує слова мудрих).

Будучи високоморальними особистостями, високопосадовці в управлінні народом повинні покладатися на свій моральний вплив на підлеглих. Якщо управлінці керуються об’єктивними, вічними законами світобудови і суспільного розвитку (в основі яких лежить “дао” – абсолютне креативне начало всього сущого) – в суспільстві панує порядок, справедливість, людинолюбство, підлегли ніколи не ремствують на можновладців, у державі встановлюється злагода, стабільність, процвітання. **К.** наполегливо пропонує впроваджувати в управлінську практику метод особистого прикладу і розумного переконання, на відміну від поширеної в ті часи практики голого примусу і залякування жорстокістю покарань.

Вчення **К.** не набуло популярності серед його сучасників. Лише в II ст. до н.е. імператор У-зі канонізував конфуціанство і проголосив його офіційною ідеологією. Провідну роль тут зіграв культ давніх традицій, притаманний вченню **К.**, проповідь ним та його послідовниками жорсткого консерватизму, ви-

знання ними володарів ставлениками Неба – мудрими, справедливими, гуманними, чий авторитет (як і влада) є незаперечними. Згодом вчення **К.** трансформувалося в потужну релігійну течію, яка і нині справляє значний вплив на духовне життя Китаю та інших країн.

Літ.: *Конфуцій. Уроки мудрости : сочинения.* – М. : ЗАО Изд-во ЭКСМО-Пресс ; Х. : Изд-во “Фоліо”, 2000. – 958 с.; *Льїн В. В. Філософія : підручник : у 2 ч. – Ч. 1. Історія розвитку філософської думки / В. В. Льїн, Ю. І. Кулагін.* – К. : Альтер-прес, 2002. – 464 с.; *Філософський енциклопедический словарь.* – М. : Советская энциклопедия, 1983. – С. 278.

Дербак А.П.

КОНЦЕПЦІЯ АДМІНІСТРАТИВНОЇ РЕФОРМИ В УКРАЇНІ

– документ, розроблений Державною комісією з проведення в Україні адміністративної реформи та ухвалений її рішенням від 25 березня 1998 р. № 3/98. Указом Президента України від 22 липня 1998 р. № 810/98 основні положення **К.а.р.У.** були офіційно покладені в основу здійснення реформування вітчизняної системи державного управління.

Згідно з **К.а.р.У.**, адміністративна реформа розумілася як вид політико-правової реформи, яка здійснюється у сфері виконавчої влади і стосується як її організаційної структури, функцій, кадрового забезпечення, так і взаємовідносин з місцевим самоврядуванням. Метою адміністративної реформи було проголошено поетапне створення такої системи державного управління, що забезпечить становлення України як високорозвинутої, правової, цивілізованої європейської держави з високим рівнем життя, соціальної стабільності, культури та демократії, дасть їй змогу стати впливовим чинником у світі та Європі. Для досягнення мети було поставлено такі завдання:

- формування ефективної організації виконавчої влади як на центральному, так і на місцевому рівні управління;
- формування сучасної системи місцевого самоврядування;
- запровадження нової ідеології функціонування виконавчої влади і місцевого самоврядування як діяльності щодо забезпечення реалізації прав і свобод громадян, надання державних та громадських послуг;
- організація на нових засадах державної служби та служби в органах місцевого самоврядування;

– створення сучасної системи підготовки та перепідготовки управлінських кадрів;
– запровадження раціонального адміністративно-територіального устрою.

К.а.р.У. зосередила основну увагу на проблемах перетворень виконавчої влади. Вона передбачила значне підвищення статусу Кабінету Міністрів України, розширення його владних повноважень та зміцнення позицій у відносинах з Президентом України і Верховною Радою України, суттєве посилення ролі міністерств у формуванні державної політики, чітке виділення та розмежування статусу, повноважень і функцій різних груп органів виконавчої влади, розширення можливостей впливу уряду та міністерств на місцевий рівень виконавчої влади, удосконалення управлінських процедур, комплекс змін з метою становлення професійної, високоефективної, стабільної та авторитетної державної служби тощо. Перевагою **К.а.р.У.** стало також те, що всі реформи системи органів виконавчої влади передбачалося впроваджувати шляхом прийняття спеціальних законів.

Разом з тим суттєвим недоліком **К.а.р.У.** стала недостатня увага до проблем упорядкування виконавчої вертикалі, а також реформування місцевих органів виконавчої влади. Насамперед **К.а.р.У.** містила прогалини в частині розподілу повноважень і функцій між центральним та місцевим рівнями органів виконавчої влади, відносин місцевих державних адміністрацій з Кабінетом Міністрів України і центральними органами виконавчої влади. Отже, не було створено достатню концептуальну базу для системного розв'язання зазначених проблем. Напевно, на повноту та узгодженість положень **К.а.р.У.** стосовно реформування виконавчої влади вплинуло вилучення з її остаточного варіанта деяких важливих положень, які містилися в попередніх редакціях. Зокрема, до **К.а.р.У.** не потрапили положення, що передбачали введення політичного заступника міністра. Це стало суттєвою прогалиною у комплексі запланованих заходів щодо вирішення проблеми розподілу політичних і адміністративних посад в органах виконавчої влади. Не було введено положення про те, що посадові особи Адміністрації Президента України, консультативних, дорадчих та інших допоміжних органів і служб, створюваних главою держави, не повинні мати

права давати доручення уряду та окремим його членам. Нарешті, було виключено положення про необхідність реалізації в повному обсязі на практиці вимоги, згідно з якою акти Президента України з питань, передбачених ч. 4 ст. 106 Конституції України, скріплюються підписами Прем'єр-міністра і міністра, відповідального за підготовку акта та його виконання. Отже, в **К.а.р.У.** не знайшли відображення важливі питання щодо реального втілення конституційного статусу уряду.

Проте незважаючи на певні недоліки, **К.а.р.У.** передбачала вжиття цілісного комплексу заходів, спрямованих на забезпечення формування ефективної вітчизняної системи виконавчої влади. Вона торкнулася переважної більшості проблем побудови і функціонування цієї системи. Певна увага приділялася проблемам реформування адміністративно-територіального устрою та системи місцевого самоврядування. Зокрема, були визначені три основних етапи трансформації адміністративно-територіального устрою та системи місцевого самоврядування. Перший етап мав включати законодавче, фінансово-економічне і експериментальне забезпечення трансформації існуючої організації територіального устрою та системи місцевого самоврядування, становлення інституту служби в органах місцевого самоврядування. Другим етапом передбачалося трансформація низової ланки системи адміністративно-територіального устрою України (село, селище та місто), формування комунальних об'єднань територіальних громад, розмежування сфери відповідальності щодо надання державних та громадських послуг місцевими органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування на різних територіальних рівнях управління. На третьому етапі було заплановано трансформувати територіальний устрій України з метою оптимізації структури управління на регіональному рівні, наближення прийняття управлінських рішень до населення, запровадження нових фінансово-бюджетних механізмів, раціоналізації функцій місцевих державних адміністрацій.

Разом з тим проблеми реформування адміністративно-територіального устрою і територіальної організації влади не дістали в **К.а.р.У.** досить детального висвітлення, оскільки вона закріпила вузький погляд на

адміністративну реформу як таку, що здійснюється лише у сфері виконавчої влади. Регіональні і муніципальні аспекти адміністративної реформи вважалися самостійним комплексом змін, що має здійснюватися на основі окремого концептуального документа, який так і не було офіційно затверджено. На думку науковців, відсутність такої концептуальної бази стала вагомим чинником гальмування адміністративної реформи на центральному рівні державного управління. Крім того, доцільно звернути увагу на важливий нюанс – **К.а.р.У.** не була беззастережно схвалена як цілісний документ, оскільки президентський указ передбачив покладення в основу здійснення реформування системи державного управління тільки основних її положень. На наш погляд, це створило можливість вилучення із загального контексту концептуальних ідей та їх фрагментарного впровадження. У цілому **К.а.р.У.** стала документом, який у довгостроковій перспективі визначив державну політику адміністративного реформування. Саме з реалізацією положень **К.а.р.У.** були пов'язані основні перетворення системи державного управління протягом 1998-2001 рр.

Літ.: *Про заходи щодо впровадження Концепції адміністративної реформи в Україні* : Указ Президента України від 22 лип. 1998 р. № 810/98 // Офіц. вісн. України. – 1999. – № 21; *Гонцяж Я.* Адміністративна реформа: нездійснені мрії та втрачені можливості / Я. Гонцяж, Н. Гнидюк. – К. : Міленіум, 2002; *Проблеми реалізації адміністративної реформи в Україні* / [упоряд. А. Вишневецький]. – К. : МЦПД, 2002; *Європейські орієнтири адміністративного реформування в Україні* : монографія / В. Д. Бакуменко (кер. авт. кол.), Л. М. Гогіна, С. О. Кравченко та ін. ; за заг. ред. В. Д. Бакуменка, В. М. Князева. – К. : Вид-во НАДУ, 2005; *Кравченко С. О.* Державно-управлінські реформи: теоретико-методологічне обґрунтування та напрями впровадження : монографія / С. О. Кравченко. – К. : НАДУ, 2008.

Кравченко С. О.

КОСИГІН ОЛЕКСІЙ МИКОЛАЙОВИЧ (21.02.1904, Санкт-Петербург – 18.12.1980, Москва, Росія).

Державний та партійний діяч, Голова Ради Міністрів СРСР (1964-1980 рр.). У 1919 р. у 15-річному віці вступив до лав Червоної армії. Учасник Громадянської війни. Демобілізувався у 1921 р. Закінчив Петроград-

ський кооперативний технікум, працював за фахом у системі споживчої кооперації у Сибіру. Після повернення до Ленінграда закінчив текстильний інститут. Член Компартії СРСР з 1927 р., член ЦК (з 1939 р.), член Політбюро (Президіуму) ЦК у 1948-1952 рр. і 1960-1980 рр. Депутат Верховної Ради СРСР з 1946 р. Двічі Герой Соціалістичної Праці (1964, 1974). З 1935 р. працював на підприємствах міста, а в 1939 р. його було призначено на посаду наркома (міністра) текстильної промисловості СРСР. У наступному році стає заступником голови РНК з виробництва товарів народного споживання. На початку Великої Вітчизняної війни безпосередньо займався питаннями евакуації промислових об'єктів із заходу на схід країни, виконуючи розпорядження ДКО країни. Проявивши себе гарним організатором та фахівцем, **К.** у 1944 р. очолює Раду народних комісарів РРФСР, де працює до 1946 р. У 1946 р. його призначено на посаду заступника Голови Ради Міністрів СРСР, у 1948 р. обрано членом Політбюро.

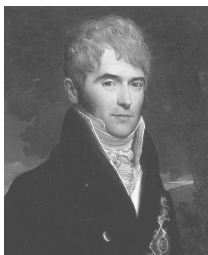
Після смерті Й. Сталіна **К.** виводять з вищого партійного керівництва країною і призначають міністром легкої промисловості. У 1957 р. **К.** очолює Держплан СРСР, а у 1960 р. стає першим заступником Голови Ради Міністрів країни. Після приходу до влади Л. Брежнєва **К.** у 1965 р. починає реформи, які повинні були модернізувати народне господарство країни. В їх основу закладено принцип госпрозрахунку, використання економічних важелів стимулювання праці. Але реформи закінчилися нічим, оскільки залишились адміністративний тиск на виробника, жорстка централізація управлінських структур, відсутність будь-якої господарської та фінансової самостійності.

Спроба зробити ставку на виробництво товарів для населення, а не для ВПК викликала спротив Брежнєва та його прихильників. Провал “косигінських реформ” повернув економіку країни на початку 70-х рр. до старого принципу – “екстенсивного розвитку народного господарства країни”, переваги групи “А” – засобів виробництва над групою “Б” – засобів споживання.

К. у 70-ті рр. продовжував керувати урядом країни, виконуючи курс партії, який пізніше отримав назву “застій”. Протистояння між **К.** та Брежнєвим призвели до виходу на пенсію **К.** у жовтні 1980 р. А через два місяці **К.** помер.

Літ.: *Андріянов В. И.* Косыгин / В. И. Андріянов. – М. : Молодая гвардия, 2003. – 368 с. – (Серія: Жизнь замечательных людей; Серия биографий); *Гвишиани А. Д.* Феномен Косыгина. Записки внука. Мнения современников / А. Д. Гвишиани. – М. : Фонд культуры “Екатерина”, 2004. – 312 с.; *Косыгин А. Н.* Избранные речи и статьи / А. Н. Косыгин. – М. : Политиздат, 1974. – 786 с.
Вировий С.І.

КОЧУБЕЙ ВІКТОР ПАВЛОВИЧ (11(22).11.1768, с. Диканька Полтавської губернії – 3(14).06.1834, Москва) – дипломат, державний діяч, граф (з 1799 р.), князь (з 1831 р.).

Племінник князя О.О.Безбородька. З 1775 р. жив у Санкт-Петербурзі та навчався в приватному пансіонаті де Вільнева. З 1776 р. був зарахований на військову службу до лейб-гвардії Преображенського полку. З 1784 р. – ад'ютант Г.О.Потьомкіна. До дипломатичної роботи почав залучатися з 1784 р., коли був зарахований до Стокгольмської місії. Одночасно з дипломатичною діяльністю відвідував лекції в Упсальському університеті, з метою продовження освіти відвідав Голландію та Францію. Брав участь у підписанні Яського миру (1791). У 1792 р. **К.** був призначений надзвичайним і повноважним послом у Константинополі, де брав активну участь у перемовинах з турецькими міністрами; досяг змін торговельного тарифу для Росії. У 1796 р. був відкликаний до Росії, де протягом кількох років був членом Колегії закордонних справ, віце-канцлером російського уряду. У 1797 р. отримав чин дійсного таємного радника. У 1799 р. вийшов у відставку. З 1801 р. – сенатор, керуючий Колегією закордонних справ, член Негласного комітету імператора Олександра І; зарекомендував себе прихильником помірних реформ. З листопада 1802 р. був у складі Комітету з устрою життєдіяльності євреїв.

К. став першим міністром внутрішніх справ Росії у 1802 р. Провів значну роботу щодо задоволення потреб держави головним чином продовольчих та промислового характеру. Входив до складу інших вищих державних органів – Сенату, Комітету міністрів, Державної ради.

З 1819 р. очолював департамент цивільних і духовних справ. З 1819 р. – міністр внутрішніх справ, де, однак, не зміг здійснити широкі адміністративні реформи, які планував. У 1827 р. був призначений на посаду голови Державної ради та Комітету міністрів. З 1834 р. зайняв посаду міністра внутрішніх справ. Почесний член Російської Академії, Петербурзького та Московського університетів, Петербурзької духовної академії, Вільного економічного товариства, Московського товариства сільських господарів. Удостоєний орденів Св. Володимира II ст., Св. Олександра Невського, Св. Володимира I ст., Св. Апостола Андрія Первозванного.

К. відомий як активний прихильник реформування державного устрою Росії. Захоплювався ідеєю звільнення селян від кріпацтва, виступав одним з ініціаторів створення і видання відомого закону про “вільних хліборобів” (1803), який надавав право поміщикам звільняти своїх кріпаків і забезпечувати їх власною землею на умовах, що затверджувалися урядом; активно займався питаннями освіти та попечительською діяльністю. З 1803 р. був головою Комітету з врядування справ естляндських та ліфляндських селян. Займаючись питаннями зовнішньої політики імперії, **К.** вважав, що вона згідно з кращими заповідями XVIII ст. має “грунтуватися на користі держави, а не на пристрасті до тієї або іншої держави” і вважав природним другом Російської імперії насамперед Англію. Став лідером “англійської партії”.

У питанні політичних змін виступав прихильником ідеї поділу влади з огляду збереження непорушності самодержавства. Поділ влади трактував як точне визначення взаємовідносин між різними державними органами (передусім між міністерствами і Сенатом), а також як розширення сфери компетенції міністрів та ліквідації колегіальності у виконавчих органах влади. Вважав необхідним приступити до перетворення внутрішнього управління шляхом упорядкування фінансів та реорганізації органів виконавчої влади. Пропонував об'єднати Міністерство поліції з Міністерством внутрішніх справ, а також створити Міністерство духовних справ та народної освіти (“Записка гр. В.П.Кочубея о положении империи и мерах к прекращению беспорядков и введению лучшего устройства в разные отрасли правительстве составляющие”).

Літ.: Сухарева О. В. Кто был кто в России от Петра I до Павла I / О. В. Сухарева. – М. : АСТ ; Астрель ; Люкс, 2005; Мелиничук Г. “Народ-донор?” Сбывшиеся и несбывшиеся мечты Виктора Кочубея / Георгий Мелиничук // День. – 2002. – № 91; Шикман А. П. Деятели отечественной истории : биограф. справ. / А. П. Шикман. – М. : АСТ–ЛТД, 1997.

Богомаз К.Ю., Гевель К.М.

КРАВЧУК ЛЕОНІД МАКАРОВИЧ (10.01.1934 р., с. Великий Житин Рівненського р-ну, Рівненської обл.) – український державний і громадянсько-політичний діяч, кандидат економічних наук (1970), почесний доктор, професор багатьох вітчизняних і зарубіжних інститутів, перший всенародно обраний Президент України.

До школи вперше пішов за часів німецької окупації в роки Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941-1945 рр. Навчався всього 2 місяці, проте після війни за один рік пройшов 4-річну шкільну програму. В 1953 р. закінчив Рівненський кооперативний технікум, 1958 – економічний факультет Київського державного університету ім. Т.Г.Шевченка. У 1967-1970 рр. навчався в аспірантурі Академії суспільних наук (Москва), де захистив кандидатську дисертацію на тему: “Сутність прибутку при соціалізмі та його роль у колгоспному виробництві”. З 1970 р. працює в апараті ЦК КПУ, де пройшов шлях від завідуючого сектором до 2-го секретаря ЦК, з червня 1990 р. – член Політбюро ЦК КПУ. Депутат Верховної Ради (ВР) СРСР 10-го (1984-1989) та 11-го (1989-1991) скликань. 1990-1991 рр. – член Політбюро ЦК КПУ, Голова Верховної Ради УРСР, України. Народний депутат Верховної Ради УРСР X-XI скликань, народний депутат України XII (I) скликання. Склад повноваження у зв’язку з обранням Президентом України, одночасно (з 25 лютого по жовтень 1992 р.) – голова Державної Думи України. Підписав Біловезьку угоду про створення Співдружності Незалежних Держав 1991 р. Під його керівництвом ВР УРСР проголосила 24 серпня незалежність республіки. З 1992 р. Україна почала здійснювати ринкові реформи. Обвальне падіння в економіці країни, що сталося в результаті розриву загальносоюзних зв’язків, призвело до гіперінфляції та різкого зuboжіння населення. 15 червня 1993 р. **К.** запропонував ВР свій план виходу з кризи влади, яку загостило

політичне протистояння в Україні. Він запропонував призначити дострокові вибори глави держави (призначені на липень 1994 р.). У першому турі набрав найбільшу кількість голосів серед інших кандидатів, але в другому програв Леоніду Кучмі. Обраний народним депутатом у 1994 р. – на довиборах в одному з мажоритарних округів на Тернопільщині. У 1998 р., залишаючись безпартійним, очолив виборчий список Соціал-демократичної партії України (об’єднаної) (СДПУ(о)). Напередодні голосування вступив до СДПУ(о) і привів її до Верховної Ради. З жовтня 1998 р. – член Політбюро і Політради СДПУ(о). У 2002-2006 рр. очолював фракцію СДПУ(о) у Верховній Раді України. У 2006 р. очолив список опозиційного блоку “Не так”. Але за підсумками виборів блок не подолав 3%-й бар’єр.

Нагороджений Срібним орденом “За вірність Вітчизні”, Орденом Міжнародної кадрової академії “За розвиток науки і освіти”, Орденом Жовтневої революції. Має два ордени Трудового Червоного Прапора, дві почесні грамоти Президії Верховної Ради України. У 1999 р. отримав Орден “Ярослава Мудрого” IV ступеня, в 2001 р. – звання “Людина Року” в номінації “Парламентарій року”, Герой України з врученням ордена “Держави” (2001 р.). Автор понад 500 статей в українських і закордонних виданнях на тему внутрішньої і зовнішньої політики України.

Літ.: *Енциклопедія історії України* : у 10 т. / редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. – Т. 5: Кон – Кю / НАН України. Ін-т історії України. – К. : Наук. думка, 2008; *Українська дипломатична енциклопедія* : у 2 т. / редкол. : Л. В. Губерський, В. А. Вергун, В. І. Головченко та ін. – К. : Знання України, 2004. – Т. 1; *Уряди України у XX ст.* / кер. авт. кол. С. В. Кульчицький. – К. : Наук. думка, 2001.

Михненко А.М., Шур Н.О.

КРАЇНА – у політико-географічному відношенні це територія, що має певні кордони, користується державною незалежністю (суверенітетом) або перебуває під владою іншої держави і позбавлена самостійності. **К.** світу поділяються на типи: за географічним положенням – приморські, острівні країни, країни-архіпелаги; за формою правління – республіки, монархії; за адміністративно-територіальним устроєм – унітарні і федеративні; за етнічним складом – багатонаціональні та однонаціональні; за рівнем соціально-еконо-

мічного розвитку – розвинені й такі, що розвиваються. Під поняттям “кордон” розуміють офіційно визначену межу, що окреслює територію, на яку поширюється влада певної держави, її верховенство й суверенітет. Перетинання цієї межі має політико-правовий сенс, означаючи зміну юрисдикції особи, майна, коштів. Кордони можуть бути визначені стихійно, спонтанно, як відображення наявних природних рубежів (річки, гірські пасма, пустелі тощо); їх демаркація може бути також наслідком міжнародно-правових угод. Вони бувають встановлені примусово внаслідок військового або іншого тиску однієї **К.** на іншу. В такому разі проблема кордону, як правило, рано чи пізно знову постає перед учасниками міждержавних відносин, призводить до політичної, а іноді й збройної боротьби за їх перегляд. Територія однієї **К.** може й не становити однієї цілості, а її кордон може бути розірваним. Перетинання державного кордону громадянином іншої **К.** є не просто приватним переміщенням у просторі, а має певне формальне, політико-правове значення. У цій ситуації людина підпадає під юрисдикцію держави, на територію якої вступає, і зобов’язана дотримуватися встановлених у ній законів, а в разі порушення їх може бути притягнута до відповідальності. Оскільки перетинання державного кордону може бути пов’язане з проблемами контрабанди, тероризму, міграції й натуралізації тощо, держава зосереджує значні зусилля на охороні кордону й дотриманні прикордонного (візового та митного режиму). Збереження недоторканності кордонів є важливою функцією держави. У вітчизняній практиці ця функція здійснюється силами й підрозділами органів державної безпеки. Серед понять **К.** вчені виділяють: **К.-рантє**, **К.** золотого мільярда, **К.**, що розвивається, **К.** поліетнічна. **К.-рантє**, це країна, що має значні капіталовкладення в інших **К.** з метою отримання прибутків у вигляді дивідендів від вкладів у цінні папери та відсотків за надані кредити. **К.-р.** це держави, в яких монополії й транснаціональні корпорації здійснюють широкомасштабне вивезення капіталу та отримують відповідні дивіденди. На початку ХХ ст. найважливішими **К.-р.** були Велика Британія і Франція. Після Другої світової війни найбільшими експортерами капіталу, крім названих **К.**, стали США, Німеччина, Японія. Таке

призначення **К.-р.** переважало в марксистській політичній та економічній думці. Для визначення найбагатших і найрозвинутіших **К.** світу використовується термін **К.** золотого мільярда. Вважається, що число жителів цих країн, яке становить меншість населення Землі, приблизно дорівнює мільярду. До складу **К.** золотого мільярда входять Японія, США, Канада та більшість європейських **К.** Досягнутий ними рівень благополуччя, демонстраційний ефект високих життєвих стандартів дають привід для того, щоб до населення цих **К.** застосовувати метафору **К.** золотого мільярда. З-поміж найрозвинутіших **К.** світу доцільно виділити **К.**, що розвиваються, тобто групу найбільш розвинених **К.** світу, які виступають за створення відповідних міжнародних умов для подолання їх економічної, технологічної, торговельної, фінансової та іншої відсталості порівняно з індустріально-розвиненими **К.** В умовах “холодної війни” вони отожднювалися з **К.** “третього світу”, “країнами, що не приєдналися”, “нейтральними націями” або “новоутвореними незалежними націями”. Їх характеристика як “недостатньо розвинених націй” або “нерозвинених націй” має на увазі економічні фактори. Для цієї групи **К.** властива широка політична концепція, яка ґрунтується на міжнародних відносинах, що склалися в післявоєнний період, і містить власні підходи до майбутніх перспектив розвитку цих відносин. Вона виходить як з географічного фактора (включаючи до сфери своєї дії країни Азії, Африки, Латинської Америки), так і з історичного фактора (охоплюючи **К.**, що здобули незалежність у ході боротьби проти колоніалізму і на сучасному етапі виступають проти неокolonіалізму). Ця концепція має також юридичне значення, оскільки сучасне міжнародне право визнає особливі права **К.**, що розвиваються, на розвиток і необхідність надання їм допомоги з боку міжнародного співтовариства та індустріально розвинених **К.** Ці та інші особливості становлять **К.**, що розвиваються, генерують певний напрям думок щодо місця та ролі цих країн у міжнародній системі й зумовлюють їх відповідну міжнародно-правову позицію. На думку науковців, сьогодні у світі важливе місце займає **К.** поліетнічна, базовою ознакою якої є спільність проживання на території двох і більше етносів або етнічних

груп. У широкому значенні поліетнічність (багатонаціональність) притаманна майже всім **К.** сучасного світу. У поліетнічній **К.** набагато розвиненіші й глибші за змістом форми інституційного забезпечення поліетнічності, ніж у тих **К.**, де хоч і проживають різні автохтонні етнічні групи, але якийсь із етносів складає явну більшість населення даної **К.** У кожній конкретній такій **К.** залежно від історичних умов її розвитку можуть проявлятися і реально проявляються й інші, тільки їй притаманні риси поліетнічності. Особливо це слід враховувати при виробленні і здійсненні державної етнополітики, спрямованої на регулювання міжетнічних відносин у поліетнічній **К.**, адже поліетнічність може не тільки служити джерелом соціального і культурного збагачення, але у разі відсутності ефективної державної етнополітики, нерідко призводить до конфліктів на етнічному ґрунті, що супроводжуються насильством і руйнуванням, викликають у відповідь дії репресивного характеру, ставлять під загрозу єдність держав, на території яких вони відбуваються, і створюють небезпеку втягнення в них сусідніх **К.**

Літ.: *Енциклопедичний словник з державного управління* / уклад. : Ю. П. Сурмін, В. Д. Бакуменко, А. М. Михненко та ін. ; за ред. Ю. В. Ковбасюка, В. П. Трощинського, Ю. П. Сурміна. – К. : НАДУ, 2010; *Енциклопедія Історії України* / за заг. ред. В. М. Литвина. – К. : Наук. думка, 2009; *Політологічний енциклопедичний словник* / за заг. ред. Ю. С. Шемшученка. – К. : Генеза, 2004; *Українська дипломатична енциклопедія* / ред. кол. Л. В. Губерський та ін. – К. : Знання України, 2004.

Михненко А.М.

КРИМСЬКИЙ ХАНАТ – державне утворення, що виникло в 1502 р. після розгрому Великої Орди й захоплення “тронного улусу”. Відтоді Кримський улус стає ханатом. **К.х.** не зумів вибороти самостійність і вимушений був визнати васальну залежність від Османської імперії.

Терени держави розширювалися і в середині XVI ст. уже становили 200 тис. км². Крім власне території Криму (майже 27 тис. км²), до неї входили землі від гирла Дніпра до гирла Дону й р. Кубані аж до Грузії. Столицею **К.х.** був Кирим, а згодом став Бахчисарай. Політичний устрій держави копіював золотоординський. За формою правління **К.х.** був монархією, яку очолював хан. Формувалися адміністративні й судові органи

влади. Знать становили князі (беї), які очолювали роди, темники (воєначальники), керівники військових підрозділів, що налічували по 1 тис. вояків, та ін. Хан мав заступників: калгу (правитель східної частини держави) й нуреддіна (правитель західної частини держави). Його влада суттєво обмежувалася князями чотирьох, а пізніше – шести родів, що мали право збирати з’їзд родів – курултай, що вирішував найголовніші питання, і входили до державної ради дивану. Вони ж командували значними військовими силами, могли здійснювати без відома хана військові виправи і вступати в самостійні відносини з іноземними володарями. Привілейовані члени інших родів (усіх близько 60) називалися мурзами.

До початку XVI ст. татари займалися кочовим скотарством, примітивне землеробство лише зароджувалося. Вони були вільними, сплачуючи незначні податки на користь мурз. Велика увага приділялася військовій справі, до якої чоловіків готували з дитинства. Кримське військо не мало рівних собі у світі щодо рухливості: за день могло подолати близько 120 км. Стан господарства в ханаті мав архаїчний характер і, як правило, не забезпечував матеріальних потреб більшості населення, що постійно жило в злиднях і часто голодувало. Тому, аби поліпшити своє становище, татари часто вдавалися до грабівницьких нападів на сусідні землі, насамперед українські, масово забираючи людей у ясир, щоб потім продавати як рабів на невільницьких ринках. Кримськотатарське суспільство було ранньодержавним, у ньому лише зароджувалися феодальні відносини. Створення **К.х.** мало важливе значення для формування кримськотатарського народу. Проте агресивність його еліти обернулася жахливою трагедією для населення українських земель.

Літ.: *Гайдай Л.* Історія України в особах, термінах, назвах і поняттях / Л. Гайдай. – Львів : Вежа, 2000; *Довідник з історії України* / за ред. І. Підкови та Р. Шуста. – К. : Генеза, 1993; *Стороженко І.* Кримське ханство кінця XV – середини XVII ст. як складова частина Великого Кордону України / І. Стороженко // Київ. старовина. – 2006. – № 5; *Храпунов І. Н.* Древняя история Крыма : учеб. пособие / И. Н. Храпунов ; Крым. отд-ние Ин-та востоковедения им. А. Е. Крымского НАН Украины, Истор.-археолог. Фонд “Исследование тысячелетий”. – Симферополь : Сонат, 2003.

Козак В.І.

КРОЗЬЄ МІШЕЛЬ (Crozier M.), 1922 р. н. – французький соціолог, засновник Центру соціології організацій в Парижі, постійний консультант французького уряду з питань економічного планування та муніципального управління. В колі його досліджень – механізми функціонування бюрократичних структур у вирішенні управлінських кризових ситуацій. **К.** вважає кризу бюрократичного управління головним чинником кризи сучасного суспільства, з цієї причини дослідження “бюрократичного феномену” складає центральну ланку його досліджень, таких як “Блоковане суспільство” (1970), “Актор і система” (1977), “Суспільство не змінюється вказівками” (1979), а також “Сучасна держава – обмежена держава” (1987), складають єдиний цикл, присвячений пошуку нової стратегії реформування етатизованої французької держави.

Бюрократичну кризу, на думку **К.**, слід розглядати в контексті дисфункції традиційної ієрархізованої влади й потребує негайної переоцінки авторитарної та самодостатньої ролі держави в суспільстві, її десакарізації. Сучасні владні відносини повинні трансформуватися з жорстко примусових у систему домовленостей, узгоджень, але методи управління не можуть залишатися старими.

У сучасній соціології, на його думку, має місце три головних визначення бюрократії: перша традиційно ототожнюється з державною бюрократією, друга є втіленням веберівського принципу раціоналізму соціального устрою, третя висловлює популістську традицію розуміння бюрократичних процедур як системи гальмування та перешкодження соціальному розвитку. На дисфункціональному сенсі держави зосереджує свою увагу **К.**, вважаючи її ознакою невідповідності засобів регуляції та контролю в управлінні новим соціально-економічним та культурним розвитком.

Бюрократія, яка вважає себе втіленням раціонального начала держави, намагається збільшити владний інструментарій у формі різноманітних регламентацій і правил з метою контролю “сфер невизначеності”, тобто сфери самодіяльності суб’єктів на нижчих рівнях ієрархічних (у т. ч. неформальних) структур. Оскільки бюрократична система не в змозі адекватно і вчасно реагувати на зміни, вона вимушена розробляти додаткові правила до вже існуючих, збільшувати

кількість комісій, потрапляючи таким чином у “замкнуте коло” посилення бюрократичних рис суспільства – усе це породжує гіперцентралізацію та системну безвідповідальність.

У практичному аспекті сучасна криза управління – це криза перевантаження та дисбалансу механізму прийняття рішень в умовах відсутності відносно самостійних підсистем на нижчих та середніх рівнях суспільної організації, внаслідок чого будь-який незначний місцевий конфлікт перетворюється в державну проблему. **К.** фіксує новий парадокс сучасного державного управління: якщо раніше міцність державної влади залежала від розширення сфери управлінських рішень, на яку вони поширювалися, то зараз розширення цієї сфери тільки збільшує уразливість влади.

Гіперцентралізація сфери прийняття рішень у поєднанні з обмеженістю ініціативи на нижчих рівнях управлінської ієрархії, штучні ускладнення доступу до її верхівки, перетворення її у замкнуту касту потребує трансформації системи шляхом свідомо створеної “бюрократичної кризи”, внаслідок чого відбувається “вибухова”, миттєва зміна бюрократичних угруповань та створюється “нова бюрократична рівновага”. Така послідовність періодів стабільності та стрімких моментів трансформації складають “бюрократичний ритм розвитку”, що призводить до подальшого посилення централізації та бюрократизації.

К. доходить висновку, що такий ритм трансформацій, притаманний державі XIX ст., уже не відповідає потребам ефективного функціонування системи управління і шкодить суспільному розвитку. В епоху прискорення соціальних змін необхідні поступові, системні, свідомі трансформації державного управління, які ґрунтуються на “добрій волі” управлінської еліти та сталій системі виховання й освіти нової генерації управлінців.

Літ.: Crozier M. L'Acteur et le system / M. Crozier, 1977; Crozier M. La société bloquée / M. Crozier, 1970; Crozier M. État moderne, État modeste / M. Crozier, 1987; Спиридонова В. И. Бюрократия и реформа (анализ концепции М. Крозье) / В. И. Спиридонова. – М. : [б. и.], 1997; Хмель В. В. Государство и общество: грани свободы / В. В. Хмель. – Днепропетровск : [б. и.], 1998; Touraine A. La foi de Michel Crozier / A. Touraine // L'Éxpansion, 1979. – № 130.

Хмель Т.В.

КУРІНЬ ГЛУХІВСЬКИЙ – спеціальний навчальний заклад напіввійськового типу, створений у столиці Гетьманщини – м. Глухові в 40-х рр. XVIII ст. Гетьманщина мала досить розгалужений управлінський апарат, який складався з багатьох центральних та місцевих установ. Для його нормального функціонування треба було чимало кваліфікованих спеціалістів різного профілю, які б мали військову, адміністративну, правову, фінансову тощо підготовку. На початку існування Гетьманської держави це були кадри, які набули спеціальної освіти і практики в козацькому війську або польських державних установах.

З другої половини XVII ст. кадри необхідно було готувати власними силами. На основних постачальників кадрів для управлінського апарату Гетьманщини перетворилися Києво-Могилянська академія, а пізніше й Чернігівський, Переяславський, Харківський колегіуми. За 150 років тільки зі стін академії вийшло близько 25 тис. осіб. Освіта забезпечувала їм зайняття посад у канцеляриях генерального, полкового, сотенного урядів, а в перспективі й старшинських посад вищого рівня. Проте, як навчальні заклади гуманітарного спрямування, академія та колегіуми надавали своїм учням ґрунтовні знання загальноосвітнього характеру і не готували фахівців з окремих галузей знань. Спеціальна освіта набувалася переважно практикою. Велику роль у підготовці кадрів для адміністративно-судових і фінансових органів відігравали гетьманські канцелярії центральних і місцевих установ та особливо Генеральна військова канцелярія – вища державна військово-адміністративна установа Української козацької держави XVII-XVIII ст. Аналогічна підготовка здійснювалася також на полковому і сотенному рівнях управління – у полкових канцеляриях та сотенних правліннях. Потреба в цьому була значна, оскільки в кожній полковій канцелярії нараховувалось від 10 до 16 канцеляристів. Тому кращих випускників парафіяльних шкіл, які “понятость иметимуть”, призначали в сотенні правління та полкові канцелярії “до письмових справ”, а в подальшому “наряжали до сотенних старшин”.

У зв’язку зі зростанням вимог до освітньої підготовки управлінців у провідних університетах Німеччини та Австрії в 1720-1730-х рр. почали створюватися спеціальні

програми, орієнтовані на підготовку адміністративних кадрів для органів державної влади. Це був важливий крок на шляху становлення професійної державної служби в країнах Західної Європи. Отже, створення **К.Г.** фактично збіглося в часі з аналогічними процесами у Західній Європі.

К.Г. підпорядковувався генеральному писареві, безпосередньо керував ним старший канцелярист. До нього приймали юнаків переважно із старшинських родин, які подавали докази про власне “благонравіє” та свідоцтва про закінчення Київської академії. Зараховані до **К.Г.** приймали присягу і заносилися до списку військових канцеляристів. Перебував **К.Г.** на утриманні Військового скарбу, в ньому панувала сувора військова дисципліна. Навчання складалося з теоретичної та практичної підготовки. Вивчалися юриспруденція, камеральні (фінансово-економічні) науки, військова теорія. На певному етапі навчання доручали вести окремі справи та включали до складу різних комісій, які виїжджали для розгляду судових справ у полки і сотні. За виконання доручення канцеляристи-курінчики одержували спеціальну платню. Випускники **К.Г.** призначалися на посади бунчукових товаришів, сотників, полкової старшини тощо.

З числа вихованців **К.Г.** за І.Скоропадського виділялись Григорій Грабянка – літописець, Микола Ханенко – автор Діаріуша та ін.

Літ.: Кук В. Канцелярський курінь у Глухові / В. Кук // Знання та праця. – 1969. – № 2; Мельник Л. Гетьманщина першої чверті XVIII століття : навч. посіб. / Л. Мельник. – К. : ІЗМН, 1997; Панашенко В. В. Навчання козацьких дітей грамоти та військової справи на Лівобережній Україні в XVIII ст. / В. В. Панашенко // Укр. іст. журн. – 1972. – № 2; Полонська-Василенко Н. Історія України : у 2 т / Н. Полонська-Василенко. – К. : Либідь, 1992. – Т. 1; Прокопенко Л. Л. Генеза та розвиток державної освітньої політики в Україні (IX – початок XX ст.) / Л. Л. Прокопенко. – Дніпропетровськ : ДРІДУ НАДУ, 2008; Серьогін С. М. Влада і державна служба: історичний аспект : навч. посіб. / С. М. Серьогін. – К. : Вид-во УАДУ, 1999; Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетьманства / Д. Н. Бантыш-Каменский. – К. : Час, 1993.

Прокопенко Л.Л.

КУЧМА ЛЕОНІД ДАНИЛОВИЧ (9.08.1938 р., Чайкине, Чернігівська область) –

український політик, Прем'єр-міністр України з 13.10.1992 по 21.09.1993 р., другий Президент України (19.07.1994-23.01.2005), лауреат

реат Ленінської премії (1981), лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки (1993), нагороджений вищими нагородами багатьох країн та міжнародних організацій. У 1960 р. здобув освіту інженера-механіка в галузі ракетної техніки на фізико-технічному факультеті Дніпропетровського університету. У 1960-1982 рр. інженер, старший інженер, провідний конструктор, помічник головного конструктора, технічний керівник випробувань ракетно-космічних комплексів космодрому Байконур (Казахстан). Секретар партійного комітету Конструкторського бюро "Південне" (1975-1981), пізніше – секретар парткому Виробничого об'єднання "Південний машинобудівний завод" (1981-1982) – найбільшого заводу військової та ракетно-космічної техніки, а також цивільної продукції в Радянському Союзі на той час. Перший заступник генерального конструктора КБ "Південне" (1982-1986), генеральний директор ВО "Південний

машинобудівний завод" (1986-1992). У 1990-1992 рр. – народний депутат УРСР (12-го скликання, а пізніше – Верховної Ради України 1-го скликання), член Комісії з питань оборони і державної безпеки. Прем'єр-міністр України, член Ради національної безпеки і оборони (1992-1993). З грудня 1993 р. – президент Ради промисловців та підприємців України. З березня 1994 р. по серпень 1994 р. – народний депутат України 2-го скликання, член міжрегіональної депутатської групи.

Написав низку книжок: "Вірю в український народ", "Про найголовніше", "Україна – не Росія", "Своїм шляхом. Роздуми про економічні реформи в Україні". Засновник Благодійної організації Президентський фонд "Україна", який створено з метою сприяння розбудові та консолідації громадянського суспільства, а також захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні.

Літ.: Кучма Л. Д. Украина – не Россия / Л. Д. Кучма. – М. : Издат. дом "Время", 2003; Корж Г. П. Леонид Кучма. Настоящая биография второго Президента Украины / Г. П. Корж. – Х. : Фолио, 2005. – (Серия "Время и судьбы"); Кучма Л. Д. После майдана. Записки президента. 2005-2006 / Л. Д. Кучма. – К. : [б. и.], 2007; Уряди України у ХХ ст. Наук.-документ. вид. – К. : Наук. думка, 2001.

Ралдугін Є. О.

Л

ЛАЗАРЕНКО ПАВЛО ІВАНОВИЧ – народився 23 січня 1953 р. в с. Карпівка Широ-ківського району Дніпропетровської області

в селянській родині. В 1970 р. працював водієм в колгоспі “Зоря комунізму” Широ-ківського району Дніпро-петровської області. З травня 1971 по червень 1973 р. проходив строкову військову службу в лавах Радян-ської армії на кордоні з Афганістаном.

Після демобілізації навчався на агрономіч-ному факультеті Дніпропетровського сіль-ськогосподарського інституту, який закінчив з відзнакою у 1978 р., отримавши спеціаль-ність вчений-агроном.

З 1978 по 1983 р. працював у колгоспі ім. Ка-лініна Новомосковського району Дніпро-петровської області на посадах агронома-організатора, головного агронома, а з 1979 до 1983 р. – головою правління колгоспу (обраний у 24-річному віці).

На початку 1984 р. **Л.** призначено началь-ником управління сільського господарства Царичанського райвиконкому.

З 1985 до 1987 рр. працював у Царичан-ському райкомі КПУ.

З 1987 до 1990 рр. – у Дніпропетровському обкомі КПУ, обіймав посади, пов’язані з сільськогосподарським виробництвом і хар-човою промисловістю. У лютому 1990 р. був обраний головою ради агропромислового комплексу Дніпропетровської області.

У серпні 1991 р. **Л.** обрали першим заступ-ником голови виконкому Дніпропетровської обласної ради. Крім того, його було призна-чено начальником обласного управління сільського господарства.

З березня 1992 до червня 1994 р. **Л.** очолю-вав Дніпропетровську обласну державну адміністрацію.

У червні 1994 р. був обраний головою Дні-пропетровської обласної ради і одночасно народним депутатом України.

До досягнень команди **Л.** цього періоду мож-на віднести організацію роботи з будівницт-ва і пуску метрополітену в м. Дніпропет-ровську, завершення будівництва киснево-конверторного комплексу на металургійно-му комбінаті ім. Дзержинського та ваку-умного цеху сталі на Нижньодніпровському трубопрокатному заводі, відродження най-більш відсталих в області Синельнівського та Юр’ївського районів.

За поданням Прем’єр-міністра України Є.Марчука Президент України Л.Кучма при-значив **Л.** 5 вересня 1995 р. першим віце-прем’єр-міністром.

28 травня 1996 р. **Л.** затверджено Прем’єр-міністром України. На цій посаді він перебу-вав до 2 липня 1997 р. За цей період було впро-ваджено державну монополію на підакцизні товари та проведено грошову реформу.

Під час перебування на посаді Прем’єр-міністра **Л.** звинувачувався опозиційною пресою в монополізації газового ринку Ук-раїни та злочинній корупції. Його також вважали лідером т. зв. “дніпропетровського клану”.

Після звільнення з посади голови уряду **Л.** перейшов до різкої опозиції Президентіві Україні Л.Кучмі. У серпні 1997 р. очолив парламентську фракцію “Єдність”, а у ве-ресні того ж року був обраний головою Все-українського об’єднання “Тромада”.

На виборах до Верховної Ради 1998 р. “Тро-мада” подолала 4% бар’єр і **Л.** очолив її фракцію (сам **Л.** став депутатом від 40-го виборчого округу Дніпропетровської об-ласті). Під час своєї депутатської діяльності входив до складу делегації України в ПАРЕ. 14 вересня 1998 р. Генеральна прокуратура України порушила кримінальну справу про-ти **Л.** за розкрадання державного майна в особливо великих розмірах. Одночас правосуддя Швейцарії засудило **Л.** до ув’язнення за відмивання грошей у банках Швейцарії.

17 лютого 1999 р. Верховна Рада України ухвалила рішення про зняття депутатської

недоторканності з **Л.** (за таке рішення проголосувало 310 депутатів). За тиждень перед цим він виїхав з України та намагався отримати політичний притулок у США, проте був заарештований згідно з рішенням влади цієї країни, і таким чином, опинився в ув'язненні під слідством у США та в Україні. Судовий процес у справі **Л.** розпочався влітку 2001 р. та проходив у Сан-Франциско, оскільки в Каліфорнії його сім'я володіє ранчо. 25 серпня 2006 р. **Л.** був засуджений до дев'яти років тюремного ув'язнення і штрафу в 10 млн дол.

Однак і перебуваючи під арештом, **Л.** не полишає політичної діяльності. У квітні 2006 р. він очолював список партії "Громада" на виборах до Дніпропетровської обласної ради та був обраний народним депутатом.

З квітня 1994 р. **Л.** – державний службовець 1-го рангу. Він є автором та співавтором монографій "Эколого-биологические основы сельскохозяйственного районирования территорий (на примере Днепропетровской области)", "Севооборот и функционирование агроцентра", "Научные основы реформирования при переходе к рынку", "Україна – останній шанс: стратегія національного порятунку".

Літ.: *Україна молода*. – 2005 (№ 205). – 3 листоп.; *Дніпропетровська сім'я-2* : довідник / С. Конончук, С. Піховшек. – К. : [б. в.], 1997; *Хто є хто в Україні* / Ю. Марченко, О. Телешко. – К. : К.І.С., 2006.

Дірявка Ю.П.

ЛЕГАЛІЗАЦІЯ (від лат. *legalis* – законний) – 1) офіційне визнання факту утворення юридичної особи, узаконення її діяльності; 2) надання юридичної сили певному акту; 3) підтвердження дійсності підписів на документах. Наприклад, **Л.** об'єднань громадян в Україні здійснюється шляхом реєстрації або повідомлення про заснування. Згідно із ст. 14 Закону України "Про об'єднання громадян" **Л.** громадських організацій проводиться відповідно Міністерством юстиції України, місцевим органом державної виконавчої влади. Якщо діяльність місцевих громад, організацій поширюється на територію двох або більше адміністративно-територіальних одиниць, її **Л.** здійснюється органом, на території якого перебуває громадська організація.

У випадках, коли громадяни України за кордоном влаштовуються на роботу, вступають

до навчальних закладів, укладають шлюб, беруть участь у створенні юридичних фірм, – їм потрібно надати відповідні українські документи. Для того щоб такі документи визнавалися і приймалися до розгляду за кордоном, як правило, їх необхідно легалізувати. Така ж вимога поширюється на іноземні документи, що подаються в Україну.

Розрізняють **Л.** документів, які обертаються всередині держави, – вона здійснюється за допомогою реквізитів правового документа, що визначаються нормативно, нотаріальним посвідченням та реєстрацією (порядок **Л.** конкретного виду документа визначається законодавчо), і **Л.** документів, що обертаються за межами держави, в якій вони створені.

Крім звичайних вимог до форми та процедури ухвалення документа, **Л.** здійснюється за допомогою додаткових форм. До них належать: консульська **Л.** – оригінали документів або копії документів, що не підлягають вивезенню за кордон. Їх засвідчує нотаріус, а його підпис засвідчують орган Міністерства юстиції України та Департамент консульської служби МЗС України. Після **Л.** в Департаменті консульської служби офіційні документи повинні бути засвідчені в дипломатичному представництві тієї країни, де вони будуть використовуватись.

Департамент консульської служби не легалізує документи, складені на території іноземних держав. Такі документи мають бути легалізовані в консульській установі України в державі походження документів. У разі відсутності в країні походження документів консульської установи України іноземні документи можуть бути легалізовані Департаментом консульської служби МЗС України за умови їх засвідчення в МЗС країни походження документів та в консульській установі цієї країни, що представляє її інтереси в Україні.

22 грудня 2003 р. в Україні набула чинності Гаазька конвенція, що скасовує вимогу **Л.** іноземних офіційних документів (1961 р.). На документі або на особливому аркуші, скріпленому з документом, який буде використовуватись на території держав-учасниць Конвенції (в тому числі і України), має засвідчуватись апостилом, що являє собою відбиток штамп певної форми, де вказується, чий підпис, посада та печатка підтверджується, хто, коли і де її засвідчив, підпис особи, яка посвідчила документ.

В Україні, залежно від типу документа, апостиль проставляють органи Міністерства освіти і науки України – на офіційних документах, виданих навчальними закладами, державними органами, підприємствами, установами і організаціями, що стосуються сфери освіти і науки (до таких документів належать: дипломи про освіту, сертифікати про присвоєння вчених звань, атестати, довідки з навчальних закладів, навчальні плани та ін.); органи Міністерства юстиції України – на документах, що видаються органами юстиції та судами, а також на документах, що оформляються нотаріусами України (зокрема свідоцтва та довідки, видані органами РАЦС, документи, видані або засвідчені нотаріусами, судові рішення та довідки); органи Міністерства закордонних справ України – на всіх інших видах документів. Існує ряд документів, які не підлягають Л. та апостилю: оригінали та копії паспортів, профспілкових квитків, трудових книжок, військових квитків, посвідчень особи, пенсійних книжок, посвідчень водія, характеристик тощо.

Літ.: *Закон України про об'єднання громадян* // Відом. Верхов. Ради України. – 1992. – № 34; Скакун О. Ф. Теорія держави і права : підручник : пер. з рос. / О. Ф. Скакун. – Х. : Консум, 2001. – 656 с.; Чиркин В. Е. Государствование : учебник / В. Е. Чиркин. – М. : [б. и.], 1999.

Потьомкіна Ю.С.

ЛЕГІТИМНІСТЬ (від лат. *legitimus* – законний, правомірний) – соціально значущий порядок походження та функціонування влади, який робить можливим досягнення згоди у владних структурах і в їх взаємодії із суспільством. Обов'язкова ознака законної влади будь-якої цивілізованої держави, що позначає визнання її як усередині країни, так і на міжнародній арені.

Історія поняття “Л.” походить із середніх віків, коли складається розуміння Л. як згоди зі звичаями, традиціями і встановленою поведінкою. Л. переважно трактувалася як право верховних посадових осіб діяти відповідно звичаям, але вже із середини XIV ст. починає вживатися як правомочність виборної влади. У науковий обіг термін “Л.” ввів М.Вебер, який зазначав, що будь-яка влада потребує самовиправдання, визнання та підтримки. Л. влади – це її етична оцінка, яку не слід плутати з поняттям легальності

як характеристики юридичної. Будь-яка влада, якщо вона видає закони та забезпечує їх виконання, легальна. Але водночас вона може залишатися невизнаною народом, тобто не бути легітимною (тим часом у суспільстві може діяти не тільки нелегітимна, а і нелегальна влада, наприклад влада мафіозних структур).

М.Вебер запропонував розрізняти три ідеальних типи Л.: традиційну, харизматичну та раціонально-легальну. Традиційна Л. спирається на сукупність звичаїв та звичку їх дотримуватися. Така Л. є найстійкішою, оскільки сталими є самі традиції і звичаї. Харизматична Л. визначається відданістю суб'єктів (підданих) справі або особистим якостям лідера. Культивується велич самої особи керівника, авторитет якого освячують владні структури, що сприяє визнанню влади населенням. Раціонально-легальна Л. передбачає відповідність дій політичного режиму тим принципам, за допомогою яких він був встановлений. За цього типу Л. органи влади та їхні керівники обираються через демократичні процедури й відповідальні перед виборцями. Раціонально-легальний тип Л. є основним типом Л. політичної влади в сучасних демократичних державах, оскільки він ґрунтується на довірі громадян до держави, на відміну від персоналізованого типу Л., пов'язаного з довірою до осіб керівників. Наприклад, якщо мова йде про демократію, то дії влади повинні відповідати її вимогам. Практично це може бути виражено в утвердженні влади за допомогою традиційних демократичних інститутів (виборів, референдуму).

Веберівська типологія набула загального визнання, хоча деякі вчені доповнюють її іншими типами Л. Американський політолог Д.Істон виокремив ідеологічну Л., яка спирається на переконаність індивідів у правильності тих ідеологічних цінностей, які проголошені владою; структурну Л., що випливає з довіри населення до структур і норм режиму (до законів, органів влади); персональну Л., що має своїм джерелом віру громадян у компетентність лідера, його здатність відповідним чином використовувати владу. В умовах демократії подібний тип Л. проявляється у повторному переобранні лідерів на виборах.

Французький політолог Т.Л.Шабо говорить про можливість демократичної (спирається

на волевиявлення керованих), технократичної (пов'язана з умінням володарювати) і онтологічної (відповідність влади універсальним принципам людського і соціального буття) **Л**.

Італійський соціолог і історик Г.Ферреро, характеризуючи типи легітимних форм правління, залежно від джерела походження влади виділяє два типи **Л**: монархічну та демократичну.

У реальній практиці різні типи **Л** можуть взаємодоповнювати один одного. Наприклад, у суспільствах, де зберігаються елементи патріархальної або підданської культури, традиції родоплемінних відносин, президенти, які пройшли через процедуру виборів, намагаються заручитися і традиційною **Л**. Подібне поєднання правових і традиційних основ влади спостерігається і в колишніх радянських республіках СРСР, а нині в суверенних державах Азії. Найбільшим потенціалом **Л** володіють демократичні режими, в яких додатковим джерелом **Л** влади є економічна і соціальна ефективність режиму, що виражається у високому рівні життя населення. Диктаторські режими, побудовані на примусі, також намагаються заручитися **Л**. Значною мірою тоталітарні режими (СРСР, націонал-соціалістична Німеччина) спиралися на ідеологічну і харизматичну **Л**. Тут за допомогою ідеологічних міфів і пропаганди були створені культи вождів і віра у справедливість існуючого режиму.

Для підтримки **Л** використовуються найрізноманітніші заходи: зміна чинного законодавства і форм державного правління; урахування національних традицій і звичаїв; відокремлення політичних інститутів від армії; здійснення економічних та соціальних програм; підтримка законності та правопорядку; популяризація особистих якостей керівників держави та уряду тощо.

Літ.: Шляхтун П. П. Політологія: історія та теорія : підручник / П. П. Шляхтун. – К. : Центр навч. л-ри, 2010. – 472 с.; Юрій М. Ф. Політологія / М. Ф. Юрій. – К. : [б. в.], 2006. – 367 с.; Скакун О. Ф. Теорія держави і права : підручник : пер. з рос. / О. Ф. Скакун. – Х. : Консум, 2001. – 656 с.; Чиркин В. Е. Государствоведение / В. Е. Чиркин. – М. : Ученик, 1999.

Потьомкіна Ю. С.

ЛЕГІТИМНІСТЬ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ – широке та складне явище, яке виражає зв'язок інтересів з внутрішньою оцінкою людей,

яка залежить від їх стверджень, світосприйняття та повсякденного життя. **Л.д.в.** може бути частковою та навіть неузгодженою, оскільки в суспільстві існують різні верстви населення з різними інтересами. Протягом усього розвитку суспільства люди по-різному розуміли сам термін легітимності та поняття про ідеальну державу. Однак легітимність завжди мала вирішальне значення для держави, оскільки від цього залежало майбутнє існуючого режиму. Спроможність системи створити та підтримати у людей настанову, що існуючі політичні інститути є найкращими із можливих для суспільства за сучасних умов. **Л.д.в.** сприяє виконанню політичною владою таких її функцій, як визначення напряму політичного і економічного розвитку, його цілей та забезпечення консолідації суспільства довкола них. Щоб забезпечити необхідний рівень **Л.д.в.**, владні структури, інші соціальні інститути використовують досить широкий спектр політичних засобів. Передусім, це створення відповідної ідеології, розробка політичних міфів та ритуалів. Другим досить важливим методом забезпечення **Л.д.в.** виступає консолідація інститутів держави з різноманітними суспільними елітами, лідерами громадської думки, регіональними нотаблями. Крім **Л.д.в.**, це забезпечує владним та іншим соціальним інститутам певний ступінь контролю за різними сферами життєдіяльності населення. Слід також виокремити такий засіб **Л.д.в.**, як використання електорального механізму. В межах виборчого процесу відбувається змагання претендентів, які експлуатують (з метою забезпечення масової підтримки) різні типи **Л.д.в.** з урахуванням соціокультурних особливостей регіонів. Загальною умовою ефективності **Л.д.в.** є відповідність уявлень, що створюються соціальними інститутами, цінностям конкретної соціальної (у тому числі територіальної) спільності та правилам організації суспільних зв'язків відносно соціальних інститутів. Стосовно особливостей організації сучасних суспільних зв'язків в Україні слід нагадати, що вертикальні зв'язки в громадській системі (зверхність-підпорядкованість) стають домінуючими при нерозвиненості чи руйнуванні відносин горизонтальних (договірних, партнерських). За радянських часів значення вертикальних відносин було більшим, ніж горизонтальних. У зв'язку з цим громадська

думка організовувалася переважно по вертикальній осі, що проявлялося як у ситуаціях пасивного підпорядкування, так і явно або прихованого протесту, який був спрямований на вершину політичної піраміди. Сама організація політичної піраміди мала свої особливості, цю піраміду скоріше можна було віднести до так званих “гемейншафтних” систем, ніж до державних утворень. У ній домінують не універсальні норми, закони, настанови, а партикуляристські та утилітарні регуляторні механізми (орієнтація на обов’язки щодо “своїх”). В українському суспільстві ці принципи організації державної піраміди якщо не домінують, то є базою для створення нових правил. Водночас ці партикуляристські регуляторні механізми певною мірою зумовлюють особливості легітимності сучасних соціальних інститутів. Зміни типів **Л.д.в.** та комплексів суспільних взаємозв’язків значною мірою пов’язані з особливостями соціалізації особистості. Характеристики громадської думки стосовно соціальних інститутів, які засвоюються та відтворюються сьогодні молоддю, визначатимуть обумовлювати соціальний розвиток українського суспільства протягом наступних кількох десятиріч. Поняття “влада” в побуті і в науковій літературі розуміють по-різному. Філософи розглядають владу над об’єктивними законами суспільства, соціологи – владу соціальну, економісти – владу господарську, психологи – владу людини над собою. Політична влада спирається на такі засоби, як примус, легітимність, угода. Відповідно до цих засобів залежно від того, який з них найбільше абсолютизується, вирізняють такі парадигми влади, як примус, легітимність та угода. В сучасному цивілізованому світі влада використовує узаконені засоби примусу, тобто вона впливає на громадян, коли останні порушують існуючі правові норми. Крім узаконених засобів примусу, влада використовує й незаконні: обіцянки, підкуп, шантаж, штучне створення перешкод, формування ілюзій, створення додаткових джерел залежності від влади. Парадигма **Л.д.в.**, сформована М.Вебером, передбачає, що влада ґрунтується здебільшого на довірі підданих або громадян до неї. Ця довіра або ступінь визнання суспільством законної влади може бути раціональною або нераціональною. Якщо М.Вебер виділяв три типи **Л.д.в.**, то в

сучасній політичній науці їх налічують сім: традиційний, харизматичний, правничо-раціональний, раціонально-цільовий, соціально-евдемонічний і національно-патріотичний. Традиційна **Л.д.в.** ґрунтується на визнанні політичних дій, що відповідають цінностям і нормам традиційної політичної культури.

У сучасних умовах у більшості країн традиції мають порівняно невелике значення для **Л.д.в.**, але це не означає, що вони не використовуються для її зміцнення та створення уявлень про її законність, обґрунтованість. Традиційні способи **Л.д.в.** пов’язані з особливою роллю релігії. В мусульманських та в деяких європейських країнах існує державна релігія. Проте в європейських країнах існування та особливий статус державної церкви не обмежує свободи віросповідання, але державна церква отримує субсидії з державного бюджету. Голова держави, монарх має належати до державної церкви. Така позиція монарха надає йому додаткової легітимності в уявленні віруючих, особливо прихильників державної релігії.

Харизматична Л.д.в. передбачає визнання виняткових рис і здібностей політичного лідера; вона найбільш нестабільна через такі обставини: виникає проблема спадкоємності влади, оскільки немає ким замінити харизматичного лідера; збереження харизми вимагає від політичного лідера поєднання двох несумісних принципів: намагання уникнути відсталості і не втратити любові народу; зміна політичного лідера може призвести до зміни політичної системи країни. В сучасних умовах харизматична влада трапляється значно рідше, ніж раніше, але вона можлива в умовах і диктатур, і демократичної влади, трапляється в розвинутих країнах, проте, в основному характерна для відсталих, де існують залишки патріархально-общинних відносин. У демократичних країнах елементи харизматичної влади властиві керівникові держави, а там, де він не має істотних повноважень – прем’єр-міністрам. Однак елемент харизми не є головним у владі лідера демократичної країни. Значну роль харизма відіграє в тоталітарних державах.

Правничо-раціональна **Л.д.в.** впливає з визнання суспільством політичних дій у рамках існуючої системи права.

Раціонально-цільова **Л.д.в.** виходить з переконання, що політична система лише тоді є сприятливою і вартою підтримки, коли вона

забезпечує виконання поставлених цілей. Цей тип є найбільш поширеним у сучасному світі, особливо в демократичних країнах. Населення підтримує або не підтримує існуючу владу, спираючись на власне оцінювання її заходів. Не гасла та обіцянки, а практична робота органів державної влади є основою раціонально-цільової **Л.д.в.**

Важливим способом **Л.д.в.** є референдум – голосування громадян з приводу певного питання. Існує кілька видів референдумів, однак для **Л.д.в.** має значення лише вирішальний та консультативний. Щоб бути легітимним, референдум у більшості країн передбачає участь більшості населення. Велике значення також мають вибори уряду чи керівника держави. На міжнародній арені засобом **Л.д.в.** може бути міжнародно-правове визнання держави та уряду. Існують й інші засоби **Л.д.в.**: суспільна незалежна експертиза, конституціональний договір та ін. Усі ці заходи роблять державну владу відкритою для народу. Незалежно від засобу раціонально-цільової **Л.д.в.** головне значення має змістовний бік. **Л.д.в.**, насамперед залежність від її практичної діяльності і внутрішньої та зовнішньої політики. Соціально-евдемонічна **Л.д.в.** полягає у здатності політичної системи забезпечити населення високий рівень життя і створити ілюзію її піклування про добробут народу. Національно-патріотична **Л.д.в.** визначає національні символи, ритуали, міфи, успадковані від попередніх національно-державних утворень.

Л.д.в. на засадах участі передбачає обґрунтування ідеологією і практикою існуючої політичної системи, необхідності широкої участі громадян у діяльності політичних інститутів і їхню віру в можливість впливати на владу. Жодна система не ґрунтується на якомусь одному виді **Л.д.в.**, а поєднує, як правило, кілька. Акцентуючи увагу на важливій ролі легітимності у забезпеченні функціонування влади, слід зазначити, що сучасні тоталітарні режими зберігали владу на підставі не легітимності, а на тотальній ідеології та поліцейського терору. Деякі режими, особливо в країнах третього світу, тримаються на кланових зв'язках керівників і керованих.

Сучасні типи **Л.д.в.** переважно ґрунтуються на раціональних основах, тобто у масовій свідомості домінують ті, які передбачають визнання влади в силу конституцій і законів,

а також в її здатності виконувати свої функції й віру в те, що характер влади і соціальні наслідки її управлінського впливу цілком залежать від громадян.

Три парадигми інтерпретації політичної влади показують, що вони органічно пов'язані між собою і домінування однієї з них завжди обумовлено типом політичного режиму, рівнем політичної культури, масштабом і темпами модернізаційних перетворень. **Л.д.в.** в умовах монархічної форми правління пов'язана не тільки з конституцією, а й з неписаними угодами, традиціями, звичаями. Там, де конституції немає, такі угоди є основою легалізації, але й там, де вона є, роль традиційних норм значна.

Республіканська форма правління як особлива модель легалізації влади має два основних різновиди: президентську та парламентську республіку. В президентській республіці президент має широкі повноваження. **Л.д.в.** мало пов'язана з традиціями та звичаями, вона спирається на встановлені конституційні норми, однак легітимність глави держави тісно пов'язана з традиціями. У парламентській республіці уряд формується парламентом. Уряд має політичну відповідальність перед ним. **Л.д.в.** парламентської республіки, як засобу керування мало залежить від звичаїв та традицій. Вона майже повністю пов'язана з конституційними нормами, законами. Становище глави держави не пов'язано з традиціями, харизмою. Він не має істотних владних повноважень.

Л.д.в. у сучасному суспільстві відіграє дуже важливу роль, без неї існування сучасного цивілізованого суспільства майже неможливе. **Л.д.в.** залежить, насамперед, від раціональних суджень людей, однак може визначатися й ірраціональними моментами: традиціями, звичаями, почуттями, засобами впливу, психологією людей. Однак якими б не були імпульси, що ведуть до **Л.д.в.** або відмови від неї, в сучасних умовах не харизма та традиції, а раціональні судження людей відіграють основну роль в **Л.д.в.** Діяльність держави заради демократії, прав людини, соціальної справедливості, суспільного прогресу, матеріального та духовного розвитку країни, її участі в міжнародних справах, проведення політики миру та дружби народів – це ті основні умови, які забезпечують **Л.д.в.** в країні та завдяки яким про неї дістає уваження світове суспільство.

Літ.: Бирюков С. Легитимизация статуса региональной политической власти / С. Бирюков // Вестн. МГУ. – 1997. – № 4. – С. 77-95. – (Сер. 18); Доган М. Легитимность режимов и кризис доверия / М. Доган // Социолог. исслед. – 1994. – № 6. – Режим доступа : <http://www.refine.org.ua/pageid-3638-1.html>; Конституція України. – К. : [б. в.], 1996; Козюбра М. Державна влада: межі здійснення та форми організації (політико-правові аспекти) / М. Козюбра // Укр. право. – 1995. – № 2; Проблемы общей теории права и государства : учебник для вузов / под общ. ред. акад. РАН, д-ра юрид. наук, проф. В. С. Нерсесянца. – М. : НОРМА, 2001; Скакун О. Ф. Теорія держави і права / О. Ф. Скакун. – Х. : Консум, 2001; Скрипнюк В. Політико-правові принципи організації та функціонування державної влади в Україні / В. Скрипнюк // Право України. – 2002. – № 5; Теория государства и права в вопросах и ответах : учеб.-метод. пособие. – М. : Юрист, 1999; Шпакова Р. П. Легитимность политической власти / Р. П. Шпакова // Совет. государство и право. – 1990. – № 3.

Ткачук Р.Л.

ЛЕЙБНИЦ ГОТФРИД ВІЛЬГЕЛЬМ ФОН

(нім. Gottfried Wilhelm von Leibniz народився 21 червня (1 липня) 1646 (Лейпциг, Німеччина), помер 14 листопада 1716 р., (Ганновер, Німеччина) – німецький філософ, математик, юрист, дипломат. Л. народився в сім'ї професора філософії моралі (етики) Лейпцизького університету Фрідріха Лейбнюца (нім. Friedrich Leibnütz) і Катерини Шмук (нім. Catherina Schmuck).

У 12 років Л. самостійно вивчив латину і грецьку мову, а у 15 років (1661) вступив в той самий Лейпцизький університет, де колись працював його батько. Будучи студентом, познайомився з роботами Кеплера, Галілея та інших вчених. Через 2 роки перейшов з Єнського університету, де вивчав математику. Потім повернувся до Лейпцига вивчати право, але отримати докторський ступінь там не вдалося. В Нюрнберзькому університеті в Альтдорф Л. успішно захистив дисертацію на здобуття ступеня доктора права, яка була присвячена розгляду проблем заплутаних юридичних випадків. У цьому ж році написав першу свою працю: “Про комбінаторне мистецтво”, в якій уже було

закладено проект математизації логіки. Майбутню теорію (яку він так і не завершив) назвав “загальна характеристика”, що включала всі логічні операції, властивості.

У 1672 р. Л. винайшов власну конструкцію арифмометра, яка виконувала множення, ділення, добування коренів і була покладена в основу всіх наступних арифмометрів. У 1673 р. у Лондоні, на засіданні Королівського товариства Л. продемонстрував свій арифмометр і був обраний членом Товариства. Від секретаря Товариства Ольденбурга він отримав виклад ньютонівських відкриттів: аналіз нескінченно малих і теорія нескінченних рядів, який в майбутньому було ним розвинено: вивів перший ряд для числа

$$\frac{\pi}{4} = 1 - \frac{1}{3} + \frac{1}{5} - \frac{1}{7} + \frac{1}{9} - \dots$$

У 1675 р. Л. завершив свій варіант математичного аналізу, ретельно продумавши його символіку і термінологію, яка відобразить зміст його концепції.

1676 р. Л. продовжив математичні дослідження, відкрив “основну теорему аналізу”. Вже в 1676 р. Л. у листах викладає основи математичного аналізу. У 1682 р. заснував науковий журнал Acta Eruditorum, який тривалий час відіграв значну роль у поширенні наукових знань у Європі.

У 1684 р. Л. опублікував першу в світі працю з диференціального обчислення “Новий метод максимумів і мінімумів”. У 1700 р. Л. заснував Берлінську Академію наук і став її першим президентом. Був обраний іноземним членом Французької Академії наук.

1693 р. Л. розглядає питання про можливість розв’язання лінійних систем; на той час відкриття не викликало інтересу, і лінійна алгебра сформувалась лише через півстоліття.

У 1697 р. Л. познайомився з Петром I, на його прохання, долучився до створення Академії наук у Петербурзі, що започаткувало розвиток наукових досліджень у Росії за західноєвропейським зразком. Від Петра I Л. отримав титул таємного радника юстиції. Запропонував: проект наукових досліджень у Росії, пов’язаних з її унікальним географічним положенням (вивчення магнітного поля Землі, віднайдення шляху з Арктики в Тихий океан); проект руху за об’єднання церков, яке мало бути створене під егідою російського імператора.

Л. створив: 1) математичний аналіз – диференціальне та інтегральне обчислення;

2) комбінаторику як науку; 3) навів докази існування підсвідомості людини.

Літ.: *Лейбниц*. Сочинения в четырех томах / Лейбниц. – М. : Мысль, 1989. – 560 с. – (Серия: Философское наследие); *Лейбниц*. Письма и эссе о китайской философии и двоичной системе исчисления / Лейбниц ; предисл., пер. и прим. В. М. Яковлева. – М. : [б. и.], 2005. – 404 с.; *Герье В. И.* Лейбниц и его век: Отношения Лейбница к России и Петру Великому / В. И. Герье. – СПб. : Наука, 2008. *Князев В.М., Войтович Р.В.*

ЛЕНІН ВОЛОДИМИР ІЛІЧ (Ульянов; 22.04.1870-21.01.1924) – російський революціонер, засновник та ідеолог більшовизму і міжнародного комунізму. Народився у м. Симбірську (тепер Ульяновськ). Навчався у симбірській гімназії та Казанському університеті, з якого виключений у грудні 1887 р. за участь у студентському страйку. 1887-1889 рр. ознайомився з творами К.Маркса. 1888 р. брав участь у роботі нелегальних марксистських гуртків. 1891 р. склав екзамени екстерном за курс юридичного факультету Петербурзького університету. 1892-1893 рр. працював як помічник присяжного повіреного у Самарі та Петербурзі. У квітні-травні 1895 р. за дорученням петербурзьких марксистів виїздив до Швейцарії, де познайомився з Г.Плехановим. Після повернення до Росії об'єднав марксистські групи Петербурга в організацію під назвою “Союз боротьби за визволення робітничого класу”. 1895 р. заарештований. 1897-1899 рр. перебував на засланні у с. Шушенському Єнісейської губернії. Після відбуття заслання виїхав за кордон, де заснував і співредагував російську соціал-демократичну газету “Искра” (1900-1903). Організатор 2-го з'їзду РСДРП (1903). Позиція **Л.** з питань побудови та організації діяльності партії призвели до розколу РСДРП на “більшовиків” і “меншовиків”. Очоливши “більшовиків”, **Л.** вів безперервну фракційну боротьбу, скеровуючи зусилля на підготовку і прискорення революції. У листопаді 1905 р., у період піднесення російської революції, повернувся до Росії. Під час революції відмовився від співробітництва з ліберальними політичними течіями, виступав за радикалізацію революційного руху та встановлення “диктатури пролетаріату”. Після поразки революції у грудні 1907 р. знову емігрував за кордон. Під час Першої світової війни 1914-1918 рр. висунув гасло поразки свого уряду у війні і перетворення

війни з імперіалістичної у громадську. Позиція **Л.** та його прихильників була вигідна державам Троїстого союзу, тому вони (насамперед Німеччина) надавали більшовикам матеріальну підтримку. На початку квітня 1917 р. **Л.** повернувся до Росії і розпочав діяльність, спрямовану на повалення Тимчасового уряду і ліквідацію двовладдя. Однак з липня 1917 р., після провалу невдалої спроби більшовицького перевороту в Петрограді, поставив питання про перехід влади до рад шляхом збройного повстання. Деякий час через загрозу арешту і суду переховувався у Фінляндії, розробляючи план збройного перевороту. На початку жовтня 1917 р. перебрався нелегально до Петрограда, щоб безпосередньо керувати підготовкою повстання. 24-25 жовтня (7-8 листопада) 1917 р. більшовицька партія на чолі з **Л.** захопила владу в Петрограді. З перших днів встановлення радянської влади і до самої смерті – голова більшовицького уряду Ради Народних Комісарів (Раднаркому). Своєю незгодою віддати владу законно обраним Установчим зборам, розігнаним за його наказом 5 січня 1918 р., спровокував громадську війну в Росії. У роки війни – Голова Ради робітничої і селянської оборони (створена 30 листопада 1918 р.). 30 серпня 1918 р. на нього здійснила невдалий замах есерка Фанні Каплан (за однією з версій, замах був містифікований більшовиками з метою розв'язання масового терору). **Л.** був натхненником й організатором перемоги більшовиків у Росії та об'єднання майже всіх незалежних держав, які утворились на руїнах Російської імперії. Цього було досягнуто шляхом поєднання тотального терору і репресій проти політичних противників, з одного боку, та компромісів із середнім та дрібним селянством і національними рухами – з другого. У березні 1919 р. для керівництва усім комуністичним рухом з метою здійснення світової революції заснував Комуністичний Інтернаціонал. 1921 р. наполіг на переході від політики “воєнного комунізму” до так званої нової економічної політики. 1922 р. виступив ініціатором створення СРСР. Із середини грудня 1922 р. після різкого погіршення стану здоров'я і до самої смерті фактично був усунений від керівництва партією і країною. Похований у мавзолеї на Красній площі у Москві.

Л. в Україні ніколи не був, української мови не розумів, українською культурою та істо-

рією ніколи не цікавився, взагалі вважав Україну “закордоном”. Однак українське національне питання так чи інакше цікавило Л. протягом усієї політичної діяльності. На словах проголошував право націй на самовизначення (у тому числі й української нації), публічно підтримував український рух, коли це було в інтересах перемоги над політичними опонентами (під час заборони святкування ювілею Шевченка 1914 р. та конфлікту між Тимчасовим урядом і УЦР влітку 1917 р.). Однак на практиці послідовно виступав проти ідеї української окремішності, зокрема проти впровадження цього принципу становлення робітничого руху і створення більшовицької партії (за свідченням очевидців, здатний був погодитися на створення окремої литовської чи єврейської соціал-демократичної партії, але утворення окремої української партії вважав неприпустимим). З цих позицій критикував М. Драгоманова, Л.Юркевича. Дотримувався думки, що “при єдиній дії пролетаріатів великоруських і українських вільна Україна можлива, без такої єдності про неї не може бути мови” (Повне збір. тв., т. 24, с. 125). Вважав питання контролю над Україною, її хлібом та донбаським вугіллям питанням життя і смерті російської більшовицької революції. З цих міркувань видав 3 грудня 1917 р. “Маніфест до українського народу з ультимативними вимогами до Української Центральної Ради” та організував більшовицьку інтервенцію в Україну взимку 1917-1918 рр. Однак контролю над Україною не зміг втримати через воєнні обставини і укладення УЦР Берестейського миру 1918 р. У липні 1918 р. під тиском обставин дав згоду на утворення КП(б)У в межах російської Компартії (діяльність РКП(б) в Україні була б порушенням умов Берестейського миру). Зазнав критики від українських комуністів (зокрема С.Мазлаха та В.Шахрая) за нехтування українським рухом і українськими національними інтересами. Безпосередньо винний в організації голоду 1921-1922 рр. в Україні, видавши наказ насильно вилучати і вивозити хліб з України в голодуючі райони Поволжя. Разом з тим невдалі спроби російських більшовиків встановити контроль над Україною та розмах українських антибільшовицьких повстань 1919-1921 рр. змусили Л. змінити своє ставлення до українського селянства та національного руху, що, зокре-

ма, позначилося на його концепції побудови майбутньої договірної федерації радянських республік. Відмовившись від ідеї “автономізації” незалежних республік, висунув план створення єдиної союзної держави на федеративних засадах, в якій українцям та іншим неросійським народам гарантувалися б ширші політичні і культурні права. Зміна поглядів Л. на національну державність республік призвела до гострих дискусій з іншими лідерами комуністичного руху – Р.Люксембург, Й.Сталінін та ін., які залишалися на централістських позиціях. Оскільки ні Л., ні його опоненти ніколи не згоджувалися провести федеративний принцип щодо самої Комуністичної партії, автономний статус УРСР та національні права українців залишалися формальністю.

Літ.: *Ленін В. І.* Повне збір. творів. – Т. 1-55; *Равич-Черкаський М.* Ленін і національне питання / М. Равич-Черкаський // Червоний шлях. – 1924. – № 3-5; *Юрченко А.* Ленін и образование Компартии Украины / А. Юрченко. – К. : [б. и.], 1958. *Малик Я.Й.*

ЛИПА ЮРІЙ ІВАНОВИЧ (5.05.1900 р., Одеса – 20.08.1944 р.) – громадський діяч, письменник, поет, публіцист, один з визначних ідеологів українського націоналізму. Батьком Юрія був видатний український письменник, лікар і борець за самостійність України Іван Липа – комісар Одеси від Центральної Ради (1917), міністр культів і віросповідань Директорії УНР та автор проекту її першої Конституції (1918), міністр здоров'я уряду УНР в екзилі (1921).

У 1917 р. Л. робить свої перші кроки на літературній ниві – він є редактором часопису “Вісник Одеси”. Тоді ж, з огляду на загрозу більшовицького перевороту в м. Одесі, вступає до лав організованої полковником І.Луценком та підполковником В.Змієнком Гайдацької дивізії, у першій курінь. Пізніше вступив до куреня Морської піхоти Збройних сил УНР, бере участь у січневих боях з більшовиками на вулицях Одеси. Після вступу до міста союзних німецько-австрійських та українських частин Л. стає заступником командира одеської “Січі” В.Яніва. У той час він редагує українську щоденну газету, видає останню, написану в Одесі, книжку “Табори полонених українців”.

Вступивши у 1922 р. до Познанського університету на медичний факультет, він не

полишає громадсько-політичної діяльності. Зі студентів, колишніх вояків армій УНР і ЗУНР, за почином Л. утворюється таємне товариство, корпорація “Чорноморе”, де він обіймає посаду ідеологічного референта. В умовах бездержав’я українські емігранти, очолювані Л., намагалися не лише зберегти своє національне обличчя, а й думали про майбуття України.

Разом з цим Л. плідно працює на літературній ниві, здебільшого із суспільно-політичної тематики. У численних виданнях з’являється друком перша поетична збірка Л. “Світлість”, одразу помічена критиками, які пророкували авторові велике майбутнє. Після закінчення університету в 1929 р. разом з Є.Маланюком Л. стає натхненником і організатором літературної групи “Танк”. Друкувався в альманасі “Сонцецвіт”.

Велика віра у вищу ідею України, її традиції, духовні сили, орієнтація на Європу, праця над власним стилем, боротьба з провінційністю, малоросійським шароварництвом і сльозливою ліричністю – ось основні гасла і принципи, за якими творили молоді письменники. Пройнята цими ідеями, переповнена духом боротьби за українську ідею, з’являється у 1931 р. друга збірка поезій Л. з характерною назвою – “Суворість”.

На шпальтах “Вісника” друкуються його літературознавчі статті: “Розмова з порожнечею”, “Розмова з минулим”, “Совіцькі фільми”, “Розмова з наукою”, “Організація почуття”, “Боротьба з янголом”, “Розмова з Заходом”, “Селянський король”, “Сатриз Мопіпз”, “Провідництво письменства”, “Батько дефетистів”, “Сіре, жовте і червоне”, в яких він дає оцінку українській літературі та визначає головні напрями її розвитку в майбутньому.

У Варшаві в 1934 р. вийшов друком роман Л. “Козаки в Московії”. Наступного року – збірка літературознавчих есе під назвою “Бій за українську літературу”. Л. вдалося досягти дивовижної цілісності у виявленні цінностей української культури та окреслити у глобальному плані проблеми і завдання, які стоять перед нею в майбутньому як перед культурою незалежної України – перлини світової цивілізації.

У 1940 р. у Варшаві разом із професорами Л.Биковським, В.Щербаківським, В.Садовським, І.Шовгеновим Л. створює Український Чорноморський Інститут, а невдовзі

також Український Океанічний Інститут та Український Суходоловий Інститут – науково-дослідні установи з вивчення політичних та економічних проблем, що постануть перед Україною після здобуття незалежності. Протягом 1940-1942 рр. ними було видано 40 актуальних праць. Його перу належать брошури “Союз Визволення України”, “Королівство Київське по проекту Бісмарка”, “Носіть свої ознаки”, “Гетьман Іван Мазепа”, які побачили світ у роки національно-визвольних змагань 1917-1920 рр., “Українська доба”, “Українська раса” (1936), в яких проаналізовано політичні доктрини Європи ХХ ст.

Л. писав, що українська раса – це раса солідаристів, суспільний ідеал яких – група, а не індивідуальність. Найприродніше місце українця – це перебування в групі і ніколи – за межами групи. В групі він розвивається найкраще. Українське суспільство було, є і буде як образ взаємовідносин груп. Тому нема іншої дороги до організації української раси, ніж налагодження взаємовідносин українських груп. Ніяка імпровізація, ніякий експромт-історія, лиш – договір груп як вияв єдності характеру раси.

Свої геополітичні та геоекономічні погляди Л. виклав у трилогії “Призначення України” (1938 р.), “Чорноморська доктрина” (1940 р.), “Розподіл Росії” (1941 р.) та ін. У цих працях автор визначає напрями геостратегії України. У своїх науково-публіцистичних творах Л. наполягав на тому, що українці як народ повинні самоідентифікуватися, причому як Великий Народ, що по праву займає своє місце на землі, має власну славу історію. Лише після цього інші народи зможуть ідентифікувати українців і не змішувати їх з іншими народами. Із його праць випливає, що українці повинні орієнтуватися на власні сили і ресурси, для чого потрібно розкривати свої можливості – як матеріальні, так і духовні. Все це допоможе подолати комплекс неповноцінності. Л. вірив у велику, нерозкрити силу, що криється в глибинах українського етносу, наводячи як приклад трипільську культуру й “апостольські традиції Києва”.

Науковий та політичний авторитет Л. стає настільки великим, що на нього звертають увагу нацисти. Німці вважали, що Л. як один з провідних ідеологів української державності, незаангажований ні в одній з партійних груп, міг би стати символом єдності

українського народу і відтак допомогти зупинити “німецький відкат” шляхом активізації розрізненого українського руху. Виходячи з цього секретар Альфреда Розенберга доктор Георг Лейбрандт запропонував Л. очолити маріонетковий уряд України. Однак Л. з гідністю відкинув цю пропозицію. 20 серпня 1944 р. Л. було по-звірячому замордовано енкаведистами в с. Бунів Яворівського району, що на Львівщині.

Літ.: *Біографія* Юрія Липи : зб. ст. і матеріалів, приурочених 100-літньому ювілею з дня народження Юрія Липи. – Івано-Франківськ : [б. в.], 2000; *Липа-Гуменецька Марта*. Про мого батька й діда / Марта Липа-Гуменецька // Українське слово : хрестоматія укр. л-ри та літ. критики ХХ ст. – К. : Аконті, 2001.

Розпутенко І.В.

ЛИСЯК-РУДНИЦЬКИЙ ІВАН ПАВЛОВИЧ (народився 27.10.1919 р., Відень – помер 25.04.1984 р., Едмонтон, Канада) – відомий історик, політолог, публіцист та громадянський діяч українського зарубіжжя.

У 1937 р. Л.-Р. закінчує у Львові академічну гімназію та вступає на юридичний факультет Львівського університету, який залишає у 1939 р. продовжуючи вчитися в Берлінському університеті на факультеті зовнішніх відносин. Потім навчається у Празі, де закінчує Карлів університет та захищає докторську дисертацію. Після цього майбутній відомий історик продовжує навчатись деякий час на факультеті політичних наук у Женеві, слухає лекції в Інституті вищих міжнародних досліджень, а в 1951р. переїжджає до США, де до 1952 р. стажується в Колумбійському університеті і незабаром отримує там вчений ступінь доктора філософії. В 1956-1967 рр. Л.-Р. викладає історію у Ля Саль Коледж (Філадельфія), а в 1967-1971 рр. – в американському університеті у Вашингтоні. З 1971р. і до кінця життя працює в Канаді, в Альбертському університеті професором української та східноєвропейської історії.

Л.-Р. брав активну участь у суспільному житті, був членом українського студентського товариства “Мазепенець”, Української студентської громади у Празі. Протягом усього свого життя Л.-Р. писав до українських емігрантських періодичних видань, зокрема газети “Українські вісті” і журналу “Зустрічі”. У 1967 р. став одним з авторів

тексту “Заяви”, надісланій від імені провідних американських інтелектуалів українського походження до керівництва СРСР і УРСР, з політичними вимогами встановити громадянську УРСР, налагодити дипломатичні відносини між Україною і зарубіжними країнами, надати українській мові статус державної в УРСР та ін.

Учений вважав, що єдино перспективним шляхом для України є пошук органічного синтезу кращих досягнень західної ліберально-демократичної думки та ідеалів українського національно-визвольного руху, тобто поєднання національних та демократичних “струменів” єдиного прогресивного руху, що і зараз лишається для України найактуальнішим завданням.

Основними працями Л.-Р. були: Інтелектуальні початки нової України (1958); “Четвертий універсал та його ідеологічні попередники” (1668); “Між історією і політикою: статті до історії та критики української суспільно-політичної думки” (1973); “За уваги до проблеми “історичних” і “неісторичних” націй” (1981); “Політична думка українських під радянських дисидентів” (1981); *Essays in Modern Ukrainian History by Ivan L.Rudnytsky “Edmonton”* (1987); “Нариси з історії нової України” (Львів, 1991); “Історичні есе” (1994) та ін.

Улюбленим “жанром” наукової творчості Л.-Р. було коротке есе (або стаття), а не велика, солідна монографія. Причому він справді умів обирати найважливіші теми.

Осереддя філософських інтересів ученого становило історичне пізнання (історіографічне) – історія української суспільно-політичної думки від середини ХІХ ст. до 30-х рр. ХХ ст.

Найвагоміші дослідження Л.-Р. присвячені М.Драгоманову, В.Липинському, М.Хвильовому, О.Назарукові. Провідною темою для нього, як політолога, є доля України в новітній історії, передусім аналіз визначальних тенденцій її політичних змін у контексті сучасного світового процесу та політичного прогнозування.

Українське відродження Л.-Р. розглядав у контексті аналогічних процесів, що відбуваються з т. зв. “неісторичними” (“недержавними”) народами. Їх перетворення в історичні визначається передусім суспільно-культурною спроможністю національної еліти. Тому атрибутом “історичної нації” є на-

явність державності та збереження нею своїх вищих елітарних верств. До прикмет “недержавних”, “сплебеізованих” спільнот відносив особливу роль селянського чинника: в їх основу становить селянство, а міське середовище або органічно гетерогенне, або відчужується слідом за елітарними верствами. Ця обставина, на думку вченого, ускладнює розгортання українського національного руху. Звідси і відсутність важливих ланок національного життя, неповнота української культури як за внутрішньою структурою, так і за функціями.

Культурна цілісність чи принаймні її можливість є привілеєм державної нації. Ідея формування політичної української нації – одна з домінантних у **Л.-Р.**

Заслугою наукової творчості вченого є те, що він створив чітку структуру українського минулого як частину західного інтелектуального розвитку. Зокрема історик переконливо продемонстрував, що українське середньовіччя, хоч і своєрідна, але все-таки складова частина західноєвропейського розвитку.

Літ.: *Грицак Я.* Іван Лисяк-Рудницький та його праці з нової української історії / Я. Грицак // Лисяк-Рудницький І. Нариси з історії нової України. – Львів : [б. в.], 1991; *Грицак Я.* Іван Лисяк-Рудницький (нарис інтелектуальної біографії) / Я. Грицак // Сучасність. – 1994. – № 11; *Абліцов В.* Галактика “Україна”. Українська діаспора: видатні постаті / В. Абліцов. – К. : КНТ, 2007. – 436 с.

Бадах Ю.Г.

ЛИТВИН ВОЛОДИМИР МИХАЙЛОВИЧ (28.04.1956 р., Слобода-Романівська

Новоград-Волинського району Житомирської області) – учений-історик, державний і політичний діяч. Закінчив у 1978 р. історичний факультет Київського університету ім. Т.Шевченка (тепер Київський національний університет (КНУ ім. Т.Шевченка)). Історик, доктор історичних наук з 1995 р., професор з 1996 р., член-кореспондент Національної академії наук України з 1997 р., академік Академії правових наук України з 2000 р., обраний дійсним членом (академіком) Національної академії наук України з 2003 р. Заслужений діяч науки і техніки України (1998). Наго-

роджений Почесною грамотою Кабінету Міністрів України (2003), Великою Золотою медаллю Університету ім. Я.Коменського (Словаччина, 2003), Герой України (2004). Лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки (1999).

Після закінчення Київського університету ім. Т.Шевченка працював у цьому ВНЗ: старший методист, помічник ректора, викладач, старший викладач, доцент історичного факультету. У 1986-1989 рр. – начальник управління Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти Української Радянської Соціалістичної Республіки. З 1989 р. – в апараті Центрального Комітету Комуністичної партії України (ЦК КПУ): лектор, консультант, помічник секретаря ЦК. У 1991 р. – знову в Київському університеті: доцент, докторант. З липня 1994 р. – помічник Президента України з питань внутрішньої політики, з листопада 1995 р. – заступник глави Адміністрації Президента України, а з вересня 1996 р. і по листопад 1999 р. – перший помічник Президента України, керівник групи помічників і референтів Президента України. В листопаді 1999 р. призначений главою Адміністрації Президента України. Водночас – професор кафедри новітньої історії КНУ ім. Т.Шевченка (з 1996 р.).

Очолює ряд консультативних, дорадчих та інших допоміжних органів, утворених Президентом України, або входить до їх складу. З 1998 р. – член президії Вищої атестаційної комісії України, член спеціалізованих вчених рад Інституту історії України Національної академії наук України та історичного факультету КНУ ім. Т.Шевченка, член редколегії журналів “Український історичний журнал” та “Інтелектуальна власність”, голова Комісії державних нагород (з квітня 2000 р. – Комісія державних нагород і геральдики України), з грудня 1999 р. – член Ради національної безпеки і оборони України, заступник голови Державної комісії з проведення в Україні адміністративної реформи. У 2000 р. – голова Координаційної ради з питань державної служби, співголова Комісії з підготовки змін до Конституції України та інших законопроектів, що впливають з рішень Всеукраїнського референдуму за народною ініціативою, голова Комісії з питань адміністративно-територіального устрою, член Ради з питань реформування судової системи України, член На-

ціональної ради з питань адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу та член Комітету з Державних премій України в галузі науки і техніки. З січня 2003 р. голова спостережної ради КНУ ім. Т.Шевченка.

З квітня 2002 р. – народний депутат України 4 скликання від блоку “За єдину Україну!”, № 1 у списку, а з травня 2002 р. і по квітень 2006 р. – Голова Верховної Ради України. В червні 2004 р. обраний Головою Народної аграрної партії України (з лютого 2005 р. – Народної партії). У травні 2006 р. обраний віце-президентом Національної академії наук України. З вересня 2007 р. – народний депутат України по багатомандатному загальнодержавному округу від “Блоку Литвина”, а з грудня 2008 р. – Голова Верховної Ради України. Балотувався кандидатом у Президенти України на президентських виборах 2009 р.

Автор понад 430 наукових праць, зокрема книг: “Політична арена України: особи та виконавці” (1994), “Україна: політика, політики, власть” (1997), “Україна на межі тисячоліть (1991-2000)” (2000), “Україна: досвід та проблеми державотворення (90-ті рр. ХХ ст.)” (2001), “Україна: хроніка поступу (1991-2001)” (2001), “Тисяча років сусідства і взаємодії” (2002), “Науково-освітній потенціал нації: погляд у ХХІ століття” (2003), “Актуальні проблеми вітчизняної історії ХХ століття” (2004), “Україна-2004. Події. Документи. Факти.” (2005, 3 томи), “Політична система для України: історичний досвід і виклики сучасності” (2008) та ін.

Літ.: *Володимир Михайлович Литвин*: Біобібліографічний покажчик / НАН України ; Інститут історії України ; Книжкова палата України ім. Івана Федорова / В. А. Смолій (відп. ред.), О. М. Устіннікова (уклад.). – К. : [б. в.], 2006; *Юридична енциклопедія* : в 6 т. / редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К. : Укр. енцикл., 1998; *Хто є хто*: влада, політика, громадська діяльність. – [б. м. : б. в.], 2006. – Режим доступу : <http://who-is-who.com.ua/project/1.html>; *Золота книга України “Золотий фонд нації”*. – [б. м. : б. в.], 2010. – Режим доступу : <http://who-is-who.com.ua/project/17.html>

Купрійчук В.М.

ЛИТОВСЬКІ СТАТУТИ – кодекси правових норм, що діяли у Великому князівстві Литовському в XVI – першій пол. XIX ст. Перший **Л.с.** під назвою “Права писані, дані

панству Великому князівству Литовському...” був затверджений 6 жовтня 1522 р., і складався з 13 розділів, 264 артикулів (статей) та містив норми земельного, спадкового, зобов’язального, шлюбно-родинного, лісового, мисливського, кримінального, процесуального та конституційного права. Перший **Л.с.** поєднав юридичні поняття римського права, елементи Руської Правди, деякі норми звичаєвого “руського” і литовського права, низку приписів чеських, польських та німецьких судейників. В **Л.с.** розкривалися такі поняття, як: рівна міра відповідальності перед законом володаря, уряду та підданих; інститут присяги для всіх службових осіб; запровадження інституту адвокатури, що передбачало регламентовану охорону інтересів приватної особи, у тому числі безкоштовної для неімущих; принцип персональної відповідальності перед законом; майнові та особисті права жінок; недиференційоване ставлення до представників різних конфесій та етнічних груп. Від інших правових норм того часу Перший **Л.с.** відрізнявся тим, що він уперше адресувався не окремому станові суспільства (боярам, шляхті чи міщанам), а всьому загалові. Його численні приписи стосувалися як привілейованих, так і непривілейованих груп населення.

Відстоюючи інтереси магнатів і забезпечуючи окремі права селян, Перший **Л.с.** залишив нерозв’язаними питання внутрішнього життя шляхетської спільноти – взаємини рядових бояр-шляхти з магнатсько-князівською верхівкою, що зумовило прийняття нового кодексу. Кодифікаційна комісія (10 осіб) 1551 р. розробила новий Статут “Великого князівства Литовського 1566 року”. Другий **Л.с.** складався з 14 розділів і 367 артикулів та за рівнем кодифікаційної техніки перевершив попередній кодекс. Дія **Л.с.** 1566 р., засвідчила розвиток нормативно-правової бази Великого князівства Литовського та його становлення як правової держави. **Л.с.** детермінували проведення реформ, зокрема 1563 р. видано Королівський привілей щодо скасування обмежень прав православних порівняно з католиками, Більський привілей 1564 р., за яким запроваджувалися спільні виборні шляхетські суди і для магнатів, і для шляхти (за зразком земського судочинства в Польщі). Віленський привілей 1565 р. проголосив створення регулярних повітових сеймиків і вальних сеймів. Другий **Л.с.** ви-

значив політичні права шляхти – підставою для участі в місцевих сеймиках і право голосу в земських самоврядних органах надавало володіння маєтком “осілістю” у конкретному повіті.

Другий **Л.с.** передбачав новий адміністративно-територіальний поділ держави, що було зафіксовано у т. зв. “Списанні повітів Великого князства Литовського й владників в них”. Згідно з новим адміністративним поділом, на українських землях були встановлені такі адміністративні одиниці-воєводства: Київське – з двома судовими (Київським і Мозирським) та двома несудовими (Житомирським і Овруцьким) повітами; Волинське – з Луцьким, Володимирським і Крем’янецьким судовими повітами; Брацлавське – з одним судовим повітом (Брацлавським) і одним несудовим (Вінницьким), а також Підляське та Берестейське (з Пінськом). Положення Другого **Л.с.** зумовили радикальне реформування усієї системи органів влади й управління, наблизивши її до системи державного врядування Польського королівства. В цілому Другий **Л.с.** зменшував вплив магнатів, розширював права шляхти і мінімізував права селян.

Утворення в 1569 р. Речі Посполитої, до складу якої увійшло і Велике князівство Литовське, зумовило необхідність продовження кодифікації. Було створено комісію з розробки нової редакції **Л.с.**, членами якої стали канцлери та підканцлери великокняжої канцелярії Л.Сапега, О.Волович та М.Радзивілл.

Королівським актом 28 січня 1588 р. було затверджено Третій **Л.с.** під назвою “Статут Великого князівства Литовського 1588 року”. Він містив 14 розділів та 488 артикулів, регулював державний і судовий устрій, цивільно-правові (6 розділів), кримінально-правові (4 розділи) й процесуально-правові відносини. Дія Третього **Л.с.** остаточно закріпила селян і встановила привілейоване становище у державі шляхти.

Третій **Л.с.** діяв на всіх українських землях у складі Речі Посполитої, наприкінці XVI ст. ним було завершено кодифікаційні процеси у Великому князівстві Литовському і проведено повну уніфікацію системи права.

Літ.: *Гайдай Л.* Історія України в особах, термінах, назвах і поняттях / Л. Гайдай. – Луцьк : Вежа, 2000; *Крип’якевич І. П.* Історія України / І. П. Крип’якевич. – Львів : Світ, 1990; *Нариси історії се-*

редньовічної та ранньомодерної України / Н. Яковенко. – К. : Критика, 2005; *Субтельний О.* Україна: історія / О. Субтельний. – К. : Либідь, 1993.

Пантелейчук І. В.

ЛЮБЛІНСЬКА УНІЯ – підписана в Любліні 1 липня 1569 р. угода про об’єднання Королівства Польського та Великого князівства Литовського в єдину федеративну державу – Річ Посполиту. Передумовами об’єднання Великого князівства Литовського та Польського королівств виступили: тривалий досвід Литовсько-Польських союзів XIV-XV ст.; війна, яку вела Литва в другій половині XVI ст. з Росією, штовхала її до об’єднання сил з Польщею; прагнення української шляхти здобути права, якими користувались польські шляхтичі (приміром, не сплачувати деякі податки); династичні зв’язки.

Згідно з положеннями **Л.у.** Річ Посполиту очолював виборний король, який титулювався Королем польським і Великим князем Литовським. **Л.у.** передбачала наявність в об’єднаному королівстві спільного Сейму і Сенату, а також можливість укладання договорів з іноземними державами від імені Речі Посполитої. Представники знаті обох держав отримували право на володіння маєтками на всій території Речі Посполитої. Запроваджувалася єдина зовнішня політика, єдина монетна система, спільна казна, ліквідовувалися митні кордони.

Внаслідок **Л.у.** Литва втратила свою державність, ставши частиною Речі Посполитої та зберігаючи автономію лише в місцевому управлінні, організації війська та судочинства. З усіх українських земель під владою Литви залишилися тільки Берестейщина та Пінщина, що межували з Білоруссю, а решта українських земель відійшли під владу Польщі.

Українські землі, що увійшли до складу Польщі, були поділені на Подільське, Брацлавське, Белзьське, Руське (з центром у Львові), Волинське (з центром у Луцьку) та Київське воєводства. Об’єднання в одній державі Польщі, України та Литви поставило Річ Посполиту в рівень з наймогутнішими країнами тогочасної Європи.

Л.у. зумовила зміни в адміністративному управлінні українських земель. Вища державна влада в Речі Посполитій належала королеві й вальному сеймові, до якого входили магнати, шляхта й вище католицьке

духовенство. Територія держави поділялась на шість воєводств, на чолі кожного з них був воєвода. Воєводства поділялися на повіті, які очолювали старости, призначені королем. Представниками адміністративної влади були також каштеляни (комендант фортцець). Під впливом Л.у. змінилася судова система, відповідно до якої в кожному повіті впроваджувалися гродські та земські суди. Гродський суд розглядав важливі кримінальні справи про наїзди, пограбування, побої, вбивства, крадіжки. Земський суд обирався місцевою шляхтою і розглядав цивільні справи, територіальні суперечки шляхти, розв'язував конфлікти щодо нерухомого майна. В судово-адміністративних установах Волинського, Брацлавського та Київського воєводств застосовувалися положення Литовського Статуту 1529 р. Судочинство велося українською мовою. Вищою судовою інстанцією був Люблінський трибунал. У волостях і повітах органами самоврядування виступали сеймики, на яких шляхта вирішувала місцеві справи й обирала судових урядовців та послів до вальних сеймів та трибуналів.

Л.у. призвела до привласнення українських земель польськими магнатами й шляхтою, представники якої засновували тут фільварки та промисли. Українська шляхта, яка дотримувалася православної віри, усувалася від влади, обмежувалася у правах на землеволодіння. У результаті її представники переходили до стану козацтва (прикладом тому був П.Конашевич-Сагайдачний), а в період Визвольної війни середини XVII ст. багато українських шляхтичів стали очільниками козацької армії.

Ті ж українські феодалі, які прагнули дотримуватись своїх станових та особистих інтересів, здебільшого полонізувалися та окатоличувалися. Великими землевласниками в Україні були як польські (Жолкевські, Калиновські, Конєцпольські, Потоцькі), так і українські магнати (Вишневецькі, Заславські, Збараські, Острозькі). Завдяки величезним латифундіям на Київщині, Брацлавщині й Лівобережній Україні магнати відчували себе досить упевнено, і не підпорядковувалися жодній адміністрації. Вони контролювали всі сфери життєдіяльності: засновували міста і слободи, будували палаци, організовували військові загопи, роздавали землю за службу своїм васалам, здійснювали суд над своїми підданими.

Наслідком Л.у. стали процеси народної та феодалної колонізації, що розгорнулися в напрямку на схід та південний схід. На нових землях оселялися селяни-втікачі з районів розвинутого фільваркового господарства, де зростала панщина. Для заохочення селян магнати оголошували тут “слободи” – новопоселенцям надавалися значні пільги у виконанні повинностей на визначену кількість років.

Л.у. 1569 р. мала відчутні негативні наслідки для українського народу, визначивши подальші процеси його суспільного розвитку – посилення національного гніту і, як наслідок, зростання національно-визвольного руху.

Літ.: *Грушевський М. С.* Ілюстрована історія України / М. С. Грушевський. – К. : [б. в.], 1990; *Крип'якевич І. П.* Історія України / І. П. Крип'якевич. – Львів : Світ, 1990; *Субтельний О.* Україна: історія / О. Субтельний. – К. : Либідь, 1993; *Швидько Г. К.* Історія України. XVI-XVIII століття / Г. К. Швидько. – К. : Генеза, 1997.

Пантелейчук І.В.

М

МАЗЕПА ІВАН СТЕПАНОВИЧ (20 березня 1639 р., с. Мазепинці тепер Білоцерківського району Київської області – 22 вересня 1709 р., м. Бендери, тепер Молдова, похований у м. Галаці, тепер Румунія) – український державний діяч, гетьман України (з 1687 р.). Навчався у Києво-Могилянській колегії, у Варшавській єзуїтській школі. Пролунав курс лекцій в університетах Західної Європи. Як королівський придворний (з 1659 р.) неодноразово виконував важливі політичні доручення Яна Казимира. В 1663 р. залишив польського короля, деякий час був генеральним писарем у правобережного гетьмана П.Дорошенка, згодом перейшов на службу до гетьмана Лівобережної України І.Самойловича. Потрапляє до вищої старшинської ієрархії. Як представник Гетьманської держави часто був учасником переговорів між Московією, Кримським ханством, Османською імперією та Річчю Посполитою. Після невдачі І-го Кримського походу 1687 р. і усунення І.Самойловича з гетьманства та заслання його до Сибіру 25 липня 1687 р. на Коломацькій раді **М.** обраний гетьманом України.

Після обрання гетьманом **М.** прагнув об'єднати в єдиній державі Лівобережжя, Правобережжя, Слобожанщину, Запоріжжя. Передбачав побудову в Україні станової держави західноєвропейського зразка зі збереженням традиційного козацького устрою. Дбав про формування аристократичної верхівки українського суспільства. Козацька старшина наділялася великими землеволодіннями, одержувала нові права та привілеї, що викликало невдоволення окремих суспільних груп. Низки його заходів, спрямованих на захист козаків (універсал 1691 р.), міщанства (низка охоронних універсалів містам), селян (універсал від 28 листопада 1701 р. про обмеження панщини двома днями на тиждень) та духовенства (універсали 1690-1694 рр. про підтвердження прав Київ-

ської митрополії, чернігівського та глухівського монастирів тощо), не усунули соціальні суперечності і не консолидувати українське суспільство. Знаючи ставлення російського уряду до України, намагався використати свій вплив на Петра І і зв'язки з московськими можновладцями для збереження прав і вольностей Гетьманщини. Українські полки брали активну участь у війнах Московії з Кримським ханством та Туреччиною. У перший рік Північної війни для ведення воєнних дій проти шведів у Прибалтику було вислано понад 17 тис. козаків. У той час посилювалось гноблення царським урядом Гетьманщини. Зросли фінансові тягарі, особливо за рахунок збільшення податків, а згодом і через розміщення в Україні московських військ. Усе це викликало невдоволення козацької старшини та гетьманського уряду. Тому проводив активне реформування соціальної, фінансової, військової та освітньої сфер в Україні, 1692 р. розпочав ревізію землеволодіння. Вживав заходів щодо впорядкування станової структури суспільства. 1692 та 1701 р. обмежив податки та повинності селян, забезпечив можливість їх прямих апеляцій до гетьмана з позовами проти приватних власників та користувачів маєтностей. Обмежував використання селянства та міщанства на військові потреби російського уряду. Намагався збільшити чисельність регулярної найманої армії.

З 1704 р. вживав заходів щодо господарського освоєння та відновлення адміністрації війська Запорозького на Правобережній Україні. Спрямував значну частину скарбу Війська Запорозького на розвиток освіти і культури в Україні, підтримку Православної церкви. За його сприяння Києво-Могилянська колегія одержала в 1694 р. статус академії. Було відновлено або збудовано низку монументальних споруд у стилі українського бароко. 1690 р. збудовано нове приміщення Києво-Могилянської колегії, 1698 р. –

кафедральний собор у Переяславі, Богоявленську церкву Братського монастиря у Києві (зруйнована 1934 р.), дзвіницю собору Святої Софії у Києві, до 1695 р. обнесено новими мурами Києво-Печерську лавру та ін. 1700 р. було засновано Чернігівський колегіум. Перед російським царем у 1692 р. поставив питання про обмеження функцій царського уряду в питаннях формування системи влади в Гетьманщині.

Чільне місце в діяльності **М.** займають питання розвитку української державності. Він розглядав розвиток України у безперервному державотворенні, а українців – як вільний народ, що після падіння Київської Русі зберігав автономію, входячи через Конституційні договори до складу інших держав. Порушення договірних умов української автономії з боку відповідних держав вважав правомірною підставою для їх виходу з таких державних утворень.

Вважав, що умовою розвитку української державності є об'єднання усіх політичних сил Війська Запорозького навколо гетьмана, забезпечення ідеї єдиновладдя, визначення зовнішньополітичної орієнтації. Згубною для України вважав громадянську війну із запрошенням іноземних союзників, а передумовою стабільності – мир.

У 1705 р. встановив зв'язки із польським королем Ст. Лещинським, а пізніше – із шведським королем. Головною причиною свого виходу з-під царської влади називав порушення останньою українсько-російських договорів та плани Петра I ліквідувати гетьманство та козацький устрій.

8 квітня 1709 р. між Запорозькою Січчю та Швецією було укладено тристоронню угоду, яка передбачала політичний статус України як незалежної держави. Після поразки шведів змушений був відступити в турецькі володіння.

Дипломатія **М.** була спрямована на забезпечення мирного та автономного розвитку, економічних інтересів України, а згодом – на здобуття нею незалежності, захист релігійних та культурних прав українського народу.

Літ.: *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа і його доба / *О. Оглоблин.* – Нью-Йорк : [б. в.], 1960; *Іван Мазепа.* – К. : [б. в.], 1992; *Субтельний О.* Мазепинці: Український сепаратизм на початку XVIII ст. / *О. Субтельний.* – К. : [б. в.], 1994.

Малик Я.Й.

МАКІАВЕЛЛІ НІКОЛО. (3 травня 1469 р. – 21 червня 1527 р., Флоренція) - італійський мислитель, філософ, письменник, політичний діяч (14 років працював на посту секретаря Флорентійської республіки).

М. народився в селі Сан-Кашано, поруч з містом-державою Флоренція і був другим сином Бернардо ді Ніколо Макіавеллі (1426-1500), адвоката, і Бартоломмеї ді Стефано Нелі (1441-1496). Його освіта дала йому повне знання латинської та італійської класики.

Період життя **М.** припав на “неспокійну добу, коли Римський папа володів цілою армією, а багаті міста-держави Італії потрапляли один за одним під владу іноземних держав - Франції, Іспанії та Священної Римської імперії”. Це був час постійних змін спілок, найманців, які переходили на бік супротивника без попередження, коли влада, проіснувавши кілька тижнів, змінювалася новою (падіння Риму (1527)). У 1494 р. Флоренція відновила Республіку і вигнала сім'ю Медічі (яка правила майже 60 років). У 1498 р. **М.** вступив на державну службу як секретар і посол і відразу був включений до Ради, відповідальної за дипломатичні перемовини і військові справи. Між 1499 і 1512 рр. **М.** виступав укладачем всіх основних дипломатичних місій до двору Людовика XII у Франції, Фердинанда II, і до Папського двору в Римі.

З 1502 до 1503 р. **М.** був помічником Чезаре Борджіа (здібного воєначальника та державного діяча, метою якого на той час було розширення володінь у центральній Італії, а головними знаряддями – сміливість, розсудливість, впевненість у своїх силах, твердість, а часом і жорстокість).

У 1503-1506 рр. **М.** забезпечував захист міста і відповідав за флорентійську міліцію, вперше висловив ідею народного ополчення, вважаючи кращим ополчення, сформоване з громадян.

У серпні 1512 р. було відновлено владу у Флоренції і республіка була скасована. **М.** опинився в опалі і в 1513 р. був звинувачений у змові і арештований. Незважаючи ні на що, він відкидав свою причетність і був, зрештою, звільнений. Після цього він осе-

лився у своєму маєтку в Сант-Андреа біля Флоренції і почав писати трактати, які і забезпечили йому провідну роль в історії політичної філософії.

У листопаді 1520 **М.** був покликаний до Флоренції і отримав посаду історіографа (написав працю “Історія Флоренції” (1520-1525)). У 1527 **М.** помер в Сан-Кашано (Флоренції), місцезнаходження його могили й досі невідоме, проте його кенотаф розміщений у Церкві Санта-Кроче у Флоренції.

Розглянемо державно-управлінські погляди М. Він увійшов в історію державно-управлінської низки як автор таких праць, як: “Державець”(1513), “Роздуми про першу декаду Тита Лівія”(1519), “Військове мистецтво”, “Життя Каструччо Кастраккани”(1520), “Історія Флоренції”(1525).

Основними предметними аспектами досліджень **М.** є: любов до батьківщини, міжусобиці, сильна державна влада, для зміцнення якої виправданим є застосування будь-яких засобів, тиранія правителів, принципи створення демократичних інститутів, ідея запровадження республіканського устрою, втручання церкви у світські справи, геополітика, зумовлена проблемами вторгнення іноземних держав.

Найбільший вплив на розвиток світової державно-управлінської спадщини має праця “Державець”, що присвячена з’ясуванню місця, ролі та значення правителя в європейській державі у XVI ст., і розкриває основні людські якості, якими має володіти правитель, аби успішно здійснювати управління державою. Це дало змогу **М.** створити сукупний портрет необхідного країні (відповідно до історичних, соціально-політичних та економічних умов розвитку) правителя. Головним авторитетом виступає історичний досвід, на якому будує свою концепцію мислитель. Розуміння політики має власну методологічну площину, а отже, воно відокремлюється від теології (абсолютно вилучається із державознавства: політичні події, зміни форм держави та її устрою відбуваються не з волі божої, не з примхи людей, а об’єктивно, під впливом “дійсного стану речей, а не уявного”) та етики (технологія політичного управління суперечить моральним критеріям, а тому влада та політика визнаються поняттями, які існують поза мораллю).

Головне питання, яке піднімає **М.**, – це спосіб, яким правителі управляють держа-

вами та утримують владу над ними, який він убачає в міцному фундаменті влади. Основу останнього становлять ефективні закони та професійне військо (армія, збройні сили), що взаємодетерміновані. На підставі цього він виводить низку політичних прийомів, за допомогою яких правитель досягає своєї найвищої мети, а для цього він повинен, “аби зберегти владу, набути вміння відступати від добра”, робити тільки те, що забезпечить йому особистий добробут та безпеку. Самозбереження та зміцнення політичної влади будь-якою ціною є основним принципом утвердження державності.

Однією із найбільших заслуг **М.** у становленні державно-управлінської науки є введення у науковий обіг терміна “держава” (“*stato*”), під яким він розумів апарат управління підданими, народом, суспільством, який включає правителя, міністрів, чиновників, радників та інших посадових осіб (центральна адміністрація). Завдяки такому апарату влада правителя набуває публічного характеру, при цьому він не повинен допускати, аби вона опинилась в його руках, концентруючи її лише у своїх.

В управлінні державою народу належить пасивна роль, він скеровується різноманітними маніпулятивними технологіями з боку правителя. Водночас він оберігає своїх підданих від свавілля чиновництва, надає ображеним можливість приводити їх до суду. Зневага й ненависть підданих – головне, що перешкоджає правителю завойовувати їх прихильність. Тому правитель постійно має працювати над тим, щоб піддані завжди мали в ньому потребу, в разі відсутності такої потреби в державі виникають ситуації анархії та безладу. Задля цього правитель повинен робити все, щоб піддані повністю підпорядковувались правителю. Двома способами такого підпорядкування є: 1) любов до правителя та 2) страх перед ним. Найкращим же способом є той, “коли боятися і любити водночас, однак любов погано уживається зі страхом, тому якщо доводиться вибирати, то надійніше вибирати страх і підтримувати його загрозою покарання”. При цьому правителі в концепції мислителя перебувають поза юрисдикцією суду, їх рішення стосуються лише справ підданих, а тому зворотної дії не мають. З огляду на це правитель повинен постійно давати своїм підданим відчувати абсолютну безмежність та безумовність дер-

жавної влади. Така влада правителя здатна забезпечити існування держави та посилення її впливу на суспільство. Прообразом такого правителя виступає Цезар Борджіа (“сатанинський злодій”), “великий державний муж, здатний об’єднати Італію”.

Розвиток філософії державного управління в епоху Відродження характеризується певним розсіюванням релігійно-схоластичної догматики, спрямований на визначення нових напрямів політичного та державно-управлінського світосприйняття Нового часу. Новий підхід до вирішення принципових питань філософії державного управління, запропонований **М.**, дає підстави вважати його істинним новатором у державно-управлінській теорії.

Державно-управлінські погляди **М.** на процес державного управління є досить прогресивними порівняно з поглядами представників античності та середньовіччя. **М.** один із перших зробив значний крок уперед щодо визначення предмета науки державного управління її методів та законів. Входячи з цього основним предметом науки державного управління є держава та влада. Саме тому багатоманітність конкретно-історичних форм держави й політичної влади **М.** виводить насамперед із боротьби певних сил суспільства (переважно знаті й простого народу). У процесі аналізу політичних форм **М.** звертає особливу увагу на різноманітні фактори, які впливають на становлення й зміну цих форм – економічних, військових, географічних, демографічних тощо.

Особливий статус у розвитку суспільства належить релігії, оскільки вона виступає єдиною формою суспільної свідомості, яка забезпечує духовну єдність народу та держави. Проте ставлення до різних релігій та культів у суспільстві визначається суто державним інтересом і суспільною користю. З цього приводу **М.** стверджував, що релігія перебуває у вищій невідповідності з повсякденним життям, а це небезпечно для суспільства та держави, адже релігія завжди має слугувати засобом зміцнення держави, її користі та успіху в досягненні поставлених завдань.

Причини походження різних видів уряду **М.** вбачає у відокремленні державної влади від богослов’я – світом править не бог, а доля, це “причинна сила речей, їх причинний зв’язок”. Виходячи з цього **М.** розглядає люди-

ну в аристотелівському контексті як суспільну істоту, яка бере активну участь у політичному процесі, через історичну необхідність діє в ній, а також змінює об’єктивну реальність, виконуючи тим самим подвійну функцію: діяльнісну та творчу. Досить радикальна думка **М.** в епоху Відродження перегукується із сучасними соціально-політичними теоріями, особливо тими, що стосуються його спроби дослідити закономірності соціально-політичного розвитку та сутності людини як розумної істоти, наділеної енергією та волею. Особливу увагу **М.** зосереджує на динаміці політичних відносин, а саме на технології зміни державних форм управління, політичних переворотів, переході суспільства від однієї стратегії розвитку до іншої.

Стрижнем політичної поведінки людини є не християнська мораль, а вигода і сила. Звідси теза **М.** про те, що “доля на тому боці – де краща армія”. Це свідчить про те, що в державному управлінні та в політиці зокрема слід апелювати не до моралі, а до сили, яка виступає засобом досягнення конкретної мети. Адже “добре все, що сприяє зміцненню держави”, а тому “політичний результат повинен досягатись будь-якими засобами, в тому числі за допомогою обману та насилля”.

Держава в теорії **М.** означає політичний стан суспільства, який передбачає вироблення особливого ставлення панівної верстви до підлеглих, а також існування певним чином організованої політичної влади, юстиції, прийняття відповідних законів. Услід за Платоном та Аристотелем **М.** вказує на необхідність участі у процесі здійснення політик держави різних верств населення, що мають майновий статус та соціальні інтереси. Водночас, досліджуючи причини виникнення “громадських суперечностей в середині держави”, **М.** вважає, що вони породжені майновою нерівністю, яка, на його думку, властива всім формам держави починаючи з античності.

Головний герой **М.** – можновладець, розумний політик, який застосовує на практиці всі засоби політичної боротьби і досягає успіху. Вчений різко виступав проти гуманістичного тлумачення образу політичного діяча, називаючи гуманістичні ідеали вигадкою. Державець як політичний ідеал не спадковий монарх-деспот, а політик, що створює нову державу, яка після смерті монарха може

стати республікою, його діяльність чітко підпорядкована політичним реаліям. Державець у **М.** наділений надзвичайними повноваженнями для здійснення суттєвих перетворень, його влада виступає не засобом задоволення власних бажань державця, а способом реалізації загальнонаціональних інтересів. **М.** виокремив дві фази формування єдиної національної держави: короткотривалої “монархічної” та довготривалої – республіканської. “Новий державець” має собою матеріалізувати “відважність, уміння та волю” громадян “розкряпачити їхню енергію”. Він виступає виконавцем “всемогутньої колективної волі”. Це свідчить про те, що формування нової держави є не довільним актом однієї особи, а закономірним результатом “внутрішнього історико-колективного дозрівання”. Порятунком від феодальної подрібненості, партитуляризму незалежних міст республік учений вбачав у сильній централізованій владі, здатній захистити країну від чужоземних загарбників. Основною рисою людської природи є владолюбство та користолюбство. Це свідчить про те, що люди більш схильні до зла, ніж до добра. Тому основною метою державного управління, за **М.**, є “народне благо”, щоб тим самим мати судження про його правильність треба належати народу і водночас, щоб добре зрозуміти та оцінити народ, потрібно бути державцем”. Це і є основним критерієм ефективного управління. Особливу увагу **М.** звертає не тільки на структурні, а й на функціональні аспекти державної влади. Це пояснює пошук мислителем нових ефективних методів управління і, відповідно нового типу політичного діяча, його намагання визначити роль особистості в політичній історії, а також межі влади, сформувавши закономірності політичного режиму та закласти основи політичного мистецтва у нових умовах. У межах теорії циклічного розвитку державних форм **М.** виділяє дві форми держави: монархію та республіку. Вказуючи на значну роль монархії в перехідний період, **М.** віддає перевагу республіці. Найкращою є та республіка, в якій до здійснення владних повноважень одночасно залучені представники знаті і народу. В республіканській формі правління вчений убачав можливість реалізації політичних свобод; у його розумінні це т. зв. міське самоуправління, яке давало владу міським патриціям.

М. захищав рівність як принцип побудови держави, під якою він розумів скасування усіх феодальних привілеїв, розв’язання майнових суперечностей, що підривали суспільний устрій.

М. охарактеризував два способи приходу до влади: злочинний та незаконний, а також законний, коли простий громадянин, маючи прихильність у співгромадян, стає Державцем (цю форму влади він називає цивільною). Державець має служити народу, “залучати його на свій бік, жити з ним у дружбі”. Існує два способи боротьби: з допомогою законів і з допомогою сили: перший спосіб притамавший людям, другий – звірам. В управлінні державними справами не завжди буває достатньо першого способу, і тому досить часто доводиться вдаватись до другого, тому державцю необхідно вчитись бути не лише людиною, але й звіром.

Важливу роль у діяльності Державця відіграє його оточення. Вчений ставить питання добору радників. “Їх добір залежить від мудрості правителя. Щоб судити про розум володаря, треба побачити його оточення. Якщо наближені до нього ділові та віддані, володаря можна вважати мудрим, оскільки він зумів розпізнати гідних помічників і прихилити їх до себе”.

Радник завжди має думати не про себе, а про володаря та про державні справи, він, у свою чергу, має турбуватись про радника, виявляти йому пошану, поділяючи з ним і честь, і відповідальність, ділитись своєю владою із радниками. Водночас Державець має триматись золоті середина, уникаючи підлабузників, оточуючи себе мудрецами, дозволяючи говорити правду у вічі їм самим і лише те, що стосується справ. Він має цікавитись думкою своїх радників про кожну справу, проте рішення приймати самостійно. Основне положення **М.** зводиться до того, що “добрі поради, хто б їх не давав, породжуються мудрістю володаря, а не мудрість володаря породжується добрими порадами”. Значну увагу в межах свого дослідження **М.** звертає на економічну політику, що перебуває в тісному зв’язку з політичним мистецтвом, яке є практичним завданням державного управління. Держава, на думку **М.**, “повинна нагороджувати всіх, хто певним чином сприяє її розвитку та збагаченню”. Відповідно до цього **М.** висуває ідею об’єднання країни та становлення нової держав-

ності на основі узагальнення міжнародного досвіду. Будучи теоретиком національної держави, він підкреслював необхідність значної території, численного населення та могутнього війська, здатного подолати розкольницьку стратегію в середині держави, тим самим захищаючи її від іноземного втручання. Це все свідчить про те, що досягти об'єднання держави практично неможливо без участі народонаселення – боротьба, яка пронизує вищі щаблі влади, неминуче залучає до політичних процесів народні маси. Тому держава розглядається **М.** у певній динаміці, як певна інституційна форма взаємодії різних соціальних сил, що беруть участь у політичному процесі: народних мас, грандів державця. Пізніше Гегель буде наголошувати на важливості та прогресивності висунутої **М.** “ідеї держави, створеної народом”.

М. перший із мислителів доби Відродження на центральне місце поставив політику у соціальній практиці, фактично даючи самостійне тлумачення політики. Він вказує на те, що не можна бути хорошим політиком, не здійснюючи політичних прогнозів, справжній політик завжди висуває реальну мету та вказує відповідні шляхи її досягнення. Мета політики для **М.** – це форма належного, те, що обов'язково має бути, це поєднання теорії та практики безпосередньої дії.

Визначаючи місце та роль **М.** в історії розвитку філософської теорії державного управління, яка стала втіленням ідеалу сильної державної влади, відомий дослідник середньовіччя О.Л.Ванштейн указав, що вони “визначаються не фактичним змістом його праць, а оцінками окремих явищ та загальною історичною концепцією, сприйняттям минулого та засобами, за допомогою яких минуле стає на службу інтересам сьогодення”. Це і пояснює особливий інтерес до концепції **М.**, який набуває все більшого удивлення сьогодні.

Проблема державної влади, генеза та сутність державного управління його філософського обґрунтування, представлена **М.**, була однією із центральних державно-управлінських проблем доби Відродження. Її розв'язання сприяло розвитку теорії формування національних держав, укріпленню їх суверенітету та відповідного забезпечення ефективності державних інститутів.

Літ.: *Макиавеллі Н.* Флорентійські хроніки. Державець / Н. Макиавеллі ; пер. з італ. А. Перепа-

дя. – К. : Основи, 1998; *Макиавеллі Н.* Рассуждения о первой декаде Тита Ливия / Н. Макиавелли. – М. : Мысль, 2008; *Макиавелли Н.* Сочинения и письма / Н. Макиавелли. – М. : Мысль, 2009; *Вайнштейн О. Л.* Западноевропейская средневековая историография / О. Л. Вайнштейн. – М. : [б. и.], 1994.

Войтович Р.В.

МАЛОРОСІЙСЬКА КОЛЕГІЯ – центральний орган російської колоніальної адміністрації в Лівобережній Україні (так звана перша **М.К.**). Створена за указом Петра I (16 (27).05.1722) у Глухові замість сформованого раніше Малоросійського приказу в Москві. Головне завдання **М.К.** – здійснення контролю за діяльністю гетьмана та діючих при ньому власних структур з метою поступового обмеження автономії Гетьманщини.

Із створенням **М.К.** розпочинається завершальний етап нівелювання самобутніх рис політичної системи Гетьманату, стандартизації норм організації державного життя, діловодства, поширення на територію України правового поля Російської імперії, мобілізації матеріальних ресурсів краю на імперські потреби. Російська імперія де-факто здійснювала стратегію ліквідації державних інститутів гетьманства та генеральної старшини, підмінивши формально виборну полкову адміністрацію призначеними з центру російськими офіцерами, адаптуючи судову гілку влади та фінансову систему Гетьманщини в інтересах імперії, концентруючи виконавчу владу в руках суверена та знищуючи рештки елементів демократії.

До складу **М.К.** входили шість офіцерів російських полків, розташованих в Україні, прокурора та бригадира, призначуваних російським імператором. **М.К.** очолив С.Вельямінов-Зернов.

У цивільних справах **М.К.** підпорядковувалася сенату, у військових – головнокомандувачу російських військ в Україні (кн. М.Голіцин). Згідно з інструкцією самодержавця від 16 травня 1722 р. **М.К.** отримала такі повноваження: нагляд за діяльністю гетьмана, генеральної і полкової старшини, Генеральної військової канцелярії, встановлення й стягнення податків на користь царської казни, заготовлення провіанту для російської армії, розквартирування російських офіцерів і солдатів, роздача земельних володінь офіцерам і старшині.

М.К. виконувала функції апеляційної установи в судових справах, що розглядалися Генеральним військовим судом, полковими і ратушними судами. З **М.К.** гетьманський уряд мав узгоджувати всі питання державного життя. 29 вересня 1727 р., намагаючись залучитися підтримкою козацької старшини в російсько-турецьких війнах, Петро II ліквідував **М.К.** та відновив гетьманство. У 1734 р. після смерті гетьмана Д.Апостола гетьманство було скасоване.

10(21) листопада 1764 р. Катерина II остаточно ліквідувала гетьманство і незабаром відновила діяльність так званої другої **М.К.** у Глухові. **М.К.** складалася з чотирьох російських урядовців, чотирьох українських старшин, прокурора (російського полковника), двох секретарів (українця і росіянина) і службовців канцелярії. На чолі **М.К.** стояв граф П.Рум'янцев (водночас генерал-губернатор Малоросії), який виконував завдання остаточної ліквідації автономії Гетьманщини та підпорядкування управління українськими землями загальноросійським державним органам.

М.К. підпорядковувалася канцелярії Малоросійського генерал-губернатора (існувала до 1796 р.). Поступово узурпувала всю повноту військової влади. Після ліквідації в 1781 р. сотенно-полкового устрою Лівобережної України, перетворення лівобережних козацьких полків на регулярні карабінерні частини російської армії (1783 р.) та запровадження намісництв (1780-1783 рр.) стандартизувала систему державного управління в Україні.

Скасована відповідно до указу від 20(31) серпня 1781 р.

Літ.: *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа та його доба / О. Оглоблин. – Нью-Йорк ; К. ; Париж ; Торонто, 2001; *Окиншевич Л.* Генеральна рада на Україні-Гетьманщині XVII-XVIII ст. / Л. Окиншевич // Праці комісії для вивчення історії західно-руського та українського права. – К. : [б. в.], 1929. – Вип. 6; *Історія державної служби в Україні* : у 5 т. – К. : [б. в.], 2009. – Т. 1; *Історія державної служби в Україні* : у 5 т. – К. : [б. в.], 2009. – Т. 2.

Якубова Л.Д.

МАЛОРОСІЙСЬКИЙ ПРИКАЗ – спеціальна урядова установа Московської держави, створена 31 грудня 1662 р. для управління Лівобережною Україною. В **М.п.** служило до 4 дяків і від 15 до 40 піддячих. **М.п.**

підпорядковувався Посольському приказу, керівники якого, як правило, його очолювали. Водночас фактичне управління діяльністю **М.п.** здійснював московський цар. Головним завданням **М.п.** були зносини з гетьманським урядом, контроль діяльності установ військово-адміністративного управління Гетьманщиною і реалізація заходів московського уряду на Лівобережній Україні.

Через діяльність приказу царський уряд відповідно до умов українсько-московських договорів (Березневі статті 1654 р., Переяславські статті 1659 р., Московські статті 1665 р., Глухівські статті 1669 р., Конотопські статті 1672 р. та ін.) здійснював зв'язки з гетьманом та його адміністрацією, затверджував претендентів на гетьманство, призначав воєвод в українські міста, проводив контроль за внутрішньою і зовнішньою політикою гетьманського уряду, стежив за діяльністю православної церкви в Україні, збирав через дяків і піддячих відомості про політичну ситуацію в Гетьманщині, видав питаннями розміщення російських військ в Україні, відбудови і спорудження нових фортець та укріплень, розглядав справи про злочини службових осіб тощо.

Рішення російського уряду направлялись в Україну через **М.п.** у вигляді грамот і скріплювалися особливою печаткою. З України в **М.п.** надходили донесення, чолобитні та інші документи. Приказ сприяв зміцненню великого феодального землеволодіння шляхом закріплення за українськими феодалами їхніх земельних володінь, а також зростанню російського дворянського землеволодіння в Україні. Також **М.п.** виступав як судовий орган, розглядаючи справи про злочини своїх чиновників в Україні.

М.п. ліквідовано 1722 р. у зв'язку з скасуванням приказової системи управління. Замість **М.п.** була встановлена Малоросійська колегія, яка у цивільних справах підкорялася сенату, а у військових – головнокомандуючому військами в Україні. Колегія була найвищою установою в Україні, вище гетьмана. Гетьман мав лише дорадчий голос. У 1727 р. Малоросійська колегія була ліквідована і відновлена влада гетьмана.

Літ.: *Довідник з історії України* / за ред. І.З. Підкови, Р.М. Шуста. – К. : Генеза, 2011; *Дядиченко В. А.* Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кін. XVII – поч. XVIII ст. / В. А. Дядиченко. – К. : [б. в.], 1959; *Історія держав-*

ної служби в Україні : у 5 т. / відп. ред. Т. В. Мотренко, В. А. Смолій ; редкол. : С. В. Кульчицький (кер. авт. кол.) та ін. ; Голов. упр. держ. служби України ; Ін-т історії НАН України. – К. : Ніка-Центр, 2009. – Т. 1; *Софроненко К. А.* Малоросский приказ Русского государства второй пол. XVII и нач. XVIII века. / К. А. Софроненко. – М. : [б. и.], 1960.

Годзюр М.В.

МАНІФЕСТ (фр. manifeste, від лат. manifestus – явний, очевидний) – особливий вид державно-політичного акта. Традиційно поділяється на державні маніфести та політичні маніфести.

Державний **М.** – урочистий письмовий акт верховної влади, що сповіщає громадян про особливо важливі події у державі (ухвалення важливих державних актів, законодавчих норм, стану війни чи миру).

Політичний **М.** – відозва, звернення громадських та політичних організацій, що має принциповий, програмний характер, містить виклад поглядів та намірів. У такому разі цей акт впливу, тиску на ту чи іншу владу, політичну силу, на окремі гілки влади і навіть політичних, громадських діячів.

У деяких парламентських демократіях політичні партії готують виборчі маніфести, які є викладом як їх стратегічних цілей, так і проєктів законодавчих змін, завдяки яким вони повинні дістати достатню підтримку у виборців, щоб сформувати уряд. Законодавчі пропозиції, що викладені у виборчому маніфесті партії, що виграла вибори, часто розцінюються як такі, що мають пріоритет порівняно з іншими заходами, які керівна партія вносить на розгляд законодавчої влади.

Прикладом використання маніфестів в історії України є “Маніфест Голови Директорії Симона Петлюри до українського народу” (1920 р.), в якому міститься заклик підтримати зусилля Директорії у боротьбі за незалежність України та “Маніфест організації українських націоналістів” (1940 р.), в якому викладаються завдання й основні принципи діяльності ОУН.

В сучасній Україні такий вид політичних актів як маніфест використовується доволі рідко, з найвідоміших можна назвати – “Маніфест молодих державних службовців України” (2000 р.) та “Маніфест середнього класу України” (2008 р.).

Літ.: *Енциклопедичний словник з державного управління* / уклад. : Ю. П. Сурмін, В. Д. Бакумен-

ко, А. М. Михненко та ін. ; за ред. Ю. В. Ковбасюка, В. П. Трошинського, Ю. П. Сурміна. – К. : НАДУ, 2010. – 820 с.; *Політологічний словник* : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / за ред. М. Ф. Головатого та Ю. Ф. Антонюка. – К. : МАУП, 2005. – 792 с.; *Юридична енциклопедія* : в 6 т. / редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К. : Укр. енцикл., 2001. – Т. 3. – 790 с.; *Словарь исторических терминов* / под ред. В. С. Симакова, А. П. Крюковских. – М. : ЛИТА, 1998. – 464 с.

Козаков В.М., Половинець А.М.

МАРКС КАРЛ ГЕНРІХ (9.09.1818 – 14.03.1883) – філософ, економіст, засновник наукового світогляду – діалектичного та історичного матеріалізму, основоположник наукового комунізму.

Народився третьою дитиною в сім’ї адвоката. В 17-річному віці відмінно закінчив гімназію, навчався в університетах в Бонні та в Берліні, де вивчав юридичні науки, згодом історію і філософію. У Берліні на формування його поглядів вплинули младогегельянці, які прагнули зробити з філософії Гегеля атеїстичні та революційні висновки. Здавши екстерном університетську дисертацію про філософію Епікура, **М.** у 1841р. закінчив університет. У 1842 р. став редактором опозиційної “Рейнської газети” в Кельні, після закриття якої у 1843 р. переїхав до Парижа, де знайомиться з Генріхом Гейне та Фрідріхом Енгельсом, з яким співпрацював усе життя. У 1843 р. одружується на аристократці Джемі фон Вестфален, племінниці засновника концерну Philips. У 1845 р. його було вигнано з Парижа, і разом з Ф.Енгельсом він переїхав до Брюсселя, де вони написали “Німецьку ідеологію”, в якій критикували ідеалізм Гегеля та младогегельянства і сформулювали основи діалектичного та історичного матеріалізму. У 1847 р. **М.** і Енгельс вступили до таємного пропагандистського товариства німецьких емігрантів “Союз комуністів”, за дорученням якого склали знаменитий “Маніфест Комуністичної Партії” (1848 р.). Після початку французької революції у 1848 р. **М.** був висланий з Бельгії, приїхав до Парижа, а звідти після березневої революції – до Німеччини. У Кельні він стає редактором “Нової Рейнської газети”, яка виходила до травня 1849 р., після чого була закрита, а **М.** висланий з Німеччини. Він відправився зі своєю сім’єю спочатку до Парижа, але знову був висла-

ний і звідти виїхав до Лондона, де прожив до самої смерті.

Життя **М.** в еміграції було вкрай важким: бідність, наклепи ворогів, отримання лише випадкових заробітків від написання статей до газет. Сім'ю підтримувала постійна фінансова допомога Ф.Енгельса. У цей період були написані основні економічні праці **М.** З 1850 р. заглиблюється у вивчення політичної економії та економічної історії, пише працю "Критика політичної економії" (1858 р.), у другому виданні якої, що мала назву "До критики політичної економії" (1862 р.), були викладені основні теоретичні положення його економічного вчення. **М.** став організатором 1-го Інтернаціоналу (1864 р.), який мав за мету об'єднання міжнародного робітничого руху. У 1865 р. закінчив головну працю – "Капітал" та надрукував роботу "Заробітна плата, ціна та прибуток". У 1867 р. надруковано 1-й том "Капіталу", роботу над 2-м та 3-м томами "Капіталу" **М.** не закінчив, їх підготував до видання Ф.Енгельс. У 1875 р. опублікована праця "Критика Готської програми".

Уже в ранніх працях **М.** аналізує сутність приватної власності, яка охоплює всю сукупність виробничих відносин капіталізму, відокремлює економічний та юридичний аспекти власності, передбачає, що історичною місією пролетаріату буде знищення приватної власності у майбутньому.

У "Капіталі" **М.** досліджує економічну систему капіталізму: характеризує товар як єдність споживчої та мінової вартостей і обумовлений цим двоїстий характер праці (абстрактний та конкретний), що стало першим науковим відкриттям **М.**, розглядає процес розвитку форм вартості. Друге наукове відкриття – вчення про додаткову вартість в умовах дії закону вартості. Джерелом додаткової вартості **М.** вважає неоплачену працю найманих робітників через те, що робоча сила в процесі виробництва створює більшу вартість, ніж коштує сама. Розкриває сутність заробітної плати як перетвореної форми вартості і ціни товару "робоча сила". Обґрунтовує закон народонаселення за умов капіталізму: зростання промислової резервної армії праці зумовлено збільшенням органічної побудови виробництва. Визначає сутність капіталу, розмежовує постійний та змінний, основний та оборотний капітали, різні форми капіталу (товарний, торговельний, позичковий) і відповідні фор-

ми отримання підприємницького доходу, торговельного прибутку, відсотка, земельної ренти. Характеризує умови простого та розширеного відтворення. Обґрунтовує закон зниження норми прибутку зростанням органічної побудови капіталу. Створив теорію економічних криз, вчення про суспільно-економічні формації та ін. Перевагами економічного вчення **М.** є обґрунтований та глибокий аналіз капіталістичного способу виробництва; розкриття його суперечностей, законів та тенденцій, а також сутності багатьох економічних категорій; використання діалектичного методу дослідження та методології конструктивної критики різних шкіл політичної економії. Однак економічне вчення **М.** має недоліки, пов'язані із проблемою знищення приватної власності, невикористанням товарно-грошових відносин при соціалізмі, тотальним одержавленням засобів виробництва та ін.

М. помер у віці 64 роки у Лондоні і похований на кладовищі "Highgate-Cemetery".

Літ.: *Економічна енциклопедія* : у 3 т. / редкол. : С. В. Мочерний (відп. ред.) та ін. – К. : Видавн. центр "Академія", 2000. – 864 с. – Т. 1; *Советский энциклопедический словарь* / [гл. ред. А. М. Прохоров]. – 2-е изд. – М. : Сов. энцикл., 1982. – 1600 с.

Крамарева О.С.

МАХНОВЩИНА – повстанський рух 1918-1921 рр. на півдні України під проводом Н.І.Махна, спрямований проти німецьких окупантів та гетьманату, згодом проти Директорії УНР, білогвардійців, більшовиків. Ідеологами **М.** були анархісти. Махновці боролися проти будь-яких форм обмеження політичної та господарської свободи селянства, за вільний радянський лад. На ґрунті цієї боротьби вони неодноразово ставали союзниками більшовиків у відновленні радянської влади, але тричі оголошувалися поза законом. Розходження махновського повстанства з більшовиками мало глибокий соціальний підтекст, який полягав у негативному ставленні села до політики воєнного комунізму та більшовицької диктатури. Ідейно-політична платформа **М.** втілювалася в гаслі "Вільного радянського ладу", під яким розумілася система громадського самоуправління та свобода господарської і суспільно-політичної діяльності. **М.** була придушена більшовиками.

Донедавна в науковій і публіцистичній літературі, кінематографі махновський рух однозначно визначався як глибоко антинародний, антиреволюційний і куркульський у своїй основі, а сам Нестор Махно кваліфікувався щонайменше як політичний авантюрист із карним минулим. У цих оцінках багато правди, однак це не вся. Сьогодні відбувається переоцінка цього складного і суперечливого явища, яким була **М.** Приміром, американський історик Майкл Палій вважає махновців найбільш сильною партизанською силою, якою незалежно від інших керував її лідер. Під впливом революційних подій 1905 р. Нестор Махно долучився до політичної діяльності та перебував під впливом різних політичних партій, врешті пристав до гуляйпільської групи “хліборобів анархістів-комуністів”. 16 жовтня 1918 р. махновці захопили Гуляйполе та оголосили від імені районного гуляйпільського революційного комітету про відновлення радянської влади та про повстання “робітників і селян проти душителей та катів Української революції австро-германо-гайдамаків...”. Цю дату можна вважати початком в історії **М.** 20 жовтня 1919 р. прийнята Військово-революційною радою армії декларація, яка містить концептуальні положення, за які боролися махновці. Сутність справжньої Радянської влади вони вбачали в утворенні вільним селянством повсюдно на місцях своїх суспільно-економічних організацій: сільських комітетів та рад, різноманітних союзів, кооперативів, рудничних, фабричних та заводських комітетів, залізничних, поштово-телеграфних та інших організацій. З метою широкого зв'язку вони повинні створюватися знизу вгору і об'єднуватися в органи у вигляді економічних рад, які б виконували функцію регулювання суспільно-господарського життя. Ці ради повинні утворюватися на добровільних засадах і в жодному разі не бути політичними утвореннями, які здійснюють під маскою Радянської влади політичну владу. Основна їх мета – регулювати живу господарчу діяльність на місцях. У вирішенні земельного питання махновці висували наступні положення. По-перше, завдання швидкого удосконалення відсталого і зруйнованого сільського господарства, причому всі рішення повинно приймати вільне селянство, що дасть змогу ліквідувати куркульські елементи. По-друге, вільне

вирішення самим селянством земельного питання неодмінно приведе селян до необхідності організації господарства на громадських засадах, причому селянство саме переконається, що все повинно належати громаді, а не окремим особам. Декрет комуністичної влади про націоналізацію землі як насильницьке захоплення її до рук влади повинен бути відмінений, оскільки в особі держави селянство отримає нового експлуататора з насильницькими поборами та повинностями. Щодо національного питання, у декларації підкреслювалося, що всяка національність має природне та незаперечне право користуватися своєю мовою, дотримуватися своїх звичаїв — тобто підтримувати та розвивати свою національну культуру в усіх її проявах. “Але це не повинно мати нічого спільного з націоналізмом “самостійного” характеру, який протиставляє одну націю іншій і підміняє боротьбу за об'єднання – боротьбою за відособлене, національне. Тому всяка політична влада, яка претендує на насильницьке правління, буде розглядатися як ворожа та контрреволюційна сила, проти якої вестиметься найрішучіша боротьба за захист себе і свого права на вільну організацію до останньої краплі крові”.

Літ.: *Михненко А. М.* Історія Донецького басейну другої половини XIX першої половини XX ст. : монографія / А. М. Михненко ; перед. слово О. П. Реєнта. – К. : Донецьк : ТОВ “Юго-Восток, Лтд”, 2003; *Равич-Черкаський М.* Махно и махновщина / М. Равич-Черкаський. – Екатеринослав : [б. и.], 1920; *Яковлев Я.* Советская власть на Украине и махновщина / Я. Яковлев. – Х. : [б. и.], 1920; *Супруненко М.* Україна в період воєнної інтервенції і громадянської війни / М. Супруненко. – К. : [б. в.], 1951; *Супруненко М.* Боротьба трудящих України проти денікінщини / М. Супруненко. – К. : [б. в.], 1979; *Центральний державний архів вищих органів влади і управління Росії*, ф. 9431, оп. 1, спр. 152, арк. 2-3; *Palij M.* The Anarchism of Nestor Makhno, 1918-1921: An Aspect of the Ukrainian Revolution / M. Palij. – Seattle, 1977. – P. 249; *Малик Я.* Короткий історичний довідник (поняття, події, терміни, персоналії) / Я. Малик, В. Павлюк. – Львів : [б. в.], 2009; *Енциклопедія історії України* : у 10 т. / редкол. : В. А. Смолій (гол.) та ін. – Т. 6. Ля – Мі. – К. : [б. в.], 2009.

Михненко А. М.

МЕНТАЛЬНИЙ ПРОФІЛЬ УКРАЇНСТВА – сукупність диспозицій, закладених на фундаментальному рівні (архетиповому

та аксіологічно-регулятивному), що може реплікуватись і модифікуватись у міру його рефлексії в процесі соціалізації (адаптації) особистості у соціумі більш або менш аутопоейтично і передаватись наступному поколінню (дітям) як фундамент (але вже модифікований соціалізованими батьками та від-рефлексований) для соціалізації нового покоління і так далі в процесі історії України. Ментальний профіль може бути охарактеризований через ментальні атрибуції – самоприписувані або ж зовнішньоприписувані властивості тієї чи іншої етносоціальної спільноти, що полягають у специфічних способах репрезентації дійсності, пов'язаних як з феноменологічним, так і з ідеологічним відображенням і конструюванням соціальних смислів.

Параметри ментального профілю етносоціальної спільноти можуть мати функціональні та дисфункціональні (нонфункціональні) виміри (прояви). Дисфункція в розумінні Р.Мертонна – це прояв дезадаптації або порушення пристосування даної системи. Ментальність як програмне забезпечення соціальної організації (як процесу) може сприяти відтворенню соціальних форм, які збереглися як архаїзми із стародавніх часів. Подібний розгляд ментальних дисфункцій у контексті екстраполяції на феномен ментальності мертонівського поняття дисфункції передбачає порівняння функціональних та дисфункціональних (нонфункціональних) проявів. Саме тому в даному визначенні пропонується можливий варіант шкали оцінювання ментальності в континуумі “норма – дисфункція – нонфункція”.

Норма ментального параметра – це вияв його функціональності, тобто забезпечення за рахунок його відтворення достатнього рівня пристосування (адаптивності) даної соціальної системи, що полягає в збалансованості та взаємній координуваності (синергійності) її підсистем (економіки, політики, освіти, релігії).

Дисфункція ментального параметра виявляється в тому, що при відтворенні того чи іншого ментального параметра в соціальній системі у цілому та її окремих підсистемах починають виявлятися девіації (у вигляді відкритих або ж латентних дисфункцій).

Нонфункція ментального параметра виявляється в тому, що при його відтворенні соціальна система переходить у кризовий (ха-

отичний) стан, при цьому кризовість та хаотичність стають хронічними та застійними. Окремі ментальні параметри українців, описані в науковій соціологічній та етнопсихологічній літературі, мають, з точки зору соціальної системи, дисфункціональний та нонфункціональний виміри. Це стосується, зокрема, індивідуалізму, інтровертності, кардіоцентризму, емоційності, екстернальності, толерантності. Водночас залежність усіх вищезазначених параметрів від ступеня стійкості атрактора визначало б зовсім інші їх прояви в інших соціальних умовах.

Впровадження понять “цілісний атрактор” та “дифузний атрактор” дає можливість проаналізувати функціональні та дисфункціональні (нонфункціональні, соціопатичні) прояви ментальності. Цілісний атрактор є залежним від інформаційних впливів інших суспільств, які виступають постачальниками ціннісних стандартів для соціальних систем без вираженої центроверсії.

Центроверсія – це рух системоутворюючих суб'єктів до формування цілісного атрактора. При послабленні центроверсії атрактор набуває ознак розщепленості, що означає – соціальна система прирікається на перманентну кризовість та перехідність, а параметри ментального профілю стають латентно або ж відкрито дисфункціональними.

Оцінний континуум ментального параметра можна вкладати в шестивимірну шкалу, основні полюси якої визначено в структурному функціоналізмі Т.Парсонса та Р.Мертонна, розвинено в дослідженнях українських соціологів Є.Головахи та Н.Паніної, О.Донченко та Ю.Романенко та яка потребує подальшої емпіричної валідації: “соціальна норма – соціальна девіація – соціальна дисфункція – соціальна нонфункція – соціопатія – хаотичний соціальний стан”.

Ментальні риси (диспозиції) можуть виявлятися в оцінному континуумі, що охоплює виміри соціальної норми, соціальної девіації, соціальної дисфункції, соціальної нонфункції та соціопатії, яка сприяє системній поразці та переводить суспільство в хаотичний стан за рахунок активування колективного несвідомого.

Диспозиція (ментальна риса) виявляє себе в нормі, коли вона забезпечує належний рівень конформності, тобто відносного ізоморфізму між особою та суспільством, а в динамічному вимірі – між соціалізацією та індивідуалізацією.

Диспозиція (ментальна риса) виявляє себе в соціально-девіантному вимірі, коли її прояви в тих чи інших соціальних підсистемах призводять до ухилення різних суб'єктів від контакту з ними або ж найпростіших форм соціальної ізоляції (за Мертоном, – ескапізм, ретреатизм), що, однак, дозволяє вирішувати виникаючі соціальні проблеми локально і без соціально-підсистемних змін.

Диспозиція (ментальна риса) виявляє себе в соціально-дисфункціональному вимірі, коли окремі соціальні підсистеми виявляють ознаки кризи і потребують соціального реформування.

Диспозиція (ментальна риса) виявляє себе в соціально-нонфункціональному вимірі, коли криза, яка охоплює одну соціальну підсистему, переходить в іншу (суміжну і дотичну з нею) соціальну підсистему (напр., з економічної в політичну).

Диспозиція (ментальна риса) виявляє себе в соціопатичному вимірі, коли її прояви супроводжують аномію (Дюркгейм, Мертон) або ж хаотичний соціальний стан.

Диспозиція (ментальна риса) виявляє себе в хаотичному стані, коли в суспільстві спостерігається злам соціальної системи у вигляді революції, громадянської війни або ж іншої форми насильницької трансформації.

Літ.: *Донченко О. А.* Социетальная психика / О. А. Донченко. – К. : Наук. думка, 1994; *Романенко Ю. В.* Смыслопродукування в соціальних системах / Ю. В. Романенко. – К. : Е та Е, 2005; *Романенко Ю. В.* Соціалізація особи: метапрограмний та психотехнологічний аспекти / Ю. В. Романенко. – К. : Вид-во ДУІКТ, 2007; *Романенко Ю. В.* Сучасні психотехнології / Ю. В. Романенко – К. : Вид-во ДУІКТ, 2008.

Романенко Ю.В.

МЕРТОН РОБЕРТ КІНГ (1910-2002) – американський соціолог, видатний представник структурно-функціонального напрямку сучасної соціології, один із перших учнів та колег

Т.Парсонса, П.Лазарсфельда, П.О.Сорокіна. Навчався у Гарвардському університеті. Захистив докторську дисертацію на тему “Пуританізм, пієтизм і наука” (1936). У 1940-ві рр. був співректором (з П.Лазарсфельдом) Бюро прикладних до-

сліджень Колумбійського університету, а також президентом Американської соціологічної асоціації (1957). На погляди М. значний вплив справили роботи М.Вебера, У.Томаса, Е.Дюркгейма, а також Т.Парсонса, якого він критикував за абстрактність концепцій, за спробу створити загальну соціологічну концепцію, котрій він протиставив “теорію середнього рівня”, яку розумів як міст між емпіричними узагальненнями й абстрактними схемами – роботи “Про теоретичну соціологію” (1967), “Структурний аналіз у соціології” (1975). Значну увагу приділяв розробці структури соціологічної науки, соціологічного методу, був прихильником єдності теоретичної та емпіричної соціології, яку заперечував Т.Парсонс. У 1948 р. М. пропонував програму створення теорії середнього рівня (рангу), введення обмежень при побудові теорій і концептування дослідницької практики, формування понятійного апарату, обґрунтував постулати структурного функціоналізму: 1) постулат інтегральної єдності соціальних систем, їх різноманітності; 2) постулат функціональної універсальності; 3) постулат незбігу функціональної проблематики в аналізі соціальної реальності.

Найбільш суттєвим був вклад його у вивчення природи бюрократії – робота “Читаючи про бюрократію” (1952), яка написана під впливом роботи М.Вебера “Протестантська етика та дух капіталізму”, соціології науки і соціології масових комунікацій – робота “Масове переконання” (1946), депривації та референтних груп – роботи “Соціальна теорія і соціальна структура” (1957, 1967), “Підходи до вивчення соціальної структури” (1975). В роботі “Наука, техніка і суспільство в Англії XVII ст.” (1938) він обґрунтував гіпотезу про те, що зростання наукової діяльності в Англії XVII ст. пов'язане з соціальними силами і, насамперед, с пуританською релігією та її мораллю (корисність, раціоналізм, індивідуалізм тощо), що стимулювало наукові відкриття. Пізніше М. розглядав науку як соціальний інститут – робота “Соціологія науки” (1979), що характеризується своїми ціннісно-нормативними регуляторами у вигляді інституціональних імперативів: “універсалізм”, “спільність”, “організований скептицизм”, “безкорисливість”. Підхід М. до науки сприяв оформленню соціології науки як самостійної галузі

соціології. Він відіграв важливу роль у формуванні соціології медицини, масових комунікацій, соціальної стратифікації, соціології професій та соціології конфлікту.

М. зробив значний внесок у розвиток структурно-функціональної теорії, яку критично переглянув в аспекті її непереконливих тез. Він розглядав її з позиції організаційного скептицизму, поширив функціональний аналіз із суспільства в цілому на його окремі складові. Структурно-функціональний аналіз розглядав за формулою: мотив – дія – наслідок для деякої соціальної системи. У інтерпретації **М.** місце соціальної дії, як це було у М.Вебера та Т.Парсонса, займає поняття “функція”. Він акцентує увагу на таких визначеннях: 1) етимологічне – обов’язки, призначення, церемоніал; 2) синонімічне поняттю “заняття”; 3) активність, що відповідає певному статусу; 4) математична інтерпретація, запропонована свого часу Лейбніцем; 5) центральне для функціонального аналізу: віталістичні та органічні процеси. Поняття “функція” розглядається **М.** у зв’язку з поняттям “дисфункція”, під якою він розумів наслідки, що спостерігаються й зменшують адаптацію або регулювання в системі. Причинами виникнення дисфункцій є розлад елементів, побічні наслідки та ефекти структурних дій, розлад у підсистемі, що підштовхує зростання аномії та девіантної поведінки. В роботі “Соціальна структура та аномія” (1966) проаналізував різні типи поведінкових реакцій на деформації соціальної структури: “конформізм”, “інновація”, “ритуалізм”, “ретризм” тощо. Якщо Т.Парсонс розглядав відхилення в системі як винятковість, то **М.** був впевнений, що дисфункція так само закономірна для системи, як і функція. Він увів у науковий обіг поняття “нон-функції”, під якими розумів соціальні форми, що вижили та збереглися з ранніх етапів історії і не справляють будь-якого примітного впливу на сучасне суспільство, а також розробив поняття “балансу функціональних і дисфункціональних наслідків”, “функціональних альтернатив” та “функціональних еквівалентів”, що використовуються в управлінській діяльності.

Літ.: Барзгова Е. С. Американская социология (традиции и современность) : курс лекцій / Е. С. Барзгова. – Екатеринбург : Деловая кн., Бішкек : Одисей, 1997; Громов И. Г. Западная социология :

учеб. пособие для ВУЗов / И. Г. Громов, А. Ю. Мацкевич, В. А. Семенов. – СПб. : ООО “Изд-во “ДНК”, 2003; Мертон Р. К. Явные и латентные функции / Р. К. Мертон // Американская социологическая мысль: тексты / под ред. В. И. Добренкова. – М. : Изд. Междунар. Ун-та бизнеса и управления, 1996; Мертон Роберт. Социальная теория и социальная структура (фрагменты) / Роберт Мертон ; под общ. ред. В. В. Танчера ; рефератив. пер. и вступ. ст. В. Костинской. – К. : Ин-т социол., 1996; Социология : энциклопедия / сост. А. А. Грицанов, В. Л. Абушенко, Г. М. Евелькин и др. – Минск : Книж. дом, 2003.

Сурмін Ю.П.

МІСЦЕВА ВЛАДА В УМОВАХ ФОРМУВАННЯ ТОТАЛІТАРНОГО ЛАДУ (1927-1937). Підвалинами радянської влади, які, власне, й зумовили її назву як “радянської”, були низові ради. В Україні це були сільради та міськради, де на виборах діяли норми прямої демократії. Наймасовішою низовою владною структурою була сільрада, і через це державній владі отримати контроль над нею було найважче. Права сільради значно зросли після утворення СРСР, хоча це й не стало його прямим наслідком.

Сільрада могла суттєво впливати на життя села під час активної фази непу, особливо після зменшення, а потім і ліквідації адміністративних повноважень комнезамів та перетворення їх на громадські організації. Сільрада, як і міськрада, в умовах постійних змін в адмінподілі була однією з найбільш сталих одиниць. Кількість мінімального населення для створення сільради збільшилася порівняно з положенням 1920 р. і становила 1 тис. мешканців. Однак згодом правила були дещо лібералізовані. Для особливих випадків, і зокрема для створення національної сільради, мінімальна кількість населення була зменшена від 1 тис. до 500 осіб. Дозволялося також створення сільради з меншою, ніж 1 тис. осіб кількістю у разі географічної віддаленості населених пунктів від центрального селища більш ніж на 3 км (до жовтня 1925 р. того часу діяла норма в 3-5 км). Протягом 1920 – середини 1930-х рр. сільради мали стійку тенденцію до збільшення кількості. Якщо врахувати, що за переписом 1926 р. в Україні налічувалося 54 470 сільських населених пунктів, що об’єднувалися у 10 733 сільських рад, то можна сказати, що в середньому одна сільрада об’єднувала 5 населених пунктів.

Державними службовцями слід вважати лише членів виконавчих органів сільради. Такими за Положенням про сільради від 28 жовтня 1925 р. у селах з кількістю понад 3 тис. мешканців визначалася президія у складі трьох осіб – голови сільради, його заступника та секретаря або двох, якщо секретар не є членом сільради. У селах з кількістю населення менше ніж 3 тис. обирали голову сільради та секретаря, причому секретар міг не бути членом сільради. Отже, на сільради з населенням понад 3 тис. виділялося (за місцевим бюджетом) три оклади державних службовців, з кількістю мешканців менше 3 тис. – два оклади. У жовтні 1927 р. положення про сільради було дещо змінене. Президія сільради тепер утворювалася у будь-якому випадку, а от у сільрадах з населенням понад 5 тис. кількість членів президії за рішенням райвиконкому можна було збільшити до дев'яти, причому кожен з них мав брати участь у роботі не менш як однієї комісії. Однак кількість передбачених в бюджеті посад не змінилася. У Положенні зазначалося, що інші члени сільради, у тому числі й члени президії та учасники різноманітних комісій, “виконують свої обов'язки безоплатно”. Водночас у положенні 1927 р. наголошувалося на тому, що у разі, “коли це визнає за потрібне районний виконавчий комітет”, матеріальне утримання можна надавати й заступнику голови сільської ради та членам президії.

Як частина виконавчої гілки влади на селі існував інститут уповноважених сільради. Їх обирали зі складу депутатів сільради у відокремлених від центру сільради селах, в яких мешкало не менше 100 осіб. Уповноважені не лише транслювали розпорядження сільської ради, а й могли мати деякі адміністративні права. Зокрема, спеціальним рішенням сільської ради їм надавалося право видавати довідки і посвідчення мешканцям підпорядкованої їм території.

З 1924 р. з'явилася ще одна категорія службовців, відповідальних за виконання державної політики на селі, – сільські виконавці. Положення про сільських виконавців було ухвалене 9 липня 1924 р. Втіленням цього положення в життя влада напівпримусово втягувала у свою орбіту найширші верстви села. За допомогою сільвиконавців влада сподівалася якомога щільніше охопити село й поглибити контроль над ним. В одній з

роз'яснювальних брошур так описувалася роль сільвиконавця на селі: “Щоб не трапилося на селі – злочин, пожежа, крадіжка; щоб не відбулося на селі – збори, урочисте свято, вибори тощо, перша про це має знати людина, що червона стрічка на руці відзначає її від всіх інших селян. Це – сільвиконавець. Але його сільрада настановила на цю посаду не тільки, щоб знати про всі події на селі. Він повинен ще й вживати відповідних заходів, залежно від події”. Сільвиконавців призначала сільська рада з числа фізично здорових осіб, переважно чоловічої статі, віком від 18 до 45 років, які постійно мешкали в даному селі.

З приводу жінок зазначалося, що їх “притягають до виконання обов'язків сільвиконавців лише в тому випадку, коли сільрада визнає це за необхідне”. Сільвиконавцем не призначалися члени родин червоноармійців і міліції, учні та ті селяни, які брали участь у радянських, партійних, профспілкових, протипожежних та інших організаціях. Отож, сільвиконавцями не призначали тих, хто вже перебував під контролем радянської влади чи працював на її зміцнення. З іншого боку, сільвиконавцем не могли стати позбавлені виборчих прав мешканці, тобто ті, кого радянська влада вважала своїми ворогами. Але це вже були не “звільнені” від обов'язків сільвиконавця, а “позбавлені” такого права. Таких обкладали спеціальним податком за те, що вони не відпрацьовують сільвиконавцем. Упровадженням інституту сільських виконавців держава намагалася зміцнити свій вплив на більшу частину села й ізолювати потенційно небезпечних селян.

На посаду призначала сільрада. Спочатку вона розподіляла всі підзвітні їй господарства селян на окремі території (“участки”) з 10-15 (у 1930 р. – 20-50) дворів таким чином, щоб з кожної такої ділянки можна було обрати приблизно рівну кількість молодших сільських виконавців. Над ними стояв старший сільський виконавець, яким могла стати лише грамотна особа (щоб складати протоколи). Сільрада і в цьому випадку розділяла територію таким чином, щоб на кожного старшого сільського виконавця припадала приблизно рівна кількість підпорядкованих йому молодших, але не більше десяти. Після такого розподілу територій складався список тих, хто зобов'язаний був відробити цю повинність. Кожен кандидат

ставав сільвиконавцем наступного разу лише після того, коли всі інші вже раз побували на цій посаді. Про те, що це була повинність, свідчить та обставина, що за відмову селян карали так само, “як за відмову від виконання натуральних відбутків”.

Суть обов’язків цього найнижчого рівня державного службовця полягала ось у чому. Протягом терміну перебування на посаді (3–4 місяці) сільвиконавці виконували накази двох інстанцій – сільради та начальника районної міліції. До їхніх функцій також входило наглядати за порядком, повідомляти міліцію чи сільраду про всілякі негаразди та злочини, скоєні на їх території, тощо. Найпривабливішим для більшовицького керівництва у процесі встановлення диктатури були такі обов’язки сільських виконавців: “Повідомляти голову Сільради й начальника міліції про всіх прибуваючих до селища сторонніх громадян, а також про випадки гонки самогону, дезертирів та, взагалі, про всіх підозрілих, на їх думку, осіб... Допомогати відповідним органам виявляти неплательників податку, що укривають земельну площу і т. п.”. Компартіно-радянська влада розглядала сільвиконавців як секретних співробітників (сексотів). Щоб у цьому не залишилося сумнівів, можна процитувати ще один пункт із обов’язків сільвиконавців: “виконувати інші обов’язки, покладені на сільвиконавців чинним законодавством та спеціально виданими для цього інструкціями НКВС”. За невиконання своїх обов’язків сільвиконавець “адміністративним порядком штрафується, притягається до примусової праці, або навіть заарештовується”.

Само по собі вперте невиконання обов’язків, особливо пов’язаних із доносами, ставило під сумнів лояльність того чи іншого мешканця до радянської влади. Слід також додати, що навіть за сумлінне виконання обов’язків плати сільський виконавець не отримував, але користувався деякими пільгами. Зокрема, під час виконання обов’язків та шість місяців потому він звільнявся від громадських робіт, його не можна затримати без повідомлення про те сільській ради. Крім того, визначаючи сільвиконавця “як урядову особу, уряд дбає за те, щоб обороняти його інтереси як сільського активіста” – йдеться про компенсації та пільги сільвиконавцю чи його родині в разі його каліцтва чи смерті від “тлитайського терору”. Отже, влада ство-

рила собі ще загін спільників і визначила супротивників напередодні масової колективізації села.

Сільські виконавці склали вагомий частину сумнозвісних сільських “активістів” періоду масової колективізації та реквізиції усього продовольства у 1932–1933 рр.

Наступними після підпорядкованих сільраді співробітників у гільці державної влади були службовці районного рівня. Як адміністративно-територіальна одиниця район був менш стабільним від сільради. Але це стосувалося лише величини та кількості районів. Як одиниця в системі адмінподілу район існує беззмінно від 1923 р. і донині. Постійним змінам у міжвоєнний період піддавалася лише найвища ланка місцевого самоврядування. А найбільш сталим у міжвоєнні роки виявився окружний поділ. Тому саме на прикладі вертикалі “округ – район (або міськрада) – сільрада” і подається модель місцевого територіального управління УСРР. Ця модель характеризує організацію місцевих органів влади станом на 1927 р. Зі змінами адмінподілу відповідно змінювалися й кількість і функції управлінських посад для місцевого управління. Але сама схема організації радянської влади на місцевому рівні, втім, як і на центральному, залишалася незмінною до грудня 1936 р., а фактично до 1938 р. Додамо, що у низових органах влади мало що змінилося й після конституційної реформи 1936 р. (в Україні нова Конституція була ухвалена у січні 1937 р.).

Вибирати та бути обраними до складу міськради чи сільрад, а отже, й у вищі від них органи влади могли далеко не всі. З часом норма щодо “позбавленців” ставала вже зайвою – у сформованій тоталітарним режимом державі реально ніхто не міг наважитися на голосування проти “блоку комуністів і безпартійних”. У лютому 1935 р. в газетах було опубліковане коротке повідомлення про те, що відбувся пленум ЦК ВКП(б), який запропонував змінити процедуру виборів: замінити нерівні вибори рівними, багатоступеневі – прямими, відкриті – закритими. Пленум ЦК запропонував внести в порядок денний чергового Всесоюзного з’їзду рад питання про відповідні зміни в Конституції СРСР. Одразу після пленуму ЦК відбувся VII Всесоюзний з’їзд рад, який створив конституційну комісію під головуванням Й. Сталіна. 5 грудня 1936 р. Надзвичайний VIII з’їзд

рад СРСР затвердив нову Конституцію. У ній проголошувалося, що в країні побудовано соціалізм. Багатоступеневі вибори до органів влади замінювалися прямими за таємного голосування. Селяни діставали рівні з робітниками права обирати й бути обраними в усі органи влади. Виборчі округи в містах вимагалося тепер формувати не за виробничими одиницями, а, як і на селі, за місцем проживання виборців. Система функціонування влади теж ставала іншою: з'їзди рад різного рівня замінювалися інститутом сесійних засідань місцевих і Верховних Рад (республіки та Союзу). Нові ради набули зовнішніх рис парламентської влади.

Подібна еволюція влади була закономірною. Положення Основного закону мусили відповідати діючій з березня 1919 р. партійній програмі, а в ній наголошувалося, що позбавлення громадян політичних прав потрібне тільки як тимчасовий захід боротьби зі спробами експлуататорів відстояти або відновити свої привілеї.

Вказувалося в програмі РКП(б) 1919 р. й на те, що “деяка” перевага в органах влади за пролетаріатом порівняно з “дрібнобуржуазними” верствами села є тимчасовою.

Після проголошення перемоги соціалізму потрібно було відмовлятися від поділу населення за класовою ознакою під час формування органів влади.

Принципові зміни в конституційних нормах не позначилися на реальній владі. Ради не були самостійною владою у своїй традиційній формі та не могли стати нею в парламентській формі. Контроль над державою та суспільством здійснював підвладний ЦК ВКП(б) апарат, про який у “конституції соціалізму, що переміг”, навіть не згадувалося. Щоправда, у Конституцію СРСР 1936 р. уперше ввійшло положення про Комуністичну партію, яка “являє собою керівне ядро всіх організацій трудящих, як громадських, так і державних”. Це декларативне положення не мало нормотворчої сили і жодною мірою не розкривало диктаторської суті пануючої в країні системи влади.

Коли Надзвичайний VIII з'їзд рад СРСР затверджував новий Основний закон, було оголошено, що вибори до Верховної Ради відбудуться “найближчим часом”. Насправді вони відбулися тільки 12 грудня 1937 р. Річна відстрочка виявилася потрібною, щоб належним чином підготувати до виборів но-

менклатуру і самих виборців. “Революція згори” повинна була завершитися велетенською кадровою чисткою.

“Зачистка” мала на меті вберегти одноособовий контроль Сталіна над партією і суспільством від будь-яких випадковостей. Спроба багатьох представників компартійно-радянської верхівки скористатися механізмом таємного голосування для усунення диктатора зі складу ЦК на XVII з'їзді ВКП(б) виявилася невдалою. Вона показала, однак, зростаюче невдоволення керівних кадрів партії сваволею генсека.

Після ухвалення нової Конституції СРСР з'явилася можливість зробити компартійно-радянський апарат співучасником спрямованого проти нього ж терору. Скасуванням “ручної” системи виборів Сталін викликав вогонь на всю очолювану ним вертикаль влади. Справді вільні вибори являли собою величезну загрозу для апарату, який давно звик не відчувати залежності від електорату. Сталін не міг бути диктатором, спираючись тільки на ДПУ–НКВС. Він потребував підтримки з боку апарату. Щоб дістати її, генсек поставив апаратників перед перспективою вільних виборів. Тільки він, контролюючи органи державної безпеки, міг відвернути загрозу появи на всіх щаблях радянського апарату влади нових людей. Апаратники повинні були згуртуватися навколо генсека і разом зустріти ту загрозу, яку несла з собою для них нова конституція. Кожний розумів, що допомога у проведенні виборів може здійснюватися тільки у звичних для чекістів формах – шляхом дальшого розгортання державного терору. У лютому-березні 1937 р. відбувся пленум ЦК ВКП(б). Сталін заявив на ньому, що країна опинилася у небезпечному становищі через підступну діяльність саботажників, шпигунів і диверсантів.

Лютнево-березневий пленум ЦК ВКП(б) 1937 р. розпочав Великий терор. У ході терористичних кампаній, які змінювали одна одну, сотні тисяч людей були знищені фізично, а мільйони – морально, шляхом примушування до співробітництва з органами державної безпеки, публічного засудження “ворогів народу”, вимушених неправдивих свідчень проти співробітників, знайомих і рідних. Було покладено край розмовам про висування альтернативних кандидатур на виборах у Верховну Раду, які точилися під

час обговорення проекту нової конституції. Виборчі комісії зобов'язувалися реєструвати тільки одного кандидата від “блоку комуністів і безпартійних”. Сама думка про висування незалежного кандидата оголошувалася антирадянською, що підпадало під відповідну статтю Карного кодексу. Практика демократичних виборів вимагала, щоб у бюлетені друкувалися варіанти рішень. Виборець мав виявити свою волю активно, тобто позначкою у бюлетені. Організатори виборів не відступили від цієї практики. У примітці на бюлетені містилася така рекомендація: “Залиште прізвище одного кандидата, за якого Ви голосуєте, решту викресліть”. Примітка, на перший погляд, була безглуздою, тому що в бюлетені друкувалося тільки прізвище кандидата від блоку комуністів і безпартійних. Та вона мала прихований смисл. Відвідувати кабінку для таємного голосування було потрібно тільки тим, хто мав намір викреслити прізвище кандидата від блоку комуністів і безпартійних. Кабінка ставала тестом на лояльність режиму. Організатори виборчої кампанії потурбувалися про забезпечення належної явки. Виборці передавалися у розпорядження величезної армії агітаторів, яка рекрутувалася за виробничою ознакою з їхнього середовища. Виробничий підхід до формування агітаторських колективів дисциплінував їх, оскільки на підприємствах і в установах усі перебували в економічній залежності від держави. Виборці стали залежними від держави й на селі, оскільки працювали в державних радгоспах або в одержавлених колгоспах. Агітатор особисто відповідав за те, щоб усі його виборці проголосували. Щоб вони проголосували як належить, відповідали вже не агітатори. Тут перше слово у створенні відповідної обстановки переходило до органів державної безпеки. Виборчий бюлетень народу довірили тільки тоді, коли довели його терором до жалюгідного стану. У розпал репресій майже не знаходилося сміливців, які наважилися б скористатися кабінкою для таємного голосування, щоб викреслити прізвище кандидата від “блоку комуністів і безпартійних”.

Літ.: *Державне управління: основи теорії, історія і практика* : навч. посіб. / В. Д. Бакуменко, П. І. Надолішній, М. М. Іжа, Г. І. Арабаджи ; за заг. ред. П. І. Надолішнього, В. Д. Бакуменка. – Одеса : ОРІДУ НАДУ, 2009; *Малиновський В. Я.*

Державне управління : навч. посіб. / В. Я. Малиновський. – Луцьк : Ред.-вид. відд. “Вежа” Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2000; *Надолішній П. І.* Теорія та історія державного управління (Опорний конспект лекцій до навчальної дисципліни) : навч. посіб. / П. І. Надолішній. – Одеса : ОРІДУ НАДУ, 2006; *Нариси історії державної служби в Україні* / [О. Г. Аркуша, Є. І. Бородин, С. В. Віднянський та ін. ; редкол. : С. В. Кульчицький (кер. авт. кол.) та ін.] ; Голов. упр. держ. служби України, Ін-т історії НАН України. – К. : Ніка-Центр, 2009.

Макаренко Е. М., Іванков Р. Ш.

МІСЬКА РЕФОРМА 1870 Р. – важлива складова реформ 1860-70-х рр. у Російській імперії. Підготовка міської реформи розпочалася у 1862 р. з ініціативи міністерства внутрішніх справ. Для розробки пропозицій на місцях було створено 509 комісій, на основі пропозицій яких у міністерстві внутрішніх справ у 1864 р. було підготовлено перший варіант проекту міської реформи. Розгляд проектів продовжувався до 1870 р. 16 червня 1870 р. лише третій проект був затверджений царем.

Міське самоврядування створювалося на тих самих засадах, що й земське. На органи міського самоврядування (міські думи і міські управи) покладалися адміністративно-господарські функції: благоустрій міст (освітлення вулиць, ремонт тротуарів, опалення, водопостачання, транспорт тощо), народна освіта, громадська опіка, охорона здоров'я, опікування розвитком торгівлі і промисловості та ін. У межах наданої компетенції органи самоврядування мали відносну незалежність і самостійність, що давало змогу досягти значних успіхів у розвитку міського господарства. Міський бюджет формувалася на основі податків і зборів із нерухомості, доходів від експлуатації міського майна, аукціонів, зборів тощо, а також відраховувалось із державної казни. Разом з тим Міське положення передбачало низку обмежень бюджетних прав органів самоврядування: вони не могли самостійно вводити нові податки і перевищувати встановлену законом граничну норму обкладення. На міські думи також покладалось обов'язкові витрати на утримання пожежної охорони, поліції, в'язниць, казарм (20-60% бюджету).

М.р. 1870 р. замінювала катерининські станові органи міського управління, що діяли з 1785 р., всестановими, виборними на чоти-

ри роки міськими думами як розпорядчими та міськими управами як виконавчими органами. Виборче право надавалось особам чоловічої статі, які досягли 25 років і платили на користь міста податки і збори. Найбільшими групами виборців стали: власники нерухомості в межах міста; власники торговельних і промислових закладів, купецьких і промислових свідоцтв тощо. Нарівні з приватними особами виборче право отримали відомства, установи, товариства, церква і монастирі, які сплачували збори до міського бюджету. Вибори до міської думи проводились за 3 куріями (великі, середні і малі платники податків) з рівними загальними сумами платежів міських податків. Кожна курія обирала 1/3 складу гласних (депутатів) міської думи. Чисельний склад думи встановлювався залежно від кількості населення: від 30 до 72 гласних, у Москві – 180, у Петербурзі – 250.

Міська дума обирала зі свого складу міського голову, його товариша, членів управи. Міський голова очолював і думу, і управу, координуючи їх роботу. Міська управа мала постійну канцелярію із розгалуженням на відділи, які займалися окремими питаннями міського життя. Скажімо, в Катеринославі до складу міської управи входило 5 членів, які відали господарчим, технічним, військовим, торговельним, медично-санітарним і податковим відділами. Організовував роботу управи секретар. При управі з числа гласних створювалися постійні і тимчасові виконавчі комісії. Від гласних не вимагалася обов'язкова присутність на засіданнях, кількість яких не визначалася. Склад міської думи визнавався законним за наявності 1/3 від загального складу гласних. Для нагляду за діяльністю міських дум і управ у кожній губернії створювалося губернське з міських справ присутствіє із чиновників під головуванням губернатора (з 1892 р. – губернське із земських і міських справ присутствіє). Це саме присутствіє приймало скарги на міські органи самоврядування. Нагляду та опікуванню присутствія належала вся господарська діяльність міського самоврядування.

Міською контрреформою стало Міське положення від 11 червня 1892 р., підготовку якого міністерство внутрішніх справ розпочало у другій половині 1880-х рр. Податковий ценз для виборців був замінений майновим. Виборчі права отримали тільки ті

мешканці міст, які мали нерухоме майно, що оцінювалося особливою оціночною комісією (у столицях і містах з населенням понад 100 тис. на суму не менше 3 тис. крб, у губернських містах залежно від розмірів – у 1 тис. – 1,5 тис. крб і в повітових містах – 300 крб). До числа виборців включалися власники торговельно-промислових закладів міста, які мали гільдейські посвідчення. Дрібні та середні платники податків позбавлялися виборчих прав, трьохрозрядна система виборів відмінялася. Як наслідок, число виборців у містах скоротилося у 3-4 рази (в Одесі, наприклад, з 14 118 до 3 660, у Катеринославі виборче право мав ледве 1% населення). Мінімальне число гласних у міських думах скорочувалося до 20 (у столицях до 160). Присутність гласних на засіданнях ставала обов'язковою, число засідань визначалося в 4-24 на рік. Склад міської думи вважався правомочним за наявності 1/3 загального складу гласних.

Порівняно з Міським положенням 1870 р. суттєво обмежувалися права органів міського самоврядування, посилювалася їх залежність від місцевої адміністрації. Порядок контролю за законністю владі надавався контролем за доцільністю діяльності органів самоврядування. Усі важливі рішення міських дум належали затвердженню губернським із земських і міських справ присутствієм. Увесь керівний склад – міський голова, його товариш, міський секретар, члени управи – затверджувалися губернатором, міські голови губернських центрів – міністром внутрішніх справ. Для невеликих міст Міське положення 1892 р. вводило так зване “спрощене управління”. Замість міських дум у них сходи домогосподарів міста обирали збори уповноважених (12-16 осіб), які замість міської управи обирали зі свого складу міського старосту та 1-2 його помічників.

Літ.: *Большая* Российская энциклопедия : в 30 т. / пред. науч.-ред. совета Ю. С. Осипова. – М. : Бол. Рос. энцикл., 2007. – Т. 7; *Дніпропетровськ*. Віхи історії. – Дніпропетровськ : Грані, 2001; *Ерошкин Н. П.* История государственных учреждений дореволюционной России / Н. П. Ерошкин. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Высш. шк., 1968; *Історія держави і права України* : навч. посіб. / О. Кузьминець, В. Калиновський, П. Дігтяр. – К. : Україна, 2000; *Отечественная история* : энциклопедия : в 5 т. / редкол. В. Л. Янин (гл. ред.) и др. – М. : Бол. Рос. энцикл., 1994. – Т. 1 : А – Д.

Гончарук Н.Т., Прокопенко Л.Л.

МІСЬКІ ТА СІЛЬСЬКІ УРЯДНИКИ В УКРАЇНСЬКІЙ КОЗАЦЬКІЙ ДЕРЖАВІ.

Окреміше місце в політичній системі Гетьманату посідала структура міського і сільського врядування. Щодо населення міст, то воно так само, як і українська православна шляхта в роки Національно-визвольної війни зберегло за собою “давні права і вольності”, тобто традиційні форми. І якщо шляхетське (земське) самоврядування на території Української держави поволі занепадало внаслідок перебирання козацтвом на себе функцій народу політичного і злиття шляхетства з козацькою старшиною, то міське самоврядування розвивалося надалі. Юридично міста поділялися на дві групи – *магістратські* й *ратушині*. Перші з них користувалися магдебурзьким правом, одержаним переважно ще від польської влади і підтвердженим згодом гетьманами або царським урядом. За ним міста діставали самоврядування, податковий і судовий імунітет, право власності на землю, ремісничі та торговельні пільги тощо. Ним встановлювався порядок обрання міських властей, їхні управлінські функції, основи цивільного та кримінального права, норми оподаткування, регламентування діяльності ремісничих цехів і купецьких об'єднань тощо. На чолі міста стояв *війт*. Війта вибирав народ і затверджував гетьман (з другої половини XVII ст. набула поширення практика затвердження результатів вибору царським урядом). Влада війта була довочасна. Важливу роль у системі міського самоврядування відігравали виборні магістрати, які склалися з ради (райці на чолі з бурмістром) і лави, або лавничого суду. Райці відали адміністративно-господарськими справами: міським господарством, організацією оборони міста, збиранням торгових мит, підтриманням зв'язків із гетьманською адміністрацією та царськими воєводами.

Члени лавничого суду (лавники) на чолі з війтом вершили судочинство із цивільних і кримінальних справ, виносили по них вирoki, аж до смертних включно. Давній устрій міського врядування був порушений тим, що частина міщан стала козаками і перейшла під владу полковника, сотника або городового отамана. Унаслідок цього в містах нерідко виникали конфліктні ситуації, породжені двовладдям.

Козацька адміністрація неодноразово втручалася в міське господарство, захоплювала

міські землі, сіножаті, млини і шинки, а міський патриціат, захищаючи давні привілеї, намагався поширити свою владу й на козацьке населення міст.

Управління малих містечок, населення яких не володіло правами магдебургії, зосереджувалось у ратуші, на чолі якої стояв *городовий отаман*. Ратуша підлягала компетенції загальної козацької влади в краю. У містах, які користувалися магдебурзьким правом, існував також поділ міщан за соціо професійними ознаками – на окремі цехи. Останні користувалися внутрішньою автономією й мали власну структуру самоврядування.

Населення сільських поселень зазвичай складалося з двох соціальних груп, які формували дві громади – козацьку (якщо в цьому селі існував козацький курінь) і поспільську. На чолі першої стояв курінний отаман. Другу очолював виборний війт – якщо село належало до категорії так званих вільних військових поселень. У тому ж разі, коли в селі мешкали залежні, підданські селяни, громаду очолював староста, якого призначав державець цього села. У разі, коли мешканці села відбували повинності кільком власникам чи державцям, старост призначали до кожної громади окремо. Реалізовувати делеговані громадою чи державцею села владні функції війтам і старостам допомагали так звані осавульці та десятники. На них покладались обов'язки поліційної служби, організації комунікаційної сфери тощо.

Як у містах, так і в сільських поселеннях мешкали різні соціальні групи, що користувались імунітетом щодо місцевих органів влади і самоврядних інституцій. Зокрема, саме до числа останніх належали так звані протекціоністи, що перебували під покровительством генеральної і полкової старшини, іноді навіть сотенної, а також окремих російських вельмож. Крім того, існували соціо професійні групи – “бобровники”, стрільці, “полубничі”, слюсарі тощо, які зазвичай проживали на певних, визначених законодавчо територіях і виконували різного роду повинності та служби, що забезпечували життєздатність гетьманського двору. У питаннях судочинства й адміністрування вони підпорядковувалися центральним судовим і владним інститутам, а на місцях користувалися правом внутрішнього самоврядування.

Літ.: Малиновський В. Я. Державне управління : навч. посіб. / В. Я. Малиновський. – Луцьк : Ред-

вид. відд. “Вежа” Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2000; *Надолішній П. І.* Теорія та історія державного управління (Опорний конспект лекцій до навчальної дисципліни) : навч. посіб. / П. І. Надолішній. – Одеса : ОРІДУ НАДУ, 2006; *Нариси історії державної служби в Україні* / [О. Г. Аркуша, Є. І. Бородин, С. В. Віднянський та ін. ; редкол. : С. В. Кульчицький (кер. авт. кол.) та ін.] ; Голов. упр. держ. служби України ; Ін-т історії НАН України. – К. : Ніка-Центр, 2009.

Макаренко Е.М., Іванков Р.Ш.

МІХНОВСЬКИЙ МИКОЛА ІВАНОВИЧ (1873-1924) – професійний адвокат, видатний діяч українського визвольного руху, теоретик національного самостійництва, автор брошури “Самостійна Україна”, лідер Української народної партії, член Української Центральної Ради і Українського генерального військового комітету. Закликав до проголошення незалежності України і робив кроки на шляху до цього.

У 1892 р. в Києві відбувся таємний з’їзд Тарасівців (таємне товариство прогресивної молоді) під головуванням **М.**, на якому обговорювалось питання про перехід до політичних акцій. Але серія арештів припинила існування організації. З 1898 р. по 1900 р. **М.** займався справами власної канцелярії в Харкові. У 1900 р. до **М.** звернулись із пропозицією від новоствореної Революційної Української партії написати програму для РУП, яка й з’явилась у його брошурі “Самостійна Україна”.

Згодом **М.** зі своїми однодумцями (брати Макаренки, Шемети, Шевченки та ін.) засновує Українську Народну Партію, яка стала першою українською партією з виразно націоналістичною ідеологією. Одразу ж **М.** пише “Десять заповідей для УНП”. Про діяльність УНП до 1905 р. практично нічого не відомо, оскільки вона була не чисельною й діяла дуже конспіративно. Займалися її члени переважно агітацією.

Революцію 1917 р. **М.** зустрів у Києві, де він офіцером запасу в ранзі поручика виконував свої обов’язки при Київському Окружному Суді. **М.** одразу включається в політичну роботу, намагаючись відродити УНП. На початку липня 1917 р. виявився причетним до збройного виступу українізованого полку ім. П.Полуботка з метою проголошення незалежності й у вересні був висланий з Києва на румунський фронт, де перебував до глибокої осені 1917 р. Після повернення з фрон-

ту на Полтавщині прилучився до організації консервативної за своїми соціально-економічними принципами і самостійницької за політичною спрямованістю Української хліборобсько-демократичної партії (УХДП). Заслуга **М.** полягає в тому, що він, використовуючи юридичні, економічні, політичні аргументи, створив із уже існуючих елементів самостійницької ідеї нову політичну ідеологію, яка ставила за мету створення незалежної Української держави. При цьому здобуття незалежності не було самоціллю запропонованої ним ідеології, а лише шляхом досягнення максимального захисту національних інтересів. Тим самим політик пропонував новий погляд на принципи та ідеологію українського суспільно-політичного руху в цілому. Виклавши у праці “Самостійна Україна” політичну концепцію створення незалежної Української держави з її подальшим удосконаленням у наступні роки, **М.** розробив нову ідеологію, в основі якої лежали національна єдність та національні інтереси. Завдяки такому підходу він стає основоположником нової політичної течії – українського націоналізму як руху за захист національних прав та інтересів.

М. став не тільки теоретиком нової політичної течії, а і її безпосереднім лідером. Його активність зумовила появу організованого українського самостійницького руху із яскраво вираженою державно-національною ідеологією.

Теоретичний доробок **М.** можна поділити на три періоди.

Перший період охоплює 1900-1901 рр. Змістові праці, опублікованих у цей час, властивий специфічний стиль викладу, загальний характер, що дає змогу цей період його теоретичної діяльності охарактеризувати як романтичний.

Другий період розвитку суспільно-політичних ідей **М.** охоплює 1902-1916 рр. Політичний доробок цього проміжку часу має яскраво виражену соціалістичну спрямованість, поєднану з національною ідеологією. Тому його можна ідентифікувати як національно-соціалістичний.

Третій період активної політичної діяльності **М.** припадає на добу Української національно-демократичної революції. Він особливу увагу зосередив на створенні українських військових формувань, завдяки чому його суспільно-політична діяльність набула особ-

ливих рис. Виходячи з цього факту цей період є підстави визначити як військово-державницький.

На переконання **М.**, Україна мала розвиватись як унітарна держава з президентсько-парламентською формою правління. Основою нової держави мали стати широкі громадянські права, розвиток яких забезпечувався реальною незалежністю трьох гілок влади та широким місцевим самоврядуванням, а також захистом прав, інтересів національних меншин. Увага до інтересів та прав національних меншин у доробку **М.** дає змогу спростувати поширені характеристики його теорій як таких, що мають антисемітський та фашистський характер.

Ідеї соціалізму в поєднанні із закликами до національно-визвольної боротьби зумовили появу цілком нового для української політики підходу – національного визволення заради соціального добробуту. Це дає можливість відокремити соціалізм **М.** від інших тогочасних соціалістичних теорій та ідентифікувати його як окремий національно-соціалістичний напрям українського національно-визвольного руху.

Завдяки активній діяльності **М.** в українському суспільному русі з'явилася нова політична теорія, що виразно контрастувала з існуючими політичними концепціями. Однак одним із найголовніших факторів впливу **М.** є не лише формування нової політичної теорії, а й створення організованого руху для її втілення в життя. Незважаючи на незначну кількість прихильників ідеї боротьби за політичну незалежність у період, що вивчається, аргументація боротьби за власні політичні права, викладена **М.**, сприяла радикалізації українського суспільно-політичного руху та його активізації, а також появі нової концепції та принципів боротьби за Українську державу.

Необхідно також відзначити роль **М.** і в суспільно-політичних процесах періоду національно-демократичної революції. Його активна діяльність на ниві організації українських військових формувань мала значні наслідки. Завдяки зусиллям **М.** було створено реальну опозицію Центральній Раді в питаннях формування українських збройних сил та перспектив розвитку України у складі Російської федеративної держави.

У цілому можна констатувати значний вплив теоретичної та практичної діяльності **М.** на

суспільно-політичне життя України в період, що досліджується. Вплив **М.** на суспільно-політичне життя України, незалежно від оцінок його діяльності, підтверджували як його прихильники, так і опоненти. Він виявився у роботі громадських організацій, політичних партій, функціонуванні періодичних видань, створенні національних військових формувань, у зародженні та розвитку нової ідеології - українського націоналізму як ідеї захисту власних національних прав та інтересів.

Літ.: *ОУН: Минуте і майбуття* / відп. ред. С. Таран. – К. : Фондація ім. О. Ольжича, 1993; *Турченко Ф. Г. П. Скоропадський і М. Міхновський 1918 р. : дві моделі державного будівництва* / Ф. Г. Турченко // Укр. іст. журн. – 2008. – № 4.

Бондаренко К.І.

МНОГОГРІШНИЙ ДЕМ'ЯН ГНАТОВИЧ

(народився близько 1630 р., м. Короп, тепер смт Чернігівської обл. – помер після 1701 р., м. Іркутськ, Росія) – український державний діяч. Походив із селянської родини. Був на військовій службі в Б.Хмельницького, брав участь у Національно-визвольній війні українського народу 1648-1654 рр. За Зборівським реєстром 1649 р. займав посаду генерального осавула. Виконував різні доручення гетьмана та його соратників. Командував загонами козаків у битвах проти польської шляхти. Після Хмельницького вірно служив І.Брюховецькому. Його служба не залишилася непоміченою: у травні 1665 р. гетьманським указом був призначений Чернігівським полковником. Виступав проти російсько-польського Андрусівського перемир'я 1667 р. Брав участь у таємній раді в Глухові (1668), яка ухвалила рішення про виведення російських військ з Лівобережжя, та в антимосковському повстанні під проводом І.Брюховецького. Підтримував політику П.Дорошенка. У 1668 р. – наказний гетьман Лівобережної України. Вступ московського воєводи Г.Ромодановського з численним військом в Україну і відсутність допомоги союзників спонукали **М.** до переговорів з царським урядом. Після обрання на старшинській раді у Новгород-Сіверському (17(27) грудня 1668 р.) “Сіверським гетьманом” та гетьманом Лівобережної України на Генеральній військовій раді у Глухові (9(19) березня 1669 р.) проводив політику на захист національних інтересів

України. Добився приєднання Києва з округою до Лівобережної України. Вів переговори з Москвою, спрямовані на виведення російських військ за межі території України. Підписав Глухівські статті 1669 р., які чіткіше визначили автономію України, передбачали присутність московських воєвод лише в п'яти українських містах (із суто представницькими функціями та із заборобою втручання у внутрішні справи української адміністрації) – в Києві, Переяславі, Ніжині, Острії та Чернігові. Дипломатичними заходами добивався розширення території України шляхом приєднання Гомеля з прилеглими землями та Мстиславського воєводства.

Його політика викликала незадоволення козацької старшини. Агітацію проти гетьмана розпочав чернігівський полковник Я.Лизогуб. Його підтримали інші полковники. Своїми універсалами вони закликали населення України йти за П.Дорошенком і не підкорятися М. Гетьман опинився між двох вогнів: з одного боку, – невдоволення козацька старшина, що російський уряд віддає Польщі українські землі, з другого – частина українського суспільства, що вважала його прибічником царя, хоча він намагався довести, що поділяє думку козацької старшини. До того ж не скористався виступом С.Разіна, щоб здобути для України незалежність. Спираючись на полки найманих компанійців, прагнув зміцнити гетьманську владу та ослабити вплив старшинської верхівки на державне управління, перенести столицю з Глухова до Батурина, а в майбутньому – до Києва, створити регулярну дисципліновану армію. Жорстоко придушував антиурядові заколоти старшини. Цілеспрямована і послідовна державницька політика гетьмана забезпечила вихід країни із стану Руїни і підвищення її авторитету за кордоном.

Намагаючись позбутися залежності України від Москви, вів таємні переговори з П.Дорошенком про перехід Лівобережної України під протекторат Туреччини. Така політика викликала незадоволення старшинської верхівки, православного духовенства і царського уряду, за дорученням якого до Батурина прибули із Москви разом із військовим загоном А.Танєєв і Г.Неєлов. У ніч з 7 на 8 березня 1872 р. вони зустрілися із старшинами-змовниками. В результаті змови генерального обозного П.Забіли, генерального писаря К.Мокрієвича, генерального судді

І.Самойловича та інших представників верхівки з охороною гетьмана із російських найманців та підтримки начальника московського загону в ніч з 12 на 13(23) березня 1672 р. був заарештований та усунений від влади. Гетьмана вивезли до Москви, де піддали тортурам і суду за звинуваченням у державній зраді. Згодом смертну кару йому було замінено засланням до Сибіру та ув'язненням в Іркутській тюрмі. Разом із ним до Сибіру відбули дружина Настя, син Петро, дочка Олена та племінник Михайло Зіновійів. Після звільнення (1688) перебував на військовій службі у Селенгінську (тепер смт Кабанського р-ну Бурятії) на Забайкаллі. 1696 р. постригся у ченці. Востаннє згадується в документах за 1701 р.

Літ.: *Костомаров Н. И.* Руина, история гетьманства Брюховецького, Многогрешного и Самойловича / Н. И. Костомаров // Исторические монографии и исследования. – СПб : [б. и.], 1881–Т. 15; *Матвеев П.* Батури́нский переворот 13 марта 1672 г. Дело гетмана Д. Многогрешного / П. Матвеев // Рус. старина. – 1903. – № 9-11; *Борисенко В.* Дем'ян Многогрешний / В. Борисенко // Володарі гетьманської булави. – К. : [б. в.], 1994; *Мельник Л. Г.* Лівобережна Гетьманщина періоду стабілізації (1669-1709) / Л. Г. Мельник. – К. : [б. в.], 1995.

Малик Я.Й.

МОБІЛІЗАЦІЙНИЙ ПЛАН – сукупність документів, які визначають зміст, обсяг, порядок і строки проведення заходів щодо мобілізаційного розгортання збройних сил (ЗС) у цілому й кожного об'єднання, з'єднання, частини, установи, а також переведення економіки і різних державних інститутів на режим діяльності в умовах воєнного часу. Проблема вирішення мобілізаційних завдань виникла із введенням загального військового обов'язку. Саме мобілізація та **М.п.** регламентують загальний призов, який вперше в історії людства був проведений під час Французької революції (1789-1794 рр.). З цього моменту технологічний прогрес, розвиток соціальних інститутів, перехід до масових армій і тотальних воєн тощо вплинули на практику розгортання військ, особливості мобілізації, специфіку підготовки **М.п.** Зокрема, в 1847-1850 рр. війська розвинутих країн світу почали використовувати для транспортування особового складу та бойової техніки залізницю, завдяки чому, за розрахунками фахівців, швидкість пересуван-

ня зросла у 6 разів порівняно з наполеонівськими війнами. У збройних силах почав використовуватися телеграф, що забезпечував зв'язок між територіальними військовими структурами і координацію виконання **М.п.**

У XIX ст. розпорядницькі дії щодо мобілізації у Німеччині, Австрії, Франції зосереджувалися в корпусних округах. Відтак кожний корпусний командир самостійно керував мобілізацією свого округу і розробляв відповідний **М.п.**

У Російській імперії через особливості комплектування армії укрив нерівномірну дислокацію військ і повну невідповідність між потребами мобілізації і джерелами поповнення (джерела поповнення – у центрі й на Сході, а головна маса військ – на Заході) розпорядницькі дії зосереджені в одній центральній установі – генеральному штабі.

Кожен план війни проти противника супроводжувався розробкою відповідних **М.п.** Тут беззаперечним є пріоритет німецького генерала А.Шліффена, який особисто брав участь у розробці 16 планів війни проти Франції, 14 – проти Росії і 19 – на два фронти.

Перед Другою світовою війною в **М.п.** почали враховуватися не тільки суто воєнні, а й економічні, демографічні, ідеологічні та інші питання.

У Радянському Союзі питання **М.п.** були детально розроблені у Настанові з мобілізаційної роботи військових частин, управління і установ Червоної армії від 20 червня 1940 р. В ній, зокрема, зазначалося, що **М.п.** військової частини складається з таких документів: а) плану відмобілізування частини і батальйонів; б) мобілізаційних календарів: начальників служб, командирів підрозділів і начальника клубу.

М.п. частини відображав усі основні роботи з її відмобілізування, час їх проведення і являв собою основний документ для керування й контролю за процесом мобілізації. Після розробки плану відмобілізування складалися мобілізаційні календарі начальників служб, командирів підрозділів і начальника клубу з усіма необхідними додатками до них. **М.п.** План відмобілізування частини затверджувався командиром з'єднання, а в частинах, що не входять у з'єднання, командиром – частини.

Типовий перелік додатків до **М.п.** частини повинен був включати такі документи: опо-

віщення; прикриття; організаційне розгортання; укомплектування командним складом; укомплектування молодшим командним і рядовим складом; укомплектування тяговою силою; матеріальне забезпечення; грошове забезпечення; квартирно-комунальне забезпечення; санітарне обслуговування; ветеринарне обслуговування; перевірка бойової готовності і згуртованості; виступ у похід; завдання справ і майна.

Велике значення у **М.п.** відводилося ідеологічному забезпеченню. Так, **М.п.** заступника командира по політичній частині мав відображати всі заходи політичного керівництва й форми партійно-політичної роботи під час мобілізації: зустріч і прийом поповнення, мітинги, бесіди, політінформації, доповіді, наради начальницького складу, збори партійних і комсомольських організацій, облік комуністів і комсомольців, розподіл їх по підрозділах, організація роботи з приведення особового складу до військової присяги, постачання газетами й політосвітмайном, порядок інформації й повідомлень, політичне керівництво всім процесом відмобілізування частини.

Схожі плани розроблялися у всіх з'єднаннях, об'єднаннях, округах, в армії і на флоті. Окремо розроблялися **М.п.** для всіх підприємств, установ, галузей економіки тощо. Після закінчення Другої світової війни та до розпаду соціалістичного табору розробка **М.п.** була загальноприйнятою практикою усіх провідних країн світу. Наприкінці XX ст. у зв'язку з новим балансом сил на світовій арені, переходу більшості розвинутих країн світу на принцип добровільного комплектування збройних сил за контрактом, формуванням і розвитком потужних військово-політичних блоків **М.п.** поступово втрачають своє значення.

В Україні основні заходи щодо мобілізації викладені у Законі України “Про мобілізаційну підготовку і мобілізацію” від 13 травня 1999 р.

Літ.: Закон України про мобілізаційну підготовку і мобілізацію. – Режим доступу : www.rada.gov.ua; Закон України про основи національної безпеки України. – Режим доступу : www.rada.gov.ua; Богданович В. Ю. Основи державного управління забезпеченням обороноздатності України: теорія і практика : монографія / В. Ю. Богданович, М. Ф. Єжеев, І. Ю. Свида. – Львів : ЛІСВ, 2008; Ситник Г. П. Національна безпека України : навч. посіб. / Г. П. Ситник, В. М. Олуйко, М. П. Вав-

ринчук ; за заг. ред. Г. П. Ситника. – Хмельницький ; К. : Кондор, 2007; *Смолянюк В. Ф.* Військова могутність України: Теоретико-методологічні засади формування та розвитку (політологічний аналіз досвіду 1990-х років) : монографія / В. Ф. Смолянюк. – К. ; Ірпінь : ВТФ “Перун”, 2000.

Мандрагеля В. А.

МОБІЛІЗАЦІЯ ЕКОНОМІКИ – комплекс планових заходів з переведення усіх галузей економіки і відповідних державних інститутів країни з мирного на воєнний стан з метою масового виробництва озброєння та військової техніки, інших матеріальних засобів для всебічного забезпечення збройних сил, життєдіяльності населення, держави в період війни, а також залучення трудових, фінансових і матеріальних ресурсів до ліквідації наслідків стихійного лиха, аварій, катастроф.

Як правило, повномасштабна **М.е.** здійснюється при введенні в державі стану війни, що передбачає особливий стан суспільства, основних інститутів держави, громадянського суспільства та ін. **М.е.** відбувається відповідно до *мобілізаційних планів*, які розробляються для кожного підприємства, установи, організації, а також галузей промисловості, агропромислового сектору тощо.

Одним з перших в історії людства теоретичні засади економічного забезпечення війни почав розробляти відомий англійський економіст Адам Сміт (1723-1790 рр.). Для ефективного ведення бойових дій він вважав за необхідне постійно збільшувати витрати як на навчання солдат у мирний час, так й на їх всебічне матеріально-технічне і тилове забезпечення під час війни. Американський економіст Александер Гамільтон (1757-1804 рр.) також звертав першочергову увагу на економічні основи військової могутності держави. Його практичною метою було створення такої економіки США, яка б досягла майже абсолютної незалежності від іноземних держав з огляду на військові, промислові та інші стратегічно важливі для національної безпеки постачання. А. Гамільтон вважав, що за відносно рівних умов країна з різноманітними розвинутими галузями економіки є більш сильною з воєнного погляду.

Серед творів, присвячених аналізу війни, які вийшли в Царській Росії, найбільший міжнародний резонанс мало п'ятитомне дослідження групи авторів на чолі з варшавським

підприємцем І.Бліохом. Колектив І.Бліоха не тільки довів, що мирний стан у суспільстві та між державами є латентною формою безперервної, насамперед, економічної боротьби, а й показав складний та суперечливий механізм впливу, що справляють на розв'язання війни гонка озброєння та роззброєння, економічні та мобілізаційні спроможності країн.

Упродовж ХХ ст. економічний вимір війни набув великого значення і стає одним з пріоритетних. Політики і науковці почали підраховувати не тільки загальні витрати на підготовку й ведення війни, а й робити диференційовані прогнози розвитку та ціни зброї, бойової техніки, процесу мобілізації суспільства, економіки, підготовки військових кадрів різного рівня та ін.

М.е. виступає актуалізацією і заключним етапом підготовки національної економіки до оборони, яка, у свою чергу, являє собою комплекс заходів з розвитку і підготовки галузей економіки в інтересах забезпечення обороноздатності держави і досягнення на цій основі необхідних можливостей щодо створення матеріальної бази оборони України (озброєння і військова техніка, матеріально-технічні засоби, об'єкти інфраструктури та ін.), а також її здатності до функціонування в умовах особливого періоду.

Здійснюючи підготовку національної економіки до оборони, держава виходить з основоположної закономірності: перебіг і результат класичної міждержавної війни (збройного конфлікту) визначається, передусім, її економічними і фінансовими можливостями.

При цьому основними напрямками підготовки економіки є:

- розвиток воєнно-економічного потенціалу;
- забезпечення готовності до мобілізації і функціонування в умовах особливого періоду;
- забезпечення живучості і здатності до функціонування в умовах впливу дестабілізуючих чинників збройного конфлікту (війни);
- розширення воєнно-економічних зв'язків з іншими державами.

Підготовка економіки, як правило, здійснюється за галузями: промисловість; аграрно-промисловий комплекс; транспорт; зв'язок; державні резерви і запаси.

Важливою складовою підготовки національної економіки до оборони є її мобілізаційна підготовка. В Україні мобілізаційна підготовка економіки здійснюється згідно із за-

конами України “Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію”, “Про мобілізаційний резерв”, а також інших керівних документів, зокрема положень “Про порядок проведення мобілізації і демобілізації”, а також “Про мобілізаційну підготовку народного господарства України”.

Відповідно до Закону України “Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію” загальне керівництво мобілізаційною підготовкою народного господарства України здійснює Кабінет Міністрів. Функції щодо її координації, планування, методичного та методологічного забезпечення в народному господарстві покладаються на Міністерство економіки, а в Збройних Силах та в інших військових формуваннях – на Міністерство оборони.

Мобілізаційна підготовка в мирний час здійснюється центральними і місцевими органами державної влади, підприємствами, організаціями та закладами усіх форм власності. Її головною метою є створення необхідних умов для своєчасного проведення мобілізації та забезпечення мобілізаційних потреб країни у воєнний час чи в разі надзвичайних ситуацій шляхом завчасного створення стійкої системи управління економікою, мобілізаційних потужностей, спеціальних формувань та мобілізаційних резервів озброєння, воєнної техніки, інших матеріальних засобів, паливно-мастильних матеріалів, продовольчих ресурсів, страхового фонду документів.

Літ.: *Закон України про мобілізаційну підготовку і мобілізацію.* – Режим доступу : www.rada.gov.ua; *Закон України про основи національної безпеки України.* – Режим доступу : www.rada.gov.ua; *Богданович В. Ю.* Основи державного управління забезпеченням обороноздатності України: теорія і практика : монографія / В. Ю. Богданович, М. Ф. Єжєєв, І. Ю. Свида. – Львів : ЛІСВ, 2008; *Ситник Г. П.* Національна безпека України : навч. посіб. / Г. П. Ситник, В. М. Олуйко, М. П. Вавринчук ; за заг. ред. Г. П. Ситника. – Хмельницький ; К. : Кондор, 2007; *Смолянук В. Ф.* Військова могутність України: Теоретико-методологічні засади формування та розвитку (політологічний аналіз досвіду 1990-х років) : монографія / В. Ф. Смолянук. – К. ; Ірпінь : ВТФ “Перун”, 2000.

Мандрагеля В.А.

МОГИЛА ПЕТРО СИМОНОВИЧ (чернець ім'я Петро) (21.12.1596 – 01.01.1647) – український церковний і культурний діяч,

митрополит Київський, Галицький і всієї Руси, екзарх Константинопольського патріарха. Святий. Син Симеона Могили – господаря Волощини (1601-02) та Молдавського князівства (1606-07) й угорської княжни Маргарет (Маргіт). Вважається, що **М.** здобув освіту у Львівській братській школі, вивчав теологію у Паризькому університеті. Освітою і вихованням молодого **М.** опікувався польський коронний канцлер і гетьман Станіслав Жолкевський. **М.** певний час служив у польському війську, брав участь у Хотинській битві (1621). У 1622 р. він вперше приїздить до Києва. У 1625 р. прийняв чернецтво, з 1627 р. – архімандрит Києво-Печерського монастиря, Митрополит Київський з 1632 р. (за ін. даними – з 1633 р.). Духовним наставником **М.** був митрополит Й.Борецький. У 1632 р. **М.** добився легалізації Православної церкви в Україні від короля Владислава IV. Завдяки **М.** виник гурток вчених і культурних діячів, так званий Могилянський Атенеум, до якого входили С.Косов, А.Калнофойський, Т.Земка, І.Трохимович-Козловський та ін. Під керівництвом **М.** здійснено реформу церковного життя. Було опрацьовано проект “Православного ісповідання віри”, який став першим православним катехізисом, прийнятим Собором православних церков у Києві у 1640 р. та в Яссах у 1642 р., а у 1643 р. – затверджений усіма східними патріархами. У 1629 р. перевидав у Львові “Номоканон”. Займався поверненням відібраних уніатами православних церков і майна. У 1631 р. відкрив Лаврську школу, яка в 1632 р. була об'єднана з Київською братською школою і у 1633 р. отримала назву Києво-Могилянська Колегія. На власні кошти навчав у зарубіжних університетах майбутніх професорів (І.Гізель, С.Почаський, Л.Бронкевич та ін.). Кошти родинного майна витрачав на розвиток освіти, науки і культури. З його ініціативи реставровано Софійський собор, Василевську (Трьохсвятительську) церкву, церкву Спасу на Берестові, Михайлівську церкву Видубицького монастиря і будинки Києво-Печерського монастиря. У 1635 р. він дав доручення розкопати Десятинну церкву. **М.** усвідомлював роль церкви в політичному та ідеологічному житті суспільства. Вважав, що богослужіння в Україні має вестися українською мовою. Більшість творів **М.** написані церковнослов'янською та українською мо-

вами, лише “Літос” – польською. Заснував філії колегіуму у Вінниці (1634) і в Кременці (1636). Вінницьку філію 1639 р. було переведено в Гошу на Волині, де вона вже як Гоштський колегіум діяла до пожежі 1672 р. У 1640 р. за допомогою **М.** було засновано першу румунську школу – Слов’яно-Греко-Латинську Академію в Яссах. У 1646 р. опублікована праця **М.** “Евхологіон, або Молитвослов или Требник” – своєрідна церковна енциклопедія. У роботі вміщено молитви й обряди, подано літургічні й канонічні пояснення. Українське книгодрукування за часів **М.** дістало значного розвитку. За **М.** з Лаврської друкарні побачили світ “Службеник” (1629, 1639), “Номоканон си ест законоправилик” (1629), “Антологія” (1636), “Євангеліє учительне” (1637), “Тридіон” (1640), “Краткий Катехизис” (1645), “Требник” (1646), “Літвос albo kameń” (1644), “Mnemozynie slawu” (1633), “Exegeesis” (1635), “Paterickon” (1635), “Teraturgima” (1638). Заснував друкарні у Волощині (Кимполунг, 1635), у м-рі Говора (1637), у Молдові (Ясси, 1641). Був прихильником власного українського історичного шляху. За **М.** православна церква вийшла з кризи. Зробив значний внесок у становлення і розвиток еkleзіологічної та екуменічної науки. Започаткував культ печерських святих. Реформаторська діяльність **М.** була спрямована на піднесення Православної церкви, освіти і моральності. Піклувався про рівень освіти священників, ввів сувору дисципліну серед кліру, запровадив консисторію, до компетенції якої входило слідство і суд над духовенством. Велику увагу **М.** приділяв уніфікації, систематизації і розробці єдиних правил церковного життя й догматичного вчення. Сам **М.** ввів суворе аскетичне життя. У складеній духівниці у грудні 1646 р. заповідав Колегіуму лаврські села Гнідин, Вишеньки, власні вотчини: х. Позняківщина, с. Пологи, Мухойди, Опачині та інші, будинки й дворові місця, 81 тис. зл., родинний срібний посуд, митрополичий одяг й митру, прикрашені родинними коштовностями, свій срібний хрест, сакос, бібліотеку (2131 книгу). За Гадяцьким договором Колегіум отримав права вищого навчального закладу. В незалежній Україні у 1992 р. було відновлено вищий навчальний заклад, який носить ім’я **М.** – Національний університет “Києво-Могилянська академія”. Багатогранна діяль-

ність **М.** стала важливим чинником українського націотворення, а його життєвий шлях – прикладом практичної реалізації високих гуманістичних завдань. Помер у Києві. Похований у Києво-Печерській Лаврі в церкві Успенія Богородиці. У грудні 1996 р. у 400-ту річницю з дня народження **М.** був канонізований.

Літ.: Голобуцький П. В. Петро Могила (1596-1647) : бібліогр. покаж. / НАН України; Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського; Нац. ун-т “Києво-Могилянська академія” / П. В. Голобуцький, Н. І. Моїсеєнко, З. І. Хижняк ; О. С. Онищенко (голова редкол.). – К. : НБУВ, 2003; Жуковський А. Петро Могила й питання єдності церков / А. Жуковський. – К. : Мистецтво, 1997; Історія України в особах: Литовсько-польська доба / авт. кол. : О. Дзюба, М. Довбищенко, О. Русина (упоряд. і авт. передм.) та ін. – К. : Україна, 1997; Нічик В. М. Петро Могила в духовній історії України / В. М. Нічик. – К. : Укр. Центр духов. культури, 1997; Погорецький В. А. Українська духовна культура і Петро Могила: монографія / В. А. Погорецький. – Тернопіль : Підруч. і посіб., 2009; Садовяк Д. Петро Могила – митрополит Київський / Фондація ім. О. Ольжича / Д. Садовяк. – К. : Вид-во ім. Олени Теліги “Основи”, 2000; Хижняк З. І. Могила Петро Симонович / З. І. Хижняк // Києво-Могилянська академія в іменах XVII-XVIII ст. – К. : [б. в.], 2001.

Казакевич О.М.

МОНАРХІЯ (грец. *monarchia* – єдиновладдя, єдинодержавність) – форма державного правління, за якої найвища державна влада повністю (необмежена, абсолютна **М.**) або частково (обмежена, конституційна **М.**) належить одній особі – спадкоємному монархові, не залежить від населення (завичай не затверджується ним) і, як правило, передається у спадок.

Монархічні форми правління. В сучасному розумінні **М.** – не просто влада одного, але влада успадкована. Ця влада нерідко обожнюється. В Російській імперії вважалося, що джерелом влади є Бог (самодержав’я), а основою влади – її моральний авторитет у суспільстві і традиція, з огляду на що влада спадкова та невід’ємна. В Японії Імператор до 1945 р. вважався сином богині Сонця – Аматерасу. Нині божественне походження влади монарха не має значення: з історії відомо, що феодали ставали монархами і здобували трон для себе і своїх нащадків іноді в результаті виборів (зрозуміло, не всенародних), частіше шляхом насильства, зрідка за-

прошення, тобто цілком земних процедур. З цього виходять і більшість діючих конституцій монархічних держав.

Так, згідно із ст. 1 Конституції Японії 1946 р.: “Імператор є символом держави і єдності народу, його статус визначається волею народу, якому належить суверенна влада”. Символом єдності й постійності держави називає Короля ст. 56 Конституції Іспанії 1978 р. Але суть не в тому, як у конституції характеризується монарх. Бельгійська конституція 1831 р., наприклад, узагалі такої характеристики не містить. Головне – у повноваженнях монарха. Залежно від того, які вони, розрізняються форми правління.

Абсолютна М. Ця форма правління типова для пізнього феодалізму, коли в глибинах аграрного ладу виникають зачатки індустріального суспільства. Характеризується вона тим, що в руках монарха концентрується вся повнота державної влади. Він сам видає закони, може безпосередньо керувати адміністративною діяльністю або призначати для цього уряд, вершити вищий суд. Ніяких обмежень його влади немає, принаймні юридично, хоча політичні, морально-етичні, релігійні та інші чинники можуть бути присутні. Піддані юридично безправні, оскільки монарх не наділяв їх якимись правами і не відбирав ці права. Розквіт абсолютизму: в Англії – правління Єлизавети I Тюдор (1558-1603), у Франції – Людовика XIV (1643-1715), в Росії – Петра I (1682-1725) і Катерини II (1762-1796).

У сучасних умовах абсолютна **М.** – надзвичайна рідкість. Як приклад можна згадати Саудівську Аравію, Оман. Такі держави можуть сьогодні мати навіть символічні конституції, проте ці акти не є конституціями в повному розумінні слова, оскільки не обмежують владу монарха. Такою конституцією була, наприклад, Тимчасова конституція Катару 1970 р. Монархи в Саудівській Аравії та Омані вважаються також вищими духовними особами, що ще більше посилює їхню владу. Проте все ж таки ця влада не безмежна: особлива роль належить правлячій сім'ї, яка на своїй раді вирішує, зокрема, питання престолонаслідування (успадковує не обов'язково син колишнього монарха), може примусити монарха відрестися від престолу. Для абсолютної **М.** характерний авторитарний політичний режим, а державний режим іменується абсолютизмом.

Теократична М. Теократична **М.** (грец. theokratia – влада Бога) – форма держави, в якій політична (світська) і духовна влада зосереджена в руках духовництва (Ватикан, Катар, Саудівська Аравія, Бахрейн).

Дуалістична М. Це різновид обмеженої або конституційної **М.** Загальною ознакою дуалістичної **М.** є розвинений поділ влади, відокремлення законодавчої влади від виконавчої, хоча монарх зберігає домінуючі позиції. Законодавча влада належить парламенту, який обирається підданими або певною їх частиною, якщо виборче право цензове, однак монарх у багатьох випадках має право абсолютного вето. Виконавча влада належить монарху, який може здійснювати її безпосередньо або через призначений ним уряд. Монарх є чи не єдиним (крім уряду) суб'єктом права законодавчої ініціативи в парламенті. Судова влада належить монарху, але може бути більш-менш незалежною.

Розподіл влади при цій формі правління звичайно обмежений. Монарх може видавати надзвичайні укази, що мають силу закону і навіть вищу, а головне, може розпустити парламент, фактично замінюючи дуалістичну **М.** абсолютною. Наприклад, у Йорданії після розпуску парламенту в 1974 р. чергові парламентські вибори відбулися лише в 1989 р. Уряд, якщо він є, за свою діяльність несе відповідальність лише перед монархом, а не перед парламентом. Останній може впливати на уряд тільки використовуючи своє право встановлювати бюджет держави. Важіль цей, хоча і достатньо могутній, може використовуватися лише раз на рік, а крім того, депутати, вступаючи в конфлікт з урядом або через нього – з монархом не можуть не відчувати постійної загрози розпуску парламенту. Монарх самостійно призначає главу та інших членів уряду. Парламент не може відправити уряд у відставку або може зробити це лише за наявності відповідного рішення монарха.

За дуалістичної **М.**, як правило, відсутній інститут контрасигнування (контрасигнатури) актів монарха главою або іншими членами уряду. Наявність такого інституту не обмежує монарха у прийнятті відповідальних політичних рішень, як це має місце за умов парламентських форм державного правління.

Як і для абсолютної **М.**, для **М.** дуалістичної типовий авторитарний політичний ре-

жим. Державний же режим може характеризуватися як обмежений дуалізм влади. Дуалістична **М.** є зразком компромісу між володарюючою феодальною верхівкою суспільства й іншою його частиною, в якій перевага все ж таки залишається за монархом і його оточенням. Дуалістичну **М.** звичайно вважають історично перехідною формою від абсолютизму до **М.** парламентської. Про це свідчить той факт, що в ХІХ – на поч. ХХ ст. вона існувала в багатьох європейських країнах (Австро-Угорщина, Італія, Пруссія, Румунія та ін.).

Парламентська М. Ця форма правління існує звичайно у високорозвинених державах, де перехід від аграрного ладу до індустріального супроводжувався переважно не докорінним знищенням колишніх інститутів влади, а поступовим їхнім перетворенням і пристосуванням до нових умов (Великобританія, Японія, Нідерланди, Бельгія, Швеція, Канада, Австралія тощо).

Парламентська М. характеризується такими особливостями:

– влада монарха обмежується конституцією, що затверджується парламентом. Монарх не має права змінювати конституцію, а його влада символічна, наприклад, у Великобританії закони, прийняті парламентом, і рішення Кабінету Міністрів повинні мати королівський підпис, але при цьому самі монархи не користувалися правом вето з 1710 р. і не збираються використовувати його в майбутньому;

– уряд формується парламентом з представників певних партій, що отримали більшість голосів на виборах у парламент;

– лідер партії, що має найбільше число депутатських місць, стає на чолі уряду (прем'єр-міністр найбільш значна особа в політичному житті);

– уряд відповідає перед парламентом, а не перед монархом.

Тут ми спостерігаємо розвинутий розподіл влади при дотриманні принципу верховенства парламенту над виконавчою владою, демократичний або принаймні ліберальний політичний режим.

Верховенство парламенту виражається в тому, що уряд, який звичайно призначається монархом, повинен користуватися довірою парламенту (або його нижньої палати), а монарх змушений призначати главою уряду лідера партії, що має в парламенті (нижній

палаті) більшість місць, або лідера коаліції партій, який має таку більшість. Чим ширша партійна коаліція сформувала уряд, тим цей уряд менш стійкий, бо йому важче досягати згоди між партнерами у питаннях. Часом варто якійсь партії відкликати своїх представників з уряду, як він втрачає необхідну більшість у парламенті (нижній палаті) і часто змушений йти у відставку.

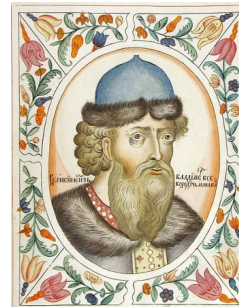
Навпаки, в країнах, де існує двопартійна система (Великобританія, Канада, Австралія й ін.) або багатопартійна система з однією домінуючою партією (Японія в 1955-1993 рр.) й уряди в принципі однопартійні, парламентарна модель відносин між парламентом та урядом практично перетворюється на свою протилежність. Юридично парламент здійснює контроль за урядом, проте уряд, який складається з лідерів партії і має в парламенті більшість, повністю контролює роботу парламенту. Такий державний режим дістав назву системи кабінету, або міністеріалізму.

За однієї і тієї ж форми правління – парламентської **М.** – можливі два державні режими: парламентаризм і міністеріалізм. Це залежить від існуючої в країні партійної системи.

Літ.: Конституционное право зарубежных стран : учебник : в 2 т. – М. : БЕК, 1995; Конституційне право зарубіжних країн : навч. посіб. / за ред. В. О. Ріаки. – Вид. 2-ге, допов. і перероб. – К. : Юрінком Інтер, 2004; Чиркин В. Е. Конституционное право зарубежных стран : учебник / В. Е. Чиркин. – 3-е изд., перераб. и доп. – М. : Юрист, 2003; Конституції нових держав Європи та Азії / за ред. В. М. Шаповала. – К. : [б. в.], 2001; Шаповал В. М. Конституційне право зарубіжних країн : підручник / В. М. Шаповал. – К. : АртЕк, Вища шк., 1997; Юрій М. Ф. Політологія : підручник / М. Ф. Юрій. – К. : Дакор, 2006.

Козаков В.М., Генералюк В.В.

МОНОМАХ ВОЛОДИМИР ВСЕВОЛОДОВИЧ (1053-1125) – великий князь Київський, визначний державний і військовий діяч, оригінальний мислитель епохи високого (зрілого) Середньовіччя на Русі. Старший син Всеволода Ярославича і дочки візантійського імператора Костянтина ІХ Мономаха –

Марії. Батько володів кількома іноземними мовами, належав до найосвіченіших людей свого часу. **М.** одержав належне виховання і змістовну освітню підготовку. Ймовірно, він добре знав іноземні мови, зокрема грецьку та англійську.

Народився, скоріш за все, у Києві в 1053 р. Дитячі роки пройшли в Переяславі, де правив батько. Розпочав державно-політичну діяльність у Ростово-Суздальській землі, заснував Владимир-на-Клязьмі. Певний час перебував у Смоленській землі та на Волині. Набув великого досвіду державного управління, тривалий час правив Чернігівським (1078-1094) та Переяславським (1094-1113) князівствами.

За умов посилення відцентрових тенденцій, які загострилися в обстановці зовнішньої небезпеки, спрямував зусилля на відсіч наступу кочовиків-половців. У 1094 р. у битві за Сулою здобув перемогу над великою половецькою ордою. У 1096 р. разом із великим князем Київським Святополком об'єднаними дружинами завдав поразки найсильнішому половецькому хану Тугоркану.

У першій чверті XII ст. **М.** неодноразово перемагав половецьких ханів, здійснив особливо великі походи у 1103, 1107, 1109, 1111 рр. проти правобережних і лівобережних половців. Мав непересічний талант полководця. Одним із перших на Русі вдало використовував нові тактичні засоби боротьби: блискавичний рейд важкоозброєної кінноти, сильний удар у найуразливіше місце ворожого війська, використання несподіваного обхідного маневру. Великою заслугою **М.** став надійний захист Русі від половецької загрози, зміцнення південного кордону держави, відновлення Посульської і Пороської оборонних ліній та сухопутних зв'язків з Білою Вежею і Тмутараканню.

М. – послідовний і рішучий прихильник єдності Русі. За часів великого князя Київського Святополка (1093-1113) фактично був його співправителем, поширював реальну владу на Переяслав, Новгород, Смоленськ, Ростов. Вирізнявся енергійністю і цілеспрямованістю, прагнув стабілізувати внутрішнє становище на Русі, покінчити з міжкнязівськими суперечками та чварами. Ініціатор й активний учасник Любецького з'їзду князів (1097), на якому ухвалено реформу порядку спадкоємства на засадах прямого родового успадкування замість складної системи

сеньйорату та зміни уділів. Русь була розділена на шість великих князівств-вогочин, кожне з яких підпорядковувалося окремій удільній династії – певній гілці єдиного княжого дому Рюриковичів. Послідовно відстоював принцип вогочинної системи в організації державного врядування на з'їзді князів у м. Вітичеві (Уветичах), на південь від Києва (1100). Ініціював спільні походи проти половців на князівському з'їзді біля Долобського озера під Києвом (1103). Упродовж усього життя **М.** був прихильником вогочинного принципу престолонаслідування і двічі відмовлявся від київського столу в 1093 і 1113 рр.

Здобув високий авторитет не тільки серед правлячої еліти, а й серед народу. Після смерті великого князя Святополка (1113), за умов розгортання народного повстання, двічі отримував запрошення на київський стіл, зокрема від віча із знатних городян і бояр. Прибувши до Києва, **М.** зміг угамувати заворушення, скоріш за все способом досягнення соціального компромісу. Великий князь зменшив податки простолюдинам і здобув прихильність простого народу.

Під час свого правління (1113-1125) **М.** вирізнявся енергійністю і рішучістю, силою волі й мудрістю. Відновив сильну єдиновладну монархію, консолідував під великокнязівською владою і владою синів три чверті території Київської Русі. Проти політичних супротивників діяв безкомпромісно і в ряді випадків жорстоко, розпоряджався удільними князями як своїми підданими. У 1115 р. приборкав непокірного князя Полоцького Гліба Всеславовича, в 1117 р. – свавільного князя Волинського Ярослава Святополковича.

Авторитетний великий князь призупинив процес політичного подрібнення Русі, подолав князівські міжусобиці, посилив економічні зв'язки давньоруських земель, побудував міст через Дніпро, поповнив державну скарбницю. Велику увагу приділяв законодавчій діяльності. Розробив “Устав”, який має його ім'я і є доповненням до юридичного кодексу “Руська правда”. Статті “Уставу Володимира Мономаха” в інтересах городян і селян помітно обмежили безконтрольну діяльність лихварів і землевласників, визначали єдині проценти під грошові позички, встановлювали трирічний термін стягнення боргу.

У міжнародних відносинах **М.** проводив активну, наступальну політику: змусив половців відступити далеко у степ до Передкавказзя, вигнав з південних районів Русі печенігів, берендеїв і торків, прагнув закріпитися в дунайських містах, поліпшив відносини з Візантією, підтримував добрі стосунки зі скандинавськими країнами. Здобув великий міжнародний авторитет, був добре знаний в Європі, Візантії, на теренах Степу. **М.** одружений з Гітою – дочкою англійського короля Гарольда II. Старший син Мстислав одружився зі шведською принцесою Христиною. Старша дочка **М.**, Марія, вийшла заміж за царевича Леона Діогена, сина візантійського імператора Романа IV, а молодша, Єфімія, – за угорського короля Коломана. Візантійський імператор Іоанн II узяв шлюб з онукою **М.**, дочкою його сина Мстислава.

М. мав енциклопедичні знання, літературний талант, листувався з сучасниками-князями. Написав працю “Повчання дітям” (1117), розробив систему моральних імперативів для світської особи, яких намагався дотримуватися особисто: це побожність і достойна поведінка, справедливий суд, захист своєї землі, шанування Церкви і допомога знедоленим, захист сиріт, удовиць, знедолених і прибульців. У творі **М.** яскраво відбилися світські етичні погляди часів Київської Русі.

Період державно-політичної діяльності **М.** був часом розквіту давньоруської культури. З’явилися нові кам’яні храми: церква Видубицького монастиря (1088), Михайлівський Золотоверхий собор у Києві (1108), Микола-Дворищенський храм (1113), церкви Антонієвого (1117) і Юр’ївського (1119) монастирів у Новгороді, Борисоглібська церква в Чернігові (1120). У замській резиденції великий князь **М.** звів величний собор Спаса на Берестові (XI-XII ст.). У 1116 р. у Видубицькому монастирі за дорученням великого князя ігумен Сильвестр працював над редакцією літописного твору “Повість минулих літ”.

Помер у м. Київ 19 травня 1125 р. Похований у Софійському соборі.

Літ.: *Большая Российская энциклопедия*. – М. : [б. и.], 2005; *Брайчевський Михайло*. Вибране : у 2 т. / Михайло Брайчевський. – Т. 1. – К. : Вид-во ім. Олени Теліги, 2009; *Головатий М.* Мономах Володимир Всеволодович (1053-1125) / М. Го-

ловатий // *Видатні постаті України : біогр. довід*. – К. : [б. в.], 2004; *Давньоруські любомудри* / Вілен Горський, Олена Вдовіна, Юрій Завгородній, Олександр Киричок. – К. : Видавн. дім “КМ Академія”, 2004; *Греков Б. Д.* Киевская Русь / Б. Греков. – М. : Госполитиздат, 1953; *Замалеєв А. Ф.* Мыслители Киевской Руси / А. Ф. Замалеєв, В. А. Зоц. – 2-е изд., перераб. и доп. – К. : Вища шк., 1987; *Котляр М. Ф.* Володимир Мономах / М. Ф. Котляр // *Енциклопедія історії України*. – Т. 1 : А – В. – К. : Наук. думка, 2003; *Котляр М. Ф.* Історія України в особах: Давньоруська держава / М. Ф. Котляр. – К. : Україна, 1996; *Семака Лариса*. Володимир Мономах / Лариса Семака // *Сто найвідоміших українців*. – К. : Книжк. дім “Орфей”; М. : Вече, 2002; *Толочко Петро*. Київська Русь / Петро Толочко. – К. : Абрис, 1996; *Українська культура : лекції* / за ред. Дмитра Антоновича. – К. : Либідь, 1993.

Світленко С.І., Мирончук В.Д.

МОР ТОМАС (1478-1535) – англійський філософ, юрист, державний діяч. Досліджував питання соціального розвитку суспільства, змальовував його проекти відповідно своїх світоглядних устремлінь і переконань. Написав працю про ідеальну державу – “Золота книга, така ж корисна, як і кумедна, про найкращий устрій держави і про новий острів Утопію”, яка опублікована вперше у 1516 р. (Дослівно “утопія” означає місце, якого ніде немає). У першій частині йдеться про обезземелення англійських селян, коли “вівці поїли людей”. У другій частині розкриваються основи ідеального суспільства, в якому немає приватної і особистої власності, де все належить всім і де всі люди працюють не більше 6 год на добу, де немає грошей і відсутня їх роль у відносинах між індивідами, а із золота та срібла “утопійці” виготовляють посуд для певних непотребів. Між людьми існує гама суспільних та індивідуальних інтересів, які між собою не збігаються, але індивідуальні інтереси підпорядковані суспільним. Головне завдання на острові полягає в тому, щоб ніхто не сидів без роботи, а працював для загального блага. **М.** постійно вимагав відчуження власності індивідів на користь держави, він розглядав приватну власність як головну причину всіх

соціальних страждань, бідуваль, вимагав утвердження соціальної справедливості між людьми, де б вироблений продукт порівну поділяти між ними, оскільки за інших обставин неможливо ефективно управляти людськими справами. Приватна власність якщо й збережеться у суспільстві, то викликати страх, осуд у переважній більшості людей. М. одночасно проголошував дотримання релігійної терпимості як консолідованої єдності інтересів громадян. За його судженнями проголошені принципи утопічного устрою внаслідок дії багатьох соціальних чинників можуть бути не реалізовані, але є добрими намірами, побажаннями щодо їх здійснення.

Літ.: *Утопия* (1516) / Утопический роман XVI-XVII веков. – М. : [б. и.], 1971; *Андрущенко В.* Соціальна філософія. Історія, теорія, методологія / В. Андрущенко, Л. Губерський, М. Михальченко. – К. : Генеза, 2006. – 656 с.; *Осиновский И. Н.* Томас Мор : утопический коммунизм, гуманизм, реформация / И. Н. Осиновский. – М. : [б. и.], 1978; *Кудрявцев О. Ф.* Ренессанский гуманизм и “Утопия” / О. Ф. Кудрявцев. – М. : [б. и.], 1991.

Надольний І. Ф.

МОРОЗ ОЛЕКСАНДР ОЛЕКСАНДРОВИЧ (29 лютого 1944 р., с. Буда Таращанського району Київської області) – державний і політичний діяч. Закінчив у 1965 р. Українську сільськогосподарську академію (тепер Національний університет біоресурсів і природокористування України (НУБіП України)) та в 1983 р. з відзнакою Вищу партійну школу при Центральному Комітеті Комуністичної партії України (ЦК КПУ).

Нагороджений медаллю “За трудову доблесть”, орденом князя Ярослава Мудрого V ступеня (1998 р. відмовився від нагороди), орденом преподобного Нестора Літописця I ступеня (2005, Українська Православна Церква Московського Патріархату). Лауреат Міжнародної літературно-мистецької премії імені Григорія Сковороди за книгу “Жива стерня”.

Після закінчення Української сільськогосподарської академії працював інженером Ємільчинського районного об’єднання “Сільгосптехніка” Житомирської області. У

1966-1974 рр. – викладач, завідувач відділення механізації сільського господарства Таращанського технікуму механізації сільського господарства. В 1974 р. – старший інженер у Таращанському районному, а з 1975 р. в Київському обласному об’єднанні “Сільгосптехніка”. З 1976 р. – на партійній роботі: завідувачий сектором, заступник завідувачого відділом Київського обкому Компартії України. В 1983-1989 рр. обирався секретарем Київської обласної ради профспілок, першим секретарем партійного комітету Київських обласних організацій і установ районного комітету КПУ, а з 1989 р. – завідувач аграрного відділу Київського обласного комітету КПУ. Народний депутат України з 1990 р. У 1990-1993 рр. – секретар, а в 1993-1994 рр. – заступник голови Комісії Верховної Ради України з питань агропромислового комплексу. Протягом 1994-1998 рр. та 2006-2007 рр. – Голова Верховної Ради України. В 1994-1996 рр. – співголова Конституційної комісії. У 1998-2000 рр. – голова Комітету Верховної Ради України з питань агропромислового комплексу та земельних відносин. У 2001 р. – член ради “Форуму національного порятунку”, представляв Громадянський комітет захисту Конституції на переговорах з представниками влади. У 2002 р. та 2006 р. обирався депутатом Верховної Ради України за списком Соціалістичної партії України (СПУ). Очолював фракцію СПУ у Верховній Раді України. Член комітету з питань правової політики, голова Тимчасової спеціальної комісії Верховної Ради України по опрацюванню проектів законів України про внесення змін до Конституції України, член групи з міжпарламентських зв’язків із Французькою Республікою, Федеративною Республікою Німеччина, Великобританією, Російською Федерацією, Польською Республікою та Сполученими Штатами Америки. Засновник і Голова Соціалістичної партії України (1991-2010). Балотувався кандидатом у Президенти України на президентських виборах (1994, 1999, 2004, 2010).

Автор наукових праць, зокрема книг: “Куди йдемо?” (1993), “Вибір”, “Тема для роздумів” (1996), “Дорога, з якої не зійти”, автобіографічного нарису “Між вічними полюсами” (1999), “Хроніка одного злочину” (2000), “Про землю, Конституцію і не тільки” (2001), “Політична анатомія Украї-

ни” (2004), “Обличчям до вогню” (2006), “Інтерв’ю для вас” (2008), “Ще раз про землю. Поки не пізно” (2009), автор шести книг поезій, понад 2000 публікацій у періодиці та співавтор багатьох антологій.

Літ.: *Юридична* енциклопедія : у 6 т. / редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К. : Укр. енцикл., 1998; *Хто є хто*: влада, політика, громадська діяльність. – [Б. м. : б. в.], 2006. – Режим доступу : <http://who-is-who.com.ua/project/1.html>; *Золота* книга України “Золотий фонд нації”. – [Б. м. : б. в.], 2010; *Хто є хто* на Київщині. Видатні земляки. – [Б. м. : б. в.], 2006. – Режим доступу : <http://who-is-who.com.ua/project/17.html>
Купрійчук В.М.

МОСКОВСЬКИЙ ДОГОВІР 1654 Р. 3 кінця 1648 р. між Гетьманщиною та Московською державою розпочався постійний обмін посольствами. Український уряд непокоїла можливість налагодження відносин Московії з Річчю Посполитою. Адаже їх пов’язував Поляновський мирний договір 1634 р., якого цар не наважувався порушувати, аби не давати польському урядові приводу до нової війни. Водночас у Москві були готові надати допомогу Речі Посполитій, свідченням чого стало переведення великих військових з’єднань на московсько-український кордон. У Москві чекали, поки обидві сторони українсько-польської війни знесиляться, а також остерігалися полум’я козацького повстання, що могло перекинутися на московські землі. Аби підштовхнути царський уряд до союзу з Військом Запорозьким, Хмельницький у червні 1653 р. дав зрозуміти цареві: якщо той і надалі зволікатиме з розв’язанням українського питання, то Україна укладе союз із Туреччиною. До того ж гетьман наголосив на вельми неприємних наслідках такого союзу для Московії. Тоді 11 жовтня 1653 р. Земський собор Московської держави вирішив підтримати Гетьманщину й розпочати війну проти Речі Посполитої. У зв’язку з рішенням Земського собору до України було відряджено велике посольство на чолі з боярином Василем Бутурліним. Зустріч і переговори, вручення царської грамоти і клейнодів мали відбуватися в Переяславі – старому козацькому центрі, звичному до проведеної великих рад. Після попередніх переговорів, детальний хід яких і досі малопрояснений, на міському майдані Переяслава відбулася військова рада. У ній взяло участь близько 200 представників

старшини та козацтва. Їй передувала таємна рада Хмельницького з генеральною старшиною та полковниками. Про подальший перебіг подій лишилося свідчення боярина Бутурліна, хоча сам Бутурлін на раді не був. У своєму звіті цареві боярин зазначав, що гетьман звернувся до присутніх із промовою. Зміст цієї промови нібито зводився до того, що єдиним виходом зі становища в боротьбі за визволення від польського гноблення за тих умов може бути союз із Московією. Рада винесла ухвалу про угоду з Москвою. Після зачитання царської грамоти старшина й посли пішли до Успенського собору, де духовенство мало привести їх до присяги цареві Олексію. У церкві Хмельницький зажадав, щоб московські посли першими пообіцяли від імені царя захищати гетьманську державу від поляків та шанувати козацькі права і привілеї. Свою вимогу гетьман умотивував, посилаючись на стосунки козаків з польським королем: за європейською традицією передбачалася присяга обох сторін. Бутурлін категорично відмовився, пояснюючи, що цар є самодержцем і своїм підданим не присягає, крім того, “царське слово, раз дане, не міняється”. Після багатогодинних нарад зі старшиною та переговорів із послами Богдан Хмельницький, аби не зривати переговорів, вирішив скласти присягу. При цьому слова Бутурліна були витлумачені як рівнозначні присязі царя. За думкою деяких істориків, Бутурлін таки дав присягу українському уряду від імені царя Олексія, але не вказав у своєму звіті на це порушення царських інструкцій. Кількість приведених до присяги 18 січня була незначною. Того дня присягнули 284 особи. Після Переяславської ради представники московського посольства мали побувати в 177 містах і містечках України. Метою таких відвідин було прийняття присяги на вірність цареві від населення. За даними московської сторони, присягу склали 127 338 осіб. Слід відзначити, що відібрати індивідуальну присягу за такий короткий термін було неможливо. Московські представники і їхні священники обмежувалися присягою верхівки найважливіших населених пунктів, а інших вписувано в число присяжників на підставі козацьких реєстрів (ймовірно, реєстру 1651 р.). Присягали жителі Гетьманщини (Наддніпрянської України), але не всі. Жінки – половина населення – не присягали. Не присягало й

селянство – цілковита більшість населення тогочасної України. Не брали участі в церемонії Західна Україна, оскільки була під поляками (тоді лінія фронту проходила приблизно по лінії Житомир-Вінниця), та південні українські землі, що перебували під владою Запорозької Січі або кримського хана. Отже, формально присягали лише козаки й міщани Гетьманщини, хоч далеко не всі. Як свідчать історичні джерела, відмовилися присягати полковники Іван Богун, Іван Сірко, Йосип Глух, Григорій Гуляницький та ряд інших, частина козаків Уманського, Полтавського, Брацлавського, Кропив'янського й Корсунського полків, частина міщан Переяслава, Києва, Чорнобиля та інших міст, а також українське духівництво на чолі з київським митрополитом Сильвестром Косовим, архімандритом Києво-Печерської лаври Йосипом Тризною. Не присягали й козаки Запорозької Січі. Сучасники свідчать, що нерідко людей примушували присягати силою, як-от переяславського війта, який того ж дня помер із розпачу. Хитріші, а таких було чимало, називалися під час присяги не своїм іменем, що уневажнювало цей акт.

Переяславська рада лише започаткувала оформлення московсько-українських відносин, оскільки ніяких письмових угод у Переяславі укладено не було. Все мали вирішити подальші переговори в Москві. Кожна зі сторін бачила союз двох держав по-своєму. Український уряд, укладаючи союз із Московією, послідовно виступав за рівні права його учасників, виходив із західно-європейської моделі міждержавних стосунків. У Москві ж дотримувалися інших позицій. Московський уряд уже тоді прагнув перетворити Україну на свою провінцію, позбавлену всяких прав, а на українців включно із гетьманом дивилися як на підданих та холопів його царської величності. Проте в момент переговорів на цьому з тактичних міркувань не наголошувалося. Москва, образно кажучи, застосувала тактику “ковтання удавом кролика” і мала поступово обмежувати суверенітет України, щоб врешті звести його нанівець. Натомість представники московського уряду щедро сипали обіцянки не порушувати “прав і вільностей” України. (Згодом цар Олексій навіть видав грамоту, в якій урочисто обіцяв не порушувати прав і вільностей України.) Особливістю українсько-московського дого-

вору було те, що він являв собою групу документів від кожного зі станів – окремі угоди від духівництва, міщанства, козаків.

Козацькі пропозиції склалися із 23 статей від імені гетьмана й Війська Запорозького. Основна ідея цих статей – встановлення в принципі таких міждержавних відносин, за яких Україна зберігатиме як внутрішню, так і зовнішню самостійність. Саме з цими статтями українське посольство, очолене генеральним суддею Самійлом Богдановичем-Зарудним та переяславським полковником Павлом Тетерею, прибуло до Москви. Проект документа українські посланці подали московському урядові 14 березня 1654 р. Внаслідок тижневих переговорів проект дещо змінили, узгодили 17 статей, а з 6 дуже важливих узгодження відклали на пізніший термін. Згідно з “Березневими статтями” – ядром договору гетьмана й старшину козаки мали обирати на раді. Українські адміністрація та суд лишалися самостійними і не підпорядковувалися Москві. Збирання податків покладалося на український скарб. Чисельність козацького війська встановлювалася в 60 тис. Свій проект угоди підготувало й міщанство. Українські міщани намірялися зберегти всі свої права і вільності, дані їм іще литовськими князями та польськими королями, насамперед міське самоврядування. Це право було їм підтверджено. Тривалі переговори православного духівництва України скінчилися безрезультатно. Українська православна церква не погоджувалася на залежність від патріарха московського, якої прагнули московський уряд і Російська православна церква.

Отже, лише міщани загалом порозумілися з московським урядом, козацтво разом з українською православною шляхтою – тільки частково, а православне духівництво відмовилося від незаконних вимог Москви.

Згідно з документами, затвердженими під час переговорів 1654 р., встановлювалися міждержавні відносини, що не обмежували незалежності України. Умови українсько-московського договору 1654 р. свідчать про об'єднання України й Московії у своєрідну конфедерацію.

Адже договір між двома державами загалом був рівноправний і (за умови дотримання) взаємовигідний. Водночас він був незавершений, недосконалий, діяв нетривалий час (кілька років) і тому дуже швидко втратив чинність.

Незабаром на території Білорусі та Смоленщини розгорнулися воєнні дії. У західний похід виступили військо московського царя та посланий Богданом Хмельницьким 20-тисячний корпус українських козаків на чолі з “білоруським гетьманом”, ніжинським полковником Іваном Золотаренком. Для союзних московсько-українських військ той похід виявився успішним. Улітку 1655 р. вони вибили литовське військо з Білорусі та захопили частину Литви разом із столицею Вільно. Війська Московської держави і Гетьманщини розгорнули подальший наступ, внаслідок чого вдалося вийти навіть на береги Балтійського моря і обложити Ригу. Тим часом у південній Білорусі Іван Золотаренко запроваджував козацький устрій. Тут українці та білоруси створили кілька білоруських полків, зокрема Білоруський, Бихівський, Чауський та ін. Виникла реальна можливість утворення українсько-білоруської федерації або окремої Білоруської козацької держави. Але це викликало невдоволення царя, який мав намір приєднати всю Білорусь до Московії навіть без “куцої” автономії. Восени 1654 р. воєнні дії розпочалися й на території України. У середині листопада 30-тисячна польська армія вдерлася на Брацлавщину. Похід тривав до весни 1655 р. Його наслідком стало спустошення Поділля: до середини лютого було зруйновано майже 50 міст. У грудні 1654 р. польське військо об'єдналося з 30-тисячною татарською ордою, яку вів новий кримський хан Мухамед-Гірей IV. Він, як і більшість мурз, категорично не сприйняв українсько-російський договір 1654 р. (Попередній хан, Іслам-Гірей III, який займав прихильнішу до України позицію, раптово помер улітку 1654 р., за деякими даними був отруєний.) 25 січня польсько-татарсько-ногайське військо підійшло до Умані та обложило її. На допомогу Іванові Богуну, який керував обороною Умані, вирушили козацькі загони Хмельницького й 10-12-тисячне московське військо. Це змусило польсько-татарське командування зняти облогу й повернути армію назустріч українсько-московським силам. 29 січня 1655 р. польсько-татарське військо оточило українсько-московський табір під Охматовом (нині Черкаська обл.). Облога тривала кілька днів і була тяжкою для обох сторін. Особливо дошкуляли люті морози, а в голому степу не було чим палити багаття,

важко було сховатися від пронизливого вітру. Не випадково сучасники називали місце бою “полем дροжі”, або Дрижополем, а битву під Охматовом – Дрижопільською битвою. Хоча дана баталія знесила обидві сторони, однак Охматівська битва завершилася з перевагою українського війська.

Навесні 1655 р. Богдан Хмельницький вирушив із військом через Поділля на Галичину. Мета походу – визволити від польського панування західноукраїнські землі та об'єднати Україну в її етнічних кордонах. На початку серпня військо зупинилося під Кам'янцем-Подільським. Під час облоги міста гетьман прийняв шведського посла. Той повідомив про вступ 9 липня Швеції у війну проти Польщі. Хмельницький, зі свого боку, обіцяв шведському королю оружну допомогу. 29 вересня 1655 р. українська армія, поряд з якою діяв невеликий корпус московських військ, вщент розбила коронного гетьмана Станіслава Потоцького під Городком, що за 25 км від Львова. Внаслідок цієї перемоги було визволено значну частину Західної України. Того самого дня українська армія підійшла до Львова та обложила його. Розуміючи, що штурм завдасть тяжких втрат не тільки мешканцям міста, а й війську, що львів'яни мали б присягати цареві Олексію, Богдан Хмельницький відмовився витратити сили на тяжку облогу і погодився на переговори з львівською владою. Невдовзі гетьман отримав викуп і відступив від міста. З-під Львова Богдан Хмельницький послав частину свого війська на чолі з наказним гетьманом Данилом Виговським (братом генерального писаря Івана Виговського) на Люблін. Цей похід був успішним. Взявши Люблін (вистояв тільки люблінський замок), а в ньому велику здобич, козаки повернулися до Хмельницького. Ходили також українські війська під Замостя, але й цього разу місто не вдалося взяти.

Після битви під містечком Озерна 22 листопада 1655 р. було укладено угоду між гетьманом і кримським ханом. Вона передбачала невтручання Криму у війну України й Московії проти Польщі. Договір дав можливість уникнути татарського нападу на українські та московські землі. Отже, незважаючи на складність ситуації, літньо-осіння кампанія 1655 р. для українсько-московського війська в Україні завершилася цілком успішно.

Наприкінці 1655 – у першій половині 1656 р. Богдан Хмельницький провадив надзвичайно активну дипломатичну діяльність: обмінювався посольствами зі шведським та польським королями, кримським ханом, молдавським господарем, трансільванським князем, правителями Пруссії та Бранденбургу. Потужний шведський наступ поставив Річ Посполиту на межу катастрофи. Ян Казимир втік до Сілезії, що тоді була під австрійською владою. Польська й литовська шляхта масово переходить на бік шведського короля Карла X Густава. У цей момент уряд царя Олексія, наляканий військовими успіхами шведських військ у Польщі (Швеція захопила майже всю Польщу), пішов на зраду України і грубе порушення договору 1654 р. Москва вступила за спиною України в окремі переговори з польськими дипломатами. Ті, шукаючи порятунку для батьківщини, навіть запропонували польську корону (на випадок смерті чи відставки Яна Казимира) царю Олексію. Врешті, ці переговори скінчилися 24 жовтня 1656 р. Віленським перемир'ям. Згідно з його статтями воєнні дії між Річчю Посполитою й Московією припинилися, обидві країни натомість планували спільні воєнні дії проти Швеції і Бранденбургу та обрання царя на польський трон. Ця недалекоглядна політика Москви зашкодила власне їй самій, не кажучи про Україну та Білорусь. (Річ Посполита виграла час завдяки Віленському перемир'ю, а помирившись із Швецією, завдала потужного удару по Московії, позбавивши виходу до Балтійського моря і, врешті, вибила її з Білорусі та Правобережної України.)

Віленське московсько-польське перемир'я в Чигирині було сприйняте як брутальне порушення договору 1654 р., власне, як зрада з боку царя. Гетьман вирішив шукати нових союзників проти Польщі. Реальними претендентами були Швеція і Трансильванія. Відносини з Трансильванією Хмельницький встановив ще 1648 р. Щоправда, вони були нерівними: то союзницькими, то напруженими, як це сталося після невдалого походу Тимоша Хмельницького у Молдавію восени 1653 р. 18 жовтня 1656 р. між Військом Запорозьким і Трансильванією було укладено угоду про військовий союз проти Речі Посполитої. Трансільванський князь Юрій (Д'єрдь) II Ракоці обіцяв допомогти Хмельницькому відвоювати Галичи-

ну і частину Білорусі, визнавав за гетьманом титул князя та підтримав його намір передати цей титул синові Юрію. Дипломатичні зносини зі Швецією Богдан Хмельницький розпочав 1652 р. і підтримував надалі. Вже у вересні 1655 р., коли спалахнула польсько-шведська війна, Хмельницький пропонував шведському королю Карлу X Густаву союз проти Польщі з умовою, що всі етнічні українські землі Речі Посполитої буде віддано Україні.

У грудні 1656 р. Юрій (Д'єрдь) II Ракоці підписав зі шведським королем трактат "вічного союзу". Тепер, за умови спільних воєнних дій України й Трансильванії, можна було сподіватися на допомогу Швеції, яка, маючи договірні відносини із гетьманським урядом, підтримувала б трансильванців.

У 1656 р. зносини України зі Швецією стали регулярними, але шведи не хотіли віддати українські землі, що були під Польщею, оскільки претендували на них самі. У січні 1657 р. шведські посли привезли проект союзницького договору, але з визнанням незалежної держави тільки на козацькій території (Наддніпрянщині). Хмельницький від договору відмовився. У червні до Чигирини знову прибуло шведське посольство. Воно повідомило, що король Карл-Густав погоджується віддати гетьману українські землі під Польщею, частину Білорусі та Смоленськ, собі ж залишає землі Польщі.

Коли в грудні 1656 р. почався наступ трансільванського князя Ракоці на Польщу, Хмельницький надіслав йому на допомогу українські війська, очолені київським полковником Антоном Ждановичем. Попервах українсько-шведсько-трансильванське військо діяло успішно: було здобуто Перемишль, Варшаву, Краків, Люблін тощо. Однак із середини травня його становище погіршилося. Невдачі раз по раз переслідували союзників. Через напад Данії на Швецію шведський король залишив Ракоці. Згодом розпочалися польсько-шведські мирні переговори, що завершилися Оливським миром 1660 р. Напруженими стали міжсоюзницькі відносини. Тому, довідавшись про вторгнення польського війська до Трансильванії, Ракоці, незважаючи на те, що було взято Варшаву, розпочав переговори з поляками. А 21-22 липня 1657 р., отримавши звістку про наближення татарської орди, яка могла б відрізати йому зворотний шлях, та

остаточно втративши надії на успішне завершення боротьби проти Польщі, трансильванський князь капітулював. Козаки дізналися про наміри Ракоці напередодні капітуляції та, остерігаючись, що той видасть їх полякам, відійшли від нього. Ракоці наодинці з ордою і польськими військами не вистояв і мусив укласти тяжкий мир. Трансильванія визнала себе переможеною.

Таким чином, похід проти Польщі у 1656-1657 рр. за всіх його блискучих перемог не привів до остаточної перемоги над Річчю Посполитою. Сумні звістки з поля битв літа 1657 р., а особливо звістка про самовільне повернення Ждановича на Україну, підкосили Богдана Хмельницького. 6 серпня 1657 р. український гетьман помер від апоплексичного удару (інсульту). Україна втратила свого великого сина, надійного керманіча Української держави у такий тяжкий час.

Внутрішнє становище Української держави після смерті Хмельницького багато в чому зумовлювалося зовнішніми факторами. Розпалася коаліція проти Речі Посполитої. Трансильванія зазнала поразки, а от бранденбурзький правитель відокремив від Речі Посполитої Пруссію та остаточно об'єднав її з Бранденбургом в єдине королівство. Швеція, втягнута у війну проти Данії, вивела війська з Польщі й невдовзі уклала мирні угоди з Московією та Річчю Посполитою. Щодо Польщі, то вона разом із Кримським ханством розпочала приготування до нової війни, щоб узяти реванш.

Вдався до наступу проти незалежності Української держави й царський уряд. Свідченням того стали вимоги, що їх привіз до Чигирини одразу по смерті Богдана Хмельницького московський посол. У них, зокрема, йшлося про те, щоби чисельність реєстрових козаків становила тільки 12 тис., щоби усі податки надходили цареві, щоби над кожним полком стояв полковник-московит, а старшина була московська, щоби після смерті козаків їхні діти ставали царськими підданими. Цар вимагав також, щоби молодого Хмельницького, сина Богдана – Юрія, зі скарбами було відіслано до Москви, а київський митрополит став залежним від московського патріарха й висвячувався в Москві, залишаючись на митрополічій кафедрі за царським привілеєм.

На внутрішньому становищі Української держави позначилися і тривала війна. Ситуація ускладнювалася поглибленням розбіж-

ностей між прихильниками різних зовнішньополітичних орієнтацій, між правобережними та лівобережними полками.

Ще за життя Богдана Хмельницького, 5-11 квітня 1657 р., Старшинська рада за наполяганням гетьмана винесла ухвалу про передачу влади після його смерті його 16-річному синові Юрію. Втілення тієї ухвали в життя означало б запровадження спадкоємності гетьманської влади, тобто встановлення в Україні монархічної форми врядування. Однак після смерті гетьмана Хмельницького ситуація змінилася. 23-26 серпня в Чигирині відбулася Старшинська рада, на якій гетьманом, до повноліття Юрія Хмельницького, було обрано генерального писаря Івана Виговського. На час обрання він був знаним політиком, талановитим організатором, блискучим дипломатом.

У зовнішньополітичній діяльності новообраний гетьман прагнув продовжувати політику Богдана Хмельницького, спрямовану на досягнення цілковитої незалежності Української держави, на зміцнення її міжнародного авторитету. На Корсунську раду прибули послы Швеції, Польщі, Австрії, Туреччини, Криму, Трансильванії, Молдавії, Валахії. Там було остаточно оформлено договір зі Швецією. Він передбачав створення українсько-шведського військово-політичного союзу, який мав забезпечити незалежність і територіальну цілісність України. Рада ухвалила також відновити союзи з Туреччиною і Кримським ханством та укласти перемир'я з Польщею. Водночас гетьман Виговський намагався уникнути ускладнень у відносинах із Московією. До царя було відправлено повідомлення про обрання нового гетьмана. У Москві довго зволікали з визнанням Виговського гетьманом, вимагаючи від нього багатьох поступок, насамперед введення до найбільших українських міст – Переяслава, Ніжина й Чернігова московських залог на чолі з воєводами. Це дало б змогу Москві втручатися у внутрішні справи України та обмежило б її незалежність. Вимагалось також проведення повторних виборів за участю царських представників. Виговський мусив погодитися з царськими вимогами, сподіваючись, що на тому зазіхання Москви припиняться. Після лютневої ради 1658 р. в Переяславі, яка підтвердила обрання Виговського гетьманом, воєводи отримали дозвіл прибути в Україну.

Своєю внутрішньою політикою Іван Виговський прагнув задовольнити передусім інтереси старшинської верхівки та української покозаченої шляхти, тобто діяв, як більшість володарів західних держав. Щедрі дарунки земельних наділів і привілеїв можновладцям спричинили невдоволення незаможного козацтва й селянства. Зростанням внутрішнього напруження скористалися насамперед кошовий отаман Яків Барабаш, який прагнув гетьманської булави і навіть проголосив себе “запорозьким гетьманом”(!), а також полтавський полковник Мартин Пушкар. За підтримки Москви вони організували заколот, розбили під Полтавою загони полковників Івана Богуна та Івана Сербина й оволоділи територією Полтавського та Лубенського полків. Заклики гетьмана покласти край громадянській війні не діяли, тож Виговський мусив ужити рішучих заходів. У травні 1658 р. гетьманське військо розбило під Полтавою загони заколотників. Пушкар загинув у бою, а Барабаша взяли в полон і стратили. Після придушення заколоту московський уряд почав відверто втручатися в українські справи, надаючи противникам гетьмана матеріальну підтримку.

Подвійна гра Москви, яка для власних інтересів розпалювала заколот Пушкаря, продемонструвала прагнення московського уряду підкорити Україну. Це змусило Виговського вкотре замислитися над пошуком іншого союзника. Після довгих вагань він вирішив звернутися до Речі Посполитої.

У м. Гадячі 6 вересня 1658 р. між Гетьманською Україною та Польщею було укладено договір, що набув назву Гадяцького. Згідно з ним, Україна, Польща й Литва утворювали федерацію трьох самостійних держав, об'єднаних лише спільно обраним королем. Україна в межах Київського, Чернігівського й Брацлавського воєводств ставала незалежною державою під назвою Великого князівства Руського. Найвища законодавча влада у Великому князівстві Руському мала належати депутатам від усіх земель князівства, а виконавча – зосереджуватися в руках гетьмана, який обирався б довічно й затверджу-

вався королем. Передбачалося, що Велике князівство Руське матиме власні судову й фінансову системи, йшлося про створення власної монетарні. Українське військо мало налічувати 30 тис. козаків і 10 тис. найманого війська. Церковну унію належало скасувати в усіх трьох державах. Православна церква мусила мати такі самі права, як і римо-католицька. Передбачалося створення двох університетів, причому один із них отримував статус академії (Києво-Могилянська академія), а також колегіумів, гімназій, різних шкіл і друкарень. Запроваджувалася свобода слова й друку.

Гадяцький договір був виваженішим і ґрунтовнішим, ніж договір 1654 р. Однак він залишився на папері через зміну військово-політичної ситуації в Україні. До того ж Річ Посполита не збиралася втілювати його в життя, і вже на сеймі 1659 р. під час ратифікації договору суттєво його обмежила, вже вкотре розписавшись цим у своїй разючій неадекватності щодо української політики. З підписанням Гадяцького договору 1658 р. можна говорити про закінчення Національно-визвольної війни. Саме тоді – і формально, і фактично – було припинено війну проти Речі Посполитої, саме тоді виникла нова політична реальність.

Україна, на жаль, у той час не зберегла державної незалежності в боротьбі проти агресії Московської держави і з 1659 р. була включена до її складу як автономна політична одиниця. Далі почався новий етап національно-визвольної боротьби українського народу, більше знаний під назвою Руїна.

Літ.: Мицик Ю. А. Історія України : навч. посіб. / Ю. А. Мицик. – 2-ге вид., допов. і перероб. – К. : Києво-Могилян. акад., 2008; Бойко О. Д. Історія України : посібник / О. Д. Бойко. – К. : Академвидав, 2003; Історія України : курс лекцій / за ред. Л. Г. Мельника, О. І. Гуржія, М. В. Демченка. – К. : Вид-во “Либідь”, 1991; Історія України : навч. посіб. для дистанц. навчання / В. Б. Павленко, А. М. Михненко, С. І. Лисова та ін. – К. : Ун-т “Україна”, 2004; Підкова І. Довідник з історії України : в 3 т. / І. Підкова, Р. Шуст ; Ін-т іст. дослідж. Львів. держ. ун-ту ім. Івана Франка. – К. : Генеза, 1993.

Шкуронат О.В.

Н

НАМІСНИЦТВО-ГУБЕРНІЯ – найвища адміністративно-територіальна одиниця місцевого управління в Російській імперії у 1775-1796 рр.; найвищий виконавчий орган місцевого самоврядування в деяких коронних краях Австро-Угорської імперії з 1849 р. У Російській імперії намісництва запроваджені в 1775 р. Було утворено 34 намісництва, у тому числі на території України: Харківське (1780); Київське (1781); Чернігівське (1781); Катеринославське (1783); Брацлавське (1793); Подільське (1793); Волинське (1793); Вознесенське (1795).

Очоловав намісництво намісник, що мав надзвичайні повноваження від царя і на якого покладалося здійснення урядових, військових справ та адміністративного, судового, поліцейського і фінансового управління. За указом “Про новий поділ держави на губернії” у 1796 р. намісництво було ліквідовано.

Губернія – вища одиниця адміністративного поділу і місцевого устрою в Російській імперії, яка з’явилася у XVIII ст. за Петра I у процесі формування абсолютистської держави. Губернія (ляні) є також адміністративною одиницею Фінляндії. У деяких країнах губернії називають губернаторатами.

Указом Петра I від 18 (29) грудня 1708 р. територія Російського царства була розділена на 8 **губерній**: Азовську, Архангелогородську (центр – Архангельський город), Інгерманландську (центр – Шліссельбург), Казанську, Московську, Сибірську (центр – Тобольськ), Смоленську. Губернії не поділялись на повіти, а складалися з міст і прилеглих до них земель, а також розрядів і приказів. У 1710-1713 рр. вони були поділені на паї.

За другою Петрівською реформою (1719 р.) були скасовані паї, **губернії** були поділені на провінції, а ті – на дистрикти; була відновлена Нижегородська і створена Ревельська (на приєднаних землях у Прибалтиці) губернія. Астраханська і Ревельська губернії не ділилися на провінції, інші 9 **губерній** були

поділені на 47 провінцій. На чолі губернії стояв губернатор, провінції – воєвода, дистрикту – земський комісар.

Замість 20 **губерній** до початку царювання Катерини II було утворено 40 **губерній** із населенням 300-400 тис. ревських душ у кожній (до кінця царювання за рахунок приєднаних територій була 51 губернія). **Губернії об’єднувалися в намісництва** (в основному по дві-три **губернії**), поділялися на округи або повіти з 20-30 тис. душ (по 12-15 на одну губернію, усього було близько 500 повітів).

Намісники і губернатори були підвідомчі Сенату і прокурорському нагляду, очолюваному генерал-прокурором. На чолі повіту стояв капітан-справник, який обирався раз на три роки повітовими зборами дворян. Найближчим помічником губернатора був віце-губернатор.

У XIX ст. відбувається розмежування адміністративно-територіальних організацій на 2 групи: на основній території Європейської Росії зберігається **загальногубернська організація** (у 60-ті рр. – 51 губернія), на національних околицях створюються генерал-губернаторства (крім Остзейського краю, до якого входило три губернії).

Крім цього, у другій половині XIX ст. – на початку XX ст. було створено 20 областей – адміністративних одиниць, які відповідають **губерніям**. Як правило, області розташовувалися на прикордонних територіях. Продовжується подальша централізація і бюрократизація місцевого самоврядування. Відбувається спрощення місцевого апарату з посиленням його прямого підпорядкування особисто губернатору.

Губернський апарат місцевого самоврядування залишався в силі до XX ст. Під час столипінської реакції (1907-1910) були відновлені надзвичайні методи управління. Посилилась роль поліцейських органів і станово-дворянських організацій (Рада об’єднано-

го дворянства). Після Лютневої революції 1917 р. буржуазний Тимчасовий уряд зберіг усю систему губернських закладів. Губернатори були замінені губернськими комісарами (у повітах – повітовими комісарами), проте з переважанням дворянсько-поміщицького складу. Одночасно з цим формувалася система Рад, яка протистояла місцевим владам Тимчасового уряду.

Жовтнева революція, зберігши спочатку губернський поділ, ліквідувала весь старий губернський апарат і встановила нові органи радянської влади на чолі з губернськими виконкомом, яких обирали на губернському з'їзді Рад. **Губернсько-територіальний** поділ ліквідовано в 1924-1929 рр. у зв'язку з районуванням СРСР і замінено поділом на області та краї, а пізніше й округи.

Кількість **губерній** Російської імперії в цілому швидко зросла в результаті розукрупнюючих реформ, які проводилися протягом XVIII ст. Вона досягла 51 в останній рік царювання Катерини II. Із приходом Павла I кількість губерній була скорочена до 42, але потім майже всі скасовані губернії були відновлені Олександром I. У подальшому за рахунок знову приєднаних земель їх кількість зросла до 81.

У 1917 р. розпочався процес роздроблення старих губерній і з'явилося кілька нових радянських губерній. Якщо в межах РРФСР у 1917 р. їх було 56, то на початку 1922 р. – 72. У 1923-1929 рр. усі вони поступово були замінені “великими” областями держпланівської сітки, і загальна кількість одиниць головної ланки (нових областей і країв) скоротилася в 1930 р. до 13.

Літ.: *Субтельний О.* Україна: Історія / Орест Субтельний. – К. : Либідь, 1993; *Анисимов Е. В.* Россия в XVIII – первой половине XIX столетия: История. Историк. Документы / Е. В. Анисимов, А. Б. Каменский. – М. : МИРОС, 1994; *Малиновський В. Я.* Державне управління : навч. посіб. / В. Я. Малиновський. – Луцьк : Ред.-вид. від. “Вежа” Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2000; *Андреевский И. Е.* О наместниках, воеводах и губернаторах / И. Е. Андреевский. – СПб. : [б. и.], 1864; *Лысенко Л. М.* Губернаторы и генерал-губернаторы Российской империи (XVIII – начала XX века) / Л. М. Лысенко. – М. : Изд-во МПГУ, 2001.

Козак В.І.

НАРОДНИЙ КОМІСАРІАТ (наркомат) – у радянській державі в 1917-1946 рр. центральний орган державного управління окре-

мою галуззю адміністративно-політичного, військового, господарського чи соціально-культурного будівництва в СРСР і радянських республіках. Перші **Н.к.** були утворені постановою “Про установи Ради Народних Комісарів”, прийнятою другим Всеросійським з'їздом рад 26 жовтня (8 листопада) 1918 р. До першого радянського уряду – РНК, що очолювався В.Леніним, увійшли народні комісари, що стояли на чолі комітету з військових і морських справ, і 12 комісій: торгівлі і промисловості, юстиції, пошт і телеграфів, праці, іноземних справ, продовольства, фінансів, народної освіти, залізничних справ, внутрішніх справ, землеробства, національностей. Назва “народний комісаріат” як орган галузевого управління затверджена Конституцією РСФРР 1918 р. З утворенням у 1922 р. СРСР було сформовано систему органів влади й управління, закріплену Конституцією СРСР 1924 р. Найважливішими галузями, переданими радянськими республіками до виключного відання СРСР, керували загальносоюзні наркомати: військовий і морський, іноземних справ, зовнішньої торгівлі, шляхів сполучення, пошт і телеграфів. Координація діяльності союзних республік в окремих галузях державного і господарського будівництва покладалася на Вищу Раду народного господарства (ВРНГ). Конституція СРСР 1924 р. визначила також республіканські **Н.к.**, що перебували у виключному віданні союзних республік (внутрішніх справ, юстиції, освіти, охорони здоров'я, землеробства, соціального забезпечення).

Питання організації та діяльності **Н.к.** СРСР визначалися Загальним положенням про наркомати СРСР 1923 р. Наркоматам надавалося право видавати в межах своєї компетенції постанови, розпорядження, інструкції, циркуляри і накази. З розвитком народного господарства та ускладненням управління система наркоматів змінювалася (наприклад, у зв'язку з переходом від натурального податку в сільському господарстві до грошового в 1924 р. був ліквідований наркомат продовольства і утворений об'єднаний **Н.к.** внутрішньої торгівлі; у 1932 р. ВРНГ була розділена на загальносоюзні **Н.к.** важкої промисловості і лісової промисловості та об'єднаний **Н.к.** легкої промисловості).

Конституція СРСР 1936 р. визначила систему **Н.к.** СРСР. Об'єднані **Н.к.** були перетво-

рені в союзно-республіканські. Система **Н.к.** включала 8 загальносоюзних і 10 союзно-республіканських. У союзних і автономних республіках передбачалася можливість організації союзно-республіканських **Н.к.**, однойменних з відповідними наркоматами СРСР, і республіканських наркоматів. Перелік їх встановлювався конституціями відповідних республік. У подальші роки у зв'язку з ускладненням роботи з управління народним господарством, що швидко розвивалося, відбувався процес подальшого розукрупнення і створення нових **Н.к.**

У радянській Україні **Н.к.** почали називати органи державного управління згідно з декретом Тимчасового робітничо-селянського уряду України від 21 січня 1919 р. (до цього галузеві органи управління називалися народними секретарствами). У 20-х рр. організація і діяльність **Н.к.** України набули впорядкованого характеру. Наприкінці 1924 р. ВУЦВК прийняв Загальне положення про **Н.к.** УРСР, згідно з яким безпосереднє керівництво окремими галузями управління в УСРР було покладено на **Н.к.**, а також РСІ та ВРНГ. Положенням передбачалося, що Центральне статистичне управління УСРР діє на правах **Н.к.** Усі **Н.к.** УСРР підлягали безпосередньому керівництву Раднаркому республіки. Загальне положення про **Н.к.** чітко окреслювало компетенцію республіканських комісаріатів, права та обов'язки наркомів та їх заступників. У 1927-1929 рр. були прийняті положення про окремі **Н.к.** УСРР, в яких визначалася їх структура, повноваження та завдання. Конституція УСРР у розділі "Про народні комісаріати Української Соціалістичної Радянської Республіки" містила перелік **Н.к.** та вказувала, що на чолі їх мають стояти члени РНК – народні комісари, а при них – існувати колеги. Розпорядження **Н.к.** визнавалися обов'язковими для виконання органами влади і населенням республіки. У 1930-1936 рр. в Україні відбувався процес ліквідації одних і створення інших **Н.к.** – у руслі загальних тенденцій до централізації управління на рівні загальносоюзних державних органів. Такий стан речей зафіксований Конституцією УРСР 1937 р. У наступні кілька років мала місце певна реорганізація **Н.к.** УРСР, ухвалено нові положення про республіканські **Н.к.** У період війни 1941-1945 рр. утворено кілька нових **Н.к.**, в т. ч. **Н.к.** житлово-цивільного будівництва.

Виходячи з аналізу зовнішньополітичного становища, Верховна Рада СРСР 1 лютого 1944 р. прийняла закони, згідно з якими союзні республіки, в т. ч. Україна, дістали право утворити союзно-республіканський **Н.к.** оборони й закордонних справ. Проте їх робота, в умовах надмірної централізації управління, мала "декоративний" характер. У березні 1946 р. Верховна Рада СРСР прийняла закон, за яким Рада народних комісарів СРСР і **Н.к.** СРСР були перетворені на Раду Міністрів СРСР і міністерства СРСР, а РНК і **Н.к.** союзних і автономних республік – на ради міністрів і міністерства цих республік. Такі перетворення відбулися і в УРСР.

Літ.: Власов В. Советский государственный аппарат / В. Власов. – М. : [б. и.], 1959; Коржихина Т. П. История государственных учреждений СРСР / Т. П. Коржихина. – М. : [б. и.], 1986.

Малик Я.Й.

НАРОДНИЙ РУХ УКРАЇНИ ЗА ПЕРЕБУДОВУ (НРУ або Рух) – громадсько-політична організація, утворена у 1989 р., пізніше трансформована у політичну партію. **Громадські структури – передвісники Руху.** Масове зародження в Україні громадських структур, альтернативних КПРС, почалось у 2-й пол. 80-х рр. Виникали різноманітні екологічні організації, політичні клуби, просвітницькі, українознавчі організації, молодіжні, студентські об'єднання: "Товариство Лева" (м. Львів, осінь 1987 р., філії у Рівному і Луцьку); українознавчий клуб "Спадщина" при Будинку вчених АН УРСР та студентське об'єднання "Громада" у Київському державному університеті ім. Т.Шевченка (2-га половина 1987 р., м. Київ); Український культурологічний клуб (серпень 1987 р., м. Київ); Українська Гельсінська спілка (середина 1988 р.); Всеукраїнська екологічна організація "Зелений світ" (жовтень 1988 р.); "Меморіал" (березень 1989 р.); Товариство української мови ім. Т.Г.Шевченка (лютий 1989 р.) та ін.

13 листопада 1988 р. у Києві на площі перед Центральним стадіоном відбувся перший великий політичний мітинг. Його організував Українознавчий клуб "Спадщина" за участі низки громадських неформальних об'єднань. У виступі Д.Павличка та інших пролунали заклики до створення широкого громадського об'єднання – народного фронту чи руху. Наприкінці 1988 р. у середовищі

українських письменників, науковців та правозахисників-дисидентів виникла ідея створення громадсько-політичної організації – Народного Руху України за перебудову.

Проект програми Руху, підготовлений ініціативною групою за дорученням пленуму Спілки письменників України, було винесено на обговорення зборів київської письменницької організації 31 січня 1989 р. Проект було надруковано для обговорення 16 лютого 1989 р. у газеті СПУ “Література на Україна”.

НРУ: від початків до сьогодні. У березні-вересні 1989 р. в більшості областей пройшли установчі конференції. 8-10 вересня 1989 р. відбувся Установчий з’їзд у Києві в будинку культури КПІ (“Установчі збори”) і **НРУ** був зареєстрований Радою Міністрів УРСР 9 лютого 1990 р.

Протягом 1990-1991 рр. **НРУ** організував низку масових заходів. Найбільш масштабними стали “Живий ланцюг” до Дня Злуки ЗУНР та УНР (22 січня 1990 р.), підняття українського національного прапора в Києві на Хрещатику (24 липня 1990 р.), масові акції на Нікопольщині та Запоріжжі до 500-ліття Запорізького козацтва (серпень 1990 р.), заходи під Берестечком, у Батурині і Хотині. Весною 1990 р. **НРУ** досяг значного успіху на перших демократичних виборах в УРСР, що дало змогу створити у Верховній Раді УРСР демократичну опозицію “Народна рада” (на чолі з І.Юхновським) до комуністичної більшості та забезпечити значне представництво в місцевих радах.

Після створення в березні 1990 р. Української Республіканської Партії (УРП), а згодом Демократичної Партії України (ДемПУ) та інших, **НРУ** діяв як неформальна коаліція власне Руху, що об’єднував людей на засадах своєї програми і Статуту, та УРП, ДемПУ, СДПУ, що керувалися своїми статутами.

У жовтні 1990 р. відбувся II з’їзд Руху. До Програми було введено положення про головну мету Руху – досягнення незалежності України, а з назви були виключені слова “за перебудову”. З метою об’єднати навколо Руху новостворені партії було запроваджено інститут асоційованого членства партій та громадських організацій. Коаліція навколо Руху проіснувала до проголошення незалежності і розпалася восени 1991 р. в період президентської виборчої кампанії, коли УРП і ДемПУ, попри рішення Великої ради Руху,

висунули своїх кандидатів й не підтримали кандидата від Руху – В.Чорновола.

На III з’їзді Руху (28 лютого – 1 березня 1992 р.) розколу Руху вдалося запобігти завдяки компромісу між прихильниками І.Драча і М.Гориня, з одного боку, і В.Чорновола – з другого. Були обрані співголови – І.Драч, М.Горинь (у червні 1992 р. склав повноваження у зв’язку з обранням його головою УРП) та В.Чорновіл. Також було проголошено про розпад партійної коаліції навколо **НРУ**. Наступний період в історії Руху був позначений кризою самовизначення. Деякі його лідери, зокрема І.Драч, Д.Павличко та М.Горинь, виступали за збереження Руху як об’єднання партій і громадських організацій, головним завданням якого було б створення сталої політичної бази для розбудови нової Української держави. На їхню думку, Рух повинен був перейти від опозиції до Президента Л.Кравчука та уряду до співробітництва з ними.

Частина на чолі з В.Чорноволом вважала, що оскільки нова держава повністю контролюється старою комуністичною номенклатурою, справжні реформи неможливі, поки вона не буде усунена від влади. В.Чорновіл і його прихильники закликали до перетворення Руху на опозиційну політичну партію. Принципові розбіжності й відсутність єдності всередині Руху призвели до розчарування багатьох його членів і різкого скорочення чисельності організації.

На IV з’їзді Руху (грудень 1992 р.) більшість делегатів проголосували за його збереження як “незалежної громадсько-політичної організації”. Одноосібним головою Руху було обрано В.Чорновола.

У 1993 р. V з’їзд Руху, зрештою, трансформував організацію у партію “Народний Рух України”, що призвело до подальшого скорочення його чисельності. На початку 1999 р. партія **НРУ** розкололась на дві частини – **НРУ** на чолі з В.Чорноволом, а після його загибелі – Г.Удовенком, та Український народний рух, згодом Українська народна партія, на чолі з Ю.Костенком.

У травні 2003 р. на XIII з’їзді Головою **НРУ** було обрано Б.Тарасюка.

У 2009 р. на державному рівні було відзначено 20-річчя створення **НРУ**. Очолив загальнодержавний організаційний комітет І.Драч. Було проведено конференції, вийшли у світ ряд нових видань з історії **НРУ**, а

також організовано урочисте засідання в Палаці “Україна” (м. Київ). Ряд засновників **НРУ** та його активісти отримали державні нагороди.

Літ.: *Провісники* свободи, державності і демократії: док. і матеріали: до 20-ї річниці створення Народного Руху України / упоряд. : В. Лозицький та ін. ; голова редкол. : В. Смолій. – К. : [б. в.], 2009; *Народний Рух України: історія, ідеологія та політична еволюція (1989-2009)* : матеріали круглого столу, присвяченого 20-й річниці створення НРУ за перебудову (Київ, 22 верес. 2009 р.) / НАН України. Ін-т історії України. – К. : [б. в.], 2010; *Марискевич Т. Народний Рух України* / Т. Марискевич // Довідник з історії України. – 2-ге вид. – К. : [б. в.], 2001. – С. 498; *Ковтун В. Історія Народного Руху України* / В. Ковтун. – К. : [б. в.], 1995; *Про* відзначення 20-ї річниці створення Народного Руху України за перебудову : Указ Президента України від 13 берез. 2009 р. № 155/2009. – Режим доступу : president.gov.ua

Мисів Л.В.

НАСЕЛЕННЯ (синонім народонаселення) – безупинно поновлювана в процесі відтворення сукупність людей, що живуть на Землі в цілому або в межах якої-небудь її частини (країні, групі країн і т. ін.); основа й суб’єкт виробництва й усіх суспільних відносин. За дослідженнями вчених, наприкінці епохи палеоліту (приблизно 15 тис. р. до н. е.) чисельність **Н.** Землі сягала 3 млн осіб; наприкінці епохи неоліту (2 тис. р. до н. е.) – 50 млн осіб; на поч. н. е. – 230 млн осіб; наприкінці 1 тис. н. е. – 275 млн осіб; у 1900 р. – 1,6 млрд осіб; нині понад 5,5 млрд осіб. Найбільші за чисельністю **Н.** країни (2001 р.): Китай – 1273 млн осіб; Індія – 1029,9 млн; США – 272,6 млн; Індонезія – 228,437 млн; Бразилія – 174,469 млн; Росія – 145,47 млн осіб. В Україні 5 грудня 2001 р. відбувся перший Всеукраїнський перепис населення, за даними якого загальна кількість наявного населення становила 48,457 млн осіб. Щорічно **Н.** планети збільшується приблизно на 70 млн осіб. На кожному етапі розвитку суспільства **Н.** виступає як конкретно-історична сукупність людей, а його найважливішими характеристиками є соціально-часова та просторово-територіальна. **Н.** не існує поза часом, простором і рухом.

У найбільш узагальненому науковому розумінні **Н.** є, передусім, цілісним соціальним явищем реальної дійсності. Як об’єкт (предмет) пізнання цієї дійсності **Н.**, що перебу-

ває в складних і різноманітних зв’язках з іншими її явищами, – як соціальними, так і біологічними, – вивчається не лише багатьма суспільними, а й низкою природничих наук з позиції їх основного предмета досліджень, що визначає відмінності в конкретних наукових визначеннях **Н.** За найбільш загального підходу **Н.** може бути визначене як сукупність осіб, що природно-історично складається і безперервно самовідтворюється в процесі відтворення безпосередньо життя; складна, відносно стійка сукупність людей; головний матеріальний компонент людського суспільства.

Однією з найважливіших рис **Н.** взагалі є забезпечення його тривалого існування шляхом безперервного виробництва засобів для життя. Тут початковими також є певні біологічні начала, але саме в даній сфері, згідно з матеріалістичним розумінням історії, еволюція предків людини пішла шляхом, який привів до виділення її з тваринного світу. На основі трудової діяльності людей розвинулося суспільне відтворення, що позначилося на формуванні принципово нового, надбіологічного ставлення людей до природи. Разом з тим суспільне відтворення, становлення суспільства визначили і нові, небіологічні зв’язки між самими людьми – суспільні (соціальні) стосунки, основним регулятором яких виступає така складна інституція, як “державна”. **Н.** виступає в реальних умовах суспільного життя як повнокровний суб’єкт, матеріально-особова основа, що визначає процес спільної діяльності людей, їх взаємодію, яка має суспільний характер і продуктом якої є суспільство. Вивчення **Н.** набуло систематичного наукового характеру лише з настанням нового часу. Однак його корені сягають углиб тисячоліть, коли у мешканців первісних стоянок – суто емпірично сформувались уявлення про необхідність і способи регулювання своєї чисельності. В період античності й середньовіччя в деяких державних утвореннях проводився окремий облік **Н.**, робилися спроби регулювати родинну поведінку і народжуваність. З виникненням індустріального суспільства, в міру його становлення усе більш виявлялася потреба в поглибленій і всебічній інформації про **Н.**, вивчення якого почало поступово визнаватися одним із напрямів суспільствознавства. Передумови цього виникли вже в XVI-XVII ст. (Ж.Боден, Дж.Річ-

чолі, Ю.Кріжаніч, Р.Конрінг, У.Петі та ін.). Віхою у становленні наукових досліджень **Н.** стало XVIII ст., коли **Н.** вперше було усвідомлене як важлива категорія соціально-економічного розвитку. Зовні це проявлялося в появі у лексичі суспільствознавства нового поняття. У 1774 р. енциклопедія Д.Дідро, що мала загальноєвропейську популярність, опублікувала статтю “Population”, що свідчило про утвердження винесеного в її назву терміна, який виник приблизно в середині XVIII ст. у французькій науковій літературі. Первинне поняття **Н.** мало дещо обмежене значення, це “відношення числа людей до зайнятої ними території”. Навіть через десятиліття у відомому словнику В.І.Даля (1860-ті рр.) **Н.** визначалося як “число народу в дану пору”. Французький учений Л.Шаню (кін. XIX ст.), розглянувши появу поняття “population”, прийшов до висновку, що спочатку воно застосовувалося в сенсі сприяння збільшенню чисельності людей і лише пізніше, з розвитком промисловості й зростанням **Н.**, почало набувати сучасного значення. Становлення наукових уявлень про **Н.** було нерозривно пов’язане з виробленням концепцій його взаємозв’язку з суспільним розвитком, у розробці яких взяли участь філософи та економісти європейських країн (Дж.Стюарт, А.Сміт, А.Тюрго, М.В.Ломоносов, Д.Юм, Д.Сен-Сімон, Д.Рікардо та ін.). У XIX ст. Т.Мальтус обґрунтував економічний аспект вивчення **Н.** Певним етапом розвитку цього вивчення в соціологічному плані стали праці А.Кетле, Р.Спенсера, М.М.Ковалевського та ін. К.Маркс і Ф.Енгельс розробили основи матеріалістичного розуміння **Н.**, їх послідовниками стали А.Бєбель, Н.Зібер, Г.В.Плеханов, К.Каутський та ін. Приблизно на рубежі XIX-XX ст. відбулось помітне соціологізування поняття **Н.** Дедалі більше ускладнювався і зміст вивчення. На початку 1920-х рр. з’явилося нове поняття – “проблеми **Н.**”. Для сприяння соціальному прогресу, встановленню і підтриманню соціальної злагоди в 1919 р. у складі Ліги Націй створюється Міжнародна організація праці. А в другій половині XX ст. для розробки і практичного вирішення сучасних глобальних проблем **Н.** створюється Організація Об’єднаних Націй. В Україні сучасні дослідження проблематики **Н.** здійснюють кілька наукових центрів. Найбільш дієві з них: Інститут демографії

та соціальних досліджень Національної академії наук (НАН) України (м. Київ); Рада з вивчення продуктивних сил України НАН України (м. Київ); Інститут регіональних досліджень НАН України (м. Львів); Науково-дослідний інститут соціально-трудоких відносин Міністерства праці та соціальної політики України (м. Луганськ); Науково-дослідний інститут праці і зайнятості населення Міністерства праці та соціальної політики України (м. Київ).

Літ.: Ломоносов М. В. О сохранении и размножении российского народа : полн. собр. соч. : Т. 6 / М. В. Ломоносов. – М. ; Л. : [б. и.], 1952; *Народонаселение*: Энциклопед. сл. – М. : [б. и.], 1994; Прибиткова І. Основи демографії : навч. посіб. / І. Прибиткова. – К. : АртЕк, 1995.

Каховська О.В.

НАУКОВІ ШКОЛИ МЕНЕДЖМЕНТУ – вчення про систематизоване керування організацією, еволюційне формування певних поглядів щодо управління з метою ефективного досягнення цілей організації, нові підходи в керуванні (групи методів керування, об’єднаних загальною ідеєю, гіпотезою). Питання “Наукові школи менеджменту” досліджено багатьма авторами.

У першій половині XX ст. дістали розвитку досить чітко помітні школи управлінської думки.

Наукова школа управління (1885-1920 рр.) найбільш тісно пов’язана з роботами Ф.У.Тейлора, Ф. та Л.Гілбрет, Г.Емерсона, Г.Форда, Г.Ганта. Творці школи наукового управління першими стали використовувати спостереження, вимірювання, логіку й аналіз для вдосконалення багатьох операцій ручної праці, домагаючись більше ефективного виконання окремих виробничих операцій. Вперше інтерес до управління як до науки з’явився у 1911 р. після виходу у світ книги Ф.У.Тейлора “Принципи наукового управління”, яка започаткувала визнання управління як науки і самостійної сфери досліджень та практичної діяльності. Але розуміння того, що організацією можна управляти систематизовано і таким чином ефективно досягати її цілей, виникло не з публікацією зазначеної книги. Розуміння потреби в науковому підході до управління розвивалося починаючи із середини XIX ст. Основним чинником, який сприяв посиленню інтересу до управління, була промислова револю-

ція, що розпочалася в Англії. Проте ідея, що управління саме може зробити суттєвий внесок у розвиток і успіх господарської діяльності, вперше виникла в Америці завдяки дослідженням Ф.У.Тейлора. Першою фазою методології наукового управління став аналіз змісту роботи та визначення її основних компонентів, потім – розробка процедур. **Н.ш.у.** приділяла значну увагу людському фактору. Важливим внеском **Н.ш.у.** стала розробка положення про необхідність систематичного використання стимулювання робітників з метою формування та підтримки їх зацікавленості у підвищенні продуктивності праці та збільшенні обсягів виробництва. Аналізувався раціональний режим праці та відпочинку, здійснювались перші кроки у встановленні робочого часу та реалістичних часових норм на виконання окремих завдань, норм виробництва.

Ключовим елементом підходу **Н.ш.у.** стало встановлення взаємозв'язку між кількісним вираженням праці робітника та його грошовою винагородою. Ще одним важливим моментом було визнання важливості відбору кандидатів на основі відповідності їх фізичних та інтелектуальних здібностей характеру праці, а також важливість і необхідність їх навчання.

Представники **Н.ш.у.** обґрунтовували необхідність відокремлення управлінських функцій (обмірковування, планування) від фактичного виконання роботи. Тейлор та його послідовники фактично визнали, що робота з управління – це певна спеціальність, яку потрібно опановувати, а будь-яка організація значно покращить результати своєї роботи, якщо кожна група працівників зосередиться на тому, що вона здатна виконувати більш успішно. Цей підхід докорінно відрізнявся від старої системи, де кожний робітник планував свою роботу самостійно. Формування **Н.ш.у.** спиралось на три головних моменти, які стали основними принципами розвитку менеджменту: раціональна організація праці, розробка формальної структури управління, розробка заходів із співробітництва управляючого і робітника. Концепція наукового управління стала відправною точкою початку розвитку управління як самостійної сфери наукових досліджень, що дала змогу керівництву підприємств, практикам та вченим визначити шляхи ефективного використання методів та

підходів, що застосовувалися в науці та техніці, в практичній роботі організації, для досягнення її цілей.

Класична, або адміністративна, школа (1920-1950 рр.) розглядала питання вдосконалення організації в цілому. Появу цієї школи пов'язують з іменами А.Файоля, Л.Урвіка, Д.Муні, А.Рейблі, А.Слоуна, А.Гінсбурга, І.Бутакова, В.Добриніна, А.Гостева. Анрі Файоль вперше запропонував раціональний підхід до організації промислового підприємства. Файоль вважав, що робота керівника може бути розподілена на п'ять функцій: планування, організацію, керівництво, координацію та контроль. У праці “Загальне та промислове управління” (1916) він сформулював 14 універсальних принципів управління, щоб показати керівникам, як виконувати свої функціональні обов'язки. Школа адміністративного управління базувалась на розробці та використанні універсальних принципів та функцій управління підприємством, таких як: поділ праці, повноваження та відповідальність, дисципліна, єдиноначальність, єдність напрямку, підпорядкування особистих інтересів спільним, винагорода персоналу, централізація, ієрархія, порядок, справедливість, стабільність робочого місця для персоналу, ініціатива, корпоративний дух. Детально розглядалися питання про розробку цілісної системи управління організацією, необхідність компетентності та наявності потрібних знань у менеджера.

Метою **К.ш.у.** було створення універсальних принципів управління, дотримання яких, безперечно, мало забезпечити успіх організації. Принципи управління Анрі Файоля нині успішно використовуються багатьма компаніями.

Школа людських відносин (з початку 1930-х рр. – до цього часу). Цей науковий напрям вважає мотивами вчинків людей не тільки економічні фактори, а й різні потреби, які можуть бути лише частково й побічно задоволені за допомогою грошей.

Рух за людські відносини зародився у відповідь на нездатність повністю усвідомити значення цього людського фактора як основного елемента ефективності організацій, він був реакцією на недоліки класичного підходу (тому школу іноді називають неокласичною). Найбільшими авторитетами у розвитку **Ш.л.в.** в управлінні вважають вчених Мері Паркер Фоллетт і Елтона Мейо. Експе-

рименти Мейо відкрили новий напрям у теорії управління. Він довів, що працівники можуть значно сильніше реагувати на тиск з боку колег, ніж на бажання керівництва, матеріальні стимули та чітко розроблені робочі операції. Пізніше завдяки дослідженням Абрахама Маслоу знайшли причину цього явища, пояснили взаємозв'язок між турботою керівництва про своїх працівників та рівнем задоволеності й продуктивністю їх праці. Рекомендації школи про використання прийомів управління людськими відносинами, що містять ефективні дії безпосередніх керівників, консультації з робітниками та надання їм більш широких можливостей спілкування на роботі не втратили свого значення й сьогодні.

Школа поведінкових наук (з 1950 р. по цей час) зосереджувала увагу на методах налагодження міжособистісних відносин, наданні допомоги працівнику в усвідомленні власних можливостей. Основною метою школи стало підвищення ефективності організації за рахунок підвищення ефективності людських ресурсів, повного використання потенціалу кожного працівника. Серед значних постатей, що зробили значний внесок у розвиток поведінкового напрямку, можна назвати Кріса Арджириса, Ренціса Лайкерта, Дугласа Мак-Грегора і Фредеріка Герцберга, що вивчали різні аспекти соціальної взаємодії, мотивації, характеру влади й авторитету, організаційної структури, комунікації в організації, лідерства, зміни змісту роботи та якості життя. Новий підхід передбачав застосування наукових знань про поведінку до побудови і управління організацією, визначаючи метою підвищення ефективності організації за рахунок підвищення ефективності її людських ресурсів. Представники **Ш.п.н.** пропагували свій підхід як єдиний найкращий шлях до розв'язання управлінських проблем.

Школа науки управління, або кількісний підхід (з 1950 р. по цей час). Основою цієї школи є міждисциплінарний підхід, коли конкретну проблему розв'язує група фахівців (математики, статистики, представники інженерних і суспільних наук). Після постановки проблеми й формулювання завдання розробляється модель, найчастіше математична, сформованої ситуації. Такий підхід дістав назву "дослідження операцій". Дослідження операцій і моделі за своєю суттю –

це застосування методів наукового дослідження доопераційних проблем організації. Найбільший поштовх до застосування кількісних методів в управлінні дав розвиток комп'ютерів.

Сьогодні за передовими світовими економічними центрами як основні виокремлюються американська, європейська та японська національні школи менеджменту, що характеризуються такими особливостями.

Американська школа менеджменту: перша історична класична школа, що залишається провідною у світі і нині; ґрунтовна менеджерська освіта (268 шкіл бізнесу мають дворічну програму "магістр ділового адміністрування" (МВА), які щорічно закінчують понад 70 тис. осіб); жорсткий агресивний менеджмент; величезна кількість навчальних і наукових видань, спеціальних журналів; спеціальні тренінгові програми про корпоративне життя в США; податкові поради іноземцям; утворення компаніями товариських мереж, що дають змогу швидше пристосуватись до нового середовища; рольові ігри, що демонструють варіанти менеджерської поведінки.

Японська школа менеджменту: використовує зарубіжний досвід менеджменту (насамперед США); ґрунтується на колективістських засадах; акцент робиться на підготовці менеджерів у компаніях; зорієнтована на світові ринки.

Щодо **європейської школи менеджменту**, то її досвід не є однорідним. *Досвід Франції:* державний сектор – 20% ВВП; мета уряду – ефективне використання переважної більшості ресурсів країни; два типи державних підприємств – ринкового типу і монополісти, яких підтримує держава. *Досвід Німеччини:* довіра влади у керівництві трудовою діяльністю; авторитаризм – функція лідерства; турбота менеджерів про підлеглих; закон про залучення працівників до управління підприємством (1951); утворення виробничих рад (вибори через 4 роки). *Австрія:* вплив на менеджмент моральних аспектів; наголос на політичних і соціальних цінностях досягнення; сприйняття ризику. *Італія:* дії у середовищі з низькими ризиками; конкурентоспроможність італійських менеджерів; схильність до групового прийняття рішень. *Австрія:* наголос на самореалізації у керівництві; висока цінність незалежності і конкурентоспроможності; прагнення уник-

нути ризиків. *Великобританія*: висока цінність безпечності, винахідливості, адаптивної логіки; індивідуалізм вважається найвищою цінністю.

Літ.: *Василенко М.* Менеджмент у контексті інноваційної моделі розвитку / М. Василенко // Політ. менеджмент. – 2003. – № 1. – С. 59-67; *Вершигора Е.* Менеджмент: учеб. пособие / Евгений Вершигора. – М.: Инфра-М, 2004. – 256 с.; *Герчикова И.* Менеджмент: учебник: [для экон. спец. вузов] / Ирина Герчикова. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Банки и биржи, 2002. – 478 с.; *Кузьмін О.* Основи менеджменту: підручник / Олег Кузьмін, Ольга Мельник. – К.: Академвидав, 2007. – 414 с.; *Осовська Г.* Менеджмент організацій: навч. посіб. / Галина Осовська, Олег Осовський. – К.: Кондор, 2005. – 853 с.; *Осовська Г.* Основи менеджменту: підручник / Галина Осовська, Олег Осовський. – 3-тє вид., переробл. и допов. – К.: Кондор, 2006. – 661 с.; *Скібіцька Л. І.* Менеджмент: навч. посіб. для вищ. навч. закладів / Л. І. Скібіцька, О. М. Скібіцький. – К.: Центр навч. л-ри, 2007. – 415 с.; *Федулова Л.* Тенденції розвитку менеджменту в ХХІ столітті / Л. Федулова // Персонал. – 2002. – № 12. – С. 50-55; *Хміль Ф.* Менеджмент: підруч. для студ. вузів / Федір Хміль. – К.: Академвидав, 2003. – 607 с.; *Хміль Ф.* Основи менеджменту: підручник / Ф. Хміль. – К.: Академвидав, 2007. – 576 с.

Кокіц О.П.

НАУКОМЕТРИЧНИЙ АНАЛІЗ ДИСЕРТАЦІЙНИХ РОЗВІДОК У ГАЛУЗІ НАУК “ДЕРЖАВНЕ УПРАВЛІННЯ” В УКРАЇНІ (1997-2007 РР.) (англ. Scientometrics dissertations research in science “GOVERNANCE” IN UKRAINE (1997-2007) – аналіз дисертаційних досліджень у цій галузі науки, від-

тенденцій. Як аспекти обрано: належність до певних спеціальностей галузі науки державного управління (основні напрями досліджень); проблематика досліджень; наукові підходи; критерії масштабності. Актуальність і практична цінність аналізу дисертаційних розвідок полягає в тому, що він дає можливість шляхом виявлення певних тенденцій підвищити ефективність планування підготовки наукових і науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації.

Період 1997-2007 рр. – це етап становлення та швидкого розвитку галузі наук “Державне управління” в перші 10 років її існування. На цьому етапі загальна кількість захищених та затверджених у ВАК України дисертацій у галузі наук “Державне управління” становила 485 робіт, з них 69 докторських і 416 кандидатських дисертацій (станом на 31 грудня 2007 р.).

Загальна динаміка захистів дисертаційних розвідок, а також динаміка підготовки за спеціальностями науки державного управління за найбільш досліджуваними проблемними сферами державного управління, за науковими підходами та за критеріями масштабності наведені на відповідних рисунках. Найбільшу кількість дисертацій у 1997-2007 рр. – 66% (у т. ч. від загальної кількості докторських дисертацій – 57%, кандидатських – 67%) – підготовлено за спеціальністю 25.00.02 – механізми державного управління. За спеціальністю 25.00.01 – 19% (у т. ч. від загальної кількості докторських дисертацій – 29%, кандидатських – 18%), за спеціальностями 25.00.03 та 25.00.04 відпо-

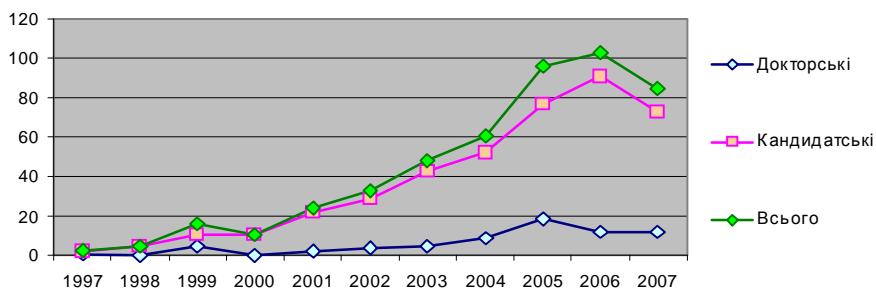

Рис. 1. Динаміка захистів дисертацій у галузі наук “Державне управління” (1997-2007 рр.)

термінований від її створення в Україні у 1997 р. до її 10-річчя у 2007 р. та заснований на багатоаспектній кількісній оцінці дисертацій і виявленні притаманних їм загальних

відно 8% (у т. ч. від загальної кількості докторських дисертацій – 9%, кандидатських – 8%) та 7% (у т. ч. від загальної кількості докторських дисертацій – 9%, кандидатських –

7%). Простежується динаміка стабільного зростання досліджень з управління економікою, проблем державотворення, соціальних

теоретико-методологічного обґрунтування державного управління і місцевого самоврядування; врахування історичного і сучасно-

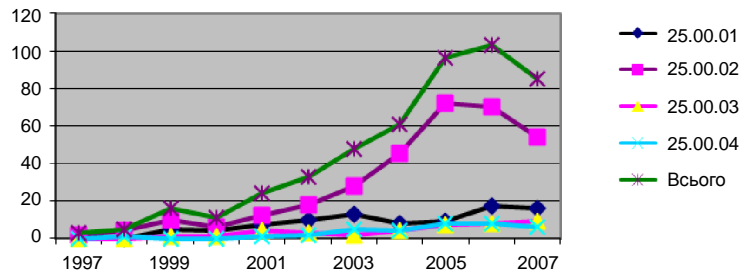

Рис. 2. Динаміка захистів дисертацій за спеціальностями науки державного управління (1997-2007 рр.)

і гуманітарних проблем. Аналіз складу проблемних сфер досліджень показує, що вони зосереджені на вирішенні наступних важливих проблем і завдань: державного управління та/або регулювання різноманітних сфер

го вітчизняного й зарубіжного досвіду в зазначених напрямках.

У більшості дисертацій застосовано науково-прикладний підхід (74%, у т.ч. в докторських – 62%). Теоретико-методологічний

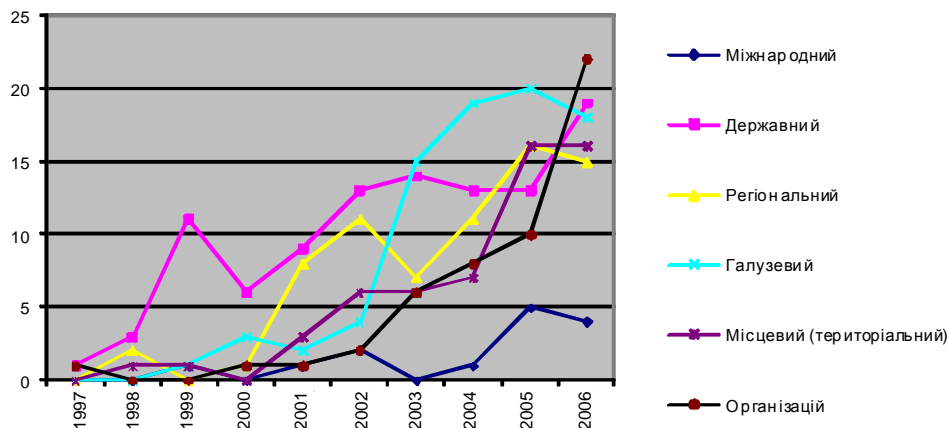

Рис. 3. Динаміка захистів дисертацій за критерієм масштабності об'єкта дослідження (1997-2006 рр.)

і галузей суспільних відносин; удосконалення державної кадрової політики, державної служби й служби в органах місцевого самоврядування; розвитку й покращання комунікації і взаємодії між органами державної влади, органами місцевого самоврядування, громадськими організаціями, засобами масової інформації; застосування й удосконалення відповідних механізмів (правових, інституційних, організаційних, фінансових, кадрових, інформаційних) державного управління і місцевого самоврядування; розвитку

підхід притаманний 24% дисертацій (у т.ч. для 36% докторських) і лише в 2% робіт (у т.ч. в 2% докторських) зустрічаємо філософський підхід. Динаміка дисертаційних розвідок підтверджує постійне переважне зростання застосування науково-прикладного підходу в дослідженнях. Маємо повільне зростання застосування теоретико-методологічного підходу.

Характерно, що більшість дисертацій зорієнтована на внутрішні проблеми країни. Також можна відмітити тенденцію збільшен-

ня докторських досліджень щодо вирішення проблем державного рівня. Привертає увагу високий темп зростання кількості робіт державного рівня та рівня організацій. Після стабільного зростання спостерігається стабілізація на певному рівні досліджень місцевого (територіального) масштабу, а також спад дисертаційних досліджень міжнародного, регіонального та галузевого рівнів.

Літ.: Бакуменко В. Д. Державне управління: основи теорії, історія і практика : навч. посіб. / В. Д. Бакуменко, П. І. Надолішній, М. М. Іжа, Г. І. Арабаджи ; за заг. ред. П. І. Надолішнього, В. Д. Бакуменка. – Одеса : ОРІДУ НАДУ, 2009; *Енциклопедичний словник з державного управління* / уклад. : Ю. П. Сурмін, В. Д. Бакуменко, А. М. Михненко та ін. ; за ред. Ю. В. Ковбасюка, В. П. Трошинського, Ю. П. Сурміна. – К. : НАДУ, 2010.

Бакуменко В.Д.

НАУКОМЕТРИЧНИЙ АНАЛІЗ ДИСЕРТАЦІЙНИХ РОЗВІДОК У ГАЛУЗІ НАУК “ДЕРЖАВНЕ УПРАВЛІННЯ” В УКРАЇНІ (2007-2010 РР.) (англ. *Scientometrics dissertations research in science “GOVERNANCE” IN UKRAINE (2007-2010)*) – аналіз

дисертаційних досліджень у цій галузі науки, відтермінований від її 10-річчя у 2007 р. до 2010 р. та заснований на багатоаспектній кількісній оцінці дисертацій і виявленні притаманних їм загальних тенденцій. Період 2007-2010 рр. можна охарактеризувати як етап стабілізації розвитку галузі наук “Державне управління”, певної зміни тенденцій та акцентів у ній.

Загальна динаміка захистів дисертаційних розвідок, а також динаміка підготовки за спеціальностями науки державного управління, за найбільш досліджуваними проблемними сферами державного управління, за науковими підходами та за критеріями масштабності наведені на відповідних рисунках.

Захисти дисертаційних робіт у цей період мають стійку позитивну динаміку зростання, насамперед, за рахунок кандидатських дисертацій. Серед захистів дисертаційних робіт лідером продовжує залишатися спеціальність 25.00.02 – механізми державного управління (68,1%). Спостерігається певна зміна співвідношення між цією та іншими спеціальностями на користь останніх, особливо, що стосується докторських дисертацій.

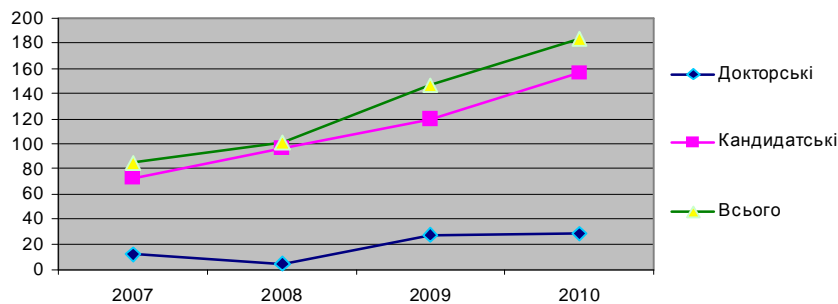

Рис. 1. Динаміка захистів дисертацій з державного управління у 2007-2010 рр.

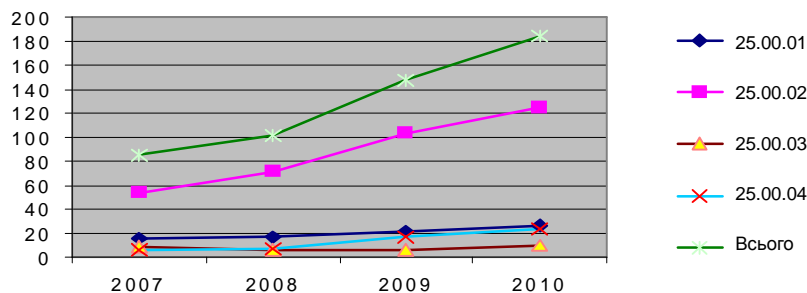

Рис. 2. Динаміка захистів дисертацій за спеціальностями галузі наук “Державне управління” у 2007-2010 рр.

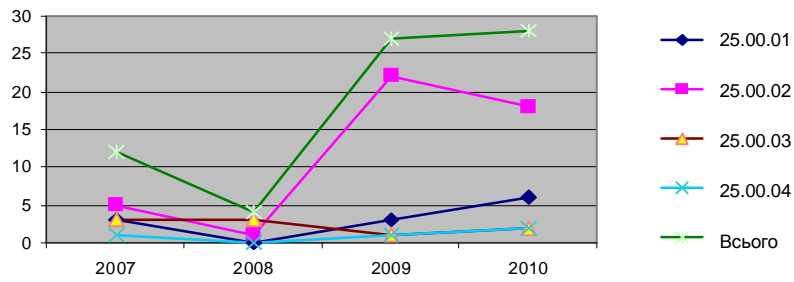

Рис. 3. Динаміка захистів докторських дисертацій за спеціальностями галузі наук "Державне управління" у 2007-2010 рр.

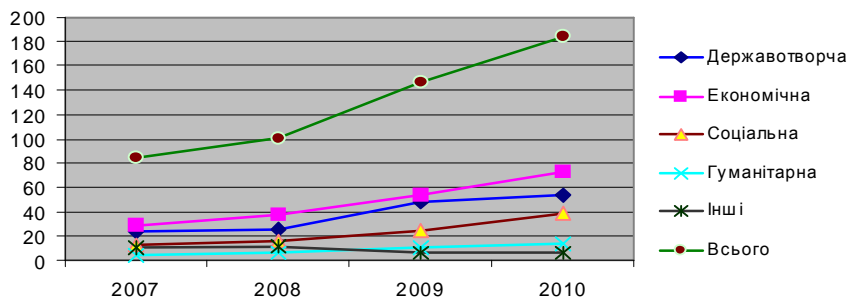

Рис. 4. Динаміка захистів дисертацій з державного управління сферами суспільної діяльності у 2007-2010 рр.

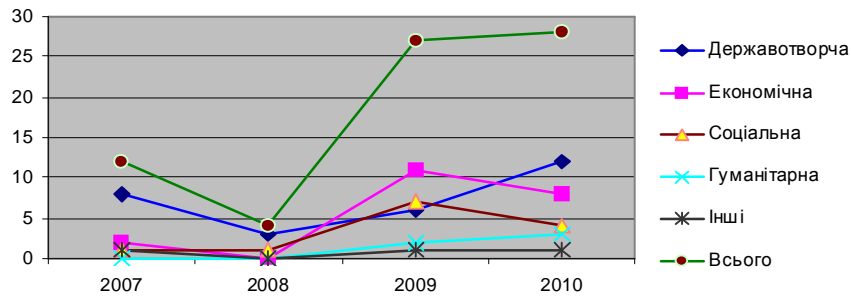

Рис. 5. Динаміка захистів докторських дисертацій з державного управління сферами суспільної діяльності у 2007-2010 рр.

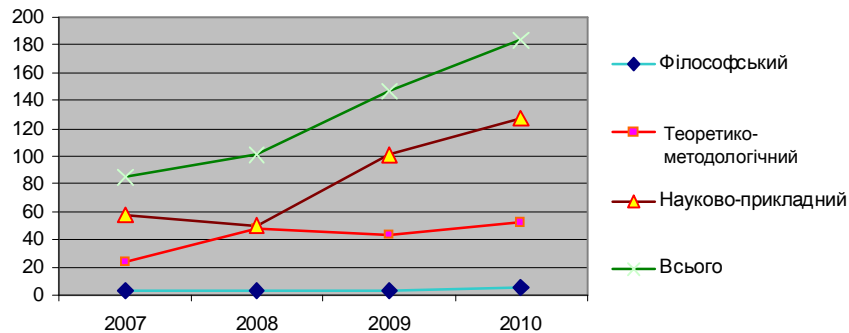

Рис. 6. Динаміка захистів дисертацій з державного управління за науковими підходами у 2007-2010 рр.

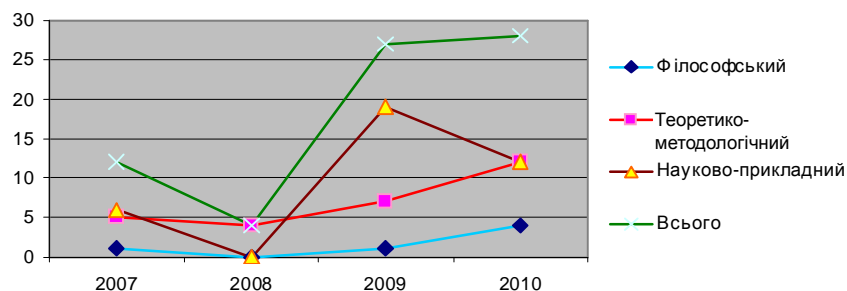

Рис. 7. Динаміка захистів докторських робіт з державного управління за науковими підходами у 2007-2010 рр.

Найбільше дисертацій захищено з наукових проблем та завдань державного управління, що пов'язані з управлінням економікою. Також мають позитивну стійку динаміку зро-

присвячені економічній та соціальній проблематиці на фоні стійкого зростання інтересу до проблем державотворення. Це відображає реальні запити суспільства на наукові

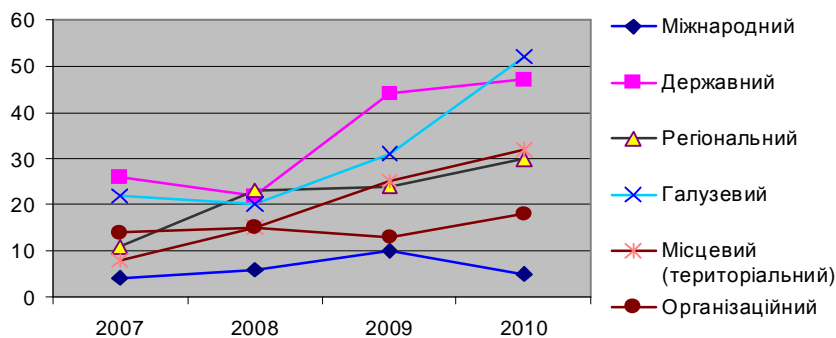

Рис. 8. Динаміка захистів дисертацій з державного управління за критерієм масштабності у 2007-2010 рр.

стання захисти з наукових проблем та завдань державного управління, що пов'язані з державотворчою діяльністю, з соціальною та гуманітарною сферами. Щодо захистів докторських дисертацій за проблемними

розробки. Безумовно, це є позитивною тенденцією, оскільки відповідає реальним процесам трансформації системи влади в Україні. Більшість кандидатських дисертацій має науково-прикладний характер, тобто відобра-

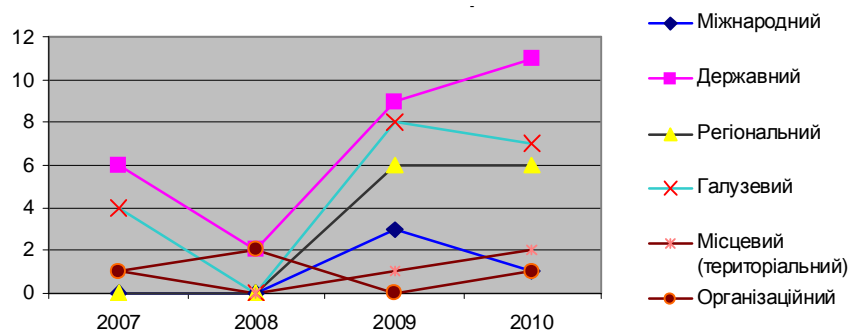

Рис. 9. Динаміка захистів докторських дисертацій з державного управління за критерієм масштабності у 2007-2010 рр.

сферами державного управління, то у 2010 р. спостерігається певний спад тих із них, що

жує наближення науки державного управління до потреб практики державного управлін-

ня та місцевого самоврядування. Спостерігається чітка тенденція подальшого зростання частки таких робіт у загальній їх кількості. Продовжується тенденція зростання частки докторських дисертаційних робіт за теоретико-методологічним та філософським підходами, що відповідає суспільній потребі розвитку теорії та методології державного управління, запровадження науково обґрунтованого публічного управління.

У 2010 р. продовжувалося зростання кількості захищених дисертацій за галузевою, державною, регіональною та місцевою проблематикою. Дещо збільшилася кількість робіт з проблематики рівня організацій та зменшилася з міжнародної проблематики. Щодо докторських дисертацій, то спостерігалася тенденція зростання проблематики державного рівня.

Літ.: Бакуменко В. Д. Прийняття рішень в державному управлінні : навч. посіб. [у 2 ч.] / В. Д. Бакуменко // Ч. 2. Науково-прикладні аспекти. – К. : ВПЦ АМУ, 2010; *Енциклопедичний словник з державного управління* / уклад. : Ю. П. Сурмін, В. Д. Бакуменко, А. М. Михненко та ін. ; ред. Ю. В. Ковбасюка, В. П. Трошинського, Ю. П. Сурміна. – К. : НАДУ, 2010; *Lan Z. Paradigmatic View of contemporary Public Administration Reserch: An Empirical Test* / Lan Z., Anders K. A. // *Administration & society*. – 2000. – May. – Vol. 32. – N 2. – P. 138-165.

Бакуменко В.Д.

НАЦІОНАЛІЗМ (від фр. nationalisme, лат. nation – народ) – ідеологія та напрям політики, основним принципом яких є нація як найвища цінність. Як політичний рух **Н.** бореться за досягнення та утвердження незалежності, суверенності та соборності нації. Термін **Н.** уперше був запроваджений у XIX ст. німецьким філософом Й.-Г.Гердером.

Поняття **Н.** в широкому розумінні означає почуття, ідеї, ідеологію, в яких наголошується на цінності нації. У більш вузькому розумінні під **Н.** розуміють особливу політичну ідеологію.

Вивчаючи **Н.**, дослідники по-різному інтерпретують природу цього поняття, що пов'язано з його багатозначністю: 1) отожднюють з патріотизмом; 2) вважають протилежністю патріотизму; 3) вбачають у **Н.** економічну, політичну і культурну силу, здатну сформувати і зберегти національну чи етнічну ідентичність, а також вважають **Н.**: 4) станом ментальності народу; 5) виразом націо-

нальної самосвідомості; 6) формою політичної доктрини; 7) вираженням інтересу національної групи, за допомогою якого передбачається досягнення певних соціальних та економічних цілей.

Основними положеннями націоналістичної доктрини (за Е.Смітом) є: 1) світ поділений на нації з власною історією; 2) нація є джерелом політичної влади; 3) людина може досягнути свободи лише у складі нації; 4) нації можуть самореалізуватись лише у власній державі; 5) гармонія та свобода можливі в світі суверенних національних держав; 6) лояльність до нації має стояти над іншими лояльностями.

До дослідження положень ідеології **Н.** існують різні підходи:

– модерністський, згідно з яким **Н.** як ідеологія і рух є порівняно новим явищем, надбанням сучасності, в основу якого покладено політичний аспект суверенітету, цілісності та ідентичності;

– переніалістський, відповідно до якого нації та **Н.** мають тривалу безперервну історію, тобто є історичним явищем;

– примордіалістський, згідно з яким нації існують вічно і є основою подальших суспільних та політичних процесів. Нація розглядається як “природна” спільнота, що утворилася на базі мовних, релігійних, етнічних, територіальних зв'язків;

– інструменталістський, відповідно до якого нація та **Н.** є тільки інструментом досягнення певних цілей, зокрема політичних;

– етносимволічний, згідно з яким формування націй та вплив **Н.** розглядається залежно від суб'єктивних елементів: пам'яті, міфів, символів.

Існують різні типології **Н.** Так, зокрема, П.Альтер (P.Alter) розглядає три види **Н.**:

1) ліберальний, для якого характерне базування прав нації на правах людини; 2) реформаторський як різновид ліберального, що притаманний уже існуючим державам і передбачає їх самоутвердження у світі; 3) інтегральний, який понад усе ставить націю і виникає як наслідок кризи національної свідомості, загрози ззовні та справжньої чи уявної небезпеки для існування нації.

Інший дослідник – Г.Кон (H.Kohn) поділяє **Н.** на західний, який характерний для країн Західної Європи, орієнтується на ідею громадянства і виник в уже існуючих національних державах, та східний, притаманний

Німеччині та країнам Східної Європи, який орієнтується на ідею нації і виник в умовах відсутності національної держави.

Політична програма **Н.** передбачає здобуття нацією незалежності та поєднання національної ідентичності з територіально-політичною. Модерні нації, як правило, одночасно і об'язково є громадянськими та етнічними.

У сучасному світі, де держави переважно є поліетнічними, процес формування нації-держави відбувається в умовах конфлікту різних **Н.**, присутніх в таких державах (за Р.Брюейкером): **Н.** титульної нації, **Н.** національних меншин і транскордонної **Н.** (**Н.** сусідньої держави стосовно національної меншини, яку вважають своїми співвітчизниками, членами єдиної транскордонної нації).

Проблема національного будівництва нації-держави і утворення політичної нації може бути розв'язана кількома шляхами: 1) об'єднання національних меншин навколо титульної нації на основі прийнятної для них національної ідеї і формування політичної нації; 2) застосування державою більш-менш прихованих санкцій до національних меншин з метою їх примусової асиміляції; 3) зміни території держави, якщо національні меншини проживають компактно; 4) "виходу" національних меншин за межі держави, якщо існує нація-держава, де титульною нацією є певна національна меншина.

Н. містить розроблені принципи побудови держави, державної політики, йому властиве власне бачення розвитку суспільства, культури, економіки тощо.

Н. необґрунтовано критикують: 1) за брак логічної послідовності та відсутності єдиної доктрини **Н.**, що справедливо лише частково, оскільки він пропонує лише базовий набір понять та ідей, які слід наповнювати змістом у конкретних обставинах кожної спільноти у певний час; 2) за його екстремістський характер та заперечення прав індивідів, що не відповідає дійсності, оскільки це властиве не **Н.** взагалі, а лише окремим конкретним його формам; 3) за його дестабілізуючу роль у світі, що також не відповідає дійсності, оскільки набагато частіше **Н.** був лише наслідком дезінтеграції окремих держав та впливу зовнішніх факторів.

Останнім часом набули поширення дещо перебільшені твердження про кризу легітимності **Н.** та кінець "епохи націй-держав" під зовнішнім тиском глобалізації та внутрішнім

тиском відродження етносів. Але тісно пов'язане із **Н.** поняття державного суверенітету залишається єдиним засобом вирішення міжнародних та міжетнічних конфліктів. І в ХХІ ст.: 1) національна держава залишається єдиною міжнародно визнаною структурою політичного об'єднання; 2) національна держава залишається єдиною ареною для розв'язання етнічних проблем; 3) націоналістичний ідеал світу різноманітних національних держав, проголошений ще в ХІХ ст., розвивається та поширюється.

В Україні становлення **Н.** як ідеології та політичного руху відбулося в у ХХ ст. у формі "чинного (вольового)" **Н.** Д.Донцова та організованого націоналізму як ідеології ОУН. В сучасних умовах **Н.** є ідеологією, яку сповідують окремі політичні сили, зокрема ВО "Свобода".

Серед українських дослідників **Н.** можна назвати О.Картунова, Г.Касьянова та В.Лісового. Найвідомішими дослідниками **Н.** за кордоном є: Карл Дейч (K.W.Deutsch), Ганс Кон (H.Kohn), Бойд Шейфер (B.Shafer), Луї Снайдер (L.Snyder), Джон Армстронг (J.Armstrong), Ентоні Сміт (A.Smith), Ернест Гелнер (E.Gellner), Бенедикт Андерсен (B.Anderson), Петер Альтер (P.Alter), Ерік Хобсбаум (E.Hobsbawm), Лія Грінфельд (L.Greenfeld) та інші.

Літ.: Картунов О. Західні теорії етнічності, нації та націоналізму / О. Картунов. – К. : Ун-т економіки та права "КРОК", 2007; Касьянов Г. Теорії нації та націоналізму / Г. Касьянов. – К. : Либідь, 1999; Лісовий В. Ідеологія націоналізму (проблематика дослідження) / В. Лісовий // Культура-Ідеологія-Політика. – К. : Вид-во ім. Олени Теліги, 1997; Брюейкер Р. Переображений націоналізм. Статус націй та національне питання у новій Європі / Р. Брюейкер. – Львів : Кальварія, 2006; Гелнер Е. Нації та націоналізм. Націоналізм / Е. Гелнер. – К. : Таксон, 2003; *Нации* и национализм. – М. : Праксис, 2002; *Націоналізм*. Антологія. – К. : Смолоскипи, 2000; Сміт Е. Нації та націоналізм у глобальну епоху / Е. Сміт. – К. : Ніка-Центр, 2006; Сміт Е. Націоналізм: теорія, ідеологія, історія / Е. Сміт. – К. : К.І.С., 2004. – 170 с.; Шпорлюк Р. Комунізм і націоналізм. Карл Маркс проти Фрідріха Ліста / Р. Шпорлюк. – К. : Основи, 1998.

Шевчук Б.М.

НАЦІОНАЛЬНА ЗГОДА – стан гармонійних взаємовідносин й успішної взаємодії всіх рівнів національно-етнічних, політичних та інших сил у межах одного державно-

го утворення, єдність усієї нації або різних національних меншин, що складають населення багатонаціональної держави, з якогось життєво важливого питання, результат успішного розвитку процесів, що називають політикою **Н.з.**, примирення **Н.з.** – це наявність між різноманітними етносоціальними групами дружніх відносин, однакості з основних питань спільної життєдіяльності, однакості, спільності міркувань на шляху їх вирішення. **Н.з.** – це відображення повної гами національних почуттів, породжених історичними, економічними, політичними, етнопсихологічними, культурними, побутовими та іншими факторами. Природно, **Н.з.** – надзвичайно тонка матерія, яку буває легко зруйнувати навіть не дією, а одним лише необережним словом, внаслідок чого визриває, якщо не спалахує миттєво, національний конфлікт. У сучасних умовах в Україні можна зустріти не тільки заяв, але й дії, що змушують подумати, що деякими силами випробовується хитке мирне становище України. Однією з особливостей перехідного періоду в Україні є відсутність консолідації нації. І як наслідок відсутня й загальнонаціональна еліта, що неминує позначається на політичній та економічній ситуації. Суспільство розколоте. Розколоте з фундаментальних питань: незалежність, демократія, ринок, приватна власність, форми державного управління, устрою і територіальної організації, національної безпеки, мови. Існує і зростає політичне протистояння. В Україні йде холодна громадянська війна. Колір влади закріплюється за територіями, і це особливо небезпечно. Створення держави може бути успішним тільки на основі консолідації нації (нації не тільки у вузькому, етнічному, але й державному сенсі). Утворення держави й утворення нації – взаємопов'язані процеси. Без створення нації та її консолідації на території України може бути держава, навіть незалежна, але чужа. Викликає тривогу та обставина, що український електорат непатріотично ставиться до незалежності. З іншого боку, ультранаціоналісти об'єктивно завдають шкоди, тому що, не враховуючи реалій, породжують і посилюють антиукраїнські настрої. Взагалі українізація як основа утворення держави – під загрозою. Успішне будівництво держави можливе тільки на основі конверсії національної свідомості. Головне –

не зміна зовнішніх обставин, а внутрішніх якостей українців. Інакше не будуть ефективними державні та недержавні владні й управлінські структури. Ті з політиків, що не розуміють кардинального значення змін у свідомості, психіці та світогляді українців, не можуть претендувати на роль керівників. Конверсія національної свідомості пов'язана з утвердженням національної та людської гідності, твердості, стійкості та сили волі, почуття самобутності й неповторності українства, почуття загальноукраїнської спільності. Це дасть можливість інтегрувати всіх етнічних українців і тих українців, що ідеологічно й духовно тяжіють до України, в єдиний народ, перетворивши його в могутню творчу, самодіяльну силу. Це дасть можливість об'єднати народ навколо свободи і величі нації. На основі конверсії свідомості багатонаціональний склад населення України перетвориться з фактора слабкості у фактор сили. Адже відомо, що суспільство виховує в людях прагнення до широкого співробітництва з іншими народами, почуття спільності їх інтересів гармонійно поєднується з почуттям національної гідності, гордості за свій народ, прив'язаності до його мови, культури. Спільність національного характеру, що відображає своєрідність національної психології – одна з важливих ознак нації. В понятті “національний характер” знаходить відображення своєрідність історичного шляху нації, її господарської діяльності, особливості соціального та культурного розвитку тощо. Все це залишає слід у психіці її представників, що виражається в особливостях культури поведінки, смаках, звичках, звичаях, особливостях складу розуму і сприймання навколишнього світу. Риси національного характеру українця, його національної психології змінюються разом зі змінами умов існування нації. І все ж вони досить тривкі, щоб надати своєрідності культурі, духовній діяльності людей. Національний характер – це певна незмінна суть, властива всім людям певної нації, що відрізняє їх від усіх інших етнічних (національних) груп і визначає їх соціальну поведінку, відображає певну історичну реальність: спільність вироблених і засвоєних у ході спільного історичного розвитку психологічних рис та засобів дії, закріплених груповою самосвідомістю. Національний характер виражається в спільності національної культури, а націо-

нальна своєрідність культури пояснюється характером нації. Політичним і соціально-економічним механізмом конверсії національної свідомості виступає національна ідея як ідея національної свободи, прагнення нації до свободи, духовна першооснова і джерело особистого розвитку людини і державотворчої енергії етносу. Прагнення до свободи нація реалізує через створення суверенної держави. Саме тому національна ідея наділена сучасною державотворчою суттю. Утворення держави – виявлення волі нації до життя. Незалежна держава – надійний гарант життя нації. Національна ідея – основа консолідації соціальних груп, політичних партій, етносів, релігійних конфесій, інтегрує і гармонізує життєдіяльність населення певного ландшафтно-кліматичного простору і дає загальну орієнтацію на майбутнє. Національна ідея відображає об'єктивну необхідність консолідації народу України. Якщо народ України консолідується, то збережеться державність, соборність і демократія. Демократія стає можливою там і тоді, коли прагнення до свободи стає всенародним. У процесі консолідації представники різних національностей, що проживають в Україні, збагачуються українським менталітетом і переймаються українськими національними інтересами. Всі, хто живе в Україні, – українці, також як усі, хто живе в США, – американці. Слід тільки уточнити, що в Україні живуть етнічні й неетнічні українці. Ті, хто не ідентифікує (отожднює) себе подібним чином, – “чужі” (і тут немає нічого образливого). Ставлення “чужих” до української державності може бути доброзичливим, індиферентним і ворожим. Таке бачення державності України досить типове для багатьох сучасних теорій з проблем відродження українства, поширених в Україні під прапором національного відродження та єдності. Але практично відбувається “протягування” великодержавності й національного підпорядкування, формування психології “молодшого брата”. В суверенній Україні діяльність з метою відродження національної свідомості українців повинна морально і матеріально заохочуватися державою, але на таких самих засадах, як і діяльність російських, грецьких або болгарських націоналістів. Було б небезпечно взяти український націоналізм за основу державного будівництва. Водночас державні

інститути повинні чуйно реагувати на всі випадки переродження націоналізму в шовінізм. Щоб забезпечити просування процесу створення держави, потрібна Н.з., згуртованість громадян всіх національностей. Той факт, що більшість російськомовного населення в Україні під час референдуму 1991 р. висловилося за відокремлення від СРСР, – свідчення прагнення народу України не тільки до самостійної державності, але й реальний історичний шанс досягнення національної згоди в українському суспільстві, тому що позиція російських та інших неукраїнських народів на референдумі ясно свідчила, що вони не відчують для себе небезпеки в існуванні незалежної української держави. Тепер дуже важливо не підірвати довіру безвідповідальними адміністративними рішеннями у сфері національної політики.

Історія свідчить: у міру переходу до великої промислової індустрії етноси дедалі більше націоналізуються, створюють свої держави. Багатонаціональні імперії розпадаються на національні держави. Тому не тільки для Європи, де раніше від інших народи, поділені на етнографічні групи з різноманітними діалектами, культурами, прийшли до формування нації, але для всього світу типовим та нормальним стала національна держава. У різних учених неоднозначні позиції в питанні формування націй. Ідея національної держави мала багато прихильників серед західних учених (Поль Манчині, Макс Вебер), вітчизняних (Микола Бердяєв, Олександр Градовський та ін.). Однак з моменту виникнення ідея національної держави підлягає критиці (Іммануїл Кант, Отто Бауер, Карл Реннер, Роза Люксембург, Михайло Драгоманов, Михайло Грушевський та ін.). В сучасних умовах критика розгортається з чотирьох напрямків: перший – національна держава – це утопія, що не відповідає дійсності; другий – принцип національності, в разі його реалізації, невідворотно ставить питання про розмежування людей за національною належністю, тобто веде до явного або прихованого націоналізму й расизму; третій – принцип національності неминуче загострить і таку вибухонебезпечну проблему, як питання про кордони; четвертий – принцип національності допускає створення етнічно однорідної (“чистої”) держави, що

можливо лише через такі антигуманні засоби, як насильна асиміляція, масове вигнання або тотальна ліквідація представників усіх етнонаціональних меншостей. Визначаючи ставлення до такої (національної) держави, необхідно розуміти, що близько 90% населення Землі живе і буде жити в багатонаціональних державах. Закривати очі на такий факт не мають права ні теоретики національного питання і державного будівництва, ні практики керівництва етносоціальними процесами і державним будівництвом.

Літ.: Режим доступу : <http://readbookz.com/book/186/6679.html>

Михненко А.М.

НАЦІОНАЛЬНА НЕЗАЛЕЖНІСТЬ – комплекс теоретичних і практичних проблем історії розвитку українського народу, його наполегливої боротьби за соціальне і національне визволення по створенню справжніх гідних людини умов існування та співжиття в територіальному і глобалізаційному світі.

Н.н. історично хвилювала уми мислителів, науковців, практиків, політиків, ідеологів, управлінців усіх історичних епох. Кожна історична епоха вносила свій специфічний вклад у вирішення цієї надто важливої соціальної проблеми як для окремого індивіда, так і всієї нації.

Н.н. включає насамперед питання мови, території, єдиного економічного способу життєдіяльності, культурного розвитку, вияв національної ментальності та характеру з високим рівнем національної свідомості. Національна свідомість є синтезуючим началом, формою уявлень, поглядів національно-етнічної групи на суспільному та індивідуальному рівнях засвоєння. **Н.н.** впливає із розуміння нації як суспільного феномену. За визначенням Сміта, нація – це колектив людей, “що має власну назву, свою історичну територію, спільні міфи та історичну пам’ять, спільну масову громадянську культуру, спільну економіку і єдині юридичні права та обов’язки для всіх членів”. Нація як найбільш тісний союз людей, близьких одне одному історично, економічно, політично і культурно, являє собою оптимальне соціальне середовище для розвитку людини, що складає основу переконливої національної незалежності. Забезпечити **Н.н.** має діяльність національ-

ної держави, яка охороняє право народу на історичну перспективу, гарантує право на життя. Відсутність національної держави у відстоюванні національних інтересів засвідчує історичні катаклізми у становленні українського народу. Рівноправність народів, право кожної нації на свою національну державу, відсутність зверхності однієї нації над іншою – вистражданим людством принципи міжнародної солідарності у відстоюванні інтересів кожної нації за всебічний розквіт, за торжество загальнолюдських цінностей у відносинах між народами і націями.

Літ.: *Кремень В. Г.* Філософія національної ідеї. Людина. Освіта. Соціум / В. Г. Кремень. – К. : [б. в.], 2007; *Національна ідея і соціальні трансформації в Україні.* – К. : [б. в.], 2005; *Михальченко М. І.* Україна як нова історична реальність: запасний гравець Європи / М. І. Михальченко. – Дрогобич : [б. в.], 2004. – 488 с.; *Лісовий В.* Культура – ідеологія – політика / В. Лісовий. – К. : [б. в.], 1997; *Касьянов Г.* Теорії нації та націоналізму / Г. Касьянов. – К. : [б. в.], 1999.

Надольний І.Ф.

НАЦІОНАЛЬНЕ АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНЕ БУДІВНИЦТВО В УСРР/УРСР – специфічна сторінка в історії адміністративно-територіальної розбудови України, пов’язана з політикою коренізації. Ідейною підосновою запровадження адміністративної реформи в місцях компактного розселення національних меншин стало визнання проблем у сфері міжнаціональних відносин і прагнення укорінити радянську владу в етнічному середовищі за рахунок переведення мови діловодства на національні мови.

Підготовка до організації сільських і селищних рад та районів була здійснена в 1924-1925 рр. Центральною комісією у справах національних меншин (ЦКНМ) при ВУЦВК. Рекомендації ЦКНМ здійснювалися відповідно до постанови РНК УСРР “Про виділення національних районів та рад” від 29 серпня 1924 р. Проекти національного районування в середовищі етнічних меншин спиралися на норми, затверджені постановою четвертої сесії ВЦВК VIII скликання (15-19.02.1925). Мінімальна кількість мешканців відповідної національності мала становити не менше 10 тис. осіб для національного району і не менше 500 осіб для національної сільради.

Упродовж 1924-1928 рр. на мапі України з'явилися п'ять німецьких, два болгарських і польський райони. IX Всеукраїнський з'їзд рад (3-10.05.1925) схвалив подальшу роботу зі створення національних рад і районів, вніс зміни до Конституції УСРР, які законодавчо закріпили статус АМ СРР (створена 12.10.1924), а також затвердив Конституцію АМ СРР.

З ускладненнями відбувалося виділення єврейських районів. 25 червня 1926 р. та 27 жовтня 1926 р. ЦКНМ розглядала проекти створення єврейського району в Херсонській окрузі. Обидва рази рішення відкладалися. Нарада секретарів ЦК КП(б)У 15 лютого 1927 р. заслухала питання "Про єврейські райони" і доручила фракції ВУЦВКу обговорити можливість створення єврейського району. Організаційно-правове оформлення першого в СРСР єврейського району відбулося 5 березня 1927 р.

Пленум ЦК КП(б)У (3-8.06.1927) назвав створення національних рад серйозним досягненням влади в галузі здійснення національної політики. В 1927 р. поляки в складі національного району становили 68,9% населення, євреї – 79,7%, німці – 75,9%, болгары – 73,5%, росіяни – 71,6%. У національних селищних радах євреї становили 76,9%, а росіяни – 84,1%. IV сесія ВУЦВК Х скликання (1928 р.) назвала у своїй постанові національне районування найкращою формою втілення "національної політики радянської влади, що повністю сприяє забезпеченню культурних і господарських потреб національних меншостей та втягненню останніх у радянське будівництво".

Суспільно-політичний запит на виокремлення російських адміністративно-територіальних одиниць проявився 1927 р. на тлі загострення "російського питання". Претензії Кремля до українського керівництва звелися до закидів про ущемлення прав російського населення, штучного обмеження сфери застосування російської мови, зокрема в навчальних закладах. На цей час російсько-українські взаємини, особливо в східних регіонах УСРР, набули ознак конфронтації. Лобювання ідеї виділення російських адміністративно-територіальних одиниць означало новий етап в історії коренізації, оскільки росіяни були визнані національною меншиною. Відчутне загострення проблеми неприйняття росіянами зростаючих темпів

українізації спонукало українських урядовців до відповідних кроків.

1926 р. на теренах України з'явилися 122 російські національні сільські ради. 1927 р. їх кількість зросла до 292. Рівень етнічної концентрації в російських сільрадах був одним із найвищих у республіці – 89,7%, загалом вони охопили 48,7% росіян, які мешкали в сільській місцевості. Чисельність російських сільрад збільшувалася до початку 30-х рр. 1931 р. росіяни мали 372 сільські ради та дев'ять селищних: Щербинівську, Артемівську, Північну, Добрянську, Путивльську, Радунську, Сорокинську, Ізваринську та Краснодонську.

У 1927 р. в УСРР були створені дев'ять російських районів: Путивльський (Глухівської округи), Кам'янський (Запорізької), Петровський, Сорокинський, Станично-Луганський (Луганської), Терпінянський (Мелітопольської), Олексіївський, Старовірський та Чугуївський (Харківської округи). Розбудова російських районів відбулася доволі суперечливо. Як національні російські в урядових публікаціях 1927-1928 рр. фігурують також Будонівський та Ново-Миколаївський райони Маріупольської округи, однак подальша їх відсутність у довідникових виданнях та офіційних матеріалах говорить про те, що офіційного затвердження їх статусу не відбулося.

Станом на 1931 р. нараховувалося 8 російських національних районів (Путивльський, Велико-Писарівський, Чугуївський, Олексіївський, Верхньо-Теплівський, Сорокинський, Кам'янський і Терпінянський).

Перша половина 30-х рр. стала часом переосмислення пріоритетів під час розробки адміністративно-територіальної карти України. Суцільна колективізація та індустріалізація стали політичною платформою унітаризації адміністративної моделі України. Адміністративно-територіальна реформа 1930 р. не випадково була здійснена в розпал суцільної колективізації. Вона запровадила безпосереднє підпорядкування районів центру. Метою реформи було посилення контролю центру над колективізованим селом. Реорганізація округ України насправді призвела до дезорганізації адміністративної роботи і практично паралізувала роботу серед етнічних меншин. Це визнала вже нарада з реорганізації округ (1930 р.). Делегати від національних районів на II Всеукраїнській

наradі по роботі серед національних меншин (27-30.11.1930) на загал приховували неспроможність районів, не укомплектованих керівними кадрами та технічним персоналом, відповідати вимогам, що поставила перед ними реформа.

До осені 1930 р. на Україні діяли 503 адміністративні одиниці (з них 484 сільських райони), що керувалися безпосередньо з центру. Пряме підпорядкування районів центру зумовлювалося прагненням локалізувати регіони на час здійснення суцільної колективізації, запобігши таким способом консолідації селянського антирадянського руху. Ідея безпосереднього керування з центру більш як півтисячею адміністративних одиниць досить швидко дискредитувала себе організаційно. У лютому 1932 р. Український уряд отримав згоду Кремля на створення п'яти областей, які за площею значно перевищували дореволюційні губернії. В Україні з'явилися Київська, Харківська, Дніпропетровська, Одеська та Вінницька області. Це був початок переформатування адміністративно-територіальної карти відповідно до нових політичних та соціально-економічних обставин життя.

Завеликі області неодноразово розукрупнювалися. В Донбасі, де спочатку зберігалось пряме підпорядкування центру, 2 липня 1932 р. була створена Донецька область (до її складу увійшли 17 районів прямого підпорядкування, 13 районів Харківської та 5 районів Дніпропетровської областей); 15 жовтня 1932 р. шляхом розукрупнення Київської та Харківської областей була сформована Чернігівська область, у вересні 1937 р. в Україні з'явилася Миколаївська область, у червні 1938 р. були сформовані Сталінська та Ворошиловградська, а на початку 1939 р. – Запорізька та Кіровоградська області.

Перманентні зміни безпосередньо позначалися на адміністративно-територіальному підпорядкуванні, кількості національних районів та їх території. Внаслідок змін 1932 р. Карл-Лібкнехтівський, Фрідріх-Енгельсівський, Спартаківський німецькі райони увійшли до складу Одеської області; Високопільський, Люксембурзький, Молочанський були віднесені до Дніпропетровської, Пулинський увійшов до Київської області. В контексті адміністративно-територіальних реформ 1934-1935 рр. на теренах Сталінської (Донецької області) внаслідок роз-

укрупнення однойменної адміністративно-територіальної одиниці з'явилися грецький Старо-Каранський район та Тельманівський (Остгеймський) українсько-німецький район, а на початку 1935 р. – останній з німецьких – Ротфронтівський (Вальдгеймський) район. У вересні 1937 р. внаслідок чергового розукрупнення Фріц-Геккертівський (Високопільський) район перейшов до складу Миколаївської області. В січні 1939 р. до складу утвореної Запорізької області були передані Молочанський, Ротфронтівський та Люксембурзький німецькі та Коларівський болгарський райони.

Упродовж 1930-1935 рр. неодноразово укрупнювалися та розукрупнювалися російські національні райони. Значні зміни відбулися також у території єврейських та болгарських районів. Постанова ВУЦВК та РНК УСРР "Про реорганізацію районів УСРР" від 3 лютого 1931 р. привела до ліквідації російського Старовірівського району, внаслідок якої його територія була приєднана до Олексіївського району. Тоді ж більш як вдвічі зростала територія Сталіндорфського (Ізлучистого) єврейського району за рахунок приєднання 12 сільрад та 14 населених пунктів Нікопольського, Криворізького, Апостолівського, Софіївського та Солонянського районів.

У 1935 р. відбулася кампанія розукрупнення районів УРСР. Згідно з постановою президії ВУЦВК "Про склад нових адміністративних районів Донецької області" від 13 лютого 1935 р. розукрупнили російський Верхне-Теплівський район, внаслідок чого з'явився новий російський район – Косіорівський. Відповідно до постанови президії ВУЦВК "Про склад нових адміністративних районів Дніпропетровської області" від 17 лютого 1935 р. німецький Молочанський район був розукрупнений, з нього виокремили останній з німецьких районів України – Ротфронтівський (Вальдгеймський). Тоді ж була ухвалена подібна постанова щодо Одеської області. Її наслідком стало зростання території болгарського Вільшанського та єврейського Калініндорфського районів. Аналогічна постанова, що стосувалася Харківської області, привела до розукрупнення російського Олексіївського району та повторного виокремлення російського Старовірівського району в складі 11 сільрад. Згідно з нею ж Олексіївський район зріс за рахунок Михайлівської, Отрадновської, Петровської II,

Красівовської, Роздольської сільрад Петровського району та Кисельовської сільради Балаклейського району; до складу російського Чугуївського району була передана Моспавонська сільрада Балаклейського району. Наприкінці серпня 1936 р. внаслідок часткових змін районних меж Дніпропетровської та Донецької областей укрупнилися єврейський Калініндорфський та німецький Спартаківський райони Одещини, натомість суттєво зменшилася територія грецького Велико-Янісольського району на Донеччині.

Крайню межу національного адміністративно-територіального будівництва в УСРР слід відсунути на 1935 р., коли був виокремлений Ротфронтівський (Вальдгеймський) район. Утім це не відмінняє того факту, що з початку 30-х рр. національне адміністративно-територіальне будівництво перебувало в стані хронічної лихоманки і виявляло сталу тенденцію до згортання. У контексті здійснення адміністративно-територіальної реформи 1930 р. з карти України зникли німецький Хортицький район, російський Петропавлівський (приєднаний до Станично-Луганського району), болгарський Богіївський (приєднаний до Коларівського району). Тоді ж змінилися межі грецьких Мангуського та Сартанського, російських Терпінянського, Велико-Писарівського, Старовірівського та Чугуївського районів.

У 1930-1935 рр. кількість національних адміністративно-територіальних одиниць зменшувалася переважно під приводом удосконалення адміністративно-територіального устрою республіки та переходу спочатку на дво-, а згодом – триступеневу форму управління. Відчутні зміни розмірів, назв, підпорядкування національних адміністративно-територіальних районів відбулися відповідно до постанови ВУЦВК і РНК УСРР “Про ліквідацію округ та перехід на двоступеневу систему управління” від 2 вересня 1930 р., яка втратила чинність уже 20 травня 1931 р. Згідно з нею до літа 1930 р. мав бути ліквідований і переданий у відання Запорізької міськради Хортицький німецький район; об’єднані Петропавлівський та Станично-Луганський райони (створений на їх основі новий російський район отримав назву Верхне-Теплівського); ліквідовувався Богіївський район з віднесенням його території до болгарського Коларівського району. Згідно

з постановою Велико-Писарівський район отримав статус національного російського. 1932 р. у республіці діяли 23 національних райони, 1 112 сільських і 65 селищних національних рад. Відповідно до нового адміністративно-територіального поділу республіки змінилося підпорядкування районів. У складі Одеської області перебувало 3 німецьких райони (Зельцький, Карл-Лібкнехтівський, Спартаківський), 2 болгарських (Благоївський, Вільшанський) та єврейський Калініндорфський район. Дніпропетровській області підпорядковувалися 3 німецьких райони (Високопільський, Люксембурзький, Молочанський), 2 російських (Кам’янський, Терпінянський), 2 єврейських (Сталіндорфський, Ново-Златопільський), Коларівський болгарський і Велико-Янісольський грецький. У Харківській області було 5 російських районів (Велико-Писарівський, Верхньотеплівський, Олексіївський, Путивльський, Чугуївський), в Київській області – польський Мархлевський та німецький Пулинський райони, а в Донецькій області – російський Сорокинський район.

У травні 1933 р. припинив своє існування російський Терпінянський район. На 1 листопада 1933 р. в УСРР діяли 22 національних райони.

Станом на 15 грудня 1935 р. в Харківській області було 4 російських райони (Велико-Писарівський, Олексіївський, Старовірівський, Чугуївський); Донецькій – 3 російських (Верхне-Теплівський, Косіоровський, Сорокинський) та 2 грецьких (Велико-Янісольський, Старо-Каранський); Дніпропетровській – російський Кам’янсько-Дніпровський, 4 німецьких (Високопільський, Люксембурзький, Молочанський, Ротфронтівський), 2 єврейських (Новозлатопільський, Сталіндорфський) та болгарський Коларівський; у Чернігівській – російський Путивльський; в Одеській – 3 німецьких (Зельцький, Карл-Лібкнехтівський, Спартанський), Калініндорфський єврейський, 2 болгарських (Благоївський, Вільшанський), разом – 24 національних райони.

З 1934 р. випадки ліквідації національних адміністративно-територіальних одиниць стали непоодинокими. 23 листопада 1934 р. Політбюро ЦК КП(б)У затвердило постанову Вінницького обкому КП(б)У про реорганізацію 18 польських сільрад в українські. 20 грудня 1934 р. була підтримана пропози-

ція Київського обкому про реорганізацію 7 польських сільрад в українські. В 1935 р. вже 40 сільрад ліквідували “як штучно насаджені, населення яких переважно говорить українською мовою”.

Згоргання національного адміністративно-територіального будівництва стало закономірним етапом трансформації політичної системи в СРСР. Постанови ЦК КП(б)У “Про німецькі райони” (грудень 1934 р.), “Про Мархлевський та Пулинський райони” (серпень 1935 р.), які обґрунтовували загальнодержавну шовіністичну кампанію так званої боротьби з націоналізмом та фашизмом, передували ліквідації найбільш проблемних національних адміністративно-територіальних одиниць. 20 грудня 1934 р. ЦК КП(б)У прийняв постанову “Про переселення з прикордонних районів”, а вже в січні 1935 р. з України депортували 9 470 господарств (близько 40 тис. осіб). Постанова політбюро ЦК КП(б)У “Про переселення польських та німецьких господарств з прикордонної смуги” (листопад 1935 р.) ініціювала виселення з Київської та Вінницької областей ще 6-7 тис. господарств. Після здійснення названих заходів Пулинський та Мархлевський райони навіть у демографічному плані втратили ознаки національних.

Постановою політбюро ЦК КП(б)У від 17 серпня 1935 р. було вирішено розформувати Мархлевський і Пулинський райони. 3 жовтня партійна ухвала була дубльована постановою президії ЦВК УРСР “Про Мархлевський та Пулинський райони Київської області”. Згідно з нею польський і німецький райони були розформовані “в зв’язку з економічною слабкістю..., незручністю обслуговування МТС колгоспів, а також адміністративною черезсмужністю”.

Загалом у першій половині 30-х рр. припинили своє існування німецький Хортицький (1930 р.), болгарський Ботіївський (1930 р.), грецькі Мангуський і Сарганський (1932 р.), російський Терпінянський (1933 р.), польський Мархлевський та німецький Пулинський (1935 р.) райони. Лише останні два були ліквідовані за очевидними політичними мотивами.

Завершення історії національних адміністративно-територіальних одиниць пов’язане з постановами Одеського обкому КП(б)У від 5 лютого 1938 р. “Про реорганізацію національних районів Одеської області в ра-

йони звичайного типу”; політбюро ЦК КП(б)У від 16 лютого 1938 р. “Про реорганізацію національних районів та сільрад УРСР в звичайні райони та сільради”. З прийняттям Конституції СРСР (1936) національні сільради і райони втратили правові гарантії свого існування. В ній, на відміну від Конституції СРСР 1924 р. і Конституції УСРР 1929 р., не оговорювалася можливість утворення адміністративно-територіальних одиниць національних меншин на рівні районів і сільрад.

5 березня 1939 р. ЦК КП(б)У ухвалив постанову “Про ліквідацію та перетворення штучно створених національних районів і сільрад України”. 7 квітня 1939 р. протокольна постанова ЦК КП(б)У затвердила порядок розподілу сільрад ліквідованих районів по інших адміністративно-територіальних одиницях. Окрема доля чекала на російські національні райони. У другій половині 30-х рр. статус росіян в Україні в черговий раз змінився: спочатку їх перестали згадувати в переліку національних меншин, а починаючи з 1936 р. в пропаганді запанували вислови про “великий російський народ”. Російські національні райони не ліквідовувалися в установленому законодавством порядку. Формально не ліквідовувалися також єврейські національні райони. Однак після Другої світової війни як національні вони не відроджувалися.

Загалом впродовж 1924-1939 рр. на теренах України діяли 32 національні райони і Тельманівський район змішаного типу.

Літ.: Чирко Б. В. Національні меншини в Україні (20-30 роки XX століття) / Б. В. Чирко. – К. : Асоціація “Україна”, 1995; Якубова Л. Етнічні меншини в суспільно-політичному та культурному житті УСРР / Л. Якубова. – К. : [б. в.], 2006.

Якубова Л. Д.

НАЦІОНАЛЬНЕ ВІДРОДЖЕННЯ – процес реалізації можливостей народу (нації) щодо розвитку й утвердження більш широких потреб даної спільноти відповідно до сучасних вимог історичного розвитку. Термін “національне відродження” виник у XIX ст. та застосовувався щодо так званих “неісторичних” націй, які через політичні обставини не мали власної державності, але прагнули її відродити чи створити. Серед альтернативних варіантів маємо поняття “пробудження нації”, “модернізація”, “націотворення”. Власне, це культурний та суспільно-на-

ціональний рух певного народу, спрямований на його соціально-економічне й політичне піднесення і визволення, у результаті якого (залежно від ступеня розвитку народу і зовнішніх обставин) може бути або здобуття ним фактичної чи юридичної автономії – а) культурної; б) культурно-територіальної; в) адміністративно (політично) територіальної, або створення власної держави – а) залежної; б) напівзалежної; в) незалежної.

Українське **Н.в.** хронологічно охоплює кінець XVIII ст. – початок XX ст. Результатом його розгортання стала національно-визвольна революція 1917-1921 рр.

На сьогодні існує чимало варіантів періодизації українського **Н.в.** М.Грушевський виділяв три хронологічні стадії українського **Н.в.** Перша з них припадала на кінець XVIII ст. – середину 40-х рр. XIX ст. Це був час звернення інтелігенції до історичного минулого та сьогоденного побуту українців. М.Грушевський називав цю стадію “провансальською” за аналогією з культурницьким рухом населення Південної Франції – Провансу. Друга стадія охоплювала другу половину 40-х – 70-ті рр. XIX ст. Для неї були характерні соціалізація українства, усвідомлення та розробка соціально-економічних, соціально-політичних та соціально-культурних питань. Третя стадія, на думку М.Грушевського (на той момент, коли вийшла його публікація у 1907 р.), ще не була завершена, але її завданням була гарантія вільного розвитку українського громадянства як народу, нації в усій широті понять про національне життя. Чеський учений М.Грох запропонував узагальнену схему розвитку національних рухів серед “малих” європейських націй. Він виділив три фази: Фаза А – період “наукового зацікавлення”, розгортання етнографічних, філологічних та історичних досліджень національною інтелігенцією; Фаза В – період “патріотичної агітації”, пробудження національної свідомості, коли створені напрацювання поширюються серед усіх верств; Фаза С – час масового національного руху, який має завершитися незалежністю нації.

Американський історик Р.Шпорлюк виділив три фази українського **Н.в.**: академічну, культурну, політичну. Перша фаза розпочалася зі скасування автономії України наприкінці XVIII ст. Друга фаза для українців Наддніпрянської України почалася у 1905 р. і навіть у 1917 р. не була завершена.

В основу запропонованої канадським ученим І.Лисяком-Рудницьким періодизації українського національного руху покладено принцип основної рушійної сили кожного етапу. Він виділив три періоди: 1) “Шляхетська доба”, 2) “Народницька доба”, 3) “Модерністична доба”.

А.Катренко виокремив три етапи українського національного руху Наддніпрянської України: перший – кінець XVIII ст. – середина 40-х рр. XIX ст. – початковий, час пробудження інтересу до історії, мови у колах інтелігенції та розгортання на цьому ґрунті її наукової і художньої діяльності; другий – середина 40-х рр. XIX ст. – 90-ті рр. XIX ст. – культурницько-політичний, розпочатий появою політичних поезій Т.Шевченка, діяльністю Кирило-Мефодіївського товариства і громад; третій – початок XX ст. – 1917 р. – політичний, час функціонування політичних партій та широке залучення народу до руху. Канадський дослідник П.Магочій виділив три стадії українського **Н.в.**: перша – збиральницька стадія – тривала з кінця XVIII ст. по перші десятиліття XIX ст.; друга – 40-ві рр. XIX ст. – 1900 р. – організаційна, пов’язана з виникненням університетів, різних культурно-освітніх закладів; третя – політична – 1900-1917 рр. – період діяльності політичних партій та організацій, революційні події. Для західноукраїнських земель, які перебували у складі Австрійської імперії, характерними були такі самі стадії за інших хронологічних меж. В останні десятиліття XVIII ст. розпочалась організаційна стадія, ініційована політикою австрійського уряду, проте невдовзі ця політика зазнала змін і українцям довелося починати заново. Перша стадія охоплювала 1816-1847 рр., друга – 1848-1860 рр., третя – 1861-1918 рр.

О.Пріцак і Дж.Решетар у запропонованій ними періодизації українського **Н.в.** за основу взяли історико-регіональний принцип. Вони виділили п’ять стадій: 1) Новгород-Сіверська (лівобережне шляхетство кінця XVIII ст., “Історія Русів”); 2) Харківська (розвиток нової української літератури: І.Котляревський, Г.Квітка-Основ’яненко, П.Гулак-Артемівський); 3) Київська (“український рух почав набувати політичних форм і знайшов свого найяскравішого літературного виразника”, кирило-мефодіївці та Т.Шевченко, журнал “Основа” і громади 1860-х рр.);

4) Женевська (“український рух набув явно політичного характеру”, діяльність М. Драгоманова); 5) Галицька (починається зі створення першої політичної партії – Русько-української радикальної партії 1890 р.; перехід до “самостійницької програми”, створення українських партій у Наддніпрянській Україні). В. Сарбей виокремив три етапи українського Н.в. за двома основними критеріями: історико-географічним та соціальним. Перший етап – дворянсько-шляхетський – кінець XVIII ст. – середина 40-х рр. XIX ст.; другий – різночинсько-народницький – друга половина 40-х рр. – 80-ті рр. XIX ст.; третій – загальнонародний – 90-ті рр. XIX ст. – 1917 р.

Усе розмаїття факторів, що прискорювали та стимулювали процес формування модерної нації, можна логічно поділити на кілька груп, а саме: зовнішні, духовно-культурні, соціальні та економічні. До зовнішніх належать чинники, які походили з-поза етнічних меж України і, з одного боку, становили загрозу існуванню українського етносу, а з другого – підживлювали національний рух новими ідеями та концепціями. До таких зовнішніх чинників, безумовно, слід зарахувати національну політику імперій, до складу яких входили українські землі.

Літ.: *Малий* етнополітологічний словник : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / О. В. Антонюк, Ю. В. Бондар, В. І. Волобуєв та ін. – К. : МАУП, 2005; *Білик Б.* Етнополітична історія України (860-1900 р. р.) / Б. Білик ; Київ. нац. торг.-екон. ун-т. – К. : [б. в.], 2002; *Вівчарик М.* Україна: від етносу до нації : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закладів / М. Вівчарик. – К. : Вища шк., 2004; *Грицак Я.* Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX – XX століття / Я. Грицак. – К. : Генеза, 1996; *Касьянов Г. В.* Теорія нації та націоналізму : монографія / Г. В. Касьянов. – К. : Либідь, 1999; *Катренко А. М.* Український національний рух XIX століття : навч. посіб. для студ. іст. ф-тів / А. М. Катренко ; Київ. ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 1998. – Ч. 1: Перша половина XIX ст. – К. : [б. в.], 1998. – 88 с. ; Ч. 2 : 60-90-ті роки XIX ст. – К. : [б. в.], 1999; *Магочій П. Р.* Історія України / П. Р. Магочій. – К. : Критика, 2007; *Мала* енциклопедія етнодержавознавства: Етнос і соціум. Витоки національного права. Уроки української державності. Етнополітичний вимір українського державотворення. Націоналізм як ідеологічної, соц. та духовно-культ. феномен. Персоналії / НАН України ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького / Ю. Римаренко (відп. ред., кер. авт. кол., упоряд.) – К. :

Генеза; Довіра, 1996; *Онищенко І.* Етно- та націогенез в Україні (етнополітологічний аналіз) / І. Онищенко. – К. : Четверта хвиля, 1997; *Сарбей В. Г.* Національне відродження України / В. Г. Сарбей. – К. : Альтернативи, 1999; *Щербак Н. О.* Національне питання в політиці царизму у Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX століття) / Н. О. Щербак. – К. : ПЦ “Ризографіка”, 2005.

Казакевич О.М.

НАЦІОНАЛЬНІ МЕНШИНИ УКРАЇНИ.

Національною меншиною (Н.м.) вважається фізичний масив (група) людей некорінного етнічного статусу, який живе в сучасному для себе етносередовищі. Н.м. включає осіб, які мають громадянство країни і за визначенням не відіграють провідної ролі в суспільстві, що зумовлює необхідність відстоювання політичних прав і забезпечення відповідного юридичного захисту. Н.м. поступається чисельністю іншим етнічним групам, але має достатньо сил для впливу на політичне життя регіонів проживання і країни в цілому. Прагнучи зберегти етнічну ідентичність, Н.м. створює спеціальні інституції, національні культурні центри, освітні установи, засоби масової інформації та ін. Належність до Н.м. визначається суб’єктивно і не вимагає зворотного визнання етнічної групи, на відміну від належності до етнічної групи, яка є об’єктивною і визначається генетично. Формування Н.м. супроводжується етапом етнічного відродження (створенням національних культурних товариств, освітніх центрів, активізацією історичної пам’яті), так званою мобілізацією етнічної групи, тобто переходом від елементарного задоволення мовних, культурних, релігійних потреб до організованого захисту соціально-економічних інтересів меншини. Наступним етапом розвитку Н.м. у сучасному світі є “політизація етнічності” шляхом висунення політичних вимог, розробки політичних програм, створення відповідних політичних партій. Становище Н.м. у країні та її історії визначається передусім типом держави. Політологія виділяє три основних типи модерних національних держав: держави-нації, громадяни яких мають рівні права незалежно від власної етнічної належності; біетнічні, або багатонаціональні, держави, у яких проживають дві або більше так званих титульних націй, кожна з яких прагне впливати на державну політику, а також держави, що націо-

налізуються, в яких основна нація прагне забезпечити культурно-національну гомогенність суспільства. У зв'язку з тим, що більшість держав світу, зокрема Україна, є поліетнічними, політика регулювання відносин між державою та народами країни, а також між етнічними групами набуває особливого значення. Етнополітика становить комплекс заходів, які визначають функціонування державного організму у сфері міжнаціональних відносин певного етнополітичного організму, який включає етнічну більшість (“титульний народ” є основою державності), етнічні меншини (окремі структурні елементи) та діаспору етнічної більшості.

Визначення поняття “Н.м.” неодноразово змінювалося. Введене до теоретичного вжитку австрійськими соціал-демократами (ідеологами австромарксизму К.Ренером, О.Бауером) у контексті опрацювання проблеми відносин між державними й недержавними націями та розробки концепції національно-персональної (екстериторіальної) автономії.

Ідеї австромарксизму були доволі близькими соціал-демократії Російської імперії, зокрема продуктивно розроблялися С.Бубновим у контексті вирішення “єврейського питання”. Національно-культурна автономія для російського єврейства передбачала самоуправління єврейської громади, національну школу і свободу мови. Вона стала політичною платформою низки політичних єврейських партій. Зокрема, в основу політичної програми Загального єврейського робітничого союзу Литви, Польщі та Росії (Бунду) були покладені завдання вилучення з-під державного контролю функцій, пов'язаних з культурним життям, і передання їх націям в особі спеціальних місцевих і центральних установ, обраних усіма її представниками на підставі виборчого права.

РСДРП(б) протиставила ідеї національно-культурної автономії принцип національно-територіальної автономії. В програмі 1903 р. ідеалом майбутнього устрою проголошена республіка, організована за принципом обласного “самоврядування для тих місцевостей, які відрізняються особливими побутовими умовами і складом населення”. Проголошувалися право населення здобувати освіту рідною мовою в створюваних за державний кошт навчальних закладах; право

кожного громадянина висловлюватися рідною мовою на зборах; запровадження рідної мови нарівні з державною в усіх місцевих громадських і державних установах; право на самовизначення за всіма націями, що входять до складу держави. Подальший розвиток більшовицької концепції вирішення національного питання ґрунтувався на визнанні догми про те, що дотримання прав Н.м. може гарантувати тільки пролетарська революція, що запровадить диктатуру пролетаріату, а надалі – нову форму держави – радянську.

Під час національно-визвольних змагань проблема самовизначення Н.м. та їхнього конституювання на постімперських просторах набула небаченої теоретичної та політичної гостроти. Тимчасовий уряд у Декларації від 3 березня 1917 р. скасував усі обмеження громадян за національною ознакою, ухвалив інші правові гарантії прав людини. Однак загальнодемократичні засади вирішення національного питання не призупинили розвиток національно-визвольних рухів у колишніх імперських провінціях.

Непротореним шляхом відбувалося становлення української державності та визначення становища Н.м. у ній. Правові засади врегулювання міжнаціональних суперечностей були сформульовані під час Українського національного з'їзду (6-8.04.1917), у резолюції якого зазначалося, що одним з головних принципів майбутньої української автономії у складі Російської Республіки стане повне забезпечення прав національних меншостей, які живуть в Україні. Резолюція Українського національного з'їзду 7 квітня 1917 р. “Про розширення складу Центральної ради” проголосила квотний принцип представництва Н.м. – 25%. 8 серпня 1917 р. мандатна комісія доповіла про введення до складу УЦР 104 членів від російських політичних партій, 50 – єврейських, 20 – польських, по одному – від молдаван, німців, татар, білорусів, чехів, греків, болгар, мennonітів.

У створеному 17 червня 1917 р. уряді було передбачене Секретарство з міжнаціональних справ, очолюване С.Єфремовим. 11 липня 1917 р. відбулося перше засідання Генерального Секретаріату за участю представників Н.м. 25 липня 1917 р. Секретарство з міжнаціональних справ було реорганізоване у Секретарство охорони прав Н.м. (очо-

лив О.Шульгін). Заступниками голови Секретарства стали М.Зільберфарб (Об'єднана єврейська соціалістична партія), від поляків – М.Міцкевич, росіян – М.Одинець. Пізніше склад підрозділу був поповнений заступниками М.Зільберфарба І.Хургіним (Соціалістична єврейська робітничка партія), М.Міцкевича – В.Рудницьким (Польський демократичний централ). Згодом М.Зільберфарба змінив на посаді В.Лацький (ідеолог сьоністського руху, автор праці “Федералізм і державність”). 7 листопада 1917 р. секретарі стали комісарами у справах національностей на правах генеральних секретарів.

Водночас М.Зільберфарб, М.Міцкевич і М.Одинець очолювали окремі секретарства з єврейських, польських і російських справ (далі – міністерства), що були сформовані відповідно до Статуту Генерального секретаріату. Функції Секретарства визначили Декларації Генерального Секретаріату від 27 червня та 29 вересня 1917 р. Статут Генерального Секретаріату передбачав публікування правових актів УЦР російською, єврейською й польською мовами.

Принципово важливими були ухвали З'їзду народів (8-15.09.1917 р., м. Київ). Постанова “Про загальнодержавну та крайові мови” (15.09.1917 р.) визначила статус російської мови як загальнодержавної у Російській Федеративній Республіці й анонсувала вдосконалення законодавства щодо сфер застосування крайових мов. Постанова Генерального Секретаріату (18.09.1917 р.) ввела на теренах УНР українсько-російську двомовність, заступникам секретаря з національних справ було надане право спілкуватися і вести діловодство мовами Н.м. III Універсал УЦР (7.11.1917 р.) гарантував Н.м. право використання рідної мови при зверненні до державних установ. Мови російської, єврейської та польської Н.м. мали бути відображені на нових державних кредитових білетах та українських грошах.

Найзначнішим етапом у теоретичному та практичному опрацюванні національного питання в УНР став Закон “Про національно-персональну автономію”, включений до тексту розд. VIII Конституції УНР. Згідно з ним великороси, євреї та поляки отримали національно-персональну автономію на підставі прямої дії Конституції, інші громади могли скористатись цим правом, надіславши до Генерального Суду колективну

заяву, підписану не менш ніж 10 тис. громадян УНР відповідної національності. Процедура набуття національно-персональної автономії передбачала ухвалення Постанови Генерального Суду на публічному засіданні протягом шести місяців, повідомлення відповідних органів та оприлюднення ухвали. Саме право мало реалізовуватися через органи Національного союзу, які становили так звані національні кадастри, що ґрунтувалися на праві самовизначення громадян. Національні збори (або Установчі збори представників певної нації) вважалися вищим представницьким органом Н.м., їх обирали громадяни УНР з числа певної Н.м. старші за 20 років на загальних демократичних засадах за пропорційним принципом. Національні збори визначали структуру та компетенцію Національного союзу, розв'язання можливих суперечностей з парламентом покладалося на погоджувальну комісію. На зборах обиралася Національна рада, що була вищим законодавчим органом Національного союзу. Остання вважалася державним органом і мала фінансуватися з державного і місцевого бюджетів. Національні союзи отримали право формувати власні бюджети, законодавчої ініціативи та представництва інтересів Н.м. у державних і громадських організаціях. Суперечки між Національним союзом, центральними і місцевими органами державної влади та самоврядування, іншими національними союзами повинні були розглядатися в адміністративному суді. Справа управління освітою для росіян, євреїв та поляків була передана відділам освіти при національних секретаріатах і національним радам освіти при них, які набули широких повноважень у цій сфері і мали сприяти демократизації освітньої справи. Досягнення УЦР у вирішенні національного питання і лояльності Н.м. щодо неї не варто ідеалізувати. Впродовж нетривалої історії УЦР досягнення лояльності меншин до конституювання української нації та оформлення тенденцій до її одержавлення залишалося пріоритетним завданням українських урядовців. Лідери деяких національних громад виступили проти постанови УЦР про скликання Українських Установчих зборів. IV Універсал привітали лише поляки, хоча незадовго до цього вони виявляли гостро негативну реакцію на III Універсал, що поклав край багатівковій історії вели-

кого польського землеволодіння в Україні. З'їзд німецьких колоністів Херсонської та Бессарабської округ (квітень 1918 р.) висловився за те, щоб німці не брали українського громадянства. Спільна заява представників Н.м. у Малій Раді наприкінці березня 1918 р. про порушення Закону "Про національно-персональну автономію" засвідчила великі проблеми у сфері практичного запровадження ґрунтовної правової бази УНР. Не менше проблем у сфері міжнаціональних відносин виникало в західноукраїнських землях. 19 жовтня 1918 р. прокламація УНРади задекларувала намагання залучити Н.м. до управління ЗУНР. Н.м. запропонували спрямувати своїх делегатів до УНРади, передбачалося також надання їм майбутньою конституцією національно-культурної автономії. Відозва 1 лютого 1918 р. нагадала полякам, євреям та німцям про необхідність їх представництва в УНРаді, а також підтвердила рівноправність громадян незалежно від їхньої національної та релігійної належності. Уряд Є.Петрушевича не приховував, що натомість очікував від Н.м. лояльності та визнання нової української влади. 18 листопада 1918 р. УНРада ухвалила постанову про створення польського, єврейського та німецького секретарств, 5 квітня 1919 р. було створене секретарство (децернета) з єврейських справ.

Уряд ЗУНР сприяв становленню Німецької національної ради ЗУНР та Єврейської національної ради Східної Галичини у Станіславі. Лідери ЗУНР розглядали їх як прообрази загальнонаціональних громадських організацій Н.м., через які ті мали в майбутньому реалізувати право національно-культурної автономії. Закони від 15 квітня 1919 р. "Про вибори (виборча ординація) до Союму ЗОУНР" і "Про скликання Союму ЗОУНР" передбачали обрання парламенту на основі загального, рівного, таємного, прямого, пропорційного права (складався з 226 послів: 33 поляків, 17 євреїв, 6 німців). Поляки, євреї та німці набули право вільного використання рідної мови у своїх взаєминах з органами влади та управління. Закон від 13 лютого 1919 р. "Про основи укладання шкільництва на ЗОУНР" дозволяв відкривати національні школи. В низці місцевостей Н.м. встигли скористатися наданим правом: у Станіславі, Тернополі, Стрию та Коломиї працювали єврейські державні гімназії, у

Станіславі – німецька. Відкриття польських гімназій зірвалося через відмову польських вчителів скласти присягу на вірність ЗУНР. Упродовж існування ЗУНР виходило 11 газет єврейською мовою і одна німецькою. Для охорони польського і єврейського населення було створено спеціальні відділи національної поліції, які деякий час діяли в Станіславі, Луцьку та Львові.

Незважаючи на те, що на представників Н.м. не поширювався військовий обов'язок, євреї та німці добровільно вступали до Української Галицької Армії. В її лавах навіть діяв єврейський відділ (курінь), який передбачали розширити в бригаду.

Про послідовну демократичну позицію ЗУНР у галузі вирішення національного питання свідчила низка конституційних актів 1920-1921 рр., які не були реалізовані внаслідок поразки визвольних змагань. Неоднозначним було ставлення до проблеми національно-персональної автономії в урядових колах гетьманату П.Скоропадського. 8 липня 1918 р. Рада Міністрів Української держави скасувала чинність закону "Про національно-персональну автономію", внаслідок чого були ліквідовані великоруське, польське та єврейське міністерства. Чиновників їх підрозділів перевели до кадрового резерву. Логічним продовженням попередніх пошуків у галузі врегулювання відносин української державності та Н.м. стало законодавче обґрунтування основ мовної політики за доби Директорії. В надзвичайно складних внутрішніх та зовнішньополітичних умовах Директорія намагалася підтримувати дію задекларованих УНР демократичних свобод особи та народів. До складу уряду входило міністерство єврейських справ (очолюване П.Красним). Конституційні проекти містили статті, що мали сприяти дотриманню прав Н.м. Верховний орган уряду УНР у вигнанні – Рада Республіки – на думку її фундаторів, мала складатися з 67 депутатів, у тому числі шести євреїв, двох поляків і німця. В Україні натомість мало діяти Народне представництво, на яке покладался нагляд за реалізацією права Н.м. на національно-персональну автономію. Намагання заручитися широкою підтримкою Н.м. втілювалися в законах "Про громадянство УНР", "Про встановлення Єдиної національно-державної школи та про Статут єдиної школи" (1921 р.) закордонного уряду УНР.

Внутрішня політика Директорії спрямовувалася на послаблення національного протистояння, створення умов для позитивного ставлення Н.м. до УНР, залучення їх представників до будівництва Української держави. Зокрема, в декларації Директорії, оприлюдненій 26 грудня 1918 р., одним з головних завдань внутрішньої політики проголошувалося досягнення національної злагоди і єдності трудової демократії.

У своїй національній політиці нова українська влада намагалася використати досвід Центральної Ради. 16 грудня 1918 р. Директорія, ще перебуваючи у Вінниці, проголосила відновлення чинності національно-персональної автономії меншин і заснування відділу в справах Н.м., керівництво яким було доручено С.Гольдельману. Чинність Закону про національно-персональну автономію була відновлена 24 січня 1919 р. Ані росіянам, ані полякам не були запропоновані посади міністрів у справах їх меншин через їхнє колишнє вороже ставлення до Української держави.

Поволі з безліччю проблем в атмосфері невизнання єврейськими громадами розпочало свою діяльність міністерство єврейських справ УНР. З січня 1919 р. його очолював А.Ревуцький, а з 9 квітня – П.Красний (обидва представляли партію Поалей-Ціон). Для росіян і поляків аналогічних державних органів створено так і не було. Мотивувалося це тим, що за єврейською меншиною не стояла жодна іноземна держава, в той час як росіяни і поляки орієнтувалися на вже існуючі сусідні держави-метрополії. Вони не тільки не бажали співпрацювати в напрямі розбудови української державності, а й нерідко активно боролися проти неї, підтримуючи, відповідно, агресію проти УНР російських більшовиків чи білогвардійців або ж польських загартників.

Під впливом зовнішньополітичних поразок Головний отаман військ УНР і голова Директорії С.Петлюра від серпня 1919 р. зробив спробу порозумітися з керівництвом Польщі. В особистому листі до Ю.Пілуцького він обґрунтував ідею необхідності спільної боротьби УНР та Польщі проти більшовизму. Фактично Директорія відступила від свого попереднього курсу і запропонувала польській спільноті України взяти найактивнішу участь у боротьбі за самостійну Україну, гарантуючи при цьому задо-

волення її національних потреб. Члени уряду УНР демонстрували уважне ставлення до думок місцевих польських організацій. Так, 26 серпня 1919 р. у Могильові-Подільському міністр праці УНР О.Безпалко під час зустрічі із представниками профспілок, серед яких були і поляки, висловився на користь розширення принципів демократії та національної автономії.

25 квітня 1920 р. розпочався спільний виступ польської та української армій проти більшовиків. Спочатку цей похід був успішним. Українські поляки сподівалися, що польська влада пануватиме тут назавжди. Щоправда, наказ головного командування польських військ від 27 травня 1920 р. розвіяв їхні ілюзії щодо приєднання Волині та Київщини до Польщі. Про ставлення польського населення до ідеї українського державотворення секція дефензиви (контррозвідки) в Україні доповідала, що на початку червня 1920 р. польська інтелігенція не вірила в реальність самостійного існування України, оскільки не була впевнена в можливості створення ефективної української адміністрації та боєздатної армії. Наступні події показали, що С.Петлюра та Ю.Пілуцький не змогли переконати в доцільності міждержавного союзу своїх співвітчизників і спільна українсько-польська акція не перетворилася на консолідуючий фактор ні в Україні, ні в Польщі. Вороже поставились до польських військових і більшість українських селян Правобережжя. Очікуваного масового антибільшовицького повстання не відбулось.

Більшовики визнали момент слушним, щоб вдатися до активного відновлення в Україні радянської влади. Цьому сприяла й поразка Німеччини в Першій світовій війні, що дало можливість офіційно оголосити про розірвання Берестейської мирної угоди і висунути претензії на українські землі. За допомогою низки повстанських загонів радянські війська в середині лютого 1919 р. увійшли до Києва. Згодом Червона армія перейшла в контрнаступ і до липня 1920 р. зайняла майже всю Правобережну Україну.

Новий уряд був цілковито російського забарвлення. Російською була адміністрація, політика (особливо на селі). Відверта русифікація разом з політикою комунізації на селі спричинила хвилю селянських повстань. З Дону наступала добровольча армія, на Пра-

вобережжі розгорнула воєнні дії армія УНР. За таких обставин радянський уряд залишив Київ. У серпні 1919 р. більшовики змушені були залишити Київ. Більша частина України майже до кінця 1919 р. залишалася окупованою Добровольчою армією А.Денікіна. Почався кривавий етап боротьби за владу між трьома силами, дві з яких несли на своїх знаменах національну політику імперського зразка: одна в реставраційній версії, друга – в модифікованій інтерпретації Все-світнього Союзу Радянських Соціалістичних Республік.

Поразка національно-визвольних змагань і утвердження радянської влади в Україні започаткували новий етап у модерній історії її етнічних спільнот. Остаточно закріпившись на території України, більшовики почали шукати шляхи оволодіння думками та почуттями населення. Проаналізувавши помилки 1917-1920 рр., партія схвалила курс на коренізацію, який в Україні мав назву “українізація”. Коренізація була спрямована на вирішення питань Н.м. Таким чином, почалося відродження культури останніх. Ця політика була тимчасовою, але вона принесла більшовикам вагомий політичний дивіденд.

Еміграція найбільш політично активної та освіченої частини громад етнічних меншин мала в перспективі суттєві негативні наслідки. Різко знизився їх сукупний культурний рівень, що згодом стало основою формулювання відомої радянської тези про загальну культурну відсталість Н.м. Зійшов нанівець національно-революційний рух етнічних меншин, бурхливо здійснений “на-весні народів” у 1917 р. За винятком єврейських, в Україні припинили своє існування національні партії, і етнічні меншини, таким чином, втратили можливість формулювати й відстоювати на державному рівні свої специфічні прагнення в галузі соціально-економічного, політичного і культурного життя. Унаслідок внутрішніх міграцій відсутніх змін зазнало становище селянських за складом етнічних груп, таких як: німці, болгары, греки, чехи. Зокрема, численна група німців, депортованих на початку Першої світової війни царським урядом на схід Російської імперії, лише 1918-1920 рр. повернулася у вимушено залишені оселі, що були зруйновані або перейшли до нових власників. Інтенсивні міграційні процеси відбувалися в контексті Радянсько-польської війни в

місцях компактного розселення поляків Волині. Значним був вплив біженців, переважно росіян, у селищах греків і болгар Приазов'я. Рятуючись від голоду й страхів воєнного часу, вони мешкали тут протягом всієї громадянської війни, принаймні до 1924 р., аж поки не відбувся перелом у подоланні безробіття і вони дістали змогу поповнити міське населення.

Етнополітична ситуація в Україні була непересічною і складною щодо державного регулювання. Її складність зумовлювалася не стільки вагомістю представництва меншин в етнічній структурі країни, скільки великою строкатістю ознак етнічних громад. Останні, зокрема, суттєво відрізнялися за адресою еміграції (західно- і східноєвропейські, азійські, із союзних республік) і, відповідно, причинами еміграції (в цьому сенсі окреме місце посідали політемігранти). За мовними ознаками етнічні меншини становили кілька груп, найчисленнішими серед яких були представники індоевропейської, слов'янської і тюркської сімей. Держава не могла ігнорувати наявність представників китайської, корейської сімей, а також низки народів, які не мали власної літературної мови.

Суттєві відмінності існували в галузі соціального структурування етнічних громад. Окремі групи становили колишні колоністи, містечкові євреї, декласовані елементи (цигани). Епоха воєнного комунізму вибила з-під них економічний ґрунт, знищила сталу систему господарювання і типові етнічні форми зайнятості. За ступенем урбанізації перше місце серед меншин посідали нечисленні дисперсні етнічні громади (вірмени, грузини, литовці, естонці, корейці, китайці тощо) і євреї. Найбільш урівноваженою була соціальна структура росіян, які майже порівну склалися з селян і городян. Інші численні етнічні громади були селянськими. Серед меншин, власна історія яких нерозривно була пов'язана з історією України, можна було назвати окремі групи старожитнього польського, білоруського, російського селянства. Колишніх іноземних колоністів, які на той час мешкали в Україні близько 150 років, пов'язували з новою батьківщиною заплутані, часто епізовані відносини, які перейшли в нову фазу після здійснення більшовицької аграрної революції. Значну суспільну проблему становила натуралізація новоприбулих етнічних меншин, як біженців, так і політемігрантів.

Високий рівень суспільно-політичної активності та суспільної конфліктності був характерний для єврейської громади. Соціально-економічна агонія єврейського містечка, відсутність реальних можливостей забезпечити існування сотень тисяч єврейської декласованої бідноти у сукупності з давніми традиціями політичної боротьби й організації визначили самостійність політичного думання та широкий спектр політичних партій національного характеру. Єврейська громада республіки в значних обсягах протягом непу постачала кадри як для більшовицької, так і для низки опозиційних більшовикам партій. Євсекції, створені 1918 р., починаючи з 1921 р. стали складовою Агітпропу ВКП(б) і були центром офіційної активності євреїв, виконували функцію “встановлення диктатури пролетаріату на єврейській вулиці”.

Незважаючи на вагоме представництво євреїв у лавах більшовицької партії та комсомолу, величезна частка єврейства не вважала їх дійсними представниками суспільної думки меншини. В першій половині 20-х рр. значно більшим політичним впливом на “єврейській вулиці” користувалися численні сіоністські партії та організації. На початок 20-х рр. організаційна структура сіоністського руху в межах колишньої Російської імперії мали такий вигляд: Алгемейнсїоністи (ліберальне крило сіоністського руху); “Мізрахі” (організація релігійного характеру); “Цейрей-Ціон” (організація сіоністського робітничого руху поміркованого соціалістичного спрямування); “Поалей-Ціон” (з 1923 р. ЄКРП) (близька до меншовиків сіоністська соціалістична партія); “Гашомер-Гацоїр” (юнацька організація); “Теголуц” (суспільна організація, що опікувалася соціально-економічними проблемами підготовки єврейської колонізації Палестини); “Тарбут” (культурна та просвітня організація для розвитку освіти на івриті) тощо. Всупереч більшовицькій пропаганді переважна більшість соціалістичних єврейських партій не перебувала на антирадянських позиціях. Навпаки, вони активно виступали за розбудову радянської системи і наповнення її справжнім демократичним змістом. У першій половині 20-х рр. сіоністські організації, незважаючи на переслідування уряду, оформилися у досить значну і впливову політичну силу, яка являла собою всесоюзну

організацію в підпіллі. Так, скажімо, “Теголуц” на той час розпався на ліве і праве крила, обидва з яких мали ЦК у Москві, республіканські осередки в Гомелі та Києві, а також підпорядковані їм окружні організації. Організаційна структура єврейських партій та молодіжних організацій практично не відрізнялася від ВКП(б) та ЛКСМ, які так само скликали власні конференції й з’їзди, мали ЦК і мережу місцевих осередків окружного та районного рівнів.

Значно меншу активність виявляли колишні колоністи.

Курс на політику коренізації, ухвалений на XII з’їзді ВКП(б), став організаційним механізмом упослідження державотворчого потенціалу низки Н.м. на користь більшовицької доктрини побудови соціалізму в окремо взятій країні. Конституція УСРР 1929 р. не тільки проголосила принцип рівноправності громадян незалежно від національного походження, а й закріплювала можливість створення Н.м. адміністративно-територіальних одиниць (Ст.19). Більшовицька етнополітика в УСРР спромоглася повернути національно-демократичний рух зі шляху конституювання політичної нації. Акцент національно-державного будівництва був зроблений на національно-територіальну автономію, а не на політичне самовизначення. З огляду на те, що політика коренізації в СРСР запроваджувалася в особливому правовому полі без визначення дефініцій “Н.м.”, “корінний народ”, “титульна нація” та ґрунтувалася на запереченні надання якійсь мові статусу державної, залежні від цих основоположних етнополітичних засад похідні також не набули чіткого визначення. В урядових постановах, що супроводжували адміністративно-територіальне будівництво стосовно етнічних меншин, поняття “адміністративно-територіальна одиниця з переважаною [етнічною] людністю” та “національна адміністративно-територіальна одиниця” використовувалися як синонімічні. Початок національного адміністративно-територіального будівництва в місцях розселення етнічних меншин немає сенсу відносити раніше затвердження IV Сесією Постанови ВУЦВК “Про низове районування” (19.02.1925 р.). Мовну ситуацію на Україні пропонувалося врегульовувати в напрямі збалансування представництва мов у державних і освітньо-культурних установах

відповідно до ваги етнічних груп. ВУЦВК і Раднарком УСРР ухвалили вважати українську мовою переважною для офіційних зносин з огляду на чисельну перевагу населення, яке розмовляє українською мовою. Здійснивши суцільну колективізацію, економічно та політично розгромивши найчисленніший виробничий клас країни, більшовицька держава надалі не “загравала” ні з ним, ні з його національними складниками. Відповідно на суспільно-політичні домагання окремих найбільш затятих противників більшовицької “радянзації” стали репресії проти етнічних громад. Ініціативи щодо жорсткішання заходів для приборкання непокірних народів надходили від союзного партійного керівництва. 9 грудня 1934 р. постанова Політбюро ЦК КП(б)У “Про німецькі райони” запропонувала роз’яснити населенню, що Радянська влада не потерпить жодних спроб антирадянської діяльності або агітації і не зупиниться перед тим, щоб відмовити в праві проживання в СРСР або вишле всіх осіб, які ставляться нелояльно до Радянської влади, у віддалені місця СРСР”. Перше масове виселення поляків (750 родин) з польського національного району відбулося в березні 1935 р. Про масові переселення поляків і німців йшлося в постановах Політбюро ЦК КП(б)У “Про переселення з прикордонної смуги 8 300 господарств у зв’язку з оборонними міркуваннями та про переселення в прикордонні райони 4 000 з кращих колгоспників Київської та Чернігівської областей” (23.01.1935 р.); “Про переселення з Мархлевського району 300 господарств” (5.09.1935 р.); “Про переселення 1 500 польських родин з прикордонних районів Вінницької області” (16.10.1935 р.). 25 листопада 1935 р. Політбюро ЦК КП(б)У ухвалило постанову “Про переселення польських і німецьких господарств з прикордонної смуги”, яка накреслила переселення 6-7 тис. господарств навесні 1936 р. за межі України. Подальше визначення долі неблагонадійних народів (поляків і німців) датується 1936 р. і пов’язане з відповідними постановами Політбюро ЦК КП(б)У (17.01.1936 р., 15.03.1936 р.) та РНК СРСР (28.04.1936 р.). Низка сфальсифікованих справ націоналістичного контрреволюційного підпілля епохи Великого терору завершила ідейний та організаційний розгром руху Н.м.

Анексія Північної Буковини та Бессарабії суттєво змінила етнонаціональну картину УСРР. Відповідно до законів “Про набуття громадянства мешканцями Західної України” та “Про надання радянського громадянства постійним мешканцям західних областей УСРР і БРСР” громадянами Української РСР стали представники української, польської, єврейської, молдавської, угорської та інших етнічних громад Румунського Королівства та II Речі Посполитої. За соціальними, загальноосвітніми та ментальними ознаками вони суттєво відрізнялися від однойменних етнічних громад “Великої України”. Завдання інтеграції населення приєднаних територій соціокультурним середовищем Радянської України вирішувалося поетапно завдяки системі загальнодержавних заходів, ефективність яких була апробована більшовицьким проводом над власним населенням впродовж 20-30-х рр. Упродовж осені 1939 – літа 1940 рр. була одержавлена й реорганізована система освіти, поряд з навчанням рідною мовою вводиться обов’язкове вивчення української та російської мови. В 1939/40 навчальному році були створені 922 польські, 132 єврейські, 63 російські, 40 чеських, 9 німецьких, 30 змішаних шкіл. Пріоритетне право здобувати освіту визначалося за соціальною ознакою, що внаслідок скасування відсоткової норми щодо вступу євреїв до вищих навчальних закладів було особливо позитивним для єврейської бідноти. На приєднаних територіях було налагоджено випуск періодичної преси та літератури мовами Н.м., у Львівській та Акерманській областях створено польський, єврейський, болгарський і російський драматичний театри, польський відділ в українській консерваторії і музичному училищі. Іншим аспектом радянзації новоприєднаних територій стали репресії. Так, зокрема, у віддалені райони СРСР була вислана значна частина біженців з окупованих Німеччиною польських земель: загальною на серпень 1941 р. депортовані як біженці 8 567 поляків, 64 533 євреїв, 1 835 німців, 20 802 представники інших етнічних громад. Відповідно до таємної директиви наркома внутрішніх справ СРСР Л.Берії (15.09.1939 р.) в лютому 1940 р. були депортовані осадники (колишні військовослужбовці польської армії, що отримали землю як колоністи) та службовці лісової охорони (разом: 109 233 поля-

ки, 119 тис. німців, 1 396 осіб інших національностей). Навесні 1940 р. РНК УРСР та ЦК КП(б)У ухвалили постанову, згідно з якою з 800-метрової прикордонної смуги мали депортувати мешканців 157 населених пунктів (загалом понад 80 тис. осіб, яких розселили у маєтках депортованих осадників). Під акцію підпали й поляки, які не мали до них жодного стосунку: восени і взимку 1939 р. були етаповані колишні державні службовці, учасники громадських організацій та політичних партій, поміщики та землевласники. З дозволу ЦК ВКП(б) в березні 1940 р. були розстріляні майже 4 тис. польських військовополонених Старобельського табору (Харківська обл.), пізніше на підставі телеграми Л.Берії від 25 червня 1941 р. знищувалися політичні в'язні та особи, що перебували під слідством і утримувалися в тюрмах західноукраїнських міст. Уявлення союзного керівництва про майбутнє новоприєднаних територій зазнало відчужних змін, що диктувалися внутрішніми та зовнішніми політичними чинниками. Так, ще до анексії західноукраїнських земель ЦК ВКП(б) плекав плани створення з Люблінського та частини Варшавського воєводств Польської РСР. За її входження до складу СРСР мали "проголосувати" Польські Народні Збори. Пізніші двосторонні німецько-радянські домовленості зробили цю ідею нежиттєздатною. Досить швидко були ліквідовані всі політичні партії та громадські організації, альтернативні профспілки ("Прогрес-спілки", "Брясла", "Ільхи"), національні кооперативи. Тільки у Львівській області напередодні приєднання існувало 565 клубів і товариств етнічних громад, 1 392 бібліотеки, а в грудні залишилися 282 сільських і робітничих клуби. Наприкінці березня 1941 р. на Тернопільщині був ліквідований єврейський пересувний театр, який не отримав затвердження РНК УРСР. Львівське польське наукове товариство "Осолінеум" було ліквідоване, а на основі його фондів був створений філіал бібліотеки АН УРСР. Націоналізація промислових підприємств, землі та національних банків вибила економічне підґрунтя з-під етнічних громад, і вони залишилися безпорадними перед радянською державною машиною. Найбільших утисків зазнало польське населення. Зловживання щодо нього опосередковано визнані в трьох постановках ЦК КП(б)У (6 та 28.09, 2.11.1940 р.), у яких

ідеться про відмови у прийнятті на роботу трудящих польської національності, колишніх польських та румунських комуністів, заборони у використанні польської мови та вимоги замінити її українською, самовільні захоплення квартир поляків, відсутність реагування міліції та органів влади на обмеження прав поляків. Масові репресії проти польської громади були припинені нацистською навалою. Угода між урядами СРСР та польським урядом в екзилі розпочала новий етап у відносинах радянської влади та польської громади: полякам було повернуто польське громадянство, оголошена амністія і вже як іноземці вони отримали можливість вступати до створюваних в СРСР польських військових частин задля спільної боротьби з нацистською Німеччиною.

Кардинально змінилося становище німецької меншини, запідозреної в лояльному ставленні до окупаційних військ. Постанова політбюро ЦК ВКП(б) від 31 серпня 1941 р. "Про німців, які проживають на території УРСР" стала початком примусової трудової мобілізації німців призовного віку та їх депортації вглиб СРСР. Після завершення Другої світової війни внаслідок приєднання Закарпатської України суттєво зросла чисельність угорської та румунської громад. Стратегія радянської меншини залишилася старою – вона нормувалася постановою ЦК КП(б)У "Про відбудову та розвиток культурно-освітніх установ, покращення медичної допомоги та соціального забезпечення населення в західних областях УРСР" (8.03.1945 р.). Розширення шкільної мережі, переведення її на національні мови викладання, розширення доступу до освіти для незаможних категорій населення були безпрограшним козирем радянської влади в забезпеченні лояльності новоприєднаних територій. Перші повоєнні роки відрізнялися певною лібералізацією освітньо-культурної справи в середовищі Н.м.: у Львові діяли польський та єврейський драматичний театри, єврейська бібліотека, Кабінет сходознавства АН УРСР (спеціалізувався на дослідження в галузі іудаїки), у Чернівцях – єврейський драматичний театр. Восени 1947 р. був створений Мукачівський російський драматичний театр. Національними мовами видавалися львівська газета "Червоний стандарт" (польською мовою), "Львовская правда" (російською), чернівецька "Радянська

Буковина” (пізніше – “Буковинська правда” – румунською та молдавською мовами). Наприкінці 1947 р. ЦК КП(б)У дозволив видання єврейського літературно-художнього альманаху в Києві.

Мережа шкіл з національною мовою викладання в Західній Україні була розгалуженою, розширювалася з кожним роком і в цілому забезпечувала потреби Н.м. Влітку 1947 р. при Чернівецькому педагогічному училищі відкрили відділення підготовки вчителів для шкіл з молдавською мовою навчання. Іншим аспектом перегляду професорсько-викладацького складу вишів Західної України стало переважання в ньому етнічних росіян, які були відрядженні сюди з інших регіонів України. У вересні 1949 р. серед львівських викладачів ВНЗ 455 становили росіяни, 30 – поляки, 136 – євреї, 90 – громадяни інших національностей. З другого півріччя 1945/46 навчального року в других класах українських шкіл розпочалося вивчення російської мови, надалі поступово збільшувалася частка початкових і середніх шкіл з російською мовою викладання.

Упродовж 1944-1946 рр. були ліквідовані підпільні угорські осередки, розпущені угорські політичні партії. Репресій зазнала й польська громада, вони скеровувалися передовсім проти членів “Львівської окружної делегатури”, підрозділів Армії Крайової, Стронництва народного, партії націонал-демократів, Конвенту організації незалежних та польського священства.

Складовою частиною приведення етнічного складу приєднаних територій у відповідність із стратегічними міркуваннями Кремля стали так звані “добровільні” переселення Н.м. У 1944 р. згідно з Угодою між урядом УРСР та ПКНВ “Про евакуацію українського населення з території Польщі і польських громадян з території УРСР” (9.09.1944), Угодою між СРСР та Чехословацькою республікою “Про Закарпатську Україну” (29.06.1945) та низкою додаткових актів відбувся обмін населенням між УРСР, Польщею та Чехословаччиною. Із західноукраїнських областей було репатрійовано понад 796 тис. поляків, 30 тис. євреїв, 12 тис. громадян інших національностей. До липня 1947 р. звідси виїхало понад 33 тис. чехів і словаків. 25 березня 1957 р. уряди СРСР та ПНР підписали Угоду про “Про строки і порядок дальшої репатріації з СРСР осіб польської національ-

ності”, яка свідчила про послідовність кремлівської політики досягнення етнічної гомогенності прикордонних територій як стратегічного напрямку внутрішньої та зовнішньої політики СРСР.

“Добровільне переселення” поляків докорінно змінило етнографічну карту Західної України та її етнокультурне обличчя: припинили існування польські школи, польський драматичний театр, газета “Червоний штандарт”, відповідно до угоди між УРСР та Польським комітетом національного визволення (9.09.1944 р.) Львів утратив низку історико-культурних пам’яток, низка пам’яток була демонтована як така, що не відповідає цінностям радянської культури. В 1945-1947 рр. з регіону були вислані понад 6 тис. німецьких репатріантів та понад 3 тис. фольксдойчів та членів їхніх родин.

Окреме місце посіла проблема єврейського населення та чергової хвилі побутового антисемітизму, що охопила Україну у повоєнні роки. Пов’язана вона була передусім з майновими проблемами: у зруйнованій країні катастрофічно не вистачало житла та засобів існування. Євреї, які поверталися на батьківщину з евакуації чи фронту, виявилися сам на сам зі своїми побутовими проблемами та недоброзичливим населенням. Кульмінацією антисемітських настроїв став єврейський погром 4 вересня 1945 р. в Києві, в якому постраждали близько 100 євреїв, 5 з яких померли. Для запобігання можливим ускладненням влада запровадила охорону синагоги, єврейського театру та ринку.

Лист групи місцевих комуністів до ЦК ВКП(б), НКВС СРСР та газети “Правда” (16.10.1945) засвідчив факти звільнення євреїв з партійних та радянських органів, обмеження прийому на роботу та до вищих навчальних закладів, безпідставної заборони проживання в Києві, відсутності реагування державних органів на антисемітизм населення. Погіршення становища єврейської Н.м. відбулося після проголошення держави Ізраїль і розгортання загальносоюзної кампанії боротьби з “космополітами”. Побутовий антисемітизм набув ознак державної політики після ліквідації (1948) Єврейського антифашистського комітету. Антиєврейські репресії тривали до квітня 1952 р., під час яких на теренах України була розкрита низка міфічних сіоністських підпільних організацій. На межі 40-50-х рр. у республіці були

закриті всі єврейські навчальні, наукові та культурні заклади. Початок 1953 р. ознаменувався викривальною агітаційно-пропагандистською кампанією в контексті так званої “справи лікарів”: громадяни відмовлялися отримувати допомогу від лікарів-євреїв, на ринку євреям не продавали м’яса, набували поширення конфлікти в трудових колективах, у Львові мали місце виселення за національною ознакою, звільнення з роботи. Лібералізація національної політики Кремля пов’язана з розвінчуванням культу особи, який і надалі поєднувався з кричущими порушеннями прав Н.м. та особи. Частково та непослідовно відбувалася реабілітація репресованих Н.м. Зокрема, 13 серпня 1954 р. РМ СРСР ухвалила постанову “Про зняття обмежень по спецпоселенню з колишніх куркулів, з німців, які були взяті на облік за місцем проживання, і з німців, мобілізованих в період Великої Вітчизняної війни для праці в промисловості, які виселенню не підлягали”. 22 листопада 1955 р. Військова Колегія Верховного Суду СРСР скасувала вирок у кримінальній справі “Єврейського антифашистського комітету”. 13 грудня 1955 р. ПВР СРСР ухвалила Указ “Про зняття обмежень у правовому положенні німців і членів їхніх сімей, які знаходяться на спец. поселенні”. В серпні 1956 р. ЦК КПРС та ЦК КПУ відновили партійний стаж колишнім членам Комуністичної партії Польщі, розпущеної 1938 р. Упродовж другої половини 50-х рр. були реабілітовані сотні тисяч громадян, які постраждали від репресій за національною ознакою.

У 1954 р. Кримський обком КПУ в категоричній формі висловився проти повернення греків, вірмен та болгар, виселених звідси в 1944 р. Бажання обкому було враховано в постанові РМ СРСР “Про розселення громадян, які раніше проживали в Кримській області” (15.12.1956), що позбавила німців, греків, болгар та вірмен права проживати в Криму. Пізніше до переліку місцевостей, у яких заборонялося мешкати німцям, була додана Запорізька область. Зняття обмежень щодо вибору місць проживання стосовно Н.м. були скасовані Указом ПВР СРСР “Про зняття обмежень у виборі місця проживання, передбачених в минулому для окремих категорій громадян” (3.11.1972), саме тоді німцям повернули право оселятися в Україні.

Програма партії, прийнята XII з’їздом КПРС (1962), проголосила перспективу “зближення націй”, підготовку умов для подолання національних відмінностей та формування спільних рис у всіх сферах матеріального і духовного життя. Поряд з існуванням мережі навчальних закладів (у 1958/59 навчальному році в УРСР діяли 301 російсько-українська, 261 молдавська, угорська, польська школи), але водночас можливості Н.м. щодо культурного спілкування з країнами виходу, навіть тими, що належали до соціалістичного табору, були вкрай обмеженими. Декларуючи рівноправність мов народів СРСР, союзний уряд дедалі більш настійливо підкреслював важливість і переваги російської мови як мови міжнародного спілкування. Реальні проблеми етнокультурного життя українців та Н.м. республіки відобразила відома праця І.Дзюби “Інтернаціоналізм чи русифікація?” (1971). Масштабний наступ на сферу використання національних мов відбувся в контексті запровадження постанови ЦК КПРС та РМ СРСР “Про додаткові заходи щодо поліпшення вивчення російської мови в загальноосвітніх школах та інших навчальних закладах союзних республік” (26.05.1983).

Яскравим відображенням проблем у сфері міжнародних відносин стало зростання антисемітизму. Дійшло до того, що в середині 60-х рр. в Одесі, в якій проживало 150 тис. євреїв, не було жодної єврейської школи, а в складі навчальних закладів вони становили лише 3-5%. Після розірвання дипломатичних відносин між СРСР та Ізраїлем з початком арабо-ізраїльської війни в СРСР розгорнулася антисемітська кампанія, водночас були запроваджені обмеження виїзду за кордон. Початок 70-х рр. став часом зростання дисидентського руху в середовищі Н.м. У другій половині 70-х рр. еміграція євреїв набула масового характеру.

Уперше за багато років термін “Н.м.” був вжитий у постанові ЦК КПРС від 19 лютого 1981 р. “Про 60-річчя створення СРСР”, щоправда, в контексті їх гноблення в капіталістичних країнах. У доповіді Ю.Андропова з нагоди ювілею (21.12.1982) йшлося про те, що мільйони німців, поляків, курдів, представників інших національностей є повноправними радянськими громадянами. Вдосконалення розвинутого соціалізму пов’язувалося з науково обґрунтованою національ-

ною політикою, врахуванням національних інтересів, представництва Н.м. у радянських і партійних структурах.

Новий етап в історії Н.м. розпочався з проголошення перебудови. Союзне керівництво пішло на вимушені поступки національним рухам, що ширилися в низці союзних республік і були спровоковані прорахунками національної політики попередніх десятиліть, намаганнями в неприродний спосіб прискорити процеси етнічного розчинення. Намагаючись взяти їх під свій контроль, 18 квітня 1988 р. ВР УРСР проголосувала за обрання Комісії з питань патріотичного та інтернаціонального виховання і міжнаціональних відносин на чолі з Л.Кравчуком. Після виборів до ВР УРСР у 1990 р. вона перетворилася на комісію ВР УРСР з питань державного суверенітету, міжреспубліканських і міжнаціональних відносин (яку очолював М.Шульга). Виголошувалися думки про наділення її повноваженнями щодо прийняття рішень про створення національних адміністративних одиниць, сприяння державним органам і контроль за їх діяльністю щодо дотримання прав Н.м.

27 березня 1990 р. ВР СРСР ухвалила Закон “Про утворення Державного комітету СРСР з національних питань”, а через два дні відповідна ухвала передбачила створення Державного комітету УРСР у справах національностей. З невідомих причин Указ ПВР УРСР залишився невиконаним, а замість згаданого комітету 9 липня 1991 р. був створений Комітет у справах національностей при Кабінеті Міністрів України.

Одним з найбільш серйозних наслідків радянської національної політики стало надзвичайне звуження сфери використання мов Н.м., практична відсутність освіти національними мовами. Одним з перших 26-27 жовтня 1989 р. ВР УРСР обговорила законопроект “Про мови в УРСР”, який гарантував використання мов Н.м. поряд з українською. Програма регулювання національного питання в республіці передбачала запровадження досвіду 20-30-х рр., створення двопалатної ВР УРСР (палат республіки і національностей), утворення національних районів і рад. Виступаючи на 12-й сесії ВР СРСР 29 листопада 1988 р., М.Горбачов запропонував урядам республік і областей розглянути можливість створення національних адміністративно-територіальних одиниць,

тим більше, що такі бажання висловлювала низка Н.м. Платформа КПРС “Національна політика партії в сучасних умовах” (1989) передбачала можливість створення адміністративно-територіальних одиниць Н.м. за згодою ВР союзних республік і обласних рад, а також законодавче забезпечення права Н.м. і громад на самоуправління. Декларація про державний суверенітет 16 липня 1990 р. також декларувала можливість створення національно-адміністративних одиниць.

1987 р. став часом створення перших національних товариств при львівському обласному відділі Українського фонду культури. XIX Всесоюзна конференція КПРС заохочувала створення національних культурних центрів, товариств, земляцтв тощо для оновлення соціалістичного ладу. На межі 80-90-х рр. створення громадських організацій Н.м. набуло масового характеру. На початку 1991 р. в Україні діяли вже 87 національно-культурних товариств, з них 22 єврейських, 8 російських і польських, 6 болгарських, 5 вірменських, 4 грецьких, 3 німецьких, по 2 караїмських і молдавських.

На початку 1989 р. в республіці працювало 4,6 тис. російських шкіл, 11 молдавських, 50 угорських, 2 польських. В цих умовах товариства Н.м. вважали створення осередків освіти національними мовами передумовою відродження власних громад. Були створені 138 факультативних груп, розпочався випуск 11 газет угорською і молдавською мовами, болгарських сторінок у п’яти газетах Одеської області. На лютий 1991 р. в деяких областях відновилася діяльність національних професійних та самодіяльних театральних концертних організацій і колективів, газет, етнорелігійних громад. У травні 1990 р. відбувся перший конгрес поляків УРСР, у травні 1991 р. – перший з’їзд болгар СРСР. Утім, діяльність організацій Н.м. відбувалася самотужки на принципах самоокупності, без дійсної зацікавленої підтримки держави. Намагаючись скерувати національні рухи в регульоване русло, надати їм організованого характеру і нейтралізувати вплив антипартійних рухів, уряд УРСР створив Раду національних товариств на чолі з І.Левітасом (статут ухвалений постановою РМ УРСР від 2 серпня 1990 р.). Вона позиціонувалася як єдиний громадський представник Н.м. з правом заснування та реєстрації національних товариств. Позиція ЦК КПУ щодо Н.м. за-

лишалася суто декларативною, відзначаючи безліч проблем у сфері міжнаціональних відносин. Зростаюча етнічна пістрявість республіки тільки поглиблювала їх: у 1989 р. в УРСР мешкало 11 355 582 росіянина, 484 326 євреїв, 440 045 білорусів, 324 525 молдаван, 233 800 болгар, 219 179 поляків, 163 111 угорців, 134 825 румун, 98 594 греки, 86 875 татар, 54 200 вірмен, 47 917 ромів, 37 849 німців та ін.

Проголошення незалежності України стало поворотним пунктом у модерній історії Н.м. Як і в 1917-1918 рр., врегулювання відносин між титульною нацією та Н.м. мало стратегічне значення для розбудови та життєздатності української державності. В зверненні 28 серпня 1991 р. ВР України запевнила “що проголошення незалежності України ніякою мірою не призведе до порушення прав людей будь-яких національностей”. 1 листопада 1991 р. була затверджена Декларація прав національностей України, яка проголосила можливість створення національних адміністративно-територіальних одиниць, використання мов Н.м. нарівні з державною, росіянам гарантувалося вільне користування рідною мовою.

Орієнтири державної політики України в національному питанні визначалися на першому Всеукраїнському міжнаціональному конгресі (16-17.11.1991), який висловився за незалежність української державності. 25 червня 1992 р. ВР України ухвалила Закон “Про національні меншини в Україні”, який не лише враховував специфіку етнонаціонального розвитку України, а й міжнародний досвід урегулювання міжнаціональних відносин. Відповідно до міжнародного права було сформульовано визначення терміна “Н.м.”, при цьому наголос робився на забезпеченні не тільки індивідуальних, а й колективних прав Н.м., окремо обумовлювалася можливість створення національних районів, селищ і сіл за зразком 20-30-х рр. Ухвалення закону мало принципове значення для перспектив розвитку держави, оскільки був задекларований принциповий підхід по побудови поліетнічного демократичного правового суспільства. Основою його проголошувалися обопільні взаємні зобов’язання держави та Н.м. Права Н.м. були зафіксовані в Конституції України 1996 р. Принциповим стало введення в практику державотворення дефініцій понять “український

народ” (“громадяни усіх національностей”), “українська нація” (“увесь український народ”), “Н.м.”, “корінні народи”. В Україні ратифіковані міжнародні правові документи, що регулюють становище Н.м. в поліетнічних суспільствах: Європейська конвенція про захист прав людини (17.07.1997), Рамкова конвенція Ради Європи про захист Н.м. (9.12.1999).

25 травня 1994 р. при ВРУ створена постійна комісія, 5 травня 1997 р. (згідно з положеннями Конституції України 1996 р.) перетворена на комітет ВРУ з питань прав людини, Н.м., міжнаціональних відносин (підкомісії з питань депортованих народів, Н.м. та жертв політичних репресій). Указом Президента України від 26 квітня 1993 р. створене Міністерство України у справах національностей та міграції, ліквідоване відповідно до Указу Президента від 15 грудня 1999 р. Натомість у складі Міністерства юстиції створений департамент у справах національностей та міграції, Міністерству юстиції були передані функції реалізації державної політики з питань міжнаціональних відносин, а в серпні 2000 р. в його складі створено Державний департамент у справах національностей та міграції. Внаслідок чергової реорганізації 13 вересня 2001 р. останній перетворено на Державний комітет України у справах національностей та міграції.

У травні 1996 р. при Міністерстві України у справах національностей та міграції була створена Рада представників громадських об’єднань національних меншин (яка уявлялася як дорадчий орган). З 19 квітня 2000 р. при Президентові України діє Рада представників громадських об’єднань Н.м., яка має сприяти підвищенню ролі громадських організацій Н.м. у розробці державної політики та розбудові української державності. Рішення Ради мають рекомендаційний характер, робота її забезпечується Міністерством юстиції.

Законодавство України в галузі міжнаціональних відносин перебуває на стадії становлення, так само як дискусійними залишаються концепція національної політики, терміни “Н.м.”, “корінний народ”, “українська нація”, “український народ”. В основу сучасної концепції покладений інститут конституційного права – громадянство, що не тільки врегульовує відносини особи з державою, а й визначається як невід’ємне право особи.

Конституція України та Закон 1992 р. гарантують вільний розвиток, використання мов Н.м., а також надає можливість використання їхніх мов поряд з українською в роботі державних органів, громадських об'єднань, підприємств, установ і організацій у місцях компактного проживання.

Динаміка політизації Н.м. упродовж років незалежності позитивна: в 1993 р. існувало 186 національно-культурних товариств, 1995 р. – 260, 1999 р. – 460. З них на початок 2000 р. 26 мали статус всеукраїнських (зокрема Спілка поляків, Федерація польських організацій, Асоціація болгарських національно-культурних товариств і організацій, товариство німців “Відергебурт”, Демократична спілка угорців, Федерація грецьких товариств, Асоціація національно-культурних об'єднань, Єврейська конфедерація, Союз єврейських громадських організацій “Об'єднана єврейська община”, Національно-культурна молдавська асоціація, Асоціація ромів, Асоціація корейців, Міжнародний форум, Русское движение, Російська община тощо).

Відзначаючи позитивні явища в сучасному житті етносів України, слід зауважити, що більшість нормативних актів незалежної України стосовно сприяння національному відродженню Н.м. на принципах національно-культурної автономії залишаються формальними. Так, обраний на I з'їзді німців у 1996 р. вищий представницький орган “Фольксрат” не був зареєстрований Міністерством юстиції, як зазначалося, через окремі статутні положення та невизначеність функцій. Не мала продовження затверджена КМУ 3 червня 1994 р. “Державна програма відродження і розвитку освіти Н.м. на 1994-2000 рр.”, яка передбачала розробку концепції освіти Н.м. як складову загальної концепції етнополітичної держави.

Дійсне існування національно-культурної автономії (права Н.м. управляти внутрішніми справами у різних сферах) вимагає не тільки вдосконалення системи організаційно-правових форм врегулювання взаємин держави та колективних прагнень Н.м. (зокрема, ухвалення Закону України “Про національно-культурну автономію”, проект якого розроблений в 1999 р., його узгодження з конституцією та міжнародною правовою практикою), а й політичного “дорослішання” самих Н.м. Відповідно до документів

ООН і ЮНЕСКО національна держава – це така держава, в якій титульний народ становить 67% населення. Сучасна етнополітична структура України стрімко ускладнюється: згідно з даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р. тут проживають представники 134 етнічних груп, з яких 22,2% становлять групу Н.м. Конституювалися як Н.м., тобто утворили свої національно-громадські організації на загальноукраїнському рівні, тільки 39 етнічних груп, які виявляють активну громадянську політику. Україна взяла на себе зобов'язання перед несправедливо репресованими народами, зокрема над депортованими в 1941 р. німцями (в січні 1992 р. Президент України дав принципову згоду німецькому товариству “Відродження” на реалізацію програми переселення депортованих німців), у 1944 р. – болгарами, вірменами, греками і німцями Криму. Відповідно до Декларації “Про визнання незаконними та злочинними репресивних актів проти народів, що зазнали насильницького переселення, та забезпечення їх прав” Кримський облвиконком ухвалив рішення про виділення 8 400 земельних ділянок для кримських татар. З цього часу розпочався погано контрольований процес повернення на історичну батьківщину десятків тисяч представників громади, причому від початку йшлося про повернення не окремих соціальних груп, а цілого народу. На 1 січня 1998 р. до АРК на постійне місце проживання було переселено 262,8 тис. нащадків депортованих у 1944 р. народів. З них прописано, за даними ГУ МВС України, 259 тис. кримських татар, а також 3,8 тис. вірмен, болгар, греків та німців. Повернення кримськотатарського народу триває, питома частка його в складі населення АР Крим становить 12,1% і зростає порівняно з 1989 р. в 6,4 раза. За межами України залишається 220-250 тис. потенційних репатріантів. З'явився термін “сезонні татари”, які з'являються в Криму на час будівельного сезону і є громадянами інших країн. Близько 127 тис. кримських татар Криму не мають українського громадянства, залишаючись громадянами Узбекистану, Таджикистану, РФ. Відсутність громадянства перешкоджає натуралізації репатріантів в Україні, що на фоні низки побутових проблем стає підосовною наростання соціальних конфліктів, які набувають етнічного забарвлення. З 117 тис.

дієздатних кримських татар мають роботу 74,5 тис. (63,5%), тоді як в Узбекистані вони становили висококваліфіковану робочу силу. На сьогодні реальною залишається проблема неконвергентного розвитку кримської та кримськотатарської спільнот. У межах системи національного самоуправління поступово формуються елементи кримськотатарської державності. Створена специфічна управлінська вертикаль (Меджліс – районні меджліси – сільські меджліси), яка забезпечує високий рівень політичної мобільності громади та її спроможність виборювати у місцевих властей значні (навіть необґрунтовані) поступки і переваги.

Доволі складною залишається проблема інтеграції в українське суспільство 47,6 тис. ромів. На сучасному етапі в Україні стрімко зростає чисельність етнічних громад за рахунок міграції. Щорічно до України повертається близько 250-300 нащадків депортованих Н.м. Загалом, за даними Держкомнацу, на теренах СНД налічується близько 40 тис. вірмен, болгар, греків та німців, які бажають повернутися до Криму. Згідно з переписом 2001 р., порівняно з 1989 р. вдвічі зросла кількість вірмен (100 тис.), на 20% – азербайджанців (45 тис.), на 50% – корейців (13 тис.), шестеро – арабів (6,5 тис.), а також суттєво збільшилися громади в'єтнамців, пакистанців, вихідців з країн Південно-Східної Азії. За різними джерелами, в Україні перебувають від 100 тис. до 6 млн нелегальних мігрантів (здебільшого вихідці з Азії та Африки), в низці регіонів формуються організовані китайська, в'єтнамська, індійська громади. Попри урядові заяви про традиційно високий рівень толерантності у сфері міжнаціональних відносин, країною ширяться націоналістичні неформальні рухи, засоби масової інформації попереджають про небезпеку зростання расизму.

Уряд, Президент та Верховна Рада України останнім часом демонструють відчутне зменшення уваги до сфери міжнаціональних відносин, що йде не на користь процесам сучасного державотворення. Виклики, що формуються в контексті процесів всесвітньої глобалізації, фінансової та економічної криз, збільшують ризик стагнації процесів політичної мобілізації Н.м., перетворення України на країну-транзитера мігрантів та визрівання на цій підоснові конфліктів, що матимуть виразне соціально-економічне та ет-

нічне забарвлення. Це вимагає з огляду на сучасну ситуацію доопрацювання етнонаціональної політики держави. Зокрема, мають бути чіткіше визначені її основоположні поняття: “корінний народ”, “Н.м.”. Згідно із Законом України “Про національні меншини в Україні” (25.06.1992 р.) до Н.м. відносять групи громадян України, які не є українцями за національністю, виявляють почуття національного самоусвідомлення та спільності між собою. У визначення, таким чином, не закладені будь-які якісні, кількісні вимоги, які б були орієнтиром для розмежування Н.м. та етнічних меншин, не зазначені правові шляхи політизації етнічних меншин та їх оформлення в Н.м. Порівняно з правовою базою часів УНР та Гетьманату не виписана процедура конституювання Н.м. та забезпечення їхніх особливих інтересів в органах державної влади та управління.

Літ.: Винниченко В. Відродження нації (Історія української революції. Марець 1917 р. – грудень 1919 р.) / В. Винниченко. – К. : [б. в.], 1990. – Ч. III; Дорошенко Д. Історія України. 1917-1923. – Т. 1. Доба Центральної Ради / Д. Дорошенко. – Нью-Йорк : [б. в.], 1954; Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. – К. : [б. в.], 1978. – Т. 1. 1898-1917; Рябошапка Л. Правове становище національних меншин в Україні (1917-2000) : монографія / Л. Рябошапка. – Львів : Видавн. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2001; Петлюра Симон. Вибрані твори та документи / Симон Петлюра. – К. : [б. в.], 1994; Якубова Л. Д. Етнічні меншості УСРР у першій половині 20-х рр. XX ст. / Л. Д. Якубова. – К. : [б. в.], Ін-т історії України НАН України, 2002; Якубова Л. Етнічні меншини в суспільно-політичному та культурному житті УСРР / Л. Якубова. – К. : [б. в.], 2006; Якубова Л. Соціально-економічне становище етнічних меншин в УСРР (20-ті – початок 30-х років XX ст.) / Л. Якубова. – К. : [б. в.], 2004.

Якубова Л.Д.

НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНІ ЗМАННЯ 1917-1920 РР. Звістка про початок Лютневої революції досить швидко дійшла до України. 4 березня 1917 р. була утворена Центральна Рада. Головою обрано М.Грушевського, заступниками: Ф.Крижанівського та Д.Дорошенка. 10 червня 1917 р. Центральна Рада видала Перший Універсал, у якому назвала себе “вибраним органом” українського народу, наголошуючи на своїй тимчасовості, яка мала тривати до Установчих зборів. Діяльність Центральної Ради

регламентував “наказ” самої Ради від 23 квітня 1917 р., згідно з яким робота Центральної Ради проводилася через Загальні збори (визначали напрями і характер всієї роботи) та Комітет Ради (поточна робота). 3 липня 1917 р. Комітет Ради трансформувалася у Малу Раду.

15 червня 1917 р. Центральна Рада утворила уряд – Генеральний секретаріат, який очолював В. Винниченко. Незважаючи на розмежування функцій, траплялося, що Центральна Рада займалася справами, належними Генеральному Секретаріатові, тобто виконавчій гілці влади.

Значну увагу Центральна Рада приділяла системі місцевого самоврядування. У Першому Універсалі вказувалося на потребу українізації існуючого місцевого самоврядування та підпорядкування його Центральній Раді. Поряд з органами місцевого самоврядування, більшість з яких залишилися від царської Росії, діяли губернські та повітові комісари Центральної Ради та органи революційної демократії, про яких йшлося у Третньому Універсалі (7.11.1917).

Згідно із ст. 5 Конституції УНР від 29 квітня 1918 р. систему місцевого самоврядування становили: землі, волості й громади. У ст. 26 згаданої Конституції наголошувалося, що міністри не мають втручатися у місцеві справи безпосередньо, а лише контролювати їх. Недостатню увагу Центральна Рада приділяла військовому будівництву. 12 листопада 1917 р. було утворене Генеральне Секретарство військових справ, яке очолював С. Петлюра. У грудні 1917 р. прийнято Закон “Про відстрочку призова на військову службу” та Закон “Про утворення комітету по демобілізації армії”. Це призвело до того, що вже 26 січня 1918 р. більшовики М. Муравйова захопили Київ і вчинили там погром. Коли в березні 1918 р. Центральна Рада повернулася до Києва, то почала робити кроки до створення регулярної армії. Передбачалося створити армію на основі територіального набору, але впровадити це в життя Центральна Рада не встигла.

До жовтневого перевороту в Україні діяло законодавство царської Росії і Центральна Рада лише намагалася внести сюди “українську специфіку”. У грудні 1917 р. утворено Генеральний суд, що складався з трьох департаментів: цивільного, карного і адміністративного. У березні 1918 р. була зроблена спроба реформувати всю судову систему

відповідно до нового адміністративно-територіального поділу УНР (на 32 землі), але тогочасні важкі обставини не дали змоги втілити в життя ці наміри.

Неспроможність Центральної Ради виконувати взяті на себе зобов’язання щодо Німеччини та її союзників за Брестським договором призвело до того, що німці вирішили зробити ставку на П. Скоропадського і сприяли перевороту, що відбувся 29 квітня 1918 р. Прихід до влади нащадка гетьмана Івана Скоропадського не означав, що утверджувалася абсолютна монархія. Так, у заяві Ради Міністрів від 10 травня 1918 р. вказувалося, що “Гетьман не думає стати самодержцем. Назва “гетьман” – це втілення в історичній національно-українській формі ідеї незалежної і вільної України”. До виборів парламенту (Сейму) П. Скоропадський перебрав на себе не лише виконавчу, але й законодавчу владу. Закони набули чинності лише за його санкції. 29 квітня 1918 р. П. Скоропадський підписав “Закон про тимчасовий державний устрій України”, за яким на Уряд – Раду Міністрів покладалася обов’язок координації та організації центральних органів управління. Міністерства поділялися на департаменти і управління. Прийнятий закон “Про порядок призначення на державну службу” регламентував, які чиновники призначалися безпосередньо гетьманом, а які – міністрами. П. Скоропадський розпустив старі органи місцевого самоврядування і замість комісарів було призначено старост, які очолювали місцеву адміністрацію. У травні 1918 р. утворено Державну варту, яка займалася охороною громадського порядку, прикордонною охороною, паспортною системою і підпорядковувалася губернським та повітовим старостам. Кадрова проблема, яка гостро постала перед Центральною Радою, не була розв’язана і П. Скоропадським, хоча він і залучав до роботи багато старих, ще царських чиновників.

На відміну від Центральної Ради уряд Скоропадського звернув пильну увагу на військове будівництво. 24 липня 1918 р. було прийнято закон про загальний військовий обов’язок. У вересні Рада Міністрів ухвалила план організації української армії. Чисельність армії мала бути майже 300 тис. осіб. Уряд лише встиг розпочати цю роботу, оскільки зречення гетьманом влади у грудні 1918 р. не дало змоги реалізувати заплановане. 8 липня 1918 р. гетьман затвердив за-

кон про заснування Державного Сенату, що мав стати вищим органом у судових і адміністративних справах. У період перебування при владі П.Скоропадського стало більше порядку в державному управлінні, але за півроку усталити розпочате, звичайно, важко. Виведення німецьких військ з України, жорстка соціальна політика уряду Скоропадського сприяли утворенню опозиції. 14 листопада 1918 р. на засіданні Українського національного союзу була створена Директорія на чолі з В.Винниченком. Уже 18 грудня 1918 р. Директорія вступила до Києва. Її діяльність мала хаотичний, “гасловий” характер. 26 грудня 1918 р. Директорія видала Декларацію, у якій оголосила себе “верховною владою” до скликання Конгресу трудового народу, що відбувся в січні 1919 р. і ухвалив “Закон про форму влади на Україні”. Цим Законом підтверджувався статус Директорії як “верховної влади” до скликання наступної сесії Конгресу. Виконавчу владу очолювала Рада народних міністрів, яку затверджувала Директорія. Чітко розмежувати гілки влади не вдалося, оскільки вже 2 лютого 1919 р. під тиском більшовиків Директорія покинула Київ. Директорія балансувала між радянським і європейським шляхами розвитку, поки 12 серпня 1919 р. Рада народних міністрів не ухвалила Декларацію про перехід до нового стану будівництва Української держави на основі європейської моделі. У червні 1919 р. Міністерство внутрішніх справ затвердило Інструкцію “Про тимчасову організацію влади на місцях”, за якою волосний комісар призначався на посаду повітовим, а той, у свою чергу – губернським і затверджувався Міністерством внутрішніх справ, а губернський комісар призначався Міністром внутрішніх справ. Потреба сильної армії добре усвідомлювалася членами Директорії. У листопаді 1918 р. був підписаний “Наказ армії УНР”, який проголошував утворення армії, а через кілька днів була оголошена мобілізація молоді віком від 20 до 35 років. Це дало змогу зібрати 150-тисячне військо. Водночас брак фінансових і кадрових ресурсів не дав змоги добре укомплектувати цю армію. Посилення позицій більшовиків, які окупували більшу частину України, не дали змоги Директорії утвердити свою владу.

Восени 1918 р., після поразок на фронті та зростання соціальної боротьби в державі, стало очевидним, що Австро-Угорська імпе-

рія приречена. У вересні 1918 р. у Львові було сформовано Український генеральний військовий комісаріат, який очолив Д.Вітовський. 18 жовтня 1918 р. у Львові утворено Українську Національну Раду, яка стала політичним представницьким органом українського народу Галичини і Буковини. Спроба австрійців в особі генерала К.Гуйна передати владу полякам прискорила збройний виступ українців. У ніч на 1 листопада 1918 р. українці підняли повстання у Львові. 13 листопада 1918 р. було проголошено ЗУНР. На засіданні Української Національної Ради 13 листопада 1918 р. було прийнято “Основний тимчасовий закон про державну самостійність українських земель” колишньої Австро-Угорської монархії. Затвердивши цей Закон, Українська Національна Рада взяла на себе повноваження парламенту. Президентом ЗУНР обрано Є.Петрушевича, а уряд – Державний секретаріат – очолив К.Левицький. У березні 1919 р. Українська Національна Рада прийняла закон про скликання Сейму ЗУНР.

За розпорядженням Української Національної Ради старі органи влади ліквідовувалися, а замість них мали бути міські та повітові комісари. 16 листопада 1918 р. видано “Тимчасовий закон про адміністрацію ЗУНР”, у якому значне місце посідали питання організації та компетенції місцевих органів влади. Основним представником влади в повіті був повітовий комісар, якого призначав державний секретар внутрішніх справ. Бажаючи швидше дати лад у державі Українська Національна Рада прийняла низку законів: про організацію військ, про судівництво, про шкільництво, про громадянство, про земельну реформу.

Наступ польської армії генерала Й.Галлера у квітні 1919 р. призвів до падіння ЗУНРу, уряд якої не зміг втілити в життя задекларовані закони.

З часу утвердження незалежної України питання державного управління та місцевого самоврядування в роки української революції 1917-1920 рр. є постійно в полі уваги дослідників. Найбільш вагомий внесок у вивчення цих питань зробили: В.Верстюк, О.Галенко, А.Грищенко, О.Копиленко, С.Кульчицький, С.Макарчук, О.Рєєнт, В.Солдатенко, І.Хміль, О.Щусь.

Літ.: *Верстюк В.* Українська Центральна Рада / *В. Верстюк.* – К.: [б. в.], 1997. – 341 с.; *Галенко О. Й.* Перший уряд демократичної України / *О. Й. Га-*

ленко, Д. Б. Яневський. – К. : [б. в.], 1992. – 87 с.; *Дмитрієнко М. Ф.* Зміни в адміністративно-територіальному устрої України в 1919-1920 рр. / М. Ф. Дмитрієнко // УІЖ. – 2003. – № 6. – С. 68-78; *Мироненко О. М.* Правоохоронні органи Центральної Ради (березень 1917 р. – квітень 1918 р.) / О. М. Мироненко, О. П. Бенько. – К. : [б. в.], 1993. – 105 с.; *Павленко Ю.* Українська державність у 1917-1918 рр. / Ю. Павленко, Ю. Храмов. – К. : [б. в.], 1995. – 272 с.; *Симоненко Р. Г.* Нариси історії виконавчої влади в Україні 1917 – квітень 1918 / Р. Г. Симоненко. – К. : [б. в.], 2000. – 320 с.; *Тимошук О. В.* Охоронний апарат Української Держави (квітень – грудень 1918 р.) / О. В. Тимошук. – Х. : [б. в.], 2000. – 170 с.; *Павлишин О.* Організація цивільної влади ЗУНР в повітах Галичини (листопад – грудень 1918 р.) / О. Павлишин // Україна модерна. – Львів : [б. в.], 1999. – Ч. 2 / 3. – С. 132-193; *Українська революція і державність (1917-1920).* – К. : [б. в.], 1998. – 248 с. *Заяць А.Є.*

НЕМИРИЧ ЮРІЙ СТЕФАНОВИЧ (1612-1659) – державний і політичний діяч, дипломат. Походив із українського шляхетського роду. Навчався в Раківській аріанській академії (Польща), згодом – в університетах Лейдена, Базеля, Оксфорда, Кембриджа, Парижа. Після повернення став лідером українських протестантів (соціан), одним із засновників аріанської академії в Киселині на Волині. Очолював власні надвірні війська під час польсько-московської війни 1632-1634 рр. та війни зі Швецією, займав державні посади київського підкоморія, старости овруцького та кременецького. За політичні та релігійні погляди зазнавав переслідувань з боку польського уряду і змушений був емігрувати.

З початком національно-визвольної боротьби українського народу воював у складі королівських військ, у березні 1649 р. був призначений сеймиком Київського воєводства генеральним полковником і брав участь зі своєю короугою у Зборівській битві. У наступні роки підтримував А.Кисіля, брав участь у польських сеймах, у польсько-українських мирних переговорах. У 1655 р., зневірившись у налагодженні українсько-польських відносин, разом із частиною української шляхти присягнув шведському королеві Карлу X Густаву і як генерал кавалерії брав участь у воєнних діях у Польщі та Трансильванії. У 1657 р. **Н.** перейшов на сторону Богдана Хмельницького, отримав чин полковника, прийняв християнство. Проводив переговори зі Швецією, яка за Корсун-

ською угодою в жовтні 1657 р. визнала незалежність України. Після смерті Б.Хмельницького **Н.** підтримав гетьмана І.Виговського. Виступив одним із авторів проекту Гадяцького договору 1658 р., яким передбачалося утворення трисидної польсько-литовсько-української федеративної держави, до якої входило Велике князівство Руське в складі Київського, Брацлавського та Чернігівського воєводств. Очолював князівство обраний пожиттєво на Раді гетьман, затверджуваний королем. Гетьман очолював війська (30 тис. козаків і 10 тис. найманого війська), одночасно був київським воєводою і першим сенатором князівства. Вводилися посади канцлера, маршалка та ін. за польським зразком. Законодавча влада належала Раді князівства. Запроваджувався судовий трибунал, скарбниця і власна монета. Заплановане скасування унії не знайшло підтримки на сеймі і було замінене свободою віросповідання. В Україні повинні були бути засновані два університети, нові колеґіуми та гімназії. **Н.** очолював українську делегацію на польському сеймі 1659 р. і сприяв ратифікації договору. Загинув на Чернігівщині від рук козаків та селян, налаштованих проти І.Виговського. Автор історичних та теологічних праць, зокрема латиномовної “Розвідки про Московитську війну” (“Diskursus de bello Moskowitiko”), опублікованої в Парижі 1632 р.

Літ.: *Українська державницька ідея: Антологія політичного традиціоналізму.* – К. : [б. в.], 2007. – С. 26-27; *Лоський І.* Юрій Немирич – канцлер Великого Князівства Руського / І. Лоський // Хроніка-2000. – К. : [б. в.], 1995. – Вип. 1. – С. 119-135; *Липинський В.* Україна на переломі 1657-1659: Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті / В. Липинський. – К. : [б. в.], 1991.

Брайченко О.Д.

НІМЕЦЬКА КЛАСИЧНА ФІЛОСОФІЯ XIX СТ. – особливе явище, єдиний, відносно самостійний етап розвитку філософії, що представлений вченнями І.Канта (1724-1804), Й.Г.Фіхте (1762-1814), Ф.В.Й.Шеллінґа (1775-1854), Г.В.Ф.Гегеля (1770-1831), Л.Фейєрбаха (1804-1872) та молодого К.Маркса (1818-1883) (творчість до 1847 р.). Вважається, що найбільш значущий внесок у розвиток вчення про державу та бюрократію зробили Гегель та Маркс.

І.Кант про державу. І.Кант сприймав державу, перш за все, як політичне співтовари-

ство, “спілку людей”. На його думку, держава не є таким же майном, як земля, на якій воно розташоване; вона являє собою суспільство людей, які самі розпоряджаються та управляють собою. Кант уперше системно обґрунтовує лібералізм як течію соціально-політичної думки та необхідність побудови правової держави.

“Держава (civitas) є об’єднанням людей під егідою правових законів”, зазначає мислитель у “Метафізичних началах вчення про право”. Він вважає, що право надійно гарантує соціальний простір для реалізації свободи й вияву моральності. Дієвість права через механізм примусу забезпечує держава.

Кант вважав, що завданням держави, яку уособлює суверен, є дотримання та втілення справедливості, а завданням управління, яке здійснює регент, – досягнення та забезпечення добробуту. Виконавча або управлінська влада (на відмінну від законодавчої) може мати та втілювати часткові цілі та завдання, їхня реалізація не обов’язково пов’язана з примусом.

Однією з найкращих форм правління, за Кантом, є абсолютна монархія, за умови, що її очолює король з великим злетом душі, котрий уміє приборкати себе справедливістю. “Глави держав називають себе отцями країни, оскільки вони краще, ніж їхні піддані, знають, як зробити цих підданих щасливими”; проти звинувачення їх усіх без винятку у марнотратстві свідчать видані в деяких країнах мудрі закони, що стоять на заваді надлишкової розкоші – писав філософ у роботі “Антропологія з прагматичної точки зору”.

Соціально-політичні погляди Й.Г.Фіхте. Фіхте, як політичний філософ, відомий своїм захопленням ідеями Великої Французької революції та захистом свободи думки. З часом відійшов від цих поглядів і відстоював розуміння національності як колективної особистості, що має своє особливе покликання (“Промови до німецької нації”). Вважається теоретичним засновником ідеології німецького націоналізму. Виступав за об’єднання Німеччини й подолання феодальної роздробленості. Підкреслював національну виключність німців. “Мати характер і бути німцем, безсумнівно, означає те ж саме”, – зазначав філософ. На цій основі він “розробив цілу філософію націоналістичного тоталітаризму, яка мала дуже великий вплив у Німеччині” (Б.Рассел “Історія західної філософії”).

Концепція держави Г.В.Ф.Гегеля. В концепції Гегеля держава набуває суто позитивного образу. Гегель погоджується, що реальні держави не є витворами мистецтва, вони існують у світі, тим самим у сфері свавілля, випадковості та помилок, тому погана поведінка може внести деформуючі впливи у їхнє функціонування. Однак держава в принципі є суперцінністю, дійсністю конкретної свободи. Місія держави порівнюється з божественною місією, її слід вшановувати як дещо божественне у земному.

Гегель вперше в політичній філософії розмежовує поняття “держава” та “громадянське суспільство”, яке він розуміє як сукупність індивідів, що задовольняють за допомогою праці свої повсякденні потреби. Основою громадянського суспільства, на його думку, є приватна власність. Однак не громадянське суспільство, а держава є найбільш досконалим втіленням Абсолютного духу, світової ідеї, носієм всезагального інтересу на відміну від часткових та особливих інтересів окремих громадян і соціальних інститутів. Тому громадянське суспільство та індивід підпорядковані державі, вона об’єднує їх в органічну цілісність. Держава має правові обов’язки щодо своїх громадян та їх об’єднань: забезпечує справедливість і захищає їх від випадковостей.

За Гегелем, народу необхідний монарх, який символізуватиме його волю. Від монарха не потрібно і навіть “несправедливо” вимагати вияву “об’єктивних якостей”. Важливим є те, щоб він стояв на чолі досконало організованої бюрократичної піраміди. Адже саме через колегіальні органи та державних чиновників, що об’єднані в ієрархічно вибудовані структури, реалізуються всезагальні інтереси.

Філософія бюрократії Г.В.Ф.Гегеля. У “Філософії права” Гегель здійснює аналіз сутності, функцій та структур державної бюрократії. На думку німецького мислителя, чиновники через раціоналізацію та уніфікацію суспільства сприяють об’єднанню держави. Особливі функції та сфери діяльності держави пов’язані з індивідами, які їх здійснюють, не з боку їхньої безпосередньої особистості, а з боку їх всезагальних та об’єктивних якостей і тому пов’язані з їхньою особистістю як такою лише зовнішнім і випадковим чином. Державна служба вимагає жертвування самостійним і випадковим задоволенням суб’єктивних цілей і цим дає право

знаходити задоволення у виконанні службових обов'язків і лише в ньому. Реалізація цих обов'язків є цінністю самою по собі, основним інтересом духовного та особливого існування чиновника. Порушення права через невиконання обов'язків або заподіяння шкоди є проступком або навіть злочином.

Згідно з гегелівськими поглядами, державні чиновники є головною опорою держави в утвердженні законності та інтелігентності. Від їх поведінки та культури залежить виконання урядових намірів, задоволення й довіра громадян. Перетворення неупередженості, справедливості та м'якості в поведженні у звичай зумовлене почасти безпосередньою моральністю та розумовою культурою чиновництва, почасти значущістю держави. У справах, що у великій державі пов'язані із значними інтересами, виховується звичка виходити із загальних інтересів, поглядів і справ.

Критики соціально-політичних поглядів Гегеля звертають увагу на те, що особистість у його теорії перебуває у стані підлеглості, поглинається державою, розглядається лише як засіб та умова посилення міцності державної бюрократичної машини.

Л.Фейєрбах про державу. Фейєрбах не створив розгорнутої політико-правової концепції. Виникнення держави Фейєрбах пояснює розчаруванням у релігії. Не покладаючись більше на Бога, люди об'єднуються у державу, яка виявляється для них Богом, осередком услякої реальності. У державі один замінює та доповнює іншого, – пише Фейєрбах в “Необхідності реформи філософії”. Держава є реалізована, розвинена, розкрита повнота людського існування.

Погляди К.Маркса на державу. К.Маркс у своєму вченні виходить з ідеї детермінованості всіх процесів суспільного життя економічними факторами. Політико-правові відносини, форми держави значною мірою опосередковуються умовами матеріального життя. Маркс відходить від кантівської ідеї розуміння держави як політичного співтовариства й від гегелівського позитивного ставлення до держави. Держава постає органом, що стоїть над суспільством. Виходячи з ідеї залежності надбудови від базису, Маркс вважає державу машиною для пригнічення одного класу іншим, інструментом політичного панування класу, що володіє засобами виробництва. В буржуазному суспільстві вона є

лише комітетом, що управляє загальними справами всього класу буржуазії. Реалізуючи волю економічно панівного класу, буржуазна держава перешкоджає вільному розвитку автономних індивідів, пригнічує або надмірно регулює громадянське суспільство. Пролетарська держава, на відміну від держави буржуазної, здатна відігравати конструктивну роль у побудові комунізму. Здолати розрив між громадянським суспільством і державою можливо лише шляхом створення нового комуністичного суспільства без держави, в якому вільний розвиток кожного індивіда є умовою розвитку всього суспільства.

Теорія бюрократії К.Маркса. Бюрократія, за Марксом, є замкненою структурою всередині держави, що зумовлено її ієрархічною побудовою та корпоративністю. В роботі “До критики гегелівської філософії права” Маркс відзначає вузькість гегелівського бачення бюрократії й стверджує, що державне чиновництво не є виразником загального інтересу; для окремого чиновника мета держави перетворюється в його приватну мету – гонитву за чинами та досягнення кар'єри. Отже, бюрократична свідомість відчужена від дійсних потреб суспільства та орієнтована на служіння власним інтересам.

Бюрократичні відносини німецький мислитель розглядає і як відносини між чиновництвом і суспільством, і як відносини всередині ієрархічних структур бюрократії й доходить висновку, що бюрократія вважає саму себе кінцевою метою держави. Оскільки бюрократія робить свої “формальні” цілі своїм змістом, то вона всюди вступає в конфлікт з “реальними” цілями. Тому вона змушена видавати формальне за зміст, а зміст за дещо формальне. Державні завдання перетворюються в канцелярські завдання, або канцелярські завдання – у державні. Уявне життя сприймається бюрократом як справжнє, а бюрократична діяльність – передусім як можливість кар'єрного просування та досягнення корисливих цілей. Усередині бюрократичних структур відносини будуються таким чином, що керівництво оцінює діяльність підлеглих не за дійсними результатами їхньої праці, а на основі виконання ними інструкцій і наказів; а підлеглі чиновники приховують від керівництва дані про реальний стан справ у тій чи іншій царині державницької діяльності. Маркс критикує пози-

цію, згідно з якою всі вади бюрократії походять від недосконалості чиновників, оскільки “об’єктивні недоліки самого інституту ставляться в провину окремим особам для того, щоб, не покращуючи справу по суті, створити видимість покращення”. Порушені мислителем теми інформаційних бар’єрів, корпоративності, бюрократизму, формалізму, кар’єризму, безініціативності підлеглих досі залишаються актуальними для сучасного бюрократичного середовища, хоча лунають і звинувачення в бік Маркса щодо ідеологічної заангажованості та негативізму стосовно чиновництва.

Літ.: Гегель Г. В. Ф. *Философия права* / Г. В. Ф. Гегель ; пер. с нем. – М. : Мысль, 1990. – (Филос. наследие); Гулыга А. В. *Немецкая классическая философия* / А. В. Гулыга. – М. : Мысль, 1986; Кант И. *Антропология с прагматической точки зрения* / И. Кант ; пер. с нем. / Кант И. Сочинения : в 6 т. – М. : Мысль, 1966. – Т. 6. – (Филос. наследие); Мамут Л. С. *Государство: полюсы представлений* / Л. С. Мамут // *Обществ. науки и современность*. – 1996. – № 4; Маркс К. К критике гегелевской философии права; Ницше философии / К. Маркс ; пер. с фр., нем. – М. : Мир книги, 2007.

Василевська Т.Е.

НІЦШЕ ФРІДРІХ (1844-1900) – німецький філософ, родоначальник “філософії життя”. У ширшому культурно-філософському контексті Ніцше – той мислитель, в чий творчості та особистій долі найвиразніше відображений драматизм “перехідної епохи” рубежу XIX-XX ст. Погляди **Н.** назвали еволюції від романтичної естетизації досвіду культури через “переоцінку всіх цінностей” і критику “європейського нігілізму” до всеосяжної концепції волонтаризму і перспективізму.

Звертаючись до генезису людського суспільства і культури, **Н.** виділяє інтелект і фантазію як головні властивості фізично слабкого “зоологічного виду” (тобто людини), розвиваючи які він може успішно справлятися з практичними завданнями, пов’язаними, передусім, з виживанням. Створення “засобів культури” (мови і логіки) призвело, за **Н.**, до принципового спотворення дійсності, заснованого на допущенні тотожних випадків. У міру розвитку “засобів культури” відбувається цілковита підміна “життя”, яким воно є саме по собі.

На місце єдиного, дійсного “буття” сутності, речей, до якого раніше пропонували спрямо-

увати сили розуміння, сподівання і надії, **Н.** визначає “життя” як вічний рух, становлення, постійну течію, позбавлену атрибутів “буття”. У становленні, за **Н.**, немає мети, єдності, його не можна оцінювати як істинне або помилкове, добре чи зле. Цей “рішучий гераклітизм” входить у плоть і кров його “філософії життя”. Всі процеси як фізичного, так і духовного життя **Н.** прагне представити як різні модифікації дії волі у прагненні влади, могутності (*der Wille zur Macht*). “Річ”, “суб’єкт”, “єдність Я” – суть продуктів творчості, діяльності мислячого індивіда, певні евристичні спрощення для позначення сили. Всі вони не можуть розглядатися як єдність у собі, а є динамічними кількостями влади, центрами сили, вражаючої перспективи. З точки зору нового принципу, вважає **Н.**, на місце теорії пізнання слід поставити “перспективне вчення про афекти”.

Несправедливість, утиски, експлуатація не є прерогативою тієї або іншої соціальної форми життя. Це глибинна характеристика “життя” як такого. Апеляція до розуму і правди (істини) – лише замінюючий прямий фізичний примус, спосіб однієї волі впливати на іншу волю (в т.ч. і колективну). Раціональна аргументація і взагалі будь-які міркування, згідно з **Н.**, значущі лише настільки, наскільки вони позначають перспективу деякої волі, яка прагне до розширення своєї могутності. У будь-якій філософській полеміці мова йде не про пошук істини, а про життєствердження, підкорення чужої волі своїй. Це ж, за **Н.**, стосується ціннісних думок, думок про об’єктивний світ. Все це суть “інтерпретації”, за якими стоїть прагнення зберігати певні форми життя.

Розглядаючи реальність як неврегульований потік становлення, **Н.** підкреслює неспівмірність створюваного категоріальною схемою мови образу світу із справжнім станом справ, нездатність мови, а отже, й мислення, представити будь-яке знання незалежно від самої мови і мислення. Переконання **Н.** у фальсифікуючій природі мови і розумного мислення лежить в основі утвердження ним пріоритету дії і волі над усіма іншими властивостями та якостями.

Н. не створив філософської школи як такої, тому терміном “ніцшеанство” часто позначають абсолютно різні явища. По-перше, йдеться про рецепцію тих або інших ідей **Н.**, яка може бути як більш-менш систематич-

ною (наприклад у представників “російського релігійного ренесансу” кінця XIX – початку XX ст., Хайдеггера, Ясперса, “нових філософів” та ін.), так і фрагментарною (наприклад у Левіта, Фінка, Больнова, Делеза та ін.) По-друге, на сьогодні склалась міжнародна школа ніцшезнавства, що має свої видання (перш за все, щорічник “Nietzsche-Studien”) і видавничі центри, організації і мережу регулярних конференцій. Ця діяльність, хоч і слугує популяризації ідей **Н.**, має, в першу чергу, науковий характер. По-третє, під “ніцшеанством” іноді розуміють розробку в рамках дещо іншого, ніж у **Н.**, філософського контексту тих або інших тем, які увійшли в сучасну західну культуру або безпосередньо через творчість **Н.**, або містяться в його текстах, і пріоритет встановлюється “заднім числом”.

Літ.: *Ницше Ф.* Антихристиянин / Ф. Ницше // Сумерки богов. – М. : [б. и.], 1989; *Ницше Ф.* Сочинения : в 2 т. / Ф. Ницше. – Т. 1-2. – М. : [б. и.], 1990; *Ницше Ф.* Так говорил Заратустра / Ф. Ницше. – М. : [б. и.], 1990.

Приживара С.В.

НОВИЙ КУРС (англ. New Deal, дослівно – “Нова угода”) – заходи із запровадження централізованого планування і стимулювання економіки США, яка провадилась адміністрацією президента США Франкліна Делано Рузвельта для подолання Великої депресії в період між 1933 і 1940 р. Професори Колумбійського університету Р.Молі, Р.Тагвелл та А.Берлі разом з майбутнім президентом були розробниками програми, яку потім назвуть “**Н.к.**”.

Ця програма трималася на “трьох китах”: відхід від ідеології “саморегульованого ринку” і початок планування капіталістичної економіки; забезпечення мінімальних соціальних гарантій та створення робочих місць для того, аби уникнути “соціального вибуху”; “політика добросусідства” у міжнародній сфері.

Н.к. знаменував перехід від класичної моделі функціонування ринку до державно-монопольного капіталізму. Було прийнято пакет законів щодо відновлення промисловості й регулювання сільського господарства, включаючи видачу грошової допомоги за скорочення посівних площ і тваринництва. Передбачалося запровадження в різних галузях кодексів “чесної конкуренції”

та інших заходів щодо державного регулювання економіки. Головна мета держави бачилася в забезпеченні соціального захисту й добробуту людей, а тому особлива увага приділялася розробці нормативних актів, які б гарантували необхідний мінімум існування людей. Робітники отримали право на організацію й укладення колективних договорів, право на страйк. Підприємцям заборонялося порушувати колективні договори та втручатися в діяльність профспілкових організацій.

Н.к. покінчив з масовим безробіттям і запустив велетенську економічну машину. Президенту США Рузвельту вдалося реформувати капіталістичну систему, не зруйнувавши її фундаменту. Через певний час аналогічну реформу комуністичної системи на основі “рецептів капіталізму” здійснив Ден Сяопін у Китаї.

Літ.: *Корнійчук Л. Я.* Історія економічної думки : навч. посіб. / Л. Я. Корнійчук (співавт. і ред.). – К. : Фенікс, 1996; *Історія економічних учень* : підручник / В. Д. Базилевич, Т. В. Гайдай, Н. І. Гражевська та ін. ; за ред. проф. В. Д. Базилевича. – К. : Знання, 2004; *Мешко І. Н.* Історія економічних вчень: Основні течії західно-європейської та американської економічної думки : навч. посіб. / І. Н. Мешко. – К. : Наук. думка, 1994; *Юхименко П. І.* Історія економічних вчень / П. І. Юхименко, П. М. Леоненко. – К. : Знання, [б. р.]; *Ядгаров Я. С.* История экономических учений / Я. С. Ядгаров. – М. : Экономика, 1996.

Розпутенко І.В.

НОРМАНСЬКА ТЕОРІЯ УТВОРЕННЯ ДЕРЖАВНОСТІ НА РУСІ – напрям в історіографії, основою якого є припущення, що провідну роль в утворенні Давньоруської держави відіграли норманські (варязькі) князі (“нормани” від скандинавського терміна, що означає “північна людина”; у літописах – варяги). Сформульована німецькими істориками Г.З.Байером, Г.Ф.Міллером і А.Л.Шльоцером, які працювали у другій половині XVIII ст. в Петербурзькій Академії наук.

Підставою для висновку про скандинавське походження Русі (держави і назви) слугувало довільне тлумачення ученими-норманістами писемних джерел, насамперед ст. 862 третьої (1118) редакції “Повісті минулих літ” про закликання слов’янами на князювання трьох варязьких князів – Рюрика, Синеуса і Трувора. Опосередковано ця теорія доводи-

ла провідну роль скандинаво-германських народів у розбудові руської державності.

У російській дворянській історіографії XVIII-XIX ст. **Н.т.уд.Р.** набула характеру офіційної версії походження руської державності, її повними або частковими прихильниками були М.М.Карамзін, С.М.Соловйов та ряд інших істориків.

Водночас із середини XVIII ст. помітною стала наукова критика норманської теорії. Реакційним у **Н.т.уд.Р.** було визнано заперечення здатності східно-слов'янських народів до історичного саморозвитку, апологетику іноземних впливів. Одним із перших на її наукову неспроможність вказав М.В.Ломоносов.

У 1860 р. відбулася публічна дискусія з приводу походження руських князів, в якій норманську версію обстоював М.П.Погодін, а теорію їх автентичності – М.І.Костомаров. Спочатку під сумнів бралася лише етнічна природа “варягів”, що згадувалися в літописі; норманське ж походження етноніма “Русь” та причини покликання варягів на слов'янські землі не викликали заперечень. Згодом О.О.Шахматов піддав сумніву час і причини створення легенди про роль “варягів”, і нині прийнято вважати, що згадка про них є більш пізньою інтерполяцією до оригінального літописного тексту, зробленою, вірогідно, за часів правління Володимира II Мономаха.

Низку контраргументів проти норманської теорії було висунуто в працях радянських учених Б.Д.Грекова, Б.О.Рибакова, М.Н.Тихомирова, С.В.Юшкова та ін. Зокрема, було зазначено принципову методологічну некоректність тези про можливість привнесення та насадження державницьких ідей і державницьких інститутів ззовні, оскільки в непередбаченому внутрішньо до подібних перетворень суспільстві будь-які дії з цього приводу спричинятимуть протидію. Вчені наголошували на наявності певних об'єктивних соціально-економічних передумов у давньоруському суспільстві, які закономірно сприяли виникненню держави. Норманський фактор розглядався лише як такий, що сприяв консолідації слов'ян для “протидії варязькій агресії” (І.Я.Фроянов).

Н.т.уд.Р. залишається поширеною в Західній Європі та США. Сучасні прихильники цієї теорії здебільшого не стверджують однозначно, що “варяги” принесли державність на Русь, а обстоюють тезу про те, що норман-

ська присутність стала своєрідним катализатором об'єктивних державотворчих процесів. Вони вивчають склад панівних верств Київської Русі, походження великого землеволодіння, розвиток торгівлі, шукаючи там сліди вирішального норманського впливу. Узагальнений характер має висновок неонорманістів про іноземну колонізацію Русі, яка сприяла формуванню першої слов'янської держави.

Загалом погляди більшості сучасних учених на норманську теорію є критичними, як і на аналогічні інші (пантюркістську, змішану, балтійську, готську тощо) теорії іноземного походження слов'янської державності.

Літ.: *Тарановський Ф. В.* Норманская теория в истории русского права / Ф. В. Тарановский. – Варшава : [б. и.], 1909; *Петров В.* Походження українського народу / В. Петров. – К. : [б. в.], 1992; *Грушевський М.* Історія України-Руси / М. Грушевський. – К. : [б. в.], 1994. – Т. 1; *Павленко Ю. В.* Передісторія давніх русів у світовому контексті / Ю. В. Павленко. – К. : [б. в.], 1994; *Толочко П. П.* Від Русі до України / П. П. Толочко. – К. : [б. в.], 1997.

Козак В.І.

НОРМАТИВНО-ПРАВОВІ АКТИ ЗА

ЧАСІВ Б.ХМЕЛЬНИЦЬКОГО (починаючи з 1648 р. – перших днів народно-визвольної війни – і до 1657 р.). Під час народно-визвольної війни та приєднання до Московської держави 1648-1657 рр. на звільнених територіях українських земель та Запоріжжі гетьман виконував законодавчі, виконавчі й судові функції, видаючи нормативно-правові акти, що регулювали життя народу.

В новій українській Козацькій державі 1648-1657 рр. проводилася самостійна політика, налагоджувалися зв'язки з різними державами. Вся територія країни була поділена на полки і сотні. Якщо влітку 1648 р. територія Гетьманщини поділялася на 16 полків і 272 сотні, то в 1650 р. – на 20 полків. Військова старшина виконувала функції цивільної влади. Судова система набула козацького характеру. Зазнала змін податкова система, що поповнювала військову скарбницю. Був складений реєстр війська.

Вища влада належала генеральному уряду, до якого входили гетьман і його помічники, що утворювали раду генеральної старшини при гетьмані. Главою держави та її правителем був гетьман. Він видавав загальнообов'язкові для всіх нормативні акти – універсали, скли-

кав ради, був вищою судовою інстанцією. Генеральні старшини очолювали окремі галузі управління. На місцях управляли полкові та сотенні уряди, що вибиралися. У великих містах управління здійснювали магістрати, в малих, але привілейованих – отамани. У звичайних містах управляли городові, які обиралися, а в селах – сільські отамани. Запорізька Січ становила адміністративно-територіальну одиницю. В Козацькій державі були закладені основи республіканської форми правління, тому що була виборність органів публічної влади та велика роль належала колективним органам – “Радам”. Відбулися зміни в окремих галузях феодального права, при цьому збереглися переважно попередні джерела права, за винятком тих, які утверджували панування Польщі. Проте окремі джерела права, такі як Статут Великого князівства Литовського 1588 р., продовжували діяти, крім розділів та артикулів, що визначали порядок створення і діяльність шляхетських станових судів. Магістрати керувалися “Порядком прав цивільних” та іншими джерелами права, які повністю зберегли дію. Без суттєвих змін залишилися джерела церковного права. Важливого значення набули правові звичаї, якими регулювалися організація та структура козацького війська, порядок і основні принципи формування органів військово-адміністративної влади, судова система, частина поземельних відносин, правове становище окремих станів і груп населення. Універсали займали чільне місце серед джерел права. Їх видавали гетьман та іноді полковники. Найбільш поширеними були універсали, що регулювали земельні відносини, права власності на маєтки, недоторканість майна феодалів, встановлення повинностей і податків, призначення на посади тощо. Гетьманські універсали були основним джерелом, що затверджували зміни в суспільному ладі, правовому становищі окремих елементів української державності. Визнання попередніх прав означало збереження основних інститутів цивільного, кримінального, процесуального та інших галузей права. У цивільному праві з’явилися нові правові норми, виникнення яких зумовлене деформуванням нового виду землеволодінь – рангових земель. У кримінальному праві си-

стема і види злочинів, мета і види покарань були спрощеними.

У магістратських, ратушних, церковних судах зберігся попередній процесуальний порядок розгляду кримінальних і цивільних справ. Судовий процес у генеральному, полкових, сотенних, курінних судах проводився на підставі норм звичаєвого права. Судові рішення і вироки можна було оскаржити у вищу інстанцію за підпорядкованістю у всіх випадках, крім тих, які були винесені в умовах бойових дій.

Проте у ході національно-визвольної боротьби не відбулося суттєвих змін у праві. Такий стан зумовлювався тим, що панівні стани використовували органи військово-адміністративної влади для збереження основ феодально-кріпосницьких відносин, зміцнення своїх панівних інтересів і станових привілеїв. Після приєднання українських земель до Московії “Березневі статті” та “Жалувана грамота царя Олексія Михайловича Війську Запорізькому 27 березня 1654 р.” визначали їх правове становище. “Статті” затвердили питання про збереження недоторканості суспільного ладу Гетьманщини, попереднього порядку управління і судової системи, а за козацтвом – попередніх прав та привілеїв. Виборний гетьман був главою країни, який після виборів присягав царю на “підданство і вірність”, отримуючи від нього клейноди. Держава мала платити данину в царську казну і мати свій 60-тисячний козацький реєстр та попередні права і вольності феодалів, передусім спадкування землі, доходів з неї, здобувши право на зовнішні відносини (крім Польщі й Туреччини без відома царя). Гетьман обов’язково повинен був повідомляти про них у центр. Московська держава взяла на себе обов’язок захищати Україну від зазіхань Польщі.

Літ.: *Воссоединение* Украины с Россией. Документы и материалы : в 3 т. – М. : [б. и.], 1953; *Голобуцький В.* Запорозьке козацтво / В. Голобуцький. – К. : [б. в.], 1994; *Документи* Богдана Хмельницького. – К. : [б. в.], 1961; *Історія* держави і права України : у 2 ч. – Х. : [б. в.], 1993 ; К. : [б. в.], 1996; *Історія* України в документах і матеріалах : у 3 т. – К. : [б. в.], 1996. – Т. 3; *Універсали* Богдана Хмельницького 1648-1657 / упоряд. : А. Павлов, І. Крип’якевич, І. Бутич. – К. : [б. в.], 1998; *Яковлів А.* Українсько-московські договори в XVII-XVIII віках / А. Яковлів. – Варшава : [б. в.], 1934.
Бадах Ю.Г.

О

ОБЛАСТЬ – адміністративно-територіальна одиниця України, Білорусії, Росії. Походить від старослов'янського *облада* – володіння. Слово запозичене з давньоруського “*оболость*”, від якого походить слово “*volstь*” – волость, власть. Об-власть – велика власть, широка сила.

В Російській імперії **О.** – адміністративно-територіальна одиниця (20 областей) рівнозначна губернії, розташована на прикордонних територіях і на землях козацьких військ. Зазвичай входила до складу генерал-губернаторства. На території **О.**, на відміну від губернії, завжди були присутні війська, тому керівник області одночасно виконував функції голови цивільного і військового управління.

В Україні область – основна адміністративно-територіальна одиниця. Станом на 2011 р. в Україні 24 області, які в свою чергу поділяються на райони та міськради.

Літ.: *Історико-культурні заповідники України* : довідник [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.spadshina.org.ua/index.php?sid=27&itemid=268>; *Малий словник історії України* / відп. ред. Валерій Смолій. – К. : Либідь, 1997; *Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона*. – СПб. : [б. и.], 1896. – Т. XIX.

Годзюр М.В.

ОБЛАСТЬ ВІЙСЬКА ДОНСЬКОГО – адміністративно-територіальна одиниця в Російській імперії. Утворилася в 1870 р. на землях Донського козацького війська, яке виникло в серед. XVI ст. у басейні Середнього і Нижнього Дону та його притоки, на території сучасних Ростовської, частини Волгоградської області і Краснодарського краю РФ, південній частині Донецької та східній частині Луганської областей України.

Соціальною основою **О.В.Д.** становили козаки – вихідці з українського та російського селянства, які свого часу колонізували землі в середній і нижній течії Дону з притоками.

Значну частину донських земель із самого початку становили переселенці з України (черкаси), які заснували в XVI ст. головне місто – Черкаськ (з 1805 р. – Новочеркаськ). Селилися вони станицями.

Починаючи з 40-50-х рр. XVII ст. українська колонізація Дону набула стабільного, постійного та безперервного характеру. Вона відчутно вплинула на побут, культуру, мову, традиції, прав, уклад **О.В.Д.**

До кінця XVII – поч. XVIII ст. **Військо Донське** користувалося певною автономією у сфері внутрішнього управління, зовнішніх зносин і судочинства. Його політичний устрій мав демократичний характер. Найвищим органом влади був козацький круг, який збирався у Черкаську. У ньому брали участь козаки найближчих до центру містечок і станиць. При вирішенні кардинальних для всього війська питань до участі в козакому крузі залучалися представники від усіх, навіть найвіддаленіших станиць. До компетенції козачого круга належали питання війни та миру, ведення переговорів з царськими або іноземними послами, вибори посад, осіб, у тому числі тих, хто здійснював найвищу виконавчу владу – військового отамана, військового осавула та двох військових дяків. На козакому крузі ухвалювалися обов'язкові до виконання закони, на основі яких відбувалося судочинство. В результаті правотворчої діяльності козачого круга і розвитку норм звичаєвого права на території Війська Донського склалася система особливого козачого військового права.

Військо Донське не мало сталих кордонів. Постійні війни з Туреччиною і Кримським ханством не давали можливості чітко визначити південні рубежі. Північні та східні землі донських козаків поступово приєднувалися до Російської імперії. Західні кордони були предметом тривалих суперечок з Військом Запорозьким, їх встановили по річці Кальміус тільки після генерального межування,

що відбулося під егідою російського уряду в 30-40-х рр. XVIII ст. Межі Війська Донського вперше були затверджені Жалуваною грамотою у 1792 р. і зберігалися без змін до 1887 р., коли до території **О.В.Д.** було приєднано Ростовський повіт, Катеринославську губернію і Таганрозьке градоначальство. На початку XVIII ст. Військо Донське втратило право на зовнішні зносини. Російський уряд повністю скасував його самоврядування, ліквідував виборність посад (з 1718 р. – отаманів, а з 1754 р. – військ, старшини). З військового погляду з 1721 р. Військо Донське підпорядковувалося Військовій колегії. Адміністративно-територіальною одиницею донський край став, по суті, в кінці XVIII ст., коли він почав іменуватися “Землею Війська Донського”. Військову владу було відокремлено від цивільної. У 1802 р. **О.В.Д.** поділено на 7 округів.

У соціальній системі Російської імперії донське козацтво поступово перетворювалося на корпоративний, привілейований стан. Старшину було зрівняно в правах з офіцерами російської армії і в 1798-1800 рр. включено до складу дворянства. Регламентувався порядок проходження військової служби. Було утворено 80 кінних полків, строк служби становив 30 (з 1875 р. – 20) років з власною зброєю і двома кінями.

Військо Донське брало участь у всіх війнах, що вела імперія, і використовувалося для придушення народних заворушень та антиурядових виступів. Після Лютневої революції 1917 р. в Росії **О.В.Д.** розглядалася як суб’єкт майбутньої федерації, що передбачалася на уламках Російської імперії.

У 1918-1919 рр. значна частина **Війська Донського** активно підтримала отамана П.М.Краснова, генералів А.І.Денікіна, П.М.Врангеля у боротьбі проти більшовиків. Після встановлення радянської влади на Дону донське козацтво як окремий стан було юридично і фактично ліквідоване. Відтоді **О.В.Д.** як адміністративно-територіальна одиниця припинила існування.

На початку 1920 р. замість неї було утворено Донську область (існувала до 1924 р.) РСФРР. Південно-західні райони колишньої **О.В.Д.** пізніше увійшли до складу Донецької та Луганської областей України.

Літ.: *Из истории Дона (XVII-XX вв.)*, в.1. – Ростов н/Д : [б. и.], 1956; *Пронштейн А. П.* Земля Донская в XVIII в. / А. П. Пронштейн. – Ростов н/Д :

[б. и.], 1961; *История* Астапенко М. П. Донские казаки 1550-1920. – Ростов н/Д : Логос, 1992; *Винников Н.* Парадоксы донской истории / Н. Винников. – Ростов-н/Д : [б. и.], 2005; *Краснов П. Н.* История войска Донского. Картины былого Тихого Дона / П. Н. Краснов. – М. : [б. в.], Вече, 2007.

Козак В.І.

ОБОРОННИЙ БЮЛЕТЕНЬ – звіт міністерства оборони (Біла книга) за результатами оборонного огляду, який передбачає встановлену процедуру оцінки стану та готовності збройних сил та інших військових формувань до виконання завдань у сфері оборони, детальне висвітлення діяльності міністерства з оборонної реформи: пріоритети і методи планування, структуру військ і плани їхнього розвитку, що передбачені оборонним бюджетом, міжнародною і регіональною співпрацею, а також відносини між збройними силами і суспільством.

Важливе значення для довгострокового оборонного планування має надійність оцінок, а саме: на які обсяги фінансування міністерство оборони може розраховувати упродовж кількох років. Це вимагає від оборонного керівництва роботи з парламентом, поперше, щоб обґрунтувати щорічний бюджет, по-друге, щоб висловити, пояснити і виправдати середньострокові й довгострокові плани, також з метою схвалення та забезпечення підтримки населенням країни оборонної політики держави, “продукти” військового планування мають бути чесно подані в засобах масової інформації. Тобто демократичний контроль над збройними силами держави існує хоча б для того, щоб платники податків бачили, як витрачаються їхні гроші. Це здійснюється через комплексну презентацію планів, використовуючи зрозумілу мову і пояснюючи військові категорії та терміни, і водночас не розголошуючи військових і державних секретів.

Стратегічний О.б. (Біла книга України) – концептуальний довгостроковий програмний документ з реформування та розвитку Збройних Сил України та інших складових Воєнної організації держави. Щорічник “Біла книга” видається відповідно до Закону України “Про демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією і правоохоронними органами держави” з метою систематичного інформування громадськості про діяльність Збройних Сил Украї-

ни, а також про оборонну політику держави, проблеми, що виникають у цій сфері, та шляхи їх розв'язання.

Уперше в Україні Оборонний огляд було проведено у 2003-2004 рр., на основі якого були розроблені й затверджені, відповідно, Стратегічний **О.б.** на період до 2015 р. та Державна програма розвитку Збройних Сил України на 2006-2011 рр.

Біла книга України 2004 р. Перший розділ Білої книги України містить характеристику принципів державної політики у галузі безпеки і оборони; тенденцій розвитку воєнно-політичної обстановки у світі та довкола України; аналіз потенційних загроз воєнній безпеці України; оцінку сучасного стану Збройних Сил та інших військових формувань. Другий розділ бюлетеня базується на воєнно-стратегічному обґрунтуванні обрису Збройних Сил України 2015 р. Визначено обриси системи управління Збройними Силами на принципах поєднання адміністративного та оперативного керівництва ними, реструктуризації Міністерства оборони України та Генерального штабу Збройних Сил України. Сформулювало вимоги до організаційних структур, бойового і чисельного складу Збройних Сил в цілому та видів Збройних Сил, підготовки і накопичення мобілізаційних ресурсів, а також забезпечення гуманітарного і соціального розвитку, воєнної науки.

Третій розділ містить основні напрями та шляхи досягнення майбутнього обрису Збройних Сил, тобто характеристику завдань на перехідний період до створення їх перспективної моделі та основних заходів щодо їх виконання.

Щорічники “Біла книга: оборонна політика України” (2005, 2006, 2008, 2009 рр. видання) були присвячені питанням реформування та розвитку Збройних Сил України. У виданнях висвітлювався поточний стан Збройних Сил та головні напрями подальшого військового будівництва, окреслені в Державній програмі розвитку Збройних Сил України на 2006-2011 рр.

Літ.: *Біла книга 2005: оборонна політика України* / за ред. М. Сунгуровського. – К. : Заповіт, 2006; *Біла книга 2006: оборонна політика України*. – К. : Заповіт, 2007; *Біла книга 2008: оборонна політика України*. – К. : Вид-во “Військо України”, 2009; *Біла книга 2009: оборонна політика України*. – К. : Вид-во “Військо України”, 2010; *Богданович В. Ю.* Основи державного управлін-

ня забезпеченням обороноздатності України : теорія і практика / В. Ю. Богданович, М. Ф. Єжеев, І. Ю. Свіда. – Львів : ЛІСВ, 2008; *Закон України про демократичний цивільний контроль над Воєною організацією та правоохоронними органами держави* // Відом. Верховної Ради України. – 2003. – № 46. – Ст. 366; *Семенченко А. І.* Методологія стратегічного планування у сфері державного управління забезпеченням національної безпеки України / А. І. Семенченко. – К. : НАДУ, 2008; *Стратегічний оборонний бюлетень на період до 2015 року* (Біла книга). – К. : Аванпост-прім, 2004.

Шевченко М.М.

ОРГАНИ ВЛАДИ ТА УПРАВЛІННЯ В КИЇВСЬКІЙ РУСІ.

У результаті тривалого процесу політичної, економічної та етнокультурної консолідації східнослов'янських племен на рубежі VIII-X ст. виникла Київська Русь з центром у Києві. Досить швидко вона зайняла провідні позиції в старому світі. Існування Київської Русі як єдиної держави охоплює період з X ст. по 30-ті рр. XII ст. Політична форма – ранньофеодальна монархія з елементами федералізму. Її територія простягалася тоді від Балтики до Чорного моря і від Карпат до Волго-Окського межиріччя. В 30-х рр. XII ст. на Русі розпочалася епоха феодальної роздробленості, яка характеризувалася подальшим розвитком продуктивних сил і феодальних виробничих відносин, кристалізацією федеративних форм правління. Видозмінюючи свою форму, Давньоруська держава проіснувала до 40-х рр. VIII ст. і впала під ударами монголо-татарських завойовників.

Київська Русь відкрила новий – феодальний – період в історії народів Східної Європи. Вони не знали в своєму розвитку рабовласницької формації: феодалізм зароджувався в них на базі первіснообщинного ладу. Головною особливістю раннього етапу східноєвропейського феодалізму було панування данинної форми експлуатації, так званого “поляддя”. В міру захоплення князями і знаттю общинних земель формувався феодальний маєток, який викликав до життя таку форму експлуатації, як відробітки. Вперше про них згадує літопис під 946 р. у зв'язку з реформою княгині Ольги. Запроваджені київською адміністрацією “уроки” фактично стали нормованими відробітками в господарстві феодалів. Зростання їх значення зумовлювалося розвитком товарного вироб-

ництва з підвищенням попиту на сільсько-господарську продукцію.

На етапі становлення Давньоруської держави виникла дружинна форма державності: на ґрунті княжої дружини утворився примітивний апарат управління, судочинства та збирання данини. У цей час дружина відіграє не тільки роль війська, а й радників. Централізованою фігурою цієї форми державності є князь, який більше виявляє себе як воєначальник, а не як державний діяч. У добу піднесення Київської Русі формується централізована монархія: вся повнота влади дедалі більше зосереджується в руках князя, дружина відходить від державних справ, а на рішення князя впливає лише частина старших дружинників та вихідців зі старої племінної аристократії – бояри.

У період феодалної роздрібненості відбулася ще одна зміна форми державного устрою: одноосібна монархія поступилася місцем федеративній. Тепер долю Русі вирішив не великий князь, а група найвпливовіших князів, що шукали компромісних рішень на своїх зібраннях (“снємах”). Цю форму правління історики називають “колективним сюзеренітетом”.

Отже, розвиток державності Київської Русі відбувався у двох напрямках: від системи управління, що випливала з військової організації, до цивільних форм правління та від посилення централізму до децентралізації. Основними елементами механізму політичної влади в Давньоруській державі були князь, боярська рада та віче (збори міського населення). Великий київський князь був головним носієм державної влади, гарантом функціонування всіх органів управління, репрезентантом країни на міжнародній арені, символом державної стабільності. У його руках було зосереджено всю повноту законодавчої, виконавчої, судової та військової влади. У своїй діяльності князь спирався на військову підтримку дружини та ідеологічну – церкви. Дружина являла собою постійне військо, що відіграло роль апарату примусу. Вона формувалася на засадах васалітету і складалася зі старшої (бояри, великі феодали) та молодшої (“отроки”, “діти боярські”, “пасинки”) дружин. За свою службу старші дружинники одержували землі, а молодші – частину військової здобичі або плату.

Певною мірою на політичні рішення князя впливали поради та підтримка боярської

ради. Цей дорадчий орган походить від давньослов'янської ради старійшин. За часів Київської Русі до боярської ради входили старші дружинники, міська еліта та представники вищого духовенства, з якими князь обговорював питання оголошення війни та миру, укладення угод, видання законів, вирішував важливі адміністративні, фінансові та судові справи. У разі відсутності князя або після його смерті рада ставала основним органом влади, до компетенції якої належали не тільки питання внутрішньої та зовнішньої політики, а й обрання та встановлення влади наступного князя. Володіючи правом “вето”, боярська рада неодноразово змінювала плани великих князів, чим підтверджувала на практиці реальність прав та автономію князівських васалів, з яких вона утворювалася. Проте залежність цього дорадчого органу від князя призвела до того, що він не був юридично оформлений і не став повноцінним державним інститутом з чітко визначеними функціями.

Віче – це народні збори дорослого чоловічого населення, що вирішували важливі громадські та державні справи. Цей орган влади логічно продовжує слов'янську традицію племінних зборів. У добу посилення монархії та централізму віча занепали, а в період послаблення князівської влади знову відродилися. В літописах перші згадки про них датуються 1016 р. (Новгород), 1068 р. (Київ), 1097 р. (Володимир-Волинський). Право скликати віче мали князь, митрополит або ж самі жителі міста. Віче мало досить широкі права: оголошувало війну і укладало мир, виганяло або ж запрошувало князя, розпоряджалося фінансовими та земельними ресурсами, усувало адміністрацію, чинило вічовий суд. Механізм прийняття рішень був гранично простим – голосування не проводилося, а підтримка або ж заперечення висловлювалися гучним криком. Володіючи правом затвердження важливих державних рішень, віче все ж мало обмежену самостійність і рідко виступало із законодавчими ініціативами.

Князь, боярська рада, віче – це носії різних форм державності; основні елементи трьох моделей управління – монархічної, аристократичної та демократичної. Домінувала переважно князівська влада, але в періоди її послаблення на перші ролі висувалися боярська рада і віче. Механізм політичної вла-

ди Давньоруської держави характеризується не тільки співпрацею, а й суперництвом і протистоянням його елементів, що, безумовно, надавало динаміки суспільному розвитку. Проте на відміну від князя боярська рада і віче не стали постійними органами влади з чітко окресленими функціями.

Літ.: *Історія України* : курс лекцій / за ред. Л. Г. Мельника, О. І. Гуржія, М. В. Демченка. – К. : Либідь, 1991; *Бойко О. Д.* Історія України : посібник / О. Д. Бойко. – К. : Академвидав, 2003; *Павленко В. Б.* Історія України : навч. посіб. для дистанц. навчання / В. Б. Павленко, А. М. Михненко, С. І. Лисова та ін. – К. : Ун-т “Україна”, 2004; *Шевчук В.* Козацька держава / В. Шевчук. – К. : Абрис, 1995.

Шкуронат О.В.

ОСВІТНІ РЕФОРМИ 60-70-Х РР. XIX СТ. – реформи, що знаменували собою серйозні зміни урядової політики у сфері освіти, внесли суттєві зміни в суб'єктність освіти та систему освітніх закладів. Хоча освіта проголошувалася всестановою, але в основу системи освіти уряд поклав так звану дуалістичну модель: основна увага в інтересах забезпечення державного апарату та промисловості й торгівлі, що розвивалися, необхідними кадрами зосереджувалася на розвитку вищої і середньої загальної освіти для дворянства, вищої спеціальної та професійної – для міського населення. Що стосується освіти для селян, то її забезпечення покладалося на них самих. Наслідком такого підходу стало формування й певної дуалістичної моделі управління освітою: університети, середні навчальні заклади перебували в безпосередньому віданні навчальних округів і міністерства народної освіти, а початкові школи переходили у відання нових органів – губернських і повітових училищних рад. Реформи розпочалися з реорганізації 18 червня 1863 р. міністерства народної освіти, встановлення нового розподілу навчальних округів і затвердження “Загального статуту імператорських російських університетів”. Основною ідеєю Статуту 1863 р. була автономія університетів, тому суттєво розширювалися права професорської корпорації у вирішенні навчальних питань та управлінні університетом. Статутом передбачалися чотири факультети: історико-філологічний, фізико-математичний, юридичний і медичний. Термін навчання на медичному факультеті дорівнював 5, на інших факультетах –

4 роки. Суттєво збільшувалася чисельність кафедр та штатних викладачів. Ординарний або екстраординарний професор мав бути доктором наук, доцент – магістром. Університети могли також залучати в необмеженій кількості позаштатних викладачів – приватдоцентів. Викладачі і чиновники університетів вважалися державними службовцями. Посада ординарного професора була віднесена до V класу. Були відкриті нові університети, зокрема у 1865 р. Новоросійський університет на базі Рішельєвського ліцею. Були зняті обмеження на прийом студентів до університетів, що дало змогу за роки правління Олександра II подвоїти їх чисельність. Юридичні факультети залишалися головним джерелом підготовки державних службовців.

У 1864 р. розпочалася шкільна реформа, яка встановлювала три типи загальноосвітніх навчальних закладів: початкові народні училища, прогімназії і гімназії. За “Положенням про початкові народні училища” від 14 липня 1864 р. всі існуючі типи початкових шкіл отримали одну назву – народні училища, які оголошувалися безстановими навчальними закладами. Їх метою визначалося утвердження в народі релігійних та моральних понять і поширення первісних корисних знань. Засновувати нові школи могли органи місцевого самоврядування (земства, міські управи), сільські товариства (громади), приватні особи. Для управління школами створювалися губернські і повітові училищні ради. До складу повітових рад входили: представники від міністерств народної освіти та внутрішніх справ, представник духовенства, по 2 представники від земств та представник від міського самоврядування. Губернська училищна рада під головуванням єпархіального архієрея складалася з губернатора, директора народних училищ губернії і двох представників від губернських земських зборів, затверджених губернатором.

Нові органи управління початковою освітою почали функціонувати в шести губерніях України (Катеринославській, Полтавській, Таврійській, Херсонській, Харківській, Чернігівській) після створення тут у 1865-1866 рр. земств і передачі їм існуючих народних училищ. Що стосується неземських губерній, то за “Положенням про народні училища в губерніях Київській, Волинській і Подільській” від 26 травня 1869 р. керів-

ництво початковою школою в них покладалося на спеціальну інспекцію народних училищ при управлінні Київського навчального округу.

“Статутом гімназій і прогімназій” від 19 листопада 1864 р. право заснування 7-класних гімназій і 4-класних прогімназій надавалося державі, міським і сільським товариствам, а також політично благонадійним приватним особам. Метою гімназій визначалося надання загальної освіти юнацтву і водночас його підготовка для вступу до університету та інших спеціальних навчальних закладів. Запроваджувалося два типи гімназій: класичні та реальні, проте, якщо випускники класичних гімназій могли вступати до університету, то свідоцтва про закінчення реальних гімназій лише бралось до уваги при вступі до вищих спеціальних училищ. Гімназії і прогімназії проголошувалися всестановими і загальнодоступними, але навчання в них було платним і кількість звільнених від плати не повинно було перевищувати 10% від загальної кількості учнів. Усі штатні вчителі, крім учителів гімнастики та співів, які належали до нештатних, вважалися державними службовцями.

Реформи значно розширили можливості для розвитку приватних шкіл. Відповідно до затверджених 19 лютого 1868 р. постанов Державної ради про зміни і доповнення чинного “Положення” про приватні навчальні заклади їх могли засновувати земства, міста, парафії, а також приватні товариства, установи й окремі особи не молодші за 25 років, які були в російському підданстві. Приватні навчальні заклади поділялися на три розряди: до 1-го розряду належали школи, які мали не менше ніж 6 класів, до 2-го розряду – не менше ніж 3 класи і до 3-го – всі одно- і дво-класні училища. Навчальні плани і програми таких шкіл затверджував попечитель навчального округу, вибір же предметів надавався засновникам. Приватні навчальні заклади 1-го розряду могли отримати статус приватних класичних гімназій, якщо їх курс відповідав курсу гімназії, а в трьох старших класах викладали тільки педагоги з вищою освітою.

Друга половина XIX ст. позначилася кроком уперед щодо розвитку жіночої освіти. Існуючі жіночі навчальні заклади здебільшого були закритими, розрахованими, насамперед, на дітей привілейованих верств. Тради-

ційно основним джерелом жіночої освіти залишалися жіночі навчальні заклади відомства імператриці Марії. З 1858 р. відомство починає відкривати жіночі училища для сторонніх учениць, названі маріїнськими, які в 1862 р. були перейменовані в гімназії. За Статутом 1862 р. вони повинні були мати 7 класів, передбачалася організація при них педагогічних курсів. Після закінчення гімназії вихованки отримували звання домашніх учительок, а після закінчення педагогічних курсів – звання домашньої наставниці. У 1856 р. було затверджено також “Положення про жіночі училища відомства Міністерства народної освіти”. Ці училища мали утримуватися переважно на кошти громадськості, благодійних організацій і приватних осіб, отримуючи грошові субсидії від уряду лише в окремих випадках. Жіночі училища призначалися переважно для дівчат міських станів “середнього достатку”. 10 травня 1860 р. затверджується нове “Положення”, яке діяло до 1870 р. Згідно з “Положенням” встановлювалося два типи всестанових жіночих училищ: училища 1-го розряду з 6-річним терміном навчання і училища 2-го розряду з 3-річним курсом.

У 1867-1869 рр. зазнали реформування духовні навчальні заклади. Першим був затверджений новий статут духовних училищ від 14 травня 1867 р. Духовні семінарії мали існувати в кожній єпархії, вони отримували певну автономію. До них дозволялося приймати дітей усіх станів. Суттєво розширювалося викладання загальноосвітніх дисциплін, семінарії за програмами навчання наближалися до гімназій, що полегшувало їх випускникам вступ до університетів. Установлювався 6-річний термін навчання. Зменшення кількості вступників до духовних академій знову обумовило запровадження в 1871 р. заборони семінаристам на вступ до університетів. 30 травня 1869 р. був затверджений новий академічний статут, який запроваджував перебудову духовних академій за типом університетів, суттєво розширював навчальну програму, вводив спеціалізацію навчання за трьома відділеннями (факультетами) – богословським, церковно-історичним і церковно-практичним. Навчання розраховувалося на 4 роки. Академії отримували широку автономію, зокрема право вибору ректора і професорів, питання управління, а також навчання і виховання студентів

належали до компетенції академічної ради, а господарська частина – правління академії. У 1868 р. був затверджений єдиний статут жіночих духовних навчальних закладів. Ті з них, які перебували під опікуванням імператриці, стали називатися жіночими училищами духовного відомства, а інші – єпархіальними жіночими училищами. Єпархіальні жіночі училища ставали напівзакритими навчальними закладами, які створювалися з дозволу Синоду і утримувалися за рахунок місцевих єпархіальних коштів. Навчальний план училищ був розрахований на 6 років. Основні положення реформи військово-навчальних закладів були затверджені 14 липня 1863 р. За новим “Положенням” на базі молодших класів кадетських корпусів створювалися 5-річні військові гімназії загальноосвітнього характеру (у 1870 р. курс навчання в них був продовжений до семи років), а зі старших класів формувалися 2-річні військові училища для спеціальної підготовки офіцерів, які закінчили середню школу. Паралельно з військовими навчальними закладами засновувалися юнкерські училища для підготовки піхотних та кавалерійських офіцерів з охочих. Військові початкові школи, які виникли на базі колишніх батальйонів кантоністів, перетворювалися на військові прогімназії, випускники яких могли вступати до юнкерських училищ. Суттєво розширювалася вища військова освіта, і до 1880 р. діяло шість військових академії.

Літ.: *Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР. Вторая половина XIX в. / отв. ред. А. И. Пискунов. – М. : Педагогика, 1976; Прокопенко Л. Л. Генеза та розвиток державної освітньої політики в Україні (IX – початок XX ст.) / Л. Л. Прокопенко. – Дніпропетровськ : ДРІДУ НАДУ, 2008.*

Прокопенко Л.Л., Прокопенко С.Л.

ОСМАНСЬКІ ПРОВІНЦІЇ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР’Я – території, що відіграли велику роль в історії України. Як органічна частина античної цивілізації **О.п.П.П.** жили і розвивалися у тісній взаємодії з місцевим причорноморським населенням. Останнє впродовж цілого тисячоліття відчувало на собі вплив високої античної культури, що знайшло вияв у прискоренні їх соціально-економічного та культурного розвитку. Заселення греками Північного Причорномор’я відбувалося в умовах формування рабо-

власницького ладу і відносного перенаселення в Греції. Колонії засновувалися, як правило, організовано. Їхали сюди в основному безземельні селяни, ремісники, торговці. Уже в перші століття колонізаційних процесів (VIII-XI ст. до н. е.) визначалися грецькі центри, особливо активні у заснуванні колоній. Це, насамперед, міста малоазійського узбережжя Іонії (зокрема Мілет), а також дорійська колонія Гераклея Понтійська.

В історії античних міст держав Північного Причорномор’я виокремлюються два основних періоди. Перший охоплює час з VI по середину I ст. до н. е. й характеризується відносно самостійним життям на базі еллінських традицій і мирними відносинами зі скіфськими племенами. Другий припадає на середину I ст. до н. е. – 70-ті рр. IV ст. н. е., коли міста-держави поступово потрапляли у сферу інтересів Риму й до того ж зазнавали постійних руйнівних нападів готів і гунів. У процесі античної колонізації у Північному Причорномор’ї утворилися чотири основних осередки. Перший – це узбережжя Дніпро-Бузького та Березанського лиманів. У другій половині VII ст. до н. е. греки заснували на о. Березань (тоді півострів) поселення Борисфеніду. В першій половині VI ст. до н. е. на правому березі Бузького лиману, неподалік від місця впадіння його в Дніпровський лиман (поблизу сучасного с. Парутіно Очаківського району Миколаївської області), вихідці з Мілета заклали Ольвію – згодом одне з трьох найбільших давньогрецьких міст Північного Причорномор’я. Її зручне географічне положення сприяло налагодженню тісних торговельних зв’язків із землеробами Лісостепу та кочовиками Степу. Другий центр античної цивілізації Півдня України утворився в районі Дністровського лиману, де розташовувалися міста Ніконії (поблизу сучасного с. Роксолани Одеської області) і Тіра – на західному березі Дністровського лиману, в північній частині нинішнього Білгород-Дністровського (за середньовіччя тут була зведена фортеця). Географічне положення й особливості господарства Тіри зумовлювали її тісні економічні, політичні й культурні зв’язки з Ольвією та Істрією. Третій центр сформувався в Південно-Західному Криму. Головне місто тут – Херсонес Таврійський. Заснували його у 422-421 рр. до н. е. вихідці з Гераклеї Понтійської. Протягом усієї

античної історії Херсонес був великим економічним, політичним, культурним центром, що справляв помітний вплив на розвиток місцевого тавро-скіфського населення. Крім Херсонесу, в цьому районі Криму розташувалися також міста Керкинітіда (сучасна Євпаторія) і Калос-Лімен. Четвертий центр античної культури в Північному Причорномор'ї виник на Керченському й Таманському півостровах. Тут були побудовані міста Пантікапей (нинішня Керч), Феодосія, Фанагорія (поблизу сучасної станиці Сінна на Таманському півострові), Гермонаса (нині станиця Таманська), Горгіппія (тепер Анапа). Всі вони засновані переважно в VI ст. до н. е. вихідцями з іонійських міст. У V ст. до н. е. ці міста об'єдналися в Боспорську державу, до складу якої увійшли й місцеві племена. За формою політичного устрою та адміністративно-територіальною структурою античні міста-держави Південної України були тотожними з грецькими полісами і являли собою (за винятком Боспору) рабовласницькі демократичні республіки. Політичним, економічним і культурним центром держави було місто, навколо якого розташовувалася хора (сільськогосподарська округа). "Велика грецька колонізація" була грандіозною акцією, яка суттєво вплинула на світовий розвиток. Якщо в XI-IX ст. до н. е. міграції греків відбувалися в межах Егейського моря, то в наступні три сторіччя елліни розселилися на гігантській території, освоївши все Середземноморське узбережжя: від Піренейського півострова аж до Єгипту та Сирії та побудувавши свої міста на берегах Чорного моря.

З'ясовуючи причини еллінської міграції, вчені сформулювали кілька теорій, які умовно можна поділити на такі:

- 1) демографічну – демографічний вибух, що відбувся в цей час, зумовив перенаселення в материковій Греції, і тому надлишок населення змушений був мігрувати;
- 2) аграрну – нестача землі в метрополії штовхала до освоєння нових територій;
- 3) торговельну – колонізація – це побічний продукт торговельної експансії;
- 4) сировинну – в нових землях греки шукали не ринки збуту, а, насамперед, продукти і джерела сировини, яких не вистачало в Греції: зерно, метали, будівельний ліс тощо;
- 5) воєнну – до міграції греків змушувала агресія лідійців та персів;

б) соціальну – невщухаюча соціальна боротьба між окремими верствами грецького населення примушувала тих, хто зазнав поразки, мігрувати;

7) етнічну – етноплемінний склад полісів материкової Греції не був однорідним, між-етнічні суперечності штовхали багатьох до пошуків нових земель.

Елліни-колоністи привезли з собою на нові землі традиційну для Стародавньої Греції форму соціально-економічної та політичної організації суспільства – поліс. Полісна модель суспільного устрою органічно поєднувала місто (як центр політичного життя, ремесла, торгівлі та культури) і хору (прилеглу сільськогосподарську округу). Така структура давала змогу місту-державі бути самостійною, самодостатньою, життєздатною одиницею. Грецькі поліси за своїм політичним устроєм були, як правило, рабовласницькими республіками, які мали свою законодавчу (народні збори), виконавчу (колегії та магістрати) і судову владу. "Повноправні громадяни" полісів, за винятком рабів, іноземців та жінок, користувалися широкими правами. Залежно від домінуючої політичної сили рабовласницькі республіки були до I ст. до н. е. аристократичними, як Ольвія, чи демократичними, як Херсонес. Проте колонізаційна хвиля принесла в Північне Причорномор'я не тільки республіканську форму правління. У 480 р. до н. е. на Керченському та Таманському півостровах під впливом монархічних традицій Персії виникає Боспорське царство. Правляча династія Археанактидів об'єднала в одну велику античну рабовласницьку державу міста Пантікапей, Фанагорію, Гермонасу та ін.

Тисячолітня історія античної цивілізації в Північному Причорномор'ї мала надзвичайно серйозні наслідки. По-перше, в процесі колонізації на місцевий ґрунт було перенесено демократичний полісний устрій, що сприяло становленню державотворчої традиції на території сучасної України. По-друге, грецькі переселенці не тільки передали місцевому населенню прогресивні технології землеробства та ремесла, а й активно залучили його до товарно-грошових відносин. По-третє, виникнення античних міст-держав зумовило розгортання процесу урбанізації Причорномор'я. По-четверте, різнобічні контакти місцевих племен з ко-

лоністами сприяли поширенню досвіду та здобутків найпереводішої на той час античної культури. У сукупності всі ці процеси не тільки помітно прискорили темпи історичного розвитку населення Криму, Подністров'я, Побужжя та Подніпров'я, а й на тривалий час визначили південний вектор цивілізаційної орієнтації, що надалі сприяло тісним контактам Київської Русі та спадкоємицтвом грецької культури, колишньої еллінської колонії – Візантії.

Літ.: *Історія України* : курс лекцій / за ред. Л. Г. Мельника, О. І. Гуржія, М. В. Демченка. – К. : Либідь, 1991; *Бойко О. Д.* Історія України : посібник / О. Д. Бойко. – К. : Академвидав, 2003; *Підкова І.* Довідник з історії України : в 3 т. / І. Підкова, Р. Шуст ; Ін-т істор. дослідж. Львів. держ. ун-ту ім. Івана Франка. – К. : Генеза, 1993; *Павленко В. Б.* Історія України : навч. посіб. для дистанц. навчання / В. Б. Павленко, А. М. Михненко, С. І. Лисова та ін. – К. : Ун-т “Україна”, 2004.

Шкуронат О.В.

ОСНОВНІ КОНЦЕПЦІЇ ЕЛІТ ДОБИ ВІДРОДЖЕННЯ. Епоха Відродження характеризується зміною ставлення до людини в думках найбільш видатних особистостей того часу, що пізніше отримали назву “Титанів Відродження”. Саме в елітарній свідомості XIV-XV ст. вперше прозвучала ця ідея. Масова свідомість, як завжди, інертно і з величезним запізненням опанувало ці нові аксіологічні категорії.

Так, уже в творчості Пьетро Помпонацци (1462-1525), Леонардо да Вінчі (1452-1519), Бернардіно Телезіо (1509-1588) помітне звільнення мислення від заборон феодальної ідеології і розуміння людської душі як вищої і найбільш здійсненої з матеріальних форм Всесвіту.

Серед мислителів Відродження найбільш яскраві і оригінальні, безумовно, роботи політичного і державного діяча, письменника, історика Нікколо ді Бернардо Макиавеллі (1469-1527). Його погляди на проблему відносин правителів і підданих є суперечливими. З одного боку, він виступав проти феодалів, що гальмували об'єднання Італії, з другого боку, він понад усе побоювався бунту мас: “Не існує нічого жажливішого, ніж розгнудані, позбавлені вождя маси, і разом з тим, “немає нічого безпораднішого”. Він шукає оптимальне співвідношення між правителями і народом і бачить його в сильній владі. Особа політичного вождя опи-

няється в центрі уваги Макиавеллі. Він, на відміну від своїх попередників, не зводить політичний процес тільки до діянь героїв, в його уявленні він вельми багатобічний. Макиавеллі розрізняє активних і пасивних учасників історичної драми: це монарх, дворянство, простолюдин, що виходить на міську площу і підтримує государя, або офіцер, що бунтує проти нього, бере участь у військовому зіткненні, церковний діяч і т. ін. Він малює яскраві психологічні портрети лідерів; їх дії стимулюються переважно поганими природженими пристрастями, які споконвічно властиві людям. Вони “невдячні, мінливі, лицемірні, боязкі перед небезпекою, жадібні до наживи”. Макиавеллі готовий виправдати аморальні засоби, за допомогою яких правителі досягають влади. При цьому влада – не тільки цінність у собі, а й засіб для досягнення певної політичної мети. Щоб володарювати, правителі повинні знати головні стимули людської діяльності (а це, за Макиавеллі, жадання влади і володіння майном), вивчати і використовувати в своїх інтересах смаки, схильності, слабкості натовпу і завдяки цьому панувати над ним.

Становить інтерес типологія методів правління, запропонована Макиавеллі, які забезпечують ефективність влади: це – “леви” (рішучі правителі, що спираються на силу), і “лисиці” (гнучкі політики, для яких характерні спритність, удавання, хитрість, це майстри переговорів і закулісних інтриг). “Оскільки владар змушений добре наслідувати звіра, він повинен взяти за приклад лиса й лева: перший беззахисний проти тенет, а другий беззахисний проти вовків. Отже, треба бути лисом, щоб розпізнати сільце, і левом, щоб лякати вовків”.

Можна вважати, що Н.Макиавеллі у своїх працях змалював образ політичного володаря, надав певні рекомендації для більш ефективного правління державою. Саме його ідею про зростання ролі активної особистості в суспільстві пізніше було покладено в основу теорії еліт. (Цю типологію взяв на озброєння класик елітології XX ст. В.Парето.) Вирішуючи дилему, на кого государеві робити ставку з двох сил, що борються, – на народ чи на знать, Макиавеллі однозначно вибирає народ. Він пише: “...не можна чесно, не утискаючи інших, задовольнити домагання знаті, але можна – вимоги народу, оскільки у народу чесніша мета, ніж у знаті:

знати бажає пригноблювати народ, а народ не бажає бути пригнобленим”. Государеві належить дружити з народом, інакше у важкий час він буде повалений.

Ніколло Макіавеллі зробив вагомий внесок у створення науки управління людськими масами, яка б не будувалася на виявленні основних мотивів людських дій. Він вперше звертає серйозну увагу на еліту як правлячу спільність, що управляє суспільством. З позицій Н.Макіавеллі, усі суспільства багато в чому різняться між собою внаслідок різноманітностей, породжених природою самої еліти. Це водночас пов’язано з тим, що цінності світу розподілено нерівномірно, а разом з ними настільки ж нерівномірно розподілено престиж, владу та почесні, що пов’язані з політичним процесом. Отож меншість керує більшістю, використовуючи два різновиди способів і засобів, а саме: силу і хитрість.

Г.К.Ашин звертає увагу на те, що багато політологів і політиків звертають увагу тільки на один бік творчої спадщини Макіавеллі, який пов’язаний з обґрунтуванням сильної влади, а також політичного аморалізму, залишаючи в тіні ту обставину, що описувані ним методи досягнення влади були для нього передусім засобом досягнення мети, що була, поза сумнівом, прогресивною – об’єднання Італії, що роздиралася феодалними розбратами, митними перегородами, страждала від беззаконня феодалних правителів; беззахисна перед вторгненням іноземців країна не могла нормально розвиватися. І заради подолання цієї феодалної роздрібненості Макіавеллі допускав будь-які, зокрема жорстокі, аморальні засоби.

Літ.: Ашин Г. Курс истории элитологии / Г. Ашин. – М. : [б. в.], 1996; Ашин Г. Современные теории элиты: критический очерк / Г. Ашин. – М. : Междунар. отношения, 1985; Крюков О. Основни підходи до трактування політичної еліти в історії політичної думки / О. Крюков // Формування й оновлення політико-управлінської еліти в сучасній Україні : зб. наук. пр. / за заг. ред. М. І. Пірен. – К. : Вид-во НАДУ, 2005; Макиавелли Н. Государь : пер.с ит. / Н. Макиавелли. – М. : Планета, 1990; Мак’явеллі Н. Флорентійські хроніки; Державець / Н. Мак’явеллі [пер. з іт. А. Перепадя]. – К. : Основи, 1998.

Сурай І.Г.

ОСОБЛИВИЙ ПЕРІОД – часовий проміжок розвитку держави, суспільства, соціальної групи, особистості, який характе-

ризується відхиленням механізмів (параметрів) їх життєдіяльності від стандартних, ustalених значень та показників.

Законодавство України пропонує кілька визначень даного періоду, що відображають специфіку його прояву стосовно різних суспільних сфер.

О.п. – період, що настає з моменту оголошення рішення про мобілізацію (крім цільової) або доведення його до виконавців стосовно прихованої мобілізації чи з моменту введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях та охоплює час мобілізації, воєнний час і частково відбудовний період після закінчення воєнних дій (Закон України “Про оборону України” від 06.12.1991 в редакції Закону від 25.12.2008).

О.п. – період функціонування національної економіки, органів державної влади, інших державних органів, органів місцевого самоврядування, Збройних Сил України, інших військових формувань, сил цивільного захисту, підприємств, установ і організацій, а також виконання громадянами України свого конституційного обов’язку щодо захисту Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України, який настає з моменту оголошення рішення про мобілізацію (крім цільової) або доведення його до виконавців стосовно прихованої мобілізації чи з моменту введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях та охоплює час мобілізації, воєнний час і частково відбудовний період після закінчення воєнних дій (Закон України “Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію” від 21.10.1993 в редакції Закону від 02.03.2005).

О.п. – період функціонування органів державної влади, Збройних Сил України та інших військових формувань, утворених відповідно до законів України, органів місцевого самоврядування, органів управління у справах цивільної оборони і сил цивільної оборони, а також галузей національної економіки, підприємств, установ та організацій, який настає з часу оголошення рішення про мобілізацію (крім цільової) або доведення до відома виконавців рішення стосовно прихованої мобілізації чи з часу введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях та охоплює час мобілізації, воєнний час і частково відбудовний період після закінчення воєнних дій (Постанова Правління Національного банку України “Про за-

твердження Положення про порядок зберігання Національним банком України та банками України документів в умовах особливого періоду” від 26.03.2004).

Воєнний стан є особливим правовим режимом, що вводиться в Україні або окремих її місцевостях у разі збройної агресії чи загрози нападу, небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності та передбачає надання відповідним органам державної влади, військовому командуванню та органам місцевого самоврядування повноважень, необхідних для відвернення загрози та забезпечення національної безпеки, а також тимчасове, зумовлене загрозою, обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень (Закон України “Про правовий режим воєнного стану” від 06.04.2000).

Іншим проявом особливого правового режиму є надзвичайний стан, який може тимчасово вводиться в Україні чи в окремих її місцевостях у разі виникнення надзвичайних ситуацій техногенного або природного характеру не нижче загальнодержавного рівня, що призвели чи можуть призвести до людських і матеріальних втрат, створюють загрозу життю і здоров’ю громадян, або при спробі захоплення державної влади чи зміни конституційного ладу України шляхом насильства і передбачає надання відповідним органам державної влади, військовому командуванню та органам місцевого самоврядування повноважень, необхідних для відвернення загрози та забезпечення безпеки і здоров’я громадян, нормального функціонування національної економіки, органів державної влади та органів місцевого самоврядування, захисту конституційного ладу, а також допускає тимчасове, обумовлене загрозою, обмеження у здійсненні конституційних прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень (Закон України “Про правовий режим надзвичайного стану” від 16.03.2000).

Термін “**О.п.**” часто застосовується у метафоричній формі: “**О.п.** життя”, “**О.п.** розвитку колективу” тощо.

Смолянук В.Ф.

ОСОБЛИВОСТІ ДЕРЖАВНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ ТА СТРУКТУРИ УПРАВЛІННЯ

КІМЕРІЇ. Кімерія, або Кімерійський племінний союз – адміністративно-територіальне утворення VIII-VII ст. до н.е., що охоплювало величезні простори Степу і Лісостепу від Фракії до Кавказу. З цими племенами пов’язують появу *зрубової археологічної культури*. Племена зрубової культури заселяли не всю Україну, а тільки Лівобережну. Зрубова археологічна культура названа так за характерним для неї обрядом поховання в зрубках під курганом. Вона охоплювала все Нижнє і Середнє Поволжя, причорноморські степи аж до Дніпра, а південніше – до сучасної Одеси, займаючи також лісостепову зону до меж басейну Оки. Вперше зрубова культура була виділена В.А.Городцовим в 1901-1903 рр. минулого століття в результаті розкопок на Сіверському Донці.

Племена кімерійців були могутнім етносом, адже згадки про цей народ є навіть у Біблії [Буття: X, 2]. У своєму безсмертному творі “Іліада” Гомер згадував про кімерійців як про “славних кобилодоїльців, молокоїдів убогих, найсправедливіших зі всіх людей” [Гомер. Іліада: XIII, 1-6].

Соціальна структура кімерійців. Кімерійське суспільство мало досить чітку диференціацію як із соціального, так і з господарського погляду. Лісостеп і північну частину степу Змієвщини населяли племена кімерійців, основою господарства яких було землеробство. В степу ж мешкала їх частина, основним заняттям якої було скотарство. При цьому і землероби, і скотарі являли собою єдине етнокультурне ціле. Про це свідчать такі факти. По-перше, курганні могильники, характерні передусім для кочівників-скотарів, трапляються і в районах, заселених землеробами. По-друге, короткочасні поселення кімерійців-скотарів трапляються і в заплавах річок. Деякі учені не виключають можливість одноразового проживання скотарів і землеробів в одних і тих самих поселеннях.

На всій території поширення зрубової археологічної культури є дві регіонально розміщені групи поховань. У наборі речей з поховань Степового Поволжя і Середнього Дону явно виражений військовий характер: наконечники списів і стріл, бронзові ножі, кам’яні сокири та ін. Друга група поховань, поширена на Сіверському Донці і Придніпров’ї, має мирний характер. У похованнях обох регіональних груп є могили з де-

рев'яними судинами, оббитими бронзовими пластинками.

За Ж.Дюмезилем, Кімерія належала до тричасткового індоєвропейського суспільства, що складалося з воїнів, жерців і господарників. У могильниках Степового Поволжя і Середнього Дону поховані представники військової групи кімерійського населення, тоді як у відповідних похованнях Сіверського Донця і Придніпров'я – власники великої кількості худоби – господарники. В могилах з дерев'яними судинами, оббитими бронзовими пластинками, були поховані жерці. Оскільки в одному і тому самому суспільстві неможливо, щоб представники військового стану жили на одній території, а представники господарського – на іншій, то можна вважати що це не касти, а племена. Для кімерійських племен, які населяли Придніпров'я і басейн Сіверського Донця, в тому числі і Змієвщину, профілюючим заняттям було скотарство і землеробство, тоді як кімерійське плем'я, що мешкало в Степовому Поволжі і на Середньому Доні, спеціалізувалося на війні. Жерці при цьому були в обох племенах. Із Північного Причорномор'я кімерійці були витіснені об'єднанням скіфських племен. Однак як етнос кімерійці зникли не відразу, частина їх відкочувала на захід, у лісостепові райони, а ті, що залишилися, поступово асимілювалися зі скіфами.

Літ.: Тереножкин А. И. Киммерийцы / А. И. Тереножкин. – К. : [б. и.], 1976; Українська та зарубіжна культура : підручник / за ред. Козири. – К. : [б. в.], 2002; Малик Я. Історія української державності / Я. Малик, Б. Вол, В. Чуприна. – Львів : [б. в.], 1995; *Історія держави від первісної доби і перших цивілізацій до становлення індустріального суспільства*. – К. : Генеза, 1999.

Козак В.І.

ОСОБЛИВОСТІ ДІЯЛЬНОСТІ РАД У ПЕРШІ РОКИ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ (1917-1923). Державний устрій, установлений на підвладній більшовикам території, кардинально відрізнявся від усіх існуючих. Ця відмінність мала подвійний характер. Номінально вся повнота влади належала радам, і такої форми влади не було в жодній з тогочасних держав. Фактично ж ради були однією з ланок компартійної диктатури. Однак підпорядкування рад спочатку впливу, а згодом і контролю більшовицького керівництва сталося не відразу. Після Лютневої революції ради виникали в багатьох регіонах

колишньої імперії стихійно і відображали волю активних і політично неструктурованих низів. Аби перетворити ради на одну із ланок власної диктатури, більшовицьким керівникам довелося докласти чимало зусиль.

У перші пореволюційні місяці успіхи більшовиків були скромними. Виступаючи під власними гаслами, вони не могли добитися популярності серед населення. Тому в серпні 1917 р. Ленін тимчасово відмовився від комуністичних гасел і взяв на озброєння радянські. Зокрема, замість гасла перетворення імперіалістичної війни на громадянську більшовики підтримали всенародну вимогу укладення сепаратного миру. Замість вимоги перетворення поміщицьких маєтків на радянські господарства (радгоспи) вони підтримали селянське гасло “чорного поділу”, тобто зрівняльного поділу всіх земель. Висловлюючись завжди за централізовану державу, вони підтримали вимогу федералізації Росії. Потужний пропагандистський апарат більшовиків укарбовував у свідомість мас образ опозиційної партії, яка з приходом до влади негайно реалізує радянські гасла.

У вересні Петроградська, Московська й Київська ради вперше ухвалили запропоновані нею резолюції. Головою Петроградської ради став Лев Троцький. Спираючись на цю раду, більшовики підготували всеросійський з'їзд рад і під час його скликання захопили владу в столиці. У цей час вони не мали більшості в радах, проте неконтрольовані ними ради були просто проігноровані.

Справжній рівень популярності більшовиків серед усього населення, а не лише серед найрадикальніших кіл суспільства, показали вибори до Установчих зборів. За них проголосували в Росії, як відомо, 25%, а в Україні – взагалі 10% виборців. Та це вже не мало жодного значення, оскільки реальні важелі влади перебували в руках В.Леніна. У грудні 1917 р. була створена Всеросійська надзвичайна комісія по боротьбі з контрреволюцією і саботажем. Після її організаційного зміцнення більшовицьке керівництво дедалі сміливіше оголошувало контрреволюціонерами всіх, хто був не з ними. Виборці тепер повинні були дисципліновано голосувати за кандидатів у радянські органи влади, яких їм рекомендували більшовицькі парткоми. Термін “контрреволюційний” у пропаганді, а потім і в свідомості людей став синонімом іншого – “антирадянський”.

Жовтневий переворот більшовиків здійснювався під радянськими, а не під комуністичними гаслами. Усі недоліки рад як форми влади більшовицьке керівництво добре усвідомлювало. Наявність непідконтрольних верхній владі місцевих рад суперечила планам більшовицького керівництва. Зміцнившись при владі й поширивши її зі столиці на периферію переважно шляхом пропаганди та взяття на озброєння народних гасел, більшовики тільки з весни 1918 р. почали власну революцію – комуністичну. Поставлене завдання Ленін у травні 1918 р. сформулював так: “Нам треба зовсім по-новому організувати найглибші основи життя сотень мільйонів людей”. Ішлося про оголошення великого виробництва загальнонародною (а фактично державною) власністю, про колективізацію (а насправді – одержавлення) дрібного виробництва, про ліквідацію товарно-грошових відносин і створення на руїнах ринкової економіки централізованого планового господарства. Подібних революцій світ не бачив, але за методами виконання вона становила типovu для Росії від петровських часів “реформу згори”. Як у Петрограді, так і в Харкові радянська влада була проголошена в 1917 р. депутатами рад, що представляли незначну меншість населення. Коли ж партія більшовиків перетворилася на урядову, однією з її важливих функцій стало так зване радянське будівництво, тобто створення мережі рад з контрольованим складом депутатів і єдиним вищим органом влади, якому були б підпорядковані місцеві ради. Ухвалена у липні 1918 р. Конституція РСФРР затверджувала таку норму представництва Всеросійського з’їзду рад: представники міськрад у розрахунку 1 депутат на 25 тис. виборців і представники губернських з’їздів рад у розрахунку 1 депутат на 125 тис. жителів. Рівності між робітничими і селянськими депутатами бути не може, підкреслював Ленін, поки селянин є одночасно трудівником і власником, який продає на вільному ринку продукти своєї праці як товари. Та якщо в Росії робітники користувалися п’ятикратною перевагою у представництві в радах порівняно з селянами, то в Україні під час виборчої кампанії 1919 р. як робітники, так і селяни мали вдесятеро менше представництво, ніж червоноармійці. Пояснення слід шукати в тому, що відрізняло українських селян і робітників від

червоноармійців: перші були місцеві, а другі – зазвичай пришельці. Останні апріорі не могли бути пов’язані з національно-визвольним рухом.

Потребу в такому диференційованому підході до місцевих і “пришельців” більшовикам допомогли усвідомити вибори делегатів II Всеукраїнського з’їзду рад, що відбувся в Катеринославі 17-19 березня 1918 р. Незважаючи на те, що ці вибори здійснювалися на підконтрольній радянській владі (і захопленій за допомогою більшовицьких військ) території, більшовики не здобули більшості на з’їзді. Найбільш численною депутатською делегацією виявилися есери. Цьому великою мірою сприяли норми представництва: 1 делегат від кожної волості, від кожної міської ради до 3 тис. населення (від 3 до 5 тис. – 2 делегати і далі 1 делегат від кожних 3 тис.) і окремо – 1 делегат від губернської, обласної чи крайової ради. Лише об’єднання більшовиків із українськими лівими соціал-демократами дало їм змогу провести потрібні резолюції. Але водночас це вплинуло на формування небажаного для верхів більшовицького режиму крену Народного секретаріату в бік українофільства, тобто на погляд компартійного центру, навіть місцеві більшовики були не досить надійними. Тому наступного року норми представництва на Всеукраїнському з’їзді рад були відчутно змінені.

Однак цілком нехтувати національним питанням більшовики теж не могли, оскільки усвідомлювали велику силу національно-визвольного руху. Тому в Україні вони широко застосовували ще одне популярне гасло, яке відверто суперечило їхнім попереднім настановам. Більшовицьке керівництво, особливо в період боротьби за владу, намагалось продемонструвати свою прихильність до права націй на самовизначення. У результаті сталося так, що з травня до листопада 1917 р., тобто до захоплення влади в Петрограді, РДСРП(б) була єдиною загальноросійською партією, керівництво якої не лише формально підтримувало прагнення України здобути автономію, а й постійно ставило акцент на скромність українських вимог. Так, у газеті “Правда” від 17 червня 1917 р. Ленін назвав “скромнейшими и законнейшими” вимоги УЦР про надання автономії Україні, а відмову їх виконати – “неслыханным бесстыдством, дикой наглостью

контрреволюціонерів, істинним проявленням політики велико-російського «держимордь» (цитуються російською з метою передачі колориту ленінських висловлювань). Основну критику в своїй статті він спрямував навіть не проти Тимчасового уряду, а проти своїх конкурентів у радах – есерів і меншовиків. Це було цілком логічно, особливо з огляду на звинувачення Української Центральної Ради з боку керівних кіл цих партій у «ленінстві в національному питанні». Така ленінська позиція та негативне ставлення до неї інших, навіть соціалістичних партій зайвий раз підкреслює той факт, що ідею політичної автономії чи то навіть відокремлення України від Росії як цілком можливого і закономірного розвитку подій першими на загальноросійському рівні висловили більшовицькі керівники.

Після захоплення й утвердження більшовиками своєї влади на перший погляд могло здаватися, що місце і роль рад мало змінилася. Хоча реально партія перетворилася на державну структуру, але радянська влада зберігала попередній зовнішній вигляд. У політичному словнику більшовиків не існувало поняття «державна партія».

Державною іменувалася тільки радянська вертикаль влади. У компартійних документах акцентувалася увага на небажаності об'єднання обох вертикалей в одну. У резолюції VIII з'їзду РКП(б), де вперше визначалися форми відносин між партійними і радянськими органами, наголошувалося на тому, що «партія старається керувати діяльністю рад, але не замінити їх». Своєю компартійною частиною тандем влади був повернутий до членів партії. Унаслідок її побудови за принципами «демократичного централізму» вожді не залежали від вибору рядових партійців, хоч останні регулярно обирали керівні органи відповідно до статутних вимог. Своєю радянською частиною компартійно-радянський тандем обертався до народу. Населення країни не тільки обирало персональний склад радянських органів, а й наділялося цілком реальними управлінськими або контрольними функціями. У народності такої системи влади важко було сумніватися ще й тому, що свої керівні кадри вона брала з народних «низів». Це допомагало враховувати настрої «низів» під час як визначення конкретних кроків більшовицької влади, так і формування ідеологічно-пропагандистської роботи.

Диктатура системи «РКП(б) – ради» базувалася не лише на насильстві, а й на пропаганді. Вплив на маси, переконування їх – такими були основні завдання відділів агітації і пропаганди партійних комітетів. Безпосередній зв'язок із населенням давав змогу мобілізувати мільйони людей на виконання сформульованих партійним керівництвом завдань. Ради, в яких працювали сотні тисяч депутатів з пролетарських мас і села, стали ефективним «пасом» від керівних органів державної партії до всього населення. Без організаційних, ідеологічних і емоційних зв'язків із масами більшовики ніколи не могли б докорінно перебудувати найглибші основи повсякденного життя. Врахування настроїв народних мас було не метою діяльності, а засобом впливу на суспільство. Тож більшовицьке керівництво у своїх діях брало до уваги не побажання мас, а враховувало ці настрої під час планування своїх дій і виконання власної програми.

Літ.: *Малиновський В. Я.* Державне управління : навч. посіб. / В. Я. Малиновський. – Луцьк : Ред.-вид. відд. «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2000; *Надолішній П. І.* Теорія та історія державного управління (Опорний конспект лекцій до навчальної дисципліни) : навч. посіб. / П. І. Надолішній. – Одеса : ОРІДУ НАДУ, 2006; *Нариси історії державної служби в Україні* / [О. Г. Аркуша, Є. І. Бородин, С. В. Віднянський та ін. ; редкол. : С. В. Кульчицький (кер. авт. кол.) та ін.]; Голов. упр. держ. служби України, Ін-т історії НАН України. – К. : Ніка-Центр, 2009.

Макаренко Е.М.

ОСОБЛИВОСТІ КАДРОВОЇ ПОЛІТИКИ «БРЕЖНЄВСЬКОЇ ЕПОХИ». Постановою XXIII з'їзду КПРС (1966 р.) замість посади першого секретаря ЦК була відновлена посада генерального секретаря ЦК, яка за нових умов мала додати значущості Л.Брежнєву. Під приводом прийняття у 1977 р. нової радянської Конституції Л.Брежнєв був обраний головою президії Верховної Ради СРСР. Обрання керівника партії на головну посаду в системі радянської влади відбулося всупереч рішенням зазначеного вище пленуму ЦК про неприпустимість суміщення однією особою двох вищих посад у державі. Але формально порушення постанови пленуму ЦК нібито й не відбулося, адже в ньому йшлося про посаду не голови вищого представницького органу держави, а про голову уряду.

Л.Брежнев був типовим продуктом сталінської адміністративно-бюрократичної системи. На відміну від попередника він належав до тієї частини компартійної номенклатури, яка не була схильною до розриву зі сталінізмом, віддавала перевагу не економічним, а звичним командно-адміністративним методам управління економікою.

За Брежнева існував такий собі “суспільний договір” між основними носіями влади. Зміст його полягав у тому, що першим секретарям відповідних комітетів партії в їхніх регіонах давалася майже необмежена влада, а вони, зі свого боку, повинні були підтримувати генерального, славити його як лідера і вождя. У цьому полягала суть “джентльменської” угоди, яка ретельно виконувалася. У свою чергу, практично всі важелі й ланки управління в республіках і регіонах так чи інакше перебували в руках “хазяїна”, “першого”, як позаочі називали перших секретарів партійних комітетів. Увесь чиновницький апарат був підпорядкований їм. Усунути їх з посади можна було лише “зверху”, але практично неможливо за ініціативи партійних організацій.

Другим вагомим інструментом утримання й посилення особистої влади Л.Брежневим стало наближення до владних структур своїх земляків, близьких, людей, з якими довелося працювати раніше. Коли в 1972 р. через зайву самостійність відправили у відставку П.Шелеста, його місце посів виходець із Дніпропетровщини В.Щербицький. У 1952-1954 рр. В.Щербицький був секретарем Дніпродзержинського міськкому, а в 1955-1957 рр., 1963-1965 рр. – секретарем Дніпропетровського обкому КПУ, в 1957-1961 рр. – секретарем ЦК КПУ, 1965-1972 рр. – головою Ради Міністрів УРСР.

У вищому кремлівському керівництві також опинилися знайомі Л.Брежнева по спільній роботі в Дніпропетровську та Дніпродзержинську, особисто віддані йому: голова Ради Міністрів М.Тихонов, міністр внутрішніх справ М.Щолоков, помічник генерального секретаря ЦК Г.Цуканов, голова КДБ СРСР В.Чебриков, перший заступник голови КДБ СРСР генерал армії Г.Циньов, заступник голови Ради Міністрів СРСР І.Новиков, керуючий справами ЦК КПРС Г.Павлов, дипломат, член ЦК КПРС М.Толубеев та ін. У Молдавії разом з майбутнім генсеком працювали секретар ЦК КПРС К.Черненко, за-

відувач відділу освіти і науки ЦК КПРС С.Трапезніков, перший заступник голови КДБ СРСР С.Цвигун, у Запоріжжі – секретар ЦК КПРС А.Кириленко. Міністром цивільної авіації, головним маршалом авіації став колишній особистий пілот Л.Брежнева Б.Бугаєв, першим заступником міністра зовнішньої торгівлі СРСР – син генсека Ю.Брежнев, заступником міністра внутрішніх справ – зять генсека Ю.Чурбанов. І всі вони брали приклад зі свого покровителя й своєю чергою тягнули за собою до влади знайомих і близьких. Так, перший секретар ЦК Компартії України В.Щербицький перемістив на найвищі республіканські партійні й міністерські посади понад 20 дніпропетровців. Що ж до стилю брежневського керівництва, то, за свідченням осіб, які працювали поруч із генеральним секретарем, він полягав у створенні чіткої ієрархії в системі управління, за якою ініціатива йде лише в одному напрямі – згори донизу. У теорії управління радянських часів це було сформульовано так: “Хороший організатор нічого не робить сам. Він вміє примусити інших виконати всю роботу, залишаючи за собою загальне керівництво і загальний контроль”. Увесь апарат влади формувався в умовах, коли для досягнення вищих посад у партії та державі ерудиція, сила логіки, ораторські здібності не тільки не були обов’язковими, але, навпаки, могли стати серйозною завадою на шляху до досягнення цілі. Потрібно було зовсім інше: сліпа слухняність, “вміння тримати руки по швах”, відсутність самостійної думки, знання таємниць апаратної боротьби, деякі організаційні й інтриганські здібності. Твердих ідеологічних і політичних принципів у діячів цього типу зазвичай не було – інакше в пору нескінченних ломок і змін вони просто б не вижили. Якщо за часів, коли Україною управляв П.Шелест, дехто з партійних, радянських працівників, інших чиновників ще міг іноді дозволити собі говорити українською, то за часів В.Щербицького в номенклатурному середовищі це було не прийнято: могли відразу запідозрити в українському націоналізмі.

Питання добору, розстановки й виховання кадрів, що здатні втілювати в життя “генеральну лінію партії”, тобто волю вищого партійного керівництва, посідали центральне місце в діяльності Л.Брежнева та його команди. У звітній доповіді ЦК КПРС XXIV з’їзду

КПРС говорилося: “Нам потрібні люди, які сумішають високу політичну свідомість з доброю професійною підготовкою, що здатні зі знанням справи вирішувати питання економіки й культури, володіють сучасними методами управління”. Усього з 1966 р. по квітень 1985 р. було прийнято до 40 постанов ЦК КПРС, що стосувались кадрової політики партії. У кожній з них йшлося про необхідність висування на керівні посади найбільш гідних і здібних працівників. Однак попри постійні заклики підвищувати рівень підготовки й виховання управлінських кадрів, вирішальну роль під час призначення на будь-яку керівну посаду дедалі більше відігравали не професійні й політичні якості претендента на ту чи іншу керівну посаду, а його анкетні дані. Кадрова політика стає формалізованою. Претендент мав відповідати черговій установці партійного з’їзду. Перевагу віддавали в першу чергу тим, хто мав робітниче, в другу чергу – селянське походження. Станом на 1980 р. раніше працювали робітниками чи колгоспниками 66,2% секретарів міськкомів і райкомів партії. Аналіз соціального походження перших секретарів районних партійних комітетів і голів сільських райвиконкомів у період від середини 1960-х до початку 1980-х рр. свідчить про те, що переважна більшість з них були родом із села, здебільшого такого, що було розміщене в певному регіоні. У містах більшість партійних, радянських, комсомольських керівників були міського походження. Звідси висновок, що кадрова політика партії була побудована за принципом: у сільськогосподарські райони призначалися керівниками партійних органів люди, що мали селянське походження, щоби показати тісний зв’язок партії й держави з населенням області.

У складі регіональної партійної еліти в 1965-1982 рр. збільшувалася чисельність господарників у секретарському корпусі. За період, що розглядається, їх кількість зросла вдвічі за умов одночасного скорочення частки партійних працівників наполовину. У цьому проявилась особливість номенклатурної політики КПРС брежнєвського періоду. “Велике значення, – йшлося в документах ХХV з’їзду КПРС, – має висування на партійну роботу політично зрілих, активних спеціалістів народного господарства, що мають досвід роботи з людьми”. Л.Брежнєв,

ілюструючи цю тенденцію статистичними даними (серед секретарів міськкомів і райкомів вищу освіту мають 99,2%, з яких 60% – спеціалісти промисловості та сільського господарства), чітко заявив: “цю лінію нам потрібно вести надалі з більшою наполегливістю”. Кількість фахівців промисловості й сільського господарства з вищою й середньою спеціальною освітою в складі секретарів партійних комітетів була такою: секретарів обкомів: 1958 р. – 42,5%, 1968 – 67,8%, 1978 – 76%; секретарів міськкомів і райкомів: 1958 р. – 18%, 1968 – 49%, 1978 – 65,6%.

Водночас слід мати на увазі, що на будь-яку відповідальну посаду в партійних і радянських органах потрапляли лише ті, хто вже до цього обіймав ту чи іншу номенклатурну посаду або, принаймні, обирався секретарем партійного комітету в первинній партійній організації, тобто проходив певний громадський відбір. Особливим попитом користувалися ті, хто пройшов такий відбір ще на комсомольській роботі. Тільки за 1968-1978 рр. на партійну, радянську, профспілкову й господарську роботи було висунуто близько 10 тис. звільнених секретарів комітетів комсомолу. Вони зазвичай без особливих складностей легко адаптувалися на всіх номенклатурних посадах. По-перше, завдяки тому, що вже мали досвід управлінської діяльності, встигли розвинути свої організаційні здібності, по-друге, завдяки їхній неписаній корпоративній солідарності, а по-третє, через те, що вже добре засвоїли писані й неписані правила апаратної поведінки. У низці партійних документів йшлося про необхідність постійного оновлення партійних і радянських кадрів. І таке оновлення відбувалося. Адже рішення партійних з’їздів і пленумів слід було обов’язково виконувати. Змінюваність керівних кадрів не тільки була запроваджена як обов’язковий елемент управління із суворою регламентацією термінів і відсотків, а й передбачала певні заборони на повторне обрання чи призначення управлінських кадрів у межах відповідного часу. Оновлення велося здебільшого за рахунок тих, хто прийшов у партійні, радянські, профспілкові органи з виробництва. Номенклатура вважала їх “чужорідним елементом” у своїх лавах і при нагоді виштовхувала туди, звідки вони з’явилися. Недоторканими залишалися насамперед

перші секретарі партійних комітетів. У крайньому разі, вони пересувалися по “горизонталі”, на іншу керівну посаду і залишалися у складі так званої номенклатури. Необхідно було лише додержуватися неписаних правил особливої номенклатурної моралі. Офіційно такий порядок називався принципом збереження спадкоємності в кадровій політиці, якого теж слід було дотримуватися. Під прапором виправлення волюнтаристських новацій М.Хрущова вже на XXIII з’їзді КПРС (1966 р.) у партійному статуті були скасовані норми оновлення керівних кадрів, що стало однією з причин, що породили зловживання владою, моральне переродження багатьох керівників.

Вік, у якому перші секретарі райкомів, міськомів і обкомів партії приходили до керівних органів, варіювався в середньому протягом всієї брежнєвської доби від 25 до 32 років. Попри те, що 1965-1970 рр. середній вік секретарського корпусу змінювався з 36-45 років до 40-50, до 1975 р. майже 30% знов становили партійні функціонери молодше за 40 років. Це пояснюється висунуттям у 1971-1974 рр. молодих спеціалістів-господарників у світлі реалізації директив XXIV з’їзду КПРС (1971). Загалом середній вік перших секретарів РК і МК збільшився за 1965-1980 рр. на 6,3 року: 1965 р. – 41,2 року, 1980 р. – 47,5 року.

Час вступу до лав партії брежнєвської когорти має специфічні риси. Якщо до 1965 р. більшість керівників були комуністами, що вступили до партії у воєнні чи перші повоєнні роки і належали до сталінського покоління управлінців, то згодом їх поступово витіснили ті, хто вступив у партію після 1951 р. У 1970-1975 рр. серед перших секретарів обкомів, міськомів і райкомів партії переважали висунуті хрущовського періоду, які, однак, до 1980 р. поступово відтісняються особами, партійна кар’єра яких почалася в 1965-1975 рр. Як наслідок основну частину регіональних партійних керівників, поперше, становили комуністи з партійним стажем у середньому від 10 до 20 років, а, по-друге, це були здебільшого особи, що пройшли довгий шлях, пережили низку змін генерального курсу, велику кількість реорганізацій і адміністративних перебудов. Тож рівень їхньої здатності до пристосування був дуже високий. Разом з тим вони мали досвід, накопичений у період, коли не відбувалося

будь-яких значних змін. Таким лідерам значною мірою були притаманні інертність, низька мобільність, що, у свою чергу, диктувалося стабільністю політичних умов. Типовим керівником у 1960-ті та наступні роки став функціонер, чиновник, який досконало оволодів правилами апаратної гри. Якщо в попередні роки серед партійних і радянських керівників було чимало так званих практиків, то в зазначений період вища освіта стала необхідною умовою обіймання керівної посади. Перші секретарі міськомів і райкомів у період перебування при владі Л.Брежнєва зазвичай мали вищу освіту, що відповідало політиці партії того часу. Вищу освіту мали: у 1958 р. – 90% секретарів обкомів і 46,1% секретарів міськомів і райкомів, у 1968 – 100% секретарів обкомів і 95,7% секретарів міськомів і райкомів. Водночас здобуття партійними й радянськими функціонерами вчених ступенів не заохочувалося. Тим, хто наважився це зробити, зазвичай доводилося переходити на викладацьку роботу. Винятком були лише ті, хто захищав дисертації, навчаючись в Академії суспільних наук при ЦК КПРС.

У номенклатурному середовищі зростала мотивація до здобуття другої партійно-політичної освіти, наявність якої відкривала більш широко можливості для партійної чи державної кар’єри. У 1980 р., зокрема, вищу політичну освіту мали 34,6% секретарів обкомів і 51,3% секретарів міськомів і райкомів Компартії України. Політична освіта стала невід’ємною частиною й значної кількості інших керівних посад у державі. Отже, відбувається деяка “нейтралізація” господарників у складі секретарського корпусу і пом’якшується технократизація субрегіональної політичної еліти. Вищу політичну освіту діставали у Вищій партійній школі при ЦК КПУ та Академії суспільних наук при ЦК КПРС. Кількість комуністів, що закінчили партійні навчальні заклади і постійно діючі курси, в 1971-1975 рр. становила: Академію суспільних наук при ЦК КПРС – 66, Вищу партійну школу при ЦК КПРС – 104, Заочну Вищу партійну школу при ЦК КПРС – 2769, Вищу партійну школу при ЦК КПУ і Одеську вищу партійну школу – 1039, постійно діючі курси перепідготовки партійних і радянських працівників – 39 821, постійно діючі семінари незвільнених секретарів первинних партійних

організацій при обкомах і Київському міському партії – 57 22718. У системі партійного навчання в 1966/67 навчальному році здобувало освіту 1646 тис., у 1977/78 – 2396 тис. осіб. У 1978 р. функціонувало 26 університетів марксизму-ленінізму, в яких навчалося 63 тис. осіб, у тому числі членів КПРС – 41 987. Диплом про закінчення вечірнього університету марксизму-ленінізму став майже обов'язковою умовою висунення на будь-яку керівну посаду. А партійні організації ретельно виконували рознарядки вищих партійних органів щодо направлення на навчання до університетів своїх комуністів. Зазначена кадрова політика і наявний кадровий потенціал “брежнєвського часу” великою мірою визначили й характер політичного розвитку Радянського Союзу. Майже відразу після приходу Л.Брежнєва до влади відбувається поступове повернення до сталінізму (шоправда, неповне), адже й сам керівник партії і його найближче оточення були, по суті, сталіністами, хоча й поміркованими. З кінця 1960-х до початку 1970 рр. почала послаблюватися тенденція до демократизації суспільно-політичного життя, яка хоча непослідовно, але все ж таки здійснювалася під керівництвом М.Хрущова.

Літ.: *Державне управління: основи теорії, історія і практика* : навч. посіб. / [В. Д. Бакуменко, П. І. Надолішній, М. М. Іжа, Г. І. Арабаджи] ; за заг. ред. П. І. Надолішнього, В. Д. Бакуменка. – Одеса : ОРІДУ НАДУ, 2009; *Нариси історії державної служби в Україні* / [О. Г. Аркуша, Є. І. Бородін, С. В. Віднянський та ін. ; редкол. : С. В. Кульчицький (кер. авт. кол.) та ін.] ; Голов. упр. держ. служби України, Ін-т історії НАН України. – К. : Ніка-Центр, 2009.

Макаренко Е.М., Іванков Р.Ш.

ОСОБЛИВОСТІ ПОЗЕМЕЛЬНИХ ВІДНОСИН У ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ У XVIII СТ. У XVIII ст. Правобережна Україна входила до складу Речі Посполитої і поземельні відносини в ній регулювалися Литовськими статутами, Сеймовими конституціями (так звані сеймові ухвали в 70-90 рр. XVIII ст.), а також звичаєвим правом, тобто звичаями, які були загально визнані всіма землевласниками. В краї панували феодальні соціально-економічні відносини, натуральне господарство з магнатсько-шляхетською монополією на землю і кріпаків. Консервації такого становища сприяло периферійне розміщення Правобережжя відносно основаних

торговельно-промислових та культурних центрів Речі Посполитої. Побічними факторами була відсутність монархічної централізації, притаманної державам-сусідам, незабезпечення зручними шляхами, що консервувало суспільно-економічні відносини, гальмуючи розвиток товарно-грошових відносин. У поземельних взаємовідносинах панувало три головних суб'єкти з правом володіння землею як основного засобу виробництва, а звідси – і головного знаряддя політичного та економічного панування: польські магнати і шляхта, держава та католицька і греко-католицька церква.

У Речі Посполитій інституція недоторканності приватної власності вже давно була домінуючою, набула нормативності та сформувала відповідну ментальність у мешканців західних губерній. Литовський статут та численні сеймові ухвали чітко фіксували право земельної власності. Регламентація законодавчого захисту приватної власності превалювала над захистом державної, адже державні угіддя постійно перебувала в довготривалому, необмеженому і неконтрольованому казною володінні польських магнатів. Усі без винятку державні земельні володіння перебували в обмеженому приватному володінні, що було своєрідною формою господарювання в державних маєтностях. Державні маєтки Правобережної України розподілялись на п'ять категорій: 1) маєтки, які перебували в довічному володінні; 2) маєтки на довічному праві, переуступлені посесору (орендар); 3) маєтки, які після смерті довічного власника передавались у 50-річну посесію спадкоємцям або стороннім особам; 4) маєтки, що перебували у 50-річному володінні; 5) маєтки на емфітеутичному праві, переуступлені іншим особам. Усі ці категорії маєтків так чи інакше перебували в емфітеутичному володінні, яке не було орендою, а особистим неспадковим володінням і передбачало право володіння, користування і обмеженого розпорядження ними. Обмеження у розпорядженні полягало в забороні успадковувати державне майно з можливістю поступатися правами власності іншій особі. У разі смерті емфітеутичного власника маєток повертався до казни. З часом за королівським указом вільний державний маєток дарувався в довічне володіння іншому власнику. Таку форму управління державними маєтками в краї верховна влада вважала опти-

мальною, враховуючи місцеві традиції у веденні господарства.

У 1775 р. в Речі Посполитій був ліквідований єзуїтський орден і його власність, зокрема і земельні маєтності, конфісковані державою. На ординарному сеймі 1775 р. були зафіксовані положення про такі маєтки, які отримали назву поезуїтських. Особа, що отримувала на конкурсі право володіти ними, зобов'язувалась надати заставу, вартість якої дорівнювала третині оцінки маєтку, що визнавалась довічною і незмінною. Спадкові володарі цих маєтностей зобов'язані були платити щорічно 4,5% від суми люстраційної оцінки (нерегулярна державна ревізія стану і прибутковості державних маєтків), а за сеймовою конституцією 1789 р. – вже 5%. Право на володіння такими маєтками поміщик отримував лише з королівської привілеї (хоча за сеймовим рішенням 1775 р. їх продаж мав здійснюватись за конкурсом). Якщо спадкоємці були неспроможні сплатити едукційний фондуш (фіксований збір, який спрямовувався на фінансування закладів освіти), їм надавалась 6-тижневе відстрочення, після якої маєток підлягав секвестру, а другого 6-тижневого терміну, якщо власник не звільняв маєток від секвестру, едукційна комісія відбирала його до казни. Власникам цих маєтків дозволялось продавати своє право на володіння ними або передавати у спадок за принципом майорату. Обмеженість права володіння цими маєтками полягала в тому, що їх власники зобов'язані були за право володіння ними платити до казни едукційний фондуш.

Незначного поширення дістало і ленне землеволодіння. В XVIII ст. роздача польським поміщикам державних земель на ленному праві припинилось, але ця інституція не була ліквідована. Право володіння ленними маєтками передбачало обов'язкову військову службу представників відповідного роду, і обмеження володіння ними передбачало передачу їх у спадщину старшому сину власника. Наприкінці XVIII ст. ленні маєтності перетворились у приватну власність їх господарів, але цей їх статус не був законодавчо закріплений.

Після приєднання Правобережної України до Російської імперії у 1793 р. російська влада виявила характерну рису приватних землеволодінь у Правобережній Україні, якою були розміри маєтків. Власне, точні їх роз-

міри ніколи не були відомими, що зумовлювало збереження атаківистичного існування межових судів. Поряд з величезними землеволодіннями існувала велика кількість власників парцелярних клаптиків землі, не забезпечених робочою силою, адже вартість землі на той час визначалась за чисельністю кріпаків, що мешкали на ній. Існування латифундій у краї пояснювалось наявністю кількох давніх руських родин та колонізаційним характером освоєння цієї території, яка довгий час слугувала польським королем резервом для надання земель за заслуги перед Річчю Посполитою. Ще в епоху саксонської королівської династії (перша половина XVIII ст.) в Речі Посполитій з 369 сенаторів 77% одержали дарчі документи на земельні володіння в краї. Так виникли величезні землеволодіння Потоцьких, Мнішків, Жевуських, Оссолінських, Браницьких, Любомирських, Яблоновських, Чарторийських та ін.

З'ясовуючи ситуацію в поземельних відносинах, представники верховної влади були вражені розмірами як приватних, так і державних маєтків у Правобережній Україні. Ще більше їх здивувало те, що виявити чіткі межі між державними і приватними земельними угіддями було неможливо, адже розмежування земельних володінь за законодавством Речі Посполитої ніколи не проводилось. Таке становище призвело до різних зловживань з метою приєднання державних угідь до сусідніх приватних маєтків, а також постійних судових суперечок між приватними землевласниками за межі маєтків, чого не було в Російській імперії.

Польське законодавство практично не регулювало орендні відносини, а лише фіксувало їх. Оренда була головним механізмом управління земельними маєтностями різних форм власності. Регламентувало їх польське звичаєве право, в якому були відомі дві форми оренди: строкова і "традиція", через що орендні контракти не укладались у письмовій формі та не реєструвались державними органами. Польські правові норми на відміну від російських не забороняли різним верствам населення набувати орендних прав володіння поміщицькими маєтками і незаселеними земельними угіддями, оскільки ці відносини регулювались звичаєвим правом. Польська держава не втручалася у поземельні відносини між поміщиками і кріпа-

ками, а лише регламентувала за посередництвом люстраційних комісій стосунки між неповними власниками державних маєтків та селянами, не запроваджуючи механізму їх контролю. Обмежена регламентація сприяла наділенню селянської сім'ї в Правобережній Україні окремою ділянкою земельних угідь на відміну від жеребкування у розподілі общинної землі серед російських селян. Критерієм наділу була спроможність селянської родини обробити власною худобою певний розмір земельних угідь у панській економії. Ця особливість землекористування протрималась незмінною до аграрної реформи 1861 р.

Для польського законодавства було властивим існування інституції приватної власності на міста і містечка, міщани яких були особисто вільними, а землю користувались на тих самих засадах, що й селяни.

Літ.: Журавский Д. П. Статистическое описание Киевской губернии / Д. П. Журавский. – СПб. : [б. и.], 1852. – Ч. II; Воронин А. Записка о владельческих городах и местечках Юго-Западного края / А. Воронин. – К. : [б. и.], 1869; Кавецкий С. О люстрации и регулировании казенными имениями / С. О. Кавецкий // Журн. М-ва гос. имущества, 1860; Теличенко И. В. Очерк кодификации малороссийского права до введения Свода законов / И. В. Теличенко. – К. : [б. и.], 1888; Бершадский С. А. Литовский статут и Польская конституция. (Историко-юридическое исследование) / С. А. Бершадский. – СПб. : [б. и.], 1893; Милорадович Г. А. К истории Литовского Статута, как действующего законодательства в Малороссии / Г. А. Милорадович // Киевская старина. – Январь 1896. – К. : [б.и.], 1896. – Т. 52; Антонович В. Содержание актов об околичной шляхте / В. Антонович // Архив Юго-Западной России (АЮЗР). – Ч. 4; Акты о происхождении шляхетских родов в Юго-Западной России. – К. : [б. и.], 1867. – Т. I; Исследования городов в Юго-Западной России: По актам 1432-1798 гг. (предисловие) // АЮЗР. – К. : [б. и.], 1870. – Т. 34; Исследование о крестьянах Юго-Западной России: По актам 1700-1798 гг. (предисловие) // АЮЗР. – К. : [б. и.], 1870. – Т. 34; Лащенко Р. М. Литовский статут як пам'ятник українського права / Р. М. Лащенко // Наук. зб. Укр. вільн. ун-ту в Празі. – Прага : [б. и.], 1923. – Т. 1; *Идея права собственности на землю на Украине* // Наук. ювілейн. зб. Укр. вільн. ун-ту в Празі, присвячений Т. Г. Масарикові. – Прага : [б. и.], 1925. – Ч. 1; *Сташевский Е. Д. История докапиталистической ренты на Правобережной Украине* / Е. Д. Сташевский. – К. : [б. и.], 1968; *Борисевич С. О. Поземельні відносини в Подільській губернії протягом 1793-1861 рр. :*

дис. ... канд. іст. наук / С. О. Борисевич. – Дніпропетровськ, 1992; Деякі аспекти еволюції поміщицького землеволодіння та землекористування на Поділлі 1793-1830 рр. // УІЖ. – 1992. – № 3; До питання вивчення законодавчого регулювання поземельних стосунків євреїв Правобережної України в ХІХ ст. // Українська історіографія на рубежі століть : наук. пр. Кам'янець-Подільськ. держ. пед. ун-у. – Т. 7(9) (Історичні науки). – Кам'янець-Подільський, 2001. – С. 294-297.

Борисевич С. О.

ОСЬМАК КИРИЛО ІВАНОВИЧ – (27 квітня (9 травня) 1890 р., м. Шишаки, сучасна Полтавська область – 16 травня 1960 р., м. Володимир (Російська Федерація) – український політичний діяч, президент Української головної визвольної ради (УГВР).

Навчався у Шишацькій народній, згодом Миргородській повітовій школах, у Полтавському Олександрівському реальному училищі. З 1910 р. – студент Московського сільськогосподарського інституту. У грудні 1916 р. О. перериває навчання і вступає на службу з постачання армії в Міністерство землеробства. У 1917 р. переїздить до Києва, де йде служити в губернське земство спеціалістом по свинарству.

З початком Національно-демократичної революції 1917 р. брав активну участь у роботі органів української влади: до 1 квітня 1917 р. був членом Ради від службовців губернського земства; з липня 1917 р. працював керівником відділу із видання сільгосплітератури у Генеральному секретаріаті землеробства; із січня 1918 р. – на тій самій посаді в Міністерстві землеробства.

Після гетьманського перевороту 1918 р. брав участь у триденному страйку, за що був звільнений з роботи. До кінця 1918 р. працював у Всеукраїнській спілці земств, водночас завідував редакцією журналу “Вісник громадської агрономії”.

Після приходу до влади Директорії поновлюється на роботі у Міністерстві землеробства. З 1919 по 1923 рр. з перервами працював у Центральній сільськогосподарській кооперативній спілці. З квітня 1922 р. – голова Термінологічного бюро Сільськогосподарського наукового комітету України, яке готувало до видання словник української сільськогосподарської термінології. Цю роботу він продовжив і на посаді редактора відділу сільськогосподарської термінології Інституту української наукової мови Все-

української Академії наук, на роботу до якого його запросили на початку 1925 р. 5 березня 1928 р. **О.** заарештували у Харкові “за участь у контрреволюційній організації” 28 вересня 1928 р. його вислали за межі України на 3 роки до Курська (Росія). Перебуваючи у засланні він продовжував працювати над словниками сільськогосподарської та лісової термінології. 2 березня 1930 р. **О.** знову заарештували у Москві за справу Спілки визволення України (СВУ), та присудили п’ять років ув’язнення, яке відбував на Сиктивкарі (Росія). Достроково звільнений наприкінці осені 1933 р., оселився із сім’єю під Москвою, далі – в с. Катіне Рязанської обл. Тут **О.** працював спочатку агрономом у колгоспі (1933-1938). З 1938 по 1940 рр. – чергове ув’язнення, під час якого дружина, яку шантажували та вимагали свідчень проти чоловіка, покінчила з життям. У березні 1940 р. **О.** повертається до Києва. З жовтня 1941 р. – член Української Національної Ради, керівник відділу земельних справ та бюро кооперативного товариства “Сільський господар”. Допомогавав продовольством українським підпільникам і членам похідних груп ОУН. Підтримував зв’язок з антифашистським українським підпіллям упродовж усієї окупації Києва. Восени 1943 р. переїжджає з родиною до Львова, де зустрічається з діячами ОУН та командуванням УПА, бере участь у створенні підпільної організації, що має стати верховним політичним і державним органом українського народу, стає директором Стрийського окружного товариства “Сільський господар”. У червні 1944 р. активно працює над основоположними документами Української головної визвольної ради (УГВР). Під час Великого Збору УГВР 11-15 липня 1944 р. його обирають Головою президії та президентом цієї організації. Після складання присяги оселився в с. Недільна Стрільківського р-ну (колишня Дрогобицька обл.), де розташовувався штаб УПА-Захід. 25 липня відбулося перше засідання УГВР, на якому вирішили **О.** залишити в Україні, а голова уряду Р.Шухевич та інші троє членів УГВР мали відбути за кордон – представляти інтереси України перед іншими державами. 23 серпня 1944 р. у сутичці між відділами УПА і частинами Червоної армії отримав поранення. 12 вересня цього року його за-

арештовують та доправляють до Дрогобицької тюрми (1944-1947). У січні 1947 р. **О.** переводять до Лук’янівської тюрми у Києві. 10 липня 1948 р. **О.** засудили до 25 років ув’язнення “за участь в контрреволюційній банді українських націоналістів та активну керівну контрреволюційну націоналістичну діяльність”. Покарання відбував у в’язниці у м. Володимир (Російська Федерація), де й загинув 16 травня 1960 р.

У 1994 р. був офіційно реабілітований Генеральною прокуратурою України, як “безпідставно репресований у 1948 році”, а також на початку 1995 р. – прокуратурою Харківської обл. за репресії 1928 і 1930 рр.

Літ.: Кирило Осьмак – нескорений Президент УГВР / Н. Осьмак. – Торонто ; Львів, 2008; *Осьмак Н. Дорога до батька / Н. Осьмак // Дрогобицький краєзнавчий збірник : спецвипуск / відп. ред. К. Кондратюк, упоряд. В. Футала. – Дрогобич, 2002. – С. 554-571; Українська Головна Визвольна Рада / упоряд. П. Потічний, М. Посівнич. – Торонто ; Львів, 2009; Шаповал Ю. Кирило Осьмак: життя і доля / Ю. Шаповал // Архівний збірник до 80-річчя Державного архіву Полтавської області : матеріали наук. конф. – Полтава : [б. в.], 1998.*

Мисів Л.В.

ОТАМАН ГОРОДОВИЙ (СОТЕННИЙ) – посада **О.г.(с.)** виникла в середовищі реєстрового козацтва, яке на відміну від січовиків проживало переважно в різних населених пунктах України. Сотні, що формувалися з козаків, які проживали на певній території, були основою функціонування реєстрових козацьких полків, формування яких розпочалося ще на початку XVII ст. Ці формування очолювали обрані на місцевих козацьких радах авторитетні й досвідчені козаки. Остаточного оформлення посада **О.г.(с.)** набула в сотенно-полковій державній структурі Війська Запорозького, що виникла в результаті революції та національно-визвольної війни під проводом Б.Хмельницького (1648-1657).

О.г.(с.) належав до козацької старшини і здійснював функції місцевого врядування в громадах міст та містечок, які не мали магдебурзького права, а в селах, що були об’єднані в сотні, ця посада мала назву “отаман сотенний”. Функціональні обов’язки **О.г.(с.)** перебували в площині адміністрування в полковому центрі або гетьманській резиденції і не передбачали втручання у суто військові

справи. Втім, це була досить впливова група козацьких урядовців. Пізніше інститут **О.г.(с.)** зберігався лише у великих козацьких центрах – полкових містах, де перебувало кілька козацьких сотень, або ж у гетьманській резиденції. Управління малих містечок, населення яких не володіло правами магдебургії, зосереджувалось у ратуші, на чолі якої стояв **О.г.(с.)** Ратуша підлягала компетенції загальної козацької влади в краї. У реєстрах козацької старшини відомості про **О.г.(с.)** йшли зразу ж після згадки про сотника полкової або першої міської сотні, перед отаманами курінними та іншою сотенною старшиною.

Сотня була дрібним військовим підрозділом і територіально-адміністративною одиницею Війська Запорозького. Її керівники обиралися переважно зі значкових товаришів, рідше з бунчукових товаришів, а інколи навіть з міщан. **О.г.(с.)** чи сотенного, як і сотенну старшину, обирала сотенна рада відповідної території. Нерідко уряд **О.г.(с.)** посідали старшини, які або перед тим, або зразу ж по тому обіймали високі посади в службовій ієрархії Війська Запорозького, серед них і уряди полковників і генеральної старшини. До сотенного уряду, крім **О.г.(с.)** чи сотника, належали сотенний осавул, сотенний хорунжий і сотенний писар. Їх функції були аналогічні функціям полкової старшини в полку. Частиною сотні, куренем, керував курінний отаман. Якщо курінний отаман ще й керував у місті, то його також називали **О.г.(с.)**. По селах керували сільські отамани. З початку XVIII ст. визначальною стала не думка старшини та “всієї черні”, а позиція офіційного Петербурга. З 1710-х рр. значного поширення набула практика призначення на полкові та сотенні уряди в Україну указами з Сенату чи канцелярії царя, а в 1720-ті рр. – Малоросійської колегії. Це відбувалося без будь-якого попереднього узгодження з гетьманським урядом чи місцевими органами влади. Інколи російська влада призначала на старшинські посади претендента без урахування його адміністративних чи військових здібностей, беручи до уваги лише ступінь лояльності російському трону, внаслідок чого виконавча владна вертикаль Гетьманату зазнавала суттєвих деформацій: за гетьманування І.Скоропадського не лише полковники, а й деякі сотники дозволяли собі ігнорувати розпорядження гетьманського

уряду, орієнтуючись винятково на укази російської адміністрації.

Літ: *Горобець В.* Історія українського козацтва : нариси : у 2 т. / В. Горобець. – К. : Видавн. дім “Киево-Могилян. акад.”, 2006. – Т. 1.

Олійник О.Л.

ОУН (ОРГАНІЗАЦІЯ УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛІСТІВ) – ідеологічно-політичний рух, метою якого була побудова Української самостійної соборної держави. Утворений на Конгресі українських націоналістів (28 січня – 3 лютого 1929 р., м. Відень). Організаціями-засновниками ОУН були: Українська військова організація (УВО), Легія українських націоналістів (ЛУН), Союз української націоналістичної молоді (СУНМ), Групи української національної молоді (ГУНМ). Керівним органом ОУН був Провід українських націоналістів (ПУН). Друкованим органом ОУН був місячник “Розбудова Нації” (1928-1934). Очоловав ОУН С.Коновалець до своєї загибелі 23 травня 1938 р. в м. Роттердамі. На Конгресі Українських націоналістів було прийнято Постанови Великого збору Організації українських націоналістів (КУН) та Устрій Організації українських націоналістів. У Постановою розглядалися питання державного устрою та державної влади майбутньої Української держави, детально визначалися напрями зовнішньої та внутрішньої політики України.

Згідно з Постановами І КУН процес побудови Української держави розділено на три етапи, на кожному з яких визначається інший державний режим. На першому етапі національного визволення це буде національна диктатура, а на наступних етапах – республіка. Відповідно до загальноприйнятої практики та принципу поділу влад державна влада поділятиметься на законодавчу, виконавчу та главу держави. Форма правління буде змішаною з однопалатним парламентом. Глава держави формуватиме підзвітну йому та вищому органу законодавчої влади виконавчу владу. Яким чином здійснюватимуться взаємовідносини між законодавчою, виконавчою владами та главою держави в документах, **ОУН** не уточнюється. Одним з основних елементів інституційної побудови держави визначається місцеве самоврядування як організація державної влади на місцях.

До початку Другої світової війни основна діяльність **ОУН** зосереджувалась на тери-

торії Західної України, окупованої Польщею. Терористична та саботажна діяльність **ОУН** у Західній Україні була відповіддю на антиукраїнську політику польської влади. Найвідомішими жертвами терористичних актів були депутат польського сейму Т.Голуфко та міністр внутрішніх справ Б.Перацький, безпосередньо відповідальний за пацифікацію (репресивну акцію польської влади у вересні-жовтні 1930 р. із використанням поліції та армії проти цивільного населення). Після двох розколів **ОУН** – у 1940 та 1954 р. – утворились три самостійні організації: **ОУН(б)** (пізніше **ОУН(р)**, **ОУН(сд)**) (“бандерівці”), **ОУН(м)** (“мельниківці”), **ОУН(з)** (“двійкарі”).

Програмні документи, прийняті на великому зборі **ОУН** у Римі (серпень 1939 р.) та великому зборі **ОУН** у Кракові (квітень 1941 р.), мали більш радикальний характер, ніж програма 1929 р. Але на III надзвичайному великому зборі **ОУН(б)** у серпні 1943 р. політико-програмні настанови були демократизовані.

Проголошення з ініціативи **ОУН(б)** Української держави 30 червня 1941 р. у м. Львові та утворення Українського державного правління було декларативним і не мало практичних наслідків. Під час Другої світової війни **ОУН(б)** та **ОУН(м)**, а також створена за їх участю Українська повстанська армія (УПА) вели збройну боротьбу з Німеччиною та Радянським Союзом (до середини 50-х рр. XX ст.).

У 1992 р. **ОУН(м)** легалізувалась в Україні як громадська організація.

Діяльність **ОУН** досліджувала Урядова комісія з вивчення діяльності ОУН-УПА, утворена Постановою Кабінету Міністрів України “Про Урядову комісію з вивчення діяльності ОУН-УПА” № 1004 від 12 вересня 1997 р., і в 2005 р. було опубліковано Висновки Робочої групи істориків при Урядовій комісії, в яких було зроблено кілька важливих для спростування міфів висновків:

1) українські націоналісти не пов’язані із епізодами злочинної діяльності німецьких

служб, що розглядалися на Нюрнберзькому процесі;

2) не існує фактів “колабораціонізму” українських націоналістів;

3) співробітництва між німецькими службами та **ОУН** на інституційному рівні не було;

4) подібність окремих рис ідеологій та політичних програм українського націоналізму з італійським фашизмом та німецьким націонал-соціалізмом не є підставою для отождолення цих рухів.

Серед дослідників **ОУН** в Україні слід назвати Г.Касьянова, А.Кентія, Ю.Киричука, серед дослідників в еміграції – В.Мартинця, П.Мірчука, З.Книша, Л.Ребета. Найвідоміші зарубіжні вчені, що досліджували це питання – Дж.Армстронг, О.Могиль, Т.Тожецькі.

Літ.: *Документи і матеріали з історії Організації Українських Націоналістів*. – Т. 1. 1927-1930. – К. : Вид-во ім. Олени Теліги, 2005; *Документи і матеріали з історії Організації Українських Націоналістів*. – Т. 2. Ч. 1. 1931-1934. – К. : Вид-во ім. Олени Теліги, 2007; *Документи і матеріали з історії Організації Українських Націоналістів*. – Т. 2. Ч. 2. *Листування Є. Коновальця з Д. Андрієвським*. – К. : Вид-во ім. Олени Теліги, 2007; *Конгрес Українських Націоналістів 1929 р.* : Документи і матеріали / упоряд. В. Муравський ; НАН України ; ЛНБ ім. В. Стефаніка ; Центр дослідж. визвольного руху. – Львів : [б. в.], 2006; *Косик В. Розкол ОУН (1939-1940)*. Збірник документів / В. Косик. – Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, 1997; *ОУН в світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби. 1929-1955*. – Б. м. : [б. в.], 1955; *Коновалець С. “Я б’ю в дзвін, щоб зрушити справу ОУН з мертвої точки ...”* Невідомі документи Організації Українських Націоналістів. Рік 1930 / Є. Коновалець. – К. : Темпора, 2003; *Кентій А. В. Нариси історії Організації Українських Націоналістів (1929-1941 рр.)* / А. Кентій. – К. : Ін-т історії України НАН України, 1998; *Мірчук П. Нарис історії ОУН. 1920-1939 роки* / П. Мірчук. – 3-тє вид., доповн. – К. : Укр. видавн. спілка, 2007; *Організація Українських Націоналістів і Українська Повстанська Армія*. Фаховий висновок робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА. – К. : Наук. думка, 2005.

Шевчук Б.М.

П

ПАЛАНКА – адміністративно-територіальна одиниця Вольностей Війська Запорозького Низового в період Нової Січі (1734-1775). Виникнення **П.** зумовлене збільшенням території та чисельності населення, що ускладнило управління з єдиного центру – Коша Запорозької Січі. Уся територія Вольностей поділялася на три **П.** на Правобережжі – Бугогардівську, Інгульську (Перевізьку), Кодацьку та п'ять на лівому березі Дніпра – Протовчанську (Личківську), Орільську, Самарську, Кальміуську, Прогноїнську. Існують епізодичні згадки про Єланчицьку та Барвінківську **П.**

Управління **П.** здійснювала старшина: паланковий полковник, осавул, писар, підписарій, підосавулій, хорунжий, яких спочатку обирали, а з 50-х рр. призначав Кіш Запорозької Січі. **П.** старшина організувала оборону **П.**, охорону кордонів, розвідку, здійснювала судочинство, стягувала податки, їй підпорядковувалися як козаки, так і цивільне населення. До **П.** клейнодів належали пернач, печатка і прапор.

П. називався адміністративний центр – огорожена частоколом садиба, в приміщеннях якої розташовувалася старшина і невеликий військовий загін із 50-70 козаків. Звідси, напевно, походить і назва, яка в перекладі з турецької мови означає: невелика фортеця з гарнізоном. **П.** називався адміністративний центр Запорозької Січі. Цю саму назву зберегли за адміністративним центром і козаки Задунайської Січі.

Літ.: *Архів Коша Запорозької Січі. Корпус документів.* – К. : [б. в.], 1998-2000. – Т. 1-2; *Слабченко М. С.* Паланкова організація Запорозьких вольностей / М. С. Слабченко // *Праці комісії для вивчення історії західноруського і українського права.* – К. : [б. в.], 1929. – С. 242-252. – Вип. VI; *Яворницький Д. І.* Історія запорозьких козаків / Д. І. Яворницький. – Львів : [б. в.], 1990. – С. 128-130. – Т. 1; *Скальковський А. О.* Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького / А. О. Скаль-

ковський. – Дніпропетровськ : [б. в.], 1994. – С. 64-72.

Брайченко О.Д.

ПАРСОНС ТОЛКОТТ (1902-1979) – видатний американський соціолог. Засновник школи структурного функціоналізму, один із фундаторів системного підходу та теорії систем. Визначив метою всього життя створення концепції, яка спроможна охопити всі аспекти соціального світу й узгодити розуміння соціального світу з досягненнями природничих наук. Протягом 30 років після Другої світової війни був одним із основних теоретиків соціальної думки на Заході. Народився в сім'ї священика. Першу професійну освіту здобув на біологічному факультеті, готувався до кар'єри лікаря. Але виявив інтерес до соціальних та економічних явищ, що підштовхнуло до вступу у школу економіки у Лондоні. Через рік переїхав до Гельденберга, познайомився з німецькою, а потім і європейською соціологією. Професійна діяльність пов'язана з Гарвардським університетом як одним із провідних соціологічних центрів США, в якому він працював на факультеті соціології, що створив П.Сорокін. У своїй творчості **П.** на першому етапі спирався на роботи М.Вебера, Е.Дюркгейма, В.Порето, З.Фрейда, не сприймав соціалізм К.Маркса та еволюціонізм Ч.Спенсера. Вся теоретична система **П.** є альтернативою марксистської апології революції та радикальної перебудови світу. Розпочав свою наукову діяльність із перекладу на англійську роботи М.Вебера “Протестантська етика та дух капіталізму”. Основні роботи: “Структура соціальної дії” (1937), “Соціальна система” (1951), “До загальної теорії дії” (1951), “Суспільства: еволюційні й по-

рівняльні перспективи” (1966), “Система сучасних суспільств” (1971), “Соціальна дія та умови людського існування” (1978) та ін.

Протягом тривалого періоду життя основною проблемою, якою він займався, була проблема соціального порядку. При її вирішенні широко використовував системні, кібернетичні та символічно-семіотичні уявлення. Коло інтересів було дуже широким, тому важко сформулювати навіть основні ідеї. У поглядах **П.** три основних аспекти: а) поняття функціональних передумов суспільства; б) концепція соціального порядку, відповідно до якої суспільство виступає як соціальна система, що сама підтримує себе; в) загальна теорія діючих систем.

Розвинув далі концепцію М.Вебера про цілерациональну дію. **П.** сформував модель дії, яку назвав “одиничним актом”. Вона включає діючу особу (актора), яка має спроможність діяти, цілі та спроможність описувати засоби досягнення цілей; ситуаційне оточення – незмінні та змінні фактори, на які спрямована дія. Саму дію людини розглядав як систему, яка самоорганізується та характеризується символічними механізмами. Сама система дії включає культурну, соціальну, особистісну та органічну підсистеми.

П. вніс значний вклад у теорію систем, яка базується на загальній теорії систем, ідеях Л.Берталанфі та засновника кібернетики Н.Вінера. Головна ідея **П.** стосується спроможності систем до збереження деякого впорядкованого стану. Це забезпечується відкритим характером систем дії, яким властива адаптація, ціледосягнення, інтеграція та латентність. При цьому кожна система адаптується до навколишнього середовища, спроможна до мобілізації ресурсів при досягненні цілей, підтримує свою єдність, координацію частин, інтеграцію, а також намагається досягти стану рівноваги.

П. сформулював концепцію структурно-функціонального підходу, яка полягає в концентрації уваги дослідника на діалектичному взаємозв’язку між структурою і функціями складових елементів соціальних систем. Він підкреслював, що структура є анатомією соціальної системи, а функції – її фізіологією. Функціонування соціальних систем реалізується як процес соціальної дії, орієнтованої на певні цінності: 1) “універсалізм – партикуляризм”; 2) “досягнення – пропонування”; 3) “ефективність – нейтральність”;

4) “специфічність – дифузність”; 5) “орієнтація на себе – орієнтація на колектив”. Ці п’ять опозицій соціальної дії реалізуються за чотирма системними рівнями: суб’єкта дії, де опозиції проявляються як різноманітні варіанти реальних форм соціальних дій; особистості, де опозиції є потребами-установками; соціальної системи, де протилежні орієнтації розкриваються як рольові очікування; культури, де всі п’ять варіантів дії виступають як нормативні зразки. Таким чином, за **П.**, соціальна система складається з чотирьох підсистем, кожна з яких виконує свою функцію: 1) економіка – адаптація до зовнішнього середовища; 2) політика – ціледосягнення; 3) право – інтеграція; 4) культура – латентна підтримка взірців. Значну роль у творчості **П.** відігравав інваріантний набір функціональних проблем: адаптація, ціледосягнення, інтеграція відтворення структури, зняття напруги, вирішення яких забезпечується спеціалізованими системами. Створення та підтримка цих систем є основою регуляції суспільства. Цікавими та суперечливими є деякі концепції **П.**, наприклад, концепція “Експресивної жінки”, яка стабілізує родину; концепція “Ролей хворого”, якими він оволодіває у процесі соціалізації та які граються хворим у кооперації з іншими тощо. Аналітичний опис суспільства як системи **П.** І.О.Громов із співавторами уявляють у вигляді таблиці.

Підсистеми	Структурні компоненти	Аспекти процесу розвитку	Основна функція
Соціальне суспільство	Норми	Включення	Інтеграція
Відтворення зразка або фідучіарна підсистема	Цінності	Генералізація цінностей	Відтворення зразка
Політика	Колективи	Диференціація	Ціледосягнення
Економіка	Ролі	Підвищення адаптивного потенціалу	Адаптація

Розвиток суспільства **П.** розглядає як еволюційний процес, що включає структурну диференціацію, взаємодію систем та підсистем дії; системи адаптуються одна до одної, їх стосунки є ситуаційними. Важливу роль у розвитку систем відіграє ймовірність. Дуже цікавим є аналіз **П.** економіки як соціальної системи, яка включає чотири функціональні підсистеми: 1) виробничу підсистему (AG); 2) організаційну підсистему (AI); 3) підсистему капіталізації та інвестування (AA); 4) підсистему економічних цінностей та

зразків поведінки (AL), кожна з яких може бути розкладена на складові частини за схемою AGL. Виробнича система включає: 1) A – забезпечення ресурсами; 2) G – виробництво, розподіл, продаж; 3) I – координацію виробництва; 4) L – технічну продуктивність. Організаційна підсистема містить: 1) A – фінансування інновацій; 2) G – нові комбінації факторів виробництва, інновації; 3) I – можливість інновацій, комплекс підприємницьких рішень; 4) L – мобільність, гнучкість. Підсистема капіталізації та інвестування характеризується: 1) A – гарантії ліквідності капіталів; 2) G – виробництво продуктивної спроможності; 3) I – гарантії підприємництва; 4) L – механізми кредитування та інвестування. Підсистема економічних цінностей та зразків поведінки охоплює: 1) A – цінності довготермінової продуктивності; 2) G – цінності продуктивності, бажання реалізувати ресурси, навички з виробничої діяльності; 3) I – зобов'язання підпорядкування планам; 4) L – економічні цінності. Ідеї П. зазнавали і зазнають значної критики з боку представників соціології конфлікту, феноменології, гуманістичної соціології за те, що він звертався до біологічних та органічних аналогій, невдало пояснював природу соціальних змін, намагаючись створити загальну соціологічну теорію. Справа в тому, що функціоналізм перебільшує важливість факторів інтеграції, стабільності та порядку порівняно з факторами, які приводять до конфлікту та хаосу. П. розглядав історію з позиції циркуляції еліт, політичну систему розумів тільки як побажання теоретиків, його концепції мають ілюстративний характер, характеризуються значними, не завжди пов'язаними, положеннями. Роботи П. мають недобру славу важких для розуміння.

Вплив П. на державне управління є дуже суттєвим. Це пов'язано, насамперед, з концепцією соціального порядку, стабільності, структурно-функціональним підходом до управління, теорією соціальних систем та теорією еліт. Концепції П. відрізняються прагматичністю. Їх значення зростає в міру підвищення ролі наукового підходу в державному управлінні.

Літ.: Баразгова Е. С. Американская социология (традиции и современность) : курс лекций / Е. С. Баразгова. – Екатеринбург : Деловая кн. ; Бишкек : Одисей. – 1997; Громов И. Г. Западная социоло-

гия : учеб. пособие для ВУЗов / И. Г. Громов, А. Ю. Мацкевич, В. А. Семенов. – СПб. : ООО “Изд-во ДНК”, 2003; Джери Дэвид. Большой толковый социологический словарь (Collins) : пер. с англ. / Дэвид Джери, Джулия Джери. – Т. 2 (П-Я). – М. : Вече ; АСТ, 1999; Парсонс Т. Система координат действия и общая теория систем действия: культура, личность и место социальных систем / Т. Парсонс // Американская социологическая мысль : Тексты / под ред. В. И. Добренкова. – М. : Изд. Междунар. Ун-та бизнеса и управления, 1996; Парсонс Т. Функциональная теория изменения / Т. Парсонс // Американская социологическая мысль : Тексты / под ред. В. И. Добренкова. – М. : Изд. Междунар. Ун-та бизнеса и управления, 1996; Парсонс Т. Понятие общества: компоненты и их взаимоотношения / Т. Парсонс // Американская социологическая мысль : Тексты / под ред. В. И. Добренкова. – М. : Изд. Междунар. Ун-та бизнеса и управления, 1996; Социология : энциклопедия / сост. А. А. Грицанов, В. Л. Абушенко, Г. М. Евелькин и др. – Минск : Книжн. дом, 2003.

Сурмін Ю.П.

ПАТРІОТИЗМ (грец. *πατριώτης* – співвітчизник, *πατρίς* – вітчизна) – морально-етичний та політичний принцип, сутність якого полягає в почутті любові до рідного краю, Батьківщини, своєї країни. Історичне джерело П. – тисячоліттями закріплене існування окремих держав, що формувало зв'язок з рідною землею, мовою, традиціями. В умовах утворення націй та національних держав П. стає частиною суспільної свідомості й включає в себе ідентифікацію себе з іншими членами нації, готовність підпорядкувати свої інтереси інтересам країни, прагнення захищати інтереси батьківщини і свого народу.

П. є явищем соціально-історично обумовленим, у різні історичні епохи воно має конкретні прояви. В античності термін *patria* (“батьківщина”) застосовувався до рідного міста-держави (полісу), але не до більш широких спільнот (таких як “Еллада”, “Італія”), саме тому слід говорити про існування “полісного” П. В Римській імперії П. існував у вигляді місцевого “полісного” П. та імперського П. У Середні віки акцент робився на лояльності монарху, а не відданості території та її народу. У період буржуазних революцій П. ототожнювався з націоналізмом, при політичному (неетнічному) розумінні нації. З появою етнічного контексту націоналізму їх стали протиставляти.

П. від початку несе в собі певне моральне навантаження й виступає важливою морально-етичною категорією, яка відображає громадянські цінності, пов'язані з любов'ю громадянина до своєї країни, усвідомленням себе її частиною, духовним самовизначенням особистості. Важливість наявності почуття **П.** в громадянській свідомості беззастережне, оскільки передбачає певну спрямованість людської особистості, її світоглядну визначеність та громадянську “прикріпленість”. При цьому любов до рідної землі та рідного народу має поєднуватися з повагою прав та свобод представників інших народів, у тому числі й етносів, які проживають на території багатонаціональної держави.

У контексті державного управління варто зазначити, що патріот любить перш за все свою Батьківщину, а не владу, чи державно-управлінський апарат. Відповідно абсолютизований **П.**, який виражає вузькогрупові інтереси на протигагу загальнолюдським, перетворюється на шовінізм.

У сучасній культурно-історичній традиції розрізняють два розуміння **П.** – конституційний та етнонаціональний.

Конституційний П. – дотримання принципів конституційного права держави, на ідеях якої базується поняття Батьківщини. Концепцію конституційного **П.** започаткував німецький філософ Ю.Габермас. Конституційний **П.** протиставляється етнічному **П.** і покликаний розділити відчуття належності людини до культурної й історичної нації та додержання державних принципів права. Конституційна заборона партіям використовувати неправові способи здобуття та здійснення політичної влади спрямована на поважання конституційних цінностей, які лежать в основі демократичного порядку: права людини та її гідність, повага до прав національних менших та інших соціальних спільнот, толерантність (ідеї релігійної, соціальної, культурної терпимості), політичний, економічний та ідеологічний плюралізм тощо. На думку американського дослідника Луїса Снайдера, **П.** виражає такі поняття, як “батьківщина, країна, місце проживання”, він відображає любов, почуття відданості власній країні, готовності служити їй. За своєю природою **П.** не має агресивного характеру, це почуття спрямоване на захист. Інший дослідник Вокер Коннор розглядає **П.** як лояльність, відданість певній державі (країні)

та її інститутам. **П.** як відповідник терміна “лояльність”, “відданість” використовував Е.Гелнер.

У вітчизняній політичній традиції в контексті концепції конституційного **П.** слід розглядати погляди В.Липинського. Він розумів **П.** як вираження територіального націоналізму і на перше місце ставив не етнічну належність особистості, а “створення людського, державного й політичного співжиття людей”, тобто формування та дотримання визначених конституційних норм, повагу до традиційної влади.

На думку А. де Токвіля, **П.**, почуття “природженої любові до батьківщини” є важливим компонентом громадянського духу. Він розрізняє два типи **П.**: інстинктивний і раціональний. Перший пов'язаний із звичаями та традиціями, вкоріненими у тому чи іншому суспільстві, а другий продукується системою освіти і є продуктом свідомої соціалізації особистості (освічений **П.**).

На думку вітчизняного дослідника Г.Касьянова, **П.** традиційно сприймається як поняття високої моральної ваги й протистоїть “націоналізму”, який має змістову “тінь”, підтекст, пов'язується з крайнощами людської психіки, культурною недосконалістю, агресією тощо.

Інший сучасний український філософ В.Лісовий зауважує, що **П.** має донаціональний характер, у зв'язку з чим вказує на його ідеологічну нейтральність. З появою національних держав **П.** пов'язується з націоналізмом і стає невід'ємною складовою формування держави-нації та ідеології націоналізму.

Етнонаціональний П. є синонімом поняття “націоналізм”.

Літ.: Габермас Ю. Громадянство та національна ідентичність / Ю. Габермас // Умови громадянства : зб. ст. / за ред. Варга ван Стінбергена. – К. : [б. в.], 2005. – С. 49-70; Гелнер Е. Нації та націоналізм. Націоналізм : пер. з англ. / Е. Гелнер. – К. : Таксон, 2003. – 300 с.; Касьянов Г. В. Теорії нації та націоналізму : монографія / Г. В. Касьянов. – К. : Либідь, 1999. – 352 с.; Лісовий В. С. Культура – ідеологія – політика / В. С. Лісовий. – К. : Вид-во ім. Олени Теліги, 1997. – 352 с.; Токвіль А. Про демократію в Америці / А. Токвіль. – К. : Юніверс, 2000. – 590 с.

Лола В.В.

ПЕРЕБУДОВА – політичний курс реформаторської частини радянського керівництва, що реалізувався в СРСР 1985-1991 рр.

Сутність **П.** полягала в спробі шляхом “революції зверху” здійснити системну модернізацію суспільства, необхідність якої була замовлена, з одного боку, зовнішнім викликом (загрозою поразки у змаганні систем, наростанням реального відставання Радянського Союзу від провідних західних країн за ключовими економічними показниками тощо), з другого – загостренням внутрішніх проблем у державі (занепад економічного розвитку; посилення застійних явищ у політичній сфері; утвердження ідеологічного диктату в культурі; загострення боротьби реформаторської та консервативних напрямів у керівництві держави та ін.).

Після смерті генерального секретаря ЦК КПРС К.Черненко в березні 1985 р. на посаду керівництва партії і держави обрано М.Горбачова. Саме за його ініціативою розпочалася **П.** в СРСР (з квітня 1985 р.). Поступово у верхніх ешелонах влади була в загальних рисах сформульована, узгоджена, а згодом і оприлюднена стратегічна триада **П.**: нове політичне мислення; радикальна економічна реформа; демократизація всієї політичної структури.

П. пройшла чотири основних етапи: 1-й етап (березень 1985 р. – січень 1987 р.) – **П.** здійснюється під гаслом “більше соціалізму”; 2-й етап (1987-1988 рр.) – основний лейтмотив – “більше демократії”; 3-й етап (1989-1990 рр.) – розмежування й розкол у таборі організаторів **П.**; 4-й етап (1991 р.) – перемога радикал-реформізму; розпад СРСР.

Перебудовчі процеси в Україні контролювала управлінська номенклатура тоталітарної держави. Преса називала Україну “заповідником застою”. В.Щербицький, який 17 років очолював Компартію України, залишався ортодоксальним комуністом і перетворився на одного з основних опонентів М.Горбачова. Аварія на Чорнобильській АЕС (26 квітня 1986 р.) сприяла пожвавленню суспільно-політичного руху в республіці. 13 листопада 1988 р. в Києві відбувся перший за роки радянської влади масовий мітинг (20 тис. учасників), присвячений екологічним проблемам. Крім розгляду питань екології, на мітингу гостро критикували посадових осіб, винних у Чорнобильській трагедії та її наслідках. У 1989 р. по Україні пройшла хвиля шахтарських страйків, які разом із економічними питаннями гостро ставили й політичні питання – висловлювали недовіру

номенклатурі та чиновникам-бюрократам. У вересні 1989 р. утворилася масова політична організація – Рух (“Народний Рух України за перебудову”). Одна за одною створюються політичні партії України (Українська республіканська партія, Демократична партія України, Партія зелених, Партія демократичного відродження України та ін.). Навесні 1990 р. відбулися перші демократичні вибори до Верховної Ради України, які посилили розширення політичних сил.

Спроба консервативних сил здійснити державний переворот 19-21 серпня 1991 р., що закінчилась їх поразкою, фактично перекреслила плани реформаторів, викликала глибокі зміни в державному та суспільному житті країни, значно посиливши центробіжні тенденції в СРСР. 24 серпня 1991 р. ВРУ прийняла Акт про державну незалежність України. Цей юридичний документ став одним із переконливих свідчень провалу процесу **П.** у СРСР, а також важливим фактором подальшого розпаду Радянського Союзу.

Літ.: *Бойко О. Д.* Історія України / О. Д. Бойко. – К. : Академвидав, 2005; *Бойко О. Д.* Нариси з новітньої історії України (1985-1991 рр.) / О. Д. Бойко. – К. : Академвидав, 2005; *Горбачев М. С.* Перестройка и новое мышление для нашей страны и всего мира / М. С. Горбачев. – М. : Политиздат, 1987; *Довідник з історії України.* – К. : Генеза, 2001; *Історія України* : Нов. довід. – К. : Видавн. фірма “Казка”, 2006.

Остапенко П.В.

ПЕРЕВОРОТ ДЕРЖАВНИЙ – насильницьке, незаконне захоплення державної влади однією з політичних сил шляхом повалення правлячого режиму.

П.д. являє собою одну із форм боротьби за владу в конфлікті між суб’єктами політичних відносин. **П.д.** організовується і здійснюється під керівництвом відносно невеликої групи змовників, до складу яких можуть входити як політичні діячі, державні службовці, так і військові.

Існує дві основні форми **П.д.**: 1) тотальний **П.д.** – повна зміна правлячого режиму, складу суб’єктів здійснення державної влади на рівні глави держави, законодавчої, виконавчої та судової гілок влади; 2) обмежений **П.д.** – часткова зміна складу правлячого режиму або незаконне призупинення одним суб’єктом здійснення державної влади повноважень іншого (інших) суб’єктів державної влади.

У першому випадку змінюється глава держави, склад уряду, вищого законодавчого органу, а згодом зміни торкаються і вищих судових органів. За певний, відносно короткий, проміжок часу відбувається зміна керівного складу усієї вертикалі державного управління. Тотальний П.д. може набути форми повстання і перерости в соціально-політичну революцію, спричинити громадянську війну і зовнішнє воєнне втручання.

Обмежений П.д. зазвичай здійснюється за участі частини діючого правлячого режиму без залучення суспільно-політичних сил і має менш значущі наслідки для системи органів державної влади. Даний тип П.д. нерідко класифікується як “палацевий переворот”, за якого частина правлячого режиму незаконно припиняє повноваження іншої його частини. Наприклад, може відбутись лише передача функцій глави держави від однієї особи до іншої, як це відбулось у СРСР в 1964 р., коли М.С.Хрущова було зміщено з усіх керівних посад, а першим секретарем ЦК КПРС став Л.І.Брежнєв.

У результаті П.д. частина органів державної влади і місцевого самоврядування може тимчасово або взагалі припинити своє функціонування. Може бути призупинена також дія низки нормативно-правових актів, включно з Конституцією. Так, у 1967 р. у результаті П.д. владу в Греції захопили військові (т.зв. “Хунта Чорних полковників”). Вони видали “Установчий акт”, за яким було призупинено дію Конституції та відмінено вибори. Державні декрети нового правлячого режиму розпочинались словами: “Ми прийняли рішення і постановили”. У Греції було введено військові суди, обмежено політичні права громадян, розпущено політичні партії, мали місце репресії.

У разі, коли група заколотників складається з військових, виникає військовий переворот (путч) як різновид П.д. Прикладами військових переворотів є: вищезазначений прихід до влади в Греції військових у 1967 р., повалення правлячого режиму короля Ідріса І в Лівії групою офіцерів на чолі з капітаном М.Каддафі у 1969 р., захоплення влади в Чилі генералом Августо Піночетом 11 вересня 1973 р. тощо.

На відміну від революції у результаті П.д., як правило, не відбуваються докорінні, радикальні зміни систем політичних та економічних відносин, до його проведення не за-

лучаються широкі верстви населення в межах усієї держави. П.д. має за мету перед усім захоплення державної влади однією з політичних сил, а не кардинальну зміну системи суспільних відносин, суспільної форми в інтересах широких верств населення. П.д. справляє дещо менший вплив на систему суспільних відносин, ніж соціально-політична революція. Проте після зміни правлячого режиму у результаті П.д. можуть мати місце досить вагомі суспільно-політичні та економічні перетворення, нерідко пов’язані з обмеженням демократичних прав і свобод громадян держави.

Для проведення П.д. необхідні такі складові: політичні та ділові кола, зацікавлені в зміні правлячого режиму та здатні фінансувати П.д. і здійснювати його політичну підтримку як всередині держави, так і за її межами; особи, які здатні розробити план П.д. і очолити його виконання; групи осіб (бойові угруповання), які безпосередньо здійснюють процес повалення правлячого режиму і захоплення ключових установ, блокування комунікацій, беруть участь у разі необхідності в бойових діях; організація, яка об’єднує вищезазначених осіб в єдине ціле.

Процес здійснення П.д. проходить кілька етапів:

– підготовчий етап, на якому виникає ідея П.д., розробляється план його здійснення, формуються штаб та бойові угруповання, у владних структурах вербуються прихильники зміни правлячого режиму;

– етап безпосереднього здійснення П.д.: відбувається блокування діяльності органів державної влади і місцевого самоврядування, нейтралізація політичних лідерів і представників керівного складу структур сектору безпеки, що можуть перешкодити поваленню існуючого правлячого режиму, беруться під контроль ключові загальнодержавні ЗМІ, транспортні комунікації;

– етап формування нового правлячого режиму, що передбачає здійснення заходів, спрямованих на посилення його позицій, набуття легітимності як усередині держави (забезпечення визнання і лояльності з боку населення), так і в системі міжнародних відносин (визнання з боку іноземних держав та ключових міжнародних організацій).

Важливими умовами попередження виникнення П.д. є: високий ступінь легітимності органів державної влади; соціально-еконо-

мічний розвиток; дієвість механізму демократичної зміни владної еліти та впровадження громадського контролю над воєнною організацією держави; достатнє матеріальне забезпечення службовців структур сектору безпеки та членів їх сімей; ефективність функціонування системи забезпечення національної безпеки, спрямування діяльності її структур на захист існуючого конституційного ладу.

Літ.: *Завалько Г. А.* Понятие “революция” в философии и общественных науках: проблемы, идеи, концепции / Г. А. Завалько. – М. : КомКнига, 2005; *Малапарте К.* Техника государственного переворота / К. Малапарте. – М. : Аграф, 1998; *Петров Н. М.* Механизмы государственных переворотов: Историко-теоретическое исследование / Н. М. Петров. – М. : АСТ ; Минск : Харвест, 2005; *Троцкий Л. Д.* История Русской революции. – Т. 2. : Ч. 1. Октябрьская революция / Л. Д. Троцкий. – М. : ТЕРРА-TERRA, Республика, 1997; *Троцкий Л. Д.* История Русской революции. – Т. 2. : Ч. 2. Октябрьская революция / Л. Д. Троцкий. – М. : ТЕРРА-TERRA, Республика, 1997.

Дацюк А.В.

ПЕРЕЯСЛАВСЬКА РАДА – подія, що відбулася в січні 1654 р. в Переяславі, коли представники двох країн – гетьманської держави на чолі з Богданом Хмельницьким та Московської держави на чолі Олексієм Романовим – підписали угоду про перехід України в підданство на умовах збереження автономії.

Цей процес розпочався ще раніше, коли Б.Хмельницький, який вів війну з Польщею за незалежність українських земель, шукав підтримку з боку сусідніх держав. Спільні кордони, православ'я, економічні зв'язки та геополітичні інтереси привели до початку переговорів з Москвою. У 1651 р. Земський собор проголосив про можливість переходу України до Росії. В грудні 1653 р. царський посол Батурлін прибув в Україну. Результатом цих переговорів було скликання ради в м. Переяславі Б.Хмельницьким. Більшість присутніх підтримали рішення гетьмана та козацької старшини. Проти виступили: митрополит Київський Косів, кілька полководців на чолі з І.Богуном. Після зачитування царської грамоти гетьманом старшина та послі пішли до Успенського собору, де духовенство мало привести їх до присяги. Однак Б.Хмельницький зажадав, щоб послі пер-

шими принесли присягу від імені царя, що мало б забезпечити Україні збереження її прав, а також було б ствердженням союзу між двома державами. В.Батурлін рішуче відмовився скласти присягу, у зв'язку з чим гетьман і старшини пішли на нараду, яка тривала кілька годин, а послі залишились чекати у соборі. Під час наради полковники Переяславський П.Тетеря та миргородський Г.Лісницький просили В.Батурліна скласти присягу, але він відмовився, стверджуючи, що цар охоронятиме всі права України, і заявив, що “царское слово переменно не бывает”.

Ніякого письмового договору в Переяславі укладено не було. Після тривалої наради, враховуючи слова Батурліна, які гетьман і старшина тлумачили як рівнозначні присязі царя, українська сторона склала присягу. Всього у день **П.р.** присягу склали 284 особи. Від імені царя гетьману було вручено грамоту та знаки гетьманської влади: військовий прапор (хоругву), булаву та шапку. Після від'їзду Батурліна козацька старшина з гетьманом узялися за вироблення умов договору. Було вирішено віддати Україну під проекторат Московської держави зі збереженням основних прав і вільностей Війська Запорозького. Був складений проект договору у формі петиції до царя з 23 пунктів, який привезли в Москву наприкінці березня 1654 р. (т. зв. “березневі статті”).

Після **П.р.** представники московського посольства побували у 117 містах і містечках України для прийняття присяги від населення на вірність цареві. За їхніми даними, присягу склали 122 542 особи чоловічої статі. Безумовно, ця цифра була завищена царськими дяками. Відмовились підтримати Переяславську угоду й присягати московському царю ряд представників козацької старшини, зокрема полковники Іван Богун, Осип Глух, Григорій Гуляницький, Іван Сірко, Петро Дорошенко, Михайло Ханенко, Брацлавський, Кропивнянський, Полтавський (царських представників там побили киями), Уманський козацькі полки, деякі міста, зокрема Чорнобиль, а також українське духовенство на чолі з митрополитом С.Косівим. Не присягала також Запорозька Січ.

У березні 1654 р. московський цар ухвалив т. зв. “березневі статті” – 23 статті, в яких визначалися українсько-російські відносини. Згідно з ними вся влада в козацькій державі належала гетьману, були закріплені права

мешканців гетьманату, надавалось право мати своє 60-тисячне козацьке військо, свою державу, проводити самостійну внутрішню політику. Обмеження стосувалися зовнішньополітичної діяльності Б.Хмельницького, який повинен був узгоджувати свої зовнішньополітичні та військові плани з царем. Московське царство зобов'язалося дипломатично, військово та технічно допомагати Б.Хмельницькому в боротьбі з поляками. Подальші історичні події призвели до використання "українського питання" з боку сусідніх держав у геополітичних інтересах, що призвело до ліквідації гетьманської держави та входження українських земель до складу сусідніх держав.

У радянські часи в 1954 р., коли відзначали 300-річчя **П.р.**, тогочасне радянське керівництво використало цю дату з пропагандистською метою, сфальсифікувавши реальні історичні події того часу, стверджуючи, що на **П.р.** українська влада відмовилась від державної незалежності й підтримала т. зв. акт "Возз'єднання" двох народів в одну державу.

Літ.: *Горобець В. М.* Московська політика Богдана Хмельницького: завдання та способи їх реалізації / В. М. Горобець // Україна і Росія в історичній ретроспективі: нариси : у 3 т. / Ін-т історії України НАН України. – К. : Наук. думка, 2004. – Т. 1; *Малий* словник історії України / відп. ред. В. Смолій. – К. : Либідь, 1997; *Мицик Ю. А.* Джерелознавчі студії з історії Переяславської ради 1654 р. / Ю. А. Мицик // Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин. – К. : [б. в.], 2003. – С. 523-565.

Вировий С.І.

ПЕРЕЯСЛАВСЬКІ СТАТТІ 1659 Р. – міждержавна угода, підписана гетьманом України Ю.Хмельницьким і московською дипломатичною місією на чолі з князем О.Трубецьким у м. Переяславі.

Гетьманське посольство, очолюване П.Дорошенком, прибуло на переговори з проектом договору (так звані Жердевські статті), які дублювали низку положень Березневих статей 1654 р. У ньому, зокрема, йшлося про приєднання Північної Чернігівщини до Гетьманщини, заборону царським воєводам втручатися у внутрішні справи держави, закріплення права гетьманського уряду на дипломатичні зносини. Врешті-решт, після тривалої дипломатичної гри московське посольство змусило гетьмана до підписання фальсифіковано тексту договору, підписаного

Богданом Хмельницьким. 17 жовтня 1659 р. на неповній генеральній раді (за відсутності правобережних полковників), оточеній 40-тисячним московським військом, Ю.Хмельницький був обраний гетьманом і підписав нав'язаний московською місією кабальний договір. Він містив 19 статей, які значно обмежували суверенні права Гетьманщини. Згідно з договором гетьман втрачав право вести самостійну зовнішню політику (укладати міжнародні договори, приймати іноземних послів). Українські залози зобов'язувалися вивести з Білорусі. Без згоди московського царя козацька рада не могла переобрати гетьмана. Після обрання гетьмана повинні були їхати на поклін і присягу цареві, вони втрачали можливість підтримувати дипломатичні відносини, вести самостійну зовнішню політику, натомість зобов'язувалися воєнною силою підтримувати військові кампанії російського самодержця.

Суттєво обмежувалися повноваження гетьмана в частині кадрової політики: полковники та інші старшини мали обиратися не за вказівкою гетьмана, а з волі товариства. Полковниками не могли стати претенденти з інших полків, заборонялося обирати на полковництво іновірців, а також новохрещених іновірців. Новообрані старшини мали присягати на вірність цареві, причому за відмову присягнути передбачалася смертна кара.

Київський митрополит повинен був визнати зверхність Московського патріарха, новообраний митрополит не міг приймати посвяту від Константинопольського патріарха. В Україні суттєво збільшувалася військова присутність Кремля. Крім Києва, російські гарнізони на чолі з воєводами розміщувалися в стратегічно важливих містах: Переяславі, Ніжині, Чернігові, Брацлаві, Умані.

П.с. 1659 р. стали формальною підосновою безцеремонного втручання російських воєвод у державне управління Гетьманщини. Російські осадники поширювали практику роздавання земель, грабували населення, підкупом та обіцянками феодалських привілеїв рекрутували своїх прибічників з козацької старшини. Гетьманська влада Ю.Хмельницького стала номінальною.

Під час невдалого походу проти Польщі восени 1660 р. союзні російсько-українські війська зазнали нищівної поразки під Чудновим. Ю.Хмельницький розірвав військово-політичний союз з московським царем і

уклав інший – з Річчю Посполитою (Слободищенський трактат 1660 р.), який відтворював положення Гадяцького договору. Україна отримала автономію в складі Речі Посполитої.

У результаті Українська держава була поділена навпіл: Лівобережна Україна залишилася під владою Москви, Правобережна стала автономією у складі Речі Посполитої.

Літ.: *Грушевський М. С.* Історія України-Руси / М. С. Грушевський. – Т. 9. Ч. 2; *Сас П. М.* Політична культура українського суспільства (кінець XVI – перша половина XVIII ст.) / П. М. Сас. – К. : [б. в.], 1998; *Окиншевич Л.* Генеральна рада на Україні-Гетьманщині XVII-XVIII ст. / Л. Окиншевич // Праці комісії для вивчення історії західно-руського та українського права. – К. : [б. в.], 1929. – Вип. 6; *Смолій В. А.* Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.) / В. А. Смолій, В. Степанков. – К. : [б. в.], 1999; *Історія державної служби в Україні* : у 5 т. – К. : [б. в.], 2009. – Т. 1.

Якубова Л.Д.

ПЕРШІ ДОКТОРИ НАУК З ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ В УКРАЇНІ (англ. FIRST Doctor of Public MANAGEMENT IN UKRAINE) – вчені, які першими в галузі наук “Державне управління” захистили дисертації на здобуття наукового ступеня доктора наук з державного управління. Інституалізація галузі наук “Державне управління” започаткована наказом Вищої атестаційної комісії України від 13 березня 1997 р. № 86 “Про затвердження Переліку спеціальностей наукових працівників”. В Українській Академії державного управління при Президентові України (з 2003 р. – Національна академія державного управління при Президентові України) разово було створено спеціалізовану вчену раду Д 50.34.01 із правом захисту докторських дисертацій за спеціальностями галузі наук “Державне управління”. На цій вченій раді 1 липня 1997 р. відбувся перший захист дисертації на здобуття наукового ступеня доктора наук з державного управління Тронем Віталієм Панасовичем на тему “Теоретичне обґрунтування і програма реалізації стратегії комп’ютерної підтримки прийняття індивідуумом оптимальних рішень при моделюванні довільних ситуацій” за спеціальністю 25.00.03 – організація і управління в державних установах (науковий консультант В.Ф.Ситник, доктор економічних наук, професор).

До 2003 р. всі інші захисти докторських дисертацій у даній галузі наук відбувалися на спеціалізованій вченій раді Д 26.810.01 в Українській Академії державного управління при Президентові України.

28 вересня 1999 р. захистив докторську дисертацію Шамрай Василь Олександрович на тему “Державне управління військовими формуваннями Воєнної організації: стан та тенденції розвитку в сучасній Україні” за спеціальністю 25.00.03 – організація і управління в державних установах (науковий консультант Н.Р.Нижник, доктор юридичних наук, професор).

19 жовтня 1999 р. відбувся захист дисертації на здобуття наукового ступеня доктора наук з державного управління Рижих Василем Миколайовичем на тему “Державне управління науково-технічним прогресом: економічні аспекти” за спеціальністю 25.00.05 – галузеве управління (наукові консультанти Ю.М.Бажал, доктор економічних наук, професор та О.Я.Мовшків, доктор технічних наук, професор).

29 жовтня 1999 р. захистила докторську дисертацію Чукот Світлана Анатоліївна на тему “Відтворення генераційної цілісності духовної культури (управлінський аспект)” за спеціальністю 25.00.02 – філософія державного управління (науковий консультант В.А.Скуратівський, доктор філософських наук, професор).

23 листопада 1999 р. захистив докторську дисертацію Розпутенко Іван Васильович на тему “Управління державними видатками в перехідних економіках” за спеціальністю 25.00.05 – галузеве управління (науковий консультант С.Д.Дзюбик, доктор економічних наук, професор).

3 грудня 1999 р. відбувся захист дисертації на здобуття наукового ступеня доктора наук з державного управління Надолішнім Петром Івановичем на тему “Етнонаціональний аспект адміністративної реформи в Україні (теоретико-методологічний аналіз)” за спеціальністю 25.00.01 – теорія та історія державного управління (науковий консультант Ю.І.Римаренко, доктор філософських наук, професор).

14 червня 2001 р. захистив докторську дисертацію Мордвінов Олександр Григорович на тему “Державне управління аграрним природокористуванням України в умовах ринкової трансформації” за спеціальністю

25.00.05 – галузеве управління (науковий консультант С.Д.Дзюбик, доктор економічних наук, професор).

25 вересня 2001 р. відбувся захист дисертації на здобуття наукового ступеня доктора наук з державного управління Бакуменком Валерієм Даниловичем на тему “Теоретико-методологічні засади формування державно-управлінських рішень” за спеціальністю 25.00.01 – теорія та історія державного управління (науковий консультант В.М.Князев, доктор філософських наук, професор).

15 травня 2002 р. захистив докторську дисертацію Осауленко Олександр Григорович на тему “Моделювання та управління сталим соціально-економічним розвитком” за спеціальністю 25.00.05 – галузеве управління (науковий консультант В.М.Геєць, доктор економічних наук, професор, академік НАН України).

16 травня 2002 р. відбувся захист дисертації на здобуття наукового ступеня доктора наук з державного управління Майбороною Сергієм Васильовичем на тему “Державне управління вищою освітою в Україні: структура, функції, тенденції розвитку (1917-1959 рр.)” за спеціальністю 25.00.01 – теорія та історія державного управління (науковий консультант В.І.Луговий, доктор педагогічних наук, професор, член-кореспондент АПН України).

25 червня 2002 р. захистила докторську дисертацію Біла Світлана Олексіївна на тему “Структурна політика в системі державного регулювання економіки в умовах суспільної трансформації” за спеціальністю 25.00.05 – галузеве управління (науковий консультант В.Г.Бодров, доктор економічних наук, професор).

12 грудня 2002 р. відбувся захист дисертації на здобуття наукового ступеня доктора наук з державного управління Шаровим Юрієм Павловичем на тему “Методологічні засади стратегічного планування в муніципальному менеджменті” за спеціальністю 25.00.04 – регіональне управління (науковий консультант Ю.П.Сурмін, доктор соціологічних наук, професор).

Зазначені захисти докторських робіт відбулися у перші п’ять років становлення галузі наук “Державне управління” (1997-2002 рр.) і встановили високу планку належного рівня для наступних дисертаційних досліджень. Цьому значною мірою сприяв високий рівень їх наукового консультування.

Літ.: *10 років* Національній академії державного управління при Президенті України / В. І. Луговий, П. С. Назимко, В. Д. Бакуменко та ін. – К. : НАДУ, 2005.

Бакуменко В.Д.

ПЕРШІ СЕКРЕТАРІ ЦК КП(б)У-КПУ.

Комуністична партія України виникла з більшовицьких організацій Російської соціал-демократичної робітничої партії (РСДРП). Формально була заснована 18 квітня 1918 р. на раді представників більшовицьких організацій України, що відбулася в Таганрозі та була названа КП(б)У. На першому з’їзді КП(б)У, який відбувся в липні 1918 р. в Москві, було прийняте рішення про входження партії до складу РКП(б) (у подальшому – ВКП(б), КПРС) зі збереженням своєї назви. В Україні міцних позицій у РКП(б) бути не могло, доки існували впливові серед селянства інші комуністичні партії, утворені місцевими організаціями українських і російських лівих есерів. Найбільшу загрозу становила Українська комуністична партія боротьбистів – УКП(б). У березні 1920 р. ЦК УКП(б) прийняв рішення про самоліквідацію. До травня в КП(б)У було прийнято близько 4 тис. боротьбистів, тобто 1/5 частини партії. Вслід за боротьбистами КП(б)У поглинула борбистську партію (українську гілку всеросійської партії лівих есерів), яка нараховувала близько 7700 членів. У червні 1920 р. вони змушені були прийняти рішення про саморозпуск і входження в КП(б)У за індивідуальними заявами. У листопаді 1920 р. в Україні нараховувалось 75 тис. партійців. Історія партії нерозривно пов’язана з радянським періодом в історії України. Всі перші секретарі ЦК КПУ систематично обиралися членами Президії ЦК КПРС. У КПУ було своє Політбюро. Чисельність КПУ на 1 січня 1990 р. складала 3 294 тис. членів. Друкований орган ЦК КПУ – “Правда України”.

25 серпня 1991 р. КПУ припинила свою діяльність на території України.

Секретарі – перші секретарі ЦК КП(б)У:

1. Георгій П’ятаков – липень-вересень 1918 р., березень-травень 1919 р.
2. Серафима Гопнер – вересень-жовтень 1918 р. (в.о.).
3. Еммануїл Квірінг – жовтень 1918 – березень 1919 р.
4. Станіслав Косіор – травень 1919 – листопад 1920 р.

5. В'ячеслав Молотов – листопад 1920 – березень 1921 р.
6. Фелікс Кон – березень-грудень 1921 р. (відп. секр.).
7. Дмитро Мануїльський – грудень 1921 – квітень 1923 р.
8. Еммануїл Квіринг – квітень 1923 – квітень 1925 р.
9. Лазар Каганович – квітень 1925 – липень 1928 р.
10. Станіслав Косіор – липень 1928 – січень 1938 р. (генсек).
11. Микита Хрущов – січень 1938 – березень 1947 р.
12. Лазар Каганович – березень-грудень 1947 р.
13. Микита Хрущов – грудень 1947 – грудень 1949 р.
14. Леонід Мельников – грудень 1949 – червень 1953 р.
15. Олексій Кириченко – червень 1953 – грудень 1957 р.
16. Микола Підгорний – грудень 1957 – липень 1963 р.
17. Петро Шелест – 1963 – травень 1972 р.
18. Володимир Щербиський – травень 1972 – вересень 1989 р.
19. Володимир Івашко – вересень 1989 – червень 1990 р.
20. Станіслав Гуренко – червень 1990 – вересень 1991 р.

І з'їзд Компартії більшовиків України відбувся 5-12 липня 1918 р. Секретарем ЦК КП(б)У обрано Г.Л.П'ятаківа.

П'ятаков Георгій Леонідович (псевдонім – Петро Київський) (6.08.1890 р. Черкаський повіт Київської губернії – 30.01.1937 р.) – радянський партійний та державний діяч. Народився у сім'ї власника цукрового заводу. Закінчив реальне училище у Києві. Був близький до анархістів. Навчався на економічному відділенні юридичного факультету Петербурзького університету. У 1910 р. відратований з університету після третього курсу. У 1910 р. вступив до РСДРП, більшовик. З 1912 р. секретар Київського комітету РСДРП. Кілька разів був заарештований. Півтора року був у засланні в Іркутській губернії. У 1914 р. втік із заслання в Швейцарію. Разом з Леніним редагував журнал “Комуніст”. Після Лютневої революції повернувся в Росію. З квітня 1917 р. член, потім голова Київського комітету РСДРП. Делегат Квітневої партконференції, висунув пропо-

зицію про відмову від лозунгу права націй на самовизначення. Активний учасник Жовтневого збройного повстання у Києві, голова Ревкому. На початку листопада за викликом Леніна виїздить до Петрограда, щоб взяти керівну участь в реалізації завдань соціалізму в галузі господарства на посаді головного комісара Державного банку. У жовтні 1917 р. очолив Київську раду робітничих і солдатських депутатів та Військово-революційний комітет, член виконкому Київської ради робітничих депутатів. На початку 1918 р. від партії більшовиків входив до складу Української Центральної Ради, у серпні-листопаді 1917 р. – Малої Ради, Крайового комітету охорони революції в Україні. На час Жовтневої революції погляди **П.** остаточно визначилися як “лівокомуністичні”. В 1917 р. **П.** став помітним політичним діячем. Його поведінка була суперечливою. З одного боку – протистояння Квітневим тезам, курсу на соціалістичну революцію, було явним проявом консерватизму, з другого – він безперечно належав до табору “лівих” революціонерів з їх непримиренністю, відмовою від будь-якого компромісу зі старим світом, апологетикою Жовтня як прологу і початку негайної міжнародної революції пролетаріату. У період Бреста **П.** увійшов до числа активних діячів групи “лівих комуністів” – першої опозиційної групи в більшовицькій партії, що стала правлячою. У ході гострої боротьби в питанні про мир і війну, в кульмінаційний момент, коли почався розгорнутий наступ німецьких і австро-угорських інтервентів, 23 лютого 1918 р. ЦК РСДРП(б) під тиском факторів реальної небезпеки та ленінських аргументів прийняв рішення дати згоду на підписання миру на грабінницьких умовах.

Схвалення VII з'їздом партії політики миру з імперіалістами і ратифікація IV Всеросійським з'їздом Рад мирного договору означало принципову поразку “лівої” опозиції. **П.** у складі радянських військ пройшов важкий шлях – був кавалеристом і кулеметником у загоні Віталія Примакова, розвідником, агітатором, редактором фронтової газети. Його енергія і наполегливість завоювали великий авторитет серед комуністів. У липні 1918 р. на з'їзді КП(б)У був обраний секретарем ЦК КП(б)У. У листопаді 1918 р. увійшов до складу Української революційної військової ради. З листопада 1918 р. до

січня 1919 р. – голова Тимчасового робітничо-селянського уряду України. З 6 січня 1919 р. до 29 січня 1919 р. голова РНК України. З червня 1919 р. член революційної Військової ради тринадцятої армії РККА. У січні-лютому 1920 р. керує реєстраційним управлінням Червоної Армії. У 1920-1923 рр. керівник Центрального управління вугільної промисловості Донбасу, голова Головного концесійного комітету. У 1923-1927 рр. – заступник голови ВРНГ СРСР, пізніше – Держбанку СРСР. У 1927 р. керівник торговельного представництва СРСР у Франції. У 1928 р. був призначений заступником голови правління Державного банку СРСР. У жовтні 1930 р. відсторонений від посади. З 1930 р. член Президії, у 1931-1932 рр. заступник голови ВРНГ СРСР. Помер 30 січня 1937 р.

Гопнер Серафима Іллівна (26.03(7.04) 1880 р., Херсон – 25.03.1966 р., Москва) – діяч Компартії Радянського Союзу, Герой Соціалістичної Праці (1960). Доктор історичних наук (1934). Навчалась на юридичному факультеті жіночих курсів в Одесі, на літературному відділенні Паризького університету. В 1901 р. вступила до РСДРП, з 1903 р. – більшовик. Вела підпільну партійну роботу в Одесі, Катеринославі, Миколаєві. У 1905 р. член, потім секретар Катеринославського комітету РСДРП. Не раз була ув'язнена. У 1910 р. емігрувала; працювала в паризькій групі більшовиків. Після повернення в Росію 1916 р. – на підпільній партійній роботі в Іркутську, потім у Катеринославі. В 1917 р. – член Катеринославського комітету більшовиків, редактор газети “Звезда”, делегат VII (Квітневої) Всеросійської партійної конференції. Активний учасник Великої Жовтневої соціалістичної революції в Україні. У 1918 р. – секретар ЦК КП(б)У. В 1919 р. – член колегії Наркомпросу України, потім на відповідальній партійній і радянській роботі. У 1920-1925 рр. член бюро та завідувача підвідділу друку відділу по роботі серед жінок ЦК ВКП(б). У 1927-1929 рр. – редактор газети “Всеукраїнський пролетарій”, заступник редактора газети “Коммунист”. Член ЦК КП(б)У з 1927 р. по 1938 р. Неодноразово обиралася членом ВЦВК, ВУЦВК. Делегат усіх семи конгресів Комінтерну; на VI і VII конгресах була обрана кандидатом у члени ВККІ. У 1929-1938 рр. працювала в апараті Комінтерну, за-

відувач відділу агітації та пропаганди ВККІ. Делегат усіх конгресів Комінтерну. Кандидат у члени Виконкому Комінтерну (ВККІ). У 1938-1945 рр. заступник редактора “Исторического журнала”. З 1945 р. – на науковій роботі в Інституті марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. Автор робіт з питань міжнародного робітничого руху. Делегат XV-XVII, XXII з'їздів партії. Нагороджена орденами Леніна, медаллю “Серп і Молот”. **Квіринг Еммануїл Іонович** (1888 р., с. Фрізенгейн (Фрізенталь) Новоузенського повіту Самарської губернії – 26.11.1939 р.) – радянський партійний і державний діяч, доктор економічних наук. Революційну діяльність почав 1906 р. у Саратові. У 1912 р. вступив до більшовицької партії. У 1913 р. співробітник “Правды”, секретар більшовицької фракції в 4-й Державній Думі. Влітку 1914 р. К. заарештували і вислали до Катеринослава; там його незабаром обрали в міський комітет РСДРП. В липні 1915 р. знову заарештували і зіслали до Іркутської губернії. Після Лютневої революції 1917 р. повернувся до Катеринослава, увійшов до складу міського комітету РСДРП(б) і став одним з керівників місцевої більшовицької організації. Був головою Катеринославської Ради робітничих і солдатських депутатів, очолював губернський комітет партії. Активний учасник боротьби за владу Рад на Україні. З жовтня 1918 р. до березня 1919 р. – секретар ЦК КП(б)У, був членом Уряду України. В 1921-1923 рр. – секретар Донецького губкому КП(б)У. В 1923-1925 рр. – перший секретар ЦК КП(б)У. В 1925-1927 рр. – заступник голови ВРНГ СРСР, 1927-1930 рр. і 1934-1937 рр. заступник голови Держплану СРСР, у 1931 р. – заступник народного комісара шляхів сполучення СРСР. 1932-1934 рр. – заступник голови Комітету товарних фондів і регулювання торгівлі при Раді праці та оборони. В 1932-1936 рр. очолював Економічний інститут Комуністичної академії. Доктор економічних наук. На I, II, III з'їздах, VI, VII, VIII конференціях КП(б)У його обирали до складу ЦК КП(б)У, на XII-XVI з'їздах партії – до складу ЦК ВКП(б). 16 жовтня 1937 р. заарештований, 26 листопада 1937 р. розстріляний. 14 березня 1956 р. реабілітований Військовою колегією Верховного Суду СРСР. 27 березня 1956 р. комісією партійного контролю відновлений у партії.

Косіор Станіслав Вікентійович (06.11.1889 р., Венгров Венгровського повіту Седлецької губернії (тепер Варшавське воєводство ПНР) – 26.02.1939 р.) – радянський партійний і державний діяч. Народився в сім'ї польського робітника. Закінчивши трирічну початкову школу при Сулінському металургійному заводі, працював слюсарем на цьому ж заводі (тепер Красний Сулін Ростовської області РСФСР). У 1905 р. разом з батьком переїхав на Донецько-Юр'ївський металургійний завод (тепер м. Комунарськ Луганської обл.), де працював робітником. У 1907 р. вступив до більшовицької партії. З травня 1907 р. – член комітету заводської більшовицької організації. У липні 1907 р. був заарештований. Після звільнення з в'язниці вступив учнем у шевську майстерню. Потім переїхав на Сулінський завод, де вів далі підпільну партійну роботу. Заарештований, відсидів півроку в Новочеркаській тюрмі, після чого був висланий на два роки в Донбас у Слов'яносербський повіт. Брав активну участь у проведенні агітаційної роботи під час виборів до 3-ї Державної Думи. З липня 1912 р. до травня 1914 р. проводив нелегальну партійну роботу в Харкові. У травні 1914 р. був заарештований і висланий до Полтави. Коли почалась перша світова війна, нелегально переїхав до Києва, де проводив на підприємствах антивоєнну агітацію. Через поліцейські репресії на початку березня 1915 р. переїхав до Москви, де одразу включився в партійну роботу. Під час підготовки загальнономіської більшовицької конференції у вересні 1915 р. був заарештований і засланий на три роки до Сибіру. Після Лютневої революції 1917 р. – на партійній роботі у Петрограді. Був обраний до складу Петроградського комітету РСДРП(б). З травня 1917 р. до середини березня 1918 р. – член Виконавчої комісії Петроградського комітету РСДРП(б). Делегат VII (Квітневої) Всеросійської конференції РСДРП(б). Брав участь у Жовтневому збройному повстанні у Петрограді. Був комісаром Петроградського військово-революційного комітету. В лютому-березні 1918 р. – член Бюро комітету революційної оборони Петрограда.

К. – один з організаторів розгрому іноземних інтервентів і внутрішньої контрреволюції в Україні. Один із засновників КП(б)У в 1918 р. У середині березня 1918 р. виїхав в Україну. Учасник 2-го Всеукраїнського

з'їзду Рад. Після з'їзду був уведений до складу Народного Секретаріату як секретар (нарком) у справах фінансів. На Таганрогській нараді більшовиків України обраний до Організаційного бюро по організації конференції комуністів України. Член Всеукраїнського Бюро для керівництва повстанською боротьбою проти німецьких окупантів (квітень – початок липня 1918 р.). На I з'їзді КП(б)У був обраний до ЦК КП(б)У. Учасник розгрому “лівоесерівського” заклоту в Москві на початку липня 1918 р. Після I з'їзду КП(б)У – на підпільній роботі в окупованій Німеччиною та Австро-Угорщиною Україні. З кінця жовтня 1918 р. – секретар підпільного Київського обласного (правобережного) комітету КП(б)У, з кінця 1918 р. до початку лютого 1919 р. – член виконкому Київської Ради робітничих депутатів, що діяла в підпіллі.

У березні 1919 р. на III з'їзді КП(б)У **К.** обраний членом ЦК КП(б)У, на 3-му Всеукраїнському з'їзді Рад його обрали членом ЦВК. З квітня 1919 р. – секретар ЦК КП(б)У, з серпня 1919 р. – член Політбюро ЦК КП(б)У. У липні-грудні 1919 р. очолював Зафронтове бюро ЦК КП(б)У. Під час визволення України від денікінців – член Тимчасового бюро ЦК КП(б)У. З 10 грудня 1919 р. – секретар ЦК КП(б)У. Після 5 конференції КП(б)У – на продовольчій роботі. З грудня 1921 р. – завідувачий організаційним відділом і член Оргбюро ЦК КП(б)У.

З листопада 1922 р. до грудня 1925 р. – секретар Сибірського бюро ЦК РКП(б). В грудні 1925 р. його обрано секретарем ЦК ВКП(б). У 1928 р. ЦК ВКП(б) відряджений для роботи в Україну. На Липневому пленумі ЦК КП(б)У 1928 р. його було обрано Генеральним секретарем (з 1934 р. – першим секретарем) ЦК КП(б)У. Очолював українську партійну організацію до січня 1938 р., коли його було звільнено у зв'язку з переходом на роботу заступником Голови Ради Народних Комісарів СРСР. З травня 1938 р. був позбавлений всіх партійних посад та заарештований. Його звинуватили у належності до т. зв. “Польської Військової Організації” та розстріляли 26 лютого 1939 р. Реабілітовано 14 березня 1956 р.

К. – делегат VI, XII-XVII з'їздів партії. XII з'їзд РКП(б) обрав його кандидатом у члени ЦК РКП(б), XIII з'їзд – членом ЦК РКП(б). На XIV, XV, XVI з'їздах був обраний членом ЦК ВКП(б). З 1928 по 1938 р. – член

Політбюро ЦК ВКП(б). Депутат Верховної Ради СРСР 1-го скликання. Нагороджений орденом Леніна.

Молотов В'ячеслав Михайлович (прізвище Скрябін) (09.03.1890 р., сл. Кукарка, Вятська губернія – 08.11.1986 р., Москва) – радянський політичний та державний діяч. Народився в родині урядника. Закінчив Казанське реальне училище. Член РСДРП з 1906 р. У 1906 р. заарештований за революційну діяльність та відправлений на заслання у Вологду. У 1911 р. звільнений та у 1912 р. вступив на економічний факультет Санкт-Петербурзького політехнічного інституту, де закінчив два курси. У 1912-1913 рр. секретар редакції газети “Правда”. У 1915 р. засланий в Іркутську губернію, звідки втік у 1916 р. З цього ж року член Руського бюро ЦК РСДРП. З 1915 р. став використовувати партійний псевдонім Молотов. У 1917 р. став депутатом та членом Виконкому Петроградської ради та Петроградського комітету РСДРП(б). У 1918 р. – голова Ради народного господарства Північної області. З 1919 р. уповноважений ЦК РКП(б) та ВЦВК у Поволжі, голова губвиконкому Нижнього Новгороду. З вересня 1920 р. секретар Донецького губкому РКП(б). З 1920 р. кандидат у члени, з 1921 р. член ЦК. В листопаді 1920 р. – березні 1921 р. секретар ЦК КП(б) України. З 16 березня 1921 р. по 21 грудня 1920 р. секретар ЦК ВКП(б). З 16 березня 1921 р. кандидат у члени, а з 1 січня 1926 р. член Політбюро (з 1952 р. – Президії) партії. У 1928-1929 рр. був призначений першим секретарем Московського міського комітету партії. 19 грудня 1930 р. **М.** призначено головою РНК СРСР і Ради Праці та Оборони (з 1937 р. – Комітет оборони). У 1937-1958 рр. депутат Верховної Ради СРСР. З травня 1939 р. зайняв посаду наркома іноземних справ СРСР, залишаючись головою РНК. 6 травня 1941 р. звільнений з посади голови уряду, яку обійняв Й.Сталін. Був призначений його заступником. 30 вересня 1943 р. отримав звання Героя Соціалістичної Праці. У березні 1946 р. при реформуванні РНК у Раду міністрів **М.** втратив посаду першого заступника, залишившись заступником голови Ради міністрів СРСР. У 1947-1949 рр. очолював радянську зовнішню розвідку як голова Комітету інформації при Раді міністрів СРСР. 4 березня 1949 р. звільнений з посади міністра закордонних справ. Після смерті

Сталіна у 1953 р. знову призначений міністром закордонних справ і одночасно Першим заступником голови Ради міністрів СРСР. У 1955 р. став головою комісії з перегляду справ відкритих процесів та закритого суду над військовонаачальниками. 1 травня 1956 р. під приводом невірної політики щодо Югославії звільнений з посади міністра закордонних справ. Призначений міністром державного контролю СРСР. 29 червня 1957 р. звільнений з посад Першого заступника голови Ради міністрів СРСР та міністра державного контролю “за належність до антипартійної групи”, виведений зі складу Президії ЦК та ЦК КПРС. У 1957 р. призначений послом СРСР у Монголії. У 1960-1962 рр. керував радянським представництвом при штаб-квартирі агентства ООН з атомної енергетики (МАГАТЕ) у Відні. Після критики проекту нової Програми КПРС, що готувалася для обговорення на з'їзді партії (1961 р.), **М.** відкликано з Відня (листопад 1961 р.), знято з посади, виключено з партії. З вересня 1963 р. – пенсіонер. Відновлений у партії в 1984 р. за ініціативою редактора журналу “Комуніст” Р.І.Косолапова. Помер на 97-му році життя 8 листопада 1986 р. в Москві. Мав урядові нагороди: 4 ордени Леніна (1940 р., 1943 р., 1945 р., 1950 р.), орден “Знак Почета”, медалі “За оборону Москви”, “За победу над Германией в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг.”, “За доблестный труд в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг.”, “В память 800-летия Москвы”.

Кон Фелікс Якович (30.05.1864 р., Варшава – 28.07.1941 р., Москва) – діяч Комуністичної партії і міжнародного робітничого руху. Після закінчення гімназії навчався у Варшавському університеті. Під час навчання вступив до польської соціалістичної партії “Пролетаріат”. Мав зв'язок з народницькою організацією “Народна воля”. У 1884 р. заарештований та засуджений до 10 років каторги. Після заслання у 1904 р. повернувся у Варшаву. Вступив у Польську соціалістичну партію. З 1906 р. – член ЦК Польської соціалістичної партії, брав участь у роботі Петербурзької ради робітничих депутатів під час революції 1905-1906 рр. У 1906 р. його заарештовано. Після втечі з 1907 р. по 1917 р. перебував в еміграції, спочатку в Галичині, потім у Швейцарії, де увійшов до Ціммервальдського об'єднання. Повернувся в Ро-

сію у травні 1917 р., після лютневої революції, у 1918 р. вступив до РКП(б). Під час денікінщини став членом колегії Наркомпросу РРФСР у Москві, потім знову повернувся в Україну, увійшов до складу Київського губкому КП(б)У, був обраний членом ЦК КП(б)У. У 1920 р. брав участь у роботі Галицького організаційного комітету КП(б)У, Тимчасового революційного комітету Польщі. У грудні 1921 р. – відповідальний секретар ЦК КП(б)У, у 1922 р. – начальник УкрПУРу. У 1922-1923 рр. – секретар Виконкому Комінтерну, у 1924-1935 рр. – член інтернаціональної контрольної комісії Комінтерну. У 1925-1928 рр. – редактор газети “Красная звезда”, пізніше “Рабочей газеты”. У 1930-1931 рр. завідувачий сектором мистецтв Наркомпросу РСФСР. У 1930-х рр. займав різні посади у радянському та партійному апаратах. У 1931-1933 рр. – голова всесоюзного комітету радіомовлення, з 1933 р. – завідувачий музейним відділом Наркомпросу РРФСР, з 1937-1941 рр. – редактор журналу “Наша страна”. Делегат XI з’їзду РКП(б), IV, V, та VI конференцій КП(б)У. Автор ряду статей, брошур та книг з питань історії російського і міжнародного революційного руху. Помер 28 липня 1941 р. у Москві.

Мануїльський Дмитро Захарович (04.10.1883 р., с. Святець Кременецького повіту Волинської губернії – 22.02.1959 р., Київ) – радянський партійний і державний діяч, академік АН УРСР з 1944 р. Закінчив гімназію в м. Острозі, навчався у Петербурзькому університеті. В 1903 р. вступив до РСДРП і вів нелегальну роботу в студентських гуртках Петербурга, працював у Двінську і Кронштадті. В 1906 р. за участь у Кронштадтському повстанні матросів і солдатів засуджений до заслання в Якутію. По дорозі на заслання втік, нелегально працював у Києві, входив до складу Київського комітету РСДРП. Наприкінці 1907 р. емігрував у Париж, входив до складу групи “Вперед”. У 1911 р. закінчив юридичний факультет Сорбонського університету. В 1912-1913 рр. вів нелегальну роботу в Москві й Петербурзі, потім вдруге емігрував за кордон. У травні 1917 р. повернувся в Росію. Делегат VI з’їзду РСДРП(б). Після встановлення Радянської влади – заступник народного комісара продовольчих справ. З 1919 р. входив до складу Тимчасового Бюро ЦК КП(б)У, був членом Всеукраїнського рево-

люційного комітету. Працював народним комісаром земельних справ. Після IV конференції ЦК КП(б)У (1920 р.) – член Тимчасового ЦК КП(б)У, член мирної делегації переговорів з Польщею 1920-1921 рр. У грудні 1921 р. обраний першим секретарем ЦК КП(б)У. Був редактором газети “Комуніст”. У 1922 р. переходить на роботу у Комінтерн. З 1924 р. – член Президії, у 1928-1943 рр. – секретар Виконкому Комінтерну. Голова делегації ВКП(б) у Комінтерні. З 1944 р. до тяжкого захворювання (1953) працював заступником Голови Ради Міністрів Української РСР, з 1944 р. по 1952 р. – міністром закордонних справ УРСР. На XI з’їзді партії був обраний кандидатом у члени ЦК РКП(б), на XII-XVIII з’їздах обирався членом ЦК партії. На V, VI, VII, VIII конференціях і IX, X, XVI, XVII з’їздах КП(б)У обирався членом ЦК КП(б)У. В 1920-1923 рр. і 1949-1952 рр. – член Політбюро ЦК КП(б)У. Депутат Верховної Ради СРСР 2-го та 3-го скликань. У 1940 р. йому присвоєно звання професора та вчений ступінь доктора історичних наук. Помер 22 лютого 1959 р. у Києві, похований на Байковому кладовищі. Нагороджений трьома орденами Леніна та іншими орденами і медалями.

Каганович Лазар Мойсейович (22.11.1893 р., с. Кабани Київської губернії – 25.07.1991 р., Москва) – радянський партійний і державний діяч. Народився в сім’ї ремісника. Підлітком працював на шкіряно-взуттєвих підприємствах. Член Комуністичної партії з 1911 р. У 1917 р. – заступник голови Юзівської Ради робітничих депутатів, працював у більшовицьких організаціях Саратова, Гомеля, Могильова, Петрограда, Москви. У 1918-1920 рр. очолював губком партії в Нижньому Новгороді, Вороніжський губревком, входив у Туркестанське бюро ЦК РКП(б). У 1921 р. на профспілковій роботі. У 1920-1930 рр. – кандидат у члени Політбюро, у 1922-1925 рр. – завідувач відділом, секретар ЦК РКП(б), у 1924-1926 рр. – член Оргбюро ЦК ВКП(б), у 1925-1928 рр. – Генеральний секретар ЦК КП(б)У, в 1928-1939 рр. – секретар ЦК ВКП(б). Одночасно – перший секретар МК та ММК партії (1930-1935 рр.), завідувач відділами ЦК (1933-1934 рр.), голова КПК при ЦК ВКП(б), нарком шляхів сполучення (з 1935 р.), нарком важкої промисловості (1937-1938 рр.), нарком паливної промисловості (1939), нарком

нафтової промисловості (1939-1940 рр.). З серпня 1938 р. – заступник голови РНК СРСР. У роки Великої Вітчизняної війни – член ДКО. З 1946 р. – заступник голови Ради Міністрів СРСР та за сумісництвом міністр промисловості будматеріалів СРСР. З березня по грудень 1947 р. – перший секретар ЦК КП(б)У, потім знову заступник Голови Ради Міністрів СРСР. З березня 1953 р. по червень 1957 р. – перший заступник Голови Ради Міністрів СРСР. Член Політбюро (Президії) ЦК ВКП(б)-КПРС у 1930-1957 рр. У червні 1957 р. був виведений зі складу Президії ЦК та ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 1-4-го скликань. У 1962 р. виключений з лав КПРС за участь у сталінських репресіях. Незважаючи на численні прохання в партії не поновлений (на відміну від Молотова). Помер 25 липня 1991 р. у Москві. Нагороджений 4 орденами Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора та медалями. Герой Соціалістичної Праці (1943 р.).

Хрушов Микита Сергійович (5(17).04.1894 р., с. Калинівка Курської губернії – 11.09.1971 р., Москва) – радянський та партійний діяч, член Президії і Перший секретар ЦК КПРС, Голова Ради Міністрів СРСР; тричі Герой Соціалістичної Праці.

Народився в сім'ї шахтаря. З дев'яти років почав своє трудове життя пастухом у поміщиків. Закінчив школу з похвальним листом. З 1908 р. став працювати учнем слюсаря на заводі німецького капіталіста Боссе в Донбасі. У 1912 р. – один з організаторів страйку на знак протесту проти кривавої розправи царизму над робітниками Ленських золоторозробок. Після Лютневої революції 1917 р. обраний до Ради робітничих депутатів, а в серпні 1917 р. до об'єднаного військово-революційного комітету. В 1918 р. вступив до лав Комуністичної партії. Воював проти денікінських військ; був політпрацівником у батальйоні, полку і в політвідділі 9-ї Кубанської армії. Після закінчення громадянської війни брав активну участь у відбудові шахт Юзівки, був одним з керівників Рутченківського куша шахт. Незабаром вступив на робітфак при Юзівському гірничому технікумі, де був обраний секретарем партійної організації. В грудні 1923 р. перша Юзівська окружна партійна конференція обрала його членом окружного. У 1925 р. обраний секретарем Петрово-Мар'їнського райкому партії, потім близько трьох

років працював на керівній партійній роботі в Донецьку і Києві. З 1929 р. навчався в Московській промисловій академії, обраний секретарем парткому. Обирався секретарем Бауманського, а потім Краснопресненського райкому партії. У 1932-1934 рр. працював другим, потім першим секретарем Московського міського комітету і другим секретарем Московського обласного комітету ВКП(б). З 1935 по 1938 р. – перший секретар Московського обласного і міського комітетів партії. У січні 1938 р. обраний першим секретарем ЦК КП(б)У.

В роки Великої Вітчизняної війни був членом військових рад Київського особливого військового округу, Південно-Західного напрямку, Сталінградського, Південного, Воронежського і 1-го Українського фронтів, брав активну участь у розробленні планів військових операцій, у боях під Ростовом, Волгоградом, Курськом і Орлом, брав безпосередню участь у визволенні Харкова і Києва, а також інших міст країни, йому було присвоєно військове звання генерал-лейтенанта. Загалом працював на Україні понад 30 років (1908-1929 рр., 1938-1949 рр.). З грудня 1949 р. по березень 1953 р. – секретар ЦК і перший секретар Московського обласного комітету партії. У квітні 1954 р. присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці з врученням ордена Леніна і золотої медалі “Серп і Молот”. У березні 1958 р. призначений Головою Ради Міністрів СРСР. Делегат XIV (1925), XV (1927), XVII (1934), XVIII (1939), XIX (1952), XX (1956), XXI (1959), XXII (1961) з'їздів партії, XVII (1932) і XVIII (1941) конференцій ВКП(б), з 1934 р. – член Центрального Комітету партії, з 1938 р. – кандидат у члени Політбюро, з 1939 р. – член Політбюро, а потім член Президії ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 1-6-го скликань, був членом Президії Верховної Ради СРСР. Помер у 1971 р. Нагороджений п'ятьма орденами Леніна, орденами Суворова 1-го і 2-го ступенів, орденом Кутузова 1-го ступеня, орденом Вітчизняної війни 1-го ступеня, орденом Трудового Червоного Прапора і медалями.

Мельников Леонід Георгійович (18.(31)05.1906 р., с. Дегтярівка Брянської області – 16.04.1981 р., Москва) – радянський, партійний і державний діяч. Народився в сім'ї селянина. З 14 років працював на різних підприємствах. У 1924-1928 рр. – секретар районного комітету комсомолу. Член Кому-

ністичної партії з 1928 р. У 1928-1930 рр. служив у РККА. Після закінчення у 1936 р. Донецького індустріального інституту працював на шахті Донбасу, потім на партроботі: завідуючий відділом, секретар Донецького обкому. У 1937-1938 рр. – в Сталінському міськкомі, з 1938 р. – в Сталінському обкомі КП(б)У, секретар, 2-й секретар, потім відповідальний організатор Управління кадрів ЦК ВКП(б). З 1941 р. – перший секретар Карагандинського та Донецького обкомів партії. У 1944 р. призначений першим секретарем Сталінського обкому партії. З 1947 р. – секретар, другий секретар ЦК КП(б)У. У 1949-1953 рр. – перший секретар ЦК Компартії України. Після смерті Сталіна – призначений послом у Румунії. Член Президії ЦК КПРС – 1952-1953 рр. Член ЦК КПРС – 1952-1956 рр. У 1955-1957 рр. – міністр будівництва підприємств вугільної промисловості СРСР, 1957-1958 рр. – перший заступник, 1958-1961 рр. – заступник Голови Ради Міністрів Казахської РСР. 1957-1961 рр. – голова Держплану та Держгортехнагляду (1961) Казахстану. Кандидат у члени ЦК КПРС – 1956-1961 рр. З 1961-1966 рр. – голова Держгортехнагляду РСФСР. У 1966-1981 рр. – голова Держгортехнагляду СРСР. Депутат Верховної Ради СРСР 1, 3, 5, 7, 10 скликань. Помер 16.04.1981 р. Нагороджений 5 орденами Леніна, орденами та медалями.

Кириченко Олексій Іларіонович (12.02.1908 р., с. Чернобаївка Херсонської губернії – 28.12.1975 р., Москва) – радянський політичний діяч. Член Комуністичної партії з 1930 р. Народився в сім'ї робітника. З 11 років працював батраком, потім ремонтником на залізниці. Після навчання в школі автотракторних механіків працював інструктором-механіком Кустанайського зернорадгоспу в Казахстані, старшим механіком радгоспу “Червоний Перекоп” Каховського району Херсонської області, керівником відділу цього радгоспу. У 1936 р. закінчив Азовсько-Чорноморський інститут інженерів-механіків соціалістичного землеробства, працював викладачем у Охтирському технікумі механізації сільського господарства. З 1938 р. – в апараті ЦК КП(б) України, у 1941 р. обраний секретарем ЦК КП(б) України. В роки Великої Вітчизняної війни – член військових рад ряду фронтів. З 1944 р. – секретар ЦК КП(б) України. В 1945-1949 рр. – пер-

ший секретар Одеського обкому та міськкому партії. У 1949-1953 рр. – другий секретар ЦК КП України. У 1953-1957 рр. – перший секретар ЦК Компартії України. Кандидат у члени Президії ЦК КПРС у 1953-1955 рр., секретар ЦК КПРС у 1957-1960 рр. Член Президії ЦК КПРС у 1955-1960 рр. Член ЦК КПРС у 1952-1961 рр. З 1960 р. – перший секретар Ростовського обкому КПРС, директор науково-дослідного інституту у Пензі. З 1962 р. на пенсії. Депутат Верховної Ради СРСР 2-5-го скликань. Помер 28.12.1975 р. в Москві.

Підгорний Микола Вікторович (18.11.1903 р., с. Карловка Полтавської губернії – 1983 р., Москва) – партійний та державний діяч. Народився в сім'ї робітника-ливарника. З 1917 р. працював слюсарем в механічних майстернях. У 1921-1923 рр. – секретар Карловського райкому комсомолу. У 1926 р. закінчив робітфак, у 1931 р. – Київський технологічний інститут харчової промисловості. Член Комуністичної партії з 1930 р. Після закінчення навчання працював на підприємствах цукрової промисловості, в обласних цукротрестах. З 1939 р. – заступник наркома харчової промисловості УРСР, заступник наркома харчової промисловості СРСР, з 1942 р. – директор Московського технологічного інституту харчової промисловості. У 1944-1946 рр. – головний Уповноважений уряду УРСР по переселенню українського населення з території Польщі на батьківщину. У 1946-1950 рр. – постійний представник Уряду УРСР при Раді Міністрів СРСР. У 1950-1953 рр. – перший секретар Харківського обкому партії, у 1953-1957 рр. – другий секретар ЦК Компартії України. У 1957-1963 рр. – перший секретар ЦК Компартії України, у 1963-1965 рр. – секретар ЦК КПРС. З грудня 1965 р. по травень 1977 р. – Голова Президії Верховної Ради СРСР. Член Президії (Політбюро) ЦК КПРС у 1960-1977 рр.; кандидат у члени Президії ЦК КПРС у 1958-1960 рр.; секретар ЦК КПРС у 1963-1965 рр. Член ЦК КПРС у 1956-1981 рр.; депутат Верховної Ради СРСР 4-9-го скликань. З 1977 р. – на пенсії. Помер у 1983 р. Удостоєний звання Героя Соціалістичної Праці (1963 р.), нагороджений трьома орденами Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора та медалями СРСР.

Шелест Петро Юхимович (14.02.1908 р., с. Андріївка Харківської губернії – 1996 р.,

Москва) – діяч Комуністичної партії і Радянської держави. Народився в сім'ї селянина-бідняка. Трудову діяльність почав з тринадцяти років наймитом. У 1922 р. працював у радгоспі “Улянівка” на Полтавщині. З 1923 р. – робітник-ремонтник на залізничній станції “Основа”, а потім – слюсар Харківського паровозоремонтного заводу. У 1923 р. вступив до лав Ленінського комсомолу. У 1927 р. вчився в Ізюмській радпартшколі. Пізніше – секретар Боровського райкому комсомолу Харківської області. У 1928 р. вступив до КППС. У цьому ж році його направили вчитися до Харківського комуністичного університету ім. Артема, потім він навчався в Харківському інженерно-економічному інституті. У 1932-1936 рр. працював на Маріупольському заводі ім. Ілліча змінним інженером, заступником начальника і начальником цеху, одночасно продовжуючи навчання в Маріупольському металургійному інституті, який закінчив у 1935 р. У 1936-1937 рр. – в Радянській Армії. З 1937 р. – на Харківському заводі “Серп і молот” (начальник цеху, начальник виробництва, головний інженер); його обирали членом партійного комітету підприємства. З 1940 р. – секретар Харківського міського комітету КП(б)У з оборонної промисловості. В роки Великої Вітчизняної війни – завідувачий відділом оборонної промисловості Челябінського обкому партії, інструктор ЦК ВКП(б), партторг ЦК ВКП(б) на заводах у Саратові, заступник секретаря Саратовського обкому партії з оборонної промисловості. В 1948-1954 рр. був обраний другим секретарем Київського міськкому КП України, в лютому 1957 р. – першим секретарем Київського обкому КП України. В серпні 1962 р. його обрано секретарем ЦК КП України, в грудні того ж року – головою Бюро ЦК КП України з промисловості та будівництва. З липня 1963 р. до кінця травня 1972 р. був першим секретарем ЦК КП України. 26 травня 1972 р. – заступник голови Ради Міністрів СРСР. У квітні 1973 р., після критики його книги “Україно наша радянська” виведений зі складу Політбюро, позбавлений посади і відправлений на “політичну” пенсію. Делегат XX, XXI, XXII з'їздів КППС, з грудня 1963 р. – кандидат у члени Президії ЦК КППС. Делегат XVIII, XIX, XX, XXI та XXII з'їздів КП України. На XVIII з'їзді обирався кандидатом у члени ЦК, на XIX, XXI

та XXII – членом ЦК КП України. З 1960 р. – кандидат у члени Президії, з 1961 р. – член Президії ЦК КП України. Депутат Верховної Ради СРСР 5 та 6 скликань, депутат Верховної Ради УРСР 4, 5 та 6 скликань, член Президії Верховної Ради УРСР. Наприкінці 1984 р. – на пенсії. Помер у Москві в 1996 р., похований на Байковому кладовищі Києва. Нагороджений орденом Леніна та іншими орденами і медалями.

Щербицький Володимир Васильович (17.02.1918 р., Верхньодніпровськ – 16.02.1990 р., Київ) – партійний і державний діяч Української РСР. Народився у поселенні Верхньодніпровськ (нині місто Дніпропетровської області), в сім'ї робітника. У 1934-1935 рр. – на комсомольській роботі. У 1941 р. закінчив Дніпропетровський хіміко-технологічний інститут. Член КППС з 1941 р. На початку 1941 р. його направили на навчання у військову академію. З 1942 р. до кінця війни перебував у діючій армії. З 1945 р. працював у м. Дніпродзержинську: інженер, секретар партбюро коксохімічного заводу ім. Дзержинського. У 1948 р. – завідувачий організаційно-інструкторським відділом Дніпродзержинського міськкому КП України. У 1951-1952 рр. – партторг ЦК КППС на Дніпродзержинському металургійному заводі. У 1952-1954 рр. – перший секретар Дніпродзержинського міськкому партії. У 1954-1955 рр. – другий секретар, у 1955-1957 рр. перший секретар Дніпропетровського обкому партії. З 1957 р. – секретар ЦК Компартії України. В 1961-1963 рр. – Голова Ради Міністрів УРСР, у 1963-1965 рр. перший секретар Дніпропетровського обкому партії. У 1965 р. знову був призначений Головою Ради Міністрів УРСР. У 1972-1989 рр. – перший секретар ЦК Компартії України. Член Політбюро ЦК КППС у 1971-1989 рр., кандидат у члени Президії (Політбюро) ЦК КППС у 1961-1963 рр., 1965-1971 рр. Член ЦК КППС з 1961 р. Депутат Верховної Ради СРСР 5-11 скликань. Народний депутат СРСР з 1989 р. – на пенсії. Помер 16.02.1990 р. Нагороджений 7 орденами Леніна, 2 орденами Жовтневої революції, медалями. Лауреат Ленінської премії.

Івашко Володимир Антонович (28.10.1932 р., Полтава – 13.11.1994 р., Москва) – радянський та український партійний і державний діяч. Народився в сім'ї робітника. Закінчив у 1956 р. Харківський гірничий

інститут. Трудову діяльність розпочав у 1957 р. асистентом кафедри гірничого інституту. Член Комуністичної партії з 1960 р. У 1962-1973 рр. – на викладацькій роботі у вищих навчальних закладах м. Харкова, обирався секретарем парткому інституту. Кандидат економічних наук, доцент. З 1973 р. – на партійній роботі: завідувач відділу, секретар Харківського обкому партії. З 1984 р. – секретар ЦК КП України. Кандидат у члени ЦК КПРС з 1986 р. З 1987 р. – перший секретар Дніпропетровського обкому партії, з 1988 р. – другий секретар ЦК Компартії України. Член ЦК КПРС з квітня 1989 р. У вересні 1989 р. обраний першим секретарем ЦК Компартії України. Член Політбюро ЦК КПРС з грудня 1989 р. Депутат Верховної Ради 11 скликання. Народний депутат СРСР. З червня 1990 р. – голова Верховної Ради України. В червні 1990 р. не був переобраний першим секретарем ЦК КПУ, але обраний заступником генерального секретаря ЦК КПРС (посада уведена вперше). Займав цю посаду до ХХІХ з'їзду КПРС, відмовившись від посади Голови Верховної Ради України. Під час путчу ГКЧП виконував обов'язки Генерального секретаря. З 1992 р. на пенсії. Помер 13.11.1994 р. у Москві.

Гуренко Станіслав Іванович (30.05.1936 р., Іловайськ Донецької області) – український політик. Народився в сім'ї вчителів. Закінчив Київський політехнічний інститут. З 1958 р. – інженер-технолог, старший інженер-конструктор, завідувач лабораторії Донецького машинобудівного заводу ім. ЛКСМУ. У 1963-1964 рр. – старший викладач Донецького політехнічного інституту. З 1964 р. – заступник головного технолога, головний технолог, заступник головного інженера, головний інженер машинобудівного заводу ім. ЛКСМУ. У 1970-1976 рр. – директор Донецького машинобудівного заводу. У 1975 р. захистив кандидатську дисертацію. З 1976 р. – секретар Донецького ОК КПУ. У 1980-1987 рр. – заступник Голови Ради Міністрів УРСР. З липня по вересень 1986 р. – змінний заступник голови Держкомісії в Чорнобилі. З 1987 р. – секретар, 2-й секретар ЦК КПУ. У 1990-1991 рр. – перший секретар ЦК Компартії України, член Політбюро ЦК КПРС. У 1991-1998 рр. – науковий консультант НВК “Енергія”, заступник директора СП “Наваско”. Депутат Верховної Ради УРСР 10-11 скликань, у 1989-1991 рр. – народний

депутат СРСР. Народний депутат України 12(1) скликання з березня 1990 р. (1-й тур) до січня 1993 р. (склав повноваження за власним бажанням), Іванківський виборчий округ № 219, Київська область, член комісії з питань Чорнобильської катастрофи. На час виборів – другий секретар ЦК КПУ. Народний депутат України 3-го скликання з 03.1998 р. по 04.2002 р. від КПУ № 25 в списку. На час виборів – заступник директора СП “Наваско” (м. Київ), радник ЦК КПУ. Голова комітету з питань економічної політики, управління народного господарства, власності та інвестицій (з 07.1998 р. по 02.2000 р.), потім – член комітету з питань економічної політики, управління народного господарства, власності та інвестицій; член фракції КПУ (з травня 1998 р.). Член Ради НБУ (з 07.1999 р. по 05.2000 р.). Народний депутат України 4-го скликання (з 05.2002 р. по 05.2006 р.) від КПУ № 7 у списку. Голова комітету з питань економічної політики, управління народного господарства, власності та інвестицій (05.2002-05.2006 рр.); член фракції КПУ (05.2002-05.2006 рр.). Нагороджений орденами Жовтневої революції, Трудового Червоного Прапора.

Літ.: *История УССР*. – [Б. г.] : [б. и.], [б. г.]. – Т. 6. – С. 333-336; *История Украины* (Неупереджений погляд). – [Б. м.] : [б. в.], [б. р.]. – С. 341, 360; *Маршрутами історії* / упоряд. Ю. І. Шаповал ; редкол. : Ф. М. Рудич, І. Ф. Курас та ін. – К. : Політвидав України, 1990; *Українська радянська енциклопедія*. – [Б. м.] : [б. в.], [б. р.]. – Т. 3. – С. 24, 97; Т. 6. – С. 277; Т. 8. – С. 464-465; *Боффа Дж.* История Советского Союза / Дж. Боффа. – Т. 1. От революции до второй мировой войны. Ленин и Сталин 1917-1941; Т. 2. От Отечественной войны до положения второй мировой державы. Сталин и Хрущев. 1941-1964 гг. : пер. с итал. – М. : Междунар. отношения, 1990. – 632 с.; *Страницы истории советского общества*: Факты. Проблемы, люди / под общ. ред. А. Т. Кинкулькина ; сост. : Г. В. Клокова и др. – М. : Политиздат, 1989. – 447 с.; *Андреев А.* Горизонты: Повесть о Станиславе Косиоре / А. Андреев. – М. : Политиздат, 1977. – (Пламенные революционеры). – 407 с.; 2-е изд. – 1979. – 407 с.; *О Станиславе Косиоре*: Воспоминания, очерки, статьи / сост. : М. Б. Погребинский. – М. : Политиздат, 1989. – 271 с.; *Шикман А.* Деятели отечественной истории : биограф. справ. / А. Шикман. – М. : АСТ – ЛТД, 1997. – 448 с.; *Политбюро*, Оргбюро, Секретариат ЦК РКП(б) – ВКП(б) – КПСС : справочник. – М. : Политиздат, 1990. – С. 173, 113; *Медведев Р. А.* Они окружали Сталина /

Р. А. Медведев. – М. : Политиздат, 1990. – С. 12-88; *Никита Сергеевич Хрущев: Материалы к биографии* / сост. Ю. А. Аксютин. – М. : Политиздат, 1989. – 367 с.; *Украинская советская энциклопедия.* – [Б. м.] : [б. и.], [б. г.]. – Т. 12. – С. 116; *Субтельний О.* Україна. Історія / О. Субтельний. – [Б. м.] : [б. в.], [б. р.]. – С. 432; *Крушинський В. Ю.* Історія України. Події. Факти. Дати : довідник / В. Ю. Крушинський, Ю. А. Левенець. – К. : Зодіак-еко, 1993.

Бабенко В.А.

ПЕТЛЮРА СИМОН ВАСИЛЬОВИЧ (1879-1926) – український державний, громадсько-політичний і військовий діяч, голова Директорії УНР, Головний отаман Армії УНР, публіцист.

Народився в родині Василя та Ольги (уроджена Марченко) Петлюр, полтавських міщан козацького походження. Початкову освіту здобув у церковно-приходській школі та духовній бурсі, з 1895 р. навчався в Полтавській

духовній семінарії. Політичну кар'єру розпочав як представник соціалістичного руху, поширеного на той час в Європі та Російській імперії. В 1900 р. вступив до Революційної української партії (РУП). Під загрозою арешту виїхав восени 1902 р. на Кубань до Катеринодара, де вчителював і брав участь в експедиції з дослідження архівів історії Війська Запорозького під керівництвом російського вченого Ф.Щербини. З 1905 р. – член Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП).

У 1911 р. (дату подав у листі до М.Грушевського) переїхав до Москви, для заробітку працював бухгалтером у приватно-транспортному товаристві. Водночас, спільно з О.Саліковським, заснував у 1911-1912 рр. і редагував часопис “Украинская жизнь”. До 1917 р. був також співробітником і редактором багатьох українських видань (“Селянин”, “Воля”, “Слово”, “Вільна Україна”, “Записки Наукового Товариства імені Шевченка”, “Рада”, “Україна”) у Києві та Львові.

Під час Першої світової війни працював заступником уповноваженого Всеросійського союзу земств і міст з питань постачання російської армії. Як голова Українського військового комітету Західного фронту був де-

легований у травні 1917 р. на I Всеукраїнський військовий з'їзд. На II Всеукраїнському військовому з'їзді (червень 1917 р.) обраний головою Українського генерального військового комітету (УГВК). Член Української Центральної Ради. З утворенням Генерального Секретаріату (15.06.1917 р.) призначений генеральним секретарем військових справ, однак офіційно обійняв цю посаду 15 листопада 1917 р. Відстоював ідею створення національних збройних сил. За його участі було сформовано з полонених Українських січових стрільців окрему військову частину під командуванням Є.Конювальця. Наприкінці грудня 1917 р. через незгоду з політикою голови Генерального секретаріату В.Винниченка вийшов з уряду та з власної ініціативи створив Гайдамацький кіш Слобідської України, який зіграв вирішальну роль у ліквідації більшовицького повстання в Києві проти Центральної Ради (січень 1918 р.). Після державного перевороту 29 квітня 1918 р. відмовився співпрацювати з гетьманським урядом. Очолював Київське губернське земство, потім – Всеукраїнську спілку земств. У липні 1918 р. був заарештований та ув'язнений на чотири місяці за підозрою у підготовці антидержавного заклоту. В тюрмі займався перекладами з російської на українську мову своїх літературних нарисів з “Украинской жизни” (пізніше вийшли окремою книжкою під назвою “Незабутні”), також підготував до друку працю “Підготовка народу та війська до захисту батьківщини”. З утворенням Директорії (14.11.1918 р.), керівного органу протигетьманського повстання, увійшов до її складу як Головний отаман військ УНР (обраний заочно). Після звільнення 12 листопада 1918 р. з Лук'янівської в'язниці виїхав до Білої Церкви й очолив повстанські війська, які 18 грудня 1918 р. з тріумфом увійшли до столиці.

Після відступу Армії УНР з Києва та виїзду В.Винниченка за кордон (11.02.1919 р.) фактично став головою Директорії УНР (офіційно обійняв посаду 9.05.1919 р.). Задля державних інтересів вийшов із УСДРП, що свідчило про завершення еволюції його поглядів у бік національно-державницької ідеї. Впродовж десяти місяців очолював збройну боротьбу за незалежність українського народу. У листопаді 1919 р. перебрав на себе верховне керівництво республікою (після

виїзду за кордон членів Директорії Ф.Швеця та А.Макаренка). Іменем Директорії отримав право одноосібно затверджувати всі закони і постанови. Восени 1919 р. внаслідок украї несприятливої зовнішньополітичної ситуації Армія УНР опинилася у “трикутнику смерті” – в оточенні білої армії генерала А.Денікіна, більшовицьких військ і польської армії генерала Ю.Галлера. Після військової наради у Чарторії (4.12.1919 р.) Армія УНР за його наказом вирушила під командуванням М.Омеляновича-Павленка у Зимовий похід по денікінських та радянських тилах. Рейд тривав до травня 1920 р., при війську перебувала частина уряду УНР, з середини лютого 1920 р. до походу приєднався прем'єр-міністр УНР І.Мазепа.

З метою виведення України з міжнародної ізоляції й пошуку союзників у боротьбі з радянською Росією пішов на компроміс із Ю.Пілсудським і прийняв умови польського уряду, відповідно до яких Україна втратила частину своїх західних земель (162 тис. кв. км). Кордон між Польщею та Україною мав пройти по р. Збруч, залишаючи під Польщею Галичину, Волинь і Полісся. 21 квітня 1920 р. між УНР та Польщею було укладено політичну, а 24 квітня – воєнну конвенцію про спільні дії проти Червоної армії. Угода передбачала наступ на Україну з'єднаних військових частин УНР й армії Ю.Пілсудського під загальним командуванням поляків. Варшавський договір отримав негативну оцінку з боку опонентів, а також певної частини його прихильників. Підписання у жовтні 1920 р. прелімінарної угоди між Польщею та радянською Росією фактично анулювало попередні польсько-українські домовленості й залишило українське військо наодинці з більшовиками. Після тяжких боїв на теренах України Армія УНР (35 тис. вояків) наприкінці листопада 1920 р. відступила за р. Збруч і була інтернована на території Польщі в таборах Каліш, Олександрув, Ланцут, Вадовице, Петроків та ін. З 21 листопада 1920 р. під його керівництвом почав діяти в Польщі Державний центр УНР в екзилі. Він включав Директорію, уособлювану її головою та Головним отаманом, уряд УНР, Армію УНР та державні установи з їх службовцями. Конституційною основою існування і діяльності Державного центру УНР в екзилі став “Закон про тимчасове верховне управління та порядок законодавства

УНР”, затверджений Директорією 12 листопада 1920 р. Разом з урядом перебував деякий час у Тарнові, потім – Варшаві. Після вимог СРСР видати його радянській владі переїхав наприкінці 1923 р. до Будапешта, звідти – до Відня і Женеви, а в 1924 р. – до Парижа. На теренах Франції продовжував керувати діяльністю екзильного уряду, заснував тижневик “Тризуб”, займався публіцистикою.

Убитий 25 травня 1926 р. на вул. Расіна в Парижі пострілами більшовицького агента С.Шварцбарда. Похований на цвинтарі Монпарнас у Парижі.

В історію Української держави увійшов як безперечний лідер національно-визвольних змагань 1917-1921 рр. і як один із видатних діячів ХХ століття.

Літ.: Феденко П. Головний Отаман. Із культурної та політичної діяльності Симона Петлюри / П. Феденко. – Мюнхен-Лондон : [б. в.], 1976; Прохода В. Українська армія та Головний Отаман С. Петлюра / В. Прохода. – Прага : [б. в.], 1930; Доценко О. Літопис Української революції: матеріали і документи до історії української революції 1917-1923 / О. Доценко. – Т. 2. – Кн. 4. – Київ ; Львів : [б. в.], 1923; Збірник пам'яті Симона Петлюри. – К. : [б. в.], 1997; Литвин С. Суд історії: Симон Петлюра і петлюріана / С. Литвин. – К. : [б. в.], 2001; Дорошенко Д. Історія України 1917-1923 рр. / Д. Дорошенко. – Т. 1. – К. : [б. в.], 2002; Іванис В. Симон Петлюра – Президент України / В. Іванис. – Торонто : [б. в.], 1952; Винниченко В. Відродження нації / В. Винниченко. – К. : [б. в.], 1990; Королів-Старий В. Народний герой Симон Петлюра (спроба характеристики) / В. Королів-Старий. – К. ; Прага : [б. в.], 1919; Українська Центральна Рада: документи і матеріали : у 2 т. – К. : [б. в.], 1997; Верстюк В. Діячі Української Центральної Ради / В. Верстюк, Т. Осташко. – К. : [б. в.], 1998; Солдатенко В. Ф. Українська революція. Історичний нарис / В. Ф. Солдатенко. – К. : [б. в.], 1999.

Ралдугіна Т.П.

ПЛАТОН (давньогрец. *Πλάτων*) (427-347 рр. до н. е.) походив з афінського аристократичного роду. Справжнє ім'я **П.** – Арістокл, а Платон – прізвисько (від давньогрец. “платюс” – “широкий”, “широкоплечий”). У цілому система поглядів **П.** складається з: 1) вчення про буття; 2) вчення про Бога; 3) вчення про світ; 4) вчення про походження світу; 5) вчення про душу; 6) вчення про пізнання; 7) вчення про моральність; 8) вчення про суспільство.

Філософія **П.** є оригінальним вченням про ідеї. Відповідно до цього вчення світ чуттєвих речей не є світом дійсно суцього: чуттєві речі безперервно змінюються, то виникають, то гинуть. Усім тим, що є в них справді суцим, чуттєві речі зобов'язані своїм безтілесним прообразам, які **П.** називає ідеями. Ідеї вічні, незмінні, безвідносні; вони не залежать від умов простору і часу. По відношенню до чуттєвих речей ідеї є одночасно і їх причинами, і тими зразками, за якими були створені ці речі. Водночас ідеї є також метою, якої прагнуть істоти чуттєвого світу. Платонівська ідея або "ейдос" – фактично об'єктивоване поняття.

П. був засновником того, що пізніше отримало назву ідеалізму. Його погляди сформульовані у міфі про печеру з "Держави". На думку **П.**, справжні цінності буття утворюють особливий позафізичний світ – Гіперуранію. Цей світ складають безтілесні прообрази, зразки, проекти, ідеї, ейдоси речей, тварин, людей, чеснот та цінностей. Ейдоси ніким і нічим не народжені, існують вічно, вони незмінні й непорушні. Позірний світ, доступний почуттям, утворюється при втіленні ейдосів у хаотичній, плинній, змінній *хорі* (матерії). Світ, який ми знаємо, – це лише тіні світу ейдосів.

Ідеальний світ **П.** протистоїть звичайному світові не тільки як абстрактне – конкретному, сутність – явищу, але і як добро – злу. Тому найвищою ідеєю **П.** виступає ідея добра як такого – джерело істини, краси і гармонії. Ідея добра виражає безликий аспект філософії **П.**, тоді як Бог-творець – особисте начало. Бог і ідея добра дуже близькі.

Філософія **П.** характеризується також своєрідним протиставленням тіла і душі. Тіло – смертне, а душа безсмертна. Індивідуальна душа складається з двох частин: розумної і нерозумної. За допомогою першої частини людина здатна мислити, а друга сприяє почуттям.

На протиставленні тіла і душі ґрунтується гносеологія **П.** Суть теорії пізнання **П.** полягає в тезі, що "знання – це пригадування (анамнез)" того, що колись душа знала, а потім забула. Метод анамнезу – метод сходження до ідей, до загального не шляхом узагальнення часткового і одиничного, а шляхом пробудження в душі забутого знання. Найголовнішим у методі анамнезу є мистецтво логічного мислення, філософської бесіди.

Вчення **П.** про державу ґрунтується на його філософських поглядах. Будучи представником ідеалістичного напрямку у філософії, він розрізняв світ ідей і світ речей, явищ. Істинним буттям, на його думку, є лише світ ідей, які досягаються розумом, а сприйняті відчуттями явища не є істинними. Світ явищ не абсолютно відокремлений від світу ідей, а є його спотвореною копією, слабкою тінню. Відповідно, наявні форми держави є лише спотвореними відображеннями деякої ідеальної, справедливої держави і людини – тирана.

Спостерігаючи недосконалість державного устрою, **П.** висуває власний зразок державної досконалості, яка в історії філософії отримала назву "ідеальна держава **П.**". За часів "золотого віку" всі держави й суспільства мали "досконалий лад". Пізніше вони "зіпсувалися" через "панування корисливих інтересів", що диктували відповідні вчинки людей.

На думку **П.**, висловлену ним у трактаті "Держава", головною основою ідеальної держави є справедливість. Вона полягає в тому, щоб кожному громадянину було відведено особливе заняття, найбільш відповідну його натурі роботу, тобто справедливість є відповідність реальної речі своїй ідеї, адже держава тоді є ідеальною, коли кожен громадянин діє у згоді зі своєю власною сутністю. Беручи за основу ступінь користі в державних правліннях, **П.** виводить чотири різновиди держав:

1. *Тимократія*. При владі тут перебувають честолюбці, однак держава зберегла риси "досконалого" ладу. Держава такого типу звільняє правителів і воїнів від ремісничих та землеробських робіт. Правителі велику увагу приділяють спортивним вправам, хоча й тут уже помітне бажання збагатитися, а це, власне, є початком олігархії.

2. *Олігархія*. Така держава має чіткий розподіл на правлячий і підлеглий класи – багатих та бідних. Бідні повністю підкоряються панівному класу, роблячи його життя абсолютно безтурботним.

3. *Демократія*. За такого ладу роз'єднаність бідних і багатих ще більше посилюється. У зв'язку з цим починаються повстання, часом кровопролитні, виникає боротьба за владу. Це зрештою призводить до найгіршої державної системи – тиранії.

4. *Тиранія*. **П.** вважав, що надлишок певних дій призводить до прямо протилежного результату. Так трапилося і з демократією.

Виникає такий державний устрій, за якого воля відсутня взагалі.

П., створюючи власний зразок держави, вважає, що всі існуючі види державного устрою недосконалі не тому, що вони ґрунтуються на соціальній нерівності, а тому, що ця соціальна нерівність не відповідає природній нерівності людей. Така природна нерівність породжена неоднорідністю душі. В ідеальній державі існують три групи громадян, три стани і така держава сповнена чеснот. Розумній частині душі, чеснота якої у мудрості, має відповідати стан правителів-філософів; шаленій частині, чеснота якої в мужності, – стан воїнів (стражів); нижчій, хтивій частині душі – стан землеробів і ремісників. Ця держава найбільш справедлива, оскільки в ній усі служать їй як певній цілісності й усі займаються своїми справами, не втручаючись у справи інших.

До нас дійшло 36 творів **П.**, виданих та розбитих на 9 тетралогій Трасилом Олександрійським, придворним астрологом імператора Тиберія.

Літ.: *Бородай Т. Ю.* Платон / Т. Ю. Бородай // Антична філософія : енциклопед. слов. – М. : Прогресс-Традиция, 2008. – С. 565-574; *Платон.* Собрание сочинений : в 3 т. : в 4 кн. / Платон. – М. : Мысль, 1968-1973. – (Серия : Философское наследие).

Рибкало В.А., Козаков В.М.

ПЛЮЩ ІВАН СТЕПАНОВИЧ (11.09.1941 р., с. Борзна (тепер місто) Чернігівської обл.) – український державний і політичний діяч. Закінчив у 1967 р. агрономічний факультет Української сільськогосподарської академії (тепер Національний

університет біоресурсів і природокористування України (НУБіП України)) та в 1979 р. Академію суспільних наук при Центральному Комітеті Комуністичної партії Радянського Союзу (ЦК КПРС), тепер Російська академія державної служби при Президенті Російської Федерації (РАДС). Кандидат економічних наук з 2001 р. Нагороджений орденами: Трудового Червоного Прапора, “Знак Пошани”, Герой України (2001), орденом князя Ярослава Мудрого IV ступеня (2007) та V ступеня (1996), Хрестом Івана

Мазепи (2010), Почесний член Чернігівського земляцтва у Києві.

З 1959 р. працював у сільському господарстві Київської області: бригадир, агроном, голова колгоспу, директор радгоспу, заступник директора Баришівського тресту овоче-молочних радгоспів. З 1975 р. – на партійній роботі: інструктор, заступник завідувача відділу сільського господарства Київського обласного комітету Комуністичної партії України (КПУ). В 1981-1982 рр. – директор Київського спеціалізованого тресту овоче-молочних радгоспів. З 1982 р. – завідувач відділу сільського господарства і харчової промисловості Київського обкому КПУ. В 1984 р. – перший заступник голови, голова виконавчого комітету Київської обласної ради народних депутатів, а з 1990 р. – голова Київської обласної ради народних депутатів. Водночас у 1985-1990 рр. – депутат, заступник Голови Верховної Ради Української Радянської Соціалістичної Республіки (ВР УРСР). У 1990-1994 рр. – депутат ВР УРСР/народний депутат Верховної Ради України. З травня 1990 р. – член Президії ВР УРСР, а з червня 1990 р. – перший заступник Голови ВР УРСР/України. З грудня 1991 р. по травень 1994 р. та з лютого 2000 р. по травень 2002 р. – Голова Верховної Ради України. В 1992-1994 рр. – співголова Комісії з розробки нової Конституції України. Балотувався кандидатом у Президенти України на президентських виборах (1994). З 2002 р. – народний депутат України, член Комітету Верховної Ради України з питань державного будівництва та місцевого самоврядування, заступник керівника групи з міжпарламентських зв'язків з Ірландією. У 2007 р. – Секретар Ради національної безпеки і оборони України, а з листопада цього року – депутат Верховної Ради України по багатомандатному загальнодержавному округу Блок “Наша Україна – Народна Самооборона”. Член Комітету Верховної Ради України з питань правової політики, член групи з міжпарламентських зв'язків з Аргентинською Республікою та Республікою Казахстан. Автор книги-сповіді про перші роки незалежної Української держави “Хто ми і куди йдемо” (1993).

Літ.: *Юридична енциклопедія* : в 6 т. / редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К. : Укр. енцикл., 1998; *Голова під вінок* : [Про Івана Плюща] // Демокр. Україна. – 1994. – 23 черв. –

С. 1; Сокол А. Иван Плющ. Кто он, куда ведет?: Штрихи к политическому портрету / А. Сокол // Киев. новости. – 1994. – 24 июня. – С. 3; *Хто є хто: влада, політика, громадська діяльність*. – [б. м., б. в.], 2006. – Режим доступу : <http://who-is-who.com.ua/project/1.html>; *Золота книга України “Золотий фонд нації”*. – [б. м., б. в.], 2010. – Режим доступу : <http://who-is-who.com.ua/project/17.html>; *Кто есть кто в библиотечной сфере России и СНГ : Биограф. довід.* – Режим доступу : <http://www.nbuv.gov.ua/portal/dict.html>

Купрійчук В.М.

ПОВІТ – адміністративно-територіальна одиниця у Великому Князівстві Литовському і Речі Посполитій. На сучасному етапі **П.** – середня адміністративно-територіальна одиниця в Республіці Польща. Етимологічно термін “повіт” походить від слова “віче” і дослівно означає район, у якому чоловіче населення здатне зібратись на єдине віче для вирішення місцевих питань. Ієрархічно стоїть нижче від польського воєводства або російської губернії і вище ніж українська-російська волость або польська гміна.

Вперше слово **П.** з’являється в письмових джерелах XIV ст. Великого князівства Литовського. На території Галицької Русі, західної Волині та західного Поділля в складі Польського королівства до 30-х рр. XV ст. **П.** являли собою округи, якими управляли воєводи (призначалися з місцевого населення і підпорядковувалися старостам). З утворенням Руського, Белзького і Подільського воєводств ці землі також були поділені на **П.** Управляв **П.** городський староста, що відав адміністративними, судовими, а іноді й військовими справами. З поширенням на українські землі польського права у кожному **П.** діяв городський суд (очолював староста) та виборний земський суд, які обслуговували переважно шляхту (передусім землевласницьку). До середини XVI ст. деякі з **П.** склалися зі свого роду підповітів на чолі зі старостами нижчого рангу. У Волинській, Східноподільській і Київській землях до 1566 р. **П.** були старостинськими округами, а у створених цього ж року Волинському і Брацлавському воєводствах, а також у Київському воєводстві (існувало з 1471 р.) – судово-адміністративними округами. В роки національно-визвольної війни українського народу під проводом Б.Хмельницького 1648-1657 рр. на території Гетьманської держави було скасовано **П.** і запроваджено полково-

сотенну систему адміністративно-територіального і військового управління. Після входження українських земель до складу Австрійської монархії на території Галичини і Буковини запроваджувався поділ на округи і дистрикти. Українські землі, що потрапили під владу Російської імперії, були остаточно поділені в кінці XVI ст. на губернії. Дистрикти місцевим населенням традиційно іменувалися **П.**, що знайшло вияв в українській та польській суспільно-політичній та науковій літературі XIX-XX ст. Поділ на дистрикти проіснував до розпаду Австро-Угорщини. Повітовий поділ зберігався в УРСР до 1923 р., коли внаслідок адміністративної реформи замість 102 повітів було створено 52 округи. В 1919-1939 рр. повіт був адміністративно-територіальною одиницею на західноукраїнських землях, що входили до складу Польщі.

Літ.: *Довідник з історії України* / за ред. І. З. Підкови, Р. М. Шуста. – К. : Генеза, 2011; *Історія державної служби в Україні* / відп. ред. Т. В. Мотренко, В. А. Смолій ; редкол. : С. В. Кульчицький (кер. авт. кол.) та ін. ; Голов. упр. держ. служби України ; Ін-т історії НАН України. – К. : Ніка-Центр, 2009; *Малий словник історії України* / відп. ред. Валерій Смолій. – К. : Либідь, 1997; *Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона*. – СПб. : [б. и.], 1896. – Т. XIX.

Годзюр М.В.

ПОЛІТИЧНА ФІЛОСОФІЯ НОВОГО ЧАСУ – сукупність світоглядно-ідеологічних та науково-теоретичних поглядів на природу суспільства, держави, державної влади та політичної діяльності, які сформувалися в межах розвитку філософських систем періоду Нового часу, насамперед – XVII ст. Хоча формально епоха Нового часу охоплює значно більший історичний проміжок (з середини XVII ст. аж до початку Першої світової війни в 1914 р.), під **П.ф.Н.ч.** переважно маються на увазі погляди та доктрини, які сформувалися в межах англійської філософії саме XVII ст. Наступні етапи розвитку філософської та політичної думки в історичний період Нового часу відокремлюються в самостійні розділи – переважно французька за походженням філософія Просвітництва (XVIII ст.), німецька класична філософія (кінець XVIII – початок XIX ст.) тощо. Найбільш видатними представниками **П.ф.Н.ч.** в такому контексті вважаються англійські філософи Т.Гоббс (1588-1679) та Дж.Локк (1632-1704).

На становлення та розвиток **П.ф.Н.ч.** справили істотний вплив загальні світоглядно-філософські установки тогочасної філософії в цілому, однією з провідних проблем якої вважалася методологія наукового пізнання. В такому контексті Т.Гоббс (основні роботи з державно-політичних питань – “Про громадянина”, “Левіафан”) виходив з ідеї про універсальність методів точних наук (насамперед – математики та геометрії) в науковому пізнанні в цілому та про придатність таких методів для дослідження суспільних процесів. Суспільство з такого погляду тлумачиться як певний механізм, функціонування якого можна звести до конкретних, наочних елементів. Загалом Т.Гоббс відокремлює два історичних прошарки або етапи суспільного життя: “цивільне” та “природне”. Хоча з історичної точки зору “природне” існування переує “цивільному”, але з точки зору методологічної встановити зміст “природного” життя можна, вилучивши все, що має “цивільний” характер – насамперед інститути державності та похідні від них суспільні відносини.

Встановлений Т.Гоббсом у зазначений спосіб зміст “природного” життя у своїй основі зводиться до стану *bellum omnium contra omnes* (лат.) – “війни всіх проти всіх”. У такому контексті можна стверджувати, що Т.Гоббс виявився одним з перших філософів та ідеологів, який дійшов висновку, що людина походить не від Бога або богів, а з царини дикої природи з її всепроникною та безжалюю боротьбою за існування. З іншого боку, розум, притаманний людям, але відсутній у тварин, накладає певні обмеження на “війну всіх проти всіх”. Насамперед це виявляється в тому, що люди в принципі спроможні раціонально досягнути загальні, спільні для всіх негативні наслідки “війни всіх проти всіх” та зупинити або, щонайменше, стримати її шляхом укладання угоди, що має обмежити права кожного заради виживання всіх (т.зв. вимоги “природних законів розуму”).

Але, разом з тим, одного розуму та суспільної угоди для приборкання “війни всіх проти всіх”, на думку Т.Гоббса, недостатньо. Суспільна угода, яка мусить припинити “війну всіх проти всіх”, має бути підтримана організованою силою, яка за допомогою страху подавить егоїстичні прагнення окремих осіб та, в такий спосіб, забезпечить до-

тримання угоди. Отже, принципи раціональності вимагають зупинити “війну всіх проти всіх” за допомогою суспільної угоди, а так само раціонально усвідомлена необхідність виконання цієї угоди викликає до життя появу державності у вигляді інституту організованого насильства. Хоча, за Т.Гоббсом, держава й виникає “шляхом зосередження усієї сили та влади в одній людині або зборах людей, які б більшістю голосів могли звести усю волю громадян в єдину волю”, тобто теж на основі певного суспільного договору, але її реальна соціальна роль полягає в іншому. Держава, насамперед, це “загальна влада, що тримає людей в страху та спрямовує їх дії до загального блага”. Таку державу Т.Гоббс позначає метафорою “Левіафан” – за ім’ям міфічного біблійного чудовиська. Саме держава своєю організованою силою замінює стихійні природні закони “війни всіх проти всіх” на раціонально обґрунтовані закони цивілізованого суспільного життя.

Таким чином, фундаментальними підвалинами державності виступають раціональність та організоване насильство. Хоча Т.Гоббс і вважав ідеальною формою державного устрою абсолютистську монархію, але сама його теорія походження держави опосередковано завдавала потужного удару по світоглядно-культурним основам середньовічної монархічної державності, оскільки усувала з таких основ сакральний, священний елемент, зводячи їх до раціональності та сили. В такому контексті теорія Т.Гоббса являла собою теорію сучасної, суто світської держави, яка не потребує священної, божественної легітимації.

Інший представник **П.ф.Н.ч.** Дж.Локк (основна державно-політична робота – “Два трактати про уряд”) погоджувався з Т.Гоббсом щодо історичної періодизації суспільного життя на “природний” та “цивільний” стани. Але сам “природний” стан суспільства та джерела походження держави він трактував зовсім інакше, практично – протилежним чином. “Природний” стан Дж.Локк розуміє не як “війну всіх проти всіх”, а навпаки – як стан людської злагоди, миру та рівності. Саме в “природному” стані суспільства виникають та формуються “невід’ємні права людини”, ідею яких висунув та сформулював саме Дж.Локк. До таких прав він зараховував право на життя, право на особисту сво-

боду та право на власність, яка створена або придбана власною працею.

Джерелом походження держави у Дж.Локка, як і в теорії Т.Гоббса, виступає раціонально обґрунтований суспільний договір. Але метою такого договору є не придушення “війни всіх проти всіх” організованою силою державного “левіафана”, а забезпечення невід’ємних прав людини. В умовах “цивільного”, забезпеченого державою існування, особисті свободи людини обмежуються тією мірою, якою це необхідно для захисту його ж власних прав та майна. Така концепція слугувала Дж.Локку теоретичною основою для заперечення ідеї абсолютної монархії. Ця остання, за Дж.Локком, настільки ж гірша за “природний” стан, наскільки кігті лева небезпечніші за когиточки тхора. Розвиваючи концепцію заперечення абсолютизму Дж.Локк одним з перших висунув ідею розподілу влад. Влада, за Дж.Локком, розподіляється на законодавчу (парламент), сумлінну (уряд) та федеральну (король, до компетенції якого входить зовнішня політика), причому законодавча влада є верховною по відношенню до інших гілок.

Державно-політичні погляди Дж.Локка слугували теоретико-методологічною основою для запровадження у Великій Британії державного устрою конституційної монархії наприкінці XVII ст. та помітно вплинули на ідеологію та практику американської і французької революцій XVIII ст. В загальному плані теорія державного устрою Дж.Локка виступала світоглядною основою політичної філософії сучасного лібералізму.

Літ.: *Державне управління: філософські, світоглядні, та методологічні проблеми* / В. М. Князев, І. Ф. Надольний, Ю. В. Бакаєв та ін. – К. : Вид-во НАДУ ; Міленіум, 2003; *Гоббс Т. Собрание сочинений* : в 2 т. / Т. Гоббс. – М. : [б. и.], 1989. – Т. 1. – 624 с.; *Локк Д. Сочинения* : в 3 т. / Д. Локк. – М. : [б. и.], 1988. – Т. 3. – 670 с.

Бакаєв Ю.В.

ПОЛУБОТОК ПАВЛО ЛЕОНТІЙОВИЧ (бл. 1660-1724) – Чернігівський полковник (1706-1724) та наказний гетьман (1722-1724). Походив з багатого козацько-старшинського роду. Його батько – Леонтій Артемович був сотником Чернігівського полку, генеральним бунчужним, генеральним осавулом та полковником Переяславського полку. Освіту **П.** здобув у Києво-Могилянській

колегії. Службову кар’єру **П.** розпочав з посади значкового товариша, а з 1706 р. став Чернігівським полковником. Добра освіта і природний розум, родинні зв’язки з багатьма впливовими старшинами та багатство швидко зробили **П.** одним з найвпливовіших старшин Гетьманщини. На Глухівській раді у листопаді 1708 р. він був одним із кандидатів на гетьманство. Більшість старшин були на його боці, але шальки терезів на користь гетьманства І.Скоропадського схилив цар Петро I сказавши про **П.**: “Цей дуже хитрий, він може урівнятися з Мазепою”. Аби задобрити **П.**, якого цар побоювався, він видав йому грамоти на нові земельні володіння. **П.** належав до тієї частини козацької старшини, яка прагнула до збереження традиційних “старовинних прав і вольностей”, а тому він був прихильником ведення політики в рамках договірних статей Б.Хмельницького 1654 р. Тому підписання нових статей при обранні гетьмана І.Самойловича, які значно обмежували владу гетьмана, та призначення царем стольника Ізмайлова наглядати за діями гетьмана і козацької старшини **П.** розцінив як грубі порушення давнього звичаю. Крім того, відхід від традиційної практики обрання на полковничі уряди і призначення на них російських чиновників, покладання на плечі українського населення обов’язку утримувати численне російське військо, розквартироване на Гетьманщині, виснажливі для козацтва “канальні” роботи на будівництві Ладозького та Волго-Донського каналів, створення Малоросійської колегії, яка мала замінити гетьманський уряд, не сприяло лояльному ставленню **П.** до царату.

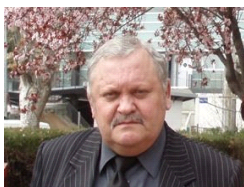
Після смерті І.Скоропадського (1722) згідно з наказом Сенату **П.** стає наказним гетьманом, хоча старшина просила царя провести вибори нового гетьмана. Невдовзі після призначення **П.** наказним гетьманом до Глухова приїздить президент Малоросійської колегії С.Вельямінов, маючи на меті змінити існуючий адміністративно-політичний і судовий устрій Гетьманщини. Цим намірам царату рішуче заперечувала козацька старшина на чолі з наказним гетьманом. Очолювана **П.** опозиція продовжувала наполягати на проведенні виборів гетьмана і на усуненні Вельямінова, який взяв під свій особистий контроль збір податків і заборонив Генеральній військовій канцелярії відправляти

універсали без його підпису. Протистояння **П.** і Вельямінова набуло характеру гострого політичного конфлікту. У травні 1723 р. **П.** відправив до Санкт-Петербурга депутацію старшин (І.Корещкий, І.Данилович, Д.Володковський, Г.Граб'янка, М.Ханенко) з копіями документів, що свідчили про наклепницький характер звинувачень, висунутих Вельяміновим. Цар наказав **П.** прибути до столиці разом з генеральним суддею І.Чарнишом та генеральним осавулом С.Савичем. Старшина намагалася передати цареві чолобитну про скасування Малоросійської колегії і обрання гетьмана, але цар наказав заарештувати всю старшину, що перебувала в Санкт-Петербурзі, а в Україні заарештувати і доставити в столицю Апостола, Жураківського та Лизогуба. У жовтні 1723 р. **П.** потрапив у Петропавлівську фортецю, де, пробувши більше року, помер 18(29) грудня 1724 р. За свідченнями деяких джерел, саме тут була проголошена знаменита промова **П.** перед царем, який начебто відвідав його перед смертю. Ця полум'яна промова на захист рідного народу і своєї країни була вміщена в "Історії Русів", а в Україні була широко поширена в рукописних списках. **П.** був похований у Санкт-Петербурзі при церкві св. Симеона Странноприймця за Малою Невкою. Через рік, після смерті царя Петра I, сім'ї **П.** було повернено все конфісковане майно і землі.

Літ.: *Василенко М. Павло Полуботок // Україна / М. Василенко. – [Б. м. : б. в.], 1926. – Т. VI; Грушевський М. Ілюстрована історія України с додатками та доповненнями / М. Грушевський. – Донецьк : [б. в.], 2004; Україна і Росія в історичній ретроспективі : нариси : в 3 т. / Ін-т історії України НАН України. – К. : [б. в.], 2004. – Т. 1.*

Олійник О.Л.

ПОНОМАРЕНКО ВІКТОР МИХАЙЛОВИЧ (01.08.1949 р., с. Підгірне Білгород-Дністровського району Одеської області – 25.06.2007 р., м. Київ) – видатний державний та науковий діяч

у сфері охорони здоров'я населення. У 1972 р. закінчив Одеський медичний інститут ім. М.І.Пирогова і розпочав трудову діяльність хірургом Виноградівської дільничної лікарні Арцизького району

Одеської області (до 1974 р.), а далі був переведений хірургом до центральної районної лікарні м. Арциза.

З 1977 р. 1991 р. професійна діяльність **П.** пов'язана з Житомирщиною, де він працював завідувачем хірургічного відділення Житомирської центральної районної лікарні, у 1984-1987 рр. – головним хірургом області, з 1987 р. – завідувачем відділу охорони здоров'я Житомирського облвиконкому. У 1990 р. захистив кандидатську дисертацію на тему "Значення ендоскопічного відбору хворих в поліпшенні результатів хірургічного лікування ускладнених гастродуоденальних виразок", в якій уперше висунув ідею про систему планування і нормування неургентної хірургічної допомоги населенню України. Безпосередньо брав участь у ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській атомній електростанції (ЧАЕС). Став ідеологом радикальної реорганізації системи надання медичної допомоги потерпілому населенню на територіях радіоактивного забруднення в Україні. Розроблена ним концепція базувалась на можливих ускладненнях здоров'я населення внаслідок тривалої дії іонізуючого опромінення, необхідності наближення медичної допомоги до жителів сільської місцевості постраждалих територій і виконанні запобіжних заходів у населених пунктах, які зазнали впливу радіаційного фактора, необхідності заснування нових служб і підготовки фахівців з питань радіаційної медицини.

З метою забезпечення багаторічного контролю за станом здоров'я населення радіаційно забруднених територій **П.** розробив і реалізував концепцію створення та ведення спеціального Національного реєстру населення, яке постраждало в результаті аварії на ЧАЕС. Запропонував принципи моніторингу здоров'я потерпілих внаслідок аварії на ЧАЕС та керував створенням системи моніторингу за станом здоров'я населення з урахуванням особливостей дії іонізуючого опромінення, проведенням санітарно-просвітницької роботи і радіозахисних заходів. **П.** визначив комплекс критеріїв для оцінювання стану здоров'я дітей, здійснення диспансерного нагляду за дітьми, які тривалий час проживають у зоні дії малих доз радіації, для виявлення ступеня вираженості метаболічних порушень й адаптації дитячого організму; комплекс медичних, соціальних,

психологічних, фізичних методів реабілітації і відновлювального лікування дітей, які потерпіли внаслідок аварії.

Запропонував і впровадив принципово нову структурно-функціональну модель управління медичним забезпеченням постраждалого дитячого населення України з визначенням оптимальних варіантів управлінських рішень, адекватних медико-екологічним обставинам, що склались унаслідок аварії на ЧАЕС. Висунув та реалізував ідею про створення спеціальної служби – лікувально-санаторних центрів радіаційного захисту постраждалих дітей, організував їх кадрове, технічне, медикаментозне забезпечення.

Розробив і успішно апробував теорію проживання дитячого населення на радіаційно забруднених територіях, яка передбачає максимальне зниження доз опромінення дитячого населення з обов'язковим закріпленням досягнутого рівня радіаційного благополуччя на основі контролю рівнів річних радіаційних навантажень і встановлення рівнів вмісту радіоактивних речовин в об'єктах навколишнього середовища, харчових продуктах і питній воді; а також забезпечення постійного радіоекологічного і медичного моніторингу.

За його ініціативи та участі в кожному населеному пункті Житомирської області з чисельністю жителів більше 100 осіб було відкрито фельдшерські пункти, створено близько 70 лікарських амбулаторій, загалом збудовано понад 300 фельдшерсько-акушерських пунктів і амбулаторій, в яких проводились діагностика та лікування хвороб, формувались первинні матеріали онкологічного, гематологічного, ендокринологічного та дозиметричного контролю за здоров'ям постраждалого населення.

У докторській дисертації “Стан здоров'я дітей, які мешкають в зоні тривалої дії малих доз радіації, обґрунтування комплексу організаційних заходів по його збереженню” (1995 р.) заклав наукові підвалини для управління охороною здоров'я постраждалого внаслідок аварії на атомній електростанції населення, започаткував вчення про довготривалий вплив малих доз радіації на нейроендокринну, зокрема гіпофізарно-тиреоїдну, гіпофізарно-наднирникову, гіпофізарно-гонадну системи дітей. Зазначені результати діяльності **П.** наукова світова спільнота активно використовує при вирішенні медич-

них проблем, зумовлених радіаційним забрудненням територій.

П. входив до першого керівного складу галузі охорони здоров'я незалежної України, обіймаючи з 1991 р. до 1996 р. посаду заступника міністра охорони здоров'я України, з 1997 р. й до кінця життя був директором створеного за його ініціативи Українського інституту громадського здоров'я МОЗ України.

Протягом останніх десяти років життя, не зважаючи на пов'язану з аварією на ЧАЕС тривалу тяжку хворобу, **П.** активно розробляв державну політику та стратегію реформування вітчизняної системи охорони здоров'я, брав участь у забезпеченні їх реалізації.

У цей період **П.** розробив концепцію розвитку сімейної медицини в Україні, моделі організації діяльності медичних закладів та працівників сімейної медицини, обґрунтував перерозподіл обсягів медичної допомоги між лікарями первинного, вторинного та третинного рівнів в умовах переходу до сімейної медицини, методик оцінки організації діяльності денних стаціонарів загального профілю в умовах переходу до сімейної медицини, модель здійснення моніторингу за розвитком сімейної медицини та організував його проведення.

Запропонував основні принципи організації стаціонарозамінної медичної допомоги в умовах домашніх стаціонарів загального профілю, технології відбору та направлення хворих на стаціонарозамінне лікування в умовах денних стаціонарів загального профілю, методик оцінки організації діяльності домашніх стаціонарів загального профілю. Розробив підходи до оцінювання якості медичної допомоги, до моделювання в системі стандартизації, методик створення державних соціальних стандартів надання медичної допомоги в амбулаторно-поліклінічних та стаціонарних умовах, протоколів надання медичної допомоги населенню. Запропонував концептуальні підходи до розробки та впровадження формулярної системи України, переліку життєво необхідних та найважливіших лікарських засобів. Розробив науково-методичні підходи до формування гарантованого рівня надання безоплатної медичної допомоги.

Вперше в Україні визначив методологію та запровадив експеримент з рейтингової оцінки стану здоров'я населення, діяльності та ресурсного забезпечення закладів охорони здоров'я.

П. досліджував медико-соціальні проблеми ветеранів Великої Вітчизняної війни. Запропонував методологію комплексного поглибленого дослідження стану здоров'я населення за звертаннями в лікувально-профілактичні заклади та за даними медичних оглядів, методіку обробки матеріалів вивчення стану здоров'я населення на основі сучасних комп'ютерних технологій. Був автором першого створеного в Україні медико-демографічного атласу.

Забезпечив перегляд нормативно-правових актів УРСР у сфері охорони здоров'я населення і моніторинг за оновленням і розбудовою відповідної нормативно-правової бази України.

За редакцією **П.** протягом 1996-2006 рр. виходили щорічні доповіді МОЗ України про стан здоров'я населення та діяльність системи охорони здоров'я України, статистично-аналітичні матеріали про громадське здоров'я в Україні.

До творчого доробку **П.** належать: "Термінологічний глосарій з питань соціальної медицини і організації охорони здоров'я" (2003), "Базовий термінологічний глосарій системи вищої медичної освіти України" (2005).

Наукові розробки вченого лягли в основу затверджених Президентом України Концепції розвитку охорони здоров'я населення України (2000) та Комплексних заходів щодо поліпшення медичного обслуговування сільського населення (2002), затверджених Урядом України Комплексних заходів щодо впровадження сімейної медицини в систему охорони здоров'я (2000) та Міжгалузевої комплексної програми "Здоров'я нації" (2002), проекту нової редакції Основ законодавства України про охорону здоров'я, інших нормативно-правових актів.

П. заснував і був головним редактором наукових журналів "Вісник соціальної медицини та організації охорони здоров'я України", "Україна. Здоров'я нації", щорічної збірки наукових праць Українського інституту громадського здоров'я, головою редакційної ради журналу "Сучасна педіатрія", членом редакційної колегії журналів "Здоровье женщины", "Охрана здоров'я", "Клиническая информатика и телемедицина" та ін., членом спеціалізованої ради в Українській Академії державного управління при Президентові України із захисту дисертацій за спеціальністю "Державне управління охороною здо-

ров'я", членом спеціалізованих рад із захисту дисертацій за спеціальністю "Соціальна медицина" при Національному медичному університеті ім. О.О.Богомольця, Київській медичній академії післядипломної освіти ім. П.Л.Шупика.

Був президентом Української асоціації "Комп'ютерна медицина", яку завдяки його сприянню в 1993 р. було прийнято до Європейської та Всесвітньої асоціації медичної інформатики, представником України в Міжнародній асоціації медичної інформатики, заступником Голови правління Товариства соціальних гігієністів і організаторів охорони здоров'я України.

П. був національним координатором і учасником реалізації міжнародних програм з вивчення медичних наслідків аварії на Чорнобильській АЕС, проектів "Міжвидомча державна політика у сфері охорони здоров'я", "Європа без тютюну", "Захист молоді 5-ти країн від тютюну", "Міста здоров'я", "Партнери в охороні здоров'я", "Обстеження стану здоров'я населення за допомогою опитувань" (HIS), "EUROHIS", "CINDI", "INCO-Copernicus".

Багатогранна наукова і практична діяльність **П.** високо поцінована в Україні. У 1981 р. від був нагороджений Орденом "Знак пошани", у 1987 р. – Почесною грамотою Президії Верховної Ради України, у 1999 р. – орденом "За заслуги" III ступеня.

Тв.: Чорнобильська катастрофа. – К. : [б. в.], 1996; Чернобыль... Здоровье детей. – К. : [б. и.], 1996; Медико-социальные последствия ядерных катастроф. – К. : [б. и.], 1999; Реорганізація первинної медико-санітарної допомоги населенню на засадах загальної лікарської практики/сімейної медицини". – К. : [б. в.], 2001; Панорама охорони здоров'я населення України. – К. : [б. в.], 2003; Організація стандартизації медичних технологій в Україні". – Львів : [б. в.], 2003; Вибіркове комплексне вивчення стану здоров'я населення, приурочене до Всеукраїнського перепису 2001 року: методологія та організація : наук.-метод. посіб. – К. ; Львів : [б. в.], 2003.

Літ.: *Імена України* : бібліограф. щоріч. – 1999. – К. : [б. в.], 1999. – С. 341; *Клиническая информатика и телемедицина*. – 2008. – № 5. – С. 77; *Ваше здоров'я*. Медична газета України. – 2009. – № 33 (1010).

Ярош Н.П.

ПОТЬОМКІН ГРИГОРІЙ ОЛЕКСАНДРОВИЧ (1739-1791) – російський державний діяч, граф, князь, генерал-фельдмаршал, фаворит і найближчий помічник російської імператриці Катерини II.

Народився в небагатій сім'ї поміщика. Своє навчання розпочав у Смоленській семінарії, а в 1757 р. вступив до Московського університету. Під час навчання проявив свої неординарні здібності, завдяки чому був представлений імператриці Єлизаветі, однак потім був відрахований з університету. В 1755 р. був зарахований до кінної гвардії в чині рейтарів, а за Петра III став вахмістром.

У 1762 р. **П.** брав участь у державному перевороті, однак достеменно невідомо, в чому безпосередньо виявилася його участь. Проте саме з цього часу розпочалася блискуча військова та державно-управлінська кар'єра **П.** Він стає підпоручником, камер-юнкером, а в 1763 р. Катерина II призначає його помічником обер-прокурора Синоду. У зв'язку з тим, що **П.** перебував при дворі у чині камергера в 1768 р. його відраховують з кінної гвардії та надають звання генерал-майора. В 1769 р. він вирішив піти добровольцем на російсько-турецьку війну, де брав участь у багатьох битвах. У 1771 р. отримав звання генерал-поручика, в 1774 р. став генерал-ад'ютантом, членом Державної ради, підполковником лейб-гвардії Преображенського полку, за відгуками сучасників, найвпливовішою особою в Росії. Керував бойовими діями з придушення повстання О.Пугачова. У цей же час став намісником Новоросійської, Азовської, Астраханської губерній, командувачем легкою кіннотою та іррегулярними військами імперії. Фактично на той час **П.** був співправителем Катерини II і найближчим її помічником у всіх державних справах.

П. активно займається державними справами: засідає в Синоді як помічник обер-прокурора, бере участь у Комісії зі створення Уложення як опікун депутатів-іновірців і член духовно-громадянської комісії та ін. Листування Катерини II з **П.** свідчить про велику кількість найрізноманітніших питань внутрішньої адміністрації та зовнішньої

політики, вирішенням яких він опікувався. Серед них: Запорізька Січ, безладдя у Вологді, війна зі Швецією, торговий договір із Францією, Дунайські князівства, австро-російські переговори, доля Грузії, Кавказ, Польща, Візантійська імперія та ін.

Ставши в 1776 р. генерал-губернатором Новоросійської, Азовської та Астраханської губерній, багато зробив для освоєння Північного Причорномор'я. Своєрідні особливості Півдня України – її прикордонне становище, темпи заселення і господарського освоєння – визначили і характер управління краєм. Тут не могло бути тієї рутини, яка панувала у внутрішніх губерніях імперії. Саме життя вимагало від адміністрації постановки і вирішення множини нових, відповідальних завдань. Тому не випадково, що на чолі краю опинився один з найвидатніших державних діячів Російської імперії XVIII ст. – князь **П.**

Історичні документи свідчать, що він приділяв значну увагу питанню південних кордонів Росії. Займався т. зв. “грецьким проектом”, який передбачав ліквідацію Османської і відновлення Візантійської імперії. За активної державної діяльності **П.** розпочали своє життя такі міста, як Херсон, Миколаїв, Катеринослав, Севастополь, Одеса, які сьогодні є одними з найбільш розвинених міст України. Під час освоєння південних земель **П.** заявив, що будь-хто може приїхати на південь, отримати безкоштовно землю і звільнитися від податків. Все це дозволило йому зробити те, що нікому до нього зробити не вдалося – перетворити Новоросію на привабливе місце життя. Під його керівництвом були побудовані морські порти, верфі, кораблі, заводи, створювалися училища для всіх, незалежно від матеріальних статків.

Після приєднання у 1783 р. Криму до Російської імперії і перейменування Новоросійського краю в Катеринославське намісництво, **П.** отримав титул світлішого князя Таврійського і був призначений генерал-губернатором Криму, названого Таврійською областю. Населення намісництва в той час складало більше 700 тис. мешканців. Крім того, при управлінні **П.** помітно збільшилося військово-політичне і соціально-економічне значення краю – Росія вільно відчувала себе на берегах Чорного моря, а її бойові кораблі наводили жах на турецький флот.

У 1784 р. **П.** став генерал-фельдмаршалом і президентом Воєнної колегії, що дозволило йому провести раціональні реформи у військовій справі. На цій посаді він займався питаннями техніки навчання військових, гуманного поводження з солдатами, їх обмундирування та використання на приватних роботах.

В період 1787-1791 рр. був головнокомандувачем російської армії у російсько-турецькій війні. В 1790 р. отримав титул гетьмана катеринославських та козацьких військ.

Достеменно відомо, що державно-управлінська діяльність **П.** була далеко відомою за межами Російської імперії, про що свідчить чимала кількість закордонних нагород, якими він був відзначений – зведений у княжу гідність Священної Римської імперії, нагороджений орденом Білого Орла та орденом Святого Станіслава від Польщі, орденом Чорного Орла від Пруссії, орденом Слона від Данії, орденом Серафима від Швеції та ін. Діяльність **П.** на державних постах була неоднозначною, однак вдалою, продуктивною і навряд чи жоден із сучасних державних управлінців може похвалитися тими досягненнями, які були здобуті ним у розбудові держави. Військова реформа, ліберальне ставлення до кріпосного права, зусилля по заселенню Новоросії і піднесенню її культури свідчать про те, що цілі, завдання, здобутки та наслідки діяльності **П.** були серйозними і відповідали потребам держави.

У 1791 р. **П.** востаннє прибув до Москви, де займався вирішенням міжнародних проблем Росії, – очікування розриву Росії з Пруссією, погіршення відносин з Англією, Швецією, війна з Туреччиною та ін. В цьому ж році, 24 червня, він виїхав з Петербурга до свого маєтку в Яссах, де надалі планував займатися проблемою мирних переговорів з Туреччиною. Але ці плани не вдалося виконати. 5 грудня 1791 р. по дорозі з Ясс у Миколаїв він помер від лихоманки. Похований **П.** у Херсоні в Свято-Катерининському (Спаському, Катеринославському) соборі, ним же й заснованому.

Літ.: *Бантыш-Каменский Д. Н.* 28-й генерал-фельдмаршал князь Григорий Александрович Потемкин-Таврический / Д. Н. Бантыш-Каменский // Биографии российских генералиссимусов и генерал-фельдмаршалов : в 4-х ч. Репринтное воспроизведение издания 1840 года. Ч. 1-2. – М. : Культура, 1991; *Брикнер А. Г.* Потемкин / А. Г. Брикнер. – М. : ТЕРРА-TERRA, 1996; *Бушуев С. В.*

История государства российского: историко-библиографические очерки XVII-XVIII вв. / С. В. Бушуев. – М. : Изд-во “Кн. палата”, 1994; *Елисева О. И.* Геополитические проекты Г. А. Потемкина / О. И. Елисева. – М. : [б. и.], 2000; *Дружинина Е. И.* Северное Причерноморье в 1775-1800 гг. / Е. И. Дружинина. – М. : АН СССР, 1959; *Заичкин И. А.* Екатерининские орлы / И. А. Заичкин, И. Н. Почкаев. – М. : Мысль, 1996; *Кабузан В. М.* Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII – первой половине XIX ст. (1719-1858 гг.) / В. М. Кабузан. – М. : Наука, 1976; *Кизеветтер А. А.* Исторические силуэты / А. А. Кизеветтер. – Ростов н/Д : Феникс, 1997; *Лопатин В. С.* Потемкин и Суворов / В. С. Лопатин. – М. : Наука, 1992.

Богомаз К. Ю., Шеломовська О. М.

“ПРАВА, ЗА ЯКИМИ СУДИТЬСЯ МАЛОРОСІЙСЬКИЙ НАРОД” – збірник норм українського феодального права I половини XVIII ст., які діяли на території Лівобережної України. Джерелами “Прав” стали “Литовські статuti”, “Хелминське право”, “Саксонське дзерцало” та ін., а також звичаєве право.

У першій половині XVIII ст. у процесі динамічного розвитку суспільно-політичного і правового життя України виникла гостра потреба спочатку інкорпорації, а потім і кодифікації права України.

За указом від 28 серпня 1728 р. імператриця Анна наказала створити з місцевого українського населення першу кодифікаційну комісію для створення Зводу законів. Таку комісію було створено. За 15 років роботи над Зводом склад її неодноразово змінювався. Комісія працювала переважно в Глухові – столиці України і гетьманській резиденції того часу. Спочатку членів комісії було 12, а з 1738 р. їх стало 18.

Першим головою комісії був генеральний суддя І.Борозна. Його змінив генеральний обозний Я.Лизогуб. Члени комісії належали до старшинсько-шляхетської верхівки та обіймали високі посади в козацько-адміністративній системі, здебільшого вони були високоосвіченими людьми й фахівцями в галузі права. В комісію також входили представники духовенства. Чимало упорядників Зводу були вихованцями Києво-Могилянської академії.

Створений ними Звід будувався за чіткою системою, складався з 30 розділів, які поділялися на 531 артикул і 1716 пунктів. Користування Зводом полегшувалося тим, що

він супроводжувався алфавітним реєстром, в якому викладався короткий зміст артикулів.

У 1743 р., після завершення роботи над Зводом, усі 18 членів кодифікаційної комісії власноручно його підписали. У такому вигляді Звід був надісланий на затвердження цариці Єлисаветі. Сенат одержав Звід і всі матеріали до нього 17 липня 1744 р. Однак Звід не був офіційно затверджений, бо його зміст мав розбіжності з намірами самодержавної влади.

Таким чином, у 1743 р. з'явився збірник, який називався "Права, за якими судиться малоросійський народ". Ця пам'ятка ґрунтувалася на усьому багатстві оригінального українського правового матеріалу, який мала Україна. Упорядники цієї пам'ятки поставили перед собою мету: за допомогою кодифікованого права України відтворити і відстояти права і вільності українського народу. Перший текст Кодексу з власним коментарем видав у 1879 р. професор Київського університету А.Ф.Кістяківський.

Норми Зводу розташовувалися за такою системою і відображали такі галузі права, що в основному склалися на той час: державне право; кримінальне право; цивільне право; процесуальне право.

Розділ 1 – це свого роду вступний закон, що визначає компетенцію і сферу чинності Зводу. Закон убачав призначення "Прав..." у тому, щоб застосовувати їх в усіх справах, які підлягали "суду і розправі".

За сферою дії Звід поширювався на дві категорії населення: природних малоросіян і немалоросіян. Під природними малоросіянами розуміли духовенство, землевласницькі групи козацького і шляхетського походження, осіб, які перебували на військовій або цивільній службі, та міську верхівку найбільш привілейованих міст. Категорія природних малоросіян – це "малоросійські обивателі та весь без винятку малоросійський народ", тобто основна маса міського та сільського населення, за винятком приватницьких селян.

У розділі 2 визначена форма державного правління, а саме роль і прерогатива монарха в державі. Зазначається, що влада монарха є вищою, від єдиного Бога визначена, тому всі статuti й укази монарха повинні виконуватися усіма його підданими з повагою та покорюю і ніхто, крім монарха, законів та інших прав не може встановлювати. Упорядники спеціально вже на початку

Зводу помістили цю норму, щоб продемонструвати лояльність до царської влади і Росії й цим викликати спокійне, доброзичливе ставлення до інших норм Зводу, які передбачали самоврядування України у складі Російської імперії.

Далі в розділі державного права визначається суспільна структура України. Все населення поділялося на дві основні категорії: місцеві (тутешні) і чужоземці. Місцеві, у свою чергу, поділялися на вільних і невільних. Чужоземці благородного походження прирівнювалися до відповідних розрядів місцевого населення.

Відносно детально Звід регулював цивільні правовідносини, чітко визначав основні інститути цивільного права, характеризував суб'єктів цивільного права, об'єкти, право власності, договірне право.

Розділ, присвячений процесуальному праву, в першій своїй частині регулював судоустрій, а в другій – судочинство.

Судоустрій, за Зводом, засновано на поєднанні влади судової та адміністративної, на давніх порядках і звичаях Малоросії.

Звід установлював чітку ієрархію судів, визначав їхню компетенцію, підсудність, судові штати. Звід знав інститут адвокатури.

Звід не проводив відмінності між процесом цивільним і кримінальним. Форма процесу була обвинувально-змагальною, вирішальну роль у ній відігравала ініціатива сторін. Водночас Звід мав і елементи слідчого процесу, зокрема як докази використовувались документи й тортури. Вельми детально розглядалися основні стадії процесу.

Зрештою, цей Звід був типовим кодексом феодального права, яке забезпечувало економічне панування українських феодалів – козацької старшини і шляхти.

Спроби упорядників Зводу затвердити самоврядування України не вдалися, тому що царський уряд суворо стежив, щоб на Україні зберігалася влада Росії. Царський уряд, погодившись на проведення кодифікаційних робіт, не санкціонував їх результати. Втім, завдяки об'єктивній відповідності змісту цього документа суспільно-політичному становищу України його норми застосовувалися судами України і впливали не тільки на правову практику, а й на суспільно-політичне життя України.

Збірник не набув законної сили у зв'язку з тим, що у II половині XVIII ст., після скасу-

вання залишків автономії, на Україну було поширено загальноросійське законодавство.

Літ.: *Історія держави і права України* / В. Д. Гончаренко, А. Й. Рогожин, О. Д. Святоцький та ін. ; ред. В. Я. Тація. – К. : Ін Юре, 2000; *Кульчицький В. Кодекс українського права 1743 р.* / В. Кульчицький // *Право України*. – 1994. – № 9; *Музиченко П. П. Історія держави і права України* / П. П. Музиченко. – К. : Т-во “Знання”, КОО, 1999; *Хрестоматія з історії держави і права України* : у 2 т. / В. Д. Гончаренко, А. Й. Рогожин, О. Д. Святоцький. – К. : Юрінком Інтер, 1997. – Т. 1.

Лимар А. П.

ПРАВА ТА ПРИВІЛЕЇ ДЕРЖАВНИХ УРЯДОВЦІВ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ НА ЗЕМЛЯХ УКРАЇНИ (1565-1795).

Провідне місце в політичному, соціальному й економічному житті українських воєводств Речі Посполитої до середини XVII ст. (а потім і протягом майже всього XVIII ст.) посідала шляхта. Політичні права цього вищого стану здійснювалися через повітові “рицарські кола”, що надавало шляхтичам привілейні права: брати участь у повітових сеймиках; обирати послів і бути обраним до варшавського сейму, а також депутатом на судові трибунали; обирати й бути обраним (призначеним) на земські та судові посади у власному воєводстві чи повіті тощо. Шляхта займала всі воєводські державні уряди, хоча її кількість від загальної маси населення українських земель Речі Посполитої не перевищувала 2,5%.

Загалом же на всій території Польсько-Литовської держави до шляхетського стану з огляду на регіональну специфіку належало 2-10% усього населення. Втім, саме шляхті, серед якої вищий щабель “соціальної драбини” посідала магнетерія, належало право державного та політичного управління країною. Із середовища провідного стану обиралися не лише король, сеймові депутати та сенатори, а й усі вищі та середні урядовці. Одним з найвищих управлінців у системі державної влади Речі Посполитої був великий коронний маршалок. Спочатку в його обов’язки входило забезпечення громадського спокою в місцях перебування короля, де маршалок мав право чинити суд над порушниками цього спокою. Згодом до повноважень королівського церемоніймейстера додаються і важливі обов’язки щодо організації роботи сейму та сенату. Заступником великого коронного маршалка був

надвірний маршалок. Справами королівської канцелярії опікувалися канцлер і підканцлер. Досить важливою серед “міністерських” посад був уряд підскарбія, який відповідав за діяльність державної скарбниці, здійснював керівництво фінансами та монетним двором Речі Посполитої.

Вищу військову владу від імені короля як верховного головнокомандувача здійснював у межах Корони Польської великий коронний гетьман, що був, по суті, тогочасним міністром оборони. Він відповідав за стан боєздатності посполитого рушення та кварцяного війська, керував польською армією під час війн і походів, контролював фінансування військових підрозділів, укладав відповідні реєстри війська Речі Посполитої тощо. Переважно на посаду великого коронного гетьмана призначалися найвпливовіші воєводи та каштеляни. Допоміжні функції при гетьмані виконували призначені королем писар, обозний і стражник, а першим його заступником був великий польний гетьман. Протягом усього XVII ст. посаду коронного гетьмана обіймали вихідці саме з українських земель – С. Жолкевський, С. Конєцпольський, Д. Вишневецький, С. Яблоновський та ін.

До обов’язків надвального підкоморія на початку існування цієї посади входила охорона королівської особи, нагляд за помешканням короля і його скарбницею (“коморою”). Після 1588 р. на території всієї Малопольщі, включно з українськими воєводствами у кожній землі оформлюється сталий уряд підкоморія. Головним його обов’язком було розв’язання межових майнових суперечок, що досить часто виникали після земельних королівських надань місцевій шляхті. При цьому підкоморій розглядав не конкретну земельну суперечку, а сам акт розмежування спірної землі на підставі рішення земського суду. З часом особисті судові функції підкоморія переходять до такої важливої інституції, як підкоморський суд. Заступником підкоморія був службовець, якого називали коморником. Крім нього, у межовій процедурі брали участь підкоморський писар, мірники та копачі.

Наприкінці XVI – у першій половині XVII ст. серед найбільших землевласників у Київському та Брацлавському воєводствах переважали магнати польського походження – Замойські, Любомирські, Калиновські, Потоцькі, Фірлеї, Конєцпольські та ін. Значну

частину латифундій вони набували не лише через королівські данини та шлюбні контакти, а, насамперед, через установаження адміністративного контролю в межах тієї чи іншої магнатської родини над великими територіями Східного Поділля та Середнього Подніпров'я. Так, Даниловичі (пізніше Конопольські) утримували посаду корсунського і чигиринського старости, Жолкевські (пізніше Потоцькі) – переяславського і брацлавського, Казановські – черкаського і богуславського, Струсі (пізніше Лаці) – вінницького й овруцького, Любомирські – білоцерківського старости. Саме політичне й економічне вивищення незначної кількості магнатів над іншими визнаними (а також невизнаними) станами і групами, що існували на українських землях Корони Польської, і стало однією з головних причин революційного вибуху, що стався у 1648 р. На довгий час шляхетське землеволодіння в Україні було скасоване. Але протягом XVIII ст. магнетерія відновила свої права на Правобережжі.

Особливістю регіональних традицій відзначалися “права та привілеї” представників влади у містах Речі Посполитої. Війти, бурмистри, радці та лавники після свого обрання складали присягу на вірність Богові, королю й усьому “посполству” міста. Вищі міські урядники мали певні привілеї від королівської влади. Так, згідно з привілеєм Стефана Баторія від 24 листопада 1582 р. кийвські владці урівнювались у сплаті штрафів зі шляхтою. Королівською владою визначалися щорічні сталі “пенсії” для війтів найбільших українських міст, які одержували грошову винагороду за свою працю з міської скарбниці. Наприклад, привілеєм короля Владислава IV від 21 березня 1642 р. п'яти радцям і п'яти лавникам Київського магістрату була призначена платня по 15 польських злотих щоквартально. Каденція урядників тривала один рік.

Найнижчу посаду в міському уряді обіймав підвійський, або міський слуга, який призначався війтом, але був слугою не тільки його, а й усіх членів магістрату. Орієнтуючись на норми звичаєвого права, в українських селах діяли сільські урядники – старости й отамани. На землях Центральної, Північної та Південно-Східної України власні правові норми і традиції почали створюватись у межах військово-політичної кор-

порації Військо Запорозьке. “Ідеальні” соціально-особові характеристики річпосполитських державних урядовців становили: шляхетність – належність до привілейованого стану, осілість – володіння родовим маєтком, а також релігійність, освіченість і авторитетність.

Літ.: *Державне управління: основи теорії, історія і практика* : навч. посіб. / В. Д. Бакуменко, П. І. Надолішній, М. М. Іжа, Г. І. Арабаджи / за заг. ред. П. І. Надолішнього, В. Д. Бакуменка. – Одеса : ОРІДУ НАДУ, 2009; *Малиновський В. Я. Державне управління* : навч. посіб. / В. Я. Малиновський. – Луцьк : Ред.-вид. від. “Вежа” Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2000; *Надолішній П. І. Теорія та історія державного управління* (Опорний конспект лекцій до навчальної дисципліни) : навч. посіб. / П. І. Надолішній. – Одеса : ОРІДУ НАДУ, 2006; *Нариси історії державної служби в Україні* / [О. Г. Аркуша, Є. І. Бородін, С. В. Віднянський та ін. ; редкол. : С. В. Кульчицький (кер. авт. кол.) та ін.] ; Голов. упр. держ. служби України, Ін-т історії НАН України. – К. : Ніка-Центр, 2009.

Макаренко Е.М., Іванков Р.Ш.

ПРАВЛІННЯ ГЕТЬМАНСЬКОГО УРЯДУ – орган адміністративно-політичного управління Лівобережною і Слобідською Україною в 1734-1750 рр. Утворений, після смерті гетьмана Д.Апостола, указом Сенату “Про впровадження в Малоросії, до виборів гетьмана, для управління всіма справами тимчасового правління із 6 осіб і про залишення військового генерального суду і підскарбів без змін” від 31 січня (11 лютого) 1734 р. Підпорядковувався Сенату через спеціально створену Канцелярію малоросійських справ, з 1749 р. перебував у віданні Колегії іноземних справ. Назва “Правління гетьманського уряду” була введена указом Сенату від 17 (28) червня 1734 р., і, незважаючи на те, що в указі імператриці Анни Іоанівни від 31 липня (11 серпня) 1734 р. його було названо Канцелярією міністерського правління, у наукових дослідженнях закріпилася саме ця назва.

До складу **П.г.у.** входило по три особи від російського уряду: князь О.Шаховський, князь А.Баратинський, полковник В.Гур'єв і від української старшини: генеральний обозний Я.Лизогуб, генеральний осавул Ф.Лисенко, генеральний підскарбій Я.Маркович, ймовірно, генеральний суддя М.Забіла. Фактично керівництво здійснював кн. О.Ша-

ховський, згодом – кн. А.Баратинський та І.Бібіков (1742-1745), які у своїй діяльності дотримувалися указів російських імператорів, розпоряджень російського уряду, “Рішительних пунктів” 1728 р. Здійснюючи адміністративне, військове, судове, фінансове управління, **П.г.у.** проводило політику обмеження автономії України. Активно впроваджувало російське діловодство, законодавство. Сприяло зближенню української старшини, українського населення з російським. Продовжило ініційовану Д.Апостолом кодифікацію українського права. Проект “Прав, за якими судиться малоросійський народ” 1744 р. був поданий на розгляд Сенату, повернутий 1756 р. на доопрацювання, але так і не реалізований.

У зв’язку з обранням у 1750 К.Розумовського гетьманом України діяльність **П.г.у.** була припинена.

Літ.: *Полное собрание законов Российской империи.* – СПб., 1830. – Т. 9. – С. 1733-1736; *Лапшин С. А.* Ліквідація гетьманства та заснування Правління гетьманського уряду в 1734 р. / С. А. Лапшин // *Сторінки історії* : зб. наук. ст. – К. : Тернопіль : [б. в.]. – 2006. – Вип. 22. – С. 13-21; *Мельник Л. Г.* Правління гетьманського уряду (1733-1735 рр.) / Л. Г. Мельник // *Укр. іст. журн.* – 2001. – № 5. – С. 81-90.

Брайченко О.Д.

ПРИКАЗ ГРОМАДСЬКОЇ ОПШКИ – станово-колегіальні органи на чолі з губернатором, створені в ході адміністративної реформи 1775 р. Адміністративна реформа 1775 р. вперше в російській практиці виходила з принципу поділу адміністративних, судових і фінансових функцій, тому новостворені установи поділялися на адміністративно-поліцейські, фінансово-господарські та судові. До першої групи на рівні губернії належали губернатор, губернське правління і зовсім нова установа – **П.г.о.** До складу **П.г.о.** входило 6 засідателів – від кожного з трьох губернських станових судів, які представляли інтереси основних верств місцевого населення; 2 засідателів входило від верхнього земського суду, тобто від дворян, 2 засідателів представляли губернський магістрат, тобто міське населення, ще 2 засідателів входили від верхньої розправи, тобто від державних селян. До нього призначався також “неодмінний член” від уряду. **П.г.о.** займалися влаштуванням лікарень, сирітських будинків, аптек, робітничих бу-

динків, виконували функції фінансово-кредитних установ: надавали позички, приймали грошові внески під відсотки тощо. Визначаючи в “Установленні для управління губерніями Всеросійської імперії” від 7 листопада 1775 р. та указі “Про заснування **П.г.о.**” того самого року сферу і порядок дій органів місцевої влади, уряд покладав на них також турботи про народну освіту. Ст. 380 “Установлення” доручала **П.г.о.** “опікування і нагляд над заснуванням і міцних підвалинах... народних шкіл”, які вони “мали старатися заснувати... у всіх містах, а потім і багатолюдних селах, підсудних верхній розправі”, тобто для міщан, державних, економічних, палацових селян і однодворців. У зв’язку з цим ст. 387 виключала з-під підпорядкування **П.г.о.** дворянські, духовні станові, відомчі навчальні заклади, вищу школу. Навчання в школах мало бути добровільним, без “примусу”, безоплатним для бідних та за “помірковану плату” для інших і полягати в навчанні грамоти, малювання, письма та арифметики. Учителям заборонялося застосування тілесних покарань.

У “Грамоті на права і вигоди містам Російської імперії” від 21 квітня 1785 р. уряд також не обійшов питання народних шкіл, але їм приділявся лише один невеликий § 17: “Передписується в місті заснувати й мати школи на точній підставі 384 статті установлень 7 листопада 1775 р. та інших виданих про те від Імператорської Величності установлень”. **П.г.о.** були, по суті, першими спеціальними державними органами в Росії, на які покладалися управління освітою на місцевому рівні. Вони мали займатися питаннями заснування шкіл і нагляду за ними, забезпечення учителями, підручниками тощо. Слід додати, що школи передавалися у відання не педагогічної адміністрації, а чиновників, передусім дворян, які не знали педагогіки, не були зацікавлені в розвитку народних шкіл, на вчителів дивилися як на дрібних чиновників і всіляко їх третирували.

До того ж шкільна справа, передана в руки **П.г.о.**, базувалась на застарілих благодійно-філантропічних засадах, проголошених урядом Катерини II в 60-х рр. XVIII ст. Архаїчні принципи організації шкільництва не відповідали новим вимогам. Передбачалося, що **П.г.о.** з казни лише одноразово виділяється по 15 тис. крб для їх становлення, а далі всі витрати на “статутну” діяльність, у тому чис-

лі й на школи, мали фінансуватись за рахунок благодійних коштів і місцевих бюджетів, зокрема на їх утримання відраховувалась частина т. зв. “питейних” зборів. Це було явно недостатньо і школи завжди жили в умовах хронічного недофінансування.

Дія “Установлення про губернії” поширювалася й на українські землі, спочатку на ті, що входили до складу Слобідсько-Української, Азовської та Новоросійської губерній, а з 1782 р. – і на територію колишньої Гетьманщини, де після ліквідації її автономії були утворені Київське, Чернігівське та Новгород-Сіверське намісництва. Після утворення згідно з указом від 12 грудня 1796 р. Київської, Подільської і Волинської губерній **П.г.о.** були створені і на Правобережній Україні.

Функції **П.г.о.** були дещо змінені в ході освітньої реформи 1782-1786 рр. Відповідно до “Статуту народних училищ у Російській імперії” від 5 серпня 1786 р. формувалася нова система державного управління навчальними закладами. Завідування новоствореними головними і малими народними училищами в навчальному плані зосереджувалось у Головному училищному правлінні. Управління училищами в кожній губернії доручалося, під наглядом генерал-губернатора, місцевому губернатору, який мав управляти школами через **П.г.о.** (в господарському відношенні) і директора народних училищ (у навчально-виховному відношенні). Директор народних училищ призначався генерал-губернатором, мав бути присутнім у **П.г.о.** при розгляді справ, які стосувалися училищ, і наглядали за дотриманням в усіх школах вимог Статуту й інформувати про це Головне училищне правління та **П.г.о.** На рівні повіту всі навчальні заклади підпорядковувались доглядачеві училищ, який повинен був контролювати виконання училищами установлень та приписів, приймати і подавати до **П.г.о.** та директора училищ місячні рапорти вчителів. Шкільна справа була вилучена з відання **П.г.о.** після освітньої реформи 1803-1804 рр.

П.г.о. були ліквідовані в ході реформ 1860-1870-х рр.

Літ.: *Антология педагогической мысли России XVIII в.* / сост. И. А. Соловков. – М. : Педагогика, 1985; *Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР. XVIII в. – первая половина XIX в.* / отв. ред. М. Ф. Шабаева. – М. : Педагогика, 1973; *Прокопенко Л. Л.* Генеза та

розвиток державної освітньої політики в Україні (IX – початок XX ст.) / Л. Л. Прокопенко. – Дніпропетровськ : ДРІДУ НАДУ, 2008; *Российское законодательство X-XX веков* : в 9 т. / под общ. ред. О. И. Чистякова. – М. : Юрид. лит., 1986-1987. – Т. 5; *Ступак Ф. Я.* Прикази громадської опіки в Україні / Ф. Я. Ступак. – К. : [б. в.], 2002. *Прокопенко Л.Л.*

ПРОЕЛІТНІ ВЧЕННЯ СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ стали основою для подальших вчень у наступні часи, а також для досліджень еліти державного управління сьогодні. К.Ясперс не випадково назвав час між 800 і 300 рр. до н.е. “осьовою епохою” всесвітньої історії, коли в Китаї, Індії, на Близькому Сході, в античній Греції і Римі сформувався тип людини, яка існує і понині, коли здійснився прорив міфологічного світогляду, що складав духовну основу “доосьових культур”, коли виникає рефлексія, недовіра до безпосереднього досвіду, на ниві яких виростає філософське знання.

Перші джерела, що свідчать про глибокі роздуми щодо ролі правителів, змісту і завдань їх діяльності, належать до першого тисячоліття до н.е.

Значну увагу приділяли можновладцям давньокитайські мислителі, які намагалися сконструювати нормативну модель правителя. Гуань Чжун (помер у 645 р. до н.е.), один із засновників легізму, ставив закон вище за правителів. Усі люди повинні бути рівні перед законом, повинні існувати універсальні принципи управління, однакові для всіх. “Правитель і чиновники, вищі і нижчі, знатні і підлі, – усі повинні визнавати закон. Це і називається великим мистецтвом управління”.

Один з останніх відомих легістів Хань Фей (приб. 280-233 рр. до н.е.) писав: “Нині твердих людей, що викликають довіру, не більше десятка, а чиновницьких посад – сотні. Раз не вистачає людей заповнити чиновницькі посади – необхідно панування закону, що розв’яже проблему недосконалості державних службовців”. І далі: “Правителеві належить володіти не тільки знанням, але й умінням ефективно використовувати це знання”. У XI ст. до н. е. з посиленням ролі бюрократії легізм витісняється конфуціанством. Давньокитайські мудреці вважали, що цілісність, процвітання імперій або, навпаки, їх занепад і розпад залежать передусім від якостей правителів. Лао-цзі (народ. за переказами в 604 р. до н. е.) вважав: “Кра-

ший володар – про якого знають, що він є, і все. Якого люблять і шанують, той гірше. Ще гірше той, якого народ боїться. Гірше за всіх, над яким сміються”. Для даосів самовдосконалення особи, її елітизація досяжна лише тому, хто виростив у собі “чесноту” (де), що означає не тільки дотримання норм моралі, але отримання “повноти життєвих властивостей”, збагнення внутрішньої досконалості речей. Тому людина, яка володіє, випромінює непохитну потужність життя, завжди і всюди привертає до себе людей, вони стають слухняними її волі, але при цьому вона не вимагає від інших поклоніння, вона впливає на світ, не виявляючи себе, не хизуючись своїми якостями, люди їй вірять, беруть з неї приклад.

Найбільш відомі погляди великого китайського мислителя Конфуція (551–479 рр. до н. е.). Він вважав, що управляти державою покликани благородні мужі на чолі з государем (сином неба), причому управляти на принципах чесноти. Благородний муж є таким не через походження, але завдяки вихованню в собі високих моральних якостей. Перед простолюдином, за системою Конфуція, відкривається певна можливість соціальної мобільності, можливість стати високопоставленим чиновником, якщо він виявить високі здібності, старанно вчитиметься, проявить себе як добродій. Тобто система, що затверджувалася Конфуцієм, була набагато прогресивнішою, ніж кастова система майже з нульовою мобільністю, яка існувала в той самий історичний період у давньоіндійській цивілізації. Хоча і Конфуцій стверджував різні норми поведінки людей – одні для “благородних”, покликаних володарювати, інші – для “низьких”, покликаних до покорення. У Конфуція “благородний муж” відрізняється перш за все гарним вихованням, він, зокрема, не може бути грубим”. Хоча Конфуцій був прихильником станово-ієрархічного поділу, особливу увагу він приділяв можливості висунення на керівні посади людей, які володіють знаннями. По суті, через освіту проголошувався принцип рівних можливостей.

За Конфуцієм, правителів слід мати п’ять “найкращих якостей”: “благородний муж у доброті не марнотратний; примушуючи до праці, не викликає гніву; у бажаннях не алчний; у величі не гордий; викликаючи пошану, не жорстокий”. І викорінювати “чотири

огидні якості”: “якщо (народ) не повчати, а вбивати, це називається жорстокістю. Якщо (народ) не попередити, а потім виразити невдоволеність, побачивши результати (праці), це називається грубістю. Якщо наполягати на швидкому закінченні (роботи), раніше давши вказівку не поспішати, це називається розбоям; якщо обіцяти нагороду, але поскупитися її видати, це називається жадністю”. Якщо народ “уперто не бажає слідувати” правителів, той повинен бути твердим; якщо ж він слухняний, правитель повинен уміти бути м’яким.

Конфуцій вважав, що люди від народження володіють майже однаковими здібностями щодо опановування знань, решта залежить уже від їх зусиль та характеру. Конфуцій розробив механізми і технології відбору для навчання ефективних чиновників та їх просування по службі. Тільки систематичне вивчення наук, проходження конкурсних іспитів (причому багатоступеневих) відкривало шлях для успішної кар’єри. За проведенням іспиту на вищий ступінь стежили вищі чиновники та сам імператор. Володарі вищих ступенів, отриманих через систему конкурсних іспитів (“шеньши”), мали інституційні привілеї. Багатство і знатність само по собі не відкривало автоматично шлях до цього статусу, потрібні були особисті досягнення, тобто це була еліта мерітократії. Вищою метою системи управління вважалося благо держави, добробут населення.

Настанови Конфуція спричинили подальші дослідження цих питань. Так, Мо Ді проголосив принцип поваги до мудрості, згідно з яким зайняття панівного становища в суспільстві має відбуватися залежно від розуму та заслуг особи. Мен Цзи у книзі “Тен Вень-гун” детально визначив механізм функціонування та глибинну сутність правлячої соціальної групи.

Філософи Стародавнього Китаю більш пізнього періоду приділяли увагу лише окремим аспектам функціонування еліти. Зокрема, Хань фей-цзи розкрив значення окремих знань та вмінь для представників еліти: “Головне для правителя якщо не закон, то мистецтво управління. Закон – це те, що написано в книгах, які зберігаються в урядових палатах, і те, що оголошується народу. Мистецтво управління приховане глибоко в серці та використовується для того, щоб сіяти недовіру між чиновниками, які мають проти-

лежні думки, та приховано управляти всіма ними. Закон повинен бути ясний та зрозумілий для всіх, а мистецтво управління зовсім не слід показувати”.

Якщо культура Стародавнього Китаю допускала певний ступінь мобільності з нижчих страт суспільства у вищі, то в Стародавній Індії такий перехід був максимально утруднений, якщо не закритий повністю. У старориндській філософії Брахма, “утворюючий реальне і нереальне”, визначає і “рід діяльності (карму) і особливе становище “людини”. Жорстка кастова система в Стародавній Індії як би “природно” породжувала елітарне світобачення, яке і було ідеологізацією існуючих соціальних відносин.

Особливе, можна сказати, центральне місце в найдавнішій з світових релігій – буддизмі – займає елітизація, самовдосконалення особи шляхом споглядального роздуму (медитації), переживання цілісності буття, повної самозаглибленості, викорінювання в собі пристрастей, неправедних бажань, егоїзму. Будда – “просвітлений” (624-544 до н. е.) заснував своє вчення на особистому досвіді самовдосконалення і прозріння людини. Він виходив з того, що кожна людина може піднятися до рівня вищої духовної істоти – Будди, досягти прояснення і нирвани. Етичний ідеал буддизму – абсолютне неспричинення шкоди всьому, що оточує (ахінса), що йде від доброти, м’якості, відчуття довершеної задоволеності. Вважається, що особливо благородні бодхісаттви – ті, хто досяг рівня, який дає змогу стати Буддою, але відкладають цей крок для того, щоб допомогти іншим людям у самовдосконаленні.

Літ.: *Антология мировой философии* : в 4 т. – Т. 1 : Философия древности и средневековья. – М. : Мысль, 1969. – Ч. 1; *Ашин Г.* Современные теории элиты: критический очерк / Г. Ашин. – М. : Междунар. отношения, 1985; *Ашин Г. К.* Курс элитологии / Г. К. Ашин, Е. В. Охотский. – М. : [б. и.], 1999; *Карабущенко П. Л.* Психологические теории элит / П. Л. Карабущенко, Н. Б. Карабущенко. – М. : Памятники исторической мысли, 2006; *Сурай I. Г.* Еліта в державному управлінні: погляд із давнини / I. Г. Сурай // Актуальні проблеми державного управління : зб. наук. пр. – Одеса : ОРІДУ НАДУ, 2010. – № 4 (44).

Сурай I. Г.

ПУСТОВОЙТЕНКО ВАЛЕРІЙ ПАВЛОВИЧ (23.02.1947 р., Адамівка Березанського району Миколаївської області) – україн-

ський державний і політичний діяч. Закінчив 1963 р. Одеське ремісне училище № 9, 1975 р. – Дніпропетровський інженерно-будівельний інститут (тепер Придніпровська державна академія будівництва та архітектури) за спеціальністю інженер-механік.

Доктор технічних наук з 2002 р. Заслужений будівельник України (1995). Нагороджений Почесною відзнакою Президента України (1996), орденами князя Ярослава Мудрого V ст. (1999), IV ст. (2002), Срібним орденом Св. князя Володимира II ст. (1999, УПЦ), Почесною грамотою Кабінету Міністрів України (2003), Почесною грамотою Верховної Ради України.

Після закінчення Одеського ремісного училища працював токарем Одеського заводу ім. Жовтневої революції. У 1966-1968 рр. – служба в армії. З січня по липень 1969 р. – знову токарем Одеського заводу ім. Жовтневої революції. З липня 1969 р. по серпень 1971 р. – старший механік Одеського політехнічного інституту. З серпня 1971 р. по серпень 1975 р. – навчальний майстер Дніпропетровського інженерно-будівельного інституту. У 1975-1984 рр. – майстер, виконроб, старший виконроб, головний інженер управління механізації, головний інженер тресту “Дніпробудмеханізація”, м. Дніпропетровськ. У 1984-1986 рр. – керівник тресту “Дніпроважбудмеханізація”.

У серпні 1986 р. розпочалася управлінська та політична кар’єра **П.**: він очолив виконком Бабушкінської районної ради народних депутатів м. Дніпропетровська. З жовтня 1987 р. – заступник голови виконкому Дніпропетровської міської ради народних депутатів, а з жовтня 1989 р. по березень 1991 р. – голова Дніпропетровського міськвиконкому. З березня 1991 р. по квітень 1993 р. – голова Дніпропетровської міськради народних депутатів та її виконкому.

У 1990 р. **П.** обраний народним депутатом України 12-го (1-го) скликання, входив до складу Комісії з питань будівництва, архітектури і житлово-комунального господарства. З квітня по вересень 1993 р. обіймав посаду Міністра Кабінету Міністрів України. З вересня 1993 р. до липня 1994 р. працював на

посадах віце-президента Української державної будівельної корпорації та заступника голови правління кредитно-фінансового союзу “Експобанк”. У липні 1994 р. вдруге призначений Міністром Кабінету Міністрів. З липня 1997 р. по грудень 1999 р. – Прем’єр-міністр України. Обраний народним депутатом України 3 скликання з 03.1998 р. від НДП (№ 1 у списку). Зняв кандидатуру. Працював на різних напрямках державотворення: співголова Ради роботи з кадрами при Президентові України з липня 1995 р. по грудень 1997 р., член Ради національної безпеки і оборони України з серпня 1997 р. по лютий 2000 р., голова Міжвідомчої ради координації діяльності з підготовки та проведення щорічних зборів Європейського банку реконструкції та розвитку в Україні з жовтня 1997 р. по грудень 1999 р., голова Координаційної ради з питань судово-правової реформи при Президентові України з жовтня 1997 р. по липень 2000 р., голова Міжвідомчої комісії з питань місцевого самоврядування при Кабінеті Міністрів України з липня 1998 р. по червень 2000 р., член Координаційної ради з питань місцевого самоврядування з травня 1997 р. по вересень 1998 р., секретар Політичної ради при Президентові України з грудня 2000 р. по липень 2001 р., член Вищої економічної ради Президента України з липня 1997 р. по листопад 2001 р. Був обраний головою Ради голів урядів країн СНД. У жовтні 1999 р. став президентом Української муніципальної академії. З травня 1999 р. по травень 2006 р. очолював Народно-демократичну партію й активно займався її розбудовою та зміцненням. У квітні 1999 р. виступив ініціатором та очолив

організаційну роботу зі створення Всеукраїнського об’єднання демократичних сил “Злагода”, ставши згодом його співголовою. У травні 2003 р. за ініціативи П. та відповідно до рішень керівних органів партії відбувся Всеукраїнський форум народної демократії. У грудні 2000 – червні 2001 рр. – радник Президента України.

У 2001 р. брав участь у створенні Доктрини довготермінового економічного розвитку України на 20 років.

З червня 2001 р. до квітня 2002 р. обіймав посаду Міністра транспорту України.

Народний депутат України 4 скликання з квітня 2002 р. по квітень 2006 р. від блоку “За єдину Україну!” (№ 6 у списку). Голова Комітету Верховної Ради України з питань будівництва, транспорту, житлово-комунального господарства та зв’язку.

У травні – серпні 2006 р. – заступник голови Київської державної міської адміністрації. З квітня 2010 р. – радник Президента України. Завідувач кафедри управління міським господарством Академії муніципального управління.

Президент Федерації футболу України з червня 1996 р. по серпень 2000 р., Президент Асоціації міст України у 1992-1994 рр.

Державний службовець 1-го рангу з грудня 1999 р.

Автор книг: “Разом – ми сила” (2001), “На шляху до реформи політичної системи” (2002), “Третій шлях” (2003), “Київ – Народна Столиця (політика розвитку)” (2006).

Літ.: *Хто є хто в Україні*. – К. : К.І.С., 2007; *Діячі державної влади та самоврядування Дніпропетровської області: історичні нариси* : у 2 т. – Дніпропетровськ : АРТ-ПРЕС, 2010. – Т. 2.

Бородін С.І.

Р

РАДА ГЕНЕРАЛЬНОЇ СТАРШИНИ – дорадчий орган при гетьманові, на який покладалося завдання оперативного управління країною. Функції колегії генеральних старшин освячувалися традиціями Української козачої держави, пізніше вони засвідчувалися в українсько-російських угодах другої половини XVII ст., а також у Конституції 1710 р. Існував упродовж 1648-1764 рр.

Значення **Р.г.с.** підвищувалася під час відсутності гетьмана. Особливу роль вона відігравала у часи міжгетьманства, зосереджуючи в своїх руках всю виконавчу владу, виступаючи гарантом дотримання процедури обрання нового гетьмана. В цей час провідну роль відігравав генеральний обозний або писар, їхні рішення оформлялися від імені Генеральної військової канцелярії. **Р.г.с.** переважно здійснювала керування поточними справами державного життя. За необхідності до участі в **Р.г.с.** запрошувалися полковники і полкова старшина, сотники та міські урядники.

Вищий щабель старшинських урядів обіймав генеральний обозний. Ця посада увінчувала службову ієрархію Війська Запорозького, на неї, як правило, обирали найбільш авторитетних і досвідчених воєначальників. На відміну від інших урядів посада генерального обозного була одиничною. Водночас за обставин тривалої відсутності генерального обозного в Україні практикувалося “наказничество” – призначення особи для тимчасового виконання його посадових обов’язків. Функціональні обов’язки генерального обозного полягали в керуванні Генеральною військовою артилерією, організації її матеріального забезпечення, підборі та представленні на затвердження гетьмана старшини штату Генеральної військової артилерії – осавула, хорунжого, писаря, гармашів тощо. Генеральний обозний вів реєстр козацького війська. Під час воєнних дій як наказний гетьман генеральний обозний виступав начальником козацьких формувань, а

також очолював повноважні посольства до закордонних правителів.

Під час проведення рад генеральної старшини обозний виступав розпорядником зібрання, а на виборчих радах подавав новообраному гетьману знак його влади – булаву.

Провідну роль у цивільних справах при гетьманському уряді відігравав генеральний писар. Це була посадова особа, найбільш посвячена в справи поточної внутрішньої та зовнішньої політики. Військовим клейнодом генерального писаря була державна печатка, яка надавала офіційної ваги поточному листуванню гетьмана. Інколи генеральних писарів було двоє. На посаду генерального писаря обирали осіб з досвідом канцелярської роботи, відповідною освітою і знанням мов. Генеральний писар відігравав значну роль у формуванні зовнішньої політики Української держави.

До складу генеральної старшини входило, як правило, двоє суддів. Обов’язки генеральних суддів полягали у винесенні вироків у цивільних справах. Для розгляду карних справ скликалася суддівська колегія – Генеральний військовий суд, у якому головував гетьман чи один з генеральних суддів.

При Б.Хмельницькому вже існує уряд генерального підскарбія, який остаточно сформувався в 1728 р. Посадовець опікувався питаннями збирання та визначення податків, організовував зберігання натуральних зборів, визначав дозорців по полках, встановлював терміни сплати податків, контролював їх надходження до Генерального військового генерального скарбу. До його прерогатив входило право видавати дозволи на будівництво млинів, контролю за їх діяльністю.

Пізніше до складу генеральної старшини увійшли генеральний хорунжий (безпосередній обов’язок честі – охорона військової хорогви (стягу)) та генеральний бунчужний (охорона гетьманського бунчука, який вино-

сили під час урочистостей перед козацьким військом). Раніше вони були посадовцями гетьманськими чи двірськими. З початком козацької революції до складу старшини увійшли також генеральні осавули.

Усіх посадовців генеральної старшини об'єднувала прерогатива спільної з гетьманом участі в управлінні країною. Роль генеральної старшини була високою, нехтування думки генеральних старшин стало причиною усунення від влади гетьманів Д.Многогрішного та І.Самойловича. Генеральна старшина доповідала гетьману про справи державного значення, а також мала право законодавчої ініціативи.

Посадовці зі складу генеральної старшини обиралися на генеральній або старшинській раді та на гетьманське призначення. За традиціями Січі, під час гетьманських виборів попередня генеральна старшина йшла у відставку, однак оскільки на посади обиралися найавторитетніші й найповажніші козацькі старшини, вони переважно залишалися при посадах. У міру зростання впливовості старшинської верстви вона починає відігравати вирішальну роль у визначенні генеральної старшини. В цей час на генеральні уряди приходять двома шляхами: через затвердження старшинською радою кандидатури, призначеної гетьманом або через обрання на старшинському зібранні.

Після 1709 р. гетьман мав право призначати на генеральні посади лише спільно зі старшиною, заздалегідь отримавши дозвіл царя. Санкція царя ставала беззастережною умовою, що давала змогу новообраному посадовцю приступити до виконання обов'язків. Згідно з царським указом від 28 березня 1921 р. гетьман спільно з генеральною старшиною та полковниками обирали двох претендентів на генеральні посади, з числа яких цар здійснював призначення. До генеральної старшини міг увійти тільки православний і не іноземець. Генеральні старшини були високооплачуваними посадовцями Української держави, на їхню користь могли також виділятися млини, що перебували у корпоративній власності Війська Запорозького. Згодом, у складі кріпосницької Росії вони перетворилися на землевласників: згідно з царським указом 1732 р. на чин генерального обозного виділялося 400 дворів, генерального писаря – 453, двох генеральних суддів і підскарбів – по 300, генераль-

них осавулів, хорунжого та бунчужного – по 200. Старшинська каденція в середньому тривала 3,5 роки.

Літ.: *Полное собрание законов Российской империи*. – 2-е изд. – М. : [б. и.], 1830. – Т. 5; *Смолий В. А.* Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет / В. А. Смолий, В. С. Степанков. – К. : [б. в.], 1993; *Окиншевич Л.* Генеральна рада на Україні-Гетьманщині XVII–XVIII ст. / Л. Окиншевич // *Праці комісії для вивчення історії західно-руського та українського права*. – К. : [б. в.], 1929. – Вип. 6; *Історія державної служби в Україні* : у 5 т. – К. : [б. в.], 2009. – Т. 1.

Якубова Л.Д.

РАДА МІНІСТРІВ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ – вищий законодавчий і виконавчий орган в Українській Державі гетьмана П.Скоропадського. Утворена 3 травня 1918 р. на чолі з Ф.Лизогубом після невдалої спроби формування уряду М.Устиновичем і М.Василенком. Остаточний склад затверджений у середині травня: Ф.Лизогуб (голова), Д.Дорошенко (керуючий справами Міністерства закордонних справ, з вересня 1918 р. – міністр закордонних справ), О.Рогоза (міністр військових справ), А.Ржепецький (міністр фінансів), С.Гутник (міністр торгу і промисловості), М.Василенко (міністр народної освіти), В.Зіньківський (міністр віросповідань), Б.Бутенко (міністр шляхів), В.Колокольцев (міністр земельних справ), М.Чубинський (міністр судових справ), В.Любинський (міністр здоров'я), Ю.Вагнер (міністр праці), В.Соколовський (міністр продовольчих справ), І.Кістяківський (державний секретар), Г.Афанасьєв (державний контролер). Кабінет складався переважно з представників консервативного та ліберального напрямів, більшість у ньому мали кадети. Члени українських партій, за винятком Д.Дорошенка (партія соціалістів-федералістів), відмовились увійти до **Р.М.У.Д.** Через політичну занегажованість лівих сил сформувати загальнонаціональний уряд не вдалося.

Правовими документами, що визначали основні закони Української Держави та програму діяльності уряду, були “Грамота до всього українського народу” та “Закони про тимчасовий державний устрій України”. Вся повнота законодавчої, виконавчої та судової влади переходила до гетьмана. Він схвалював закони, призначав прем'єра та затверджував за його поданням членів **Р.М.У.Д.**, скасовував Кабінет Міністрів у повному

складі, ставав верховним головнокомандувачем, керував зносинами з іноземними державами. В документах зазначалося, що встановлення авторитарного режиму мало тимчасовий характер – до скликання Українського сейму (16 листопада 1918 р. **Р.М.У.Д.** розглянула питання про прискорення підготовчої роботи щодо скликання Державного сейму й затвердження складу комісії з розробки відповідного закону).

Повноваження й компетенцію уряду визначав закон “Про Раду Міністрів і міністрів”. Структурними підрозділами **Р.М.У.Д.** були: управління справами **Р.М.У.Д.**, міністерства, Мала Рада, державна канцелярія. Управління справами складалося із загальної канцелярії, департаменту законодавчих справ, департаменту преси, державного телеграфного агентства та господарчого департаменту. Компетенція кожного департаменту визначалася спеціальною урядовою інструкцією. Очолював управління державний секретар, який призначався гетьманом і мав ранг міністра. Державному секретарю підпорядковувалась також державна канцелярія. До неї входили: секретаріат **Р.М.У.Д.**, юридична рада, департамент законодавчих справ, департамент загальних справ, відділ кодифікації законів, термінологічна комісія, державна друкарня. Державний секретар керував процедурою винесення на обговорення **Р.М.У.Д.** проектів законів, подавав свої зауваження до них, представляв ухвалені законодавчі акти на затвердження гетьману, забезпечував кодифікацію, здійснював нагляд за публікацією законів у “Державному віснику”. **Р.М.У.Д.** керувала роботою підлеглих їй відомств і несла відповідальність за її виконання перед гетьманом. Провідними в системі органів державного управління були міністерства (всього їх було 12). За гетьманату були утворені дві нові інституції – Міністерство народного здоров’я та Міністерство віросповідань. Кожне міністерство здійснювало законодавче регулювання та управління в певній галузі суспільних відносин, яка визначалася статутом міністерства. Міністерства готували законопроекти, які потім передавалися на “обміркування Раді Міністрів”, а “по ухвалі” затверджувалися гетьманом. Структурно міністерства поділялися на департаменти, а департаменти на відділи. Так, до складу Міністерства торгівлі й промисловості входили департаменти за-

гальних справ, фабрично-заводський, гірничий, внутрішньої торгівлі, торгового мореплавства і портів; до Міністерства народної освіти – департаменти вищої, середньої, нижчої та професійної освіти. Ряд міністерств мали складнішу структуру. Наприклад, Міністерство внутрішніх справ, поряд із департаментами міського самоврядування, державної варти, страхування та біженців, включало також Головне управління військового обов’язку та Управління у справах преси. При ньому діяли УТА (Українське телеграфне агентство) й Позавідомча ревізійна комісія. Деякі управління функціонували в складі міністерств як цілком самостійні органи з власним бюджетом. Показовим у цьому відношенні було Головне управління мистецтв і національної культури, яке офіційно підпорядковувалось Міністерству народної освіти і мистецтв.

Наприкінці травня 1918 р. гетьман затвердив “Положення про Малу Раду Міністрів”. Вона формувалася з товаришів (заступників) міністрів і розглядала другорядні питання, що не потребували взаємної згоди всіх відомств. Головою Малої Ради призначався один із міністрів або їх заступників. Статус і повноваження **Р.М.У.Д.** та підлеглих їй відомств були визначені також у спеціальному акті від 2 червня 1918 р. – законі “Про порядок складання законопроектів, внесення їх до Ради Міністрів, обговорення, затвердження їх та про форму і порядок оголошення законів”. Документ регламентував нормотворчу діяльність уряду, керівництво якою покладалося на державну канцелярію, очолювану державним секретарем.

Засідання **Р.М.У.Д.** (щодня) і Малої Ради (тричі на тиждень) відбувалися в резиденції П.Скоропадського по вул. Інститутській, 40 (будинок не зберігся). Кілька разів Кабінет міністрів засідав у Царському палаці (Маріїнський), де містилося Міністерство внутрішніх справ. Майже на всіх засіданнях був присутній гетьман, протоколи вели члени державного секретаріату. В деяких випадках при обговоренні секретних справ вони покидали зал засідань. Практична діяльність **Р.М.У.Д.** повністю підпорядковувалась гетьману, хоча формально правовий статус дозволяв їй самостійно здійснювати державно-управлінську діяльність.

Апарат державних органів управління фактично складався з чиновників, призначених

ще за Центральної Ради. Після перевороту 29 квітня 1918 р. були звільнені лише міністри та їх заступники. Відмітним напрямом кадрової політики гетьманату було формування апарату управління не за національною ознакою, а за принципом професійності. Всі державні службовці гетьманської адміністрації склали урочисту обітницю на вірність Українській Державі. Свій текст обітници мали також судді та військові. Спеціальний закон “Про порядок призначення осіб на урядову службу” регламентував категорії чиновництва, які призначалися гетьманом або міністром (залежно від посади). Усі державні службовці поділялись на 14 класів. На підставі закону на посади третього класу призначались особи за наказами та підписом гетьмана, міністра відповідного міністерства та державного секретаря. Службовці четвертого класу призначались гетьманом за погодженням з відповідним міністром. Призначення на посаду п'ятого класу проводились наказом міністра після усного погодження з гетьманом. До компетенції міністрів належали призначення службовців шостого класу. Всі інші чиновники призначались у порядку, який визначало кожне міністерство.

Впродовж літа 1918 р. в **Р.М.У.Д.** відбулися зміни: міністром харчових справ став С.Гербель, юстиції – О.Романов, внутрішніх справ – І.Кістяківський, державним секретарем – С.Завадський.

За сім з половиною місяців існування Української Держави уряд виконав значну роботу, ухвалив близько 500 законопроектів. Серед них: про міське й земське самоврядування, право купівлі і продажу землі, Державний Сенат, заснування Земельного банку, організацію української армії і флоту, заснування Української академії наук, двох українських державних університетів у Києві та Кам'янці-Подільському, державну грошову одиницю, українське громадянство. Наприкінці 1918 р. був сформований державний бюджет України.

У жовтні 1918 р. 10 гетьманських міністрів (В.Василенко, А.Ржепецький, С.Гербель, С.Гутник, О.Романов, В.Зіньківський, В.Колокольцев, Ю.Вагнер, Г.Афанасьєв, С.Завадський) подали до голови **Р.М.У.Д.** Ф.Лизогуба звернення з домаганнями федерації з найбільшовицькою Росією. Їх підтримали великі землевласники і промисловці. Серед

національно-демократичних сил ця подія мала протилежний відгук. Кабінетна криза призвела до загострення відносин в українському суспільстві. Наприкінці жовтня гетьман зробив спробу сконсолідувати політичні сили і досягти компромісу з українською демократією. 24 жовтня 1918 р. був сформований новий коаліційний Кабінет на чолі з Ф.Лизогубом. До нього увійшло 6 представників від партії соціалістів-федералістів та Українського Національного Союзу (А.В'язлов, В.Леонтович, О.Лотоцький, М.Славинський, П.Стебницький, Д.Дорошенко). Після проголошення П.Скоропадським 14 листопада 1918 р. Грамоти про федерацію з майбутньою найбільшовицькою Росією вони вийшли на знак протесту з уряду. Був сформований новий, проросійський за своїм складом, Кабінет на чолі з С.Гербелем.

Внаслідок протигетьманського повстання, організованого Українським Національним Союзом, Українська Держава перестала існувати. 14 грудня 1918 р. П.Скоропадський підписав своє зречення від влади й передав її **Р.М.У.Д.** Того ж дня уряд ухвалив рішення про складання з себе повноважень і передачу влади Директорії на чолі з В.Винниченком.

Літ.: *Скоропадський П.* Спогади / П. Скоропадський. – К. ; Філадельфія : [б. в.], 1995; *Дорошенко Д.* Історія України 1917-1923 рр. / Д. Дорошенко. – Т. II. Українська гетьманська держава 1918 р. – Ужгород : [б. в.], 1930; *Гетьман Павло Скоропадський та Українська Держава 1918 р.* Студії з архівної справи та документознавства : матеріали Другої міжнар. наук. конф. – К. : [б. в.], 1999; *Папакін Г.* Павло Скоропадський: патріот, державотворець, людина. Історико-архівні нариси / Г. Папакін. – К. : [б. в.], 2003; *Пиріг Р.* Гетьманат Павла Скоропадського: між Німеччиною і Росією / Р. Пиріг. – К. : [б. в.], 2008; *Реєнт О.* Павло Скоропадський / О. Реєнт. – К. : [б. в.], 2003; *Гетьманат Павла Скоропадського: історія, постаті, контрверсії* : матеріали Всеукр. наук. конф. – К. : [б. в.], 2008.

Ралдугіна Т.П.

РАДА МІНІСТРІВ УРСР – найвищий орган державного управління в УРСР, наступник Ради Народних Комісарів (з 1946 р.). **Р.М.УРСР** у складі голови, перших заступників і заступників голови, міністрів була формально українським урядом. Насправді всі персональні справи **Р.М.УРСР** ухвалювала ЦК КППС у погодженні з ЦК КПУ. Те-

оретично **Р.М.УРСР** була колегіальним органом; основні справи мали вирішуватися більшістю голосів членів уряду. Для оперативного вирішення поточних справ у **Р.М.УРСР** існувала внутрішня президія (раніше бюро), що складалася з голови, його заступників, голови Держплану та кількох міністрів.

У рамках компетенцій УРСР, як союзної республіки, **Р.М.УРСР** організовувала роботу апарату управління і очолювала його. Згідно із ст. 43 Конституції УРСР **Р.М.УРСР**:

- координувала й спрямовувала роботу міністерств та інших підпорядкованих їй установ;

- ухвалювала заходи для здійснення народного господарського плану;

- ухвалювала заходи для здійснення республіканського і місцевого бюджетів;

- вживала заходів для забезпечення громадського ладу, захисту інтересів держави й охорони прав громадян;

- керувала й перевіряла роботу виконкомів обласних рад;

- створювала у разі потреби спеціальні комітети й головні управління при **Р.М.УРСР** у справах господарського і культурного будівництва;

- керувала організацією військових формувань УРСР;

- здійснювала керівництво в галузі зносин з чужоземними державами, виходячи із встановленого в СРСР загального порядку у взаєминах союзних республік з чужоземними державами.

Загальносоюзні міністерства й відомства мали до 1965 р. в УРСР своїх уповноважених, які входили до складу **Р.М.УРСР** і діяльність яких на території УРСР координувала **Р.М.УРСР**. Своєю чергою **Р.М.УРСР** мала Постійне представництво УРСР при Раді Міністрів СРСР для постійного зв'язку державних апаратів СРСР і республіки.

Формально Рада **Р.М.УРСР** була підзвітна й відповідальна тільки перед Верховною Радою УРСР, а в період між її сесіями перед Президією Верховної Ради УРСР. Але у той же час **Р.М.УРСР** діяла на основі загальносоюзних законів. Вона видавала постанови й розпорядження на основі та на виконання законів СРСР і УРСР, постанов і розпоряджень Ради Міністрів СРСР, отже не була суверенним органом УРСР, а залежним від Москви виконавчим органом.

Також Рада Міністрів СРСР мала право в межах своїх компетенцій (практично необмежених) скасовувати постанови й розпорядження **Р.М.УРСР**.

Голова **Р.М.УРСР** входив до складу Ради Міністрів СРСР, отже всі акти Ради Міністрів СРСР були для нього обов'язковими.

Крім голови, до **Р.М.УРСР** входили міністри та керівники відомств, комітетів тощо. Ці органи мали переважно союзно-республіканський характер і були підпорядковані вони були відповідному союзно-республіканському органу в Москві. Тільки дуже нечисленні республіканські міністерства (5-7) були підпорядковані безпосередньо **Р.М.УРСР**.

Р.М.УРСР мала свої компетенції, тобто вона була уповноважена загальносоюзними законами й органами до виконання певних конкретних завдань чи функцій на території УРСР. Радянська теорія і практика називала ці повноваження “правами” **Р.М.УРСР**. Насправді це були не права, а обов'язки щодо відповідних загальносоюзних органів.

Призначення осіб на посади членів **Р.М.УРСР**, міністрів, їх заступників та інших членів урядового апарату де-факто належало до компетенції союзної “номенклатури ЦК КПРС.

Обсяг “прав” **Р.М.УРСР** змінювався разом з політикою уряду СРСР. Найширшим він був у 1957-1962 рр., після чого почала відновлюватися централізація з обмеженням прав **Р.М.УРСР**. Згодом він став такий: у галузі планування народного господарства Держплан УРСР, що, крім підпорядкування Держпланові СРСР, підпорядкований також **Р.М.УРСР**, розробляв проекти планів розвитку народного господарства республіки з усіх галузей союзно-республіканської та республіканської промисловості, а щодо загальносоюзної промисловості міг вносити свої пропозиції. **Р.М.УРСР** мала право затверджувати для підлеглих йому підприємств республіканські плани продукції промислових виробів, що вироблялися і повністю споживалися в республіці, а також плани розподілу тих виробів за номенклатурою та в обсязі, узгодженому з Держпланом СРСР. **Р.М.УРСР** мала деякі права у галузі інвестування, фінансування праці та заробітної плати. Дуже обмежені права вона мала у бюджетній сфері. Бюджет УРСР базувався

на затвердженому сесією Верховної Ради СРСР Державному бюджеті СРСР на кожний рік. Уряд СРСР був відповідальний лише за виконання бюджету через Міністерство фінансів СРСР, міністерства СРСР, а також через Ради Міністрів союзних республік. **Р.М.УРСР** зосереджувалася передусім на проблемі реалізації бюджету державними органами, підприємствами та організаціями. В рамках такої дуже обмеженої бюджетної політики **Р.М.УРСР** могла лише до певної міри стимулювати господарський та культурний розвиток на місцях.

Конкретний зміст і обсяг компетенцій **Р.М.УРСР** визначався законодавчими актами й директивами відповідних центральних органів у Москві. Керування, наприклад, організацією військових формувань обмежувалося переважно обліком військовозобов'язаних. Відповідно до змін політики центру змінювалися і "права" та склад **Р.М.УРСР**: ліквідація республіканських та союзно-республіканських міністерств на користь загальносоюзних чи відновлення попередніх. 1968 р. до складу **Р.М.УРСР** входили 44 члени: 19 союзно-республіканських міністрів, 14 керівників державних комітетів, комітетів і управлінь (також союзно-республіканських категорій) та 5 республіканських міністерств. **Голови Р.М.УРСР:**

1. Хрущов Микита Сергійович (1894-1972) – керував урядом з березня 1946 р. по 12 грудня 1947 р.
2. Коротченко Дем'ян Сергійович (1894-1969) – керував урядом з 12 грудня 1947 р. по 15 січня 1954 р.
3. Кальченко Никифор Тимофійович (1906-1989) – керував урядом з 15 січня 1954 р. по 28 лютого 1962 р.
4. Щербицький Володимир Васильович (1918-1990) – керував урядом з 28 лютого 1961 р. по 28 червня 1961 р.
5. Казанець Іван Павлович (нар. 1918 р.) – керував урядом з 28 червня по 15 жовтня 1965 р.
6. Щербицький Володимир Васильович – керував урядом з 15 жовтня 1965 р. по 9 червня 1972 р.
7. Ляшко Олександр Павлович (1915-2002) – керував урядом з 9 червня 1972 р. по 10 липня 1987 р.
8. Масол Віталій Андрійович (нар. 1928 р.) – керував урядом з 10 липня 1987 р. по 23 жовтня 1990 р.

9. Фокін Віталій Павлович (нар. 1932 р.) – керував урядом з 23 жовтня 1990 р. по 14 листопада 1990 р. (виконуючий обов'язки).

Літ.: *Енциклопедія українознавства* : у 10 т. / голов. ред. Володимир Кубійович. – Париж ; Нью-Йорк : Молоде життя, 1954-1989; *Історія держави і права Української РСР (1917-1960)*. – К. : [б. в.], 1961; *Барабашев Г.* Советское строительство / Г. Барабашев, К. Шеремет. – М. : [б. и.], 1965; *Государственное право СССР* / ред. С. Кравчук. – М. : [б. и.], 1967; *Історія держави і права Української РСР (1917-1937)*, т. I ; (1937-1967), т. II / ред. Ю. Козлов. – К. : [б. в.], 1967.

Дірявка Ю.П.

РАДА НАРОДНИХ КОМІСАРІВ УРСР (РАДНАРКОМ, РНК) – вищий виконавчий і розпорядчий орган державної влади УСРР (з 1937 – УРСР), уряд республіки.

Утворена 29 січня 1919 р. за зразком Ради Народних Комісарів РРФСР. Попередниками **РНК УСРР** були: перший радянський уряд України Народний Секретаріат (грудень 1917 р. – квітень 1918 р.) і Тимчасовий Робітничо-Селянський уряд України (листопад 1918 р. – січень 1919 р.). Відповідно до Конституції УСРР 1919 р. і 1929 р. **РНК УСРР** обиралася Всеукраїнським Центральним Виконавчим Комітетом (ВУЦВК), була його розпорядчим і виконавчим органом і в межах прав, наданих їй ВУЦВК, видавала декрети й постанови. До її складу входили голова **РНК УСРР** і народні комісари (наркоми): іноземних справ, військових, радянської пропаганди, внутрішніх справ, освіти, землеробства, юстиції, продовольства, праці, фінансів, шляхів сполучення, охорони здоров'я, голова Верховної соціалістичної інспекції України, командуючий військами України, члени Ради народного господарства. Кількість і назви наркоматів за рішенням ВУЦВК постійно змінювалися. При **РНК УСРР** були різноманітні допоміжні органи – Малий Раднарком, комісії, відділи. **РНК УСРР** була відповідальна перед Всеукраїнським з'їздом Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів.

За Конституцією УРСР 1937 р. **РНК УРСР** обиралася Верховною Радою (ВР) УРСР, перед якою була відповідальна і їй підзвітна, а в період між сесіями ВР – перед Президією ВР УРСР.

З березня по серпень 1919 р. **РНК УСРР** працювала у Києві, в 1920-1934 рр. – у Харкові. Після повернення Києву в 1934 р. сто-

личною статусу і переїзду до нього вищих державних і партійних установ, **РНК УСРР** розміщувалася в будинку по вул. Комуністичній, 2 (з 1938 р. – Орджонікідзе, сучасна Банкова). У цей період до її складу входили: голова **РНК УСРР**, його заступник, голова Держплану, наркоми республіки, уповноважений комітету заготівель СРСР, уповноважені загальносоюзних наркоматів. Кандидатури на всі посади в РНК рекомендувалися ЦК КП (б)У й погоджувалися з ЦК ВКП (б). У березні 1946 р. **РНК УСРР** була перетворена на Раду Міністрів УСРР. Головами **РНК УСРР** (з 1937 – УСРР) були: Х.Раковський (1919-1923), В.Чубар (1923-1934), П.Любченко (1934-1937), М.Бондаренко (1937-1938), Д.Коротченко (1938-39), Л.Корнієць (1939-1944), М.Хрущов (1944-1947).

Літ.: *Уряди України у ХХ ст.* Науково-документальне видання. – К.: [б. в.], 2001; *Конституційні акти України 1917-1920.* Невідомі Конституції України. – К.: [б. в.], 1992; *Історія України.* – К.: [б. в.], 1997.

Ралдугіна Т.П.

РАДА НАРОДНИХ МІНІСТРІВ УНР – орган вищої виконавчої та розпорядчої державної влади, уряд Української Народної Республіки. З 15(28) червня 1917 р. урядом України був Генеральний Секретаріат УЦР-УНР, IV Універсалом УЦР від 11(24) січня 1918 р. перетворений на **РНМ УНР**. На відміну від Генерального Секретаріату перетворилася на фактичний орган вищої державної влади. Діяла на теренах України до проголошення Української Держави (29 квітня 1918 р.). Відновила свою діяльність у період Директорії.

РНМ УНР очолювала діяльність системи органів державного управління. Формувалася на коаліційній основі, затверджувалася УЦР. Основи діяльності, компетенцію та формування персонального складу визначали III та IV Універсали УЦР, Конституція УНР (ст. 50-59), закони Трудового конгресу України “Про Тимчасове верховне управління та порядок законодавства в УНР”, “Про Державну Народну Раду” (12 листопада 1920 р.).

В умовах перманентних воєнних дій кадровий склад уряду оптимізувався, в обмежених обсягах збереглися протоколи засідань Великої і Малої Центральної Ради, скорочувалася документація міністерств. Для оптимізації

роботи уряду була створена Мала Рада народних міністрів (до якої увійшли товариші народних міністрів), на яку покладалося вирішення другорядних справ. Водночас Рада народних міністрів мала широкі повноваження, зокрема право підписувати міжнародні угоди без згоди Центральної Ради.

У складі уряду виділялися профільні комісії (Малий секретаріат, Фінансова комісія, Комісія по охороні ладу та ін.). При народному міністрові діяла рада міністра. Міністерство мало власну канцелярію та поділялося на департаменти (очолювані директорами), ті, у свою чергу, – на відділи і столи. При міністерствах існували комісії та інші підрозділи спеціального призначення відповідно до профілю та сфери діяльності. В міністерствах кожен товариш народного міністра мав власну канцелярію.

Під тиском зовнішньополітичних обставин та внутрішніх політичних процесів конфігурація та склад міністерств постійно змінювалися. Так, Секретарство міжнародних справ у грудні 1917 р. перетворилося на Секретарство міжнародних справ, а в січні 1918 р. – на Міністерство закордонних справ. У грудні Секретарство міжнародних справ складалося з департаменту в справах біженців, бухгалтерсько-господарського відділу, політичної секції та канцелярії. В його штатному розділі передбачалося 88 службовців, проте на березень 1918 р. працювали міністр і 40 посадовців. Більш структурованим було Міністерство торгу і промисловості (воно складалося з 10 департаментів). Народне міністерство земельних справ складалося із загальної канцелярії (4 відділи), трьох департаментів (земельний, лісовий, сільськогосподарський) та трьох автономних відділів (сільськогосподарської кооперації, сільськогосподарської статистики та сільськогосподарської економіки). Народне міністерство фінансів УНР включало загальну канцелярію, департамент державної скарбниці, залізничний департамент, департамент митних зборів, департамент посередніх податків, департамент простих податків, окремий корпус кордонної охорони, дирекцію ощадних кас, Державний банк. При міністерствах існували внутрішні ради, які виробляли пропозиції стосовно удосконалення внутрішнього життя урядових інституцій, зокрема і в питаннях грошової винагороди службовців та матеріального забезпе-

чення установ. Загалом уряд перебував у стані перманентної реконструкції та вдосконалення, окремі підрозділи та структурні одиниці починали діяти раніше, ніж унормовувалися відповідними підзаконними актами.

Перший склад **РНМ УНР** очолив В.Винниченко (УСДРП) – голова і міністр внутрішніх справ. Посади товаришів міністра обійняли І.Красковський, Л.Абрамович, О.Карпинський, О.Шульгін, М.Порш, О.Жуковський, Д.Антонович, М.Ткаченко, В.Голубович, М.Ковалевський, В.Єщенко, М.Шаповал, І.Стешенко, В.Мазуренко, Д.Одинець, М.Зільберфарб, М.Міцкевич, І.Мірний. Пішов у відставку 15(28).01. (за іншими даними 17(30).01.)1918 р. Другий склад **РНМ УНР** за дорученням УЦР сформував есер В.Голубович.

Після повернення УЦР та уряду до Києва 22-24 березня 1918 р. відбулася реорганізація **РНМ УНР**, унаслідок якої установа адекватно виконувала функції органу вищої виконавчої влади УНР. Уряд видавав офіційний друкований орган – “Вісник Ради Народних Міністрів УНР”. В цей час здійснювалася підготовка адміністративної реформи, яка мала чітко окреслити повноваження і принципи взаємодії між гілками законодавчої та виконавчої влади.

РНМ УНР припинила своє існування відповідно до “Грамоти до всього українського народу” (29 квітня 1918 р.). При П.Скоропадському аналогом **РНМ УНР** стала Рада Міністрів Української Держави (дія установи регламентувалася “Законом про Тимчасовий державний устрій України (29 квітня 1918 р.)). Відновлена після переходу влади до Директорії УНР. 26 грудня 1918 р. проголошене відродження УНР. Новий склад **РНМ УНР** сформований після тривалих політичних консультацій. Коаліційний уряд сформували представники від соціалістичних партій – УСДРП, УПСР, УПРФ, УПСС. Головою уряду та міністром закордонних справ наказом Директорії УНР (26 грудня 1918 р.) призначений В.Чеховський.

Сесія Трудового конгресу України (січень 1919 р.) визначила тимчасовий правовий статус **РНМ УНР**. Відповідно до її рішень встановлена підзвітність **РНМ УНР** Трудовому конгресу, у міжсесійний період – Директорії УНР. 14 лютого 1919 р. Директорія затвердила тимчасовий закон “Про порядок внесення і затвердження законів в Україн-

ській Народній Республіці”, в якому намагалася розмежувати правовий статус Директорії та уряду. Розподіливши вищу виконавчу владу республіки між двома інституціями (Радою Народних Міністрів та Кабінетом Народних Міністрів), Директорія намагалася регламентувати як виконавчу, так і законодавчу діяльність. Однак втілити ці прагнення в життя не вдалося, розбалансування глок влади та суперечності між ними чимдалі ставали більш очевидними.

Під загрозою наступу більшовицьких військ **РНМ УНР** та Директорія переїхали до Вінниці. Після невдалих переговорів з Раднаркомом РСФРР (місія С.Мазуренка до Москви) діячі УНР пішли на угоду з Антантою. Для полегшення переговорів з нею з уряду були відізані представники соціалістичних партій, зокрема з неї вийшов В.Винниченко. Уряд очолив С.Петлюра. 13 лютого 1919 р. у Вінниці була створена нова **РНМ УНР** під головуванням С.Остапенка. Після поразки й відступу з території України військ Антанти уряд С.Остапенка під тиском лівого політичного крила УНР подав у відставку. Наступний склад **РНМ УНР** був сформований 9 квітня 1919 р. у Рівному з членів УСДРП, УПСР та західноукраїнських соціалістів, яку очолив Б.Мартос. Реорганізація уряду відбулася 27 серпня 1919 р. у Кам’янці-Подільському, Уряд очолив Іс.Мазепа. Останній уряд УНР на українських землях сформував 26 травня 1920 р. В.Прокопович, який 14 жовтня 1920 р. був відправлений у відставку і замінений призначеним С.Петлюрою А.Левицьким. Після евакуації до Тарнова уряд А.Левицького ухвалив закони “Про тимчасове Верховне управління та порядок законодавства в Українській Народній Республіці” та “Про Державну Народну Раду УНР”, які мали, нарешті, внормувати й розмежувати вищі державні функції між Директорією, Радою Народних Міністрів та Державною народною Радою, однак повноваження уряду в них не уточнювалися.

Дисбаланс глок влади і політичних інтересів привів до занепаду органів вищої влади та управління. Віддзеркаленням ситуації стало існування де-факто двох директорій: однієї на чолі з С.Петлюрою, А.Макаренком, Ф.Швецем у Рівному, другої – з О.Андрієвським, Є.Петрушевичем у Станіславові.

Після укладення Варшавського договору 1920 р., згідно з яким західноукраїнські землі

відходили до Польщі, уряд втратив реальні підоснови свого існування і подав у відставку. З кінця 1920 р. **РНМ** діяла за кордоном (Уряд Української Народної Республіки в екзилі 1920-1948 рр.).

Літ.: *Українська* Центральна Рада: документи і матеріали. – К. : [б. в.], 1996. – Т. 1 ; 1997. – Т. 2; *Директорія*, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр. : документи і матеріали. – К. : [б. в.], 1996. – Т. 1; *Конституційні акти* України. 1917-1920. Невідомі конституції України. – К. : [б. в.], 1992; *Грушевський М.* Хто такі українці і чого вони хочуть / М. Грушевський. – К. : [б. в.], 1991; *Історія державної служби в Україні: у 5 т.* – К. : [б. в.], 2009. – Т. 1.

Якубова Л.Д.

РАДНАРГОСП – рада народного господарства, державний орган територіального управління промисловістю і її планування УРСР і СРСР, що існувала 1918-1931 рр. і 1957-1965 рр. Перші місцеві **Р.** в Україні були створені у січні 1918 р. Південною Радою народного господарства Донецько-Криворізького басейну для управління націоналізованими підприємствами під керівництвом Вищої Ради народного господарства РРФСР. У межах УРСР існувала Вища Рада народного господарства України (після утворення СРСР Рада Народного Господарства УРСР, її очолював до 1931 р. Всеволод Голубович), підпорядкована Вищій Раді народного господарства СРСР). У 1932-1934 рр. Вища Рада народного господарства СРСР, Рада народного господарства УРСР були ліквідовані і створено союзні й союзно-республіканські галузеві народні комісаріати, а з 1946 р. – міністерства.

Працюючи над удосконаленням структури управління господарською сферою, у квітні 1953 р. президія Верховної Ради СРСР прийняла рішення про зменшення кількості союзних (від 30 до 20) і союзно-республіканських (від 21 до 13) міністерств. Рівень централізації управління від такого укрупнення мало змінився, деякі союзні міністерства були не просто укрупнені, а переведені на статус союзно-республіканських. Укрупнення міністерств здійснювалося під гаслом скорочення чисельності адміністративно-управлінського апарату. У жовтні 1954 р. ЦК КПРС і Рада міністрів СРСР прийняли спеціальну постанову, яка передбачала скорочення штату управлінців. У рамках цієї кам-

панії за 1954-1955 рр. в Україні було вивільнено 61 тис. управлінців, які здебільшого пішли на виробництво.

На початку 1957 р. М.Хрущов, маючи на меті реформування управління народним господарством, ліквідував більшість органів галузевого управління промисловістю (міністерства) і підпорядкував виробництво територіальним органам управління. Ця реформа проходила під гаслом повернення до ленінських ідей, тому нові органи управління запозичили свою назву від тих, які існували в радянських республіках у перші революційні роки – **Р.** Ліквідація управлінської вертикалі послаблювала позиції московської бюрократії, натомість запровадження системи управління по горизонталі посилювало позиції обласних та республіканських партійних комітетів, тобто тієї компартійно-радянської периферії, на яку спирався перший секретар ЦК КПРС.

У процесі реформування управління народним господарством на території України було створено 11 економічних адміністративних районів, а в межах всього СРСР – 103. Одночасно ліквідувалося 10 союзних і 115 союзно-республіканських міністерств. Зокрема, в Україні було ліквідовано 11 промислових і будівельних міністерств, а два міністерства перетворені із союзно-республіканських на республіканські. Вся розміщена на території України промисловість перейшла в підпорядкування Ради Міністрів УРСР, Рад народного господарства і місцевих рад депутатів трудящих. В межах **Р.** підприємства об'єднувалися в трести і комбінати, утворювані за галузевим принципом.

Найбільшим в Україні став Київський **Р.**, який об'єднував промисловість і будівництво п'яти областей – Київської, Черкаської, Кіровоградської, Чернігівської і Житомирської. Харківський економічний адміністративний район об'єднував три області – Харківську, Полтавську і Сумську. У Львівський **Р.** входили Львівська, Тернопільська, Волинська і Ровенська області.

Після утворення **Р.** обласні партійні комітети поділилися на дві групи: ті, в яких існували **Р.**, і ті, в яких їх не було. Це означало, що обкоми з **Р.** поширювали свій вплив на сусідні області, а обкоми без **Р.** потрапляли у принизливу з точки зору перших секретарів залежність від сусідніх обкомів. На М.Хрущова почали тиснути, щоб він дав дозвіл на

розукрупнення Р. Унаслідок цього в травні 1960 р. були утворені Кримський, Полтавський і Черкаський Р.

Незважаючи на зовнішню радикальність реформи управління промисловістю і будівництвом, вона залишила радянську економіку такою самою, якою та була раніше: командною. Як і колись, підприємства не могли працювати самостійно, господарський механізм залишався неринковим. Кожний етап технологічного процесу був розписаний у створюваних заздалегідь виробничих планах, їх виконання контролювалося чиновниками щоквартально і щомісячно. Різниця полягала лише в тому, що чиновники тепер контролювали промисловість не тільки з Москви, а й з 102 Р. Політична необхідність у запровадженні Р. відпала уже в 1957 р., разом з крахом “колективного керівництва”. Економічної необхідності в них в рамках командної економіки взагалі не було. Навпаки, командна економіка мала залишатися централізованою, щоб не втратити ту єдину перевагу, яку вона мала перед ринковою – в мобілізаційній готовності. Коли вона одержувала директивні імпульси не з одного, а з багатьох центрів, вона ставала хаотичною і неупорядкованою.

Проте М.Хрущов не міг скасувати Р., визнавши власну недолугість реформатора. Замість цього він пішов по шляху часткового зміцнення централізованого управління. Над системою управління, побудованою по горизонталі, почала розбудовуватися інша система, побудована по вертикалі. Це призводило до колосального збільшення управлінського апарату, але рятувало майже втрачений галузевий принцип управління, тобто можливість контролювати економіку з єдиного центру. У 1960 р. відбулася концентрація управління Р. у межах трьох найбільших республік – Росії, України і Казахстану. Зокрема, над 14 Р. України виник центральний Р. – Українська рада народного господарства (УРНГ), який очолював М.Соболь. Указом президії Верховної Ради УРСР від 26 грудня 1962 р. кількість економічних районів у віданні УРНГ скоротилася до семи. Одночасно з укрупненням Р. була утворена Рада народного господарства СРСР, яка мала контролювати виконання планів виробництва в усіх Р. (Р. СРСР). У 1963 р. М.Хрущов утворив ще одну структуру в управлінській піраміді – Вищу раду народного господар-

ства СРСР (ВРНГ СРСР). ВРНГ СРСР контролювала діяльність усіх органів управління народним господарством – Р. СРСР, Держплану СРСР, Держбуду СРСР і комітетів, створених замість ліквідованих міністерств. Після усунення М.Хрущова від влади 1965 р. було ліквідовано всі Р. й відновлено централізовану галузеву систему міністерств, подібну до тієї, що існувала за часів Сталіна. Держплани також відновили свої попередні функції, хоч значення республіканського територіального планування й районування помітно знизилася.

Літ.: *Історія господарства: Україна і світ* : підручник / за ред. Б. Д. Лановика. – К. : Вища шк., 1995; *Історія України* : навч. посіб. / В. Я. Білоцерківський. – К. : Центр учб. л-ри, 2007; *Історія України: Нове бачення* : у 2 т. / О. І. Гуржій, Я. Д. Ісаєвич, М. С. Котляр та ін. ; під ред. В. А. Смоля. – К. : Україна, 1995; *Україна і світ. Історія господарства від первісної доби і перших цивілізацій до становлення індустріального суспільства* / Б. Д. Лановик, З. М. Матисякевич, Р. М. Матейко та ін. – К. : Генеза, 1994.

Годзюр М.В.

РАЙХСКОМІСАРІАТ “УКРАЇНА” (РК“У”) був одним з п’яти райхскомісаріатів, створених на європейській частині окупованої території СРСР за планом Альфреда Розенберга. 17 липня 1941 р. Гітлер призначив Розенберга міністром окупованих територій Східної Європи. Для того, щоб послабити прагнення українців до незалежності, він виділив з планованого райхскомісаріату Галичину (її приєднали до Генеральної Губернії), Північну Буковину і Трансністрію (передані Румунії).

Офіційний наказ про створення РК“У” А.Гітлер підписав 20 серпня 1941 р. РК“У” мав становити незалежний від Росії край з українським (тимчасовим) урядом при цілковитому німецькому контролі у політичній, військовій та економічній сферах. Він задумувався як колонія, позбавлена міжнародного і автономного статусу. У повоєнний час райхскомісаріат мав бути з’єднаний з територією Третього Рейху, більшість українців (непридатних до германізації) планували виселити за Урал, щоб звільнити місце для німецьких колоністів.

Територія РК“У”, передана цивільній німецькій адміністрації 28-29 серпня 1941 р., була незначною. У серпні площа РК“У” дорівнювала 71 тис. км², у жовтні – 176 тис. км²,

16 листопада – 235 тис. км², на початку 1943 р. – 339 тис. км² з населенням 16,9 млн осіб. Спочатку **РК“У”** охоплював Волинь, Полісся, Правобережжя і частину Полтавщини. У міру просування німецьких військ углиб радянської території **РК“У”** територіально зростає: 2 вересня 1942 р. до нього було приєднано решту Полтавщини й Запорізької області (решта Лівобережжя залишалася під військовою владою). Територія райхскомісаріата охоплювала 339 275 км² з чисельністю населення близько 17 млн осіб. Столицею райхскомісаріату стало Рівне.

З адміністративного погляду райхскомісаріат поділявся на шість генеральних округів (Generalbezirke): “Волинь і Поділля”, “Житомир”, “Київ”, “Дніпропетровськ”, “Миколаїв” і “Таврія”, які очолювали генеральні комісари (Generalkommissare). Генеральні округи поділялися на 114 округ (kreisgebiet), і відповідно, 434 райони, перейнятих з радянського адміністративно-територіального поділу. Кожен з них мав площу 250–400 тис. га і чисельність населення 150–250 тис. осіб. Спеціально виокремили 5 округ міського типу, які мали стратегічне значення: Київ, Дніпропетровськ, Запоріжжя, Кривий Ріг, Кам’янське (ними управляли штадткомісаріати, очолювані генерал-комісарами). Меншими містами керували штадткомісари, невеликими – ортскомісари. “Генералбецирки” охоплювали кілька областей, “крайзгебіти” – кілька районів. Керівників генеральних округів призначав особисто Гітлер. Генеральні округи ділилися на “крайзи” (ними завідували “гебітскомісари”, призначувані Розенбергом), що охоплювали по 4 райони. Місцева адміністрація складалася з районових управ, посадників міст і сільських старост, яких затверджували і здійснювали над ними нагляд “гебітскомісари”. Посадники більших міст підпорядковувалися “штадткомісарам”. Українську допоміжну поліцію вербували шефи районів і посадники більших міст; вона підпорядковувалася німецькій поліції і цивільній владі Райхскомісаріату. Центральний апарат **РК“У”** складався з райхскомісара, якому безпосередньо підпорядковувалися заступник, референт, ад’ютант, начальник інформаційної служби, приват-канцелярія. При апараті були постійно відряджені начальник СС і поліції, зв’язковий офіцер військового командування, уповноважені із закордонних справ, пошти і заліз-

ниць, моторизована рота. Впродовж існування апарат управління **РК“У”** змінювався відповідно до вимог часу. Центральне управління розширилося до дев’яти відділів: особового складу, економічного, фінансів, заготівель та постачання, архівного, житлового, харчування, обліку, головного бюро. Політичне управління мало 14 відділів: загальний, поселенської, культурної політики, економічної, трудової та соціальної політики, жіночий, юнацтва, праці, загальної пропаганди, науки та мистецтва, медичний, ветеринарний, фінансовий, юридичний, загального керівництва. Політуправління виконувало функцію реалізації нацистських ідейно-політичних засад і директив управління окупованими територіями.

Районні та міські управи, як правило, послуговувалися стандартним набором відділів: загального управління, фінансовий, промисловий, постачання і забезпечення робочою силою, охорони здоров’я, ветеринарний, будівництва, освітніх і культурних установ, пропаганди, поліцейний. Начальників відділів призначав голова районної міської управи за погодженням з німецькими властями. Сільських старост призначали бургомістри, останні відповідали за виконання сільськими громадами повинностей, облік населення, вилучення боєприпасів, радіоприймачів у населення, світломаскування, впорядкування громадських місць, здійснення режимних і репресивних заходів, виявлення складів антифашистського підпілля, організацію громадських робіт.

Керівники та співробітники управ отримували за службу грошову винагороду і харчові картки, що давало їм змогу утримувати родини. Однак і відповідальність їх перед німецьким урядом важила життя. У разі виявлення диверсійних акцій чи вбивств німецьких військовослужбовців каральні експедиції страчували насамперед сільського старосту, а вже потім село та його мешканців. Жорстокі покарання сільських старост перетворилися на повсякденну норму життя в разі виникнення проблем зі стягненням податків та сільськогосподарськими контингентами.

Окупаційний режим у райхскомісаріаті передбачав використання певних елементів, які мали надати йому національного забарвлення – визнання української мови як офіційної нарівні з німецькою, запровадження кар-

бованця, утворення української допоміжної поліції тощо. Деякі українські націоналістичні діячі сприйняли утворення райхскомісаріату як крок до утворення Української держави під протекторатом Німеччини. Насправді концепція Райхскомісаріату трактувала Україну виключно як географічне, а не як політичне чи національне утворення. Для підкреслення цього факту Еріх Кох вибрав столицею райхскомісаріату не Київ, а провінційне місто Рівне. У післявоєнний час планувалося приєднати райхскомісаріат до території Третього Рейху. Водночас перехідний статус адміністративної системи зумовив існування в ній специфічних адміністративних підрозділів: єврейського підвідділу, підвідділів “фольксдойче”, німецького й ненімецького у відділах жіноцтва і юнацтва, поселенської політики і т. ін.

Хоч **РК“У”** мав бути залежний від німецького Міністерства Сходу, на практиці влада була зосереджена у руках Еріха Коха – райхскомісара України (спочатку пропонувався А.Розенбергом на посаду райхскомісара Росії, де окупаційний режим мав бути жорстокішим, ніж на інших територіях). Кох був безоглядним адміністратором і втілював у життя нігілістичну концепцію Гітлера супроти слов’ян, за якою на Сході всі питання найкраще вирішувати з позиції сили. З-під влади Міністерства Сходу була відокремлена низка сфер: поліція була підпорядкована Г.Гімлерові, заготівля сировини та велика промисловість – Г.Герінгові як уповноваженому чотирирічного економічного плану, мобілізація робочої сили на працю в Німеччині – Ф.Завкелеві, осередки пропаганди – Й.Геббельсові, транспорт і зв’язок – відповідним міністерствам у Берліні. Мета створення **РК“У”** відверто була висловлена Е.Кохом у грудні 1942 р.: “Запроваджена фюрером у цій країні цивільна влада має тільки одну велику мету [...] – передати в розпорядження батьківщини додаткову кількість продовольчих продуктів, сировини і робочої сили”.

Наказом райхсміністра А.Розенберга (4.08.1941) в **РК“У”** запроваджувалося німецьке право. У цивільних процесах застосовувалися німецькі юридичні норми, однак користувалися також звичаєвим правом і розпорядженнями німецької влади. Так, існувало як німецьке, так і так зване “власнокрайове” судівництво. В осідках тен.комісарів діяли німецькі суди, які були суда-

ми першої інстанції у кримінальних і цивільних справах, якщо до них були причетні німецькі громадяни або німці за походженням (так звані Volksdeutsche). У Рівному засідав німецький Верховний Суд (Deutsches Obergericht). До кожного німецького суду був прикріплений так званий “спеціальний суд”, який складався з одного судді і двох засідателів (останні могли не мати правничої освіти), що розглядав справи, які “загрожували інтересам Рейху” (наприклад напад на представників влади, вбивство “райхсдойчів” тощо – провини, за які за статутами передбачена смертна кара). Так само, як у випадку німецького Верховного Суду, на вирок “спеціальних судів” не було відклику. В обставинах безпосередньої загрози безпеки і порядку провини, “що загрожували інтересам Рейху”, могли судитися “становими судами” (Standesgerichte). Їх покликав генералкомісар або його представники. Їх вирок після затвердження генералкомісаром був невідкличний.

Щойно (через зволікання Коха) навесні 1942 р. введено для ненімецького населення власне “крайове судівництво” для цивільних і меншої ваги карних справ (найважливіші з них розглядали німецький суд). Численні справи розглядав “гебітскомісар” адміністративним шляхом. Загалом незначна кількість трибуналів, приступних ненімецькому населенню **РК“У”**, не забезпечувало достатню юридичну опіку, особливо сільському населенню. Зрештою, винищувальна політика Коха і Гімлера не відповідала існуючим нормам у **РК“У”**.

Отож створена в **РК“У”** судова гілка влади складалася з розгалуженої мережі установ, зорієнтованих передовсім не стільки на забезпечення правопорядку, скільки на підтримку репресивної практики. Важливу роль у діяльності округів та районів відігравали відділення поліції безпеки та СД, які стояли над місцевою управлінською структурою і підпорядковувалися безпосередньо Г.Гімлеру. Німці пішли на створення допоміжних поліційних підрозділів з представників місцевих громад. “Допоміжна українська поліція на службі німецького вермахту” мала підтримувати громадський правопорядок, виявляти “неблагонадійні елементи”, боротися з партизанами та підпіллями, охороняти збіжжя, етапувати та утримувати ув’язнених.

Питання остаточних легальних форм РК“У” та правового статусу його мешканців Гітлер залишив невирішеними. Національні і державні ілюзії українців у РК“У” мали бути підтримувані настільки, наскільки така політика ділила українців та росіян, усуваючи небезпеку спільного протинімецького фронту. Це спонукало адміністрацію дозволити використання, крім німецької урядової, української мови на противагу російській; карбованця, замість рубля тощо. Водночас стратегічний напрям упослідження українських земель залишався непохитним: загальна освіта була обмежена 4-класною народною школою, вияви культурної ініціативи українського населення оперативно придушувалися, закривалися наукові установи, бібліотеки і музеї, культурні цінності вивозилися до Німеччини. Жорстокість окупаційного режиму призвела до різкого посилення антинімецьких настроїв. Одним із безпосередніх наслідків цього стало розгортання на території райхскомісаріату радянського партизанського та українського націоналістичного повстанського рухів. Повстанські і партизанські загони контролювали значну частину території РК“У” і перешкождали постачанню техніки і продовольства для німецьких військ. Після звільнення Радянською армією українських територій від гітлерівських військ РК“У” був офіційно ліквідований 10 листопада 1944 р.

Літ.: *Нюрнберзький процес* : сб. материалов : в 8 т. – М. : [б. и.], 1987. – Т. 3; *Рекотов П. В.* Органи управління на окупованій території України (1941-1944 рр.) / П. В. Рекотов // *Укр. іст. журн.* – 1997. – № 3; *Яшан В.* Під брунатним чоботом. Німецька окупація Станіславщини в Другій світовій війні. 1941-1944 рр. / В. Яшан. – Торонто : [б. в.], 1989; *Шайкан В. О.* Колабораціонізм на території рейхскомісаріату “Україна” та військової зони в період Другої світової війни / В. О. Шайкан. – К. : [б. в.], 2005; *Лисенко О.* Окупаційний режим на Україні у 1941-1943 рр.: адміністративний аспект / О. Лисенко, В. Нестеренко // *Архіви окупації 1941-1944.* – К. : [б. в.], 2006; *Історія державної служби в Україні* : у 5 т. – К. : [б. в.], 2009.

Якубова Л.Д.

РАКОВСЬКИЙ ХРИСТИЯН ГЕОРГІЙОВИЧ (Криспо Станчев) (1873-1941). Народився 13 серпня 1873 р. в Болгарії; у 1878 р. маєток його батька відійшов до Румунії і сім'я взяла румунське підданство. Через політичну діяльність був виключений з гімназій Варни і Габрова. У 1897 р., захистивши ди-

сертацію з соціальних проблем медицини, здобув ступінь доктора медицини. Організатор балканських соціал-демократичних партій; секретар Балканської соціал-демократичної федерації. Підтримував національно-визвольний рух народів Оттоманської імперії. Учасник низки конгресів II Інтернаціоналу, з 1907 р. – член Міжнародного соціалістичного бюро; брав участь у спробах відновлення діяльності II Інтернаціоналу після 1915 р. Керував соціалістичними гуртками, виступав з пропагандистськими лекціями, публікував статті в центральному органі німецьких соціал-демократів “Форвертс”, органі болгарських соціал-демократів “Нове время”, французьких соціалістичних газетах; матеріально підтримував видання газети “Искра”. Співпрацював з Д.Благоєвим, Г.Плехановим, П.Аксельродом, В.Засулич, Р.Люксембург, В.Лібкнехтом, А.Бібелем, К.Каутським, Ж.Гедом, Ж.Жоресом, П.Лафаргом, Ж.Клемансо, Дж.Макдональдом.

У 1918 р. вступив до РКП(б), обіймав посаду голови Верховної автономної колегії, заснованої в Одесі для боротьби проти контрреволюції в Україні та Румунії. Був членом Центрального виконкому радянського Румунського фронту, Чорноморського флоту і Одеського військового округу.

У травні 1918 р. очолив більшовицьку делегацію на переговорах з урядом П.Скоропадського щодо укладення мирного договору між радянською Росією і Українською Державою. З метою встановлення остаточної диктатури РКП(б) призначений В.Леніним головою уряду радянської України (з перервами – з січня 1919 р. до липня 1923 р.); провадив жорстку антиукраїнську політику, згодом змінив свої погляди. Як голова уряду значну увагу приділяв відбудові промисловості, очолював республіканський штаб подолання паливної кризи, вирішував соціальні і культурні проблеми. З хворобою Леніна й опалою Троцького втратив підтримку у ЦК РКП(б).

При створенні СРСР Р. вступив у полеміку з Й.Сталіним, відстоюючи конфедеративний статус України. На XII з'їзді РКП(б) критикував позицію Сталіна в національному питанні, недоліки союзного будівництва, напо-

лягав на перерозподілі владних повноважень на користь національних республік. Внаслідок цього **Р.** відкликали з України й перевели на дипломатичну роботу.

Був послом СРСР у Великій Британії (1923-1925 рр.) та Франції (1925-1927 рр.). Висланий із Франції за революційну діяльність, восени 1927 р. повернувся до України, де організував “ліву опозицію”. У грудні 1927 р. на XV з’їзді РКП виключений з її лав і засланий до Астрахані. У лютому 1934 р. отримав дозвіл повернутись до Москви, де керував НДІ наркомату охорони здоров’я, а у 1936 р. був заарештований за сфабрикованою справою так званого “антирадянського правотроцькістського блоку” разом з М.Бухарінім, О.Риковим та іншими діячами партії; засуджений до 20 років ув’язнення. Дослідники припускають, що цей вирок не міг бути смертним через міжнародний авторитет **Р.** 11 вересня 1941 р. розстріляний разом з іншими політв’язнями орловської тюрми, коли до міста наближалися гітлерівці.

Діяльність відомого представника соціал-демократичного руху Європи, лідера балканських лівих партій, радянського партійного і державного діяча висвітлювалась у перші роки радянської влади. Втім згодом статус політичного в’язня, негативне ставлення Сталіна до II Інтернаціоналу і спроб політичної і державної лібералізації зробили публічну згадку про **Р.** неможливою. У часи відлиги офіційний погляд на світову соціал-демократію пом’якшується і ім’я **Р.** в радянській і прорадянській (російській, молдавській, болгарській) та зарубіжній (американській, англійській, французькій) історичній літературі згадується частіше. При цьому значення його політичної діяльності в роботах радянських і прорадянських істориків применшується. З “відкриттям” Соцінтерну й альтернативних моделей державного і політичного устрою в історичній науці виникає потреба у вивченні концепцій носіїв альтернативної ідеології. Відновлюється інтерес до особистості **Р.**, і незабаром у Росії і Болгарії з’являються присвячені йому публікації. Услід за цим друкуються праці українських істориків, натхненні потребами українського державного будівництва. З 1990-х рр. в Україні почалось дослідження ролі цієї людини в історії України, Росії та Європи; російські й українські історики акцентували увагу на радянському

періоді життя **Р.** В політичній історії його ім’я стоїть поруч з іменами Леніна, Троцького, Сталіна. Сутність конфлікту **Р.** з останнім щодо державного устрою СРСР викликав найбільший інтерес у вітчизняній історіографії. В.Моргун, Р.Симоненко, В.Мельниченко вивчають значення Української Радянської Республіки як суб’єкта СРСР для відродження української державності. Українські історики кінця 80-х – початку 90-х рр. також намагалися з’ясувати сенс опозиційних виступів **Р.** і партійної опозиції в радянській Україні. Українські історики Г.Чернявський, М.Станчев, В.Головко вдаються до глибшої презентації особистості **Р.**, використовуючи міждисциплінарний підхід до політичної біографії й залученням даних західноєвропейських архівів. Таким чином, складається багатогранний портрет політика, дипломата, державного діяча, космополіта і “культурного трансформатора”, що намагався поєднати традиції Західної і Східної політичних культур.

Літ.: *Волковинський В. Х. Г. Раковський. Політичний портрет / В. Волковинський, С. Кульчицький. – К. : Вид-во політ. л-ри, 1990; Головко В. Между Москвой и Западом. Дипломатическая деятельность Х. Г. Раковского / В. Головко, М. Станчев, Г. Чернявский. – Х. : Око, 1994; Конт Ф. Революция и дипломатия. Х. Раковский / Ф. Конт; пер. с фр. – М. : Междунар. отношения, 1991; Кульчицкий С. Христиан Раковский / С. Кульчицкий // Історія України в особах: XIX-XX ст. / І. Войцеховська (кер. авт. кол.), В. Абліцов, О. Божко та ін. – К. : Україна, 1995; Раковський Христиан // Довідник з історії України (А-Я). – К. : Генеза, 2001; Чернявський Г. Х. Г. Раковский. В борьбе против самовластия: Х. Г. Раковский в 1917-1941 гг. / Г. Чернявский, М. Станчев. – Х. : ХГИК, 1993.*

Голубчик Г.Д.

РАННЬОФЕОДАЛЬНА МОНАРХІЯ – форма державного правління, яка виникає безпосередньо з родообцинних відносин у значній частині народів Європи (Франкська, Німецька, Англосаксонська держави, Велике Князівство Литовське).

Феодална монархія послідовно проходить три періоди свого розвитку: **Р.м.**; станово-представницька монархія; абсолютна монархія.

Р.м. характеризується такими ознаками, як: роздробленість території, слабкість центральної влади, державного устрою, наявність залишків родового самоврядування.

Варварські королівства, які склалися в Європі в другій половині I тис., були різними за розмірами території та існували різний час – від 50 років до кількох століть. Незважаючи на всі зовнішні відмінності, це була державність одного історичного типу і однієї форми – всі ці королівства були **Р.м.**, спорідненими за державною організацією, системою владних відносин в суспільстві і принципами здійснення державної діяльності. Становлення **Р.м.** в Європі історично відбувалося під величезним впливом традицій державності Римської імперії, і не тільки тому, що майже всі ці держави існували на колишній території імперії. Нова державність формувалася як синтез установ, інститутів та ідей, успадкованих від Риму, і тих, що виникли на основі власної політичної еволюції і власних традицій військово-родового побуту. В історії одних королівств вплив римських традицій та інститутів був спочатку невеликим (Франкське королівство), в інших (остготі або лангобардів) він міг переважати. Проте це не означало, що в результаті такого історичного синтезу відродився колишній античний тип державної організації. **Р.м.** були новими державами в найширшому розумінні слова, що відрізнялися цілою низкою якісно нових рис політичної організації. Найголовніші установи і принципи діяльності ранньофеодальної державності однаковою мірою відмінні і від римського ладу, і від протодержавних інститутів європейських народів. Основою політичних відносин у таких державах стали особливі, обумовлені новими формами земельних відносин, феодальні зв'язки, що виникли на основі військової служби і особистого ставлення колишніх дружинників до свого вождя-короля. Ці зв'язки утворили особливу ієрархію сюзеренітету-васалітету, що виражалася як у володінні земельними багатствами країни, так і у принципах військової служби і правових основах державності. Тому однією з двох найголовніших осей (підвалин) нової державності була військова організація. Другою такою історичною віссю була церковна організація, яка в більшості **Р.м.** була не тільки найважливішим накопичувачем суспільних багатств і фінансовим акумулятором, а й реальною адміністративною інституцією, особливо важливою тим, що за природою підпорядковувалася єдиній владі

духовних правителів. Церква ж привносила до нової державності таку необхідну для її формування та існування нову державну ідею. Соціально-правовий побут усіх ранньофеодальних держав ґрунтувався на принципах патронату. **Р.м.** характеризувалася в цілому наявністю слабкого державного апарату, в основному він зводився до доменіального королівського (князівського) управління. Це передбачало безпосередню участь феодальної служилої знаті в управлінні аж до того, що закріплювалися привілеї знаті на спадкове традиційне зайняття державних посад. У місцевих справах і на місцевому рівні державного управління знать панувала безроздільно. Причому це було не виявом слабкості централізованості влади, а самою суттю нових державно-політичних зв'язків. Нарешті, сама монархія – одноосібна влада і пов'язані з нею інститути – не мала загальнополітичного характеру, а була патримоніальною, нерозривно пов'язаною з повноваженнями і правами короля (князя) відносно власної вотчини, де він виступав як найбільш могутній і повновладний господар-патрон, що по-своєму і лише у власних інтересах влаштував державу. На відміну від античного поліса ранньофеодальна державність із самого початку була позбавлена будь-яких демократичних традицій і орієнтирів; становий лад зворотним боком **Р.м.**, і зміцнювалися вони паралельно.

З розвитком феодальних відносин громадські землі підлягали відчуженню і раніше вільні селяни потрапляли в залежність від феодалів-землевласників, які виступали вже як носії верховної влади на своїй території. У них були власні суд, поліція, військо, податківці, за допомогою яких вони здійснювали особисте владарювання на своїй території і захищалися від нападу ззовні. Одночасно формувалася апарат центральної влади, органи якої злилися з апаратом приватної влади великих феодалів.

Унаслідок завоювань слабо організованих народів виникли різновиди ранньофеодальної держави – ранньофеодальні імперії (імперії Карла Великого і Чингісхана). Сильна влада, що створювалася в центрі, очолювалася єдиним владикою і підтримувалася військовою дружиною і народним ополченням. Слабкість таких державних утворень зумовлювалася тим, що феодали більшою мірою були зацікавлені використовувати державну

владу у власних економічних інтересах, а не на благо держави в цілому. Тому і створювалися великі феодальні землеволодіння, власники яких ставали суперниками центральної влади.

Таким чином, з розвитком великого землеволодіння поступово підриваються основи ранньофеодальної імперії і вона розпадається на окремі ізольовані держави.

Ранньофеодальною державою з монархічною формою правління була і Київська Русь. На етапі становлення Давньоруської держави утворилася дружинна форма державності: на ґрунті княжої дружини утворився примітивний апарат управління, судочинства та збирання данини. У цей час дружина відіграє не тільки роль війська, а й радників. Центральною фігурою цієї форми державності є князь, який більше виявляє себе як воєначальник, а не як державний діяч. У добу піднесення Київської Русі формується централізована монархія: вся повнота влади дедалі більше зосереджується у князя, дружина відходить від державних справ, а на рішення князя впливає лише частина старших дружинників та вихідців зі старої племінної аристократії – бояри.

Для деяких європейських народів **Р.м.** була першою історичною формою державності, що виросла на місці протодержавних структур. **Р.м.** була новою вищою історичною формою за своєю впливом на суспільство і охопленням суспільних зв'язків державним регулюванням.

Літ.: *Винокур О.* Давня і середньовічна історія України / О. Винокур, С. Трубочанінов. – К. : Наук. думка, 1996; *Глиняний В. П.* История государства и права зарубежных стран : учеб. пособие. – Х. : Основы, 2007; *Дейвис Н.* Европа: История / Н. Дейвис. – К. : Основы, 2000; *Кіндер Г.* Всесвітня історія: dtv-Atlas / Г. Кіндер, В. Хільгеман. – К. : Знання, 2001.

Лимар А.П.

РЕВОЛЮЦІЯ (пізньолат. *revolutio* – поворот, переверот) – глибока якісна зміна в розвитку; перерва поступовості, якісний стрибок у розвитку. В політиці революція – передусім переверот влади, її завоювання, поворот політики, зміна державних інститутів, органів влади і управління.

Головне питання будь-якої **Р.** – питання про владу. Всі інші завдання **Р.** розв'язуються лише після захоплення політичної влади і важелів політичного управління. Ознаки

політичної кризи, що накопичуються, завжди ведуть до ослаблення діючої влади, до зниження, насамперед, рівня її легітимації, тобто правомочності в сприйнятті населення. Так виникає революційна ситуація – насамперед, як кількісний процес накопичення і посилення настроїв невдоволення. Революція для психології мас – розрядка, завершення революційної ситуації, сильний масовий сплеск емоційного збудження і передготовності до дій – у реальних діях. Психологічно це особливого роду “свято”, розгул вольниці, що ввергає суспільство в атмосферу безладдя, посилюючи політичну нестабільність.

Для еліти **Р.** – один із способів, інструментів боротьби за владу і, одночасно, “самоочищення”. Згідно з ідеями В.Парето, **Р.** – спосіб, що забезпечує “циркуляцію еліти”: стабільність суспільства повинна підтримуватися безперервною циркуляцією еліти; до її складу мають входити все нові й нові особи з інших прошарків, забезпечуючи її високий рівень, а некомпетентні – виходити з неї; як форма “циркуляції еліти” **Р.** сприяє очищенню каналів соціальної мобільності; якщо “циркуляція” вчасно не забезпечена мирним шляхом або за допомогою “примусової дії”, суспільство має загинути (стагнація, розпад) або втратити незалежність. Ідея **Р.** виникає, коли суспільство починає усвідомлювати близькість непередбачуваної катастрофи (Ч.Джонсон). За С.Хантінгтоном, **Р.** – етап модернізації: вони є найбільш притаманними суспільствам, що вступили на шлях модернізації, але ще не здійснили її; **Р.** покликана ліквідувати розрив між зростаючим рівнем розвитку масових прошарків суспільства і рівнем модернізації політичних інститутів, що відстає від нього.

На ранніх стадіях історії суспільства (перехід від первіснообщинного устрою до рабовласницького, від рабовласницького до феодального) **Р.** відбувалися в основному стихійно і складалися з сукупності спорадичних, здебільшого локальних масових рухів та окремих повстань. При переході від феодалізму до капіталізму **Р.** набувають рис загальнонаціональних процесів (у тому числі як організовані політичні технології), в яких усе більшу роль відіграють політичні партії і організації.

Літ.: *Закон України про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії.* – Режим

доступу : //http://zakon.rada.gov.ua; Головатий М. Ф. Соціальна політика і соціальна робота / М. Ф. Головатий. – К. : МАУП, 2005. – 556 с.; *Економічна енциклопедія* : у 3 т. / С. В. Мочерний та ін. – К. : Видавн. центр “Академія”, 2002. – Т. 3. – 952 с.; *Лібанова Е.* Ринок праці та соціальний захист : навч. посіб. із соц. політики / Е. Лібанова, О. Палій. – К. : Вид-во Соломії Павличко “Основи”, 2004. – 491 с.; *Цветков В. В.* Демократія і державне управління: теорія, методологія, практика / В. В. Цветков. – К. : Вид-во “Юрид. думка”, 2007. – 336 с.

Радченко О.В.

РЕГУЛЮВАННЯ ЛИТОВСЬКИМИ СТАТУТАМИ ПОЗЕМЕЛЬНИХ ВІДНОСИН В УКРАЇНІ. Джерелами Литовського статуту (у трьох основних редакціях 1529, 1566 і 1588 рр.) були звичаєве литовське, білоруське, українське право, відповідна місцева судова практика, “Руська правда”, польські судебники та кодекси інших держав. Статути відображали значні соціально-економічні зміни, які відбулись в Польщі, Литві та Україні в XVI ст. У цей період у Галичині та Правобережній Україні інтенсивно зростало велике феодальне землеволодіння, а також утвердилося та зміцніло фільварково-панщинне господарство. Земельна власність концентрувалась переважно в руках королів, магнатів, шляхти, церкви. Державні маєтки “королівщини” об’єднувались в староства – великі господарські комплекси, що складалися з фільварків і згрупованих навколо них “ключів” – окремих груп поселень, об’єднаних в адміністративне. Загалом у Речі Посполитій у першій половині XVII ст. на королівські маєтки припадало близько 10% від усіх поселень. Проте високий рівень концентрації земельного фонду в державних маєтках не свідчив про економічну могутність короля. Ця власність часто була формальною, оскільки фактичними власниками землі були магнати та шляхта, яким державні маєтності передавались у довічне володіння без прав його успадкування (така форма землеволодіння називалась емфітеутичною).

Панівною формою землекористування була оренда. Приватні і емфітеутичні власники латифундій, як правило, самі не вели господарство, а здавали в оренду свої земельні угіддя (розподіляючи їх між дрібними орендарями). Термін такої оренди був незначний, як правило, три роки. Загальний нагляд за

орендними власниками здійснював управитель магнатських маєтків. Орендна маєтків використовувалась і як застава кредиторю. Заставна оренда, яка називалась традицією, тривала до повернення боргу, адже доход від маєтків йшов на сплату процентів та повернення основної суми кредиту.

Основною формою землеволодіння було магнатське приватне землеволодіння, яке відрізнялось від приватного землеволодіння в Європі тим, що воно мало латифундистський характер, тобто земельні володіння були надзвичайно великих розмірів. Особливо швидко магнатське землеволодіння зросло після Люблінської унії 1569 р., коли почалася колонізація наддніпрянських і задніпрянських земель. У цьому самому році була проведена ревізія “пустопорожніх” земель у нових воєводствах. Сеймова постанова 1590 р. дала королеві повне й необмежене право роздавати “пустині, що лежали за Білою Церквою”. Фактично ці землі були заселені козаками і селянами. Проте силою зброї польські пани захоплювали землі, а населення перетворювали на підданих. Земельні багатства магнатів зростали за рахунок успадкування, шлюбів, пожалувань короля, купівлі та захоплення земель. Права на придбані або загарбані землі затверджувалися королівськими грамотами.

В аграрному господарстві значного розвитку набуло шляхетське землеволодіння. У Великому князівстві Литовському оформлення шляхти як привілейованого стану та його остаточне відокремлення від “поспільства” (селянства) було завершено у середині XVII ст. У 1522 р. за сеймовою ухвалою “про вивід шляхетства” до шляхетського стану включалися лише нащадки тих землевласників, які належали до бояр з часів перших великих князів (Вітовта, Сигізмунда, Казимира). У 1528 р. було проведено перепис шляхти.

Оформленню шляхетського стану сприяла аграрна реформа (волочна поміра) 1557 р., під час якої перевірялися права на шляхетство. За Люблінською унією шляхта звільнялася від військової служби і державних повинностей. Вона в основному була польського походження або спольщена. Українські роди (Кульчицькі, Яворські, Чайківські, Витвицькі, Попелі, Ярмолинські, Сагайдачні та ін.) були дрібними власниками. Деякі з них володіли одним селом або його частиною.

Зростанню шляхетського землеволодіння, так само як і магнатського, сприяли великокняжі й королівські дарування, придбання і продаж маєтків, насильне захоплення селянських земель. Часто шляхта орендувала землю у магнатів. На початок XVII ст. в Україні налічувалося близько 1 тис. шляхетських і 250 магнатських маєтків. Зростання феодального землеволодіння в Україні супроводжувалося перерозподілом земель на користь магнатів унаслідок скорочення землеволодіння середньої та дрібної шляхти. Було поширене захоплення магнатами шляхетських маєтків або примусовий їх продаж. Безземельна шляхта наймалася на службу до магнатів, отримуючи невеликі володіння за умови виконання різних обов'язків, в основному військової служби. У Руському і Волзькому воєводствах шляхті належало 1/5 поселень.

Зростання феодального землеволодіння в Україні супроводжувалося перерозподілом земель на користь магнатів унаслідок скорочення землеволодіння середньої та дрібної шляхти. Поширене було захоплення магнатами шляхетських маєтків або примусовий їх продаж. Безземельна шляхта наймалася на службу до магнатів, отримуючи невеликі володіння за умови виконання різних обов'язків, в основному військової служби. У Руському і Волзькому воєводствах шляхті належало 1/5 поселень. Неухильно зростала велика феодальна власність у Закарпатті та Північній Буковині. Після входження Сіверщини до складу Речі Посполитої (остаточно за Полянським договором 1634 р.) було проведено ревізію земельних володінь. Землі, права на які не було доведено, роздавали польським магнатам і шляхтичам. Протягом XVI ст. у Великому князівстві Литовському відбулося законодавче закріплення прав магнатів і шляхти на землю. За привілеями 1506 і 1522 рр. великого князя Сигізмунда I землі закріплювалися в довічне володіння ("до живота"). У 30-50-х рр. землі роздавалися у емфітеутичне володіння до трьох "животів", тобто до смерті онука. Литовський статут 1529 р. установлював, що шляхтич мав право лише на рухоме майно, якщо володів маєтком на основі військової служби магнатові. Привілей 1529 р. великого князя Сигізмунда II Августа гарантував недоторканність шляхетських володінь лише на державних землях за умови, що ними ко-

ристувалися тільки магнати і шляхтичі, землеволодіння яких не було пов'язане з феодально-службовою залежністю від великого князя або магнатів. Статут 1566 р. остаточно скасував усі обмеження шляхетської земельної власності. Для відчуження вотчини вже не потрібно було дозволу великого князя, маєтками розпоряджались на власний розсуд. Проте вислужені маєтки і землі відчужувалися лише з дозволу князя, вони роздавалися або до "живота", або з правом передання спадкоємцям чоловічої статі. Люблінська унія 1569 р. підтвердила звільнення шляхетського землеволодіння від усіх обмежень. Шляхта могла володіти землею в усіх частинах держави.

У цей час продовжувало зростати володіння православної, уніатської та католицької церков. Великокнязівський і королівський уряди підтримували церкву, визначаючи її важливу роль у захисті інтересів феодалів. Церкви багатіли за рахунок захоплення селянських земель, відписувань, дарувань місцевих воєвод, магнатів і шляхти, які намагалися схилити її на свій бік. Великокнязівський уряд надавав землі монастирям. У XVI – першій половині XVII ст. найбільшим землевласником був Києво-Печерський монастир. Маєтки київського митрополита були на Київщині, Переяславщині, Чернігівщині. Великими землевласниками були також Видубицький, Межигірський монастирі. Не поступався перед найбільшими магнатами митрополит П.Могила, якому лише на Київщині належало 2305 сіл і міщанських дворів. Становище православної церкви різко погіршилося після Брестської унії 1596 р. Під тиском польсько-литовських феодалів, які вбачали у православної церкві опір своїм намірам покатоличення і ополячення українського народу, вона була змушена поступитися частиною своїх володінь на користь уніатської та католицької церков.

Зростання магнатсько-шляхетської земельної власності привело до еволюції права землеволодіння селян. На початку XVI ст. у західних українських землях селяни користувалися наділами як спадковими володіннями на основі локаційних грамот. У Великому князівстві Литовському волосні селяни вільно розпоряджались землею, могли її продавати, закладати, дарувати. Селяни приватних володінь не мали права переходу і поступово підпадали в особисту залежність.

Протягом XVI ст. з розвитком внутрішнього і зовнішнього ринків, підвищенням у Західній Європі попиту на продукцію сільського господарства, насамперед на збіжжя, відбулося обезземелювання селян та їх остаточне закріпачення. Литовський статут 1529 р. заборонив селянам без дозволу панів купувати або брати у заставу землю. Обмежували права селян на землю фільварки. На відміну від Польщі, де вони були значно поширені, в Україні цей процес відбувався повільно. Для існування фільваркових господарств (своєрідні феодално-фермерські, невеликі за розміром господарства) суттєво необхідними були доступ до ринків та значна робоча сила. Ці умови існували в Галичині, на Волині та Поділлі, де і виникли перші фільварки. З розвитком фільваркового господарства безпосередньо була пов'язана волочна реформа польського короля і князя литовського Сигізмунда II Августа, проведена в 1557 р. Метою її було збільшення доходності великокнязівських маєтків шляхом розширення господарської ріллі й посилення селянських повинностей. Згідно з "Уставами на волоки" руйнувалося общинне землеволодіння. Всі землі (дворові та селянські) перемірювали і поділяли на волоки. Кожне селянське тяглове господарство за точно встановлену ренту отримало волоку землі і втратило право розпоряджатися нею. Кількість тяглових селян залежала від розмірів фільварку, оскільки площа землі його відносилася до площі, переданої в користування селян, як 1 : 7. Волочна реформа збільшила кількість тяглових селян, у категорію яких були переведені селяни-денники, службові, челядь. Господарства, що не могли обробляти волоку і відбувати примуси, наділялися меншими наділами – півланом, "загородами" (приблизно 1/2 волоки). Наділ селян вважався спадковим, його можна було ділити, але не збільшувати. Купівля-продаж землі заборонялася. У великокнязівських маєтках дозволялося переселення селян, але без будь-яких прав на землю. Основою господарства став фільварок, під який відводилися кращі землі, зведені в одну велику площу. Селянам діставалися окраїнні та гірші землі. І хоча площа фільваркових земель була меншою, ніж селянських, забезпеченість селян землею погіршилася. Волочна поміра зруйнувала також общинні порядки.

Отже, законодавчі положення Литовських статутів визнали право магнатів і шляхти на приватне володіння земельними угіддями, зруйнували селянське общинне землеволодіння і принципи общинного землекористування, відкрили шлях для розвитку фільваркового господарювання, визначили принципи існування емфітеутичного землеволодіння та сприяли розвитку та поширенню кріпацтва.

Літ.: *Кавецкий С.* О люстрации и регулировании казенными именными / С. Кавецкий // Журн. М-ва гос. имуществ. – 1860; *Бершадский С. А.* Литовский статут и Польская конституция. (Историко-юридическое исследование) / С. А. Бершадский. – СПб. : [б. и.], 1893; *Милорадович Г. А.* К истории Литовского Статута, как действующего законодательства в Малороссии / Г. А. Милорадович // Киев. старина, январь 1896. – К. : [б. и.], 1896. – Т. 52; *Лашенко Р. М.* Литовський статут як пам'ятник українського права / Р. М. Лашенко // Наук. зб. Укр. вільн. ун-ту в Празі. – Прага : [б. в.], 1923. – Т. 1; *Ідея прававласності на землю на Україні* // Наук. ювілейн. зб. Укр. вільн. ун-ту в Празі, присв. Т. Г. Масарикові. – Прага : [б. в.], 1925. – Ч. 1; *Сташевский Е. Д.* История докапиталистической ренты на Правобережной Украине / Е. Д. Сташевский. – К. : [б. и.], 1968.

Борисевич С. О.

РЕФОРМИ В УПРАВЛІНСЬКИХ СТРУКТУРАХ ЗА ЧАСІВ ПЕРЕБУДОВИ. На початку 1980-х рр. командно-адміністративна система державного управління СРСР опинилася у важкій кризі. В останні роки життя Л.Брежнєв уже був фізично неспроможний управляти країною, чим скористалося його найближче оточення і вся партійно-радянська номенклатура. Відбувалося небачене раніше розбещення керівних кадрів, масового характеру набуло казнокрадство. "Під дахом" деяких владних структур або окремих чиновників зародилася й зростала "тіньова економіка". Країна несла страшні втрати від неефективної економіки, гонки озброєнь. Під казки про грандіозні успіхи у комуністичному будівництві, "розвинутий соціалізм", "непорушну дружбу народів", "монолітну єдність радянських людей навколо партії" розбазарювалися гігантські природні багатства країни, уповільнився технічний прогрес, величезні ресурси витрачалися на підтримку "соціалістичних країн" і "революційних" авантюристів у Африці, Азії, Латинській Америці.

Необхідність змін у системі управління відчувало все суспільство. Насамперед це були політично активні верстви радянського суспільства, передусім інтелігенція, молодь. Вони з дедалі більшим співчуттям ставилися до дисидентського руху, представники якого ще від середини 1970-х рр. висували вимоги демократичних реформ у державі. Тривогу за майбутнє країни відчували самі правлячі кола, керівництво країни.

Річ лише у тім, що шляхи оновлення суспільства, навіть у середовищі самої вищої номенклатури, бачили по-різному. Перші спроби виведення країни з економічної й політичної кризи здійснив Ю.Андропов, який після смерті в листопаді 1982 р. Л.Брежнєва був обраний генеральним секретарем ЦК КПРС. Однак новий лідер держави, як і переважна більшість партійно-радянської номенклатури, бачив вихід з ситуації, що склалася, не в демократичних реформах, а в наведенні дисципліни на виробництві, подоланні корупції у вищих ешелонах влади. Всією країною, особливо в середньоазійських республіках, прокотилася хвиля арештів високопоставлених осіб, партійних, радянських, господарських керівників. Довести до кінця очищення партноменклатури від тих, хто підривав довіру людей до держави, завадила передчасна смерть Ю.Андропова.

Трансформація радянського суспільства розпочалася як типова революція “згори”. Після короткочасного перебування на посаді генерального секретаря ЦК КПРС К.Черненка, людини смертельно хворої й мало придатної до керівництва державою, у березні 1985 р. новим генеральним секретарем ЦК КПРС став відносно молодий (54 роки) М.Горбачов. Спочатку він проголосив курс на прискорення соціально-економічного розвитку країни через запровадження елементів госпрозрахунку, допущення кооперації й елементів приватної ініціативи. Однак не довівши справу до кінця, він заходився “перебудувати” відразу всі сфери життя радянського суспільства. Тому вже за рік після проголошення “прискорення” цей термін зник з офіційної лексики, а замість нього з’являється новий термін – “перебудова”. Проте ні сам М.Горбачов, ні його оточення, очевидно, не мали повного уявлення про кінцеві цілі “перебудови”, а тим більше – про шляхи і методи перетворень. Через це вони невдовзі

ініціювали в суспільстві третю гучну й великомасштабну кампанію під назвою “гласність”.

Нищення системи партійного керівництва суспільством, заснованої на монополії КПРС на владу, почала XIX Всесоюзна партійна конференція, що відбулася влітку 1988 р. Насамперед був відкритий шлях до утворення так званих неформальних організацій, рухів, а згодом і партій, що стали в опозицію до КПРС. В Україні це був насамперед Народний Рух України за перебудову, перший установчий з’їзд якого відбувся у вересні 1989 р. На цей час він був уже доволі значною політичною силою, організаційно оформився у всіх областях республіки. На листопад 1989 р. в Україні функціонувало близько 500 його осередків, загальна кількість його членів становила приблизно 77 тис. За оцінками експертів ідеологічного відділу ЦК КПУ, наприкінці 1989 р. соціальна база НРУ включала близько 12 млн осіб.

У самій правлячій партії виникла Демократична платформа, члени якої невдовзі стали залишати лави КПРС. Взагалі від кінця 1989 р. починається масовий вихід з КПРС. Як зазначалося на одному із засідань Політбюро, на 1 січня 1990 р. в КПРС налічувалося 19,2 млн осіб, на 1 січня 1991 р. – 16,5. Прийом у партію скоротився з 313 тис. до 108 тис. Вибуло з лав КПРС 1 млн 800 осіб, серед них і майбутній Президент України, Генеральний директор Південного машинобудівного заводу Л.Кучма.

У 4 рази збільшилася кількість виключених. За 9 місяців було позбавлено партійних квитків 380 тис. осіб, але за скоєні злочини – тільки 5 тис. У партії було багато й таких, хто припинив сплачувати внески, але й не виходив з неї.

В умовах, що склалися, відбувся розкол раніше єдиного управлінського класу (номенклатури). Одна його частина зберігала вірність старим ідеалам, друга перейшла до табору тих, хто хотів покінчити з монополією КПРС на владу, жадав зламу соціалістичних засад суспільства і повернення до капіталістичних (ринкових) відносин, виходу України зі складу СРСР.

У документи XIX конференції М.Горбачов і його оточення також включили вимогу “рішуче відмовитися від командно-адміністративних методів, проведення партійної політики по-новому, методами організа-

торської й ідейно-політичної роботи в массах; припинити підміну державних і господарських органів; оновити кадрову політику партії, виключити формально-бюрократичний підхід до підбору і розстановки кадрів, розвивати й поглиблювати демократизм цього процесу; змінити структуру партійного апарату”. Для реалізації зазначеної установки конференції наприкінці 1989 р. був реорганізований апарат ЦК КПРС і місцевих партійних органів. Були ліквідовані галузеві відділи, значно скорочена чисельність працівників, включаючи ЦК КПРС. Це був відчутний “удар по штабах”.

З метою спрощення, здешевлення державного апарату й підвищення його мобільності й ефективності була здійснена масштабна акція з його скорочення. В Україні на початок 1989 р. кількість союзно-республіканських і республіканських міністерств зменшилася з 55 до 46. Чисельність центрального апарату знизилася до 10 тис. осіб.

Аналогічні заходи вживалися на обласному та районному рівнях. Водночас під прикриттям демократизації управління було й чимало бюрократичних перекручень. Реорганізація органів управління здійснювалася за єдиним шаблоном, скроєним у Москві, без урахування регіональної специфіки. Центр зовсім не зважав на інтереси республік. Так, в Україні було ліквідовано республіканські органи, які відали чорною металургією, вугільною промисловістю, геологією, тобто галузями, що становили основу економіки республіки. Отже, демократизація управління здійснювалась фактично старими командними методами, що різко знижувало ефективність реформи, дедалі більше посилювало напруження у відносинах між союзним центром і республіками.

Тривалий час Україна перебувала під повним контролем консерваторів, очолюваних В.Щербицьким. Повторюючи день у день ритуальні гасла перебудови, В.Щербицький чинив опір радикальним змінам. Україна залишалася “заповідником застою”. Тільки у вересні 1989 р. М.Горбачов санкціонував зміну влади в Києві. Республіканську партійну організацію очолив В.Івашко, який до цього обіймав посаду першого секретаря Дніпропетровського обкому КПУ.

Ситуацію в Україні докорінно змінили березневі вибори 1990 р. до Верховної Ради України та міських рад. На політичну арену

вийшли нові громадські формування, привнівши у виборчий процес принципи альтернативності: на 450 мандатів до Верховної Ради УРСР претендувало 3840 кандидатів. Кандидати, що висувалися від опозиційних до КПРС сил, не мали досвіду участі у виборах, не знали їх технології, не могли, на відміну від висуванців від КПРС, скористатися так званим адміністративним ресурсом. Тому так само, як і на виборах народних депутатів СРСР, українська компартійна номенклатура здобула перемогу. Члени КПРС становили фактично 85% від персонального складу новообраної Верховної Ради УРСР. Однак, як висловився один новообраний депутат від Компартії, у цій перемозі був і гіркий присмак поразки: на виборах до Верховної Ради України, і особливо до місцевих рад, не отримали жаданого депутатського мандата чимало представників можновладної компартійної номенклатури. Натомість опоненти КПУ становили значний відсоток переможців виборчих перегонів у Львівській, Івано-Франківській, Харківській, Тернопільській областях.

Тож унаслідок певного успіху на виборчих перегонах 1990 р. опоненти Компартії України й противники комуністичного режиму отримали не тільки додаткову політичну трибуну, а й певні важелі впливу на управління в республіці. Щоб звести до мінімуму цей вплив на регіональному рівні, компартійна номенклатура зробила ставку на обрання своїх людей до керівних органів рад. У результаті головами низки обласних, міських, районних рад були обрані перші секретарі обкомів, міськкомів, райкомів партії. Передбачаючи неминучий крах КПРС, найдалекоглядніші її функціонери давали можливість посісти крісла в керівних партійних установах своїм менш досвідченим колегам, а самі успішно пересаджувалися на “запасні аеродроми” у вигляді керівних посад на державній службі, а також у фінансових і комерційних структурах, на перспективних промислових підприємствах.

15 травня 1990 р. уперше в історії України Верховна Рада республіки почала працювати в парламентському режимі. Сесія тривала не 1-2 дні, а 60 робочих днів. Першою серйозною офіційною пробою сил, що займали протилежні політичні позиції у парламенті, були вибори керівництва Верховної Ради. Після того, як націонал-демократам не

вдалося подолати спротив компартійної більшості й затвердити на посаді першого заступника голови Верховної Ради свого представника – І.Юхновського, якого висунули 10 різних парламентських груп, демократичний блок 6 червня 1990 р. оприлюднив заяву про відмову демократів брати участь у подальших виборах керівництва Верховної Ради і про створення парламентської опозиції – Народної ради на чолі з академіком І.Юхновським. До складу Народної ради ввійшло 125 народних депутатів, які репрезентували регіональні групи з 21 області та міста Києва, а також парламентські групи “Відродження”, “Вільні демократи”, “За права людини”, “Незалежність” та групу “Демократична платформа в КПУ”. Після цього консолідувалася й комуністична більшість, яка оформилася в депутатську групу “За Радянську Україну”. Хоча в складі зазначеної групи були окремі рядові комуністи – науковці, вчителі, робітники, її основою становила партійно-радянська номенклатура – керівники народного господарства, партійні й радянські функціонери, голови колгоспів, військові командири. Однак, як показали подальші події, більшість із них уже не мала комуністичних переконань і воліла лише одного – будь-якою ціною зберегти своє панівне становище в суспільстві. Перелом стався у липні 1990 р. у зв’язку з рішенням ХХVIII з’їзду КПРС про введення посади заступника генерального секретаря ЦК КПРС. Генеральний секретар КПРС М.Горбачов, що перед тим став Президентом СРСР, вирішив на з’їзді висунути на нововведену посаду В.Івашка. Попри те, що В.Івашко обіймав дві ключові керівні посади у себе в республіці – голови Верховної Ради України і першого секретаря ЦК КПУ. Несподівано для прокомуністичної більшості в українському парламенті, яка незадовго перед цим переконувала інших депутатів у його патріотизмі, він вирішив виїхати до Москви й подав у відставку з посади голови Верховної Ради, мотивуючи це тим, що у нього немає надійної опори серед депутатів українського парламенту. Ця сенсаційна відставка наочно виявила безпринципність компартійної номенклатури, дала сильні аргументи для її критики з боку націонал-демократії і, зрештою, деморалізувала комуністичну більшість у Верховній Раді України. Останнє, що після цього конфузу

спромоглася зробити комуністична більшість в українському парламенті, так це 239 голосами обрати замість В.Івашка новим головою Верховної Ради України другого секретаря ЦК КПУ Л.Кравчука.

Однак розклад сил у парламенті вже почав дуже швидко змінюватися на користь парламентської меншості – представників національно-демократичних сил. Саме зазначеній меншості належить головна заслуга в прийнятті 16 липня 1990 р. доленосного документа – Декларації про державний суверенітет Української РСР, чим був зроблений перший вирішальний крок на шляху до державної незалежності України, а отже, й до формування принципово нової системи управління в нашій державі.

Літ.: Малиновський В. Я. Державне управління : навч. посіб. / В. Я. Малиновський. – Луцьк : Ред.-вид. від. “Вежа” Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2000; *Надолішній П. І.* Теорія та історія державного управління (Опорний конспект лекцій до навчальної дисципліни) : навч. посіб. / П. І. Надолішній. – Одеса : ОРІДУ НАДУ, 2006; *Нариси історії державної служби в Україні* / [О. Г. Аркуша, С. І. Бородін, С. В. Віднянський та ін. ; редкол. : С. В. Кульчицький (кер. авт. кол.) та ін.]; Голов. упр. держ. служби України, Ін-т історії НАН України. – К. : Ніка-Центр, 2009.

Макаренко Е.М.

РЕФОРМИ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ 1860-1880-Х РР. – реформи, що відбувалися в період входження українських земель до складу Російської та Австро-Угорської імперій. **Р.м.с.** проходили на загальноімперських засадах в контексті проведення Олександром II земської реформи 1864 р. та прийняття в Австро-Угорській імперії 5 березня 1862 р. Державного закону про місцеве самоврядування, а на його основі 12 серпня 1866 р. – Закону “Про устрій громади і громадську виборчу ординацію”. У результаті **Р.м.с.** відповідно до “Положення про земські губернські та повітові установи” від 1 січня 1864 р. було визначено правовий статус земств як системи, що не входить до структури державних органів, а служба в земствах розглядалася як виконання громадських обов’язків. До системи земських установ, що функціонували на двох рівнях: повітовому та губернському, входили: – повітові земські виборчі з’їзди, які кожних три роки обирали повітових земських гласних;

– повітові земські збори, які збиралися один раз на рік (восени), з тим щоб обговорити основні напрями господарської діяльності, затвердити кошторис витрат, розподіл повинностей тощо;

– губернські земські збори (формувалися з гласних, кандидатури яких обговорювалися на повітових земських зборах);

– повітові та губернські земські управи – виконавчо-розпорядчі органи земств.

Формування земських установ здійснювалося відповідно до принципів виборності, куріальності, майнового цензу, формальної рівності виборців, змінюваності гласних. Так, земські збори обиралися за куріальною системою на трьох виборчих з'їздах (у виборах брали участь три курії: повітові поміщики і промисловці, міські купці і власники нерухомості в містах, селяни).

Головами повітового та губернського земських зборів були предводителі дворянства. До сфери компетенції земства та його управи належали всі питання місцевого значення: земські повинності та прибутки; медичне обслуговування населення, утримання місцевої поліції, контроль за шляхами сполучення тощо.

Самостійність земств була досить умовною, оскільки держава зберігала вагомий вплив на них. Зокрема, голова та члени повітових земських зборів затверджувалися губернатором, а голова та члени губернських земських зборів – міністром внутрішніх справ. Губернатори та міністр внутрішніх справ також затверджували постанови земств з найважливіших питань та проекти кошторисів.

Р.м.с. було розпочато в 1870 р. Вона передбачала заміну станово-бюрократичних органів управління містом всестановими органами. Згідно з “Городовим Положенням” 1870 р. Систему органів міського громадського управління становили:

– міські виборчі збори (проводилися один раз на три роки для обрання гласних);

– міська дума (розпорядчий орган);

– міська управа (виконавчий орган);

– міський голова.

Міська дума складалася з міського голови, гласних та голови повітової земської управи і представника духовного відомства. На відміну від земств вибори міської думи відбувалися без урахування станів на основі майнового цензу. Всі виборці – платники міських податків поділялися на три розря-

ди, які на паритетних засадах визначали персональний склад міської думи. Стаття 55 “Городового Положення” 1870 р. визначала повноваження міської думи: порядок утримання у справності та чистоті міської території, пам’ятників, улаштування пристаней, переправ та перевозів, покрівель тощо. З питань, віднесених до її компетенції, міська дума приймала постанови. Всі члени управи обиралися думою, а її компетенція мала похідний від компетенції міської думи характер. Міський голова одночасно виконував функції голови думи і голови управи. До його компетенції входили питання: організації роботи міської думи, її скликання, запрошення на засідання думи зацікавлених осіб, контролю за законністю рішень, що приймаються управою, тощо.

Революція 1848 р. привела до демократизації системи організації влади в Австрійській імперії, що стосувалося і **Р.м.с.** Так, 5 березня 1862 р. було прийнято Державний закон про місцеве самоврядування, а на його основі 12 серпня 1866 р. – Закон “Про устрій громади і громадську виборчу ординацію”, згідно з яким визнавалося право сіл, містечок і міст на місцеве самоврядування, та закони від 13 березня 1889 р. “Про громадський закон для 30 більших міст” і від 3 липня 1896 р. “Про громадський закон для менших міст, містечок і більших громад”.

Зокрема, Закон від 13 березня 1889 р. передбачав, що міста, які мають понад 3 тис. мешканців, утворюють самостійні міські громади і формують органи міського самоврядування: – міську раду (строк повноважень – 5 років); – міську управу.

На чолі міської управи стояв бурмістр, а у містах, виділених з повітів, – президент. При цьому всі бурмістри та віце-бурмістри призначалися за згодою старост і воєвод, а президенти і віце-президенти затверджувалися Міністерством внутрішніх справ. Право обирати депутатів міської ради мали піддані Цісаря, яким до дня виборів виповнилося 24 роки (пасивне виборче право набувалося з 30 років) і які проживали на території відповідної самоврядної територіальної одиниці не менше ніж один рік.

Правову основу **Р.м.с.** на західноукраїнських землях становили також прийняті Галицьким сеймом закони про сільське (1866 р.) та міське самоврядування (1889 р.). Встановлена цими законами система місцевого са-

моврядування проіснувала з незначними змінами на західноукраїнських землях до 1939 р. (в Буковині до 1940 р.). Після возз'єднання України, коли, як раніше це сталося на території Східної України, місцеве самоврядування було повністю скасоване. Отже, **Р.м.с.**, незважаючи на імперський характер тогочасної політичної системи, можна назвати досить прогресивними для свого часу: акумулювавши передові муніципальні стандарти того часу, вони сприяли становленню справжнього місцевого самоврядування на українських теренах. Адже в період входження українських земель до складу Російської та Австро-Угорської імперій не лише бурхливо розвивалися соціально-економічні відносини, саме на цьому етапі розвитку політичної організації держави і публічної влади почали формуватися українські політичні партії та громадські організації, які згодом відіграли вирішальну роль у встановленні і функціонуванні Української національної держави. Ідеологічні постулати, напрацьовані ними, значною мірою були сприйняті під час формування політичних платформ сучасних політичних партій відповідного напрямку. Значне місце у цих програмах як на першій хвилі становлення багатопартійності, так і в сучасній Україні відводилося місцевому самоврядуванню.

Літ.: *Актуальні проблеми становлення та розвитку місцевого самоврядування в Україні.* – К. : Атіка, 2007; *Історія державної служби в Україні* : у 5 т. / відп. ред. Т. В. Мотренко, В. А. Смолій ; редкол. : С. В. Кульчицький (кер. авт. кол.) та ін. ; Голов. упр. держ. служби України; Ін-т історії НАН України. – К. : Ніка-Центр, 2009. – Т. 1.

Годзюр М.В.

РЕПНІН-ВОЛКОНСЬКИЙ МИКОЛА ГРИГОРОВИЧ (1778-1845) – відомий державний діяч, князь.

Народився в родині генерал-ад'ютанта, князя Г.С.Волконського і доньки генерал-фельдмаршала, князя М.В.Репніна, кавалерської статс-дамі Олександри Миколаївни. Здобув військову освіту у Санкт-Петербурзькому першому кадетському корпусі. Вільно володів французькою і німецькою мовами.

Учасник воєнних кампаній кінця XVIII ст. та російсько-французьких війн початку XIX ст.

Учасник битви під Аустерліцем, під час якої був поранений і потрапив у полон до французів, відпущений Наполеоном з дорученням до Олександра І. У 1807-1813 рр. перебував на дипломатичній службі, спочатку як надзвичайний посланник Росії при дворі братів Наполеона Ієроніма і Йосифа, потім – в Іспанії. Під час російсько-французької війни 1812 р. командував кавалерійською дивізією в корпусі П.Х.Вітгенштейна. Брав участь у закордонних походах російської армії в Європі, отримав звання генерал-ад'ютанта та низку нагород. У 1813-1814 рр. за дорученням Олександра І виконував обов'язки віце-короля Саксонського королівства, здійснив реформи державного управління, торгівлі, кредитів і податкову, набув досвіду управління окремим регіоном і виявив себе талановитим адміністратором.

У 1816-1834 рр. – військовий губернатор, генерал-губернатор Малоросії. З перших кроків перебування на посаді дбав про наведення порядку, повів боротьбу зі зловживаннями місцевих чиновників. Особливу увагу приділяв підбору і розстановці освічених і чесних кадрів, збираючи таємну інформацію про губернське і повітове дворянство. У стислий термін зосередив всю адміністративну владу в регіоні. Сформував команду сподвижників, до яких належав правитель канцелярії генерал-губернатора М.М.Новиков, чиновник з особливих доручень О.Й.Імберг, ад'ютант А.Є.Панін.

Особисто цікавився станом справ на місцях, вивчаючи запаси хлібних магазинів, шляхи, мости, греблі, поштові станції, тюрми, суди, даючи оперативні розпорядження щодо поліпшення їх функціонування. Ревізував роботу губернських правлінь, запропонував розподілити їх на відділення, щоб зменшити бюрократичну тяганину. Контролював використання бюджетних коштів міських дум. Прагнув упорядкувати виготовлення спиртних напоїв і торгівлю ними, ярмаркову торгівлю. У 1829 р. запропонував Миколі І провести реорганізацію податкової і фінансової системи. Вважав за доцільне перейти до поземельного податку. У 1830 р. підтримав Малоросійську компанію для вироблення цукру з буряку, що створювалася дворянами Полтавської губернії. Спочатку здійснював свою діяльність суворо й жорстко, з часом – більш помірковано й лояльно.

Дотримувався просвітницьких засад в управлінні, визнавав регіональну своєрідність

Малоросії для подолання місцевого патріотизму, обстоював суспільно-політичні та соціально-економічні інтереси лівобережного дворянства, зокрема поділяв його прагнення зрівняти малоросійські чини з російськими дворянськими рангами. Підтримував петиції малоросійських дворян щодо їхніх прав у 1819 і 1827 рр. Водночас прагнув посилити відповідальність представників дворянського стану перед законом.

У результаті діяльності генерал-губернатора частина колишньої козацької старшини змогла отримати права спадкового дворянства і державні посади. **Р.-В.** відстоював право козацтва на володіння землею, прагнув відновити традицію використання козаків як військової сили, зменшити їх оподаткування і розширити права у сфері торгівлі й ремесла. У 1831 р. підготував висновок для Кабінету міністрів про можливість поновлення колишніх прав малоросійських козаків. За умов польського повстання 1830-1831 рр. з метою захисту Російської держави висунув проєкт створення козацького ополчення у складі восьми малоросійських полків, до якого залучили понад 7 тис. осіб. Автор Всеїдданішої доповідної записки до Миколи I про необхідність повернути малоросійських козаків до їхнього колишнього військового стану (1831). Завдяки його зусиллям була створена Головна господарська контора для малоросійських козаків (1834), яка опікувалася справами козацького землеволодіння, оподаткування, призову до війська та еміграції.

У січні 1818 р. на дворянських зборах у Полтаві та Чернігові виступив із відомими промовами, під час яких запропонував українському дворянству піклуватися про поліпшення становища своїх кріпосних селян. Прихильно ставився до обмеження панщини селянства. У 1818 р. клопотався про звільнення великого актора М.С.Щепкіна від кріпацької неволі. У 1831 р. запропонував Миколі I скасувати недоплати з поміщицьких селян Полтавської і Чернігівської губерній. **Р.-В.** опікувався розвитком культури й освіти, які розглядав як важливий чинник інкорпорації Малоросії до складу Російської імперії. У 1817 р. завдяки його клопотанням у Полтаві започатковано майстерний хор, а в 1818 р. почав діяти театр, для якого І.П.Котляревський написав талановиті п'єси "Наталка-Полтавка" і "Москаль-чарівник". Висунув ідею заснування в Полтаві Інституту

шляхетних панянок (1818) та кадетського корпусу – середнього навчального закладу для дітей дворян. Розумів важливість вивчення історичного минулого регіону, сприяв написанню начальником канцелярії генерал-губернатора Д.М.Бантиш-Каменським "Истории Малой России". У 1826 р. пожертвував 5 тис. крб на заснування міської лікарні в Ромнах.

У резиденції **Р.-В.** в Яготині діяв літературно-мистецький гурток культурно-просвітницької спрямованості, який відвідували відомі громадські та культурні діячі П.П.Гулак-Артемівський, В. та І.Капністи, Г.Ф.Квітка-Основ'яненко, І.П.Котляревський, М.П.Миклашевський, В.Г.Полетика, Д.П.Трошинський, А.І.Чепа.

Своєю діяльністю сприяв інтеграції Малоросії до складу Російської імперії, хоча дотримувався ліберально-просвітницьких поглядів. Співчутливо ставився до автономістських устремлінь українського дворянства Лівобережжя, був обізнаний щодо діяльності місцевих осередків масонів та дворянських революціонерів. До близького кола **Р.-В.** належав М.М.Новиков – засновник масонської ложі "Любов до істини" (1818-1819). До складу ложі входили І.П.Котляревський, С.М.Кочубей, В.Л.Лукашевич, В.В.Тарновський та інші діячі з оточення генерал-губернатора. На теренах Малоросійського генерал-губернаторства діяла Полтавська побічна управа таємного товариства дворянських революціонерів "Союз благоденства" (1818-1821), яку теж очолював М.М.Новиков. Місцеві осередки товариства функціонували, зокрема, в Яготині (маєток Репніних), Хомутцях (маєток Муравйових-Апостолів), Обухівці (маєток Капністів). У 1818-1822 р. ад'ютантом **Р.-В.** був М.І.Муравйов-Апостол, у майбутньому відомий діяч руху декабристів. Під час переслідувань членів масонської ложі та декабристських організацій **Р.-В.** був змушений вдаватися до обшуків і арештів, проводити формальне розслідування.

У 1834 р. звільнений з посади Малоросійського генерал-губернатора. У 1835-1836 рр. член Державної ради. У 1836-1842 рр. проживав за кордоном в Італії і Швейцарії. У 1842 р. за наказом Миколи I повернувся в імперію. Зазнав обвинувачень у справі зі зловживання у використанні державних коштів на будівництво Дівочого інституту.

У 1842-1845 рр. проживав у Ягогині на Полтавщині, де і помер. Похований в Свято-Троїцькому Густинському монастирі, біля Прилук. Після смерті **Р.-В.** усі обвинувачення слідства було знято.

Літ.: *Дремлюга С. П.* М. Г. Репнін-Волконський та його вплив на культурно-громадське життя України першої половини XIX ст. / С. П. Дремлюга // Під знаком Кліо. На пошану Олени Апанович: зб. ст. – Дніпропетровськ : МП “Промінь”, 1995; *Когут Зенон.* Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини 1760-1830 / Зенон Когут. – К. : Основи, 1996; *Конопка Н. О.* Життєвий шлях малоросійського генерал-губернатора М. Г. Репніна (1778-1845) / Н. О. Конопка // Наукові записки: Історичні науки. – Острог ; Торонто ; Н.-Й. : РВВ НауОА, 2006. – Вип. 7; *Конопка Н. О.* Малоросійський військовий губернатор Микола Григорович Репнін : автореф. дис. ... канд. іст. наук / Н. О. Конопка. – Дніпропетровськ : ДНУ, 2008; *Шандра В. С.* Генерал-губернаторства в Україні / В. С. Шандра. – К. : [б. в.], 2005; *Шандра В. С.* Малоросійське генерал-губернаторство, 1802-1856: функції, структура, архів / В. С. Шандра. – К. : Держ. Ком. Архівів України, 2001.

Світленко С. І.

РИШЕЛЬЄ Арман Еманюель Софія-септімані де Вігнерод дю Плессі, Герцог де Ришельє (1766-1822) – видатний французький та російський державний діяч. **Р.** народився в родині одного із синів великого французького державного діяча маршала Ришельє, здобув гарну освіту, вільно володів п’ятьма мовами. У 1781 р. був представлений при дворі, а вже через два роки отримав звання першого камергера Людовика XVI. Однак при королівському дворі **Р.** так і не знайшов свого місця, багато мандрував, вивчав мови. Поряд із цим його військова кар’єра була досить успішною і вже в 25 років **Р.** отримав звання генерала французької армії.

Важке становище Франції, постійні війни та революції 1789-1815 рр. змусили багатьох представників французької еліти емігрувати до інших країн і **Р.** не був виключенням – він обрав для себе Росію. Восени 1790 р. він прибув до війська Потьомкіна і вже через три дні вирушив до місця бойових дій – фортеці Ізмаїл. За участь у цих баталіях став кавалером ордена Святого Георгія IV ст. (1791), однак зрозумів, що військова служба не для нього.

Р. повернувся до Франції, у Париж, але там вже все було по-іншому: помер його батько,

родина розорилася, а в усій країні царив хаос та розруха. У серпні 1791 р. **Р.** одержав закордонний паспорт і легально покинув Францію. **Р.** прибув до Петербурга, де отримав чин полковника.

Р. ініціює “Кримський проект”, який мав на меті заселити нещодавно завойований Крим – було запропоновано перевести до нього армію принца Конде, яка на той час перебувала в Німеччині без оплати. Однак “Кримський проект” закінчився провалом, оскільки армія принца Конде не побачила сенсу в ньому – вона боролася за Францію, якою мала керувати династія Бурбонів, а колонізація чужої землі для чужого народу не їхня головна мета.

Після провалу “Кримського проекту” **Р.** в чині полковника російської армії їде командувати полком у Волинську губернію. У 1797 р. імператор Павло I призначає вже генерал-майора **Р.** командиром лейб-Кірасирського Його Величності полку (перебував на цій посаді до грудня 1800 р.). У 1799 р. стає генерал-лейтенантом російської армії. Але через розбіжності у поглядах з Павлом I його відправили у відставку, після якої він вимушений був виїхати з Росії. Після воцаріння Олександра I **Р.** на його прохання повертається до Російської імперії в 1802 р.

У 1803 р. **Р.** призначається градоначальником Одеси, а в 1805-1814 рр. був генерал-губернатором Новоросійського краю, до складу якого входили Катеринославська, Таврійська, Херсонська губернії та з 1812 р. Бессарабська область. Саме завдяки його продуманій та економічно обгрунтованій політиці Одеса стала одним із найдинамічніших міст України XIX ст. Під час свого управління **Р.** зумів перетворити Одесу на дійсно європейське місто. Він мав можливість самостійно (без втручання бюрократичного апарату імперії) управляти краєм, що, як показує історія, відкрило для Одеси, як центру Новоросії, значні політичні та економічні перспективи. За його ініціативою в Одесі було прокладено багато вулиць, розведені сади, побудовані собор, каплиця, католицька церква, синагога, лікарні, театр, казарми, ринок та ін. **Р.** багато зробив для економічного та культурного розвитку півдня України, був засновником одеського Рішельєвського ліцею (який посідав значне місце в системі підготовки чиновників державної служби), комерційної гімназії, шес-

ти нижчих навчальних закладів та ін. Він також зробив вагомий внесок у розвиток Криму – заснував Нікітський ботанічний сад. Завдяки таланту економіста і політика, **Р.** перетворив нікому не відому Одесу на третє місто імперії, після Петербурга і Москви, хоча вона не користувалася пільгами, якими володіли тогочасні столиці імперії. Доходи Одеси завжди перевищували раніше заплановані цифри, з одного боку, а з другого – завжди перевищували витратну частину, яка на душу населення була вище, ніж в обох столицях. Ще всередині XIX ст. міністерство внутрішніх справ тодішньої Російської імперії, ґрунтуючись на величезному статистичному матеріалі за період з 1802 по 1852 рр., виявило, що єдиним містом країни, яке існувало за власні кошти, була Одеса. У цьому досягненні найбільшу роль відіграв **Р.**, оскільки саме завдяки його ерудованості, поєднанню здібностей політика, адміністратора та економіста, незаплямованій репутації в Новоросійському краї було створено дієвий соціальний і економічний механізм державного управління без втручання величезного бюрократичного апарату імперії.

Можна стверджувати, що саме **Р.** відкрив для світу Ялту, Гурзуф, Лівадію. За час його управління ціни на земельні ресурси в Новоросії зросли з 80 коп. за десятину (коли А.Е.Ришельє починав свою державно-управлінську діяльність в Одесі та Новоросії) до 12 руб. У 1814 р. Людовик XVIII запропонував **Р.** сформувати новий уряд, але перш ніж залишити російську державну службу герцог представив на розгляд царя низку заходів щодо розвитку півдня Росії.

Повернувшись у Францію, **Р.** бере активну участь у державно-політичному житті країни. Не без втручання Олександра I стає першим міністром (1815-1818, 1820-1821) і міністром закордонних справ Франції. Під час його першої каденції на посаді голови уряду відбулося підписання Паризького миру і проведено Аахенський конгрес, які мали велике значення для подальшого розвитку країни як у соціально-економічному, так і у військовому плані, реалізовані виборча і військова реформи та ін. Аахенський конгрес, активним учасником якого був **Р.**, був скликаний з метою вирішення питання виведення окупаційних військ з Франції і конструювання системи міжнародних відно-

син між чотирма великими державами – Великобританією, Австрійською імперією, Пруссією і Росією. Підсумком Конгресу стало ухвалення рішення про прийняття Франції в Священний Союз як повноправного члена. Однак у 1818 р. **Р.** вимушений уперше піти у відставку з посади голови уряду Франції.

У 1820 р. у розпалі політичної кризи **Р.** вдруге очолює уряд. Для придушення революційних настроїв у країні провів через палату представників закони, які обмежили свободу друку і особистості. У лютому 1821 р. під тиском ультрароялістів, які вимагали ще більшого посилення політичного режиму, **Р.** пішов у відставку.

Усі свої доходи в Росії, які за наказом царя зберігалися за ним довічно, **Р.** пожертвував Ришельєвському ліцею. Дітей у **Р.** не було і з його смертю згаснув і відомий рід Ришельє, який дав світу видатних людей – кардинала, маршала, новоросійського генерал-губернатора та ін.

Літ.: *Письма герцога Армана Эммануила де Ришелье Самуилу Христиановичу Контениусу. 1803-1814 гг. / сост. и ред. О. В. Коновалова. – Одеса : Astroprint, 2003; Полевщикова Е. В. “Мы здесь в гуще битвы против анархии...” (политическая жизнь эпохи Реставрации в письмах А. Э. Ришелье В. П. Кочубею) / Е. В. Полевщикова // Французский ежегодник. – М. : Эдиториал УРСС, 2003; Ростиславлев Д. А. Герцог Ришелье – сеньор Новороссии / Д. А. Ростиславлев // Препод. истории и обществознания в школе. – 2004. – № 3; Соколовский В. И. Значения Одеського Порто-Франко для розвитку міста / В. И. Соколовский // Історія народного господарства та економічної думки України : зб. наук. пр. / редкол. : Небрат В. В. (відп. ред.) [та ін.]. – К. : Ін-т економіки та прогнозування НАН України, 2010. – Вип. 43; Старіцин О. В. Альтернативні проекти та організаційно-правовий процес формування кіннотатарських полків / О. В. Старіцин // Кримський юридичний вісник. – Вип. № 1 (8). – Ч. II; Третьяк А. Герцог Ришельє: обаяние личности / А. Третьяк // Одесса. – 1997. – № 4; Третьякова Л. Последний из рода Ришелье / Л. Третьякова // Вокруг света. – 2001. – № 1 (2724).*

Богомаз К.Ю., Шеломовська О.М.

РІЧ ПОСПОЛИТА – (польською Rzeczpospolita від лат. respublica – республіка) або “співдружність” – традиційна назва польської держави з кінця XV ст., що являла собою стану монархію на чолі з королем. З

моменту укладення Люблінської унії 1569 р. і до 1795 р. **Р.П.** була федеративною державою, що складалася з Корони Польської і Великого князівства Литовського. Найвищим законодавчим органом **Р.П.** був з'їзд феодалів – сейм, що обирав короля. У період між сесіями сейму король здійснював управління державою разом і за згодою з обраною сеймом Радою резидентів (сенаторів). **Р.П.** здійснювала зовнішньополітичні зносини, мала єдину грошову одиницю. Шляхта звільнялась від сплати торгових мит. Піддані обох держав мали рівне право володіти маєтками в обох частинах **Р.П.** Велике князівство Литовське зберігало автономію у складі **Р.П.**, маючи свої окремі органи адміністративного управління, військо, фінанси, судочинство, яке велося на основі Литовських статутів. Українські землі в складі **Р.П.** поділялись на воєводства: колишні – Руське, Белзьке, Подільське та нові – Волинське, Брацлавське, Київське і створене 1635 р. Чернігівське воєводство. Управляли ними воєводи з дуже великими повноваженнями. На території чотирьох нових воєводств продовжували діяти Литовський статут, попередня система судочинства, “русська мова” як урядова. Згодом їх поволі витіснили польські порядки, польська та латинська мови. **Р.П.** проводила агресивну зовнішню політику, вела війни з Московською державою, Османською імперією, Кримським ханством, Швецією та іншими державами. У цих війнах на її боці брали участь українські козаки. Наслідком таких численних воєн стало ослаблення об'єданого королівства і криза державності. Також цьому сприяли і національно-визвольна війна українського народу 1648-1654 рр. під проводом Б.Хмельницького та утворення Гетьманщини. Кризовим станом **Р.П.** скористалися Австрія, Пруссія та Росія, які ініціювали її територіальний поділ. За першим поділом **Р.П.** Росія отримала територію Лівонії і частини Білорусії площею 92 тис. км², Австрія – Малопольщу площею 83 тис. км², Пруссія – 36 тис. км² Малопольщі. Внаслідок другого поділу 1793 р. **Р.П.** втратила близько 308 тис. км², що становило 3/4 її території. В результаті анексії Пруссія отримала землі познанського, калишського, гнєзнінського, щерадського, лецицького, іновроцлавського, брест-куявського, плоцького, добринського воєводств, ча-

стину равського й мазовецького воєводств, а також Торунь і Гданьск, усього 58 тис. км². Російська частина включала білоруські й українські землі на схід від лінії Друя-Пінськ-Збруч, усього 280 тис. км². Об'єднане королівство не врятувала навіть згода частини магнєтерії та консервативної шляхти на співпрацю з Росією.

1795 р. в результаті третього поділу Росія одержала Західну Волинь, Західну Білорусію, Литву й Курляндію, що залишились до сходу від Бугу, і лінії Немирів-Гродно, загальною площею 120 тис. км². Пруссія – остаточну частину Підляшшя й Мазовії з Варшавою, Жемаїтїї (Західної Литви) і Малопольщі, загальною площею 55 тис. км². Австрія – Краків і частину Малопольщі між Пилицею, Віслою й Бугом з м. Люблін, частину Підляшшя й Мазовії, загальною площею 47 тис. км².

Остаточним фактором у ліквідації польської держави було зречення від престолу короля – Станіслава Августа Понятовського (25 листопада 1795 р.), а також угода трьох союзників (26 січня 1796 р.), в якій вони зобов'язувалися ніколи не вживати назви “Королівство Польське” або “Польща” і надалі спільно виступати проти будь-яких намагань відновити цю державу в будь-якій формі. В результаті трьох поділів 1772 р., 1793 р. та 1795 р. **Р.П.** припинила своє існування.

На сучасному етапі слово **Р.П.** використовується як назва для чотирьох періодів в історії Польщі:

п Перша Річ Посполита – охоплює період існування держави з 1505 р. і до 1795 р., який окреслюється як шляхетський (владу в державі здійснювала шляхта).

п Друга Річ Посполита – назва застосовується для позначення відродженої в 1918 р. польської держави. Конституцією 1921 р. була офіційно закріплена назва держави Річ Посполита Польська, яка проіснувала до 1939 р. і втратила свою незалежність в результаті німецько-фашистської окупації.

п Третя Річ Посполита – створена після падіння комуністичного режиму в 1989 р. Польщі повернуто назву Річ Посполита Польська (Rzeczpospolita Polska).

п Четверта Річ Посполита – слово введено лідерами правлячої партії Право і справедливість (ПіС), яка здобула перемогу в президентських виборах 2005 р., для означення оновленої Польщі – “солідарної”, яка прий-

шла на зміну “ліберальній” Третій Речі Посполитій.

Літ.: *Гайдай Л.* Історія України в особах, термінах, назвах і поняттях / Л. Гайдай. – Луцьк : Вежа, 2000; *Зашкільняк Л. О.* Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів / Л. О. Зашкільняк, М. Г. Крикун. – Львів : [б. в.], 2002; *Польща і Європа в XVIII столітті. Міжнародні й внутрішні фактори розділів Речі Посполитої.* – М. : [б. в.], 2000; *Тымовский М.* История Польши : пер. с польс. / М. Тымовский, Я. Кеневич, Е. Хольцер. – М. : Весь Мир, 2004.

Пантелейчук І.В.

РОЗВИТОК – багатовимірний процес переходу з одного стану в інший, більш досконалий. Залежно від об’єкта **Р.** може бути: суспільним, політичним, економічним, соціальним, духовним, культурним, розумовим, технічним. Універсальною властивістю **Р.** є незворотна, спрямована зміна матерії та свідомості. Ця зміна може бути як еволюційною, так і революційною. *Еволюційна зміна* – процес тривалих, поступових, незначних змін та поетапного переходу на вищі стадії **Р.** із усадкуванням попередніх елементів; також синонім поступового **Р.** *Революційна зміна* в широкому розумінні – раптовий перехід від однієї стадії **Р.** до другої; принципова зміна в якійсь сфері; у вузькому розумінні – радикальна зміна суспільної структури, політичного устрою, державної влади, економічної системи; як правило, насильницька, пов’язана з примусом і збройною боротьбою, іноді у формі мирного процесу. Визнається можливим не тільки прогресивний, а й спадний, регресивний **Р.**, хоча думки науковців з цього приводу не є однаковими. Відмінності між еволюцією та **Р.** більшість фахівців пов’язує з тим, що еволюція здійснюється сама собою, переважно під впливом зовнішніх факторів, а **Р.** – шляхом активних людських дій з перебудови внутрішніх процесів. На необхідності визнання відмінностей між **Р.** та зростанням наголошував Й.Шумпетер. **Р.** супроводжується якісними змінами, а зростання приводить до збільшення населення і багатства. Лауреат Нобелівської премії С.Кузнец, який досліджував історію економічного зростання розвинених країн, вважає, що зростання суспільного продукту може і не привести до поліпшення умов життя населення. Тому **Р.** досягається тоді, коли виробництво товарів і послуг за рахунок використання ефектив-

них технологій та інноваційних методів управління випереджає збільшення чисельності населення, що забезпечує зростання його добробуту. З погляду автора найбільш точну характеристику поняття **Р.** дає відомий економіст Р.Нуреев, який стверджує, що це комплексний процес, який включає глибокі зміни основних факторів у соціально-економічній, політичній, інституціональній сферах, інфраструктурі, технологіях, освіті. Значну увагу вивченню процесу **Р.** приділяв і відомий український економіст М.Туган-Барановський. Він вважав необхідним для прогнозування майбутнього виявляти тенденції **Р.** та умови, за яких вони здійснюються. Під **Р.** у загальному розумінні мається на увазі вся сукупність економічних, соціальних, політичних і духовних процесів, наслідком яких є якісні перетворення в суспільстві. У вузькому розумінні це, насамперед, принципові зміни в соціальній сфері: суспільних відносинах, соціальній структурі, інституціях і процесах, тобто це якісні перетворення, що ведуть до зміни певного типу суспільства, основ соціального порядку і соціальної системи в цілому. Передумови розвитку – це сукупність природних та суспільних ресурсів і можливостей, здатних спричинити соціальний прогрес. Можливість і необхідність розвитку – не одне й те саме. Тут слід розрізняти необхідні та достатні передумови. Необхідні передумови створюють можливість **Р.**, але не обов’язково його незворотність. Остання потребує додаткових чинників, у тому числі і суб’єктивного вибору суспільством власної історичної перспективи, а отже, можливих напрямів подальшого руху. Достатні передумови – це вагоміший чинник. Вони зумовлюють високу ймовірність саме зазначеного вибору, чіткіше окреслюють історичну перспективу, вимогливіші до людських дій саме в якомусь певному напрямі, визначаючи ціннісні орієнтації та історичний вибір. Достатні передумови – це сукупність засобів розвитку. Тому вони більш дієві, мобільні і визначальні. Необхідними, але недостатніми передумовами розвитку є географічне середовище, населення і виробництво.

Літ.: *Управління суспільним розвитком: словник-довідник* / за заг. ред. А. М. Михненка, В. Д. Бакуменка. – К. : Вид-во НАДУ, 2006; *Суспільні відносини та розвиток: теорія, історія, практика* : монографія / [А. М. Михненко (кер. авт. кол.),

О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань, О. В. Соснін]. – К. : НАДУ, 2009; *Щокін Г. В.* Управління суспільним розвитком: загальна концепція / Г. В. Щокін. – К. : МАУП, 2005; *Енциклопедичний словник з державного управління* / уклад. : Ю. П. Сурмін, В. Д. Бакуменко, А. М. Михненко та ін. ; за ред. Ю. В. Ковбасюка, В. П. Трошинського, Ю. П. Сурміна. – К. : НАДУ, 2010; *Миколайчук М. М.* Економічна політика регіонального розвитку в умовах глобалізації / М. М. Миколайчук. – К. : К.І.С., 2009; *Гавриленко І. М.* Соціальний розвиток : навч. посіб. / І. М. Гавриленко, П. В. Мельник, М. П. Недюха. – К. : [б. в.], 2001; *УСЄ* Універсальний словник-енциклопедія / гол. ред. ради чл.-кор. НАНУ М. Попович. – К. : Ірина, 1999.

Михненко А.М.

РОЗВИТОК ДЕРЖАВНОЇ СЛУЖБИ В УКРАЇНІ. Зародження державності у східних слов'ян у середині IX ст. і необхідність реалізації політичної влади та функцій держави зумовили виникнення державної служби. Протягом наступних століть тривав складний процес становлення професійної державної служби в Україні як особливого інституту.

У IX-X ст. нескладні функції державної влади виконував, спираючись на дружину як елементарний апарат управління, в основному сам князь: він був воєнним вождем і керівником зовнішньої політики, обкладав вільне населення даниною і збирав її, здійснював суд. Урізноманітнення функцій держави зумовлювало розростання управлінського апарату. На зміну десятковій системі управління (з тисяцькими, соцькими, десятицькими), яка виросла з військово-дружинної організації, приходять двірцево-вотчинна система управління, центром якої приблизно з середини XII ст. стає княжий двір. Відбуваються розподіл, уточнення функцій посадових осіб, устанавлюється їх відносна спеціалізація. Свої функції вони здійснювали переважно без штату чиновників або з дуже обмеженим штатом, як правило, без діловодства. У період феодалної роздробленості ця структура державного апарату продовжувала розвиватися в нових умовах. Вищими посадовими особами в апараті центрального управління князівств і земель були печатники, двірські, конюші, стольники. Будучи двірськими чинами, вони керували певною галуззю управління всього князівства. Для управління окремими територіями з числа бояр і дружинників призначали-

ся посадники, тисяцькі, воєводи, яким у здійсненні адміністративних та судових функцій на місцях допомагали тіуни, вирники, отроки, дітські, мечники та ін. Характерною рисою управління залишалася система “кормління”, за якої частина прибутків від волостей йшла на утримання апарату.

За часів Великого князівства Литовського апарат державного управління первісно був невеликим, що зумовлювалося домінуванням у XIV-XV ст. натурального оподаткування, унаслідок чого великий князь не мав змоги утримувати великий штат чиновників на розкиданих землях країни, а також державним устроєм, оскільки держава була своєрідною федерацією майже самостійних удільних князівств, державно-політичний зв'язок яких з центральною владою обмежувався визнанням васальної залежності і обов'язком брати участь у військових заходах. У зв'язку з цим центральний виконавчий апарат обмежувався лише тими, хто контролював виконання землями їх зобов'язань перед великим князем. У подальшому унаслідок формування централізованої станово-представницької монархії з'являються органи державного управління з досить значним апаратом. Остаточо державний апарат Великого князівства Литовського склався в другій половині XV ст. Центральний апарат являв собою близько 35 урядів, які за організацією поділялися на три групи: військовий апарат, канцелярію великого князя і двірські посади. Управління областями здійснювали воєводи, старости, намісники-державці, намісники і тивуни. На місцях діяли: справці, намісники, городничі, каштеляни, маршалки, децькі, вижи, увязчи, осмніки тощо, які слідували переважно за збиранням податків, ремонтом шляхів і укріплень. Їхні кадри воєводи і старости зазвичай поповнювали зі свого оточення. Після Люблінської унії 1569 р. і утворення Речі Посполитої місцеве управління в межах Київського, Волинського, Брацлавського, Подільського, Руського, Белзького та Чернігівського воєводств, поділених на повіти, зосереджувалося в руках воєвод, каштелянів, старост та інших міських і земських посадових осіб. Всі місцеві державні уряди посідала шляхта, чисельність якої в українських землях становила близько 2,5%.

В Українській козацькій державі замість ліквідованої польської адміністрації була

створена нова система органів публічної влади, яка мала три уряди: генеральний, полковий і сотенний. Адміністративні функції взяла на себе козацька старшина, процес формування структури якої припав на кінець XVII – початок XVIII ст. Вищий щабель урядової старшини становили гетьман, генеральна старшина і полковники (20 осіб), до середньої ланки належали полкова старшина (50 осіб) і сотники (понад 160 осіб) і до нижчої – сотенна старшина (близько 500 осіб). Кількість старшини суттєво зростала за рахунок бунчукових (від 100 до 150 осіб), військових (близько 200 осіб) та значкових (понад 400 осіб) товаришів, а також абшитованої (тобто звільненої від служби) старшини. Гетьманщина мала досить розгалужений управлінський апарат, який складався з багатьох центральних та місцевих установ. Важливу роль у забезпеченні їх діяльності відігравали службовці – канцеляристи і “служителі”.

Після ліквідації автономії України на неї були поширені загальноімперський адміністративний устрій і законодавство про державну службу. У XVIII ст. в європейських країнах, у тому числі в Росії, відбуваються кардинальні зміни в розвитку державної служби, зумовлені початком переходу до індустріального суспільства, і формування абсолютистських монархій з характерною для них централізацією управління, створенням ієрархічно побудованого і розгалуженого державного апарату. Це визначило нові вимоги до управлінців: на перше місце висуваються не стільки походження, скільки природні здібності, працьовитість, досвід, освіта. На законодавчому рівні врегульовується порядок добору та призначення посадових осіб, їх матеріального забезпечення і пенсій, процес проходження державної служби, формується система підготовки державних службовців. Ці зміни зумовили перетворення державної служби на професію. Проходження державної служби у дев’яти українських губерніях регулювалося передусім “Табелем про ранги” 1722 р., який замінив принцип родовитості принципом службової придатності і визначив чітку систему залежності посад і чинів, порядок проходження служби. “Установлення про губернії” 1775 р. і “Жалувана грамота дворянству” 1785 р., звільнивши дворянство від обов’язкової державної служби, надало йому

можливість відбувати її в місцевих установах. Подальше унормування пов’язане із законом “Про канцелярських службовців цивільного відомства” від 14 жовтня 1827 р., “Зводом статутів про службу цивільну”, укладеним у 1832 р. (він поділявся на “Звід статуту про службу за визначенням від уряду”, “Звід статуту по виборах” і “Звід статуту про пенсії та одночасові допомоги”) і Положенням від 25 червня 1834 р., які регулювали порядок вступу на державну службу, надання чинів, пенсійного забезпечення чиновників тощо.

Губернський і повітовий апарати формувалися значною мірою з місцевих дворян: до третини губернської і до половини повітової адміністрації заміщувалися за вибором дворянства. Умовно місцеве чиновництво поділялося на чотири групи. До вищої ланки державних службовців належали губернатор, віце-губернатор, голова казенної палати, голови палат кримінального та цивільного суду, губернський предводитель дворянства, які мали чини III-V класів. Другий рівень адміністративного апарату становили радники губернських установ, поліцмейстери, городничий, губернський прокурор, судді (VI-VIII кл.). Найчисленнішою була третя група IX-XIV класів, яка займала найнижчі виконавські посади в губернському апараті та на повітовому рівні. До четвертої групи належали канцелярські службовці, які не мали класних чинів: копіїсти, підканцеляристи, канцеляристи, що виконували здебільшого технічну канцелярську роботу.

Управління кадрами цивільної служби з 1722 р. здійснювалося Герольдмейстерською конторою Сенату, перетвореною пізніше на Департамент Герольдії Сенату. З 1836 р. справи по нагляду за службою чиновників зосереджувалися у I відділенні вищої його імператорської величності Канцелярії. Кожні півроку (з 1851 р. щорічно) губернатори подавали сюди атестації осіб, які вступили на службу. У 1846 р. при I відділенні створюється Інспекторський департамент – свого роду загальноросійське управління кадрів цивільного відомства, в якому зосереджувалися усі питання добору, розподілу, службової кар’єри чиновників. Система органів управління державною службою включала також кадрові підрозділи міністерств і відомств, до компетенції яких входили службові питання чиновників

VII-XIV класів. На місцях право клопотання і надання чинів за вислугу років до V класу включно, а також подань про призначення або переміщення на інші посади належало губернаторам і губернським установам. Певні зміни в місцеве управління і склад управлінської еліти внесли реформи 60-70-х рр. XIX ст., зазнала змін також система управління корпусом державних службовців. У червні 1858 р. Інспекторський департамент був ліквідований і завідування службою губернських чиновників до VII класу включно було передано губернським установам. Призначення, переміщення, звільнення чиновників V-VI класів передавалося міністрам і головноуправляючим. Питання про надання чинів I-IV класів, як і раніше, залишались прерогативою верховної влади. Всі надання чинів знову зосереджувалися в Департаменті герольдії Сенату. У 1894 р. створюється спеціальний комітет про службу чинів цивільного відомства, робочим органом якого став новостворений Інспекторський відділ вищої його імператорської величності Канцелярії. Остаточні його функції були визначені в 1895 р.: за ним зберігались справи чинів IV-VI класів. Чиновники I-III класів призначалися, звільнялися і нагороджувалися верховною владою за поданням відповідних міністрів, а доля VII-XIV класів вирішувалась у губернських установах. Період Визвольних змагань характеризувався пошуками національної моделі державної служби. Насамперед йдеться про прийняття за часів Гетьманату низки системних законів, які вперше в історії України на законодавчому рівні закріпили засади інституту державної служби. Було визначено реєстр державних посад, зв'язок службовця з державою, порядок призначення та звільнення, започаткування та ведення службово-посадових реєстрів, а також який спеціальний орган буде відповідальний за організацію супроводження державної служби. Зокрема, відповідно до закону "Про порядок призначення осіб на урядову службу" від 24 липня 1918 р. регламентувалося, які чиновники залежно від класу посади призначалися безпосередньо гетьманом, а які – конкретним міністром. У перспективі передбачалася розробка комплексного акта, який би охопив усі питання державної служби. У Радянському Союзі державної служби не існувало, службовці влаштовувалися на ро-

боту за договором трудового найму. У незалежній Україні процес становлення якісно нового інституту державної служби розпочався у 1993 р. прийняттям 16 грудня Закону України "Про державну службу". За цей час створено розгалужену нормативно-правову базу, яка включає близько 1 тис. нормативно-правових актів.

Літ.: *Історія державної служби в Україні* : у 5 т. / редкол. : С. В. Кульчицький (керів. авт. кол.) [та ін.]. – К. : Ніка-Центр, 2009. – Т. 1; *Історія держави і права України* / В. С. Кульчицький, М. І. Настюк, Б. Й. Тищик. – Львів : Світ, 1996; *Науково-документальна збірка до 90-річчя запровадження державної служби в Україні* / В. Верстюк, П. Гай-Нижник, С. Коник [та ін.]; упоряд. А. Вишневецький. – К. : Центр сприяння інституц. розвитку держ. служби, 2008; *Оболєнський О. Ю.* Державна служба : навч. посіб. / О. Ю. Оболєнський. – К. : КНЕУ, 2003; *Прокопенко Л. Л.* Генеза та розвиток державної освітньої політики в Україні (IX – початок XX ст.) / Л. Л. Прокопенко. – Дніпропетровськ : ДРІДУ НАДУ, 2008; *Прокопенко Л. Л.* Елітогенез Дніпропетровського регіону: ретроспективний аналіз / Л. Л. Прокопенко // *Грані*. – 2004. – № 1; *Серьогін С. М.* Влада і державна служба: історичний аспект : навч. посіб. / С. М. Серьогін. – К. : Вид-во УАДУ, 1999.

Гончарук Н.Т., Прокопенко Л.Л.

РОЗВИТОК ЕКОНОМІЧНИЙ є фундаментальною і одною з найбільш змістовних та багатовимірних категорій в усьому секторі суспільних наук, а також у таких природничих науках, як агрономія, біологія та інших, що предметною сферою досліджень яких є відповідно суспільні, соціально-економічні, природні, біологічні системи. Кожна наукова дисципліна зробила певний науковий внесок у розкриття цієї категорії. За назвою наукової дисципліни, з якої залучався теоретико-методологічний апарат для розроблення проблеми розвитку, маємо цілий спектр наукових предметних категорій: історичний розвиток, **Р.е.**, соціальний розвиток, суспільний розвиток та ін. Це можна розуміти як результати дисциплінарного підходу до вивчення якогось аспекту розвитку об'єкта. Названі наукові категорії висвітлюють лише свою предметну проекцію складної категорії розвитку, зокрема соціально-економічних систем. При цьому такі наукові категорії є взаємодоповнюючими та взаємозалежними, тому для повного розкриття розвитку таких складних, багатоаспектних об'єктів, як со-

ціально-економічна система, має бути залучений міждисциплінарний, системний підхід.

Особливого значення проблема розвитку набувала на переломних етапах суспільства, за умов критичного стану соціально-економічних систем, коли конче потрібно знайти шлях виходу із цього стану або перейти на іншу траєкторію розвитку системи.

Увага до моделей **Р.е.** пов'язана передусім з усвідомленням або очікуванням, що добробут сучасного суспільства залежить від складних факторів його розвитку, формування та регулювання яких є завданнями державної політики. При цьому за загальноприйнятою думкою визначальними факторами розвитку національної економіки, соціально-економічної системи нині виступають за сучасних умов культура, наука, освіта та технологія.

Філософська думка визначає розвиток як характеристику якісних змін об'єкта, появу нових прогресивних властивостей у нього разом із трансформацією його структури і відповідних внутрішніх та зовнішніх зв'язків. Виражаючи, насамперед, процеси прогресивних змін, розвиток водночас передбачає збереження системної якості об'єктів, що розвиваються.

Визначальні особливі властивості розвитку, що притаманні матеріальному та ідеальному об'єктам, укладені в спрямованості, кумулятивності, незворотності та закономірності змін цих об'єктів. Одночасна наявність усіх чотирьох зазначених властивостей виділяє процеси розвитку серед других змін, оскільки в разі відсутності спрямованості процес змін набуває стохастичного характеру; ефект кумулятивності в розвитку зумовлює концентрацію зусиль, а також накопичення змін, що формують основу для подальших змін за спрямованістю процесу, незворотність змін виникає внаслідок дії кумулятивного ефекту в процесі розвитку, закономірність проявляється через дію пізнаних факторів, рушійних сил розвитку і пов'язана з його детермінованістю. Відсутність закономірностей характерна для випадкових процесів, а в разі відсутності спрямованості зміни не можуть накопичуватися, і тому такий процес позбавляється характерної для розвитку єдиної, внутрішньо взаємозв'язаної траєкторії зміни станів (траєкторія розвитку). В основу процесу розвитку покладені взаємо-

залежність та взаємодія рівнів та форм змін. Для категорії розвитку близькими, а для певних процесів – спорідненими є категорії еволюції, прогресу та модернізації.

Для еволюції соціально-економічних систем найбільш характерним є те, що еволюційні зміни мають поступовий характер та проявляються послідовно, через проходження певних стадій. Термін “прогрес” найчастіше вживається для визначення переходу об'єкта до більш досконалого стану і часто як синонім до терміна “розвиток”. Проблема розвитку суспільства, країни, регіону, підприємства та інших соціально-економічних систем у різних аспектах та вимірах завжди привертала увагу господарників, науковців, підприємців, політиків і посідає чільне місце в усіх дисциплінах гуманітарного сектору наук, а для вирішення певних завдань розвитку соціально-економічних систем залучаються методи та понятійний апарат природничих наук. Ураховуючи важливість змісту категорії розвитку, доцільно розкрити його для соціально-економічних систем, а також визначити чинники, які сприяють утвердженню розвитку в практиці функціонування цих систем, зокрема надають **Р.е.** суспільного, сталого та інноваційного характеру.

У загальноживаному розумінні під суспільним розвитком розуміють процес удосконалення тих чи інших елементів суспільних відносин, матеріально-речових складових суспільства чи соціально-економічних та матеріальних систем у цілому, перехід до принципово нових якісних характеристик. Розвиток соціально-економічної системи можна уявити як процес розширення можливостей та здатностей забезпечувати потреби та бажання. Економічна система водночас є і соціальною, оскільки базовим елементом кожної такої системи незалежно від її ієрархічного рівня (підприємство, організація, галузь, регіон, країна) є в загальному розумінні соціум та зокрема індивід. Задовольнити зростаючі потреби соціуму за умов забезпечення економічної ефективності та доцільності є одним із імперативів розвитку соціально-економічних систем.

Аналізуючи зміни в стані різнорівневих соціально-економічних систем: підприємства, регіону, галузі, суспільства, слід відрізнити категорію “розвиток” від категорії зростання, що досить близькі та часто взаємозумовлені, особливо в економічному перетині цих си-

стем, де можливе як економічне зростання, так і **Р.е.** Наприклад, виміром економічного зростання країни є зростання ВВП на душу населення. При цьому не враховано ефективність використання ресурсів, задіяних для зростання ВВП, включаючи природні, а також фактичний розподіл отриманих доходів серед верств населення, хоча саме ці характеристики можуть нейтралізувати позитивний ефект економічного зростання та позначитися на рівні соціального розвитку країни. Тому в наведеному прикладі економічне зростання не ототожнюється з **Р.е.** У порівнянні двох категорій – розвитку та зростання категорія розвитку превалює та є більш змістовною і багатовимірною.

Що стосується економічного зростання, то воно в динаміці своїх основних показників і можливостей циклічних коливань служить вимірювачем та детермінантою тенденцій **Р.е.** Як доведено практикою, економічні зміни можуть мати позитивні тенденції (економічне зростання), уповільнений характер (рецесія, стагнація), а також негативні тенденції (економічний спад, регрес).

Розвиток у цілому слід характеризувати як довгострокову тенденцію до незворотного процесу накопичення позитивних технологічних, економічних і соціальних зрушень. Ілюстрацією такої передумови може виступати те, що тільки в ХХ ст., “насиченому” кризовими явищами різного роду (революції, війни, економічні та політичні кризи, масштабні техногенні аварії і т. ін.), у цілому реальний випуск глобального суспільного продукту (скоригований на інфляцію) зріс більш ніж у 16 разів, що водночас формувало базу для демократичних та прогресивних соціальних перетворень, і це найважливіші факти минулого століття. За умов глобалізації основні прогресивні тенденції розвитку проявляються та поширюються у світовому масштабі.

Для розвитку характерним є його циклічність у повторюваності, але на якісно іншому рівні. Розвиток пов’язує динамічний характер змін, що призводить до структурно-функціональної перебудови системи під впливом переважно ендогенних (внутрішніх) чинників, не виключаючи при цьому сприятливі впливи зовнішнього середовища (екзогенні чинники). Розвиток як стійка зростаюча в довгостроковому періоді тенденція до позитивних економіко-соціальних зрушень формується в сере-

довищі об’єктивних і суб’єктивних економічних закономірностей.

Визначальним чинником розвитку соціально-економічних систем виступає виробництво, зокрема технології та суспільно-виробничі відносини, що пов’язані з ним. Класична, або традиційна, економічна наука виділяє такі економічні головні фактори виробництва, як земля, праця, капітал. Разом з тим у сучасних умовах ці виробничі фактори розширені та розглядаються як багатопланові. Земля розглядається в системі довкілля та екологічної рівноваги з ним, праця включає віртуальну працю з використанням інформаційно-комунікаційних технологій, до класичної структури капіталу додається ще інтелектуальний капітал, який включає об’єкти прав інтелектуальної власності, знання, професійну підготовку працівника. І це відображається як нематеріальні активи в балансі підприємства, організації, при цьому за світовою тенденцією ця стаття балансу підприємств (фірм) у розвинутих країнах світу з кожним роком стає все більш вагомим. Крім того, до цих факторів додають такі продукти науково-технічної діяльності, як технології. Особливим фактором виробництва є також управлінські технології, або менеджмент. Неабияке значення має рівень та форми суспільного поділу і кооперації праці та виробництва.

Розвиток соціально-економічної системи може бути досягнутий через її модернізацію та реструктуризацію, що розкриваються таким чином.

Модернізація асоціюється з переходом соціально-економічної системи до нового кількісного та якісного виміру стану, відзначеного прогресивними змінами, але без радикальних змін певних його базових характеристик, структурно-функціональних зв’язків або природи системи. Концепції модернізації (upgrading) розробляються з метою обґрунтування руху від одного типу економічної активності до іншого та вибудовуються на основі різних критеріїв: підвищення прибутковості, конкурентоспроможності, утвердження справедливості, відновлення екологічної рівноваги тощо. Модернізація пов’язана з ускладненням та удосконаленням виробничих процесів, використанням нових технологій, підвищенням ступеня спеціалізації або посиленням інтеграції. Забезпечення розвитку соціально-економічної системи може бути також пов’язано з

проведенням її реструктуризації, що передбачає вжиття комплексу економічних, організаційних, правових, технічних та інших заходів на основі виробленої стратегії в соціально-економічній системі (галузі, на підприємстві, в організації та іншому об'єкті реструктуризації), спрямованих на кардинальну зміну структури системи, її управління, організаційно-правової форми функціонування, технічному та технологічному переснащенні, фінансовому оздоровленні тощо з метою підвищення ефективності її діяльності та розвитку.

Розглянуті визначальні властивості розвитку як категорії суспільних наук найбільш повно розкриваються за інституціональним підходом, що є теоретико-методологічним підґрунтям інституціональної економіки.

Теорія інституціоналізму та інституціональний підхід, що формувалися в економічній теорії та соціології, зосереджують увагу на включенні до рушійних сил суспільного розвитку позаекономічних у класичному розумінні факторів, пов'язаних з формуванням різноманітних соціальних структур суспільства як комплексу об'єднань формальних та неформальних інститутів, що активно впливають на економічні та соціальні процеси. При цьому підкреслюється важливість удосконалення інститутів як умови досягнення економічних та політичних цілей. Згідно з інституціональною теорією характер соціально-економічного розвитку залежить від інституціональних чинників (інститутів), що включають розвинену та несуперечливу законодавчу базу, правила (формальні чинники) і культуру, менталітет, мораль (неформальні чинники), а також інституції, які контролюють додержання цих формальних та неформальних чинників. Політичні, соціальні та адміністративні фактори впливають на розвиток поряд з технологічними. Технологічні та інституціональні фактори визнаються головними чинниками соціально-економічного прогресу.

Спрямованість розвитку з позицій теорії інституціоналізму (Д.Норт), визначається "траєкторією пройденого шляху", акумуляцією прогресивних змін (кумулятивний ефект), інтеграцією соціальних, психологічних факторів, а також інших інституціональних чинників, що впливають на розвиток суспільства і його окремих секторів, виникнення нових інститутів, що полегшують рух уперед, по шляху розвитку.

Властивості та закономірності розвитку реалізуються шляхом системної дії законів залежно від їх теоретично-методологічної обґрунтованості та проявів у практиці функціонування соціально-економічних систем. Інституціоналізм трактує необхідність врахування комплексу чинників та умов розвитку, до яких, крім економічних, додає правові, соціальні, психологічні та історичні.

Таким чином, сукупність факторів розвитку охоплює основоположні фактори, включаючи природні, а також низку засобів і форм, створених людством у процесі його еволюції. Маються на увазі інституціональні чинники. Забезпечення їх оптимальної системної взаємодії є функцією держави, засобом реалізації якої виступає державна політика.

У гносеологічному аспекті наукових досліджень розвитку соціально-економічних систем пріоритет має віддаватися не стільки пізнанню наукових законів, скільки виявленню стійких закономірностей, емпіричних залежностей, факторів їх формування для побудови моделей розвитку на їх основі. Верифікацією правильності побудованих моделей має бути їх співвідношення з практикою в контексті того, наскільки адекватно модель відображає функціонування соціально-економічних систем та дає змогу передбачити основні тенденції їх розвитку.

Це зумовлює вивчення закономірностей розвитку, що є необхідним для розроблення та реалізації ефективної державної політики.

Державна політика стає рушійною силою **Р.е.** суспільства лише за умов її формування на передовій науковій базі із залученням верифікованого теоретико-методологічного та концептуального обґрунтування, а також з урахуванням як тенденцій світового поступу, так і національних особливостей.

У цьому контексті панівними доктринами прогресу цивілізації, що сприйняті світовим співтовариством, стала концепція (принципи) сталого розвитку (sustainable development) і утверджена в розвинених економічно та технологічно країнах світу інноваційна модель розвитку. Саме на основі принципів сталого розвитку і за умов утвердження інноваційної моделі розвитку національної економіки забезпечується поступ від індустріальної до постіндустріальної фази розвитку суспільства.

Історичний досвід доводить, що країна має скерувати свій поступ за вектором цивіліза-

ційного розвитку для входження до кола передових країн світу, що мають високі соціальні стандарти життя, розвинені національні економіки. Звідси вектор **Р.е.** України має бути зорієнтований на вихід на траєкторію сталого та інноваційного розвитку і що має бути покладено в основу як державної політики, так і державного управління її впровадження.

Літ.: *Економічний розвиток сучасної цивілізації* : навч. посіб. / А. С. Філіпенко. – К. : Знання України, 2006. – 316 с.; *Понимание процесса экономических изменений* / Д. Норт ; пер. с англ. – М. : Изд. дом Гос. ун-та – Высш. шк. экономики, 2010. – 256 с.; *Шляхи інноваційного розвитку України* / Д. В. Табачник (кер. авт. кол.), В. Г. Кремень, А. М. Гуржій та ін. – К. : Людопринт, 2004. – 544 с.
Гусєв В.О., Мужилко О.О.

РОЗВИТОК ПОЗЕМЕЛЬНИХ ВІДНОСИН В КИЇВСЬКІЙ РУСІ. В V-VII ст. у східнослов'янських племен розпочався процес становлення сільської територіальної громади під назвою вервь. Вона складалася із самостійних родин-дворищ, об'єднаних сусідством і економічними зв'язками. Земля переходила в індивідуальну власність малих сімей, що витісняли великі патріархальні родини і утворювали самостійні господарства. Сільська община була необхідна на певному етапі розвитку продуктивних сил сільського господарства. Вона була “формою землеробського виробництва”, що відповідала низькому рівневі техніки. Великі землевласники, які з'являються в надрах общин, що розкладались, перетворюючись у феодалів, не знищують общинної організації. Вони намагаються використати її як знаряддя свого панування над общинниками, землю яких вони експропріювали. Насамперед вони намагаються перетворити общинні виборні власті у своїх агентів, далі починають втручатись у розподіл земель і угідь між общинниками виходячи з міркувань найкращих способів експлуатації того чи іншого селянина і, нарешті, використовують общинну організацію для встановлення інституту кругової поруки.

Поземельні відносини характеризувалися поступовим утвердженням спадкового володіння. За часів союзу племен під назвою Руська земля з центром у Києві (VIII-IX ст.) поглиблювалося майнове і соціальне розширення. Виділялася племінна знать – князі,

“лучші мужі”, воїни-дружинники. В громаді з'явилося велике землеволодіння. Земля поступово перетворювалася на головне багатство. До розпаду сільської громади призвело рабство, основним джерелом якого були війни. Рабство мало яскраво виражені патріархальні риси і не переросло в рабовласницьку систему господарства. Формування приватної земельної власності прискорилося у період Київської держави (кінець IX – середина XII ст.).

Існувало дві форми земельної власності: “жизнь” – спадкове володіння, і домен князів і бояр, що вільно відчужувалася (продавалася, передавалася у спадок, дарувалася). Відбувалося завоювання (“окняжіння”) земель сусідніх громад, формувалася державна в особі князя власність на землю, що була панівною протягом XI-XII ст. Це була власність не особисто князів, а столів, на яких вони сиділи. Втрачаючи стіл, князь одночасно втрачав волості, що було умовним, невідчуженим володінням бенефіціального характеру (жалування васалу земельних володінь князем за службу).

Уже наприкінці XI ст. розпочався процес перетворення волостей на феодал – спадкове володіння. Однак він не завершився у домонгольський період. Деякі дослідники розвитку феодального землеволодіння пов'язують з розпадом вільного селянського землеволодіння, виникненням і зростанням великої земельної власності на основі приватногосподарської ініціативи (приватного права).

У Київській Русі склалися такі форми землеволодіння, як князівське (доменіальне), боярське, церковне. Першими приватними землевласниками були князі. За літописами, княгині Ользі належали село Ольжичі на Десні, село Бугурино і місто Вишгород під Києвом. Її син, князь Володимир, крім Вишгорода, отриманого у спадщину, володів містом Білгородом на Ірпені. Приватні володіння князів особливо швидко зростали в XI-XII ст.

Боярське землеволодіння, за історичними джерелами, відоме з другої половини XI ст. Проте зародилося воно значно раніше. Боярами ставали князівські дружинники, які осіли на землі, та місцеві землевласники (земські бояри). Джерелами зростання їх земельної власності були відчуження селянських та захоплення громадських земель, придбання їх, займанщина (за борги) і ос-

воєння нових земель. У другій половині XI-XII ст. виникло і зросло церковне землеволодіння з дарувань князів, бояр і членів їхніх родин, придбання, заселення пустищ. Так, князь Ізяслав (кінець XI ст.) подарував Києво-Печерському монастирю сусідню з ним гору. Князь Ярополк (80-ті рр. XI ст.) передав у власність монастирю три волості у Волинській землі: Небльську, Деревську, Луцьку. Багатьма селами та містом Попонним володіла Десятинна церква. Значні земельні володіння належали єпископам.

У XI-XII ст. формувалися васальні відносини. Великий київський князь надавав князям-намісникам землі волості з правом стягування податків для прожиття, що надходили раніше йому як верховному правителю. Князі-намісники зобов'язувалися бути вірними київському князю, надавати йому військову і фінансову допомогу. Вони не мали права розпоряджатися землями волості, тобто передавати її у спадок та відчувувати без згоди київського князя. За зраду або непокірність васал втрачав волость. Поряд з князівським складався боярський васалітет. Князі дарували боярам міста і села як своєрідну плату за участь в управлінні суспільством. Ці дарування, як і в князівському васалітеті, не мали земельного характеру. Дарувалася не територія, а право стягування податків з населення. Сеньйоріально-васальні відносини в Київській державі були нестійкими, розвивалися повільно. Однак вони створювали можливість для поступового привласнення князями і боярами громадських земель.

Важливою ознакою формування феодального господарства було утворення різних категорій феодально залежного селянства з рабів вільних членів громади. У документах Київської держави для визначення рабства застосовувалися терміни “челядь” і “холопи”. Раби були в спадково-особистій залежності від свого власника, об'єктом купівлі-продажу. Більшість челяді становили полонені. Джерелами холопства були самопродаж, одруження на рабині без домовленості з її власником, посада тіуна (управителя без угоди), розтрата чужого майна, неспроможність повернути борги. Починаючи з X ст. більшість рабів, крім дворових, почали використовувати в сільському господарстві, наділяючи їх землею. За своїм становищем раби поступово наближалися до феодально

залежного селянства. У найбільш ранніх джерелах сільське і міське населення в Київській Русі мало назву “люди”. З розвитком феодалізму в IX-XI ст. цей термін набув значення “феодально залежне селянство”, яке експлуатувалося державою або приватними феодалами. У XI ст. з'явилося поняття “смерди”, тобто давньоруське селянство, яке було вільним і економічно самостійним. Водночас так називали селян, які поступово потрапляли у залежність від князя-вотчинника, платили данину, виконували примуси на його користь, підлягали його судові. У кінці XI-XII ст. з розвитком боярського і церковного землеволодіння смерди потрапили під владу феодалів. Одним із способів перетворення вільного населення на феодально залежне було його закабалення. У Київській Русі існувала категорія напіввільних людей – закупів і рядовичів, поява яких була пов'язана насамперед з розвитком приватно-феодального землеволодіння. Рядовичами називали селян, які уклали ряд (угоду) з феодалом, визнаючи свою залежність від нього. Люди, які потрапили у боргову залежність на умовах позики грошей чи хліба, наймання, при відпусканні холопа на волю, називалися закупамі. Закупамі могли бути збанкрутілі купці, ремісники, селяни. Вони відробляли боргове зобов'язання в господарстві землевласника, а якщо працювали в сільськогосподарському виробництві, мали наділи землі та вели власне господарство. Характер залежності закупів визначався підляганням їх феодальній юрисдикції, обмеженням права переходу. За втечу або крадіжку закуп перетворювався на холопа.

Отже, у Київській Русі поступово утверджувалися феодальні відносини. Однак економічне життя давньоруського суспільства засновувалося на власності вільних селян – членів громади. Не було масового обезземлення селян як передумови великого землеволодіння. Цьому сприяла наявність великих площ незаселеної, господарськи неосвоєної землі, що сповільнювало феодалізацію.

Літ.: *Свердлов М. В.* Генезис и структура феодального общества в Древней Руси / М. В. Свердлов. – Л. : [б. и.], 1983. – С. 119; *Новосельцев А. П.* Русь. Спорные вопросы истории феодальной земельной собственности в IX-XV вв. / А. П. Новосельцев, В. Т. Пашуто, Л. В. Черепнин. Пути развития феодализма. – М. : [б. и.], 1972. – С. 182-183; *Рапов О. М.* К вопросу о земельной ренте в Древ-

ней Русі в домонгольський період / О. М. Рапов // Вест. МГУ. История. – 1968. – № 1. – С. 58-62; Рыбаков В. А. Смерды / В. А. Рыбаков // История СССР. – 1979. – № 1. – С. 41-58; Горский А. А. Феодализация на Руси: основное содержание процесса / А. А. Горский // Вопр. истории. – 1986. – № 8; Греков В. Д. Феодалные отношения в Киевском государстве / В. Д. Греков. – М. : [б. и.], 1937; Фроянов И. Я. Киевская Русь. Очерки социально-экономической истории / И. Я. Фроянов. – Л. : [б. и.], 1974; Грушевський М. С. Історія України-Русі / М. С. Грушевський. – Т. 2. – К. : [б. в.], 1992.

Борисевич С. О.

РОЗВИТОК СИСТЕМИ ЦЕНТРАЛЬНИХ ОРГАНІВ ВИКОНАВЧОЇ ВЛАДИ В УКРАЇНІ. Початком відліку в **Р.с.ц.о.в.в.У.** можна вважати весну 1991 р., коли вітчизняний парламент ухвалив концептуальний документ щодо реформи виконавчої влади. В ньому серед іншого передбачалося сформувати нову структуру Центральних органів виконавчої влади (ЦОВВ) шляхом розподілу на чотири функціональні блоки: економічний, ресурсно-виробничий, соціально-культурний і загальнофункціональний. На практиці заплановані зміни були здійснені частково, і в результаті на початку 1992 р. було створено 26 міністерств. Проте не було приділено увагу визначенню переліку секторів державного управління відповідно до нової суспільної системи з ринковою економікою та чіткого розподілу цих секторів у системі виконавчої влади, що цілком могло спричинити перетин сфер управління ЦОВВ. Крім того, не було проведено чіткий розподіл функцій між міністерствами та іншими типами ЦОВВ. Основні типові функції міністерств були визначені спеціальним Указом Президента України. Цього не відбулося щодо інших типів ЦОВВ, насамперед державних комітетів, конкретні функції та повноваження яких в дійсності визначалися аналогічно міністерським, включаючи формування галузевої політики. Описана невпорядкованість за відсутності у міністерств повноважень спрямовувати і координувати діяльність державних комітетів зумовлювала утворення конкуруючих центрів формування політики та суттєво ускладнювала узгодження дій щодо її реалізації.

Спробою **Р.с.ц.о.в.в.У.** став проведений у березні 1995 р. їх поділ на функціональні й галузеві. За першими закріплювалися функ-

ції участі у формуванні державної політики в цілому та у відповідних сферах економіки, а за другими – реалізації державної стратегії розвитку відповідних галузей. Позитивним стало суттєве розширення і деталізація типових функцій і повноважень ЦОВВ, певна регламентація їх внутрішньої організації та роботи керівництва, що надавало діяльності цих органів значно більшої чіткості та прозорості. Фактично запроваджений розподіл ЦОВВ на розробників і виконавців політики за умови поєднання із закріпленням політичної ролі за міністерствами і виконавчої за іншими органами, відповідним розмежуванням функцій, секторним упорядкуванням системи ЦОВВ давав змогу суттєво скоротити дублювання функцій та забезпечити проведення узгодженої секторної політики. Але інших змін проведено не було. Більше того, поділ міністерств на функціональні (політичні) та галузеві (виконавчі) міг призвести до виключення низки міністерств з процесу вироблення політики та відсутності у певних секторах центрів такого вироблення. Отже, спроба удосконалення навряд чи могла привести до успіху. Це підтвердилося на практиці, оскільки в березні 1996 р. відбулося повернення до галузевого принципу побудови системи ЦОВВ. При цьому інші ЦОВВ знову були прирівняні до міністерств за статусом, типовими повноваженнями і функціями. До кола останніх увійшли як функції вироблення політики, так і її реалізації та адміністративно-господарського управління. За відсутності комплексних перетворень система ЦОВВ не була позбавлена суттєвих недоліків, які негативно впливали на її дієздатність. Зокрема, фахівці вказували на безсистемність утворення органів, дублювання їх функцій, неспроможність до розробки політики. До цього варто додати перетин сфер діяльності, відсутність провідної ролі міністерств і пов'язане з цим розпорошення політичних функцій, невизначеність відносин міністерств з іншими ЦОВВ.

Важливий етап **Р.с.ц.о.в.в.У.** пов'язаний з проголошенням на початку 2000 р. курсом України на вступ до ЄС. Однією з важливих умов успішної реалізації цього курсу було визначено істотне посилення дієздатності держави, насамперед шляхом реформування системи виконавчої влади за такими напрямками: оптимізація структури і зміна субор-

динації органів державного управління; перебудова їх системи за функціональним принципом; удосконалення управлінської вертикалі та процедур розподілу відповідальності в ній; удосконалення процедур прийняття управлінських рішень і надання управлінських послуг. Саме в руслі зазначених напрямів у грудні 1999 р. було запроваджене комплексне реформування центрального рівня виконавчої влади на основі ідей Концепції адміністративної реформи в Україні. Насамперед було введено нову класифікацію органів цього рівня, що включила міністерства, державні комітети, ЦОВВ із спеціальним статусом та урядові органи державного управління. Інші установи і організації при Кабінеті Міністрів України, які не мали державно-владних повноважень, були, таким чином, виведені за межі поняття “органи виконавчої влади”. Міністерства отримали статус головних (провідних) органів у системі ЦОВВ у забезпеченні впровадження державної політики у певних сферах діяльності, а на міністрів було покладено особисту відповідальність за розроблення і реалізацію державної політики. Державним комітетам було надано статус ЦОВВ, діяльність яких спрямовують і координують члени уряду. На відміну від міністерств ці ЦОВВ мають вносити пропозиції щодо формування державної політики відповідним членам Кабінету Міністрів та забезпечувати її реалізацію у доручених сферах. Державним комітетам також було передано функції управління у цих сферах, а також функції міжгалузевої координації і функціонального регулювання. ЦОВВ із спеціальним статусом були запроваджені як органи, що мають визначені Конституцією та законодавством України особливі завдання і повноваження. Також було закріплено можливість встановлення щодо них спеціального порядку вирішення установчих, організаційних, кадрових та інших питань. Разом з тим не було запроваджено норму про те, що всі питання статусу, повноважень, функціонування ЦОВВ із спеціальним статусом та їх відносин з іншими органами виконавчої влади вирішуються шляхом прийняття спеціальних законів. Відсутність цієї важливої норми дала змогу досить легко створювати нові ЦОВВ із спеціальним статусом або надавати такий статус існуючим органам. У результаті їх кількість протягом кількох років значно зросла

шляхом прийняття указів Президента України і перевищила кількість міністерств, що негативно вплинуло на функціонування системи ЦОВВ. Було введено ще один новий вид органів виконавчої влади, які не належали до ЦОВВ – урядові органи державного управління, зокрема департаменти, служби, інспекції, що утворювалися і діяли у складі певних ЦОВВ, а значить, їм безпосередньо підпорядковувалися. Ці органи отримали функції управління окремими підгалузями або сферами діяльності, контрольно-наглядові функції, регулятивні та дозвольно-реєстраційні функції щодо фізичних і юридичних осіб.

У грудні 1999 р. відбулася консолідація ЦОВВ шляхом ліквідації та злиття, що суттєво зменшило їх кількість. Позитивно оцінюючи проведені зміни, дослідники водночас вказували на порушення логічної послідовності процесу реформування. Перед реорганізацією системи не був проведений ґрунтовний аналіз функцій і повноважень ЦОВВ. За відсутності такого попереднього обстеження консолідація ЦОВВ у деяких випадках була проведена механічно. Це зумовило необхідність коригувань, що призвело до поступового суттєвого збільшення кількості ЦОВВ.

Згідно з Концепцією адміністративної реформи в Україні важливим напрямом **Р.с.ц.о.в.в.У.** мало стати удосконалення функціональної організації на центральному рівні виконавчої влади, зокрема чіткий розподіл функцій у системі ЦОВВ, реальне утвердження в ній провідного місця міністерств як розробників секторної політики, виключення дублювання функцій. Разом з тим на практиці, по-перше, набуло поширення закріплення політичних функцій за ЦОВВ зі спеціальним статусом, а, по-друге, низка державних комітетів також одержала функції участі у формуванні політики в певних галузях. В результаті вироблення політики у значній частині секторів державне управління або здійснювалося, крім міністерств, іншими ЦОВВ, або взагалі не належало до повноважень міністерств. За свідченням фахівців, не працював принцип, за яким вироблення секторної політики не повинно розпорощуватися по кількох ЦОВВ. Пов’язаний напрям **Р.с.ц.о.в.в.У.**, визначений Концепцією адміністративної реформи в Україні, передбачав упорядкування системи

ЦОВВ за секторами державного управління. Проте перелік таких секторів офіційно визначений не був, тому ставало неможливим чітко закріпити за кожним ЦОВВ певну сферу діяльності, що зумовило перетин цих сфер. Дослідження вказували на поширеність ситуації, коли, наприклад, різні міністерства відповідали за вироблення політики в одній і тій самій сфері. Описану секторну невпорядкованість разом з відсутністю на практиці чіткого розподілу функцій між різними типами органів можна вважати основними причинами того, що проведені у грудні 1999 р. зміни не розв'язали проблему дублювання функцій у системі ЦОВВ.

Поряд з реформуванням системи ЦОВВ у цілому важливим кроком в удосконаленні внутрішньої організації міністерств стало розмежування у травні 2001 р. посад політичних діячів та державних службовців. Посади міністрів були віднесені до політичних, на відміну від інших посадових осіб – державних службовців, з покладанням на міністрів особистої відповідальності за розроблення і реалізацію державної політики, тобто закріпленням за ними всіх політичних функцій у міністерстві. Було запроваджено і спеціальні адміністративні посади керівників апаратів міністерств – державних секретарів. Ці особи стали державними службовцями, які могли бути звільнені лише в разі неналежного виконання обов'язків, неможливості виконувати свої обов'язки за станом здоров'я, набрання чинності обвинувальним вироком суду щодо них та в інших випадках, передбачених Законом України “Про державну службу”. Основними завданнями державних секретарів міністерств стали організація роботи апарату міністерства, забезпечення діяльності міністрів, стабільності і наступності у роботі міністерства тощо. Разом з тим запровадження інституту державних секретарів мало суттєві недоліки, зокрема неадекватний і конфліктний розподіл повноважень між міністрами і державними секретарями та цілковиту залежність перебування державних секретарів на посадах залежно від політичних уподобань Президента України. В результаті у травні 2003 р. було ліквідовано посади державних секретарів міністерств і одночасно відновлено посади заступників міністрів. Незабаром було введено посади перших заступників міністрів – керівників

апаратів, і модель організації міністерств повернулася до попереднього варіанта. Отже, розмежування політичного та адміністративного керівництва в міністерствах залишилося на той час незавершеним. Міністр не отримав заступника, який надавав би йому допомогу в політичній діяльності як у самому міністерстві, так і за його межами. Керівник апарату міністерства призначався та звільнявся Президентом України. За відсутності спеціального порядку звільнення та чітко визначеного переліку підстав для цього, що мали визначатися законодавством про державну службу, такий спосіб вирішення кадрових питань означав залежність перебування на посаді керівника апарату міністерства від особи Президента України і його політичного курсу. Тому не реалізованою виявилася ідея забезпечення стабільності, професійного наступництва та збереження “інституційної пам'яті” в роботі апаратів міністерств.

Сучасний етап **Р.с.ц.о.в.в.У.** пов'язаний із структурно-функціональними перетвореннями, що розпочалися у грудні 2010 р. та були остаточно закріплені в Законі України “Про центральні органи виконавчої влади” від 17 березня 2011 р. № 3166-VI. Цей закон знову змінив структуру системи ЦОВВ шляхом ліквідації державних комітетів та урядових органів державного управління, замість яких введені три нових типи органів – державні служби, державні агентства та державні інспекції. Як і раніше, в системі залишилися міністерства та ЦОВВ зі спеціальним статусом. При цьому проведений більш чіткий розподіл функцій у системі ЦОВВ. Зокрема, за міністерствами закріплене забезпечення формування та реалізації державної політики в одній чи кількох сферах, що включає забезпечення нормативно-правового регулювання, визначення пріоритетних напрямів розвитку, інформування та надання роз'яснень щодо здійснення державної політики у відповідних сферах. Між іншими ЦОВВ розподілені ключові функції з реалізації державної політики, зокрема надання адміністративних послуг, здійснення державного нагляду (контролю) та управління об'єктами державної власності. Від того, які функції переважають у діяльності ЦОВВ, залежить його тип. Зокрема, якщо більшість функцій ЦОВВ становлять функції з надання адміністративних послуг, то утво-

рюється державна служба, якщо функції з управління об'єктами державної власності – державне агентство, а якщо контрольно-наглядові функції – державна інспекція. Встановлено також, що діяльність ЦОВВ спрямовується та координується Кабінетом Міністрів України через міністрів. У цьому зв'язку міністрам у межах сфер їх діяльності надано повноваження контролювати реалізацію політики іншими ЦОВВ, визначати пріоритетні напрями та затверджувати плани їх роботи, погоджувати кадрові питання тощо. Видається, що проведені зміни переважно вирішили проблеми структурно-функціональної організації системи ЦОВВ, за винятком трьох аспектів. По-перше, крім конституційно визначених ЦОВВ зі спеціальним статусом (Антимонопольний комітет України, Фонд державного майна України, Державний комітет телебачення і радіомовлення України), Президенту України надано повноваження утворювати інші такі ЦОВВ. Це може призвести до їх значного збільшення і, як наслідок, до порушення структурної упорядкованості системи ЦОВВ і чіткості функціонального розподілу в ній. По-друге, законодавчими нормами передбачено, що один і той самий ЦОВВ може виконувати у будь-якому поєднанні функції з надання адміністративних послуг, здійснення державного нагляду (контролю) та управління об'єктами державної власності. Разом з тим, за висновками дослідників, не всі ці типи функцій можна поєднувати між собою в одному органі. Наприклад, конфліктним є поєднання функцій управління об'єктами державної власності та контрольно-наглядових функцій. По-третє, відсутній офіційно затверджений перелік секторів державного управління, що не дає змоги провести секторне впорядкування системи ЦОВВ. З цього приводу зауважимо, що, наприклад, у Польщі свого часу спеціальним законом “Про сектори урядової адміністрації” було визначено 32 сектори державного управління та встановлено, що сукупність цих секторів має розподілитися між міністерствами, а поділ останніх на структурні одиниці має бути таким, щоб секторів відповідали один або кілька департаментів. Прийняття Закону України “Про центральні органи виконавчої влади” в цілому завершило розмежування політичного та адміністративного керівництва в міністерствах.

Зокрема, передбачено посаду першого заступника міністра, а в разі необхідності введення посади заступника міністра. Ці посади віднесені до політичних, на які не поширюється трудове законодавство та законодавство про державну службу. Поряд з цим запроваджено посаду заступника міністра – керівника апарату, який є державним службовцем. Його основними завданнями є забезпечення діяльності апарату міністерства, стабільності і наступності в роботі цього апарату, організація поточної роботи, пов'язаної із здійсненням повноважень міністерства. Разом з тим заступник міністра – керівник апарату призначається на посаду за поданням Прем'єр-міністра України та звільняється з посади Президентом України. Законодавчо не передбачено спеціальний порядок такого призначення, а особливо звільнення, а також чіткий перелік підстав для звільнення. Отже, як і раніше, перебування керівників апаратів міністерств на посадах фактично цілком залежить від політичних уподобань Президента України, тому забезпечення “інституційної пам'яті” і наступності у роботі міністерств не гарантується. Загалом можна зробити висновок про те, що система ЦОВВ зазнала останнім часом позитивних змін, проте потребує суттєвого удосконалення, що визначає подальші завдання адміністративної реформи в Україні.

Літ.: *Про зміни* в системі центральних органів державної виконавчої влади України : Указ Президента України від 25 лют. 1992 р. № 98 // Зб. указів Президента. – 1992. – № 1; *Про міністерство* України : Указ Президента України від 4 трав. 1992 р. № 290 // Зб. указів Президента. – 1992. – № 2; *Про затвердження* Загального положення про галузеве міністерство, інший центральний орган державної виконавчої влади України та Загального положення про функціональне міністерство, інший центральний орган державної виконавчої влади України : Указ Президента України від 20 берез. 1995 р. № 241/95. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=241%2F95&p=1307993034244765>; *Про Загальне* положення про міністерство, інший центральний орган державної виконавчої влади України : Указ Президента України від 12 берез. 1996 р. № 179/96 // Уряд. кур'єр. – 1996. – 28 берез.; *Про систему* центральних органів виконавчої влади : Указ Президента України від 15 груд. 1999 р. № 1572/99 // Уряд. кур'єр. – 1999. – 17 груд.; *Про зміни* у структурі центральних органів виконавчої влади : Указ Президента України від 15 груд. 1999 р. № 1573/99 //

Уряд. кур'єр. – 1999. – 17 груд.; *Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади* : Указ Президента України від 9 груд. 2010 р. № 1085/2010 // Уряд. кур'єр. – 2010. – 14 груд.; *Деякі питання організації роботи міністерств, інших центральних органів виконавчої влади* : Указ Президента України від 24 груд. 2010 р. № 1199/2010 // Уряд. кур'єр. – 2011. – 5 січ.; *Закон України про центральні органи виконавчої влади* // Голос України. – 2011. – 9 квіт.; *Проблеми реалізації адміністративної реформи в Україні* / [упоряд. А. Вишневський]. – К. : МЦПД, 2002; *Європейські орієнтири адміністративного реформування в Україні* : монографія / В. Д. Бакуменко (кер. авт. кол.), Л. М. Гогіна, С. О. Кравченко та ін. ; за заг. ред. В. Д. Бакуменка, В. М. Князева. – К. : Вид-во НАДУ, 2005.

Кравченко С.О.

РОЗВИТОК СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ – процес удосконалення, поліпшення, прогресу суспільства. Розвиток передбачає перехід від простого до складного, від нижчого до вищого тощо. Серед важливих атрибутів **Р.с.-п.** можна виокремити: спрямованість (наявність певного континууму змін, усталеного ряду якісно різних станів); усталеність, відчутність зворотності кількісних і якісних змін; закономірність, тобто необхідний характер. Розвиток суспільства здійснюється шляхом реформ і революцій. В історії суспільно-політичної думки існують три підходи до визначення критерію розвитку: по-перше, підвищення моральності людини, суспільної моралі, духовності суспільства (Гесіод, Сократ, Платон, середньовічні теософи й сучасні християнські та інші релігійні філософи); по-друге, розвиток знань, науки, освіти, виховання (Ж.Кондорсе, А.Тюрго, Вольтер, Ж.-Ж.Руссо, Д.Дідро, О.Конт); по-третє, розвиток наук, техніки й технологій (Д.Белл, З.Бжезинський, О.Тоффлер). На розвиток суспільства впливають кілька типів змін: природні (органічні зміни природи та зміни, що стимулюються соціогенезом); демографічні (є функцією природних й соціальних змін і справляють істотний зворотний вплив на природу і соціальне середовище); зміни у виробничій сфері (забезпечують природне стимулювання суспільного прогресу); зміни в системі управління (розвиток управління від елементарних форм у родині до сучасних державних структур); зміни в соціальній організації (з одного боку, спрямовані на вдосконалення традиційних зв'язків, а з другого – такі, що

сприяють виникненню нових видів зв'язків між ними, їх організаційному встановленню); зміни в межах соціальної структури (зміни в кожній складовій суспільства); зміни в духовній сфері (зміни в світосприйнятті та ідеології). Розвитку суспільства притаманні закони прискорення історії, ущільнення історичного часу. З плином часу змінюється статусний портрет суспільства – сукупність усіх статусів, що існують у певний історичний час у певній країні. У примітивному суспільстві статусів було не більше 20, у сучасному лише професійних статусів налічується майже 40 тис., сімейно-родинних – понад 200, політичних, релігійних, економічних – кілька сотень.

Коли йдеться про розвиток політичний (поняття ввів у науковий обіг у 50-х рр. ХХ ст. американський соціолог Т.Парсонс), то цей процес уявляється як така зміна (або набуття) якостей і характеристик політичної системи, що дає змогу останній адаптуватися до нових умов соціально-політичного життя. Політичний розвиток супроводжується істотною зміною структури й характеру політичних відносин, механізмів функціонування елементів політичної системи, а також характеру її взаємодії із зовнішнім середовищем. У зв'язку з цим слід звернути увагу на перехід від тоталітаризму, авторитаризму до демократії як на загальну тенденцію до розвитку цивілізації, формування й розвитку громадян, суспільства, домінування загальнолюдських цінностей, політичний плюралізм тощо. Саме поняття “**Р.**” має своїм ядром оцінний компонент. Тому, оцінюючи будь-які соціально-політичні процеси як **Р.** (“прогрес”), ми фіксуємо лише одну грань їх реального буття. Хоча зрозуміло, що розвиток будь-якого інституту завжди супроводжується доволі різними наслідками. Практика трансформаційних процесів у сучасній Україні дає багато прикладів таких амбівалентних змін.

Літ.: *Управління суспільним розвитком* : словник-довідник / за заг. ред. А. М. Михненка, В. Д. Бакуменка. – К. : Вид-во НАДУ, 2006; *Суспільні відносини та розвиток*: теорія, історія, практика : монографія / А. М. Михненко (кер. авт. кол.), О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань, О. В. Соснін. – К. : НАДУ, 2009; *Соціологія політики* : енцикл. словник / авт.-упоряд. : В. А. Полторака, О. В. Петрова, А. В. Толстоухов. – К. : Вид-во Європ. ун-ту, 2009.

Михненко А.М., Івасенко С.М.

РОЗВИТОК СУСПІЛЬНИЙ – тип змін у суспільстві, що супроводжується переходом суспільних відносин до якісно нового стану. **Р.с.** є наслідком взаємодії великої сукупності суспільних процесів, основою яких є цілеспрямована діяльність людей та різноманітних організацій. Загальний механізм **Р.с.** полягає у виникненні нових потреб у різних сферах суспільного життя та пошуку можливостей їх задоволення. Нові потреби постійно виникають як наслідок виробничої та іншої продуктивної діяльності людей, а тому пов'язані з пошуком та винайденням нових засобів праці, спілкування, організації суспільного життя, розширенням та поглибленням обсягу наукового знання, ускладненням форм і механізмів творчої діяльності людей. Залежно від активності суб'єктів діяльності розрізняють дві основні форми **Р.с.** – еволюційну та революційну. Еволюційна форма – це повільні, поступові кількісні зміни в соціальній системі або її елементах, революційна – якісні зрушення в усіх суспільних структурах, що здійснюються шляхом докорінної перебудови суспільних відносин і соціальних інститутів. Важливу роль у забезпеченні стабільності **Р.с.** відіграють суспільні реформи та стратегічне управління. Передбачувані зміни, нововведення та перетворення стимулюють **Р.с.** Саме тому поліпшення системи суспільного управління на основі демократичних суспільних відносин забезпечує найкращі результати у вдосконаленні суспільства та прискоренні його розвитку. Історично першою фундаментальною спробою пояснення головних чинників виникнення й розв'язання суперечностей **Р.с.** була апеляція до розуму – як до людського, так і до божественного. Ідеї правлять світом – вважала більшість дослідників розвитку соціуму домарксового періоду. Науковці виходили з того, що в суспільстві діють люди, наділені свідомістю й волею. Оскільки це так, то ідейні мотиви діяльності людей є визначальними чинниками **Р.с.** Представники релігійної філософії головний чинник суспільно-історичного розвитку вбачають у божественному розумі, географічні детерміністи (Ш.Монтеск'є, Т.Бокль, Л.Мечников, Г.Плеханов) – у географічному середовищі. О.Богданов у “Курсі політичної економії” пояснює розвиток продуктивних сил і суспільства зростанням народонаселення, а

К.Каутський вбачає головний чинник суспільного прогресу у розвитку пізнання й науки. М.Вебер визначальним чинником історії виводить своєрідний дух епохи (дух капіталізму), К.Маркс – спосіб виробництва матеріальних благ. Сучасні західні філософи-технократи апелюють до техніки й технології. Класичний екзистенціалізм (Ж.-П.Сартр, К.Ясперс, М.Хайдеггер) підкреслюють роль творчої свободи особистості. Персоналісти (М.Бердяєв, Л.Шестов, Е.Муньє, Лакруа) обгрунтовують значення особистості як первинної реальності й найвищої духовної цінності, вершиною якої є Бог. Кожен із зазначених чинників є суттєвим і необхідним, тобто визначальним у **Р.с.** Оскільки визначальними є всі чинники, то поняття їх визначальності втрачає сенс. Йдеться про суперечливе поєднання впливу різноманітних чинників, які міняються місцями за тих чи інших конкретно-історичних умов і відіграють визначальну або підпорядковану роль. Діалектика суспільного розвитку полягає в тому, що всі ці чинники такою ж мірою мають визначальний характер, як і не мають його. Їх визначальність є величиною змінною. Багато в чому вона залежить від збігу історичних обставин, які хоч і творяться людьми, все ж не охоплюються повністю їхньою свідомістю й волею. Саме тому до визначення суспільних пріоритетів потрібно підходити конкретно-історично. Роль чинників **Р.с.** є не абсолютною, а відносною. Абсолютними є, мабуть, лише людська праця, діяльність, суспільне виробництво, основу якого становить виробництво матеріальних благ, що забезпечують безпосереднє життя людини та суспільства. Діяльність є способом існування соціального. Без діяльності немає соціального або ж воно існує у невідомих нам формах. Діяльність становить сутність соціального способу буття людини у світі. Безумовно, вона опосередкована свідомістю (ідеальним), має розгалужений характер і здійснюється на основі матеріального виробництва, що забезпечує життя необхідними матеріальними благами.

Літ.: *Управління суспільним розвитком* : словник-довідник / за заг. ред. А. М. Михненка, В. Д. Бакуменка. – К. : Вид-во НАДУ, 2006; *Суспільні відносини та розвиток: теорія, історія, практика* : монографія / А. М. Михненко (кер. авт. кол.), О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань, О. В. Соснін. – К. : НАДУ, 2009; *Андрущенко В. П.* Сучасна со-

ціальна філософія : курс лекцій / В. П. Андрущенко, М. І. Михальченко. – К. : Генеза, 1996.

Михненко А.М., Костюк О.А.

РОСІЙСЬКА ІМПЕРІЯ – термін “імперія” (лат. Imperium – наказ, верховна влада, управління, держава) в історичній літературі вживається для позначення державних утворень, до складу яких входили інкорпоровані ними колишні самостійні держави або бездержавні території й верховна влада в яких, як правило, належала імператорові.

Росія була проголошена імперією 1721 р., але стала нею значно раніше. Сприятлива історична ситуація для виникнення у Східній Європі нового державного утворення імперського типу склалася під час поступової дезінтеграції Монгольської імперії Чингізидів та її окремої частини – Золотої Орди. Найперші кроки до створення власної імперії московські великі князі зробили ще під час перебування їхніх володінь у складі Золотої Орди під гаслом “збирання руських земель”. Реалізації цих задумів посприяли самі ж золотоординські хани, які доручали Москві збирати данину з підвладної їм Русі. Найбільшим успіхом великих князів московських стала анексія земель Новгородської боярської республіки, що простяглися від Балтійського й Білого морів до Уральських гір. Підкорення великими князями московськими Іваном III “братнього” Новгорода Великого супроводжувалося жахливими актами геноциду.

Згодом Золота Орда розпалася на шість самостійних держав: Кримське ханство (1443), Казанське ханство (1438), Астраханське ханство (близько 1459) і Сибірське ханство (1420-ті рр.), очолювані Чингізидами, а також Ногайську Орду й Велике князівство Московське. Після утворення незалежності 1480 великий князь московський Іван III продовжив курс на “збирання руських земель” – тепер уже тих, які входили до Великого князівства Литовського. Від кінця XV ст. почалися литовсько-московські війни. Неможливість протистояти експансії Москви змусила Литву об’єднатися з Коронаю Польською в єдину державу і створити Річ Посполиту – федерацію, в якій політичні позиції литовської шляхти поступалися позиціям польських панів.

Одним з найбільш стійких історичних міфів є легенда про те, що Москва від часів Івана

III проводила курс на відновлення православної Візантійської імперії, яка загинула 1453 р. під ударами османських турків. Ідеологи **Р.і.**, які створили цей міф, використали для цього два історичних факти – шлюб Івана III з дочкою деспота Мореї Фоми Палеолога (1430-1460), племінницею останніх візантійських імператорів Іоанна VIII (1425-1448) та Константина XI Палеолога (1449-1453) Зоєю (Софією) Палеолог, а також затвердження візантійського герба (двоголового орла) гербом Московської держави. Однак тільки у XVIII-XIX ст. політика **Р.і.** була орієнтована на “повернення” Росії “спадщини візантійських імператорів”, тобто на поглинання вже послабленої на той час Османської імперії. В XV-XVI ст. метою Російської держави було оволодіння іншою “спадщиною” – спадщиною Золотої Орди. Факти свідчать, що від часів великого Князя владимирського і московського Івана Даниловича Калити (1325-1340) державність майбутньої Росії формувалася на зразках Золотої Орди. У Великому князівстві Московському не виникли феодальні відносини з характерною для них васальною залежністю за ієрархічними зобов’язаннями сюзерена перед васалами. Опорою великого князя, а пізніше царя та імператора, був дворянський стан, який діставав від нього спочатку в розпорядження, а потім у власність землю разом з покріпаченими державою селянами. Всі – кожний власник землі і селяни, які сиділи на цій землі, – незалежно від розмірів маєтку й становища в службовій ієрархії – фактично були холопами великого князя. Суспільно-економічний лад азіатського типу давав змогу мати сильну армію і здійснювати за її допомогою завойовницьку політику по всьому периметру кордонів. У російській дореволюційній історіографії, а потім і в радянській історіографії вплив Монгольської імперії на завойовану нею Київську Русь і перебування руських князівств у складі Золотої Орди оцінювалися виключно негативно. Жахливі картини періоду монголо-татарської навали російські історіографи поширювали на весь час перебування руських князівств у складі Золотої Орди аж до здобуття Великим князівством Московським незалежності. Безумовно, данина, яка сплачувалася завойовникам упродовж майже двох з половиною століть, негативно позначилася на селянах – вони зму-

шені були витримувати подвійний визиск. Але державний апарат Великого князівства Московського за час перебування в складі Золотої Орди на засадах автономії зміцнився. Москва сповна скористалася досягненнями монголо-татар у галузі військової та адміністративної організації, податкової системи, комунікацій, міжнародної торгівлі і навіть культурного обміну.

Збільшуючись у розмірах протягом XV-XIX ст., **Рі.** кілька разів змінювала вектор своєї геополітики. У середині XVI ст. були завойовані Казанське та астраханське ханства. Як наслідок Велике князівство Московське перетворилося на поліетнічну Російську державу. Після знищення наприкінці XVI ст. Сибірського ханства розпочався безупинний рух імперії в східному напрямі. В середині XVII ст. під контроль царя Олексія Михайловича перейшла Лівобережна Україна з Києвом, після чого західний вектор у подальшому розширенні імперських кордонів став панівним.

У середині XVII ст. російські землепроходці дійшли до Тихого океану, а потім почали освоювати Аляску і просунулися вздовж тихоокеанського узбережжя Північної Америки до Каліфорнії. Слідом за землепроходцями йшли військові команди, збирачі податків і купці.

Освоєння Північної Азії відбувалося шляхом поселення на цих територіях вихідців з Росії. З більшим або меншим успіхом, а в Америці – з провалом (1867 р. імператор Олександр II продав Аляску та Алеутські острови, надто віддалені від імперських центрів американського володіння, США) – цей малозаселений простір поступово ставав продовженням **Рі.** Освоєння нових земель зображалося в героїчних тонах, але реальна картина не завжди була такою: козацькі й стрілецькі команди, які мали вогнепальну зброю, нещадно винищували аборигенів.

У XVIII ст., пересвідчившись у техніко-економічному відставанні від країн Заходу, правителі Росії взяли курс на вестернізацію. Це допомогло їм перемогти Швецію в Північній війні 1700-1721 рр., відібрати в Османській імперії азово-чорноморське узбережжя й зупинити завойовницькі походи французького імператора Наполеона I Бонапарта. На початку XIX ст. Росія завершила поглинення більшої частини територій колишньої Речі Посполитої.

Від початку XIX ст. Росія почала експансію в густозаселені країни Закавказзя й Середньої Азії, які мали багатотисячову і відмінну від європейської історію і культуру. Поглинання цих країн зробило Росію колоніальною імперією.

У середині XIX ст. імператор Микола I зробив вирішальну спробу оволодіти візантійською спадщиною й покінчити з Османською імперією. Військовий розгром турецької армії був цілком прогнозованим. Великі держави Європи опинилися перед перспективою появи суперімперії, яка могла простягтися від каліфорнійського узбережжя Америки через Північну Азію і Східну Європу до африканських володінь султана. Тому вони об'єдналися і завдали поразки Росії в Кримській війні 1853-1856 рр. Панівні кола Росії зрозуміли, що обмежуватися поверховою вестернізацією більше неможливо. Країна повинна була здійснити глибоку модернізацію, передусім ліквідувати кріпацтво.

Здійснені в 60-70-х рр. XIX ст. реформи допомогли **Рі.** зберегти статус великої держави. Проте країна залишалася неконкурентоспроможною на міжнародному рівні. **Рі.** не витримала силових навантажень Першої світової війни і 15 (02) березня 1917 р. імператор Микола II зрікся престола. Влада перейшла до Тимчасового уряду.

Літ.: *Енциклопедія історії України* : в 5 т. / редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. – К. : Наук. думка, 2005; *Бойко О. Д.* Історія України : посібник / О. Д. Бойко. – К. : Академвидав, 2003; *Історія України* : курс лекцій / за ред. Л. Г. Мельника, О. І. Гуржія, М. В. Демченка. – К. : Либідь, 1991.

Шкуронат О.В.

РУЇНА – період історії України (60-70 рр. XVII ст.), що відзначався розпадом української державності й загальним занепадом. Він характеризується відсутністю загальнонаціонального лідера, послідовника політики Б.Хмельницького; глибоким розколом у середовищі української політичної еліти в питаннях внутрішньої та зовнішньої політики держави; егоїстичністю козацької старшини та її нездатністю поставити державні інтереси вище власних амбіцій та уподобань і, як наслідок, – значним ослабленням держави з перетворенням її теренів на об'єкт загарбницьких зазіхань Росії, Польщі, Ос-

манської імперії та Кримського ханства внаслідок внутрішньої міжусобної боротьби. Вже наступник Б.Хмельницького на гетьманському уряді – колишній генеральний писар І.Виговський стикається із загрозливим опозиційним рухом, що тоді концентрувався на Запорожжі та у Полтавському полку. Його очільники – кошовий Я.Барабаш та полковник М.Пушкар закидали новому гетьману порушення демократичних традицій врядування й узурпацію влади. Спираючись на вірні козацькі полки та 40-тисячну татарську орду гетьман жорстоко придушив опозиційний рух. Полтавщина була спалена, М.Пушкар з кількома полковниками і сотниками страчений. Всього в цій каральній експедиції загинуло близько 50 тис. осіб. Упоравшись з опозицією І.Виговський розриває стосунки з Москвою, яка оголосила гетьмана зрадником і направила в Україну 150-тисячне військо. Для боротьби з Москвою він залучає Річ Посполиту і в 1658 р. підписує Гадяцьку угоду, яка передбачала утворення автономного Руського князівства в складі Речі Посполитої. У 1659 р. під Конотопом московське військо було повністю розгромлене, але на Правобережжі згуртована навколо Ю.Хмельницького опозиція скликає під Фастовом чорну раду і 14 вересня 1659 р. обирає гетьманом Ю.Хмельницького. В цій ситуації московський уряд нав'язав йому нові Переяславські статті, які декларували обмежену автономію України в складі Московії. Не маючи батькового хисту він швидко втратив авторитет козацької старшини, підписавши з польським урядом у 1660 р. Слободиченський трактат, згідно з яким на Правобережжя допускалися польські жовніри і пани до своїх колишніх маєтків. Це викликало повстання та обрання гетьманом Правобережної України П.Тетері. Таким чином відбувся повний розкол Гетьманщини на Лівобережну і Правобережну з відповідною орієнтацією місцевої старшини на Росію і Польщу.

На Лівобережжі розгорнулася окрема боротьба за гетьманську булаву. У квітні 1662 р. Я.Сомко оголосив себе гетьманом, але Москва не визнала його. На Чорній раді у Ніжині 1663 р. гетьманом було проголошено висуванця Запорожжя І.Брюховецького, якому в 1665 р. Москва нав'язує нові статті, що значно обмежують владу гетьмана і скеровують податки до московської скарбниці. В цей же

час на Правобережжі спалахує повстання проти П.Тетері, який з клейнодами та архівом тікає до Польщі. Його місце посідає П.Дорошенко (1665-1676), який своїм головним завданням бачить визволення та об'єднання всіх українських земель в одній незалежній державі. І для цього він усе своє життя шукав надійного союзника. Спочатку він спирався на Польщу, а в 1666 р. йде на зближення з Туреччиною. Він також шукає порозуміння із Запорожжям і Лівобережним гетьманом І.Брюховецьким, який, розчарувавшись у політиці Москви, стає її противником. Взимку 1668 р. на Лівобережжі спалахує антимосковське повстання. Скориставшись ситуацією і підтримкою Кримського ханства П.Дорошенко поставив вимогу до І.Брюховецького скласти клейноди, а коли той відмовився козаки забили його і на раді оголосили П.Дорошенка гетьманом об'єднаної України. Маючи підтримку широких верств населення він швидко звільнив Лівобережжя, але його успіху завадили могутні сусіди. До планів Московського царства, Речі Посполитої і Кримського ханства не входила поява нової сильної держави, яка б порушила існуючий у регіоні баланс сил, а тому кожна з них почала вести активну руйнівну політику, спираючись при цьому на частину егоїстичної козацької старшини. Запорожжя зайняло деструктивну позицію, висунувши на гетьманство писаря П.Суховія. Польські війська вступили на Брацлавщину і П.Дорошенко вирушив на Правобережжя, залишивши наказним гетьманом Д.Многогрішного, який кинувся боронити Сіверщину від вторгнення московських військ. Сили були не рівні й на вимогу місцевого населення Многогрішний припинив спротив і впустив московські гарнізони в чернігово-сіверські міста. У грудні 1668 р. на вузькій старшинській раді його обрали гетьманом Лівобережної України. Жорстке обстоювання ним інтересів автономії України в складі Московської держави призвели до того, що царат організував змову старшин і їхніми руками 1672 р. заарештував гетьмана, якого після суду в Москві заслали до Сибіру. П.Дорошенко вів жорстоку боротьбу з П.Суховієм, якого підтримував Крим та частина полковників на чолі з Ю.Хмельницьким. Лише 1669 р. Дорошенко розбив супротивників. У 1672 р. розпочалася Турецько-Польська війна, в якій Дорошенко ви-

ступав на боці Туреччини, що викликало негативну народну реакцію. Тривалі військові дії вкрай виснажили Правобережжя, населення якого масово втікало на Лівобережну Україну і Слобожанщину. Цим скористався московський уряд і в 1674 р. почав військові дії проти Дорошенка. У березні на раді у Переяславі за участю правобережної старшини гетьманом “обох сторін Дніпра” було проголошено І.Самойловича. Це спровокувало Туреччину до війни з Москвою. У липні 1674 р. татарська орда спустошивши край між Дністром і П.Бугом змусила полки І.Самойловича та армію Г.Ромодановського втекти на Лівобережжя, залишивши населення беззахисним проти орди і турецького війська. П.Дорошенко не зміг запобігти катастрофі й капітулював. У 1677 р. Туреччина кинула на Правобережжя 100-тисячну армію і оголосила “князем України” Ю.Хмельницького. Московія пішла на поступки Туреччині і згідно з Бахчисарайською угодою 1681 р. південь Київщини, Брацлавщина і Поділля залишилися під владою Туреччини. Польща, відстоюючи ці землі, зблизилася з Московією, підписавши 1686 р. “Вічний мир”, який закріпив основні положення Андрусівського миру, і остаточно перекреслила Переяславські статті 1654 р. Період **Р.** приніс численні страждання українському народові. Від воєнних дій, епідемій, полону та міграцій втрати населення становили близько 70% усіх українців, а на Правобережжі втрати досягали 80-90% населення. Були зруйновані майже всі міста України.

Літ.: *Липинський В'ячеслав*. Україна на переломі 1657-1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII столітті / В'ячеслав Липинський. – К. : [б. в.], 1997; *Грушевський М. С.* Очерк истории украинского народа / М. С. Грушевський. – К. : [б. в.], 1991; *Апанович О. М.* Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі / О. М. Апанович. – К. : [б. в.], 1993; *Смолий В. А.* В переддень Руїни (1650-1670 рр.) / В. А. Смолий, В. С. Степанков // Київська Старовина. – 1993. – № 6; *Яковлева Т.* Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття: Причини і початок Руїни / Т. Яковлева. – К. : [б. в.], 1998; *Горобець В.* “Волимо царя східного...” Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава / В. Горобець. – К. : [б. в.], 2007.

Олійник О.Л.

РУСЬКА ПРАВДА – перше уніфіковане зведення писаних державних законів Київ-

ської Русі, складене в XI-XII ст., важливе джерело для дослідження історії права та суспільних відносин України й інших слов'янських народів. Первинне значення слова “правда” тут може бути розтлумачене як “справедливість” або “закон”. **Р.п.** було укладено за князювання Ярослава Мудрого (1019-1054); саме на цей час припадає розквіт Київської феодальної держави.

Відомі 3 редакції (Коротка, Розширена і Скорочена) та велика кількість списків пам'ятки, найстарішим з яких є Синодальний список (XIII ст.). Таким чином, унікальність пам'ятки полягає ще й у тому, що вона відбиває динаміку суспільного і державного розвитку.

Найдавнішою є Коротка редакція, що містить дві частини: Правду Ярослава і Правду Ярославичів. Тут зафіксовано і найстаріші норми звичаєвого права та пізніші норми. Якщо Правда Ярослава акцентує увагу на захисті життя і честі дружинників та їхньої челяді, то Правда Ярославичів концентрується довкола норм захисту феодального землеволодіння, в першу чергу – князівського феодального маєтку.

Розширену редакцію пам'ятки (XII – поч. XIII ст.) з часом доповнено новими нормами права, які відбивають захист інтересів феодалів та обмеження майнових і особистих прав залежного й вільного населення.

Скорочена редакція **Р.п.** є скороченим викладом Розширеної редакції, розробленим спеціально для церковних судів.

Кількість списків пам'ятки, що дійшли до нас свідчить про практичну затребуваність тексту, зокрема для судової практики.

Р.п. розкриває адміністративну діяльність княжого апарату, строкату соціальну стратифікацію ранньфеодального суспільства, кредитно-боргові й договірні зобов'язання, господарську діяльність, деталізує спадкові, сімейні, власницькі (у т.ч. – землевласницькі) відносини; відбиває навіть окремий статус чужинців.

Р.п. є важливим джерелом з дослідження політичного устрою Київської Русі, зокрема – специфіки влади київського й удільного князів, порядку наслідування влади, меж поділу влади з народним віче або боярською радою, з церквою, військовою організацією держави, розподілу публічно-правових і приватно-правових обов'язків у структурі влади, формування і функціонування земських (народних) органів.

Не всі норми **Р.п.** однозначно тлумачаться сучасними дослідниками, зокрема дискусії викликають статті, присвячені статусу простого люду: смердів, холопів, закупів, ізгоїв тощо.

Зміст **Р.п.** відбиває інституалізацію держави доби Київської Русі, відокремлення держави від особи князя; свідчить про занепад архаїчної влади роду на користь держави та її інститутів, гуманізацію суспільних норм. Одночасно з **Р.п.** в суспільстві діяли і норми звичаєвого права.

Норми **Р.п.** застосовувались і після розпаду Київської держави. **Р.п.** мала вплив на пам'ятки права литовсько-руської та гетьманської доби.

Літ.: *Антологія української юридичної думки / за заг. ред. Ю. С. Шемшученка.* – Т. 2. Історія держави і права України: Руська Правда. – К. : Юрид. кн., 2002; *Білецький Л.* Руська правда й історія її тексту / Л. Білецький ; за ред. Ю. Книша. – Вінніпег : Укр. Вільна Академія наук в Канаді, 1993; *Кириленко О. П.* Місцеві бюджети України (історія, теорія, практика) / О. П. Кириленко // *Формування інституту місцевого самоврядування.* – К. : [б. в.], 2000; *Швидько Г. К.* Історія держави і права України (X – початок XIX століття) : навч. посіб. / Г. К. Швидько. – Дніпропетровськ : Вид-во Дніпропетр. ун-ту, [б. р.]; *Яременко Я.* “Правда Руська” / Я. Яременко // *Золоте слово: хрестоматія літератури України-Русі епохи Середньовіччя IX-XV ст. : в 2 кн. Кн. 1: Література раннього Середньовіччя (до 988 року). Література високого Середньовіччя (988-1240) / упоряд. : В. Яременко, О. Сліпущко.* – К. : Аконті, 2002; *Яковенко Н.* Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України / Н. Яковенко. – 2-ге вид., переробл. та розшир. – К. : Критика, 2005.
Голубчик Г.Д.

РУСЬКА ТРІЙЦЯ – громадсько-культурне угруповання демократичного спрямування, що сформувалося серед української студентської молоді Львівського університету і вихованців греко-католицької духовної семінарії у в 1830-х р. Очолювали **Р.т.** М.Шашкевич, І.Вагилевич і Я.Головацький. Напрямок діяльності визначався ідеями романтизму.

Зрушення в бік національного аспекту пояснюються загальними світоглядними позиціями романтиків з **Р.т.**, які свій суспільний ідеал шукали передусім у галузі національної історії й словесності. Діячі **Р.т.**, наслідуючи приклад літературних сил Наддніпрянської України, ідеологів слов'янського

відродження, прагнули сприяти піднесенню освітнього рівня та пробудженню національної свідомості галичан, щоб прислужитися відродженню національного життя українського народу та входження його в коло вільних і культурних націй Європи, насамперед слов'янських. Цьому вони присвятили всю свою багатогранну діяльність: збирацьку, дослідницьку, видавничу й публіцистичну в галузі народознавства, фольклористики, мовознавства, джерелознавства, літературознавства, журналістики, педагогіки, а також літературно-художню та перекладацьку творчість.

Творчість діячів **Р.т.**, насамперед альманах “Русалка Дністрова”, засвідчує появу нових тенденцій в естетичній думці краю. Їх естетичні орієнтації – це своєрідний перехід від старих канонів західноукраїнської літератури до нових принципів відображення дійсності. М.Грушевський констатує збіг цього явища із загостренням полеміки між захисниками церковної книжної мови і народнорозмовної. За суто формальною, філологічною стороною стояли питання про ставлення до народного життя, історичного минулого та його національної програми.

Виникнувши на ґрунті, підготовленому просвітницьким етапом визвольного руху, продовжуючи, розвиваючи і примножуючи його прогресивні традиції, **Р.т.** започаткувала новий етап у розвитку суспільно-політичного, в тому числі національного й культурного, руху в Східній Галичині і на західноукраїнських землях взагалі.

Початок громадсько-політичної діяльності **Р.т.** був тісно пов'язаний з польсько-українським молодіжним антикріпосницьким підпіллям першої половини 30-х рр. XIX ст. Співробітництво в конспірації молоді, тісно пов'язаної своїм походженням і становищем із соціальними низами, сприяло привнесенню в підпілля радикальних настроїв. Важливим аспектом жвавого спілкування **Р.т.** з учасниками конспірації була активізація українсько-польського співробітництва в галузі науки, літератури, видавничої діяльності.

Підсумком патріотичної діяльності **Р.т.** стало формування головних програмних засад українського національного руху в статті Я.Головацького “Становище русинів у Галичині” (1846), які у 1848 р. поклала в основу своєї діяльності Головна руська рада.

Діяльність **Р.т.** мала значний громадський резонанс у Галичині і поза її межами. Її традиції продовжив український національний рух під час революції 1848-1849 рр., а згодом народовський напрям національного руху в Галичині та Буковині. Ідеї **Р.т.** справили значний вплив на творчість українських письменників А.Могильницького, М.Устияновича, Л.Данькевича, Г.Боднара, І.Гушалевича, (В.Шашкевича, К.Климковича, Ф.Заревича (так звана Друга **Р.т.**). Високо цінували її діяльність М.Драгоманов, І.Франко, М.Павлик, О.Терлецький, Б.Лепкий, М.Грушевський.

Результатом цілеспрямованої етнографічної діяльності **Р.т.** стали народознавчі праці “Велика Хорватія або Галицько-Карпатська Русь” (1841) і “Мандрівка по Галицькій та Угорській Русі” (1841) Я.Головацького, статті “Гуцули, мешканці східного Карпатського підгір’я” (1838, 1844), “Бойки, русько-слов’янський люд в Галичині” (1841), “Лемки-мешканці західного Прикарпаття” (залишилась у рукопису) І.Вагилевича, цінні записи усної народної творчості, які увійшли до різних фольклористичних видань, в тому числі чотиритомного збірника Я.Головацького “Народные песни Галицкой и Угорской Руси” (1878). Мовознавчі інтереси **Р.т.** знайшли вияв у праці М.Шашкевича, І.Вагилевича та Я.Головацького над створенням словника та граматики живої української мови. У 1840 рр. з’явилися “Граматики” І.Вагилевича (1845) та Я.Головацького (1849). Їх доповнили наукові праці “Статті про південно-руську мову” І.Вагилевича (написані до 1843) та “Розправа о язиці южноруськім (малоруськім) і його наріччях” Я.Головацького (1849). Новаторством були позначені їхні виступи за утвердження національної літератури на основі живої розмовної мови і створення шкільних підручників (“Читанка”) М.Шашкевича (за участю Ю.Величковського, укладена 1836 р., видана 1850 і 1853 рр.); реформа правопису (заміна етимологічного фонетичним); використання громадянського шрифту замість кириличного; впровадження рідної мови у повсякден-

ний вжиток інтелігенції та церковні проповіді; переклади на народну мову літературних творів з церковно-слов’янської, чеської, польської, російської, грецької і німецької мов; виступи проти спроб латинізації українського письменства (брошура “Азбука і abecadio” М.Шашкевича, 1836).

Розглядаючи спадщину **Р.т.**, варто зазначити, що поряд із переліченими публікаціями низка їх літературних творів було опубліковано в різних періодичних виданнях: антологіях, хрестоматіях, читанках для шкіл, календарях тощо. Певним етапом у виданні спадщини **Р.т.** стала книга творів М.Шашкевича, І.Вагилевича та Я.Головацького, видана у 1884 р. Літературно-критичне осмислення цього явища започаткували перші відгуки прогресивної громадськості 30-40-х рр. ХІХ ст. на появу “Русалки Дністрової”, які засвідчували її значний резонанс як в Україні, так і поза її межами, зокрема в слов’янському світі.

Значний внесок в ознайомлення слов’янських народів, зокрема російського, польського і чеського, з діяльністю **Р.т.** зробив І.Франко. Його статті про діяльність **Р.т.** були опубліковані в “Энциклопедическом словаре Брокгауза и Эфрона”, в польській, чеській і словацькій пресі. Популяризували спадщину **Р.т.** М.Драгоманов, П.Грабовський. Із зростанням популярності **Р.т.** на українських землях її творчість набувала все більшого міжнародного резонансу. Будучи об’єктом постійних зацікавлень наукової громадськості, студентської молоді, літературних кіл, періодичної преси, її спадщина ставала невід’ємним компонентом духовного життя слов’янських народів, збагачуючи тим самим скарбницю загальноєвропейської культури.

Літ.: *Руська трійця в історії суспільно-політичного руху і культури України* : монографія / В. І. Горинь, О. А. Купчинський, Ф. І. Стеблій та ін. – К. : Наук. думка, 1987; *Стеблій Ф. І.* Руська трійця в концепції українського національного відродження М.Грушевського / Ф. І. Стеблій. – К. : Промсвіта, 1996.

Бондаренко К.І.

С

САГАЙДАЧНИЙ ПЕТРО КОНАШЕВИЧ (1570, с. Кульчиці, Самбірський район Львівської обл. – 20.04.1622, Київ) – гетьман, полководець, відомий політичний та культурно-просвітницький діяч. Народився в сім'ї українського шляхтича. Навчався в Острозькій школі, де вивчав граматику, риторичку, діалектику, арифметику, геометрію, музику, астрономію. Після того навчався у школі Львівського братства. Потім працював у Києві домашнім вчителем у міського судді. Наприкінці XVI – на початку XVII ст. С. подався на Січ. Спершу був обозним, завідував артилерією Січі, у 1605 р. став кошовим отаманом. С. був організатором і учасником багатьох успішних походів козацького війська на Крим, Туреччину, Молдавію, Лівонію (1607, 1608, 1614, 1615, 1616). Очолив козацьке військо під час Хотинської війни 1620-1621 рр. За видатні заслуги в боротьбі з турками С. був обраний головою Європейської ліги християнської міліції, що мала на меті боротьбу з турками та недопущення їх у Європу.

С. – політичний діяч, який, виходячи з реалій польсько-українських відносин, постійно працював над закладанням фундаменту майбутньої української держави. У 1596 р. після Брестської унії, яка фактично поставила православну церкву поза законом, С. був серед тих православних, які виступили проти рішень унії. Він написав полемічний твір “Пояснення про унію”, де висловився проти покатоличення і полонізації українського православ'я. У 1620 р. С. разом з усім Військом Запорозьким вступив до Київського Богоявленського братства.

Він першим з козацьких гетьманів поєднав інтереси козацтва, міщан та духовенства. Зробив козацьку справу загальнонародною; козаки виступають захисниками всієї української землі та беруть під свою оборону православну віру. Розширив козацьку територію та збільшив чисельність козацького війська.

С. запровадив багато нововведень у війську, зокрема т. зв. фламандський стрій, легку й маневрену артилерію та добре озброєну і навчену піхоту; розробив і вдосконалив козацьку тактику морського бою на “чайках”; активно застосовував проти супротивника тактику засадних та зустрічних боїв.

Систематично проводив реорганізацію козацького війська, чітко розподіливши сотні та полки; запровадив сувору військову дисципліну; поновив навчання. С. подбав про те, щоб кожний козак мав рушницю і власного коня. Активно виступав проти полонізації та покатоличення православної України. Він став на бік опозиційної частини українського міщанства та православного духовництва у боротьбі з уніатською експансією. Виступав за надання населенню України свободи віросповідання, дбав про розвиток України як суверенної держави. Добився того, що в Україні з 1620 р. з'явився власний митрополит та 6 єпископів. Намагався легалізувати й офіційно визнати козацьку військову та політичну організацію, розширити козацькі права, вивести польські війська з України. Добивався скасування посади козацького старшого, який призначався польським урядом, офіційного визнання влади гетьмана над Україною, надання населенню України свободи віросповідання. Заклав міцний фундамент для подальшого існування українського козацтва і накреслив програму його майбутніх дій.

Силу народу вбачав у просвіті та самосвідомості. Турбувався про влаштування народних шкіл та шпиталів; заснував у Києві друкарню. Був ктитором братської школи у Києві, яка розвинулась у Києво-Могилянську академію. Допомагав їй коштами й сприяв тому, що вона стала відомим у слов'янському світі науковим та просвітницьким осередком. Став першим з українських гетьманів, який прагнув поєднати військову могутність українського козацтва з діяльністю

інших верств українського суспільства (духовенства, української шляхти та міщан) для досягнення автономії України у складі Речі Посполитої. С. фактично поставив збройну силу на захист рідної віри та національної освіти. Належав до поміркованої частини козацької старшини, яка, реально оцінюючи тогочасні військові можливості Війська Запорозького, намагалася відстояти національні інтереси українського народу шляхом переговорів і компромісів з польським урядом. Усе своє майно С. заповідав на просвітницькі, благодійні та релігійні цілі.

Літ.: *Гуржій О. І.* Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний : монографія / О. І. Гуржій, В. В. Корнієнко. – К. : Україна, 2004; *Антонович В.* Коротка історія Козаччини / В. Антонович. – К. : [б. в.], 1991; *Історичні постаті України: історичні нариси* : зб. / упоряд. та авт. вст. ст. О. В. Болдирев. – Одеса : Маяк, 1993.

Богомаз К.Ю., Гевель К.М.

САЙМОН ГЕРБЕРТ АЛЕКСАНДЕР (1916-2001) – видатний вчений, який здобув фундаментальні наукові результати в низці галузей знань, у тому числі в науці управління. Зробив значний внесок у розвиток поведінкової (психологічної) теорії прийняття рішень, обґрунтувавши концепцію “обмеженої (вимушеної) раціональності” (bounded rationality). Згідно з нею людина, яка приймає рішення, на практиці здебільшого замість всеохопного пошуку оптимального рішення обмежується досить хорошим рішенням, що задовольняє її за певними критеріями.

С. закінчив Чиказький університет, отримавши у 1937 р. ступінь бакалавра політології. Певний час працював дослідником-асистентом у муніципальній адміністрації м. Чикаго. У 1939-1942 рр. очолював у Каліфорнійському університеті в Берклі наукову групу з дослідження проблем міського управління. У 1943 р. після захисту дисертації з питань прийняття рішень в організаціях отримав ступінь доктора політології в Чиказькому університеті, де залишився працювати і в 1946 р. був призначений завідувачим кафедрою політичних наук. У 1948 р. на короткий час перейшов на роботу в державний апарат США. Брав участь у створенні Управління з економічної співпраці, що координувало “план Маршалла”, а також займався економічним обґрунтуванням роз-

витку атомної енергетики і дослідженнями в галузі математичної економіки. У 1949 р. переїхав з Чикаго у Пітсбург, де допомагав організувати Вищу школу промислової адміністрації при Технологічному інституті Карнегі (з 1967 р. – Університет Карнегі – Меллона), в якій став професором. У цьому ж навчальному закладі з 1966 р. був професором кафедри обчислювальних наук і психології, брав участь у створенні Школи інформатики та відділення психології. У 1978 р. отримав Нобелівську премію з економіки “за новаторські дослідження процесу прийняття рішень у межах економічних організацій”. У всіх роботах С. простежується прагнення створити науку про прийняття рішень. Вчений розглядав організації як системи, в яких люди є своєрідними “механізмами, що приймають рішення”. Він виступив з критикою раціональної моделі прийняття рішень у частині того, що людина розглядається як така, що має необмежені можливості розрахунку оптимальних варіантів вибору. На противагу цьому С. стверджував, що людина має значно скромніші можливості. Дійсно, у кожній управлінській ситуації існує оптимальне рішення, що максимізує певну цільову функцію. Однак для знаходження цього рішення слід проаналізувати всі реально припустимі варіанти, що здебільшого виявляється неможливим у зв’язку з їх величезною кількістю. Крім того, рішення приймається в умовах неповноти інформації про можливі варіанти вибору і їх імовірні наслідки, а також невизначеності витрат на отримання цієї інформації.

Зазначені чинники обмежують здатність управлінців приймати повністю раціональні, тобто оптимальні рішення. Враховуючи ці чинники, С. висунув концепцію “обмеженої (вимушеної) раціональності”. Згідно з нею управлінці, як правило, змушені приймати лише “обмежено раціональні” рішення, що призводять не до оптимізації, а тільки до задоволення. Концепція задоволення передбачає встановлення деякого рівня показників, який людина або організація вважають для себе задовільним і до якого прагнуть. При прийнятті рішення пошук ведеться до отримання альтернативи, яка дає змогу досягти цього рівня. Така альтернатива приймається, а пошук інших альтернатив припиняється. У разі неможливості досягнення протягом деякого часу встановленого

рівня його переглядають у бік зниження. На думку С., саме таким чином люди, які приймають рішення, знаходять найкоротші шляхи до отримання необхідного результату і використовують різні практичні та інтуїтивні методи. Наприклад, споживачі прагнуть до певного задовільного стану, а фірми – до деякого задовільного рівня продажу або прибутку.

Концепція “обмеженої (вимушеної) раціональності” дає змогу людям, які приймають рішення, усвідомити неможливість отримання всієї інформації, необхідної для повної оцінки варіантів вибору, і отже, задовольнитися наявними даними. Одна з особливостей обмеженої раціональності полягає у послабленні уваги до окремих питань, оскільки одночасно доводиться шукати відповіді на їх комплекс. Деякі рішення є запрограмованими і можуть прийматися за готовим шаблоном. Водночас для знаходження нестандартних відповідей потрібно використовувати спеціальні пошукові методи. У процесі пошуку згідно з концепцією задоволення необхідно, щоб люди, які приймають рішення, встановлювали мінімальні вимоги до якості альтернатив та погоджувалися обирати першу з них, що відповідає певним вимогам. Це зумовлене тим, що додатковий пошук альтернатив пов’язаний з витратами, а оцінити вигоди від нього в реальних умовах виявляється практично неможливим унаслідок обмеженої раціональності людей. Загалом розроблені С. концепції обмеженої раціональності, задоволення та пошуку справили значний вплив на розвиток управлінської науки. Як зазначалося під час вручення вченому Нобелівської премії, його теорії та спостереження в галузі прийняття рішень організаціями повною мірою можуть застосовуватися до систем і техніки планування, бюджетної роботи і контролю, якими користуються як у сфері бізнесу, так і в державному управлінні.

До основних праць С. відносять такі: “Адміністративна поведінка: дослідження прийняття рішень в організаціях, що виконують адміністративні функції” (1947); “Організації” (у співавторстві з Дж. Марчем) (1958); “Нова наука про управлінські рішення” (1960); “Вирішення проблем людиною” (у співавторстві з А. Ньюеллом) (1972).

Літ.: Саймон Г. Адміністративна поведінка: дослідження прийняття рішень в організаціях, що

виконують адміністративні функції / Г. Саймон : пер. з англ. – К. : АртЕк, 2001; *Класики менеджмента* / под ред. М. Уорнера : пер. с англ. ; под ред. Ю. Н. Каптуревського. – СПб. : Питер, 2001; *Платонов С. Ф.* Менеджмент : учеб. для вузов / С. Ф. Платонов. – СПб. : Феникс, 2002.

Кравченко С.О.

САМОЙЛОВИЧ ІВАН САМІЙЛОВИЧ (1630-1690) – гетьман Лівобережної України (1672-1687 р.). Походив із сім’ї священика Самійла Самойловича з Ходоркова (тепер Житомирська обл.). Здобув чудову на той час освіту в Києво-Могилянській колегії. Службу в козацькому війську розпочав військовим писарем. Згодом був Веприцьким сотником Гадяцького полку, а з 1665 р. Красноколядинським сотником Чернігівського полку, отримав звання значкового товариша. У 1668-1669 рр. був наказним полковником та полковником Чернігівським. Брав участь у повстанні 1668 р. проти московської влади в Україні. На Глухівській раді 1669 р. був обраний генеральним військовим суддею, а в 1672 р. на козацькій раді в Козачій Діброві проголошений гетьманом Лівобережної України.

У своїй політиці спирався на вузьке коло старшини і головним чином на родичів. Діяльність С. була спрямована на розширення привілеїв козацької старшини та її землеволодіння. Він щедро роздавав їй землі, а також створив інститут т. зв. значкових військових товаришів, переважно із синів старшини, які стали частиною гетьманського оточення. Для підтримання порядку в країні тримав при собі наймане “охочекомонне” військо, яке виконувало фіскально-поліційні функції.

Після загибелі гетьмана І.Брюховецького приєднався до наказного гетьмана Д.Многогрішного, а згодом брав участь у старшинській змові проти нього. С. прагнув об’єднати під своїм правлінням Лівобережну й Правобережну Україну, для чого проводив боротьбу проти правобережного гетьмана П.Дорошенка. Коли за Бучацьким мирним договором 1672 р. Подільське воєводство відійшло до Османської імперії, а Брацлавщина та Південна Київщина залишилися в руках правобережного гетьмана, це дало підстави російській державі та лівобережному гетьману С., не порушуючи умов Андрусівського миру 1667 р., почати війну з П.Дорошенком. У результаті проведеного

в 1674 р. спільного походу російської армії та лівобережних козацьких полків на Правобережжя 10 правобережних полків було об'єднано з Лівобережною Україною. У Переяславі цього ж року С. проголошено гетьманом всієї України. С. рішуче боровся проти тенденцій Запорожжя вести незалежну від лівобережного гетьмана політику. Керував козацьким військом під час Чигиринських походів 1677 р. і 1678 р. проти турків, внаслідок яких було зупинено просування турецьких військ углиб Правобережної України. С. негативно ставився до "Вічного миру" 1686 р. з Польщею і заявляв, що Військо Запорозьке ніколи не зречеться Правобережної України.

За правління С. Українська православна церква втратила свою незалежність і в 1686 р. була підпорядкована Московському патріархові. С. був прихильником сильної гетьманської влади, яку намагався зробити спадковою. За його правління, завдяки масовому переселенню правобережного населення на Лівобережжя та Слобожанщину (політика "великого згону"), поступово відродилося економічне життя Гетьманщини. Авторитарний спосіб правління С., великі податки на утримання у Гетьманщині московських залог, які важким тягарем лягали на місцеве населення, викликали незадоволення серед козацтва. Старшинська верхівка почала писати московському цареві доноси на гетьмана, звинувачуючи його у зловживанні владою та таємних зносинах з Кримським ханством. Влітку 1687 р. разом із 150-тисячною російською армією під командуванням князя В.Голіцина на чолі 50-тисячного українського війська С. вирушив у похід на Крим. Цей похід був невдалим і група старшин, звинувативши С. у таємних відносинах з кримськими татарами, а також у користолюбстві та самовладності, звернулася до російського уряду з проханням усунути його з гетьманства. Ця скарга лягла на сприятливий ґрунт, оскільки у С. були досить складні стосунки з князем Голіциним, який давно недолюблював С., бо той був у дружніх стосунках з його запеклим ворогом князем Г.Ромодановським. Та і московські воєводи ради були звалити провину на будь-кого, аби уникнути царського гніву. 23 липня 1687 р. ставку гетьмана оточили російські війська і С. заарештували. Його важкий характер не сприяв появі симпатиків, а тому його усуну-

нення було сприйняте як належне, оскільки не тільки з простим народом, а й зі шляхетними людьми "гетьман-попович" тримав себе досить пихато. На козацькій раді на річці Коломак С. скинули з гетьманства, обравши новим гетьманом Івана Мазепу. С. разом із сином Яковом і його дружиною відправили до Москви, а звідти до Сибіру – сина Якова з дружиною в Енісейськ, а С. у Тобольськ, де він і помер у 1690 р. У 1695 р. помер і його син Яков, переведений у Тобольськ. Старший син С., стародубський полковник Семен, помер ще раніше у 1685 р., а третій син, Григорій, був звинувачений у різних "непристойних" словах про государів і був страчений у 1687 р. в Сєвську. Промосковську політичну орієнтацію С. різко засудив Т.Шевченко в баладі "Заступила чорна хмара..."

Літ.: Антонович В. Б. Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах / В. Б. Антонович, В. А. Бец // Укр. іст. журн. – 1991. – № 5. – С. 150, 152; Костомаров Н. И. Руина / Н. И. Костомаров // Исторические монографии и исследования. – СПб. : [б. и.], 1881. – Т. XV; Мельник Л. Г. Лівобережна Гетьманщина періоду стабілізації (1669-1709 рр.) / Л. Г. Мельник. – К. : [б. в.], 1995; Мельник Л. Гетьман Іван Самойлович / Л. Мельник // Київська старовина. – 1996. – № 1. – С. 77-84.

Олійник О.Л.

СВЯТО ДЕРЖАВНЕ (Celebration state) – день урочистості, офіційно встановлений на честь або на спомин події загальнонаціонального значення.

З огляду на свою обрядово-ритуальну природу свято має колективний, масовий характер, що робить його невід'ємним атрибутом соціального буття. Витоки свята слід шукати в язичницьких віруваннях та ритуалах. У синкретичній свідомості архаїчної людини свята були тісно пов'язані з явищами календарного циклу: темою циклічного вмирання та оновлення природи, народження та смерті. Саме від календарних обрядів ведуть свій родовід масові свята античності – грецькі Діонісії та римські Сатурналії. З виникненням та становленням християнства відбулися кардинальні зміни в системі колективних свят. Діалектичне протистояння та взаємодія церковних свят і карнавальної стихії народних гулянь є невід'ємною складовою історії Європейського Середньовіччя. Християнська церква вела нещадну боротьбу з

будь-якими проявами язичництва. Однак поступово народні традиції та звичаї святкувань засвоювалися церквою і входили до арсеналу її духовного впливу. Прикладом цього є Різдвяний святковий комплекс, який інтегрував у ритуальний простір християнства такі язичницькі свята, як народження Сонця (25 грудня) та народження Діоніса (6 січня) з їх народними формами святкування новорічного циклу (колядками, вертепом). В епоху Відродження починає формуватися традиція С.д. Поступово придворно-святкова маскарадна культура театралізованих святкувань Ренесансу включається світською владою в арсенал ідеологічного впливу на маси. Через емоційне залучення широкого кола людей в атмосферу свята відтворювалася нова якість відносин між владою та підлеглими, формувалася імперський культ влади й державності. Традиції масових свят, з їх потужним ідеологічним впливом на масову свідомість, широко використовувалися тоталітарними режимами ХХ ст.

Сьогодні свята залишаються дієвим інструментом формування системи групових уявлень та переконань, фактором консолідації суспільства й національної ідентифікації. За допомогою С.д. не тільки відтворюються, зберігаються і передаються нащадкам традиції народу, але й артикулюються основні соціокультурні та історичні пріоритети держави у процесах державного будівництва. З набуттям незалежності в Україні почав формуватися державний святковий календар. Складовими цього процесу стали: а) запровадження свят, пов'язаних із здобуттям Україною державності; б) відновлення традицій святкування релігійних свят; в) скасування деяких дат радянського святкового календаря; г) залучення до національного календарного простору міжнародних традицій відзначення пам'ятних та знаменних дат. Сучасний перелік С.д. України склався на початку 1990-х рр. Його характеризує певна фрагментарність та нормативно-правова невизначеність.

Головними святковими датами в Україні встановлено 28 червня – День Конституції України та 24 серпня – День Незалежності України. Їх можна ідентифікувати як державні та загальнонаціональні (хоча уточнення відповідних правових дефініцій відсутні: в системі українських свят тільки День Конституції встановлюється прямою нормою

Основного Закону України (Ст. 161), а відзначення Дня Незалежності встановлено постановою Верховної Ради України від 20 лютого 1992 р.). Важливе місце у святковій календарній сітці України у ранзі вихідних зайняли раніше відсутні релігійні свята – Різдво, Великдень, Трійця. Знаковим на шляху набуття Української державності стало вилучення з переліку державних свят системуючої дати радянського ідеологічного простору – Дня Великої Жовтневої Соціалістичної Революції (7 листопада). Симптоматичним є поповнення святкового календаря України низкою загальноєвропейських календарних традицій соціокультурного характеру – День Святого Валентина (14 лютого), День матері (8 травня). Однак, у цілому, святковому календарному простору України притаманна певна несталість та еkleктичність. Неунормованим залишається статус та перелік С.д. Досі не існує нормативного закріплення таких понять, як “державне свято”, “релігійне свято”, “професійне свято”, “святкові неробочі дні”.

Сьогодні чинне законодавство України встановлює систему свят та вихідних днів шляхом врегулювання окремих аспектів трудових відносин. Перелік свят та неробочих днів визначений Ст. 73 Кодексу законів про працю України (2001), яка оперує поняттями “святкові та неробочі дні” і “релігійні свята”. В Україні встановлено 9 свят, які мають загальнонаціональний характер та є вихідними днями, що, в цілому, відповідає європейській традиції (у країнах ЄС у середньому нараховується 10-12 свят). Святковими неробочими днями в Україні визначені 1 січня – Новий Рік, 7 січня – Різдво Христове, 8 Березня – Жіночий День, 1-2 травня – День солідарності трудящих, Великдень – квітень-травень за місячним календарем, 9 травня – День Перемоги, Трійця – 40 день після Великодня, 28 червня – день Конституції України, 24 серпня – День Незалежності України. Крім того, святковий календар України включає професійні свята та пам'ятні дати. Зокрема велике значення для процесів консолідації суспільства, формування політичної нації та державного будівництва мають такі знаменні дати, як День Соборності України – 22 січня (впроваджений Указом Президента України від 25 січня 1999 р.), День Державного Прапора України – 23 серпня (впроваджений Указом Президента України

від 23 серпня 2004 р.), День українського козацтва – 14 жовтня (впроваджений Указом Президента України від 7 серпня 1999 р.). У встановленні свят в Україні існують особливості, пов'язані з традиціями національних меншин та релігійних громад. Відповідно до Ст. 24 Закону України “Про національні меншини” (1992), органи місцевого самоврядування у своїй діяльності враховують відзначення певних свят та подій національних меншин на територіях компактного проживання осіб з числа національних меншин. Для них можуть встановлюватися додаткові неробочі дні для святкування традиційних національних релігійних свят. Відзначення С.д. справляє значний вплив на формування історичної пам'яті та національної ідентичності громадян країни і є запорукою незворотності державотворчого процесу.

Як соціокультурний феномен свято є включеним у предметне поле філософії (Х.-Г.Гадамер, Р.Генон, В.Кантор, Ф.Ніцше, Х.О.Ортега-і-Гассет, В.Розанов, Ж.-Ж.Руссо, М.Федорів, М.Хайдеггер, Ф.Юнгер), етнографії, фольклористики та теорії літератури (О.Афанасьєв, М.Бахтін, Ф.Міллер, О.Потебня, В.Пропп та ін.), культурології та семіотики (О.Гуревич, М.Еліаде, Д.Лихачов, Ю.Лотман, Б.Успенський, В.Топоров, Й.Хейзинга та ін.), антропосоціології (Р.Тернер, Дж.Фрезер, Л.Уайт та ін.).

Літ.: *Бахтин М.* Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса / М. Бахтин. – М. : [б. и.], 1965; *Хейзинга Й.* Homo Ludens. Досвід визначення ігрового елементу культури / Й. Хейзинга. – К. : [б. в.], 1994.

Мамонтова Е.В.

СЕПАРАТИЗМ – різновид опозиції, політичний рух, метою якого є відокремлення частини території держави для створення нового (приєднання до вже існуючого) державного утворення або для надання певній частині держави автономії.

Одним з найважливіших елементів політичної системи є держава, безпека якої нерозривно пов'язана з необхідністю забезпечення територіальної цілісності та суверенітету й ефективності державної влади в межах її кордонів. Одну з найбільших внутрішніх загроз національній безпеці на сьогодні продовжує становити феномен С. Значна частина етнополітичних конфліктів кін. ХХ –

поч. ХХІ ст. пов'язані з феноменом політичного С. Проблема С. в означений період була й залишається актуальною для Азербайджану (Нагірний Карабах), Грузії (Абхазія, Південна Осетія), Російської Федерації (Чечня), Молдови (Придністров'я), Сербії (Косово), Іспанії (Басконія), Великобританії (Ольстер), Індії (Кашмір, Пенджаб, Ассам, Андра Прадеш), Індонезії (Іріан, Східний Тимор), Кіпру (Турецька республіка західного Кіпру), Туреччини (Курдистан), Китаю (Синдзян-Уйгурський автономний округ, Тибет) та ін. В Україні найбільш потенційно небезпечними регіонами в контексті загрози сепаратизму є Автономна Республіка Крим, Буковина, Закарпаття.

Відповідно до характеру програми дій сепаратистів виокремлюють абсолютний (спрямований на повне відокремлення) та обмежений (політична, національно-територіальна автономія) С. Відповідно до спрямованості – сецесія та уніонізм. У першому випадку має місце прагнення відокремлення з метою створення власної незалежної держави (чеченський, корсиканський, баскський, палестинський С.). Уніонізм передбачає відокремлення з метою подальшого входження до складу іншої держави, населення якої досить часто є етнічно (релігійно) спорідненим з населенням регіону С. Уніонізм має місце в косовському конфлікті (ідея створення Великої Албанії), ольстерському конфлікті (об'єднання Ірландії), у Нагірному Карабасі (входження до складу Вірменії) тощо.

Відповідно до джерел можна виокремити етнічний, релігійний, економічний, політико-ідеологічний (Тайвань). Переважна більшість сепаратистських рухів має етнічне або релігійне забарвлення. Проте має місце і суто економічний С. Так, в Італії діє політична партія “Ліга Півночі”, метою якої є надання територіям на півночі незалежності і створення на їх основі незалежної держави Паданія з центром у Мілані. Яскравим прикладом політико-ідеологічного С. є Китайська Республіка (о. Тайвань), територія якої за конституцією Китайської Народної Республіки є невід'ємною складовою КНР.

До С., як правило, призводить комплекс причин. До них належать: поліетнічний та поліконфесійний склад населення; нерівномірний економічний розвиток регіонів; етнічна, релігійна дискримінація і пов'язане з нею

прагнення захисту певних політичних, культурних, економічних цінностей, способу життя; історичний чинник (етнічні конфлікти минулого, тривалі нерозв'язані міжетнічні та міжконфесійні протиріччя, історична пам'ять про існування власної держави), помилки державної етнополітики, неефективність національних та міжнародних правових механізмів з попередження С., зовнішньополітичний вплив тощо.

В умовах етнополітичного конфлікту політичний С. виявляється в тому, що етнічна група шляхом застосування сили намагається вивести частину території, на якій її представники компактно проживають і вважають своєю історичною батьківщиною, зі складу державного утворення, політична влада в якому фактично належить представникам домінуючого етносу (титової у державі нації). Отже, виникає загроза територіальній цілісності, збереження якої є одним із життєво важливих національних інтересів будь-якої держави. За цих обставин держава – політико-територіальна організація – виступає як суб'єкт етнополітичного конфлікту і може вживати політичних та силових заходів (включаючи використання державної військової організації), спрямованих на забезпечення національної безпеки.

Діяльність сепаратистів спрямована на формування незалежних від держави – метрополії структур та атрибутів державної влади шляхом протистояння з нею в політичній, економічній, правовій, ідеологічній та військовій сферах. Світовий досвід містить досить велику кількість прикладів відносно успішного досягнення сепаратистами своїх цілей. Серед них можна виокремити не визнані у світі, але фактично незалежні Абхазію, Нагірний Карабах, турецьку частину Кіпру, Придністровську Молдавську Республіку, Чечню до 1999 р., тамільські території Шрі-Ланки до 2009 р. Процес збройної боротьби значно сприяє послабленню ефективності владного контролю з боку центральних органів державної влади над територією, на якій ведуться бойові дії. У разі ж перемоги сепаратистів створюються нелегітимні державні утворення, у яких діє вертикаль владних структур, власні збройні сили, органи безпеки та охорони правопорядку, власні грошові одиниці, законодавство, судова система, нормативно-правові акти, не узгоджені із законодавством держави, від якої

відокремлена територія самопроголошених республік. Самопроголошені державні утворення намагаються також установити політичні і економічні відносини з іншими державами, проводити незалежну зовнішню політику, що повинно сприяти їх визнанню як самостійних суб'єктів міжнародних відносин. У такому разі центральні органи державної влади втрачають можливість здійснювати свої управлінські повноваження на всій території та адміністративних одиниць виходять із-під їх контролю. Таким чином, виникає реальна загроза не лише суспільно-конфліктологічній, але й державно-управлінській складовим політичної стабільності.

Літ.: *Альтерматт У.* Етнонаціоналізм в Європі / Урс Альтерматт. – М. : Рос. гос. гуманитар. ун-т, 2000; *Кор Л.* Распад государств / Леопольд Кор. – М. : Товарищество научных изданий КМК, 2007; *Тишков В. А.* Общество в вооруженном конфликте (этнография чеченской войны) / В. А. Тишков. – М. : Наука, 2001; *Тишков В. А.* Реквием по этносу: Исследования по социально-культурной антропологии / В. А. Тишков. – М. : Наука, 2003; *Gurr T. R.* Minorities at Risk: A Global View of Ethnopolitical Conflicts / T. R. Gurr. – Wash : United States Institution of Peace Press, 1993.

Дацюк А.В.

СЕРЕДНЬОВІЧНІ УЯВЛЕННЯ ПРО ЕЛІТНЕ ТА ЕЛІТНІСТЬ істотно змінили загальне уявлення про елітне й елітність. Люди, що належали до еліти, – зразок для наслідування – вже не цар, який перемагає супротивників, не його оточення, це – страждаючий Христос, що прийняв смерть для спокутування людських гріхів, це святі угодники, це аскети, які вбивають плоть в ім'я віри, духовності.

Для філософії Раннього Середньовіччя характерною є позиція Августина Аврелія (він же Августин Блаженний, 354-430 рр.). У своїй знаменитій “Сповіді” він підкреслював: “Я не хотів належати до натовпу”. Він розробляв вчення про божественну благодать, яка веде до порятунку вибраної меншини і засудження за гріховне життя більшості людства. Перша – елітарна частина – це Град Божий – його складають праведники, яких любов до Бога доводить до самозречення, а Град Земний складається з себелюбців, що забули про Бога. Етичний критерій еліти – невпинне виконання заповідей божих. “Вибрані” очищуються від зла не

тільки за допомогою чистого життя, але й утримуються від матеріальних турбот, зайняті лише вдосконаленням. Сократівське “пізнай самого себе” у нього означає: себе як образ і подібність Бога.

Превдо-Діонісій Ареопагит (V ст.) підкреслював ієрархізацію світу – “священний порядок”, що наближує, наскільки можливо, до божественного. У світі є щаблі (ступені), що визначені близькістю до Бога. Ієрархізація вимагає від вибраних учити, удосконалювати нижчих, повідомляючи їм своє осяяння.

У сфері політичних наук кінцевою тезою концепції була: “Богу – Богове, Цезареві – Цезареве”, а також “немає влади не від Бога”.

У середні віки вчення церкви про небесну і земну ієрархію виправдовувало кріпосницькі, станові порядки; беззаперечно покора мас феодальним правителям затверджувалася церквою як безумовна чеснота. Іоанн Солсберійський ототожнював державу з людським організмом, стверджуючи, що в цьому “тілі” духівництво – душа, правителі – голова, селяни – ноги (ця думка близька до міфології ведів).

Інший середньовічний богослов – Хома Аквінський (Аквінат), канонізований католицькою церквою, проповідував, що піддані повинні покірливо нести “свій хрест”, підкоряючись “боговибраним” правителям. При цьому він додавав, що підкорятися їм слід лише в тілесних діях. У внутрішніх же руках душі слід “покорятися лише богові”.

Увесь світ він представляв за зразком феодальної системи у вигляді ієрархічних сходів “люди – ангели – святі – Бог”. Ідеї відомого середньовічного вченого Роджера Бекона (прибл. 1214-1294) у цілому можуть бути охарактеризовані як “теорія наукової елітності”. Ідея науки піднялася завдяки творчості Р.Бекона на небачені для середньовічної думки вершини. Саме цей злет і може розцінюватися як один із наочних проявів елітності в духовному житті середньовічної Західної Європи.

Світогляд самого Р.Бекона (“*doctor mirabilis*”), беззаперечно, належить до найбільш вибраних (елітних) того часу. XIII ст. може бути названо епохою розквіту схоластики, епохою, коли жили і творили такі елітарні розуми того часу, як св. Франциск Ассизський (1181-1226), Роберт Гроссетест (Великоголовий, 1175-1253), Альберт Больштедт (Великий, 1193-1280), Сигер Брабант-

ський (прибл. 1240-1281), Бонавентура (1221-1274), Хома Аквінат (1225-1274). Р.Бекон пережив їх усіх: і своїх друзів, і вчителів (Гроссетест), і навіть гонителів (Бонавентура). Його творчість була дійсно настільки дивовижною (“*mirabilis*”) і несхожою на те, чим займалася решта елітарних розумів того часу, що ім’я його було “забуте” у майбутньому. Він стоїть одноосібно і в історії середньовічної філософії, і в низці сучасних досліджень, які теж обходять його творчість стороною, вважаючи за краще “аналізувати” ідеї популярних філософів того часу. Проте філософія Р.Бекона може зацікавити сучасних дослідників еліти, зокрема його критика основ масової свідомості.

Літератури про життя і творчість Р.Бекона не так багато, як про його знаменитих сучасників або про його великого тезку із XVII ст. Р.Бекон був учнем Р.Гроссетеста, випускником спочатку Оксфордського (1233 р. – бакалавр “вільних мистецтв”; 1236 р. – магістр), а потім Паризького (1247 р. – доктор богослов’я) університетів. Близько 1256 р. він вступає у францисканський орден (з 1257 по 1274 р. генералом цього ордену був Бонавентура) і вже в 1257 р. за свої астрологічні і алхімічні експерименти піддався “суворому нагляду”, був усунений від викладання і переведений в один із паризьких монастирів. Основні твори Р.Бекона були написані саме в цей період його життя: “Великий твір” (1267-1268), “Менший твір”, “Третій твір”, “Компендій філософії” (1271-1276). У 1277 р. за астрологію він був засуджений генералом францисканського ордену Аськоні і в наступному 1278 р. був ув’язнений до монастирської в’язниці, з якої вийшов лише напередодні своєї смерті.

Елітологічні переконання Р.Бекона ґрунтуються насамперед на його критиці неуттва як основної категорії масової свідомості. Досить цікаве таке міркування Бекона щодо суті природи світла розуму і темноти людського неуттва: “Розум – ось вождь правої волі; він направляє її до порятунку. Щоб робити добро, треба його знати; щоб уникати зла, треба його розрізнати. Поки триває неуттво, людина не знаходить засобу проти зла... Немає небезпеки більше неуттва. Що знає істину, якщо іноді і нехтує зобов’язаннями, має притулок у совісті, яка спонукає його сумувати про те, що трапилося, і остерегатися в майбутньому. Немає нічого більш

гідного за вивчення мудрості, що проганяє морок нещасття, – від цього залежить добробут усього світу. Яка людина у вивченні мудрості, така вона і в житті...”.

Р.Бекон першим у науці оголосив “хрестовий похід” за достовірність і можливість перевірити наукові знання. Він уперше сформулював принципи критичного мислення і сам на власному прикладі довів ефективність його дії. Елітне, для Р.Бекона, завжди означає істинне. Розум, що помиляється, мало що коштує. Тільки та свідомість, яка засвоює дійсне знання, стає сильною і у неї зростає опір до темної (неосвіченому) думки натовпу. Р.Бекон фактично сформував принцип елітності знання, елітності, заснованої на силі наукового експерименту.

Учені (схоласти), що захищають свої помилки, куди важче грішать перед людством, чим найкривавіший вбивця, оскільки вони перекручують наш розум. Виступаючи проти вченого нещасття, Р.Бекон фактично виступав проти псевдоелітності і псевдоеліт, які тоді панували у вченому схоластичному середовищі. Академічні круги того часу украй насторожено зустріли ініціативу Р.Бекона, і лише після століть Ф.Бекон зміг довести правильність запропонованого його тезкою методу наукового дослідження.

Р.Бекон вперше вказав на те, що саме наукове знання, засноване на експерименті, здатне ефективно долати помилки нашого розуму. При цьому він указував і на те, що елітарна свідомість так само уразлива для помилок схоластики, як і свідомість широких неосвічених мас. Він практично першим звернув увагу на безпосередній зв’язок процесу формування наукової елітності й достовірності (істинності) наукового знання. До нього існували абсолютно некритичні (схоластичні) уявлення, що затверджували часом абсолютно помилкові постулати і формували відповідну світоглядну картину світу.

Таким чином, за Р.Беконем, можна сказати: елітарність всякої свідомості вимірюється ефективністю засвоєння ним дійсного знання. Для історичного розвитку теорій еліт важливу роль зіграла висунута англійським філософом пізньої опозиційної схоластики Уільямом Оккамом (бл. 1285-1349) знаменита логічна формула, що увійшла до історії світової філософської думки під назвою “бритви Оккама”. Філософські погляди У.Оккама (випускника Оксфордського уні-

верситету і монаха-францисканця) склалися під впливом ідей Оксфордської школи, Роджера Бекона і Дунса Худоби (теж ченців цього ордену). Саме у боротьбі проти середньовічного реалізму Оккама і висунув свій науковий принцип, що отримав назву “Бритви Оккама”.

Основне правило логічного закону, яке висунув У.Оккама, свідчило, що “не слід множити суті без потреби”, інакше кажучи, удаватися до пояснення яких-небудь явищ багатьма силами або способами, коли можна обійтися їх меншим числом. “Марно робити за допомогою більшого те, що можна зробити за допомогою меншого”.

Переводячи закон “бритви Оккама” в соціальну площину, слід пояснити, що під терміном “найменше” слід, природно, розуміти еліту, а під поняттям “більшого” – маси. Таким чином, оккамівська формула в рамках соціальної філософії і психології звучатиме таким чином: “Те, що може зробити еліта, не слід передовіряти масам” або “сподіватися на те, що маси можуть зробити щонебудь значуще – безглуздо, якщо це може зробити сама еліта”. Еліта (особливо інтелектуальна) призначена для виконання чогось унікального, що лише потім, з часом проникає в маси і стає масовим. Тому аристократії духу немає чого звертатися до масової свідомості і масової культури, якщо те, що їй належить виконати, вона може зробити сама. Для цього в історії й призначена еліта. Та еліта, яка самотійно не може вирішувати глобальні питання цивілізації, повинна поступитися місцем новій, мобільнішій і здатній на це еліті.

У цьому якраз і полягає головний закон “економії”: не варто залучати до управління ту еліту, яка сама почне привертати кого-небудь для виконання покладених на неї завдань (суборенда в цьому випадку повністю виключена). Це визначення виглядає як попередження про безпеку для елітарної свідомості й елітарної культури від надмірного занурення у сферу масової свідомості та масової культури. “Те, що властиве масам, необов’язково повинне бути властиве й еліті”. Принцип психологічної економності має стосуватися тільки психологічної характеристики еліти і не повинен бути обов’язковим для мас. Таким чином, “бритва Оккама” є одним із наріжних законів елітологічної психології і повинна застосовуватися під

час опису тих або інших проблем цього напрямку.

Літ.: *Антология* мировой философии : в 4 т. – Т. 1 : Философия древности и средневековья. – М. : Мысль, 1969. – Ч. 1; *Ашин Г.* Современные теории элиты: критический очерк / Г. Ашин. – М. : Междунар. отношения, 1985; *Ашин Г. К.* Курс элитологии / Г. К. Ашин, Е. В. Охотский. – М. : [б. и.], 1999; *Карабущенко П. Л.* Психологические теории элит / П. Л. Карабущенко, Н. Б. Карабущенко. – М. : Памятники исторической мысли, 2006; *Хрестоматия* по истории средних веков : в 3 т. – М. : [б. и.], 1950. – Т. 2.

Сурай І.Г.

СИМВОЛ ПОЛІТИЧНИЙ (symbol political) – символ, який функціонує у практиках реалізації влади. Символ (від давньогрец. symbolon – знак, сигнал, прикмета) у широкому значенні – поняття, що фіксує здатність матеріального об'єкта, події, образу виражати у контексті соціокультурних шкал ідеальний зміст, відмінний від його безпосереднього чуттєво-тілесного буття. Символ має багаторівневу структуру. Його складовими є знак (зовнішня форма символу) та значення (його ідеальний зміст), взаємодія яких і розкриває символ як феномен. Символ є однією з перших форм комунікації. Поєднуючи в єдине ціле різні плани реальності (матеріальне і духовне, об'єктне та суб'єктне, раціональне й ірраціональне), символ створює власну смислову перспективу, розуміння та інтерпретація якої потребує оперування кодами різного рівня. При цьому слід підкреслити, що символ – не суто матеріальний об'єкт. Він є породженням духовної культури. Саме тому він існує і діє в контексті певного соціокультурного простору. В політиці символи виступають як значущі феномени політичної системи і виконують свою функцію як предмети і дії, що умовно вказують на конкретні політичні смисли. Політичний символ є колективно значущим феноменом, адже його носієм є суспільна свідомість.

Існує багато класифікацій політичних символів, зокрема виділяють символи – ідеї (контент, лозунг, девіз, метафора, неологізм тощо), символи – дії (офіційна церемонія, парад, демонстрація тощо), символи – об'єкти (герб, прапор, емблема, архітектурна споруда, пам'ятник тощо), символи – персони (видатні постаті національної історії, відомі державні діячі, політичні лідери тощо). По-

літичній культурі кожної країни притаманні власні політичні символи, сукупність яких складає політичну символіку. Як квінтесенція політичних ідеалів і цінностей політична символіка є потужним інструментом їх пропаганди й утвердження. За допомогою політичної символіки в суспільстві створюються нові соціальні зв'язки, формується почуття єдності та залученості у соціально-політичний процес.

Поєднання у символі двох начал: того, що означає (символізує), і того, що означається (символізується), та їх послідовне дистанціювання задають основні функції символу. У політиці символи виконують функції мобілізації, інтеграції, комунікації, ідентифікації, політичної соціалізації, естетизації та маніпуляції. Функція мобілізації полягає в об'єднанні суспільства та концентрації ресурсів для досягнення колективних цілей. Вона відповідає за надання раціональним положенням ідеологічних доктрин предметно-образного та емоційного забарвлення. Політична символіка інтегрує людей у єдиний соціально-політичний організм, створює організаційні основи функціонування держави і громадянського суспільства. Однак інтеграція та мобілізація усіх неможливі без чіткого усвідомлення кожним його належності до конкретної спільноти і засвоєння її символів, норм та ідеалів. Без політичної ідентифікації співгромадянство розпадається на окремих індивідів, індивідуальних до всього, що їх оточує. Не менш важливою є інформаційно-комунікативна функція політичного символу. Виходячи з того, що символ – це, передусім, знак, код, у якому акумулюється та передається інформація, процес політичної комунікації можна розглядати як функціонування системи знаків, за допомогою яких відбувається обмін інформацією між політичними суб'єктами. Символи є невід'ємною складовою процесу політичної соціалізації індивіда, перетворення його на суб'єкт політичних відносин, включення до певної системи ціннісних та ідеологічних орієнтацій. Функціонування **С.п.** як іконічного знаку, що має всі естетичні ознаки, надає йому колосального маніпулятивного потенціалу. Символи можуть відігравати як стабілізуючу, так і деструктивну роль у соціально-політичному процесі. За їх допомогою можна врегулювати конфліктну ситуацію або загострити її. Останнє вима-

гає вкрай обережного ставлення та вивіреного використання символічного ресурсу у практиках політичного управління.

Символ є інструментом передачі інформації шляхом політичного дискурсу. Останній, залежно від суб'єкта, відбувається на рівні політичної участі мас у боротьбі за досягнення певних колективних цілей, на рівні ідеологічної конкуренції за визначення політичної дійсності, на рівні державної влади, яка виборює право встановити монополію на легітимацію політичного порядку.

С.п., як інструмент емоційно-психологічного впливу, є одним із чинників реалізації влади та її стратегій. Знання механізмів, технологій, технік функціонування політичного символу робить публічне управління більш дієвим та ефективним. **С.п.** не є константою, його життєвий строк залежить від багатьох чинників: історичних умов виникнення, ідеологічної цінності, громадської оцінки, емоційної наповненості, форми презентації тощо. Завдання полягає у перетворенні стихійного символотворення на керований процес розробки технологій створення та функціонування символів. Це передбачає вміння сфокусувати домінуючі в суспільстві ідеї та цінності у символічних формах (образи, метафори, ритуали), які найбільш повно віддзеркалюють актуальні для країни напрями розвитку, і завдяки цьому зробити процес публічного управління більш ефективним. Таким чином, **С.п.** можна розглядати як робочий інструмент, що посилює вплив суб'єкта управління, створює сприятливі умови для впровадження планів, проектів, програм. Все це вимагає опанування певної культури застосування символів у практиках публічного управління. Її організаційно-правові засади регулюються нормами та правилами державного протоколу і церемоніалу. Як феномен соціального буття символ є традиційним предметом філософського (Е.Кассірер, О.Лосев, М.Мамардашвілі та ін.), психоаналітичного (З.Фрейд, К.Г.Юнг та ін.), культурологічного (М.Еліаде, Ю.Лотман та ін.) соціологічного (П.Бурдьє, Е.Дюркгейм, П.Сорокін, Ю.Хабермас та ін.) аналізу. Останнім часом спостерігаються спроби подолати загальнокультурний підхід в інтерпретації символу та розкрити його сутність як складової політичної системи. Переважній більшості сучасних авторів (П.Бергер, А.Гелен, М.Едельман, Н.Еліас, К.Завершин-

ський, О.Кармадонов, Т.Лукман, Н.Луман, Т.Мейер, Д.Місюрів, В.Поцелуєв, Г.Почепцов та ін.) притаманне бачення символічного простору в межах комунікативної складової політичного процесу. Зокрема, П.Бергер та Т.Лукман визначають символ як матрицю колективних уявлень, джерела яких слід шукати в соціальних діях і комунікаціях. У теорії державного управління питання політичної символіки висвітлюються переважно в контексті протоколу державної символіки.

Літ.: Бергер П. Социальное конструирование реальности / П. Бергер, Т. Лукман. – М. : [б. и.], 1995; Кардамонов О. Социология символа / О. Кардамонов. – М. : [б. и.], 2004; Луман Н. Власть / Н. Луман. – М. : [б. и.], 2001; Мисюрів Д. Символы о символах. Начала культурно-символической политики / Д. Мисюрів. – М. : [б. и.], 2008; Elias N. The Symbol Theory / N. Elias. – London, 1999.

Мамонтова Е.В.

СИМОНЕНКО ВАЛЕНТИН КОСТЯНТИНОВИЧ

(4.07.1940, м. Одеса). У 1957-1962 рр. навчався в Одеському інженерно-будівельному інституті за спеціальністю інженера-будівельника. Після закінчення навчання С. був направлений на будівництво Київської ГЕС.

3 лютого до серпня 1963 р. – інженер-конструктор Одеської кіностудії. Із серпня 1963 р. до вересня 1965 р. – інженер-конструктор проектного інституту “Укрдипрогідроліз” у м. Одеса. Протягом 1965-1970 рр. працював на Іллічівському заводі залізобетонних конструкцій. З грудня 1970 р. до квітня 1973 р. – начальник виробничого відділу, директор заводу залізобетонних конструкцій № 3 тресту “Одесазалізобетон”. У 1973-1976 рр. – завідувач відділу будівництва Одеського міськкому Компартії України. До 1980 р. працював першим секретарем Приморського райкому Компартії України, а з березня 1980 р. до березня 1983 р. – другим секретарем Одеського міськкому Компартії України.

З березня 1983 р. до березня 1992 р. – голова виконкому Одеської міської ради народних депутатів. З березня до липня 1992 р. – представник Президента України в Одеській обл. З 11 липня 1992 р. – Перший віце-прем'єр-міністр України. З 2 по 12 жовтня 1992 р.

виконував обов'язки Прем'єр-міністра України.

3 липня 1992 р. по червень 1993 р. – голова Соціально-економічної ради при Президентові України. 3 листопада 1992 р. по липень 1994 р. – радник Президента України із соціально-економічних питань. У березні 1994 р. обраний народним депутатом України. 3 вересня 1996 р. – голова Рахункової палати ВРУ. Завдяки зусиллям С. Рахункова палата України стала дійсним членом Міжнародної та Європейської організацій вищих органів фінансового контролю (INTOSAI, EUROSAI). На другій сесії Ради вищих органів фінансового контролю країн СНД (2001) С. прийняв повноваження голови Ради. С. 11 грудня 2003 р. був призначений на посаду голови Рахункової палати на другий термін.

Крім виконання посадових повноважень, активно займався науково-дослідною роботою. У 1992 р. захистив кандидатську дисертацію “Удосконалення організаційно-економічного управління великим містом”. У 1996 р. захистив докторську дисертацію “Удосконалення управління соціально-економічними процесами в регіонах”. У 2000 р. йому було присвоєно звання професора на кафедрі макроекономіки і державного управління Київського національного економічного університету.

У 2003 р. став лауреатом Державної премії України у галузі науки і техніки за цикл праць з проблем регіональної та соціально-економічної політики. Автор понад 200 наукових друківаних праць з проблем соціально-економічного розвитку України, становлення ринкової економіки, регіональної політики, формування і виконання державного бюджету тощо. Головні праці: “Украину возродят регионы” (1995), “Украинское Причерноморье: потенциальные возможности и перспективы развития” (1996), “Основи економічної теорії” (2000), “Основи єдиної системи державно-фінансового контролю в Україні” (2006).

Одне з основних захоплень – альпінізм (майстер спорту). Був керівником першої української національної експедиції на Еверест (1999) та Національної експедиції “Україна-Гімалаї-2001”.

Літ.: Андрієнко Л. Г. Імена України: Біографічний щорічник 1999 / Л. Г. Андрієнко, Е. А. Бокута, І. Д. Зосимович. – К. : Фенікс, 1999; *Марченко Ю.* Хто є хто в Україні / Ю. Марченко, О. Те-

лешко. – К. : КІС, 2006; *Бойко О. Д.* Історія України : навч. посіб. / О. Д. Бойко. – 3-тє вид. – К. : Академвидав, 2008.

Дірявка Ю.П.

СКОВОРОДА ГРИГОРІЙ САВИЧ (Савович) (22.11.(03.12).1722 – 29.10(09.11).1794) – найвидатніший український філософ XVIII ст., просвітитель, письменник, педагог, музикант і співак.

С. відстоював демократизм, цілісність та поєднання філософської доктрини й способу життя. Був перехідною ланкою від середньовічної до модерної української філософської думки. Висунув теорію про дві натури природи (видиму – матеріальну та невидиму – духовну). Відоме вчення С. про три світи (макрокосм і два мікрокосми: людина і символічний світ, який є її тінню). У його філософській науці – елементи пантеїзму, ставляться проблеми самопізнання і людського щастя, в основі якого – споріднена (сродна) праця. У поезії відображені морально-етичні погляди С.

С. народився в сотенному містечку Чорнухи (зараз райцентр Полтавської обл.) у сім'ї козака. Був обдарованою дитиною. Любив читати, мав неабиякі музичні здібності, виявляв твердість духу та бажання оволодіти науками. Після закінчення чотирикласної школи в Чорнухах 1734 р. вступив до Києво-Могилянської академії, де навчався з перервами до 1753 р. Був кращим студентом. Рано втратив батьків. Через скрутне матеріальне становище заробляв на життя репетиторством і співом у хорі Академії. У 1742-1744 рр. служив у придворній хорівій капелі імператриці Єлизавети Петрівни в Петербурзі. У 1745 р. в чині “придворного уставника” (старшого півчого) повернувся до Києва і поновив навчання в Академії. Пробув там близько шести років, пройшовши повний курс філософії й більшу частину найскладнішого та найважливішого курсу – богословія. Ретельно вивчав єврейську, грецьку та латинську мови, працюючи над красномовністю, філософією, метафізикою, історією, богослов'єм. З 1750 по 1753 р. перебував за кордоном. Побував в Угорщині, Австрії, Словаччині, можливо, у Польщі, Німеччині, Італії. У 1753 р. – викладач піітики в Переяславському колегіумі. У 1754 р. та з 1755 р. по 1759 р. працював домашнім учителем у поміщика С.Томари в с. Ковраї

на Переяславщині. У цей період почав писати вірші, які стали основою його поетичної збірки “Сад Божественних песней”. З 1759 по 1764 р. викладав поетику, риторичку і грецьку мову в Харківському колеґіумі. Тут побачили світ його перші філософські праці і лекції-проповіді до курсу етики, трактати, які він писав у формі діалогів. Основні теми праць С. – пошук людського “Я” і переосмислення Біблії. Його звинувачували в містицизмові, у масонстві, в атеїзмі та осквернителстві Книги Книг.

Насправді С. був глибоко віруючою людиною, бачив у Біблії поетичне творіння, яке приховує істину під зовнішніми образами. У вченні про вічність світу та його нескінченність у просторі та часі, відступивши від Платона, перед яким схилився, розглядав світ як три складові: велику, малу і символічну. Велика (космос) – це природа; мала (мікрокосм) – людина; символічна – Біблія. У кожній з них є два начала: Бог, або вічність, і матерія, або тимчасове. В усій природі дух панує над матерією.

Викладання змушений був залишити через непорозуміння з начальством на ґрунті “інакомислія” (інші філософські погляди; неприйняття чернецького сану, оскільки це не відповідало світоглядів С.; інші погляди на навчальний процес та ін.). С. вважав чернецтвом життя помірне, стримане, задоволення малим, обмеження себе в усьому, аби здобути найнеобхідніше – зберегти себе цілісно, щоб найбільш повно виконати заповідь любові до ближнього, пошуки слави Божої, а не слави людської.

Останні майже тридцять років життя С. мандрував Україною, ненадовго зупинявся в маєтках приятелів, писав твори, проповідував свої філософські погляди, займався просвітою простих людей. Мандруючи, ніс зерна добра і знань у кожну родину. Розповідав про свої спостереження, читав вірші, грав на сопілці, співав пісні, щедро дарував свої знання селянським дітям (учив грамоти, арифметики, любові до мудрості, передавав живе вчення про душу). Цим зажив слави першого українського мислителя-філософа, “першого розуму нашого...” (за словами поета М.Вінграновського, які були обґрунтовані критиком І.Дзюбою), народна любов до якого була безмежною.

С. жив за часів, коли зникла гетьманська влада. Автономія України була примарною,

а в 1763 р. її було скасовано. С. довелося прожити майже тридцять років у важку для України добу царювання Катерини II. Це була сумна доба політичного лихоліття, доба грошового господарства при пануванні дворянсько-кріпосницького режиму. Україна, позбавлена державного статусу, перебувала в стані політичної летаргії. У Російській імперії нещадно стиралося з пам’яті будь-що національне в Україні, уярмлювався народ. С. з дивовижною прозорливістю вникав у таїни світобудови й людства. До найбільшого суспільного не доторкався викривальним словом. Вивищується над усім, мудро засуджував, таврував уселюдські пороки, огидні викривлення природи людської, особливо ж владу імушцими. Указував на потворність тогочасного суспільства, зазначаючи: “...перевернулося... правління в муки; суспільство в крадіжки; війнство в грабіж; а науки – в знаряддя злості”. Мав громадську вагу його сатиричний вірш “Всякому городу нрав і права...”. У своїх творах С. закликав до очищення. Душа боліла за волею. У вірші “De Libertate” (“Про свободу”) славив Богдана Хмельницького.

Незадовго до смерті склав список своїх праць (18 оригінальних та 7 перекладів, 4 з яких досі не знайдені). Відчував час свого відходу. Викопав могилу, приготувався, нікого не обтяжуючи. Заповідав зробити напис на могильній плиті: “Світ ловив мене, та не спіймав”. Похований у с. Паніванівці (тепер Сквородинівка Золочівського р-ну Харківської обл.).

Твори за життя не видавалися. До 100-річчя від дня смерті С. з’явилися перші публікації, а зібрання творів 1894 р. здійснив Дмитро Багалій. С. – філософ доби Просвітництва, метою якої було через розум і поглиблення освіти зробити людину досконалішою і щасливішою, а суспільні відносини справедливішими.

Збережені в численних списках твори Г.Сковороди неодноразово публікували як в оригіналі, так і в перекладах. До 250-річчя від дня народження опубліковано 2 томи повного зібрання творів, також переклад їх російською мовою.

Життя і творчість Г.Сковороди вивчали такі вчені: славіст і філософ Д.Чижевський (“Нариси з історії філософії на Україні”), історик Д.Багалій (“Український філософ Григорій Сковорода”), філософ П.Юркевич

(“Філософія серця”). У наш час ведуть дослідження – літературознавець Л. Ушкалов (“Григорій Сковорода: семінарій”), австралійський психолог Є. Глива (“Онтологічний образ людини в творчості Григорія Сковороди”) та ін.

Літ.: *Багалій Д.* Український мандрівний філософ Григорій Сковорода / Дмитро Багалій. – К. : Орій, 1992; *Глива Є.* Онтологічний образ людини в творчості Григорія Сковороди / Євген Глива. – К. : Вид-во ТОВ “КММ”, 2006; *Довідник з історії України.* – К. : Генеза, 2002; *Корженко В.* Філософія виховання: зміна орієнтацій : монографія / В. Корженко. – К. : Вид-во УАДУ, 1998; *Ушкалов Л.* Григорій Сковорода і антична культура / Л. Ушкалов. – Х. : [б. в.], 1997; *Ушкалов Л.* Українське барокове богомислення. Сім етюдів про Григорія Сковороду / Л. Ушкалов. – Х. : [б. в.], 2001.

Загребельна Л. С.

СКОРОПАДСЬКИЙ ІВАН ІЛЛІЧ (1646, Умань – 3 (14). VII. 1722, Глухів) – гетьман Лівобережної України у 1708-1722 рр. Після

переходу І. Мазепи на бік шведів С. був обраний гетьманом під тиском російського царя Петра І. Під час гетьманування С. посилюється тотальний, безперервний, хоча і хвилеподібний наступ самодержавства на права України. Суть цього наступу полягала в намаганні ліквідувати українську автономію та інкорпорувати ці землі до складу імперії. Середньовічні джерела зберегли небагато відомостей про родину С. З них довідуємось, що батько гетьмана в середині XVII ст. мешкав в Умані з трьома синами: Іваном, Василем і Павлом. Вже після смерті батька перших два брати переселилися на лівий берег Дніпра (1674).

Практично відразу після влаштування на новому місці С. почав своє складне, довготривале, але разом з тим цілеспрямоване просування по службовій драбині. В 29 років (1675) його призначають військовим канцеляристом при гетьманському уряді. Саме тоді на нього звернув увагу гетьман І. Самойлович. У 1676 р. С. підвищують у посаді до старшого військового канцеляриста.

На початку 80-х рр. XVII ст. С. був у ранзі чернігівського полкового писаря. Це знаменувало собою зайняття помітного місця в ієрархічній структурі місцевої влади. Як адмі-

ністратор він безпосередньо очолював роботу канцелярії й ведення діловодства полку. Обіймаючи цю посаду понад 10 років (1681-1694), С. зумів набути собі деякі володіння, в тому числі чотири млини, що давали неабиякий прибуток. За свого “писарства” йому вдалося добре вивчити систему й структуру гетьманського правління, зарекомендувати себе людиною “тихою”, поміркованих політичних поглядів, що мало особливе значення для окремих представників уряду проросійської орієнтації на фоні постійних “зрад” деяких старшин та їхніх угод з турецьким султаном, кримським ханом чи польським королем. Це зумовило відповідне, переважно поблажливе ставлення до нього з боку власного керівництва. С. зміг знайти спільну мову з усіма чернігівськими полковниками, що було за тих політичних умов не просто.

З приходом до влади гетьмана І. Мазепи службове становище С. помітно поліпшилось. У 1698 р. Мазепа перевів його на посаду генерального бунчужного, ввівши тим самим до еліти тогочасного українського суспільства, вищої військової й цивільної влади на Лівобережжі. На бунчужного поклалися справи військові, адміністративні й судочинні, зустрічі та проводи послів тощо. За ієрархічним станом бунчужний відповідав генеральному хорунжому.

У 1701 р. С. призначається вже генеральним осавулом. Формально генеральний осавул (як правило, їх було два) вважався за рангом п'ятою особою в старшинській адміністрації (після гетьмана, генеральних обозного, підскарбія та писаря). Він мав наглядати за станом війська й бойового спорядження, правильністю складання козацьких компутів (списків-реєстрів), інколи проводив спеціальні “слідства” щодо зловживань у межах регіону, перевіряв права власників на маєтки. 1706 р. С. займає посаду полковника одного з найбільших полків – Старобудського, замість загиблого під час Північної війни М. Миклашевського. Ставши першою людиною в полку, він там отримав фактично необмежену владу й величезні пільги.

Великою несподіванкою для С. стала звістка про перехід у жовтні 1708 р. “у протекцію” до шведського короля Карла XII Мазепи. Гетьман і його наполегливо схилив пристати до іноземної армії, проте цього разу проракувався: стародубський полковник не

тільки не підтримав свого начальника, а навпаки, вже через два дні після отримання гетьманського листа-заклику поспіхом кинувся до Глухова, де цар наказав зібрати раду з вірної йому старшини і обрати нового гетьмана.

Після деяких вагань на раді старшини більшістю голосів обрали С. гетьманом. Новообраний гетьман досить швидко став втрачати і свою політичну владу, і свій і без того не дуже високий авторитет серед українського населення. Особливо пригнічувала та обмежувала його волю вимушена “дружба” з царськими сановниками, вищим російським офіцерством, а також пильна увага з боку царя Петра I. Одразу після обрання С., не довіряючи більше нікому із старшин після “мазепинської зради”, наказав боярину А.Ізмайлову постійно “бути при гетьманові” й спільно вирішувати всі соціально-економічні та політичні питання. В разі виникнення нового “заколоту” чи спалаху народного повстання царському резидентові дозволялося застосовувати війська. Гетьманську резиденцію згідно з волею Петра I було перенесено з Батурина до Глухова: ближче до кордонів з Росією. Через рік при гетьмані “сиділо” вже два резиденти, а в їх розпорядженні, крім 200 дворів, на утриманні перебували “на всяк випадок” два московських полки.

Особливо трагічно у зв’язку із самодержавною політикою Петра I склалися стосунки С. з “низовим товариством”. Формально його влада поширювалась і на Запорожжя; він продовжував носити титул “гетьмана Війська Запорозького”. Але на Січі гетьмана не визнавали. Конфлікт поступово загострювався.

Ліквідація Запорозької Січі (1709) й страта багатьох козаків, навіть полонених, продемонстрували нетерпимість царя до самобутності українського народу і, зокрема, його збройних сил. Водночас ці події у свідомості волелюбних представників корінного етносу не могли не запламувати й усю діяльність С. Не набагато краще склалися стосунки С. із деякими царськими сановниками. Після вигнання шведських військ з України окремі з них стали домагатися від голови адміністрації значних земельних наділів. Відмовити їм за тих умов – означало б викликати невдоволення дуже впливових осіб, від яких залежало становище в управлінні краєм багатьох старшин та самого правителя Лівобережжя.

У 1710-1711 рр., під час третьої російсько-турецької війни, С. знову проявив своє негативне ставлення до низового товариства. Разом з генералом І.Бутурліним, який очолював вісім полків російської армії, біля Кам’яного Затону вони за наказом Петра I “розорили” Січ, побудовану незадовго перед тим запорожцями замість зруйнованої 1709 р. Старої Січі.

Гетьман проводив широку соціальну й економічну політику, в найбільш важливих аспектах її продовжував “традиції” правління попередників, зокрема І.Самойловича та І.Мазепи. Так, при ньому тривав процес поступового закріпачення селян, міщан і рядових козаків, обмеження їхніх станових прав, посилення феодальної експлуатації. С. видав спеціальні універсали й “листи” про заборону селянам скаржитись на землевласників. Уже в перші роки гетьманування С. безпосередньо втручався у функціонування цехів: підтверджував старий або визначав новий їх статус; боронив у разі потреби від утисків ремісників державцями; цікавився прибутками міських органів управління, особливо Київського магістрату.

Але основним аспектом всієї його внутрішньополітичної діяльності залишалися аграрні відносини. Будучи сам великим землевласником, він, щоб завоювати прихильність найбільш впливових і заможних осіб, роздав приблизно 100 маєтків з 3 тис. дворів феодально залежних селян і міщан. Особливо багато універсалів та дарчих на маєтки, землі, ліси, пасіки, млини тощо видав С. монастирям: практично всім київським (причому повинності мали виконувати не лише піддані, а й рядові козаки), Ніжинському, Благовіщенському, Єлецькому, Успенському, Переяславському, Михайлівському, Чернігівському, Троїцькому та ін.

Проте авторитет гетьмана продовжував невпинно знижуватися, обмежуватися його влада. Місцеві старшини, особливо полковники, часто ігнорували його розпорядження, вели незалежну політику. Дуже обмежував дії Скоропадського і царський указ 1715 р. про регламентацію обрання на всі полкові посади, а також сотників. Петро I прямо втручався у цей процес. У 1720 р. Петро I обмежив функції Генерального суду.

Останні роки правління не сприяли підвищенню популярності гетьмана серед українського населення. Цьому завадили приму-

сові каналні роботи, спорудження фортечних будівель, “військові низові” походи тощо. Козаків і посполитих нерідко “ганяли” до Петербурга, Астрахані, на Кавказ. Для цього, як правило, залучались найбільш фізично здорові й матеріально забезпечені рядові козаки, селяни та міщани. Додому поверталось лише 60%, решта ж гинула від нестерпних умов життя, епідемій, каліцтв тощо.

Послаблення гетьманської влади давало можливість ввести царському урядові деякі обмеження і у сфері економіки України. Зокрема, дедалі частіше для місцевих купців і торгових людей вводилася заборона на закордонну торгівлю. Запроваджувалася державна монополія на багато товарів, застосовувалася практика перекупування різноманітних товарів лише у російських купців, з чого останні мали неабиякий зиск. Нерідко центральною владою наперед визначалися ярмарки і порти в Росії, де саме могли торгувати українці. У зв'язку з цим особливою гостроти на той час набуло питання про торгівлю із Запорозжям. Спеціальні розпорядження царату взагалі забороняли її. Ті, хто порушували такого роду укази, могли бути заслані до Сибіру. Однією з негативних економічних санкцій можна вважати прагнення російського уряду збувати на території українських земель “лихі” мідні гроші, щоб срібні й золоті залишалися в обігу населення Росії, якомога більше зосереджувались у державній казні (1721).

Сильно підірвали місцеву економіку постійне перебування в Україні великої кількості російських військ, а також швидке зростання податків. С. просив Петра I вивести полки з регіону, скаржився на зловживання О. Меншикова.

Помітно звузилася сфера вживання національної мови (особливо в офіційних установах, великих містах і т. ін.), скоротилося друкування українських книг, систему освіти було взято під нагляд підозрілої й неприязної державної цензури, українська церква підпала під значний вплив московської патріархії. Навіть “Святе письмо” заборонялося передруковувати з давніх книжок, виданих в Україні, а дозволялося лише з “московських”. Усі ці заходи, зрозуміло, викликали невдоволення місцевого населення, негативно впливали на суспільно-політичне та економічне життя українського етносу.

У 1722 р. Петро I видав спеціальний указ про створення для управління Україною пер-

шої Малоросійської колегії. Її безпосередні функції (нагляд за діяльністю гетьмана, генеральних і сотенних старшин, дозвіл на видачу ними розпоряджень щодо управління краєм тощо) як вищої апеляційної інстанції на території краю ще більше зміцнили позиції російських сановників. Такого політичного удару вже не зміг пережити гетьман С., який незабаром після виходу царського указу захворів і згодом помер у Глухові 3 липня, а 5-го був похований у Гамаліївському монастирі. Проте й ця смерть не стала на заваді Петру I у здійсненні його великодержавних планів. Навпаки, він взагалі заборонив вибори наступного гетьмана.

Літ.: Андрущенко В. Л. Запорозька Січ як український феномен / В. Л. Андрущенко, В. М. Федосов. – К. : Наук. думка, 1995; Гайдай Л. І. Історія України: персоналії, терміни, назви і поняття (1648-1917) : навч. посіб.-коментар : у 2 т. / Л. І. Гайдай. – Луцьк : РВВ “Вежа” Волин. нац. ун-ту ім. Л. Українки. – Т. 2. (О-Я), 2008; Гуржій О. Гетьман Іван Скоропадський / О. Гуржій. – К. : Либідь, 1998; Смолій В. А. Українська державна ідея / В. А. Смолій, В. С. Степанков. – К. : Знання, 1997.

Лимар А. П.

СКОРОПАДСЬКИЙ ПАВЛО ПЕТРОВИЧ (3(16).05.1873, Вісбаден (Німеччина) – 26.04.1945, Меттен (Німеччина), перепохований в Оберстдорфі (Німеччина) – український державний і військовий діяч, гетьман Української Держави (29.04 – 14.12.1918).

Походив з давнього українського козацько-шляхетського роду, непрямий нащадок гетьмана Лівобережної України Івана Скоропадського (1646-1722). Протягом трьох століть рід дав Україні багатьох визначних військових, державних і громадських діячів. Одна з найяскравіших представниць – Є. І. Скоропадська (у шлюбі – Милорадович), визначна культурно-освітня діячка, меценатка, фундаторка Товариства імені Шевченка у Львові.

Дитячі роки пройшли у батьківських маєтках Тростянці й Полошки на Полтавщині (сучасна Чернігівська обл.). За родинною традицією здобув військову освіту, закінчив

Пажеський корпус (привілейований закритий військово-навчальний заклад для дітей російської аристократії) у Петербурзі (1893), в чині корнета був призначений до лейб-гвардії Кавалергардського полку.

У 1897 р. взяв шлюб з Олександрою Дурново – донькою генерал-ад'ютанта Петра Дурново й Марії з княжого роду Кочубеїв. Дружжя мало шестеро дітей: Марія (1898), Єлизавета (1899), Петро (1900), Данило (1904), Павло (1915), Олена (1919).

Добровільно брав участь у російсько-японській війні (1904-1905), спочатку перебував у штаті 3-го Верхньоудинського козацького полку, згодом – ад'ютант командувача Східного загону Маньчжурської армії генерал-лейтенанта А.Келлера. Восени 1904 р. призначений командиром 5-ї сотні 2-го Читинського козацького полку. Невдовзі відкликаний на посаду ад'ютанта головнокомандувача російської армії на Далекому Сході генерал-ад'ютанта М.Линевича. За мужність і героїзм нагороджений орденом Св. Володимира й удостоєний золотої Георгіївської зброї.

У 1905 р. призначений флігель-ад'ютантом Миколи II, в 1906 р. – отримав чин полковника. У вересні 1910 р. прийняв командування 20-м драгунським Фінляндським полком, з 1911 р. – командир лейб-гвардії Кінного полку. З черговим підвищенням у званні до генерал-майора й зарахуванням до імператорського почту (1912) увійшов до числа найбільших до монархічної родини осіб та найбільш авторитетних і талановитих молодих воєначальників Російської імперії.

На початку Першої світової війни – командує 1-ю кавалерійською бригадою 1-ї гвардійської дивізії, до складу якої входили Кінний і Кавалергардський полки. Брав участь у наступальній операції 1-ї російської армії генерала П.Ренненкампа в Східній Пруссії. За вміле керівництво військами в бою під Краупішкеном (6.08.1914) нагороджений орденом Св. Георгія 4-го ступеня (13.10.1914). З 1915 р. – командир 5-ї кавалерійської дивізії, з березня 1916 р. – 1-ї кавдивізії. Влітку 1916 р. отримав звання генерал-лейтенанта, в січні 1917 р., згідно з розпорядженням імператора, вступив у командування 34-м армійським корпусом Південно-Західного фронту, яким керував генерал О.Брусилов (потім – О.Гугор). Частини 34-го корпусу брали участь в останній наступальній операції (Західна Україна) російської армії в Першій

світової війні. За наказом Верховного головнокомандуючого генерала Л.Корнілова і в порозумінні з Генеральним Секретаріатом Української Центральної Ради восени 1917 р. провів українізацію корпусу, який дістав назву “1-й Український”.

На початку жовтня 1917 р. на з'їзді в Чигирині обраний (заочно) отаманом Всеукраїнського вільного козацтва. Після більшовицького перевороту в Петрограді й усвідомлення неминучості радянської агресії проти Української Народної Республіки фактично визнав владу Центральної Ради, хоча не поділяв поглядів її лідерів. У жовтні-листопаді 1917 р. очолюваний ним корпус затримав на дільниці Вапнярка-Жмеринка-Козятин-Шепетівка збільшовичені частини, що рухалися з фронту на Київ. Через незгоду з політикою Центральної Ради, зокрема, з військового питання, подав наприкінці грудня 1917 р. у відставку. Взимку 1917-1918 рр. якоїсь означеної політичної позиції не займав, проте з березня 1918 р. виступив одним з ініціаторів згуртування правих сил з метою зміни діючої влади. Очолив Українську народну громаду, створену як опозиція Українській Центральній Раді. Переважну підтримку мав серед землевласницьких прошарків (Союз земельних власників, Українська демократично-хліборобська партія) та у командування німецько-австрійських військ, яке було незадоволене діяльністю Центральної Ради. За допомогою союзників і утвердження сильної влади сподівався вивести Україну з руху та соціального хаосу й розпочати розбудову держави за взірцем тогочасних європейських країн.

29 квітня 1918 р. на Всеукраїнському хліборобському з'їзді у Києві був проголошений гетьманом України. Очолював Українську Державу протягом семи з половиною місяців.

Програмними документами гетьманату стали “Грамота до всього українського народу” й “Закони про тимчасовий державний устрій України”, які визначали основні політичні й економічні напрями розвитку держави. Проголошувалось відновлення приватної власності, розвиток вільного підприємництва, свобода торгівлі тощо. Вся повнота законодавчої, виконавчої і судової влади зосереджувалася в руках гетьмана. Водночас зазначалося, що встановлення в країні авторитарного режиму було тимчасовим і викликано

екстраординарними обставинами, в яких перебувала країна.

До управління країною прагнув залучити представників якомога ширшого українського політичного спектра, однак досягти компромісу з соціалістичними партіями не вдалося через відмову останніх співпрацювати з гетьманським режимом. Першочерговим завданням вважав створення сильно дієздатного уряду й адміністративного апарату за принципом професійності. Кабінет Міністрів складався в основному з представників консервативного та ліберального напрямків, головним чином кадетів.

Значну увагу приділяв розбудові української армії, яка мала формуватися на засадах загальної військової повинності й стати гарантом політичної та економічної незалежності України. В країні було реорганізовано військове міністерство, Генеральний штаб, засновано Інструкторську школу старшин тощо. У липні сформовано Гвардійську сердюцьку дивізію (5 тис. вояків), яка мала стати взірцем для регулярних частин української армії.

Великого політичного значення надавав реформуванню аграрної сфери, особисто очолював Вищу земельну комісію. Мав власну концепцію вирішення земельного питання, яка передбачала ліквідацію поміщицьких латифундій і створення шляхом перерозподілу земель середнього класу власників – головної опори держави.

Значну увагу приділяв розвитку української культури та освіти як головних чинників національного відродження. За його сприяння було відкрито 150 українських гімназій, 2 державних українських університети у Києві та Кам'янці-Подільському, засновано Українську Академію наук, Національну бібліотеку, Національний архів, Національний історичний музей, Український національний театр.

Очолювана ним Українська Держава мала вагомий здобутки в зовнішній політиці. За весь період свого існування вона мала 11 дипломатичних і близько 50 консульських представництв у 20 країнах, а на своїй території – 12 дипломатичних і 42 консульських представництва з 24 держав. Позитивні наслідки для України мав державний візит до Німеччини у вересні 1918 р., під час якого були вирішені за його участі важливі питання Чорноморського флоту, організації україн-

ської армії, подальшого економічного співробітництва.

14.11.1918 р. під тиском складних геополітичних та внутрішніх обставин проголосив Грамоту про федерацію з майбутньою небільшовицькою Росією. Вважав цей крок єдиним шансом врятувати Україну від посягань радянської Росії. Внаслідок протигетьманського повстання, організованого радикальною частиною Українського Національного Союзу на чолі з В.Винниченком і М.Шаповалом, зрікся влади (14.12.1918 р.) й виїхав за кордон.

В еміграції – провідник українського гетьманського (монархічного) руху в Західній Європі, США і Канаді. Проживав у Німеччині, в 1920 р. вступив до Українського союзу хліборобів-державників (УСХД), створеного українськими діячами консервативно-монархічного напрямку (В.Липинський, М.Кочубей, О.Скоропис-Йолтуховський, Д.Дорошенко та ін.), в 1921 р. увійшов до його керівних органів як член Ради Присяжних. Наприкінці 1920-х рр. через розбіжності в поглядах з В.Липинським вийшов з організації й заснував у 1937 р. Союз гетьманців-державників. Діяльність в еміграції була спрямована на відновлення української незалежної держави. За його ініціативи засновано Український науковий інститут у Берліні (1926), Українську громаду, відкрито український студентський дім в Адлердорфі поблизу Берліна. Під час Другої світової війни сприяв звільненню з фашистських концтаборів С.Бандери, Я.Стецька та інших провідних діячів Організації українських націоналістів.

Помер після поранення, отриманого під час бомбардування американською авіацією залізничної станції Плятлінг (Баварія).

В історію українського державотворення увійшов як один із видатних діячів ХХ ст. У квітні 2003 р. (до 130-річчя від дня народження) його заслуги перед Україною вперше були вшановані на найвищому державному рівні. Згідно з розпорядженням Президента України одну з вулиць Києва названо його ім'ям.

Літ.: *Скоропадський П.* Спогади / П. Скоропадський. – К. ; Філадельфія : [б. в.], 1995; *Дорошенко Д.* Історія України 1917-1923 рр. / Д. Дорошенко. – Т. II. Українська гетьманська держава 1918 р. – Ужгород : [б. в.], 1930; *Гетьман Павло Скоропадський та Українська Держава 1918 р.* Студії з

архівної справи та документознавства : матеріали Другої міжнар. наук. конф. – К. : [б. в.], 1999; *Папакін Г.* Павло Скоропадський: патріот, державотворець, людина. Історико-архівні нариси / Г. Папакін. – К. : [б. в.], 2003; *Пиріг Р.* Гетьманат Павла Скоропадського: між Німеччиною і Росією / Р. Пиріг. – К. : [б. в.], 2008; *Рєєнт О.* Павло Скоропадський / О. Рєєнт. – К. : [б. в.], 2003; *Гетьманат* Павла Скоропадського: історія, постаті, контрверсії : матеріали Всеукр. наук. конф. – К. : [б. в.], 2008.

Ралдугіна Т.П.

СЛОБІДСЬКА УКРАЇНА (Слобожанщина) – історичний регіон України, охоплює територію сучасної Харківщини, північні райони Донецької та Луганської областей, південний схід Сумської області. Частина колишніх слобідських земель перебуває у складі Белгородської та Курської областей Російської Федерації.

Перші поселення на території **С.У.** з'являються у часи палеоліту. У X ст. велика частина регіону увійшла до складу Київської держави, а після її дезінтеграції – до Чернігівського та Новгород-Сіверського князівств. Унаслідок монголо-татарської навали XIII ст. **С.У.** (в якій і до того була невелика щільність населення) майже повністю спустіла. З початку XVI ст. вона переходить до Московської держави, проте являє собою тоді практично незаселене дике поле. Основною причиною цього були постійні напади татар на Московщину, які зазвичай здійснювались Муравським, Ізюмським та Кальміуським шляхами (проходили через територію регіону). Початок колонізації **С.У.** був тісно пов'язаний зі спорудженням військово-оборонних ліній для захисту Московської держави (передусім від Кримського ханства, а також від Речі Посполитої). Із самого початку активну участь у ньому, крім росіян, брали також українці (селяни та козаки).

Прихід на Слобожанщину мешканців Наддніпрянської України був зумовлений посиленням експлуатації селян у Польсько-Литовській державі та прагненням їх освоїти вільні та незаймані землі. Серед козаків значну частину становили учасники невдалих козацьких повстань проти Речі Посполитої, які після поразки втікали до сусідньої держави (наприклад учасники повстання Я.Острянина 1638 р.). Важливе значення для колонізації мало створення у 30-50-х рр. XVII ст. т. зв. Білгородської лінії, яка проходила від

Охтирки на заході до Острогозька на сході. Тоді ж було засновано м. Чугуїв (1639).

Значне посилення української колонізації **С.У.** відбулось після початку Національно-визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького, яка супроводжувалась нападами загонів польської шляхти та союзних гетьману кримських татар на мирне українське населення. Потоки біженців йшли з території Чернігівського, Ніжинського та Білоцерківського полків, а також з Волині. Переселення триває в часи Руїни (в основному з Правобережної України). У цей період засновано міста Острогозьк (1652), Суми (1652), Харків (1654), Богодухів (1662), Вовчанськ (1674), Ізюм (1681) та ін. У середині XVIII ст. населення регіону перевищує 500 тис. осіб. **С.У.** стає переважно українською етнічною територією, частка російських переселенців суттєво скорочується. Московський уряд, зацікавлений у заселенні прикордонної смуги православним населенням, у цілому сприяв процесу української колонізації.

Основним типом поселень були слободи (звідси й назва регіону). Протягом 60-80-х рр. XVII ст. утворено 5 слобідських полків (Ізюмський, Острогозький, Охтирський, Сумський, Харківський), які являли собою територіальні одиниці та користувались певною автономією (про що їм надавались відповідні царські жалувані грамоти). Полки поділялися на сотні (у 1734 р. їх було 98). Внутрішній полковий та сотенний устрій (у т.ч. порядок обрання старшини) на Слобожанщині практично не відрізнявся від того, що склався на Гетьманщині. Поступово підсилюється влада старшини. Попри наявність процедури виборів, кандидати на посади полковників були, як правило, вихідцями з кількох заможних родів. Формуються навіть “полковницькі династії”: Кондратьєвих у Сумському, Перекрестових-Осипових та Лесевицьких в Охтирському, Куликовських та Данилевських в Ізюмському, Шидловських та Квітків у Харківському, Тевяшових в Острогозькому полках.

С.У. (на відміну від Гетьманщини) не була державним утворенням з централізованою владою. На початку XVIII ст. було введено посаду вищого військового урядовця, який за традицією був одним із слобідських полковників (як правило, він отримував при цьому російський військовий чин генерал-

майора або бригадира). Проте козацьке самоврядування було підпорядковано спочатку московським воєводам, а згодом (після реформ Петра Великого) – військовим губернаторам (азовському, воронізькому та київському). Із 1726 р. слобідські полки перейшли у підпорядкування Військової Колегії. За часів гетьманів І.Самойловича та І.Мазепи існували проекти приєднання слобідських земель до Гетьманщини. Проте незацікавленість у цьому з боку Росії та навіть на самій С.У. (певною підтримкою ці плани користувалися тільки у Сумському та Охтирському полках) стали на заваді їх здійсненню.

Обмеження автономії С.У. – тривалий процес, який розпочався ще за часів царювання Петра Великого. Козацький полковий устрій було ліквідовано Катериною II у 1765 р., водночас утворено Слобідсько-Українську губернію Російської імперії (перейменовано у Харківську в 1835 р.) Замість розформованих полків утворено регулярні: Харківський уланський, Сумський, Охтирський, Ізюмський та Острогозький гусарські. Слобідських козаків перетворено на т. зв. “військових обивателів”. Старшина згодом отримала статус російських дворян, що значно послабило її незадоволення. Терміни “Слобожанщина” та “С.У.” й надалі використовуються для визначення історичного регіону, який завдяки заснованому у 1804 р. Харківському університету відіграв надзвичайно важливу роль у процесах національного відродження.

Після створення держави Павла Скоропадського було висунуто територіальні претензії на всі українські етнічні землі, у т.ч. С.У. Планувалось суттєве розширення Харківської губернії Гетьманату за рахунок Курської та Воронежської губернії, що не було реалізовано. Перемога більшовиків, утворення УСРР (УРСР) та оформлення міжреспубліканського кордону (який у 1991 р. став міждержавним) призвели до фактичного розділу історичного регіону. Українське населення районів С.У., які опинились у складі РРФСР (нинішньої РФ), зазнало асиміляції та в переважній більшості змінило етнічну ідентифікацію на російську.

Літ.: Багалій Д. І. Історія Слобідської України / Д. І. Багалій. – Х. : Дельта : [б. в.], 1993; Грушевський М. С. Історія України-Руси : у 11 т. / М. С. Грушевський. – К. : [б. в.], 1991-1998; Мас-

лійчук В. Л. Козацька старшина Харківського слобідського полку 1654-1706 рр. / В. Л. Маслійчук. – Х. : [б. в.], 1999; Слюсарський А. Г. Слобідська Україна: історичний нарис. XVII-XVIII ст. / А. Г. Слюсарський. – Х. : [б. в.], 1954; Юркевич В. Еміграція на Схід і залюднення Слобожанщини за Б. Хмельницького / В. Юркевич. – К. : [б. в.], 1932.

Овдін О.В.

СОРОКІН ПІТІРІМ ОЛЕКСАНДРОВИЧ

(23.01.1889 р., селище Тур'я, Вологодської губернії, Російської імперії – 10.02.1968, Вінчестер, Массачусетс, США) – російський соціолог, який емігрував до США, де набув світового визнання як розробник теорії соціальної стратифікації та один із провідних футурологів ХХ ст., який виступив із концепцією трьох основних тенденцій сучасності – по-перше, переміщення й розповсюдження творчого лідерства з Європи та Європейського Заходу, де воно було зосереджено протягом останніх п'яти століть, у райони Тихого океану й Атлантики, особливо в Америку, Азію та Африку; по-друге, продовження дезінтеграції чуттєвого типу людини, культури, суспільства й системи цінностей, які до цього часу переважали; по-третє, поява і поступове поширення перших компонентів нового – інтеграційного – соціокультурного порядку, його системи цінностей та типу особистості. Є одним із плеяди видатних соціальних філософів і соціологів ХІХ-ХХ ст. (Н.Данилевський (1822-1885), О.Шпенглер (1880-1936), А.Тойнбі (1889-1975)), для яких циклічна теорія суспільного розвитку спирається на цивілізаційний підхід. Вважав, що родовою моделлю будь-якого соціокультурного феномену є значуща взаємодія двох або більше індивідів. Соціокультурною є взаємодія, в результаті якої один індивід впливає на дії або стан свідомості іншого. А “значення” – це все те (жест, слово, вчинок), що для певної свідомості є знаком чогось іншого. Виділяв у структурі соціокультурної взаємодії три аспекти: 1) особистість як суб'єкт взаємодії; 2) суспільство як сукупність взаємодіючих суб'єктів з їх соціокультурними відносинами; 3) культуру як сукупність значень, цінностей, норм, якими володіють взаємодіючі суб'єкти, і сукупність носіїв цих значень, цінностей, норм (музика, живопис тощо).

Феномен культури, переважно духовної, що характеризує спільноти й суспільства людей,

є ключовим для визначення цивілізацій як культурної, а не історичної спільноти людей, яка проходить стадії становлення, розквіту й занепаду. Культура, вважав він, представляє результат діяльності двох або більше індивідів. Культурними феноменами є не тільки філософія, наука, техніка тощо, а й матеріальні елементи, напр. слід ноги на піску. Хаос культури – сукупність її елементів – інтегрується в щось цілісне чотирма способами: просторовим, зовнішнім, функціональним, логічним. Вищою формою інтеграції культури є логіко-сміслова впорядкованість культурного хаосу в цивілізацію, яка заснована на загальному “знаменнику, головному сенсі або ідеї”.

У його розумінні цивілізація – це насамперед система елементів культури, відносно самостійних від їх творців і спостерігачів, а не історична спільність людей, об’єднаних матеріальними та духовними елементами культури.

Цивілізація як форма логіко-смісловій інтеграції культури включає дві сторони: внутрішню і зовнішню. Внутрішня сторона – це “сфера розуму, цінностей, сенсу”. Її С. називає “культурною ментальністю”. Зовнішня сторона складається з неорганічних або органічних об’єктів чуттєвого сприйняття: предметів, подій, процесів, у яких втілюється, організується, реалізується внутрішній досвід. Ці зовнішні феномени належать до системи культури лише настільки, наскільки вони є проявом її внутрішньої сторони. При цьому внутрішня сторона (культурна ментальність) управляє зовнішньою. У структурі культурної ментальності С. виділяє чотири основних елементи: 1) природа сприйнятої людьми реальності (“речі для нас”); 2) потреби і цілі людей; 3) ступінь задоволення цих потреб і цілей людей; 4) способи задоволення потреб людей. У сучасному розумінні все це елементи способу життя індивіда, соціальної групи, народу, через який потреби, інтереси, цілі людей реалізуються в різних формах життєдіяльності й опредметнюються в матеріальних і духовних благах або предметах задоволення, субстанційній основі людей.

Таким чином, цивілізація – це духовна формація суспільства, що є і наднаціональною спільністю людей, і духовно-культурною інтеграцією сфер суспільства, і певним способом життя індивідів. Вона являє собою

єдність, з одного боку, світогляду, ідеології, ментальності людей, які різняться за своїм статусом у суспільстві, а з другого – сукупності матеріальних і духовних благ, інститутів, організацій, що мають для людей певний цивілізаційний зміст.

Виділив три типи цивілізації: 1) ідеаціональний; 2) чуттєвий; 3) змішаний (інтеграційний). Вони розрізняються перш за все засобами сприйняття світу людьми.

В ідеаціональному типі цивілізації люди сприймають світ переважно як прояв прихованої (і сакральної) реальності: Бога, Абсолютної ідеї тощо. При цьому: 1) реальність розуміється як така, що не сприймається чуттєво, нематеріальне, неминує буття; 2) цілі й потреби переважно духовні; 3) ступінь їх задоволення – максимальний і на найвищому рівні; 4) способом їх задоволення або реалізації є добровільна мінімізація більшості фізичних потреб, аж до повної відмови від них. С. виділяв дві ідеаціональні культури – аскетичну та активну.

У чуттєвій цивілізації люди сприймають світ переважно органами чуття. Чуттєва ментальність вважає реальністю те, що дано органам відчуттів. Вона не вірить ні в яку надчуттєву реальність і не шукає її. Чуттєва реальність мислиться як становлення, процес. Зміна, плин, еволюція, прогрес, перетворення. Потреби й прагнення носія чуттєвої ментальності – здебільшого фізичні, і все робиться для того, щоб ці потреби були максимально задоволені. Посіб їх реалізації полягає не в перетворенні або експлуатації духовного світу індивідів, а в перетворенні або експлуатації зовнішнього світу.

У змішаній цивілізації сприйняття світу має сакрально-чуттєвий характер. Змішаний тип інтегральної (ідеалістичної) культури С. – це єдина форма змішаного типу, яка є логічно інтегрованою. У кількісному відношенні це більш-менш збалансоване з’єднання ідеаціональних і чуттєвих елементів з переважанням, однак, елементів ідеаціональних. Реальність для неї (культурної ментальності) багатогранна, має аспекти і неминуючого Буття, і вічно мінливого становлення – духовного й матеріального. Її потреби та цілі – духовні та матеріальні, однак матеріальні підпорядковані духовним. Способи їх реалізації полягають і в самовдосконаленні, і в перетворенні зовнішнього чуттєво сприйнятого світу: інакше кажучи, ця ментальність

й ідеаціонального, і чуттєвого віддає кожному своє.

Значна увага у роботах С. приділялася питанню поляризації у сучасному кризовому періоді історії людства. Його твори мають важливе значення в контексті глобалізації та створення ціннісних основ розбудови держави. Статті С. постійно включаються до антологій та збірок з основ публічного адміністрування в різних країнах світу.

Літ.: *Сорокин П.* Человек. Цивилизация. Общество / Питирим Сорокин. – М. : Политиздат, 1992; *Сорокин П. А.* Главные тенденции нашего времени / Питирим Сорокин. – М. : Наука, 1997; *Сорокин П. А.* Социальная мобильность / П. А. Сорокин ; пер. с англ. М. В. Соколовой. – М. : Academia, LVS, 2005.

Саламатов В.О.

СОЦІАЛІЗМ (від лат. *socialis* – суспільний) – соціально-політичні вчення і теорії, які розкривають ідеал суспільного устрою, заснованого на суспільній власності в її різноманітних формах, відсутності експлуатації людини людиною, рівності соціальних структур і класів, справедливому розподілі матеріальних благ і духовних цінностей залежно від затраченої праці, дотримання прав та свобод усіма категоріями трудящих. Споконвічно трудові верстви населення різних історичних епох і суспільно-економічних формацій прагнули до побудови суспільства, в основі якого мають бути покладені принципи рівності, братерства, справедливості, свободи, щастя трудової людини. Ще з часів утопічного соціалізму здійснювалися різноманітні пошуки побудови суспільного устрою, адекватного мріям і сподіванням трудящих мас. Реалізація цих планів, ідей, мрій почала здійснюватися з часів індустріальної епохи, виникнення на історичній арені робітничого класу, загострення форм класової боротьби між панівними і пригнобленими класами. С. – багатоаспектне поняття, котре в теорії і практиці одержало різноманітні судження, концепції, гіпотези. Найголовнішими серед них вважаються два підходи: марксистський і соціал-демократичний. Марксистки розглядають С. як першу фазу, ступінь справжнього, “дійсного комунізму”, де панує принцип організації життєдіяльності людей “від кожного – за здібностями, кожному – за працею”. На цьому етапі відбувається революційний перехід від капіталі-

стичного суспільства до соціалістичних форм реалізації марксистсько-ленінської теорії та її принципів щодо вибудови нового суспільного устрою, де здійснюється ліквідація приватної власності й існування експлуататорських класів, утверджується суспільна форма власності як домінуюча на засоби виробництва, зростає провідна роль робітничого класу в межах соціально-політичної єдності суспільства, утверджується єдина ідеологія – марксизм-ленінізм, керівною і спрямовуючою силою виступає Комуністична партія як найбільш передовий і свідомий авангард усіх класів і прошарків нового суспільства, здійснюються докорінні зміни у сфері духовно-культурного життя та всебічного і гармонійного розвитку особистості. Поступово проголошені принципи С. (суспільна власність, відсутність експлуатації, загальність праці, соціальні гарантії тощо) почали втрачати соціальну значущість, вони лише декларувалися, а в реальній дійсності панував волюнтаризм і свавілля, порушувалися демократичні засади, права і свободи громадян, панувало авторитарне управління, що зрештою привело до компрометації соціалістичних ідеалів і С. із наукової теорії перетворився в утопію і скомпрометував віковічні ідеали про побудову справедливого демократичного суспільства. Соціал-демократична точка зору на С., де усувається революційна заміна, ліквідація старих суспільних порядків, а здійснюється шляхом реформ, існуванням приватної власності, ростом “середнього класу” тощо, також потребує більш зрілих форм реалізації для задоволення потреб різних груп населення. В сукупності це призвело не лише до краху різноманітних теорій перетворення суспільства на основі соціалістичних ідей, а й до кризи уявлень про С. у світовому масштабі. Одночасно С. зробив цілий ряд рішучих кроків по утвердженню гуманних ідей і цінностей, серед яких чільне місце посідають соціальні права трудящих на безоплатну освіту, медичне обслуговування, забезпеченість людей роботою та її оплатою, створення сприятливих умов для навчання і виховання підростаючих поколінь, подолання всіх проявів насилля і соціального відчуження, соціальної солідарності, здійснення гарантій для розвитку демократій тощо, які мають вагомe значення для поступової вибудови сучасного громадянського суспіль-

ства, де вищою цінністю має бути вільна творча людина праці.

Літ.: *Бальцерович Л.* Социализм. Капитализм. Трансформация / Л. Бальцерович. – М. : Наука, 1999; *Зиновьев А.* Коммунизм как реальность. Кризис коммунизма / А. Зиновьев. – М. : [б. в.], 1994; *Очерк теории социализма* : учеб. пособие для вузов / Г. Л. Смирнов, Э. М. Андреев, Э. А. Баграмов и др. – М. : Политиздат, 1989; *Шафаревич И.* Социализм как явление мировой истории : соч. в 3 т. / И. Шафаревич. – М. : [б. и.], 1994. – Т. 1. *Надольний І. Ф.*

СОЦІАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ БІЗНЕСУ (СВБ) – свідомо, цілеспрямована концепція (діяльність) та відповідні зобов'язання, які бере на себе бізнес-еліта перед суспільством та державою, а також перед власниками та найманими працівниками, праця яких використовується в бізнес-діяльності, за свої дії і, відповідно, за соціальні наслідки. **СВБ** є головним фактором для побудови діалогу між урядом, бізнес-елітою та суспільством. Ступінь розвитку **СВБ** відображає рівень партнерства між компаніями, урядовими структурами та головними діючими особами громадянського суспільства з вирішення соціальних проблем та прискорення розвитку суспільства.

Існує широке різноманіття концепцій **СВБ** або підходів до **СВБ**, яке виникало у міру того, як суспільство усвідомлювало нову роль бізнесу, а очікування суспільства на цей рахунок зростали. Більше того, критерії **СВБ** важко визначити (за винятком законодавчих обов'язків), оскільки вони є умовними: те, що є для однієї діючої особи відповідальним, інші можуть сприймати по-іншому. Абсолютних стандартів **СВБ** немає, і вони можуть змінюватися з кожним поколінням, кожним етапом розвитку чи прогресу суспільства, культурними особливостями, специфікою історичного розвитку регіону країни. До концепцій **СВБ** відносять: концепцію економічної відповідальності; концепцію базової бізнес-стратегії; концепцію обов'язків; концепцію “стейкхолдерів” (зацікавлених сторін); концепцію корпоративної підзвітності; концепцію проактивності (**СВБ** з погляду бізнесу є засобом реагування на виклики сталого розвитку). Концепції **СВБ** відрізняються також залежно від національних соціально-економічних пріоритетів, що самі перебувають під впливом історичних і

культурних факторів, та від різних типів соціальних діючих осіб, що вимагають дії за цими пріоритетами.

СВБ в Україні перебуває на стадії розвитку та потребує досконалого пакета законодавчих актів. Першим і поки що єдиним законодавчим актом, що стосується **СВБ** в Україні та порядку ведення соціального діалогу з метою вироблення та реалізації державної соціальної і економічної політики, регулювання трудових, соціальних, економічних відносин та забезпечення підвищення рівня і якості життя громадян, соціальної стабільності в суспільстві, є Закон України “Про соціальний діалог в Україні” № 2862-VI від 23 грудня 2010 р.

Через початкову стадію формування соціальної місії бізнесу в Україні існує незрозуміння цілісності концепції, апробованих практик та їх корисності. В Україні домінує “патерналістський” підхід до впровадження **СВБ**, діалог з групами впливу на етапі планування, впровадження, моніторингу та оцінки діяльності не є загальноприйнятою практикою. Як і раніше, **СВБ** залишається орієнтованою на найближче коло стейкхолдерів: державу, власників, персонал та організації, які його представляють. Більш широке коло зацікавлених сторін – місцеві співтовариства, територіальні громади, регіони, постачальники, споживачі – практично вилучені з цього процесу. Це відбувається здебільшого через те, що в Україні основними рушійними силами процесів упровадження **СВБ** є поки що незначна кількість великих компаній, які, проводячи первинне публічне розміщення акцій на міжнародних фондових біржах, змушені погоджуватися на умови потенційних акціонерів, підвищуючи таким чином вартість своїх акцій. Такі дії на даному етапі є в основному безсистемними і непрофесійними. На практику реалізації **СВБ** в Україні впливають такі фактори: структура економіки; іноземні інвестиції; неефективна система соціального захисту; відсутність децентралізації фінансів, а також інституційної підтримки; трудове законодавство. Необхідною умовою впровадження **СВБ** в Україні є легалізація підприємницької діяльності: “вихід бізнесу з тіні” – достатній критерій “соціальної відповідальності бізнесу” для більшості респондентів.

Літ.: Закон України про соціальний діалог в Україні. – Режим доступу : www.zakon.rada.gov.ua

Бутко М. Генезис соціальної відповідальності бізнесу та її становлення в Україні / М. Бутко, М. Мурашко // Економіка України. – К. : Преса України, 2009. – Вип. 7; Бегма Ю. Социальная ответственность маркетинговых исследований: мода или необходимость? / Ю. Бегма, В. Паниотто // Маркетинг. исслед. в Украине. – 2006. – № 5; Акімова І. Соціальна відповідальність бізнесу: розуміння та впровадження / І. Акімова, А. Марцінків, О. Осінкіна. – К. : Видавн. компанія “КІТ”, 2005; Акімова І. Соціальна відповідальність українського бізнесу: результати опитування / І. Акімова, А. Марцінків, О. Осінкіна. – К. : Видавн. компанія “КІТ”, 2005.

Щур Н.О.

СОЦІАЛЬНЕ ПАРТНЕРСТВО В УКРАЇНІ (англ. Social partnership) – спільна діяльність суб’єктів державного управління (органи державної влади) та громадянського суспільства (органи місцевого самоврядування, партії, профспілки, інші громадські організації), спрямована на узгодження інтересів та вирішення проблем, передусім у соціально-економічній сфері.

Партнерство є досить складним соціальним феноменом. Для розгляду його механізму в контексті соціального розвитку доцільно виділити дві площини цієї взаємодії, які розрізняються за своїми масштабами: локальну (міжіндивідуальну) і соціальну (загальнонаціональну). Перша орієнтована на досягнення згоди між партнерами як індивідуальними суб’єктами (індивідами, юридичними особами) з метою організації спільної практичної діяльності, реалізації взаємного інтересу в суспільному розвитку. У цій площині діалог як процедурний момент партнерства уявляється як міжособовий діалог, переговори, у процесі яких з’ясовуються позиції й переваги сторін, загальні інтереси тощо. **С.п.У.** спрямоване на досягнення загальнонаціональної згоди. Тут діалог набуває форми загальнонаціонального дискурсу, що затверджує цінності, норми і правила соціального життя в цілому на основі неупередженого обговорення. У цьому контексті партнерська взаємодія виступає як чинник формування громадянського суспільства, що забезпечує прямі й зворотні зв’язки інститутів громадянського суспільства і державних структур. Успішність упровадження **С.п.У.** у сфері політики, соціального розвитку залежить від зусиль соціальних партнерів, спрямованих на усунення зазначених недоліків. Таким чи-

ном, у рамках усього суспільства **С.п.У.** виступає як ідеологія соціальної правової держави і виконує, передусім, політичну функцію, оскільки сприяє консолідації сил усього соціального організму в процесі розвитку. Становлення **С.п.У.** як ідеології цивілізованого ринкового суспільства, в основу якої покладено принцип згоди, а не протистояння, є пріоритетним для будь-якого суспільства, що перебуває в стані трансформації, у тому числі і для України. Друге значення **С.п.У.** – аспект, сторона процесів і відносин, притаманних тільки одній сфері суспільства – сфері соціально-трудових відносин. Це дає змогу розглядати **С.п.У.** у широкому і вузькому розумінні. Тут **С.п.У.** виступає як особливий тип соціально-трудових відносин, властивий ринковій економіці, що забезпечує на основі рівноправної співпраці найманих працівників і роботодавців оптимальний баланс і реалізацію їхніх основних інтересів, переговорів, розв’язання колективних трудових спорів тощо. У країнах з розвинутою ринковою економікою ідеологія соціального партнерства глибоко проникла в соціально-трудові відносини, хоча його моделі в різних країнах відрізняються організаційно-правовим механізмом. Відомі дві моделі соціального партнерства: трипартизм і біпартизм. У тих країнах, де роль держави в регулюванні трудових відносин невелика (США, Канада, Великобританія), практикується двостороння співпраця між об’єднаннями роботодавців і організаціями трудящих. Держава може виступати в такій соціальній моделі як арбітр або посередник у разі виникнення соціальних конфліктів. Найбільш поширений трипартизм – тристороння співпраця – у Франції, ФРН, Швеції, Австрії, при якому держава відіграє активну роль соціального партнера.

Процес законодавчого закріплення колективно-договірної системи в більшості країн Заходу датується початком ХХ ст. Окремі норми колективно-договірної системи було внесено до датського Цивільного кодексу в 1907 р., швейцарського Кодексу зобов’язань у 1911 р. У подальшому, в процесі виділення норм трудового права в окрему галузь права (законодавства), набуло поширення прийняття спеціальних законодавчих актів з колективно-договірного регулювання трудових відносин. У Норвегії такий акт прий-

нято у 1915 р., у Німеччині – у 1918, у Фінляндії – 1924 р. У 1948 р. Міжнародна організація праці прийняла Конвенцію № 87 про свободу асоціації і захист права на організацію, у 1949 р. – Конвенцію № 98 про застосування принципів права на організацію і ведення колективних переговорів, Рекомендації № 91 про колективні договори (1951), № 94 – про консультації та співробітництво між підприємствами (1952), № 113 – про консультації та співробітництво між державною владою та організаціями підприємств і працівників (1960), Конвенцію № 154 про сприяння колективним переговорам (1981). Україна ратифікувала в різні роки вказані міжнародно-правові акти, таким чином, вони входять до системи національного законодавства і є обов'язковими до виконання.

Предметом соціального партнерства виступають колективні відносини між соціальними партнерами щодо участі трудових колективів у встановленні умов праці, в управлінні організаціями, на які вони працюють; щодо укладення та виконання колективних договорів та колективних угод на галузевому, регіональному, національному рівнях; щодо діяльності професійних спілок та інших представницьких органів трудового колективу в соціально-трудових відносинах; щодо утворення і діяльності об'єднань роботодавців; вирішення індивідуальних і колективних трудових спорів. До сфери соціального партнерства входять: досягнення консенсусу з питань забезпечення зайнятості, створення додаткових робочих місць, організації оплачуваних громадських робіт, захисту населення від безробіття; застосування найманої праці з дотриманням техніки безпеки, вимог з охорони здоров'я працівників у процесі роботи, оплати праці та забезпечення відтворюючої і стимулюючої функції заробітної плати, прав працівників на своєчасне отримання заробітної плати, забезпечення нормального режиму роботи та відпочинку, права працівників на участь в управлінні роботою на підприємстві, в розподілі прибутку для підтримання соціальної діяльності підприємства, у визначенні соціальних стандартів і встановленні їх мінімальних меж.

В Україні соціальне партнерство здійснюється на трьох рівнях: національному; галузевому (регіональному); підприємства. Їх суб'єкти: на національному рівні – уряд, підприєм-

ства, профспілки; на галузевому – підприємці, галузеві профспілки; на рівні підприємства – адміністрація або власник підприємства, комітет профспілок. Предмети переговорів: на національному рівні – загальні умови заробітної плати, робочий час, соціальні гарантії мінімальної заробітної плати; на галузевому рівні – тарифні умови оплати праці, норми праці, питання умов та оплати праці; на рівні підприємства – тарифні умови, форми системи оплати праці, робочий час, норми праці, її охорона.

С.п.У. передбачає виконання таких функцій: **захисної** – захист кожної зі сторін партнерства, вирівнювання переваг економічного становища підприємств при визначенні умов наймання; **організуючої** – створення можливостей для типізації трудових відносин; **примирної** – досягнення миру та згоди на час дії тарифної угоди. Тарифний договір на час своєї дії виключає боротьбу за покращення умов праці та її оплати, висування нових вимог у сфері трудових норм. Нормативно-правове забезпечення **С.п.У.**: на національному рівні – державні закони та нормативні акти уряду; на галузевому рівні – відповідно галузеві нормативно-методичні матеріали (умови, норми праці); на рівні підприємства – статут підприємства, нормативи та норми підприємства, включаючи положення про функціонування різних відділів підприємства. Колективні договори (відповідно до ст. 17 Закону “Про підприємства в Україні”) повинні укладатись на підприємствах, які використовують найману працю, або на державних підприємствах, вони обов'язково укладаються між власником та колективом підприємства. Головним органом, що виступає на державному рівні і регулює відносини у соціальному партнерстві, є Національна Рада соціального партнерства при Президенті України. Система соціального партнерства концентрує зусилля держави, роботодавців та найманих працівників на досягнення благополуччя й злагоди у суспільстві, передусім у сфері соціально-трудових відносин, тобто ключових суспільних відносин.

Розвиток системи **С.п.У.** створює можливість досягнення відносного балансу інтересів працівників і роботодавців на основі співробітництва, компромісу, веде до соціального консенсусу. Воно слугує дієвим інструментом поєднання економічної ефективності і соціальної справедливості. Сьо-

годні **С.п.У.** як інститут трипартизму спрямоване на вирішення як мінімум трьох завдань: визначення задовільного для всіх сторін партнерства рівня оплати праці, встановлення оптимальної системи оподаткування і через створення гідних людини умов праці забезпечення сприятливого соціального клімату для трудової діяльності людини, в якій вона могла б самореалізуватися. **С.п.У.** важливо розглядати як механізм взаємодії, межі якої постійно розширюються, а його інструментарій збагачується при вирішенні кожного конкретного завдання, в якому брали участь інститути партнерства. При цьому у феномені **С.п.У.** потрібно виділяти два його основних типи: вертикальне й горизонтальне партнерство. Аналіз горизонтального партнерства був наведений вище. Вертикальне партнерство означає соціальну взаємодію між різними рівнями.

Літ.: *Управління суспільним розвитком* : словник-довідник / за заг. ред. А. М. Михненка, В. Д. Бакуменка ; уклад. : В. Д. Бакуменко та ін. – К. : Вид-во НАДУ. – 2006; *Суспільні відносини та розвиток: теорія, історія, практика* : монографія / А. М. Михненко (кер. авт. кол.), О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань, О. В. Соснін. – К. : НАДУ, 2009; *Болотіна Н. Б.* Трудове право України : підручник / Н. Б. Болотіна, Г. І. Чанишева, Т. М. Додіна. – К. : Київ. обл. організація т-ва “Знання”, 2001; *Людський розвиток в Україні: інноваційний вимір* (кол. монографія) / за ред. Е. М. Лібанової. – К. : Ін-т демографії та соц. дослідж. НАН України, 2008; *Гриненко А. М.* Соціальна політика : навч.-метод. посіб. для самост. вивч. дисципліни / А. М. Гриненко. – К. : КНЕУ, 2003; *Задорожний Г. В.* Соціальне партнерство – шлях до відкритого суспільства / Г. В. Задорожний, О. В. Коврига, В. В. Смоловик. – Х. : ХІБМ, 2000; *Соціальне партнерство в Україні* : навч. посіб. / В. Жуков, В. Скурагівський. – К. : Вид-во УАДУ, 2000.

Щур Н.О.

СПАДЩИНА КУЛЬТУРНА – сукупність успадкованих людством від попередніх поколінь об’єктів, якими є визначні місця, споруди, витвори мистецтва, ансамблі, рухомі предмети, а також території чи водні об’єкти, інші природні, природно-антропогенні або створені людиною об’єкти незалежно від стану збереженості, що донесли до нашого часу цінність з археологічного, естетичного, етнологічного, історичного, архітектурного, мистецького, наукового чи художнього погляду і зберегли свою автентичність.

Українське законодавство виділяє нерухомі та рухомі об’єкти культурної спадщини, комплекси заходів щодо їх виявлення, дослідження, кодифікації, збереження і використання.

Становлення України як незалежної держави нерозривно пов’язане з піклуванням про збереження **С.к.**, яке є не лише внутрішньополітичним завданням України, а й обов’язком держави перед світовою спільнотою. Управління охороною **С.к.** у державі покладається на Кабінет Міністрів України й спеціально уповноважені органи охорони культурної спадщини. Законами України “Про місцеві державні адміністрації” (ст. 16, п. 4; ст. 20, п. 4) і “Про місцеве самоврядування в Україні” (ст. 31, п. 6; ст. 32, п. 6, 10) функції забезпечення охорони пам’яток історії та культури покладено на місцеві органи державного управління й органи місцевого самоврядування. Урядовим органом державного управління пам’яток охоронною галуззю у складі Міністерства культури є Державна служба з питань національної культурної спадщини. Збереження архітектурної спадщини на національному рівні забезпечує Міністерство регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України. Архітектурно-містобудівні ради при спеціально уповноважених місцевих органах містобудування та архітектури розглядають і затверджують історико-архітектурні опорні плани, проекти зони охорони пам’яток **С.к.**, меж і режимів використання історичних ареалів історичних населених місць. Повноваження обласних спеціально уповноважених органів охорони культурної спадщини, а також напрями пам’яток охоронної роботи регламентує ст. 6 Закону України “Про охорону культурної спадщини”. У 1990-х рр. з метою забезпечення ефективного збереження культурної спадщини, залучення на її утримання позабюджетних коштів Міністерство культури і мистецтв України ініціювало створення в областях центрів (інспекцій) з питань охорони пам’яток історії та культури як фахових установ у підпорядкуванні управлінь культури обласних державних адміністрацій. Сучасним завданням державного осмислення **С.к.** є її деідеологізація, формування до неї виваженого ставлення як до джерела інформації про минуле, включення **С.к.** України у структуру спільної **С.к.** людства. Ці

завдання реалізуються через інвентаризацію і підготовку Державного реєстру об'єктів **С.к.** України.

Згідно зі ст. 17 Закону України “Про охорону культурної спадщини”, “пам'ятка, крім пам'ятки археології, може перебувати у державній, комунальній та приватній власності <...> Усі пам'ятки археології <...> є державною власністю”. Виключність державної форми власності на пам'ятки археології передбачає інвентаризацію цих пам'яток: встановлення технічного стану пам'яток археології, визначення меж їх територій, створення каталогу координат їх розміщення, підготовка проекту Державного реєстру пам'яток археології.

Кожен об'єкт **С.к.** повинен мати облікову документацію (паспорт, облікову картку) і пройти певну процедуру юридичного оформлення, а саме: укладення охоронних договорів, грошову оцінку, визначення балансоутримувача, виготовлення і встановлення на пам'ятках охоронних знаків державного зразка тощо. До найважливіших документів, що забезпечують збереження об'єкта **С.к.**, належить охоронний договір, укладання якого передбачено ст. 23 Закону України “Про охорону культурної спадщини”. Порядок укладання охоронних договорів затверджений постановою Кабінету Міністрів України.

Літ.: *Закон України про культуру*. – Режим доступу : zakon.rada.gov.ua; *Закон України про охорону культурної спадщини*. – Режим доступу : zakon.rada.gov.ua; *Про утворення урядового органу державного управління у складі Міністерства культури і туризму* : Постанова Кабінету Міністрів України від 26 трав. 2005 р. № 382. – Режим доступу : kmu.gov.ua; *Игнаткин И. А.* Охрана памятников истории и культуры : справ. пособие / И. А. Игнаткин. – К. : Вища шк., 1990; *Историко-культурна спадщина України (XIX – поч. XX ст.)* : зб. док. і матеріалів. – К. : Рідний край, 1995; *Корнеев В.* Культурна спадщина: функціонування в інформаційному просторі / В. Корнеев // Молода нація : альманах. – 2003. – № 4; *Культурна спадщина України: Правові засади збереження, відтворення та охорони культурно-історичного середовища* : зб. офіц. док. – К. : Істина, 2002; *Кучерук М. М.* Державна політика у сфері охорони культурної спадщини в Україні / М. М. Кучерук // Охорона та використання культурної спадщини України: проблеми і перспективи : зб. наук. пр. за матеріалами міжнар. наук.-практ. конф. : Національний заповідник “Херсонес Таврійський”, 3-5 черв. 2004 р. – Сімферополь : [б. в.], 2004; *Памятники истории и культуры Украинс-*

кой ССР : каталог-справочник. – К. : Наук. думка, 1987; *Пеліванова Н. І.* Проблеми адаптації законодавства України до міжнародних норм у сфері охорони культурної спадщини / Н. І. Пеліванова // Стратегічні пріоритети : наук.-аналіт. щокв. зб. – 2008. – № 1 (6); *Прибега Л. В.* Методичні засади територіальної охорони об'єктів культурної спадщини / Л. В. Прибега // Праці центру пам'яткознавства. – 2007. – Вип. 12 / Центр пам'яткознавства НАН України та УТОПК.

Голубчик Г.Д.

СПЕНСЕР ГЕРБЕРТ (27 квітня 1820 р. (Дербі) – 8 грудня 1903 р. (Брайтон)) – англійський філософ і соціолог.

С. один із фундаторів теорії еволюціонізму, ідеї якої користувалися великою популярністю в кінці XIX ст., засновник органічної школи в соціології, ідеолог лібералізму.

Народився в Дербі (графство Дербішир) у сім'ї вчителя. За англійським звичаєм у 13 років **С.** відправили на виховання до дядька, який був священиком у Баті, за наполяганням якого продовжив навчання в Кембриджському університеті, після закінчення трирічного підготовчого курсу повернувся додому і з 1841 р. – кілька років займався самоосвітою, самостійно здобувши вищу технічну освіту, зумів піднятися до рівня вченого-енциклопедиста, зробивши значний внесок у розвиток природничої та гуманітарної науки.

Протягом усього життя працював учителем, залізничним службовцем, інженером, журналістом (помічником редактора в журналі “Економіст”), був близько знайомий з Дж.Еліотом, Дж.Г.Льюїсом, Т.Гекслі, Дж.С.Мілліе.

У 1839 р. **С.** познайомився з працею Лайєлля “Принципи геології” (теорія еволюції органічного життя), в 1853 р. – особисто з О.Конттом, ідеї яких суттєво вплинули на становлення його концепції і спонукали займатися філософією і наукою.

Державно-управлінські погляди **С.** є продовженням соціологічних поглядів Сен-Симона і Конта, певний вплив на розвиток його ідеї еволюції справили Ламарк, К.Бер, Сміт і Мальтус.

В 1841 р. **С.** опублікував першу працю в журналі “Нонконформіст”, присвячену питанням істинних меж діяльності держави.

У 1843-1846 рр. **С.** працював інженером, керував інженерним бюро, згодом отримав патент на винахід розпилувальної та стругальної машини (1846).

У 1848 р. посів місце помічника редактора тижневика “Економіст”, працюючи в якому завершив свою працю “Соціальна статика”, присвячену аналізу форм розвитку життя, які слугують втіленню божественної ідеї. Пізніше ці ідеї еволюції будуть покладені в основу теорії еволюції соціального життя. У 1858 р. С. розробив план головної своєї праці “Система синтетичної філософії”, яка включала 10 томів: “Головні принципи синтетичної філософії” (Т. 1); “Принципи біології” (Т. 2, 1864-1867); “Принципи психології” (у 2 т., 1870-1872); “Принципи соціології” (Т. 3, 1876-1896), “Принципи етики” (у 2 т., 1892-1893).

Найбільшу наукову цінність спадщини С. становлять дослідження з соціології, зокрема два трактати: “Соціальна статика” (1851), “Соціологічні дослідження” (1872) та “Описова соціологія” (1873-1881), яка містить вісім томів систематизованих соціологічних даних.

Органічна теорія держави. Основою його вчення стало розуміння держави за аналогією з біологічним організмом. Держава як “політичний агрегат”, “політичне суспільство” є організмом. Як будь-яке живе тіло, “політичний агрегат” проходить два основних процеси: диференціацію та спеціалізацію. Диференціація розкриває розвиток, перехід від одноманітного до багатоманітного; держава розвивається, збільшується за розмірами, ускладнюється її структура, закінчення цього процесу диференціації знаменується “завершенням типу держави”, досягненням зрілого віку, який передують занепаду. Відповідно до біологічного організму держава народжується, розвивається, старіє та занепадає.

Система органів держави будується за аналогією до положення частин організму: панівний клас виконує в основному зовнішні функції (оборони та нападу); клас рабів – внутрішні функції (вироблення продуктів харчування, підтримання життя всього суспільства); урядовий апарат є регулятивною системою, яка аналогічна нервово-мускульному апарату в живому організмі.

Суспільство – це еволюціонуючий організм, подібний до живого організму (агрегат /купність/ індивідів, що характеризується схожістю і сталістю їх життя). Воно, як і біологічний організм – зростає і збільшується у своєму обсязі, одночасно ускладнюючи

структуру та розділяючи функції, складається з трьох відносно автономних частин: 1) підтримуючої (виробництво необхідних продуктів); 2) дистрибутивної (розподіл благ на основі поділу праці) і 3) регулятивної (організація частин на основі їх підпорядкування цілому). Якщо вони організують і контролюють свої власні процеси адаптації – вони розвиваються в напрямі мілітаристських режимів; якщо вони здійснюють вільну і пластичну адаптацію, тоді вони перетворюються на промислово розвинені держави.

С. різко засуджував революції та відповідні передумови, які їх провокують, а тому негативно ставився до соціалістичних ідей, вважаючи, що людське суспільство, як складова органічного світу, розвивається поступово, еволюційно. Виступав проти освіти малозабезпечених верств населення – демократизація освіти є шкідливою для ефективного розвитку держави.

Особливу увагу у своїй теорії С. приділяв дослідженню соціальних інститутів (механізми самоорганізації спільного життя людей), які забезпечують перетворення асоціальної за природою людини в соціальну істоту, здатну до спільних дій. До соціальних інститутів належать: домашні інститути (сім’я, шлюб, виховання); обрядові (церемоніальні, покликані регулювати повсякденну поведінку людей); політичні (забезпечують оборону держави і сприяють згуртованості суспільства); церковні (храми, церкви, парафіяльні школи, релігійні традиції); професійні та промислові (інститути, які формуються в результаті поділу праці, професійні (гільдії, цехи, професійні спілки) – консолідує групи людей за професійною сферою, промислові – підтримують виробничу структуру суспільства.

Закон еволюції С. В основі розвитку суспільства лежить закон еволюції – “матерія переходить зі стану невизначеної, незв’язаної однорідності у стан певної зв’язаної різнорідності” (диференціюється). Цей закон є універсальним і його дія простежується у різних сферах, у тому числі й історії суспільства. С. поширив дію закону еволюції на всі без винятку явища і процеси природи й суспільства – космічні, хімічні, біологічні та соціальні, вважаючи, що навіть психологія і культура – природні за походженням і тому все природне розвивається за законами природи, а отже – еволюції. Суспільство,

як форма природного буття, підпорядковується тим же законам еволюції. Аналіз органічної природи С. включає: опис структури суспільства як особливого організму та ідеї еволюції, що дозволило йому започаткувати два напрями в науці: еволюціонізм та органіцизм.

Визнаючи закономірність розвитку суспільства, С. уникав різних теологічних пояснень, розуміючи суспільство як єдиний живий організм, усі частини якого взаємозв'язані між собою. В основі еволюції лежить закон рівноваги, при кожному порушенні якого природа прагне повернутися до свого попереднього стану.

С. конкретизував зміст соціальної еволюції (прогресивний розвиток суспільства відбувається за принципом ускладнення та вдосконалення діяльності соціальних інститутів (у першу чергу політичних). Соціальна еволюція об'єктивно зумовлюється потребами людей, а відтак поширюється на всі сфери суспільного життя (на розвиток державної влади). Однією з форм соціальної еволюції виступає урядова еволюція, яка є результатом соціальних потреб – “конституції не створюються, вони самі виростають, обумовлюючи розвиток політичних процесів відповідно до потреб та інтересів людей”. Завдяки соціальній еволюції, яка інтегровано здійснюється людьми, що належать до різних поколінь, змінюються традиційні функції держави – розширюється обсяг повноважень органів державної влади, система організації державної влади ускладнюється, а діяльність стає більш невизначеною.

С. виокремив три форми соціальної еволюції: 1) природний відбір; 2) боротьба за існування; 3) виживання найсильнішого. З огляду на це уряд не повинен втручатися у природні процеси, що відбуваються в суспільстві, лише за таких умов люди “пристосовані” будуть виживати, а “непристосовані” – вимирати; лише сильні зможуть адаптуватися і досягати дедалі вищих рівнів історичного розвитку. Тому важлива роль належить державному примусовому перерозподілу соціальних благ, який має пом'якшувати несправедливість природи.

С. охарактеризував основні моменти соціальної еволюції: 1) перехід від простого до складного (інтеграція); 2) перехід від однорідного до різноманітного (диференціація); 3) перехід від невизначеного до визначено-

го (зростання упорядкованості систем). Соціальна еволюція у С. підпорядкована людині (вона здійснюється людьми у процесі їх діяльності), тому суспільство втрапить можливість розвитку, якщо не будуть створені належні умови для фізичної та духовної діяльності людини. Тож кожен громадянин має оцінювати свою роль у суспільстві з точки зору покращення умов соціального життя. Так, С. прийшов до необхідності вирішення проблеми рівноваги, гармонії та стабільності в суспільстві. Досягти цього можливо лише завдяки утвердженню принципу соціальної рівноваги (результат гармонізації інтересів, компромісів у діях людей, що є фактором стабільності суспільства). С. проаналізував форми соціальної рівноваги: рівновага між емоціями людей та стилем їх діяльності, між народонаселенням та засобами існування, між попитом та пропозицією, між функціонуванням державних інститутів та поведінкою громадян, між суспільством та особистістю.

Протилежністю соціальної рівноваги є розпад суспільства (процес зворотний соціальній рівновазі, гармонії та стабільності). Розпаду суспільства передують занепад (цей процес залежить від внутрішніх та зовнішніх причин – “новий рух ззовні”). Розпад суспільства супроводжується такими формами, як: зниження ефективності діяльності державних інститутів (інститути влади, армія, прогресивні в минулому організаційні структури); мала ефективність діяльності “промислових класів”, яким традиційно заважають політики; зменшення кількості інтеграційних і поширення дезінтеграційних об'єднань (рухів); нераціональні рішення урядів, які гальмують промислові та торговельні процеси у державі.

С. класифікував особисті права людини, такі як безпека особистості; вільне пересування; свобода совісті, мови, друку і т. ін. С. захищав “право кожної людини займатися своїми справами, якщо вони не порушують свободи інших”. Важливу роль відводив політичним правам, необхідним для того, аби захищати власні права – “політичні права повинні бути так розподілені, щоб не лише індивіди, але й класи не могли пригнічувати один одного”.

Аналізуючи причини походження держави С. ігнорував внутрішні причини, відзначаючи, що вони є результатом боротьби з інши-

ми суспільствами, зовнішніх воєн та насильства. “Саме у війнах та масових насильствах проявляється закон боротьби за існування, природний відбір, “виживання сильніших”, “постійна війна, боротьба за існування” – необхідна умова розвитку політичного організму більш високого типу, більш адаптованого до цієї боротьби. “Незважаючи на всі жахи первісних воєн, без них світ був би населений лише слабкими людьми, які ховаються в печерах і вживають грубу їжу”.

С. виділив стадії розвитку та типи держави:

1. Примітивний (військовий), агресивний, головною функцією якого є ведення війни, тому в ньому дуже розвинутий військовий апарат – як орган нападу та оборони. Головне заняття примітивного типу держави визначає всю його структуру життя: деспотичне “всюди проникаюче око” уряду; військовий примус, палково-полкова дисципліна та “сфрейторські методи здійснення влади знизу вгору; повне пригноблення особистості державою (така держава є антиліберальною та антиіндивідуальною); примусова регламентація державою всіх сторін життя, держава виступає як тотальна військова організація, в якій військо – це весь мобілізований працездатний народ, а народ – це відпущене по домівках військо. Клас трудівників – це гонувальна система на рівні рабів, яка виступає лише засобом задоволення потреб урядового апарату та військового прошарку – рабам залишається рівно стільки, скільки необхідно для збереження їх життя. Основною ідеологією розвитку такої держави є виховання вірогідних та безумовне їх підпорядкування подібно до підпорядкування солдата своєму командирові. Головним засобом здійснення такого підпорядкування є релігія.

2. Вищий (індустріальний) тип держави характеризується розвитком організації внутрішнього господарського життя. Розвиток господарської діяльності за **С.** приводить до зміни мілітаристського типу держави індустріальним, який базується на мирі, злагоді, свободі, рівноправ'ї, добровільному узгодженні та кооперації. Індустріальний тип держави характеризується вільною конкуренцією, його основною діяльністю є захист прав громадян. Вільна конкуренція та приватне підприємництво, приватна ініціатива в усіх сферах життя є необхідною умовою та джерелом подальшого прогресу. Відповідно до цього еволюційні процеси трактуються

С. як “поступові, повільні, плавні якісно-кількісні перетворення”, а історичний процес – як частина глобальної еволюції світу, критерієм прогресу якого виступає ускладнення соціальної організації суспільства.

3. Найгірший тип – виживання і процвітання слабких (людей з низькими інтелектуально-моральними якостями, що призводить до деградації суспільства).

С. вперше в історії розвитку науки заклав основи нового підходу – “загальна теорія систем”, яка застосовувалась до аналізу людського суспільства. В межах даного підходу він поєднував структурно-функціональний та еволюційний аналіз суспільства. Суспільство – особлива реальність (природний об'єкт), яка виникає разом з індивідами і залежить від них, воно має не штучне походження, а є результатом укладання “суспільного договору” або божественної волі. У природному стані людина є асоціальною, соціальною вона стає в ході тривалої еволюції первісних співтовариств. Основним критерієм соціогенезу **С.** вважав зростання популяції, яке необхідне для виживання і пристосування соціальної організації, що сприяло виробленню й розвитку соціальних почуттів, інтелекту, трудових навичок (соціалізація людини).

Ідеї **С.** відіграли важливу роль у становленні методології державно-управлінської науки, заклавши підвалини для аналізу сучасних теоретичних та практико-прикладних проблем розвитку і функціонування держави в сучасних соціально-економічних та політичних умовах.

Літ.: *Спенсер Г.* Теория органического государства / Г. Спенсер. – М. : [б. и.], 1985; *Спенсер Г.* Система синтетической философии / Г. Спенсер. – М. : Мысль, 1999; *Спенсер Г.* Человек и государство / Г. Спенсер. – М. : Мысль, 2001; *Спенсер Г.* Надлежащие границы государственной власти / Г. Спенсер. – М. : Мысль, 2003; *Спенсер Г.* Эссе: научные, политические и философские / Г. Спенсер. – М. : Мысль, 2004; *Кон И. С.* Социологическая концепция Герберта Спенсера / И. С. Кон // История буржуазной социологии XIX – начала XX века / под ред. И. С. Кона ; Ин-т соц. исслед. – М. : Наука, 2009. – С. 40-52.

Войтович Р.В.

СПІВДРУЖНІСТЬ НЕЗАЛЕЖНИХ ДЕРЖАВ (СНД) – регіональна міжнародна організація, створена 8 грудня 1991 р. в садибі Віскулі (Біловезька пуца, Білорусь) як госпо-

дарський, економічний і політичний союз Білорусі, Росії та України. В офіційній Заяві України з приводу створення СНД дала офіційне тлумачення Угоди та зробила ряд застережень. У Заяві сказано, що: Україна є і залишається за своїм правовим статусом незалежною державою – суб'єктом міжнародного права; Україна заперечує перетворення СНД на державне утворення зі своїми органами влади й управління; Україна заперечує надання СНД статусу суб'єкта міжнародного права; координаційні інститути в рамках СНД не можуть мати владний характер, їх рішення є рекомендаційними; здійснюючи зовнішню політику самостійно, Україна вступатиме в консультації з іншими державами співдружності; кордон між Україною – з одного боку, та Росією і Білоруссю – з другого, є державним кордоном України, який є недоторканим; Україна створюватиме власні Збройні Сили на базі розташованих на її території Збройних Сил колишнього СРСР; Україна прагнутиме набути статусу безядерної держави шляхом знищення усіх ядерних арсеналів і не входить до військових блоків, а перебування стратегічних збройних сил на території України є тимчасовим; Україна створюватиме власну відкриту економічну систему шляхом запровадження власної грошової одиниці, створення власних банківської та митної систем, розвитку власних систем транспорту і зв'язку, а також участі в регіональних та міжрегіональних ринках. Україна залишала за собою право не тільки зупиняти, але й припиняти свою участь в Угоді або окремих її статтях.

21 грудня 1991 р. на умовах Мінської угоди, Протоколу до цієї угоди Алма-Атинської декларації (1991) до СНД увійшли ще вісім колишніх республік СРСР (Азербайджан, Вірменія, Казахстан, Киргизстан, Молдова, Таджикистан, Туркменістан та Узбекистан), 23 серпня 1993 р. до СНД приєдналася Грузія. 26 серпня 1995 р. зі складу СНД вийшов Туркменістан. Україна є співзасновницею СНД, але Статут організації досі не ратифіковано, тому формально Україна залишається лише спостерігачем і не є членом СНД. 14 серпня 2008 р. парламент Грузії прийняв рішення залишити СНД, і, згідно із Статутом СНД, 18 серпня 2009 р. Грузія офіційно перестала бути членом Співдружності. Основними цілями утворення СНД є: розвиток рівноправного і взаємовигідного співробітництва народів та держав у галузі

політики, економіки, культури, охорони здоров'я, захисту навколишнього природного середовища, торгівлі, в гуманітарній та інших сферах; сприяння широкому інформаційному обміну; сумлінне і неухильне виконання міжнародних зобов'язань; забезпечення прав та основних свобод людини.

СНД не є ні державою, ні наддержавним утворенням, а міжнародно-правовим суб'єктом, що базується на засадах суверенної рівності всіх його членів, які є самостійними і рівноправними суб'єктами міжнародного права та здійснюють свою діяльність на основі загально-визнаних норм і принципів. Держави-члени СНД керуються у своїх відносинах також принципами верховенства права, враховуючи інтереси кожної з країн СНД і співдружності в цілому. Вони прагнуть до об'єднання зусиль та надання взаємної підтримки, духовного єднання народів держав-членів на основі поваги їх самобутності, тісного співробітництва у збереженні культурних цінностей і культурного обміну.

СНД має розгалужену організаційну структуру: понад 70 міждержавних (міжурядових) координаційних і консультативних органів, найважливішими з яких є: Рада глав держав СНД, Рада глав урядів СНД, Рада міністрів закордонних справ, Координаційно-консультативний комітет, Економічна рада, Рада міністрів оборони, Платіжний союз, Економічний суд, Об'єднаний штаб з координації військового співробітництва країн СНД, Рада колективної безпеки держав Співдружності, Рада командувачів прикордонними військами, Міждержавний банк СНД, Міжурядова рада з промисловості; Комісія з прав людини, Міжпарламентська асамблея, Виконавчий секретаріат СНД. Існує чимало координаційних органів галузевого співробітництва: Міждержавна рада з космосу, Електроенергетична рада, Міждержавна екологічна рада, Рада з питань залізничного транспорту та ін. Найвищим органом Співдружності є Рада глав держав СНД, в якій представлені всі країни-члени. Вона розглядає і приймає рішення з основних питань діяльності СНД у сферах їх спільних інтересів. Рада збирається двічі на рік і може проводити позачергові засідання за ініціативою будь-якої держави-члена. Головування чергується відповідно до букв російського алфавіту.

Рада глав урядів країн СНД координує співробітництво органів виконавчої влади

країн СНД в економічній, соціальній та інших сферах. Збирається 4 рази на рік і може проводити позачергові засідання за ініціативою уряду однієї з держав-членів.

Рішення обох рад приймаються консенсусом. Обидві ради можуть проводити спільні засідання. Кожна з них може утворювати робочі та допоміжні органи як на постійній, так і на тимчасовій основі. Відповідно до рішень Ради глав держав і Ради глав урядів утворено Раду міністрів закордонних справ СНД, яка здійснює координацію зовнішньополітичної діяльності країн співдружності. Помітна роль у структурах СНД належить Економічному суду, який має забезпечувати виконання економічних зобов'язань країн співдружності. Суд вирішує спори, які виникають у сфері економічних зобов'язань країн СНД, а також усі інші спори, віднесені до його компетенції угодами держав співдружності. Він має право тлумачити положення угод та інших актів СНД з економічних питань.

Комісія з прав людини – консультативний орган співдружності, уповноважений спостерігати за виконанням зобов'язань з прав людини, прийнятих країнами-членами у межах СНД. Постійним виконавчим і координаційним органом СНД є Координаційно-консультативний комітет, який складається з постійних повноважних представників (по 2 від кожної держави-члена) і координатора Комітету. Він розробляє і представляє пропозиції з питань співробітництва в політичній, економічній та інших галузях, сприяє реалізації економічної політики держав-членів, займається питаннями створення спільних ринків робочої сили, капіталів і цінних паперів. Для організаційно-технічного забезпечення роботи органів СНД утворено Виконавчий секретаріат. До його функцій входить також попередній аналіз питань, які пропонуються на розгляд глав держав, і правова експертиза документів, які готуються для основних органів СНД. Діяльність органів СНД фінансується державами-членами.

З моменту створення основні зусилля держав-членів були зосереджені на розвитку і поглибленні співробітництва у таких сферах, як зовнішня політика в галузі безпеки та оборони, економічна і фінансова політика, з метою вироблення спільних позицій і проведення спільної політики у цих сферах. У 1992 р. держави-члени СНД підписали в

Ташкенті Договір про колективну безпеку, а в 1993 р. – Угоду про колективні сили з підтримки миру. У 1993 р. держави-члени СНД підписали Угоду про створення економічного союзу, яка передбачає вільний рух товарів, послуг, капіталів і робочої сили, здійснення узгодженої політики у таких сферах, як грошово-кредитні відносини, бюджети, ціни і податки, валютні й митні питання. В Угоді також передбачається заохочення вільного підприємництва та інвестицій поряд з підтримкою виробничої кооперації і налагодженням прямих зв'язків між підприємствами й галузями, узгодження господарського законодавства. У 1994 р. глави держав підписали Договір про створення зони вільної торгівлі, який передбачає поетапне скорочення митних та інших зборів у рамках СНД і створення в подальшому Міждержавної економічної ради.

Держави-члени підписали меморандум про підтримку миру і співробітництва в СНД (відмова від будь-яких погроз, підривної діяльності й порушення кордонів, невтручання у внутрішні справи, заходи проти сепаратизму, націоналізму, шовінізму та фашизму) і відмову від вступу в пакти та блоки, направлені проти якоїсь держави-члена СНД. У соціально-гуманітарній сфері прийняті такі документи, як Конвенція про права та основні свободи людини, Конвенція про забезпечення прав осіб, які належать до національних менших. У галузі оборони укладено угоди з питань колективної безпеки країн СНД, про взаємодію щодо забезпечення протиповітряної оборони, охорони кордонів країн співдружності, у 2000 р. Рада глав держав СНД затвердила Програму Анти-терористичного центру СНД, який почав функціонувати у грудні того ж року.

СНД реальними справами підтверджує свою значущість і стійкість. Розроблена солідна нормативно-правова база і створені механізми співробітництва, склалась система спільних дій в економіці, гуманітарній сфері, зміцненні стабільності й безпеки. Прийняті важливі інтеграційні документи: Концепція подальшого розвитку співдружності і План основних заходів з її реалізації, Стратегія економічного розвитку СНД на період до 2020 р., Пріоритетні напрями співробітництва у сфері транспорту, Концепція співробітництва у сфері енергетики, Комплекс спільних заходів з підвищення продоволь-

чої безпеки. Вони визначили завдання на ключових напрямках співробітництва. Місцем перебування Координаційно-консультативного комітету та його Секретаріату є м. Мінськ. Робоча мова Ради глав держав і Ради глав урядів – російська.

Літ.: *Интеграционные процессы в странах СНГ: Тенденции, проблемы и перспективы* / под ред. Б. М. Смитенко. – М. : Финакадемия, 2008; *Никулин Н. Н.* Россия и СНГ в глобальной экономике / Н. Н. Никулин. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 2004; *Моисеев Е. Г.* Международно-правовые основы сотрудничества стран СНГ / Е. Г. Моисеев. – М. : [б. и.], 1997.

Малик Я.Й.

СПИНОЗА БЕНЕДИКТ (БАРУХ) (1632-1677) – нідерландський філософ. Народився в Амстердамі у середній за достатком європейській сім'ї. Першу освіту здобув у духовному училищі, але висловлював невдоволення релігійними вченнями і був від них відлучений. Основні праці: “Основи філософії Декарта” (1663), “Богословсько-політичний трактат” (1670), “Етика” (1677), “Трактат про вдосконалення розуму” (1677), “Короткий трактат про Бога, людину та її щастя” (1677) та ін. Авторитетами у філософії для С. були Р.Декарт та Т.Гоббс. Він хоч і прийняв їхні концепції пояснення світу – раціоналістичний метод Р.Декарта, функціональне призначення релігії та суспільного договору Т.Гоббса, але створив власну концепцію. С. проголошує єдність Бога і природи, що знайшло відображення в єдиній вічній і безкінечній субстанції, яка має протяжність та мислення. Субстанція залишається незмінною, існує поза часом, хоча окремі речі плінні та мінливі. Зміни в природі є необхідними. Свобода ж є “усвідомленою необхідністю”. Природа пізнається розумом, вищим виміром якого є інтуїція. Істинне пізнання – це розумно – інтуїтивне, але без допомоги чуттів. Зазначені концептуальні підходи до пізнання покладені в основу етичних його поглядів. Етичні концепції ґрунтуються на розумінні природи (субстанції), а також її “модулів”, котрими є всі речі матеріального світу та всі душі. Душа і тіло людини є виявом однієї сутності, а різниця виникає тоді, коли ми їх сутність розглядаємо

з боку протяжності або мислення. Людина діє у своїй поведінковій діяльності не завжди за релігійними (божественними) наказами, а виходячи з позицій “добра”, керуючись внутрішніми прагненнями до самозбереження та власної вигоди. На шляху до досягнення цього виступають різноманітні афекти. Якщо людина потрапляє під їх вплив, то вона втрачає волю й перетворюється на раба. Моральність індивіда за вченням С. – це результат перемоги розуму над афектами, це діяльнісна сутність свободи людини. Свободу він виводить із пізнання необхідності, узгодженості розуму з необхідністю. Ідеалом свободи для С. є вивільнений від життєвих негараздів, суперечностей, конфліктів поміркований муж, головним змістом життя якого є “інтелектуальна любов до Бога”, тобто істинне пізнання всього сущого. У суспільно-політичних поглядах С. віддавав перевагу способу життя, – як писав Л.Фейєрбах в “Історії філософії”, – впорядкованому в державі, перед природним порядком, в якому люди знаходяться у ворожих відносинах, колишній індивід має стільки прав, скільки має влади та сили для здійснення та вияву...”. С. надавав та обстоював перевагу демократії над монархією, сувереном у державі завжди залишається народ, проте володарювати у ньому практично повинні освічені особи. “Простому народові, – писав С., – чужими є істина та властивість розмірковувати”. Демократія має впорядкувати норми життя, релігійні звичаї, проповідувати толерантність, усувати революційні зміни, а забезпечувати стійкий рівень соціальної злагоди шляхом продуманих реформаційних шляхів і перетворень, при цьому він спирався на мудрість і досвід народу.

Літ.: *Спиноза Б. Этика* / Б. Спиноза // Спиноза Б. Избранные произведения : в 2 т. / Б. Спиноза. – М. : [б. и.], 1964. – Т. 2; *Спиноза Бенедикт.* Краткий трактат о Боге, человеке и его счастье: богословско-политический трактат : филос. трактаты / Б. Спиноза. – М. : [б. и.], 2000. – 398 с.; *Соколов В. В.* Спиноза / В. В. Соколов. – М. : [б. и.], 1977; *Соколов В. В.* Философия Спинозы и современность / В. В. Соколов. – М. : [б. и.], 1964; *Андрущенко В. П.* Вступ до філософії. Великі філософи : навч. посіб. / В. П. Андрущенко. – Х. : [б. в.], 2005. – 502 с.

Надольний І.Ф.

СТАЛІН (ДЖУГАШВІЛІ) ЙОСИП ВІССАРІОНОВИЧ (21.12.1879, м. Горі

Тифліської губернії – 05.03.1953, м. Москва) – радянський політичний діяч, Герой Соціалістичної Праці (1939), Герой Радянського Союзу (1945), Маршал СРСР, Генералісимус (1945).

Народився в небагатій родині чоботаря. Закінчив Горійське духовне училище. Навчався в Тифліській семінарії, звідки був виключений у 1899 р. за політичну діяльність. У цьому ж році вступив до грузинської соціал-демократичної організації “Месаме-дасі”. Вперше був заарештований у 1902 р., після чого неодноразово перебував під арештом та відбував покарання в тюрмах та на засланнях. Учасник першої руської революції 1905-1907 рр., входив до групи революціонерів, які займалися експропріацією коштів для справ революції. Був делегатом першої конференції РСДРП (грудень 1905 р.), з 1912 р. – член ЦК партії більшовиків.

Як теоретик та ідеолог партії проявив себе у 1913 р., написавши статтю “Марксизм та національне питання”, яка мала резонанс у революційних колах.

У цьому році був заарештований та відправлений до Туруханського краю (Сибір). Після подій лютого 1917 р. повернувся до Петрограда. Працював у редакції більшовицької газети “Правда” та ввійшов до складу Бюро ЦК більшовиків. У квітні на VII конференції більшовиків обраний членом ЦК партії, брав участь у підготовці та проведенні жовтневого повстання. Після захоплення влади більшовиками на II Всеросійському з’їзді Рад його було обрано наркомом (міністром) у справах національностей (1917-1922 рр.), а з 1919 р. ще займав посаду керівника Робітничо-селянської інспекції (РСІ). В роки громадянської війни був членом Революційно-військової ради Республіки, брав участь в обороні Петрограда та Царицина.

У 1922 р. виступив з проектом “автономізації” – вступу радянських республік до складу Російської Федерації на правах автономії, який не дістав підтримки з боку керівництва партії. У квітні 1922 р. – обраний Генеральним секретарем ЦК партії, займався організаційними питаннями та підбором кадрів.

Після смерті Леніна у 1924 р. починає шлях до отримання особистої влади в партії та державі. Спираючись на своїх прихильників у партії та державі, перемагає головного опонента в боротьбі за владу Л.Троцького, активно проводить політику згортання НЕПу

та бере курс на проведення індустріалізації і насильницької колективізації. Як наслідок, СРСР перетворюється на індустріально-аграрну країну шляхом знищення селянства та масового голоду в різних регіонах країни. Найбільше від голоду постраждали українські селяни. Людські втрати становили кілька мільйонів осіб. Одночасно в 30-ті рр. С. розпочав терор у партії та державі з метою встановлення особистої диктатури. Мільйони радянських людей були звинувачені в антипартійній та антидержавній діяльності, знищені фізично або репресовані.

У роки Другої світової війни С. очолював Державний комітет оборони, який координував усю діяльність державних установ, спрямовану на захист країни проти фашистської Німеччини, з якою Радянський Союз тісно співпрацював у 30-ті рр.

На XVII з’їзді КПРС (26 січня 1934 р.) С. засудив націоналістичний ухил М.Скрипника, стверджуючи, що небезпечнішим для СРСР є місцевий, а не “великоросійський націоналізм”. Сталінський терор першої половини 30-х рр. перейшов у “єжовщину”, коли було винищено понад третину кадрів КП(б)У разом з її верхівкою. У міжнародній політиці С. використовував Комінтерн в інтересах СРСР, а також з метою контролю над комуністичними партіями та ліквідації національних антибільшовицьких прагнень у них. Наприкінці 30-х рр. стало зрозуміло, що сталінський соціалізм – це побудований на визиску безправного робітництва і селянства державний капіталізм, економіка якого завдяки знеособленню централізованого управління й відсутності приватної ініціативи перебувала в хронічній руїні, а у зовнішній і внутрішній політиці С. почав повторювати політику російських царів. Зокрема, у зовнішній політиці він повернувся до традиційного засобу російського самодержавства, яке намагалося приховати внутрішні труднощі за рахунок зовнішньої експансії. Після війни С. стимулював посилення великодержавного націоналізму російського народу, який присвоїв собі месіаністську роль “визволителя” і “старшого брата” інших народів. Супроти деяких малих народів СРСР С. з метою помсти за поразки першого періоду війни застосував політику національної дискримінації і геноциду, включно до виселення з їх територій (німці Поволжя, кримські татари, чеченці, інгуші, калмики).

Як глава уряду брав участь у Тегеранській (1943), Ялтинській (1945), Потсдамській (1945) конференціях основних країн антигітлерівської коаліції СРСР, США, Великобританії. У 1946 р. С. очолює уряд країни, який займався питаннями відновлення народного господарства країни. Одночасно він ініціює нову хвилю репресій у країні (“справа авіаторів”, “ленінградська справа”, справа лікарів”), спрямованих на повернення радянського суспільства в довоєнні роки та зміцнення особистої влади вождя. Здійснити новий акт масових репресій завадила смерть С. у 1953 р. На XX з’їзді КПРС у 1956 р. був засуджений культ С. та дана оцінка тоталітарному режиму, який існував у країні протягом багатьох років, а в 1961 р. труна з тілом вождя була винесена з Мавзолею та перехована у Кремлівській стіні.

Літ.: *Большой энциклопедический словарь* / под ред. А. М. Прохорова. – 2-е изд. – М. : Норинт, 2004; *Всемирный биографический энциклопедический словарь*. – М. : Большая Рос. энцикл., 1998; *Политические деятели России 1917 г. : биограф. слов. / под ред. С. О. Шмидта*. – М. : Большая Рос. энцикл., 1997.

Вировий С.І.

СТАНОВЛЕННЯ ВЗАЄМОДІЇ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА ТА ДЕРЖАВИ. Починаючи з античності взаємовідносини держави і суспільства стоять у центрі загальної уваги, що стало причиною багатьох соціальних конфліктів і потрясінь. Але сьогодні, коли необхідність установаження ефективних принципів взаємодії зазначених сфер є фундаментальним викликом часу, актуальність подібних досліджень підвищується. Взаємовідносини правової держави і громадянського суспільства є найбільш серйозним чинником розвитку соціального організму в цілому. Розуміння комплексу відносин цих контрагентів передбачає виявлення можливостей трансформації суспільної системи, її здатності до саморозвитку. Таким чином, питання, пов’язані зі встановленням балансу між інтересами громадян і держави, протягом всього періоду існування людства становлять великий науковий і практичний інтерес. Сьогодні не є винятком. На сучасному етапі суспільного розвитку особливого значення набуває проблема взаємодії інститутів громадянського суспільства з органами державної влади України.

Аналізуючи генезу взаємодії громадськості і держави, М.А.Мунтян зазначає, що поступово розрізнення держави і громадянського суспільства пронизується аргументами щодо вдосконалення суспільного устрою, покликаного забезпечити соціальну рівність, громадянські свободи і обмежений конституцією уряд. Набувши таким чином революційного змісту, тема “Громадянське суспільство проти держави” отримала висвітлення в працях Т.Пейна, Т.Ходжскіна, Ж.Е.Сієйеса і в програмному документі Великої французької революції “Декларації прав людини і громадянина”. Згідно з Т.Пейном самокероване суспільство вимагає лише мінімуму політичних механізмів. Громадянське суспільство протистоїть державі, яка для нього є необхідним злом, і чим його менше, тим краще для суспільства. Влада держави, за Пейном, повинна бути обмежена на користь громадянського суспільства, оскільки кожному індивіду за своєю природою притаманна пристрась до суспільства. І чим досконаліше громадянське суспільство, тим більше воно регулює власні справи і тим менше воно потребує допомоги держави. Логіка міркувань у такому напрямі привела до появи концепції вільної конкуренції, “держави – нічного сторожа”, послідовного індивідуалізму, негативної свободи і т.ін. Панівні позиції в новій традиції зайняла ліберально-демократична школа, представлена А. де Токвілем, Дж.С.Міллем, Дж.Дьюї та іншими мислителями. Для них та їхніх послідовників були характерні пошуки шляхів досягнення оптимальної рівноваги між громадянським суспільством і державою. Всі вони виходили з визнання того, що поділ між цими двома сферами є постійною характеристикою по-справжньому демократичної соціальної і політичної системи, в якій продуктивна власність, статус і прерогативи приймати рішення не підвладні приватній сфері. Крім того, окрему групу, на думку вченого, становили мислителі, які розглядали дуже велику свободу громадянського суспільства як чинник послаблення суспільства та інтенсифікації властивих йому конфліктів. Тема “держави проти громадянського суспільства” властива і роботам І.Бентама, Ж.-Ш.-Л.Сімонді та інших, а завершеної форми набула у Г.Гегеля. Саме йому належить головна заслуга в розробці концепції громадянського суспільства у його взаємозв’язку з держа-

вою. На основі систематизації всієї спадщини французької, англійської і німецької суспільно-політичної думки Гегель доходить висновку, що громадянське суспільство являє собою особливу стадію в процесі тривалої і складної історичної трансформації від Середньовіччя до Нового часу, в русі соціуму від сім'ї до держави. Громадянське суспільство і держава є самостійними, але взаємодіючими інститутами. Разом із сім'єю громадянське суспільство становить базис держави. У державі представлена загальна воля громадян, громадянське ж суспільство – це сфера особливих, приватних інтересів окремих індивідів.

Ураховуючи, що взаємодія являє собою процес взаємовпливу елементів один на одного і є універсальною формою руху і розвитку, слід зазначити, що спрямованість на розбудову вільного, демократичного суспільства, в центрі якого перебуває людина з її потребами та інтересами, має передбачати особливу увагу до розвитку цього процесу у взаємовідносинах між державною владою і громадянським суспільством, оскільки тільки громадянське суспільство може виступати як справжнє і актуальне джерело формування цілей державного управління. З позицій системного підходу надійність і тіснота взаємодії державної влади і громадянського суспільства відображають зворотні зв'язки, що показують якість і зміст їх інформаційного взаємообміну і орієнтують на досягнення соціальної ефективності державного управління, оскільки дають змогу своєчасно виявляти і визначати потреби і вимоги суспільства, проблеми, які виникають, формулювати політику щодо їх вирішення, а в разі потреби коригувати державну політику.

Науковці обмежуються лише характеристикою концептуальних підходів та форм взаємодії інститутів громадянського суспільства і держави. Так, зокрема, І.Л.Честнов та Ю.Н.Волков розрізняють два підходи до такої взаємодії. Відповідно до першого підходу громадянське суспільство генетично і функціонально передє державі. Суспільство, згідно з їхньою точкою зору, обумовлює відповідну політико-правову форму своєї організації. Тому державна влада, будучи об'єктом впливу з боку політично активної громадськості, реалізує (втілюючи у форму закону та індивідуально-правових актів) її ініціативи. Але така картина – продукт “чи-

стої” теорії, що перебуває у сфері ідеально-належного. Більш реалістичним є другий підхід щодо взаємодії громадянського суспільства і держави. У цьому разі правова держава не “визріває” з надр громадянського суспільства, а проголошується “існуючим” (наприклад шляхом закріплення у конституції через популярність у громадській думці західної моделі суспільного розвитку) і сама ініціює оформлення громадянського суспільства. За будь-якого варіанта – органічного “визрівання” інститутів громадянського суспільства або їх оформлення “згори” – очевидна активна роль держави (названої, як правило, правовою) у впливі на суспільство, в політичному і законодавчому забезпеченні реформування і функціонування суспільства (названого, як правило, громадянським). Перетворити суспільство в дійсно громадянське вона не в змозі, але створити передумови для цього (передусім за допомогою законодавчої політики) спроможна.

У свою чергу, відомий правник О.Ф.Скаун зазначає, що на сучасному етапі сформувалися три підходи до співвідношення громадянського суспільства і держави:

- 1) держава і громадянське суспільство – суміжні соціальні системи;
- 2) держава і громадянське суспільство – різні соціальні системи, первинною (провідною) є держава, що контролює громадянське суспільство;
- 3) держава і громадянське суспільство – різні соціальні системи, держава відіграє службову (підпорядковану) роль щодо громадянського суспільства.

Однак важливо пам'ятати, що основним інноватором у сучасному суспільстві все ж виступає держава. Цей інститут має одну з найважливіших переваг порівняно з іншими соціальними інститутами, а саме генерує навколо себе владно-розпорядчий простір. Тим самим, по-перше, забезпечується беззаперечне дотримання його волі та інтересів з боку інших інститутів, які змушені поступитися певною мірою власними інтересами і цілями, по-друге, за державою закріплюється виключне нормативно-розпорядче право. Формуючи формальні інститути соціально-ринкового порядку, держава виступає як інституційний інноватор, створюючи необхідні механізми прийняття політичного рішення, механізм насильства для його проведення та контролю за його виконанням.

Незважаючи на певну державну монополію на насильство, цей інститут реалізує частину своїх функцій за допомогою особливих груп – партій та громадських об'єднань. Таким чином, держава здатна делегувати частину своїх функцій інституційного інноватора цим громадським утворенням. Але ступінь готовності останніх взяти на себе цю функцію також детермінований наявністю у них виборчого інтересу. У цьому разі партії, громадські і підприємницькі об'єднання виступають як самостійні агенти.

Літ.: *Балдицына Е. И.* Государство и общество: грани взаимодействия / Е. И. Балдицына // В мире научных открытий. – 2010. – № 1 (07). – Ч. 1. – С. 63-68; *Гегель Г. В. Ф.* Философия права / Г. В. Ф. Гегель. – М.: Мысль, 1990. – С. 227-292; *Мунтян М. А.* Гражданское общество в истории философской и политической мысли / М. А. Мунтян. – М.: [б. и.], 2007. – 12 с.; *Скакун О. Ф.* Теория держави і права: підручник / О. Ф. Скакун: пер. з рос. – Х.: Консум, 2001. – 656 с.; *Соціально-ціннісні засади державного управління в Україні: монографія.* – К.: Вид-во НАДУ, 2007. – 284 с.; *Хоконов А. А.* Правовое государство и гражданское общество: некоторые аспекты взаимодействия / А. А. Хоконов // Вестн. Воен. ун-та. – 2009. – № 3 (19). – С. 87-90; *Честнов И. Л.* Правовые основы взаимосвязи гражданского общества и государства / И. Л. Честнов, Ю. Н. Волков // Гражданское общество: истоки и перспективы. – СПб.: [б. и.], 2000.

Михненко А. М., Месюк М. П.

СТАНОВЛЕННЯ НЕУРЯДОВИХ ОРГАНІЗАЦІЙ ПЕРІОДУ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ. Життєдіяльність громадянського суспільства визначається наявністю його структурних елементів, зокрема громадських організацій, та їх впливом на суспільну свідомість, культуру і поведінку громадян. Важливу роль у процесі формування громадянської активності населення відіграють громадські організації, об'єднання і рухи, що становлять “третій сектор” суспільства. Сфера діяльності неурядових організацій (НУО) охоплює практично всі сфери життя людини – економіку, політику, науку, культуру, освіту. Розгалужена мережа молодіжних, професійних, дитячих, жіночих, релігійних елітарних організацій, “мозкових центрів” створюють основу громадянського суспільства, стабілізують демократичні процеси, що відбуваються в ньому. Значення громадських організацій у суспільно-політичному житті України досить супе-

речливе. З одного боку, широким колом фахівців їх роль визнана вельми важливою у формуванні сучасного громадянського суспільства в Україні, становленні демократії, захисті прав і свобод громадян. Громадські організації як структурний елемент громадянського суспільства тісно пов'язані з політичною системою суспільства, нею і взаємообумовлені. Адже політична система відображає інтереси різних суспільних верств, які безпосередньо або через громадські організації і рухи взаємодіють із державою. З другого боку, сприйняття їх діяльності пересічними громадянами, як і взаємодія між державним і громадським секторами суспільства, залишає бажати кращого. У зв'язку з цим постає питання про доречність та припустиму межу залученості неурядових організацій до політичних процесів, визначення пріоритетів розвитку НУО в суспільно-політичній сфері.

Громадські організації – це джерела інформації про актуальні суспільні проблеми. НУО можуть правильно визначити пріоритети в тій чи іншій соціальній роботі, а отже, застерегти державні структури від недоцільних та неефективних дій. На рівні локальних громад НУО об'єднують людей з різним світоглядом для досягнення спільних життєво важливих цілей. І чим більше людей залучено до робіт у громадському секторі, тим менша соціальна напруженість у суспільстві. Люди, які реалізуються таким чином, по-перше, відчують свою значущість і корисність для суспільства, по-друге, більш схильні до партнерства і менш конфліктні. Найбільш активні члени суспільства прагнуть зробити свій внесок у вирішення проблем, які стоять перед ними, виконуючи не лише прямі обов'язки, покладені на них державою, а й роблячи що-небудь “понад обов'язків”, свідомо і добровільно. У низці випадків НУО діють більш успішно та раціонально, ніж державні соціальні установи. У багатьох західних країнах уряди довіряють громадським організаціям керувати деякими напрямками в соціальній сфері і вважають більш доцільним передачу фінансових коштів надійним неурядовим організаціям, ніж створення спеціалізованих державних структур.

З погляду участі громадян у різних видах громадянських дій українське громадянське суспільство має значний розрив між формальною та неформальною участю. З одно-

го боку, значна кількість українців бере участь у демонстраціях, страйках та інших формах неполітичної громадянської дії. Опитування, проведені в 2005 р., свідчать, що в роки, пов'язані з виборчими подіями, кількість громадян, що беруть участь у таких заходах, зросла до 30%. Також були загальноприйнятними такі форми, як участь у справах громади, неформальне волонтерство та благодійність. З другого боку, рейтинги неформальної участі не відображені у рейтингах членства в ОГС. Дослідження показали, що членство в ОГС перебувало на рівні 12-15%, де найбільший відсоток участі належав профспілкам (19,6%), політичним угрупованням (8,9%), спортивним та молодіжним асоціаціям. Членство у НУО перебувало на рівні 6,2%.

У свою чергу, порівняльний аналіз результатів дослідження стану розвитку НУО України за 2002-2009 рр., проведений Творчим центром ТЦК у межах проекту "Об'єднуємося заради реформ (UNITER)", дає підстави зробити висновки про динаміку розвитку неурядових організацій упродовж останніх восьми років. Щодо переважної більшості показників різниці між 2007 та 2009 р. не спостерігається, у багатьох випадках ситуація є стабільною протягом усіх восьми років спостереження. Прослідковується динаміка щодо збільшення кількості НУО, які надають тренерські та консультаційні послуги. У 2003 р. цей вид послуг надавали лише 41% опитаних НУО, тоді як у 2009 р. 47% опитаних організацій вказали, що надають тренерські та консультативні послуги. Спостерігається зменшення кількості організацій, що надають правову допомогу. Це можна пояснити підвищенням загального рівня правової освіти населення. Міністерство юстиції України у 2008 р., забезпечуючи права громадян на свободу об'єднання, легалізувало 237 громадських організацій (у 2007 р. – 277), а також зареєструвало (взяло до відома) зміни, внесені до статутних документів 322 громадських формувань (2007 р. – 336), зареєструвало символіку 28 громадських формувань (2007 р. – 37), 10 постійно діючих третейських судів (2007 р. – 18), 52 благодійні організації (2007 р. – 82), 20 політичних партій (2007 р. – 4). Територіальні органи юстиції за 2008 р. легалізували понад 2,5 тис. місцевих об'єднань громадян (відповідно у 2007 р. – близь-

ко 2,5 тис.), понад 1000 (2007 р. – понад 900) осередків всеукраїнських та міжнародних громадських організацій, зареєстрували понад 700 місцевих благодійних організацій (2007 р. – близько 700), близько 5 тис. (відповідно у 2007 р. – близько 2,3 тис.) структурних утворень політичних партій та легалізували шляхом письмового повідомлення про утворення 13 тис. (2007 р. – понад 4,5 тис.) первинних осередків політичних партій.

Натомість у 2009 р. було легалізовано 246 громадських організацій, а також зареєстровано (взято до відома) зміни і доповнення, внесені до статутних документів 275 громадських формувань, Міністерство юстиції України зареєструвало символіку 43 громадських формувань, 5 постійно діючих третейських судів, 42 благодійні організації, 12 політичних партій. Територіальні органи юстиції у 2009 р. легалізували близько 3 тис. місцевих об'єднань громадян, близько 1,4 тис. місцевих осередків всеукраїнських та міжнародних громадських організацій, зареєстрували понад 650 місцевих благодійних організацій, близько 4 тис. структурних утворень політичних партій та легалізували шляхом письмового повідомлення про утворення понад 18 тис. первинних осередків політичних партій.

Загалом органами юстиції в Україні впродовж 2009 р. легалізовано/зареєстровано близько 4 тис. громадських формувань. З них 81,5% становлять місцеві, всеукраїнські та міжнародні громадські організації, 0,3% – політичні партії, 17,7% – місцеві, всеукраїнські та міжнародні благодійні організації. Найбільш активно у 2009 р. створювались: фізкультурно-спортивні (24%), професійного спрямування (17%), правозахисні (12%), молодіжні (10%), ветеранів та інвалідів (9%) та культурно-просвітницькі організації (6%).

У 2010 р. виявлена динаміка щодо зменшення кількості організацій, які надають тренерські та консультаційні послуги. У 2003 р. цей вид послуг надавали лише 41% опитаних НУО, у 2009 р. – 47%, тоді як у 2010 р. – 37%. Також прослідковується зменшення кількості НУО, які здійснюють захист інтересів та їх лобювання (37% респондентів у 2010 р., 41% – у 2009 р.) та займаються освітньою діяльністю (29% опитаних НУО у 2010 р., 33% респондентів у 2009 р.). У 2010 р. зменшилася кількість організацій,

які працюють над розвитком сектору НУО (13% респондентів у 2010 р., 18% респондентів у 2009 р., 17% у 2003 р.) та в секторі громадянської освіти (27% респондентів у 2010 р., 32% у 2009-2007 рр., 27% у 2003 р.). Слід вказати, що у 2010 р. знову зросла кількість НУО, які працюють у секторі “діти та молодь” (44% у 2010 р., 40% у 2009 р., 45% у 2007-2006 рр., 44% у 2005-2004 рр. та 45% у 2003 р.). Протягом 2002-2010 рр. спостерігається тенденція до збільшення кількості організацій, які мають власний веб-сайт (33% респондентів у 2010-2009 рр., 32% опитаних НУО у 2007 р., 25% у 2006 р., 22% у 2005-2004 рр., 23% у 2003 р. та 12% у 2002 р.). Станом на 1 січня 2011 р. Міністерством юстиції України зареєстровано 3213 громадських об'єднання, 185 політичних партій, 1094 благодійні організації. Однак висока ефективність їх діяльності не підлягає сумніву. В державі практично відсутній громадський контроль та громадська експертиза у сфері соціального реформування. Житлово-комунальне господарство, охорона здоров'я, освіта – це те, що стосується кожного, тому суспільство має стати безпосереднім ініціатором змін у цих галузях. Проте сьогодні йому не залишається нічого іншого, як реагувати протестами на соціально непрозорі та економічно безпідставні рішення, прийняті державною бюрократією. Один з непрямих наслідків цього – підтримка неурядових громадських організацій майже виключно західними фондами, і отже, поширення в Україні запозичених уявлень про “справжню демократію”, які часто не приживаються або мутують на українському ґрунті. Поряд з тим, що загальноприйнятими явищами стали проплачені мітинги, політичні акції та інші прояви “покупної” демократії, сьогодні практично не сформовані механізми контролю влади з боку суспільства, однобічною є комунікація в системі “суспільство-держава”, більшість громадських ініціатив залишається на узбіччі державного життя. Громадянське суспільство досі не стало активним суб'єктом політики держави. Іншими словами, в Україні поки що не вистачає ресурсів для пошуку власного шляху консолідації суспільства. Як наслідок у суспільстві досить низький рівень довіри населення до громадських об'єднань.

Літ.: *Атлас гражданских инициатив в Украине*. – Режим доступа : www.batory.org.pl/doc/ahalar

17022009.pdf; *Здіорук О. І.* Пріоритети розвитку громадянського суспільства в Україні / *О. І. Здіорук* // Стратег. пріоритети. – № 1 2(14-15), 2010 р. – С. 66-69; *Інформаційно-аналітична довідка про результати діяльності Міністерства юстиції та його територіальних органів з питань легалізації об'єднань громадян, інших громадських формувань впродовж 2008 року у порівнянні з 2007 роком*. – Режим доступу : <http://www.minjust.gov.ua/0/20119>; *Інформаційно-аналітична довідка про результати діяльності Міністерства юстиції та його територіальних органів з питань легалізації об'єднань громадян, інших громадських формувань впродовж 2009 року у порівнянні з 2008 роком*. – Режим доступу : <http://www.minjust.gov.ua/0/29689>; *Пожидаєв С. О.* Неурядові організації у суспільно-політичному житті України: межі участі та пріоритети діяльності / *С. О. Пожидаєв* // Стратег. пріоритети. – 2007. – № 4(5). – С. 19-26; *Стан та динаміка розвитку неурядових організацій України 2002-2009 роки* : Звіт за даними дослідження / *Любов Паливода, Софія Голота*. – К. : ТОВ “Видавн. Дім “КуПол”, 2010. – 112 с.; *Стан та динаміка розвитку неурядових організацій України 2002-2010 роки* : Звіт за даними дослідження / *Любов Паливода, Софія Голота*. – К. : ТОВ “Видавн. Дім “КуПол”, 2010. – 118 с.

Михненко А.М., Месюк М.П.

СТАНОВО-ПРЕДСТАВНИЦЬКА (АБО ФЕОДАЛЬНА ІЗ СТАНОВИМ ПРЕДСТАВНИЦТВОМ) МОНАРХІЯ – одна з відомих феодалізму форм держави, що складалася в умовах політичної централізації. Історично першою в розвитку монархічної форми державного правління була ранньофеодальна монархія, за нею йшла **С.-п.м.**, яка потім перетворилася на монархію абсолютну. Станове представництво і тим самим **С.-п.м.** складаються в процесі боротьби за об'єднання держав проти феодальної роздробленості. Політична еволюція держави на цьому етапі особливо виразно порівняно з попереднім періодом виявляє своєрідні соціальні структури феодального суспільства, які відрізняються поєднанням не тільки класових, а й станових відмінностей. Становим представництвом є принцип організації представницької влади, відповідно до якого депутати представницьких установ репрезентують не все населення країни або її окремі територіальні частини, а закриті соціальні групи – стани, від яких ці депутати безпосередньо обираються (або призначаються). Передумови для виникнення **С.-п.м.** як централізованої форми держави (порівняно з державами періоду феодальної роздробленості)

створювалися в процесі розвитку міст, становлення внутрішнього ринку, загострення класової боротьби у зв'язку з посиленням феодалної експлуатації селянства. Головною опорою **С.-п.м.** були нижні і середні верстви феодалного класу, що потребували сильного централізованого апарату для зміцнення своєї влади над селянством. **С.-п.м.** підтримували городяни, які прагнули до ліквідації феодалної роздробленості і забезпечення безпеки торговельних шляхів, – умов, необхідних для розвитку внутрішнього ринку.

С.-п.м. називається централізована феодална монархія, в якій відносно сильний монарх, здійснюючи свою владу, вимушений залучати для вирішення найважливіших питань як дорадчий орган збори представників панівних станів.

Станове представництво було історично першою системою представництва (у Західній Європі перші **С.-п.м.** з'явилися ще в XII ст.) і проіснувало в багатьох державах Європи аж до початку XX ст., коли остаточно поступилося місцем національному представництву. **С.-п.м.** була звичайною формою феодалної держави в більшості країн Європи в період розквіту феодалізму (у Англії, в Іспанії в XIII-XV ст., Франції XIV-XV ст., в Угорщині, Чехії в XIV-XVII ст., у Польщі XV-XVII ст., у Данії в XIV-XVII ст., у централізованій Російській державі в XVI-XVII ст.).

Із створенням єдиної Росії був здійснений перехід до **С.-п.м.** (у XVI-XVII ст. цар правив з аристократичною Боярською думою і становим представництвом – Земським собором). Разом із зрушеннями соціально-економічного характеру соціальна перебудова в суспільстві значною мірою була пов'язана з роллю в ній держави. Еволюція класів і станів несе на собі відбиток державного впливу.

Оформлення і розвиток державного апарату привели до активного заповнення його представниками панівного класу, особливо у вищих ланках фінансового і судового відомств. Крім того, нові риси виявив союз міського стану і королівської влади, що призводить до утворення чиновного дворянства (дворянства мантії), вихідців з городян, – обставина, яка мала однаково важливе значення для еволюції як дворянства, так і міського стану. Залучення дворянства разом з міським станом до державного управління не призвело до істотного послаблення прав дворянства, а також до зближення цих суспільних сил.

Держава стала також істотним чинником процесу станового визначення класу селянства, підтримуючи через парламент його спроби поліпшити свій економічний і юридичний стан, оскільки це зміцнювало її вплив на селянство і послабляло сеньйорів. Включення селянства до орбіти судової, фінансової і військової політики було для монархії однією з найістотніших проблем, розв'язаних нею саме в період XIV-XV ст. Істотним підсумком існування **С.-п.м.** стала політична активність станів і політизування свідомості широких народних мас, що знайшло відображення в діяльності станово-представницьких органів, а також у класовій і соціальній боротьбі того часу. Підвищення політичної активності і свідомості широких народних мас, що знайшло відображення в соціальних рухах і визвольній боротьбі, пояснюється процесом розвитку станів, який відбувався через ремісничі і міські корпорації в середовищі городян і сільські комуні та общини в середовищі селянства.

Покликаний до життя потребами незавершеного процесу централізації, станово-представницький режим з моменту виникнення сприяв зміцненню королівської влади і державності, в чому виявилось його прогресивне значення. Вигоди, які отримувала при цьому монархія, полягали у військовій, фінансовій, політичній допомозі, яку вона отримувала від станів, а також у коригуванні політики центральної влади.

Результатом цієї допомоги стало істотне зміцнення монархії, яке визначило на її користь в кінці XV ст. баланс взаємовідносин із станами, що призвело до згорання станово-представницької практики і встановлення абсолютизму.

Літ.: *Бостан Л. М.* Історія держави і права зарубіжних країн: Держава і право епохи станово-кастового суспільства : навч. посіб. / Л. М. Бостан, С. К. Бостан ; Запоріж. юрид. ін-т. – Запоріжжя : ЗЮІ МВС України, 2000; *Глиняний В. П.* Історія государства и права зарубежных стран : учеб. пособие / В. П. Глиняный. – Х. : Основа, 2007; *Загальна теорія держави і права* : навч. посіб. / за ред. О. В. Зайчука. – К. : Альтернативи, 2008; *Скакун О. Ф.* Теорія держави і права : підруч. / О. Ф. Скакун. – Х. : Консум, 2006.

Лимар А.П.

СТАРОСТВО (польськ. starostwo, лит. seniūnija) – 1) адміністративно-територіаль-

на одиниця в державних володіннях Великого князівства Литовського, Речі Посполитої XIV-XVIII ст. **С.** – це королівський або великокнязівський маєток, до складу якого входили кілька міст, містечок, сіл і який передавався у користування феодалові-старості на умовах звітності про отримані прибутки або ж на правах оренди з чітко фіксованою щорічною платнею. З 1562 р. старости були зобов'язані вносити до державної скарбниці т. зв. кварту – четверту частину свого прибутку на утримання війська. На українських територіях, що входили до складу Литовської держави (Волинське князівство), **С.** протягом XV – першої половини XVI ст. мали характер давньоруських намісництв і тиунств. Після ліквідації в результаті адміністративно-політичної реформи 1565-1566 рр. удільних князівств територія країни була поділена на **С.** і з'явилась місцева адміністрація – старости, призначені великим князем чи Пани-Радою. Старостам належали адміністративні, судові та військові повноваження. У великих містах призначались воєводи, в менших – державці (малі урядовці). Вони відповідали за збір податків, виконували поліцейські та судові функції, організовували військовий захист, управляли господарством. Місцева адміністрація характеризувалась чисельністю та розгалуженістю. Отримання містами Магдебурзького права, проведення земельної реформи (“волочної поміри”), вдосконалення судової системи стимулювало появу нових категорій місцевих урядовців: возних (судових урядовців), хорунжих (голів шляхетського ополчення воєводств), городничих (комендантів великих фортець), в'їтів (керівників міського самоврядування), лавників та радців (членів міських магістратів), фахівців, які займались обмірюванням та виділенням землі. Напередодні Люблінської унії українські (руські) землі Литви наблизились за своїм устроєм до європейської традиції, суттєво відрізняючись від Московської Русі;

2) повітове управління, що здійснювало адміністративну владу на західноукраїнських землях, які наприкінці XVIII ст. увійшли до складу Австро-Угорської імперії та в Польщі 1920-1939 рр. Управлінський апарат тогочасних **С.** являв собою систему відділів, а саме: відділи безпеки, адміністративно-каральні відділи, соціального забезпечення, охорони здоров'я, сільського господарства;

3) територія самоуправління савивальдибе (лит. savivaldybė), яку утворює група старост у Литовській Республіці. Очолює **С.** виборний староста – сянюнас.

Літ.: *Грушевський М.* Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. / НАН України, Ін-т укр. археол. та ін. / М. Грушевський. – К. : Наук. думка, 1993. – Т. 5; *Грушевський М.* Барське староство. Істор. нариси (XV-XVIII ст.) / М. Грушевський. – Львів : [б. в.], 1996; *Політична історія України : посіб. для студ. вищ. навч. закл. / за ред. В. І. Танцюри.* – К. : Видавн. центр “Академія”, 2001; *Dąbkowski P.* Podział administracyjny województwa Ruskiego i Betzkiego w XV w. / P. Dąbkowski. – Lwów : [б. в.], 1939.

Пантелейчук І.В., Задорожний С.А.

СТАРШИНСЬКА РАДА – один з органів центральної влади в гетьманській Україні 1648-1781 рр., що діяв поряд з владою гетьмана та Генеральної Військової Ради. Хоч **С.р.** і була представницьким органом, але представляла не весь народ, а тільки окремі його верстви. Існувало чотири види **С.р.**: а) рада гетьмана з колегією генеральної старшини; б) збори генеральної старшини; в) збори генеральної старшини з участю полковників; г) з'їзди старшин, у яких брали участь усі козаки, крім рядових.

Зовнішні події не дали можливості розгорнутися **С.р.** до українського парламенту, хоча вже й намітилася система двопалатного парламенту, де вищою палатою були збори генеральної старшини, а нижчою – з'їзди всіх старшин. Збори колегії генеральної старшини мали постійний характер і відбувалися щодня; з'їзди старшин – на Різдва та на Великдень – найбільші релігійні свята. Компетенція **С.р.** була дуже широкою, вони конкурували з владою гетьмана та Генеральної ради. Старшинські ради розглядали майже всі питання внутрішньої та зовнішньої політики. Вони розпоряджались фінансами, розглядали судові справи, управляли державою за відсутності гетьмана.

У 1720 р. було створено Генеральну військову канцелярію, яку очолював генеральний писар. Вона поділялася на дві частини: колегіальну і розпорядчу (присутствіє). До розпорядчої частини входили порівну російські і українські чиновники. Як вища палата генеральної старшини її колегія була постійною радою при гетьмані. Генеральну старшину або обирали збори **С.р.**, або призначав гетьман. До вищої генеральної стар-

шини належали обозний, суддя, підскарбій та писар. На перше місце після гетьмана у другій половині XVII ст. виходить генеральний обозний. Він був заступником гетьмана, в його відсутність завідував артилерією. Генеральні обозні командували військом у походах, часто призначалися послами до інших країн. Далі йшли генеральні судді, які керували судом і виконували різні доручення гетьмана. Третє місце належало генеральному підскарбієві, який контролював фінанси. На четверте місце перемістився генеральний писар, який відав Генеральною військовою канцелярією та архівом, виконував дипломатичні доручення гетьмана.

До нижчої генеральної старшини належали: два генеральних осавули, генеральний хорунжий та генеральний бунчужний. Генеральні осавули виконували різні доручення гетьмана, вели судові розслідування і займалися справами дипломатичного характеру. Іноді вони були наказними гетьманами у походах, у яких брав участь сам гетьман. Генеральний хорунжий був охоронцем загальновійськової короги (стяга), а генеральний бунчужний – охоронцем гетьманського бунчука. **С.р.** попередньо розглядала проекти законів та міждержавних угод, які згодом виносилися на затвердження ради старшин та загальновійськової ради. Рада генеральної старшини проводила переговори з іноземними посольствами та направляла власні, особливо в тих випадках, коли це вимагало дотримання секретності. Рада генеральної старшини мала повноваження генерального штабу. Вона розробляла і затверджувала плани військових операцій, вирішувала питання мобілізації і демобілізації козаків, передислокації полків, фінансування і матеріального забезпечення війська, будівництва військових укріплень. Специфікою компетенції ради генеральної старшини було те, що на неї покладалося прийняття термінових і таємних постанов. Рада генеральної старшини вирішувала поточні адміністративно-господарські справи, здійснювала управління та контроль за діяльністю полкових і сотенних урядів, організовувала і контролювала збирання податків і мита. Коломацька рада надала раді генеральної старшини право вирішувати питання фінансів і податків. За ст. 6 Глухівської угоди та ст. 4 Коломацької угоди рада генеральної старшини мала пра-

во розпоряджатися маєтностями та пропонувати цареві кандидатів на удостоєння дворянства.

Рада генеральної старшини підпорядковувалася гетьманові. Користуючись цим, гетьмани нерідко брали на себе повноваження ради, у результаті чого на кінець XVII ст. вона перетворилася на дорадчий орган. За козацьким правом, раді генеральної старшини належали дещо вужчі повноваження порівняно з радою старшин. Рада старшин мала право затверджувати або скасовувати постанови ради генеральної старшини. Фактично ж поділ влади між радою генеральної старшини і радою старшин значною мірою залежав від гетьмана. Залежно від обставин гетьмани віддавали перевагу у вирішенні найважливіших справ як раді генеральної старшини, так і раді старшин. Упродовж другої половини XVII ст. раді генеральної старшини вдалося помітно розширити свою компетенцію. Вона тимчасово брала на себе повноваження гетьмана в період міжгетьманування. Так, з березня по червень 1672 р. верховне управління Україною здійснювала рада, до складу якої входили генеральний обозний П.Забіла і генеральні судді І.Самойлович та І.Домонтович. Саме вони вели листування з царським урядом, підписували універсали, скликали загальновійськову раду та раду старшин. Під час виборів 1672 і 1687 р. рада генеральної старшини висувала кандидатів на гетьманство та погоджувала їх із царським урядом. Спеціально підібраний склад ради давав можливість схвалювати запропоновані гетьманом постанови. Механізм прийняття рішень радою генеральної старшини залишався не врегульованим. І коли між гетьманом і генеральними старшинами не було єдності, ефективність роботи ради помітно знижувалась. Але вже впродовж другої половини XVII ст. вона частково втратила той демократичний характер, що передбачався звичаєм.

Літ.: *Музиченко П. П.* Історія держави і права України : навч. посіб. / П. П. Музиченко. – 4-те вид., стер. – К. : Т-во “Знання”, КОО, 2003; *Журавель М. В.* Генеральна старшинська рада – вищий орган влади Гетьманщини в другій половині XVII-XVIII ст. / М. В. Журавель // Актуальні проблеми політики : зб. наук. пр. / кер. авт. кол. С. В. Ківалов ; відп. за вип. Л. І. Кормич. – Одеса : Фенікс, 2009. – Вип. 37.

Щур Н.О., Тараненко О.П.

СТАТТІ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО – комплекс документів, які регламентували політичне і правове становище Гетьманщини після Переяславської ради і включення України до складу Московського царства. Під час переговорів між гетьманським урядом та Москвою українська сторона постійно добивалася від царя підтвердження прав та привілеїв Запорозького Війська, української шляхти, православного духовенства та міст. У відповідь царські послі запевняли гетьмана Б.Хмельницького та старшину, що всі права та порядки, які існували в Україні, будуть збережені. Однак уже в процесі безпосередньої підготовки та Переяславської ради виникли непорозуміння між обома сторонами. Так, зокрема, московський посол, боярин В.Бутурлін відмовився від будь-яких зобов'язань на користь України, у тому числі і від складання присяги від імені царя, а також від гарантування прав і привілеїв козацтва, шляхти, духовенства та міщан України. Такий перебіг подій стурбував Б.Хмельницького та старшину, які вирішили добитися письмового підтвердження своїх прав. З цієї метою було розроблено вимоги до царя, що склалися з 23 пунктів, або статей. Ці так звані “Просительні статті” гетьман доручив відвезти до Москви посольству, яке очолювали генеральний суддя Війська Запорозького С. Богданович-Зарудний та переяславський полковник П.Тетеря. У документі йшлося про підтвердження прав, привілеїв та вольностей Війська Запорозького та української шляхти (ст. 1, 3, 7, 13), укладення 60-тисячного козацького люстру (ст. 2), платню старшині, про кошти на утримання козацького війська (ст. 8-12, 21), збереження місцевої адміністрації та збирання нею податків (ст. 4, 15), надання гетьманові у рангове володіння Чигиринського староства (ст. 5), право Війська Запорозького обирати гетьмана (ст. 6), право зносин гетьмана з іноземними державами (ст. 14), невтручання московських чиновників у справи України (ст. 16), підтвердження козацьких та шляхетських привілеїв (ст. 17), збереження прав київського митрополита (ст. 18), надіслання царського війська проти військ Речі Посполитої під Смоленськ (ст. 19), утримання військових залог на кордонах України і Польщі (ст. 20), оборону України від нападів татар (ст. 22), утримання козацької залози у фортеці Кодак (ст. 23).

Посольство вирушило до Москви наприкінці лютого 1654 р. і відразу ж після приїзду розпочалися інтенсивні переговори, які тривали 6 днів. В результаті проект був значною мірою змінений і скорочений до 11 пунктів. 21 березня 1654 р. вони були представлені на розгляд царя та Боярської думи і схвалені ними. Згідно з цим документом, який був головним у всьому комплексі документів і увійшов до історії під назвою “Березневі статті”, передбачалось: 1) збирання податків на користь царської скарбниці доручалось вести українським урядникам; 2) встановлювалась платня військовому писарю та підпискам (1000 польських злотих), військовим суддям (300 польських злотих), судовим писарям (100 польських злотих), полковим писарям і хорунжим (50 польських злотих), сотенним хорунжим (30 польських злотих) та гетьманському бунчужному (50 злотих); 3) козацькій старшині, писарю, двом військовим суддям, всім полковникам і військовим та полковим осавулам надавались у володіння млини; 4) встановлювалась платня генеральному обозному (400 злотих) та генеральному хорунжому (50 злотих); 5) заборонялись зносини гетьмана з турецьким султаном та польським королем; 6) підтверджувалося право київського митрополита і всього духовенства на маєтності, якими вони володіли; 7) московський уряд зобов'язувався вступити у війну з Польщею весною 1654 р.; 8) передбачалось утримання російських військ на кордонах України з Річчю Посполитою; 9) гетьманський уряд просив встановити платню полковникам (100 ефімків-талерів), полковим осавулам (200 польських злотих), військовим осавулам (300 польських злотих), сотникам (100 польських злотих) і кожному козакові (30 польських злотих), однак розгляд цього прохання було відкладено до перепису всіх прибутків, що мали надійти до царської скарбниці з України, а також до укладення реєстру в кількості 60 тис. козаків; 10) у разі татарських нападів на Україну передбачалось організувати проти них спільні походи з боку як України, так і Московії; 11) гетьманський уряд просив встановити утримання для козацької залози у фортеці Кодак (400 осіб) та для запорожців, виконання цього прохання також було відкладене до окремого рішення. Тут же містилась вимога до гетьмана: негайно приступити до укладення реєстру в кількості

60 тис. козаків і після завершення роботи надіслати його до Москви. Частина вимог гетьмана Б.Хмельницького і українського уряду була розглянута царським урядом окремо, і деякі з них були підтверджені царськими указами від 27 березня 1654 р. Згідно зі **С.Б.Х.** Україна зберігала значні права – мала власний адміністративно-територіальний устрій та управління, користувалася власним правом тощо. Однак відчутним було обмеження її політичного та економічного суверенітету: гетьманське управління було підпорядковане московському уряду, заборонялось підтримувати дипломатичні зносини із сусідніми державами – Річчю Посполитою та Туреччиною, всі витрати на утримання козацького війська лягали на гетьманську скарбницю, яка повністю контролювалася царськими чиновниками. **С.Б.Х.** були чинними лише протягом п'яти років. У 1659 р. між українським урядом і Москвою були укладені нові, так звані Переяславські статті, які ще більш обмежували суверенітет України. Оригінали **С.Б.Х.** до наших днів не збереглися. Відомими є тільки копії та чорновики, що зберігаються у фондах Посольського приказу Центрального державного архіву давніх актів у Москві.

Літ.: Підкова І. Довідник з історії України : в 3 т. / І. Підкова, Р. Шуст ; Ін-т іст. дослідж. Львів. держ. ун-ту ім. Івана Франка. – К. : Генеза, 1993; *Історія України* : навч. посіб. для дистанц. навчання / В. Б. Павленко, А. М. Михненко, С. І. Лисова та ін. – К. : Ун-т “Україна”, 2004; *Шевчук В.* Козацька держава / В. Шевчук. – К. : Абрис, 1995.

Шкуронат О.В.

СТЕЦЬКО ЯРОСЛАВ СЕМЕНОВИЧ (19.01.1912, Тернопіль – 5.07.1986, Мюнхен (Німеччина)) – український політичний діяч, ідеолог українського націоналізму.

С. народився в сім'ї священика. Закінчив з відзнакою гімназію в Тернополі. З 1929 по 1934 р. вивчав право та філософію у Краківському та Львівському університетах. В молоді роки був членом нелегальної організації “Українська націоналістична молодь” та УВО, згодом ОУН. У 1930 р. С. став окружним провідником ОУН Тернопільщини. У 1931 р. – ідеологічний і вишкільний референт Проводу Юнацтва ОУН ЗУЗ, редактор підпільних видань. З 1 серпня 1932 по 14 червня 1934 р. – член Крайової езекутиви ОУН, ідеологічний референт. За націоналістичну діяль-

ність зазнав репресій з боку польської влади (арешти у 1930, 1932, 1933 р.). У 1934 р. С. засуджено до 5 років ув'язнення (звільнено у 1937 р. за загальною амністією). Після виходу з в'язниці виїхав за кордон. У січні 1938 р. за дорученням Є.Коновальця увійшов у комісію з підготовки Великого збору ОУН. У 1939 р. С. на Римському конгресі ОУН обрано членом Проводу українських націоналістів. Під час внутрішньої кризи в ОУН С. підтримав політичну лінію С.Бандери, був співініціатором створення у Кракові Революційного Проводу ОУН-Б. У квітні 1941 р. обрано заступником провідника ОУН-Б С.Бандери (ОУН-Р). Брав участь разом із С.Бандерою та іншими у формуванні похідних груп ОУН з метою організації українського самоврядування на окупованих німецькою армією українських землях. 30 червня 1941 р. С. за дорученням ОУН-Р скликає Національні збори у Львові, які 30 червня 1941 р. проголосили Акт відновлення Української держави. У цьому документі йшлося про створення на західноукраїнських землях української влади, підпорядкованої майбутньому національному урядові в Києві. Також у ньому містилося запевнення, що самостійна Українська держава буде тісно співпрацювати з Німеччиною. Крім того, оголошувався список Українського державного правління (уряду) на чолі з С.

За відмову німецького уряду відкликати Акт С. заарештували і відправили до концтабору Заксенхаузен, де він перебував до вересня 1944 р. Наприкінці 1944 р. залучений до діяльності Українського національного комітету в Берліні (створений для відстоювання українських інтересів перед німецькою владою), проте на початку 1945 р. відмовився від участі у ньому. У квітні 1945 р. втік з-під нагляду гестапо та перебрався в американську окупаційну зону. Весною 1945 р. С. разом з С.Бандерою, М.Лебедем, Д.Ребетом, С.Ленкавським, В.Охримовичем та іншими увійшов до складу Закордонного центру ОУН.

У 1945 р. крайовою конференцією ОУН-Б разом із С.Бандерою та Р.Шухевичем обраний членом бюро Проводу ОУН. Був одним з ініціаторів створення Закордонних частин ОУН, згодом призначений керівником сектору зовнішньої політики цієї організації. У 1946 р. очолив Антибільшовицький блок народів (АБН), президентом якого був до кінця життя. Після війни він розгорнув широку

діяльність за створення світового антикомуністичного блоку. З цією метою у 1957 р. заснував представництво АБН на Тайвані (діяло до 1971 р.), підписав угоду з Китайською антикомуністичною лігою. У 1967 р. виступив організатором Світової антикомуністичної ліги, у якій був постійним членом ексекютиви. Входив до складу керівних органів інших міжнародних організацій, зокрема, Європейської ради за свободу. У 1968-1986 рр. – голова проводу ОУН-Р, яку очолював до кінця свого життя.

Помер С. в Мюнхені, де його поховано.

Основні ідеї С.:

– найвищою цінністю для українського націоналіста є ідея нації, інтерес нації. Безкомпромісна боротьба та жертвна праця для добра і величі рідного народу є обов'язком кожного українця;

– передумовою збереження і розвитку всіх духовних і фізичних сил української нації, запорукою миру та стабільності в регіоні є Українська Самостійна Соборна Держава, а принципом міжнародного співжиття – принцип національних держав на своїх етнічних теренах;

– пробудити націю, консолідувати і мобілізувати її мусить національна еліта, тобто найкращі з усіх соціальних прошарків народу;

– без національного визволення немає визволення соціального і особистої свободи. Національна революція має бути водночас і соціальною революцією;

– у боротьбі за свободу опертя можливе лише на власні сили;

– Україна має стати в авангарді боротьби за свободу народів і людини.

Літ.: *Стецько Я.* Твори : у 2 т. / Я. Стецько. – Мюнхен : ОУН, 1987-1991; *Рог В.* Вірний син України : [дослідж. біограф. відом. Я. Стецька – провідник організації укр. націоналістів (ОУН)] / В. Рог // Шлях перемоги. – 2006. – 5 лип. – № 27; *Бондаренко К.* Стецько Ярослав / К. Бондаренко // Довідник з історії України : в 3 т. – Т. 3. – К., 1999; *Мельничук Б.* Великий українець із Тернопілля. Ярослав Стецько: життєвий шлях Провідника ОУН / Б. Мельничук, М. Сагайдак, В. Уніят. – Тернопіль : [б. в.], 2010; *Про вшанування пам'яті Ярослава Стецька і Ярослави Стецько* : Указ Президента України від 16 трав. 2007 р. № 419. – Режим доступу : president.gov.ua

Мусів Л.В.

СТІГЛІЦ ДЖОЗЕФ ЮДЖИН (Stiglitz Joseph Eugene) (нар. 9 лютого 1943 р. у м. Гері, штат Індіана, США) – відомий американ-

ський економіст, лауреат Нобелівської премії в галузі економіки (2001 р.). С. зробив значний внесок у розвиток макроекономіки, економіки торгівлі, державних та корпоративних фінансів, теорії промислової і сільськогосподарської організації, економіки добробуту та розподілу доходів і багатства. С. є представником американського неоінституціоналізму та одним із основоположників школи “нового кейнсіанства” в сучасній економічній теорії.

С. навчався в Амхерст-коледжі, потім виграв грант на навчання в Масачусетському технологічному інституті, США. Серед його викладачів у цьому інституті були, зокрема, Нобелівські лауреати в галузі економіки: П. Самуельсон, Р. Солоу, Ф. Модільяні та К. Ерроу. У 1965-1966 рр. С. навчався в Кембриджському університеті в Англії. Його дослідження в той період були присвячені проблемам економічного зростання, інновацій та перерозподілу доходів. У 1967 р. С. отримав докторський ступінь з економіки в Масачусетському технологічному інституті. Викладацьку кар'єру розпочав в Єльському університеті в США у 1970 р. Довгий час працював професором економіки в Єльському, Стенфордському та Принстонському університетах (США), Коледжі всіх святих в Оксфорді (Англія).

У цей період С. почав досліджувати економічні ризики, що й привело його до головної теми наукових пошуків – теорії економіки інформації. Центральним питанням його досліджень стало вивчення проблем збирання, аналізу та поширення інформації, а також прийняття рішень на основі неповної інформації. Розробляючи теорію економіки інформації, С. одним із перших дослідив такі її ключові теоретичні концепти, як несприятливий вибір (або зворотна селекція) (англ. adverse selection) та моральний ризик (англ. moral hazard), які на сьогодні стали стандартними інструментами не тільки в теоретичних дослідженнях, а і в аналізі політики.

Основні праці цього періоду: “Капітал, заробітна плата і структурне безробіття” (“Capital, Wages and Structural Unemployment”, 1969 р.), “Деякі подальші результати вимірювання нерівності” (“Some Further Results on the Measurement of Inequality”, 1973 р.) (у співавторстві з Майклом Ротшильдом), “Рівновага на ринках продуктів з недосконалою інформацією” (“Equilibrium in Product Markets with Imperfect Information”, 1979 р.).

Визнаний у всьому світі як провідний викладач економіки, С. є автором та співавтором підручників, перекладених багатьма мовами світу та неодноразово перевиданих: “Принципи макроекономіки” (“Principles of Macroeconomics”), “Принципи мікроекономіки” (“Principles of Microeconomics”), “Лекції з економічної теорії державного сектора” (“Lectures on Economics of the Public Sector”), “Економіка державного сектора” (“Economics of the Public Sector”) (перекладений українською мовою), “Економіка” (“Economics”). З 1993 по 1995 р. С. був членом Комітету економічних радників Президента США Білла Клінтона, у 1995-1997 рр. очолював цей Комітет. З 1997 по 2000 р. працював старшим віце-президентом з розвитку економіки та головним економістом Світового банку. Деякі ідеї С. були враховані та реалізовані Міжнародним валютним фондом (МВФ) та Світовим банком, зокрема щодо ролі держави у світі, що змінюється, проблем відповідальності й ефективності уряду, боротьби з бідністю, ролі інституцій у ринковій економіці.

Разом з тим, ще працюючи у Світовому банку, С. виступив з доповідями та публікаціями, в яких гостро критикував МВФ і Світовий банк за їх політику щодо країн з перехідною економікою та країн, що розвиваються. С. критикував політику цих міжнародних інституцій, відому під назвами “шокова терапія” та “Вашингтонський консенсус”, за ігнорування нею специфіки інституцій різних країн. С. став теоретиком та науковим лідером альтернативного підходу, що отримав назву “градуалістського”. Він також розробив концепцію “Поствашингтонського консенсусу”, яка ґрунтується на посиленні регулюючої ролі держави для забезпечення транспарентності ринків та недопущення їх монополізації. С. звинувачував МВФ та Світовий банк у прямій причетності до економічної кризи у країнах Південно-Східної Азії та Росії в 1997-1998 рр. через висування жорстких вимог до відкритості їх фінансових ринків при інституційній невідповідності до цього. Під тиском Міністерства фінансів США та МВФ С. достроково пішов у відставку з посади головного економіста Світового банку.

У книзі “Глобалізація та її тягар” (“Globalization and its Discontents”, 2002 р.), яка перекладена 36 мовами світу (включаючи ук-

раїнську), С. знову піддає критиці діяльність міжнародних економічних інституцій (передусім МВФ та Світового банку) та їх роль у процесі глобалізації. На думку С., місія цих установ, як і основні напрями глобалізації, потребують негайного кардинального перегляду. Ці ідеї С. надалі були розвинуті в роботі “Змушуючи глобалізацію працювати” (“Making Globalization Work”, 2006 р.).

Серед найбільш відомих одноосібних та колективних робіт С. останнього десятиліття такі: “У напрямку до нової парадигми в монетарній економічній теорії” (“Towards a New Paradigm in Monetary Economics”, 2003 р.), “Бурхливі дев’яності” (“The Roaring Nineties”, 2003 р.), “Чесна торгівля для всіх” (“Fair Trade for All”, 2005 р.), “Стабільність із зростанням” (“Stability with Growth”, 2006 р.), “Війна трьох трильйонів доларів: справжня ціна іракського конфлікту” (“The Three Trillion Dollar War: The True Cost of the Iraq Conflict”, 2008 р.), “Час для видимої руки: уроки світової фінансової кризи 2008 року” (“Time for Visible Hand: Lessons from the 2008 World Financial Crisis”, 2008 р.), “Занепад: Америка, вільні ринки та спад світової економіки” (“Freefall: America, Free Markets and the Sinking of the World Economy”, 2010 р.). Уже назви цих праць репрезентують широке коло дослідницьких інтересів С., але головною їх темою все ж залишаються питання забезпечення ефективності роботи уряду при розв’язанні різноманітних суспільних проблем. У цих публікаціях С. декларує свою віру в те, що уряд має відігравати значну роль у процесі здійснення нагляду за роботою ринків і стояти на захисті соціальної справедливості в суспільстві.

Діяльність С. набула широкого визнання в наукових та політичних колах у різних країнах світу та на міжнародній арені. У 2008 р. він був запрошений Президентом Франції Ніколя Саркозі очолити Комісію з оцінки економічного розвитку та соціального прогресу, метою роботи якої було дослідити прийнятність застосування показника валового внутрішнього продукту для оцінки економічного і соціального прогресу. У 2009 р. С. очолював Комісію експертів при Президентові Генеральної асамблеї Організації Об’єднаних Націй з питань реформування міжнародної монетарної та фінансової системи. Результатом роботи цієї комісії став звіт з пропозиціями щодо здійснення ко-

роткострокових та довгострокових заходів з реформування глобальної економічної та фінансової архітектури.

Нині С. працює професором економіки і фінансів у Колумбійському університеті (США, м. Нью-Йорк). У 2000 р. він виступив співзасновником “Ініціативи за політичний діалог” у цьому університеті, в якій на сьогодні є виконавчим директором. “Ініціатива за політичний діалог” є платформою для неортодоксального обговорення головних проблем міжнародного розвитку і об’єднує провідних економістів, політологів, академічні та політичні центри світу. У Колумбійському університеті С. є співголовою спеціальної робочої групи з макроекономіки, лібералізації ринків капіталу та інтелектуальної власності й інших програм. С. також очолює Світовий інститут бідності Манчестерського університету, входить до складу спільного Комітету радників з актуальних проблем регулювання при Комісії з цінних паперів та бірж і Комісії з торгівлі товарами ф’ючерсами США, є президентом Міжнародної економічної асоціації. Він заснував один з провідних економічних журналів сучасності “The Journal of Economic Perspectives” та входить до складу редколегій інших провідних журналів з економіки.

У 1979 р. С. був нагороджений медаллю імені Джона Бейтса Кларка, яка щорічно надається Американською Економічною Асоціацією економістам віком до 40 років, які зробили найбільш значний внесок в економічну науку. У 2001 р. С. разом з іншими американськими економістами Дж. Акерлофом та М. Спенсом був нагороджений Нобелівською премією в галузі економіки за розробку теорії асиметричної інформації. С. обраний членом Національної академії наук США, Американської академії мистецтв та наук, Економетричного товариства, Британської академії, Понтифікальної академії суспільних наук у Ватикані, є почесним доктором багатьох університетів у різних країнах світу.

Літ.: Довбенко М. В. Сучасна економічна теорія (Економічна нобелелогія) : навч. посіб. / М. В. Довбенко. – К. : Академія, 2005; *Стігліц Джозеф*. Глобалізація та її тягар : пер. з англ. / Джозеф Стігліц. – К. : Видавн. дім “КМ Академія”, 2003; *Стігліц Д. Е.* Економіка державного сектора : пер. з англ. / Д. Е. Стігліц. – К. : Основи, 1998; *Selected Works of Joseph E. Stiglitz.* – Vol. I: Information

and Economic Analysis / Joseph E. Stiglitz. – Oxford University Press, 2009.

Балдич Н.І.

СТОЛИПІН ПЕТРО АРКАДІЙОВИЧ (2 (14) квітня 1862, Дрезден, Німеччина – 5 (18) вересня 1911, Київ) – державний діяч, реформатор, третій прем’єр-міністр в історії Росії.

Походив із старовинного дворянського роду, був сином генерала царської армії. У 1881-1885 рр. навчався на природничому відділенні фізико-математичного факультету Санкт-Петербурзького університету, закінчив його зі званням кандидата математики. На державну службу прийнятий у 1884 р. (ще студентом). У 1902-1903 рр. – губернатор Гродненської, у 1903-1906 рр. – Саратовської губернії. На початку революції 1905-1907 рр. жорстко та швидко придушив усі виступи на підпорядкованій йому території, що було позитивно відзначено у столиці. У квітні 1906 р. призначений міністром внутрішніх справ, а в липні 1906 р. – головою Ради міністрів (продовжував очолювати МВС за сумісництвом).

С. проявив себе енергійним адміністратором, автором багатьох реформаторських проектів, прагнув модернізації держави. Водночас він був затятим прибічником збереження самодержавної монархії та централізованої моделі управління, категоричним противником створення національно-територіальних автономій (у т.ч. української), ініціатором обмеження існуючої автономії Фінляндії. Загравав з російськими ультранаціоналістами (т. зв. чорносотенцями).

З метою подолання революційної кризи С. проводив жорстку репресивну політику (запровадження військово-польових судів, заохочення застосування смертної кари тощо), за це неодноразово піддавався гострій критиці з боку лівих та лівоцентристських партій. Мотузку для тих, хто отримав смертний вирок, почали називати (на його честь) “столипінською краваткою”.

Натрапивши на протидію у новоствореному російському парламенті, С. у 1907 р. виступив ініціатором розпуску II Державної Думи (1907) та прийняття недемократичних змін до закону про вибори, які забезпечили перевагу у III Думі партій, відносно лояльних царизму у цілому та політиці прем’єр-міністра зокрема (т. зв. “Переворот 3 червня”). Блискучий промовець, він часто ви-

ступав з думської трибуни, деякі його вислови стали афоризмами.

Одним з ключових завдань модернізації Росії С. вважав вирішення аграрного питання. Під час керівництва Гродненською губернією він очолив місцевий комітет Особливої Наради з потреб сільськогосподарської промисловості, у висновках якого було окреслено напрями майбутньої Столипінської аграрної реформи. Остання передбачала можливість приватизації селянами общинної землі та подальшої індивідуалізації землекористування шляхом створення одноосібних господарств – хуторів та “відрубів”. Реформа, яку було розпочато у 1906 р., мала певний успіх в окремих регіонах, у тому числі південно-українських губерніях, проте більшість селян Центральної Росії не підтримала руйнування традиційної общини. Спроби (в окремих місцевостях) примусового землевпорядкування призвели до конфліктів з місцевим населенням. Реформу так і не завершено через початок Першої світової війни та революцію 1917 р. Не було досягнуто основної мети С., яка полягала у створенні на селі нової опори монархії в особі індивідуального заможного господаря.

Одночасно з аграрною реформою відбувалось активне переселення селян з європейської частини держави до Сибіру та Далекого Сходу. Крім того, це сприяло суттєвому збільшенню української діаспори у цих регіонах.

Подібно до свого попередника С.Ю.Вітте, С. був послідовним противником зовнішньополітичних авантур та участі Росії у будь-яких збройних конфліктах, наполягав на збалансованій та обережній зовнішній політиці при збереженні статусу великої держави. Мир з іншими країнами він вважав підґрунтям успіху започаткованих ним реформ. Проте саме за часів його прем'єрства було досягнуто згоди з багатьох спірних питань із Великою Британією та оформлено російсько-франко-англійський союз (“Антанта”), що об'єктивно спричинило погіршення відносин з Німеччиною.

Протягом п'яти років перебування при владі С. вдалося: стабілізувати внутрішньополітичну ситуацію в країні, досягти задовільних темпів економічного зростання, ліквідувати дефіцит державного бюджету та перейти до профіциту, збільшити золоті резерви Російської імперії. Попри очевидні успіхи у

боротьбі з терором прем'єр-міністр сам загинув від кулі терориста Д.Богрова у Києві. С. був послідовним борцем з революційним рухом, через що його постать негативно сприймалася в радянській історіографії. Під час “перебудови” ставлення до нього почало кардинально змінюватись. Поряд з об'єктивними незаангажованими дослідженнями, у РФ з'явилась низка відверто апологетичних. Сучасні українські історики різні аспекти діяльності С. оцінюють також по-різному. До аграрної реформи С. характерне позитивне ставлення, робиться наголос на можливостях використання її досвіду в умовах незалежної України.

Літ.: *Бородин А. П.* Столыпин. Реформы во имя России / А. П. Бородин. – М.: Вече, 2004. – 384 с.; *Бок М. П.* Воспоминания о моем отце П. А. Столыпине / М. П. Бок. – Минск: Харвест, 2004. – 320 с.; *Глаголев А.* Формирование экономической концепции П. А. Столыпина / А. Глаголев // *Вопр. экономики.* – 1990. – № 10. – С. 56-63; *Корелин А. П.* П. А. Столыпин. Попытка модернизации сельского хозяйства России / А. П. Корелин, К. Ф. Шацилло // *Судьбы российского крестьянства*; под общ. ред. Ю. Н. Афанасьева. – М.: Рос. гос. гуманитар. ун-т, 1995. – С. 7-55; *Овдін О. В.* Столипінська аграрна реформа та катеринославська бюрократія / О. В. Овдін // *Актуальні проблеми державного управління*: зб. наук. пр. – Дніпропетровськ: ДРІДУ НАДУ, 2003. – Вип. 4 (14). – С. 259-268; *Столыпин П. А.* Нам нужна великая Россия ... / П. А. Столыпин // *Полное собрание речей в Государственной Думе и Государственном Совете. 1906-1911* / сост., коммент. Ю. Г. Фельштинский. – М.: Молодая гвардия, 1991. – 364 с.

Овдін О. В.

СУДОВА РЕФОРМА 1864 Р. (С.р.) – найбільш послідовна з усіх буржуазних реформ 60-70-х рр. XIX ст. у Росії. Підготовка С.р. розпочалася в червні 1857 р., коли Олександр II наказав розробити проект статуту цивільного судоустрою. 29 вересня 1862 р. він затвердив “Основні засади перетворення судової частини в Росії”, на основі яких були укладені судові статuti, ухвалені 20 листопада 1864 р. До судових статутів увійшли чотири великих акти: 1) встановлення судових установ; 2) Статут цивільного судочинства; 3) Статут про покарання, що накладаються мировими судьями; 4) Статут кримінального судочинства. Внаслідок видання статутів цивільного і кримінального судочинства завершилося виділення у самостійні галузі кримінального і цивільного процесуального права.

С.р. проголошувала демократичні принципи судоустрою і судочинства: формальну незмінність суддів і відокремлення суду від адміністрації, гласність і публічність засідань суду, рівність усіх перед законом, змагальний процес, інститути адвокатури, присяжних засідателів, виборного мирового суду, нотаріат тощо. Відбулась реорганізація прокуратури. Одночасно **С.р.** зберегла залишки феодально-станового судочинства (участь у процесі станових представників, станові суди – церковні, військові, волосні, окремий порядок розгляду справ про службові злочини тощо).

С.р. запроваджувала дві системи судових установ: 1) суди із судьями, які обиралися – мирові судді і з'їзди мирових суддів; 2) суди із судьями, які призначалися – окружні суди й судові палати.

Найчисленнішою судовою установою в результаті проведення **С.р.** став мировий суд. Кожний повіт з містом, яке до нього входило, а інколи й велике місто утворювали мировий округ, що поділявся на кілька дільниць. У кожній дільниці перебував один дільничий мировий суддя і один почесний. На відміну від перших почесні мирові судді не отримували матеріальної винагороди за свою діяльність. Вони заміщували дільничих суддів під час їх відсутності. Дільничі і почесні мирові судді обиралися на три роки місцевими органами міського й земського самоврядування з осіб, що мали відповідний віковий, освітній, службовий і майновий ценз. Майновий ценз обраховувався нерухомістю, оціненою не менше ніж у 15 тис. крб. У мирових судах розглядалися дрібні кримінальні й цивільні справи. Розміри покарань за кримінальні злочини обмежувалися грошовим штрафом, не більшим 300 крб, арештом до трьох місяців і ув'язненням до 1,5 року. З цивільних справ мирові судді розглядали позови вартістю до 500 крб. Дільничі і почесні мирові судді мирового округу складали повітовий з'їзд мирових суддів, або мировий з'їзд, який збирався на сесії. Голова мирового з'їзду обирався з мирових суддів. З'їзд відігравав роль остаточної апеляційної інстанції для мирових суддів округу. Подальший розгляд справ мирових суддів відбувався в касаційному порядку в Сенаті. Окружні суди створювалися на кілька повітів. Окружний суд складався з голови, його товариша і членів суду. В апарат окружного

суду входили прокурор з товаришами і канцелярією, нотаріуси, адвокати, присяжні пристави, розсильні, присяжні перекладачі та інші особи. Прокуророві підлягали судові слідчі. Судові статuti 1864 р. видозмінили прокуратуру, яка стала виступати як орган судового, а не загального нагляду. Прокурорський нагляд керував слідством, виступав обвинувачем на суді, стежив за виконанням вироку. В окружних судах при розгляді більших кримінальних справ було запроваджено інститут присяжних засідателів, які виносили вердикт про винність або невинність підсудних. Міру покарання для визнаних винними судом присяжних встановлювали судді. Рішення суду присяжних не підлягали апеляції і могли бути оскаржені лише в касаційному порядку в Сенаті. Присяжні засідателі комплектувалися з усіх станів за певного вікового і майнового цензу (не менше 10 дес. власної землі або майно вартістю не менше від 500-2000 крб). Списки присяжних складалися земськими та міськими управами і погоджувалися з губернатором або градоначальником. Окружний суд був судом першої інстанції і поділявся на цивільний і кримінальний відділи.

Судова палата була судом другої інстанції, в якому можна було оскаржити міру покарання за цивільними і кримінальними справами, які розглядалися в окружних судах. Разом з тим для деяких категорій справ судова палата була судом першої інстанції (для справ про пресу, злочини чиновників та ін.). Апарат судової палати нагадував апарат окружного суду. При окружних судах і судових палатах перебували адвокати – присяжні повірені, які поділялися на дві категорії: присяжних повірених і приватних повірених. Останні не входили до штату суду і мали право вести лише ті справи, які доручав їм суд. Статут цивільного судочинства визначав основні засади й порядок цивільного процесу. Норми Статуту регулювали провадження справ у мирових, окружних судах, судових палатах і Сенаті. Запроваджувалися змагальність і гласність судочинства, встановлювалися два порядки цивільного судочинства: звичайний і скорочений, скасовувалася станова підсудність. Скорочувалися терміни судових дій. Установлювалися правила участі в цивільній справі третіх осіб. Визначався порядок подання приватних прохань і скарг.

У Статуті кримінального судочинства зазначалося, що його метою є знаходження матеріальної істини у злочинних діях і проступках. Для досягнення мети відкидалася теорія формальних доказів і запроваджувалися нові засади в оцінці доказів виходячи із внутрішнього переконання суддів. Затверджувалося положення про те, що в кримінальних справах кожен несе відповідальність лише за себе. Кримінальний процес розпадався на кілька стадій. Попереднє розслідування складалося з дізнання і попереднього слідства. Дізнання здійснювалося поліцією, жандармерією або безпосереднім начальником особи, запідозреної у скоєнні злочину. Головною метою дізнання було встановлення самого факту злочину. Попереднє слідство здійснювалося судовим слідчим і полягало у збиранні матеріалів, необхідних для пред'явлення обвинувачення конкретній особі чи особам. Поліція була позбавлена права проводити попереднє слідство. Матеріали направлялися прокурору, який або припиняв судову справу за відсутністю доказів, або порушував її, якщо матеріали давали для цього підстави. Статут визначав умови попереднього слідства, порядок ведення справ у мировому суді, на з'їзді мирових суддів, в окружному суді і в судовій палаті, а також порядок оскарження кримінальних вироків і порядок їх виконання.

Дія **С.р.** поширювалася переважно на центральні губернії. В Україні суди обох ланок були створені тільки у Полтавській, Херсонській, Катеринославській і Таврійській губерніях. На Правобережній Україні **С.р.** проводилася в два етапи: спочатку з 1871 р. були запроваджені мирові суди, проте оскільки земське і міське самоврядування тут не запроваджувалося, то мирові судді призначалися міністром юстиції, а не обиралися земськими зборами та міськими думами. У 1880 р. були відкриті Київська судова палата і Житомирський, Кам'янець-Подільський, Київський, Луцький та Уманський окружні суди.

За пореформенні роки до **С.р.** було внесено понад 700 змін і поправок. З підсудності суду присяжних вилучили справи про пресу, всі справи про політичні злочини. Було запроваджено слухання при закритих дверях справ широкого переліку категорій, а також нові правила складання списків присяжних засідателів з метою усунення від участі в

судовому процесі демократичних і ліберальних елементів. У 1889 р. були скасовані (крім столиць і Одеси) виборні мирові суди, які замінювалися в губернських і повітових містах міськими суддями, що призначалися міністром юстиції, а для неміського населення – земськими дільничими начальниками. Справи, вилучені з компетенції міських суддів і земських дільничих начальників, вели повітові члени окружних судів. Другою апеляційною інстанцією для справ, що розглядалися міськими суддями і земськими дільничими начальниками, був повітовий з'їзд у складі його судового присутствія, очолюваного повітовим предводителем дворянства. Касаційною інстанцією було губернське присутствіє під головуванням губернатора. Інститут мирової юстиції відновлювався на засадах судових статутів 1864 р. з деякими змінами законом від 15 червня 1912 р.

Літ.: *Ерошкин Н. П.* История государственных учреждений дореволюционной России / Н. П. Ерошкин. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Высш. шк., 1968; *Кульчицький В. С.* История державы и права Украины / В. С. Кульчицкий, М. І. Настюк, Б. І. Тищик. – Львів : Світ, 1996; *Кузьминець О.* История державы и права Украины : навч. посіб. / О. Кузьминець, В. Калиновський, П. Дігтяр. – К. : Україна, 2000; *Енциклопедичний словник з державного управління* / Ю. П. Сурмін, В. Д. Бакуменко, А. М. Михненко та ін. ; за заг. ред. Ю. В. Ковбасюка, В. П. Трощинського, Ю. П. Сурміна. – К. : НАДУ, 2010.

Гончарук Н.Т., Прокопенко Л.Л.

СУТНІСТЬ АДМІНІСТРАТИВНО-КОМАНДНОЇ СИСТЕМИ. За такої системи господарювання економічна влада в суспільстві зосереджена в одного суб'єкта, яким може виступати держава, партія, окрема особа. Всі економічні рішення приймаються цим суб'єктом (центром) у вигляді планів-наказів, обов'язкових до виконання. В адміністративно-командній системі держава відіграє провідну роль в управлінні економікою. Саме вона визначає, як вирішуються основні питання, що стоять перед усіма економічними системами. Державне регулювання в цій системі здійснюється в основному прямими адміністративними методами. Держава законодавчо закріплює панування суспільної власності на засоби виробництва, застосовує директивне централізоване планування в усій системі господарювання, гарантує високий ступінь соціально-

го захисту громадян, який забезпечує повну зайнятість населення, безкоштовні освіту, медичне обслуговування, послуги сфери культури, мистецтва, спорту. Завдяки наданню соціальних трансфертів малозабезпеченому населенню з боку держави в суспільстві відсутня диференціація населення на бідних та багатих. Ціноутворення здійснюється централізовано. Надмірна централізація, панування командних методів управління, негнучкість до змін в економіці, відсутність конкуренції між товаровиробниками та стимулів до покращання кінцевих результатів роботи зумовлюють недостатню ефективність функціонування адміністративно-командної системи та її розпад.

Впровадження адміністративно-командної системи економіки характерне, в основному, для першої половини та середини ХХ ст., у країнах Східної Європи та Азії. Це зумовлено глибинними процесами, що почалися в суспільствах ще задовго до цього моменту. Сильний на той час розвиток науково-технічного прогресу, з одного боку, і значна відсталість названих регіонів у розвитку промисловості, сільського господарства та соціально-економічної сфери в цілому, з другого боку, зумовили погіршення становища величезних мас населення даних країн. У свою чергу, це спричинило швидке поширення соціалістичної ідеології, частиною якої і була ідея планової економіки, яка передбачала глобальну перебудову всіх сфер життя суспільства в державі, і зразком для неї була проголошена політична та економічна ідеологія Карла Маркса, надалі доповнена і розширена ґрунтовними працями Володимира Леніна.

Після перемоги жовтневої революції в Росії новостворена держава Союз Радянських Соціалістичних Республік стала основним експортером як соціалістичної ідеології, так і принципів командної економічної системи. Адміністративно-командна економіка – господарство, в якому панує державна форма власності й основні, а також менш значущі, економічні рішення приймаються на найвищому рівні управління та адміністративно, у вигляді команд, обов'язкових для виконання, доводяться до кожної економічної одиниці. Центра-

лізована бюрократична система управління використовує здебільшого неринкові важелі виконання директивних завдань та рішень.

Як відомо, держава – це апарат управління і координації суспільно-політичного та економічного життя суспільства. В інтерпретації планової економіки, держава набуває ще однієї функції – вона стає економічним центром і прямою керуючою ланкою всієї економічної системи. Це виражається в захисті соціалістичної (державної) форми власності, найсуворіших координації виробництва та контролі за споживанням.

Керівна роль держави в економічній діяльності всіх суб'єктів власності, так само як і сама панівна форма власності, визначає наявність планомірності як основного інструменту держави в управлінні економікою.

Планомірність – це погодженість, скоординованість економічних процесів, спрямована на формування пропорцій суспільного виробництва у зв'язку з його цілями. Фактично вона виражалася у встановленні планів, обов'язкових для виконання, і не завжди відображала реальні можливості та потреби. Вона була однією з головних характерних особливостей командної економічної системи.

Певною мірою адміністративно-командні методи управління можуть бути історично виправдані виключно у складні періоди, коли державі необхідна максимальна концентрація всіх сил і ресурсів для забезпечення виходу з кризової ситуації.

Літ.: *Енциклопедичний словник з державного управління* / уклад. : Ю. П. Сурмін, В. Д. Бакуменко, А. М. Михненко та ін. ; за ред. Ю. В. Ковбасюка, В. П. Трощинського, Ю. П. Сурміна. – К. : НАДУ, 2010. – 820 с.; *Єфремов В. О.* Історія СРСР / В. О. Єфремов. – М. : Наука, 1984. – 672 с.; *Історія економічних вчень* : навч. посіб. для вузів. – Х. : НТУ “ХПР”, 2002. – 200 с.; *Малиновський В. Я.* Словник термінів і понять з державного управління / В. Я. Малиновський ; Центр сприяння інституц. розв. держ. служби. – К. : [б. в.], 2005; *Маркс К.* Капітал / К. Маркс. – М. : Державне вид-во політ. л-ри, 1954. – Т. 1-2; *Політична економія* : підруч. для вузів / В. А. Медведєв, Л. І. Абалкін, О. І. Намисто та ін. – М. : Політвидав, 1988. – 735 с.; *Популярна економічна енциклопедія.* – К. : ВАТ “Снісей Груп”, 2005.

Михненко А.М., Нелезенко Н.П.

Т

ТЕЙЛОР ПІТЕР ДЖОНС – британський географ, один із засновників гео економічного напрямку в геополітиці, співзасновник і перший редактор міжнародного журналу “Політична географія” (виходить з 1982 р.). Досліджує геополітичну гегемонію держав, що полягає в абсолютному домінуванні у міжнародній системі відносин в економічній, політичній та ідеологічній сферах. Гегемонія досягається, насамперед, на основі економічної могутності. Переваги над суперниками проявляються за рахунок створення нових монопольних продуктів з допомогою нововведень і розширення попиту. Це сприяє торговельному, а в подальшому й фінансовому домінуванню у світі. Коли витворюється сукупність ефективної виробничої, торговельної і фінансової діяльності, держава стає світовим гегемоном. **Т.** – автор теорії гео економічного моноцентризму. Широко використовує поняття “геополітичний код”, який змінюється протягом історії держави. Код включає національні інтереси, сферу впливу, відносини із сусідніми країнами, тобто весь географічний спектр відносин і способів взаємодії із зовнішнім світом. **Т.** зробив значний внесок у розробку електоральної (політичної) географії. На його думку, соціал-демократичні принципи досягають найбільшого ефекту у країнах, що перебувають на досить високому рівні економічного розвитку (світового “ядра”). У країнах “периферії” і “напівпериферії” при обмеженості коштів на соціальну політику та домінування громадян, які не володіють економічною гідністю, реально відсутня система свободи вираження політичних поглядів. Голоси бідного електорату можна купити. Учений ввів в обіг поняття “геополітична динаміка” в контексті зміни світових порядків, поглибив світосистемний підхід І.Валлерстайна, органічно пов’язавши глобальний, національно-державний і локальний просторові рівні політики.

Літ.: *Валлерстайн И.* Анализ мировых систем и ситуации в современном мире / И. Валлерстайн. – СПб. : [б. и.], 2001; *Peter Taylor.* Political Geography: World-economy, Nation-state And Locality / Taylor Peter. – London, 1993; *Colin Flint.* Political Geography: World-economy, Nation-state And Locality / Flint Colin, Taylor Peter, 2007.

Розпутенко І.В.

ТЕРИТОРІАЛЬНО-АДМІНІСТРАТИВНИЙ УСТРІЙ УКРАЇНСЬКОЇ КОЗАЦЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ. Адміністративний поділ Української козацько-гетьманської держави дублював іррегулярну структуру козацького війська: територіальні одиниці – полки, сотні, курені – відповідали ієрархії таких самих бойових підрозділів, забезпечуючи в цей спосіб максимально швидко мобілізацію козацького стану та злагодженість його бойових дій.

Політико-адміністративна система Війська Запорозького не була козацьким новотвором, оскільки територіальний поділ середньовічного суспільства, як правило, скрізь відштовхувався від потреб оперативної мобілізації збройного люду. Зокрема, мобілізаційний принцип використовувався і при організації повітово-воєводської структури Великого князівства Литовського та Корони Польської. Новаційний же підхід уряду Богдана Хмельницького під час закладення нової адміністративної структури українських земель полягав у тому, що козацькі полки і сотні мали значно менші території, ніж воєводства та повіти Речі Посполитої, а тому й адміністративним органам було легше ними управляти. Перевага нової адміністративної мережі виявилася в тому, що накази з Чигирини швидко доходили до місцевих урядників.

У процесі становлення полково-сотенного устрою Української козацької держави було використано досвід функціонування рестрових козацьких полків, які стали формуватися ще на початку XVII ст. На зламі

1625-1626 рр., під час складання гетьманом Михайлом Дорошенком козацького реєстру, було зафіксовано існування шести військово-територіальних одиниць із центрами в Чигирині, Білій Церкві, Переяславі, Корсуні, Каневі та Черкасах. Трохи згодом, у першій половині 30-х рр. XVII ст., відбувалося становлення Полтавського, Миргородського, Лубенського і Яблунівського полків. Отже, певною мірою можна погодитися з думкою тих дослідників, які наголошують на генетичному зв'язку нового полково-сотенного устрою зі своїм попередником, що існував у структурі Речі Посполитої, а саме старостинським поділом. Відповідно Чигиринський полк постав на місці Чигиринського староства, Білоцерківський – на місці однойменного Білоцерківського тощо. З початком Української революції середини XVII ст. процеси розбудови полково-сотенного устрою суттєво інтенсифікувалися й вийшли далеко за межі традиційно “козацьких” районів. Уже протягом літа 1648 р. були створені полки на Лівобережній Україні, Київщині, Чернігівщині та Брацлавщині, а восени – у північній частині Правобережжя (Київське воєводство), Південно-Східній Волині, східній і центральній частині Подільського воєводства, на півдні Галицької землі Руського воєводства. На середину 1649 р. існувало понад 20 військових одиниць, що спиралися на відповідні територіально-адміністративні округи.

Згідно з умовами Зборівського договору 1649 р. Українська козацька держава втратила територію Барського, Звягельського, Любартівського, Миропільського, Остропільського та Могилевського полків. Козацьке військо в кількості 40 тис. вояків відтепер мало базуватися на теренах 16 полків: Чигиринського, Черкаського, Білоцерківського, Канівського, Корсунського, Уманського, Брацлавського, Кальницького, Київського, Переяславського, Кропивнянського, Миргородського, Полтавського, Прилуцького, Ніжинського та Чернігівського. Окремі козацькі полки як певні територіально-адміністративні округи та військові одиниці, наприклад Борзненський та Овруцький, було переформовано у відповідні сотні Чернігівського та Київського полків.

З плином часу адміністративно-військова структура зазнала певних змін: одні полки існували короткий час, інші – то зникали, то

знову з'являлися. За територію та кількістю козаків і посполитого населення, що мешкало на ній, полки були неоднорідними. Старі полки – Чигиринський, Черкаський, Канівський, Корсунський і Білоцерківський – займали простір у 2-3 тис. км². Полки, що постали в роки революції, були значно більшими. Так, Київський полк займав площу 20 тис. км², а Ніжинський – понад 30 тис. км². Утім, у наступні десятиліття межі полків зазнавали неодноразових змін, зумовлених як розвитком міжнародних процесів, так і певними проявами політичної боротьби всередині Гетьманату. З розряду перших вплив мали російсько-польські та польсько-турецькі договори, які встановлювали сфери впливу їхніх суб'єктів на українських землях.

Несприятливий для Українського гетьманату розвиток міжнародних процесів зумовив ситуацію, за якої з кінця 1650-х рр. його територія невпинно зменшувалася. Зокрема, наприкінці 50-х рр. було втрачено контроль за землями Волинського, Турово-Пінського та Білоруського полків. Після поразки визвольних змагань козацтва на Правобережжі й зречення П.Дорошенком гетьманської булави польська влада поступово ліквідувала полково-сотенний устрій Білоцерківського, Брацлавського, Корсунського, Канівського, Могилевського, Паволоцького, Вінницького, Уманського, Черкаського та Торговицького полків. Лише в процесі колонізаційної діяльності правобережного козацтва, очолюваного Семеном Палієм і його соратниками, протягом 1684-1685 рр. було відновлено адміністративну структуру на Правобережжі, у результаті чого спочатку постали Фастівський і Богуславський полки, а згодом – Корсунський і Брацлавський.

На початку XVIII ст. було створено Чигиринський, Уманський і Могилевський полки. Утім, невдовзі, у 1712-1714 рр., унаслідок укладеної російсько-польської угоди частину правобережного козацтва було переселено на землі Лівобережного гетьманату, а правобережні полки ліквідовано. Тим часом на Лівобережжі в останній чверті XVII ст. остаточно викристалізувався територіально-адміністративний поділ автономії, що залишався практично незмінним до її повної ліквідації урядом Катерини II (певних змін території полків зазнали після зруйнування російськими військами Запорозької Січі та передачі земель, що перед тим нале-

жали січовому товариству, сусіднім полкам Гетьманату; після зворотних процесів, пов'язаних з відродженням Нової Запорозької Січі на р. Підпільній; після створення російською владою у 50-60-х рр. XVIII ст. на українських землях адміністративних одиниць військових поселенців – “Нова Сербія” чи “Новослобідське козацьке поселення”).

В останній чверті XVII – середині XVIII ст. на Лівобережжі існувало десять полків: Ніжинський, Чернігівський, Стародубський, Прилуцький, Київський, Переяславський, Лубенський, Гадяцький, Миргородський і Полтавський. Як правило, адміністративними центрами полків були найбільші і найкраще укріплені міста і містечка полку, від назв яких і походила назва певної адміністративної і військової одиниці. Утім, у деяких випадках з різних за своєю природою причин полковники обирали самостійно чи з наказу гетьмана місцем своєї резиденції й інші населені пункти полку. Зокрема, полковий центр Київського полку розміщувався то в Гоголеві, то в Острі, то в Козельці. Резиденція переяславського полковника Думитрашка розміщувалася в Баришівці. Миргородський полковник Данило Апостол вибрав для організації центру полкового адміністрування містечко Сорочинці. Вирішальними мотивами в діях київського і переяславського полковників було небажання потрапляти під жорсткий контроль з боку російської військової адміністрації (воєвод). Крім того, у випадку з Києвом, вочевидь, бралася до уваги й загалом складність взаємин козаків з місцевим самоврядуванням. У випадку з полковником Апостолом, імовірно, вирішальну роль відігравали мотиви господарської доцільності, оскільки саме Сорочинці були центром його розгалуженого господарства.

Ще більше випадків перенесення полкового центру з найбільшого населеного пункту до малопримітних містечок і сіл можна відстежити в роки громадянського протистояння третьої чверті XVII ст., коли джерела нерідко фіксують одночасне існування кількох полкових управлінських структур, розміщених у різних місцях і підпорядкованих різним гетьманам чи претендентам на це звання.

Доволі нерівномірними є полки і сотні й щодо кількості козаків і посполитих, які їх населяли. Так, якщо до компуту Чернігів-

ського полку було записано 997 козаків, а Ніжинського – 991, то Корсунський полк об'єднував у своїх лавах 3472 реєстровці, а Чигиринський – 3222. Або ж коли Роменська і Лохвицька сотні Миргородського полку чи Стародубова сотня Канівського полку налічували 300 і більше козаків-реєстровців, а сотня Гладченка в тому ж таки Миргородському полку майже 400 вояків (382 особи), то Ситницька сотня Корсунського полку – лише 48, Микитина сотня Черкаського полку – 50, полкова сотня Київського полку – взагалі 810.

За часи громадянських війн та іноземних вторгнень 50–60-х рр. XVII ст. кількість сотень значно скоротилась на теренах Правобережного гетьманату і стала дещо меншою на Лівобережжі. Так, згідно з інформацією 1672 р., тобто часу остаточної стабілізації, на землях Лівобережного гетьманату налічувалося 117 сотень, тоді як реєстром Війська Запорозького 1649 р. на Лівобережжі було зафіксовано іншу кількість.

На кінець XVII – початок XVIII ст. кількість сотень на Лівобережжі суттєво зросла – до 163 одиниць. Причиною цього став не лише природний приріст населення, а й переселення чималої кількості правобережного козацтва на лівий берег Дніпра після падіння Петра Дорошенка й остаточної ліквідації Правобережного гетьманату.

Зростання чисельності козацького товариства в XVIII ст. породило практику поділу певних сотень (переважно тих, що перебували у полкових центрах, але не лише їх) на кілька окремих. Користь від такого реформування полягала не лише в поліпшенні керованості менших за чисельністю одиниць, а й у суттєвому збільшенні старшинських вакансій, яких так гостро потребувала старшинська верства. Адже на кінець XVII – початок XVIII ст. спостерігалось виокремлення останньої від решти козацького загалу, усвідомлення себе окремою соціальною групою, належність до якої переходить у спадок. Отже, стрімко зростала чисельність претендентів на провідне місце в соціальній ієрархії. Запровадження інституту бунчукових і значкових товаришів розв'язувало проблему лише частково.

Адміністративні центри сотень розміщувались у містах і містечках, іноді у великих селах. У великих козацьких центрах, переважно полкових містечках, розташовувала-

ся не одна, а дві, три і навіть більше сотень. Кількість сотень не була сталою. Зокрема, за реєстром 1649 р., у Ніжині було 5 міських і 1 полкова сотні, кількість яких згодом (після 1663 р.) зменшилася до трьох. У Переяславі за Зборівським реєстром налічувалось аж 6 сотень, до складу яких входило 1249 товаришів, а вже перепис 1666 р. зафіксував наявність лише 274 товаришів, які становили лише одну сотню.

На час формування Полтавського полку в 1649 р. налічувалося 3 міські сотні, вже через 10 років (після придушення гетьманом Іваном Виговським повстання полтавського полковника Мартина Пушкаря навесні 1658 р.) залишилась одна, і лише з початком XVIII ст. кількість сотень збільшилася до двох.

Назви сотень переважно походили від назви населеного пункту, де розміщувався сотенний центр. Однак інколи назва могла походити і від прізвиська чи імені (рідше) сотника чи організатора сотні. Подібна практика частіше траплялася на ранніх етапах існування Козацької держави. Утім, іноді її рудименти проявлялися аж до 20-х рр. XVIII ст.

Літ.: *Державне управління: основи теорії, історія і практика* : навч. посіб. / В. Д. Бакуменко, П. І. Надолішній, М. М. Їжа, Г. І. Арабаджи ; за заг. ред. П. І. Надолішнього, В. Д. Бакуменка. – Одеса : ОРИДУ НАДУ, 2009; *Надолішній П. І.* Теорія та історія державного управління (Опорний конспект лекцій до навчальної дисципліни) : навч. посіб. / П. І. Надолішній. – Одеса : ОРИДУ НАДУ, 2006; *Нариси історії державної служби в Україні* / [О. Г. Аркуша, Є. І. Бородін, С. В. Віднянський та ін. ; редкол. : С. В. Кульчицький (кер. авт. кол.) та ін.] ; Голов. упр. держ. служби України, Ін-т історії НАН України. – К. : Ніка-Центр, 2009.

Макаренко Е.М., Лекарь Т.В.

ТИМОШЕНКО ЮЛІЯ ВОЛОДИМИРІВНА (27.11.1960, м. Дніпропетровськ) – український політик, державний діяч, 13-й та 16-й Прем'єр-міністр України (2005, 2007-2010 рр.); лідер партії “Батьківщина” та “Блоку Юлії Тимошенко”. Перша жінка – Прем'єр-міністр в історії України.

Закінчила економічний факультет Дніпропетровського державного університету за спеціальністю “економіст-кібернетик”. З 1984 р. працювала інженером-економістом на Дніпропетровському машинобудівному заводі ім. Леніна. З 1989 по 1991 р. – комерційний директор Дніпропетровського моло-

діжного центру “Термінал”. З 1991 р. – генеральний директор корпорації “Український бензин” (КУБ). У 1995 р. стає президентом компанії “Єдині енергетичні системи України” (ЄЕСУ).

Наприкінці 1996 р. балотується до Верховної Ради України у мажоритарному Бобринецькому виборчому окрузі № 229 Кіровоградської області і обирається народним депутатом.

З 1998 р. – голова Комітету Верховної Ради з питань бюджету. У 1998 р. повторно стає народним депутатом і знову очолює цей Комітет. У 1999 р. очолює партію “Всеукраїнське об'єднання “Батьківщина”.

З грудня 1999 р. по січень 2001 р. обіймає посаду Віце-прем'єр-міністра України з питань паливно-енергетичного комплексу.

У березні 2002 р. Блок Юлії Тимошенко (БЮТ) йде на парламентські вибори, за результатами виборів отримує у Верховній Раді понад 20 місць.

У 2004 р. Блок Т. та блок В.Ющенко “Наша Україна” оголошують про створення коаліції “Сила народу” для підтримки кандидатури В.Ющенко на виборах Президента України. Т. один з лідерів “помаранчевої революції” (2004 р.).

Наприкінці листопада 2007 р. фракції БЮТ і НУНС створюють у парламенті демократичну коаліцію, яка висуває кандидатуру нового Прем'єр-міністра України. З грудня 2007 – по березень 2010 р. очолює український уряд.

На президентських виборах у 2010 р. програє у другому турі В.Януковичу.

Т. – державний службовець першого рангу, кандидат економічних наук (дисертаційне дослідження на тему “Державне врегулювання податкової системи”).

Нагороди, почесні звання: орден святої великомучениці Варвари (1998), “Людина року Центрально-Східної Європи” (Економічний форум у Криниці Гурській (Польща, 2005). Prix de la Foundation – за “видатні лідерські якості, економічні досягнення під час керівництва Кабінетом Міністрів й антикорупційну політику, а також за боротьбу із загрозами демократії, що виникають у сучасному світі”(Середземноморський Форум, Монако, 2005), знак “Шахтарська слава” III ступеня (2008).

Т. – автор близько 50 наукових праць, зокрема: “Основні напрями удосконалення систе-

ми оподаткування в Україні” (1998), “Реформування системи оподаткування в Україні” (1998), “Функції податків в умовах переходу України до ринкових відносин” (1998), А.с. ПА № 885. Україна. Нові підходи до проведення податкової реформи в Україні (1998).

Літ.: *Офіційний сайт Блоку Юлії Тимошенко “Батьківщина”*. – Режим доступу : <http://byut.com.ua/>; *Офіційний сайт Юлії Тимошенко*. – Режим доступу : <http://www.tymoshenko.ua/>

Білинська М.М.

ТИМЧАСОВИЙ РОБІТНИЧО-СЕЛЯНСЬКИЙ УРЯД УКРАЇНИ – вищий орган виконавчої влади. Створений 28 листопада 1918 р. у Курську відповідно до директив ЦК РКП(б). Мотиви утворення на той час номінальної установи чітко висловлені В.І.Леніним: “З просування наших військ на Захід і в Україну утворюються обласні тимчасові радянські уряди, покликані зміцнити ради на місцях. Ця обставина має ту перевагу, що позбавляє змоги шовіністів України, Литви, Латвії, Естляндії розглядати рух наших частин як окупацію і створює сприятливу атмосферу для подальшого просування наших військ. Без цієї обставини наші війська були б поставлені в окупованих областях у нестерпне становище, і населення не зустрічало б їх як визволителів”. Позиціонувався як законний уряд Радянської України. До складу увійшли Г.Пятаков (голова), В.Аверін, К.Ворошилов, В.Затонський, Е.Квірінг, Ю.Коцюбинський, Ф.Сергєєв (Артем) та ін. Структурні підрозділи – відділи внутрішніх справ, військовий, іноземний, народного господарства, фінансів. Дислокувався у м. Суджа (Курська губернія), Білгороді, Харкові.

У маніфесті від 29 листопада 1918 р. проголосив відновлення радянської влади в Україні, зобов’язався передати свої повноваження Всеукраїнському з’їзду рад. Анулювавши Берестейську мирну угоду та створивши **Т.р.-с.у.У.**, більшовики оголосили невизнання незалежності України. Під приводом боротьби за законні права **Т.р.-с.у.У.** розпочалася військова інтервенція радянських військ до України. 16 січня 1919 р. Директорія проголосила стан війни з РСФРР. Радянські війська швидко просувалися територією УНР: 3 січня 1919 р. вони захопили Харків, 12 – Чернігів, 19 – Полтаву, 27 – Ка-

теринослав, 5 лютого – Київ. Навесні 1919 р. більшовицька влада поширилася на всю територію України, за винятком Надзбуччя та західних областей.

6 січня 1919 р. **Т.р.-с.у.У.** проголосив створення Української Соціалістичної Радянської Республіки (УСРР). Декретом від 3 грудня 1919 р. організував Всеукраїнську надзвичайну комісію з боротьби з контрреволюцією, спекуляцією та службовими злочинами (ВУНК-ВУЧК). Постанова **Т.р.-с.у.У.**, опублікована 16 січня 1919 р., започаткувала зміну адміністративно-територіальної мапи України. Відповідно до неї Білгородський повіт був переданий до складу Харківської губернії. В травні 1919 р., до складу новостворюваної Гомельської губернії були передані чотири північні повіти Чернігівської губернії. Декрети січня-лютого 1919 р. започаткували широкомасштабні соціалістичні перетворення на теренах колишньої УНР: 11 січня уряд видав декрет про націоналізацію промисловості, 16 – націоналізацію цукрових заводів, 22 – банків, 28 – залізниць, 13 – створення комітетів бідноти, 25 – організацію продовольчої справи, 5 лютого – вилучення надлишків хліба та встановлення твердих цін на нього.

Водночас розгоргалася робота зі скликання Всеукраїнського з’їзду рад. 13 лютого 1919 р. уряд затвердив норми представництва на III Всеукраїнський з’їзд рад, внаслідок чого робітники отримали п’ятиразову перевагу перед селянами та червоноармійцями у нормах представництва, що підводило підґрунтя під заплановану інкорпорацію українських земель політичною системою більшовицької Росії. Декларація **Т.р.-с.у.У.** від 25 січня 1919 р. визначила характер відносин між РСФРР та УСРР на засадах федерації соціалістичних республік.

29 січня 1919 р. **Т.р.-с.у.У.** був реорганізований. Відділи уряду за російським зразком перетворили на Народні Комісаріати, завідувачі стали наркомками, які становили Раду Народних Комісарів УСРР. Реорганізований уряд очолив Х.Раковський. Першими наркомками становили Ф.Сергєєв (Артем), Е.Квірінг, М.Подвойський, К.Ворошилов, О.Шліхтер, М.Скрипник, Ю.Коцюбинський та ін. Постанови 7 березня 1919 р. унормували підпорядкування народно-господарського життя республіки всеросійському центру, об’єднання ВРНГ РСФРР та Української

Ради Народного Господарства в єдину систему, об'єднання банківських систем радянських республік.

Т.р.-с.у.У. запроваджував політику воєнного комунізму: здійснив націоналізацію промислових і банківських закладів, згортання товарно-грошових відносин, запровадження продовольчої розкладки, заохочував створення виробничих комун і радгоспів. Політичною основою новостворюваної держави стала так звана диктатура пролетаріату (власне, диктатура більшовицької партії).

Набув статусу постійно діючого органу вищої виконавчої влади на 3-му Всеукраїнському з'їзді рад (Харків, 6-10.03.1919 р.). перейменованій на Раду Народних Комісарів УСРР.

Літ.: *Кульчицький С. В.* Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928) / С. В. Кульчицький. – К. : [б. в.], 1996; *Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК* : в 2 т. – К. : [б. в.], 1976. – Т. 1; *Історія державної служби в Україні* : у 5 т. – К. : [б. в.], 2009. – Т. 2; *Україна і Росія в історичній ретроспективі: нариси* : в 3 т. – Т. 2. Радянський проєкт для України. – К. : [б. в.], 2004.

Якубова Л.Д.

ТИРАНИЯ (грецьк. tyrannís – сваволя) – форма державної влади, яка встановлена насильницьким шляхом, заснована на одноосібному необмеженому правлінні, спирається на застосування насильства і безпосереднє апелювання до народу.

Виникла в Стародавній Греції. Відомо кілька історичних типів **Т.**: ранньогрецька **Т.**; проперська **Т.** у завойованих персами грецьких містах Малої Азії і на островах Егейського моря; пізньогрецька **Т.**

Ранньогрецька **Т.** виникла в період становлення полісів (VII-VI ст. до н. е.) у процесі жорстокої боротьби між родовою знаттю і демосом, очолюваним торгово-ремісничою верхівкою міста; набула поширення в економічно розвинених районах Греції. Прийшовши до влади за допомогою військової сили, тирані проводили важливі реформи щодо покращання становища ремісників, селян, найбільш бідних міських і сільських прошарків, сприяли розвитку ремесла, торгівлі і процесу колонізації (наприклад, Кипсел і Періандр у Коринфі; Феаген у Мегарі; Фрасибул у Мілеті, Пісістрат в Афінах; Гелон, Гієрон I, Фрасибул у Сіракузах). Зазвичай реформи були спрямовані проти родової ари-

стократії і сприяли закріпленню елементів класового суспільства й держави. Утворена особливостями переходу від родового ладу до класового, спираючись головним чином на військову силу, **Т.** не була міцним режимом і в середині V ст. до н. е. на зміну їй прийшла полісна республіка. Проперська **Т.** існувала в період завоювання персами грецьких міст Малої Азії та островів Егейського моря (наприкінці VI ст. до н. е.); тиранами греки називали поставлених над ними персами намісників із представників олігархічних кіл (наприклад, Сілософт на Самосі, Кой у Мітілені та ін.).

Пізньогрецька **Т.** виникла наприкінці V ст. до н. е. в умовах гострої соціальної боротьби заможної і знатної верхівки полісу із збіднілими прошарками демосу і проіснувала до II ст. до н. е. Здійснювалася ватажками найманих загонів (наприклад, Діонісій I Старший, Агафокл та ін. в Сіракузах; Лікофрон і Ясон у Фессалії; Маханід і Набіс у Спарті та ін.).

Т. – форма політичного устрою багатьох середньовічних міст-держав Північної і Середньої Італії у 2-й пол. XIII – сер. XVI ст., т. зв. синьйорія. Характеризувалася зосередженням усієї повноти влади в руках одноосібного правителя – синьйора (тирана). Влада синьйора спочатку була позитивною, згодом перетворилася у спадкову.

У XIX ст. термін **Т.** був замінений терміном диктатура.

Літ.: *Фролов Э. Д.* Греческие тираны (IV в. до н. э.) / Э. Д. Фролов. – Л. : [б. и.], 1972. – 251 с.; *Соловьева С. С.* Раннегреческая тирания (К проблеме возникновения государства в Греции) / С. С. Соловьева. – М. : [б. и.], 1964. – 193 с.; *Никольская Р. А.* Раннегреческая тирания / Р. А. Никольская // Уч. зап. Белорус. гос. ун-та. – 1953. – С. 16-34. – (Сер. ист.).

Карлова В.В.

ТКАЧЕНКО ОЛЕКСАНДР МИКОЛАЙОВИЧ (7 березня 1939 р., м. Шпола Черкаської області) – український державний і політичний діяч. Закінчив у 1963 р. агрономічний факультет Білоцерківського сільськогосподарського інституту (тепер Білоцерківський національний аграрний університет) та в 1981 р. Вищу партійну школу при Центральному Комітеті Комуністичної партії України (ЦК КПУ). Кандидат економічних наук з 1992 р. Герой Соціалістичної Праці. Нагороджений орденами: “Знак Пошани” (1972), Трудового Чер-

воного Прапора (1973), Леніна (1977), Жовтневої Революції (1984) та орденом князя Ярослава Мудрого V ступеня (1999).

Після закінчення Білоцерківського сільськогосподарського інституту працював агрономом шляхово-експлуатаційної ділянки Таращанського шляхово-будівельного управління № 720, старшим агрономом Таращанського районного відділення “Сільгосптехніки” Київської області. В 1966-1982 рр. на комсомольській і партійній роботі: перший секретар Таращанського районного комітету комсомолу, а з 1970 р. – завідувач організаційного відділу, секретар, перший секретар Таращанського районного комітету Комуністичної партії України (КПУ). З 1981 р. – інспектор ЦК КПУ, а в 1982-1985 рр. – голова виконкому Тернопільської обласної ради народних депутатів. У 1985-1989 рр. – міністр сільського господарства Української Радянської Соціалістичної Республіки (УРСР); перший заступник голови Державного агропромислового комітету – міністр УРСР, голова Державного агропромислового комітету УРСР. З липня 1990 р. – перший заступник Голови Ради Міністрів УРСР, а з травня 1991 р. – державний міністр з питань агропромислової політики і продовольства – міністр сільського господарства України.

У 1992 р. – президент спільного українсько-німецького підприємства (з 1993 р. – агропромислової асоціації) “Земля і люди”. З 1994 р. – депутат Верховної Ради України (2-6 скликань). З травня 1994 р. – перший заступник Голови Верховної Ради України, а з липня 1998 р. по січень 2000 р. – Голова Верховної Ради України. У 2002-2006 рр. – член Комітету Верховної Ради України з питань фінансів і банківської діяльності, член “Постійної делегації в Міжпарламентській асамблеї Євразійського економічного співтовариства” (як спостерігач), “Постійної делегації у Міжпарламентській асамблеї держав-учасниць Співдружності Незалежних Держав”, керівник групи з міжпарламентських зв'язків з Російською Федерацією, член групи з міжпарламентських зв'язків з Китайською Народною Республікою та з Республікою Молдова. У 2006 р. – голова Наглядової ради Тендерної палати України, а в 2007 р. – голова Комітету Верховної Ради України з питань економічної політики, член групи з міжпарламентських зв'язків з Російською Федерацією та Федеративною Рес-

публікою Німеччина. Балотувався кандидатом у Президенти України на президентських виборах у 1991 р. та 1999 р.

Автор ряду праць з питань сільського господарства, проблем державного будівництва в Україні.

Літ.: *Юридична* енциклопедія : в 6 т. / редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К. : Укр. енцикл., 1998; *Хто є хто: влада, політика, громадська діяльність*. – [б. м., б. в.], 2006. – Режим доступу : <http://who-is-who.com.ua/project/1.html>; *Золота книга України “Золотий фонд нації”*. – [б. м., б. в.], 2010. – Режим доступу : <http://who-is-who.com.ua/project/17.html>

Купрійчук В.М.

ТОФФЛЕР ЕЛВІН (англ. Alvin Toffler, 1928) – американський соціолог і футуролог, один з авторів концепції “постіндустріального суспільства”.

Т. почав свою кар’єру як журналіст. Відгукуючись на злобу дня, він усе ж не перетворився на простого літописця сучасності. За звичайними буднями, щоденними діями влади, перипетіями сімейного життя, метаморфозами політики, потоками інформації він прагнув розгледіти певні загальні тенденції соціального розвитку. Не поділяючи традиційних уявлень про те, що історія живиться соціальними революціями, **Т.** почав створювати інші історіософські схеми.

Так він став відомим американським соціологом і футурологом. Але хіба його феноменологія історії абсолютно неочікувана? Звичайно, ні. Можна сказати, що **Т.** будував свої висновки в руслі новітньої американської соціології, у цьому сенсі він мало чим відрізнявся від Д.Белла або З.Бжезинського. Державне підґрунтя цієї соціології – розвиток техніки та її роль у перетворенні соціальних процесів.

Т. теж віддав данину цій моді. Проте на відміну від інших соціологів він зумів надати своїм творам справжньої соціологічної ґрунтовності. Глобальні тенденції тут не просто позначаються. На підтвердження тієї або іншої думки наводиться цілий потік фактів, посилянь тощо. В арсеналі соціолога думки філософів, дії політиків, статистика соціальних процесів.

Концепція “інформаційного суспільства” – це різновид теорії постіндустріалізму, основу якої заклали З.Бжезинський, Д.Белл, **Т.** Розглядаючи суспільний розвиток як “зміну стадій”, прихильники цієї теорії пов’язують

його становлення з переважанням “четвертого”, інформаційного сектору економіки, що йде слідом за сільським господарством, промисловістю та економікою послуг. Капітал і праця як основа індустріального суспільства поступаються місцем інформації і знанню в інформаційному суспільстві. Дія інформаційної технології, що революціонізувала, приводить до того, що в інформаційному суспільстві класи замінюються соціально недиференційованими “інформаційними співтовариствами” (Е.Масуда). Спочатку, за визначенням Т., була Перша хвиля, яку він називає “сільськогосподарською цивілізацією”. До середини ХХ ст. сили Першої хвилі були розбиті, і в світі запанувала “індустріальна цивілізація”. Проте всевладдя її було недовгим, бо мало не одночасно з її перемогою на світ почала накочуватися нова, третя, хвиля, що несла з собою нові інститути, відносини, цінності.

Т. відзначає, що приблизно з середини 50-х рр. промислове виробництво почало набувати нових рис. У безлічі сфер технології зростає різноманітність типів техніки, зразків товарів, видів послуг. Усе більшого поділу зазнає спеціалізація праці. Розширюються організаційні форми управління. Зростає обсяг публікацій. На думку Т., все це привело до надзвичайного дроблення показників, що й зумовило появу інформатики.

Не підлягає сумніву, що різноманітність, на яку звертає увагу Т., дійсно розхитує традиційні структури індустріального суспільства.

У його основних роботах проводиться теза про те, що людство переходить до нової технологічної революції, тобто на зміну першій хвилі (аграрній цивілізації) і другій (індустріальній цивілізації) приходиться нова, яка веде до створення постіндустріальної цивілізації. Т. попереджає про нові складнощі, соціальні конфлікти і глобальні проблеми, з якими стикатиметься людство на межі ХХ і ХХІ ст.

Літ.: Тоффлер Е. Третя Хвиля / Е. Тоффлер ; пер. з англ. А. Євса. – К. : Видавн. дім “Всесвіт”, 2000. – 475 с.; Тоффлер Е. Нова парадигма влади: Знання, багатство й сила / Е. Тоффлер ; пер. з англ. Н. Бордукова. – Х. : Акта, 2003. – 688 с.

Солових В.П.

ТРАДИЦІЯ (від лат. *traditio* – переведення, переказ) – спосіб передачі етнічного досвіду від одного покоління до іншого у вигляді

звичаїв, порядків, правил поведінки, соціально-політичної та культурної діяльності. Серед усього різноманіття етнічних культур учені виділяють традиційну (архаїчну) культуру, яка поширена в суспільствах, де зміни непомітні для життя одного покоління. Нині в Ареальній картотеці людських відносин зафіксовано понад 600 традиційних (архаїчних) культур. За цього типу культури панують звичаї і Т., які передаються з покоління в покоління в усіх напрямках світосприйняття та світотворчості. Традиційна культура органічно поєднує складові її елементи, її представник не відчуває розладу із суспільством. Вона органічно взаємодіє з природою, єдина з нею, орієнтована на збереження самобутності, культурної своєрідності народу, нації. Традиційна культура, як правило, доіндустріальна, безписемна, основне заняття її представників – сільське господарство, хоча є також традиційні культури, які до сьогодні перебувають на стадії полювання і збиральництва, а є й такі, які стали на рівень модернізації. Людина традиційної культури веде постійний діалог із природним оточенням. Вона націлена не на підкорення природи, а на співробітництво з нею. У традиційній культурі до нових речей завжди ставилися насторожено.

Повноцінність речей у традиційних культурах, тобто належність їх водночас до двох світів – профанного (повсякденного, матеріального) і сакрального (знакового, символічного), дозволяє використовувати їх в обрядах і ритуалах, що є найважливішими регуляторами поведінки в традиційних суспільствах. Практичне значення традиційних культур досить широке і різноманітне. Так, вони регулюють емоційний стан людей, формують і підтримують почуття спільності етносу в цілому.

Глобальною проблемою сучасної епохи стає протистояння традиційної і модернізованої (сучасної) культур, що справляє дедалі більший вплив на перебіг культурно-історичного процесу.

Т. існують в усіх сферах суспільної діяльності, зокрема Т. політичні – форми політичної поведінки і політичного мислення, політичні цінності, певні суспільні уявлення, які стосуються політичного життя. Т. політичні є складовою частиною політичної культури суспільства. Завдяки політичним Т. у політичній історії мають місце зв'язок,

спадкоємність, через які елементи політичної спадщини включаються в реальні політичні процеси сучасності.

У політичному житті **Т.** виконують такі функції: інтегративну, нормативно-регулятивну, забезпечення історичної спадкоємності, легітимізації (згідно з М.Вебером). **Т.** політичні – одне з головних джерел авторитету і легітимності влади.

Т. політичні мають важливе значення для молодих держав, які перебувають у процесі розбудови і зміцнення своєї державності. Нове потребує опори на авторитет давнини. В євразійському політичному просторі глибоке коріння мають авторитарні типи **Т.**, а демократичні є слабшими. У західних демократіях **Т.** політичної участі, поваги до закону, представницької демократії, вони формувалися упродовж багатьох століть. Таким чином, політичні **Т.** здатні виконувати як конструктивну, так і деструктивну функцію. **Т.** як суспільний феномен залишаються, модернізуючись, і в глобалізаційний період. **Т.** важливо враховувати в процесі державотворення та формування політико-управлінської культури.

Літ.: Бокань В. А. Історія культури України : навч. посіб. / В. А. Бокань. – К. : МАУП, 2002. – 256 с.; Воропай О. Звичаї нашого народу: Етнографічний нарис / О. Воропай. – Х. : Фоліо, 2005. – 508 с.; Государственное управление в XXI веке: традиции и инновации : материалы 8-й междунар. конф. ф-та гос. упр. МГУ им. М. В. Ломоносова, 26-28 мая 2010 г. : в 3 ч. Ч. I / отв. ред. И. Н. Мысляева. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 2010. – 888 с.; Кресіна І. О. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси (Етнополітологічний аналіз) / І. О. Кресіна. – К. : [б. в.], 1998. – С. 204-205; Лисяк-Рудницький І. Україна між Сходом і Заходом / І. Лисяк-Рудницький // Історичні есе : в 2 т. – К. : [б. в.], 1994. – Т. 1. – 228 с.; Лурье С. В. Историческая этнология : учеб. пособие / С. В. Лурье. – М. : Аспект-Пресс, 1998. – 454 с.; Осипова О. А. Американская социология о традициях в странах Востока / О. А. Осипова. – М. : Наука ; Глав. ред. восточ. лит., 1985. – С. 22-23; Українське народознавство : навч. посіб. / за ред. С. П. Павлюка. – К. : Знання, 2006. – 568 с.; Українці : історико-етнограф. монографія / Г. Скрипник (голов. ред.). – К. : [б. в.], 2005. – 256 с.

Пірен М.І.

ТРАНЗИТ ДЕМОКРАТИЧНИЙ – ключове поняття транзитології, що вивчає закономірності багатоманітних і різнопланових політичних трансформацій сучасності. Це

поняття охоплює будь-які за формою і змістом процеси переходу від недемократичного суспільного стану до стану зрілої демократії. З урахуванням світових “хвиль демократизації” (С.Гантінгтон) у західній політичній науці була вироблена так звана парадигма “**Т.д.**”, яка передбачає, що всі “перехідні” країни в своєму політичному розвитку повинні пройти через типологічні єдині фази (стадії) демократизації: лібералізацію, демократизацію й консолідацію. Згідно з цією парадигмою в першій фазі (фазі лібералізації) відбувається ерозія й розпад авторитарного режиму. Владна еліта вимушена тут надати опозиційним силам реальні права громадян, що в цілому приводить до нарощування масштабу дій опозиції та зростання тиску на старий режим. У другій фазі (фазі демократизації) лібералізація старого режиму не припиняється, а триває. Права опозиції кодифікуються та інституціоналізуються. Виникає відкрита політична конкуренція за право контролювати уряд, а це, у свою чергу, передбачає вільні вибори, в результаті яких визначається склад уряду. Загалом це фаза інституціональної демократії, етап, коли демократичні інститути, цінності й практики впроваджуються, поширюються й укоріняються, і, зрозуміло, це ще неконсолідована демократія. Консолідованою, зрілою вона стає в третій фазі (фазі консолідації), в межах якої основні інститути демократії є встановленими і сама демократія функціонує як єдине “правило гри” (А.Пшевський). Отже, в контексті парадигми “**Т.д.**” сучасної політичної трансформації має єдиний лінійний вектор – від розпаду тих або інших форм авторитаризму до побудови консолідованої демократії ліберального типу. Проте практичний досвід “перехідних” країн свідчить, що їх політична трансформація може відбуватися за різними траєкторіями, навіть зовсім не так, як це передбачає лінійний вектор **Т.д.** Лібералізація політичного режиму, наприклад, не обов’язково супроводжується його демократизацією, побудовою інституціональної демократії. Демократизація не завжди приводить до утвердження консолідованої демократії. В одних країнах можна спостерігати дійсне закріплення демократичних інститутів і практик, тут відбувається консолідація ліберальної демократії, водночас в інших демократичні інститути і практики співіснують поряд з не-

демократичними і авторитарними. Є також країни, де формальні демократичні процедури використовуються як фасад, за яким приховуються форми авторитарного режиму. На думку аналітиків, більшість “перехідних” країн не є ні відверто авторитарними, ні достеменно демократичні. Вони перебувають переважно в “політичній сірій зоні” (Т.Корозерс). Це означає, що ці країни мають деякі ознаки демократичного політичного життя, включаючи існування опозиційних політичних партій і елементів громадян, суспільства, а також регулярні вибори й демократичні конституції. Проте водночас їм притаманна недостатня репрезентація інтересів громадян, низький рівень політичної участі населення, часті порушення законів з боку посадовців, нерідко сумнівна легітимність виборів, низька інституціональна ефективність держави, значна або повна недовіра державним інститутам з боку суспільства. Таким чином, запровадження формальних демократичних інститутів і процедур ще не визначає остаточно загальний результат трансформаційних процесів. Часто, наприклад, формальні електоральні процедури означають не “електоральну демократію”, яка є проміжною ланкою на шляху до консолідації демократії, а прихованою трансформацією однієї форми недемократичного режиму в інші. Отже, в межах трансформаційних процесів політична реальність може перетворюватися у форми “нових автократій” (А.Ю.Мельвіль). Якщо це так, тоді сенс і зміст парадигми **Т.д.** є недостатньо обґрунтованим. Однак концепт **Т.д.**, мабуть, ще не вичерпав свій пізнавальний і методологічний ресурс. За його допомогою політологи й соціологи намагалися пояснити специфічний тип політичних змін, які набули значного поширення в світі під кінець ХХ ст., але це пояснення, як показує практика, не можна зводити до універсального лінійного вектора політичних трансформацій – від авторитаризму до консолідованої демократії. Скоріше за все **Т.д.** слід пов’язувати з плюралістичною картиною світу, яка відображає диверсифікацію шляхів просування до демократії й переважно гібридні форми її суспільне втілення.

Літ.: *Соціологія політики* : енцикл. слов. / авт.-упоряд. : В. А. Полторак, О. В. Петров, А. В. Толстоухов. – К. : Вид-во Європ. ун-ту, 2009; *Баранов Н. А.* Трансформации современной демократии : учеб. пособие / Н. А. Баранов. – СПб. : Балт.

гос. техн. ун-т, 2006; *Чи шкідлива для суспільства державна бюрократія?* (Державне управління як галузь соціальної науки, освіти та практики) : науч.-популяр. журн. *Universitates* (наука и просвещение). – Режим доступу : <http://slovari.yandex.ru>
Михненко А.М., Костюк О.А.

ТРАНЗИТОЛОГІЯ (англ. transitology – наука про перехідні процеси, лат. transitus – проходження, перехід, logos – слово, вчення) – спеціальна галузь суспільствознавства, яка вивчає перехідні форми і стани суспільства, що перебуває у процесі динамічних змін, перетворень еволюційного або революційного характеру. Перехідні процеси в суспільстві бувають доволі різноманітними, але вони так чи інакше пов’язані з глобальними якісними зрушеннями, відбуваються під впливом чинників різнопорядкового характеру. Зрозуміло, перехідні процеси наповнені об’єктивним змістом – як за мотивами й обставинами, так і за перебігом реалізації та наслідками, але суб’єктивний фактор при будь-якому переході має місце як необхідна рушійна сила. Тому адекватне з’ясування суті, спрямованості й кінцевої мети перехідних процесів вимагає комплексного, міждисциплінарного підходу до аналізу всієї сукупності об’єктивних і суб’єктивних чинників, які визначають феномени перехідного суспільства, перехідної економіки і суспільно-економічних трансформацій загалом. Такий підхід забезпечує **Т.**, яка, фактично, займається розробкою загальної теорії перехідних (трансформаційних) процесів для таких складноструктурованих соціальних утворень, якими є суспільні, політичні, економічні системи та підсистеми, способи господарювання й управління економічним розвитком.

Методологічне підґрунтя **Т.** утворюють: 1) діалектика, спрямована на пізнання якісних змін у розвитку природи і суспільства; 2) формаційний підхід, включаючи марксистську теорію переходів від одного способу виробництва до іншого; 3) загальноцивілізаційний підхід, який розглядає розвиток людського суспільства як рух від цивілізації до цивілізації; 4) концепція загальнолюдського прогресу, згідно з якою суспільство переходить до вищих форм соціальної та економічної організації, залишаючи позаду більш прості та застарілі форми буття; 5) теорія циклічного розвитку людства, коли будь-яка форма буття з часом застаріває і внаслідок втрати ефективності вимагає заміни на нову фор-

му, не обов'язково прогресивну. Значний внесок у методологію і теорію аналізу перехідних процесів зробили природничі науки – кібернетика, синергетика, біофізика, геологія, астрономія, математика тощо, які досліджують різні перехідні, трансформаційні, катастрофічні стани у природі й суспільстві.

Т. як загальна теорія перехідних процесів зосереджує сьогодні увагу на розкритті самого перебігу перехідного розвитку, його закономірностей і механізмів, на пошуку алгоритмів переходів, характерних для них явищ, станів, етапів розгортання, пунктів напруги і зон пустоти, на розумінні зіткнень різних якостей і тенденцій, суб'єктивних інтересів і впливів, на визначенні деструктивних і конструктивних дій, структуроруїнацій і структуроутворень, на осмисленні дії стихійних сил і можливостей цілеспрямованого управління глобальними якісними перетвореннями.

Теорія перехідних процесів охоплює і вивчає різноманітні аспекти розвитку природи і суспільства як перетворення одного якісного стану в інший. Зокрема, мова йде про т. зв. феномен турбулентності якісних процесів, їх завихрення, зворотних спрямувань, потокових помилок і відштовхувань, боротьби та взаємопроникнення якостей. Звідси управління перехідними процесами фактично ототожнюється з можливостями як провокування турбулентцій, так і їх стримування, як стимулювання руйнівних зрушень, так і заохочення позитивних системоутворюючих і системозміцнюючих змін, підштовхування до занепаду застарілих якостей, так і підтримка виникнення і ствердження нових якостей. У цьому контексті надзвичайно важливим є поняття катастрофічного або есхатологічного ефекту, який виявляється у краху “старої” системи і зникненні її фундаментальної ідеї, що часто сприймається у суспільній свідомості як “кінець історії”. Насправді ж має місце тимчасовий системний вакуум, “усередині” якого відбувається боротьба якостей і утворення нової якості, але з невизначеним результатом. Тому для трансформаційних процесів неминучий стан перехідної (трансформаційної) кризи, яка охоплює економіку і суспільство в цілому і дуже часто має апокаліптичний характер. Така криза завершує один тривалий період історичного розвитку і відкриває інший. У такий спосіб утворюється безкінечна низка історичних циклів і відповідних їм історич-

них перехідних криз, одна з яких позначила собою системні перетворення в економіці й суспільстві країн Центрально-Східної і Східної Європи наприкінці ХХ ст., інша – глобальна фінансово-економічна криза – охопила весь світ у 2008-2011 рр.

Складність і суперечливість трансформаційних процесів, що відбуваються сьогодні у світі і набувають глобального характеру, вимагають спеціального розгляду економічних систем (унаслідок їх визначального впливу на суспільний розвиток) саме у стані переходу від одного господарського устрою до іншого. Це зумовило розробку в межах **Т.** таких особливих узагальнюючих понять, як перехідна економіка, трансформація економічних систем, а також взагалі виокремлення економічної транзитології у самостійний розділ сучасної економічної науки. Економічна **Т.** як складова економічної теорії вивчає перехідні економічні відносини, явища і форми, в яких відбуваються якісні зміни господарського життя суспільства. Безпосереднім об'єктом дослідження економічної **Т.** виступають: перехідна економіка як особливий тип економічної системи (поряд з традиційною, ринковою та командною економікою), що характеризується станом якісних інституційних, структурних і механізмів змін в умовах невизначеності й нестабільності; економічні трансформації або трансформації економічних систем як власне перехідні процеси, поступові і цілеспрямовані перетворення існуючого господарського устрою у новий.

Літ.: Бодров В. Г. Трансформація економічних систем: концепції моделі, механізми регулювання та управління / В. Г. Бодров. – К. : Вид-во УАДУ, 2002; Гайгер Л. Т. Макроэкономическая теория и переходная экономика : пер. с англ. / Л. Т. Гайгер. – М. : Инфра-М, 1996; *Переходные процессы и экономическая теория* / Ю. Осипов, М. Осьмова и др. ; под ред. Ю. Осипова, М. Осьмовой. – М. : Центр обществ. наук при МГУ, 1998; *Політична економія* : навч. посіб. / В. О. Рибалкін, В. Г. Бодров та ін. ; за ред. В. О. Рибалкіна, В. Г. Бодрова. – К. : Академвидав, 2007; Gutz R. *Theorien der ökonomischen Transformation* / R. Gutz // Osteuropa. – Köln, 1998. – N 4; Knell M. *Economics of Transition. Structural Adjustments and Growth Prospects in Eastern Europe* / M. Knell ; Ed. by M. Knell. – Cheltenham : Brookfield, 1996.

Бодров В.Г.

ТРАНСНАЦІОНАЛЬНА КОРПОРАЦІЯ
(від англ. transnational corporation, TNC,

ТНК) – велика фірма чи об'єднання фірм різних країн, що мають активи за кордоном і здатні справляти істотний вплив на який-небудь сектор світової економіки. Транснаціоналізація в підприємницькій сфері реалізується в діяльності великих геоцентричних компаній, що функціонують як міжнародні корпорації. Останні є міцною економічною силою, яка пов'язує національні господарства між собою і визначає економічний розвиток окремих країн та світу в цілому. Такі корпорації дістали назву транснаціональних. Перші прообрази **ТНК** з'явилися ще в XVI-XVII ст., коли почалося колоніальне освоєння Нового Світу. Їх поява пов'язується переважно з початком інформаційної революції, яка дала їм змогу перетворитись в особливу світогосподарську силу, з якої фактично і розпочинається нинішня форма глобалізації. За даними ООН, у світі нараховується близько 200 тис. **ТНК**, яким належить більш як 250 тис. філій за кордоном та які включені в економіку 150 держав світу і контролюють понад половину світової промисловості, 63% зовнішньої торгівлі, до 80% патентів та ліцензій на нову техніку та технології. Під безпосереднім контролем **ТНК** з різним ступенем інтеграції перебуває переважна більшість усіх виробничих активів світу й 80% нових технологій. Міжнародні транснаціональні економічні сили мають високий ступінь концентрації. Про це свідчить той факт, що 1% материнських **ТНК** володіє 50% від усього обсягу прямих зарубіжних інвестицій (загальних активів зарубіжних філій). Визначальний вплив **ТНК** на світовий розвиток справляється через систему їх міжнародних науково-технічних зв'язків, з яких найбільш характерними є такі: зовнішня технологічна торгівля, включаючи торгівлю машинами, обладнанням, патентами, ліцензіями, ноу-хау тощо; експорт капіталу з метою здійснення великих науково-технічних проєктів, інвестицій у наукомісткі галузі виробництва (електроніка, інформатика, біотехнологія, нові матеріали тощо), будівництва підприємств та інших об'єктів, геолого-розвідувальних робіт; військова сфера, включаючи спільні науково-дослідні роботи й торгівлю зброєю; міжнародний інжиніринг; міжнародний лізинг; підготовка за кордоном науково-технічних кадрів; контроль за міжнародним ринком інформаційних послуг; безпосередня участь у розробці міжна-

родних угод зі стандартизації та інших напрямів, що забезпечують узгодженість дій **ТНК** на світовій арені; науково-технічні зв'язки в рамках дво- і багатосторонніх угод **ТНК**, включаючи їх стратегічні союзи.

Основний обсяг прямих зарубіжних інвестицій і, відповідно, виробничої та іншої діяльності **ТНК** сконцентровано всередині "тріади": Європейський Союз (ЄС) – США – Японія, що зумовлено специфікою розвитку сучасного етапу науково-технічної революції і у зв'язку із цим структурною перебудовою національних господарств. Проте, враховуючи тенденцію до стрімкого розвитку **ТНК** у світовій економіці, потрібно зазначити, що діяльність **ТНК** має як позитивні, так і негативні наслідки. До позитивних слід віднести: зміцнення ресурсної і виробничої бази країн, в яких **ТНК** здійснюють свою діяльність; розширення експортних можливостей; сприяння реструктуризації економіки країн-реципієнтів; поширення передових технологій; поглиблення міжнародного поділу праці; посилення процесів інтернаціоналізації і глобалізації. А негативними наслідками діяльності **ТНК** є те, що: вони передають слабкорозвиненим країнам невідповідні їх рівню розвитку технології з жорсткими обмеженнями на продаж; відбувається централізація і контроль основних функцій **ТНК** із країн приналежності, тим самим закріплюється неокolonіальна залежність слабкорозвинених країн; якщо країна намагається жорстко регулювати діяльність **ТНК**, останні просто покидають її і переміщається туди, де регулювання менш жорстке; важлива інформація про різні країни поширюється на міжнародному рівні глобальними розвідувальними мережами **ТНК**; вони зневажають інтереси місцевих робітників, оскільки їхня діяльність має глобальний характер; **ТНК** уникають сплати податків шляхом внутрішнього переливу капіталу в країни з нижчим рівнем оподаткування; встановлюючи штучні ціни, **ТНК** створюють перешкоди спробам країн управляти власною економікою.

Конкурентні переваги **ТНК**: інформаційна обізнаність з економічними і політичними особливостями різних країн; володіння значними ресурсами капіталу, технологіями, управлінською майстерністю та здатність до їх оперативного переміщення; масштабність економіки. Virізняють чотири стадії зовніш-

ноторговельної експансії **ТНК**: попит певного зарубіжного ринку на товари корпорацій задовольняється за рахунок експорту таких товарів на зазначений ринок; **ТНК** утворює на відповідних зарубіжних ринках виробничі потужності для постачання товарів на ці нові ринки, при цьому експорт товарів з материнської компанії скорочується або взагалі припиняється; утворені компанії, продовжуючи постачати товари на місцеві ринки, починають освоювати ринки інших країн; утворені компанії починають експортувати до країни материнської компанії товари, виготовлені ними економічно ефективніше, ніж на освоєному ринку материнської компанії.

Стадії експансії **ТНК** уперше було помічено у сфері так званих первинних матеріалів (зокрема нафти та міді), потім – в обробних галузях економіки, а нині – в третинному секторі. Основними типами **ТНК** є такі: горизонтально інтегровані; вертикально інтегровані; диверсифіковані.

Більшість **ТНК** з'явилися в Україні на початку 90-х рр. ХХ ст. Спочатку відкривались фірми з двома-трьома працівниками, що супроводжували пробні поставки товару. Згодом, наприкінці минулого десятиріччя, вони перетворилися на повноцінні представництва, коли внаслідок зростання внутрішнього споживання збільшився й імпорт продукції **ТНК**. Щоб взаємодіяти з **ТНК** як в Україні, так і на світових ринках, потрібно створювати власні, українські транснаціональні структури, як це зробили раніше Китай, Росія, Індія, Індонезія, Мексика, Венесуела та ін. (не враховуючи промислово розвинені країни, де існують сотні великих **ТНК**). Досвід цих держав свідчить, що національний капітал здатний витримувати конкуренцію з **ТНК** тільки у випадку, якщо він сам структурується в потужні фінансово-промислові утворення, адекватні міжнародним аналогам і здатні проводити активну зовнішньоекономічну політику.

Літ.: *Економіка та організація діяльності об'єднань підприємств* : навч. посіб. / Л. М. Чепурда, С. С. Беляєва, М. В. Плахотнікова та ін. ; за заг. ред. Л. М. Чепурди. – К. : ВД “Професіонал”, 2005; *Заярна Н. М.* Розвиток транснаціональних корпорацій в умовах глобалізації економіки / Н. М. Заярна // *Наук. вісн. НЛТУ України*. – 2009. – Вип. 19.2; *Дахно І. І.* Світова економіка : навч. посіб. / І. І. Дахно. – Вид. 2-ге, перероб. та доп. – К. : Центр навч. л-ри, 2008; *Беляєв А. Ю.* Со-

здание ТНК в Украине, как движущая сила участия страны в международном обмене / А. Ю. Беляев. – Режим доступа : www.intkonf.org; *Войтович Р. В.* Вплив глобалізації на систему державного управління (теоретико-методологічний аналіз) : монографія / Р. В. Войтович ; за заг. ред. д-ра філос. наук. проф. В. М. Князева. – К. : Вид-во НАДУ, 2007.

Щур Н. О.

ТРОЩИНСЬКИЙ ДМИТРО ПРОКОПОВИЧ (1754-1829) – видатний державний, політичний та культурний діяч Російської імперії XVIII-XIX ст. **Т.** народився у відомій українській дворянській козацькій родині, яка мала безпосереднє відношення до державно-управлінської діяльності: один з його предків, Матвій Трощинський, був отаманом за часів царя Петра I, полковником Запорізької Січі, прадід був полковим писарем, батько (Прокіп) – значковим Миргородського полку, дослужився до звання *військового товариша*. Крім того, рід Трощинських був у родинних зв'язках з Іваном Мазепою. Все це наклало значний відбиток на становлення особистості **Т.**

Вагомий внесок у виховання **Т.** зробив його дядько Іван (Амфілохій – архімандрит київського монастиря, потім єпископ Переяславський), за протекцією якого він вступив до Києво-Могилянської академії. Після її закінчення поступив на службу в Малоросійську колегію – державний орган Російської імперії, заснований для управління Гетьманщиною і легального звуження прав української автономії, що й започаткувало процес ліквідації української державності. У 1773 р. стає гадяцьким полковим писарем, а в 1774 р. завдяки гарній освіті, знанню юриспруденції та військової теорії **Т.** направляють на допомогу князю М.В.Репніну вести справи князівства Молдавського. Згодом він став статс-секретарем князя М.В.Репніна – на той час російського надзвичайного та повноважного посла у Константинополі. Відтоді **Т.** понад 10 років допомагав князю на посадах посла, смоленського і псковського генерал-губернатора.

З 1784 р. **Т.** – керуючий справами графа О.О.Безбородька (керівник дипломатичної канцелярії) і одночасно радник Поштового департаменту. У 1786 р. отримав звання колезького асесора. Під час мандрівки Катерини II по Новоросії був представлений імператриці, яка в 1790 р. надала чин стат-

ського радника, у 1793 р. призначила своїм статс-секретарем та членом поштового управління. За часів правління Павла I отримав нові посади: залишаючись статс-секретарем, він призначається сенатором і головою головного поштового управління. На той час вже кавалер ордена Св. Володимира II ст. (1794), нагороджується орденами Св. Анни II ст. (1796), Св. Олександра Невського і Мальтійським командорським хрестом.

У 1800 р. звільнений з посад **Т.** бере участь у змові проти Павла I. На початку царювання Олександра I його було поновлено на всіх посадах, повернуто звання сенатора і призначено головним директором пошти. Після ліквідації в 1801 р. Імператорської ради і створення Державної ради, яка займалася вирішенням найважливіших державних справ, **Т.** став не лише її членом, а й начальником канцелярії, зберігши за собою всі попередні посади. У цей же час він отримав звання дійсного тайного радника. Під час організації міністерств був призначений міністром уділів (1802-1806 рр.). Під час роботи Негласного комітету, організованого Олександром I, **Т.** був його членом і брав активну участь у розробці плану реформ центрального державного апарату.

Після відставки з державної служби в 1806 р. **Т.** жив у с. Кибенці Миргородського повіту. У цей час полтавське дворянство обрало його губернським предводителем (1812-1814 рр.). Майже водночас із цим на ту ж почесну посаду обирає його київське шляхетство. **Т.**, прийнявши посаду на Полтавщині, відхиляє київську пропозицію, хоч його основні маєтності – так звані Кагарлицький ключ – розташовані були під Києвом.

Повернення **Т.** до державно-управлінської діяльності відбулося у 1814 р., коли його призначили міністром юстиції Російської імперії і генерал-прокурором Урядуючого Сенату. На обох посадах перебував до 1817 р. В його обов'язки входив нагляд за законністю діяльності урядових установ та посадових осіб усього судового відомства, управління прокуратурою та сенатською канцелярією, виконання прокурорських дій при верховному кримінальному суді, керування комісією зі створення законів, нагляд за правильністю дій усіх судових місць в Імперії, за винятком духовних, військових і морських. За висловом його сучасника сенатора І.В.Лопухіна, **Т.** був міністром “відмінною

твердістю і рідкісним у справах державних мистецтвом обдарованим”.

Під час роботи на керівних державних посадах **Т.** розробляв закони і все життя стояв на сторожі справедливості. Написані ним укази, які зберігаються в державних архівах, за своїм стилем, барвистістю викладу та лаконізмом можуть вважатися кращими зразками ділового стилю періоду царювання Катерини II. Він автор маніфесту про воцаріння Олександра I та інших важливих актів першого періоду діяльності цього імператора. Діяльність **Т.** на державно-управлінських посадах ознаменувалася значними досягненнями, а слава “міністра трьох імператорів” лише зайвий раз свідчить про високу оцінку його адміністративних здібностей.

Як державний діяч, **Т.** дбав про освіту, здоров'я, побут людей, усіяко підтримував пропозиції, проекти щодо розширення народних шкіл, збільшення посад фельдшерів, удосконалення засобів поштового зв'язку, прокладання нових шляхів та надійне утримання діючих. Він наполягав на необхідності цілковитого скасування кріпосного права й утвердження гуманних правових норм у житті тогочасного суспільства, вимагав надійного захисту прав кожного громадянина. Упродовж усього свого перебування на вершинах державної влади відстоював не тільки автономію України, а й відновлення її полкового устрою. Він був переконаний, що найдоречніше користуватися в правовій системі України третім Литовським Статутом, у якому були зафіксовані “давні права” українців. Перебуваючи на міністерських постах, **Т.** скрізь пропагував українське питання і стояв на захисті козацтва.

Деякі дослідники схильні стверджувати, що **Т.** був лідером українського конспіративного автономізму кінця XVIII – початку XIX ст., мав зв'язки в колах військової опозиції і надавав великого значення організації української військової сили (козацький проект В.Капніста 1788 р., козацьке ополчення на Лівобережній Україні у 1812 р.).

У 1817 р. **Т.** остаточно виходить у відставку і займається лише благодійництвом та розвитком української культури, науки, літератури, малярства, музики. Водночас маєток Кибинці став визначним осередком українського національно-політичного й культурного руху, лідером якого був **Т.** Саме завдяки його ініціативі було вперше видано “Енеї-

ду” І.Котляревського (1798), а домашній театр **Т.**, яким керував його родич Василь Гоголь (батько Миколи Гоголя, навчання якого в Ніжинській гімназії оплачував саме **Т.**), зробив значний внесок у становлення українського театрального мистецтва і був відомий далеко за межами губернії.

Літ.: *Дві Русі* / Л. Івшина, В. Горобець, С. Махун, І. Сюднюков. – К. : Факт, 2003; *Ефремова Н. Н.* Министерство юстиции Российской империи 1802-1917 гг. (Историко-правовое исследование) / Н. Н. Ефремова ; отв. ред. Е. А. Скрипилев. – М. : Наука, 1983; *Звягинцев А. Г.* Тайные советники империи. Российские прокуроры. XIX век / А. Г. Звягинцев, Ю. Г. Орлов. – М. : Рос. полит. энцикл., 1995; *Звягинцев А. Г.* Око государево. Российские прокуроры. XVIII век / А. Г. Звягинцев, Ю. Г. Орлов. – М. : Рос. полит. энцикл., 1994; *Мельничук Г.* Імперський міністр козацького роду / Г. Мельничук // *День*. – 2002. – № 118. – 5 лип.; *Слабошпицький М. Ф.* Українські меценати: нариси з історії української культури / М. Ф. Слабошпицький. – 2-ге вид., доповн. – К. : Вид-во М.П.Коць ; Ярославів Вал, 2006.

Богомаз К.Ю., Шеломовська О.М.

ТУГАН-БАРАНОВСЬКИЙ МИХАЙЛО ІВАНОВИЧ (1865-1919) – український економіст, педагог, публіцист, громадський і державний діяч. Всесвітнє визнання здобув ще за життя за внесок у теорію кон’юнктурних коливань, монетарну теорію, критичний аналіз економічної теорії марксизму, історію й теорію кооперації. Відомими на Заході є його праці з проблем розподілу, історії господарства Росії, історії економічних учень, історії й теорії соціалізму, філософії, економічної соціології та ін. Й. Шумпетер називав **Т.-Б.** найкращим слов’янським економістом. У колишньому СРСР наукова спадщина **Т.-Б.** не вивчалася, його працям давалася негативна оцінка, оскільки вченого було віднесено до “буржуазних економістів”. Водночас на Заході творчість **Т.-Б.** глибоко досліджували як з окремих проблем, так і в цілому (праці В.Тимошенка, І.Вітановича, О.Мицюка, С.Амато, А.Ноува, Л.Ковалю, А.Качура, І.-С.Коропецького та ін.). Грунтовне вивчення спадщини вченого та перевидання його праць розпочалося в Україні та Росії тільки в середині 90-х рр. ХХ ст. Народився **Т.-Б.** в с. Соляниківка Куп’янського повіту Харківської губернії у дворянській родині. Закінчив Другу харківську гімназію і Харківський університет (фізико-математичний (1888) і

юридичний (1890) факультети). З 1902 р. здобував освіту в Англії. В 1894 р. в Московському університеті за працю “Промислові кризи в сучасній Англії, їх причини і вплив на народне життя” **Т.-Б.** здобув ступінь магістра, а в 1898 р. за працю “Російська фабрика в минулому і тепер. Історико-економічне дослідження. Т. 1. Історичний розвиток російської фабрики у ХІХ столітті” – доктора. З 1895 по 1917 рр. приват-доцент Санкт-Петербурзького університету; з 1913 – професор Санкт-Петербурзького політехнічного інституту, професор Санкт-Петербурзького комерційного інституту та міського університету ім. Шанявського в Москві. З 1899 по 1905 рр. за симпатії до марксизму і неблагонадійність **Т.-Б.** було заборонено викладати, а відтак і вислано (1901) на Полтавщину, де він, земський гласний, прилучився до українського культурного руху. Друкувався в науковій періодиці того часу; з 1906 р. **Т.-Б.** – головний редактор журналу “Вісник кооперації”, з 1910 р. – збірника “Нові ідеї в економіці”; член редколегії (разом із М.Грушевським та ін.) енциклопедії “Український народ в його минулому і сучасному”, тт. 1-2 (1914-1916). В 1917 р. повернувся в Україну, обіймав посаду міністра фінансів у Генеральному секретаріаті Центральної Ради. В 1918 р. виступив одним з ініціаторів і фундаторів Української Академії наук, очолив її соціально-економічне відділення та Інститут економічної кон’юнктури; з його ініціативи було створено демографічний та кооперативний інститути. **Т.-Б.** очолив також Українське наукове товариство економістів, Центральний кооперативний український комітет, став деканом юридичного факультету заснованого за його участю Українського державного університету. Редагував журнал “Українська кооперація”, багато друкувався в ньому та інших українських періодичних виданнях. У січні 1919 р. **Т.-Б.** було призначено радником української дипломатичної місії у Франції, однак дорогою до Парижа він раптово помер. Похований в Одесі. У науковому доробку **Т.-Б.** – до 100 опублікованих праць, багато з яких витримали по кілька видань, у т.ч. зарубіжних. У науковій діяльності вченого відображено складний процес переходу на межі ХІХ-ХХ ст. з методологічних позицій старої класичної школи та її пізніших відгалужень, зокрема й марксизму, на позиції неокласицизму й вихід її з

низки проблем за межі мікрорівневого неокласичного аналізу на рівень макроекономічних досліджень, започаткований К.Марксом. **Т.-Б.** зробив вагомий внесок в обидва ці напрями, хоча власної політекономічної системи не створив – певною мірою через вплив марксистської концепції соціалізму, яку гостро критикував, але теоретичних засад якої повністю не позбувся, і значною мірою – через недооцінку можливостей і досягнень неокласичного аналізу та його математичного апарату. Проте, йдучи власним шляхом у науці, вчений розв’язував багато важливих теоретичних проблем у неокласичній традиції, в окремих випадках його висновки були визначальними для розвитку напрямів економічної теорії. Учень **Т.-Б.**, всесвітньо відомий учений М.Кондратьєв, зазначав, що хоча **Т.-Б.** не створив власної школи, жодна школа не уникла й не зможе уникнути впливу його ідей. Уже в першій своїй праці “Вчення про граничну корисність господарських благ як причину їх цінності” (1890) **Т.-Б.** не лише зробив блискучий порівняльний аналіз трудової теорії цінності класичної школи й теорії граничної корисності австрійської школи, показав її неперехідне значення для розв’язання проблеми ціноутворення, а й зробив висновок про недостатність моністичного пояснення цінності кожною з цих шкіл: або на основі затрат (класиками), або суб’єктивними оцінками (за маржиналістами). Учений висунув ідею поєднання трудової теорії цінності з теорією граничної корисності, вважаючи, що лише такий підхід уможливить зіставлення корисності й витрат суспільної праці, тобто результатів із витратами, для з’ясування, які затрати праці є суспільно необхідними. **Т.-Б.** віддав данину пошукам класичною та австрійською школами абсолютної субстанції цінності, жорсткому превалюванню трудової засади (затрат живої та уречевленої праці) в теоріях цінності Д.Рікардо й особливо Маркса, уявленням австрійської школи про суб’єктивну корисність як єдину основу ціни та ін. У запропонованій ним теорії цінності він розрізняв поняття “цінність” (“получка” – суб’єктивна з окремої особи та об’єктивна – із суспільства, або ціна) і “вартість” – витрати виробництва, найважливіші з яких – затрати праці, трудова вартість. **Т.-Б.** сформулював закон (теорему цінності), згідно з яким граничні корисності

господарських благ, що вільно відтворюються, прямо пропорційні їхнім трудовим вартостям. За всієї умовності цього закону ідея синтезу трудової теорії цінності й теорії граничної корисності підносила працю **Т.-Б.** до світового рівня. Вона співвідносилася з розв’язанням проблеми, одночасно запропонованим на Заході А.Маршаллом (“Принципи політичної економії”, 1890), який на базі функціонального аналізу створив розгорнуту теорію цін, попиту і пропозиції, неокласичну теорію (“маршалліанська революція”). Всесвітнє визнання здобуло дослідження **Т.-Б.** “Промислові кризи. Нарис з соціальної історії Англії” (1900), яке містить докладний аналіз історії промислових криз в Англії, їх перебігу та соціально-економічних наслідків, критичний перегляд теорій криз різних політекономічних шкіл, а також творчий розвиток і синтез найперспективніших ідей. Зокрема, виходячи з Марксових схем відтворення, наведених у “Капіталі” (Т. 2), **Т.-Б.** запропонував власну їх інтерпретацію, дав не лише якісно новий аналіз закономірностей еволюції капіталізму щодо утворення на його базі вищих форм народного господарства та соціальної організації суспільства, а й запропонував власну теорію криз. Підсумовуючи внесок, який зробив **Т.-Б.** у дослідження закономірностей циклічності розвитку ринкового господарства капіталістичного типу, необхідно відзначити наступне. По-перше, він виявив причини періодичності криз; по-друге, перетворив теорію криз на теорію кон’юнктури; по-третє, вивчав кон’юнктуру на основі статистичного методу, виходячи з аналізу фактичної історії криз у класичній країні капіталізму – Англії; по-четверте, цей аналіз, у свою чергу, дав **Т.-Б.** можливість виділити низку ознак (ціна заліза, висота облікової ставки відсотка), які визначають кожен фазу промислового циклу, дозволяють прогнозувати динаміку кон’юнктури і – як з’ясувалося з часом – надають певний інструментарій і методологію впливу на перебіг циклу з боку держави. Й.Шумпетер оцінив цей внесок ученого як визначення ним фундаментального фактора циклічних коливань, який став основою формування на зламі ХІХ-ХХ ст. загально-визнаного методологічного базису для більшості різних теорій економічних циклів. Ідеї **Т.-Б.** були високо оцінені А.Шпітгофмом, Л.Пооле, Е.Ейленбургом, В.Зомбартом,

Ж.Лексюр, А.Афталіоном, В.Мітчеллом, Г.Касселем та ін. Вплив теорії **Т.-Б.** на формування власної теорії “довгих хвиль” визнав М.Кондратьєв, Е.Хансен у 50-х рр. XX ст. назвав **Т.-Б.** і К.Вікселя засновниками сучасної теорії економічних циклів. Сучасні західні дослідники (В.Ростоу, І.Ріма, К.Кім та ін.) простежують розвиток теорій економічних циклів, відносячи їх до теорій вертикальної невідрегульованості (Г.Хаберлер) або немонетарних теорій бізнесового циклу (Кім), від **Т.-Б.** через Шпітгоффа і Касселя – до інвестиційної теорії Шумпетера; наголошують на впливі ідей **Т.-Б.** на батька сучасної теорії макроекономіки і державного регулювання Дж.Кейнса (Н.Балабкінс та ін.). **Т.-Б.** свого часу був єдиним дослідником циклів і кон’юнктури, звернувши увагу на їх соціальну складову і в цьому яскраво виявилася характерна риса вітчизняної політичної економії – схильність до соціального аналізу. Проведене ним дослідження місця і ролі профспілок та інших громадських організацій у ринковій економіці, що розвивається, – очевидне свідчення пошуку певної соціальної моделі, певних методів соціальної орієнтації капіталістичної економіки. Широковідомим у Росії, Україні і на Заході стало дослідження **Т.-Б.** історії розвитку капіталізму в Російській імперії – від кріпосної мануфактури XVII ст. до машинної індустрії кінця XIX ст. у фундаментальній праці “Російська фабрика...” (1898). У ній заперечувалися народницькі уявлення, що превалювали в середовищі російської інтелігенції, про можливість некапіталістичного розвитку Росії. Однак спроба вченого здійснити аналіз із марксистських позицій зазнала невдачі: він дійшов немарксистських висновків, зокрема про збереження на тлі концентрації та централізації виробництва дрібних його форм у промисловості й особливу їх стійкість у сільському господарстві, про можливість самокоригування капіталізму і його життєздатність та ін. Ця праця стала ще одним імпульсом до кардинального перегляду **Т.-Б.** з кінця 90-х соціально-економічної та політичної доктрин марксизму. В “Теоретичних основах марксизму” (1905) учений доводив певну неспроможність теоретичних підвалин марксизму: трудової теорії цінності й теорії додаткової цінності, теорії зниження середньої норми прибутку і побудованої на них усієї марксистської кон-

цепції краху капіталізму, а також обмеженості філософсько-соціологічних засад марксистського соціалізму. Праця сприяла подоланню впливу ненаукових елементів марксизму на теоретичну економічну думку в Росії та Україні. Менш вдалою була спроба **Т.-Б.** побудувати на мікрорівні відмінну від марксистської та неокласичної теорію розподілу доходів у праці “Соціальна теорія розподілу” (1910), яку свого часу було піддано гострій критиці. Вчений вважав за необхідне звільнити теорію розподілу від жорсткої прив’язки до теорій ціноутворення цих шкіл, першу з яких (трудова) вважав правильною, а другу (граничної корисності й граничної продуктивності) – недостатньою для розв’язання цієї проблеми. Від марксизму та історичної школи **Т.-Б.** запозичив соціально-історичний аспект проблеми, а в дусі неокласицизму зробив висновки, відмінні від марксистських, зокрема про можливість одночасного зростання на основі технічного прогресу доходів робітників і підприємців, досягнення певної солідарності їх інтересів у майбутньому та ін. Прагнучи пов’язати соціальний аспект з економічним, що певною мірою співвідноситься з пізнішими теоріями добробуту, вчений, проте, цілком абстрагувався від проблем ціноутворення, обміну, граничних величин та ін. Трактатування ним розподілу винятково як співвідношення сил різних соціальних груп, передусім робітників і підприємців-капіталістів, у боротьбі за збільшення належної їм частки суспільного продукту, агрегований за класовим принципом підхід робили його теорію економічно непродуктивною. Однак на Заході за **Т.-Б.** визнано пріоритет запровадження в економіку поняття монополії (монополії одного покупця) робітничих спілок. Політико-економічна концепція **Т.-Б.**, у деяких випадках досить суперечлива, узагальнена ним у курсі “Лекції з політичної економії” (1907) і підручнику “Основи політичної економії” (1909). Цей підручник був одним із найкращих на той час у Росії та Україні. Високу оцінку здобула економічна спадщина **Т.-Б.** з історії й теорії політичної економії соціалізму “Нариси з новітньої історії політичної економії і соціалізму” (1903), “У пошуках нового світу. Соціалістичні общини нашого часу” (1913), “Соціалізм як позитивне вчення” (1918) та ін. У них міститься критичний порівняльний ана-

ліз різних економічних і соціалістичних учень від давніх часів до новітніх на той час теорій, а також спроби їх практичного здійснення, викладено концепцію соціалізму **Т.-Б.**, що сформувалася під впливом гуманістичних ідей неокантіанства і була близькою до концепцій соціальної німецької школи. **Т.-Б.** обстоював еволюційний шлях соціально-економічних перетворень, активну роль у них свідомої діяльності людини, розвивав ідеї змішаної економіки та ін. Він розробив детальну історію й теорію кооперації, яка (кооперація) є одним із гарантів досягнення соціальної справедливості. **Т.-Б.** – один із найвидатніших теоретиків кооперативного руху у Східній Європі. Його ідеї про кооперацію узагальнено в праці “Соціальні основи кооперації” (1916). Сучасний американський економіст І.Коропецький звернув увагу на внесок **Т.-Б.** в монетарну економіку, в прогнозування ним у праці “Паперові гроші і метал” (1917) багатьох ідей сучасної монетарної економіки, вироблення моделі монетарної системи, що передбачала заміну грошей на золотій основі паперовими грошима й відкривала шлях здійсненню державою антициклічної та антиінфляційної монетарної політики. Теоретична спадщина **Т.-Б.** протягом всього ХХ ст. привертала увагу зарубіжних економістів, про що свідчать численні переклади його фундаментальних праць англійською, німецькою, французькою, італійською, японською та іншими мовами, видані вже у другій половині ХХ і

на початку ХХІ ст. Глобальна фінансова криза 2008-2010 рр. лише підтвердила й актуалізувала піонерні ідеї **Т.-Б.**, зокрема, про тісний зв’язок циклічності господарського розвитку з диспропорціями між реальним і фінансовим секторами економіки, між інвестиціями та заощадженнями, з невідповідністю у темпах розвитку виробництва засобів виробництва (капітальних товарів) і предметів споживання, з коливаннями темпів інвестування виробництва засобів виробництва. Праці **Т.-Б.** набувають нового звучання в наш час, оскільки вони співзвучні сучасним пошукам місця і ролі економічної теорії в системі наук як методологічної основи регулювання та прогнозування господарських процесів, розроблення й реалізації ефективної економічної політики.

Літ.: Горкіна Л. П. Нариси з історії політичної економії України (Остання третина ХІХ- перша третина ХХ ст.) / Л. П. Горкіна. – К. : Наук. думка, 1994; Коропецький І. С. Українські економісти ХІХ ст. та західна наука / І. С. Коропецький. – К. : Наук. думка, 1993; Туган-Барановський М. И. Промышленные кризисы. Очерк из социальной истории Англии / М. И. Туган-Барановский. – К. : Наук. думка, 2004; Сорвина Г. Н. Развитие государственного регулирования в трудах экономистов России. Взгляды М. Туган-Барановского, Н. Кондратьева, Л. Юровского. Лекции / Г. Н. Сорвина, С. Е. Хорзов, А. В. Бударина. – М. : Изд-во “РАГС”, 2002; Хансен Э. Экономические циклы и национальный доход : пер. с англ. / Э. Хансен. – М. : Прогресс, 1959.

Бодров В.Г., Горкіна Л.П.

У

УКРАЇНА (Ukraine) – держава у південній частині Східної Європи. Друга за розмірами країна в Європі (площа – 603,7 тис. км²) і п'ята за кількістю населення (46 млн). Столицею **У.** є місто Київ.

Держава має спільні сухопутні державні кордони з Білоруссю на півночі, Польщею на заході, Словаччиною, Угорщиною, Румунією і Молдовою на південному заході та з Росією на сході. Південь **У.** омивається Чорним та Азовським морями. Вона має морські кордони з Румунією та Росією. Найбільшими чорноморськими портами **У.** є Одеса, Іллічівськ, Херсон, Севастополь, азовськими – Маріуполь, Бердянськ, Керч. Загальна протяжність кордонів 6992 км (із них сухопутних 5637 км). Довжина морської ділянки кордону: 1355 км (по Чорному морю – 1056,5 км; по Азовському морю – 249,5 км; по Керченській протоці – 49 км).

Сучасна **У.**, як незалежна держава, з'явилася на політичній карті Європи наприкінці 1991 р. Першими незалежність **У.** визнали Польща і Канада. За один місяць **У.** визнали 68 держав світу, в тому числі Велика Британія, Болгарія, Ізраїль, Італія, Німеччина, Росія, Франція, США, КНР, Японія. Міжнародна спільнота стала розглядати **У.** як запоруку стабільності та гарантію незворотності демократичних процесів на теренах колишнього СРСР. **У.** є членом близько 70 міжнародних організацій, з травня 2008 р. членом Світової організації торгівлі, бере участь у діяльності Ради Європи, НАТО, ООН, ЮНЕСКО, ОБСЄ.

До складу **У.** входять 27 адміністративних одиниць: 1 автономія (Автономна Республіка Крим), 24 області та 2 міста загальнодержавного значення (м. Київ – столиця **У.** та м. Севастополь).

Адміністративна область – це велика територія **У.**, яка має чітко визначені кордони і систему місцевих органів державної влади та органів місцевого самоврядування. Се-

редня площа однієї області в Україні складає 24 тис. км². Найбільшими за площею є Одеська (33,3 тис. км²), Дніпропетровська і Чернігівська області (по 31,9 тис. км²). Великими за кількістю населення і площею є східні області, меншими – західні. Більшість областей мають вихід до державного кордону. Цілком внутрішніми є п'ять областей – Хмельницька, Черкаська, Кіровоградська, Полтавська, Дніпропетровська. Кожна з областей поділяється на адміністративні райони (490), у середньому по 19 на одну область. У всіх областях існують міста обласного значення, більшість з яких зосереджені в східних промислових областях.

Автономна Республіка Крим має свою Верховну Раду, Конституцію, прапор; татарське населення створило свій владний орган – меджлис. Київ та Севастополь – міста державного підпорядкування, міські ради яких безпосередньо підпорядковані центральним органам державної влади.

У. – суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава. За Конституцією **У.** є унітарною республікою. Главою держави є Президент, який обирається громадянами на основі загального, рівного і прямого виборчого права строком на п'ять років. Він є гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності, додержання конституційних прав та свобод людини і громадянина. Укази і розпорядження Президента **У.** є обов'язковими до виконання на всій території **У.**

Законодавчу владу в державі здійснює Верховна Рада України (Парламент). Конституційний склад Верховної Ради України становить 450 народних депутатів, які обираються шляхом таємного голосування на 5 років на основі загального, рівного і прямого виборчого права.

Виконавча влада в Україні реалізується Кабінетом Міністрів України. Уряд **У.**, згідно з Конституцією **У.**, є вищим органом у си-

стемі органів виконавчої влади. Також у систему органів виконавчої влади входять: міністерства, державні комітети, центральні органи виконавчої влади зі спеціальним статусом, інші центральні органи та установи. До органів виконавчої влади Автономної Республіки Крим (АРК) належать: Рада міністрів АРК, міністерства, республіканські комітети та інші органи виконавчої влади АРК. Виконавчу владу в областях, районах, містах Києві та Севастополі здійснюють місцеві державні адміністрації. Судову владу в державі здійснює Конституційний Суд України і суди загальної юрисдикції. Юрисдикція судів поширюється на всі правовідносини, що виникають у державі. Найвищим судовим органом у системі судів загальної юрисдикції є Верховний Суд України. Єдиним органом конституційної юрисдикції в **У.** є Конституційний Суд України. Місцеве самоврядування здійснюється територіальною громадою як безпосередньо, так і через органи місцевого самоврядування: сільські, селищні, міські ради та їх виконавчі органи. Районні та обласні ради є органами місцевого самоврядування, які представляють спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ та міст. Значні розміри і рівнинний характер більшості території **У.** зумовлюють різноманітність її природних умов і ресурсів, що сприяють рівномірному розміщенню виробництва та діяльності населення. Народно-господарський комплекс країни включає такі види промисловості, як важке машинобудування, чорна та кольорова металургія, суднобудування, виробництво автобусів, легкових та вантажних автомобілів, тракторів та іншої сільськогосподарської техніки, тепловозів, верстатів, турбін, авіаційних двигунів та літаків, обладнання для електростанцій, нафтогазової та хімічної промисловості тощо. **У.** є одним з найбільших виробників електроенергії. Вирізняються галузі економіки з високим технологічним рівнем розвитку (виробництво ракетно-космічних космосу, військової техніки). Держава входить до числа провідних мінерально-сировинних держав світу. За запасами і видобутком залізних, марганцевих, титано-цирконієвих руд, багатьох видів неметалічної сировини **У.** в кінці ХХ ст. займала провідне місце серед країн СНД, Європи і світу. Газотранспортна система **У.** має геостратегічне

значення, як “газовий міст” між великими газодобувними регіонами Росії та Заходом. **У.** – світська держава, в якій церква відділена від держави і школи. Конституція **У.** гарантує громадянам свободу совісті та свободу віросповідання.

На території країни проживають понад 100 національностей. Українці складають більше 77,8% населення, росіяни – близько 17%, румуни і молдавани – близько 0,8%. Згідно з Конституцією **У.**, держава сприяє консолідації та розвитку української нації, її історичній свідомості, традицій і культурі, а також розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України.

В **У.** існує єдине громадянство. Державною мовою є українська.

Літ.: Конституція України // Відом. Верхов. Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141; Заставецька О. В. Географія населення України / О. В. Заставецька, Б. І. Заставецький, Д. В. Ткач. – Тернопіль : [б. в.], 2007; Економіка України: стратегія і політика довгострокового розвитку. – К. : Ін-т екон. прогнозування ; Фенікс, 2003; Кульчицький В. С. Історія держави і права України : навч. посіб. / В. С. Кульчицький, Б. Й. Тищик. – К. : Атіка, 2001; Регіональна економіка : словник-довідник / О. Д. Богорад, О. М. Шевелєв, В. М. Падалка, В. М. Підмогильний. – К. : НДІ соц.-екон. пробл. міста, 2004; Українська дипломатична енциклопедія : у 2 т. – К. : [б. в.], 2004.

Лазар Я.І.

УКРАЇНА. ГЕОЕКОНОМІЧНИЙ КОД (Г.к.У.). Аналіз української зовнішньополітичної діяльності свідчить про певне підвищення її активності за відсутності змін в орієнтирах. Поряд з тенденцією “динамізації” з’являються ознаки зростання змістовності завдань. Особливо це стосується європейського виміру. Досить активно опрацьовуються також південно-східний – Кавказ, Центральна Азія (участь у ГУУАМ), північний – країни Балтії (участь у Раді держав Балтійського моря (РДБМ)) та південний – країни басейну Чорного моря (участь в ЧЕС) напрями. Набуває дедалі більшої конкретики ідея поєднання північного і південного напрямів співробітництва в межах моделі Балто-Чорноморської Співдружності (БЧС). Проте процес утвердження міжнародного авторитету України, підвищення її ролі та місця в міжнародних відносинах залишається поки що “в’язким”. Його бажаний

рівень і показники на сьогодні не можуть бути досягнуті через об'єктивну обмеженість організаційних і ресурсних можливостей. Подолати таку обмеженість, як доводить світовий досвід, можна через “зосередження” або акумуляцію можливостей для розв'язання тих визначальних завдань, виконання яких забезпечується наявним ресурсним потенціалом.

Г.к.У. формувався під впливом історичних, культурних традицій у державному управлінні і самоврядуванні (братства, козацьке самоуправління) за поширення європейських тенденцій у міському самоврядуванні (магдебургське право).

Природні, кліматичні і географічні умови позначилися на способі господарювання і формах господарського волевиявлення (однособістність за домінуючої ролі громади). За роки перебування України у складі різних імперій (Російської, Австро-Угорської) гео-економічний код зазнав суттєвих модифікацій із руйнуванням приватновласницької ініціативи і підприємливості.

Структура економіки, як і підготовка (винищення) трудових ресурсів, формувалася під впливом задоволення імперських інтересів Росії. Внутрішній ринок України, виробничі і соціальна інфраструктура перебувають у перманентному дефіциті інвестицій.

Добровільно взяті зовнішні й внутрішні зобов'язання (ядерні роззброєння, закриття ЧАЕС, відмова від участі у важливих зарубіжних комерційних проєктах, скорочення виробництва ряду сільськогосподарської та іншої продукції) не знайшли підтримки (насамперед фінансової), з боку гарантів (США, ЄС, Росія).

Майже тотальна залежність України, наприклад, від можливостей експорту (м'ясо-молочної та іншої продукції) в Росію й імпорту (газ, нафта) з Росії в Україну є свідченням деструктивної державної політики України, як і структури економіки.

Дефіцит повноцінного економічного, енергетичного, інформаційного, територіального, фінансового, культурно-духовного суверенітету вкрай негативно впливає на відтворення **Г.к.У.**

Літ.: Антонюк О. Національні інтереси України у контексті геополітики сучасної Росії / О. Антонюк // Політика і час. – 2000. – № 5-6; Василевський О. Л. Структура геополітичних інтересів України / О. Л. Василевський, М. Н. Гончар. – К. : [б. в.], 1995; Василенко С. Українська геополіти-

ка. Вектор визначено / С. Василенко // Віче. – 2000. – № 9; Україна у геополітичному інтер'єрі ХХ століття // Політ. думка. – 1994. – № 3; Руснак І. Безпека і національні інтереси України / І. Руснак // Віче. – 2000. – № 5.

Розпутенко І.В.

УКРАЇНІЗАЦІЯ – процес відродження української мови, впровадження її вживання в усі сфери. У широкому розумінні **У.** являє собою відновлення ролі української мови та культури на історичних українських територіях, втрачених унаслідок дискримінаційних по відношенню до них дій (напр. русифікації, колонізації, румунізації тощо), і забезпечення розвитку української мови та культури як рівноправних складових світової цивілізації.

У. й відповідна політика пов'язані перш за все з діяльністю Української Центральної Ради. У резолюції від 22 квітня 1917 р. УЦР визначила **У.** як всеосяжний процес усього національного, державотворчого, політичного, соціально-економічного і духовного розвитку українського народу, спрямований на відновлення достойного місця українського народу серед інших націй, його вільний і всебічний розвиток, відродження і розбудову національної державності, захист соборності українських земель, демократизацію всього суспільного життя, піднесення культури, вирішення гострих соціально-економічних проблем в інтересах як корінного етносу, так і всього населення України.

У радянській і пострадянській історіографії існує дві версії процесу **У.** Перша з них: **У.** за рахунок коренізації, тобто підготовки у національних регіонах кадрів з корінної національності та залучення їх до соціалістичного будівництва. Друга версія: сутність **У.** слід тлумачити не як прагнення зробити радянську владу рідною для корінної національності, а як прагнення за будь-яку ціну вкорінити радянську владу в будь-якому регіоні. В Україні ж – понад усе, оскільки українська нація априорі воліла лише національній владі.

Радянська влада здійснювала політику **У.** для того, щоб зробити свою присутність в Україні більш толерантною, неокупаційною для українців. У цьому вузькому розумінні курс на **У.** збігався з політикою українських національних урядів, тобто **У.** ставала чинником дерусифікації суспільного життя – політичного, соціального, культурного, мовного.

У державної політики. XII з'їзд РКП(б) проголосив курс на У. важливим завданням партії і держави. У ранг державної політики вона була введена спільною постановою ВУЦВК УСРР від 1 серпня 1923 р., серед складових частин якої:

- виховання населення в дусі розуміння своєї національної належності;
- заохочування національних меншин, у тому числі російського населення України до знайомства з українською історією, культурою, мовою;
- У. компартійно-радянського апарату і всього суспільного життя;
- У. господарського і науково-технічного життя;
- У. великих міст і промислових центрів;
- опанування робітничим класом укр. мови і культури;
- У. освіти і культурно-освітньої справи;
- сприяння розвиткові всіх галузей української культури;
- забезпечення національно-культурних інтересів українців, які проживали в інших республіках;
- у перспективі – об'єднання з Україною суміжних земель з українською більшістю населення.

Представники національної інтелігенції, які в минулому будували демократичну державність свого народу, дістали можливість застосувати свої сили в умовах радянської України. Було досягнуто важливих результатів у багатьох сферах освіти, науки, мистецтва і літератури.

Одним з головних напрямів У. стало розширення сфери вживання української мови в державному житті. З серпня 1923 р. для державних чиновників і партійних функціонерів почали організовуватись курси української мови. У 1925 р. було введено обов'язкове вживання української мови в державному діловодстві. Паралельно зростала кількість українців у партійно-державному апараті. Одним із найголовніших наслідків У. було витворення нових українських державно-партійних, господарських та культурних еліт. Якщо національні комуністи виступали керівними кадрами політики У., то армія виконавців рекрутувалася переважно з української інтелігенції.

У. освіти. Рушійною силою У. системи освіти був М.Скрипник – голова комісаріату освіти з 1927 по 1933 р. Працюючи з майже

одержимою заповзятістю, він домігся того, що в кульмінаційному для У. 1929 р. понад 80% загальноосвітніх шкіл і 30% вищих навчальних закладів проводили навчання виключно українською мовою, а 97% українських дітей навчалися рідною мовою. Найбільш вражаючих успіхів досягли Ради в ліквідації неписьменності.

Ради приділяли велику увагу шкільництву. З ідеологічної точки зору, щоб слугувати зразком нового ладу, радянське суспільство мало бути освіченим; більше того, освічене населення збільшувало виробничий потенціал і міць держави; і нарешті, освіта надавала чудові можливості прищеплювати новим поколінням радянські цінності. Тому радянські педагоги обстоювали необхідність пов'язувати освіту з прищепленням людині комуністичних цінностей та ідеології. Згодом у школах було запроваджено програми, у яких особливого значення надавалося поєднанню праці й навчання, колективному навчанню й технічній освіті. Водночас до другорядних було віднесено класичні та гуманітарні дисципліни й цілком заборонено вивчення основ релігії.

Великих змін зазнала також вища освіта. Університети було реорганізовано в численні інститути народної освіти, які готували спеціалістів для керівництва робітничою силою. Недовіра до старих спеціалістів, відбір кадрів за класовою ознакою, масові репресії призвели до руйнування інтелектуальної і моральної спадкоємності української інтелігенції.

У. науки. 1920-ті рр. стали періодом відродження науки й особливо українознавства, який за масштабами можна порівняти з літературним ренесансом. Українські національні уряди, прагнучи продемонструвати свою прогресивність, засновували наукові установи, сприяли розвиткові науки. У 1919 р. вони не лише відродили створену в Києві урядом Скоропадського Академію наук, а й навіть оголосили її своїм дітищем. Протягом кількох наступних років Академія з її філіями (за винятком університетів) збагатилася новими дослідницькими осередками. Вчені дістали відносну свободу для проведення досліджень, публікації своїх поглядів і підтримання контактів із зарубіжними колегами.

З переходом до політики У. українські комуністи, що керували міністерством освіти, зробили спробу переконати багатьох про-

відних учених, які під час громадянської війни виїхали за кордон, повернутися на батьківщину. Завдяки цьому в 1924 р. повернувся до Києва патріарх української науки Михайло Грушевський, який став новим членом Академії та розпочав систематичне дослідження української історії.

Першим президентом Академії став славетний учений Володимир Вернадський. Однак своїм розвитком Академія значною мірою завдячувала й невідомим зусиллям її віцепрезидента Сергія Єфремова і вченого секретаря Агатангела Кримського. Із трьох секцій Академії – історико-філологічної, фізико-математичної та суспільно-економічної – найдинамічнішою та найважливішою була перша, у якій провідна роль належала М. Грушевському. Вона складалася з десятків кафедр, комісій та комітетів, що займалися систематичним вивченням багатьох аспектів української історії, літератури та мови. До видатних членів цієї секції, крім М. Грушевського, належали історики Дмитро Багалій, Михайло Слабченко, Олександр Оглоблин і Йосип Гермайзе, літературознавці Сергій Єфремов та Володимир Перетц, етнограф Андрій Лобода, мистецтвознавець Олексій Новицький і сходознавець Агатангел Кримський.

У суспільно-економічній секції в галузі історії українського права працював Микола Василенко; першим дослідником економічної географії України став Костянтин Воблій. У фізико-математичній працювали такі видатні вчені із світовими іменами, як математик Дмитро Граве, фізик Микола Крилов, хімік Лев Писаржевський та Володимир Кістяківський.

У. культури. Термін “національне відродження”, яким характеризуються 20-ті рр., найбільш яскраво ілюструється великими досягненнями у сфері літератури та мистецтва. Творчий злет, започаткований народною революцією, продовжився і поширився внаслідок широкомасштабної **У.** До літератури і мистецтва тягнулися маси людей, серед них народжувалися яскраві таланти, вони знаходили сприятливі умови для розвитку. Атмосфера активного новаторського пошуку і вільного обміну ідеями сприяла виявленню талановитої молоді та популяризації її творчості.

Період **У.** був часом розквіту різних літературних угруповань, до них входили відомі

літератори Василь Еллан-Блакитний, Микола Хвильовий, Павло Тичина, Володимир Сосюра, Микола Бажан, Микола Куліш, Юрій Яновський, особливо високою майстерністю вирізнялася група неокласиків – Микола Зеров, Михайло Драй-Хмара, Максим Рильський, Юрій Клен (Бургардт), Павло Филипович.

У 1918 р. було засновано Український театр драми та опери, Українську державну капелу під проводом О. Кошиця, Державний симфонічний оркестр. Помітною стала творчість нового драматичного театру ім. І. Франка, який очолював Гнат Юра, колективу авангардистів-реформаторів театру “Березіль” на чолі з Лесем Курбасом, відомих виконавців О. Мартиненка, Г. Борисоглібської.

У 1922 р. виникло перше в Україні музично-творче об’єднання – Товариство ім. Леонтовича. У ньому згуртувалися молоді композитори М. Вериківський, П. Козицький, Г. Верьовка, Х. Ревуцький та ін.

У березні 1922 р. було створене Всеукраїнське фотокіноуправління (ВУФКУ). Влада приділяла велику увагу розвитку кіномистецтва, зважаючи на його пропагандистське значення. У 1927 р. були виділені великі кошти на створення найбільшої тоді в Європі Київської кіностудії.

Завдяки діяльності Центральної Ради у Києві наприкінці 1917 р. було відкрито Українську академію мистецтв, яка об’єднала видатних художників. Серед художніх колективів найбільш помітними були Товариство ім. К. Костанді (Одеса, 1922), “Асоціація художників Червоної України” (АХЧУ).

За десять років **У.** українці перетворилися на повноцінну, консолідовану націю. Багато істориків називають цей період культурною революцією або часом національного відродження України.

Літ.: Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації / Я. Грицак. – К. : [б. в.], 1996; Дашкевич Я. Українізація: причини і наслідки / Я. Дашкевич // Слово і час. – 1990. – № 8; Смолій В. А. Історія України ХХ – початку ХХІ ст. / В. А. Смолій. – К. : [б. в.], 2004; Лозицький В. Політика українізації в 20-30-х роках: історія, проблеми, уроки / В. Лозицький // Укр. іст. журн. – 1989. – № 3; Слюсаренко А. Г. Новітня історія України (1900-2000) / А. Г. Слюсаренко, В. Гусев, В. П. Дрожжин. – К. : [б. в.], 2000; Субтельний О. Історія України / О. Субтельний. – К. : [б. в.], 1996; Українознавство : в 4 кн. – К. : [б. в.], 1992-1996; Універсальний словник-

енциклопедія / голов. ред. ради чл.-кор. НАНУ М. Попович. – К. : Новий друк, 2003.

Сгорова Т.Д.

УКРАЇНЬСЬКА ГОЛОВНА ВИЗВОЛЬНА РАДА (УГВР) – орган політичного керівництва українським національно-визвольним рухом у 1940-50-х рр.

Початок формування. Ідея створення представницького органу, метою якого було б політичне керівництво визвольною боротьбою, почала розроблятися ще восени 1943 р. Навесні 1944 р. створено ініціативний комітет на чолі з Л.Шанковським, вирішено розбудувати організацію на демократичній основі з метою залучення до неї всіх самостійницьких політичних сил. 10 червня 1944 р. відбулося засідання Ініціативного комітету, на якому затверджено назву “Українська Головна Визвольна Рада”, затверджено основні документи (“Універсал”, “Плятформа”, “Устрій”) для розгляду їх на Великому Зборі.

Великий Збір УГВР. Відбувся 11-15 липня 1944 р. поблизу с. Сприня (сучасний Самбірський р-н, Львівська обл.). На ньому зібралися представники всіх регіонів України, які проголосили себе тимчасовим українським парламентом. Голова Великого Збору (ВЗ) – Р.Волошин, секретар – М.Дужий. Прийнято програмні документи “Тимчасовий устрій”, “Плятформа” та “Універсал”. 15 липня 1944 р. головою Президії УГВР обрано К.Осьмака; членами Президії – В.Мудрого, І.Гриньоха, І.Вовчука; головою Генерального секретаріату – Р.Шухевича; генеральним суддею – Я.Біленького. Також обрано членів Генерального секретаріату: генеральним секретарем закордонних справ – М.Лебеда, внутрішніх справ – Р.Волошина, бюро інформації – Й.Позичанюка, військових справ – Р.Шухевича.

Основні цілі та завдання УГВР: об’єднання і координація діяльності всіх самостійницько-визвольних сил українського народу в Україні та поза її межами з метою національно-визвольної боротьби за створення Української Самостійної Соборної Держави; визначення ідейно-програмних напрямів визвольної боротьби; організація національно-визвольної боротьби аж до здобуття державної незалежності й створення органів незалежної державної влади в Україні; представництво інтересів України за кордоном; створення державного уряду та скликання всенародного представництва.

Організаційні засади діяльності УГВР.

Тимчасовим устроєм УГВР було затверджено її кількісний склад – 25 членів. Організаційна структура передбачала наступні органи: ВЗ; Президія на чолі з Президентом; Генеральний Секретаріат на чолі з Головою; Генеральний Суд на чолі з Генеральним Суддею; Контрольна Колегія на чолі з Генеральним Контрольним. Передбачалася також діяльність у формі конференцій, які проводить Президент. Для вирішення необхідних питань органи УГВР могли створювати окремі комісії.

ВЗ УГВР проголошувався найвищим органом законодавчої влади на період національно-визвольної боротьби. Черговий ВЗ скликався Президентом не менше одного разу на рік. Рішення набували законодавчої сили за підтримки не менше половини голосів членів УГВР. Для виключення члена УГВР та ухвалення зміни устрою необхідно було 2/3 наявних голосів. Для ліквідації УГВР – підтримка усіх діючих членів УГВР. У виняткових випадках передбачалося винесення рішення без скликання збору, за принципом індивідуального голосування, крім рішення саморозпуску.

Очоловав УГВР Президент, до компетенції якого входило скликання ВЗ УГВР, проведення Президії і Конференції УГВР, затвердження Генеральних Секретарів за поданням Голови Генерального Секретаріату; затвердження двох членів Генерального Суду, за поданням Генерального Судді; затвердження двох членів Контрольної Комісії за поданням Генерального Контрольного; затвердження закордонних делегатів УГВР, кандидатури яких пропонувалися Головою Генерального Секретаріату, за пропозицією Генерального Секретаря Зовнішніх Справ; прийняття присяги від членів Президії, Голови Генерального Секретаріату, Генеральних Секретарів, членів Генерального Суду і членів Контрольної Комісії; амністия.

Президія з Президентом на чолі визначалися органом УГВР, що діяв між сесіями ВЗ. До складу Президії входили: Президент; 3 віце-президенти; 4 члени Президії. До компетенції Президії входило: надання пропозицій про скликання ВЗ; включення нових членів УГВР, на пропозицію Генерального Секретаріату; призупинення членства в УГВР до подальшого рішення ВЗ; прийняття звітів від Голови Генерального Секрета-

ріату, Генеральних Секретарів, Генерального Суду, Контрольної Колегії.

У разі неможливості виконання Президією своїх обов'язків її повноваження передавалися Президенту до найближчого ВЗ Рішення Президії затверджувалося звичайною більшістю голосів. За рівного розподілу голосів вирішальним був голос головуючого. У разі політичного конфлікту Президія мала право вимагати відставки Голови Генерального Секретаріату. Президент і Президія були відповідальними перед ВЗ.

Генеральний Секретаріат визначався виконавчим органом та складався з Голови Генерального Секретаріату; Секретаря Внутрішніх Справ; Секретаря Закордонних Справ; Секретаря Військових Справ і Командира Збройних Сил; Секретаря Фінансово-господарських Справ. Голову обирав ВЗ.

Генеральний Суд визначався як судово-виконавчий орган УГВР, складався з Генерального Судді і двох членів. Генерального Суддю обирав ВЗ та затверджував Президент. Генеральний Суд ніс відповідальність перед ВЗ.

Контрольна колегія визначалася контрольно-виконавчим органом УГВР, складалася з Генерального Контрольного і двох членів. Генерального Контрольного обирав ВЗ, затверджував Президент. До обов'язків Комісії входила перевірка фінансово-господарської діяльності всіх органів УГВР.

Діяльність УГВР в Україні. На заклик УГВР було проведено бойкот виборів до центральних та місцевих Рад народних депутатів (лютий 1946, лютий і грудень 1947 р.). У жовтні 1949 р. УГВР разом з УПА та ОУН виступила зі "Зверненням Воюючої України до всієї української еміграції", у якому закликала до консолідації всіх українських сил у боротьбі за державність.

Вела активну пропагандистську діяльність проти радянської влади. Офіційними виданнями були "Вісник УГВР" (1944-1945), "Бюлетень інформації УГВР" (9 випусків, 1948-1951); "Самостійність" (1 випуск, 1946). УГВР підтримувала Українську Греко-Католицьку Церкву проти насильної ліквідації та вела пропаганду серед червоноармійців у Західній Україні. Після загибелі Р.Шухевича у 1950 р. Генеральний секретаріат очолив В.Кук, після арешту якого в 1954 р. УГВР фактично припинила свою діяльність. УГВР за кордоном. У 1945 р. утворено Закордонне представництво (ЗП) (голова –

І.Гриньох, пізніше – М.Прокоп). У 1945 р. М.Лебедь встановив зв'язки з представниками західних держав. ЗП УГВР розсилало меморандуми, зокрема на Паризьку мирну конференцію 1946 р.; проводило активну інформаційну діяльність; організувало допомогу відділам УПА під час їхніх рейдів на захід, підтримувало контакти з підпіллям в Україні. Водночас спроби ЗП УГВР стати основою для консолідації українських організацій і партій в еміграції не мали успіху. ЗП УГВР вело видавничу діяльність: двотижнева газета "Сучасна Україна" та щомісячник "Українська літературна газета" (з 1951), на базі яких з 1961 р. почав виходити журнал "Сучасність"; журнал "Пролог" (1957-1961 pp.); часопис "Digest of the Soviet Ukraine" (1957-1977 pp.). Видавництва засновані ЗП УГВР ("Сучасність" і "Пролог") випустили понад 100 назв книг різноманітного змісту. З 1960-х рр. ЗП УГВР систематично публікувало матеріали "Самвидаву" українського дисидентського руху.

Із середини 1960-х рр. відбувалися неперіодичні конференції. У 1980 р. ЗП УГВР налічувала понад 20 членів. 4-5 квітня 1992 р. у Нью-Йорку (США) відбулася конференція Середовища УГВР (48 делегатів із США, Канади і Європи), яка привітала відродження незалежності Української держави та доручила президії Середовища реорганізувати її діяльність.

Літ.: Українська Головна Визвольна Рада / упоряд. : П. Потічний, М. Посівнич. – Торонто ; Львів : [б. в.], 2009; Українська Головна Визвольна Рада, 1944-2005 : Ст., док., дослідж. – К. : [б. в.], 2005; Андрусак Т. Українська Головна Визвольна Рада / Т. Андрусак // Довідник з історії України : у 3 т. – Т. 3. – К., 1999.

Мисів Л.В., Посівнич М.Р.

УКРАЇНСЬКА ПОВСТАНСЬКА АРМІЯ (Українська повстанча армія; УПА) – збройно-політична формація, що діяла в Україні у 1942-1953 рр. Перші загоны під назвою УПА – "Поліська Січ" створив з початком радянсько-німецької війни отаман Т.Бульба-Боровець у районі Олевська на Поліссі для боротьби проти радянської влади. Вони діяли незалежно від німців проти решток розбитих радянських військ. Наприкінці 1941 р. німці змусили Бульбу ліквідувати УПА – "Поліську Січ", після чого він перейшов з частиною своїх людей у підпілля і

створив нову повстанську формуцію, спершу під тією самою назвою, згодом як Українську Національну Революційну Армію, для боротьби проти німців і радянських партизанів.

Паралельно почали створюватися на Поліссі та Волині восени 1942 р. збройні загони ОУН С.Бандери, які також прийняли назву УПА. Вони 18 серпня 1943 р. роззброїли УПА “Поліську Січ” Т.Бульби; деякі члени останньої увійшли до нової УПА, яка набрала розмаху, спираючись на мережу ОУН на північно-західних українських землях. Її організаторами були провідні члени ОУН Д.Клячківський, Р.Волошин, Я.Бусел. Першим командиром УПА був Д.Клячківський (псевдонім Клим Савур), а начальником штабу – полковник УНР Л.Ступницький (Гончаренко), начальником оперативного відділу полковник УНР М.Олексіюк. Місцем дислокації командування УПА була Костопільщина.

УПА виникла на Поліссі та Волині в першу чергу для оборони населення від німецького терору та радянських партизанів, які із зими 1942-1943 рр. наступали з білоруських лісів, грабували населення, провокували ще гірші репресії. Творці УПА розглядали її як можливий зародок регулярної української армії. Силою УПА було те, що вона спиралася на розгалужену мережу ОУН, яка мала підтримку населення; що в її створенні взяли участь старшини попередніх українських військових формацій; що у її складі були люди різних політичних переконань; наприклад, дехто з членів ОУН А.Мельника та безпартійні; що вона могла виступати як загальнонаціональна сила. З її ініціативи була створена Українська Головна Визвольна Рада (УГВР) як верховний політичний центр, якому підпорядковувались УПА. Силою УПА була також її політична платформа, яка включала гасло самостійності України та боротьбу за основні громадянські права за демократію, за рівні права меншостей і співпрацю з іншими поневоленими народами проти нацизму і більшовизму. При УПА у 1943 р. були створені окремі загони узбеків, азербайджанців, грузинів і татар, які складалися з колишніх німецьких полонених або мобілізованих німцями для допоміжної служби осіб. У 1943 р. до УПА перейшла частина української поліції. Замість неї німці створили польську поліцію, яка разом з німцями

здійснювала каральні акції проти українського населення за його підтримку УПА. Це привело до виступів українських бойовиків проти вороже налаштованих до українського населення польських колоністів та проти польських боївків.

Однак дії військових відділів ОУН (Б) не переносилися з Волині і Полісся у Галичину, а робилися спроби поширити вплив на Білорусь та Наддніпрянську Україну. Це пояснювалося тим, що німецький окупаційний режим у рейхкомісаріаті “Україна” був значно жорстокішим, ніж у дистрикті “Галичина” (східній частині Генеральної губернії). Відповідно були й передумови для стрімкого росту чисельності УПА та поширення антинімецьких настроїв серед населення. У Галичині нацисти робили спроби загравати з українським населенням, намагаючись протиставити українців полякам. У 1942-1943 рр. саме польський визвольний рух становив головну небезпеку для німецького режиму, тому українцям було дозволено створити Український центральний комітет у Кракові та Український крайовий комітет у Львові, мережу українських допоміжних комітетів, згодом оголошено набір до дивізії “Галичина” (у планах було створення дивізії “Карпати”). Крім того, культивувався міф про споконвічне германofільство галичан і про їхній німецький ультралоаялізм, що знижувало активність місцевого населення.

У Галичині перші загони УПА почали створюватися у червні 1943 р. в Карпатах під назвою Української народної самооборони, коли туди здійснювали рейд радянські партизани під проводом С.Ковпака. Головне командування УПА розглядало ці терени як базу для боротьби не тільки в умовах німецької окупації, але і в період повернення радянської влади. Крім того, зважаючи на посилений у той час німецький терор проти населення Галичини (впровадження надзвичайного стану у жовтні 1943 р., польові суди, страта заручників, посилені вивезення до Німеччини), як раніше на Поліссі та Волині, УПА виступила тут проти німців, зокрема, проти здачі контингенту, вивезення молоді до Німеччини, а також вела бої проти радянських партизанів.

Протягом кінця 1943-1944 рр. командування УПА досягло порозуміння про нейтралітет із дислокованими в Україні частинами угорської та румунської армії, а також із

підпіллям поляків (Армія Крайова) про взаємовизнання боротьби обох народів за незалежність.

У цей період УПА досягла найбільшої чисельності. В її рядах нараховувалося більше 40 тис. осіб, а за даними деяких дослідників – 90-100 тис. осіб.

На чолі УПА стояла Головна команда та Головний військовий штаб. Армія ділилася на три Генеральних воєнних округи – УПА – Північ (Волинь і Полісся), УПА – Захід (Галичина, українські землі у складі Польщі), УПА – Південь (частини Вінницької та Хмельницької обл.). Спроби утворити четвертий округ УПА – Схід не увінчалися успіхом. Головну команду становили головний командир та члени Головного військового штабу. Штаб ділився на сім управлінь: оперативне, розвідувальне, постачання, персональне, вишкільне, політичного виховання, військових інспекторів.

Основною бойовою одиницею УПА була сотня (рота), яка об'єднувалася в курені (батальйони). Групи куренів утворювали загони (полки). Усі військові військового округу становили групу (дивізію). В УПА було запроваджено систему рангів, базовану на Пруському статуті. Спершу в УПА існували лише функційні ступені: курінний, сотенний, сотовий, ройовий. Згодом ухвалою УГВР уведено підстаршинські ступені: старший стрілець, вистун, булавний, старший булавний; і старшинські: хорунжий, поручник, сотник, майор, полковник, генерал. Ступені генерала мали Р.Шухевич (Т.Чупринка) і шеф генерального штабу Д.Грицай (Перебийніс); ступені полковника – їх наступники на цих постах: В.Кук (Коваль) та О.Гасин (Лицар), а також командири УПА – Захід та УПА – Південь В.Сидор (Шелест), О.Грабець (Батько), перший головний командир УПА Д.Клячківський та ін.

Зброю та обмундирування УПА здобувала у ворога або купувала на чорному ринку. В УПА існувала тільки піхота, за винятком початкового етапу створення УПА, коли були кінні частини та гармати. Сотня мала на озброєнні два кулемети і 8-10 автоматів, звичайні рушниці та автоматичні пістолети. За перші післявоєнні роки в умовах радянської влади УПА провела кілька значних політичних і збройних акцій проти примусової мобілізації до радянської армії, переслідування Греко-католицької церкви, виве-

знення населення. У лютому 1946 р. була проведена антивиборна акція, згодом – проти примусової колективізації. В період цих акцій УПА здійснювала напади на гарнізони НКВС, звільняла політичних в'язнів, знищувала тих, хто співпрацював з радянською владою. Поширювалася підпільна література, влаштувалися пропагандистські збори населення. Окремі загони УПА припинили боротьбу тільки після захоплення в полон у травні 1955 р. В.Кука. За даними, окремі боївки УПА продовжували зберігати боєздатність і були ліквідовані лише наприкінці 1950-х років.

Протягом 1944-1948 рр. частини УПА ефективно діяли на українських землях (Холмщина, Лемківщина, Посяння, Підляшшя), які внаслідок радянсько-польського договору 16 серпня 1945 р. залишилися у складі Польщі.

УПА мала широку сітку періодичних видань, виходило чимало брошур, підручників тощо. В УПА у 1944 р. було введено спеціальні нагороди: Золотий Хрест бойової заслуги 1 і 2 ступенів, Срібний Хрест Бойової Заслуги 1 і 2 ступенів, Бронзовий Хрест Бойової Заслуги тощо.

Для знищення УПА радянська влада застосовувала спершу масові каральні операції. На боротьбу з УПА було кинуте кілька дивізій військ НКВС, які, крім воєнних, застосовували також різні методи: провокації, створення фальшивих загонів УПА, поширення отруйних ліків та інфекційних хвороб тощо. Одночасно керівники уряду УРСР зверталися із закликом до вояків УПА здаватися з “повиною” з метою помилування.

Літ.: Мірчук П. Українська Повстанська Армія. 1942-1952 / П. Мірчук. – Мюнхен : [б. в.], 1953; Киричук Ю. Український національний рух 40-50-х років ХХ століття: ідеологія та практика / Ю. Киричук. – Львів : [б. в.], 2003.

Малик Я.Й.

УКРАЇНСЬКА ЦЕНТРАЛЬНА РАДА (УЦР) – громадсько-політична організація, утворена 3-7 березня 1917 р. у Києві з ініціативи Товариства українських поступовців та інших українських політичних партій. Під впливом революційних подій перетворилася на лідера українського національного руху. Відіграла провідну роль у відновленні державності України. Незмінним головою УЦР був М.Грушевський.

Національний конгрес (6-8 квітня 1917 р.) перетворив Центральну Раду із міської організації на всеукраїнський представницький орган. У його роботі взяли участь (за різними оцінками) від 700 до 1500 делегатів з вирішальним та дорадчим голосом. З'їзд переобрав **УЦР**, до її складу було обрано 118 осіб. Вони репрезентували окремі українські губернії, українські громади поза межами України (Петроград, Москва, Кубань, Ростов-на-Дону), політичні партії, громадські та культурно-освітні організації. До президії **УЦР** увійшли М.Грушевський (голова), В.Винниченко та С.Єфремов (заступники). На з'їзді було визначено стратегічну мету українського руху: досягнення національно-територіальної автономії України у складі федеративної демократичної Російської держави. З ініціативи **УЦР** проводились губернські та повітові з'їзди, а також всеукраїнські з'їзди – селянські, військові, робітничі, професійні, громадських організацій. Упродовж травня-липня 1917 р. до **УЦР** були включені Український генеральний військовий комітет, Всеукраїнські ради робітничих, селянських та військових депутатів, представники національних меншин. Склад Ради постійно змінювався за рахунок кооптації нових членів. На час Шостої сесії (серпень 1917) її розрахунковий склад становив 798 мандатів, на які було обрано 643 особи. 75% місць належали українцям, решта – національним меншинам, з яких росіяни мали 14%, євреї – 6%, поляки – 2,5%. Певну частину місць займали молдавани, німці, білоруси, чехи та греки. Серед депутатів переважали селяни, другу за кількістю і найактивнішу групу складала інтелігенція. До **УЦР** входили представники 19 політичних партій, з них 17 декларували себе соціалістичними. Провідну роль відігравали три українські партії – УПСР (Українська партія соціалістів-революціонерів (есерів), УСДРП (Українська соціал-демократична робітничка партія (есдеки) та УПСФ (Українська партія соціалістів-федералістів (есефи). Найбільшою за кількістю була фракція есерів, серед членів УПСР був М.Грушевський. До січня 1918 р. значну роль у керівних структурах Ради відігравали есдеки В.Винниченко, С.Петлюра, Д.Антонівич, Б.Мартос, В.Садовський, І.Стешенко. Есефи репрезентували найбільш поміркований і культурний елемент української громадськості. Лідером цієї партії був С.Єфремов.

Вищим органом Української Центральної Ради були Загальні збори (сесії), всього їх було дев'ять. Між сесіями діяв Комітет **УЦР**, на початку липня його було реорганізовано в Малу Раду. Цей орган відігравав ключову роль у діяльності Ради – формував її політику, виступав із законодавчими ініціативами. В руках Малої Ради зосереджувалися фінанси **УЦР**, контролювалася і спрямовувалася поточна робота, здійснювався зв'язок із місцевими установами та організаціями. У січні 1918 р. її склад становив 82 особи. Важливою складовою структур **УЦР** були постійні та тимчасові комісії.

Головні віхи державницької діяльності **УЦР** відображені у виданих нею чотирьох Універсалах. 10 червня 1917 р. був проголошений I Універсал Української Центральної Ради. В ньому зазначалося: "...Хай буде Україна вільною. Не одділяючись від усієї Росії, не розриваючи з державою російською, хай народ український на своїй землі має право сам порядкувати своїм життям". 15 червня 1917 р. був сформований виконавчий орган **УЦР** – Генеральний секретаріат. До його первісного складу увійшли: В.Винниченко (голова), П.Христюк (генеральний писар), Х.Барановський (генеральний секретар фінансів), С.Петлюра (генеральний секретар військових справ), С.Єфремов (генеральний секретар міжнародних справ), М.Стасюк (генеральний секретар продовольчих справ), Б.Мартос (генеральний секретар земельних справ), В.Садовський (генеральний секретар юстиції), І.Стешенко (генеральний секретар освіти). З проголошенням УНР Генеральний секретаріат виконував функції уряду (з 11 січня 1918 р. – Рада народних міністрів).

Проголошення Універсалу й створення Генерального секретаріату викликало негативну реакцію з боку російської влади. Для налагодження взаємин з Центральною Радою до Києва прибули міністри Тимчасового уряду О.Керенський, М.Терещенко та І.Церетелі. Внаслідок компромісної угоди був виданий 3 липня 1917 р. II Універсал. Тимчасовий уряд офіційно визнав Центральну Раду та затвердив Генеральний секретаріат вищим крайовим органом виконавчої влади. Натомість Рада мала утриматись від "самочинного здійснювання автономії України" до її остаточного санкціонування Всеросійськими установчими зборами. Поповнена

представниками національних меншин, **УЦР** перетворилась з національного на територіальний представницький орган. Був розширений склад Генерального секретаріату. До раніше створених додалися нові секретарства: пошт і телеграфів, шляхів, торгівлі й промисловості, державного контролю. В контексті домовленостей з Тимчасовим урядом був підготовлений Центральною Радою Статут вищого управління України (Статут Генерального секретаріату). Він визначав функції найвищих органів державного управління краю, межі їхньої компетенції, порядок роботи й взаємин з центральними органами в Петрограді, процедури формування й розпуску Генерального секретаріату, правила внутрішнього розпорядку його роботи тощо. Офіційний Петроград не визнав Статут і замінив його 4 серпня 1917 р. на “Тимчасову інструкцію Генеральному секретаріатові”. Інструкція перекреслювала попередні домовленості. Згідно з новим документом Генеральний секретаріат перетворювався на місцевий орган Тимчасового уряду, його правочинність поширювалася лише на 5 із 9 українських губерній: Київську, Волинську, Подільську, Полтавську й Чернігівську. Із складу Генерального секретаріату вилучалися секретарства військових, продовольчих, судових справ, шляхів сполучення, пошт і телеграфів. Розгортання конфлікту між **УЦР** і Тимчасовим урядом було перервано більшовицьким переворотом у Петрограді. Повалення Тимчасового уряду прискорило політичну дезінтеграцію Росії й утворення на її теренах регіональних урядів та автономних державних утворень. 7 листопада 1917 р. **УЦР** ухвалила III Універсал, який проголосив створення Української Народної Республіки у федеративному зв’язку з Російською державою. Встановлювалися кордони нового державного утворення, визначалися найголовніші принципи його функціонування. Універсал декларував програму соціально-економічних і політичних реформ – націоналізацію землі, запровадження 8-годинного робочого дня, встановлення державного контролю над виробництвом, розширення місцевого самоврядування, забезпечення свободи слова, друку, віри, зібрань, союзів, страйків, недоторканність особи і життя. Розбудова державності відбувалась у складній внутрішній і міжнародній обстановці.

Головним дестабілізуючим фактором була війна між УНР та більшовицькою Росією. 11 січня 1918 р. **УЦР** проголосила IV Універсал, який декларував повну державну незалежність УНР. Як вищий законодавчий орган Української Народної Республіки Центральна Рада зосередилась на державотворчій діяльності. Було запроваджено власну грошову систему, затверджено герб і гімн УНР, українській мові надано статус державної. Підписання 9 лютого 1918 р. мирного договору між УНР та країнами Четверного союзу (Німеччина, Австро-Угорщина, Туреччина, Болгарія) створило умови для звільнення України від більшовиків, водночас **УЦР** потрапила в залежність від німецької окупаційної влади. Неспроможність українських політиків подолати кризову ситуацію в країні призвела до падіння авторитету **УЦР** і держави. Цим скористалися праві консервативні сили, які 29 квітня 1918 р. за підтримки німецького командування здійснили державний переворот.

“Грамотою до всього українського народу”, підписаною П.Скоропадським, Центральна Рада була розпущена, а видані нею закони скасовані.

Останнього дня свого існування Центральна Рада ухвалила Конституцію УНР. Україна проголошувалась суверенною, демократичною, парламентською державою, з поділом влади на законодавчу, виконавчу й судову. Конституція гарантувала широкі громадянські свободи й особливі права національним меншинам.

Історичною заслугою Центральної Ради була її непересічна роль у формуванні української нації, створенні першої у ХХ ст. української незалежної держави.

Літ.: *Дорошенко Д.* Історія України / Д. Дорошенко. – Т. I. Доба Центральної Ради. – К. : [б. в.], 2002; *Українська Центральна Рада.* Документи і матеріали : у 2 т. – К. : [б. в.], 1997; *Верстюк В.* Діячі Української Центральної Ради / В. Верстюк, Т. Осташко. – К. : [б. в.], 1998; *Солдатенко В. Ф.* Українська революція : іст. нарис / В. Ф. Солдатенко. – К. : [б. в.], 1999; *Грушевський М.* На порозі Нової України. Статті і джерельні матеріали / М. Грушевський. – Нью-Йорк ; Львів ; К. ; Торонто ; Мюнхен : [б. в.], 1992; *Ковалевський М.* При джерелах боротьби / М. Ковалевський. – Інсбрук : [б. н.], 1960; *Конституційні акти України 1917-1920.* Невідомі Конституції України. – К. : [б. в.], 1992; *Проблеми вивчення історії Української революції 1917-1921 рр.* / Нац. акад.

наук України ; Ін-т історії України. – К. : [б. в.], 2002, 2007, 2008; *Історія України* : навч. посіб. / авт. кол. : В. Верстюк, В. Даниленко, С. Кульчицький, В. Солдатенко ; за заг. ред. В. Смолія. – К. : [б. в.], 1997.

Ралдугіна Т.П.

УКРАЇНСЬКИЙ ІНСТИТУТ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПАМ'ЯТІ (УІНП) – науково-дослідна установа, що перебуває в управлінні КМУ та займається науковим й аналітичним забезпеченням формування державної політики з питань національної пам'яті, розробленням у межах своїх повноважень науково обґрунтованих рекомендацій КМУ у сфері реалізації гуманітарної політики.

Історія діяльності. УІНП створений 31 травня 2006 р. як спеціально уповноважений центральний орган виконавчої влади у сфері відновлення та збереження національної пам'яті українського народу. Положення про УІНП було затверджено постановою Уряду від 5 липня 2006 р. № 927. Законом України “Про Голодомор 1932-1933 років в Україні” № 376 від 28 листопада 2006 р. КМУ було доручено визначити статус і функції УІНП та забезпечити його утримання за рахунок коштів держбюджету як спеціального уповноваженого центрального органу виконавчої влади у сфері відновлення та збереження національної пам'яті. Реально розпочав свою роботу лише після 3 березня 2007 р., коли було освячене його приміщення на вул. Липській у м. Києві. Указом Президента України від 9 грудня 2010 р. № 1085 у рамках проведення адміністративної реформи УІНП було ліквідовано як центральний орган виконавчої влади. Цього ж дня Указом глави держави № 1086 КМУ було доручено створити УІНП як науково-дослідну бюджетну установу при Уряді. У зв'язку з ліквідацією УІНП національні історико-меморіальні заповідники “Бабин Яр” та “Биківнянські могили” і національний музей “Меморіал пам'яті жертв голодоморів в Україні” було передано у сферу управління Міністерства культури України.

Постановою КМУ від 12 січня 2011 р. № 8 було відновлено роботу УІНП уже як науково-дослідної установи при Уряді та визначено основні завдання його діяльності. КМУ 31 січня 2001 р. затвердив положення про УІНП.

Основні завдання: наукове та аналітичне забезпечення формування державної політи-

ки з питань національної пам'яті; розроблення у межах своїх повноважень науково обґрунтованих рекомендацій КМУ у сфері реалізації гуманітарної політики; виконання державних програм фундаментальних і науково-практичних досліджень проблем національної пам'яті, її впливу на формування громадянського суспільства, української нації; здійснення наукових та науково-практичних досліджень державотворчих традицій українського народу, його боротьби за свободу та соборність України; вивчення трагічних подій в історії народів України та участь у заходах з увічнення пам'яті їх жертв; участь у науково-просвітницькій роботі, освітянській діяльності, пов'язаній з проблемами національної пам'яті.

Керівництво УІНП. Інститут очолює директор, який призначається на посаду та звільняється з посади Урядом. З 23 червня 2006 р. обов'язки керівника виконував І.Р.Юхновський. З 19 липня 2010 р. головою УІНП призначено В.Ф.Солдатенка.

Літ.: *Закон України про Голодомор 1932-1933 років в Україні.* – Режим доступу : zakon.rada.gov.ua; *Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади* : Указ Президента України від 9 груд. 2010 р. № 1085. – Режим доступу : president.gov.ua; *Питання Українського інституту національної пам'яті* : Указ Президента України від 9 груд. 2010 р. № 1086. – Режим доступу : president.gov.ua; *Про затвердження Положення про Український інститут національної пам'яті* : Постанова Кабінету Міністрів України від 5 лип. 2006 р. № 927. – Режим доступу : kmu.gov.ua; *Про утворення Українського інституту національної пам'яті* : Постанова Кабінету Міністрів України від 12 січ. 2011 р. № 8. – Режим доступу : kmu.gov.ua; *Про затвердження Положення про Український інститут національної пам'яті* : Постанова Кабінету Міністрів України від 31 січ. 2011 р. № 74. – Режим доступу : kmu.gov.ua

Мисів Л.В.

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В СКЛАДІ АВСТРІЙСЬКОЇ (АВСТРО-УГОРСЬКОЇ) МОНАРХІЇ – наприкінці XVIII ст. розпочався новий період у житті західноукраїнських земель. У цей час карта Європи була знову перекроєна відповідно до геополітичних інтересів великих держав. Унаслідок цього до складу багатонаціональної Австрійської імперії після першого (1772) та третього (1795) поділів Польщі відійшла Галичина, а після укладення австро-турецької Константинопольської конвенції (1775) під владою

австрійського імператора опинилася Буковина. Крім того, з XVII ст. у складі Австрійської монархії під владою Угорського королівства перебувало ще й Закарпаття. Отже, “клаптикова” імперія Габсбургів наприкінці XVIII ст. стала володаркою значної частини України – на зламі століть західноукраїнські землі займали територію 70 тис. км², де проживало 3,5 млн осіб, з яких 2,4 млн були українцями.

Інкорпорація західноукраїнських земель до складу Австрійської імперії збіглася у часі з першою хвилею модернізаційних реформ у цій державі. Ці реформи запроваджувалися в життя в 70-80-х рр. XVIII ст. Марією-Терезою та Йосифом II. Вони базувалися на ідеях освіченого абсолютизму і мали на меті шляхом посилення державної централізації та встановлення контролю правлячої династії за всіма сферами суспільного життя залучити імперію до нових історичних процесів та не допустити її відставання від основного суперника – сусідньої Пруссії.

Підхід до реформування суспільства був комплексним: зміни водночас відбувалися майже в усіх сферах життя. Реформа управління зробила центральною постаттю місцевої адміністрації державного чиновника, було проведено перші статистичні переписи населення та земельних володінь, упорядковано систему обліку та контролю. Військова реформа ввела обов’язкову військову повинність та централізований рекрутський набір. Особливо значним був вплив реформ у сфері аграрних відносин, релігії та освіти. У 1779 р. Марія-Тереза видала патент (імператорський наказ), у якому вимагала від поміщиків поводити себе із селянами “полюдськи”. Її спадкоємець Йосиф II пішов ще далі: у 1782 р. його патентом було скасовано особисту залежність селян від дідичів та надано їм певні права обирати професію без згоди пана, одружуватися, переселятися, передавати майно в спадщину тощо; 1784 р. сільським громадам були надані права самоврядування; 1786 р. запроваджено триденну панщину. Ці реформаційні кроки, спрямовані на скасування кріпацтва, робилися саме тоді, коли в українських землях, підвладних Російській імперії, це кріпацтво було юридично оформлене.

Серйозні зрушення зумовили імперські реформи у сфері релігії: по-перше, церква підпорядковувалася державі; по-друге, змінив-

ся статус священиків – вони стали державними службовцями; по-третє, 1773 р. було ліквідовано орден єзуїтів, який до цього мав значний вплив на суспільне життя імперії; по-четверте, цісарським патентом 1781 р. покладено край дискримінації некаатолицьких конфесій і зрівняно в правах католицьку, протестантську та греко-католицьку церкви.

Модернізація суспільства вимагала серйозних змін у галузі освіти. У цій сфері короновані реформатори, спираючись на ідеї освіченого абсолютизму, проголосили загальну середню освіту; створили в містах і селах для широких мас населення мережу навчальних закладів; перевели шкільну освіту на державний кошт; 1784 р. на місці закритої єзуїтської академії відкрили Львівський університет; дозволили початковій школі користуватися рідною мовою.

Після смерті Йосифа II (1790) у правлячих колах імперії на зміну реформаторству, лібералізму, освіченому абсолютизму поступово приходять консерватизм, контрреформізм, реакція. Наступники цісарів-реформаторів на австрійському престолі, побоюючись, що поглиблення реформ може призвести до революційного вибуху в імперії, аналогічного Великій Французькій революції, відмовилися майже до середини XIX ст. від ідей та практики модернізаційного курсу. Крім французької революції, цієї доби значний вплив на соціально-економічний та політичний розвиток імперії Габсбургів мали такі загальноєвропейські процеси та явища, як загострення суперечностей між європейськими країнами у зв’язку з поділами Польщі, промисловий переворот в Англії, широкомасштабні та тривалі наполеонівські війни тощо.

Різка зміна офіційного курсу, відмова від політики реформ призвели до того, що феодали розпочали поступове відновлення втрачених позицій в аграрному секторі. Досить прогресивний закон 1782 р. про скасування кріпосної залежності все-таки зберіг недоторканим прикріплення селянина до землі. Ця селянська “свобода на прив’язі” дала можливість поміщикам у нових умовах шляхом відвертого терору, насилля, обдурювання, підкупу при підтримці владних структур (офіційний дозвіл на тілесні покарання селян тощо) майже повністю відновити свої колишні права та привілеї. Наступ феодалів йшов по лінії захоплення селянських земель;

збільшення повинностей селян, насамперед панщини; посилення позаекономічного примусу. Умовою цих процесів став консервативний державний курс, а каталізатором – посилення конкуренції феодальних фільварково-панщинних господарств Австрійської імперії з набираючим силу сільським господарством західних країн, яке перейшло на капіталістичні рейки.

Посилення експлуатації кріпацької праці спричинило деградацію та розорення селянських господарств. Дійшло до того, що власне господарство практично не гарантувало селянинові забезпечення мінімальних потреб його сім'ї. Зокрема, як свідчать проведені австрійськими властями переписи 1819-1820 рр., селяни віддавали продуктами, грошима і працею феодалові та державі практично весь чистий прибуток зі своїх господарств. Такі важкі економічні умови стимулювали процес прогресуючого дроблення селянських господарств. Так, у Галичині та Лодомерії при зменшенні площі селянської землі кількість селянських господарств зросла лише між переписами 1819 р. і 1847-1859 рр. на 53%. До середини XIX ст. в західноукраїнських землях 2/3 селян не мали мінімуму землі, щоб забезпечити засоби існування своєї сім'ї.

Посилення феодальної експлуатації не стимулювало процвітання фільварково-панщинного господарства. Ці господарства не вписувалися в нові ринкові відносини і теж, подібно селянським, деградували та занепадали. Перебуваючи у безвихідному становищі, поміщики в середині XIX ст. були змушені здати в оренду четверту частину своїх маєтків. За цих обставин певне поліпшення культури землеробства (застосування меліорації, поширення технічних культур, поява п'яти-шестипільних сівозмін тощо); зрушення в тваринництві (збільшення поголів'я худоби, поширення племінної та селекційної роботи тощо); ширше використання вільнонайманої праці, які відбувалися в незначній частині господарств великих землевласників, лише відтіняли глибоку кризу в аграрній сфері.

Феодальні відносини гальмували не тільки розвиток сільського господарства, а й промислового виробництва західноукраїнських земель. Ситуація ускладнювалася і колоніальною політикою Австрійської імперії, суть якої полягала в перетворенні західно-

українського краю на ринок збуту та джерело сировини й дешевої робочої сили. Ці обставини призвели до того, що в середині XIX ст. виробництво промислової продукції на душу населення в західноукраїнських землях було в п'ять разів нижчим, ніж у чеських та німецьких областях імперії. Військові замовлення, пов'язані з наполеонівськими війнами, дещо пожвавили промисловий розвиток західноукраїнського краю – наприкінці першого десятиріччя XIX ст. тут функціонувало майже сто підприємств мануфактурного типу. Однак цей період тимчасового піднесення вже наприкінці 20-х рр. змінився застоєм. Галицькі та буковинські мануфактури у цей час не тільки не підтримуються державою, а навпаки, їхня діяльність блокується і гальмується встановленням великих податків, позбавленням пільг та державних субсидій, дискримінацією їхніх виробів на західноавстрійських ринках тощо. Лише в 30-40-х рр. промисловість краю поступово виходить з кризи – у цей час в західноукраїнських землях активно функціонували майже 250 мануфактур. Проте жодна з них не мала парових двигунів і лише незначна частина використовувала у виробничому процесі енергію води. Отже, кріпосництво та колоніальна політика Австрійської імперії стримували переростання мануфактурної промисловості у фабричну, гальмували економічний розвиток західноукраїнських земель.

Дії австрійського уряду, спрямовані на посилення експлуатації селян, підвищення інтенсифікації їхньої праці, у комбінації з нестримною сваволею поміщиків зумовлювали зростання соціального напруження в суспільстві та відповідну реакцію селянських мас. Ця реакція, як і в українських землях, підвладних Російській імперії, мала досить широку амплітуду: від пасивного спротиву (скарги, втечі тощо) до активної протидії (вбивства поміщиків, відкритий збройний опір, організація масових антифеодальних виступів тощо). Продовжуючи славні традиції 1810-1825 рр., розгорнувся активний опришківський рух. Його лідерами у Східній Галичині були Ю.Оженюк, Д.Якимчук, П.Мельничук, а на Закарпатті – С.Товта, І.Кокоша та ін.

Розгортанню селянського руху, як і в Росії, значною мірою сприяли чутки (про скорочення панщини; створення на окремих тери-

торіях вільних слобід, жителі яких на 10 років позбавлялися панщини та податків тощо), що разом з посиленням експлуатації стали каталізаторами масових селянських виступів на Чортківщині (1809), Комарнівщині (1819-1822) та інших районах Східної Галичини.

Реформи Марії-Терези та Йосифа II сприяли пробудженню національного життя в західноукраїнських землях. Специфіка національного відродження у цьому регіоні полягала в тому, що основними носіями української національної ідеї було духовенство. У 1816 р. з ініціативи священика І.Могильницького в Перемишлі виникла перша в Галичині культурно-освітня організація – “Товариство священиків”, навколо якого гуртувалося патріотично налаштоване греко-католицьке духовенство. Товариство стало активним захисником прав української мови, поборником українізації шкільництва. Члени товариства енергійно сприяли прийняттю цісарем рішення 1818 р. про допущення в початкову школу української мови. З-під пера його учасників вийшли перші граматики української мови – І.Могильницького (1822), Й.Лозинського (1833), Й.Левицького (1834). Крім того, І.Могильницький написав науковий трактат польською мовою “Розвідка про руську мову” (1829), у якому обстоював ідею самобутності української мови, вказував на її відмінність від польської та російської, обґрунтовував її рівноправне місце серед інших слов’янських мов.

На початку 30-х рр. ХІХ ст. центром національного життя та національного руху в Галичині стає Львів. Саме тут виникає напівлегальне демократично-просвітницьке та літературне угруповання “Руська трійця”. Таку назву воно отримало тому, що його засновниками були троє друзів-студентів Львівського університету і водночас вихованців греко-католицької духовної семінарії: М.Шашкевич (1811-1843), І.Вагилевич (1811-1866) та Я.Головацький (1814-1888), які активно виступили на захист рідної української мови (термін “руська” для галичан означав українська).

Перебуваючи під значним впливом ідейних віянь романтизму, національно-визвольних змагань поляків, творів істориків (Д.Бантиса-Каменського), етнографів (М.Максимовича) та літераторів (І.Котляревського) з Наддніпрянської України, члени “Руської

трійці” своє головне завдання вбачали в піднесенні статусу української мови, розширенні сфери її вжитку і впливу, прагненні “підняти дух народний, просвітити народ”, максимально сприяти пробудженню його національної свідомості.

Свою діяльність члени гуртка розпочали з вивчення життя, традицій та історії власного народу. Із записниками в руках Я.Головацький та І.Вагилевич побували в багатьох містечках та селах Галичини, Буковини та Закарпаття. Наслідком цього своєрідного “ходіння в народ” стали не тільки численні добірки матеріалів з народознавства, фольклористики, історії та мовознавства, а й знання реального сучасного становища українського народу під іноземним гнітом. Зауважимо, що молоді патріоти шукали свій власний шлях допомоги пригніченому народові. Зокрема, під час своїх етнографічних подорожей вони контактували з польськими підпіллями, які готували антиурядовий виступ, але “Руська трійця” не пішла за революційними змовниками, зосередивши зусилля на культурницько-просвітницькій діяльності.

Першою спробою сил для членів гуртка став рукописний збірник власних поезій та перекладів під назвою “Син Русі” (1833), у якому вже досить чітко пролунали заклики до народного єднання та національного пробудження. Наступним кроком “Руської трійці” став підготовлений до друку збірник “Зоря” (1834), який містив народні пісні, оригінальні твори гуртківців, історичні та публіцистичні матеріали. Лейтмотивом збірки було засудження іноземного панування, уславлення визвольної боротьби народу, оспівування козацьких ватажків – Б.Хмельницького та С.Наливайка. Прозвучав у збірці і заклик до єднання українців Галичини і Наддніпрянщини. Слід зазначити, що видання цієї книжки було заборонене і віденською, і львівською цензурою. Перша намагалася придушити молоді паростки українського руху в Галичині, побоюючись, що він у перспективі може стати проросійським. Друга, відображаючи інтереси консервативних лідерів греко-католицької церкви, виступила не стільки проти змісту, скільки проти форми: поява книжки українською мовою посягала б на монополію та авторитет мови церковнослов’янської.

Для молодих авторів забороненої “Зорі” розпочався період переслідувань, обшуків, до-

носів, звинувачень у неблагонадійності. Принципове звинувачення було сформульоване директором львівської поліції: “Ці безумці хочуть воскресити... мертву русинську національність”. Проте навіть у цих несприятливих умовах члени “Руської трійці” не припинили активної діяльності. Вони, ламаючи консервативну традицію, що передбачала виголошення офіційних церковних промов латинською, польською чи німецькою мовами, водночас у трьох церквах Львова прочитали релігійно-моральні проповіді українською мовою. “Трійчани” енергійно виступали проти латинізації письменства, всіляко підтримували повернення рідної мови в побут національної інтелігенції. У 1836 р. М.Шашкевич підготував підручник для молодших школярів – “Читанку”, написаний живою розмовною українською мовою (термін “читанка” належить самому М.Шашкевичу).

Наприкінці 1836 р. у Будапешті побачила світ “Русалка Дністровая”. І хоча ідеї визволення прозвучали в ній із значно меншою силою, ніж у “Зорі”, лише 200 примірників цієї збірки потрапили до рук читачів, решту було конфісковано. Що ж злякало офіційну владу цього разу? Це був новаторський твір і за формою, і за змістом. Він написаний живою народною мовою, фонетичним правописом, “гражданським” шрифтом. Все це виділяло збірку з тогочасного літературного потоку, робило її близькою і зрозумілою широким народним масам. Зміст “Русалки Дністрової” визначають три основні ідеї: визнання єдності українського народу, розділеного кордонами різних держав, та заклик до її поновлення; позитивне ставлення до суспільних рухів та уславлення народних ватажків – борців за соціальне та національне визволення; пропаганда ідей власної державності та політичної незалежності. Цілком очевидно, що автори збірки певною мірою вийшли за межі культурно-просвітницької діяльності у політичну сферу.

Аналізуючи причини заборони збірки, І.Франко зазначав: “Русалка Дністровая”, хоч і який незначний її зміст, які неясні думки в ній висказані – була свого часу явищем наскрізь революційним”. Це був рішучий виступ проти традиційних політичних і соціальних авторитетів.

“Русалка Дністровая” стала підсумком ідейних шукань та своєрідним піком діяльності

“Руської трійці”. Незабаром це об’єднання розпадається. Переслідуваний світською і церковною владою, на 32-му році життя помирає М.Шашкевич. У 1848 р. перейшов на пропольські позиції І.Вагилевич, який починає проповідувати ідею польсько-українського союзу під верховенством Польщі. Довше від інших обстоював ідеї “Руської трійці” Я.Головацький. Проте й він під впливом М.Погодіна приєднується до москвофілів і 1867 р. емігрує до Росії.

Наприкінці першої половини XIX ст. Австрійська імперія була знову змушена повернутися до ідей та політики радикального реформування. Повстання проти шляхти селян Галичини (1846), численні виступи буковинських та закарпатських селян, що були частиною могутньої революційної хвилі, яка піднімалася в імперії, змусили правлячі кола піти на поступки. Намагаючись не допустити загострення революційної кризи та прагнучи відокремити селян від революційного табору, офіційна влада йде на скасування кріпосного права. У Галичині воно було скасоване у квітні 1848 р., тобто майже на п’ять місяців раніше, ніж в інших провінціях імперії. Суть селянської реформи зводилася до трьох положень: ліквідації юридичної залежності селянина від поміщика; наділення селян землею, яка переходить у їхню власність; сплати селянами поміщикам вартості кріпосних повинностей.

Формально селяни мали зберегти за собою землі, якими користувалися до реформи, але під час роздачі наділів поміщикам були відведені найкращі угіддя, ще й прирізано частину селянських земель. У руках поміщиків на Східній Галичині опинилося 44% земельної площі, на Буковині – 54%, на Закарпатті – 70%. Селянська реформа загострила проблему так званих сервітутів, тобто лісів і пасовищ, за користування якими у пореформений період селяни мусили сплачувати визначену поміщиком ціну. На практиці це означало, що юридично вільний селянин потрапляв у економічне кріпацтво. Суттєво підірвала селянське господарство і сплата викупу за ліквідацію феодалних повинностей. Щорічні селянські платежі за “визволення” в Галичині перевищували річні прибутки поміщиків від орної землі. Показово, що навіть у цьому питанні виявлялася імперська дискримінація: галицький селянин сплачував суму втричі більшу, ніж

чеський, і у п'ять разів більшу, ніж німецький. Однак скасування вотчинної влади феодала, перетворення селянина на власника, отримання ним громадянських прав (обирати і бути обраним, самостійно визначати місце проживання тощо) сприяли перетворенню селянства на самостійну політичну силу, започатковувало новий політичний етап боротьби населення Галичини, Буковини та Закарпаття за своє соціальне та національне визволення, відкривало шлях до еволюційної модернізації аграрного сектору та переходу його на капіталістичні рейки.

Револуційна хвиля 1848-1849 рр., що охопила Європу, зумовила кардинальні зрушення не тільки в аграрній сфері Австрійської імперії. Під її потужним впливом зазнала змін уся суспільна організація держави. Імператор Фердинанд змушений був декларувати буржуазно-демократичні свободи та проголосити конституцію. Ці радикальні зрушення сприяли поживленню суспільного руху в західноукраїнських землях. Першими виявили активність польські буржуазно-ліберальні кола, які в квітні 1848 р. проголосили утворення у Львові Центральної ради народової. Головна мета цієї організації полягала у відновленні Польщі в кордонах 1772 р. та наданні їй статусу автономної провінції у складі Австрійської імперії. Таке рішення позбавляло прав українське населення Правобережжя та Західної України на вільний самостійний національний розвиток. Поживлення революційного руху, пробудження національної свідомості, непоступливість у національному питанні діячів Центральної ради народової прискорили процес консолідації українських патріотичних сил, і вже в травні 1848 р. у Львові виникає перша русько-українська організація – Головна Руська рада, на чолі якої став спочатку Г.Яхимович, а згодом М.Куземський. Це патріотичне об'єднання видало маніфест, у якому було сформульовано політичну платформу організації:

- українці Галичини і Наддніпрянщини є єдиним народом;
- пращури українців мали свою державність, культуру, право, мову, були народом, який “рівнявся славі найзаможнішим народам Європи”;
- доцільність поділу Галичини на дві провінції – польську та українську з окремими адміністраціями;

– необхідність розширення сфери вжитку української мови, зрівняння в правах уніатського духовенства з католицьким; дозволу українцям обіймати всі державні посади тощо.

Маніфест закінчувався лаконічним патріотичним гаслом: “Будьмо тим, чим бути можемо і повинні. Будьмо народом”. Рішучі вимоги українців зустріли активну протидію з польської сторони. Поляки на протигагу українській організації ініціювали створення полонофільського комітету – Руського собору. Що ж стосується офіційних властей, то вони відкинули політичні вимоги українців, але пішли на значні поступки в культурній сфері. Відчувши послаблення, українська громада активізує свою діяльність. Виявами цієї активності були видання першої у Львові газети українською мовою – “Зорі Галицької” (1848-1852); скликання з'їзду діячів науки та культури – “Собор руських учених” (1848); заснування культурно-освітнього товариства – “Галицько-Руська матиця” з метою видання книжок для народу (1848); відкриття у Львові Народного дому з українською бібліотекою, музеєм і народним клубом (1848); створення у Львівському університеті кафедри української мови (1849).

У середині XIX ст. українська спільнота здобула свій перший досвід парламентаризму. У скликаному в липні 1848 р. австрійському парламенті інтереси українців представляли 39 депутатів (27 з них селяни). Депутати від народу виступали за безплатне скасування кріпацтва, поліпшення становища селян, розглядали різні аспекти національних відносин (зокрема, подали петицію, підписану 15 тис. осіб, що містила вимогу поділу Галичини на польську та українську частини).

Наприкінці першої половини XIX ст. революційна хвиля, досягнувши свого піку, поступово пішла на спад. За цих обставин абсолютно логічним був наступ реакції – консервативно-охоронницькі сили імперії одну за одною почали відвойовувати втрачені позиції. Уже в березні 1849 р. було розпущено австрійський парламент, невдовзі відмінено конституцію. У нових умовах, коли абсолютизм відновив свої права, Головна Руська Рада виходила за межі жорстко централізованої системи імперії і 1851 р. була розпущена.

Отже, характерною рисою розвитку західноукраїнських земель у складі Австрійської

імперії наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. було чергування періодів реформ із періодами реакції. Тогочасне суспільне життя функціонувало в режимі: “вперед – стоп – назад”. Реформи Марії-Терези та Йосифа II були спробою модернізувати імперію, осучаснити та гармонізувати в душі освіченого абсолютизму соціальні та національні відносини. Смерть цесаря-реформатора, події Великої Французької революції, егоїстичні бажання феодалів підштовхнули до дії консервативні кола імперії. Тривалий період реакції, що надовго запанував у Австрійській державі, для західноукраїнських земель характеризується поступовим відновленням феодалами втрачених позицій в аграрному секторі, посиленням експлуатації селян, гальмуванням промислового розвитку, перетворенням краю на колоніальну провінцію, поглибленням суспільної кризи. Реакцією народу на ці процеси було посилення соціального та національного руху. Яскравим та самобутнім явищем була діяльність громадсько-культурного об’єднання “Руська трійця”. Члени цієї організації визначили та оприлюднили основне ядро ідей національного відродження, своєю різнобічною діяльністю здійснили перехід від фольклорно-етнографічного етапу національного руху до культурницького, робили перші спроби спрямувати вирішення національних проблем у політичну площину.

Революційна хвиля, що прокотилася Європою 1848-1849 рр., започаткувала новий етап модернізації імперії – було скасовано кріпосне право, проголошено конституцію, створено парламент. Ці та інші модернізаційні зрушення позитивно позначилися на житті західноукраїнських земель, активізували суспільну діяльність населення, особливо в культурній сфері. Однак незабаром знову запанувала реакція, яка перекреслила більшість революційних завоювань.

Літ.: *Бойко О. Д.* Історія України : посібник / О. Д. Бойко. – К. : Академвидав, 2003; *Історія України : курс лекцій / за ред. Л. Г. Мельника, О. І. Гуржія, М. В. Демченка.* – К. : Вид-во “Либідь”, 1991; *Павленко В. Б.* Історія України : навч. посіб. для дистанц. навчання / В. Б. Павленко, А. М. Михненко, С. І. Лисова та ін. – К. : Ун-т “Україна”, 2004; *Підкова І.* Довідник з історії України : в 3 т. / І. Підкова, Р. Шуст ; Ін-т іст. дослідж. Львів. держ. ун-ту ім. Івана Франка. – К. : Генеза, 1993.

Шкуронат О.В.

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В СКЛАДІ П РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ.

1 липня 1569 р. в Любліні укладено Польсько-Литовську унію, за якою обидві держави об’єднувалися в одну – Річ Посполиту, що повинна була мати спільного главу держави, обраного на спільному сеймі; рада і сейми мали бути спільними для Литви й Польщі; угоди й дипломатичні відносини з іншими державами визнавалися їх загальною справою; вводилася єдина монета; поляки діставали право володіти маєтностями в Литві, литовці – в Польщі. За Люблінською угодою, щоб зберегти свою державність, Литва передавала Польщі українські землі, які входили до її складу: Східну Галичину, Волинь, Поділля, Київщину, частину Лівобережжя (Полтавщину). Згодом ці території були поділені на Волинське, Подільське, Брацлавське, Київське, Руське (Східна Галичина) воєводства. Частина українських земель входила до складу Белзького воєводства. Поза межами Польщі залишилася Закарпатська Україна – в складі Угорщини, частина Буковини опинилася під владою Молдавії, Чернігівщина входила до складу Московської держави. З укладенням Люблінської унії закінчується литовсько-руська доба в історії України. Правовою базою в Речі Посполитій був Литовський статут. Він мав три редакції – 1529 р., 1566 р. і 1588 р. – і був головним збірником права в Україні, зокрема основним джерелом права на Гетьманщині; на Правобережжі діяв до 1840 р. За соціальною структурою панів-магнатів було зрівняно в правах із шляхтою. Володіючи великими маєтками, магнати зберігали привілейоване становище. З приходом польської шляхти відбуваються значні зміни в національній і релігійній сферах. Після 1569 р. різко посилюється не лише соціальне, а й національне, релігійне і культурне гноблення. Доля українського народу як етнічної спільності була поставлена на карту: “Тепер усім правила поляки, а українці не мали ні в чім голосу”, – зазначав М. Грушевський, оцінюючи наслідки Люблінської унії. Язловецькі, Замоїські, Синявські, Калиновські та інші магнатські роди зайняли величезні простори української землі, створюючи справжні латифундії. Вони були необмеженими господарями своїх регіонів, безжалісно експлуатували природні багатства української землі. Католицька та уніатська церкви також були власниками

великих земельних володінь. М.Грушевський зазначав, що польська шляхта, яка сидить на українській землі і живе працею українського селянина, “звикла в той же час ігнорувати все туземне, дивиться на український народ як на голотів польської народності, на його мову, традиції, право – як на щось незмірно нижче у зрівнянні з польським”. Зростання великої феодальної власності на землю зміцнювало кріпацтво. Діяли й польське феодальне право, й Литовські статuti, але право власності на землю за цими документами належало тільки шляхетському стану. За Литовським статутом 1588 р. селянство було остаточно закріпачене і повністю залежало від влади феодала. Згідно із законами, прийнятими в другій половині XVI ст., селянам заборонялось переходити на інше місце без дозволу феодала-власника, утверджувалася необмежена панщина в помістях землевласника. Таким чином, феодальне законодавство захищало експлуатацію селянства феодалами і шляхтою. З посиленням польської експлуатації в Україні, зокрема за часів правління Сигізмунда III, провідні верстви українського суспільства дедалі більше запозичують латинський обряд, що призводить до збіднення і втрати інтелектуальних сил нації. Єзуїти, які з’являються в Україні, стають головним чинником її денационалізації. За цієї трагічної ситуації, в якій опинилася в Україні православна церква, вона була поставлена перед вибором: продовжувати нерівну боротьбу за своє існування чи піти на унію з Римом, щоб зберегти традиційний православно-візантійський обряд. Зрештою, історичний сенс вибору зводився до драматичної дилеми: рятувати церкву, жертвуючи національною самобутністю народу, чи рятувати національну самобутність, реформуючи церкву? Обрали друге. У 1596 р. на Берестейському соборі було проголошено об’єднання православної церкви з римською із збереженням обрядових і канонічних особливостей. Православні акцентують увагу на насильницькому способі запровадження унії та боротьбі з нею українського народу. Греко-католики, навпаки, виділяють те позитивне, що дала унія, оцінюючи її як важливий чинник української історії. Історія засвідчує: те, що довелося сповна пережити православним, не меншою мірою вистраждали і греко-католики. Уроки історії церкви в Україні

дають нам можливість зробити висновок: не може бути добре греко-католикам, якщо зле православним, і навпаки. Ці дві церкви тісно пов’язані між собою єдиною долею українського народу. Унія як метод і форма об’єднання церков не досягла мети – не сприяла об’єднанню православних і католиків. Проте як метод і форма збереження національної ідентичності українського народу в умовах іноземної окупації, національного й релігійно-церковного гноблення виправдала себе. Як засвідчили наступні події, нестерпний польський колоніальний гніт (соціальний і національно-релігійний) призвів до посилення національно-визвольної і класової боротьби українського народу наприкінці XVI ст. У народних повстаннях, жорстоко придушених шляхетською Польщею (виступи під проводом К.Косинського, С.Наливайка, Г.Лободи та ін.), українці набували досвід боротьби, гартували волю і національну самосвідомість.

Літ.: *Слюсаренко В. Г.* Історія України від найдавніших часів до початку XX ст. (в запитаннях і відповідях) / В. Г. Слюсаренко, П. П. Панченко. – 2-ге вид., змінене. – К. : Магістр-S, 1998; *Павленко В. Б.* Історія України : навч. посіб. для дистанц. навчання / В. Б. Павленко, А. М. Михненко, С. І. Лисова та ін. – К. : Ун-т “Україна”, 2004; *Шевчук В.* Козацька держава / В. Шевчук. – К. : Абрис, 1995.

Шкуронат О.В.

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В СКЛАДІ КОРОЛІВСЬКОЇ РУМУНІЇ (1918-1939 РР.).

Згідно з офіційними відомостями 1920-1921 рр. у Бессарабії проживало 2 344 800, Буковині 800 300 осіб. Якщо в Старому королівстві питома вага румунів сягала 89,3%, то в новій країні тільки 57,8%; 7,9% людності Великої Румунії становили молдавани, 8,7% – мадяри, 6,8% – євреї, 6,8% – німці, 6,6% – росіяни, 6,2% інші.

Бессарабія була приєднана до Румунії в січні 1918 р. Румунський парламент урочисто проголосив про приєднання Бессарабії, Буковини та Трансільванії 29 грудня 1919 р., а в 1920 р. Верховна рада Ліги Націй підтвердила права королівства на окуповані території. Відверто ігноруючи зовнішньополітичні маневри СРСР і здійснюючи вдалі переговори із західними союзниками, Румунія відмовилася ратифікувати конвенцію про заходи й засоби упередження й вирішення конфліктів на Дністрі. У грудні 1923 р. зрива-

лися переговори про встановлення торгових відносин між Румунією та СРСР. Після нормалізації в 1925 р. дипломатичних відносин між СРСР та Японією Румунія залишилася єдиною суміжною державою, що не мала дипломатичних взаємин зі своїм східним сусідом. У 1926 р. (після підписання договору “про дружбу та сердечну співпрацю”) анексію Бессарабії визнала Італія.

Північна Буковина – колишня провінція Австро-Угорської імперії – була передана Румунії згідно зі ст. 59 Сен-Жерменської мирної угоди від 10 вересня 1919 р., березневої та серпневої угод 1920 р. Приватна угода Великих Князівств, укладена 9 вересня 1919 р. в Парижі, була покликана захистити права національних меншин на інкорпорованих територіях. Згідно з нею Румунія була зобов’язана створити умови для використання іншомовними громадянами права вільно користуватися рідною мовою усно, письмово і перед судом. Однак уже через кілька місяців, скориставшись зі складності і непевності міжнародної ситуації, Румунія розпочала масований наступ на права меншин. Починаючи з 1 січня 1920 р. румунська мова набула статусу офіційної в Буковині, що було встановлено ст. 126 Конституційного закону. Вищу автономну владу в краї здійснювали віце-намісник і кілька членів магістрату (українців), українцями за походженням були кілька перфектів і чиновників вищого рангу. Українська мова мала офіційний статус, рівний з румунською та німецькою, а її права були гарантовані в культурному, суспільному житті, на рівні місцевого самоврядування українська визнавалася офіційною в меріях і муніципальних радах, нею виголошувалися промови в сеймі та велися судові засідання.

Після приєднання край поділили на п’ять префектур (раніше існували одинадцять округів), при цьому колишні суто українські округи об’єднали з румунськими так, щоб забезпечити в новостворених одиницях більшість етнічним румунам. Переформатування адміністративно-територіальної структури звело нанівець формально проголошену адміністративну автономію префектур.

11 листопада 1918 р. вся повнота влади в Буковині перейшла до Румунської національної ради, яка наступного дня поклала адміністративне управління краю на крайовий уряд, що складався з 14 державних сек-

ретарів. Склад і діяльність останнього визначив закон від 12 листопада 1918 р. Загальне керівництво краєм виконували два міністри-делегати, один із яких представляв Буковину в уряді в Бухаресті. Крайовий уряд встановив також систему добору управлінських кадрів, яких мав подавати міністр-делегат.

Історична доля українських земель у складі Румунської держави найтіснішим чином пов’язана зі складними, карколомними змінами політичної системи Румунії впродовж міжвоєнного періоду. У 1918-1938 рр. Румунія була конституційною монархією. На чолі держави перебував спадковий монарх із роду Гогенцоллерн-Зигмаринген. Ст. 88 конституції наділяла короля широкими повноваженнями і майже необмеженою виконавчою владою. Румунська монархія мало нагадувала усталені західноєвропейські зразки. Відомий географ і етнограф, за сумісництвом депутат-консерватор і міністр С.Мехедінц, характеризуючи стиль правління монарха, зазначав: “При всій пишноті західних форм... реальний зміст нашого політичного життя зводився до режиму, подібного до абдул-гамідівського. Карл I призначав візира (так називали І.К.Бретіану), візир терміново призначав декількох пашей ..., а ці наші влаштовували вибори відповідно до ... волі народу! Ось так ми працювали над тим, щоби створити “П’ємонт”, тобто державу-приклад для наслідування, яка б полегшила об’єднання з іншими румунськими землями!”.

Вплив монарха на партійну належність і персональний склад уряду значно перевищував вплив монархів європейських країн. За впливом короля на політичне життя Румунія, власне, була дуалістичною дворянсько-буржуазною монархією, в якій суверен, пильно слідкуючи за змінами у співвідношенні соціально-класових сил та політичної кон’юнктури, формував уряди поточного політичного моменту.

Король був наділений правом суспензійного вето і керував державою за допомогою парламенту, що складався з двох палат: Сенату (мав 170-200 членів) та Палати Депутатів (до неї з загальної кількості 347-387 членів входили 16 представників від Буковини та 51 від Бессарабії).

Сенат складався із сенаторів обраних і сенаторів по праву. Право обирати до сенату надавалося особам старшим за 40 років на основі рівного прямого голосування. Поря-

док комплектування сенату був доволі складним. Від округ обиралася певна кількість сенаторів, вона визначалася на пропорційній основі. По одному сенатору від кожного департаменту обирали виборні члени рад, департаментів і комун, об'єднані в одну колегію. По одному сенатору від кожної виборчої округи обирали на спеціальних колегіях члени торговельних, промислових і сільськогосподарських палат (причому кількість таких округ не могла перевищувати шести). По одному сенатору обирали університети шляхом голосування професорів. Палата Депутатів обиралася на основі загального та прямого голосування раз на чотири роки. Право бути обраними до палати мали всі особи старші 25 років, за винятком осіб із кримінальним минулим та військовослужбовців. Завдяки перегляду конституції в 1923 р. у країні була запроваджена більш прогресивна (порівняно з довоєнною – куріальною) система виборів, наближена до відповідників Західної Європи. Конституція проголосила загальне пряме, пропорційне виборче право, точно визначила категорії виборців, однак перманентний стан політичної нестабільності та стану облоги в провінціях загальмував доопрацювання законодавчої бази виборчого законодавства. Виборчими правами наділялися тільки особи, які мали постійну осілість, із числа румунських підданих. У березні 1926 р. набув чинності новий виборчий закон, запозичений із політичної практики фашистської Італії. Ліквідувавши пропорційну систему парламентського представництва, націонал-ліберали забезпечили партії, що збирала на виборах 40% голосів, більшість у парламенті. Адміністративне свавілля в провінціях фактично унеможливило відстоювання прав етнічних меншин у румунському парламенті. Вищим органом виконавчої влади в Королівстві була Рада Міністрів, підзвітна королеві та парламенту. Міністром згідно з конституцією міг стати етнічний або натуралізований румун. Міністрами не могли бути члени королівської родини. Право переслідувати міністрів і віддавати їх під суд надавалося парламенту та королю, причому за судові переслідування міністрів мало проголосувати 2/3 наявних парламентарів. До Ради міністрів, на правах міністрів, входили по одному представнику від Буковини та Бессарабії. На кінець 1922 р. уніфікація

адміністративно-територіальної структури в цілому була завершена. Внаслідок нововведень центр сконцентрував у своїх руках всю повноту контролю над провінційними органами влади. Тимчасова стабілізація адміністративної структури королівства відбулася на основі Конституції 1923 р.

З приходом до влади Націонал-цараністської партії у листопаді 1928 р. відбулися подальші нововведення в структурі управління державою. В 1929 р. уряд Ю.Маніу провів у життя новий адміністративний закон. Поділ території країни на повіти, волості і громади зберігся, але основною адміністративною ланкою стали міністерські директори. Так, Буковина, спільно з Дорохойським та Байським повітами, була включена до складу II міністерського директорату, яким керував губернатор.

На початку 1935 р. внаслідок злиття “Ліги національно-християнського захисту” (очолюваної А.Кузою) й національно-аграрної партії О.Гоги розпочалася політична кар'єра Націонал-християнської партії. Восени 1935 р. у парламенті був створений Націоналістичний блок: переможна хода фашизму в політичному житті офіційного Бухареста розпочалася. На початку січня 1938 р. уряд ухвалив постанову про перевірку громадянства нацменшин, що оселилися в Румунії після 1918 р., й зобов'язав роботодавців скласти списки робітників та службовців не румунського походження.

Наступним кроком у напрямі тоталітаризації державного життя королівства стало прийняття нової конституції. 21 лютого 1938 р. конституція наділяла Кароля II повнотою законодавчої, виконавчої й судової влади і водночас звільняла від будь-якої відповідальності. Палата депутатів та сенат мали існувати і надалі, проте вони були позбавлені права контролювати дії уряду. Конституція поділила громадян на три категорії: зайняті в сільському господарстві і ручною працею; задіяні в торгівлі та промисловості; інтелігенти. Вибори депутатів і сенаторів мали відбуватися окремо за категоріями.

У Румунії утвердився тоталітарний режим із необмеженими законодавчими та виконавчими правами короля, якому безпосередньо підпорядковувалися міністри та уряд. Управління на місцях було передане військовим, у країні знову був запроваджений стан облоги й всеохоплююча цензура.

У контексті докорінних змін державного та адміністративного устрою країни відбулися несподівані зміни на вищих щаблях влади. 1 травня 1938 р. при уряді був створений “Генеральний комісаріат для національних меншин”, який відповідав перед міністерською президією за діяльність і розвиток меншин у Румунії. Врешті українська громада, яка вже не сподівалася, що з її думкою в Румунії рахуватимуться, отримала можливість офіційно висловлювати свої прагнення в уряді. Оскільки Комісаріат насправді втілював намагання королівського уряду вивести справу національних меншин з-під юрисдикції і контролю Ліги Націй і надати їй вигляду внутрішньої справи держави, а тлом для певною мірою формальної акції було розгортання антисемітської та антименшинної кампаній, досить скоро українці, зокрема провід Української національної партії (УНП), пішли на перемови з урядом заради врегулювання свого становища у королівстві.

13 серпня 1938 р. у королівському палаці в присутності уряду та представників дипломатичного корпусу було урочисто проголошено проведення адміністративної реформи та здійснене призначення королівських резидентів терміном на 6 років. Резиденти склали присягу на вірність Каролу II. Надалі інавгурації відбулися в резиденційних центрах. Зокрема, у Чернівцях – наприкінці серпня. Першим королівським резидентом Сучавської області став професор Г.Алексіану, а генеральним секретарем – Е.Черкавський. Адміністративна реформа 1938 р. завершила 22-річні намагання румунського політичного проводу силоміць інкорпорувати українські землі до королівства, вона не тільки ліквідувала рештки адміністративно-територіальної окремішності українських земель, але й стала основою тоталітаризації суспільно-політичного життя країни. Окреслена система управління та адміністративного поділу зберігалася в українських землях королівської Румунії до червня 1940 р.

Логічним кроком у напрямі перетворення країни на ізольовану від світової спільноти систему, побудовану на засадах тоталітаризму, та недопущення втручання Ліги Націй у справи національних меншин стало оформлення відповідно до декрету 15 грудня 1938 р. єдиної державної партії – Фронту Національного Відродження. У декреті зазна-

чалось, що ця організація повинна стати “єдиним організмом, з якого постануть парламентські, адміністративні та професійні заклади, на які буде міцно опиратися в майбутньому життя нашої держави”. ФНВ отримав права висувати кандидатів до законодавчих та адміністративних установ. На чолі партії став сам король, який керував нею за допомогою директорату та Вищої національної ради ФНВ. 1 лютого 1939 р. під головуванням А.Келінеску був створений перший уряд ФНВ. У промові кількома тижнями раніше тоді ще міністр внутрішніх справ висловив ідеологічні засади державного перевороту: “Держава в часах партійної боротьби була скріплена в стані безділля. Всякі закони тільки обмежували її права й сили, аби звільнити шлях усім особистим виявленням... Через діяльність партій анархічна особистість уже не визнавала надзору, ні володіння; ідея авторитету провалилась. Ось чому ми казали, що теперішній народний вияв насамперед означає відмінення давнього режиму”.

Оформлення нової політичної системи Румунського королівства завершив новий виборчий закон, виданий 9 травня 1939 р. Кількість депутатів скоротилася до 258 – по 86 для кожної з трьох категорій румунських громадян. Обиралися вони по окремих округах на шестирічний термін. Відповідно до закону жінки набули право голосу, але не могли бути обраними до парламенту. Активне виборче право надавалося румунським громадянам із 30-річного віку і лише письменним (тобто більшість селянства позбавлялася його аргіогі). Сенат складався з 88 членів, які призначалися королем, 88 обраних і невизначеної кількості пожиттєвих сенаторів. У виборах до сенату громадяни могли брати участь із 40-річного віку. Формально закон дозволив обирати до сенату й жінок, однак це було фарсом, оскільки передумовою для висунення кандидатури була її висока посада в існуючих організаціях трьох категорій населення.

Різкий поворот Румунії в напрямі зближення з гітлерівською Німеччиною прискорив силове розв’язання “українського питання” – 27 червня 1940 р. радянські війська зайняли Буковину і Бессарабію.

Літ.: *Иорданский А. А.* Румыния. Народ, его история, экономика, политика и вооруженные силы / *А. А. Иорданский.* – М. ; Л. : [б. и.], 1926; *Буко-*

вина 1918-1940 рр.: зовнішні впливи та внутрішній розвиток : матеріали і док. – Чернівці : [б. в.], 2005; *Мадиевский С. А.* Политическая система Румынии. Последняя треть XIX – начало XX в. Монархия, парламент, правительство / С. А. Мадиевский. – М. : [б. и.], 1980; *Буковина: національні рухи та соціально-політичні процеси 1918-1944 рр.* Погляд дипломатів (Документи). – Чернівці : [б. в.], 2007; *Дембо В.* Бессарабський вояс: Бессарабія, Румунія, Дунай. Как захвачена Бессарабія, удержится ли Румынія в Бессарабіи? / В. Дембо. – М. : [б. и.], 1924.

Якубова Л.Д.

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ. Зміцнення економічної незалежності Запоріжжя та величезний вплив запорожців на формування політичної свідомості українського народу становили потенційну загрозу колоніальній політиці Російської імперії на півдні України. 4-5 (15-16) червня 1775 р. за наказом Катерини II російські війська під командуванням генерала П.Текелі зруйнували Запорізьку Січ. Імператорський маніфест від 3 (14) серпня 1775 р. офіційно ліквідував запорізьке козацтво. На землях Війська Запорізького були утворені дві губернії – Азовська та Новоросійська. Після скасування гетьманства докорінних змін зазнав місцевий адміністративно-територіальний устрій Лівобережної України. Замість сотень і полків упродовж 1781-1783 рр. були створені Київське, Харківське, Чернігівське, Новгород-Сіверське і Катеринославське намісництва. Паралельно з намісництвами існував поділ на губернії. 1783 р. указом російської військової колегії на основі лівобережних козацьких полків створювались регулярні карабінерські кавалерійські полки.

Політика російського уряду спрямувалася на ліквідацію традиційного адміністративного устрою України відповідно до стратегічних завдань зростаючої імперії. У 1783 р. відбулося приєднання Кримського ханства. Указом від 2 лютого 1784 р. було утворено Таврійську губернію з центром у Сімферополі (Акмечеть). 1783 р. Азовська і Новоросійська губернії були об'єднані, на їх основі сформували Катеринославське намісництво з центром у Кременчуці (з 1789 – у м. Катеринослав).

Після другого (1793) і третього поділів Польщі до складу Російської імперії увійшли Київщина, Брацлавщина і Волинь. Згідно з

указом Сенату від 23 квітня 1793 р. на ново-приєднаних територіях утворили Заславське та Брацлавське намісництва (губернії) і Кам'янецьку область. Указом сенату від 1 травня 1795 р. на території, що входила до Заславської та Брацлавської губерній та Кам'янецької області, виокремили Волинську, Подільську і Брацлавську губернії. У Волинській губернії сформували Володимирську, Домбровецьку, Житомирську, Заславську, Ковельську, Лабунську, Луцьку, Новоград-Волинську, Овруцьку, Острозьку, Радомишльську, Рівненську і Чуднівську округи (повіти). Центром Волинської губернії було визначено місто Новоград-Волинський (згодом місто Житомир).

З приходом до влади Павла I 12 грудня 1796 р. був виданий Указ “Про новий розподіл держави на губернії”. В Україні замість намісництв утворили губернії. Брацлавська губернія була ліквідована. Її територія, за винятком приєднаних до Київської губернії Липовецького, Махнівського, П'ятигірського і Сквирського повітів, відійшла до Подільської губернії. Базалійський, Дубенський, Кременецький, Старокостянтинівський і Ямпільський повіти Подільської губернії увійшли до складу Волинської губернії. У 1797-1803 рр. відбулося укрупнення повітів Подільської та Волинської губерній. До складу Подільської губернії увійшло 12 повітів: Балтський, Брацлавський, Вінницький, Гайсинський, Кам'янецький, Летичівський, Літинський, Могилівський, Ольгопільський, Проскурівський, Ушицький і Ямпільський. До складу Волинської губернії увійшло також 12 повітів: Володимир-Волинський, Дубенський, Житомирський, Заславський, Ковельський, Кременецький, Луцький, Новоград-Волинський, Овруцький, Острозький, Рівненський, Старокостянтинівський.

Загалом на початок XIX ст. територія України була поділена на 9 губерній (Київська, Полтавська, Чернігівська, Харківська, Катеринославська, Херсонська, Таврійська, Подільська і Волинська). 1815 р. до Російської імперії було приєднано Холмщину і Підляшшя, які 1831 р. увійшли до складу Сідлецької, Люблінської та Гродненської губерній. У першій половині XIX ст. імперський лад зміцнював свої позиції в інкорпорованих територіях завдяки послідовній розбудові системи військово-адміністративних одиниць – генерал-губернаторств. В Україні було

створено чотири генерал-губернаторства: Київське (Київська, Волинська і Подільська губернії), Малоросійське (Полтавська і Чернігівська), Харківське (Харківська і Воронежська), Новоросійське (Катеринославська, Таврійська, Херсонська губернія і Бессарабська область). Уся повнота військової і цивільної влади на території названих адміністративних одиниць належала генерал-губернатору.

Імперська бюрократія сформувалася на базі козацької старшини, польської шляхти та татарської знаті, які були кооптовані до російського дворянства. Саме ця обставина визначила практичну відсутність конфліктів у відносинах між імператорським двором і місцевою елітою під час уніфікації системи управління та законодавства. Лояльне до імператора дворянство набуло широких можливостей кар'єрного зростання, тим більше, що Генеральний регламент і Табель про ранги (1722) скасували успадкування службових місць і встановили три види державної служби: військову, цивільну та придворну. Служба й вірність імператору прирівнювалися до служби державі. Кар'єрне зростання ставилося в безпосередню залежність від особистих заслуг чиновників, які ділилися на дві групи – табельне чиновництво та канцелярські службовці. “Манифест о вольности дворянству” (1762) та “Жалувана грамота дворянству” (1785) звільнили дворянство від обов'язкової державної служби й перетворили останню на привілей.

“Учреждения для управления губерний Российской империи” (1775) перенесли центр державного управління до губерній. Чиновники й виборні посадовці вписувалися в таблиці про ранги й отримували XIV-IV чини. Нормативно-правова база державної служби набрала цілісності при Миколі I під впливом повстання декабристів. Манифест 6 грудня 1831 р. про дворянські вибори зрівняв виборну службу з призначуваною та поширив на неї таблиці про ранги. Пізніше для кожної державної установи були розроблені нормативні акти, якими визначалися функції посадовців, порядок діловодства тощо. Остаточне встановлення державної служби припало на пореформену епоху, діяльність місцевих органів влади була регламентована до дрібниць, бюрократичний апарат Росії став одним із найчисленніших серед європейських імперій.

Меті зміцнення непорушності контролю російського імператора над новоприєднаними територіями була підпорядкована розбудова мережі органів стеження та стримування. У 1827 р. територію імперії поділили на п'ять жандармських округів (з центрами у Петербурзі, Москві, Вітебську, Києві й Казані, з 1836 р. – додатково в Полтаві і Тобольську). Окремий корпус жандармів (1826-1867) склався зі штабу, кількох окружних жандармських генералів, штаб-офіцерів та 123 команд, розквартированих у губерніях. Допоміжні функції виконувала поліцейська служба. Повітові управління у складі справника, помічника й засідателів та поліцейські управління губернських міст формувалися з місцевих дворян.

У першій половині XIX ст. в районах, заселених державними селянами, були створені волості. Під час здійснення селянської реформи 1861 р. волосна система набула універсальності, що дало змогу повсюдно з 1866 р. встановити чотириступеневу систему управління (центр – губернія – повіт – волость). Зміни кількості та меж волостей протягом другої половини XIX ст. були незначними. До початку XX ст. волосний поділ набув сталого характеру.

1912 р. було створено Холмську губернію, до якої увійшла більшість українських земель Королівства Польського. На початку Першої світової війни 1914-1918 рр. у результаті Галицької битви 1914 р. російські війська захопили значну частину західноукраїнських земель. На окупованій території було створено Галицько-Буковинське генерал-губернаторство, яке з перервами існувало до серпня 1917 р. Діяльність російських військово-адміністративних органів у Галичині, Буковині і Посянні була спрямована на нищення українського національного життя в усіх його проявах – політичному, релігійному і культурному.

До 17 жовтня 1905 р. Російська імперія являла собою необмежену монархію. Вища виконавча, законодавча, судова, військова, фінансова й релігійна влада концентрувалася в руках російського самодержця. Монарх мав дотримуватися двох основоположних вимог: сповідувати православ'я та виконувати запроваджені Павлом I правила успадкування престолу. Імператорська родина була вищою владною інституцією. Проходження державних справ та спілкування ви-

щих державних посадовців з імператором відбувалося через Власну його імператорської величності канцелярію.

В епоху Петра Великого вищим органом законодавчої та розпорядчої влади був Сенат. При Катерині I він перестав бути органом загального керівництва державною політикою і перетворився на вищу контрольну та судово-наглядову інстанцію. В ході реформування початку XIX ст. Сенат набув статусу інституції адміністративної юстиції, прокуратури й суду з розгляду адміністративно-судових справ, нагляду за державним апаратом через губернських і повітових прокурорів, охорони і підтвердження станових справ. Цивільні справи Київської, Подільської та Волинської губерній до 1840 р. розглядало перше відділення Третього апеляційного департаменту. Друге відділення впродовж 1840-1847 рр. розглядало справи як ліво-, так і правобережних губерній. Четвертий департамент Сенату (спеціально створений у 1763 р.) розглядав карні апеляційні справи українських губерній. Відповідно до указу Олександра I карні справи українських губерній поряд з великоросійськими сконцентрувалися в П'ятому департаменті. Шостий карний департамент розглядав справи 27 губерній, у тому числі й Катеринославської, Таврійської, Херсонської та Слобідсько-Української. Під час реорганізації 1809 р. Третій департамент Сенату розділили на два відділення: одне – для розгляду справ західних губерній, Білостоцької області й Римсько-католицької колегії, інше – лівобережних українських губерній. Упродовж реформування другої половини XIX ст. Сенат зберіг позиції вищого органу суду й нагляду, а на початку XX ст. його вага в державному житті навіть підвищилася, оскільки він перетворився на вищий апеляційний орган у земельних справах.

У 1905 р. в Російській імперії виник вищий представницький орган – Державна дума. Відповідно до “Основних державних законів” 1906 р. імператор втратив абсолютну владу (зокрема законодавчу та розпорядження державним бюджетом). Імператор зосередив у своїх руках вищу зовнішньополітичну, військову і судову владу, одноосібно призначав та звільняв посадовців 1-4 класів, у тому числі й голову Ради міністрів. Російське самодержавство еволюціонувало в бік конституційної монархії, намагаючись розширити свою соціальну базу.

У 1802 р. виникла міністерська система у складі 8-ми міністерств, які мали типову структуру й уніфіковане діловодство. Міністри були особисто відповідальними перед монархом і наділялися правом законодавчої ініціативи. При Миколі I було створене міністерство імператорського двору (1826) та міністерство державних маєтностей (1837), які завершили процес розмежування державної власності та власності імператорського двору. Функції центрального координаційного органу виконував Комітет міністрів (1802). Під впливом промислової революції кінця XIX ст. виникли галузеві міністерства: шляхів, торгівлі і промисловості, землеробства.

У процесі реформування середини XIX ст. у структурі органів державної влади виник прообраз уряду, очолюваний імператором – Рада міністрів (1857-1882). Діяльність її була відновлена в 1905 р. Голова та члени Ради міністрів були підзвітні імператору, а не Державній думі.

При Катерині II завершилося розпочате Петром I реформування системи місцевого управління. Впродовж 1775-1796 рр. завершилося формування намісництв-губерній (Харківська, Київська, Чернігівська і Новгород-Сіверська (створені з колишньої Малоросійської)), Катеринославська (колишні Азовська і Новоросійська), Таврійська, Вознесенська, Брацлавська, Подільська та Волинська). Владні інституції будувалися за становим та територіальним принципом. Переваги були на боці дворянства, яке створювало виборні інституції губернського і повітового рівнів (губернське і повітове зібрання, предводителі дворянства, депутатське зібрання, дворянські опіки). Повітовий предводитель затверджувався на посаді губернатором, губернський – імператором. Предводителі дворянства були носіями станової і державної влади, вони опікувалися рекрутським набором та продовольчим забезпеченням регіонів.

Управління містами організовувалося за принципом територіального представництва. Міщани поділялися на категорії, які мали право обстоювати власні права в думі, магістраті чи ратуші. Державні селяни врегульовували справи громади через сходи, правління, сільського старшину, волосного голову, засідателів волосного правління і добросовісних для з'ясування судових справ.

Їх служба не порівнювалася до державної, але оплачувалася з казни.

Намісницька система організації місцевої влади на нетривалий час припинила своє існування за Павла I (1796). У 1802 р. Олександр I заснував Малоросійське генерал-губернаторство у складі Чернігівської та Полтавської губерній (з 1836 – і Харківської). Генерал-губернатори в Україні отримали надзвичайні права, їх метою було завершення інтеграції Малоросії до складу імперії. Генерал-губернаторська форма правління була скасована в Україні 1856 р., а впродовж 1860-1870 рр. конфігурація місцевих органів влади зазнала докорінних змін. Принципово новими органами влади стали земства, які успадкували функції казенної палати, приказу громадської опіки, будівельної, народного продовольства, шляхової комісії, особливого присутствія по земських повинностях. Миським думам повністю передали комунальне господарство. Нові органи місцевого самоврядування діяли як на станових принципах (зі збереженням привілеїв дворянства), так і на нових для імперії принципах виборності, розподілу розпорядчих і виконавчих повноважень, колегіальності, самоврядування. Земська реформа на Правобережній Україні запроваджувалася із запізненням і частково. Миське положення (1870) вводилося тільки в Києві законом від 29 квітня 1875 р. Воно поширювалося в кожному місті з індивідуального дозволу міністерства внутрішніх справ. Земське положення 1864 р. на Правобережжі набуло чинності в 1911 р.

Водночас суттєво змінився зміст виборної служби. Положення про місцеве врядування збільшило коло учасників виборчого процесу, губернатор чи градоначальник, члени губернських у міських справах присутствій, чини жандармського губернського управління та решта чиновників, які перебували на державних посадах, втрачали право голосу. Гласними не могли бути представники адміністрації та судових установ, поліції. Згідно з положенням 1864 р. земські посадовці не мали статусу державних службовців, отже, не отримували платню й пенсію від держави, посад, мундирів, працювали поза чиновницькими класами та визначеним порядком проходження служби. Земці схвалювалися на посаді губернатором, записувалися до формулярних списків, могли нагороджуватися,

зокрема, званням почесного громадянина і переходити на державну службу. Положення 1890 р. скасувало виборчий принцип для управи, що відображало прагнення державної машини цілковито підпорядкувати собі діяльність земств.

Державні службовці складали присягу при вступі на службу, або – повторно – при поверненні на неї після відставки. Члени Державної ради, чиновники Державної канцелярії, почесні опікуни імператриці Марії присягали за особливими формами. Традиційно першим приймав присягу місцевий священик у присутності станового пристава, стряпчого. Священик мав бути одного віросповідання з тим, хто присягався. Присяга складалася в тій установі, до якої поступав чиновник, останній спочатку виголошував її, а потім підписував друкований присяжний листок. Присяга пов'язувала незримими зв'язками імператора та кожного з десятків тисяч чиновників Росії. Втім, відданість службовців самодержцю базувалася ще й на продуманій системі покарань та заохочень. Чиновники з XIV (з 1856 – IX) класу набували звання особистого дворянина, з VIII (з 1856 – V, згодом – IV) – спадкового дворянина, що було найсуттєвішим стимулом для держслужбовця. Невисока вірогідність значного кар'єрного зростання для вихідців із недворянської верстви привела до появи особливих звань – “особистого почесного громадянина” та “спадкового почесного громадянина”. Важливим стимулом були також чин і посада, правила отримання яких, визначені в “Положенні о порядке производства в чины по гражданской службе” (1834), залишалися сталими. Система чинів і посад передбачала введення поняття вислуги: з 1767 р. вона становила сім років, з 1790 р. – три – для чиновників XIV-IX класів. Отже, для отримання звання спадкового дворянина треба було відслужити щонайменше 15 років.

При Петрі I для чиновників було запроваджене грошове жалування та звільнення від сплати прямих податків. Катерина II ввела державну платню і для канцелярських службовців. Службовці перших чотирьох класів отримували високу платню, решта – ледве животили, тим більше, що в 1815 р. було заборонене сумішництво. Розмір жалування відрізнявся відповідно до категорії, до якої належала губернія. Катерина II запровади-

ла пенсію для статських службовців відповідно до вислуги, рангу та наявності у власності кріпосних селян. Додатковим стимулом слугувала система відзнак (“За отличие”, “Беспорочная служба”) та нагород (за тридцять років служби присвоювався орден Св. Володимира 4-го ступеня, за менший термін – орден Св. Анни 3-го ступеня). З 1864 р. чиновникам відомства міністерства внутрішніх справ Південно-Західного краю нараховувалася 50% надбавка до жалування. Збалансована система протигага разом із політикою русифікації забезпечувала міцні позиції російського самодержавства на українських теренах.

Літ.: ПСЗРИ. – Т. 23-27; *Історія державної служби в Україні* : у 5 т. – К. : [б. в.], 2009. – Т. 1.

Якубова Л.Д.

УНІВЕРСАЛИ УЦР – законодавчі акти верховного органу влади в Україні. Визначали зміни державно-правового статусу українських земель колишньої Російської Імперії. Формально на асоціативному рівні унаочнювали тяглість українських політичних традицій, оскільки нагадували універсали козацьких гетьманів XVII-XVIII ст.

I Універсал виданий 10 (23) червня 1917 р. Вперше оголошений на Всеукраїнському військовому з’їзді 15 (28) червня 1917 р. Автор – В. Винниченко. Зазначаючи невіддільність України від Росії, проголосив автономію України. Вищим законодавчим органом України проголошувалися Всенародні Українські збори (Сейм), які мали бути обрані всезагальним, рівним, прямим і таємним голосуванням. В універсалі викладалися вимоги УЦР до Тимчасового уряду: юридичне закріплення автономії України, створення при Тимчасовому уряді посади комісара з українських справ (мав бути обраним УЦР і діяти від імені центрального російського уряду), передання частини коштів із Російської скарбниці на національно-культурні потреби українського народу. Проголосив підпорядкування органів місцевого управління УЦР та запровадив з 1 (14) липня 1917 р. податок на українську справу, який мав надходити безпосередньо до скарбниці УЦР. Закликав нації та національні меншини до взаєморозуміння та співпраці.

Став законодавчою передумовою створення уряду автономної України – Генерального секретаріату.

II Універсал затверджений УЦР 3 (16) липня 1917 р. Опублікований українською, російською, польською та єврейською мовами. Унормував результати двосторонніх переговорів УЦР та делегації Тимчасового уряду (О. Керенський, М. Терещенко, І. Церетелі). Зі свого боку Тимчасовий уряд 2 (15) липня 1917 р. ухвалив постанову “Про національно-політичне становище України”, яка регламентувала принципи організації влади та збройних сил України.

Універсал підтвердив, що не має наміру відділяти Україну від Росії та зобов’язався не проголошувати самостійно автономію. До складу УЦР мали увійти представники національних меншин. УЦР зобов’язався подати на затвердження Тимчасовому уряду склад нового Генерального Секретаріату – вищого крайового органу управління Тимчасового уряду в Україні та розпочати політичні консультації з представниками національних меншин з приводу підготовки проекту закону про автономний устрій, який мав бути внесений для затвердження на Всеросійські установчі збори.

III Універсал унормував бачення української політичної еліти шляхів розвитку української державності після Жовтневого перевороту в Петрограді 7 (20) листопада 1917 р. Проголосив Українську Народну Республіку, яка на умовах федеративного зв’язку входила до складу Російської республіки. Окреслив територію УНР: Київщина, Поділля, Волинь, Чернігівщина, Полтавщина, Харківщина, Катеринославщина, Херсонщина, частина Таврії. Питання про приєднання до УНР заселених українцями земель Курщини, Холмщини, Воронежчини та суміжних губерній мало вирішуватися населенням шляхом відповідного волевиявлення. Ліквідував право приватної власності на землю (великі землеволодіння мали без викупу передаватися у власність безземельних і малоземельних селян). Запровадив на території УНР 8-годинний робочий день, скасував смертну кару, об’явив амністію політ’язням, реформу судочинства, національно-персональну автономію для національних меншин (росіян, поляків, євреїв), а також запровадження демократичних свобод: слова, друку, свободи совісті, зібрань, союзів, страйків, недоторканність свободи й житла, права на вживання місцевої мови в зносинах з державними установами. Універсал визначив

27 грудня 1917 р. як дату виборів до Українських установчих зборів та дату їхнього скликання – 9 січня 1918 р.

IV Універсал прийняла Мала Рада 9 (22) січня 1918 р. Офіційно проголошений на нічному засіданні Малої Ради 12 (25) січня 1918 р.

Проголосив державний суверенітет УНР та висловив прагнення до мирного співробітництва із сусідніми державами. Підтвердив повноваження УЦР до скликання Українських установчих зборів. Перетворив Генеральний Секретаріат на Раду Народних міністрів. Остання мала продовжити переговори з державами-учасниками воєнних дій і підписати мирний договір. Закликав уряд та громадян протистояти більшовицькій пропаганді. Розпустив армію та проголосив про створення замість неї народної міліції. Призначив перевибори місцевих органів влади. Оголосив, що передача соціалізованої землі селянства мала відбутися до початку весняних польових робіт. РНМ отримала настанову негайно приступити до відновлення промисловості. Встановив державний контроль над банками, стратегічно важливими промисловими галузями, експортно-імпортними операціями, ціноутворенням та встановив державну монополію на найбільш прибуткові товари.

В тому, що стосувалося політичної сфери, підтвердив демократичні свободи, оголошені III Універсалом, окремо вмістивши текст закону про національно-персональну автономію. Питання про федеративний зв'язок з республіками, що виникли на постімперських просторах, передавалося на розгляд Українських установчих зборів.

Більшість положень Універсалу залишилися декларативними внаслідок повалення УЦР та встановлення режиму гетьмана П.Скоропадського 29 квітня 1918 р. Після відновлення УНР практика проголошення універсалів не відновлювалася.

Літ.: Українська Центральна Рада: документи і матеріали. – К. : [б. в.], 1996. – Т. 1; Українська Центральна Рада: документи і матеріали. – К. : [б. в.], 1997. – Т. 2; Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть / М. Грушевський. – К. : [б. в.], 1991; *Історія державної служби в Україні* : у 5 т. – К. : [б. в.], 2009. – Т. 1.

Якубова Л.Д.

УНІЯ (від лат. – єднання). Існують дві форми **У.**: церковна та державна. Церковна **У.**

означає об'єднання двох або більше церков на принципах верховенства однієї з них при збереженні іншими своєї обрядовості. Прийнято розглядати **У.** як союз різних християнських церков на умовах визнання верховенства римського папи (католицької церкви).

На основі **У.** виникли всі католицькі церкви східного обряду – церкви, які відокремились від різних гілок східного християнства. У наш час існують кілька католицьких церков східного обряду – маронітська, греко-римська, халдейська, армяно-католицька, коптсько-католицька, сирійсько-католицька тощо. Більшість прихильників цих церков мешкають у країнах Близького Сходу.

Найбільш впливова уніатська церква на Україні – це Українська греко-католицька церква, яка була утворена у 1596 р. в результаті прийняття Брестської **У.** і остаточно сформована у 1700 р. Більшість прихильників цієї церкви мешкають у західних районах України.

У 1946 р. радянська влада заборонила діяльність греко-католиків, звинувачуючи діячів церкви, насамперед митрополита А.Шептицького та його оточення, у співпраці з фашистами. Репресії проти служителів церкви та віруючих призвели до загострення суспільно-політичних відносин у цьому регіоні. Фактично церква перейшла на нелегальне становище. І лише в кінці 80-х – на початку 90-х рр. ХХ ст. Українська греко-католицька церква відновила свою діяльність, маючи підтримку більше 5 млн віруючих. Кілька десятків віруючих греко-католиків мешкають у Білорусії і є паствою Білоруської греко-католицької церкви.

Державна **У.** – об'єднання країн на основі договорів або персональних домовленостей ліги правлячими колами країн.

Найбільш відомими є Польсько-литовська **У.** (1368-1660 рр.), яка привела до об'єднання Польщі та Литви в єдину державу – Річ Посполиту, до складу якої входили українські землі; Англо-гонноверська (1714-1848 рр.), яку підписали представники англійської та німецької сторін; Шведсько-норвезька (1814-1905 рр.), яка об'єднала дві країни, а також Австро-Угорська **У.** (1867-1918 рр.), яка привела до появи Австро-Угорської імперії.

У редакції Литовського статуту 1566 р. закріплювалась норма про зрівняння в правах шляхти з князями. Проте таке зрівняння суттєво відрізнялось у Литві та Польщі. Українська шляхта підтримувала об'єднання Лит-

ви й Польщі, сподіваючись у такий спосіб здобути для себе більше привілеїв. У житті тогочасної України особливе місце посідав рід Острозьких, Костянтин Острозький та його молодший син Василь залишалися символом самобутності Русі-України.

На соціально-економічний розвиток України XV – першої половини XVII ст. визначальний вплив справила зміна економічної ситуації в Європі. Значно зросли ціни на худобу і збіжжя. Розвиток внутрішнього ринку і зовнішніх економічних зв'язків справив значний вплив на сільське господарство. З XV ст. магнати і шляхта почали розширяти свої орні землі. Протягом XV-XVI ст. економіка Галичини, Волині та Поділля поступово переорієнтувалась на потреби зовнішнього ринку, який потребував дедалі більше деревини й продукції промисловості та сільського господарства. Відбувалась інтенсифікація сільського господарства за рахунок організації фільварків, зростання панщини й обезземелення селянства.

Фільваркова реформа перетворила Україну на годувальницю Європи. Одержувані кошти вкладалися в економіку Литви й Польщі, зростали польські міста, а Україна перетворювалась на сировинний придаток. Поширення фільваркового господарства супроводжувалося скороченням селянських наділів і поступовим закріпаченням селянства. Значна частина українського селянства на півдні і південному сході продовжувала зберігати особисту свободу.

Грабіжницькі напади з Криму татар з другої половини 90-х рр. XV ст. стали щорічними. Невеликі загони шляхетської варти не могли протидіяти татарським ордам. Термінового зміцнення потребували замки в Каневі, Черкасах, Звенигородці, Вінниці, Брацлаві. Непевне внутрішнє становище Литви вимагало від її владних кіл суттєвих змін.

Крім того, існують т. зв. **У.** держав для проведення спільних дій у галузі митної політики. Перші митні **У.** склалися у XIX ст. Однією з перших була **У.** між Францією та Монако (1865 р.).

У XX ст. митні союзи стали досить поширеним явищем. У 1947 р. було підписано генеральну угоду про торгівлю та тарифи (ГАТТ), пізніше ЄАВТ – Європейська асоціація вільної торгівлі. Цей досвід був використано пізніше для утворення подібних союзів в Африці та Азії.

Літ.: *Гайдай Л.* Історія України в особах, термінах, назвах і поняттях / Л. Гайдай. – Луцьк : Вежа, 2001; *Малий* словник історії України / відп. ред. В. Смолій. – К. : Либідь, 2007; *Довідник* з історії України / за ред. І. Підкови та Р. Шуста. – К. : Генеза, 1993.

Вировий С.І.

УНР ДОБИ ДИРЕКТОРІЇ. Директорія, обрана в ніч з 13 на 14 листопада 1918 р. на таємному зібранні 14 осіб, які планували антигетьманське повстання, планувалася як перехідний владний орган, що після повалення гетьманського режиму мав замінити вищий орган представницької влади. Головою Директорії було визначено В. Винниченка, членами (директорами) – С. Петлюру, Ф. Швеця, О. Андріївського та А. Макаренка. В першій відозві 15 листопада Директорія оголосила себе спадкоємицею Української Народної Республіки. Після захоплення столиці керівництво країною та контроль над державним апаратом перебрав створений Директорією в середині листопада Український військовий революційний комітет (УВРК) на чолі з В. Чехівським (існував до 17 грудня). На державній нараді 12-14 грудня 1918 р. у Вінниці засновники Директорії вирішили спрямувати державний поступ компромісним шляхом: було задекларовано прагнення побудувати державу радянського зразка (з трудовими радами на чолі з Трудовим конгресом України).

Втілення цих намірів покладалось на сформований 15 грудня тимчасовий уряд УНР – Раду комісарів народних міністерств (голова – В. Чехівський). 24 грудня Директорія затвердила склад постійного уряду В. Чехівського. Останній формувався за національним і партійним принципом. Міністрів делегували комітети партій, партії відповідали за своїх міністрів. Голова Ради народних міністрів отримував призначення й очолював уряд скоріше технічно.

Директорія проголосила “творення нових, справедливих, відповідних до реального відношення сил у державі, соціальних і політичних форм”. Зокрема, підкреслювалося: “Директорія гадає, що в боротьбі за визволення всіх працюючих неукраїнське робітництво забуде свою національну нетерпимість і ширю дружно прилучиться до всього трудового народу ... Так само у внутрішніх відносинах Республіки Директорія ставить собі метою національну злагоду і дружне

поєднання трудової демократії всіх націй, що заселяють українську землю”. 26 грудня 1918 р. у Києві Директорія утворила Раду Народних Міністрів. Практично всі портфелі міністрів були поділені між партіями, які входили до Українського Національного Союзу. Прем'єр-міністром та міністром закордонних справ призначили В.Чехівського. Його однопартійці очолили міністерства: мистецтв (Д.Антонович), народного здоров'я (Б.Матюшенко), продовольчих справ (Б.Мартош), фінансів (В.Мазуренко), праці (Л.Михайлів). Міністерства: внутрішніх справ, земельних справ, пошт і телеграфу, торгівлі й промисловості очолили відповідно О.Мицюк, М.Шаповал, І.Стефан, С.Остапенко. Соціалісти-самостійники отримали три міністерських портфелі: морських справ (М.Білинський), військових справ (О.Осецький), державного контролю (Д.Симонів). Стільки ж отримали есери: народної освіти (П.Холодний), юстиції (С.Шелухин), державний секретар (І.Сніжко). Єдиний неукраїнець, який з'явився в уряді, член “Поалей-Ціон” А.Ревуцький, був призначений міністром єврейських справ.

Діяльність уряду контролювалася членами Директорії: В.Винниченко курував діяльність міністерства справ внутрішніх, закордонних, праці та державний секретаріат; С.Петлюра – міністерства військових та морських справ, мистецтва і народного здоров'я; П.Андруївський – міністерства юстиції, продовольства, управління культів та державний контроль; Ф.Швець – міністерства зі справ земельних, народної освіти, фінансів, торгівлі та промисловості; А.Макаренко – міністерства пошт і телеграфів та шляхів.

Відповідно до наказу Директорії 10 грудня було організоване МВС, на яке покладалося завдання заміни гетьманської державної варти на народну міліцію відповідно до закону від 4 січня 1919 р.

26 грудня 1918 р. Декларація Директорії УНР (“Верховної Влади УНР”) скасувала всі закони і постанови гетьманського уряду у сфері робітничої політики, довершивши таким чином справу соціального та національно-політичного визволення українського народу. За працюючими класами (робітництвом і селянством) закріплювалося пріоритетне право на управління республікою. Майбутнім вищим органом влади проголошувався Конгрес трудового народу України –

революційне представництво організованих працюючих мас. Це мав бути свого роду передпарламент, який згодом мав замінити легітимний представницький орган – Установчі збори.

Вибори до нього за територіальним принципом відбулися відповідно до інструкції від 5 січня 1919 р. Загалом на Трудовий конгрес мало бути обрано 593 делегати: 377 від селян, 118 від робітників, 33 від трудової інтелігенції, 65 від західноукраїнських земель. Влада на місцях передавалася трудовим радам селян, робітників та інтелігенції без участі цензових елементів.

16 січня державний курс Директорії був визначений В.Винниченком у таких трьох напрямках: скликання Трудового конгресу, встановлення диктатури пролетаріату у вигляді рад, встановлення військової диктатури. С.Петлюра натомість виступив і проти рад, і проти диктатури.

Робота Трудового конгресу тривала 23-28 січня 1919 р. З очікуваних 593 депутатів у ньому взяли участь 528. Оскільки на форумі був представлений доволі широкий спектр політичних думок лівого спектра, не склалося єдиної думки щодо соціально-економічної підоснови майбутньої суверенної України. Діапазон розбіжностей був доволі широким: від демократичної правової республіки до пролетарської диктатури. Делегати конгресу затвердили Акт злуки від 22 січня. 28 січня 1919 р. був прийнятий закон “Про форму влади на Україні”, яким вища влада до скликання наступної сесії Трудового конгресу передавалася Директорії. Підготовкою законопроектів для наступної сесії мали опікуватися спеціальні комісії: з оборони Республіки, земельна, освітня, бюджетна, закордонних справ, харчових справ. Виконавча влада доручалася Раді народних міністрів, підзвітній Трудовому конгресу, а в міжсесійний період – Директорії. Влада на місцях передавалася представникам уряду, які мали працювати в тісному контакті і під контролем повітових і губернських трудових рад (останні мали формуватися на пропорційній основі з представників селян та робітників). Директорія набувала право “видавати закони, необхідні для оборони Республіки”.

2 січня 1919 р. було ліквідовано Державний Сенат і відновлено Генеральний суд УНР (“Найвищий суд УНР”), а також ухвалено утворити Велику і Малу ради міністрів. За-

конодавчий процес відбувався таким чином: законопроекти готувалися членами Ради комісарів, ухвалювалися на її засіданнях, і вже після затвердження Директорією оприлюднювалися.

Урядовці УНР мали скласти присягу на вірність республіці. Текст обітниць скріплювався власноручним підписом. Логічним продовженням попередніх пошуків врегулювання питань української державності та національних меншин стало законодавче обґрунтування основ мовної політики. 1 січня 1919 р. побачив світ закон “Про державну мову в УНР”. На розвиток закону 24 січня 1919 р. був запроваджений наказ міністра освіти, який надав право національно розмежованим установам видавати документи мовами національних меншин, зі свого боку Рада народних міністрів ухвалила закон “Про карну відповідальність за образу національної чести та достоїнності”. В надзвичайно складних внутрішніх та зовнішньополітичних умовах Директорія намагалася підтримувати дію задекларованих УНР демократичних свобод особи та народів.

16 січня 1919 р. УНР оголосила війну РСФФР. У другій половині січня розпочалася евакуація державних установ з Києва, а з початку лютого уряд цілком перемістився до Вінниці. 31 січня директорія ухвалила наказ про відставку Ради народних міністрів, очолюваної В.Чехівським. 13 лютого у Вінниці затвердили склад нового уряду під головуванням С. Остапенка (міністри – Чижевський, Федак, Попівський, Архипенко, Мацієвич; керуючі справами міністерств – Маркович, Пилипчик, Огієнко, Стефан, Михайлов, Липа, Корчак-Чепурківський, Зілинський, Назарук; т. в. о. єврейських справ – Ревуцький; державний контролер – Симонів; державний секретар – Корчинський).

Постійна воєнна загроза справляла деструктивний вплив на розвиток процесів державотворення. 6 березня Директорія переїхала з Вінниці до Проскурова, а 18 березня – до Кам’янка-Подільського. Армія УНР фактично була поділена на три групи – Північну, Південну та Проскурівську. Евакуація з Проскурова відбувалася хаотично, члени Директорії виявилися розкиданими по підконтрольних територіях. Директорія намагалася збалансувати відносини виконавчої та законодавчої гілок влади, зокрема, прийнявши тимчасовий закон “Про порядок внесення і

затвердження законів в Українській Народній Республіці” (14 лютого 1919 р.), однак це не давало позитивних результатів. Обставини воєнного часу привели до надмірної концентрації влади в руках окремих членів Директорії, зокрема С.Петлюри, який завідував військовими справами, не рахуючись із думкою військового міністра УНР. Своєю чергою, уряд робив спроби обмежити повноваження Головного отамана С.Петлюри за допомогою закону “Про утворення посади наказного отамана Народної Республіканської армії та обсяг прав і обов’язків головного отамана, наказного отамана та військового міністра”.

Влада на місцях де-факто перейшла до військових. Отамани стали провідниками ідеології Директорії, інтерпретуючи її у силу своїх можливостей. “Отаманщина” перетворила УНР на зону управлінського хаосу та децентралізації. Серед більш як шести десятків імен отаманів найвідомішими були Н.Григор’єв (територія впливу – Херсонщина, Миколаївщина, Черкащина, частина Катеринославщини), Н.Махно (Північна Таврія, Катеринославщина), Зелений (Київщина), Ангел (Чернігівщина), Божко (Катеринославщина). Зневага керівників Директорії до принципів формування кадрової регулярної армії перетворила збройні сили УНР на ватагу часом неконтрольованих отаманських загонів, що справляло деструктивний вплив на державу загалом.

У березні 1919 р. і Директорія, і уряд УНР були роз’єднані: частина Директорії на чолі з С.Петлюрою перебувала в Рівному, Є.Петрушевич та О.Андрієвський самостійно урядували в Станіславові, частина уряду діяла в Одесі, частина – при С.Петлюрі, решта – при Є.Петрушевичу. У квітні-травні осередком державно-політичного життя стало Рівне, втім, уряд не дорахувався значної частини урядовців, які знехтували дисципліною. Поразка військ Антанти прискорила кінець антантофільського уряду С.Остапенка.

9 квітня був сформований соціалістичний за своїм політичним обличчям уряд на чолі з Б.Мартосом. Вища державна влада УНР неухильно деградувала. О.Андрієвський, гуртуючи навколо себе колишніх міністрів-втікачів, виступав із заявами про незаконність нового уряду. Серед чиновництва та військових ширилися дезертирство та корупція. Врешті сформувалися два конкуруючих

центри влади: один на чолі з С.Петлюрою, А.Макаренком та Ф.Швецем у Рівному, інший – з О.Андрієвським та Є.Петрушевичем у Станіславові. Саме тут 29 квітня 1919 р. відбувся невдалий державний переворот під проводом В.Оскілка. Тоді як вищі посадовці безкарно розкрадали рештки державного багатства, пересічні управлінці бідували. Управлінська ефективність структур УНР зводилася нанівець. Навіть фактична узурпація влади Головним отаманом (9 травня 1919 р. С.Петлюра став Верховним головнокомандувачем Армії) та запровадження інституту державної інспектури (13.5.1919) не виправили ситуації.

9 червня 1919 р. Виділ Української Національної Ради проголосив Є.Петрушевича диктатором, що поклато початок розриву між УНР та ЗО УНР. Недовіру до Директорії публічно висловлювали провідні політичні діячі України. З 24 червня відповідно до інструкції МВС при місцевих органах влади призначалися комісари, які мали стежити за виконанням директив та законів на місцевому рівні. Формування уряду на чолі з І.Мазепою стало наслідком тривалих політичних перемовин українського політикуму, однак не дало довготривалих політичних наслідків.

Під впливом зовнішньополітичних поразок Головний отаман військ УНР і голова Директорії С.Петлюра від серпня 1919 р. робив спроби порозумітися з керівництвом Польщі. В особистому листі до Ю.Піلسудського він обгрунтував ідею необхідності спільної боротьби УНР та Польщі проти більшовизму. Фактично Директорія відступила від свого попереднього курсу і запропонувала польській спільноті України взяти найактивнішу участь у боротьбі за самостійну Україну, гарантуючи при цьому задоволення її національних потреб. Члени уряду УНР демонстрували уважне ставлення до думок місцевих польських організацій. 15 листопада 1919 р. у Кам'янці-Подільському відбулося останнє засідання Директорії, яке ухвалило рішення про виїзд за кордон А.Макаренка та Ф.Швеця. Вище керівництво справами республіки покладалося на голову Директорії головного отамана С.Петлюру, який набув право затверджувати всі закони й постанови, ухвалені Радою народних міністрів. Того ж самого дня постановою Директорії скасувала закон "Про форму влади на Україні" (28.01.1919).

16 листопада 1919 р. в Кам'янці-Подільському зібралася Українська національна рада, що прагнула усунути Директорію, скликати Державний сойм (передпарламент) та оголосити тимчасову конституцію УНР. Того самого дня уряд і армія УНР вийшли з Кам'янця-Подільського, добровільно здавши його полякам. Державна скарбниця була пограбована, державна влада розвалилася. С.Петлюра без пояснень виїхав до Варшави. Тим часом українське військо, очолюване М.Омеляновичем-Павленком, вирушило в п'ятимісячний Зимовий похід.

14 лютого 1920 р. відбулося останнє засідання уряду І.Мазепи, яке ухвалило "Тимчасовий закон про державний устрій і порядок законодавства УНР". Ним передбачалося скликання не пізніше 1 травня 1920 р. Державної Народної Ради. Окремо обумовлювалося, що Директорія має здійснювати свої повноваження через Раду народних міністрів. Втім, це не зупинило подальшої концентрації влади в руках С.Петлюри, який справляв вирішальний вплив на напрям зовнішньополітичного курсу УНР.

25 квітня 1920 р. розпочався спільний наступ польської та української армій проти більшовиків. Спочатку цей похід був успішним. Більшовиків вигнали майже з усієї Правобережної України. 6 травня 1920 р. об'єднані українсько-польські війська увійшли до Києва. Українські поляки сподівалися, що польська влада пануватиме тут завжди. Щоправда, наказ головного командування польських військ від 27 травня 1920 р. розвіяв їхні ілюзії щодо приєднання Волині та Київщини до Польщі. Про ставлення польського населення до ідеї українського державотворення секція дефензиви (контррозвідки) в Україні доповідала, що на початку червня 1920 р. польська інтелігенція не вірила в реальність самостійного існування України, оскільки не була впевнена в можливості створення ефективної української адміністрації та боєздатної армії. Наступні події показали, що С.Петлюра та Ю.Піلسудський не змогли переконати в доцільності міждержавного союзу своїх співвітчизників, і спільна українсько-польська акція не перетворилася на консолідуючий фактор ні в Україні, ні в Польщі. Вороже поставились до польських військових і більшість українських селян Правобережжя. Очікуваного масового антибільшовицького повстання не відбулось.

19 травня 1920 р. І.Мазепа подав С.Петлюрі заяву про відставку. Відповідно до рішення Української Національної Ради 28 травня 1920 р. був сформований уряд В.Прокоповича (соціаліст-федераліст), який діяв до 14 жовтня 1920 р. Перші зусилля новоствореного уряду були спрямовані на зміцнення влади УНР у відвоєнованих територіях: тут створювалися правоохоронні органи МВС, провадилися мобілізації, формувалися частини міліції, здійснювалася перепідготовка службовців. У червні 1920 р. уряд працював над проектом Конституції Республіки. При МВС та уряді були створені конституційні комісії, які розробили проекти законів “Про тимчасове верховне управління та порядок законодавства в УНР” та “Про Державну Народну Раду УНР (передпарламент)”. Унаслідок міжфракційної боротьби робота над основоположними актами державного будівництва затягувалася. Врешті, створена відповідно до рішення Ради народних міністрів (30.08.1920) урядова конституційна комісія взяла за основу проект О.Ейхельмана, який так і не був затверджений. Натомість 12 листопада 1920 р. С.Петлюра затвердив закони “Про тимчасове верховне правління і порядок законодавства в УНР” та “Про Державну Народну Раду”, які унормували перехід від парламентської до президентсько-парламентської форми правління. Державна Народна Рада відповідно до них перетворювалася на орган законодавчої влади та контролю над Радою народних міністрів, підготовки та контролю над виконанням державного бюджету, ратифікації міжнародних угод, оголошення стану війни. Правом законодавчої ініціативи, крім Ради народних міністрів, наділялися члени Державної Народної ради (10 осіб) та міністерства. Закони мали проходити процедуру затвердження Директорією, засвідчення Державним секретарем і бути опублікованими у “Віснику Державних Законів для всіх земель УНР”.

У вересні 1920 р. у Тарнові під головуванням міністра закордонних справ А.Ніковського розпочала роботу урядова конституційна комісія, на розгляд якої були внесені приватні проекти С.Барана (демократична, соціальна, правова держава з трьома гілками влади) та О.Ейхельмана (унітарна держава, федеративний устрій із самоуправлінням земель та п'ятьма гілками влади: установчою, законодавчою, виконавчою, судо-

вою та контрольною). За основу урядового проекту конституції був узятий перший, однак прийняття Конституції УНР демократичним шляхом на той час було вже неможливим.

Директорії не вдалося налагодити управління державним життям. Уряди УНР діяли в стані перманентної організаційної кризи. Умови війни унеможлилювали перерозподіл владних повноважень між Директорією та Радою народних міністрів і унормування меж їхньої компетенції. Консолідуючу роль відігравали державні наради, що періодично скликалися за участю Ради народних міністрів, Директорії та представників впливових політичних сил, але останні мали консультативний характер. С.Петлюра часто ігнорував рішення нарад. Проблеми у взаєминах між владними інституціями намагалися вирішувати за допомогою поспіхом розроблених, недосконалих і за формою, і за змістом ухвал, постанов, заяв тощо. Невизначеність правового статусу та компетенції Ради народних міністрів перетворилася на джерело постійних суперечностей між урядом та Директорією. Всупереч законодавчій базі реальна практика державного будівництва в 2-й УНР йшла шляхом зосередження влади в руках Голови Директорії С.Петлюри, а серед організаційних засад державного будівництва перевага віддавалася авторитарним. Фактично Директорія зрештою 1920 р. мало відрізнялася від гетьманату 1918 р. Державний корабель повільно дрейфував від ідеї соціалістичних трудових рад до авторитарного правління із зовнішніми ознаками перетворення його на президентську республіку.

Неефективність керівництва призвела до відсутності виваженої зовнішньої політики і дієвої внутрішньої. Військові сили Директорії після перемоги над силами гетьманату розпадалися. Селянські загони залишали армію, перетворюючись на непідлеглі республіканському командуванню партизанські загони. Реальна влада на місцях переходила до отаманів таких загонів. У південній Україні ймовірні перспективи регіоналізації політичних процесів унаочнювало існування “махновії” – величезної за європейськими мірками території, організованої на альтернативних державним організаційних і політичних засадах – анархістських.

Директорія не спромоглася об'єднати українське суспільство. Незадоволення її політи-

кою набирало оберти серед лівого та правого політичних крил. Країною ширилася анархія. Поновилися випадки єврейських погромів, утиску національних меншин. Більшовики визнали момент слушним, щоб вдатися до активного відновлення в Україні радянської влади. Цьому сприяла й поразка Німеччини в Першій світовій війні, що дало можливість офіційно оголосити про розірвання Берестейської мирної угоди і висунути претензії на українські землі. За допомогою низки повстанських загонів радянські війська в середині лютого 1919 р. увійшли до Києва. Згодом Червона армія перейшла в контрнаступ і до липня 1920 р. зайняла майже всю Правобережну Україну. Ведучи запеклі бої з більшовицькими військами на українській і польській території, владні інституції УНР вступили до фази своєї завершальної кризи. 20-24 вересня 1920 р. нарада ЦК УСДРП у Станіславові фактично констатувала розвал уряду В.Прокоповича і відкликала з нього своїх представників. 14 жовтня 1920 р. В.Прокопович був відправлений у відставку, замість нього головою Ради народних міністрів С.Петлюра призначив А.Лівицького. Очолюваний ним уряд востаннє залишив Кам'янець-Подільський 14 листопада 1920 р. і передислокувався на територію Польщі до Тарнова, де й далі намагався унормувати взаємини між гілками влади фактично вже не існуючої держави. Після низки поразок на більшовицькому фронті уряд УНР емігрував за кордон. Верховний орган уряду УНР у вигнанні – Рада Республіки, на думку її фундаторів, повинна була складатися з 67 депутатів, у тому числі 6 євреїв, 2 поляків і німця. В Україні натомість мало діяти Народне представництво, на яке покладался нагляд за реалізацією права національних меншин на національно-персональну автономію. Намагання заручитися широкою підтримкою національних меншин втілювалися в законах “Про громадянство УНР”, “Про встановлення Єдиної національно-державної школи та про Статут єдиної школи” (1921 р.) закордонного уряду УНР.

Підписання 18 березня 1921 р. польсько-радянського договору в Ризі поклав край епосі українських національно-визвольних змагань.

Літ.: Винниченко В. Відродження нації / В. Винниченко. – Ч. III. – К. ; Відень : [б. в.], 1920; Шаповал М. Гетьманщина і Директорія / М. Ша-

повал. – Нью-Йорк : [б. в.], 1958; Український вибір: політичні системи ХХ століття і пошук власної моделі суспільного розвитку. – К. : [б. в.], 2007; Історія державної служби в Україні : у 5 т. – К. : [б. в.], 2009. – Т. 1.

Якубова Л.Д.

УНР ДОБИ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ. Після проголошення УНР молода держава опинилася віч-на-віч з проблемою невідкладного законодавчого регулювання найважливіших проблем життя країни. 25 листопада 1917 р. Центральна Рада ухвалила закон про порядок видання законів, згідно з яким “до сформування Федеративної Російської республіки і утворення її конституції виключне й неподільне право видавати закони для УНР належить Центральній Раді”, а “право видавати розпорядження в обсягу урядування на основі законів належить Генеральним Секретарям УНР”. Разом з тим цей закон не підтвердив дію “всіх законів і постанов”, які мали чинність на території УНР до 27 жовтня (тобто російського законодавства) і не були скасовані Універсалами законами і постановами Центральної Ради й Генерального Секретаріату. Водночас розпочався процес формування власної правової системи. У галузі державного будівництва найбільш вагомим з огляду на стратегічні завдання Центральної Ради став закон “Про вибори до Установчих зборів Української Народної Республіки”, 183 статті якого детально регламентували порядок організації й проведення виборів. Вибори мали відбутися 27 грудня 1917 р., а Установчі збори відкритися 9 січня 1918 р. У деяких округах вибори справді пройшли. Потім війна відсунула вибори на другий план, і лише 11 квітня Мала Рада ухвалила провести їх 12 травня там, де вони не відбулися.

Центральна Рада працювала над правовим регулюванням багатьох галузей права – від кримінального (скасувавши III Універсалом смертну кару й видавши 19 листопада 1917 р. закон про амністію) до міжнародного. Центральна Рада декларувала прагнення розбудувати Українську державу на соціалістичних засадах. Каменем спотикання для законодавців стало правове визначення права власності, зокрема на землю. В останній день своєї роботи – 29 квітня – УЦР увалила Конституцію та поправку до земельного закону, відповідно до якого ділянки розміром до 30 десятин не підлягали “соціалізації”.

Нестабільність правового поля та політичної ситуації в Україні перетворила виконавчу гілку владу на осереддя політичної стабільності. Особливе місце в структурі вищих органів УНР посіла Центральна Рада. У III Універсалі зазначалося, що Центральна Рада поставлена українським народом “разом з братніми народами України... берегти права, здобуті боротьбою”, в IV Універсалі сказано “Ми, Українська Центральна Рада, представниця робочого народу – селян, робітників і солдатів”. У деклараціях Генерального Секретаріату вживаються правові визначення Центральної Ради: “законодавчий орган”, “представницький орган”, нарешті, “революційний демократичний парламент”. Попри зовнішні ознаки вищого законодавчого органу УЦР ним не була. Діячі УЦР постійно нагадували, що вона є тимчасовим органом, який припинить свою діяльність після скликання Всеукраїнських Установчих зборів. ЦР сформувалася на основі делегування до її складу представників демократичних партій та громадських організацій. Неконтрольованість політичної ситуації змушувала діячів УЦР відсувати час скликання Всеукраїнських Установчих зборів і водночас у “ручному режимі” унормувати діяльність “тимчасового” органу впродовж року його існування. 25 листопада 1917 р. було схвалено закон про утримання Центральної Ради за державний кошт, 16 квітня 1918 р. – закон про недоторканність членів Центральної Ради тощо.

Функції уряду виконував Генеральний Секретаріат. Після оголошення IV Універсалу Генеральний Секретаріат перетворився на Раду народних міністрів. Український уряд пережив чимало криз, зумовлених соціально-економічними та політичними факторами. Відразу після проголошення УНР постала проблема розділення “сфер впливу” між Генеральним Секретаріатом і Центральною Радою, яка так і не була розв’язана. Центральна Рада як законодавчий орган і Генеральний Секретаріат як орган виконавчий займалися одними й тими самими питаннями, по яких приймалися то постанови, то закони. Правовий статус комісарів Центральної Ради фактично визначався положенням, прийнятим Тимчасовим урядом для своїх представників.

ЦР зробила важливий крок у напрямі формування державного механізму, ухваливши

25 листопада 1917 р. закон про порядок видання нових законів, відповідно до якого залишалось “в силі до прийдучих змін законодавчим порядком усі державні уряди й установи, які зоставалися на території Української Народної Республіки по день 7 листопада 1917 р.”. Цей акт фактично заклав правові основи державного будівництва. Жовтневі події в Петрограді докорінно змінили ситуацію і поставили Центральну Раду перед необхідністю терміново будувати незалежну державу. Лідери ЦР прагнули пристосувати рештки державного механізму до викликів часу. Окремі інституції починали діяти до того, як відповідним чином легалізувалися. Так, посада Генерального контролера існувала ще в першому складі Генерального Секретаріату, хоча проект закону “Про тимчасову організацію державного контролю” УЦР розглянула лише 23 березня 1918 р. Створення інших, навпаки, декларувалося значно раніше, ніж виникали.

Значне місце діячі УЦР приділили розбудові місцевого самоврядування та залученню широких верств населення до процесів державного будівництва. I Універсал зазначав: “Кожне село, кожна волость, кожна управа повітова чи земська, яка стоїть за інтереси українського народу, повинна мати найтісніші організаційні зносини з Центральною Радою. Там, де через якісь причини влада зосталась у руках людей, ворожих до українства, приписуємо нашим громадянам широку, дужу організацію та усвідомлення народу, й тоді перевибрати адміністрацію”. Про закріплення й поширення прав місцевого самоврядування йшлося також у III Універсалі.

Втім, визначена проблема залишилася в стадії перманентного безладу: поряд з органами місцевого самоврядування, більшість яких перейшла в спадщину від Російської держави, діяли губернські і повітові комісари Центральної Ради та згадані в III Універсалі “органи революційної демократії”. Всі вони діяли на власний розсуд поза відповідним правовим полем, яке саме перебувало в стадії становлення. III Універсал зобов’язав “правительство долати допомогі місцевим самоврядування ради робітничо-селянських і солдатських депутатів, вибраних з місцевих людей”, тобто де-факто визнав існування ще одного паралельного органу місцевої влади. IV Універсал визнав це як факт, про-

те “не вписав” ради в існуючу структуру місцевих органів.

На початку березня ЦР затвердила новий адміністративно-територіальний поділ України, поділивши її на 30 земель. Наприкінці січня 1918 р. ЦР ухвалила земельний закон, за допомогою якого намагалася врегулювати відносини між численними органами, що здійснювали владні повноваження на місцях. “Верховне порядкування всіма землями з їх водами, надземними і підземними багатствами, – зазначалось у ст. 4 закону, – належить до скликання Українських Установчих зборів Українській Центральній Раді. Порядкування в межах цього закону належить: землями міського користування [...] – органам міського самоврядування; іншими – сільським громадам, волосним, повітовим і губернським земельним комітетам в межах їх компетенції”. Правова невизначеність зберігалася до останнього дня існування ЦР – дня прийняття конституції УНР (29.04.1918). У ст. 5 говорилося: “Не порушуючи єдиної своєї власті, УНР надає своїм землям, волостям і громадам права широкого самоврядування, додержуючи принципу децентралізації”. Радам і Управам громад, волостей і земель “належить єдина безпосередня місцева власть. Міністри УНР тільки контролюють їх діяльність, безпосередньо і через визначених урядовців, не втручаючись до справ, тим Радам і Управам призначених, а всякі спори в цих справах рішає Суд Української Народної Республіки”. До компетенції Ради Народних Міністрів належали питання, які “зостаються поза межами установ місцевої самоуправи або дотикають цілої УНР”, причому Рада Народних Міністрів не могла “порушувати законом установлених компетенцій” органів місцевого самоврядування.

Ще до утворення УНР ЦР почала роботу з формування українських військових формувань, хоча її лідери стояли на позиціях створення не регулярної армії, а народної міліції. Однак воєнні тривоги доволі скоро скорегували погляди політичної еліти. Для керівництва військовим будівництвом було створено Генеральне секретарство військових справ, яке 12 листопада очолив С.Петлюра. При ньому був створений Генеральний військовий штаб, до складу якого входило кілька управлінь, зокрема військово-політичне та інтендантське, відділів (організаційний, загальний, військово-комісаріатський,

артилерійський, зв’язку) та спеціальна комісія, що мала вирішувати проблеми офіцерів-українців. До українського війська приймалися лише офіцери, які походили з України. Після повернення до Києва на початку березня 1918 р. концепція розбудови військових сил ЦР зазнала суттєвих змін. Генеральний військовий штаб був реорганізований. Українська армія мала складатися з восьми корпусів піхоти й чотирьох корпусів кінноти. Розроблялися заходи (зокрема план призову, який мав розпочатися восени), спрямовані на формування регулярної армії. ЦР прагнула розв’язати питання соціального захисту військовослужбовців.

Спеціальні служби ЦР були представлені так званим Революційним комітетом охорони революції на Україні (створений за рішенням Малої Ради 25 жовтня). Відповідно до постанови Малої ради “Про загальне керівництво чинностями властей по охороні революції” функції захисту державної безпеки покладалися на Генеральний Секретаріат, той, у свою чергу, мав “спиратися на органи революційної демократії”. При Головному начальнику Київського округу утворювалася комісія, до складу якої входили по одному представнику від Генерального Секретаріату, Українського Генерального військового комітету, Ради III-го Українського військового з’їзду, Київського міського самоврядування. При Генеральному секретарстві внутрішніх справ була сформована “особлива комісія з представників відомств, до якої перейшли справи по охороні порядку та спокою на Україні”. Втім, як центральні органи, включаючи й сам Генеральний Секретаріат, так і на місцях не мали реальних сил для здійснення наданих повноважень, а заклики встановити порядок не давали позитивних результатів.

Правопорядок на місцях частково підтримувався за допомогою формувань так званого “вільного козацтва”. 16-19 жовтня в Чигирині відбувся з’їзд вільного козацтва, який ухвалив “обрати Генеральну Козацьку Раду з Назказним Отаманом на чолі” (ним став П.Скоโรปадський), а також ... скликати губернські з’їзди, щоб обирати кошових отаманів із старшиною, що надасть організованості і сили козацькому рухові”. Намічена з’їздом структура вільного козацтва мала такий вигляд: “Село нехай гуртується з селом, волость – у курінь, повіт – у полк, губернія – у

кіш, з сотенними, курінними, полковими та кошовими отаманами і старшиною на чолі. Всі козаки нехай озброюються і додержуються військового строю...”. З’їзд також обговорив статут вільного козацтва, затверджений Генеральним Секретаріатом 26 листопада, згідно з яким вільне козацтво ставило за мету забезпечення спокою в Україні.

З метою підтримання громадського порядку формувалися також міліцейські структури. Вільним козацтвом і міліцією “відало” Секретарство внутрішніх справ. На початку січня 1917 р. проблеми “вільного козацтва” перейшли до компетенції Секретарства військових справ.

Навесні 1918 р. ЦР зробила передостанню спробу зміцнити організаційні засади свого існування за рахунок розширення повноважень губернських комісарів – їм надавалося право “видавати обов’язкові постанови по справах, які торкаються порушення громадського порядку та спокою і державної безпеки”. Губернські комісари мали застосувати за порушення виданих ними обов’язкових постанов штраф до 3 000 крб або карати тюрмою строком до 3-х місяців.

6 квітня ЦР ухвалила створити “Анкетно-слідчу комісію для досліду випадків анархії й неправомірного поведження властей цивільних і військових, з’ясування політичних і соціальних умов на місцях”. Анкетно-слідча комісія складалася з 25 членів ЦР, які мали слідкувати за дотриманням чинного законодавства та ставити заслон зловживанням владою на місцях.

27 листопада Мала Рада затвердила запропонований Генеральним Секретаріатом законопроект, яким визначалися основи формування судової гілки влади. 15 грудня ЦР ухвалила законопроект про утворення до скликання Установчих зборів тимчасового Генерального Суду. Останній мав складатися з трьох департаментів: цивільного, кримінального й адміністративного. Компетенція його відповідала скасованому Правительствующому Сенатові у справах судових і у справах нагляду над судовими установами й особами судового відомства. Члени Генерального Суду мали звання генеральних суддів, їх повноваження до затвердження Генерального Суду на основі конституції визначалися дореволюційним російським законодавством, зокрема “Учреждением судебных установлений”. Генеральний Суд після фор-

мування персонального складу мав розробити внутрішній регламент і через секретарство судових справ подати його на затвердження ЦР.

У подвійному підпорядкуванні опинилася так звана “прокуратура”: вона діяла при Генеральному Суді і називалася “Прокуратура Генерального Суду”, водночас її регламент затверджувало секретарство судових справ, воно ж надавало одному з прокурорів звання старшого й доручало “провід над прокуратурою”. На початку січня 1918 р. ЦР ухвалила спеціальний закон “Про упорядкування прокуратурського нагляду на Україні”.

30 грудня 1917 р. ЦР спеціальним законом визнала “неправомочність київської, харківської й новочеркаської судових палат з 1.12.1917 року” і одночасно ухвалила закон “Про заведення апеляційних судів”. Повноваження й внутрішня організація нових апеляційних судів мало відрізнялись від попередніх судових палат. Згідно із законом “Про умови обсадження і порядок обрання судів Генерального і апеляційних судів” (23.12.1917) судді обиралися ЦР більшістю в 3/5 голосів. Вибори суддів проходили в обстановці конкурентної боротьби.

4 грудня Центральна Рада отримала ультиматум Раднаркому за підписами Леніна й Троцького. У відповіді на ультиматум (підписаний В.Винниченком та С.Петлюрою) Раднарком обвинувачувався у грубом зазіханні на “право самовизначення України шляхом нав’язування їй своїх форм політичного устрою”. Нездатність лідерів ЦР налагодити повноцінне існування державного організму й мобілізувати суспільство навколо ідеї захисту української державності стало організаційною підосновою поразки УНР.

Літ.: *Українська* Центральна Рада: документи і матеріали. – К. : [б. в.], 1996. – Т. 1; *Українська* Центральна Рада: документи і матеріали. – К. : [б. в.], 1997. – Т. 2; *Грушевський М.* Хто такі українці і чого вони хочуть / М. Грушевський. – К. : [б. в.], 1991; *Історія державної служби в Україні* : у 5 т. – К. : [б. в.], 2009. – Т. 1.

Якубова Л.Д.

УПОВНОВАЖЕНИЙ ПРЕЗИДЕНТА УКРАЇНИ З ПИТАНЬ АДМІНІСТРАТИВНОЇ РЕФОРМИ – введена Указом Президента України від 29 травня 2001 р. № 345/2001 посадова особа, на яку поклалися організація та координація здійснен-

ня заходів з проведення в Україні адміністративної реформи. Об'єктивна потреба запровадження подібної посади була зумовлена тим, що на той час в Україні сформувалася досить складна і фрагментарна модель організаційної структури здійснення адміністративної реформи, в якій бракувало координаційного центру. Було встановлено, що **У.П.У.п.а.р.** призначається на посаду і звільняється з посади Президентом України за поданням Глави Адміністрації Президента України. На цю посаду в липні 2001 р. був призначений Ю.Єхануров, який одночасно обіймав посаду Першого заступника Глави Адміністрації Президента України – Керівника Головного управління організаційно-кадрової роботи та взаємодії з регіонами Адміністрації Президента України, а також став першим заступником голови Державної комісії з проведення в Україні адміністративної реформи. Для забезпечення діяльності **У.П.У.п.а.р.** було утворене Управління з питань адміністративної реформи Адміністрації Президента України.

Згідно з положенням, затвердженим Указом Президента України від 21 липня 2001 р. № 538/2001, основні завдання **У.П.У.п.а.р.** включили:

- забезпечення організації та координації здійснення заходів із проведення в Україні адміністративної реформи, що реалізуються відповідними державними органами, забезпечення узгодженості та послідовності проведення цих заходів;
- організацію підготовки та внесення пропозицій щодо уточнення концептуальних засад адміністративної реформи та шляхів її реалізації, розроблення концепцій цільових програм та проектів нормативно-правових актів, а також здійснення наукових досліджень комплексного характеру з цих питань;
- внесення Президентом України пропозицій щодо підготовки проектів законів, а також актів та доручень Президента України з питань проведення адміністративної реформи, попередній розгляд проектів нормативно-правових актів з питань проведення адміністративної реформи;
- забезпечення вивчення та аналізу діяльності Кабінету Міністрів України, центральних та місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, пов'язаної з проведенням адміністративної реформи, здійснення моніторингу з цих питань, внесення

пропозицій щодо вдосконалення діяльності з проведення адміністративної реформи;

- організацію вивчення та впровадження в Україні кращого зарубіжного досвіду з питань підготовки і проведення адміністративної реформи та організації державного управління;

- забезпечення відкритості процесу проведення адміністративної реформи, інформування широкої громадськості щодо мети, ходу та результатів проведення реформи;

- інформування Президента України про проведення в Україні адміністративної реформи та її результати;

- виконання за дорученням Президента України інших повноважень з питань проведення в Україні адміністративної реформи.

Разом з тим **У.П.У.п.а.р.** були надані дуже обмежені повноваження. Вони передбачали лише одержання інформації від органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування і користування їх інформаційними базами даних, участь у засіданнях уряду, його консультативно-дорадчих та інших органів при розгляді питань адміністративної реформи, ознайомлення з проектами законів та інших нормативно-правових актів з відповідних питань, утворення в разі потреби експертних та робочих груп із залученням працівників державного апарату, вчених та інших фахівців.

Отже, можна зробити висновок про те, що посада **У.П.У.п.а.р.** не підкріплювалася реальними важелями впливу на вироблення і реалізацію державної політики в галузі адміністративної реформи, а тому відповідний інститут не мав спроможності виконувати роль координаційного центру перетворень. До того ж цей інститут був введений поза межами органів виконавчої влади, тому для останніх діяльність відповідної посадової особи, напевне, виглядала як чужорідні, зовнішньо нав'язані реформаторські ініціативи. У результаті досягнення **У.П.У.п.а.р.** обмежилися розробкою під його керівництвом проекту стратегії проведення в Україні адміністративної реформи, який так і не набув статусу офіційного документа. **У.П.У.п.а.р.**, фактично, припинив функціонування після звільнення Ю.Єханурова з відповідної посади Указом Президента України від 17 квітня 2002 р. № 344/2002, а саму посаду формально ліквідовано Указом Президента України від 3 червня 2003 р. № 464/2003.

Літ.: *Про* чергові заходи щодо дальшого здійснення адміністративної реформи в Україні : Указ Президента України від 29 трав. 2001 р. № 345/2001 // Уряд. кур'єр. – 2001. – 31 трав.; *Питання* організації проведення в Україні адміністративної реформи : Указ Президента України від 21 лип. 2001 р. № 538/2001 // Уряд. кур'єр. – 2001. – 31 лип.; *Про* Міністра Кабінету Міністрів України : Указ Президента України від 3 черв. 2003 р. № 464/2003 // Уряд. кур'єр. – 2003. – 4 черв.; *Проблеми* реалізації адміністративної реформи в Україні / [упоряд. А. Вишневський]. – К. : МЦПД, 2002; *Європейські* орієнтири адміністративного реформування в Україні : монографія / В. Д. Бакуменко (кер. авт. кол.), Л. М. Гогіна, С. О. Кравченко та ін. ; за заг. ред. В. Д. Бакуменка, В. М. Князева. – К. : Вид-во НАДУ, 2005; *Кравченко С. О.* Державно-управлінські реформи: теоретико-методологічне обґрунтування та напрями впровадження : монографія / С. О. Кравченко. – К. : НАДУ, 2008.

Кравченко С. О.

УПРАВЛІННЯ ЕКОНОМІКОЮ СРСР І УКРАЇНИ У 60-ТІ – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 80-Х РОКІВ ХХ СТ. Після відсторонення від влади М.Хрущова нове партійно-радянське керівництво країни змушене було вжити заходів щодо вдосконалення управління економікою. Насамперед було зроблено те, що здавалося очевидним і нагальним. Згідно з постановою листопадового 1964 р. Пленуму ЦК КПРС ліквідували ініційований М.Хрущовим поділ обласних і районних партійних організацій на промислові й сільськогосподарські, відновили єдині обкоми й райкоми партії. За рішенням ЦК Компартії України були також відновлені Дніпропетровський, Запорізький, Київський, Львівський, Миколаївський, Одеський, Полтавський, Харківський міськкоми партії, що були ліквідовані разом з поділом обласних партійних організацій на промислові й сільські.

Від 1965 р. почалося проведення масштабних економічних реформ на основі рішень двох Пленумів ЦК КПРС: березневого – у сільському господарстві, вересневого – у промисловості. Постановою березневого (1965 р.) Пленуму ЦК КПРС встановлювався багаторічний план (на 5 років) виробництва сільськогосподарської продукції, яким виключалися довільні його змінювання й видача колгоспам і радгоспам позапланових завдань. Це визначало стабільні умови господарювання, можливість широкого здійс-

нення господарського маневрування, прояв ініціативи й підприємливості. Було посилено економічне стимулювання праці: змінені умови заготівель і закупок сільськогосподарської продукції, запроваджено матеріальне заохочення за надплановий продаж, удосконалена оплата праці колгоспників і працівників радгоспів.

Реформа у сфері промислового виробництва, “батьком” якої вважається голова Ради Міністрів СРСР О.Косигін, включала: повернення до галузевого принципу управління економікою, запровадження економічного стимулювання зростання виробництва, послаблення адміністративного регулювання діяльності підприємств. Був прийнятий комплекс заходів з розширення економічної самостійності підприємств, зменшення адміністративного регулювання їх діяльності. Кількість директивно планованих показників їх роботи скорочувалася більш як у три рази (з 30 до 9). Основним критерієм господарської діяльності підприємств передбачалося зробити замість загального валу виготовленої продукції обсяг її реалізації. Створювалися спеціальні фонди для матеріального заохочення робітників і службовців (преміювання, видачі так званої тринадцятої заробітної плати у разі виконання й перевиконання підприємством планових завдань), а також розширення соціально-культурної сфери (будівництва житла, будинків культури, баз відпочинку тощо).

Сутність обох реформ – обмеження адміністративно-командних методів управління економікою за рахунок ширшого використання економічних методів управління.

Однак уже від початку їх проведення дехто з досвідчених управлінців помітив певні розходження між Л.Брежнєвим і О.Косигіним. Якщо перший прямо вимагав зміцнення централізованих засад у керівництві промисловістю й будівництвом, то другий акцентував увагу на принципах госпрозрахунку, господарської самостійності підприємств. Мірою зміцнення позицій глави партії становище керівника уряду ускладнювалося, його слово втрачало вагомість, що негайно відображалось у діях працівників міністерств і відомств. Одночасно й кількість зазначених установ, і працівників у них з кожним роком ставала дедалі більшою, що свідчило про контрнаступ, а згодом і перемогу командно-адміністративної системи.

Підприємства одержали відносну самостійність, робітники, інженерно-технічні працівники і службовці стали відчувати зв'язок між своїм внеском у виробництво і заробітною платою. Дещо підвищилася заробітна плата, зріс життєвий рівень. Усе це не могло не дати позитивних результатів, і восьма п'ятирічка (1966-1970 рр.) за темпами розвитку промисловості виявилася, як вважає більшість економістів, найвдалішою за весь післявоєнний час. Дехто з них навіть називає її "золотою". Саме в цей час Радянський Союз обігнав США по випуску багатьох важливих видів продукції; до їх числа входили вугілля, кокс, залізна і марганцева руда, чавун, сталеві труби, гідравлічні турбіни, тепловози і електровози, трактори, зерновий й бавовнозбиральні комбайни, цемент, пиломатеріали тощо. У 1970 р. обсяг капіталовкладень СРСР і США майже зрівнявся.

Позитивні зміни відбулися в Україні. За 1966-1970-ті рр. загальний обсяг промислового виробництва в республіці зріс майже на половину. Продуктивність праці збільшилася на 28%, за рахунок чого отримано дві третини приросту промислової продукції. Прибутки в промисловості зросли вдвічі. Капіталовкладення в розвиток економіки були в 1,4 раза більшими порівняно з попередньою п'ятирічкою. Було введено до ладу 250 нових великих підприємств, понад 2 тис. виробничих комплексів і цехів. Усі галузеві міністерства виконали встановлені державні плани. Широко впроваджувалася комплексна механізація й автоматизація виробничих процесів у всіх галузях промисловості. У серійному виробництві був освоєний випуск 4400 нових машин, механізмів, обладнання і матеріалів. Початок 1970-х рр. ознаменувався завершенням електрифікації сіл України. Зросли енергетичні потужності сільськогосподарського виробництва. До 1970 р. порівняно з 1965 р. енергетичні потужності в розрахунку на одного колгоспника збільшилися більш як у 1,5 раза. На 100 га посівної площі вони за цей час збільшилися з 105 до 169 кінських сил, або фактично в 1,6 раза.

Однак на початку 1970-х рр. зростання економіки уповільнилося, а згодом перейшло у той стан, який пізніше назвуть застоєм. У результаті, як відзначалося в 1986 р. на XXVII з'їзді КПРС, були невиконані завдан-

ня з розвитку економіки, поставлені Програмою КПРС, і навіть більш низькі завдання дев'ятої (1971-1975 рр.) і десятої (1976-1980 рр.) п'ятирічок. У 1970-1985 рр. темпи зростання промисловості впали до 3,5% за рік проти 8,4% в другій половині 1960-х рр. Удвічі знизилася рентабельність підприємств, серед них зростала кількість збиткових. Швидко старіли основні виробничі фонди. Значно відставали від світового рівня якість і матеріалоемність багатьох видів промислової продукції. Ще гіршою виявилася картина в сільському господарстві, де темпи приросту продукції знизилися до 1,4%. У цей самий період обсяг капіталовкладень знизився до 1,8%, а зростання продуктивності праці становило менш ніж 3%. Фонди матеріального стимулювання не мали суттєвого впливу на продуктивність праці, оскільки розмір премій становив близько 3% фонду заробітної плати.

У 1970-1980-х рр. керівництво СРСР приймало чимало рішень щодо необхідності прискорення науково-технічного прогресу, переведення завдяки цьому радянської економіки на переважно інтенсивний шлях розвитку. Але на ділі все відбувалося з точністю до навпаки. З кожним роком збільшувалася кількість від початку морально застарілих і екологічно шкідливих підприємств, нарощувався випуск продукції, що не знаходила попиту у своїй країні, а тим більш на світових ринках. Керівників усіх рівнів насамперед цікавили кількісні показники – тонни, кілограми, літри, штуки, кілометри, кількістю яких визначалася ефективність його управлінської діяльності.

Період застою був часом утрачених можливостей, коли країна опинилася на периферії переворотів у науці та техніці, що відбувалися на Заході, не здійснили назрілих радикальних змін у структурі економіки і залишилися здебільшого на рівні старого типу індустріального розвитку з його упором на кількісні показники.

В Україні економічні показники були дещо кращими, ніж загалом по країні, але не настільки, щоб можна було говорити про високі темпи економічного зростання й інтенсивний характер економічного розвитку республіки. Україна, як відзначалося на XXVI з'їзді Компартії України, була "органічною складовою єдиного народногосподарського комплексу країни", і тому змушена була хворіти на всі

недуги, притаманні комплексу загалом. Усі рішення пленумів і численні постанови ЦК КПРС щодо економічних і господарських питань, як і по всіх інших, дублювалися відповідними документами республіканського рівня. У СРСР, унітарній, по суті, державі, не було й не могло бути особливої економічної політики тієї чи іншої республіки, зокрема української. Існувала єдина економічна політика СРСР, яку розробляв апарат ЦК КПРС, затверджували з'їзди КПРС і проводила бюрократія, що зазвичай не мала національного обличчя. За часів Л.Брежнєва централістичні тенденції в управлінні народногосподарським комплексом країни постійно підвищувалися.

Головним гальмом економічного прогресу була адміністративно-командна система, не зацікавлена в самостійності й ініціативі підприємств, широкому застосуванню економічних важелів управління, переводі економіки на інтенсивний шлях розвитку. Вона й придушила економічну реформу.

Збереження адміністративно-командної системи залежало від суспільно-політичного ладу, який практично не змінювався. Саме рутинність політичних умов визначала прорахунки в процесі практичного здійснення реформи. Простежуються прямий взаємозв'язок і взаємозалежність суспільно-політичних і соціально-економічних умов, що склалися в країні. Непродумана і непослідовна економічна політика радянської держави не могла відійти від основних принципів управління економікою періоду культу особи Сталіна: надмірної централізації управління, директивного планування, недостатнього поширення прямих договорів між підприємствами, відсутності ринкового ціноутворення, а також дієвих методів матеріального стимулювання працівників.

Економічна реформа була заблокована силами бюрократичного консерватизму. В центральному і місцевому партійному апараті з'явилося серйозне тяжіння до звичних, раніше перевірених централізованих адміністративних методів управління. Не було здійснено перегляду ідеологічних догм відносно соціалістичного ринку, товарних відносин, недирективної планованості, плюралізму. Навпаки, з кінця 1960-х рр. гонінь зазнали вчені та наукові напрями, що пов'язували розв'язання економічних проблем з розширенням сфери дії закону вартості і ринкових

відносин. Взяла гору інерція, тимчасові інтереси, прагнення відмахнутися від незвичних форм управління.

Хребтом адміністративно-командної системи був компартійний апарат, роль якого постійно зростала. Він на всіх рівнях керував господарниками. Л.Брежнєв, який посилював свої позиції в партійному й державному керівництві, проводив лінію на згорання реформи. Його однодумцем у цьому став М.Тихонов, який у 1980 р. змінив О.Косигіна на посаді голови Ради Міністрів СРСР. Прихильниками адміністративно-командних методів управління були й республіканські та регіональні партійні керівники. Не винятком тут був і перший секретар ЦК Компартії України В.Щербинський. Його діяльність, попри всім відомі його особисті високі людські якості – чесність, порядність, принциповість тощо, – об'єктивно була спрямована на безумовне виконання будь-якої, навіть шкідливої для республіки, вказівки з Кремля. Іншою в тих умовах його діяльність і не могла бути. На прикладі його попередника на посаді першого секретаря ЦК КПУ П.Шелеста видно, що партійні й державні керівники, які мали власну позицію, рано чи пізно "вимивалися". В обкомах, ЦК партії було, щоправда, чимало розумних людей, але вони знаходилися здебільшого на другорядних посадах, зокрема як інструктори і консультанти.

Партійні органи дедалі частіше перебирали на себе функції господарських органів, використовували адміністративно-командні методи. На місцях вони ставили в основу своїх вимог до підприємств "вибивання" відсотків зростання обсягів товарної продукції. Усе це глибоко укорінилося в стилі й методах роботи всіх керівних кадрів. Дедалі помітнішими ставали такі явища, як бюрократизм, консерватизм, оковамилювання, кар'єризм, формалізм, рапортоманія, перестраховка, ухиляння від відповідальності тощо. Багато хто з керівників був помічений у корупційних діях. Становище погіршувалося через те, що поступове зростання "тіньової" економіки призводило часто до зрощування окремих працівників і навіть ланок управління з кримінальними елементами. Як відзначалося на липневому (1988 р.) Пленумі ЦК КПРС, "у владних коридорах на самих різних рівнях, часом дуже високих, почало відчуватися, особливо в 70-ті рр., смердюче дихання організованої злочинності".

Компартійний апарат, який пронизував усі ланки системи управління в країні, у свою чергу, здійснював підбір кадрів таким чином, що на керівних постах залишалися лише ті, хто здатний був виконувати лише керівні вказівки. В економіці все дедалі більше залежало від особистих зв'язків. Якщо, наприклад, у директора заводу були гарні стосунки з працівниками обкому чи міськкому партії, відповідним міністерством, то він отримував додаткові матеріальні ресурси, вважався успішним керівником, а його підприємство – передовим. Через це могли існувати штучно рентабельні, так само як і вимушено збиткові, підприємства. За таких умов змістом роботи управлінців усіх рангів стало не забезпечення ефективності виробництва, а догоджання вищому начальству, передусім партійному, від якого залежали й кадрові призначення, й винагороди, визнання успіхів підприємств або їхня критика. Різні бюрократичні організації тісно взаємодіють одна з одною, і це нерідко призводить до того, що робота промислових підприємств визначається зовсім не тими критеріями, якими повинна була б, – не економічними.

За адміністративно-командної системи різко збільшувався апарат управління. Кількість міністерств та їх відгалужень стрімко зростала, а відповідно розширювався і бюрократичний апарат. Певна річ, він не міг сидіти без діла. Керував, розподіляв, направляв, утручався до оперативних справ господарників, учому знаходив підтримку партійних органів. Якщо на XXIII з'їзді КПРС ще йшлося про необхідність обстоювати господарську самостійність та ініціативу підприємств, то на XXIV з'їзді говорилося вже про “підвищення ролі й розширення самостійності міністерств і відомств”. Ця лінія була закріплена й наступними партійними з'їздами.

Негативні підсумки господарської діяльності держави стали безпосереднім наслідком суб'єктивних методів управління економікою країни, нездатності й невміння держави поставити цю складну проблему на наукові рейки. Кадри, що були виховані в умовах адміністративно-командної системи, виявили нездатність і небажання управляти переважно економічними методами. Впровадження економічних методів управління ними практично саботувалося.

Матеріальний інтерес управлінця був скрізь прив'язаний до якихось надуманих “показ-

ників”, і навіть якби він знехтував цим, працюючи не за рубль, а за совість, то відразу відчув би жорсткий тиск з усіх боків: від начальства, підлеглих і колег. Вони були зв'язані з ним одним ланцюжком матеріальної зацікавленості в брехливих показниках, і його передовий досвід їм не до вподоби. Безнадійність спроб “задіяти” госпрозрахункові й товарно-грошові механізми, не послабляючи адміністративно-наказну суть, поглиблювалася недостатністю їх ідеологічного забезпечення. Навіть тоді, коли йшлося про досить глибокі економічні перетворення, не було суттєвих спроб підкріпити їх демократизацією політичних порядків. Перехід на нову систему господарювання здійснювався повільно, потребуючи постійних політичних узгоджень, що виникали в процесі реформ окремих економічних аспектів (по галузях, по групах підприємств). Навіть більше, у низці галузей (торгівля, збув, комунальне господарство, постачання) реформа здійснювалась у вигляді дослідів на групах підприємств. Слабо були залучені до реформ такі галузі економіки, як фінанси, ціноутворення тощо. Було чимало недоліків у системі управління, оплаті праці, механізмі економічного контролю тощо.

Партійно-радянське керівництво країни на з'їздах партії неодноразово здійснювало спроби подолати диктат відомчої бюрократії. Однак ці рішення залишалися на папері. Ні партійна номенклатура, ні відомча бюрократія не могли й не хотіли послаблювати адміністративно-командну систему, діяти проти самих себе. Л.Брежнев повторив своїх попередників і поступово перетворився на єдиного “авторитета” з усіх партійних і державних справ, подібно до Сталіна був оголошений “вірним лєнінцем, стійким продовжувачем справи Лєніна в умовах розвинутого соціалізму”.

Літ.: *Державне управління: основи теорії, історія і практика* : навч. посіб. / В. Д. Бакуменко, П. І. Надолішній, М. М. Їжа, Г. І. Арабаджи / за заг. ред. П. І. Надолішнього, В. Д. Бакуменка. – Одеса : ОРІДУ НАДУ, 2009; *Історія українського парламентаризму: від допарламентських форм організації політичного життя до сьогодення* / гол. ред. ради В. М. Литвин ; кер. авт. кол. В. А. Смолій ; НАН України ; Ін-т історії України. – К. : Вид-во “Дніпро”, 2010; *Малиновський В. Я. Державне управління* : навч. посіб. / В. Я. Малиновський. – Луцьк : Ред.-вид. від. “Вежа” Волин. держ. ун-ту ім. Лєсі Українки, 2000; *Надолішній П. І.* Теорія та

історія державного управління (Опорний конспект лекцій до навчальної дисципліни) : навч. посіб. / П. І. Надолішній. – Одеса : ОРІДУ НАДУ, 2006; *Нариси історії державної служби в Україні* / О. Г. Аркуша, Є. І. Бородин, С. В. Віднянський та ін. ; редкол. : С. В. Кульчицький (кер. авт. кол.) та ін. ; Голов. упр. держ. служби України, Ін-т історії НАН України. – К. : Ніка-Центр, 2009.

Макаренко Е.М., Лекарь Т.В.

УПРАВЛІННЯ УКРАЇНСЬКИМИ ГУБЕРНІЯМИ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ.

Верховна влада після ліквідації гетьманського правління (1764 р.) недовго переймалася пошуком шляхів формування нової бюрократії, податливість якої забезпечила б політичну централізацію імперії. Вона скористалася служилим станом у Гетьманській державі, як і прагненням української козацької старшини закріпити за собою земельні багатства. Вміло маневруючи між різними угрупованнями української еліти, верховна влада, і зокрема президент Малоросійської колегії й одночасно генерал-губернатор Петро Рум'янцев, використали інститут державної служби для інтеграції української еліти до управлінського механізму Російської імперії, у тому числі і до вищих органів влади (варто назвати лише кар'єру канцлера О.А.Безбородька або статс-секретаря Д.П.Трошинського), і до місцевого управління.

Правобережна Україна, яка ввійшла до складу імперії після поділу 1795 р. Речі Посполитої, уже без тривалого перехідного періоду одержала російський адміністративний устрій. На півдні Росії вдалося ліквідувати практично відразу два державних утворення: Кримське ханство і Запорозьку Січ. Запорозька Січ, зберігаючи певний час автономний статус щодо Гетьманщини і Російської держави, мала власну систему управління з виборними кошовим отаманом, суддею, писарем, осавулом, які зосереджували у своїх руках військову, адміністративну і судову владу. Верховна влада з середини XVIII ст. почала активно підміняти виборний принцип на призначуваний, а зміну кордону внаслідок Кючук-Кайнарджійського мирного договору використала для силової ліквідації Запорозької Січі, цієї “дивної республіки”, – як про неї висловилася Катерина II.

На набутих територіях верховна влада запроваджувала традиційну структуру адміністративного управління з призначуваними нею посадами (генерал-губернатор або на-

місник, губернатор, губернське правління, казенна палата та приказ громадської опіки, земські справник, суд, казначейство). При цьому імператриця дозволила поєднати два принципи – призначуваний для адміністративної влади, за винятком повітової посади земського справника, та виборний – для судової. Завершуючи юридичне оформлення станів, вона заснувала корпоративні інституції на самоврядних принципах, що створювало враження їхньої активної участі в місцевому управлінні.

Органи місцевого самоврядування, як і органи судової влади, в українських губерніях засновувалися з великим часовим відривом від центральних губерній та обмеженням їх повноважень, зокрема на Правобережній Україні. Реорганізація адміністративного управління в українських землях і Криму базувалася на зримій залежності верховної влади як від використання європейських моделей, так і від регіональних особливостей приєднаних територій.

У своєму розвитку державна служба в українських губерніях імперії пройшла кілька етапів, визначальним з яких став етап дворянської бюрократії, коли кожний стан, хай і не до кінця сформований, виконував повинності на користь монарха, а вищі державні посади обіймали за знатністю соціального походження. Система одноразових доручень поступилася постійній і спеціалізованій службі з державними посадами, повністю залежними від верховної влади.

Державна служба в українських губерніях Російської імперії поділялася на два види: призначувана і виборна. Служба по виборах, а саме так вона називалася, незважаючи на перебування в тіні, якщо порівнювати з призначуваною від уряду, посідала досить вагоме місце в житті губерній. Використовуючи її, верховна влада спромоглася утвердити власне верховенство, проникнути в усі прошарки суспільства та зміцнити державну владу як таку, а також не в останню чергу – мати недорогий місцевий апарат. Дворянське губернське зібрання першої половини XIX ст. обирало 94 особи зі штату місцевих чиновників, серед яких такі поважні посади, як голови палат цивільного і кримінального суду, засідателі цих палат, совісний суддя, повітові судді та засідателі повітових і совісних суддів, а також земські справники і засідателі земських судів. Маємо на сьогодні й уточнені дані: виборні посади

становили майже третю частину державних службовців, причому в губернській адміністрації переважали коронні чиновники, а у повітій третину становили виборні.

За Миколи I чисельність посад, що їх обирало дворянство, зросла. Збільшився також термін обіймання судових виборних посад – з трьох до шести років. Крім названих, слід додати й почесних попечителів гімназій і депутатів від губернії до ради Київського, Харківського, Керченського інститутів шляхетних панянок, а також обов'язкових членів продовольчих комісій. У разі обмеженої чисельності дворян, зокрема у Таврійській губернії, на виборні місцеві посади урядовців призначали. З тієї ж причини в Акерманському та Ізмаїльському повітах Бессарабської області посадові обов'язки повітових предводителів дворянства виконували призначувані урядом повітові судді.

Процедура дворянських виборів, що відбувалися в урочистій обстановці, була чітко розписана. Голосування за кандидатів відбувалося кульками. Один із двох, які набрали найбільшу кількість голосів, схвалювалися губернатором, міністром, а то й самим імператором – залежно від посади. Це, однак, не гарантувало в майбутньому мирного співіснування предводителя дворянства і губернатора, особливо тоді, коли останній намагався підпорядкувати собі першого. У неординарних випадках верховна влада брала сторону предводителя дворянства, намагаючись у такий спосіб нейтралізувати свавільне губернаторське або генерал-губернаторське управління та схилити дворянство до виборної служби.

Верховна влада ототожнювала виборні дворянські посади з державними, залучаючи предводителів дворянства до діяльності найрізноманітніших загальноадміністративних установ, таких як рекрутське присутствіє, продовольчі комісії, комісії розподілу земських повинностей. Від 1851 р. дворянство обирало своїх депутатів до будівельних і шляхових комісій і посередниками повнобюджетного розмежування посмужних земельних ділянок. Збільшення повноважень предводителя вплинуло на відкриття при його посаді 1836 р. канцелярії, діловод якої, як й інші службовці, користувався правами державної служби та чином 12-го класу.

Правобережні українські губернії не потрапили до числа тих, де культивувалася вибор-

на служба. За участь у повстаннях польська шляхта була усунута від участі в місцевому управлінні шляхом позбавлення виборчих повноважень, а на раніше виборні посади призначався чиновник від верховної влади. Для набуття посади слід було мати десятирічний стаж статської або військової служби. Виборчого права позбавлялися дворяни, маєтками яких управляли кредитори, а також ті, хто перебував під судом та яким після звільнення від служби за судовим вироком заборонялося обіймати посади, як і тим, чий маєтки бралися в опіку за зловживання поміщицькою владою. Напередодні другого польського повстання дворянські зібрання зовсім припинили свою діяльність.

Верховна влада, хоча й вдалася до кількох спроб, зокрема усунення дрібномаєтного дворянства від виборів, зрівняння виборної і державної служби, не виявила справжніх причин незацікавлення дворянства виборною службою, а тому й не запропонувала дієвих механізмів для нейтралізації всевладної опіки адміністративних органів, і головно зростаючої ролі губернаторів і генерал-губернаторів.

Тож виборна служба поступово втратила свою значимість, і лише Великі реформи з їхнім крутим поворотом до всестановості змусили її відродитися, проте на інших підставах. Аби органи місцевого управління, як земські, так і міські, працювали ефективно, верховна влада запровадила такий механізм, як фінансова незалежність, яку ті здобували шляхом накладання податків на місцеві статки, виборність посадовців з місцевих, які знали потреби населення, як і те, що їхні повноваження зосереджувалися над чітко окресленим колом господарської діяльності. Не в останню чергу це була чітка регламентація стосунків з адміністрацією, як і можливість заперечувати ухвали губернаторів, звертаючись до Сенату, який підтримував земців. До корпусу гласних не можна було зараховувати представників адміністрації та судових установ, зокрема губернатора, віце-губернатора, членів губернських правлінь, губернських і повітових прокурорів і стряпчих (а також чиновників місцевої поліції). Це також відіграло позитивну роль у діяльності нових органів місцевої влади. Колективне обговорення питань поліпшення сфери соціальних послуг і прийняття ухвал на земських зібраннях і міських

думах дає змогу зараховувати його до ефективного управлінського засобу під час формування місцевої влади.

Дворянське походження та вислуга на початку XIX ст. були основними критеріями для вступу на державну службу. Ще один суттєвий критерій – освітній рівень чиновника – додався, коли на професійні знання була звернута особлива увага. Адміністративні реформи змусили Олександра I зосередитися на підготовці освіченого бюрократа. Знову на російську владу справила враження європейська модель, коли для обіймання багатьох адміністративних і судових посад ставала потрібна університетська освіта.

Курс на освіту чиновника підтримав і наступний імператор, який наполіг на внесенні до програм юридичних факультетів університетів курсу з російського законодавства. Ця ж сама практика продовжувалася й під час заснування професійних навчальних закладів. Випусник Київського політехнічного інституту, вступаючи на державну службу, отримував чин 12-10-го класу залежно від ступеня диплома. Вища освіта разом з управлінським досвідом стала необхідною умовою для присвоєння чину статського радника (5-й клас), як і середня – для отримання класного чину. Держава дала змогу чиновникам без припинення служби відвідувати вільними слухачами лекції в університетах і навчатися екстерном, здаючи екзамени в спеціальних створюваних комісіях при повітових училищах, гімназіях та університетах. І все ж переважала загальна, а не професійна освіта.

Висуваючи досить високі вимоги до службової відповідальності, верховна влада разом з тим брала на себе обов'язок забезпечення відповідного соціального захисту управлінців. Крім можливості набути дворянське звання, чиновник, починаючи з доби Петра I, отримував грошове жалування, а за Катерини II воно запроваджувалося й для канцелярських службовців, як і пенсійне забезпечення. Розміри посадових окладів були неоднаковими: найвище отримували чини перших чотирьох класів, чиновники 14-9-го класів – значно менші, настільки, що ті не забезпечували їхній прожитковий рівень. У цьому разі як один із засобів поліпшення матеріальних умов пропонувалося змінити місце служби на інше – у віддалених губерніях, де розміри жалування, як і інші пільги,

були суттєвішими. Найяскравішу політику в цьому питанні верховна влада продемонструвала на Правобережній Україні, де вперше вона відступала від звичної політики порозуміння з місцевою елітою, забираючи в неї право на державну та станову службу. Вибірні місця в місцевих державних установах повинні були посісти посадовці, призначені центром. Для переміщення великоросійського чиновництва до Правобережної України влада запропонувала йому досить вигідні умови. Однак оголошені пільги мало сприяли збільшенню чисельності чиновників російського походження. Тому актуалізувався один із законодавчих актів, згідно з яким зумовлювалося, що оскільки росіяни не виявляють особливого бажання служити в цьому краї, то службові пільги будуть поширюватися на всіх “руських”, причому це поняття треба було розуміти не у вузькому значенні, а в широкому. До “руських” відносили “природные русские”, “иноверцы” та чиновники іноземного походження з досвідом служби у внутрішніх губерніях, серед яких, звичайно, найперше малися на увазі українські дворяни. Додатковими заходами для приваблювання їх службою в Південно-Західному краї стали виплати прогонних, підйомних, добових і збереження пенсій, під час обіймання статських посад додавалися нові переваги. Чиновники відомства Міністерства внутрішніх справ починаючи з 1864 р. отримували 50%-ву надбавку до жалування. Таку щедрість нескладно пояснити, адже фінансування надходило не з державної казни, а зі зборів, які держава наклала на польських поміщиків. Правилами 1869 р. надбавка (щоправда, дещо менша – 20%) поширювалася й на відомство державних маєтностей та юстиції для немісцевих чиновників за умов бездоганної служби.

Поліцейським чиновникам замість відсоткової надбавки вводилися грошові підмоги. Саме приїжджі чиновники ставали власниками казенних земельних ділянок, адже до участі в торгах вони допускалися на пільгових умовах, отриманих від російської адміністрації. Як нагороду за службу під час сплати вартості землі їм дозволено було користуватися розстрочкою на 20 і 22 роки, а деякі з них звільнялися навіть від сплати кріпосного мита. За підрахунками відомого статистика та економіста Тихона Осадчого, ця соціальна категорія протягом десятиріччя

(1877-1887 рр.) збільшила площі своїх земельоводінь у Київській губернії у 4 рази, Подільській – у 3, а у Волинській – в 2,5 рази. Натомість польські дворяни дев'яти західних губерній не мали права на позику в Державному дворянському земельному банку. На тлі імперських проєктів чиновництво намагалося використати ситуацію з матеріальним стимулюванням служби у власних інтересах. Під час запровадження значніших пільг у Царстві Польському більшість із них тут же переїздила до Польщі.

Місцева вища адміністрація змушена була просити верховну владу поширити хоча б частину тих привілеїв, що їх мали чиновники в Царстві Польському, на чиновників Правобережної України. “Положение об особых преимуществах гражданской службы...” 1886 р. встановлювало систему стимулів для чиновників у західному регіоні імперії. Суттєво переглядалися принципи їх комплектування та матеріального забезпечення, внаслідок чого для чиновників із внутрішніх російських губерній, які переїздили на службу до західних, надавалися різноманітні й досить суттєві пільги. На державну службу могли вступати особи, які в інших губерніях не мали на неї права (іноземці, купці, особисті почесні громадяни, міщани, вихідці з податних станів), і ті, хто не мав табельного чину до 8-го класу. Скорочувався термін служби для отримання чинів, орденів, зберігалися прогонні, одноразові допомоги, повні оклади для одержання пенсії та відсоткові надбавки до жалування. Імперська політика суттєво підважувала “демократичність” третьої статті статуту про державну службу щодо несуттєвості віросповідання та етнічного походження претендентів на державну службу.

Крім матеріального забезпечення, державна служба в загальноросійському масштабі стимулювалася моральним заохоченням, палітра якого була досить значною. Існувала система нагород орденами та різними відзнаками, які враховувалися під час отримання чинів і посад.

Чисельність чиновників постійно зростала, оскільки збільшувалися та ускладнювалися завдання, як і кількість державних установ, що обслуговували потреби держави. На початку ХХ ст. чиновницький корпус у Російській імперії становив 385 тис. осіб. Однак ця чисельність відставала від європейських

мірок приблизно вдвічі, а то й утричі. Аналіз співвідношення кількості чиновників до населення дав змогу С.Величенку назвати становище, що склалося в управлінській сфері Російської імперії, як “недоуправляємість”. Хоча держава й вживала багато заходів, аби її службовець був на висоті становища, однак не всі вони давали бажаний результат. Корумпованість і зловживання владою не підлягали викоріненню. Багатьох, особливо на початку ХХ ст., не влаштовувала відсутність доступу до влади, адже становий підхід зберігався до 1906 р. і посади обіймали зазвичай дворяни, для яких термін вислуги був у чотири рази коротший, ніж у представників інших станів. Призначення на посади здійснювалося негласно, як і набування чинів і посад. Практика залежності від начальства не задовольняла й чиновника, який далеко не завжди міг відстояти свою правоту. Його кар'єра залежала від оцінки начальника, а думка того середовища, в якому проходила його служба, практично не враховувалася. Останнє найбільше сприяло формуванню чиновника з кар'єрним типом поведінки, яка могла бути як вертикальною, так і горизонтальною. Прикладом першої є тип кар'єри, який продемонстрували вихідці з України О.Безбородько та Д.Трошинський, а другої – Т.Тутолміна.

В українських губерніях формувалася державна служба відповідно до практичних вимог верховної влади, що спиралася на імперські інтереси. Очевидно, саме тому вона набула таких суперечливих рис. Адже відсутність демократичних традицій, особистої свободи формували в поведінці такі особливості, як залежність, несамостійність з орієнтацією на служіння імператорові, а не конкретній справі. Разом з тим верховній владі вдалося, урежимлюючи державну службу, утримувати її в межах правового поля, сформувавши відповідального та певною мірою освіченого чиновника.

Літ.: *Державне управління: основи теорії, історія і практика* : навч. посіб. / В. Д. Бакуменко, П. І. Надолішній, М. М. Іжа, Г. І. Арабаджи ; за заг. ред. П. І. Надолішнього, В. Д. Бакуменка. – Одеса : ОРІДУ НАДУ, 2009; *Малиновський В. Я. Державне управління* : навч. посіб. / В. Я. Малиновський. – Луцьк : Ред.-вид. від. “Вежа” Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2000; *Надолішній П. І. Теорія та історія державного управління* (Опорний конспект лекцій до навчальної дисципліни) : навч. посіб. / П. І. Надолішній. – Оде-

са : ОРІДУ НАДУ, 2006; *Нариси історії державної служби в Україні* / О. Г. Аркуша, Є. І. Бородін, С. В. Віднянський та ін. ; редкол. : С. В. Кульчицький (кер. авт. кол.) та ін. ; Голов. упр. держ. служби України, Ін-т історії НАН України. – К. : Ніка-Центр, 2009.

Макаренко Е.М.

УПРАВЛІННЯ УКРАЇНСЬКИМИ ЗЕМЛЯМИ ЧАСІВ П РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ.

У березні 1919 р. було створено урядництво Генерального Делегата Уряду для колишньої Галичини, якому передано, правда, у дещо менших обсягах компетенцію колишнього австрійського намісника краю. Лише 1920 р. на Галичину поширено систему управління, чинну вже перед тим на теренах колишнього Царства Польського, – створено 4 воєводства: Краківське, Львівське, Станіславівське й Тернопільське (три останніх назагал залюднювали українці), які, у свою чергу, поділялися на повіти. Воєводства були органами II інстанції.

У 1928 р. запроваджено уніфікацію адміністрації. Територію II Речі Посполитої поділено на 16 воєводств на чолі з воєводами; воєводства, у свою чергу, поділялися на повіти на чолі зі старостами. “Українськими” воєводствами, більшість або значну частину населення яких становили етнічні українці, були Волинське (близько 70% мешканців), Львівське (40%), Станіславівське (близько 70%), Тернопільське (близько 50%), а також південні повіти Польського воєводства (понад 80%).

Поза державною адміністрацією існували органи територіального самоврядування. На найнижчому щаблі це було гмінне самоврядування в містах і селах, на вищому – повітове самоврядування. У частині воєводств діяло також воєводське самоврядування. У 1933 р. здійснено уніфікацію самоврядування. Зміни у приписах уможливили широке втручання державної влади у справи місцевого самоврядування й призначення комісарської адміністрації.

Назагал українці були усунуті від виконання функцій державних службовців і місцевого самоврядування і тому були негативно налаштовані до представників польської адміністрації. Тривалі перемовини з польською стороною не завершилися нічим. Польсько-українська “нормалізація” 1935 р. передбачала розширення представництва українців в органах місцевого самоврядування, але

через саботаж польської сторони зазнала фіаско.

Польська влада в ставленні до українців керувалася чотирма засадами: 1) забезпечення цілісності держави й блокування автономічних прагнень українців; 2) гарантування полякам домінування в усіх сферах життя; 3) припинення будь-яких антидержавних спроб і замахів на “польський стан посідання”; 4) пошуки порозуміння з українцями на умовах, що їх диктували поляки.

Стосовно українських територій міжвоєнної Польської держави проводилася політика їх свідомого поділу на колишні “австрійські” терени (Львівське, Станіславівське, Тернопільське воєводства) з національно свідомим українським населенням і колишні “російські” терени (Волинське воєводство) зі значною часткою асимільованого (русифікованого) населення.

Польські урядовці на Волині рекрутувалися з кількох джерел. Першим із них було переведення з попереднього місця праці або навчання в порядку призначення. Значну частку волинських урядовців становили особи, демобілізовані з Війська Польського протягом 1921-1922 рр. Так, у 1923 р. з 283 штатних працівників воєводського управління військо було попереднім роботодавцем для 42 осіб (14,8%). У поліції Волинського воєводства участь колишніх військових була ще більшою. З 38 вищих функціонерів поліції Волині 21 (55,2% – кожний другий) перейшов на службу до поліції безпосередньо з війська. Третю групу становили мігранти, які прибували до регіону з власної ініціативи в пошуках праці, задля громадської діяльності або ж провадження бізнесу. Четверту, найчисленнішу, групу становили особи, які народилися на схід від кордону, визначеного Ризькою мирною угодою 1921 р. між II Річчю Посполитою, з одного боку, і радянською Росією та її сателітом – радянською Україною – з другого. Це були переважно уродженці України, змушені залишити доробок багатьох поколінь власних родин й у відродженій Польщі починати життя ледь не з нуля. Згідно з даними січневого перепису 1923 р., серед працівників воєводського управління Волині й урядництв староств регіону на 283 штатних працівників ледь не половина – 120 осіб – народилася “за кордоном”, тобто на схід від Ризького кордону. У судівництві Волині ця частка була ще вираз-

нішою – із 104 зайнятих у ньому 1923 р. “за кордоном” народилося 59 (56,7%).

Поляки – вихідці з України – перебували й на вищих щаблях урядової ієрархії Волинського воєводства.

Згідно з даними перепису від 30 вересня 1921 р. Тарнопольське воєводство займало площу 16 240 км² і поділялося на 17 повітів. У воєводстві було 35 міст і 1076 сільських гмін (громад) із загальною кількістю населення 1 428 520 осіб, з яких у містах проживало тільки 203 769 осіб. Щільність населення становила 88 осіб на 1 км². Греко-католиків було 847 907, римо-католиків – 447 810 осіб. Визнавали себе поляками 642 546, українцями – 714 031 осіб.

Апарат державного управління являв собою диференційовану систему органів. Відповідно до територіального поділу країни управління поділялося на центральне і територіальне (місцеве). У воєводстві територіальне управління складалося з урядової адміністрації та самоврядування. Очолював Тарнопольську урядову адміністрацію (Тарнопольське воєводське управління) воєвода, якого призначав міністр внутрішніх справ Польщі. Воєвода представляв на території воєводства варшавський уряд. Тарнопольське воєводське управління поділялося на загальну (політичну) і спеціальну адміністрації. Загальна адміністрація виконувала завдання, що належали до компетенції МВС, спеціальна адміністрація – функції інших відомств.

Принагідно зауважимо, що в попередній період на території західноукраїнських земель діяли тимчасові органи військової та цивільної адміністрації. Новостворений у 1921 р. орган державної влади й управління II інстанції на чолі з воєводою заступив на території колишньої Австро-Угорської імперії галицьких намісників, а на територіях колишньої Російської імперії – генерал-губернаторів. Система урядового управління була організована таким чином, що деякі сектори (польською – *wydziały*; далі – виділи-сектори) спеціальної адміністрації були об'єднані з органами загальної адміністрації, за винятком виділів промисловості і торгівлі, сільського господарства, засобів сполучення, соціального забезпечення, а також питань, пов'язаних з віросповіданням, мистецтвом і культурою. Решта відділів спеціальної адміністрації мала самостійну структуру терито-

ріальних органів. Такий поділ робив загальну адміністрацію об'єднаною, а спеціальну – необ'єднаною. Органами загальної адміністрації на території воєводства були власне воєводства, на території повітів – староста. Повітовий староста очолював орган загальної адміністрації I інстанції (старостат), воєвода – орган загальної адміністрації II інстанції (воєводство). Також на території Тарнопольського воєводства, як і по всій Польщі, деякі міністерства в повітах могли мати власні органи, які не були об'єднані з органами загальної адміністрації. Такі управлінські структури діставали назву органів необ'єднаної адміністрації. До 1933 р. воєводство поділялося на повіти, міські і сільські гміни (громади). У 1933 р. ухвалено Закон “Про часткову зміну устрою територіального самоврядування”, який вносив корективи до системи органів місцевого самоврядування на території всієї II Речі Посполитої. Цим актом було запроваджено чотиріступеневий територіально-адміністративний поділ, який до того існував лише на території колишньої російської займанщини. Новий закон дав змогу організувати так звані збірні сільські громади – волості, які адміністративно об'єднували кілька окремих сіл, хуторів, присілків. Воєвода як представник центрального уряду у воєводстві виконував і контролював усі розпорядження Ради Міністрів. Особливо воєвода опікувався справами охорони суспільного ладу та громадського порядку, сферою національно-релігійних відносин. Виконуючи адміністративні функції на підвладній території, він своїми розпорядженнями сприяв регулярному набору до війська, а за потреби – навіть проведенню мобілізації, а також здійснював нагляд в останній інстанції за діяльністю гмін, міських органів самоуправління (з питань виборів до гмін і міських рад), вирішував фінансові питання. У сфері соціального забезпечення воєвода наглядав за виконанням підприємцями й робітниками розпоряджень про трудові взаємовідносини, затверджував тарифи плати за житлові приміщення. У другій інстанції відав вжиттям профілактичних і лікувальних заходів, санітарною інспекцією, перевіряв роботу медичних закладів тощо.

Поділялося Тарнопольське воєводське управління, як уже згадувалося, на виділи (сектори), які, у свою чергу, поділялися на

відділи, а ті в разі потреби – на реферати. Структура воєводського управління протягом 1921-1939 рр. змінювалася несуттєво. Так, у 1921-1924 рр. воєводське управління складалося з десяти виділів: президіального, адміністративного, самоуправління, бюджетно-господарського, віросповідання, сільськогосподарсько-ветеринарного, промислово-торговельного, праці і соціальної опіки, суспільного здоров'я, окружної дирекції суспільних робіт. У 1924-1929 рр. кількість виділів зменшилася до семи. Президіальний виділ (до якого як окрема структурна одиниця входив відділ суспільної безпеки) був поділений на два окремих виділи. Бюджетно-господарський, релігійний і промислово-торговий виділи ліквідовано, а замість них утворено відповідні відділи в інших виділах. До 1936 р. у такий спосіб кількість виділів воєводського управління час від часу зменшувалася чи збільшувалася. У 1936-1939 рр. існувало лише 7 виділів. 1935 р. було ліквідовано адміністративний виділ, який увійшов до складу загального виділу як відповідний відділ. Також було перейменовано технічний виділ на виділ шляхів сполучення і будівництва (комунікаційно-будівельний). Виділи, відділи і реферати очолювали начальники і референти, на допомогу яким призначалися відповідні канцелярські працівники – інспектори, секретарі, друкарки. Усі службовці воєводського управління й підпорядкованих йому органів зараховувалися до штату Міністерства внутрішніх справ. Виняток становили окремі фахівці – інженери, лікарі, ветеринари та ін., які перебували у штатах галузевих міністерств. Усі виділи та їх службовці не мали права виступати самостійно, а діяли тільки від імені воєводи. Усі розпорядження та кореспонденція виходили за підписом воєводи, що робило його єдиним начальником у всіх сферах життєдіяльності воєводства. Воєвода призначав і переміщував на інші посади підлеглих йому службовців, а виділам давав розпорядження й вказівки; також він розглядав скарги на постанови й розпорядження повітових органів адміністрації, органів самоврядування, контролював їхню діяльність, а за потреби скасовував їхні постанови. Довідатися про загальнообов'язкові постанови й розпорядження воєводи можна було в друкованому урядовому воєводському органі – “Воєводському віснику”. Заступником воєводи був віце-воєвода, якого теж

призначав міністр внутрішніх справ за погодженням його кандидатури з прем'єр-міністром.

Для виконання доручень і розпоряджень воєводи кожен виділ мав чітке розмежування певних компетенцій і функцій. Так, президіальний (загальний) виділ займався фінансово-господарськими справами, питаннями особового складу воєводського управління. Важливе місце в структурі воєводського управління посідав виділ безпеки, який опікувався політичними й національними питаннями, пресою, товариствами, політичними організаціями, профспілками. Він же контролював діяльність усіх легальних партій. Виділ безпеки боровся проти проявів національно-визвольного руху на місцях, займався справами іноземців і питаннями прикордонної служби. Виділ самоврядування здійснював контроль за діяльністю повітових органів самоврядування, перевіряв господарську діяльність останніх, контролював роботу комунальних підприємств, адміністративний – вирішував питання громадянства, зміни конфесійної належності та прізвищ, належності до громад і руху населення; здійснював нагляд за історичними пам'ятками та післявоєнною відбудовою; контролював кримінально-адміністративні правові органи (юстицію), які разом із судами та прокуратурою виконували каральні функції (це могли бути штрафи або кількамісячний арешт). Виділ охорони здоров'я керував діяльністю державних і приватних медичних закладів, слідкував за санітарним станом лікарень і санаторіїв. Призовом до армії опікувався військовий виділ, до компетенції якого належала також організація допризовної підготовки молоді, звільнення від військової служби та покарання за ухиляння від неї. Виділ землеробства займався охороною лісів, меліораційними роботами, сільськогосподарською освітою, виділ праці та соціальної опіки – питаннями організації та нагляду за діяльністю товариств і установ суспільної опіки (будинки інвалідів і для літніх людей), опікувався дітьми, матерями, молоддю, інвалідами війни, еміграцією сезонних робітників. Також цей виділ брав активну участь у розв'язанні конфліктів між робітниками і роботодавцями, вирішував проблеми безробіття, утворюючи нові робочі місця, відшукував кошти для організації публічних робіт.

У повітах органами загальної адміністрації I інстанції були староства, які очолювали повітові старости. Повіти поділялися на міські та сільські гміни (громади), де функції органів загальної адміністрації виконували органи місцевого самоврядування, що підпорядковувалися органам загальної адміністрації I та II інстанції (тобто староству й воєводству). Староста призначався міністром внутрішніх справ, а підпорядковувався (разом із підлеглим йому управлінським апаратом) воєводі. На території повіту староста виконував функції, аналогічні функціям воєводи у воєводстві, – очолював апарат урядової адміністрації на території повіту, наглядав за діяльністю всіх органів державного управління в повіті, представляв державну владу в повіті. Також він очолював і керував діяльністю органів територіального самоврядування – повітових рад і повітових відділів. Органами загальної адміністрації I інстанції в міських повітах були городські (від пол. *grod* – місто) староства з городським старостою на чолі, які призначалися міністром внутрішніх справ і підпорядковувалися воєводі. Статус міських повітів діставали міста з населенням понад 75 тис. осіб. На території західноукраїнських земель такий статус мало тільки місто Львів.

Апарат староства поділявся на реферати (загальний реферат, реферат безпеки, адміністративний реферат тощо) подібно до воєводського поділу на віділи. Кількість посад у старостах Тарнопольського воєводства 1921 р. коливалася від 13 до 18 осіб.

Найбільший штат мали Тарнопольське і Бродське староства – по 18 посад, Золочівське – 17, Бережанське – 15, у інших – 13-14 посад.

Староства як підпорядковані воєводі органи мали виконувати його постанови і розпорядження. Наприклад, на виконання розпорядження воєводи від 9 березня 1923 р. усі воєводські старости Тарнопольського воєводства повинні були подавати дані щодо своїх повітів. У звітах вимагалось навести таку інформацію: загальну чисельність мешканців повіту; національний, релігійний і мовний склад населення; характеристику клімату, місцевості, шляхів сполучення; перелік продукції, яка виробляється на підприємствах і вирощується в сільському господарстві; кількість шкіл, освітніх товариств, музеїв; наявність санітарних закладів

і установ соціальної допомоги. Ці дані старости мали надсилати до президіального відділу у двотижневий термін.

Після отримання подібних звітів від підвладних йому староств воєвода повинен був подавати річні звіти цілого воєводства, як вимагав того Президент II Речі Посполитої. Відповідне розпорядження “Про організацію і діяльність загальної адміністрації” було видане 19 січня 1928 р. Воно було спрямоване на централізацію державної влади на місцях, а керівництво країни мало повнішу інформацію щодо стану справ у кожному воєводстві. Це давало змогу ефективніше здійснювати управління та вносити необхідні зміни для його покращення.

Польська влада на місцях користувалася потужним впливом саме завдяки структурованому державному апаратові управління, який мав широкі повноваження. Воєвода, який повністю підпорядковувався центральній владі, зводив до мінімуму роль органів місцевого самоврядування в керівництві воєводством, а всі розпорядження, що видавали органи самоврядування, могли бути скасовані воєводою як такі, що суперечать політичному курсові Варшави щодо західноукраїнських земель.

Воєводське управління було побудоване таким чином, щоб максимально керувати всіма сферами життя на місцях, а в разі проявів непокорності – оперативно придушувати їх. Саме для ефективного керівництва на всіх рівнях перевага віддавалася службовцям польського походження або особам, лояльним до польської влади.

Літ.: *Державне управління: основи теорії, історія і практика* : навч. посіб. / В. Д. Бакуменко, П. І. Надолішній, М. М. Їжа, Г. І. Арабаджи ; за заг. ред. П. І. Надолішнього, В. Д. Бакуменка. – Одеса : ОРІДУ НАДУ, 2009; *Надолішній П. І. Теорія та історія державного управління (Опорний конспект лекцій до навчальної дисципліни)* : навч. посіб. / П. І. Надолішній. – Одеса : ОРІДУ НАДУ, 2006. *Нариси історії державної служби в Україні* / [О. Г. Аркуша, С. І. Бородин, С. В. Віднянський та ін. ; редкол. : С. В. Кульчицький (кер. авт. кол.) та ін.] ; Голов. упр. держ. служби України, Ін-т історії НАН України. – К. : Ніка-Центр, 2009.

Макаренко Е.М.

УПРАВЛІНСЬКІ РЕВОЛЮЦІЇ – поворотні моменти в теорії та практиці управління, що пов’язані з їхніми якісними змінами.

У.р. характеризуються змінами, насамперед, змісту управління, використанням підходів, принципів, інструментів тощо, а також змінами соціальних та економічних умов і їх наслідків. Історія світового суспільного управління налічує кілька **У.р.**

Перша **У.р.** сталася 4-5 тис. років тому в епоху становлення рабоволодіння та відповідних держав на Стародавньому Сході: Єгипту, Шумеру, Китаю тощо. Вона призвела до виникнення влади жерців і зародження писемності внаслідок ділового спілкування і калькуляції. Менеджмент сформувався як інструмент професійної комерційної та релігійної діяльності, виникають держави та державне управління. Друга революція пов'язана з ім'ям вавилонського царя Хаммурапі (1792-1750 рр. до н. е.), який створив велику державу шляхом поєднання Месопотамії та Ассирії. Це вимагало формування адміністративної системи управління, що було забезпечено впровадженням кодексу із 285 законів щодо регулювання відносин між різними соціальними групами. Вона дала зразки суто світського аристократичного стилю управління, поклала початок адміністративному державному управлінню.

Основним підсумком третьої революції в управлінні, яку за часом відносять до царювання єгипетського фараона Навуходносо-ра II (605-562 рр. до н.е.), що розробив управління побудовою технічно складних споруд, впровадження перших систем контролю якості продукції, стало об'єднання державних планових методів регулювання з виробничою діяльністю. Значний вклад у досягнення третьої **У.р.** внесли Стародавні Греція, Рим та Китай. Широковідомою є система територіального управління Диоклетіана, адміністрування світових імперій, насамперед, Візантії, ієрархія Римської католицької церкви тощо. Четверта революція збіглася із зародженням капіталізму, появою на історичній арені постаті капіталіста та початком індустріального прогресу європейської цивілізації. Індустріальна революція довела, що суто управлінські функції не менш важливі, ніж фінансові або технічні, тому на зміну управлінцю-власнику засобів виробництва приходять наймані менеджери, управління відокремлюється від виробництва й капіталу, адміністрація і менеджмент перетворюються в самостійний фактор економічного та політичного розвитку. П'ята

У.р. розгорнулася на початку ХХ ст. Вона характеризувалася виникненням наукового менеджменту, пов'язаного з іменами підприємців Дж. Уотта й М. Бультона, соціаліста-утопіста Р. Оуена й професора Ч. Бебеджа, а також Фр. Тейлора (1856-1915), Г. Емерсона (1853-1931), Г. Форда (1863-1947), А. Файоля (1841-1925). Вона знаменувала прихід нової соціальної сили професійних менеджерів, формування класу керівників, який став панівним у сфері управління матеріальним і духовним виробництвом, характеризувалася швидким розвитком технологій управління. Формування менеджерського класу було обґрунтоване М. Вебером в його теорії раціональної бюрократії, а також Дж. Бернхеймом у книзі "Менеджерська революція" (1941), спостерігається посилення панування бюрократії.

Наведені **У.р.** відповідають основним історичним віхам зміни культур і соціальних станів: влада жерців поступово витісняється пануванням військової і цивільної аристократії, на зміну якій прийшли заповзятливі буржуа, а останніх на історичній арені змінили наймані працівники, або "пролетарі управління", після чого соціально-управлінський цикл почався знову, але на якісно іншому рівні.

У.р. мають прояви і в окремих країнах. Так, в СРСР пройшло кілька дуже суперечливих **У.р.**, які були пов'язані з політикою "військового комунізму", коли система управління будувалася як управління військовою організацією, послабленням примусу та активізацією механізмів ринку в епоху "НЕП", становленням адміністративно-бюрократичної планово-централізованої системи управління та її руйнуванням під час "перебудови". Ці **У.р.** були дуже суперечливими, супроводжувалися кадровими чистками та хвилями. На сучасному етапі пострадянські країни також проходять важкий етап революційних змін управління, пов'язаних із переходом від бюрократичного адміністрування до демократичного врядування, розвитку самоуправління та самоврядування.

Управлінська наука фіксує завершення п'ятої **У.р.** і перехід до шостої **У.р.**, яка насувається під впливом досягнень науково-технічного прогресу, значних змін особистості, суспільства та глобального середовища. П'ята **У.р.** буде характеризуватися концептуальними змінами управління, засвоєнням кон-

цепцій сталого розвитку, ноосферизму, антикризового та інноваційного менеджменту, глобальних та національних балансів, подальшим розвитком національної ідентифікації управління в аспекті формування його національних моделей. Кардинальну зміну переживають технології управління, які розвиваються на основі телекомунікацій, інформатизації, нанотехнологій, системотехніки, наукового супроводу прийняття та реалізації управлінських рішень тощо. Спостерігається криза адміністративної бюрократії та здійснюється пошук ефективних технологій подолання управлінських деформацій, насамперед корупції, пошук технологій демократизації управління, інтеграції досягнень управлінської практики в модель ефективного управління.

Літ.: Вебер М. Избранные произведения / М. Вебер. – М. : [б. и.], 1990; Друкер Питер Ф. Задачи менеджмента в XXI веке : учеб. пособие ; пер. с англ. / Питер Ф. Друкер. – М. : Издат. дом “Вильямс”, 2002; Кравченко А. И. Прикладная социология и менеджмент / А. И. Кравченко. – М. : Изд-во МГУ, 1995; Кравченко А. И. История менеджмента : учеб. пособие для вузов / А. И. Кравченко. – 4-е изд. – М. : Академ. проект ; Трикта, 2004; Тейлор Ф. У. Принципы научного менеджмента / Ф. У. Тейлор ; пер с англ. А. И. Зак. – М. : Контролинг, 1991; Файоль А. Общее и промышленное управление : пер. с фр. / А. Файоль. – М. : Контролинг, 1992; Щекин Г. В. Теория социального управления / Г. В. Щекин. – К. : МАУП, 1996.
Сурмін Ю.П.

УСРР–УРСР (1934-1941). Форсована індустріалізація та суцільна колективізація стали економічним підґрунтям і політичною підосовною централізації державного управління радянської держави. ВУЦВК і РНК УСРР постановою від 4 лютого 1934 р. утворили постійну комісію для перевірки фактичного виконання директив уряду і зміцнення дисципліни в усіх державних органах та господарських організаціях. До складу комісії входили: голова Раднаркому УСРР, один із секретарів ЦК КП(б)У, народний комісар РНК, голова Всеукраїнської ради профспілок і голова Укрколгоспцентру. У 1934 р. у контексті кампанії централізації столицю України було перенесено з Харкова до її історичного центру – Києва. У середині 30-х рр. відбулася зміна назв вищих органів влади республіки. Після XIII з’їзду Рад (січень 1935 р.) Всеукраїнський з’їзд Рад

було перейменовано на з’їзд Рад УСРР, ВУЦВК – на ЦВК УСРР, Президію ВУЦВК – на Президію ЦВК УСРР.

Керуючись настановами XVII з’їзду ВКП(б), 7 квітня 1934 р. ВУЦВК і Раднарком УСРР прийняли постанову “Про реорганізацію народних комісаріатів та центральних установ УСРР”. Відповідно до цієї постанови з метою посилення єдиначальності й особистої відповідальності керівників було ліквідовано колеґії при всіх наркоматах УСРР. Відповідальність за діяльність наркоматів повністю покладалася на наркомів та їхніх заступників. Також здійснювалася реорганізація інших структур наркоматів. Усе це робилося для створення такого державного механізму, який беззаперечно виконував би вказівки керівної партійно-радянської верхівки.

На основі рішень партії і уряду СРСР у 30-х рр. створювалися нові органи центрального управління. Так, у жовтні 1936 р. Президія ЦВК УСРР прийняла постанову про створення союзно-республіканських наркоматів легкої, харчової, лісової промисловості, зернових і тваринницьких радгоспів, внутрішньої торгівлі. 8 грудня 1936 р. постановою ЦВК СРСР було створено загальносоюзний наркомат оборонної промисловості. З появою наркомату промисловості будівельних матеріалів СРСР з 1 квітня 1939 р. почали діяти союзно-республіканський наркомат промисловості будівельних матеріалів УРСР. У складі Наркомату юстиції діяла державна прокуратура УСРР, завданням якої було: здійснення нагляду від імені держави за соціалістичною законністю дій усіх органів влади, господарських установ, громадських і приватних організацій та приватних осіб шляхом кримінального переслідування винних і опротестування постанов, прийнятих з порушенням закону; безпосередній нагляд за розкриттям злочинів органами дізнання і слідства, а також за діяльністю органів державного політичного управління УСРР; підтримання обвинувачення в суді; участь у цивільному процесі; нагляд за правильністю утримання заарештованих під вартою. Керівником прокуратури, тобто прокурором республіки, був народний комісар юстиції УСРР. Прокурор мав помічників, яких затверджувала і звільняла Президія ВУЦВК за поданням прокурора. Місцевими органами прокуратури були прокурори в губерніях,

округах, а пізніше – в областях. Вони здійснювали нагляд за всіма органами влади аж до сільрад.

У другій половині 30-х рр. значно розширилася компетенція вищих ланок суду. Так, постановою Президії ВУЦВК від 23 червня 1935 р. “Про розширення повноважень президії Верховного суду УСРР” президії надавалося право переглядати, змінювати й скасовувати вироки і постанови колегій та спеціальних судових складів Верховного суду. Постанови президії з конкретних справ були остаточними й могли опротестовуватися лише до Президії ЦВК УСРР. 26 червня 1934 р. ВУЦВК і РНК УСРР видали постанову, за якою народні суди й колегії захисників, нотаріат та інші допоміжні судові органи підпорядковувалися безпосередньо обласним судам. На них покладалося керівництво організацією і діяльністю цих органів. Тією ж постановою передбачалося створення в усіх обласних судах пленумів у складі голови, його заступника й членів обласного суду. Участь у засіданні пленуму обласного прокурора або його заступника була обов’язковою. Все управління по лінії прокуратури й суду повністю зосереджувалося в руках відповідних керівників – обласного прокурора і голови суду. Така організація і управління судом свідчать про те, що в другій половині 30-х рр. партійно-бюрократична система підкорила собі найважливіші ділянки державного управління і перейшла до наступу на своїх противників, називаючи їх “ворогами народу і соціалізму”.

У розпал голодомору 1932-1933 рр. більшовицьке керівництво ініціювало нову реформу адміністративно-територіального устрою і ВУЦВК ухвалило чергову постанову про перехід на адміністративно-територіальну триступеневу систему: район – область – центр. В Україні спочатку було створено 5 областей: Харківську, Київську, Вінницьку, Дніпропетровську й Одеську, а потім, у червні 1932 р. – Донецьку, в жовтні – Чернігівську. З утворенням областей усі районні й міські виконкоми рад почали підпорядковуватися обласним виконавчим комітетам. У процесі реформування місцевих органів влади й управління першочергова увага приділялася сільським радам, які мали як органи державної влади очолити боротьбу за суцільну примусову колективізацію та ліквідацію куркульства як класу.

Піддавши тотальному контролю всі сфери суспільного і державного життя, політичне керівництво СРСР ініціювало розробку нової Конституції СРСР, яка мала закріпити “завоювання соціалізму”. Вперше це питання було винесене на обговорення 1935 р. на лютому Пленумі ЦК ВКП(б). На ньому йшлося про зрілість соціалістичної демократії і необхідність закріплення цього в новій Конституції.

Було підготовлено досить демократичний за зовнішніми ознаками проект Основного Закону СРСР, який розглянув червневий Пленум ЦК ВКП(б), схвалила Президія ЦВК СРСР і винесла на всенародне обговорення. Обговорення і схвалення проекту Конституції СРСР відбувалися в умовах масових репресій і беззаконня. 5 грудня 1936 р. делегати VIII Всесоюзного з’їзду Рад одноголосно затвердили і запровадили нову Конституцію СРСР.

За звичним сценарієм було розроблено й ухвалено Конституцію України. 13 липня 1936 р. Президія ЦВК УСРР створила конституційну комісію, до складу якої увійшли державні й партійні діячі України: Петровський, Косіор, Постишев, Затонський, Любченко, Якір та ін. Наприкінці 1936 р. Президія ЦВК УСРР взяла за основу проект Конституції, запропонований конституційною комісією. Після всенародного “обговорення” його розглянув Надзвичайний XIV з’їзд Рад УСРР, який 30 січня 1937 р. постановив: “Проект Конституції (Основного Закону) Української Радянської Соціалістичної Республіки [...] затвердити”. На цьому ж з’їзді замість назви “Українська Соціалістична Радянська Республіка” (УСРР) було встановлено іншу – “Українська Радянська Соціалістична Республіка”.

Конституція УРСР 1937 р. за побудовою відповідала Конституції СРСР 1936 р. Майже точна копія основних положень союзної Конституції складалася з 146 статей, об’єднаних у 13 розділів, які закріплювали суспільний і державний устрій, вищі органи державної влади УРСР і Молдавської АРСР, місцеві органи державної влади, бюджет УРСР, організацію суду й прокуратури, основні права і обов’язки громадян, а також порядок внесення змін до Конституції. Конституція УРСР декларативно проголошувала перемогу соціалізму в усіх сферах суспільного життя, морально-політичну єдність українського народу.

Вищим органом державної влади стала Верховна Рада УРСР з такими повноваженнями: затвердження народногосподарського плану, Державного бюджету, керівництво всіма галузями народного господарства, встановлення відповідно до законодавства Союзу РСР місцевих податків, зборів і доходів, законодавство про працю, організація суду, надання прав громадянства тощо. У період між сесіями Верховної Ради її функції покладалися на Президію, що видавала укази, тлумачила закони, контролювала роботу уряду, скасовувала рішення обласних рад, які не відповідали законам, скликала сесії Верховної Ради, могла проводити референдуми, присвоювала почесні звання республіки, мала право помилування тощо.

Верховна Рада створювала уряд республіки – Раду Народних Комісарів – найвищий виконавчий і розпорядчий орган державної влади. Раднарком здійснював керівництво народними комісаріатами республіки та іншими підпорядкованими йому органами, об'єднував і спрямовував роботу наркоматів республіки, координував діяльність уповноважених загальносоюзних наркоматів, керував виконкомом обласних рад депутатів трудящих.

Практика державного урядування більшовицької партії суперечила положенням Конституції та решти юридичних кодексів. Ціною величезних жертв правлячому режимові вдалося з допомогою ГУЛАГу форсованими темпами розв'язати пріоритетні економічні проблеми. Сталінський “великий стрибок” було здійснено передусім за рахунок обмеження прав і свобод радянських громадян.

Сталінська диктатура спиралася на розгалужену конструкцію органів державної влади і управління. Після утворення СРСР відбулися зміни в системі органів галузевого управління УСРР, а пізніше – УРСР. Почали діяти загальносоюзні, союзно-республіканські й республіканські наркомати. До загальносоюзних належали такі наркомати: закондонних справ; військових і морських справ; зовнішньої торгівлі, шляхів сполучення, пошт і телеграфів. Другу групу наркоматів становили: Вища Рада народного господарства, наркомати продовольства, праці, фінансів, робітничо-селянська інспекція. Республіканськими залишилися наркомати земельних справ, охорони здоров'я, соціаль-

ного забезпечення, освіти, внутрішніх справ, юстиції. У 30-х рр. вийшла низка правових актів про наркомати землеробства, фінансів, торгівлі, соціального забезпечення, юстиції тощо, де чітко визначалися права, обов'язки і структура народних комісаріатів.

Усі центральні органи управління в УРСР, хоч і називалися республіканськими, були структурними підрозділами союзної держави. Це наркомати, прокуратура, суд та ін. Ще до утворення СРСР Раднарком УСРР зобов'язував Наркомат юстиції УСРР і всі судові установи встановити неослабний контроль за додержанням здебільшого російських або розроблених на їх основі декретів, постанов і розпоряджень радянської влади.

Перша сесія Верховної Ради УРСР відбулась 25-28 липня 1938 р. На сесіях, що скликалися двічі на рік, приймалися законодавчі акти, затверджувались державний бюджет республіки, укази Президії Верховної Ради УРСР. Раднарком утворювався Верховною Радою і являв собою найвищий виконавчий і розпорядчий орган державної влади УРСР. Він об'єднував наркомати республіки і спрямовував їх роботу, координував діяльність уповноважених загальносоюзних наркоматів, керував виконкомом обласних Рад депутатів трудящих. Відповідно до Конституції СРСР і Конституції УРСР наркомати поділялись на союзні, союзно-республіканські та республіканські. Їх кількість у складі Раднаркому УРСР не залишалась незмінною. У червні 1938 р. було утворено наркомат харчової промисловості УРСР. У зв'язку з появою наркомату промисловості будівельних матеріалів СРСР 1 квітня 1939 р. було утворено союзно-республіканський наркомат промисловості будівельних матеріалів УРСР. 22 квітня 1939 р., наркомат легкої промисловості республіки було розділено на два наркомати: текстильної промисловості і легкої промисловості, а у травні 1939 р. з наркомату харчової промисловості виділено наркомат молочної промисловості і наркомат рибної промисловості. 11 липня 1939 р. утворений наркомат автомобільного транспорту УРСР. У 1940 р. з метою посилення державного контролю комісією радянського контролю було реорганізовано в наркомат державного контролю СРСР. 29 листопада 1940 р. в Україні теж створено союзно-республіканський наркомат державного контролю УРСР. 5 червня 1941 р. Рад-

нарком СРСР прийняв постанову про утворення державної штатної комісії. Урядам союзних республік і відомствам було заборонено проводити без її дозволу будь-яку реорганізацію апарату, утворювати нові установи і організації та ін. Така зайва централізація негативно позначилася на розвитку ініціативи місцевих органів управління. Раднарком СРСР і ЦК ВКП(б) 13 березня 1938 р. прийняли постанову “Про утворення колегій при Народних комісаріатах СРСР”. На цій основі при наркоматах УРСР було знову утворено колегії, склад яких затверджувався Раднаркомом УРСР. Рішення колегії наркоматів за своїм значенням прирівнювались до наказу наркома. Наприкінці 1939 р. розпочалася нова виборча кампанія. Необхідно було обрати місцеві органи державної влади. 28 серпня 1939 р. було прийнято партійну директиву – постанову ЦК КП(б)У “Про підготовку до виборів в місцеві Ради депутатів трудящих УРСР”. На основі Положення про вибори до місцевих Рад депутатів трудящих УРСР розгорнулася підготовка до виборів: утворювалися виборчі округи та ділянки, організовувалися виборчі комісії тощо. Відповідні парткоми намічали кандидатів у депутати. Вибори до місцевих Рад депутатів трудящих відбулися 24 грудня 1939 р. Було обрано 15 обласних, 583 районних, 164 міських, 10 863 сільських і 442 селищних Ради депутатів трудящих. Відповідно до нової Конституції встановлювався сесійний порядок діяльності місцевих Рад депутатів трудящих. Відразу зародилася і нова організаційна форма – постійні комісії обласних, районних, міських, сільських і селищних Рад. Місцеві Ради депутатів трудящих обирали виконкоми у складі голови, його заступників, секретаря і членів виконкому. За Конституцією УРСР виконкоми Рад безпосередньо підлягали як Радам депутатів трудящих, що їх утворювали, так і виконкомам вищих Рад. Вони керували культурно-політичним і господарським будівництвом на своїй території. Тому місцеві Ради утворювали органи управління – відділи та управління, що підпорядковувались як самій Раді депутатів трудящих та її виконкому, так і відповідному наркомату УРСР. Падіння Польщі призвело до встановлення на західноукраїнських землях сталінського режиму. Упродовж двох місяців було встановлено радянську владу Західної України.

Народні Збори Західної України (26 жовтня 1939 р.) прийняли важливі законодавчі акти: “Про державну владу в Західній Україні”; “Про входження Західної України до складу УРСР”; “Про конфіскацію поміщицьких земель”; “Про націоналізацію банків і великої промисловості”. Замість вищих органів влади й управління на завершальному засіданні депутати обрали Повноважну комісію, якій доручалося від імені Народних Зборів подати Декларацію Верховній Раді СРСР та Верховній Раді УРСР і просити їх включити Західну Україну до складу СРСР з входженням її до УРСР.

31 жовтня 1939 р. позачергова п’ята сесія Верховної Ради СРСР задовольнила прохання Народних Зборів Західної України. 15 листопада це рішення Верховна Рада УРСР продублювала.

На територію Західної України поширилося чинне законодавство СРСР і УРСР. 4 грудня 1939 р. Указом Президії Верховної Ради СРСР було створено Волинську, Дрогобицьку, Львівську, Ровенську, Станіславську й Тернопільську області в складі УРСР. А Указом Президії Верховної Ради УРСР від 17 січня 1940 р. повністю скасовувався старий поділ на повіти й волості і створювалися райони, міськради, сільради. Всього було організовано 83 міськради, 199 райрад, 89 селищних і 4944 сільських рад. Ще раніше, 9 грудня 1939 р., було затверджено склад облвиконкомів. 26 грудня Наркомюст України видав наказ про початок роботи обласних управлінь НКЮ, обласних і народних судів у західних областях УРСР. Суддівський корпус призначався відповідними виконкомом з числа комуністів, направлених Наркомюстом з інших областей УРСР. Наново створені суди разом з органами НКВС розпочали масштабну так звану класову боротьбу проти колишніх експлуататорів, “куркулів”, націоналістичної інтелігенції, потенційних “ворогів українського народу” тощо. Репресії проти західноукраїнського народу спричинили національно-визвольний рух проти комуністичного (“совіцького”) режиму, який тривав роками. Особливо він активізувався під час і після Другої світової війни.

У таємному додатковому протоколі пакту Ріббентропа – Молотова від 23 серпня 1939 р. СРСР виявив свою зацікавленість у Бессарабії та Буковині. 26 червня 1940 р. РНК

СРСР надіслала румунському урядові ноту, вимагаючи повернути Бессарабію і Північну Буковину. 28 червня 1940 р. радянська сторона ультимативно запропонувала звільнити Бессарабію і Північну Буковину. Наступного дня уряд Румунії прийняв ці пропозиції і почав виводити свої війська. У звільнених (“захоплених”) населених пунктах почали створюватися робітничі й селянські комітети, бойові дружини, штаби тощо. Організували цей процес політоргани Червоної армії і спеціально прислані агітатори й організатори. Пізніше було проведено вибори до місцевих органів влади – повітових (Чернівецька і Хотинська), міських, волосних і сільських рад. У липні 1940 р. до Москви виїхала повноважна делегація “від трудящих” Північної Буковини з проханням возз’єднати їхній край з Радянською Україною. Верховна Рада СРСР 2 серпня 1940 р. прийняла закон “Про включення північної частини Буковини і Хотинського, Акерманського та Ізмаїльського повітів Бессарабії до складу УРСР”. Решта території Бессарабії відійшла до складу новоутвореної Молдавської РСР. 7 серпня 1940 р. було створе-

но Чернівецьку й Ізмаїльську області, а замість повітів і волостей – райони. В цих адміністративних районах почала діяти радянська система органів влади і управління і права.

Особливістю СРСР того часу було те, що каральні органи підпорядковувались особисто Сталіну. 6 червня 1941 р. Й. Сталін став Головою Ради Народних Комісарів, що означало суміщення посад генсека та керівника виконавчої влади. Всі номенклатурні працівники партії пройшли у 1940 р. атестацію на присвоєння їм військових звань. Це зумовило воєнізацію партійної номенклатури, а партійного вождя перетворило на верховного правителя країни. Радянський Союз перетворився на жорстко централізовану унітарну державу, союзні республіки, зокрема УРСР, остаточно втратили залишки автономії.

Літ.: *Кульчицький С. В.* Україна між двома війнами / С. В. Кульчицький. – К. : [б. в.], 1999; *Довідник* адмінподілу УСРР за станом на 15 грудня 1935 р. – К. : [б. в.], 1935; *Історія державної служби в Україні* : у 5 т. – К. : [б. в.], 2009. – Т. 2.
Якубова Л.Д.

Ф

ФАЙОЛЬ АНРІ (1841-1925) – один з видатних теоретиків управління початку ХХ ст. Вважається засновником класичної або адміністративної школи управління, основна ідея якої полягає в тому, що система управління є регламентованою ієрархічною організацією лінійно-функціонального типу з чітким визначенням функцій для кожної посадової категорії. У свої роботах одним з перших зробив спробу розробити загальні принципи управління і виділити універсальні функції управління.

Ф. здобув освіту гірничого інженера в Національній вищій школі гірничої справи в м. Сент-Етьєні, яку закінчив в 1860 р. Вступив у гірничовидобувну компанію Комменрі, в якій з 1866 р. працював керівником середнього рівня. Набув певної популярності завдяки публікаціям результатів досліджень низки геологічних проблем. З 1886 по 1918 р. був генеральним менеджером компанії, допоміг врятувати її від банкрутства і перетворити в одне з найбільших, ефективно працюючих і технічно передових підприємств. Залишивши в 1918 р. роботу в приватному секторі, спрямував свою енергію на розв'язання проблем державного управління, зокрема був радником французького уряду з питань управління промисловістю. Створив і очолив Центр адміністративних досліджень, який виконував замовлення з проведення досліджень у різних сферах економічної діяльності. Обґрунтовував ідеї деполітизації і підвищення професійного рівня державних установ. Виступав проти поширеного тоді погляду на державне управління як на сукупність обмеженої кількості державних заходів, вважаючи за доцільне визначати “адміністрування” в термінах різних видів діяльності, необхідних для керівництва великим підприємством. Відстоював думку про те, що в теорії державного управління передусім – слід звертати увагу на те, наскільки грамотно організована робота ви-

щих ешелонів влади, а не на те, наскільки добре їх рішення виконуються на середніх адміністративних рівнях. Нагороджений орденом Почесного легіону й іншими державними нагородами Франції.

Ф. стверджував, що на будь-якому підприємстві здійснюються 6 основних груп операцій або функцій: технічні (виробництво і обробка); комерційні (купівля, продаж і обмін); фінансові (залучення коштів і розпорядження ними); страхові (страхування, охорона майна і осіб); облікові (бухгалтерія, калькуляція, облік, статистика тощо); адміністративні або управлінські (передбачення або планування, організація, розпорядництво, координація і контроль). Таким чином,

Ф. одним з перших виділив управління як особливий вид діяльності, завдання якого полягає у виробленні загальної програми роботи підприємства, підборі його персоналу, координації зусиль, гармонізації дій. На думку **Ф.**, саме управління має вирішальне значення для успіху або невдачі роботи організації. Вчений був упевнений в тому, що для виховання ефективних управлінців недостатньо лише технічних знань. Хоча наявність таких знань є основною вимогою до менеджерів нижчих рівнів, з підняттям керівника по службовій драбині все більше значення набувають управлінські здібності. Внесок **Ф.** у теорію управління можна розділити на дві частини, що стосуються управлінських функцій і принципів. Учений одним з перших став розглядати управління швидше як процес, а не як набір правил або структур. З погляду процесного підходу він визначив 5 обов'язкових загальних функцій управління: передбачення (планування), організацію, розпорядництво, координацію і контроль. Управлінська діяльність може відрізнитися залежно від розміру організації, рівня в управлінській ієрархії тощо, але вона обов'язково має включати всі 5 перерахованих функцій.

Згідно з **Ф.** передбачення означає “обчислення” майбутнього і вироблення програми дій. Основне місце в передбаченні відводиться розробці програми дій на перспективу і на поточний період. Програма дій визначається як одночасно кінцева мета, керівна лінія поведінки, етапи майбутнього шляху і засоби, які будуть задіяні. Основою програми дій виступають: ресурси підприємства (нерухомість, обладнання, сировина, капітал тощо); природа і важливість поточних операцій; можливості майбутнього, що частково залежать від технічних, комерційних, фінансових та інших змінних умов. Загальними рисами добре підготовленої програми дій є обов’язковість, одиничність, системність, безперервність, гнучкість, точність.

Організацію **Ф.** розумів як побудову подвійного організму підприємства – матеріального і соціального. Матеріальна організація включає забезпечення підприємства необхідними матеріалами, капіталом, обладнанням, соціальна – забезпечення підприємства людьми, які здатні виконувати всі операції, необхідні для здійснення виробничого процесу на підприємстві.

Коли соціальний організм побудований, потрібно змусити його діяти. До цього залучається розпорядництво, що полягає в тому, щоб примушувати персонал працювати належним чином. За **Ф.**, керівник, який виконує функцію розпорядництва, повинен дотримуватися таких правил: мати глибокі знання щодо свого персоналу; усувати недатних; бути добре обізнаним з договорами, що існують між підприємством і службовцями; подавати хороший приклад; робити періодичні огляди підприємства; влаштовувати наради зі своїми провідними співробітниками для досягнення єдності управління і узгодження зусиль; не зосереджуватися на дрібницях; домагатися, щоб серед персоналу панували дух дієвості, ініціатива і свідомість обов’язку.

З точки зору **Ф.**, координація полягає в об’єднанні, гармонізації всіх дій в організації. Це передбачає надання матеріальному і соціальному організму кожного відділу належних пропорцій, щоб вони могли надійно і економічно виконувати свої функції, врахування відносно кожної операції зобов’язань і наслідків для всіх інших операцій, досягнення пропорційності витрат та фінансових ресурсів і т. ін.

Контроль розумівся **Ф.** як турбота про те, щоб все здійснювалося згідно з установленими правилами і відданими розпорядженнями. Його мета – визначити помилки і недоліки, щоб можна було їх виправити і уникнути їх повторення. У зв’язку з цим до контролерів ставляться вимоги компетентності, свідомості обов’язку, незалежності від тих, хто контролюється, здатності до суджень і тактовності.

Якщо функції управління більшою мірою орієнтовані на організаційну структуру, то принципи управління **Ф.** більше спрямовані на поведінку людей. Ці принципи включають: поділ праці; зв’язок владних повноважень з відповідальністю; дисципліну; єдноточність; єдність напрямку; підпорядкування індивідуальних інтересів загальній меті; винагороду; відповідність між централізацією і децентралізацією; ієрархію або скалярний ланцюг; порядок; справедливість; стабільність персоналу; ініціативу; корпоративний дух. Наведені принципи управління сприяли впорядкуванню управлінського процесу. **Ф.** вважав, що запропонована ним система принципів є відкритою для доповнень і змін на підставі нового досвіду, його аналізу і узагальнення. Вчений зазначав, що застосування принципів на практиці є “важким мистецтвом, що вимагає вдумливості, досвіду, рішучості й почуття міри”.

У цілому **Ф.** зробив помітний внесок у розвиток науки управління. Розроблені ним теоретичні основи адміністрування, функції і принципи управління до цього часу активно застосовуються в практичній діяльності. Основними працями **Ф.** вважаються “Загальне і промислове управління” (1916) та “Адміністративна теорія держави” (1923).

Літ.: *Управление – это наука и искусство* / [А. Файоль, Г. Эмерсон, Ф. Тэйлор, Г. Форд]. – М. : Республика, 1992. – 351; *Мескон М. Х. Основы менеджмента* / М. Х. Мескон, М. Альберт, Ф. Хедоури ; пер. с англ. – М. : Дело ЛТД, 1994; *Классики менеджмента* / под ред. М. Уорнера ; пер. с англ. под ред. Ю. Н. Каптуревского. – СПб. : Питер, 2001; *Кравченко А. И. История менеджмента : учеб. пособие* / А. И. Кравченко. – 5-е изд. – М. : Академический Проект : Трикста, 2005.

Кравченко С. О.

ФОКІН ВІТОЛЬД ПАВЛОВИЧ (1932) – видатний український державний діяч, економіст, інженер, організатор виробництва.

Ф. народився 25 жовтня 1932 р. в с. Новомиколаївка Новомиколаївського району Запорізької області в родині учителів. У 1954 р. закінчив гірничий факультет Дніпропетровського гірничого інституту за спеціальністю “Розробка родовищ корисних копалин”. Після закінчення інституту **Ф.** був призначений на роботу до Ворошиловградської (нині Луганської) області, де з 1954 по 1957 рр. працював начальником дільниці шахти “Центральна-Боковська” Луганської області, а з 1957 по 1963 рр. – головним інженером та начальником шахтоуправління в м. Боковоантрацит Луганської області. Від серпня 1963 р. до вересня 1971 р. **Ф.** працював заступником начальника комбінату “Донбасантрацит” у м. Красний Луч, керуючим трестом “Первомайськвугілля” у м. Первомайськ, головним інженером комбінату “Ворошиловградвугілля” у м. Кадіївка (нині м. Стаханов), начальником комбінату “Свердловантрацит” у м. Свердловськ Луганської області.

У 1971 р. **Ф.** направлений на роботу до Держплану УРСР. В 1972 р. призначений заступником голови, а в 1987 р. – головою Держплану УРСР.

У 1989 р. **Ф.** відповідно до постанови Ради Міністрів УРСР від 9 лютого 1989 р. очолив Комісію Президії Ради Міністрів УРСР по вдосконаленню господарського механізму, яка була створена з метою посилення роботи по здійсненню радикальної економічної реформи, розвитку і поглибленню господарського механізму в основній ланці суспільного виробництва, формуванню та реалізації принципів самофінансування і самоуправління республіки, областей, районів, міст.

У 1990 р. відповідно до постанови Верховної Ради Української РСР від 18 липня 1990 р. № 60-ХІІ **Ф.** було призначено заступником Голови Ради Міністрів Української РСР та Головою Державного комітету Української РСР по економіці.

У 1990 р. **Ф.** брав участь у розробці проекту нової Конституції УРСР як член Комісії по розробці нової Конституції Української РСР, створеної відповідно до постанови Верховної Ради Української РСР від 24 жовтня 1990 р. № 405-ХІІ.

У жовтні 1990 р. на **Ф.** було покладено виконання обов’язків голови Ради Міністрів України, а в листопаді того ж року він був затверджений на цій посаді: постановою Вер-

ховної Ради Української РСР 14 листопада 1990 р. № 475-ХІІ **Ф.** призначено Головою Ради Міністрів Української РСР, а в квітні 1991 р. призначено Прем’єр-міністром Української РСР відповідно до постанови Верховної Ради Української РСР від 18 квітня 1991 року № 984-ХІІ. 30 вересня 1992 р. **Ф.** подав у відставку з посади Прем’єр-міністра України. Отже **Ф.** був останнім керівником уряду УРСР і першим керівником уряду незалежної України.

У 1997 р. **Ф.** – член Вищої економічної ради Президента України згідно з Указом Президента України від 7 липня 1997 р. № 621/97, основними завданнями якої було: розроблення пропозицій та проектів рішень щодо стратегії і тактики економічної реформи; здійснення моніторингу ходу економічної реформи, аналізу та прогнозу економічної ситуації в державі; координація заходів органів державної влади та громадських організацій щодо здійснення економічної реформи.

Має державні нагороди. Зокрема, нагороджений двома орденами “Трудового червоного прапора”, орденом “Знак пошани”; кавалер трьох ступенів Знаку “Шахтарська слава”, відповідно до постанови КМУ від 24 жовтня 2002 р. №1564 за багаторічну сумлінну працю і значний особистий внесок у розвиток і становлення незалежної України та у зв’язку із 70-річчям від дня народження нагороджений Почесною грамотою Кабінету Міністрів України; за визначні особисті заслуги перед Україною в галузі державного будівництва, багаторічну сумлінну працю відповідно до Указу Президента України від 22 жовтня 2002 р. № 942/2002 нагороджений орденом князя Ярослава Мудрого V ступеня. **Ф.** - Лауреат державної премії України.

Ф. є членом Міжнародної громадської організації “Луганське земляцтво” (м. Київ).

Літ.: *Уряди України у ХХ ст.* / С. В. Кульчицький, Н. П. Барановська, Т. Б. Бикова та ін. ; ред. : В. М. Литвин ; КМУ, НАН України. – К. : Наук. думка, 2001. – 607 с.; *Новітня історія України (1900-2000)* : підруч. для студ. іст. спец. вищ. навч. закл. / А. Г. Слюсаренко, В. І. Гусєв, В. М. Литвин та ін. – 2-е вид., переробл. і доповн. – К. : Вища шк., 2002. – 719 с.; *Політична історія України. ХХ ст. : у 6 т. – Т. 6. Від тоталітаризму до демократії (1945-2002)* / О. М. Майборода, Ю. І. Шаповал, О. В. Гарань та ін.; НАН України ; Ін-т політ. і етнонац. дослідж. – К. : Генеза, 2003. – 696 с.; *Україна: політична історія. ХХ – початок ХХІ ст.* / ред. : В. Смолій, Ю. Левенець ; НАН

України. Ін-т історії України, Ін-т політ. і етнонац. дослідж. І. Ф. Кураса. – К. : Парлам. вид-во, 2007. – 1028 с.

Чепуренко Я.О.

ФОРМУВАННЯ РИНКУ ЗЕМЛІ В УКРАЇНІ ПРОТЯГОМ ХІХ СТ.

Реформування поземельних відносин в Україні розпочалось після прийняття указу від 12 грудня 1801 р., згідно з яким вперше дозволялось купувати землю купцям, міщанам та державним селянам, оскільки таке рішення пояснювалось бажанням сприяти розвитку землеробства і промисловості. Але особи, які належали до цих станів, не мали права купувати населені селянами земельні угіддя. Реально скористатись цим правом було дуже важко, адже земля майже не продавалась, тим більше у незначних розмірах, а їх фінансові можливості не давали змоги купувати великі земельні угіддя та й у них не було потреби у великих земельних володіннях. За указом від 14 травня 1804 р. священнослужителям теж надавалось право набувати в приватну власність земельні угіддя. Надавши цим верствам населення право на придбання в приватну власність землі, російська влада узаконила збереження недоторканності права дворян на володіння селянами. А враховуючи те, що в першій половині ХІХ ст. земля без селян, тобто без робочої сили, не була привабливою для вкладання капіталу, то саме таким чином уряд обмежив право цих верств населення на придбання землі у власність. Влада, створюючи ринок землі, в якому дозволялось брати участь всім підданам Російської імперії, разом з тим надовго обмежила його розвиток. Законодавчо була зруйнована дворянська монополія володіння землею, але фактично вона продовжувала існувати.

На підставі закону від 7 листопада 1838 р. державні кредитні установи вперше почали брати у заставу “пустопорожні” земельні угіддя, що характеризувало землю як товар, адже до цього в кредитну заставу брались лише селяни, а не земля. Цей законодавчий акт свідчив, що в подальшому її ціна тим більше зростатиме, чим менше людей поселятимуться на ній. Фундаментальним у цьому питанні виявилось положення від 19/31 липня 1849 р. про опис, оцінку та публічний продаж з торгів поміщицьких маєтків. Усі нерухомі маєтки оцінювались за середньою

прибутковістю, але не нижче від цін, призначених для застави маєтностей за зобов'язаннями приватних осіб перед казною. При їх оцінці середня сума прибутку множилася на 10, і ця сума визнавалась ціною майна. За такими самими принципами оцінювалась і незаселена земля. Отже, вперше влада застосувала принцип оцінки поміщицького майна за його прибутковістю, що свідчило про його капіталістичну сутність. Влада визнала універсальність принципу їх оцінки за прибутковістю. Земля оцінювалась окремо від кріпаків, що було зумовлено неухильним зростанням її ціни і попиту серед різних верств населення, чого не було раніше, адже земельні угіддя обертались лише в дворянському середовищі, яке не мало значних обігових коштів. Унаслідок аграрної реформи кредитна іпотечна політика царизму отримала нові вектори розвитку. По-перше, була узаконена кредитна лінія для етнічних росіян, які могли купувати маєтки в Правобережній Україні, що спрямовувалось на підриєв економічної могутності та зменшення впливу поляків. По-друге, уряд шляхом боргових відстрочень, спрямування селянських викупних платежів на погашення кредитної заборгованості призупинив розорення багатьох поміщицьких господарств і дисциплінував надходження поточних кредитних та фіскальних платежів. По-третє, законодавство стимулювало розвиток приватного іпотечного кредитування, зумовлене остаточним перетворенням землі на товар.

Безпосереднім наслідком Січневого повстання 1863 р. був указ від 10 грудня 1865 р., яким заборонялось особам польського походження купувати поміщицькі маєтки в губерніях Правобережної України. Фактично до 1917 р. етнічним полякам заборонили купувати в Україні земельні угіддя.

Починаючи з другої половини 60-х рр. ХІХ ст. аграрна реформа в Правобережній Україні, а надалі і в Лівобережжі була спрямована на перетворення селян на приватних власників земельних наділів, якими вони користувались на постійній основі. Її законодавче регулювання спрямовувалось на те, щоб ліквідувати різноманітні категорії селянства. Реальне впровадження аграрної реформи було пов'язано багатьма проблемами, які її організатори передбачити не могли, що змушувало владу для їх розв'язання вдаватися до законотворчої регламентації, постійно

законодавчо вдосконалювався механізм стягнення викупних платежів, видачі документів про приватні права селян на земельні наділи. Загострення земельного питання спонукало владу регламентувати дозвіл на вихід селян з громади і навіть залишення земельних наділів, чого не було в російських губерніях. Повсюдне малоземелля, особливо в Правобережній Україні, змусило уряд дозволити селянам орендувати державні землі як на індивідуальній, так і на колективних засадах. Але в основному це не запобігло значному погіршенню стану селянських господарств у краї внаслідок прогресуючого малоземелля, зумовленого демографічними чинниками. Селянське малоземелля не давало змоги вести рентабельне товарне виробництво, що призвело до пауперизації на селі і зростання сум селянських недоплат з сплати податків та викупних платежів. Це дуже непокоїло уряд, але кардинально вирішити проблему він не міг не лише тому, що офіційно неправильно визнавав причини цієї проблеми, а й тому, що не міг наважитись докорінно змінити принципи і філософію аграрної реформи, адже це могло б зруйнувати правові засади приватної власності на землю. Єдине, на що спромоглась влада, – це обмежено, із застерегами дозволити залучити селянські земельні наділи в ринок землі, чому сприяла іпотека. Законом від 1895 р. остаточно було знято обмеження. У пореформену добу в Україні поміщицьке землеволодіння еволюціонувало паралельно із селянським, переживаючи не менш складну кризу, яка була загострена політичним аспектом та прискореним проведенням селянської реформи. Криза поміщицького господарства актуалізувала іпотечне кредитування. Система державної іпотеки вже була неспроможна задовольнити зростаючі потреби в кредиті. Саме це дало поштовх для розвитку комерційної іпотеки. Поряд з цим формувались і станові державні іпотечні установи. 3 червня 1885 р. був заснований Дворянський земельний банк. Він запроваджувався для надання довгострокових кредитів спадковим дворянам-землевласникам. Для створення цього банку не було економічних підстав, адже існувала значна кількість комерційних банків та Державний банк, які надавали кредити під заставу нерухомості. Але уряд започаткував його для створення “теплих умов” кредитування дворян, які в економічному плані все більше відходили

у “тінь” і швидко втрачали свій статус землевласника. Фактично цей урядовий захід зумовлювався бажанням, якщо не зупинити, то хоча б уповільнити цей процес.

Поряд з цим поява Селянського поземельного банку з початком селянської реформи, була економічно доцільною. Його появу пролобіювали поміщики. Вони були зацікавлені в продажу у 70-80 рр. XIX ст. невеликих земельних ділянок для отримання обігових коштів. Найбільш надійним покупцем землі були селяни, які ментально не уявляли себе без землі. Спочатку банк видавав кредити під заставу землі тільки товариствам селян, які завдяки круговій поруці членів товариства дисципліновано повертали кредит. Але в 90-х рр. XIX ст. – на початку XX ст. поміщики масово продавали вже цілі маєтки переважно селянам. Хоча товариство селян і брало спільний кредит, але земельні наділи із спільно придбаної землі визначались за конкретними селянськими господарствами.

На відміну від російських губерній, в Україні селяни були приватними власниками конкретних земельних наділів, адже общинного користування землею на українській території майже не було. Отже, в другій половині XIX ст. в Україні чітко сформувався ринок землі, який мав усі належні атрибути: розвинуту іпотеку, чітке розмежування земельних володінь, кадастрову систему та прозоре інформування суспільства щодо конкретних власників земельних наділів, їх орендарів шляхом публікації щорічних збірників по кожній губернії. Ринок землі в Україні був обмежений забороною набувати земельні угіддя іноземцям, євреям, а в Правобережній Україні – етнічним полякам.

Літ.: *Барабой А. З.* Обезземелення поміщиками кріпосних селян Подільської губернії і посилення експлуатації їх в період між “інвентарною” і “селянською” реформами (історико-статистична розвідка) / А. З. Барабой. – К. : [б. в.], 1958. – 223 с. – (Наук. зап. ін-ту історії АН УРСР); *Бовуа Д.* Шляхтич, кріпак, ревізор: Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831-1863) / Д. Бовуа. – К. : ІНТЕЛ, 1996. – 346 с.; *Бовуа Д.* Битва за землю в Україні 1863-1914 : Поляки в соціоетнічних конфліктах / Д. Бовуа. – К. : Критика, 1998. – 387 с.; *Борисевич С. О.* Реалізація чиншової реформи 1886 р. в Подільській губернії / С. О. Борисевич // Укр. іст. журн. – 2005. – № 2. – С. 78-90; *Борисевич С. О.* Еволюція цивільного законодавства Російської імперії стосовно успадкування поміщицької власності в першій половині XIX ст. / С. О. Борисевич // Вісн. Акад. праці

і соц. відносин Федерації профспілок України. – 2002. – № 6. – С. 67-78. *Борисевич С. О.* Законодавче регулювання поземельних відносин в Правобережній Україні (1793-1886 роки) / С. О. Борисевич. – К. : Вид-во НАДУ, 2007; *Захарченко П.* Розвиток права власності на землю в Україні (середина XIX – перша чверть XX ст.) / П. Захарченко. – К. : Агіка, 2008. – 296 с.; *Зінченко А. Л.* Церковне землеволодіння на Правобережній Україні наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. / А. Л. Зінченко. – К. : [б. в.], 1994.

Борисевич С. О.

ФРОММ ЕРИХ (1900-1980) – німецько-американський філософ, соціолог і психолог, провідний представник неофрейдизму.

У 1922 р. отримав ступінь доктора філософії в Гейдельберзькому університеті; в 1923-1924 рр. пройшов курс психоаналізу в Психоаналітичному інституті в Берліні; у 1929-1932 рр. – співробітник Інституту соціальних досліджень у Франкфурті-на-Майні. Після 1933 р. переїхав до США, де працював в Інституті психіатрії ім. У.Уайта, викладав у Колумбійському та Йельському університетах. У 1951-1967 рр. жив у Мексиці, очолював Інститут психоаналізу при Національному університеті в Мехіко. У 1974 р. переселився до Швейцарії. У центрі уваги **Ф.** – суперечність людського існування, яка береться не як суб'єктивно-особова діяльність індивіда, а як онтологічний факт. **Ф.** розрізняє наступні дихотомії: патріархальний і матріархальний принципи організації життя людей, авторитарна і гуманістична свідомість, експлуататорський і рецептивний (слухняний) типи характеру, володіння і буття як два способи життєдіяльності індивіда, екзистенціальне та історичне існування людини, негативна “свобода від” і позитивна “свобода для” в процесі розвитку особи. Він виходить з того, що особові й онтологічні підстави людського існування, з одного боку, немовби доповнюють одна одну, створюючи одночасно унікальність і загальність людського буття, а з другого – суперечать внаслідок того, що унікальність і загальність несумісні. Розробляючи вчення, що є синтезом психоаналітичних, екзистенціальних, філософсько-антропологічних і марксистських ідей, **Ф.** прагне знайти способи вирішення дихотомій людського існування, ліквідації різних форм відчуження людини, визначити шляхи оздоровлення західної цивілізації, показати перспективи вільного і творчого розвитку особи. Відкинувши біологізм Фрейда, **Ф.** переглядає

символіку несвідомого, зміщуючи акцент з пригніченої сексуальності на конфліктні ситуації, зумовлені соціокультурними причинами, вводить поняття “соціального характеру” як сполучної ланки між психікою індивіда і соціальною структурою суспільства, вивчає основні тенденції розвитку західної культури з її споживчими цінностями, деперсоналізацією, дегуманізацією соціального характеру, відчуженням. Усунення історичних суперечностей, що залежать від соціальних умов життя людей, співвідноситься ним з побудовою суспільства, заснованого на принципах гуманістичної етики, активізації індивіда за допомогою методів гуманістичного управління, поширення психодуховних орієнтацій, релігійних систем минулого, що є еквівалентом. Часткове вирішення екзистенціальних дихотомій **Ф.** пов'язує із розкріпаченням внутрішніх здібностей та здатності людини до любові, віри і роздуму. Відродження життєстверджуючого світогляду і внутрішнє моральне оновлення, відновлення гармонії між індивідом і природою, особою і суспільством – все це можливо на основі використання “гуманістичного психоаналізу”, пропонуваного **Ф.** як соціально прийнятний засіб звільнення людей від ілюзій їх буття. Справжньою цінністю людини **Ф.** вважає здатність любити, бо любов, у його розумінні, є критерієм буття і дає відповідь на проблему людського існування. В процесі оволодіння мистецтвом любові відбувається зміна структури характеру людини, в результаті чого шанобливе ставлення до життя, відчуття ідентичності, потреби в прихильності до світу, в зацікавленості єднання зі світом, за **Ф.**, стають такими, що превалюють, тим самим сприяючи переходу від егоїзму до альтруїзму, від бажання володіти до буття, від “кібернетичної релігії” до нового, гуманістичного духу.

Літ.: *Фромм Э.* Пути из больного общества / Э. Фромм // Проблема человека в западной философии. – М. : [б. и.], 1988; *Фромм Э.* Бегство от свободы. – М. : [б. и.], 1990; *Фромм Э.* Иметь и быть. – М. : [б. и.], 1990; *Fromm.* The Heart of Man. Its Genius for Good and Evil / Fromm. – N.Y., 1964; *Fromm.* Revolution of Hope Toward the Humanized Technology / Fromm. – N.Y., 1968; *Fromm.* Greatness and limitations of Freud's Thought / Fromm. – N.Y., 1980.

Приживара С.В.

ФУКУЯМА ФРЕНСІС (Francis Fukuyama, 1952) – американський політолог, політичний економіст. Отримав ступінь бакалавра в Корнельському Університеті (штат Нью-

Йорк), ступінь доктора філософії – в Гарварді.

У 1979-1980, 1983-1989 і 1995-1996 рр. працював у департаменті політології RAND Corporation.

У 1981-1982 рр. і в 1989 р. був членом Ради по плануванню політики Держдепартаменту США, спеціалізувався на питаннях Близького Сходу, потім – Європи. У 1981-1982 рр. входив до складу американської делегації на єгипетсько-ізраїльських переговорах з питань палестинської автономії.

У 1996-2000 рр. обіймав посаду професора державної політики у Школі державної політики Університету Джорджа Месона (Вашингтон). У 2001-2005 рр. – член президентської ради США по біоетиці (з питань клонування).

У 2005 р. увійшов до Списку глобальних інтелектуалів світу. Про Ф. вперше стало відомо після падіння Берлінського муру в 1989 р., коли той написав у своїй статті, що ліберальна демократія – це “кінець історії”. Це стало відомо, коли в 1992 р. було видано книгу “Кінець історії й останній чоловік”. Відповідно до передбачень Ф., підходить “кінець історії” і починається планетарне існування людства на засадах західних цінностей, коли регіони планети розпочнуть процес реструктурування з орієнтацією на найпотужніші ядра-центри. Концепція “кінця світу” виникла на хвилі неоліберального романтизму, що охопив Захід після розвалу соціалістичної системи. Ф. довів, що зовсім не комунізм є кінцем (власне – метою!) історії, а ліберальне суспільство, невід’ємною частиною якого є вільний ринок і повна свобода слова. Свобода слова як соціальна і гуманітарна цінність потрібна людині як сама по собі, як складова частина чистої людської совісті, так і як гарант усіх інших свобод і прав людини. Наріжним каменем для нашого аналізу є теорія суспільного капіталу Ф. Суспільний капітал як здатність людей до якомога ширшої співпраці та організованого злагодженого співробітництва в усіх галузях життя відрізняє, за Ф., тільки перспективні високоорганізовані суспільства. Саме завдяки цій якості таких високих успіхів досягли США та Японія. Слід відзначити: за основу суспільного розвитку Ф. взяв не гроші чи якийсь інший капітал, не рівень освіти, не науку навіть, не промисловість чи іншу галузь виробництва, а таку, здавалося б, ефемерну категорію, як довіра однієї людини до

іншої. І довів, що саме довіра дозволяє людям за будь-яких умов знаходити шляхи до співпраці, а відтак формувати трудові колективи, громади за місцем проживання, органи влади та громадські організації, які здатні вже, як наслідок, формувати і фінансовий, і промисловий капітал, розвивати освіту, науку, державу тощо.

У 2006 р. в книжці “Крах Америки?” він зрікся американської школи неоконсерваторів.

Інтерес до Ф., крім його оригінальних світобачень, викликаний ще і його позицією стосовно оцінки геополітичної та гео економічної ролей України. Скажімо, він вважає, що саме ЄС є тим, що видається “кінцем світу”, оскільки в ЄС розчиняється поняття “національного суверенітету”, а конкретна категорія насильства заступається всесильністю закону. Поширюючи цю ідеологію на ще одне глобальне утворення – НАТО, він під впливом заяв керівників Німеччини та Франції зазначає, що України не буде в НАТО, тому що альянс не може її захистити. Як бачимо, мова не йде про вимоги та існуючі стандарти щодо вступу України до НАТО і ЄС.

Лит.: *Основні праці*: The End of History and the Last Man. – Free Press, 1992; *Trust: The Social Virtues and the Creation of Prosperity*. – Free Press, 1995; *The Great Disruption: Human Nature and the Reconstitution of Social Order*. – Free Press, 1999; *Our Posthuman Future: Consequences of the Biotechnology Revolution* : Farrar, Straus and Giroux, 2002; *State-Building: Governance and World Order in the 21st Century*. – Cornell University Press, 2004; *America at the Crossroads: Democracy, Power, and the Neoconservative Legacy* (Yale University Press, 2006).

Розпутенко І.В.

ФУНДАМЕНТАЛІЗМ ІСЛАМСЬКИЙ – релігійно-політичний, ідеологічний рух, який проголошує свою відданість вихідним ідеям, приписам та цінностям ісламу, висуває вимогу очистити його від пізніших на шарувань, перекручень та ухилів, відновити в сучасному житті мусульман інститути і норми раннього ісламу – ісламу часів пророка Мухамеда і перших халіфів на основі вихідних настанов Корану та Суні.

Ідеальне ісламське суспільство для фундаменталістів – це суспільство соціальної справедливості, братерства, турботи держави про громадян. Таким був, на їхню думку, общинний устрій часів пророка Мухамеда. Для того щоб повернутись у “золотий вік” ісламської

цивілізації, необхідно здійснювати ісламізацію всіх сфер життя. Тому сучасний іслам поступово стає політичною ідеологією.

Характерними рисами **Ф.і.** як ідейної релігійно-політичної течії є: вимога тотальної ісламізації усіх сфер життя у мусульманських країнах, суворе дотримання канонічних приписів і норм шаріату, пропаганда економічного та ідеологічного ізоляціонізму мусульманського світу, несприйняття західних моделей суспільно-культурного розвитку. При цьому всі проблеми у мусульманських країнах пояснюються згубним негативним впливом західних держав, а ісламський шлях розвитку розглядається як єдина можлива перспектива.

Політизація та радикалізація **Ф.і.**, що розпочалась у 1950-х рр. і набула реальної сили у 1980-х рр., пов'язана з посиленням політичної ролі ісламської релігії в суспільному житті мусульман. Основними причинами політизації ісламу в умовах глобалізації світових процесів стали: "ісламський ренесанс", який в умовах уніфікації культур виступає за відродження первинних ісламських цінностей; політична та економічна нерівність мусульманських держав на міжнародній арені, викликана домінуванням США і розвинених країн Заходу; невирішеність актуальних соціально-економічних питань у межах ісламського суспільства; використання певними політичними силами радикалізму фундаменталістських організацій та рухів у власних цілях. Серед політичних чинників, які викликали зростання ісламського фундаменталізму, були: ісламська революція в Ірані у 1979 р. і встановлення теократичної держави, "нафтовий бум" 1970-х рр., арабо-ізраїльський конфлікт, війна у Перській затоці 1990 р.

Ф.і. не є єдиною системою релігійного світогляду. У ньому виділяють дві течії: помірковану та радикальну. Помірковані фундаменталісти виступають за мирні шляхи боротьби, застосовуючи пропаганду ісламського способу життя та співпрацю з вищим керівництвом мусульманських держав у напрямі ісламізації. Радикальний **Ф.і.**, крім вимоги морального перетворення суспільства на засадах релігійних цінностей, характеризується жорстким спрямуванням на

трансформацію глобального світоустрою. Ще одним критерієм, за яким можна розрізнити поміркованих та радикальних ісламських фундаменталістів є принцип такфіру – звинувачення у зневірі. Помірковане крило вважає вестернізованих мусульман хоча й грішними, проте правовірними, а право на такфір визнають за державою. Представники радикальної течії сприймають мусульман, які залучились до процесу модернізації, кафірами – невірними, а право на такфір визнають за окремими групами і за кожним "справжнім" мусульманином.

Поняття **Ф.і.** слід відрізнити від ісламського екстремізму. **Ф.і.** це, насамперед, теологічний рух, спрямований на захист та поширення догм і постулатів ісламу, а **Ф.і.** – агресивний конфесійно-політичний рух, скерований на руйнування громадянського суспільства та пропагування панісламізму за допомогою сили та зброї. Незважаючи на те, що **Ф.і.** пов'язаний за релігійною традицією з радикальним **Ф.і.**, існує ряд ознак, які розрізняють ці два поняття. **Ф.і.** притаманно: заперечення цілісності сучасної цивілізації; нехтування принципами міжнародного права; протиставлення ісламського світу неісламським країнам; використання дестабілізації державних устроїв країн як засобу досягнення своїх політичних цілей. У рамках **Ф.і.** духовне та релігійне начало поступається протиправній антилюдській діяльності. Провідними екстремістськими міжнародними групами є: "Брати – мусульмани", "Хамас", "Хезбалла".

В українській науці мало уваги приділяється дослідженням проблеми **Ф.і.** Основні праці з цієї проблематики належать зарубіжним ученим, зокрема російським: А.Ігнатенку, А.Малащенку, В.Наумкіну. Проблеми відродження ісламу на теренах СНД досліджено в монографіях К.Полякова, А.Кудрявцева.

Літ.: Зінько С. Іслам у сучасній світовій політиці / С. Зінько. – Львів : Простір-М, 2005. – 274 с.; Поляков К. И. Арабский Восток и Россия: проблема исламского фундаментализма / К. И. Поляков. – М. : [б. и.], 2003. – 160 с.; Сучасні течії ісламу: психологічний аспект / С. Д. Максименко та ін. ; за ред. С. Д. Максименка. – К. : Міле-ніум, 2007. – 34 с.

Підбережний Н.П.

Х

ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ БОГДАН ЗИНОВІЙ (27.12.1595 (06.01.1596) – 25.07 (06.08) 1657, Чигирин) – український державний діяч, полководець, дипломат. Гетьман Війська Запорозького з 1648 р.

Походження та ранній період життя. Найбільш розповсюдженою є версія, що **Х.** походив з галицького українського дрібношляхетського роду (гербу “Абданк”). Місце народження **Х.** невідоме. Є думка (П.Оленського), що він народився в Черкасах. У науковій літературі є різні відомості щодо місця народження **Х.**: Жовква (С.Тароня, Н.Полонська-Василенко та ін.), Суботів або Чигирин (І.Крип’якевич), Переяслав (М.Петровський), з яким життя **Х.** особливо тісно пов’язане. Батько Богдана, чигиринський підстароста Михайло Хмельницький, був на службі у коронного гетьмана Ст. Жолкевського. У 1620 р. він брав участь у поході Жолкевського на Молдавію й загинув (за іншою версією помер у полоні) у битві з татарами під Цецорою.

Х. навчався в одній з Братських шкіл, а також у єзуїтському колегіумі у Львові, де був учнем Гонцеля Мокрського, доктора теології, відомого письменника і проповідника. Майбутній гетьман добре знав всесвітню історію, у колегії він вивчив латинську мову, досконало володів польською мовою, а згодом опанував турецьку, кримськотатарську і французьку мови.

Вступивши до реєстрового козацтва, **Х.** під час одного з боїв під Москвою врятував королеви́ча Владислава (майбутнього польського короля Владислава IV Вазу), і потім той завжди прихильно до нього ставився. У 1620 р. у битві під Цецорою потрапив у турецький полон. У 1622 р. утік із полону, оселився на успадкованому від батька хуторі Суботіві, біля Чигирина. З 1637 р. **Х.** входить до вищої козацької старшини. Брав участь у повстанні проти Польщі як військовий писар. Восени 1638 р. **Х.** був членом козацького посольства короля Володислава IV.

Дослідники відносять його до тієї козацької старшини, яка вважала за можливе порозуміння Війська Запорозького з Польщею. Однак польська ординація 1638 р. скасувала автономію Війська Запорозького й поставила козацьчину в безпосередню залежність від польської військової адміністрації в Україні. **Х.** втратив військове писарство і став одним із сотників Чигиринського полку. У 1645 р. він разом з козацьким загоном був на службі французького уряду і, вірогідно, брав участь в облозі Дюнкерка, де познайомився з видатним французьким полководцем принцом Конде. Одним із соратників у цьому поході був легендарний пізніше Іван Сірко.

На початку 1646 р. відбулася таємна зустріч **Х.** з Владиславом IV, під час якої польський король обіцяв збільшити козацький реєстр до 12 тис. чол. та відновити права і вольності козацтва. У середині 1640 рр. загострилися відносини **Х.** з представниками королівської адміністрації, зокрема з чигиринським старостою О.Конецпольським та підстаростою Д.Чаплинським. Незважаючи на те, що король надав **Х.** привілей на право володіння хутором Суботівим, навесні 1647 р. Чаплинський захопив хутір і вигнав звідти його родину. Упродовж 1647 р. **Х.** неодноразово звертався до О.Конецпольського та коронного гетьмана М.Погоцького з проханням припинити свавілля і повернути Суботів, але безрезультатно. Наприкінці травня 1647 р. **Х.** виїхав до Варшави, де обговорював питання про організацію морського походу проти турків. На початку вересня 1647 р. коронний канцлер Єжи Оссолінський, зацікавлений в участі козаків у війні з Туреччиною, таємно вручив **Х.** гетьманські клейноди. У листопаді 1647 р. внаслідок доносу чигиринського осавула р. Пешти **Х.** було заарештовано. Лише з допомогою друзів йому вдалося звільнитися. В кінці грудня 1647 р. з невеличким (300 чи 500 осіб) загоном козаків він подався на Запорозьку Січ, де його було обра-

но гетьманом. Це був початок нового козацького повстання, яке незабаром перетворилося на велику національно-визвольну революцію, очолену Х. Зважившись на виступ, гетьман розслав по Україні універсали із закликом до оборони стародавньої грецької віри від неприятелів-ляхів. Починаючи війну з Польщею, Х. заручився союзом з Туреччиною й Кримом, які дали йому політичну і військову допомогу. Саме тому перемоги Х. 1648 р. у битві під Жовтими Водами, Корсунем і Пилявцями запалили всенародне повстання українського народу проти польської адміністрації й польської шляхти.

Державницька ідея. На початку повстання ні Х., ні козацька старшина, що підтримувала його, не мали на меті боротьбу за повне відділення України від Речі Посполитої та утворення незалежної держави. Своє завдання вони бачили в поверненні старих вольностей та привілеїв, що були фактично знищені місцевими польськими адміністраторами. На тому етапі найамбітнішою метою повстанців була політична автономія українських земель у складі федеративної Речі Посполитої.

Аналіз політичної діяльності Х. в кінці 1648 – першій половині 1649 р. дає сучасним історикам підстави стверджувати, що саме протягом цього часу відбулося створення ним засадничих принципів української державної ідеї. Характерно, що, готуючись до переговорів із польською комісією А.Кисіля, Х. 8 січня 1649 р. відправив посла С.Мужилівського до Москви з клопотанням царю про надання Україні воєнної допомоги проти Речі Посполитої й прийняття Війська Запорозького (у складі Брацлавського, Київського, Чернігівського, Подільського, Волинського воєводств і Мозирського повіту) “під свою руку” (В.Смолій, В.Степанков). У лютому 1649 р. на переговорах з поляками у Переяславі Х. уперше проголосив право українського народу (“всього народу руського”) на створення власної держави в етнічних межах його проживання. Новоутворена держава мала бути незалежною від Речі Посполитої. За інформацією московського посла Г.Унковського “гетьман і військо Запорозьке і вся Русь Київська під владою польського короля і панів бути не хочуть”. На думку видатного історика М.Грушевського, “програма незалежної від Польщі України від січня 1649 р. вже не сходила зі столу Хмельницького”.

Відчуваючи наближення смерті, Х. вирішив оформити акт передачі влади неповнолітньому сину Юрію. У другій половині квітня 1657 р. на старшинній раді за участю “війтів і бурмістрів” Юрія Хмельницького було обрано наступним гетьманом. Ураховуючи вік сина, його опікуном (регентом) Х. призначив генерального писаря Івана Виговського. Так було зроблено вирішальний крок до утвердження козацької монархії у формі спадкового гетьманату династії Хмельницьких (В.Смолій, В.Степанков). Однак мрію Х. про спадкову гетьманську владу було зруйновано відразу після його смерті. Усупереч клятвам 15 вересня 1657 р. гетьманом “поки змужніє син гетьманський Юрій Хмельницький” було проголошено Виговського.

Х. помер 27 липня (6 серпня) 1657 р. у Чигирині і 25 серпня похований в Суботіві, в Іллінській церкві, яку сам збудував у стилі “козацького барокко” (церква збереглася до наших часів). Після смерті тіло гетьмана зникло. За найбільш поширеною версією польський воєвода Стефан Чарнецький у 1664 р. напав на Суботів, викопав домовину з тілом гетьмана, спалив його і попіл вистрілив з гармати. За іншими даними тіло Х. було таємно перепоховано його старим другом Лавріним Капустою.

Вшанування пам’яті. У 1954 р. місто Проскурів було перейменовано на Хмельницький, а в 1943 р. місто Переяслав – на Переяслав-Хмельницький. У Києві на Софійській площі (у 1944–1993 рр. – площа Б.Хмельницького) існує пам’ятник Х., якого зображено верхи на коні (1888). Також пам’ятники встановлені у містах Чигирині на Богдановій горі, Хмельницькому, Черкасах та в селі Суботіві. Портрет Х. зображено на банкноті номіналом 5 грн. Також Національний банк України випускав в обіг пам’ятні монети номіналом 200000 карбованців з 19 липня 1995 р. та номіналом 1000000 карбованців з 21 червня 1996 р. 23 вересня 1995 р. Пошта України випустила поштову марку з портретом гетьмана. У 1992 р. у Києві на честь Х. перейменовано одну з центральних вулиць міста (раніше – вулиця Леніна). Ім’я Х. присвоєне академії Державної прикордонної служби України в Хмельницькому та університету в Черкасах. У Чигирині є музей Х. За часів СРСР існував Орден Богдана Хмельницького (заснований Указом Президії Верховної Ради СРСР від 10 жовтня 1943 р.),

призначений для нагородження як офіцерського, так і солдатсько-сержантського складу. 3 травня 1995 р. встановлено відзнаку Президента України “Орден Богдана Хмельницького”. Указом Президента України № 112/2004 від 30 січня 2004 р. засновано Орден Богдана Хмельницького для нагородження громадян України за особливі заслуги в захисті державного суверенітету, територіальної цілісності, у зміцненні обороноздатності та безпеки України.

Літ.: *Гвоздик-Прицак Л.* Економічна і політична візія Богдана Хмельницького та її реалізація в державі Військо Запорозьке / Л. Гвоздик-Прицак ; відп. ред. О. Мишанич. – К. : ТОВ “Вид-во “Обереги”, 1999; *Костомаров М. І.* Богдан Хмельницький : історична монографія / М. І. Костомаров ; Т. С. Завгородня (пер. з рос.). – Дніпропетровськ : Січ, 2004; *Мицик Ю. А.* Джерела з історії національно-визвольної війни українського народу середини XVII століття / Ю. А. Мицик ; НАН України ; Ін-т укр. археографії та джерелознавства. Дніпропетровське відділення. – Дніпропетровськ : Дніпро, 1996; *Смолій В. А.* Богдан Хмельницький / В. А. Смолій, В. С. Степанков. – К. : Видавн. дім “Альтернативи”, 2003. – 400 с. – (Серія “Особистість і доба”); *Становлення української державності в XVII ст.*: Богдан Хмельницький та його спадкоємці / М. І. Бушин (ред.). – К. : Вища шк., 1998; *Стороженко І. С.* Богдан Хмельницький і Запорозька Січ кінця XVI – середини XVII століть. – Кн. 2 : Генезис, еволюція та реформування організаційної структури Січі / І. С. Стороженко. – Дніпродзержинськ : Видавн. дім “Андрій”, 2007; *Яковенко Н.* Між правдою та славою (не зовсім ювілейні роздуми до ювілею Богдана Хмельницького) / Н. Яковенко // *Сучасність*. – 1995. – № 11.

Нікітін В.В.

ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ ЮРІЙ (1641-1685). Повне ім'я – Юрій Гедеон Венжик Богданович Хмельницький – гетьман України (1657, 1659-1663), гетьман Правобережної України (1677-1681; 1685), молодший син Б.Хмельницького та його першої дружини Ганни Сомківни. Народився на хуторі Суботів (тепер село Чигиринського району Черкаської обл.) у 1641 р. Молодий гетьманич здобув добру домашню освіту, був добре обізнаний зі Святим Письмом, міг читати й писати не лише українською, а й церковнослов'янською, польською, грецькою та латинською мовами. Вчився Юрій і в Києво-Могилянському колегіумі, але не довго, бо через погіршення здоров'я батько повернув сина до Чигирина.

За кілька місяців до смерті Б.Хмельницького рада старшин у квітні 1657 р. обрала гетьманом України його 16-річного сина, постановивши при цьому, що доки житиме батько, син влади не матиме. Однак після смерті батька, Юрій за порадою старшини тимчасово склав свої владні повноваження і 26 серпня 1657 р. гетьманом став І.Виговський. Після усунення Виговського від влади (11.09.1659) **Х.** на раді у Білій Церкві знову був проголошений гетьманом України. Однак з огляду на свій надто молодий вік **Х.** не міг самостійно керувати державою. Головними його дорадниками були призначені: генеральний осавул Іван Ковалевський, прилуцький полковник Петро Дорошенко та кошовий отаман Запорозької Січі Іван Сірко. **Х.** разом зі старшиною не бачив іншого виходу, як повернутися під царський протекторат. На новій козацькій раді, біля Ржищева, козаки відкинули Гадяцький трактат, укладений Виговським з Польщею, і знову стали під руку російського царя, наполягаючи на повненні Переяславських статей 1654 р. Однак царський уряд зовсім не збирався дотримуватися цього договору і тим більше розвивати його в напрямі рівноправності обох партнерів. Москва розглядала Україну лише як провінцію і прагнула поступово ліквідувати її суверенітет.

Не витримавши тиску, **Х.** та інші представники уряду України погодилися з вимогами царських воевод та підписали завчасно підроблені 14 статей, що були видані за справжні Переяславські, які підписував ще Б.Хмельницький. На відміну від договору 1654 р., новий договір 1659 р. чітко зафіксував зміну принципів російсько-українських політичних відносин: Українська держава з рівноправного партнера Московії у своєрідній конфедерації перетворювалася на автономну провінцію, а церква втрачала свою незалежність від Московського Патріархату. Такі наслідки цих переговорів викликали глибоке розчарування козаків і старшини, особливо Правобережжя. В поході на Львів польсько-татарські сили змусили **Х.** піти на переговори, а московські війська покинути територію України. 18 жовтня 1660 р. **Х.** підписав Чуднівську угоду, яка не принесла полегшення Україні. Сюди знову, під захистом коронних військ, посунули вигнані раніше шляхтичі, що претендували на свої колишні володіння. Це сприяло зміцненню опо-

зиці, яка ставила питання про переобрання **Х.**, яке відбулося у листопаді 1661 р. Йому вдалося зберегти булаву і навесні 1662 р. він зробив останню спробу придушити опозицію, але його війська, посилені польськими і татарськими загонами, зазнали нищівної поразки від Сомка, якого підтримали московські війська князя Ромодановського. Загибло до 20 тис. війська **Х.** У лютому 1662 р. сейм ліквідував права козаків на шляхетські володіння. На початку квітня 1662 р. **Х.** на вимогу короля змушений був дозволити шляхті й урядовцям повертатися до своїх маєтностей, що викликало широке невдоволення. Восени 1662 р. **Х.** скликав старшинську раду в Корсуні і заявив, що він більше не може йти шляхом свого батька і хоче скласти повноваження та постригтися в ченці. На початку 1663 р. у Чигирині зібралася генеральна рада і обрала гетьманом П.Тетерю. **Х.** прийняв постриг під ім'ям Гедеона і, через деякий час, отримав сан архімандрита. Він перебував у православних монастирях Києва, Чигирина, Корсуня і Сміли. Невдовзі його було заарештовано польським урядом і з 1664 р. по 1667 р. він перебував у відомій на всю Європу Марієнбургській фортеці. У 1668 р. як архімандрит Гедеон **Х.** брав участь у Генеральній раді Війська Запорозького, де вирішувалося питання прийняття османського протекторату. Тут він підтримав політику П.Дорошенка та вирішив “скинути чернече плаття” і повернутися до політичної діяльності. Через кілька місяців **Х.** пориває з Дорошенком і переходить на бік його супротивника М.Ханенка. У середині жовтня 1668 р. **Х.** був захоплений у полон загonom турецького чауша у битві під Стеблевим і певний час утримувався у в'язниці Чуфут-Кале неподалік від Бахчисарая, а згодом, як почесний в'язень, був відісланий до Стамбула. У 1670 р. **Х.** перебував в обозі 70-тисячного османського війська, яке у вересні вступило в Україну для зміщення Дорошенка і передачі гетьманства **Х.**, але наступного року ця кампанія закінчилася поразкою і **Х.** повертається до Стамбула, де перебував до 1675 р. Саме в цей час він робить відчайдушну спробу втечі зі знаменитого замку-фортеці Сім Веж, але безуспішно. І вже на початку 1676 р., отримавши звістку про бажання П.Дорошенка прийняти царську протекцію, султан Мехмед IV, реалізуючи давні стратегічні плани

з розширення своїх європейських володінь, надає **Х.** титул “князя малоруської України і вождя Війська Запорозького”. В інших документах він фігурує як “князь Сарматський і гетьман Війська Запорозького”, “князь України”, “князь Руський” і т. ін. При цьому він отримує від султана гетьманські клейноди й оригінальну печатку, на якій було зображено гетьмана на коні, що у піднесеній руці тримає булаву, біля вершника стояв козак з мушкетом, а по колу був напис: “Печатъ Князівства Малоруського”. Цей факт прийняття турецького підданства і протекторату султана викликав бурхливу реакцію офіційних кіл Речі Посполитої і загалом негативну реакцію українського суспільства. Від **Х.** відверталися як прихильники самостійності України, так і частина промосковськи налаштованої старшини.

13 лютого 1676 р. **Х.** розпочинає своє князювання-гетьманування і видає перший універсал, в якому закликає усі стани українського суспільства підкоритися його владі. У червні 1677 р. **Х.** з невеликим загonom своїх прибічників у складі багатотисячної турецької армії Ібрагім-паші вступив на українську землю. Столицею свого князівства він планував зробити Немирів. Облога старої столиці Чигирина виявилася невдалою і наступного року все слід було починати спочатку. Цього разу похід очолив сам візир Кара-Мустафа і після тривалого штурму Чигирин було захоплено. **Х.** у своїх численних універсалах закликав населення до покірності, а за непослух погрожував прикладом Канева, який за спротив було знищено. Перебуваючи у Немирові, **Х.** постійно нагадував польському уряду про його зобов'язання згідно з Журавненською угодою (1676) звільнити території Правобережжя. У січні 1679 р. війська **Х.** спільно з ордою захопили кілька містечок на Лівобережжі, а невдовзі його було відкликано до Стамбула, по дорозі до якого він і помер чи був убитий турками, як людина, що не виправдала сподівань своїх покровителів. Існують також інші версії його подальшої долі та дати смерті, але всі вони поки що не знайшли свого підтвердження. На початку свого гетьманування юний гетьман щиро прагнув вірно служити своїй Батьківщині і, насамперед, здобути для неї незалежність. Тому він не був такою жалюгідною постаттю, якою його зображує традиційна історіографія. Але його гетьман-

ство та кадрова політика характеризуються як невдала спроба повернення до політики Богдана Хмельницького щодо консолідації всіх угруповань Гетьманщини. Політична постать **Х.**, що виконувала на початковому етапі роль прапора для консолідації, у подальшому не змогла і не могла стати в рівень з таким велетнем української історії, яким був Богдан Хмельницький.

Літ.: Антонович В. Б. Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах / В. Б. Антонович, В. А. Бец. – К. : [б. в.], 1883. – Вып 1; Крип'якевич І. П. Історія України / І. П. Крип'якевич. – Львів : [б. в.], 1990; Яворницький Д. І. Історія Запорізьких козаків : в 3-х т. / Д. І. Яворницький. – Львів : [б. в.], 1991. – Т. 2; Голобуцький В. А. Запорозьке козацтво / В. А. Голобуцький. – К. : [б. в.], 1994; Реєнт О. П. Усі гетьмани України (Легенди. Міфи. Біографії) / О. П. Реєнт, І. А. Коляда. – Х. : [б. в.], 2008; Кривошея В. В. Козацька еліта Гетьманщини / В. В. Кривошея. – К. : [б. в.], 2008.

Олійник О.Л.

ХОЗАРСЬКИЙ КАГАНАТ – середньовічна держава (650-969), створена кочовим народом хозар, на території Нижнього Поволжя і східної частини Північного Кавказу. Первісною етнічною основою каганату були Кавказ, племена хозар. Проживаючи спочатку у Північному Дагестані, хозари з'явилися у Східній Європі після гуннської навали (IV ст.) і кочували у Західно-Прикаспійському степу між річкою Сулак у Північному Дагестані й Нижньою Волгою, займаючись здебільшого скотарством, почасти (у низинах Волги) – землеробством та садівництвом. Разом з племенами савірів напали на володіння Візантії та Ірану. В VI ст. хазар підкорив Тюркський каганат.

У результаті розпаду Західно-Тюркського каганату виник як його продовження **Х.к.** на чолі з ханами з тюркської династії Ашина. Його столицею до початку VIII ст. було місто Семендер у Дагестані, згодом – Ітіль на Нижній Волзі. У 2-й половині VII ст. хозари підкорили приазовських булгар, які входили в об'єднання Велика Булгарія, а також царство гуннів-савірів у Дагестані; обклали даниною Албанію Кавказьку. З Візантією хозари встановили союзницькі відносини, спрямовані проти Арабського халіфату, що утвердився у 2-й половині VII ст. на Закавказзі.

На поч. VIII ст. **Х.к.** володів Північним Кавказом, Дагестаном, частиною Закавказзя і сте-

пом між Доном і Волгою. Хозари обклали даниною східнослов'янські племена, воювали з Візантією за Тамань, Крим, Босфор. У 735 р. у землі хозар вторглися араби і перемогли їх. Каган, його оточення і частина населення каганату змушені були повернутися в іслам (каган та його оточення невдовзі відмовилися від цієї релігії). У 1-й половині VIII ст. у Хозарію переселилися вигнані з Візантії та сасанідського Ірану групи єврейських купців та лихварів, у тому числі князь Булан.

У кінці VIII – на початку IX ст. один з його нащадків – Обадія вчинив переворот, очолив каганат і оголосив іудаїзм державною релігією. Проти Обадії повстали тюркські князі. Однак з допомогою кочівників – гузів, найманців Обадії, повстання було придушене, більша частина тюрків залишила каганат. Останній став симбіозом двох окремих етносів: власне хозар, що становили основну частину населення і займалися господарською діяльністю, та єврейської громади, яка правила каганатом та контролювала міжнародну торгівлю Хозарії.

Х.к. мав тісні відносини з Київською Руссю. Ще за Аскольда й Діра Київ змушений був платити данину хозарам, купцям. Після смерті Олега, за правління якого Київ звільнився від хозар, данини, він знову потрапив у залежність від каганату. У відповідь на захоплення (939 р.) Ігорем хозар міста Самкерц (Тамань) найняте хозарськими купцями мусульманське військо під командуванням Песаха здійснило каральний рейд південним берегом Криму, знищуючи на шляху все християнське населення (врятувалися лише ті, хто переховувався у фортеці Херсонес). Пізніше військо каганату дійшло до Києва і знову обклало його даниною.

У IX-X ст. **Х.к.** став однією з найбільших країн Євразії. Однак необхідність боротьби із зовнішніми ворогами, зростаючий опір хозар, експансії з боку Київської Русі, хитра ставлення верхівки каганату до етнічно чужого їй населення держави (найперше до хозар) спричинили її падіння.

У 964-967 рр. Київський князь Святослав розгромив **Х.к.** Спроба каганату врятувати становище з допомогою Хорезму ціною повернення в іслам успіху не мала. В кінці X ст. **Х.к.** перестав існувати.

Про державний устрій каганату збереглося мало відомостей. Влада кагана була спадковою. Значні повноваження належали каган-

беку, який командував військом, тримав у руках центр і місцеве управління. У середовищі хозар збереглися інститути родоплеменного ладу. Різноплеменність населення каганату зумовила застосування різних систем права. Із семи суддів, що були в Ітілі, двоє судили мусульман за канонами мусульманського права; двоє – християн-візантійців за законами Візантії, ще двоє – євреїв згідно з Торою; один суддя призначався для решти населення, що сповідувало інші релігії.

Літ.: *Магомедов М. Г.* Образование Хазарского каганата: По материалам археологических исследований и письменным данным / М. Г. Магомедов. – М. : [б. и.], 1983; *Артамонов М. И.* История хозар / М. И. Артамонов. – 2-е изд. – Л. : [б. и.], 1962. – СПб : [б. и.], 2001; *Кестлер А.* Тринадцатое колено: Крушение империи хазар и ее наследие / А. Кестлер. – СПб. : [б. и.], 2001; *Новосельцев А. П.* Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа / А. П. Новосельцев. – М. : [б. и.], 1990; *Гумилев Л. Н.* Древние тюрки / Л. Н. Гумилев. – М. : [б. и.], 1993; *Гумилев Л. Н.* Древняя Русь и Великая степь / Л. Н. Гумилев. – М. : [б. и.], 1993.

Козак В.І.

ХРУЩОВ МИКИТА СЕРГІЙОВИЧ (05(17).04.1894, с. Калинівка Курської губернії, Росія – 11.09.1971, Москва, СРСР) – радянський державний і партійний діяч, генеральний секретар ЦК КПРС (1953-1964). Виходець з найбіднішого селянства. З 1909 р. – слюсар на заводах і шахтах Донбасу. У 1928 – завідувач організаційним відділом ЦК КП(б) України, з 1929 р. навчався в Промисловій академії (Москва). З 1931 р. на партійній роботі в Москві, з 1935 р. перший секретар Московського міського комітету ВКП(б). У 1938 – березні 1947 рр. і в грудні 1947-1949 рр. перший секретар ЦК КП(б) України, одночасно в 1944-1947 рр. голова Ради народних комісарів (Ради міністрів) Української РСР. У роки Другої світової війни член військових рад ряду фронтів, генерал-лейтенант (1943). З 1949 р. секретар ЦК і перший секретар Московського комітету ВКП(б). З 1953 р. перший секретар ЦК КПРС, одночасно в 1958-1964 рр. – голова Ради міністрів СРСР. Член ЦК КПРС у 1934-1966 рр., член Політбюро (Президії) ЦК у 1939-1964 рр. Один з ініціаторів “відлиги” у внутрішній і зовнішній політиці. На XX (1956) і XXII (1961) з’їздах КПРС ви-

ступив з різкою критикою культу особистості і діяльності Й.Сталіна.

Смерть Сталіна ознаменувала собою якісно новий етап у розвитку радянського суспільства. Розпочався процес десталінізації, відразу під амністією потрапили особи, засуджені за господарські та деякі військові злочини, здійснювалася реабілітація репресованих осіб і народів. Найбільш яскравою подією в кар’єрі Х. став XX з’їзд КПРС, що відбувся у 1956 р. У доповіді на з’їзді він висунув тезу, згідно з якою війна між капіталізмом і комунізмом не є “фатально неминучою”. На закритому засіданні Х. виступив із засудженням Сталіна, звинувативши його в масовому знищенні людей і помилковій національній політиці. Наслідком стали події в країнах східного блоку – Польщі (жовтень 1956) та Угорщині (жовтень і листопад 1956). Ці події підірвали позиції Х., особливо після того, як в грудні 1956 р. з’ясувалося, що через недостатні капіталовкладення зривається виконання п’ятирічного плану. Проте на початку 1957 р. Х. вдалося переконати Центральний Комітет прийняти план реорганізації управління народним господарством на регіональному рівні.

Х. провів низку економічних та адміністративних реформ. Виступив ініціатором укрупнення колективних господарств. Ця кампанія призвела до зниження протягом кількох років чисельності колективних господарств приблизно з 250 тис. до менш ніж 100 тис. Переглянуто питання оплати праці колгоспників, було запроваджено щомісячне авансування, скорочено грошовий податок та відновлено тверді ставки оподаткування відповідно до розмірів присадибних господарств. Зокрема, показовим є приклад поліпшення умов життя непрацездатного сільського населення на території УРСР, де було організовано 14 тис. колгоспних кас, що надавали як грошові виплати, так і допомогу натуральними продуктами.

На початку 1950-х рр. Х. виношував ще радикальніші плани. Х. хотів перетворити селянські села в агроміста, щоб колгоспники жили в таких же будинках, як робочі, і не мали присадибних ділянок. На початку 1954 р. Х. оголосив про початок грандіозної програми освоєння цілинних земель, яка тимчасово розв’язала проблему необхідності збільшення виробництва зерна, але мала й негативні наслідки занепаду чорноземів

європейської частини Російської Федерації. У 1960-х рр. за ініціативи Х. розпочався період інтенсивного житлового будівництва. Політика лібералізації та “відлиги” стала невід’ємною та найбільш визначальною рисою діяльності Х. Вона позитивно вплинула на економічний і культурно-духовний розвиток країни. Унаслідок освітньої реформи 1958 р. восьмирічне навчання стало обов’язковим. Став, зокрема у селах, проводиться облік дітей шкільного віку, було запроваджено нову форму навчання – виробничу практику, виробничі бригади, у яких старшокласники здобували спеціальну професійну освіту. Незважаючи на половинчатий характер цієї доби, це був час глибоких змін у духовному та культурному житті країни, у т. ч. – послаблення всебічного державного ідеологічного контролю, початок відродження духовних загальнолюдських цінностей. Однак водночас спостерігалася масштабна антирелігійна політика радянського керівництва. Протягом 1950-х рр. влада продовжила наступ на церкву, тимчасово припинений упродовж 1941-1945 рр., і нанесла їй низку відчутних ударів. Значно посилювався контроль за діяльністю духовенства. Час від часу відбувалися гучні кампанії переслідування інакомислячих письменників і поетів, розгін виставок живописців і скульпторів, твори яких не укладалися в рамки “соціалістичного реалізму”.

Сваволя у ставленні до інтелігенції, втручання в справи інших держав (збройна інтервенція в Угорщину 1956 р. й ін.), загострення військового протистояння із Заходом (берлінська 1961, карибська 1962 кризи), а також політичне прожектерство (заклики “наздогнати і перегнати Америку”, обіцянки побудувати комунізм до 1980 р.) робили його політику непослідовною.

У 1957 р. після успішних випробувань міжконтинентальної балістичної ракети і виведення на орбіту перших супутників, Х. виступив із заявою, зажадавши від країн заходу “покінчити з “холодною війною”. Його вимоги про окремі мирний договір із Східною Німеччиною в листопаді 1958 р., який би включав відновлення блокади Західного Берліна, привели до міжнародної кризи. У вересні 1960 р. Х. відвідав США як глава радянської делегації на генеральній асамблеї ООН. Під час асамблеї йому вдалося провести широкомасштабні переговори з глава-

ми урядів цілого ряду країн. У його відомій своєю емоційністю доповіді на асамблеї ООН містилися заклики до загального роззброєння, негайної ліквідації колоніалізму і прийняття Китаю в ООН. У червні 1961 р. Х. зустрівся з президентом США Дж.Кеннеді і знов висловив свої плани відносно Берліну. За часів Х. відбулося суттєве скорочення збройних сил СРСР, але інтенсивно розвивався військово-промисловий комплекс, наслідком чого у жовтні 1957 р. було запущено перший штучний супутник Землі, а у квітні 1961 р. перша людина світу (Ю.О.Гагарін) полетіла у космос. Протягом літа 1961 р. радянська зовнішня політика ставала все більш жорсткою, а у вересні СРСР перервав трирічний мораторій на випробування ядерної зброї, провівши серію вибухів.

Х. украй суперечлива фігура радянської історії. З одного боку, він цілком і повністю належить до сталінської епохи, поза сумнівом є одним з провідників політики чисток і масових репресій. З другого боку, саме Х. післявоєнне покоління зобов’язане початком процесу звільнення від мертвих ідеологічних схем і відновлення прав людини.

В умовах реформування пострадянських країн значний інтерес істориків та політиків викликає і досі суперечливий досвід періоду хрущовської “відлиги”, його політична діяльність та аналіз наслідків багатьох запроваджених ним реформ.

14 жовтня 1964 р. Пленумом ЦК КПРС Х. був звільнений від обов’язків Першого секретаря ЦК КПРС і члена Президії ЦК КПРС. Після 1964 р., зберігаючи своє місце в ЦК, по суті перебував у відставці та був фактично ізольований від суспільства. Він формально відмежувався від опублікованої в США під його ім’ям двотомної праці “Спогади” (1971, 1974).

Літ.: Шаповал Ю. І. М. С. Хрущов на Україні / Ю. І. Шаповал. – К. : [б. в.], 1990; Медведєв Р. Н. С. Хрущев: Политическая биография / Р. Медведєв. – М. : Книга, 1990; Початок десталінізації в Україні (до 40-річчя закритої доповіді М. Хрущова на XX з’їзді КПРС) : матеріали круглого столу в Інституті історії України НАН України, 26 лютого 1996 р. / НАН України, Ін-т історії України ; ред. С. В. Кульчицький. – К. : [б. в.], 1997; Волкогонов Д. А. Семь вождей: Галерея лидеров СССР : в 2 кн. – Кн. 1 : Владимир Ленин, Иосиф Сталин, Никита Хрущев / Д. А. Волкогонов. – М. : Новости, 1995.

Загайнова Л.І.

Ц

ЦЕНТРАЛЬНИЙ КОМІТЕТ КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ УКРАЇНИ (ЦК КПУ) – вищий керівний орган Комуністичної партії України у 1918-1991 рр.

Вперше обраний на I з'їзді КП(б)У, який відбувся у Москві в липні 1918 р. До складу увійшло 15 осіб. Керівником організаційної і поточної діяльності було обрано Г.Пятакова. В березні-серпні 1919 р. ЦК КП(б)У працював у Києві.

2 жовтня 1919 р. ЦК КП(б)У ухвалив рішення про свій розпуск, а керівництво підпільною роботою в Україні було передано створеному Зафронтовому бюро КП(б)У на чолі з С.Косіором. ЦК КП(б)У відновив свою діяльність в Україні після встановлення радянської влади наприкінці 1919 р. Резиденцією вищих державних і партійних органів з грудня 1919 р. був Харків.

Після постанови XII з'їзду КП(б)У (січень 1934 р.) “Про перенесення столиці Української Соціалістичної Радянської Республіки (УСРР) в місто Київ” ЦК КП(б)У разом з іншими вищими державними органами влади переїхав до Києва, де спочатку розмістився на вул. Короленка, 33 (тепер Володимирська), з 1939 р. – на Урядовому майдані (тепер Михайлівська площа), а після війни – на вул. Орджонікідзе, 11 (тепер Банкова).

За весь час існування радянської влади **ЦК КПУ** був провідником політики імперського центру в Україні, повністю підвладним і підконтрольним ЦК КПРС. Відповідно до конкретних історичних умов розвитку радянського суспільства на різних його етапах була і політика **ЦК КПУ**, діяльність його лідерів. У 1920-х рр. в період національного відродження керівництво КП(б)У, очолюване Е.Квірінгом і Д.Лебедем, чинило опір висуненню українських кадрів у керівництво партії та республіки, поширенню української мови та культури. Головним чинником українізації був тоді апарат Наркомату осві-

ти, очолюваний по черзі Г.Гриньком, О.Шумським, М.Скрипником.

У 1930-40-х рр. ЦК КП(б)У брав активну участь у сталінських репресіях. Масовий терор здійснювався під керівництвом направлених з Москви другого секретаря ЦК КП(б)У П.Постишева та великої групи членів ЦК ВКП (б). Під каток сталінської репресивної машини потрапили й самі члени ЦК КП(б)У. Впродовж 1929-1933 рр. було репресовано 49% його членів, у 1937-1938 рр. – 61 особу. Були знищені й самі організатори репресій в Україні – П.Постишев і С.Косіор. У повоєнні часи ідеологічна ситуація в Україні погіршилася з призначенням у 1947 р. очільником КП(б)У Л.Кагановича, який продовжив активну боротьбу з “українським націоналізмом”. Гострій критиці була піддана робота Спілки письменників України, прийнята постанова “Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР”.

Після того, як провід КПРС після смерті Й.Сталіна очолив М.Хрущов, було взято курс на поступове реформування існуючої партійної системи. У цей період відбулися зміни і в Україні – в партійному і державному апаратах помітно посилилося значення “національного елементу”. Ця тенденція чітко виявилася з призначенням на посади першого і другого секретарів **ЦК КПУ** О.Кириченка та М.Підгорного. Після XVIII з'їзду Компартії України (березень 1954 р.) склад керівних партійних органів, обраних з'їздом, значно оновився: членів ЦК – на 29,7%, кандидатів у члени ЦК – на 49,2%. Всупереч практиці, що склалася за часів сталінщини, в березні 1954 р. Пленум **ЦК КПУ** обрав членів Президії ЦК, серед яких майже всі були українцями.

Після того як Генеральним секретарем ЦК КПРС став Л.Брежнев у політичній еліті України намітилися дві тенденції: автоно-

мізаційна, її уособлював перший секретар ЦК КПУ П.Шелест, та централістська – в особі голови Ради Міністрів УРСР В.Щербицького. У 1972 р. за рекомендацією Політбюро ЦК КПРС першим секретарем ЦК КПУ було обрано В.Щербицького. В лютому 1973 р. Політбюро ЦК КПУ прийняло постанову “Про книгу П.Ю.Шелеста “Україно наша радянська”, звинувативши колишнього партійного лідера в націоналізмі.

В.Щербицький став найбільш послідовним провідником брежневсько-сусловської політики і найближчим сподвижником Л.Брежнєва. Він докладав значних зусиль для збереження консервативного режиму в Україні. Під час його секретарювання в Україні пройшла нова хвиля арештів і розправ з інакомислячими. Особливою активністю у нищівному ставленні до дисидентів відзначився секретар ЦК КПУ з ідеології В.Маланчук. У період горбачовської “перебудови” В.Щербицький під тиском громадськості залишив у жовтні 1989 р. посаду першого секретаря ЦК КПУ, а його місце зайняв В.Івашко, після переїзду якого на роботу до Москви, першим секретарем ЦК КПУ був обраний С.Гуренко. Він став останнім лідером КПУ радянської доби.

Літ.: *Історія України*. – К. : [б. в.], 1997; *Нариси історії Комуністичної партії України*. – К. : [б. в.], 1964; *Очерки истории Коммунистической партии Украины*. – К. : [б. и.], 1977; *Комуністична партія України: з'їзди і конференції*. – К. : [б. в.], 1991.

Ралдугіна Т.П.

ЦИВІЛІЗАЦІЯ – самостійне цілісне соціально-історичне утворення, локалізоване в часі та просторі, найвища культурна спільність людей і найширший рівень культурної ідентифікації, крім того, що відрізняє людину від інших біологічних видів. Це певний синонім культури, сукупність духовних і матеріальних досягнень суспільства.

Дефініцію “Ц.” першим увів у науковий обіг В.Р.Мірабо у 1757 р. і за наступні 250 років її розуміння супроводжувалося істотними змінами. Від початку поняття “Ц.” вбирає у себе сенси попередніх, близьких за значенням понять, які персоніфікували процеси раціоналізації поведінки, становлення громадянського суспільства, вдосконалення державного управління. У ХІХ – на початку ХХ ст. його ціннісний зміст поступається місцем різнобічній за сенсом науковій скла-

довій. Нарешті, у ХХ ст. його значення в цілому відновлюється, при цьому накопичений зміст не губиться, а переводиться у приховану, потенційну форму й, за потреби, актуалізується.

Систематизуючи історію Арнольд Тойнбі переконливо довів, що історія людства розвивається не як пряма лінія поступового прогресу, а як співіснування окремих Ц. – замкнених суспільств, в основі яких лежить релігія і форми її реалізації. Саме релігія являє собою “дух суспільства”. Кожна цивілізація, за Тойнбі, проходить стадії генезису, росту, надлому й розкладення, виникнення й падіння універсальних держав, світових церков. Головними висновками теорії А.Тойнбі слід визнати таке:

– по-перше, генезис Ц. вимагає зусиль більше ніж однієї раси;

– по-друге, держави завжди є елементом більшої системи – суспільства і виникають лише після появи суспільства. Саме тому межі Ц. завжди ширші як у просторі, так і в часі ніж будь-які національні держави, держави-міста або політичні союзи;

– по-третє, жодна Ц. не охоплює всього людства і всієї Землі;

– по-четверте, жодна з Ц. не є “найкращою” і хоча вони змушені взаємодіяти між собою повне злиття їх до “єдності Ц.” неможливе.

Подальшого політичного розвитку теорія Ц. набула в дослідженнях Семюеля Хантінгтона. Американський політолог доводить, що в сучасному світі головним критерієм розбіжностей між людьми стає їх культурна приналежність до певної цивілізації, або ідентичність, що складається з лінгвістичних, етнічних, історичних, релігійних, інституційних елементів. Учений також ставить під сумнів поширену думку, що торгівля, інвестиції, комунікації тощо створюють передумови для формування єдиної Ц. Навпаки, він стверджує, що “люди визначають свою ідентичність за допомогою того, чим вони не є”, тобто чим більше людина пізнає світ, тим більше вона відчуває власну унікальність та намагається її захистити.

Останні 300 років домінування західноєвропейської Ц. у світовій політиці, на думку політолога, призвели до помилкової думки щодо універсальності й виключної “правильності” західних цінностей для всього людства. Більше того, широкомасштабна ціннісна експансія Заходу, намагання нав’я-

зати людству власний світогляд, інститути та форми політичної діяльності призвели до неминучої зворотної реакції інших Ц., які вимушені захищати свої цінності. При цьому протистояння Ц. може відбуватися як в економіко-культурній сфері, так і у вигляді силових конфліктів (військове вторгнення США до Іраку, війна на Балканах, ісламський тероризм, підтримка повстанського руху в країнах північної Африки тощо).

Взаємодія (у викладі Хантінгтона – зіткнення) Ц. неминуча через низку факторів, серед яких:

- фундаментальні розбіжності в усталених цивілізаційних цінностях;
- посилення взаємодії між Ц. на фоні зростаючої цивілізаційної самосвідомості;
- посилення економічного регіоналізму, успіхи якого безпосередньо пов'язані з цивілізаційною спільністю учасників регіональних економічних відносин;
- досить агресивне нав'язування західною Ц. своїх цінностей (насамперед, цінностей індивідуалізму та збагачення) як “загальнолюдських”, що автоматично ставить цінності інших Ц. у розряд “другорядних” або навіть “шкідливих”, якщо вони якоюсь мірою “недемократичні”.

Взаємодія різних Ц. відбувається у формах самоізоляції (відторгнення), вестернізації (асиміляції) та модернізації (осучаснення країни з одночасним збереженням власної національно-культурної унікальності).

В сучасному глобалізаційному світі відбувається перетворення світового порядку – він будується вже не навколо політико-ідеологічних блоків держав, як це було ще у ХХ ст., а навколо світових Ц.

Найвідомішими науковими розвідками за цією тематикою є “Присмерк Європи” О.Шпенглера, “Осягнення історії” А.Тойнбі та “Зіткнення цивілізацій і перебудова світового порядку” С.Хантінгтона.

Літ.: Закон України про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua>; Головатий М. Ф. Соціальна політика і соціальна робота / М. Ф. Головатий. – К. : МАУП, 2005. – 556 с.; Економічна енциклопедія : в 3 т. / С. В. Мочерний та ін. – К. : Видавн. центр “Академія”, 2002. – Т. 3. – 952 с.; Ринок праці та соціальний захист : навч. посіб. із соц. політики / Е. Лібанова, О. Палій. – К. : Вид-во Соломії Павличко “Основи”, 2004. – 491 с.; Цветков В. В. Демократія і державне управління: теорія, методологія, практика / В. В. Цветков. – К. : Вид-во “Юрид. думка”, 2007. – 336 с.

Радченко О.В.

Ч

ЧАНДЛЕР АЛЬФРЕД ДЮПОН МОЛ. (1918-2007) – вчений, який справив значний вплив на розвиток стратегічного менеджменту. Одним з перших показав важливість стратегії для розвитку та успіху організації. Зробив великий внесок у наукове розуміння організаційної стратегії та структури, зокрема сформулював відомий принцип “стратегія визначає структуру”.

Ч. закінчив Гарвардський університет у 1940 р. Під час Другої світової війни служив у військово-морському флоті США. З 1950 по 1963 р. викладав історію у Массачусетському технологічному інституті. З 1963 по 1971 р. займав посаду професора історії в Університеті Джона Хопкінса. З 1971 р. був професором (з 1989 р. – почесним професором) історії бізнесу в Гарвардському університеті.

Свого часу теоретичні положення **Ч.** справили великий вплив на практику управління в США. Вчений обгрунтував важливість стратегії, оскільки вона дає організаціям можливість зосередитися і визначити, що їм потрібно зробити і чому. Згідно з **Ч.**, стратегія – це визначення довгострокових цілей і завдань організації, відповідне коригування діяльності та залучення ресурсів, необхідних для досягнення поставлених цілей. Як тільки організація розуміє, якою має бути її стратегія, необхідно забезпечити створення структури, що відповідає досягненню цієї стратегії. Коротко це відображається принципом “структура прямує за стратегією”. Виходячи з цього принципу до початку 1970-х рр. найбільші корпорації світу створили стратегічні відділи, а їх управлінські команди визнавали вироблення стратегії своїм головним завданням. Ідеї **Ч.** також дали поштовх створенню фірм зі стратегічного консалтингу. Коли вчений показав чіткий зв’язок між стратегією і структурою, такі консультаційні фірми, як McKinsey & Co. і The Boston Consulting Group, розпочали впроваджувати цей

зв’язок у практику, зосередившись на стратегічному консалтингу.

Ч. запропонував концепцію мультидивізіональної організаційної структури. Така структура забезпечує децентралізацію повноважень і відповідальності з оперативного управління на користь виробничих підрозділів при одночасному збереженні загального стратегічного керівництва організації за її генеральним офісом. Таким чином, вищі менеджери задають стратегію дій і управляють розподілом ресурсів відповідно до поточних потреб основних підрозділів. Цей підхід надає керівникам, які відповідають за долю організації в цілому, свободу від виконання рутинних функцій і час та інформацію для довгострокового планування і оцінки майбутніх результатів з метою отримання максимальних переваг. Водночас відповідальність і необхідні повноваження для оперативного управління передаються керівникам структурних підрозділів. Описана концепція справила значний вплив на практику управління в бізнесі. Відповідно до неї у 1960-1970-ті рр. низка великих компаній здійснила реорганізації на основі впровадження мультидивізіональних структур. Основними працями **Ч.** вважаються “Стратегія та структура: розділи з історії американського промислового підприємства” (1962), “Видима рука: управлінська революція в американській історії та історії бізнесу” (1977) та “Масштаб і сфера діяльності: рушійні сили промислового капіталізму” (1990).

Літ.: *Класики менеджмента* / под ред. М. Уорнера ; пер. с англ. под ред. Ю. Н. Каптуревского. – СПб. : Питер, 2001; *Чандлер А.* Стратегия и структура: главы из истории американского промышленного предприятия / А. Чандлер ; пер. с англ. – М. : Мир, 1998; *Миддлтон Д.* Библиотека избранных трудов о стратегии бизнеса. Пятьдесят наиболее влиятельных идей всех времен / Д. Миддлтон ; пер. с англ. Е. Незлобиной. – М. : ЗАО “Олимп-Бизнес”, 2006.

Кравченко С.О.

ЧОРНОВІЛ ВЯЧЕСЛАВ МАКСИМОВИЧ (24 грудня 1937 р. (за документами 1 січня 1938 р.) с. Єрки, Звенигородського району (нині Катеринопільський) Черкаської області – 25 березня 1999 р., Бориспіль Київської області) – відомий український політик, державний діяч, публіцист і журналіст.

Молоді роки. Народився в сім'ї вчителів. Родина **Ч.** зазнала переслідувань радянської влади. 1955 р. з відзнакою закінчив Вільхівську середню школу. Того самого року вступив до Київського державного університету ім. Т.Шевченка на філологічний факультет, а з 2-го курсу перевівся на факультет журналістики, який 1960 р. закінчив з відзнакою. Уже в університеті відкрито висловлював свої політичні погляди, за що мав неприємності. З метою уникнення виключення з навчального закладу 1958 р. поїхав на рік на будівництво домни в м.Жданов (Маріуполь), де працював спочатку теслярем, потім – у візній редакції газети “Київський комсомолец”.

З липня 1960 до травня 1963 р. працював на Львівській студії телебачення спочатку редактором, потім старшим редактором передач для молоді. Виступав як літературний критик, дослідник творчості Т.Шевченка, В.Самійленка, Б.Грінченка.

1963 р. переїхав до Києва з метою продовження наукової роботи з історії української літератури. До вересня 1964 р. працював на будівництві Київської ГЕС і проживав у м.Вишгород Київської області.

1964 р. вступив на навчання до аспірантури Київського педінституту. У 1964-1965 рр. **Ч.** працював кореспондентом багатотиражки, завідував відділом газети “Молода гвардія”.

Участь у дисидентському русі. **Ч.** вважається одним із засновників національно-визвольного руху шістдесятників в Україні. Виступав за відродження України, її мови, культури, духовності, державного суверенітету. Брав активну участь у діяльності Київського клубу творчої молоді (КТМ).

4 вересня 1965 р. разом з І.Дзюбою та В.Стусом виступив у кінотеатрі “Україна” на прем'єрі фільму С.Параджанова “Тіні забутих предків” з протестом проти арештів української інтелігенції, за що був звільнений з роботи, виключений з аспірантури та позбавлений можливості публікуватися. За відмову давати свідчення на закритому суді братів Горинів **Ч.** засудили до трьох місяців

примусових робіт. Активно друкувався у “Самвидаві”. Підготував два збірники матеріалів про політичні репресії в Україні: “Правосуддя чи рецидиви терору” (1966), “Лихо з розуму” (1967). У 1967 р. **Ч.** засуджено за звинуваченням у “наклепі на радянський суспільний і державний лад” на 3 роки ув'язнення в таборах суворого режиму. Після звільнення у 1969 р. працював спостерігачем метеостанції в Закарпатті, землекопом археологічної експедиції в Одеській області, вагарем на станції Скнилів у Львові, з 1971 р. – у Львівському відділенні Українського товариства охорони природи.

З 1970 р. **Ч.** почав випуск підпільного журналу “Український вісник”, в якому друкувалися матеріали самвидаву. Під час відомої “зачистки” 1972 р. його знову заарештували та засудили до 6 років таборів і 3 років заслання. Під час відбування терміну у с. Барашево Мордовської АРСР у таборі для політв'язнів **Ч.** був організатором і учасником численних акцій протесту, голодувань. Разом з Б.Пенсоном **Ч.** написав книгу “Хроніка таборових буднів” (1975), яку було нелегально передано з табору за кордон і опубліковано 1976 р. у журналі “Сучасність”.

На початку 1978 р. **Ч.** відправили на заслання в с.Чаппанду Ленінського району Якутської АРСР, де він працював чорноробом, пізніше в м.Нюрба (Якутська АРСР) – постачальником. Перебуваючи на засланні, написав брошуру про боротьбу за статус політв'язня в таборах (1977-1978) під назвою “Тільки один рік”. 1978 р. прийнятий до міжнародного ПЕН-клубу. З 22 травня 1979 р. **Ч.** – член Української Гельсінської Групи (УГГ).

У квітні 1980 р. **Ч.** заарештували на засланні за сфабрикованим звинуваченням (фактично – за опозиційні виступи та участь в УГГ). Був засуджений на 5 років позбавлення волі. У лютому-березні 1982 р. під наглядом КДБ **Ч.** з метою психологічного тиску привозять у Київ, де працівники спецслужб намагалися переконати його покаятися. 1983 р. – звільнений без права в'їзду в Україну. Працював кочегаром у м. Покровську (Якутська АРСР), водночас писав статті на політичні й літературні теми.

1985 р. **Ч.** повернувся в Україну, до Львова. Влаштувався на роботу кочегаром та відновив активну політичну діяльність. Восени 1988 р. разом з М.Горинем дав інтерв'ю іно-

земній журналістці М. Коломаєць, у зв'язку з чим радянська влада розгорнула кампанію за видворення їх з СРСР. **Ч.** та М. Горинь звернулися до урядів усіх держав, щоб їх не приймала жодна країна. Був звільнений з роботи з політичних мотивів.

Улітку 1987 р. **Ч.** відновив видання "Українського вісника". 11 березня 1988 р. разом з М. Горинем і З. Красівським підписав Звернення до української та світової громадськості про відновлення діяльності УГГ. У червні 1988 р. за його ініціативи у Львові відбулася міжнародна нарада, на якій були присутні представники політичних рухів України, Естонії, Литви, Грузії й Вірменії. Ініціював створення Української Гельсінської Спілки (УГС), був її співголовою разом з Л. Лук'яненком. У цей період **Ч.** активно співпрацював з групами українських патріотів у Краснодарському краї Росії з метою відродження козацького руху на основі української національної ідеї. Брав активну участь у процесах легалізації УГКЦ та УАПЦ.

Політична діяльність у незалежній Україні. З вересня 1989 р. член "Народного Руху України за перебудову" (НРУ) та його Великої Ради, з березня 1992 р. – співголова НРУ, а з грудня 1992 р. – голова НРУ. У березні 1990 р. обраний депутатом Львівської обласної ради та Верховної Ради України. Був одним з лідерів Народної Ради – радикального крила демократичної частини Верховної Ради України. З квітня 1990 до квітня 1992 р. – голова Львівської облради та облвиконкому. Восени 1991 р. **Ч.** був кандидатом у Президенти України (2 місце, 7420727 голосів, або 23,27%).

14 жовтня 1991 р. на Великій козацькій раді **Ч.** обрано Гетьманом Українського козацтва.

Народний депутат України скликань 1994 і 1998 рр. Керівник депутатської фракції НРУ. З 1995 р. – член української делегації в Парламентській Асамблеї Ради Європи.

Паралельно з політичною діяльністю активно займається журналістикою. З січня 1995 р. до березня 1998 р. – шеф-редактор газети "Час/Time" (з жовтня 1998 р. до березня 1999 р. – "Час").

25 березня 1999 р. **Ч.** загинув за нез'ясованих обставин в автокатастрофі на 5-му кілометрі автотраси Бориспіль-Золотоноша (Київська область). Соратники **Ч.** та його син Т. Чорновіл вважають його загибель політичним убивством. Поховано **Ч.** на центральній алеї Байкового кладовища (м. Київ).

Нагороди та премії. 1975 р. – лауреат Міжнародної журналістської премії ім. Нікола-са Томаліна. 1996 р. – лауреат Державної премії України ім. Т. Шевченка за збірки "Правосуддя чи рецидиви терору?", "Лихо з розуму", книгу "Хроніка таборових буднів", публіцистичні виступи в пресі. 1997 р. нагороджений орденом князя Ярослава Мудрого V ступеня. 2000 р. – посмертно присвоєно звання Герой України з удостоєнням ордена Держави за визначний особистий внесок у національне відродження України, послідовне відстоювання ідеї побудови незалежної Української держави, активну громадську і політичну діяльність.

Літ.: *Великий українець* Вячеслав Чорновіл : посібник / упоряд. : І. Лешнівська, О. Шматько. – Львів : ЛОУНБ, 2009; *Горинь Б. В.* Чорновіл – ініціатор створення УГС / Б. Горинь // Вітчизна. – 2003. – № 7-8; *Чорновіл В.* Пульс української незалежності / В. Чорновіл ; упоряд. В. Скачко ; вступ. ст. та післямова Л. Танюка ; голов. ред. С. Головка. – К. : [б. в.], 2000; *Чорновіл В.* Твори : в 10 т. / редкол.: А. Пашко (голова) та ін. / В. Чорновіл. – К. : [б. в.], 2002.

Мисів Л. В.

Ш – Щ – Ю

ШОВІНІЗМ – різновид націоналізму, що підносить свою націю вище за інші, які вважає “другорядними”, “неповноцінними”, такими, що можуть мати право на існування лише як інструмент досягнення цілей “вищої” нації. **Ш.** (фр. chauvinisme) – пропагування національної переваги на чужих етнічних територіях (на територіях іншої етнічної спільноти одним народом (нацією) іншим народам (націям). Цей термін з’явився 1831 р. у Франції – в комедії братів Коньяр “Триколірна кокарда”, одним із героїв якої був агресивний новобранець Ніколя Шовен де Рошфор. Вважається, що образом цього персонажа була реальна особа – ветеран наполеонівських воєн Ніколя Шовен (N. Chauvin), вихований у дусі поклоніння імператору – творцю “величі” Франції. Словом “шовінізм” прийнято позначати різноманітні прояви націоналістичного екстремізму. **Ш.** може виникнути в будь-якій країні, у будь-якої нації, незалежно від рівня її культурного, економічного чи політичного розвитку. У вікторіанській Англії виник власний варіант **Ш.** – “джингоїзм”, у Сполучених Штатах Америки – ідея “стовідсоткової американця”, під час Першої світової війни країни Європи поглинула хвиля **Ш.** на рівні державної політики. Прикладом шовіністичної психопатії став такий випадок: у листопаді 1970 р. 45-річний японський письменник, один із реальних претендентів на літературну Нобелівську премію Юкіо Місіма, вчинив самогубство, щоб продемонструвати свою відданість батьківщині. Основними положеннями політичної ідеології **Ш.** є: утвердження переваги однієї нації над іншою; поширення в масовій свідомості та психології людей ідеї виняткової переваги однієї нації над іншими націями і народами, що, нібито, дає підстави для панування цієї нації над іншими. У зовнішній політиці **Ш.** проповідує агресію як основну форму спілкування з іншими державами, що

призводить до розв’язування воєн, виникнення збройних конфліктів між державами або всередині багатонаціональних держав. Шовіністична політика поширена в слаборозвинених країнах, регіонах, де суб’єкти заражені абсолютизацією своїх національних інтересів, настроїв, що переростають у націоналістичні. Відсутність політичної, правової та загальної культури робить шовіністів дуже небезпечними суб’єктами суспільно-політичного життя. **Ш.**, що не зводиться ні до націоналізму, ні до патріотизму, ні до ксенофобії та расизму, хоча і дуже близький до них, не належить до числа концептів з чітко окресленими науковими рамками. Проте ми маємо право говорити в цьому випадку про поняття, за яким стоїть особливе, піддається розпізнаванню й унікальне у своєму роді, відповідає певному періоду в історії. До речі, саме самотність **Ш.** забезпечила таке довге й успішне життя самому цьому термінові, позначає нову і вражаючу психологічну установку-результат симбіозу селянства та армії, підпорядкування владі, мілітаризму, прихильності до землі й простонародного бажання слави, що призводить до інстинктивного та грубого націоналізму. Саме через самотність **Ш.** назва його не перекладається і увійшла до словникового складу європейських мов, у жодній з яких не знайшлося іншого слова для характеристики почуття, що було раніше невідоме і вщувало націоналістичні пристрасті кінця XIX ст. Так само в жодній із європейських мов немає точного еквівалента для виразу “Солдат-землероб”. Та й у французькій мові у слова “**Ш.**” досі немає синонімів. **Ш.** – не ідеологія, але й не слово, позбавлене чіткого сенсу; це термін, що позначає певні поведінкові установки, – як індивідуальні, так і колективні, пов’язані з абсолютно певним місцем і часом. **Ш.** – сукупність більш-менш свідомих, але не організованих у систему уявлень і практик; він пов’язаний зі специ-

фічними образами, специфічною міфологією і соціологією. З одного боку, **Ш.** – результат пропагандистської активності деяких соціальних груп, які займаються нав'язуванням відповідних тем і образів, з другого, – у ньому виражається реальна потреба в єднанні, “однаковості” й загальному примиренні: переживши великі історичні потрясіння, люди об'єднуються в поклонінні військовій та землеробській славі. Якщо одним із наслідків **Ш.** став войовничий, агресивний і нетерпимий націоналізм, то іншим, куди більш істотним його наслідком стало вироблення у французів певних уявлень про себе самих і про іноземців, усвідомлення ними своєї власної ідентичності. Однак Ніколя Шовен – не просто національний стереотип на зразок Джона Буля або Дядька Сема, в яких з почуттям гордості й розчулення впізнають себе англійці й американці і з якими їх ототожнюють іноземці. Звичайно, Солдат-землероб втілює в собі французьку душу орача і воїна, подібно до того як Джон Буль є втіленням англійської душі, душі комерсанта і буржуа. Однак Солдат-землероб – це щось більше. Дійсно, хоча він і говорить на повний голос про свою належність до французької нації, водночас він, дитя нової епохи, претендує на значення загальне, що виходить за межі того чи іншого етносу. **Ш.**, в основі якого лежить новий за формою і за атрибутами симбіоз двох соціальних типів, що споконвіку протистояли один одному, – селянина і солдата, виявляється формою розриву з європейською історичною традицією. Він сприяє появі у французів відчуття, що вони протистоять усьому іншому континенту, ворожому до Франції. З іншого боку, за допомогою **Ш.** Франція пориває зі своїм власним минулим і мріє про те, як вона відродиться на нових підставах, в обстановці ідеального порядку і зразкової дисципліни.

Ш. – агресивна форма націоналізму, проповідь національної винятковості, протиставлення інтересів однієї нації інтересам іншої нації, національна пихатість, розпалювання національної ворожнечі. Ідеологія і практика **Ш.** не тільки мають коріння у масовій психології, неписаних нормах побутової поведінки, а й підтримуються у суспільній свідомості, культивуються на державному рівні. Подолання **Ш.** передбачає гарантування і здійснення прав і свобод осо-

би незалежно від національності, забезпечення рівності прав усіх громадян в економічній, політичній і культурній сферах.

Літ.: *Енциклопедичний словник з державного управління* / уклад. : Ю. П. Сурмін, В. Д. Бакуменко, А. М. Михненко та ін. ; за ред. Ю. В. Ковбасюка, В. П. Трошинського, Ю. П. Сурміна. – К. : НАДУ, 2010; *Пюимеж Ж. де Шовен*. Солдат-землероб: Епизод из истории национализма / Пюимеж Ж. де Шовен. – М. : Языки рус. культуры, 2005; *Міжнаціональні аспекти консолідації українського суспільства (регіональна модель)* : монографія. – Ужгород : Вид-во Нац. ін-ту стратег. дослідж., Закарпат. філіал, 2001; *Політологічний енциклопедичний словник / упоряд. В. П. Горбатенко ; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка*. – 2-ге вид., допов. і переробл. – К. : Генеза, 2004; *Попередження та врегулювання етнічних конфліктів: державно-управлінський вимір (проблеми теорії, методології, практики)* : монографія. – Одеса : ОРІДУ НАДУ, 2005.

Михненко А.М., Костюк О.А.

ЩЕДРОВИЦЬКИЙ ГЕОРГІЙ ПЕТРОВИЧ (1929-1994) – вчений, який зробив значний внесок у розвиток методології пізнання та практичної діяльності, в тому числі управлінської методології. Сформував концепцію управлінської діяльності, що базується на системомиследіяльнісному підході та інтегрує три базові, на думку вченого, складові цієї діяльності, а саме, організацію, керівництво і управління, а також напрацював величезний комплекс відповідних методологічних знань і засобів управління. **Щ.** закінчив філософський факультет Московського державного університету в 1953 р. та працював шкільним вчителем. З 1958 р. перейшов на роботу у видавництво Академії педагогічних наук РРФСР. Протягом 1960-1965 рр. працював у НДІ дошкільного виховання Академії педагогічних наук РРФСР. У 1965 р. перейшов у ВНДІ технічної естетики ДКНТ СРСР, з якого був звільнений за скороченням штатів у 1969 р. Це відбулося після виключення **Щ.** з лав КПРС у 1968 р. Далі вчений працював у Центральній навчально-експериментальній студії Спілки художників СРСР (1969-1974 рр.), у Московському обласному державному інституті фізичної культури (1974-1980 рр.), у НДІ загальної та педагогічної психології Академії педагогічних наук СРСР (1980-1983 рр.), у науково-дослідних інститутах

при Держбуді СРСР (1983-1988 рр.). Останнім місцем роботи вченого став ВНДІ теорії архітектури і містобудування (1988-1992 рр.).

Особливе місце у діяльності **Ш.** займали інтерактивні форми навчальних та наукових комунікацій. Зокрема, він у 1958 р. став співорганізатором Комісії з психології мислення і логіки Товариства психологів СРСР, діяльність якої забезпечував до кінця життя. В 1962 г. при Раді з кібернетики АН СРСР вчений організував спільно з В.М.Садовським та Е.Г.Юдіним міждисциплінарний семінар з питань структурно-системних методів аналізу в науці і техніці, яким керував до 1976 р. З 1979 р. **Ш.** започаткував практику проведення ділових ігор особливого типу, що отримали назву організаційно-діяльнісних. На відміну від традиційних ділових і навчально-ділових ігор змістом організаційно-діяльнісних ігор стало за зразком методологічних семінарів не засвоєння знань і готових форм діяльності, а вирішення проблем. Проте це були не методологічні, а предметно-орієнтовані проблеми. Їх вирішували не безпосередньо методологи, а фахівці з відповідних предметних галузей за допомогою методологів. За період 1979-1991 рр. вчений організував і провів понад 90 організаційно-діяльнісних ігор у різних регіонах СРСР з дуже різноманітним тематичним змістом, що охоплював педагогіку, психологію, науку, виробництво, право, екологію, економіку, управління і т. ін. Досвід засвідчив про широке коло можливих застосувань таких ігор як методологічних засобів, зокрема для: виявлення і чіткого формулювання складних державних проблем; програмування комплексних досліджень і розробок, що забезпечують переведення цих проблем у набори професійно-дисциплінарних завдань і подальшого вирішення цих завдань відповідно до умов і вимог наявної ситуації; впровадження системних нововведень у різні сфери суспільної практики; підвищення кваліфікації, підготовки і перепідготовки фахівців і керівних працівників з різних галузей економіки; навчання та виховання студентів і школярів тощо. В останні роки життя **Ш.** організував Комітет із системомиследіяльнісної методології і організаційно-діяльнісних ігор у структурі Спілки наукових та інженерних товариств СРСР.

Ш. багато й інтенсивно досліджував проблематику організації і управління в аспекті як практичної діяльності, так і мислення, сформував власну концепцію управлінської діяльності. Для того, щоб відрізнити цю концепцію від інших концепцій, був введений термін ОКУ. Він є аббревіатурою від трьох базових складових, що в сукупності визначають специфічні риси управлінської діяльності: організації, керівництва, управління. Вчений наголошував на необхідності чітко розрізнити ці три складові як у теорії, так і в практиці. Він зазначав, що організація як діяльність є підбором елементів, об'єднанням їх у ціле, встановленням між ними відношень і зв'язків. При цьому елементами є люди, які працюють з певними засобами, тому організація є за змістом конструктивною роботою, матеріалом якої стають люди. Сутність керівництва **Ш.** вбачав у постановці цілей і завдань перед іншими людьми. Керівництво реалізується тільки в межах та за допомогою організаційної структури і в чистому вигляді можливе лише в тих випадках, коли підпорядковані системи не мають власного незалежного функціонування, не ставлять перед собою самостійних цілей і завдань, а навпаки, цілком і повністю приймають цілі і завдання керівних органів. Керівництво передбачає, що вся керована система виступає як один складний засіб досягнення цілей, що поставлені керівництвом. Відповідно до цього створюються адміністративні структури, що дають змогу безпосередньо передавати цілі і завдання від керівника до керованих. Управління, на думку вченого, є впливом на рух об'єкта, що призводить до зміни траєкторії цього руху. Управління можливе тільки тоді, коли об'єкт має саморух, і полягає у використанні цього саморуху для досягнення цілей суб'єкта управління. Отже, управління, на відміну від керівництва, здійснюється в тих випадках, коли підлегла система характеризується власним "природним" функціонуванням або навіть розвитком, і орган управління не має з нею безпосередніх адміністративних зв'язків. Об'єкт управління завжди є відносно незалежним від суб'єкта управління, має власні "внутрішні" цілі, відмова від яких призводить до його руйнування. Тому суб'єкт управління повинен досягати своїх цілей відносно об'єкта управління з урахуванням цієї незалежності. **Ш.** зазначав, що

нерідко керівництво поширюється на галузі, в яких воно не може діяти, а засоби і методи управління, які були б ефективними в подібних умовах, не розробляються.

Концепція ОКУ базується, з одного боку, на системомислєдїяльнїсному підходї, а з другого боку, на досвідї організаційно-дїяльнїсних ігор. Серед основних принципів системомислєдїяльнїсного підходу **Ш.** видїляв такі: принцип відтворювання дїяльностї, що задає процесуальну і структурно-функціональну організацію простору дїяльностї; принцип акторностї, що протиставляє дїяльностї і мислення як свїту речей, так і свїту природних процесів; принцип популятивностї дїяльностї і мислення, що примушує вміщувати в підпростїр реалїзацїї множину не схожих один на одного актів, що розгортаються на основї однієї і тїєї самої системи культури; принцип соціотехнїчної організації дїяльностї, що дає змогу пов'язувати окремі акти дїяльностї і мислення різноманїтними відносинами субординацїї і координацїї; принцип зв'язку штучного і природного в аналізї будь-яких систем дїяльностї, що зобов'язує розглядати ці системи як результат взаємодїї і поєднання двох принципово різних механїзмів; принцип рефлексивного виходу і поглинання, що задає основний механїзм розвитку систем дїяльностї і мислення і основний механїзм конституювання складних соціотехнїчно організованих систем дїяльностї; принцип навчання і виховання, або принцип засвоєння і присвоєння культури; принцип відособленостї та зв'язку дїяльностї, рефлексїї, комунїкацїї, розуміння і мислення; принцип системного уявлення, що зобов'язує нас розглядати будь-який прояв дїяльностї як мінімум у чотирьох аспектах, зокрема процесів, функціональних структур, морфологїї і "чистого" матеріалу; принцип множинностї функціональних місць і морфологїчних наповнень; принцип ортогональної організації площин теоретичного опису дїяльностї, що зобов'язує шукати і видїляти при аналізї дїяльностї такі її організованостї, які достатньо закрїпилися і відносно відособилися від інших організованостей.

На основї концепцїї ОКУ систему державного управління можна подати у виглядї дїяльнїсної моделї, що містить такі складовї: цїлі (місія, ієрархїя цїлей держави, стратегїя розвитку держави, державна полїтика);

організаційно-функціональна структура (сукупнїсть органів державної влади з їх функцїями та завданнями); сукупнїсть процесів (змїна стану держави, її розвиток, комунїкацїя, дослїдження на державному рївнї тощо); засоби (державно-управлїнські технологїї, наука державного управління, державна освіта, правова та адмінїстративна культура, державний бюджет, державна служба та ін.); морфологїя, на якїї склалася та їснує система (стан суспїльства, структурована рїзноманїтнїсть суспїльної дїяльностї); результати (новий стан держави). Кожен з представлених основних елементів моделї, у свою чергу, може розкриватися у виглядї сукупностї підмоделей.

Ш. відстоював думку про те, що управління, організація і керівництво мають місце лише тодї, коли робота суб'єкта управління підпорядкована цїлям руху керованої системи, спрямована на забезпечення реалїзацїї природних траєкторїй або векторів еволюцїї цїєї системи. Якщо суб'єкт управління дїє врозрїз із тенденцїями еволюцїї керованого об'єкта, то він тїльки їмітує управління. У цьому зв'язку вчений підкреслював принципову неможливїсть управління без прогнозування.

Ш. вказував на неефективнїсть гіпертрофованої системи планування, що їснувала в СРСР, та зазначав, що система організації, керівництва і управління є противагою, яка в певному розуміннї має протистояти системї планування і виправляти створюванї останньою недоречностї. Отже, керівник повинен мати плани, але не просто їх виконувати, а весь час коригувати за рахунок управлїнської дїяльностї. Стосовно самого планування вчений наголошував на необхідностї розрїзняти цїлі і плани робїт та зазначав, що цїлі переходять у плани робїт не безпосередньо, а через проектування і програмування.

Розглядаючи людський чинник в управлїннї, **Ш.** видїляв управлїнців (за термїнологїєю вченого – оргуправлїнців) як окремий суспїльно значущий клас. Він розглядав управлїнця як сукупнїсть особистостї та функціонального місця і наголошував на прїоритетї самосвідомостї особистостї, яку потрїбно забезпечувати матерїальною організацїєю. На думку вченого, управлїнець повинен усвідомлювати себе людиною, яка несе моральну відповідальнїсть за успіх певної справи,

мати професійні знання, вміння і навички саме в галузі управління, займатися саморозвитком, а також бути творчою і, головне, сміливою особистістю, яка не боїться йти на ризик.

Серед робіт **Щ.**, у яких відображені його наукові напрацювання з питань управління, можна відзначити такі: “Вибрані праці” (1995); “Організаційне мислення: ідеологія, методологія, технологія (курс лекцій)” (2003); “Путівник з основних понять і схем методології організації, керівництва та управління” (2004).

Літ.: *Щедровицький Г. П.* Избранные труды / Г. П. Щедровицкий. – М. : Шк. Культ. Полит., 1995; *Щедровицький Г. П.* Философия. Наука. Методология / Г. П. Щедровицкий. – М. : Шк. Культ. Полит., 1997; *Щедровицький Г. П.* Організаційне мислення: ідеологія, методологія, технологія (курс лекцій) / Г. П. Щедровицький. – 2-е изд. – М. : Путь, 2003; *Путеводитель по основным понятиям и схемам методологии организации, руководства и управления : хрестоматия по работам Г. П. Щедровицкого / под ред. А. П. Зинченко.* – М. : Дело, 2004.

Кравченко С. О.

ЮЩЕНКО ВІКТОР АНДРІЙОВИЧ (23.02.1954, с. Хоружівка Недригайлівського р-ну, Сумської обл.) – український державний діяч, економіст, третій Голова Національного банку України (26.01.1993-11.01.2000); сьомий Прем'єр-міністр України (22.12.1999-29.05.2001); народний депутат України IV скликання (14.05.2002-23.01.2005); третій Президент України (23.01.2005-25.02.2010). Народився у родині інтелігенції. Батько – А.А.Ющенко – вчитель англійської мови у Хоружівській школі. Брав участь у Другій світовій війні, в'язень німецьких концтаборів. Мати – В.Т.Ющенко – учитель математики та фізики. Записи у церковних книгах, листування останнього кошового отамана Запорізької Січі Петра Калнишевського із козацьким старшиною із Хоружівки Нечипіром Ющенком вказує на його генеалогічний зв'язок із української шляхтою XVIII ст.

Ю. здобув вищу освіту в Тернопільському фінансово-економічному інституті за спеціальністю “бухгалтерський облік у сільському господарстві” (1971-1975). Строкову службу проходив у прикордонних військах Радянської армії неподалік від Гюмрі (Вірменія). Здобув теоретичні знання зі сфери уп-

равління економікою **Ю.** апробував в аграрному господарстві с. Яворів, Івано-Франківська обл. (1975); відділенні Держбанку СРСР у смт. Улянівка, Сумська обл. (1976); відділі кредитування і фінансування сільського господарства Держбанку СРСР (1985); відділенні Агропромбанку СРСР у м. Києві (1987).

З 1992 по 1999 р. **Ю.** обіймав керівні посади у банківському секторі України. У 1992 р. **Ю.** призначений першим заступником голови правління агропромислового банку “Україна”. З 1993 р. працював на посаді голови правління НБУ. Упродовж головування **Ю.** НБУ було проведено грошову реформу, розроблено систему електронних платежів, сформовано Державну скарбницю. За рейтингом авторитетного журналу “Global Finance” очільник НБУ увійшов до десятки найкращих банкірів (1997). Застосування **Ю.** новітніх механізмів антикризового менеджменту сприяли пом'якшенню наслідків світової фінансової кризи для грошово-кредитного, валютного та фондового ринків України у 1998-1999 рр. У 1998 р. **Ю.** в Українській академії банківської справи захистив дисертацію на тему “Розвиток попиту та пропозиції на гроші в Україні” та здобув ступінь кандидата економічних наук.

З 1999 по 2001 р. **Ю.** очолював Кабінет Міністрів України. Час, проведений на цій посаді, сприяв зростанню його як політика, утвердженню образу ефективного державного управлінця. Уряд **Ю.** досягнув позитивних змін у соціоекономічній сфері України, а саме: подолав заборгованість у бюджетній сфері, збільшив видатки на соціальну та гуманітарну сфери. Ліквідування бартерних схем, взаємозаліків в енергетиці, обмеження пільг з оподаткування, регулювання механізмів доходів та витрат у центральній та місцеві бюджети дали можливість вперше з 1991 р. отримати приріст ВВП.

Після звільнення з посади прем'єр-міністра **Ю.** сформував блок політичних партій “Наша Україна” (2001), до складу якого увійшла низка націонал-патріотичних, ліберально-демократичних сил. На парламентських виборах політичний блок “Наша Україна” набрав 23,57% голосів та сформував одну із найчисельніших фракцій у ВРУ. У 2004 р. **Ю.** брав участь у виборах Президента України. Згуртування опозиційних сил навколо кандидатури **Ю.**, громадський рух

опору “За чесні вибори в Україні” забезпечили перемогу у заключному турі Президентських виборів. Церемонія інавгурації на посаду Президента України відбулася 23 січня 2005 р. Атрибутами президентської каденції **Ю.** були заходи, спрямовані на утвердження демократичних цінностей, реконструкцію національної пам’яті, актуалізацію культурної та духовної спадщини Русі в контекст ХХІ ст., формування Єдиної помісної Церкви. Відсутність підтримки у ВРУ, погіршення економічної ситуації стали на заваді реалізації програми реформ **Ю.** “Десять кроків назустріч людям” у сфері соціогуманітарного розвитку держави. У 2010 р. на чергових Президентських виборах **Ю.** посів третє місце.

Ю. має такі відзнаки та нагороди: Почесна відзнака Президента України (1996); заслужений економіст України (1997); Лауреат

Державної премії України в галузі науки і техніки (1999); Орден Білого Орла (2005, Польща); Орден Вітаутаса Великого (2006, Литва); Орден Трьох Зірок (2006, Латвія); Орден Білої Троянди (2006, Фінляндія); Орден Української Православної Церкви преподобних Антонія і Феодосія Києво-Печерських I ступеня (2007); Орден Лицарів Гробу Господнього (2007, Єрусалим); Орден Серафимів (2008, Швеція); Орден Золотої руни (2009, Грузія); Орден Південного Хреста (2009, Бразилія).

Літ.: Жулинський М. Г. Віктор Ющенко: випробування владою / М. Г. Жулинський, О. М. Сліпущо. – Х. : Фоліо, 2005. – 415 с. – (Історичне досьє); Лисицький В. І. Віктор Ющенко – лідер народжуваної української політичної нації / В. І. Лисицький. – 2-ге вид. – К. : Видавн. дім “Скарби”, 2004. – 44 с.; Ющенко В. А. До нації. Вибрані промови / В. А. Ющенко. – К. : НІСД, 2010. – 464 с.

Ткачук Р.Ф.

Я

ЯНУКОВИЧ ВІКТОР ФЕДОРОВИЧ (9.07.1950, м. Єнакієве Донецької області) – державний діяч, політик, Президент України. Закінчив Донецький політехнічний інститут у 1980 р. за спеціальністю “Інженер-механік”, Українську академію зовнішньої торгівлі в 2001 р., спеціальність “Міжнародне право”.

Обирався: в 1999 р. – депутатом Донецької обласної ради; в 2006 р. – народним депутатом України 5-го скликання; 2007 р. – народним депутатом України 6-го скликання. Прем’єр-міністр України (21 листопада 2002 – 5 січня 2005 та 4 серпня 2006 – 18 грудня 2007 р.). Голова Національного олімпійського комітету України (2002-2005). Член Ради національної безпеки і оборони України (11 вересня 2006 – 18 грудня 2007 р. та з 25 лютого 2010 р.). Голова Донецької обласної державної адміністрації (11 травня 1997 – 21 листопада 2002 р.). Голова Партії регіонів України (19 квітня 2003 – 23 квітня 2010), з 23 квітня 2010 р. – почесний голова.

Кар’єра:

п Серпень 1972 р. – квітень 1973 р. – автоелектрик.

п Квітень 1973 р. – листопад 1976 р. – механік, Єнакіївське АТП № 04113.

п Листопад 1976 р. – лютий 1984 р. – директор автобази, ВО “Орджонікідзевугілля”, місто Єнакієве.

п Лютий 1984 р. – вересень 1987 р. – директор автобази, ВО “Донбастрансремонт”, місто Донецьк.

п Листопад 1987 р. – листопад 1988 р. – заступник директора з автотранспорту дирекції матеріально-технічного забезпечення та транспорту, Донецьке державне ВО вугільної промисловості.

п Листопад 1988 р. – травень 1989 р. – заступник начальника відділу матеріально-технічного забезпечення та транспорту, Донецьке головне територіальне управління вугільної промисловості.

п Травень-вересень 1989 р. – в.о. директора, вересень 1989 р. – березень 1991 р. – директор, ВО “Донбастрансремонт”.

п Травень 1991 р. – січень 1994 р. – генеральний директор, об’єднання підприємств “Донбастрансремонт”.

п Січень – вересень 1994 р. – генеральний директор, об’єднання промислового транспорту вугільної промисловості “Укрвуглепромтранс”.

п Вересень 1994 р. – серпень 1996 р. – генеральний директор, Донецьке територіально-виробниче об’єднання автомобільного транспорту “Донецькавтотранс”.

п Серпень – вересень 1996 р. – заступник голови; вересень 1996 р. – травень 1997 р. – 1-й заступник голови; 14 травня 1997 р. – 21 листопада 2002 р. – голова Донецької облдержадміністрації та голова Донецької облради.

п 21 листопада 2002 р. – 5 січня 2005 р. – Прем’єр-міністр України, член Ради національної безпеки і оборони України.

п 4 серпня 2006 р. – 18 грудня 2007 р. – Прем’єр-міністр України, член Ради національної безпеки і оборони України.

п з 25 лютого 2010 р. – Президент України, голова Ради національної безпеки і оборони України.

Під час роботи **Я.** на посаді Прем’єр-міністра України уряд почав приділяти більше уваги реформуванню вугільної галузі. Була розроблена відповідна програма, яка передбачала об’єднання шахт у великі державні компанії, що надалі підлягали акціонуванню, а потім – приватизації.

Я. очолював уряд України 3 роки та 6 місяців – це абсолютний рекорд перебування на посаді Прем’єр-міністра України.

7 лютого 2010 р. за результатами всенародного волевиявлення був обраний Президентом України. 25 лютого 2010 р. склав присягу перед українським народом як Глава держави.

Після президентської кампанії у Верховній Раді було сформовано парламентську коаліцію “Стабільність та реформи”, а формування нового складу уряду увійшло в українську історію під назвою “кадровий бліцкриг”: настільки швидко уряд в Україні не формували ще жоден Президент.

Досягненням нової владної команди стала стабілізація політичної системи України: відновлено ефективну управлінську вертикаль, подолано конфлікти між Президентом і урядом.

Започаткував економічні реформи, які спрямовані на побудову сучасної, стійкої, відкритої й конкурентоспроможної у світовому масштабі економіки, формування професійної й ефективної системи державного управління. Своїми указами утворив Комітет з економічних реформ, Національний антикорупційний комітет, Раду регіонів, Громадську гуманітарну раду.

Програма економічних реформ охоплює широкий спектр стратегічних перетворень за п’ятьма напрямками:

1. Створення базових передумов економічного зростання через утримання низького рівня інфляції, стабілізації державних фінансів і створення стійкої фінансової системи.

2. Формування режиму максимального сприяння бізнесу шляхом зменшення втручання держави в економіку, зниження адміністративних бар’єрів для його розвитку, модернізації податкової системи й поглиблення міжнародної економічної інтеграції України.

3. Модернізація інфраструктури й базових секторів національного господарства шляхом усунення усталених структурних проблем в енергетичній, вугільній, нафтогазовій галузях і житлово-комунальному господарстві (ЖКГ), а також розвитку транспортної інфраструктури й ринку землі. Перехід від дотацій до самоокупності виробництва й соціальних послуг.

4. Збереження й розвиток людського й соціального капіталу шляхом підвищення ефективності й стабільності соціального захисту, поліпшення якості й доступності освіти й медичного обслуговування.

5. Підвищення ефективності державного управління шляхом реформування державної служби й виконавчої влади.

Я. – державний службовець першого рангу, академік Академії економічних наук України, доктор економічних наук (дисертаційне

дослідження на тему “Управління розвитком інфраструктури великого промислового регіону”), професор.

Нагороди, почесні звання: Орден “За заслуги” I ст. (2002 р.), Орден “За заслуги” II ст. (2000 р.), Орден “За заслуги” III ст. (1998 р.), Заслужений працівник транспорту України (жовтень 1995).

Я. – автор (співавтор) близько 30 наукових праць, зокрема: “Інфраструктура промислового регіона: теорія, практика, перспективи” (1999), “Менеджмент інвестиційного проектування и планирования” (т. 2, у 3 кн. ; 1996-1998, співавтор), “Состояние и проблемы деятельности банков в Донецкой области” (1998), “Статус обласної ланки управління соціально-економічним розвитком” (1998), “Регіональні проблеми формування і використання трудових ресурсів” (1999), “Украинско-российские экономические отношения в региональном аспекте: тенденции, особенности развития” (1999), “Шахтерские города Донецкой области: проблемы и пути решения” (1999, співавтор), “Проблемы реструктуризации хозяйственного комплекса промышленного региона” (1999, співавтор), “Проблемы и перспективы социально-экономического развития Донецкой области” (1999), “Засоби підвищення ефективності зовнішньоекономічної діяльності регіону” (2000), “Экономические процессы управляемы” (2001).

Літ.: *Офіційний сайт Президента України.* – Режим доступу : <http://www.president.gov.ua/>; *Офіційний сайт Партії регіонів України.* – Режим доступу : <http://www.partyofregions.org.ua/ru/president/biography>

Білинська М.М.

ЯРОСЛАВ МУДРИЙ (Ярослав-Георгій Володимирович) (близько 979 – 20.02.1054) – видатний державний діяч, великий князь Київський (1016-1054). За його князювання було завершено процес формування Давньоруської (Київської) держави, яка посіла почесне місце серед європейських країн тогочасної Європи. Автор Начального київського літопису ще за життя назвав князя **Я.** “премудрим”.

Я. (у хрещенні Георгій) – великий князь Київський, син Володимира Святого, святого Русі, і полоцької княгині Рогнеди, народився близько 979 року. У 987-1010 рр. – за волею батька Ростовський князь (на-

місник), Новгородський князь у 1010-1034 рр., великий князь Київський з 1016 по 1054 рік. У 1024-1036 рр. поділяв владу із братом Мстиславом, після його смерті остаточно об'єднав під своєю владою всі давньоруські землі (крім Полоцького князівства). Із цього часу літописець вшановує князя як “єдиновластця Руської землі”.

За час свого майже сорокарічного князювання **Я.** доклав багато зусиль для централізації князівської влади навколо Києва та зміцнення держави. Здійснив ряд блискучих походів проти печенігів і назавжди відкинув їх від кордонів руських земель. На початку 1030-х рр. відвоював у Польщі червенські (галицькі) міста і Белзьку волость, провів успішні походи проти ятвягів та литовців. Розбудував Київ, заклав величний храм святої Софії (1037), а в ньому заснував бібліотеку та книжну майстерню, розширив центр столиці, так зване місто Ярослава, де поставив величний князівський палац та потужні укріплення із Золотими воротами і церквою над ними. Значних зусиль докладав у поширенні і зміцненні християнства, 1039 р. було засновано Київську митрополію. У 1051 р. **Я.** поставив у Києві першого руського митрополита негрецького походження – Іларіона, чим зміцнив самостійність Київської митрополії від Константинопольського патріархату. З ім'ям **Я.** пов'язане створення найдавнішого літописного зведення 1037 р., збірника правових актів “Руська правда”, спеціального Церковного статуту. У Софійському соборі в його часи виник гурток учених книжників, що став своєрідною академією.

Я. першим зрозумів необхідність спеціальної підготовки майбутніх фахівців у справах державного управління. У 1028 р. у Новгороді було засновано першу таку школу, до якої було зібрано 300 дітей священиків і старост.

Помер **Я.** 20 лютого 1054 р., залишивши політичний заповіт, що дійшов до нас у складі “Повісті минулих літ”, у якому було сформовано систему удільного врядування у Київській державі. Поховали князя в збудованому ним Софійському соборі, у мармуровому саркофазі, який зберігся й донині. Є дані про те, що вже наприкінці XI ст. **Я.** було канонізовано православною церквою, однак точних даних не збереглося. 9 березня 2004 р. у зв'язку з 950-ми роковинами

його було внесено до святців Української православної церкви Московського патріархату. У липні 2008 р. на Помісному Соборі Української православної церкви Київського патріархату, який відбувся в Києві за участю духовенства і мирян з нагоди ювілеїв – 900-річчя Михайлівського Золотоверхого монастиря та 1020-річчя Хрещення Русі, прийнято рішення про канонізацію великого князя **Я.**

Указом Президента України від 23 серпня 1995 р. № 766/95 засновано відзнаку Президента України “Орден князя Ярослава Мудрого” для нагородження громадян за видатні особисті заслуги перед українською державою в галузі державного будівництва, зміцненні міжнародного авторитету України, розвитку економіки, науки, освіти, культури, мистецтва, охорони здоров'я, за благодійну, гуманістичну та громадську діяльність. Відповідно до Указу Президента України від 4 листопада 1995 р. Національній юридичній академії України присвоєно ім'я Ярослава Мудрого. 26 лютого 2001 р. Національний Банк України випустив в обіг срібну монету номіналом 10 гривень, присвячену великому князю Київському Ярославу Мудрому.

У 1982 р. на Київській кіностудії ім. О.П.Довженка за сценарієм українського письменника Павла Загребельного режисером Григорієм Коханом було знято художній фільм “Ярослав Мудрий”.

16 травня 2008 р. **Я.** було обрано найвеличнішим українцем за результатами проекту “Великі Українці” на телеканалі “Інтер”.

Літ.: *Грушевський М. С.* Ярослав; Ярославичі / Грушевський М. С. Ллюстрована історія України / АН України. Ін-т історії України ; вступ. ст. В. А. Смолія, П. С. Соханя. – К. : [б. в.], 1992; *Костомаров Н. И.* Киевский князь Ярослав Владимирович / Н. И. Костомаров ; Господство дома Св. Владимира. Русская история в жизнеописаниях её главнейших деятелей. – М. : Воениздат, 1993. – С. 10-22; *Крип'якевич І.* Князь Ярослав Мудрий / Т. Крип'якевич, М. Дольницький, Історія України. – 2-ге вид., переробл. і допов. С. Гринівим. – Львів : [б. в.], 1991. – С. 57-63; *Мудрий Ярослав // Видатні постаті України : біогр. довід.* / Г. В. Щокін, М. Ф. Головатий, В. А. Гайченко та ін. – К. : [б. в.], 2004. – С. 553-559; *Толочко П. П.* Ярослав Мудрий / П. П. Толочко. – К. : Видавн. дім “Альтернативи”, 2002. – 272 с.

Нікітін В.В.

ЯЦЕНЮК АРСЕНІЙ ПЕТРОВИЧ
(22.05.1974, м. Чернівці Чернівецької об-

ласті) – український державний і політичний діяч. У 1996 р. закінчив юридичний факультет Чернівецького державного університету імені Юрія Федьковича (тепер Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича) та в 2001 р. Чернівецький торговельно-економічний інститут Київського національного торговельно-економічного університету. Кандидат економічних наук з 2004 р. Нагороджений орденом князя Ярослава Мудрого V ступеня (2008).

Співзасновник та президент юридичної компанії “Юрек-Лтд”. Працював в Акціонерному поштово-пенсійному банку “Аваль” (тепер Публічне Акціонерне Товариство Райффайзен Банк Аваль): консультантом кредитного департаменту, радником голови правління, заступником голови правління. У вересні 2001 р. рішенням Верховної Ради Автономної Республіки Крим обраний виконувачем обов’язків міністра економіки АР Крим, а з листопада – міністром економіки. В січні 2003 р. призначений першим заступником голови Національного банку України (НБУ), а з липня і по грудень 2004 р. – виконувач обов’язків голови НБУ. В березні 2005 р. – перший заступник голови Одеської обласної державної адміністрації, а з вересня 2005 р. і по серпень 2006 р. – міністр економіки України. З 2006 р. – перший заступник глави Секретаріату Президента України – представник Президента України в Кабінеті Міністрів України. Водночас очолює Спеціальну комісію Секретаріату Президента України з реформування Служби безпеки України. Крім того, призначений членом Ради Національного банку України, а також членом наглядових рад Відкритого акціонерного товариства (ВАТ) “Державний експортно-імпор-

ний банк України” та ВАТ “Державний ощадний банк України”. В березні 2007 р. Верховною Радою України затверджений міністром закордонних справ України. Також входить до складу Ради національної безпеки і оборони України. З листопада 2007 р. – народний депутат України 6-го скликання по багатомандатному загальнодержавному округу від Блоку “Наша Україна – Народна Самооборона”, а з грудня по листопад 2008 р. – Голова Верховної Ради України. Член Комітету Верховної Ради України з питань охорони здоров’я (2009). Лідер Громадської ініціативи “Фронт Змін”. Балотувався кандидатом у Президенти України на президентських виборах (2009).

Автор наукових праць, зокрема: “Роль банківського нагляду в забезпеченні фінансової стійкості банківського сектора України” (2003), “Обґрунтування принципів і стандартів банківського регулювання та нагляду” (2003), “Процес управління банками, що знаходяться у скрутному становищі” (2003), “Особливості системи рейтингової оцінки корпоративних облігацій агентства MOODY’S” (2003), “Банківський нагляд” (2004), “Обґрунтування моделі раннього реагування з боку Національного банку України на проблеми банківських установ” (2004), “Стратегія управління систематичною банківською кризою” (2004), “Банківська таємниця часів Помаранчевої революції” (2008) та ін.

Літ.: *Хто є хто: влада, політика, громадська діяльність.* – [Б. м. : б. в.], 2006. – Режим доступу : <http://who-is-who.com.ua/project/1.html>; *Золота книга України “Золотий фонд нації”.* – [Б. м. : б. в.], 2010. – Режим доступу : <http://who-is-who.com.ua/project/17.html>

Курпійчук В.М., Пригородова С.А.

АЛФАВІТНИЙ ПОКАЖЧИК СТАТЕЙ

А	
Абсентеїзм	9
Абсолютизм	11
Автаркія	13
Автономія національно-культурна	14
Адміністративна система	16
Адміністративно-командна система	17
Адміністративно-територіальні реформи на території УСРР у 1920-1930-ті роки	18
Адміністрація Президента України	20
Азаров Микола Янович	20
Акт злуки	21
Акт проголошення незалежності України	22
Актуальні проблеми світового розвитку	23
Альтруїзм	25
Анархія	25
Андропов Юрій Володимирович	27
Антагонізм соціальний	28
Антиелітаризм	28
Античні міста-держави на території України	31
Антонович Володимир Боніфатійович	32
Апостол Данило Павлович	33
Аристотель	35
Афанасьєв Віктор Григорович	35
Б	
Багатопартійність	37
Балудянський Михайло Андрійович	38
Бандера Степан Андрійович	40
Безбородько Олександр Андрійович	42
Бекон Френсіс	44
Берталанфі Людвіг Фон	45
Бжезинський Збігнєв	46
Благодійність	47
Блокада економічна	48
Богданов Олександр Олександрович	49
Боспорське царство (Боспор)	50
Боярська рада (дума)	53
Брежнєв Леонід Ілліч	54
Бунге Микола Християнович	54
Бунчукові, військові, значкові товариші	57
В	
Вебер Макс	59
Веблен Торстейн Бунде	63
Велика депресія	65
Велике князівство Литовсько-Руське	66
Вернадський Володимир Іванович	67

Вертикаль влади	68
Верховна Рада України (ВРУ)	71
Верховна Рада УРСР	73
Виборчий процес в Україні в умовах становлення тоталітарного режиму (1919-1937 рр.)	75
Використання національних гасел	79
Винниченко Володимир Кирилович	82
Вишневецький (Байда) Дмитро Іванович	83
Вишневецькі	84
Відродження національно-культурне	87
Війна	89
Війна екологічна	91
Війна економічна	93
Військо Запорозьке	94
Військова реформа 60-70-х рр. ХІХ ст.	96
Військове управління	97
Військово-адміністративне самоврядування в Українській козацькій державі	99
Вітте Сергій Юлійович	101
Віче	102
Влада спадкова	105
Воєводство	105
Воєнний комунізм	106
Волость	107
Волошин Августин Іванович	108
Воронцов Михайло Семенович	110
Впливи на державну політику України	112
Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет (ВУЦВК)	114
Г	
Гадяцька угода	116
Галицько-Волинське князівство	117
Гвішиані Джермен Михайлович	118
Гегель Георг Вільгельм Фрідріх	120
Генезис поняття “громадянське суспільство”	121
Генерал-губернаторство	125
Генеральна військова канцелярія	126
Генеральна старшина (військова старшина)	128
Генеральний секретаріат	130
Геноцид	131
Геронтократія	132
Гетьман	133
Гетьманат	134
Гетьманат П.Скоропадського	136
Гетьманські статті ХVІІ-ХVІІІ ст.	141
Глава держави	144
Глава уряду	144
Глобальний договір ООН	145
Глушков Віктор Михайлович	145
Гоббс Томас	148
Головна Руська Рада	151
Голодомор	153

Голокост	155
Горбачов Михайло Сергійович	156
Грецькі держави античного Причорномор'я	158
Грушевський Михайло Сергійович	160
Губернаторство “Трансністрія”	161
Д	
Давньоруська держава	163
Данило (Романович) Галицький	165
Дарендорф Ральф	166
Двовладдя	167
Декларація	168
Декрет	169
Демократія військова	169
Ден Сяопін	170
Державна варта	172
Державна влада на етапі “розвинутого соціалізму”	173
Державна комісія з проведення в Україні адміністративної реформи	177
Державна територія	179
Державне управління в Україні 1800-1900 рр.	181
Державне управління в Україні на початку ХХ ст.	182
Державне управління в Україні періоду визвольних змагань	184
Державний Герб України	186
Державний Гімн України	188
Державний Прапор України	190
Державний режим	191
Державний секретар	198
Державний устрій і форма правління в Антському царстві	199
Державний устрій та управління Скіфії	200
Державницька ідеологія в процесі українського державотворення	204
Державницькі ідеї В.Каразіна	207
Державницькі ідеї П.Людія	208
Державницькі ідеї С.Десницького	208
Державницькі ідеї Я.Козельського	210
Державницькі погляди В.Липинського	211
Державницькі погляди С.Оріховського-Роксолана	215
Державницькі та демократичні погляди М.Драгоманова	216
Державницькі та демократичні погляди І.Франка	219
Державницькі та демократичні погляди М.Костомарова	222
Державницькі та демократичні погляди Т.Шевченка	225
Державність	228
Державно-політична організація Сарматської держави	229
Десницький Семен Юхимович	230
Дефолт	232
Джуран Джозеф	233
Диктатура воєнна	235
Директорія	236
Директорія УНР	237
Дистрикт “Галичина”	239
Діалектика соціальна	240
Діяльність та ідеологія Кирило-Мефодіївського товариства	242

Доба Відродження (ренесанс): філософські погляди на державне управління	245
Довгорукий Юрій	250
Доктрина Монро	251
Доктрина превентивного інтервенціоналізму	254
Донецько-Криворізька Радянська Республіка	255
Донцов Дмитро Іванович	256
Дорошенко Михайло Іванович	258
Дружина в Київській Русі (X-XI ст.)	258
Е	
Еволюція державного управління в XII-XIII ст. Княжий Двір	260
Еволюція конституційної моделі державного управління в Україні	261
Еволюція місцевих органів виконавчої влади в Україні	266
Едукаційна комісія Речі Посполитої	268
Екзильний уряд	270
Екуменізм	271
Елітарні ідеї ранньої античності	273
Елітологічна спадщина середньої та пізньої античності	276
Енгельс Фрідріх	278
Етапи суспільного розвитку	279
Етноконфесійна група	279
Ешбі Уільям Росс	281
Є – Ж	
Єхануров Юрій Іванович	283
Життєвий простір	284
Життєвий простір людини	284
З	
Завадовський Петро Васильович	286
Загрози суспільні	287
Законодавча комісія 1767-1768 рр.	291
Законодавче регулювання поземельних відносин в Україні в XIX ст.	293
Запорозька Січ	297
Застій політичний	298
Західно-Українська Народна Республіка (ЗУНР)	299
Зборівський договір 1649 р.	301
Звягільський Юхим Леонідович	302
Земля	303
Земство (земські установи)	303
Земські (місцеві) органи державного управління Речі Посполитої на землях України (1569-1795)	305
Злочин	307
Золота Орда	310
Зона військової адміністрації в окупованій Україні (1941-1944)	313
І	
Ідеологія	317
Ідея національна	319
Індустріалізація	319

Індустріальне (промислове) суспільство	320
Інститут полковництва в Українській козацькій державі	321
Інститут полкової старшини в Українській козацькій державі	325
Інститути вищої державної влади Речі Посполитої на землях України (1569-1795)	326
Інституалізація галузі наук “Державне управління” в Україні	328
Інституційне оформлення центрів суспільного впливу	330
Інтернет	331
Історична пам’ять	332
Історична соціологія	333
Історичний науковий підхід	334
Історія державного управління інвестиційним процесом	335
Історія державно-управлінських реформ в Україні	339
Історія економічних криз	342
Історія законодавства про іноземні інвестиції	346
Історія інституту президентства	350
Історія науки державного управління	352
Історія співпраці МВФ та України	354
Історія українського парламентаризму	355
Історія функціонування інституту державних секретарів в Україні	358
К	
Кадрова політика в УРСР у повоєнний час (1946-1955)	360
Карпатська Україна	366
Кейнс Джон Мейнард	368
Кейнсіанська економічна теорія	369
Київська Русь	371
Князі Гедиміновичі	373
Князі доби Київської Русі	376
Князі Олельковичі	378
Князі Острозькі	379
Князі Романовичі	380
Князівство	381
Князь Володимир Великий	382
Козацтво	383
Комуна	386
Комунізм	388
Конвергенція	390
Коновалець Євген Михайлович	391
Консерватизм	392
Конституція П.Орлика	392
Конституція України	393
Конституція УНР (Статут про державний устрій, права і вільності УНР)	394
Конституція УРСР 1978 р.	396
Конт Огюст	398
Конфедералізм	400
Конфуцій	400
Концепція адміністративної реформи в Україні	401
Косигін Олексій Миколайович	403
Кочубей Віктор Павлович	404
Кравчук Леонід Макарович	405

Країна	405
Кримський ханат	407
Крозьє Мішель	408
Курінь Глухівський	409
Кучма Леонід Данилович	409
Л	
Лазаренко Павло Іванович	411
Легалізація	412
Легітимність	413
Легітимність державної влади	414
Лейбніц Готфрід Вільгельм Фон	417
Ленін Володимир Ілліч	418
Липа Юрій Іванович	419
Лисяк-Рудницький Іван Павлович	421
Литвин Володимир Михайлович	422
Литовські статuti	423
Люблінська унія	424
М	
Мазепа Іван Степанович	426
Макіавеллі Ніколо	427
Малоросійська Колегія	431
Малоросійський приказ	432
Маніфест	433
Маркс Карл Генріх	433
Махновщина	434
Ментальний профіль українства	435
Мертон Роберт Кінг	437
Місцева влада в умовах формування тоталітарного ладу (1927-1937)	438
Міська реформа 1870 р.	442
Міські та сільські урядники в Українській козацькій державі	444
Міхновський Микола Іванович	445
Многогрішний Дем'ян Гнатович	446
Мобілізаційний план	447
Мобілізація економіки	449
Могила Петро Симонович	450
Монархія	451
Мономах Володимир Всеволодович	453
Мор Томас	455
Мороз Олександр Олександрович	456
Московський договір 1654 р.	457
Н	
Намісництво-губернія	463
Народний комісаріат	464
Народний рух України за перебудову	465
Населення	467
Наукові школи менеджменту	468
Наукометричний аналіз дисертаційних розвідок у галузі наук “Державне управління” в Україні (1997-2007 рр.)	471

Наукометричний аналіз дисертаційних розвідок у галузі наук “Державне управління” в Україні (2007-2010 рр.)	473
Націоналізм	476
Національна згода	477
Національна незалежність	480
Національне адміністративно-територіальне будівництво в УСРР/УРСР	480
Національне відродження	484
Національні меншини України	486
Національно-визвольні змагання 1917-1920 рр.	500
Немирич Юрій Стефанович	503
Німецька класична філософія XIX ст.	503
Ніцше Фрідріх	506
Новий курс	507
Норманська теорія утворення державності на Русі	507
Нормативно-правові акти за часів Б.Хмельницького	508
О	
Область	510
Область Війська Донського	510
Оборонний бюлетень	511
Органи влади та управління в Київській Русі	512
Освітні реформи 60-70-х рр. XIX ст.	514
Османські провінції Північного Причорномор'я	516
Основні концепції еліт доби Відродження	518
Особливий період	519
Особливості державної організації та структури управління Кімерії	520
Особливості діяльності рад у перші роки радянської влади (1917-1923)	521
Особливості кадрової політики “брежнєвської епохи”	523
Особливості поземельних відносин у Правобережній Україні у XVIII ст.	527
Осьмак Кирило Іванович	529
Отаман городовий (сотенний)	530
ОУН (Організація українських націоналістів)	531
П	
Паланка	533
Парсонс Толкотт	533
Патріотизм	535
Перебудова	536
Переворот державний	537
Переяславська рада	539
Переяславські статті 1659 р.	540
Перші доктори наук з державного управління в Україні	541
Перші секретарі ЦК КП(б)У-КПУ	542
Петлюра Симон Васильович	552
Платон	553
Плющ Іван Степанович	555
Повіт	556
Політична філософія Нового часу	556

Полуботок Павло Леонтійович	558
Пономаренко Віктор Михайлович	559
Потьомкін Григорій Олександрович	562
“Права, за якими судиться малоросійський народ”	563
Права та привілеї державних урядовців Речі Посполитої на землях України (1565-1795)	565
Правління гетьманського уряду	566
Приказ громадської опіки	567
Проелітні вчення Стародавнього світу	568
Пустовойтенко Валерій Павлович	570
Р	
Рада генеральної старшини	572
Рада Міністрів Української Держави	573
Рада Міністрів УРСР	575
Рада Народних Комісарів УРСР (Раднарком, РНК)	577
Рада Народних Міністрів УНР	578
Раднаргосп	580
Райхскомісаріат “Україна” (РК“У”)	581
Раковський Християн Георгійович	584
Ранньофеодальна монархія	585
Революція	587
Регулювання Литовськими статутами поземельних відносин в Україні	588
Реформи в управлінських структурах за часів перебудови	590
Реформи місцевого самоврядування 1860-1880-х рр.	593
Репнін-Волконський Микола Григорович	595
Ришельє	597
Річ Посполита	598
Розвиток	600
Розвиток державної служби в Україні	601
Розвиток економічний	603
Розвиток поземельних відносин в Київській Русі	607
Розвиток системи центральних органів виконавчої влади в Україні	609
Розвиток соціально-політичний	613
Розвиток суспільний	614
Російська імперія	615
Руїна	616
Руська правда	618
Руська трійця	619
С	
Сагайдачний Петро Конашевич	621
Саймон Герберт Александер	622
Самойлович Іван Самійлович	623
Свято державне	624
Сепаратизм	626
Середньовічні уявлення про елітне та елітність	627
Символ політичний	630
Симоненко Валентин Костянтинович	631
Сковорода Григорій Савич	632
Скоропадський Іван Ілліч	634

Скоропадський Павло Петрович	636
Слобідська Україна	639
Сорокін Пітірім Олександрович	640
Соціалізм	642
Соціальна відповідальність бізнесу	643
Соціальне партнерство в Україні	644
Спадщина культурна	646
Спенсер Герберт	647
Співдружність Незалежних Держав (СНД)	650
Спіноза Бенедикт (Барух)	653
Сталін (Джугашвілі) Йосип Віссаріонович	653
Становлення взаємодії громадянського суспільства та держави	655
Становлення неурядових організацій періоду незалежності України	657
Станово-представницька (або феодальна із становим представництвом) монархія	659
Староство	660
Старшинська рада	661
Статті Богдана Хмельницького	663
Стецько Ярослав Семенович	664
Стігліц Джозеф Юджин	665
Столипін Петро Аркадійович	667
Судова реформа 1864 р.	668
Сутність адміністративно-командної системи	670
Т	
Тейлор Пітер Джон	672
Територіально-адміністративний устрій Української козацької республіки	672
Тимошенко Юлія Володимирівна	675
Тимчасовий робітничо-селянський уряд України	676
Тиранія	677
Ткаченко Олександр Миколайович	677
Тоффлер Елвін	678
Традиція	679
Транзит демократичний	680
Транзитологія	681
Транснаціональна корпорація	682
Трощинський Дмитро Прокопович	684
Туган-Барановський Михайло Іванович	686
У	
Україна	690
Україна. Геоенімічний код	691
Українізація	692
Українська Головна Визвольна Рада (УГВР)	695
Українська повстанська армія	696
Українська Центральна Рада (УЦР)	698
Український інститут національної пам'яті	701
Українські землі в складі Австрійської (Австро-Угорської монархії)	701
Українські землі в складі II Речі Посполитої	707
Українські землі в складі Королівської Румунії (1918-1939 рр.)	708
Українські землі в складі Російської імперії	712

Універсали УЦР	716
Унія	717
УНР доби Директорії	718
УНР доби Центральної Ради	723
Уповноважений Президента України з питань адміністративної реформи	726
Управління економікою СРСР і України у 60-ті – першій половині 80-х років ХХ ст.	728
Управління українськими губерніями в Російській імперії	732
Управління українськими землями часів II Речі Посполитої	736
Управлінські революції	739
УСРР–УРСР (1934-1941)	741
Ф	
Файоль Анрі	746
Фокін Вітольд Павлович	747
Формування ринку землі в Україні протягом ХІХ ст.	749
Фромм Ерїх	751
Фукуяма Френсіс	751
Фундаменталізм ісламський	752
Х	
Хмельницький Богдан Зиновій	754
Хмельницький Юрій	756
Хозарський каганат	758
Хрущов Микита Сергійович	759
Ц	
Центральний Комітет Комуністичної Партії України	761
Цивілізація	762
Ч	
Чандлер Альфред Дюпон мол.	764
Чорновіл Вячеслав Максимович	765
Ш – Щ – Ю	
Шовінізм	767
Щедровицький Георгій Петрович	768
Ющенко Віктор Андрійович	771
Я	
Янукович Віктор Федорович	773
Ярослав Мудрий	774
Яценюк Арсеній Петрович	775

АВТОРСЬКИЙ КОЛЕКТИВ

Афонін Е.А.
Бабенко В.А.
Бадах Ю.Г.
Бакаєв Ю.В.
Бакуменко В.Д.
Балдич Н.І.
Білінська М.М.
Богомаз К.Ю.
Бодров В.Г.
Бондаренко К.І.
Борисевич С.О.
Бородін Є.І.
Брайченко О.Д.
Валевський О.Л.
Василевська Т.Е.
Вировий С.І.
Войтович Р.В.
Волкова С.П.
Гевель К.М.
Генералюк В.В.
Годзюр М.В.
Голубчик Г.Д.
Гончарук Н.Т.
Горкіна Л.П.
Грабовський В.А.
Гусєв В.О.
Дармограй Н.М.
Дацюк А.В.
Дербак А.П.
Дірявка Ю.П.
Діуліна В.В.
Дрешпак В.М.
Дученко Г.В.
Єгорова Т.Д.
Єремійчук О.Д.
Загайнова Л.І.
Загребельна Л.С.
Задорожний С.А.
Заяць А.Є.
Іванков Р.Ш.
Івасенко С.М.
Казакевич О.М.
Калюжний В.В.
Карлова В.В.
Карпенко Г.І.
Каховська О.В.
Киричук О.С.
Князєв В.М.
Коваль В.І.
Козак В.І.
Козаков В.М.
Козинський С.М.
Козюра І.В.
Кокіц О.П.
Коник С.М.
Костюк О.А.
Кравченко С.О.
Крамарева О.С.
Купрійчук В.М.
Кучма Д.Я.
Лазар Я.І.
Лекарь Т.В.
Лимар А.П.
Лола В.В.
Макаренко Е.М.
Малик Я.Й.
Мамонтова Е.В.
Мандрагеля В.А.
Мартиненко В.Ф.
Мельниченко В.І.
Месюк М.П.
Мирончук В.Д.
Мисів Л.В.
Михненко А.А.
Михненко А.М.
Мужилко О.О.
Надольний І.Ф.
Небрат В.В.
Нелезенко Н.П.
Нікітін В.В.
Новаченко Т.В.
Овдін О.В.
Олійник О.Л.
Остапенко П.В.
Пантелейчук І.В.
Підбережник Н.П.
Пірен М.І.
Половинець А.М.
Попатенко В.С.
Посівнич М.Р.
Потьомкіна Ю.С.
Пригородова С.А.
Приживара С.В.
Прокопенко Л.Л.
Прокопенко С.Л.
Радченко О.В.
Ралдугін Є.О.
Ралдугіна Т.П.
Ребкало В.А.
Розпутенко І.В.
Романенко Ю.В.
Руснак О.В.
Саламатов В.О.
Світленко С.І.
Смоляннюк В.Ф.
Солових В.П.
Супрун Н.А.
Сурай І.Г.
Сурмін Ю.П.
Тараненко О.П.
Ткачук Р.Л.
Ткачук Р.Ф.
Трощинський В.П.
Хміль Т.В.
Чепуренко Я.О.
Чернятевич Я.В.
Шевченко М.М.
Шевчук Б.М.
Шеломовська О.М.
Шкуропат О.В.
Шпекторенко І.В.
Шумляєва І.Д.
Щербакова Н.В.
Щур Н.О.
Якубова Л.Д.
Ярош Н.П.
Яскевич А.Й.

Д о в і д к о в е   в и д а н н я

ЕНЦИКЛОПЕДІЯ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ

У восьми томах

Том 3

Історія державного управління

Відповідальний за випуск *В. А. Дон*

Редактори : *В. А. Дон, С. М. Шиманська, М. В. Золотова, В. Г. Шевельова*

Коректори : *С. Г. Крушельницька, О. В. Должикова*

Технічний редактор *Ю. О. Куценко*

Підп. до друку 5.12.2011.

Формат 70 × 100/16. Обл.-вид. арк. 83,12. Ум.-друк. арк. 64,03.

Тираж 500 пр.

Національна академія державного управління
при Президентіві України
03057, Київ-57, вул. Ежена Потье, 20, тел. 456-67-93.
E-mail: vydav@academy.gov.ua

Свідоцтво серії ДК № 1561 від 06.11.2003.

Віддруковано з оригінал-макета у ТОВ “Видавничо-поліграфічний дім “Формат”
01011, Київ, вул. Лескова, 3